ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

[Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου]

Επιμέλεια: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Αθήνα | 29-31.3.2018

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

6ο

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

[Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου]

Επιμέλεια: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Αθήνα | 29-31.3.2018

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας & Εφαρμοσμένων Οικονομικών
Ελ. Βενιζέλου 70 | Καλλιθέα | Τ.Κ. 17671

Αθήνα | 29-31 Μαρτίου 2018
6ο Τακτικό Συνέδριο της ΕΚΕ
"Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου"

Διοργανωτής:
Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία | http://www.hellenicsociology.gr

Με την υποστήριξη της Σχολής Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας & Εφαρμοσμένων Οικονομικών
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο | https://www.hua.gr

Επιμέλεια Πρακτικών Συνεδρίου:
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

Μορφοποίηση Κειμένων:
Αθανάσιος Λακριντής & Ντορίνα Καλέμη

Γραφιστική Επιμέλεια:
Δημήτρης Φραγκουλάκης

© Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2018
ISBN: 978 960 9596 04 6

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Χαιρετισμός Προέδρου ΕΚΕ

Η Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία (ΕΚΕ) διοργανώνει το 6ο Τακτικό Συνέδριό της στην Αθήνα την περίοδο 29-31 Μαρτίου 2018 στους χώρους του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου με βασικό θέμα: **"Η κοινωνιολογία και ο Δημόσιος ρόλος της στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου"**.

Η κοινωνιολογία ως κοινωνική επιστήμη που διδάσκεται σε πανεπιστημιακό επίπεδο έχει παρουσία πλέον των τριών δεκαετιών στην Ελλάδα, ενώ τα πρώτα τμήματα κοινωνιολογίας άρχισαν να ιδρύονται σε διάφορες αναπτυγμένες χώρες από τα τέλη του 19ου αιώνα. Η σημαντική αυτή καθυστέρηση στην ακαδημαϊκή παρουσία της κοινωνιολογίας στην Ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση οφείλεται σε μια σειρά από λόγους που θα έπρεπε κάποια στιγμή να συζητηθούν εκτενέστερα, αλλά παράλληλα χρειάζεται να υπογραμμιστεί ότι σήμερα η επιστήμη της κοινωνιολογίας καλείται να ανταποκριθεί στις διαρκώς μεταβαλλόμενες προκλήσεις και ανάγκες της κοινωνίας.

Εντός του εθνικού πλαισίου όπου η κοινωνική έρευνα αλλά και ευρύτερα οι έρευνες των κοινωνικών επιστημόνων θεωρούνται στην καλύτερη περίπτωση 'πολυτέλεια', η πρόσφατη επιτυχημένη διοργάνωση του 13ου Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (European Sociological Association) με τίτλο: "(Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities" από την Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία το καλοκαίρι του 2017 στην Αθήνα πρόσφερε ποικίλες ευκαιρίες για ανάδειξη της σημασίας και του ρόλου της ακαδημαϊκής κοινότητας των κοινωνιολόγων και των κοινωνικών επιστημόνων ευρύτερα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα.

Στόχος του 6ου Συνεδρίου της ΕΚΕ είναι να αναδείξει τον σύγχρονο προβληματισμό και τις διαφορετικές προκλήσεις που συνδέονται με τον ρόλο των κοινωνιολόγων και των κοινωνικών επιστημόνων στην παρούσα εποχή της 'μεταμόρφωσης του κόσμου' όπου σημειώνεται μια ανατροπή τόσο του πλαισίου κατανόησης όσο και των πρακτικών και δράσεων των ατόμων.

Το θέμα του συνεδρίου αποτελεί το έναυσμα προκειμένου να παρουσιαστεί, να συζητηθεί και να αξιολογηθεί η συνεισφορά των κοινωνικών επιστημόνων, ακαδημαϊκών, ερευνητών και νέων επιστημόνων στην κοινωνική σκέψη και την κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Ειδικότερος στόχος μας είναι να ενθαρρυνθούν οι νέοι επιστήμονες να παρουσιάσουν την δουλειά τους και να ενδυναμωθεί ο διάλογος μεταξύ παλαιότερων και νεότερων επιστημόνων.

Κάθε συνέδριο άλλωστε καλείται να εμπλέξει τους νέους και να συσπειρώσει τους παλαιότερους προς την κατεύθυνση της προσφοράς στον δημόσιο διάλογο και την βελτίωση της κοινωνίας.

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος
Καθηγητής Χαροκοπείου Πανεπιστημίου
Πρόεδρος Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας

Επιστημονική Επιτροπή

Μανώλης Αλεξάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Χρύσα Ζάχου, Επίκουρη Καθηγήτρια, American College of Greece - Deree
Χριστίνα Καρακιουλάφη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Δρ. Κοινωνιολογίας & Επισκέπτρια Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Γιώργος Πλειός, Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Χρύσα Σοφιανοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Γραμματεία Συνεδρίου

Αγγελική Υφαντή, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αθανάσιος Λακριντής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Πίνακας Περιεχομένων

Χαιρετισμός Προέδρου ΕΚΕ ... 3

Επιστημονική Επιτροπή ... 4

Γραμματεία Συνεδρίου ... 4

Πρόγραμμα Συνεδρίου ... 11

Κείμενα Εισηγήσεων ... 35

Οι επαγγελματικές προοπτικές της γενιάς Υ στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης: Ερευνητικά αποτελέσματα

Αργυρώ Αδάμου, Δανάη-Ελένη Κατσαρού, Στέφανος Κόφφας, Δημήτρης Μπελιάς, Λάμπρος Σδρόλιας ... 37

Η γυναίκεια εκπροσώπηση στις διευθυντικές θέσεις των Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας

Αναστασία Αμπατζόγλου ... 46

Αποδομώντας την «φυσιολογική» έμφυλη συγκρότηση της υποκειμενικότητας: Ο έμφυλος εαυτός ως επιτελεστική διαδιακασία

Νικόλαος Αναπλιώτης ... 51

Ριζοσπαστικός συντηρητισμός και τηλεοπτική ψυχαγωγία στην Ελλάδα της κρίσης

Βασίλης Βαμβακάς ... 57

Οι διαδρομές των γυναικών υπαλλήλων του δημόσιου τομέα στην οικογένεια και την εργασία κατά την περίοδο της κρίσης: Η συμβολή της έρευνας

Χριστίνα Βαρουξή ... 69

Διαπολιτισμικότητα και εκπαίδευση: Απόψεις κατοίκων της Μυτιλήνης για το μεταναστευτικό- προσφυγικό ζήτημα

Παναγιώτης Γιαβρίμης , Αγγελική Κίτσιου, Σπύρος Αραβανής ... 75

Επανεξετάζοντας την κοινωνική σημασία της φυσικής αγωγής και τη θέση της στο σημερινό σχολείο

Χρυσή Γιοβάνη ... 82

Αμφιλεγόμενοι χώροι: Εκπαίδευση, καταναλωτισμός και η τάξη των διανοούμενων στη μετανεωτερικότητα

Θάνος Γκαραγκούνης ... 92

Έθνος-κράτος, «ξένοι» και το φάντασμα της απώλειας ελέγχου: Τίνος πράγματος κρίση είναι η προσφυγική κρίση;

Γιάννης Γκολφινόπουλος ... 100

Σεξουαλικότητα και εξουσία στην τηλεοπτική σειρά Game of Thrones: Εμπλοκή και πρόσληψη του ελληνικού κοινού

Αμαλία Δρίβα, Κατερίνα Παπαδέλλη ... 107

Παραγωγή βάσης δεδομένων στη γένεση κρατικής κοινωνίας

Γεωργία Ζαΐμη ... 116

Η μεταρρύθμιση του δημοσίου τομεα στη δημιουργία ποσοτικών δεδομένων

Βασίλειος Θ. Ζούμπος, Αναστασια – Βιργινία Φουρνάρη ... 125

Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών και εφαρμογές τους στην κοινωνική φροντίδα

Ελένη Ζύγα ... 136

Η μεταμόρφωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος και ο ρόλος του ερευνητή

Μαρία Θανοπούλου, Ιωάννα Τσίγκανου ... 143

Μορφές σχολικής βίας και διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας: Απόψεις μαθητών

Θεόδωρος Θάνος, Ανδρομάχη Μπούνα 148

Δημοψήφισμα 2015: Ποιο είναι το εθνικό Υποκείμενο; Η μάχη των αρρενωποτήτων

Βασίλης Θεμελής 156

Νέο-ενδογενείς αναπτυξιακές στρατηγικές: Οι δυνατότητες από την υλοποίηση των προγραμμάτων LEADER

Αλεξάνδρα Θεοφίλη 162

Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της: Ανθρωπιστικές οργανώσεις και εξτρεμιστική δεξιά στην Ελλάδα της κρίσης

Θανάσης Θεοφιλόπουλος 173

Σχολιάζοντας τη κυκλική μετανάστευση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα ως προς την Ε.Ε. με την απόκτηση της «Επί Μακρόν Διαμένων» αδειών παραμονών

Ντορίνα Καλέμη 183

Ερμηνευτικά ρεπερτόρια νέων, φοιτητών και φοιτητριών ελληνικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων για την εξέλιξη και νοηματοδότηση της εκπαίδευσής τους

Ευαγγελία Καλεράντε, Λέλα Γώγου 192

Ψηφιακές δεξιότητες και και ψηφιακός αποκλεισμός: Γεφυρώνοντας το έμφυλο ψηφιακό χάσμα

Ειρήνη Καμπερίδου 202

Η εικόνα του προσώπου και η συμβολή του στη διαμόρφωση υποκειμένων: Πολιτικές διαχείρισης και κοινωνικές αναπαραστάσεις μέσα από το λόγο του Τύπου

Ελιάνα Καναβέλη 211

Ιδιωτικοποίηση, εκπαίδευση και κοινωνικές σχέσεις σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα

Βασιλική Καντζάρα 219

Διευρυνώντας πιλοτικά τη συμβουλή της οικογένειας στη θεραπεία εξαρτημένων ενηλίκων μελών στα προγραμμάτα υποκατάστασης του ΟΚΑΝΑ: Προτεινόμενη μεθοδολογία

Παρασκευή Καρακούλα, Αγγελική Κίτσιου, Κατερίνα Μίχα, Χαρίκλεια Τσατσαρώνη 229

Η πρόκληση της ενσωμάτωσης των μεταναστών και ο ρόλος των στρατιωτικών οργανισμών: Μια συγκριτική ανάλυση Σουηδίας και Ελλάδας

Γεράσιμος Καραμπελιάς, Γιάννης Φυτάς 239

Μπερδεύοντας πολιτική μυθοπλασία και πραγματικότητα: Η περίπτωση του House of Cards στην ελληνική δημόσια σφαίρα

Δήμητρα Καρανζένη 249

Μια προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας ως πολιτική απασχόλησης

Στυλιανός Κατωμέρης 262

Προωθώντας την έμφυλη ουδετεροτητα στις ένοπλες δυνάμεις δια της κοινής συμμετοχής ανδρών και γυναικών σε αθλητικές δραστηριότητες

Ευαγγελία Κέφη Χατζηχαμπέρη 272

Σχολείο και ρατσισμός: Το παράδειγμα των γονέων που αντιτάχθηκαν στην ένταξη παιδιών προφύγων στα σχολεία

Δέσποινα Κοκκίδου, Χρήστος Τουρτούρας, Χρήστος Ζάγκος, Αργύρης Κυρίδης 281

Μεταβολές και μεταμορφώσεις στο επάγγελμα της αισθητικού ως τεκμήρια ερευνητικής εργασίας

Δήμητρα Κονδύλη 296

Δρόμοι της αλληλεγγής και της συγκρουσης στους εργασιακούς χώρους

Άννα Κουμανταράκη 303

Κοινωνικές πολιτικές στέγης σε Ελλάδα, Ιρλανδία και Πορτογαλία την περίοδο της λιτότητας

Νίκος Κουραχάνης 312

Πως αντιλαμβάνονται τον Ευρωπαϊσμό των Εργασιακών Σχέσεων οι εκπρόσωποι των εργαζομένων; Μια προσέγγιση της εμπειρίας των Πολυεθνικών Επιχειρήσεων

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης 322

Δημόσιος λόγος και «μέσα ενημέρωσης»: Η περίπτωση της Ελλάδας

Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου 335

Ο ρόλος της δημόσιας κοινωνιολογίας στην εποχή της «μετα-αλήθειας»

Γεωργία Λαγουμιτζή 341

Σύγχρονες προοπτικές πολιτισμικής κριτικής της κατανάλωσης: Το ζήτημα της «αλλοτρίωσης»

Δημήτρης Λάλλας 348

Δημόσιος λόγος, εθνική ταυτότητα και τούρκικα σίριαλ στην Ελλάδα της κρίσης

Δήμητρα Λωράνς Λαροσέλ 358

Εμπιστοσυνή στα παραδοσιακά και νέα μέσα: Οι τάσεις της κοινής γνώμης στην ελλάδα της κρίσης

Θεοδώρα Α. Μάνιου, Λαμπρινή Παπαδοπούλου 365

Ομογονεικότητα στην Ελλάδα: Αλληλεπίδρασεις των θεσμικών μέτρων και της κοινωνικής αποδοχής

Αθηνά Μαρά 378

Οικονομική κρίση και οικογένεια ή η κρίση της οικογένειας στην Ελλάδα;

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη 387

«Εκτός Πεδίου»: Σημειώσεις για την (Α)δυνατότητα της κοινωνικής επιστήμης

Ηρακλής Μαυρίδης 400

Ειδικό κοινό και αρχαιολογικοί χώροι: Εξετάζοντας τη δημόσια σύγχρονη τέχνη ως έναν τρόπο υπερβάσης της ιστορικής ανάγνωσης και της κοινωνικής προσέγγισης των αρχαιολογικών χώρων για τη συγκρότηση μιας ατομικής και συλλογικής πολιτιστικής κουλτούρας

Άννα Μιχέλη, Σωτήρης Χτούρης 410

Πρόσφυγες του 1922 και του 2016: Ζητήματα στέγασης τους στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας

Νικολίνα Μυωφά, Στυλιανός Σταυριανάκης 417

Η διαφθορά στη δημόσια διοίκηση και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στους ελεγκτικούς μηχανισμούς

Στέλλα Νιώτη 425

'Ανθεκτικοί' Δήμοι στην ψηφιακή εποχή: Οι κοινωνικές υπηρεσίες σε αλλαγή

Αικατερίνη Ι. Ντάφλου 433

Κοινωνική διασπορά, βάσεις δεδομένων και «μεταδεδομενά»: Σύγχρονη δοκιμασία της κοινωνιολογικής έρευνας

Ευσταθία Ντρούβα 446

Διερεύνηση και θεμελίωση της δυνατότητας διαχρονικών συγκρίσεων των δεδομένων των ερευνών οικογενειακών προϋπολογισμών για την Ελλάδα

Μαρία Οικονομάκη 453

Σπασμένες σχέσεις-σπασμένα θρανία-σπασμένα παράθυρα

Γιάννης Πανούσης 463

Η εμφάνιση και η προβολή του κοινωνικού φαινομένου της βίας μέσα από τους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους: Η ψυχοπαθολογία των ατόμων και των ομάδων που ασκούν βία στον ευρύτερο χώρο

Πολυξένη Ι. Παπαγγελοπούλου 468

Η συμβολική διάσταση της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση του πολιτικού

Βασιλική Παπαγεωργίου 477

Προσεγγίζοντας τις μικτές μεταναστευτικές ροές υπό το πρίσμα της κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης: Μια πρώτη αποτίμηση των στοιχείων για την Ελλάδα

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Λουκία-Μαρία Φρατσέα 487

«Κουλτούρα – κόσμος» και «Διονυσιακή καθημερινότητα» στην ελληνική τηλεόραση: Η περίπτωση μελέτης των talent shows (X - Factor & The Voice of Greece)

Παναγιώτης Παπαναστασίου 496

Η κοινωνική πολιτική στα χρόνια της επισφάλειας: Σημειώσεις για το τέλος του νεοφιλελευθερισμού

Δημήτρης Παρσάνογλου, Βασίλης Τσιάνος 505

Εικονικά σώματα (Avatars) και σωματική άσκηση: Συσχετισμοί, αντιφάσεις και παραδοξότητες

Νικόλαος Γ. Πατσαντάρας 513

Συζητώντας παιδαγωγικά για τη δημόσια κοινωνιολογία

Μαρία Πατσαρίκα, Scott Townsend 522

Η θεωρία του Maurizio Lazzarato για το χρέος

Ελένη Πλουμίδη 530

Η μετάβαση απο τα data bases στα smart data και απο τη ‘δημόσια πολιτική’ στη ‘δημόσια δράση’ για τις κοινωνικές επιστήμες

Ευάγγελος Πρόντζας 537

Ο δημόσιος λόγος και η ελευθερία της έκφρασης την εποχή των νέων μέσων

Μαρίνα Ρήγου 548

Πολιτισμός και δυσφορία στη σύγχρονη εποχή

Μυρτώ Ρήγου 558

Η γλωσσική στροφή και η αποκέντρωση του υποκειμένου: Saussure και Derrida

Βασίλης Ρωμανός 565

Ισλαμοφοβία: Η ανάδυση και οι ποικίλες χρήσεις της

Αλέξανδρος Σακελλαρίου 575

Επιτελέσεις (της ηγεμονικής) αρρενωπότητας υπό καθεστώς έλλειψης στέγης

Μαρία Σκούρτη 584

Μέριμνα προσωπικού Ενόπλων Δυνάμεων

Δημήτριος Σμοκοβίτης 590

«Αθήνα η Μέκκα του γκραφίτι»: Ρομαντικοποίηση της αντίστασης και σύγκρουση αρρενωποτήτων

Νίκη Σούμπαση 603

Η εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στις γυναίκες μηχανικούς εν μέσω κρίσης: Η συμβολή της έρευνας στην κατανόηση μίας μεταβαλλόμενης εποχής

Ναταλία Σπυροπούλου 609

Η επανάσταση των δεξιοτήτων και η κρίση της αυθεντίας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

Αλφρέδος Σταϊνχάουερ 616

Κρίση και νοσταλγία της ιδιωτικής τηλεόρασης: Η περίπτωση του Mega Channel

Αλέκα Σταματιάδη 623

Ομοερωτισμός και έθνος στην Ελληνική μουσική: Νέες μορφές ελληνικότητας και σεξουαλικότητας

Χάρης Σταυρακάκης.....633

Γυναίκες φαρμακοποιοί: Επιπτώσεις της κρίσης σε ένα γυναικείο επάγγελμα

Χαρά Στρατουδάκη.....639

Η αλλαγή των διαπροσωπικών σχέσεων στην εποχή της 'έξυπνης' επικοινωνίας

Νικόλαος Σφακιανός.....648

Ο ρόλος της προσβασιμότητας στην εκπαίδευση, αναφορικά με την ισότιμη ένταξη των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνία

Θεοδώρα Τερζοπούλου, Ηλιάννα Γωγάκη.....657

Προβολή τροφίμων σε τηλεοπτικές σειρές κινουμένων σχεδίων για παιδιά

Μήλια Τζούτζου, Ειρήνη Μπαθρέλλου, Αντωνία-Λήδα Ματάλα.....666

Survivor 2017: Σημείο σύγκλισης της ελληνικής κοινωνίας μπροστά στην τηλεοπτική οθόνη

Εριφύλη Τροιζή.....675

Η γενιά της κρίσης και η ταυτότητα των νέων στη σύγχρονη Ελλάδα: Προεκτάσεις για τη δημοκρατία και την πολιτική κουλτούρα

Χαράλαμπος Τσέκερης, Ευδοκία Ντάλη.....685

Η ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου της Νότιας Ευρώπης: Οι προκλήσεις και οι δυνατότητες της ένταξης της Αλβανικής και της Μαροκινής κοινότητας στις περιοχές της υπαίθρου της Κρήτης και αυτών της Σαρδηνίας, αντίστοιχα

Δημήτριος Ραφαήλ Τσερβένης.....697

Ο ρόλος του σύγχρονου εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στις νέες κοινωνικές συνθήκες

Ελένη Τσικνάκου.....707

Κοινωνικές καινοτομίες, επιχειρηματικότητα και δίκτυα σε αγροτικές περιοχές: Η περίπτωση της ΑΝΑΒΡΑΣ

Γιώργος Τσομπάνογλου.....716

Ο αυτοπροσδιορισμός της κατάστασης απασχόλησης μέσα άπο την έρευνα εργατικού δυναμικού

Αγγελική Υφαντή.....730

Αντιμετώπιση «μεγάλων δεδομένων» στις κοινωνικές επιστήμες

Αναστασία – Βιργινία Φουρνάρη, Βασίλειος Θ. Ζούμπος.....744

Επιπτώσεις του εγκλωβισμού των πολιτών τρίτων χωρών, στην επισφαλή, χαμηλού κύρους εργασία, στην απόφαση επιστροφής στις χώρες προέλευσής τους, μέσω των Προγραμμάτων Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης

Θεόδωρος Θ. Φούσκας.....753

Μαχόμενες γυναίκες δικηγόροι σε καιρούς κρίσης

Αμαλία Φραγκίσκου.....762

Η ''Γενιά της Κρίσης'': Η επίδραση της ελληνικής κρίσης στην μορφοποίηση της ταυτότητας των νέων

Αθανασία Χάλαρη, Παναγιώτα Σερίφη.....769

Δημοκρατικά προτάγματα, εθνικιστικές επιθυμίες, ανασφαλείς αρρενωπότητες

Αλεξάνδρα Χαλκιά.....778

Ψυχομετρική εγκυρότητα των προσωπικών αξιών και της ευζωίας: Δεδομενά απο την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, 2006

Αναστασία Χαραλάμπη.....782

Η επίδραση της κοινωνιολογίας των οργανώσεων στην ανάλυση του σύγχρονου εγκληματικού φαινομένου

Αθανάσιος Χουλιάρας 797

Η κοινωνιολογία της γενιάς της κρίσης στην Ελλάδα

Σωτήρης Χτούρης 806

Κείμενα Poster 810

Αναρχία μια προσωποποιημένη εθνογραφία δυνατοτήτων και περιορισμών: "Η μαγεία μιας κυψέλης"

Μαρία Αμανατίδη 811

Τρισδιάστατη εκτύπωση και αρχιτεκτονική, η επίδραση στην κοινωνία

Γεώργιος Δρακονταειδής 815

Κοινωνικο-χωρικές διαφοροποιήσεις και αντιλήψεις για τη μετανάστευση: Η περίπτωση της Μυτιλήνης, Καλοκαίρι 2015

Ελένη Κατσένιου 824

Για τη σχέση ανεργίας-αυτοκτονίας: Συμβολή στην κοινωνιολογική διερεύνηση της αυτοκτονίας

Μάριος Αριστοτέλης Κουλούρης 833

Μεταναστευτικές ροές στη Νότια Ευρώπη: Η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα και την Ιταλία

Στεργιανή Λιάκου 844

Διάθεση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες – Χαρτογράφηση μιας νέας μορφής κοινωνικής αλληλεγγύης στο πλαίσιο ανάπτυξης εναλλακτικών δικτύων τροφίμων: Μια βιώσιμη πρακτική ή απλά ένα νέο κοινωνικό φαινόμενο αντίστασης στην οικονομική κρίση;

Λουζέλα – Μαρίνα Ντάφλα, Αναστασία Τσακιρίδη 854

Η διάσταση της ορατότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υπό το πρίσμα της επιτήρησης και της ιδιωτικότητας: Ποιοτική έρευνα σε φοιτητές/φοιτήτριες του Παντείου Πανεπιστημίου

Σοφία Παπιδάκη 865

Μεταναστευτική πολιτική και άσυλου της ΕΕ

Άγγελος Σπύρου , Ευστάθιος Λούπας 875

Πρόγραμμα Συνεδρίου

Πρόγραμμα Συνεδρίου

Συνοπτικό Πρόγραμμα Συνεδρίου της ΕΚΕ - 2018

ΠΕΜΠΤΗ 29|3|2018	
15.00-16.20	Προσέλευση & Εγγραφές
16.20-16.25	Χαιρετισμοί
16.25-16.40	Έναρξη Συνεδρίου από τον Πρόεδρο της ΕΚΕ
16.40-18.40	Στρογγυλό Τραπέζι με θέμα: "Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Ελλάδα της Κρίσης"
18.40-19.20	Υποδοχή Συνέδρων

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 30|3|2018			
	ΑΙΘΟΥΣΑ 1 (Αίθουσα Α5)	**ΑΙΘΟΥΣΑ 2** (Αμφιθέατρο)	**ΑΙΘΟΥΣΑ 3** (Αίθουσα Α6)
9.15-11.00	Α1. Κοινωνικό Φύλλο & Οικογένεια	Β1. Κοινωνιολογία των ΜΜΕ Ι	Γ1. Κοινωνιολογία και Ένοπλες Δυνάμεις
11.00-11.15	Διάλειμμα		
11.15-13.00	Α2. ΕΣ: Αρρενωπότητες στο Προσκήνιο	Β2. Κοινωνιολογία των ΜΜΕ ΙΙ	Γ2. ΕΣ: Ο Ρόλος του Ερευνητή Ι
13.00-14.00	Παρουσίαση Poster - Διάλειμμα		
14.00-15.45	Α3. ΕΣ: Δημόσιος Λόγος & ΜΜΕ	Β3.ΕΣ: Διασκεδάζοντας την Κρίση	Γ3. ΕΣ: Ο Ρόλος του Ερευνητή ΙΙ
15.45-16.00	Διάλειμμα		
16.00-17.30	Α4. Κοινωνιολογία & Υποκειμενικότητες	Ώρες: 16.30-18.30	Γ4. ΕΣ: Μετάβαση Δεδομένων
17.30-17.45	Διάλειμμα	Β4-Β5: Στρογγυλό Τραπέζι με θέμα: "Η Κοινωνιολογία ως Επάγγελμα: Προκλήσεις και Προοπτικές"	Διάλειμμα
17.45-19.15	Α5. Κοινωνία, Ύπαιθρος & Χώρος		
19.15-19.30	Διάλειμμα		
19.30	**Εκλογές για το νέο ΔΣ της ΕΚΕ**		

ΣΑΒΒΑΤΟ 31|3|2018			
	ΑΙΘΟΥΣΑ 1 (Αίθουσα Α5)		**ΑΙΘΟΥΣΑ 2** (Αμφιθέατρο)
9.15-11.00	Α6. Ρατσισμός και Ισλαμοφοβία		Β6. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης Ι
11.00-11.15	Διάλειμμα		
11.15-13.00	Α7. ΕΣ: Η Γενιά της Κρίσης στην Ελλάδα		Β7. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ΙΙ
13.00-14.00	Παρουσίαση Poster - Διάλειμμα		
14.00-15.45	Α8. ΕΣ: Συνδικάτα, Επισφαλής Εργασία, Ανεργία		Β8. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ΙΙΙ
15.45-16.00	Διάλειμμα		
16.00-17.30	Α9. Κοινωνιολογία & Κοινωνική Έρευνα Ι		Β9. Εγκληματολογία Ι
17.30-17.45	Διάλειμμα		
17.45-19.15	Α10. Κοινωνολογία & Κοινωνική Έρευνα ΙΙ		Β10. Εγκληματολογία ΙΙ
	ΑΙΘΟΥΣΑ 3 (Αίθουσα Α6)		**ΑΙΘΟΥΣΑ 4** (Αίθουσα Α4)
9.15-11.00	Γ6. Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης Ι		Δ6. Κοινωνιολογία της Κατανάλωσης
11.00-11.15	Διάλειμμα		
11.15-13.00	Γ7. Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης ΙΙ		Δ7. Κοινωνική Πολιτική & Αλληλεγγύη
13.00-14.00	Παρουσίαση Poster - Διάλειμμα		
14.00-15.45	Γ8. Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης ΙΙΙ		Δ8. ΕΣ: Συγκρότηση & Κρίση του Νεωτερικού
15.45-16.00	Διάλειμμα		
16.00-17.30	Γ9. Κοινωνιολόγοι & Κοινωνία		Δ9. Θεωρητική Κοινωνιολογία
17.30-17.45	Διάλειμμα		
17.45-19.15	Γ10. Ο Δημόσιος Ρόλος της Κοινωνιολογίας		Δ10. ΕΣ: Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα

Πέμπτη 29|3|2018

15.00 – 16.20 Εγγραφές Συνέδρων

16.20 – 16.25 Χαιρετισμοί

16.25 – 16.40 Έναρξη Συνεδρίου από τον Πρόεδρο της ΕΚΕ Καθηγητή Απόστολο Γ. Παπαδόπουλο

16.40 – 18.40 Στρογγυλό τραπέζι με θέμα: "Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Ελλάδα της Κρίσης"

Συντονιστής: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & Πρόεδρος ΕΚΕ

Συμμετέχοντες:
Μιχάλης Λιανός, Καθηγητής, University of Rouen-Haute Normadie
Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, ΕΚΠΑ & Πρόεδρος ΕΚΚΕ
Νίκος Παναγιωτόπουλος, Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Αλέξανδρος Κουτσούρης, Καθηγητής, ΓΠΑ

18.40 – 19.20 Υποδοχή Συνέδρων

Παρασκευή 30|3|2018

09.15 – 11.00

Α1. Κοινωνικό Φύλο και Οικογένεια

Συντονίστρια: Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, Δρ. Κοινωνιολογίας & Επισκέπτρια Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, Δρ. Κοινωνιολογίας & Επισκέπτρια Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Οικονομική κρίση και οικογένεια ή η κρίση της οικογένειας στην Ελλάδα;

Παρασκευή Καρακούλα, Κλινική ψυχολόγος (PhD), ΟΚΑΝΑ
Αγγελική Κίτσιου, Κοινωνιολόγος (PhD), ΟΚΑΝΑ
Χαρίκλεια Τσατσαρώνη, Ψυχολόγος-Θεραπεύτρια (PhD), ΟΚΑΝΑ
Κατερίνα Μίχα, Κοινωνιολόγος (MSc), ΟΚΑΝΑ
Διερευνώντας πιλοτικά τη συμβολή της οικογένειας στη θεραπεία εξαρτημένων ενηλίκων μελών στα προγράμματα υποκατάστασης του ΟΚΑΝΑ: Προτεινόμενη μεθοδολογία

Αθηνά Μαρά, Υπ. διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα: Η αλληλεπίδραση των θεσμικών μέτρων με την κοινωνική αποδοχή

Κατερίνα Λουκίδου, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης, ΕΚΠΑ
Επιπτώσεις της κρίσης στη γυναικεία συμμετοχή στην κοινωνία πολιτών

Ειρήνη Καμπερίδου, Αναπλ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ & ECWT
Ψηφιακές δεξιότητες και ψηφιακό χάσμα: Εισάγοντας τη διάσταση του φύλου

Β1. Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης Ι

Συντονιστής: Γιώργος Πλειός, Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Ελιάνα Καναβέλη, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η εικόνα του προσώπου και συμβολή του στη διαμόρφωση υποκείμενων: Πολιτικές διαχείρισης μέσα από το λόγο του Τύπου

Παναγιώτης Παπαναστασίου, Μεταπτυχιακός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
"Κουλτούρα – κόσμος" & "Διονυσιακή καθημερινότητα" στην ελληνική τηλεόραση: Η περίπτωση μελέτης των talent shows (X - factor & The Voice of Greece)

Εμμανουήλ Σκουλάς, Δρ. Κοινωνιολογίας & Associate Faculty, American College of Greece - Deree
Δυστοπικές αναπαραστάσεις στο σύγχρονο αστικό Περιβάλλον: Εμπειρίες της πόλης μέσα από τα αφηγηματικά μοντέλα των ΜΜΕ

Γιώργος Δρόσος, Υπ. διδάκτορας**,** Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Ο χώρος ως κοινωνικό προνόμιο στα είδη του τρόμου και της επιστημονικής φαντασίας - τρεις περιπτώσεις ταινιών

Σουζάννα-Μαρία Νικολάου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Ναπολέων Παπαγεωργίου, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Ελευθερία Κρομμύδα, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Ο ρόλος της κοινωνιολογίας στις νέες κοινωνικές συνθήκες: Διερεύνηση του περιεχομένου των κοινωνικών ερευνών σε ελληνικά έγκριτα επιστημονικά περιοδικά

Γ1. Ένοπλες Δυνάμεις και Κοινωνιολογία

Συντονιστής: Γεράσιμος Καραμπελιάς, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Γεράσιμος Καραμπελιάς, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Γιάννης Φυτάς, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η πρόκληση της ενσωμάτωσης και ο ρόλος των στρατιωτικών οργανισμών: Μια συγκριτική ανάλυση Σουηδίας και Ελλάδας

Δημήτριος Σμοκοβίτης, Δρ. Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικών Επιστημών & Πρόεδρος ΙΣΜΕ
Μέριμνα προσωπικού Ενόπλων Δυνάμεων

Ευαγγελία Κέφη Χατζηχαμπέρη, Υπ. Διδάκτορας, ΕΚΠΑ
Ειρήνη Καμπερίδου, Αναπλ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Νικόλαος Πατσαντάρας, Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Προωθώντας την έμφυλη ουδετερότητα στις ένοπλες δυνάμεις δια της κοινής συμμετοχής ανδρών και γυναικών σε αθλητικές δραστηριότητες

11.15 – 13.00

Α2. Ειδική Συνεδρία: Αρρενωπότητες στο Προσκήνιο: Έθνος και Φύλο σε Κρίση
Συντονίστρια: Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μαρία Σκούρτη, Απόφοιτος ΔΠΜΣ Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Επιτελέσεις (της ηγεμονικής) αρρενωπότητας υπό καθεστώς έλλειψης στέγης

Νίκη Σούμπαση, Απόφοιτος ΠΜΣ Κοινωνιολογία, Πάντειο Πανεπιστήμιο
"Αθήνα η Μέκκα του Γκραφίτι": Ρομαντικοποίηση της αντίστασης και σύγκρουση αρρενωποτήτων

Χάρης Σταυρακάκης, Απόφοιτος ΔΠΜΣ Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ομοερωτισμός και έθνος στην ελληνική μουσική: Νέες μορφές ελληνικότητας και σεξουαλικότητας

Βασίλειος Θεμελής, Κοινωνιολόγος, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Δημοψήφισμα 2015: Ποιο είναι το νέο εθνικό υποκείμενο; Η μάχη των αρρενωποτήτων

Αλεξάνδρα Χαλκιά, Καθηγήτρια**,** Πάντειο Πανεπιστήμιο
Δημοκρατικά προτάγματα, εθνικιστικές επιθυμίες, ανασφαλείς αρρενωπότητες

Β2. Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης ΙΙ
Συντονιστής: Γιώργος Πλειός, Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μυρτώ Ρήγου, Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Πολιτισμός και δυσφορία στη σύγχρονη εποχή

Γεώργιος Πλειός, Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Οι αλλαγές του ελληνικού επικοινωνιακού συστήματος στο πέρας της "κρίσης"

Μαρίνα Ρήγου, Επίκ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ & Δημοσιογράφος
Ο δημόσιος λόγος και η ελευθερία της έκφρασης την εποχή των νέων μέσων

Νικόλαος Σφακιανός, Κοινωνιολόγος, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η αλλαγή των διαπροσωπικών σχέσεων στην εποχή της "εξυπνης" επικοινωνίας

Μήλια Τζούτζου, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Ειρήνη Μπαθρέλλου, Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Αντωνία-Λήδα Ματάλα, Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Προβολή τροφίμων σε τηλεοπτικές σειρές κινουμένων σχεδίων για παιδιά

Χρυσάνθη Ζάχου, Επίκ. Καθηγήτρια, American College of Greece-Deree
Παγκοσμιοποίηση και κοινωνικά προβλήματα: Οι εμπειρικές και θεωρητικές μεταλλάξεις της κοινωνιολογίας

Γ2. Ειδική Συνεδρία Ι: Ο Ρόλος του Ερευνητή στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου: Το Παράδειγμα της Σχέσης Εργασίας και Οικογένειας Γυναικών Επαγγελματιών

Συντονίστριες: Μαρία Θανοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ & Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Μαρία Θανοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ
Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ
Η μεταμόρφωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος και ο ρόλος του ερευνητή

Χριστίνα Βαρουξή, Ειδική Λειτουργική Επιστήμονας Α΄ Βαθμίδας, ΕΚΚΕ
Ιχνηλατώντας τις διαδρομές των γυναικών υπαλλήλων του δημόσιου τομέα στην οικογένεια και την εργασία κατά την περίοδο της κρίσης: Η συμβολή της έρευνας

Χαρά Στρατουδάκη, Κύρια Ερευνήτρια, ΕΚΚΕ
Γυναίκες Φαρμακοποιοί: Επιπτώσεις της κρίσης σε ένα γυναικείο επάγγελμα

Δήμητρα Κονδύλη, Κύρια Ερευνήτρια, ΕΚΚΕ
Μεταβολές και μεταμορφώσεις στο επάγγελμα της αισθητικού ως τεκμήρια ερευνητικής εργασίας

14.00 – 15.45

Α3. Ειδική Συνεδρία: Δημόσιος λόγος και "Μέσα Ενημέρωσης": Η Περίπτωση της Ελλάδας

Συντονίστρια: Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η προβληματική περί δημόσιου λόγου με αφορμή τα μέσα ενημέρωσης στην Ελλάδα

Θεοδώρα Μάνιου, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Frederick
Λαμπρινή Παπαδοπούλου, Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Εμπιστοσύνη στα Παραδοσιακά και Νέα Μέσα: Οι τάσεις της κοινής γνώμης στην Ελλάδα της κρίσης

Αγγελική Γαζή, Επίκ. Καθηγήτρια, Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Μεγάλα δεδομένα και νέες μορφές ατομικότητας στα υβριδικά περιβάλλοντα επικοινωνίας

Ιωάννα Βώβου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Νεανικός δημόσιος λόγος: YouTube, η νέα τηλεόραση;

Λωράνς Λαροσέλ, Υπ. Διδάκτορας, Université Sorbonne Nouvelle - Paris III,
Κράτος, εθνική ταυτότητα και τούρκικα σίριαλ στην Ελλάδα της κρίσης

Β3. Ειδική Συνεδρία: Διασκεδάζοντας την Κρίση: Η Τηλεοπτική Ψυχαγωγία σε Μετάβαση
Συντονιστής: Βασίλης Βαμβακάς, Επίκ. Καθηγητής, ΑΠΘ

Βασίλης Βαμβακάς, Επίκ. Καθηγητής, ΑΠΘ
Ριζοσπαστικός συντηρητισμός και τηλεοπτική ψυχαγωγία στην Ελλάδα της κρίσης

Αμαλία Δρίβα, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, ΑΠΘ
Κατερίνα Παπαδέλλη, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, ΑΠΘ
Σεξουαλικότητα και εξουσία στην τηλεοπτική σειρά Game of Thrones: Εμπλοκή και πρόσληψη του ελληνικού κοινού

Δήμητρα Καραντζένη, Υπ. Διδάκτωρ, ΑΠΘ
Εμπλέκοντας πολιτική μυθοπλασία και πραγματικότητα: Η περίπτωση του House of Cards στην ελληνική δημόσια σφαίρα

Αλέκα Σταματιάδη, Δημοσιογράφος (ΜΑ), ΑΠΘ
Κρίση και νοσταλγία της ιδιωτικής τηλεόρασης: Η περίπτωση του "Mega Channel"

Εριφύλη Τροϊζή, Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, ΑΠΘ
Survivor 2017: Σημείο σύγκλισης της ελληνικής κοινωνίας μπροστά στην τηλεοπτική οθόνη

Γ3. Ειδική Συνεδρία ΙΙ: Ο Ρόλος του Ερευνητή στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου: Το Παράδειγμα της Σχέσης Εργασίας και Οικογένειας Γυναικών Επαγγελματιών
Συντονίστριες: Μαρία Θανοπούλου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ & Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Αμαλία Φραγκίσκου, Ερευνήτρια- ΕΛΕ Α', ΕΚΚΕ
Μαχόμενες Γυναίκες δικηγόροι σε καιρούς κρίσης

Έμμυ Φρονίμου, Εγκληματολόγος, ΕΚΚΕ
Συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής στην Ελλάδα της κρίσης: Η περίπτωση των γυναικών δικαστών

Ναταλία Σπυροπούλου, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμονας Β', ΕΚΚΕ
Η εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στις γυναίκες μηχανικούς εν μέσω κρίσης: Η συμβολή της έρευνας στην κατανόηση μίας μεταβαλλόμενης εποχής

16.00 – 17.30

Α4. Κοινωνιολογία και Υποκειμενικότητες
Συντονιστής: Γιώργος Μαυρομμάτης, Λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιαστήμιο

Νικόλαος Πατσαντάρας, Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Εικονικά σώματα και σωματική άσκηση: Συσχετισμοί, αντιφάσεις και παραδοξότητες

Ιωάννης Σ. Γεωργίου, Υπ. Διδάκτορας, ΕΚΠΑ
Νικόλαος Πατσαντάρας, Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Ειρήνη Καμπερίδου, Αναπλ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Αντανακλάσεις διαδικασιών μεταβολής των κοινωνικών αξιών από τον αθλητισμό: Η περίπτωση του δρομικού κινήματος

Πολύκαρπος Καραμούζης, Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστημίου Αιγαίου
Ευφημία Τσιαρτσιαρή, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστημίου Αιγαίου
Ηθικο-θρησκευτικές παρεμβάσεις στην αγωγή της νεολαίας κατά την περίοδο 1968-1978, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού "Πρός τήν Νίκην"

Εβελίν Ντυριέ, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Ε.ΔΙ.Π., Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μια πρόκληση για τους κοινωνιολόγους: Η μελέτη του ελευθεροτεκτονισμού και των μελών του

Άννα Μιχέλη, Υπ. διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σωτήρης Χτούρης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ειδικό κοινό και αρχαιολογικοί χώροι: Εξετάζοντας τη δημόσια σύγχρονη τέχνη ως έναν τρόπο υπέρβασης της ιστορικής ανάγνωσης και της κοινωνικής προσέγγισης των αρχαιολογικών χώρων για τη συγκρότηση μιας ατομικής και συλλογικής πολιτιστικής κουλτούρας

Γ4. Ειδική Συνεδρία: Η "Μετάβαση" Δεδομένων (από τα data bases, στα big data και smart data) στις Μετατοπίσεις των Κοινωνικών Επιστημών

Συντονιστής: Ευάγγελος Πρόντζας, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ευάγγελος Πρόντζας, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η μετάβαση από τα data bases στα smart data και από την "δημόσια πολιτική" στη "δημόσια δράση" των κοινωνικών επιστημών

Γεωργία Ζαΐμη, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η παραγωγή βάσης δεδομένων στη γένεση κρατικής κοινωνίας

Βασίλειος Ζούμπος, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η μεταρρύθμιση του δημόσιου τομέα στη δημιουργία ποσοτικών δεδομένων

Ευσταθία Ντρούβα, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνική Διασπορά "μεταδεδομένων" στις μεγάλες βάσεις δεδομένων

Βιργινία - Αναστασία Φουρνάρη, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Τεχνική διαχείρισης της μετάβασης από τα data bases στα big data και κοινωνικές επιστήμες

16.30 – 18.30

Β4-Β5. Στρογγυλό Τραπέζι με θέμα: "Η Κοινωνιολογία ως Επάγγελμα: Προκλήσεις και Προοπτικές"

Συντονίστρια: Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Συμμετέχοντες:

Ευαγγελία Τσαπατσάρη, Προϊσταμένη Κοινωνικής Πολιτικής & Προαγωγής της Δημόσιας Υγείας Δήμου Νέας Φιλαδέλφειας–Νέας Χαλκηδόνας, Πρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ)

Στρατής Χατζηχαραλάμπους, Προϊστάμενος Τμήματος Κατάρτισης Προγραμμάτων Υγείας & Πρόληψης, Υπουργείο Υγείας, Αντιπρόεδρος ΣΕΚ

Θεοδόσης Κατσούλας, Εκπαιδευτικός Μέσης Εκπαίδευσης, Ειδικός Γραμματέας ΣΕΚ

Θανάσης Θεοφιλόπουλος, Κοινωνιολόγος, Υπεύθυνος Επιστημονικών Δράσεων ΣΕΚ

Αλέξανδρος Σακελλαρίου, Δρ. Κοινωνιολόγος - Ερευνητής

17.45 – 19.15

Α5. Κοινωνία, Ύπαιθρος και Χώρος

Συντονίστρια: Ευγενία Πετροπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Παναγιώτης Αρτελάρης, Λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γεώργιος Μαυρομμάτης, Λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

"Εδαφική συνοχή" και "χωρική δικαιοσύνη" μέσα από την οπτική γωνία μιας δημόσιας γεωγραφίας

Αλεξάνδρα Θεοφίλη, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Νεοενδογενείς αναπτυξιακές στρατηγικές και ελληνική ύπαιθρος: Η περίπτωση των προγραμμάτων LEADER 2007-2013

Γεώργιος Τσομπανόγλου, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γιώργος Χατζηχρήστος, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Κοινωνικές καινοτομίες, επιχειρηματικότητα και δίκτυα σε αγροτικές περιοχές: Σύνθετα θεσμικά προβλήματα κοινωνικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου (Ruraction)

Ευγενία Πετροπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Βασιλική Πετούση, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ειρήνη Θεοδωρακοπούλου, Ερευνήτρια, ΕΛΓΟ "ΔΗΜΗΤΡΑ"

Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος, Διευθυντής ΙΝΑΓΡΟΚ, ΕΛΓΟ "ΔΗΜΗΤΡΑ"

Η κοινωνικο-οικονομική και πολιτισμική διάσταση της καλλιέργειας βιοενεργειακών φυτών στην Ελλάδα

Αθανάσιος Λακριντής, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

"Δημιουργικές" πρωτοβουλίες στον αγρο-τροφικό τομέα: Η εμπειρία από τον θεσμό της ΠΠΕ

19.30 Εκλογές για το νέο ΔΣ της ΕΚΕ

Σάββατο 31|3|2018

9.15 -11.00

Α6. Ρατσισμός και Ισλαμοφοβία
Συντονιστής: Μανώλης Αλεξάκης, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αλέξανδρος Σακελλαρίου, Διδάσκων, ΕΑΠ & Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστημίο
Ισλαμοφοβία: Η ανάδυση και οι ποικίλες χρήσεις της

Πολύκαρπος Καραμούζης, Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ελένη Βουτσινά, Δασκάλα (MSc), Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η ισλαμοφοβία στο ελληνικό διαδίκτυο: Μια περιπτωσιολογική μελέτη

Δέσποινα Κοκκίδου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, ΑΠΘ
Χρήστος Τουρτούρας, Επίκ. Καθηγητής, ΑΠΘ
Χρήστος Ζάγκος, Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Αργύρης Κυρίδης, Καθηγητής, ΑΠΘ
Ο πολιτικός ρατσιστικός λόγος και η δημόσια εκφορά του στην καθημερινή ζωή: Το παράδειγμα της "άρνησης ένταξης προσφυγόπουλων σε δημόσια σχολεία της χώρας"

Θανάσης Θεοφιλόπουλος, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της: Ανθρωπιστικές οργανώσεις και εξτρεμιστική δεξιά στην Ελλάδα της κρίσης

Β6. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης Ι
Συντονίστρια: Βασιλική Καντζάρα , Επίκ. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ελένη Τσικνάκου, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ο ρόλος του «καλού» εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες

Θεοδώρα Τερζοπούλου, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ηλιάννα Γωγάκη, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ο ρόλος της προσβασιμότητας στην εκπαίδευση, αναφορικά με την ισότιμη ένταξη των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνία

Χρυσή Γιοβάνη, Υπ. Διδάκτορας, ΕΚΠΑ
Ειρήνη Καμπερίδου, Αναπλ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Νικόλαος Πατσαντάρας, Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Επανεξετάζοντας την κοινωνική σημασία της φυσικής αγωγής και τη θέση της στο σημερινό σχολειό

Θεόδωρος Θάνος, Επίκ. Καθηγητής Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Ανδρομάχη Μπούνα, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Μορφές σχολικής βίας και διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας: Απόψεις μαθητών

Γ6. Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης Ι: Μετανάστες, Εργασία και Ενσωμάτωση

Συντονιστής: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Λουκία-Μαρία Φρατσέα, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Προσεγγίζοντας τις μικτές μεταναστευτικές ροές υπό το πρίσμα της κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης: Μια πρώτη αποτίμηση των στοιχείων για την Ελλάδα

Δημήτριος-Ραφαήλ Τσερβένης, Υπ. Διδάκτορας, ΑΠΘ
Η ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου της Νότιας Ευρώπης: Οι προκλήσεις και οι δυνατότητες της ένταξης της Αλβανικής και της Μαροκινής κοινότητας στις περιοχές της υπαίθρου της Κρήτης και αυτών της Σαρδηνίας, αντίστοιχα

Καλιέ Κερπάτσι, Λέκτορας, Aleksander Moisiu University
Μαρτίν Κούκα, Διδάσκων, Aleksander Moisiu University
Η Αλβανία μια χώρα με ευκαιρίες; Αίτια επιστροφής των αλβανών παλιννοστούντων από την Ελλάδα

Ντορίνα Καλέμη, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σχολιάζοντας την Κυκλική Μετανάστευση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση με την απόκτηση της «Επί Μακρόν Διαμένων» αδειών παραμονών

Δ6. Κοινωνιολογία της Κατανάλωσης

Συντονιστής: Μανώλης Αλεξάκης, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δημήτρης Λάλλας, Δρ Κοινωνιολόγος & Σύμβουλος-Καθηγητής, ΕΑΠ
Σύγχρονες προοπτικές πολιτισμικής κριτικής της κατανάλωσης: το ζήτημα της «αλλοτρίωσης»

Θάνος Γκαραγκούνης, Geography Teacher, International School of Pafos
Εξουσία και διανοούμενοι στην καταναλωτική κοινωνία

Μαργαρίτα Κομνηνού, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, ΕΚΚΕ
Καθημερινότητα, «ελαττωματική» κατανάλωση και κρίση: Προκαταρτικά ευρήματα και σκέψεις

Ελένη Πλουμίδη, Υπ. Διδάκτορας, ΕΜΠ
Η θεωρία του Maurizio Lazzarato για το χρέος

11.15 – 13.00

Α7. Ειδική Συνεδρία: Η Γενιά της Κρίσης στην Ελλάδα
Συντονιστής. Σωτήρης Χτούρης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σωτήρης Χτούρης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η κοινωνιολογία της Γενιάς της Κρίσης

Χαράλαμπος Τσέκερης, Ερευνητής, ΕΚΚΕ
Ευδοκία Ντάλη, Υπ. Διδάκτορας, ΕΚΠΑ
Η γενιά της κρίσης ως γενιά της επιστροφής: Προεκτάσεις για τη δημοκρατία και την πολιτική κουλτούρα

Μαρία Πετράκη, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, ΕΚΠΑ
Φτώχεια των νέων σε τοπικό επίπεδο

Διονύσης Μπαλούρδος, Διευθυντής Ερευνών, ΕΚΚΕ
Η δημογραφική κρίση και η φτώχεια των νέων: Η δημογραφική και κοινωνική εγγραφή μιας γενιάς

Αναστασία Ζήση, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Μεθοδολογίας έρευνας στην γενιά και την κοινωνία της κρίσης

Νίκος Σαρρής, Ειδικός Λειτουργικός Επιστήμων Α', ΕΚΚΕ
Έλλειψη εμπιστοσύνης στους δημοκρατικούς θεσμούς και ανεργία νέων: Μια αμφίδρομη σχέση;

Β7. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ΙΙ
Συντονιστής: Χρύσα Σοφιανοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Γεωργία Γούγα, Επιστημ. Συνεργάτης, ΤΕΙ Αθήνας
Νίκος Φωτόπουλος, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ιωάννης Καμαριανός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
Κοινωνική Πολιτική και βιώσιμο πανεπιστήμιο: Συμβολή στη συζήτηση για την κοινωνική σημασία του Πανεπιστημίου

Βασιλική Καντζάρα, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιδιωτικοποίηση, εκπαίδευση και κοινωνικές σχέσεις σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα

Αγγελική Κίτσιου, ΣΕΠ, ΕΑΠ
Παναγιώτης Γιαβρίμης, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Προς μια νέα μορφή ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης στην Ελλάδα: Διερευνώντας την αξιοποίηση Ελεύθερου/Ανοικτού Λογισμικού

Μαρία Κουρουτσίδου, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Περσεφόνη Φώκιαλη, Ομότιμη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Διονύσης Γούβιας, Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Κρίση και φοιτητική ζωή

Μαρία Πατσαρίκα, Επίκ. Καθηγήτρια, The American College of Thessaloniki
Scott Townsend, Associate Professor, North Carolina State University
Συζητώντας παιδαγωγικά για τη δημόσια κοινωνιολογία

Γ7. Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης ΙΙ: Πρόσφυγες και Προσφυγική Κρίση

Συντονίστρια: Στεφανία Καλογεράκη, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Γιάννης Γκολφινόπουλος, Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Έθνος-κράτος, «ξένοι» και το φάντασμα της απώλειας ελέγχου: Τίνος πράγματος κρίση είναι η «προσφυγική κρίση»;

Γεώργιος Κόρδας, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η επίδραση της προσφυγικής κρίσης στη διαδικασία του ευρωπαϊσμού: Ο λόγος των ελληνικών ακροδεξιών κομμάτων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, μετά τις εκλογές του 2014

Στεφανία Καλογεράκη, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Εθελοντισμός και πρόσφυγες : Η περίπτωση της Ελλάδας

Παναγιώτης Γιαβρίμης, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σπύρος Αραβανής, ΣΕΠ, ΕΑΠ
Αγγελική Κίτσιου, ΣΕΠ, ΕΑΠ
Διαπολιτισμικότητα και εκπαίδευση: Απόψεις κατοίκων της Μυτιλήνης για το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα

Δ7. Κοινωνική Πολιτική και Αλληλεγγύη

Συντονίστρια: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δημήτρης Παρσάνογλου, Δρ Κοινωνιολογίας & Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Βασίλης Τσιάνος, Καθηγητής, Fachhochschule Kiel
Η κοινωνική πολιτική στα χρόνια της επισφάλειας: Σημειώσεις για το τέλος του νεοφιλελευθερισμού

Νίκος Κουραχάνης, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμο
Συγκρίνοντας τις κοινωνικές πολιτικές στέγης στο φιλελεύθερο και το νοτιο-ευρωπαϊκό καθεστώς ευημερίας

Στυλιανός Κατωμέρης, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η κοινωνική οικονομία ως πολιτική απασχόλησης

Αντώνιος Κώστας, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ευάγγελος Χαϊνάς, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Οι Κοινωνικές Επιχειρήσεις Ένταξης στην Ελλάδα: Μία σύντομη προσέγγιση

Χρήστος Τσιλίκης, Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο,
Δυνατότητες και προοπτικές ενίσχυσης της απασχόλησης ατόμων από ευάλωτες κοινωνικές ομάδες μέσω ανάπτυξης Κοινωνικών Επιχειρήσεων Εργασιακής Ένταξης στην Ελλάδα

Άννα Κουμανταράκη, ΣΕΠ, ΕΑΠ
Δρόμοι της αλληλεγγύης και δρόμοι της σύγκρουσης στους εργασιακούς χώρους

14.00 – 15.45

Α8. Ειδική Συνεδρία: Συνδικάτα, Επισφαλής Εργασία και Ανεργία

Συντονίστρια: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Χριστίνα Καρακιουλάφη, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Κώστας Κανελλόπουλος, Μεταδιδάκτορας Ερευνητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Οργανώνοντας δράσεις αλληλεγγύης προς όφελος των επισφαλών εργαζομένων και των ανέργων: Οι απόψεις συνδικαλιστών και ακτιβιστών προερχόμενων από σωματεία βάσης

Γιώργος Μπιθυμήτρης, Μεταδιδάκτορας Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Συνδικαλισμός σε ζώνες δομικής επισφάλειας: Η περίπτωση του Συνδικάτου Μετάλλου Αττικής

Δημήτρης Παπανικολόπουλος, Δρ. Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Συνδικαλιστική δράση και ατομικές στρατηγικές στο πλαίσιο της εργασιακής επισφάλειας: Η περίπτωση του τουρισμού-επισιτισμού

Γιώργος Σώρος, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Συνδικαλισμός και επισφαλής εργασία σε Ελλάδα-Ισπανία

Β8. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ΙΙΙ

Συντονιστής: Ιωάννης Καμαριανός , Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Ευαγγελία Καλεράντε, Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Λέλα Γώγου, Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Ερμηνευτικά ρεπερτόρια νέων, φοιτητών και φοιτητριών ελληνικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων για την εξέλιξη και νοηματοδότηση της εκπαίδευσής τους

Χρύσα Σοφιανοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Ειρήνη Ψαρά, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Ψηφιακές δεξιότητες, συνεργατικά μοντέλα μάθησης και ανισότητες

Αναστασία Αμπατζόγλου, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η γυναίκεια εκπροσώπηση στις διευθυντικές θέσεις των Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας

Γ8. Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης ΙΙΙ: Πρόσφυγες και Ενσωμάτωση

Συντονιστής: Γιώργος Μαυρομμάτης, Λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιαστήμιο

Θεόδωρος Φούσκας, Δρ. Κοινωνιολογίας & Εργαστηριακός Συνεργάτης, ΤΕΙ Αθήνας
Επιπτώσεις του εγκλωβισμού των πολιτών τρίτων χωρών, στην επισφαλή, χαμηλού κύρους εργασία, στην απόφαση επιστροφής στην χώρα προέλευσής τους, μέσω των Προγραμμάτων Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης

Αναστάσιος Ρόμπορας, Δρ. Κοινωνιολογίας, Υπηρεσία Ασύλου - Αυτοτελές Κλιμάκιο Ασύλου Ν. Ιωαννίνων
Η κοινωνική ένταξη & ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας των προσφύγων μέσα από την Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου: Πόσο έτοιμη είναι η Ελληνική κοινωνία;

Λιλίκα Τρικαλινού, Δρ. Κοινωνιολογίας , Goldsmiths - University of London
Η οικειοποίηση του χώρου: Η περίπτωση των αιτούντων άσυλο στην Αθήνα

Νικολίνα Μυωφά, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Στυλιανός Σταυριανάκης, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Συγκριτική μελέτη των πολιτικών εγκατάστασης των προσφύγων του 1922 και του 2016 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας

Δ8. Ειδική Συνεδρία: Συγκρότηση και Κρίση του Νεωτερικού Υποκειμένου
Συντονιστής: Βασίλης Ρωμανός, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Άγγελος Μουζακίτης, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Το ζήτημα της ετερότητας στο έργο του Levinas

Κανάκης Λελεδάκης, Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Τα όρια του νεωτερικού υποκειμένου

Βασίλης Ρωμανός, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Η γλωσσική στροφή και η αποκέντρωση του υποκειμένου

Νικόλαος Αναπλιώτης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αποδομώντας την «φυσιολογική» έμφυλη συγκρότηση της υποκειμενικότητας: Ο έμφυλος εαυτός ως επιτελεστική διαδικασία

16.00 – 17.30

Α9. Κοινωνιολογία και Κοινωνική Έρευνα Ι
Συντονίστρια: Χριστίνα Καρακιουλάφη, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Γεωργία Γούγα, Επιστημ. Συνεργάτης, ΤΕΙ Αθήνας
Σοφία Μαρτινάκη, Επιστημ. Συνεργάτης, ΤΕΙ Αθήνας
Χάρης Ασημόπουλος, Αναπλ. Καθηγητής, ΤΕΙ Αθήνας
Ταυτότητες και κοινωνική μεταλλαγή στην διαχείριση της ετερότητας : Έρευνα στάσεων

Δημήτριος Καλαμαράς, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αγλαΐα Καλαματιανού, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ένα Μοντέλο Δομικών Εξισώσεων για τη διερεύνηση της ενδιάμεσης επίδρασης της ικανοποίησης από τις σπουδές στη διάρκεια σπουδών

Αγγελική Υφαντή, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ο αυτοπροσδιορισμός της κατάστασης απασχόλησης μέσα από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Μαρία Οικονομάκη, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Διερεύνηση και θεμελίωση της δυνατότητας διαχρονικών συγκρίσεων των δεδομένων των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών για την Ελλάδα

Αναστασία Χαραλάμπη, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ψυχομετρική εγκυρότητα των προσωπικών αξιών και της ευζωίας: Δεδομένα από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, 2006

Β9. Εγκληματολογία Ι

Συντονίστρια: Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Βίκυ Βλάχου, Επίκ. Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η ιστορική έρευνα στη μελέτη του σύγχρονου εγκληματικού φαινομένου: Η ιστορία των εγκληματολογικών θεωριών ως εφαλτήριο σκέψης στην εποχή των ραγδαίων κοινωνικών μεταβολών

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ
Μεγα-βάσεις δεδομένων και έγκλημα

Αθανάσιος Χουλιάρας, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η επίδραση της κοινωνιολογίας των οργανώσεων στην ανάλυση του σύγχρονου εγκληματικού φαινομένου

Χάρης Σαλωμίδης, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πέρα από την "εγκληματογένεση". CCTV και κοινωνικός έλεγχος στο "παράδειγμα" της "επιτηρούμενης κοινωνίας": Μια κριτική εγκληματολογική προσέγγιση

Γ9. Κοινωνιολόγοι και Κοινωνία

Συντονίστρια: Χρύσα Σοφιανοπούλου, Επίκ. Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Στέλλα Νίωτη, Κοινωνική Επιθεωρήτρια, Σ.Ε.Υ.Υ.Π. & Εργαστηριακή Συνεργάτης, ΤΕΙ Αθήνας
Η διαφθορά στη δημόσια διοίκηση και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στους ελεγκτικούς μηχανισμούς

Σεβαστή Τσαμπουνάρη, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της αναπηρίας: Η "χειραφετική δύναμη" της κοινωνιολογίας

Αικατερίνη Ντάφλου, Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
"Ανθεκτικοί" Δήμοι στην ψηφιακή εποχή: Οι κοινωνικές υπηρεσίες σε αλλαγή

Ελένη Ζύγα, Κοινωνιολόγος - Κοινωνική Λειτουργός (ΜΔ), Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη
Νέες τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνίας και εφαρμογές τους στην κοινωνική φροντίδα

Δ9. Θεωρητική Κοινωνιολογία

Συντονίστρια: Χρυσάνθη Ζάχου, Επίκ. Καθηγήτρια, American College of Greece-Deree

Σπύρος Μακρής, Επίκ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Η Κοινωνιολογία στην Ύστερη Νεοτερικότητα: Η συμβολή του Zygmunt Bauman

Αλφρέδος Σταϊνχάουερ, ΣΕΠ, ΕΑΠ & Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η επανάσταση των δεξιοτήτων και η κρίση της αυθεντίας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

Κώστας Ελευθερίου, Διδάσκων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Διαιρετικές τομές: Χρήση και καταχρήσεις μιας πολιτικο-κοινωνιολογικής έννοιας

Βασιλική Παπαγεωργίου, Έκτακτη Επίκ., ΤΕΙ Στερεάς Ελλάδας & Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, ΕΑΠ
Η συμβολική διάσταση της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση του πολιτικού

Ελένη Ρεθυμνιωτάκη, Αναπλ. Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Γιάννης Φλυτζάνης, Υπ. Διδάκτορας, ΕΚΠΑ
Οπτικές και προοπτική για την κοινωνιολογία του δικαίου στην Ελλάδα

17.45 – 19.15

Α10. Κοινωνιολογία και Κοινωνική Έρευνα Ι

Συντονιστής: Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Θεόδωρος Κουτρούκης, Επίκ. Καθηγητής, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Πως αντιλαμβάνονται τον Ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων οι εκπρόσωποι των εργαζομένων; Μια προσέγγιση της εμπειρίας των πολυεθνικών επιχειρήσεων

Αναστασία Βλάχου, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Όλγα Ρόκα, Ψυχολόγος (Msc), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτα Σταυρούση, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Διαστάσεις της εργασιακής επαν-ένταξης των ατόμων με χρόνιες παθήσεις στην Ευρώπη

Αθανασία Χάλαρη, Αναπλ. Καθηγήτρια, University of Northapton & Συνεργαζόμενη Ερευνήτρια, LSE
Η "Γενιά της Κρίσης" - οι επιπτώσεις της κρίσης στην διαμόρφωση της νέας γενιάς στην Ελλάδα

Στέφανος Κόφφας, Διδάσκων & Επιστημονικός Συνεργάτης, ΤΕΙ Λάρισας
Οι επαγγελματικές προοπτικές της γενιάς Υ στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης: Ερευνητικά αποτελέσματα

Μαρία Ειρήνη Παπαδούκα, Ανεξάρτητη Ερευνήτρια (PhD) & Research Support Advisor, University of Cambridge
Εννοιολογικές προσεγγίσεις πάνω στο ζήτημα διακίνησης και εμπορίας ανθρώπων (human trafficking): Μελέτη πάνω στη σύγκλιση και απόκλιση δημοσιογραφικών άρθρων και των αναγνωστών τους

Β10. Εγκληματολογία ΙΙ

Συντονιστής: Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, Δρ. Κοινωνιολογίας & Επισκέπτρια Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Γιάννης Πανούσης, Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Η κόκκινη κλωστή της βίας και του εγκλήματος [οικογένεια - σχολειό - γειτονιά]

Πολυξένη Παπαγγελοπούλου, Δρ. Κοινωνιολογίας, τ. Επιστημονική Συνεργάτης ΕΚΠΑ, & π. Καθηγήτρια, ΤΕΙ Αθήνας
Η εμφάνιση και η προβολή του κοινωνικού φαινομένου της βίας μέσα από τους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους: Η ψυχοπαθολογία των ατόμων και των ομάδων που ασκούν βία στον ευρύτερο χώρο

Κωνσταντίνος Πανάγος, Δρ. Εγκληματολογίας - Σωφρονιστικής, ΕΚΠΑ
Φυλακή και νομικός πλουραλισμός: Ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των εγκλείστων ως παράγοντας ανενέργειας του δικαίου

Ευάγγελος Χαϊνάς, Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής: Στάσεις των επαγγελματιών και ειδικών που απασχολούνται σε δομές που εξυπηρετούν μετανάστες και πρόσφυγες

Γ10. Ο Δημόσιος Ρόλος της Κοινωνιολογίας και η Κριτική Σκέψη

Συντονιστής: Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Ηρακλής Μαυρίδης, Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
«Εκτός πεδίου»: Σημειώσεις για την (α)δυνατότητα της κοινωνικής επιστήμης

Σπύρος Γάγγας, Επίκ. Καθηγητής, The American College of Greece – Deree
Ο δημόσιος ρόλος της κοινωνιολογίας και η συνδρομή της "προσέγγισης των ικανοτήτων"

Γεωργία Λαγουμιτζή, Λέκτορας, The American College of Greece – Deree
Ο ρόλος της δημόσιας κοινωνιολογίας στην εποχή της "μετα-αλήθειας"

Δ10. Ειδική Συνεδρία: Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα: Από τη Θεωρία και τα Εμπειρικά Δεδομένα στον Κοινωνικό Σχεδιασμό

Συντονιστής: Νίκος Μουζέλης, Ομότιμος Καθηγητής, London School of Economics

Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Εμπιστοσύνη, συμμετοχικότητα και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: Περιγραφή και σύγκριση

Διονύσης Μπαλούρδος, Διευθυντής Ερευνών, ΕΚΚΕ
Χαράλαμπος Τσέκερης, Ερευνητής, ΕΚΚΕ
Κοινωνία Πολιτών και ανισότητα

Σωτήρης Χτούρης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Η αντίληψη για την κοινωνική αλληλεγγύη και την κοινωνική δικαιοσύνη στις οργανώσεις και στους εθελοντές που δραστηριοποιούνται στην υποστήριξη των προσφύγων κατά την προσφυγική κρίση 2015-2018

Παναγιώτης Ζάννης, Δρ. Κοινωνιολογίας & Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία της «Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών»: Μία ιδέα για κοινωνικό σχεδιασμό - Ένας μηχανισμός για την κοινωνική μεταβολή

19.30 Κλείσιμο Εργασιών Συνεδρίου – Αμφιθέατρο Γ. Καραμπατζός

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρασκευή 30 & Σάββατο 31|3|2018, ώρα 13.00 – 14.00

Παρουσίαση Εισηγήσεων σε Poster

Μαρία Αμανατίδη, MSc Cultural Anthropology: Sustainable Citizenship, Utrecht University
Αναρχία: Μια προσωποποιημένη εθνογραφία δυνατοτήτων και περιορισμών και η μαγεία μιας κυψέλης

Μαρία Γερογιάννη, Δικηγόρος (LLM), ΕΚΠΑ
Η νομοθέτηση ως καταλύτης ή και εφαλτήριο κοινωνικών αλλαγών

Ανδρέας Δημόπουλος, Μεταπτυχιακός Φοιτητής, ΕΚΠΑ
Διαφήμιση προϊόντων και έφηβοι: Τα μαγνητικά πεδία του Καταναλωτισμού

Γεώργιος Δρακονταειδής, Φοιτητής Αρχιτεκτονικής, ΕΜΠ
Τρισδιάστατη εκτύπωση και αρχιτεκτονική: Η επίδραση στην κοινωνία

Έλενα Κατσένιου, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικο-χωρικές διαφοροποιήσεις και αντιλήψεις για τη μετανάστευση: Η περίπτωση της Μυτιλήνης, καλοκαίρι 2015

Μάριος- Αριστοτέλης Κουλούρης, Απόφοιτος ΠΜΣ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Για τη σχέση ανεργίας-αυτοκτονίας: Συμβολή στην κοινωνιολογική διερεύνηση της αυτοκτονίας

Στεργιανή Λιάκου, Γεωγράφος (MSc), Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μεταναστευτικές ροές στη Νότια Ευρώπη: Η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα και την Ιταλία

Μαρία Μαρίνη, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η Χρυσή Αυγή στο Κοινοβούλιο: Αντιμνημόνιο και εναντίωση στη μετανάστευση (Ιούλιος 2012 –Δεκέμβριος 2017)

Κάρμεν Μίσιου, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η προσφυγική κρίση ως ευκαιρία για την ελληνική ακροδεξιά: Ρατσιστικές επιθέσεις εις βάρος προσφύγων (2015-2017)

Λουζέλα - Μαρίνα Ντάφλα, Φοιτήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Αναστασία Τσακιρίδη, Φοιτήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Διάθεση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες – Χαρτογράφηση μιας νέας μορφής κοινωνικής αλληλεγγύης στο πλαίσιο ανάπτυξης εναλλακτικών δικτύων τροφίμων. Μια βιώσιμη πρακτική ή απλά ένα νέο κοινωνικό φαινόμενο αντίστασης στην οικονομική κρίση;

Σοφία Παπιδάκη, Κοινωνιολόγος (MSc), Πάντειο Πανεπιστήμιο
Η διάσταση της ορατότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υπό το πρίσμα της επιτήρησης και της ιδιωτικότητας: Ποιοτική έρευνα σε φοιτητές/φοιτήτριες του Παντείου Πανεπιστημίου

Αγγελος Σπύρου, Μεταπτυχιακός Φοιτητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ευστάθιος Λούπας, Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Μεταναστευτική πολιτική και άσυλο στην Ευρωπαική Ένωση

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κείμενα Εισηγήσεων

Κείμενα Εισηγήσεων

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι επαγγελματικές προοπτικές της γενιάς Υ στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης: Ερευνητικά αποτελέσματα

Αργυρώ Αδάμου,[α] Δανάη-Ελένη Κατσαρού,[β] Στέφανος Κόφφας,[γ] Δημήτρης Μπελιάς,[δ] Λάμπρος Σδρόλιας,[ε]

[α] ΤΕΙ Θεσσαλίας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Λάρισα

[β] ΤΕΙ Θεσσαλίας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Λάρισα

[γ] ΤΕΙ Θεσσαλίας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Λάρισα

[δ] ΤΕΙ Θεσσαλίας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Λάρισα

[ε] ΤΕΙ Θεσσαλίας, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Λάρισα

Περίληψη

Η Γενιά Υ είναι οι νέοι των δεκαετιών του 70 και του 80 που παρουσιάζει συγκεκριμένα και ιδιαίτερα γνωρίσματα και χαρακτηριστικά, λόγω του ότι, έτυχε να μεγαλώσουν σε μια περίοδο έντονων οικονομικών κρίσεων και κοινωνικών αναταράξεων. Ως συνέπεια της οικονομικής δυσπραγίας, της καθίζησης του επιχειρηματικού γίγνεσθαι, της συρρίκνωσης του ιδιωτικού τομέα με την επακόλουθη ολική κατάρρευση των επαγγελματικών προοπτικών και των διαχρονικών εργασιακών κεκτημένων, βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε υψηλά ποσοστά ανεργίας και με χαμηλές μεσοπρόθεσμες προοπτικές οικονομικοκοινωνικής αποκατάστασης. Αντιμετωπίζοντας για αρκετά χρόνια το φάσμα ύφεσης, αναζητούν εναλλακτικές λύσεις με αναζήτηση εργασίας και προοπτικών δημιουργίας καριέρας αλλά και οικογένειας στο εξωτερικό, εξαναγκαζόμενοι ουσιαστικά για λόγους επιβίωσης σε υποχρεωτική μετανάστευση. Η διερεύνηση των επαγγελματικών προοπτικών της γενιάς Υ στην Ελλάδα, δίνει τη δυνατότητα της διαμόρφωσης μιας συνολικής εικόνας για το μέγεθος και τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική και κοινωνική αβεβαιότητα επηρέασε τη στάση ζωής τους, τη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, τις διαφορές στη νοοτροπία τους, καθώς και την πραγματική άποψη για την ίδια τη γενιά τους. Τα αποτελέσματα εκτιμάται ότι, είναι πολύ χρήσιμα για την κατανόησή και το ρόλο της συγκεκριμένης γενιάς στις επικρατούσες σήμερα συνθήκες ζωής και ιδιαίτερα στην αγορά εργασίας, αλλά και για την εκπαίδευση και τις δημογραφικές τάσεις, καθώς ηλικιακά αποτελούν το βασικό παραγωγικό κομμάτι τόσο κοινωνικά όσο και για όλες τις οικονομικές δραστηριότητες σε κάθε χώρα.

Λέξεις κλειδιά: Γενιά Υ, Ιδιαίτερα Γνωρίσματα, Εργασιακό Περιβάλλον, Συγκριτική Προσέγγιση επαγγελματικών προοπτικών

Employment prospects of generation Y in Greece under conditions of economic crisis: research results

Argiro Adamou,[a] Danai-Eleni Katsarou,[b] Stefanos Koffas,[c] Dimitris Bellias,[d] Labros Sdrolias,[e]

[α] Technological Education Institute of Thessaly, Department of Business Administration, Larisa

[β] Technological Education Institute of Thessaly, Department of Business Administration, Larisa

[γ] Technological Education Institute of Thessaly, Department of Business Administration, Larisa

[δ] Technological Education Institute of Thessaly, Department of Business Administration, Larisa

[ε] Technological Education Institute of Thessaly, Department of Business Administration, Larisa

Abstract

The young people of the ’70s and the ’80s make up Generation Y; they bear particular characteristics and attributes due to the fact that they were born and raised in a period of intense economic crises and social upheavals. As a consequence of the economic hardship, the decline of business activity, the massive reduction of the private sector and the subsequent complete collapse of job prospects and established labour rights, they find themselves trapped with very high unemployment rates and minimal mid-term prospects of socioeconomic recovery. Facing economic depression for several years, they seek alternative solutions by searching employment and career development prospects abroad, but also for forming their family. In essence, they are forced to immigrate for survival reasons. The

investigation of the job prospects of Generation Y in Greece allows us to see the complete picture in relation to the extent and manner the economic and social uncertainty has affected their attitude towards life, the formation of their character, the differences in their mentality, as well as their true opinion of their own generation. The analysis of the results is considered to be most useful for understanding the role of this generation in the prevailing life conditions, and especially the job market, but also in education and demographic trends, since given their age they are the main productive part of every country, both socially and economically.

Key words: Distinguishing Characteristics of Generation Y, work Environment, Comparative Approach to Job Prospects

Εισαγωγή

Η ομαλή λειτουργία της κοινωνίας είναι το αποτέλεσμα συλλογικών προσπαθειών των γενεών που την απαρτίζουν και εξαρτάται, από την συνειδητή ετοιμότητα τους να αποδέχονται αξίες, να επιτελούν αναμενόμενους ρόλους και να στέκονται αλληλέγγυοι. Πρόκειται για παράγοντες, οι οποίοι εκπορεύονται από την εξέλιξη της κοινωνίας ως τρόπου και μέσου συνύπαρξης στο κοινό φυσικό, οικονομικό και κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον των ανθρώπων και είναι βιωματικά γνωστές σε καθένα μας μέσω των διαδικασιών της κοινωνικοποίησης και της συμμετοχικής αλληλόδρασης (Κόφφας 2013: 88). Ωστόσο λόγω του ότι τα γεγονότα που μεσολαβούν σε κάθε εποχή διαφέρουν, οι προσπίπτουσες εμπειρίες διαφοροποιούν τα χαρακτηριστικά κάθε γενεάς, καθώς τα μέλη της συγκρατούνται από την εμπειρία και τις επιπτώσεις των γεγονότων αυτών, από τις κοινές αντιλήψεις που μοιράζονται μεταξύ τους (Mannheim 1997, Edmunds and Turner 2005: 560).

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα με την οικτρή κατάσταση των δημοσιονομικών μεγεθών, έφεραν στη δημοσιότητα το κομμάτι εκείνο της κοινωνίας που ενώ βρίσκεται στην αποδοτικότερη παραγωγική ηλικία, πλήττεται οικονομικά και κοινωνικά σε μεγαλύτερο βαθμό. Πρόκειται για όσους γεννήθηκαν μεταξύ 1977 και 1994, οι οποίοι αποτελούν μέλη της γενιάς Υ,[1] και περιγράφονται ως η ηλικιακή ομάδα με υψηλά ποσοστά ανεργίας, απαξίωσης των ικανοτήτων τους εξαιτίας είτε της μακράς αδράνειας και απραξίας είτε της υποαπασχόλησης σε θέσεις εργασίας που απαιτούν μικρότερη εξειδίκευση (brain waste) (Λαζαρέτου 2016: 34).

Παρόλα τα πολλά ουσιαστικά προσόντα που διαθέτουν, την εξοικείωσή τους με την πληροφορική και την ενασχόλησή τους με την τεχνολογία, οι πρεσβύτεροι της γενιάς Υ αντιμετωπίζουν δυσκολία συντήρησης των οικογενειών τους και αδυναμία εκπλήρωσης των δανειακών τους υποχρεώσεων. Δεδομένων δε των χαμηλών μεσοπρόθεσμων προοπτικών, με βάση τα σημερινά δεδομένα της οικονομίας και της αγοράς εργασίας, εμφανίζουν υψηλούς αριθμούς μετανάστευσης για λόγους οικονομικής επιβίωσης. Ακόμη και στα νεότερα μέλη της γενιάς Υ, που έχουν αποφοιτήσει πρόσφατα και αναζητούν εργασία και επαγγελματική αποκατάσταση, η αποτύπωση των μεταναστευτικών ροών είναι πολύ υψηλή[2].

Η συμπεριφορά αυτή των μελών της γενιάς Υ καθιστούν αναγκαίο, πρώτον, την διερεύνηση και καταγραφή των προσδοκιών τους σχετικά με το μέλλον τους, δεύτερον, την αναζήτηση των παραγόντων που διαμορφώνουν τις επιλογές τους στο σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον και, τρίτον, να γίνουν κατανοητά τα στοιχεία αυτά στους εκπροσώπους χάραξης εκπαιδευτικής και εργασιακής πολιτικής. Αυτά τα τρία ζητούμενα αποτελούν τους άξονες στους οποίους θα κινηθεί η παρούσα διερευνητική προσέγγιση.

Επαγγελματική σταδιοδρομία και χαρακτηριστικά της γενιάς Υ στην Ελλάδα

Είναι η νεότερη γενιά που υπάρχει στον εργασιακό χώρο. Τα μέλη της είναι εξοικειωμένα σε κοινωνικά δίκτυα, καταρτισμένα εν τω μέσω μίας τεχνολογικής έκρηξης στην καθημερινή εργασία και την προσωπική τους ζωή. (Αγγελάτου 2013). Ένα βασικό χαρακτηριστικό για τη γενιά Υ, είναι η συχνή έκθεση στην τεχνολογία, η οποία έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα όσον αφορά τις γνωστικές, συναισθηματικές και κοινωνικές εκβάσεις (Immordino-Yang M.H. et.al. 2012). Επίσης η εκπαίδευσή τους στη διαχείριση της πληροφορίας σε συνδυασμό με την ευρεία χρήση της τεχνολογίας, αποτελεί έναν πολύτιμο πόρο, ο οποίος δείχνει να αποβαίνει καθοριστικός για τις αποφάσεις που παίρνουν (Ασπρίδης, Nikova, Ρωσίδης 2015: 238). Για παράδειγμα, βασίζονται στην τεχνολογία μέσω αναζήτησης και αξιοποίησης πληροφοριών για

εργασία, ψυχαγωγία, επικοινωνία. Όπως αναφέρει ο Twenge τα 'θέλουν όλα' και τα 'θέλουν τώρα', ιδιαίτερα ότι έχει να κάνει με την αμοιβή και τα οφέλη της εργασίας, την σταδιοδρομία, την ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής και την δυνατότητα να συμβάλλουν στην κοινωνία (Twenge J. M. 2014).

Σε σχέση με την επαγγελματική εξέλιξη, φαίνεται ότι έχουν ενεργητική στάση, θέλουν να αυτοδιαχειρίζονται την καριέρα τους και προτιμούν αυτή να είναι προγραμματισμένη. Τα αποτελέσματα έρευνας του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, σχετικά με την 'Καριέρα και την Γενιά Υ', έδειξαν ότι, τα μέλη της δίνουν βαρύτητα στις επαγγελματικές προοπτικές και ζητά ικανοποιητικές αμοιβές, ευκαιρίες για επαγγελματική εξέλιξη, εργασιακό περιβάλλον με ήθος και εργασιακή ασφάλεια. Επιπρόσθετα επιθυμεί την συμμετοχή της σε διατμηματικά projects, αλλά και προγράμματα εξισορρόπησης της προσωπικής με την εργασιακή ζωή. Τέλος, για τις αμοιβές, θέλει να υπάρχει ανοιχτή επικοινωνία και προσβασιμότητα στη δομή των αμοιβών της επιχείρησης, και του πακέτου αμοιβών-παροχών σε σχέση με τους ανταγωνιστές (Kotter 1996, Aggelatou 2013, Career Guide 2016).

Επίσης τα μέλη της γενιάς Υ επιδιώκουν τη επαγγελματική κατάρτιση με εργαλεία διαχείρισης της γνώσης για λόγους καλύτερης διαχείρισης πόρων και πληροφοριών, αύξησης της ανταγωνιστικότητας (δυνατότητα ανάπτυξης καινοτόμων ενεργειών), διαμόρφωσης βελτιωμένων διαύλων επικοινωνίας (αποσαφήνιση στόχων και οράματος), και παροχής κινήτρων στην επιτέλεση της εργασία στους (Ασπρίδης, Nikova, Ρωσίδης 2015: 238). Για τους λόγους αυτούς βλέπουν τους έμπειρους συναδέλφους τους ως μια δεξαμενή από τους οποίους θα μπορούν εύκολα να αποκτήσουν εξειδικευμένες γνώσεις. Τέλος αναζητούν προκλήσεις αλλά ταυτόχρονα προτιμούν μικρούς στόχους ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους (Armour 2005).

Ωστόσο, σύμφωνα με την γνώμη μεγαλυτέρων γενεών, παρουσιάζουν εγγενής δυσκολίες που αφορούν την συστηματική προσπάθεια, την ενέργεια και την αποτελεσματική πρακτική εφαρμογή. Το πρόβλημα είναι ότι έχουν μια 'παραφουσκωμένη' άποψη για τον εαυτό τους επειδή έχουν μεγαλώσει έτσι ώστε να πιστεύουν πως καθετί που κάνουν είναι σημαντικό. Όπως επισημαίνεται, τους νέους της γενιάς του Εγώ,[3] συνεχίζουν να τους παραχαϊδεύουν για πολύ καιρό, ενώ θα έπρεπε πολύ νωρίτερα να μαθαίνουν ότι δεν είναι τέλειοι. Οι εκπρόσωποί της κατηγορούνται ότι είναι κακομαθημένοι, αλαζονικοί και νάρκισσοι, ότι έχουν μια αδικαιολόγητη αίσθηση πως δικαιωματικά όλα τους ανήκουν. Οι εργοδότες δυσκολεύονται με τα υπερδιογκωμένα εγώ των νεαρών υπαλλήλων τους, ενώ οι ψυχοθεραπευτές βλέπουν μια νέα γενιά ασθενών οι οποίοι έχουν κατάθλιψη επειδή δεν μπορούν να φθάσουν στο ύψος των υπερβολικών προσδοκιών τους (http://www.tovima.gr/science/article/?aid=476130).

Η αιτία βαρύνει σε μεγάλο βαθμό τις γαλουχούσες γενιές, οι οποίες υπερέβαλαν στο να μεγεθύνουν την άποψη που έχουν τα άτομα της γενιάς του Εγώ για τον εαυτό τους. Συχνή έλλειψη ορίων και περιορισμών, υπερβολικός έπαινος ακόμη και σε ελάσσονες προσπάθειες, υπερπροστασία απέναντι σε λάθη και παραλείψεις, δυσκολία ανάληψης ευθυνών και υπερπροφύλαξη για να μην προκληθούν ψυχολογικά τραύματα, εξηγούν τις δυσκολίες ανταπόκρισης της γενιάς Υ στις απαιτήσεις των συνθηκών εργασίας αλλά και της ζωής γενικότερα (Αδάμου, Κατσαρού, Κόφφας et.al. 2018).

Έτσι η γενιά αυτή είναι πολύ λιγότερο πιθανό να ανταποκριθεί στον παραδοσιακό τύπο διαχείρισης και ελέγχου που είναι δημοφιλής σε ένα μεγάλο μέρος του στελεχιακού δυναμικού των επιχειρήσεων (Atwood et al. 2010). Κι αυτό διότι, οι εκπρόσωποί της γενιάς αυτής εμφανίζονται με αδυναμίες αναφορικά με τις απαιτήσεις του σύγχρονου περιβάλλοντος εργασίας. Έχουν συνήθως υπερτιμημένη άποψη για τον εαυτό τους και διακατέχονται από υπερβολικά υψηλές και έξω από τις δυνατότητές τους προσδοκίες, με αποτέλεσμα να «λυγίζουν» ευκολότερα κάτω από τις δυσκολίες των συνθηκών εργασίας αλλά και της ζωής και να ρέπουν περισσότερο προς τον μαρασμό και την κατάθλιψη (Gibson et al. 2009, Aggelatou 2013).

Στοιχεία και μεθοδολογία της έρευνας

Ο στόχος της έρευνας ήταν να μελετήσει τις ανάγκες των νέων για εύρεση εργασίας, να καταδείξει τις κυρίαρχες τάσεις μεταξύ των νέων ατόμων, στην αναζήτηση εργοδότη, τον σχεδιασμό της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας και ταυτόχρονα τις προτεραιότητες που έχουν θέσει στη ζωή τους. Η έρευνα ανέλυσε

τις στάσεις των νέων ως προς την καριέρα τους και τους παράγοντες που είναι σημαντικοί για αυτούς όταν σχεδιάζουν και προγραμματίζουν την εργασιακή τους ζωή.

Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκε η πολυμεθοδική ερευνητική προσέγγιση, και συγκεκριμένα μέσω ερωτηματολογίου, που αποδείχθηκε απαραίτητη για την επαλήθευση στοιχείων, που προέρχονταν από την βιβλιογραφική διερεύνηση του θέματος (Niglas 2010). Ως βασικό εργαλείο για την συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η συνέντευξη με δομημένο ερωτηματολόγιο. Το περιεχόμενο, η σειρά και ο λόγος των ερωτήσεων είναι ολοκληρωτικά στα χέρια του ερευνητή, την ίδια στιγμή ο ερωτώμενος έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει τα θέματα όπως εκείνος θέλει, περιγράφοντας ελεύθερα τις απόψεις του (Μάγος 2017, Rodos& Rapanis 2006). Με το εργαλείο της προσωπικής συνέντευξης δόθηκε στους συμμετέχοντες η δυνατότητας προσωπικής περιγραφής των ιδιαιτεροτήτων της ζωής, των προκλήσεων που καλούνται να αντιμετωπίσουν και αφορούν τον κόσμο της εργασίας και τις επιθυμίες τους σχετικά με την καριέρα.

Όσον αφορά το δείγμα της έρευνας, χρησιμοποιήθηκε η θεωρητική δειγματοληψία. Σύμφωνα με αυτή, τα άτομα ή ομάδες επιλέγονται για την εξέταση ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους και τη συνάφειά τους με τα ερευνητικά ερωτήματα (Mason 2003). Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με προσωπικές συνεντεύξεις και οι απαντήσεις καταγράφηκαν ηλεκτρονικά. Το φύλο καταγραφής αποτελούνταν από τρείς άξονες. Ο πρώτος αφορά την ανάγκη των νέων για εργασία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Η ανάγκη αυτή αποτυπώθηκε με ερωτήσεις διερεύνησης της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης των νέων και των επιθυμιών τους να βρουν πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Ο δεύτερος άξονας αφορά τις προτεραιότητες που έχουν θέσει οι νέοι για εργασία. Σκιαγραφώντας τις προτεραιότητες, οι ερωτήσεις αφορούσαν το είδος της εταιρίας που επιθυμούν να εργαστούν, το αν θα εργάζονταν στο εξωτερικό στην περίπτωση που θα είχαν μεγαλύτερες απολαβές, το τι πιστεύουν ότι είναι σημαντικότερο στο χώρο εργασίας και το ύψος του μισθού με τον οποίο θα ήταν ικανοποιημένοι. Ο τρίτος άξονας αφορά το χαρακτηρισμό τη Γενιά Υ από τα ίδια τα μέλη της. Αυτό ζητήθηκε να πραγματοποιηθεί με μία λέξη, όπως επίσης ζητήθηκε στους ερωτηθέντες και εξήγηση του λόγου για τον οποίο χαρακτήρισαν τη γενιά τους με τη συγκεκριμένη λέξη.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε την περίοδο από Οκτώβριο του 2016 έως το Μάιο του 2017. Σε αυτή συμμετείχαν 30 φοιτητές και φοιτήτριες από Ελληνικά και Αγγλικά HEIs. Οι εθνικότητες των ερωτηθέντων στα Αγγλικά ιδρύματα ήταν από Αγγλία, Γερμανία, Βρετανία, Αμερική, Ιαπωνία, Μαλαισία και Κίνα. Οι δυσκολίες της έρευνας ήταν μεγάλες καθώς για να ολοκληρωθεί χρειάστηκε η προσωπική παρουσία στα ιδρύματα για την επίτευξη μιας ακριβέστερης ερευνητικής διαδικασίας και της αποφυγής τυχόν νοηματικών παρερμηνειών που πιθανώς να την οδηγούσαν σε εσφαλμένες εκτιμήσεις.

Αποτελέσματα της έρευνας

Η ηλικία των ερωτηθέντων στην έρευνα κυμάνθηκε από 18 έως 35 ετών. Εξ αυτών οι 1/3 ήταν γυναίκες και οι 2/3 άνδρες. Η ποσόστωση στους ερωτηθέντες τόσο στα ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια ήταν ακριβώς η ίδια. Σε ότι αφορά της ηλικιακές ομάδες των ερωτηθέντων, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η ηλικιακή ομάδα με τις περισσότερες απαντήσεις είναι η ομάδα των 18 – 24 ετών.

Στα πλαίσια διερεύνησης της αυτονομίας των νέων της Γενιάς Υ στη ζωή τους ή όχι, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν διαμένουν μόνοι ή με τους γονείς τους. Με την ερώτηση αυτή μας δόθηκε η δυνατότητα να ανακαλύψουμε την ικανοποίηση των νέων ή τη δυσαρέσκειά τους από τη διαμονή με τους γονείς τους. Από τις απαντήσεις φαίνεται ότι, στην Ελλάδα το 60% των νέων διαμένει με τους γονείς είτε αναγκαστικά (20%), είτε θα ήθελε να μείνει μόνος (6,67%) και αντίστοιχα το 33,33% δεν έχει κανένα πρόβλημα με τη γονική συμβίωση. Στην Αγγλία το ποσοστό των νέων που διαμένουν με τους γονείς τους είναι μικρότερο κατά επτά περίπου ποσοστιαίες μονάδες (53%), με το 33.33% να μένει αναγκαστικά με τους γονείς ή να θέλει να μείνει χωρίς αυτούς. Οι νέοι της Αγγλίας που διαμένουν με τους γονείς φαίνεται να μην βρίσκουν τη διαμονή με τους γονείς τους τόσο προβληματική σε σχέση με τους αντίστοιχους φοιτητές στην Ελλάδα.

Στην ερώτηση για το αν εργάζονται παράλληλα με τις σπουδές τους φαίνεται πως τα 2/3 των φοιτητών στην Ελλάδα είτε εργάζονται κανονικά είτε περιστασιακά ενώ μόνο το άλλο 1/3 δεν εργάζεται. Αντίστοιχη

περίπου είναι η ποσόστωση στους φοιτητές της Αγγλίας με τη διαφοροποίηση ότι η περιστασιακή εργασία στους φοιτητές της Αγγλίας φαίνεται να είναι μεγαλύτερη κατά 7 περίπου ποσοστιαίες μονάδες. Σημαντική ωστόσο καταδεικνύεται η διαφοροποίηση στην ανάγκη προς εργασία καθώς σε ότι αφορά τη συμβολή των ερωτηθέντων στα έξοδα του σπιτιού, οι φοιτητές της Ελλάδας φαίνεται ότι σε μεγάλο ποσοστό (66,67%) συμβάλλουν στα έξοδα του σπιτιού και δηλώνουν χαρούμενοι που συνεισφέρουν. Οι απαντήσεις των φοιτητών στην Αγγλία έδειξαν ότι το ποσοστό αυτών που συμβάλλουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό και χαίρονται για αυτό φτάνει το 26,66%.

Στη συνέχεια οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να απαντήσουν για το αν στην περίπτωση προσφοράς εργασίας στον τομέα τους, με το βασικό μισθό της χώρας τους θα πήγαιναν για εργασία. Στις προκατασκευασμένες απαντήσεις σε ότι αφορά την περίπτωση που θα πήγαιναν για εργασία, η μία απάντηση επιλέχθηκε να αναδείξει τη βεβαιότητα του «ναι» και η άλλη την αιτία της ανάγκης για εργασία. Σε ότι αφορά την περίπτωση που δεν θα πήγαιναν για εργασία, η μία απάντηση επιλέχθηκε να αφορά την ανάγκη για εργασία και η άλλη απάντηση το ποσό της αμοιβής. Οι Έλληνες απάντησαν ότι με απόλυτη βεβαιότητα κατά 40% ότι θα πήγαιναν για εργασία αν τους προσφέρονταν θέση στην ειδικότητά τους με το βασικό μισθό της χώρας τους. Η διαφορά των απαντήσεων για την περίπτωση των φοιτητών της Αγγλίας αγγίζει περίπου το 7%, το οποίο φαίνεται να δικαιολογείται από το ότι ο βασικός μισθός θεωρείται πολύ λίγος σε σχέση με το χρηματικό ποσό που αξίζουν. Επίσης στις απαντήσεις που δόθηκαν σχετικά με το μισθό που θα επιθυμούν από την εργασία τους έτσι ώστε να είναι ικανοποιημένοι, διακρίνουμε ότι οι Έλληνες φοιτητές έχουν πολύ μικρότερες μισθολογικές βλέψεις από τους φοιτητές στην Αγγλία. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 66,67% των φοιτητών της Αγγλίας επέλεξε το μεγαλύτερο μισθό του ερωτηματολογίου, ενώ αντίστοιχη απάντηση έδωσε μόλις το 33,33% των φοιτητών της Ελλάδας.

Το είδος της εργασίας/εταιρίας που επιθυμούν να εργαστούν οι νέοι της Γενιάς Υ διαφέρει στους φοιτητές των δύο χωρών. Μεγάλη διαφορά στις απαντήσεις παρατηρείται στο ότι, οι φοιτητές της Αγγλίας δήλωσαν πρόθυμοι κατά 53,33% να εργαστούν οπουδήποτε ενώ οι φοιτητές της Ελλάδας επιλέγουν την ίδια απάντηση, σε σαφώς μικρότερο ποσοστό 33,33% δηλ. με διαφορά είκοσι ποσοστιαίων μονάδων. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι Έλληνες φοιτητές παρουσιάζουν μεγαλύτερη προτίμηση για εργασία στον ιδιωτικό τομέα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί στην Ελλάδα από την απαξίωση του δημοσίου ως χώρου εργασίας, όσον αφορά την μείωση των απολαβών, ως συνεπειών της οικονομικής κρίσης.

Σχετικά με το πόσο θεωρούν σημαντική την αμοιβή, το 40% των φοιτητών τόσο στην Ελλάδα όσο και την Αγγλία αναφέρουν ότι είναι ο σημαντικότερος παράγοντας για ένα χώρο εργασίας. Ωστόσο στο ερώτημα εάν η αμοιβή θα ήταν λόγος που θα τους ωθούσε στη μετανάστευση, οι διαφοροποιήσεις ήταν μεγάλες, καθώς σχεδόν το 50% των Ελλήνων θα παρέμενε στη χώρα του (εάν είχε εργασία έστω και με χαμηλή αμοιβή), ενώ το 40% των φοιτητών της Αγγλίας απάντησε πως θα μετανάστευε και δεν θα ξαναγυρνούσε στη χώρα του και μόνο το 6,67% των φοιτητών της Αγγλίας ήταν αυτό που δήλωσε ότι θα παρέμενε στην χώρα του. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι κανείς από τους Έλληνες φοιτητές δεν επέλεξε το πεδίο «ναι και δεν θα ξαναγύριζα» ενώ οι φοιτητές της Αγγλίας απάντησαν κατά 26,67% στο συγκεκριμένο πεδίο. Εξίσου σημαντικό είναι το αποτέλεσμα ότι, το 40% των Ελλήνων θα διάλεγαν το εξωτερικό για εργασία γιατί πιστεύουν ότι δεν υπάρχουν δουλειές στη χώρα τους. Στο αντίστοιχο πεδίο, οι φοιτητές της Αγγλίας έδωσαν ένα ποσοστό της τάξεως του 20%. Περαιτέρω, κανείς από τους φοιτητές της Αγγλίας δεν επέλεξε την απάντηση «όχι, θα έμενα εδώ» ενώ οι Έλληνες φοιτητές, επέλεξαν το συγκεκριμένο πεδίο σε ποσοστό 26,67%.

Στην ερώτηση αν βλέπουν σαν πρόκληση την εργασία στο εξωτερικό ή αν την αντιμετωπίζουν ως μόνη λύση για την επιβίωση, το 33% των φοιτητών στην Ελλάδα βλέπουν ως ανάγκη τη δουλειά στο εξωτερικό, ωστόσο πιστεύουν ότι θα βοηθούσε στην προσωπική τους ανάπτυξη. Το ίδιο πεδίο επέλεξαν και το 53,33% των φοιτητών της Αγγλίας. Στο σημείο αυτό φαίνεται ξεκάθαρα η διαφορά νοοτροπίας των Ελλήνων φοιτητών σε σχέση με τους φοιτητές της Αγγλίας. Οι φοιτητές της Αγγλίας αντιμετωπίζουν την εργασία στο εξωτερικό περισσότερο ως πρόκληση παρά σαν λύση για επιβίωση, σε σχέση με τους φοιτητές της Ελλάδας. Επίσης οι Άγγλοι φοιτητές πιστεύουν πολύ πιο έντονα ότι, η δουλειά στο εξωτερικό μπορεί να βοηθήσει στην προσωπική ανάπτυξη και εξέλιξη του εργαζομένου.

Ειδικότερα όσον αφορά την προσωπική ανάπτυξη παρατηρούμε ότι είναι περισσότερο σημαντική για τους Έλληνες φοιτητές με ποσοστό 26,67% ενώ στους φοιτητές της Αγγλίας δεν είναι το σημαντικότερο στοιχείο, καθώς συγκεντρώνει ποσόστωση στο σύνολο των ερωτηθέντων της τάξεως του 6,67%. Το εργασιακό περιβάλλον φαίνεται να αποτελεί για τους Έλληνες φοιτητές σημαντικό παράγοντα που αφορά όμως μόνο το χώρο εργασίας και τον χρόνο που δαπανούν σε αυτόν. Έτσι το 1/3 των ελλήνων φοιτητών έδωσε την υψηλότερη βαθμολογία για τον χώρο εργασίας, ενώ για τους φοιτητές της Αγγλίας, φαίνεται ότι το συγκεκριμένο πεδίο δεν είναι και τόσο σημαντικό αφού συγκέντρωσε μόλις το 6,67%. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί, η διαφορά στην εργασιακή κουλτούρα ανάμεσα στις δύο χώρες, όπως επίσης η εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας, αλλά και ζητήματα παροχών και των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Το γεγονός της εργασιακής κουλτούρας φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την σημασία που έχουν οι παροχές του εργοδότη για τους εργαζόμενους εκτός εργασιακού χώρου όπως π.χ. βοήθεια εύρεσης στέγης, υποστήριξη στις μετακινήσεις, η διατροφή κατά το μεσημεριανό διάλειμμα κλπ. Το συγκεκριμένο πεδίο συγκέντρωσε τη μικρότερη βαθμολογία από τους Έλληνες φοιτητές καθώς αποτελούσε τελευταία τους επιλογή με ποσοστό 73,33%, ενώ για κανένα Έλληνα φοιτητή δεν αποτέλεσε πρώτη επιλογή. Αντίστοιχα, σε ότι αφορά τους φοιτητές της Αγγλίας, οι παροχές δείχνουν να είναι ιδιαιτέρως σημαντικές καθώς συγκεντρώνουν ποσοστό επιλογής 40%.

Σχετικά με την άποψη που έχουν για το μέλλον τους συγκριτικά με την προηγούμενη γενιά, οι φοιτητές της Αγγλίας επέλεξαν στην πλειοψηφία τους (66,67%) το πεδίο «ναι, και θα προσπαθήσω για το καλύτερο». Αντίστοιχα, οι φοιτητές της Ελλάδας, φαίνονται λιγότερο αισιόδοξοι καθώς επέλεξαν το συγκεκριμένο πεδίο κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες λιγότερες. Η απαισιοδοξία αυτή, εντείνεται περισσότερο αν δούμε ότι το πεδίο « Όχι, θα γίνουν χειρότερα τα πράγματα» επιλέχθηκε από τους Έλληνες φοιτητές σε ποσοστό 46,67% ενώ από τους φοιτητές της Αγγλίας σε ποσοστό μόλις 13,33%. Η απαισιόδοξη προοπτική για τους έλληνες φοιτητές μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός της γενικότερης κατήφειας που προκαλεί η οικονομική κρίση στην χώρα μας και οι συνέπειες της στην ψυχολογία των ανθρώπων, περισσότερο των νέων.

Σε ότι αφορά την άποψη των νέων της Γενιάς Υ για το αν μπορούν να τα υλοποιήσουν όλα μόνοι τους ή χρειάζονται και άλλους ανθρώπους δίπλα τους, παρατηρούμε ιδιαίτερα μεγάλες αναντιστοιχίες στις απαντήσεις που έδωσαν οι φοιτητές σε Ελλάδα και Αγγλία. Συγκεκριμένα, οι φοιτητές στην Ελλάδα φαίνονται να έχουν μικρότερη εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, καθώς κανείς τους δεν επέλεξε το πεδίο «Ναι, μπορώ να τα κάνω όλα μόνος μου». Στο αντίστοιχο πεδίο, οι φοιτητές των Αγγλικών πανεπιστημίων έδωσαν ένα ποσοστό της τάξεως το 60%.

Στην προσπάθεια διερεύνησης των προτιμήσεων των νέων της Γενιάς Υ σε σχέση με την αναζήτηση πληροφοριών, από τις απαντήσεις που δόθηκαν, φαίνεται ότι οι Έλληνες φοιτητές έχουν «καταργήσει» την αναζήτηση πληροφοριών στις βιβλιοθήκες καθώς απάντησαν ότι χρησιμοποιούν αποκλειστικά και μόνο το διαδίκτυο. Το ίδιο, οφείλουμε να πούμε πως δεν συμβαίνει και στους νέους που σπουδάζουν στην Αγγλία, καθώς οι έξι εκ των δεκαπέντε ερωτηθέντων δήλωσαν ότι για αναζήτηση πληροφοριών προτιμούν τη βιβλιοθήκη. Ειδικότερα για τους τρόπους αξιοποίησης των πληροφοριών στην προσπάθεια εξεύρεσης εργασίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αγγλία τις περισσότερες επιλογές συγκεντρώνει η αποστολή βιογραφικού σημειώματος μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Η διαφοροποίηση στις επιλογές ανάμεσα σε Ελλάδα και Αγγλία, υπάρχει στο ότι οι φοιτητές της Αγγλίας δίνουν περισσότερες επιλογές σε σχέση με τους Έλληνες στην επίσκεψη αυτοπροσώπως στις διάφορες εταιρίες.

Τέλος στο ερώτημα, που θα ξόδευαν τις οικονομίες τους σε περίπτωση που διέθεταν. Οι απαντήσεις- πεδία που δόθηκαν προς βαθμονόμηση και κατά σειρά προτεραιότητας στους ερωτηθέντες ήταν η διασκέδαση, η επένδυση, η οικογένεια, η εμφάνιση και η αποταμίευση. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, για τους φοιτητές της Αγγλίας φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία η διασκέδαση, καθώς στη συγκεκριμένη ερώτηση το 40% των ερωτηθέντων τοποθέτησε το πεδίο διασκέδαση ως πρώτη επιλογή τους. Οι αντίστοιχες πρώτες επιλογές των Ελλήνων ερωτηθέντων εντοπίζονται στην οικογένεια με ποσοστό 53,33% και την επένδυση με ποσοστό 33,33%.

Συμπέρασμα

Βασικό συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι, η Γενιά Υ στην Ελλάδα φαίνεται απογοητευμένη και προσδιόρισαν το μέλλον τους με αρνητικής σημασίας λέξεις. Οι διάφοροι χαρακτηρισμοί υποδηλώνουν απογοήτευση, φόβο για το αύριο και έλλειψη πίστης για θετική προοπτική στο μέλλον. Αν και εξοικειωμένοι με την τεχνολογία και τον κόσμο της πληροφορικής, περισσότερο διαβασμένοι και με υψηλότερα ποσοστά εκπαίδευσης από όλες τις προηγούμενες γενεές, φαίνεται πως δεν είναι γεννημένοι επαναστάτες, αλλά επιζητούν την ασφάλεια και την συντήρηση, τουλάχιστον υπό τις σημερινές επικρατούσες συνθήκες οικονομικής κρίσης. Η ενηλικίωσή τους αργεί, χαρακτηρίζονται ως καλομαθημένοι, τα νεότερα μέλη της βρίσκονται ακόμη υπό την προστασία των γονέων, αφού οι περισσότεροι νέοι είναι άνεργοι και είναι αναγκασμένοι να ζουν ακόμη στην οικογενειακή στέγη. Οι αντιλήψεις τους είναι μάλλον αποτέλεσμα συμβιβασμού στις καταστάσεις και τα γεγονότα της οικονομικής δυσπραγίας, περιέχοντας σημαντικό βαθμό συγκατάβασης και μικρότερη προθυμία για διεκδικήσεις.

Σε μια πρακτικά κατεστραμμένη αγορά εργασίας, με την ανεργία των νέων να αγγίζει το 60%, μεταβάλλονται και πολλές από τις αντιλήψεις του παρελθόντος. Στην πλειοψηφία τους οι νεότεροι της γενιάς Υ θεωρούν ότι, η οικονομική κρίση έχει επιδράσει αρνητικά στις επαγγελματικές τους προοπτικές και την εξέλιξή τους, ενώ έχει επηρεασθεί η προσωπική τους ζωή, οι σκέψεις τους και οι αποφάσεις τους καθώς και ο τρόπος με τον οποίο βλέπουν την εργασία. Ως συνέπεια η έννοια της επιτυχίας έχει γίνει για αυτούς υποκειμενική, όπως επίσης και το γεγονός ότι φαίνονται συμβιβασμένοι έστω και με το βασικό μισθό, σε περίπτωση εύρεσης εργασίας. Έτσι είναι έτοιμοι να αποδεχθούν και θέσεις εργασίας άσχετες με το αντικείμενο των σπουδών τους προκειμένου να μπουν στην αγορά εργασίας, να κερδίσουν τα δικά τους χρήματα και να ανεξαρτητοποιηθούν.

Αντίθετα από τους Έλληνες φοιτητές οι φοιτητές στην Αγγλία φαίνονται να αντιμετωπίζουν το εργασιακό θέμα με μία τελείως διαφορετική προσέγγιση και νοοτροπία. Φαίνεται ότι οι νέοι φοιτητές της γενιάς Υ, που σπουδάζουν στην Αγγλία, επενδύουν στην εκπαίδευση και τη μόρφωση, έχουν στόχους και απαιτούν περισσότερα όσον αφορά την αγορά εργασίας και τις επαγγελματικές προοπτικές, σε σχέση με τους φοιτητές των Ελληνικών ιδρυμάτων.

Καθοριστικές διαφαίνονται οι τάσεις των ερωτηθέντων που αφορούν τις επιλογές τους για εργασία. Η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων φοιτητών θα επιθυμούσε την εργασία σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και θα επέλεγε τη διαμονή στην Ελλάδα ανεξαρτήτως αμοιβής, ενώ μόνο ένα μικρό ποσοστό των φοιτητών της Αγγλίας θα έμεναν στη χώρα τους αν τους προσφέρονταν εργασία με πολύ καλύτερη αμοιβή στο εξωτερικό. Παρόλα αυτά, οι Έλληνες ερωτηθέντες βλέπουν σαν πρόκληση την εργασία στο εξωτερικό, και τελικά την αναζήτηση εργασίας εκτός Ελλάδας ως ανάγκη βιοπορισμού.

Σε ότι αφορά το χώρο εργασίας, το σημαντικότερο, τόσο για τους φοιτητές της Ελλάδας όσο και για αυτούς της Αγγλίας, φαίνεται να είναι ο μισθός. Αμέσως μετά οι φοιτητές της Ελλάδας επέλεξαν το χώρο εργασίας και την προσωπική ανάπτυξη, ενώ οι φοιτητές της Αγγλίας τις γενικότερες επιμέρους παροχές. Επιπρόσθετα αξίζει να αναφέρουμε πως οι Έλληνες φοιτητές σε σχέση με τους φοιτητές στην Αγγλία, έχουν πολύ μικρότερες μισθολογικές βλέψεις, και στην περίπτωση που είχαν οικονομίες θα επέλεγαν να τις ξοδέψουν είτε στην οικογένεια είτε σε επενδύσεις.

Σημειώσεις

[1] Ονομάζεται μάλιστα Γενιά Υ, διότι ο όρος αυτός είναι δανεισμένος από τις Ηνωμένες Πολιτείες και στο αγγλικό αλφάβητο το γράμμα «Υ» ακολουθεί μετά το «Χ», αφού της γενιάς «Υ» προηγήθηκε η περιώνυμη Γενιά Χ. (http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=86534).

[2] Συγκεκριμένα από την αρχή της οικονομικής κρίσης το 2008 έως και το 2013 σχεδόν 223.000 άτομα ηλικίας 25-39 ετών εξήλθαν μόνιμα από την χώρα για λόγους αναζήτησης εργασίας και επαγγελματικής αποκατάστασης. Η τάση αυτή συνεχίζεται έως σήμερα (Λαζαρέτου 2016:44)

[3] Το περιοδικό «Time» τους χαρακτηρίζει ως τη «me me me» γενιά. γενιά του Εγώ: Ναρκισσιστική, εμμονική, με τη φήμη και με πρωταρχικό ενδιαφέρον τον εαυτό τους. Selfies, outfits of the day και 4G. Η ενηλικίωσή τους αργεί,

χαρακτηρίζονται ως κυνικοί, μια γενιά που ζει ακόμη με την οικογένεια αφού οι περισσότεροι νέοι είναι άνεργοι (Παπαδόπουλος, 2015).

Ελληνική βιβλιογραφία

Αγγελάτου, Ε. (2013), Γενιά Υ. Γενιά της ανατροπής, http://www.kariera.gr, ανακτήθηκε στις 08/08/2017

Βήμα επιστήμες (1997), Γενιά Υ. Ποιοι είναι, τι σκέφτονται, τι θέλουν, τι απορρίπτουν, όσοι γεννήθηκαν μετά το 1975, http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=86534 ανακτήθηκε στις 23/09/2017

Βήμα επιστήμες, (2012), Η γενιά του Εγώ, http://www.tovima.gr/ science/article/?aid=476130, ανακτήθηκε στις 23/09/2017

Career Guide, (2016), Έρευνα: Καριέρα και γενιά Υ 2016, http://www.careerguide.gr/career-geny, ανακτήθηκε στις 08/08/2017

Λαζαρέτου Σ., (2016), Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης, *Οικονομικό δελτίο*, Vol.43, June, σσ. 33-58,

Μάγκος Κ., (2017), Συνέντευξη ή παρατήρηση; Η έρευνα στη σχολική τάξη, Τ.Ε.Α.Π.Η Πανεπιστημίου Αθηνών, http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos10/005-019.pdf ανακτήθηκε στις 15/09/2017

Mason J., (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Μετάφραση: Ελένη Δημητριάδου, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα

Παπαδόπουλος Δ., (2015), Γενιά Υ και καριέρα. Τι θέλουν, τι ονειρεύονται, τι επιθυμούν, http://www.athensvoice.gr/90571_genia-y-kai-kariera ανακτήθηκε στις 25/08/2017

Ρόδος Κ., Ραπανης Ε., (2006), *Στατιστική έρευνα: μέθοδοι και εφαρμογές*, Αθήνα, Εκδόσεις Σιδέρης

Ξένη βιβλιογραφία

Adamou A., Katsarou E., Koffas S., et. al. (2018), Generation Y. Investigation of their role in the contemporary life conditions and job market, *Mediterranean journal of Social Sciences*, Vol.9 No 3 pp.17-27

Aspridis G., Nikova D., και *Rossidis J.*, (2015), Knowledge Management in Organizations - Approaches and Applications, Book of Proceedings International Scientific Conference *Leadership and Organization Development*, Kiten - Bulgaria, 19 – 21/6/2015 pp.232 - 239

Atwood M. A., Mora J. W., Kaplan A. W., (2010), Learning to lead: Evaluating leadership and organizational learning, *Leadership & Organization Development Journal*, Vol.3, No 7, pp. 576-595

Armour S., (2005), Generation Y: They've arrived at work with a new attitude, *USA Today*, Vol. 6, pp.1-4

Bolton R. N., Parasuraman A., Hoefnagels A., Migchels N., Kabadayi S., Gruber T., Loureiro Y. K., Solnet D., (2013), Understanding Generation Y and their use of social media: A review and research agenda, *Journal of Service Management*, Vol. 24, No 3, pp. 245-267

Edmunds J. and Turner B. S., (2005), Global generations: Social change in the twentieth century, *The British Journal of Sociology*, Vol. 56, No 4, pp. 559-577

Gibson J. W., Greenwood R. A., Murphy Jr, E. F., (2009*),* Generational differences in the workplace: Personal values, behaviors, and popular beliefs, *Journal of Diversity Management,* Vol. 4, No 3, pp. 1-8

Howe N. and Strauss W., (2000), *Millennial's rising: The next great generation*, New York, Vintage Books

Immordino-Yang M. H., Christodoulou J. A., Singh V., (2012), Rest is not idleness: Implications of the brain's default mode for human development and education, *Perspectives on Psychological Science*, Vol. 7, No 4, pp. 352-364

Kotter J. P., (1996), *Leading change*, Boston, Massachusetts, Harvard Business Press

Koffas S., 2013, Trends and particularities of the socio-political pluralism in Greece and Germany: The effect of culture and mentality as factors of different thinking and action in the practice of the socio-political pluralistic model, στο Sünker H. et.al., *Citizen Participation in Social Welfare, Social Policy and Community Involvement: Shaping trends and attitudes of social responsibility*, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag pp.83-99

Mannheim K., (1997), *The Problem of Generations*, *Collected Works of Karl Mannheim*, London: Routledge Publishing

Niglas K., (2010), The Multidimensional Model of Research Methodology: An integrated set of continua, στο Tashakkori A. and Teddlie C. (Eds.), *Mixed Methods in Social and Behavioral Research,* 2nd Edition, Thousand Oaks, CA, Sage Publishing, pp. 215-236

Pendergast D., (2009), Generational theory and home economics: Future proofing the profession, *Family and Consumer Sciences Research Journal*, Vol. 37, No 4, pp. 504-522

Schroer W. J., (2017), *Generations X, Y, Z and the others*, http://social marketing.org/archives/generations-x-y-z-and-the-others/, accessed on 08/08/2017

Twenge J., (2014), *Generation Me*, New York, Atria Paperback

Wesner M. S. and Miller T., (2008), Boomers and Millennials have much in common, *Organizational Development*, Vol. 26, No 3, pp. 89-96

Η γυναίκεια εκπροσώπηση στις διευθυντικές θέσεις των Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας

Αναστασία Αμπατζόγλου

Υπ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Η μειωμένη εκπροσώπηση των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες της διοικητικής ιεραρχίας της Εκπαίδευσης αποτελεί διαχρονικό και διεθνές φαινόμενο. Παρά την αύξηση συμμετοχής του γυναικείου φύλου στις ανώτερα διοικητικές θέσεις, ο αριθμός παραμένει αισθητά χαμηλός. Στην παρούσα έρευνα εξετάζεται η έμφυλη παρουσία στις θέσεις υψηλού κύρους, ευθύνης και εξουσίας καθώς και οι παράγοντες που επηρεάζουν και εμποδίσουν την επαγγελματική ανέλιξη των γυναικών. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ο εντοπισμός του βαθμού συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στις διευθυντικές θέσεις των 58 Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και των 58 Διευθύνσεων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας. Η συλλογή των στοιχειών πραγματοποιήθηκε με τη συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων της έμφυλης κατανομής των θέσεων αυτών, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2017—18. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν το χαμηλό ποσοστό εκπροσώπησης των γυναικών στις ανώτερα ιεραρχικά θέσεις των Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, συγκριτικά με τα αντίστοιχα ποσοστά των ανδρών. Κρίνεται λοιπόν, επιτακτική η ανάγκη λήψης μέτρων καταπολέμησης των κοινωνικών στερεοτύπων και ενθάρρυνσης και στήριξης των γυναικών για την επαγγελματική τους ανέλιξη και την αύξηση της παρουσία τους στις Διευθυντικές θέσεις.

Λέξεις κλειδιά: φύλο, εκπαιδευτική ηγεσία, Πρωτοβάθμια Διεύθυνση Εκπαίδευσης, Δευτεροβάθμια Διεύθυνση Εκπαίδευσης

Women's representation in the managerial positions of the Primary and Secondary Education Departments of Greece

Anastasia Ampatzoglou

Candidate PhD at the University of the Aegean

Abstract

The reduced representation of women in the higher ranks of the educational hierarchy of Education is a timeless and international phenomenon. Despite the increase in female gender participation in senior management positions, the number remains appreciably low. This study examines gendered presence in positions of prestige, responsibility and authority as well as the factors that affect and inhibit the professional development of women. The purpose of this research is to identify the degree of participation of men and women in the managerial positions of the 58 Directorates of the Primary and the 58 Directorates of the Secondary Education of Greece. The collection of data was carried out by collecting statistical data on the gender distribution of these positions during the academic year 2017-18. The results of the survey confirm the low representation of women in the senior hierarchical positions of the Primary and Secondary Education Directorates compared to the corresponding percentages of men. Therefore, it is imperative to take measures to combat social stereotypes and to encourage and support women's professional development and increase their presence in the Managerial positions.

Key-words: gender, educational leadership, Primary Education Department, Secondary Education Department

Εισαγωγή

Η κυριαρχία των γυναικών στο χώρο της εκπαίδευσης είναι κάτι που συναντάμε σε χώρες της ευρωπαϊκής ένωσης κι διεθνώς, μέχρι και σήμερα. Παρόλα αυτά, παρατηρείται έντονα η ύπαρξη της ανισότητας των δύο φύλων ως προς ως προς την επαγγελματική εξέλιξη τους στη διοικητική ιεραρχία. Πολυάριθμες διεθνείς έρευνες και μελέτες των τελευταίων δεκαετιών, προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το γεγονός της

χαμηλής εκπροσώπησης των γυναικών στο χώρο της διοίκησης, αποδίδοντας το φαινόμενο αυτό σε ποικίλους παράγοντες. Στην παρούσα έρευνα εξετάζεται η έμφυλη παρουσία στις θέσεις υψηλού κύρους, ευθύνης και εξουσίας στις Διευθύνσεις της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, καθώς και οι παράγοντες που επηρεάζουν και εμποδίσουν την επαγγελματική ανέλιξη των γυναικών.

Η γυναίκα στη διοίκηση της Εκπαίδευσης

Η μειωμένη εκπροσώπηση των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες της διοικητικής ιεραρχίας της Εκπαίδευσης αποτελεί διαχρονικό και διεθνές φαινόμενο, παρά το αυξημένο ποσοστό τους ως εκπαιδευτικοί (Horton, 1999, Φρόση, Κουιουμτζή & Παπαδήμου, 2001, Coleman, 2002, Collard, 2005).

Σχετικές έρευνες και εργασίες αποδεικνύουν την άνιση κατανομή των δύο φύλων στις θέσεις διοικητικών στελεχών της εκπαίδευσης. Κατά το σχολικό έτος 1994-95, μόνο 2 γυναίκες (ποσοστό 1,4%) βρίσκονται σε θέση προϊσταμένων Γραφείων Διεύθυνσης, σε αντίθεση με 137 άνδρες (ποσοστό 98,6%) (Μαραγουδάκη, 1997). Το σχολικό έτος 1995-96, υπήρχαν 3 (ποσοστό 5,5%) γυναίκες Προϊσταμένες Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, 5 (ποσοστό 7,8%) γυναίκες Προϊσταμένες Γραφείων Γενικής Εκπαίδευσης, καμία της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και 29 (ποσοστό 14,9%) γυναίκες Σχολικοί Σύμβουλοι (Kontogiannpoulou- Polydorides & Zambeta, 1997). Το 1998 υπήρχαν 32 (10,7%) γυναίκες και άνδρες ως Σχολικοί Σύμβουλοι στην Ελλάδα, με τα αντίστοιχα ποσοστά να αυξάνονται το 2003, όπου 63 (17,4%(είναι γυναίκες και 300 (82,6%) άνδρες (Κανταρτζή & Ανθόπουλος, 2004). Τον Ιούλιος 2002, οι διευθύντριες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης αποτελούν το ποσοστό 5,17% (Σαΐτης, 2002). Το 2004, στις Περιφερειακές Διευθύνσεις τοποθετήθηκαν 12 άνδρες και μόνο μία γυναίκα ως Περιφερειακοί Διευθυντές Εκπαίδευσης. Σύμφωνα με στοιχεία του ΥΠΕΠΘ που παραθέτονται σε έρευνα της Anastasaki (2009), για το σχολικό έτος 2006-2007, η γυναικεία εκπροσώπηση στην εκπαιδευτική ηγεσία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης φτάνει το 21% ενώ οι άντρες το 79% και αντίστοιχα στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 26% και οι άντρες το 74%. Παρόμοια είναι τα στοιχεία για το σχολικό έτος 2007-2008, όπου οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 9,2% των ηγετικών θέσεων της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης ενώ οι άντρες το 90,8%.

Επίσης, πολυάριθμες έρευνες σε χώρες της Ευρωπαϊκής ένωσης και άλλες εκτός Ευρωπαϊκής ένωσης, όπως, τη Νέα Ζηλανδία, την Αμερική, την, Κορεά, την Σιγκαπούρη, το Πακιστάν, την Τουρκία, την Νιγηρία, αποδεικνύουν τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, με τις γυναίκες να εμφανίζουν χαμηλή συμμετοχή στα κέντρα εξουσίας και λήψης αποφάσεων στο χώρο της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Blackaby, 1999:3, Henke et al., 1996, Βασιλού-Παπαγεωργίου, 1995: 495-514, Aladejana et al., 2005, Oplatka, 2006, Kirk, 2004, Kim & Kim, 2005, Morris, 1999, Celikten, 2005, Kirk, 2004).

Παρά την αύξηση συμμετοχής του γυναικείου φύλου στις ανώτερα διοικητικές θέσεις, ο αριθμός παραμένει αισθητά χαμηλός. Η δυσκολία ανέλιξης σε ανώτερες θέσεις και η χαμηλή αντιπροσώπευση των γυναικών σε ηγετικές θέσεις παρουσιάζουν το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής» στο χώρο της εκπαίδευσης (Heward & Taylor, 1995, Wirth, 2001, Φώκιαλη, 2017).

Εμπόδια στην επαγγελματική ανέλιξη της γυναίκας

Η γυναίκεια υπο-εκπροσώπηση μπορεί να συνδεθεί με ποικίλα αίτια, όπως αναφέρονται παρακάτω (Μαραγκουδάκη, 1997, Psacharopoulos & Patrinos, 2004, Φώκιαλη, 2010, 2017):

- Το δίλημμα της οικογενειακής και της επαγγελματικής ζωής αποτελεί ένα από τους βασικούς παράγοντες της επαγγελματικής εξελικτικής πορείας των γυναικών. Συχνά πολλές γυναίκες αναλαμβάνοντας τις οικογενειακές-οικιακές ευθύνες και υποχρεώσεις (π.χ. φροντίδα των παιδιών και του συζύγου) και τη διεκπεραίωση πολλαπλών ρόλων, έρχονται αντιμέτωπες με το δίλλημα «καριέρα ή οικογένεια», ένα δίλημμα το οποίο πολύ σπάνια έως ποτέ βιώνουν οι άντρες.

- Η επιστημονική κατάρτιση των γυναικών αποτελεί σημαντικό παράγοντα που τις επηρεάζει και τις εμποδίζει να αναλάβουν ανώτερες ηγετικές θέσεις στελεχών στην διοικητική ιεραρχία, καθώς επηρεάζονται οι επαγγελματικές επιλογές, την αποδοτικότητα, τις απολαβές από την εργασία και την ιεραρχικά επαγγελματική ανέλιξη, κά..

- Η έλλειψη φιλοδοξιών, αυτοπεποίθησης και οράματος στις γυναίκες τις δυσκολεύει να φθάσουν σε υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία.

- Μια άλλη αιτία είναι η απουσία ηγετικών προτύπων για τις γυναίκες, αφού μικρός αριθμός γυναικών βρίσκεται στην κορυφή ώστε να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση.

- Τα ισχυρά στερεότυπα και προκαταλήψεις. Η ύπαρξη του φαινομένου της ανδρικής κυριαρχίας στο χώρο της διοίκησης διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην μειωμένη ενθάρρυνση και στήριξη των γυναικών για προαγωγή σε ανώτερες διοικητικές θέσεις, και στη διατήρηση και την αναπαραγωγή του φαινόμενου αυτού. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: *«Το μεγαλύτερο εμπόδιο για τι γυναίκες είναι η κουλτούρα η οποία έχει τα χαρακτηριστικά της ανδρικής κυριαρχίας και γι αυτό όλα αυτά που έχουν αναγνωρισθεί ως ειδικά εμπόδια μπορούν να εντοπισθούν σε κοινωνία η οποία στηρίζει και ενισχύει ένα ανδροκρατικό σύστημα»* (Shakeshaft, 1989:79). Είναι έντονα ακόμα και σήμερα, στη σύγχρονη κοινωνία, τα στερεότυπα και οι νοοτροπίες για το διαφορετικό τρόπο διοίκησης από τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες, όπως ότι οι γυναίκες είναι ακατάλληλες σύμφωνα με τις απαιτήσεις ορισμένων επαγγελμάτων, καθώς και τα στερεότυπα για τις γυναίκες, όπως ότι αυτές δεν είναι σταθερές και αποφασιστικές, είναι συναισθηματικές κ.λπ..

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι ο εντοπισμός του βαθμού συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στις διευθυντικές θέσεις των 58 Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και των 58 Διευθύνσεων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας.

Η συλλογή των στοιχειών πραγματοποιήθηκε με τη συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων της έμφυλης κατανομής των θέσεων αυτών, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2017—18.

Αποτελέσματα της έρευνας

Στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζεται η ανά φύλο κατανομή των διευθυντών και διευθυντριών στο σύνολο των ελληνικών Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Διευθυντικές θέσεις των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Πίνακας 1: Διευθυντές/ τριες ανά φύλο στις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Διευθυντές/ τριες	48 (83%)	10 (17%)	58 (100%)

Όπως διαπιστώνεται από τον παραπάνω πίνακα που αναφέρεται στις γυναίκες και τους άνδρες διευθυντών των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, το 83% αποτελείται από άνδρες, ενώ μόλις το 17% αποτελείται από γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα, 48 άνδρες κατέχουν διευθυντικές θέσεις, και μόνο 10 γυναίκες αντίστοιχα, στο σύνολο των 58 Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Διευθυντικές θέσεις των Διευθύνσεων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Πίνακας 2: Διευθυντές/ τριες ανά φύλο στις Διευθύνσεις Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Διευθυντές/ τριες	51 (88%)	7 (12%)	58 (100%)

Όπως παρατηρείται από τον πίνακα 2, που αναφέρεται στην κατανομή των δύο φύλων στις διευθυντικές θέσεις των 58 Διευθύνσεων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, για το σχολικό έτος 2017-2018, η συμμετοχή των γυναικών είναι ελάχιστη με ποσοστό 12% (7 στον αριθμό) και τους άνδρες να εκπροσωπούν το 88%, 51 σε αριθμό.

Συμπεράσματα

Μελέτες και έρευνες στον ελληνικό και στο διεθνή χώρο καταλήγουν στο συμπέρασμα ύπαρξης σημαντικής ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων στον χώρο της εκπαίδευσης και στην επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών. (Σαΐτη , 2000, Cammack & Phillips, 2002, Anastasaki, 2009). Η άνιση αυτή κατανομή επιβεβαιώνει την ύπαρξη του φαινομένου της «γυάλινη οροφής». Οι γυναίκες δε διεκδικούν θέσεις εξουσίας, περιορίζοντας στα διδακτικά τους καθήκοντα. (Μαραγκουδάκη, 1997). Οι οικογενειακές υποχρεώσεις, τα κοινωνικά στερεότυπα, η επαγγελματική κατάρτιση, η έλλειψη φιλοδοξιών και η απουσία προτύπων αποτελούν βασικούς παράγοντες της υποεκπροσώπησης των γυναικών στις ανώτερες θέσεις της εκπαιδευτικής διοίκησης.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας αναφορικά με την έμφυλη κατανομή των διευθυντικών θέσεων στις 58 Διευθύνσεις της Πρωτοβάθμιας και τις 58 Διευθύνσεις της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας, επιβεβαιώνουν το φαινόμενο της άνισης εκπροσώπησης των δύο φύλων στις ανώτερες ιεραρχικά θέσεις εξουσίας και ευθύνης που παρατηρούνται στο χώρο της εκπαιδευτικής διοίκησης στον ελληνικό και διεθνή χώρο.

Γίνεται λοιπόν, επιτακτική η ανάγκη δράσεων με σκοπό την μείωση και εξάλειψη της ανισότητας των δύο φύλων. Η οργάνωση επιμορφωτικών προγραμμάτων και η παρότρυνση για τη παρακολούθηση τους από τις γυναίκες θα βοηθούσε στην βελτίωση της γυναικείας εκπροσώπησης σε ανώτερες διοικητικά θέσεις της εκπαίδευσης. η αλλαγή στάσεων και αντιλήψεων για τις κυρίαρχες κοινωνικοοικονομικές δομές και την αναπαραγωγή των πατριαρχικών δομών της κοινωνίας συντελεί στη μείωση και εξάλειψη του έμφυλου κάθετου διαχωρισμού στο χώρο της εκπαιδευτικής ηγεσίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βασιλού-Παπαγεωργίου, Β., (1994), Ο συνδικαλισμός των εκπαιδευτικών, Αθήνα: Πατάκης Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Χ. (1997). «Ο ρόλος του φύλου στη διαμόρφωση εκπαιδευτικών και επαγγελματικών φιλοδοξιών». Στο Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου (επιμ.) Φύλο και Σχολική Πράξη: Συλλογή εισηγήσεων. 586-620.

Κανταρτζή, Ε. & Ανθόπουλος, Κ. (2004) Γυναίκες εκπαιδευτικοί και θέσεις εξουσίας. Φράγματα φύλου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στα Πρακτικά του Ε' Πανελλήνιου Συνεδρίου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης σε συνεργασία με το Κέντρο Έρευνας Επιστήμης και Εκπαίδευσης, Αθήνα 26, 27 και 28 Νοεμβρίου 2004, Τόμος ΕΓ, Αθήνα, 303-3

Καντραρτζή Ε. & Ανθόπουλος Κ. Η συμμετοχή των δύο φύλων στη στελέχωση της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*. σσ.5-19.

http://www.pi-schools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos11/f3.pdf

Μαραγκουδάκη, Ε., (1997) Οι γυναίκες διδάσκουν και οι άνδρες διοικούν. Στο: Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου (επιμ.) Φύλο και Σχολική Πράξη, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Σαΐτη, Α. (2000). Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Αθήνα, Ατραπός,

Φρόση, Λ., Κουϊμτζή, Ε. και Παπαδήμου, Χ. (2001) Ο παράγοντας φύλο και η σχολική πραγματικότητα στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (μελέτη επισκόπησης), Θεσσαλονίκη, ΚΕΘΙ.

Φώκιαλη Π. Φύλο και απασχόληση. Σημειώσεις μαθήματος, 2016-2017, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ξενόγλωσση

Anastasaki, A. (2009). Women and Leadership in top positions in Greek Primary Education era.teipir.gr/era3/fpapers/c45.doc

Aladejana, F., Aladejana, T.I., Awolowo, O. (2005). Leadership in Education: The Placeof Nigerian Women. Gender Issues in Leadership, 33(2), 69-75.

Blackaby, D., Moore, N., Murphy, P., and O'Leary, N. (1999). Women in Senior Management in Wales, Equal Opportunities Commission, 3.

Cammack, J. C. & Phillips, D. K. (2002) Discourses and subjectivities of the gendered teacher. Gender and Education, 74(2), 123-133.

Celikten, M. (2005), "A perspective on women principals in Turkey". International Journal of Leadership in Education. 8(3), 207-221.

Coleman, M. (1994). Women in Educational Management'' In Principles of Educational Management (edited) by Tony Bush & John West Burnham Longman, (cited in Athanasoula- Reppa, 2008).

Collard (2005) Steel Magnolias in Velvet Ghettos : female leaders in Australian girls's schools, in j. Collard & c.Reynolds (eds) Leadership , Gender and Culture in Education , pp 73-83. Naidenhead :open university press.

Henke, R., Choy, S., Geis, S., & Broughman, S. (1996). Schools and Staffing in the United States: A Statistical Profile, 1993-4, Washington, D.C.: U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics.

Heward, C. & Taylor, A. S. (1995) Women into management workshops: shattering the glass ceiling or raising the stone floor? Journal of Teacher Development, 4(2), 3 8-47.

Oplatka, I. (2006). Women in educational administration within developing countries. Towards a new international research agenda. Journal of Educational Administration, 44(6), 604-624.

Kim, S. and Kim, E.P. (2005), "Profiles of school administrators in South Korea", Educational Management, Administration and Leadership, 35(3), 289-310

Kirk, J. (2004), "Impossible fictions: the lived experiences of women teachers in Karachi", Comparative Education Review, 48 (4), 374-95

Kontogiannopoulou-Polydorides, G. & Zambeta, E. (1997) Women in educational management. Greece. In Wilson, M. (ed) Women in educational management- A European Perspective, London:PCP-Paul Publishing, 78-96.

Morris, J. (1999), "Managing women: secondary school principals in Trinidad and Tobago", Gender and Education, 11(3), 343-55.

Shakeshaft, C. The Gender Gap in Research in Educational Administration. Educational Administration Quarterly, v25 n4 p324-37 Nov 1989.

Psacharopoulos, G., & Patrinos, H.A., (2004). Human Capital and Rates of Return, in: G. Johnes & J. Johnes, (eds), International Handbook on the Economics of Education, Edward Elgar Publishing Ltd, 1-57.

Wirth L. (2001). *Breaking throygh the glass ceiling: women in management.* Geneva, International Labour Office.

Αποδομώντας την «φυσιολογική» έμφυλη συγκρότηση της υποκειμενικότητας: Ο έμφυλος εαυτός ως επιτελεστική διαδιακασία

Νικόλαος Αναπλιώτης,

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Σύμφωνα με την Judith Butler, υπο το ισχύον πλέγμα εξουσίας-γνώσης της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας τα υποκείμενα συγκροτούνται ταυτιζόμενα με τα κοινωνικά διαθέσιμα ρυθμιστικά ιδεώδη φύλου και σεξουαλικότητας, τα οποία δομούνται στη βάση μιάς ουσιοκρατικής θεμελίωσης του κανονικού έμφυλου εαυτού (άνδρας-γυναίκα) μέσα απο τη σύνδεσή του με το «πρωταρχικό» και οντολογικά «προγενέστερο» και «οριοθετημένο» ανατομικό-σωματικό δεδομένο, το «φυσικό» φύλο (sex). Η Butler αναδεικνύωντας τον επιτελεστικό χαρακτήρα ενστάλαξης και εσωτερίκευσης της έμφυλης ταυτότητας και της σεξουαλικής επιθυμίας διανοίγει μια προοπτική ανατροπής των φυσικοποιημένων έμφυλων νορμών (το δίπολο άρρεν-θήλυ), οι οποίες συνιστούν, τελικά, κατηγοριές πειθαρχικού καταναγκασμού, ελέγχου και κανονιστικής αποτίμησης της κοινωνικά προσδοκώμενης, πολιτικά νομιμοποιημένης κοινωνικής εμφάνισης αυτού που είναι ο «άνθρωπος», «του υποκειμένου, διανοητού μόνο καθ' όσον εμφανίζεται ως έμφυλο». Η παρουσίασή μου εστιάζεται στον πολιτικό χαρακτήρα του φύλου (της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς) ως κυρίαρχου πόλου επιτελεστικής ταύτιστικής πρακτικής εντός του συγκεκριμένου ρυθμιστικού καθεστώτος ηγεμονικής αρρενωπότητας και ετεροσεξιστικής καταπίεσης. Φαίνεται οτι η απορρύθμιση του δυαδικού φύλου μέσα απο τις εναλλακτικές επιτελέσεις φύλου συνεπάγεται την εκθεμελίωση των πολιτικών κανόνων που ρυθμίζουν κανονιστικά τις επαναληπτικές σημασιοδοτικές πρακτικές παραγωγής του φύλου.

Λέξεις κλειδιά: ταυτότητα φύλου, αποδόμηση, επιτελεστικότητα, Τζούντιθ Μπάτλερ.

Deconstructing the "natural" gendered constitution of the subjectivity: The gendered self as a performative act

Nikolaos Anapliotis,

Department of Political Science & History, Panteion University

Abstract

According to Judith Butler, under the current knowledge-power bundle of the compulsory heterosexuality, subjects are being constituted by identifying with the socially available regulatory ideals of gender and sexuality, that are being structured in the basis of a substantive grounding of the canonical gendered self (man-woman) through its connection with the "primordial" and ontologically "prior" and "demarcated" anatomical-bodily fact, the "natural" gender (sex). Butler by highlighting the performative character of the instillation and embodiment of the gender identity and sexual desire discloses a prospect of subversion of the naturalized gender norms (the male-female binary), which are, in the end, categories of coercive discipline, control and normative valuation of the socially expect, politically legitimate social appearance of what is "human", "of the subject, intelligible only as far as it appears as gendered". My presentation is focused on the political character of gender (the gendered/sexual difference) as a sovereign sign of performative identification practice within the specific regulatory system of hegemonic masculinity and heterosexist oppression. It appears that the deregulation of the gender binary through the alternative gender performances implies the eradication of the political rules of gender, which normatively regulate the repeating signifying practices of its production.

Key words: gender identity, deconstruction, performativity, Judith Butler.

Εισαγωγή

Στόχος της εισήγησής μου είναι η ανασυγκρότηση της επιχειρηματολογίας της Judith Butler υπο το πρίσμα της ανάδειξης των πολιτισμικών διαδικασιών και των μηχανισμών εξουσίας, που φυσικοποιούν την

έμφυλη και σεξουαλική διαφορά ως κατά τα φαινόμενα υλικά διαπιστώσιμη και βιολογικά προκαθορισμένη αναγκαιότητα. Θα προσπαθήσω να δείξω πως: α) ό,τι προσλαμβάνεται ως η πρόδηλη και δεδομένη υλικότητα του έμφυλου σώματος δεν είναι παρά η πειθαρχικά επιβεβλημένη επιτέλεση (ενσωμάτωση) των ρυθμιστικών ιδεωδών του φύλου, η επανάληψη της οποίας παράγει το «απτό» αποτέλεσμα ενός ανδρικού ή γυναικείου σώματος, β) η βλέψη πολιτικής ανατροπής της ετεροφυλοφιλικής ηγεμονίας πρέπει να συνοδεύεται απο τον σαφή θεωρητικό εντοπισμό της «εστίας» εμπρόθετης δράσης στο εσωτερικό των παραγωγικών περιορισμών που συστήνουν την ετεροκανονική συμβολική νομιμότητα, ως ικανότητα εκκάλυψης των λογοθετικών δυνατοτήτων και αποδιαρθρωτικής επαν-ιδιοποίησής των πρακτικών δια των οποίων αυτοθεμελιώνεται απο το αποκλεισμένο εκτός των ορίων της ίδιας αυτής επικράτειας διανοητότητας.

Θεωρητική συζήτηση

Α) Η Butler εκτιμά οτι η διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου, στην οποία στηρίχτηκε η φεμινιστική θεωρία και πολιτική της ταυτότητας, προκρίνει την ιδέα ενός θεμελίου των δυαδικών έμφυλων ταυτοτήτων (δηλαδή του «κοινωνικού φύλου») εντοπισμένο σε μια προλογοθετική ανατομική γεγονικότητα, η οποία προσλαμβάνεται ως ένα ήδη έμφυλα διαφοροποιημένο σώμα, το βιολογικό φύλο «ως μη αναγώγιμη αφετηρία». (Μπάτλερ 2008: 87). Στο πλαίσιο του κυρίαρχου λόγου οι δυαδικές εναλλακτικές «ανδρικό»/«γυναικείο» εκλαμβάνονται ως η ενοποιητική αρχή του ενσώματου εαυτού και το σώμα ως η «εσωτερική έδρα της έμφυλης ταυτότητας» (Butler 2009: 49-51, 175). Το σώμα πραγμοποιείται ως ένας προ του φύλου πυρήνας του ενυπόστατου προσώπου, του καθολικού και αυτοκαθοριζόμενου υποκειμένου, ενώ το φύλο του δεν είναι παρά η επωνυμία της δομής αυτού του ενσώματου εαυτού (ibid., 46, 49). Αντίστοιχα, το φύλο υπο την ανθρωπιστική φεμινιστική οπτική φαίνεται να είναι μια ιδιότητα ή ένα «γνώρισμα ενός προσώπου το οποίο χαρακτηρίζεται ουσιωδώς ως μια προ του φύλου ουσία ή ως 'πυρήνας', ονόματι πρόσωπο, που δηλώνει μια οικουμενική ικανότητα για λόγο, ηθική διαβούλευση ή γλώσσα» (ibid., 35-36). Προϋποτίθεται εδώ ενα δρών ορθολογικό υποκείμενο (το καρτεσιανό cogito) που αποκτά το φύλο, το οποίο αναλογεί στις φυσικές του προδιαγραφές ή επιλέγει ελεύθερα και ενσυνείδητα το φύλο, που εκφράζει τις εγγενείς του τάσεις (την ουσία της ενσώματης ύπαρξής του) (ibid., 33). Αν ακολουθήσουμε το παράδειγμα του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού η δομή της επιχειρηματολογίας παραμένει η ίδια: ο πολιτισμός, ο οποίος προσωποποιείται ως ένα προϋπάρχον βουλησιαρχικό υποκείμενο, διεσδύει μονομερώς στην «μη κατασκευασμένη» εξωκοινωνική και προλογοθετική παθητική επιφάνεια αποτύπωσης (το φυσικό σώμα) εγγράφοντας το κοινωνικό νόημα φύλου. (Butler 2009: 149, Μπάτλερ 2008: 46-49, 50, 54, 60). Για την Butler, «η αφελής ή αδιαμεσολάβητη 'αναφορά' σε ένα παρόμοιο εξωλογοθετικό αντικείμενο θα προϋποθέτει πάντοτε την οριοθέτηση του εξωλογοθετικού. (...) Το σώμα που τίθεται αξιωματικά ως πρότερο του σημείου πάντοτρε τίθεται ή σημασιοδοτείται ως πρότερο» (Μπάτλερ 2008: 60, 90).

Είναι, όμως, δυνατό να σκεφτούμε ένα σώμα προ της απόκτησης της έμφυλης σημασίας του ή ως ένα έμφυλο σώμα που κείται παθητικά αναμένοντας τη χρονική στιγμή της πολιτισμικής ενεργοποίησης της φυσικής του προδιάθεσης και ποιά θα ήταν η στιγμή που ο άνθρωπος θα μετασχηματιζόταν σε έμφυλο υποκείμενο (Butler 2009: 169); Η συλλογιστική αυτή καταλήγει σε φαύλο κύκλο: το φύλο είναι επίκτητο, δηλαδή ο άνθρωπος δεν γεννιέται με κοινωνικό φύλο αλλά δεν υπάρχει άνθρωπος που να μην έχει ήδη φύλο, το βιολογικό. Η Butler προτείνει να θέσουμε το ερώτημα ως εξής: «αν το φύλο βρίσκεται πάντοτε εκεί, οριοθετώντας εκ των προτέρων τι χαρακτηρίζεται ανθρώπινο, πώς μπορούμε να μιλάμε για έναν άνθρωπο που γίνεται το φύλο του, σαν να ήταν το φύλο του υστερόγραφο ή πολιτισμική προσθήκη» (ibid., 149); Σε αυτό το σημείο απαιτείται η διερεύνηση των λόγων για τους οποίους το σημάδι του πραγμοποιημένου διπολικού έμφυλου πλαισίου αποδίδεται ως η αυθεντική πολιτισμική έκφραση του προ-λογοθετικού ενσώματου εαυτού. Είναι, δηλαδή, απαραίτητη μια πολιτική γενεαλογία των συγκυριακών οντολογιών του φύλου, μια ανασυγκρότηση των συστατικών πράξεων που επένδυσαν με την επίφαση μιας φυσιοκρατικής αναγκαιότητας τις κανονιστικά επιβαλλόμενες έμφυλες και σεξουαλικές θέσεις (ibid., 61).

Συνακόλουθα, θα ήταν σωστότερο να ρωτήσουμε: είναι δυνατή η επίκληση ενός σώματος που δεν έχει ήδη οριοθετηθεί υπο τις προϋποθέσεις ενός εξουσιαστικά αρθρωμένου πολιτισμικού λόγου; «Και πώς συμβαίνει η αντιμετώπιση της υλικότητας του φύλου ως δεδομένης να προϋποθέτει και να παγιώνει τις κανονιστικές συνθήκες της ανάδυσής του» (Μπάτλερ 2008: 55); Φαίνεται οτι η επίκληση της σωματικής υλικότητας (της φυσικής/βιολογικης υπόστασης) πιστοποιεί την οντολογική αναγκαιότητα του διπολικού συστήματος συγκαλύπτοντας την πειθαρχική παραγωγή του φύλου. Η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού κατερρέει, όταν το κοινωνικό φύλο κατανοηθεί ως το πολιτισμικό μέσο δια του οποίου η «έμφυλη φύση» θεσπίζεται ως ουδέτερος δυϊσμός του φύλου. Ο δυϊσμός εντοπίζεται στο προλογοθετικό πεδίο εγκαθιδρύοντας το διπολικό σύστημα ως βιολογικά διαπιστωμένη προδηλότητα και άρα οικουμενικό άξονα παραγωγής της έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς (Butler 2009: 32-33). Κατά την Butler, «το να 'παραδέχεται' κανείς το αναντίρρητο του 'φύλου' ή της 'υλικότητάς' του ισοδυναμεί πάντοτε με παραδοχή μιας ορισμένης εκδοχής του 'φύλου', κάποιας εννοιολόγησης της 'υλικότητας'. (...) Δεν υπάρχει αναφορά σε κάποιο αμιγές σώμα η οποία να μην είναι ταυτόχρονα και επιπλέον μια μορφοποίησή του». (Μπάτλερ 2008: 58). Συνεπώς, η υλική διαπίστωση του φύλου δεν είναι παρά η εντύπωση που παράγει η επαναλαμβανόμενη επιτέλεση πειθαρχικά επιβεβλημένων σημαινουσών πράξεων που παράγονται στην επιφάνεια του σώματος ως γεγονότα (Butler 2009: 157). Έτσι, δημιουργείται και συντηρείται η ψευδαίσθηση της εξωτερίκευσης ενός αντικειμενικά ιδανικού έμφυλου πυρήνα, που αποκλείει την «ανάλυση της πολιτικής συγκρότησης του έμφυλου υποκειμένου» (ibid., 178,181).

Εδώ διαφαίνεται ό,τι η Butler ονομάζει «επιφανειακή πολιτική του σώματος», δηλαδή η ρύθμιση της κοινωνικής εμφάνισης του σώματος με σκοπό την επίτευξη της ψευδούς σταθεροποίησης του φύλου και τη συμμόρφωσή του με το υποχρεωτικό πλαίσιο της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας (ibid., 177). Αυτός είναι και ο λόγος που η ηγεμονική αναπαραγωγική σημασιοδοτική οικονομία κανονικοποιεί ετεροσεξιστικές κατασκευές ως τις μοναδικές διαθέσιμες κανονιστικές επιτεύξεις φύλου. Ρυθμίζει, δηλαδή, και οριοθετεί τις έμφυλες δυνατότητες αποκλειστικά στον αντιθετικό δυαδικό άξονα γυναικείου/ανδρικού (ibid., 59). Είναι, με άλλα λόγια, η θέσπιση των πρακτικών της ετεροφυλοφιλικής επιθυμίας ως φυσικοποιημένων και υποχρεωτικών που εμπεδώνει τη διαφοροποίηση και τη διάκριση του «ανδρικού» και του γυναικείου (ibid., 50). Με την καθιέρωση της αναπαραγωγικής ετεροσεξουαλικότητας ένα πρόσωπο είναι ένα φύλο λόγω του βιολογικού του φύλου, που συνεπάγεται τη σεξουαλική επιθυμία πρός το «αντίθετο φύλο, η δομή του οποίου υποτίθεται οτι διατηρεί μια παράλληλη αλλά αντίθετη εσωτερική συνοχή του βιολογικού φύλου, του κοινωνικού φύλου και της επιθυμίας» (ibid., 48). Γι' αυτό και η λογοθετική κατασκευή του βιολογικού φύλου ανάγεται σε θεμελιώδη και αποκλειστική περιγραφική κατηγορία κάθε λογοθετικής περιγραφής της σεξουαλικότητας.

Η πίστη στην αναγκαιότητα και την φυσικότητα των έμφυλων στερεοτύπων οφείλεται στην ιζηματοποίηση των έμφυλων κανόνων μέσω της στυλιζαρισμένης επανάληψης ήδη κατεστημένων σωματικών υφών, τα οποία κατ' αυτόν τον τρόπο ανα-βιώνονται διαρκώς και αυτο-νομιμοποιούνται διαχρονικά ως φυσικές διατάξεις (ibid., 182). Ο ακατάλυτος έμφυλος εαυτός ή η σωματική υλικότητα, είναι ένα ρυθμιστικό μύθευμα «που συγκαλύπτει τον επιτελεστικό χαρακτήρα του φύλου και τις επιτελεστικές δυνατότητες πολλαπλασιασμού των έμφυλων μορφοποιήσεων, πέρα απο τα περιοριστικά πλαίσια της ανδροκρατικής κυριαρχίας και της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας». (ibid., 183). Ως επιτελεστικότητα πρέπει, λοιπόν, να θεωρηθεί η «εξουσία του λόγου να παράγει αποτελέσματα μέσω επανάληψης» (ibid., 76). Έτσι, αν το φύλο πραγματοποιείται επιτελεστικά μέσω επαναλαμβανόμενων πράξεων, οι οποίες παράγουν το επιφαινόμενο της σταθερότητας ηγεμονικά αρθρωμένων κανονικοτήτων, τότε δεν είναι δυνατόν να εκφράζει ή να αποκαλύπτει ένα υποστασιακό θεμέλιο της ταυτότητας (ibid., 183). Αντίθετα, οτι «το έμφυλο σώμα είναι επιτελεστικό σημαίνει πως δεν έχει οντολογικό καθεστώς πέρα απο τις ποικίλες πράξεις που συγκροτούν την πραγματικότητά του» (ibid., 177). Είναι η επαναλαμβανόμενη επιτέλεση των έμφυλων ιδιοτήτων που συγκροτεί την επίφασή της ανεξάρτητης απο τον τρόπο που επιτελείται ύπαρξης του σώματος, δηλαδή «όταν επικαλούμαστε την ύλη, επικαλούμαστε μια ιζηματογενή ιστορία έμφυλης ιεραρχίας και έμφυλων απαλείψεων» (ibid., 76, 128).

Β) Η έμφυλη ταυτότητα συνιστά σημασιοδοτική πρακτική που λαμβάνει χώρα εν μέσω ποικίλων αλληλένδετων καθεστώτων λόγου και εξουσίας, τα οποία, όμως, μακριά απο το να γειώνουν ενα

προλογοθετικό βουλησιαρχικό «εγώ», συστήνουν και περιορίζουν τις ίδιες τις βουλητικές δυνατότητες του υποκειμένου που συγκροτούν (ibid., 164, 186). Το γεγονός της επιτελεστικής συγκρότησης δεν συνεπάγεται τον πλήρη καθορισμό του πράττοντος υποκειμένου ούτε την αναγκαιότητα προσφυγής σε μια θέση υποκειμένου αυτοτελή και προϋπάρχουσα της ίδιας της συγκροτητικής διαδικασίας του σημαίνειν, προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα καθαρό σημείο εμπρόθετης δράσης (ibid., 187). Η εννοιολόγηση της ταυτότητας ως υποστασιακής είναι μάλλον προϊόν μιάς ιδιαίτερης σημασιοδοτικής πρακτικής, η οποία αποκλείει την ανασημασιοδότηση υποστασιοποιώντας ιστορικά και πολιτισμικά εντοπισμένους κανόνες που καθιστούν δυνατή τη διανοητή βεβαίωση ενός «εγώ» (ibid., 188). Η υποστασιακή εντύπωση της ταυτότητας είναι απόρροια της συγκάλυψης της πρακτικής του σημαίνειν ως επαναλαμβανόμενης κανονιστικής διαδικασίας και έχει ως συνέπεια την επίφαση του αδιανόητου μιάς ανατροπής της ηγεμονικής επικράτειας διανοητότητας. Επομένως, η εμπρόθετη δράση μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο ως ανατρεπτική επανάληψη, δηλαδή αναδημασιοδότηση, στο εσωτερικό σημασιοδοτικών πρακτικών του φύλου. Η θεμελιοκρατική πολιτική της ταυτοτικής πολιτικής με το να θεωρεί την πολιτισμική ενσωμάτωση ως ιδρυτική του υποκειμένου πράξη προαποκλείει τη δυνατότητα ρήξης καθώς δέχεται αξιωματικά την πλήρη εξάρτηση του υποκειμένου και τον απόλυτο καθορισμό των βουλητικών του ικανοτήτων απο τον λογοθετικό μηχανισμό που το συγκροτεί. Αυτή η κίνηση σε συνδυασμό με την προσπάθεια εδραίωσης της αναστοχαστικής ικανότητας σε μια ακέραιη μετα-συγκρουσιακή, εξω-πολιτισμική και καθολική υποκειμενική οπτική (εν μέσω πολιτισμικής σύγκλισης) υποπίπτει στην επανεδραίωση των φυσικοποιημένων ταυτοτήτων, δηλαδή σε μια άκριτη υιοθέτηση των αξιολογήσεων και των κανόνων του λόγου που προσπαθεί να απαξιώσει (ibid., 185-193). Η ίδια θα γράψει οτι «η κατασκευή δεν είναι το αντίθετο της εμπρόθετης δράσης· είναι η αναγκαία σκηνή της εμπρόθετης δράσης, οι ίδιοι οι όροι με τους οποίους η εμπρόθετη δράση αρθρώνεται και γίνεται πολιτισμικά διανοητή» (ibid., 190).

Θα ήταν, λοιπόν, αδιανόητη η συλλήβδην υπέρβαση και εκτροπή του ανδροκρατικού και ετεροσεξιστικού λόγου υπο τον οποίο θεσπίζονται επι του παρόντος κανονιστικά και διατηρούνται η «έμφυλοι κανόνες πολιτισμικής διανοητότητας βάσει των οποίων ορίζονται τα πρόσωπα» (ibid., 43, 164). Η Butler θέτει στο κέντρο του προβληματισμού της την ανατρεπτική και παρωδιακή αναδιάταξη εντός της πολιτισμικής μορφής που παράγει τις φυσικοποιημένες έμφυλες ταυτότητες. Διαπιστώνει την πολιτισμική δυνατότητα αυτή στην ανάδυση εκείνων των επιτελέσεων φύλου, οι οποίες παράγονται εντός της μήτρας διανοητότητας μέσα σ' αυτή τη μορφή ως περιθωριακές και ανεξέλεγκτες, ως αποκλειόμενες απο τον κυρίαρχο πολιτισμό, «που αποδυναμώνει τις ανταγωνιστικές δυνατότητες κάνοντάς τες εξαρχής πολιτισμικά αδιανόητες και αβίωτες» (Butler 2009: 43, 110, Μπάτλερ 2008: 233). Οι εναλλακτικές έμφυλες δυνατότητες διανοητές μόνο ως αδιανόητες αρθρώνονται προϋποθέτοντας τον δυϊσμό και τον πολλαπλασιάζουν μέχρι να γίνει ακατανόητος, περιγραφικά περιττός και κανονιστικά προβληματικός. Η επιτελεστική επανοικειοποίηση και αναδιάταξη των ίδιων των κατηγοριών της ταυτότητας διαρρηγνύει την ευπαθή συνοχή των φυσικοποιημένων ταυτοτικών κατηγοριών και πολλαπλασιάζει του όρους εκτός του διπόλου. «Η βιωσιμότητα των όρων άνδρας και γυναίκα, τίθεται σε αμφισβήτηση από το παράφωνο παιχνίδι γνωρισμάτων που αποτυγχάνουν να συμμορφωθούν σε ακολουθιακά ή αιτιώδη μοντέλα διανοητότητας» (Butler 2009: 51). Το μείζον για την Butler είναι αυτός ο πολλαπλασιασμός «να αρθρωθεί εντός των λόγων που θεσπίζουν τη διανοητή πολιτισμική ζωή», ώστε «οι φυσικοποιητικές αφηγήσεις της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας [να] χάσουν τους κεντρικούς πρωταγωνιστές τους, τον 'άντρα' και τη 'γυναίκα'» (ibid., 164-165, 168, 190-191). Απο την άλλη, όμως, αν ενα φεμινιστικό πρόταγμα εκφραστεί εντός των υπαρχόντων λόγων που θεσπίζουν το πολιτισμικά διανοητό κινδυνεύει πάντοτε να αφομοιωθεί απο τις πρακτικές του κυρίαρχου πολιτισμού. Το αίτημα για πολλαπλασιασμό των έμφυλων εκφορών θα μπορούσε άκριτα να παρουσιαστεί ως ένα αίτημα πληθυντικοποίησης του φύλου, κατηγοριοποίησης, ταξινόμισης και απαρίθμησης των μη-κατονομάσιμων και μη-αναπαραστάσιμων εκφορών –αν και φυσικά εμπεριέχει τη διεκδίκηση της νομιμοποιητικής αναγνώρισης της μη εξουσιοδοτημένης πολλαπλότητας (Αθανασίου 2006: 68). Στόχος είναι να γίνει κοινός τόπος οτι το φαινομενικά άκαμπτο δίπολο είναι ενα ρυθμιστικό πλάσμα που φυσικοποιεί την περιστολή του ανθρωπίνως διανοητού προς όφελος εξουσιαστικών και λογοθετικών σχέσεων· οτι οι ταυτοτικές κατηγορίες που εκλαμβάνονται ως αναγκαία θεμέλια είναι αποτελέσματα της έμφυλης ιεραρχίας και της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας (Butler 2009: 60, Μπάτλερ 2008: 234).

Έτσι, οσον αφορά τη σεξουαλικότητα, η Butler θα υποστηρίξει οτι οι μη-ετεροφυλοφιλικές σεξουαλικότητες είναι αναπόφευκτο να κατασκευάζονται σε ετεροφυλοφιλικά συμφραζόμενα, αν και δεν συμμορφώνονται με την αναπαραγωγική κατασκευή της γεννητικότητας (Butler 2009: 54, 58-59). Όμως, όπως τονίζει, η συγκρότηση λ.χ. μιάς ομοφυλοφιλικής σεξουαλικότητας με όρους φαλικών σχέσεων εξουσίας δε συνιστά άκριτη επανάληψη σχέσεων κυριαρχίας και ούτε μπορεί να θεωρηθεί αναγωγικά ως εκ νέου εμπέδωση ετεροσεξιστικών κατασκευών αλλά ως ανατρεπτική διενέργεια ταυτίσεων εντός της ίδιας της ετεροσεξιστικής μήτρας σεξουαλικών σχέσεων, που προβάλλει την ετεροφυλοφιλία ως βιολογικό πεπρωμένο ή απαρέγκλιτη αναπαραγωγική αναγκαιότητα (ibid., 58-60). Ο ανατρεπτικός χαρακτήρας τέτοιου τύπου ταυτίσεων εντοπίζεται, δηλαδή, στην παρωδιακή επανάληψη της ιδέας του πρωτότυπου και φυσικού χαρακτήρα της ετεροφυλοφιλίας. Η «φυσική» ετεροφυλοφιλία αστυνομεύεται και περιφρουρείται τόσο βίαια λόγω της προβλεπόμενης ανωμαλίας που μπορούν να προκαλέσουν -στο εσωτερικό του ετεροσεξιστικού καθεστώτος εξουσίας απο όπου και αναδύονται- οι αποκείμενες σεξουαλικότητες. Ο ετεροσεξισμός είναι απόρροια της «λογικής του αμοιβαίου αποκλεισμού», δηλαδή της αναγκαίας -για την άρθρωση μιας αρραγούς ετεροφυλοφιλικής ταυτοτικής θέσης υποκειμένου- απάρνησης της καταστατικής ταύτισης με την αποκειμενοποιημένη ομοφυλοφιλία, η οποία συνεπάγεται τη συνύφανση της ταυτότητας με αυτό που αποκλείει βίαια. (Μπάτλερ 2008: 234-236, 243-244). Αν η κατασκευή των συνεκτικών σεξουαλικών ταυτοτήτων πραγματοποείται κατα μήκος του διπολικού άξονα γυναικείου/ανδρικού και αν, αντίστροφα, η παραγωγή έμφυλων ταυτοτήτων οριοθετείται αποκλειστικά κατά μήκος του άξονα της ετεροφυλοφιλικής επιθυμίας, ο πολλαπλασιασμός των απολαύσεων και των επιθυμιών εκτός του πραγμοποιημένου ετεροφυλοφιλικού πλαισίου κινητοποιεί τις έμφυλες κατηγορίες, δηλαδή προκαλεί αναταραχή του φύλου, διαρρηγνύοντας τη συνοχή των ετεροσεξιστικών θέσεων (ibid., 54-56, 60).

Η Butler επιμένει στην παρωδιακή επανάληψη του φύλου, για να αποδείξει την διακριτότητα των όψεων της έμφυλης εμπειρίας που το ρυθμιστικό πλάσμα της ετεροφυλοφιλικής συνοχής κανονικοποιεί ως ενιαία φυσική κατηγορία. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα «αποφυσικοποιητικής αποσταθεροποίησης που θέτει σε αμφισβήτηση τους ισχυρισμούς περί κανονικότητας και πρωτοτυπίας» φέρνει το drag (Μπάτλερ 2008: 256). Αν και το drag εμφανίζει την «ενοποιημένη» εικόνα μιάς «φυσιολογικής» γυναίκας καθιστά πρόδηλη, ταυτόχρονα, την τυχαιότητα και το συγκυριακό χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ του ανατομικού φύλου, της έμφυλης ταυτότητας, του σεξουαλικού προσανατολισμού και της επιτέλεσης του φύλου, η υποτιθέμενη αιτιώδης σχέση των οποίων συγκροτεί τις φυσικές και αναγκαίες έμφυλες ταυτότητες του άνδρα και τις γυναίκας. Το drag ανήκει σε «εκείνες τις υπερβολικές επιδείξεις 'του φυσικού' που, μέσα στην ίδια την υπερβολή τους, αποκαλύπτουν το θεμελιωδώς φαντασματικό καθεστώς του [φύλου]», γιατί μιμείται το «φυσικό» με τρόπο που καταδεικνύει οτι η φυσικότητα του φύλου δεν είναι παρά μια πολιτικά επιβεβλημένη επιτέλεση καταδικασμένη στην αποτυχία (Butler 2009: 177, 190). Η αποσυγκειμενοποίηση των διαθέσιμων κατηγοριών φύλου, δηλαδή η επανάληψη των δήθεν «φυσικά» θεμελιωμένων κατηγοριών σε «αφύσικα» συμφραζόμενα απορρυθμίζουν τις ισχύουσες συμβάσεις και περιγελούν απονομιμοποιώντας την ιδέα του φυσικού και κανονικού χαρακτήρα του φύλου. Με άλλα λόγια, το drag δεν είναι δευτερεύουσα απομίμηση ενός πρωτοτύπου αλλα, όπως και η ηγεμονική ετεροφυλοφιλία, είναι μια επαναλαμβανόμενη διαδικασία απομίμησης του κανονιστικού «μορφολογικού ιδεώδους, το οποίο παραμένει ρυθμιστική προδιαγραφή της επιτέλεσης, χωρίς όμως να το προσεγγίζει ολοκληρωτικά καμία επιτέλεση», μια διαδικασία ταυτόχρονης αυτοφυσικοποίησης και αυτοαπεικόνισής του ως πραγματικού (Μπάτλερ 2008: 252, 258). Είναι επόμενο, λοιπόν, οτι «αν η κατηγορία του 'φύλου' εδραιώνεται μέσω επαναλαμβανόμενων πράξεων, τότε, αντιστρόφως η κοινωνική δράση των σωμάτων μέσα στο πολιτισμικό πεδίο μπορεί να αποσύρει την ίδια την εξουσία πραγματικότητας την οποία τα ίδια τα σώματα επένδυσαν στην κατηγορία» (Butler 2009: 163). Το drag είναι μια κατάληψη, ανασημασιοδότηση και, τελικά, ανατρεπτική παράθεση των εξουσιοδοτικών συμβάσεων που ρυθμίζουν το κοινωνικό διανοητό φύλο, οι οποίες όμως, όπως δείξαμε νωρίτερα, αποτυγχάνουν να καθορίσουν πλήρως ή οριστικά τη θέση του υποκειμένου (Butler 2009: 68, Μπάτλερ 2008: 233, 254). «Αποσυναρμολογεί ακριβώς τις 'θέσεις υποκειμένου' οι οποίες φαινομενικά του έδωσαν τη δυνατότητα να υπάρξει» (Μπάτλερ 2008: 237).

Συμπέρασμα

Οι εναλλακτικές «αφύσικες» και «παράταιρες» μορφοποιήσεις φύλου προξενούν μια ρωγμή στο όριο μεταξύ του φαντασματικού και πραγματικού, ρωγμή που αποκαλύπτει το φαντασματικό χαρακτήρα της θέσπισης των ίδιων των ορίων και των ρυθμιστικών προδιαγραφών που αυτά πραγματοποιούν. Με άλλα λόγια, το πραγματικό/αυθεντικό/πρωτότυπο/φυσικό πρέπει να αναγνωρίσει οτι θεσπίζεται φαντασματικά/επιτελεστικά/μιμητικά/παράγωγα και να το κάνει αυτό εκκαλύπτοντας τη φαντασματική δομή του, τις κυρωμένες φαντασίωσεις που έχουν εξυψωθεί σε παράμετρο κρίσης του πραγματικού με την ισχύ άτεγκτου συμβολικού νόμου (Butler 2009: 59, Μπάτλερ 2008: 260). Αποτέλεσμα που μπορεί να επέλθει μόνο μέσω της ανασημασιοδότησης της επικράτειας του συμβολικού, δηλαδή του ρυθμιστικού πλαισίου που καθορίζει και κυρώνει το πεδίο του διανοητού/πραγματικού. Δηλαδή, το συμβολικό πρέπει να αναγνωριστεί «ως χρονικά τοποθετημένη ρύθμιση της σημασίας κι όχι ως οιονεί αμετάβλητη δομή» (Μπάτλερ 2008: 78).

Βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2006), Gender Trouble: η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας, *Σύγχρονα Θέματα,* No 94, σσ. 62-71.

Butler, J. (2009), *Αναταραχή Φύλου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Μπάτλερ Τζ. (2008), *Σωματα με σημασία*, Εκκρεμές. Αθήνα.

Ριζοσπαστικός συντηρητισμός και τηλεοπτική ψυχαγωγία στην Ελλάδα της κρίσης

Βασίλης Βαμβακάς

Περίληψη

Η ανακοίνωση αυτή μελετά τις βασικές διαστάσεις της ψυχαγωγικής τηλεθέασης στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης (2009-2017). Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνονται σε τρία είδη του ψυχαγωγικού τηλεοπτικού προγράμματος: Μυθοπλαστικές σειρές, τηλεοπτική σάτιρα και ριάλιτι σόου. Μέσα από την επικέντρωση στις εκπομπές εκείνες των τριών αυτών ειδών που συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη τηλεθέαση ανιχνεύεται ο τρόπος που το ελληνικό κοινό "διασκέδασε" την πρωτοφανή οικονομική και πολιτική κρίση που βίωσε τα μεταπολιτευτικά χρόνια. Διερευνώνται δηλαδή οι ιδεολογικές και πολιτισμικές αναφορές που κυρίως επέλεξε μέσα από τις δημοφιλέστερες ψυχαγωγικές εκπομπές.

Η διασκεδαστική έκθεση του ελληνικού τηλεοπτικού κοινού εν καιρώ κρίσης δείχνει να χαρακτηρίζεται από μια διττή συνθήκη. Από τη μια πλευρά, η εξωστρεφής και μάλλον εξομαλυντική συνθήκη ψυχαγωγίας (οικογενειακές σειρές, ριάλιτι σόου) και από την άλλη μια ριζοσπαστικοποίηση προγράμματος και τηλεθεατών, κυρίως μέσα από τις δημοφιλέστερες εκδοχές τηλεοπτικής σάτιρας που συγχρονίζονται με τις εθνικολαϊκιστικές κορώνες της πολιτικής και δημοσιογραφικής σφαίρας.

Αυτή η διπλή λειτουργία της ψυχαγωγικής τηλεόρασης μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε μια σημαντική παράμετρο των ευρύτερων ιδεολογικών διεργασιών που έχουν δρομολογηθεί στην περίοδο της κρίσης, δηλαδή τη μεταστροφή ενός σημαντικού μέρους των μέσων επικοινωνίας και της κοινής γνώμης προς τον ριζοσπαστικό συντηρητισμό.

Λέξεις κλειδιά: Ελληνική τηλεόραση, δημοφιλής κουλτούρα, ιδεολογία

Radical conservatism and television entertainment in Greece during the crisis

Vassilis Vamvakas

Summary

This paper studies the basic dimensions of TV entertainment in Greece during the contemporary crisis (2009-2017). Particular emphasis is given to three genres of the television programs: series, satire and reality shows. Through the focus on the shows of these three genres that gathered the best ratings, we try to explore the ways in which the greek audience "enjoyed" this unprecedented economic and political crisis. In other words, basic ideological and cultural references of the greek TV and audience during the crisis are being explored by analyzing briefly the significance of the most popular entertainment programs.

The TV entertainment of the greek audience in times of crisis seems to be characterized by a duality: On the one hand, an extroverted and rather normative entertainment (family series, reality shows). On the other hand, a radicalization of the program and viewers, mainly through the most popular versions of television satire which are synchronized with the national-populist utterances of the political and journalistic sphere.

This dual function of TV entertainment gives us the opportunity to study an important parameter of the wider ideological processes that have been launched by the crisis, particularly the shift of a significant part of the greek media and public opinion towards radical conservatism.

Key words: Greek television, popular culture, ideology

Εισαγωγή στην κοινή συνεδρία

Η τελευταία περίπου δεκαετία στην Ελλάδα αποτελεί μια περίοδο απροσδόκητων οικονομικών, πολιτικών, επικοινωνιακών και ευρύτερα πολιτισμικών ανακατατάξεων που εύλογα έχουν συμπυκνωθεί στον όρο "κρίση" αφού δεν οδηγούν σε μια επιθυμητή αλλαγή αλλά σε ένα σπιράλ αναγκαστικών ή εξαναγκασμένων και όχι πάντα ολοκληρωμένων προσαρμογών στην έτσι κι αλλιώς ρευστή συνθήκη της

σύγχρονης παγκοσμιοποίησης. Την ίδια περίοδο, η τηλεόραση, το κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης και ψυχαγωγίας της ελληνικής κοινωνίας κατά τη μεταπολίτευση διέρχεται μια πολύ σημαντική μεταβολή λόγω εσωτερικών όσο και διεθνών εξελίξεων. Είτε για πολιτικοοικονομικούς λόγους είτε για τεχνολογικούς η τηλεόραση μεταλλάσσεται σε παγκόσμιο επίπεδο (ενδεικτικά, Anderson 2008, Kim 2007, Sepulchre 2010, Bennett 2011, Kuipers 2011). Σαν απότελεσμα αυτής της μετάλαξης, ο καθρέφτης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας ράισε αλλά δεν διαλύθηκε, περισσότερο τεμαχίστηκε σε πολλά μικρά κομμάτια (παραδοσιακή τηλεοπτική οθόνη, υπολογιστής, κινητό τηλέφωνο), περνώντας οριστικά από το στάδιο της μονόδρομα μαζικής σε αυτό της μαζικά εξατομικευμένης μορφής επικοινωνίας.

Στο τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ του ΑΠΘ και στο εργαστήριο Οπτικών και Πολιτισμικών Σπουδών, μέσα από πτυχιακές και διπλωματικές εργασίες μέσα από διδακτορικές διατριβές και έρευνες προσπαθούμε να μελετήσουμε την ιστορία και μεταβολή της τηλεοπτικής πραγματικότητας ως αντανάκλαση σύνθετων ιδεολογικών, θεσμικών και τεχνολογικών εξελίξεων. Με άλλα λόγια, μελετάμε την τηλεόραση ως ένα πολύ σημαντικό κοινωνιολογικό δείκτη, ως εκείνο το μέσο που υποστήριξε την σύγχρονη μαζική-ατομιστική δημοκρατία όσο κανένα άλλο από τα προγενέστερά της (Wolton 2005). Ένα δείγμα αυτής της προσπάθειας αποτελεί η σημερινή ειδική συνεδρία στο πλαίσιο του 6ου Συνεδρίου της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, στην οποία θα παρουσιαστούν μελέτες που αφορούν την τηλεοπτική ψυχαγωγία στην Ελλάδα τόσο στις παραδοσιακές όσο και στις πιο σύγχρονες εκδοχές της. Βασικό στοιχείο που ενώνει τις μελέτες αυτές είναι η υπογράμμιση της σημασίας του δημοφιλούς χαρακτήρα του τηλεοπτικού προϊόντος και η ανάγκη σε βάθος μελέτης του. Η τηλεοπτική δημοφιλής κουλτούρα αντιμετωπίζεται όχι ως συνώνυμο της ψευδούς συνείδησης που υποβάλλει ένας ισχυρός ιδεολογικός μηχανισμός (τηλεόραση) αλλά ως ευρετήριο στάσεων, πεποιθήσεων, προτύπων που η ελληνική κοινωνία αναπτύσσει, συντηρεί ή μεταλλάσει στο πέρασμα των χρόνων. Ακολουθείται, δηλαδή, η προσέγγιση του McNair (2006) ο οποίος μας καλεί να αφήσουμε στη μελέτη της επικοινωνίας το ξεπερασμένο πλέον ερμηνευτικό παράδειγμα του από τα πάνω "ελέγχου", της οργάνωσης της συναίνεσης και να δοκιμάσουμε αυτό των χαοτικών αντιφάσεων, της οργάνωσης της απόκλισης, που επεξηγεί ίσως καλύτερα τις σημερινές συνθήκες.

Τρεις εισηγήσεις από αυτές που περιλαμβάνει η κοινή συνεδρία (η παρούσα, αυτή για το *Mega*, και αυτή για το *Survivor*) επικεντρώνουν στο παραδοσιακό -αλλά αλλαγμένο- τηλεοπτικό τοπίο, ενώ οι άλλες δύο μελέτες διερευνούν τη νέα τηλεόραση και τη σύγκλισή της με τη διαδικτυακή πραγματικότητα (*Game of Thrones, House of Cards*). Όλες οι μελέτες που θα ακολουθήσουν επιχειρούν να μπουν στη σύνθετη έρευνα πρόσληψης του ελληνικού τηλεοπτικού κοινού, τη διερεύνηση, με άλλα λόγια, του πώς συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες αντιδρούν στα τηλεοπτικά ψυχαγωγικά μηνύματα. Μια προσέγγιση που ελάχιστα έχει ακολουθηθεί στο χώρο έρευνας των μέσων επικοινωνίας στην Ελλάδα (Μαδιανού 2008, Βαμβακάς και Γαζή 2017).

Η ελληνική τηλεοπτική ψυχαγωγία την περίοδο της κρίσης

Η συγκεκριμένη εισήγηση επιχειρεί να δώσει μια συνοπτική εικόνα της υψηλότερης ψυχαγωγικής τηλεθέασης τα χρόνια 2008-2017. Στη συνέχεια με βάση το περιεχόμενο των πιο επιτυχημένων προγραμμάτων που προβλήθηκαν στα συμβατικά κανάλια της ελληνικής τηλεόρασης (σύμφωνα με τα στοιχεία της Nielsen), διαπιστώνονται βασικοί τρόποι με τους οποίους "διασκέδασε" η ελληνική κοινωνία την κρίση την οποία διέρχεται, δηλαδή, ψηλαφίζονται συμβολικές παράμετροι των δημοφιλών τηλεοπτικών ψυχαγωγικών προγραμμάτων που μπορούν να συναρτηθούν με έμμεσο ή άμεσο τρόπο με την πολιτικοκοινωνική συγκυρία των τελευταίων χρόνων.

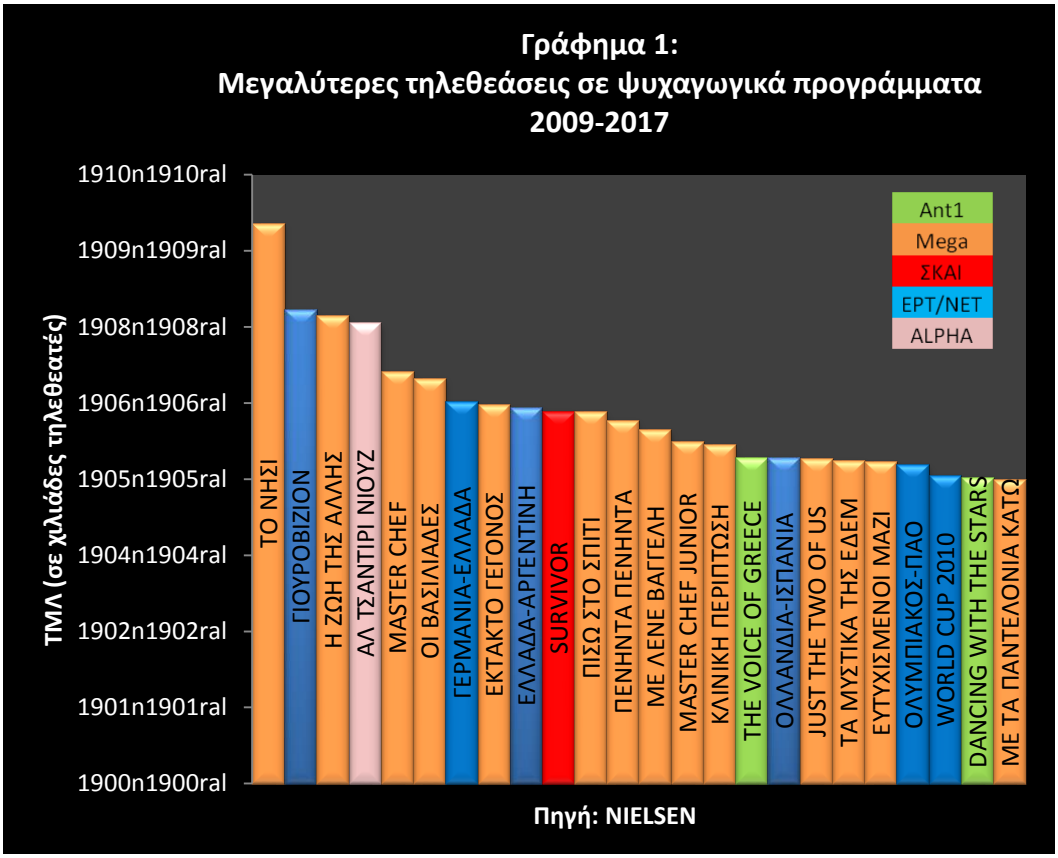
Επιλέγεται κυρίως η ανάλαφρη ψυχαγωγία χωρίς πολιτικές αναφορές ή αντιθέτως υπάρχει στροφή του ενδιαφέροντος σε μια πιο πολιτικοποιημένη διασκέδαση; Μπορεί να ανιχνευτεί ιδεολογική κατεύθυνση στα δημοφιλή προγράμματα που με κάποιο τρόπο προτίμησαν οι θεατές τους; Αυτά είναι το βασικά ερωτήματα που επιχειρεί να απαντήσει η εισήγηση, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι μπορούμε να διακρίνουμε μια ενδιαφέρουσα αντίφαση στις επιλογές τόσο των καναλιών όσο και των τηλεθεατών μεταξύ αντισυστημικής και κανονικοποιητικής, παραδοσιακής και σύγχρονης τηλεοπτικής ψυχαγωγίας

(Πλειός 2010) που μας βοηθούν να διερευνήσουμε μια υβριδική πολιτισμική και ιδεολογική συνθήκη που από το χώρο της πολιτικής κοινωνιολογίας έχει αποκαλεστεί "ριζοσπαστικός συντηρητισμός" (Βούλγαρης 2012).

α. Όψεις επαπειλούμενης κανονικότητας

1. Eurovision, ποδόσφαιρο και έμμετρος εθνικισμός

Εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι η τηλεόραση δεν παύει να αποτελεί μέσο διασκέδασης της μεγάλης πλειονότητας του κοινού ακόμη και σήμερα (παρά τη σχετική μείωση τηλεθεατών η οποία όμως έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και αίτια: ηλικιακά, μείωση καναλιών, μείωση τηλεοπτικών προγραμμάτων μυθοπλασίας). Τα ποσοστά τηλεθέασης που καταγράφονται σε αυτό το κομμάτι του τηλεοπτικού προγράμματος παραμένουν πολύ υψηλότερα σε σχέση με το ενημερωτικό κομμάτι της τηλεόρασης που ειδικά μετά το 2015, ως δια μαγείας, συρρικνώνεται ακόμη περισσότερο τόσο σε ποσότητα όσο και σε επιρροή. Τα τηλεοπτικά προγράμματα ψυχαγωγίας που έφτασαν στα υψηλότερα επίπεδα τηλεθέασης τα χρόνια 2008-2017 δεν προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση σε σχέση με την περίοδο πριν την κρίση (Γράφημα 1).

Πριν περάσουμε στα επί μέρους είδη, βλέπουμε να παραμένει στις θεαματικότερες εκπομπές της περιόδου ο διαγωνισμός της *Eurovision* (δεύτερη θέση). Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η κάμψη της τηλεθέασης του τελικού του 2017 σε σχέση με τον τελικό του 2009 περίπου κατά 2.000.000 τηλεθεατές. Το μιντιακό γεγονός που στη δεκαετία του 2000 αποτέλεσε βασικό ζήτημα προώθησης της εγχώριας μουσικοτηλεοπτικής ψυχαγωγίας και εθνικής αυτοπεποίθησης είναι προφανές ότι συναντά αμβλυμμένο ενδιαφέρον τόσο από το κοινό όσο και από τους εγχώριους φορείς προώθησής του. Οι αποστολές, άλλωστε, τραγουδιών από το 2015 και ύστερα που εκπροσώπησαν την Ελλάδα (*Utopian Land*-Argo, *Όνειρο*

μου-Τερζή) τείνουν να ενισχύσουν την εθνική ιδιαιτερότητα της ελληνικής μουσικής και όχι την επιτυχημένη ένταξή της στην παγκοσμιοποιημένη ποπ μουσική σκηνή που ταιριάζει στη *Eurovision*.

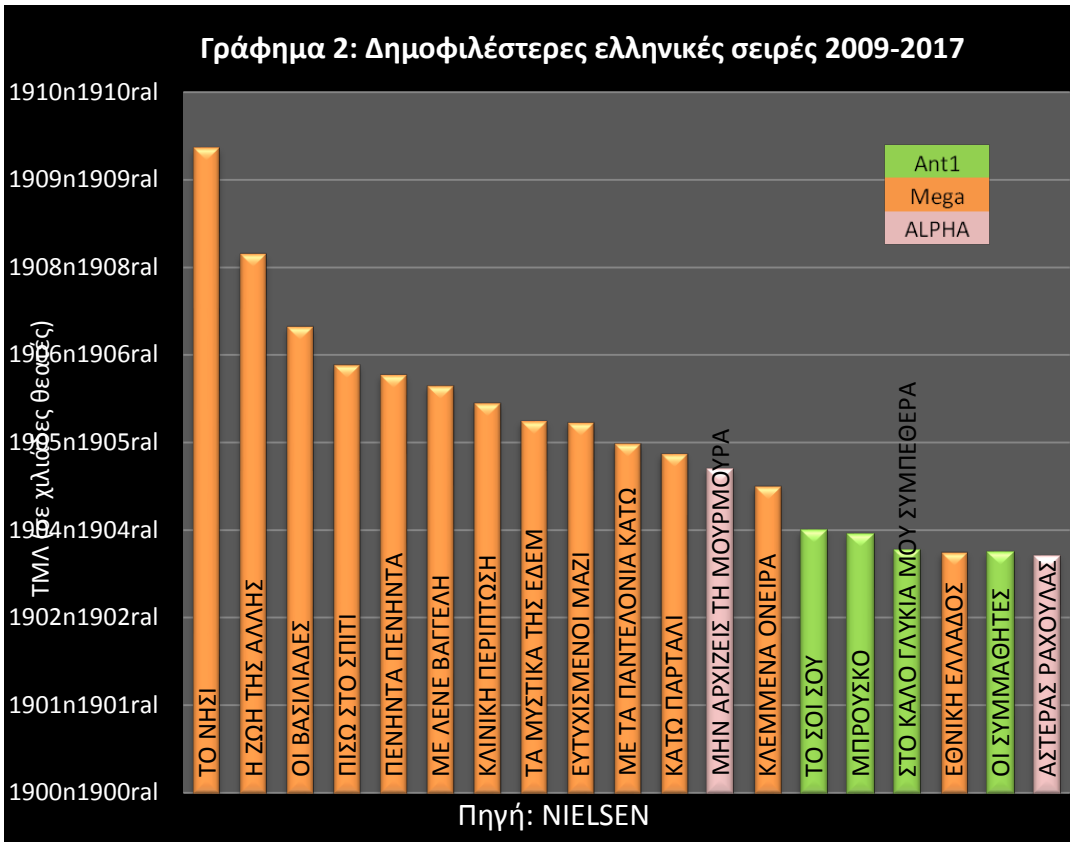
Το ίδιο αναμενόμενες και ουσιαστικά σταθερές είναι οι παρουσίες ψηλά στο πίνακα θεαματικότητας των ποδοσφαιρικών αγώνων, κυρίως της εθνικής ομάδας (αφού οι σημαντικοί αγώνες των ομάδων ποδοσφαίρου και μπάσκετ έχουν σχεδόν ολοκληρωτικά μετακομίσει στην συνδρομητική τηλεόραση). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο αγώνας που καταλαμβάνει την υψηλότερη θέση μεταξύ των αθλητικών γεγονότων και την έκτη μεταξύ όλων των προγραμμάτων, αυτός μεταξύ Ελλάδας-Γερμανίας στο πλαίσιο του Euro στις 22 Ιούνη του 2012, δεν αποτέλεσε ένα απλό ποδοσφαιρικό γεγονός. Σηματοδοτήθηκε τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία ως μια συμβολική αναμέτρηση με τεράστιο πολιτικό και κοινωνικό ενδιαφέρον εξαιτίας της αντιπαράθεσης των δύο αντίθετων οικονομικών πόλων της Ε.Ε. και έδωσε τροφή για σειρά εκατέρωθεν προσβλητικών σχολίων από το λαϊκιστικό-αθλητικό τύπο των δύο χωρών (Εικόνα 1). Παρά το γεγονός ότι εθνικιστικές κορώνες πριν την αναμέτρηση κυριάρχησαν, μετά τον αγώνα η νίκη τη γερμανικής ομάδας δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά. Οι θεωρίες συνωμοσίας που συχνά αναπτύσσονται στην εγχώρια ποδοσφαιρική κουλτούρα δεν αποτέλεσαν βάση εξήγησης της ελληνικής ήττας. Η ανωτερότητα της αντίπαλης ομάδας αλλά και η προσωρινή ήττα στις εκλογές του 2012 του αναπτυσσόμενου εθνικολαϊκιστικού μετώπου, ανέστειλε την οποιαδήποτε αναγωγή της εθνικής αποτυχίας σε ευφάνταστα σενάρια αδικίας από σκοτεινά κυκλώματα.

Εικόνα 1: Εξώφυλλα γερμανικών και ελληνικών εφημερίδων πριν τον αγώνα Ελλάδας-Γερμανίας (Euro 2012)

2. Ήπιες κοινωνικοπολιτικές μεταφορές στις ελληνικές σειρές

Όσον αφορά το μυθοπλαστικό μέρος της τηλεοπτικής παραγωγής η οποία συρρικνώθηκε εντυπωσιακά τα χρόνια της κρίσης (εξαιτίας βέβαια και της κρίσης και ουσιαστικής παύσης του τηλεοπτικού σταθμού *Mega*), οι τάσεις του τηλεοπτικού κοινού δεν αλλάζουν δραματικά. Οι εγχώριες κωμικές τηλεοπτικές σειρές, εκτυλισσόμενες κυρίως στο οικογενειοκεντρικό πλαίσιο, σημειώνουν αξιοσημείωτα επίπεδα τηλεθέασης (*Πίσω στο σπίτι, Πενήντα-πενήντα, Κλινική περίπτωση*, Γράφημα 2).

Η σημαντικότερη περίπτωση εξαίρεσης από των κωμικό κανόνα είναι η τεράστια επιτυχία της δραματικής σειράς *το Νησί* (φτάνει τη σεζόν 2010-11 τη μεγαλύτερη τηλεθέαση έναντι οποιουδήποτε άλλο προγράμματος κατά την εξεταζόμενη περίοδο), η οποία πήρε συχνά μεταφορικές σημασίες στο δημόσιο λόγο που είχαν να κάνουν με τον τρόπο που βίωναν οι σύγχρονοι Έλληνες την κρίση και κυρίως τον τρόπο που τους αντιμετώπιζαν οι «άλλοι», οι ευρωπαίοι εταίροι (Εικόνα 2). Η δραματική αυτή σειρά γνωρίζει τεράστια επιτυχία αν και ουσιαστικά σηματοδοτεί μια τηλεοπτική παραγωγή στα πρότυπα της περιόδου πριν την κρίση. Εντούτοις, η ιστορία των λεπρών της Σπιναλόγκας και του αποκλεισμού και στιγματισμού που βίωναν λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο στο ρομαντικό αισθηματικό πλαίσιο που φιλοτέχνησε το σενάριο της Μιρέλλας Παπαοικονόμου (πάνω στο ομώνυμο βιβλίο της Βικτόρια Χίσλοπ) αλλά και ως μεταφορική εικόνα της συλλογικής "περιθωριοποίησης" που αισθάνθηκαν οι έλληνες τηλεθεατές τα πρώτα χρόνια της κρίσης.

Εικόνα 2: Συνέντευξή της Βικτόρια Χίσλοπ (Έθνος, 20/1/2013), συγγραφέας του ομώνυμου βιβλίου που διασκευάστηκε τηλεοπτικά σε σενάριο της Μιρέλας Παπαοικονόμου

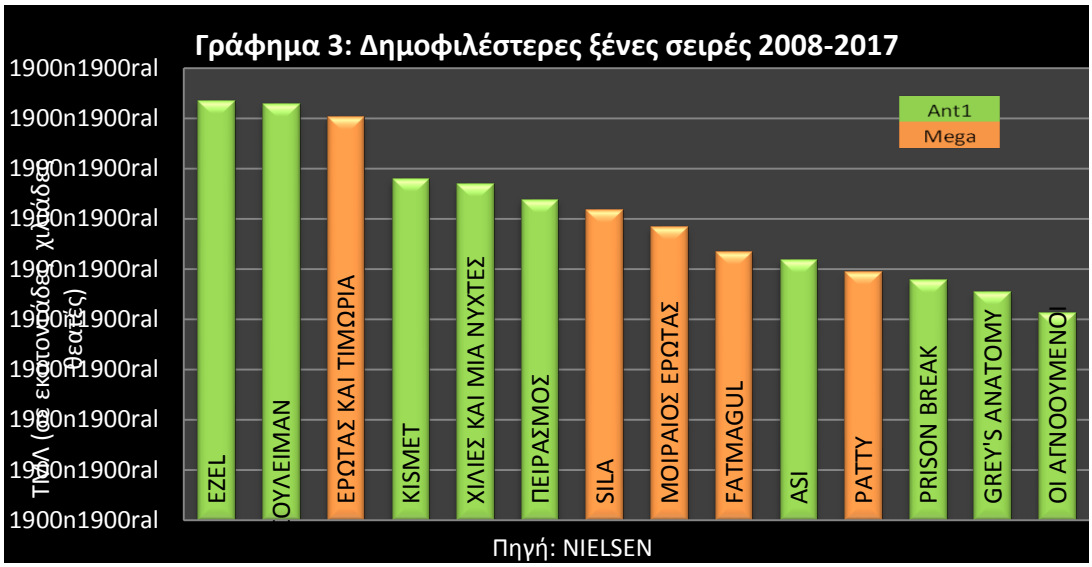
Από τις κωμικές σειρές μόνο η περίπτωση του *Πίσω στο σπίτι* (με πρωταγωνιστές το Θοδωρή Αθερίδη και τη Μαρία Καβογιάννη, 2011) σχετίζεται θεματολογικά πιο άμεσα με την κρίση αφού διηγείται τις κωμικοτραγικές επιπτώσεις της επιστροφής τριών παιδιών στο οικογενειακό τους σπίτι εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας (Aitaki 2017). Μάλιστα για να βγάλουν πέρα διάφορες δυσκολίες και να ανταπεξέλθουν στις παλιές τους επιθυμίες οι πρωταγωνιστές δανείζονται από μια γερμανίδα φίλη, η οποία τους βάζει πολύ σκληρούς όρους συγκατοίκησης καθιστώντας προφανή τη μεταφορά που φέρνει σε απόλυτο συσχετισμό τα όσα συμβαίνουν στη δημόσια-πολιτική σφαίρα και σε αυτή της ιδιωτικότητας-οικειότητας. Επίσης η τελευταία σειρά του Γιώργου Καμπουτζίδη στο *Mega* το 2015, *Εθνική Ελλάδος*, βάζει μεταξύ κωμωδίας και δράματος σημαντικά θέματα της ελληνικής κρίσης (ρατσισμός, σεξισμός κ.α.), αλλά αυτή, η εξελληνισμένη εκδοχή του *Νοικοκυρές σε απόγνωση,* θα διακοπεί άδοξα μέσα στις δυσκολίες που αντιμετώπισε στη συνέχεια το "μεγάλο" κανάλι.

Σε κάθε περίπτωση, μυθοπλαστικές παραγωγές που δείχνουν να έχουν πιο σταθερή απήχηση στο τηλεοπτικό κοινό την περίοδο της κρίσης, είναι οι καθημερινές σειρές που στηρίζονται σε προσαρμογή σεναρίου από αντίστοιχες λατινοαμερικάνικες «σαπουνόπερες» (*Οι βασιλιάδες,2012 Η ζωή της άλλης, 2009*), οι οποίες δεν φαίνεται να αναπτύσσουν ιδιαίτερα ιδεολογικοπολιτικά συμφραζόμενα.

3. Ο οικείος εξωτισμός των τουρκικών σειρών

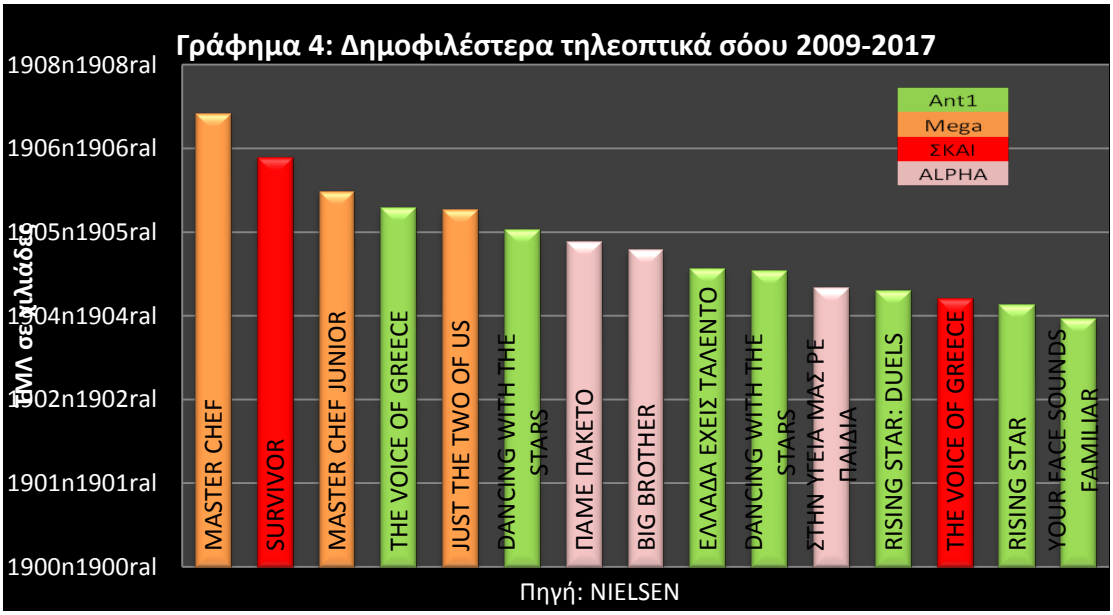
Στο μυθοπλαστικό πλαίσιο ψυχαγωγίας είναι απαραίτητο να γίνει λόγος για τη μετάλλαξη του προγραμματισμού των μεγάλων ιδιωτικών καναλιών την περίοδο της κρίσης όσον αφορά τις ξένες σειρές και την ενσωμάτωση πολλών τουρκικών σαπουνόπερων σε ώρες, μάλιστα, τηλεοπτικής αιχμής. Για να κατανοηθεί η μεγάλη τηλεθέαση που σημειώνουν οι τουρκικές αυτές επιτυχίες πρέπει να συγκριθούν όχι τόσο με τις (λίγες) ελληνικές παραγωγές που τις ξεπερνούν το διάστημα της κρίσης αλλά και με την γενικότερη «ιστορία» της τηλεθέασης ξένων τηλεοπτικών σειρών στην Ελλάδα (Γράφημα 3).[1]

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το ενδιαφέρον για τις τουρκικές σαπουνόπερες συμπίπτει με εκείνο που δείχνει ένα κοινό με μάλλον διαφορετικά ηλικιακά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που στρέφει περίπου το ίδιο διάστημα την προσοχή του στις αμερικανικές τηλεοπτικές σειρές ως επί τω πλείστων εκτός συμβατικής τηλεόρασης. Το μη παραδοσιακό τηλεοπτικό αυτό κοινό βλέπει τις αμερικανικές σειρές είτε μέσω της πειρατικής διαδικτυακής πρακτικής είτε μέσω της συνδρομητικής τηλεόρασης, επιλέγοντας να παρακολουθήσει "φανατικά" το νέο πλαίσιο παραγωγής τους σε όρους κόστους, σκηνοθεσίας και θεματολογικής-αισθητικής εναλλακτικότητας. Το 2008 και το 2009 τα δύο κοινά (το περισσότερο τηλεοπτικά και το περισσότερο διαδικτυακά προσανατολισμένο) φαίνεται να συναντιούνται και μπροστά στην τηλεοπτική οθόνη παρακολουθώντας μαζικά μετά από αρκετά χρόνια αμερικανικές παραγωγές (*Prison Brake, Οι αγνοούμενοι κ.α.*) οι οποίες σημειώνουν αξιοσημείωτη μεγάλη τηλεθέαση. παρά το γεγονός ότι ένα σημαντικός αριθμός θεατών τους τις έχει παρακολουθήσει πριν την προβολή τους στην ελληνική τηλεόραση. Αυτό αποδεικνύεται όμως μια προσωρινή συνθήκη. Έκτοτε η συνάντηση δεν είναι δεδομένη, η απόκλιση του τηλεοπτικού κοινού της εποχή της σύγκλισης των μέσων φαίνεται να είναι ο κανόνας. Εντούτοις οι τουρκικές σαπουνόπερες που παρακολουθεί ένα κοινό γαλουχημένο περισσότερο στη συμβατική εποχή της τηλεόρασης δεν έχουν πάντα μονοσήμαντο περιεχόμενο, πετυχαίνουν να διαπραγματευτούν συνδυαστικά παραδοσιακές θεματολογίες (έρωτας, βιασμός, οικογενειακές σχέσεις, πατριαρχική εξουσία) και οικείες φιγούρες πρωταγωνιστών μέσα από εικονογραφικές φόρμες και σκηνικά που δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από τον υπερμοντέρνο κόσμο του δυτικού θεάματος (το ντοκιμαντέρ της Ν.Μ Πασχαλίδη *Kismet* δείχνει ακριβώς αυτή την πολυπρισματικότητα των τουρκικών σειρών για τους θεατές τους που γνωρίζουμε από πολλές μελέτες πρόσληψης του τηλεοπτικού κοινού για το είδος της σαπουνόπερας και ειδικότερα του γυναικείου, Ang 1996).

4.Η προώθηση μιας χειρωνακτικής τέχνης

Ενδιαφέρουσες μετατοπίσεις θα μπορούσε να δει κανείς και στο άλλο είδος της ψυχαγωγικής τηλεόρασης που γνώρισε μεγάλη άνθηση μετά το 2000: τα ριάλιτι και τάλεντ σόου (Σόρογκας 2004, Βώβου 2010). Από το 2008 και ύστερα η παρακολούθηση των ιδιωτικών στιγμών της καθημερινότητας (Andrejevic 2004) εκλείπει σχεδόν ολοκληρωτικά. (παρά την προσπάθεια επαναφοράς του *Big Brother* το 2010). Η τηλεοπτική προσομοίωση του πραγματικού στα πρώτα χρόνια της κρίσης αλλάζει διαδρομή (Γράφημα 4). Ενδεικτικό παράδειγμα, η πιο επιτυχημένη στο είδος της εκπομπή, ο διαγωνισμός *Master Chef,* που βάζει τους ανταγωνιστές να συγκατοικήσουν όσο κρατάει ο διαγωνισμός και η μαθητεία τους, αδιαφορώντας τουλάχιστον στην πρώτη εκδοχή του (*Mega*) για προσωπικές-καθημερινές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των παικτών και εκτός των μαγειρικών πρακτικών. Στην πρώτη φάση της κρίσης (και μέχρι το 2013 σίγουρα) το ενδιαφέρον για τα ριάλιτι προσομοίωσης της λειτουργίας του εγχώριου σταρ σύστεμ αντικαθίστανται είτε με εικόνες πραγματικής ή σκηνοθετημένης κρίσης (π.χ. *Για λογαριασμό σας, Οικογενειακές ιστορίες*), είτε με την έμμεση εξύμνηση μιας χειρονακτικής τέχνης και γνώσης, της μαγειρικής (π.χ. *Master Chef, Top Chef* κ.α.).

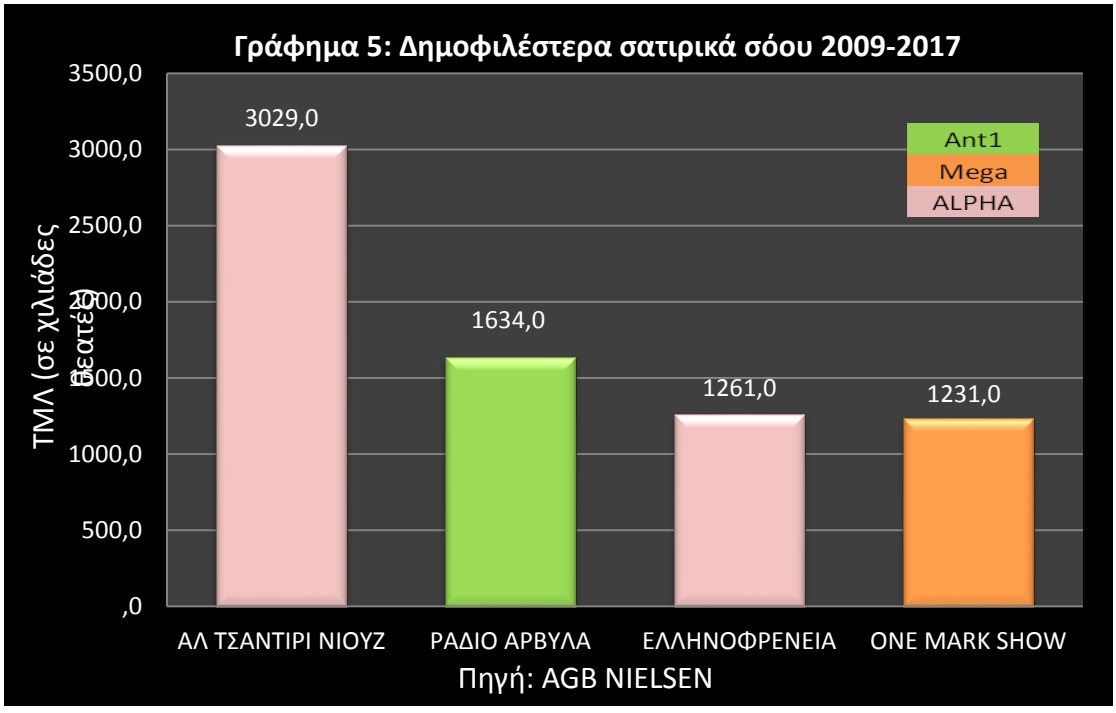

Οι δύο διαφορετικές αυτές στρατηγικές της τηλεοπτικής αναπαράστασης του πραγματικού των πρώτων χρόνων της κρίσης, συναντήθηκαν ίσως με τον πιο ξεκάθαρο και τραχύ τρόπο στο ριάλιτι *Εφιάλτης στην Κουζίνα* (που σημειώνει μέχρι και 1.400.000 τηλεθεατές στον ALPHA τη σεζόν 2012-13) όπου ο σεφ Έκτορας Μποτρίνι, σχεδόν στον ρόλο εξωτερικού επιτηρητή, καλούνταν να στηλιτεύσει και να αναμορφώσει τις κακές επιχειρηματικές πρακτικές στο χώρο της ελληνικής εστίασης και να τις προσαρμόσει στα σύγχρονα διεθνή πρότυπα, μακριά από την ερασιτεχνική προχειρότητα και τον οικογενειοκεντρικές εμπλοκές που αυτές χαρακτηρίζονται.

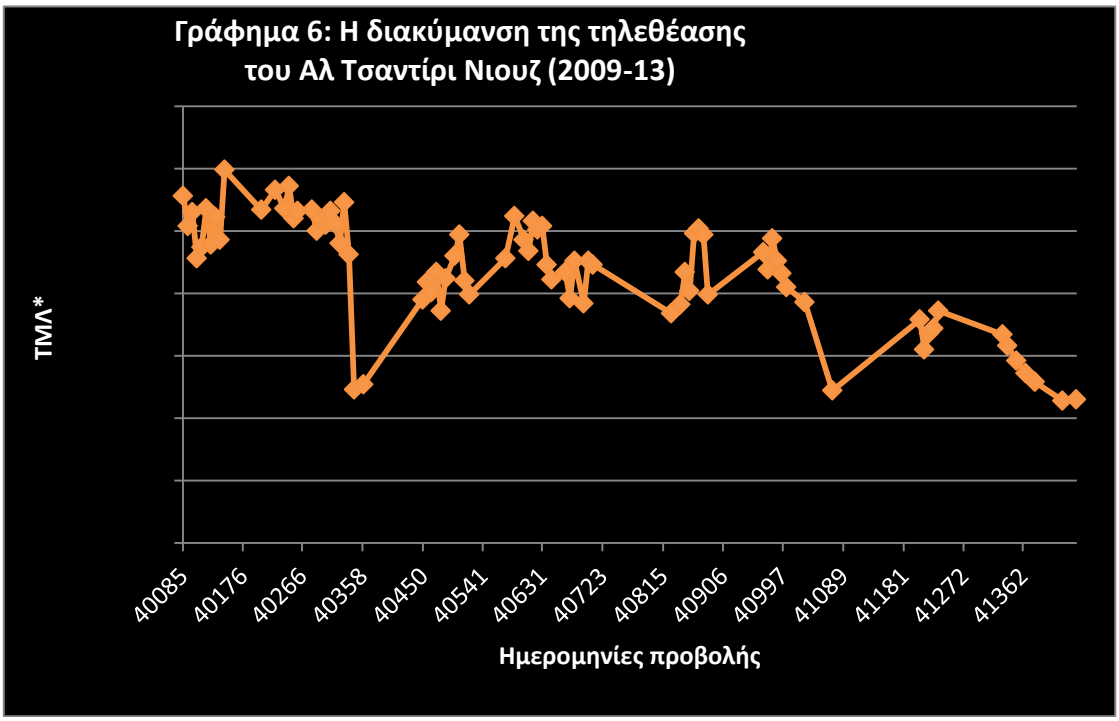
Τα τελευταία χρόνια και ιδιαίτερα μετά το 2016 η επανεμφάνιση των τάλεντ σόου (π.χ. *Voice*) αλλά και μιας προσομοιωμένης επιστροφής με αθλητικούς όρους στη φύση (βλ. *Survivor*) γνωρίζουν σημαντικότατη επιτυχία, αποτελώντας πιθανότατα πόλους αναπόλησης μιας κάποιας εικονικής κανονικότητας στην προ του 2009-10 εποχή και στην κουλτούρα της διασημότητας του καθημερινού που αυτή προήγαγε.

β. Ψυχαγωγικός ριζοσπαστισμός: η περίπτωση της τηλεοπτικής σάτιρας

Το σημαντικότερο με πολιτικούς όρους παράδειγμα του ψυχαγωγικού προγράμματος της ελληνικής τηλεόρασης δεν είναι άλλο από την τηλεοπτική σάτιρα. Η εκπομπή του Λάκη Λαζόπουλου αποτελεί τον αδιαφιλονίκητο νικητή της τηλεθέασης όλη την περίοδο της κρίσης (και όσο αυτή έχει σταθερή προβολή). Το είδος της σάτιρας του *Αλ Τσαντίρι Νιουζ*, η ανάμιξη κλασσικής ελληνικής επιθεώρησης με το standup comedy και ο ακραιφνής εθνικολαϊκιστικός του χαρακτήρας αποτέλεσαν τη αναμφισβήτητη βάση της επιτυχίας του. Ο Λαζόπουλος δεν είναι η μόνη παραδειγματική περίπτωση γι αυτό που θα αποκαλούσαμε εθνικολαϊκιστική (Taguieff 2013) σάτιρα, δηλαδή το είδος τηλεοπτικής επιθεώρησης που τείνει μέσα από το χιούμορ να αποδώσει την κρίση σε ένα οργανωμένο σχέδιο εθνικών και οικονομικών συμφερόντων του εξωτερικού και αγαστούς συνεργάτες (προδότες) του εσωτερικού και τελικά να καταλήξει σε ένα σχήμα εθνικής θυματοποίησης και εξιδανίκευσης των ελλήνων (Kuipers 2006). Τόσο η περίπτωση της *Ελληνοφρένειας* όσο και οι εκπομπές (και οι θεατρικές παραστάσεις) του Μάρκου Σεφερλή οι οποίες καταλαμβάνουν τη τρίτη και τέταρτη θέση στις θεαματικότητες της τηλεοπτικής σάτιρας μπορούν να συγκαταλεχθούν σε αυτή την υφολογία παρά τις όποιες μικρές ή μεγάλες διαφοροποιήσεις τους (Γράφημα 5).

Ο μέσος όρος τηλεθέασης των εκπομπών του Λ. Λαζόπουλου το διάστημα της 2009-13 είναι πάνω 2.100.000 τηλεθεατές ανά επεισόδιο (Γράφημα 6). Κάθε εκπομπή είναι ένα ψυχαγωγικό και ταυτόχρονα πολιτικό γεγονός, στο βαθμό που ο πρωταγωνιστής του δεν περιορίζεται σε διακωμώδηση πολιτικών αλλά και τηλεοπτικών προσώπων όπως έκανε ήδη από τη σεζόν 2004-05 όπου πρωτοεμφανίστηκε στον σταθμό ALPHA. Το *Αλ Τσαντίρι Νιούζ* υιοθετεί και πάλι στην περίοδο της κρίσης μια πιο επιθεωρησιακή υφολογία (προσκαλώντας γνωστούς κωμικούς ηθοποιούς, τραγουδιστές κτλ) επιχειρώντας μέσω του δημιουργού του να παρέμβει στην επικαιρότητα με πιο άμεσο και διδακτικό τρόπο από ότι στο παρελθόν. Ενδεικτικές είναι οι εκπομπές που καταγράφουν και σημαντικό αριθμό τηλεθέασης όπου ο Λαζόπουλος υπερασπίζεται τον αγώνα των κατοίκων της Κερατέας (15/2/2011, 2.620.000 τηλεθεατές) ή αυτόν στις Σκουριές (28/5/2013, 1.140.000 τηλεθεατές), καλεί τους αγανακτισμένους να μιλήσουν στην εκπομπή του (14/6/2011, 2.230.000 τηλεθεατές), υπερασπίζεται το δικαίωμα του διαδηλώνειν και επιρρίπτει τις ευθύνες της δολοφονίας των θυμάτων της Marfin κυρίως στην ίδια την τράπεζα και την κυβέρνηση (11/5/2010, 2.660.000 τηλεθεατές) ή διαβάζει την επιστολή-παρέμβαση του Μίκη Θεοδωράκη στην εκπομπή του (15/11/2011, 2.480.000 τηλεθεατές).

Το σατιρικό ύφος ακτιβισμού και διδαχής που καλλιέργησε ο Λ.Λαζόπουλος κατά την περίοδο της κρίσης, δεν τυγχάνει μιας διαρκώς αυξανόμενης αποδοχής στο τηλεοπτικό κοινό. Με ορόσημο το Μάρτιο του 2012 βλέπει κανείς ότι η εκπομπή διατηρεί φυσικά τη σημασία της αλλά ταυτόχρονα σημειώνει σημαντική απώλεια τηλεθεατών.

Η δεύτερη σημαντική αναφορά στο είδος της τηλεοπτικής σάτιρας είναι το *Ράδιο Αρβύλα* του *ΑΝΤ1*. Η εκπομπή των Αντώνη Κανάκη, Γιάννη Σερβετά, Χρήστου Κιούση και Στάθη Παναγιωτόπουλου δεν φτάνει τις πολύ υψηλές τηλεθεάσεις του *Αλ Τσαντίρι Νιουζ* αλλά αν υπολογίσει κανείς ότι στο αρχικό διάστημα προβάλλεται καθημερινά, οι πάνω από 1 εκατομμύριο τηλεθεατές που καταγράφει μέσο όρο, την καθιστά επίσης ιδιαίτερο σημείο αναφοράς για την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Κι αυτό γιατί ακριβώς λόγω του καθημερινού και κυρίως σχολιογραφικού χαρακτήρα που έχει απέναντι στα πολιτικά, κοινωνικά και τηλεοπτικά γεγονότα της περιόδου δεν συνιστά απλά ένα σατιρικό πρόγραμμα αλλά μάλλον μια διασκεδαστική ενημερωτική εκπομπή για μεγάλο τμήμα του κοινού της και ιδιαίτερα των νεότερων ηλικιών στις οποίες καταγράφει και τη μεγαλύτερη επιτυχία.

Το ύφος της εκπομπής διαφοροποιείται αρκετά από τη λαζοπουλική εκδοχή επιθεώρησης και standup comedy, αναπαράγει την «πλάκα» της ανδρικής παρέας και επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στα

κωμικά τεκταινόμενα της επικαιρότητας, με ορισμένες δώσεις μικρών σκηνοθετημένων βίντεο που αναπλάθουν μια ακόμη πιο ακραία εκδοχή των γεγονότων και των προσώπων που καταγράφονται από την ειδησιογραφία. Παρ΄όλα αυτά δεν απουσιάζουν τόσο οι ηθικολογικές κορώνες όσο και η καλλιέργεια μιας γελοιογραφικής αποστροφής εν γένει προς την πολιτική πραγματικότητα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πρωταγωνιστές της εκπομπής και κυρίως ο Αντώνης Κανάκης που κατέχει ηγετικό ρόλο, στηλιτεύουν όχι μόνο τα πολιτικά πρόσωπα αλλά και ορισμένες κοινωνικές πρακτικές που βρίσκουν γενεσιουργές της ευρύτερης κοινωνικοπολιτικής παθολογίας (π.χ. δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία).

Η γενικότερη τους πάντως πολιτική και ιδεολογική τοποθέτηση, χωρίς να είναι στον ίδιο βαθμό ανοιχτά ενθαρρυντική στο αντιμνημονιακό μέτωπο όπως η εκπομπή Λαζόπουλου, αποφεύγει να διακωμωδήσει ή να αμφισβητήσει στερεότυπα που βρίσκονται εντός αυτού του ιδεολογικού περιβάλλοντος την πρώτη περίοδο της κρίσης μέχρι το 2015. Στις παραμονές των εκλογών του 2012 μάλιστα η προτροπή τους προς τους τηλεθεατές ψηφοφόρους να μη στηρίξουν τον παλιό δικομματισμό ήταν απολύτως σαφής, επισείοντας την προσοχή στο ότι αν κάνουν ως εκλογικό σώμα τα λάθη του παρελθόντος θα είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η στάση τους αλλάζει ριζικά από το 2015 και ύστερα όπου ασκούν σφοδρή σάτιρα στη διακυβέρνηση των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, υιοθετώντας ως ένα βαθμό ένα αντιλαϊκιστικό ύφος σάτιρας.

Συμπεράσματα: Ένα αμφιταλαντευόμενο τηλεοπτικό τοπίο

Επιχειρώντας ένα συνοπτικό απολογισμό των όσων με ιδεολογικό ενδιαφέρον έχουν διαδραματιστεί στο ψυχαγωγικό τηλεοπτικό περιβάλλον της Ελλάδας στην περίοδο της κρίσης θα επισημαίναμε τα εξής:

1. Στα δημοφιλή τηλεοπτικά σήριαλ -όσο αυτά ακόμη παράγονται από ελληνικούς τηλεοπτικούς σταθμούς- παρατηρείται σπάνια ιδεολογικό-πολιτικό ενδιαφέρον και όταν αυτό σημειώνεται μάλλον έχει να κάνει με προβλήματα της εσωστρεφούς ελληνικής κουλτούρας (απάτη, βία κ.α.) και των αδυναμιών προσαρμογής της σε διεθνή-σύγχρονα πλαίσια λειτουργίας (*Πίσω στο σπίτι*, *Εθνική Ελλάδος κ.α.).* Η οικονομική κρίση και το ουσιαστικό τέλος του σταθμού με τη μεγαλύτερη ιστορία και απήχηση τις τελευταίες δεκαετίες όσον αφορά την εγχώρια μυθοπλασία, του *Mega*, σηματοδοτεί όχι μόνο το μεγάλο περιορισμό των σχετικών παραγωγών, αλλά και εκείνων που έχουν ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό προβληματισμό, ο οποίος έφτασε στο μελοδραματικό αποκορύφωμά του με τη σειρά *Το Νησί*. Το οικογενειακό αναπαραστασιακό πλαίσιο αντλεί το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το κοινό είτε όταν αφορά νέες οικογενειακές συνθήκες (π.χ. *Ευτυχισμένοι Μαζί*) είτε το διατομικό επίπεδο σχέσης του ζευγαριού και των μεταξύ τους (μη αξεπέραστων τελικά) τριβών (*Μην αρχίζεις τη μουρμούρα*). Σε κάθε περίπτωση η ιδιωτική σφαίρα είναι αυτή που κεντρίζει το ενδιαφέρον στην ελληνική τηλεοπτική μυθοπλασία και μέσα από αυτήν διαθλώνται οποιαδήποτε στοιχεία της ευρύτερης δημόσιας (πολιτικής η μη) ζωής.

2. Στα ξένα σήριαλ η κυριαρχία των τουρκικών σειρών (και του *ANT1*) είναι το απόλυτο φαινόμενο της εξεταζόμενης περιόδου, το οποίο χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και ερμηνείας. Προφανώς οι ψηλοί δείκτες τηλεθέασης ενός πιο κλασσικά προσανατολισμένου στην τηλεοπτική οθόνη κοινού καθώς και η εικονογραφική και θεματολογική τους ισορροπία μεταξύ παράδοσης και υπερμοντερνισμού δεν επαρκούν ως επεξηγηματικοί άξονες αλλά ευσταθούν ως υποθέσεις εργασίας προς περεταίρω διερεύνηση. Είναι σημαντικό ότι το συγκριμένο τηλεοπτικό προϊόν αναπτύσσει την επιτυχία του παράλληλα (και όχι αναγκαστικά σε αντίθεση) με το ήθος της μαραθώνιας παρακολούθησης της νέας αμερικανικής τηλεοπτικής μυθοπλασίας έξω από τη συμβατική τηλεόραση (συνδρομητική, διαδίκτυο). Επίσης δεν πρέπει η μεγάλη επιτυχία των σειρών αυτών να θεωρηθεί ασύνδετη με τη γενικότερη εξομάλυνση που σημειώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας σε διπλωματικό επίπεδο, γεγονός που το τελευταίο καιρό μπαίνει σε νέα φάση κρίσης και διακινδύνευσης (που θέτει το ερώτημα εάν θα επηρεάσει τον προγραμματισμό των καναλιών και τις προτιμήσεις των θεατών).

3. Τα τηλεοπτικά σόου και ιδίως αυτά που θα εντάσσαμε στη μεγάλη κατηγορία των ριάλιτι, έχουν δύο μεγάλες φάσεις στην εξεταζόμενη περίοδο: α) Πριν το 2016, οπότε σημειώνεται η προβολή προτύπων εκτός του τυπικού πλαισίου διασημότητας που συγκροτήθηκε πριν τη κρίση, τα οποία συντείνουν στην

ανάδειξη-επιβράβευση χειρωνακτικών δεξιοτήτων και γνώσεων κυρίως στα μαγειρικά σόου. β) Από το 2016 και μετά έχουμε την επαναφορά των τάλεντ σόου, μουσικών (κυρίως με την περίπτωση του *Voice*) ή αθλητικών (κυρίως το *Survivor*) ικανοτήτων. Η δομή των εισαγόμενων αυτών φορμάτ παραμένει πάντα στο πλαίσιο της σύγχρονης-παγκομσιοποιημένης εξομολογητικής κουλτούρας αλλά τα πρότυπα που προβάλλονται στην κάθε περίπτωση ποικίλουν και χρήζουν προσεχτικότερης ανάλυσης (το *Σκαϊ* στο είδος αυτό φαίνεται να κυριαρχεί). Η οικονομική, για τα σημερινά δεδομένα των σταθμών, επιλογή των ριάλιτι εκπομπών δείχνει να γίνεται ο κανόνας, επαναφέροντας μνήμες μιας κοινωνικής ευμάρειας που έχει απολεστεί αλλά και αναζωπυρώνοντας την κουλτούρα του στριπτίζ (σε περιπτώσεις όπως *Survivor*, *Power of Love*, *Game of Love*) που ο πολιτικός ριζοσπαστισμός των χρόνων μέχρι το 2015 φαίνεται να είχε περιορίσει εκτός της, τηλεοπτικής τουλάχιστον, πραγματικότητας. Ενδιαφέρον έχει να εξεταστεί το κατά πόσο η κορύφωση του τηλεοπτικού chic porno (Mc Nair 2006β) συνδέεται, συνδυάζετα μει ή αντιστρατεύεται την πολιτική εξουσία πολιτικών φορέων που από το 2015 και μετά (οπότε και έρχονται αυτές οι εκπομπές στο προσκήνιο) επαίρονται την ηθική, ακόμη και την αισθητική, ανωτερότητα.

4. Η τηλεοπτική σάτιρα αποτελεί την κατεξοχήν πολιτικοποιημένη εκδοχή τηλεοπτικής ψυχαγωγίας τα χρόνια της κρίσης (εδώ φαίνεται να ηγείται ο σταθμός του *Alpha*). Η εθνικολαϊκιστική αντιμετώπιση της επικαιρότητας επικρατεί στα τέσσερα δημοφιλέστερα σόου, με μικρές διακυμάνσεις και διαφορετικούς στόχους διακωμώδησης, αλλά μάλλον με αρκετά συγγενές υφολογικό και αισθητικό πλαίσιο. Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει το γεγονός ότι από τη σεζόν 2017-18 και ύστερα οι εκπομπές τηλεοπτικής σάτιρας περιορίζονται σημαντικά σε αριθμό στα ιδιωτικά κανάλια, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι η ηγεμονική εκπομπή ολόκληρου του τηλεοπτικού τοπίου της κρίσης, το *Αλ Τσαντίρι Νιουζ* παύει οριστικά, ενώ ο δημιουργός του μετακομίζει τηλεοπτικά στον *Ant1* με μια επανέκδοση της εκπομπής που αρχικά τον έκανε ιδιαίτερη δημοφιλή στη δεκαετία του 1990 (*Δέκα Μικροί Μήτσοι*). Με κάποιο περίεργο τρόπο θα έλεγε κανείς ότι τα τελευταία χρόνια και ειδικά μετά το 2015 η τηλεοπτική σάτιρα δείχνει να έχει χάσει το ρόλο της, ο οποίος τα πρώτα χρόνια της κρίσης ξεπερνούσε κατά πολύ το ψυχαγωγικό σκέλος και εντρυφούσε περισσότερο στο ενημερωτικό.

5. Σε εκπομπές που αποτελούν επικοινωνιακά γεγονότα εκτός της κανονικής ροής προγράμματος και τα οποία είναι στα μόνα που εμφανίζεται η δημόσια τηλεόραση στις υψηλές θέσεις τηλεθέασης (*Eurovision*, ποδόσφαιρο) υπάρχουν δύο τάσεις που μάλλον λειτουργούν σε αντίθετες κατευθύνσεις: από τη μια αποφόρτιση της επένδυσης στη παγκοσμιοποιημένη ποπ μουσική διάκριση, επιστροφή στο εθνικά αυθεντικό, ειδικά μετά την πολιτική αλλαγή του 2015 (το 2018 πρώτη φορά μετά από χρόνια που θα εκπροσωπήσει την Ελλάδα στη *Eurovision* τραγούδι με ελληνικό στοίχο). Από την άλλη, μεγάλο ενδιαφέρον για το διεθνοποιημένο κόσμο του αθλητισμού και αποδοχή των συσχετισμών δύναμης χωρίς να κυριαρχούν ιδιαίτερα τα συνωμοσιολογικά ή εθνικιστικά σχήματα.

Συμπερασματικά, μπορεί αν δει κανείς σχετικά εύκολα ότι τόσο το περιεχόμενο των τηλεοπτικών σταθμών όσο και οι προτιμήσεις του κοινού μοιράζονται μεταξύ δύο διαφορετικών αλλά όχι απαραίτητα αναιρετικών διαθέσεων. Η μια έχει να κάνει με υιοθέτηση και παρακολούθηση προγραμμάτων που δημιουργούν μια εικονική διαφυγή από την κρίση, μια εμμονή με την ιδιωτική-οικογενειακή ζωή, ένα μερικό αναστοχασμό για τους όρους της κοινωνικής επιτυχίας (στις εκπομπές μαγειρικής), και τέλος την αποδοχή της παγκοσμιοποιημένης αθλητικής πραγματικότητας. Η δεύτερη διάθεση έχει να κάνει με μια δραματοποιημένη (βλ. *Το Νησί*) ή επιθετικά χιουμοριστική θυματοποίηση (βλ. *Αλ Τσαντίρι Νιουζ*) των αναξιοπαθούντων ή των αδικημένων ελλήνων, μια υπερταύτιση με τα στοιχεία και τους πρωταγωνιστές της κρίσης, μια εθνοκεντρική στροφή σε όρους πολιτισμικής προβολής (βλ. *Eurovision*) και ένα πρόδηλο σωματικό αισθησιασμό στην επαναφορά των ριάλιτι εκπομπών (προσωρινής) διασημότητας. Κάπου ανάμεσα και ίσως συνδυάζοντας τις δύο διαθέσεις βρίσκεται η παρακολούθηση τουρκικών σειρών που με κάποιο τρόπο φέρνουν σε σύγκλιση και διαπραγμάτευση παραδοσιακές και μετα-μοντέρνες, εθνικές και υπερεθνικές προβολές της σημερινής κατάστασης.

Σημειώσεις

[1] Το ενδιαφέρον του τηλεοπτικού κοινού για ξένες σειρές μυθοπλασίας επανέρχεται ήδη από τη σεζόν 2004-05, με σημείο αναφοράς την τουρκική σαπουνόπερα *Τα σύνορα της αγάπης*, η οποία καταγράφει τηλεθέαση-ρεκόρ για ξένη σειρά στα χρονικά της Nielsen, της τάξης των 1.800.000 τηλεθεατών

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Aitaki, G. (2017) Domesticating pathogenies, evaluating Change: the eurozone crisis as a 'hot moment' in greek television fiction, *Media, Culture and Society*, 2017

Anderson, C. (2008) Overview: Producing an aristocracy of culture in American Television. Στο G.Edgerton, *The essential HBO reader,* Kentucky, The University Press

Andrejevic, M. (2004), *Reality TV: The work of being watched*, New York: Rowman & Littlefield Publishers

Ang, I. (1996) *Living Room Wars. Rethinking media audiences for a postmodern world.* Routledge, London, New York

Bennett, J.S. (ed) (2011). *Television as digital media*. Durham, NC: Duke University Press

Kim, M. J. (ed) (2007), *Quality TV.Contemporary American televison and beyond*, London,Tauris

Kuipers, G (2006), *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke*, Mouton de Gruyter, Βερολίνο

Kuipers, G. (2011) Cultural globalization as the emergence of a transnational cultural field: Transnational television and national media landscapes in four European countries. *American Behavioral Scientist, 55:5*. σσ. 541-557

McNair, B. (2006) *Cultural Chaos. Journalism, news and power in a globalised world*, Λονδίνο και Ν.Υόρκη, Rourledge, 2006

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βαμβακάς, Β. & Γαζή, Α. (επιμ.) *Αμερικανικές σειρές στην ελληνική τηλεόραση. Δημοφιλής Κουλτούρα και Ψυχοκοινωνική Δυναμική*, Αθήνα, Παπαζήσης

Βούλγαρης, Γ. (2012), Ο ριζοσπαστικός συντηρητισμός του ΣΥΡΙΖΑ, *Τα Νέα*, 8/12/2012

Βώβου, Ι. (2010), «Εις το όνομα της αλήθειας: η ζωή είναι ένα (τηλε)παιχνίδι». Στο Ι.Βώβου (επιμ.), *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμάτων και ελληνική πραγματικότητα, Αθήνα: Ηρόδοτος σσ.483-516*

Κανέλης, Η. (2010) Λάκης ο λαϊκιστής, *The Books' Journal*, τ.1

Μαδιανού, Μ. (2008) *Έθνος, ταυτότητες και τηλεόραση στη σύγχρονη Ελλάδα, Μελέτη πάνω στη θεωρία της διαμεσολάβησης*, Αθήνα, Πατάκης

McNair, B. (2006β) *Η κουλτούρα του στριπτίζ. Σεξ, μέσα ενημέρωσης και ο εκδημοκρατισμός της επιθυμίας,* Αθήνα, Σαββάλας

Πλειός, Γ. (2010). Ο πολιτισμός των τηλεοπτικών ειδήσεων στο Ι. Βώβου (επιμ.) *Ο κόσμος της τηλεόρασης*, Αθήνα, Ηρόδοτος, σσ.260-262

Σόρογκας, Ε. (2004), *Το φαινόμενο των «ριάλιτι»*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Sepulchre, S. (2010) Τηλεοπτικές μυθιστορίες: η εποχή της πολυπλοκότητας. Στο Ι. Βώβου, *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμτων και ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα, Ηρόδοτος, σσ. 453-482

Taguieff, P. (2013). *Ο νέος εθνικολαϊκισμός,* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο

Wolton, D. (2005), *Σκέψεις για την επικοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας

Οι διαδρομές των γυναικών υπαλλήλων του δημόσιου τομέα στην οικογένεια και την εργασία κατά την περίοδο της κρίσης: Η συμβολή της έρευνας[1]

Χριστίνα Βαρουξή,

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στη χώρα, οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα βίωσαν δυσμενείς ανατροπές στους όρους και τις συνθήκες εργασίας τους, οι οποίες επηρέασαν την ικανότητά τους να εναρμονίσουν την επαγγελματική τους ζωή με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Στόχος της εισήγησης είναι να παρουσιάσει συνοπτικά τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών για την εξισορρόπηση μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών υπαλλήλων του δημόσιου τομέα, όπως αυτή διαμορφώνεται στις συνθήκες της παρούσας κρίσης. Η εισήγηση επιχειρεί να ανιχνεύσει τις ιδιαιτερότητες της προσαρμογής αυτής και να καταγράψει τις καθημερινές διαδρομές των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων με παιδιά στο σπίτι και στη εργασία, ανάμεσα στις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις και τη φροντίδα της οικογένειάς τους.

Λέξεις κλειδιά: Δημόσιος Τομέας, Γυναίκες, Εξισορρόπηση, Εργασία, Οικογενειακή Ζωή

Pathways of female public sector employees to family and work life under crisis: the contribution of research

Christina Varouxi,

National Centre for Social Research

Abstract

During the economic crisis in Greece, female public sector employees have experienced adverse reforms of their working conditions which affected their ability to reconcile work life with their family responsibilities. The aim of the paper is to shortly present the main results of NCSR's qualitative research on the relationship between the professional and family life of women civil servants as it was affected by the economic crisis. The text attempts to highlight the peculiarities of the balancing process emphasizing the efforts of female public sector employees with children to harmonize their work obligations with family care.

Key words: Public sector, female employees, professional life, family life, work-life balance

Εισαγωγή

Η εξισορρόπηση μεταξύ επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής αφορά το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να ορίζει τη ζωή του και να αποκτά ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία. Η αποτελεσματική ισορροπία μεταξύ των επαγγελματικών και των οικογενειακών υποχρεώσεων των εργαζόμενων που είναι γονείς ή παρέχουν φροντίδα σε μέλη της οικογένειάς τους συνδέεται άμεσα με την ισότητα των φύλων και των ευκαιριών στο χώρο εργασίας και στο σπίτι, τη δικαιότερη κατανομή των ευθυνών παροχής οικογενειακής φροντίδας, την αύξηση της απασχόλησης και τον κίνδυνο έκθεσης των γυναικών στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, την οικονομική και κοινωνική προστασία της οικογένειας, την ευημερία των παιδιών, την κοινωνική ευημερία καθώς και την προσωπική ευημερία κάθε ατόμου.[2] Ταυτόχρονα, αποτελεί ένα καίριο πρακτικό ζήτημα της καθημερινής εργασιακής και οικογενειακής ζωής, η διαχείριση του οποίου συχνά επιβαρύνει δυσανάλογα τις εργαζόμενες γυναίκες, λόγω των (άμισθων) ευθυνών οικογενειακής φροντίδας που είναι πιθανότερο να έχουν στο σπίτι.[3]

Η έρευνα για την εξισορρόπηση μεταξύ της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των εργαζόμενων γυναικών στο δημόσιο τομέα αποτέλεσε τμήμα της ποιοτικής έρευνας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών

Ερευνών η οποία διεξήχθη κατά την υλοποίηση του έργου με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα».[4] Στόχος της έρευνας ήταν να μελετήσει τη σχέση εργασίας και οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται στις συνθήκες της παρούσας οικονομικής κρίσης, δίνοντας έμφαση στην προσπάθεια των γυναικών υπαλλήλων με παιδιά να συνδυάσουν τις υποχρεώσεις της δουλειάς με τη φροντίδα της οικογένειάς τους. Μέσα από τις εμπειρίες τους για το πώς βιώνουν την καθημερινότητα στη δουλειά και στην οικογένεια, πώς διαχειρίζονται τις απώλειες της οικονομικής κρίσης και το βαθμό που αυτές έχουν επηρεάσει την οικογενειακή και επαγγελματική τους ζωή, οι εργαζόμενες στο δημόσιο τομέα επισημαίνουν τα όσα τους δυσκολεύουν στην καθημερινή τους διαδρομή «σπίτι-δουλειά, δουλειά-σπίτι» και προτείνουν μέτρα που θα βελτιώσουν την ισορροπία μεταξύ των επαγγελματικών ευθυνών και των υποχρεώσεων φροντίδας της οικογένειάς τους.[5]

Οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα και η οικονομική κρίση

Ο δημόσιος τομέας θεωρείται γενικά ένας τομέας επαγγελματικής δραστηριότητας ο οποίος προσελκύει σημαντικό αριθμό εργαζόμενων γυναικών. Η υψηλή συγκέντρωση γυναικείου πληθυσμού σε αυτήν την επαγγελματική κατηγορία μπορεί να συνδεθεί τόσο με τα έμφυλα στερεότυπα που διαμορφώνουν τις εκπαιδευτικές προτιμήσεις και τις επαγγελματικές επιλογές των ατόμων και άρα τη δυνατότητα επιλογής και πρόσβασης στο δημοσιοϋπαλληλικό επάγγελμα από το γυναικείο πληθυσμό, όσο και με τις εδραιωμένες αντιλήψεις για τον καταμερισμό των καθηκόντων οικογενειακής φροντίδας και οικιακής εργασίας στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και με την ισχυρότερη προστασία που παρέχει αυτός ο τομέας για τη στήριξη της μητρότητας και της οικογενειακής φροντίδας.[6] Όπως επισημαίνεται σε σχετική μελέτη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «αυτός ο τομέας είναι πολύ ελκυστικός για τις γυναίκες καθώς παρέχει πολύ υψηλή προστασία και ασφάλεια... [όπως] για παράδειγμα καλύτερες συνθήκες για τη μητρότητα και τις γονικές άδειες και μεγαλύτερη προστασία από την απόλυση... [καθώς] και ευελιξία στο συνολικό χρόνο και στα ωράρια εργασίας τα οποία επιτρέπουν την καλύτερη ισορροπία εργασίας - προσωπικής ζωής. Ωστόσο, τα πλεονεκτήματα αυτά εξουδετερώνονται από τους χαμηλούς μισθούς και τις περιορισμένες προοπτικές σταδιοδρομίας».[7]

Με την έναρξη της οικονομικής κρίσης στη χώρα οι πολιτικές που προωθήθηκαν σε σχέση με τη δημόσια διοίκηση στόχευσαν κυρίως στη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και τη συμπίεση των μισθολογικών δαπανών του προσωπικού του. Τα μέτρα που θεσπίστηκαν περιέλαβαν τη μείωση του προσωπικού, τις μετακινήσεις των υπαλλήλων, την οριζόντια περικοπή και το πάγωμα των μισθών, τη μείωση ή την κατάργηση των επιδομάτων, τις περικοπές στις συντάξεις και τα εφάπαξ καθώς και την αύξηση των συνταξιοδοτικών ορίων ηλικίας. Τα στοιχεία της ΑΔΕΔΥ καταγράφουν την απώλεια σχεδόν του 1/3 από το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα των εργαζόμενων στο δημόσιο τομέα, ενώ σύμφωνα με μελέτη για την ανάλυση του τακτικού προσωπικού της δημόσιας διοίκησης, κατά την εξαετία 2009-2015 οι απασχολούμενοι στο ελληνικό Δημόσιο μειώθηκαν από 692.907 υπαλλήλους το 2009, σε 566.913 υπαλλήλους το 2015.[8]

Ως αποτέλεσμα, οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα βίωσαν δυσμενείς ανατροπές στους όρους και τις συνθήκες εργασίας τους, οι οποίες επηρέασαν τόσο τις επαγγελματικές τους προσδοκίες όσο και την ικανότητά τους να τις εναρμονίσουν με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. *«Η αλήθεια είναι ότι παλιότερα πριν την κρίση, είχε πολύ περισσότερες παροχές και οικονομικά και όσον αφορά τις παροχές προς τα παιδιά».* Επιπλέον, οι περικοπές στους μισθούς, το προσωπικό και τις κοινωνικές δομές στήριξης της οικογενειακής ζωής όχι μόνο επιβάρυναν το ήδη χαμηλό δημοσιοϋπαλληλικό εισόδημα αλλά περιόρισαν σημαντικά και τη δυνατότητα πρόσβασης των δημοσίων υπαλλήλων σε διαθέσιμες, ποιοτικές και οικονομικά προσιτές υπηρεσίες οικογενειακής φροντίδας. *«Ναι έχει αλλάξει και η δυνατότητά μας να απευθυνθούμε σε ιδιωτικούς φορείς όπως παλιά για αυτού του είδους τις παροχές, τις υπηρεσίες και γι' αυτό γίνεται πιο εμφανές το πρόβλημα τώρα».* Συγχρόνως, αυξήθηκαν και οι απαιτήσεις της δουλειάς, με όρους εντατικοποίησης της εργασίας, αφού το μειωμένο προσωπικό του δημόσιου τομέα, με μειωμένες αποδοχές και επαγγελματικές προοπτικές, καλείται να παρέχει σε περισσότερους και νέους χρήστες των δημόσιων υπηρεσιών, τις ίδιες ή και καλύτερες υπηρεσίες, στον ίδιο ή και μικρότερο χρόνο. Σε αυτό το

οικονομικό και εργασιακό περιβάλλον, η μεγαλύτερη πρόκληση για τις εργαζόμενες μητέρες του δημόσιου τομέα είναι να βρουν αρκετό χρόνο για να ανταποκριθούν στις πολλαπλές υποχρεώσεις τους, στη δουλειά και στην οικογένεια, με λιγότερα χρήματα, περισσότερες ευθύνες και την αίσθηση της απαξίωσης του επαγγέλματός τους να τις ακολουθεί και να τις στιγματίζει. Υπό αυτές τις συνθήκες, η σύγκρουση μεταξύ εργασιακής και οικογενειακής ζωής οξύνθηκε, συμπαρασύροντας προς τα κάτω και τα δύο πεδία της δραστηριότητάς τους.

Τα ευρήματα της έρευνας

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα που έχουν παιδιά εκτιμούν ότι η διαχείριση της ισορροπίας μεταξύ οικογένειας και εργασίας ακολουθεί την ηλικία των παιδιών. Όσο πιο μικρά είναι τα παιδιά, τόσο πιο αυξημένες οι ευθύνες των εργαζόμενων γονιών και μεγαλύτερες οι ανάγκες για την παροχή οικογενειακής φροντίδας. Γι' αυτό το λόγο θεωρούν ότι είναι πολύ σημαντική η υποστήριξη της εργαζόμενης μητέρας όταν τα παιδιά της είναι μικρής ηλικίας. *«Εάν διευκολυνθεί η μητέρα θα προσφέρει και καλύτερη δουλειά»*. Όπως αναφέρουν ωστόσο οι συμμετέχουσες στην έρευνα, οι υφιστάμενες κοινωνικές δομές παιδικής φροντίδας και προσχολικής αγωγής δεν επαρκούν για να καλύψουν τις υπάρχουσες ανάγκες, για λόγους που σχετίζονται με την ελλιπή χρηματοδότησή τους και το μειωμένο προσωπικό που απασχολούν. Επιπλέον, εξαιτίας της περιορισμένης δυναμικότητας των δομών αυτών, η πλήρωση των θέσεων γίνεται με κοινωνικά και εισοδηματικά κριτήρια, με αποτέλεσμα να αποκλείονται συχνά οι δημόσιοι υπάλληλοι αφού προηγούνται οι ασθενέστερες οικονομικά οικογένειες και οι κοινωνικά ευπαθείς ομάδες. *«Αυτό που θα ήθελα είναι περισσότερες δομές από το κράτος. Και ξέρετε εμείς οι δημόσιοι υπάλληλοι είμαστε πλούσιοι, και ειδικότερα εμείς που έχουμε και οι δύο δουλειά στο δημόσιο, που αυτό και αν σήμερα θεωρείται προνόμιο, όσες αιτήσεις έχω κάνει σε δομές είτε των δήμων είτε του κράτους για το παιδί, απορρίπτομαι λόγω εισοδήματος».* Προκειμένου να διευκολυνθούν οι εργαζόμενες μητέρες με μικρά παιδιά, οι συμμετέχουσες στην έρευνα υπάλληλοι τονίζουν την ανάγκη καθολικής πρόσβασης των παιδιών σε διαθέσιμες, ποιοτικές, οικονομικά προσιτές, προσβάσιμες και κοντινές στον τόπο κατοικίας ή εσωτερικές στον τόπο εργασίας κοινωνικές δομές και υπηρεσίες προσχολικής εκπαίδευσης και παιδικής φροντίδας, την ενίσχυση με οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους των δομών αυτών, καθώς και τη διεύρυνση του ωραρίου λειτουργίας τους ώστε να συμβαδίζει με το ωράριο εργασίας των γονέων. Όσον αφορά στην εκπαίδευση στην παιδική ηλικία επισημαίνεται επίσης η ανάγκη πρόσβασης των παιδιών πρώτης σχολικής ηλικίας, χωρίς περιορισμούς, σε νηπιαγωγεία και δημοτικά κοντά στον τόπο κατοικίας τους, τα οποία θα λειτουργούν με ενιαίο και διευρυμένο ωράριο που μπορεί να καλύψει το ωράριο του εργαζόμενου γονέα, καθώς και σε κοινωνικές δομές δημιουργικής απασχόλησης, εντός ή εκτός των σχολικών μονάδων, οι οποίες θα λειτουργούν πέραν του σχολικού ωραρίου καθώς και στις θερινές διακοπές ή τις σχολικές αργίες.

Σε σχέση με τις αυξημένες ανάγκες παροχής φροντίδας όταν τα παιδιά είναι μικρά, οι ερωτώμενες αναφέρθηκαν επίσης στην μαθησιακή υποστήριξη που οι ίδιοι οι γονείς αναγκάζονται να παρέχουν στα παιδιά τους προκειμένου να καλύπτουν τα κενά της εκπαίδευσης ή τις παιδαγωγικές ανάγκες της ηλικίας τους. Όπως διαπιστώνεται, συχνά είναι οι μητέρες που αναλαμβάνουν την υποστηρικτική μελέτη των παιδιών, η οποία επιβαρύνει ιδιαίτερα τις καθημερινές οικογενειακές τους ευθύνες. Γι' αυτό το λόγο, οι συμμετέχουσες στην έρευνα τονίζουν τη σημασία της πρόσβασης σε δημόσια ποιοτική εκπαίδευση, η οποία θα καλύπτει τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών μέσα στα όρια του σχολείου έτσι ώστε να αποφεύγονται οι φροντιστηριακές ώρες σε βασικά μαθήματα και ξένες γλώσσες. *«Θεωρώ ότι εδώ στην Ελλάδα είναι πάρα πολύ κουραστικό, στα όρια του τραγικού, πόσες υποχρεώσεις μένουν σε έναν άνθρωπο το απόγευμα σε σχέση με τα παιδιά, που έχουν να κάνουν με την εκπαίδευσή τους, με τη ψυχαγωγία τους, με τον αθλητισμό και όλα αυτά που καλύπτουν όλο το απόγευμα της μαμάς και όλο το απόγευμα του παιδιού χωρίς κανένας από τους δύο να έχει ελεύθερο χρόνο. Θα μπορούσαν κάποια από αυτά να ενταχθούν σοβαρά, σοβαρά όμως, στο σύστημα εκπαίδευσης*».

Όσον αφορά στη φροντίδα της οικογένειας στο πλαίσιο του σπιτιού, οι συμμετέχουσες στην έρευνα υπάλληλοι του δημόσιου τομέα αναφέρθηκαν επίσης στην άνιση κατανομή των ευθυνών του σπιτιού και

της φροντίδας των παιδιών μεταξύ των γονέων, η οποία έχει αρνητικές συνέπειες τόσο στην προσωπική ανάπτυξη των μητέρων όσο και στις οικογενειακές και επαγγελματικές τους σχέσεις. *«Εντάξει. [Ο άντρας μου] κάνει αυτά που θέλει και που του αρέσουν μόνο και όχι αυτά που δεν του αρέσουν. Ενώ εγώ κάνω και αυτά που δεν μου αρέσουν».* Όπως εκτιμούν, ένας από τους πλέον αποτελεσματικούς τρόπους για τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ οικογενειακής, προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, είναι η ισότιμη συμμετοχή των ανδρών στις ευθύνες για το νοικοκυριό και τη φροντίδα της οικογένειας. Κατά την άποψή τους, προκειμένου να αυξηθεί ο χρόνος που αφιερώνουν οι άνδρες στην οικογενειακή ζωή πρέπει κατά κύριο λόγο να ανατραπούν τα στερεότυπα σχετικά με το ρόλο των φύλων και την κατανομή των ευθυνών στις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών.[9]

Σε σχέση με τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις, οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα με οικογένεια αναγνωρίζουν ότι η σταθερότητα της εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων τις διευκολύνει να συνδυάζουν τις πολλαπλές υποχρεώσεις τους. *«Γιατί υπάρχει σταθερό ωράριο το οποίο είναι πολύ σημαντικό. Το δημόσιο έχει τις άδειες για μια μητέρα, την άδεια ανατροφής και της λοχείας που είναι πολύ σημαντικές. Δεν έχεις κάποιον να σου πει ότι δεν πρέπει να κάνεις παιδί, που εμμέσως στον ιδιωτικό τομέα ξέρεις ότι όταν κάνεις καριέρα στενεύουν τα περιθώρια»*. Εκτιμούν ωστόσο ότι θα πρέπει να υπάρξει μεγαλύτερη οικονομική στήριξη και ελαστικότητα στο ωράριο εργασίας καθώς και στις άδειες/διευκολύνσεις που προβλέπονται με σκοπό την παροχή οικογενειακής φροντίδας, όταν πρόκειται για εργαζόμενες μητέρες με παιδιά μικρής ηλικίας. *«Τα πρώτα χρόνια, όταν μία γυναίκα είναι εργαζόμενη, πρέπει να υπάρχουν παροχές τα πρώτα χρόνια. Δηλαδή να υπάρχουν άδειες, να είναι πιο ευέλικτο το ωράριο, να δίνονται και επιδόματα για τα παιδιά»*. Επίσης, τονίζεται η ανάγκη για μια συνολική αναμόρφωση του συστήματος αμειβόμενων αδειών που συνδέονται με την οικογένεια, με παραδείγματα πιθανής παρέμβασης τη θέσπιση μιας εξατομικευμένης, υποχρεωτικής και μη μεταβιβάσιμης αμειβόμενης γονικής άδειας η οποία θα ευνοούσε την αξιοποίηση οικογενειακών αδειών από τους πατέρες, την εξατομίκευση και επιμήκυνση της γονικής άδειας για την παρακολούθηση της προσχολικής και σχολικής ζωής των παιδιών και τη θέσπιση γονικής άδειας παροχής φροντίδας για ιατρικούς λόγους, όπως ιατρικές επισκέψεις και εξετάσεις, κατ' οίκον ιατρική φροντίδα των παιδιών ή παρατεταμένη νοσηλεία τους σε νοσοκομείο. Στο πλαίσιο της παροχής οικογενειακής φροντίδας καίριας σημασίας θεωρείται και η θέσπιση οικογενειακής άδειας για τη φροντίδα άλλων εξαρτώμενων συγγενών, όπως μεγαλύτερων σε ηλικία γονέων ή μελών της οικογένειας με αναπηρία ή ασθενών.

Κατά την άποψη των συμμετεχουσών στην έρευνα υπαλλήλων, ένας από τους πλέον αποτελεσματικούς τρόπους διευκόλυνσης των εργαζόμενων γυναικών με οικογένεια, είναι η ευχέρεια επιλογής ευέλικτων και εξατομικευμένων μορφών οργάνωσης της εργασίας τους (χρόνου και τόπου εργασίας) με βάση τις οικογενειακές τους ανάγκες. Οι εργαζόμενοι γονείς και φροντιστές της οικογένειας θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να προσαρμόζουν τη μορφή εργασίας τους στις διαφορετικές περιόδους του κύκλου ζωής τους με σκοπό την παροχή οικογενειακής φροντίδας. Ως παραδείγματα αυτονομίας, προσαρμοστικότητας του εργασιακού χρόνου και ελαστικότητας του τόπου εργασίας αναφέρονται ενδεικτικά το μειωμένο ή το ευέλικτο ωράριο εργασίας (σε ημερήσια, εβδομαδιαία ή και μηνιαία βάση), η εφαρμογή ενός μικτού συστήματος εργασίας από το σπίτι/τηλεργασίας και φυσικής παρουσίας στον τόπο εργασίας ή η συμπιεσμένη εβδομάδα εργασίας στο πλαίσιο ενός επιτρεπτού ορίου ευελιξίας ωρών ή/και ημερών και σε συνδυασμό με τη θέσπιση ενός συστήματος πιστωτικών μονάδων εργασιακού χρόνου. Συνολικά, σε σχέση με το εργασιακό τους περιβάλλον οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα ζητούν να έχουν ως επιλογή περισσότερη ευελιξία, προσαρμοστικότητα και αυτονομία στις ρυθμίσεις εργασίας τους, με σκοπό την παροχή οικογενειακής φροντίδας.

Συμπεράσματα

Το ερευνητικό υλικό που συλλέχθηκε για την εξισορρόπηση μεταξύ της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των εργαζόμενων γυναικών στο δημόσιο τομέα συγκέντρωσε πολύτιμες πληροφορίες και γνώσεις σχετικά με τις εμπειρίες, τους προβληματισμούς, τις ανάγκες, τις προτεραιότητες και τις προσδοκίες των γυναικών υπαλλήλων σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Η συγκεκριμένη έρευνα συνέβαλε

στον εντοπισμό των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών που συνδέονται με την οικογένεια και την εργασία κατά την περίοδο της κρίσης, ανέδειξε τα κρίσιμα προβλήματα και τους υπάρχοντες φραγμούς στην εναρμόνιση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, συνεισέφερε στην κατανόηση της σύγκρουσης ή της εξισορρόπησης μεταξύ οικογενειακού και εργασιακού βίου και τέλος οδήγησε στη διατύπωση προτάσεων για την άρση των εμποδίων και τη βελτίωση της ισορροπίας μεταξύ της επαγγελματικής, προσωπικής και οικογενειακής ζωής των εργαζόμενων γυναικών του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα.

Συνοπτικά, αυτό που η έρευνα ανέδειξε είναι ότι οι γυναίκες υπάλληλοι του δημόσιου τομέα που έχουν οικογένεια, στην προσπάθειά τους να συνδυάσουν την εργασία τους με τις υποχρεώσεις τους έναντι των παιδιών και άλλων εξαρτώμενων μελών της οικογένειάς τους, ζητούν μέτρα στήριξης της οικογενειακής ζωής τα οφέλη των οποίων εγγράφονται στην εργασιακή τους απόδοση και μέτρα βελτίωσης των όρων εργασίας τους προς όφελος της οικογένειάς τους. Η προτεραιότητα που τίθεται από την πράξη τους είναι η οικογένεια, εκεί που αρχίζει και τελειώνει η εργασιακή τους μέρα, και η δουλειά το μέσο για να τη στηρίζουν. Με την ιδιότητά τους ως παροχείς και χρήστριες των δημόσιων υπηρεσιών αλλά και ως φροντίστριες της οικογένειας και εισοδηματίες, οι εργαζόμενες στο δημόσιο τομέα εκτιμούν ότι οι δυο όψεις της ζωής τους μπορούν να συνυπάρξουν, άλλοτε εύκολα, συχνά πιο δύσκολα, με πολλές συγκρούσεις, κούραση και άγχος. Κατά την άποψή τους, παρά το γεγονός ότι τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν έχουν επιβαρύνει τη βιωσιμότητα των πολιτικών για την εναρμόνιση της εργασίας με τη φροντίδα για την οικογένεια, στις κοινωνικο-οικονομικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουμε - τη γήρανση της κοινωνίας, τις αυξημένες ανάγκες παροχής μακροχρόνιας φροντίδας, τα χαμηλά ποσοστά γεννητικότητας, την ποικιλομορφία της γονικής ευθύνης, τη μετανάστευση των νέων, τα υψηλά επίπεδα ανεργίας και την εργασιακή επισφάλεια - η εξισορρόπηση των επαγγελματικών υποχρεώσεων και των ευθυνών οικογενειακής φροντίδας για τους εργαζόμενους γονείς και φροντιστές αποτελεί μια σημαντική κοινωνική και οικονομική επένδυση προς όφελος της κοινωνίας και της χώρας.

Σημειώσεις

[1] Η παρούσα εισήγηση αποτελεί μια συντομευμένη και επεξεργασμένη εκδοχή του άρθρου Βαρουξή, Χ. (2016), Η γυναικεία υπαλληλία του δημόσιου τομέα και η δύσκολη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, στο Μ. Θανοπούλου και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης. Μελέτες περίπτωσης,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 69-91.

[2] Για τις διαφορετικές πτυχές της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές καθώς και τις σχετικές πρωτοβουλίες που έχουν αναληφθεί στην ΕΕ στον τομέα αυτό βλ. ενδεικτικά Ευρωπαϊκή Επιτροπή COM(2017) 252 final, COM(2017) 253 final, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2016.

[3] Για την παροχή άμισθης οικογενειακής φροντίδας από γυναίκες φροντίστριες βλ. ενδεικτικά Davaki, 2016, σσ. 31-43.

[4] Ερευνητικό έργο με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» στο πλαίσιο του προγράμματος «Διαφορετικότητα, Ανισότητες και Κοινωνική Ενσωμάτωση: Βασικά χαρακτηριστικά της ισότητας των δύο φύλων και προώθηση της εργασιακής και προσωπικής ισορροπίας», Χρηματοδοτικός Μηχανισμός Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου WORLBAL, EOX GR07/3939 (2009-2014). Η ποιοτική έρευνα του ΕΚΚΕ για την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής συμπεριέλαβε συνολικά έντεκα μελέτες περίπτωσης εργαζόμενων γυναικών και ανέργων οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικούς επαγγελματικούς κλάδους.

[5] Στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας του ΕΚΚΕ για τις εργαζόμενες υπαλλήλους του δημόσιου τομέα με οικογένεια έγιναν δέκα προσωπικές ημι-δομημένες συνεντεύξεις με γυναίκες που έχουν παιδιά ηλικίας έως 18 ετών. Οι συμμετέχουσες στην έρευνα ανήκουν στο τακτικό προσωπικό του δημόσιου τομέα και υπηρετούν σε υπηρεσίες των Υπουργείων Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Υγείας και Οικονομικών.

[6] Για την εξέλιξη και τις ιδιαιτερότητες της ένταξης των γυναικών υπαλλήλων στο δημόσιο τομέα διαχρονικά βλ. ενδεικτικά Αβδελά, 1990, σσ.110-156 και Μοίρα-Μυλωνοπούλου, 1998, σσ. 243-244.

[7] Sansonetti, 2016, σ. 63.

[8] Για στοιχεία και μια κριτική αποτίμηση των μέτρων που ελήφθησαν σε σχέση με τη δημόσια διοίκηση βλ. ΑΔΕΔΥ, 2014, Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, 2016.

[9] Σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου για την ισότητα των φύλων στην ΕΕ το 2014, 41% των Ελλήνων δηλώνουν ότι προκειμένου να αυξηθεί ο χρόνος που αφιερώνουν οι άντρες για δραστηριότητες φροντίδας πρέπει να υπάρξει «αλλαγή της στάσης των αντρών και των αγοριών απέναντι στις δραστηριότητες φροντίδας (οικιακά, φροντίδα των παιδιών ή/και των εξαρτώμενων ατόμων)». Επίσης, 24% των Ελλήνων δηλώνουν ως έναν από τους τομείς όπου η ανισότητα των φύλων πρέπει να αντιμετωπιστεί άμεσα «την άνιση κατανομή εργασιών του σπιτιού μεταξύ ανδρών και γυναικών». Βλ. Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 428 (82.4), Μάρτιος 2015.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Έ. (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, *Μελέτες νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

ΑΔΕΔΥ (2014), *Οι επιπτώσεις των περιοριστικών πολιτικών την εποχή των μνημονίων σε επιμέρους τομείς του Δημοσίου και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο*, Αθήνα.

Βαρουξή, Χ. (2016), Η γυναικεία υπαλληλία του δημόσιου τομέα και η δύσκολη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, στο Μ. Θανοπούλου και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης. Μελέτες περίπτωσης,* Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 69-91.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2017), *Πρόταση οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές και την κατάργηση της οδηγίας 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου*, COM(2017) 253 final, 2017/0085 (COD), 26.4.2017, Βρυξέλλες.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2017), *Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών, Πρωτοβουλία με στόχο τη στήριξη της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές*, COM(2017) 252 final, 2017/0085 (COD), 26.4.2017, Βρυξέλλες.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015), *Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 428 (82.4), Ισότητα των Φύλων*, Βρυξέλλες.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2016), *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Σεπτεμβρίου 2016 σχετικά με τη δημιουργία συνθηκών στην αγορά εργασίας οι οποίες ευνοούν την εξισορρόπηση μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής*, 2016/2017 (INI) P8_TA(2016)0338, Βρυξέλλες.

Μοίρα-Μυλωνοπούλου Π. (1998), *Οι Δημόσιοι Υπάλληλοι. Κοινωνιολογική προσέγγιση: αυτοαντίληψη, αυτοκριτική, στερεότυπα*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης με τη συνεργασία της Αντιπροεδρίας της Κυβέρνησης και του Υπουργείου Οικονομικών - Γενικού Λογιστηρίου του κράτους (2016), *Η αλήθεια για το ελληνικό δημόσιο: μισθολογική δαπάνη – απασχόληση – ανάπτυξη*, Αθήνα, 26/5/2016.

Υπουργείο Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης, Τμήμα Διαχείρισης & Λειτουργίας Ο.Π.Σ. Ανθρώπινου Δυναμικού της Δημόσιας Διοίκησης, Μητρώο Ανθρώπινου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου (Απογραφή) (2016), *Ανάλυση τακτικού προσωπικού Δημόσιας Διοίκησης για το έτος 2015*, Αθήνα, 16/3/2016.

Ξενόγλωσση

Davaki, K. (2016), *Differences in men's and women's work, care and leisure time,. Study for the FEMM Committee,* European Parliament's Committee on Women's Rights and Gender Equality, Policy Department for Citizen's Rights and Constitutional Affairs, PE 556.933, Brussels, European Parliament.

Sansonetti, S. (2016), *Assessment of the European Globalisation Adjustment Fund from a gender equality perspective, Study for the FEMM Committee,* European Parliament's Committee on Women's Rights and Gender Equality, Policy Department for Citizen's Rights and Constitutional Affairs, PE 571.358, Brussels, European Parliament.

Διαπολιτισμικότητα και εκπαίδευση: Απόψεις κατοίκων της Μυτιλήνης για το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα

Παναγιώτης Γιαβρίμης [α], Αγγελική Κίτσιου[β], Σπύρος Αραβανής[γ]

[α]Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[β, γ]Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα είναι από τα κυρίαρχα στις πολιτικές των κρατών, αλλά και των τοπικών κοινωνιών, που βρίσκονται στις πύλες εισόδου των μεταναστών-προσφύγων. Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η διερεύνηση των απόψεων των γηγενών της νήσου Λέσβου για το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα και την ένταξη των μεταναστών-προσφύγων στην εκπαίδευση. Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη και έλαβαν μέρος 16 κάτοικοι της πόλης της Μυτιλήνης. Από τα ευρήματα της έρευνας διαφάνηκε ότι οι γνώσεις των γηγενών σε ότι αφορά το μεταναστευτικό - προσφυγικό ζήτημα στηρίζονται περισσότερο στις ενημερώσεις των ΜΜΕ και τη βιωματική τους εμπειρία και θεωρούν ως αίτια τον πόλεμο, τον διωγμός και τις οικονομικές συνθήκες. Η επίδραση των μεταναστών - προσφύγων στην αγορά εργασίας έχει θετικά, αλλά και αρνητικές επιπτώσεις που σχετίζονται με τα «φτηνά» εργατικά χέρια Είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν ως ένα βαθμό, αλλά διακατέχονται αρκετές φορές από προκαταλήψεις, ξενοφοβία. Όσον αφορά στην εκπαίδευση θεωρούν ότι πρέπει οι μετανάστες-πρόσφυγες να μάθουν την κυρίαρχη γλώσσα για να μπορέσουν να ενταχθούν, αλλά και ότι οι υπάρχουσες εκπαιδευτικές υποδομές κρίνονται ελλιπείς με χαμηλό επίπεδο κατάρτισης των εκπαιδευτικών.

Λέξεις-κλειδιά: Πρόσφυγες, μετανάστες, ανήλικοι, εκπαίδευση

Interculturalism and education: Views of residents of Mytilene on the immigration-refugee issue

Panagiotis Giavrimis[a], Aggeliki Kitsiou [b], Spyros Aravanis[c]

[a]University of the Aegean

[b, c]EAP

Abstract

The migratory-cum-refugee question is one of paramount importance to governments, as well as regional societies that come to be at the gates of incoming immigrants-cum-refugees. The purpose of this research was to investigate the views of the natives of the island of Lesbos apropos this matter, and the inclusion of immigrants-cum-refugees into the educational system. In the research, a semi-structural interview was employed, and sixteen inhabitants of the city of Mytilene took part. From the research findings it was apparent that the natives' knowledge as regards the migratory-cum-refugee question relied mostly on the mass media and their personal experience. They consider the cause to be war, persecution, and financial conditions. They view that participation of immigrants-cum-refugees in the labour market has positive as well as negative effect, to do with "cheap labour". They are willing to help to some degree, but they are disposed to prejudices, to xenophobia. As regards education, they consider that the immigrants-cum-refugees must learn the Greek language before they can be accepted; also they judge the current educational infrastructure as inadequate, with the teachers' low standard of tutoring.

Keywords: immigrants, refugees, minor, education

Εισαγωγή

Από το 2015 μέχρι σήμερα, το φαινόμενο των μεταναστευτικών ροών από χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής ένωσης προς αυτή συνεχίζεται αδιάλειπτα, ενώ η Ελλάδα αποτελεί την κύρια πύλη εισόδου στον ευρωπαϊκό χώρο. Ενώ, δεδομένης της συμφωνίας μεταξύ Ε.Έ.-Τουρκίας τον Μάρτιο του 2016, βάσει της οποίας ήταν υποχρεωτική η παραμονή των προσφύγων στα Νησιά του Β/Ανατολικού Αιγαίου, ο

προσφυγικός πληθυσμός, ειδικότερα στα νησιά της Λέσβου και της Χίου, σχεδόν τετραπλασιάστηκε (ΥΠΕΠΘ, 2017). Οι «συνοριακές» τοπικές κοινωνίες, λοπόν, καλούνται να διαχειριστούν την αύξουσα εισροή των προσφύγων-μεταναστών και την προσωρινή ή μόνιμη εγκατάστασης τους (στέγαση, τροφή, ιατρική φροντίδα, εκπαίδευση του μεγάλου αριθμού παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας) (ΕΛΙΑΜΕΠ, 2017).

Προσφυγικό και τοπική κοινωνία

Ο ρόλος της τοπικής κοινωνίας και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, στην αντιμετώπιση των δυσκολιών που προκύπτουν από τις μεταναστευτικές ροές, είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών και προσφύγων. Οι κάτοικοι στις τοπικές κοινωνίες εμπλέκονται άμεσα σε όλα τα στάδια εισόδου και εγκατάστασης των μεταναστών-προσφύγων, από τις καταστάσεις διάσωσης και αρχικής υποδοχής, μέχρι τις διαδικασίες εγκατάστασής ή μετεγκατάστασης τους. Το πώς νοηματοδοτούν την παρουσία αυτών των ομάδων, τις προθέσεις τους, αλλά και ο τρόπος που αυτοί αλληλεπιδρούν μαζί τους, συμβάλλουν «αποφασιστικά στο να κριθούν ως αποτελεσματικά στα μέτρα της ενταξιακής πολιτικής, που εφαρμόζει η Πολιτεία, αλλά και στην επιτυχία συγκεκριμένων προγραμμάτων ένταξης, που τίθενται σε δημόσια διαβούλευση (Ρόντος και συν., 2017:27). Στην περίπτωση της τοπικής κοινωνία της Λέσβου, η πρώτη υποδοχή του κύματος των προσφύγων και μεταναστών το 2015 χαρακτηρίστηκε από μια πολύ θετική ανταπόκριση σύμφωνα με την Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη. Από τον Μάρτιο του 2016, όμως, η Λεσβιακή κοινωνία «αντιμετωπίζει με προβληματισμό τον εγκλωβισμό μεγάλου αριθμού προσφύγων και μεταναστών στο νησί, που συνδέονται συχνά από τα ΜΜΕ και στη συνείδηση του κόσμου, με παραβατικές πράξεις αλλά και με δυσάρεστες καταστάσεις που οφείλονται στις σοβαρότατες δυσκολίες επιβίωσης και προστασίας της ψυχοσωματικής τους υγείας» (Συνήγορος του Πολίτη, 2017: 7). Προέκταση αυτών είναι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και οι φόβοι που συσχετίζονται με την προστασία της υγείας από πιθανά μεταδιδόμενες από τους πρόσφυγες/ μετανάστες ασθενειών, οι ξενοφοβικές αντιλήψεις περί πιθανής διάβρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος λόγω της διαφορετικής εθνοπολιτισμικής ταυτότητάς (Παπαταξιάρχης, 2017) και η διατύπωση κινδυνολογιών, που αναφέρονται σε ενέργειες ακραίου φανατισμού και τρομοκρατικού περιεχομένου (Συνήγορος του Πολίτη, 2017).

Στην ποσοτική έρευνα των Ρόντο και συν. (2017), η οποία διενεργήθηκε στην πόλη της Μυτιλήνης κατά τους μήνες Απριλίου - Μαΐου 2016 σε δείγμα 697 κατοίκων αναφέρονται μεταξύ των άλλων ευρημάτων, η ορθή αντίληψη σημαντικού μέρους των πολιτών για το πρόβλημα και τα αίτια του μεταναστευτικού-προσφυγικού φαινομένου, η συμπάθεια των κατοίκων της Μυτιλήνης ιδιαίτερα προς τους πρόσφυγες σε σχέση με τους μετανάστες, κάτι που φαίνεται με την παροχή τροφίμων και ρουχισμό, κυρίως, στους πρώτους, η επιφύλαξη που εκφράζουν στην περίπτωση μιας πιθανής ένταξης των μεταναστών - προσφύγων στο νησί, αλλά και η απειλή που αισθάνονται, σε σημαντικό ποσοστό, για τα δημόσια αγαθά ή τις αξίες τους.

Εκπαιδευτικές πολιτικές και δράσεις μη-τυπικής εκπαίδευσης για τους πρόσφυγες - μετανάστες

Όσον αφορά την εκπαίδευση των προσφύγων από τον Οκτώβριο 2016 έως τον Μάρτιο 2017 ιδρύθηκαν και λειτούργησαν με βάση τις Υπουργικές Αποφάσεις, 107 ΔΥΕΠ (Δομή Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων) σε αντίστοιχα σχολεία, σε επτά από τις δεκατρείς εκπαιδευτικές περιφέρειες, αλλά όχι στη Λέσβο (ΥΠΕΠΘ, 2017), ενώ, ορίστηκαν και 62 Συντονιστές Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ) σε όλα τα ΚΦΠ, εκ των οποίων δύο στη Λέσβο (ΥΠΕΠΘ, 2017)

Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, όλα τα παιδιά, αιτούντα άσυλο στη χώρα, έχουν το δικαίωμα να εγγραφούν σε δημόσια σχολεία. Κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2016-2017, λοιπόν, μόνο 40 παιδιά στη Λέσβο μπόρεσαν να εγγραφούν σε σχολείο, από τα περίπου 530 παιδιά ηλικίας από 6 έως 17 ετών που ήταν στο νησί (Human Rights Watch, 2017

Παράλληλα, στο πλαίσιο του Προγράμματος Erasmus+, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, δίνει τη δυνατότητα σε έως και 2000 πρόσφυγες να συμμετέχουν σε πρόγραμμα ενδυνάμωσης των γλωσσικών τους δεξιοτήτων, με στόχο την ένταξη τους στα ευρωπαϊκά συστήματα εκπαίδευσης και την ανάπτυξη των δεξιοτήτων τους. Η διαδικτυακή γλωσσική υποστήριξη για πρόσφυγες προσφέρεται αυτή τη στιγμή σε 12 γλώσσες (π.χ. Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Ισπανική, Σουηδική) στο εργαλείο Διαδικτυακής Γλωσσικής Υποστήριξης (OLS Tool) και είναι διαδικτυακά προσβάσιμη ανά πάσα στιγμή από Η/Υ, tablet ή smartphone. Τα μαθήματα, γίνονται σε εργαστήρια Πληροφορικής του Ιδρύματος με την βοήθεια εθελοντών - «χειριστών», οι οποίοι βοηθούν επιτόπου, όσους και όσες χρειάζονται επιπλέον καθοδήγηση στη χρήση της πλατφόρμας. Επίσης, για την περαιτέρω διευκόλυνση των εκπαιδευόμενων το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία έχει προβεί και στο σχεδιασμό φιλικού προς το χρήστη εντύπου οδηγιών σε αγγλικά και αραβικά. Επιπλέον, έχουν διοργανωθεί αθλητικές δραστηριότητες για τους πρόσφυγες στις αθλητικές εγκαταστάσεις του Ιδρύματος, έγιναν στοχευμένες εκπαιδευτικές συνεργασίες με Μ.Κ.Ο. (Praksis, Ηλιακτίδα, Μετά-Δραση), έγινε ένταξη στο Refugees Welcome Map της European Universities Association και συνεργασία με το EMUNI University για την παροχή μαθημάτων σε προσφυγικούς πληθυσμούς

Μια σημαντική δράση, εκτός του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος, που λειτουργεί πλέον υπό την εποπτεία ενός Συντονιστή εκπαίδευσης Προσφύγων (ΣΕΠ), αποσπασμένου εκεί από το υπουργείο Παιδείας, ήταν αυτή του «Σχολείου» της Άνοιξης (εθελοντική οργάνωση), όπου πέντε εκπαιδευτικοί, οι περισσότεροι απόφοιτοι της Σχολής κοινωνικών επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, υλοποίησαν ένα πρόγραμμα σπουδών, τον Φεβρουάριο του 2017. Σε αυτό το πρόγραμμα πάνω από 110 προσφυγόπουλα, χωρισμένα σε τέσσερις τάξεις διαφορετικών επιπέδων, παρακολούθησαν μαθήματα αγγλικών, ελληνικών, γεωγραφίας, διαπολιτισμικής αγωγής, ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, ιστορίας, φυσικο-μαθηματικών και δημιουργικής απασχόλησης (Παπαταξιάρχης, 2017:75).

Σκοπός της παρούσας έρευνας, που πραγματοποιήθηκε μεταξύ Ιανουαρίου-Μαρτίου του 2017, ήταν η διερεύνηση των απόψεων των γηγενών της νήσου Λέσβου για το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα και την ένταξη των μεταναστών-προσφύγων στην εκπαίδευση.

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα ήταν δεκαέξι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής της πόλης της Μυτιλήνης. Ειδικότερα, από αυτούς 7 ήταν άνδρες και 9 γυναίκες. Οι συμμετέχοντες κατατάσσονταν στις ηλιακές ομάδες ως εξής: 20-30 ετών: 5 άτομα, 30-40 ετών: 4 άτομα, 40 και άνω: 7 άτομα. Επιπλέον, 3 άτομα ήταν φοιτητές, 6 ήταν Ιδ. Υπάλληλοι, 4 ήταν Δημ. Υπάλληλοι, 2 ασχολούνταν με τα οικιακά και υπήρχε και ένας άνεργος. Τέλος, 9 άτομα ήταν πτυχιούχοι ΑΕΙ και 4 άτομα τελειόφοιτοι Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Ερευνητικό εργαλείο

Το ερευνητικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση της παρούσας έρευνας ήταν η ημί-δομημένη συνέντευξη. Οι άξονες των ερωτημάτων αφορούσαν τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων, τις γνώσεις τους για τη μετανάστευση, τις απόψεις τους για την κοινωνική και την οικονομική ένταξη των μεταναστών- προσφύγων, τη στάση των ντόπιων απέναντι στο μεταναστευτικό ρεύμα, την εκπαίδευση ανηλίκων, τους διεθνείς και κρατικούς φορείς και τέλος το εθελοντικό κίνημα. Στο πλαίσιο της εργασίας μας αναλύονται οι ενότητες, που σχετίζονται με την ένταξη των μεταναστών – προσφύγων και την εκπαίδευση των ανηλίκων.

Ευρήματα

Από τα ευρήματα της έρευνας μας διαφάνηκε ότι οι γνώσεις των γηγενών σε ότι αφορά το μεταναστευτικό - προσφυγικό ζήτημα στηρίζονται περισσότερο στις ενημερώσεις των ΜΜΕ και τη βιωματική τους εμπειρία. Χαρακτηριστικά αναφέρουν: *«Τα ΜΜΕ είναι το κυριότερο είναι ότι μπορείς να ενημερωθείς αν θες για παραπάνω πράγματα και νομίζω πως είναι το κυριότερο μέσο για να επηρεάσει τον κόσμο, είτε με καλό είτε με κακό τρόπο».«Μάλιστα (γελάει), τα ΜΜΕ, τώρα δεν ξέρω, καλό κακό; Ανάμεικτο μάλλον διότι πολλές φορές εκμεταλλεύονται κάποιες καταστάσεις, έχω δει κιόλας με τα μάτια μου, επειδή θέλουν τηλεθέαση και να δημιουργήσουν μια κατάσταση από το πουθενά υπερβάλουν και δεν προβάλουν τη σφαιρική αλήθεια αλλά την πλευρά που οι ίδιοι θέλουν ώστε να δημιουργήσουν βαβούρα.»«Λόγω δουλειάς πολλές καταστάσεις τις ζω αυτοπροσώπως ας πούμε, αλλά και από διάφορους συμπολίτες, σε συζητήσεις γενικά είναι ένα θέμα που απασχολεί.» και «Κυρίως από τοπικές σελίδες, αλλά και μέσα από την κοινωνία.»*

Οι συμμετέχοντες στην έρευνας μας θεωρούν ότι οι λόγοι και τα αίτια είναι ο πόλεμος, ο διωγμός και οι οικονομικές και οι κοινωνικές συνθήκες. Χαρακτηριστικά αναφέρουν για τους οικονομικούς λόγους: *«Οι λόγοι της μετανάστευσης είναι για μια καλύτερη τύχη και για οικονομικούς λόγους. Τα αίτια πιστεύω είναι λόγου του χαμηλού οικονομικού επιπέδου της πατρίδας τους» «Νομίζω ότι είναι κυρίως πρόσφυγες οι οποίοι έρχονται για μία καλύτερη διαβίωση και να αναζητήσουν μία καλύτερη τύχη», «Συνήθως είναι οικονομικοί οι λόγοι», «Υπάρχει εσωτερική μετανάστευση, εσωτερική γίνεται σε μια χώρα προκειμένου για καλύτερη έτσι οικονομική ευχέρεια, αποκατάσταση επαγγελματική». Επίσης, σχετικά με τους πολιτικούς λόγους αναφέρουν: «Εμ...στην περίπτωσή μας ας πούμε εδώ στη Λέσβο μπορεί να είναι ο πόλεμος, μπορεί να είναι πολιτικά …..κάποιοι λόγοι που θέλουν να ξεφύγουνε απ΄ τη χώρα τους», «μπορεί να κάποιος πολιτικός μετανάστης. Δηλαδή να είναι αυτοεξόριστος σε μια άλλη χώρα επειδή δεν είναι με το πολιτικό σύστημα που επικρατεί στη χώρα του αυτή τη στιγμή». Όσον αφορά τους κοινωνικούς λόγους ή τον πόλεμο ή διωγμό που βιώνουν τονίζουν: «…ακόμη και για τις σεξουαλικές του επιθυμίες. Μπορεί στη χώρα του να μην είναι αποδεκτός, μπορεί ακόμη και γι' αυτό τον λόγο.», «…επίσης ο σεξουαλικός προσανατολισμός», «ή κάποιος πόλεμος»«οι λόγοι και τα αίτια ο πόλεμος ;;;ο διωγμός ;;;Η απειλή ;;; Δεν είναι;;; αυτά πιστεύω»*

Σχετικά με την επίδραση των μεταναστών - προσφύγων στην αγορά εργασίας, αυτή παρουσιάζει διττό – αντιφατικό χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά θεωρούν ως θετικές συνέπειες την ανάδυση παραδοσιακών επαγγελμάτων και τη δημιουργία συνεταιριστικών εγχειρημάτων με τους γηγενείς [*«Πρώτον πιστεύω ότι οι μικρές παραγωγές θα πάρουνε πάλι τα πάνω τους, ένα,, τα παραδοσιακά επαγγέλματα θα ξαναγεννηθούν, δύο, νομίζω ότι μπορούν μέσα από τέτοια σχήματα, μάλλον μπορούν μέσα από τέτοια προσφορά εργασίας να αναπτυχθεί μια κοινωνική αλληλέγγυα οικονομία, συνεταιριστική, που να έχει διττό ρόλο δηλαδή πέρα από το οικονομικό κομμάτι που κάθε επιχείρηση θέλει να υπάρχει και να είναι βιώσιμη να έχει και κοινωνικό χαρακτήρα.»*], από την άλλη, όμως, αναφέρονται οι συνεντευξιαζόμενοι στις αρνητικές επιπτώσεις, οι οποίες σχετίζονται με τα «φτηνά» εργατικά χέρια, που εντείνουν ή θα εντείνουν το φαινόμενο της ανεργίας και της εκμετάλλευσης [*«Θα έμενε πολύ μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού απέξω. Τα χέρια τα εργατικά θα έπαιρναν ουσιαστικά τα δικά μας χέρια» «Δεν ξέρω αν πραγματικά θα μπορέσουν να ενταχθούν. Δηλαδή υπάρχουν ένα σωρό άνεργοι Έλληνες. Το πιο πιθανό να υπάρξουν χρηματοδοτούμενα προγράμματα αλλά θα είναι πάρα πολύ δύσκολο, δεν μπορώ να φανταστώ σενάριο που θα το κάνει αυτό»«Ε κάποιοι έχουν ήδη προσλάβει τους μετανάστες σε θέσεις εργασίας ε με τη μορφή εκμετάλλευσης θα έλεγα, αλλά και αυτοί και πάλι τη δουλεία τους εκμεταλλεύονται και αυτοί ψάχνουν έτσι μια οικονομική άνεση» και «Θα προκαλούσε αντιδράσεις καθώς ντόπιοι και πρόσφυγες θα συναγωνίζονται για τους ίδιους πόρους»*].

Παράλληλα, διαφαίνεται ότι είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν ως ένα βαθμό, αλλά διακατέχονται αρκετές φορές από προκαταλήψεις, ξενοφοβία και φόβους για την ασφάλεια και τη δημόσια υγεία: Χαρακτηριστικά αναφέρουν: «*Τα συναισθήματά μου είναι φιλικά καθώς και η δική μου οικογένεια έχει προσφυγικό υπόβαθρο», «Στο μόνο που προσπαθώ να στηρίξω το ζήτημα είναι ότι προσπαθώ όσο μπορώ με τους ανθρώπους με τους οποίους μιλάω προσπαθώ να τους λέω ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο τραγικά. Με κάποιον τρόπο να τους περάσω τι δικές μου αντιλήψεις για το ζήτημα και να θυμίζω ότι*

έχουμε να κάνουμε με ανθρώπους όπως εσύ και εγώ και όλοι.», «Προσπαθώ κυρίως μέσω της δουλειάς και αν υπάρχει κάτι άλλο που μπορώ να κάνω δεν έχω πρόβλημα, πριν ας πούμε ξεκινήσω να εργάζομαι εκεί που είμαι τώρα εθελοντικά είχαμε μοιράσει με κάποια άλλα παιδιά τρόφιμα και ρουχισμό στο κέντρο φιλοξενίας καρά τεπε.», «Σε γενικές γραμμές δεν έχει γίνει κάποια αλλαγή στη καθημερινότητα γενικά. Αυτό που έχω προσέξει είναι ότι ο κόσμος φοβάται πάρα πολύ για το άγνωστο, έχει γενικότερα ξενοφοβία και φοβάται αυτό που πιθανότατα θα συμβεί. Δηλαδή, όσο ο κόσμος μένει εδώ πέρα και λιγοστεύουν τα χρήματα του, ο άνθρωπος όταν βρίσκεται σε κατάσταση εξαθλίωσης, πιθανό να προβεί σε παραβατικές ενέργειες. Δηλαδή λογικό είναι ο κόσμος να φοβάται για τέτοιο είδος ξέσπασμα, εγκληματικότητας δηλαδή. Πλέον για να κυκλοφορήσει κάποιος το βράδυ είναι πιο σκεπτικός» και *«Όχι, ίσως μόνο όταν πρωτοέρχονται, επειδή δεν γνωρίζουμε όχι αν κουβαλάνε αρρώστιες αλλά μπορεί το ανοσοποιητικό σύστημα των Ελλήνων λόγω της δικό τους κλίμα να μην μπορούν, να μην είναι εκπαιδευμένος να δέχεται κάποιος ας πούμε αρρώστιες οι οποίες εδώ δεν υπάρχουνε. Ίσως δηλαδή μόνο όταν πρωτοέρχονται να γίνονται κάποιοι εμβολιασμοί προαιρετικοί»*

Οι συμμετέχοντες της έρευνας θεωρούν ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης έγκειται στην απόκτηση γνώσεων [*«Όλοι έχουμε δικαίωμα στην εκπαίδευση, είναι από τα φυσικότερα ανθρώπινα δικαιώματα...πες ότι πάμε και εμείς σε μια χώρα, δεν θέλουμε και εμείς να μορφωθούμε;», «Αν είναι ένα απ τα πράγματα που δεν μπορείς να στερήσεις από ένα παιδί είναι η εκπαίδευση. Νομίζω ότι γίνονται απογευματινά τμήματα που αποτελούνται μόνο από πρόσφυγες, είναι μια πάρα πολύ καλή αρχή.», «Πιστεύω ότι πρέπει να έχουν δικαίωμα κι αυτά τα παιδιά στην εκπαίδευση αλλά είναι δύσκολο να γίνει.», «Ε πιστεύω ότι είναι μια καλή και ανθρώπινη πρόθεση γιατί όλοι έχουμε δικαίωμα στην εκπαίδευση και στην απόκτηση παιδείας»*], τη καλλιέργεια των δεξιοτήτων [*«…..φτιάχνει δεξιότητες ή κάνει Focus σε κάποιους άλλους στόχους σε κάποια άλλα πράγματα, σε κάποιες άλλες δράσεις.»* και *ως προς την Κοινωνικοποίηση* τονίζουν «*Πιστεύω υπάρχουν πολλά οφέλη στην εκπαίδευση τα οποία θα βοηθήσουν κι αυτά τα παιδιά. Θα μάθουν καινούργια πράγματα, θα κοινωνικοποιηθούν γνωρίζοντας άλλα παιδιά, θα μάθουν σε τι είναι καλοί και έτσι θα ξέρουν τι μπορούν να κάνουν στο μέλλον*»], τη δραστηριοποίηση των μαθητών και την ενεργοποίηση της διαδικασίας της κοινωνικοποίηση [*«Εε….. Πολύ σημαντική, βάζεις το παιδί σε μια διαδικασία να δραστηριοποιηθεί να γίνει πιο λειτουργικό να δει ότι η ζωή του αποκτάει νόημα. Για αυτό άλλωστε ήρθε εδώ , δεν ήρθε για να κάνει διακοπές. Του δίνεις έτσι ένα ρόλο, να πατήσει σε ένα σκαλοπάτι και να του πεις ανήκεις εδώ! Εντάσσεσαι εδώ! Δεν είσαι ξένος»*], αλλά και στη διδασκαλία στους μετανάστες-πρόσφυγες της «κυρίαρχης» γλώσσας για να μπορέσουν αυτοί να ενταχθούν [*«Πιστεύω ότι το πρώτο πράγμα θα ήταν η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Δηλαδή, παρότι τα παιδιά μπορούνε να βρούνε έναν τρόπο επικοινωνίας στο παιχνίδι, εεε, για να μπορέσουν στην εκπαίδευση να συνεχίσουν και να μπορούν να βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τα ελληνόπουλα»*]. Επίσης, αναφέρονται στις δυσκολίες ένταξης [*«Πιστεύω ότι η ένταξη δεν θα είναι ομαλή. Θα υπάρχουν πολλές αντιδράσεις κυρίως από τους* γονείς. *Τα παιδιά φέρνουν κι αυτά ότι ακούνε από το σπίτι, οπότε κι αυτά θα είναι διστακτικά. Σίγουρα θα υπάρχουν εξαιρέσεις , θα υπάρχουν παιδάκια φιλικά αλλά γενικά πιστεύω ότι η ένταξη δε θα είναι εύκολο πράγμα.», «Όλα τα παιδιά πρέπει να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και τα παιδιά των μεταναστών βρίσκονται παραγκωνισμένα»*], κρίνουν ότι οι υπάρχουσες εκπαιδευτικές υποδομές είναι ελλιπείς, το επίπεδο κατάρτισης των εκπαιδευτικών είναι χαμηλό στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της συνεκπαίδευσης που αναδύονται. Τέλος πρεσβεύουν ότι θα πρέπει να υπάρχουν κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι και εξειδικευμένο προσωπικό [*«Στην Ελλάδα υπάρχει ανεπάρκεια υποδομών,όπως τουαλέτες και επιπλέον το σύστημα πρόνοιας δεν λειτουργεί για αυτό δεν υπάρχουν στα δημόσια σχολεία αρκετοί κοινωνικοί λειτουργοί και ψυχολόγοι και έτσι το σύστημα καθίσταται μη λειτουργικό», «Όχι δεν υπάρχουν οι υποδομές με τίποτα εεε κονδύλια για τις υποδομές πήραν, υποδομές δεν υπάρχουν»*].

Συζήτηση

Από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας διαφαίνεται ότι υπάρχει μια ελλιπής ενημέρωση των κατοίκων σε σχέση με τις δράσεις και τα Προγράμματα υποστήριξης και εκπαίδευσης των προσφύγων αν και κατά την περίοδο της έρευνας, το 2017, είχαν αρχίσει να οργανώνονται και να λειτουργούν αρκετές σχετικές

δράσεις. Η επιρροή των ΜΜΕ στη διαμόρφωση στάσεων έρχεται να επιβεβαιώσει τις διεθνείς έρευνες περί σταδιακής μετατόπισης του καθορισμού συμπεριφοράς των ατόμων μέσα από ένα είδους μιμητισμού ή "copycat effect" (Coleman, 2004) σε περιπλοκότερα σχήματα επιρροής σε σχέση με την κοινωνική κατασκευή των προκαταλήψεων. Οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι οι λόγοι και τα αίτια είναι ο πόλεμος, ο διωγμός και οικονομικές συνθήκες, ενώ η επίδραση των μεταναστών - προσφύγων στην αγορά εργασίας έχει ως θετικά αποτελέσματα την ανάδυση παραδοσιακών επαγγελμάτων και τη δημιουργία συνεταιριστικών εγχειρημάτων με τους γηγενείς, αλλά και αρνητικές επιπτώσεις που σχετίζονται με τα «φτηνά» εργατικά χέρια που εντείνουν το φαινόμενο της ανεργίας και της εκμετάλλευσης. Επίσης, είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν ως ένα βαθμό, αλλά διακατέχονται αρκετές φορές από προκαταλήψεις, ξενοφοβία και φόβους για την ασφάλεια και την υγεία. Η στερεοτυπική αναπαραγωγή των «ιδιαίτερων» γνωρισμάτων του προσφυγικού πληθυσμού, βρίσκεται μακριά από τις προϋποθέσεις ενός ουσιαστικού διαπολιτισμικού διαλόγου ακόμα και αν δεν εκφράζεται με εθνοκεντρικό τρόπο.

Ωστόσο μια μορφή κεκαλυμμένου εθνοκεντρισμού εμφανίζεται μέσω της υιοθέτησης μιας λογικής που κινείται στον ιδεολογικό χώρο της «ελαχιστοποίησης της διαφοράς»: «*Όλοι έχουμε δικαίωμα στην εκπαίδευση, είναι από τα φυσικότερα ανθρώπινα δικαιώματα...πες ότι πάμε και εμείς σε μια χώρα, δεν θέλουμε και εμείς να μορφωθούμε*;». Η βασική δηλαδή, φιλοσοφία των κατοίκων στέκεται σε μια γενικευμένη διαπίστωση της μορφής: «όλοι οι άνθρωποι είναι κατά κάποιο τρόπο όμοιοι», αλλά η διαπίστωση αυτή εξηγείται μέσα από το προσωπικό τους πολιτισμικό πρίσμα και επηρεάζεται από αν ανήκουν στον κυρίαρχο ή όχι πολιτισμό. Αυτά όμως τα «καθολικά απόλυτα» αποκρύπτουν τις βαθιές πολιτισμικές διαφορές των ατόμων, για αυτό και υπάρχει ο κίνδυνος κάποιοι πολιτισμοί να υποτιμηθούν και άλλοι να εξιδανικευτούν, συνεπώς εντάσσεται στο εθνοκεντρικό πεδίο σκέψης (Bennett, 2004: 67).

Επιπλέον, διαφαίνεται η υιοθέτηση της λογικής της ένταξης των παιδιών προσφύγων και μεταναστών στο χώρο της εκπαίδευσης, η αναγνώριση, δηλαδή, των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων των νεοεισαχθέντων μαθητών μέχρι ωστόσο το σημείο, που δεν «κινδυνεύει» και δεν «προκαλείται» ο πολιτισμός της κυρίαρχης κοινωνίας.*[Για αυτό άλλωστε ήρθε εδώ , δεν ήρθε για να κάνει διακοπές. Του δίνεις έτσι ένα ρόλο, να πατήσει σε ένα σκαλοπάτι και να του πεις ανήκεις εδώ! Εντάσσεσαι εδώ! Δεν είσαι ξένος.»].* Εμφανίζεται, δηλαδή, μια αποδοχή της φιλοσοφίας των Τάξεων Υποδοχής, μια εκπαιδευτική πολιτική, με αφετηρία το 1980, η οποία εφαρμόστηκε κυρίως τη δεκαετία του '90, κατά την περίοδο του μεγάλου ρεύματος μετανάστευσης προς την Ελλάδα και η οποία τελικά λειτούργησε μέσα στο πλαίσιο μιας αφομοιωτικής – διαχωριστικής και όχι διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής πολιτικής, προσανατολισμένης στη λογική της αντιστάθμισης του γλωσσικού ελλείμματος και της πολιτισμικής αφομοίωσης των αλλοδαπών μαθητών. (Σκούρτου και συν., 2004: 24).

Ακόμα απουσιάζει πλήρως οποιαδήποτε αναφορά-συνειδητοποίηση των διαφορετικών νοηματοδοτήσεων της κοινωνικής πραγματικότητας που φέρουν οι πρόσφυγες-μετανάστες μαθητές με την άφιξή τους στη χώρα προορισμού ή διέλευσης, καθώς και του μετατραυματικού άγχους που βιώνουν και έχει προκληθεί λόγω των προ-δια και μετά-μεταναστευτικών παραγόντων (Sirin &Rogers-Sirin, 2015:11). Παράλληλα απουσιάζει η γνώση και η συνειδητοποίηση όσον αφορά τα συμπτώματα επιπολιτισμικού στρες το οποίο εκδηλώνεται κατά την παρουσία τους στις χώρες υποδοχής (Jensene tal., 2014:2) και χαρακτηρίζεται ως «δεύτερο τραύμα» που μπορεί να είναι εξίσου ισχυρό ή και περισσότερο οδυνηρό από το τραύμα της προ και δια-προσφυγικής τους εμπειρίας (Hartwell, 2011: 32). Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την προσφυγική ιστορία της Μυτιλήνης, η οποία, το 1928, βρισκόταν ανάμεσα στους δέκα δήμους της χώρας με τη μεγαλύτερη αναλογία προσφύγων (46,8%) γεγονός που διαφαίνεται μόνο σε μια απάντηση συνεντευξιαζόμενου: «*Τα συναισθήματα μου είναι φιλικά, καθώς και η δική μου οικογένεια έχει προσφυγικό υπόβαθρο*». Φαίνεται δηλαδή ότι το γεγονός πως οι σημερινοί πρόσφυγες δεν ανήκουν στο «εθνικό υποκείμενο», όπως οι αντίστοιχοι των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, δεν ενεργοποιεί καταστάσεις ενσυναίσθησης των αντικειμενικών δυσκολιών, που οι δεύτεροι αντιμετωπίζουν.

Συμπερασματικά, από τα ευρήματα της έρευνας διαφάνηκε ότι οι γνώσεις των γηγενών σε ότι αφορά το μεταναστευτικό - προσφυγικό ζήτημα στηρίζονται περισσότερο στις ενημερώσεις των ΜΜΕ και τη βιωματική τους εμπειρία. Θεωρούν ότι οι λόγοι και τα αίτια είναι ο πόλεμος, ο διωγμός και οι οικονομικές

συνθήκες. Η επίδραση των μεταναστών - προσφύγων στην αγορά εργασίας έχει ως θετικά αποτελέσματα την ανάδυση παραδοσιακών επαγγελμάτων και τη δημιουργία συνεταιριστικών εγχειρημάτων με τους γηγενείς, αλλά και αρνητικές επιπτώσεις που σχετίζονται με τα «φτηνά» εργατικά χέρια που εντείνουν το φαινόμενο της ανεργίας και της εκμετάλλευσης. Είναι διατεθειμένοι να βοηθήσουν ως ένα βαθμό, αλλά διακατέχονται αρκετές φορές από προκαταλήψεις, ξενοφοβία και φόβους για την ασφάλεια και την υγεία. Όσον αφορά στην εκπαίδευση θεωρούν ότι πρέπει οι μετανάστες-πρόσφυγες να μάθουν την κυρίαρχη γλώσσα για να μπορέσουν να ενταχθούν, αλλά και ότι οι υπάρχουσες εκπαιδευτικές υποδομές κρίνονται ελλιπείς, με χαμηλό επίπεδο κατάρτισης των εκπαιδευτικών στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της συνεκπαίδευσης, που αναδύονται. Όσον αφορά το ανθρώπινο δυναμικό πιστεύουν ότι θα πρέπει να υπάρχουν κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι και εξειδικευμένο προσωπικό. Η ελληνική κοινωνία, αλλά και κατ' επέκταση το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στην καθημερινή πρακτική είναι αναγκαίο να αναπτύξουν τη διαπολιτισμική κατανόηση, αναγνωρίζοντας και σεβόμενοι την πολιτισμική διαφορετικότητα. Η ανάδειξη των αρχών της αποδοχής, της διαφορετικότητας, της αναγνώρισης του πολιτισμικού κεφαλαίου των «άλλων» στο αναλυτικό πρόγραμμα και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών στη διαπολιτισμική αγωγή, μπορούν να οριοθετήσουν το πλαίσιο νοηματοδότησης και διαμόρφωσης μιας λειτουργικής ένταξης των ανηλίκων μεταναστών – προσφύγων στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

ΕΛΙΑΜΕΠ, (2017), *Η ενσωμάτωση των προσφύγων στο εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα: Πολιτική και διαχείριση σε «κινούμενη άμμο»,* Κείμενο Εργασίας No 84/2017, http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2017/10/84_2017_-WORKING-PAPERNτ.-Αναγνώστου_-Μαρ.-Νικόλοβα.pdf

ΥΠΕΠΘ (Απρίλιος 2017), *Το Έργο της Εκπαίδευσης των Προσφύγων. Επιστημονική Επιτροπή για τη Στήριξη των Παιδιών των Προσφύγων,* https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2017/16_06_17_Epistimoniki_Epitropi_Prosfygon_YPPETH_Apotimisi_Protaseis_2016_2017_Final.pdf.

Παπαταξιάρχης, Ε. (2017), Ασκήσεις συμβίωσης στην 'ανθρωπιστική πόλη': Άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές και διακυβέρνηση του 'προσφυγικού' μετά το 2016, *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 137, σ. 74-89.

Ρόντος, Κ., Ναγόπουλος, Ν. και Πανάγος, Ν. (2017), *Το προσφυγικό- μεταναστευτικό φαινόμενο στη Λέσβο και η τοπική κοινωνία: Στάσεις και Συμπεριφορές,* Αθήνα: Τζιόλας.

Σκούρτου, Ε., Βρατσάλης, Κ. και Γκόβαρης, Χ. (2004). «Μετανάστευση στην Ελλάδα και Εκπαίδευση - Αποτίμηση της υπάρχουσας Κατάστασης, Προκλήσεις και Προοπτικές Βελτίωσης, Εμπειρογνωμοσύνη», Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.

Συνήγορος του Πολίτη (2017), *Η πρόσβαση των παιδιών προσφύγων στην εκπαίδευση στη Λέσβο Έκθεση ενεργειών, διαπιστώσεων και προτάσεων Συνηγόρου του Πολίτη στο πλαίσιο της αποστολής του ως Συνηγόρου του Παιδιού,* Επίσκεψη στη Λέσβο, 10 - 13 Φεβρουαρίου 2017, https://www.synigoros.gr/resources/ekpaidefsi_prosfygon_lesvos-feb2017.pdf.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Bennett, J.M. (2004), Becoming Interculturally Competent, in Wurzel, J. (Ed.), Toward *multiculturalism: A reader in multicultural education*, Newton, Intercultural Resource Corporation, pp.62-77.

Coleman, L., (2004), *The Copycat Effect: How the Media and Popular Culture Trigger the Mayhem in Tomorrow's Headlines*, New York, Simon & Schuster.

Hartwell, C. (2011), *Former unaccompanied refugee minors: Stories of life in resettlement,* Dissertation, University of Michigan, https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/86309/cahartwe_1.pdf

Human Rights Watch (11 March 2017), Greece: *No School for Many Asylum-Seeking Kids, Urgently Implement Plans for Children on Greek Islands,* https://www.hrw.org/news/2017/09/17/greece-no-school-many-asylum-seeking-kids

Jensen, T., Skårdalsmo, E. and Fjermestad, K. (2014), Development of mental health problems – a follow-up study of unaccompanied refugee minors, *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, Vol. 8, No 29, pp. 1-10.

Sirin, S and Rogers-Sirin.L. (2015), *The Educational and Mental Health Needs of Syrian Refugee Children,*, Washington, Migration Policy Institute, http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/FCD-Sirin-Rogers-FINAL.pdf

Επανεξετάζοντας την κοινωνική σημασία της φυσικής αγωγής και τη θέση της στο σημερινό σχολείο

Χρυσή Γιοβάνη[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτωρ Σ.Ε.Φ.Α.Α. Αθήνας-ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η Φυσική αγωγή (Φ.Α.), ως μάθημα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητά της, καθώς περιλαμβάνει την οργανωμένη και συστηματική κινητική δραστηριότητα των μαθητών/μαθητριών μέσα από βιωματικές και διαθεματικές προσεγγίσεις. Όπως επισημαίνεται από ένα σημαντικό αριθμό ερευνητικών δεδομένων, μέσα από το παιχνίδι και τις αθλοπαιδιές καλλιεργούνται κοινωνικές δεξιότητες και σημαντικές κοινωνικές αξίες— όπως η δικαιοσύνη, το ομαδικό πνεύμα, η αλληλεγγύη, ο σεβασμός προς τον αντίπαλο και τους κανόνες— που είναι απαραίτητες για μια ποιοτική κοινωνική συνύπαρξη. Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος μιας εν εξελίξει ποιοτικής έρευνας και εδράζεται σε μια ενδελεχή ανασκόπηση της σχετικής με αυτό το ζήτημα βιβλιογραφίας στο πλαίσιο της οποίας διαπιστώνεται, αφ' ενός η σημαντικότητα της Φ.Α. για την προετοιμασία σωματικά, ψυχικά και κοινωνικά ενεργών πολιτών και αφ' ετέρου διαπιστώνεται ότι οι υλικοτεχνικές υποδομές και ο χρόνος που διατίθεται στο σχολικό πρόγραμμα για το μάθημα της ΦΑ λειτουργούν αναντίστοιχα για την πραγμάτωση των πολύπλευρων σκοπών που καλείται αυτή να εκπληρώσει. Συμπερασματικά και με βάση τα μέχρι τώρα ερευνητικά δεδομένα, προτείνεται η αναδιαμόρφωση του σχολικού προγράμματος σχετικά με το μάθημα της Φ.Α., προκειμένου να μπορούν να εφαρμοστούν επιπλέον καινοτόμα προγράμματα και να επιτευχθεί ο απώτερος σκοπός της δια βίου άσκησης.

Λέξεις Κλειδιά: Φυσική Αγωγή, Καινοτόμα Προγράμματα, Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών

Re-examining the social importance of physical education and its place in today' s school

Chrysi Giovani[a]

[a] PhD Candidate of National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Physical Education (P.E.), as a course in Primary and Secondary Education, is characterized by its peculiarity, as it includes the organized and systematic motor activity of pupils through experiential and interdisciplinary approaches. A significant number of research data show that through games and sports, social skills and important social values are being cultivated - such as justice, team spirit, solidarity, respect to the opponent and rules – which are essential for a qualitative social coexistence. The present study is part of an ongoing qualitative research and is based on a thorough review of the literature on this issue. On the one hand, it identifies the importance of P.E. to prepare physically, mentally and socially active citizens and on the other hand, the logistical infrastructure and the time spent for the PE course in the school curriculum, work inconsistently, in order to accomplish the multilateral purposes that is called to fulfill. In conclusion and on the basis of the so far research data, it is proposed to reformulate the school curriculum concerning PE course, so that additional innovative programs may be implemented and the ultimate goal of lifelong exercising may be achieved.

Key Words: Physical Education, Innovative Programs, Curriculum

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή, η άσκηση καθίσταται απαραίτητη περισσότερο από κάθε άλλη φορά, καθώς ο καθιστικός τρόπος ζωής, ιδιαίτερα στις πόλεις, και η αφειδώς χρήση της τεχνολογίας έχει οδηγήσει στη μείωση της φυσικής δραστηριότητας με αρνητικές συνέπειες για την υγεία. Γι' αυτό το λόγο, καθίσταται απαραίτητη η καθιέρωση της φυσικής δραστηριότητας και άσκησης από μικρή ηλικία και υιοθέτηση ενός

υγιεινού τρόπου ζωής, τον οποίο το άτομο μπορεί να ακολουθήσει και στην ενήλικη ζωή του (Διγγελίδης Κάμτσιος και Θεοδωράκης 2007)

Αρωγός στην προσπάθεια για παρακίνηση και αύξηση της συμμετοχής σε αθλητικές δραστηριότητες είναι το σχολείο. Είναι ο χώρος, όπου μπορεί να αφυπνιστεί το αθλητικό πνεύμα, να προωθηθεί η δια βίου άσκηση και να οικοδομηθούν εκείνες οι δεξιότητες, οι οποίες προάγουν έναν δραστήριο τρόπο ζωής (Ningthoujam and Bhonde 2016, Bailey 2005). Το μοναδικό μάθημα που περιλαμβάνει σωματική δραστηριότητα στο σχολικό πρόγραμμα είναι το μάθημα της Φυσικής Αγωγής (Φ.Α.) και γι' αυτό το λόγο το καθιστά ακόμα πιο σημαντικό.

Ωστόσο, η εξελικτική πορεία του μαθήματος της Φ.Α. στο χρόνο είναι κυμαινόμενη, γεγονός που αποδεικνύεται από τις τροποποιήσεις, που έχει δεχτεί το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (Α.Π.Σ.) από την αρχική εφαρμογή του, το 1977 μέχρι σήμερα (Αγαλιανού 2014). Μολονότι το τρέχον Α.Π.Σ είναι καινοτόμο και προσπαθεί να ακολουθήσει τις εξελίξεις και τις ανάγκες των μαθητών/τριών, δε λαμβάνει υπόψη τα τρέχοντα προβλήματα, που αντιμετωπίζουν οι καθηγητές Φ.Α. ως προς τον περιορισμένο χρόνο διδασκαλίας του μαθήματος και τις ανεπαρκείς υποδομές των σχολείων, με αρνητικό αποτέλεσμα για το μάθημα, το Α.Π. να μην εφαρμόζεται με συνέπεια και ακρίβεια (ΙΕΠ, 2014)**.**

Τα παλαιότερα Α.Π.Σ της Φυσικής Αγωγής είχαν στόχο κυρίως την απόκτηση αθλητικών δεξιοτήτων, και κατά συνέπεια δεν ενθάρρυναν τη συμμετοχή όλων των παιδιών στο μάθημα της Φ.Α., (Papaioannou, Karastogiannidou, Theodorakis 2004). Σε αντίθεση με τα προηγούμενα, τα σύγχρονα σχολικά προγράμματα Φ.Α. έχουν σχεδιαστεί με την προοπτική της αύξησης των ημερήσιων επιπέδων σωματικής δραστηριότητας των παιδιών και των νέων (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 2014). Η φιλοσοφία της Φ.Α. παραμένει αμετάβλητη, καθώς οι στόχοι της παραμένουν σταθεροί και εξακολουθεί να έχει προτεραιότητα η ανάπτυξη των κινητικών δεξιοτήτων και μέσω αυτών η καλλιέργεια των φυσικών ικανοτήτων και η ενίσχυση της υγείας (Αγαλιανού 2014) με απώτερο στόχο για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης τη δια βίου άσκηση (Παππάς 2004: 51, Πατσαντάρας 2007: 51-52).

Ακολουθώντας τις νέες τάσεις, η καινοτομία δεν απουσιάζει από το μάθημα της Φ.Α., καθώς εφαρμόζονται καινοτόμα προγράμματα και δράσεις, με στόχο την ποιοτική αναβάθμιση και τον εκσυγχρονισμό του μαθήματος. Σε γενικότερο πλαίσιο, οι καινοτόμες δράσεις και δραστηριότητες εντάσσονται στη σχολική ζωή και διαφοροποιούν την εκπαιδευτική διαδικασία. Με τον όρο ¨Καινοτόμες Δράσεις¨ εννοούμε την οποιαδήποτε εφαρμογή στην διδακτική διαδικασία που χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία**.** Εκπαιδευτική καινοτομία μπορεί να είναι κάθε νέα ιδέα ή φιλοσοφία που εισάγει αλλαγές στη στάση και σε πρακτικές του Αναλυτικού Προγράμματος με συγκεκριμένους στόχους, ώστε να βελτιωθεί η υπάρχουσα κατάσταση (Johannessen, Olsen and Lumpkin 2001). Είναι αποτέλεσμα συνολικής δράσης μέσα από την οποία προάγονται νέες προσεγγίσεις και νέα διδακτικά μέσα (Σπυροπούλου και άλλοι 2008β).

Όσον αφορά στο μάθημα της Φ.Α., οι καινοτόμες δράσεις περιλαμβάνουν τα προγράμματα, που μπορούν να εφαρμοστούν κατά τη διάρκεια του συγκεκριμένου μαθήματος και χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία. Σε αυτό περιλαμβάνεται η διδασκαλία ενός νέου αθλήματος, η διεξαγωγή μιας υπαίθριας δραστηριότητας ή μιας αθλητικής διοργάνωσης στο σχολείο ή μεταξύ σχολείων (Ντάνης χ.χ.). Μέσα από αυτές τις δράσεις, δίνεται η ευκαιρία στους μαθητές/τριες να ανακαλύψουν νέες δεξιότητες, νέους τρόπους επικοινωνίας χωρίς ανταγωνισμό αλλά με δημιουργικότητα και φαντασία (Κωνσταντίνου χ.χ.). Οι μαθητές/τριες εξοικειώνονται με αφηρημένες έννοιες κι ευαισθητοποιούνται σε καίρια ζητήματα της καθημερινότητας από την υγεία στη φυσική άσκηση και από το περιβάλλον στον πολιτισμό (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα: Εκπαίδευση και Δια βίου Μάθηση 2014- 2020).

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την κοινωνική σημασία της Φ.Α. και τη θέση που ενέχει στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο. Αποτελεί μέρος μιας εν εξελίξει ποιοτικής έρευνας στο πλαίσιο της οποίας διαφαίνεται η σημαντικότητα των καινοτόμων προγραμμάτων, όπως το πρόγραμμα της Ολυμπιακής Παιδείας, και η ανάγκη για ενσωμάτωση και εφαρμογή ους στο μάθημα της Φ.Α. Τέλος, μέσα από την παρουσίαση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, αναδεικνύονται οι δυσκολίες, που αντιμετωπίζουν οι καθηγητές Φ.Α., καθώς διαφαίνεται και η στάση τους απέναντι στο Α.Π.Σ. και τα καινοτόμα προγράμματα.

Θεωρητική Συζήτηση

Η βιβλιογραφία για τα οφέλη της άσκησης και τη θετική συμβολή της στην καθημερινό τρόπο ζωής είναι πλούσια. Η μοναδικότητα αυτού του μαθήματος έγκειται στο γεγονός ότι η μάθηση και η προετοιμασία για έναν πιο υγιή τρόπο ζωής πραγματοποιείται βιωματικά μέσα από δομημένες και ειδικά σχεδιασμένες δραστηριότητες (Έκθεση Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, 2007). Είναι γνωστό ότι η τακτική φυσική δραστηριότητα μειώνει τις πιθανότητες για ασθένειες, ενισχύει την καλή διάθεση και αυξάνει την ποιότητα ζωής του ατόμου. Μέσα από την ενεργή συμμετοχή στο μάθημα της Φ.Α., επιτυγχάνεται η κατανόηση από τους μαθητές/τριες των ικανοτήτων τους και της σημαντικότητας των σωματικών δραστηριοτήτων και του αθλητισμού (Ennis, 1996**).** Πέρα από τα παραπάνω, πρέπει να επισημανθεί ότι η Φ.Α. δεν επικεντρώνεται μόνο στην φυσική κατάσταση και σωματική ανάπτυξη των παιδιών αλλά και στην ψυχοπνευματική ανάπτυξη κι εξέλιξη τους (Πρόγραμμα Σπουδών Κύπρου 2009, Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, 2009. Αυτό έχει ως θετικό αποτέλεσμα, από τη μια πλευρά, την ενίσχυση της μαθησιακής διαδικασίας και από την άλλη, την ομαλή ένταξη των μαθητών/τριών στην ομάδα (Θεοδωράκης, Τζιαμούρτας, Νάτσης και Κοσμίδου 2006, Kamberidou 2011). Σύμφωνα με τους Ningthoujam and Bhonde (2016), η ώρα της Φ.Α. αποτελεί διέξοδο για τα αρνητικά συναισθήματα, όπως το στρες, το άγχος, η κατάθλιψη, κλπ., με θετικό αποτέλεσμα η κοινωνική απομόνωση και οι παρεκκλίσεις να αμβλύνονται (Bailey 2005).

Αξιοσημείωτη είναι η έρευνα των Castelli, Hillman, Buck and Erwin (2007), κατά την οποία αποδεικνύεται ότι οι μαθητές/τριες, που είχαν καλύτερη απόδοση στα τεστ φυσικής κατάστασης, είχαν υψηλότερες βαθμολογίες στα μαθηματικά και την ανάγνωση. Αποτελεί λοιπόν μύθο το γεγονός ότι αν θυσιάσουμε μια ώρα Φ.Α. για μάθημα στην τάξη, θα βελτιωθεί η μαθησιακή απόδοση.

Ο αθλητισμός είναι θεσμός και έχει τη δική του κοινωνική δομή και τους δικούς του ιδιαίτερους κανόνες σε σχέση με τους άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Αντίστοιχα, στο μάθημα της Φ.Α. οι μαθητές/τριες λειτουργούν σε ένα οργανωμένο πλαίσιο δραστηριοτήτων, όπου επιδιώκεται η λήψη πρωτοβουλιών και αρμοδιοτήτων, η καλλιέργεια της αυτοπειθαρχίας, της αυτοπεποίθησης και της αποφασιστικότητας. Μέσα από το παιχνίδι και τις αθλοπαιδιές, αυξάνεται κι ενισχύεται η αυτοεκτίμηση και ο σεβασμός για το σώμα, η διερεύνηση των προσωπικών ορίων, η αυτενέργεια, η ανάληψη ευθυνών και η επίλυση προβλημάτων. Επιπλέον, ο αθλητισμός αποτελεί μέσο καλλιέργειας όχι μόνο των κινητικών δεξιοτήτων αλλά και των κοινωνικών δεξιοτήτων. Γενικότερα, αναπτύσσονται δεξιότητες ζωής, απαραίτητες σε όλα τα αναπτυξιακά στάδια. (Ningthoujam και and Bhonde, 2016; Πρόγραμμα Σπουδών Κύπρου 2000 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2007, Bailey 2005, 2006, Talbot 2001).

Επιπρόσθετα, κατά το μάθημα της Φ.Α. αναδεικνύονται σημαντικές κοινωνικές αξίες, όπως η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη, το ομαδικό πνεύμα, η ανεκτικότητα, το ευ αγωνίζεσθαι, η ευγενής άμιλλα, ο σεβασμός προς τον αντίπαλο και τους κανόνες, η καταπολέμηση κάθε είδους διακρίσεων, η ατομική υπευθυνότητα και το έντιμο παιγνίδι (fair play). Η έννοια της συλλογικότητας, η μετάβαση από το «εγώ» στο «εμείς», βρίσκει πρακτική εφαρμογή στο μάθημα της Φ.Α., το οποίο αποβλέπει στη συνεργασία και στην εκμάθηση επίλυσης και διαχείρισης των συγκρούσεων (Bailey 2005, Καμπερίδου 2012, Πατσαντάρας 2014: 141). Ο αθλητισμός αποτελεί όχι μόνο μέσο σωματικής αγωγής, εκτόνωσης και ψυχαγωγίας αλλά και μέσο ηθικής αγωγής (Bailey 2005).

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι η Φ.Α. αποτελεί σημαντικό μέσο για την ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση των μαθητών/τριών, καθώς η Φ.Α. απευθύνεται σε όλους τους μαθητές/τριες, ανεξάρτητα από τις ατομικές ιδιαιτερότητες (πάχος, ύψος) και τους εντάσσει κυρίως σε ομαδικές δραστηριότητες, όπου κυρίαρχη θέση έχει η ευγενής άμιλλα παρά ο ανταγωνισμός. Ειδικότερα, ο αθλητισμός παίζει καθοριστικό ρόλο για ορισμένες κοινωνικά ευαίσθητες ομάδες (παιδιά με αναπηρία, μετανάστες κλπ), καθώς μέσα από τις ομαδικές δραστηριότητες κατακτάται το αίσθημα του ανήκειν (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2007, Bailey 2005, 2006, Kamberidou 2012). Κατ' επέκταση, ο αθλητισμός παρέχει ευκαιρίες και συντελεί στην ανάπτυξη των ικανοτήτων για κοινωνική συνοχή (Bailey 2005, Αγαλιανού 2014).

Λαμβάνοντας υπόψη τους πολύπλευρους στόχους και τις βιωματικές δραστηριότητες, που μπορεί να επιτευχθούν στο μάθημα της Φ.Α., ο αθλητισμός μπορεί να συμβάλει θετικά όχι μόνο στα πλαίσια του σχολείου με τον περιορισμό της σχολικής διαρροής, αλλά και σε ευρύτερα κοινωνικά θέματα, όπως στη

μείωση της εγκληματικότητας των νέων, στη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους, στην υιοθέτηση θετικής στάσης απέναντι στη μόρφωση και στην παροχή ευκαιριών για ενεργητική συμμετοχή στα κοινά (Bailey 2005).

Στην Ελλάδα, η σημαντικότητα της Φ.Α. αναδεικνύεται, τα τελευταία τέσσερα έτη, με τη θεσμοθέτηση της Πανελλήνιας Ημέρας Σχολικού Αθλητισμού, την πρώτη Δευτέρα του Οκτωβρίου κάθε σχολικού έτους από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (Υπουργική Απόφαση 143571/Γ4/10-09-2014). Την ημέρα αυτή διεξάγονται αθλητικές εκδηλώσεις σε όλες τις σχολικές βαθμίδες της χώρας. Οι δραστηριότητες είναι βιωματικές και έχουν έναν κεντρικό θεματικό άξονα, που αφορά το ευρύτερο μαθησιακό και συμπεριφορικό πεδίο («Ρατσισμός και Διαφορετικότητα, όλοι διαφορετικοί όλοι ίσοι», 2014)· «Σχολικός Αθλητισμός – Συμμετέχω και μαθαίνω τα Ολυμπιακά Ιδεώδη μέσα από τα Ολυμπιακά και τα Παραολυμπιακά Αθλήματα», 2015· «Νοιώσε τη χαρά της άθλησης χωρίς το άγχος της νίκης και το φόβο της αποτυχίας: Αθλητισμός- Δικαίωμα για όλους, 2016· ¨Αθλούμαι – Χαράζω το Μέλλον¨, 2017) (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, 2014, 2015, 2016, 2017).

Στο πλαίσιο αυτής της διοργάνωσης περιλαμβάνονται ενδοσχολικοί αγώνες αθλοπαιδιάς και συνδυάζονται με προβολές ταινιών σχετικής θεματολογίας, όπως η βία, ο ρατσισμός, ο κοινωνικός αποκλεισμός, τα ολυμπιακά ιδεώδη, τα δικαιώματα του παιδιού και η ισότητα., με διαδραστική συζήτηση και αναστοχασμό. (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων 2017). Ο θεσμός αυτός, επίσης, αναδεικνύει τη φιλοσοφία ότι οι σχολικές μονάδες αποτελούν σύγχρονα «Κοινωνικά Σχολεία» από την έναρξη της σχολικής χρονιάς, Η ενίσχυση του συγκεκριμένου στόχου επιδιώκεται με την πρόσκληση εξωτερικών φορέων όπως των τοπικών αρχών, του τοπικού τύπου, των γονέων κλπ., προκειμένου να παρακολουθήσουν τις εκδηλώσεις του κάθε σχολείου (Δια θεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών - Δ.Ε.Π.Π.Σ 2003).

Παρ’ όλες τις προσπάθειες του Υπουργείου Παιδείας να ενισχύσει το μάθημα της Φ.Α. προωθώντας τις αθλητικές δράσεις στα σχολεία, τα τελευταία χρόνια έχει παρατηρηθεί συρρίκνωση του μαθήματος της Φ.Α. και συνεχής υποβάθμισή του, καθώς σύμφωνα με το ΦΕΚ Β΄1324/11-5-2016, επήλθε μείωση των ωρών διεξαγωγής του μαθήματος. Αυτό έχει ως αρνητικό αποτέλεσμα για τους μαθητές/τριες, να προάγεται ένας πιο καθιστικός τρόπος ζωής στο σχολείο και να αμβλύνεται η κινητική τους δραστηριότητα, ιδιαίτερα μετά την Ε’ δημοτικού. (Διγγελίδης Κάμτσιος και Θεοδωράκης 2007).

Πέρα από την Πανελλήνια Ημέρα Αθλητισμού και τους σχολικούς αγώνες, τους οποίους η κάθε Διεύθυνση Εκπαίδευσης μπορεί να διοργανώνει, η Φ.Α. περιορίζεται στα πλαίσια του ωρολογίου σχολικού προγράμματος. Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με την περίοδο προετοιμασίας και τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων, στην Αθήνα το 2004, κατά την οποία για πρώτη φορά υλοποιήθηκε ένα καινοτόμο και αυτόνομο πρόγραμμα σχετικά με τη Φ.Α., το πρόγραμμα της Ολυμπιακής Παιδείας (1999-2005). Στόχος ήταν να προάγει το ολυμπιακό πνεύμα μέσα από βιωματικές δράσεις με θετικό αποτέλεσμα να κινήσει το ενδιαφέρον των μαθητών/τριών για τον αθλητισμό και το ολυμπιακό κίνημα. Οδήγησε στη βαθειά κατανόηση των ηθικών αρχών και αξιών του Ολυμπισμού (τίμιο παιχνίδι, σεβασμός κανόνων, αντιπάλων κλπ), στην προώθηση του εθελοντισμού και στη μείωση των φαινομένων βίας του αθλητισμού. Μέσα από τις δραστηριότητες του προγράμματος ενισχύθηκαν οι αξίες, η φιλία, το ευ αγωνίζεσθαι, η συνεργασία και το ομαδικό πνεύμα, αξίες που προωθεί γενικότερα ο αθλητισμός (Γραμματικόπουλος, Κουστέλιος, Τσιγγίλης, Θεοδωράκης, 2007).

Είναι αξιοσημείωτη η νεωτερικότητα και η καινοτομία, που χαρακτήριζε το πρόγραμμα της Ολυμπιακής Παιδείας. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα ακολούθησε τα βασικά χαρακτηριστικά των καινοτόμων εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Αναλυτικότερα, ακολουθήθηκε μια ολιστική προσέγγιση της μαθησιακής διαδικασίας. Η αξιοποίηση της βιωματικής εμπειρίας, η αρχή της ομαδικής συνεργασίας και τα σχέδια εργασίας, τα λεγόμενα projects, πλαισίωσαν την εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπρόσθετα, βασικές αρχές της διδασκαλίας του προγράμματος ήταν ο μη αποκλεισμός κανενός μαθητή και καμιάς μαθήτριας από τις δραστηριότητες και η παροχή ίσων ευκαιριών (ισονομία). Σε αυτό συνέβαλε και η εφαρμογή διαπολιτισμικών προσεγγίσεων και προσαρμογών στις διάφορες πολιτισμικές κουλτούρες (Κιουμουρτζόγλου και άλλοι 2001). Έτσι, ήταν εφικτή η διαφοροποίηση και η προσαρμογή των

δραστηριοτήτων ανάλογα με το επίπεδο και τις ικανότητες των μαθητών/τριών (Kirk 2005, Siedentop and Tannehill 2000).

Το πρόγραμμα δημιούργησε έναν πιο ελκυστικό και καινοτόμο τρόπο διδασκαλίας με θετικό αποτέλεσμα να αναβαθμιστεί η ποιότητα και η αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού έργου. Ήταν μια ευκαιρία να συνεργαστούν πολλές ειδικότητες μαζί προκειμένου να διοργανωθούν οι διάφορες εκδηλώσεις, πράγμα που ενίσχυσε τη διαθεματικότητα και την ευρεία μετάδοση γνώσεων στους μαθητές/τριες. Επιπρόσθετα, η διαθεματική διδασκαλία πλαισιώθηκε με «κινητικές, εικαστικές και θεωρητικές προσεγγίσεις» (Γραμματικόπουλος, Κουστέλιος, Τσιγγίλης και Θεοδωράκης 2007).

Επιπλέον, έχει αποδειχθεί ότι τα καινοτόμα προγράμματα συμβάλλουν θετικά στην ανάδειξη της σημαντικότητας της άσκησης, καθώς μέσα από τις βιωματικές προσεγγίσεις, που εφαρμόζονται, αναπτύσσονται, με ευχάριστο και προσιτό τρόπο οι κινητικές και κοινωνικές δεξιότητες των μαθητών/τριών (Metzler 2000). Οι μαθητοκεντρικές προσεγγίσεις συμβάλλουν σημαντικά στην αύξηση της παρακίνησης των μαθητών/τριών για συμμετοχή στην Φ.Α. καθώς και στην υιοθέτηση θετικής στάσης προς την άσκηση και εκτός σχολείου με επακόλουθο την εκπλήρωση του απώτερου στόχου της Φ.Α. για δια βίου άσκηση (Chung and Phillips 2002).

Δεν πρέπει να παραλειφθεί ότι τα καινοτόμα προγράμματα, όπως η Ολυμπιακή Παιδεία (1999-2005), συμβάλλουν στην ευαισθητοποίηση των μαθητών/τριών σε κοινωνικά θέματα (πρότυπα, ανθρώπινα δικαιώματα, βία, ρατσισμό) και στην εκμάθηση διαχείρισης συγκρούσεων με θετικό αποτέλεσμα να μειωθούν οι εντάσεις και οι συγκρούσεις στα σχολεία (Γραμματικόπουλος, Κουστέλιος, Τσιγγίλης και Θεοδωράκης, 2007, Πατσαντάρας 2014). Κατά συνέπεια, οι καινοτόμες δράσεις αποτελούν έναν τρόπο πρόληψης και αντιμετώπισης επιθετικών συμπεριφορών, καθώς συμβάλλουν στην ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση των μαθητών/τριών, ιδιαίτερα των ευαίσθητων κοινωνικά ομάδων (παιδιά με αναπηρία, μετανάστες κλπ), στη συνεργασία, στην διαχείριση και στην επίλυση συγκρούσεων (Κιουμουρτζόγλλο και άλλοι 2001, Καμπερίδου 2012) καθώς και στη δημιουργία κοινωνικής συνοχής (Αγαλιανού 2014).

Άξιο παρατήρησης είναι ότι η ελληνική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη όσον αφορά στην εφαρμογή και τη βιωσιμότητα των αναλυτικών και καινοτόμων προγραμμάτων (Κέλλης 2005). Προκειμένου λοιπόν να γίνει βαθειά διερεύνηση των καινοτόμων δράσεων στη Φ.Α, αρχικά πραγματοποιήθηκε μια προκαταρκτική μελέτη σχετικά με το πρόγραμμα ¨Ολυμπιακή Παιδεία¨. Έγινε σκόπιμη δειγματοληψία κατά την οποία επιλέχθηκαν τυχαία πέντε εκπαιδευτικοί Φ.Α. Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, με κριτήριο να έχουν υλοποιήσει το καινοτόμο πρόγραμμα της Ολυμπιακής Παιδείας. Για τη συλλογή των ερευνητικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ημιδομημένης συνέντευξης.

Με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα, προέκυψαν επτά βασικοί θεματικοί άξονες, στους οποίους στηρίχτηκε η ανάλυση των συνεντεύξεων. Οι άξονες αυτοί είναι: α) οι στόχοι του προγράμματος της Ολυμπιακής Παιδείας, β) το περιεχόμενο και η δομή του προγράμματος, γ) το υλικό που χρειάστηκε για την εφαρμογή του προγράμματος, δ) οι σχέσεις των εκπαιδευτικών Φ.Α. με τη διοίκηση, τους συναδέλφους και τους/τις μαθητές/τριες, ε) οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην υλοποίηση του προγράμματος, στ) η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών Φ.Α. σχετικά με το πρόγραμμα της Ολυμπιακής Παιδείας και τα καινοτόμα προγράμματα και τέλος ζ) οι απόψεις και οι στάσεις των εκπαιδευτικών Φ.Α. σχετικά με το συγκεκριμένο θεσμό, το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Φ.Α. και τα καινοτόμα προγράμματα.

Από την ανάλυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων προέκυψε ότι οι στόχοι του προγράμματος εκπληρώθηκαν από τους εκπαιδευτικούς. Είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι η ύπαρξη πάντα ενός κυρίαρχου στόχου για την καλύτερη οργάνωση και αποτελεσματικότητα ενός προγράμματος είναι απαραίτητη, καθώς οι πολλοί και επιμέρους στόχοι μπορούν να αποπροσανατολίσουν τον εκπαιδευτικό από έναν πετυχημένο σχεδιασμό του προγράμματος (Παπαϊωάννου, Θεοδωράκης και Γούδας 2003, Ζουνχιά 2000).

Ωστόσο, οι συνεντευξιαζόμενοι τόνισαν ότι δεν πραγματοποιήθηκε ποσοτική εκτίμηση και αξιολόγηση της επίτευξης των στόχων του προγράμματος, έτσι ώστε να αναδειχθεί ο πραγματικός αντίκτυπος του προγράμματος στους μαθητές/τριες των σχολείων του κέντρου και της περιφέρειας. Επιπλέον, δήλωσαν

την ανάγκη για πλήρη καταγραφή και ανακοινοποίηση των αποτελεσμάτων του προγράμματος αναλυτικά ως προς την διδακτική προσέγγιση, τη συνεργασία των σχολείων και των φορέων, τη δεκτικότητα των μαθητών/τριών και τις δυσκολίες, που συνάντησαν στην υλοποίηση του προγράμματος.

Αξιοσημείωτη ήταν η παρατήρησή των εκπαιδευτικών ότι το συγκεκριμένο καινοτόμο πρόγραμμα αποτέλεσε, από τη μια πλευρά, έναυσμα για συμμετοχή σε αθλητικές κι εθελοντικές δράσεις, ακόμα και εκτός του σχολικού πλαισίου, και από την άλλη, ήταν μέσο πρόληψης βίας και συγκρούσεων μεταξύ των μαθητών/τριών. Οι μαθητοκεντρικές μέθοδοι διδασκαλίας οδήγησαν τους μαθητές/τριες στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και στην ευαισθητοποίηση σε κοινωνικά θέματα (πρότυπα, ανθρώπινα δικαιώματα, βία, ρατσισμό) (Κιουμουρτζόγλου και άλλοι 2001).

Παρόλη τη σπουδαία κοινωνική σημασία του προγράμματος, με τη λήξη της χρηματοδότησής του, προέκυψε η αιφνίδια διακοπή του (Κέλλης 2005). Μολονότι η πολιτεία είχε επενδύσει σε πόρους και δυναμικό, δεν πραγματοποιήθηκε ανατροφοδότηση και συστηματική μελέτη για τη βιωσιμότητα του προγράμματος. Δεν υπήρξε όραμα για την καλλιέργεια νοοτροπίας φιλικής προς τον αθλητισμό, τις αξίες και τον Ολυμπισμό. Πράγματι, οι εκπαιδευτικοί αντιδρούν στην υλοποίηση ορισμένων προγραμμάτων, διότι κάποιες φορές τα προγράμματα εκτελούνται αιφνιδιαστικά και με ταχύ ρυθμό (Παπακωνσταντίνου 2005).

Σύμφωνα με την έρευνα των Han and Weiss (2005), όταν πληρούνται οι προϋποθέσεις υλοποίησης καινοτόμων προγραμμάτων (επαρκές υλικό, διδακτικός χρόνος, ανατροφοδότηση, υποστήριξη προγράμματος από τη διεύθυνση, τους συναδέλφους και τους/τις μαθητές/τριες), οι εκπαιδευτικοί μπορούν να πιστέψουν σε ένα πρόγραμμα και να το υποστηρίξουν, ώστε να είναι αποτελεσματικό. Με αυτόν τον τρόπο, επίσης, αμβλύνονται οι πιθανότητες εγκατάλειψης του προγράμματος από τους εκπαιδευτικούς.

Βασική προϋπόθεση για επιτυχία της καινοτομίας είναι ο κατάλληλος σχεδιασμός, η δημιουργία δημοκρατικού κλίματος, η συνεχής επαγγελματική ανάπτυξη, η μείωση των προβλημάτων και η αξιοποίηση της τεχνολογίας (Στυλιανίδης 2008). Επίσης, ένα πρόγραμμα για να είναι αποτελεσματικό και βιώσιμο, πρέπει να χαρακτηρίζεται από ευελιξία και προσαρμοστικότητα καθώς και να εφαρμόζεται σταθερά στο πέρασμα του χρόνου με ελάχιστους, αλλά επαρκείς πόρους (Adelman and Taylor 2003).

Λαμβάνοντας υπόψη, τα λεγόμενα των εκπαιδευτικών Φ.Α. για το περιεχόμενο του προγράμματος της Ολυμπιακής Παιδείας, χαρακτηρίστηκε ιδιαίτερα εκτενές και καινούριο για τα δεδομένα των καθηγητών Φ.Α. Οι εκπαιδευτικοί αφ' ενός διεύρυναν τους ορίζοντές τους, αφ' ετέρου δεν είχαν διδαχθεί, μέχρι τότε, τις νέες προσεγγίσεις και μεθόδους διδασκαλίας και καλούνταν να τις εφαρμόσουν μετά από μια εβδομαδιαία επιμόρφωση, με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτή η ορθή διεξαγωγή του προγράμματος από όλους τους εκπαιδευτικούς.

Οι καθηγητές Φ.Α. καλούνταν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους τις δυσκολίες υλοποίησης του προγράμματος χωρίς αντίκρισμα. Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών Φ.Α. συνάντησε δυσκολίες στη συνεργασία με τους διευθυντές και τους συναδέλφους γυμναστές, ιδιαίτερα στην έναρξη του προγράμματος, εφόσον το πρόγραμμα της Ολυμπιακής Παιδείας ήταν ένα πρωτόγνωρο πρόγραμμα για όλους. Επιπρόσθετα, το γεγονός ότι ο χρόνος μεταλαμπάδευσης της Ολυμπιακής Ιδέας ήταν περιορισμένος (μία με δύο ώρες την εβδομάδα), και η υλοποίηση του διεξαγόταν σε τρία με τέσσερα σχολεία παράλληλα, υποβάθμιζε την αξία και την ποιότητα του προγράμματος. Μία επιπλέον δυσκολία στην εφαρμογή του προγράμματος ήταν η έλλειψη αθλητικού υλικού, γεγονός που ασκούσε σημαντική επίδραση στην αποτελεσματικότητα του προγράμματος. Κατά συνέπεια, ήταν αναγκαία η προσαρμογή του σχεδιασμού του μαθήματος ανάλογα με το διαθέσιμο υλικό (Ζούνχια 2000:97).

Σύμφωνα με τις δηλώσεις των εκπαιδευτικών Ολυμπιακής Παιδείας, εκδηλώθηκε ιδιαίτερη προθυμία, όσον αφορά στην εφαρμογή νέων και καινοτόμων προγραμμάτων και μάλιστα πρότειναν ότι είναι αναγκαία η ενσωμάτωσή τους στο μάθημα της Φ.Α. Έθεσαν, όμως, βασική προϋπόθεση υλοποίησης αντίστοιχων προγραμμάτων, την επαρκή, συστηματική και κατάλληλη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και

την παροχή υποδομών, προκειμένου τα προγράμματα να υλοποιηθούν ορθά και να έχουν ένα αξιολογήσιμο αποτέλεσμα.

Μέσα από τις συνεντεύξεις έγινε αντιληπτή όχι μόνο η ανάγκη και η διάθεση των καθηγητών Φ.Α. για αναδιάρθρωση και βελτίωση του μαθήματος της Φ.Α. αλλά συγχρόνως και η απογοήτευση ότι οποιαδήποτε δράση κι αν γίνεται στο συγκεκριμένο μάθημα δεν είναι ολοκληρωμένη, είναι χωρίς συνέχεια και χωρίς όραμα για το μέλλον. Όλα γίνονται στο βωμό των χρηματοδοτήσεων και της συμπλήρωσης ωραρίου. Πολλές φορές, το εκπαιδευτικό έργο εκτελείται διεκπαιρεωτικά με αρνητικό αντίκτυπο σε αυτούς που λαμβάνουν τη γνώση, δηλαδή στους μαθητές/τριες. Με αυτόν τον τρόπο δεν είναι εφικτή η αλλαγή των στάσεων και συμπεριφορών για περισσότερη σωματική άσκηση.

Σύμφωνα με τον Duke (2004) βασική προϋπόθεση για να επέλθει η αλλαγή από την πλευρά του εκπαιδευτικού είναι ο τελευταίος να ακολουθεί τις αλλαγές των στόχων ενός προγράμματος, να προσαρμόζεται στις μεταβολές των συνθηκών διδασκαλίας και στις εκάστοτε ανάγκες των μαθητών/τριών. Πέρα από την πρόθεση και την προσπάθεια του εκπαιδευτικού να ανταποκριθεί στις αλλαγές, καθίσταται απαραίτητη η υποστήριξη αυτής της διαδικασίας τόσο από τις σχολικές μονάδες όσο και από την πολιτεία, έτσι ώστε να αποβεί αποτελεσματική.

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας, είναι αναμφισβήτητη η σημασία της Φ.Α. στην εκπαίδευση και ο εμπλουτισμός της με νέα στοιχεία ή προγράμματα, προκειμένου να συμβαδίσει με τις νέες τάσεις κι εξελίξεις της νέας γενιάς. Με βάση τα μέχρι τώρα ερευνητικά δεδομένα**,** προτείνεται η αναδιαμόρφωση του σχολικού προγράμματος σχετικά με το μάθημα της Φ.Α., προκειμένου να είναι εφικτό να εφαρμοστούν καινοτόμες δράσεις με απώτερο σκοπό όχι μόνο τη δια βίου άσκηση αλλά και την ανάδειξη και την υιοθέτηση από τους μαθητές/τριες κοινωνικών αξιών. Το σχολείο οφείλει να επαναπροσδιορίσει τους στόχους του, να αναδιαρθρώσει τους ρόλους, τη δομή και τη λειτουργία του. Γι’ αυτό και είναι απαραίτητη η αναθεώρηση των Α.Π.Σ. και η υλοποίηση τους από κατάλληλα εκπαιδευμένους καθηγητές Φ.Α. (Ningthoujam and Bhonde 2016).

Σύμφωνα με τον Ennis (1996) καθίσταται απαραίτητος ο εκσυγχρονισμός του Αναλυτικού Προγράμματος της Φ.Α, έτσι ώστε να είναι προσαρμοσμένο στην κοινωνία της ηθικής κρίσης. Ακόμα, επισημαίνεται η ένταξη νέων προγραμμάτων στη Φ.Α., προκειμένου να προαχθούν οι αξίες και τα αθλητικά ιδεώδη. Διαφορετικά, χωρίς την ύπαρξη σημαντικών προσπαθειών για μεταρρύθμιση των αθλητικών πρακτικών στα σχολεία, οι κοινωνικές διακρίσεις θα συνεχιστούν και θα αφιερώνεται λιγότερος χρόνος και πόροι στο σχολείο.

Καθοριστικό ρόλο στην προώθηση και υλοποίηση των προγραμμάτων κατέχει ο εκπαιδευτικός Φ.Α. Γι’ αυτό το λόγο, καθίσταται απαραίτητη η συστηματική κατάρτιση και επιμόρφωσή του, προκειμένου να εντάξει στοιχεία του προγράμματος της Ολυμπιακής Παιδείας, σύμφωνα με τις «Οδηγίες για τη διαχείριση της διδακτέας ύλης του μαθήματος της Φυσικής Αγωγής στο Δημοτικό Σχολείο» (2016).

Εν κατακλείδι, μολονότι υπάρχουν πολλές έρευνες στην διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τις καινοτόμες δράσεις και τα προγράμματα στη Φ.Α., η ελληνική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη σχετικά με την εφαρμογή και συμβολή των καινοτόμων δράσεων στη Φ.Α. (Κέλλης, 2005). Γι’ αυτό το λόγο προτείνεται η διεξαγωγή περισσότερων ερευνών στα ελληνικά σχολεία σχετικά με την ένταξη προγραμμάτων στο μάθημα της Φ.Α. και την αποτελεσματικότητα τους.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αγαλιανού, Ο. (2014). *Η Φυσική Αγωγή ως μέσο κοινωνικής συνοχής. 2ο Συνέδριο ¨Νέος Παιδαγωγός¨*, 23 & 24 Μαΐου 2015, Αθήνα, σσ. 2343-2350.

Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (2014). «Νέο Σχολείο (Σχολείο 21ου αι.) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ)

Γραμματικόπουλος, Β., Κουστέλιος, Α. Τσιγγίλης, Ν. και Θεοδωράκης, Ι. (2007). Ανάπτυξη ερωτηματολογίου αξιολόγησης καινοτόμων προγραμμάτων Φυσικής Αγωγής. *Περιοδικό Διοίκησης Αθλητισμού και Αναψυχής,* Τεύχος 1, Νο 1, 15-29.

Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών – Δ.Ε.Π.Π.Σ. 2003) (ΦΕΚ 304/13-3-2003, τ. Β΄) http://www.pi-schools.gr/programs/depps/ (Τελευταία Πρόσβαση: 12/09/2016)

Διγγελίδης, Ν., Κάμτσιος, Σ., & Θεοδωράκης, Ι. (2007). Σωματική δραστηριότητα, στάσεις προς την άσκηση, αντίληψη εαυτού, διατροφικές συνήθειες και δείκτης μάζας σώματος μαθητών δημοτικού σχολείου. *Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή & τον Αθλητισμό.* Τεύχος 5, Νο 1, 27-40.

Έκθεση Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (2007). Σχετικά με το ρόλο του αθλητισμού στην παιδεία (2007/2086(INI)). Επιτροπή Πολιτισμού και Παιδείας Εισηγητής: Pal Schmit.

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα: Εκπαίδευση και Δια βίου Μάθηση, 2014- 2020. *Το Νέο Σχολείο.*http://www.edulll.gr/?page_id=7 (Τελευταία Πρόσβαση: 5/12/2017).

Θεοδωράκης, Ι., Τζιαμούρτας, Α., Νάτσης, Π., & Κοσμίδου Ευ. (2006) *Φυσική Αγωγή Α Β Γ Γυμνασίου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-C108/378/2517,9723/ (Τελευταία Πρόσβαση: 15/9/2016)

Ζουνχιά, Κ., (2000). *Φυσική Αγωγή στο Δημοτικό Σχολείο. Προς τη «δια βίου» άσκηση*. Αθήνα: Αθλότυπο., σσ. 97.

Καμπερίδου, Ει. (2012). *Κοινωνικό φύλο, κοινωνικό κεφάλαιο, πολυπολιτισμικότητα και αθλητισμός*. Αθήνα: Τελέθριον

Κέλλης, Η. (2005). *Μελέτη βιωσιμότητας προγράμματος Ολυμπιακής Παιδείας.* Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διατριβή. Τ.Ε.Φ.Α.Α., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Κιουμουρτζόγλου, Ε., Θεοδωράκης, Ι., Αυγερινός, Α., Κελλης, Η., Παπαχαρίσης, Β., Χασάνδρα, Μ., Αρβανιτάκη, Ν., Γουναρίδης, Σ., και Μάκρας, Σ. (2001*). Ολυμπιακή Εκπαίδευση: Από την θεωρία στην πράξη.* Αθήνα: Λιβάνη.

Κολοβελώνης, Α. (2006*). Ο καθηγητής φυσικής αγωγής ως παράγοντας αλλαγής και καινοτομίας. Από τη θεωρεία στην πράξη.* Εκπαίδευση & Επιστήμη, Νο 3, σσ. 313-323

Ντάνης, (χ.χ.) Ένταξη καινοτόμων δράσεων στον προγραμματισμό της Φυσικής Αγωγής http://users.sch.gr/adanis/Seminars/KainoDras/kainotomiesFA.pdf (Τελευταία Πρόσβαση:11/10/ 2017)

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, (2009). Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Φυσικής Αγωγής. http://www.pi-schools.gr/programs/depps/ (Τελευταία Πρόσβαση: 12/09/2016)

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, (2009). Πρόγραμμα Σπουδών: Φυσική Αγωγή, Κύπρος www.paideia.org.cy/upload/analytika_programmata_2010/19.fisikiagogi.pdf (Τελευταία Πρόσβαση: 12/09/2016)

Παπαϊωάννου, Α. Θεοδωράκης, Ι. και Γούδας, Μ. (2003)**.** *Για μια Καλύτερη Φυσική Αγωγή*. Εκδ. Χριστοδουλίδη, Θεσσαλονίκη.

Παπακωνσταντίνου, Π. (2005). *Εκπαιδευτικό έργο και αξιολόγηση στο σχολείο.* Μεταίχμιο, Αθήνα.

Παππάς, Χ. (2002). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, σσ. 51-10.

Πατσαντάρας, Ν. (2014). *Αθλητισμός και Κοινωνιολογική Σκέψη.* Εκδ. Τελέθριο, Αθήνα, σσ.

Πατσαντάρας, Ν. (2007). *Το Ολυμπιακό Φαινόμενο.* Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σσ. 51-52

Σπυροπούλου, Δ., Αναστασάκη, Α., Δεληγιάννη, Δ., Κούτρα, Χ., Λουκά, Ε., Μπούρας, Σ. (2008β). Καινοτόμα προγράμματα στην εκπαίδευση (3). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Στο Φραντζή, Π., & Χολέβας Ν.-*4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εκπαίδευσης* 20-22 Ιουνίου 2014 «*Οι συναντήσεις - συμβόλαιο των εκπαιδευτικών που εκπονούν προγράμματα Αγωγής Υγείας με θεματική τον Σχολικό Εκφοβισμό και την Ψυχική Υγεία και η συμβολή τους στη βελτίωση των σχέσεων των μαθητών»* http://dx.doi.org/10.12681/edusc.418

Στυλιανίδης, Μ. (2008). *Το Σχολείο του Μέλλοντος: Στρατηγική πρόγνωση και σχεδιασμός.* Αθήνα: Γρηγόρη.

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, (2014). «Θεσμοθέτηση Πανελλήνιας Ημέρας Σχολικού Αθλητισμού. Υπουργική Απόφαση: 143571/Γ4/10-09-2014 http://dipe.koz.sch.gr/cms/attachments/article/1408/04_THEMA.pdf (Τελευταία Πρόσβαση: 20/10/2017)

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, (2015). «2η Πανελλήνια Ημέρα Σχολικού Αθλητισμού». archive.minedu.gov.gr/publications/.../150911_imera_sxolikou_athlitismoy.doc (Τελευταία Πρόσβαση: 20/10/2017)

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, (2016). «3η Πανελλήνια Ημέρα Σχολικού Αθλητισμού». https://www.esos.gr/arthra/46292/ypoyrgeio-panellinia-imera-sholikoy-athlitismoy-i-deytera-3-oktovrioy-2016 (Τελευταία Πρόσβαση: 20/10/2017)

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, (2016). Ωρολόγιο Πρόγραμμα Ενιαίου Τύπου Ολοήμερου Δημοτικού Σχολείου. Υπουργική Απόφαση Φ 12/657/70691/Δ1/2016 - ΦΕΚ 1324/Β/11-5-2016 (Τελευταία Πρόσβαση: 20/10/2017)

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, (2016). «Οδηγίες για τη διαχείριση της διδακτέας ύλης του μαθήματος της Φυσικής Αγωγής στο Δημοτικό Σχολείο»

https://www.minedu.gov.gr/images/e3orthologismos.pdf

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, (2017). «4η Πανελλήνια Ημέρα Σχολικού Αθλητισμού 2017-2018».

https://edu.klimaka.gr/scholikes-drasthriothtes/2459-hmera-sxolikou-athlitismou.html (Τελευταία Πρόσβαση: 20/10/2017)

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Adelman, H.S. and Taylor, L. (2003).On sustainability of project innovations systemic change. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, Vol.14, pp. 1-25.

Bailey, R. (2005). Evaluating the relationship between physical education, sport and social inclusion. *Educational Review,* Vol. 57, No 1.

Bailey, R. (2006). Physical Education and Sport in Schools: A Review of Benefits and Outcomes. *Journal of School Health,* Vol.76, No 8.

Castelli, Dm, Hillman, CH, Buck Sm. and Erwin, He. (2007). Fitness and academic achievement in third- and fifth-grade students. *Journal Sport Exercise Psychology,* Vol. 29, No 2, pp.239-52.

Chung, M. and Phillips, D.A (2002).The relationship between attitude toward physical education and leisure-tine exercise in high school students.*Indianapolis*, Vol. 59, No 3, pp. 126.

Duke, D. L. (2004). *The challenges of educational change*. NY: Pearson.

Ennis, C. D. (1996). Students' Experiences in Sport-Based Physical Education: More Than Apologies are Necessary. *Quest*, Vol.48, No 4, pp. 453-456.

Han, S.S. and Weiss, B. (2005). Sustainability of Teacher Implementation

of School-Based Mental Health Programs. *Journal of Abnormal Child Psychology,* Vol. *33*, No 6, pp. 665–679.

*Johannessen, J.A.***,** *Olsen***,** B. and *Lumpkin***,** G.T. **(***2001***).** "Innovation as newness: what is new, how new, and new to whom?".*European Journal of Innovation Management,* Vol.*4* (1), 20-31.

Kamberidou, I. (2011). "Athlete Activism and Peace Education: Bridging the Social Inequality Gap through Sports". *NEBULA, a journal of Multidisciplinary Scholarship, Australia.*

Kamberidou**,** I. (2012). New Realms of Agency: Promoting Peace Education and Gender Equity through Sport. *Sport Science and Physical Education*, [Ed. LuminitaGeorgescu], *Encyclopedia of Life Support Systems***,** Eolss Publishers, Oxford, UK.Developed under the Auspices of UNESCO.

Kirk, D. (2005). Physcial education, youth sport and lifelong participation: the importance of early lerning experiences*. European Physcial Education Review*, Vol.11, pp. 239-255.

Metzler, M. (2000). *Instructional Models for physical Education*. NewYork: Allyn andBacon.

Ningthoujam, R. and Bhonde, P. (2016). Role of PE program in prevention of suicide among youth and children: A conceptual approach. *International Journal of Physical Education and Sports,* Vol.1, No 2, pp. 16-23.

Papaioannou, A., Karastogiannidou, C., and Theodorakis, Y. (2004). Sport involvement, sport violence and health behaviours of Greek adolescents. *The European Journal of Public Health*, Vol.14, No 2, pp. 168-172.

Siedentop, D. (2002) Junior sport and the evolution of sport cultures. *Journal of Teaching in Physical Education*, Vol.21, pp. 392-401.

Talbot, M. (2001). The case for physical education, in, sport and social inclusion.: G. Doll-Tepper and D. Scoretz (Eds), World Summit on Physical Education (Berlin, ICSSPE).

Αμφιλεγόμενοι χώροι: Εκπαίδευση, καταναλωτισμός και η τάξη των διανοούμενων στη μετανεωτερικότητα

Θάνος Γκαραγκούνης,[α]

[α] International School of Paphos

Περίληψη

Προτείνω σε αυτό το άρθρο, ότι οι διανοούμενοι, εδώ ιδωμένοι σαν μια αμαρτία της καταναλωτικής κοινωνίας, έχουν χάσει τον 'οργανικό' τους ρόλο που παρουσιάστηκε από τον Gramsci και εισήλθαν σε μια εποχή όπου διάφοροι εμπειρογνώμονες, τεχνικοί και ειδικοί καθορίζουν τους όρους στην βάση των οποίων το άτομο και το υποκείμενο της Μετανεωτερικότητας υλοποιούνται. Ο Norbert Elias στο βιβλίο του *Η Διαδικασία του Πολιτισμού* πολύ χρήσιμα, υποστήριξε την άποψη ότι η κουλτούρα και ο πολιτισμός δεν είναι άσχετες έννοιες με την ευρύτερη καπιταλιστική και Διαφωτιστική διαδικασία που έλαβε χώρα στην Γαλλία και τη Γερμανία στην στροφή του 17^{ου} αιώνα · και ότι η κουλτούρα και από εδώ και η εκπαίδευση, είναι χαρακτηριστικά που οφείλουν να ιδωθούν ως νέοι τρόποι κοινωνικής διαίρεσης, διαχωρισμού και διάκρισης –και μερικές φορές ως αντίσταση απέναντι στην παραδοσιακή εξουσία μιας Κρατικής ιεραρχίας. Για να καταλάβουμε τις διαδικασίες διάκρισης και αποκλεισμού που οι μεταμοντέρνοι διανοούμενοι αντιμετωπίζουν σήμερα, συμβουλεύομαι τρία κείμενα που ακτινοβολούν διάφορες εκδόσεις μιας τέτοιας 'περίσσειας': α) Πρώτον, ασχολούμαι με την *πειθαρχική εξουσία* του Michel Foucault ώστε να υποστηρίξω την άποψη ότι η εξουσία είναι γνώση · β) Δεύτερον, ακολουθώ την πρόταση του Zygmunt Bauman ότι ο καταναλωτισμός είναι ένα καθεστώς *ελεγχόμενης ευτυχίας* και *άμεσης ικανοποίησης*, εντός της οποίας οποιαδήποτε 'χαρακτηριστικό οικονομικής ταξικής' προέλευσης είναι αρκούντως αλλοιωμένο και 'ακυρωμένο' · και γ) Τέλος, αναλαμβάνω να εξηγήσω τη θεωρία του Jacques Derrida περί *αξία χρήσης* που προσφέρει μια διαυγέστερη κατανόηση της καταναλωτικής κοινωνίας και του λόγου εξαιτίας του οποίου η παραδοσιακή πολιτικο-οικονομική ανάλυση και η Μαρξιστική οικονομική αποτυγχάνει να καταλάβει το ρόλο της εκπαίδευσης σήμερα.

Λέξεις-Κλειδιά: διανοούμενοι · εκπαίδευση · κατανάλωση · μετανεωτερικότητα

Ambivalent spaces: Education, consumerism and the class of intellectuals in postmodernity

Thanos Gkaragkounis,[a]

[a] International School of Paphos

Abstract

I propose in the present paper that intellectuals, here taken up, as a sin of the consumer era, have lost their 'organic' role presented by Gramsci, and entered the epoch where a variety of experts, technicians and specialists arrange the terms and the basis on which the individual and the subject of postmodernity materialize. Norbert Elias in his *Civilizing Process* has very usefully promoted the view that culture and civilization are not irrelevant to the wider capitalist and enlightenment processes that took over France and Germany at the turn of 17th century; and that culture and by implication education are traits that ought to be seen in terms of a novel way of coming to terms with social division, separation and discrimination –and in some cases resistance toward the old authority and power of State-based hierarchy. To understand the processes of discrimination and exclusion postmodern intellectuals face today, I take up on three texts that irradiate various versions of such a 'superfluity': a) first, I take up on Michel Foucault's *disciplinary power* in order to support the view that power is knowledge; b) second, I follow Zygmunt Bauman's proposition that consumerism is a state of *controlled happiness* and *instant gratification* within which any economic class 'feature' is highly misrepresented; and c) lastly, I pick up on Jacques Derrida's theorization of *use-value* that offers a more nuanced understanding of the consumer society and the reason traditional political economic analysis fails to understand the role of education.

Key words consumption · education · intellectuals · postmodernity

Εισαγωγή

Αν ενίοτε ο καταναλωτισμός διαστρεβλώνεται ως μια νεοφιλελεύθερη κρίση του ύστερου καπιταλισμού ή λαμβάνεται σαν μια ατομική μονομανία ή ένα ηδονιστικό σημάδι, η ερώτηση παραμένει σε ότι αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης της εκπαίδευσης στην καταναλωτική εποχή. Από τον Max Weber, τον Antonio Gramsci, μέχρι τον ύστερο Foucault, η εκπαίδευση είναι ένας μοναδικός γρίφος. Προτείνω σε αυτό το άρθρο, ότι οι διανοούμενοι, εδώ ιδωμένοι σαν μια αμαρτία της καταναλωτικής κοινωνίας, έχουν χάσει τον 'οργανικό' τους ρόλο που παρουσιάστηκε από τον Gramsci και εισήλθαν σε μια εποχή όπου διάφοροι εμπειρογνώμονες, τεχνικοί και ειδικοί καθορίζουν τους όρους στην βάση των οποίων το άτομο και το υποκείμενο της Μετανεωτερικότητας υλοποιούνται.

Ο Norbert Elias στο βιβλίο του *Η Διαδικασία του Πολιτισμού* πολύ χρήσιμα, υποστήριξε την άποψη ότι η κουλτούρα και ο πολιτισμός δεν είναι άσχετες έννοιες με την ευρύτερη καπιταλιστική και Διαφωτιστική διαδικασία που έλαβε χώρα στην Γαλλία και τη Γερμανία στην στροφή του 17ου αιώνα · και ότι η κουλτούρα και από εδώ και η εκπαίδευση, είναι χαρακτηριστικά που οφείλουν να ιδωθούν ως νέοι τρόποι κοινωνικής διαίρεσης, διαχωρισμού και διάκρισης –και μερικές φορές σαν αντίσταση απέναντι στην παραδοσιακή εξουσία μιας Κρατικής ιεραρχίας.

Κατά τη διάρκεια του άρθρου, θα υποστηρίξω ότι οι 'διανοούμενοι' έχουν χάσει το ρόλο τους και αδυνατούν να εγγυηθούν ένα 'σταθερό' και 'αναγνωρισμένο' πεδίο για την τάξη τους · και ότι αυστηρά μιλώντας η 'τυπική' εκπαίδευση και το πανεπιστήμιο στο σημερινό καταναλωτικό καθεστώς του ύστερου καπιταλισμού, είναι ένας αρκούντως 'αμφίσημος' κοινωνικός χώρος. Για να καταλάβουμε τις διαδικασίες διάκρισης και αποκλεισμού που οι μεταμοντέρνοι διανοούμενοι αντιμετωπίζουν σήμερα, συμβουλεύομαι τρία κείμενα που ακτινοβολούν διάφορες εκδόσεις μιας τέτοιας 'περίσσειας': α) Πρώτον, ασχολούμαι με την *πειθαρχική εξουσία* του Michel Foucault ώστε να υποστηρίξω την άποψη ότι η εξουσία είναι γνώση · β) Δεύτερον, ακολουθώ την πρόταση του Zygmunt Bauman ότι ο καταναλωτισμός είναι ένα καθεστώς *ελεγχόμενης ευτυχίας* και *άμεσης ικανοποίησης*, εντός της οποίας οποιαδήποτε 'χαρακτηριστικό οικονομικής ταξικής' προέλευσης είναι αρκούντως αλλοιωμένο και 'ακυρωμένο' · και γ) Τέλος, αναλαμβάνω να εξηγήσω τη θεωρία του Jacques Derrida περί *αξίας χρήσης* που προσφέρει μια διαυγέστερη κατανόηση της καταναλωτικής κοινωνίας και του τρόπου δια του οποίου η παραδοσιακή πολιτικο-οικονομική ανάλυση αποτυγχάνει να καταλάβει το ρόλο της εκπαίδευσης σήμερα.

Εξουσία/Γνώση

Όπως κάθε προσεκτικός αναγνώστης του Φουκώ γνωρίζει, στο ερώτημα αν η σχέση μεταξύ αναπαράστασης και χώρου παραμένει απροβλημάτιστη, ο ίδιος ο Φουκώ είχε απαντήσει αρνητικά (Φουκώ, 1987: 11, 31). Ξέρουμε επίσης, ότι η ιστορία των ιδεών προχωρά δια 'ασυνεχειών', διαπερνώντας 'κατώφλια', προκαλώντας 'ρήξεις' και ξεπερνώντας συμβατικά και γνωστικά όρια και περιορισμούς κτλ., παρά ακολουθώντας συνέχειες ή αλήθειες που συνδέουν αναμφισβήτητα, γραμμικά και άμεσα *λέξεις* και *πράγματα*. Αναγνωρίζουμε ακόμη, ότι η εξουσία λειτουργεί δια διεξόδων που δεν συνυφαίνονται απαραίτητα με απαγορεύσεις ή πεδία ελέγχου, καταπίεσης και πειθαναγκασμού. Από τον Φουκώ ακόμη, μάθαμε ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες είναι στενά συνδεδεμένες με την 'θετική' παραγωγή του τρόπου δια του οποίου λειτουργεί η εξουσία, όπως μάθαμε επίσης και για τις τεχνολογίες και *βιοεξουσίες* των πειθαρχικών συστημάτων του 18ου αιώνα που ήρθαν να αντικαταστήσουν τη φανερή, αλλά επιλεκτική και εκ του μακρόθεν ασκούμενη επιβολή του αιματηρού, αποκρουστικού και σε κοινή θέα, βασανιστηρίου. Σε αυτό το σημείο που ιστορικοποιεί ο Φουκώ λοιπόν η γνώση και ο διανοούμενος έχουν και ακτινοβολούν καίρια θέση.

Στην *Ιστορία της Τρέλας* ο Φουκώ, ειδικότερα, επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία μιας ανάλογης συνθετότητας, εντοπίζοντας το σημείο-τομή που χωρίζει τη λογική από την τρέλα στα τέλη του 16ου αιώνα. Προηγουμένως, υποτίθεται υπήρξε μια στιγμή όπου τρέλα και λογική συναντήθηκαν στο 'βαθμό μηδέν της ιστορίας της τρέλας' (Φουκώ, χχ. 5). Ο αποκλεισμός και διαχωρισμός της τρέλας από τη λογική, δεν ήταν παρά αποτέλεσμα της τοποθέτησης της τρέλας στον ίδιο αξιακό και γεωγραφικό χώρο, που μια άλλη 'πάθηση' καταλάμβανε στον Μεσαίωνα: η λέπρα (Φουκώ, χχ. 11). Σε κάθε περίπτωση, υφίσταται στην προ-κλασική περίοδο μια 'δύναμη

γοητείας που ασκείται αυτήν την εποχή μέσα από τις εικόνες της τρέλας[;] που θεωρείται ‘σαν απόκρυφη ροπή και μυστικό της φύσης του [ανθρώπου]’ (Φουκώ, χχ. 25). Αυτή τη γοητεία η κλασική περίοδος θα αρχίσει σταδιακά αλλά ανεπαίσθητα να ηθικοποιεί και εν τέλει να αποβάλλει, ώστε από το ‘Πλοίο των τρελλών’ να φτάσουμε στην ηθική προσέγγιση και καταδίκη της τρέλας: ‘Όχι πια βάρκα, αλλά νοσοκομείο’, θα παρατηρήσει μελαγχολικά ο Φουκώ (χχ. 37).

Ο Descartes ταιριάζει με το προφίλ του διανοούμενου που σκιαγραφεί ο Φουκώ. Είναι ας πούμε υπεύθυνος του οστρακισμού της τρέλας, επιβεβαιώνοντας την μεταγενέστερη διαπίστωση του Antonio Gramsci για τους *οργανικούς διανοούμενους* και τη σχέση τους με την εξουσία και διαψεύδοντας, ουσιαστικά, την προσδοκία του Πλάτωνα στην *Πολιτεία* που ήθελε τους *φιλόσοφους* να γίνονται *φύλακες* της ευνομούμενης πολιτείας, θα αναγορεύσει την τρέλα σε άμεσο εχθρό της σκέψης.

Ο Φουκώ θα το θέσει διαφορετικά: ‘η αμφιβολία του Descartes λύνει τη μαγεία των αισθήσεων, προσπερνά τα τοπία του ονείρου […] όμως συνάμα εξορίζει την τρέλα για λογαριασμό του στοχαστή που αμφιβάλλει και που, εφόσον σκέφτεται, άρα υπάρχει, είναι αδύνατον να παραλογίζεται’ (Φουκώ, χχ. 43).

Η κλασική εμπειρία της τρέλας, ανάγεται κατά τον Φουκώ, στη έναρξη και λειτουργία του Γενικού Νοσοκομείου στο Παρίσι το 1656. Κρισιμότερα όπως θα παραδεχτεί, όμως, η τρέλα δεν έχει ‘καμία σχέση με την ιατρική’ (Φουκώ, χχ. 46). Η λειτουργία του νοσοκομείου συναρτάται, δηλαδή, περισσότερο και απορρέει από την ευρύτερη εμπειρία της ‘εγκάθειρξης’ που σάρωσε την Δυτική Ευρώπη ‘ως η απάντηση που έδωσε ο 17^{ος} αιώνας στην οικονομική κρίση’ (Φουκώ, χχ. 53) και λιγότερο αφορά μια επιστημονική και αδιάψευστη εμπειρία *παραλογισμού* που επρόκειτο να τιθασεύει την παρεκκλίνουσα κοινωνική συμπεριφορά και τις αιθεροβάμονες ονειροπολήσεις όσων ήταν αρκούντως ανθεκτικοί, απροσάρμοστοι, έδειχναν ανοσία ή ήταν απλά αδιάφοροι στην βιομηχανική και πειθαρχική κοινωνικοποίηση. Δεν είναι παράξενο που νοσοκομεία, ιδρύματα, οίκοι εργασίας, αναμορφωτήρια, φτωχοκομεία και άλλα άσυλα διαφόρων μορφών ξεφυτρώνουν σα μανιτάρια ή αυξάνονται σε αριθμό σχεδόν ταυτόχρονα παντού στην Δυτική Ευρώπη. Η αναγκαιότητα της εγκάθειρξης, δε μπορεί λοιπόν παρά να είναι ‘ηθική και οικονομική’, θα παραδεχτεί ο Φουκώ (χχ. 57) και ασφαλώς, δε μπορεί να κατανοηθεί χωρίς να υπολογίζεται ταυτόχρονα η ‘ηθικοποίηση’ και ποινικοποίηση της αεργίας, της απειθαρχίας, της μη-κανονικότητας, της ανικανότητας για εργασία και της παρασιτικότητας που διαποτίζει ως το μεδούλι όσους ανθίστανται στη βιομηχανική πειθαρχία. Φυσιολογικά, στο τέλος της ημέρας, η τρέλα, ‘σε λιγότερο από μισό αιώνα βρέθηκε αποκλεισμένη κι αλυσοδεμένη μες στο φρούριο της εγκάθειρξης, κομμάτι αναπόσπαστο της Λογικής και των κανόνων της ηθικής, χαμένη στα μονότονα σκοτάδια της’ (Φουκώ, χχ. 63).

Αν λοιπόν η τρέλα δεν ήταν παρά αποτέλεσμα και παράγωγο μιας συνδυασμένης, συνειδητής και ενορχηστρωμένης λειτουργίας διανοητικών μηχανισμών που ανάγονται στον τρόπο με τον οποίο μια οικονομική και δημογραφική εξέλιξη και μια ηθική διάσταση διασταυρώνονται, τότε η ιστορική γενεαλογία του εγκλεισμού αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Η ερώτηση είναι εύλογη. Ποιος ο ρόλος του διανοούμενου σε αυτήν την παραγωγή; Μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι μια ανάλογη *κρίση* που εκδίωξε και περιόρισε την τρέλα στο άσυλο ‘ιδρυματοποιώντας’ τις πόλεις και τις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης το 17^{ο} αιώνα, υλοποιείται και είναι υπό δρομολόγηση και στις μέρες μας, αλλά αυτή τη φορά από την ανάποδη, ‘ανοίγοντας’ ουσιαστικά τις πόρτες του ασύλου; Διαφορετικά ειπωμένο: μήπως οι ‘εκτός του ασύλου’ πλέον υπόκεινται σε μια αντίστοιχη, όπως και οι προκάτοχοι τους στο βιομηχανισμό, έντονη και εντατική ‘κοινωνικοποίηση’ με αναφορά όμως πλέον στον καταναλωτικό καπιταλισμό; Μήπως ό,τι άφησε στη μέση ο βιομηχανισμός και βιομηχανικός καπιταλισμός επικεντρώνοντας σε ένα μέρος του πληθυσμού (κοινωνικοποιώντας τις μάζες ως βιομηχανικούς εργάτες, ομαλοποιώντας το κοινωνικό σώμα, ρυθμίζοντας τη συμπεριφορά των κοινωνικά παρεκκλινόντων, εισάγοντας αρχές πολιτισμού, επιβάλλοντας εργασιακές συμπεριφορές και ήθη, ηθικοποιώντας την εργασία κτλ.), έρχεται να ολοκληρώσει πλέον η καταναλωτική κοινωνία για το υπόλοιπο μέρος του πληθυσμού; Και σε κάθε περίπτωση ποιος είναι ο ρόλος των διανοούμενων σε αυτές τις διασταυρώσεις;

Το Σύστημα των Αναγκών

Κάποιες πρώτες απαντήσεις δίνει ο Jean Baudrillard. Στο *Το Σύστημα των Αντικειμένων* (1968) ένα από τα πρώτα του βιβλία, επιχειρείται μια εξοικείωση με το φαινόμενο της κουλτούρας και των επιπτώσεων που είχε επί αυτής η διαδικασία πραγμοποίησης. Στο βιβλίο του *Η Καταναλωτική Κοινωνία*, που είναι μεταγενέστερο αλλά εντός της ίδιας μαρξίζουσας περιόδου, η προβληματική της πολιτικής οικονομίας παραμένει ζωντανή, αυτονομείται όμως εκείνο το πεδίο ανάλυσης, που περιστρέφεται γύρω από το νόημα και τη λειτουργία της καταναλωτικής κοινωνίας, ως ένα ιστορικό στάδιο του ύστερου καπιταλισμού που απαιτεί ένα δικό του ολοκληρωμένο μόρφωμα κανονιστικών προτάσεων και αρχών μελέτης, διερεύνησης και εννοιολογικών κατηγορήσεων.

Οι εργασίες του στο τέλος της δεκαετίας του 1970 κατευθύνονται από μια λογική με τελείως διαφορετικό νόημα, ιδίως στον *Καθρέπτη της Παραγωγής* και στο *Για μια Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Σημείου* σπάζοντας κάθε δεσμό με τη μαρξιστική παράδοση. Ακολούθησαν και άλλα κείμενα [*America*, *Cool Memories*, *The Transparency of Evil*, *Simulation*] ενώ είχε προηγηθεί το *Symbolic Exchange and Death* τα οποία δεν μπορούν εύκολα να καταταγούν σε κάποια από τις συνήθεις κατηγορίες κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος.

Αδιαφιλονίκητα, μια κοινωνιολογία της κατανάλωσης ευαίσθητη στις αιτιάσεις του Baudrillard είναι πολυπλοκότερη από ό,τι συνήθως εικάζεται. Αυτή τη συνθετότητα, ιδιαίτερα τη σχέση εκπαίδευσης, εξουσίας και καταναλωτισμού, αναδεικνύει ο Baudrillard στις πρώτες του απόπειρες, επιμένοντας στο γεγονός ότι η κατανάλωση δεν είναι μια ιδιωτική ή ατομική πράξη που σκοπεύει να ικανοποιήσει μια δοσμένη ανάγκη, αλλά μια βαθύτατα συλλογική πρακτική. Ο Baudrillard επιμένει στη συστημικότητα, αντιλειτουργικότητα και άμεση συνάφεια της κατανάλωσης με ένα σύστημα σημείων, επικοινωνίας και γλώσσας (Σωσσύρ και Μπαρτ), κυριαρχίας και κοινωνικοποίησης των υποκειμένων, που παίρνει τη σκυτάλη από και υποκαθιστά το σύστημα εκγύμνασης και υποβολής των μαζών στη λογική της βιομηχανικής εργασίας μιας προηγούμενης περιόδου · αυτής κατά προτίμηση που εύγλωττα περιέγραψε ο Φουκώ (1976, 2008). Αν η 'παραγωγική εργασία' ως λογικό-αναλυτικό σχήμα εξήγησης ή οντοθεοτελεολογικός σκοπός μιας ολόκληρης εποχής εγκαταλείπεται, στο δρόμο προς την καταναλωτική κοινωνία που ενσωματώνει, παιδαγωγεί και κονιορτοποιεί το κοινωνικό σώμα με βάση το 'σύστημα των αναγκών', αυτό που δεν αλλάζει, εν τούτοις, είναι η διαρκής καθυπόταξη της κοινωνίας στην απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος, με απώτερο στόχο να 'αλλάξει το τραπεζομάντηλο χωρίς να διαταραχτεί η διάταξη των πιάτων στο τραπέζι'.

Το ψευδεπίγραφο δίλημμα μεταξύ 'αληθινών' και 'ψευδών' αναγκών τίθεται έτσι υπό κρίση, εφόσον επ' ουδενί μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι οι ανάγκες έχουν ένα φυσικό, αυτόδηλο και λειτουργικό υπόβαθρο, πέραν από το οποίο έρχονται να προστεθούν κακόπιστα και με δόλο οι στρεβλές, πλεονασματικές και αλλοτριωμένες επιθυμίες που ανήκουν στη σφαίρα του περιττού, του ατομικού, του παθολογικού, του ψευδούς και του σπάταλου · θεματική που απασχόλησε και τον Κορνήλιο Καστοριάδη [Καστοριάδης, Κ. (1985) *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*. Αθήνα: Θεμέλιο (μτφρ. Χαλικιάς, Σπαντιδάκη, Σπαντιδάκης)].

Η Αξία Χρήσης

Η μετατροπή της κοινωνίας σε μια πλήρως ανεπτυγμένη, απεριόριστη και ασύδοτη καταναλωτική κοινωνία δεν είναι άσχετη με αυτήν την υποβάθμιση της εκπαίδευσης και τον εξοστρακισμό των διανοούμενων. Δεν είναι ούτε ασύνδετη με την ποινικοποίηση της φτώχειας, όπως έδειξε ο Φουκώ, για τον οποίο η φυλακή ήταν παράγωγο μιας αλλαγής των πολιτικών οικονομίας και τεχνολογίας που επιβλήθηκαν επί του σώματος.

Κρίσιμα, όμως αλλάζει η σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία, αν υποθέσουμε ότι αυτόν τον ρόλο διαδραματίζει η τέχνη, η γνώση και η επιστήμη.

Για τον Bauman ο ρόλος της φυλακής, και ο αυξημένος αριθμός των φυλακισμένων έχει σχέσει με τις παραπάνω διακυμάνσεις. Στην καταναλωτική κοινωνία είναι διαφορετικός, εν τούτοις, ο ρόλος της φυλακής. Δεν παίρνει πλέον ούτε παίζει το ρόλο του σχολείου. Δεν προετοιμάζει, ούτε κοινωνικοποιεί, ούτε ρυθμίζει ή ομαλοποιεί το κοινωνικό σώμα αποκλειστικά, υπό κάποια λογική *συλλογικότητας,* ώστε τα απολωλότα πρόβατα

να αποτελέσουν κάποια στιγμή στο μέλλον τμήμα ενός 'αναπληρωματικού στρατού εργασίας' [reserve labour army]. Άλλωστε τι θα σήμαινε στη σημερινή συγκυρία, ένας 'αναπληρωματικός στρατός καταναλωτών;'

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω αδρά νούμερα και όπως διαπιστώνεται από το ολοένα εντονότερο αλλά αναπόφευκτο ξεπουπούλιασμα του Κράτους Πρόνοιας, στη θέση του οποίου ορθώνεται τώρα το αξεπέραστο τείχος μιας παντοδύναμα ηγεμονεύουσας αγοράς, αντί οποιουδήποτε συλλογικού καθήκοντος, είναι οι *ατομικές* τακτικές που καλλιεργούνται και προωθούνται με την έλευση και παντοδυναμία της αγοράς:

> "Όταν η κοινωνία επόπτευε την πειθαρχημένη συμπεριφορά των μελών της διαμέσου των *παραγωγικών ρόλων* τους, τους παρακινούσε να ενώνουν τις δυνάμεις τους και να αποζητούν την ανέλιξη τους μέσα από συλλογικές προσπάθειες. Η κοινωνία που πετυχαίνει σταθεροποιητικές, όσον αφορά τη διατήρηση της τάξης, συμπεριφορές από τα μέλη της, τα οποία έχουν εκδιωχθεί ή πρόκειται σύντομα να εκδιωχθούν από τη θέση του *παραγωγού* και να οριστούν αντίθετα ως, πρώτα και πάνω από όλα, *καταναλωτές*, αποθαρρύνει αυτή η ίδια το στήριγμα κάθε ελπίδας στις *συλλογικές* ενέργειες […] η καθημερινή πρακτική των καταναλωτών, ενισχύουν[ει] διαρκώς το έντονο ενδιαφέρον για την καταναλωτική αγορά και επεκτείνουν τη σαγηνευτική της δύναμη. Αντίθετα με την παραγωγή, η κατανάλωση είναι μια τελείως *ατομική* δραστηριότητα, που προκαλεί αντίθετες επιδιώξεις και συχνά ρίχνει το ένα άτομο ενάντια στο άλλο"(Μπάουμαν, 2002: 85)

Την ατομικότητα αυτή δεν πρέπει να την μπερδεύουμε φύρδην-μίγδην με την συλλογική, κοινωνική, εξουσιαστική και υπερβατική, δι-ατομική φύση της κατανάλωσης. Ο Μπάουμαν χρησιμοποιεί τον όρο *ατομικός*, καταρχάς, σε αντιπαράθεση με τις *συλλογικές* πρακτικές που κατά τα ειωθότα υπέθαλπε και ενίοτε εφάρμοζε, το υπό κατάρρευση πλέον, Κράτος Πρόνοιας της βιομηχανικής κοινωνίας και τις οποίες επεφύλαττε και διατηρούσε, για τους κινουμένους στο περιθώριο και τους οποίους με κάποιον τρόπο επιθυμούσε να εντάξει, κάποια στιγμή, στο σύστημα της εργοστασιακής πειθαρχίας. Αναμφισβήτητα, τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η φυλακή δεν προετοιμάζει πλέον, ούτε τιμωρεί τους κοινωνικά κινούμενους στο περιθώριο της βιομηχανικής κοινωνίες ˙ κοντολογίς, τους παρεκκλίνοντες ˙ αντίθετα, αποκλείει και σημαδεύει αυτούς που δεν μπορούν να καταναλώσουν, δεδομένης της λογικής και πρακτικής αδυνατότητας να υπάρξει ένας 'αναπληρωματικός στρατός καταναλωτών'. Διαφορετικά ειπωμένο, η καταναλωτική κοινωνία, αφενός απορρίπτει όσους δεν μπορούν να συμμετάσχουν στο παιχνίδι της (ο Bauman θα τους αποκαλέσει 'repressed' εξαιτίας του ότι ακόμη εξαρτώνται από το Κράτος), αφετέρου δεν αφήνει έξω από το παιχνίδι κανέναν και τίποτα που να μπορεί τώρα ή στο μέλλον να εμπορευθεί, ανταλλαχθεί, ή πουληθεί, ικανοποιώντας ανάγκες ή έστω να πορευτεί πιστεύοντας στην άμεση ή λιγότερο άμεση, ικανοποίησή τους (ο Bauman θα τους αποκαλέσει 'seduced' εξαιτίας του ότι πλέον εξαρτώνται και ρυθμίζονται από την αγορά) · διαδικασία που δεν εξαιρεί ούτε τις ανθρώπινες σχέσεις, την οικογένεια και τα παιδιά.

Αυτό είναι μια σημαντική αλλαγή, δεδομένου ότι οι εκπαιδευτές και διανοούμενοι δεν έχουν πλέον τις ίδιες αρμοδιότητες, ούτε την ίδια διαδρομή να διατρέξουν, με αυτή που είχαν την εποχή της νεωτερικότητας. Πλέον κανείς δεν τους θεωρεί ειδικούς. Μάλλον αυτό μπορεί να ειπωθεί και διαφορετικά. Αρκετοί είναι οι ειδικοί πλέον σε πολλά και διαφορετικά πράγματα. Οφείλουμε συνεπώς να θέσουμε και να αποδώσουμε τα *του καίσαρος τω καίσαρι*. Έκαστος στο είδος του.

Με αυτόν τον ενίοτε επιφυλακτικό αλλά ποτέ βαρετό ή πληκτικό τρόπο, ο Μπάουμαν υποδέχεται την καταναλωτική κοινωνία και τους διανοούμενους. Σίγουρα όχι ως τη σωτήρια, πολυαναμενόμενη και επαρκή λύση που θα διευθετήσει επιτέλους προβλήματα ή θα αμβλύνει λιμνάζουσες αγκυλώσεις και τις ολοένα αυξανόμενες και τεταμένες ανισότητες που υφέρπουν στην καταναλωτική κοινωνία και φαντάζουν στο καθημερινό (και το ακαδημαϊκό μερικές φορές) μάτι ως δυσεπίλυτοι και άκαμπτοι γρίφοι. Η κατανάλωση είναι περισσότερο ένα νέο, υπό την έννοια μιας συμβατικής περιοδολόγησης, σύστημα εξουσίας, που έρχεται να αναλάβει και εκδιώξει ή αντικαταστήσει ένα ανεπαρκές, ασθμαίνον καθεστώς (την πειθαρχική τεχνολογία του σώματος του 18^{ου} αιώνα που ανέλυσε ο Φουκώ) του οποίου η ενέργεια και ο ατμός φαίνεται πλέον να έχουν εξαντληθεί, παρά ένα νεότευκτο, πολλά υποσχόμενο, ατομικό καθεστώς ευτυχίας και πολυαναμενόμενης ευδαιμονίας.

Εντός του κλοιού σκέψης που λαμβάνει την κατανάλωση και την αξία χρήσης με τρόπο που δεν είναι ξένος στις παραπάνω αιτιάσεις, εντάσσεται και κάποια συλλογιστική από την πολυπρισματική θεματική του Jacques Derrida, ιδιαίτερα η ορμή μιας μελέτης όπως τα *Φαντάσματα του Μαρξ*].

Η διαύγεια και οξύνοια της θεώρησης του Ντεριντά όταν αντιμετωπίζει αφενός ένα δυσθεώρητο έργο, πολιτική κληρονομιά και φιλοσοφία μαζί, αφετέρου, όταν έχει να κάνει με μια λογική, όπως αυτή του Μαρξ, που μια σύγχρονη αλλά επιπόλαια ματιά είχε απομακρύνει από τα άμεσα ενδιαφέροντα της *αποδημητικής διανόησης*, είναι εν τούτοις χρήσιμη. Προηγουμένως, θα τολμήσουμε μια πρόωρη εξοικείωση με το νόημα και το ύφος του έργου του Ντεριντά στα όρια της απλούστευσης. Κατόπιν, θα βουτήξουμε πιο αποφασιστικά στην φασματική και φαντασματική θεώρηση του Μαρξ όπως θα τη διαβάσουμε στην πλάτη του Ντεριντά. Στόχος είναι όχι να ενοχοποιήσουμε εκείνη ή την άλλη ανάλυση, αλλά να δούμε αν δικαιολογεί κάτι στην ανάγνωση που επιφυλάσσει ο Ντεριντά για τον Μαρξ, που να συνάδει και να συμβαδίζει με ότι μπορεί να συνεπάγεται η συστηματική φύση της καταναλωτικής κοινωνίας και η περιθωριοποίηση της εκπαίδευσης, ώστε να αποδεσμευτεί εντελώς ο διανοούμενος από τον οργανικό του ρόλο.

Ακολουθώντας, ανάμεσα σε άλλους, τον Χαϊντεγγερ και τον Νίτσε, ο Ντεριντά υφαίνει μια κριτική ενάντια στη δυτική φιλοσοφία την οποία ψέγει εξαιτίας των μεταφυσικών διχοτομιών στις οποίες βασίζεται, σύμφωνα με τις οποίες το ένα σκέλος του ζεύγους, απαιτεί, προϋποθέτει και χρειάζεται το άλλο για να επιβιώσει και να επιβεβαιωθεί: όθεν ‘καλό’ εναντίον ‘κακού’, ‘είναι’ εναντίον ‘μηδενός’, ‘σημαίνον’ εναντίον ‘σημαινόμενου’, ‘παρουσία’ εναντίον ‘απουσίας’ κτλ. Οι όροι αυτών των διχοτομιών δεν είναι ισότιμοι, ούτε αξιακά ουδέτεροι, αφού ο πρώτος όρος προϋποθέτει την υποταγή και πλήρη υποδούλωση του δευτέρου, που κατ’ εξακολούθηση και συστηματικά προσλαμβάνεται στη διαλεκτική αυτή κίνηση και συγκρότηση του ζεύγους, ως ο ακίνητος, φυσικός και μη-ποσοτικοποίησιμος όρος που σταθερά και αγόγγυστα υποστηρίζει τον πρώτο.

Η μεταφυσική ‘ελαττωματικότητα’ αυτών των συζυγιών αποδεικνύεται από την προτεραιότητα που δίδεται στη ζώσα φωνή έναντι του γραπτού λόγου, που θεωρείται κενός, άνευ νοήματος, ορφανός, επικίνδυνος και δευτερευούσης σημασίας. Το πρόβλημα, από την άλλη πλευρά, δεν είναι να καταδείξει κανείς ότι ο γραπτός λόγος είναι εξ αντικειμένου αληθέστερος, ανώτερος, καλύτερος ή ουσιωδέστερος από ό,τι ο προφορικός, αλλά ότι η αντίθεση και αντιπαράθεση μεταξύ φωνής και γραπτού λόγου, δεν είναι αντικείμενο κάποιας προγενέστερης ποιότητας ή πρότερης καταγωγής, αλλά αποτέλεσμα της διαφοράς που ενυπάρχει εξαρχής *ριζωμένη* στην καρδιά αυτού που με τη γενικότερη έννοια της γλώσσας μπορεί να κληθεί *διαφωρά* **(**differance**)**. Αυτό που η κίνηση της *αποδόμησης* επιτρέπει, εν τέλει, είναι η κατανόηση του γεγονότος ότι από τη στιγμή που υπάρχει νόημα υπάρχει και διαφορά ˙ ή καλύτερα, ότι από τη στιγμή που υπάρχει νόημα, η αφετηρία και ο λόγος ύπαρξης του είναι μια ήδη εμπεδωμένη διαφορά, ριζική ετερογένεια όσο και παράδοξη, αλλά και ασύλληπτη ετερότητα, διάχυση, κατακερματισμός, διασπορά και διαχώριση, με την αμιγή *γεωγραφική* έννοια του όρου.

Απλουστεύοντας αρκετά, η *διαφωρά* του Ντεριντά είναι παράδοξα ό,τι η δυτική φιλοσοφία, με τον πιο παρεξηγημένο τρόπο αποκαλεί γραφή, η οποία έχει αποκλειστεί και τεθεί κυριολεκτικά στο περιθώριο, εξαιτίας του ότι η προφορική γλώσσα θεωρείται ακριβώς το αντίθετο της, δηλαδή το ζωντανό, το παρόν, το πλησίον, το εγγύτερο και εν τέλει το αληθέστερο. Είναι αυτή την ανατροπή που θα επικαλεστεί, τελικά, ο Ντεριντά για να θέσει σε κρίση και κίνηση τη *μεταφυσική της παρουσίας*, όπως δομήθηκε και αρθρώθηκε από το φιλοσοφικό Λόγο της Δύσης.

Για τον Ντεριντά, αφετηρία κάθε νοήματος δεν είναι ένα συγκεκριμένο σημείο αυτόδηλης και χειροπιαστής παρουσίας, όπως το ‘πουλάρι που φουσκώνει στην κοιλιά μιας φοράδας’ για να υποκλέψουμε μια φράση από τον Κορνήλιο Καστοριάδη (1985) · δεν είναι δηλαδή, ένα νόημα που αντιστοιχεί σε κάποιο απτό και αναμφισβήτητο, κατά τα άλλα, αντικείμενο αναφοράς στον αληθινό κόσμο «εκεί έξω», όπως θα το έθετε και ο Richard Rorty, που καλόπιστα αναμένει την αντιστοίχηση του με ένα δέον ή μονοσήμαντο σύστημα γλωσσικής αναφοράς και ταξινόμησης, αλλά μια διαφορά, ήτοι η αμφισημία, η διασπορά, η χωροποίηση, το αμφιλεγόμενο της σημασίας κτλ., που ανατρέπουν τη μονόδρομη αυτή κίνηση, διατρέχουν και διασπείρονται σε όλο το κοινωνικό σώμα και θέτουν ανάλογες ταυτίσεις υπό κρίση και αναθεώρηση.

Είναι υπό αυτή την έννοια που μια διάσημη φράση του Ντεριντά (Derrida, 1976: 120), σύμφωνα με την οποία "δεν υπάρχει κάτι εκτός του κειμένου", "there is nothing outside the text", δεν είναι ένα ευφυολόγημα, ούτε συνεπάγεται ένα ακράδαντο ή ατελέσφορο ιδεαλισμό · εφόσον δεν εννοεί δηλαδή, ότι τα κείμενα είναι ιδέες ή φαύλες διαπιστώσεις, που απέχουν παρασάγγας από τον μαχόμενο, όχι τόσο ρομαντικό και διαρκώς μεταβαλλόμενο αληθινό κόσμο 'εκεί έξω'. Είναι υπό την ίδια λογική επίσης, που η αποδόμηση δε συνεπάγεται απαραίτητα, όταν δηλαδή παίρνεται στα σοβαρά, μηδενισμό, καταστροφή, ξερίζωμα ή άρνηση, αλλά πρώτιστα και πάνω από όλα δαπάνη, χαλάρωση, ξεχείλωμα και εν τέλει εκείνη τη διαδικασία δια της οποίας μπορούμε να διαχωρίσουμε τα στοιχεία, τα οποία σε τελική ανάλυση κάνουν μπορετή και ικανή την διατύπωση της πρότασης, που αναδεικνύεται ή κρύβεται ηθελημένα ή αθέλητα από τον συγγραφέα. Η 'κριτική' κατά συνέπεια, αποκτά μια νέα προοπτική (για αυτό και τα εισαγωγικά) εφόσον δεν στριμώχνεται, ούτε ασφυκτιά στο στείρο και περιορισμένο χώρο ενός *αντι*λόγου, στήνοντας υπομονετικά, άλλες φορές, (και άλλες όχι), καρτέρι στο *λόγο*, διακηρύττοντας ότι έχει ανακαλύψει τα λάθη, τις δοκισήσοφες παραλείψεις και τις ασυνέπειες του και τα οποία ήρθε θριαμβευτικά να επαναπροσδιορίσει και αποκαταστήσει.

Μη παραγνωρίζοντας τις όποιες κριτικές απευθύνονται σε τέτοιες, όπως είθισται να αποκαλούνται, σημειωτικές προσεγγίσεις –ο Henri Lefebvre (1991: 10) μεταξύ άλλων, θα καταδικάσει την έλλειψη ευαισθησίας απέναντι στη διάκριση μεταξύ mental και social space –υποστηρίζουμε ότι η τροπή του Derrida παραμένει χρήσιμη, σε ότι αφορά τη σχέση εκπαίδευσης, κατανάλωσης και των διανοούμενων. Ασφαλώς, ο ίδιος ο Ντεριντά δεν θα αναγνώριζε τον εαυτό του ως *σημειολόγο*. Η 'κριτική' που προτείνει, για παράδειγμα, είναι αναμφίβολα πέραν της σημειωτικής, αφού αντί του σημείου και των συνήθων επιπλοκών του, προκρίνει τη σημασία του *συμβάντος,* ήτοι του αδόκητου, του άυλου και του ανείπωτου, (το 'άσκεπτο' όπως θα πει ο Κανγκιλέμ για τον Φουκώ της *Αρχαιολογίας της Γνώσης*), αλλά εν τούτοις τόσο αληθινού, οι συνέπειες του οποίου ανεπαίσθητα καταφέρνουν να ειπωθούν *πλάγια*, σε κάποιο περιθώριο της σκέψης του συγγραφέα. Όπως επισημαίνει ο Wittgenstein στο *Tractatus Logico-Philosophicus* (σε κάτι που θυμίζει, έστω και παραφρασμένα, τη διάσημη ρήση του Μαρξ ότι 'οι κοινωνίες θέτουν προβλήματα που οι ίδιες μπορούν να λύσουν'): 'για όσα δε μπορεί να μιλάει κανείς, για αυτά πρέπει να σωπαίνει', δεδομένου ότι η 'πολυπλοκότητα της φιλοσοφίας δεν είναι πολυπλοκότητα του υλικού της, αλλά της μπερδεμένης μας διάνοιας' (Wittgenstein, 1993: 65).

Ανάλογες θεματικές θίγονται στα *Φαντάσματα του Μαρξ,* θέτοντας την αξία χρήσης προ των ευθυνών της. Διότι το φάσμα, το πνεύμα, το φάντασμα εν ολίγοις –και από εδώ ο υποψιασμένος αναγνώστης, αντιλαμβάνεται ότι με αυτούς τους όρους ο Ντεριντά ξεχρεώνει μια συστηματική και πρωτότυπη δέσμευση έχει απέναντι στην κίνηση του πνεύματος που ο ίδιος έχει αποκαλέσει άκομψα (δικός του ο χαρακτηρισμός) *αποδόμηση*– στέκει αναπάντεχα ανοιχτό και θολό, αλλά φιλόξενο σαν έτοιμο από καιρό, μπροστά σε αυτό που θα έρθει, συνεπαρμένο από ένα απροσδόκητο, ανομολόγητο, επισφαλές και ανεπιβεβαίωτο μέλλον, το οποίο αναμφίλεκτα δεν μπορεί να προδικάσει, να περιμένει ή να βεβαιώσει μια όποια τελεολογία ή θεολογία, έστω και αν είναι επιστημονικής ή επαναστατικής προέλευσης.

Είναι υπό αυτή την έννοια, που ο Ντεριντά προσπαθεί να προσεταιριστεί το μαρξισμό, ως καθοδηγητικό, εκπαιδευτικό και διδακτικό ζήτημα ή ανάμνηση, το πνεύμα του ή κάποιο από αυτά, διότι όπως είπαμε είναι πάντα *πλείονα του ενός* και είναι ως φασματική ανάλυση που η αποδόμηση μπορεί να έχει κάποια τύχη ή/και χρησιμότητα και αξία για το μαρξισμό (ή ο μαρξισμός για την αποδόμηση), έναν κάποιο μαρξισμό του οποίου, καίτοι την οφειλή αδυνατούμε ακόμη να εξοφλήσουμε, επιβάλλεται να τιμήσουμε. Αν λοιπόν κατά κάποιον τρόπο, η αποδόμηση και η *διαφωρά* πλησιάζουν τον μαρξισμό, αυτό μπορεί να γίνει μόνο με την αναγνώριση και κατανόηση ότι παντού υπάρχει ένα ή περισσότερα (συνήθως), φαντάσματα που στοιχειώνουν τη μια και μοναδική αλήθεια, παρουσία, χρήση, και ω(α)φέλεια μιας αγνής φυσικής όσο και αναγκαίας χρήσης, παρουσίας, και γεωγραφίας.

Η εκπαίδευση και οι διανοούμενοι σε αυτήν την τροπή τίθενται και ιδώνονται διαφορετικά.

Αντιμέτωπη με τη φετιχική φύση και κληρονομιά του εμπορεύματος, η αξία χρήσης της γνώσης δεσμεύεται απέναντι στην αποδόμηση και την διαφωρά, με τρόπο που δικαιούται να αποτελεί ένα ανεξόφλητο χρέος, που η κοινωνική θεωρία οφείλει, σε έναν Μαρξ, σε κάποιον Μαρξ, σε έναν οποιονδήποτε Μαρξ εν πάση

περιπτώσει, ή τουλάχιστον σε έναν από τους πολλούς, διότι είναι πάντα τα φαντάσματα τους, με τα οποία 'αναμετρόμαστε' –πάντα *πλείονα του ενός*. Ο Ντεριντά, στις συνομιλίες του με την Elisabeth Roudinesco:

"Κι έπειτα, η διαφωρά δεν αποτελεί μια διάκριση, μια ουσία ή μια αντίθεση, αλλά μια κίνηση διαχωρισμού, ένα «χωρικό γίγνεσθαι» του χρόνου, ένα «χρονικό γίγνεσθαι» του χώρου, μια αναφορά στην ετερότητα, σε μια μορφή ετερογένειας που κατ' αρχάς δεν είναι αντιθετικής φύσης. Απ' όπου προκύπτει μια καταγραφή του ιδίου, που δεν είναι το ταυτόσημο, *ως* διαφωράς. Οικονομία και ανοικονομία ταυτόχρονα. Αυτό συνιστούσε επίσης ένα διαλογισμό για τη σχέση του σημαινόμενου και του σημαίνοντος (και , κατά συνέπεια, για μια εκδοχή σωσσυριανής γλωσσολογίας που κυριαρχούσε, με τη σχηματική και συχνά απλοποιημένη μορφή της, σε πολλούς λόγους εκείνης της εποχής)" (Ντεριντά, 2005: 60)

Συμπέρασμα

Η *εξωτερικότητα* και η *εσωτερικότητα* ως όρια, σύνορα ή κατώφλια νομιμοποίησης ή υπερκέρασης διαφορών, εξουσιοδοτούνται να συλλάβουν και να σημάνουν ό,τι θεωρείται 'φυσικό' και 'αναγκαίο' και ό,τι 'ανώφελο' και 'επουσιώδες' μόνον εντός της υπάρχουσας θεσμισμένης και θεσμίζουσας κοινωνίας. Κοντολογίς, είναι στη σφαίρα του 'φαντασιακού', του ερμηνευτικού-αφηγηματικού (Ricoeur, 1990) και της νοηματοδοτούσας πολιτισμικής σφαίρας που ανάλογες διαπιστώσεις προκρίνουν τα όρια, τη σχέση και τη διαφορά ανάμεσα στο επιτρεπτό και το παραβατικό, το λογικό και το παράλογο, το έξω και το μέσα κτλ.

Δεν υπάρχει περίπτωση συνεπώς να υπάρχει μια και μοναδική αλήθεια, μία και μοναδική γνώμη, μια και μοναδική επιτομή του τι σημαίνει διανοούμενος στη σημερινή καταναλωτική κοινωνία. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η χρήση αυτοκινήτου από και προς τους χώρους κατοικίας και εργασίας κρίνεται απαραίτητη, δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ανάγκες ή ότι είναι ψεύτικη η ανάγκη για μετακίνηση. Αυτό όμως που δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί είναι ότι οι ανάγκες, έχουν και μια άλλη*, διαφορική, φετιχική* αξία εντός της συγκεκριμένης οικονομίας του χώρου και του νοήματος που τις εξέθρεψε –για παράδειγμα στις άθλιες συνθήκες κατοικίας του Manchester που εύγλωττα περιέγραψε ο Engels, τα αυτοκίνητα θα είχαν μηδαμινή αξία. Η κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή των αναγκών που υπονοείται από τα παραπάνω δεν αποτελεί απλώς την προβεβλημένη πτυχή ενός άρτι αφιχθέντος σχετικισμού ή μηδενισμού. Απεναντίας η "μετρησιμότητα των αξιών χρήσης" (Baudrillard, 1981: 31) που διέλαθε του Μαρξ, αφορά στην κατανόηση του γεγονότος ότι η εμπορευματοποίηση και πραγμοποιήση της χρήσης, της ωφελιμότητας και της συστημικότητας των αξιών χρήσης, υφαίνεται με τον ίδιο ακριβώς συστηματικό, επιμελή και σχεδιασμένο τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται το αφαιρετικό σύστημα των ανταλλακτικών αξιών. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Baudrillard μιλά για 'σύστημα αναγκών'.

Κάποια τελικά ερωτήματα παραμένουν. Θα μείνουν αναπάντητα, αλλά οφείλουμε να τα σημειώσουμε. Ποιος είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης όταν οι ανθρωπιστικές και παιδαγωγικές επιστήμες πού υπήρξαν παράγωγα πειθαρχικών συστημάτων, τίθενται πλέον στο κοινωνικό περιθώριο της κατανάλωσης; Επιπλέον, με ποιον τρόπο η οικονομική κρίση σχετίζεται με τον καταναλωτισμό και αυτός με τη σειρά του με την εκπαίδευση; Τέλος, ποιος είναι ο ρόλος του μεταμοντέρνου διανοούμενου;

Βιβλιογραφία

Baudrillard, J. 1975), *The Mirror of Production,* St Louis, Telos Press
Baudrillard, J. (1981), *For a Critique of the Political Economy of the Sign,* St Louis, Telos Press,
Bauman, Z. (2002), *Η Μετανεωτερικότητα και τα Δεινά της*. Αθήνα, Ψυχογιός, (μτφ. Γ.-Ι. Μπαμπασάκης)
Bauman, Z. (1998), *Globalization*, Cambridge, Polity Press
Bauman, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge, Polity Press
Bauman, Z. (2001), *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge, Polity Press
Derrida J. (1976), *Of Grammatology*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press
Foucault, M. (1970), *The Order of Things*. London, Tavistock
Foucault, M. (1971), *Madness and Civilisation.* London, Tavistock
Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge.* Brighton: Harvester
Foucault, M. (1977), *Discipline and Punish: The Birth of Prison*, London, Allen Lane
Foucault, M. (1990), *History of Sexuality. An Introduction* Vol. I. London, Penguin

Έθνος-κράτος, «ξένοι» και το φάντασμα της απώλειας ελέγχου: Τίνος πράγματος κρίση είναι η προσφυγική κρίση;

Γιάννης Γκολφινόπουλος

Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση επιδιώκει να προσδιορίσει συγκεκριμένα το νόημα της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης» του 2015-16 συσχετίζοντάς την με το «μεταναστευτικό πρόβλημα» αλλά και με την τρέχουσα, όχι μόνο οικονομική, κρίση στην Ελλάδα. Η ανάλυση εστιάζει στον δημόσιο λόγο, κυρίως στον εγχώριο τύπο (ηλεκτρονικό και έντυπο) κατά το διάστημα κορύφωσης της εν λόγω κρίσης. Στη διατύπωση «προσφυγική κρίση», η έμφαση δίνεται στον επιθετικό προσδιορισμό και όχι στο ουσιαστικό, το νόημα του οποίου συνήθως εκλαμβάνεται ως δεδομένο. Κατ' αυτό τον τρόπο, η κρίση αποκόπτεται από τις κοινωνικές της προϋποθέσεις και αναπαρίσταται ως μια εξωτερική πραγματικότητα, ταυτιζόμενη με τους ίδιους τους ανθρώπους που διασχίζουν τα εθνικά σύνορα και εισέρχονται στην ελληνική/ευρωπαϊκή επικράτεια. Είτε ως «εισβολή ξένων» είτε ως μια κατάσταση που απαιτεί «ανθρωπιστική» αντιμετώπιση, η μετανάστευση χωρίς άδεια τίθεται ως μια ακόμα «δοκιμασία» για την ήδη «ταλαιπωρημένη» χώρα, μια πραγματικότητα συγκροτούμενη από «ροές» που, χωρίς την κατάλληλη διαχείριση, απειλούν να την «πνίξουν». Η εισήγηση υποστηρίζει ότι ο λόγος περί μεταναστευτικής κρίσης συνιστά μια τεχνολογία (ανα)παραγωγής και στερέωσης του εθνικού σώματος μέσω της διαφοροποιημένης παραγωγής «ξένων», ένα μέρος των οποίων παρανομοποιείται άμεσα ενώ ένα άλλο τοποθετείται στην κατηγορία του πρόσφυγα.

Λέξεις-κλειδιά: μετανάστευση, κρίση, πρόσφυγες, έθνος-κράτος, ανάλυση λόγου

The nation-state, "aliens" and the specter of losing control: Whose crisis is the refugee crisis?

Giannis Gkolfinopoulos

Ph.D. Sociology, Panteion University

Abstract

This paper seeks to define the meaning of the so called "refugee crisis" of 2015-2016 by connecting it to the already existing "migration problem" and to the current not-only-economic crisis in Greece. Analysis focuses on Greek public discourse, especially the domestic press (internet included) during the peak of the crisis. As far as the almost banal expression "refugee crisis" is concerned, emphasis is given to the adjective and not to the noun, which is taken for granted. The paper shows how the crisis is cut-off from its social presuppositions and is represented as an external reality, equated with the actual persons crossing the borders of the Greek/European territory. Either as an "invasion of foreigners" or as a situation that needs to be handled in a "humanistic" manner, irregular migration is posited as a "challenge" -on top of many others- for an already "damaged" Greece, as a reality threatening to "drown" the country, if not managed adequately. The paper argues that public discourse on the migration crisis is a technology reproducing and solidifying the national body through a differentiated production of "aliens," some of them being illegalized immediately while others are posited under the category of refugee.

Key-words: migration, crisis, refugees, nation-state, discourse analysis

Εισαγωγή

Το λεγόμενο «μεταναστευτικό πρόβλημα», δηλαδή η είσοδος και παραμονή ξένων χωρίς άδεια στην ελληνική επικράτεια, αποτελεί εδώ και δεκαετίες μια κοινοτοπία για τον εγχώριο δημόσιο λόγο. Απ' το 2015 και μετά ωστόσο (ιδιαιτέρως από το δεύτερο εξάμηνο του 2015 και μέχρι τον Μάρτιο του 2016), φάνηκε πως ο όρος αυτός δεν ανταποκρινόταν πλέον στην πραγματικότητα της μετανάστευσης. Έτσι, στο πλαίσιο μιας συνθήκης που σφραγίστηκε από την ένταση των συγκρούσεων στη Συρία, την εμπόλεμη αστάθεια στην ευρύτερη Μέση Ανατολή, την Κεντρική Ασία και τη Βόρεια Αφρική, η ιδιαίτερα σημαντική

αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που επεδίωκαν να εισέλθουν, και πράγματι εισήλθαν, στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, οδήγησε στην αντικατάσταση του «προβλήματος» από την ανοιχτή «κρίση», η οποία παραμένει αδιάπτωτα στο προσκήνιο του δημοσίου λόγου ως μόνιμη απειλή ακόμα κι αν μετά την κοινή δήλωση Ευρωπαϊκής Ένωσης-Τουρκίας (18-03-2016) φάνηκε να αμβλύνεται.[1] Την ίδια περίοδο συντελέστηκε στην εγχώρια δημόσια σφαίρα και μια ακόμα μετατόπιση όσον αφορά τις διατυπώσεις. Η μετανάστευση και οι συναφείς όροι υποχώρησαν, χωρίς βέβαια να εξαφανιστούν, έναντι της κατηγορίας του πρόσφυγα. Κατ' αυτό τον τρόπο, αναδύθηκε η λεγόμενη «προσφυγική κρίση», η οποία συνοδεύτηκε από την αξιοποίηση εκ μέρους του ελληνικού κράτους μιας διάχυτης ρητορικής περί «ανθρωπισμού» και «αλληλεγγύης».

Σκοπός της παρούσας, αναγκαστικά σύντομης, παρέμβασης είναι, διαμέσου της ανάλυσης ψηγμάτων του δημόσιου λόγου που κατά κύριο λόγο αναφέρονται στο επίσημο ελληνικό κράτος, να προσδιορίσει κάποιες από τις διαστάσεις του νοήματος της «προσφυγικής κρίσης» τοποθετώντας την στο ευρύτερο συγκείμενό της. Ποιος είναι αυτός που απειλείται από την «προσφυγική κρίση» και ποιος ο χαρακτήρας αυτής της κρίσης; Εκκινώντας από τη βασική θεωρητική θέση της ανάλυσης λόγου σύμφωνα με την οποία ο λόγος συνιστά συγκροτησιακό στοιχείο των αντικειμένων στα οποία αναφέρεται και όχι μια απλή αντανάκλασή τους (Foucault 1987[1969], Hall 1996, Hall 1997, Philips & Jørgensen 2008) και αναγνωρίζοντας τον καθοριστικό ρόλο της κρατικής εξουσίας στη συγκρότηση των ίδιων των κατηγοριών που ορίζουν το πεδίο της μετανάστευσης (Portes 1978, Torpey 1997, Tapinos 1999, De Genova 2002, Dauvergne 2008), το κείμενο αξιοποιεί τον δημόσιο λόγο *ως σημείο εισόδου* για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται κοινωνικά η εν λόγω κρίση. Στοχεύοντας στους γενικούς άξονες πάνω στους οποίους διαμορφώθηκε και εν πολλοίς συνεχίζει να διαμορφώνεται δια του λόγου το «μεταναστευτικό/προσφυγικό πρόβλημα», η ανάλυση δεν εστιάζει σε ζητήματα πάνω στα οποία αναπτύχθηκε η συμβατικώς νοούμενη πολιτική αντιπαράθεση αλλά μάλλον σε σημεία που, θεωρούμενα ως «αυτονόητα», αντιμετωπίζονται ως μη-πολιτικά και γύρω απ' τα οποία επικρατεί πολιτική «νηνεμία». Απώτερος στόχος της είναι να αναδείξει την πολιτική σημασία που έχουν τέτοιες «αυτονόητες» πραγματικότητες.

1. Η κρίση ως βάρος (ασήκωτο)

Σε τηλεοπτική συνέντευξή του στις 29-02-2016 ο έλληνας Πρωθυπουργός αναφέρθηκε στην «προσφυγική κρίση» ως «ένα πρόβλημα που υπερβαίνει τις δυνάμεις της χώρας», ένα «βάρος» το οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση αδυνατεί να «μοιράσει δίκαια».[2] Η διατύπωση της κρίσης με τους όρους ενός «βάρους» που σηκώνει η Ελλάδα υπήρξε μια αρκετά διαδεδομένη αναπαράσταση στον δημόσιο λόγο η οποία αξιοποιήθηκε ευρύτατα από κορυφαίους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Καθημερινή* της 20ης Οκτωβρίου 2016, ο έλληνας Πρωθυπουργός στη Σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στις Βρυξέλλες επεσήμανε πως «η Ελλάδα κουβαλά όλο το βάρος της Ευρώπης στο προσφυγικό».[3] Παρόμοια διατύπωση είχε χρησιμοποιήσει, σύμφωνα με την ίδια εφημερίδα, και ο Υπουργός Εσωτερικών (Παναγιώτης Κουρουμπλής) τον Μαρτιο του 2016 λέγοντας πως η «'Ελλάδα καλείται να σηκώσει το βάρος ενός παγκόσμιου προβλήματος'»[4] ενώ μια γλαφυρότερη και οπωσδήποτε ισχυρότερη εκδοχή της ίδιας αναπαράστασης αξιοποίησε στην επιστολή του προς τους «καλλιτέχνες και τους διανοουμένους του κόσμου» ο Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού (Αριστείδης Μπαλτάς), επίσης τον Μάρτιο του 2016, σύμφωνα με την οποία:

> «[ο] εγκλωβισμός προσφύγων και μεταναστών εδώ υποχρεώνει την Ελλάδα να σηκώνει τούτο τον καιρό το βάρος του κόσμου. Το βάρος από τα αποτελέσματα πολέμων και καταστροφών για τα οποία η ίδια δεν φέρει καμία ευθύνη.... Αλλά η Ελλάδα είναι χώρα μικρή. Και τούτο το βάρος έχει πολύ σκληρά υλικά συμφραζόμενα. Τα οποία ή ίδια -λαός και κράτος- δεν μπορεί να σηκώσει μόνη».[5]

Είτε πρόκειται για το βάρος της Ευρώπης είτε για εκείνο ολόκληρου του κόσμου, το βασικό στοιχείο των παραπάνω διατυπώσεων είναι πως η «προσφυγική κρίση» βαραίνει δυσανάλογα

στους ώμους της Ελλάδας. Αυτή αναπαρίσταται ως πρόσωπο το οποίο καλείται να σηκώσει κάτι που υπερβαίνει τις δυνάμεις του αναλαμβάνοντας κατά κάποιον τρόπο την *αδύνατη θέση* ενός νέου Άτλαντα. Το πράγμα γίνεται ακόμα χειρότερο διαμέσου της ρητά διατυπωμένης «αδικίας» που χαρακτηρίζει αυτή τη συνθήκη. Απ' τη μια είναι η αποτυχία της «Ευρώπης» να κατανείμει δίκαια το «βάρος» και, απ' την άλλη, βρίσκονται τα «αποτελέσματα πολέμων και καταστροφών» για τα οποία η ίδια η Ελλάδα, όπως λέγεται, «δεν φέρει καμία ευθύνη».

Κατ' αυτό τον τρόπο, η «προσφυγική κρίση» αρθρώνεται μέσω του σχηματισμού δύο διακριτών οντοτήτων σε επίπεδο λόγου: απ' τη μια η Ελλάδα, ένα ενιαίο εθνικό υποκείμενο στο οποίο «λαός και κράτος» ενοποιούνται σύμφωνα με τη διατύπωση του Υπουργού Πολιτισμού, και, απ' την άλλη, η «προσφυγική κρίση» ως βάρος που, αδίκως, το σηκώνει. Σημαντική σ' αυτήν τη διάταξη είναι η διάκριση υποκειμένου-αντικειμένου, υπό την έννοια ότι μόνο η Ελλάδα λαμβάνει τα χαρακτηριστικά ανθρώπινου προσώπου ενώ οι μετανάστες τη μορφή πράγματος (αντικείμενο, σακί κλπ). Έτσι, το ενδιαφέρον στρέφεται όχι στους ίδιους τους μετανάστες-τριες αλλά στην Ελλάδα, την αναξιοπαθούσα χώρα την οποία αυτοί (οι μετανάστες) βαραίνουν. Μπορούμε μάλιστα, με δεδομένη την κυρίαρχη θέση της χριστιανικής εικονοποιίας να συσχετίσουμε το «προσφυγικό βάρος» με τον «σταυρό του μαρτυρίου» και να δούμε την Ελλάδα στη θέση του Χριστού ο οποίος υποφέρει για τους άλλους, αίροντας «την αμαρτίαν τους κόσμου» (Ιωάννης, Ά, 29).

2. Πρόσφυγες /μετανάστες

Η κρίση του 2015-2016 αρθρώθηκε πολύ συχνά στον εγχώριο δημόσιο λόγο, όπως ήδη ειπώθηκε, ως «προσφυγική», εκτοπίζοντας από το προσκήνιο τη λεγόμενη «παράνομη μετανάστευση» η οποία αποτελεί και τον πυρήνα του λεγόμενου «μεταναστευτικού προσβλήματος».[6] Εφόσον, όμως, οι πρόσφυγες αποτελούν μόνο ένα μέρος όσων μεταναστεύουν διασχίζοντας κρατικά σύνορα χωρίς άδεια, είναι ανάγκη να τεθεί το ζήτημα κατανόησης αυτής της μετατόπισης. Πώς μπορεί δηλαδή να ερμηνευθεί η πρωτοκαθεδρία της «προσφυγικής» έναντι της «μεταναστευτικής κρίσης» και τι επιτυγχάνει η επιλογή να προταχθεί το μέρος (πρόσφυγες) αντί του όλου (μετανάστες-τριες); Σύμφωνα με δημοσίευμα του ιστοτόπου *in.gr* της 8ης Μαρτίου 2016, ο Αναπληρωτής Υπουργός αρμόδιος για θέματα Μεταναστευτικής Πολιτικής Γιαννης Μουζάλας δήλωσε πως «[η] προσφυγική κρίση δεν είναι ελληνικό πρόβλημα αλλά ευρωπαϊκό και δεν το προκάλεσε η Ελλάδα, η οποία δεν πρόκειται να ανεχθεί να μετατραπεί σε ελληνικό πρόβλημα».[7] Στην παραπάνω διατύπωση οι έννοιες «κρίση» και «πρόβλημα» τίθενται ως περίπου ταυτόσημες: η «κρίση» είναι ένα «πρόβλημα» και το σημαντικό για τον υπουργό είναι να ξεκαθαριστεί *τίνος* πρόβλημα είναι αυτό. Οι αντιτιθέμενες εκδοχές είναι δύο: είτε πρόκειται για πρόβλημα ελληνικό (εθνικό) είτε για «ευρωπαϊκό» (δηλαδή της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Πιο συγκεκριμένα, στο επίθετο «προσφυγική» αποτυπώνεται ο κρίσιμος, για τα κράτη, διαχωρισμός μεταξύ προσφύγων και μεταναστών, δηλαδή μεταξύ εκείνων στους οποίους αναγνωρίζεται και εκείνων στους οποίους δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα διεθνούς προστασίας.[8] Αρθρώνοντας την κρίση ως «προσφυγική» το ελληνικό κράτος την τοποθετεί αμετάκλητα στο πεδίο του διεθνούς δικαίου και του διαρκώς πανηγυριζόμενου «ευρωπαϊκού πολιτισμού» -η ιδιότητα του πρόσφυγα προσδιορίζεται με βάση τη Σύμβαση για το Καθεστώς των Προσφύγων (της Γενεύης) του 1951-, δηλαδή σε ένα πεδίο που αποκλείει την μονομερή εθνική ευθύνη και του επιτρέπει να διαπραγματευθεί από καλύτερες θέσεις την παροχή βοήθειας για την «άρση του βάρους» (του κόσμου).[9] Ως «προσφυγική», η κρίση δεν μπορεί να είναι τίποτ' άλλο από διεθνής και άρρηκτα συνδεδεμένη με τις λεγόμενες «αξίες» του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Είναι σ' αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο που, όπως τέθηκε ξεκάθαρα στο απόσπασμα, η Ελλάδα δεν δείχνει καμιά διάθεση να «ανεχθεί» τη μετατροπή της σε «ελληνικό» πρόβλημα. Ως εκ τούτου, η επιλογή να προταχθεί ο όρος «προσφυγική κρίση» υπηρετεί το λεγόμενο «εθνικό συμφέρον», το οποίο στη συγκεκριμένη περίπτωση ταυτίζεται με τη διεθνοποίηση, «ευρωπαϊκοποίηση» (αν μου επιτρέπεται ο άκομψος όρος) της κρίσης.[10]

Φιλοξενία και ασφάλεια

Η πρωτοκαθεδρία της κατηγορίας του «πρόσφυγα» έναντι εκείνης του «παράνομου μετανάστη» για την οποία ήδη έγινε λόγος, έφερε στην επιφάνεια του δημόσιου λόγου και μια ευρύτερη διάκριση που αφορά

το εννοιολογικό (και πολιτικό) σύμπαν στο οποίο εντάσσονται οι δύο κατηγορίες. Η πρώτη εγγράφεται σε ένα συγκείμενο «ανθρωπιστικής μέριμνας» και «φιλοξενίας» ενώ η δεύτερη παραπέμπει ευθέως σε ζητήματα «ασφαλείας» και αστυνομικής διαχείρισης. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι αυτή η διάκριση μπορεί εύκολα να πλαισιώσει πολιτικές αντιπαραθέσεις διχοτομικού χαρακτήρα (για παράδειγμα, «ανοιχτά σύνορα εναντίον κλειστών συνόρων» ή «η αλληλεγγύη απέναντι στον αστυνομικό αυταρχισμό») δεν πρέπει να λησμονείται πως η μεταναστευτική «παρανομία» ούτε ακυρώθηκε ούτε εξαφανίστηκε. Ο διαχωρισμός μεταξύ προσφύγων και «παράνομων» μεταναστών, ασύλληπτος ο ίδιος έξω από το πεδίο άσκησης της κρατικής εξουσίας και τις ταξινομήσεις που αυτή επιβάλλει, δεν έχει σταματήσει, παρά το ότι τα τελευταία χρόνια η εγχώρια δημόσια συζήτηση, προσαρμοζόμενη εν πολλοίς στους όρους με τους οποίους διεξάγεται ο δημόσιος διάλογος διεθνώς, έχει την τάση να αποφεύγει τη χρήση του απροκάλυπτα ρατσιστικού όρου «λαθρομετανάστες». Αυτός ακριβώς ο διαχωρισμός υπήρξε εξαρχής ο βασικός σκοπός συγκρότησης των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης, των περιβόητων «hotspots». Όπως το έθετε η ελληνική έκδοση της *Huffington Post* της 9ης Φεβρουαρίου 2016, αναφερόμενη σε δηλώσεις του Αναπληρωτή Υπουργού Μεταναστευτικής Πολιτικής:

> Η θέση της Ελλάδας είναι δημιουργία κέντρων προσφύγων στην Τουρκία, έλεγχος στα σύνορα, παραλαβή από τις βάρκες από τη Frontex/ μεταφορά στα ελληνικά hot spots και διαχωρισμός προσφύγων και παράνομων μεταναστών εντός 48 ωρών...[11]

Στο απόσπασμα το βασικό ζητούμενο είναι ο «έλεγχος» των συνόρων και ο άμεσος «διαχωρισμός» των εισερχομένων σε πρόσφυγες και «παράνομους μετανάστες». Η κατηγορία του πρόσφυγα εμφανίζεται πλάι σ' εκείνη του «παράνομου» μετανάστη ως απόρροια των ίδιων (αστυνομικού χαρακτήρα) διαδικασιών. Ακόμα πιο εμφανής γίνεται *η συμπληρωματικότητα* μεταξύ αστυνομικής διαχείρισης και ανθρωπισμού στον λόγο του έλληνα Πρωθυπουργού στη Σύνοδο Κορυφής του ΟΗΕ στις 19 Σεπτεμβρίου 2016, ο οποίος κλείνει με την παράθεση μιας σειράς αξόνων για μια «συνεκτική» και «παγκόσμια στρατηγική» όσον αφορά τη μετανάστευση:

- να αυξηθεί η οικονομική ενίσχυση και η ενίσχυση με προσωπικό, προς τις χώρες που φιλοξενούν πρόσφυγες,
- να επιταχυνθεί η διαδικασία επιστροφής ανθρώπων που δεν χρίζουν (sic) διεθνούς προστασίας, καθώς και η επανεγκατάσταση και μετεγκατάσταση των προσφύγων,
- να αυξηθούν οι διπλωματικές πρωτοβουλίες και η χρηματοδότηση για την αντιμετώπιση των βαθύτερων αιτίων της μετανάστευσης,
- να αυξηθεί η αστυνόμευση των συνόρων και η συνεργασία των ακτοφυλακών για την εξάλειψη των δικτύων εμπορίας ανθρώπων.[12]

Στο παραπάνω απόσπασμα η οικονομική βοήθεια προς τις χώρες που «φιλοξενούν πρόσφυγες», η επιτάχυνση της απέλασης («επιστροφής») όσων εκπίπτουν στην κατηγορία του «παράνομου» μετανάστη (εδώ χαρακτηρίζονται ως «άνθρωποι που δεν χρήζουν διεθνούς προστασίας»), η αύξηση της αστυνόμευσης των συνόρων και η συνεργασία των ακτοφυλακών δεν αντιπαρατίθενται αλλά συμπαρατίθενται ως πλευρές μιας ενιαίας στρατηγικής. Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής η «φιλοξενία» των προσφύγων (ο ανθρωπισμός) *έχει ως προϋπόθεση* την ένταση της αστυνόμευσης και την επιτάχυνση των απελάσεων.

3. *«Κρίση»*

Η «προσφυγική κρίση» αναδύθηκε σε ένα πεδίο λόγου ήδη κορεσμένο από κρίση. Κατά την τελευταία δεκαετία τουλάχιστον, η Ελλάδα, ως κράτος και ως κοινωνία, έχει καταστεί στον δημόσιο λόγο διεθνώς περίπου συνώνυμη της κρίσης, η οποία νοείται πρωτίστως ως οικονομική ενώ πολύ συχνά τίθεται και ως πολιτική, κοινωνική, ως κρίση θεσμών, αξιών κτλ. Η «προσφυγική κρίση» εμφανίστηκε ως η τελευταία μιας ολόκληρης σειράς, μια ακόμα πτύχωση σε μια γενική συνθήκη που αγγίζει περίπου τα πάντα (Heller, De Genova et al. 2016). Ο κορεσμός, ωστόσο, του δημόσιου λόγου από την κρίση δεν σημαίνει και κάποιου

είδους ενάργεια όσον αφορά το νόημά της. Αντιθέτως, όσο περισσότερο χρησιμοποιείται αυτός ο όρος τόσο περισσότερο τείνει να θεωρείται ως «αυτονόητος» και τόσο λιγότερο γίνεται αντικείμενο συζήτησης και αναστοχασμού.

Με βάση όσα ειπώθηκαν ως εδώ, η «κρίση» εμφανίζεται ως ένα άλλο όνομα για το «πρόβλημα της μετανάστευσης» το οποίο έχει καταστεί μεγαλύτερο και πιο οξύ. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι μετανάστες-τριες εισέρχονται στην εθνική επικράτεια ερχόμενοι «απ' έξω» ενισχύει την «αυθόρμητη» αντίληψη πως πρόκειται για μια πραγματικότητα ριζικά εξωτερική, κατ' αναλογία προς το «βάρος» το οποίο είναι κάτι ριζικά «εξωτερικό» σε σχέση με εκείνον που το σηκώνει. Αυτού του είδους η εξωτερικότητα υποστηρίζει και στερεώνει τη θέση περί ριζικής «ανευθυνότητας» της Ελλάδας για όσα σχετίζονται με τη μετανάστευση που διασχίζει τα σύνορά της. Κατ' αυτό τον τρόπο, η καθοριστική συμβολή του κράτους (και του εθνικού κράτους και της Ευρωπαϊκής Ένωσης) στη διαμόρφωση της ίδιας της «κρίσης» συγκαλύπτονται. Γίνεται έτσι εφικτή η απροβλημάτιστη συνύπαρξη στον δημόσιο λόγο της «φιλοξενίας», του «ανθρωπισμού» και της πασίγνωστης και επαναλαμβανόμενης «πολύνεκρης τραγωδίας στο Αιγαίο», ενώ θα έπρεπε να είναι κάτι παραπάνω από φανερό πως χωρίς τις απαιτήσεις του κρατικά συγκροτημένου συνοριακού καθεστώτος η βία, η εξαθλίωση και ο θάνατος που πολύ συχνά συνεπάγεται το πέρασμα απ' την Τουρκία στην Ελλάδα θα ήταν αδιανόητα.[13] Δεν έχει τίποτα το «φυσικό» ο θάνατος στη θάλασσα σε μια περιοχή όπου η ναυσιπλοΐα είναι εξαιρετικά ανεπτυγμένη και όπου καθημερινά διεξάγονται δρομολόγια σύνδεσης των δύο χωρών χωρίς. Η μετανάστευση καθίσταται παράνομη και επικίνδυνη για τους μετακινούμενους ως αποτέλεσμα του επιβαλλόμενου αποκλεισμού των νομίμων δυνατοτήτων εισόδου και διαμονής στην ελληνική επικράτεια.

Είναι στο σημείο αυτό που η ασφάλεια, η αστυνόμευση των συνόρων και ο διαχωρισμός μεταξύ πολιτών και ξένων, όπως και αυτός μεταξύ «προσφύγων» και «μεταναστών», ως θεμελιώδεις μέριμνες του κράτους αναδεικνύουν τη συνύφανσή τους με την κρίση, υπό την έννοια ότι η «προσφυγική κρίση» λαμβάνει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της *σε σχέση με το κράτος* και μάλιστα διατυπώνεται *από την προοπτική θέση του κράτους*. Η προσφυγική κρίση αποτελεί, εν ολίγοις, ένα πρόβλημα *για το κράτος*. Σε συνέντευξή του τον Νοέμβριο του 2015, ο Δημ. Χριστόπουλος, Αντιπρόεδρος (τότε) της Διεθνούς Ομοσπονδίας για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, έθεσε το ζήτημα με όρους *κανονικότητας* και *έκτακτης ανάγκης* υποστηρίζοντας πως: «....η κατάσταση αυτή έχει κατεξοχήν τα χαρακτηριστικά της έκτακτης ανάγκης. Έκτακτη ανάγκη δεν είναι μόνο ο σεισμός -η φυσική καταστροφή δηλαδή- αλλά οποιαδήποτε κατάσταση δεν ρυθμίζεται με κανονικότητες».[14] Η προσέγγιση αυτή θέτει την κρίση ως ρήξη με την κανονικότητα την οποία το κράτος, ως εκπρόσωπος της τάξης, θα πρέπει να αντιμετωπίσει: «Υπάρχει λοιπόν κι ο στρατός. Όχι μόνο για να επιβάλλει την τάξη (sic), αλλά και για να υλοποιήσει αυτά που μια ξεχαρβαλωμένη διοίκηση δεν μπορεί».[15] Εδώ η μη-κανονικότητα της κρίσης απαιτεί και μη-κανονικές μορφές αντιμετώπισης, δηλαδή την κινητοποίηση του στρατού που ως ένοπλος πυρήνας του κράτους είναι ικανός σε τέτοιες συνθήκες, υπερβαίνοντας τις αδυναμίες τις «διοίκησης», να την αποκαταστήσει. Μολονότι δεν ταυτίζεται με τις λεγόμενες «φυσικές καταστροφές», η κρίση παρόλα αυτά εγγράφεται σε ένα κοινό με αυτές πεδίο και καθώς το κράτος δεν αναγνωρίζεται ως δύναμη παραγωγής της κρίσης αλλά μόνον ως μηχανισμός αντιμετώπισής της, αυτή εντέλει «φυσικοποιείται» ως ένα εξωτερικό φαινόμενο που απειλεί να διαρρήξει την κανονικότητα του ελέγχου της επικράτειας και του πληθυσμού. Κατ' ανάλογο τρόπο φυσικοποιείται και η κρατική εξουσία εκτοπιζόμενη από το πεδίο της κριτικής. Οι ανθρωπιστικές πρακτικές που συντονίζει ή αναλαμβάνει το κράτος συσκοτίζουν την καθοριστική της συμβολή στη διαμόρφωση των συνθηκών που καθιστούν αυτές τις πρακτικές αναγκαίες. Έτσι, η στρατοπεδική αντιμετώπισή των μεταναστών-τριών, η άλλη όψη του ανθρωπισμού, καθίσταται εύλογη ως «ανταπόκριση» σε μια ριζικά εξωτερική πραγματικότητα.

Σημειώσεις

[1] Σύμφωνα με τον FRONTEX (2016), ο αριθμός των «ανιχνεύσεων παράνομης διέλευσης» (illegal border crossings) ανήλθε σε 1.822.337 που ο Οργανισμός εκτιμά πως αντιστοιχούν σε περίπου ένα εκατομμύριο άτομα. Εξ αυτών, οι «ανιχνεύσεις» στην Ανατολική Μεσογειακή Διαδρομή ήταν 885.386.Βλ., FRONTEX (2016), Risk Analysis for 2016, σελ.

5, 14, 16, http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf (προσβάσιμο 20-03-2018).

[2] Συνέντευξη του Πρωθυπουργού στον Νίκο Χατζηνικολάου, στην εκπομπή «Στον Ενικό», Star Channel, 29-02-2016 [στα πρώτα τρία λεπτά της συνέντευξης], https://www.youtube.com/watch?v=IXDi3rawOMI (προσβάσιμη 20-03-2018).

[3] «Τσίπρας:Η Ελλάδα κουβαλά όλο το βάρος στο προσφυγικό», *Η Καθημερινή* 20-10-2016, http://www.kathimerini.gr/880116/article/epikairothta/politikh/tsipras-h-ellada-koyvala-olo-to-varos-sto-prosfygiko (προσβάσιμο 20-03-2018).

[4] ΑΠΕ-ΜΠΕ, «Κουρουμπλής: 'Η Ελλάδα σηκώνει το βάρος ενός παγκόσμιου προβλήματος'», *Η Καθημερινή* 01-03-2018, http://www.kathimerini.gr/851447/article/epikairothta/politikh/koyroymplhs-h-ellada-shkwnei-to-varos-enos-pagkosmioy-provlhmatos (προσβάσιμο 20-03-2018).

[5] «Εκκληση Μπαλτά στους πνευματικούς ανθρώπους για το προσφυγικό», *Εφημερίδα των Συντακτών* 21-03-2016, http://www.efsyn.gr/arthro/ekklisi-mpalta-stoys-pneymatikoys-anthropoys-gia-prosfygiko (προσβάσιμο 20-03-2018).

[6] Η «προσφυγική κρίση» δεν ήταν η μοναδική διατύπωση στον δημόσιο λόγο, ιδιαίτερα εκτός Ελλάδος. Για παράδειγμα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην «Ευρωπαϊκή Ατζέντα για τη Μετανάστευση» κάνει λόγο για «μεταναστευτική κρίση». Βλ., European Commission (COM 2015, 240 final), "A European Agenda on Migration," https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf (προσβάσιμο 20-03-2018).

[7] «Μουζάλας: το προσφυγικό δεν θα μετατραπεί σε ελληνικό πρόβλημα», *in.gr*, 08-03-2016, http://news.in.gr/greece/article/?aid=1500063478 (προσβάσιμο 20-03-2018).

[8] Η διεθνής προστασία δεν περιλαμβάνει μόνο το καθεστώς του πρόσφυγα αλλά επίσης την «επικουρική προστασία» καθώς και την προστασία των ασυνόδευτων ανηλίκων. Βλ., τον ιστότοπο της Υπηρεσίας Ασύλου, «Διεθνής προστασία: άσυλο και επικουρική προστασία», http://asylo.gov.gr/?page_id=414 και «Ασυνόδευτοι ανήλικοι» http://asylo.gov.gr/?page_id=303 (προσβάσιμα 20-03-2018).

[9] Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του διαδικτυακού project Refugees Deeply, το συνολικό ποσό που διατέθηκε για την αντιμετώπιση της «προσφυγικής κρίσης» στην Ελλάδα αγγίζει τα 803 εκατομμύρια δολάρια. Βλ., Daniel Howden, Apostolis Fotiadis, "The Refugee Archipelago: The Inside Story of What Went Wrong in Greece," *Refugees Deeply* 06-03-2017, https://www.newsdeeply.com/refugees/articles/2017/03/06/the-refugee-archipelago-the-inside-story-of-what-went-wrong-in-greece (προσβάσιμο 20-03-2018).

[10] Είναι υπ' αυτό το πρίσμα του «ευρωπαϊκού» εθνικού συμφέροντος που πρέπει να προσεγγιστεί και η εκ μέρους του ελληνικού κράτους υιοθέτηση της πολιτικής των «ανοιχτών συνόρων» (μέχρι τον Μάρτιο του 2016). Τα σύνορα όλης της Ευρώπης «έπρεπε» να παραμένουν «ανοιχτά» ούτως ώστε οι εισερχόμενοι-ες στην ελληνική επικράτεια να μπορούν να φεύγουν αμέσως απ' αυτή.

[11] «Μουζάλας: Θέλουμε κέντρα προσφύγων στην Τουρκία. Αβραμόπουλος: Hot spots μπορούν να δημιουργηθούν μόνο στην Ελλάδα», *HuffPost* Greece 09-02-2016, https://www.huffingtonpost.gr/2016/02/09/mouzalas-abramopoulos_n_9191530.html (προσβάσιμο 20-03-2018).

[12] «Ομιλία του Πρωθυπουργού στην 4η Στρογγυλή Τράπεζα της Συνόδου Κορυφής του ΟΗΕ: 'Παγκόσμια στρατηγική για τον επιμερισμό της ευθύνης για τους πρόσφυγες και τον σεβασμό του διεθνούς δικαίου'», 19-09-2016, https://primeminister.gr/2016/09/19/15251 (προσβάσιμο 20-03-2018).

[13] Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του missing migrants project 3.783 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στη Μεσόγειο θάλασσα το 2015 (804 στην Ανατολική Μεσογειακή Διαδρομή) και 5143 το 2016 (434 στην Ανατολική Μεσογειακή Διαδρομή).Βλ., https://missingmigrants.iom.int/region/mediterranean (προσβάσιμο 20-03-2018).

[14] Αγγελική Κουγιάννου, «Χριστόπουλος στη HuffPost Greece για το προσφυγικό: Να ανοίξει ο Έβρος και να βοηθήσει ο στρατός. Μετά τις επιθέσεις στο Παρίσι τι;», *HuffPost Greece* 20-11-2015, https://www.huffingtonpost.gr/2015/11/20/metanasteutiko-christopoulos_n_8605620.html (προσβάσιμο 20-03-2018).

[15] *Ό.π.*

Βιβλιογραφία

Dauvergne, C. (2008), *Making People Illegal: What Globalization Means for Migration and Law*, New York, Cambridge University Press.

De Genova, N. (2002), Migrant "Illegality" and Deportability in Everyday Life, *Annual Review of Anthropology*, No 31, pp. 419-447.

Foucault, M. (1987[1969]), *Η αρχαιολογία της γνώσης (μτφ. Κωστής Παπαγιώργης)*, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας.

Hall, S. (1996) The West and the Rest: Discourse and Power, στο S. Hall, D. Held, D. Hubert and K. Thompson (επιμ.)

Modernity: An Introduction to Modern Societies, Malden MA – Oxford, Blackwell, pp. 184-227.

Hall, S. (1997) The Work of Representation, στο Stuart, Hall (επιμ.), Representation: Cultural Representations and Signifying Practices, London, Sage Publications, pp. 15-69.

Heller, C., De Genova, N., Stierl, M., Tazzioli, M. and van Baar, H. (2016), Crisis, στο N. De Genova and M. Tazzioli (επιμ.) *Europe/Crisis: New Keywords of "the Crisis" in and of "Europe*, near futures online, http://nearfuturesonline.org/europecrisis-new-keywords-of-crisis-in-and-of-europe-part-2/ (προσβάσιμο 20-03-2018).

Philips L. και Jørgensen W. M. (2009) *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και Μέθοδος*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης.

Portes, A. (1978), Introduction: Toward a Structural Analysis of Illegal (Undocumented) Immigration, *International Migration Review*, Vol.12, No 4, pp. 469-484.

Tapinos, G. (1999), Clandestine Immigration: Economic and Political Issues, στο OECD/SOPEMI, *Trends in International Migration*, Paris, OECD Publications, pp. 229-251.

Torpey, J. (1998), Coming and Going: on the State Monopolization of the Legitimate "Means of Movement," *Sociological Theory*, Vol 16, No 3, pp. 239-259.

Σεξουαλικότητα και εξουσία στην τηλεοπτική σειρά Game of Thrones: Εμπλοκή και πρόσληψη του ελληνικού κοινού

Αμαλία Δρίβα[α], Κατερίνα Παπαδέλλη[β]

[αβ]Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα τελευταία χρόνια έχουν παρατηρηθεί σημαντικές αλλαγές στην τηλεοπτική ψυχαγωγία. Η έλευση και επικράτηση των νέων μέσων έχει μεταβάλει το τηλεοπτικό πεδίο σε διεθνές επίπεδο, με την πλειοψηφία των αμερικανικών παραγωγών να προβάλλονται στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, με μεγάλη επιτυχία και πιστό κοινό. Πλέον, οι πιο επιτυχημένες σειρές ενσωματώνουν στην πλοκή τους σύγχρονους προβληματισμούς και κοινωνικά ζητήματα, στοχεύοντας στην ενίσχυση του βαθμού εμπλοκής των θεατών. Σε αυτές τις σειρές συγκαταλέγεται και το Game of Thrones, το οποίο έχει χαρακτηριστεί από θεατές και κριτικούς ως «σειρά-φαινόμενο». Παρά το φανταστικό-μυθοπλαστικό της στοιχείο, έχει καταφέρει να εγείρει συζητήσεις για σειρά κοινωνικών θεμάτων, όπως οι φυλετικές διακρίσεις, η σεξουαλική βία, η ομοφυλοφιλία και η αναπηρία. Με δεδομένο ότι η διεθνής σύγχρονη βιβλιογραφία βλέπει το κοινό κάθε κοινωνίας να προσλαμβάνει και να επαναπροσδιορίζει ανάλογα με τις εκάστοτε δομές της τα σύνθετα θέματα που θίγει ο σύγχρονος μυθοπλαστικός κόσμος της τηλεόρασης, η συγκεκριμένη δημοσίευση επιχειρεί να διαπιστώσει τις αντιδράσεις του ελληνικού κοινού απέναντι στη συγκεκριμένη δημοφιλή σειρά . Με την κατάρτιση διαδικτυακού ερωτηματολογίου, το οποίο έλαβε 1734 απαντήσεις επιβεβαιώνεται ότι το φύλο και η ηλικία αποτελούν κύρια στοιχεία της ερμηνείας και της διαμόρφωσης αντιλήψεων για αμφιλεγόμενα γεγονότα της σειράς, καθώς και ότι ο κοινωνικός περίγυρος μπορεί να επηρεάσει τις τάσεις και τα γούστα της εποχής. Ηθικές αξίες και κοινωνικοί ρόλοι καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις συμπάθειες και αντιπάθειες των χαρακτήρων, αλλά κυρίως επιδρούν σημαντικά στην κατανόηση των κύριων θεματικών της σειράς. Όλα αυτά τα στοιχεία κάνουν το Game of Thrones μια σειρά άξια έρευνας και ανάλυσης, καθώς παρατηρείται η μεγάλη απήχηση και συμβολή της στην κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: σεξουαλικότητα, φύλο, πρόσληψη, εμπλοκή κοινού, στερεότυπα

Sexuality and power in the TV series Game of Thrones: Audience involvement and media consumption

Amalia Driva, Katerina Papadelli

Aristotle University of Thessaloniki

ABSTRACT

In recent years, significant changes have been observed in television entertainment. The advent and dominance of new media has changed the television field internationally, with the majority of American productions being aired in most western countries, including Greece, with great success and loyal audience. Nowadays, the most successful series integrate modern day concerns and social issues into the plot, aiming at enhancing audience engagement. Among these series reigns Game of Thrones, which has been characterized by viewers and critics as a “series-phenomenon”. Given that the contemporary international bibliography observes the public of every society recruiting and redefining the complex themes of the modern fictional world of television according to its particular structures, this publication attempts to identify the reactions of the Greek audience towards this popular series. An online questionnaire, which received 1734 responses, confirms that gender and age are key elements of interpreting and shaping perceptions of controversial events in the series, and that the social environment can influence the trends and tastes of the era. Moral values and social roles determine to a great extent which characters gain the sympathy or distaste of the audience, but mainly have an important influence on the understanding of the series’ main themes. All of these elements make Game of Thrones a series worth researching and analyzing, as its great impact and contribution to society can be observed.

Key words: sexuality, gender, audience engagement, stereotypes

Εισαγωγή

Το Game of Thrones είναι αδιαμφισβήτητα μια από τις πιο δημοφιλείς σειρές στην σημερινή τηλεόραση. Έχει προσελκύσει εκατομμύρια θεατές σε διεθνές επίπεδο και, παρεκκλίνοντας από την τροχιά στην οποία συνήθως κινούνται τα δράματα της και, παρεκκλίνοντας από την τροχιά στην οποία συνήθως κινούνται τα δράματα της HBO, χρησιμοποιεί τη φαντασία προκειμένου να συνδυάσει δυο είδη αφηγήσεων, τις φανταστικές και τις μεσαιωνικές. Η γυμνότητα και η βιαιότητα αποτελούν βασικά συστατικά της αναπαράστασης του κόσμου του Westeros, όπου ο βιασμός, η αιμομιξία και οι δολοφονίες κυριαρχούν. Έτσι η σειρά αυτή μας προσφέρει την ευκαιρία να δούμε την ακραία καταπίεση μιας πατριαρχικής κοινωνίας με φυλετικές διακρίσεις, που αν και καλύπτεται με το πέπλο της φαντασίας και γίνεται εκτενής χρήση ειδικών εφέ (Computer Generated Imagery-CGI), είναι κατά βάση διαχρονική.

Παρόλο που οι ιστορίες φαντασίας είναι ως έναν βαθμό υπερβολικές και με στοιχεία ξένα προς το θεατή, χρησιμοποιούν αλληγορικές αναπαραστάσεις με τη μεσολάβηση ιστοριών πιο οικείων ή ακόμη και «αξίων και συμπεριφορών της εποχής» (Driver and Ray, 2004). Ενδεικτικά, ο γλωσσολόγος Salo, στη διατριβή του πάνω στη γλώσσα του Tolkien, αναφέρει ότι στον «Άρχοντα των Δαχτυλιδιών» αναμιγνύεται το οικείο με το άγνωστο ώστε «το γνωστό να μπορεί να ανακαλυφθεί ξανά και να διακρίνεται στο φόντο του ξένου» (Salo 2004, Amanda J. Dearman 2016). Αυτή η παραδοχή θα μπορούσε να ερμηνευτεί και με το σκεπτικό ότι η φαντασία εισάγει το πραγματικό σε έναν ψεύτικο κόσμο, στο πλαίσιο μιας μεσαιωνικής -και επομένως αληθινής και ιστορικής- περιόδου, προκειμένου να επαναπροσδιορίσει το ρεαλισμό στις σύγχρονες πολιτισμικές αξίες.

Το μεγαλύτερο μέρος των φανταστικών/μεσαιωνικών ανακατασκευών ακολουθεί πιστά τις δομές των εννοιών του ιπποτισμού, της ομορφιάς και της μαγείας, όμως στο μυθιστόρημα του Martin και στην τηλεοπτική εκδοχή του της HBO, η απεικόνιση του μεσαίωνα είναι κάθε άλλο παρά ρομαντική. Αντίθετα, «καταστρέφει τις συμβατικές προσδοκίες ενός φανταστικού/ μεσαιωνικού είδους» (Johnston & Battis 2015, Dearman 2016). Μάλιστα, μέσω της ανάγνωσης κι άλλων μυθιστορημάτων του George Martin, μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε γιατί η HBO επέλεξε ένα από αυτά για να το προσαρμόσει στην τηλεόραση. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο συγγραφέας, τα βιβλία του δεν απεικονίζουν άμεσα την πραγματικότητα αλλά είναι «έντονα εδραιωμένα σε ιστορικά γεγονότα», με τον ίδιο να θέλει να δώσει μια πιο ρεαλιστική προσέγγιση της μεσαιωνικής κοινωνίας. (Hibberd, 2015, Amanda Dearman 2016).

Ο Kozinsky υποστηρίζει ότι ο Martin αναδημιουργεί την ηρωική φαντασίωση με τη συμπερίληψη «σωματικών πραγματικοτήτων», που βρίσκονται σε ισχυρή ανιπαράθεση με τις συμβατικές ρομαντικές έννοιες της ιπποσύνης, της συγγένειας και της πίστης (Kozinsky 2015 και Dearman, 2016). Το έργο του Martin περιλαμβάνει αναφορές σε γνωστά μεσαιωνικά κείμενα όπως το Beowulf και σε ιστορίες μέσα στην αρθουριανή παράδοση, το κάνει όμως με «απροσδόκητους» όρους επιλέγοντας τα αντιρομαντικά στοιχεία όπως «ο οργισμένος τρόμος του Beowulf, η σκοτεινή σάτιρα του Don Quixote, και ίσως ακόμη και η μαγεία του Gilgames» (Johnston και Battis 2015, Bleisteiner 2014). Εάν η παραδοχή ότι το μεσαιωνικό κείμενο είναι μια πηγή αντιλήψεων και αξιών του λαϊκού πολιτισμού, η φιλοδοξία του Martin να απεικονίσει μια πιο ειλικρινή εκπροσώπηση της μεσαιωνικής περιόδου μπορεί να εκληφθεί ως προσπάθεια να εμπνεύσει μια πιο ειλικρινή κατανόηση της λαϊκής κουλτούρας.

Θεωρητική συζήτηση

Όταν ο Martin δημιούργησε τους θηλυκούς του χαρακτήρες, εμπνεύστηκε από την ευρωπαϊκή μεσαιωνική εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας οι βασιλικοί γάμοι ήταν πολιτικής σημασίας και οι γυναίκες χρησιμοποιούνταν ως πιόνια. Εντούτοις, θα μπορούσαν να είναι και οι ίδιες πολιτικές παίκτριες. Για παράδειγμα, η Lucrezia Borgia έγινε γνωστή για τις μακιαβελικές δολοπλοκίες της. Επέζησε από την πτώση της σημαντικής δυναστείας των Borgias, ενώ η Anne Boleyn, μέλος της οικογένειας Norfolk, έπεισε τον Henry VIII της Αγγλίας να πάρει διαζύγιο από την πρώτη σύζυγό του, Αικατερίνη της Αραγονίας, ώστε να μπορέσει να την παντρευτεί, προκαλώντας ρήξη με τη Ρώμη και πυροδοτώντας τα γεγονότα που οδήγησαν

στην ίδρυση της Εκκλησίας της Αγγλίας. (Schubart και Gjelsvik 2012). Αυτές οι ιστορικές γυναίκες έχουν εμπνεύσει την πολιτική του Westeros.

Στον κόσμο αυτό, το φύλο εμφανίζεται πιο αμφιλεγόμενο από τη μεσαιωνική εποχή. Η σειρά των βιβλίων λαμβάνει χώρα σε έναν κόσμο με οίκους ανοχής, βιασμούς, αιμομιξίες και σεξουαλικά βασανιστήρια, όπουόλα τα κορίτσια και οι γυναίκες -ευγενείς, ταπεινής καταγωγής και πόρνες- μπορούν να κακοποιηθούν ανά πάσα στιγμή. Κατά συνέπεια, η κατάχρηση και η βία είναι ένα σημαντικό κεφάλαιο της σεξουαλικής πολιτικής στα βιβλία. Όταν αυτά προσαρμόστηκαν στο Game of Thrones της HBO, η σαρκική σεξουαλική πολιτική έγινε, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι κριτικοί, στρατηγική για να προελκύσουν το ενδιαφέρον του κοινού. Η αντίθεση μεταξύ της απεικόνισης πολλών γυναικών να παίρνουν μέρος σε ερωτικές σκηνές (sex scenes) -είτε στο προσκήνιο είτε στο παρασκήνιο-, οι οποίες δεν προωθούν την πλοκή, και ανδρικών χαρακτήρων να προσφέρουν πληροφορίες (exposition) ονομάστηκε "sexposition" το 2011 από τον blogger Myles McNutt, ένας νεολογισμός που υιοθετήθηκε άμεσα από τα ΜΜΕ και εφαρμόστηκε εκ των υστέρων και σε άλλες σειρές του HBO, και γενικότερα στη φυλετική του πολιτική (Schubart και Gjelsvik 2012).

Οι απόψεις διίστανται ως προς το αν η σειρά προβάλλει ή εκμεταλλεύεται τις γυναίκες και πολλοί δεν έχουν ξεκάθαρη γνώμη για τους θηλυκούς χαρακτήρες. Αυτό θα μπορούσε να εκληφθεί ως σημάδι ότι οι γυναίκες της σειράς είναι ψυχολογικά σύνθετες, σεξουαλικά υπερβατικές, ιδεολογικά διφορούμενες, και οι πράξεις τους άρρηκτα συνδεδεμένες με τα ανθρώπινα συναισθήματα.

Η Σουηδή σκηνοθέτιδα ταινιών Mariah Larsson συζητά τόσο τις ιστορικές οπτικές όσο και τις σύγχρονες ιδέες για το σεξ, την αγάπη και τον γάμο και το πώς επηρεάζουν όλα αυτά την προσαρμογή του σεξ από το γραπτό λόγο στην εικόνα. Στη δυτική κουλτούρα, η σεξουαλικότητα είναι ένα κοινωνικό και πολιτιστικό κατασκεύασμα που καθορίζει πώς, γιατί, πότε και με ποιον κάνουμε σεξ. «Οι σεξουαλικές θέσεις αντικατοπτρίζουν διαφορετικές ιδέες για την αληθινή αγάπη, την παρθενία και την αθωότητα. Η προσαρμογή επεκτείνει την δυαδική μορφή μεταξύ του σύγχρονου, ίσου και αναγνωρίσιμου και του φανταστικού-ιστορικού, φρικιαστικού και άγνωστου» (Larsson 2016), γεγονός που δημιουργεί μια διφορούμενη ψυχαγωγία που μπορεί να επηρεάσει τις αντιλήψεις του κοινού για το σεξ και το γάμο.

Αδιαμφισβήτητα, η αρχή του εικοστού πρώτου αιώνα χαρακτηρίζεται από τη σεξουαλικοποίηση του δυτικού πολιτισμού και την ενσωμάτωση της πορνογραφίας. Οι σημερινές κοινωνίες έχουν πολύπλοκη σχέση με το φύλο, με φόβους για «το τέλος των ανδρών και την άνοδο των γυναικών» (Rosin 2013). Με το ψευδο-μεσαιωνικό σκηνικό και την πατριαρχική του δομή, το Game of Thrones ευθυγραμμίζεται με ιστορικές δραματικές σειρές όπως οι “The Borgias” και “The Tudors”, οι οποίες χρησιμοποιούν επίσης τη σεξουαλική ακολασία και την επιθετική σωματικότητα. Αυτό το πλασματικό παρελθόν έχει την αμεσότητα ενός χρόνου απογυμνωμένου από την κοινωνική συνοχή (Schubart και Gjelsvik 2012). Παγιδευμένες σε αντιφατικές πολιτικές δυνάμεις, κύριοι πόροι των γυναικών είναι η γονιμότητα και η σεξουαλικότητα, με το σεξ να γίνεται μια στρατηγική επιβίωσης με την οποία θα διαπραγματευτούν τη θέση τους στο Westeros.

Κοινωνική διάσταση του βιασμού

Το Game of Thrones είναι κατά βάση μια σειρά με πολλές σεξουαλικές αναφορές. Αυτό λοιπόν που παρατηρείται στην πλειοψηφία αυτών των αναφορών είναι η συναίνεση της γυναίκας στο βιασμό. Οι γυναικείοι χαρακτήρες δείχνουν στο τέλος να το απολαμβάνουν, γεγονός που συνεπάγεται μια φαινομενική συγκατάθεση και εν τέλει ερωτικοποίηση του βιασμού. Όπως εύλογα η Stephanie Genz τόνισε, «οι σεξουαλικές αξίες που προβάλλονται μέσω αυτών των σκηνών κάνουν τη βία να φαίνεται σέξι» (Genz 2016).

Ο ίδιος ο όρος «κουλτούρα του βιασμού» υποδηλώνει την ανάγκη κατανόησης του βιασμού ως κουλτούρας. Ως περίπλοκο κοινωνικό φαινόμενο, «δεν περιορίζεται σε ξεχωριστές εγκληματικές πράξεις που διαπράττονται από κάποια βίαια άτομα, αλλά είναι το προϊόν των κοινωνικών σχέσεων με βάση το

φύλο, με ανταγωνιστικές και ταξικές κοινωνικές σχέσεις που είναι κεντρικές στον πατριαρχικό πολιτισμό» (Ferreday 2015).

Εμπλοκή του κοινού

Η τηλεόραση ως μέσο υφίσταται επί του παρόντος σημαντικές αλλαγές. Πριν από μια δεκαετία, η εμπειρία της παρακολούθησης ενός τηλεοπτικού προγράμματος περιελάμβανε τυπικά μία συσκευή (τηλεόραση) σε μια θέση (σπίτι), από μία μόνο πηγή (σταθμό) και σε προγραμματισμένη ώρα (εκπομπή). Τώρα η εμπειρία έχει γίνει πολύ πιο ετερογενής, με την εισαγωγή ενός ευρέος φάσματος πολυμεσικών συσκευών (υπολογιστές, smartphones, tablets, κονσόλες παιχνιδιών) και διαδικτυακών υπηρεσιών video streaming, επιτρέποντας στους χρήστες να καταναλώνουν παλιό και νέο περιεχόμενο ανά πάσα στιγμή.

Με αυτές τις τεχνολογίες έρχεται ένας πλούτος πλατφορμών, υπηρεσιών και εφαρμογών, όπου όχι μόνο τα ακροατήρια αλλά και οι κριτικοί, οι ηθοποιοί, οι παραγωγοί και οι έμποροι μπορούν να μοιραστούν τις εμπειρίες τους, να συζητήσουν σημαντικά γεγονότα, να εκφράσουν απόψεις και να παράσχουν ερμηνείες. Η ίδια η ιδέα της μέτρησης της θεαματικότητας γίνεται όλο και λιγότερο σημαντική. Στη θέση της, η έννοια της εμπλοκής του κοινού έχει κυριαρχήσει στη σύγχρονη σκέψη για τον αντίκτυπο και την πρόσληψη συγκεκριμένων τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Η σύνθετη πλοκή του Game of Thrones και οι αναρίθμητες πτυχές του κόσμου του Westeros σχεδόν απαιτούν από τους θεατές να αναζητήσουν πληροφορίες πέρα από την ίδια τη σειρά, γεγονός που ταυτόχρονα αυξάνει την αίσθηση της αμεσότητας. Αυτά τα δύο στοιχεία συνθέτουν μια αίσθηση διαδραστικότητας και εξασφαλίζουν ότι ο θεατής δε θα ασχοληθεί με τη σειρά απλά παρακολουθώντας την. Είναι σαφές ότι η σειρά υποκινεί την επιθυμία για περισσότερη εξοικείωση με τον κόσμο της ιστορίας, αλλά αντιμετωπίζει, ταυτόχρονα, την πρόκληση της διευκόλυνσης της αλληλεπίδρασης μεταξύ των θεατών με τρόπο οικονομικά ωφέλιμο.

Διαδραστικότητα στο διαδίκτυο

Το επίσημο franchise προσπαθεί να προσφέρει την ευκαιρία για αλληλεπίδραση μέσα από την επέκταση της επωνυμίας, αλλά όσο ενδιαφέροντα κι αν είναι αυτά τα υλικά, δεν παρέχουν ικανοποιητικό επίπεδο διάδρασης στις σημερινές συμμετοχικές απαιτήσεις. Ο θεατής βρίσκει τον διαδραστικό χώρο που θέλει στο διαδίκτυο, όπου έχει σχηματιστεί μια μεγάλη κοινότητα οπαδών γύρω από το Game of Thrones, που μεγαλώνει διαρκώς. Στην online κοινότητα του Game of Thrones, οι οπαδοί αλληλεπιδρούν με το αρχικό υλικό, συχνά δημιουργούν νέο υλικό βασισμένο σε αυτό, συζητούν μεταξύ τους, ακόμη και με τον ίδιο τον Martin. Μέσα από το διαδίκτυο έχουν, επίσης, τη δυνατότητα να εκφράζουν τις αντιδράσεις τους για τα διάφορα γεγονότα, κάτι που επιβεβαιώνει τη συναισθηματική επίπτωση της σειράς στους θεατές.

Στην προσπάθειά τους να συμμετάσχουν στο φαινόμενο Game of Thrones, οι οπαδοί κινούνται πέρα από την απλή κατανάλωση του προϊόντος και γίνονται οι ίδιοι παραγωγοί περιεχομένου, καθώς επεκτείνουν και ενισχύουν το αρχικό υλικό της αφήγησης του Martin. Το φάσμα της παραγωγής υλικού από τους θαυμαστές είναι τεράστιο, όπως και η ποικιλία των επιπέδων συμμετοχής.

Μεταξύ των πιο σημαντικών ιστότοπων που δημιουργήθηκαν από οπαδούς της σειράς συγκαταλέγονται το Westeros.org του Elio García, και μια εγκυκλοπαίδεια, το Game of Thrones wiki, η οποία καλεί το κοινό να αναρτά όλο και περισσότερο περιεχόμενο με βάση τα μυθιστορήματα ή την σειρά (Delmar 2013). Ωστόσο, περά από αυτές τις πιο αξιόπιστες πηγές, λόγω της έμφασης που δίνεται στην παρακολούθηση της ακρίβειας των πληροφοριών που δημοσιεύονται, υπάρχει και μια πληθώρα άλλων συνεισφορών στο διαδίκτυο. Αυτές αφορούν από τη δημιουργία memes, λεπτομερών χαρτών, πινάκων ζωγραφικής ή άλλων έργων τέχνης μέχρι διασκευές των θεματικών τραγουδιών της σειράς και στη δημιουργία μυθιστοριογραφίας που εμπλέκεται με τον κόσμο της ιστορίας και τους χαρακτήρες του Martin.

Φεμινιστικός διάλογος

Η σειρά προκάλεσε τη δημοσίευση αρκετών δημοφιλών και ακαδημαϊκών φεμινιστικών κριτικών, εστιάζοντας σε ζητήματα όπως ο μισογυνισμός, η γυμνότητα και η σεξουαλική βία. Αυτές οι κριτικές εκφράζουν μια αντιφατική σειρά από θέσεις που πλαισιώνουν το κείμενο είτε ως φεμινιστικές, είτε ως αντι-φεμινιστικές.

Ένας σημαντικός αριθμός οπαδών κινητοποίησε φεμινιστικές συζητήσεις στις αναρτήσεις του, για να σχολιάσουν ζητήματα όπως η σεξουαλική και σωματική βία και η κουλτούρα του βιασμού στις αφηγήσεις και αναπαραστάσεις της δημοφιλούς κουλτούρας.

Υπό το πρίσμα αυτό, είναι σημαντικό να γίνουν κατανοητές οι αντιδράσεις οπαδών και κριτικών σε τέτοια ζητήματα, στο πλαίσιο «μιας ευρύτερης αναβίωσης της φεμινιστικής προσοχής στην κουλτούρα βιασμού στο διαδίκτυο» (Sills et al 2016). Αυτή η αναβίωση λαμβάνει χώρα όλο και περισσότερο μέσω των social media και περιλαμβάνει την αντιμετώπιση θεμάτων όπως η «εκτεταμένη σεξουαλική αντικειμενοποίηση των γυναικών στα ΜΜΕ» (Sills et al 2016). Η καθημερινή εμβέλεια και ορατότητα αυτών των διαδικτυακών συζητήσεων αναμφισβήτητα διατηρεί το διαδίκτυο και τη θέση των μέσων ενημέρωσης ως «χώρους αγώνα κατά της σεξουαλικής βίας» (Ferreday 2015).

Πολιτισμικές αναφορές

Οι αναφορές στο Game of Thrones δεν αφορούν μόνο το λαϊκό πολιτισμό, αλλά έχουν μετατραπεί σε σημαντικό στοιχείο του ευρύτερου πολιτιστικού τοπίου, ιδίως στην Αμερική. Οι δημοσιογράφοι που γράφουν για ποικίλα θέματα όπως η οικονομία, η πολιτική, ο καιρός ή ο αθλητισμός, χρησιμοποιούν το λεξιλόγιο του Game of Thrones για να περιγράψουν τα φαινόμενα του πραγματικού κόσμου. Οι παραλληλισμοί μεταξύ καταστάσεων και γεγονότων του πραγματικού κόσμου με αυτόν του Westeros είναι συχνό φαινόμενο.

Η ευρεία χρήση των αναφορών στη σειρά από πολλά ΜΜΕ αποδεικνύει τόσο την ελκυστικότητα της ιστορίας όσο και ότι οι δυνατότητες διάδρασης φτάνουν πολύ πιο πέρα από την ίδια τη σειρά. Οι αναφορές αφθονούν, επίσης, σε πολιτικά κείμενα. Το φαινόμενο Game of Thrones έχει διεισδύσει στη συνείδηση του ευρύτερου κοινού και η πλειοψηφία, είτε παρακολουθεί την εκπομπή είτε όχι, έχει κάποια γνώση για το περί τίνος πρόκειται. Το γεγονός ότι το λεξιλόγιο και οι αναφορές της έχουν διαδοθεί σε μη σχετιζόμενα μέσα σημαίνει ότι η σειρά έχει φτάσει σε επίπεδο έκθεσης που δεν θα μπορούσε να καταφέρει ακόμα και η πιο ικανή εκστρατεία μάρκετινγκ.

Ερευνητικό μέρος

Λαμβάνοντας υπόψη την τεράστια δημοτικότητα του Game of Thrones και τις διθυραμβικές κριτικές από ειδικούς και οπαδούς, εντύπωση προκαλεί η έλλειψη πρωτότυπων ελληνικών ερευνών σχετικά με την πρόσληψη των θεματικών της σειράς στη χώρα μας και την εμπλοκή των ελλήνων οπαδών. Για το λόγο αυτό διεξήχθη πρωτότυπη έρευνα μέσω ερωτηματολογίου, που απευθυνόταν στο ελληνικό τηλεοπτικό κοινό της σειράς. Το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε σε ηλεκτρονική μορφή και απαντήθηκε από 1734 συμμετέχοντες σε διάστημα δυο εβδομάδων, με ανάρτηση στην επίσημη σελίδα των ελλήνων φανς της σειράς στο facebook, αλλά και με προώθηση σε γνωστούς και φίλους. Τα ερωτηματολόγια περιείχαν και οπτικοακουστικό υλικό με σκηνές από τη σειρά, ώστε να εξυπηρετηθεί η καλύτερη κατανόηση των ερωτήσεων.

Από τις 1734 απαντήσεις το 60,7% προήλθαν από γυναίκες και το υπόλοιπο 39,3% από άντρες. Αρχικά, το αποτέλεσμα αυτό προκαλεί εντύπωση, καθώς υπάρχει η αντίληψη ότι το βασικό κοινό του είδους της φαντασίας και κατ' επέκταση του Game of Thrones είναι οι άντρες, όμως από τις απαντήσεις προκύπτει ότι ίσως δεν ισχύει απόλυτα.

Το 50% των συμμετεχόντων ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 19-24. Το 22% είναι κάτω των 18 ετών, ενώ οι ηλικίες 25-34 συγκέντρωσαν ελαφρώς μικρότερο ποσοστό (19%). Τέλος, τα μικρότερα ποσοστά ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες 35-44 και άνω των 45 (7% και 2% αντίστοιχα), χωρίς κανέναν συμμετέχοντα άνω των 50. Τα ποσοστά αυτά είναι σε γενικές γραμμές αναμενόμενα, αν ληφθεί υπόψη ότι η διανομή του ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά μέσω του διαδικτύου.

Όσον αφορά το επίπεδο σπουδών, το 50% όσων απάντησαν είναι φοιτητές, το 19% απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ το 16% μαθητές. Επιπλέον, το 8% έχει ολοκληρώσει τις δευτεροβάθμιες σπουδές του και το υπόλοιπο 7% έχει ολοκληρώσει και τον δεύτερο ή τρίτο κύκλο σπουδών.

Όπως διαπιστώθηκε από τις απαντήσεις, οι τρεις βασικοί παράγοντες που συντελούν στο να αρχίσει κάποιος να παρακολουθεί το Game of Thrones είναι η επιρροή του κοινωνικού περίγυρου, η απήχηση του συγκεκριμένου τηλεοπτικού είδους, που συνδυάζει ιστορία, φαντασία και δράση και, τέλος, η δημοτικότητα που έχει αποκτήσει όλα τα χρόνια προβολής του.

Παράλληλα, γίνεται ξεκάθαρο ότι το επίπεδο εξοικείωσης του κοινού με τη σειρά είναι υψηλό, παρά τη σύνθετη πλοκή της και το πλήθος των χαρακτήρων της, επιβεβαιώνοντας την επιτυχημένη τηλεοπτική συνταγή του Game of Thrones. Συγκεκριμένα, το 80% των ερωτηθέντων έχει δει όλα τα επεισόδια που έχουν προβληθεί μέχρι τώρα, το 68% συζητά συχνά με τον κοινωνικό περίγυρο εξελίξεις και γεγονότα της σειράς ενώ το 66% βλέπει τα νέα επεισόδια αμέσως μόλις κυκλοφορήσουν.

Κάποιοι έχουν μεγαλύτερο βαθμό εξοικείωσης με τη σειρά. Συγκεκριμένα, ένα 35% έχει αναρτήσει στα social media σχετικό περιεχόμενο (κυρίως άνδρες ηλικίας 19-24), ενώ το 30% ξαναβλέπει παλιά επεισόδια μέχρι να κυκλοφορήσει η νέα σεζόν. Τέλος, το ποσοστό όσων έχουν αγοράσει αντικείμενα σχετικά με το Game of Thrones ανέρχεται στο 20%, το οποίο αποτελείται κυρίως από μαθητές και φοιτητές.

Αξίζει, επίσης να σημειωθεί ότι μόνο το 24% των ερωτηθέντων έχει σταματήσει να παρακολουθεί τη σειρά. Από αυτούς, το 74% επικαλείται την έλλειψη χρόνου, το 21% την έλλειψη ενδιαφέροντος για την πλοκή, ενώ μόνο το 5% φαίνεται να ενοχλήθηκε από την προβολή πλήθους σκηνών βίας. Είναι σημαντικό ότι η τελευταία απάντηση επιλέχθηκε κατά αποκλειστικότητα από γυναίκες.

Όσον αφορά την άποψη του κοινού για την απεικόνιση των δύο φύλων στη σειρά, το 42% εκλαμβάνει την προσέγγισή της περισσότερο ως φεμινιστική και πιστεύει ότι εστιάζει στην εξέλιξη των γυναικείων χαρακτήρων, ενώ ένα ελαφρώς μικρότερο ποσοστό (39%) θεωρεί ουδέτερο τον τρόπο απεικόνισης των δύο φύλων. Η ουδέτερη στάση στο συγκεκριμένο ζήτημα επιλέχθηκε σε αρκετά μεγάλο βαθμό (72%) από άτομα κάτω των 18, με τα ποσοστά να φθίνουν καθώς αυξάνεται η ηλικία των συμμετεχόντων. Από την άλλη, το 19% υποστηρίζει ότι το Game of Thrones απεικονίζει κυρίως πατριαρχικά πρότυπα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στοιχεία μισογυνισμού. Όσον αφορά την φεμινιστική προσέγγιση της σειράς, οι απαντήσεις ήταν μοιρασμένες ανάμεσα στα δύο φύλα (47% για τους άντρες και 53% για τις γυναίκες). Αντίθετα, το 64% όσων υποστηρίζουν ότι η σειρά προβάλλει έναν πατριαρχικό κόσμο ήταν γυναίκες.

Αναφορικά με τη σημασία του σεξ για την απόκτηση εξουσίας στο Game of Thrones, το 71% πιστεύει ότι κατέχει από μέτρια έως μεγάλη σημασία, ενώ το ποσοστό αυτών που του πιστώνουν μικρότερη έως μηδαμινή σημασία είναι κατά πολύ μικρότερο (20%). Συγκεκριμένα το 90% των ανήλικων θεωρεί ότι το σεξ έχει μέτρια σημασία. Επομένως, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι μικρότερες ηλικίες δεν δίνουν ιδιαίτερα πολιτική σημασία στα θέματα φύλου και σεξουαλικότητας που θίγει η σειρά. Είναι σημαντικό να τονιστεί επίσης ότι οι γυναίκες στην πλειοψηφία τους (83%) υποστηρίζουν ότι το σεξ στη σειρά έχει πολύ σημαντικό ρόλο για την απόκτηση εξουσίας, όπως απάντησε και το 77% όσων ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 25-35.

Οκτώ στους δέκα ερωτηθέντες πιστεύουν ότι άνδρες και γυναίκες στη σειρά έχουν διαφορετικά κίνητρα όσον αφορά το σεξ. Τα διαφορετικά αυτά κίνητρα διακρίνονται και στην επιστημονική βιβλιογραφία που μελετήθηκε στα πλαίσια της έρευνας. Το 20% που δεν αναγνωρίζει διαφορά αποτελείται από απαντήσεις ανδρών, ανήλικων και μαθητών δευτεροβάθμιας.

Σύμφωνα με τις απαντήσεις του κοινού σχετικά με το ποια είναι τα κίνητρα αυτά, οι αντρικοί χαρακτήρες χρησιμοποιούν το σεξ με κύριο σκοπό την ευχαρίστηση , ενώ οι γυναικείοι με κύριους σκοπούς την απόκτηση εξουσίας και την κοινωνική ανέλιξη. Η ευχαρίστηση δεν αποτελεί κύριο στόχο της σεξουαλικής πράξης για τις γυναίκες της σειράς, κάτι που επισημαίνεται και στο θεωρητικό επίπεδο ανάλυσής της.

Σχετικά με την άποψη του κοινού για τη σχέση μεταξύ Cersei και Jaime Lannister, το 54% έχει αρνητική ανταπόκριση, το 39% διατηρεί ουδέτερη στάση, ενώ μόνο το 7% την αξιολογεί θετικά. Τα αποτελέσματα δεν προκαλούν ιδιαίτερη έκπληξη αν αναλογιστούμε ότι η αιμομιξία, ειδικά μεταξύ δίδυμων αδερφών, είναι ταμπού όχι μόνο στην κοινωνία του φανταστικού Westeros, αλλά και στην σύγχρονη. Ωστόσο, πέρα από το ηθικό φορτίο της σχέσης αυτής, η αρνητική στάση της πλειοψηφίας ίσως οφείλεται και στο ότι κανένας από τους δυο χαρακτήρες δεν συγκαταλέγεται στους πιο συμπαθείς για το κοινό. Επιπλέον, η μεταξύ τους σχέση παρουσιάζεται εκ προοιμίου ως κάτι κακό και παράνομο, μεταφέροντας το ανάλογο συναισθηματικό φορτίο και στους περισσότερους θεατές. Παρόλα αυτά, οφείλουμε να προσέξουμε ότι το 70% των ανήλικων, από τους οποίους οι περισσότεροι είναι άντρες, διατηρεί ουδέτερη στάση απέναντι σε αυτό το ζευγάρι και δεν τους εκπλήσσει αυτή η αιμομικτική σχέση.

Σε αντίθεση με την γενικά αρνητική στάση προς την αιμομικτική σχέση της Cersei και του Jaime, η σχέση της Daenerys και του Jon συγκεντρώνει θετική ανταπόκριση από το 50% των ερωτηθέντων. Το 31% δεν την αξιολογεί ούτε θετικά ούτε αρνητικά, ενώ το 19% από το οποίο το 1/3 είναι έφηβοι αγόρια έχει αρνητική άποψη. Η διαφορά στις απαντήσεις πιθανόν να οφείλεται εν μέρει στο ότι οι χαρακτήρες δεν έχουν επίγνωση της συγγένειας τους (θεία-ανιψιός) και αφετέρου στο ότι το κοινό τρέφει γι' αυτούς ιδιαίτερη συμπάθεια. Η μεταξύ τους σχέση παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα έρωτα και ως κάτι που προκύπτει και ωριμάζει σταδιακά και η απεικόνισή της διαφοροποιείται πλήρως από εκείνη των αδελφών Lannister. Αυτή η διαφοροποίηση έχει ως αποτέλεσμα η ηθική βαρύτητα της σχέσης τους να περνά σε δεύτερη μοίρα.

Στη συνέχεια επιχειρήθηκε μια συγκριτική ματιά στις απόψεις του κοινού για τις σκηνές βιασμού δύο σημαντικών στη σειρά γυναικείων χαρακτήρων, της Daenerys και της Sansa. Εδώ το κοινό έπρεπε να δηλώσει πώς ένιωσε την ώρα που παρακολουθούσε τις σκηνές αυτές, είτε επιλέγοντας κάποια από τα συναισθήματα που παρείχαμε, είτε προσθέτοντας τη δική του απάντηση στο ανάλογο πεδίο. Για τη σκηνή του βιασμού της Daenerys, τα υψηλά ποσοστά της στεναχώριας, του θυμού, της αηδίας και της αγανάκτησης είναι αναμενόμενα λόγω της φύσης της σκηνής και της μικρής ηλικίας του χαρακτήρα -όχι της ηθοποιού. Το αξιοσημείωτο είναι το αναλογικά υψηλό ποσοστό αυτών που επέλεξαν την ικανοποίηση ως απάντηση. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο ότι όρος εκλήφθηκε από κάποιους με την έννοια της ηδονής. Να σημειωθεί ότι η «ικανοποίηση» δεν συμπεριλαμβανόταν στις αρχικές επιλογές, αλλά προστέθηκε από σημαντική μερίδα των συμμετεχόντων, κυρίως ανδρών ηλικίας 25-44, αλλά και από έφηβους κάτω των 18 ετών.

Στην αντίστοιχη σκηνή με πρωταγωνίστρια τη Sansa, οι περισσότερες απαντήσεις περιελάμβαναν τα συναισθήματα του αποτροπιασμού, του θυμού, της στενοχώριας και της αγανάκτησης. Η διαφορά με τη σκηνή της Daenerys είναι ότι δεν προστέθηκαν επιπλέον απαντήσεις από τις προβλεπόμενες, όπως παρατηρήθηκε με την ικανοποίηση, κάτι που ενδεχομένως να οφείλεται στη διαφορετική σκηνοθεσία και προσέγγιση των δυο περιστατικών βιασμού. Συγκεκριμένα, στο βιασμό της Sansa η σκηνοθεσία δεν επικεντρώνεται στην ίδια την πράξη. Αντίθετα, στη σκηνή της Daenerys επίκεντρο είναι το γυμνό της σώμα και οι εκφράσεις του προσώπου της.

Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, οι πιο συμπαθείς χαρακτήρες στη σειρά είναι ο Tyrion Lannister (με αρκετά μεγάλη διαφορά), ο Jon Snow, ο Ned Stark και η Arya Stark. Οι χαρακτήρες αυτοί συγκέντρωσαν αθροιστικά τις περισσότερες απαντήσεις «πολύ» και «απόλυτα» (συμπαθής). Επιπλέον, για τις γυναίκες στις πρώτες θέσεις βρίσκονται ο Jon Snow και η Arya Stark, ενώ για τους άνδρες ο Tyrion Lannister και ο Ned Stark. Οι ηλικίες κάτω των 18 φαίνεται να συμπαθούν ιδιαίτερα την Daenerys και τον Jon, οι 25-44 επέλεξαν τον Tyrion και την Arya, ενώ οι άνω των 45 προτιμούν τον Ned και τον Tyrion.

Αντίθετα οι πιο αντιπαθείς για το κοινό είναι ο Littlefinger (με διαφορά), η Cersei Lannister και ο Stannis Baratheon, οι οποίοι συγκέντρωσαν τις περισσότερες απαντήσεις «λίγο» και «καθόλου» (συμπαθής). Ωστόσο, η Cersei είναι αρκετά συμπαθής στους άνδρες, αφού ένας σημαντικός αριθμός τη βαθμολόγησε με 4 η 5 (όπου 5 απόλυτα συμπαθής). Παρόλα αυτά οι απόψεις των δύο φύλων και όλων των ηλικιακών ομάδων σε ένα γενικότερο πλαίσιο φαίνεται να συγκλίνουν σε πολύ μεγάλο βαθμό σε αυτή την περίπτωση.

Οι αξίες που προβάλλονται στη σειρά είναι, κατά την κρίση των ερωτηθέντων, κυρίως αυτές της οικογένειας και της κληρονομιάς και αντικατοπτρίζουν τη σημασία των Οίκων, του ονόματος και της κοινωνικής θέσης στο Westeros. Επιπλέον οι αξίες της τιμής, της γενναιότητας και της αφοσίωσης αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά του αρχέτυπου του ήρωα που είναι σημείο αναφοράς για κάθε αφήγηση στο είδος της φαντασίας.

Τις περισσότερες από τις προαναφερθείσες αξίες σύμφωνα με το κοινό τις συγκεντρώνει ο Ned Stark με ποσοστό 41%, (76% για τους άνδρες και 55% για τις γυναίκες) ο οποίος, όπως αναφέρεται και στη βιβλιογραφική μας ανασκόπηση, ενσαρκώνει πλήρως το κλασικό πρότυπο του ενάρετου και ηθικού ήρωα. Στην κατάταξη ακολουθούν οι Jon Snow, Brienne of Tarth (την οποία επέλεξαν κατά κόρον γυναίκες ηλικίας 25-44) και Samwell Tarly (επιλέχθηκε κυρίως από άντρες ηλικίας 36-44).

Συμπέρασμα

Το μεγάλο ακροατήριο της σειράς οφείλεται εν μέρει στην μαζική και παγκόσμια πολιτιστική έλξη που αυτή έχει, τόσο λόγω περιεχομένου όσο και οπτικής αισθητικής. Το οπτικοακουστικό μέρος είναι το πρώτο στοιχείο που ανιχνεύει ο θεατής, το οποίο τού δημιουργεί το αρχικό ενδιαφέρον. Ωστόσο, η απλή προβολή του οπτικοακουστικού υλικού δεν αρκεί για να προκαλέσει αλλαγές στην ηθική εμπειρία του κοινού, αλλά παίζουν ρόλο κι άλλοι παράγοντες.

Ταυτόχρονα, τα θέματα που συζητούνται στα social media δείχνουν μια προσέγγιση στα ποικίλα κοινωνικά προβλήματα του σήμερα, όπως η ομοφυλοφιλία, η χειραφέτηση των γυναικών, η ανδροκρατία, η αιμομιξία, η περιθωριοποίηση, ο θρησκευτικός φανατισμός, τα σεξουαλικά εγκλήματα και η δουλεία. Όπως φαίνεται και μέσα από την έρευνα που διεξήχθη στο ελληνικό κοινό του Game of Thrones, αυτό δεν περιορίζεται στην ανάλυση και τον σχολιασμό των προβαλλόμενων γεγονότων και της σημασίας τους καθαρά στην πλοκή, καθώς η σειρά ευνοεί συζητήσεις σε πιο κοινωνικό και διαχρονικό επίπεδο. Η εμπλοκή των θεατών δεν είναι συμβατική, αλλά ανάγει τις θεματικές της σειράς στον κόσμο του σήμερα εστιάζοντας κυρίως στη διαφορετική απεικόνιση των δυο φύλων και στους λόγους για τους οποίους γίνεται αυτό.

Παράλληλα, διαπιστώθηκε υψηλός βαθμός εμπλοκής και εξοικείωσης του ελληνικού κοινού με τη σειρά, με τις κυριότερες διαφορές στις απαντήσεις να παρατηρούνται με κριτήριο κυρίως το φύλο και την ηλικία. Οι έλληνες θεατές δείχνουν να αναγνωρίζουν, στην πλειοψηφία τους, τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αναπαριστώνται τα δύο φύλα, όπως και τη σημασία και τις διάφορες χρήσεις της σεξουαλικής επαφής αφενός ως μέσο για την εξέλιξη της ίδιας της πλοκής, αφετέρου ως στρατηγικής για την προσέλκυση του τηλεοπτικού κοινού.

Παρατηρήθηκε, τέλος, ότι η συμπεριφορά που επιδεικνύει ο κάθε χαρακτήρας της σειράς από ηθική άποψη μπορεί να καθορίσει τη συμπάθεια ή αντιπάθεια του από το κοινό. Από την άλλη η ηθική χροιά των γεγονότων που απεικονίζονται επισκιάζεται τις περισσότερες φορές από τις προσωπικές συμπάθειες των οπαδών του Game of Thrones. Αυτό το παράδοξο οδηγεί σε μια υποκειμενικότητα και επιείκεια από την πλευρά του κοινού, όταν ένας συμπαθής χαρακτήρας δρα ανήθικα, επιβεβαιώνοντας τη ρήση «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα».

Μια τυπική σειρά κρατά τόσο τον ήρωα όσο και τον αντιήρωα άθικτους από επεισόδιο σε επεισόδιο και σεζόν σε σεζόν, και σπάνια προβαίνει σε δραστικές αλλαγές. Το Game of Thrones, αντίθετα, συχνά θυσιάζει τον πρωταγωνιστή για χάρη της πλοκής. Τέλος, η διαχρονική και η πολύπλευρη παρουσίαση των

τεκταινόμενων και οι συμβολισμοί που υποβόσκουν προσδίδουν βαρύτητα στη σειρά και θέτουν το πρότυπο για μελλοντικά τηλεοπτικά εγχειρήματα.

Βιβλιογραφία

Επιστημονικά άρθρα

Dearman, Amanda J. (2016). Redefining Masculinity through Disability in HBO's Game of Thrones. *Southern Utah University*

Delmar, J. L. (2013), Fandom-generated content: An approach to the concept of 'fanadvertising'. *Journal of Audience and Reception Studies, Vol. 32* pp. *10-12*

Ferreday, D. (2015), Game of Thrones, Rape Culture and Feminist Fandom. *Australian Feminist Studies,* Vol. *30*, No 83, pp. 21-36

Kim, J. L., Sorsoli, C. L., Collins, K., Zylbergold, B. A., Schooler, D., & Tolman, D. L. (2007), From Sex to Sexuality: Exposing the Heterosexual Script on Primetime Network Television. *Journal of Sex Research,* Vol. *44*, No 2, pp. 145-157

Scharl, A., Hubmann-Haidvogel, A., Jones, A., Fischl, D., Kamolov, R., Weichselbraun, A., & Rafelsberger, W. (2016). Analyzing the public discourse on works of fiction – Detection and visualization of emotion in online coverage about HBO's Game of Thrones. *Information Processing & Management,* Vol. *52*, No 1, pp.129-138

Βιβλία

Gjelsvik, A., & Schubart, R. (2016), *Women of ice and fire: gender, Game of thrones and multiple media engagements*. New York, Bloomsbury Academic, pp. 17- 60

Παραγωγή βάσης δεδομένων στη γένεση κρατικής κοινωνίας

Γεωργία Ζαΐμη

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η αναζήτηση στην κρατική γένεση του ανθρώπινου και υλικού πολιτισμού οδηγεί στον τρόπο που παράγονται οι πληροφορίες «ανοικτών δεδομένων». Ξεκινώντας από την κλασσική παρατήρηση ότι είναι καλύτερο να μιλάμε για «στοιχεία», «συζητήσεις», «πληροφορίες» με τα οποία χτίζεται η έρευνα μας (για την οικονομική και κοινωνική δημιουργία και εξέλιξη του Ισραήλ), αντιλαμβανόμαστε ότι τα δεδομένα είναι το προϊόν μιας διαδικασίας που βλέπει τους συντελεστές να τη διαμορφώνουν ανάλογα με τις «συνθήκες», τις «χρήσεις» και τους «χρήστες». Υπάρχει λογική όταν μιλάμε για «εκκαθάριση» δεδομένων, όπως ακούμε συχνά; Η απάντησή μας είναι ότι τίποτα δεν είναι λιγότερο σίγουρο, δεδομένου ότι αυτή η έννοια παραπέμπει στην υπόθεση ότι θα υπήρχαν πληροφορίες ανεξάρτητα από το τι ψάχνει κάποιος. Αυτές προέρχονται είτε λόγω νέων πηγών είτε ως προς την έκταση αυτών που μπορούν να διαμορφώσουν οι ποσοτικές μέθοδοι. Η μερική αυτοματοποίηση της συλλογής και μορφοποίησης των δεδομένων που συγκεντρώνουμε αυξάνει σημαντικά το μέγεθος του σώματος που χρησιμοποιούμε στην έρευνα εργαζόμενοι σε αντικείμενα που σχετίζονται με το Διαδίκτυο.Τα «μεγάλα δεδομένα» και οι συνέπειές τους «αλλάζουν τον τρόπο που βλέπουν αυτοί που τα παράγουν τον εαυτό τους» και ως τέτοια τα συλλέγουμε εμείς και τα αντιμετωπίζουμε όταν πραγματοποιούμε την έρευνά μας. Με την εξόρυξή τους επιδιώκουμε να αναδείξουμε τους νόμους της λειτουργίας του κοινωνικού σώματος του κράτους που γεννιέται και αναπτύσσεται. Από την άλλη γίνονται προσιτά σε όσους μπορούν να κάνουν τα δεδομένα να μιλούν και να αποκαλύπτουν τους κρυμμένους νόμους του κοινωνικού κόσμου. Τα «μεγάλα δεδομένα» δε συνιστούν έτσι ερευνητική μέριμνα για τεκμηρίωση αλλά μηχανισμό αλλαγής των ανθρώπινων σχέσεων που μετασχηματίζει τις κοινωνικές επιστήμες.

Λέξεις – κλειδιά: Βάση δεδομένων, μεγάλα δεδομένα, κοινωνικές επιστήμες, μέθοδος έρευνας, γένεση κρατικής κοινωνίας.

Production of a database in generation of state society

Georgia Zayim

Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The pursuit of human and material culture in state genesis shows the way “open data” information is produced. Via the classic observation that it is best to speak about “data”, “discussions”, “information” on which our research is built (Israel’s economic and social creation and development), we apprehend that data is the product of a process, which perceives, that contributors shape it in relation with the “conditions”, the “uses” and the “users”. Is there any logical basis in, something we often come across, data “clearance”? The answer should be that nothing is less certain, assuming that this concept refers to the hypothesis that information would exist regardless what someone searches. Either information originates from new sources or as to the extent of what qualitative methods configure. The partial automation of data assortment and figuration we gather increases significantly the body size we use in research on Internet subjects. “Big data” and their consequences “change the way that anyone who produces them sees himself” and, as such, we collect and handle them when we carry out our research. With data mining, we aim to emphasize the state’s social body function that comes into existence and develops. Conversely, they become accessible to everyone who is able to point out the data’s significance and reveals the social world’s hidden “laws”. Therefore, “big data” do not just constitute a research regard for substantiation but a humanitarian sciences’ revision mechanism that reforms social sciences.

Key – words: data basis, big data, social sciences, research methods, state society genesis.

Πολιτισμός των αριθμών

Η γένεση και επιβίωση ενός κράτους αντιμετωπίζεται από τους κατοίκους του με τρόπους που προσαρμόζονται στις ιστορικές περιόδους και στο περιβάλλον, απαιτούν δε «συγκρούσεις» με τον «πόλεμο» να συνιστά την πιο αποφασιστική όψη τους. Το ερευνητικό μας ζήτημα αφορά το Ισραήλ. Στην αφετηρία μας διατυπώνουμε την υπόθεση ότι το κράτος του Ισραήλ γεννήθηκε και εξελίσσεται σε ένα εξαιρετικά ασταθές περιβάλλον με περιορισμένους πόρους και σε μικρή εδαφική επικράτεια. Η εξέλιξη του συνδέθηκε με την εξασφάλιση της ανεξαρτησίας του και με τη διεθνή θέση του να συνδέεται με την δημιουργία ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος για την υπεράσπιση και προώθηση της νέας τεχνολογίας, τη διαρκώς υψηλότερη κατάρτιση του πληθυσμού του με στόχο την βελτίωση της παραγωγικότητας και την συνδυασμένη τεχνολογική και επιστημονική ανάπτυξη του (Thouverez, 2015).

Οι στόχοι εντάσσονται γενικότερα σε μια μακροχρόνια εξέλιξη, με την εθνική τους προσαρμογή να συνιστά κοινωνιολογικό ζήτημα . Το Ισραήλ βιώνει, μέσα σε πενιχρούς φυσικού πόρους, το πολεμικό κλίμα από τη δημιουργία του μέχρι τη σημερινή αναφορά του ως StartUp Nation (Thouverez, 2015), δηλαδή ενός μοντέλου στο επίκεντρο της καινοτομίας και της τεχνολογίας που ανταποκρίνεται σε ένα πολιτισμικό οικοσύστημα ικανό να κινητοποιεί, στο μέγιστο δυνατό βαθμό, τον «πολιτισμό των αριθμών». Αυτή η πολιτισμική δυναμική ενσωματώνει αξίες που βρίσκονται σε μεγάλη απόκλιση από τη δυτική σκέψη, όπως είναι λ.χ. η πεποίθηση ότι αποτυχία γίνεται απόδειξη επερχόμενης αποτυχίας, καθώς το λάθος είναι αυτό που διδάσκει ([Silicon Wadi], 2017).

Στη σύντομη εισήγησή μας θα συνδέσουμε δύο μείζονα ζητήματα με τη μορφή υποθέσεων και όχι οριστικών αποτελεσμάτων μας για τη σχέση πολιτισμού και αναγκαιότητας, καθώς η έρευνα μας για την «οικονομική και κοινωνική εξέλιξη του Ισραήλ» είναι σε εξέλιξη.

Το ερευνητέο στα «δεδομένα» γένεσης του κράτους του Ισραήλ

Είναι γνωστό ότι από τις αρχές του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο του αστικού μετασχηματισμού των ευρωπαϊκών ιδίως κοινωνιών, συγκροτήθηκαν τα σύγχρονα εθνικά κράτη βάση της αρχής των εθνοτήτων: κάθε κράτος και έθνος, κάθε έθνος και κράτος. Το έθνος -κράτος συνιστά μια μορφή οργάνωσης και ένα πολιτικό ιδεώδες. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για μια αυτόνομη πολιτική κοινότητα που συγχέεται από τους δεσμούς της ιδιότητας του πολίτη και της εθνικότητας. Στη δεύτερη περίπτωση το έθνος- κράτος είναι μια αρχή ή ένας ιδεότυπος, όπως το συναντάται στο όραμα του Mazzini: « κάθε έθνος και κράτος, ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος». Είναι το σημείο όπου το κράτος ορίζεται από τρία κύρια στοιχεία: τα εδαφικά σύνορά του, το στρατό του και τη γλώσσα με την οποία επικοινωνεί ο πληθυσμός του και τα επίσημα θεσμοθετημένα όργανα του κράτους με τους πολίτες του.

Υπενθυμίζουμε επίσης ότι η αναγκαία συνθήκη για τη συγκρότηση του είναι η διοικητική, στρατιωτική και πολιτική εθνοποιητική πορεία συγκρότησης του κράτους. Σε διαδικασίες ολοκλήρωσής του η πολιτική εξουσία εισχωρεί σε όλα τα επίπεδα της δημοσίας ζωής, οπού η εσωτερική ειρήνη, η γραφειοκρατική οργάνωση και η πληθυσμιακή ομοιογένεια (από την ισχυροποίηση του νομισματικού συστήματος μέχρι τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος) υλοποιούνται από το έθνος-κράτος. Την εσωτερική ειρήνευση έχει στόχο να υπηρετήσει η συγκέντρωση στρατιωτικών μέσων και η δημιουργία εθνικού στρατού, η καθολική ομογενοποιημένη αστυνόμευση του χώρου, η κωδικοποίηση και η τυποποίηση του δικαιικού συστήματος. Η γραφειοκρατία οργανώνεται με την οργάνωση της διοίκησης και διεισδύει έτσι σ' όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής, με σημαντικότερο όργανο το φορολογικό σύστημα και τον φοροεισπρακτικό μηχανισμό.

Η συντομευμένη αναφορά μου στο «έθνος-κράτος», όπως διαμορφώνεται στο δυτικό κόσμο, καθιστά αναγκαίο το συνδυασμό των αρχών της επιστημονικής κοινωνικής έρευνας και των καινοτομικών μεθόδων για την παραγωγή δεδομένων ως και την επεξεργασία τους για τη δημιουργία και ασφάλεια κράτους. Στην σύγχρονη περίοδο η τεχνολογία των «μεγάλων δεδομένων» από την κατακλυσμιαία παραγωγή τους στις επιχειρήσεις κατευθύνεται στην κρατική «ασφάλεια» και στην «επιτήρηση», όπως συμβαίνει με ιδιαίτερη συστηματικότητα στο κράτος του Ισραήλ. Είναι γνωστό ότι η γένεση και εξέλιξη του ισραηλινού κράτους

αντιμετωπίζει σειρά από ιδιαιτερότητες που προέρχονται από πολλές αιτίες. Το ζήτημα του πληθυσμού απαιτεί πρόσθετες παραμέτρους ως προς τον προσδιορισμό του ως τυπικού «κράτος-έθνος» που αντιμετωπίζουμε στην Ευρωπαϊκή ήπειρο ως και τις μορφές ποσοτικών δεδομένων σε συνδυασμό με το επίπεδο στατιστικής ανάλυσης που χαρακτηρίζει τη δυτική σκέψη και τη γένεση του δυτικού κράτους.

Ένας από τους πρόσθετους (και σημαντικούς) λόγους διαφοροποίησης είναι η έλλειψη του εγκατεστημένου -και κρίσιμου μεγέθους- σε μια περιοχή πληθυσμού ικανού να οριοθετήσει την εδαφική έκταση του κράτους ώστε να τον συμπεριλάβει μέσα σε αυτήν. Η απουσία του κρίσιμου πληθυσμιακού μεγέθους γεννά μείζονα ζητήματα για τη στρατιωτική οργάνωση που είχε ανάγκη το νεοσύστατο κράτος ή ακόμη την υιοθέτηση γλώσσας που είναι απολύτως απαραίτητη ως επίσημης για το κρίσιμο αυτό πληθυσμιακό μέγεθος του κράτους. Σειρά μελετών έδειξε πώς αντιμετωπίσθηκε η απουσία αυτής της κρίσιμης αριθμητικής μάζας, γεγονός που επηρεάζει και την ενίσχυση των μεθόδων στατικής παρακολούθησης όσο και των τεχνικών επεξεργασίας της για την ίδρυση του ισραηλινού κράτους: επιλέχθηκε να λυθεί το ζήτημα με τη μεταφορά εβραϊκών πληθυσμιακών ομάδων από περιοχές της ευρωπαϊκής, κατά βάση, ηπείρου αλλά και από το σύνολο, σχεδόν, του κόσμου, όπου υπήρχαν εγκατεστημένοι, εβραϊκής καταγωγής, πληθυσμοί.

Το μείζον λοιπόν ζήτημα είναι η πληθυσμιακή μετακίνηση εθνότητας για τη στήριξη και δημιουργία ομοιογενούς Κράτους.Η μετανάστευση προς το κράτος του Ισραήλ έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι αφορά τους Εβραίους, κατά το γένος, που ζουν διασκορπισμένοι στις διάφορες περιοχές του κόσμου. Πρόκειται για πληθυσμούς με προβλήματα ενσωμάτωσης ή πληθυσμιακές ομάδες που δεν χαρακτήριζαν οι ίδιοι τους εαυτούς τους ως Εβραίους ή δεν τους αναγνώριζε το επίσημο κράτος ως τέτοιους. Πολλαπλοί μηχανισμοί εθνικού προσδιορισμού σε διάφορες περιοχές του κόσμου διαμορφώνουν τη μετανάστευση προς το Ισραήλ να είναι συνεχής.

Σε διάστημα λίγων δεκαετιών και με διαφορετικές εντάσεις καθιστούν τον «πολιτισμό της αριθμοποίησης» και τη δημιουργία «βάσεων δεδομένων» ακόμη πιο επιτακτική. Τα γεγονότα μετατρέπονται σε κινητήριους μοχλούς καθώς επηρεάζονται άλλοτε από τα έντονα και μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα προς τα εδάφη του και άλλοτε από την κάμψη των ρευμάτων. Δεν λείπουν οι διαφορές μεταβολής της πυκνότητας των μεταναστευτικών ροών πριν και μετά τη σύσταση του Κράτους με τις επιρροές τους στην καινοτομία της διαχείρισης δεδομένων όπου από την «χρήση αλγορίθμων» περνά στη «διαχείριση δεδομένων» με την ακόμη υψηλότερη εξειδίκευση των ανθρώπινων πόρων, παρά την αριθμητική τους έλλειψη που καλύπτει σταδιακά η μετανάστευση και τη διαμόρφωση στρατηγικής γύρω από την κατάρτιση και τη διαχείριση πληροφοριών.

Οι διαφοροποιήσεις στα μεταναστευτικά κύματα είναι αξιοσημείωτες ως αριθμητικός και ποιοτικός πόρος, όπως παράλληλα συμβαίνει με την αντίληψη για την ασφάλεια του κράτους. Η μετακίνηση προς την Παλαιστίνη, για την περίοδο που προηγείται από την ίδρυση του επίσημου κράτους του Ισραήλ, έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τη μετανάστευση που σημειώθηκε μετά την ίδρυση του ισραηλινού κράτους. Η μεταβολή αυτή είναι ιδιαίτερα δύσκολη για την οργάνωση και λειτουργία του νεοσύστατου κράτους του Ισραήλ. Σε αυτήν την πληθυσμιακή μετακίνηση δύο πρόσθετοι λόγοι επηρεάζουν τη ροή και φυσικά τα συστήματα καταγραφής και υπολογισμού.

Ο πρώτος λόγος συνδέεται με τη διακυβέρνηση της περιοχής αφού ο έλεγχος της ανήκει στη Βρετανία μέχρι και την προηγούμενη της ίδρυσης του κράτους του Ισραήλ το 1948 (14 Μαΐου). Ο δεύτερος λόγος από τον οποίο φαίνεται πώς η πύκνωση των γεγονότων επηρεάζει τη σχέση «παραγωγή δεδομένων» και «σταδίου στατιστικής ανάλυσης» είναι οι εξελίξεις στις σχέσεις μεταξύ κρατών της περιοχής: οι Βρετανοί συνέδεσαν την ανεξαρτησία των Αράβων της Παλαιστίνης με την ενεργή συμμετοχή τους στον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υποστήριζαν στους Εβραίους τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους στην Παλαιστίνη στις σχετικές συζητήσεις με τη σιωνιστική οργάνωση. Οι υποσχέσεις των Βρετανών μεταβλήθηκαν για τους Παλαιστινίους αλλά και για τους Εβραίους. Από το 1922 η μεταφορά της διοίκησης της περιοχής στη Βρετανία συνιστά περίοδο ιδιαίτερης σημασίας για τους Εβραίους: οι Βρετανοί θα επιτρέψουν την μεταφορά εβραϊκών πληθυσμών στην Παλαιστίνη στην αρχή δε της περιόδου χωρίς κανένα περιορισμό. Αργότερα και μετά από τις έντονες αντιδράσεις των Αράβων και τις ένοπλες

συγκρούσεις που σημειώθηκαν, οι Βρετανοί επέβαλλαν περιορισμούς στον αριθμό των Εβραίων που θα μπορούσαν να μεταναστεύσουν στην περιοχή.

Ο περιορισμός της μετανάστευσης θα διαρκέσει στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και μέχρι τη λήξη της βρετανικής διοίκησης μέσω ένοπλων συγκρούσεων με τη στρατιωτική δύναμη των Εβραίων, οδήγησε δε σε παράνομη μετανάστευση με αποτέλεσμα, αφού όσοι έφθαναν στην Παλαιστίνη συλλαμβάνονται από τους Βρετανούς και οδηγούνται σε στρατόπεδα. Στο κλίμα αυτό η περίοδος σηματοδοτήθηκε από τη μεταφορά περίπου μισού εκατομμυρίου Εβραίων στην Παλαιστίνη, οι οποίοι θα αποτελούσαν τη βάση του κοινωνικού συστήματος του εβραϊκού κράτους όταν αυτό δημιουργείτο, αλλά και από τις δυσκολίες και αντιδράσεις που δυσχέραιναν την πολιτική των Σιωνιστών για την περιοχή. Στην περιοχή της Παλαιστίνης η περίοδος χαρακτηρίστηκε από την πολύ μεγάλη προσπάθεια για τη μεταφορά όσο το δυνατόν μεγαλύτερου πληθυσμού προκειμένου να αποφύγουν την καταστροφή από την ανοιχτή σύγκρουση των εβραϊκών δυνάμεων με τις βρετανικές, ως συνέπεια της στάσης των τελευταίων από το 1939 και έπειτα.

Ένα ιδιαίτερα λοιπόν απαιτητικό ζήτημα η μετακίνηση εβραϊκού πληθυσμού και φυσικά η στάση των Βρετανών, η διαμόρφωση των διεθνών και περιφερειακών συμφερόντων από διάφορα κράτη απέναντι στις εβραϊκές μετακινήσεις και την εγκατάστασή τους ως και η υποχρέωση να επανορθωθεί η μεγάλη καταστροφή του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, αποτέλεσαν συνδυαστικά τους κύριους παράγοντες που ώθησαν τη διεθνή κοινότητα να επιτρέψει την ίδρυση ενός ανεξάρτητου ισραηλινού κράτους. Η διοίκησή του δεν περιορίστηκε στις δυνάμεις επιβολής για τη σύσταση και εξέλιξή του.

Τα «Big data» Οργάνωση στην επιβίωση και εξέλιξη του κράτους

Από τη σύντομη αυτή παράθεση ιδιαιτεροτήτων για την ίδρυση του ισραηλινού κράτους, προκύπτει η δομή με την οποία αντιμετωπίσθηκε η διακυβέρνησή του και η τεχνική της ισχυροποίηση παράλληλα με τις εμπορικές εφαρμογές και την τελειοποίηση των εργαλείων τους να επενδύουν σε ερευνητικά και αναπτυξιακά προγράμματα που βασίζονται προοδευτικά στα «μεγάλα δεδομένα».

Η σύλληψη τους είναι το αρχικό ζήτημα και η εννοιακή τους διαχείριση με την τεχνολογία τους στη συνέχεια. Γενικότερα, κάθε βάση δεδομένων (database) συνιστά οργανωμένη συλλογή πληροφοριών που έχουν σχέση μεταξύ τους αποθηκευμένα σε μια εύκολα προσβάσιμη διάταξη πινάκων. Μια βάση δεδομένων μπορεί να περιέχει οτιδήποτε, από καταλόγους διευθύνσεων μέχρι λίστες με λεπτομέρειες προϊόντων. Υπάρχουν δύο τύποι βάσεων δεδομένων: οι βάσεις δεδομένων αρχείων οι οποίες λειτουργούν με έναν πίνακα τη φορά και οι σχεσιακές βάσεις δεδομένων οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν με περισσότερους πίνακες ταυτόχρονα οι οποίοι διασυνδέονται μεταξύ τους. Οι λειτουργίες βάσης δεδομένων υπενθυμίζουμε ότι χωρίζονται σε 4 βασικές κατηγορίες: (α) ορισμός του τύπου των δεδομένων που αποθηκεύει η βάση (δημιουργία, επεξεργασία και αφαίρεση ορισμών), (β) ενημέρωση δεδομένων (εισαγωγή, επεξεργασία και εξαέρωση αποθηκευμένων και μη δεδομένων), (γ) ανάκτηση των δεδομένων (λήψη των δεδομένων από τη βάση με χρήση ερωτημάτων για χρήση από άλλες εφαρμογές) και (δ) διαχείριση βάσης δεδομένων (ορισμός χρηστών, ασφάλειας δεδομένων, παρακολούθηση απόδοσης). Τα μεγάλα δεδομένα (big data) είναι συνεπώς υψηλής απαίτησης πόροι μεγάλου όγκου, παράγονται σε απροσδόκητες ταχύτητες και πυκνότητα ή εξαιρετικά μεγάλου εύρους και ποικιλίας πληροφοριών που απαιτούν όλο και περισσότερο αποδοτικές και καινοτόμες μορφές πληροφοριακών συστημάτων.

Με σκοπό να καταστεί αποτελεσματικότερα διαχειρίσιμη η πληροφορία που χαρακτηρίζεται από υψηλή ποικιλία (σε όλο το εύρος της) εισάγεται η χρήση των βάσεων δεδομένων για την αποθήκευση της πληροφορίας και τη βέλτιστη διαχείρισή της. Όσον αφορά τον όγκο ως χαρακτηριστικό παρατηρούμε την χρήση «κρυφής μνήμης» (Data Cache), οπού εκεί συνήθως αποθηκεύονται και επεξεργάζονται τα μεγάλου όγκου δεδομένα πριν αποθηκευτούν στις Βάσεις Δεδομένων. Χρειάζονται επομένως καινοτόμες και αποδοτικές μορφές επεξεργασίας των μεγάλων δεδομένων αφού ο όγκος είναι τεράστιος και σημασία έχει να μπορέσουμε να ξεχωρίσουμε τη χρήσιμη πληροφορία. Μια τεχνική που αναλαμβάνουν τα αναδυόμενα «έξυπνα δεδομένα» (smart data).

Το εθνικό ζήτημα αποκτά, μέσα από τη γένεση και διαχείριση «μεγάλων δεδομένων», ιδιαίτερη σημασία και περιβάλει ιδεολογικά την τεχνική της διακυβέρνησης ως τις πολεμικές συγκρούσεις. Η δημιουργία του κράτους συνδέθηκε με την εξέλιξη και αναγνώριση του Ολοκαυτώματος, μεγάλο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού αντιμετωπίζει πολύ σοβαρά προβλήματα και έχει ιδιαίτερα αυξημένες ανάγκες, ενώ όσοι ανέλαβαν την διακυβέρνηση του νεοσύστατου κράτους ήταν πρόσωπα που είχαν πρωτοστατήσει στην οργάνωση των εβραϊκών κοινοτήτων στην ευρωπαϊκή ήπειρο χωρίς όμως να είναι επαγγελματίες πολιτικοί.

Η ανακήρυξη της ίδρυσης ανεξάρτητου κράτους στα παλαιστινιακά εδάφη τα οποία προηγουμένως διαχειρίζεται η Βρετανία ως αποικιοκρατική δύναμη, προκάλεσε την αντίδραση των Αράβων της περιοχής που αντιτίθενται σε αυτήν την εξέλιξη, με αποτέλεσμα τον πρώτο αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1948. Η σημασία τόσο της ύπαρξης, της πρόσβασης όσο και της συλλογής και επεξεργασίας μεγάλης έκτασης δεδομένων και πληροφοριακών στοιχείων, προβάλλει άμεση και επιτακτική για την επιβίωση του νεοσύστατου κράτους. Η ανάγκη του διαρκώς διευρυμένου όγκου δεδομένων και πληροφοριών αποκτά όλο και πιο σαφή πολιτική, κοινωνική και στρατιωτική σύνδεση με τη διεθνο-πολιτική επιβίωση και οικονομική ισχυροποίηση του νεοσύστατου Κράτους. Η συλλογή πληροφοριών και δεδομένων, ποιοι διαθέτουν αυτά, πως αναζητούνται και εντοπίζονται και ακόμη ποιος ο βαθμός φερεγγυότητας τους, η προστασία τους, ο όγκος τους και η ταχύτητα συλλογής και επεξεργασίας για τη συντομότερη δυνατή εξαγωγή αποτελεσμάτων οδηγούν σε πολλαπλές τεχνολογικές καινοτομίες και τρόπους επεξεργασίας.

Η περίοδος, είναι αλήθεια ότι, χαρακτηρίζεται από ένα πολύ χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης των πληροφοριακών συστημάτων για την επεξεργασία μεγάλου όγκου δεδομένων που αυξάνεται όλο και περισσότερο, απαιτούνται δε όλο και μεγαλύτερες ταχύτητες επεξεργασίες τους. Το κράτος του Ισραήλ μέσα σε αυτές τις συνθήκες και σε απόσταση με το μέγεθος του επιταχύνει την προώθηση αυτών των τεχνολογιών δημιουργώντας την κουλτούρα στα ανώτερα και ανώτατα στελέχη του, ως και την εκπαίδευση της, της «πληροφορίας» και της «διαχείρισής» της τόσο ως τεχνολογία της ειρήνης όσο και ως πολεμική τεχνολογία. Η σύνδεση γνωρίζουμε σήμερα τη θετική επίδραση που ασκεί στη σχέση «ποσοτικών δεδομένων», «πληροφοριακών συστημάτων», «σταδίου στατιστικής» και «κρατικής οργάνωσης» και με αυτή την υπόθεση διεισδύουμε στο ερευνητικό μας ζήτημα, δηλαδή τη γένεση του κράτους του Ισραήλ και την εξέλιξή του μέσα από την οικονομία των μεγάλων δεδομένων ως «βάση δεδομένων» και εθνικός «πόρος».

Στο ενδεικτικό διάγραμμα που ακολουθεί (και είναι η σημερινή προσέγγισή μας) παρατίθενται οι συνήθεις πηγές δεδομένων από όπου αντλούνται δεδομένα για την οργάνωση και εξέλιξη του Ισραήλ. Υιοθετήσαμε τη συνήθη διάκριση σε διεθνείς, εθνικούς, τοπικούς, και μη κυβερνητικούς αντί της σημασίας των τεκμηρίων που παρέχουν πληροφοριών ή τον όγκο των διαθέσιμων στοιχείων.

Τεκμήρια Έρευνας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΑΝΤΛΗΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΟ ΙΣΡΑΗΛΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ			
ΔΙΕΘΝΕΙΣ	ΕΓΧΩΡΙΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ	ΕΓΧΩΡΙΟΙ ΤΟΠΙΚΟΙ	ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ
UNCHR	BOI	LOCAL COUNCILS	FAMILYSEARCH.ORG
UNITED NATIONS SPECIAL COMMITTEE PARTITION	CBS	FEDERATION OF LOCAL AUTHORITIES	ISRAEL STATISTICAL ASSOCIATION
UNICEF	JERUSALEM INSTITUTE FOR POLICY RESEARCH		AMERICAN JEWISH COMMITTEE
UNDP	BLS		JEWISH AGENCY FOR ISRAEL
IMF			HADASSAH.ORG
WORLD BANK			HISTADRUT- GENERAL FEDERATION OF LABOUR IN ISRAEL
WTO			
ILO			
OECD			
CIA (The world factbook)			
HUMAN RIGHTS WATCH			
IOM			
ESS			

Ο κατάλογος των οργανισμών είναι ενδεικτικός και υπάρχουν περιθώρια για ακόμη πιο εξαντλητική εμβάθυνση σε πηγές δεδομένων. Οι διαθέσιμες πηγές από τα μέσα του εικοστού αιώνα βαίνουν συνεχώς διευρυνόμενες, όπως συμβαίνει άλλωστε με όλα τα κράτη. Τυπική και εδώ η αντίδραση όταν το ισραηλινό κράτος κατανοεί αμέσως με τη δημιουργία του την ανάγκη δεδομένων και τις ιδιότητες (ακρίβεια, όγκος, ονοματολογία κλπ) των πληροφοριακών στοιχείων για την οργάνωση και ασφαλή λειτουργία του κράτους, ίδρυσαν άμεσα Στατιστική Υπηρεσία, η οποία σε λίγους μήνες από την ίδρυση του Κράτους διεξήγαγε και απογραφή του πληθυσμού. Οι ανάγκες καλύφθηκαν από οικονομικά στοιχεία που διατηρούσαν οι αρχές της Βρετανικής Εντολής αλλά και οι διάφορες εβραϊκές οργανώσεις μέσα στο ισραηλινό κράτος αλλά και ανά τον κόσμο.

Η καθεμία από αυτές τις πηγές δημιουργείται αλλά και γεννά όλο και μεγαλύτερο εύρος για τους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του Κράτους με τη μορφή χρονοσειρών (time series). Στρέψαμε την προσοχή μας στα «δεδομένα» (συμβατικά και μη) στην Κεντρική Τράπεζα του Ισραήλ και ειδικότερα στις Ετήσιες Εκθέσεις της, η οποία μέχρι σήμερα διαθέτει περισσότερες από εκατοντάδα χιλιάδων βάσεων δεδομένων (databases) με πολλαπλασιαστικές συνέπειες ως προς τις ειδικότερες κατηγοριοποιήσεις.

Η προσφυγή της κοινωνιολογικής έρευνας στα «μεγάλα δεδομένα» συνοδεύεται από μια σειρά παραδοσιακών απαιτήσεων για την ένταξή τους στο ερευνητικό ερώτημα μας. Αναφερθήκαμε ήδη σε τρία θεμελιώδη στοιχεία της σύστασης ενός κράτους: τα σύνορα του, το στρατό του και τη γλώσσα του. Μαζί με αυτά υπάρχουν και κάποια εξίσου σημαντικά στοιχεία όπως είναι η ιστορία του και η συλλογική του μνήμη αυτό που δίνει μια συνέχεια στην κρατική οντότητα (το πριν, το σήμερα και το μετά), τα σύμβολα του που το διαχωρίζουν από άλλες κρατικές οντότητες, λ.χ., η σημαία, η θρησκευτική πίστη, τα σύμβολα κλπ. Σε αυτά προστίθεται κυρίαρχο το εθνικό του νόμισμα. Ειδικότερα, πέρα από την εθνική λειτουργία του και χρήση του ως ανταλλακτικό μέσο και ως μέσο μέτρησης κάθε οικονομικής πράξης μέσα στα σύνορα του κράτους, δίνει ταυτότητα και στις οικονομικές επαφές του κράτους με την παγκόσμια οικονομική κοινότητα. Δεν μπορούσε να οργανωθεί και λειτουργήσει ως κράτος χωρίς να καθορίσει τη νομισματική μονάδα με όλες τις ιδιότητες της.

Σε αυτή τη βάση θεωρήσαμε ότι η μελέτη των ετήσιων εκθέσεων της κεντρικής τράπεζας του Ισραήλ βοηθά στην κατανόηση της εξέλιξης του κράτους και διευρύνει τη σημασία των «μεγάλων βάσεων» δεδομένων. Μέχρι και αυτή τη στιγμή που μιλάμε τις διαχειριζόμαστε κυρίως με δύο τρόπους. Ο πρώτος, αφορά τα ποσοτικά δεδομένα που περιέχει για διάφορους τομείς της ισραηλινής κοινωνίας και οικονομίας. Ο δεύτερος αφορά τις μη ποσοτικοποιημένες πληροφορίες που περιέχονται στις εκθέσεις του εκάστοτε κεντρικού τραπεζίτη και θα μπορούσαν να αποτελέσουν ενδείξεις συγκεκριμένων κοινωνικών γεγονότων και συνθηκών του κράτους, ή εξελίξεων και αλλαγών στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση του κράτους.

Ενδεικτικοί για την εξέλιξη του Κράτους μπορούν να θεωρηθούν οι τομείς που επιλέγουν οι εκθέσεις να παραθέσουν τον όγκο των δεδομένων που επεξεργάζονται, τον τρόπο που τα επεξεργάζονται και τα συμπεράσματα στα οποία οδηγεί αυτή η επεξεργασία. Ακόμη, πως τα συμπεράσματα αυτά οδηγούν σε προτάσεις για την υιοθέτηση δημόσιων πολιτικών από το Κράτος, αν αυτές οι προτάσεις από τον κεντρικό τραπεζίτη γίνονται δεκτές, και ποια είναι τα αποτελέσματα της μιας ή της άλλης επιλογής.

Προεκτάσεις της έρευνας

Τα ζητήματα που μας απασχολούν γενούν εκτός από τα χαρακτηριστικά της έρευνας γενικότερα ερωτήματα. Ανάμεσα τους, ποια είναι σήμερα η σχέση των κοινωνικών επιστημών και της κοινωνιολογίας ειδικότερα, με τα «μεγάλα δεδομένα» μέσα σε ένα τέτοιο ερευνητικό περίγραμμα, αυτό της γένεσης και εξέλιξης ενός κράτους; Πως η κοινωνιολογία θα εισέλθει στην κοινωνία της πληροφορίας και θα δώσει απαντήσεις στις νέες προκλήσεις που τίθενται πλέον μπροστά στη εξέλιξη του Κράτους; Σε αυτές τις συνθήκες σε πιο βαθμό η επιστήμη της κοινωνιολογίας μπορεί να εξελιχθεί βασιζόμενη αποκλειστικά και μόνο στα εργαλεία και στις μεθόδους έρευνας του παρελθόντος;

Πρόκειται για ερωτήματα που αντιμετωπίζουν γενικότερα οι σύγχρονοι κοινωνικοί επιστήμονες αναλογιζόμενοι το μέλλον του επιστημονικού τους πεδίου και των εργαλείων που θα υιοθετήσουν. Η «κοινωνιολογία των μεγάλων δεδομένων» είναι η σύγχρονη πρόκληση για το ερευνητικό μας ζήτημα, καθώς:

«Υπήρχε μια αύξηση γνήσιας κριτικής διερεύνησης μέσα στα μεγάλα δεδομένα. Όμως θεωρούμε ότι είναι η κατάλληλη στιγμή να πάμε ένα βήμα παρακάτω. Αυτό που χρειαζόμαστε δεν είναι μόνο μια κοινωνιολογία που θα κάνει χρήση των μεγάλων δεδομένων αλλά μια «κοινωνιολογία των μεγάλων δεδομένων» (Robertson, Travaglia, 2017).

και σε αυτήν προστίθεται η συνθετότητα των τομέων που παράγουν μεγάλα δεδομένα:

«Επί του παρόντος η αναπαράσταση των «μεγάλων δεδομένων» είναι ότι αφορά κάτι νέο, έντονο, και ικανό να απαντήσει σε μακροχρόνια κοινωνικά και επιστημονικά ζητήματα. Ηεπικρατούσα υπόθεση είναι ότι τα μεγάλα δεδομένα θα επιλύσουν τα προβλήματα που τα «μικρά δεδομένα» έχουν αποτύχει να λύσουν, και να το επιτύχουν αυτό εξοικονομώντας χρόνο και για άλλους σημαντικούς στόχους. Σε αυτόν τον νέο κόσμο της τεχνολογίας, τα «μεγάλα δεδομένα» προβάλλουν ως το θεμελιώδες έδαφος και η αναλυτική πηγή της εξουσίας, κυρίως στην ολοένα αυξανόμενη συνθετότητα των τομέων δεδομένων όπως η οικονομία, η τεχνολογία των επικοινωνιών, η ιατρική περίθαλψη και η διακυβέρνηση» (McFarland, Lewis, Goldberg, 2015).

Η μεγάλη συνεπώς πρόκληση για τον κοινωνιολόγο είναι η μετατροπή των «δεδομένων» σε «κοινωνικά» γεγονότα, παλαιό ζήτημα το οποίο σήμερα διαφοροποιείται τόσο κατά τα χαρακτηριστικά των μεγάλων δεδομένων, όπως αναφέρθηκαν όσο και κατά το πνεύμα σύνδεσής τους με την κοινωνιολογική ανάλυση. Από την άποψη αυτή διατυπώθηκαν πρόσφατα δύο σχόλια που διαπερνούν το ερευνητικό μας ζήτημα για τη γένεση και εξέλιξη του κράτους του Ισραήλ: το πρώτο αφορά την ικανότητα μας ως κοινωνιολόγων ώστε να εξειδικεύουμε με προσεκτικό τρόπο βασικές υποθέσεις και από αυτές να οδηγούμαστε σε φερέγγυα ερμηνευτικά σχήματα:

«Ως κοινωνικοί επιστήμονες είμαστε ειδικότερα καλά εκπαιδευμένοι στο να αναγνωρίζουμε ότι οι παρατηρήσεις από μόνες τους – ανεξάρτητα του αριθμού τους- δύσκολα οδηγούν σε σημαντικά συμπεράσματα χωρίς να συγκεκριμενοποιούμε προσεκτικά τις βασικές υποθέσεις και να κατασκευάζουμε έγκυρα ερευνητικά σχήματα. Είναι ο συνδυασμός μεταξύ των αρχών της επιστημονικής κοινωνικής έρευνας και των πρωτοποριακών μεθόδων της παραγωγής αυτοματοποιημένων δεδομένων και της επεξεργασίας τους, που φέρει τη δυνατότητα να παράξει νέες ιδέες στα σχετικά κοινωνικά ζητήματα» (Grimmer, 2017).

Το δεύτερο ζήτημα εφάπτεται του δικού μας ερευνητικού ορίζοντα και δείχνει αυτήν την μετεξέλιξη από τα τεκμήρια και τις βάσεις δεδομένων στις σύγχρονες δημιουργίας big data και το έντονο ενδιαφέρον στον τρόπο παραγωγής και εκμετάλλευσής τους:

«Οι κοινωνικές επιστήμες ανέπτυξαν ένα ενδιαφέρον στα μεγάλα δεδομένα, ορμώμενες κυρίως από τις εξελίξεις που συνέβησαν στους τομείς των social media και των media technology και της επίδρασης που αυτοί οι τομείς φαίνεται να έχουν στην ανθρώπινη συμπεριφορά και την κοινωνική διαντίδραση. Επιπλέον, πολλά από τα δεδομένα τα οποία συλλέγουμε από την βικτωριανή εποχή βασίζονται σε έναν από τους δύο κύριους τομείς που είναι, είτε η τεχνολογική ή η κοινωνική γνώση. Ακόμη και έτσι όμως είναι τα δεδομένα αυτά που ενεργοποιούσαν τους συλλέκτες και όχι οι πληροφορίες που περιέχονταν στα δεδομένα που αυτοί συνέλεγαν. […] Η αύξουσα έμφαση στο κοινωνικό στοιχείο (σύνδεση, επικοινωνία, δέσμευση, συναλλαγή) των μεγάλων δεδομένων οφείλεται κατά μεγάλο ποσοστό στο ενδιαφέρον που έχουν επιδείξει τόσο οι επιχειρήσεις όσο και οι κυβερνήσεις» (Tinati, Halford, Carr, Pope, 2017).

Καμία πηγή δεν είναι ικανή από μόνη της να εξηγήσει τις κοινωνικές μεταβολές και αλλαγές καθώς και τη διαδικασία αυτών των μεταβολών, ζητήματα που είναι το αντικείμενο έρευνας κάθε κοινωνιολόγου. Βλέπουμε λοιπόν ότι η χρήση νέων πηγών δεδομένων και πληροφοριών θα μπορούσε να λειτουργήσει επικουρικά στις κλασσικές κοινωνιολογικές μεθόδους έρευνας. Αυτό που προκαλεί τη σκέψη των κοινωνικών επιστημόνων είναι αν είμαστε «ανοιχτοί» στις προκλήσεις που γεννιούνται στην εποχή της

πληροφορίας και αν θα προχωρήσουμε ένα βήμα μπροστά την κοινωνιολογική έρευνα ή θα μείνουμε περιχαρακωμένοι στις περιπτωσιακές, δειγματοληπτικές ή εκλεκτικές εμπειρικές έρευνες από τις οποίες θα συνάγουμε τα μερικευμένα συμπεράσματα.

Η συζήτηση αυτή έχει ξεκινήσει την τελευταία περίπου δεκαετία στους κύκλους των ακαδημαϊκών τμημάτων των κοινωνικών επιστημών και εξελίσσεται δυναμικά, καθώς οι απόψεις ποικίλλουν. Είναι σαφώς πιο ξεκάθαρες οι θέσεις των επιστημόνων της εφαρμοσμένης κοινωνιολογίας όπως πχ. της κοινωνιολογίας της υγείας οι οποίοι αναγνωρίζουν τη χρησιμότητα της επεξεργασίας των «big data», λιγότερο σαφείς των υπολοίπων.

Αυτό που τίθεται κυρίως είναι η αξία τους και η αξιοπιστία τους, ενώ έχει επίσης τεθεί το ζήτημα της ηθικής της χρήσης δεδομένων και πληροφορίων που αφορούν στοιχεία ανθρώπων που βρίσκονται διαθέσιμα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και αφορούν προσωπικές τους επιλογές και προτιμήσεις μέχρι και τις πολιτικές τους απόψεις και δηλώσεις (Burrows, Savage, 2014).

Είναι εύλογο να μας απασχολούν αυτοί οι προβληματισμοί και ιδίως πώς εξετάζεται κάθε ζήτημα από όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ανάπτυγμα πληροφοριών. Γνωρίζουμε ότι ζήτημα αξιοπιστίας και εγκυρότητας της ερευνάς δια μέσου «δεδομένων» στα οποία βασίζεται έχει τεθεί (με διαφορετικούς βέβαια τρόπους) σε όλες τις περιόδους αλλά σήμερα αναπτύσσονται τολμηρές τεχνικές ώστε αξιοπιστία, επιλογή και εκκαθάριση των «χρήσιμων» από τις λιγότερο «χρήσιμες» πληροφορίες να οδηγηθούμε σε αξιόπιστο ερευνητικό αποτέλεσμα. Και όπως επισημαίνεται (Burrows, Savage, 2014):

«Σημαντικές οντολογικές και επιστημολογικές ερωτήσεις προκύπτουν: τι αντιπροσωπεύουν αυτά τα δεδομένα και τι ισχυρισμοί μπορούν να γίνουν μέσα από αυτά; Πριν απαντήσουμε πλήρως σε αυτά τα ζητήματα, τίθενται και μεθοδολογικές προκλήσεις. Πράγματι μέχρι να μάθουμε να κατανοούμε και να αναλύουμε τα «μεγάλα δεδομένα», δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το εύρος ή την κλίμακα των ηθικών και επιστημολογικών ζητημάτων που ίσως προκύψουν, και θα προκύψουν ποικιλοτρόπως μέσω των διαφορετικών τύπων των «μεγάλων δεδομένων».

Παρά το ότι ο όρος υπαινίσσεται συνοχή και ομοιομορφία, τα «μεγάλα δεδομένα» χαρακτηρίζονται από ένα τεράστιο εύρος που διαφοροποιείται μεταξύ άλλων ως προς το περιεχόμενο, δομή, ιδιοκτησία και διαθεσιμότητα. Θα πρέπει να προσθέσουμε τέλος ότι, παρά την απροσδόκητη διάσταση των «μεγάλων δεδομένων» στην κοινωνική έρευνα, για λόγους απορρήτου ή/και εμπορικής ευαισθησίας, «βάσεις δεδομένων» παραμένουν μόνον στους στόχους κυβερνήσεων αλλά και ιδιωτικών οργανισμών» (Bonikowski, 2014).

Βιβλιογραφία

Bail, C. A., (2014), «The cultural environment: measuring culture with big data», *Theory and Society*, V. 43, σσ. 465 – 482.

Bonikowski B., (2017), «Big Data: Challenges and Opportunities for Comparative Historical Sociology», *Digitized (Big) Data and Comparative Historical Sociology*, V. 28, σσ. 29 – 32.

Burrows R., M. Savage, (2014), «After the Crisis? Big Data and the Methodological Challenges of Empirical Sociology», *Big Data and Society*, V. April-June, σσ. 1 – 6.

Grimmer J., (2017), «We are all Social Scientists now: How Big Data, Machine Learning and Causal Inference work together», *American Political Science Association*, V. 1, σσ. 80 – 83.

Kagan, J. (2009). *The three cultures: natural sciences, social sciences, and the humanities in the 21st century*, New York, Cambridge University Press.

McFarland D.A, K. Lewis, A. Goldberg, (2015), «Sociology in the Era of Big Data: The Ascent of Forensic Social Science», *American Sociologist*, σσ 1 – 24.

Nascio. Org., (2012), «Is Big Data a Big Deal for State Governments? The Big Data Revolution – Impacts for State Government – Timing is Everything», https://www.sas.com/el_gr/insights/big-data/what-is-big-data.html, (επίσκεψη, 25/3/2018).

Ovadia, St., (2013), «The Role of Big Data In the Social Sciences», *Behavioral & Social Sciences Librarian*, V. 32.2, σσ. 130 – 134.

Robertson H., Travaglia J., (2017), «Big Data Sociology: Preparing for the brave new world», *Sociological Review*, https://www.thesociologicalreview.com/blog/big-data- sociology - preparing-for-the-brave-new-world.html, (επίσκεψη 25/3/2018).

Savage, M., and Burrows, R., (2007), «The coming crisis of empirical sociology» *Sociology*, V. 41(5), σσ. 885 – 899.

[Silicon Wadi] (2017), «Pourquoi la Silicon Wadi israélienne est-elle devenue le spot pour innover ?», http://www.brainswatt.fr/israel-innovation-learning-expedition/

Tinati R., S. Halford, L. Carr, C. Pope, (2017), «Big Data: Methodological Challenges and Approaches for Sociological Analysis», *Sociology Review*, σσ. 1 – 17.

Thouverez P., (2015), «Israël : un tissu numérique de pointe dans un environnement unique au monde», http://www.cvstene.fr/israel-un-tissu-numerique-de-pointe-dans-un-environnement-unique-au-monde/

Η μεταρρύθμιση του δημοσίου τομεα στη δημιουργία ποσοτικών δεδομένων

Βασίλειος Θ. Ζούμπος,* Αναστασια – Βιργινία Φουρνάρη**

* Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

** Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Τα «μεγάλα δεδομένα (big data)», τα «ανοιχτά δεδομένα», η «εξόρυξη δεδομένων», τα «εσωτερικά» ή «εξωτερικά δεδομένα» βρίσκονται στο επίκεντρο της λειτουργίας των κρατικών διοικήσεων. «Μεγάλα δεδομένα»: είναι η δημόσια διοίκηση έτοιμη να οδηγηθεί στην πιο «εξατομικευμένη», «προγνωστική», «προληπτική» και «συμμετοχική» δράση που χαρακτηρίζει τη νέα εκδοχή των μεταρρυθμίσεων της δημόσιας διοίκησης και που καθιστούν τη μέχρι σήμερα υιοθετημένη έννοια της «μεταρρύθμισης» να συνιστά εξαντλημένη ώθηση; Η ψηφιακή μεταμόρφωση αποτελεί οικεία διάσταση στην συνήθη όψη των μεταρρυθμίσεων (όπως έδειξε το ελληνικό παράδειγμα) παραμένει όμως όψη «αρχικών βημάτων» ως προς τις προκλήσεις που γεννά μία νέα σχέση: αυτή των big data και της δημόσιας διοίκησης. Η σχέση αυτή προσδιορίζεται από έναν αριθμό προκλήσεων. Ανάμεσα τους είναι η αλλαγή στην «κουλτούρα λήψης αποφάσεων» καθώς τα παραδοσιακά μοντέλα διοίκησης διακρίνονται από έναν υψηλότερο βαθμό ευελιξίας έναντι τις δημιουργίας αποτελεσματικών συστημάτων ανιχνευσιμότητας και ελέγχου των διαδικασιών υπολογισμού (αλγορίθμου), • η προστασία των ατομικών ελευθεριών από τη συλλογή προσωπικών πληροφοριών, βρίσκεται απέναντι με την αποτελεσματική δημιουργία ενός συστήματος διασταυρούμενων αναφορών από «φακέλους δεδομένων», όπως συμβαίνει στο φορολογικό έλεγχο.

Λέξεις κλειδιά: ανοιχτά δεδομένα, ανοιχτή διακυβέρνηση, μεγάλες βάσεις δεδομένων, μεταρρύθμιση, ηλεκτρονική διακυβέρνηση

Public reform policy in the development of quantitative data

Vasilios Th. Zoumbos*, Dr. Virginia – Anastasia Fournari**

* Economist, BSc, MSc, MBA, PhD Cand., MCIPR, Department of Sociology, Panteion University

** Sociologist, BA, MA, MSc, PhD in Sociology, Panteion University

Abstract

Big data, open data, data mining, "internal" or "external data" are at the heart of the functioning of public administration. "Big data": is the public administration ready to aim at a more "personalized", "predictive", "proactive" and "participatory" action featuring the new version of reforms of public administration which adopts the concept of "reform" to a constitute exhausted boost? The digital transformation is an intimate dimension of reforms (as the Greek example) but still remains on "initial steps" towards the challenges that builds a new relationship that of big data and the public administration. This relationship is determined by a number of challenges, such as: the ' developing skills ' to cope with the difficulty of "planning and conduct large-scale IT projects" and the "huge project management process", the "financial model" within the framework of reducing public expenditure and in how far it can reach the assignment in the private economic area and the relevance of outsourcing, the review of a "social model" with the impact of the digital transformation in public employment, the improvement in " data credit worthiness and risk management (a) hacking, (b) production of errors and failures, (c) threats, the change in the "culture of decision-making" as the traditional administration models are distinguished by a higher degree of flexibility with regard to the creation of effective systems of traceability and control procedures (algorithm), the protection of individual freedom by gathering personal information, is confronted with the effective creation of a cross reference system from "datafiles", as it happens with tax audit.

Key words: open data, open government, big data, reforms, e-government

Εισαγωγή

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και ύστερα, η δημόσια χρήση δεδομένων - τα λεγόμενα «ανοιχτά δεδομένα» — έχει προσφέρει νέες δυνατότητες στη διαφάνεια και λογοδοσία των κυβερνήσεων, όπου αυτό έχει εφαρμοστεί. Τα δεδομένα αυτά έχουν δώσει ώθηση στη δυνατότητα άσκησης «Ανοικτής Διακυβέρνησης», σύμφωνα με το Open Government Partnership, όπου συμμετέχουν 64 χώρες οι οποίες εμπλέκονται στην παραγωγή εγγράφων πολιτικής περί δεσμεύσεων για διαφάνεια. Παράλληλα, και στον ιδιωτικό τομέα η έννοια των «μαζικών δεδομένων» έχει γίνει το θέμα της τρέχουσας σκέψης στον κόσμο των επιχειρήσεων (Gonzalez-Bailon 2013, Mayer-Schonberger & Cukier 2013), με πιθανές εφαρμογές και σε επίπεδο Δημόσιας Διοίκησης, από την άποψη ότι χρησιμοποιούν δεδομένα που συλλέγονται από social media και διάφορες εσωτερικές διοικητικές λειτουργίες ώστε να κατανοήσουν τις ανάγκες πολιτών, τις προτιμήσεις και τη συμπεριφορά τους, ενώ μέσα από τη διοικητική αλληλεπίδραση τα δεδομένα αυτά βοηθούν στη βελτίωση της χάραξης πολιτικής και υπηρεσιών.

Ποιο όμως από αυτά τα είδη δεδομένων προσφέρει τις μεγαλύτερες δυνατότητες ως μέσο για τη βελτίωση της κυβερνητικής πολιτικής και των πολιτών και κατ' επέκταση τη βελτίωση της δημόσιας διοίκησης στην ψηφιακή εποχή; Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσουμε να υποστηρίξουμε το ρόλο των δεδομένων — πιο συγκεκριμένα, την πρόσβαση των πολιτών να χρησιμοποιούν δεδομένα από την κυβέρνηση, και της κυβέρνησης να αποκτά πρόσβαση και χρήση δεδομένων που αφορούν τον πολίτη — με βάση τρία μοντέλα τα οποία έχουν δεσπόζουσα θέση στη μεταρρύθμιση της Δημόσιας Διοίκησης τα τελευταία 100 χρόνια: την Προοδευτική εποχή της Δημόσιας Διοίκησης (1890 – 1920), τη Νέα Δημόσια Διοίκηση (τέλος της δεκαετίας του 1980 έως το 2000) και τη Διακυβέρνηση της Ψηφιακής εποχής (από το 2000 – σήμερα). Η δεύτερη ενότητα αρθρώνει τις διακρίσεις μεταξύ των ανοιχτών και μεγάλων δεδομένων (και τα δύο συχνά συγχέονται στη βιβλιογραφία), ιχνηλατώντας τους παρόντες όρους πίσω από την προέλευσή τους, συζητώντας τις συνέργειες και τις εντάσεις μεταξύ τους και λαμβάνοντας υπόψη πώς το πλεονεκτήματα καθεμιάς κατηγορίας μπορεί να αξιοποιηθεί καλύτερα για τη βελτίωση της χάραξης πολιτικής και την καλύτερη παροχή υπηρεσιών προς τον πολίτη. Το τελευταίο μέρος του κειμένου συζητά πώς αυτοί οι τύποι δεδομένων ενδέχεται να ενισχύσουν ή όχι την εφαρμογή των τριών παραδειγμάτων/θεωριών δημόσιας διοίκησης και την έκταση στην οποία τα στοιχεία αυτά είναι πιθανό να υποστηρίξουν τις κυβερνήσεις και τους πολίτες στην παραγωγή και βέλτιστη αξιοποίηση της αμοιβαίας συνεργασίας στην ψηφιακή εποχή.

Μεταρρυθμίσεις και Δεδομένα

Τα τελευταία 100 χρόνια, οι κυβερνήσεις έχουν σχεδιαστεί σύμφωνα με τις αρχές τριών βασικών μοντέλων δημόσιας γραφειοκρατίας, που παρέχουν τη βασική εργαλειοθήκη για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης. Αρχικά, το Βεμπεριανό μοντέλο, όπου χαρακτηρίζεται από συστήματα που βασίζονται σε περίπλοκες διαδικασίες χειρισμού και ελέγχου δεδομένων σε μεγάλες ιεραρχικές δομές (Dunleavy & Hood 1994), ήταν η απαρχή σε ότι έχει ονομαστεί «Προοδευτική Δημόσια Διοίκηση» (Hood 1995) χαρακτηρίζοντας την εποχή από τα τέλη του δέκατου ένατου έως και τις αρχές του 20ου αιώνα και η οποία ήταν βασισμένη σε τρεις βασικές αρχές: την εξιδανίκευση της εργασίας στη δημόσια διοίκηση και την απομόνωση της από την υπόλοιπη αγορά εργασίας, γενικευμένους κανόνες που περιόριζαν τη διακριτική εξουσία των δημοσίων υπαλλήλων και την ίση μεταχείριση των πολιτών ενός κράτους με δίκαιο τρόπο. Σε αυτό το θεωρητικό μοντέλο, τα δεδομένα είναι συγκεντρωμένα στα αρχεία του Κράτους (οικονομικά στοιχεία πολιτών κλπ), τα οποία από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο έχουν ψηφιοποιηθεί, διαμέσου της αυτοματοποίησης των διοικητικών δράσεων, και τυποποιηθεί σε βάσεις δεδομένων. Η αποθήκευση των δεδομένων αυτών στην γραφειοκρατική αλυσίδα της Κυβέρνησης την καθιστά ένα κλειστό σύστημα, αδιαφανές στους πολίτες. Ομοίως, το Βεμπεριανό μοντέλο από το 1920 έως το 1970, χρησιμοποιεί τα δεδομένα που αντλούνται σχετικά με τους πολίτες για να μελετήσει την κατανόηση της συμπεριφοράς των πολιτών και πως αυτή θα βοηθήσει στη χάραξη πολιτικής. Κατά τη διάρκεια της Προοδευτικής εποχής της Δημόσιας Διοίκησης, έχουν παραδοσιακά συλλεχθεί μεγάλης κλίμακας δεδομένα σχετικά με τους πολίτες από εξωτερικές πηγές οι οποίες δρουν

ανεξάρτητα από την κυβερνητική πολιτική, όπως η Στατιστική Υπηρεσία (στον Καναδά και το Ηνωμένο Βασίλειο) ή το Γραφείο Στατιστικών Εργασίας ή τη Κεντρική Τράπεζα των Ηνωμένων Πολιτειών.

Από το 1980 έως της αρχές της δεκαετίας του 2000, το μοντέλο του Νέου Δημόσιου Management κυριάρχησε ως εργαλειοθήκη για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης. Το μοντέλο αυτό εφαρμόστηκε με διάφορες μορφές όπως του διοικητικού εκσυγχρονισμού, του επιμερισμού της έκτασης των δημοσίων διοικητικών δομών σε μικρότερες οργανικές μονάδες, του αυξημένου ανταγωνισμού εντός του δημόσιου τομέα και της πολιτικής κινήτρων για τους υπαλλήλους (Dunleavy & Hood 1994, Hood 1995, Pollitt & Bouckaert 2011). Σε αυτό το μοντέλο, οι ψηφιακές τεχνολογίες ήταν επίσης περιθωριοποιημένες, ακόμα και μετά την υιοθέτηση Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνίας με στόχο την καλύτερη παροχή υπηρεσιών. Στην πραγματικότητα, το μοντέλο αυτό λειτούργησε ενάντια στην επιτυχή ενσωμάτωση της ψηφιακής τεχνολογίας στη δημόσια διοίκηση, καθώς η όλη ανάπτυξη των πληροφοριακών συστημάτων είχε ανατεθεί σε μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες πληροφορικής με συνέπεια την έλλειψη εμπειρογνωμοσύνης για τη μετεξέλιξη της δημόσιας διοίκησης και είσοδο της στη νέα ψηφιακή εποχή (Margetts 1999). Συνέπεια της παραπάνω κατάστασης αποτελεί το γεγονός ότι όποια δεδομένα υπήρχαν, αυτά επεξεργαζόντουσαν από ιδιωτικές εταιρίες με συνέπεια τη μη άμεση πρόσβαση στα στοιχεία για το σχεδιασμό δημοσίων πολιτικών. Αντί τα δεδομένα αυτά να τροφοδοτούνται πίσω στην κυβέρνηση και να υποβοηθούν τις εσωτερικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, οι εταιρίες αυτές τα παρακρατούσαν με στόχο τον έλεγχο της κυβέρνησης, η οποία από το ρόλο του «ελεγκτή» μετατράπηκε σε «συνεργατικό εταίρο» (Phillips & Levasseur 2004. Phillips & Orsini 2002). Ο κατακερματισμός των δεδομένων επετεύχθη με εντατικούς ρυθμούς μέσω outsourcing και έτσι κατέστησε δύσκολη για την κυβέρνηση τη διαδικασία μιας ολιστικής συλλογής, ερμηνείας και τεχνογνωσίας από τα δεδομένα που κατείχε για τους πολίτες κατά τρόπο συντονισμένο.

Το μοντέλο του Νέου Δημόσιου Management δημιούργησε συνθήκες μειωμένης ικανότητα των πολιτών ώστε «να γνωρίσουν» καλύτερα την Κυβέρνηση. Στενές γραμμές ευθύνης εφαρμόζονται μέσα από ιδιωτικές συμβάσεις με τους παρόχους υπηρεσιών, προστατευμένους από το επιχειρηματικό απόρρητο , να επιτρέπουν τους πολίτες να ελέγχουν ή να παρακολουθούν τις επιδόσεις της κυβέρνησης σχεδόν σε μηδενικό βαθμό. Ομοίως, η πολυπλοκότητα των κυβερνήσεων που διάλεξαν τη στρατηγική του outsourcing για τις συγκεκριμένες υπηρεσίες, έδρασε αποτρεπτικά για τη διασφάλιση συνθηκών διαφάνειας, μειώνοντας την πιθανότητα των πολιτών να αντλήσουν πληροφόρηση από την κυβέρνηση, ενώ επίσης κατέστησαν το κράτος κατακερματισμένο και αποκεντρωμένο από αυτούς (Barnes et.al. 2007, Dunleavy et.al. 2005). Η έλευση του 21ου αιώνα εισάγει τη δημόσια διοίκηση σε ένα νέο μοντέλο διοίκησης. Η «Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση» (Dunleavy et al. 2005, Dunleavy et.al. 2006) αφορά την υιοθέτηση των ψηφιακών τεχνολογιών στο κέντρο του γραφειοκρατικού μηχανισμού, επαναφέροντας τη δυναμική σχέση, σε επίπεδο δεδομένων, μεταξύ κυβέρνησης/πολιτών που είχαν μπλοκαριστεί από το Νέο Δημόσιο Management. Η μορφή αυτή διακυβέρνησης χαρακτηρίζεται από την πλήρη ψηφιοποίηση δεδομένων με μια ολιστική προσέγγιση αναδιοργάνωσης των δημοσίων υπηρεσιών, επικεντρωμένες στην «ψηφιακή» δυνατότητα των πολιτών/κράτους για ανταλλαγή δεδομένων. Η σταδιακή αυτή προσέγγιση, γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία ως «build-and-learn», είχε βάση το Διαδίκτυο, σε αντίθεση με την προηγούμενη μεγάλης κλίμακας, μακροπρόθεσμη προσέγγιση των ΤΠΕ που χαρακτήριζε τις Κυβερνήσεις την εποχή του Νέου Δημόσιου Management (Margetts 1999). Ένα δεύτερο στοιχείο της Ηλεκτρονικής Διακυβέρησης (Dunleavy & Margetts 2010, Margetts & Dunleavy 2013) περιλαμβάνει την ενίσχυση του επανακαθορισμού των σχέσεων πολίτη/κράτους μέσα από πολιτικές λιτότητας, με «εξ ορισμού ψηφιακά» κανάλια επικοινωνίας και ζητούμενο την παραγωγή κοινόχρηστων υπηρεσιών από πλευράς Κράτους, τουλάχιστον ρητορικά, σύμφωνα με τις υποσχέσεις της Κυβέρνησης, συνδημιουργίας και παραγωγής δημοσίων υπηρεσιών και πολιτικής, από πλευράς πολιτών. Σε αυτόν τον επανακαθορισμό των σχέσεων με επίκεντρο την ψηφιακή διακυβέρνηση, βοηθά και το κύμα μεταρρυθμίσεων πολλών κρατών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας σε μικρότερο βαθμό, σε διοικητικό επίπεδο, όπου η δημόσια διοίκηση σχεδιάζει και υλοποιεί ένα κεντρικό πληροφοριακό σύστημα διοίκησης για τη διαχείριση δεδομένων σε όλα τα επίπεδα της κυβέρνησης.

Από τα προηγούμενα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το μοντέλο της Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης έχει σαφώς καλύτερη εφαρμογή σε μεταρρυθμιστικές πολιτικές έναντι του Νέου Δημόσιου Management (Dunleavy et al. 2005), αλλά παραμένει μια αναδυόμενη προσέγγιση στη θεωρία των μεταρρυθμίσεων, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την υιοθέτηση του με διαφορετικούς βαθμούς αποδοχής σε επίπεδο κυβερνήσεων, υπηρεσιών.

Τα τρία αυτά μοντέλα δημόσιας διοίκησης— και συγκεκριμένα, έχοντας συζητήσει τους τρόπους με τους οποίους κάθε κυβέρνηση μεταχειρίζεται δεδομένα σχετικά με τους πολίτες όπου και οι δύο έχουν πρόσβαση και χρήση των δεδομένων αυτών —θα εξετάσουμε τις δύο κατηγορίες δεδομένων ως εφαλτήριο για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης στην ψηφιακή εποχή (ανοιχτά και μεγάλα δεδομένα), απαντώντας στο ερώτημα πώς αυτά ενισχύουν ή όχι τα δεσπόζοντα μοντέλα διοίκησης που έχουν μέχρι στιγμής χρησιμοποιηθεί ιστορικά στο δημόσιο τομέα κατά τον 20ο και 21ο αιώνα.

Ανοιχτά Δεδομένα και Big Data

Ο όρος «ανοιχτά δεδομένα» — δεδομένα τα οποία είναι ελεύθερα διαθέσιμα σε όλους και που μπορούν να επεξεργαστούν (συνήθως μέσα από μια άδεια ανοιχτών δεδομένων) — συνοψίζει την τάση για διαφάνεια στις ΤΠΕ που συνάδει με όρους όπως ανοιχτή πηγή δεδομένων, ανοικτή πρόσβαση και που αναπτύχθηκε με το Διαδίκτυο και το World Wide Web γενικότερα. Όλες αυτές οι κινήσεις ήταν προσανατολισμένες στο να καταστούν τα δεδομένα και οι πληροφορίες περισσότερο ελεύθερα διαθέσιμες για χρήση, χωρίς περιορισμούς οι οποίοι επιβάλλονται από άδειες και δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας. Κατά την τελευταία δεκαετία, ο εστιασμός και η καινούργια τάση στο χώρο της διαχείρισης δεδομένων έχει να κάνει με την ίδια την Κυβέρνηση.

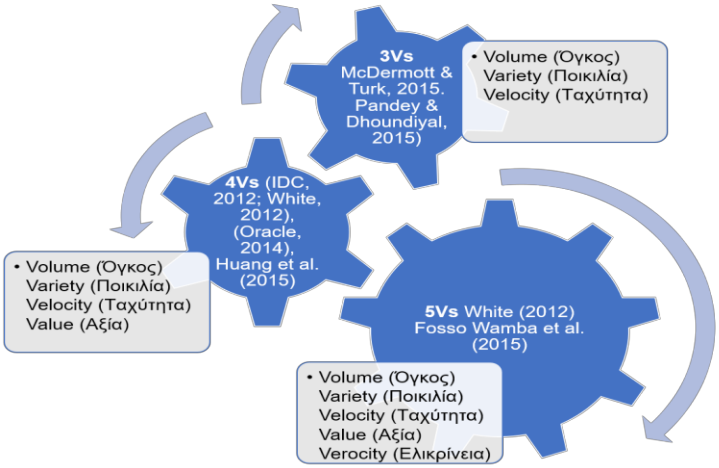
Παρά την ξεχωριστή προέλευση και τις φαινομενικά διαφορετικές χρήσεις τους, τα ανοιχτά δεδομένα αποτελούν την απαρχή μιας ευρύτερης συζήτησης περί καλής διακυβέρνησης, έστω και σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με τη χώρα (Clarke & Francoli 2013). Έτσι γίνεται σαφής η διασύνδεση εννοιών όπως, «ανοιχτά δεδομένα», «ανοιχτή διακυβέρνηση», «χρηστή διακυβέρνηση». Παράλληλα, ο τύπος των δεδομένων αυτών συνδέεται και με διοικητικές μεταρρυθμίσεις που έχουν συντελεστεί σε πολλές χώρες παγκοσμίως, αποτελώντας έτσι μια ευρύτατη πολιτική επιχειρηματολογία στις προεκλογικές δεσμεύσεις κομμάτων και συνασπισμών. Συνέπεια αυτού είναι ότι είναι πολύ δύσκολη η κριτική θεώρηση τόσο από πολιτικούς όσο τεχνοκράτες και ακαδημαϊκούς σχετικά με το αν δηλαδή πράγματι αποτελούν εφαλτήριο μεταρρυθμιστικής πολιτικής. Αυτό φαίνεται να διαταράσσεται από το 2014 και μετά, όπου αν και τα ανοιχτά δεδομένα συνδέονται σαφώς με την αύξηση της διαφάνειας, δεν είναι πάντα ο πρωταρχικός στόχος. Έτσι, υπάρχει επιλεκτικότητα ως προς τα στοιχεία που θα δημοσιευθούν, με την έννοια ότι υπάρχει σαφώς διάκριση μεταξύ του περιεχομένου (Ashlock 2013). Ένα δεύτερο στοιχείο, αφορά τα ανοιχτά δεδομένα που δημοσιεύονται και που έχουν να κάνουν με ατασθαλίες των ίδιων τον δημοσίων οργανισμών που τα παράγουν (π.χ. σκάνδαλο ΕΛΣΤΑΤ περί παραποίησης των οικονομικών στοιχείων για το έλλειμμα της χώρας το φθινόπωρο του 2009, με στόχο την ένταξη της Ελλάδας σε μηχανισμό στήριξης). Έτσι διαφαίνεται ότι τα «ανοιχτά δεδομένα» μπορεί να μην υποβοηθούν αυτομάτως την «ανοιχτή διακυβέρνηση» (Margetts & Dunleavy 2013), στο πλαίσιο όπου η διαφάνεια των διαδικασιών ενσωματώνεται σε όλες τις διοικητικές διεργασίες που οδηγούν σε μια ολιστική προσέγγιση στη σχέση κυβέρνησης/πολιτών. Επίσης υπάρχει ο ισχυρισμός ότι η απλή δημοσιοποίηση ανοιχτών δεδομένων δεν αποτελεί από μόνη της πράξη διαφάνειας (Noveck 2012), αφού αυτό γίνεται με μια απλή κυβερνητική οδηγία. Μια περεταίρω εξήγηση μπορεί να δοθεί ως εξής: η δημοσίευση ανοιχτών δεδομένων μπορεί να είναι απλώς μια κυβερνητική πρακτική στα πλαίσια της καλής και «χρηστής» διακυβέρνησης και τίποτα άλλο. Τα δεδομένα όμως αυτά χρειάζονται οπωσδήποτε επικαιροποίηση ανά τακτά χρονικά διαστήματα, αφού ελλείψει αυτής τα δεδομένα καθίστανται άχρηστα, μειώνοντας έτσι το βαθμό πολιτικής βούλησης για αύξησή της αποτελεσματικότητας του δημοσίου τομέα, ενώ οποιαδήποτε οφέλη κι αν υπάρχουν δε γίνονται εμφανή σύντομα. Τέλος, η πιο σημαντική κριτική για τα «ανοιχτά δεδομένα» αναφέρεται στην ποιότητα και προσβασιμότητα των δεδομένων. Ανοιχτά σύνολα δεδομένων έχουν κυκλοφορήσει σε

ακατέργαστη μορφή, τα οποία καθίστανται αρκετά απρόσιτα στον μέσο πολίτη, ενώ είναι επιρρεπή σε σφάλματα.

Από την άλλη, στη διεθνή βιβλιογραφία, δεν υπάρχει συναίνεση για τον ορισμό των Big Data. Σύμφωνα με το Huang et al. (2015: 2), υπάρχουν πολλές παρανοήσεις σχετικά με το τον ορισμό των Big Data και οποιοσδήποτε ορισμός, εξαρτάται από την κάθε οπτική γωνία της εκάστοτε έρευνας (Kwon et.al. 2015). Σύμφωνα με το διάγραμμα 1, ένας ευρύς ορισμός των Big Data περιλαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα οποία αναλύονται από πολλούς μελετητές οι οποίοι επέλεξαν να δώσουν ένα σύνθετο περιεχόμενο λόγω της πολυπλοκότητας και των διαφορετικών χαρακτηριστικών τους. Έτσι, οι (Jordan 2014, Kitchin & Lauriault 2014, Kshetri 2014, McDermott & Turk 2015. Pandey & Dhoundiyal 2015), εμπλέκουν τα 3 Vs (Volume (Όγκος), Variety (Ποικιλία), Velocity (Ταχύτητα) για τον καθορισμό των Big Data, τα οποία προέρχονται από τη μελέτη του Laney (2001). Πρόσφατα, μέσα από συζητήσεις και αναλύσεις ειδικών στο χώρο της πληροφορικής, προστέθηκε ένα ακόμα στοιχείο αυτό της αξίας (value) (IDC 2012, White 2012), υπονοώντας την πιθανή σημαντικότητα του μεγάλου όγκου δεδομένων (Oracle, 2014). Κατά συνέπεια, οι Huang et al. (2015) επέλεξαν 4 Vs (Volume (Όγκος), Variety (Ποικιλία), Velocity (Ταχύτητα), Value (Αξία). Οι συνδυασμοί αυτοί των χαρακτηριστικών έχουν αναφερθεί και σε μελέτες άλλων ερευνητών (Chen et al. 2014, Fosso Wamba et al. 2015). Με βάση προηγούμενες μελέτες, ο White (2012) είχε συμπεριλάβει και την έννοια της «ειλικρίνειας» (verocity) ως μια νέα διάσταση την οποία βλέπουμε να εστερνίζονται και ο Wamba et al. (2015) χρησιμοποιώντας πλέον 5 Vs (Volume (Όγκος), Variety (Ποικιλία), Velocity (Ταχύτητα), Value (Αξία), Verocity (Ελικρίνεια).Η έννοια των 5Vs εξηγείται στο Σχήμα 1.

Σχήμα 1

Ορισμός των Big Data 3Vs, 4Vs, 5Vs

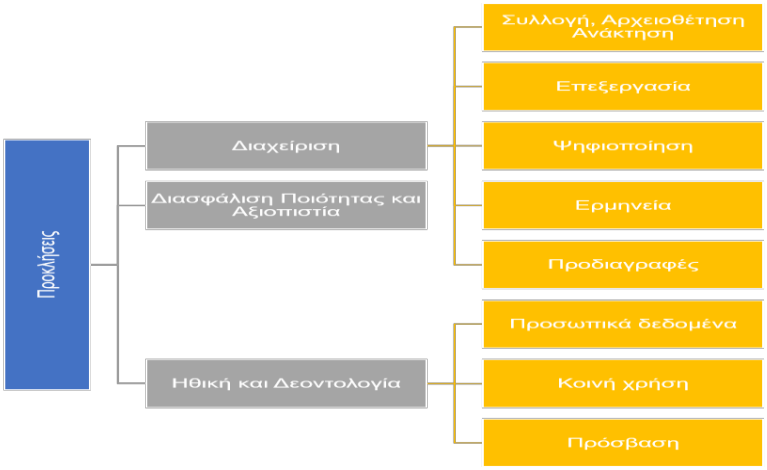
Σύμφωνα με τον Jordan (2015), η κυβέρνηση επιτελεί δύο ρόλους: της παραγωγής και διαχείρισης της γνώσης. Τα Big Data έχουν θεωρηθεί ο σημαντικός παράγοντας της γνώσης αυτής, αφού στην πραγματικότητα θα μπορούσαν να επιτρέψουν στις κυβερνήσεις την πρόβλεψη πολιτικών, ακόμη και πριν οι πολίτες εκφράσουν τις απόψεις τους με την ψήφο τους (Jordan 2014). Ο Henninger (2013) υπογραμμίζει επίσης τη σημασία των big data στο δημόσιο τομέα, ειδικά στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Οι πληροφορίες που απορρέουν από την επεξεργασία τους, χρησιμοποιούνται από την κυβέρνηση για να ενημερώσουν σχετικά με τις αποφάσεις της κυβερνητικής πολιτικής, την υποστήριξη της οικονομικής ανάπτυξης, ενώ η αύξηση της συμμετοχής των πολιτών σε αυτό το μηχανισμό, δημιουργεί αίσθημα εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και ταυτόχρονα κάνει τη γνώση προσβάσιμη σε όλους.

Τα Big Data δημιουργούν προκλήσεις για την κοινωνία, ωστόσο, η χρήση τους προκαλεί επίσης και προκλήσεις, όπως αυτών της διαχείρισης, ποιότητας, ηθικής και δεοντολογίας καθώς και προστασίας προσωπικών δεδομένων, που έχουν τη δυνατότητα να προκύψουν λόγω της χρήσης του μεγάλου όγκου

δεδομένων από το δημόσιο τομέα. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι προκλήσεις υπάρχουν σε γενικότερο επίπεδο, εδώ θα επιχειρηθεί η συζήτηση τους στα πλαίσια του δημόσιου τομέα. Οι προκλήσεις αυτές συνοψίζονται στο σχήμα 2.

Σχήμα 2

Προκλήσεις των Big Data για την κοινωνία

Η βιβλιογραφική επισκόπηση αποκαλύπτει ότι οι προκλήσεις της διαχείρισης μεγάλου όγκου δεδομένων περιλαμβάνουν την επεξεργασία, τη διαχείριση εντός δημοσίων οργανισμών αλλά και την έλλειψη τεχνολογίας και τεχνογνωσίας. Οι τεράστιοι όγκοι δεδομένων περιέχουν σημαντικές πληροφορίες και δυνατότητες χρήσης αλλά τόσο η συλλογή όσο η αρχειοθέτηση και ανάκτηση τους εξακολουθεί να είναι δύσκολη (Cao 2012, Chen & Zhang 2014, Dobre & Xhafa 2014, Einav & Levin 2014, Ozkose et.al. 2015).

Ομοίως, οι Jiao et al. (2013) σημειώνουν ότι τα χαρακτηριστικά του όγκου, της ποικιλίας και της ταχύτητας δημιουργούν προκλήσεις για τη διαχείριση τους. Το φάσμα των διαφορετικών τύπων δεδομένων, καθώς και τα υψηλής ταχύτητας, νέας γενιάς δεδομένα δημιουργούν προβλήματα, όταν επεξεργαζόμαστε Big Data (Pandey & Dhoundiyal 2015). Για αυτό το λόγο έχουν προταθεί διάφορες μέθοδοι όπως το data mining, η μείωση όγκου δεδομένων ακόμα και η τεχνητή νοημοσύνη προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι καινούργιες δυσκολίες που απορρέουν από την συνεχή παραγωγή τους (Quick & Choo 2014). Βάσεις δεδομένων μεγάλης κλίμακας μπορούν να οδηγήσουν επίσης σε προκλήσεις ως προς την ανάπτυξη μεθόδων ψηφιοποίησης (El Kadiri, et al., 2015, Chen et al. 2014).

Όσον αφορά την ανάλυση, η επεξεργασία βάσεων δεδομένων ώστε να απαντούν σε συγκεκριμένα ερωτήματα, αποτελεί κρίσιμο ζήτημα στη διαχείριση μεγάλου όγκου δεδομένων (Arribas-Bel 2014; El Kadiri et al. 2015). Υπάρχουν επίσης προκλήσεις που σχετίζονται με τη θεώρηση των Big Data ως πολύτιμη ή όχι γνώση για την κατανόηση των αποτελεσμάτων τους (Chen et al. 2014). Σύμφωνα με τον Jordan (2015), το πρόβλημα δεν είναι απαραίτητα η ενοποίηση και ενσωμάτωση των δεδομένων, αλλά η διαθεσιμότητα, η ανάλυση, η εύρεση και κατανόηση των σχέσεων μεταξύ τους και η μετατροπή τους σε γνωσιακή χρηστικότητα. Η διαχείριση μεγάλων δεδομένων απαιτεί γνώσεις και δεξιότητες, αν θέλουμε να εξαγάγουμε χρήσιμα στοιχεία (Kernaghan 2014).

Για να μπορέσουμε να διαχειριστούμε αυξανόμενες ποσότητες δεδομένων, οι φορείς του δημόσιου τομέα πρέπει να αναπτύξουν τεχνολογίες και διοικητικές δομές (Fuchs et.al. 2014). Σύμφωνα με τον Kernaghan (2014), η ανάπτυξη των τεχνολογιών Big Data παρουσιάζει προκλήσεις για τις κυβερνήσεις. Οι τεχνολογίες αυτές αφορούν τη διαχείριση από τις διαφορετικές προελεύσεις δεδομένων, π.χ. το διαδίκτυο και τα social media. Όπως υποστηρίζουν οι Liu και Yuan (2015), η έλλειψη νέων προσεγγίσεων διαχείρισης, οι δομές διακυβέρνησης καθώς και τα άκαμπτα αυστηρά παραδοσιακά πλαίσια δημόσιας πολιτικής αποτελούν εμπόδια για τις κυβερνήσεις να λειτουργούν αποτελεσματικά.

Προκλήσεις σχετικά με την προστασία προσωπικών δεδομένων και κινδύνων ασφαλείας είναι επίσης πιθανό να συσχετίζονται με το μέγεθος, την ποικιλία και την πολυπλοκότητα των δεδομένων (Kshetri

2014). Έτσι είναι κατανοητή η απορία σχετικά με την ιδιωτικότητα των δεδομένων, η οποία αποτελεί σημαντικό μέρος του σχετικού διαλόγου (Kernaghan 2014) εκφραζόμενη με την ανησυχία μεταξύ των ειδικών σχετικά με το πώς το απόρρητο των δεδομένων λαμβάνεται υπόψη κατά τη διαχείριση τους (Terry 2015, Truyens & Van Eecke 2014). Παρόμοιες προκλήσεις βρίσκονται επίσης σε άλλες μελέτες (Batty et al. 2012, Fuchs et al. 2014). Επίσης, εκφράζονται σοβαρές ενστάσεις σχετικά με τους κινδύνους από την πρόσβαση των πολιτών σε κυβερνητικά big data, υποδηλώνοντας σχόλια περί απώλειας κυβερνητικής εμπιστοσύνης και του διλλήματος: περισσότερη ιδιωτικότητα ή διαφάνεια (Henninger 2013).

Επιπλέον, η ανάλυση μεγάλων δεδομένων απαιτεί γνώσεις και δεξιότητες κάτι το οποίο αποτελεί πρόκληση όχι μόνο για τις δημόσιες υπηρεσίες αλλά και για το σύνολο της δημόσιας διοίκησης, λόγω έλλειψης ειδικευμένου προσωπικού (Margetts & Hood 2010). Ως εκ τούτου, οι κυβερνήσεις που πειραματίζονται με big data, στηρίζονται συνήθως στο outsourcing, μια δυνητικά δαπανηρή στρατηγική, βαθαίνοντας περισσότερο το χάσμα αποτελεσματικότητας που δημιουργεί η έλλειψη τεχνογνωσίας.

Με βάση τα παραπάνω, διαφαίνεται ότι τα σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τα big data είναι πιθανό να είναι ηθικά, και όχι τεχνικά (Jordan 2014). Επιπλέον, ο ίδιος αναφέρει ότι η ηθική γνώση είναι έννοια - κλειδί, δεδομένου του ισχυρού ρόλου των data analytics που παίζουν στη δημόσια διοίκηση. Ως εκ τούτου, η ταχεία ανάπτυξη της τεχνολογίας καταδεικνύει την ανάγκη για περισσότερη έρευνα στον τομέα της δεοντολογίας, εντός του δημόσιου τομέα (Kernaghan 2014). Υπάρχει ανάγκη για μελλοντικές έρευνες σχετικά με την προστασία προσωπικών δεδομένων και τους κινδύνους ασφαλείας, αλλά και για τις διαφορές στο νομικό πλαίσιο και τους κανονισμούς μεταξύ των χωρών στο θέμα αυτό (Kshetri 2014).

Για τις κυβερνήσεις, με στόχο την αλλαγή της κοινωνικής συμπεριφοράς, τα big data προσφέρουν το πεδίο για την κατανόηση των ανθρωπίνων αναγκών, τις προτιμήσεις τους καθώς και τι είναι πρόθυμοι να κάνουν ή όχι, όσον αφορά την συμμετοχή ή συμμόρφωση με μια νομοθετική αλλαγή. Τα big data καθιστούν δυνατή την κατανόηση των κινήτρων των πολιτών σχετικά με την αποδοχή ή όχι οποιουδήποτε πολιτικού σχεδιασμού ή διοικητικής μεταβολής με τρόπο που να είναι ρεαλιστικός, νόμιμος και αποτελεσματικός (Margetts 2014).

Παρόλες τις δυνατότητες για μια πιο ρεαλιστική και αποτελεσματική χάραξη πολιτικής που μπορούν να προσφέρουν τα μεγάλα δεδομένα, ο δημόσιος τομέας παρουσιάζεται περισσότερο αργός στην εισαγωγή τέτοιων δεδομένων στη διοίκηση έναντι του ιδιωτικού τομέα και για αυτό υπάρχει μια πιθανή ακολουθία αιτιών. Αρχικά, μια πιθανή αιτία είναι η σύγχυση σε κυβερνητικό πλαίσιο στον όρο «big data, όπου μπορεί να σημαίνει τη δημοσίευση μεγάλων κυβερνητικών dataset, ακόμη και όταν τέτοια σύνολα είναι μακριά από μεγάλης κλίμακας, άμεσα, και μη δομημένα στοιχεία που καθορίζουν πραγματικά τα big data. Μεθοδολογικά, τα ανοιχτά δεδομένα πολλές φορές συγχέονται με τα μεγάλα δεδομένα με αποτέλεσμα πολλές κυβερνητικές υπηρεσίες να κατακερματίζουν τις μεγάλες βάσεις δεδομένων σε μικρότερες, έτσι ώστε να μπορούν να ισχυρίζονται τον μεγάλο αριθμό δεδομένων που έχουν γίνει διαθέσιμα (Shadbolt 2012).

Δεδομένα και Μοντέλα Διοικητικών Μεταρρυθμίσεων

Το σχετικό ερώτημα που απασχολεί την ακαδημαϊκή και όχι μόνο κοινότητα είναι το εξής: οι νέες μορφές ψηφιακών δεδομένων που συζητήθηκαν, ενισχύουν ή έρχονται σε αντίθεση με τις αρχές των τριών μεταρρυθμιστικών μοντέλων της δημόσιας διοίκησης που αναφέρθηκαν παραπάνω; Απάντηση στο ερώτημα αυτό θα δώσει κάποια ένδειξη ως προς τη μελλοντική κατεύθυνση της μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησης και η μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ κυβέρνησης και πολιτών, όσον αφορά τις πληροφορίες και τις γνώσεις που κατέχουν ο ένας για τον άλλο στην ψηφιακή εποχή.

Αρχικά το Βεμπεριανό μοντέλο των διοικητικοκεντρικών και άκρως δομημένων δεδομένων σαφώς αμφισβητήθηκε από το κίνημα των ανοιχτών δεδομένων. Τα τελευταία χρησιμοποιήθηκαν με ένα ad hoc τρόπο σε πολίτες όσο και επιχειρήσεις με σκοπό να κατανοηθούν οι αντιοικονομίες που προκαλούν τόσο οι αρχές του γραφειοκρατικού εξορθολογισμού όσο και η κλειστή ιεραρχική δομή της Βεμπεριανής γραφειοκρατίας. Ομοίως το αδόμητο των big data που συγκεντρώνονται από εξωτερικές πηγές, οδηγεί σε

μια επαγωγική, διερευνητική προσέγγιση για την κατανόηση του εξωτερικού περιβάλλοντος και των ηθικών προκλήσεων.

Απεναντίας, το μοντέλο του «Νέου Δημόσιου Management», φαίνεται να δημιουργεί μια σύνθετη αμφίδρομη σχέση με τα ανοιχτά δεδομένα και κυρίως με τις πηγές τους. Μερικοί υποστηρίζουν ότι τα ανοιχτά δεδομένα είναι στην πραγματικότητα ο «δούρειος ίππος» του Νέου Δημόσιου Management όπου τα αποτελέσματα της επεξεργασίας τους και η ρητορική τους στην πολιτική ανάλυση, αποτελούν μια καλή «δικαιολογία» για τις Κυβερνήσεις να αναθέτουν τη δημιουργία τους σε εταιρίες του ιδιωτικού τομέα, σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη παράδοση (Longo 2011).

Η «ωμότητα» που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους δεδομένα δημιουργεί την ανησυχία ότι θα μπορούσαν να στραφούν ενάντια ακόμα και στις υπηρεσίες που τα δημιουργούν, ενθαρρύνοντας έτσι τη ρητορική του «αντιδημόσιου τομέα» σε επίπεδο Νέου Δημόσιου Management. Αυτό κυρίως εντοπίζεται σε συγκεκριμένα χαρτοφυλάκια (πανεπιστήμια, νοσοκομεία κλπ), όπου η εξήγηση και ανάλυση των αριθμών μπορεί να φέρει στο προσκήνιο ατασθαλίες και οικονομικά σκάνδαλα (Shadbolt 2012).

Όπως μπορεί να αναμένεται, λαμβάνοντας υπόψη την έμφαση στις ψηφιακές τεχνολογίες και την προέλευση όλων των πηγών δεδομένων, η ηλεκτρονική διακυβέρνηση αναδεικνύεται ως πρότυπο μεταρρύθμισης. Τα ανοιχτά δεδομένα σίγουρα θα μπορούσαν να διευκολύνουν την «ανοιχτή διακυβέρνηση» που είχε προβλεφθεί από την ψηφιακή οικονομία (Dunleavy et al. 2006). Αλλά η έμφαση που δίδεται στον ιδιωτικό τομέα προωθεί την επιχειρηματική χρήση των ανοιχτών δεδομένων, αντί να χρησιμοποιούνται για σκοπούς διαφάνειας σε κρατικό επίπεδο. Η έλλειψη ανάδρασης μεταξύ ανοιχτών δεδομένων και δημοσίων υπηρεσιών λειτουργεί κατά του μοντέλου «build and learn», προσέγγιση που είναι κεντρικής σημασίας για το μοντέλο της ψηφιακής διακυβέρνησης.

Τα μεγάλα δεδομένα θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην περαιτέρω ενίσχυση των επιδόσεων της κυβέρνησης. Η παραγωγή και ανάλυση του μεγάλου όγκου δεδομένων, τόσο από διοικητικές πράξεις της ίδιας της κυβέρνησης όσο και από δραστηριότητες πολιτών, που απεικονίζονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και άλλες διαδικτυακές πλατφόρμες, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να διευκολύνουν τη δημιουργία ενός κυβερνητικού «intelligent center» στην κατανομή αρμοδιοτήτων διάφορων δημοσίων οργανισμών σε επίπεδο διακυβέρνησης (Margetts & Dunleavy 2013). Αλλά επειδή τα λογισμικά μεγάλων δεδομένων είναι υπό συνεχή εξέλιξη, η χρήση τους έχει εγκριθεί μόνο σε λίγους κυβερνητικούς τομείς οι οποίοι καλύπτουν κυρίως τον τομέα άμυνας και ασφάλειας των χωρών, παρά τη διάδραση κράτους/πολίτη. Αποτέλεσμα, ο υπόλοιπος δημόσιος τομέας να στερείται την ικανότητα να μετασχηματίζει τις εσωτερικές του διαδικασίες στις παρεχόμενες υπηρεσίες και την πολιτική αποτελεσματικότητα μεταξύ των οργάνων της Κεντρικής και Γενικής Κυβέρνησης. Παραταύτα, τα ανοιχτά δεδομένα έχουν επισκιάσει τις μεγάλες βάσεις δεδομένων, με συνέπεια να υπερτερούν σε σημασία και ενδιαφέρον από πλευράς δημόσιας διοίκησης, αφού δημοσιεύονται στο όνομα της διαφάνειας και της οικονομικής τόνωσης. Το αρνητικό είναι ότι σε αυτή την περίπτωση λείπουν οι μηχανισμοί ανάδρασης που θα μπορούσαν να δώσουν αυτά τα δεδομένα για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του οργανισμού που τα παράγει. Συμπερασματικά, αν τα μεγάλα δεδομένα που αναφέρονται και στα τρία μοντέλα δημόσιας διοίκησης μπορούσαν να εξελιχθούν σε πραγματικά δεδομένα με επιστημολογικές προσεγγίσεις, το κάθε επιμέρους «ευφυές κέντρο» του δημοσίου οργανισμού που θα τα παρήγαγε, θα προσέφερε οικονομίες κλίμακος ως προς την αποτελεσματικότερη ολιστική εφαρμογή της «ψηφιακής διακυβέρνησης», σε σύγκριση με τις μεταρρυθμίσεις που συνέβαιναν στο μοντέλο του «Νέου Δημόσιου Management» (Margetts & Dunleavy 2013: 8 – 9).

Συμπεράσματα

Στη σημερινή εποχή οι δράσεις τόσο των πολιτών όσο και των κυβερνήσεων αντικατοπτρίζονται περισσότερο σε ψηφιακό και τεχνολογικό επίπεδο (ανοιχτά, κλειστά δεδομένα, μεγάλες βάσεις δεδομένων), πράγμα που καθιστά την ύπαρξη μιας διαδραστικής διαδικασίας ανάμεσα τους. Η λογική της ετερογνωσίας σε μακροοικονομικό και μικροοικονομικό επίπεδο, παράγει τη δυνατότητα δημιουργίας και

μεταφοράς των πληροφοριών και της κατανόησης, έτσι ώστε να επιτρέπει στην κυβέρνηση να γίνεται πιο διαφανής, αποτελεσματική, και περισσότερο «πολιτοκεντρική», πραγματοποιώντας το «δεύτερο κύμα» της λεγόμενης «Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης» και μια ταυτόχρονη υπαναχώρηση παλαιότερων παραδειγμάτων δημόσιας διοίκησης (Βεμπεριανού και Νέου Δημόσιου Management) όπου η μεταφορά δεδομένων μεταξύ της κυβέρνησης και των πολιτών ήταν ελάχιστη.

Η λογική των «ανοιχτών δεδομένων» προκύπτει ως μια «ακραία» μεταρρύθμιση η οποία εξυπηρετεί μικτούς στόχους και εξαιρετικά ποικίλα αποτελέσματα όσον αφορά την επίτευξη διαφάνειας ή την «χρηστή διακυβέρνηση». Τα ανοιχτά δεδομένα υπάρχουν στην πολιτική ατζέντα περισσότερο ως μια πολιτική αριθμών, παρά ως μηχανισμός για τη βελτίωση του κυβερνητικού έργου, η οποία θα απαιτούσε πολλαπλές αναδράσεις προκειμένου οι πληροφορίες που προέρχονται από κυβερνητικές διαδικασίες και λειτουργίες να αξιολογηθούν ως προς την ορθότητα τους. Η ανοιχτή διακυβέρνηση, με τις πολιτικές θέσεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας των πληροφοριών, φαίνεται να κατέχει ένα ακόμα λόγο για την ύπαρξη της, αλλά παράλληλα είναι πολύ νωρίς να υποστηρίξει κανείς αν είναι κάτι περισσότερο από ένα αφήγημα περί ελεύθερης διακίνησης πληροφοριών, καθώς και φιλοδοξίας για μια «χρηστή διακυβέρνηση».

Οι μεγάλες βάσεις δεδομένων, με λιγότερο ρητούς και φιλόδοξους στόχους, θεωρούνται περισσότερο κατάλληλες για την επιστημονική ανάλυση των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, δημιουργώντας μακροπρόθεσμους στόχους για τις περισσότερες κυβερνήσεις για ουσιαστική διαφάνεια, αποτελεσματικότητα και «πολιτοκεντρικότητα». Το τελευταίο θα μπορούσε να αποτελέσει την ανατροφοδότηση των πολιτικών αυτών σε συνδυασμό με την παροχή καλύτερων υπηρεσιών προς τον πολίτη. Αυτή η προσέγγιση μέσω τον μεγάλων βάσεων δεδομένων «περιθωριοποιεί» κατά κάποιο τρόπο τα δύο μοντέλα δημόσιας διοίκησης (Βεμπεριανό και Νέο Δημόσιο Management) και την ίδια στιγμή προωθεί την «ηλεκτρονική διακυβέρνηση», υιοθετώντας ένα μοντέλο που χαρακτηρίζεται περισσότερο από ένα «ευφυές κυβερνητικό κέντρο» και ένα θεμελιώδη μετασχηματισμό από μια γραφειοκρατική προσέγγιση σε ένα πρότυπο ψηφιακής διακυβέρνησης (Margetts & Dunleavy 2013).

Η αξιοποίηση των μεγάλων όγκων δεδομένων, ωστόσο, δεν υιοθετείται ανώδυνα. Υπάρχουν σημαντικές ηθικές προκλήσεις σχετικά με την ισότητα, τη δικαιοσύνη και την προστασία των προσωπικών δεδομένων ως προς τη συλλογή και αποθήκευση δεδομένων αυτού του είδους. Όπως αποδεικνύεται οι πολίτες είναι σκεπτικιστές και τείνουν να μην εμπιστεύονται τις κυβερνήσεις τους για τα δικά τους δεδομένα. Απόδειξη ότι η συλλογή δεδομένων μπορεί να πραγματοποιείται διαβλητά και περισσότερο για λόγους «επιτήρησης» των πολιτών παρά για την αυτοβελτίωση της κυβερνητικής πολιτικής.

Τέλος, οι τεχνοκρατικές και τεχνολογικές προκλήσεις από τη συλλογή, αποθήκευση και ανάλυση μεγάλων όγκων δεδομένων απαιτούν νέες δεξιότητες και γνώσεις κάτι που οι κυβερνήσεις έχουν παραδοσιακά έλλειψη. Αυτό απαιτεί κατάλληλο προσωπικό ή εκπαίδευση του ήδη υπάρχοντος σε νέες τεχνολογίες και μεθόδους οι οποίες εφαρμόζονται για τόσο μεγάλο όγκο δεδομένων.

Βιβλιογραφία

Arribas-Bel, D., (2014) Accidental, open and everywhere: Emerging data sources for the understanding of cities, *Applied Geography*, Vol. 49, pp. 45-53.

Ashlock, P. (2013) “The Biggest Failure of Open Data in Government.” Open Knowledge Foundation. http://blog.okfn.org/2013/03/15/the-biggest-failure-of-open-data-in-government/.

(assessed on 23/4/2018)

Barnes, M., Newman J., and Sullivan H., (2007), *Power, Participation and Political Renewal: Case Studies in Political Participation*, Bristol, UK: Policy Press.

Chen, Min & Mao, Shiwen & Liu, Yunhao, (2014), Big Data: A Survey, *Mobile Networks and Applications*, Vol. 19, No. 2, pp. 171-209.

Clarke, A., and M. Francoli, (2013). “What’s in a Name? A Comparison of ‘Open Government’

Definitions Across Seven Open Government Partnership Members." Presented at the Canadian Political Science Association, June 4–6, Victoria, British Columbia.

Dunleavy, P., and H. Margetts, (2010). "The Second Wave of Digital Era Governance." Paper to American Political Science Association Conf., September 2–5, Washington, DC. http://ssrn.com/abstract¼1643850 (assessed on 23/4/2018).

Dunleavy, P., Margetts H., Bastow S., and Tinkler J.. (2005), New Public Management is Dead. Long Live Digital-Era Governance, *Journal of Public Administration Research Theory* Vol. 16, pp. 467–94.

Einav, Liran and Levin, Jonathan, (2014). Economics in the age of big data, *Science*, Vol. 346 (6210), pp. 715-721.

Fosso Wamba, Samuel & Akter, Shahriar & Edwards, Andrew & Chopin, Geoffrey & Gnanzou, Denis, (2015), How 'big data' can make big impact: Findings from a systematic review and a longitudinal case study, *International Journal of Production Economics*, Vol. 165, pp. 234-246.

Fuchs, Matthias & Höpken, Wolfram & Lexhagen, Maria, (2014), Big data analytics for knowledge generation in tourism destinations – A case from Sweden, *Journal of Destination Marketing & Management*, Vol. 3, No. 4, pp. 198-209.

Gonzalez-Bailon, S. (2013), Social Science in the Era of Big Data, *Policy & Internet*, Vol. 5, No. 2, pp. 147–60.

Henninger, Maureen, (2013), The Value and Challenges of Public Sector Information, *Cosmopolitan Civil Societies: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 5, No. 3, pp. 75-95.

Huang, Tao & Lan, Liang & Fang, Xuexian & An, Peng & Min, Junxia & Wang, Fudi, (2015), Promises and Challenges of Big Data Computing in Health Sciences, Special Issue on Computation, *Business, and Health Science*, Vol. 2, No. 1, pp. 2-11.

IDC, (2012), *The Digital Universe in 2020: Big Data, Bigger Digital Shadows, and Biggest Growth in the Far East.*

Jordan, Sara R., (2014), Beneficence and the Expert Bureaucracy, *Public Integrity*, Vol. 16, No. 4, pp. 375-394.

Keen, J., Calinescu R., Paige R., and Rooksby J., (2012), Big Health Data: Institutional and Technological Challenges, Paper to *Internet, Politics, Policy* 2012: Big Data, Big Challenges, September 20–21. University of Oxford.

Kernaghan, Kenneth, (2014), Digital dilemmas: Values, ethics and information technology, *Canadian Public Administration*, Vol. 57, No. 2, pp. 295-317.

Kitchin, Rob & Lauriault, Tracey P., (2014), Small data in the era of big data, *Geo Journal*, Vol. 80, No. 4, pp. 1-13.

Kshetri, Nir, (2014), Big data ʹs impact on privacy, security and consumer welfare, *Telecommunications Policy*, Vol. 38, No. 11, pp. 1134-1145.

Kwon, Tae Hee & Kwak, Jeong Ho & Kim, Kiheung, (2015), A study on the establishment of policies for the activation of a big data industry and prioritization of policies: Lessons from Korea, *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 96, pp. 144-152.

Longo, J., (2011), #OpenData: Digital-Era Governance Thoroughbred or New Public Management Trojan Horse?, *Public Policy and Governance* Review, Vol. 2, No. 2, pp. 38–51.

Margetts, H., (1999), *Information Technology in Government: Britain and America*, London: Routledge.

Margetts, H., and P. Dunleavy. 2013. "The Second Wave of Digital-Era Governance: A Quasi-Paradigm for Government on the Web." Philosophical Transactions of the Royal Society A 371: (1987). 20120382. http://rsta.royalsocietypublishing.org/content/371/1987/20120382.short. (assessed on 24/4/2028).

Mayer-Schonberger, V., and Cukier K., (2013), *Big Data.* London: John Murray.

McDermott, Suzanne & Turk, Margaret A., (2015), What are the implications of the big data paradigm shift for disability and health?, *Disability and Health Journal*, Vol. 8, No. 3, pp. 303-304.

Noveck, B., (2012), "Demand a More Open-Source Government." TEDGlobal. September 15. http://www.ted.com/talks/beth_noveck_demand_a_more_open_source_government?language¼en (assessed on 23/4/2018).

Oracle, (2014), Big Data for the enterprise. http://www.oracle.com/technetwork/database/bigdata-appliance/overview/wp-bigdatawithoracle-1453236.pdf (assessed on 22/4/2018)

Pandey, Rajiv & Dhoundiyal, Manoj, (2015), Quantitative Evaluation of Big Data Categorical Variables through R, Proceedings of the International Conference on Information and Communication Technologies, ICICT 2014, 3-5 December 2014 at Bolgatty Palace & Island Resort, Kochi, India, 46, pp.: 582-588.

Pandey, Rajiv & Dhoundiyal, Manoj (2015) Quantitative Evaluation of Big Data Categorical Variables through R, Proceedings of the International Conference on Information and Communication Technologies, ICICT 2014, 3-5 December 2014 at Bolgatty Palace & Island Resort, Kochi, India, 46, pp. 582-588.

Phillips, S., and K. Levasseur, (2004), The Snakes and Ladders of Accountability: Contradictions Between Contracting and Collaboration for Canada's Voluntary Sector, *Canadian Public Administration/Administration Publique Du Canada,* Vol. 47, No. 4, pp. 451–74.

Phillips, S.D., and Orsini M., (2002), Mapping the Links: Citizen Involvement in Policy Processes. Ottawa Canadian Policy Research Networks. http://cprn.org/documents/ACFRJK8po.PDF. (assessed on 23/4/2018)

Pollitt, C., and G. Bouckaert, (2011), *Public Management Reform: A Comparative Analysis: New Public Management, Governance, and the Neo-Weberian State*, 3rd ed. Oxford; New York: Oxford University Press.

Quick, Darren and Kim-Kwang Raymond Choo, (2014), Impacts of increasing volume of digital forensic data: A survey and future research challenges, *Digital Investigation*, Vol. 11, No. 4, pp. 273-294.

Shadbolt. N., (2012), Open Data, Keynote address to the IPP2012 conference, Big Data, Big Challenges, 21–22 September, Oxford.

Terry, N., (2015), Navigating the Incoherence of Big Data Reform Proposals, *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 43, No. 1, pp. 44-47.

White, M., (2012), Digital Workplaces Vision and Reality, *Business Information Review*, Vol. 29, No. 4, pp. 205-214.

Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών και εφαρμογές τους στην κοινωνική φροντίδα

Ελένη Ζύγα[α]

[α]Κοινωνιολόγος - Κοινωνική λειτουργός ΜΔΕ Κοινωνιολογίας (Πάντειο), ΜΔΕ Πληροφορική Υγείας (ΕΚΠΑ), Δήμος Νίκαιας - Αγ.Ι.Ρέντη.

Περίληψη

Η ταχεία ανάπτυξη και διάδοση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.) των τελευταίων ετών, έχει επηρεάσει ποικίλους τομείς της σύγχρονης ζωής και έχει εισάγει καινοτομίες μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών πεδίων παγκοσμίως.

Στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής και ειδικότερα στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας, όπου σημειώθηκε αύξηση των αναγκών για παροχή υπηρεσιών την τελευταία δεκαετία -κυρίως λόγω της δημογραφικής γήρανσης του ελληνικού πληθυσμού και των συνεπειών που επέφερε η οικονομική κρίση στη χώρα-, κρίθηκε επιτακτική η εκ νέου διαμόρφωση του χάρτη κοινωνικών υπηρεσιών με την ανάπτυξη νέων δομών ή με την ανασυγκρότηση των ήδη υφιστάμενων, έτσι ώστε να καταστούν πιο αποδοτικές ως προς την διαχείριση των αιτημάτων των πολιτών, με απώτερο στόχο την βελτίωση της ποιότητας ζωής τους.

Οι νέες τεχνολογίες θα μπορούσαν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στο δίκτυο υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής μέριμνας συνεισφέροντας θετικά στο έργο του κοινωνικού επιστήμονα· ο οποίος καλείται πλέον να ανταποκριθεί στις νέες εξελίξεις, να συμβάλουν παράλληλα στην αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού ευπαθών ομάδων καθώς και να προτείνουν νέες δυνατότητες σε τοπικό, περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο. Μέσω της αξιοποίησης της τεχνολογίας προς όφελος των χρηστών, θα μπορούσε να επιτευχθεί σταδιακά μια ολοκληρωμένη προσφορά κοινωνικής φροντίδας, όπως παρατηρείται ήδη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Λέξεις-κλειδιά: Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών, κοινωνική φροντίδα, κατ' οίκον φροντίδα, τηλεφροντίδα

Information and Communication Technologies and their applications in social care

Eleni Zyga[a]

[a] Sociologist - Social worker. MSc in Sociology (Panteion University), MSc in Health Informatics (National and Kapodistrian University of Athens), Municipality of Nikaia-Ag.I.Rentis

Abstract

The rapid development and spread of Information and Communication Technologies (ICTs) has affected various areas of modern life and has brought innovations among the various scientific disciplines worldwide during the past few years. In the field of social policy and in particular in social care, there has been an increase in service needs in the last decade - mainly due to the demographic aging of the Greek population and the effects of the economic crisis.

It has become imperative to redefine the character of social services by developing new structures or by rebuilding existing ones so as to make them more efficient in managing citizens' demands with regards to improving their quality of life.

New technologies could play an important role in the network of health and social care services and contribute positively to the work of the social scientist who is now called to respond to the latest developments; while trying to combat social exclusion of vulnerable groups and propose new opportunities at local, regional or national level. Through the use of technology, a comprehensive supply of social welfare services could be gradually achieved as it is already the case in other European countries.

Keywords: Information and Communication Technologies, Social Care, HomeCare, TeleCare

Εισαγωγή

Η ταχεία γήρανση του πληθυσμού συνιστά ζήτημα μείζονος σημασίας στις ανεπτυγμένες χώρες, κυρίως λόγω του ότι, παράλληλα με την αύξηση του αριθμού των ατόμων τρίτης ηλικίας, αυξάνεται και η ζήτηση για παροχές φροντίδας. Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ενώ υπάρχει ομοφωνία στο ότι πρέπει να υπάρξει μια ολοκληρωμένη στήριξη για την ιδιαίτερα ευπαθή αυτή ομάδα του πληθυσμού, οι προσπάθειες για υλοποίηση των ενεργειών τους ενέχουν σημαντικές δυσκολίες. Στην Ευρώπη καταγράφεται μια αύξηση της τάξης του 18.2% του ποσοστού των ηλικιωμένων, δηλαδή των ατόμων άνω των 65 ετών· ενώ αναφορικά με το προσδόκιμο ζωής, σημειώθηκε αύξηση κατά περίπου μια δεκαετία αγγίζοντας έτσι τα 82.5 έτη (Eurostat 2008, 2009). Αναφορικά με την Ελλάδα, σύμφωνα με την απογραφή της Ε.Λ.Σ.Τ.Α.Τ το 2011, τα άτομα ηλικίας 65-74 ετών ανέρχονται σε 1.098.978 του συνολικού πληθυσμού, οι ηλικιωμένοι (75-84 ετών) σε 862.192 και οι υπερήλικες (85+ ετών) σε 265.964 άτομα (Σταθόπουλος, 2015:100). Το προσδόκιμο ζωής στην Ελλάδα είναι τα 78,2 έτη για τους άνδρες και τα 81,9 για τις γυναίκες ενώ εκτιμάται ότι το 2020 οι ηλικιωμένοι θα αποτελούν το 19,1% του πληθυσμού (Σταθόπουλος 2015: 101).

Το γήρας το οποίο συνιστά παγκόσμιο φαινόμενο, συνοδεύεται από μια σειρά ζητημάτων τα οποία (Parkar 2015: 91) έχουν να κάνουν με την αύξηση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας, την εμφάνιση κοινών ψυχικών διαταραχών, καθότι οι μισοί από τους ηλικιωμένους ασθενείς αναφέρουν σημαντικά συμπτώματα κατάθλιψης και άγχους. Πολλές φορές τα προβλήματα υγείας δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο την κατάσταση που βιώνει το ηλικιωμένο άτομο λόγω του ότι αυτά ενδέχεται να οδηγούν σταδιακά σε δυσκολίες στην επικοινωνία, αδυναμία αυτοεξυπηρέτησης ή άλλα ζητήματα που καθιστούν επιτακτική την ανάγκη για νοσηλεία και μακροχρόνια φροντίδα (Parkar 2015: 92). Για τους παραπάνω λόγους, η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και η διατήρηση της ανεξαρτησίας των ατόμων της τρίτης ηλικίας, η αύξηση του επιπέδου ποιότητας ζωής και η παραμονή τους στην κοινότητα συνιστά προτεραιότητα της κοινωνικής πολιτικής σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια γενική τάση για μια πιο εξατομικευμένη φροντίδα υγείας και κοινωνικής φροντίδας σε όλη την Ευρώπη και μία προσπάθεια για ένταξη των δυο αυτών τομέων σε ένα ενιαίο πλαίσιο ολοκληρωμένης φροντίδας. Η ανταπόκριση στις ειδικές ανάγκες των ατόμων μέσω της τεχνολογίας κάνοντας χρήση ηλεκτρονικών υπηρεσιών και "έξυπνων" εφαρμογών συνιστά μία από τις κύριες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των σημερινών προκλήσεων και την εξασφάλιση της ανεξάρτητης διαβίωσης.

Στον Ελλαδικό χώρο, τα τελευταία έτη, έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές δράσεις. Χρειάζεται ωστόσο μεγαλύτερη προσπάθεια από μέρους της πολιτείας και πραγματοποίηση των κατάλληλων ενεργειών προκειμένου να ξεπεραστούν σημαντικά εμπόδια όπως: η έλλειψη χρηματοδότησης (καθότι επρόκειτο σε πολλές περιπτώσεις για Προγράμματα πιλοτικού χαρακτήρα με ημερομηνία λήξης), η έλλειψη συντονισμένης προσπάθειας από την πλευρά των φορέων, η μη ισότιμη συμμετοχή του δημόσιου τομέα έναντι του ιδιωτικού (κυρίως σε ζητήματα χρηματοδότησης) προκειμένου να κυμανθεί το επίπεδο των υπηρεσιών αυτών σε ικανοποιητικά επίπεδα.

Οι καινοτόμες εφαρμογές ΤΠΕ στην υγεία οι οποίες είναι ιδιαίτερα ωφέλιμες για τους ηλικιωμένους και τα άτομα τα οποία αντιμετωπίζουν κινητικά προβλήματα, εφαρμόζονται μέσω του Εθνικού Δικτύου Τηλεϊατρικής του Υπουργείου Υγείας (Υπουργείο Υγείας 2016) ενώ άλλες προέρχονται από ιδιωτική πρωτοβουλία με συνεργασία ιδιωτικού - δημόσιου τομέα. Ακόμη, η Αυτοδιοίκηση στα όρια των αρμοδιοτήτων της, υλοποιεί νέα προγράμματα κοινωνικού χαρακτήρα προσπαθώντας να ανταποκριθεί στα αιτήματα των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού και στην επανένταξη αυτών στην κοινωνική ζωή σε μια προσπάθεια να βελτιώσει παράλληλα και την ποιότητα ζωής τους.

Μεταξύ των τομέων που άπτονται των αρμοδιοτήτων της συμπεριλαμβάνεται και η μακροπρόθεσμη φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων και Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.), η οποία υλοποιείται κυρίως μέσω των υπηρεσιών της κατ' οίκον φροντίδας, θεσμό τον οποίο προσπαθεί να εκσυγχρονίσει αξιοποιώντας τις νέες τεχνολογίες.

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, εκτός από την επιμόρφωση του ιατρικού και παραϊατρικού προσωπικού, κρίνεται επιτακτική η ανάγκη επιμόρφωσης των κοινωνικών επιστημόνων που στελεχώνουν τις εκάστοτε υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής φροντίδας (μέσω Μεταπτυχιακών Προγραμμάτων Σπουδών ή επιμορφωτικών σεμιναρίων) έτσι ώστε να συμβάλουν στο όλο εγχείρημα, συνεισφέροντας παράλληλα στην ανάπτυξη του τομέα της Πληροφορική Κοινωνικής φροντίδας (Social Care Informatics) (Zyga 2013).

Ορισμοί

Ως *Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνιών* (ΤΠΕ) εννοούμε τις μεθόδους, τις εφαρμογές και τα προϊόντα της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας, που αφορούν στην συγκέντρωση και ηλεκτρονική κωδικοποίηση, επεξεργασία, ταξινόμηση, επιλεκτική και συνδυαστική ανάσυρση, διακίνηση/γνωστοποίηση και μελέτη της όποιας πληροφορίας σε κάθε της μορφή, είτε πρόκειται για κείμενο, αριθμό, γράφημα, ήχο, εικόνα ή βίντεο (Παπασταματίου 2008).

Η *Τηλε-ιατρική* συνιστά την "παροχή υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης από απόσταση η οποία παρέχεται από όλους τους επαγγελματίες της υγειονομικής περίθαλψης που χρησιμοποιούν τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών για την ανταλλαγή έγκυρων πληροφοριών με σκοπό την διάγνωση, την θεραπεία και την πρόληψη ασθενειών και τραυματισμών, την έρευνα και την αξιολόγηση, καθώς και την συνεχή επιμόρφωση των παρόχων υγειονομικής περίθαλψης, με απώτερο στόχο την προαγωγής της υγείας των ατόμων και των κοινοτήτων τους" (WHO, 1998).

Άλλες έννοιες οι οποίες επικεντρώνονται στο ίδιο ζήτημα και τα όρια μεταξύ τους είναι δυσδιάκριτα, είναι η *τηλε-υγεία* και η *ηλεκτρονική υγεία*, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως ευρύτερες της απομακρυσμένης ιατρικής θεραπείας (Canadian Telehealth Forum 2011).

Η ευρύτερη έννοια της "φροντίδας" σύμφωνα με τον Waerness (1987) περιλαμβάνει όλο το φάσμα των ανθρώπινων εμπειριών και αναφέρεται στην αίσθηση του προσωπικού ενδιαφέροντος για τους άλλους και την ανάληψη ευθυνών σχετικά με την ποιότητα ζωής τους.

Ενώ, ο ΟΟΣΑ ορίζει ως *μακροπρόθεσμη φροντίδα*: «Μια σειρά υπηρεσιών για τα άτομα που εξαρτώνται από την συνεχή βοήθεια σχετικά με τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής λόγω χρόνιων παθήσεων, φυσικής ή νοητικής αναπηρίας». Η μακροχρόνια μέριμνα μπορεί να περιλαμβάνει: αποκατάσταση, βασική ιατρική αγωγή, κατ' οίκον νοσηλεία, κοινωνική φροντίδα, στέγαση και υπηρεσίες (όπως: μεταφορές, γεύματα, επαγγελματική υποστήριξη, παροχή βοήθειας σε ανθρώπους για τη διαχείριση της καθημερινής ζωής τους) (European Commission 2008).

Η "κατ' οίκον φροντίδα" θέτει ως στόχο την ικανοποίηση του ατόμου σχετικά με ζητήματα που άπτονται της υγείας τους και των κοινωνικών τους αναγκών στην οικία τους με την παροχή κατάλληλης και υψηλής ποιότητας υγειονομικής φροντίδας και κοινωνικών υπηρεσιών από επίσημους ή ανεπίσημους φορείς με την χρήση της τεχνολογίας, όταν αυτό κρίνεται σκόπιμο, στο πλαίσιο μιας ισορροπημένης και προσιτής συνεχούς φροντίδας (WHO 1999, 2002).

Τέλος, η *τηλε-φροντίδα* (telecare) αναφέρεται σε έναν σύγχρονο τρόπο παροχής κατ' οίκον υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας η οποία προσφέρεται εξ αποστάσεως μέσω της τεχνολογίας. (Solli et al 2012: 2802).

Η συμβολή των Τ.Π.Ε. στην κατ' οίκον φροντίδα στην Ε.Ε.

Ο θεσμός της κατ' οίκον φροντίδας ανταποκρίνεται στους στόχους της Ευρωπαϊκής σύμπραξης για ενεργή και υγιή γήρανση, όπως και στη βελτίωση της βιωσιμότητας και της αποδοτικότητα των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Οι νέες τάσεις σχετικά με τον θεσμό της κατ' οίκον φροντίδας, οραματίζονται τη φροντίδα στο σπίτι ως μια βιώσιμη προσέγγιση η οποία θα είναι δυνατόν να διατηρήσει τα άτομα στην οικία τους και την κοινότητά τους όσο το δυνατόν περισσότερο (WHO 2008).

Οι υπηρεσίες είναι ευέλικτες και παρέχονται στο χώρο του ασθενή ανάλογα με τις ιδιαίτερες ανάγκες φροντίδας και την κατάσταση υγείας του ωφελούμενου ασθενή (Holly et al, 2010).

Η συμβολή της τεχνολογίας στην ανάπτυξη της κατ' οίκον φροντίδας και ιδιαίτερα λόγω των τελευταίων τεχνολογικών εξελίξεων, είναι σημαντική. «Τεχνολογία φροντίδας στο σπίτι» μπορεί να θεωρηθεί κάθε τεχνολογικό μέσο, ιατρικό ή όχι, που παρέχει ή διευκολύνει τη φροντίδα και τις καθημερινές δραστηριότητες στην οικία του χρήστη.

Η τεχνολογία ως ένα καινοτόμο εργαλείο μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο ως προς την επέκταση των δυνατοτήτων στις διάφορες υπηρεσίες υποστήριξης. Μελλοντικά θέματα που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες έχουν να κάνουν με: την πρόληψη, με την διαγνωστική διαδικασία και την απεικόνιση, την έρευνα, την κατ' οίκον φροντίδα, την οικογενειακή φροντίδα και την τηλε-ιατρική (Gabner & Conrad, 2010: 5). Οι ΤΠΕ ανοίγουν νέες επιχειρηματικές ευκαιρίες για το ζήτημα της γήρανσης.

Οι στόχοι ωστόσο που αφορούν την χρήση και την εφαρμογή ΤΠΕ στον τομέα της υγείας τείνουν στις περισσότερες των περιπτώσεων να είναι εντελώς διαφορετικοί μεταξύ τους και πολλές φορές εξαρτώνται από τα συμφέροντα που έχει ο κάθε φορέας (κυβέρνηση, πάροχος υπηρεσιών φροντίδας, ιατρικά ιδρύματα, ερευνητικά πλαίσια, τα ίδια τα άτομα της τρίτης ηλικίας) (Gabner & Conrad, 2010: 14).

Οι τεχνολογίες φροντίδας στο σπίτι ωστόσο, ενδέχεται να έχουν σαφή πλεονεκτήματα έναντι των παραδοσιακών μορφών φροντίδας αφού οι χρήστες θα έχουν την δυνατότητα μέσω αυτών να αποφύγουν την μετακίνηση (επίσκεψη σε γραφείο ιατρού, σε κλινική ή νοσοκομείο) προκειμένου να λάβουν την απαιτούμενη περίθαλψη.

Για τα άτομα με χρόνιες παθήσεις, για παράδειγμα, θα ήταν εφικτό να εξοικονομηθεί σημαντική ποσότητα χρόνου κάτι το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει και έμμεσα τους άτυπους φροντιστές στο να διαθέσουν περισσότερο χρόνο σε άλλες δραστηριότητές τους (εργασία, ψυχαγωγία κ.α.). Επίσης, σημαντική συνεισφορά υπάρχει και στην υγεία του ασθενούς. Απομακρυσμένα συστήματα (όπως οθόνες οι οποίες θα μπορούν να παρακολουθήσουν την λειτουργία της καρδιάς ή τα επίπεδα του σακχάρου στο αίμα) έχουν το πλεονέκτημα το ότι επιτρέπουν ένα πολύ πιο συχνό και διακριτικό έλεγχο από ό, τι θα ήταν δυνατόν με τα συμβατικά μοντέλα.

Μερικά παραδείγματα της τεχνολογίας που αφορούν την κατ' οίκον φροντίδα είναι τα εξής: Α. Συστήματα αιμοκάθαρσης στο σπίτι, αντλίες έγχυσης, συστήματα χορήγησης φαρμάκων και συστήματα οξυγόνου. Β. Τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνίας: Γενική βοήθεια και παρακολούθηση των συσκευών, συσκευές ή προγράμματα για υπενθύμιση της λήψης των φαρμάκων αλλά και Γ. Παροχές για ταχύτερη προσαρμογή και αύξηση του βαθμού ανεξαρτησίας του ατόμου με αναπηρία στο οικείο του περιβάλλον. Η συγκριμένη κατηγορία περιλαμβάνει λιγότερο εξελιγμένο αλλά ουσιαστικό, μη ιατρικό εξοπλισμό: όπως ειδικά καθίσματα, ανελκυστήρες, ράγες, ράμπες, προσαρμοσμένες τουαλέτες και ντους, ανυψωτικά μηχανήματα, ειδικά κρεβάτια για την πρόληψη κατακλίσεων καθώς και προσαρμοσμένο εξοπλισμό για την κουζίνα (Olson 2010: 32).

Η προηγμένη τεχνολογία της πληροφορίας και της επικοινωνίας θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί για τον εντοπισμό ατόμων με άνοια και νόσο Alhzeimer.

Όσον αφορά τις ατομικές, οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις από τις δημογραφικές τάσεις, αναφέρεται σαφώς ότι οι ΤΠΕ μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά στο ζήτημα της ανεξάρτητης διαβίωσης των ηλικιωμένων. Η τεχνολογία μπορεί να υποστηρίξει την ανεξάρτητη διαβίωση στο σπίτι και να συμβάλει στο να ξεπεραστούν τα προβλήματα που υπάρχουν στην καθημερινή ζωή. Ωστόσο, τα προβλήματα και οι ανάγκες των ηλικιωμένων που ζουν στο σπίτι δεν έχουν ακόμη αξιολογηθεί επαρκώς (Gabner & Conrad, 2010: 9).

Μερικά από τα πλεονεκτήματα των ΤΠΕ είναι ότι σαφώς μπορούν να προβούν στη μείωση του κόστους των υπηρεσιών υγείας και περίθαλψης καθώς επίσης και να παρέχουν εξατομικευμένες λύσεις που θα ανταποκρίνονται στις ατομικές ανάγκες των ηλικιωμένων κάτι το οποίο θα συμβάλλει και στη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου.

Η σοβαρότητα του συγκεκριμένου ζητήματος απασχολεί σημαντικά τους ερευνητές οι οποίοι υποστηρίζουν ότι εάν οι υφιστάμενες διαδικασίες υγειονομικής περίθαλψης και το κόστος επικρατήσουν και στο μέλλον με την δυσανάλογη αναλογία εργαζομένων και ηλικιωμένων να αυξάνεται ανά έτος, κατά τις επόμενες δεκαετίες η Ευρώπη θα είναι σχεδόν αδύνατο να καλύψει τη φροντίδα όλων των ηλικιωμένων της (Gabner & Conrad, 2010: 9).

Για αυτό το λόγο θα πρέπει να αναζητηθούν νέες λύσεις. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών ως τεχνολογίες οι οποίες θα μπορούσαν να υποστηρίξουν σημαντικά ενέργειες οι οποίες θα απέβλεπαν στην εξοικονόμηση κόστους των παρεχόμενων υπηρεσιών που θα απευθύνονταν στα άτομα τρίτης ηλικίας.

Ιδιαίτερα, στην περίπτωση όπου οι ηλικιωμένοι επιθυμούν να παραμείνουν στην κατοικία όπου διαμένουν, η συμβολή της τεχνολογίας μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα σημαντική. Πρόσφατα στοιχεία, δείχνουν ότι καινοτόμες μέθοδοι υποστήριξης μπορεί να καταστήσουν ευκολότερη τη βοήθεια σε όσους έχουν ανάγκη: Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών - ΤΠΕ λύσεις (όπως το E-υγεία) του οποίου η αυξημένη χρήση του μπορεί να παρατηρηθεί στο μέλλον. Επίσης, αναφέρονται για το μέλλον πρόσθετες επιλογές παρακολούθησης, όπως οι τεχνολογίες «έξυπνου σπιτιού» (smart house), τηλε-υγείας (tele-health) και τηλε-φροντίδας (tele-care) (Mental Health Europe 2014).

Τις τελευταίες δεκαετίες τείνει να επικρατεί μια γενική τάση προς μια πιο εξατομικευμένη φροντίδα υγείας. Η ανταπόκριση στις ειδικές ανάγκες των ατόμων μέσω των έξυπνων εφαρμογών συνιστά μια από τις κύριες στρατηγικές για τη διασφάλιση της ανεξάρτητης διαβίωσης των ηλικιωμένων η οποία στο μέλλον αναμένεται να αυξηθεί (Morris et al, 2013: 1).

Χρήση ΤΠΕ στην κοινωνική φροντίδα στον ελλαδικό χώρο

Η φροντίδα υγείας και η κοινωνική φροντίδα μέσω των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών στη χώρα μας όπως και διεθνώς στοχεύουν: στην μείωση του κόστους, στην εξοικονόμηση χρόνου (για ασθενείς, προσωπικό, φροντιστές), στην μείωση της διάρκειας περίθαλψης σε ιδρύματα και νοσοκομεία, στην σταδιακή αποϊδρυματοποίηση και στην παράλληλη αύξηση του χρόνου παραμονής στην οικία καθώς και μακροπρόθεσμα στην βελτίωση της ποιότητα ζωής ηλικιωμένων και ατόμων με ειδικές ανάγκες ή χρόνιες παθήσεις**.**

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα ως φορέας άσκησης Κοινωνικής πολιτικής καλείται πολλές φορές να παίξει ενεργό ρόλο στην δημιουργία και την εφαρμογή προγραμμάτων και υπηρεσιών για τις συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού. Σε διεθνές επίπεδο, η συνένωση των τομέων υγείας και κοινωνικής φροντίδας αποτελεί βασική προτεραιότητα (Ολιστική φροντίδα του ατόμου) για αυτό τον λόγο και στην Ελλάδα καταβάλλονται προσπάθειες, κυρίως μέσω των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης για μια σύζευξη των δυο τομέων, μιας και μέσω αυτής θα μπορούσαμε να επιτύχουμε: 1. Παρακολούθηση του ολοένα αυξανόμενου δείκτη εξάρτησης των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας 2. Καταγραφή πληθυσμών σε κίνδυνο ή ατόμων που χρήζουν ιδρυματικής περίθαλψης ή νοσηλείας κατ' οίκον 3. Αξιολόγηση των παρεμβάσεων και στα δύο πεδία 4. Συλλογή δεδομένων δημόσιας υγείας 5. Αποτίμηση νέων μοντέλων υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας 6. Βελτίωση της ποιότητας δεδομένων υγειονομικής περίθαλψης 7.Αποτίμηση αποτελεσμάτων κοινωνικής φροντίδας 8. Δημιουργία αναβαθμισμένων υπηρεσιών μετά από εκτίμηση της συνολικής ανάγκης ατόμων και ομάδων στους τομείς υγείας και κοινωνικής μέριμνας (Rigby 2012: 46) 9. Ενσωμάτωση δεδομένων υγείας και κοινωνικής μέριμνας (Ανταλλαγή και ενημέρωση δεδομένων) και 10. πιο αποτελεσματικές μεθόδους εργασίας και αξιολόγησης αλλά και πιο αποδοτική συνεργασία μεταξύ της διεπιστημονικής ομάδας.

Μέσω των δομών της κατ' οίκον φροντίδας (Προγράμματα Βοήθεια Στο Σπίτι) που λειτουργούν σε όλους τους Δήμους της χώρας γίνεται προσπάθεια για εισαγωγή νέων καινοτόμων στοιχείων στις ήδη υφιστάμενες υπηρεσίες, όπως υπηρεσίες τηλεφροντίδας - υποστήριξης. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α. Το νέο μοντέλο κοινωνικής φροντίδας του Δήμου Σερρών το οποίο έχει υιοθετήσει τις νέες τεχνολογίες σε εφαρμογές όπως: κουμπί πανικού/πτώσης, εντοπισμό θέσης, παρακολούθηση πίεσης και βάρους (Δήμος

Σερρών 2017) β. Τα "έξυπνα σπίτια" στην κεντρική Ελλάδα όπου στόχος έχει τεθεί η ανάπτυξη 150 «έξυπνων οικιών» για τα έτη 2018 και 2019 για τους εξυπηρετούμενους των δομών «Βοήθεια στο Σπίτι» των Δήμων που μετέχουν στην διαδημοτική αναπτυξιακή εταιρεία ΟΤΑ CitiesNet ΑΕ (Βέροιας, Βόλου, Γρεβένων, Ιωαννιτών, Καρδίτσας, Κατερίνης, Κοζάνης, Λαμιέων, Λαρισαίων και ο Δήμος Τρικκαίων), σε συνεργασία με την e-trikala ΑΕ του Δήμου Τρικκαίων, κάνοντας χρήση συστημάτων υποστηριζόμενης διαβίωσης σε άτομα τρίτης ηλικίας που έχουν τη σχετική ανάγκη (Έργο Activage, Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Horizon 2020).

Τέλος, αναφορικά με την εφαρμογή των ΤΠΕ στην ιατροκοινωνική περίθαλψη στον ελλαδικό χώρο, αξίζει να αναφερθεί το πρόγραμμα Τηλεϊατρικής στις Κυκλάδες (Ψηφιακή Σύγκλιση 2017- 2013) που διενεργείται μέσω του Υπουργείου Υγείας ενώ σημαντικό ρόλο σε αυτήν την προσπάθεια διαδραματίζει και ο ιδιωτικός τομέας όπου ενδεικτικά θα αναφέρουμε το Πρόγραμμα Τηλε-Ιατρικής της Vodafone (2017) το οποίο *από το 2013 εφαρμόζεται σε 100 απομακρυσμένες περιοχές της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας και του Ομίλου ΟΤΕ, ο οποίος έχει προβεί στην δημιουργία 43 μονάδων Τηλε-Ιατρικής.*

Συμπέρασμα

Οι εξελίξεις στα πολυμέσα συνιστούν έναν από τους κύριους παράγοντες για την διαμόρφωση ενός νέου πλαισίου για την υγεία και την κοινωνική φροντίδα. Μέσω της Τηλεϊατρικής είναι δυνατόν να εκμηδενιστούν οι γεωγραφικές αποστάσεις και να υπάρξουν θετικές αλλαγές στην καθημερινότητα των κατοίκων (αίσθημα ασφάλειας, ισότιμη πρόσβαση στις υπηρεσίες φροντίδας υγείας). Στον τομέα της κατ' οίκον μέριμνας, ο επανασχεδιασμός των υπηρεσιών, η ένταξη νέων υποστηρικτικών βοηθητικών τεχνολογιών στις υφιστάμενες δομές σε συνδυασμό με την αγαστή συνεργασία της διεπιστημονικής ομάδας θα μπορούσαν να συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στην δημιουργία ενός ολοκληρωμένου φάσματος παροχής υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας το οποίο θα θέτει ως πρωτεύον στόχο την βελτίωση του επιπέδου ζωής των πολιτών.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Cosmote (2017). Διαθέσιμο στο: https://www.cosmote.gr/fixed/corporate/details/-/asset_publisher/gLfNzjIgW7PO/content/%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%84%CF%85%CE%BF%CF%84%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%B7%CF%82-%CF%83%CE%B5-%CE%BD%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CF%80%CE%BF-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%BF-%CE%BF%CF%84%CE%B5 [Προσβάσιμο στις 10/3/2018).

Δήμος Σερρών (2017). Διαθέσιμο στο: https://ehealth.serres.gr/#_48_INSTANCE_4tCjJyj8wHaM_%3Dhttps%253A%252F%252Fehealth.serres.gr%252Fgnomon-theme%252Fslider%252Fslides%252Fbasic.htm%253F [Προσβάσιμο στις 15/2/2018).

Παπασταματίου, Ν. (2008). Η χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση. Ημερίδα Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών Δ/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Αρκαδίας 12 Μάιου 2008

Πρόγραμμα Τηλεϊατρικής Vodafone. (2017). Διαθέσιμο στο: http://www.mwc.gr/presentations-2015/paralliles/zevgoli-VODAFONE-GREECE-TELEMEDICINE-PROGRAM_v1.pdf [Προσβάσιμο στις 15/3/2018).

Σταθόπουλος, Π. (2015). *Κοινωνική προστασία, κοινωνική πρόνοια: Πολιτικές και Προγράμματα.* Αθήνα, Παπαζήσης.

Waerness, K. (1987). "On the Rationality of Caring" στο Γετίμης Π., Γράβαρης Δ (επιμ.): *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Υπουργείο Υγείας, (2016). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.moh.gov.gr/articles/ministry/grafeio-typoy/press-releases/3794-enarksh-leitoyrgias-toy-ethnikoy-diktyoy-thleiatrikhs [Προσβάσιμο στις 20/5/2017].

Ψηφιακή Σύγκλιση. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (2007-2013) Διαθέσιμο στο: http://www.digitalplan.gov.gr/resource-api/dipla/contentObject/3488695f-ea80-4f4f-9982-151d940dadd2/content [Προσβάσιμο στις 15/3/2018).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Canadian Telehealth Forum, (2011). About Telehealth: Telehealth Definition, Canadian Telehealth Forum. Retrieved from Coach: Canada's Health Teleinformatics Association website on August 21, 2011.

European Commission, (2008). Special Eurobarometer: Health and Long-term Care in the European Union. Luxembourg: European Commission, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.

EUROSTAT, (2008). Statistical Database of the European Union, Indicators from the Statistics on Income and Living Conditions, Surveys (EU-SILC). Available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes. [Accessed 05 Jul. 2017].

EUROSTAT, (2009). Statistics on line. Available at: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/national_accounts/data/main_table. [Accessed 5 Jul. 2017].

Gabner, K. and Conrad, M. (2010). "ICT enabled independent living for elderly. A status-quo analysis on products and the research landscape in the field of Ambient Assisted Living (AAL) in EU-27". Institute for innovation and technology, Berlin.

Holly A., Lufkin, T., Norton, E., Houtven C. (2010). Informal Care and Formal Home Care Use in Europe and the United States (2017). Available at: https://www.cemfi.es/ftp/pdf/papers/wshop/Holly_seminar.pdf [Accessed 28 Feb. 2017].

MENTAL HEALTH EUROPE. (2014). Ageing and mental health – a forgotten matter. Available at: http://www.mhe-sme.org/fileadmin/Position_papers/Ageing_and_Mental_Health_02.pdf. [Accessed 15 Jun. 2016].

Morris, M., Adair, B., Miller, K., Ozanne, E., Hansen, R., Pearce, A., Santamaria, N., Viegas, L., Long, Maureen, L., Said, C. (2013). Smart-home technologies to assist older people to live well at home, Journal of aging science, Vol. 1, No.1,pp. 1-9.

Olson, S., Rapporteur (2010). The Role of Human Factors in Home Health Care: Workshop Summary. Committee on the Role of Human Factors in Home Healthcare; National Research Council

Parkar, Sh., (2015). Elderly Mental Health: Needs. Mens Sana Monogr. Jan-Dec; Vol. 13, No.1, pp. 91–99.

Rigby, M. (2012). Integrating Health and Social Care Informatics to Enable Holistic Health Care. IOS Press.

Solli, H., Bjork, T., I., Hvalvik, S., Helles, R. (2012). Principle based analysis of the concept of telecare. Jan. Leading Global Nursing Research. Vol. 68, No. 12. pp.2802-2815

(W.H.O.) World Health Organization (1998). A health telematics policy in support of WHO's Health-For-All strategy for global health development: report of the WHO group consultation on health telematics, 11–16 December, Geneva,

W.H.O. (1999). Home-based and long-term care: home care issues and evidence. Available at: http://www.who.int/chp/knowledge/publications/Chronic_conditions/en/index.html [Accessed 10 Jul. 2016].

W.H.O. (2012). Active ageing: Good health adds life to years. Available at: http://www.euro.who.int/en/about-us/whd/past-themes-of-world-health-day/world-health-day-2012-active-ageing-good-health-adds-life-to-years) [Accessed 12 Jul. 2016]

Zyga E. (2013). From Health Informatics to Social Care Informatics: A field that needs to evolve. (Poster). ICIMTH. 5-6 July, Athens.

Η μεταμόρφωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος και ο ρόλος του ερευνητή

Μαρία Θανοπούλου, Ιωάννα Τσίγκανου

Περίληψη

Σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών ο ρόλος του ερευνητή είναι περισσότερο από ποτέ καίριος και κοινωνικά σημαντικός. Η ερευνητική εργασία που αφορούσε το συμβολαιογραφικό επάγγελμα έδειξε ότι σήμερα πλέον δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται με τους ίδιους όρους επαγγέλματα θεωρούμενα έως τώρα κοινωνικά και οικονομικά κραταιά. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, με τις αλλαγές που συντελούνται στο κράτος, με τη κρίση στον κατασκευαστικό τομέα και την υπερφορολόγηση των ακινήτων, με την φορολογική επιβάρυνση των πολιτών αλλά και των ελευθέρων επαγγελματιών, την πολυνομία και την αύξηση της γραφειοκρατίας, οι συνθήκες άσκησης του επαγγέλματος άλλαξαν ριζικά επηρεάζοντας καταλυτικά τα αντισταθμίσματα που επέτρεπαν την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών συμβολαιογράφων. Στο νέο επισφαλές περιβάλλον εργασίας τους, οι γυναίκες αυτές, οι οποίες αποτελούν σήμερα και την πλειοψηφία στον κλάδο, ο συνδυασμός του ρόλου της μητέρας και της συμβολαιογράφου βασίζεται σε συνεχή αναζήτηση νέων ισορροπιών ανάμεσα από την μία πλευρά στην άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος που συνεχώς επιφορτίζεται με αρμοδιότητες και ευθύνες του κράτους χωρίς αντίστοιχες οικονομικές απολαβές και από την άλλη στην ανταπόκριση στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς που δεν υποστηρίζεται ούτε από το κράτος ούτε πλέον από προσφυγή σε επ' αμοιβή εξωτερική βοήθεια. Τις ανατροπές που προκαλεί η τρέχουσα κρίση οι γυναίκες συμβολαιογράφοι βιώνουν με καθημερινό άγχος και οδύνη μη διαβλέποντας ένα ευοίωνο μέλλον για την επιβίωση του επαγγέλματός τους αλλά και για τις προοπτικές εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού επιπέδου ζωής για τις ίδιες και για τα παιδιά τους.

Λέξεις κλειδιά: Συμβολαιογράφοι, γυναίκες, εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, ο ρόλος του κοινωνιολόγου

Abstract

In an era of rapid social transformations and change the role of the sociological researcher is more crucial and socially important than ever. Research on the notary profession has shown that nowadays professions previously considered as socially and economically strong can no longer be treated in the same way. During the current economic crisis, with the transformations of the state, the investment crisis in the construction sector, the over-taxation of both, citizens and liberal professionals, the multiplicity and enhancement of bureaucracy, the conditions for exercising the notary profession have changed radically by catalytically affecting compensations that allowed for work-life balance of women notaries. In their new precarious work environment, these women, who are today the majority in the notary profession, in their attempts to combine the role of the mother and the professional, are faced by a constant search for new means to achieve work - life balance: a balance between the exercise of a demanding liberal profession constantly entrusted with state responsibilities without corresponding financial gains and the traditional role of the mother and housewife, which is neither supported by the state nor by the means to get paid assistance. The upheavals caused by the current crisis, women notaries experience with daily anxiety and anguish, by not anticipating a prosperous future for the survival of their profession, neither by ensuring prospects of a satisfactory level of life for themselves and their children.

Key-words: Notaries, women, work-life balance, the role of the sociological researcher

Εισαγωγή

Ο ρόλος του κοινωνιολόγου, όπως τον σκιαγραφούν οι απαντήσεις Ελλήνων κοινωνιολόγων που αναφέρονται στον πρώτο τόμο της τριλογίας που επιμελήθηκε το 1987 η Λαμπίρη- Δημάκη με τίτλο *Κοινωνιολογία στην Ελλάδα Σήμερα* είναι πολύπλευρος. Ο κοινωνιολόγος μπορεί να συμβάλει στην αναβάθμιση της κοινωνιολογίας με ποικίλους τρόπους, με διεξαγωγή μελετών βάσης, με την οργάνωση τραπεζών δεδομένων, μεταπτυχιακών σπουδών κ.λπ. Μπορεί επίσης να αναπτύξει την εμπειρική έρευνα για την ελληνική κοινωνία αλλά και την κριτική σκέψη. Μπορεί να συνδράμει την απόκτηση γνώσης για κοινωνικά προβλήματα και να λειτουργήσει συμβουλευτικά ως προς την επίλυσή τους. Μπορεί να συντελέσει με την έρευνά του στην απομυθοποίηση όψεων της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Μπορεί ακόμα να συμβάλει στο διαχωρισμό της επιστήμης από την πολιτική ιδεολογία κ.λπ. (Δημάκη 1987: 49-50).

Βασικά ευρήματα της μελέτης περίπτωσης των συμβολαιογράφων

Η ποιοτική έρευνα για τη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών συμβολαιογράφων στην Ελλάδα της κρίσης, διεξήχθη κατά τα έτη 2015-2016[1] και βασίστηκε σε 10 ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις με μητέρες ηλικίας μέχρι 50 ετών που έχουν ανήλικα παιδιά και ασκούν την επαγγελματική τους δραστηριότητα στην περιοχή της πρωτεύουσας (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 113-115). Η έρευνα αυτή ανέδειξε ότι υπάρχουν σοβαρές επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης όχι μόνο στο επάγγελμα, την οικονομία και την κοινωνία, αλλά και στη λειτουργία του ίδιου του κράτους (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 111-112). Μάλιστα η περίπτωση των συμβολαιογράφων, λόγω της φύσης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος ως δημοσίου λειτουργήματος και ως ελεύθερου επαγγέλματος, αλλά και λόγω της σύνδεσης του επαγγέλματος αυτού με τον κατασκευαστικό κλάδο, ανέδειξε επιπλέον ότι οι επιπτώσεις αυτές είναι αλυσιδωτές, αλληλένδετες και σωρευτικές (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 133-134), έτσι ώστε να μην είναι δυνατόν, στην Ελλάδα της κρίσης, να διαχωριστούν η κοινωνία από την οικονομία και η οικονομία από το κράτος. Το συμβολαιογραφικό επάγγελμα εν μέσω κρίσης, όπως έδειξε η έρευνα, άρχισε να αποδομείται με πολλαπλούς τρόπους: μέσω της μείωσης του εισοδήματος, της συρρίκνωσης του επιστημονικού χαρακτήρα της εργασίας του συμβολαιογράφου, αλλά και μέσω της διττής αντιμετώπισης του συμβολαιογράφου από το Κράτος και τους πολίτες (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 109-113).

Επιπλέον, η έρευνά μας κατέδειξε ότι οι συνθήκες άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, ενός επαγγέλματος άλλοτε κοινωνικά κραταιού και οικονομικά προσοδοφόρου, άλλαξαν ριζικά επηρεάζοντας καταλυτικά τα αντισταθμίσματα που επέτρεπαν την εξισορρόπηση της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής των γυναικών συμβολαιογράφων. Στο νέο επισφαλές περιβάλλον εργασίας τους, ο συνδυασμός του ρόλου της μητέρας και της συμβολαιογράφου βασίζεται σε συνεχή αναζήτηση νέων ισορροπιών ανάμεσα από την μία πλευρά στην άσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος που συνεχώς επιφορτίζεται με αρμοδιότητες και ευθύνες του κράτους χωρίς αντίστοιχες οικονομικές απολαβές και από την άλλη στην ανταπόκριση στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς που δεν υποστηρίζεται ούτε από το κράτος ούτε πλέον από προσφυγή σε επ' αμοιβή εξωτερική βοήθεια.

Στην περίπτωση των γυναικών συμβολαιογράφων, η εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας, όπως διαμορφώνεται σήμερα εν μέσω κρίσης, απομακρύνεται από το πρότυπο της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 134). Οι γυναίκες αυτές, στη θέση της κάποτε ευαγγελιζόμενης απελευθέρωσης μέσω της εργασίας, μοιάζουν να βιώνουν, με νέους πλέον όρους, ποικίλες συνισταμένες των παραδοσιακών ρόλων της γυναίκας. Παραμένουν κλασσικές μητέρες και νοικοκυρές την ίδια στιγμή που επωμίζονται συνεχώς και επιβαρύνονται με πολλαπλές επαγγελματικές ευθύνες. Μάλιστα σε συνθήκες αυξανόμενης επισφάλειας που διέρχεται σήμερα το επάγγελμα τους προσπαθούν εναγωνίως με όλα τα μέσα να δημιουργούν βεβαιότητες τόσο στο χώρο εργασίας όσο και στο χώρο της οικογένειας.

Οι γυναίκες συμβολαιογράφοι, όπως έδειξε η έρευνά μας, βιώνουν την κατάσταση που δημιουργούν οι νέες συνθήκες (Schwartz 2005: 426), ως μια συνεχή και αυξανόμενη επιβάρυνση που αντανακλάται στην καθημερινότητά τους πολυεπίπεδα: μέσω της εντατικοποίησης της εργασίας, της άρσης των ορίων μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, της ανάγκης επίτευξης συνεχών εξισορροπήσεων, καθώς και της αμφίρροπης σχέσης με το Κράτος. Την επιβάρυνσή τους αυτή συνοδεύει η βίωση μιας συνεχούς οδύνης (Bourdieu 1993, Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 129-131).

Η έρευνα και ο ρόλος του κοινωνιολόγου

Μπορεί λοιπόν να τεθεί το ερώτημα, τί ρόλο έχουμε διαδραματίσει εμείς ως ερευνήτριες – κοινωνιολόγοι και η έρευνά μας ως προς τη 'μεταμόρφωση' του κόσμου των συμβολαιογράφων. Και πιο συγκεκριμένα με ποιους τρόπους η έρευνά μας ανταποκρίνεται σε όψεις του ρόλου του κοινωνιολόγου, όπως ήδη αυτές σκιαγραφήθηκαν εν συντομία, στην αρχή του παρόντος κειμένου.

Σαφώς η έρευνά μας αποτελεί έρευνα πεδίου που συναρτάται με σύγχρονες όψεις της ελληνικής κοινωνίας εν μέσω κρίσης. Μάλιστα επικεντρώνεται σε ένα επάγγελμα που δεν έχει διερευνηθεί, καθώς και στη σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών επαγγελματιών που ούτε αυτή έχει μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο ερευνητικής προσοχής.[2] Επίσης η έρευνά μας λειτουργεί απομυθοποιητικά ως προς ένα άλλοτε κραταιό και κερδοφόρο επάγγελμα το οποίο σήμερα, λόγω της κρίσης και των πολλαπλών οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών που συντελούνται σε αυτό το πλαίσιο, σταδιακά απαξιώνεται, τη ίδια στιγμή που οι επαγγελματίες του κλάδου φτωχοποιούνται.

Όλο το ερευνητικό εγχείρημα υπογραμμίζει το πολυδιάστατο των κοινωνικών φαινομένων (Schwartz 2005: 429) που επηρεάζουν τη σχέση εργασίας και οικογένειας στις γυναίκες συμβολαιογράφους. Γιατί οι απαντήσεις των συμβολαιογράφων αποκαλύπτουν πώς οι επιπτώσεις της κρίσης στην κοινωνία και την οικονομία είναι άρρηκτα δεμένες μεταξύ τους και πώς συμπλέκονται κατά τρόπο που να καθίστανται αλυσιδωτές (Burawoy 2005: 9). Δηλαδή, οι απαντήσεις αυτές μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε πώς η μείωση των εισοδημάτων λόγω της λιτότητας και της υπερφορολόγησης, η αποεπένδυση στην ακίνητη περιουσία εξαιτίας της υπερφορολόγησης των ακινήτων, η επίταση της γραφειοκρατίας και οι δυσκολίες μεταβίβασης των ακινήτων δημιουργούν ένα πλέγμα παραγόντων που αναστέλλουν την προσφυγή στις υπηρεσίες του συμβολαιογράφου με άμεση επίπτωση τη μείωση του κύκλου εργασιών του. Την ίδια στιγμή το ερευνητικό μας εγχείρημα για τη σχέση εργασίας και οικογένειας στις γυναίκες συμβολαιογράφους εισέρχεται στα όρια ειδικών κοινωνιολογιών και εν μέρει τις υπηρετεί, την κοινωνιολογία των επαγγελμάτων,[3] την κοινωνιολογία της οικογένειας και όχι μόνον. Το εγχείρημά μας αγγίζει και τα όρια της κοινωνιολογίας του δικαίου (Δημάκη 2004: XIII-XIV, Παπαχρήστου 1999, Ιντζεσίλογλου 2012). Γιατί σήμερα, η κοινωνιολογία των νομικών επαγγελμάτων από μόνη της δεν επαρκεί για να κατανοηθεί ένα είδος αποδιάρθρωσης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος. Αποδιάρθρωσης που σχετίζεται με τις δομικές αλλαγές του κράτους, του κοινωνικού συστήματος και της αγοράς εργασίας, τους νέους τρόπους άσκησης της εξουσίας εν μέσω κρίσης αλλά και την μετασχηματισμό του νομικού συστήματος και του νομικού πολιτισμού λόγω του νέου πλαισίου που διέπει τη νομοθεσία και τη λειτουργία των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και βεβαίως το εγχείρημά μας αγγίζει και την κοινωνιολογία του φύλου. Γιατί σήμερα, χωρίς την κοινωνιολογία του φύλου, σε ένα νομικό σύστημα που υπηρετείται πλέον κατά πλειοψηφία από γυναίκες (Κανδύλης 2016: 51-52), η κοινωνιολογία των επαγγελμάτων και η κοινωνιολογία του δικαίου από μόνες τους δεν επαρκούν προκειμένου να κατανοηθούν οι πολύπλευρες όψεις της υψηλής συμμετοχής των γυναικών στα νομικά επαγγέλματα αλλά και το βαρύ κοινωνικό φορτίο και το υψηλό προσωπικό κόστος που οι γυναίκες αυτές επωμίζονται.

Επιπλέον, η έρευνά μας μπορεί να συμβάλει στην ανάδειξη σοβαρών ζητημάτων πολιτικής που χρήζουν αντιμετώπισης. Οι απαντήσεις των γυναικών συμβολαιογράφων - οι οποίες σημειωτέον αποτελούν σήμερα το 87% των συμβολαιογράφων της χώρας - εικονογραφούν πώς οι επιπτώσεις της κρίσης στο επάγγελμα του συμβολαιογράφου αντιστρατεύονται πολιτικές ισότητας των φύλων, όπως είναι η πολιτική συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής (Burawoy 2005: 9). Γιατί το κράτος όχι μόνον δεν μεριμνά για τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των ελευθέρων επαγγελματιών, αλλά και προωθεί πολιτικές οι οποίες έχουν ως συνέπεια τη σημαντική μείωση των εισοδημάτων τους, γεγονός το οποίο καθιστά πλέον ανέφικτη την προσφυγή σε αμειβόμενη συνδρομή τόσο στο γραφείο όσο και στο σπίτι. Ως εκ τούτου, η έρευνά μας συμβάλλει στην παραγωγή μιας γνώσης κοινωνικά χρήσιμης (Schwartz 2005: 430) η οποία μπορεί να προωθήσει αλλά και να διαμορφώσει τον διάλογο μεταξύ επαγγελματικών ομάδων και πολιτικής εξουσίας σε σχέση με τις δομές και τους τρόπους λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας (Burawoy 2005: 5).

Ερευνητικές προοπτικές

Περαιτέρω, η παραδειγματική μελέτη της περίπτωσης των συμβολαιογράφων ανοίγει νέα πεδία έρευνας προς διάφορες κατευθύνσεις οι οποίες σχετίζονται με νέες τάσεις που διαφαίνονται στην ελληνική κοινωνία. Μία τέτοια τάση είναι η σταδιακή φτωχοποίηση μεσαίων στρωμάτων άλλοτε προνομιούχων, οικονομικά εύρωστων και κοινωνικά κραταιών και η βαθμιαία μετατροπή τους σε ευάλωτη κοινωνική κατηγορία απειλούμενη από υπο-απασχόληση και ανεργία. Μία άλλη τάση είναι η σταδιακή μεταβολή του μοντέλου που ίσχυε μέχρι τώρα ως προς την αντιμετώπιση των συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής αστάθειας μέσω επενδύσεων σε ακίνητη περιουσία. Μια τρίτη τάση είναι η διαμόρφωση μιας νέας εικόνας του κράτους η οποία χαρακτηρίζεται από αντιφατικότητα, εφόσον το κράτος εμφανίζεται άλλοτε ως πανίσχυρο, (διώκοντας τη φοροδιαφυγή των ελευθέρων επαγγελματιών) και άλλοτε ως ανίσχυρο (μεταβιβάζοντας βασικές ελεγκτικές αρμοδιότητές του σε ιδιώτες ελεύθερους επαγγελματίες). Μια τέταρτη τάση είναι η επιστροφή σε παραδοσιακά πρότυπα στήριξης της εργασίας και της οικογένειας όταν το κοινωνικό κράτος υποχωρεί και υποκαθίσταται από την επιστράτευση της οικογένειας ως υποστηρικτικού δικτύου. Μία ακόμη τάση είναι τέλος η διάρρηξη του μοντέλου κοινωνικής αναπαραγωγής των μεσαίων στρωμάτων όταν η μείωση των εισοδημάτων συνεπάγεται μειωμένη δυνατότητα επενδύσεων σε υψηλών προδιαγραφών σπουδές των παιδιών κ.λπ.

Παρακολουθώντας, μέσω της έρευνάς του την μεταμόρφωση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, με την εργασία του ο κοινωνιολόγος μπορεί να «μεταμορφώσει» κρατούσες θεωρήσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από απλοποιήσεις, μυθοποιήσεις και αναχρονισμούς. Μπορεί δηλαδή να αποκαλύψει κρυμμένες ή μη γνωστές όψεις της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, μιας πραγματικότητας η οποία αν και εν μέσω κρίσης συνεχώς μετασχηματίζεται, συχνά εξακολουθεί να αναπαρίσταται στερεοτυπικά (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 136, Burawoy 2005: 25).

Σημειώσεις

[1] Πρόκειται για ποιοτική έρευνα που διεξήχθη το 2015-2016 κατά την υλοποίηση του προγράμματος με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», στο πλαίσιο του Χρηματοδοτικού Μηχανισμού Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου WORLBAL» με κωδικό ΕΟΧ GR07/3939 (ΧΜ ΕΟΧ περιόδου 2009-2014), με Διαχειριστή τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), και υλοποιήθηκε από το «Κέντρο Μέριμνας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ)» ως συντονιστή και με εταίρους το «Εθνικό Κέντρο Κοινωνικό Ερευνών (ΕΚΚΕ)», το «Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ)» και το «Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας».

[2] Εξαίρεση αποτελούν η μελέτη των Παρατσιώκα, Βασιλειάδη, 2011 και οι αναφορές στο βιβλίο της Λαμπίρη-Δημάκη, 2004 (ενδεικτικά, σελ. 26, 203-205, 260, 268, 275, 277-278, 383-384).

[3] Όπως γράφει η Δημάκη, «ο χώρος των ελευθερίων επαγγελμάτων έχει ελάχιστα ερευνηθεί στον τόπο μας και αξίζει αναμφίβολα μεγαλύτερης επιστημονικής προσοχής. Τούτο δε γιατί μέσα σ' αυτόν μπορεί να αναπτυχθούν θεωρητικοί αλλά και πρακτικότεροι προβληματισμοί για την ιστορικότητα, τη δεοντολογία, την οργάνωση και τον κοινωνικό ρόλο των διαφόρων επαγγελμάτων στην Ελλάδα σε σχέση με την κατανομή της εργασίας, το επίπεδο της τεχνολογίας, τις επαγγελματικές ευκαιρίες ανάλογα με το φύλο, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις ιεραρχήσεις κύρους, αυτονομίας, εξουσίας και οικονομικών απολαβών, τις κοινωνικές αξιολογήσεις σχετικά με αυτά καθώς και για τις σύγχρονες τάσεις συλλογικοποίησης και γραφειοκρατικοποίησης των παρεχομένων επαγγελματικών υπηρεσιών». Δημάκη, 2004, «Πρόλογος στην πρώτη έκδοση», σελ. XVI. Βλ. επίσης Κώτση Α. κ. ά., 2015, σελ. 1

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Θανοπούλου, Μ. και Τσίγκανου, Ι. (2016), Οικογένεια και εργασία γυναικών συμβολαιογράφων. Από την ασφάλεια στην επισφάλεια, στο Ι. Τσίγκανου και Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Μελέτες περίπτωσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 107-138.

Ιντζεσίλογλου, Ν. (2012), *Κοινωνιολογία του Δικαίου. Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη. Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Κανδύλης Γ., 2016, «Κοινωνική φυσιογνωμία και γεωγραφία των νομικών επαγγελμάτων», στο Ι. Τσίγκανου και Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Γυναίκες στα νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Μελέτες περίπτωσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 31-53.

Κώτση, Α. κ. ά. (2015). Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελμάτων και αναμενόμενες επιπτώσεις. *Εκθέσεις,* Νο 71. Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Λαμπίρη- Δημάκη, Ι. (1987), *Κοινωνιολογία στην Ελλάδα Σήμερα,* Αθήνα, Παπαζήσης.

Λαμπίρη- Δημάκη, Ι. (2004). *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα 1960-2003* (3η συμπληρωμένη έκδοση). Αθήνα: Σάκκουλας.

Παπαχρήστου, Θ. (1999), *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Παρατσιώκας, Ν. και Βασιλειάδης, Μ. (2011). *Αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του συβολαιογραφικού επαγγέλματος στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, ΙΟΒΕ.

Ξενόγλωσση

Bourdieu, P. (1993). *La Misère du monde. Paris:* Seuil.

Burawoy M. (2005), For public sociology, *American Sociological Review*, Vol. 70, no 1, pp.4-28.

Schwartz, P. (2005), Sociology as Public Practice: Toward a better utilization of research and theory, *Sociological Perspectives*, Vol. 48, No 4, pp.423-431.

Μορφές σχολικής βίας και διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας: Απόψεις μαθητών

Θεόδωρος Θάνος[α], Ανδρομάχη Μπούνα[β]

[α]Επίκ. Καθηγητής Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων, [β]Υποψ. Διδάκτωρ Π.Τ.Ν. Παν/μίου Ιωαννίνων

Περίληψη

Η σχολική βία είναι ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο διαφοροποιείται ως προς την εκδήλωσή του μεταξύ των μαθητών ανάλογα με διάφορα χαρακτηριστικά τους, όπως το φύλο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα πολλών ερευνών τα αγόρια εμπλέκονται σε περιστατικά βίας πιο συχνά σε σχέση με τα κορίτσια. Η διαφοροποίηση αυτή, σύμφωνα με τις θεωρίες του P. Bourdieu και της J. Butler συνδέεται με τη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας και την αναπαραγωγή των έμφυλων διακρίσεων. Στην παρούσα εργασία εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η εκδήλωση βίας από τους μαθητές συμβάλει στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητάς τους. Δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 250 μαθητές. Ως μέσα συλλογής των στοιχείων χρησιμοποιήθηκαν το ερωτηματολόγιο και η ημιδομημένη συνέντευξη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας τα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια εκδηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό σωματική βία και σε λιγότερο βαθμό διάδοση κακόβουλων φημών. Οι μαθητές ερμηνεύουν την έκταση αλλά και το είδος της βίας που εκδηλώνουν με βιολογικούς/φυσικούς όρους. Τα αγόρια αναφέρουν ότι στη είναι «φύση» τους και ότι ένα κορίτσι δεν είναι «σωστό» να ασκήσει σωματική βία. Η άσκηση βίας τόσο ως προς την έκταση όσο και ως προς τις μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται συμβάλει στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας και στην αναπαραγωγή των έμφυλων διακρίσεων.

Λέξεις κλειδιά: σχολική βία, έμφυλη ταυτότητα, έμφυλη βία, έμφυλες διακρίσεις, κοινωνικό φύλο

Forms of school violence and gendered identity: Student views

Summary

School violence is a complex social phenomenon, which differs in terms of its manifestation among pupils according to their different characteristics, such as gender. According to the results of many surveys, boys are more often involved in violence than girls. This differentiation, according to the theories of P. Bourdieu and J. Butler, is linked to the formation of gender identity and the reproduction of gender discrimination. This paper examines how the manifestation of violence by pupils contributes to shaping their gender identity. A sample of the survey consisted of 250 students. The questionnaire and the semi-structured interview were used as data collection tools. According to the results of the survey, boys in relation to girls manifest a greater degree of physical violence and, to a lesser extent, the spread of malicious rumors. Students interpret the extent and the type of violence they manifest in biological / natural terms. Boys say they are "nature" and that a girl is not "right" to practice physical violence. Exercise of violence both in terms of extent and in the forms in which it manifests contributes to the formation of gender identity and the reproduction of gender discrimination.

Key words: school violence, gender identity, gender violence, gender discrimination, gender

Εισαγωγή

Το φύλο αποτελεί μια από τις σημαντικές παραμέτρους στην έρευνα για τη σχολική βία τόσο ως ατομικό όσο και ως κοινωνικό χαρακτηριστικό. Παλαιότερα, το φύλο δεν λαμβάνονταν υπόψη στην έρευνα για τη βία, την παραβατικότητα και την εγκληματικότητα, λόγω των κοινωνικών προκαταλήψεων και των στερεοτύπων που κυριαρχούσαν σε κάθε κοινωνία. Για παράδειγμα, στην κλασική εγκληματολογία το φύλο δεν αποτελούσε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας ως παράγοντας εκδήλωσης βίας (Γεωργούλας, 2009: 23-24). Τα τελευταία χρόνια, όμως, η μεταβλητή φύλο άρχισε να διερευνάται σε σχέση με την έκταση, τις μορφές και τους παράγοντες της εγκληματικότητας, τάση που εμφανίζεται και στην έρευνα της σχολικής βίας. Πράγματι, στην έρευνα για τη σχολική βία άρχισαν να διερευνώνται ερωτήματα αναφορικά με τη συμμετοχή των αγοριών και των κοριτσιών σε περιστατικά σχολικής βίας ως προς τη συχνότητα, τις

μορφές και τους παράγοντες εκδήλωσης (Σπινέλλη, 2005: 60) στο πλαίσιο όχι μόνο της αιτιοκρατικής προσέγγισης αλλά και της αναπαραγωγικής.

Τα αγόρια και τα κορίτσια, μέσω της εκδήλωσης διάφορων και διαφορετικών μεταξύ τους συμπεριφορών στην καθημερινή ζωή, μεταξύ των οποίων και μορφών βίας, επιτελούν και, κατ' επέκταση αναπαράγουν, την έμφυλη ταυτότητα και τις διακρίσεις που συνδέονται με αυτή. Πράγματι, με την επιτέλεση του φύλου μέσω των καθημερινών πρακτικών ενισχύεται η έμφυλη ταυτότητα. Το φύλο κατασκευάζεται κοινωνικά και εδραιώνεται παραστασιακά (Butler 1990 & 1993). Οι μαθητές και οι μαθήτριες με την εκδήλωση διαφορετικών μορφών βίας, διαφορετικής συχνότητας και έντασης επιτελούν έμφυλους ρόλους, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την έμφυλη ταυτότητά τους και αναπαράγοντας τις έμφυλες διακρίσεις. Κατά συνέπεια, το να λέει κανείς ότι τα αγόρια εκδηλώνουν κυρίως σωματική βία δεν λαμβάνουν υπόψη του ότι υπάρχουν μορφές σωματικής βίας οι οποίες ασκούνται αποκλειστικά από τα κορίτσια. Για να μελετήσει λοιπόν κανείς τον τρόπο με τον οποίο η έμφυλη βία συμβάλλει στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της έμφυλης ταυτότητας, είναι αναγκαίο να μελετήσει αναλυτικά όλες τις επιμέρους μορφές βίας, στο πλαίσιο των αναπαραγωγικών προσεγγίσεων.

Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις

Η μελέτη του φύλου στην έρευνα για σχολική βία εντάσσεται, συνήθως, στο πλαίσιο της αιτιοκρατικής προσέγγισης, ως παράγοντα εκδήλωσης βίας. Σ' αυτήν την περίπτωση το φύλο προσεγγίζεται με τη βιολογική αλλά και την κοινωνική του διάσταση. Όσον αφορά τη βιολογική διάσταση, οι διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών συνδέονται με τη σωματική τους διάπλαση, τις ορμόνες και τον ρόλο τους στην αναπαραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, τα κορίτσια εμφανίζονται να υπολείπονται ως προς τη σωματική δύναμη σε σχέση με τα αγόρια. Επίσης, τα υψηλά επίπεδα τεστοστερόνης που εμφανίζουν τα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια κατά την εφηβική ηλικία συνδέονται με την αυξημένη παραβατικότητα των αγοριών σε αυτήν την ηλικία (Biddulph, 1997). Από την άλλη, οι κοινωνικές αντιλήψεις και τα κοινωνικά στερεότυπα παρουσιάζουν τα αγόρια πιο βίαια σε σχέση με τα κορίτσια. Η κοινωνικο-πολιτισμική συγκρότηση του ανδρισμού σχετίζεται με τις αξίες της βίας, της επιθετικότητας και του ανταγωνισμού και με τις ηγεμονικές μορφές του, οι οποίες διαιωνίζουν τη βία ως γένους αρσενικού. Από πολύ μικρή ηλικία τα αγόρια μαθαίνουν ότι η βία δεν αποτελεί απλά μια αποδεκτή μορφή επίλυσης συγκρούσεων αλλά ένα γεγονός που θαυμάζεται, η συμβολή του φύλου στην εμφάνιση βίας συνδέεται με την κοινωνική κατασκευή του φύλου (Κουράκης, 2006).

Ελάχιστες είναι οι μελέτες που εξετάζουν τις έμφυλες διαστάσεις της σχολικής βίας στο πλαίσιο των αναπαραγωγικών/συγκρουσιακών προσεγγίσεων, στο πλαίσιο των οποίων το φύλο θεωρείται κοινωνική κατασκευή και εντάσσεται μέσα στις ιεραρχημένες έμφυλες κοινωνικές δομές (Θάνος & Μπούνα, 2015· Πανούσης, 2016). Σύμφωνα με τη συγκρουσιακή θεώρηση ο ορισμός της βίας και της παραβατικής συμπεριφοράς συνδέεται με τα συμφέροντα των κυρίαρχων κοινωνικών κατηγοριών (Δασκαλάκης, 1985). Στις σημερινές κοινωνίες που χαρακτηρίζονται για την ανδρική κυριαρχία, ο ορισμός του εγκλήματος αναπόφευκτα συνδέεται με τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των δύο φύλων. Η κριτική φεμινιστική εγκληματολογία θεωρεί ότι οι διαφορές μεταξύ των φύλων κατά την εμπλοκή τους σε περιστατικά βίας και παραβατικότητας συνδέονται με τις έμφυλες ανισότητες, στο πλαίσιο των οποίων τα δύο φύλα επιτελούν διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους μέσα στην κοινωνία. Στη φεμινιστική εγκληματολογία αναφέρεται ότι η ανισότητα ευκαιριών μεταξύ των φύλων για κοινωνική συμμετοχή συμπεριλαμβάνει και την ανισότητα στην εγκληματικότητα (Σπινέλλη, 2005: 61).

Η αμερικανίδα φιλόσοφος Judith Butler στο έργο της Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity (1990) διευρύνει την παραδοσιακή φεμινιστική θέση πως το φύλο κατασκευάζεται κοινωνικά και δεν είναι κάτι φυσικό, υποστηρίζοντας πως το να γίνει κανείς άνδρας ή γυναίκα δεν είναι κάτι που «κατορθώνει» σε ένα πρώτο στάδιο της ζωής του, αλλά ο «ανδρισμός» και «θηλυκότητα» επιβεβαιώνονται δημόσια με επαναλαμβανόμενες παραστασιακές επιτελέσεις συγκεκριμένων ενεργειών και σύμφωνα με τους πολιτισμικούς κανόνες που ορίζουν τον «ανδρισμό» και τη «θηλυκότητα». Η Butler (1990), επίσης

επισημαίνει πως οι «ανδρικές» και οι «γυναικείες» ταυτότητες δε συνιστούν οντότητες, αλλά έννοιες ρευστές. Δε θα πρέπει να υποτιμάται ο ρόλος του «εξαναγκασμού» στην κατασκευή των έμφυλων ταυτοτήτων, γιατί το φύλο αποτελεί μια συμπεριφορά παραστασιακής επιτέλεσης με «τιμωρητικές» συνέπειες, σε όσους δεν το επιτελούν σωστά. Το φύλο εγγράφεται, τροποποιείται, επανεγγράφεται, αστυνομεύεται και ρυθμίζεται συνεχώς και ο «ανδρισμός» και η «θηλυκότητα» ορίζονται κάθε φορά σε σχέση με το πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο υπάρχουν.

Τα άτομα δεν υιοθετούν αυτόματα προκαθορισμένους ρόλους των φύλων, είναι συνεχώς ενεργά στην οικοδόμηση, τη διαπραγμάτευση και διατηρούν τις αντιλήψεις του φύλου τους. Οι ανδρισμοί δεν υπάρχουν πριν από την κοινωνική συμπεριφορά, είτε ως σωματικές καταστάσεις ή διαμορφωμένες προσωπικότητες. Αντίθετα, οι ανδρισμοί έρχονται σε ύπαρξη καθώς ενεργούν οι άνθρωποι. Τα αγόρια και οι άνδρες δεν κατασκευάζουν τις εκδοχές τους του ανδρισμού μακριά από τις επιρροές της θηλυκότητας ή άλλους άνδρες. Το να είσαι άνδρας σημαίνει ότι είσαι διαφορετικός από μια γυναίκα, όπως και ο Pierre Bourdieu σημειώνει πως «το να είσαι άνδρας, σημαίνει να είσαι εξαρχής εγκατεστημένος σε θέση ισχύος» (Bourdieu, 1990: 21).

Έρευνες για τις έμφυλες διαστάσεις της βίας

Οι έρευνες για τη μελέτη των έμφυλων διαστάσεων της σχολικής βίας υιοθετούν, χωρίς να το αναφέρουν, την αιτιοκρατική προσέγγιση. Από την πλειονότητα των ερευνών προκύπτει ότι τα αγόρια διαφοροποιούνται μεταξύ τους στη συχνότητα και τις μορφές εκδήλωσης σχολικής βίας. Στο πλαίσιο των μελετών αυτών, το φύλο εξετάζεται συνήθως ως παράγοντας εκδήλωσης της βίας (Θάνος & Μπούνα, 2015).

Στην έρευνα των Ζαφειροπούλου & Μάτη (1997), και οι τριάντα δάσκαλοι του δείγματος διάλεξαν ως παράδειγμα κακής διαγωγής και απειθαρχίας της τάξης τους μόνο αγόρια.

Οι Ν. Πετροπούλου & Α. Παπαστυλιανού (2001) σε έρευνά τους για τη σχολική βία σε δείγμα 309 μαθητών δημοτικού σχολείου, μεταξύ άλλων, διαπίστωσαν ότι η βία κατά προσώπου συνδέεται με το φύλο των μαθητών. Τα αγόρια συμμετέχουν με υψηλότερο ποσοστό σε σχέση με τα κορίτσια σε αυτού του είδους τα περιστατικά.

Σε έρευνα των Ψάλτη & Κωνσταντίνου (2007) σχετικά με το σχολικό εκφοβισμό σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης προέκυψαν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα τόσο ως προς τις αυτοαναφορές συμμετοχής τους σε πράξεις εκφοβισμού όσο και ως προς το είδος του εκφοβισμού. Σε πολύ μεγαλύτερη συχνότητα τα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια ανέφεραν ότι έχουν υπάρξει «θύτες» σε περιστατικά σχολικής βίας και εκφοβισμού. Σε πολύ μεγαλύτερη συχνότητα τα αγόρια σε σχέση με τα κορίτσια ανέφεραν ότι έχουν υπάρξει θύτες σε περιστατικά σχολικής βίας και εκφοβισμού.

Ο Olweus (2009) σε έρευνά του αναφέρει ότι στο 60% των κοριτσιών και το 80% των αγοριών που ήταν θύματα σχολικού εκφοβισμού οι «θύτες» ήταν μόνο αγόρια. Διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φύλων παρατηρήθηκε και στο είδος και τις μορφές εκφοβισμού. Τα αγόρια, ως «δράστες», συμμετέχουν σε άμεσες (direct) μορφές σωματικής ή λεκτικής βίας. Αντίθετα, τα κορίτσια χρησιμοποιούν έμμεσες (indirect) μορφές εκφοβισμού όπως είναι η διάδοση φημών ή ο αποκλεισμός από ομάδες φιλίας και στρέφονται, κυρίως, σε κορίτσια.

Η Μ. Χριστοφή (2015) σε έρευνά της διαπίστωσε ότι οι μαθητές διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το φύλο αναφορικά με τη συχνότητα που εμφανίζουν αποκλίνουσα συμπεριφορά στο σχολείο. Τα αγόρια εμφανίζουν σε μεγαλύτερη συχνότητα μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς σε σχέση με τα κορίτσια.

Η μελέτη των έμφυλων διαστάσεων της σχολικής βίας στο πλαίσιο της αιτιοκρατικής προσέγγισης αναδεικνύει διαφοροποιήσεις μεταξύ των αγοριών και των κοριτσιών: το φύλο των παιδιών επιδρά στη συχνότητα και τις μορφές της σχολικής βίας που εκδηλώνουν ή εμπλέκονται. Ωστόσο, η αιτιοκρατική προσέγγιση δεν δίνει τη δυνατότητα κατανόησης αυτών των διαφορών. Για ποιους λόγους, δηλαδή, τα

αγόρια και τα κορίτσια εμπλέκονται με διαφορετικό τρόπο σε περιστατικά βίας στο σχολείο αλλά και την κοινωνία γενικότερα.

Μεθοδολογία έρευνας

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η εκδήλωση βίας από τους μαθητές συμβάλει στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητάς τους και στην αναπαραγωγή των έμφυλων διακρίσεων. Ειδικότερα, μελετώνται οι διαφοροποιήσεις που εμφανίζουν τα αγόρια και τα κορίτσια μεταξύ τους ως προς τις μορφές και τη συχνότητα εκδήλωσης βίας στο σχολείο.

Το δείγμα της έρευνας αποτελούν 150 μαθητές/τριες (75 μαθητές & 75 μαθήτριες) της Ε' τάξη και ΣΤ' τάξης δεκατριών δημοτικών σχολείων του Δήμου Ιωαννιτών και 100 μαθητές/τριες (60 μαθητές & 40μαθήτριες) της Α' τάξης έντεκα γυμνασίων του Δήμου Ιωαννιτών. Επιλέχθηκε να πραγματοποιηθεί η έρευνά στις ανώτερες τάξεις, όπου η ηλικία των παιδιών κυμαίνεται από 11 ως 13 χρόνια, γιατί σ' αυτή την ηλικία έχει συντελεσθεί σε μεγάλο βαθμό η διάπλαση του χαρακτήρα και της προσωπικότητας των παιδιών. Επιπρόσθετα η ηλικία αυτή καλύπτει μια περίοδο κατά την οποία έχει προχωρήσει η διαδικασία κοινωνικοποίησής τους και τα παιδιά έχουν κατανοήσει τις διαφορετικές συμπεριφορές που αναμένουν οι ενήλικες να επιδείξουν αυτά ανάλογα με το φύλο τους (Cohen, Manion & Morrison, 2008) όπως επίσης πως οι περισσότερες έρευνες δείχνουν ότι σε αυτές τις ηλικίες η σχολική βία παρουσιάζει αύξηση (Αρτινοπούλου, Μπαμπάλης & Νικολόπουλος, 2016). Για τη διεξαγωγή της έρευνας, δόθηκε η σχετική άδεια από το Υπουργείο Παιδείας (Α/Β θμιας Εκπαίδευσης) και στη συνέχεια συναίνεσαν ο Διευθυντής και οι γονείς των μαθητών Δημοτικών και Γυμνασίων.

Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή των στοιχείων της έρευνας είναι το ερωτηματολόγιο και οι ομάδες εστίασης (focus groups). Το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε ισομερώς τόσο ως προς το φύλο όσο και ως προς τη βαθμίδα εκπαίδευσης των μαθητών έτσι ώστε να μην δημιουργηθούν μεγάλες διαφορές στα αποτελέσματα για τα οποία ευθύνεται το φύλο και η τάξη των μαθητών. Αρχικά πραγματοποιήθηκαν δύο ομάδες εστίασης, σε κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης. Βάση των μορφών σχολικής βίας που προέκυψαν από τις ομάδες εστίασης, έγινε η κατασκευή του ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε τα ατομικά στοιχεία των μαθητών αλλά και τις απόψεις τους σχετικά με τη συχνότητα, τη σοβαρότητα και τον έμφυλο χαρακτήρα των μορφών σχολικής βίας, σε μια πενταβάθμια κλίμακα, τύπου Likert («καθόλου», «λίγο», «αρκετά», «πολύ» και «πάρα πολύ»).

Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από μαθητές και μαθήτριες Ε' και ΣΤ' τάξεων, δεκατριών δημοτικών σχολείων και από μαθητές και μαθήτριες Α' τάξης έντεκα γυμνασίων του Δήμου Ιωαννιτών. Έγινε επεξεργασία και ποσοτική ανάλυση των δεδομένων που συλλέχθηκαν μέσω του ερωτηματολογίου. Η μορφή αυτή του ερωτηματολογίου διευκόλυνε σημαντικά την κωδικοποίηση των απαντήσεων μετά τη συλλογή των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων. Η κωδικοποίηση των κλειστών ερωτήσεων έγινε με τη χρήση αριθμών - δεικτών, όπου ένας αριθμός αντιστοιχεί σε κάθε ορισμένη από πριν απάντηση στις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου: «καθόλου» = 1, «λίγο» = 2, «αρκετά» = 3, «πολύ» = 4 και «πάρα πολύ» = 5. Έτσι, το εύρος των τιμών είναι «καθόλου» αν ο μέσος όρος του εξεταζόμενου δείκτη δεν υπερβεί την τιμή 1,50, «λίγο» αν ο μέσος όρος εντοπίζεται μεταξύ 1,51 έως 2,50, «αρκετά» αν ο μέσος όρος κυμαίνεται από 2,51 έως 3,50, «πολύ» αν ο μέσος όρος βρεθεί στο διάστημα 3,51 έως 4,50 και «πάρα πολύ» αν ο αντίστοιχος μέσος όρος κυμανθεί στο διάστημα 4,51 έως και 5,00.

Αποτελέσματα της έρευνας - Συζήτηση

Ο ορισμός της βίας σύμφωνα με τις συνδυαστικές συγκρουσιακές κοινωνιολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις αποτελεί διακύβευμα μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων/μελών της σχολικής κοινότητας και των σχολικών κανόνων, οι οποίοι εκφράζουν τις αξίες και τα συμφέροντα των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Όπως αναφέρουν οι P. Bourdieu & J.-Cl. Passeron (1993 & 2014) το σχολείο υιοθετεί το πολιτισμικό κεφάλαιο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Επομένως, οι σχολικοί κανόνες, μεταξύ των

οποίων και αυτοί που ορίζουν τις αποδεκτές συμπεριφορές των μαθητών, εκφράζουν τις αξίες της κουλτούρας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Από την άλλη τα μέλη της σχολικής κοινότητας και ιδιαίτερα οι μαθητές από τα κατώτερα και μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα, των οποίων η κουλτούρα τους απέχει σημαντικά από την κουλτούρα του σχολείου, αγωνίζονται για την τροποποίηση των κανόνων βάσει των οποίων ορίζεται η σχολική βία και η παραβατικότητα. Έτσι ο τρόπος με τον οποίο οι μαθητές αντιλαμβάνονται τη σχολική βία και παραβατικότητα διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση και το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον που προέρχονται (Θάνος, 2017α & 2017β). Ωστόσο, οι μαθητές που προέρχονται από τα κατώτερα και μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα υιοθετούν τον ορισμό της βίας και της παραβατικότητας του σχολείου μέσω της συμβολικής βίας που ασκεί το σχολείο ασκεί σε αυτούς (Bourdieu, 2002˙ Παναγιωτόπουλος, 1996). Στην παρούσα έρευνα οι μαθητές του δείγματος δεν ερωτήθηκαν για τον τρόπο με τον οποίο ορίζουν τη σχολική βία και παραβατικότητα. Ωστόσο, από τα στοιχεία προηγούμενης έρευνας (Σταθά, Θάνος & Μπούνα, 2018) προκύπτει, ότι οι μαθητές ορίζουν τη σχολική βία και παραβατικότητα βάσει των κανόνων του σχολείου.

Η βία, ως συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων και στη συγκεκριμένη περίπτωση των μαθητών αποτελεί έκφραση της κοινωνικο-πολιτισμικής τους ταυτότητας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της, μεταξύ των οποίων και το φύλο. Ο τρόπος με τον οποίο η βία ως εκδήλωση συμπεριφοράς ή επιτέλεση σύμφωνα με την Butler (1990), συμβάλει στη διαμόρφωση και την ενίσχυση της έμφυλης ταυτότητας είναι σύνθετος. Η επιτέλεση της έμφυλης ταυτότητας δεν αφορά μόνο την ποσοτική διάσταση, δηλαδή τη συχνότητα άσκησης βία αλλά και την ποιοτική διάσταση, δηλαδή τις διάφορες μορφές. Ωστόσο, όσο οι διάφορες μορφές βία δεν εξετάζονται αναλυτικά, αλλά ως γενικές κατηγορίες (σωματική, λεκτική βία, κ.λπ.) τόσο «αποκρύπτεται», με την έννοια ότι δεν γίνεται εμφανής, η συμβολή τους στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της έμφυλης ταυτότητας και των έμφυλων διακρίσεων που απορρέουν από αυτή.

Πράγματι, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, τα αγόρια στο πλαίσιο της επιτέλεσης του φύλου σύμφωνα με τις κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις και τα κοινωνικά στερεότυπα, ασκούν ή εμπλέκονται σε περιστατικά σωματικής βίας σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τα κορίτσια. Αυτό συμβαίνει επειδή η σωματική βία κατέχει κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση της ανδρικής ταυτότητας στο πλαίσιο της ανεπίσημης κουλτούρας των αγοριών. Τα αγόρια, στην προσπάθειά τους να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του κοινωνικού περιβάλλοντος, όπως αυτές διαμορφώνονται από τα έμφυλα κοινωνικά στερεότυπα, δίνουν μεγάλη σημασία στο σώμα, το οποίο θεωρούν «φορέα της ανδρικής αξίας», εμπλέκονται ενεργά στην ανάπτυξή του και αυτοπροσδιορίζονται μέσα από σωματικές πρακτικές (Γιαννακόπουλος 2006: 24). Επίσης, δίνουν μεγάλη βαρύτητα στη θαρραλέα αντιμετώπιση διαφόρων προβλημάτων που προκύπτουν στη σχολική ζωή, στην επίδειξη ανδρισμού και αποφασιστικότητας, στην εντιμότητα, στην ευθύτητα, στην ανάληψη πρωτοβουλιών και στη λήψη υπεύθυνων αποφάσεων. Τα αγόρια εκδηλώνουν ή εμπλέκονται πιο συχνά από τα κορίτσια σε περιστατικά σωματικής βίας με τη μορφή «κλοτσιών», «μπουνιών», «χτύπημα στα γεννητικά όργανα», «τράβηγμα ώμου» κ.λπ. Αντίθετα, στην περίπτωση των κοριτσιών, η δόμηση της θηλυκότητας πραγματοποιείται με την επίδειξη τρυφερότητας, δημιουργικότητας φαντασίας, ενδοτικότητας και ήρεμης γλωσσικής εκφοράς (Swain 2004: 182). Αυτό, όμως δεν σημαίνει ότι τα κορίτσια δεν ασκούν σωματική βία. Υπάρχουν μορφές βίας, όπως για παράδειγμα το «μαλλιοτράβηγμα» και οι «τσιμπιές», οι οποίες ασκούνται σχεδόν αποκλειστικά τα κορίτσια. Βέβαια, η επιτέλεση της έμφυλης γυναικείας ταυτότητας μέσα από αυτές τις συμπεριφορές άσκησης βίας συνδέεται με την επιτέλεση της έμφυλης γυναικείας ταυτότητας μέσω άλλων χαρακτηριστικών όπως τα μακριά μαλλιά και τα νύχια.

Η λεκτική βία φαίνεται ότι δεν συμβάλλει στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας και στην αναπαραγωγή των έμφυλων διακρίσεων. Η πλειονότητα των μαθητών του δείγματος (40%) θεωρεί ότι εκδηλώνεται τόσο από τα αγόρια όσο και από τα κορίτσια. Ωστόσο, από την αναλυτική εξέταση των διαφόρων μορφών λεκτικής βίας προκύπτει ότι ορισμένες από αυτές που συμβάλουν στη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας και συνδέονται με την επιτέλεση του φύλου. Πρόκειται για βρισιές που εκδηλώνονται κυρίως από αγόρια και αφορούν την οικογένεια και τον ανδρισμό τους. Η μητέρα αποτελεί ηθική αξία για τα αγόρια, σύμβολο οικογενειακής τιμής και κατ' επέκταση της ανδρικής, εφόσον η τελευταία ορίζεται σε σχέση με τη διασφάλιση της σεξουαλικής ακεραιότητας των θηλυκών μελών της

οικογένειας (Αβδελά, 2006). Η τιμή της γυναίκα και κατ' επέκταση της οικογένειας που ανήκει, είναι συνδεδεμένη με τη φήμη, το κύρος και τη θέση του ανδρικού μέλους της οικογένειας που υποτίθεται οφείλει να την υπερασπιστεί. Στη λεκτική βία συχνές είναι οι εκφράσεις που δηλώνουν υποτίμηση του ανδρισμού, όπως «ομοφυλόφιλος», «φλώρος», κ.ά. με τις οποίες ταξινομούν τους συμμαθητές τους σε μια κατώτερη θέση στην «ανδρική» ιεραρχία της άτυπης κουλτούρας των μαθητών, ότι, δηλαδή, «δεν είναι και τόσο άνδρες». Οι μαθητές υιοθετούν «ανδροπρεπείς» και «θηλυπρεπείς» ρόλους από τον κυρίαρχο νεανικό έμφυλο λόγο όπως προβάλλεται από το σχολικό περιβάλλον, από τα ΜΜΕ, κ.λπ. (Πεχτελίδης, 2010).

Στη σεξουαλική βία μεταξύ των αγοριών και κοριτσιών, η ανδρική ταυτότητα επιτελείται, υλοποιείται και επιβεβαιώνεται διαμέσου της άσκησης βίας ως προς τη σεξουαλικότητα των κοριτσιών (χούφτωμα). Οι «Λόγοι» που περιφέρονταν γύρω από τη σεξουαλικότητα ενδυνάμωναν τα προνόμια των αγοριών και ενίσχυαν την κυριαρχία τους έναντι των κοριτσιών. Τα αγόρια βλέπουν τη σεξουαλική κυριαρχία ως μέσο επιβολής στις γυναίκες που πρέπει να υποταχθούν και να εξουσιαστούν από τον άνδρα (Πολίτης, 2006). Τα κορίτσια και τα αγόρια του δείγματος εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς τη συχνότητα μιας μορφής σεξουαλικής βίας (σαλαμάκια στα οπίσθια) όπου τα κορίτσια την εμφανίζουν ως «αρκετά» συχνά. Στις υπόλοιπες μορφές σεξουαλικής βίας αν και δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, τα κορίτσια εμφανίζουν υψηλότερες τιμές στους μέσους όρους σε σχέση με τα αγόρια. Εξαίρεση αποτελεί μόνο το «πιάσιμο οργάνων» που θεωρείται «ανδρική συμπεριφορά» Οι μορφές που σχετίζονται με το σώμα (π.χ «χούφτωμα», «πιάσιμο στήθους» κ.λπ) αναγνωρίζονται και καταγράφονται ως μορφές βίας από τα κορίτσια. Οι μελέτες για τη σεξουαλική βία έχουν δείξει ότι συνδέεται με τη γενικότερη θέση της γυναίκας στη κοινωνία (Bowker, 1981).

Συμπερασματικά

Με τους περιορισμούς που υπόκειται η παρούσα έρευνα, είναι εμφανές ότι η εκδήλωση της βίας από τους μαθητές συνδέεται με την επιτέλεση των έμφυλων ταυτοτήτων και την αναπαραγωγή των έμφυλων διακρίσεων. Τα αγόρια και τα κορίτσια εκδηλώνουν ορισμένες συμπεριφορές όχι μόνο γιατί είναι αγόρια και κορίτσια αλλά και για να «εξακολουθήσουν» να είναι αγόρια ή κορίτσια. Οι διαφοροποιημένες μορφές βίας που παρατηρούνται μεταξύ των αγοριών και των κοριτσιών συμβάλλουν στην διατήρηση των κοινωνικών ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων. Σύμφωνα με το παράδειγμα της κοινωνίας της Καβυλίας που χρησιμοποιεί ο Bourdieu ως παράδειγμα για την ανάλυση της κοινωνικής κατασκευής του φύλου προκύπτει πως σε αυτήν την προκαπιταλιστική κοινωνία, όπως η οικονομία, έτσι και η τάξη της σεξουαλικότητας δεν έχει αυτονομηθεί σε ένα πεδίο με δική του διακριτή λογική (του ερωτισμού), αλλά είναι εμβαπτισμένη, εμβυθισμένη σε ένα μυθικό-τελετουργικό σύστημα συμβολικών αντιστίξεων (Bourdieu, 2007), (αρσενικό/θηλυκό, άνδρας/γυναίκα, ψηλό/χαμηλό, πάνω/κάτω, ξηρό/υγρό, σκληρό/μαλακό, ευθύ/καμπύλο, έξω-δημόσιο/μέσα-ιδιωτικό) που διατρέχουν το βιολογικό, το φυσικό, το κοινωνικό και το θρησκευτικό-κοσμολογικό επίπεδο και δομούν καθολικά το κοινωνικό σύμπαν και -μέσω της υποκειμενικής ιδιοποίησής τους- την υποκειμενική αντίληψη και δράση στο σύμπαν αυτό. Δηλαδή, τα ίδια τα σώματα κι οι στάσεις, οι κινήσεις, η τοπολογία και τα μέρη τους (εμπρός, πίσω, μέση), τα γεννητικά όργανα, οι φυσικές και φυσιολογικές διεργασίες, οι δραστηριότητες (κοινωνικές, παραγωγικές, αναπαραγωγικές-σεξουαλικές), τα πράγματα, τα εργαλεία παραγωγής, ο χώρος και ο χρόνος ταξινομούνται, κατηγοριοποιούνται, οργανώνονται και διακρίνονται συσχετιστικά εντός ενός συνόλου ομόλογων αντιθέσεων (με πρωτεύουσα και οργανωτική διάκριση την αντίθεση ανδρικού/γυναικείου), αρκετά σύμφωνων ως προς τη διαφορά τους, ώστε να αλληλοϋποστηρίζονται, μέσω της λειτουργίας της πρακτικής μεταθεσιμότητας των νοητικών σχημάτων της έξης, μη ταυτολογικών, ώστε κάθε επιμέρους διάκριση και κάθε όρος να αποκτά μια «σημασιολογική πυκνότητα», ως λειτουργία των συμβολικών συσχετίσεων, συνδηλώσεων, συναφειών και αντιστοιχιών του με άλλους όρους και διακρίσεις (Παναγιωτόπουλος, 2007).

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε. (2006). *Το φύλο στην Ιστοριογραφία: ένα δυο πράγματα που ξέρω γι' αυτό.* Σύγχρονα Θέματα, 94, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2006.

Ανδρέου, Ε. (2005). Σύνδεση οικογενειακών παραγόντων με την επιθετικότητα που εκδηλώνεται κατά την πρώτη σχολική ηλικία. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού* (ΟΜΕΡ), 5, 9-22.

Αρτινοπούλου, Β., Μπαμπάλης, Θ. & Νικολόπουλος, Ι. (2016). *Πανελλήνια έρευνα για την Ενδοσχολική Βία και τον Εκφοβισμό στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.

Biddulph, S.(1997). *Raising Boys: Why Boys Are Different, and How to Help Them Become Happy and Well-Balanced Men*. Sydney : Finch Publishing.

Bowker, L. (1981). Crime and the Use of Prisons in the United States: A Time Series Analysis, Vol 27, Issue 2.

Bourdieu, P. (1996). *Η ανδρική κυριαρχία* (Επιμ.-Επίλογος, Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Δελφίνι.

Bourdieu, P. (2002). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης,* (Πρόλογος, Ν. Παναγιωτόπουλος - Μτφρ. Κ. Καψαμπέλη) Αθήνα: Πατάκης.

Bourdieu, P. & Passeron, J-Cl. (1993). *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα*. (Εισαγωγή, Ν. Παναγιωτόπουλος - Μτφρ., Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη). Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Bourdieu, P. & Passeron, J-Cl. (2014). *Η αναπαραγωγή. Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος* (Εισαγωγή, Ν. Παναγιωτόπουλος - Μτφρ., Γ. Καράμπελας). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Butler, J. (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.

Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2008) Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας (Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθαρά, Μ. Φιλοπούλου, Μετάφ.). Αθήνα, Μεταίχμιο.

Γεωργούλας, Σ. (2009). *Παρέκκλιση Ανηλίκων*. Αθήνα: ΚΨΜ.

Γιαννακόπουλος, Κ. (Επιμ.). (2006). *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δασκαλάκης, Η. (1985). *Η κοινωνιολογία της κοινωνικής αντίδρασης* [Παραδόσεις]. Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας.

Ζαφειροπούλου, Μ. & Μάτη, Ε. (1997). Ορισμός και παράμετροι της απείθαρχης συμπεριφοράς των μαθητών στο σχολείο. Στο: Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής: *Ψυχοκοινωνικά προβλήματα: Απειθαρχία, επιθετικότητα, βία, εγκληματικότητα στο σχολείο και την κοινωνία* (2ο Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο) (65-81). Κομοτηνή: Έκδοση ιδίου.

Θάνος, Θ & Μπούνα, Α. (2016). (Ανα)παραγωγή και (εν)δυνάμωση των έμφυλων διακρίσεων στο σχολείο μέσα από άτυπες διαδικασίες. *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 4, 101-127.

Θάνος, Θ. & Μπούνα, Α. (2015). Έμφυλες διαστάσεις της βίας στο σχολείο. Στο: Θ. Θάνος (Επιστ. Επιμ.), *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα* (σσ. 377-386). Αθήνα: Gutenberg.

Θάνος, Θ. & Τσατσάκης, Α. (2015). Εκφάνσεις της σχολικής βία. Οι απόψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στο: Θ. Θάνος (Επιστ. Επιμ.), *Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στην Ελλάδα* (σσ. 410-425) Αθήνα: Gutenberg.

Θάνος, Θ. (2009). Ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της σχολικής παραβατικότητας. Παράγοντες εκδήλωσης, αντιμετώπιση και μεθοδολογικές επισημάνσεις. Στο: Θ. Θάνος (Επιστ. Επιμ.), *Παιδική Παραβατικότητα και σχολείο* [Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Διδασκαλείου Δ.Ε. ΠΤΔΕ Π. Κρήτης, Ωδείο Ρεθύμνου, 01.04.2009]. Αθήνα: Τόπος, 13-38.

Θάνος, Θ. (2009). *Γονείς και εκπαιδευτικοί να ακούσουν τα παιδιά τους και να δημιουργήσουν σχέσεις εμπιστοσύνης*. Ρεθεμνιώτικα Νέα, αρ.φ. 10009, 8.

Θάνος, Θ. (2012). *Αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά των μαθητών στο σχολείο* (Γ. Πανούσης, Προλογικά-Επίμετρο). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Θάνος, Θ. (2015). *Το σχολείο ως πλαίσιο εκδήλωσης και πρόκλησης παραβατικών συμπεριφορών*. Ομιλία στην επιστημονική διημερίδα που οργάνωσε ο Συμβουλευτικός Σταθμός Νέων Νομού Ιωαννίνων με θέμα Συμβουλευτική στο σχολικό πλαίσιο - ενισχύοντας το ρόλο του εκπαιδευτικού, στις 13 και 14 Φεβρουαρίου 2015, στον Πολιτιστικό Πολυχώρο «Δ. Χατζής» στα Ιωάννινα.

Θάνος, Θ. (2017α). Σχολική βία, εκφοβισμός και παραβατικότητα. Στο: Θ. Θάνος, Ι. Καμαριανός, Α. Κυρίδης & Ν. Φωτόπουλος (Επιμ.). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Εισαγωγή σε βασικές έννοιες και θεματικές* (σσ. 531-631). Αθήνα: Gutenberg.

Θάνος, Θ. (2017β). *Σχολική Διαμεσολάβηση. Θεωρία, Εφαρμογή, Αξιολόγηση* (Πρόλογος, Γ. Πανούσης). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Θάνος, Θ., Κολοφωτιά, Σ., & Χατζάκη, Μ. (2011). Πιλοτική εφαρμογή της διαμεσολάβησης σε δημοτικό σχολείο. Στο: Θ. Θάνος (Επιμ.). *Η διαμεσολάβηση στο σχολείο και την κοινωνία* (σσ. 47-76). Αθήνα: Πεδίο.

Θάνος, Θ., Μπούνα, Α. & Σταθά, Π. (2016). *Σχολική βία-Σχολικός εκφοβισμός* [Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας] (συνεργασία: Ε. Τόλιος & Α. Τσατσάκης). Ιωάννινα: Δ.Σ.Σ.Δ. Π.Τ.Ν. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Κουράκης, Ν. (2006). *Έμφυλη Εγκληματικότητα. Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου*. Αθήνα-Κομοτηνή: Ν. Σάκκουλας.

Olweus, D. (2009): *Εκφοβισμός και βία στο σχολείο: Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε*, Αθήνα: Έκδοση Εταιρείας Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου. (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.).

Παναγιωτόπουλος, Ν. (1996). Επίλογος. Στο: P. Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία* (σσ. 107-143). Αθήνα: Δελφίνι.

Πετρόπουλος, Ν. & Παπαστυλιανού, Α. (2001). *Μορφές επιθετικότητας, βίας και διαμαρτυρίας στο σχολείο (Γενεσιουργοί παράγοντες και επιπτώσεις).* Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-ΠΙ.

Πεχτελίδης, Γ. (2010). Σεξουαλικότητα και Βία ανάμεσα σε συνομήλικα παιδιά στο σχολείο. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΕ, 57.

Swain, J. (2004). *The resources and strategies that 10-11-year-old boys use to construct masculinities in the school setting.* British Educational Research Journal, Vol. 30, No. 1: 167-185.

Σπινέλλη, Κ. (2005). *Εγκληματολογία. Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις* (2η έκδ.). Αθήνα: Αντ. Σάκκουλας.

Σταθά, Π, Θάνος, Θ & Μπούνα, Α. (2018). Μορφές και συχνότητα σχολικής βίας: Οι απόψεις μαθητών Γυμνασίου. Στο Χ. Βιτσιλάκη & Δ. Γουβιάς (Επιμ.), *Εκπαίδευση και κοινωνία στην εποχή της κρίσης* (Πρακτικά του 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Ρόδος 20-22 Μαΐου). Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Χριστοφή, Μ. (2015). *Εθνοπολιτισμική ετερότητα και αποκλίνουσα συμπεριφορά των μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα.* Οι απόψεις των εκπαιδευτικών και των μαθητών (Διδακτορική Διατριβή). Ιωάννινα: ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ψάλτη, Α. & Κωνσταντίνου, Κ. (2007): Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Η επίδραση φύλου και εθνο-πολιτισμικής προέλευσης. *Ψυχολογία*, 14(4), 329-345.

Δημοψήφισμα 2015: Ποιο είναι το εθνικό Υποκείμενο; Η μάχη των αρρενωποτήτων[1]

Βασίλης Θεμελής

Κοινωνιολόγος, MSc Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Η παρουσίαση αυτή, αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης μελέτης, στην οποία επιδιώκεται να αναδειχθεί η κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή του έθνους «Ελλάδα» σε συνάρτηση με το κοινωνικό φύλο και ειδικότερα την αναλυτική κατηγορία της αρρενωπότητας, υπογραμμίζοντας τον σημαίνοντα ρόλο της διαδικασίας αυτής στο πολιτικό πεδίο. Σημείο αναφοράς του πεδίου υπήρξε το δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου του 2015, που αποτέλεσε ένα από τα πιο πρόσφορα εδάφη για την έρευνα των δύο αυτών καίριων εννοιών και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, καθώς σηματοδότησε την «επίσημη» έναρξη συγκρουσιακών αφηγήσεων για το έθνος που ενυπήρχαν και ζυμώνονταν στο ελληνικό συγκείμενο ήδη από την αρχή της οικονομικής κρίσης. Στόχο της παρούσας εργασίας επομένως, αποτέλεσε η ιχνηλάτηση του τρόπου με τον οποίο λειτούργησε το δημοψήφισμα ως πεδίο ανταγωνισμών, έκφρασης και διαπραγμάτευσης διαφορετικών αφηγήσεων για το έθνος και των διαφορετικών νοηματοδοτήσεων του εθνικού υποκειμένου, μέσα από την ταυτόχρονη ανάδειξη της έμφυλης παραγωγής του. Το ελληνικό δημοψήφισμα, επιδιώχθηκε να προσεγγιστεί με τη μέθοδο της κριτικής ανάλυσης λόγου των εθνικών αφηγήσεων, των λόγων δηλαδή δια των οποίων αποτυπώθηκαν αυτά τα χαρακτηριστικά των διαφόρων και διαφορετικών εθνικών και έμφυλων υποκειμένων, μέσα από το προωθητικό οπτικο/ακουστικό υλικό (βίντεο) των εκστρατειών της «ΝΑΙ» (17 βίντεο)και της «ΟΧΙ» πλευράς (9 βίντεο).

Λέξεις κλειδιά: δημοψήφισμα 2015, Κριτική ανάλυση Λόγου, κοινωνικό φύλο, αρρενωπότητες, σχέσεις εξουσίας.

Referendum 2015: Which is the national subject? The conflict of masculinities

Vassilis Themelis

Sociologist, MSc Sociology

Abstract

This presentation is part of a wider study, which aims to highlight the social and cultural construction of the nation "Greece, in relation to the social gender and in particular the analytical category of masculinity, underlining the important role of this process in the political field. A reference point in this field, was the referendum of July 5, 2015, which was one of the most fertile fields for research in these two key concepts and their interaction, as it marked the "official" launch of conflicting narratives about the nation that had inherited and have been kneaded in the Greek context since the beginning of the economic crisis. Aim of this study, was therefore to trace the way in which the referendum functioned as a field of antagonism, expression and negotiation of different narratives about the nation and the different conceptions of the national subject, through the simultaneous promotion of its gendered production. The emergence of the forms of masculinity with which these subjects were expressed and were ultimately produced as national. The Greek referendum was sought to be approached by the method of critical discourse analysis of national narratives, the reasons that reflected these characteristics of different ethnic and gendered subjects through the promotional audiovisual material of the “YES” (17 videos) and the "NO" campaigns (9 videos).

Key words: Referendum 2015, Critical discourse analysis, gender, masculinitιes, power relations

Εισαγωγή

Η μελέτη αυτή, αποτελεί απόπειρα ανάδειξης της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής του έθνους «Ελλάδα» σε συνάρτηση με το κοινωνικό φύλο και ειδικότερα την αναλυτική κατηγορία της αρρενωπότητας,[2] υπογραμμίζοντας τον σημαίνοντα ρόλο της διαδικασίας αυτής στο πολιτικό πεδίο. Μέρος του πολιτικού πεδίου, το δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου του 2015, που διεξήχθη στην Ελλάδα και αποτέλεσε, ένα από τα πιο πρόσφορα εδάφη για την έρευνα των δύο αυτών καίριων εννοιών και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης.

Στόχο της παρούσας εργασίας, αποτέλεσε η ιχνηλάτηση του τρόπου με τον οποίο λειτούργησε το δημοψήφισμα ως πεδίο ανταγωνισμών, έκφρασης και διαπραγμάτευσης διαφορετικών αφηγήσεων για το έθνος και των διαφορετικών νοηματοδοτήσεων του εθνικού υποκειμένου[3], μέσα από την ταυτόχρονη ανάδειξη της έμφυλης παραγωγής του. Την ανάδειξη δηλαδή συγκεκριμένα των μορφών αρρενωπότητας με τις οποίες εκφράστηκαν αυτά τα υποκείμενα και παρήχθησαν τελικά ως εθνικά.

Τέτοια πολιτικά υποκείμενα που μελετήθηκαν ως πολιτικά ακριβώς λόγω της αρρενωπότητας με την οποία εκφράστηκαν, εντοπίστηκαν σε αρκετές έρευνες της διεθνούς βιβλιογραφίας. Είδαμε την «ηγεμονική» αρρενωπότητα της Hillary Clinton που με μεθόδους ευνουχισμού του αντιπάλου επεδίωξε να διεκδικήσει επάξια με έναν άνδρα τα ηνία της Αμερικής το 2004, (Cunningham, Domke, Coe, Fahey, Van Leuven, 2013) αλλά και τον τρόπο με τον οποίο ο Obama εξελέγη στην προεδρία της Αμερικής λειαίνοντας τα συμφραζόμενα που έφερε το μαύρο χρώμα του δέρματός του μέσω της προώθησης μια νέας για τα δεδομένα της Αμερικής «Unisex» ταυτότητας.(Cooper, 2008)

Μεθοδολογία

Υλικό ετούτης της μελέτης, αποτέλεσαν τα βίντεο εκείνα που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του δημοψηφίσματος από την εκάστοτε καμπάνια, προκειμένου να υποστηριχτεί η μία και η άλλη πλευρά. Τα βίντεο αυτά, αποτέλεσαν το υλικό προώθησης της «ΝΑΙ» και «ΟΧΙ» επιλογής έτσι όπως αυτά παρουσιάστηκαν στην τηλεόραση, το ραδιόφωνο, αλλά και αποκλειστικά μέσω διαδικτύου.

Μεθοδολογικά, ακολουθήθηκε η διαδικασία της κριτικής ανάλυσης λόγου. Της επιστημονικής δηλαδή προσέγγισης που επιχειρεί να εξετάσει τον λόγο που εκφέρεται, αποδεχόμενη ότι ο αυτός μεταφέρει γνώσεις, ιδεολογία, επιθυμίες κτλ., κατασκευάζοντας ταυτόχρονα την κοινωνική πραγματικότητα. Αντιμετωπίζοντας τον λόγο (discourse) κονστρουξιονιστικά, αντιλαμβανόμαστε πως η πρακτική του λόγου αποτελεί μια κοινωνική πρακτική που δίνει σχήμα στον κοινωνικό κόσμο (Jørgensen & Phillips, 2002). Η πραγματικότητα κατασκευάζεται κοινωνικά και θεωρείται ως μια συνεχής, δυναμική διαδικασία που (ανα)παράγεται από ανθρώπους που δρουν επί τη βάσει των ερμηνειών τους και της γνώσης τους γι' αυτήν. Παίρνοντας ως δεδομένο, ότι η εξουσία δεν είναι δομή ούτε θεσμός αλλά σχέσεις, (Φουκώ, 1978) εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο οι σχέσεις αυτές διαπέρασαν το κοινωνικό σώμα της Ελλάδας και λειτουργώντας θετικά και οριζόντια παρήγαγαν δια του λόγου εθνικά – έμφυλα υποκείμενα στο πλαίσιο φυσικά του δημοψηφίσματος.

Ακριβώς επειδή το υλικό αυτό ήταν οπτικοακουστικό, η κριτική ανάλυση επικεντρώθηκε στο λόγο που παρήχθη όχι μόνο από τη γλώσσα, αλλά ταυτόχρονα από τη σκηνοθεσία, τη μουσική επένδυση και την ίδια την εικόνα, που ως ρηματικές πρακτικές που «κατασκευάζουν» νοήματα, συγκροτούν ταυτόχρονα με τη δράση της εξουσίας υποκείμενα που φέρουν λόγο πολιτικό σε συνάρτηση πάντοτε με ένα εθνικό και έμφυλο πρόταγμα.

Έτσι μία αρχική κατηγοριοποίηση του υλικού γίνεται βάσει του διπόλου «ΝΑΙ» και «ΟΧΙ». Εντοπίζοντας φαινομενικά δύο πολιτικά πεδία βάσει των δύο επιλογών, τα βίντεο ταξινομήθηκαν βάσει αυτής της αρχικής συνθήκης. Συγκεντρώθηκε λοιπόν και ταξινομήθηκε αντίστοιχα και για τις δύο πλευρές υλικό, που παρήχθη από τρεις κεντρικούς φορείς λόγου: α) Κινήματα πολιτών – πολιτικά κόμματα, β) καλλιτέχνες και γ) πολιτικοί αρχηγοί ή «σημαίνοντα» πολιτικά πρόσωπα της ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Το υλικό υποστήριξης της «ΝΑΙ» επιλογής, αποτελείτο από 17 βίντεο, ταξινομημένα ανάλογα με τον εκάστοτε φορέα λόγου. Στο σύνολό τους και τα 17 βίντεο αυτά, προωθήθηκαν από την τηλεόραση, νοούμενα και προβαλλόμενα ως ένα σώμα μιας ενιαίας και «επίσημης» καμπάνιας υπέρ της «ΝΑΙ» επιλογής, παράγοντας και ένα αντίστοιχα σχετικά συμπαγές πολιτικό υποκείμενο.

Από την άλλη το πεδίο του «ΟΧΙ» δεν ταξινομείται με τον ίδιο τρόπο αφού όπως διαπιστώσαμε δεν παρήγαγε ένα και ενιαίο πολιτικό υποκείμενο. Παράλληλα με τις «επίσημες» εκστρατείες του ΣΥΡΙΖΑ, δύο επιπλέον «άτυπες» καμπάνιες υπέρ του «ΟΧΙ» λάμβαναν χώρα, μόνο διαδικτυακά.

Η συγκρότηση των εθνικών υποκειμένων

Το πεδίο του δημοψηφίσματος από τη «φύση» του, αποκρυστάλλωσε, τουλάχιστον φαινομενικά, δύο κυρίαρχους ανταγωνισμούς που εκφράστηκαν μέσα από τις δύο δυνατές απαντήσεις, τόσο σε πολιτικό επίπεδο όσο και σε αυτό των αρρενωποτήτων. Σημείο κλειδί, στη διαδικασία δημιουργίας, ζύμωσης και τελικά παγίωσης των δύο κεντρικών αναλυτικών πεδίων του «ΝΑΙ» και του «ΟΧΙ», αποτέλεσε ο τρόπος με τον οποίο νοηματοδοτήθηκε το ίδιο το δημοψηφισματικό ερώτημα.[4] Όπως διαπιστώσαμε, η μάχη τελικά φαίνεται να διεξήχθη στο πλαίσιο του νοήματος του ερωτήματος αυτού και των σημαινόντων που αυτό έφερε. Το «φαινομενικό» διακύβευμα περί αποδοχής ή απόρριψης του ευρωπαϊκού οικονομικού πακέτου μέτρων που τέθηκε από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, νοηματοδοτήθηκε στις περισσότερες των περιπτώσεων ως αποδοχή ή απόρριψη του ίδιου του ευρωπαϊκού θεσμού.

Η «σύγχυση» αυτή δεν φαίνεται να ήταν τυχαία, καθώς βασίστηκε στον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το κυβερνών υποκείμενο ως τυπικά κυρίαρχο στην πολιτική σκηνή, διαχειρίστηκε και τελικά επιτέλεσε την αριστερή του ταυτότητα. Αποτελώντας το πρώτο κυρίαρχο υποκείμενο που εκφράστηκε μέσα από το πεδίο του «ΟΧΙ», διαπιστώσαμε μέσα από την ανάλυση τον τρόπο διαχείρισης της ταυτότητας αυτής. Ο ΣΥΡΙΖΑ προέβαλε ως ένα υποκείμενο που αντιδρούσε σε μία «αδικία» που προκαλούσε ο Ευρωπαίος εταίρος του στο επίπεδο των διαπραγματεύσεων για έξοδο της Ελλάδας από την κρίση. Παρουσιάστηκε ως μία δύναμη που ερχόμενη από τα αριστερά και σεβόμενη την αντιστασιακή υφή της ιστορίας των Ελλήνων, όφειλε να υπερασπιστεί τα δημοκρατικά κεκτημένα, τα οποία μάλιστα «υποτίθεται» ότι θα έπρεπε να αποτελούν τον θεμέλιο λίθο του Ευρωπαϊκού θεσμού. «Αθώος» και πρωτοφανώς «δυναμικός» σε αντίθεση με τις προηγούμενες κυβερνήσεις, προχώρησε σε μία «εναλλακτική» τακτική.

Η αριστερή του ταυτότητα μοιάζει να επιδιώκει όχι μόνον την αλλαγή στο εσωτερικό της Ελλάδας αλλά όπως τονίζεται και την «μεταμόρφωση» της Ευρώπης. Η «πίστη» του σε μία Ευρώπη δημοκρατική, ήταν αυτή που τον οδήγησε στη λύση του δημοψηφίσματος. Το «ΟΧΙ» που προώθησε, δεν απευθυνόταν στον θεσμό αλλά στα μέτρα που πρότεινε «εκβιαστικά» αυτός. Αυτό δείχνει να αποτελεί και το σημείο μιας σύγχυσης κομβικής, για τη δημιουργία του εθνικού ψηφιδωτού. Παρά την άρνηση του ΣΥΡΙΖΑ περί σύγκρουσης με την Ευρώπη, τα λεγόμενά του μοιάζουν να μην συμφωνούν απόλυτα, καθώς η αλλαγή και ο «εκδημοκρατισμός» της Ευρώπης που οραματιζόταν φαινόταν να περνά μέσα από τη σύγκρουση με την παρούσα Ευρώπη – «εκβιαστή».

Προκύπτει έτσι ένα συγχέον πεδίο «σύγκρουσης – μη σύγκρουσης» της Ελλάδας με την Ευρώπη σε επίπεδο νοήματος, το οποίο δημιούργησε το ίδιο το κυβερνόν υποκείμενο με τη στάση του. Επιδιώκοντας να υπογραμμίσει την «αντιστασιακή» του πολιτική στο εσωτερικό, φαίνεται ότι ενεργοποίησε μία συγκρουσιακή συνθήκη με τον θεσμό της Ε.Ε που όμως δεν επεδίωκε ξεκάθαρα να διατυπώσει.

Αυτό φαίνεται να άνοιξε τον δρόμο, από τη μία, προς μία κατεύθυνση αντίστασης στην «επιδιωκόμενη κόντρα» του με την Ευρώπη, ενώ από την άλλη προς μία κατεύθυνση ενίσχυσης της «συγκρουσιακής» του πολιτικής. Δημιουργούνται έτσι εξαρχής οι δύο πόλοι του συγκρουσιακού πεδίου του δημοψηφίσματος εντός του ελληνικού συγκειμένου. Από τη μία, δημιουργείται το πεδίο του «ΝΑΙ» στο οποίο συγκεντρώνονται δυνάμεις του κέντρου και της δεξιάς που αντιπολιτεύονται την κυβερνητική αριστερής φύσης «κόντρα» με τους Ευρωπαίους εταίρους, ενώ από την άλλη ενεργοποιούνται υποκείμενα που θέλοντας να «εκμεταλλευτούν» την συγκρουσιακή τάση του κυρίαρχου «ΟΧΙ» υποκειμένου, συστρατεύονται υπό τη στέγη του.

Κάτω από τη στέγη αυτή, παρατηρήσαμε ότι συγκροτήθηκαν υποκείμενα, η εμφάνιση των οποίων «διατάραξε» την αρχικά, συμπαγή μορφή του πόλου του «ΟΧΙ» «εμπλουτίζοντάς» το νοηματικά. Εντός του όπως διαπιστώσαμε, παρήχθησαν και «ενοποιήθηκαν ησύχως» υποκείμενα από δυνάμει συγκρουσιακά πολιτικά στρατόπεδα. Η νοηματοδότηση του δημοψηφίσματος ως κίνηση σύγκρουσης με σκοπό την αλλαγή, ενεργοποίησε δυνάμεις προερχόμενες τόσο από αριστερά όσο και από την άκρα δεξιά, στήνοντας, παράλληλα και υπό την αιγίδα του «ΟΧΙ» όχι απλώς έναν άξονα «εκδημοκρατισμού» της Ευρώπης που το κυβερνόν υποκείμενο προέτασσε, αλλά έναν αμιγώς συγκρουσιακό και αντιευρωπαϊκό μέτωπο. Η αλλαγή αυτή τη φορά, δεν είχε τη λογική του μετασχηματισμού του ευρωπαϊκού θεσμού, αλλά επιζητούσε την οριστική ρήξη.

Παρατηρήσαμε έτσι από τη μία τον αριστερό εξωκοινοβουλευτικό φορέα της ΑΝΤ.ΑΡ.ΣΥ.Α, όπου «είδε» το δημοψήφισμα ως ευκαιρία ευθείας σύγκρουσης με την φιλελεύθερη Ευρώπη. Αυτό που διακρίναμε από το ίδιο το υλικό, ήταν η τάση μιας οριστικής σύγκρουσης που θα άλλαζε το ελληνικό σκηνικό θέτοντάς το εκτός ευρωπαϊκού θεσμού. Ταυτόχρονα αναδύθηκε από την άλλη ένας λόγος ακροδεξιός (Έλληνες Εθνικοσοσιαλιστές) που δεν φαινόταν να επεδίωκε τη σύγκρουση για λόγους αμιγώς πολιτικών διαφορών με τον θεσμό, άλλα λόγω μιας νοηματοδότησης της Ευρώπης, ως σώματος «ξένου» προς τον ελληνισμό.

Από την άλλη και σχεδόν αυτόματα, δημιουργείται ένας αντιθετικός πόλος με αντικυβερνητικά χαρακτηριστικά. Το πεδίο του «ΝΑΙ» φαίνεται να προέκυψε ως αντίδραση σε μία, νοηματοδοτούμενη, αριστερή – συγκρουσιακή πολιτική του κυρίαρχου «ΟΧΙ» κυβερνητικού υποκειμένου, που έδειχνε να σηματοδοτεί μία αλλαγή. Το «ΝΑΙ» πεδίο δεν προκύπτει «αυτόνομα», παρά έρχεται ως αποτέλεσμα, ως αντίδραση και αντιπολιτευτικά, σε μία δράση και μία προσπάθεια πολιτικού και άρα εθνικού μετασχηματισμού.

Προκύπτει έτσι αρχικά και μέσα από αυτόν τον «αντανακλαστικό» τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται ο πόλος αυτός, ένα στοιχείο των υποκειμενικοτήτων που δημιουργούνται εντός του πεδίου του. Κόντρα στην «αριστερή τάση» αλλαγής συγκροτείται αντιδιαμετρικά ένας χώρος που δείχνει να επιδιώκει να υπερασπιστεί και μάλιστα ιδιαιτέρως δυναμικά, μία μέχρι πρότινος θεωρητικά ισχύουσα συνθήκη. Την «πάση θυσία» και ίσως «άνευ όρων» διατήρηση μίας ευρωπαϊκής – δυτικής ταυτότητας. Η αλλαγή που έτεινε να φέρει ο αριστερός κυβερνητικός φορέας, φαίνεται ότι ήγειρε ισχυρές αντιδραστικές φωνές.

Ο τρόπος με τον οποίο εκφράστηκε αυτή η αντίδραση, όπως διαπιστώσαμε ήταν ιδιαίτερα δυναμική. Το «ΝΑΙ» υποκείμενο εμφανίστηκε ιδιαιτέρως ισχυρό κοινωνικά και πολιτικά, γεγονός που ενισχύεται τόσο από την έντονη εκπροσώπησή του στο δημόσιο λόγο (βίντεο) όσο και από τον τρόπο μέσω του οποίου εκφράστηκε. Όπως διακρίναμε ο παραγόμενος λόγος του, επικοινωνήθηκε και προωθήθηκε πρωτίστως από τα κυρίαρχα μαζικά μέσα της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου. Τόσο ο ρόλος που τα Μέσα αυτά επιτέλεσαν, όσο και το πλήθος του παραγόμενου αντιπολιτευτικού λόγου, σε σχέση μάλιστα με το πρωταρχικό κυβερνητικό προϊόν, έδειχναν αν μη τι άλλο έναν ισχυρό κοινωνικά και πολιτικά συμπαγή αντίπαλο.

Ο φόβος μίας αριστερής αλλαγής, φαίνεται ότι συνένωσε και εξέφρασε υπό την αιγίδα του «ΝΑΙ», φιλελεύθερες και δεξιές δυνάμεις, που ήταν έτοιμες να υπερασπιστούν «πάση θυσία» την πολυπόθητη ευρωπαϊκή ταυτότητα που «έδειχνε» να κινδυνεύει.

Διαγράφηκε έτσι ανάγλυφα η υφή της κόντρας δύο εθνικών φαντασιακών. Η αριστερά της «επαναστατικής αλλαγής» φαινόταν να έρχεται σε σύγκρουση με τις φιλελεύθερες δυνάμεις υποστήριξης ενός σταθερού ευρωπαϊκού περιβάλλοντος, δύο τάσεις οι οποίες εκφράστηκαν με δυναμικό τρόπο μέσα από τους λόγους της κάθε πλευράς, ενώ αλληλο-ερμηνεύτηκαν με διαφορετικούς όρους. Η αλλαγή προς τη «δημοκρατικότερη» Ελλάδα και Ευρώπη του ΣΥ.ΡΙΖ.Α μάλλον ερμηνεύονταν ως πισωγύρισμα και αντιευρωπαϊσμός από τις δυνάμεις του «ΝΑΙ» ενώ η σταθερότητα και η επιτακτική ανάγκη διατήρησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας που επεδίωκε το «ΝΑΙ» υποκείμενο, ερμηνεύονταν από το πεδίο του «ΟΧΙ» ως συντηρητισμός.

Οι διαφορετικές ερμηνείες, με τις οποίες επενδύονταν από τα δύο κυρίαρχα υποκείμενα η Ευρώπη, εκφράστηκαν με αρκετά γλαφυρό τρόπο μέσα από το λόγο. Ακόμα και οι ίδιες οι λέξεις «ΝΑΙ» - «ΟΧΙ», επιχειρήθηκε να φορτιστούν μέσω συγκεκριμένων νοηματοδοτήσεων και να αποκτήσουν σημασία, αυτόνομη, ώστε να αποτελούν ζητούμενο καθεαυτές. Αντίστοιχα παρατηρήσαμε ότι αυτό το «παιχνίδι» νοηματοδοτήσεων προέκυψε και σε έννοιες αφηρημένες όπως η αξιοπρέπεια, η δημοκρατία, η εθνική ταπείνωση και υπερηφάνεια, που χρωματίστηκαν αντιθετικά μέσα στα δύο κυρίαρχα φαντασιακά που συγκρούστηκαν. Η διαφοροποίηση στην εννοιολόγηση μάλιστα ήταν τόσο έντονη, που στις περισσότερες περιπτώσεις η αξιοπρέπεια του ενός σήμαινε αυτόματα την ταπείνωση του άλλου.

Τα σχήματα των αρρενωποτήτων

Η μάχη αυτή των δύο κυρίαρχων φαντασιακών έδειχνε να συμβαίνει και να αποτυπώνεται ταυτόχρονα και στο πεδίο των αρρενωποτήτων. Τα δύο στρατόπεδα κυβέρνησης και ευρείας αντιπολίτευσης, εξέφρασαν τα πολιτικά τους προτάγματα, κάτω από τον «μανδύα» διαφόρων σχημάτων αρρενωπότητας.

Διακρίναμε πως το κυρίαρχο «ΟΧΙ» υποκείμενο ως εμπνευστής της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος, «επικοινώνησε» την αριστερή του ταυτότητα, μέσα από το συγκεκριμένο σχήμα μιας «εναλλακτικής» αρρενωπότητας του Πρωθυπουργού. Όπως σημειώνει η (Χαλκιά 2015), η «εναλλακτική» αυτή υφή της αρρενωπότητας του κ. Τσίπρα εκφράστηκε τόσο λόγω της νεανικότητάς του που μοιραία έφερε κάτι νέο στην ήδη «σάπια» πολιτική σκηνή όσο και μέσω του εναλλακτικού τρόπου με τον οποίο αυτός εμφανίζονταν. Πρώτη φορά στα χρονικά της Ελληνικής πολιτικής Πρωθυπουργός πραγματοποιεί επίσημες πολιτικές εμφανίσεις «αλλιώς» - χωρίς γραβάτα. Η νεοαναδυόμενη λοιπόν αυτή για το ελληνικό συγκείμενο αρρενωπότητα, έμοιαζε με το νεαρό και «ατίθασο παιδί» που διεκδικούσε τη θέση του προστάτη της μητέρας Ελλάδας. Παρά τις «εναλλακτικές» πτυχές με τις οποίες εκφράστηκε η τάση της αλλαγής του πολιτικού σκηνικού προς τα αριστερά, αποτύπωνε όπως είδαμε μέσα από την ανάλυση μία διάσταση ηγεμονικότητας.

Η αφήγηση περί αλλαγής κράτους και Ευρώπης στο προ δημοψηφίσματος διάγγελμά του, φάνηκε να περνά τελικά μέσα από μία ισχυρή «αρρενωπή» παρουσία, που «εναλλακτικά», έτεινε να «εμφυλοποιεί» και αυτή το έθνος. Η ρητορική σύγκρουσης με το «παλαιό», υπογράμμιζε την προσπάθεια απαλλαγής από έναν σάπιο και δυσκίνητο «πατέρα», ενώ η προώθηση μιας διαρκούς συγκρουσιακής επιχειρηματολογίας σε σχέση με αυτό, φαίνεται ότι διέγραφε μία μάχη παλιού και νέου, που έτεινε να αναπαρίσταται γλαφυρά και στο πεδίο των αρρενωποτήτων. Το «νέο» έτεινε να επιβάλλει μέσω αυτής της «εναλλακτικότητας» ένα νέο «μοντέλο» αρρενωπότητας που επεδίωκε όμως και πάλι να «ηγεμονεύσει» ενοποιώντας κάτω από τις «φτερούγες» του του όλον τον ελληνικό λαό, διώχνοντας την παλιά πατριαρχική μορφή της. Το έθνος φαίνεται να αναδείχθηκε και πάλι ως η «μητέρα» πατρίδα που οφείλονταν να προστατευθεί. Η πατρίδα νοηματοδοτήθηκε και πάλι ως συμπαγής κοινότητα, που «έπρεπε» να τεθεί πάνω από όλα, αποτελώντας και αυτή τη φορά το «αδύναμο θηλυκό», που έχρηζε προστασίας.

Τη θέση του «προστάτη» δεν την διεκδικούσε όμως μόνο το κυβερνόν υποκείμενο. Το «δυτικό» ιδεώδες που υπερασπίζονταν το πεδίο του «ΝΑΙ», ενεργοποιήθηκε όπως είδαμε και «ρίχτηκε» δυναμικά στη μάχη διεκδίκησης της θέσης αυτής που μέχρι πρότινος κατείχε. Παρά το γεγονός της σχετικά συμπαγούς ιδεολογικής μορφής του, το υποκείμενο του «ΝΑΙ» δεν εκφράστηκε με έναν ενιαίο και συμπαγή τρόπο στο πεδίο των αρρενωποτήτων.

Το «παλιό και συντηρητικό» όπως νοηματοδοτούνταν από το κυβερνητικό υποκείμενο, εκφράστηκε με δύο κυρίαρχες μορφές. Παλιές αλλά και νεοεμφανιζόμενες ποιότητες, φαίνεται ότι συστρατεύτηκαν προς έναν κοινό σκοπό. Πρώτη και σημαντικότερη απ' όλες κατά την άποψή μας ήταν η εμφάνιση του Κώστα Καραμανλή, που προβλήθηκε ζωντανά και σε πανελλαδική τηλεοπτική και ραδιοφωνική κάλυψη. Ως δεύτερος «Πατριάρχης» (ο πρώτος υπήρξε ο επονομαζόμενος «εθνάρχης» θείος του Κωνσταντίνος Καραμανλής) εμφανίστηκε στην κάμερα «παραδοσιακά» φορώντας γραβάτα και καθήμενος στο γραφείο του απευθύνοντας το δικό του διάγγελμα αναλαμβάνοντας την ευθύνη που τον βάραινε ως ένας «αυθεντικός εθνοσωτήρας», ενώ το σκηνικό βάραινε ακόμη περισσότερο, η καλά σκηνοθετημένη εμφάνιση της κορνίζας του θείου του στο πίσω μέρος. Ως «πατέρας» του έθνους που περισσότερο παρέπεμπε σε ένα χαρακτήρα της λαϊκής παραδοσιακής δεξιάς, έδειχνε ότι απευθύνεται στα «παιδιά» του, στις Ελληνίδες και τους Έλληνες, που έδειχναν να έτοιμα να θέσουν σε κίνδυνο τη μητέρα Ελλάδα με τη συμπεριφορά τους. Προτρέποντάς τους να σκεφτούν «ψύχραιμα» και να ενωθούν, πρότεινε να αφήσουν τους μικρο-ανταγωνισμούς και να «βάλουν μπροστά» το συμφέρον της πατρίδας.

Εκτός από το λεγόμενο παλαιό όμως, νέες εκφάνσεις αρρενωποτήτων εμφανίστηκαν ως «άξιοι συνεχιστές», του «παραδοσιακού πατριάρχη» που επεδίωκαν να εκφράσουν αυτή τη φορά ένα πιο καθαρό «φιλελεύθερο» κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα ιδεώδες. Η «στράτευση» του Σταύρου Θεοδωράκη στον αγώνα της διεκδίκησης της προστασίας της Ελλάδος ήταν μια τέτοια περίπτωση. Χωρίς γραβάτα και αρκετά νέος στην ηλικία και αυτός (για πολιτικός αρχηγός) έρχεται να προσπαθήσει να ηρεμήσει τους

«ατίθασους» και να τονίσει πως χωρίς ταμπέλες δεξιάς και αριστεράς η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας αποτελεί μονόδρομο. «Εναλλακτικός» και ο ίδιος φαίνεται να προβάλει την εναλλακτικότητά του ως όχημα προς μια ψύχραιμη αντιμετώπιση των πραγμάτων παρά αντιδραστική. Η εναλλακτικότητα αυτή φαίνεται να εξαντλείται αυτή τη φορά στην εμφάνιση και όχι σε έναν αντιδραστικό αντίλογο έναντι στην παραδοσιακή πατριαρχική φιγούρα. Η «συγκατοίκηση» αυτή, αναδεικνύει έτσι μία έννοια συνέχειας της ελληνικής «δυτικής παράδοσης». Παράδοση από τη μία και νεωτερικότητα από την άλλη, έδειχναν κάτω από τη στέγη του «ΝΑΙ» να διαγράφουν μια νέα πορεία, «αρμονικής σύμπλευσης.»

Η μάχη των αρρενωποτήτων, επομένως δεν ήταν μία απλή υπόθεση. Η θέση του παλαιού «πατέρα» που εξέφραζε ένα παλαιό κατεστημένο, έμοιαζε πλέον να αμφισβητείται, από έναν «γιο» που διεκδικούσε, «καταστρέφοντάς» τον, τη θέση του «πλάι στη «μητέρα». Ο «εναλλακτικός» γιός όμως φαίνεται ότι είχε απέναντι του πλέον όχι μόνο τον «πατέρα», αλλά και έναν ακόμη γιο, που ήταν έτοιμος να υπερασπιστεί τα κεκτημένα και τη θέση του «προγόνου» του.

Σημειώσεις

[1] Η εισήγηση αυτή αποτελεί μέρος της διπλωματικής εργασίας *«Δημοψήφισμα 2015: μία μελέτη των συγκρουσιακών αφηγήσεων επαναδιαπραγμάτευσης του έθνους και των συνδεόμενων αρρενωποτήτων»*, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος Κοινωνιολογίας, κατεύθυνση Κοινωνικής και Πολιτικής Θεωρίας, το 2016. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα της διπλωματικής εργασίας αλλά και εμψυχώτρια της παρούσας εισήγησης, *Αλεξάνδρα Χαλκιά*, χωρίς τη βοήθεια της οποίας τίποτε από τα δύο δε θα ήταν εφικτό. Στοιχεία Επικοινωνίας - διεύθυνση e - mail: vassilisthemelis@yahoo.gr

[2] Σύμφωνα με τους Connell και Messerschmidt, οι αρρενωπότητες αποτελούν διαμορφώσεις από πρακτικές που συντελούνται μέσω της κοινωνικής δράσης. Επομένως, ενδέχεται να διαφέρουν ανάλογα με τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (Connell and Messerschmidt, 2005 836). Στο πατριαρχικό σύστημα έμφυλης ταυτότητας και έμφυλων σχέσεων, η ηγεμονική αρρενωπότητα (hegemonic masculinity) θα είναι ο τρέχων πιο αξιοσέβαστος τρόπος να είσαι άντρας. Όλοι οι άλλοι άντρες τοποθετούν τους εαυτούς τους (και τοποθετούνται από την πλειοψηφία) σε σχέση με αυτό. Επίσης, η ηγεμονική αρρενωπότητα νομιμοποιεί ιδεολογικά την παγκόσμια υποτέλεια των γυναικών. Η ηγεμονική αρρενωπότητα είναι το πρότυπο από πρακτικές (δηλ. τρόπους δράσης) που επιτρέπει στην κυριαρχία των ανδρών επί των γυναικών να συνεχίζεται. Μολονότι αυτή η ηγεμονία διατηρείται μέσω διαφόρων ειδών δύναμης και ισχύος, δεν συνεπάγει απαραίτητα και τη βία – σημαίνει ιεραρχία που επιτυγχάνεται μέσω του πολιτισμού, των θεσμών και της πειθούς (Connell and Messerschmidt 2005: 832).

[3] Σύμφωνα με τον Foucault το ανθρώπινο ον είναι μπλεγμένο σε παραγωγικές σχέσεις, σχέσεις νοήματος και άρα βρίσκεται πάντοτε εντός σχέσεων εξουσίας μέσω των οποίων και συγκροτείται (Φουκό 1991: 75 – 86).

[4] Το ερώτημα έτσι όπως τέθηκε στο ψηφοδέλτιο: «Πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.06.2015 και αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία συγκροτούν την ενιαία πρότασή τους;»

Βιβλιογραφικές αναφορές

Φουκό, Μισέλ (1991α) *Η μικροφυσική της Εξουσίας,* Αθήνα: ύψιλον, σελ.75 - 100

Χαλκιά, Αλεξάνδρα (2007), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας: Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Philips, Louise & Marriane Jorgensen (2009) *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και Μέθοδος,* Αθήνα: Παπαζήση

Coe., Kevin., David Domke, Meredith. M. Bagley, Sheryl. Cunningham and Nancy Van. Leuven (2007) "Masculinity as Political Strategy: George W. Bush, the "War on Terrorism," and the Echoing Press" *Journal of Women, Politics & Policy*, 29 (1):31 - 55

Connell, R. & Messerschmidt, J.W. (2005), "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender & Society*, vol. 19, No 6, pp. 829-857

Cooper R. Frank. (2008) "Our First Unisex President?: Black Masculinity and Obama's Feminine Side" *Denver University Law Review*, 86, p633, 2009; Suffolk University Law School Research Paper No. 09-01.

"Νέο-ενδογενείς αναπτυξιακές στρατηγικές: Οι δυνατότητες από την υλοποίηση των προγραμμάτων LEADER"

Αλεξάνδρα Θεοφίλη, Υπ. Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER αποτελεί μία τοπική αναφορά χωρική αναπτυξιακή προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έχοντας σαφείς επιρροές από τη θεωρία της Νέο-ενδογενούς Αγροτικής Ανάπτυξης και το Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα, φιλοδοξούν να αποτελέσουν ολιστικές προσεγγίσεις που περιλαμβάνουν ενδυνάμωση θεσμών σε τοπικό επίπεδο, διαμόρφωση δεξιοτήτων, αντιμετώπιση αποκλεισμών και αύξηση της αξίας τοπικών πόρων. Στην τρέχουσα προγραμματική περίοδο παραδείγματα από άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης φανερώνουν τις δυνατότητες των προγραμμάτων για ενδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών μεταξύ των μελών τοπικών κοινοτήτων αλλά και στη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση φανερώνοντας ότι η υλοποίηση δράσεων που συνδέουν την τοπική οικονομία με την προστασία και τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος δεν είναι ανέφικτες. Τα παραδείγματα αυτά θα μπορούσαν να τα αξιοποιήσουν οι Ομάδες Τοπικής Δράσης στην περίπτωση της Ελλάδας και να τα ενσωματώσουν στα αντίστοιχα Τοπικά Προγράμματα Δράσης.

Λέξεις Κλειδιά: Νέο-ενδογενής Αγροτική Ανάπτυξη, Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα, LEADER, Κοινωνική Ένταξη, Περιβαλλοντική Διαχείριση

"Neo-endogenous development strategies: The potentials from the implementation of the LEADER programs"

Alexandra Theofili, PhD Student, Harokopio University

Abstract

The community initiative LEADER consists a developmental approach with spatial reference. Having clear influences from the theory of Neo-Endogenous Rural Development and the New Rural Paradigm, aims to consist an holistic approach that strengthens the institutions at local level, focuses on capacity building and valorizes the local resources. During the current programming period, examples taken from various European Union's member states, underline the CLLD/LEADER programs' potential as it concerns the social inclusion and sustainable environmental management. These examples could be used by the Greek Local Action Groups and be incorporated into the respective Local Action Plans.

Key Words: Neo-endogenous Rural Development, New Rural Paradigm, LEADER, Social Inclusion Environmental Management

Εισαγωγή

Η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER αποτελεί την πρώτη με τοπική αναφορά χωρική αναπτυξιακή προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα LEADER υλοποιήθηκαν για πρώτη φορά το 1991 και έκτοτε εισήγαγαν στη συζήτηση περί αγροτικής ανάπτυξης μία σειρά από καινοτόμες, σύμφωνα με τα μέχρι τότε δεδομένα, έννοιες και οργανωτικές δομές, με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση με τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, ολοκληρωμένων και πολυτομεακών στρατηγικών που θα αξιοποιούν τους ενδογενείς πόρους και θα προωθούν την δικτύωση και τη συνεργασία μεταξύ των αγροτικών περιοχών, συμβάλλοντας στη βιώσιμη ανάπτυξη τους. Έχοντας σαφείς επιρροές από τη θεωρία της Νέο-ενδογενούς Αγροτικής Ανάπτυξης και το Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα, φιλοδοξούν να αποτελέσουν ολιστικές προσεγγίσεις που περιλαμβάνουν ενδυνάμωση θεσμών σε τοπικό επίπεδο, διαμόρφωση δεξιοτήτων, αντιμετώπιση αποκλεισμών και αύξηση της αξίας τοπικών πόρων.

Η ελληνική εμπειρία από την υλοποίηση του άξονα LEADER (προγραμματική περίοδος 2007-2013) φανερώνει ότι η έμφαση δόθηκε στην στήριξη της επιχειρηματικότητας στις αγροτικές περιοχές και στην

αναβάθμιση της ποιότητας ζωής, ενώ δράσεις με περιβαλλοντικό χαρακτήρα δεν επιλέχθηκαν στον κεντρικό σχεδιασμό. Η ευρωπαϊκή εμπειρία, ωστόσο, κατά την τρέχουσα προγραμματική περίοδο φανερώνει ότι οι δυνατότητες των προγραμμάτων LEADER/CLLD ζητημάτων περιβαλλοντικής διαχείρισης αλλά και κοινωνικής ένταξης/αποκλεισμού με τα οποία είναι αντιμέτωπες οι αγροτικές περιοχές είναι σημαντικές.

Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστούν αρχικά οι αρχές της θεωρίας της Νέο-ενδογενούς Αγροτικής Ανάπτυξης (ΝΕΑΑ) και του Νέου Αγροτικού Υποδείγματος (ΝΑΥ). Στη συνέχεια θα περιγραφεί η μέθοδος LEADER και θα επιχειρηθεί η παρουσίαση των θεωρητικών δεσμών που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ αυτής και της ΝΕΑΑ και του ΝΑΥ. Ακολουθεί η παράθεση καλών πρακτικών / παραδειγμάτων υλοποίησης δράσεων CLLD/LEADER που αφορούν στην κοινωνική ένταξη μεταναστών και τη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση από κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης,. και θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τις ελληνικές Ομάδες Τοπικής Δράσης.

Η θεωρία της Νέο-ενδογενούς Αγροτικής Ανάπτυξης: βασικές αρχές

Ο όρος νέο-ενδογενής αγροτική ανάπτυξη (ΝΕΑΑ) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 2000 από τον Ray (2001)) προκειμένου να περιγράψει ένα υβρίδιο εξωγενούς και ενδογενούς ανάπτυξης. Η θεωρία της ΝΕΑΑ απαντάται στη βιβλιογραφία και με τον όρο μίγμα εξωγενούς-ενδογενούς ανάπτυξης, αποτελώντας ουσιαστικά τη σύνθεση των δύο αυτών θεωρητικών προσεγγίσεων και απορρίπτοντας τη μεταξύ τους πόλωση (Παπαδόπουλος,2004, Terluin,2003). Η ΝΕΑΑ αποτελεί μια "χωρικού χαρακτήρα αναπτυξιακή προσέγγιση, η οποία εστιάζει σε τοπικού χαρακτήρα πρωτοβουλίες και αναπτυξιακές διαδικασίες" (Galdeano-Gomez,2016:59).

Οι Bosworth κ.ά. (2016:429) σημειώνουν ότι «η Νέο-ενδογενής ανάπτυξη εξαρτάται από τους τοπικούς πόρους και την τοπική συμμετοχή αλλά χαρακτηρίζεται από δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των τοπικών περιοχών και του ευρύτερου περιβάλλοντος». Η μεγιστοποίηση της αξίας των τοπικών πόρων - που εντοπίζονται στο φυσικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό και θεσμικό περιβάλλον των αγροτικών τοπικοτήτων- αποτελεί θεμελιώδη αρχή της ΝΕΑΑ (Bosworth κ.ά.,2016), καθώς και το συνδετικό κρίκο μεταξύ αυτής και της ενδογενούς αναπτυξιακής θεωρίας. Ωστόσο, απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη της ΝΕΑΑ και αλλά και στοιχεία διαφοροποίησής της από την ενδογενή ανάπτυξη συνιστούν η εξωστρέφεια των αγροτικών περιοχών (Gkartzios και Scott, 2013) και η ανάπτυξη καναλιών κινητοποίησης των τοπικών πόρων (Ray, 2001).

Ως προς την εξωστρέφεια των αγροτικών περιοχών, οι Gkartzios και Scott (2013:246) αναφέρουν ότι η νέο-ενδογενής ανάπτυξη περιγράφει μία:

> *«προσέγγιση στην αγροτική ανάπτυξη, η οποία είναι τοπικά ριζωμένη, αλλά εξωστρεφής και χαρακτηρίζεται από δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των αγροτικών περιοχών και του ευρύτερου περιβάλλοντός τους… Αυτό υποδηλώνει ότι η αγροτική ανάπτυξη ... είναι μία πολύ-επίπεδη ... δραστηριότητα επιφορτισμένη με ... τις διασυνδέσεις μεταξύ πόλεων και υπαίθρου και τις νέες σχέσεις μεταξύ αστικού-αγροτικού και τοπικού-παγκόσμιου».*

Ως προς τα κανάλια κινητοποίησης των τοπικών πόρων, αυτά αναπτύσσονται σε τρία επίπεδα, στα οποία εμπλέκονται η τοπική κοινωνία, ο τοπικός / περιφερειακός / εθνικός / υπερεθνικός διοικητικός μηχανισμός και λοιποί δρώντες που έχουν συμφέροντα στον αγροτικό χώρο. Τα κανάλια κινητοποίησης των πόρων προϊδεάζουν για το ποιος ασκεί επιρροή στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Όπως χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Ray (2001:8-9) η ΝΕΑΑ:

> «δομείται στους τοπικούς πόρους και την τοπική συμμετοχή και δύναται να κινητοποιηθεί μέσα από τρία επίπεδα… Πρώτον, δύναται να κινητοποιηθεί από δρώντες που εδράζουν στο εσωτερικό της τοπικής περιοχής. Δεύτερον, δύναται να κινητοποιηθεί εκ των άνω, ... Τρίτον, δύναται να κινητοποιηθεί μέσω του ενδιάμεσου επιπέδου, ειδικότερα από μη κυβερνητικές οργανώσεις ... Η εκδήλωση της νέο-ενδογενούς ανάπτυξης σε κάθε περιοχή θα είναι το αποτέλεσμα διαφορετικών

συνδυασμών πόρων που προέρχονται από το «εκ των άνω» και το «ενδιάμεσο επίπεδο» και των αλληλεπιδράσεων τους με το τοπικό επίπεδο».

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Galdeano-Gomez κ.ά. (2011:61) η όλη ιδέα πίσω από την ΝΕΑΑ είναι "η εστίαση είναι στις δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των τοπικοτήτων και του ευρύτερου πολιτικού, θεσμικού, εμπορικού και φυσικού περιβάλλοντος, καθώς του τρόπου αυτές οι αλληλεπιδράσεις λειτουργούν με διαμεσολαβητικό τρόπο.

Σύμφωνα με τη ΝΕΑΑ, οι αγροτικές τοπικότητες αποτελούν τόπο παροχής υπηρεσιών και διαφοροποιημένων αγροτικών προϊόντων, των οποίων η ζήτηση διαμορφώνεται και από τους κατοίκους των αστικών περιοχών, με τις οποίες οι πρώτες βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση (Bosworth κ.ά.,2016). Οι προκλήσεις με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωπες οι αγροτικές τοπικότητες είναι περιβαλλοντικού, δημογραφικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, ενώ σημειώνονται και οι περιορισμένες δυνατότητες του ανθρώπινου κεφαλαίου (Bosworth κ.ά., 2016, Ward, 2005). Σε αυτές θα πρέπει να προστεθούν, σύμφωνα με τους Bosworth κ.ά. (2016) η απόσταση και η απομόνωση. Σε αυτό το πλαίσιο η ΝΕΑΑ υιοθετώντας μία ολιστική προσέγγιση εστιάζει στην «ενδυνάμωση των θεσμών και την ανάπτυξη δυνατοτήτων σε τοπικό επίπεδο, την άρση των αποκλεισμών, τη στήριξη της αξίας των τοπικών πόρων, την προώθηση της καινοτομίας και την ενίσχυση της συνδεσιμότητας των αγροτικών περιοχών» (Bosworth κ.ά, 2016:pp. 431).

Η ΝΕΑΑ συνδέει την αγροτική ανάπτυξη με τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, καθώς οι ραγδαίες εξελίξεις στους τομείς της επικοινωνίας και πληροφόρησης (Galdeano-Gomez,2011:62, πίνακας 4) έχουν ως αποτέλεσμα οι δρώντες στις αγροτικές περιφέρειες να εμπλέκονται στα τοπικά και τα εξωτερικά δίκτυα σχέσεων, δράσεων και πολιτικών, των οποίων το μέγεθος, η κατεύθυνση και η πυκνότητα ποικίλει αναλόγως της περιοχή (Παπαδόπουλος, 2004:26, Terluin, 2003:333). Ως εκ τούτου, η αγροτική ανάπτυξη θεωρείται ως "ένα πολύπλοκο πλέγμα δικτύων στα οποία οι πόροι κινητοποιούνται και ο έλεγχος της αναπτυξιακής διαδικασίας είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ τοπικών και εξωτερικών δυνατοτήτων" (Murdoch, όπως αναφέρει ο Παπαδόπουλος, 2004:26, Terluin, 2003:333).

Πίνακας 1. Νέο-ενδογενής Αγροτική Ανάπτυξη

Νέο-ενδογενής αγροτική ανάπτυξη	
Θεμελιώδεις αρχές	Μεγιστοποίηση της αξίας των τοπικών πόρων
	Ανταγωνιστικότητα βασιζόμενη στο τοπικό κεφάλαιο
Κινητήριος δύναμη	Δίκτυα τοπικών δρώντων συνδεδεμένα με εξωτερικές επιρροές
	Το κράτος λειτουργεί ως «καταλύτης» των διαδικασιών
Αγροτικές Περιοχές	Διαφοροποιημένη παραγωγή και οικονομίες υπηρεσιών
	Αλληλεξάρτηση με τον αστικό χώρο που διαμορφώνει τη ζήτηση για υπηρεσίες και παρεμφερείς παραδοσιακούς κλάδους
Σημαντικότερα προβλήματα αγροτικών περιοχών	Παροχή υπηρεσιών χαμηλής ποιότητας
	Γήρανση πληθυσμού και ανισότητες
	Απομάκρυνση, απομόνωση και απουσία κρίσιμης μάζας

Εστίαση αγροτικής ανάπτυξης	Ολιστική προσέγγιση που περιλαμβάνει ενδυνάμωση θεσμών σε τοπικό επίπεδο, διαμόρφωση δεξιοτήτων, αντιμετώπιση αποκλεισμών, αύξηση αξίας τοπικών πόρων, ενίσχυση συνδεσιμότητας και προώθηση καινοτομίας

Πηγή: Bosworth κ.ά (2016:431)

Το Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα: βασικές αρχές

Το Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα (ΝΑΥ) ήρθε στο προσκήνιο στις αρχές της δεκαετίας του 2000 και αποτελεί μία πολύ-τομεακή, με χωρική αναφορά προσέγγιση που αποσκοπεί στην αναγνώριση και την αξιοποίηση των αναπτυξιακών προοπτικών των αγροτικών περιοχών (OECD,2006:59). Ο όρος νέο αγροτικό υπόδειγμα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον OECD (2006:4) προκειμένου να περιγράψει μία:

«πολύ-τομεακή, βασισμένη στο χώρο προσέγγιση που στοχεύει στην ταυτοποίηση και αξιοποίηση του ποικίλου αναπτυξιακού δυναμικού των αγροτικών περιοχών. Δύο αρχές χαρακτηρίζουν αυτό το «νέο αγροτικό υπόδειγμα»: προτεραιότητα στο χώρο αντί για τους τομείς και εστίαση στις επενδύσεις αντί των επιδοτήσεων».

Οι Horlings και Marsden διατύπωσαν έναν εναλλακτικό ορισμό για το νέο αγροτικό υπόδειγμα, στον οποίο διατηρούν τα στοιχεία της χωρικής μονάδας αναφοράς, της πολυτομεακότητας και της αξιοποίησης των ενδογενών πόρων που συναντώνται και στον ορισμό του OECD, υπογραμμίζοντας επιπροσθέτως την αναγκαιότητα δύο ακόμη προϋποθέσεων. Η πρώτη εξ αυτών αφορά στην ανάγκη σύνδεσης της διαδικασίας αγροτικής ανάπτυξης με την περιφερειακή ανάπτυξη και η δεύτερη στην άρση των στεγανών μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου. Κατά τους Horlings και Marsden (2014:5) το νέο αγροτικό υπόδειγμα συνιστά:

«μία νέα, πολύ-τομεακή, με χωρική μονάδα αναφοράς προσέγγιση στην αγροτική ανάπτυξη, η οποία υποστηρίζει ότι είναι αναγκαία η δημιουργία εγγύτερων συνδέσμων μεταξύ της αγροτικής και της αστικής οικονομίας, καθώς και η θέαση της αγροτικής ανάπτυξης ως μίας διαδικασίας που βρίσκεται σε στενή αλληλεξάρτηση με την περιφερειακή ανάπτυξη. Στοιχείο κλειδί σε αυτήν τη διαδικασία είναι η αξιοποίηση των υπαρχόντων πόρων".

Στην περίπτωση του νέου αγροτικού (βλέπε Πίνακα 2) οι αγροτικές περιοχές αποτελούν τόπο παραγωγής και κατανάλωσης προϊόντων. Ο τύπος ανάπτυξης που επιλέγεται έχει επιρροές από τη θεωρία της ΝΕΑΑ, καθώς εκτός από την αξιοποίηση / διαφύλαξη και εκμετάλλευση των τοπικών πόρων δίνεται έμφαση στην αλληλεπίδραση και συνεργασία δρώντων που εντοπίζονται στο εσωτερικό αλλά και στο ευρύ περιβάλλον των αγροτικών τοπικότητων και που εξυπηρετούν δημόσια, ιδιωτικά και "ενδιάμεσα" συμφέροντα. Συγκεκριμένα οι δρώντες σχηματίζουν δίκτυα, τα οποία κινητοποιούν τους τοπικούς πόρους και διευκολύνουν την ανταλλαγή πληροφορίας, γνώσης καινοτομίας και κεφαλαίου, μεταξύ των αγροτικών περιοχών και του εξωτερικού τους περιβάλλοντος. Στη βάση αυτών των παραδοχών, το νέο αγροτικό υπόδειγμα εστιάζει στην αντιμετώπιση των οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών προκλήσεων με τις οποίες είναι αντιμέτωπες οι αγροτικές περιοχές, συνολικά και όχι αποσπασματικά, στοχεύοντας στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής σε αυτές μακροπρόθεσμα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι van der Ploeg κ.ά (2000:393):

«Ενώ το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα υιοθέτησε την συνεχή εξειδίκευση της γεωργικής δραστηριότητας και προώθησε το διαχωρισμό της από τις άλλες αγροτικές δράσεις, στο νέο αγροτικό υπόδειγμα τα αμοιβαία οφέλη και οι από κοινού ωφέλιμες καταστάσεις μεταξύ διαφορετικών δράσεων θεωρούνται εκτός από επιθυμητές και στρατηγικής σημασίας».

Πίνακας 2. Το νέο αγροτικό υπόδειγμα

	Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα
ΑγροτικόςΧώρος	χώρος παραγωγής και κατανάλωσης
Στόχοι	ανταγωνιστικότητα και αναβάθμιση της ποιότητας ζωής των αγροτικών περιοχών
Τύπος ανάπτυξης	ενδογενής και νέο-ενδογενής ανάπτυξη
Διακυβέρνηση	όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης (υπέρ-εθνικό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό), διάφοροι τοπικοί ενδιαφερόμενοι (δημόσιος τομέας, ιδιωτικός τομέας και μη κυβερνητικοί οργανισμοί)
Παραγωγικός Τομέας	αγροτική οικονομία (γεωργική δραστηριότητα, υπηρεσίες, μεταποίηση κλπ.)
Περιβάλλον	αξιοποίηση, διαφύλαξη και διατήρηση αγροτικών περιοχών
Χρηματοδότηση	επενδύσεις, συμπράξεις ιδιωτικού – δημοσίου τομέα
Εργαλεία	αξιοποίηση τοπικών κεφαλαίων (κοινωνικό κεφάλαιο, ανθρώπινο κεφάλαιο, πολιτιστικό κεφάλαιο), κοινωνική καινοτομία, τοπική γνώση

Πηγή: Horlings και Marsden,2014, OECD,2006,OECD2006b

Η αγροτική πολιτική στο πλαίσιο του νέου αγροτικού υποδείγματος δίνει έμφαση στο σχεδιασμό και την υλοποίηση στρατηγικών επενδύσεων, οι οποίες προωθούν την ανταγωνιστικότητα των αγροτικών περιοχών. Συγκριτικά με το εκσυγχρονιστικό υπόδειγμα, όπου η αγροτική πολιτική εξαντλούνταν ως επί το πλείστον στην κρατική επιχορήγηση της γεωργικής δραστηριότητας μέσω τυπικών προγραμμάτων επιδοτήσεων, αποτελεί μία αρκετά ριζοσπαστική και πιο σύνθετη πρόταση, με περιορισμένη απήχηση αρχικά ωστόσο (OECD, 2016:3-4). Εντούτοις, σταδιακά έγιναν αντιληπτές οι αναπτυξιακές δυναμικές, καθώς σύμφωνα με τους Horlings και Marsden (2014:5,6) και τον OECD (2016:32), ολοένα και περισσότερες περιπτώσεις υιοθέτησης του νέου αγροτικού υποδείγματος είναι δυνατόν να διακριθούν. Σύμφωνα με τον Holmes (2006:142) και τον OECD (2006) η υιοθέτηση της αναπτυξιακής πρότασης του νέου αγροτικού υποδείγματος προωθείται από πέντε παράγοντες, ήτοι α) την πλεονάζουσα γεωργική παραγωγή, β) την αναγνώριση των ορίων του εκσυγχρονιστικού υποδείγματος, γ) την επικρατούσα τάση για αποκέντρωση στην περιφερειακή πολιτική, δ) την ολοένα και ενισχυόμενη επίγνωση του κοινωνικού συνόλου σχετικά με ζητήματα βιωσιμότητας και ε) την άνοδο της αξίας των, από την αγορά υπαγορευόμενων, φυσικών και πολιτιστικών υπηρεσιών.

Η Νεοενδογενής Αγροτική Ανάπτυξη και το Νέο Αγροτικό Υπόδειγμα στην Ε.Ε.: η περίπτωση της κοινοτικής πρωτοβουλίας LEADER

Η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER αποτελεί την πρώτη με τοπική αναφορά χωρική αναπτυξιακή προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα LEADER υλοποιήθηκαν για πρώτη φορά το 1991 και έκτοτε εισήγαγαν στη συζήτηση περί αγροτικής ανάπτυξης μία σειρά από καινοτόμες, σύμφωνα με τα μέχρι τότε δεδομένα, έννοιες και οργανωτικές δομές, με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση με τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, ολοκληρωμένων και πολυτομεακών στρατηγικών που θα αξιοποιούν τους ενδογενείς πόρους και θα προωθούν την δικτύωση και τη συνεργασία μεταξύ των αγροτικών περιοχών, συμβάλλοντας στη βιώσιμη ανάπτυξη τους. Έκτοτε η προσέγγιση LEADER βρίσκεται στο επίκεντρο με τέσσερις γενιές προγραμμάτων, ήτοι LEADER I, LEADER II, LEADER + και LEADER Axis να έχουν ολοκληρωθεί, ενώ την τρέχουσα προγραμματική περίοδο υλοποιούνται τα CLLD-LEADER, γνωστά και ως προγράμματα τοπικής ανάπτυξης με πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων.

Η προσέγγιση LEADER συνιστά μέθοδο που αποσκοπεί στη βιώσιμη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, μέσω της υλοποίησης δράσεων που αναπτύσσονται περιφερειακά της γεωργικής δραστηριότητας και έχουν περιβαλλοντική και πολιτιστική διάσταση, στηρίζοντας τις αλλαγές που προωθήθηκαν στο πλαίσιο των αναθεωρήσεων της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Ο μηχανισμός υλοποίησή της, γνωστός και ως μέθοδος LEADER, αποτελείται από επτά στοιχεία, ήτοι α) *χωρικά βασισμένη προσέγγιση (area based approach), β) «από-τα-κάτω-προς-τα-πανω» προσέγγιση (top down approach, γ) Ομάδες Τοπικής Δράσης - οριζόντιες συνεργασίες (Local Action Groups - horizontal partnerships) δ) καινοτόμες δράσεις (innovation), ε) ολοκληρωμένη και πολύ-τομεακή προσέγγιση (integrated and multisectoral approach), στ) δικτύωση (networking) και ζ) συνεργασία (cooperation)* (European Commission, 2006: 8, European Court of Auditors, 2010: 10). Τα στοιχεία αυτά πλαισιώνονται από έναν ευέλικτο χρηματοδοτικό μηχανισμό, σύμφωνα με τον οποίο η κεντρική κυβέρνηση διαθέτει ένα συγκεκριμένο ποσό χρημάτων στις περιφερειακές / τοπικές αρχές δίνοντας γενικές κατευθύνσεις ως προς το πώς πρέπει να αξιοποιηθεί (Block Grant Funding).

Το θεωρητικό υπόβαθρο επί του οποίου δομήθηκε η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER παραπέμπει στη ενδογενή θεωρία αγροτικής ανάπτυξης. Τα προγράμματα LEADER έχουν σαφή χωρική αναφορά, στηρίζουν την ανάπτυξη των δυνατοτήτων των μελών των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων και αξιοποιούν τους τοπικούς πόρους (Shucksmith, 2009: 2). Ωστόσο, η αλληλεπίδραση τοπικών δρώντων με το εξωτερικό περιβάλλον, μέσω δικτύων συνιστά θεμελιώδες στοιχείο των LEADER και τον κρίσιμο παράγοντα που τα προσδιορίζει ως πολιτική που εντάσσεται στη σφαίρα της ΝΕΑΑ (Galdeano-Gomez, 2011). Ο ρόλος των δικτύων στα LEADER είναι πολλαπλός. Καταρχάς, μέσω δικτύων που αναπτύσσονται κάθετα και οριζόντια με τη συμμετοχή τοπικών και μη δρώντων σχεδιάζονται και υλοποιούνται οι επιμέρους δράσεις των προγραμμάτων, ενώ μεταξύ των εταίρων αναπτύσσονται διεκδικήσεις δύναμης και ελέγχου των διαδικασιών (High και Nemes, 2007, Esparcia, 2000, MacKinnon,2002, Papadopoulos και Liarikos, 2007, Shucksmith,2009,). Δεύτερον, τα οριζόντια και κάθετα δίκτυα είναι υπεύθυνα για την κινητοποίηση των τοπικών πόρων (Christoforou και Pisani, 2017, Murdoch, 2000, Παπαδόπουλος, 2004, Ray, 2001) - ανθρώπινο, φυσικό, κοινωνικό κεφάλαιο, τοπική γνώση- και το συνδυασμό τους με εξωτερικούς πόρους - εξειδικευμένη γνώση, τεχνογνωσία, χρηματοδότηση-, από τον οποίο προκύπτει η άρση της απομόνωσης των αγροτικών περιοχών, η ενίσχυση των δυνατοτήτων των τοπικών κοινοτήτων, η ροή γνώσης και πληροφορίας, η υλοποίηση συνεργατικών δράσεων και η δημιουργία καινοτομίας (Dargan και Shucksmith,2008:277-278, Neumeier, 2012: 56). Τα δίκτυα αναδεικνύουν και αξιοποιούν τα ενδογενή χαρακτηριστικά των αγροτικών περιοχών και τα μετατρέπουν στο συγκριτικό τους πλεονέκτημα, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς τους.

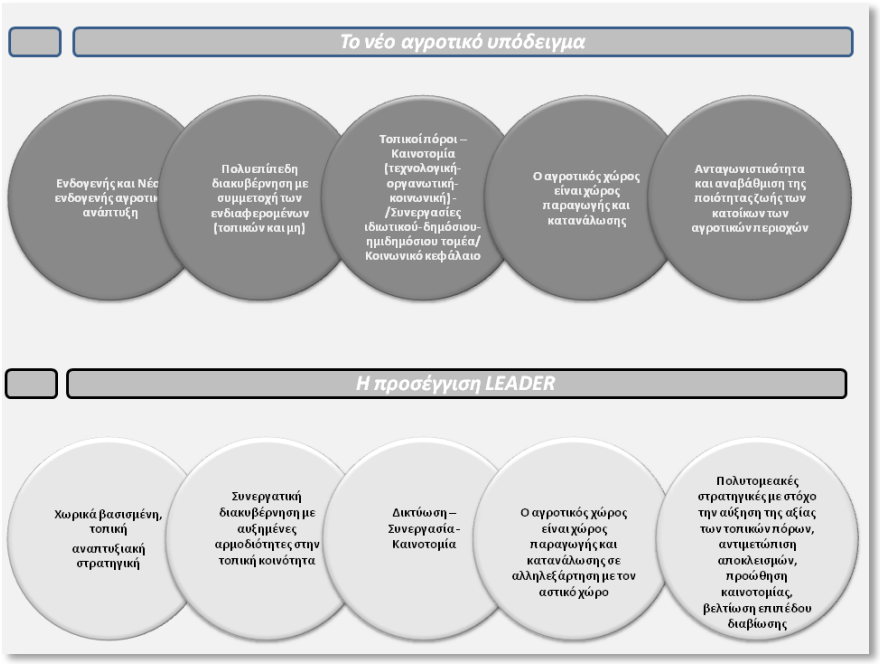
Η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER συγκαταλέγεται μεταξύ των πολιτικών του ΝΑΥ (Christoforou και Pisani, 2017, Horlings και MArsden, 2014, OECD,2006a,2006b), καθώς τα εφτά της μεθόδου LEADER παραπέμπουν σε αυτό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Christoforou και Pisani (2017:395) το ΝΑΥ

> *"προτείνει μια στροφή από τις τομεακές πολιτικές σε τοπικές πολιτικές και από την επιδότηση των αγροτών ... στην υιοθέτηση, μιας περισσότερο πολυλειτουργικής, πολυτομεακής προσέγγισης επενδύοντας τόσο στο γεωργικό όσο και στο μη γεωργικό τομέα και την παροχή περιβαλλοντικών*

υπηρεσιών. Επιπλέον, οι στόχοι ... δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από πρωτοβουλίες "από την κορυφή προς τα κάτω", αλλά βασίζονται, επίσης, στην κινητοποίηση τοπικών ομάδων και ενδιαφερομένων για την οικοδόμηση εταιρικών σχέσεων μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα ... Στόχος είναι να αξιοποιηθούν οι τοπικές πολιτιστικές και οικολογικές παροχές, οι περιβαλλοντικές υπηρεσίες και οι οικονομικές σχέσεις με τις αστικές περιοχές ... προκειμένου να διευρυνθούν οι αγροτικές ευκαιρίες για ανταγωνιστικότητα, απασχόληση και αειφόρο ανάπτυξη"

Πράγματι, η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER διαθέτει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση του ΝΑΥ, καθώς εισήγαγε στις ευρωπαϊκές πολιτικές αγροτικής ανάπτυξης μία σειρά καινοτόμων στοιχείων στον τρόπο διακυβέρνησης, όπως φαίνεται και στην Εικόνα 1.

Εικόνα 1. Το ΝΑΥ και η μέθοδος LEADER

Η κοινοτική πρωτοβουλία LEADER ως παράγοντας αναδιαμόρφωσης της υπαίθρου: παραδείγματα από την Ευρωπαϊκή Ένωση

Κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020 υλοποιούνται τα CLLD-LEADER, γνωστά και ως προγράμματα τοπικής ανάπτυξης με πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων. Στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής αγροτικής ανάπτυξης, τα CLLD-LEADER θεωρούνται ως δράση που υπάγεται στην περιοχή εστίασης 6Β, ήτοι "Προώθηση της τοπικής ανάπτυξης στις αγροτικές περιοχές", ενώ επιμέρους μέτρα και σχέδια που υλοποιούνται μέσω αυτών ενδέχεται να συνεισφέρουν και σε άλλες περιοχές εστίασης του δεύτερου πυλώνα της ΚΑΠ (ENRD,2016). Συγκεκριμένα έχουν καταγραφεί παραδείγματα επιτυχημένων δράσεων, τα οποία εκτός από την στήριξη της τοπικής οικονομίας στοχεύουν στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, τη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση κλπ. Στις ενότητες που ακολουθούν θα παρουσιαστούν περιπτώσεις καλών πρακτικών που στοχεύουν α) στην κοινωνική ένταξη και την τοπική ανάπτυξη και β) στη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση και την τοπική ανάπτυξη

Παράδειγμα 1^{ο}: Καλές πρακτικές κοινωνικής ένταξης και τοπικής ανάπτυξης

Η ανάπτυξη επιχειρηματικής δραστηριότητας από τους μετανάστες συντελεί στην ανάπτυξη των τοπικών οικονομιών, καθώς η προσφορά νέων μορφών υπηρεσιών και προϊόντων συμβάλλει στην τόνωση τους,

ενώ αποτελεί και σημαντικό παράγοντα για την κοινωνική ένταξή των μεταναστών (Eraydin κ.ά., 2010). Ωστόσο, η αδυναμία εξεύρεσης χρηματοδότησης σε πρωτεύοντα βαθμό, καθώς και η περιορισμένη επίγνωση της κατάστασης που επικρατεί στην αγορά των χωρών υποδοχής λειτουργεί ανασταλτικά σε αυτή. Στο πλαίσιο των CLLD-LEADER έχουν χρηματοδοτηθεί δράσεις που δίνουν την ευκαιρία στους μετανάστες με επιμορφωθούν και να βελτιώσουν τις επιχειρηματικές τους δεξιότητες - προοπτικές.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα υλοποίησης δράσης που στοχεύει στην κοινωνική ένταξη μεταναστών και την τόνωση της τοπικής οικονομίας αποτελεί η δράση "The Potato backyard, entrepreneurial training for immigrants" που χρηματοδοτήθηκε στο πλαίσιο των CLLD-LEADER και αποσκοπούσε στην ενίσχυση των δεξιοτήτων των μεταναστών, στην απασχόλησή τους και στην παροχή κινήτρων για την έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η εν λόγω δράση υλοποιήθηκε σε μία παραθαλάσσια πόλη της Δυτικής Σουηδίας, την Uddevalla, η οποία αντιμετωπίζει ζητήματα ανεργίας ως αποτέλεσμα της αποβιομηχάνισης (παύση λειτουργίας του τοπικού ναυπηγείου και της μονάδας κατασκευής αυτοκινήτων) και περιορισμένης ενσωμάτωσης των μεταναστών.

Η εν λόγω δράση εστίαζε στον αγροτροφικό τομέα και στόχευε στη δημιουργία μίας αγοράς τοπικού χαρακτήρα, όπου μικροί παραγωγοί και επαγγελματίες θα είχαν τη δυνατότητα να προβάλλουν και να πωλήσουν τα προϊόντα τους, ενώ πολιτιστικές εκδηλώσεις θα λειτουργούσαν ως γέφυρα μεταξύ των τοπικών κατοίκων και των μεταναστών. Η δράση είχε χρονικό ορίζοντα ολοκλήρωσης το ένα έτος και ο συνολικός προϋπολογισμός ανήλθε σε 59.657€, εκ των οποίων η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση ανήλθε σε 27.835€, η εθνική σε 13.710€ ενώ η ιδιωτική χρηματοδότηση σε 18.112€. Επί της ουσίας χρηματοδοτήθηκε η λειτουργία μίας συνεταιριστικής επιχείρησης, η οποία έδινε τη δυνατότητα σε μετανάστες να εκπαιδευτούν και να αναβαθμίσουν τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους. Ο συμμετέχοντες συμμετείχαν σε εργαστήρια και πραγματοποίησαν εκπαιδευτικού χαρακτήρα επισκέψεις. Μετά την ολοκλήρωση της δράσης οι μισοί εκ των συμμετεχόντων απορροφήθηκαν σε τοπικές επιχειρήσεις στο πλαίσιο μακροχρόνιων εργασιακών σχέσεων, ενώ σημαντικό ποσοστό των εκπαιδευόμενων εξακολούθησε να απασχολείται στην κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι κάποιοι εκ των μεταναστών βρίσκονταν στη Σουηδία για περισσότερα από πέντε χρόνια χωρίς να καταφέρουν να απορροφηθούν από την αγορά εργασίας, φανερώνει την επιτυχία της δράσης.

Παράδειγμα 2ο: Καλές πρακτικές βιώσιμης περιβαλλοντικής διαχείρισης και τοπικής ανάπτυξης

Επιτυχημένη περίπτωση υλοποίησης δράσης που συνδυάζει τη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση με την τουριστική δραστηριότητα αποτελεί συνιστά η "Chevetogne – restoring a wetland ecosystem and creating an observation area, for ecological, hydrological, educational and touristic purposes". Η εν λόγω δράση αποσκοπούσε στην αποκατάσταση του φυσικού τοπίου στην κοιλάδα της Molignat στο Βέλγιο, το οποίο είχε επιβαρυνθεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα (αποτελούσε χώρο για κατασκηνωτές).

Στο πλαίσιο της αποκατάστασης του φυσικού τοπίου, προβλέφθηκε η διαμόρφωση ενός υγροβιότοπου, ο οποίος εξυπηρετεί οικολογικούς, υδρογεωλογικούς, εκπαιδευτικούς και τουριστικούς σκοπούς. Ως προς την οικολογική διάσταση της δράσης ο υγροβιότοπος θα συνδεθεί με δασική περιοχή που προστατεύεται από το καθεστώς Natura 2000 και θα φιλοξενεί αποδημητικά πτηνά, ως προς υδρογεωλογική διάσταση η αποκατάσταση του επιβαρυμένου τοπικού υδρολογικού δικτύου ήταν απαραίτητη. Ενώ προβλέφθηκε και η υλοποίηση ήπιων τουριστικών και επιμορφωτικών δραστηριοτήτων προκειμένου να συνδεθεί η δράση με την τοπική οικονομία. Το έργο έχει χρονικό ορίζοντα ολοκλήρωσης την τετραετία 2017-2021 και ο συνολικός προϋπολογισμός ανήλθε σε 1.210.000€, εκ των οποίων η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση ανήλθε σε 387.000€ και η εθνική σε 822.000€.

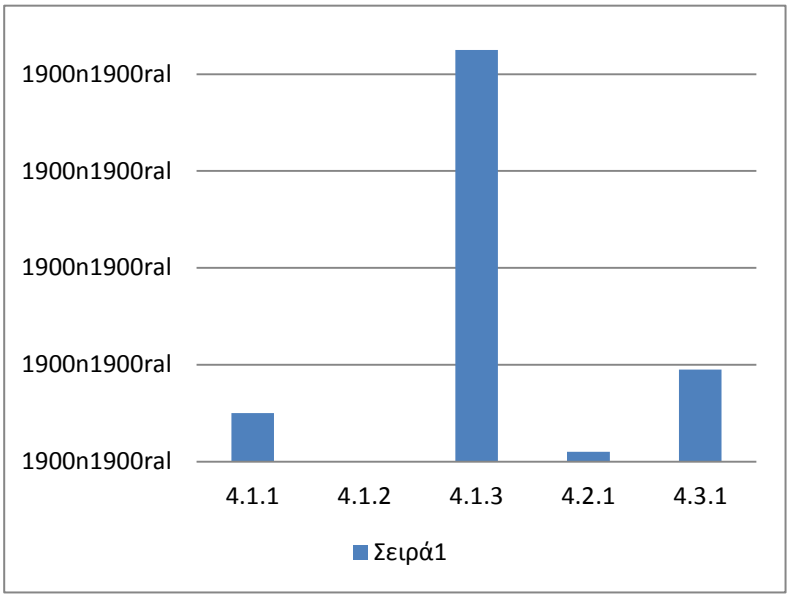
Η εν λόγω δράση αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο μπορεί να συνδυαστεί επιτυχημένα η βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση με την τοπική οικονομία. Η πρόβλεψη δημιουργίας χώρων αναψυχής και ενημέρωσης (παρατηρήτηριο) αναφορικά τον υγροβιότοπο και τις λειτουργίες του, η σύνδεση με τις υπόλοιπες τουριστικές δραστηριότητες της περιοχής (δασικά μονοπάτια) και την τοπική

οικονομία (ο εξοπλισμός του πάρκου θα κατασκευαστεί από τοπικούς τεχνίτες) συγκαταλέγονται μεταξύ των θετικών σημείων του έργου.

Η υλοποίηση των CLLD/LEADER ως παράγοντας αναδιαμόρφωσης της ελληνικής υπαίθρου

Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου ο άξονας LEADER χρηματοδότησε πέντε υποκατηγορίες μέτρων, ήτοι α) Υπομέτρο 4.1.1: Ανταγωνιστικότητα, β) Υπομέτρο 4.1.2: Περιβάλλον / Διαχείριση γης, γ) Υπομέτρο 4.1.3: Ποιότητα ζωής / διαφοροποίηση, δ) Υπομέτρο 4.2.1: Υλοποίηση Συνεργατικών Δράσεων και ε) Υπομέτρο 4.3.1 Λειτουργικές Δαπάνες Ομάδων Τοπικής Δράσης, επιμόρφωσης στελεχών και κινητοποίησης. Οι τρεις πρώτες υποκατηγορίες μέτρων παραπέμπουν στους τρεις θεματικούς άξονες του 2ου Πυλώνα της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και αποτελούν την κατηγορία Στρατηγικές Τοπικής Ανάπτυξης στην περίπτωση του άξονα LEADER, ενώ οι υπόλοιπες δύο, ήτοι συνεργατική υλοποίηση δράσεων και λειτουργικές και επιμορφωτικές δαπάνες αποτελούν τυπικά μέτρα που προβλέπονταν διαχρονικά στα προγράμματα LEADER. Η εμπειρία από την υλοποίηση των προγραμμάτων LEADER στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου φανερώνει ότι δόθηκε έμφαση στην υλοποίηση δράσεων που στηρίζουν την επιχειρηματικότητα (διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας και αποσκοπούν στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής ενώ αγνοήθηκε το Υπομέτρο 4.1.2 Περιβάλλον / Διαχείριση γης.

Εικόνα 2. Άξονας LEADER 2007-2013, κατανομή της δημόσιας χρηματοδότησης ανά υπομέτρο στην Ελλάδα (ENRD, 2014)

Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας προγραμματικής περιόδου υλοποίηση των CLLD/LEADER δίνει τη δυνατότητα στις Ομάδες Τοπικής Δράσης να υλοποιήσουν δράσεις, οι οποίες πέρα από τον τυπικό προσανατολισμό των δράσεων LEADER -στήριξη της τοπικής οικονομίας και της επιχειρηματικής δραστηριότητας- μπορούν να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού μεταναστών. Οι αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες υπογραμμίζουν σε σχετικό κείμενο (ΥΠΑΑ, 2016) τη δυνατότητα υλοποίησης δράσεων α) μεταφοράς γνώσης και ενημέρωσης (Κανονισμός ΕΕ 1305/2013, άρθρο 14), β) ανάπτυξης γεωργικών εκμεταλλεύσεων και επιχειρήσεων ((Κανονισμός ΕΕ 1305/2013, άρθρο 19), απευθυνόμενων σε μετανάστες. Αν και η αξιολόγηση των προγραμμάτων θα ολοκληρωθεί μετά την ολοκλήρωση των προγραμμάτων αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες Ομάδες Τοπικής Δράσης στο πλαίσιο των CLLD LEADER έχουν προβλέψει την υλοποίηση δράσεων επαγγελματικής επιμόρφωσης και

προώθησης της απασχόλησης των μεταναστών, καθώς και άλλων κοινωνικών ομάδων που έχουν τεθεί στο περιθώριο (π.χ. Αναπτυξιακή Ηρακλείου).

Συμπεράσματα-συζήτηση

Τα προγράμματα LEADER συνδέθηκαν με την περίοδο που η προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως προς την αγροτική ανάπτυξη "μετατοπίστηκε από τα εκ-των-άνω-προς-τα-κάτω, κρατικά καθοδηγούμενα εκσυγχρονιστικά προγράμματα σε ένα νέο υπόδειγμα αγροτικής ανάπτυξης, στο οποίο οι αγροτικές κοινότητες καθορίζουν τη δική τους αναπτυξιακή τροχιά μέσω τις αξιοποίησης των τοπικών πόρων" (Navarro κ.ά.,2016:271, Ray,2000:165). Παράμετροι όπως, η ενσωμάτωση των ιδιοτήτων του χώρου στο σχεδιασμό πολιτικών, η εκ-των-κάτω-προς-τα-άνω προσέγγιση, η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, οι συνεργασίες μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, η δικτύωση και η συνεργασία, η προώθηση της διαφοροποίησης της αγροτικής οικονομίας και της καινοτομίας, συνιστούν τα στοιχεία που εισήγαγε το LEADER στις ευρωπαϊκές πολιτικές αγροτικής ανάπτυξης (Ray,1998:85), παραπέμποντας στο νέο-αγροτικό Υπόδειγμα (OECD,2006) και την νέο-ενδογενή αναπτυξιακή θεωρία (Hubbard και Gorton,2011, Galdeano-Gomez κ.ά.,2010, Ray,2001,1998).

Στην τρέχουσα προγραμματική περίοδο παραδείγματα από άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης φανερώνουν τις δυνατότητες των προγραμμάτων για ενδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών μεταξύ των μελών τοπικών κοινοτήτων αλλά και στη βιώσιμη περιβαλλοντική διαχείριση φανερώνοντας ότι η υλοποίηση δράσεων που συνδέουν την τοπική οικονομία με την προστασία και τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος δεν είναι ανέφικτες. Τα παραδείγματα αυτά θα μπορούσαν να τα αξιοποιήσουν οι Ομάδες Τοπικής Δράσης στην περίπτωση της Ελλάδας και να τα ενσωματώσουν στα αντίστοιχα Τοπικά Προγράμματα Δράσης.

Βιβλιογραφία

Αναπτυξιακή Ηρακλείου (2016) Τοπικό Πρόγραμμα CLLD/LEADER Ν. Ηρακλείου 2014-2020, *Αναπτυξιακή Ηρακλείου,* διαθέσιμο στο http://www.pepkritis.gr, 14/3/2018

Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2004) "Το Διακύβευμα της Ανάπτυξης σε μία πολυλειτουργική ύπαιθρο", *στο Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.) "Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο",* σ.13-49. Gutenberg, Απρίλιος, 2004

ΥΠΑΑ (2016) "Δυνατότητες Υλοποίησης Δράσεων για την Αντιμετώπιση του Προσφυγικού Ζητήματος μέσω CLLD / LEADER", *Γενική Γραμματεία Αγροτικής Πολιτικής & Διαχείρισης Κοινοτικών Πόρων*, Ιούνιος, 2016

Bosworth, G., Price, L, Annibal, I., Sellick, J., Carroll, T., Shepherd, J. (2016) "Empowering local action through neo-endogenous development: the case of LEADER in England" *Sociologia Ruralis* (2016b), 56 (3). pp. 427-449

Christoforou, A. and Pisani, E. (2017) Social Capital and rural development in Southern European regions: the case of EU-funded LEADER projects, in *Elena Pisani, Giorgio Franceschetti, Laura Secco and Asimina Crhistoforou (eds.) (2017) Social Capital and Local Development. From Theory to Empirics,* Palgrave MacMillan, pp.391-415

Dargan, L. and Shucksmith, M.(2008) LEADER and Innovation, *Sociologia Ruralis (2008),* Vol.48, Number 3, pp.274-291

Esparcia-Perez, J. (2000) The LEADER Programme and the Rise of rural Development in Spain, *Sociologia Ruralis (2000),* Vol. 40, Number. 2,pp. 200-207

European Network for Rural Development (2014)) Rural Development Program 2007-2013: State of the Total Public and EAFRD expenditure per measure - Greece. *European Network for Rural Development Financial Expenditure,* updated on February 2014

European Network for Rural Development (2016) "LEADER/CLLD Evaluation at a Glance", *European Evaluation Helpdesk for Rural Development*, Factsheet, December 2016, available at https://enrd.ec.europa.eu , 14/3/2018

European Network for Rural Development (2018) "The Potato backyard, entrepreneurial training for immigrants", *European Network for Rural Development,* available at https://enrd.ec.europa.eu , 14/3/2018

European Network for Rural Development (2018) "Chevetogne – restoring a wetland ecosystem and creating an observation area, for ecological, hydrological, educational and touristic purposes", *European Network for Rural Development*, available at https://enrd.ec.europa.eu , 14/3/2018

Eraydin, A. and Tasan-Kok T. (2010) "Contribution of Different Forms of Social Integration in Economic Performance in Cities", *European Planning Studies* (2010), Volume 18, Issue 4, pp.521-543

Galdeano-Gomez. E., Aznar-Sanchez, J. A., Perez-Mesa, J. C. (2010) The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analyisis of the Paradigmatic Case of Almeria (South-east Spain), *Sociologia Ruralis (2010),* Vol. 51, Number 1, pp.54-78

Gkartzios, M. and Scott, M. (2013) "Placing Housing in Rural Devleopment: Exogenous, Endogenous and Neo-Endogenous Approaches, *Sociologia Ruralis (2014),* Volume 54, Issue 3, pp.241-265

High, C. and Nemes, G. (2007) Social Learning in LEADER: Exogenous, Endogenous and Hybrid Evaluation in Rural Development, *Sociologia Ruralis (2007),* Vol.47, pp.103-119

Horlings, L. G. and Marsden, T. K. (2014) "Exploring the 'New Rural Paradigm' in Europe: Eco-economic strategies as a counterforce to the global competitiveness agenda*", European Urban and Regional Studies (2014),* Vol. 21, Issue: 1, pp. 4-20

Hubbard, C. and Gorton, M. (2011) Placing Agriculture within rural development: evidence from EU case studies, *Environment and Planning C: Government and Policy (2011)*, Volume 29, pp.80-95

MacKinnon, D. (2002) Rural governance and local involvement: assessing state-community relations in the Scottish Highlands*, Journal of Rural Studies (2002),* Volume 18, Issue 3, pp.307-324

Navarro, F. A., Woods, M., Cejudo, E. (2016a*)* The LEADER Initiative has been a Victim of Its Own Success. The Decline of Bottom-Up Approach in Rural Development Programmes. The Case of Wales and Andalusia, *Sociologia Ruralis (2016),* Vol.56, Number 2, pp.270-288

OECD (2006b) "Reinventing Rural Policy", *OECD Policy Brief,* October 2006, pp.1-8

OECD (2006a) "The New Rural Paradigm: Policies and Governance", OECD June, 2006, ISBN Number 9264023917

OECD (2016) "A New Rural Development Paradigm for the 21st Century: A Toolkit for Developing Countries", *Development Centre Studies, OECD, Publishing, Paris,* http://dx.doi.org/10.1787/9789264252271-en

Papadopoulos, A. G. and Liarikos, C. (2007) Dissecting changing rural development policy networks: the case of Greece, *Environment and Planning C: Government and Policy (2007)*, Vol. 25, pp.291-313

Ray, C.1998) Territory, Structures and Interpretation - Two Case Studies of the European Union's LEADER I Programme*, Journal of Rural Studies (1998),* Vol.14, No.1, pp.79-87

Ray, C.(2000) The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory*, Sociologia Ruralis (2000),* Vol.40, No 2, 163-171

Ray, C. (2001) Transnational Co-operation Between Rural Areas: Elements of Political Economy of EU Rural Development, *Sociologia Ruralis (2001),* Volume 41, Issue 3, pp.279-295

Shucksmith, M. (2009) Disintegrated Rural Development: Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shapping in diffused Power Contexts, *Sociologia Ruralis (2010),* volume 50, Issue 1, 1-14

van der Ploeg, J. D., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, Jo., Marsden, T., de Roest, K., Sevilla-Sevilla, E., Ventura, F. (2000) "Rural Development: From Practices and Policies towards Theory*", Sociologia Ruralis,* Vol. 40, Number 4, October 2000, pp.392-408

Ward, N., Atterton, J., Kim, T., Lowe, P., Phillipson, J., Thompson, N. (2005) "Universities, the Knowledge Economy and Neo-Endogenous Rural Development", *Centre for Rural Economy Discussion,* Paper Series, 1, pp. 1-15

Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της: Ανθρωπιστικές οργανώσεις και εξτρεμιστική δεξιά στην Ελλάδα της κρίσης

Θανάσης Θεοφιλόπουλος[α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο, Σωματείο Colour Youth Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας.

Περίληψη:

Κατά την περίοδο της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, η κοινωνία των πολιτών - και ιδίως οι ανθρωπιστικοί φορείς - παρά τις αντιξοότητες, αναπτύχθηκε και κατάφερε να υποστηρίξει σε σημαντικό βαθμό τις πιο ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες ήταν τα πρώτα και μεγαλύτερα θύματα της κρίσης. Το ξέσπασμα της προσφυγικής κρίσης έκανε ακόμα πιο αναγκαία την παρέμβαση των ανθρωπιστικών φορέων.

Όμως, την ίδια περίοδο, η εξτρεμιστική δεξιά, απέκτησε σημαντική και σταθερή εκλογική εκπροσώπηση, ενώ το φαινόμενο της οργανωμένης ρατσιστικής βίας έλαβε ιδιαίτερα ανησυχητικές διαστάσεις. Εργαζόμενοι, εθελοντές και μέλη ανθρωπιστικών οργανώσεων - και κάθε υπερασπιστής ανθρωπίνων δικαιωμάτων – είναι επίσης θύματα αυτής της βίας. Είναι οι υπερασπιστές των «ανεπιθύμητων» ή/και «κατώτερων» Άλλων. Τα τελευταία έτη κι ενώ η κοινωνικοοικονομική και η προσφυγική κρίση εξακολουθούν, το φαινόμενο δείχνει να αυξάνεται. Η Πολιτεία μπορεί και πρέπει να λάβει μέτρα πρόληψης και προστασίας, ακολουθώντας σχετικές συστάσεις διεθνών φορέων καθώς και προτάσεις ειδικών.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνία πολιτών, εξτρεμιστική δεξιά.

Civil society and its enemies: Humanistic organizations and extreme right in crisis Greece

Thanasis Theofilopoulos[α]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences, NGO Colour Youth Athens LGBTQ Youth Community

Abstract

During the socio-economic crisis, civil society – and, in particular, humanitarian organizations – despite the difficulties, has managed to develop and support the most vulnerable population groups which were the first and biggest victims of the crisis. The outbreak of the refugee crisis has made the humanitarian intervention even more necessary.

However, during the same period, extreme right has gained a substantial and stable electoral representation while the phenomenon of organized racist violence has become particularly alarming. Employees, volunteers and members of humanitarian organizations – as well as every human rights defender - are the victims of this violence too. They are the defenders of the “unwanted” and / or “inferior” Others. In recent years and while the socio-economic and refugee crisis continues, the phenomenon seems to grow. The State can and should take prevention and protection measures, following relevant recommendations from international bodies as well as experts’ suggestions.

Key words: civil society, extreme right.

Εισαγωγή

Η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης (2010-2018).

Πριν το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης – αν θεωρήσουμε ως έναρξη αυτής την υπογραφή της πρώτης δανειακής σύμβαση (Μνημόνιο) το 2010 - η κοινωνία των πολιτών[1] δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, καθώς κυριαρχούσαν οι κομματικές παρατάξεις σε συνδικαλιστικές και φοιτητικές οργανώσεις και ενώσεις ή Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις[2] (στο εξής ΜΚΟ) που διατηρούσαν σχέσεις πατρωνίας με Υπουργεία (Sotiropoulos 2014: 3). Επίσης, η δύναμη των οικογενειακών δεσμών δυσχέραινε την εμπιστοσύνη προς φορείς εκτός του συγγενικού/οικογενειακού περίγυρου (Sotiropoulos 2014: 3). Οι μόνοι ανεπτυγμένοι τομείς της κοινωνίας των πολιτών αφορούσαν ενώσεις ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων (Sotiropoulos 2014:3).

Το 2010, οι ΜΚΟ δέχτηκαν ισχυρό πλήγμα, όταν η κυβέρνηση στο πλαίσιο λήψης οικονομικών μέτρων, έδωσε τέλος στις φοροαπαλλαγές για τους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, ενώ το 2012, πάγωσαν όλα τα κρατικά κονδύλια που προορίζονταν για φορείς της κοινωνίας των πολιτών (Sotiropoulos 2014: 16). Εν τω μεταξύ, η οικονομική κρίση χτυπούσε με σφοδρότητα τον μεταναστευτικό πληθυσμό και τα χαμηλότερα οικονομικά στρώματα των Ελλήνων πολιτών (Sotiropoulos 2014: 14). Οι ΜΚΟ μαζί με άτυπες ομάδες και όσες πηγές πόρων τους είχαν απομείνει, προσέφεραν υποστηρικτικές υπηρεσίες σε ανέργους, άστεγους, φτωχούς (Sotiropoulos 2014: 16).

Οι δράσεις αυτές προκάλεσαν το ενδιαφέρον των ΜΜΕ και οι δωρεές προς αυτούς τους φορείς αυξήθηκαν πολύ περισσότερο από ό,τι αναμενόταν (Sotiropoulos 2014: 16). Η ανάγκη για κοινωνικές υπηρεσίες, φαγητό και ένδυση άρχισαν να καλύπτονται – ως ένα βαθμό - από δίκτυα άτυπων οργανώσεων και πρωτοβουλιών (Sotiropoulos 2014: 16). Η υποχώρηση του κράτους λόγω των μέτρων λιτότητας άφησε χώρο για δραστηριοποίηση φορέων της κοινωνίας των πολιτών και, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της κρίσης (έως το 2013), τα άτυπα δίκτυα και ομάδες έδειξαν να εκμεταλλεύονται περισσότερο αυτή την ευκαιρία σε σχέση με τις οργανωμένες ΜΚΟ (Sotiropoulos 2014: 29). Εντούτοις, οι τελευταίες, παρά τις αντιξοότητες που συνάντησαν με το ξέσπασμα της κρίσης – όπως ο τερματισμός των κρατικών χρηματοδοτήσεων – επιβίωσαν και προσφέρουν βοήθεια σε ανθρώπους που τη χρειάζονται (Sotiropoulos 2014: 30).

Μάλιστα, η έρευνα των Αφουξενίδη και Γαρδίκη κατέληξε σε 6217 φορείς της κοινωνίας των πολιτών, εκ των οποίων οι 263 ήταν ΜΚΟ, τις οποίες ορίζουν ως «φορείς που έχουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρηματοδοτούμενης δραστηριοποίησης και νομικά κατοχυρωμένη υπόσταση» (Αφουξενίδης και Γαρδίκη 2015: 36, 42, 48). Οι ανθρωπιστικοί φορείς συγκροτούσαν τη μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα: 2951 ή 47% (Αφουξενίδης και Γαρδίκη 2015: 49).

Υπό συνθήκες κρίσης, η ανάγκη για τις υπηρεσίες αυτών των φορέων έγινε πιο πιεστική. Χωρίς διακρίσεις, προσπάθησαν να στηρίξουν πολλές διαφορετικές αλλά ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες. Παράλληλα, ρατσιστικές ομάδες της νεοναζιστικής Χρυσής Αυγής, επέδραμαν σε γειτονιές με μεταναστευτικό πληθυσμό και συχνά άσκησαν βία κατά μεταναστών ενώ η ίδια οργάνωση άρχισε να διοργανώνει και διανομές αγαθών με ρατσιστικά κριτήρια (Sotiropoulos 2014: 26).

Αντικείμενο του κειμένου αυτού είναι η βίαιη δράση οργανώσεων της εξτρεμιστικής δεξιάς,[3] όχι κατά των «Άλλων», αλλά κατά υπερασπιστών αυτών και, συγκεκριμένα, των ανθρωπιστικών φορέων,[4] της κοινωνίας των πολιτών.

Εξτρεμιστική δεξιά βία κατά ανθρωπιστικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών.

Σύμφωνα με έρευνα (2017) του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής FRA) στα κράτη-μέλη της ΕΕ, «οι κυριότερες προκλήσεις για την εξασφάλιση ενός ασφαλούς χώρου για την κοινωνία των πολιτών είναι οι ενέργειες εκφοβισμού και βίας από μη κρατικούς φορείς και δυσφημιστικές εκστρατείες» (FRA 2017: 47). Φορείς της κοινωνίας των πολιτών που υπερασπίζονται ανθρώπινα δικαιώματα έρχονται συχνά αντιμέτωποι με διαδικτυακή ρητορική μίσους, λεκτικές επιθέσεις, απειλές, άσκηση φυσικής βίας, φθορά περιουσιακών στοιχείων (FRA 2017: 47).

Όσον αφορά ειδικά τις βίαιες ενέργειες εξτρεμιστικών δεξιών οργανώσεων κατά ανθρωπιστικών φορέων στην Ελλάδα από 01/01/2010 έως 31/03/2018, από την έρευνα μου κυρίως σε πρωτογενείς πηγές - αρχειακή έρευνα (δικαστικά έγγραφα ποινικής δίωξης Χρυσής Αυγής), ημιδομημένες συνεντεύξεις (των δύο έως τώρα βοηθών Συντονιστριών του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας – ΔΚΠΡΒ Ελένης Τάκου και Τίνας Σταυρινάκη),[5] έρευνα σε άλλες πρωτογενείς πηγές (όπως ιστοσελίδες ανθρωπιστικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών και οργανώσεων του εξτρεμιστικού δεξιού χώρου, εκθέσεις του ΔΚΠΡΒ και διεθνών φορέων) - προέκυψαν τα εξής δεδομένα: σε τέσσερις τουλάχιστον περιπτώσεις βίαιων ενεργειών κατά ανθρωπιστικών φορέων εμπλέκεται η Χρυσή Αυγή (3 κατά των Γιατρών του Κόσμου τα έτη 2012, 2013 και 2014[6] μία κατά του Ελληνικού Παρατηρητηρίου Συμφωνιών του Ελσίνκι - ΕΠΣΕ το 2016[7]), ενώ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για εμπλοκή σε βίαιες ενέργειες κατά χώρου

φιλοξενίας προσφύγων και εργαζόμενων ανθρωπιστικών οργανώσεων σε αυτές το 2016,[8] και σε επίθεση κατά στελεχών του ΕΠΣΕ το 2011, έξω από το Ναυτοδικείο Πειραιά, όπου διεξαγόταν δίκη κατά στελεχών ειδικών δυνάμεων για ρατσιστική συνθηματολογία.[9] Ακόμα σε ένα περιστατικό εμπλέκεται η οργάνωση «Απέλλα» (κατά της Colour Youth Κοινότητας LGBTQ Νέων Αθήνας το 2017),[10] και σε πέντε η οργάνωση «Κρυπτεία» το 2018: μία κατά της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, μία κατά της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – γραφείο συντονίστριας ΔΚΠΡΒ, δύο κατά της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – ΕλΕΔΑ και μία κατά του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες.[11]

Οι ενέργειες αφορούσαν κυρίως ύβρεις και απειλές. Ως προς την ταυτοποίηση των δραστών, αυτή στηρίζεται κυρίως στις μαρτυρίες των θυμάτων – οι οποίοι είτε αναγνώρισαν συγκεκριμένα πρόσωπα ανάμεσα στους δράστες τα οποία συνδέονται με συγκεκριμένες οργανώσεις είτε/και ανέφεραν ότι οι δράστες χρησιμοποίησαν συνθηματολογία ή/και σύμβολα συγκεκριμένων οργανώσεων. Επίσης, «Απέλλα» και «Κρυπτεία» προχώρησαν σε ανάληψη ευθυνών (για όλα τα παραπάνω περιστατικά), ενώ και η Χρυσή Αυγή υπερηφανευόταν για το παραπάνω περιστατικό κατά του ΕΠΣΕ το 2016.[12]

Δεν έλειψαν και βίαιες ενέργειες – «αυθόρμητες» ή μη - και παρενοχλήσεις από μεμονωμένα άτομα του ίδιου ιδεολογικού χώρου: το 2012, βουλευτής της Χρυσής Αυγής επιτέθηκε κατά μέλους της Κίνησης Ενωμένοι Ενάντια στο Ρατσισμό και τη Φασιστική Απειλή, ενώ, το 2014, ο Κώστας Πλεύρης παρενόχλησε δικαστικά στέλεχος του ΕΠΣΕ.[13] Τέλος, το 2017 δικηγόρος, μέλος της πολιτικής αγωγής στη δίκη της Χρυσής Αυγής και συνεργάτιδα ανθρωπιστικού φορέα, όταν προσπάθησε να προστατέψει αλλοδαπό ο οποίος καταδιωκόταν μέλη της Χρυσής Αυγής, δέχτηκε επίθεση από αυτά - δεν είναι σαφές αν στοχοποιήθηκε λόγω της ιδιότητάς της.[14]

Ζητήθηκε από την πρώην (2012-2015) Βοηθό Συντονίστρια του ΔΚΠΡΒ Ελένη Τάκου και τη νυν (2015 έως σήμερα) Βοηθό Τίνα Σταυρινάκη, να αξιολογήσουν το επίπεδο κινδύνου ασφάλειας για τις εγκαταστάσεις και το προσωπικό των ανθρωπιστικών οργανώσεων από τη δραστηριότητα ακροδεξιών οργανώσεων στη χώρα.

Η Τάκου, εμφανίστηκε ανήσυχη για την ασφάλεια των εγκαταστάσεων αυτών αλλά κυρίως για τους εργαζόμενους στο πεδίο - καθώς οι επιθέσεις κατευθύνονται πλέον (και) σε δομές στήριξης, ενώ παρατήρησε ότι η τάση απειλών κατά ανθρωπιστικών οργανώσεων από ακροδεξιές οργανώσεις είναι διεθνής (Τάκου 13/03/2018). Τόνισε ακόμα ότι, οι οργανώσεις, είναι όλο και πιο εκτεθειμένες στο πεδίο: οι εργαζόμενοι αυτών, παρέχουν υποστηρικτικές υπηρεσίες στην πρώτη γραμμή και μπορούν να αναγνωριστούν/εντοπιστούν ακόμα πιο εύκολα και να πέσουν θύματα βίας ακροδεξιών ομάδων (Τάκου 13/03/2018).

Η Σταυρινάκη εμφανίζεται λίγο πιο καθησυχαστική ως προς την στοχοποίηση οργανώσεων και του προσωπικού τους από ακροδεξιές οργανώσεις. Θεωρεί ότι, ως τώρα, στοχοποιούνται κυρίως άτυπες, πιο χαλαρές κινήσεις/ομάδες, ενώ παρά τη δημοσίευση στοιχείων από το ΔΚΠΡΒ για τη ρατσιστική βία και τον αντίκτυπο αυτών, οι οργανώσεις δεν στοχοποιήθηκαν από την εξτρεμιστική δεξιά (Σταυρινάκη 13/03/2018). Βέβαια, η ίδια σημειώνει ότι η κατάσταση αυτή μπορεί να αλλάξει, αναλόγως με την αντίδραση της Πολιτείας (Σταυρινάκη 13/03/2018).

Όμως, ο Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Αντιδήμαρχος Αθηναίων, πρόεδρος του Συμβουλίου Ένταξης Μεταναστών του Δήμου και μέλος του Δ.Σ. της ΕλΕΔΑ, σε δήλωση σε ΜΜΕ εξέφρασε έντονη ανησυχία του τόσο για την ασφάλεια της ΕλΕΔΑ όσο και γενικότερα των οργανώσεων, ιδίως δε των μεταναστευτικών (παρατίθεται στο Μαραγκίδου 22 Μαρτίου 2018).

Ερμηνείες και προτάσεις

Μια - μάλλον προφανής - ερμηνεία του φαινομένου της στοχοποίησης και της βίας ανθρωπιστικών φορέων από τις οργανώσεις της εξτρεμιστικής δεξιάς, είναι η ίδια η κοσμοθεωρία αυτών των οργανώσεων και τα μέσα πραγμάτωσης της.

Ο ρατσισμός στις ποικίλες εκδοχές του και η συγκρότηση μιας κοινωνίας βιολογικά/φυλετικά ομοιογενούς και «καθαρής» από «αδύναμους» και «κατώτερους», βρίσκεται στον πυρήνα της ιδεολογίας πολλών εξτρεμιστικών δεξιών οργανώσεων, όπως και η εγκαθίδρυση ενός μονοκομματικού, αυταρχικού κράτους. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, η βία είναι ένα πλήρως αποδεκτό μέσο. Στην κοινωνία αυτή, τα ανθρώπινα δικαιώματα παύουν ουσιαστικά να υφίστανται. Οι ανθρωπιστικοί φορείς και οι υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι επόμενο να αντιμετωπίζονται με εχθρότητα, λόγω των αρχών και αξιών που εκφράζουν και εφαρμόζουν και της προώθησης μιας ανοιχτής, δημοκρατικής κοινωνίας, όπου τα ανθρώπινα δικαιώματα προστατεύονται.

Υπάρχουν όμως και περιστάσεις, υπό τις οποίες μπορεί να ξεσπάσει ένα κύμα εξτρεμιστικής δεξιάς βίας. Η πρόσφατη εξάρθρωση εξτρεμιστικών δεξιών οργανώσεων[15] συνοδεύτηκε από τη δεύτερη βίαιη ενέργεια κατά της ΕλΕΔΑ εντός του 2018 (βλ. παραπάνω) και από ενέργειες κατά της Αφγανικής Κοινότητας και της Κίνησης Απελάστε το Ρατσισμό.[16] Η ένταση μπορεί να ερμηνευτεί όχι μόνο ως πράξη αντεκδίκησης αλλά ως δήλωση – σε «φίλους» και προς την Πολιτεία - ότι ο χώρος παραμένει ενεργός και δραστήριος και ως μια προσπάθεια εσωτερικής συσπείρωσης και ταυτόχρονα υποβάθμισης της επιτυχίας της Αστυνομίας. Παρομοίως, ο Παπαγιαννάκης θεωρεί ότι επιθέσεις όπως στα γραφεία της Αφγανικής Κοινότητας «είναι μία επίδειξη δύναμης» των μελών της «Κρυπτείας», «σε μία προσπάθεια να πάρουν τον ρόλο των οργανώσεων που εξαρθρώθηκαν πρόσφατα, καθώς έχει δημιουργηθεί ένα κενό σε αυτό το ακροδεξιό βίαιο κομμάτι», ενώ επίσης «Δείχνει ότι δεν φοβήθηκαν από την εξάρθρωση των υπολοίπων οργανώσεων, δεν αγχώθηκαν, δεν ανησύχησαν, τους ενδυνάμωσε αυτό και είπαν "έτσι είστε, τώρα θα δείτε"» (παρατίθεται στο Μαραγκίδου 22 Μαρτίου 2018).

Η εκδήλωση βίας προς αυτούς τους φορείς και υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γίνεται πιο πιθανή εντός γενικευμένου εχθρικού κλίματος εναντίον τους. «Ο εχθρικός δημόσιος λόγος», σύμφωνα με τον FRA, «συμπεριλαμβανομένου αυτού από κρατικούς αξιωματούχους και πολιτικούς, έχει αρνητικές συνέπειες» γι' αυτούς τους φορείς της κοινωνίας των πολιτών, διότι, πρώτον, «υπονομεύει την εμπιστοσύνη του κοινού» σε αυτούς τους φορείς - «γεγονός που καθιστά λιγότερο πιθανό να συσχετιστούν οι πολίτες με αυτούς τους οργανισμούς, να τους υποστηρίξουν, να δώσουν κεφάλαια ή να τους αντιμετωπίσουν ως αξιόπιστες πηγές πληροφοριών» - και, δεύτερον, διότι «αποθαρρύνει το προσωπικό και μειώνει την ικανότητά τους να λειτουργούν αποτελεσματικά» (FRA 2017: 49). Ο FRA, εκτιμά ότι ίσως υπάρχει «μια σύνδεση μεταξύ του εχθρικού δημόσιου λόγου και των σωματικών επιθέσεων» (FRA 2017: 49).

Μάλιστα, το Γραφείο Δημοκρατικών Θεσμών και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη έχει ήδη επισημάνει ότι: «Γενικά, οι εκστρατείες στιγματισμού και συκοφάντησης, δημιουργούν μια ατμόσφαιρα που προκαλεί λεκτικές ή σωματικές επιθέσεις εναντίον υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ενθαρρύνει την παρενόχληση και τη δίωξη τους, θέτοντας έτσι την ασφάλειά τους σε κίνδυνο» (OSCE/ODIHR 2014: 65). Όπως και στην έκθεση του FRA: «Ένας εχθρικός δημόσιος λόγος δημιουργεί συχνά την εντύπωση ότι οι υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι «νόμιμοι στόχοι» παρενόχλησης και εκφοβισμού» (FRA 2017: 49).

Από την έρευνα του FRA προέκυψε ότι παρατηρείται μια αύξηση των αρνητικών αναφορών στον δημόσιο και στον πολιτικό λόγο κατά ακτιβιστών και φορέων της κοινωνίας των πολιτών (FRA 2017: 49). Οι αναφορές αυτές περιλαμβάνουν κατηγορίες όπως σωματέμποροι, κατάσκοποι και κίνδυνος για την ασφάλεια (FRA 2017: 49). Παρατηρήθηκε επίσης μια τάση διαχωρισμού των φορέων της κοινωνίας των πολιτών σε «καλούς» και «κακούς» (FRA 2017: 49). Η εξέλιξη αυτή ασκεί ιδιαίτερη επιρροή σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών που ασχολούνται με τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι οποίοι υποβαθμίζονται έναντι των «πραγματικά χρήσιμων» και «καλών» φορέων που παρέχουν υπηρεσίες (FRA 2017: 49).

Στην Ελλάδα – με περιορισμένα σχετικά στοιχεία - δημοσκοπικά ευρήματα δείχνουν ότι η εμπιστοσύνη των πολιτών προς τις ΜΚΟ είναι εξαιρετικά χαμηλή (διαΝΕΟσις Φεβρουάριος 2016: 106, διαΝΕΟσις Μάρτιος 2017: σ. 268, διαΝΕΟσις Μάρτιος 2018: σ. 434).

Ερωτηθείσα σχετικά, η Τάκου απάντησε ότι η στάση της ελληνικής κοινωνίας είναι αρνητική απέναντι στις ανθρωπιστικές οργανώσεις για δύο αλληλοσυνδεόμενους λόγους (Τάκου 13/03/2018). Ο πρώτος λόγος

είναι ότι παρά το γεγονός ότι οι ανθρωπιστικές οργανώσεις ασχολούνται με ένα πολύ ευρύ πεδίο δραστηριοτήτων και ζητημάτων, «*η δημόσια σφαίρα κυριαρχείται από το προσφυγικό*», κάτι που «*έχει οδηγήσει στην ταύτιση των οργανώσεων αυτών με την παροχή υπηρεσιών προς μετανάστες και πρόσφυγες*» (Τάκου 13/03/2018). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με «*μια κόπωση*» του κόσμου - δηλαδή, «*έχουν δοκιμαστεί κάπως οι αντοχές του*» από *«την ανικανότητα του κρατικού μηχανισμού να παρέχει κάποιες λύσεις*» - εξηγεί την αρνητική στάση των πολιτών (Τάκου 13/03/2018). Όπως χαρακτηριστικά δηλώνει η ίδια, «*όταν το κράτος δεν είναι εκεί και είναι οι οργανώσεις στο πεδίο, ο άνθρωπος θα τα πει και θα στοχοποιήσει αυτούς που βλέπει»,* καθώς «*Είναι μια πολύπλοκη σκέψη να πει ότι "τι φταίνε αυτοί, αφού δεν είναι εκεί το κράτος;". Δεν μπορεί να την κάνει*» (Τάκου 13/03/2018). Ο δεύτερος λόγος – τον οποίο θεωρεί ακόμα πιο βασικό – είναι μια έντονη αρνητική φημολογία περί των χρηματοδοτήσεων των οργανώσεων, που έχει κάνει «*μεγάλη μερίδα του κόσμου*» να «*είναι αρνητικά διακείμενη*» (Τάκου 13/03/2018).

Η Σταυρινάκη θεωρεί ότι υπάρχει «*μια ευρύτερη καχυποψία*» - με αρνητικές τάσεις - απέναντι στις ανθρωπιστικές οργανώσεις (Σταυρινάκη 13/03/2018). Και αυτή θα υποστηρίξει ότι η πηγή της αρνητικής αυτής στάσης των πολιτών μπορεί να αναζητηθεί στο πεδίο των χρηματοδοτήσεων αυτών των οργανώσεων – ιδίως στη διαχείριση πόρων κρατικής προέλευσης (Σταυρινάκη 13/03/2018). Επισήμανε επίσης ότι αυτή η στάση είχε διαμορφωθεί κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης κι έγινε ακόμα πιο αρνητική με την προσφυγική κρίση, με αποτέλεσμα την στοχοποίηση των οργανώσεων (Σταυρινάκη 13/03/2018). Η στοχοποίηση αυτή γίνεται ιδιαίτερα ορατή στα νησιά του Αιγαίου όπου δραστηριοποιούνται έντονα ανθρωπιστικοί οργανώσεις, καθώς αρκετοί πολίτες θεωρούν ότι τα μέλη του προσωπικού αυτών των οργανώσεων «*επωφελούνται από τη διαχείριση του προσφυγικού επειδή εργάζονται σε αυτές τις οργανώσεις*» (Σταυρινάκη 13/03/2018). Τέλος, σημείωσε ότι, οι δυσαρεστημένοι - με την δράση των οργανώσεων υπέρ των προσφύγων – πολίτες, δεν συνειδητοποιούν τι θα συνέβαινε αν οι οργανώσεις έπαυαν να στηρίζουν τον προσφυγικό πληθυσμό (Σταυρινάκη 13/03/2018).

Διεθνείς φορείς έχουν προχωρήσει σε συστάσεις για την προστασία όσων υπερασπίζονται ανθρώπινα δικαιώματα. Ο ΟΗΕ έχει προτρέψει τα κράτη-μέλη «να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της ατιμωρησίας για επιθέσεις, απειλές και ενέργειες εκφοβισμού από κρατικούς και μη κρατικούς φορείς - συμπεριλαμβανομένων των περιπτώσεων βίας λόγω φύλου - κατά των υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των συγγενών τους, μεταξύ άλλων διασφαλίζοντας ότι καταγγελίες από υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων διερευνούνται αμέσως και αντιμετωπίζονται με διαφανή, ανεξάρτητο και υπεύθυνο τρόπο» (United Nations 10 April 2012: Resolution A/RES/66/164). Επιπλέον, έχει καλέσει «ηγέτες σε όλους τους τομείς της κοινωνίας και στις αντίστοιχες κοινότητες, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών ηγετών και των ηγετών στις επιχειρήσεις και στα μέσα ενημέρωσης, να εκφράσουν δημόσια την υποστήριξή τους για τον σημαντικό ρόλο των υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη νομιμότητας της εργασίας τους» (United Nations 12 April 2013: Resolution A/HRC/RES/22/6).

Επίσης, το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει ζητήσει από τα κράτη-μέλη «να διασφαλίσουν τον πλήρη σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών των υπερασπιστών ανθρωπίνων δικαιωμάτων», «να σταματήσουν να κατηγορούν τους υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως εξτρεμιστές ή πράκτορες ξένων συμφερόντων εκτός αν υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία για τον σκοπό αυτό», «να ενθαρρύνουν και να υποστηρίξουν την ανάπτυξη ζωντανών κοινωνιών των πολιτών και να επιδείξουν δημόσια αναγνώριση του έργου των υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (Council of Europe 27 June 2012: Resolution 1891). Τέλος, ο FRA, προτείνει τη συγκέντρωση αξιόπιστων δεδομένων σχετικά με τις επιθέσεις, τις απειλές και τις πράξεις εκφοβισμού κατά των φορέων της κοινωνίας των πολιτών καθώς, η απουσία συστηματικής συλλογής δεδομένων δυσχεραίνει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων της κοινωνίας των πολιτών, μειώνει την πιθανότητα τα περιστατικά να φτάσουν στην προσοχή του κοινού και περιορίζει τον βαθμό κατανόησης του αποτελέσματος αυτών των επιθέσεων και την ικανότητα των κυβερνήσεων και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών να εντοπίζουν τις τάσεις και τα μοτίβα καταχρήσεων και παραβιάσεων (FRA 2017: 50).

Ως προς τη λήψη ειδικότερων μέτρων στην Ελλάδα – και ειδικά για μέτρα πρόληψης και προστασίας από τη βίαιη δραστηριότητα ακροδεξιών οργανώσεων - η Τάκου επισήμανε την ανάγκη νομοθετικής πρόβλεψης για την προστασία των υπερασπιστών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Τάκου 13/03/2018). Επίσης, η απάντηση της Πολιτείας θα μπορούσε να είναι πιο αποτελεσματική σε περιπτώσεις στοχοποίησης εγκαταστάσεων οργανώσεων: για παράδειγμα, φύλαξη αυτών, στέλνοντας έτσι το μήνυμα ότι η Πολιτεία έχει αποφασίσει να προστατέψει αυτές τις υποδομές (Τάκου 13/03/2018). Όμως, τόνισε ότι η πιο σημαντική ενέργεια της Πολιτείας πρέπει να «*αφορά το πλαίσιο λειτουργίας των οργανώσεων και του κράτους και τη σχέση τους*», δηλαδή, «*το κράτος δεν προστατεύει τις οργανώσεις επειδή δεν παρέχει ένα σαφές πλαίσιο λειτουργίας για τη δουλειά τους και άρα τις αφήνει εκτεθειμένες σε κάθε λογής βίας μεταξύ αυτών και την ακροδεξιά, ρατσιστική βία*» (Τάκου 13/03/2018). Τέλος, συμπλήρωσε ότι και οι οργανώσεις οφείλουν «*να σκεφτούν κι αυτές την ταυτότητά τους, να αποκτήσουν ένα συγκεκριμένο χαρακτήρα* (…) *ποιο είναι το πλαίσιο λειτουργίας τους και να διεκδικήσουν συγκεκριμένα πράγματα σε ό,τι αφορά την προστασία τους*» (Τάκου 13/03/2018).

Η Σταυρινάκη αναφέρθηκε επίσης στην ανάγκη δημιουργίας ενός νομοθετικού πλαισίου – ορισμός και προστασία - για τους υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Σταυρινάκη 13/03/2018). Επιπλέον, πρότεινε να δημιουργηθεί ένας «*μηχανισμός επείγουσας ανταπόκρισης*» σε περιπτώσεις που κινδυνεύουν υπερασπιστές ανθρώπινων δικαιωμάτων, σύμφωνα με «*τις διεθνείς συστάσεις και όργανα»* – κατά κύριο λόγο του ΟΗΕ (Σταυρινάκη 13/03/2018). Σκοπός της γρήγορης αυτής αντίδρασης θα είναι η προστασία των στοιχείων και του ίδιου του θύματος (Σταυρινάκη, 13/03/2018). Για να ενισχύσει την πρόταση-θέση της, αναφέρθηκε στο παράδειγμα των υπερασπιστών ανθρωπίνων δικαιωμάτων που δραστηριοποιούνται στα νησιά του Αιγαίου για το προσφυγικό ζήτημα, οι οποίοι όχι μόνο εργάζονται εκεί αλλά διαμένουν στην περιοχή ενώ ταυτόχρονα οι επιθέσεις εναντίον τους λειτουργούν και ως ένας είδος τοπικής εκτόνωσης της δυσαρέσκειας για τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος, άρα είναι διαρκώς εκτεθειμένοι σε νέα περιστατικά βίας (Σταυρινάκη, 13/03/2018). Ακόμα, τόνισε ότι θα πρέπει οι ανθρωπιστικές οργανώσεις να λαμβάνουν μέτρα προστασίας τόσο για τους εργαζόμενους τους όσο και για τους ωφελούμενους των υπηρεσιών τους (Σταυρινάκη, 13/03/2018). Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι ο FRA έχει διαπιστώσει ότι οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών πιάνονται συχνά απροετοίμαστοι μπροστά σε βίαιες ενέργειες, καθώς έχουν συνηθίσει να υπερασπίζονται άλλους ανθρώπους αλλά όχι τους εαυτούς τους (FRA 2017: 47). Τέλος, η Σταυρινάκη υπογράμμισε ότι η αστυνομία θα πρέπει να λάβει υπόψη της – σε επίπεδο πρόληψης αλλά και κατά την επέμβαση - τους κινδύνους ασφαλείας με τους οποίους έρχονται αντιμέτωποι οι υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι ανθρωπιστικές οργανώσεις (Σταυρινάκη, 13/03/2018).

Συμπέρασμα

Στην Ελλάδα έχουν καταγραφεί περιστατικά οργανωμένης εξτρεμιστικής δεξιάς βίας κατά ανθρωπιστικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών. Παρατηρείται μια ανησυχητική αύξηση αυτών των περιστατικών, χωρίς να συνυπολογίζονται βίαια περιστατικά κατά άλλων φορέων ή περιστατικά με δράστες μεμονωμένους πολίτες. Νομοθετικές παρεμβάσεις, ειδικοί σχεδιασμοί της αστυνομίας, μέτρα προστασίας από τους ίδιους τους φορείς-στόχους είναι μόνο μερικά από τα προτεινόμενα μέτρα. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί η αναστροφή του γενικού κλίματος καχυποψίας και αρνητικής φημολογίας κατά των φορέων αυτών, το οποίο δύναται να λειτουργήσει ως θερμοκήπιο βίας, οργανωμένης ή μη.

Σημειώσεις

[1] Φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών είναι «άτομα και ομάδες που συμμετέχουν οικειοθελώς σε μορφές δημόσιας συμμετοχής και δράσης γύρω από κοινά συμφέροντα, σκοπούς ή αξίες που είναι συμβατές με τους στόχους του ΟΗΕ: τη διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας, την υλοποίηση της ανάπτυξης και την προώθηση και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Παραδείγματα φορέων κοινωνίας των πολιτών είναι υπερασπιστές ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οργανώσεις ατόμων με αναπηρία, ομάδες μεταναστών κ.λπ. Οι φορείς μπορεί να είναι τοπικοί, εθνικοί, περιφερειακοί ή διεθνείς (στο United Nations - Office of the United Nations

High Commissioner for Human Rights (2014). *CIVIL SOCIETY SPACE AND THE UNITED NATIONS HUMAN RIGHTS SYSTEM. A Practical Guide for Civil Society*, Geneva, Office of the High Commissioner for Human Rights, σ. 3-5. Ανακτήθηκε από:

http://www.ohchr.org/Documents/AboutUs/CivilSociety/CS_space_UNHRSystem_Guide.pdf).

[2] «(…) οι ΜΚΟ είναι εθελοντικοί, αυτοδιοικούμενοι φορείς ή οργανώσεις που έχουν συσταθεί για να επιδιώξουν τους ουσιαστικά μη κερδοσκοπικούς στόχους των ιδρυτών ή των μελών τους. Δεν περιλαμβάνουν πολιτικά κόμματα». Επιπλέον, «περιλαμβάνουν φορείς ή οργανώσεις που έχουν συσταθεί τόσο από μεμονωμένα άτομα (φυσικά ή νομικά) όσο και από ομάδες τέτοιων προσώπων» και δύνανται να βασίζονται ή όχι στην εγγραφή μελών. Επίσης, μπορούν να είναι «εθνικές ή διεθνείς στη σύνθεσή τους και στη σφαίρα λειτουργίας τους» (στο Council of Europe (2007). Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organisations in Europe*. Ανακτήθηκε από:*

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d534d).

[3] Ο Mudde διακρίνει μεταξύ λαϊκιστικής ριζοσπαστικής δεξιάς και άκρας (εξτρεμιστικής) δεξιάς. Όσον αφορά τη δεύτερη και σε σύγκριση με την πρώτη, η πιο σημαντική διαφορά είναι ότι «η ριζοσπαστική δεξιά είναι (κατ' όνομα) δημοκρατική, έστω και αν αντιτίθεται σε κάποιες θεμελιώδεις αξίες της *φιλελεύθερης* δημοκρατίας (…), ενώ η ακροδεξιά είναι *κατ' ουσία* αντιδημοκρατική, αντιτιθέμενη σε θεμελιώδεις αρχές λαϊκής κυριαρχίας» (στο Mudde, C. (2011). *Λαϊκιστικά Ριζοσπαστικά Δεξιά Κόμματα στην Ευρώπη*, προλ. και επιμ. Π. Παπασαραντόπουλος, μτφρ. Θ. Αθανασίου, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σ. 74). Μορφές της άκρας (εξτρεμιστικής) δεξιάς, είναι ο νεοφασισμός και ο νεοναζισμός. Τα ακροδεξιά κόμματα, σύμφωνα πάντα με τον Mudde, είναι «αντιδημοκρατικά και συχνά ελιτίστικα» ενώ, τα κόμματα της λαϊκίστικης ριζοσπαστικής δεξιάς είναι «(κατ' όνομα) δημοκρατικά και λαϊκιστικά» (στο ίδιο, σ. 97).

Τέλος, «(...) τα δεξιά εξτρεμιστικά κόμματα είναι *φιλό*-φασιστικά και *φιλό*-ναζιστικά, τα οποία επικροτώντας αναθεωρητικές εκδοχές της ιστορίας του ναζισμού ή και αρνούμενοι καθ' ολοκληρίαν τις πιο βάρβαρες πτυχές αυτής της ιστορίας (Ολοκαύτωμα), καλλιεργούν νοσταλγία για τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, τους ηγέτες και τις ιδεολογικές πλαισιώσεις των καθεστώτων αυτών» (Γεωργιάδου, Β., Καφέ, Αν., Νέζη, Ρ., και Πιερίδης, Κ. (Ιούνιος 2012). Από τον ΛΑΟΣ στη Χρυσή Αυγή – Αιτίες της ενίσχυσης της άκρας δεξιάς στις πρόσφατες εκλογές, *The Athens Review of Books*, τεύχος 30, σ. 30).

[4] Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, ως ανθρωπιστικοί φορείς της κοινωνίας των πολιτών ορίζονται μη κερδοσκοπικοί φορείς με νομική μορφή, επίκεντρο της δράσης των οποίων είναι ο άνθρωπος, η κάλυψη βασικών αναγκών του, η βελτίωση της ζωής του, η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του. Άμεσα ωφελούμενοι των φορέων αυτών είναι κυρίως μέλη διάφορων ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων, δηλαδή άτομα που είναι κοινωνικά αποκλεισμένα ή βρίσκονται σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Δεν συμπεριλαμβάνονται φορείς κοινοτικού – εθνικού ή θρησκευτικού – χαρακτήρα.

[5] Τα συγκεκριμένα άτομα επιλέχθηκαν διότι συντονίζουν ένα ευρύ δίκτυο 42 ανθρωπιστικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών, στο οποίο συμμετέχουν μερικές από τις μεγαλύτερες (σε υποδομές, δράσεις, προσωπικό) ανθρωπιστικές οργανώσεις. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. http://rvrn.org/

[6] Για τις επιθέσεις στους Γιατρού του Κόσμου και την απάντηση της Χρυσής Αυγής βλ.: Εφετείο Αθηνών – Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα (19 Φεβρουαρίου 2014). ΠΡΟΣ τον κ. Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων (Διά του κ. Εισαγγελέως Εφετών Αθηνών) – Θέμα: Άρση ασυλίας Βουλευτών της Χρυσής Αυγής, Αριθμ. Πρωτ. 305, σ. 91-92 / Γιατροί του Κόσμου (8 Φεβρουαρίου 2013). Δελτίο Τύπου – «Παρουσία της Χρυσής Αυγής στο Πολυιατρείο των ΓτΚ στο Πέραμα». Ανακτήθηκε από: http://mdmgreece.gr/parousia-tis-chrisis-avgis-sto-poliiatrio-ton-gtk-sto-perama/ / Χρυσή Αυγή (8 Φεβρουαρίου 2013). «Τα ψέματα συνεχίζονται: Φανταστικές επιθέσεις της Χρυσής Αυγής εναντίον γιατρών του κόσμου». Ανακτήθηκε από: http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/ta-psemata-sunechizontai-fantastikes-epitheseis-ths-chrushs-aughs-stous-gia / Γιατροί του Κόσμου (11 Απριλίου 2014). Δελτίο Τύπου - «Παρουσία της Χρυσής Αυγής στο Πολυιατρείο των Γιατρών του Κόσμου στο Πέραμα την Πέμπτη 10 Απριλίου». Ανακτήθηκε από: http://mdmgreece.gr/parousia-tis-chrisis-avgis-sto-poliiatrio-ton-giatron-tou-kosmou-sto-perama-tin-pempti-10-apriliou/ / Χρυσή Αυγή (11 Απριλίου 2014). «Γιατροί του Κόσμου» ή «γιατροί σε παράκρουση»;. Ανακτήθηκε από: http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/giatroi-tou-kosmou-h-giatroi-se-parakroush

[7] Για την υπόθεση και την ανάληψη ευθύνης από τη Χρυσή Αυγή βλ.: Κόμμα Ισότητας, Ειρήνης και Φιλίας (21 Δεκεμβρίου 2016). «ΚΟΙΝΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΙΕΦ ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ ΤΩΝ ΣΥΜΦΩΝΙΩΝ ΤΟΥ ΕΛΣΙΝΚΙ ΓΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ». Ανακτήθηκε από: http://www.debpartisi.org/indexGR1.php?s=detayGR&id=4859 / Χρυσή Αυγή (12 Δεκεμβρίου 2016). «ΘΡΑΚΗ ΓΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ! Παρέμβαση της Χρυσής Αυγής σε τουρκική φιέστα στην αίθουσα της ΕΣΗΕΑ - ΒΙΝΤΕΟ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ». Ανακτήθηκε από: http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/thrakh-gh-ellhnikh-parembash-ths-chrushs-aughs-se-tourkikh-fiesta-sthn-aith

[8] Την ίδια περίοδο, στην ίδια περιοχή πρωτοστατούσαν στις διαμαρτυρίες μέλη της Χρυσής Αυγής με επικεφαλής βουλευτή της (στο Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (4 Απριλίου 2017). «Ετήσια Έκθεση 2016», σ. 12. Ανακτήθηκε από: http://rvrn.org/wp-content/uploads/2017/04/Report_2016gr.pdf).

[9] Για το περιστατικό και το κάλεσμα της Χρυσής Αυγής και των Ανένταχτων Πατριωτών για συγκέντρωση έξω από το Ναυτοδικείο βλ. World Organisation Against Torture (26 Οκτωβρίου 2011). «Greece: Threats and abusive and racist messages against Messrs. Thanassis Tartis and Panayote Dimitras». Ανακτήθηκε από: http://www.omct.org/human-rights-defenders/urgent-interventions/greece/2011/10/d21465/ / Χρυσή Αυγή (20 Σεπτεμβρίου 2011). «Αποδοκιμασίες κατά Θ. Πλεύρη στο Ναυτοδικείο – Αναβολή δίκης για τις 16 Δεκεμβρίου». Ανακτήθηκε από;

https://web.archive.org/web/20110922115726/http://xryshaygh.wordpress.com/2011/09/20/%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CE%B8-%CF%80%CE%BB%CE%B5%CF%8D%CF%81%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BD%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF/ / Χρυσή Αυγή (19 Σεπτεμβρίου 2011). «Συμπαράσταση στους βατραχανθρώπους – Δικάζουν την Ελλάδα». Ανακτήθηκε από: https://web.archive.org/web/20110922115629/http://xryshaygh.wordpress.com/2011/09/19/%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC%CE%B6%CE%B5%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82-%CE%B2%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%82-%CF%84%CE%BF-%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CE%B5/ / *Στόχος* (19 Σεπτεμβρίου 2011). «ΚΑΛΕΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΡΙΑΝΗ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΥΤΟΔΙΚΕΙΟ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΕΝΤΑΧΤΟΥΣ ΠΑΤΡΙΩΤΕΣ». Ανακτήθηκε από: http://www.stoxos.gr/2011/09/blog-post_9999.html

[10] Για την υπόθεση και την ανάληψη ευθύνης από την «Απέλλα» βλ. Απέλλα (10 Ιουνίου 2017). «Απέλλα: Παρέμβαση ενάντια στο Gay Pride!». Ανακτήθηκε από:

http://hellenicns.gr/2017/06/10/%CE%B1%CF%80%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AD%CE%BC%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CE%B5%CE%BD%CE%AC%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-gay-pride/

Colour Youth – Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας (12 Ιουνίου 2017). Δελτίο Τύπου «Εκφοβιστική ενέργεια νεοναζιστικής ομάδας στο Athens Pride 2017». Ανακτήθηκε από: https://www.colouryouth.gr/2017/06/12/ekfovistiki-energeia-neonazistikis-omadas-sto-athens-pride-2017/

[11] Για τις υποθέσεις αυτές βλ. Συνέντευξη Τίνας Σταυρινάκη, 13/03/2018 και ειδικά για το 2^{ο} περιστατικό κατά της ΕΛΕΔΑ βλ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (22 Μαρτίου 2018). Δελτίο Τύπου «Σημερινές απειλές της Κρυπτείας κατά της ΕΛΕΔΑ». Ανακτήθηκε από:

http://www.hlhr.gr/%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BD%CE%AD%CF%82-%CE%B1%CF%80%CE%B5%CE%B9%CE%BB%CE%AD%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CF%85%CF%80%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC/

[12] Βλ. παραπάνω υποσημειώσεις.

[13] Πρόκειται για τον Πέτρο Κωνσταντίνου ο οποίος είναι και δημοτικός σύμβουλος στο Δ. Αθηναίων. Θύμα της επίθεσης ήταν και ο Πρόεδρος της Πακιστανικής Κοινότητας (Βλ. ΠΡΟΣ τον κ. Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων (Διά του κ. Εισαγγελέως Εφετών Αθηνών) – Θέμα: Άρση ασυλίας Βουλευτών της Χρυσής Αυγής, όπ. π., σ. 77-79). Για την υπόθεση της δικαστικής παρενόχλησης του Δημητρά βλ. World Organisation Against Torture (30 Ιανουαρίου 2014). «Greece: Ongoing judicial harassment against human rights defender Mr. Panayote Dimitras». Ανακτήθηκε από:

http://www.omct.org/human-rights-defenders/urgent-interventions/greece/2014/01/d22535/

[14] Για την υπόθεση βλ.: Συνέντευξη Τίνας Σταυρινάκη, 13/03/2018 / Χρυσή Αυγή (1 Νοεμβρίου 2017). «Μια απάντηση στην "Χρυσαυγιάδα" της ημέρας και την μαζική υστερία κομμάτων και καναλιών κατά των Ελλήνων Εθνικιστών»,. Ανακτήθηκε από: http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/mia-apanthsh-sthn-chrusaugiada-ths-hmeras-kai-thn-mazikh-usteria-kommatwn-k / Χρυσή Αυγή (2 Νοεμβρίου 2017). «ΠΡΟΣΟΧΗ FAKE NEWS: Δεν είναι συνήγορος πολιτικής αγωγής στην δίκη της Χρυσής Αυγής η Ε. Κουνιάκη! ΒΙΝΤΕΟ». Ανακτήθηκε από: http://www.xryshaygh.com/enimerosi/view/prosochh-fakenews-den-einai-sunhgoros-politikhs-agwghs-sth-dikh-ths-chrushs / ΕΡΤ – WEBTV, «Ευγενία Κουνιάκη: Πώς και γιατί με ξυλοκόπησαν τα μέλη της Χρυσής Αυγής». Ανακτήθηκε

από: http://webtv.ert.gr/ert1/themata/evgenia-kouniaki-pos-ke-giati-me-xylokopisan-ta-meli-tis-chrysis-avgis__trashed/

[15] Για τη δράση των οργανώσεων και τις συλλήψεις των μελών τους, υπάρχουν πολλά αποκαλυπτικά δημοσιεύματα. Βλ. ενδεικτικά: Σουλιώτης, Γ. (6 Μαρτίου 2018). «Εκρηκτικά, μαχαίρια και ρόπαλα στις «γιάφκες» της ακροδεξιάς οργάνωσης «Combat 18»», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. Ανακτήθηκε από: http://www.kathimerini.gr/952196/article/epikairothta/ellada/ekrhktika-maxairia-kai-ropala-stis-giafkes-ths-akrode3ias-organwshs-combat-18 / ΤΑ ΝΕΑgr (6 Μαρτίου 2018). «Απίστευτα ευρήματα στην ακροδεξιά τρομοκρατική οργάνωση Combat 18». Ανακτήθηκε από: http://www.tanea.gr/news/greece/article/5524240/apisteyta-eyrhmata-sthn-akrodeksia-tromokratikh-organwsh-combat-18/ / Μπασκάκης, Γ. και Δήμα, Μ. (7 Μαρτίου 2018). «Εν ονόματι του Χίτλερ», Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε από: https://www.efsyn.gr/arthro/en-onomati-toy-hitler / Ψαρράς, Δ. (9 Μαρτίου 2018). «Λυσσούσαν να κάψουν μετανάστες ζωντανούς», *Εφημερίδα των Συντακτών*. Ανακτήθηκε από: https://www.efsyn.gr/arthro/lysoysan-na-kapsoyn-metanastes-zontanoys / Δήμα, Μ. (10 Μαρτίου 2018). «Προφυλακιστέοι τέσσερις της Combat 18 Hellas», *Εφημερίδα των Συντακτών*. Ανακτήθηκε από: https://www.efsyn.gr/arthro/profylakisteoi-tesseris-tis-combat-18-hellas

[16] Οι ανακοινώσεις των φορέων-στόχων: Ελληνικό Φόρουμ Προσφύγων (22 Μαρτίου 2018). Δελτίο Τύπου «ΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΣΤΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΑΦΓΑΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ» / Διεθνιστική Εργατική Αριστερά - Κίνηση "Απελάστε το Ρατσισμό" (23 Μαρτίου 2018). «Νέα απειλητική προειδοποίηση από την Κρυπτεία στη ΔΕΑ και την ΚΑΡ», *RProject*. Ανακτήθηκε από:https://rproject.gr/article/nea-apeilitiki-proeidopoiisi-apo-tin-krypteia-sti-dea-kai-tin-kar

Βιβλιογραφία

Αφουξενίδης, Α., και Γαρδίκη, Μ. (2015). Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: προβλήματα και προοπτικές. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143(143), 33-53. Ανακτήθηκε από: https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7566

διαΝΕΟσις (Φεβρουάριος 2016). Τι πιστεύουν οι Έλληνες - Πανελλαδική έρευνα- έκθεση αποτελεσμάτων – Απρίλιος 2015. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/Posotiki_Apriliou_Spreads.pdf

διαΝΕΟσις (Μάρτιος 2017). Τι πιστεύουν οι Έλληνες - Πανελλαδική έρευνα- έκθεση αποτελεσμάτων Δεκέμβριος 2016. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/03/ti_pistevoun_oi_ellines_final_version.pdf

διαΝΕΟσις (Μάρτιος 2018). Τι πιστεύουν οι Έλληνες - Πανελλαδική έρευνα- έκθεση αποτελεσμάτων Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2018. Ανακτήθηκε από: https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/03/beliefs_2018_AB_parts.pdf

Μαραγκίδου, Μ. (22 Μαρτίου 2018). Τι Ξέρουμε για την Ακροδεξιά «Κρυπτεία» και την Εμπρηστική Επίθεση στην Αφγανική Κοινότητα, *VICE*, 22 Μαρτίου 2018. Ανακτήθηκε από: https://www.vice.com/gr/article/d35vvy/ti-3eroyme-gia-thn-akrode3ia-krypteia-kai-thn-emprhstikh-epi8esh-sthn-afganikh-koinothta

Council of Europe - Parliamentary Assembly (28 April 2009). Resolution 1660 on Situation of human rights defenders in Council of Europe member states. Ανακτήθηκε από: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17727&lang=en

Council of Europe - Parliamentary Assembly (27 June 2012). Resolution 1891 on The situation of human rights defenders in Council of Europe member States. Ανακτήθηκε από: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18948&lang=en

European Union Fundamental Rights Agency – FRA (2017). *Challenges facing civil society organisations working on human rights in the EU*, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από: http://fra.europa.eu/en/publication/2018/challenges-facing-civil-society-orgs-human-rights-eu

Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) - Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) (2014). *Guidelines on the Protection of Human Rights Defenders*, Warsaw, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Ανακτήθηκε από: https://www.osce.org/odihr/guidelines-on-the-protection-of-human-rights-defenders?download=true

Sotiropoulos, D. A. (May 2014). Civil Society in Greece in the Wake of the Economic Crisis, Athens, Konrad-Adenauer-Stiftung (KAS) Greece and the Hellenic FOundation for European & Foreign Policy (ELIAMEP). Ανακτήθηκε από: http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2014/05/kas.pdf

United Nations - General Assembly, Human Rights Council (12 April 2013). Resolution A/HRC/RES/22/6 on Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. Ανακτήθηκε από: https://asianhrds.forum-asia.org/wp-content/uploads/2015/03/UN-Reolusion-on-Protecting-HRDs.pdf

United Nations - General Assembly (10 Απριλ 2012). Resolution A/RES/66/164 Promotion of the Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms. Ανακτήθηκε από: http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/294549/A_RES_66_164-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y

Μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις

Σταυρινάκη Τίνα, 13/03/2018.

Τάκου Ελένη, 13/03/2018.

Σχολιάζοντας τη κυκλική μετανάστευση των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα ως προς την Ε.Ε. με την απόκτηση της «Επί Μακρόν Διαμένων» αδειών παραμονών

Ντορίνα Καλέμη[α]

[α] Υποψήφια Διδάκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η οικονομική κρίση που πλήττει την ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις διάφορες μορφές μεταναστευτικών ζητημάτων στην Ευρώπη. Σήμερα το ζήτημα της μετανάστευσης θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια διαδικασία πολλαπλών παρεμβάσεων γιατί πλέον δεν αναφερόμαστε σε μια απλή ροή μεταναστών αλλά εξετάζουμε το φαινόμενο της κυκλικής μετανάστευσης ευρύτερα. Η Ε.Ε. αναφέρεται στη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών και στη προσέγγιση των μεταναστευτικών ζητημάτων βασιζόμενη στο υφιστάμενο πλαίσιο της και η πολιτική της στοχεύει στη «κυκλική μετανάστευση». Η μεταναστευτική πολιτική στοχεύει στη βελτίωση της διαχείρισης των μετακινήσεων μεταξύ της Ε.Ε. και τις τρίτες χώρες, ώστε να καταπολεμάται η παράνομη μετανάστευση και να προωθείται η νόμιμη. Επίσης, όταν υπάρχει συνεργασία μεταξύ των χωρών υποδοχής, αποστολής αλλά και διέλευσης οδηγεί στην προώθηση της κυκλικής μετανάστευσης όπου αυτό βοηθάει τα κράτη μέλη να καλύψουν θέσεις του εργατικού δυναμικού στη χώρα υποδοχής. Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να σχολιάσει τη κυκλική μετανάστευση των Αλβανών μεταναστών το τελευταίο έτος, λαμβάνοντας υπόψη την υφιστάμενη οικονομική κρίση που διχάζει την Ελλάδα ακόμα. Τέλος, το κείμενο καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα όπως, αρκετοί Αλβανοί μετανάστες αλλάζουν την άδεια παραμονής τους και την μετατρέπουν σε «Επί Μακρόν Διαμένων» όπου τους δίνεται η δυνατότητα να μεταναστεύσουν σε μια τρίτη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης με δικαίωμα εργασίας και δυνατότητα κινητικότητά τους εκτός της πρώτης χώρας υποδοχής.

Λέξεις κλειδιά: Κυκλική Μετανάστευση, Αλβανοί μετανάστες, Επί Μακρόν Διαμένων.

Circular Migration Between Albania-Greece And Eu During The Economic Crisis.

Dorina Kalemi[α]

[α] PhD Student, Harokopio University

Abstract

The economic crisis that has been affecting Greek society the past few years has brought quite significant changes in the various forms of immigration issues in Europe. Today, the issue of immigration should be seen as a multi-intervention process, because we are no longer referring to a simple flow of immigrants, but we look at the phenomenon of circular migration in a wider range. The EU refers to the management of immigration flows and to the approach of migration issues based on its existing context and its policy aims to "circular migration". Migration policy aims to improve migration travel management within the EU and third countries, in order to combat illegal immigration and to promote the legal one. Also, whenever there is cooperation between the host, dispatch and transit countries, it promotes circular migration, where it helps the countries to fill jobs in the host country. The aim of this text is to comment on the circular migration of Albanian immigrants over the past year, taking into account the current economic crisis that is still evident in Greece. Finally, the text concludes that a number of Albanian immigrants change their “Temporary Residence status” into "European long-term resident status" where they are given the opportunity to immigrate to a third country of the European Union, with the right to work and move outside of their first host country into other countries.

Key words: Circular Migration, Albanian immigrants, European long-term resident status.

Εισαγωγή

Ο Ravenstein (1876, 1885, 1889) ήτανε ο πρώτος που διατύπωσε νόμους – με ευρύτερη ισχύ σχετικά με τις μεταναστευτικές ροές οι οποίοι οι νόμοι αυτοί αδυνατούν να περιγράψουν ικανοποιητικά το

μεταναστευτικό φαινόμενο. Η μετανάστευση μελετάτε ως μεταναστευτική διαδικασία. Συγκεκριμένα, οι αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, ιδίως του Βορρά, απέκτησαν μεταναστευτικές μειονότητες όπως, τη Γερμανία, την Ολλανδία, την Γαλλία, τη Βρετανία, το Βέλγιο όπου μετατράπηκαν σε χώρες υποδοχής. Η Ελλάδα πριν από τρεις δεκαετίες, ήταν χώρα αποστολής μεταναστών αλλά στις αρχές της δεκαετίας του 1990, άρχισε να γίνεται χώρα υποδοχής μεταναστών (Κασίμης κ.ά. 2003, Lianos και Cavounidis 2010, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη 2005, Μάνος κ.ά. 2017, Papadopoulos et al. 2013, Τριανταφυλλίδου και Μαρούκης 2010, Κασίμης και Παπαδόπουλος 2010). Πλέον, η Ελλάδα από τότε έως σήμερα έχει διανύσει σχεδόν τριάντα χρόνια με διαφορετικές μεταναστευτικές ροές και έχει περάσει από διάφορα στάδια.

Η οικονομική κρίση που πλήττει την ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις διάφορες μορφές μεταναστευτικών ζητημάτων στην Ευρώπη. Σήμερα το ζήτημα της μετανάστευσης θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια διαδικασία πολλαπλών παρεμβάσεων γιατί πλέον δεν αναφερόμαστε σε μια απλή ροή μεταναστών αλλά εξετάζουμε το φαινόμενο της κυκλικής μετανάστευσης ευρύτερα. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναφέρεται στη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών και στη προσέγγιση των μεταναστευτικών ζητημάτων βασιζόμενη στο υφιστάμενο πλαίσιο της και η πολιτική της στοχεύει στη «κυκλική μετανάστευση». Καθώς, επίσης η μεταναστευτική πολιτική στοχεύει στη βελτίωση της διαχείρισης των μετακινήσεων μεταξύ της Ε.Ε. και τις τρίτες χώρες, ώστε να καταπολεμάται η παράνομη μετανάστευση και να προωθείται η νόμιμη. Επίσης, όταν υπάρχει συνεργασία μεταξύ των χωρών υποδοχής, αποστολής αλλά και διέλευσης οδηγεί στην προώθηση της κυκλικής μετανάστευσης όπου αυτό βοηθάει τα κράτη μέλη να καλύψουν θέσεις του εργατικού δυναμικού στη χώρα υποδοχής.

Στόχος του άρθρου είναι να σχολιάσει την κυκλική μετανάστευση των Αλβανών μεταναστών πριν και μετά την οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Η κυκλική μετανάστευση των Αλβανών μεταξύ των δυο χωρών, χώρας προέλευσης (Αλβανία) και χώρας υποδοχής (Ελλάδα) ανέπαφα υπήρχε. Λαμβάνοντας υπόψη την υφιστάμενη οικονομική κρίση που διχάζει την Ελλάδα ακόμα δημιουργήθηκε μεγαλύτερη κινητικότητα μεταξύ των δυο χωρών. Με αποτέλεσμα λόγω της οικονομικής κρίσης 31.472 Αλβανοί το 2012 δεν ανανέωσαν την άδεια παραμονής τους είτε επέστρεψαν στη χώρα προέλευσης είτε παραμείναν στην «άτυπη αγορά» εργασίας. Εν συνεχεία, η τροποποίηση του νόμου, το 2015 δίνει τη δυνατότητα στους μετανάστες να ανανεώσουν τις άδειες παραμονής για «Εξαιρετικούς Λόγους με Ληγμένο Τίτλο» με αποτέλεσμα 23.452 Αλβανοί επαναφέρονται στην νομιμότητα το 2016 (Υπουργείο Εσωτερικών, 2018). Πλέον η κινητικότητα αυτή εξελίχθηκε και δίνει τη δυνατότητα στους Αλβανούς μετανάστες να μεταναστεύουν σε μια τρίτη ευρωπαϊκή χώρα, μέσω της αλλαγής της νομοθεσίας και εφαρμογής των νόμων για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας και την έκδοση άδειας διαμονής με τίτλο «Επί Μακρόν Διαμένων».

Θεωρητική συζήτηση

Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης η οποία έχει μια εθνικότητα μεταναστών που ξεπερνά το 60% του συνόλου των αλλοδαπών που βρίσκονται στη χώρα (Κασίμης κ.ά. 2003, Μάνος κ.ά. 2017, Υπουργείο Εσωτερικών 2004). Συγκεκριμένα, οι μετανάστες από την Αλβανία σύμφωνα με το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης έφθαναν μόλις τα 440 άτομα παράνομη και μη, το 1990. Με το πέρασμα του χρόνου η αύξηση των Αλβανών μεταναστών ήταν ραγδαία. Ο αριθμός των νόμιμων μεταναστών που καταγράφονται στο Υπουργείο Εσωτερικών είναι στο σύνολό της 513.709 άτομα εκ των οποίων οι 346.867 είναι Αλβανοί (Υπουργείο Εσωτερικών 2018). Ο μεγάλος όγκος μιας εθνικότητας επηρεάζει ευρύτερα την κοινωνία μιας χώρας. Καθώς επίσης, η μετανάστευση επιδρά τόσο στις χώρες προέλευσης όσο και στις χώρες υποδοχής μεταναστών (Παπαδόπουλος 2010^{α}).

Από την περίοδο 2012-2015 η Ε.Ε. στοχεύει σε μια διαφορετική πολιτική και δίνει τη δυνατότητα στους μετανάστες υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα για περισσότερο από 10 χρόνια την ενδοευρωπαϊκή κινητικότητα (Mavrommatis 2016). Συνεπώς, η οικονομική κρίση τα τελευταία χρόνια έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στους οικονομικούς μετανάστες όπως, η εσωτερική μετακίνηση τους προς την περιφέρεια για αναζήτηση εργασίας αλλά και μια κινητικότητα σε άλλες χώρες της Ε.Ε. (Κασίμης και Παπαδόπουλος 2010, Παπαδόπουλος 2010^{α}, Gedeshi 2002) ή και την επιστροφή στη χώρα καταγωγής

τους (Barrett et al 2007, Bettin et al 2009, Lianos et al 2010, Ulku 2010). Όπως ανακοινώνεται αργότερα, το Κοινοβούλιο υποστηρίζει ότι η αλλαγή αυτή επωφελή τόσο τους ίδιους τους μετανάστες (υπηκόων τρίτων χωρών) όσο και την Ελλάδα ως χώρα υποδοχής.

Στο συγκεκριμένο άρθρο αναλύονται στατιστικά στοιχεία των αδειών διαμονής από το Υπουργείο Εσωτερικών. Όπου γίνεται αναφορά στις νομοθετικές αλλαγές που υπήρχαν τα τελευταία χρόνια λόγω της οικονομικής κρίσης. Ενδεικτικά στις αρχές του 2012 περίπου 31.472 Αλβανοί δεν μπόρεσαν να ανανεώσουν τις άδειες παραμονής τους στην Ελλάδα λόγω των αυστηρών απαιτήσεων που υπήρχαν. Με αποτέλεσμα είτε παρέμειναν με «ληγμένο τίτλο αδείας παραμονής» στην «άτυπη αγορά εργασίας», είτε επέλεξαν να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους. Σύμφωνα με το νόμο που εκδόθηκε ο 4332/15 γίνεται τροποποίηση του νόμου και πλέον δίνεται η δυνατότητα στους μετανάστες να ανανεώνουν τις άδειες παραμονής, όλοι εκείνοι που είχαν παραμείνει ή είχαν φύγει με «ληγμένο τίτλο» άδειας παραμονής. Συνεπώς, αρχές του 2016, ξεκινάει η μεγάλη ροή επανένταξης στη νομιμότητα των μεταναστών μέσω της άδειας για «Εξαιρετικούς Λόγους με ληγμένο τίτλο», όπου 31.092 μετανάστες ανανεώνουν τις άδειες διαμονής για Εξαιρετικούς Λόγους εκ των οποίων οι 23.452 είναι Αλβανοί μετανάστες. Επίσης, στη τροποποίηση των αδειών διαμονής δίνεται η δυνατότητα στους μετανάστες των τρίτων χωρών η άδεια παραμονής με τίτλο «Επί Μακρόν Διαμένων» και το δικαίωμα του ευρωπαίου πολίτη, την ευκαιρία να μεταναστεύσουν σε μια τρίτη ευρωπαϊκή χώρα για εύρεση εργασίας. Ενδεικτικά το 2016 εκδόθηκαν άδειες «Επί Μακρόν Διαμένων» συνολικά 18.830 εκ των οποίων οι 12.249 ήταν Αλβανοί μετανάστες, όπου τώρα οι Αλβανοί φτάνουν στις 15.613 (Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής 2018).

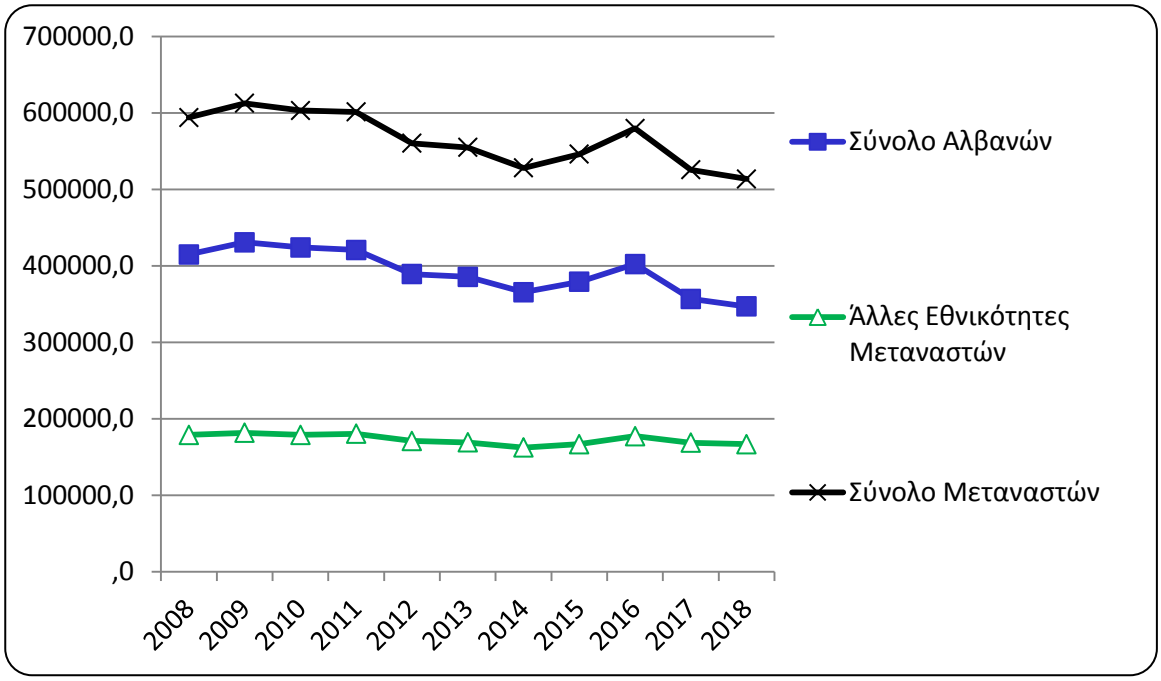
Σύμφωνα με το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Υπουργείο Εσωτερικών) ο αριθμός των μεταναστών που διαμένουν στην Ελλάδα βάσει των στοιχείων τους ανέρχεται στους 513.709 εκ των οποίων οι 346.867 είναι Αλβανοί, όπου αυτό ισοδυναμεί περίπου στο 67.2% του συνολικού πληθυσμού των μεταναστών. *Στα παρακάτω στατιστικά στοιχεία για το έτος 2018 αναφερόμαστε μέχρι τις 28 Φεβρουαρίου του 2018.

Πίνακας 1. Σύνολο μεταναστών στην Ελλάδα σύμφωνα με τις άδειες παραμονής

ΕΤΗ	Σύνολο Αλβανών	Άλλες Εθνικότητες Μεταναστών	Σύνολο Μεταναστών
2008	414.905	178.996	593.901
2009	430.720	181.813	612.533
2010	424.196	178.961	603.157
2011	420.749	180.528	601.277
2012	389.277	171.076	560.353
2013	385.672	169.128	554.800
2014	365.506	162.523	528.029
2015	379.114	166.928	546.042
2016	402.456	177.280	579.736
2017	356.848	168.671	525.519
2018*	346.867	166.842	513.709

Πηγή: Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Δ/νση Μεταναστευτικής Πολιτικής

Γράφημα 1. Άδειες Παραμονής Μεταναστών

Πηγή: Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Δ/νση Μεταναστευτικής Πολιτικής

Όπως παρατηρείται από το διάγραμμα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης υπάρχει μείωση στις άδειες παραμονής των μεταναστών. Καθώς, συγκεκριμένα το 2010 ξεκινάει η μείωση και συνεχίζετε μέχρι το έτος 2014. Εν συνεχεία όπως αναφέρθηκε ήδη λόγω της αλλαγής του Νόμου 4251/14 αρχίζει η αύξηση των αδειών διαμονής. Συγκεκριμένα σε συνέντευξη στις 21/03/2018 με τον κύριο Χρονόπουλο Ηλία, Διευθυντής της Διεύθυνσης Αλλοδαπών και Μετανάστευσης Αθηνών (ΔΑΜ Α') αναφέρει:

> *«(…) Υπάρχει ένα «gap», ένα κενό 2012 με 2014 και 2015 εκεί μέσα. Πολλά αιτήματα που απορρίπτονται, ξέρεις γιατί; Γιατί υπάρχει η εγκύκλιος που λέει όποιος έλειπε αποδεδειγμένα πάνω από 2 χρόνια από τη χώρα, θεωρούμε ότι έχει χάσει τους δεσμούς και «τρώει» απόρριψη. Δεν ήταν πάρα πολύ. Το οποίο βέβαια εμείς δεν είμαστε κάθετη. Το κοιτάμε κατά περίπτωση, δηλαδή υπάρχει κόσμο π.χ. ανήλικα παιδιά τα οποία αναγκαστικά ακολουθούσαν τους γονείς, δεν είχαν ίδια βούληση (…) Τα παιδιά όμως αυτά, ήρθαν και κατέθεσαν ως ενήλικοι. Αυτούς τους περνάμε επιτροπή βλέπουμε ότι έχουν βρει μια δουλειά, ότι έχουν νοικιάσει ένα σπίτι, τους προχωράμε δεν τους απορρίπτουμε. Δηλαδή, υπάρχουνε περιπτώσεις και περιπτώσεις (…) Υπάρχει δυνατότητα του αιτήματος θεραπείας. Και ανάλογα με την περίπτωση κρίνουμε, κάποιους τους περνάμε επιτροπή όπου αποφασίζει ένα συλλογικό όργανο. Και δεν είναι ατομική απόφαση κάποιου προϊστάμενου. Εντάξει. Για να έχει μεγαλύτερη νομιμότητα η απόφαση».*

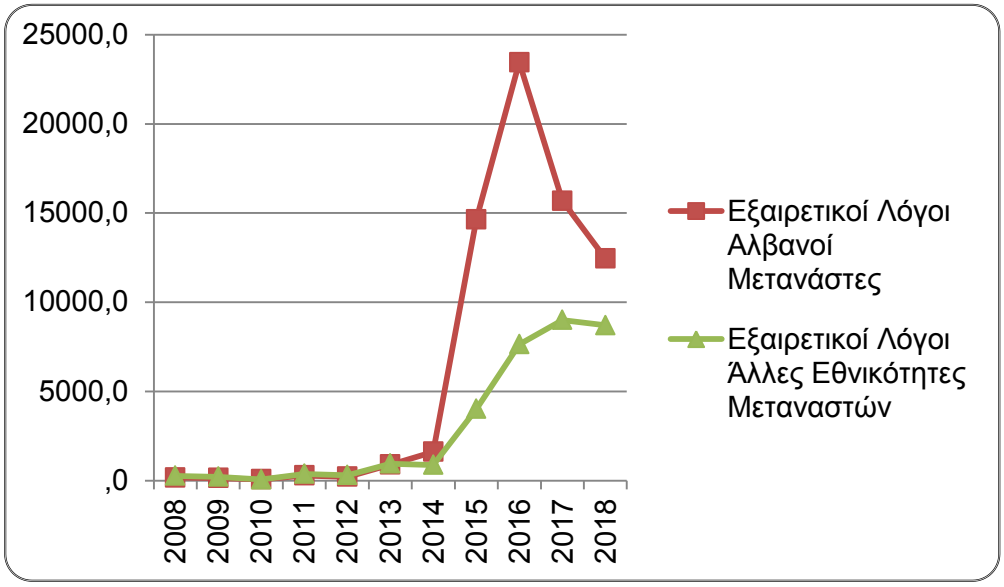
Στα τέλη του 2015 και αρχές του 2016 αρχίζει η μεγάλη αύξηση των αδειών μεταναστών για εξαιρετικούς λόγους και αρχίζει η επανένταξη των μεταναστών στην νομιμότητα.

Πίνακας 3. Άδειες Μεταναστών για Εξαιρετικούς Λόγους

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Αλβανοί	163	135	64	283	214	893	1.610	14.639	23.452	15.684	12.458
Άλλες Εθνικότητες	269	214	55	373	297	946	877	4.010	7.640	8.997	8.706

Πηγή: Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Δ/νση Μεταναστευτικής Πολιτικής

Γράφημα 2. Άδειες Παραμονής – Για Εξαιρετικούς Λόγους

Πηγή: Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Δ/νση Μεταναστευτικής Πολιτικής

Καθώς, ο Χρονόπουλος Ηλίας (ΔΑΜ Α') στις 21/03/2018 αναφέρει:

«(…) δεν είναι μόνο αυτοί που γυρίσανε είναι και όσοι μένουν πάνω. Μένουνε πάνω κανονικά, με δουλειές. "Θέλω χαρτιά στην Ελλάδα, πώς θα βγάλω χαρτιά στην Ελλάδα;" (…) οι οποίοι είναι παντρεμένοι στην Αλβανία με γυναίκες Αλβανίδες και έχουν τα παιδιά τους και μένουν Αλβανία και μπαινοβγαίνουν στη χώρα για να μην χάσουν το δικαίωμα ανανέωσης άδειας. Μετά υπάρχει πρόβλημα με τους ανιόντες, με τους γονείς, τους γονείς τους ηλικιωμένους από την πρώτη γενιά. Οι ηλικιωμένοι θέλουν χαρτιά (...) στην Ελλάδα. "Γιατί είναι μόνος πάνω. Τι θα κάνει μόνος του;" Πως θα βγάλει χαρτιά στην Ελλάδα; (…) Ας πούμε είναι οι παππούδες, οι γονείς δουλεύουν. "Σου λέει θέλω: τον παππού και την γιαγιά να μου φυλάει τα παιδιά" (...)»

Στο παρακάτω Πίνακα 4 φαίνεται το μεγάλο ποσοστό των Αλβανών που ανανεώνουν τις άδειες παραμονής τους για Εξαιρετικούς λόγους συγκεκριμένα στο Δήμο Αθηναίων. Αναφέρει ο Χρονόπουλος Ηλίας:

«(…) είναι 27,7% περίπου 28%. Λοιπόν, εκ των οποίων πάνω από τους μισούς είναι υπήκοοι Αλβανοί. Το 52% και μόνο στο Δήμο της Αθήνας. Σε σχέση με τους υπόλοιπους Δήμους και με τις υπόλοιπες αποκεντρωμένες, υπόλοιπες περιφέρειες υπολόγιζε το ποσοστό να πλησιάζει το 70% των Αλβανών στο σύνολο των νομιμοποιήσεων (…). Μάλλον όπου έχει μια τεράστια ιδιαιτερότητα γιατί εθνικότητες που μένουν στο Δήμο της Αθήνας δεν μένουν πουθενά αλλού στην Ελλάδα. Φιλιππινέζοι, Αφρικανοί και λοιπά, Μπαγκλαντές έχει ελάχιστους σε άλλες περιφέρειες, πλην Αθήνας και πλην Αττικής. Για αυτό φαίνονται λίγοι οι Αλβανοί. Εάν μίλαγες ας πούμε, στην Κόρινθο μπορεί να είναι και το 80% της νομιμοποίησης».

Πίνακας 4. Κατηγορίες Αδειών Διαμονής, Δήμος Αθηναίων, 2018

	Σύνολο Αλβανών	**Ποσοστό Αλβανών**
Άλλες Κατηγορίες	35.139	72%
Εξαιρετικοί Λόγοι	13.464	28%
Σύνολο	48.603	100%

Πηγή: Αποκεντρωμένη Διοίκηση Αττικής, Δ/νση Αλλοδαπών & Μετανάστευσης Αθηνών

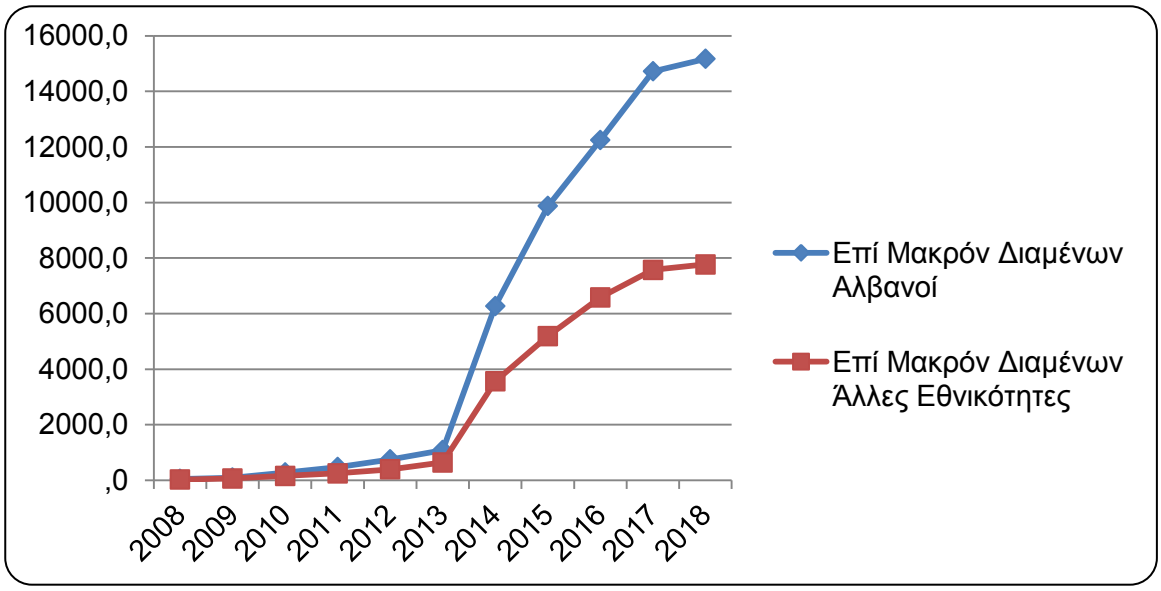
Βάσει των στοιχείων μέχρι στιγμής παρατηρείται αύξηση των αδειών «Επί Μακρόν Διαμένων» και προβλέπεται ότι θα συνεχίζεται να αυξάνεται το ποσοστό των συγκεκριμμένων αδειών. Όπου συνολικά έχουν εκδοθεί 22.941 ευρωπαϊκές άδειες (Επί Μακρόν Διαμένων) εκ των οποίων οι 15.171 είναι Αλβανοί, όπου αυτό ισοδυναμεί περίπου στο 66,1% του συνολικού πληθυσμού των μεταναστών που έχουν άδεια Επί Μακρόν Διαμένων.

Πίνακας 2. Άδειες Παραμονής «Επί Μακρόν Διαμένων»

Έτη	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Αλβανοί	45	91	274	473	748	1.084	6.270	9.875	12.249	14.720	15.171
Άλλες Εθνικότητες	21	63	154	248	392	641	3.562	5.192	6.581	7.576	7.770

Πηγή: Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Δ/νση Μεταναστευτικής Πολιτικής

Γράφημα 3. Άδειες Παραμονής «Επί Μακρόν Διαμένων» ή Ευρωπαϊκή Άδεια

Πηγή: Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Δ/νση Μεταναστευτικής Πολιτικής

Συμπέρασμα

Τέλη του 2011 και αρχές του 2012, 31.472 Αλβανοί δεν μπόρεσαν να ανανεώσουν τις άδειες παραμονής τους στην Ελλάδα, είτε παρέμειναν με «ληγμένο τίτλο άδειας παραμονής», είτε επέλεξαν να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους λόγω της κρίσης. Καθώς, τέλη του 2015, αρχές του 2016 ξεκινάει η μεγάλη ροή επανένταξης στη νομιμότητα των μεταναστών μέσω της άδειας για Εξαιρετικούς Λόγους με ληγμένο τίτλο όπου τροποποιήθηκε ο Νόμος 4251/14.

Η κυκλική μετανάστευση αναπτύχθηκε χωροταξικά στις δυο χώρες μεταξύ της χώρας προέλευσης-Αλβανίας και της χώρας υποδοχής-Ελλάδας. Μέσω της κρίσης υπήρχαν διαφοροποιήσεις με το Επί Μακρών Διαμένων. Το καθεστώς του Επί Μακρόν Διαμένοντα της Ευρωπαϊκής οδηγίας (2003/109/EC) αναφέρεται σε όλα τα κράτη μέλη πλην των Ιρλανδία, Δανία και Ηνωμένο Βασίλειο. Επίσης, η Ευρωπαϊκή οδηγία αναφέρει «ότι οι μετανάστες που είναι ήδη ενταγμένοι σε ένα κράτος μέλος ωφελούνται προς την πιθανότητα μετακίνησης τους σε ένα άλλο κράτος μέλος (2003/109/EC)».

Πλέον δεν μιλάμε για μια απλή ροή μεταναστών όπως συνέβαινε παλαιότερα αλλά υπάρχουν καινούργια δεδομένα που μπορούμε να εξετάσουμε την λεγόμενη «Κυκλική μετανάστευση των Αλβανών». Η κυκλική μετανάστευση των Αλβανών προ υπήρχε αλλά ήταν μεταξύ των δυο χωρών. Εν συνεχεία, το καινούργιο φαινόμενο όπου προέκυψε από την οικονομική κρίση είναι η κινητικότητα μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης είτε μέσω της απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας, είτε μέσω της απόκτησης άδεις διαμονής «Επί Μακρόν Διαμένων» (Μάνος κ.ά. 2017, Mavrommatis 2016).

Από την άλλη το καινούργιο θέμα που τίθεται είναι μήπως η Ευρωπαϊκή Ένωση δείχνει το δρόμο σε μια άλλη θεώρηση της ένταξης; Στοχεύοντας όχι μόνο δια-εθνική (χώρα προέλευσης και υποδοχής) αλλά ίσως πολύ-εθνική ένταξη. Μήπως η μετανάστευση των ενταγμένων μεταναστών των τρίτων χωρών έρχεται σε αντίθεση με την κινητικότητα των Ευρωπαίων πολιτών ή είναι συμπληρωματικές ή ανταγωνιστικές κινητικότητες στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Μήπως πρέπει να δούμε την έννοια της ευρωπαϊκής ένταξης διαφορετικά; Από την ένταξη σε ένα κράτος-μέλος στην πολύ-εθνική ή αμιγώς ευρωπαϊκή ένταξη; Είναι ερευνητικά ερωτήματα τα οποία εισάγουν ένα διαφορετικό προβληματισμό για την ένταξη στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα χρόνια της κρίσης έως και σήμερα. Όπως προαναφέρθηκε η ενδό-ευρωπαϊκή μετανάστευση των υπηκόων τρίτων χωρών στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται μεταξύ δυο δρόμων μέσω της υπηκοότητας και του καθεστώς επί μακρόν διαμένοντα.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Τεύχος Πρώτο, Αρ. Φύλλου 76, Νόμος Υπ' Αριθ. 4332/2015.

Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Εσωτερικών (2018), Στατιστικά στοιχεία, Ανάκτηση από www.ypes.gr/en/Elections.

Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Μεταναστευτική Πολιτική (2018), Μηνιαία Στατιστικά Στοιχεία. Ανάκτηση από http://www.immigration.gov.gr/miniaia-statistika-stoixeia.

Κασίμης, Χ. Ζακοπούλου Ε. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2003), Η Συμβουλή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ResearchGate,* 111-112, 9-39.

Κασίμης, Χ. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2010), *Μετανάστες στην Ελλάδα. Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες.* Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια.

Λαμπριανίδης, Λ. και Λυμπεράκη, Α. (2005), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*. Εκδόσεις: Πατάκη, Αθήνα.

Μάνος, Ι. Παπαδοπούλου, Δ. και Μακρυγιάννη, Β. (2017), Κοινότητες στην Ελλάδα-Communities in Greece, Μελετώντας Πτυχές της Αλβανικής Μετανάστευσης στην Ελλάδα. *CDRSEE-Κέντρο Δημοκρατίας και Συμφιλίωσης της Νοτιοανατολικής Ευρώπης,* 1-144.

Μέρτζος, Ν.Ι. (2017), Η Ταυτότητα των Αλβανών στην Ελλάδα. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Ανάκτηση από http://www.ems.gr/teos-proedros-ems/i-tavtotita-ton-alvanon-stin-ellada.html

Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2010^{α}), Η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη απέναντι στην απασχόληση και ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες. Στο Α.Χ. Τάκης (επιμ.). *Μετανάστευση, ετερότητα και θεσμικοί υποδοχής στην Ελλάδα – Το στοίχημα της κοινωνικής ένταξης.* Σάκουλας. Αθήνα, σ. 81 – 107.

Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2010^{β}), *Η κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών ως μορφή ένταξής τους στην αγορά εργασίας,* Εισήγηση στο συνέδριο: Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ξενοδοχείο Τιτάνια, Αθήνα, 27-28 Μαΐου.

Τριανταφυλλίδου, Α. και Θ. Μαρούκης, (2010), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα,* Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

Χρονόπουλος, Ηλίας (2018), Απομαγνητοφώνηση Διευθυντής της Διεύθυνσης Αλλοδαπών και Μετανάστευσης του Δήμου Αθηναίων, 23/03/2018, Αθήνα.

Ξένη Βιβλιογραφία

Barrett, A. and McCarthy, Y. (2007), The Earnings of Immigrants in Ireland: Results from the 2005 EU Survey of Income and Living Conditions*, Economic and Social Research Institute* (ESRI), Working Paper 206.

Bettin, G. Lucchetti, R. and Zazzaro, A. (2009), Income, Consumption and Remittances: Evidence from immigrants to Australia, *MO.FI.R, Money and Finance Research Group, Worker Paper 34,* Univ. Politecnica Marche - Dept. Economics.

Dalakoglou, D. (2010), Migration-remitting-'building'-dwelling: House-making as 'proxy' presence in postsocialist Albanian, Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.), 16, 761-777.

Durand, J. Kandel, W. Parrado, E.A. and Massey, D.S (1996), International Migration and Development in Mexican Communities, *Demography J-STOR*, 33(2), 249- 264.

Gedeshi, I. (2002), Role of Remittances from Albanian Emigrants and their Influence in the Country's Economy, *Eastern European Economics,* 48(5), 49-72.

Hellenic Statistical Authority (2007). Received from http://www.statistics.gr/en/home/

Konica, N. and Filer, R.K. (2009), Albanian Emigration: Causes and Consequences, *South-Eastern Europe Journal of Economics 1*, 75-98.

Labrianidis, L. and Kazazi, B. (2006), Albania Return-migrants from Greece and Italy: Their Impact upon Spatial Disparities within Albania, *European Urban and Regional Studies*, 13, 59 DOI: 10.1177/0969776406060828

Lazaridis, G. and Koumandraki, M. (2006), Albanian Migration to Greece: Patterns and Processes of Inclusion and Exclusion in the Labour Market, *European Societies,* 9 (1), 91-111.

Lianos, T.P. and Cavounidis, J. (2010), Immigrant remittances, stability of employment and relative deprivation, *International Migration,* 48(5), 118-140.

Lyberaki, A. and Maroukis, T. (2007), Albanian immigrants in Athens: new survey evidence on employment and integration, *Southeast European and Black Sea Studies,* 5 (1), 21-48.

Mavrommatis, G. (2016), The rise of a hesitant EU host? Examining the Greek migrant integration policy and its transformation during the crisis, *Journal of Southeast European and Black Sea Studies.*17 (1), 1-15. DOI-10.1080/14683857.2016.1239361

Osili, U.O. (2007), Remittances and savings from international migration: Theory and evidence using a matched sample, July, *Journal of Development Economics, Indiana University, Purdue University Indianapolis N.,* 83(2), 446-465.

Papadopoulos, A.G. Chalkias, C. and Fratsea L.M. (2013), Challenges to immigrant associations and NGOs in contemporary Greece, *Transnational Press London Ltd*, 10(3), 342.

Ravenstein, E.G. (1876), Census of the British Isles, 1871; Birthplaces and Migration, *Journal of the Statistical Society.*

Ravenstein, E.G. (1885), A written transcript of the lecture was published at The Laws of Migration, *Journal of the Statistical Society.*

Ravenstein, E.G. (1889), The Laws of Migration, *Journal of the Statistical Society.*

Ulku, H. (2010), Remitting Behaviour of Turkish Migrants: Evidence from Household Data in Germany, Social Science Research Network, Brooks World Poverty Institute (ISBN), Manchester, *The University of Manchester, BWPI Working Paper No. 115*.

Ulku, H. and Arun, T. (2010), *Determinants of remittances: The case of the South Asian community in Manchester,* Development Economic and Public Policy, Working Paper.

Ερμηνευτικά ρεπερτόρια νέων, φοιτητών και φοιτητριών ελληνικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων για την εξέλιξη και νοηματοδότηση της εκπαίδευσής τους

Ευαγγελία Καλεράντε[α], Λέλα Γώγου[β]

[α]Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

[β]Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση αφορά σε μία έρευνα που εστιάζεται στη μελέτη των απόψεων ενός δείγματος φοιτητών και φοιτητριών σε ελληνικά ΑΕΙ για την παρεχόμενη γνώση, τη λειτουργία φορέων και υπηρεσιών, καθώς και για τη μελλοντική ένταξή τους στην αγορά εργασίας μετά το πέρας των σπουδών τους. Σε περίοδο οικονομικής κρίσης ένα μεγάλο φάσμα περίπλοκων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων προσανατολίζει τα κοινωνικά υποκείμενα σε μια άσκηση κριτικής σε επίπεδο διαφόρων θεσμικών οργάνων που σχετίζονται με την τυπική εκπαίδευση και την παρεχόμενη γνώση. Η εν λόγω έρευνα πραγματοποιήθηκε με ημι-δομημένες συνεντεύξεις σε ένα δείγμα φοιτητών και φοιτητριών σε ελληνικά Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Το περιεχόμενο των συνεντεύξεων αφορά σε θέματα που σχετίζονται με τη λειτουργία των Σχολών όπου φοιτούν, με διάφορα θεσμικά δρώντα πρόσωπα με τα οποία αλληλεπιδρούν, καθώς και τη συνακόλουθη βιωμένη εμπειρία τους. Αναφορικά με τους μελλοντικούς τους στόχους, διαπιστώνεται η συσχέτιση κοινωνικό-πολιτικών συμφραζομένων με την ανεύρεση εργασίας στην περίοδο της ελληνικής οικονομικής κρίσης (MEMORANDUM), καθώς και οι σχετικές προσωπικές τους επιλογές. Προσπαθήσαμε. μέσα από τον λόγο των υποκειμένων που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην εν λόγω έρευνα, να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι του δείγματός μας αναπαριστούν και ερμηνεύουν την κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, καθώς και την ανάδειξη μιας συζήτησης που αφορά στη σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση, τη θέση εργασίας και την ένταξη.

Λέξεις-κλειδιά: εκπαιδευτική πραγματικότητα, ερμηνείες φοιτητών, οικονομική κρίση, θεσμοί, νεανική κουλτούρα

Higher Education young male and female students' interpretative repertoire about the development and meaningfulness of their education

Evaggelia Kalerante, Assistant Professor, University of W. Macedonia

Lela Gogou, Professor, Democritus University of Thrace

Abstract

The present paper refers to a research focusing on male and female Greek university students' viewpoints about the knowledge offered, the service and carriers' operation alongside their future integration into the labor market upon completion of their studies. Amidst the economic crisis, a wide range of complex economic, social and cultural factors are conducive to directing individuals to criticizing the different institutional instruments related to formal education and the knowledge offered. The present research was conducted through semi-structured interviews to male and female students attending Higher Education Institutes. The interviews content refers to issues tied to their faculties operation, to a number of institutional bodies with whom they interact as well as to their concomitant experience. As regards their future objectives, a correlation was found pertaining to socio-political contexts, an effort to find a job amidst the Greek economic crisis (Memorandum) and relevant personal choices. Based on the participants' discourse, an attempt was made to fully understand the way in which the specific juvenile sample perceives and interprets the social and educational reality alongside the prominent discussion about the relation among education, job positions and integration.

Key words: economic crisis, educational reality, institutions, juvenile culture, students' interpretations

Εισαγωγή

Το Υπουργείο Παιδείας επανεξετάζει ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής με ευρύτερες αναπροσαρμογές στις διαφορετικές βαθμίδες εκπαίδευσης. Με τον όρο αναπροσαρμογή υποδηλώνουμε ότι δεν πρόκειται για μεταρρύθμιση, που θα περιελάμβανε ανατροπές και δημιουργία διαφορετικών εκπαιδευτικών συμβάντων σε μια ρητή ανατρεπτική εκπαιδευτική διακειμενικότητα. Αντίθετα, δίνουμε έμφαση στην επιχειρούμενη ενδο-συνάρθρωση των εκπαιδευτικών καταστάσεων στη συγκρότηση μιας λειτουργικής εκπαιδευτικής δομής.

Οι εκπαιδευτικές αναπροσαρμογές την συγκεκριμένη περίοδο που σχηματικά ορίζεται από το 2015 και συνεχίζεται και το 2018 χαρακτηρίζονται από μελέτη και ανάλυση δομών, σχέσεων και λειτουργικότητας, όπως αυτά συγκροτούνται μέσα στις εκπαιδευτικές δομές των διαφορετικών βαθμίδων εκπαίδευσης. Φαίνεται να επιδιώκεται η επανα-νοηματοδότηση της εκπαίδευσης μέσα στο ρευστό κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον της κρίσης, όπου οι τάξεις του πολιτικού λόγου και της εκπαίδευση θα πρέπει να δημιουργήσουν συνθήκες εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους θεσμούς. Επομένως, ακόμη και ένα περιορισμένο σύστημα εκπαιδευτικών αναπροσαρμογών ρητά ή υπόρρητα καθορίζεται από την ενδεχομενικότητα των συγκρούσεων με ανταγωνιστικούς λόγους.

Στο επίπεδο της δημοκρατικής διαμόρφωσης λειτουργικού περιβάλλοντος για την νομοθέτηση εκπαιδευτικών πρακτικών ενεργοποιούνται διαφορετικές εργαλειακές πρακτικές, όπως η διαβούλευση[1] και η διαρκής επικοινωνία με τις διαφοροποιημένες ομάδες πίεσης. Είναι πλέον κατανοητό ότι η συγκρότηση εκπαιδευτικού νοήματος περνά μέσα από τα υποκείμενα, δηλαδή μέσα από την εκπαιδευτική κοινότητα. Η εκπαιδευτική κοινότητα προσδιορίζεται από τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, των ομάδων και των παραγωγικών εξουσιαστικών σχέσεων.

Στην έρευνα μας λαμβάνονται υπόψη οι πολιτικές πρακτικές και οι διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών εκπαιδευτικών φορέων στη συγκρότηση εκπαιδευτικής πολιτικής, που θα περιορίζει τις συγκρούσεις και τον ανταγωνισμό. Σε αυτό το πεδίο αναζήτησης του εκπαιδευτικού νοήματος εξετάζουμε τις διαστάσεις της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, όπως προσδιορίζονται από φοιτητές ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ο λόγος τους οργανώνεται σε εκπαιδευτικές αναπαραστάσεις, αλυσίδες συσχετίσεων στιγμών και καταστάσεων μέσα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον με την προσωπική τους νοηματική επένδυση. Ανοίγουμε ένα διάλογο με τα υποκείμενα-φοιτητές, ώστε να υποδηλώσουμε ότι η οργάνωση μιας αποτελεσματικής εκπαιδευτικής πολιτικής πρέπει να διευρύνει προσδιορισμούς και σε άλλους διαφοροποιημένους λόγους μαθητών και φοιτητών.

Η διεύρυνση των δικαιωμάτων των νέων με την συμμετοχή τους στις εκλογές δεν πρέπει να καθηλωθεί ως μια τυπική διαδικασία, αλλά να ενισχυθεί με τη δημοκρατική ένταξή τους στην κοινωνία πολιτών με την παράλληλη αξιοποίηση και των δικών τους απόψεων στις διευρυμένες εκπαιδευτικές διαδικασίες συγκρότησης νοήματος για την εκπαίδευση.

Μεθοδολογία

Στην ποιοτική έρευνά μας[2] εξετάζονται ζητήματα αξιολόγησης και αποτίμησης της εκπαίδευσης από τους ίδιους τους φοιτητές, που ως μαθητές και τη συγκεκριμένη περίοδο ως φοιτητές επανερμηνεύουν εκπαιδευτικά συμβάντα σε δεδομένες συγκυρίες, ώστε στην χωρικότητα και χρονικότητα να συγκροτήσουν λόγο για την εκπαίδευση. Η έμφαση ερευνητικά αποδίδεται στις υποκειμενικές λογικές που εξελίσσονται μέσα σε κειμένοντα περιβάλλοντα νοημάτων, ώστε τελικά μέσα από τις εύθραυστες και ευμετάβολες απόψεις να σχηματοποιηθεί με κοινωνιολογικούς όρους η κατηγορία νέος-νέα με το εννοιολογικό της περιεχόμενο[3].

Το δείγμα μας συγκροτείται από εικοσιπέντε φοιτητές- φοιτήτριες διαφορετικών Πανεπιστημίων. Ειδικότερα, πρόκειται για δέκα κορίτσια και δεκαπέντε αγόρια. Μεταξύ των κριτηρίων για την επιλογή αυτών των ατόμων ήταν το διαφοροποιημένο μορφωτικό κεφάλαιο των οικογενειών και η ένταξη ή η μη ένταξη σε φοιτητικές οργανώσεις, ώστε να αναδειχτούν ζητήματα θέσεων, επιλογών, προτιμήσεων στην

μικρο-ερμηνευτική παράδοση της κατασκευής δομών λόγου και πρακτικών σε άμεση συγκρότηση με ένα διαφοροποιημένο σύνολο κοινωνικών προσδιορισμών.

Για τη συγκεκριμένη έρευνα θεωρείται σημαντική η προηγούμενη εξοικείωση της ερευνητικής ομάδας με ερμηνεία λόγου και σύνθετες δομικές κατασκευές της νεανικής κουλτούρας μέσω ερευνών σε θέματα εκπαίδευσης[4]. Οι ερευνητικές καταγραφές της ομάδος[5] σταδιακά συνέβαλλαν στην αντίληψη του νεανικού λόγου ως είδος (genre) λόγου που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη επικοινωνιακή πρακτική και ερμηνευτικό πλαίσιο, ώστε να γίνονται εμφανείς διαστάσεις της νεανικής κουλτούρας.

Στην ποιοτική έρευνα με ημι-δομημένες συνεντεύξεις προηγήθηκε προκαταρκτική διαδικασία συζήτησης με φοιτητές-φοιτήτριες στη διαδικασία συνάρθρωσης κατηγοριών, θεματικών ενοτήτων για τον οδηγό συνέντευξης, ο οποίος καθ' όλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων εξελισσόταν με την επέμβαση λόγων και πεδίων σκέψης, που προέκυπταν από συν-αστερισμούς λόγων στην ενεργή επικοινωνία με τα κοινωνικά υποκείμενα του δείγματος. Την ερευνητική ομάδα την ενδιέφερε να διαφανούν οι διαφορετικοί συνδυασμοί λόγων, προτιμήσεων, επιλογών, οι πρακτικές συγκρότησης, αξιολόγησης για την εκπαίδευση, όπως και οι εμπλουτισμένες εκπαιδευτικές αναπαραστάσεις ως κατασκευές στην απόσταση παρελθόντος-παρόντος. Ζητήματα σταθερότητας, αστάθειας, μεταβολών, επικαθορισμών καθώς και ποικιλότητα συνδυασμών λόγου αποτιμώνται ως θετικά στοιχεία στην κατανόηση μιας κατάστασης, που είναι και στους στόχους της επιλεγόμενης ερευνητικής μεθόδου.

Ανακεφαλαιώνοντας, σε επαναλαμβανόμενα στάδια ερευνητικής θεώρησης ζητημάτων για την εκπαιδευτική διαδικασία ερευνήθηκε η διαδικασία παραγωγής νοήματος για την εκπαίδευση από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα μέσα από την εμβάθυνση νοημάτων με βάση συστήματα αξιών και κανονιστικών προτύπων που θεωρήθηκε απαραίτητο από την ερευνητική ομάδα να προβληθούν.

Συζήτηση

Αναφορικά με την αξιολόγηση εκπαιδευτικών διαδικασιών στο δημοτικό, στο γυμνάσιο και στο λύκειο παρατηρούνται θετικές εντυπώσεις από το δημοτικό μέχρι και το γυμνάσιο. Το λύκειο παρουσιάζεται ως η «άλλη» βαθμίδα. Επισημαίνουν το περιορισμένο ενδιαφέρον των καθηγητών, τόσο σε ζητήματα εκπαίδευσης των μαθητών, όσο και στην επικοινωνία μαζί τους. Η εκπαιδευτική διαδικασία χαρακτηρίζεται από: αδιαφορία, τυπική διεκπεραίωση, ενώ τα μαθησιακά ζητήματα επιλύονται στα φροντιστήρια. Τα ιδιαίτερα θέματα που έχουν σχέση με την νεανική κουλτούρα διεκπεραιώνονται από την ομάδα των συνομηλίκων, τα κοινωνικά δίκτυα[6] και την οικογένεια. Όπως αναφέρεται θέματα bullying, ρατσισμού είναι συνήθη στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, αλλά δεν αξιολογούνται από την εκπαιδευτική κοινότητα.

«[…] Το λύκειο δεν θα έπρεπε να είναι υποχρεωτική εκπαίδευση […] Γιατί; Τι κάνουμε στο λύκειο; Απλά χάνουμε χρόνο. […] Δεν πήγα σε κανένα reunion. Δεν ήθελα να ξαναδώ κανέναν καθηγητή. Από εμάς πάντως δεν έκαναν ρυτίδες […]»

Ειδικά για το λύκειο, τα περισσότερα άτομα του δείγματος αναφέρουν ότι δεν έχουν μνήμες από τους καθηγητές, δεν έχουν καταγράψει βιωμένα κοινωνικά συναισθήματα ούτε θετικά ούτε αρνητικά[7]. Όπως αναφέρουν δεν αισθάνονται μέλη μιας ομάδας ούτε μεταξύ των συμμαθητών τους, τους οποίους ανεξάρτητα από το σε ποια σχολή είναι υποψήφιοι τους θεωρούν ανταγωνιστές. Το Λύκειο ως εκπαιδευτικό ίδρυμα θεωρείται ένας υποχρεωτικός χώρος διεκπεραίωσης.

«[…] Το μειονέκτημα ήταν ότι αγχώναμε ο ένας τον άλλον [ανακοίνωναν, τί ασκήσεις έλυναν στο φροντιστήριο], ανταγωνισμός δεν υπήρχε, καθένας βρισκόταν στη δική του φούσκα. Μου κακοφαινόταν ότι δεν πήγαινα σχολείο, και δεν έβλεπα τους φίλους μου[…]»

Αν και επιδιώκουν την απόκτηση πτυχίων και συμμετέχουν στην δια βίου εκπαίδευση[8] και κατάρτιση αμφισβητούν τη σχέση πτυχίων με πραγματική γνώση, η οποία μπορεί να είναι αποδοτική στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Θεωρούν την επαγγελματική εμπειρία σημαντικότερη, απλά ακολουθούν μια

πορεία ενίσχυσης των τυπικών προσόντων, αναγνωρίζοντας ότι είναι υποβαθμισμένη η διαδικασία και η παροχή γνώσεων, ειδικά στα μεμονωμένα αποσπασματικά προγράμματα.

« […] Αν άλλαζα κάτι που θα έκανε την διαφορά θα ήταν η πρακτική άσκηση. Τελειώνω οικονομική σχολή […]Ξέρω θεωρία. Δεν ξέρω να κάνω φορολογική δήλωση […]»

Η γνώση που προκρίνεται ως αποτελεσματικότερη είναι η εκμάθηση ξένων γλωσσών. Ειδικά παιδιά με γονείς με ανώτερο μορφωτικό κεφάλαιο φαίνεται να έχουν καθοριστικό ρόλο στο θέμα των ξένων γλωσσών. Ακόμη και στο Λύκειο αυτή η ομάδα συνεχίζει την εκμάθηση ξένης γλώσσας, έστω και αν δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την εισαγωγή στην πανεπιστημιακή σχολή τους. Επίσης, παρατηρείται ότι ο συνδυασμός υψηλού οικονομικού κεφαλαίου και υψηλού μορφωτικού κεφαλαίου[9] ενισχύει την εκμάθηση ξένων γλωσσών και με επιπρόσθετα προγράμματα και ενασχολήσεις δημιουργώντας προϋποθέσεις στέρεης γνώσης, αξιοποιώντας, κατ'αυτόν τον τρόπο, ιδιαίτερα μαθήματα από ξενόγλωσσους καθηγητές, summer schools, κλπ.

«[…] Είμαι τυχερός που οι γονείς μου δεν εμπιστεύτηκαν ποτέ το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα […] Δεν έπεσαν σε καμία παγίδα. […] Τώρα θα έτρεχα. Μου έλειψε το παιχνίδι. Κοιτάω την μπάλα και δεν ξέρω τι μου θυμίζει. […] Έμαθα όμως δυο γλώσσες […] »

Στο ζήτημα της επιλογής πανεπιστημιακών σχολών παρατηρείται ότι τα κριτήρια επιλογής που διαμορφώνονται από τους μαθητές, δεν επηρεάζονται από τις οικογένειες. Αντίθετα, πηγή πληροφοριών είναι τα κοινωνικά δίκτυα, οι διευρυμένες ομάδες των φίλων και αντίστοιχες ιστοσελίδες. Προέχει το ενδιαφέρον για τη σχολή και λιγότερο ο επαγγελματικός ρόλος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα φοιτητών, όπου το οικογενειακό περιβάλλον έχει περιορισμένο μορφωτικό και οικονομικό κεφάλαιο, όπου οι υποψήφιοι αναφέρουν την εμμονική πίεση των γονέων τους, να δηλώσουν σχολές με κριτήριο τη δυνατότητα άμεσης επαγγελματικής απασχόλησης πχ. αστυνομικές σχολές και στρατιωτικές. Σε αυτή την κατηγορία ορισμένοι υποψήφιοι αισθάνονται ότι κατευθύνθηκαν στις επιλογές τους, διότι το κριτήριο που διαμορφώθηκε στις οικογένειες ήταν με βάση τη γειτνίαση της σχολής στην κατοικία της οικογένειας, ώστε να μην αυξηθούν υπέρμετρα οι οικογενειακές δαπάνες.

« […] Ποιος να μου το ΄λεγε ότι ο αριστερός πατέρας θα είχε γιο αστυνόμο; Και μάλιστα με την έγκριση του. […] Ο μπάτσος έγινε αστυνομικός. […] Το είδαμε και αυτό. […]»

Νέοι και νέες εκδηλώνουν την αμφισβήτησή τους στην αποτελεσματικότητα και απόδοση κρατικών φορέων και θεσμών. Τους απασχολεί το θέμα της διαφθοράς και της αναξιοκρατίας. Δεν φαίνεται όμως να θέλουν να λειτουργήσουν μέσα σε δυναμικές ομάδες πίεσης και σε πεδία αντιπαράθεσης με τις συμβατικές συντηρητικές δομές. Συνδικαλιστικές λύσεις και πρακτικές τους αφήνουν αδιάφορους και υποδηλώνουν ακόμη και την άρνηση τους να πάρουν μέρος στις φοιτητικές εκλογές, διαδικασία την οποία χαρακτηρίζουν ως «εθιμοτυπική».

«[…] Δεν ξέρω τι γίνεται στην σχολή. Πολιτικά και τραπεζάκια είναι για τους βολεμένους. Διαρκώς ψάχνω τι να κάνω. […] Α, για την πολιτική, γενικά, κλείνω τα μάτια και τα αυτιά μου […] Ποιον να εμπιστευτείς; Εγώ και ο εαυτός μου πακέτο. […]»

Η επαφή τους με τα κοινωνικά δίκτυα είναι έντονη, η διευρυμένη ομάδα των φίλων[10] ενημερώνεται για τα προσωπικά τους ζητήματα και συστηματικά αποφεύγουν τον πολιτικό λόγο και αν ακόμη προκρίνεται κάποια στοιχειώδη εμπλοκή εγκλωβίζεται σε μια συνθηματική συμπυκνωμένη έκφραση αποστασιοποιημένη από πολιτικό δομικό περιεχόμενο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση ατόμων, που είναι ενταγμένα σε πολιτικούς φορείς της αριστεράς, όπου υπογραμμίζουν τον περιορισμένο κοινωνικο-πολιτικό χώρο των κοινωνικών δικτύων.

«[…] Αλοίμονο αν γράψεις κάτι πολιτικό. […] Κινδυνεύεις για διαγραφή. Πρέπει να γίνουμε εφευρετικοί, πώς να ισορροπούμε, ανάμεσα στον κενό λόγο και την πολιτική απαίτηση για επανάσταση! Όλοι λέμε τα ίδια, αλλά απλά ψάχνουμε πώς να βολευτούμε. […]»

Η οικονομική κρίση[11] ερμηνεύεται με ατομικά κριτήρια ανατροπών ή ακυρώσεων κυρίως στο οικογενειακό περιβάλλον και φόβου για το μέλλον, αν και επισημαίνουν και θέματα κοινωνικής ανισότητας. Δίνεται

έμφαση στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, επισημαίνεται η αναποτελεσματική λειτουργία των θεσμών και το ζήτημα της δομικής κοινωνικής ανισότητας στο καπιταλιστικό σύστημα, ως μια πραγματική κατάσταση, χωρίς να εκτυλίσσεται μια αφήγηση υπέρβασης ή ανατροπής.

«[…] Εγώ που πήγα φροντιστήριο πέρασα στην Ιατρική, ενώ κάποιοι άλλοι συμμαθητές μου που δεν πήγαν και είναι πιο έξυπνοι από εμένα δεν θα μπορούσαν να περάσουν, είναι το ότι (sic) οι γονείς μου έδιναν τα λεφτά και κάποια άλλα πράγματα παραπάνω, όπως οι ξένες γλώσσες. Πάλι χρειάζεσαι λεφτά και για αυτά τα προσόντα, ενώ έτσι θα μπορούσαν να επιτύχουν. Επίσης, κάποιες διακρίσεις από τους καθηγητές, το ότι έχει τύχει να έχουμε καθηγητές που έδειχναν μεγαλύτερη συμπάθεια σε κάποιους άλλους, επειδή είσαι καλός μαθητής, είσαι καλός στα πάντα![…]».

Σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται επικέντρωση σε ανάλυση συνεπειών σε ομαδικό επίπεδο πχ. αυξημένη ανεργία, αναίρεση εργασιακών δικαιωμάτων, φτωχοποίηση κλπ. Αντίθετα, παρατηρείται έγκλιση σε ατομικές ερμηνείες, οι οποίες στις ακραίες εκδηλώσεις τις ορίζουν τον ανταγωνισμό και εκδοχές κοινωνικού αποκλεισμού[12] ως πραγματικότητα με μονομερή επικέντρωση στην αποφυγή του προσωπικού τους αποκλεισμού.

« […] Δεν θα ήθελα να είμαι στους χαμένους. […] Ναι, κάποιοι θα μείνουν απέξω. Γι' αυτό και κάνω προσεκτικές κινήσεις. Δεν χάνω χρόνο σε ανούσιες πολιτικές καταστάσεις. Δεν θα μου λύσει το πρόβλημα μου, ούτε το κόμμα, ούτε η δημοκρατία που δεν υπάρχει. […]».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφοροποίηση ως προς το φύλο, όπου τα κορίτσια επισημαίνουν βιωμένες καταστάσεις κοινωνικής ανισότητας ως προς το φύλο και μέσα στις πανεπιστημιακές σχολές, ειδικά σε πολυτεχνικές σχολές Ιατρικής και Πληροφορικής. Παρατηρείται μια μορφή μετάλλαξης στερεοτυπικών ρόλων, που σε περίοδο οικονομικής κρίσης, φαίνεται να ενισχύει, με διαφορετικό θεωρητικό σχήμα, διαφοροποιήσεις και αποκλεισμούς.

«[…] Δεν ξέρω πως ήταν πριν, αλλά τώρα ενοχλεί πολύ ότι είμαι στην πληροφορική. Ε, ναι, είμαι καλή φοιτήτρια, κυρίως εκεί που χρειάζεται μυαλό. […] Ψάχνουν να δουν πόσο λεσβία είμαι. […] Περιορισμένες κατακτήσεις στο Πανεπιστήμιο. […]»

Σημαντικό στοιχείο είναι ότι τόσο οι φοιτητές από μεταναστευτικές κοινότητες όσο και οι γηγενείς παρουσιάζονται έτοιμοι να ζήσουν και να δημιουργήσουν σε οποιαδήποτε χώρα στο εξωτερικό. Ειδικά για τους γηγενείς παρατηρείται η χαλαρή διασύνδεση με το έθνος-κράτος ακόμη και με την οικογένεια. Η εξοικείωση με την τεχνολογία, το διευρυμένο κοινωνικό περιβάλλον μέσω των κοινωνικών δικτύων έχει μετατοπίσει το θέμα της τοπικότητας και των κοινωνικών συναισθημάτων. Ο διευρυμένος γλωσσικός κώδικας επικοινωνίας, η αγγλική γλώσσα ενισχύει μια κοινότητα σκέψης σε ένα ανοιχτό περιβάλλον προσδιορισμών, ώστε ζητήματα αποδοχής, ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης αντί να θεωρούνται πεδία προβληματισμού αναδεικνύονται σε πεδία προκλήσεων σε μια ευρύτερη νεανική κουλτούρα, όπου ο Flaneur, ο κοσμοπολίτης είναι ο Millennial που πειραματίζεται.

«[…] Ποια πατρίδα. Το θέμα είναι που θα βρω δουλειά. […] Ναι, μπορώ να πάω οπουδήποτε. Σιγά τους δεσμούς που έχω στην Ελλάδα. Στο διαδίκτυο έχεις τα πάντα. Σχέσεις έτοιμες, όποτε και όπως τις θέλεις […]»

Επιτυχόντες των πανελλαδικών εξετάσεων σε σχολή της προτίμησής τους ή σε άλλη σχολή αμφισβητούν την αποτελεσματικότητα των πανελλαδικών εξετάσεων. Θεωρούν ότι το σύστημα είναι αναξιοκρατικό, επιλεκτικά προσηλωμένο σε μονομερή αποτίμηση των γνώσεων των μαθητών, που στην ουσία δεν είναι κριτική γνώση, αλλά αποστήθιση. Επίσης, επισημαίνονται και ιδιαίτερα θέματα, όπως η περιορισμένη αξιολόγηση μόνο στην τρίτη Λυκείου.

«[…] Όχι, γιατί μπορεί να έτυχε απλώς να ξέρει το θέμα. Έχω συμφοιτήτρια τώρα που την πρώτη χρονιά δεν πέρασε, γιατί έπαθε κρίση πανικού στη Βιολογία. Όλο αυτό συμβαίνει, γιατί μας λένε πανελλήνιες και θέματα και δεν ξέρω εγώ τι.[…] Την πρώτη χρονιά που έδωσα, στην Έκθεση μέχρι να μας δώσουν τα θέματα ήθελα να ανοίξει η γη να με καταπιεί. Ενώ μόλις μας τα έδωσαν ήταν ακόμα ένα διαγώνισμα! Λες,

δεν γίνεται να μου έχουν κάνει πλύση εγκεφάλου έναν ολόκληρο χρόνο, και να μας κάνουν να νιώθουμε τόσο άσχημα, και ότι κρίνεται η ζωή μας[…] ».

Σχετικά με το πανεπιστημιακό περιβάλλον επισημαίνουν δυσλειτουργίες, όπως ο μεγάλος αριθμός φοιτητών ανά τμήμα, η έλλειψη βιβλιοθηκών και γενικά η απουσία πανεπιστημιακού περιβάλλοντος φοιτητικής ζωής. Αισθάνονται ότι απλά παρευρίσκονται στους χώρους, χωρίς να επικοινωνούν, η προσωπική τους επαφή περιορίζεται σε ανταλλαγή τυπικών λόγων, αναφορικά με τα μαθήματα, χωρίς να υπάρχει συνέχεια. Ως φοιτητική ανάμνηση καταγράφεται η υποδοχή των πρωτοετών, μια εθιμοτυπική διαδικασία, που αρχικά την ερμήνευσαν ως «φιέστα» χωρίς περιεχόμενο, αλλά στα επόμενα χρόνια την αναπολούν, διότι τους λείπουν ομαδικές εκδηλώσεις. Αισθάνονται ότι ο χρόνος τρέχει, καταγράφουν τις απώλειες στιγμών καθώς ο επαγγελματικός ρόλος και η ένταξη στην αγορά είναι το κυρίαρχο μέλημα. Κάποιος θα προλάβει με καλύτερους όρους να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αγοράς και κάποιος θα αποκλειστεί.

«[…] Θα τα πω, όπως τα γράφω στο ημερολόγιο μου. Θα μπορούσε να έχει τίτλο σταδιακή απομυθοποίηση, μείωση έντασης συναισθημάτων, προσγείωση στην πραγματικότητα. Ενθουσιασμός όταν είδα ότι πέτυχα στην σχολή μου. Πρώτη ημέρα υπέροχη. Τελειώνω, παίρνω πτυχίο, δεν γυρίζω πίσω μου. Πάει, τελείωσε. Το μόνο που μένει από την σχολή είναι οι αναμνήσεις της ημέρας των εξετάσεων. Είχε πλάκα […]»

Συμπεράσματα

Οι διαφορετικές βαθμίδες εκπαίδευσης χαρακτηρίζονται από διαφορετική ένταση συναισθημάτων σε μια υποκειμενική κατάσταση ενός εξελισσόμενου κοινωνικού εαυτού. Το εκπαιδευτικό περιβάλλον σχηματοποιείται ως κοινωνικός παρεμβατικός χώρος. Το άτομο κατασκευάζει νοήματα κατακερματίζοντας κοινωνικές στιγμές. Έτσι, η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέσα από τα γλωσσικά σημαίνοντα των συνεντευξιαζόμενων συναρθρώνουν λόγο για διεργασίες που πραγματοποιούνται στους εκπαιδευτικούς χώρους.

Επισημαίνεται η διαλογική και συναισθηματική εμπλοκή της εκπαιδευτικής κοινότητας σε δράσεις, καταστάσεις της καθημερινότητας. Η συνείδηση του εαυτού συσχετίζεται με αναμνήσεις συναισθήματος ικανοποίησης, όπου φυσικοποιείται η δυναμική των ανατροφοδοτούμενων σχέσεων και καταστάσεων. Σταδιακά, το πέρασμα από στις ανώτερες τάξεις του λυκείου στο Πανεπιστήμιο σηματοδοτεί διαφοροποιημένες κατασκευές, όπου οι πρακτικές δημιουργίας νοήματος διαχωρίζουν τον ατομικό λόγο από το κοινωνικό-εκπαιδευτικό χώρο. Μεμονωμένα άτομα διαμορφώνουν υποκειμενικές θέσεις μέσα από εγκλίσεις αποκλεισμού.

Σε ένα τέτοιο δομικό περιβάλλον αναιρείται η αλληλεγγύη των ατόμων και διαστρεβλώνεται και ο πολιτικός λόγος. Οι πολιτικές κανονιστικές προσδοκίες μέσω της δημοκρατικής λειτουργίας του συστήματος ακυρώνονται[13], διότι σταδιακά έχουμε απώλεια του πολιτικού συμβολικού συστήματος της δημοκρατικής θεσμοποίησης. Ένα αξιακό κανονιστικό σύστημα στο νεανικό πληθυσμό, σταδιακά συγκροτείται χωρίς την ενσωμάτωση δημοκρατικής πολιτικής ηθικής σε μια νέα μορφή ατομικού υποδειγματισμού, όπου στην όποια δράση και επιλογή κωδικοποιείται το ατομικό συμφέρον. Η επιτυχία και η πρόοδος ορίζεται με ατομικούς όρους, επομένως το ίδιο το άτομο διαμορφώνει θεωρητικά πρότυπα δράσης και εφαρμογής σχεδίων σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον με το οποίο σταδιακά εξοικειώνεται, καθώς προετοιμάζεται να ζήσει σε μια ποικιλία modus vivendi, όπου εμπεριέχεται η διάσταση του ρίσκου ως χαρακτηριστικό, πολιτικό, οικονομικό, αλλά και της νεανικής κουλτούρας[14].

Ο αυθεντικός νεανικός λόγος στη θεωρία των επιλογών και δράσεων επικαθορίζεται από την κουλτούρα της συμβολικής ατομικής προόδου. Ο αυθορμητισμός και η δημιουργικότητα αποδυναμώνονται σε μια περιοριστική ατομική συμβολική συγκρότηση. Ο Πανεπιστημιακός χώρος που θεωρητικά θα εντασσόταν στο πεδίο επινόησης ριζικών προσδιορισμών σε ένα μάκρο - περιβάλλον πολιτικών εννοιολογήσεων φαίνεται να μην λειτουργεί και να εξελίσσεται σε συμβολικό περιοριστικό χώρο, όπου τα άτομα λειτουργούν ως διαχειριστές μέσα σε διαδραστικές τυπικές κατασκευές, όπου εξετάσεις και μαθήματα

είναι τα μόνα συμβολικά πεδία χωρίς ο πανεπιστημιακός χώρος να αναβαθμίζει διαδικασίες αποικειοποίησης διαφοροποιημένων ουμανιστικών κεφαλαίων.

Παθητικοί ατομικοί φορείς μέσα στα κοινωνικά δίκτυα διαμορφώνουν επιφανειακά πεδία επικοινωνίας σε μια δι-υποκειμενική τυπική διαδικασία κατανόησης του άλλου. Η κατανόηση χαρακτηρίζεται από επιλεκτική επικέντρωση σε συγκεκριμένα θέματα, τα οποία τυπικά εξετάζονται χωρίς να θεωρητικοποιούνται ουσιαστικά, διότι δεν υπάρχει το ουμανιστικό πολιτικό κεφάλαιο. Άρα, ενδο-διαδράσεις μέσα στο κοινωνικό δίκτυο δεν ενισχύουν μορφές επικοινωνίας, αλλά πρόκειται για απεικονίσεις παθητικές ή συμβολικής αλληλόδρασης. Οπωσδήποτε αυτό το συμβολικό περιοριστικό περιβάλλον των κοινωνικών δικτύων πρέπει να εννοιολογηθεί μέσα στο περιβάλλον των πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων, δηλαδή των συμβολικών δομών, που δημιουργούν ανατροπές και στην ουσία ακυρώνουν δημοκρατικές λειτουργίες.

Το νέο ορθολογικό άτομο, μέσα στο περιβάλλον αποκλεισμών, που δημιουργείται εξαιτίας της οικονομικής κρίσης ως απόρροιας της ανεξέλικτης λειτουργίας του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από ατομικές επιλογές και επιλεκτική ιδιώτευση, ακόμη και όταν αισθάνεται μέλος ενός παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος. Οι επιλογές, προτιμήσεις, δράσεις των νέων εμφορούνται μονοδιάστατα από διαδικασίες από-κοινωνισμού, δηλαδή εξόδου από όλα τα πεδία κοινωνικής και πολιτικής αναστοχαστικότητας. Τα παίγνια των ατομικών τους δράσεων φαίνεται σταδιακά να καταργούν τα όρια, διότι πλέον οι πειθαρχίες και τα πρότυπα δεν είναι ορατά και ερμηνεύσιμα.

Σταδιακά, ακυρώνεται και η μεγάλη αφήγηση για το ρόλο και την δυναμική των νέων ως φορέων αλλαγής, ως δρώντων υποκειμένων σε μορφές πολιτικού εκ-κοινωνισμού με την αναζήτηση πολιτικών για την επανακέντρωση σε θέματα κοινωνικής ισότητας, δημοκρατικής λειτουργίας, ένταξης στην κοινωνία πολιτών, ανατροπή των κρυφών κωδίκων αποκλεισμού κλπ. Άρα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο η γενιά των Millennians φαίνεται να εγκλωβίζεται σε συμβατικές ατομικές έννοιες συμφέροντος, αποδυναμωμένη και ουσιαστικά και η ίδια αποστερημένη από τους εν δυνάμει μύθους και φαντασιακές κατασκευές της.

Ένα πεδίο ιστορικής μνήμης αυτής της γενιάς, ίσως θα εγγράψει περισσότερο τους ατομικούς περιορισμούς και λιγότερο την κοινωνικο-πολιτική εμπλοκή σε έναν διαφορετικού τύπου πολιτικό ουμανισμό. Οι συμβολικές κοινωνικές απώλειες αυτής της γενιάς εκτυλίσσουν και διαφοροποιημένες απώλειες σε άλλα πεδία, όπως η νεανική απόλαυση του έρωτα, η αντισυμβατική ικανοποίηση εαυτού από τη διαμόρφωση συμβολικών κοινωνικών στόχων, η απώλεια πηγή νοήματος από την ουσιαστική κατανόηση και τον αναστοχασμό αναφορικά με την δυνατότητα συλλογικής προόδου και ευημερίας.

Στο πλαίσιο των ατομικών προσδιορισμών απομονωμένα άτομα και αυτό-αναστοχαστικά υποκείμενα δεν εντάσσονται σε πολιτικές διαδραστικές καταστάσεις με αποτέλεσμα πέρα από την απώλεια των συμβολικών δομών του κοινωνικού κόσμου για το ίδιο το άτομο, να εντείνονται οι μορφές κοινωνικής ανισότητας σε όλα τα επίπεδα. Ανταγωνιστικές αντιθετικές πρακτικές επανακεντρώνουν το θέμα στα δομικά χαρακτηριστικά του νεοφιλελεύθερου οικονομικού παραδείγματος, όπου μέσα στο καθεστώς του ατομικισμού και της προσδιορισμένης επιτυχίας των μελών της ανώτερης κοινωνικής τάξης και επιλεκτικά κάποιων άλλων, διευρύνεται το χάσμα σε μια ανακατασκευή των πεδίων κοινωνικού αποκλεισμού. Σε αυτό το χαοτικό, συνεχές του οικονομικού περιβάλλοντος εννοιολογούνται και οι πολιτικές καθυποτάξεις, ώστε σε όλα τα επίπεδα ανισότητας να εκδηλώνονται εμμονικές τάσεις περιθωριοποίησης.

Έτσι, ζητήματα όπως η ανισότητα ως προς το φύλο, ως προς την εθνοτική κοινότητα, εργαλειακά να ενεργοποιούνται σε μια πυκνή πολιτική περιγραφή ανταγωνισμών με επικέντρωση στην κατασκευή «άλλων». Πρόκειται για μια δομική ερμηνευτική κατάσταση κατασκευής και μετασχηματισμού βασικών πολιτικών δημοκρατικών αξιών σε μια απεικονιστική διαδικασία, ίσως και υπέρβασης των δημοκρατικών θεσμοποιήσεων. Στα ζητήματα που μελλοντικά ερευνητικά θα μας απασχολήσουν φαίνεται να είναι και η πολιτική των δικαιωμάτων, αναφορικά με το σώμα, που ίσως επειδή βρισκόμαστε σε αυτό το στάδιο της εξατομίκευσης, τελικά η εκτενής αναφορά σε διαφορετικές ομάδες διεμφυλικών ομάδων ή διεμφυλικών κοινοτήτων να είναι συνέπεια αυτής της ατομικής «αυτονομίας», που μετασχηματίζει το ατομικό σε πολιτικό δικαίωμα[15].

Φαίνεται ότι οι διαδικασίες εξατομίκευσης[16] σταδιακά αποσυντονίζουν πεδία, που έστω και ατελώς είχαν δημιουργήσει εμπιστοσύνη στις δημοκρατικές πολιτικές λειτουργίες. Οι απόψεις των νέων φοιτητών αναδεικνύουν την σχηματοποίηση ενός habitus[17], ως συνόλου προδιαθετικών επιλογών, όπου χαρακτηρίζεται από απώλεια συναισθήματος και πολιτικών ουμανιστικών αξιών. Ζήτημα που πρέπει να απασχολήσει την εκπαιδευτική κοινότητα σε όλες τις βαθμίδες. Οι κανονιστικές απαιτήσεις στα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα έχουν διαμορφωθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην δίνεται η δυνατότητα στα άτομα να εσωτερικεύσουν πολιτικές αξίες ουμανισμού και κοινωνικότητας.

Μια διαδικασία που θα πρέπει να ενεργοποιηθεί στην διαμόρφωση διαφορετικών συστημάτων πεποιθήσεων, επικοινωνίας με το εξωτερικό πραγματικών δράσεων με σταδιακή αναίρεση των μονοδιάστατων μηνυμάτων του εικονικού παραδειγματικού περιβάλλοντος. Επιστημονικές ιδέες, εργαλειακά μέσα θα πρέπει να συντελέσουν σε μια δομική προσέγγιση στη διαμόρφωση ενός προδιαθετικού περιβάλλοντος εμπλοκής των ατόμων στον κοινωνικο-πολιτικό χώρο. Το θέμα της αναστοχαστικότητας ως ευθύνης ή ως απολογισμού μετακυλύεται στους εκπαιδευτικούς χώρους σε μια διαδικασία εγχάραξης επινοητικών στρατηγικών προς πολιτικές διαβούλευσης για τα ουσιώδη πολιτικά αξιακά συστήματα που διακυβεύονται.

Σημειώσεις

[1] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την επιχειρούμενη έστω και τυπική διαδικασία διαβούλευσης ως άνοιγμα στην κοινωνία πολιτών σε μια διαδικασία δημοκρατικής λειτουργίας του συστήματος (Waisanen 2018).

[2] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την οργάνωση ποιοτικών ερευνών σε ζητήματα εκπαίδευσης (Merriam 1998, Cohen and Manion 2011).

[3] Βλ. (Ενδεικτικά) Για τη διάσταση του υποκειμενικού και το μετασχηματισμό σε θεωρητική προσέγγιση της ομάδας (Horwarth and Stavrakakis 2000).

[4] Βλ. (Ενδεικτικά) Έρευνες που έχουν σχέση με την διερεύνηση ζητημάτων στο νεανικό πληθυσμό (Γώγου και Καλεράντε 2014, Γώγου και Καλεράντε 2015, Kalerante and Gogou 2015).

[5] Βλ. (Ενδεικτικά) Ειδικότερα θέματα για την ανάλυση περιεχόμενου των συνεντεύξεων με έμφαση σε λογο-αναλυτικές προσεγγίσεις και ερμηνευτικές κατασκευές (Mann 2016)

[6] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την δυναμική των κοινωνικών δικτύων στη συγκρότηση προδιαθέσεων, επιλογών και προτιμήσεων στους νέους (Freitas and Smith 201, Kirsh 2009).

[7] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την διαμόρφωση των συναισθημάτων με πολιτικούς και κοινωνικούς όρους (Burkitt 1999, Jackson 1993).

[8] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την αναγκαιότητα αλλά και τα ζητήματα που προκύπτουν για την δια βίου εκπαίδευση, με έμφαση σε αναπροσαρμογές που δεν είναι μόνο εκπαιδευτικές, αλλά σχετίζονται και με αλλαγές στο ίδιο το άτομο (Sutherland and Crowther, 2006)

[9] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την αγορά μορφωτικού κεφαλαίου και την διεύρυνση του χάσματος μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων με βάση τις διαφορετικές ευκαιρίες που δημιουργούνται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο. (Kalerante 2013).

[10] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την ανάγκη των νέων να παραμένουν στα κοινωνικά δίκτυα, άρα μπαίνουν σε μια διαδικασία οικειοποίησης συμβόλων και προβλεψιμότητα στάσεων και αντιδράσεων των άλλων. Φαίνεται να ισχύουν τα γενικά χαρακτηριστικά ένταξης σε ομάδες, όπως προσδιορίζονται από τον (Turner 1990).

[11] Βλ. (Ενδεικτικά) Για τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στα διευρυμένα πεδία του κοινωνικού και πολιτικού (Tziovas 2017, Douzinas 2013)

[12] Βλ. (Ενδεικτικά) Για συμπεριφορές, δράσεις και επιλογές που διαφοροποιούν τα άτομα μέσω εργαλειακών στρατηγικών υπολογισμών, οι οποίες φυσικοποιούνται και νομιμοποιούνται μέσα στο θεσμικά προσανατολισμένο περιβάλλον (Parson 1951).

[13] Βλ. (Ενδεικτικά) Για την κρίση των δημοκρατικών θεσμών και τις ευρύτερες πολιτικο-κοινωνικές συνέπειες μεταξύ αυτών και την άνοδο της άκρας δεξιάς (Rich 2017, Preiss and Brunner 2013).

[14] Πρβλ. Τις παρατηρήσεις της Archer (2003) για τις ασυνέχειες σε ένα εξελισσόμενο πεδίο αναπροσαρμογών, που επικαθορίζει δράσεις και επιλογές.

[15] Βλ. (Ενδεικτικά) Πρόσφατη νομοθεσία για τα διεμφυλικά άτομα Ν. 4491/2017 (ΦΕΚ Α' 152/13.10.2017).

Βλ (Ενδεικτικά) Πολιτική διασύνδεση των διεμφυλικών σπουδών με επικέντρωση στη συσχέτιση ατομικού-κοινοτικού πολιτικού δικαιώματος (Barket and Scheele 2016, Brubaker 2016). Βλ (Ενδεικτικά) Έρευνα της κοινότητας σχετικά με την διαμορφούμενη ανισότητα σε αυτές τις ομάδες. (Εφ Συντακτών, 30 Μαΐου 2018).

[16] Βλ. (Ενδεικτικά) Για τις συνέπειες της εξατομίκευσης με έμφαση στις διαδικασίες «απώλειας» (Beck and Beck-Gernsheim 1996).

[17] Βλ. (Ενδεικτικά) Για τις διαδικασίες εσωτερίκευσης προδιαθέσεων σχετικά με τις πολιτικές, κοινωνικές δομές (Bourdieu 1977).

Βιβλιογραφία

Archer, M.S. (2003), *Structure, Agency and the Internal Conversation,* Cambridge, Cambridge University Press.

Barket, M.-J. and Scheele, J. (2016), *Queer: A Graphic History,* London, Icon Books

Brubaker, R. (2016), *Trans: Gender and Race in an Age of Unsettled Identities*, USA, Princeton University Press.

Beck, U. and Beck- Gernshein, E. (1996), Individualization and "precarious freedoms" Perspecitves and controversies of a subject –object oriented sociology in P. Heelas –S. LASH- P. Morris (eds), *Detraditionallization*, Cambridge, Blackwell.

Bourdieu, P. (1977), *Outline of a Theory of Action,* Cambridge, Cambridge University Press.

Burkitt, I. (1999), *Bodies of Thought,* London, Sage.

Cohen, L. and Manion, L. (2011), *Research Methods in Education*, London, Routledge.

Γώγου, Λ. και Καλεράντε, Ε. (2014), «Ακροδεξιά πολιτική έκφραση στο σχολικό περιβάλλον: Πολιτικά διαδραστικά παίγνια στο μικρόκοσμο της καθημερινής διάδρασης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, (υπό έκδοση).

Γώγου, Λ. και Καλεράντε, Ε. (2015), Κοινωνιολογική προσέγγιση των απόψεων μαθητών για το σύστημα εισαγωγής στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση με βάση την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα (2012-2013), στο 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης με θέμα «*Λειτουργίες Νόησης και Λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή»,* Αθήνα 19- 21 Ιουνίου 2015 (πρακτικά με κριτές).

Douzinas, C. (2013), *Philosophy and Resistance in the Crisis: Greece and the Future of Europe*, New York, Polity.

Freitas, D. & Smith, C. (2017), *The Happiness Effect: How Social Media is Driving a Generation to Appear Perfect at Any Cost*, Oxford, Oxford University Press

Horwarth, D. and Stavrakakis, Y. (2000), *Introducing discourse theory and political analysis*, Manchester, Manchester University Press.

Jackson, S. (1993), Even sociologists fall in love: An exploration in the sociology of emotions, *Sociology*, (27),2.

Kalerante, E. (2013), Greek Educational Policy in recessionary Times: Does liberal educational Policy take its toll on the Leisure Activities of the lower social Strata? In Cappello, G., Modi, I. & Massimo Lo Verde, F. (eds), *Mapping Leisure Across Borders*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 379-389.

Kalerante, E. and Gogou, L. (2015), "Senior High School Undergraduate Students' Viewpoints About the Knowledge Provided at Greek Schools: A Sociological Approach", in *International Journal of Innovation and Research in Educational Sciences*, 2015; 2(3): 154-159.

Kirsh, S. (2009), *Media and Youth: A Developmental Perspective*. London, Wiley-Blackwell.

Mann, S. (2016), *The Research Interview: Reflective Practice and Reflexivity in Research Processes,* New York, Palgrave Macmillan.

Merriam, S. (1998), *Qualitative Research and Case Study Applications in Education: Revised and Expanded from Case Study Research in Education*, San Francisco, Jossey-Bass.

Parson, T. (1951), *The social System,* London, Routledge.

Preiss, B. and Brunner, C. (2013), *Democracy in Crisis: The Dynamics of Civil Protest and Civil Resistance*, London, Lit.

Rich, R. (2017), *Democracy in Crisis: Why, Where, How to Respond*, USA, Lynne Rienner Publishers.

Sutherland, P. and Crowther, J. (2006), *Lifelong Learning: Concepts and Contexts*, London, Routledge.

Turner J.H. (1990), *A theory of Social Interaction*, Oxford, Polity Press.

Tzionas, D. (2017), *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*, London, Tauris.

Waisanen, D. (2018), *Political Conversion: Personal Transformation as Strategic Public Communication,* New York, Lexington Books.

Ψηφιακές δεξιότητες και και ψηφιακός αποκλεισμός: Γεφυρώνοντας το έμφυλο ψηφιακό χάσμα

Ειρήνη Καμπερίδου[α]

[α] Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιου Αθηνών (ΕΚΠΑ)

Περίληψη

Ο ψηφιακός εγγραμματισμός λειτουργεί ως εξαιρετικό μέσο-εργαλείο για την ισότιμη μεταχείριση και ενσωμάτωση-ένταξη κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων στην κοινωνία της πληροφορίας. Προβαίνοντας σε μια ανάλυση των πρόσφατων ερευνών και συζητήσεων για το ψηφιακό χάσμα, τις απαιτούμενες σήμερα ψηφιακές δεξιότητες και τη μελλοντική ζήτηση, η συγκεκριμένη μελέτη επικεντρώνεται στην έμφυλη διάσταση. Ερευνητικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι δεκαετίες προτάσεων και παρεμβάσεων—ερευνητικών, πολιτικών, κοινωνικών, νομοθετικών—δεν αύξησαν τη γυναικεία συμμετοχή στους κλάδους των STEM (Επιστήμη, Τεχνολογία, Μηχανική, Μαθηματικά) και των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ). Οι γυναίκες εξακολουθούν να αποτελούν *αόρατη μειονότητα* σε αυτούς τους τομείς, παρά τις ενέργειες του κινήματος για την κοινωνική ενσωμάτωση-ένταξη των γυναικών και κοριτσιών στις ΤΠΕ και την ευρεία αναγνώριση της σημαντικότητας των ψηφιακών δεξιοτήτων στους χώρους εργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών αναδεικνύουν τη ζωτικής σημασίας αναμόρφωση της εκπαίδευσης STEM ώστε να συμπεριλάβει την έμφυλη διάσταση, δεδομένου ότι οι κοινωνικές προκαταλήψεις ξεκινούν από μικρή ηλικία. Επισημαίνεται, επίσης, η αναγκαιότητα να καθοριστούν και να καταγραφούν από τους βιομηχανικούς θεσμούς οι πραγματικές ανάγκες και οι ψηφιακές δεξιότητες που απαιτούνται σήμερα. Η μελέτη ολοκληρώνεται με τις πολύτιμες συμβουλές τεσσάρων γυναικών-προτύπων· συγκεκριμένα, διακεκριμένων γυναικών στην κοινωνία της πληροφορίας και των ΤΠΕ: Nancy Pascall, Rosalie Zobel, Όλγα Σταυροπούλου και Elizabeth Pollitzer.

Λέξεις κλειδιά: Ψηφιακό χάσμα-αποκλεισμός, Τεχνοφοβία, *Ψηφιακές δεξιότητες, Έμφυλη διάσταση, Soft Skills*

Digital skills and digital exclusion: Bridging the gender digital divide

Irene Kamberidou[α]

[α] National and Kapodistrian University of Athens (UOA)

Abstract

This study examines current research on the digital skills crisis and future skills demand, focusing on the gender dimension of the digital divide. Studies confirm that decades of equal opportunity policies, legislation and government initiatives have failed to increase women's engagement in the STEM and ICT sectors. Statistics show no real improvement, women remaining a minority, despite the social inclusion movement in ICT and the widespread acknowledgement of the importance of digital skills required in EU workplaces. Industry needs to project and clearly define digital skill requirements. It is also vital to reshape STEM education to include the gender dimension, since social biases start at an early age. Accordingly, following a series of interviews, the study concludes with recommendations from four inspirational role models, successful women in ICT and information society: Nancy Pascall, Rosalie Zobel, Olga Stavropoulou and Elizabeth Pollitzer.

Key words: Digital Divide, Skill Gaps, Gender Gaps, Digital Literacy, Soft Skills

Εισαγωγή: Το ψηφιακό χάσμα

> *Ζούμε σε ένα ψηφιακό παζάρι όπου οτιδήποτε δεν έχει κατασκευαστεί για να εξυπηρετεί την εποχή του διαδικτύου δεν θα αντέξει την πίεση. Η εργασία του μέλλοντος θα συνδυάζει την τεχνητή νοημοσύνη με τις δημιουργικές, κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητες των ανθρώπων (Elliott 2017:3, μτφρ. Ει. Καμπερίδου).*

Η ανάλυση πρόσφατων ερευνών αναδεικνύει ότι ενώ η τεχνολογία μεταβάλλει τον κόσμο μας, αυξάνεται το ψηφιακό χάσμα και, ειδικά, όσον αφορά στο γυναικείο φύλο. Ο ψηφιακός αποκλεισμός αποτελεί μια νέα μορφή κοινωνικής ανισότητας που σχετίζεται με την πρόσβαση και χρήση στις νέες τεχνολογίες. Τα άτομα που δε διαθέτουν ψηφιακές δεξιότητες—που δεν είναι ψηφιακά εγγράμματα—αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό αποκλεισμό. Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην ψηφιακή κρίση, με αναφορές στις ψηφιακές δεξιότητες που απαιτούνται σήμερα στους χώρους εργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και καταλήγει με τις συμβουλές τεσσάρων διακεκριμένων γυναικών στην κοινωνία της πληροφορίας, στις Τεχνολογίες της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) και στους κλάδους STEM. Οι αφηγήσεις αυτών των γυναικών προτύπων (Nancy Pascall, Rosalie Zobel, Όλγα Σταυροπούλου και Elizabeth Pollitzer) στις μη-δομημένες συνεντεύξεις που μας παρείχαν, επιβεβαιώνουν το έμφυλο χάσμα στη συμμετοχή, την ηγεσία και την αμοιβή, σε μια εποχή που η ψηφιοποίηση αλλάζει ριζικά τη ζωή μας, καταδικάζοντας σε εργασιακή ανασφάλεια εκείνους/ες που δεν είναι επαρκώς προετοιμασμένοι/ες.

Ο ψηφιακός εγγραμματισμός ή πληροφορικός γραμματισμός αναφέρεται σε τεχνολογικές δεξιότητες, όπως την ικανότητα του ατόμου να εργάζεται, να εντοπίζει, να οργανώνει, να κατανοεί, να αξιολογεί, και να συναλλάσσεται ψηφιακά. Οι ψηφιακές δεξιότητες καθίστανται όλο και πιο σημαντικές και απαραίτητες για την απασχόληση και την απασχολησιμότητα ενώ, ταυτόχρονα, απαιτούνται για την πρόσβαση σε μια σειρά από παροχές υπηρεσιών και προϊόντων. Ωστόσο, ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού αποκλείεται από τη συμμετοχή στην ψηφιακή οικονομία και κοινωνία της πληροφορίας λόγω κοινωνικής διαστρωμάτωσης, εθνικότητας, χρώματος του δέρματος, αναπηρίας και ηλικίας. Όταν σε αυτές τις μεταβλητές συμπεριλάβουμε και τη διάσταση του φύλου, ο ψηφιακός αποκλεισμός αυξάνεται ραγδαία.

Η γυναικεία συμμετοχή σε τομείς των ΤΠΕ στην Ευρώπη σήμερα είναι μόνο 30% (και μόλις το 19% των διευθυντικών στελεχών είναι γυναίκες). Η αντιστοιχία γυναικών αποφοίτων πληροφορικής σε σχέση με τους άνδρες είναι 3 προς 10, ενώ μόνο 9 στους 100 προγραμματιστές είναι γυναίκες. Αναμένονται σημαντικές ελλείψεις εργατικού δυναμικού στο μέλλον, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι μόνο το 24,9% των απόφοιτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε τομείς που σχετίζονται με την τεχνολογία είναι γυναίκες (European Commission 2018).

Μέχρι το έτος 2020, θα δημιουργηθούν στους τομείς της τεχνολογίας περίπου 500.000 νέες θέσεις εργασίας, οι οποίες δε θα καλυφθούν. Γιατί; επειδή το ψηφιακό χάσμα *ζει και βασιλεύει* και σταδιακά μεγαλώνει. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι το 44% των Ευρωπαίων δεν έχουν βασικές ψηφιακές δεξιότητες, σύμφωνα με στοιχεία του 2017 που καταγράφονται στο Digital Economy and Society Index (DESI 2017) της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι χώρες με τις πιο εξελιγμένες ψηφιακές οικονομίες το 2017 ήταν η Δανία, η Φινλανδία, η Σουηδία, και η Ολλανδία. Τη χαμηλότερη ψηφιακή επίδοση είχαν η Ρουμανία, η Ελλάδα και η Ιταλία (DESI 2017).

Για το 2016, η *Ευρωπαϊκή Έρευνα για τις Δεξιότητες και την Απασχόληση του Ευρωπαϊκού Κέντρου για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης (*Cedefop 2016) έδειξε ότι το 40% των ενήλικων εργαζόμενων στην Ευρωπαϊκή Ένωση δε διαθέτουν βασικές ψηφιακές δεξιότητες με συνέπεια τη δημιουργία ψηφιακού χάσματος στην Ευρώπη. Η έρευνα δείχνει, επίσης, ότι περισσότεροι από 7 στους 10 ενήλικες που εργάζονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση χρειάζονται τουλάχιστο κάποια βασική εκπαίδευση στην τεχνολογία, για να μπορούν να αποδώσουν στη δουλειά τους και ότι περίπου ένας στους τρεις εργαζομένους ενδέχεται να αντιμετωπίσει ψηφιακό χάσμα δεξιοτήτων/digital skill gaps. Εξάλλου, το 28% του εργατικού δυναμικού/εργαζομένων στις 28 χώρες της Ε.Ε. δηλώνει ανεπάρκεια, πολύ χαμηλό ψηφιακό επίπεδο ή ότι δε διαθέτει τις απαιτούμενες βασικές ψηφιακές δεξιότητες (Cedefop 2016).

Δεν έχουμε διανύσει πολύ δρόμο από το 2003, την εποχή της δημοσίευσης του έργου του Mark Warschauer (2003), «*Η Τεχνολογία και Κοινωνική Ενσωμάτωση: Επανεξετάζοντας το Ψηφιακό Χάσμα»*. Έρευνες, από το 2003 μέχρι σήμερα, υποστηρίζουν επανειλημμένα ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν στην *ψηφιακή ανισότητα* συμπεριλαμβάνουν (έχουν να κάνουν με) την κοινωνική διαστρωμάτωση, το εργασιακό στάτους, την ύπαρξη παιδιών στην οικογένεια, τη σχέση μεταξύ οικογενειακού εισοδήματος και πρόσβασης στο διαδίκτυο, τη συνδεσιμότητα, την τεχνοφοβία, την έλλειψη στήριξης-βοήθειας στη χρήση του διαδικτύου και των ΤΠΕ, ειδικά για τους ηλικιωμένους και, κυρίως, το φύλο. Αναπόφευκτα, ακόμα και

σήμερα, τίθενται τα ίδια ερωτήματα: (1) Το ψηφιακό χάσμα οφείλεται σε έμφυλες διακρίσεις και στερεότυπα; (2) Πού και πώς θα μπορούσαμε να παρέμβουμε για την εξάλειψη των κοινωνικών στερεότυπων που σχετίζονται με το φύλο, την αναπηρία, την ηλικία, την κοινωνική θέση, την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, κ.ά. (3) Τι είδος ψηφιακών δεξιοτήτων απαιτούνται σήμερα στους εργασιακούς χώρους: βασικές-μέτριες-προχωρημένες; (4) Μπορεί να εξαλειφθεί το ψηφιακό χάσμα δεξιοτήτων στην Ευρώπη, αν επικεντρωθούμε σε τρεις άξονες: την οικονομική προσιτότητα (affordability), τη διαθεσιμότητα σύνδεσης/συνδεσιμότητας, και την παροχή εξοπλισμού; (5) Πώς θα μπορούσαμε να ενισχύσουμε τον ψηφιακό εγγραματισμό και να δημιουργήσουμε τις κατάλληλες οικονομικές συνθήκες και μοντέλα χρηματοδότησης για περισσότερες επενδύσεις σε υποδομές ψηφιακού κεφαλαίου και σε πολιτικές που ενισχύουν την οικονομική προσιτότητα για όλες τις αποκλεισμένες από την ψηφιακή οικονομία κοινωνικές ομάδες;

Ο ψηφιακός αποκλεισμός στην Ευρώπη

Το κύριο εμπόδιο στην απόκτηση ψηφιακών δεξιοτήτων αποτελεί, κυρίως, η φτώχεια μαζί με την κοινωνική διαστρωμάτωση, την οικογενειακή δομή, την κοινωνικοποίηση του ατόμου, το εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο, καθώς και δημογραφικούς παράγοντες· οι αστικές περιοχές απολαμβάνουν περισσότερα πλεονεκτήματα για οικονομική ανάπτυξη (OECD/ILO 2017), σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD) και του International Labour Organization (ILO). Μελέτη της Παγκόσμιας Τράπεζας εξετάζει το ψηφιακό χάσμα (τεχνολογικό αποκλεισμό) που αντιμετωπίζουν τα άτομα με ειδικές ανάγκες (ΑμΕΑ), υπογραμμίζοντας ότι το 15% του παγκόσμιου πληθυσμού, περισσότεροι από ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι, έχουν κάποια αναπηρία. Από αυτά τα άτομα το 80% ζουν σε αναπτυσσόμενες χώρες και αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά πολυδιάστατης φτώχειας σε σύγκριση με άτομα χωρίς αναπηρία (World Bank 2016) και αναπόφευκτα δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο.

Το 50% των ψηφιακά αποκλεισμένων ανθρώπων έχουν κάποια αναπηρία, και από αυτούς, μόνο οι μισοί (51%) κάνουν χρήση του διαδικτύου, σε σύγκριση με το 84% του γενικού πληθυσμού, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η μελέτη *για τη ψηφιακή κρίση*, του House of Commons Science and Technology Committee, έδειξε ότι περίπου 12.6 εκατομμύρια άτομα στο Ηνωμένο Βασίλειο (το 23% του ενήλικου πληθυσμού) δε διαθέτουν βασικές ψηφιακές δεξιότητες: το 49% είναι ΑμΕΑ και το 63% είναι άνω των 75 ετών. Επιπρόσθετα, εκτιμήθηκε ότι περίπου 5.8 εκατομμύρια (46%) ποτέ δε χρησιμοποίησαν το διαδίκτυο, ενώ το 10% του πληθυσμού δεν θα μπορέσει ποτέ να αποκτήσει βασικές ψηφιακές δεξιότητες εξαιτίας της κοινωνικό-οικονομικής του θέσης και του αναλφαβητισμού. Όταν σ' αυτά τα δεδομένα προσθέσουμε και τα άτομα με σοβαρή αναπηρία και μεγαλύτερης ηλικίας τότε παρατηρείται ραγδαία αύξηση του ψηφιακού αποκλεισμού. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν, επίσης, ότι τα ΑμΕΑ, «οι μαύροι και οι εθνικές μειονότητες» υποεκπροσωπούνται σε ανώτερες θέσεις (House of Commons 2016).

Αναμφίβολα, το κοινωνικο-οικονομικό στάτους, η αναπηρία και η ηλικία συμβάλλουν στον ψηφιακό αποκλεισμό. Όταν σε αυτές τις κοινωνικές συνθήκες συμπεριληφθεί και η διάσταση του φύλου, οι περιπτώσεις κοινωνικών αποκλεισμών πολλαπλασιάζονται. Η είσοδος περισσότερων γυναικών στην ψηφιακή οικονομία θα μπορούσε να ενισχύσει μια αγορά στην οποία αναμένεται να σημειωθούν σημαντικές ελλείψεις εργατικού δυναμικού και που η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών θα είχε ως αποτέλεσμα την ετήσια αύξηση του ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά περίπου 9 δισεκατομμύρια ευρώ (European Commission 2018). Η ετήσια αύξηση, κατά περίπου, 120.000 νέων θέσεων εργασίας στους τομείς των ΤΠΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορεί να καλυφθεί λόγω έλλειψης ψηφιακών δεξιοτήτων, δηλαδή δεν υπάρχει ειδικευμένο σε θέματα ΤΠΕ ανθρώπινο δυναμικό. Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να αναφέρουμε ότι οι γυναίκες που εργάζονται στον τομέα των ΤΠΕ αντιμετωπίζουν πολλές δυσκολίες που οδηγούν στην παραίτησή τους (leaky pipeline). Το ανδροκρατούμενο εργασιακό περιβάλλον—στο οποίο μόνο το 30% του εργατικού δυναμικού είναι γυναίκες—συντελεί στην αποχώρησή τους (Mims 2017, Kamberidou 2010). Η έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη γυναίκα της ψηφιακής εποχής και το

έμφυλο ψηφιακό χάσμα (δημοσιεύτηκε στις 8/3/2018, με αφορμή την Παγκόσμια Μέρα της Γυναίκας) δείχνει ότι αυτή η αποχώρηση των γυναικών από τις ψηφιακές θέσεις εργασίας τους έχει ως συνέπεια την ετήσια απώλεια παραγωγικότητας για την ευρωπαϊκή οικονομία που ανέρχεται στο ποσό των 16,1 δισ. ευρώ (European Commission 2018).

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στις ψηφιακές δεξιότητες που απαιτούνται σήμερα, σύμφωνα με το Digital Economy and Society Index (DESI 2017) που εξετάζει την ψηφιακή επίδοση της Ευρώπης ενώ, συγχρόνως, παρακολουθεί την εξέλιξη των κρατών μελών στον ψηφιακό ανταγωνισμό: (1) Οι *βασικές* δεξιότητες επιτρέπουν διαδικτυακές αλληλεπιδράσεις, συναλλαγές και κατανάλωση ψηφιακών αγαθών και υπηρεσιών. (2) Οι *μεσαίες* δεξιότητες επιτρέπουν τη χρήση επαγγελματικών εργαλείων που δημιουργούν ένα εργατικό δυναμικό, ικανό να χρησιμοποιεί αποτελεσματικά την τεχνολογία για να αυξήσει την παραγωγικότητα. (3) Οι *προχωρημένες* δεξιότητες ενδυναμώνουν το εργατικό δυναμικό στην τεχνολογική χρήση για αύξηση της παραγωγικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης. Στο τελευταίο συμπεριλαμβάνεται ο σχεδιασμός και η παραγωγή των απαιτούμενων τεχνολογιών. Αναλυτικότερα, σε αυτά τα τρία επίπεδα δεξιοτήτων επικεντρώνεται και η Ευρωπαϊκή έρευνα ως προς τις δεξιότητες και την απασχόληση του Ευρωπαϊκού Κέντρου για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης (Cedefop 2016): (1) Βασικό επίπεδο δεξιοτήτων: ικανότητα χρήσης ενός υπολογιστή, ταμπλέτας, i-pad ή κάποιας συσκευής για την αποστολή ενός email ή για αναζήτηση στο διαδίκτυο. (2) Μέτριο/μεσαίο επίπεδο δεξιοτήτων: επεξεργασία και δημιουργία κειμένων, εγγράφων και υπολογιστικών φύλλων. (3) *Προχωρημένο* επίπεδο δεξιοτήτων: δημιουργία-ανάπτυξη-χρήση λογισμικού, εφαρμογές, προγραμματισμός, πακέτα στατιστικής ανάλυσης κ.ά.

Η έρευνα υπογραμμίζει, επίσης, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό εκείνων που χρησιμοποιούν τις ΤΠΕ είναι άνδρες, οι οποίοι εργάζονται σε σχετικούς τομείς και αμείβονται καλύτερα (Cedefop 2016). Το μισθολογικό χάσμα επιβεβαιώνει και η μελέτη του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD 2016) που επισημαίνει ότι υπάρχει μεγάλο μισθολογικό χάσμα μεταξύ των δύο φύλων που εργάζονται στις ΤΠΕ ως ειδικοί, καθώς οι άνδρες κατέχουν τις καλύτερες θέσεις εργασίας, οι οποίες παρέχουν προοπτικές ανέλιξης. Η συγκεκριμένη έρευνα, με θέμα το «*Μέλλον της Εργασίας, Δεξιότητες για έναν Ψηφιακό Κόσμο»* υπογραμμίζει, επίσης, την ανάγκη του "re-skill and up skill" (OECD 2016: 3). Συγκεκριμένα, τονίζει την *επανεισαγωγή* νέων τεχνικών και δεξιοτήτων στην εκπαίδευση, την επανεκπαίδευση μαζί με *προγράμματα δεύτερης ευκαιρίας,* που θα παρέχουν δυνατότητες σε όλους τους πολίτες να αναβαθμίζουν/εκσυγχρονίζουν τις δεξιότητές τους, συμπεριλαμβάνοντας και την έμφυλη διάσταση, δεδομένου ότι οι γυναίκες αποτελούν *αόρατη* μειονότητα στους κλάδους των STEM και των ΤΠΕ παρά την ευρεία αναγνώριση της σημαντικότητά τους στους χώρους εργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Kamberidou and Pascall 2018, Pascall 2012, Kamberidou, Patsantaras, Pantouli 2007).

Ψηφιακές Δεξιότητες και Ψηφιακό Χάσμα: Εισάγοντας τη διάσταση του φύλου

Η ψηφιακή κρίση—η έλλειψη ψηφιακών δεξιοτήτων—παρατηρείται σήμερα στα σχολεία μας, στα ΑΕΙ και στους εργασιακούς χώρους, και όχι μόνο στην Ευρώπη. Στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, μόνο το 18% των πτυχιούχων της επιστήμης των υπολογιστών ή της πληροφορικής (computer science) είναι γυναίκες, ποσοστό που συστηματικά μειώνεται από το 1984 που ήταν 37% (Ashcraft, McLain & Eger 2016). Εκτός από τη μείωση των πτυχιούχων, ελαττώνεται και ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών στις νέες τεχνολογίες. Οι γυναίκες των ΗΠΑ αποτελούν το 24% του εργατικό δυναμικού στον τομέα της πληροφορικής (Mims 2017) ενώ το 2016 ήταν 26%. Εύλογα, παρατηρεί ο Christopher Mims (2017) ότι «ο σεξισμός στη βιομηχανία της τεχνολογίας είναι τόσο παλαιός όσο και η ίδια η βιομηχανία».

Όσον αφορά στον ψηφιακό αποκλεισμό λόγω εθνικότητας ή χρώματος του δέρματος, το 2016 στις ΗΠΑ, όταν οι γυναίκες αποτελούσαν το 26% του εργατικού δυναμικού στην επιστήμη των υπολογιστών ή πληροφορικής, από αυτό το ποσοστό μόνο το 10% αποτελούνταν από "women of color" (μη-λευκές ή έγχρωμες γυναίκες): 5% Ασιάτισσες, 3% Αφρο-Αμερικανές και 2% ισπανικής καταγωγής, σύμφωνα με έρευνα του National Center for Women & Information Technology. Αν αυτό συνεχιστεί με τους ίδιους

ρυθμούς, όπως τονίζεται στην έρευνα, τότε μέχρι το έτος 2024—που υπολογίζεται ότι θα έχει ανοίξει 1.1 εκατομμύριο θέσεων εργασίας σχετικές με υπολογιστές—μόνο το 45% αυτών των θέσεων θα καλυφθούν (Ashcraft, McLain & Eger 2016).

Το έμφυλο χάσμα στη συμμετοχή δεν παρατηρείται μόνο στις ΗΠΑ αλλά και στο Ηνωμένο Βασίλειο όπου οι γυναίκες αποτελούν το 17% των εργαζομένων στην πληροφορική και υποεκπροσωπούνται σε θέσεις ηγεσίας ή λήψης αποφάσεων, μολονότι υπερτερούν στην επιστημονική κοινότητα (House of Commons 2016). Ανησυχητικοί εμφανίζονται και οι αριθμοί στην Ουαλία, όπου οι γυναίκες αποτελούν το 25% των εργαζομένων στις ΤΠΕ, ποσοστό που σταδιακά μειώνεται (Dickins 2017). Αυτή η σταδιακή μείωση της γυναικείας συμμετοχής, παρά την ευρεία αναγνώριση της σημαντικότητα των γυναικών στους ψηφιακούς χώρους εργασίας, αναδεικνύει την αναγκαιότητα παρέμβασης σε μικρές ηλικίες, δεδομένου ότι οι κοινωνικές προκαταλήψεις και τα έμφυλα στερεότυπα διαμορφώνονται νωρίς (Κυρίτσης και Παντούλη 2016, Kamberidou 2006).

Ενδεικτικά, έρευνα της Deloitte (2016) στο Ηνωμένο Βασίλειο δείχνει την επικράτηση των έμφυλων στερεότυπων και την ανάγκη ενθάρρυνσης των κοριτσιών σε μικρές ηλικίες. Η έρευνα με τίτλο «*Γυναίκες στους κλάδους της Τεχνολογίας* των *STEM, καριέρες και το έμφυλο μισθολογικό χάσμα»* (Deloitte 2016) εξετάζει τις μελλοντικές αλλαγές και ανάγκες στην αγορά εργασίας, συνδέοντας και συγκρίνοντας τη σχέση μεταξύ σχολικής και ακαδημαϊκής επιλογής των κοριτσιών και των αγοριών με την επιλογή εργασίας και επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Αναλύθηκαν, το 2016, άνω των πέντε εκατομμυρίων GCSEs (General Certificate of Secondary Education), δηλαδή τα αποτελέσματα σχολικών εξετάσεων που παρέχουν την απαραίτητη πιστοποίηση στους μαθητές/τριες για εισαγωγή στα πανεπιστήμια. Σύμφωνα με τις αναλύσεις εντοπίστηκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των θεμάτων/μαθημάτων που επέλεξαν τα κορίτσια και τα αγόρια. Η πλειονότητα των αγοριών επέλεξε Τεχνολογία, Κατασκευή, Μηχανική, Υπολογιστές/Πληροφορική, Βιομηχανική και Οικονομικές Επιστήμες. Τα κορίτσια επέλεξαν Υγεία και Κοινωνική Πρόνοια, Οικιακή Οικονομία, Τέχνες του Θεάματος, Κοινωνικές Επιστήμες, Θέατρο και Ζωγραφική-Σχέδιο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα κορίτσια απέδωσαν πολύ καλύτερα από τα αγόρια σε σχεδόν όλα τα μαθήματα, ακόμα και στα μαθήματα STEM, ΤΠΕ, Υπολογιστές, Επιστήμη, Χημεία, Βιολογία και Φυσική. Ωστόσο, τα κοινωνικά στερεότυπα ή οι έμφυλες διαφορές επικρατούν και καθορίζουν την επιλογή των θεμάτων. Τα αγόρια, μολονότι δεν είχαν καλύτερα αποτελέσματα από τα κορίτσια, είχαν περισσότερες πιθανότητες να ακολουθήσουν τους κλάδους STEM και ΤΠΕ.

Η μελέτη της Επιτροπής Επιστήμης και Τεχνολογίας της Βουλής των Κοινοτήτων του Ηνωμένου Βασιλείου επιβεβαιώνει το έμφυλο χάσμα στην επιλογή σπουδών, δηλαδή λιγότερες γυναίκες ακολουθούν σπουδές στην επιστήμη των υπολογιστών (computer science), γεγονός που δείχνει ότι απέτυχαν οι μακροπρόθεσμες εκστρατείες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της βιομηχανίας και του κράτους. Το 60% των κοριτσιών (ηλικίας 12 ετών) «πιστεύει ότι θέματα/κλάδοι STEM είναι πολύ δύσκολοι και σχεδόν τα μισά πιστεύουν ότι ταιριάζουν καλύτερα στα αγόρια» (House of Commons 2016: 157). Επίσης, έρευνα που πραγματοποιήθηκε με 4,000 νέες γυναίκες, κορίτσια, εκπαιδευτικούς και γονείς, στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιρλανδία το 2015, έδειξε ότι τα κορίτσια αξιολόγησαν τους εκπαιδευτικούς/δασκάλους τους και τους γονείς τους ως «αυτούς που τους επηρεάζουν περισσότερο» (their biggest influencers) στην επιλογή σπουδών. Ωστόσο, το 51% των γονέων ομολόγησαν ότι δεν είναι καλά ή σωστά ενημερωμένοι για τα πλεονεκτήματα των STEM, ενώ μόνο το 14% δήλωσε ότι κατανοούσε τις επαγγελματικές ευκαιρίες που δημιουργούνταν για τις κόρες τους. Εξάλλου, αυτό το ψηφιακό χάσμα δεξιοτήτων αντανακλάται και στον επιχειρηματικό κόσμο του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου 1.2 εκατομμύρια μικρές επιχειρήσεις δε διαθέτουν βασικές τεχνολογικές υποδομές και σχεδόν το 50% των εργοδοτών δεν έχουν τεχνολογικές δεξιότητες, γεγονός που αναδεικνύει ότι έχει αποτύχει η στρατηγική του κράτους για την ανάπτυξή τους (House of Commons 2016).

Τι συμβαίνει στη χώρα μας; Τα έμφυλα στερεότυπα επικρατούν και στην Ελλάδα—η οποία συμπεριλαμβάνεται στις χώρες με τη χαμηλότερη ψηφιακή επίδοση (DESI 2017)—όπου το 20% των επιχειρήσεων οι οποίες αναζήτησαν ανθρώπινο δυναμικό σε τομείς νέων τεχνολογιών δεν μπόρεσαν να

καλύψουν τις θέσεις εργασίας. Επίσης, η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση στον Δείκτη Ισότητας των Φύλων στην Ε.Ε., σύμφωνα με την πρόσφατη ανακοίνωση του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Ισότητα των Φύλων (EIGE): http://eige.europa.eu/gender-equality-index/2015/EL

Ανησυχητικά είναι και τα ερευνητικά αποτελέσματα του Δημήτρη Κυρίτση και της Όλγας Παντούλη (2016). Διανεμήθηκαν ερωτηματολόγια σε 229 έφηβους (131 κορίτσια και 98 αγόρια) ηλικίας 16-18 ετών με θέμα τους στόχους καριέρας, μελλοντικούς οικογενειακούς ρόλους και επιρροή του φύλου. Στην ερώτηση σχετικά με το ποιος πρέπει να εγκαταλείψει τη δουλειά του, εάν ή όταν χρειαστεί, για να φροντίσει τα παιδιά, το 94% των ερωτηθέντων (κορίτσια και αγόρια) συμφώνησαν ότι είναι κυρίως ευθύνη της γυναίκας. Τα ευρήματα έδειξαν ότι το 80% των αγοριών πιστεύει ότι οι γυναίκες πρέπει να αναλαμβάνουν τα οικιακά (δουλειές σπιτιού). Το 53% των αγοριών θεωρεί πολύ πιο εύκολο για έναν άνδρα να έχει μια επιτυχημένη καριέρα, αφού οι γυναίκες είναι, πρωτίστως, νοικοκυρές και αντιμετωπίζουν κοινωνικές διακρίσεις λόγω φύλου και, συνεπώς, δεν μπορούν να εξελιχθούν επαγγελματικά, συγκριτικά με τον άνδρα. Το 40% των αγοριών (και 9% των κοριτσιών) πιστεύει ότι είναι κατά κύριο λόγο ευθύνη του άνδρα να συντηρεί οικονομικά την οικογένειά του. Ένα ακόμα σημείο της έρευνας που πρέπει να επισημανθεί είναι η τάση των κοριτσιών να επιλέγουν εκπαιδευτικά επαγγέλματα που δεν προσφέρουν επαγγελματική ανέλιξη, αλλά διευκολύνουν την ισορροπία μεταξύ οικογενειακής ζωής και επαγγελματικής σταδιοδρομίας (Κυρίτσης και Παντούλη 2016).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει παλαιότερη έρευνα της Pantouli (2008) στην οποία εξετάζονται οι στάσεις 40 φοιτητριών, τμήματος θεωρητικών σπουδών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Μέσα από ομάδες εστίασης (5 ομάδες από 8 φοιτήτριες), η ερευνήτρια ανέδειξε την περιορισμένη ενασχόληση των φοιτητριών με τους υπολογιστές. Στις συνεντεύξεις οι φοιτήτριες δηλώνουν ότι θα ασχοληθούν με υπολογιστές στο μέλλον μόνο αν προκύψει ανάγκη στην επαγγελματική τους ζωή, ενώ την ενασχόληση των συμφοιτητών τους με τους υπολογιστές τη συνδέουν με την «ανδρική κλίση» στις τεχνολογικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με την ανάλυση της ερευνήτριας, οι φοιτήτριες παρουσιάζουν τον εαυτό τους εγκλωβισμένο εξαιτίας της «γυναικείας τους φύσης» (Pantouli 2008).

Αποκαλυπτική και η νεότερη έρευνα της Παντούλη (2015) με τίτλο «*Αφηγήσεις ζωής Ελληνίδων επιστημόνων: η εξέλιξή τους στους τομείς της Φυσικής, των Μαθηματικών, της Μηχανικής και της Τεχνολογίας»*, που εμπεριέχει συνεντεύξεις 10 διακεκριμένων γυναικών. Στη συγκεκριμένη μελέτη η ερευνήτρια δεν κάνει αριθμητική σύγκριση ανδρών και γυναικών επιστημόνων· την ενδιαφέρει να ακούσει τι λένε οι αφηγήτριες, από τα λεγόμενα των οποίων γίνεται σαφές ότι η πορεία τους ήταν μοναχική. Η αίσθηση ότι εργάζονταν στο περιθώριο του τομέα τους διαχέεται σ' όλο το περιεχόμενο των αφηγήσεων. Στην προσπάθειά τους να «τα καταφέρουν» μιμούνται ανδρικές συμπεριφορές, αξίες και πρακτικές που βιώνουν στην ακαδημαϊκή και επιστημονική κοινότητα και πετυχαίνουν να γίνουν αποδεκτές, χωρίς να ταράξουν τα καθιερωμένα των ιδρυμάτων τους. Επικεντρώνονται στην προσπάθεια να εδραιωθούν-κατοχυρωθούν στους τομείς τους, να ξεπεράσουν τα αόρατα έμφυλα εμπόδια, ενώ κρύβουν τις προσωπικές τους δυσκολίες και ανάγκες (Παντούλη 2015). Κατά συνέπεια, δε διεκδικούν τις αλλαγές που οι περισσότερες γυναίκες επιδιώκουν στον εργασιακό χώρο, όπως την πολυπόθητη ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, τον εντοπισμό δικτύων στήριξης, τη διαμόρφωση ενός φιλικού προς την οικογένεια εργασιακού περιβάλλοντος κ.ά.

Η απομυθοποίηση της τεχνολογίας: συμπερασματικές παρατηρήσεις

> Επιλέξτε να είστε ψηφιακά προσαρμόσιμοι και πολυμήχανοι… χρησιμοποιείστε τα soft skills (Όλγα Σταυροπούλου 2018).
>
> Οι ψηφιακές δεξιότητες σήμερα είναι εξίσου ζωτικής σημασίας όσο είναι το ρεύμα … φροντίστε να τις αποκτήσετε (Elizabeth Pollitzer 2018).

Ερευνητικά αποτελέσματα ανέδειξαν ότι ένα μεγάλο ποσοστό των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει αποκλειστεί από την ψηφιακή οικονομία και κυρίως, οι γυναίκες. Επισημάνθηκε η ζωτικής σημασίας αναμόρφωση της παιδείας και εκπαίδευσης ΤΠΕ και STEM, ειδικά όσον αφορά στην εισαγωγή της έμφυλης

διάστασης, καθώς και η αναγκαιότητα της βιομηχανίας να σχεδιάσει/καθορίσει/επισημάνει τις πραγματικές ανάγκες της. Η ενσωμάτωση των ψηφιακών δεξιοτήτων στο ευρύτερο σχολικό πρόγραμμα είναι μόνο μια πρόταση. Το εκπαιδευτικό σύστημα—και ειδικά τα πανεπιστήμια—πρέπει να επικεντρωθεί στις ανθρώπινες δεξιότητες που δεν μπορούν εύκολα να αυτοματοποιηθούν. Δηλαδή, τι μπορούν να κάνουν οι εκπαιδευτικοί, και όχι μόνο, ώστε να διασφαλιστεί η συνθήκη ότι οι άνθρωποι θα διατηρήσουν τον έλεγχο του δικού τους πεπρωμένου;

Όσο εξελίσσεται η τεχνολογία δεν αυξάνεται μόνο η ζήτηση για ψηφιακές δεξιότητες, αλλά και η αναγκαιότητα για *συμπληρωματικές* δεξιότητες, οι αποκαλούμενες *soft skills* ή «*θηλυκές δεξιότητες»* (Kamberidou 2013, Kamberidou and Labovas 2012) που απαιτούνται σήμερα στους εργασιακούς χώρους, όπως η συναισθηματική-κοινωνική-συλλογική νοημοσύνη, η προσαρμοστικότητα, η ικανότητα ιεράρχησης και εύρεσης λύσεων, το ομαδικό πνεύμα, η συνεργασία, το όραμα, η κοινή λογική, η σωματική κίνηση, η κοινωνική αλληλεπίδραση και η συλλογιστική των εμπειρογνωμόνων.

Εξετάζοντας αυτά τα ζητήματα, τέσσερις γυναίκες μέντορες και πρότυπα— η Nancy Pascall (Ελλάδα), η Rosalie Zobel (Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ), η Elizabeth Pollitzer (Ηνωμένο Βασίλειο) και η Όλγα Σταυροπούλου (Ελλάδα)—μετά από σειρά συνεντεύξεων, μάς παρέχουν πολύτιμες συμβουλές για την εξάλειψη του ψηφιακού χάσματος και των έμφυλων στερεότυπων. Συγκεκριμένα:

Η Nancy Pascall (*DG CONNECT, Principal Administrator–Policy Coordinator, European Commission Brussels)* παρατηρεί ότι η αύξηση της γυναικείας συμμετοχής στην ψηφιακή κοινωνία και την επιχειρηματικότητα θα συμβάλλει στην εξάλειψη του σημερινού ψηφιακού χάσματος. Ενεργοποιώντας την έμφυλη διάσταση στην τεχνολογία σημαίνει ότι παρέχουμε τη δυνατότητα σε περισσότερες γυναίκες να συμμετέχουν όχι μόνο ως απλές χρήστριες ή καταναλώτριες, αλλά ως ειδικοί, ως επαγγελματίες στον σχεδιασμό και την παραγωγική διαδικασία, και ως επιχειρηματίες. «Δημιουργείστε φιλικά προς τη γυναίκα/κορίτσι προγράμματα/σχεδιασμό και παραγωγή για να αυξήσετε την γυναικεία συμμετοχή», συστήνει η Nancy, η οποία συνέβαλλε και στην ίδρυση του European Centre for Women and Technology (ECWT).

Η Rosalie Zobel (πρώην Διευθύντρια στο DG INFSO-Information Society Directorate C: Components and Systems, European Commission Brussels) συμβουλεύει: 1) Αποφασίστε τι θέλετε να κάνετε και στη συνέχεια να το κάνετε! Μη διασπάστε σε άλλες εργασίες. 2) Μην αφήνετε κανέναν να σας πει ότι δεν μπορείτε να κάνετε αυτό που έχετε αποφασίσει. Έχετε εμπιστοσύνη στον εαυτό σας. 3) Μάθετε πώς να διαχειρίζεστε τους ανθρώπους**.** Εάν η καριέρα σας προχωρήσει καλά, θα διοικείτε και τότε δε θα μπορείτε να τα κάνετε όλα. Πρέπει να μάθετε να αναθέτετε ευθύνες**.** Η Rosalie συνέβαλε στην προώθηση κοριτσιών και γυναικών στις ΤΠΕ και συμμετείχε, μαζί με την Nancy, στην ίδρυση του ECWT.

Η Elizabeth Pollitzer καθιέρωσε και διοργανώνει το ετήσιο Gender Summit (Σύνοδος Κορυφής για το Φύλο)—πλατφόρμα συνεργασίας για την έμφυλη ισότητα στους κλάδους STEM και ΤΠΕ, την έρευνα και την καινοτομία—που ξεκίνησε στην Ευρώπη το 2011, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται το φύλο στο πρόγραμμα Horizon 2020. Το επόμενο Gender Summit θα πραγματοποιηθεί στο Λονδίνο στις 18-19 Ιουνίου 2018. Η Elizabeth συμβουλεύει: 1) Οι ψηφιακές δεξιότητες σήμερα είναι εξίσου ζωτικής σημασίας όσο είναι το ρεύμα, συνεπώς, να φροντίστε να τις αποκτήσετε**.** 2) Επαναπροσδιορίστε-επανεξετάστε πώς παρουσιάζονται οι νέες τεχνολογίες στα κορίτσια και τις γυναίκες. Οι γυναίκες δείχνουν μεγαλύτερη ευαισθησία στο περιεχόμενο. 3) Πρέπει να αναπτυχθούν τα κυβερνο-φυσικά συστήματα και να προσφερθεί ένα πιο πλούσιο περιεχόμενο.

Μιλήσαμε και με την Όλγα Σταυροπούλου, την Ελληνίδα Πρέσβειρα που εκπροσώπησε τη χώρα μας στο θεσμό της Παγκόσμιας Ημέρα Γυναικείας Επιχειρηματικότητας στα Ηνωμένα Έθνη, σε συνεργασία με την Παγκόσμια Εβδομάδα Επιχειρηματικότητας και το Υπουργείο Εσωτερικών των ΗΠΑ. Είναι Πρόεδρος της εταιρείας Militos Emerging Technologies και Αντιπρόεδρος της ΕΣΥΝΕ. Η Όλγα συμβουλεύει: «Επιλέξτε να είστε ψηφιακά προσαρμόσιμοι και πολυμήχανοι. Το Διαδίκτυο είναι ο πόρος, αποφασίστε να γίνετε ψηφιακοί. Είτε επιλέγετε τον φόβο (τεχνοφοβία) είτε την ψηφιακή ευκαιρία […] Μέσω κοινών δράσεων χρησιμοποιούμε τα *soft skills* ως κωδικό πρόσβασης (password) στην ψηφιακή ένταξη των γυναικών».

Τι είναι τα soft skills; Είναι οι δεξιότητες οι οποίες, όπως τονίζει η Όλγα, «ελαχιστοποιούν τον ψηφιακό φόβο που αποκλείει τη γυναίκα από την ψηφιακή ένταξη και ενσωμάτωση». Είναι οι δεξιότητες που περιορίζουν την τεχνοφοβία. Όπως ήδη ελέχθη, τα soft skills αναφέρονται στον συνδυασμό των διαπροσωπικών ικανοτήτων επικοινωνίας ενός ατόμου όπως η συναισθηματική και κοινωνική νοημοσύνη, η εύρεση λύσεων όταν προκύπτουν προβλήματα, το όραμα και το ομαδικό πνεύμα· δεξιότητες οι οποίες ζητούνται από την πλειοψηφία των εταιρειών, οργανισμών και εργοδοτών σήμερα.

Αναλύοντας τις προκλήσεις για το μέλλον της εργασίας και της εκπαίδευσης, όπως δείχνουν αναρίθμητα ερευνητικά στοιχεία, θα απαιτούνται διαφορετικοί συνδυασμοί δεξιοτήτων, και όχι μόνο ψηφιακών (Aoun 2018, Elliot 2017, Kamberidou and Labovas 2012). Θα απαιτείται, επίσης, ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα για την αξιολόγηση αυτών των συνδυασμών δεξιοτήτων και την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι υπολογιστές θα επηρεάσουν την απασχόληση. Η έρευνα επικεντρώνεται ιδιαίτερα στην ανάγκη να προετοιμαστούν οι σημερινοί μαθητές/τριες και στην ανάλογη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος για να καλυφθούν οι μελλοντικές ανάγκες. Πρέπει να γνωρίζουμε ποιες τεχνολογικές και εκπαιδευτικές δυνατότητες είναι διαθέσιμες σήμερα, πώς σχετίζονται με τις ανθρώπινες δεξιότητες και ποιες εργασίες μπορούν να αυτοματοποιηθούν στο άμεσο μέλλον, έτσι ώστε να διαμορφωθούν ρεαλιστικά σενάρια για τις θέσεις εργασίας και τη ζήτηση δεξιοτήτων στις επόμενες δεκαετίες.

Συγχρόνως, για την αντιμετώπιση προκλήσεων που ακόμα δεν μπορούμε να φανταστούμε, πρέπει να διασφαλιστεί ότι ο άνθρωπος θα διατηρήσει τον έλεγχο του δικού του πεπρωμένου με την επικέντρωση στις ανθρώπινες *δεξιότητες* και αξίες που δεν μπορούν να αυτοματοποιηθούν.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Κυρίτσης, Δ. και Παντούλη, Ό. (2016), Στάσεις εφήβων για την επαγγελματική τους απασχόληση και τους ρόλους στην οικογένεια: Η επίδραση του φύλου, στο Κ. Δ. Μαλαφάντης, Β. Παπαδοπούλου, Σ. Αυγητίδου, Γ. Ιορδανίδης, Ι. Μπέτσας (επιμ.), *9ο Πανελλήνιο Συνέδριο «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα» (28-30 Νοεμβρίου 2014), Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος και Παιδαγωγική Σχολή Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας,* 961-973. Αθήνα: Διάδραση.

Παντούλη, Ό. (2015). *Αφηγήσεις ζωής Ελληνίδων επιστημόνων: η εξέλιξή τους στους τομείς της Φυσικής, των Μαθηματικών, της Μηχανικής και της Τεχνολογίας.* Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ρώμη.

Ξενόγλωσση

Aoun. E. J. (2018), Teaching Humans to Thrive in the Age of Smart Machines. Northeastern University Magazine, Boston.

Ashcraft, C., McLain, B., Eger, E. (2016), 'Women in Tech: the Facts 2016 update. See what's changed and what hasn't.' National Center for Women & Information Technology (NCWIT): https://www.ncwit.org/sites/default/files/resources/ncwit_women-in-it_2016-full-report_final-web06012016.pdf (τελευταία πρόσβαση 14/1/2018)

Cedefop (2016), 'The great divide: Digitalization and digital skill gaps in the EU workforce', Cedefop European Centre for the Development of Vocational Training, European Skills and Job Survey, #ESJsurvey Insights, No 9: 1-16, Thessaloniki: http://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/statistics-and-indicators/statistics-and-graphs/esjsurvey-insights-no-9 (τελευταία πρόσβαση 14/1/2018)

Deloitte (2016), Women in STEM, technology career pathways and the gender pay gap. Deloitte LLP: https://www.itu.int/en/ITU-D/Digital-Inclusion/Women-and-Girls/Girls-in-ICT-Portal/Documents/deloitte-uk-women-in-stem-pay-gap-2016.pdf (τελευταία πρόσβαση 22/1/ 2018)

DESI (2017), The Digital Economy and Society Index-DESI. *European Commission, Digital Single Market*, policies: https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi (τελευταία πρόσβαση 6/5/ 2018)

Dickins, S. (13/3/2017), Female science and engineering 'talent waste' worry. BBC News, Wales http://www.bbc.com/news/uk-wales-39254984 (τελευταία πρόσβαση 21/1/2018).

Elliott, S.W. (2017), *Computers and the Future of Skill Demand*. Paris: OECD Publishing.

European Commission (2018), Increase in gender gap in the digital sector-Study on Women in the Digital Age, *Women in Digital*, 8/3/2018 https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/increase-gender-gap-digital-sector-study-women-digital-age (τελευταία πρόσβαση 29/4/2018).

House of Commons (2016), Digital skills crisis. Second Report of Session 2016–17. House of Commons Science and Technology Committee Report. Published by authority of the House of Commons: http://dx.doi.org/10.1787/9789264284395-en
https://publications.parliament.uk/pa/cm201617/cmselect/cmsctech/270/270.pdf (τελευταία πρόσβαση 6/5/ 2018)

Kamberidou, I. and Pascall, N. (2018), The Digital Skills Crisis: Engendering Technology– Empowering Women in Cyberspace. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, A Springer Open Journal , Special Issue (in press).

Kamberidou, I (2013), Women entrepreneurs: 'we cannot have change unless we have men in the room' *Journal of Innovation and Entrepreneurship,* A SpringerOpen Journal, 2:6: http://www.innovation-entrepreneurship.com/content/2/1/6

Kamberidou, I. & Labovas, M. (2012), "Social Women Share: Technology as an Enabler". *Reflections on Women in Entrepreneurship and ICT/ A Reader*, pp. 62-78. Militos Emerging Technologies & Services.

Kamberidou, I. (2010), The Glass Escalator and Gender Fatigue: Getting Gender back on the Agenda. Proceedings of the 5th International Conference on Interdisciplinarity in Education ICIE '10. Tallin Estonia: The National Technical University of Athens, pp. 89-98.

Kamberidou, I. (2006), "Towards a Gender-Neutral Inclusive Information Society". Position paper-action plan presented at *Women and Science Seminar: Women in the Information Society*, 5/4/2006 organized by the European Commission Information Society and Media Directorate-General, Brussels 5/4/2006.

Kamberidou, I, Patsantaras, N., Pantouli, O., (2007), The anachronistic gender-science imbalance: technophobia and the technological gender gap in Greece. Proceedings of the 3rd International Conference on Interdisciplinarity in Education, ICIE 07. Athens: The National Technical University of Athens.

Mims, C. (2017), "The First Women in Tech Didn't Leave—Men Pushed Them Out; In computing's early years, when it was considered women's work". *The Wall Street Journal Online*, 10/12/ 2017, Dow Jones & Company, Inc.

OECD (2016), Policy Brief on the Future o Work- Skills for a Digital World © OECD Dec. 2016: http://www.oecd.org/els/emp/Skills-for-a-Digital-World.pdf (τελευταία πρόσβαση 6/5/ 2018)

OECD/ILO (2017), *Better Use of Skills in the Workplace: Why It Matters for Productivity and Local Jobs, Paris:* OECD Publishing.

Pantouli, O. (2008), How female students in the field of education talk about computers. In Anna Chronaki (ed.) *Mathematics, Technologies Education in the Gender Perspective,* 99-102. Volos: University of Thessaly Press.

Pascall, N. A. (2012), *Engendering Technology, Empowering Women*, London: Portia Ltd, Prince Consort House.

Warschauer, M. (2003), *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge: MIT Press.

World Bank (2016), World Development Report 2016. *Digital Dividends. A World Bank Group Flagship Report*: http://documents.worldbank.org/curated/en/896971468194972881/pdf/102725-PUB-Replacement-PUBLIC.pdf (τελευταία πρόσβαση 25/1/2018)

Η εικόνα του προσώπου και η συμβολή του στη διαμόρφωση υποκειμένων: Πολιτικές διαχείρισης και κοινωνικές αναπαραστάσεις μέσα από το λόγο του Τύπου

Ελιάνα Καναβέλη

Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το παρόν άρθρο μελετά τους τρόπους με τους οποίους η εικόνα του προσώπου συμβάλλει στη διαμόρφωση της διάκρισης μεταξύ «επιθυμητής ομοιότητας» και «ανεπιθύμητης ετερότητας» και τη συνακόλουθη κατάταξη των υποκειμένων στη μία ή την άλλη κατηγορία. Το εμπειρικό παράδειγμα συγκεκριμένων περιστατικών «επέμβασης» σε φυσικά πρόσωπα εξετάζεται σε εννιά περιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τρεις κατηγορίες που αφορούν την αλλαγή των χαρακτηριστικών του προσώπου α) με βίαιο τρόπο (ρίψη οξέος) β) με τη βούληση των υποκειμένων (πλαστικές εγχειρήσεις), γ) με την κάλυψη του προσώπου (Ζαπατίστας, Anonymous, νομοθετική ρύθμιση για την κουκούλα). Η έρευνα επικεντρώθηκε σε συνολικά 123 καταχωρήσεις άρθρων οι οποίες αφορούν χρονικά διαστήματα εντός της περιόδου 2000-2013. Στο πεδίο του λόγου του εγχώριου και διεθνούς ηλεκτρονικού Τύπου διερευνώνται ειδικότερα οι έμφυλες και εθνικές διαστάσεις των αναπαραστάσεων του φυσικού προσώπου προκειμένου να διατηρηθεί η κανονικότητα όταν αυτή φαίνεται να διασαλεύεται.Το άρθρο υποστηρίζει ότι η χάραξη έμφυλων και εθνικών χαρακτηριστικών στο πεδίο του λόγου του Τύπου συμβάλλει στην οριοθέτηση ειδών υποκειμένων των οποίων τα πρόσωπα αναγνωρίζονται ως «άξια» σε συγκεκριμένα πολιτικά και εθνικά συγκείμενα.

Λέξεις κλειδιά: φύλο, έθνος, πολιτικές, αναπαραστάσεις, Τύπος

The image of the face and its contribution to the formation of subjects: Politics of social representations in press

Eliana Kanaveli

PHD Sociology, Panteion University of Social and Political Studies

Abstract

This article studies the ways with images of the face contribute to the formation of certain types of faces -and, by extension, types of subjects-on the basis of a distinction between desired “sameness” and undesired “otherness”. The research examines the empirical example of specific "interventions" on faces, which include change of facial characteristics via a) violently (acid throwing) b) the subjects’ will (plastic surgeries), c) masking of facial features (Zapatistas, Anonymous, Greek hood legislation), and their coverage in the internet press. The material consists of over 123 entries (number of actual articles analyzed) covering various time periods ranging from 2000-2013. The focus of the analysis is on the gender and ethnic dimensions etched on subjects’ faces especially in cases when the normative is troubled. The article concludes that inscriptions of gender and national characteristics are strategically deployed in an effort to establish which subjects’ faces have value and which do not in specific national and political contexts.

Key words: gender, nation, politics, representations, press

Εισαγωγή

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εισήγησης, η οποία αποτελεί προϊόν της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο: «Η εικόνα του προσώπου και η συμβολή του στη διαμόρφωση υποκειμένων: Πολιτικές διαχείρισης και κοινωνικές αναπαραστάσεις μέσα από το λόγο του Τύπου» που εκπονήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας Α. Χαλκιά, είναι ο ρόλος και η σημασία που διαδραματίζει η εικόνα του προσώπου, στις συνθήκες της μετανεωτερικότητας, καθώς και η χρησιμότητα και λειτουργία της στην απόδοση κυρίαρχων ταυτοτήτων. Το πρόσωπο είναι από τα βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδει στο υποκείμενο την κανονιστική θηλυκή ή αρσενική ταυτότητα, αλλά και την

εθνική. Το γεγονός ότι κάποιος πάντα φέρει ένα πρόσωπο, φυσικοποιεί την «κατοχή» ενός προσώπου. Είναι σαφές ότι η νοηματοδότηση του φαινομενικά «φυσικού» στοιχείου του προσώπου αποτελεί ένα κοινωνικό προϊόν που έχει πολιτική σημασία. Καθώς αυτό που θεωρείται φυσικό καθίσταται ως τέτοιο μέσω των πολιτικών λόγων (Χαλκιά 2007:126-127).

Για αυτό το λόγο τόσο το μη ορατό πρόσωπο όσο και το αλλοιωμένο νοηματοδοτείται ως κάτι το διαφορετικό και στιγματίζεται. Οι φορείς των προσώπων που δεν συμβαδίζουν με τα κυρίαρχα πρότυπα είναι οι «στιγματισμένοι» της κοινωνίας, αυτοί που δεν μπορούν να συμβαδίσουν με τα στερεοτυπικά γνωρίσματα μιας κοινωνίας, με τις κυρίαρχες εικόνες της, με αυτό που προσδιορίζεται ως το «φυσιολογικό» (Goffman, 2001:18). Το φύλο και το έθνος, τα οποία τόσο σε ρητό όσο και σε υπόρρητο επίπεδο συνδιαλέγονται και διαπλέκονται συμβάλλοντας στη διατήρηση και αναπαραγωγή κυρίαρχων σχέσεων (Αβδελά 2005, Bhabha 1990, McClintock 1995, Χαλκιά 2004, 2011 κ.α), συνθέτουν τους κύριους πόλους γύρω από τους οποίους κατασκευάζεται το διαφορετικό ή το παρεκκλίνον από τα κυρίαρχα δεδομένα σώμα. Ένας τρόπος ένταξης και επαναφοράς στην «κανονικότητα» είναι η διόρθωση ή η απαλοιφή του στίγματος, στις περιπτώσεις που είναι δυνατόν. Η κοσμητική χειρουργική έχει προβληθεί ως ένας από τους δημοφιλέστερους τρόπους επαναφοράς της χαμένης κανονικότητας, ως ένα εργαλείο επίτευξης σωμάτων που φέρουν ομοιόμορφα χαρακτηριστικά και τα οποία αντανακλούν και παράγουν τα πρότυπα ομορφιάς στις δυτικές κοινωνίες (Macgrecor 1984, Moorgan 1991 στο Αλεξιάς & Δηλάκη 2012:164).

Τα ΜΜΕ, ως ιδεολογικοί μηχανισμοί, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες διαμόρφωσης αντιλήψεων, στάσεων και κυρίαρχων προτύπων (Κωνσταντινίδου 2003:146).

Η συμβολή των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας σε αυτές τις διαδικασίες «κρίσης» χωρίς να είναι πάντα ορατές και αναγνωρίσιμες και σε συνδυασμό με τον κυρίαρχο λόγο, συνδιαμορφώνουν το ποια υποκείμενα αξίζει να ζουν όντας φορείς συγκεκριμένων χαρακτηριστικών στο υπάρχον κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και ποια υποκείμενα δεν αξίζει να ζουν καθώς δεν είναι φορείς και αναμεταδότες των κυρίαρχων εικόνων.

Μέσα από τη μελέτη της εικόνας του προσώπου ο στόχος είναι να τονιστούν οι τρόποι με τους οποίους οι έμφυλες και εθνικές αναπαραστάσεις αυτής συμβάλλουν στη διαμόρφωση της διάκρισης μεταξύ «επιθυμητής ομοιότητας» και «ανεπιθύμητης ετερότητας» και τη συνακόλουθη κατάταξη των υποκειμένων στη μία ή την άλλη κατηγορία.

Μέθοδος

Το πρόσωπο μελετήθηκε μέσα από τρεις κατηγορίες περιπτώσεων α) της ρίψης οξέως σε τρεις γυναίκες, οι οποίες είναι α) η Ιρανή Αμενέ Μπαχραμί, η οποία το 2004 δέχθηκε επίθεση με οξύ από το σύντροφό της, η Πακιστανή Φάχρα Γιούνους, η οποία είχε δεχθεί επίθεση με οξύ από το σύζυγό της και αυτοκτόνησε 12 χρόνια μετά ενώ είχε υποβληθεί σε 38 πλαστικές επεμβάσεις, η Αγγλίδα Κάτι Πίπερ, η οποία είχε δεχθεί επίθεση με οξύ από έναν άνδρα, (η περίπτωση της Κούνεβα δεν επιλέχθηκε γιατί μελετήθηκε αναλυτικά στο πλαίσιο της διπλωματικής) β) τις πλαστικές επεμβάσεις σε τρεις γυναίκες πολιτικούς, οι οποίες είναι η πρώην Πρόεδρος της Βραζιλίας Ντίλμα Ρούσεφ, η πρώην Πρόεδρος της Αργεντινής Κριστίνα Κίρχνερ, και η Αγγλίδα πρώην βουλεύτρια του συντηρητικού κόμματος Λουιζ Μενς, γ) τα καλυμμένα πρόσωπα αντίστασης, τα οποία είναι οι Ζαπατίστας, οι Ανώνυμους και ο νόμος για την κουκούλα που εφαρμόστηκε από το 2009 μέχρι τον Απρίλη του 2015 στην Ελλάδα. Για τους σκοπούς της μελέτης αξιοποιήθηκε υλικό από το διεθνή, ειδησεογραφικό ηλεκτρονικό Τύπο. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε συνολικά 123 καταχωρήσεις άρθρων, οι οποίες αφορούν χρονικά διαστήματα εντός της περιόδου 2000-2013.

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα είναι η ανάλυση λόγου. Ειδικότερα εξετάστηκε με ποιους τρόπους ο λόγος του Τύπου αναφορικά με το πρόσωπο μέσα από τη χρήση συγκεκριμένων λέξεων, εκφράσεων, αλλά και αποσιωπήσεων ή και υπαινιγμών συνετέλεσε στη δημιουργία ενός κοινωνικο-πολιτικού κλίματος που αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το φύλο, το έθνος, εν γένει θα λέγαμε για το «κανονικό».

Θεωρητική συζήτηση

Ρίψη Οξέως

Στις τρεις κατηγορίες περιπτώσεων που μελετήθηκαν, παρατηρήθηκε ότι τα πεδία του έθνους και του φύλου αναδεικνύονται μέσα από το λόγο του Τύπου σε μεγάλο βαθμό ως ρυθμιστές και εγγυητές της κανονικότητας εκεί που αυτή διασαλεύεται. Στην πρώτη κατηγορία περιπτώσεων, αυτής της ρίψης οξέος, η προβολή των έμφυλων επιθέσεων με οξύ συνέβαλλε για τις δύο περιπτώσεις, της Bahrami και της Yunus, στη δημιουργία με σημαντικό τρόπο της εικόνας των «απρόσιτων», μη επιθυμητών «άλλων» (Navarro 2010:100) υφαίνοντας το αφήγημα της μακρινής, διαφορετικής και τρόπο τινά κατώτερης από τη Δύση, Ανατολής. Το αφήγημα λαμβάνει χώρα μέσα από την υποτίμηση των σωμάτων τους, τα οποία τυγχάνουν διαφορετικής αξιολόγησης στη Δύση, καθώς είναι γυναικεία, ευάλωτα και φορείς της πολιτισμικής τους ξενικότητας, η οποία από την άλλη ορίζει το καθεστώς των πολιτισμένων δυτικών. Εξάλλου στην περίπτωση της Αγγλίδας Κάτι Πίπερ παρατηρήσαμε μια διαφορετική μεταχείριση, η οποία λειτουργούσε στην κατεύθυνση της εκ νέου δημιουργίας της επιθυμητής ομοίας. Επιπλέον, τα παραμορφωμένα πρόσωπα των δύο γυναικών από την Ανατολή γίνονται αντιληπτά ως πεδία, στα οποία διεξάγεται μια σύγκρουση μεταξύ της χώρας καταγωγής και στη Δύση. Κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτή υποστηρίζουμε ότι διαδραματίζει το γεγονός ότι τα δύο από τα τρία υποκείμενα που μελετήθηκαν έχουν καταγωγή από ισλαμικές χώρες. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε στο απόσπασμα από το άρθρο με τίτλο: *«An Eye for an Eye: Iran's Blinding Justice System» που δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα του αμερικάνικου περιοδικού Time (15/5/2011) για την περίπτωση της Bahrami:*

Αυτό δεν ήταν ένα έγκλημα χωριού, το οποίο διαπράχθηκε από έναν αναλφάβητο, αλλά μια τραγωδία που εκτυλίχθηκε στην πρωτεύουσα του έθνους μεταξύ δύο μορφωμένων αστών. Οι γυναίκες στο Ιράν μπορεί να σκηνοθετούν επικερδείς ταινίες, να διευθύνουν αίθουσες τέχνης και να γράφουν best sellers, αλλά ακόμη επηρεάζονται από πολιτισμικά ήθη που συχνά προσεγγίζουν τον σοβαρό συντηρητισμό του γειτονικού Αφγανιστάν.

Η αναγνώριση της αναβαθμισμένης θέσης των γυναικών στο Ιράν μέσα από την αναφορά στις επαγγελματικές δραστηριότητες στις οποίες επιδίδονται «σκηνοθετούν», «διευθύνουν αίθουσες τέχνης» και «γράφουν best sellers» ακολουθείται από την υποτίμηση τους λόγω της σύνδεσης με το συντηρητικό πολιτισμό τους. Αυτή η διαδικασία από τη μια πλευρά ενισχύει την εικόνα των γυναικών από την άλλη, όμως, τις αναπαριστά ως δέσμιες της ισλαμικής κουλτούρας, από την οποία δεν μπορούν να ξεφύγουν και ενώ κάνουν βήματα προς τα εμπρός, πλησιάζοντας τη Δύση, παράλληλα μένουν πίσω ακουμπώντας στην Ανατολή. Περιγράφονται, δηλαδή, ως στατικά υποκείμενα, καθηλωμένα και παθητικοί δέκτες αυτών των πολιτικών και πολιτισμικών συμπεριφορών.

Επιπλέον, τα παραμορφωμένα πρόσωπα των δύο γυναικών από την Ανατολή γίνονται αντιληπτά ως πεδία, στα οποία διεξάγεται μια σύγκρουση μεταξύ της χώρας καταγωγής και στη Δύση. Στο απόσπασμα που ακολουθεί από το δημοσίευμα της Daily Telegraph (30/03/2012) με τίτλο: «Acid victim Fakhra Younus' suicide shames all Pakistan», η Durrani μια συμπατριώτισσα της Yunus μέσα από την προβολή του λόγου της αναδεικνύει τη διαφορετική αντιμετώπιση των γυναικών σε Ανατολή και Δύση και ενισχύει τη δυϊστική εικόνα μεταξύ του κακού και του καλού έθνους αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα διαβάζουμε:

«Πιστεύω ότι ολόκληρη η χώρα πρέπει να νιώθει εξαιρετικά ντροπιασμένη που μια ξένη χώρα ανέλαβε την ευθύνη μιας Πακιστανής πολίτιδος για 13 χρόνια, επειδή δεν της δώσαμε τίποτα, ούτε δικαιοσύνη ούτε ασφάλεια».

Το γεγονός ότι αυτή η άποψη εκφράζεται από μια Πακιστανή ενισχύει περεταίρω τη διαμόρφωση μιας αρνητικής εικόνας για το Πακιστάν. Η λέξη «χώρα» χρησιμοποιείται δύο φορές στο παραπάνω απόσπασμα. Η χρήση της λέξης χώρας ως υποκείμενο αρχικά του ρήματος «νιώθει» και στη συνέχεια του ρήματος «ανέλαβε» την προσωποποιεί και της δίνει ένα ενεργητικό χαρακτήρα, ένα ρόλο προστάτη σε σχέση με τα υποκείμενα πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο και μέσα από την πληροφορία ότι η «ξένη χώρα ανέλαβε την ευθύνη» της Yunus ενώ η δική της χώρας την εγκατέλειψε «δεν της δώσαμε τίποτα, ούτε δικαιοσύνη ούτε ασφάλεια», το σώμα της αντιμετωπίζεται ως ανήμπορο και πάσχον, το οποίο χρήζει της

προστασίας και της φροντίδας ενός έθνους. Το γεγονός ότι η «ευθύνη» της Yunus αναλαμβάνεται από ένα δυτικό κράτος κάτι που το συναντήσαμε και στην περίπτωση της Ameneh Bahrami, υποδεικνύει ότι τέτοιου είδους περιστατικά βίας απέναντι σε γυναίκες δεν αξιολογούνται ως σημαντικά σε αυτές τις χώρες και η παρέμβαση της Δύσης κρίνεται αναγκαία και απαραίτητη προκειμένου να προστατευτούν τα θηλυκά σώματα.

Ο λόγος που παράγεται για αυτές τις περιπτώσεις κατασκευάζει με έναν έμμεσο και όχι τόσο σαφή τρόπο την έννοια του «άλλου». Ενός «άλλου» που αντιμετωπίζεται όχι μόνο με φιλανθρωπία, συμπόνια, αλλά και προβάλλοντας τη διαφορετικότητά του ως μέσο που τον υποβαθμίζει.

ΠΛΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Στην κατηγορία των πλαστικών επεμβάσεων η προβολή από το λόγο του Τύπου της εμφάνισης των γυναικών πολιτικών αναδεικνύεται σε ένα κομβικό μέσο αναπαράστασής τους. Στην κατηγορία αυτή οι κυρίαρχες αφηγήσεις ενισχύουν και σε μεγάλο βαθμό αναδεικνύουν την αναγκαιότητα των πρακτικών διόρθωσης και αλλαγής προσώπου σε υποκείμενα προκειμένου να θεωρούνται κοινωνικά επιθυμητά και για να διατηρήσουν την κοινωνική τους θέση και απήχηση. Αυτές τις αλλαγές τα υποκείμενα πρέπει να τις διαχειριστούν με ένα ορθολογικό και λεπτό θα λέγαμε τρόπο ώστε να μην εκπέσουν στην κατηγορία του «ανεπιθύμητου άλλου». Προβάλλεται, δηλαδή ταυτόχρονα ως αναγκαία αλλά και να μη διαφεύγει των προκαθορισμένων ορίων έτσι όπως αυτά έχουν τεθεί για τους πολιτικούς (Van Zoonen 2006:292, Muir 2005:56).

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Kirchner, καθώς μέσα από χαρακτηρισμούς ως «βασίλισσα του μπότοξ», «πλαστικό πρόσωπο» ή «μπότοξ Εβίτα» προβάλλεται ως μια αρκετά ματαιόδοξη προσωπικότητα, όπου η εμφάνιση σε μεγάλο βαθμό επισκιάζει την πολιτική. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η αναφορά σε μια διαμάχη που έχει ξεσπάσει ανάμεσα στην Αργεντινή και τη Βρετανία αναφορικά με την ελεύθερη πλεύση πλοίων ανοιχτά της Αργεντινής. Αν και πρόκειται για ένα αμιγώς πολιτικό ζήτημα δεν παραλείπεται και η αναφορά στην εξωτερική εμφάνιση της Kirchner. Πιο συγκεκριμένα, σε ένα δημοσίευμα της Βρετανικής *Daily Mail* (22/2/2010) με τίτλο: «'We will not be bullied by you, Old Plastic Face', says a sixth generation Falkland Islander» γίνεται η ακόλουθη χαρακτηριστική αναφορά:

> «Η Πρόεδρος Cristina Fernandez de Kirchner (ή όπως αναφέρονται σε αυτήν οι κάτοικοι των νησιών Φώκλαντ ως «ένα παλιό πρόσωπο», του οποίου οι εμφανίσεις σύμφωνα με τα δημοσιεύματα από το Μπουένος Άιρες είναι χειρουργικά ενισχυμένες), αποφάσισε ότι θα απαιτείται προηγούμενη έγκριση για να πλέουν τα πλοία μεταξύ των ακτών της Αργεντινής και των νήσων Φώκλαντ».

Με αυτό τον τρόπο ισχυροποιείται η άποψη ότι η πολιτική που ασκεί μια γυναίκα σε μεγάλο βαθμό δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί από την εμφάνιση.

Επιπλέον, με αφορμή την περίπτωση των πλαστικών επεμβάσεων που προέβη η Mensch γίνεται η αναφορά στη μη μοναδικότητα της ως πολιτικού που καταφεύγει σε πλαστικές επεμβάσεις για να διατηρήσει τη νεότητα της. Στο δημοσίευμα της Telegraph (5/10/2011) με τίτλο: «Is everyone giving their face a little lift?» αναφέρεται χαρακτηριστικά:

> Ο Vladimir Putin προκάλεσε σάλο τον τελευταίο μήνα όταν εμφανίστηκε στο συμβούλιο της Ενωμένης Ρωσίας μοιάζοντας σαν να είχε κάνει κάποια «δουλειά». Οι σακούλες κάτω από τα μάτια του, βαριές μετά από πολλά χρόνια άγρυπνων νυκτών στο προσκήνιο της πολιτικής, είχαν εξαφανιστεί.

Οι σακούλες κάτω από τα μάτια αποδίδονται αποκλειστικά στις έντονες πολιτικές του υποχρεώσεις και όχι για παράδειγμα στην ηλικία του, όπως αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στις γυναίκες πολιτικούς και το συναντήσαμε και στην περίπτωση της Kirchner. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται μια έμφυλη διάσταση στον τρόπο που αντιμετωπίζονται άνδρες και γυναίκες πολιτικοί όταν προβαίνουν σε πλαστικές επεμβάσεις. Πιο συγκεκριμένα, εδώ ο Putin αναπαρίσταται ως ένας σκληρά εργαζόμενος πολιτικός, του οποίου η απαιτητική του πολιτική δραστηριότητα απεικονίζεται στα χαρακτηριστικά του προσώπου του. Για αυτό το λόγο, αυτά έπρεπε να ομαλοποιηθούν για να δείχνει ακούραστος και ενεργητικός, έτσι όπως

πρέπει να είναι ένας Πρόεδρος μιας χώρας. Στην περίπτωση, του Vladimir Putin οι πλαστικές επεμβάσεις προβάλλονται ως μια διαδικασία που προέκυψε ως αποτέλεσμα της κοπιώδους πολιτικής τους εργασίας. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι στις γυναίκες πολιτικούς η διαδικασία των πλαστικών επεμβάσεων επ ουδενί λόγω δεν συνδέεται με την πολιτική τους δραστηριότητα, αλλά αντίθετα εμφανίζεται περισσότερο ως προϊόν της γυναικείας ματαιοδοξίας αλλά και ανασφάλειας που προκύπτει λόγω ηλικίας ανάγοντάς τη σε σημαντικό ρυθμιστή της ζωής των γυναικών.

Με αυτόν τον τρόπο προβάλλεται τρόπο τινά ότι το έργο ενός πολιτικού συνδέεται με την εξωτερική εικόνα του σε πολύ μεγάλο βαθμό, η οποία φαίνεται να είναι εξίσου σημαντική με το πολιτικό έργο αναδεικνύοντας ότι η πολιτική ταυτίζεται περισσότερο με το φαίνεσθαι παρά με το είναι. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται ότι η «εξουσία αποστασιοποιείται από την πολιτική» με την έννοια ότι με την προσωποποίηση, η πολιτική γίνεται θέαμα και έτσι το δημόσιο αλώνεται από το ιδιωτικό (Bauman 1999:74) και η πολιτική ταυτίζεται περισσότερο με το φαίνεσθαι παρά με το είναι.

ΚΑΛΥΜΜΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

Αυτή η διαδικασία εστίασης των ΜΜΕ στο «φαίνεσθαι των πολιτικών» είναι δυνατό να εντοπιστεί και στην περίπτωση των καλυμμένων προσώπων. Παρόλο, δηλαδή που η ύπαρξη και η δραστηριοποίηση στο δημόσιο χώρο και λόγο των υποκειμένων με καλυμμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου διαρρηγνύει την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα, η οποία έχει επιβληθεί μέσα από την κυριαρχία των φανερών προσώπων της εξουσίας, παρατηρούμε στα δημοσιεύματα που μελετήσαμε την προσπάθεια προσέγγισης αυτών μέσω της αναγνώρισης μιας κανονικότητας. Αυτή επιχειρείται να αποκατασταθεί μέσα από την χάραξη πάνω στα καλυμμένα πρόσωπα τόσο έμφυλων όσο και εθνικών χαρακτηριστικών.

Η υπερβολική προβολή των Ζαπατίστας από τα ΜΜΕ και η ιδιαίτερη εστίαση στη φιγούρα του Marcos φανερώνει ότι ακόμα και όταν δεν υπάρχει ένα πρόσωπο με αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά, κατασκευάζεται ένα τέτοιο προκειμένου να είναι ευκολότερη η διαχείρισή του φανερώνοντας με αυτόν τον τρόπο ότι η εικόνα αποτελεί ένα σημαντικό μέσο για τη διαμόρφωση των πολιτικών υποκειμένων. Στο πρόσωπο του Μάρκος χαράχτηκαν και έμφυλα χαρακτηριστικά που τόνιζαν την αρρενωπότητα και την ετεροσεξουαλικότητα προκειμένου να βρεθεί η «κανονικότητα» που είχε διασαλευθεί με το κρυμμένο πρόσωπο. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε στο άρθρο με τίτλο: «Ya Basta! The Masks of Chiapas» στη διαδικτυακή ιστοσελίδα της δημοσιογράφου Naomi Klein (6/12/2000):

> Ο σαμπ-κομαντάντε Μάρκος, η φωνή του Εθνικοαπελευθερωτικού Στρατού του Μεξικό, έχει κρατήσει ένα χαμηλό προφίλ τελευταία. Αλλά επέστρεψε, με σήμα κατατεθέν μια μάσκα του σκι, με ένα τουφέκι πάνω από τον ώμο του και μια πίπα να κρέμεται από το στόμα του. Η εμφάνιση του προσώπου του, αστειεύεται, θα απογοητεύσει τις γυναίκες οπαδούς του.

Το τουφέκι, ένα σύμβολο ηγεμονικής αρρενωπότητας (Conell 1995:212-214) και δύναμης σε συνδυασμό με την πίπα αναδεικνύουν την αρσενική πλευρά αυτού του ανθρώπου προσδίδοντας με αυτόν τον τρόπο έμφυλο πρόσημο στο πρόσωπο που βρίσκεται πίσω από τη μάσκα. Επιπλέον, η φράση «γυναίκες οπαδοί», η οποία συνοψίζει την έλξη που ασκεί ο Marcos συγκεκριμένα στις γυναίκες αποκλείοντας ταυτόχρονα ανθρώπους με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό ενισχύει την εικόνα ενός ιδιαιτέρως αρρενωπού υποκειμένου. Ταυτόχρονα, προσδίδεται σε αυτή μια ξεκάθαρη ετεροκανονική σεξουαλική διάσταση.

Αναφορικά με τη χάραξη εθνικών χαρακτηριστικών στα καλυμμένα πρόσωπα προκειμένου να επανέλθει η διαρρηγμένη κανονικότητα, η κουκούλα στο ελληνικό συγκείμενο αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα καθώς δεν εμφανίζεται ανεξάρτητη από το έθνος, αλλά προβάλλεται να το επηρεάζει. Ο «ελληνικός λαός» προβάλλεται να διαχωρίζεται από την κουκούλα και να μην ταυτίζεται με αυτήν, η οποία «δαιμονοποιείται» σε μεγάλο βαθμό. Στην κουκούλα «χαράσσονται» τα χαρακτηριστικά του «ξένου» και του «εσωτερικού εχθρού».

Στο πλαίσιο αυτό της δόμησης των «ανεπιθύμητων άλλων» με βάση την ιδεολογική και εθνική ταυτότητα χαρακτηριστική είναι η αναφορά του πρώην Υπουργού Δημόσιας Τάξης Ν. Δένδια. Χαρακτηριστικά

διαβάζουμε στο άρθρο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία (18/3/2009) με τίτλο: «Παίρνουν «γραμμή» και χέρι-χέρι κουκουλώνουν τα δικαιώματα»:

«Ο Έλληνας πολίτης δεν μπορεί να ντρέπεται για τα χαρακτηριστικά του, να διαμαρτύρεται χωρίς να τα εμφανίζει και δεν μπορεί να εγκληματεί αποκρύπτοντας το πρόσωπό του».

Η αναφορά στον «Έλληνα πολίτη» σύμφωνα με τον υπουργό, η ιδιότητα του οποίου προσδίδει μια εξουσιαστική διάσταση στο περιεχόμενο του λόγου του, συνοδεύεται από την οριοθέτηση των ενεργειών του συγκεκριμένου πολίτη, η μη τέλεση των οποίων δομεί την εθνική του ταυτότητα όσο και τη δράση του στο συγκεκριμένο δημόσιο χώρο. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το απόσπασμα ένας «Έλληνας πολίτης» δεν μπορεί να προβαίνει σε τέτοιου είδους ενέργειες υποδηλώνοντας ταυτόχρονα ότι η τέλεση των συγκεκριμένων ενεργειών συνιστά την ταυτότητα του μη Έλληνα σχετίζοντας την εθνική διάσταση με την συμπεριφορά ενός υποκειμένου στο δημόσιο χώρο.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτήν την οριοθέτησή του, καταρχήν, ο «Έλληνας πολίτης» «δεν μπορεί να ντρέπεται για τα χαρακτηριστικά του». Με αυτόν τον τρόπο συνδέεται η εθνικότητα «Έλληνας» και τα «χαρακτηριστικά του», υποδηλώνοντας τα χαρακτηριστικά του προσώπου του και υπονοώντας ότι ο Έλληνας φέρει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά για τα οποία απαγορεύεται δια νόμου να ντρέπεται. Αναδεικνύεται, έτσι, η σπουδαιότητα αυτού έναντι άλλων. Επιπλέον, μέσω αυτής της αναφοράς αποκλείονται πολίτες άλλης εθνικότητας. Αναγνωρίζονται μόνο οι Έλληνες πολίτες και αυτοί δεν επιτρέπεται να ντρέπονται, να διαμαρτύρονται, να εγκληματούν με κρυμμένα τα πρόσωπά τους. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται ορατή μια αφήγηση με εθνοκεντρικό περιεχόμενο, η οποία προσδίδει στο συγκεκριμένο ζήτημα εθνικό μανδύα και η οποία φαίνεται να λειτουργεί στην κατεύθυνση της ενεργοποίησης των εθνικών-πατριωτικών αντανακλαστικών των «κουκουλοφόρων». Αυτό πραγματοποιείται μέσα από τη διαμόρφωση του προφίλ αυτού που δεν συνιστά τον Έλληνα πολίτη και αποκλείοντας, ταυτόχρονα, από αυτό το ζήτημα κάποιον πολίτη διαφορετικής εθνικότητας. Κάποιου, δηλαδή, που τα «χαρακτηριστικά» του δεν ανταποκρίνονται σε αυτά που ο Δένδιας ορίζει ως «χαρακτηριστικά του Έλληνα».

Επίσης, παρατηρούμε ότι μέσω των ρημάτων «ντρέπεται», «διαμαρτύρεται», «εγκληματεί», τα οποία αναφέρονται στον Έλληνα πολίτη, σε συνδυασμό με τη φράση «αποκρύπτοντας το πρόσωπό του» προκύπτει ότι όσοι έχουν τα πρόσωπά τους κρυμμένα και συμμετέχουν σε διαμαρτυρίες-διαδηλώσεις είναι εν δυνάμει εγκληματίες. Παράλληλα, με αυτόν τον τρόπο, ενοχοποιείται ως ένα βαθμό η συμμετοχή σε αυτές τις διαδικασίες ενώ ο εξουσιαστικός λόγος παρεμβαίνει προκειμένου να ρυθμίσει και να θεσμοθετήσει αυτό που θεωρείται πρέπον και κανονικό στο συγκεκριμένο εθνικό συγκείμενο. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο Έλληνας πολίτης, και μόνο αυτός, ακριβώς επειδή είναι φορέας της συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας οριοθετείται, αλλά και διαμορφώνεται από τον εξουσιαστικό λόγο, προκειμένου να ελεγχθεί η δράση του, χωρίς φαινομενικά, τουλάχιστον, να του αναγνωρίζεται περιθώριο αντίδρασης.

Συμπερασματικά

Συμπερασματικά διαπιστώσαμε ότι το έθνος και το φύλο προβάλλονται να είναι βασικοί παράγοντες για την επαναφορά της κοινωνικής και πολιτικής σταθερότητας όταν παρατηρούνται σε αυτή ρωγμές, στο πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας. Για αυτό το λόγο οι συγκεκριμένοι παράγοντες εντοπίστηκαν άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο να διαπερνούν και να υφαίνουν ένα πέπλο κανονικότητας πάνω από τις περιπτώσεις που μελετήσαμε.

Η μελέτη των διαφορετικών εθνικών περιπτώσεων με το οξύ αναδεικνύει ότι το πρόσωπο μιας γυναίκας αξιολογείται διαφορετικά στη Δύση από ότι στην Ανατολή και ότι η εθνική καταγωγή ενός υποκειμένου αποτελεί μια σημαντική παράμετρο στους τρόπους με τους οποίους αξιολογείται η ζωή του από τα ΜΜΕ ως άξια να βιωθεί, αλλά και ως άξια ενασχόλησης μαζί της. Η καταγωγή τους, δηλαδή, συνδέεται με έθνη, τα οποία προβάλλονται να αδιαφορούν, να καταπιέζουν τα θηλυκά υποκείμενα, αλλά και να τους ασκούν και υπέρμετρη βία που πολλές φορές φτάνει στην αφαίρεση της ζωής. Η αναπαραγωγή του αφηγήματος

του κακού και του καλού μέσα από πλάγιες οδούς συμβάλλει αν μη τι άλλο στη διατήρηση της φοβίας και άρα στη μη αποδοχή του ξένου και διαφορετικού από το κυρίαρχο.

Οι πλαστικές επεμβάσεις στα πρόσωπα των γυναικών πολιτικών προβάλλονται να λειτουργούν στην κατεύθυνση της δημιουργίας αυτών των τύπων υποκειμένων που εντάσσονται στην κατηγορία των «επιθυμητών ομοίων». Αυτών δηλαδή που θα έχουν μια εμφάνιση που θα τους βοηθά να διατηρούν την κοινωνική τους θέση απαλείφοντας τα αρνητικά σημάδια του γήρατος και οποιασδήποτε άλλης ατέλειας, η οποία είναι δυνατό να τους εκτρέψει από το καθεστώς του «επιθυμητού ομοίου». Η ϊδανική» εικόνα προσώπου που προβάλλεται να έχει μία γυναίκα πολιτικός πρέπει να αποκρύπτει τα σημάδια του γήρατος, να διατηρεί τη φρεσκάδα της, αλλά και συνάμα τη σοβαρότητα που αρμόζει σε ένα πολιτικό υποκείμενο. Και καθώς οι δύο από τις τρεις γυναίκες ήταν αρχηγοί κρατών είναι δυνατό να πούμε ότι η εξουσία, μέσα από την έντονη προβολή της εικόνας της εξωτερικής εμφάνισης, προσωποποιείται με την έννοια ότι λαμβάνει τα χαρακτηριστικά ενός προσώπου αντικαθιστώντας σε μεγάλο βαθμό το λόγο με την εικόνα.

Αυτή η διαδικασία εστίασης των ΜΜΕ στο «πολιτικό φαίνεσθαι» είναι δυνατό να εντοπιστεί και στην περίπτωση των καλυμμένων προσώπων, παρόλο που η κάλυψη του προσώπου θα λέγαμε ότι διακηρύσσει μια νέα κατάσταση στα πολιτικά ήθη. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι και σε αυτές τις περιπτώσεις η συζήτηση στα δημοσιεύματα εστιάζει στην εξωτερική εμφάνιση καθώς αυτή με την ιδιαιτερότητα που φέρει μονοπωλεί το ενδιαφέρον των ΜΜΕ. Αποδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο ότι η εικόνα του προσώπου, φανερή ή καλυμμένη, βρίσκεται στο επίκεντρο της προσέγγισης, αναγνώρισης και ένταξης σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ενός υποκειμένου.

Εν κατακλείδι, η μελέτη της εικόνας του προσώπου, έτσι όπως αυτή προβάλλεται και διαχειρίζεται από το λόγο του Τύπου, συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση των «επιθυμητών ομοίων» και των «ανεπιθύμητων άλλων». Αυτή η διάκριση είναι βαθύτατα πολιτική και διόλου ανώδυνη καθώς δομεί κυρίαρχες ζώνες εντός της κοινωνίας και συντηρεί τις ήδη υπάρχουσες εγκαθιδρυμένες κανονικότητες. Γι' αυτό τα υποκείμενα στις ρευστές και διόλου προβλέψιμες συνθήκες της μετανεωτερικότητας επιδίδονται σε ένα αγώνα δρόμου για να διατηρήσουν ή να αποκτήσουν εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα τους «εξασφαλίσουν» μια θέση παραμονής σε αυτήν την κατηγορία.

Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται ότι στο δυτικό συγκείμενο η ζωή που θεωρείται άξια να βιωθεί πρέπει να συμβαδίζει με το κυρίαρχο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο και να μην είναι φορέας οιασδήποτε ορατής διαφορετικότητας.Το διακύβευμα τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο είναι η εύρεση και διαφύλαξη ενός χώρου ελευθερίας και αυτονομίας όπου τα σώματα των μετανεωτερικών υποκειμένων, να μπορούν να επινοούν και ν΄ ακολουθούν μορφές, δράσεις και αντιδράσεις που δεν υπαγορεύονται ή προβλέπονται από τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αβδελά, Ε. & Ψαρά, Α. (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Γκόφμαν, Ί. (2001)[1963], *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δηλάκη, Γ. & Αλεξιάς, Γ. (2012), "Πλαστικά" σώματα και μορφές σωματοποίησης της γήρανσης, στο Χ. Οικονόμου & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Κωνσταντινίδου, Χ. (2003), Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και η παραγωγή νοήματος. Θεωρητικές προσεγγίσεις και προοπτικές-β' μέρος, *ΕΚΚΕ*, Τομ. (87-98), Νο 111-112, σσ. 193-265.

Χαλκιά, Α. (2007)[2004], *Το Άδειο Λίκνο της Δημοκρατίας; Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στην Ελλάδα*, μτφρ. Μ. Καστανάρα, επιμ. Χ. Κωνσταντάκη & Σ. Φίλερη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Χαλκιά, Α. (2011), *Έμφυλες βιαιότητες: Εξουσία, λόγος, υποκειμενικότητες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

Bhabha. H.-K. (επιμ.) (1990), *Nation and Narration*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.

Bauman, Z. (1999), *In Search of Politics*, Οξφόρδη: Polity Press.

Collins-Hill, P. (1998), It's All In the Family: Intersections of Gender, Race, and Nation, *Hypatia*, Vol. 13, No 3, pp. 62-82.

McClintock, A., Mufti, A. & Shohat, E. (επιμ.) (1997), *Dangerous Liaisons: Gender, Nations, and Postcolonial Perspectives*, Μινεσότα: University of Minnesota Press.

Muir, K. (2005), Media Darlings and Falling Stars: Celebrity and the Reporting of Political Leaders, *Westminster Papers in Communication and Culture*, Vol. 2, No 2, pp. 54-71.

Van Zoonen, E. (2006), The Personal, the Political and the Popular. A Woman's Guide to Celebrity Politics, *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 9, No 3, pp 287-301.

Ιδιωτικοποίηση, εκπαίδευση και κοινωνικές σχέσεις σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα

Βασιλική Καντζάρα

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών vkantz@panteion.gr

Περίληψη

Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις των τελευταίων τριών δεκαετιών στο δυτικό κόσμο ανοίγουν το δρόμο για την ιδιωτικοποίηση της δημόσιας εκπαίδευσης, ένα φαινόμενο που έχει περιγραφεί και ως ‘ακαδημαϊκός καπιταλισμός’. Το κείμενο εξετάζει τις κοινωνικές αφετηρίες αυτών των αλλαγών και τις εφαρμογές τους στην εκπαίδευση.

Οι όροι, ‘ιδιωτικοποίηση’, ‘εμπορευματοποίηση’ και ‘ακαδημαϊκός καπιταλισμός’ αποδίδουν την αυξανόμενη παρείσδυση και ανάμειξη ιδιωτικών εταιρειών (κερδοσκοπικών και μη) στην εκπαίδευση μετατρέποντας τη δημόσια εκπαίδευση σε οιονεί επιχείρηση, τόσο σε θέματα διοίκησης όσο και σε θέματα που άπτονται της μορφωτικής της αποστολής.

Οι συνέπειες από την ‘εμπορευματοποίηση’ σχετίζονται εκτός των άλλων με τη διεύρυνση των ανισοτήτων, ένα φαινόμενο το οποίο προσπάθησε να θεραπεύσει η θέσπιση της δωρεάν παιδείας και των αρχών της αξιοκρατίας και της ισότητας ευκαιριών, που διέπουν τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος.

Το παρόν κείμενο αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης, εν εξελίξει. μελέτης, σχετικά με τις επιπτώσεις της ‘κρίσης’ στην εκπαίδευση.

Λέξεις κλειδιά: Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, Διακυβέρνηση, Ελλάδα, Ιδιωτικοποίηση, Κρίση.

Summary

Education reforms during the last three decades in the western world have paved up the way to privatising public education that is a phenomenon that has been described as ‘academic capitalism’.

This article examines the social context in which these changes arose and their application on education.

The terms "privatisation", "commercialisation" and "academic capitalism" attribute the growing infiltration and involvement of private companies (speculative and non-profit) to education, increasingly transforming public education into a quasi-enterprise, both at administration and management level as well as in relation to educational matters..

The consequences of 'commercialisation' are manifold, and the most important is the increase of inequalities, a phenomenon that the provision of education on an equal opportunity and meritocratic basis without tuition fees has tried to address.

The present text is part of a larger, ongoing study, on the effects of the 'crisis' on education.

Key words: Education Reforms, Governance, Privatisation, Crisis, Greece

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία διερευνά την προβληματική και τις κοινωνικές αφετηρίες της αυξανόμενης ιδιωτικοποίησης της δημόσιας εκπαίδευσης.

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, το φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης της δημόσιας εκπαίδευσης λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις. Η έννοια αυτή δηλώνει την αύξηση των υπηρεσιών, που παρέχονται από ιδιωτικές εταιρείες (κερδοσκοπικές και μη) σε δημόσιες εκπαιδευτικές αρχές για διαφορετικής υφής ζητήματα: ορισμένα από αυτά αφορούν θέματα διοίκησης και εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής, ενώ άλλα σε παροχή εκπαιδευτικού έργου, όπως είναι η διεξαγωγή εξετάσεων και η αξιολόγηση ενός ιδρύματος (Ball 2009, Ball and Youdell 2008).

Η αυξανόμενη παρείσδυση εταιρειών του ιδιωτικού τομέα στην εκπαίδευση έχει περιγραφεί και ως «ακαδημαϊκός καπιταλισμός» αποτυπώνοντας τις δυσμενείς εξελίξεις στην εκπαίδευση, που υποκινούνται

από την επιδίωξη κέρδους μετατρέποντας πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε «προϊόν» προς διάθεση και εμπορική εκμετάλλευση με όρους και προϋποθέσεις της 'οικονομίας της αγοράς' (Slaughter και Leslie 1997, 2001).

Μια από τις συνέπειες είναι η μεταμόρφωση της εκπαίδευσης από δημόσιο αγαθό σε ιδιωτικό. Η διαδικασία ιδιοποίησης του δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης περνά μέσα από πολιτικές, που αλλάζουν τις δομές διοίκησης και τους όρους παροχής της εκπαίδευσης. Επιπλέον, η είσοδος ιδιωτικών πόρων στην εκπαίδευση θεωρείται απαραίτητη, αλλά η αντίφαση είναι ότι η ιδιωτική ανάμειξη γίνεται συχνά στη βάση δημόσιας χρηματοδότησης. Η πολιτική δε αυτή προωθείται και νομιμοποιείται από διεθνείς και υπερεθνικούς οργανισμούς.

Το κείμενο που ακολουθεί περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες: η επόμενη εστιάζει στο κοινωνικό και θεωρητικό πλαίσιο ανάδυσης των προωθούμενων αλλαγών στην εκπαίδευση. Η τρίτη ενότητα αναφέρεται σε εμπειρικές έρευνες και η τέταρτη σχολιάζει ορισμένα θέματα. Κλείνοντας το κείμενο σχολιάζουμε τι σηματοδοτούν οι αλλαγές στην εκπαίδευση για τους θεσμούς, την κοινωνία και στο 'άτομο'.

Κοινωνικό και θεωρητικό πλαίσιο: «διακυβέρνηση» και «ιδιωτικοποίηση»

Το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης τέθηκε στη δημόσια ατζέντα και προωθήθηκε ιστορικά ως μέρος των εκτεταμένων θεσμικών αλλαγών γνωστές ως «δομικές μεταρρυθμίσεις» ή «δομική προσαρμογή» («structural reforms» ή/και «structural adjustment»), οι οποίες υποστηρίχθηκαν και προωθήθηκαν από διεθνείς και υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως είναι η Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank , WB), ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ, OECD), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF) και η Ευρωπαϊκή Ένωση (EU). Οι μεταρρυθμίσεις αυτές συνιστούν εδώ και τρεις δεκαετίες τη 'Νέα Διακυβέρνηση', που καλλιεργούν, προωθούν και υποστηρίζουν οι ως άνω οργανισμοί για την καλύτερη διαχείριση των θεσμών του κράτους με στόχο την αύξηση της αποτελεσματικότητας και παράλληλα τη μείωση του κόστους των παρεχόμενων υπηρεσιών. Συνέπεια αυτών των πολιτικών για τους θεσμούς του δημοσίου είναι ανάμεσα στα άλλα η αύξηση της ιδιωτικοποίησης των δημοσίων αγαθών. Η σύνδεση διακυβέρνησης και διαδικασιών ιδιωτικοποίησης έγινε σταδιακά στις κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η λέξη διακυβέρνηση (στα αγγλικά governance), προέρχεται από την ελληνική λέξη κυβερνάν και τη λατινική gubernare (το κατευθύνειν (to steer)), η οποία στα αγγλο-γαλλικά μεταφέρθηκε ως governer (Merriam Webster 2018).

Οι ρίζες της χρήσης του όρου διακυβέρνηση σήμερα, σύμφωνα με τον Eagleton Pierce (2014) ανευρίσκονται στην κριτική, που ασκήθηκε στις μεγάλες εταιρείες για 'ατασθαλίες' και έλλειψη 'ευθύνης' απέναντι στην κοινωνία. Η ευθύνη αυτή έλαβε έκτοτε το όνομα «εταιρική ευθύνη» (corporate responsibility). Κριτική ασκήθηκε, όμως, και στις κυβερνήσεις για 'αναποτελεσματικότητα', 'διασπάθιση δημοσίου χρήματος' και 'νεποτισμό'. Στις ΗΠΑ ιδιαίτερα προς επίλυση των προβλημάτων που μόλις αναφέραμε, δόθηκε έμφαση στην 'πειθαρχία' και την 'τάξη', χαρακτηριστικά που θεωρήθηκε ότι μπορούν να έχουν όχι μόνο τα άτομα, αλλά και οι επιχειρήσεις όσο και το κράτος. Το κίνημα που αναπτύσσεται έχει διαφορετικές αφετηρίες, αναγνώσεις και αποδέκτες. Κατά βάση το κίνημα είναι ιδεολογικό, αλλά καταφέρνει να έχει και πρακτικές εφαρμογές. Έτσι, προτάθηκε, φερ' ειπείν, περισσότερη δημοκρατία στις επιχειρήσεις εννοούμενη ως συμμετοχή των εργαζομένων σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων και προώθησης της πρωτοβουλίας τους. Σύμφωνα με τον Eagleton Pierce (2014), δόθηκε έμφαση στο «κατευθύνειν» (steering) μέσω οδηγιών και συμβουλών σε μια επιχείρηση, παρά διαταγών. Η προσέγγιση αυτή στη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού έδινε, δηλαδή, έμφαση στην εσωτερική κινητοποίηση των εργαζομένων και για το λόγο αυτό προτείνονται πιο ήπια μέσα επιβολής των αποφάσεων της διοίκησης (βλ. και Pal 2007).

Στη συνέχεια, η εταιρική ευθύνη συμπεριλήφθηκε στον όρο 'εταιρική διακυβέρνηση' (corporate governance). Στο πλαίσια της προβληματικής της διακυβέρνησης, εισήχθη ένας παραλληλισμός και μια αναλογία ανάμεσα στις μεγάλες εταιρείες και το κράτος. Θεωρήθηκε, ότι ο τρόπος διακυβέρνησης μιας

μεγάλης εταιρείας μπορεί να είναι ίδιος μ' αυτόν που αφορά τη διαχείριση των θεσμών κράτους. Είχαν εξάλλου, σύμφωνα με αυτόν τον τρόπο σκέψης, κοινό σκοπό· την αύξηση της αποτελεσματικότητας, τη βελτίωση του επιπέδου ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών και τη μείωση των δαπανών. Έτσι, αργά αλλά σταθερά, και δεδομένης της 'επανάστασης των μάνατζερ' (managerial revolution), για την οποία θα μιλήσουμε αμέσως μετά, οι θεσμοί του δημοσίου μεταρρυθμίζονται εισάγοντας δομές, λεξιλόγιο, πρακτικές και σκοπούς λειτουργίας από τον ιδιωτικό τομέα, ανάλογες των μεγάλων εταιρειών.

Στόχοι των μεταρρυθμίσεων αποτέλεσαν η βελτίωση της 'επίδοσης' και της 'απόδοσης' (εταιρειών, οργανισμών, κυβερνήσεων), η νομιμοποίηση των οποίων έγινε στη βάση της επιδιωκόμενης βελτίωσης του επιπέδου ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τον πολίτη. Αυτή η εξέλιξη με τη σειρά της έδωσε ώθησε στην ιδιωτικοποίηση, καθώς προσέβλεπε στην ανάπτυξη της 'ιδιωτικής' πρωτοβουλίας και επιτάχυνε διαδικασίες ανάμειξης του ιδιωτικού τομέα στο οικονομικό επίπεδο. Η συμμετοχική δημοκρατία που θεωρήθηκε ως ένας τρόπος επίλυσης προβλημάτων διοίκησης μεταφράστηκε ως ενίσχυση της 'ιδιωτικής' πρωτοβουλίας. Για το λόγο αυτό σήμερα συχνά ακούμε συχνά ότι η 'θεραπεία' των προβλημάτων του δημοσίου θα έρθει από τον ιδιωτικό τομέα.

Οι 'δομικές αλλαγές' εξαπλώνονται στο δυτικό κόσμο από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Το ιδεολογικό κίνημα που είχε αναπτυχθεί θεωρούσε ότι ένα σύστημα, είτε αυτό αποτελούσε εταιρεία, είτε ένα οργανισμό του δημοσίου, θα μπορούσε να αυτοκυβερνάται και να αυτορυθμίζεται, χωρίς την άμεση παρεμβολή μιας εξουσίας εκ των άνω, αλλά ελεγχόμενο 'από απόσταση' και να λειτουργεί η «διακυβέρνηση χωρίς κυβέρνηση» (Βρυνιώτη 2017).

Η Pal (2007) εξετάζοντας το ρόλο του ΟΟΣΑ ισχυρίζεται ότι η ιδιωτικοποίηση υπήρξε μέρος ενός ευρύτερου μεταρρυθμιστικού κινήματος, μέρος του οποίου υπήρξε και το κίνημα των μάνατζερ. Το κίνημα αυτό, το οποίο οδήγησε σε θεαματική αύξηση των θέσεων των μάνατζερ σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και δημόσιες υπηρεσίες, στηρίχθηκε στα γραπτά γνωστών μάνατζερ ήδη από τη δεκαετία του 1960 (Rizvi 2016). Στις προαναφερθείσες λοιπόν συζητήσεις και προτάσεις η ονομασία που έλαβε η αλλαγή του παραδείγματος διαχείρισης και διακυβέρνησης είναι το «Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ» (New Public Management -NPM), και το οποίο άρχισε να εξαπλώνεται από τη δεκαετία του 1970 κι εφεξής και το οποίο έδινε έμφαση στην εξυπηρέτηση του πολίτη, όπως και του 'πελάτη' ("client centered") (Pal 2007).

Η Παγκόσμια Τράπεζα επιπλέον έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της πολιτικής του 'Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ', με τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε πιο πάνω, διότι συνέδεσε την κρατική δανειοδότηση με τη 'χρηστή διακυβέρνηση' (good governance), κατ' αρχάς στις αναπτυσσόμενες χώρες του λεγόμενου 'τρίτου κόσμου' και κατόπιν στις αναπτυγμένες του δυτικού κόσμου (Eagleton Pierce 2014). Ο ΟΟΣΑ ήδη από το 1995 προτείνει τη νέα διακυβέρνηση ως λύση στα 'προβλήματα' και στη 'κρίση, που αντιμετωπίζει το κράτος (OECD 1995). Σήμερα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) επίσης δανειοδοτεί κράτη απαιτώντας «δομικές μεταρρυθμίσεις».

Οι «δομικές μεταρρυθμίσεις», που υπαγορεύει η 'διακυβέρνηση', αποτελούν ένα πλαίσιο, που περιλαμβάνει έννοιες, όπως 'διαύγεια', 'αποτελεσματικότητα', 'εξωστρέφεια', 'λογοδοσία', 'βελτίωση επιπέδου ποιότητας παρεχόμενων υπηρεσιών', και οι οποίες 'εμφυτεύονται' σε θεσμούς του δημοσίου σε όλο τον κόσμο. Οι έννοιες αυτές σηματοδοτούν αλλαγές και αναδιαρθρώσεις στη διοίκηση οργανισμών και φορέων του δημοσίου τομέα, σύμφωνα όμως με τις αρχές του 'Νέου Δημοσίου Μάνατζμεντ'. Για να γίνει, όμως, εφικτή η διακυβέρνηση του δημοσίου τομέα αυτού του τύπου θα πρέπει να εισαχθούν και οι αντίστοιχες διοικητικές δομές. Εγείρεται βέβαια εδώ ένα ερώτημα: πώς είναι δυνατόν να θεωρηθούν παρόμοιοι οργανισμοί, αφού εν τέλει εισάγονται δομές από τον ιδιωτικό τομέα στο δημόσιο, για να γίνουν ακριβώς παρόμοιοι, ώστε να κυβερνηθούν με τον ίδιο τρόπο. Ο Ball (2009) ισχυρίζεται ότι η 'μεταμόρφωση' του κράτους συνιστά είδος «επαναρρύθμισης» με την έννοια της «επαναβαθμονόμησης» (recalibration) με απρόβλεπτες συνέπειες.

Με λίγα λόγια, η διακυβέρνηση, η ιδιωτικοποίηση και το Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ αλληλοσυνδέονται και το ένα υποστηρίζει περαιτέρω το άλλο, ενώ ενδείκνυται η «πειθαρχία» ως λύση στα 'δημοσιονομικά' ζητήματα των υποκειμένων, είτε αυτά είναι άτομα είτε κράτη, ωσάν να πρόκειται για ίδιες οντότητες.

Οι ιδέες αυτές εξαπλώθηκαν για διάφορους λόγους. Αρχικά, η δυνατότητα δανειοδότησης από υπερεθνικούς οργανισμούς αποτέλεσε ένα έρεισμα εδραίωσης τους. Δεύτερο, η ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση των ως άνω ιδεών, καθώς χρησιμοποίησε έννοιες αρκούντως ουδέτερες και μάλιστα θετικά εννοιολογημένες, όπως είναι, για παράδειγμα, η ανάδειξη της 'αριστείας', η προώθηση της 'καινοτομίας', η 'χρηστή διοίκηση', και η 'αυτονομία' των ιδρυμάτων, οι οποίες όμως αποκρύπτουν την είσοδο διαδικασιών ιδιωτικοποίησης στην εκπαίδευση στη βάση του 'ανταγωνισμού' (βλ. και Jessop 2017). Έτσι, για παράδειγμα, τα προγράμματα σπουδών των Ελληνικών Πανεπιστημίων καλούνται να είναι 'ανταγωνιστικά', ενώ παράλληλα η χρηματοδότηση επιστημονικών ερευνών γίνεται στη βάση του ανταγωνισμού.

Οι συνέπειες από τους ασκούμενες πολιτικές στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα, χαρακτηρίζονται από πολλούς ως επιζήμιες σε μια σειρά από ζητήματα με προεξάρχοντα τη διεύρυνση των ανισοτήτων. Αυτό συμβαίνει, διότι εκτός των άλλων, τα διαθέσιμα κονδύλια ανακατανέμονται προς όφελος ιδιωτικών εταιρειών, που αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν εργασίες για τις οποίες πριν από την υιοθέτηση της ως άνω πολιτικής υπεύθυνο ήταν το κράτος. Γι' αυτό και οι σχετικές μελέτες κάνουν λόγο για 'ιδιωτικοποίηση' στην εκπαίδευση (Ball 2009, Burch 2006, Busch 2017) και «ακαδημαϊκό καπιταλισμό» (Jessop 2017, Münch 2016, Slaughter και Leslie 1997, 2001).

Οι μελέτες στην εκπαίδευση και οι έννοιες

Στις μελέτες σχετικά με το θέμα μας, στην Ευρώπη κυριαρχεί ο όρος «ιδιωτικοποίηση» , ενώ από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού ο όρος «ακαδημαϊκός καπιταλισμός» (Slaughter και Leslie 1997).

Ο όρος ιδιωτικοποίηση (privatisation), ορίζεται ως «η απομάκρυνση κάποιου πράγματος από κυβερνητικό έλεγχο και η τοποθέτησή του σε ιδιωτικό έλεγχο ή ιδιοκτησία» (Merriam Webster 2018). Ο όρος επίσης σημαίνει «τη μεταφορά περιουσιακών στοιχείων, διοίκησης, λειτουργιών ή ευθυνών τα οποία ανήκαν πριν ή διενεργούνταν από το κράτος σε ιδιωτικούς φορείς (Commans και de Wolf 2005 στο Rizvi 2016: 2). Εν ολίγοις, ο όρος ιδιωτικοποίηση δηλώνει την αλλαγή ιδιοκτησιακού καθεστώτος ή τη μεταφορά της διοίκησης και του ελέγχου από το δημόσιο τομέα στον ιδιωτικό. Οι λόγοι που εκφέρονται για τις αυξανόμενες πρακτικές ιδιωτικοποίησης είναι ότι ο ιδιωτικός τομέας της οικονομίας θεωρείται περισσότερο «αποτελεσματικός» και «ουδέτερος» από το δημόσιο (The Economic Times 2018).

Ο όρος «ακαδημαϊκός καπιταλισμός» ορίζεται ως:

> *«ένα μοναδικό υβριδικό σχήμα που ενώνει τη επιστημονική αναζήτηση της αλήθειας με την οικονομική μεγιστοποίηση του κέρδους. Μετατρέπει τα Πανεπιστήμια σε εταιρείες που ανταγωνίζονται για κεφαλαιακή συσσώρευση και τις εταιρείες [που δραστηριοποιούνται στην εκπαίδευση] σε παραγωγούς γνώσης αναζητώντας νέα ευρήματα, που μπορεί να γίνουν πατέντα και προσοδοφόρα εμπορεύματα» (Münch 2016: 1).*

Δυο σημεία τίθενται εδώ προς συζήτηση: η αντίφαση ανάμεσα στους στόχους της επιστήμης, που είναι η ανεύρεση της αλήθειας, και στους στόχους της οικονομικής δραστηριότητας, που είναι η προσπόριση κέρδους. Το δεύτερο σημείο αφορά την επισήμανση ότι ιδιωτικές εταιρείες μετατρέπονται σε παραγωγούς γνώσης, αντικαθιστώντας τα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα στα οποία ιστορικά είχαν ως αποστολή την έρευνα και την παραγωγή νέας γνώσης.

Οι Slaughter και Leslie (2001) ορίζουν το ίδιο φαινόμενο ως εξής:

«Ο ακαδημαϊκός καπιταλισμός συνδέεται με την αγορά και με συμπεριφορές των Πανεπιστημίων και των ακαδημαϊκών, που είναι παρόμοιες με αυτή των αγορών. Οι συμπεριφορές που είναι παρόμοιες των αγορών αναφέρονται στον ανταγωνισμό των ιδρυμάτων και των ακαδημαϊκών για χρήματα, είτε είναι από εξωτερική χρηματοδότηση και συμβάσεις, καταπιστεύματα (endowment funds), συνέργειες πανεπιστημίων-βιομηχανίας, επένδυση των ιδρυμάτων σε εταιρείες των καθηγητών (spin-off companies), δίδακτρα ή τέλη φοίτησης, ή από κάποια άλλη δραστηριότητα, που αποδίδει κέρδος» (Slaughter και Leslie 2001: 154).

Στον ως άνω ορισμό περιγράφονται οι ομοιότητες ανάμεσα στα ακαδημαϊκά ιδρύματα τα οποία εμπορεύονται εκπαιδευτικές δραστηριότητες με τις εταιρείες του ιδιωτικού τομέα σε πολλές πλευρές της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Στο ερευνητικό πεδίο, είναι γνωστές οι εργασίες του Ball (2009) και των συνεργατών του (Ball και Youdell 2008). Στο πρώτο έργο ο Ball, διερευνά την ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης σε πολλαπλά επίπεδα. Στο δεύτερο κείμενο (2018), το οποίο αποτελεί έκθεση που εκπονήθηκε για λογαριασμό της «Εκπαιδευτικής Διεθνούς», αναδεικνύονται πρακτικές ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευση σε διεθνές επίπεδο. Στο ίδιο έργο, η ιδιωτικοποίηση διακρίνεται σε «ενδογενή» και «εξωγενή».

Η «ενδογενής» ιδιωτικοποίηση αναφέρεται στην εισαγωγή δομών διοίκησης και οργάνωσης, όπως και πρακτικών και λεξιλογίου από τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα. Η «εξωγενής» ιδιωτικοποίηση αναφέρεται στο φαινόμενο ιδιωτικές εταιρείες, κερδοσκοπικές και μη, όπως είναι και οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, να παρεισφρέουν στο δημόσιο τομέα και να προσφέρουν έναντι αντιτίμου τις υπηρεσίες τους σε πολλά επίπεδα, όπως για παράδειγμα εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο, αλλά και η διεξαγωγή εξετάσεων, προγράμματα βελτίωσης της σχολικής επίδοσης και αξιολόγησης, στη βάση, όμως, δημόσιας χρηματοδότησης.

Ιδιωτικοποίηση δε σημαίνει απλά τη μεταφορά του ελέγχου της εκπαίδευσης στον ιδιωτικό τομέα, αλλά την αυξανόμενη παρείσδυση του ιδιωτικού τομέα στο δημόσιο και την παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Αυτό σημαίνει επίσης ότι γίνεται ανακατανομή των υφιστάμενων πόρων, ενώ στην άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής πολλαπλασιάζονται οι φορείς, οι οποίοι τα τελευταία χρόνια έχουν 'συμφέρον' να αναμειγνύονται στο χώρο αυτό. Νομιμοποιήθηκαν δε λαμβάνοντας το όνομα "stake holders" ('φορείς με συμφέρον') σε κείμενα εκπαιδευτικής πολιτικής του ΟΟΣΑ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι 'φορείς με συμφέρον' είναι διαφορετικοί, καθώς στον όρο αυτό περιλαμβάνονται, τόσο τα σχολεία και οι σύλλογοι εκπαιδευτικών ή γονέων, όσο και επιχειρήσεις ή φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Πάντως να σημειώσουμε εδώ ότι μπορεί ο όρος να είναι νέος, η πρακτική, όμως, στην οποία αναφέρεται δεν είναι, διότι στο Ν. 1566/1985 ήδη αναφέρονται οι επαγγελματικές ενώσεις ως φορείς, που μπορούσαν να έχουν κάποιο λόγο σε θέματα εκπαίδευσης, σε επίπεδο Νομαρχίας (Kantzara 2001: 66).

Η ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών που παρέχονται στην εκπαίδευση προωθείται μέσω των αλλαγών που επιβάλλει το Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ. Εργασίες και υπηρεσίες που δεν ανήκουν στις άμεσες υπηρεσίες που παρέχει μια εταιρεία ή ένα ίδρυμα ανατίθενται σε άλλους, όπως για παράδειγμα η φύλαξη και η καθαριότητα κτιρίων, ώστε να βελτιωθούν τα παραγόμενα αποτελέσματα, έστω και αν, εν μέσω κρίσης, τα σχετικά κονδύλια δεν υφίστανται. Η διοίκηση μεταβάλλεται και το παραγόμενο έργο γίνεται αντικείμενο ελέγχου μέσω της αξιολόγησής του. Εν τω μεταξύ, όμως, τα κονδύλια ανακατανέμονται και αντί να διαχέονται στο δημόσιο τομέα διανέμονται στον ιδιωτικό. Οι Ball και Youdell (2008) αναφέρουν στην εργασία τους και την εξαγωγή εκπαιδευτικών υπηρεσιών σε άλλες χώρες ως φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης.

Η ιδιωτικοποίηση δεν περιορίζεται, εν ολίγοις, στα δίδακτρα ή γενικότερα τα έξοδα που ανεβάζουν το κόστος φοίτησης, αλλά περιλαμβάνει, εμπεριέχει και ορίζει την εκπαίδευση σε πολλούς τομείς σύμφωνα με τη λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους από τα χρήματα που επενδύονται σε αυτήν. Για να επιτευχθεί αυτό, όμως, σημαίνει ότι διάφορες πλευρές της εκπαίδευσης θεωρείται ότι μπορεί να παραχθούν κάλλιστα και από ιδιωτικούς φορείς. Οι φορείς που παρέχουν εκπαιδευτικές υπηρεσίες έχουν πολλαπλασιαστεί και έχουν κάθε συμφέρον να διατηρούν τη θέση τους στη σχετική αγορά, αλλά και να την ενισχύουν. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι στις ΗΠΑ γίνεται λόγος για «ακαδημαϊκό καπιταλισμό».

Οι Slaughter και Leslie (2001) προβαίνουν σε μια χαρτογράφηση – θα λέγαμε – του πεδίου στο οποίο βλέπουν να αναπτύσσεται ο ακαδημαϊκός καπιταλισμός. Έτσι, βλέπουν πολλές διαδικασίες της εκπαίδευσης να υπόκεινται στον ορισμό που έδωσαν για τον ακαδημαϊκό καπιταλισμό και τον οποίο αναφέραμε πιο πάνω. Η μετατροπή της γνώσης σε εμπόρευμα, και μάλιστα η επισταμένη διερεύνηση κάθε πτυχής του εκπαιδευτικού και ερευνητικού έργου που παράγει η τριτοβάθμια και η 'αξιοποίησή' της οικονομικά συντελεί στο φαινόμενο της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης και μαζί την 'εξαγορά' του

ακαδημαϊκού προσωπικού που τίθεται στην υπηρεσία ‘εξεύρεσης κονδυλίων’, αγοραπωλησίας, και εκμετάλλευσης με κάθε τρόπο της γνώσης που παράγουν, και το οποίο παίρνει τη μορφή προϊόντος.

Σε σχετικό με το θέμα αυτό ο Jessop (2017) αναφέρεται στις τάσεις ανάπτυξης του καπιταλισμού και τις φάσεις τις οποίες περνά, ώστε να θεωρεί και την εκπαίδευση ένα πεδίο κερδοφορίας, ‘σχεδόν ανεξάντλητο’, όπως σημειώνει και ο Rizvi (2016).

Στην ελληνική βιβλιογραφία, η σχετική προβληματική συνέδεσε την ιδιωτικοποίηση με την «εμπορευματοποίηση» του δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης (Θεριανός και Κάτσικας 2011, Κάτσικας 2017α, 2017β, Τσακαλώτος 1998, Χασάπης 2003). Ως παραδείγματα, αναφέρονται τα εξής: η ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και τεχνικών σχολών, η αύξηση των δαπανών που καταβάλλουν οι φοιτητές για τις σπουδές τους και τα δίδακτρα στο μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών. Η αύξηση των δαπανών για φοίτηση επιβαρύνει τους σπουδαστές και τις οικογένειές τους, κι έτσι δυσχεραίνει τη μόρφωση όσων ανήκουν στα χαμηλά κυρίως εισοδηματικά κοινωνικά στρώματα. Υπ’ αυτή την οπτική γωνία, η μόρφωση μετατρέπεται από δημόσιο αγαθό σε «εμπόρευμα» προς πώληση κάτι το οποίο ευνοεί τα μεσαία και υψηλά εισοδηματικά κοινωνικά στρώματα διευρύνοντας έτσι τις υφιστάμενες ανισότητες.

Σε πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις γίνεται λόγος για το ‘αόρατο’ λεξιλόγιο της ιδιωτικοποίησης (Θεριανός και Κάτσικας 2011), ενώ σχετικά με τις πρόσφατες εκπαιδευτικές αλλαγές του 2017, αναφέρεται ότι προωθούν την ιδιωτικοποίηση επισήμως «και με τη βούλα» (Κάτσικας 2017α, 2017β). Ο λόγος έχει να κάνει με τις πιο πρόσφατες νομοθετικές προτάσεις στις οποίες προβλέπεται αυτονομία των ιδρυμάτων, διετή προγράμματα κατάρτισης στα Πανεπιστήμια και ίδρυση κέντρων δια βίου μάθησης. Στα προγράμματα αυτά είναι δυνατόν να επιβληθούν τέλη φοίτησης, όπως και στα μεταπτυχιακά συμπεριλαμβανομένων και των εξ αποστάσεως προγραμμάτων εκπαίδευσης. Η ιδιωτικοποίηση αυτής της μορφής εξαρτάται από την προωθούμενη αυτονομία των ιδρυμάτων, η οποία μεταφράζεται και σε ευθύνη ανεύρεσης πόρων για τη χρηματοδότηση της λειτουργίας τους.

Επιπλέον, ο Χασάπης (2003) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η ιδιωτικοποίηση επιτείνεται όταν η εκπαίδευση διαχωρίζεται και ‘πακετάρεται’, φερ’ ειπείν, ως πρόγραμμα σπουδών. Η διαδικασία αυτή επιτρέπει κατόπιν και την επιβολή τελών (π.χ φοίτησης) την ανάθεση της διεξαγωγής του σε άλλο φορέα.

Στη μελέτη μας (2018α, 2018β) εξετάσαμε τις διαδικασίες ιδιωτικοποίησης στην ελληνική εκπαίδευση σε συνθήκες κρίσης και παρατηρήσαμε τα εξής: αλλαγές στη διοίκηση της εκπαίδευσης και μείωση της χρηματοδότησης. Οι αλλαγές, εισήγαγαν το λεξιλόγιο της ‘Νέας Διακυβέρνησης’ και τις πρακτικές στη διοίκηση και την οργάνωση της εκπαίδευσης. Η μείωση της χρηματοδότησης έφερε ‘ελλείψεις’ στην εκπαίδευση και ‘συρρίκνωση’ σε προσωπικό, ενώ έγιναν περικοπές και σε παροχές προς τους σπουδαστές. Παράλληλα αυξήθηκαν δαπάνες που σχετίζονται με ανάθεση εργασιών σε τρίτους για διαφορετικής υφής υπηρεσίες (π.χ. αξιολόγηση, καθαριότητα-φύλαξη κτιρίων, υπηρεσίες αυτοματισμού). Συμπεραίνουμε, λοιπόν, αρχικά ότι η ευθύνη παροχής εκπαίδευσης (για ορισμένες πλευρές της) μετακυλίεται από το κράτος στους σπουδαστές και τις οικογένειές τους· δεύτερο, ότι το κράτος αποσύρεται σταδιακά από την ευθύνη παροχής εκπαίδευσης. Η απόσυρση του κράτους από ένα θεσμό αποτελεί μια από τις γνωστές μορφές ιδιωτικοποίησης (Savas 2000 στο Rizvi, 2016:6).

Σχολιασμός και συζήτηση

Η προβληματική που αναπτύσσεται σχετικά με την ιδιωτικοποίηση αναφέρει τις εξής διεργασίες: το κόστος φοίτησης που αυξάνεται και δεύτερο την ανάληψη παροχής υπηρεσιών και έργου από ολοένα και περισσότερες ιδιωτικές εταιρείες (κερδοσκοπικές και μη), που σημαίνει ότι ανεβαίνει το κόστος της εκπαίδευσης για τους σπουδάζοντες, αλλά και για το κράτος. Το κράτος πιθανόν να χρηματοδοτεί με λιγότερα χρήματα την εκπαίδευση, αλλά στο τέλος να πληρώνει περισσότερα, καθώς δημόσιοι πόροι προερχόμενοι και από την Ευρωπαϊκή Ένωση ανακατευθύνονται προς τον ιδιωτικό τομέα αντί να χρησιμοποιούνται άμεσα για τη στήριξη της δημόσιας εκπαίδευσης.

Το φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης είναι σύνθετο και λαμβάνει χώρα σε πολλά επίπεδα, τόσο στην εκπαίδευση όσο και σε άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Η ιδιωτική συμμετοχή στη δημόσια εκπαίδευση δεν είναι κάτι καινούργιο. Καινοφανές είναι το γεγονός ότι η αύξηση των διαδικασιών και μορφών ιδιωτικοποίησης που παρατηρούνται έχουν ως συνέπεια να μεταβάλλουν τις σχέσεις εντός και εκτός της εκπαίδευσης με αμφίβολες συνέπειες. Κινδυνεύει να αλλάξει, επίσης, η σχέση της εκπαίδευσης με την κοινωνία και τους θεσμούς της προς μια κατεύθυνση λιγότερο δημοκρατική. Πολλοί επιστήμονες μιλούν για αύξηση των ανισοτήτων, και άλλοι επισημαίνουν ότι τα προβλήματα που δημιουργούνται είναι πολύ περισσότερα απ' αυτά που επιλύονται. Νέος είναι επίσης ο τρόπος που γίνεται καθώς συνάδει ολοένα περισσότερο με όρους και γενικότερα με την ιδεολογία της οικονομίας της αγοράς, η οποία εκθειάζει την 'ατομική' ελευθερία και πρωτοβουλία στη βάση του ανταγωνισμού αντί της συνεργασίας ή της αλληλεγγύης υπέρ μιας συλλογικότητας (Rizvi 2016).

Οι κριτικές που ασκούνται εστιάζουν στις συνέπειες από την εφαρμογή εκπαιδευτικών πολιτικών: έχει αναφερθεί ότι η επιδιωκόμενη βελτίωση του επιπέδου μόρφωσης ως 'βελτίωση επί τα χείρω' , ενώ παρατηρείται και διεύρυνση των ανισοτήτων, καθώς φερ' ειπείν διεκδίκηση μιας 'καλής' θέσης σπουδών στην τριτοβάθμια εξαρτάται ολοένα και περισσότερο από την οικονομική κατάσταση του υποψηφίου σπουδαστή και της οικογένειάς του, παρά από τη σχολική του επίδοση (βλ. και Green 2018). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε χώρες, όπου επιβλήθηκαν δίδακτρα για σπουδές, αυτά με το χρόνο αυξήθηκαν με συνέπεια τα δάνεια των φοιτητών από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να έχει φτάσει σε δυσθεώρητα ύψη (Δαμίγος 2018).

Επιπλέον, καλλιεργείται η πεποίθηση ότι η ιδιωτική χρηματοδότηση είναι απαραίτητη, διότι παρέχει πολύτιμους πόρους για τη λειτουργία του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος. Συχνά όμως το έργο που παρέχεται από ιδιωτικές εταιρείες γίνεται στη βάση δημόσιας χρηματοδότησης (Ball 2009, Ball και Youdell 2008). Αυτό σημαίνει, όμως, ότι γίνεται ανακατανομή πόρων προς όφελος του ιδιωτικού τομέα, ο οποίος παρέχει διάφορες εκπαιδευτικές υπηρεσίες που μπορεί να βοηθούν τα παιδιά από όλα τα κοινωνικά στρώματα συνήθως όμως απευθύνονται και υποστηρίζουν, όταν υπάρχουν δίδακτρα, τα μέλη μιας κοινωνίας, που είναι ήδη προνομιούχα (Rizvi 2016).]

Μια από τις συνέπειες της ιδιωτικοποίησης στη σημερινή εποχή είναι η κυριαρχία του οικονομικού πεδίου, το οποίο εννοιολογείται ως το πιο σημαντικό πεδίο μιας κοινωνίας, ώστε τα συμφέροντα του να κυριαρχούν, να νομιμοποιούνται και να επιβάλλονται στην σφαίρα της πολιτικής, του πολιτισμού και της κοινωνίας στο σύνολό της. Φαίνεται ωσάν αυτό που θεωρείται ιδιωτικό να υπερκεράζει σε σημασία τη συλλογικότητα, διότι εμφανίζεται ως αρωγός και 'σωτήρας' αυτής, αλλάζοντας, όμως, τη δομή των κοινωνικών σχέσεων, τη σχέση ατόμου και κοινωνίας και εν τέλει την κοινωνική φύση του ατόμου (βλ. και Brown 2017). Ο εαυτός μετατρέπεται σε 'επιχειρηματία' (Foucault 2012), ενώ ο 'βιόκοσμος' 'αποικιοποιείται', σύμφωνα με τη γνωστή έκφραση του Habermas (1989).

Συμπεράσματα

Η ελληνική εκπαίδευση μεταρρυθμίζεται σε συνθήκες κρίσης και στη ρύθμιση αυτή υπεισέρχονται διεργασίες και διαδικασίες ιδιωτικοποίησης, συχνά στη βάση δημόσιας χρηματοδότησης. Αρχικά, μέρος από το κόστος της φοίτησης μετακυλίεται στους σπουδαστές, το κόστος για τη λειτουργία ιδρυμάτων μετακυλίεται στα ιδρύματα και μαζί μ' αυτά μετακυλίεται η ευθύνη του κράτους, καθώς αυτό αποσύρεται σταδιακά από την παροχή δημόσιας παιδείας, διατηρώντας, όμως, τον επιτελικό και ελεγκτικό ρόλο.

Η αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης αποτελεί μέρος των αλλαγών που επιτελούνται στη θεσμική σφαίρα της κοινωνίας, οι οποίες τίθενται συνειδητά σε εφαρμογή. Για το λόγο αυτό η ιδιωτικοποίηση ως διαδικασία θα συνεχίσει προς το παρόν να λαμβάνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις και φαίνεται ωσάν να μη δύναται να σταματήσει, αλλά ούτε και να αντιστραφεί. Είναι, όμως, δυνατόν να μετριαστούν οι δυσμενείς επιπτώσεις, όταν τεθούν προϋποθέσεις ελέγχου και περιοριστεί η αθέμιτη λειτουργία του ιδιωτικού τομέα (Rizvi 2016). Επιπλέον, θα μπορούσαν οι οργανώσεις της κοινωνίας των

πολιτών που αποβλέπουν σε μια πιο δίκαιη και αλληλέγγυα οικονομία και κοινωνία, να αποτελέσουν παράδειγμα διαφορετικής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων.

Ζούμε σε μια εποχή, στην οποία η κοινωνία και οι θεσμοί μέσω των οποίων διοικείται, γίνονται αντικείμενο διακυβέρνησης, υπακούοντας σε μια ορθολογική πίστη ότι η συλλογικότητα μπορεί να ελεγχθεί και να γίνει αντικείμενο διαχείρισης με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να γίνει σε μια μηχανή. Καταλήγουμε έτσι σε ένα «ισομορφισμό» των θεσμών (DiMaggio και Powell 1983), οι οποίοι μαζί με την πανομοιότυπη συχνά μορφή των προϊόντων, των αγαθών, και του τρόπου που παρέχονται οι υπηρεσίες διευκολύνει την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τη σχετική υποταγή του ανθρώπου σε αυτήν.

Παρατηρείται, επίσης, ότι οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται πιο 'απρόσωπες', καθώς παρεμβάλλεται ολοένα και περισσότερο η χρήση, για παράδειγμα, της τεχνολογίας. Για το λόγο αυτό, η συλλογικότητα γίνεται ακόμη λιγότερο ορατή μιας και η έννοια 'άτομο' έχει λάβει μυθικές διαστάσεις. Το άτομο αποθεώνεται και γίνεται αντικείμενο υπέρμετρης λατρείας, τέτοιας, που τείνει να αντικαταστήσει εξ ολοκλήρου την ύπαρξη της συλλογικότητας που είναι πίσω από το άτομο. Τείνει, επίσης, να αντικαταστήσει την κοινωνία και κυρίως ό,τι 'χρωστάμε' σ' αυτήν, για να μπορούμε να ζούμε, να αναπνέουμε και να δημιουργούμε.

Στις νέες κοινωνικές συνθήκες συνεχίζεται «η αποικιοποίηση του βιόκοσμου» (Habermas 1989), με την έννοια ότι απρόσωπες δυνάμεις εισβάλλουν και διακανονίζουν το πώς θα λειτουργούμε και θα ζούμε στην καθημερινή ζωή. Συγχρόνως παρατηρείται ότι καλλιεργούνται πρακτικές απόλυτης εκμετάλλευσης του εαυτού. Θα λέγαμε, δηλαδή, ότι καλείται ο σύγχρονος άνθρωπος να εκμεταλλευτεί 'στο έπακρον' τον εαυτό του, που είναι ούτως ειπείν αστείρευτη πηγή ικανοτήτων. Ο εαυτός ως 'επιχειρηματίας' (Foucault 2012) αναδύεται και στηρίζεται σε κοινωνικές διεργασίες αναγνώρισης του ατόμου, αναγκαίες για τη συμβολική του ύπαρξη που είναι ταυτόχρονα και κοινωνική. Το άτομο καλείται να ιδιοποιηθεί τον ίδιο του τον εαυτό, που αποτελεί μια αντίφαση, πιθανόν, εν όροις.

Κλείνοντας, αξίζει, να προσθέσουμε μια θετική πινελιά. Στις νέες συνθήκες, που έχουν διαμορφωθεί, παρατηρείται αντίδραση από κινήματα φοιτητών, εργαζομένων, εκπαιδευτικών, και πολιτών, οι οποίοι ασκούν δριμεία κριτική απέναντι στον αναίτιο πλουτισμό και την ιδιοποίηση των δημοσίων αγαθών από ιδιωτικούς φορείς, προτείνοντας συχνά και εναλλακτικές λύσεις. Οι λύσεις αυτές συνδέονται άρρηκτα με τη συλλογικότητα και τις αρχές αλληλεγγύης, ισότητας και δικαιοσύνης που οφείλουν να διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βρυνιώτη, Κ. (2017), *Διεθνής διακυβέρνηση της εκπαίδευσης: Όραμα και πραγματικότητα*. *Ιστορικοσυγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Gutenberg.

Δαμίγος, Δ. (2018), Είναι τα δίδακτρα η λύση για το πολύπαθο ελληνικό πανεπιστήμιο;, Ανακοίνωση, επιστημονική ημερίδα Συλλόγου Μελών ΔΕΠ, *Υπερασπιζόμενοι το Δημόσιο Πανεπιστήμιο*, 11/5, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Θεριανός, Κ. και Κάτσικας, Χ. (2011), Το αόρατο λεξικό της ιδιωτικοποίησης των πανεπιστημίων, στο Alfavita.gr, αναδημοσίευση στο *tvxs.gr/news/* (πρόσβαση 16/4/18).

Καντζάρα, Β. (2018α), (υπό έκδοση), Οι εκπαιδευτικές παρεμβάσεις και η εκλογίκευση της ελληνικής εκπαίδευσης σε συνθήκες κρίσης, στο Βιτσιλάκη, Χ. και Γουβιάς, Δ. (επιμ.) *Ανιχνεύοντας την κρίση - Επιλεγμένα κείμενα από τις εισηγήσεις του 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης (Ρόδος, 20-22 Μαΐου 2016)*, Αθήνα, Gutenberg.

Καντζάρα, Β. (2018β), Αλλαγές στην εκπαίδευση και προϊούσα ιδιωτικοποίηση σε συνθήκες

κρίσης στην Ελλάδα, Ανακοίνωση, 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης *Δημόσια και Ιδιωτική Εκπαίδευση,* 27-28/4, Λευκωσία.

Κάτσικας, Χ. (2017α), Και με τη βούλα η επιχειρηματική λειτουργία των πανεπιστημίων, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 25/6.

Κάτσικας, Χ. (2017β), Και με τη βούλα η εμπορευματοποίηση-ιδιωτικοποίηση των Πανεπιστημίων, Εφημερίδα των Συντακτών, 17/7.

Ball, J. S. και Youdell, D. (2008), *Η κρυφή ιδιωτικοποίηση στη δημόσια εκπαίδευση*, Έκθεση, (Επιμ. Γ. Γρόλλιος, μτφρ. Β. Παππή), Αθήνα, ΙΠΕΜ-ΔΟΕ, Εκπαιδευτική Διεθνής.

Τσακαλώτος, Ε. (1998), Ιδιωτικοποίηση και Πανεπιστημιακή εκπαίδευση: Τι διακυβεύεται;, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 11, Απρ. σσ. 27-53.

Foucault, M. (2012/2004), *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, (μτφρ. Β. Πατσογιάννης), Αθήνα, Πλέθρον.

Χασάπης, Δ. (2003), Η ιδιωτικοποίηση της δημόσιας εκπαίδευσης, *Εποχή*, 12/10.

Ξενόγλωσση

Ball, J. S. (2009), Privatising Education, Privatising Education Policy, Privatising Educational Research: Network Governance and the "Competition State", *Journal of Educational Policy*, Vol. 24, No.1, pp. 83-99.

Ball, J. S. και Youdell, D. (2008), *Hidden Privatisation in Public Education*, Report, Brussels, Education International.

Brown, W. (2017), The Vocation of the Public University, στο Jongersen A. B. et al. (eds.) *What is Education? An Anthology on Education*, Copenhagen: Problema, pp. 55-90 (www.whatiseducation.net).

Burch, P. E. (2006), The New Educational Privatization: Educational Contracting and High Stakes Accountability, *Teachers College Record*, Vol. 108, No 2, pp. 2582-2610.

Busch, L. (2017), *Knowledge for Sale. The Neoliberal Takeover of Higher Education*, Cambridge, London, The MIT Press.

DiMaggio, P. J. και Powell, W. W. (1983), The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields, *American Sociological Review*, Vol. 48, pp. 147-160.

Eagleton Pierce, M. (2014), The Concept of Governance in the Spirit of Capitalism, *Critical Policy Studies*, Vol. 8, No 1, pp. 5-21.

Green, A. (2018), Education and the State: Whatever Happened to National Education as a Public Good?, Ανακοίνωση στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, *Δημόσια και Ιδιωτική Εκπαίδευση*, 27-28/4, Λευκωσία.

Habermas, J. (1989), *The Theory of Communicative Action*, Cambridge, Polity Press.

Jessop, B. (2017), On Academic Capitalism, *Critical Policy Studies*, DOI: 10.1080/19460171.2017.1403342.

Kantzara, V. (2001), *An Act of Defiance an Act of Honour: Gender and Professional Prestige among Teachers in Secondary Education in Greece*, Διδακτορική Διατριβή, δημοσιευμένη, University of Utrecht.

Kantzara, V. (2016), Education in Conditions of Crisis in Greece: An Empirical Exploration (2000-2013), *Social Cohesion and Development*, Vol. 11, No 1, pp. 45-66.

Merriam Webster Dictionary (2018), Privatisation, (www.merriam-webster.com) (πρόσβαση 7/3).

Münch, R. (2016), Academic Capitalism, *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, online, pp. 25 (πρόσβαση 16/3).

OECD, (1995), *Governance in Transition: Public Management Reforms in OECD Countries,* Paris, OECD.

Pal, L. A. (2007), Inversions without End: The OECD and Global Public Management Reform, στο www3.carleton.ca/cgpm/Projects/archived/reform/

Inversions%20without%20End.pdf (πρόσβαση, 8-5-18).

Rizvi, F. (2016), Privatization in Education: Trends and Consequences. *Education Research and Foresight Series*, No. 18, Paris, UNESCO. https://en.unesco.org/node/262287.

Slaughter, S. και Leslie, L. L (1997), *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.

Slaughter, S. και Leslie L.L. (2001), Expanding and Elaborating the Concept of Academic Capitalism, *Organization*, Vol. 8, No. 2, pp. 154-161.

The Economic Times (2018), Privatisation, (economictimes.indiatimes.com) (πρόσβαση 7/3).

Διευρυνώντας πιλοτικά τη συμβουλή της οικογένειας στη θεραπεία εξαρτημένων ενηλίκων μελών στα προγραμμάτα υποκατάστασης του ΟΚΑΝΑ: Προτεινόμενη μεθοδολογία

Παρασκευή Καρακούλα, Αγγελική Κίτσιου, Κατερίνα Μίχα, Χαρίκλεια Τσατσαρώνη

Οργανισμός Κατά των Ναρκωτικών - ΟΚΑΝΑ

Περίληψη

Οι σύγχρονες θεωρίες αναγνωρίζουν τη συνέργεια βιο-ψυχο-κοινωνικών παραγόντων στην ανάπτυξη εξάρτησης από ψυχοτρόπους ουσίες – παρά την έμφαση στη μελέτη των βιολογικών παραγόντων στο πλαίσιο του ιατροκεντρικού μοντέλου. Υπό το πρίσμα αυτό, ο ρόλος της οικογένειας ως του πρωταρχικού κοινωνικοποιητικού συστήματος είναι καθοριστικός για την ανάπτυξη εξάρτησης και τη θεραπεία της. Η εξάρτηση αποτελεί έκφραση της (δυσ)λειτουργίας όλου του οικογενειακού συστήματος και η συμπερίληψή της στο θεραπευτικό σχεδιασμό αποτελεί συνήθη θεραπευτική πρακτική. Μάλιστα, υπάρχει σημαντική εμπειρική υποστήριξη για την αποτελεσματικότητα των οικογενειακών παρεμβάσεων στις εξαρτήσεις. Ωστόσο, υπάρχουν δυσκολίες στη σύγκριση των μελετών, εξαιτίας του μεγάλου εύρους των εργαλείων μέτρησης, και αξιοποιούνται κυρίως ποσοτικές μέθοδοι. Επιπλέον, η έρευνα διεθνώς εστιάζει στις οικογένειες εξαρτημένων εφήβων και όχι σε αυτές με ενήλικο εξαρτημένο τέκνο. Στην Ελλάδα, αν και οι οικογενειακές παρεμβάσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του θεραπευτικού σχεδιασμού των φορέων απεξάρτησης, ελάχιστες έρευνες εξετάζουν τη συμβολή της οικογένειας στη θεραπεία των εξαρτημένων μελών τους. Η παρούσα μελέτη προτείνει την αξιοποίηση μιας μεικτής μεθοδολογίας, με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους, για τη διερεύνηση της συμβολής της οικογένειας στη θεραπεία εξαρτημένων ενήλικων μελών των προγραμμάτων υποκατάστασης του ΟΚΑΝΑ. Η έρευνα αναμένεται να εμπλουτίσει τη βιβλιογραφία με εμπειρικά δεδομένα για τον ελληνικό πληθυσμό και να συνεισφέρει στο θεραπευτικό σχεδιασμό.

Λέξεις κλειδιά: εξάρτηση, οικογένεια, οικογενειακές παρεμβάσεις, μεικτές μέθοδοι

A pilot exploration of the contribution of families' therapeutic involvement in the treatment of their addicted adult children attending okana' substitution programs: recommended method

Paraskevi Karakoula[a], Aggeliki Kitsiou[a], Katerina Micha[a], Charikleia Tsatsaroni[a]

[a] Organization Against Drugs, OKANA

Abstract

Contemporary theories agree that the development of addiction is a result of many bio-psycho-social factors' synergy – despite an emphasis on biology in the medical model context. From this aspect, the role of the family as the primary socializing system is crucial for both the development and therapy of addiction. Addiction is an expression of a family system's (dys)function and its inclusion in therapy planning is a standard therapeutic practice. Actually, there is significant empirical evidence for the effectiveness of family intervention in addiction. However, the wide scope of measurement instruments hinders the comparison of this research, and research methods are mainly quantitative. Moreover, research focuses on families with addicted adolescents and not on those with addicted adult children. In Greece, although family interventions are an integral part of the standard therapeutic planning in addiction, few studies examine the families' contribution in their addicted members' therapy. The present study recommends a mixed method study design, with qualitative and quantitative methods, for the exploration of the contribution of families' therapeutic involvement in the treatment of their addicted adult children attending OKANA' substitution programs. This research is expected to provide empirical data for the Greek population and contribute in treatment planning.

Key words: addiction, family, family interventions, mixed method

Εισαγωγή

Παγκοσμίως, εκτιμάται ότι 15 εκατομμύρια άνθρωποι αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης από ψυχοτρόπους ουσίες εκτός του αλκοόλ (Akram Copello και Moore 2014). Στην Ελλάδα, η πιο πρόσφατη εκτίμηση του πληθυσμού των εξαρτημένων έγινε από το ΕΠΙΨΥ το 2004 και αναφέρει ότι 671.346 άτομα είχαν κάποια εμπειρία με παράνομες ψυχοτρόπους ουσίες, τα 132.708 τον τελευταίο χρόνο, ενώ 1.811.072 άτομα, κυρίως γυναίκες, έκαναν χρήση ψυχιατρικών φαρμάκων χωρίς ιατρική συνταγή (Kokkevi Fotiou και Richardson 2007). Πιο πρόσφατη είναι η εκτίμηση του αριθμού των χρηστών ηρωίνης, που αποτελούν και τον πληθυσμό που εξυπηρετεί ο ΟΚΑΝΑ, ο οποίος ανέρχεται στα 16.700 άτομα σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του ΕΚΤΕΠΝ για το 2016 (ΕΚΤΕΠΝ 2017).

Οι περισσότεροι από αυτούς/ές έχουν οικογένεια και σημαντικούς άλλους που επηρεάζονται από την εξάρτηση, άσχετα από το αν έχουν αποξενωθεί ή αν παραμένουν κοντά και λειτουργούν ακόμη και ως φροντιστές των εξαρτημένων (Akram και συν. 2014). Συγκεκριμένα, από τα 2835 άτομα που έχουν εισαχθεί σε θεραπευτικά προγράμματα της χώρας το 2015, το 80% ζουν με την οικογένειά τους: 53,2% με τους γονείς τους, 10,5% με τα παιδιά τους και 15,7% με την/το σύντροφο με ή χωρίς παιδιά (ΕΚΤΕΠΝ 2017).

Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να γίνει μια αναφορά στα ειδικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικογένειας, η οποία μας αφορά, και στο πώς αυτά επηρεάστηκαν σαν αποτέλεσμα της κρίσης της τελευταίας δεκαετίας. Την ελληνική οικογένεια χαρακτηρίζει ένας παιδοκεντρισμός, αφού όλα στρέφονται γύρω από τα παιδιά και οι υπόλοιπες σχέσεις μεταξύ των μελών «ατροφούν», και μια συνεπαγόμενη καθυστέρηση στην ανεξαρτητοποίηση των παιδιών και την αποχώρησή τους από την πατρική κατοικία (Μαράτου – Αλιπράντη 2010). Τα ίδια τα μέλη της συχνά την περιγράφουν ως υπερβολικά «δεμένη» και φαίνεται, πράγματι, να συντηρεί την οικονομική και συναισθηματική εξάρτηση των μελών της – χαρακτηριστικό το παράδειγμα της «οικογενειακής πολυκατοικίας» που επιτρέπει τη συνέχιση της υπερβολικής εγγύτητας και έλλειψης σαφών ορίων μεταξύ της πατρικής και των νέων οικογενειών. Η κρίση έχει αναστείλει περαιτέρω την αποχώρηση των ενήλικων παιδιών από την πατρική κατοικία, αλλά και έχει οδηγήσει στην επιστροφή στην πατρική κατοικία ενήλικων παιδιών με δικές τους οικογένειες. Η Χαραλαμπάκη (2017), βασισμένη σε παρατηρήσεις πολυετούς ψυχοθεραπευτικής πρακτικής με οικογένειες στη Μονάδα Οικογενειακής Θεραπείας του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής, περιγράφει δύο φαινόμενα τα οποία παρατηρούνται στην ελληνική οικογένεια ως αποτέλεσμα της κρίσης. Αφενός, οικογένειες απομονώνονται από τον έξω κόσμο και τα μέλη τους συγχωνεύονται εντός του σπιτιού με τρόπο συγκρουσιακό και, αφετέρου, πολλές συγγενικές σχέσεις διακόπτονται απότομα. Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικογένειας αφορούν δυσκολίες με τα όρια, τη συναισθηματική υπερεμπλοκή και την αποπαίδωση, τα οποία μάλιστα εντάθηκαν με την κρίση.

Όσον αφορά την επιβάρυνση των οικογενειών από την εξάρτηση, φαίνεται ότι επηρεάζει τόσο τη σωματική όσο και την ψυχική υγεία των μελών των οικογενειών των εξαρτημένων ατόμων, με αποτέλεσμα αυξημένα ποσοστά κατάθλιψης και κατάχρησης ψυχοτρόπων ουσιών, και αυξημένη χρήση των υπηρεσιών υγείας σε σχέση με όσους δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης των οικείων τους (Akram και συν. 2014). Τα μέλη οικογενειών με εξαρτημένο μέλος βρίσκονται, επιπλέον, σε μεγαλύτερο κίνδυνο να αντιμετωπίσουν προβλήματα, όπως φτωχή ψυχική υγεία, ανεργία, περιορισμένη πρόσβαση σε δημόσια αγαθά, προβλήματα στο γάμο, ενδοοικογενειακή βία και επιβάρυνση του γονεϊκού τους ρόλου (Akram και συν. 2014).

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η νοηματοδότηση της εξάρτησης από τις οικογένειες, καθώς μπορεί να επηρεάσει την επιβάρυνση που βιώνουν. Συγκεκριμένα για την ελληνική οικογένεια, η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών αποτελεί μια στιγματιστική δραστηριότητα που επηρεάζει την υπερηφάνεια της οικογένειας, πράγμα που συμβάλλει στην καθυστέρηση της αναγνώρισης του προβλήματος και στην αναζήτηση βοήθειας (Fotopoulou Munro και Taylor 2015), επιβαρύνοντας περαιτέρω όλα τα μέλη.

Συνεπώς, καθίσταται εμφανής η σημασία έγκαιρης αναζήτησης και παροχής βοήθειας στα επηρεαζόμενα μέλη των οικογενειών με εξαρτημένο μέλος, η παρέμβαση στα οποία μπορεί να διαδραματίσει κομβικό ρόλο στη θεραπεία των εξαρτημένων συντρόφων ή παιδιών τους, αλλά και στη βελτίωση της λειτουργίας της οικογένειας συνολικά.

Θεωρητική συζήτηση

Οι σύγχρονες θεωρίες για την εξάρτηση αναγνωρίζουν τη συνέργεια κοινωνικών, ψυχολογικών και βιολογικών παραγόντων στην ανάπτυξη εξάρτησης από ψυχοτρόπους ουσίες – παρά την έμφαση στη μελέτη των βιολογικών παραγόντων στο πλαίσιο του ιατροκεντρικού μοντέλου. Καθοριστική για αυτή τη θεωρητική εξέλιξη ήταν η επιρροή του βιοψυχοκοινωνικού μοντέλου (Engel 1977) και της Θεωρίας Οικογενειακών Συστημάτων (Ackerman 1970, Bowen 1978, Minuchin 1974, Satir 1972), η οποία αναπτύχθηκε στην ψυχολογία και την ψυχοθεραπεία σαν αποτέλεσμα της επίδρασης της Γενικής Θεωρίας Συστημάτων (Bertalanffy 1969) στην επιστήμη συνολικά.

Σύμφωνα με τη Θεωρία Οικογενειακών Συστημάτων, η εξάρτηση αποτελεί μια έκφραση της (δυσ)λειτουργίας όλου του οικογενειακού συστήματος. Η συστημική σκέψη προτείνει ότι τα συμπτώματα των ατόμων δεν μπορούν να κατανοηθούν αποκομμένα από τα ευρύτερα συστήματα στα οποία ανήκουν τα άτομα που υποφέρουν. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο οικογενειακό σύστημα και οι ανισορροπίες στη λειτουργία του έχουν συνδεθεί θεωρητικά και ερευνητικά, όχι μόνο με την εξάρτηση, αλλά και με άλλες ψυχοκοινωνικές δυσκολίες (ψυχώσεις, παραβατικότητα εφήβων κα.) (Olson 2000, Olson Sprenkle και Russell 1979).

Ένα από τα πιο διαδεδομένα συστημικά μοντέλα για την κατανόηση της λειτουργίας της οικογένειας σε κλινικά και ακαδημαϊκά πλαίσια, το οποίο ακολουθούμε και σε αυτή την έρευνα, είναι το Περιπλεγμένο Μοντέλο του Olson (Olson και συν. 1979).

Οι βασικές έννοιες του μοντέλου ορίζονται συνοπτικά (Olson 2000) ως εξής:

α. η *συνοχή* αφορά το συναισθηματικό δέσιμο των μελών, τα όρια, τις συμμαχίες, τον τρόπο με τον οποίο ισορροπούν ανάμεσα στο να είναι χωριστά άτομα και να είναι μαζί.

β. η *ευελιξία* αναφέρεται στην ποιότητα και έκφραση της ηγεσίας (έλεγχος, πειθαρχία) και οργάνωσης, στις σχέσεις των ρόλων, στους κανόνες και τη διαπραγμάτευση στις σχέσεις, με έμφαση στην ισορροπία μεταξύ σταθερότητας και αλλαγής.

γ. η *επικοινωνία* αφορά δεξιότητες έκφρασης και ακρόασης, την αυτό-αποκάλυψη, σαφήνεια, σεβασμό και νοιάξιμο, περιλαμβάνει μια σημαντική συναισθηματική διάσταση,

δ. η *ικανοποίηση* από τις ανωτέρω διαστάσεις αποτελεί μια επιπλέον διάσταση του μοντέλου και αφορά το βαθμό στον οποίο τα μέλη της οικογένειας είναι ικανοποιημένα από το βαθμό συνοχής και ευελιξίας και από την επικοινωνία μεταξύ των μελών.

Η βασική υπόθεση του μοντέλου, που έχει επιβεβαιωθεί σε μια σειρά ερευνών (Olson 2000), είναι ότι ισορροπημένα επίπεδα συνοχής και ευελιξίας είναι περισσότερο ευνοϊκά για την υγιή λειτουργία της οικογένειας. Αντίθετα, τα μη ισορροπημένα επίπεδα (πολύ υψηλά ή πολύ χαμηλά) σχετίζονται με τη μη υγιή λειτουργία της οικογένειας.

Ο Olson (2006) σημειώνει ότι στο Περιπλεγμένο Μοντέλο μπορεί να αποτυπωθεί και η ταξινόμηση της Baumrind (1991) για το *γονεϊκό ύφος*, αφού οι βασικές διαστάσεις του γονεϊκού ύφους, η *υποστήριξη* και ο *έλεγχος*, ανταποκρίνονται στις διαστάσεις της συνοχής και της ευελιξίας του περιπλεγμένου μοντέλου. Σε μια τέτοια απεικόνιση, το δημοκρατικό ύφος αντιπροσωπεύεται από τις ισορροπημένες κλίμακες, το αυταρχικό από υψηλή συνοχή (συγχωνευμένο) και χαμηλή ευελιξία (άκαμπτο), το επιτρεπτικό από υψηλή συνοχή (συγχωνευμένο) και ευελιξία (χαοτικό) και το απορριπτικό από χαμηλή συνοχή (αποσυνδεμένο) και ευελιξία (άκαμπτο). Το περιπλεγμένο μοντέλο «προβλέπει» ακόμα ένα ύφος που χαρακτηρίζεται από χαμηλή συνοχή (αποσυνδεμένο) και υψηλή ευελιξία (χαοτικό), το οποίο ο συγγραφέας (Olson 2006) περιγράφει ως αμέτοχο.

Η σύντομη και περιεκτική συμπερίληψη βασικών συστημικών εννοιών για τη λειτουργία της οικογένειας, η παράλληλη αποτύπωση στο μοντέλο και άλλων γενικά αποδεκτών κατανοήσεων για τους τύπους οικογενειακής λειτουργίας και τη σχέση τους με την ψυχοκοινωνική υγεία, και, τέλος, η αξιολόγηση

βασικών εννοιών του με ένα αξιόπιστο και έγκυρο ψυχομετρικό εργαλείο αποτελούν αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματα του μοντέλου και το καθιστούν κατάλληλο για την παρούσα έρευνα.

Όσον αφορά την εφαρμογή όχι μόνο της συστημικής, αλλά ευρύτερα της οικογενειακής προοπτικής στις ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις στις εξαρτήσεις, η συμπερίληψη της οικογένειας με εξαρτημένο μέλος στο θεραπευτικό σχεδιασμό αποτελεί συνήθη θεραπευτική πρακτική διεθνώς (Rowe και Liddle 2003). Μάλιστα, υπάρχει σημαντική εμπειρική υποστήριξη για την αποτελεσματικότητα των οικογενειακών παρεμβάσεων στις εξαρτήσεις τόσο αυτών που στοχεύουν στη απεξάρτηση του εξαρτημένου μέλους όσο και όσων αφορούν ευρύτερα την ψυχοκοινωνική υγεία της οικογένειας.

Προηγούμενες έρευνες

Κατ' αρχάς, είναι σημαντικό να γίνει μια συνοπτική αναφορά στα ευρήματα των ερευνών που περιγράφουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οικογενειών με εξαρτημένο μέλος.

Έχει βρεθεί ότι οι οικογένειες που αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης διακρίνονται από πολύ χαμηλή ή πολύ υψηλή συνοχή και ευελιξία (Gruber και Taylor 2006, Laghi Baiocco Lonigro Capacchione και Baumgartner 2012, McLaughlin Campbell και McColgan 2016, Merikangas Dierker και Fenton 1998). Ένα άλλο χαρακτηριστικό τους είναι ο χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης των μελών της οικογένειας (Bowen 1978) τόσο συναισθηματικά όσο και κοινωνικά, όπως καταδεικνύει η προαναφερθείσα δυσκολία μετάβασης στη φάση της ενηλικίωσης και αυτόνομης διαβίωσης των παιδιών. Άλλα χαρακτηριστικά της λειτουργίας των οικογενειών με εξαρτημένο μέλος είναι η κακή επικοινωνία, ειδικότερα οι συχνές συγκρούσεις και το μη εκφρασμένο συναίσθημα (Μάτσα 1997), ο ανεπαρκής γονεϊκός έλεγχος και το οικογενειακό ιστορικό εξάρτησης (Gruber και Taylor 2006).

Όσον αφορά τις έρευνες για την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων που βασίζονται στην οικογένεια, ήδη από τη δεκαετία του 1970 μεγάλος αριθμός ερευνών αναδεικνύει ότι η εμπλοκή των οικογενειών στις θεραπευτικές παρεμβάσεις μπορεί να συμβάλει τόσο στην προαγωγή της θεραπείας και ψυχοκοινωνικής υγείας των εξαρτημένων μελών τους όσο και στη βελτίωση της λειτουργίας και ψυχοκοινωνικής υγείας της οικογένειας συνολικά (Stanton και Heath 2005, Higgins και Budney 1994, Handelsman Stein και Grella 2005, Copello Velleman και Templeton 2005, Angel και Angel 2009, Dakof και συν. 2010, Rowe 2012, Akram και συν. 2014, Misouridou και Papadatou 2017).

Αναφορικά με τη θεραπευτική πορεία του εξαρτημένου μέλους, έχει βρεθεί ότι η εμπλοκή της οικογένειας στη θεραπεία σχετίζεται θετικά με την πρόληψη ή/και την επιρροή της πορείας του προβλήματος κατάχρησης ουσιών του συγγενικού προσώπου, αλλά και με τη μείωση της χρήσης ουσιών από αυτό (Copello και Templeton 2012). Επιπλέον, με τις οικογενειακές παρεμβάσεις αντιμετωπίζονται οικογενειακά προβλήματα, τα οποία λειτουργούν τόσο ως εμπόδια στη δέσμευση του εξαρτημένου συγγενικού προσώπου στη θεραπεία (Appel Ellison Jansky και Oldak 2004) όσο και ως καθοριστικοί παράγοντες στη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη επιτυχία της θεραπείας του (Rowe 2012), και ενισχύεται η δέσμευσή του στη θεραπεία (Copello και Templeton 2012, Handelsman Stein και Grella 2005). Επίσης, η συμμετοχή των μελών της οικογένειας στη θεραπεία διευκολύνει το εξαρτημένο συγγενικό πρόσωπο στη διατήρηση της αποχής από τις ουσίες (Akram και συν. 2014, Rowe 2012) και το κινητοποιεί να διατηρήσει τις θετικές αλλαγές που προκύπτουν μέσα από τη θεραπεία (O'Farell και Fals-Stewart 2006, Dakof και συν. 2010). Τέλος, οι παρεμβάσεις στην οικογένεια βελτιώνουν το οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται το εξαρτημένο συγγενικό πρόσωπο μετά τη θεραπεία (Bradshaw Shumway Wang Harris Smith και Austin-Robillard 2015, Hogue και Liddle 2009).

Όσον αφορά τη βελτίωση της λειτουργίας της οικογένειας και την προαγωγή της ψυχοκοινωνικής της υγείας, έχει βρεθεί ότι οι οικογενειακές παρεμβάσεις σχετίζονται θετικά με τη μείωση των αρνητικών επιπτώσεων των προβλημάτων κατάχρησης ουσιών του συγγενικού προσώπου στα άλλα μέλη της οικογένειας (Copello και Templeton 2012), με την αντιμετώπιση των οικογενειακών προβλημάτων τους (Bradshaw και συν. 2015, Hogue και Liddle 2009) και την αύξηση της λειτουργικότητας των οικογενειακών σχέσεων (Rowe 2012). Επιπλέον, η συμμετοχή της οικογένειας στη θεραπεία βοηθά τα μέλη να

δημιουργήσουν ένα ευνοϊκό κλίμα επικοινωνίας και να διαχειρίζονται καλύτερα τις συγκρουσιακές καταστάσεις στην οικογένεια (Neuburger 2002). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι τα μέλη οικογενειών με εξαρτημένο μέλος εμφανίζουν συμπτώματα άγχους που αξίζουν βοήθεια από μόνα τους (Carlson Smith Matto και Eversman 2008, Copello και συν. 2005). Τέλος, μέσα από τη συμμετοχή σε θεραπευτικές παρεμβάσεις οι οικογένειες κατανοούν τον τρόπο με τον οποίο εγκαταστάθηκε η διαδικασία της εξάρτησης μέσα στην οικογένεια, διακρίνουν τις πρόσφορες και απρόσφορες συμπεριφορές, αναγνωρίζουν και κατακτούν τα εργαλεία που θα τους επιτρέψουν να αλλάξουν τις απρόσφορες συμπεριφορές τους, μαθαίνουν να σέβονται και να προσέχουν τον εαυτό τους και αποκτούν μία πρώτη γνώση για την προαγωγή της ψυχοκοινωνικής υγείας τους (Neuburger 2002).

Παρά τα εξαιρετικά χρήσιμα ευρήματα αυτών των ερευνών, υπάρχουν και σημαντικοί περιορισμοί που τις διακρίνουν τόσο όσον αφορά το μεθοδολογικό σχεδιασμό τους όσο και την κλινική πραγματικότητα την οποία βασίζονται και την οποία μελετούν.

Κατ' αρχάς, τα ερευνητικό πεδίο είναι κατακερματισμένο και καθίσταται δύσκολη η σύγκριση μεταξύ των μελετών, εξαιτίας των διαφορών στα αποτελέσματα που μετρούνται και του ποικίλου εύρους των κλιμάκων μέτρησης που χρησιμοποιούνται (Copello και συν. 2005). Επίσης, οι περισσότερες έρευνες βασίζονται σε ποσοτικές μεθόδους με ελάχιστη χρήση ποιοτικής μεθοδολογίας ή προσπαθειών να μετρήσουν τη διαδικασία της θεραπείας (Copello και συν. 2005) και η έρευνα σχετικά με τα οικογενειακά μοντέλα θεραπείας για ενήλικες δεν έχει εξετάσει μηχανισμούς ή διαδικασίες αλλαγής (Rowe 2012). Μάλιστα, οι περισσότερες έρευνες αφορούν στη μελέτη οικογενειών με έφηβους χρήστες (Copello και Templeton 2012), ενώ οι όποιες μελέτες με ενήλικες χρήστες περιλαμβάνουν περιορισμένη διερεύνηση της παρακολούθησης των επιδράσεων της θεραπείας μόνο στο ένα έτος που ακολουθεί (Rowe 2012). Τέλος, παρά τον αυξανόμενο αριθμό ερευνών, υπάρχει έλλειψη σε έρευνες που αφορούν στην ενσωμάτωση των αναγκών των μελών της οικογένειας στις παρεμβάσεις που επικεντρώνονται στη συνεργασία οικογένειας – χρήστη (Copello και συν. 2005).

Αρκετοί είναι και οι περιορισμοί που απορρέουν από την κλινική πρακτική. Συγκεκριμένα, παρά τον αυξανόμενο αριθμό ερευνών, εξακολουθεί να μην υπάρχει σαφής κατεύθυνση όσον αφορά στις παρεμβάσεις που πρέπει να χρησιμοποιούνται στην καθημερινή πρακτική (Orr Barbour και Elliott 2014) ούτε υπάρχει συναίνεση για ένα ευρέως αποδεκτό εφαρμόσιμο μοντέλο για τις παρεμβάσεις στην οικογένεια (Orford Velleman Natera Templeton και Copello 2013). Συνεπώς, απαιτείται να υλοποιηθούν έρευνες για να προσδιοριστούν τα βασικά χαρακτηριστικά των οικογενειακών παρεμβάσεων που θα υιοθετηθούν από τους επαγγελματίες (Hogue και Liddle 2009) και οι θεραπευτικοί παράγοντες για τους οποίους οι κλινικοί χρειάζεται να είναι καλύτερα ενημερωμένοι, ώστε να αναγνωρίζουν ποια μοντέλα είναι πιο αποτελεσματικά για συγκεκριμένους πληθυσμούς εξυπηρετούμενων (Kazdin 2008). Σημαντικοί είναι και οι περιορισμοί που αφορούν τη θεωρητική κατάρτιση, αφού η έλλειψη σαφούς εννοιολογικής και θεωρητικής βάσης σε ορισμένες από τις παρεμβάσεις περιορίζει την κατανόηση για το πώς οι παρεμβάσεις αυτές μπορούν να βοηθήσουν οικογενειακές ενότητες που περιλαμβάνουν τόσο τα μέλη της οικογένειας όσο και τους χρήστες ουσιών (Copello και συν. 2005). Τέλος, σημαντικές είναι και οι προκλήσεις της κλινικής εργασίας με το συγκεκριμένο πληθυσμό, οι οποίες επηρεάζουν, όπως είναι φυσικό, και την έρευνα. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία με τις οικογένειες εξαρτημένων ατόμων περιλαμβάνει δυσκολίες που συνδέονται με θέματα γονικής εμπλοκής, δέσμευσης και επικοινωνίας, αλλά και δυσκολίες που σχετίζονται με τη συνεργασία εντός και εκτός ομάδας (Misouridou και Papadatou 2017), με αποτέλεσμα οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας συχνά να εμφανίζονται απρόθυμοι και επιφυλακτικοί στην εργασία με οικογένειες εξαρτημένων ατόμων (Orford και συν. 2013).

Ερευνητικό κενό

Κατ' αρχάς, η έρευνα στο πεδίο *οικογένεια και εξάρτηση* στη χώρα εστιάζει περισσότερο στο ρόλο της οικογένειας στην ανάπτυξη εξάρτησης και λιγότερο στη συμβολή της στη θεραπεία απεξάρτησης (Μάτσα 1997, Pomini Gournellis Kokkevi Tomaras Papadimitriou και Liappas 2014, Σταυρόπουλος Παυλάκης Τάλιας

και Ζλατάνος 2015), παρόλο που οι οικογενειακές παρεμβάσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του θεραπευτικού σχεδιασμού και των τριών δημόσιων φορέων απεξάρτησης.

Επιπλέον, η έρευνα διεθνώς εστιάζει κυρίως στις οικογένειες εξαρτημένων εφήβων σε θεραπεία (Hogue και Liddle 2009, Velleman και συν. 2005, Winters Botzet και Fahnhorst 2011) ή στις οικογένειες - συντρόφους και ανήλικα παιδιά – ενηλίκων χρηστών (Rowe 2012), και όχι σε αυτές με ενήλικο εξαρτημένο τέκνο, τις οποίες εξυπηρετεί το Πρόγραμμα Υποστήριξης Οικογένειας του ΟΚΑΝΑ (ΠΥΟ).

Ιδιαίτερα σημαντικό, επίσης, είναι ότι κατά την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας δεν βρέθηκαν έρευνες για την αποτελεσματικότητα της ομαδικής ψυχοθεραπείας γονέων, που αποτελεί τη βασική θεραπευτική πρακτική του ΠΥΟ.

Τέλος, όσον αφορά τη μεθοδολογία, οι περισσότερες έρευνες υιοθετούν ποσοτική μεθοδολογία, λιγότερες χρησιμοποιούν ποιοτικές μεθόδους, αλλά ελάχιστες εφαρμόζουν μεικτά σχέδια έρευνας.

Στόχοι

Στην έρευνα που παρουσιάζεται εδώ επιχειρούμε να διερευνήσουμε τη συμβολή της ψυχοκοινωνικής παρέμβασης σε γονείς εξαρτημένων στη θεραπεία των ενήλικων παιδιών τους και να αξιολογήσουμε τη συμβολή των ομαδικών παρεμβάσεων σε γονείς του ΠΥΟ στη βελτίωση της λειτουργίας της οικογένειας.

Τα ερευνητικά μας ερωτήματα, συνεπώς, διαμορφώνονται ως εξής:

1. Είναι καλύτερη η πορεία της θεραπείας των μελών των Προγραμμάτων Υποκατάστασης (ΠΥ) που έχουν γονείς στο ΠΥΟ από ότι των μελών ΠΥ που η οικογένειά τους δε συμμετέχει στο ΠΥΟ;

2. Βελτιώνεται προοδευτικά (1 χρόνο μετά, 2 χρόνια μετά κ.ο.κ.) η λειτουργία της οικογένειας σε σχέση με τη περίοδο της προσέλευσης των γονέων στο ΠΥΟ*;*

Ερευνητικός πληθυσμός και δειγματοληψία

Ο πληθυσμός της έρευνας είναι τα μέλη οικογενειών, συνηθέστερα οι γονείς, με ενήλικο εξαρτημένο μέλος, τα οποία συμμετέχουν σε θεραπευτικές παρεμβάσεις του ΠΥΟ. Τα εξαρτημένα μέλη αυτών των οικογενειών βρίσκονται σε ΠΥ του ΟΚΑΝΑ, περιμένουν να εισαχθούν σε αυτό ή είναι ακόμη στη χρήση και δεν έχουν αίτημα για θεραπεία.

Το δείγμα αποτελούν όσα μέλη των οικογενειών του ΠΥΟ επιθυμούν εθελοντικά να συμμετάσχουν, επομένως μπορεί να περιγραφεί ως αυτοεπιλεγμένο. Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία του ΠΥΟ για το Μάρτιο 2018, το δείγμα είναι 35 γονείς που εξυπηρετεί το ΠΥΟ και τα 35 παιδιά τους που είναι μέλη ΠΥ.

Το δείγμα που θα αξιοποιηθεί για το διαχρονικό κομμάτι της έρευνας – την αξιολόγηση της βελτίωσης της λειτουργίας της οικογένειας μετά από 1 και 2 χρόνια παρέμβασης – θα αποτελέσουν γονείς που τώρα εισέρχονται στο ΠΥΟ, ώστε να έχουμε μια αξιολόγηση που προηγείται της παρέμβασης (baseline). Συνεπώς, ο αριθμός του δεν μπορεί με ακρίβεια να προβλεφθεί.

Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας

Για την παρούσα έρευνα και την ανάδειξη όλων των πτυχών των ερευνητικών ερωτημάτων η χρήση μεικτών μεθόδων είναι απαραίτητη, καθώς συμβάλλει στην αύξηση της αξιοπιστίας και εγκυρότητας των ερευνητικών ευρημάτων, στην παραγωγή νέας γνώσης μέσω σύνθεσης των ευρημάτων που προέκυψαν από διαφορετικές προσεγγίσεις, στην ανάδειξη διαφορετικών οπτικών ή λόγων για το ίδιο φαινόμενο, στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων ως πολύπλοκων και πολυσχιδών οντοτήτων μέσω μιας πολυπρισματικής θεώρησης (Τσιώλης 2011).

Όσον αφορά τις ποσοτικές τεχνικές, θα χρησιμοποιηθούν δεδομένα από τους φακέλους των μελών για να εξισωθούν οι ομάδες των μελών που θα συγκριθούν για να διερευνήσουμε το πρώτο ερώτημα, αλλά και για να εκτιμηθεί και συγκριθεί η πορεία της θεραπείας τους από την εισαγωγή τους έως σήμερα, ως προς ορισμένους δείκτες θεραπείας (συγκράτηση στη θεραπεία, αποχή από τη χρήση, παραβατικότητα, σωματική και ψυχική υγεία, συνθήκες στέγασης, επαγγελματική κατάσταση, οικογενειακή κατάσταση).

Για το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα θα χρησιμοποιηθεί η Κλίμακα Εκτίμησης της Προσαρμοστικότητας και Συνοχής της Οικογένειας (Family Adaptability Cohesion Evaluation Scale – FACESIV Package, Olson Gorall και Tiesel 2007), που πρόσφατα προσαρμόστηκε για τον ελληνικό πληθυσμό (Koutra Triliva Roumeliotaki Lionis και Vgontzas 2012) καλύπτοντας ένα σημαντικό κενό στην αξιολόγηση της λειτουργίας των οικογενειών στις ψυχοκοινωνικές υπηρεσίες της χώρας. Το ερωτηματολόγιο αξιολογεί τη λειτουργία της οικογένειας στις διαστάσεις της συνοχής, της ευελιξίας, της επικοινωνίας και της ικανοποίησης της οικογένειας.

Όσον αφορά τις ποιοτικές τεχνικές έρευνας, θα πραγματοποιηθούν ημιδομημένες συνεντεύξεις με τα μέλη του ΠΥΟ, των παιδιών τους που βρίσκονται σε ΠΥ και των θεραπευτριών για να διερευνηθεί η συμβολή των οικογενειακών παρεμβάσεων τόσο στη θεραπεία των εξαρτημένων παιδιών όσο και στη βελτίωση της λειτουργίας της οικογένειας. Οι συνεντεύξεις θα ηχογραφηθούν και τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα θα αναλυθούν με τη μέθοδο της Θεματικής Ανάλυσης (Braun και Clarke 2006).

Συμπέρασμα

Τα πλεονεκτήματα της προτεινόμενης έρευνας αφορούν τον έλεγχο βασικών θεωρητικών και κλινικών υποθέσεων για τη λειτουργία των οικογενειών με εξαρτημένο μέλος, τη διερεύνηση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων στην οικογένεια και την ανατροφοδότηση για το τι βιώνουν οι εξυπηρετούμενοι εξαρτημένοι ενήλικες και οι γονείς τους ως βοηθητικό, ώστε να βελτιωθεί η σχεδιασμός των παρεχόμενων υπηρεσιών. Επιπλέον, σημαντικό πλεονέκτημα είναι το σχέδιο μικτών μεθόδων.

Όσον αφορά τα μειονεκτήματα και τις δυσκολίες, πρόκειται για πιλοτική έρευνα, το δείγμα είναι μικρό για ποσοτικές αναλύσεις και προέρχεται από έναν δύσκολο και ταλαιπωρημένο πληθυσμό και, τέλος, στη χώρα μας απουσιάζει μια κουλτούρα που μπορεί να προάγει την έρευνα στις υπηρεσίες υγείας της χώρας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

ΕΚΤΕΠΝ (2016), *Η Κατάσταση του Προβλήματος των Ναρκωτικών και των Οινοπνευματωδών στην Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση 2015,* Αθήνα, ΕΠΙΨΥ.

Μαράτου – Αλιπράντη, Λ. (2010), Νέες μορφές οικογένειας, Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα, *Εγκέφαλος,* Vol. 47, No 2, pp. 55-66.

Μάτσα, Α. (1997), *Ο τοξικομανής και η οικογένεια του: Χαρακτηριστικά, σχέσεις και δυναμικά του συστήματος* (Διδακτορική διατριβή), Ανακτήθηκε από Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. doi: 10.12681/eadd/10954

Σταυρόπουλος, Θ., Παυλάκης, Α., Τάλιας, Μ. και Ζλατάνος, Δ. (2015), Μελέτη της δυναμικής των σχέσεων μεταξύ των γονέων και των εξαρτημένων από ψυχοδραστικές ουσίες ατόμων σύμφωνα με την κλίμακα οικογενειακού περιβάλλοντος (FES), *Τετράδια Ψυχιατρικής*, Vol. 127.

Τσιώλης, Γ. (2011), Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: Από την πολεμική των «παραδειγμάτων» στις συνθετικές προσεγγίσεις, στο Μ. Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης και Σ. Χιωτάκης (επιμ.), *Οι κοινωνικές επιστήμες στον 21ο αιώνα. Επίμαχα θέματα και προκλήσεις,* Αθήνα, Πεδίο, σσ. 56-84.

Χαραλαμπάκη, Κ. (2017), *Οικογένειες σε δίσεκτα χρόνια: Σημειώσεις μιας ψυχιάτρου,* Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.

Ξενόγλωσση

Ackerman, N.W. (1970), *Family process,* New York, Basic Books.

Akram, V., Copello, A., and Moore, D. (2014), Family-based interventions for substance misuse: A systematic review of systematic reviews—Protocol, *Systematic Review*, Vol 90, No 3, pp. 1–6. doi:10.1186/2046-4053-3-90.

Appel, P. W., Ellison, A. A., Jansky, H. K., and Oldak, R. (2004), Barriers to enrollment in drug abuse treatment and suggestions for reducing them: Opinions of drug injecting street outreach clients and other system stakeholders, *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse,* Vol. 30, No 1, pp. 129–153.

Baumrind, D. (1991), The influence of parenting style on adolescent competence and substance abuse, *Journal of Early Adolescence*, Vol. 11, No 1, pp. 56-95.

Bertalanffy, L. von, (1969), *General System Theory*, New York, George Braziller.

Bowen, M. (1978), *Family Therapy in Clinical Practice*, New York, Jason Aronson.

Bradshaw, S., Shumway, S. T., Wang, E. W., Harris, K. S., Smith, D. B., and Austin-Robillard, H. (2015), Hope, readiness, and coping in family recovery from addiction, *Journal of Groups in Addiction and Recovery*, Vol. 10, pp. 313–336.

Braun, V. and Clarke, V. (2006), Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No 2, pp. 77-101.

Carlson, B. E., Smith, C., Matto, H., and Eversman, M. (2008), Reunification with children in the context of maternal recovery from drug abuse, *Families in Society,* Vol. 89, No 2, pp. 253–263.

Copello, A. and Templeton L. (2012), *Adult Family Members Affected by a Relative's Substance Misuse: A UK-wide survey of services for adult family members*, London, The UK Drug Policy Commission.

Copello, A. G., Velleman, R. D. B. and Templeton, L. J. (2005), Family interventions in the treatment of alcohol and drug problems, *Drug and Alcohol Review,* Vol. 24, No 4, pp. 369-385.

Dakof, G. A., Cohen, J. B., Henderson, C. E., Duarte, E., Boustani, M., Blackburn, A., … Hawes, S. (2010), A randomized pilot study of the Engaging Moms Program for family drug court, *Journal of Substance Abuse Treatment,* Vol. 38, pp. 263–274.

Engel, G.L. (1977), The need for a new medical model: a challenge for biomedicine, *Science,* Vol. 196, pp. 129-136.

Fotopoulou, M., Munro, A. and Taylor, A. (2015), "Allowing the right" and its currency in managing drug stigma in Greece, *International Journal of Drug Policy,* Vol. 26, No 8, pp. 723-730. doi: https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2015.04.005

Gruber, K. J. and Taylor, M. F. (2006), A family perspective for substance abuse: Implications from the literature, *Journal of Social Work Practice in the Addictions,* Vol. 6, No 1-2, pp. 1-29.

Handelsman, L., Stein, J. A., and Grella, C. E. (2005), Contrasting predictors of readiness for substance abuse treatment in adults and adolescents: A latent variable analysis of DATOS and DATOS-A participants, *Drug and Alcohol Dependence,* Vol. 80, No 1, pp. 63–81.

Higgins, ST. and Budney, AJ. (1994), Participation of significant others in out-patient behavioural treatment predicts greater cocaine abstinence, *American Journal of Drug and Alcohol Abuse,* Vol. 201, pp. 47 – 56.

Hogue, A., and Liddle, H. (2009), Family-based treatment for adolescent substance abuse: Controlled trials and new horizons in services research, *Journal of Family Therapy,* Vol. 31, pp. 126–154.

Kazdin, A. E. (2008), Evidence-based treatment and practice: New opportunities to bridge clinical research and practice, enhance the knowledge base, and improve patient care, *American Psychologist,* Vol. 63, No 3, pp. 146–159.

Kokkevi, A., Fotiou, A., Richardson, C. (2007), Drug use in the general population of Greece over the last twenty years: results from nationwide household surveys, *European Addiction Research,* Vol. 13, pp. 167-176.

Kouneski, E. (2002), *Circumplex model and FACES: Review of literature,* Ανακτήθηκε από www.facesIV.com

Koutra, K., Triliva, S., Roumeliotaki, T., Lionis, C., and Vgontzas, A. (2012), Cross-cultural adaptation and validation of the Greek version of the family adaptability and Cohesion Evaluation Scales IV Package (FACES IV Package), *Journal of Family Issues,* Vol. 34, pp. 1647–1672.

Laghi, F., Baiocco, R., Lonigro, A., Capacchione, G. and Baumgartner, E. (2012), Family functioning and binge drinking among Italian adolescents, *Journal of Health Psychology,* Vol. 17, No 8, pp. 1132-41. doi: 10.1177/1359105311430005

Liddle, H. A., Dakof, G. A., Parker, K., Diamond, G. S., Barrett, K., and Tejeda, M. (2001), Multidimensional Family Therapy for adolescent drug abuse: Results in a randomized clinical trial, *American Journal of Drug and Alcohol Abuse,* Vol. 27, No 4, pp. 651-688.

McLaughlin, A., Campbell, A. and McColgan, M. (2016), Adolescent Substance Use in the Context of the Family: A Qualitative Study of Young People's Views on Parent-Child Attachments, Parenting Style and Parental Substance Use, *Substance Use and Misuse,* Vol. 51, No 14, pp. 1846-55. doi: 10.1080/10826084.2016.1197941.

Merikangas, K. R., Dierker, L. and Fenton, B. (1998), Familial Factors and Substance Abuse: Implications for Prevention, In R. S. Ashery, E. B. Robertson, K. L. Kumpfer (Eds.), *Drug Abuse Prevention Through Family Interventions,* National Institute of Drug Abuse Research Monograph Series, Vol. 177, pp.12-41.

Minuchin, S. (1974). *Families and Family Therapy,* Cambridge Massachusetts, Harvard University Press.

Misouridou, E. and Papadatou, D. (2016), Challenges in engaging parents in the drug and alcohol treatment: The professionals' perspective, *Qualitative Health Research*, Vol. 27, No 13, pp. 1948-1958. doi: https://doi.org/10.1177/1049732316673582

Neuburger, R. (2002), *Le mythe familial,* Paris, ESF.

O'Farell, T. J., and Fals-Stewart, W. (2006), *Behavioral couples therapy for alcoholism and drug abuse,* New York, Gilford Press.

Olson, D. H. (2000), Circumplex model of family systems, *Journal of Family Therapy*, Vol. 22, pp. 144-167.

Olson, D. H., and Gorall, D. M. (2006), *FACES IV and the circumplex model,* Ανακτήθηκε από www.facesiv.com/pdf/3.innovations.pdf

Olson, D. H., Gorall, D. M., and Tiesel, J. W. (2007), *FACES IV manual,* Minneapolis, Life Innovations.

Olson, D. H., Sprenkle, D. H., and Russell, C. (1979), Circumplex model of marital and family systems: I. Cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications, *Family Process,* Vol. 18, No 1, pp. 3-28.

Orford, J., Velleman, R., Natera, G., Templeton, L. and Copello, A. (2013), Addiction in the family is a major but neglected contributor to the global burden of adult ill-health, *Social Science and Medicine*, Vol. 78, pp. 70-77. doi: 10.1016/j.socscimed.2012.11.036

Orr, L. C., Barbour, R. S. and Elliott, L. (2014), Involving families and carers in drug services: are families 'part of the problem'? *Families, Relationships and Societies,* Vol. 3, No 3, pp. 405-424.

Pomini, V., Gournellis, R., Kokkevi, A., Tomaras, V., Papadimitriou, G. and Liappas, J. (2014), Rejection attitudes, poor parental bonding, and stressful life events in heroin addicts' families, *Substance Use and Misuse,* Vol. 49. *No* 14, pp. 1867 – 1877. doi: 10.3109/10826084.2014.913629

Robson, C. (2010), *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου,* Αθήνα, Gutenberg.

Rowe, C. L. (2012), Family Therapy for Drug Abuse: Review and Updates 2003–2010. *Journal of Marital and Family Therapy,* Vol 38, pp. 59–81. doi:10.1111/j.1752-0606.2011.00280.x

Rowe, C. L., and Liddle, H. A. (2003), Substance abuse, *Journal of Marital and Family Therapy,* Vol. 29, No 1, pp. 97–120.

Satir, V. (1972/1990), *Peoplemaking,* Souvenir Press Ltd.

Stanton, M. D. and Heath, A. W. (2005). Family based treatment: stages and outcomes, In R. J. Frances, S. I. Miller and A. H.Mack (Eds), *Clinical Textbook of Addictive Disorders, 3rd Edition,* New York, Guilford Press*,* pp. 528–558.

Tafa, M. and Baiocco, R. (2009), Addictive Behavior and Family Functioning During Adolescence, *The American Journal of Family Therapy,* Vol. 37, pp. 388–395. doi: 10.1080/01926180902754745

Winters, K. C., Botzet, A. M. and Fahnhorst, T. (2011), Advances in Adolescent Substance Abuse Treatment, *Current Psychiatry Reports,* Vol. 13, No 5, pp. 416–421. doi: 10.1007/s11920-011-0214-2

Η πρόκληση της ενσωμάτωσης των μεταναστών και ο ρόλος των στρατιωτικών οργανισμών: Μια συγκριτική ανάλυση Σουηδίας και Ελλάδας

Γεράσιμος Καραμπελιάς,[1] Γιάννης Φυτάς[2]

[1] Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας-ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο

[2] Αξιωματικός (Ι) Πολεμική Αεροπορία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ένταξη/ενσωμάτωση των μεταναστών στις χώρες υποδοχής των δείχνει να είναι το μεγάλο στοίχημα των κρατών της Δύσης στο πρώτο μισό του 21ου αιώνα. Οι Ένοπλες Δυνάμεις, φορέας και μηχανισμός ενδυνάμωσης της εθνικής ταυτότητας θα κληθούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια αυτή. Σουηδία και Ελλάδα παρά τις ομοιότητες σε πληθυσμό και προβλήματα με γειτονικά κράτη, έχουν επιλέξει διαφορετικές διαδρομές ένταξης των μεταναστών στο στρατιωτικό μηχανισμό δίχως ιδιαίτερα προβλήματα. Όμως, το ενδιαφέρον για βελτίωση των πρακτικών τους δείχνει ανοιχτό σε νέες προτάσεις.

Λέξεις Κλειδιά: Μετανάστες, Ένοπλες Δυνάμεις, Ενσωμάτωση, Σουηδία, Ελλάδα,

SUMMARY

The non-violent integration of immigrants in the host society is and will be the most important issue for scientific and political discussions in the West in the first half of the 21st century. The Armed Forces, as a major mechanism for the country's military strength and nationalistic pride, are expected to constitute a vital mechanism to this process. Even though Sweden and Greece have followed different paths in integrating immigrants into their Armed Forces, they appear ready to explore new practices and suggestions that will make this process more effective for all those involved in.

Key Words: Immigrants, Armed Forces, Integration, Sweden, Greece

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τόσο κατά το παρελθόν όσο και στις ημέρες μας, τα οργανωμένα κράτη αντιμετώπισαν και συνεχίζουν ν' αντιμετωπίζουν ένα τεράστιο πρόβλημα σχετικά με το ζήτημα της ενσωμάτωσης/ αφομοίωσης των μεταναστευτικών-μειονοτικών ομάδων, μικρών ή μεγάλων στο μέγεθος, που βρίσκονται στο έδαφός τους. Καθώς οι τρόποι και οι μέθοδοι ενσωμάτωσης των διαφόρων μεταναστευτικών-μειονοτικών ομάδων διαφέρουν από εποχή σε εποχή και από γεωγραφική περιοχή σε γεωγραφική περιοχή, είναι εμφανές ότι μέσω τις συγκριτικής προσέγγισης κρατικών πολιτικών ή/και ιστορικών διαστημάτων σε ένα κράτος, τα τελικά συμπεράσματα μόνο εποικοδομητικά μπορεί να είναι.

Στις σύγχρονες, μεταπολεμικές, μεταβιομηχανικές δυτικές κοινωνίες, η χρήση της πολυπολιτισμικής προσέγγισης έδειξε να είναι πιο κοντά στα δημοκρατικά ήθη, την ελευθερία έκφρασης και την πολιτικο-κοινωνική συνοχή μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Παρά το «βεβαρημένο παρελθόν» των δυτικών κρατών προς την ετερότητα, η τελευταία θεωρήθηκε κάτι το φυσιολογικό, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, και οι «ξεχωριστές» πληθυσμιακές αυτές ομάδες έδειχναν να γίνονται αποδεκτές και να συμμετέχουν στα κοινά, χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς. Σε ορισμένα κράτη, ιδιαίτερα τα πρώην αποικιοκρατικά, οι Ένοπλες Δυνάμεις αποτέλεσαν ένα σημαντικό μηχανισμό υποβοήθησης της διαδικασίας ενσωμάτωσης των μεταναστευτικών-μειονοτικών ομάδων και δημιουργίας κοινής εθνικής ταυτότητας.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η σύγκριση του ρόλου των Ενόπλων Δυνάμεων Σουηδίας και Ελλάδας ως σημαντικότατου στοιχείου του μηχανισμού ενσωμάτωσης των μειονοτήτων στην κοινωνική και πολιτική δομή των χωρών αυτών. Η επιλογή των κρατών, Σουηδίας και Ελλάδας, έγινε διότι κάποιες ομοιότητες και διαφορές των προδίκαζαν την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων. Κοινά στοιχεία είναι και οι δύο χώρες δεν έχουν αποικιακό παρελθόν, διαθέτουν συγκρίσιμους αριθμητικά πληθυσμούς, είναι μέλη της

Ευρωπαϊκής Ένωσης και το ότι γειτονεύουν προς ανατολάς με πολύ μεγαλύτερες σε πληθυσμό, έκταση και στρατιωτική δύναμη χώρες Υπό το πρίσμα αυτό, τα στρατιωτικά θέματα θεωρούνται αντικείμενα εθνικής ασφάλειας και περιβάλλονται από μια «αύρα» μεγαλύτερης σημασίας από ότι σε άλλες χώρες. Κατά συνέπεια η αποδοχή των μεταναστών, των μελών μειονοτικών ομάδων αλλά και των πολιτογραφημένων πολιτών στις δομές των Ενόπλων Δυνάμεων ενέχει πολύ μεγαλύτερη σημασία για την ευρύτερη κοινωνία.

Δυτικά Κράτη και Μετανάστευση

Η χάραξη των συνόρων τόσο των αυτοκρατορικών σχημάτων του παρελθόντος όσο και των εθνών-κρατών του εικοστού αιώνα είναι γεγονός ότι έχει προκύψει, σχεδόν καθολικά, μέσα από πολεμικές συγκρούσεις με ενσωματώσεις ή κατακτήσεις περιοχών, ανεξάρτητα από τη βούληση των κατοίκων τους. Με την έλευση των μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων, από τη μεταπολεμική περίοδο έως τις ημέρες μας, το ζήτημα της αφομοίωσης/ ενσωμάτωσης των έλαβε νέες διαστάσεις και ήταν φυσικό ν'απασχολήσει και να συνεχίζει ν' απασχολεί εντονότατα τις πολιτειακές αρχές, την τοπική αυτοδιοίκηση, τη δικαιοσύνη, την υγεία και την ευρύτερη κοινωνία των κρατών αυτών.

Οι παρατεταμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και η χρήση όπλων μαζικής καταστροφής, πέραν του ότι αποτέλεσαν την κύρια αιτία της οικονομικής αποσύνθεσης πολλών αναπτυγμένων κρατών της Δύσης, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στις τεράστιες απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό. Η απαίτηση για ανάπτυξη των οικονομιών τους, παροχή τροφής στον πληθυσμό και τη δημιουργία αναχώματος κατά της κομμουνιστικής ιδεολογίας (περίοδος Ψυχρού Πολέμου), οδήγησε στην παροχή κινήτρων για τη μετακίνηση εργατών, κυρίως ανειδίκευτων, από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και περιοχές προς τη Δύση, με σκοπό να διαδραματίσουν κομβικό ρόλο στην οικονομική αναγέννησή των τελευταίων, την πολιτική τους σταθερότητά και τη διεθνή τους παρουσία. Το εγχείρημα αυτό έδειξε να στέφεται με επιτυχία.

Μοντέλα Ένταξης Μεταναστευτικών-Μειονοτικών Ομάδων

Στο πλαίσιο των επαφών των μελών της κοινότητας της μειονότητας/ των μεταναστών με την ευρύτερη κοινωνία των γηγενών, υπάρχουν διάφοροι τρόποι αντίδρασης και διαντίδρασης που καθορίζουν και το τελικό αποτέλεσμα των σχέσεών τους.[1]

Αναφορικά με την ευρύτερη κοινωνία

(1) Αν η ευρύτερη κοινωνία επιθυμεί τα μέλη των μεταναστών/μειονοτήτων να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και την διακριτή τους εθνοτική ταυτότητα, και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε το φαινόμενο της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, (multiculturalism).

(2) Αν η ευρύτερη κοινωνία δεν επιθυμεί τα μέλη των μειονοτήτων/μεταναστών να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και διακριτή εθνοτική τους ταυτότητα, ενώ παράλληλα επιθυμεί να συμμετέχουν στην κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια κοινωνία χωνευτήρι (melting pot).

(3) Αν η ευρύτερη κοινωνία επιθυμεί τα μέλη των μειονοτήτων/μεταναστών να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και διακριτή εθνοτική τους ταυτότητα ενώ παράλληλα δεν επιθυμεί αυτοί να συμμετέχουν στην ευρύτερη κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια κοινωνία διαχωρισμού (segregation).

(4) Αν η ευρύτερη κοινωνία δεν επιθυμεί τα μέλη των μειονοτήτων/μεταναστών να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και διακριτή εθνοτική τους ταυτότητα και παράλληλα δεν επιθυμεί τα μέλη των μειονοτήτων να συμμετέχουν στην ευρύτερη κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια κοινωνία αποκλεισμού (exclusion).

Αναφορικά με την μειονοτικές ομάδες και κοινότητες

(1) Αν οι μειονοτικές/μεταναστευτικές ομάδες επιθυμούν τα μέλη τους να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και διακριτή εθνοτική τους ταυτότητα, ενώ παράλληλα επιθυμούν να συμμετέχουν στην κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια διαδικασία ενσωμάτωσης (integration).

(2) Αν οι μειονοτικές/μεταναστευτικές ομάδες δεν επιθυμούν τα μέλη τους να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και διακριτή τους εθνοτική ταυτότητα, ενώ παράλληλα επιθυμούν να συμμετέχουν στην κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια διαδικασία απορρόφησης (assimilation).

(3) Αν οι μειονοτικές/μεταναστευτικές ομάδες επιθυμούν τα μέλη τους να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και διακριτή τους ταυτότητα, ενώ παράλληλα δεν επιθυμούν να συμμετέχουν στην κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια διαδικασία διαχωρισμού (separation).

(4) Τέλος, αν οι μειονοτικές/μεταναστευτικές ομάδες δεν επιθυμούν τα μέλη τους να διατηρήσουν την ιδιαίτερη κουλτούρα και την διακριτή τους ταυτότητα και παράλληλα δεν επιθυμούν να συμμετέχουν στην κοινωνία και να αλληλεπιδρούν με τους άλλους, τότε έχουμε μια διαδικασία περιθωριοποίησης (marginalization).

Η επιθυμία για μάθηση

Μια άλλη προσέγγιση αφορά τα χαρακτηριστικά της επιθυμίας για μάθηση και της μνήμης που διαθέτουν τα άτομα της ασθενέστερης κοινωνικής ομάδας.

(1) Αν η επιθυμία για μάθηση είναι μεγάλη τότε τα μέλη της υπό ένταξη ομάδας θα μάθουν τη γλώσσα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και έθιμα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και εφόσον η μνήμη είναι ισχυρή θα διατηρήσουν τη γνώση της ιδιαίτερης κουλτούρας τους και θα ενσωματωθούν (integration).

(2) Αν η επιθυμία για μάθηση είναι μεγάλη τότε τα μέλη της υπό ένταξη ομάδας θα μάθουν τη γλώσσα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και έθιμα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και εφόσον η μνήμη είναι ασθενής τότε θα απωλέσουν τη γνώση της ιδιαίτερης κουλτούρας τους και θα αφομοιωθούν (assimilation).

(3) Αν η επιθυμία για μάθηση είναι χαμηλή τότε τα μέλη της υπό ένταξη ομάδας δεν θα μάθουν τη γλώσσα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και έθιμα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και εφόσον η μνήμη είναι ισχυρή τότε θα διατηρήσουν τη γνώση της ιδιαίτερης κουλτούρας τους και θα διαχωριστούν (separation) από την ευρύτερη κοινωνία.

(4) Αν η επιθυμία για μάθηση είναι χαμηλή τότε τα μέλη της υπό ένταξη ομάδας δεν θα μάθουν τη γλώσσα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και έθιμα της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και εφόσον η μνήμη είναι χαμηλή τότε θα απολέσουν τη γνώση της ιδιαίτερης κουλτούρας τους και θα περιθωριοποιηθούν (marginalization) από την ευρύτερη κοινωνία.

Είναι γνωστό ότι η ενασχόληση/μελέτη των σχέσεων του γηγενούς πληθυσμού/κράτους με τις μεταναστευτικές ομάδες αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος των κοινωνικών επιστημών κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Εγκλωβισμένοι σε πολιτικές, οικονομικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις του 19ου αιώνα, οι μετανάστες γίνονταν αντιληπτοί στα δυτικά κράτη είτε ως εργατικό δυναμικό που θα επιστρέψει μετά από ένα χρονικό διάστημα πίσω στη χώρα καταγωγής του ή που θα ενσωματωθεί/αφομοιωθεί πλήρως με την εθνική και πολιτική κουλτούρα της χώρας φιλοξενίας. Μάλιστα, ήταν πολύ διαδεδομένη η άποψη που θέλει το κράτος να διαχειρίζεται την ένταξη των μεταναστών μέσα από αυστηρά καθορισμένα και οριοθετημένα εθνικά μοντέλα. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ολλανδίας και της Σουηδίας το μοντέλο ήταν το πολυπολιτισμικό, όπου η διαφορετικότητα των επιμέρους κοινοτήτων ήταν αποδεκτή από την ευρύτερη κοινωνία. Στην περίπτωση της Γαλλίας, της ΕΣΣΔ (επί Στάλιν)

και των ΗΠΑ ήταν το αφομοιωτικό μοντέλο όπου προβάλλεται ένα επίσημο πρότυπο με το οποίο πρέπει να «συμμορφωθούν» τα μέλη των μειονοτήτων. Φυσικά υπήρχε και το μοντέλο του διαχωρισμού, όπου οι μειονοτικές/ μεταναστευτικές ομάδες διαχωρίζονταν από την ευρύτερη κοινωνία και δεν τους ζητείται να ενσωματωθούν σε αυτήν. Η Γερμανία, η Αυστρία και το Βέλγιο φέρονταν ως εκπρόσωποι της ομάδας αυτής.[2]

Από την εποχή της πρώιμης ενασχόλησης με το φαινόμενο της μετανάστευσης και της δράσης/διαντίδρασης κοινωνιών υποδοχής και μεταναστών της μεταπολεμικής περιόδου και των αντίστοιχων των αρχών του 21ου αιώνα, υπήρξαν δραστικές αλλαγές στον τρόπο αντίληψης-συζήτησης-ενασχόλησης επιστημόνων, κρατικών και μη-κρατικών φορέων με το μεταναστευτικό φαινόμενο αλλά και με αυτό της ένταξης-ενσωμάτωσης-αφομοίωσης των στη χώρα φιλοξενίας των. Μάλιστα, κατά τον Favell, πολλοί είναι οι συγγραφείς – ερευνητές που χρησιμοποιούν χωρίς ενδοιασμούς, και με επικίνδυνο ίσως τρόπο, τις λέξεις ενσωμάτωση, ένταξη και αφομοίωση για να εκφράσουν τον ίδιο τύπο διαδικασίας που ακολουθεί το φαινόμενο της εγκατάστασης μεταναστών (ατομικά ή ομαδικά) σε έναν τόπο διαφορετικό από αυτόν της καταγωγής των.[3] Φυσικά, δεν λείπουν και αυτοί που αντιλαμβάνονται την έννοια της ενσωμάτωσης - ένταξης (integration) είτε ως ορισμό-ομπρέλα που συμπεριλαμβάνει τις έννοιες της αφομοίωσης (assimilation) και της πολυπολιτισμικότητας (multiculturalism), είτε ως ενδιάμεσο στάδιο τους.[4] Ελάχιστοι όμως θα διαφωνήσουν με την άποψη και του Hamberger ότι η απόπειρα δημιουργίας μιας θετικής «εικόνας» για τη σύγχρονη, παγκοσμιοποιημένη κοινωνία της κατανάλωσης απαιτεί την αρμονική λειτουργία και επιτυχημένη συνύπαρξη των μελών-ομάδων μιας πολυεθνικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα πολλοί «ειδικοί» να παραβλέπουν ή και να συγχωρούν τις εννοιολογικές αυτές «αστοχίες».[5]

Ο Ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων

Οι Ένοπλες Δυνάμεις έχουν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν σε πολλές χώρες ως μηχανισμός για τη δημιουργία εθνικής ταυτότητας.[6] Μέσω της στρατιωτικής θητείας, οι ένοπλες δυνάμεις διαδραμάτιζαν κομβικό ρόλο στη συμμετοχή των μελών των μικρότερων κοινωνικών ομάδων στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Το αίσθημα της προσφοράς προς την κοινωνία δια της συμμετοχής στο τμήμα του κρατικού μηχανισμού που είναι υπεύθυνο για την ασφάλεια, δίνει την ευκαιρία στα μέλη των μικρότερων κοινωνικών ομάδων να αντιληφθούν ότι τα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας τους θεωρούν ίσους και τους καλούν να μοιραστούν αυτή την ευθύνη. Το αίσθημα του «ανήκειν» επηρεάζει θετικά τα μέλη των μειονοτήτων, ανεξάρτητα από το μοντέλο ένταξης που εφαρμόζεται.[7]

Στην περίπτωση των μεταναστών/μειονοτικών που ακολουθούν την ισλαμική πίστη, η ενσωμάτωσή τους στην φιλοξενούσα κοινωνία δείχνει να είναι δυσκολότερη λόγω μάλλον και της προκατάληψης που υπάρχει με τη συγκεκριμένη ομάδα και τη σύνδεσή της με το φαινόμενο της τρομοκρατίας.[8] Διότι αν και ιδιαίτερα διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά μπορούν να βρεθούν και στα μέλη των κινεζικών και ινδικών κοινωνικών ομάδων, οι τελευταίοι δίνουν την εντύπωση ότι συναντούν μικρότερη αντίσταση στη διαδικασία ενσωμάτωσής τους σε σύγκριση με τους μουσουλμάνους. Η μη-αποδοχή των τελευταίων από τις ευρύτερες κοινωνικές ομάδες της χώρας φιλοξενίας των αλλά και τον κρατικό μηχανισμό, δείχνει να λειτουργεί ως παράγοντες πρόσθετων εμποδίων και μη-επίλυσης των προβλημάτων τους σε πολλές δυτικές κοινωνίες. Αν και τα τελευταία χρόνια, η ύπαρξη μελών των μουσουλμανικών κοινοτήτων σε δυτικούς στρατούς έχει συντελέσει σε μια ευρύτερη αποδοχή και κατανόηση της αποστολής των ενόπλων σωμάτων, από μόνο του το γεγονός αυτό ελάχιστα συμβάλει στην ένταξη/ενσωμάτωση/ αποδοχή των μουσουλμάνων από την ευρύτερη κοινωνία.[9]

Η περίπτωση της ΣΟΥΗΔΙΑΣ

Η Σουηδία ήταν από τις χώρες που δέχτηκαν μετανάστες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αν και παρέμεινε ουδέτερη κατά τη διάρκεια του πολέμου, ωστόσο η ανάγκη για εργατικό δυναμικό ήταν μεγάλη και θέλησε να φιλοξενήσει σημαντικό αριθμό μεταναστών.[10] Η αρχική προσέγγιση της χώρας ήταν αυτή του πολυπολιτισμικού μοντέλου όπου κυριαρχεί ο σεβασμός της εθνοτικής ταυτότητας και κοινωνικο-

θρησκευτικής ετερότητας των μεταναστών. Στη δεκαετία του 1980 η πολιτική αυτή αντικαταστάθηκε από μια προσπάθεια ενσωμάτωσης των μεταναστών με έμφαση στα ατομικά δικαιώματα. Στις υποχρεώσεις για την υπηκοότητα δεν περιλάμβαναν ούτε καν τη γνώση της σουηδικής γλώσσας.[11]

Αδιαμφισβήτητα, η Σουηδική κοινωνία και πολιτεία δείχνει ότι είναι διατεθειμένη να προσαρμοστεί στις νέες πραγματικότητες και να διαχειριστεί τις προκλήσεις, οικονομικές και κοινωνικές.[12] Απέναντι από τη Σοβιετική Ένωση, η Σουηδία είχε αναπτύξει ένα στρατιωτικό δόγμα που βασίζονταινστο σχηματισμό μαζικών ενόπλων δυνάμεων, χρησιμοποιώντας τη θητεία ως εργαλείο και δημιουργώντας μια πολύ καλής ποιότητας δύναμη εφεδρείας. Κάθε άνδρας όφειλε να καταταγεί στις Ένοπλες Δυνάμεις στο πλαίσιο της υποχρεωτικής θητείας και να υπηρετήσει σε στρατιωτικές μονάδες, ενώ στη συνέχεια θα εθεωρείτο στέλεχος της εφεδρείας. Οι τελευταίες όφειλαν να μπορούν να κινητοποιηθούν με μικρή χρονική προειδοποίηση, διαδικασία που απαιτούσε μεγάλη χρηματική δαπάνη από το κράτος αλλά και τους πολίτες. .

Οι στρατιώτες είναι υποχρεωμένοι να περάσουν από μια διαδικασία αξιολόγησης με σκοπό να επιλεγούν οι ικανότεροι από αυτούς προκειμένου να εκπαιδευτούν ως ομαδάρχες και διμοιρίτες. Αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει δοκιμασίες που απαιτούν γνωστικές δεξιότητες καθώς και συνεντεύξεις[13] προκειμένου να αποφασιστεί η καταλληλότητα των υποψηφίων. Η διαδικασία αξιολόγησης άρχισε να εφαρμόζεται τη δεκαετία του 1930 και παραμένει ακόμη ενεργή, σε μια πιο εξελιγμένη φυσικά μορφή. Με βάση τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί όλο αυτό το διάστημα, οι Σουηδικές Ένοπλες Δυνάμεις έχουν επιτρέψει/ενθαρρύνει τη διεξαγωγή/συγγραφή επιστημονικών μελετών που αφορούν την επαγγελματική επιτυχία των στρατιωτών, την εγκληματική τους συμπεριφορά και άλλα.

Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, πολλές χώρες της Δύσης έκριναν ότι λόγω της απουσίας μιας εν δυνάμει απειλής, τα τεράστια οικονομικά κονδύλια που δαπανούσαν θα μπορούσαν να δοθούν στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης, της τεχνολογίας, κλπ. Σε σύντομο χρονικό διάστημα υιοθέτησαν το θεσμό των επαγγελματιών στρατιωτών, οι οποίοι αν και πολύ μικρότεροι σε αριθμό όφειλαν, ως επαγγελματίες πλέον, να είναι πολύ καλά εκπαιδευμένοι για μάχη και εξοπλισμένοι. Στη Σουηδία, η οικονομική ανάπτυξη δημιούργησε πολλά ερωτήματα, μεταξύ αυτών και οικονομικής φύσεως, για το αν η νεολαία της χώρας είχε την «πολυτέλεια να σπαταλά» το χρόνο της υπηρετώντας στις ένοπλες δυνάμεις.[14] Καθώς η δεξαμενή άντλησης προσωπικού για τις ένοπλες δυνάμεις άρχισε να στερεύει, η στροφή προς τον επαγγελματικό στρατό ήταν μονόδρομος.

Η συρρίκνωση των Ενόπλων Δυνάμεων της Ρωσίας, ιδιαίτερα την περίοδο Γιέλτσιν, αύξησε την πίεση προς την πολιτική εξουσία της Σουηδίας για συζητήσεις αναφορικά με τις υπάρχουσες αμυντικές δαπάνες της χώρας, τη μείωση των στρατιωτικών μονάδων και την αναδιοργάνωση των ενόπλων της δυνάμεων. Από το 2010 και μετά, όμως, όταν το Σουηδικό Κοινοβούλιο αποφάσισε την κατάργηση της υποχρεωτικής θητείας ή ότι είχε απομείνει από αυτήν, οι Ένοπλες Δυνάμεις προχώρησαν σε ριζική αναδιοργάνωση. Το προσωπικό επιλέγεται από εθελοντές-επαγγελματίες οι οποίοι εκπαιδεύονται και υπηρετούν σε ενεργές μονάδες για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και στη συνέχεια εντάσσονται στις εφεδρικές.[15]

Σε αυτόν το νέο τύπο ενόπλων δυνάμεων, «άνοιξαν οι θύρες» και για τη συμμετοχή των γυναικών στο στρατιωτικό επάγγελμα, κάτι που δεν ήταν απαραίτητο κατά την περίοδο της υποχρεωτικής θητείας. Αν και οι γυναίκες αποτέλεσαν μέρος της νέας διαδικασίας στελέχωσης των Σουηδικών Ενόπλων Δυνάμεων, παρά ταύτα υπήρξαν σημαντικά κενά στην προσπάθεια στελέχωσής των. Το ποσοστό αυτό κυμαίνονταν μεταξύ 20-25% του απαιτούμενου προσωπικού,[16] με αποτέλεσμα οι Σουηδικές Ένοπλες Δυνάμεις να προσπαθήσουν να προσελκύσουν στις τάξεις των νέους ανθρώπους από μικρότερες, αριθμητικά, κοινωνικές ομάδες ή μειονότητες.[17] Οι προσπάθειες αυτές ενθαρρύνθηκαν και από τις αυξημένες διεθνείς υποχρεώσεις των ΣΕΔ σε ειρηνευτικές αποστολές. Καθώς η πλειοψηφία των ειρηνευτικών αποστολών διεξάγονταν σε περιοχές του κόσμου όπου η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, οι ΣΕΔ προσπάθησαν να προσελκύσουν νέους από τη μουσουλμανική κοινότητα της χώρας. Με τη μέθοδο αυτή ήλπιζαν να υπάρξουν Σουηδοί στρατιώτες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως σύνδεσμοι με τον τοπικό πληθυσμό στον τόπο αποστολής και κατά δεύτερο λόγο να

γίνει ευκολότερη η ένταξή τους στη Σουηδική κουλτούρα και κοινωνία Οι προσπάθειες ήταν επιτυχημένες αλλά σχετικά περιορισμένες.[18]

Προσπαθώντας να γίνει μια ερμηνεία των απαιτήσεων που είχαν τα τεστ επιλογής των εθελοντών προκειμένου να στελεχωθούν οι ΣΕΔ, διαπιστώθηκε ότι απαιτείται οι υποψήφιοι να γνωρίζουν καλά έως και πολύ καλά τη σουηδική γλώσσα ενώ τα ίδια τα τεστ δεν είναι εύκολο να επιλυθούν από κάποιον που δεν έχει παρακολουθήσει ένα δυτικό σύστημα εκπαίδευσης. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι το τεστ αφορά ομάδες και όχι άτομα, κάνοντας τη διαδικασία ακόμη πιο σύνθετη.[19] Τα άτομα που δεν έχουν γεννηθεί στη Σουηδία ή σε άλλη χώρα με σύγχρονο, δυτικού-τύπου εκπαιδευτικό σύστημα, θα συναντήσουν μεγάλες δυσχέρειες στην ολοκλήρωση των τεστ. Η αδυναμία να βρεθούν, σε επαρκείς αριθμούς, Σουηδοί πολίτες που θα στελεχώσουν τις ΣΕΔ, οδήγησε τον Μάρτιο του 2017 το Σουηδικό Κοινοβούλιο στην επαναφορά της στρατιωτικής θητείας, πηγαίνοντας όμως και ένα βήμα παραπέρα, καθώς η θητεία έγινε υποχρεωτική και για τις γυναίκες, με έναρξη της διαδικασίας την 1η Ιανουαρίου του 2018. Αν και η ημερομηνία έχει παρέλθει, δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με την εφαρμογή της και τα αποτελέσματά της στην επιτυχία ή μη του μέτρου.

Η περίπτωση της ΕΛΛΑΔΑΣ

Στην Ελλάδα, πριν την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, υπήρχαν διάφορες μικρές θρησκευτικές κοινότητες όπως οι Καθολικοί, (κυρίως σε Κυκλάδες, Πειραιά, Πάτρα και Αθήνα), οι Μουσουλμάνοι (Δυτική Θράκη), ελάχιστοι Διαμαρτυρόμενοι, Εβραίοι και φυσικά αρκετοί Ρομά. Οι Καθολικοί ήταν λίγοι αριθμητικά σε σχέση με τους Μουσουλμάνους, ενώ είναι διαχωρισμένοι και στο εσωτερικό τους με βάση γλωσσικά και εθνικά χαρακτηριστικά. (Ισπανόφωνοι, Ιταλόφωνοι, Γαλλόφωνοι). Η ταυτότητά τους βασίζεται κατά κύριο λόγο στο κοινό θρησκευτικό τους υπόβαθρο. Επίσης, ένας σημαντικός αριθμός από τους Ρομά κατοικεί στη χώρα διαχωρίζονται με βάση την πατριαρχική οικογένεια που αποδέχονται ως ηγέτη τους και το είδος της εργασίας που ακολουθούν για την επιβίωσή τους. Η χώρα σε ένα ποσοστό κοντά στο 90% κατοικείτο από Έλληνες χριστιανούς ορθόδοξους.

Από την περίοδο της ίδρυσής της και έως τα τέλη του εικοστού αιώνα, η Ελλάδα λειτούργησε ως κέντρο εξαγωγής μεταναστών διότι η οικονομική της ανέχεια ωθούσε μεγάλο μέρος του νεανικού της πληθυσμού να μεταναστεύει σε άλλες χώρες με σκοπό την ανεύρεση εργασίας. Το ίδιο συνεχίστηκε και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπου η εμφύλια διαμάχη και η φτώχεια οδήγησαν σε τεράστια έξοδο του πληθυσμού από την ύπαιθρο είτε στο εξωτερικό είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα. Κάποιες σοβαρές προσπάθειες αναχαίτισης της φτώχειας έγιναν τη δεκαετία του 1960 αλλά κομβικής σημασίας ήταν η είσοδος της χώρας στην ΕΕ τη δεκαετία του 1980. Για τα επόμενα τριάντα χρόνια η χώρα έδειξε να ζει περιόδους οικονομικής ευμάρειας με αποτέλεσμα και τη μετατροπή της σε χώρα υποδοχής ανειδίκευτων μεταναστών κυρίως από χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου, της Αφρικής και της Ασίας

Τα χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, τα σύνορα της Ελλάδας άνοιξαν σε πολλούς μετανάστες από τις χώρες της πρώην Ανατολικής Ευρώπης. Ένας σημαντικός αριθμός Αλβανών, περίπου το 58% επί του συνόλου των μεταναστών, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του 2001, ήρθαν στη χώρα, πολλοί από τους οποίους έγιναν Έλληνες πολίτες και ενσωματώθηκαν, παρά τις αρχικές ενστάσεις κάποιων τμημάτων της κοινωνίας. Οι αλβανικής καταγωγής πολίτες υπηρέτησαν στις ένοπλες δυνάμεις και έγιναν δεκτοί και στις στρατιωτικές σχολές. Ένας σημαντικός λόγος ήταν ότι η πλειοψηφία όσων ήρθαν στην Ελλάδα ήταν είτε χριστιανοί ορθόδοξοι στο θρήσκευμα, είτε αποτελούσαν μέλη της ελληνικής μειονότητας που διαμένει στην Αλβανία. Μια παρόμοια διαδρομή ακολουθήθηκε από Βούλγαρους και Ρουμάνους αλλά και πληθυσμιακές ομάδες με ελληνική εθνική καταγωγή από χώρες των πρώην Σοβιετικών Δημοκρατιών, κυρίως του Καζακστάν, της Αρμενίας, της Γεωργίας και της Ουκρανίας.

Το κύριο νομικό «εργαλείο» που διέπει την μετανάστευση στην Ελλάδα είναι ο νόμος 3386 της 18 Αυγούστου 2005 σχετικά με την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη πολιτών τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια. Σκοπός του νόμου αυτού ήταν η εναρμόνιση της Ελληνικής νομοθεσίας με την Ευρωπαϊκή πολιτική για τη μετανάστευση.[20] Σε γενικές γραμμές η νομοθεσία της χώρας σέβεται την

διαφορετικότητα και τα διακριτά χαρακτηριστικά των μικρότερων κοινωνικών ομάδων και μέσα από ένα συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο επιτρέπει την απόκτηση της υπηκοότητας, ενώ δεν κάνει διακρίσεις έναντι των μελών των μειονοτήτων ή των μικρότερων κοινωνικών ομάδων που ζουν στη χώρα.

Παρ΄όλα αυτά υπάρχει μια διαφορετική αντιμετώπιση απέναντι στους Μουσουλμάνους που ζουν στη Θράκη και αυτοπροσδιορίζονται ως Τούρκοι. Οι νομικοί όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν αυτήν την κοινωνική ομάδα, μετά το πέρας του Ελληνοτουρκικού πολέμου 1919-22 που τελείωσε με τη Συνθήκη της Λωζάνης, αναφέρεται σε αυτούς ως Μουσουλμανική Μειονότητα. Έτσι η όποια απόκλιση από τους νομικούς όρους της Συνθήκης δεν θεωρείται αποδεκτή, καθώς δύναται να εγείρει διεκδικήσεις από την πλευρά της Τουρκίας. Επομένως, ενώ ως Έλληνες πολίτες υπηρετούν στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις, λόγω της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, μέχρι πριν λίγα χρόνια δεν γίνονταν δεκτοί στις Στρατιωτικές Σχολές ούτε επιτρεπόταν να εκπαιδευτούν ως Έφεδροι Αξιωματικοί. Φυσικά, ως στρατιώτες υπηρετούσαν σε βοηθητικές μονάδες και όχι σε μονάδες πρώτης γραμμής.

Αυτοί οι περιορισμοί έχουν καταργηθεί, σήμερα μέσα από την προσπάθεια εναρμόνισης με το Ευρωπαϊκό κεκτημένο. Ωστόσο, θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι όλες αυτές οι εξαιρέσεις δεν ήταν αποτέλεσμα των «ακραίων εθνικιστικών ομάδων» που βρίσκονται σε στρατιωτική και πολιτική ηγεσία όπως θέλουν να ισχυρίζονται κάποιοι, αλλά κυρίως λόγω της επεκτατικής, αναθεωρητικής εξωτερικής και στρατιωτικής πολιτικής που ακολουθεί η Τουρκία από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως τις ημέρες μας. Λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό «βάθος» αυτών των αρνητικών σχέσεων, η δυσπιστία του Ελληνικού Κράτους αλλά και της κοινωνίας απέναντι στη Μουσουλμανική μειονότητα, ιδίως σε όσους αυτοπροσδιορίζονται ως Τούρκοι, μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί.

Μετά το 2015 με την μεταναστευτική κρίση και τα κύματα των προσφύγων και των μεταναστών από τη Συρία, το Αφγανιστάν, το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές, τη Λιβύη και άλλες Αραβικές χώρες που πέρασαν τα ελληνικά σύνορα, η κατάσταση χειροτέρευσε. Η χώρα δεν έδειχνε να ήταν έτοιμη να ανταποκριθεί σε τόσο μεγάλους αριθμούς μεταναστών καθώς την ίδια χρονική στιγμή αντιμετώπιζε σημαντικότατη οικονομική κρίση. Ταυτόχρονα, η αύξηση των γραφειοκρατικών διαδικασιών, ο περιορισμένος αριθμός κρατικών υπαλλήλων εκπαιδευμένων σε θέματα διαχείρισης μεταναστευτικών ομάδων, η «ανθρωπιστική πίεση» που ασκούσαν τα δυτικά κράτη σε συνδυασμό με την αντίληψη των μεταναστευτικών ομάδων για την Ελλάδα ως γέφυρα μετάβασής των στη Δυτική Ευρώπη, διόγκωσαν τους υπάρχοντες προβληματισμούς και δράσεις σχετικά με το μεταναστευτικό. Οι συζητήσεις περί ενσωμάτωσης των μεταναστών που θα παραμείνουν στη χώρα δείχνει να βρίσκεται στα αρχικά της στάδια και θα απασχολήσει τη χώρα στις δεκαετίες που έρχονται. Αν και συζήτηση για είσοδο στις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις δεν έχουν κάνει ακόμη την εμφάνισή τους, είναι βέβαιο ότι θα απασχολήσουν κοινωνία και κράτος την επόμενη εικοσαετία.

Συμπέρασμα

Ελλάδα και Σουηδία ήρθαν αντιμέτωπες με το θέμα της μετανάστευσης κατά τον 21ο αιώνα. Αν και οι δύο υπήρξαν χώρες εξαγωγής μεταναστών, οι πορείες τους διαφοροποιήθηκαν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Η οικονομική τους ευρωστία άσκησε επιρροή μετατρέποντας αρχικά τη Σουηδία και με καθυστέρηση την Ελλάδα σε χώρες υποδοχής μεταναστών. Αυτό έδωσε την ευκαιρία στη Σουηδία να ασχοληθεί νωρίτερα με τα διάφορα προβλήματα που αφορούν την ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία, όπως την εκπαίδευση, την αγορά εργασίας, την κατοικία, την υγεία και την αποδοχή από την ευρύτερη κοινωνία. Στην Ελλάδα τα θέματα αυτά αναδείχθηκαν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου με την έλευση των μεταναστών από τις πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής και ΝΑ Ευρώπης. Παρ' όλα αυτά η «βαλκανική κουλτούρα» των μεταναστών συνέβαλε στο να ξεπεραστούν τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν, λιγότερο ή περισσότερο εύκολα.

Οι ένοπλες δυνάμεις και στις δύο χώρες, Σουηδία και Ελλάδα, χρησιμοποιούσαν ένα σύστημα καθολικής στράτευσης που είχε τις ρίζες του στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου. Με το τέλος του, η Σουηδία αναθεώρησε το σύστημα στράτευσης, αναδιοργάνωσε τις ένοπλες δυνάμεις της με αποτέλεσμα τη

δημιουργία μιας εθελοντικής-επαγγελματικής δύναμης. Στην Ελλάδα λόγω της διένεξης με την αναθεωρητική Τουρκία, η μεταρρύθμιση δεν έγινε, με το σύστημα της καθολικής στράτευσης να εξακολουθεί να υπάρχει. Η στράτευση των μεταναστών που πολιτογραφήθηκαν Σουηδοί ή Έλληνες πολίτες δεν έδειξε να δημιουργεί προβλήματα. Στη Σουηδία, με την κατάργηση της θητείας το 2010 και το σχηματισμό των εθελοντικών ενόπλων δυνάμεων δόθηκε η ευκαιρία σε περισσότερους πολιτογραφημένους πολίτες να συμμετάσχουν σε αυτές. Όμως, οι διαδικασίες για την εισαγωγή των στις ΣΕΔ μέσω απαιτητικών γνωστικών διαδικασιών και συνεντεύξεων υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας για μεγαλύτερη παρουσία των. Στην Ελλάδα, οι νεαροί πολιτογραφημένοι πολίτες υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις μέσω του συστήματος καθολικής στράτευσης χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Ειδικά οι μετανάστες αλβανικής καταγωγήw ενσωματώθηκαν πολύ ομαλά, με τη στρατιωτική θητεία να αποτελεί βασικό παράγοντα αυτής της διαδικασίας.

Σημειώσεις

[1] J. Berry, *Integration and Multiculturalism: Ways towards Social Solidarity,* Papers on Social Representations, Vol. 20, (2011)

[2] S. Carrera, "A comparison of Integration Programs in the EU: Trends and Weaknesses", Centre for European Policy Studies, (Brussels, 2006)

[3] A. Favell, "Rebooting Migration Theory: interdisciplinarity, glability and postdisciplinarity in migration studies" in C. Brettel and J.Hollifield (eds), *Migration Theory: Talking Across Disciplines* (London, Routledge, 2007)

[4] C. Bosswell, "Theorizing Migration Policy: Is there a Third Way?", *International Migration Review,* Vol.41, No.1 (2007)

[5] A. Hamberger, "Immigrant Integration: Acculturation and Social Integration", *Journal of Identity and Migration Studies*, Vol 3, No. 2, (2009)

[6] R. Krebs, *Fighting for Rights: military service and the politics of citizenship* (Cornell U.P., 2006)

[7] L. Sion, "Ethnic minorities and brothers in arms: competition and homophily in the military", *Ethnic and Racial Studies*, Vol.39, No.14 (2016)

[8] T. Abbas, "Has Europe Failed to Integrate Muslims?", *Fair OBSERVER,* 18/1/2015 και M. Goodwin, T. Raines and D. Cutts, "What Do Europeans Think About Muslim Immigration?", *Chatam House Research,* 7/2/2017

[9] "Life as a Muslim in the Irish Defence Forces", *Irish Times,* 28/9/2017, A. Bar and J. Dubois, "Keeping the Faith in the Dutch Army - Retaining Muslim Religious Identity and the Desire for an Egalitarian Social Structure in the Military", *Humanity in Action*, (2005) I. Menke and P. Langer (eds), *Muslim Service Members in non-Muslim Countries* (Bundeswehr Institute of Social Sciences, 2011)

[10] P. Bevelander and I., Nahikari, *CATCHING UP, The Labor Market Integration of New Immigrants in Sweden*, (Migration Policy Institute and International Labour Office, 2014)

[11] K. Borevi, *From multiculturalism to assimilation?, Swedish integration policy from a European perspective*, (Statsvetenskaplig Tidskrift, 2011)

[12] *Laws for Legal Immigration in the 27 EU Member States,* International Migration Law No16, International Organization for Migration, (Geneva, 2009)

[13] E. Lindqvist and R. Vestman, "The Labour Market Returns to Cognitive and Noncognitive Ability: Evidence from the Swedish Enlistment", *American Economic Journal: Applied Economics*, no.3, (2011)

[14] B. Boene, *Shifting to All-Volunteer Armed Forces in Europe: Why, How, With What Effects?*, Forum Sociologico, No.19, (2009)

[15] D. Lundquist, *Swedish Security and Defence Policy,1990-2012* (Thesis at the Royal Military Academy of Belgium, 2013)

[16] M. Weber and J. Osterberg, "A principal Component Analysis of Swedish Conscripts' Values and Attitudes towards their Military Education", *Res Militaris*, vol. 5, no 2, (2015)

[17] J. Osterberg, "Preparatory Military Training – An Experiment in Integrating Minorities in the Swedish Armed Forces", *Res Militaris,* No 5, (2017)

[18] J. Osterberg and E. Jonsson, "Recruitment to International Military ServiceQ The Officers' View" in G. Kummel and J. Soeters (eds), *New Wars, New Militaries, New Soldiers* (Emerland, 2012)

[19] Βλέπε Weber and Ostenberg, op.cit.,and Linndqvist and Vestman, op.cit.,

[20] *Laws for Legal Immigration in the 27 EU Member States,* International Migration Law No16, International Organization for Migration, (Geneva, 2009), p.294

Βιβλιογραφία

Bar, Alon and Justin Dubois, "Keeping the Faith in the Dutch Army - Retaining Muslim Religious Identity and the Desire for an Egalitarian Social Structure in the Military", *Humanity in Action*, (2005)

Berry, John W., "Integration and Multiculturalism: Ways towards Social Solidarity"*, Papers on Social Representations*, Vol. 20, (2011)

Bevelander, Pieter, Irastorza, Nahikari, *CATCHING UP, The Labor Market Integration of New Immigrants in Sweden*, (Washington, DC and Geneva: Migration Policy Institute and International Labour Office, 2014)

Boene, Bernard, "Shifting to All-Volunteer Armed Forces in Europe: Why, How, With What Effects?", *Forum Sociologico,* No.19, (2009)

Borevi, Karin, *From multiculturalism to assimilation?, Swedish integration policy from a European perspective*, (Statsvetenskaplig Tidskrift, 2011)

Borevi, Karin , *Dimensions of Citizenship: European integration policies from a Scandinavian perspective*., Paper prepared for the Fifth Pan-European conference on EU politics, (Porto, 23-26 June 2010)

Carrera, Sergio "A comparison of Integration Programs in the EU: Trends and Weaknesses", Centre for European Policy Studies, (Brussels, 2006)

Favell, Adrian "Rebooting Migration Theory: interdisciplinarity, glability and postdisciplinarity in migration studies" in Brettel, Caroline and James .Hollifield (eds), *Migration Theory: Talking Across Disciplines* (London, Routledge, 2007)

Goodwin, Matthew and Thomas Raines and David Cutts, "What Do Europeans Think About Muslim Immigration?", *Chatam House Research,(* 7 February 2017)

Hamberger, Astrid "Immigrant Integration: Acculturation and Social Integration", *Journal of Identity and Migration Studies*, Vol 3, No. 2, (2009)

Horta, Ana Paula Beja, White, Paul, "Post-colonial migration and citizenship regimes: a comparison of Portugal and the United Kingdom*", Revista Migrações*, No.4, (2009)

Joppke, Christian, *The Role Of The State In Cultural Integration : Trends, Challenges, and Ways Ahead*, (Migration Policy Institute, 2012)

Krebs, R. *Fighting for Rights: military service and the politics of citizenship* (Cornell U.P., 2006)

Laws for Legal Immigration in the 27 EU Member States, International Migration Law No16, (Geneva: International Organization for Migration, 2009)

Lindqvist, Erik and Vestman, Roine, "The Labour Market Returns to Cognitive and Noncognitive Ability: Evidence from the Swedish Enlistment", *American Economic Journal: Applied Economics*, No.3, (2011)

Lundquist, Dan, *Swedish Security and Defence Policy,1990-2012* (Thesis at the Royal Military Academy of Belgium, 2013)

Martin, Philip, *Managing Labor Migration: Temporary Worker Programs for the 21st Century*, International Symposium On International Migration And Development, (Turin, 20 June 2006)

Menke, Iris and Phil Langer (eds), *Muslim Service Members in non-Muslim Countries: Experiences of Difference in the Armed Forces in Austria, Germany and the Netherlands* (Bundeswehr Institute of Social Sciences, 2011)

Osterberg, Johan, *Preparatory Military Training – An Experiment in Integrating Minorities in the Swedish Armed Forces*, Res Militaris, ERGOMAS issue no 5, (2017)

Osterberg, Johan and Emma Jonsson, "Recruitment to International Military ServiceQ The Officers' View" in Gerhard Kummel and Joseph Soeters (eds), *New Wars, New Militaries, New Soldiers: Conflicts, the Armed Forces and the Soldiery Subject* (Emerland, 2012)

Relevy, Shiri *Perspectives of Otherness: Muslims in Europe between Assimilation and Polarization,* Working Paper 142/2015, European Forum at the Hebrew University, Jerusalem

Weber, Megan and Osterberg, Johan, "A principal Component Analysis of Swedish Conscripts' Values and Attitudes towards their Military Education", *Res Militaris*, Vol. 5, No 2, (2015)

Μπερδεύοντας πολιτική μυθοπλασία και πραγματικότητα: Η περίπτωση του House of Cards στην ελληνική δημόσια σφαίρα

Δήμητρα Καρανζένη

Περίληψη

Η εισήγηση αυτή εστιάζει στις τηλεοπτικές πολιτικές σειρές και επιχειρεί να καταγράψει τις πιθανές επιρροές αυτών των τηλεοπτικών προϊόντων στο κοινό, σε επίπεδο διαμόρφωσης στάσεων και πεποιθήσεων, δημιουργίας ταυτίσεων και σύνδεσης με την ενεργό πολιτική σκηνή καθώς και καλλιέργειας στερεοτυπικών αντιλήψεων για τους εκπροσώπους της. Συγκεκριμένα η ανακοίνωση επικεντρώνει στη δημοφιλή πολιτική σειρά House of Cards (Netflix) που έχει απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό το διεθνή Τύπο, επιστημονικές μελέτες αλλά και διάφορα φόρα οργάνωσης της παγκόσμιας τηλεφιλίας σε σχέση με τις νέες ποιοτικές αμερικανικές σειρές. Στόχος είναι να παρουσιαστούν αναλυτικά τόσο οι αναφορές στον ελληνικό ηλεκτρονικό Τύπο για τη συγκεκριμένη σειρά, όσο και τα σχόλια χρηστών στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, σε μια προσπάθεια διερεύνησης της πρόσληψης και διαμεσολάβησης της σειράς από την ελληνική δημόσια σφαίρα. Απώτερος σκοπός να αποτιμηθεί η επιρροή της σειράς στον τρόπο συμβολικής κατανόησης της τρέχουσας πολιτικής πραγματικότητας (πρόσωπα, υπόγειοι μηχανισμοί άσκησης εξουσίας, διαφθορά, δημιουργία στερεοτύπων κ.ο.κ.).

Η καταγραφή και η συστηματοποιημένη συγκέντρωση των απαντήσεων αποκαλύπτει τη διττή φύση της παρακολούθησης της σειράς: α) τη συμβατική παρακολούθηση, με αναπαραγωγή στον Τύπο και στην κοινότητα των social media, στοιχείων που αφορούν τη μυθοπλασία καθαυτή και τους πρωταγωνιστές της και β) η σύνθετη παρακολούθηση, κατά την οποία οι πολιτικές αναπαραστάσεις της σειράς οδηγούν το κοινό στη δημιουργία ισχυρών ταυτίσεων με την πραγματική πολιτική σκηνή - συχνά και με άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Λέξεις – κλειδιά: τηλεόραση – πολιτική – μυθοπλασία – Social Media – House of Cards

Abstract

The purpose of this paper is to emphasize on political TV series and examine their significant influences on audiences, at a level of opinion formation, self-identification and creation of stereotypical perceptions and connections to the current, international political scene.

This study is specifically focused on the popular political drama “House of Cards” (Netflix), which has already managed to achieve great interest among researchers, the International Press and forums particularly engaged in organizing TV fandoms all over the world. Our aim is to analytically present all related references in the digital Greek Press (articles on newspapers, magazines, fan sites, blogs etc.) and the Social Media (users’ comments/tweets etc.) in an attempt to investigate the series’ perception and mediated communication from the Greek public sphere. The main goal of the study is to evaluate the influence of the series in the direction of symbolic understanding of current political reality (politicians, hidden political mechanisms, corruption, stereotypes etc.)

A careful and rather systematic review of this case study’s results reveals the dual nature of television viewing: i) conventional viewing, referring to a reproduction – both in digital Press and Social Media platforms – of issues strictly focused on the fictional product itself (narration, mise en scene etc.) and/or the series’ leading characters (lifestyle, actors’ performance etc.) and ii) complex viewing, in relation to which, the particular political representations in House of Cards subconsciously lead the audience to the creation of strong connections and correlations to current political scene, in some cases even to other aspects of social life.

Key words: television, politics, fiction, Social Media, House of Cards

Εισαγωγή

Α. Η σημασία της τηλεοπτικής πολιτικής μυθοπλασίας στην αναπαράσταση και πρόσληψη της πολιτικής

Η διεθνής βιβλιογραφία που ασχολείται με την τηλεοπτική πολιτική μυθοπλασία έχει επικεντρώσει το ερευνητικό ενδιαφέρον στη μελέτη των ιδεολογικών αναπαραστάσεων, δηλαδή της απεικόνισης συγκεκριμένων απόψεων και διαφορετικών κουλτούρων γύρω από το πολιτικό προσκήνιο και παρασκήνιο,

που αποτελούν έναν καθρέπτη στάσεων απέναντι στους πολιτικούς και την πολιτική. (Bailey, 2011:286-288). Ταυτόχρονα, κάποιες μελέτες διερευνούν το βαθμό επιρροής των πολιτικών σειρών στο κοινό, ή με άλλους όρους τη διαμόρφωση μέσα από την τηλεοπτική θέαση, ενός πολιτικού Εαυτού. (Van Zoonen, 2007:544) Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική μυθοπλασία φαίνεται ότι ενεργοποιεί το κοινό να σκεφθεί και να αναρωτηθεί γύρω από τα διλήμματα που αντιμετωπίζουν οι πολιτικοί, ασκεί θετική ή αρνητική κριτική σε καίρια ηθικά ζητήματα, ωθεί τους ανθρώπους να εκφράσουν τις ελπίδες και τα ιδανικά τους, ενώ τους βοηθά ακόμη να κατακτήσουν τα απαραίτητα γνωστικά εργαλεία ώστε να περιγράψουν όσα βιώνουν με όρους πολιτικής (Van Zoonen, 2007:544). Ο Holbert (2005), υπογραμμίζει την ιδιαίτερη σημασία των ψυχαγωγικών τηλεοπτικών προγραμμάτων ως φορέων μετάδοσης κοινωνικο-πολιτικών μηνυμάτων, πέραν των κλασσικών, παραδοσιακών μέσων μετάδοσης πολιτικών ιδεών. Επισημαίνεται μάλιστα, ότι συχνά τα όρια ανάμεσα στα προγράμματα που προορίζονται μόνο για διασκέδαση και εκείνα τα οποία εμφανίζονται ως περισσότερο κοινωνικο-πολιτικά φορτισμένα, είναι δυσδιάκριτα. (Holbert, 2005:160). Αντιστοίχως, οι (Haas et al., 2015) μεταξύ άλλων, υποστηρίζουν ότι τα άτομα σχηματίζουν εικόνα για τους πολιτικούς και την πολιτική από τις εμπειρίες τους, τις ειδήσεις των μέσων ενημέρωσης και την πολιτική τους κοινωνικοποίηση. Σε αυτό το σημείο είναι που η μυθοπλασία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, διαμορφώνοντας συμπεριφορές για τους πολιτικούς, αυτό που οι μελετητές ονομάζουν ‘‘το κινηματογραφικό πορτραίτο της πολιτικής’’.

Η σειρά *West Wing* (1999-2007), είναι το πιο δημοφιλές παράδειγμα πολιτικού δράματος και έχει προσελκύσει την περισσότερη ερευνητική προσοχή ενώ τα τελευταία χρόνια σημαντικές μελέτες εστιάζουν και στο δημοφιλές πολιτικό θρίλερ *House of Cards*, που αποτελεί άλλωστε και αντικείμενο της συγκεκριμένης ερευνητικής εργασίας. Η πρόσφατη μελέτη πρόσληψης κοινού των Δημητρακοπούλου και Σαββάκη (Δημητρακοπούλου, Σαββάκης, 2017), επικεντρώνει στην πολιτική σειρά House of Cards, όπου μέσα από τη μελέτη διαδικτυακών ομάδων εστίασης αναδεικνύεται η τεράστια απήχηση της σειράς στο ελληνικό κοινό και η ταύτιση με τις απεικονίσεις της πολιτικής εξουσίας. Παραταύτα, η συστηματική μελέτη της πρόσληψης των πολιτικών σειρών αποτελεί ακόμη σχετικά ανεξερεύνητο πεδίο.

Επιπρόσθετα, η διεθνής βιβλιογραφία καταπιάνεται τα τελευταία χρόνια και με το ζήτημα των fandoms, δηλαδή των οργανωμένων ομάδων φανατικών θεατών, οι οποίοι μετατρέπονται σταδιακά σε μία κοινότητα παραναλωτών (prod-users). Στις περιπτώσεις αυτές, η θέαση δεν ολοκληρώνεται με το τέλος του επεισοδίου, τουναντίον, συνεχίζεται και σε ένα δεύτερο επίπεδο, με τη δημιουργία και αναπαραγωγή στο διαδίκτυο και στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, πληθώρας σχολίων, κριτικών, προβλέψεων, δημοσκοπήσεων, χιουμοριστικών εικόνων κ.α. που βασίζονται στο αρχικό προϊόν για να παράξουν νέα (μετα-προϊόντα) τα οποία φέρουν τις υποκειμενικές ερμηνείες και αναγνώσεις των τηλεθεατών. (Gordon, 2009; Williams, 2011)

Η έρευνα αυτή εντάσσεται σε τρεις διαφορετικές πτυχές αυτής της συζήτησης, εξετάζοντας: α) πώς το *House of Cards* επιδρά στο ελληνικό κοινό, ευνοώντας τη δημιουργία ταυτίσεων και συσχετίσεων με διαφορετικές πτυχές της τρέχουσας πολιτικής και κοινωνικής ζωής β) ποια είναι η στάση των διαμεσολαβητών (ηλεκτρονικές εφημερίδες, blogs, περιοδικά κ.ο.κ.) στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης γύρω από το συγκεκριμένο τηλεοπτικό προϊόν και γ) σε τι βαθμό οι Έλληνες τηλεθεατές που χρησιμοποιούν τα social media εντάσσονται ενεργά και αλληλεπιδρούν ως κοινότητες fans (shippers) με το διαμεσολαβημένο κόσμο, επεκτείνοντας τη συμβατική θέαση σε ένα δεύτερο επίπεδο.

Β. Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και House of Cards

Ας ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας με λίγα λόγια για τη συγκεκριμένη σειρά. Πρόκειται για ένα πολιτικό «θρίλερ» αμερικανικής παραγωγής, στο οποίο οι τηλεθεατές παρακολουθούν τις μακιαβελικές προσπάθειες του δαιμόνιου ζεύγος των Φρανκ και Κλερ Άντεργουντ να ανελιχθούν στο ανώτερο βάθρο της αμερικανικής πολιτικής σκηνής. Το δημοφιλές εύρημα της άμεσης απεύθυνσης, κατά την οποία ο πρωταγωνιστής εστιάζει στην κάμερα και μιλά με συνωμοτικό ύφος στο κοινό σπάζοντας τον λεγόμενο τέταρτο τοίχο, δημιουργεί μια ιδιαίτερη αίσθηση συμμετοχής των τηλεθεατών στη δράση.

Το πρώτο μέρος της έρευνας αφορά στη μελέτη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με στόχο την αναζήτηση σχολίων για το *House of Cards*, η οποία βρήκε πρόσφορο έδαφος στο Twitter, καθώς στο Facebook και το YouTube η σχετική παρουσία σχολίων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη ή και ανύπαρκτη. Αναζητήσαμε δημοφιλή hashtags σχετικά με το *House of Cards* με την προϋπόθεση όμως ότι αυτά προέρχονταν από ελληνικές διευθύνσεις. Κατά συνέπεια, καταχωρήσαμε την αναζήτηση *#HouseofCardsGR, #HouseofCardsGreece, #Άντεργουντ και #Χάουζοφκαρντς* ώστε να περιορίσουμε τον όγκο των αποτελεσμάτων σε Έλληνες χρήστες.

Ένα πρώτο ενδιαφέρον αποτέλεσμα ήταν ότι υπάρχει πληθώρα σχολίων κάτω από το hashtag *#Άντεργουντ*, γεγονός που δίνει μια πρώτη καλή αίσθηση για το πώς ο συγκεκριμένος μυθοπλαστικός χαρακτήρας έχει διεισδύσει σε τέτοιο βαθμό στο τηλεοπτικό κοινό ώστε να αποτελεί ξεχωριστή κατηγορία, συμβολίζοντας οτιδήποτε διεφθαρμένο, κυνικό, καταστροφικό, τόσο στην πολιτική σκηνή όσο και γενικότερα στην κοινωνική ζωή της χώρας. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος *#Άντεργουντ* χρησιμοποιείται ευρέως και στον υπερθετικό βαθμό ακόμη και για απλές περιπτώσεις πολιτικής ασυνέπειας.

Προχωρώντας την ανάλυσή μας, μία πρώτη κατηγοριοποίηση των σχολίων των χρηστών είναι εκείνη που τα διαχωρίζει ως εξής:

- Σε εκείνα που αφορούν τη σειρά καθαυτή και τους πρωταγωνιστές της (ηθοποιούς), με αναφορές στο σενάριο, τους χαρακτήρες αλλά και στοιχεία που αφορούν την ιδιωτική ζωή των ηθοποιών που τους ενσαρκώνουν (gossip)

- Σε εκείνα που συνδέουν το σενάριο και τους χαρακτήρες της σειράς με την ελληνική και διεθνή πραγματικότητα, κυρίως με την πολιτική σκηνή αν και όχι κατ' ανάγκην.

Για λόγους ερευνητικού ενδιαφέροντος, εστιάζουμε στα σχόλια της δεύτερης κατηγορίας, που αποτελούν και πλειοψηφία στο σύνολο όσων καταγράψαμε. Αυτά αφορούν αυτό που αποκαλούμε σύνθετη παρακολούθηση, στα πλαίσια της οποίας οι τηλεθεατές επιχειρούν να αποδομήσουν κάποια στοιχεία της προσωπικότητας των πρωταγωνιστών της σειράς – από κοινού με συγκεκριμένες πολιτικές δηλώσεις/αποφάσεις ώστε να αναπτύξουν συσχετισμούς με την ελληνική πραγματικότητα.

Πιο συγκεκριμένα, δεκάδες φορές ο Έλληνας πρωθυπουργός ταυτίζεται με το μυθοπλαστικό χαρακτήρα Φρανκ Άντεργουντ, σε όρους πολιτικής ανεντιμότητας και συχνά στη σύγκριση υπερτερεί ο δεύτερος, ενώ σε άλλα σχόλια την τιμητική τους έχουν εκπρόσωποι της δεξιάς παράταξης. Όπως παρατηρούμε στις Εικόνες 1 και 2, οι χρήστες Twitter αναγνωρίζουν στα σχόλιά τους σοβαρές αναλογίες ανάμεσα στην ελληνική πολιτική σκηνή και εκείνη που απεικονίζεται στο *House of Cards*.

Εικόνα 1: House of Cards και ελληνική πολιτική σκηνή – κυβέρνηση στο ελληνικό Twitter

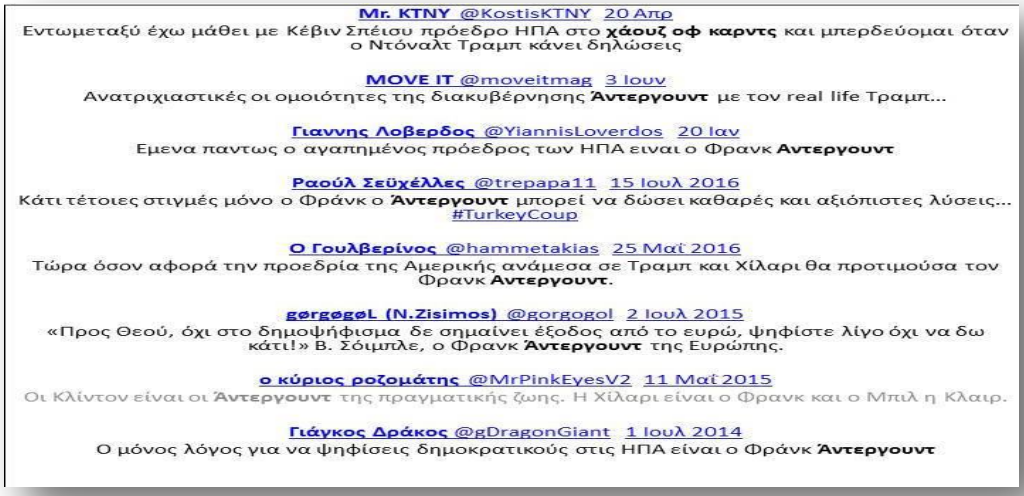

Εικόνα 2: House of Cards και ελληνική πολιτική σκηνή – αντιπολίτευση στο ελληνικό Twitter

Οι ταυτίσεις ωστόσο μεταφέρονται συχνά και σε διεθνές επίπεδο – αν και σαφώς λιγότερες στον αριθμό – τονίζοντας τη σχεδόν τρομακτική κατ' εκείνους ομοιότητα ανάμεσα στον Άντεργουντ και τον νέο πρόεδρο των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ, ενώ κάποια άλλα σχόλια εντοπίζουν κοινά στοιχεία με το ζεύγος Κλίντον. Μεταξύ σοβαρού και αστείου οι σχολιαστές δείχνουν να προτιμούν και σε αυτή την περίπτωση το μυθοπλαστικό χαρακτήρα σε σχέση με τους πραγματικούς πολιτικούς λειτουργούς. (Εικόνα 3).

Εικόνα 3: House of Cards και ξένη πολιτική στο ελληνικό Twitter

Την ίδια στιγμή, δε λείπουν και οι αναφορές που ξεπερνούν το πλαίσιο της πολιτικής σκηνής και ταυτίζουν τους μυθοπλαστικούς χαρακτήρες της σειράς με διαφορετικούς ήρωες της τρέχουσας καθημερινότητας που έχουν κατακτήσει σχετική δημοσιότητα, όπως για παράδειγμα το ακόλουθο σχόλιο: "*Μεθοδεύσεις και μοχλεύσεις ποιος θα παίξει, ούτε στο χάουζ οφ κάρντς πια*" *#survivorGR*.

Στη συνέχεια, ένα σημαντικό στοιχείο που θα πρέπει να παρατηρήσουμε είναι η εκκίνηση αυτών των tweets, η αφορμή δηλαδή της παραγωγής αυτού του είδους του δημόσιου λόγου στη συγκεκριμένη πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης. Η πλειοψηφία των σχολίων που καταγράψαμε αφορούν σε συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα της εγχώριας ή της διεθνούς πολιτικής σκηνής, που πυροδοτούν την ανοιχτή τοποθέτηση των χρηστών, κάτι το οποίο γίνεται τις περισσότερες φορές αντιληπτό από τα ίδια τα σχόλια ή και τα hashtags που τα συνοδεύουν. Μερικά ζητήματα που φαίνεται να προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των χρηστών είναι οι τελευταίες εκλογές στις ΗΠΑ (προεκλογική εκστρατεία Κλίντον Vs Τραμπ και εκλογή Τραμπ), το ταξίδι του Τσίπρα στη Ρωσία, η υπόθεση Κατρούγκαλου (3/2015), η απόπειρα πραξικοπήματος στην Τουρκία (7/2016), η συζήτηση για το Πολυνομοσχέδιο στη Βουλή (5/2016), οι δηλώσεις του Σόιμπλε για το ελληνικό δημοψήφισμα και η υπόθεση Novartis. Λιγότερες είναι οι περιπτώσεις εκείνων που φαίνεται ότι παρήγαγαν χωρίς συγκεκριμένη αφορμή από την επικαιρότητα σχετικά σχόλια, που πιθανόν γεννήθηκαν μετά την ολοκλήρωση της παρακολούθησης ενός ή περισσότερων επεισοδίων της συγκεκριμένης σειράς. Το εύρημα αυτό ερμηνεύει με καλύτερο τρόπο τη διαδραστικότητα των θεατών της σειράς στο Twitter: γεγονότα της πολιτικής επικαιρότητας, εγχώριας ή διεθνούς, που ενέχουν χαρακτήρα οικονομικού ή πολιτικού σκανδάλου, στοιχεία όπως η διαφθορά ή η επαπειλούμενη ανατροπή της εξουσίας, ή και οποιαδήποτε πολιτική δήλωση ή εξέλιξη που παραπέμπει σε αντίστοιχες τηλεοπτικές αναπαραστάσεις του House of Cards (π.χ. οι διπλωματικές επαφές με το Ρώσο πρόεδρο) εξάπτουν το ενδιαφέρον των θεατών και δίνουν το έναυσμα για τη δημιουργία ταυτίσεων μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας.

Επιπλέον, μια άλλη διαφοροποίηση μεταξύ των σχολίων είναι κατ' ουσίαν υφολογικού χαρακτήρα και διακρίνει τα σχόλια σε εκείνα που διαθέτουν καθαρά χιουμοριστικό χαρακτήρα και διασκεδάζουν την καθημερινότητα με ανάλαφρο τρόπο και σε εκείνα που αποτελούν ένα είδος πολιτικής τοποθέτησης για τα τεκταινόμενα. Σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση σχολίων – τα οποία δείχνουν να υπερτερούν και τον αριθμό - οι χρήστες αξιοποιούν το Twitter ως ένα ελεύθερο πεδίο δημόσιας καταγραφής σκέψεων, στάσεων και απόψεων για την πολιτική, στην προκειμένη περίπτωση μέσα από το πρίσμα των παραλληλισμών που αναπτύσσουν με το *House of Cards*. Χαρακτηρισμοί όπως "πολιτικάντης", "σαλτιμπάγκοι" και "αυτοεξευτελισμός" αλλά και σχόλια με ηπιότερο φρασεολόγιο αλλά με ξεκάθαρα ειρωνικό και επικριτικό ύφος δίνουν σε κάθε περίπτωση το στίγμα.

Γ. Η στάση των διαμεσολαβητών γνώμης απέναντι στη σειρά House of Cards

Για τις ανάγκες του δεύτερου μέρους της έρευνας πραγματοποιήσαμε και πάλι στοχευμένη αναζήτηση στο Google με περιορισμό των αποτελεσμάτων, χρησιμοποιώντας ως λέξεις κλειδιά τα ακόλουθα: «*House of Cards + κριτική, House of Cards + Ελλάδα, House of Cards + σχόλια»* κ.ο.κ., ώστε να βρούμε σχετικές αναφορές στον ελληνικό Ηλεκτρονικό Τύπο (sites και blogs ποικίλου ή εξειδικευμένου (τηλεοπτικού/κινηματογραφικού) περιεχομένου, περιοδικά γνώμης κ.α., καταγράφοντας σημαντικό αριθμό ενδιαφερόντων άρθρων και σχολίων.[1]

Οι αναφορές στον Ηλεκτρονικό Τύπο που αφορούν στο *House of Cards* θα μπορούσαν καταρχήν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

- **Σχόλια που αφορούν στο σεξουαλικό σκάνδαλο Σπέισι**

Καταγράφηκε μεγάλος όγκος δημοσιευμάτων που αναπαράγουν το σεξουαλικό σκάνδαλο σε βάρος του πρωταγωνιστή Κέβιν Σπέισι, όπως οι κατηγορίες εις βάρος του Κέισι, η δήλωση-ομολογία του, οι αντιδράσεις από την ένωση ομοφυλοφίλων, η στάση της εταιρείας παραγωγής απέναντι στον ίδιο αλλά και

την πορεία των γυρισμάτων, η θέση του Netflix κ.ο.κ. Σε κάποιες, περιορισμένες περιπτώσεις τα δημοσιεύματα συνδέουν στοιχεία που αφορούν τη σεξουαλική ζωή του ηθοποιού με το τηλεοπτικό του avatar, ενώ η τηλεοπτική καθαίρεση του Σπέισι παρουσιάζεται ως ηθική συνέπεια και απάντηση στην ατιμωρησία των μακιαβελικών δράσεων του χαρακτήρα που ενσαρκώνει.

Ας δούμε μερικούς χαρακτηριστικούς τίτλους δημοσιευμάτων στην Εικόνα 4:

Εικόνα 4: Τίτλοι δημοσιευμάτων στον ελληνικό ηλεκτρονικό Τύπο για το σκάνδαλο Σπέισι

Αξίζει να εστιάσουμε στο τελευταίο δημοσίευμα με τον περισσότερο δραματικό παρά ενημερωτικό τίτλο, το οποίο, όπως προκύπτει όχι μόνο από τον τίτλο αλλά από όλο το άρθρο, φαίνεται ότι επιχειρεί να ταυτίσει σε ένα βαθμό τον ηθοποιό με τον ήρωα που ενσαρκώνει. Οι αναφορές στην επιτυχία της σειράς και στο εύρημα της άμεσης απεύθυνσης στον τηλεθεατή (όπου οι θεατές είναι «συνένοχοι on screen» όπως αναφέρεται), συνοδεύονται και από σχετικό βίντεο με τις πιο χαρακτηριστικές σκηνές του Άντεργουντ. Η τηλεοπτική καθαίρεση του Σπέισι λειτουργεί ως κάθαρση για τις ανομίες του τηλεοπτικού του ήρωα.

- **Σχόλια που εκφράζουν θαυμασμό στη σειρά, το σενάριο, τους πρωταγωνιστικούς χαρακτήρες κτλ. αλλά και τους ηθοποιούς που τους ενσαρκώνουν.**

Κοινός τόπος μεταξύ των σχολιαστών είναι ότι το *House of Cards* είναι μια αμιγής, 'βαριά' πολιτική σειρά, με εντυπωσιακά στοιχεία ρεαλισμού, που ''*δεν έχει ανάγκη από αιφνίδιες δραματικές κορυφώσεις (cliffhangers) ώστε να διατηρήσει το ενδιαφέρον του κοινό*.'' Η σειρά δεν έχει ανάγκη την επιβεβλημένη αγωνία (suspense), αφού απεικονίζει την πολιτική στην πιο ωμή της εκδοχή, ένα τηλεοπτικό πολιτικό δράμα που ''*οι τηλεθεατές αγαπούν να μισούν*''.[2] Οι διθυραμβικές κριτικές κάποιων άρθρων σημειώνουν ότι όλα στη σειρά αυτή είναι ξεχωριστά, όλα έχουν στηθεί με ''*αξιοθαύμαστη αρμονία και λεπτομέρεια*'', ενώ ο πρωταγωνιστής Kevin Spacey ''*κρατά τη σειρά μόνος του*''. Άλλα δημοσιεύματα εστιάζουν στη διεισδυτική ματιά της σειράς στην εξουσία, το χρήμα, την πολιτική, την αλήθεια, την εμπιστοσύνη κ.α., υπερθεματίζοντας τις σεναριακές και σκηνοθετικές αρετές του τηλεοπτικού αυτού προϊόντος. "*Τα επεισόδια τρέχουν, η πλοκή κυλάει κι εμείς παρακολουθούμε πολλές φορές με κομμένη την ανάσα έναν πραγματικά πανούργο άνθρωπο να φτάνει εκεί που θέλει. Ο ήρωας μας δεν είναι απλά αντιπαθητικός. Είναι κακός τις περισσότερες φορές. Πραγματικά τον φοβάσαι.*"[3]

- **Σχόλια που αναζητούν και σημειώνουν αναλογίες και ομοιότητες της σειράς με την πραγματική πολιτική ζωή**

Οι ρεαλιστικές απεικονίσεις της σειράς αποτελούν συχνό αντικείμενο συζήτησης και σχολιασμού, με κυριότερους τους παραλληλισμούς με την κυβέρνηση Τραμπ. Σε σχετικό δημοσίευμα του Moveitmag σημειώνεται για παράδειγμα ότι ‘‘*το House of Cards είναι πιθανόν το καλύτερο παράδειγμα που αποδεικνύει ότι η Τέχνη, και κυρίως ο Κινηματογράφος, μιμείται τη ζωή*’’ καθώς οι ομοιότητες και αναλογίες του House of Cards με την πραγματική πολιτική ζωή είναι εντυπωσιακές.[4] Στο ρεαλιστικό χαρακτήρα της σειράς αναφέρονται και σχόλια σαν το ακόλουθο, που επισημαίνει ότι οι ωμές σκηνές της σειράς ‘‘*βάζουν το μαχαίρι βαθιά στο κόκκαλο για τον ρόλο και τα συμφέροντα πολλών ατόμων της πολιτικής σκηνής, αλλά κυρίως το τι παίζεται πίσω από τις κάμερες, κάτι το οποίο ήταν και είναι επίκαιρο για την χώρα μας και όχι μόνο*.’’[5]

- **Σχόλια που ασκούν κριτική στη σειρά και τη θέση της στην τηλεόραση**

Μερίδα των δημοσιευμάτων επιχειρεί να αξιολογήσει τη σειρά ως προς την απεικόνιση της πολιτικής πραγματικότητας και τις επιδράσεις που ασκεί στο τηλεοπτικό κοινό. Σύμφωνα με κάποιες αναφορές, το *House of Cards* προσπαθεί να επικοινωνήσει κάποια κοινωνικά και πολιτικά σχόλια σημαντικού ενδιαφέροντος στους θεατές του, κυρίως όσον αφορά στο αμφιλεγόμενο ζήτημα του κατά πόσο ‘‘*η πολιτική είναι όντως κάτι βρώμικο και ειδεχθές ή κάτι το οποίο βοηθά το κοινωνικό σύνολο*.’’ Αντιστοίχως, ένα άλλο σχόλιο σημειώνει ότι φυσιολογικά θα έπρεπε να μισούμε τον Άντεργουντ, καθώς συμβολίζει όλους τους πολιτικούς που έφεραν τον κόσμο στη σημερινή φρικτή κατάσταση.[6] Το *House of Cards* δίνει στο κοινό τη δυνατότητα ‘‘*να παρακολουθήσει από την κλειδαρότρυπα*’’, ενώ στις περισσότερες αναφορές, η πολιτική περιγράφεται ως ‘‘*ένα μεγάλο σχέδιο συνωμοσίας*’’ που η σειρά φιλοδοξεί να φέρει στο φως.[7]

Μερίδα των άρθρων που μελετήθηκαν προσπαθεί να απαντήσει και στο φλέγον ερώτημα ‘‘*Γιατί το House of Cards είναι η πιο "εθιστική" σειρά της τηλεόρασης;*’’. Πρόκειται, όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά, για ένα ‘‘*προϊόν πρωτοποριακής τηλεόρασης που σπάει τους κλασσικούς κανόνες*’’, ενώ το σενάριο και οι αφηγηματικές της τεχνικές δίνουν ‘‘*διαστάσεις αληθοφάνειας*’’, στην απεικόνιση της πολιτικής και παρέχουν στο κοινό ‘‘*γνώσεις για την πολιτική κουλτούρα της Αμερικής και το παρασκήνιο.*’’[8]

Για τη βαρύτητα της σειράς και το ρόλο της στον επαναπροσδιορισμό των προτιμήσεων στην τηλεοπτική κατανάλωση κάνουν λόγο αρκετά άρθρα, όπως εκείνα που σημειώνουν ότι το *House of Cards* θεωρείται ένα μεγάλο πείραμα στις τηλεοπτικές συνήθειες που θα αλλάξει για πάντα την τηλεόραση,[9] προσδίδοντας στην τηλεοπτική ψυχαγωγία στοιχεία του νέου κινηματογράφου.[10] Ένα ακόμη άρθρο που ασχολείται διεξοδικά με τη σειρά κάνει λόγο για ένα είδος αποστολής την οποία αυτή κλήθηκε να εκπληρώσει: να καθιερώσει το Netflix στην οικιακή ψυχαγωγία, προσφέροντας στο κοινό ένα πρωτοποριακό – τόσο σε επίπεδο συνθηκών διανομής όσο και σε επίπεδο περιεχομένου – τηλεοπτικό προϊόν.[11] Αντιθέτως, άλλα άρθρα τηρούν σαφή επικριτική στάση απέναντι στη συγκεκριμένη σειρά, εντοπίζοντας τεχνικές αδυναμίες και σεναριακά κενά, και κάνοντας λόγο για μια “*αστήρικτη αίσθηση αυτοπεποίθησης*” ενώ θεωρούν ότι ακόμη και η απεύθυνση στο κοινό έχει εξαντλήσει το ενδιαφέρον των τηλεθεατών.[12]

Δ. ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Ξεκινώντας, οι Έλληνες τηλεθεατές χρησιμοποιούν τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και ιδιαίτερα το Twitter, για να σχολιάσουν την τρέχουσα κοινωνικοπολιτική επικαιρότητα και να ανταλλάξουν απόψεις. Η πολιτική σειρά *House of Cards*, είναι ιδιαίτερα δημοφιλής τουλάχιστον σε αυτή τη μερίδα των τηλεθεατών που εμείς καταγράψαμε, αποτελεί σημείο αναφοράς και τους ασκεί σημαντική επιρροή στον τρόπο που προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν την πολιτική και τους εκπροσώπους της.

Προχωρώντας στην ανάλυση του ύφους και του περιεχομένου των σχολίων, ένα πρώτο, εύλογο ερώτημα που γεννάται από την έντονη εκδήλωση θαυμασμού στο πρόσωπο του Άντεργουντ είναι πώς ένας φανταστικός χαρακτήρας που δεν αποτελεί το παραδοσιακό πρότυπο του ιδανικού ηγέτη (Jed Bartlet – *The*

West Wing) αλλά τουναντίον απεικονίζει τον σκοτεινότερο ίσως εφιάλτη της πολιτικής, γίνεται πιο αγαπητός από τους σύγχρονους, πραγματικούς πολιτικούς ηγέτες με τους οποίους αναμετράται στη συνείδηση των πολιτών. Αποτελώντας πρότυπο αντισυμβατικού χαρακτήρα σε πρωταγωνιστικό ρόλο, ο Άντεργουντ φαίνεται να καταλύει την μέχρι πρότινος κρατούσα συνθήκη που ήθελε το κοινό να ταυτίζεται υπέρ των ηθικών και έντιμων ηρώων, κινούμενο στην ίδια κατεύθυνση που χάραξαν τηλεοπτικές παραγωγές της προ-Netflix εποχής, όπως οι *Sopranos* και το *Breaking Bad.* Ως χαρακτηριστικό πρότυπο αντι-ήρωα, ο Άντεργουντ κατακτά και την αποδοχή του ελληνικού τηλεοπτικού κοινού, το οποίο την ίδια στιγμή που σοκάρεται από την αιμοδιψή του προσωπικότητα και τη μηδενιστική φιλοσοφία του για τη ζωή, ιντριγκάρεται από την εναλλακτική αυτή θέαση της πολιτικής μέσα από την κλειδαρότρυπα, διατηρώντας αμείωτο το ενδιαφέρον του για την εξέλιξη της δράσης.

Ταυτόχρονα, η ευρεία και γενικευμένη χρήση του όρου *#Άντεργουντ* με τους συνακόλουθους συμβολισμούς που φέρει, θα λέγαμε πως τον καθιερώνουν ως στερεοτυπική περσόνα, τόσο εντός τηλεόρασης αλλά και έξω από αυτή. Η συνθήκη αυτή κατά την οποία ένας μυθοπλαστικός χαρακτήρας ανάγεται σε μία πραγματική ανθρώπινη φιγούρα, διαφορετικές εκδοχές της οποίας κανείς αναγνωρίζει μέσα στην ίδια την κοινωνία, αποδεικνύει σε σημαντικό βαθμό τη δυναμική που φέρει αυτή η σειρά και στο ελληνικό κοινό και τη διείσδυση που επιτυγχάνει σε αυτό. Μέσα από το χαρακτήρα του Άντεργουντ και τη δημιουργική αναπαραγωγή του το ελληνικό τηλεοπτικό κοινό προτάσσει τις δικές του αναγνώσεις, επιχειρώντας σχεδόν ακούσια να ενσωματώσει και να προσαρμόσει τις αναπαραστάσεις της σειράς στα εγχώρια δεδομένα, ενεργοποιώντας τη δημιουργική διαδικασία αυτού που αποκαλούμε τοπική οικειοποίηση του παγκόσμιου (glocalization). (Thompson, 1999:288)

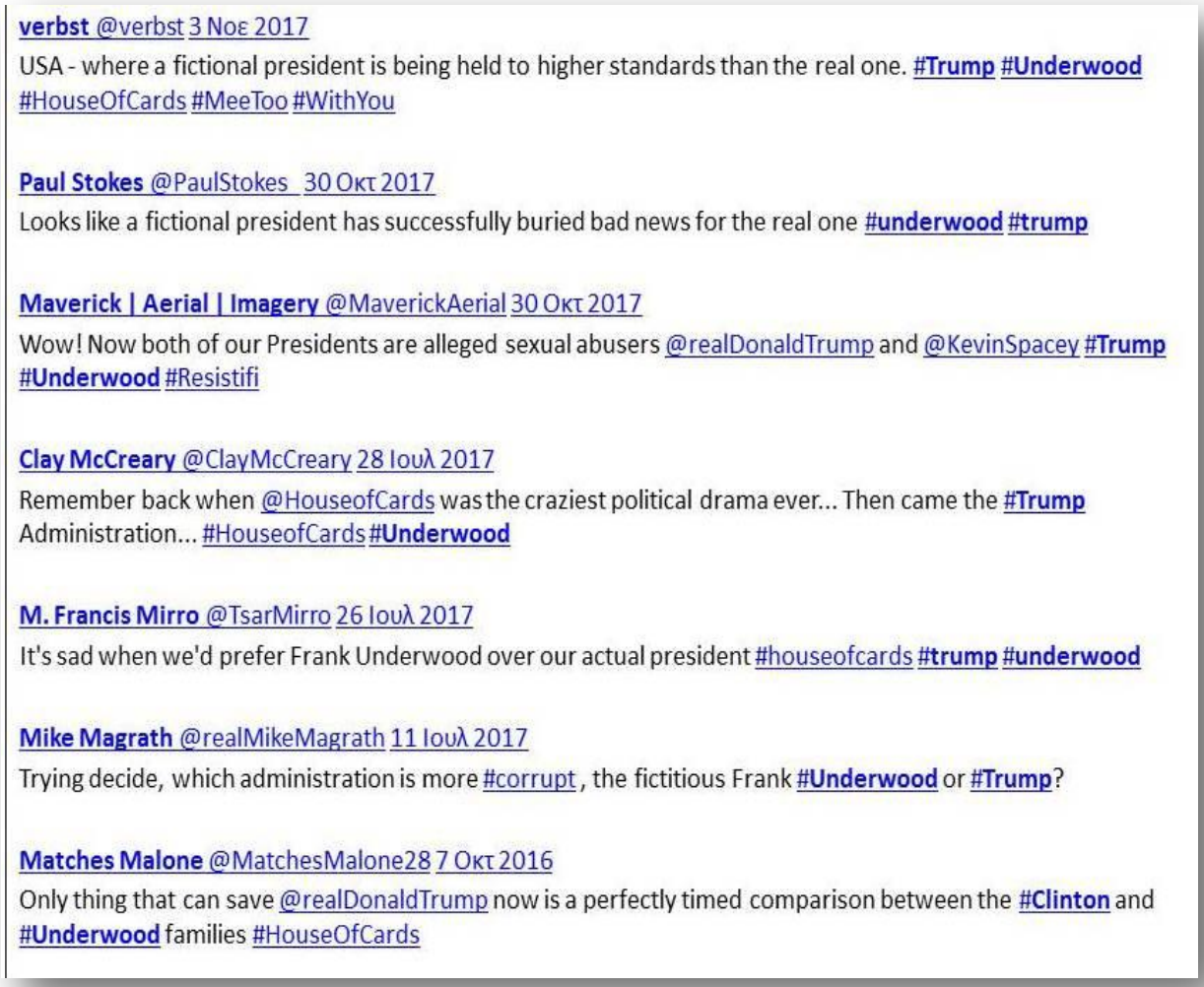
Οι πολιτικές αναπαραστάσεις της σειράς κρίνονται από τους Έλληνες τηλεθεατές ως αρκετά ρεαλιστικές σε σχέση με την πραγματική πολιτική ζωή και λειτουργούν ως ιδεολογικά εργαλεία που επιτρέπουν στους τηλεθεατές να προσεγγίσουν την πολιτική ζωή μέσα από ταυτίσεις και παραλληλισμούς. Οι αντισυμβατικές πολιτικές απεικονίσεις του *House of Cards* αντιμετωπίζονται από το ελληνικό κοινό ως πηγές εκ των έσω πληροφόρησης. Συχνά, τα όρια μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας καθίστανται δυσδιάκριτα.

Η αξιολόγηση της σειράς με όρους πιστότητας και ρεαλιστικής απεικόνισης της πολιτικής ζωής ιδωμένης εκ των έσω, εγείρει επίσης μια μεγάλη συζήτηση για το αν και κατά πόσο οι αναπαραστάσεις αυτές όντως χαρακτηρίζουν το "σκοτεινό" κόσμο της πολιτικής – οπότε και η σειρά λειτουργεί και αποκαλυπτικά ως προς αυτήν την κατεύθυνση – ή ωθούν την τηλεόραση στην αναπαραγωγή και προώθηση τηλεοπτικών προϊόντων που θέτουν τον εντυπωσιασμό και την πρόκληση σοκ ως αυτοσκοπό. Αν οι παραδοσιακές τηλεοπτικές παραγωγές καλλιεργούσαν μία εξιδανικευμένη εικόνα της πολιτικής με επίκεντρο τον πολιτικό – ήρωα, υπεράνω όλων, μια αγαπητή, σχεδόν πατρική φιγούρα πολιτικού ηγέτη (Jed Bartlet - *West Wing*), (Wodak, 2009:42) (Parry-Giles, T., and Parry-Giles Sh., 2006), οι σύγχρονες παραγωγές μάλλον τείνουν προς τη δαιμονοποίηση της πολιτικής. Μέσα από επισφαλείς γενικεύσεις, υπέρ του δέοντος δραματοποιήσεις και έναν εμμονικό συνωμοσιολογικό λόγο, επιλέγουν να μεταφέρουν στο ευρύ κοινό εικόνες της πολιτικής που σκιαγραφούν την πιο σκληρή και κυνική εκδοχή της, ανάγοντάς τη σε γενικό κανόνα.

Βέβαια, η δημιουργία συνδέσεων και ταυτίσεων μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας και εν προκειμένω στο χώρο της πολιτικής δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία αλλά μάλλον αποτελεί ένα παγκόσμιο trend (τάση), το οποίο προσαρμόζουν στα ελληνικά δεδομένα οι Έλληνες χρήστες social media μέσα από τις απαραίτητες ζυμώσεις και διαφοροποιήσεις. Όπως παρατηρούμε και στα ακόλουθα σχόλια χρηστών Twitter ανά τον κόσμο, τα οποία δεν αποτελούν παρά μια μικρή επιλογή από χιλιάδες αντίστοιχά τους, ο παραλληλισμός του Άντεργουντ με τον Τραμπ αλλά και το ζεύγος Κλίντον είναι οι πιο συχνοί τρόποι αναπαραγωγής του *House of Cards*, εξαιρώντας τα σχόλια που αφορούν τη σειρά καθαυτή και τις ειδήσεις γύρω από τους ηθοποιούς-πρωταγωνιστές της, που στις περισσότερες των περιπτώσεων προέρχονται από δημοσιογραφικές πηγές και όχι από μεμονωμένους χρήστες. Όπως σημειώνεται και από τον Βαμβακά (2017b), το αφηγηματικό πλαίσιο της σειράς, στο οποίο τόσο οι πολιτικές απεικονίσεις όσο και εκείνες του έγγαμου βίου και της ερωτικής ζωής φέρουν εγγενώς τα στοιχεία της ίντριγκας και της διαφθοράς, οδηγεί

σχεδόν μοιραία σε αντίστοιχους συσχετισμούς με την πραγματική ζωή (περίπτωση Τραμπ και ζεύγος Κλίντον).

Εικόνα 5: Ταυτίσεις Trump – Underwood στο ξένο Twitter

Εικόνα 6: Ταυτίσεις Clintons – Underwoods στο ξένο Twitter

Επιπλέον, μία ακόμη σημαντική διαπίστωση είναι ότι Έλληνες τηλεθεατές του House of Cards που είναι ενεργοί στο Twitter ακολουθούν την εξής κουλτούρα θέασης: παρακολουθούν την πολιτική πραγματικότητα στα διάφορα μέσα ενημέρωσης και καταγράφουν την πληροφορία, στη συνέχεια την ερμηνεύουν και την αποκωδικοποιούν αξιοποιώντας τις απεικονίσεις της σειράς ως ερμηνευτικά εργαλεία, αναπτύσσουν παραλληλισμούς μεταξύ μύθου και πραγματικότητας και τελικά, επιστρέφουν στο μέσο για να την αποτυπώσουν. Την ίδια στιγμή, στο περιβάλλον του Twitter έρχονται αντιμέτωποι με σχόλια αντίστοιχου ύφους και περιεχομένου τα οποία διαβάζουν ή/και συχνά αναπαράγουν (retweet), επαναλαμβάνοντας μια ρουτίνα, ή καλύτερα κουλτούρα θέασης που φαίνεται να καθιερώνεται, καθώς συνεχίζεται αέναα.

Από υφολογικής απόψεως, αν εξαιρέσουμε την ελαφρά, χιουμοριστική διάθεση κάποιων σχολίων, σημαντικός αριθμός χρηστών αξιοποιεί το Twitter ως ένα δίαυλο που του επιτρέπει να ασκήσει δημόσια κριτική, να στηλιτεύσει τον τρόπο που ασκείται η πολιτική εξουσία και να εκφέρει γνώμη για όσα τον αφορούν, μεταφέροντας τρόπον τινά τη λογική του καφενείου ή του οικογενειακού τραπεζιού σε ένα νέο και ευρύτερο διαμεσολαβημένο χώρο. Η συνθήκη αυτή συνδέεται στενά με το φαινόμενο της αιφνίδιας επαναπολιτικοποίησης του δημόσιου λόγου την περίοδο της κρίσης, στην οποία ανθούν οι νέες "ποιοτικές" αμερικανικές σειρές στην ελληνική τηλεόραση (Βαμβακάς, 2017:353). Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραλειφθεί ότι η δημόσιες αναρτήσεις σχολίων σε ένα τέτοιου είδους περιβάλλον περιέχουν ως ένα βαθμό και την προσωπική ανάγκη για εντυπωσιασμό και κατάκτηση της δημοφιλίας – μέσω των likes και των retweets – κάτι το οποίο προκύπτει άλλωστε και από την ίδια τη φύση του μέσου που στηρίζεται στην εξασφάλιση της μαζικής αποδοχής μεταξύ αγνώστων. Αυτός ο παράγοντας ασκεί σημαντική επίδραση στον υφολογικό χαρακτήρα των διατυπώσεων, που ανά περιπτώσεις μετεωρίζονται μεταξύ λαϊκισμού και έντονης δραματοποίησης. Όπως αναφέρεται και στη σχετική βιβλιογραφία, τα σχόλια πολιτικού περιεχομένου στο Twitter – ιδιαίτερα αυτά που αναδημοσιεύονται μεταξύ των χρηστών μέσω του retweet – εμφανίζονται ως σαφώς πιο αιχμηρά ή ακραία από όσα θα προέκυπταν σε μια διαπροσωπική πολιτική συζήτηση/αντιπαράθεση, οξύνοντας την πόλωση μεταξύ των υποστηρικτών διαφορετικών πολιτικών ιδεολογιών. (Conover et al, 2011). Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι τα άτομα που συμμετέχουν ενεργά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ιδιαίτερα στο Twitter, τείνουν να προσαρμόζουν το λόγο τους στα πλαίσια αυτής της ιδιόμορφης διαμεσολαβημένης επικοινωνίας: χρειάζεται πρώτα να κατασκευάσουν νοερά το υποψήφιο κοινό τους (πιθανοί αποδέκτες της ανάρτησής του/imagined audience) και ως εκ τούτου να παράξουν στοχευμένο λόγο και να διαμορφώσουν το διαδικτυακό τους προφίλ αναλόγως, ώστε

να επιτύχουν τα εκάστοτε επιθυμητά αποτελέσματα (να γίνουν αρεστοί, να εντυπωσιάσουν, να προκαλέσουν κ.ο.κ.). (Marwick, Boyd, 2011)

Τα σύγχρονα ΜΜΕ και εν γένει οι διαμεσολαβητές γνώμης τοποθετούνται με διαφορετικούς τρόπους απέναντι στη σειρά: πέρα από τα σχόλια που πλέκουν το εγκώμιο της σειράς, υπογραμμίζοντας το ενδιαφέρον και ανατρεπτικό σενάριο και τις πρωτότυπες αφηγηματικές τεχνικές που υιοθετούνται, τα οποία και υπερτερούν σημαντικά στον αριθμό, περιορισμένη μερίδα των κριτικών τηρεί μία στάση αμφισβήτησης απέναντι στις πολυδιαφημισμένες αρετές του συγκεκριμένου τηλεοπτικού προϊόντος, θέτοντας ερωτήματα που αφορούν τόσο το ρεαλιστικό της χαρακτήρα όσο και την καλλιτεχνική του αρτιότητα. Εκείνο που είναι κοινό σε κάθε περίπτωση είναι ότι οι κριτικές τοποθετούνται με λιγότερο αποστασιοποιημένο και περισσότερο δραματοποιημένο τρόπο απ' ότι στο παρελθόν. Μία πιθανή ερμηνεία αυτής της νέας συνθήκης συνδέεται με την απελευθέρωση του δημόσιου λόγου στο διαδίκτυο και την ευρεία διάδοση των blogs, που δίνουν τη δυνατότητα σε μεγαλύτερη μερίδα του κοινού να εκφέρει απόψεις και να ασκήσει δημόσια κριτική χωρίς να εντάσσεται απαραίτητα σε ένα αυστηρό πλαίσιο που να εξασφαλίζει και να κατοχυρώνει το επιστημονικό κύρος ή/και την αυθεντία του γράφοντος. Μέσα από αυτού του είδους τον εκδημοκρατισμό του διαδικτυακού χώρου, οι διαμεσολαβητές γνώμης λειτουργούν ολοένα και περισσότερο ως καταναλωτές-θεατές και λιγότερο με την αυστηρή ιδιότητα του τηλεκριτικού. (Βαμβακάς, 2017:347)

Τέλος, η δημιουργία και οργανωμένη λειτουργία fandoms στην Ελλάδα, ειδικά για τις πολιτικές σειρές βρίσκεται ακόμη σε πρωτόλειο, άναρχο επίπεδο, σε αντίθεση με την αντίστοιχη τάση στο εξωτερικό. Η λεγόμενη και σύμφωνα με τη βιβλιογραφία "διττή παρακολούθηση" στην περίπτωση που εξετάζουμε περιορίζεται σε έναν αξιοπρόσεκτο αριθμό σχολίων στο Twitter που επιδιώκουν, άλλοτε με επικριτική και άλλοτε με χιουμοριστική διάθεση, να εκφράσουν μεμονωμένες τοποθετήσεις που έχοντας ως έμπνευση τη σειρά, καυτηριάζουν την τρέχουσα καθημερινότητα. Αντιθέτως, δεν εντοπίσαμε σοβαρά οργανωμένες ομάδες Ελλήνων τηλεθεατών που να ασχολούνται δημιουργικά με τη σειρά καθαυτή, όπως fansites ή fanblogs κατ'αναλογίαν των ξένων δεδομένων. Σε διεθνές επίπεδο εντοπίσαμε στο διαδίκτυο τρία μεγάλα fansites,[13] αφιερωμένα στη σειρά ή/και τους πρωταγωνιστές της, με οργανωμένο υλικό που αντιμετωπίζει τα μέλη ως κοινότητα, αναλυτικά στοιχεία για τα επεισόδια και τους χαρακτήρες, οπτικοακουστικό υλικό, ψηφοφορίες, θεματικές συζητήσεις μεταξύ των χρηστών κ.α.. Επιπλέον, στη σελίδα του Facebook, οι δύο μεγαλύτερες ομάδες με τίτλο *House of Cards Fans* αριθμούν μεταξύ 13.000 και 15.000 μέλη, ενώ ανατροφοδοτούνται με συνεχείς ενημερώσεις, πλούσιο υλικό και συζητήσεις ανάμεσα στα μέλη. Υπάρχουν ακόμη και επιμέρους ομάδες με χιλιάδες συμμετέχοντες, που επικεντρώνουν στις ατάκες της σειράς ή σε ξεχωριστούς χαρακτήρες καθώς και δεκάδες άλλες που αφορούν στο τηλεοπτικό κοινό συγκεκριμένης χώρας προέλευσης π.χ. *House of Cards UK, France, Brazil* κ.ο.κ.

Στην περίπτωση της Ελλάδας για την ίδια σειρά, δεν καταγράψαμε μια τέτοιου είδους και εμβέλειας κινητοποίηση. Η λεγόμενη και σύμφωνα με τη βιβλιογραφία διττή θέαση στην περίπτωση που εξετάζουμε περιορίζεται σε έναν αξιοπρόσεκτο αριθμό σχολίων στο Twitter με hashtags λέξεις-κλειδιά που αφορούν τη σειρά – συχνά μεταφρασμένα – που επιδιώκουν, άλλοτε με επικριτική και άλλοτε με χιουμοριστική διάθεση, να εκφράσουν μεμονωμένες τοποθετήσεις που έχοντας ως έμπνευση και εφαλτήριο τους χαρακτήρες και το σενάριο της σειράς καυτηριάζουν την τρέχουσα καθημερινότητα. Η μοναδική ομάδα στη σελίδα του Facebook (House of Cards- Greek Fans), με τις μερικές εκατοντάδες μέλη και τις περιορισμένες και ανά αραιά χρονικά διαστήματα ενημερώσεις που δεν είναι καν πρωτογενείς αλλά αναδημοσιεύσεις, συνήθως από το ξένο group, αποκαλύπτουν το πρωτόλειο αυτό στάδιο στο οποίο βρίσκεται το ελληνικό τηλεοπτικό κοινό των πολιτικών σειρών, μέσα στη νέα ψηφιακή εποχή την οποία διανύουμε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύγχρονη τηλεοπτική πολιτική μυθοπλασία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το δημοφιλές House of Cards, είναι ιδιαίτερα ελκυστική στο ελληνικό κοινό, συμβάλλοντας σημαντικά στον τρόπο συμβολικής κατανόησης και ερμηνείας της τρέχουσας πολιτικής πραγματικότητας. Μέσα από τις συγκεκριμένες αναπαραστάσεις της σειράς, που ωστόσο προτάσσουν αναγνώσεις της εξουσίας βασισμένες σε συνωμοτικούς και κυριαρχικούς όρους, οι τηλεθεατές αισθάνονται ότι εισέρχονται στο παρασκήνιο της πραγματικής πολιτικής ζωής και την απογυμνώνουν. Η διαδικτυακή διαμεσολάβηση γύρω από τη σειρά στο μεγαλύτερό της ποσοστό ευνοεί τη δημιουργία ταυτίσεων μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας και ενισχύει τη διεισδυτική επιρροή της σειράς στο κοινό. Τέλος, η αξιοποίηση των Social Media κρίνεται ως σημαντικός παράγοντας μετασχηματισμού της παραδοσιακής κουλτούρας συμβατικής θέασης και στη χώρα μας, αν και μένει ακόμη αρκετός δρόμος για να διανυθεί μέχρι την ουσιαστική αφομοίωση των νέων τηλεοπτικών νορμών που προτάσσει η σύγκλιση των μέσων στην νέα ψηφιακή εποχή που διανύουμε.

Σημειώσεις

[1]Οι δημοσιεύσεις εντοπίστηκαν σε εφημερίδες όπως το Πρώτο Θέμα, η Καθημερινή, η Huffington Post κ.α. αλλά και ειδικότερα σε blogs και sites που ασχολούνται αποκλειστικά με τις αμερικανικές τηλεοπτικές σειρές (μέσω Netflix και OteTV). Μερικά από αυτά είναι: abouttvseries.gr, ilovemyseries.blogspot.com, tvfreaks.gr, moveitmag.gr, filmboy.gr, elculture.gr, cineramen.gr.

[2] House of Cards – Season 2 – Review, Abouttvseries, 19/03/2015

[3] «House of Cards»: η τηλεοπτική σειρά που προκάλεσε αίσθηση, tisfanistisfanikeoraio.wordpress.com, 6/4/2013

[4] Ξεκινήσαμε την 5η σεζόν House Of Cards. Καθηλωτικό, Moveitmag, 3/6/2017

[5] Κριτική για το House Of Cards, Cineramen, 17/12/2014

[6] TV Series review: House of Cards (season 2), Filmboy, 12/7/2014

[7] http://tvfreaks.gr/series/hoc/

[8] Γιατί το House of Cards είναι η πιο "εθιστική" σειρά της τηλεόρασης;, Monopoli, 11/5/2017

[9] Το “House of Cards” θα αλλάξει για πάντα την τηλεόραση, Oneman, 3/2/2013

[10] Το φαινόμενο «House of Cards», Πρώτο Θέμα, 27/2/2015

[11] Το House of Cards έπρεπε να ρίξει αυλαία ούτως ή άλλως, Πρώτο Θέμα, 04/11/2017

[12] Είσαι σκέτο παρακράτος. Τέρμα τα συγχωροχάρτια. Το House of Cards δεν είναι μόνο ανεύθυνο και εντελώς ανόητο ώρες – ώρες αλλά και ασυγχώρητα προχειροφτιαγμένο πλέον σε όλα τα επίπεδα., Lifo, 11/6/2017

[13] Πρόκειται για τα ακόλουθα: http://www.fanpop.com/clubs/house-of-cards,

http://house-of-cards.wikia.com/wiki/Main_Page και http://robinwright.org.es/.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαμβακάς Β., (2017), Η παράλληλη πραγματικότητα: Συνθήκες παραγνώρισης και αναγνώρισης της αμερικανικής τηλεοπτικής μυθοπλασίας στην Ελλάδα (1966-2015). Στο: Β. Βαμβακάς, Α. Γαζή (επιμ.), *Αμερικανικές Σειρές στην Ελληνική Τηλεόραση - Δημοφιλής Κουλτούρα και Ψυχοκοινωνική Δυναμική*, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 311-360.

Βαμβακάς Β., (2017b). Γιατί ο Άντεργουντ συνέβαλε στην εκλογή Τραμπ. *The Books Journal*, τ. 73, σσ.78-79.

Δημητρακούλου Δ., Σαββάκης Ε., (2017), Η μετεξέλιξη της τηλεθέασης στην ψηφιακή εποχή: Μια μελέτη για το House of Cards. Στο: Β. Βαμβακάς, Α. Γαζή (επιμ.), *Αμερικανικές Σειρές στην Ελληνική Τηλεόραση - Δημοφιλής Κουλτούρα και Ψυχοκοινωνική Δυναμική*, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 561-596.

Bailey, M., (2011), The Uses and Abuses of British Political Fiction: Or How I Learned to Stop Worrying and Love Malcolm Tucker. *Parliamentary Affairs*, Vol. 64, No.2, pp. 281–95.

Conover, M. D., Ratkiewicz, J., Francisco, M., Gonçalves, B., Flammini, A., Menczer F., (2011), Political Polarization on Twitter, *Proceedings of the Fifth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, Center for Complex Networks and Systems Research School of Informatics and Computing Indiana University, Bloomington, IN, USA.

Gordon Kristyn., (2009), *Media Audiences – Television Meaning and Emotion*, Edinburgh University Press.

Haas, E., Christensen, T. & Haas, P. J., 2015. *Projecting Politics: Political Messages in American Films*. 2η έκδοση ed. s.l.:SJSU Authors.

Marwick, A. and Boyd, D., (2011), I tweet honestly, I tweet passionately: Twitter users, context collapse, and the imagined audience, *New Media and Society*, Sage, Vol. 13. No.1, pp. 114-133.

Parry-Giles, T., and Parry-Giles Sh., (2006), *The Prime-time Presidency: The West Wing and U. S. Nationalism.* Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Thompson, John B., (1995), *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*. Cambridge, Polity Press.

Van Zoonen, L., (2007), Audience reactions to Hollywood politics. *Media, Culture and Society*, Vol .29, No. 4, pp. 531-547.

Wiliams R., (2011). Wandering off into soap land: Fandom, genre and 'shipping' The West Wing, *Participations*, Vol. 8. No.1, pp. 270-295.

Wodak, R., (2009). Staging Politics in Television: Fiction and/or Reality?, in S. Habscheid and C. Knobloch (eds) *Discourses of Unity: Creating Scenarios of Consensus in Public and Corporate Communication*. Berlin, De Gruyter.

Μια προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας ως πολιτική απασχόλησης

Στυλιανός Κατωμέρης

Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής - Σχολή Πολιτικών Επιστημών - Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Μετά τις κρίσεις της δεκαετίας του 1970, καταγράφονται φαινόμενα επιδεινούμενης ανεργίας και φτώχειας ειδικότερα για συγκεκριμένες ευπαθείς ομάδες. Οι κρατικές πολιτικές δεν έδειξαν έως σήμερα αποτελεσματικότητα στην αντιμετώπιση τους και αυτά εντείνονται ακόμη περισσότερο. Η Κοινωνική Οικονομία (ΚΟ) ως πεδίο κοινωνικοοικονομικής δράσης από τον 19^{ο} αιώνα στοχεύει στην ασφαλή επανένταξη του ατόμου μετά από κάθε αποκλεισμό. Αργότερα στον μεταπολεμικό 20^{ο} αιώνα οι έννοιες και οι σκοποί της ΚΟ νομοθετήθηκαν σε πολλά κράτη - μέλη της ΕΕ. Ειδικότερα την δεκαετία του 1980 η Γαλλία, ισχυροποίησε και θεσμικά τον ρόλο του πεδίου στην εργασιακή και κοινωνική ένταξη εν μέσω της αναδυόμενης μεταβιομηχανικής εποχής.

Η ΚΟ συγκροτείται στη Κοινωνία των Πολιτών, είναι πεδίο υποδοχής και επανένταξης των θυμάτων κάθε κοινωνικοοικονομικής συγκυρίας. Εκφράζεται θεσμικά και επιχειρησιακά μέσω συνεταιρισμών και κοινωνικών επιχειρήσεων και αποτελεί κατεύθυνση και πεδίο των μελών μη προνομιούχων ομάδων που έχουν περιέλθει σε καθεστώς εργασιακής υστέρησης με αποτέλεσμα την προσωρινή ή μόνιμη περιθωριοποίηση τους. Η ΚΟ ως πολιτική απασχόλησης θα συντελέσει στην σταδιακή κοινωνική και οικονομική επανένταξη όλων όσων έχουν στερηθεί του δικαιώματος στην εργασία. Το παραγόμενο κοινωνικό κεφάλαιο εντός του πεδίου θα συντελέσει στην κοινωνική συνοχή των πληττόμενων από κρίσεις κοινωνιών.

Λέξεις κλειδιά: Εργασιακή υστέρηση, Συνεταιρισμοί, Ανεργία, Κοινωνική Οικονομία

An approach of the social economy as an employment policy

Stylianos Katomeris

Panteion University, School of Political Sciences, Department of Social Policy

Abstract

Since the 1970s, there have been signs of worsening unemployment and poverty especially for particular vulnerable groups. Government policies had so far not shown the required effectiveness to deal with, and these phenomena have even intensified. Since the 19th century, Social Economy (SE) as a field of socio-economic action aims at the safe reintegration of the individual after all exclusions. Later in the postwar 20th century the SE's concepts and objectives were adopted and legislated in many EU member states. Particularly, in the 1980s France was first strengthened the role of SE's field, amid the emerging post-industrial era.

SE is constituted into the Civil Society towards reception and reintegration of the victims of every socio-economic conjuncture. It is expressed institutionally through cooperatives and social enterprises with focus at the disadvantaged groups entered into a process of discouragement, hardship and their temporary or permanent marginalization. SE could be a field for employment policies and will contribute to the economic reintegration of all those who have been denied the right to work. The social capital generated within the field will contribute to the social cohesion of the crisis-affected societies.

Key words: Labor lag, Cooperatives, Unemployment, Social Economy

Εισαγωγή

Μετά από τις κρίσεις της δεκαετίας του '70 και την ραγδαία εξελισσόμενη άνοδο της ανεργίας έως και σήμερα, οι πολιτικές αντιμετώπισης φαινομένων μείωσης της απασχόλησης απετέλεσαν ένα από τα

κυρίαρχα θέματα του δημοσίου διαλόγου. Το κεϋνσιανό οικονομικό μοντέλο αμφισβητήθηκε από την αναδυόμενη σταδιακά, από τα μέσα του 20ου αιώνα, παγκοσμιοποιημένη οικονομία και οι αρνητικές οικονομικές συνέπειες της εποχής αποτελούσαν κύρια αφορμή αναθεώρησης των πολιτικών που ήταν βασισμένες σε αυτό. Ήδη στο νέο οικονομικό περιβάλλον της δεκαετίας του '80 οι κρατικές πολιτικές αναζητούσαν και πάλι μεθόδους στοχευμένες στην αντιμετώπιση της ανεργίας και λύσεις για εργασιακή αλλά και κοινωνική ένταξη των ευάλωτων και ειδικών ομάδων[1], πρώτων θυμάτων της αρνητικής οικονομικής συγκυρίας. Η πρόσφατη χρηματοοικονομική κρίση του 2008 ήταν μια επιπλέον ένδειξη της αδυναμίας των κρατικών μηχανισμών πρόληψης των κάθε μορφής κρίσεων κυρίως όμως όσων επηρέασαν το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον τόσο στην Ευρώπη όσο και στην χώρα μας.

Μεταξύ ποικίλων νομοθετικών προσεγγίσεων που δοκιμάστηκαν και εφαρμόστηκαν στις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα από την ΕΕ και τα κράτη - μέλη της, ήταν και η θέσμιση του πεδίου της Κοινωνικής Οικονομίας. Σύμφωνα με τις σχετικές διατυπωμένες πολιτικές, στην ΚΟ θα μπορούσαν να συνυπάρξουν οι δράσεις της κοινωνίας των ενεργών πολιτών και παράλληλα κατάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις στήριξης από την πολιτεία, για την επίλυση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων όπως η ανεργία κυρίως των ευπαθών και ειδικών ομάδων, την οποία το κράτος δεν μπορεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά. Στην παρούσα ανάλυση μας επιχειρούμε να εξετάσουμε την λειτουργία του πεδίου της Κοινωνικής Οικονομίας ως χώρου εφαρμογής πολιτικών απασχόλησης. Θα αναδείξουμε την ιστορική παρουσία και πορεία του, θα αναζητήσουμε τα αποτελέσματα λειτουργίας σχετικών πολιτικών στην Ευρώπη του 20ου αιώνα ως συνδυασμού κρατικών νομοθετικών πρωτοβουλιών με την παρουσία πρωτοβουλιών και στήριξης από την βάση της Κοινωνίας.

Ερευνητικά ερωτήματα

Το εγχείρημα του συσχετισμού του πεδίου της ΚΟ με τις πολιτικές απασχόλησης για την επίλυση προβλημάτων εργασιακής ένταξης για ευάλωτες και ειδικές ομάδες απορρέει από τις παρακάτω διαπιστώσεις της θεωρητικής μας επισκόπησης οι οποίες αναφέρουν ότι:

α) οι πρακτικές της ΚΟ συνυπήρξαν με την ανάγκη επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων που οφείλονταν κυρίως στις οικονομικές κρίσεις

β) από τον 19ο έως και τον 20ο αιώνα το πεδίο της ΚΟ επανεντάσσει τους εκτός εργασίας πολίτες και αποτρέπει τον κοινωνικό και οικονομικό αποκλεισμό τους. Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα θα κληθούμε να απαντήσουμε στο κεντρικό ερευνητικό ερώτημα:

«Εάν στην Ελλάδα σήμερα οι πολιτικές απασχόλησης, εντός του πεδίου της Κοινωνικής Οικονομίας, μπορούν να συντελέσουν στην ομαλή εργασιακή και κοινωνική ένταξη και επανένταξη των ανέργων θυμάτων της οικονομικής κρίσης».

Κοινωνικές συνθήκες και Κοινωνική Οικονομία

19ος αιώνας

Το αποτέλεσμα της αποτυχίας των κρατικών παρεμβατικών μέτρων της εποχής του μερκαντιλισμού έως τον 18ο αιώνα και οι παρενέργειες τους στην αγορά εργασίας, οδήγησαν στην επιδείνωση της οικονομικής ζωής των περιφερειών στην βιομηχανική Βρετανία αλλά και των άλλων νέων αστικών βιομηχανικών κέντρων δημιουργώντας πλήθη ανέργων και φτωχών με καθημερινά προβλήματα διαβίωσης. Ο απόηχος

των προτάσεων του Τόμας Χομπς (1588-1679) από τον προηγούμενο αιώνα, απαιτούσε την αναγκαιότητα σωφρονιστικής επιρροής του κράτους στις νέες μη προνομιούχες ομάδες ενώ «φωνές» με παρόμοιες επικλήσεις όπως αυτή του αιδεσιμότατου Τζόσεφ Τάουνσεντ (1739-1816) μιλούσαν για την αναγκαιότητα της πείνας ως μέσο σωφρονισμού στο άτομο. Ταυτόχρονα και εν μέσω συνεχών κοινωνικών ταραχών ο φιλελεύθερος ορθολογιστής Έντμουντ Μπερκ (1729-1797) υπερτόνιζε τους κινδύνους για τη δημόσια ασφάλεια σε μια κοινωνία σε κατάσταση ένδειας. Αντίθετα στην επαναστατική Γαλλία η βιομηχανική καθυστέρηση επέδρασε σημαντικά στην δημιουργία πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης. Μολονότι η εμφανής επίδραση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης για κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη σε συνδυασμό με τις αρχές του διαφωτισμού ανέδειξε την δεινή κατάσταση του υποκειμένου προερχόμενη από τη φτώχεια και ανεργία ως ορατό κοινωνικό φαινόμενο, παρατηρούμε ταυτόχρονα τη σύνδεση των αρχών ισότητας και ελευθερίας με την ατομική ευθύνη για την κατάσταση ένδειας του ατόμου (Στασινοπούλου 2006:43). Ως αποτέλεσμα των αντιλήψεων αυτών ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα επικρατεί η σταδιακή εξάπλωση των αντιλήψεων του *Laissez faire* σε όλη τη βιομηχανική Ευρώπη. Ξεκινώντας από τη βιομηχανική βικτωριανή Αγγλία, στην Πρωσία του Μπίσμαρκ, την επικράτεια των Αψβούργων, έως και την Γαλλία της Τρίτης Δημοκρατίας και τις ΗΠΑ. Βλέπουμε μάλιστα στα μέτρα που λήφθηκαν στην Βρετανία το 1834 με την *Πράξη του Νόμου των Φτωχών* την ασύμμετρη σκληρότητα και υποχρέωση των φτωχών ανέργων να εντάσσονται κατ' ουσία άμισθοι στο εργατικό δυναμικό των πτωχοκομείων των ενοριών. Οι συνθήκες εργασίας εκεί ήταν σκληρές και η συγκεκριμένη τακτική υπέστη σφοδρή κριτική και έδωσε αφορμές για νέες κοινωνικές ταραχές (Polanyi 2004:83, Levinson, 2004:662).

Ωστόσο κατά τον 19^{ο} αιώνα των μεγάλων κοινωνικών αλλαγών αναπτύσσεται σταδιακά η έννοια του «κοινωνικού» σε αντιπαράθεση με το «οικονομικό» το οποίο ήταν το βασικό αφήγημα στη διαταραγμένη περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης και αιτία της δεινής κατάστασης των εργατικών μαζών. Παρατηρούμε ότι η de facto ασταθής κοινωνική συνοχή κυρίως λόγω της φτώχειας, βρήκε εξισορροπητικά στηρίγματα από τη βάση της κοινωνίας μέσω των ανακλαστικών πρωτοβουλιών της «από τα κάτω». Ο Marx στο *Κεφάλαιο* - Κριτική για την Πολιτική Οικονομία, (1867) ασχολήθηκε επίσης εκτενώς με την έννοια του «κοινωνικού» αμφισβητώντας σθεναρά τις απόψεις του Adam Smith (Ο *Πλούτος των Εθνών*, 1776) και του David Ricardo (*Αρχές Πολιτικής Οικονομίας*, 1817). Ειδικότερα, στην θεωρία του για την σχέση του ανθρώπου με την φύση και την ύλη διαφωνούσε κάθετα με την αναπόφευκτη οικονομική ανάπτυξη που προέβλεπε η πολιτική οικονομία και δεν παρέλειπε να επισημαίνει τη συνεισφορά της εργασίας του αλλοτριωμένου ατόμου και την παρουσία των κοινωνικών τάξεων (Gough,2008:40-43). Ωστόσο, αρκετά νωρίτερα - ήδη από το 1830[2] - η έννοια της ΚΟ ανιχνεύεται στην οικονομική βιβλιογραφία και συγκεκριμένα στο τίτλο και το περιεχόμενο του έργου *Nouveau traité d'économie sociale,* του φιλελεύθερου Γάλλου οικονομολόγου Charles Dunoyer. Ήταν η εποχή μεταξύ 1820 και 1860 που στη Γαλλία παρατηρείται η ανάπτυξη μιας νέας σχολής σκέψης κοινωνικών οικονομολόγων με επιρροές από τις οικονομικές αναλύσεις των Malthus και του de Sismondi. Πρόκειται για την αντίληψη του ρόλου της οικονομίας στην κοινωνία εστιασμένη στις δυσλειτουργίες της αγοράς εργασίας αλλά και τις ποικίλες ενδείξεις διαφόρων κοινωνικών ανισορροπιών που αποπροσανατολίζουν από το πραγματικό αντικείμενο των οικονομικών, το οποίο είναι σύμφωνα με τον Sismondi ο άνθρωπος και όχι το κεφάλαιο (Chaves, Monzon 2011:8). Ο Dunoyer βλέπει τον χώρο της Κοινωνικής Οικονομίας ως σημείο συνάντησης και αλληλεξάρτησης των μέσων παραγωγής με την ενεργή κοινωνία και το ανθρώπινο κεφάλαιο. Επεσήμανε μάλιστα στο έργο του, ότι διακρίνει στα μέσα παραγωγής την παρουσία και του «προσωπικού κεφαλαίου» και ως εκ τούτου διαφωνεί με την μονοδιάστατη άποψη των κλασσικών οικονομολόγων για την παραγωγή αποκλειστικά μέσω του οικονομικού και υλικού κεφαλαίου. Αναφέρει σχετικά ότι ο Say και ο Adam Smith, δεν κατάφεραν να δουν ότι μέρος του πλούτου είναι και το «κοινωνικό κεφάλαιο» που έχει χρησιμοποιηθεί και τονίζει ότι είναι πλάνη να μην θεωρείται ως παραγωγικό κεφάλαιο και το ταλέντο των ανθρώπων (προσωπικό κεφάλαιο) το οποίο βρίσκεται στην τέχνη που είναι και αυτή παρούσα στην παραγωγική διαδικασία (Dunoyer, 1830, Τόμος 2). Είναι η πρώτη φορά που αναγνωρίζεται επίσημα η

παρουσία του ατόμου στη παραγωγική διαδικασία όχι μόνο ως φορέας εργασίας στη διαδικασία της μεταβολής της ύλης μέσω του κεφαλαίου αλλά ως μια ενεργή και σημαντική οντότητα αλλαγής.

Ο John Stuart Mill (1806 - 1873) στα μέσα του 19ου αιώνα στο έργο του *Principles of Political Economy* (1848) υπέδειξε την θετική εξέλιξη στην δημιουργία συνεταιριστικών σχημάτων λέγοντας χαρακτηριστικά ότι *«…οι κατώτερες τάξεις μπορούν να ανυψωθούν …η συνεργασία δίνει τα πιο ελπιδοφόρα αποτελέσματα όσον αφορά την κατάσταση του εργάτη…»* (Laughlin J. L.1885:605). Λίγο αργότερα στο έργο του *Considerations on Representative Government* (1861) υποστηρίζει ότι η αρετή και ευφυΐα του ατόμου, μετουσιώνει τον πολιτικό φιλελευθερισμό από οχυρό εγωισμού σε σχολείο ηθικής συνείδησης και δημοκρατίας μέσω της οποίας κατοχυρώνονται οι μειοψηφίες (Κιτρομηλίδης Π. 2007:157-158). Τρεις δεκαετίες αργότερα, ο Leon Walras (1834-1910), στο έργο του *'Etudes d' economie Sociale* (1898)[3], αναφέρεται στην ΚΟ ως τομέα οικονομικών δραστηριοτήτων στις οποίες αφθονούν οι συνεταιρισμοί, οι ενώσεις αλληλασφάλισης, εμπνευσμένο από τις αξίες του δημοκρατικού σοσιαλισμού, του «αμοιβαίου» και του «συνεταιρισμού» (Chaves, Monzon 2011:8).

Την ίδια σχεδόν περίοδο στην Γαλλία και στην Βρετανία οι *σοσιαλιστές της Ουτοπίας* Σαιν Σιμόν, Φουριέ και Όουεν, προωθούσαν εναλλακτικές ιδέες για την δομή των κοινωνιών βασισμένων στον συνεργατισμό και στην ομαδική δράση[4]. Ο Σαιν Σιμόν (1760-1825) υπεστήριξε την ιδέα των μικρών κοινωνιών που συνθέτουν το κράτος και ανεγνώρισε εντός της κοινωνίας την ισότιμη ύπαρξη των παραγωγών και των υπολοίπων αστών της απερχόμενης φεουδαρχικής τάξης. Ο Ουαλός κοινωνικός μεταρρυθμιστής Ρόμπερτ Όουεν (1771-1858)[5] στο έργο του *Αναφορά στην κομητεία του Λανάρκ* (1821) περιγράφει την εφαρμογή των ομαδικών δράσεων στην υφαντουργία του New Lanark στην Σκωτία. Αναφέρει την συλλογική δράση ως σύνδεση ή «κοινοτικοποίηση» μικρών ιδιοκτησιών και όχι κολεκτιβοποίηση. Πρόκειται για οργανικές ενώσεις μικρών διαστάσεων που βασίζονται στην γεωργία, και στηρίζονται στην ένωση της εργασίας, των δαπανών, της περιουσίας και των ίσων προνομίων[6]. Λίγο αργότερα ο επίσης πρωτοπόρος και πολύ νεώτερος των προαναφερομένων Πιερ Ζοζέφ Προυντόν (1809-1865) συζητητής με τον Μαρξ και υποκείμενος στην κριτική του, έβλεπε την αλλαγή μέσα από τον κοινωνικό μετασχηματισμό αντί την μεταρρύθμιση του κράτους (Μπούμπερ 2000, Έγκελς 2006).

Παρατηρείται συνεπώς στα προαναφερόμενα, ένας κοινός ιστορικός «βηματισμός» του χώρου της ΚΟ με τις αρνητικές κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις του 19ου αιώνα στην μισθωτή εργασία και τα φαινόμενα φτώχειας. Παρατηρούνται επίσης αναπόφευκτες διαφορές αλλά και συμπτώσεις στις απόψεις των φιλελεύθερων διανοητών με αυτές των πρόδρομων της νέας εναλλακτικής πρότασης οργάνωσης της κοινωνίας, αναφορικά με τον απόηχο αλλά και τις συνέπειες της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Οι διαφορές ωστόσο στις απόψεις των διανοητών του 19ου αιώνα εντοπίζονται κυρίως στον τρόπο θέασης, ενώ συγκλίνουν στην αντιμετώπιση, επούλωση και θεραπεία των αποτελεσμάτων του καπιταλισμού. Στις θέσεις και προτάσεις των *σοσιαλιστών της ουτοπίας* και σε αυτές των φιλελεύθερων οικονομολόγων παρατηρούμε συγκλίσεις αναφορικά με τον θετικό ρόλο που αποδίδουν στην παρουσία και δράση της βάσης της κοινωνίας και του κοινωνικού και ανθρώπινου κεφαλαίου ως συντελεστών συγκρότησης και λειτουργίας της ΚΟ.

20ος αιώνας

Στον νέο αιώνα έως και τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ταχεία οικονομική ανάπτυξη, η θεσμική προώθηση του κοινωνικού κράτους και έως την δεκαετία του ’60 οι «κεϋνσιανές» κρατικές παρεμβάσεις επανέφεραν την κοινωνία σε ισορροπία ενώ οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είχαν σε μεγάλο βαθμό ξεπεραστεί. Παρά ταύτα, στη νέα εποχή των μεγάλων οικονομικών κρίσεων του ’70 και της σταδιακής επικράτησης της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας διαφάνηκε εγγενής αδυναμία των εθνικών οικονομιών να αντιμετωπίσουν μείζονα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα όπως η μείωση της απασχόλησης. Ήταν η εποχή που ο συνδυασμός της ανεργίας, και της οικονομικής στασιμότητας εν μέσω αυξημένου

πληθωρισμού (στασιμοπληθωρισμού) οδήγησε και πάλι τις εθνικές οικονομίες σε σοβαρές ανακατατάξεις και προβληματισμό. Το κεϋνσιανό μοντέλο θεωρήθηκε παρωχημένο αναζητήθηκαν εναλλακτικές πολιτικές επαναφέροντας τις οικονομίες στις προπολεμικές προσεγγίσεις πλήρους απελευθέρωσης δηλαδή σε ένα νέο καθεστώς *Laissez Faire*. Ήταν μια εποχή κοινωνικών ταραχών και κινδύνων κοινωνικού και οικονομικού αποκλεισμού για τις ευάλωτες και ειδικές ομάδες του πληθυσμού που επανέφερε εκ νέου στο προσκήνιο τις δράσεις της κοινωνίας «από τα κάτω» για την επιβίωση των μελών της.

Στην αναφερόμενη περίοδο η αγορά εργασίας δεν αποτελούσε πλέον το κυρίαρχο πεδίο διαπραγμάτευσης όπως συνέβαινε στην έξαρση της βιομηχανικής επανάστασης και αργότερα στην μεταπολεμική περίοδο ευμάρειας. Ως εκ τούτου νέες δράσεις από τη βάση της κοινωνίας κατέλαβαν ζωτικό χώρο και σταδιακά έλαβαν θεσμική μορφή μέσω της ίδρυσης, λειτουργίας των συνεταιρισμών και άλλων συλλογικών κοινωνικών και εργατικών ενοτήτων. Στη δεκαετία του ‘70 μάλιστα στη Γαλλία παρατηρείται θεσμική στήριξη των ενώσεων όπως π.χ. η CNLAMCA[7] (Εθνική Επιτροπή Σύνδεσης Αλληλασφαλιστικών, Συνεταιριστικών και Συλλογικών Δραστηριοτήτων). Επί προεδρίας του σοσιαλιστικού κόμματος (1981) υπό τον Francois Mitterrand, το πεδίο της *Κοινωνικής Οικονομίας* απέκτησε και πλήρη νομοθετική νομιμοποίηση[8].

Το 1977 και το 1979 - η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, μετά από δύο ευρωπαϊκές διασκέψεις που πραγματοποιήθηκαν υπό την αιγίδα της ΕΟΚΕ (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή) καθιέρωσε το πεδίο της ΚΟ ως εναλλακτικό κοινωνικό και οικονομικό χώρο. Το 1989, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε ανακοίνωση που έφερε τον τίτλο «Οι επιχειρήσεις κοινωνικής οικονομίας και η υλοποίηση της Ευρωπαϊκής Αγοράς χωρίς σύνορα». Τον ίδιο χρόνο, χρηματοδότησε την πρώτη Ευρωπαϊκή Διάσκεψη για την κοινωνική οικονομία (Παρίσι) και τα έτη 1990, 1992, 1993 και 1995 προώθησε την ΚΟ σε Ευρωπαϊκές Διασκέψεις στη Ρώμη, Λισαβόνα, Βρυξέλλες και Σεβίλλη. Έκτοτε πραγματοποιήθηκαν πολλές ευρωπαϊκές διασκέψεις[9] ενώ παράλληλα ακολούθησε η εναρμόνιση των κρατών - μελών της ΕΕ και η νομοθετική στήριξη στους ορισμούς και την λειτουργία των φορέων της ΚΟ[10]. Πρόσφατα σε έκθεση της ΕΟΚΕ «*The Social Economy in the European Union*” (2012) αναφέρθηκε ότι «*…οι στόχοι με τους οποίους συνδέεται η κοινωνική οικονομία είναι κυρίως η απασχόληση, οι κοινωνικές υπηρεσίες και η κοινωνική συνοχή*…».

Το 2009 στην ΕΕ υπήρχαν ήδη περισσότεροι από 207.000 οικονομικά ενεργοί συνεταιρισμοί οι οποίοι παρείχαν άμεση απασχόληση σε 4,7 εκατομμύρια άτομα και είχαν 108 εκατομμύρια μέλη. Το 2010 οι κάθε είδους ενώσεις απασχολούσαν 8,6 εκατομμύρια άτομα, αντιπροσωπεύοντας πάνω από 4% του ΑΕΠ (CIRIEC, Jeantet, 2006, στο ΕΟΚΕ, 2012). Σήμερα, σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής[11] υπάρχουν 2 εκατομμύρια επιχειρήσεις κοινωνικής οικονομίας και αντιπροσωπεύουν το 10% όλων των επιχειρήσεων στον ΕΕ. Οι επιχειρήσεις της ΚΟ έχουν διαφορετικές νομικές μορφές και ποικίλους στόχους, όπως γεωργία, τράπεζες αλλά και παροχή απασχόλησης (W.I.S.E.- work integration social enterprises)[12] και προστατευόμενα εργαστήρια (ευπαθείς ομάδες, ΑμΕΑ κ.α.). Περισσότεροι από 11 εκατομμύρια άνθρωποι - περίπου το 6% των εργαζομένων της ΕΕ - εργάζονται σήμερα στις επιχειρήσεις ΚΟ. Στην Ελλάδα σύμφωνα με την προαναφερόμενη έκθεση της ΕΟΚΕ το 2012 η αντίστοιχη απασχόληση (στοιχεία 2010) ήταν 2,67% ενώ σε πρόσφατη έκθεση του υπουργείου Εργασίας το 2017 ο αντίστοιχος δείκτης για την ΕΕ αυξήθηκε και είναι σήμερα περίπου στο 10% ενώ στην Ελλάδα μειώθηκε σε λιγότερο από το 1%[13].

Απασχόληση και πολιτικές

Στον 20^{ο} αιώνα επικράτησαν δύο τύποι στόχευσης στις πολιτικές απασχόλησης: α) η μακροοικονομική πολιτική και β) οι πολιτικές αγοράς εργασίας (ενεργητικά και παθητικά μέτρα) για την αναδιάρθρωση των

ασθενέστερων οικονομιών. Ο διττός αυτός χαρακτήρας των πολιτικών[14] είναι σημείο συνάντησης της νεοκλασικής «κοινωνικής δικαιοσύνης» και «οικονομικής αποτελεσματικότητας»[15] με την μαρξική αντίληψη της επίδρασης της εργασίας στην συσσώρευση κεφαλαίου στο καπιταλιστικό σύστημα (Δεδουσόπουλος, 2014). Ωστόσο από την έναρξη του 21ου αιώνα παρατηρούμε ότι δεν αναφερόμαστε πλέον σε καθολικού χαρακτήρα και μακροπρόθεσμης στόχευσης πολιτικές απασχόλησης και οι κυβερνήσεις - ανεξαρτήτως των ορισμών που δίνουν - επικεντρώνονται σε βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα πολιτικές. Στην τελευταία 25ετία μάλιστα, παρατηρείται ή ολοκληρωτική εγκατάλειψη του μοντέλου της πλήρους απασχόλησης ως διαρθρωτικού μοχλού ανάπτυξης και αναδεικνύεται ο κοινωνικός ρόλος των πολιτικών όχι με μακροοικονομική στόχευση αλλά ως κομβικό στοιχείο βραχυπρόθεσμης θεραπείας των επιπτώσεων της πρόσφατης οικονομικής αρνητικής συγκυρίας. Παρατηρούνται παράλληλα, εναλλακτικές πολιτικές και μέτρα για αύξηση της ζήτησης εργασίας που στοχεύουν στην ενθάρρυνση για επαγγελματική επιμόρφωση, και την προσφορά κινήτρων για γεωγραφική κινητικότητα σε ομάδες ωφελούμενων. Ωστόσο αυτού του τύπου οι παρεμβάσεις δεν φέρουν τα ανάλογα με την δημόσια επένδυση αποτελέσματα αφού σε πολλές περιπτώσεις η επανακατάρτιση αφενός ζητείται από ήδη εργαζόμενους ενώ η γεωγραφική μετακίνηση και προσαρμογή σπανίως επιτυγχάνει. Η εφαρμογή διαφόρων εναλλακτικών πολιτικών αντικινήτρων ή κυρώσεων αν και υπάρχει καταγεγραμμένη ως τακτική δεν προτείνεται ως λύση ακόμη και στην περίπτωση που αποτυγχάνουν οι προαναφερόμενες επιλογές.

Στην σημερινή συγκυρία αναζητούνται πολιτικές που θα συνδυάσουν δράσεις της κοινωνίας με την παρεμβατική και θεραπευτική δύναμη της πολιτείας για τον επιτυχή σχεδιασμό και εφαρμογή τους. Στην Ευρώπη ήδη από τη δεκαετία του 1980 το πεδίο της ΚΟ αποτέλεσε χώρο δράσης με στόχο τις πληττόμενες ευπαθείς και ειδικές ομάδες. Στόχος ήταν η αντιμετώπιση του αποκλεισμού και η εργασιακή ένταξη με προφανές άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνική και οικονομική ένταξη τους. Η νομοθετική στήριξη της ΚΟ από το 1981 στη Γαλλία και αργότερα στην ΕΕ και από το 2011 στην χώρα μας (νόμοι 4019/11 και 4430/16) επισημαίνει αφενός την αναγκαιότητα λειτουργίας του χώρου αλλά και μια σημαντική θεσμική λύση που συναντιέται με τις ανάγκες και δυνατότητες δράσης της ίδιας της κοινωνίας.

Συμπεράσματα

Η παρουσία του πεδίου της Κοινωνικής Οικονομίας ως χώρου οικονομικής και κοινωνικής δράσης συμπίπτει ιστορικά με τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές του 19ου αιώνα και τα δεινά που επήλθαν από αυτές, ειδικότερα στις πλέον ευπαθείς ομάδες όπως ήταν οι φτωχοί και οι άνεργοι. Οι πρωτοβουλίες των φτωχών και εξαθλιωμένων μελών της βιομηχανικής κοινωνίας για οργάνωση τυπικών ή άτυπων οικονομικών οντοτήτων (ενώσεων και συνεταιρισμών) είχαν βασικό σκοπό την αντιμετώπιση των συνεπειών του καπιταλισμού. Παράλληλα όμως ανέδειξαν τα αντανακλαστικά της κοινωνίας σε περιόδους κρίσεων και τον καταλυτικό ρόλο της δράσης των πολιτών μέσω του παραγόμενου κοινωνικού κεφαλαίου, ως βαρύνοντα συντελεστή στην οργάνωση της.

Στον μεταπολεμικό 20ο αιώνα οι οικονομικές δυσχέρειες των εθνικών οικονομιών επανέφεραν αλλά και ενέτειναν περαιτέρω ακραίες φιλελεύθερες πολιτικές του παρελθόντος οι οποίες δημιούργησαν ακραίες κοινωνικές διαιρέσεις. Ωστόσο στην ίδια περίοδο παρατηρείται νομοθετική κινητικότητα εκ μέρους ισχυρών οικονομιών (αρχικά στη Γαλλία) με στόχο την θεσμοθέτηση του χώρου της ΚΟ ως πεδίου κοινωνικής και εργασιακής ένταξης ο οποίος όπως και στο παρελθόν κινείται μεταξύ ιδιωτικού και κοινωνικού και μεριμνά για τους απόβλητους του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου πλέον οικονομικού περιβάλλοντος. Ο πυλώνας των νέων νομοθετικών ρυθμίσεων στον ύστερο 20ο αιώνα ήταν αφενός οι παραδοσιακοί συνεταιρισμοί αλλά και οι κοινωνικές επιχειρήσεις με αρχική στόχευση στην καταπολέμηση

του κοινωνικοοικονομικού αποκλεισμού κυρίως ευπαθών ομάδων (ψυχικά ασθενείς και άτομα με κινητικά προβλήματα)[16]. Ήταν η εποχή της ταχείας μεταπολεμικής υποχώρησης του «ακριβού» κράτους πρόνοιας υπό το καθεστώς αφενός των κοινωνικών ταραχών και ταυτόχρονα υπό συνεχή πολιτική πίεση των θιασωτών της «μετεπαναστατικής» σοσιαλδημοκρατίας.

Σήμερα, μετά από την μακρόχρονη πορεία της ΚΟ και τα θετικά καταγεγραμμένα αποτελέσματα της στους δύο αιώνες οικονομικής ανάπτυξης αλλά και κρίσεων, οι πολιτικές απασχόλησης εντός του πεδίου της δείχνουν περισσότερο παρά ποτέ αναγκαίες. Η ΚΟ εμφορείται από πρωτοβουλίες της βάσης της κοινωνίας η οποία ανακλαστικά έρχεται στο προσκήνιο, αυτενεργεί και προσδιορίζεται μέσω της Κοινωνικής Οικονομίας για την αντιμετώπιση των αποκλεισμών που της επιβάλλουν οι αρνητικές οικονομικές συγκυρίες. Η ΚΟ δρα μέσω συνεταιρισμών και κοινωνικών επιχειρήσεων με σκοπό όχι το κέρδος αλλά την εγγυημένη κοινωνική αναπαραγωγή των μελών της και την οριακή βιωσιμότητα των συνεταιριστικών σχημάτων της. Το σημείο σύγκλισης σκοπών και μέσων οδηγεί στην εφαρμογή πρακτικών μέσω των πολιτικών απασχόλησης του κράτους. Αυτές θα διαχυθούν άμεσα σε όλο το πεδίο της ΚΟ με την δύναμη δικτύωσης της πληττόμενης κοινωνίας[17]. Η αναπτυξιακή προοπτική κατευθύνεται αφενός στη θεσμική κοινωνία πολιτών, αφετέρου στην ευρύτερη κοινωνία στην οποία λογοδοτεί το κράτος ως παραγγελιοδόχος της.

Στη χώρα μας παρά το γεγονός της εναρμόνισης της σε αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις για την εισαγωγή και λειτουργία κανόνων της ΚΟ από το 2011, το αποτέλεσμα παραμένει ακόμη οριακά μόνο μετρήσιμο και ο θετικός αντίκτυπος δεν μπορεί να καταγραφεί επαρκώς. Στην Ευρώπη ωστόσο τα δημοσιευμένα στοιχεία για την απασχόληση εντός του πεδίου της ΚΟ ή λόγω αυτού, αναδεικνύουν τις ευκαιρίες για συνέργειες των πολιτικών απασχόλησης με τη κοινωνία, στο δυσεπίλυτο πρόβλημα του εργασιακού και κοινωνικού αποκλεισμού. Σύμφωνα με την βιβλιογραφική μας επισκόπηση είναι φανερό συνεπώς, ότι το πλαίσιο της ΚΟ απετέλεσε, αποτελεί και είναι μέρος των αναζητούμενων και εφαρμοζόμενων λύσεων για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των μειονεκτουσών ομάδων πολιτών και εξ αυτής στην κοινωνική συνοχή, ειρήνη και ευημερία.

Σημειώσεις

[1]Σύμφωνα με τον συνήγορο του πολίτη https://www.synigoros-solidarity.gr/452/evalotes-efpatheis-omades (πρόσβαση Ιαν 2018)

«Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού» νοούνται οι ομάδες εκείνες του πληθυσμού που η ένταξή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή εμποδίζεται από σωματικά και ψυχικά αίτια. Σε αυτές ανήκουν άτομα ιδίως με αναπηρίες, με προβλήματα ψυχικής υγείας ή νοητικής υστέρησης και άτομα εξαρτημένα ή απεξαρτημένα από ουσίες,

«Ειδικές Ομάδες Πληθυσμού» νοούνται οι ομάδες εκείνες του πληθυσμού οι οποίες βρίσκονται σε μειονεκτική θέση ως προς την ομαλή ένταξή τους στην αγορά εργασίας από οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά αίτια. Σε αυτές ανήκουν ιδίως οι άνεργοι νέοι, οι άνεργοι άνω των 50 ετών, οι γυναίκες άνεργες, οι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών, οι αναλφάβητοι, οι μακροχρόνια άνεργοι, οι κάτοικοι απομακρυσμένων ορεινών και νησιωτικών περιοχών, οι πρώην ή οι νυν τρόφιμοι φυλακών, οι ανήλικοι παραβάτες, τα άτομα με γλωσσικές ή πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και οι μετανάστες.

[2] Ο Γάλλος φιλελεύθερος οικονομολόγος Charles Dunoyer στο έργο του *Πραγματεία περί της Κοινωνικής Οικονομίας*, "*Nouveau traité d'économie sociale, ou Simple exposition des causes sous l'influence desquelles les hommes parviennent à user de leurs forces avec le plus de liberté, c'est-à-dire avec le plus de facilité et de puissance, Tome* 1&2", τασσόταν υπέρ μιας ηθικής προσέγγισης της οικονομίας (Rafael Chaves, Jose Luis Monzon 2011).

[3] Ο Walras στο *Études d'Économie Sociale: théorie de la répartition de la richesse sociale*, (Μελέτες της κοινωνικής οικονομίας: θεωρία της αναδιανομής του κοινωνικού πλούτου), που δημοσιεύθηκε στη Λωζάννη το 1896, εισάγει μια σημαντική καινοτομία στην αρχική προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας αναφέροντας ότι η κοινωνική

οικονομία μετατρέπεται τόσο σε τμήμα της επιστήμης των οικονομικών όσο και σε πεδίο οικονομικής δραστηριότητας, η οποία ανθίζει σε συνεταιρισμούς, σε αλληλασφαλιστικές εταιρείες και ενώσεις, με τη μορφή που έχουν σήμερα.

[4] Ο Marx λίγα χρόνια αργότερα, στο Κομουνιστικό Μανιφέστο (1848), χαρακτήρισε τις ιδέες τους ουτοπικές διότι περιέγραφαν την δομή μιας βιομηχανικής κοινωνίας που δεν είχε ακόμη εξελιχθεί πλήρως (Μπούμπερ 2000).

[5] Ο Ρόμπερτ Όουεν εργάστηκε στη βιομηχανία βάμβακος στο Μάντσεστερ με 500 εργάτες, Από το 1800 έως το 1820 ίδρυσε και διηύθυνε αργότερα ο ίδιος ένα μεγάλο μύλο στο New Lanark της Σκωτίας που απασχολούσε 2500 συνολικά εργαζόμενους (Έγκελς 2006).Το 1824, ταξίδεψε στην Αμερική και επένδυσε το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του σε μια πειραματική αποικία στις όχθες του Wabash River στην πολιτεία της Ιντιάνα, που ονόμασε Νέα Αρμονία όπου εγκαθίδρυσε μια Ουτοπική κοινωνία

[6] Στην Δυτική Ευρώπη του 19ου αιώνα, συγκεκριμένα το 1844 ιδρύθηκε ο πρώτος καταναλωτικός συνεταιρισμός στο Rochdale του Ηνωμένου Βασιλείου. από 28 εργαζόμενους. Έκτοτε έως τον 20ο αιώνα πλήθος συνεταιριστικών προσπαθειών πραγματοποιηθήκαν και στις υπόλοιπες - βιομηχανικές κυρίως - χώρες της Ευρώπης οι οποίες ανέδειξαν τον θεσμό του συνεταιριστικού κινήματος έως τις μέρες μας .

[7] Τον Ιούνιο του 1980, η CNLAMCA δημοσίευσε ένα έγγραφο, το *Charte de l΄économie sociale* ή Χάρτη της Κοινωνικής Οικονομίας, στο οποίο η ΚΟ ορίζεται ως το σύνολο των οργανώσεων που δεν ανήκουν στον δημόσιο τομέα, λειτουργούν με δημοκρατικό τρόπο κατανέμοντας στα μέλη τους ίσα δικαιώματα και καθήκοντα, και διέπονται από ειδικό καθεστώς ιδιοκτησίας και διανομής των κερδών, αξιοποιώντας τα πλεονάσματα για την επέκταση της οργάνωσης και τη βελτίωση των υπηρεσιών τους προς τα μέλη τους και την κοινωνία (2012).

[8] Η Γαλλία υπήρξε η πρώτη χώρα που αναγνώρισε πολιτικά και νομικά τη σύγχρονη έννοια της ΚΟ, με το διάταγμα του Δεκεμβρίου του 1981 με το οποίο συστάθηκε η διυπουργική αντιπροσωπεία της κοινωνικής οικονομίας (Délégation interministérielle à l΄Économie Sociale–DIES) (Έκθεση Ciriec για ΕΟΚΕ, 2012).

[9] Οι δύο τελευταίες έλαβαν χώρα στο Τολέδο (Μάιος 2010) και στις Βρυξέλλες (Οκτώβριος 2010). Το 1997, στη σύνοδο κορυφής του Λουξεμβούργου, αναγνωρίστηκε ο ρόλος των επιχειρήσεων της κοινωνικής οικονομίας στην τοπική ανάπτυξη και απασχόληση και ξεκίνησε η πειραματική δράση με την επωνυμία «Τρίτο σύστημα και απασχόληση», με πεδίο αναφοράς τον χώρο της κοινωνικής οικονομίας

[10] Από την δεκαετία του 1990 έως σήμερα πολλές χώρες έχουν ορίσει νομοθετικά την λειτουργία των φορέων της ΚΟ όπως η Ιταλία (ν.266/1991), Βέλγιο (άρθρα 661-669 του Κώδικα Εταιριών 13/4/1995), Ελλάδα (ν.2716/1999, άρθρο 12), Γαλλία (2001, SCIC), Φινλανδία (νόμος 1351/2003), Βρετανία (2004,CIC) και άλλες. (The Social Economy in the European Union, 2012) https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/qe-30-12-790-en-c.pdf (πρόσβαση Ιαν.2018). Η Ελλάδα στην συνέχεια νομοθέτησε ακόμη δύο φορές, το 2011 (4019/11) και πρόσφατα το 2016 (4430/16)

[11] Στην ίδια δημοσίευση της ιστοσελίδας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναφέρεται οι επιχειρήσεις της κοινωνικής οικονομίας στην Ευρώπη έχουν σήμερα 160 εκατομμύρια μέλη και συμβάλλουν στην απασχόληση, την κοινωνική συνοχή, την περιφερειακή και αγροτική ανάπτυξη της ΕΕ, την προστασία του περιβάλλοντος, την προστασία των καταναλωτών, τη γεωργία, την ανάπτυξη τρίτων χωρών και τις πολιτικές κοινωνικής ασφάλισης. Είναι ευέλικτες και κατά κύριο λόγο πολύ μικρές, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ)

http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy_en (πρόσβαση Ιαν.2018).

[12] Σύμφωνα με το Euricse (European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises) σε έκθεση του 2013, η κοινοπραξία In Concerto στο Καστελφράνκο Βένετο στην Βόρεια Ιταλία αποτελεί ένα επιτυχημένο παράδειγμα ένωσης εργασιακών συνεταιρισμών. Ιδρύθηκε το 2002 από 22 Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις και το 2013 απασχολούσε ήδη 1300 πρώην άνεργους (200 από αυτούς με φυσικά μειονεκτήματα) και είχε κύκλο εργασιών περίπου 47 εκατ. Ευρώ http://www.euricse.eu/wp-content/uploads/2015/03/social-economy-guide.pdf (πρόσβαση Ιαν 2018).

[13] Η *Ετήσια Έκθεση 2017 & Σχέδιο Δράσης για την Ανάπτυξη του Οικοσυστήματος της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας 2017-2023* που εκπονήθηκε από την Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας http://www.ypakp.gr/uploads/docs/10678.pdf (πρόσβαση Ιαν 2018)

[14] Η Καραμεσίνη διακρίνει δύο ορισμούς των πολιτικών απασχόλησης. Ο ευρύς ορισμός αναφέρεται στο σύνολο των δράσεων που αποσκοπούν στην βελτίωση ή στην πρόληψη των προβλημάτων στην απασχόληση και ο στενός αναφέρεται στο σύνολο των πολιτικών αγοράς εργασίας για τον ίδιο σκοπό πάντα (2005).

[15] Στην νεοκλασική αντίληψη ο εργαζόμενος είναι ένα ορθολογιστικό άτομο που γνωρίζει τις οικονομικές ανάγκες του και βάσει αυτών αποφασίζει να συνάψει συμβολαιακή σχέση ανταλλαγής των υπηρεσιών του με το αντίτιμο του προσφερόμενου μισθού από τον ενοικιαστή εργοδότη (Δεδουσόπουλος, 2014).

[16] Σε έκθεση του CIRIEC "*International Centre of Research and Information on the Collective Economy*" (Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία) για την ΕΟΚΕ, (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή Οικονομία - EESC) το 2012 αναφέρεται ότι από το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου έως και το 1977, ο όρος «κοινωνική οικονομία» δεν ήταν δόκιμος ακόμη και για αναφορά στις ομοειδείς των συνεταιρισμών δράσεις και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/a_ces11042-2012_00_00_tra_etu_el.pdf (πρόσβαση Ιαν. 2018),

[17] Σε μελέτη του πανεπιστημίου Θεσσαλίας το 1999 «κοινωνική οικονομία» ορίζεται «κάθε δραστηριότητα των ανθρώπων που κινείται, είτε άμεσα, είτε έμμεσα, στο πεδίο της οικονομίας, στηρίζεται στις αρχές της αλληλεγγύης, της συνεργασίας, της συλλογικής προσπάθειας και έχει ως στόχο της την προώθηση των συμφερόντων συγκεκριμένων τμημάτων του πληθυσμού (Μπεριάτος κ.α., 1999 στο Μητροσύλη, 2007)

Βιβλιογραφία

Δεδουσόπουλος Α. (2014). *Πολιτική οικονομία της αγοράς εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg Γιώργος & Κώστας Δαρδανός

Δημουλάς Κ., Μιχαλοπούλου Κ., (2008) *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης:* Η Περίπτωση Των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Έγκελς Φ. (2006) *Σοσιαλισμός Ουτοπικός και Επιστημονικός*, Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο

Καραμεσίνη, Μ., (2005), *Η πολιτική απασχόλησης ως πεδίο σύζευξης της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής,* στο Καραμεσίνη Μ., Κουζής Γ. (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης*. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής, Gutenberg, Αθήνα

Κονιόρδος, Σ., (2010), "*Κοινωνικό Κεφάλαιο και Εμπιστοσύνη (και Κοινωνία των Πολιτών), Ταύτιση ή Απόκλιση;"* στο Κονιόρδος, Σ., (επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο:* Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών, (Συλλογικό έργο), (σσ.99-129), Αθήνα: Παπαζήση

Κωνσταντακόπουλος, Σ., (2010), *Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert Putnam: Συνέχειες και Ασυνέχειες*, στο Κονιόρδος, Σ., (επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο: Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, (Συλλογικό έργο), (σσ.29-43), Αθήνα: Παπαζήση

Μαρξ Κ. (2012) *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* 1844, μτφ. Λυκούργος Αποστόλης, Επιμ. Πίττας κ., Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο

Μητροσύλη Μαρία, 2007, Δράση 4: τίτλος παραδοτέου *«Μελέτη για την διαμόρφωση του Θεσμικού και νομικού πλαισίου στη Κοινωνική Οικονομία»,* Αθήνα: Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής (Ε.Κ.Κ.Ε)

Μπούμπερ Μ. (2000), *Μονοπάτια Στην Ουτοπία*, Μτφ Τομανάς Β, Αθήνα: Νησίδες

Παπαγεωργίου Λ. Κ., (2015), *Βιώσιμη συνεταιριστική οικονομία*: Θεωρία και πρακτική, Αθήνα: Σταμούλης

Πολάνυι Κ., (2007), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*: Οι πολιτικές και Κοινωνικές Απαρχές του Καιρού μας, μτφ. Γαγανάκης Κ., Αθήνα: Νησίδες

Στασινοπούλου Ο. (2006), *Κράτος Πρόνοιας*, Ιστορική Εξέλιξη, Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Αθήνα: Gutenberg

Στασινοπούλου Ο. (2002), *Ζητήματα Σύγχρονής Κοινωνικής Πολιτικής* - Από το Κράτος Πρόνοιας, στο Νέο Προνοιακό Πλουραλισμό, Αθήνα: Gutenberg

Τσομπάνογλου Γ.,Ο., (2008) συλλογικό έργο, *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας*, Ο δρόμος της Βιώσιμης απασχόλησης σε μια Ευρώπη ενεργών πολιτών, Επιμ. Γ. Ο. Τσομπάνογλου, Αθήνα: Παπαζήσης

Φερώνας Α., (2010), *Νέες Μορφές Διακυβέρνησης στην ΕΕ και Κοινωνία των Πολιτών:* Η Περίπτωση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Απασχόλησης, στο Κονιόρδος, Σ., (επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο*: Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών, (Συλλογικό έργο), (σσ.133-162), Αθήνα: Παπαζήση

Chaves R, Monzon J.L, (2011) *Beyond the crisis: the social economy, prop of a new model of sustainable economic development*, Published online: 26 November: Springer-Verlag

CIRIEC, (2012), *The Social Economy in the European Union*, Brussels: EESC

Crouch C., Finegold D., Sako M., (2004) *Are Skills The Answer?* The Political Economy of Skill Creation in Advanced Industrial Countries, New York, Oxford University Press

Dunoyer C. (1830), *Nouveau traité d'économie sociale,* , Tome 1&2, Παρίσι:Sautelet et Co

Offe, C, (1993), *Κοινωνία της Εργασίας;* Επιμ. Τουτζιαράκης Γ. Αθήνα: Νήσος

Solidar: Schneider E.M., Laino E. (2014) (Briefing #64) *"Promoting the Social Economy as a driver for Inclusive Growth and Social Progress",* Brussels: Solidar

Προωθώντας την έμφυλη ουδετεροτητα στις ένοπλες δυνάμεις δια της κοινής συμμετοχής ανδρών και γυναικών σε αθλητικές δραστηριότητες

Ευαγγελία Κέφη Χατζηχαμπέρη[α]

[α]Υποψήφια Διδάκτωρ,Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιου Αθηνών, Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι δυνατότητες πρόσβασης των γυναικών στις ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις, υπό την έννοια ανάληψης διοικητικής ή άλλης μορφής θεσμικής ευθύνης, είναι ένα φαινόμενο των τριών τελευταίων δεκαετιών. Ο χώρος των Ενόπλων Δυνάμεων παραδοσιακά χαρακτηρίζονταν ως ένας ανδροκεντρικός χώρος, με τον οποίο οι γυναίκες σχετίζονταν μόνο επικουρικά, αναλαμβάνοντας βοηθητικούς ρόλους, κυρίως σε περιόδους πολεμικών συρράξεων. Σήμερα όμως πολλές γυναίκες στελεχώνουν και τους τρεις κλάδους των Ενόπλων Δυνάμεων. Ωστόσο σε έρευνες επισημαίνεται ότι πολλές φορές οι γυναίκες δεν απολαμβάνουν ισόνομη μεταχείριση και υφίστανται ποικίλες διακρίσεις σε αυτές τις κοινωνικές περιοχές. Ερευνητικά δεδομένα υποστηρίζουν, ότι η συμμετοχή των έμφυλων υποκειμένων σε κοινές αθλητικές δραστηριότητες, λειτουργεί καταλυτικά στην άμβλυνση αρνητικών παραδοσιακών στερεοτύπων που συνδέονται με την δραστηριοποίηση της γυναίκας σε ανδροκεντρικούς χώρους. Αυτή η πιλοτική μελέτη περίπτωσης, διερευνά κατά πόσον η κοινή συμμετοχή σε αθλητικές δραστηριότητες που συντελούνται στα προγράμματα εκπαίδευσης των Ενόπλων Δυνάμεων, μπορεί να συντελέσει στην προώθηση αντιλήψεων και στάσεων οι οποίες μπορούν να προάγουν και να ενεργοποιήσουν μια έμφυλη ουδετερότητα (Kamberidou, 2012). Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η συμμετοχή των γυναικών σε κοινά αθλητικά προγράμματα των Ενόπλων Δυνάμεων, προάγει την αυτό-εκτίμηση τους, την αποδοχή τους από τους άνδρες συναδέλφους, αλλά και την ομαδική αποτελεσματικότητα και την παγίωση κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ των φύλων.

Λέξεις κλειδιά: έμφυλη ουδετερότητα, γυναίκα, άθληση, Ένοπλες Δυνάμεις.

Promoting a gender neutral-inclusive military society through coed sports

Evangelia Kefi Chatzichamperi[a]

[a]Phd Candidate , National & Kapodistrian University of Athens, School of Physical Education and Sport Science

ABSTRACT

This study examines women's inclusion in the Armed Forces in Greece, a traditionally male-dominated social space. It discusses women's participation in all three sectors of the Armed Forces—administrative and institutional posts—as opposed to their past engagement in secondary, subordinate or unofficial roles, i.e. war nurses and volunteers. Despite women's entry—in the last three decades—research indicates they experience gender discrimination in many areas of the male-centric and hierarchal structures of the Armed Forces. This pilot study shows that participation in sport activities with men reduces social discrimination related to gender. It explores how coed sports (joint sport participation) in the education programs of the Hellenic Armed Forces contributes to changing gender stereotypes and promoting "gender neutrality" (Kamberidou 2012), namely "a gender-neutral inclusive" military society (Kamberidou and Patsantaras 2005), consequently reducing gender discrimination and encouraging respect for diversity. The findings also show that the coed sport programs and activities promote women's acceptance by their male colleagues, including trust, team effectiveness, team spirit, collaboration, empathy, problem-solving skills and self-esteem.

Key words: Gender Neutrality, Women, Sport, Armed Forces.

Εισαγωγή

Παρόλο που τις τελευταίες δεκαετίες η δραστηριότητα και η εκπροσώπηση των γυναικών ειδικά σε ηγετικές θέσεις, στην πολιτική, στην τεχνολογία, στην επιστήμη καθώς και σε διάφορους κοινωνικούς τομείς (Καμπερίδου 2016, 2017) έχει αυξηθεί και έχουν διευρυνθεί οι ευκαιρίες τους, τα προβλήματα ένταξης εξακολουθούν να υφίστανται και οι γυναίκες εξακολουθούν να υπό-εκπροσωπούνται σε πολλές

θέσεις και επαγγελματικούς κλάδους (Kamberidou 2011, Kamberidou 2012, Patsantaras 2015).Το ίδιο πρόβλημα παρατηρείται και στο χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων που αποτελούν μέρος του κοινωνικού συνόλου.

Στις κοινωνίες όλου του κόσμου, ο στρατός παραδοσιακά θεωρείται ένας από τους πιο «αρρενωπούς» θεσμούς και κατά συνέπεια έχει δεσμευτεί αποκλειστικά για τους άνδρες (Καφφές 2013). Αρκετές έρευνες στο παρελθόν, έχουν εξετάσει το ζήτημα της ένταξης των γυναικών στο στρατό και τον εύρυθμο ρόλο τους (Harries-Jenkins 1980, Goldman 1982, Segal 1983, Shields 1988, D'Amico and Weinstein 1999, Katzeinstein and Reppy 1999), έρευνες οι οποίες συνεχίζονται ακόμα και σήμερα (Καραμπελιάς και Φυτάς 2018, Κέφη Χατζηχαμπέρη 2015 2017, Καμπερίδου και Πατσαντάρας 2018).

Η ένταξη των γυναικών στις Ένοπλες Δυνάμεις, με ιδιαίτερη έμφαση στις μάχιμες μονάδες, είναι ένα αμφιλεγόμενο θέμα εδώ και πολλά χρόνια (Karabellias 2013, Kamberidou 2017, Κέφη Χατζηχαμπέρη 2017). Οι περισσότερες έρευνες εξετάζουν την συνοχή των φύλων στον στρατιωτικό χώρο, καθώς και ζητήματα φύλου και ισότητας, ενώ το ζήτημα της στρατιωτικής αθλητικής δραστηριότητας μελετάται από την οπτική γωνία της βιολογικής, φυσιολογικής διαφοράς που έχουν τα φύλα. Ελάχιστες έρευνες ασχολούνται με την κοινωνική διάσταση της άθλησης σε συνδυασμό με το φύλο και τις στρατιωτικές σχολές (Sharp 1994, Carron, Brawley and Widmeyer 1998, Carron, Bray, και Eys 2002).

Η παρούσα πιλοτική μελέτη περίπτωσης (Καμπίτσης 2004, Cohen, et al. 2011, –Kelly, et al. 1994, Παπαγεωργίου 2010, Λυδάκη 2016, Παντούλη 2015) εστιάζει στην εξέταση της κοινής αθλητικής ενασχόλησης λειτουργώντας ως εξαιρετικό μέσο για την προώθηση της *«έμφυλης ουδετερότητας»* (Kamberidou 2012, Kamberidou and Patsantaras 2005) ανδρών και γυναικών σε στρατιωτικούς θεσμούς, όπως τα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (Α.Σ.Ε.Ι.) στην Ελλάδα (Κέφη Χατζηχαμπέρη Καμπερίδου και Πατσαντάρας 2018). Η ερευνήτρια προσέγγισε πέντε εν ενεργεία γυναίκες αξιωματικούς και τρεις εν ενεργεία άνδρες αξιωματικούς στελέχη των τριών κλάδων των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων (Στρατό Ξηράς, Πολεμικό Ναυτικό, Πολεμική Αεροπορία). Οι εν λόγο Αξιωματικοί κατά τη φοίτησή τους στα Α.Σ.Ε.Ι. συμμετείχαν στις κοινές αθλητικές δραστηριότητες όπως η πρωινή άθληση, οι απογευματινές αθλητικές δραστηριότητες, οι αγωνιστικές ομάδες, τα εσωτερικά αθλητικά πρωταθλήματα, τα πρωταθλήματα του Ανώτατου Συμβούλιου Αθλητισμού των Ενόπλων Δυνάμεων και η στρατιωτική φυσική αγωγή. Ειδικά για τη στρατιωτική φυσική αγωγή λαμβάνεται υπόψη το τεχνικό εγχειρίδιο (ΓΕΣ 1962) που έχει ως αντικειμενικό σκοπό την προετοιμασία των δύο φύλων σε συνθήκες πολέμου, τη διατήρηση της σωματικής ικανότητας, της ψυχικής τους αντοχής, της θέλησης, της υπομονής, της επιμονής και της προετοιμασίας για τη διαδικασία διαμόρφωσης Ηγέτη.

Η κοινωνική ισχύ της άθλησης

Παλαιότερες μελέτες έχουν αποδείξει ότι ο αθλητισμός, από τον 16ο έως και τον 17ο αιώνα στη Κεντρική και Βόρεια στη Ευρώπη, ήταν το μέσο ψυχαγωγίας των μελών μιας κοινωνίας, μέρος α) των εορταστικών κοινωνικών εκδηλώσεων και β) των τοπικών παραδόσεων. Καθώς τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν υπήρχαν αθλητικές υποδομές, οι αθλητικές δραστηριότητες δεν είχαν: α) χρονικό περιορισμό, β) συγκεκριμένο αριθμό συμμετεχόντων, γ) κανόνες, δ) ατομικές επιδόσεις αθλητών και ε) ρόλους των αθλητών-θεατών-προπονητών (Dunning 1994, Cachay 1988). Οι αθλητικές δραστηριότητες-αθλήματα επιλέγονταν ανάλογα με τη κοινωνική θέση που είχαν τα υποκείμενα. Ειδικότερα για τα υποκείμενα των υψηλών κοινωνικών στρωμάτων (ευγενείς), που είχαν ως στόχο την ασφάλεια και τη διαφύλαξη της ειρήνης σε μία κοινωνία, όφειλαν να διατηρούν το σώμα τους σε κατάσταση εγρήγορσης με σωματικές-αθλητικές ασκήσεις και επέλεγαν αθλήματα, όπως η τοξοβολία, η ξιφασκία, η πυγμαχία (Dunning 1994, Rittner 1984, Eichberg 1978, Elias 1969,1976). Αντίθετα, για τα υποκείμενα που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (εργάτες) η άθληση είχε ως σκοπό την ασφάλεια των αγαθών τους (διατροφή-τρόφιμα) και την καθημερινή επιβίωση τους (Borst 1983, LeGoff 1964).

Τον επόμενο αιώνα (από τον 18ο έως και τον 19ο αι.) στη κεντρική, στη Δυτική και στη Βόρεια Ευρώπη εμφανίστηκε μία διαφορετική αντίληψη για την άθληση. Οι γιατροί θεωρούσαν την άθληση, ως το

μέσο/εργαλείο (ιατρική γυμναστική) για τη προώθηση της υγείας (Πατσαντάρας 2014, Kamberidou 2017). Εκείνη την εποχή δικαίωμα πρόσβασης σε αυτή την κοινωνική προσφορά (υγεία) είχαν όχι μόνο τα έμφυλα υποκείμενα που ανήκαν στα υψηλά κοινωνικά στρώματα αλλά και όσοι βρίσκονταν στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (για παράδειγμα οι εργάτες) (Cachay 1988). Πιο συγκεκριμένα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα γίνεται πλέον αντιληπτή η ανάγκη της ανθρώπινης υγείας για όλα τα μέλη της κοινωνίας στη Κεντροδυτική και στη Βόρεια Ευρώπη με ιδιαίτερη έμφαση στα αδύναμα μέλη της (γυναικείο φύλο, παιδιά) λόγω της θνησιμότητας που εμφάνιζαν εκείνη τη χρονική περίοδο (Honegger 1983, Fisher 1983, Hoberman 1993, Kamberidou 2016). Επιπρόσθετα, για τους παιδαγωγούς ήταν το μέσο για την ενίσχυση της ηθικής εκπαίδευσης (αθλητικοί αγώνες), της ψυχο-πνευματικής ενίσχυσης και της ολοκλήρωση της ανθρώπινης φύσης (Πατσαντάρας 2014, Patsantaras 2013). Για τη προώθηση των προαναφερθέντων στόχων, η ευρωπαϊκή κοινωνία του 19^{ου} αιώνα δημιούργησε κοινωνικούς χώρους, που δεν ήταν άλλοι από τα δημόσια σχολεία, με αποτέλεσμα α) την ενίσχυση και τη στήριξη των μελών της και β) την κωδικοποίηση των γυμναστικών ασκήσεων και των αθλητικών παιχνιδιών.

Σύμφωνα με τον Πατσαντάρα (2014), ο χαρακτήρας του νεωτερικού αθλητισμού ήταν α) ορθολογικός, β)διεθνικός και γ) οικουμενικός γεγονός που οδήγησε στη i) μοντερνοποίηση και ii) παγκοσμιοποίησή του. Το βέβαιο ήταν ότι η ενασχόληση με την άθληση, επηρέασε την ευρωπαϊκή κοινωνία καθώς προώθησε και διαμόρφωσε τις ιδέες των υποκειμένων, των ηγετικών στρωμάτων στις α) οικονομικές, β) πολιτικές και γ) πολιτισμικές δομές της εποχής. Αναμφίβολα, διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές και οι ηθικές αξίες, οι οποίες συνέβαλαν α) στην προώθηση της ιδέα της προόδου και β) της διαπαιδαγώγησης των υποκειμένων, που εμπλέκονται σε αυτές τις δραστηριότητες, συμβάλλοντας στη πρόοδο τόσο των υποκειμένων των υψηλών και χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων όσο και στην ενσωμάτωση των αποκλεισμένων υποκειμένων. Στη σημερινή εποχή, η αθλητική δραστηριότητα συμβάλλει στην ενσωμάτωση, στην ισότητα και στην ισονομία του άλλου/γυναικείου φύλου, σε έναν ανδροκρατούμενο χώρο όπως είναι οι στρατιωτικές σχολές-Α.Σ.Ε.Ι., ενισχύοντας δηλαδή την *έμφυλη ουδετερότητα*. Σημαντικό παράδειγμα των προαναφερθέντων είναι η αποδοχή του άλλου φύλου στις αθλητικές ομάδες των Α.Σ.Ε.Ι. Όπως προβάλλεται από τη γυναίκα αξιωματικό 4 που συμμετείχε στην ομάδα της αντισφαίρισης ποτέ δεν αισθάνθηκε να την αποκλείουν από την ομάδα. Καθώς ο αρχηγός (άνδρας 4ετής σπουδαστής) πάντα της συμπεριφερόταν χωρίς διάκριση, δε την είδε ως το αδύναμο φύλο. Αντιθέτως ο ίδιος είχε δημιουργήσει ένα κλίμα σεβασμού το οποίο ήταν άμεσα αποδεκτό και από τα υπόλοιπα ανδρικά μέλη της ομάδας, προς το πρόσωπό της, *«Με σεβόντουσαν και ειδικότερα όταν κατακτήσαμε τη 1^{η} θέση με τον αρχηγό της ομάδας».*

Κατά γενική ομολογία η Ευρωπαϊκή χώρα που συνέβαλε σημαντικά την τάση-μοντερνοποίηση του αθλητισμού, ήταν η Αγγλία, καθώς οι αθλητικές δραστηριότητες, ήταν πολύτιμα στοιχεία-συστατικά της κοινωνικής ζωής και απαραίτητα στοιχεία της αγγλικής κουλτούρας (Holt 1989, Πατσαντάρας 2014). Μέσα από τον αθλητισμό επετεύχθη α) κοινωνική ενσωμάτωση, β) εξάλειψη του κοινωνικού αποκλεισμού, γ) άσκηση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων της αγγλικής εργατικής τάξης και δ) στο δικαίωμα συμμετοχής στην εκπαίδευση. Σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση των προαναφερθέντων στόχων είχαν τα public school, τα οποία από τον 18^{ον}-19^{ον} αιώνα συμπεριλήφθηκαν στο αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα με αποτέλεσμα να οδηγήσουν στη διαμόρφωση διαφόρων μορφών εξουσίας, ωθώντας την *«ενεργοποίηση των κοινωνικών ανθρωπιστικών αξιών»* (Πατσαντάρας 2014). Σκοπός των public school αρχικά ήταν το άτομο και μετά η ομάδα, στοχεύοντας στην εκμάθηση της πειθαρχίας, των ηγετικών χαρακτηριστικών, στη δημιουργία της ανδρικής αθλητικής ταυτότητας, στη ταυτότητα της άρχουσας τάξης, στην εθνική ταυτότητα, στο κοινωνικό διαχωρισμό των φύλων (βιολογικό-γενετικό), στον αθλητικό αποκλεισμό κοριτσιών-γυναικών, στην εξέλιξη του αθλητισμού σε επαγγελματικό και ερασιτεχνικό. Με απώτερο σκοπό των public school ο αποκλεισμός της εργατικής τάξης από τους αθλητικούς αγώνες (Dunning and Kenneth 1979), την ηθική εκπαίδευση για το ανδρικό φύλο μέσο του ποδοσφαίρου, του κρίκετ, της κωπηλασίας, του ράγκμπι, της πυγμαχίας (Mangan 1981, Hargreaves 1986), στην ενίσχυση της ατομικής ψυχαγωγίας (με τα αθλήματα τένις, κρίκετ, πόλο, γκολφ, ιπποδρομίες) (Krueger 1993), στη διαμόρφωση χαρακτήρα, της αποφασιστικότητας, της συνεργασίας, στη βελτίωση της αυτοπεποίθησης, της αυτοσυγκέντρωσης, της εμπιστοσύνης, της συνοχής, της επίλυσης δύσκολων αθλητικών καταστάσεων, της πειθαρχίας, της ισονομίας, με τελικό αντίκτυπο τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των υποκειμένων.

Όλα τα προαναφερθέντα, εκπλήρωναν τους παρακάτω κοινωνικούς-αθλητικούς στόχους: α) τον εκπολιτισμό της κατώτερης πολιτισμικής τάξης σε μία ανώτερη, β) την εξέλιξη-διάπλαση της αθλητικής κουλτούρας, γ) τη συμβολή τους στη παγκόσμια εξέλιξη του αθλητισμού και δ) τη προβολή του αθλητισμού ως ένα παγκόσμιο πολιτισμικό αγαθό (Mangan 1981, Hargreaves 1986, Hopf 1986, Πατσαντάρας 2014). Στοιχεία που και οι οχτώ συμμετέχοντες στην πιλοτική έρευνα υποστήριξαν ότι τα διδάχθηκαν και τα αποκόμισαν μέσω της ενασχόλησης τους με τις κοινές αθλητικές δραστηριότητες (κανόνες, κουλτούρα, σεβασμός, επικοινωνία, ρόλοι των μελών της ομάδας, συνεργασία), των στρατιωτικών σχολών που σπούδαζαν.

Μία ακόμη σημαντική συνεισφορά του αθλητικού προγράμματος προς την τοπική κοινωνία και τα υποκείμενά της εμφανίσθηκε στη Γερμανία, ήταν η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας: υπεράσπιση της πατρίδος (Hopf 1986,Πατσαντάρας 2014, Kamberidou 2017). Όπως επισημαίνει ο Πατσαντάρας η άθληση-γυμναστική στη Γερμανία, είναι η νεοπλατωνική αρμονία και αποτελεί θεμέλιο αθλητικών, γυμναστικών και παιδαγωγικών μοντέλων. Δηλαδή το περιεχόμενό τους είναι η ανθρώπινη οντότητα, όπως αυτό είναι προφανές από την αριστοτελική και πλατωνική αντίληψη. Στόχος της Γερμανίας ήταν να παρουσιάσει τη θρησκευτική, τη πολιτισμική, την οικουμενική και την ιστορική πρόοδο του έθνους τους (Chamberlain 1889/1941, Hargreaves 1986).

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν οι χορωδιακοί σύλλογοι (Gesangsvereine) και ο γυμναστικός γερμανικός σύλλογος (Turnvereine). Ο τελευταίος μέσο των πειθαρχημένων/σχεδιασμένων αθλητικών προγραμμάτων σε συνδυασμό με τα παιδαγωγικά μοντέλα και τη σωματική εκγύμναση είχε ως σκοπό: α) την ενδυνάμωση της γερμανικής κοινότητας, β) την προώθηση εθνικιστικών αντιλήψεων, γ) την ενίσχυση του ανδρικού δυναμισμού, δ) τη διατήρηση της μειονεκτικής θέσης της γυναίκας ως υποχείριο των ανδρών και ε) την ενίσχυση του *«εμείς»* (Mommsen 1990, Münch 2001, Πατσαντάρας 2014). Δεδομένα που στη σημερινή εποχή χρησιμοποιούνται-τροποποιούνται ανάλογα με τις κοινωνικές ανάγκες της κάθε χώρας, λόγω της αυξανόμενης εισροής μεταναστών και προσφύγων, καθώς αποτελούν φλέγοντα ζητήματα για όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα για την Ελλάδα. Στόχος και σκοπός της κάθε χώρας είναι ο μη αποκλεισμός των μειονοτικών ομάδων από τις τοπικές-εθνικές κοινωνίες. Έτσι, μέσα από τα αθλητικά προγράμματα (Ντάνης 2017, IOC 2018, Κέφη Χατζηχαμπέρη 2017) γίνεται μια ιδιαίτερη προσπάθεια για ένταξη και ενσωμάτωση μεταναστών και προσφύγων, προκειμένου να αφομοιώσουν τους κανόνες, τα ήθη και τα έθιμα της χώρας (Ελλάδα) υποδοχής τους (Ντάνη, 2017).

Φύλο και άθληση

Σε γενικές γραμμές, η άθληση/ο αθλητισμός είναι εκείνο το μέσο, το οποίο βοηθά το άτομο να υιοθετήσει τις νοοτροπίες, τις αξίες, τις αντιλήψεις και τα πρότυπα συμπεριφοράς, έτσι ώστε να επιτευχθεί προσαρμογή και κοινωνική ενσωμάτωση είτε μέσα στην οργανωμένη ομάδα είτε στην κοινότητα (Epuran, 1998). Επίσης όπως τονίζουν οι Sopa και Promahoci (2015a) η συμμετοχή από μικρή ηλικία σε ομαδικά αθλήματα συμβάλλει στην ανάπτυξη πολλών κοινωνικών δεξιοτήτων, όπως α) της ηγεσίας, β) της επικοινωνίας μεταξύ των μελών της ομάδας, των διαιτητών, των προπονητών και των οπαδών, γ) της ενσωμάτωσης, δ) την ανάπτυξη του ομαδικού πνεύματος και ε) της ισότητας. Δεξιότητες που είναι πολύ χρήσιμες για τα άτομα μίας κοινωνίας, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, στο σχολείο, στις μελλοντικές διαπροσωπικές σχέσεις στη δουλεία και σε όλες τις κοινωνικές τους δραστηριότητες.

Παρόμοιο είναι το γεγονός που επισημαίνει η γυναίκα αξιωματικός 1 *«παρόλο που ήμασταν σε μικτές ομάδες τόσο στις αθλητικές δραστηριότητες όσο και κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής εκπαίδευσης, μπορεί να υπήρχαν κάποιες στρατιωτικές αθλητικές ασκήσεις που δε μπορούσαμε να τις εκτελέσουμε. Για παράδειγμα όταν έπρεπε να μεταφέρουμε σε μεγάλη απόσταση ένα όπλο που ζύγιζε 8kg, ο εκπαιδευτής επέλεγε την πιο δυνατή σωματικά για να εκτελέσει την άσκηση. Αυτό το δέχονταν οι συν-σπουδαστές μας και δεν υπήρχαν επικρίσεις ή κάποιου άλλου είδους λεκτικές αντιδράσεις. Επειδή, υπήρχαν και άνδρες που δε μπορούσαν».*

Συνεπώς, η ικανότητα ή μη και των έμφυλων υποκειμένων στις αθλητικές δραστηριότητες των στρατιωτικών σχολών δε σημαίνει τον αποκλεισμό ή την απόρριψη από τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Αντίθετα, υπό αυτές τις συνθήκες και στο συγκεκριμένο χώρο-στρατιωτικό κοινωνικό περιβάλλον, ενισχύεται η ομαδικότητα, η συνεργασία, η επικοινωνία, η διαχείριση του θυμού της ήττας, η επίλυση του προβλήματος, η ενσυναίσθηση, η αποτελεσματικότητα, η ισότιμη φυσική ικανότητα και η κατανόηση των κοινωνικών στρατιωτικών κανόνων.

Αναντίρρητα, ο αθλητισμός και η σωματική άσκηση έχουν τη δυνατότητα να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής, καθώς αντικατοπτρίζουν ένα ιστορικό πλαίσιο όπου υφίσταται και διενεργείται ένα *«κοινωνικό πολιτιστικό φαινόμενο»* (Πατσαντάρας, 2014:29). Ένα παρόμοιο φαινόμενο είναι και ο χώρος των στρατιωτικών σχολών των ελληνικών Α.Σ.Ε.Ι. με ιδιαίτερη έμφαση τις τελευταίες δεκαετίες όπου ξεκίνησε η ένταξη των γυναικών στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Συμβαδίζοντας με αυτή την αλλαγή προσαρμόστηκε το ακαδημαϊκό και στρατιωτικό αθλητικό πρόγραμμα των Α.Σ.Ε.Ι. Όπως σημειώνει η γυναίκα αξιωματικός 1, η οποία ήταν μία από τις τρεις που εισήχθηκαν το 1991 στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων *«… οι γυναικείες αθλητικές ομάδες δεν υπήρχαν, λόγω ότι εκείνη την χρονιά εισαχθήκαμε. Η ενασχόλησή μου ήταν καθαρά η στρατιωτική αθλητική δραστηριότητα που ήταν κοινή για όλους μας (άνδρες και γυναίκες). Ήταν μία προσπάθεια να αλλάξουν οι νοοτροπίες και οι προκαταλήψεις προς το άλλο-αδύναμο φύλο. Μία κοινωνία, ένας χώρος που δύσκολα εκείνη την εποχή μπορούσε να δεχθεί αυτές τις αλλαγές».* Αναμφισβήτητα όμως όπως αλλάζουν οι κοινωνικές αντιλήψεις παρατηρείται από τους τρεις εν ενεργεία άνδρες αξιωματικούς 1,2,3 ότι με την πάροδο των ετών *«όλο το αθλητικό-στρατιωτικό-εκπαιδευτικό πρόγραμμα ήταν δομημένο με το να διατηρείται η ισότητα. Δεν υπήρχε διάκριση του φύλου».* Σημαντικό είναι ότι όλο το πρόγραμμα είχε και έχει έντονα τα στοιχεία του σεβασμού και την έλλειψη του αποκλεισμού της γυναίκας από τον στρατιωτικό χώρο.

Χωρίς αμφιβολία, η αθλητική–στρατιωτική ενασχόληση, αποτελεί ένα ιδανικό περιβάλλον για τη διαμόρφωση των νέων και τη περαιτέρω ανάπτυξή τους καθώς είναι μια σημαντική πηγή κοινωνικοποίησης, επικοινωνίας και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Sopa and Pomohaci 2015a). Στη συγκεκριμένη πιλοτική έρευνα, αποδεικνύονται έμπρακτα τα προαναφερόμενα στοιχεία των δύο ερευνητών, καθώς οι εμπλεκόμενοι άνδρες αξιωματικοί στις αθλητικές δραστηριότητες, δεν απέκλειαν ή δεν περιθωριοποιούσαν τις γυναίκες σπουδάστριες. Όπως το επισημαίνει η γυναίκα αξιωματικός 3 για τους άνδρες εκπαιδευτές της, *«ποτέ δεν έλεγαν: 'Α! είναι γυναίκα και πρέπει να είναι παραπίσω ή να μένει τελευταία' Όχι. Υποστήριζαν την ισότητα και δε μας απομάκρυναν ποτέ από την τάξη μας. Ήμασταν μία οντότητα.»* (Γυναίκα Αξιωματικός 3)

Η ομαδικότητα-οντότητα που δημιουργείται μέσο της άθλησης, συμβάλλει στη δημιουργία ενός νέου κοινωνικού χώρου, καθώς ο αθλητισμός *«αντικατοπτρίζει την κοινωνία και τον πολιτισμό, τα κοινωνικά πρότυπα και τις αξίες του … είναι ένας τομέας στον οποίο ενισχύονται οι κοινωνικές ανισότητες, καθώς είναι άφθονες μέσα στην κοινωνία … είναι ένα περιβάλλον στο οποίο οι μειονεκτικές ομάδες αντιστέκονται μερικές φορές σε εκείνους με δύναμη και κοινωνικό πλεονέκτημα»* (McPherson 1993). Παρόμοιο ενδιαφέρον αποτελούν τα γυναικεία στελέχη στο χώρο των στρατιωτικών μονάδων. Λόγω των στερεοτύπων που παραμένουν προς το γυναικείο φύλο, οι γυναίκες αξιωματικοί προσπαθούν με ψυχικό σθένος να αποδεικνύουν ότι είναι ικανές να αντιμετωπίζουν και να υπερνικούν όλες τις καθημερινές δυσκολίες στη μονάδα. Όπως τονίζει η γυναίκα αξιωματικός 4 *«νομίζω ότι μας δέχονται λιγότερο εύκολα από τους άνδρες και αρχικά δε μας δείχνουν εμπιστοσύνη. Προσωπικά προσπαθώ να αποδείξω ότι είμαι ικανή και στο τέλος πάντα μας αποδέχονται. Θεωρώ ότι ήταν πιο δύσκολο για τις πρώτες γυναίκες που ενσωματώθηκαν στις Ένοπλες Δυνάμεις».*

Επιπρόσθετα, όπως επισημαίνουν οι Skinner, Zakus και Cowell (2008) ο αθλητισμός εκπληρώνει δύο ρόλους: α) την ανάπτυξη του αθλητισμού μέσο των αθλητικών προγραμμάτων στις τοπικές κοινωνίες και στις αθλητικές ενώσεις που ασχολούνται με τον υψηλό αθλητισμό και σε συνάρτηση με πολιτικούς θεσμούς, τη χρηματοδότηση και τη διαχείριση του αθλητισμού και β) χρησιμοποιείται ως πλατφόρμα για την αντιμετώπιση κοινωνικών θεμάτων στα μέλη της μειονότητας σε μία κοινωνία, παρέχοντας ίσες ευκαιρίες. Αναμφισβήτητα, ο αθλητισμός είναι μία *«κοινωνική δραστηριότητα»* (Πατσαντάρας 2014: 30)

που χρησιμοποιείται για άμεση επικοινωνία μεταξύ των υποκειμένων, ανεξαρτήτου κοινωνικού-πολιτισμού, που απασχολούνται με την άθληση (Πατσαντάρας 2014).

Ταυτόχρονα, ο αθλητισμός παραπέμπει το έμφυλο υποκείμενο να μάθει τους κανόνες, το σεβασμό, την ομαδικότητα και τη συνεργασία που είναι μέρη της αθλητικής κοινωνίας και κατ΄επέκταση αποτελούν στοιχεία, που εντοπίζονται σε όλες τις κοινωνίες (Coakley 2004). Όπως επισημαίνεται από την εν ενεργεία γυναίκα αξιωματικό 5, μέσω «*της συμμετοχής στα αθλήματα, μπορούσαμε να βελτιώσουμε την ομαδικότητα μας, να μας φέρει πιο κοντά με τις υπόλοιπες σπουδάστριες και σπουδαστές. Μας οδηγούσε να εμπιστευόμαστε η μία την άλλη/άλλο. Η μία μπορούσε να προσφέρει τις γνώσεις της όταν το απαιτούσε το άθλημα και μας βοηθούσε στην υλοποίηση του στόχου μας.»*

Εξετάζοντας το ερευνητικό ερώτημα της προώθησης της έμφυλης ουδετερότητας μέσω της άθλησης στα ελληνικά Α.Σ.Ε.Ι. οι πέντε γυναίκες και οι τρεις άνδρες τόνισαν το σημαντικό ρόλο που έχουν οι αθλητικές δραστηριότητες στην ισότητα και στην ισονομία των δύο φύλων στο στρατιωτικό περιβάλλον. Πιο ειδικά οι συμμετέχοντες επισήμαναν ότι η αθλητική στρατιωτική δραστηριότητα συμβάλλει: στην αντίληψη του χώρου, να βρίσκουν λύσεις λαμβάνοντας άμεσα λειτουργικές αποφάσεις, στην ενσωμάτωση σε έναν κοινωνικό-στρατιωτικό χώρο/περιβάλλον, στην ισονομία, στην ισότητα και στη βελτίωση της κοινωνικής συμπεριφοράς. Επιπρόσθετα οι αξιωματικοί διευκρίνισαν ότι η κοινή άθληση συνεισφέρει στην ενίσχυση της προσωπικής προσπάθειας, στην αλληλοβοήθεια, στη συνεργασία, στη συνύπαρξη, στη δυνατότητα να έχουν καλή παρέα-σχέση και στη συλλογικότητα.

Συμπερασματικά, τα έμφυλα υποκείμενα, μέσω της αθλητικής δραστηριότητας έρχονται σε άμεση επαφή με τους αθλητικούς-κοινωνικούς κανόνες σε ένα αθλητικό στρατιωτικό περιβάλλον. Γεγονός που συμβάλλει: α) στην ενίσχυση της επικοινωνίας των μελών της αθλητικής ομάδας, β) στη μάθηση των κανόνων της νέας αθλητικής κοινωνίας που συμβιώνουν και γ) στην ομαλή λειτουργία της ομάδας. Επιπλέον, το αθλητικό περιβάλλον παίζει σημαντικό ρόλο για την ενδυνάμωση της έμφυλης ουδετερότητας των δύο φύλων σε ένα ιδιαίτερο περιβάλλον όπως είναι το στρατιωτικό.

Ολοκληρώνοντας, τα μελλοντικά στελέχη των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, με την εισαγωγή στις στρατιωτικές σχολές και των δύο φύλων, εξοικειώνονται με τους κοινωνικούς-στρατιωτικούς κανόνες, τις αξίες, τα ίσα δικαιώματα και τις ίσες ευκαιρίες, τη πειθαρχεία, το χτίσιμο της στρατιωτικής μονάδας-ομάδας, την ενίσχυση της συνοχής, τη βελτίωση των ατομικών και των ομαδικών οφελών, της ειλικρίνειας, της εμπιστοσύνης και της επικοινωνίας μέσα στην ομάδα. Συμβάλλοντας, στην ενδυνάμωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς τους. Αποδείχθηκε ότι η συμμετοχή των γυναικών σπουδαστριών των ΑΣΕΙ στην άθληση, δεν βελτιώνει μόνο τη φυσική τους κατάσταση, αλλά και τη ψυχική και γνωστική τους υγεία. Με βεβαιότητα τα έμφυλα υποκείμενα μαθαίνουν να πειθαρχούν, να τηρούν κανόνες, να βάζουν στόχους, να έχουν αυτοέλεγχο, να οργανώνονται , να είναι επικοινωνιακοί, να διατηρούν το στοιχείο της ομαδικής συνοχής και να βελτιώνουν-αποκτούν τις ηγετικές τους ικανότητες. Κοινωνικές αξίες που χρειάζονται οι αξιωματικοί των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων ώστε να μπορούν να ενσωματώνονται και να εξελίσσονται μέσα στην στρατιωτική κοινωνία. Σύμφωνα με τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά δημιουργείται ένα νέο κοινωνικό κεφάλαιο με αποτέλεσμα την επιτυχία της «έμφυλης ουδετερότητας» (Kamberidou and Patsantaras 2005).

Ελληνική βιβλιογραφία

Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ) (1962),*ΕΕ 175-1. Στρατιωτική Φυσική Αγωγή.* Τεύχος Α΄και Β΄, ΣτρατιωτικόνΤυπογραφείον, Αθήνα.

Καμπερίδου, Ε. (2016), *Φύλο και Ηγετικές Δεξιότητες: Γεφυρώνοντας τοΈμφυλο Χάσμα . LWB-LeadingWomeninBusiness*. Κεφάλαιο: Αρθρογραφία Επιφανών Λειτουργών και της ICAP για τη Γυναικεία Επιχειρηματικότητα, 98-99. ICAP GROUP A.E. ISSN 2241-4126.

Καμπερίδου, Ε. (2017), Φύλο και Ηγετικές δεξιότητες: το αθλητικό επιχειρείν, *Γυναίκα & Άθληση,* τόμος Χ 2015/2016, 52-60.

Καμπίτσης, Χ. (2004), Μεθοδολογία έρευνας στις αθλητικές επιστήμες, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Τσιαρτάνης.

Καραμπελιάς, Γ. και φυτάς, Γ. (2018), *Η πρόκληση της ενσωμάτωσης και ο ρόλος των στρατιωτικών οργανισμών: Μια συγκριτική ανάλυση Σουηδίας και Ελλάδας,* στο 6ο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: «Η κοινωνιολογία και ο δημόσιος ρόλος της στην εποχή της μεταμόρφωσης του κόσμου».

Καφφές, Γ. (2013), *Η γυναίκα στρατιώτης. Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις.* Εκδόσεις Παπαζήση.

Κέφη Χατζηχαμπέρη, Ε. (2015), Είναι σημαντική η συμμετοχή στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής για τους μελλοντικούς Αξιωματικούς των Ανώτατων Στρατιωτικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων; *Στρατιωτική Επιθεώρηση. Στρατιωτική Επιθεώρηση,* 3, Γενικό Επιτελείο Στρατού.

Κέφη Χατζηχαμπέρη, Ε. (2017), Αθλητική δραστηριότητα και προϋποθέσεις διασφάλισης για την ενσωμάτωση των γυναικών στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, *Γυναίκα & Άθληση,* τόμος Χ, 45-51.

Κέφη Χατζηχαμπέρη, Ε., Καμπερίδου, Ε., και Πατσαντάρας, Ν. (2018), Προωθώντας την έμφυλη ουδετερότητα στις Ένοπλες Δυνάμεις δια της κοινής συμμετοχής ανδρών και γυναικών σε αθλητικές δραστηριότητες**,** στο 6ο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: «Η κοινωνιολογία και ο δημόσιος ρόλος της στην εποχή της μεταμόρφωσης του κόσμου».

Λυδάκη, Α. (2016), *Αναζητώντας το χαμένο παράδειγμα: Επιτόπια Έρευνα, Κατανόηση, Ερμηνεία.* Εκδόσεις Παπαζήση.

Ντάνη, Σ. (2017), *Όψεις του προσφυγικού φαινομένου.* Επιμορφωτικό πρόγραμμα ευαισθητοποίησης. Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο. ProjectPress.

Παντούλη, Ο. (2015), *Αφηγήσεις ζωής Ελληνίδων επιστημόνων. Η εξέλιξή τους στους τομείς της Φυσικής, των Μαθηματικών, της Μηχανικής και της Τεχνολογίας.* Εκδόσεις Ρώμη. Θεσσαλονίκη.

Παπαγεωργίου, Γ. (2010), Το φεμινιστικό υπόβαθρο, στο Γ., Παπαγεωργίου (eds), *Φύλο και έρευνα,* Εκδόσεις Gutenberg.

Πατσαντάρας, Ν. (2014), *Αθλητισμός & κοινωνιολογική σκέψη.* ΕκδόσειςΤελέθριον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Borst, O. (1983), *AlltagslebenimMitellalter,* Frankfurt.

Cachay, k. (1988), Sport und Gesellschaft: zur Ausdifferenzierung e. Funktion u. ihrer Folgen,*Sport wissen schaft, 22,*Schorndorf:Hofmann.

Carron, A., V., Brawley, L., R., and Widmeyer, W., N. (1998), The measurement of cohesiveness in sport groups, In J. L. Duda (Ed.), *Advances in sport and exercise psychology measurement* (pp. 213-226), Morgantown, WV: Fitness Information Technology.

Carron, A., V., Bray, R., S., and Eys, A., M. (2002), Team cohesion and team success in a team,*Journal of Sports Sciences, 20,* 119-126.

Chamberlain, H., S. (1889/1941), Die Grundlagen des 19, *Jahrhunderts I und II,*Munchen: Buckmann.

Coakley, J. (2004), *Sport in society: issues and controversies,* (8th edition), Boston, New Delhi, Toronto: Mc Graw Hill, Higher education.

Cohen, L., Manion, L., and Morrison, K. (2011), *Research methods in education,*Seventh edition, London Routledge.

D'Amico, F. and Weinstein, L. (1999), *Gender Camouflage.Women and the U.S. Military.* New York: New York University Press.

Dunning, E. (1994), Sport in Space and Time: "Civilizing Processes", Trajectories of state-Formation and the Development of modern sport. *International Review for the Sociology of Sport, Special Issue,* 29, 331-345.

Dunning, E. and Kenneth, S. (1979), Die Entstehung des Amateurideals-dargestellt am Beispiel Rugbyfuβball, in W. Hopf (Hrgs.) *Fuβball: Soziologie und Sozialges chichteeiner popularen Sportart,* Munster,: Lit Verlag, pp. 89-92.

Eichberg, H. (1978), Sport und Kultur. Korperkultur, in E., J., Tetsh, (red.), *Sport und Kulturwandel,* Stuttgart.

Elias, N. (1969), *Die hofische Gesell schaft. Unter suchungen zur Soziologie des Koenigstums und der hofischen Aristokratie miteiner Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft,* Berlin: Neuwied.

Elias,N. (1976), *Uber den prozess der zivilisation,* 2Bde, Frankfurt.

Epuran, M. (1998), *Aspects of socialization in sports.*"Physical and sporting activities–social and performance".National Scientific Conference (CSSR).

Fisher, H., E. (1983), Krankheit Frau, in A., E., Imhof, (Hrsg)*, Leib und Leben in der Geschichte der Neuzeit,* Berlin.

Goldman, L., N. (1982), *Female Soldiers: Combatants or Non-Combatants? Historical and Contemporary Perspectives.* Westport. Greenwood Press.

Hargreaves, R. (1986), *Sport, power, and culture.* New York: St. Martin's Press.

Holt, R. (1989),*Sport and the British.A modern history.* Oxford

Hoberman, J.(1993), 'Sport and ideology in Post-Communist Age', in L., Allison,(ed.), *The politics of Sport*, Manchester: Manchester University press, pp. 15-36.

Honegger, N. (1983), Uberle gungen zur Medikalisierung des weiblichen Korpers, in A., E., Imhof (Hrsg.), *Leib und Leben in der Geschichte der Neuzeit,* Berlin, pp. 203-213.

Hopf, W. (1986), 'Der begin des modernenleistens. Terminologische ver schieburgen in der bewertung von leibesübungen um 1800'. In H. Eichberg, (Ed.), *Die veranderung des sport istgesell schaftlich.*Hrsg. Von W. Hopf. Münster: Lit. 138-168.

IOC (2018), *Social development through sport.* International Olympic Committee: https://www.olympic.org/development-through-sport (Ανακτήθηκεστις 14/2/2018).

Kamberidou, I. (2017), "Gender, Volunteerism and Military Hospitals: War Nurses, Educators, and Philanthropists of the Nineteenth-Century." Paper presented at the*"Gender and the Military"* session of the 14th European Research Group on Military and Society (*ERGOMAS)* Conference'New Models for New Challenges', hosted by the Hellenic Army Academy, Athens: 98-99.

Kamberidou, I. (2016), Interacting, Sharing and Bonding: Notes of Personal Experience by Nineteenth-Century Women Travelers. *Gender, Place and Culture—A Journal of Feminist Geography* 23 (3): 381–397.

Kamberidou, I. (2012), New Realms of Agency: Promoting Peace Education and Gender Equity through Sport. *Sport Science and Physical Education*, [Ed. LuminitaGeorgescu], *Encyclopedia of Life Support Systems* (EOLSS), Eolss Publishers, Oxford ,UK. Developed under the Auspices of UNESCO, Eolss publ.

Kamberidou, I. (2011), Athlete Activism and Peace Education: Bridging the Social Inequality Gap through Sports.*NEBULA* 8.1, *a Journal of Multidisciplinary Scholarship*, 168–180. Australia.

Kamberidou, I., and Patsantaras, N. (2005). "Towards a Gender-Neutral Inclusive Information Society: Preserving the European Model in the Information Age". Position Paper for the *Women and Science Seminar: Women in the Information Society*, 5/4/2005.European Commission Information Society and Media Directorate-General, Brussels, pp. 1-11.

Karabellias, G. (2013), 'Women and Armed Forces: A relationship with many misunderstandings', In (eds) A. Moyside, D. Papadopoulou and G. Petrake, *Sociology and social transformations in modern Greece.* Gutenberg. Athens.

Katzenstein, F., M., and Reppy, J. (1999), *Beyond Zero Tolerance: Discrimination in Military Culture.*Lanham.Rowan & Littlefield Publishers.

Kelly, E., W., Jonson, S., R., Cohen, M., E., and Shaffer, R. (2000), Stress fractures of the pelvis in female navy recruits: an analysis of possible mechanisms of injury. Military Medicine, 165, 142-146.

Krueger, M. (1993), Einfuerung in der Geschichte der Leibeserziehung und des Sports, 2 Bde, Schorndorf: Hofmann.

LeGoff, J. (1964), *La civilization de l' occident medieval*, Paris.

Mangan, J., A. (1981), *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public School. The emergence and consolidationof an educational ideology.* Cambridge.

McPherson, R. (1993), 'The reconstruction of New Zealand education: a case of 'high-politics' reform'. In H. Beare and W., L. Boyd (eds), *Restructuring an international perspective on the movement to transform the control and the performance of schools,* Washinghton, DC: Falmer Press.

Mommsen, W., J. (1990), *Nation und geschichte.* München: Piper.

Münch, R. (2001), *Nation and citizenship in the global age: from national to transnational ties and identities.* New York: Palgrave.

Patsantaras, N. (2013), Using global sport ceremonies to activate Human Rights: an approach prompted by the Beijing Olympic Games. *Pandektis International Sports Law Review (IASL), 10,* (1,2), 30-51.

Patsantaras, N.(2015), Can Sports Law Contribute to Regulating the Under-representation of Women in Sport-governing Bodies? A Case Study in Greece. *Pandektis International Sports Law Review*, 11: 1-2, 128-138.

Rittner, V. (1984), Aendererugen der sportmoral in modernen sport komplexer gessell schaften, in *Menschenwurde und sportethos, Hg. V. der fuhrungs-und verwaltungsakademie,* Berlin.

Segal, W., M. (1983), "Women's Roles in the US Armed Forces: An Evaluation of Evidence and Arguments for Policy Decisions". In Fullinwider, R., K. (1983) *Conscripts and Volunteers: Military Requirements, Social Justice and the All-Volunteer Force,* (pp. 200-213). Totowa, NJ, Rowan &Allanheld.

Sharp, A., M. (1994), Physical Fitness and Occupational Performance, of Women in the U.S. Army.*Work. 4, 2,* 80-92.

Shields, M., P. (1988), 'Sex Roles in the Military'. In Moskos, C., & Wood, F. (1988), *The Military, More Than Just a Job?*, (pp. 99-113), Washington, DC, Pergamon Brassey's.

Skinner, J., Zakus, D., and Cowell, J. (2008), Development through Sport: Building Social Capital in Disadvantaged Communities. *Sport Management Review.* DOI https://doi.org/10.1016/S1441-3523(08)70112-8

Sopa, I., S., and Pomohaci, M. (2015a), *Socialization through Sport, Effects of Team Sport on Students at Primary Level.* Bologna: Medimond Publishing Company. ISBN: 978-88-7587-718-7, p. 351.

Σχολείο και ρατσισμός: Το παράδειγμα των γονέων που αντιτάχθηκαν στην ένταξη παιδιών προφύγων στα σχολεία

Δέσποινα Κοκκίδου, Χρήστος Τουρτούρας, Χρήστος Ζάγκος, Αργύρης Κυρίδης

Περίληψη

Το αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι ο λόγος των γονέων που εναντιώθηκαν στην ένταξη των παιδιών προσφύγων στα σχολεία κατά την έναρξη της σχολικής χρονιας 2016-2017. Βασική υπόθεση εργασίας αποτελεί η πεποίθηση ότι ο λόγος των γονέων που αντιτάχθηκαν στη συνθήκη συνύπαρξης των παιδιών τους με παιδιά προσφύγων στα σχολεία, θεμελιώνεται στη βάση της επίσημης ρατσιστικής επιχειρηματολογίας της ναζιστικής οργάνωσης της *«Χρυσής Αυγής»*, οδηγώντας σε μια σειρά από ρατσιστικές διακρίσεις και ποικίλους αποκλεισμούς.[1]

School and racism: The paradigm of the parents that opposed the inclusion of refugee students in the Greek schools

Kokkidou Despina, Tourtouras Christos, Zagkos Christos, Kyridis Argyris

Abstract

The subject of this research is the analysis parents' discourse that opposed the inclusion of refugee children in schools during the academic year 2016-2017. The basic hypothesis of the research is that the discourse used by the parents who opposed the coexistence of their children with refugee children in schools is based on the official racist discourse of the "Golden Dawn" Nazi organization, leading to a series of racist discriminations and various exclusions.

Εισαγωγή

Ρατσισμός και εκπαίδευση

Ο αποκλεισμός από τα δημόσια ή κοινωνικά αγαθά ή η ανισότιμη συμμετοχή σ' αυτά, αποτελεί πυρήνα του φάσματος «υποτελούς διαβίωσης», στην οποία εξαναγκάζονται ορισμένοι άνθρωποι. Βασική αιτία του φαινομένου του κοινωνικού –και κατά συνέπεια του εκπαιδευτικού- αποκλεισμού, αποτελεί ο ρατσισμός σε όλες τις εκφάνσεις του. Στη συγκεκριμένη έρευνα, υιοθετούμε τον ορισμό του ρατσισμού, όπως τον δίνει ο Τσιάκαλος, σύμφωνα με τον οποίο *«εννοούμε ένα πλέγμα αντιλήψεων, στάσεων, συμπεριφορών και/ή θεσμοθετημένων μέτρων, που εξαναγκάζει ορισμένους ανθρώπους σε υποτελή διαβίωση, κι αυτό γιατί ανήκουν σε μια διακριτή κατηγορία ανθρώπων»* (Τσιάκαλος, 2011: 75).

Ως προς τη διάκριση των κατηγοριών, αρχικά εμφανίστηκε ο ρατσισμός έχοντας ως βάση τη *«φυλή»*, παρότι δεν πρόκειται για επιστημονική κατηγορία αλλά για κοινωνική κατασκευή, ενώ στα τέλη του 20ού αιώνα, βάση της διάκρισης αποτέλεσαν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Σήμερα, επικρατεί κατά τους Ansari & Hafez (2012: 20) ο ρατσισμός με τη μορφή της Ισλαμοφοβίας, η διάκριση δηλαδή, που αρθρώνεται σε θρησκευτικούς όρους. Η διαφορά μεταξύ ρατσισμού (με βάση τη φυλή) και Ισλαμοφοβίας, έγκειται στο ότι στον πρώτο «φυλετικοποιείται» ένα έθνος, ενώ στη δεύτερη «φυλετικοποιείται» μια θρησκευτική ομάδα, όπου οι υποτιθέμενες διαφορές δεν είναι πρωταρχικά βιολογικές ή σωματικές.

Κατά τους Müller-Uri & Opratko (2016: 122-123), σε κάθε μορφή ρατσισμού υπάρχει ένας πολιτισμικός πυρήνας, αφού οι κατασκευασμένες πολιτισμικές διαφορές ενσωματώνονται στα σώματα και τη φύση των κοινωνικών υποκειμένων. Οι ρατσιστές εφαρμόζουν στρατηγικές νομιμοποίησής τους, στις οποίες η «φυλή», ως κατασκευασμένη έννοια, είναι μια βάση διάκρισης, χωρίς όμως να περιορίζονται σε αυτήν. Σύμφωνα με τον Παπαδημητρίου (2000: 49), οι διαφοροποιήσεις των ρατσιστικών πρακτικών, γίνονται από εποχή σε εποχή, ανάλογα με την ιστορική συγκυρία και τους σκοπούς που καλούνται κάθε φορά να υπηρετήσουν.

Ως ισχυρότερη μορφή ρατσισμού προβάλλεται από τον Τσιάκαλο αυτή του θεσμοθετημένου (θεσμικού) ρατσισμού,[2] *«επειδή ασκείται από την ισχυρότερη μορφή εξουσίας: την κρατική εξουσία».* Οι αρνητικές αντιλήψεις ή η αρνητική στάση δε συνεπάγονται ρατσιστική συμπεριφορά, όταν δεν υπάρχει η απαιτούμενη εξουσία. Ωστόσο, η θεσμοθέτηση ρατσιστικών μέτρων στο επίπεδο του κράτους, τροφοδοτεί και ενισχύει το πλέγμα των αρνητικών αντιλήψεων και στάσεων στο ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Η στάση των θεσμών είναι βασική σε όλα τα επίπεδα, καθώς πέρα από τη θεσμοθέτηση ρατσιστικών μέτρων, στην εμφάνιση του ρατσισμού συμβάλλει και η αποδυνάμωση των θεσμών, αλλά και η ανοχή της κρατικής εξουσίας (Τσιάκαλος, 2011: 79-80).

Προσεγγίζοντας τον όρο ιστορικά, ο Ζάχος θα αναφέρει πως στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, ο ρατσισμός δεν υπήρχε ως σύστημα θεσμικών κανόνων και κυρώσεων για την εξυπηρέτηση σκοπών και συμφερόντων, ενώ αντίθετα, στις καπιταλιστικές κοινωνίες ο ρατσισμός χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται ως μηχανισμός διαίρεσης και εκμετάλλευσης των «διαφορετικών» και των φτωχών ατόμων. Κατά τον Cole, ο ρατσισμός αυτής της μορφής σήμερα διαπερνά θεσμούς, όπως η αστυνομία, το εκπαιδευτικό αλλά και το πολιτικό σύστημα (Ζάχος, 2014: 41- 43).

Ο Melter, ορίζει την έννοια του θεσμικού ρατσισμού, ως την αρνητική στάση που διακρίνει τους θεσμούς και τις οργανώσεις (μέσω νόμων, διαταγμάτων, κανόνων και τρόπων λειτουργίας), αλλά και την αντιεπαγγελματική συμπεριφορά, που ασκείται συστηματικά από συνεργάτες των θεσμών/οργανώσεων και οδηγεί σε αποκλεισμό των ατόμων από διαφορετικά εθνοτικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά περιβάλλοντα. Αλλά και οι J. Feagin & C. Feagin, θα εντάξουν στην άμεση θεσμική διάκριση τις τακτικές και άτυπες πρακτικές σε οργανισμούς, που καλύπτονται από την οργανωτική κουλτούρα ως μια τυπικότητα (Πανταζής, 2015: 67-68).

Στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, η οργανωτική κουλτούρα[3] των υπηρεσιών πρόνοιας έχει αλλάξει, με προσανατολισμό στους νέους στόχους της ελαστικότητας και φιλελευθεροποίησης της εργασίας, με αποτέλεσμα να αλλάζουν και οι αρχές στις οποίες βασίζονται οι πρακτικές των υπαλλήλων που είναι υπεύθυνοι για τα κύρια δικαιώματα των μεταναστών, όπως η άδεια παραμονής/εργασίας και η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι δημόσιες υπηρεσίες και οι υπάλληλοι, που παίζουν βασικό ρόλο στις διαδικασίες ένταξης, συχνά γίνονται φορείς πολιτικών γραφειοκρατικού ελέγχου και διάκρισης προς τους μετανάστες. Σε αυτό συμβάλλουν οι συχνά ασαφείς πολιτικές και μεταναστευτικές στρατηγικές, που αφήνουν περιθώρια για αυθαιρεσίες και ρατσιστική συμπεριφορά από την πλευρά των κρατικών λειτουργών. Το μόνο βέβαιο είναι πως, όταν οι θεσμοί λειτουργούν διαφορετικά για τους γηγενείς και διαφορετικά για τους μετανάστες, μετατρέπονται σε φορείς κοινωνικού αποκλεισμού (Κασιμάτη & Ψημμένος, 2004: 441-477).

Όσον αφορά τον χώρο της εκπαίδευσης συγκεκριμένα, *θεσμικό ρατσισμό* θα λέγαμε ότι αποτελούν οι διαφοροποιημένες περιοχές μάθησης, τα στερεότυπα και οι διαφοροποιημένες προσδοκίες των εκπαιδευτικών σχετικά με τη σχολική επιτυχία των μαθητών και μαθητριών τους, το μονοπολιτισμικό αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, τα στενά όρια και τα συγκεκριμένα πρότυπα αξιολόγησης, το μονοπώλιο των θέσεων εξουσίας από τους λευκούς, αλλά και η αποτυχία επικοινωνίας με τους γονείς σε άλλη γλώσσα πέραν της επίσημης της χώρας υποδοχής (Ζάχος, 2014: 138). *Θεσμικός ρατσισμός* διαπιστώνεται και σε πολιτικές όπου, ενώ μπορεί να μην υπάρχουν σαφείς και διατυπωμένες ρατσιστικές προθέσεις, μια σειρά παραλείψεων ωστόσο, οδηγούν σε επιδείνωση της ζωής ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Αναφέρουμε για παράδειγμα, τη μη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας ή τη μη λειτουργία τμημάτων ένταξης και υποδοχής. Κατά την Gomolla, μέρος των θεσμικών διακρίσεων στην εκπαίδευση αποτελεί η μονομερής πολιτισμικά και γλωσσικά προσέγγιση που κυριαρχεί στα εκπαιδευτικά συστήματα των αναπτυγμένων κρατών (Πανταζής, 2015: 69). Ο ρατσισμός, λοιπόν, δεν είναι αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης φύσης, αλλά είναι πολύ συγκεκριμένες οι συνθήκες που παρέχουν το απαραίτητο υπόστρωμα για την εμφάνισή του και, επίσης, πολύ συγκεκριμένες οι πράξεις και οι παραλείψεις που επιτρέπουν την εξάπλωσή του (Macedo & Gounari, 2005: 10).

Μεθοδολογία

Ως μέθοδος ανάλυσης του πρωτογενούς υλικού που συλλέχθηκε στην παρούσα έρευνα, επιλέχθηκε κατ' αρχήν η *ποιοτική ανάλυση περιεχομένου* (ΠΑΠ) (βλ. Ιωσηφίδης, 2003) που συνδυάστηκε σε ένα δεύτερο επίπεδο με την *κριτική ανάλυση λόγου* (ΚΑΛ) (βλ. Phillips & Jørgensen, 2009), για τους λόγους που εξηγούνται αμέσως παρακάτω. Για τον λόγο των γονέων, μελετήθηκαν τα επίσημα κείμενα που δημοσιεύθηκαν από συλλόγους γονέων και κηδεμόνων, απομαγνητοφωνήθηκαν διαδικτυακές συνεντεύξεις αλλά και βίντεο, στα οποία αποτυπώνεται ο λόγος των γονέων που αντέδρασαν στην ένταξη των προσφυγόπουλων. Συμπληρωματικά, πραγματοποιήθηκε ομαδική συνέντευξη, με μορφή ομάδας εστίασης, σε γονείς δημοτικού σχολείου της Δυτικής Θεσσαλονίκης, όπου προχώρησε η ένταξη των προσφύγων σε απογευματινά τμήματα (ΔΥΕΠ-Δομές Υποστήριξης και Εκπαίδευσης Προσφύγων).

Ο συνδυασμός ΠΑΠ και ΚΑΛ, που αναφέρθηκε πιο πάνω, κρίθηκε αναγκαίος, καθώς μέσω της πρώτης μεθόδου ανάλυσης διαμορφώθηκαν οι θεματικές κατηγορίες/άξονες, ενώ η δεύτερη επέτρεψε τη βαθύτερη διερεύνηση και ανίχνευση των στρατηγικών του ρατσιστικού λόγου, καθώς και την αποκάλυψη πρακτικών «απόκρυψης» του αντίστοιχου μηνύματος, την ανάδειξη της αντιφατικότητας μεταξύ λόγου και πράξης, αλλά και τη σύνδεση του ρατσιστικού λόγου με τους κοινωνικούς παράγοντες που τον διαμόρφωσαν. Εφαρμόζοντας αποκλειστικά την ΠΑΠ, θα περιοριζόταν η ερμηνεία, ενώ από την άλλη, εφαρμόζοντας μόνο την ΚΑΛ μπορεί να οδηγούμασταν σε έναν αχανή ερμηνευτικό σχολιασμό, που στο πλήθος των δεδομένων, πιθανόν να εμπόδιζε την απόκτηση μιας καθολικής εικόνας του λόγου και την κατάληξη σε συμπεράσματα (Τζάνη, 2005). Η κριτική ανάλυση λόγου ερμηνεύει τα πρότυπα χρήσης της γλώσσας ως αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών που συνδέονται με τις σχέσεις ισχύος και πάλης για ισχύ και ως μέσα που διαμορφώνουν κοινωνικές πρακτικές, οι οποίες οδηγούν με τη σειρά τους στην άνιση κατανομή της ισχύος μέσα στην κοινωνία και, κατά συνέπεια, σε κοινωνική καταπίεση κάποιων τάξεων (Fairclough, 1989).

Στην παρούσα έρευνα, επιλέξαμε ως μονάδα καταγραφής το *«θέμα»*, ενώ δεν υπήρξε από μέρους μας μέριμνα για απαρίθμηση των κωδίκων κάθε άξονα, καθώς η συχνότητα εμφάνισης δε θεωρείται τόσο καθοριστική όσο η ουσία της νοηματοδότησης που προωθούν (βλ. σχετικά, Robson, 2007: 419-424).

Πίνακας 1. Αποδελτίωση κειμένων του λόγου Γονέων

Κείμενο	**Κώδικας**	**Ημερομηνία δημοσίευσης**
2ο Δ.Σ. Φιλιππιάδας	ΚΦ	20/09/16
Συλλογικό των Επτά Δ.Σ. Αλεξάνδρειας Ημαθίας	ΚΑ	27/09/16
13ο Δ.Σ. Σερρών	ΚΣ2	10/11/16
Συλλογικό κείμενο των Δ.Σ. στην Κω	ΚΚ	31/10/16
1ο Δ.Σ. και Νηπιαγωγείο Νέου Ικονίου Περάματος	ΚΠ	24/01/17
13ο Δ.Σ. Σερρών	ΚΣ1	06/04/17
1ο Δ.Σ. Ωραιοκάστρου	ΚΩ	17/02/17

Πίνακας 2. Αποδελτίωση διαδικτυακών συνεντεύξεων

Σχολείο	**Εκπρόσωπος**	**Κώδικας**
1ο Δ.Σ. Ωραιοκάστρου	Πρόεδρος συλλόγου γονέων και κηδεμόνων	ΚΩ1
5ο Δ.Σ. Ωραιοκάστρου	Πρόεδρος συλλόγου γονέων και κηδεμόνων	ΚΩ2
1ο Δ.Σ. Νέου Ικονίου	Εκπρόσωπος του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων	ΚΠ

Πίνακας 3. Ανάλυση βίντεο

Περιοχή	**Ομιλούντες/ούσες**	**Κώδικας**	**Ημερομηνία**
8ο Δ.Σ. Μυτιλήνης	Γονείς	ΒΜ	08/10/16
67ο Δ.Σ. Ξηροκρήνης, Δ. Σ. Προφήτη, 8ο Δ.Σ. Λέσβου	Γονείς	ΒΔ (ΒΔΞ, ΒΔΠ, ΒΔΜ)	10/10/16
1ο Δ.Σ Ωραιοκάστρου	Γονείς	ΒΩ	13/09/16
6ο Δ.Σ Λαμίας	Γονείς	ΒΛ	03/11/16

Πίνακας 4. Ανάλυση περιεχομένου υλικού συνεντεύξεων

Περιοχή	**Υποκείμενα συνέντευξης**	**Κώδικας**
Μενεμένη	Μητέρα (Μ1)	Σ
Μενεμένη	Μητέρα (Μ2)	Σ
Μενεμένη	Μητέρα (Μ3)	Σ

Παρουσίαση-συζήτηση των αποτελεσμάτων

Εναντίωση μέρους των γονέων στην ένταξη των παιδιών προσφύγων στα σχολεία

1. Η «φυσικοποίηση» των hot spots

Μελετώντας τον λόγο μέρους των γονέων, όπως αυτός προβάλλεται στα υπό ανάλυση κείμενα, είναι παραπάνω από εμφανής η πρόταση για την εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων αποκλειστικά εντός του χώρου των *«hot spots»* ή των *«κέντρων φιλοξενίας»*. Προκύπτει, θα λέγαμε, μια «φυσικοποίηση»[4] των *«hot spots»*, όχι μόνο ως δεδομένων χώρων διαμονής, αλλά και εκπαίδευσης, παιδιών προσφύγων, προφανώς εξαιτίας της κρατικής κατασταλτικής πολιτικής και των ενίοτε ανεπαρκειών και αντιφάσεών της. Ο μηχανισμός της «φυσικοποίησης» αποτελεί σημαντικό μέσο επιβολής της κυρίαρχης τάξης (Fairclough, 1989).

Κατά τη διαμαρτυρία τους έξω από το σχολικό χώρο, όπως καταγράφεται στα βίντεο, γονείς στην Ξηροκρήνη θα δηλώσουν πως η εκπαίδευση μπορεί να παρέχεται σε κοντέινερ μέσα στον καταυλισμό (ΒΔΞα). Ομοίως και στον Λαγκαδά (ΒΔΛ), προτείνουν την εκπαίδευση σε κοντέινερ: *«(...)εκεί που τους κάνανε τα κτίσματά τους»* (ΒΔΛα). Μάλιστα, σε κείμενο των γονέων στην Κω, η πρόταση για γκετοποίηση των προσφυγόπουλων στηρίζεται σε ανάλογες εφαρμογές σε άλλο μέρος της χώρας: *«στη ΡΟΔΟ αποφασίστηκε τα μαθήματα να γίνονται ΕΝΤΟΣ του HOT SPOT. Γιατί όχι και στην Κω για την οποία φαίνεται ότι προτιμούν τη "λύση" της Λέσβου με πρωινά τμήματα;»* (ΚΚα).

Η προσωρινότητα της διαμονής των προσφυγόπουλων αποτελεί, κατά τα λεγόμενά τους, το βασικό λόγο της συγκεκριμένης τοποθέτησής τους, ενώ παράλληλα προτείνουν τη μεταφορά των «ταυτοποιηθέντων ως πρόσφυγες» σε μέρη μόνιμης φιλοξενίας, ώστε να υπάρχει σταθερότητα και στην εκπαίδευση των παιδιών τους (ΚΚα). Ωστόσο, η πραγματική αιτία της προσωρινότητας της διαμονής των προσφυγικών οικογενειών, που είναι οι κρατικές αγκυλώσεις και τα γραφειοκρατικά προσκόμματα στις διαδικασίες εξέτασης και εξασφάλισης ασύλου, δεν αναζητείται, παρά μόνο χρησιμοποιείται ως επιχείρημα και από τους γονείς της Φιλιππιάδας στο δικό τους κείμενο.[5] Αυτοί οι τελευταίοι, θεωρούν ότι απαιτείται ειδική μέριμνα και πως η συνύπαρξη καθίσταται αδύνατη λόγω της χρόνιας αποχής των παιδιών από την εκπαίδευση (ΚΦη), αλλά και λόγω των ψυχικών τραυμάτων που έχουνε βιώσει (ΚΦε). Πρόκειται, προφανώς, για αιτιάσεις και εκλογικεύσεις που εξυπηρετούν λογικές απαξίωσης, διάκρισης και αποκλεισμού με εύσχημο τρόπο, αν αναλογιστεί κανείς ότι ακόμη και στις περιπτώσεις που δεν τέθηκε ζήτημα «απόστασης» και τα προσφυγόπουλα παρακολουθούσαν μαθήματα εντός του σχολικού χώρου, αυτά πραγματοποιούνταν το μεσημέρι, μετά το πέρας της πρωινής ζώνης μαθημάτων.

Στην επιχειρηματολογία τους για την αναγκαιότητα του περιορισμού της εκπαίδευσης των προσφυγόπουλων μέσα στα hotspots, οι γηγενείς γονείς επιστρατεύουν και το επιχείρημα της άγνοιας της ελληνικής γλώσσας από αυτά. Αναρωτιούνται λοιπόν: *«πώς μπορεί ένα παιδί, των λεγόμενων παράτυπων μεταναστών, δεκατριών ή δεκαπέντε ετών, να ενσωματωθεί στην ίδια τάξη με μικρότερα παιδιά, δεδομένου ότι δε θα γνωρίζει βασικές λέξεις ελληνικής γλώσσας;»* (ΚΦι). Αλλά και μητέρα από το Πέραμα, θα δηλώσει σε τηλεοπτική εκπομπή (ΣΠ), πως πρέπει να δημιουργηθούν άλλα σχολεία, αφού δε μιλούν την ίδια γλώσσα.[6] Ομοίως, στην ομάδα των μητέρων στη Μενεμένη, στις οποίες πραγματοποιήσαμε εστιασμένη ομαδική συνέντευξη, ειπώθηκε πως πρέπει να γίνει ένα τμήμα διαφορετικό, μέχρι να μάθουν τα παιδιά τη γλώσσα.[7]

2. Η «φυσικοποίηση» του όρου λαθρομετανάστες

Η *φυσικοποίηση*, λοιπόν, όπως συζητήθηκε παραπάνω, είναι αποτέλεσμα κοινωνικών συνθηκών, πρακτικών και λόγου (βλ. Σηφάκη, 2015). Υπό την έννοια αυτή, το θεσμικό πλαίσιο για τη διαμονή και εκπαίδευση των προσφύγων «φυσικοποιεί» το σχήμα *«Αυτοί»* και *«Εμείς»*: αυτοί στα hotspots, εμείς στην κοινωνία, αυτοί να εκπαιδεύονται στα απογευματινά τμήματα του σχολείου (στην καλύτερη περίπτωση, αν όχι μέσα στα στρατόπεδα), εμείς στα πρωινά. Κατά τον Minkenberg (2014: 18), πρόκειται για μια σταθερά που συναντάται σε όλες τις εκδοχές της άκρας δεξιάς.

Η διάκριση δεν περιορίζεται στα παραπάνω, αλλά γενικεύεται και σε άλλα επίπεδα. Μάλιστα, ο βαθμός της «φυσικοποίησης» της διάκρισης είναι μεγαλύτερος, όσο επικρατέστερες είναι οι ανάλογες αναπαραστάσεις (Fairclough, 1995: 33). Έτσι, λοιπόν, οι γονείς του 2ου Δημοτικού Σχολείου Φιλιππιάδας, θα αρνηθούν *«χωρίς κανένα συμβιβασμό τη συστέγαση των παιδιών των λεγόμενων παράτυπων μεταναστών»* (ΚΦα), ενώ θα δηλώσουν πως σαν σύλλογος γονέων δεν είναι *«αντίθετοι στη μόρφωση των παιδιών των πραγματικών προσφύγων, εφόσον επιθυμούν την πραγματική και ομαλή τους ένταξη στην τοπική κοινωνία οικειοθελώς και χωρίς εξαναγκασμό από τρίτους»* (ΚΦο).

Παρομοίως, η συντονιστική επιτροπή συλλόγων γονέων και κηδεμόνων στην Κω, θα κάνει τη διάκριση σε πρόσφυγες και *«παράνομους μετανάστες»* (ΚΚδ), δηλώνοντας παράλληλα πως *«για τους ταυτοποιηθέντες ως πρόσφυγες πρέπει να τηρούνται τα προβλεπόμενα για την Κω και να γίνεται μεταφορά τους σε μέρη μόνιμης φιλοξενίας, ώστε να έχουν καλύτερες συνθήκες και σταθερότητα στην εκπαίδευση»* (ΚΚξ).

Η αμφιβολία ως προς τον τόπο προέλευσης εκφράζεται και από τους γονείς του 6ου Δ.Σ. Λαμίας,[8] αλλά και από τις μητέρες της ομάδας εστίασης στη δική μας συνέντευξη, κατά τις οποίες *«Η Συρία είναι που' χει το πρόβλημα»* και δεν μπορεί *«όποιος ήθελε να έρθει και να ενταχθεί»* (Σς, Σα). Μια μητέρα μάλιστα, θα εναντιωθεί στην ένταξη στα σχολεία παιδιών που βρίσκονται στα *hotspots*, χωρίς πρώτα να έχει διευκρινιστεί, αν θα πάρουν άσυλο.

Μ1: *«(…) Η όλη η ιστορία ήταν αυτό, ότι τα παιδιά αυτά πριν ενταχθούνε, πριν νομιμοποιηθούνε πριν...γιατί μέσα στα hot spot δεν ήταν παιδιά τα οποία είχαν πάρει άσυλο... Ήταν χίλιοι, μύριοι, καλογήροι, το απόλυτο χάος(...)»* (Σε2).

Επιπλέον, η ύπαρξη κλίμακας αποδοχής ή απόρριψης των *«Άλλων»* αναδύεται μέσα από τη διαφοροποίηση στη χρήση λέξεων που τους ορίζουν. Για παράδειγμα, η χρήση της λέξης *«αλλοδαπός»* ή *«λαθρομετανάστης»* υποδεικνύει και το βαθμό απόρριψης, καθώς δε χρησιμοποιούνται για τους Ευρωπαίους πολίτες, ούτε για ομάδες επενδυμένες με αρνητικά στερεότυπα. Η λέξη αλλοδαπός χρησιμοποιείται ως ουσιαστικό κι όχι ως επιθετικός προσδιορισμός και η συμβολική του χρήση είναι αρνητική (Παύλου, 2001: 146). Σε αυτό το μήκος κύματος, μια μητέρα από τη Μενεμένη θα δηλώσει:

Μ1: «*(…)Δεν είμαστε ρατσιστές με τους ξένους, φέρε μου ένα Γαλλάκι να σου πω εγώ... Αλλά αυτοί, στη μέση της ερήμου, έχουν άλλες συνήθειες, άλλη νοοτροπία» (Σκ2).*

3. Το «έθνος απειλείται»

Ο υπερτονισμός παραστάσεων κοινωνικής ομοιογένειας χαρακτηρίζει την ακροδεξιά σκέψη, όπου το έθνος λειτουργεί ως πρωτογενής *«ομάδα του εμείς»* και προβάλλεται ο μύθος μιας ομοιογενούς οντότητας (Minkenberg, 2014: 17). Η ομοιογένεια του ελληνικού έθνους, που καλλιεργεί το έδαφος για τις απόψεις των γονέων, δεν προβάλλεται μόνο από τους εθνικιστές, αλλά και από τους ίδιους τους θεσμούς. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την εκπαίδευση, *«(...)κινείται με εσωστρέφεια σε εθνοκεντρικά πλαίσια αφομοίωσης»* (Χατζηνικολάου, χ.χρ.: 26) και χαρακτηρίζεται από μονοπολιτισμικότητα.

Παρ' ότι κατά τις διεθνείς διακηρύξεις (UNESCO) για τα δικαιώματα του παιδιού, αλλά και σύμφωνα με τα αποτελέσματα σύγχρονων ερευνών, ο αλφαβητισμός τους πρέπει να επιδιώκεται στη μητρική τους γλώσσα και στη συνέχεια να κατακτάται η γλώσσα της χώρας υποδοχής, εξακολουθεί να υπερισχύει η έκθεση των παιδιών των γλωσσικών μειονοτήτων, όσο το δυνατόν νωρίτερα, στην επίσημη γλώσσα του σχολείου της χώρας που τα υποδέχεται. Αυτό αποτελεί ένδειξη μιας συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής, κυρίως αφομοιωτικής, που εξυπηρετεί τις ισχύουσες σχέσεις εξουσίας (Coelho, 2007: 111). Από τη βιβλιογραφική επισκόπηση των σχετικών ερευνών, προκύπτει πως, ενώ η διατήρηση και ανάπτυξη της μητρικής γλώσσας οδηγεί σε επαρκή κατάκτηση της δεύτερης γλώσσας, ο περιορισμός της διδασκαλίας μόνο στη δεύτερη γλώσσα και η απόρριψη της μητρικής, επιδρούν αρνητικά στη γενικότερη σχολική πορεία των δίγλωσσων παιδιών, καθώς, εκτός των άλλων, διασπείρεται ένα μήνυμα υποτίμησης της πολιτισμικής τους ταυτότητας (Τουρτούρας, 2010: 113).[9]

Η υποτίμηση αυτή διαχέεται ταχύτατα στους κύκλους των συμμαθητών, αλλά και των γονιών τους, οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις αντιδρούν λόγω της κοινά παραδεδεγμένης αντίληψης υπέρ του μονογλωσσικού σχολείου. Μητέρα στη Μενεμένη, όταν ερωτήθηκε, αν θα υπήρχε πρόβλημα στη διδασκαλία των παιδιών αυτών στη μητρική τους γλώσσα, απάντησε:

Μ2: *«Μα, από τη στιγμή που υπάρχουν άδεια κτίρια, αν θέλουν να τα κάνουν όλα αυτά, γιατί δεν τους πηγαίνουν να κάνουν μάθημα εκεί; Όπως κάνανε στη Γερμανία με το ελληνικό σχολείο, έτσι δεν είναι; Να κάνουν τη γλώσσα τους με την ησυχία τους, να μην τους ενοχλεί κανείς, τη θρησκεία τους (…)»* (Σκ).

Αν και μονογλωσσικό το σχολείο, η διδασκαλία της Αγγλικής γλώσσας γίνεται, τόσο σε όλα τα παιδιά των πρωινών τμημάτων όσο και στα παιδιά των προσφύγων στα απογευματινά τμήματα, αλλά και στους «χώρους φιλοξενίας». Έτσι, ενώ η μητρική γλώσσα των παιδιών είναι απούσα, τα Αγγλικά ως γλώσσα κύρους και ηγεμονίας (Macedo κ.ά., 2010) διδάσκονται, ασχέτως αν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν ποτέ από αυτά. Γίνεται μια σαφής, με τον τρόπο αυτό, ιεράρχηση των πολιτισμών ως ανώτερων και κατώτερων.

Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα, που προαναφέρθηκε:

Μ1: *«(…) Δεν είμαστε ρατσιστές με τους ξένους, φέρε μου ένα Γαλλάκι να σου πω εγώ.. Αλλά αυτοί στη μέση της ερήμου έχουν άλλες συνήθειες, άλλη νοοτροπία (...)»* (Σκ2).

Βέβαια, σε άλλο σημείο του λόγου της ομάδας εστίασης, άλλη μητέρα, θα αναφερθεί στη διδασκαλία των Αγγλικών αλλά και στη συνύπαρξη των πολιτισμών ως απόρροια της Παγκοσμιοποίησης (Σψ). Στο ίδιο σημείο της συζήτησης, μια μητέρα θα κάνει λόγο για *«κακή παγκοσμιοποίηση»*, όταν η συνύπαρξη αφορά *«φανατικούς μουσουμάνους»* (Σω). Η συγκεκριμένη αντίληψη, εντοπίζεται σε διάφορα σημεία του λόγου τους. Στο κείμενο των γονέων στη Φιλιππιάδα, συγκεκριμένα αναφέρεται:

«Το 100% των μαθητών μας είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Γιορτάζουμε όλες τις θρησκευτικές μας γιορτές όπως αρμόζει σε κάθε ελληνικό σχολείο που σέβεται την ιστορία, τους αγώνες και τις θυσίες του Έθνους του αλλά και σέβεται την ιστορία και τις θρησκείες των άλλων λαών. Δεν θα επιτρέψουμε τον θρησκευτικό φανατισμό που όπως αποδεικνύεται από τις φανατικές επιθέσεις σε άλλα Ευρωπαϊκά κράτη δεν έχουν σκοπό να σεβαστούν, αλλά να πλήξουν την Θρησκεία μας. Οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας, των Αγίων μας αλλά και των ηρώων μας θα εξακολουθούν να κοσμούν τις τάξεις μας και περιμένουμε από όλους τους μαθητές να τις σέβονται» (ΚΦν).

Ανάλογα, γονέας του Ωραιοκάστρου χαρακτηρίζει εμπόδιο για την ένταξη το *«θρησκευτικό κομμάτι»* καθώς *«είναι παιδιά που έχουν μεγαλώσει εντελώς διαφορετικά, με άλλη νοοτροπία»* (ΣΩ1δ). Στην ομάδα εστίασης, όπου πραγματοποιήσαμε τη συνέντευξή μας, αναφέρθηκε πως ακόμη και οι Πόντιοι ξεσηκώθηκαν με την ένταξη των προσφύγων, καθώς *«είναι πιο ορθόδοξοι»* (Σθ). Συναντούμε, λοιπόν, στοιχεία του σύγχρονου ρατσιστικού λόγου, που αντλεί «επιχειρήματα» από τη φυλετική θεωρία, αλλά και από τον πολιτισμικό ρατσισμό.

Ομοίως, βλέπουμε και στο λόγο των γονέων να έχει ενσωματωθεί η κατασκευασμένη αποστροφή στην οποιαδήποτε πολιτισμική διαφορά, ακόμη και όσον αφορά ζητήματα ένδυσης. Στην ομάδα εστίασης (focus group interview), μητέρα φαίνεται να συνδέει την αναπαραγωγή του φόβου τρομοκρατικών επιθέσεων (που έχει καλλιεργηθεί από τα ΜΜΕ, όπως παραδέχεται και η ίδια) με την παρουσία γυναικών *«κουκουλωμένων από πάνω μέχρι κάτω»*,[10] παραγνωρίζοντας τον ανορθολογισμό των φόβων και ανησυχιών της. Το έθνος-θύμα ενσωματώνεται και στις συγκεκριμένες αφηγήσεις, όπου η συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών και θρησκειών απειλεί την Ελλάδα. Οι γονείς στη Φιλιππιάδα, πέρα από τη θρησκεία, θα κάνουν λόγο ευρύτερα για *«αλλοίωση του ελληνικού χαρακτήρα των σχολείων»*, για *«αλλοίωση της Εθνικής, Πολιτισμικής και Θρησκευτικής μας ταυτότητας»* αλλά και για προβλήματα προσαρμογής, λόγω του πολιτισμικού χάσματος που μας χωρίζει (ΚΦκ):

«(…)δεν μπορούν να συνυπάρξουν παιδιά μεταναστών τα οποία έχουν(…)διαφορετικές αντιλήψεις για το ρόλο της οικογένειας, τη θέση της γυναίκας, τη θρησκεία, με Ελληνόπουλα που οι γονείς τους στερήθηκαν και στερούνται για να προσφέρουν στα παιδιά τους την καλύτερη μόρφωση, αυτή που αναγνωρίζουν και συγχαίρουν τα σχολεία της Ευρώπης» (ΚΦθ).

Κατά τη Βεντούρα (2004: 180-182), είναι συχνό οι ομάδες που υφίστανται τις δυσμενείς κοινωνικές συνέπειες των οικονομικών αλλαγών και είναι απογοητευμένες από την αδιαφορία ή την αδυναμία των κυβερνήσεων, να αγκιστρώνονται σε μια ταυτότητα που φαντάζει σταθερή ή να προσπαθούν να αντιμετωπίσουν την κρίση μέσω της *«ανασύστασης»* ενός εθνικού μεγαλείου *«που παρέχει μια παρηγοριά καθιστώντας το παρελθόν ως πυξίδα για το μέλλον»*. Κάτι που αναγνωρίζουμε και στην παραπάνω φράση των γονέων, όταν και προβάλλεται η *«στέρηση»* που βιώνουν παράλληλα με την διασφάλιση της μόρφωσης *«που συγχαίρουν τα σχολεία της Ευρώπης»*.

4. Η εσωτερίκευση του φόβου περί μετάδοσης ασθενειών

Ενώ η αυθόρμητη αντίδραση των ανθρώπων απέναντι στη δυστυχία μεταναστών και προσφύγων είναι συνήθως θετική, τα αισθήματα αλληλεγγύης μπορεί να τα αλλάξει ο φόβος που προκαλείται από τις αρνητικές πληροφορίες που διαδίδονται γι' αυτούς (Τσιάκαλος, 2011: 45-47). Πράγματι, ο φόβος

μετάδοσης ασθενειών, προβάλλεται σχεδόν σε κάθε συλλογική ή ατομική δήλωση γονέα.[11] Αλλά και οι γονείς επτά σχολείων της Αλεξάνδρειας, σε συλλογική επιστολή που συνέταξαν, αντιτίθενται στην ένταξη *«καθαρά και μόνο για λόγους υγιεινής»*, όπως λένε, καθώς δεν πείθονται από τους αρμόδιους *«ότι θα τηρηθούν όλοι οι προβλεπόμενοι κανόνες για τη διασφάλιση των παιδιών τους»* (ΚΑα). Ομοίως, οι γονείς σε σχολείο του Περάματος, σε κείμενό τους δηλώνουν πως *«το κυριότερο θέμα το οποίο απασχολεί τους γονείς, είναι η κατάσταση υγείας των παιδιών που θα φιλοξενηθούν στο σχολείο και η έλλειψη ενημέρωσης και διαβεβαίωσης της τήρησης των προβλεπόμενων εμβολιασμών»* (ΚΠβ). Το ίδιο και οι γονείς στη Φιλιππιάδα, που αναρωτιούνται, αν μπορεί κανείς να εγγυηθεί την τήρηση των βέλτιστων συνθηκών υγιεινής (ΚΦζ). Όλα τα παραπάνω, αναδεικνύουν μιαν αβασάνιστη αποδοχή του καλλιεργούμενου φόβου, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης εμπιστοσύνης προς το κράτος και τους θεσμούς του, την οποία βέβαια, δε θα κρίναμε ως αδικαιολόγητη ή εντελώς υπερβολική. Στη γενίκευσή της, ωστόσο, την θεωρούμε άκρως επικίνδυνη, αφού τείνει από μια δυνατή μομφή να καταλήξει σε πλήρη απαξίωση του πολιτικού συστήματος και κατ' επέκταση των δημοκρατικών και πολιτικών θεσμών. Γεγονός, που ιστορικά έχει αναδειχθεί σε έναν από τους βασικότερους παράγοντες ανάδειξης της ακροδεξιάς/εξτρεμιστικής θεώρησης της πολιτικής πραγματικότητας ως της μόνης πρόσφορης για την υπερπήδηση των αδιεξόδων σε πολιτικό επίπεδο παγκοσμίως (βλ. σχετική συζήτηση, Χαλκιοπούλου & Βασιλοπούλου, 2015).

Οι γονείς του 13ου Δημ. Σχ. Σερρών, σε επιστολή τους, προβάλλουν την αναγκαιότητα εκπαίδευσης των παιδιών προσφύγων, αλλά θέτοντας ως προϋπόθεση τη λήψη μέτρων προστασίας σε σχέση με την υγεία και τις συνθήκες διαβίωσης, τόσο των προσφύγων όσο και των παιδιών που φοιτούν ήδη στο σχολείο, καθώς:

«το 13ο δημοτικό σχολείο Σερρών δεν έχει επαρκή προσωπικό για την καθαριότητα του σχολείου και η όποια καθαριότητα σήμερα γίνεται με το πέρας του ωραρίου του σχολείου. Ενώ με τον ερχομό των προσφυγόπουλων θα συνεχίσει να έχει παιδιά και μετά το πέρας του ωραρίου» (ΚΣ2α).

Στην ίδια επιστολή θα αναφερθούν στις συνθήκες υγιεινής στον προσφυγικό καταυλισμό, λέγοντας:

«(...)υπάρχει άμεσος κίνδυνος για ιογενείς επιδημίες και αρρώστιες σχετικά με γαστρεντερικές παθήσεις(...)τα παιδιά των προσφύγων, διαβιούν σε σκηνές (κάτι που είναι απαράδεκτο), δίχως ζεστό νερό, με ελάχιστες τουαλέτες που δεν επαρκούν και μηδαμινή υγειονομική φροντίδα(...)[ζητούν, μάλιστα, τη λήψη μέτρων για την] *αξιοπρεπή και ανθρώπινη διαβίωσή τους, για την υγειονομική τους προστασία(...)την μεταφορά τους άμεσα στον οικίσκο τουλάχιστον και την επαρκή τους διατροφή»* (ΚΣ2β).

5α. Φόβοι για περαιτέρω υποβάθμιση της εκπαίδευσης λόγω των προσφυγόπουλων

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, οι ακροδεξιοί χρησιμοποιούν τους πρόσφυγες ως «αποδιοπομπαίους τράγους», ξορκίζοντας τις παθογένειες ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος, με τη στοχοποίηση εκείνων ακριβώς που δεν ευθύνονται, αλλά και αδυνατούν να αντιδράσουν. Θα συμφωνήσουμε, ωστόσο, με το ότι ο μέσος καθημερινός άνθρωπος δεν προσφεύγει αυθόρμητα σε «αποδιοπομπαίους τράγους» λόγω της δικής του ματαίωσης, καθώς δεν υπάρχει αντίστοιχος «ψυχικός αυτοματισμός». Αλλά, *«το κατά πόσο οι "απλοϊκοί" άνθρωποι θα μετατρέψουν την ματαίωση της καθημερινής τους ζωής, όπως για παράδειγμα την ανεργία, σε επιθετικότητα εναντίον των μεταναστών, εξαρτάται από τα γνωρίσματα με τα οποία έχει καταγραφεί στο μυαλό τους η συγκεκριμένη ομάδα»* (Τσιάκαλος, 2006: 100-101).

Ανησυχία εκφράζουν οι γονείς στην Κω[12] για την έλλειψη γνώσης της ελληνικής γλώσσας από τα προσφυγόπουλα και ανησυχία ως προς τη δυνατότητα συνύπαρξης χωρίς επιπτώσεις, όσον αφορά τόσο τα παιδιά τους όσο και στα παιδιά των προσφύγων. Χαρακτηρίζοντας μάλιστα ως «ελλιπέστατο» το εκπαιδευτικό σύστημα, δείχνουν πως αντιλαμβάνονται πως το πρόβλημα υπάρχει ήδη για άλλους λόγους. Ξεκάθαρα δηλώνουν τις ελλείψεις σε κτηριακές υποδομές, παράλληλη στήριξη και σε ειδικότητες, καταλήγοντας πως έρχεται *«μεγαλύτερη υποβάθμιση της εκπαίδευσης»* (ΚΚθ).

Παρόμοια ανησυχία εξέφρασαν και οι μητέρες στη Μενεμένη, που θεωρούν πως οι υπεράριθμες τάξεις είναι ήδη πρόβλημα,[13] που ενισχύεται με την ένταξη ενός παιδιού που δε μιλά τη γλώσσα. Όταν όμως

ερωτήθηκαν, αν θα είχαν την ίδια ανασφάλεια στην περίπτωση που σε κάθε τάξη υπήρχαν 15 παιδιά, διευκρίνισαν ότι στην περίπτωση εκείνη θα ήταν τα πράγματα πολύ καλύτερα (Σρ). Στην παρούσα συγκυρία, τους γονείς τους προβληματίζει η έλλειψη ενημέρωσης γύρω από το ζήτημα της γλωσσικής επάρκειας των νεοαφιχθέντων, καθώς και γύρω από το υπάρχον σχέδιο παρέμβασης (Σε). Ωστόσο, δε λείπουν και εκείνοι που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της εκπαίδευσης των προσφυγόπουλων ως μια συνολικά μεγάλη οικονομική δαπάνη, πολύ μεγαλύτερη από ό,τι απαιτούνταν μέχρι σήμερα. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω λόγια: *«το κόστος για την εκπαίδευση προσφύγων στο Δήμο Λαμίας είναι δέκα χιλιάδες ευρώ, όσο παίρνει όλο το 6ο δημοτικό για 350 παιδιά»* (ΒΛη).

Άλλο σημείο σύγκρουσης αποτελεί η παραχώρηση του σχολικού χώρου κατά τις απογευματινές ώρες, αφού ο χώρος αυτός, σύμφωνα με τους γονείς της Φιλιππιάδας, χρησιμοποιείται για *«αθλοπαιδιές, πολιτιστικά δρώμενα και άλλες δραστηριότητες, καθώς δεν υπάρχουν άλλοι χώροι άθλησης και ψυχαγωγίας (πλατείες–αθλητικές εγκαταστάσεις) στην Παλαιά Φιλιππιάδα»* (ΚΦμ).

Οι ανησυχίες των γονιών ωστόσο, δείχνουν να μην εξαντλούνται στα παραπάνω, αλλά υπάρχει προβληματισμός και σχετικά με την ενδεχόμενη υποβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου των παιδιών τους, εξαιτίας της κοινής φοίτησης με παιδιά προσφύγων (ΚΦλ). Ανασφάλεια εκφράζεται ακόμη και ως προς την ύπαρξη των απαραίτητων ειδικών επιστημόνων στα σχολεία. Οι γονείς στην Κω δηλώνουν απαισιόδοξοι για το αποτέλεσμα, εξαιτίας της φοίτησης μεγάλων σε ηλικία προσφυγόπουλων στα σχολεία των παιδιών τους, με δεδομένο ότι τα πρώτα *«έχουν ζήσει σκληρές εμπειρίες»* και εμείς *«είμαστε από τις λίγες χώρες που δεν έχουν ψυχολόγους στα σχολεία (…)»* (ΚΚζ). Αντίστοιχα, οι γονείς στις Σέρρες απαιτούν τη συνεχή ψυχολογική υποστήριξη των παιδιών που έρχονται από πεδία μαχών και την ανάλογη ενημέρωση των υπόλοιπων συμμαθητών τους (ΚΣ2γ). Ομοίως, στο έγγραφο των συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων του Νηπιαγωγείου και του Δημοτικού Σχολείου Νέου Ικονίου Περάματος, εκφράζεται αμφιβολία για την πρόσληψη ειδικών επιστημόνων και την προετοιμασία των παιδιών για ομαλή ένταξη χωρίς συνέπειες στα παιδιά τους (ΚΠγ).

Ως κατακλείδα σε όλα τα παραπάνω, θα συμφωνούσαμε με τον Τσιάκαλο (2006: 195), στο ότι η ανησυχία των Ελλήνων γονέων για την ποιότητα της εκπαίδευσης των παιδιών τους σε τάξεις με υψηλό ποσοστό αλλοδαπών, δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με ξενοφοβία ή ρατσισμό. Οι γονείς, στην πραγματικότητα, δυσπιστούν στην ικανότητα του εκπαιδευτικού συστήματος να αντιμετωπίσει τα ιδιαίτερα προβλήματα που συνδέονται με το γεγονός πως ορισμένα παιδιά δε γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα και η ανησυχία τους έχει βάση, όσο τα σχολεία λειτουργούν σαν να μην άλλαξε τίποτα στη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού.

5β. Ανισομερής επιβάρυνση των λαϊκών περιοχών και των νησιών

Η ιδιαίτερη επιβάρυνση συγκεκριμένων περιοχών αποτελεί λόγο αντίδρασης στο ζήτημα των προσφύγων. Έτσι, γονείς από το 8ο Δ.Σ. Μυτιλήνης θα δηλώσουν με αγανάκτηση πως, ενώ δεν έχουν πρόβλημα με την εκπαίδευση των παιδιών, *«η Πολιτεία έχει αφήσει όλο αυτό το βάρος στο νησί»* και πως η λύση δεν είναι όλα τα παιδιά να πηγαίνουν στα σχολεία της Λέσβου. Στο κείμενο των γονέων στην Κω εκφράζεται με ένταση (με τη χρήση κεφαλαίων γραμμάτων στο συγκεκριμένο σημείο) το ενδεχόμενο μόνιμης εγκατάστασης στο νησί, μέσω της εκπαιδευτικής ένταξης. Θεωρείται ιδιαίτερα προβληματικός ο εγκλωβισμός στο νησί, καθώς, όπως λένε, θα μειώσει τον τουρισμό και θα επιφέρει έτσι οικονομικά προβλήματα στις οικογένειές τους (ΚΚλ).

Από την έρευνά μας προκύπτει ότι, ενάντια στο προσφυγικό και με αρνητικά επιχειρήματα τοποθετούνται κάτοικοι, κατά βάση, λαϊκών περιοχών.[14] Είναι γεγονός, πως οι λαϊκές περιοχές πλήττονται άμεσα από τις επιπτώσεις της κρίσης και είναι αυτές επίσης, που δέχονται τη συντριπτική πλειοψηφία των νεοαφιχθέντων προσφύγων και μεταναστών. Μητέρα παιδιού στο σχολείο του Περάματος, θα εκφράσει το ερώτημα *«γιατί δεν έχει βρεθεί ούτε ένα σχολείο στα Βόρεια Προάστια να φιλοξενήσει προσφυγόπουλα»* (ΣΠθ). Γονέας του 6ου Δημοτικού στη Λαμία θα δηλώσει, πως από άλλους Δήμους, οι διευθυντές δε

δέχτηκαν την ένταξη, σε αντίθεση με το δικό τους διευθυντή (ΒΛζ). Επίσης, μητέρα (Μ1) στη Μενεμένη, θα πει το εξής:

«(…) Και μετά λένε και τη δικαιολογία ότι μέχρι κάποια χιλιόμετρα πρέπει να είναι τα σχολεία από τα hot spot. Βρήκαν τις περιοχές εδώ πέρα που ήδη είναι επιβαρυμένες από πολλά πράγματα, οι γονείς έχουν χίλια δυο. Στην Καλαμαριά δεν βλέπω να μπήκανε παιδιά(...)» (Σο).

5γ. Έλλειψη μέριμνας προς τους Έλληνες

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο τρίτος υποάξονας, όπου οι γονείς εναντιώνονται στη μέριμνα για τους πρόσφυγες, εξαιτίας της απαξίωσης που τυγχάνουν οι ίδιοι ως ντόπιοι από το κράτος. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του προέδρου του συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων του 5ου Δ. Σ. Ωραιοκάστρου: *«Εάν εγώ, σαν Έλληνας πολίτης, δεν είμαι καλυμμένος από την ίδια την Πολιτεία, πώς μπορώ να δεχτώ μια τέτοια απόφαση;»* (ΣΩ2δ). Επίσης, χαρακτηριστικά είναι και τα αποσπάσματα παρακάτω:

«ΑΓΩΝΙΟΥΜΕ ΚΑΙ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΜΑΣΤΕ για τους παρακάτω λόγους: ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΟΛΑ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ. Ως γονείς που συνδράμαμε τους πρόσφυγες/μετανάστες χωρίς κανένα οικονομικό ή άλλο όφελος, επιθυμούμε και απαιτούμε από την ελληνική πολιτεία εκπαίδευση για ΟΛΑ τα παιδιά. Για να γίνει αυτό θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες και οι ιδιαιτερότητες του κάθε τόπου, όπως τονίζει ο Συνήγορος του Πολίτη» (Κείμενο γονέων στην Κω- ΚΚβ).

«(…) Αυτοί τους ταΐζουν, τους ποτίζουν και έχουν και παράπονα. Τα βλέπεις, όταν εσύ σου 'χουνε κόψει χίλια μύρια από φόρους, από συντάξεις, από μισθούς… ο άντρας της είναι άνεργος, ο άλλος μια σύνταξη έπαιρνε…, του την κόψανε μαχαίρι. Έχεις χίλια προβλήματα και βλέπεις αυτούς τους ανθρώπους να τους στηρίζει το κράτος… ε, όχι! Εκεί θα δημιουργηθούν σίγουρα προβλήματα (…) έχουμε φτάσει τώρα σε σημείο να μην έχουμε δουλειές και αυτούς τους συντηρεί (…)» (Μ1 στην ομάδα εστίασης- Σμ).[15]

Η ίδια ομάδα γονέων, σε επόμενο σημείο, με αφορμή την απόδοση ιθαγένειας, θα δηλώσει πως δεν έχει πρόβλημα με αυτό, αρκεί οι αποδέκτες να έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις με τους ντόπιους.[16] Αντίστοιχα, το ζήτημα της κοινής αντιμετώπισης προβάλλεται, όχι μόνο στις υποχρεώσεις, αλλά και στα *«προνόμια»*. Θα δηλώσουν, λοιπόν, πως *«όλα είναι γι' αυτούς φτιαγμένα»*, πως *«(…)και δουλειές τους βρήκαν και δάνεια τους έδωσαν»*, *«παίρνουν μόρια για δουλειά, παίρνουν μόρια για παιδικούς σταθμούς»* (Σλ2).

6. Έλλειψη εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και εναντίωση στις ΜΚΟ

Η κοινωνική αβεβαιότητα, η ανασφάλεια και ο φόβος για το άγνωστο, όπως επίσης και η έλλειψη εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση εμφανίζονται στον λόγο των γονέων. Στο κείμενο των γονέων της Κω, θα δηλωθεί άμεσα *«ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΚΟΤΑΔΙ όσον αφορά μεταναστευτικό/προσφυγικό, λόγω ΑΝΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑΣ του συστήματος(…)».* Η έλλειψη εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση εκφράζεται τόσο ως προς τον αριθμό των προσφύγων και τη μη τήρηση των αρχικών δεσμεύσεων (ΚΚγ) όσο και ως προς την *«ανεπάρκεια των ιατρικών υποδομών στην Κω»*, που παρατηρείται σε τέτοιο επίπεδο, ώστε να αμφισβητείται και η δυνατότητα πραγματοποίησης εμβολιασμών των παιδιών στο μέλλον. Επί πλέον, ο κρατικός ιατρικός έλεγχος αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό, λόγω της εμπλοκής των ΜΚΟ (ΚΚη).

Ανασφάλεια, λόγω έλλειψης εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση για τη διευθέτηση των ζητημάτων υγείας, εκφράζεται και από τον πρόεδρο του 5ου Δ.Σ. Ωραιοκάστρου. Μάλιστα, ο ίδιος αναφέρει ότι *«...στην περιοχή του Δήμου Ωραιοκάστρου, οι πρώτες τάξεις, Πρώτη, Δευτέρα και Τρίτη δημοτικού δεν είναι καλυμμένες με το εμβόλιο του μαντού της φυματίωσης...»*, αφού η πολιτεία δεν καλύπτει όλα τα εμβόλια και πως *«τα κρούσματα φυματίωσης που παρουσιάστηκαν στα hotspot»* δημιουργούν φόβους μετάδοσης της νόσου. Αποφασίζουν, μάλιστα, ομόφωνα *«να δημιουργηθούν ανεξάρτητες σχολικές μονάδες για τα παιδιά των προσφύγων μέσα στους χώρους φιλοξενίας για το λόγο ότι έχουνε δημιουργηθεί μεγάλα θέματα υγειονομικής κάλυψης και προστασίας»* (ΣΩ2α).

Όσον αφορά το ρόλο και την ύπαρξη των ΜΚΟ, ο πρόεδρος του Συλλόγου του 5ου Δ.Σ. Ωραιοκάστρου δηλώνει πως, με αφορμή τα κρούσματα ηπατίτιδας *«το Υπουργείο Υγείας δήλωσε αναρμόδιο, τους*

παρέδωσε στις ΜΚΟ, οι ΜΚΟ στο ΚΕΕΛΠΝΟ, στο κέντρο ελέγχου μεγάλων νοσημάτων, έτσι; Και το ΚΕΕΛΝΠΟ είπε ότι δεν έχουν φάρμακα» (ΣΩ2ζ).

Γονέας στη Λαμία θα καταγγείλει την κερδοσκοπία μέσω του προσφυγικού (ΒΛμ) και θα εκφράσει αμφιβολίες για τη χρήση των χρημάτων που δίνονται από αλληλέγγυους (ΒΛε).

Αντίστοιχα, στο κείμενό τους οι γονείς του 13ου Δ.Σ. Σερρών, απαιτούν να μάθουν *«ποιος έχει την άμεση και έμμεση εποπτεία στα θέματα υγείας εντός του σχολείου»* και καταδικάζουν την υποκατάσταση του νομίατρου του κράτους από κάποια *«άγνωστη ιδιωτική ΜΚΟ»*.

«(…) με ποιο νόμο, ποιο δικαίωμα μπορεί, σε ένα χώρο που δραστηριοποιούνται οι πολίτες αυτής της χώρας, ΜΚΟ να έχουν "κρατική αρμοδιότητα" και όχι η έννομη τάξη της χώρας μας; Οι ανησυχίες, οι φόβοι και οι προφυλάξεις είναι στοιχεία του κάθε γονιού και αφορούν όλα τα παιδιά» (ΚΣ1β).

Στο Πέραμα, τέλος, θα κατατεθεί από μητέρα η άποψη: *«Καταρχήν δεν έχουμε εμπιστοσύνη στο κράτος πλέον...το κράτος άλλα μας λέει τη μια μέρα, άλλα μας λέει την άλλη.. Το κράτος έχει καταντήσει να είναι "αποφασίζουμε κα διατάζουμε"»* (ΣΠδ).

7. Αναπαραγωγή ακροδεξιών θέσεων περί κρατικού απολυταρχισμού

Ο καθημερινός λόγος είναι το μέσο με το οποίο επιτελεί η ιδεολογία τη νομιμοποιητική και αναπαραγωγική της λειτουργία (Μαυρίδης, 2007: 54). Ο εθνικιστικός λόγος, παρότι δε θεωρείται κυρίαρχος, φαίνεται ωστόσο να επιδρά στο συλλογικό ασυνείδητο και να διαμορφώνει γνώμες, στάσεις και συμπεριφορές στα ζητήματα επάνω στα οποία προπαγανδίζει. Σε αυτό το πλαίσιο, βλέπουμε γονείς να εσωτερικεύουν τον δοτό ρόλο του «θύματος» και να κάνουν λόγο για απολυταρχισμό από μέρους της κυβέρνησης στην πολιτική της ένταξης των προσφύγων:

«Το Δ.Σ. του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων του 2ου Δημοτικού Σχολείου Φιλιππιάδας δηλώνει ρητά και κατηγορηματικά, ότι δεν πρόκειται να αποδεχθεί σε καμιά περίπτωση και χωρίς κανένα συμβιβασμό τη συστέγαση των παιδιών των λεγόμενων παράτυπων μεταναστών, που επιβλήθηκε στην τοπική κοινωνία του Δήμου μας και που επιχειρείται να επιβληθεί και στο σχολείο μας» (Γονείς στη Φιλιππιάδα, ΚΦβ).

Αλλά και στο συλλογικό κείμενο του Ωραιοκάστρου προβάλλεται η αντίληψη της ένταξης ως επιβολή, λόγω της αγνόησης των προβληματισμών που οι ίδιοι έθεσαν, αλλά και λόγω καταστρατήγησης της ισχύουσας Υπουργικής Απόφασης για τη λειτουργία ΔΥΕΠ σε σχολεία που ανταποκρίνονται στο σχετικό κριτήριο του Υπουργείου, που ήταν η *«εύλογη απόσταση από το κέντρο φιλοξενίας»* και η *«ύπαρξη διαθέσιμων και κατάλληλων αιθουσών»* (ΚΩα). Στο ίδιο κείμενο, απαιτούν την ανακοίνωση συνολικού τεκμηριωμένου σχεδίου από την πλευρά της Πολιτείας (ΚΩε) και αντιτίθενται στις εκδηλώσεις υποδοχής ως μέσου προπαγάνδας (ΚΩζ).

Αντίστοιχα, στο κείμενο του 13ου Δ.Σ. Σερρών, δηλώνεται πως ενημερώθηκαν για την ένταξη των προσφύγων από τα ΜΜΕ (ΚΣ1α). Αλλά και στην ομάδα εστίασης των μητέρων στη Μενεμένη, αναφέρεται πως υπήρχε *«μια φημολογία»*, αλλά όχι ενημέρωση του συλλόγου από τη διευθύντρια του σχολείου (Σβ), αλλά και πως *«κανένας δεν είχε ενημερωθεί, ούτε οι εκπρόσωποι της Μενεμένης»* (Σδ2).

Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιείται η ξεχασμένη έννοια της δημοκρατίας, για να δικαιολογήσει τα αδικαιολόγητα. Χαρακτηριστική η περίπτωση της επιχειρηματολογίας μητέρας στο Πέραμα, η οποία προβάλει το δημοκρατικά κατοχυρωμένο δικαίωμά της στον *«αντίλογο»* και την αντίθεσή της στην αιφνιδιαστική ένταξη (Σπε). Λησμονιέται, ωστόσο, ότι καταστρατηγείται οποιαδήποτε έννοια περί ισότιμης μεταχείρισης στην περίπτωση διαφορετικών κοινωνικών αφετηριών, διαφορετικών βιωμάτων και αναγκών. Επίσης, χρειάζεται να ψάξει κανείς πολύ, μέχρι να εντοπίσει, ψήγματα έστω, δημοκρατικού έθους σε ενέργειες όπως αυτές έξαλλων γονέων που δεν επέτρεπαν στα παιδιά τους, αλλά και σε ξένα παιδιά, να πάνε στο σχολείο, παίρνοντας ακόμη και πρωτοβουλίες να τοποθετήσουν λουκέτα σε σχολικές πόρτες.[17]

Συμπεράσματα

Η βασική υπόθεση εργασίας της παρούσας έρευνας λοιπόν, ότι δηλαδή, ο λόγος των γονέων που αντιτάχθηκαν στη συνύπαρξη των παιδιών τους με τα παιδιά προσφύγων στα σχολεία εδράζεται σε υπαρκτές διαστάσεις θεσμικού ρατσισμού στη χώρα, δείχνει να επαληθεύεται, αν κρίνει κανείς από την πολυπαραγοντικότητα του ρατσιστικού φαινομένου στη χώρα μας, διαστάσεις του οποίου αφορούν και τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος γενικότερα. Δεν αποκλείεται ωστόσο, στη βάση μιας διαλεκτικής προσέγγισης της κοινωνικής πραγματικότητας, να συμβαίνει ταυτόχρονα και το αντίθετο. Με άλλα λόγια, δεν αποκλείεται -δεδομένης της λαϊκίστικης πολιτικής τακτικής του ακροδεξιού χώρου παγκοσμίως, άρα και στη χώρα μας- να αφουγκράζονται οι φορείς του τη λαϊκή ανασφάλεια και κερδοσκοπώντας σε αυτήν, να την ανάγουν σε επίσημη δική τους συνθηματολογία και ρητορική. Υπό την έννοια αυτή, δεν αποκλείεται οι μύχιοι φόβοι των καθημερινών ανθρώπων γύρω από τη συνύπαρξη των παιδιών τους με τα προσφυγόπουλα να μετουσιώνονται σε επιχειρήματα -υπό τη μορφή διακηρύξεων- στο θεωρητικό οπλοστάσιο της ακροδεξιάς ρατσιστικής οργάνωσης της Χ.Α.[18]

Συνοψίζοντας, το σχολείο δεν μπορεί να αλλάξει άμεσα την αντικειμενική πραγματικότητα, δεν μπορεί να σταματήσει άμεσα την εκμετάλλευση και τον πόλεμο, τη φυγή ανθρώπων φοβισμένων, είτε από τις σφαίρες είτε από την πείνα. Μπορεί όμως, να οδηγήσει στην καλλιέργεια της *«κριτικής συνειδητοποίησης»* των παιδιών, ώστε να μη χειραγωγούνται από το συγκαλυμμένο ρατσιστικό λόγο, αλλά να αποκτήσουν τα όπλα να αντιστρατεύονται στην επιβολή απάνθρωπων συνθηκών, σαν εκείνες που ευθύνονται για τον ξεριζωμό εκατομμυρίων ανθρώπων από τον τόπο τους. Ας κρατήσουμε στο μυαλό μας ότι, στο πλαίσιο μιας διαλεκτικής ερμηνείας της ιστορίας, ο ρατσισμός και η καταπίεση βρίσκουν απέναντί τους τον αντιρατσισμό και τους αγώνες για την απελευθέρωση κάθε υποκειμένου που αποκλείεται και απανθρωποποιείται.

Σημειώσεις

[1]Λόγω των περιορισμών της παρούσας έκδοσης, που αφορούν την έκταση των εργασιών, στο κείμενο που ακολουθεί θα παρουσιαστούν αποκλειστικά τα αποτελέσματα της ανάλυσης του λόγου των γονέων, με περιορισμένες μόνον αναφορές στα ευρήματα που αναφέρονται στην ανάλυση του λόγου που προέρχεται από τα επίσημα κείμενα της Χρυσής Αυγής (εφεξής Χ.Α.). Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη ωστόσο, σημειώνεται ότι στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, πέραν της ανάλυσης του λόγου των γονέων, αναλύθηκαν, αποδελτιωθηκαν και κωδικοποιήθηκαν 190 άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο επίσημο site της συγκεκριμένης οργάνωσης (http://www.xryshaygh.com/), από τον Αύγουστο του 2016, όταν και τέθηκε το ζήτημα της ένταξης των παιδιών προσφύγων στα σχολεία, μέχρι τον Απρίλη του 2017. Στα κείμενα αυτά εντοπίστηκαν οι ακόλουθες βασικές θεματικές κατηγορίες: 1. Αναγωγή του προσφυγικού σε λαθρομετανάστευση. 2. Κινδυνολογία περί ανθελληνισμού και ισλαμοποίησης. 3. Καλλιέργεια του φόβου της εγκληματογένεσης και της τρομοκρατίας. 4. Προβολή των προσφύγων ως παραβατικών και υπαίτιων για τη διατάραξη της εσωτερικής ασφάλειας της χώρας. 5. Προβολή των προσφύγων ως φορέων μετάδοσης ασθενειών. 6. Επικέντρωση στην ευρωπαϊκή νομοθεσία και διατύπωση συνωμοσιολογικών σεναρίων σε βάρος της Ελλάδας. 7. Κατασκευή του «αποδιοπομπαίου τράγου»/πρόσφυγα. 8. Σύνδεση του προσφυγικού με τη γενικότερη επιβάρυνση των Ελλήνων και κυρίως των λαϊκών στρωμάτων. 9. Ανάδειξη ευρύτερων ζητημάτων εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση και καταγραφή των παραλείψεων της επίσημης κρατικής πολιτικής. 10. Αποκάλυψη συμφερόντων αναφορικά με την δράση των ΜΚΟ. 11. Αντιστροφή θύματος και θύτη (με την έννοια ότι κατ' αυτούς, η ένταξη των προσφύγων σε πείσμα των λαϊκών αντιδράσεων αποτελεί απολυταρχισμό της κυβέρνησης).

[2] Ο όρος *θεσμικός ρατσισμός* αναπτύχθηκε και χρησιμοποιήθηκε από θεωρητικούς που συμμετείχαν τα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα και στα κινήματα εναντίον των διακρίσεων στις ΗΠΑ, με σκοπό να προβάλλει τον τρόπο με τον οποίο η πολιτεία και οι θεσμικοί φορείς στήριζαν την υποβάθμιση των Αφροαμερικανών (Ζάχος, 2014: 136).

[3] Κατά τον Μαρξ, *«η οργανωτική κουλτούρα στον καπιταλισμό διέπεται από μια ολική φιλοσοφία της αγοράς και αντικαθιστά στα τέλη του 19ου αιώνα την οργάνωση των συντεχνιών. Η σύνδεση της φύσης του ανθρώπου με τη μισθωτή εργασία και η επιχειρηματική λογική βάσει της οποίας οργανώνεται η οικονομία αποτελούν για τον Marx τα θεμέλια της οργανωτικής κουλτούρας»*. Ο εξορθολογισμός της οικονομίας συνεπάγεται και τον εξορθολογισμό της διαχείρισης και έτσι, η συμπεριφορά του ανθρώπου οροθετείται από την οικονομία (Κασιμάτη & Ψημμένος, ό.π.: 445-446).

[4] Η εννοιολόγηση του όρου *φυσικοποίηση*, είναι κομβική για την περαιτέρω συζήτηση. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου *«ιδεολογικο-διαλογικού σχηματισμού»* είναι και η ικανότητά του να «φυσικοποιεί» τις ιδεολογίες, να οδηγεί, δηλαδή, στην αποδοχή αυτών ως μη ιδεολογικές, μετατρέποντάς τες έτσι σε *«κοινή λογική»* (Fairclough, 1995: 27). Ορίζουμε λοιπόν, τη «φυσικοποίηση» ως μια διαδικασία αποδοχής στάσεων, συμπεριφορών, αντιλήψεων, κατά βάση μη αποδεκτών σε συνθήκες ομαλής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, εξαιτίας της αρνητικής τους φόρτισης, ως απολύτως φυσιολογικές και ουδέτερες, προκειμένου να εξυπηρετηθούν ιδιοτελείς σκοποί της ομάδας που είναι κυρίαρχη σε βάρος μεμονωμένων ατόμων ή άλλων ομάδων που υπόκεινται στην εξουσία τους (βλ. Fairclough, 1995· Σηφάκη, 2015).

[5] *«Δεν είναι αναγκαίο να ενταχθούν στο σύνολο της κοινότητάς μας, εφόσον φιλοξενούνται, όπως αρχικά διαβεβαιώσατε την τοπική κοινωνία, για 6 ως 8 μήνες. Οι ίδιοι διαδηλώνουν και ζητούν να φύγουν από τη χώρα. Ποια λοιπόν είναι τα σχέδια για αυτούς και, συνεπώς, για την κοινωνία μας;»* (ΚΦγ).

[6] *«Π: Να δημιουργηθούν σχολεία για να πάνε αυτά τα παιδιά. Όχι να έρθουν στα δικά μας σχολεία, τα δημόσια, μαζί με τα Ελληνόπουλα, από τη στιγμή που δε μιλούν καν την ίδια γλώσσα. Με τη λογική αυτή, τα παιδιά αυτά, όπως μάθαμε, θα συγχωνευτούν του χρόνου στο πρωινό πρόγραμμα των σχολείων και θα είναι στην ίδια τάξη με τα παιδιά μας. Ή θα πρέπει να είναι τα «παιδιά-θαύματα», τα οποία θα μάθουν τα ελληνικά σε ένα χρόνο, ενώ τα δικά μας φοιτούν έξι όταν ξεκινάν να τα μάθουν τα ελληνικά ή θα πρέπει τα δικά μας τα παιδιά να μείνουν πολύ πίσω στο θέμα μόρφωση(...)Δεν μπορούν να λειτουργήσουν αυτά τα δύο μαζί»* (Σπη).

[7] *«Μ2: Επίσης, εμείς είπαμε να γίνει ένα τμήμα, μην τα βάζετε μέσα στα δικά μας, να μάθουνε τη γλώσσα κανονικά και μετά σιγά σιγά να μπούνε και στις τάξεις»* (Σζ).

«Αν θες να τους εντάξεις, δε θα τους εντάξεις στο σχολείο μόνο, θα εντάξεις σιγά σιγά στην κοινωνία αυτούς τους ανθρώπους...να τους βρεις σπίτι, να βρούνε δουλειά (…)» (Σπ).

[8] *«Θέλω να μεταφέρω το μήνυμα ότι και πάλι δεν υπάρχει ρατσισμός. Ο ρατσισμός και όλα αυτά μακριά από μας. Εμείς θέλουμε...όλα αυτά που μας τα επιβάλαν, μάλλον τους μετανάστες, να μην πω εντός ή εκτός εισαγωγικών λαθρομετανάστες, γιατί δεν ξέρουμε από πού είναι τελικά (...)»* (ΒΛκ).

[9] Για την αναγκαιότητα καλλιέργειας της μητρικής γλώσσας, αλλά και τη γενικότερη στάση υποτίμησης που αντικατοπτρίζει η αγνόησή της βλ. επίσης: Mitakidou et al. (2009: 69).

[10] **«**Ε: Άλλοι κάνουν λόγο για τζιχαντιστές μεταξύ των προσφύγων. Εσείς τι γνώμη έχετε γι' αυτό;

Μ1: Ξέρεις τι γίνεται; Αυτό έχει καλλιεργηθεί σαν φόβος με τις εικόνες που βλέπουμε στην τηλεόραση... Όταν βλέπεις ότι, σχεδόν καθημερινά, γίνονται επιθέσεις και να μη θέλεις να φοβηθείς... Βλέπεις τώρα μια γυναίκα, κουκουλωμένη από πάνω μέχρι κάτω... (γελώντας).

Μ2: Και λες, κάτι κρύβει από κάτω…

Μ1: Και λες, τι έχει τώρα;» (Σχ).

[11] Γ: *«Δεν υπάρχει περίπτωση να δεχτούμε παιδιά να έρθουν στο σχολείο, χωρίς να έχουν κάρτα υγείας από νοσοκομείο»* (0΄:21΄΄ – 0΄:26΄΄).

Γ: *«Οι λόγοι είναι καθαρά υγείας, διότι υπάρχουν κρούσματα ελονοσίας, υπάρχουν κρούσματα Ηπατίτιδας, δεν υπάρχουν εμβόλια..»* (0΄:38΄΄- 0΄:47΄΄).

Φωτεινή Κίτσιου-Πρόεδρος του Συλ. Γονέων και κηδεμόνων: *«Μας αφορά καθαρά το θέμα το υγειονομικό, επειδή τα παιδιά δεν είναι εμβολιασμένα, δεν πληρούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις..και..ερχόμενα εδώ στο δικό μας το σχολείο θα δημιουργηθούν πολλά προβλήματα»* (1΄:06΄΄- 1΄:17΄΄) (ΒΩα).

[12] *«Πώς μπορεί να αντέξει το ελλιπέστατο αυτό εκπαιδευτικό σύστημα και έναν αριθμό παιδιών που δεν μιλούν ελληνικά και που θα αυξάνεται διαρκώς, καθώς οι ροές δεν σταματούν; Δεν θα πάνε πίσω στα μαθήματα και οι δύο ομάδες παιδιών; Μήπως τελικά, έτσι αδυνατούν να παρακολουθήσουν και περιθωριοποιηθούν τα παιδιά προσφύγων/μεταναστών;»* (ΚΚκ).

[13] Το ότι *«τα σχολεία μας είναι υπεράριθμα»*, δηλώνεται ως επιχείρημα εναντίωσης και από γονέα του Ωραιοκάστρου στο σχετικό βίντεο (ΒΩβ). Ο κ. Κορίτσης, πρόεδρος του συλλόγου γονέων και κηδεμόνων του 5ου Δημ. Σχ. Ωραιοκάστρου, θα δηλώσει πως δεν πρόκειται για ρατσισμό, καθώς σε άλλες περιπτώσεις εντάχθηκαν Αλβανοί και «Ρωσοπόντιοι», χωρίς να υπάρχει θέμα, αλλά ο αριθμός των 700 παιδιών προσφύγων είναι επιβαρυντικός για το *«ήδη φορτωμένο υφιστάμενο σχολικό δίκτυο»*, συμπληρώνοντας μάλιστα, πως *«πολλά σχολεία έχουν προκάτ»*

(ΣΩ2ε). Επίσης στη Λαμία εκφράζεται ο αντίστοιχος προβληματισμός για τη λειτουργία του σχολείου με *«τόσα πολλά παιδιά»* (ΒΛα).

[14] Ανάλογα τοποθετείται και η Φραγκουδάκη (2013: 92-93), σύμφωνα με την οποία, κατά κύριο λόγο, αυτοί που στρέφονται ενάντια στους μετανάστες, θεωρώντας τους υπαίτιους της υποβάθμισης, συνήθως είναι όσοι βιώνουν την κοινωνική ταπείνωση της ανεργίας μέσα στην κρίση, αυτοί που κατοικούν σε λαϊκές περιοχές και υποβαθμισμένες συνοικίες αστικών κέντρων.

[15] Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση, ο καπιταλισμός προσφέρει μια υλική βάση για τη διαιώνιση του ρατσισμού, καθώς υπάρχει ανταγωνισμός ανάμεσα στους εργάτες στην αγορά εργασίας, που είναι βασικό στοιχείο της καπιταλιστικής οικονομίας. Η ανεργία, ως δομικό συστατικό της ελεύθερης αγοράς, ευνοεί τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατών ως προς την εύρεση μιας θέσης εργασίας (Καμπαγιάννης, 2012: 16-18). Ευρύτερα, όσοι υποστηρίζουν τις ριζοσπαστικές θεωρίες, που βασίζουν στην πλειοψηφία τους την ανάλυσή τους στη μαρξιστική παράδοση, *«προσεγγίζουν τις εθνικές, τις "φυλετικές" και τις εθνοτικές κατηγοριοποιήσεις ως μέρος της στρατηγικής των κυρίαρχων τάξεων, που στοχεύει στη διαίρεση των εργατικών στρωμάτων και έτσι στην αποδυνάμωσή τους»*. Κατά αυτή τη θεώρηση, ο εθνικισμός αποτελεί ιδεολογικό εργαλείο των ελίτ, μέσω του οποίου επιδιώκουν *«να διασπείρουν τη σύγχυση στα μέλη των κυριαρχούμενων ομάδων σχετικά με τους λόγους και τις αιτίες της εξαθλίωσής τους, καθώς και να αποκρύψουν και να συσκοτίσουν το ρόλο και τις συνέπειες της ταξικής διαίρεσης. Η πίεση και η ανασφάλεια, λόγω ανεργίας και ανταγωνισμού, καθιστά τμήμα της εργατικής τάξης ευάλωτο στην καλλιέργεια "φυλετικών" και εθνοτικών προκαταλήψεων, και ρατσιστικών ιδεολογιών και πρακτικών* (Ζάχος, 2007: 72-73).

[16] «*Ε: Μιας και αναφέρατε τον Αντετοκούμπο, τα παιδιά που έρχονται εδώ θα έπρεπε να πάρουν ιθαγένεια; Τι πιστεύετε;*

Μ1: Εντάξει, ναι, δε νομίζω ότι είναι πρόβλημα..

Μ2: Μπα, ναι, ας πάρουν!

Μ3: Να σου πω κάτι, να πάρουν ιθαγένεια, αλλά, όχι επειδή είσαι Αλβανός, θα υπηρετείς λιγότερους μήνες... Ό, τι κάνει ένας Έλληνας… κι εσύ.

Μ1: Να έχει τις ίδιες υποχρεώσεις...

Μ3: Ευχαριστώ πολύ... Ούτε μόρια, ούτε τίποτα.. Ζεις εδώ, ισχύουν τα πάντα για όλους...» (Σβ2).

[17] Στο σχετικό βίντεο (ΒΜ), βλέπουμε γονείς να τοποθετούν λουκέτο στην πόρτα του σχολείου, για να εμποδίσουν την είσοδο των παιδιών προσφύγων σε αυτό, καθώς, όπως ακούγεται, βρέθηκαν *«προ τετελεσμένου γεγονότος»* (ΒΜα). Μάλιστα, οι ίδιοι γονείς νιώθουν την ανάγκη να δηλώσουν πως δεν είναι ρατσιστές, απλά απαιτούν μια *«πλήρη ενημέρωση»* (ΒΔΜα).

[18] Από το πλούσιο υλικό της παρούσας έρευνας, προκύπτουν σημαντικές συνδέσεις μεταξύ του λόγου της Χ.Α. και εκείνου των αγανακτισμένων γονέων/πολιτών. Συνδέσεις, που έχουν μάλλον αμφίδρομο χαρακτήρα. Για την οικονομία ωστόσο, του παρόντος άρθρου, όπως έχουμε αναφέρει ήδη σε άλλο σημείο του άρθρου, λάβαμε την απόφαση να περιοριστούμε στην ανάδειξη αποκλειστικά του λόγου των γονέων στην παρούσα εργασία. Επιφυλασσόμαστε για μια μελλοντική δημοσίευση του λοιπού υλικού που σχετίζεται με τον επίσημο λόγο της Χ.Α., οπότε σε μια πλήρη εποπτεία του υλικού, θα μπορεί κανείς να αντιληφθεί με ακρίβεια, όσα ισχυριζόμαστε επί του παρόντος.

Βιβλιογραφία

Ansari, Humayun, & Hafez, Farid. (eds.) (2012). *From the far-right to the mainstream. Islamophobia in party politics and the media*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.

Βεντούρα, Λ. (2004). Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο: Μ. Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (Επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 174-205.

Coelho, E. (2007). *Διδασκαλία και μάθηση στα πολυπολιτισμικά σχολεία*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Fairclough, N. (1989). *Language and power*. London: Longman.

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of the language*. Australia: Macquarie University.

Ζάχος, Δ. (2007). *Εκπαίδευση και χειραφέτηση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ζάχος, Δ. (2014). *Επίκαιρα θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.* Θεσσαλονίκη: Σταμούλη.

Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

Καμπαγιάννης, Θ. (2012). *Η πάλη ενάντια στον ρατσισμό σήμερα.* Αθήνα: Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο.

Κασιμάτη, Κ., & Ψημμένος, Ι. (2004). Οργανωτική κουλτούρα και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο: Μ. Πετμεζίδου, Χ. Παπαθεωδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.* Αθήνα: Εξάντας, σσ. 439-482.

Μαυρίδης, Μπ. (2007). *Κυρίαρχος λόγος και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Macedo, D., Δενδρινού, Β., & Γούναρη, Π. (2010). *Η Ηγεμονία της Αγγλικής Γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Macedo, D., & Gounari, P. (2005). Globalization and the unleashing of new racism: An introduction. In: D., Macedo & P., Gounari (Eds.), *The globalization of racism*. Oxon & New York: Paradigm, pp. 1–33.

Minkenberg, M. (2014) (μτφρ.: Ελ. Παπαδάκη). Η ευρωπαϊκή Άκρα Δεξιά και η εχθρότητα κατά των ξένων σε Δύση και Ανατολή: Τάσεις, παραδείγματα και προκλήσεις. Στο: R., Mezler, & S., Serafin (Επιμ.), *Ο Δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη.* Αθήνα: Πόλις, σσ. 15-40.

Mitakidou, S., Tressou, E., & Daniilidou, E. (2009). *Cross-Cultural Education: A Challenge or a Problem?,* in: International Critical Childhood Policy Studies, 2(1).[http://journals.sfu.ca/iccps/index.php/childhoods/%EE%80%80art%EE%80%81icle/viewFile/10/14. Ανακτήθηκε στις 23/08/17].

Müller-Uri, F., & Opratko, B. (2016). Islamophobia as Anti-Muslim Racism: Racism without "Races," Racism without Racists. *Islamophobia Studies Journal*, 3 *(2)*, pp. 117-129.

Πανταζής, Β. (2015). *Αντιρατσιστική εκπαίδευση*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Παπαδημητρίου, Ζ. (2000) *Ο ευρωπαϊκός ρατσισμός*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

Παύλου, Μ. (2001). Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης. Στο: Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, & Μ. Παύλου (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 127-162.

Phillips, L., & Jørgensen, W.M. (2009) (επιμ.: Γ. Σταυρακάκης) (μτφρ.: Αλ. Κιουπκιολής). *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήση.

Robson, C. (2007) (μτφρ.: Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές.* Αθήνα: Gutenberg.

Σηφάκη, Ε. (2015). Σπουδές φύλου και λογοτεχνία. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. [http://hdl.handle.net/11419/5726. Ανακτήθηκε στις 20/09/17].

Τζάνη, Μ. (2005). Σημειώσεις για το μάθημα: *«Μεθοδολογία Έρευνας κοινωνικών επιστημών»* στο Π.Τ.Δ.Ε., Αθήνα: ΕΚΠΑ.

Τουρτούρας, Χ. (2010) (α΄ έκδ.). *Σχολική αποτυχία και αποκλεισμός. Η περίπτωση των παιδιών από τη Σοβιετική Ένωση.* Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Τσιάκαλος, Γ. (2006). Απέναντι στα εργαστήρια του ρατσισμού, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

Τσιάκαλος, Γ. (2011). *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, Επίκεντρο: Θεσσαλονίκη.

Φραγκουδάκη, Άν. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Χαλκιοπούλου, Δ., & Βασιλοπούλου, Σ. (2015). *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής. Κρίση του έθνους-κράτουςκαι άνοδος της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Χατζηνικολάου, Άγ. (χ.χρ.) *Ιστορική Ανασκόπηση της Ελληνικής Εκπαιδευτικής Νομοθεσίας για Μετανάστες, Πρόσφυγες, Παλιννοστούντες και Ρομά.* [http://peroma.web.auth.gr/peroma/sites/roma/files/files/2292015_16.pdf. Ανακτήθηκε στις 23/07/17].

Μεταβολές και μεταμορφώσεις στο επάγγελμα της αισθητικού ως τεκμήρια ερευνητικής εργασίας

Δήμητρα Κονδύλη

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Περίληψη

Η άσκηση του επαγγέλματος της αισθητικού και μάλιστα έχοντας δική της επιχείρηση προϋποθέτει επιχειρηματικές δεξιότητες και φυσική αντοχή, δεδομένου ότι η διεύρυνση ή/και η διατήρηση της πελατείας σε καιρούς κρίσης καθίσταται δύσκολο εγχείρημα. Η παρούσα κρίση συνετέλεσε στην αύξηση των ωρών εργασίας, στη μείωση του κόστους των παρεχομένων υπηρεσιών δημιουργώντας μια εύθραυστη σύζευξη επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Η εύθραυστη σύζευξη έφερε στο φως διλήμματα ως προς την ιεράρχηση προτεραιοτήτων και αναγκών ανάμεσα στην επαγγελματική και την οικογενειακή σφαίρα.

Λέξεις κλειδιά: γυναίκες, αισθητικοί, επαγγελματική ζωή, οικογένεια

Changes and transformations in beautician' profession as evidence of research work

Dimitra Kondyli

National Centre for Social Research (EKKE)

Abstract

Exercising the profession of beautician by running their own business requires entrepreneurial skills as well as physical strength given that for those professionals growing and or maintaining the clientele becomes a difficult task. The current crisis contributed to the increasing of working hours, to the reduction of the provided services 'cost and to the establishment of a fragile balance between work and family life. This fragile reconciliation has brought into light dilemmas for those professionals related to the hierarchy of priorities and needs in order to achieve a better balance between professional and family spheres.

Key-words**:** women, beauticians, professional life, family

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία βασίζεται στα ευρήματα ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε επαγγελματίες αισθητικούς στο πλαίσιο υλοποίησης ευρύτερου ερευνητικού έργου με αντικείμενο τη συμφιλίωση εργασίας και οικογενειακής ζωής και το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τον Οικονομικό Ευρωπαϊκό Χώρο[1]. Η επαγγελματική ιδιότητα της αισθητικού συνδέεται αφενός με το κάλλος, τομέα της αισθητικής, όπως και με τη φροντίδα -έμμεση συνάρτηση- με τον τομέα της υγείας. Η ομορφιά μέσα στον χρόνο συνδέθηκε με δοξασίες, μαγεία, το μάνα (Mauss:1990). Το κάλλος ως ιδέα αλλά και ως μορφή αποτυπώνεται διαχρονικά σε κάθε υλικό, παράγοντας προϊόντα ποικίλων μορφών τέχνης, τα οποία απαντώνται σε κάθε πολιτισμό, από τις κόρες της προκυκλαδικής περιόδου μέχρι τα πρότυπα ομορφιάς που αντανακλούν οι αναγεννησιακοί πίνακες του Boticcelli, τα γλυπτά του Μιχαήλ Αγγέλου και από τις μάσκες των Μάγια έως τα απισχνούμενα πρότυπα ομορφιάς των τελευταίων δεκαετιών (Eco 2004). Η ιδέα της ομορφιάς, του κάλλους επηρεάζεται από τις εκάστοτε αντιλήψεις που διατρέχουν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και κοινωνικό σχηματισμό, αλληλοσυγκρουόμενες και αλληλοδιαδεχόμενες, ενίοτε δε εντός της ίδιας κοινωνίας και χρονικής περιόδου -η ομορφιά σε συνάρτηση με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Στον εικοστό πρώτο αιώνα, σε ένα κόσμο συνεχών αλλαγών, η ομορφιά οριοθετείται εντός του τριγώνου ομορφιά, υγεία και ευεξία και διαμεσολαβείται εντός των άλλων από την επιστήμη και την τέχνη της αισθητικής. Διαμεσολαβείται, δηλαδή, και από το επάγγελμα της αισθητικού, επαγγελματική δραστηριότητα που ο I. Jablonca (2015) προσδιορίζει ως την ενασχόληση με το "σώμα των άλλων[2]", τον

άνθρωπο ως δημιούργημα επιθυμίας και όχι ανάγκης (Gourhan στο Bidet 2007). Οι έννοιες που χαρακτηρίζουν την άσκηση του επαγγέλματος της αισθητικής εστιάζουν στην φροντίδα, στην ευεξία και στην ομορφιά, λειτουργώντας συνειρμικά και ως προς την ιατρική.

Για την ερευνητική επιλογή της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας επέδρασε επίσης η ιδιότητα της αυτοαπασχολούμενης αισθητικού που διατηρεί τη δική της επιχείρηση, δεδομένου ότι τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια στη διεθνή βιβλιογραφία η αυτοαπασχόληση αποτελεί σημαντική πηγή θέσεων εργασίας και μάλιστα με αυξανόμενο το ποσοστό των γυναικών που ξεκινούν τη δική τους επιχείρηση, συμπεριλαμβανομένων των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (European Parliament Report 2015)

Η θεωρητική συζήτηση

Προσεγγίζοντας ερευνητικά το αντικείμενο, τρεις διαπιστώσεις αναδείχθηκαν αμέσως ως προς την άσκηση του επαγγέλματος της αισθητικού: πρόκειται για μια επαγγελματική ενασχόληση που καλύπτει γεωγραφικά όλες τις περιοχές της χώρας[3]• είτε ως ινστιτούτα είτε ως ανεξάρτητοι επαγγελματίες, μετεξελίσσονται έτσι ώστε να απαντώνται συνδέσεις με τον ιατρικό χώρο μέσω συνεργασιών ή και παραπομπών περιπτώσεων και διευρύνονται συνεχώς οι τόποι παροχής των υπηρεσιών αισθητικής φροντίδας, όπως σε μεγάλα ξενοδοχεία/τουριστικά θέρετρα, κρουαζιέρες κ.λπ. Αυτή η ορατότητα συνδέεται ταυτόχρονα "με τη διακριτικότητα", δηλαδή την απουσία διευρυμένης ορατότητας εντός της κοινωνικής πραγματικότητας.

Παρατηρώντας τους χώρους των εργαστηρίων αισθητικής, τα ινστιτούτα και οι επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών αισθητικής τόσο στην εγχώρια, όσο και στη διεθνή πραγματικότητα, φαίνεται να συγκεντρώνουν κάποια κοινά αναγνωριστικά χαρακτηριστικά. Είναι διακριτικά τοποθετημένα στον ευρύτερο περίγυρο, με απαλά χρώματα, αποτελούν συνήθως χώρους που αποπνέουν ηρεμία, απομακρυσμένοι από τους συνήθεις θορύβους της πόλης. Οι αφίξεις και αναχωρήσεις των πελατών, οι συνομιλίες τηρούν έναν "άτυπο" ή κοινά αποδεκτό κώδικα, που βασίζεται σε αίσθημα εμπιστοσύνης και σε έναν "κώδικα εμπιστευτικότητας", διότι η αισθητικός είναι εχέμυθη, διακριτική και διαθέσιμη στις ανάγκες της πελατείας της. Υπάρχει μια οιονεί αντίθεση στον τρόπο παροχής αυτών των υπηρεσιών σε σχέση με τις πρακτικές της υπόλοιπης κοινωνικής ζωή μας. Οι κοινωνικές πρακτικές και συναλλαγές "εκτίθενται", προωθούνται, οι δραστηριότητες του κάθε ατόμου γίνονται γνωστές, η ιδιωτικότητα περιορίζεται. Σε αντίθεση με αυτήν την καθιερωμένη εξωστρέφεια των ημερών μας, η σχέση με την αισθητικό παραμένει, ως επί το πλείστον, στην πλευρά των “αθέατων δραστηριοτήτων" (Picard 2016, Cochennec 2004).

Τα εργαστήρια αισθητικής , όπως αποκαλούν οι ίδιες οι επαγγελματίες αισθητικοί της έρευνάς μας τον χώρο εργασίας τους, ερευνώνται στο παρόν άρθρο ως χώροι εργασίας αλλά και προσωπικής ζωής, υπό την έννοια της συνάντησης ανάμεσα στον/ην πελάτη/ισσα και την επαγγελματία με τον χρόνο να τους συνδέει: Ο χρόνος, ως συνδετικός κρίκος που λειτουργεί αντίστροφα για την επαγγελματία σε σχέση με την πελατεία της (Joblonca 2015: 35)• ο χρόνος φροντίδας που η πελάτισσα επιδιώκει να προσφέρει στον εαυτό της και ταυτόχρονα χρόνος που η επαγγελματίας της αφιερώνει, πολλές φορές υφαρπάζεται από τον χρόνο που δυνητικά συνιστά κομμάτι της οικογενειακής/ προσωπικής της ζωής.

Σύντομη αναδρομή στο επάγγελμα της αισθητικού

Η αισθητική στην Ελλάδα εμφανίζεται ως κλάδος κατά την περίοδο του μεσοπολέμου με επαγγελματίες που έλαβαν την εκπαίδευσή τους στη Γαλλία. Οι υπηρεσίες τους για μια μακρά περίοδο απευθύνονταν στην υψηλή αστική τάξη, καθώς και στους χώρους των καλλιτεχνών. Με την πάροδο του χρόνου, τις επελθούσες κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος και τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, η πελατεία των αισθητικών διευρύνθηκε, καλύπτοντας όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα (Διαμαντή 2013).

Οι πρώτες ιδιωτικές σχολές μονοετούς φοίτησης ιδρύονται το 1962 και απευθύνονται σε αποφοίτους του Εξαταξίου Γυμνασίου και το 1969 με το Ν361/69 θεσμοθετούνται οι προϋποθέσεις απόκτησης πτυχίου αισθητικού και άσκησης του επαγγέλματος.

Από το έτος 1978 η πρόσβαση στην εκπαίδευση για την απόκτηση πτυχίου αισθητικού εξασφαλίζεται μέσω των πανελληνίων εξετάσεων και οι σχετικές σπουδές εντάσσονται στη Σχολή Στελεχών Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Οι σπουδές αισθητικής με την ίδρυση των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΤΕΙ) βάσει του Ν.1404/83, εντάσσονται πλέον στη Σχολή Επαγγελμάτων Υγείας και Πρόνοιας του Τ.Ε.Ι. Αθήνας[4]. Ο κύκλος σπουδών αποτελείται πλέον από οκτώ (8) εξάμηνα με διδασκαλία θεωρητικών και εργαστηριακών μαθημάτων, υποχρεωτική πρακτική άσκηση και την εκ του Νόμου ικανότητα ίδρυσης κέντρου/εργαστηρίου αισθητικής. Το 2011 με τον Ν3919/2011(ΦΕΚ Α'32) δίνεται πλέον η δυνατότητα ίδρυσης κέντρου/εργαστηρίου αισθητικής σε μη διπλωματούχους αισθητικούς Τ.Ε.Ι υπό την προϋπόθεση ότι θα απασχολείται εντός της επιχείρησης πτυχιούχος αισθητικός[5].

Πέραν των διπλωματούχων αισθητικών της τριτοβάθμιας δημόσιας εκπαίδευσης, στην αγορά εργασίας δραστηριοποιούνται επίσης απόφοιτοι ιδιωτικών ή δημοσίων Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ) με την ειδικότητα «Ειδικοί Εφαρμογών Αισθητικής». Η ειδικότητα αυτή επιτρέπει την απασχόληση σε κέντρα/εργαστήρια αισθητικής, χωρίς όμως τη δυνατότητα ίδρυσης αναλόγου κέντρου/εργαστηρίου.

Οι βασικές δραστηριότητες των αισθητικών αποφοίτων ΤΕΙ περιλαμβάνουν περιποιήσεις προσώπου και σώματος, χρήση μηχανημάτων και παρασκευή καλλυντικών προϊόντων, μακιγιάζ. Παρατηρείται αυξανόμενη ζήτηση του τομέα της κοινωνικής αισθητικής που συνιστά παροχή αισθητικής φροντίδας σε σωματικά ή κοινωνικά ευάλωτα άτομα ή ομάδες (ηλικιωμένοι, άτομα με αναπηρία, άστεγοι, φυλακισμένοι κ.λπ.), που για λόγους κοινωνικούς, οικονομικούς, ψυχολογικούς και άλλους αδυνατούν να μεταβούν σε ινστιτούτα αισθητικής. Μεταξύ αυτών των ομάδων συγκαταλέγονται ασθενείς σε ψυχιατρικά νοσοκομεία, ένοικοι οίκων ευγηρίας και άλλων συναφών ιδρυμάτων, άτομα με χρόνιες νόσους ή νόσο σε τελικό στάδιο κ.ά. Η κοινωνική αισθητική μέσω της παροχής υπηρεσιών αισθητικής σε χρόνια πάσχοντες, προσβλέπει έμμεσα στη βελτίωση της αυτοεκτίμησης των εξυπηρετουμένων καθώς και στην κοινωνική αποδοχή τους από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον τους. Ο Ivan Jablonka (2015: 78) ερμηνεύει την εμφάνιση της κοινωνικής αισθητικής ως *ευκαιρία ανταλλαγής και ομιλίας μέσω της φυσικής επαφής των συμβαλλομέν, της αισθητικού και του/ης εξυπηρετούμενου/ης, που χάρη στην φροντίδα του πάσχοντος σώματος επανασυνδέεται με την κοινωνία.*

Οι άνδρες αισθητικοί παραμένουν ισχνή μειοψηφία, οι πρώτοι υποψήφιοι εμφανίζονται μετά την ένταξη του προγράμματος σπουδών στα Τ.Ε.Ι κυρίως στον τομέα προώθησης προϊόντων (2% των εργαστηριακών αισθητικών το 2012). Το επάγγελμα εξακολουθεί να ασκείται κυρίως από γυναίκες, επιβεβαιώνοντας στην πράξη ότι οι γυναίκες κυρίως *κατευθύνονται προς επαγγέλματα προσφοράς υπηρεσιών και προσωπικών φροντίδων, κοινωνικοϊατρικές υπηρεσίες, εμπόριο προσωπικών φροντίδων,* τα οποία προσομοιάζουν με τα διαχρονικά γυναικεία καθήκοντα, την φροντίδα της οικίας και των οικείων της *(*Bourdieu 2002).

Η έρευνα

Η μελέτη αυτή αποτέλεσε τμήμα του ερευνητικού έργου "Εξισορρόπηση Εργασίας και Οικογένειας σε καιρούς κρίσης" με στόχο τη διερεύνηση των επαγγελματικών επιλογών εν μέσω κρίσης, των σχεδίων καριέρας και ζωής, το βίωμα του σύνθετου συνδυασμού επαγγελματικής και οικογενειακής σφαίρας, καθώς και τις επαγγελματικές προοπτικές υπό τις παρούσες συνθήκες και στο μέλλον. Στο πλαίσιο αυτό, επιδιώξαμε την ανάδειξη όψεων της επαγγελματικής δραστηριότητας των επιχειρηματικών αισθητικών που χαρακτηρίζονται από μεταβολές και μεταμορφώσεις, με σκοπό τη διασφάλιση της επιβίωσης-λειτουργίας της επιχείρησης και της καριέρας τους.

Το τελικό δείγμα αποτέλεσαν δέκα γυναίκες νεαρής σχετικά ηλικίας, κυρίως μεταξύ 32 και 38 ετών σε έγγαμη συμβίωση, οι οποίες έχουν παιδιά μικρής ηλικίας. Επρόκειτο για μικρές επιχειρήσεις με μία ιδιοκτήτρια στις περισσότερες περιπτώσεις και έναν έως δύο βοηθούς.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκες με ημιδομημένες συνεντεύξεις στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, είτε δια ζώσης, είτε μέσω skype. Το ιδιαίτερα επιβαρυμένο πρόγραμμα των υποκειμένων της έρευνας και οι αυξημένες επαγγελματικές και προσωπικές τους υποχρεώσεις, κατέστησαν δύσκολο εγχείρημα την εξεύρεση διαθέσιμου χρόνου για την κάθε συνέντευξη.

Ευρήματα: Διαπιστώσεις και μεταβολές ως προς τις στρατηγικές επιβίωσης.

Το επάγγελμα της αισθητικού απαιτεί εξαιρετική φυσική αντοχή, ευγένεια, διακριτικότητα, επικοινωνιακή ικανότητα, ειλικρίνεια. Σε αυτές τις δεξιότητες ανατρέχουν οι ίδιες για την εκπλήρωση των καθηκόντων τους μέσα στην καθημερινότητα. Οι δεξιότητες αυτές τις βοήθησαν να αντεπεξέλθουν έως τώρα επιτυχώς στις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. Η ηλικία τους που είναι αυτή της δεκαετίας των τριάντα, καθοριστική για τη δρομολόγηση του σχεδίου ζωής και καριέρας, επηρεάζει την οπτική και την αφήγησή τους (Clark, 2001; Pickard, 2016).

Η οικονομική κρίση μείωσε το κόστος των παρεχόμενων υπηρεσιών για την πελατεία και, εμμέσως, βελτίωσε την ποιότητα των υπηρεσιών για να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό. Η κρίση είχε αντίκτυπο και στην πελατεία, διότι οι πελάτες έρχονται επιφορτισμένοι με έγνοιες και προβλήματα σε αναζήτηση ηρεμίας, επιζητώντας πρόσκαιρα ένα κέλυφος προστασίας κατά τη διάρκεια την περιποίησης. Επιπλέον, αύξησε το άγχος των αισθητικών και την ταχύτητα με την οποία θεωρούν ότι πρέπει να μεταβάλλονται οι παροχές υπηρεσιών, έτσι ώστε να βρίσκονται σε διαρκή αναζήτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος σε σχέση με τις λοιπές επιχειρήσεις του χώρου. Ταυτόχρονα, η αισθητικός παρέχοντας υπηρεσίες αισθητικής φροντίδας, δημιουργεί κοινωνικούς δεσμούς και πολλαπλούς ρόλους: ψυχολόγος, έμπιστος σύμβουλος, κοινωνική λειτουργός (Jablonka 2015: 31). Η γενικότερη ατμόσφαιρα της ησυχίας, της ηρεμίας και διακριτικότητας που χαρακτηρίζει αυτούς τους χώρους, ευνοεί την ανάπτυξη τέτοιων κοινωνικών σχέσεων.

Τα χρόνια άσκησης της επιχειρηματικής/επαγγελματικής δραστηριότητας και η ευρύτερη περιρρέουσα ατμόσφαιρα οικονομικής αβεβαιότητας αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν τις πρακτικές επιβίωσης και τον διαχωρισμό ιδιωτικού/επαγγελματικού χώρου, δεδομένου ότι η πλειοψηφία των περιπτώσεων της μελέτης μας άρχισαν να δραστηριοποιούνται μέσα στην κρίση.

Οι νεώτερες σε ηλικία και άρα σε χρόνια ενεργούς επαγγελματικής δραστηριότητας φαίνεται πως πειραματίζονται συνεχώς. Φαίνεται να προσεγγίζουν το επάγγελμα τους με έντονο τον πειραματισμό και με νέες ιδέες, προσπαθώντας να κρύβουν τυχόν ανησυχίες περάτωσης των σχεδίων τους. Σε συμβολικό επίπεδο, επιδιώκουν την ορατότητα της "επιχείρησης τους" μέσω πρακτικών που ευνοούν τη "διακριτικότητα και εδραιώνουν σχέσεις εμπιστοσύνης". Τα εργαστήρια αισθητικής που επισκεφθήκαμε ήταν συνήθως λευκού ή απαλού χρώματος, με διακριτικό φως, ως όαση ηρεμίας -έτσι αποκαλούν σε πολλές περιπτώσεις τον χώρο τους- αποφεύγοντας να γίνουν πόλοι θέασης στην περιοχή που λειτουργούν τραβώντας την προσοχή. Η επιτυχία και η συνέχεια της λειτουργίας βασίζεται περισσότερο στην αθέατη όψη και στη σταθερότητα της συναλλαγής της πελατείας με την επαγγελματία.

Πίσω από το σκηνικό ηρεμίας και αποτελεσματικότητας, υπάρχει μια οργανωμένη διαχείριση της προσωπικής και ιδιωτικής σφαίρας, η οποία φαντάζει ως διχοτομική γραμμή που αποτελεί όμως συνειδητή επιλογή προτεραιότητας. Είτε εκείνων που προκρίνουν το επάγγελμα τους, είτε εκείνων που την ίδια περίοδο προκρίνουν την προσωπική ζωή.

Αξίζει να αναφερθεί ότι όλες οι ερωτώμενες συνέχισαν να εργάζονται κατά την κύηση ή την περίοδο λοχείας και μάλιστα με διακοπή που δεν υπερέβη τις είκοσι ημέρες.

Τα δεδομένα που η κρίση μετέβαλε και επηρέασε ως προς την κερδοφορία των εργαστηρίων /ινστιτούτων είναι η συχνότητα και το είδος των υπηρεσιών που ζητούνται, μεταβολές στο είδος υπηρεσιών, η πίεση απόκτησης εξειδίκευσης, η συνεργασία με άλλες ειδικότητες στον χώρο του εργαστηρίου τους, η αύξηση

ωρών εργασίας και των ρόλων μέσα στην επιχείρηση. Η επαγγελματίας/ επιχειρηματίας αισθητικός μέσα στην κρίση αναλαμβάνει, πέραν των υπηρεσιών αισθητικής, χρέη γραμματέως, την επαφή με τους προμηθευτές, παρασκευή προϊόντων, το σύνολο δηλαδή των δραστηριοτήτων που το εργαστήριό της απαιτεί κατά την καθημερινή λειτουργία του.

Ο χώρος εργασίας τους βρίσκεται συνήθως είτε στο ίδιο κτίριο, είτε σε πολύ κοντινή απόσταση από την οικία τους για την εξοικονόμηση χρόνου και την αντιμετώπιση του "απρόβλεπτου", ένα ραντεβού που ακυρώνεται, μια ξαφνική αδιαθεσία του παιδιού. Υπάρχει δηλαδή αλληλεπίδραση ανάμεσα στα συστήματα της οικογένειας και της εργασίας (Clark 2000), τα οποία σε κάποιες ερευνητικές προσεγγίσεις προσδιορίζονται ως ανοιχτά συστήματα (Katz&Kahn 1978). Αναπτύσσουν στρατηγικές αυθόρμητα ή βάσει σχεδιασμού, ισορροπώντας ή ακροβατώντας πάνω σε τεντωμένο σχοινί. Μεταξύ αυτών των στρατηγικών είναι μια «πολυπραγμοσύνη» αντικειμένων και ενασχόλησης που τις διακρίνει και φαίνεται να προέρχεται από την επιδίωξη αύξησης των εσόδων, καθώς και ανάγκης εμπλοκής σε διαφορετικούς τομείς του επαγγέλματος. Φαίνεται πως η οικονομική κρίση διχοτομεί το επάγγελμα στο "πριν" και στο "τώρα". Η συγκρότηση της επαγγελματικής ταυτότητας συγγενεύει με τα επαγγέλματα που ασκούν αμιγώς επιχειρηματική δραστηριότητα ως προς τον τρόπο που αντιλαμβάνονται το επάγγελμα και τις αξίες που εκφράζουν, όπως το να μην υπολογίζουν τις ώρες εργασίας, να παρέχουν γενικευμένες συμβουλές επαγγελματικές αλλά και προσωπικές ταυτόχρονα, να υπογραμμίζουν την πρωταρχική σημασία των χεριών στην άσκηση της εργασίας τους, να εκφράζουν την επιθυμία να δημιουργήσουν τη δική τους επιχείρηση εξ' αρχής (Cochennec 2004).

Οι νεώτερες στο επάγγελμα αισιοδοξούν περισσότερο και ελπίζουν ότι « δουλειά θα υπάρχει». Η παροχή υπηρεσιών αισθητικής αποτελούσε ανέκαθεν μια φροντίδα που παραμένει ιδιωτική, εκείνο που μετρά είναι το αποτέλεσμα "όλοι πάνε αλλά κανείς δε μιλά για αυτό. Το ινστιτούτο αισθητικής είναι ένας ξεχωριστός κόσμος". Από την άλλη, ιατρικές ειδικότητες όπως αυτή του πλαστικού χειρουργού ή του δερματολόγου δημιουργούν νέα δεδομένα στο πεδίο του ανταγωνισμού αλλά και των επιχειρηματικών στρατηγικών και πρακτικών. Η κρίση εντείνει αυτόν τον ανταγωνισμό, διότι όπως αναφέρεται σε συνεντεύξεις *η πελατεία έχει γρήγορα αποτελέσματα με μια χειρουργική επέμβαση ή μέσω των μηχανημάτων laser και εν γένει τεχνολογικού εξοπλισμού*. Οι δερματολόγοι αναλαμβάνουν λοιπόν πέραν των επεμβάσεων και τον χειρισμό του τεχνολογικού εξοπλισμού που απαιτείται για πληθώρα ειδών αισθητικής περιποίησης. Εξαιτίας αυτού του ανταγωνισμού, κάποιες αισθητικοί πέτυχαν να μεταβάλουν την αδυναμία σε ευκαιρία, εξοπλίζοντας το εργαστήριο αισθητικής με μηχανήματα υψηλής τεχνολογίας, εκπαιδευόμενες σε νέες τεχνικές και σε κάποιες περιπτώσεις μοιράζονται τον επαγγελματικό τους χώρο με εξειδικευμένους σε αισθητικές παρεμβάσεις δερματολόγους. Σε συνδυασμό με την τεχνολογική πρόοδο, ανοίγονται νέοι τομείς που προσδίδουν κοινωνικό χαρακτήρα στις παρεχόμενες υπηρεσίες. Μεταξύ των αισθητικών της μελέτης περίπτωσής μας υπάρχουν επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής αισθητικής και μάλιστα στην παροχή περιποιήσεων σε άτομα, κυρίως γυναίκες που έχουν υποβληθεί σε θεραπείες αντιμετώπισης του καρκίνου κ.ά.

Μεταμορφώσεις και επιβίωση

Οι ερωτώμενες εκφράζουν την πεποίθηση ότι η γυναικεία πελατεία θα αναζητά πάντα τις παρεχόμενες υπηρεσίες μαζί με την αυξανόμενη ανδρική πελατεία. Και η παραδοχή αυτή επηρεάζει παρούσες αλλά και μελλοντικές ενέργειες καθώς και τα σχέδια επιβίωσης ή και ανάπτυξης σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Η προσέγγιση που έχουν ως προς το επάγγελμα και την επιχειρηματική τους δραστηριότητα έχει έντονο τον πειραματισμό και τις νέες ιδέες, ενώ παράλληλα ανησυχούν για την επιτυχή έκβαση των σχεδίων τους. Στο λόγο τους συνυπάρχει ο ντετερμινισμός της εδραίωσης της επαγγελματικής δραστηριότητας και ταυτόχρονα η αμφιβολία για τη διασφάλιση αυτής της ισορροπίας. Το ευρύτερο περιβάλλον το οποίο αφορά φορολογικές και εργασιακές ρυθμίσεις μεταβάλλεται συνεχώς. Οι συνεχείς αυξήσεις παγίων δαπανών και φορολογίας στις παρεχόμενες υπηρεσίες, επιβαρύνουν τις λειτουργικές δαπάνες των εργαστηρίων αισθητικής έτσι ώστε προκειμένου να ανταποκρίνονται στα αυξημένα κόστη της επιχείρηση τους να αυξάνουν τις ώρες εργασίας. Κάποιες αποφάσισαν να μην αποκτήσουν δεύτερο παιδί για να

επενδύσουν περισσότερο χρόνο στην εργασία τους, άλλες περιορίζουν τα ρίσκα διατηρώντας μια σταθερή αλλά περιορισμένη πελατεία χωρίς πρόσθετες επενδύσεις, άλλες στοχεύουν σε μεταπτυχιακή εκπαίδευση για την απόκτηση εξειδικευμένης τεχνογνωσίας.

Στους κινδύνους διασφάλισης της επιχειρηματικής δραστηριότητας περιλαμβάνονται ο αθέμιτος ανταγωνισμός κυρίως λόγω της απουσίας πιστοποίησης των παρεχόμενων υπηρεσιών από μη επαγγελματίες του κλάδου, καθώς και ο αυξανόμενος πλέον αριθμός αισθητικών που παρέχουν τις υπηρεσίες τους κατ' οίκον μετά από την επίσημη διακοπή της επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η άσκηση του επαγγέλματος της αισθητικού με δική τους επιχείρηση προϋποθέτει αυξημένες γνώσεις και δεξιότητες για τη διατήρηση και διεύρυνση της πελατειακής βάσης. Οι οικονομικές αλλαγές δημιούργησαν διλήμματα στην εύθραυστη εξισορρόπηση επαγγελματικού και οικογενειακού κύκλου. Η επικοινωνία μεταξύ των κύκλων είναι στην πράξη κυρίως «γυναικεία υπόθεση» και τα δύο συστήματα είναι ανοιχτά μόνο για τις γυναίκες. Τα διλήμματα ως προς την ιεράρχηση προτεραιοτήτων και αναγκών ανάμεσα στην επαγγελματική και οικογενειακή σφαίρα, οδηγούν κάποιες εξ' αυτών σε αναγκαστική μείωση της επαγγελματικής δραστηριότητας προς όφελος της οικογενειακής ζωής για πεπερασμένο διάστημα. Αντιθέτως, η προοπτική ανάπτυξης της επαγγελματικής δραστηριότητας τις ωθεί σε μεταβολή ή αναστολή του σχεδίου ζωής/ οικογένειας που μεταφράζεται με περιορισμό του αριθμού παιδιών κυρίως. Εκείνο που παραμένει ενθαρρυντικό σε κάθε περίπτωση είναι οι στρατηγικές και η επιμονή των επαγγελματιών του κλάδου αυτού να ονειρεύονται και να προασπίζονται το επαγγελματικό τους αντικείμενο. Ο λόγος τους δείχνει ένα πνεύμα προσαρμοστικότητας και ανθεκτικότητας, λαμβάνοντας υπόψη την ευρύτερη ρευστότητα. Ίσως "επειδή το να δουλεύεις με το σώμα, σημαίνει να δουλεύεις πέρα και από αυτό" (Cochennec 2004).

Σημειώσεις

[1] Πρόκειται για το ερευνητικό πρόγραμμα" Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα"(GR07/3939: ΧΜ ΕΟΧ περιόδου 2009-2014π). Το ΕΚΚΕ συντόνισε και διεξήγαγε την ποιοτική έρευνα περιπτώσεων.

[2] Η μελέτη του Ivan Jablonka "Le corps des autres" Seuil, 2015, collection Raconter la vie. Πρόκειται για έρευνα που διεξήγαγε σε ινστιτούτα αισθητικής του Παρισιού.

[3] Σύμφωνα με τα δεδομένα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), οι επιχειρήσεις αισθητικής εντοπίζονται σε όλους τους νομούς της χώρας, διασφαλίζοντας γεωγραφική κάλυψη

[4] Ιστοσελίδα Τμήματος Αισθητικής και Κοσμητολογίας, ΤΕΙ Αθήνας http://www.teiath.gr/seyp/aesthetics/articles.php?id=31952&lang=el

[5] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον κλάδο και την έρευνα βλ. Κονδύλη, Δ., (2016), Επάγγελμα αισθητικός. Εύθραυστες ισορροπίες ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τις επιθυμίες στο Μ. Θανοπούλου και Ι. Τσίγκανου, (επιμ.), Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης. Μελέτες περίπτωσης, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών,σ.145-166.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Εκο, Ο. (επιμ.) (2004), *Ιστορία της Ομορφιάς*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Bourdieu, P. (2002), *Η Διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα, Πατάκη.

Διαμαντή, Α. (2013), *Ανάλυση του κλάδου ινστιτούτων αισθητικής, Πανεπιστήμιο Πειραιά,* Μεταπτυχιακή Εργασία, URL http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/8575/Diamanti_Athanasia.pdf

Κονδύλη, Δ. (2016), Επάγγελμα Αισθητικός. Εύθραυστες ισορροπίες ανάμεσα στις φιλοδοξίες και τις επιθυμίες, στο Μ. Θανοπούλου και Ι. Τσίγκανου, (επιμ.), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης.* Μελέτες περίπτωσης, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 145-166.

Mauss, M. (1990), Σχεδίασμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία. Αθήνα, Praxis.

Ξένη Βιβλιογραφία

Annink A.& Den Dulk Λ., (2012), *Autonomy: the panacea for self-employed women's work-life balance?,* Community, Work & Family, Vol. 15, No. 4, pp.383-402

Bidet, A. (2007), Le Corps, le Rythme et l'Esthétique Sociale chez André Leroi-Gourhan, Techniques & Culture 2007/1-2 (n° 48-49), αποθήκευση URL https://www.cairn.info/revue-techniques-et-culture-1-2007-1.htm

Clark, S.C.,(2000), Work /family border theory : a new theory of work/family balance, Human Relations, 53 (6),pp.745-770.

Cochennec, M. (2004), Le Soin des Apparences. L'Univers Professionnel de l'Esthétique-Cosmétique, Actes de la recherche en sciences sociales, Vol. 154, pp. 80-91.

European Parliament (2015), Women's *Entrepreneurship: closing the gender gap in access to financial and other services and in social entrepreneurship,* αποθήκευση 21/3/2018, URL: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/519230/IPOL_STU(2015)519230_EN.pdf.

Jablonca,I (2015), Le corps des autres, *Paris, Seuil*, collection Raconter la vie.

Katz, D. & Kahn, R.L, (1978), *The social psychology of organizations*. NewYork: Willey.

Pickard, S. (2016), A sociological examination of how we age and are aged through the life course, London, Sage.

Δρόμοι της αλληλεγγύης και της συγκρουσης στους εργασιακούς χώρους

Άννα Κουμανταράκη,[α]

[α] Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η εισήγηση προσπαθεί να ανιχνεύσει τις θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν ως κύριο σημείο αναφοράς την κοινωνική αλληλεγγύη και την κοινωνική σύγκρουση. Ο χώρος της εργασίας είναι ένας χώρος όπου η σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργαζομένων έχει ενδελεχώς αναλυθεί. Εδώ μπορούμε να μιλήσουμε για δύο επίπεδα αλληλεγγύης και σύγκρουσης: το πρώτο είναι ανάμεσα στις δυνάμεις του κεφαλαίου και της εργασίας, και το δεύτερο είναι ανάμεσα στους εργαζομένους. Ενώ η κοινωνιολογική θεωρία ασχολήθηκε επισταμένα με το πρώτο επίπεδο, το ενδιαφέρον που έδειξε για το δεύτερο επίπεδο ήταν, κατά τη γνώμη μου, μειωμένο. Σε αυτό το δεύτερο επίπεδο επικεντρώθηκε αυτή η εισήγηση.

Λέξεις – Κλειδιά: Αλληλεγγύη, Εργασία

Paths for solidarity and conflict in working place

Anna Koumandaraki,[a]

[a] Greek Open University

Abstract

The paper attempts to investigate the theoretical contributions with main focus on social solidarity and social conflict. Labour conflict has systematically investigated both theoretically and empirically. As far as solidarity is concerned, the paper focuses on two levels: the first takes place between employers and working people and the latter amongst working people themselves. Whilst social theory systematically focused on the first level, the attention paid on the second level was limited. The analysis of this level consists the primary task of this paper.

Keywords: Solidarity, Labour

Εισαγωγή

Σκοπός της εισήγησης είναι να αναλυθεί ο όρος «κοινωνική αλληλεγγύη» με βάση την ερμηνεία που δίνεται στον όρο από την κοινωνιολογική και ιστορική έρευνα. Αυτό που επιχειρείται στην εισήγηση αυτή είναι μια στοιχειώδης περιοδολόγηση της έννοιας. Η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί το ζητούμενο και το μέσο που θα μπορούσε να βοηθήσει στην επίλυση σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων όπως της φτώχιας και της ανισότητας. Χαρακτηριστικό επίσης της σημασίας της ότι το πρόσφατο συνέδριο της Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογικής Εταιρείας αφιέρωσε στην κοινωνική αλληλεγγύη μεγάλο μέρος της προβληματικής του.

Η κοινωνική αλληλεγγύη στη σκέψη του Ėmile Durkheim

Ο κοινωνιολόγος που κυρίως εστίασε στον όρο της κοινωνικής αλληλεγγύης είναι ένας από τους πατέρες της κοινωνιολογίας, ο Ėmile Durkheim. Στο έργο του «Ο Καταμερισμός της Εργασίας» μελέτησε και προσπάθησε να αναδείξει τους όρους και τις προϋποθέσεις μέσα από τις οποίες οι κοινωνίες οργανώνονται συλλογικά. Το έργο αυτό προσπαθεί να αποδείξει ότι οι κοινωνίες δεν είναι απλά αθροίσματα της βούλησης των επιμέρους ατόμων, αλλά ότι υπάρχουν πριν και πάνω από τα άτομα και ουσιαστικά τους επιβάλλονται. Ο όρος «καταμερισμός εργασίας» παραπέμπει στον Adam Smith και ο Durkheim προσπάθησε να αποδείξει ότι δεν είναι μόνο οι οικονομικές σχέσεις που καθορίζουν την συμπεριφορά των ατόμων αλλά και οι κοινωνικές με την μορφή κανόνων και ιερών, θρησκευτικών

συμβόλων. Έχοντας μελετήσει το έργο του Karl Marx, ο Durkheim ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος στις διαπιστώσεις του πρώτου για την εξαθλίωση που προκαλεί η κυριαρχία του καπιταλισμού στην εργατική τάξη[1]. Ιδιαίτερα τον ενδιαφέρει η μελέτη του Marx για τις καταστρεπτικές συνέπειες της μισθωτής εργασίας στην σωματική και ψυχική υγεία των εργατών. Έθεσε το ερώτημα λοιπόν, πως με βάση αυτές τις συνθήκες εξαθλίωσης και εκμετάλλευσης, μπορεί η κοινωνία να λειτουργεί ως ενιαίο σύνολο. Ο Durkheim υποστήριξε ότι η αυξημένη κοινωνική αλληλεγγύη είναι δείγμα πολιτισμένων και φυσιολογικών κοινωνικών σχηματισμών[2]. Στις κοινωνίες αυτές δεν υπερισχύει το εγωιστικό συμφέρον των πλουσιότερων σε βάρος των οικονομικά ασθενέστερων. Όπως καταλαβαίνουμε ο Durkheim θεωρούσε ότι οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες δεν χαρακτηρίζονται από ένα ικανοποιητικό βαθμό κοινωνικής αλληλεγγύης, θεωρούσε όμως, ότι μπορούν να γίνουν στις κοινωνίες αυτές μεταρρυθμίσεις και βελτιώσεις για το σκοπό αυτό. Σύμφωνα με τον Durkheim η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί απαραίτητο στοιχείο σε μια κοινωνία που εγγυάται τόσο την ηθική της επάρκεια όσο και τη φυσιολογική της λειτουργία. Στη περίπτωση που δεν υπάρχει αλληλεγγύη και οι ισχυρότεροι επιβάλλουν τις θελήσεις τους στους ασθενέστερους, τότε ο κίνδυνος κοινωνικής έκρηξης είναι ορατός και το ξέσπασμα της βίας αναπόφευκτο. Ο Durkheim αυτό που επεδίωκε να αποφύγει είναι η βία και οι καταστρεπτικές της συνέπειες για την κοινωνία η οποία την υφίσταται. Διαπνέεται από ένα συντηρητισμό που αρνείται να δει τα θετικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής έκρηξης. Την ίδια στιγμή όμως ασκούσε κριτική στην ανισότητα που επέβαλε το καπιταλιστικό κοινωνικό καθεστώς στους φτωχούς και πρότεινε μεταρρυθμίσεις που θα βοηθούσαν στη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και συνοχής.

Επαγγελματικές οργανώσεις

Ο Durkheim θεωρούσε ότι ένας θεσμός που θα μπορούσε να βοηθήσει τον στόχο της αλληλεγγύης είναι οι επαγγελματικές οργανώσεις στις οποίες θα συμμετείχαν εργαζόμενοι και εργοδότες μαζί. Στο σημείο αυτό ανατρέχει σε συσσωματώσεις (corporations) τέτοιου τύπου από την Ρωμαϊκή εποχή και τους Μεσαιωνικούς Χρόνους. Ο κοινωνιολόγος θεωρούσε ότι η εμπειρία αυτών των αιώνων είναι σημαντική για να κατανοήσουμε πότε μπορούν οι άνθρωποι ναι αισθανθούν ότι μια συλλογική οργάνωση διευκολύνει την ζωή τους και επιζητούν την δημιουργία σχέσεων με άλλους ανθρώπους[3]. Βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη ενός σταθερού νομικού πλαισίου που θα εξασφαλίζει τα δικαιώματα όλων των μελών της ένωσης. Το νομικό πλαίσιο είναι απαραίτητο προκειμένου να μπορούν και οι εργαζόμενοι να οργανωθούν συλλογικά και μεταξύ τους[4]. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι η αλληλεγγύη να μην εξαντλείται στις νομικές υποχρεώσεις και δικαιώματα των μελών της οργάνωσης, αλλά να υπάρχει μια ευρύτερη αλληλεπίδραση και ζωή μέσα σε αυτές. Θέτοντας αυτές τις προϋποθέσεις ο Durkheim φαίνεται να υπονοεί ότι η αλληλεγγύη δεν είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που εμφανίζεται αυθόρμητα αλλά ότι συμβαίνει κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Συνεπώς αν πιστεύουμε ότι σήμερα η κοινωνική αλληλεγγύη είναι ασθενής αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι έχουν εκλείψει οι προϋποθέσεις ενδυνάμωσης της[5]. Ο Durkheim έδινε παραδείγματα από την Ρωμαϊκή εποχή όπου η ζωή των καστών αφορούσε και την διοργάνωση γιορτών και τελετών λατρείας αυτών που θα ονομάζαμε σήμερα «πολιούχους άγιους» που ήταν διαφορετικοί για κάθε ομάδα. Διέκρινε μάλιστα δύο μορφές αλληλεγγύης που αντιστοιχούσαν στις παραδοσιακές (τομεακές) και νεωτερικές κοινωνίες: τη «μηχανική» και την «οργανική» αλληλεγγύη. Η πρώτη αναφέρονταν σε «συνοχή η οποία ένωνε τα μέλη της κοινωνίας όπως μέλη ενός άψυχου σώματος, σε αντίθεση με την ενότητα των μελών ενός ζωντανού σώματος η οποία χαρακτήριζε την οργανική. Οι κοινωνίες της οργανικής αλληλεγγύης συγκροτήθηκαν όταν ο πληθυσμός αυξήθηκε και υπήρξε ένας πιο ανεπτυγμένος καταμερισμός εργασίας. Ο Durkheim δεν αμφισβητούσε στην ανάλυση του την κοινωνική ιεραρχία η οποία πιστεύει υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες.

Για ορισμένους μελετητές όπως ο Κανάκης Λελεδάκης (2010) ο Durkheim αποτυγχάνει στο να εξηγήσει πως διαφοροποιείται ο κοινωνικός δεσμός ανάμεσα στις κοινωνίες τις μηχανικής και της οργανικής αλληλεγγύης. Ουσιαστικά σύμφωνα με τον Λελεδάκη ο Durkheim δεν εξηγεί τις αιτίες που οδηγούν και στις δύο περιπτώσεις στο κοινωνικό δεσμό που αντιστοιχούν στην μηχανική και οργανική αλληλεγγύη[6]. Για τον Ian Craib (2009) ο Durkheim αναλύει την σχέση ατόμου και κοινωνίας με δύο όρους: την «κοινωνική»

και την «συστημική» ολοκλήρωση οι οποίες διαφέρουν μεταξύ τους. Η συστημική ολοκλήρωση αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους οι θεσμοί. Η κοινωνική ολοκλήρωση αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο συνδέονται μεταξύ τους τα άτομα. Σύμφωνα με τον David Lockwood η συστημική ολοκλήρωση απασχόλησε κυρίως τον Marx και η κοινωνική ολοκλήρωση τον Durkheim και αργότερα τον Talkot Parsons (Craib 2009: 112 -113). Στην συστημική ολοκλήρωση οι βουλήσεις των επιμέρους ατόμων δεν λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν η αλληλεγγύη ξεπερνά τον δεσμό της κοινωνίας ως συστήματος και μετατρέπεται σε συναισθηματικό δεσμό πίστης και αλληλοϋποστήριξης μεταξύ των ατόμων[7]. Εδώ ο Durkheim προσπαθεί να αντιπαρατεθεί με την φιλοσοφική θέση του Thomas Hobbes ότι οι άνθρωποι είναι από την φύση τους κακοί με ασίγαστα πάθη και ευχαρίστως θα σκότωνε ο ένας τον άλλο αν δεν υπήρχε το Κράτος – Λεβιάθαν. Σκοπός της κοινωνίας λοιπόν είναι ο «εκπολιτισμός» του ανθρώπου και η αυτονόμηση του από τα εγωιστικά του πάθη. Το δεύτερο ερώτημα είναι κατά πόσο αυτή η αλληλεγγύη εκδηλώνεται δημόσια και δεν αποτελεί μια ιδιωτική υπόθεση προσωπικής φιλίας και συμπαράστασης.

Η λατρεία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Ο Durkheim θεωρούσε ότι το αξιακό σύστημα, το οποίο εκείνος πίστευε ότι εκφράζει την σύγχρονη συλλογική συνείδηση, έδινε μεγάλη αξία όχι μόνο στην ατομική αξιοπρέπεια αλλά επίσης και στην ισότητα των ευκαιριών, μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη εργασιακή ηθική και κοινωνική δικαιοσύνη.

Σύμφωνα με τον Tiryakian (2005) το έργο του Durkheim μπορεί να διαφωτίσει θεωρητικά το φαινόμενο της εθνικής αλληλεγγύης το οποίο παρουσιάζεται σε κρίσιμες και έκτακτες πολιτικές συγκυρίες όπως το ξέσπασμα του Γαλλογερμανικού πολέμου, όταν ακόμα ο Durkheim ζούσε, και η επίθεση στους Δίδυμους Πύργους στη Νέα Υόρκη στις 11 Σεπτέμβριου 2001. Οι εξαιρετικές συνθήκες οδηγούν στην διογκούμενη σημασία της ιερότητας συμβόλων, όπως η σημαία, και στην ενίσχυση της αλληλεγγύης η οποία παίρνει μια μηχανική μορφή. Συγχρόνως όμως δημιουργούν τον αποκλεισμό από το κοινωνικό σώμα αυτών που θεωρούνται ως τρομοκράτες και εχθροί της πατρίδας (Tiryakian 2005: 312 - 316). Σύμφωνα με την άποψη του συγκεκριμένου συγγραφέα αν και ο Durkheim δεν επεξεργάστηκε θεωρητικά την εθνική αλληλεγγύη, παρόλα αυτά μαζί με τους υπόλοιπους Γάλλους συμπολίτες του έζησε στιγμές έξαρσης της (Tiryakian 2005: 313).

Η μορφή της εθνικής αλληλεγγύης σηματοδοτεί αποκλεισμούς με βάση το έθνος οι οποίοι μπορούν να εφαρμοστούν και στους εργαζόμενους και τα εργατικά σωματεία. Η Anna Koumandaraki (1996) προσπάθησε να αναδείξει πως η χρήση της εθνικοφροσύνης από το Ελληνικό κράτος διαχώρισε το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα σε δύο τμήματα: σε ένα επίσημο φορέα με κύρια εκπρόσωπο την ΓΣΕΕ, η οποία ήταν κρατικά ελεγχόμενη, και σε ένα παράνομο φορέα αποτελούμενο από σωματεία που ήταν ταυτισμένα με την Αριστερά (Koumandaraki 1996: 127 – 152). Αυτός ο διαχωρισμός έδωσε μετά το 1974 τη θέση του στην αντιπαράθεση ανάμεσα στην «επίσημη» εκπροσώπηση της ΓΣΕΕ και στα μαχητικά εργοστασιακά σωματεία που έδρασαν κυρίως την περίοδο 1976 -1979 (Koumandaraki 1996: 153 – 196). Η αντιπαράθεση αυτή συνεχίζεται τη δεκαετία του 2000, και ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση, με την καχυποψία και έλλειψη υποστήριξης των μόνιμων και εργασιακά προστατευμένων υπάλληλων του ευρύτερου δημοσίου τομέα, απέναντι στα ριζοσπαστικά σωματεία τα οποία εκπροσωπούσαν επισφαλείς εργαζόμενους (Christina Karakioulafis and Kostas Kanellopoulos 2018: 127 – 129).

Κοινωνική παθολογία και ταξική πάλη

Η έννοια της ταξικής αντίθεσης και σύγκρουσης που αναφέρεται στον Marx, στο έργο του Durkheim έχει την σημασία μια παθολογίας που δεν αφήνει την κοινωνία να λειτουργήσει ομαλά. Αν και μπορεί να ξεπεραστεί αποτελεί πραγματικό κίνδυνο για μια κοινωνία γιατί αποτελεί την αιτία διάλυσης δεσμών κοινωνικής αλληλεγγύης. Η αλληλεγγύη εδώ ταυτίζεται με την συλλογικότητα, την συντροφικότητα την αίσθηση του ανήκειν σε ένα ευρύτερο από το άτομο σύνολο, την φιλία όπως επίσης και την κοινωνική προστασία. Η θεώρηση της ανθρώπινης ιστορίας ως ιστορίας πάλης τάξεων που υπάρχει στο

Κομμουνιστικό Μανιφέστο είναι πολύ γνωστή. Είναι δύσκολο διαβάζοντας κανείς αποσπάσματα από τον πρώτο τόμο του Μαρξικού Κεφαλαίου να βρει τον τρόπο που εργάτες και καπιταλιστές θα αισθάνονταν αλληλέγγυοι μεταξύ τους. Εκεί η μισθωτή εργασία έχει πολλά κοινά σημεία με τη δουλεία[8]. Διαβάζοντας τα πρώτα κεφάλαια δίνεται η εντύπωση ότι ο αγώνας των εργατών για να είναι νικηφόρος πρέπει να ξεπερνά τις εθνικές περιχαρακώσεις και να είναι ο συνολικός αγώνας του προλεταριάτου ανεξάρτητα από εθνική καταγωγή. Στη συνέχεια ο Μαρξ γράφει για δυναμικούς εργατικούς αγώνες όπου τα τοπικά όρια έχουν ξεπεραστεί (Κ 254, 271)[9]. Η ανάλυση του προϋποθέτει την αλληλεγγύη μεταξύ των εργατών προκειμένου να πετύχουν στον αγώνα τους. Εδώ γίνονται αναφορές στους αγώνες των Βρετανικών συνδικάτων χωρίς όμως να περιγράφεται πως οργανώθηκε η κινητοποίηση των εργατών. Με τους αγώνες αυτούς όμως οι συνέπειες της αλλοτρίωσης ως αποξένωσης από τους συναδέλφους τους προσωρινά τουλάχιστον αναιρούνται.

Εργατική τάξη και ηθική οικονομία

Στην παρακάτω ανάλυση ο στόχος είναι η καταγραφή της αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της εργατικής τάξης όπως αναδεικνύεται σε κοινωνιολογικά κείμενα τόσο από την πλευρά της θεωρίας όσο από την πλευρά των εμπειρικών παραδειγμάτων. Ο ιστορικός E. P. Thompson (1971) παρατήρησε ότι οι καθημερινοί άνθρωποι αποτέλεσαν το αντικείμενο ιστορικής έρευνας μόνο μετά την Γαλλική Επανάσταση (Thompson 1971: 76). Συνήθως συνδέονται στις ιστορικές αναλύσεις για βίαια ξεσπάσματα που διαταράσσουν την κοινωνική γαλήνη και προσδιορίζονται ως όχλος. Οι αιτίες των ξεσπασμάτων αυτών καθορίζονται από φυσικές αιτίες όπως η πείνα και δεν σχετίζονται με ευπρεπή και ορθολογική πολιτική συμπεριφορά (Thompson 1971: 77 - 78). Ο ιστορικός αναφέρεται ειδικά στις εξεγέρσεις των Βρετανών εργατών κατά της αύξησης της τιμής του ψωμιού τον 18^{ο} αιώνα. Οι εξεγέρσεις αυτές οι οποίες αποτέλεσαν τις πρώτες προσπάθειες οργάνωσης της εργατικής τάξης. Για τον Thompson η αλληλεγγύη μεταξύ των Βρετανών εργατών στηρίχθηκε τον 18^{ο} αιώνα στην ηθική οικονομία (Moral economy). Οι εργάτες δηλαδή κινητοποιήθηκαν δυναμικά στις διαδηλώσεις τους κατά της αύξησης της τιμή του ψωμιού προσπαθώντας να υπερασπιστούν τα ιδεώδη που διέπνεαν στο παρελθόν την σχέση τους με το κράτος και τους ευγενείς (Thompson 1971: 78 -79). Δεν ήταν μόνο δηλαδή η πείνα, όπως θεωρούσαν οι ιστορικοί, που τους οδήγησε στις βία αλλά η προσπάθεια τους να υπερασπιστούν εθιμικούς ηθικούς κανόνες που ίσχυαν πριν την καπιταλιστική ανάπτυξη και που αναγνώριζαν στους ανθρώπους αυτούς συγκεκριμένα κοινωνικά δικαιώματα. Επίσης, ο Charles Tilly (2008) αναφέρει ότι αυτές οι κινητοποιήσεις οδήγησαν στην συνέχεια στην διεκδίκηση εκ μέρους των λαϊκών μαζών εργασιακών δικαιωμάτων και στην διεύρυνση του δημοκρατικού καθεστώτος (Tilly: 2008: 63 -87). Επομένως γίνεται αντιληπτό από τις αναλύσεις αυτές ότι η δυναμική διεκδίκηση δικαιωμάτων ήταν συνέπεια των κοινωνικών εκρήξεων που διατάραξαν την κοινωνική γαλήνη σε αυτές τις χώρες και επομένως η επίτευξη της κοινωνικής ειρήνης τα επόμενα χρόνια συνέβη μόνο εφόσον τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα της εργατικής τάξης αναγνωρίστηκαν πολιτικά και νομικά.

Ιστορικές μελέτες για την κοινωνική αλληλεγγύη

Η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει την ύπαρξη αλληλεγγύης ανάμεσα σε ανθρώπους που μοιράζονται τα ίδια ταξικά συμφέροντα. Ο Eric Hobsbawm (1964) στο έργο του *Labouring Men* περιγράφει την αλληλεγγύη και την βοήθεια που πρόσφεραν οι εργατικές κοινότητες στην Βρετανία κατά την πρώιμη νεωτερικότητα στους περιπλανώμενους τεχνίτες. Τα σωματεία στα οποία ανήκαν οι περιπλανώμενοι, ανελάμβαναν την σίτιση, την στέγαση και την επίδοση οικονομικής βοήθειας σε αυτούς τους τεχνίτες οι οποίοι ήταν στο δρόμο από πόλη σε πόλη με στόχο την αναζήτηση εργασίας (Hobsbawm 1964: 34 – 35). Το σύστημα στήριξης των περιπλανώμενων τεχνιτών (tramping system) άρχισε να χάνει την δυναμική του κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα όταν η μετακίνηση των εργατών δεν ήταν πια τόσο συχνή εξαιτίας του κόστους της και τα σωματεία επέλεγαν ως καλύτερη μέθοδο αρωγής την επίδοση επιδομάτων σε εργάτες που παρέμεναν πλέον στο τόπο όπου ζούσε η οικογένεια τους και δεν μετακινούνταν πια (Hobsbawm 1964: 47 – 51).

Εργατικά σωματεία και κοινωνική αλληλεγγύη

Καθώς τα συνδικάτα αποκτούν μια γραφειοκρατική μορφή η αυτενέργεια των εργατών προς την συγκρότηση δεσμών αλληλεγγύης φθίνει. Με την επιβολή κρατικών μέτρων προνοιακού χαρακτήρα, τα επιδόματα αλληλεγγύης από τα σωματεία αποκτούν ένα σημαντικό ανταγωνιστή. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) η περίοδος 1880 ως το 1920 ήταν η χρυσή περίοδος του καπιταλισμού όταν καθιερώθηκε το εργοστασιακό σύστημα: υπήρχε συγκεντρωτισμός του κεφαλαίου, επέκταση της παραγωγής και γραφειοκρατία. Η εργασία ενσωματώθηκε σε μεγάλες επιχειρήσεις όπου οι εργάτες επιτηρούντο συνέχεια από τους ανώτερους τους διοικητικούς υπαλλήλους. Οι περισσότερες μελέτες που έχουν γίνει τονίζουν την σχέση εξουσίας ανάμεσα σε εργάτες και υπαλλήλους και την αποξένωση μεταξύ τους. Η επιτήρηση σύμφωνα με τον Michel Foucault εγγυόταν την υποταγή των εργαζομένων στους κανόνες και άρα την υψηλή παραγωγικότητα τους. Η Eva Illuz (2017) ανέδειξε την σημασία του εργοστασιακού συστήματος στην ανάπτυξη της ψυχολογίας. Με κύρια επιρροή την ψυχανάλυση οι ψυχολόγοι κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τα συναισθηματικά προβλήματα των εργατών και στις δυσκολίες προσαρμογής τους στο σύστημα παραγωγής. Την περίοδο 1924 -1927 ο κλινικός ψυχολόγος Elton Mayo και η ομάδα του πήραν συνεντεύξεις από εργάτες εργοστασίων. Βασική μέθοδος θεραπείας ήταν η συνέντευξη όπου οι ψυχολόγοι με ευγενικό και ευπροσήγορο τρόπο καλούσαν τους εργάτες να μιλήσουν ανώνυμα για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν. Το γεγονός ότι οι εργάτες είχαν κάποιον να τους ακούει εκτόνωνε την ένταση που νιώθανε. Η συνέντευξη αποτελούσε στην πραγματικότητα μια πράξη αναγνώρισης που δεν μπορούσε να εξισωθεί με τη «ψευδή συνείδηση», την «επιτήρηση» και την «ιδεολογία» (Illuz 2017: 37). Η Illuz περιγράφει αυτή την κατάσταση με τον όρο «συναισθηματικός καπιταλισμός» ο οποίος «αναδιοργανώνει» τις συναισθηματικές κουλτούρες κάνοντας τον οικονομικό εαυτό συναισθηματικό και τα συναισθήματα να ταυτίζονται με την εργαλειακή δράση. (Illuz 2017: 45). Ποίες είναι όμως οι συνέπειες του συναισθηματικού καπιταλισμού για την κοινωνική αλληλεγγύη; Μήπως είναι ότι η προσαρμογή και ενσωμάτωση των εργαζόμενων δεν στηρίχθηκε μόνο στη εξουσιαστική σχέση με τους μάνατζερ αλλά και στην συναισθηματική τους εμπλοκή με το αντικείμενο της εργασίας τους; Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά τις συνέπειες του συναισθηματικού καπιταλισμού για τις δυνατότητες αλληλεγγύης των εργαζομένων απέναντι στους ανέργους και τους έχοντες επισφαλή εργασία. Κατά πόσο δηλαδή η αναγνώριση και η συναισθηματική αποδοχή των εργατών μέσα στα εργοστάσια οδήγησε στην συναισθηματική τους περιχαράκωση απέναντι σε αυτούς που βρισκόταν «έξω» από τα εργοστάσια εξαιτίας της ανεργίας και της επισφάλειας[10];

Υπάρχει ταξική ανάλυση στον Durkheim;

Οι David B. Grutsky και Gabriela Galexu (2005) αναρωτιούνται αν υπάρχει ταξική ανάλυση στον Durkheim για να απαντήσουν θετικά ότι υπάρχει μια ταξική θεωρία η οποία όμως δεν αναφέρεται στις πολυπληθείς μεγάλες κοινωνικές τάξεις που ανέλυσε ο Μαρξ, αλλά σε μικρότερες επαγγελματικές κατηγορίες οι οποίες έχουν έντονη την αίσθηση μια ξεχωριστής επαγγελματικής ταυτότητας που δένει τα μέλη τους (Grutsky και Galexu 2005: 324 - 325). Αυτές οι μικρότερες επαγγελματικές ομάδες έχουν έντονο το στοιχείο της αλληλεγγύης και της συντροφικότητας και είναι πρόθυμες να ακολουθήσουν μαχητικούς συνδικαλιστικούς αγώνες όταν θίγονται τα συμφέροντα τους. Ουσιαστικά οι εργατικοί αγώνες δεν ήταν ποτέ, υποστηρίζουν οι δύο μελετητές – αγώνες μιας μεγάλης πολύμορφης τάξης αλλά αγώνες συγκεκριμένων σωματείων τα οποία αγωνίζονταν για μερικότερα συντεχνιακά αιτήματα (Grutsky και Galexu 2005: 327). Οι συλλογικές κινητοποιήσεις των εργαζομένων εξακολουθούν να είναι, παρά τα όσα διατείνονται οι μεταμοντέρνοι αναλυτές κύριες μορφές κοινωνικών κινημάτων. Η ταυτότητα του εργαζόμενου μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας δεν είναι μια ταυτότητα που οι φορείς της προσπαθούν να αποφύγουν αλλά αντίθετα, και την επιδιώκουν αλλά και τους επιβάλλεται στις συνδιαλλαγές τους με το κράτος και άλλους φορείς. Αποτελεί την κύρια ταυτότητα του καθενός μας και διαμορφώνει την ψυχολογία και τον τρόπο ζωής μας προς μια ιδιαίτερη κατεύθυνση. Επίσης η απόκτηση της είναι συνδεδεμένη με την ένταξη μας σε κοινωνικό δίκτυο συναδέλφων με τους οποίους μοιραζόμαστε κοινές επιδιώξεις και συμφέροντα (Grutsky και Galexu 2005: 329).

Η ταξική εκμετάλλευση έχει στον Durkheim την μορφή του αποκλεισμού υποψήφιων εργαζομένων από συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες ή τον εγκλωβισμό τους σε υποδεέστερες, χωρίς την δυνατότητα διαφυγής τους (Grutsky και Galexu 2005: 328). Το γεγονός ότι το συνδικαλιστικό κίνημα των διαφόρων υποκατηγοριών της εργατικής τάξης επιδιώκει την μισθολογική αύξηση και την βελτίωση συνθηκών εργασίας και όχι την επαναστατική ανατροπή συμφωνεί με την άποψη του Durkheim για τον καταμερισμό εργασίας (Grutsky και Galexu 2005: 331 – 332).

Αν λοιπόν η αλληλεγγύη αφορά τους «εσωτερικούς» εργαζομένους (insiders) ποια είναι η σημασία της για τους ανέργους και του επισφαλείς εργαζομένους (outsiders); Αναζητούμε λοιπόν ρεπερτόρια αλληλεγγύης που να ξεπερνούν την οργανωμένη συνδικαλιστική δράση τουλάχιστον στην επίσημη μορφή της. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα για το οποίο έγραψε ο Κώστας Ευθυμίου (2014) όπου στο ομώνυμο βιβλίο του περιγράφει την δράση των οργανώσεων της «Εργατικής Βοήθειας» και της «Κοινωνικής Αλληλεγγύης» για τους πολιτικούς εξόριστους στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Τα ρεπερτόρια μπορεί να περιλαμβάνουν όχι μόνο απεργίες συμπαράστασης σε απολυμένους συναδέλφους αλλά συγκέντρωση φαρμάκων και δωρεές χρημάτων. Το πώς και πότε αυτό το ρεπερτόριο εκδηλώνεται μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο κοινωνιολογικής μελέτης.

Εδώ διαφαίνεται και ο ρόλος του κράτους στις ταξικές σχέσεις. Ο ρόλος του μπορεί να είναι καταλυτικός για την αλληλεγγύη μεταξύ των εργατών όπως αποδεικνύει το απόσπασμα της συνέντευξης του συνδικαλιστή της Ομοσπονδίας Βιομηχανικών Εργατοϋπαλληλικών Σωματείων (ΟΒΕΣ) κου Δημήτρη Δουδουμπή που σχολιάζει εδώ την νομοθέτηση του Ν. 1264/82:

> «Όταν ψηφίστηκε ο νόμος 1264/82 οι άνθρωποι άρχισαν να εγκαταλείπουν το σωματείο σκεπτόμενοι, ότι εφόσον τα έδινε όλα το κράτος, δεν χρειαζόντουσαν πια το σωματείο. Αυτό ήταν το άσχημο με το νόμο 1264/82 που αντικατέστησε τον 330. Οι άνθρωποι δεν έβλεπαν πια το λόγο να αγωνίζονται και να κατεβαίνουν σε απεργία γιατί όλα όσα οι εργοδότες πιθανότατα θα απέρριπταν η κυβέρνηση θα τα εφάρμοζε χωρίς δισταγμό. Εάν παραδείγματος χάρη ζητούσαμε μια αύξηση 30% και ήμασταν χαρούμενοι αν παίρναμε και μόνο 4% και 5%, η θέσπιση της ΑΤΑ πρόσφερε πολύ περισσότερα από αυτά το σωματείο θα μπορούσε ποτέ να ζητήσει. Οι εργαζόμενοι πίστευαν ότι η κυβέρνηση θα τους πρόσφερε οπωσδήποτε αυτά που τα σωματεία ίσως θα μπορούσαν να δώσουν. Αυτό ήταν μεγάλη διαφορά» (Koumandaraki: 1996: 256)

Όταν το κοινωνικό κράτος άρχισε να συρρικνώνεται μετά το 1980 τα εργατικά σωματεία εξασθενούσαν όχι μόνο γιατί αδυνατούσαν να παρέμβουν αποφασιστικά στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων αλλά και γιατί στερούνταν τις δομές αλληλεγγύης που ήταν συνδεδεμένες μαζί τους. Έτσι οι άνεργοι εργάτες μαζί με την απόλυση τους έχασαν ουσιαστικά και ένα κοινωνικό δίκτυο που θα μπορούσε να τους στηρίξει ουσιαστικά. Συγχρόνως τα συνδικάτα έχασαν μεγάλο μέρος της νομιμοποίησης τους απέναντι στα μέλη τους. Ενώ φαινομενικά η εργασιακή ειρήνη είχε επιτευχθεί αφού οι απεργίες είχαν μειωθεί και χάσει τη δυναμική τους, η σύγκλιση αυτή δεν αντανακλούσε μια πραγματική κοινωνική ισορροπία και φυσιολογική κατάσταση σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσε ο Durkheim σε αυτή την έννοια. Την ίδια στιγμή ο φόβος της κοινωνικής έκρηξης δεν ήταν ορατός αφού όπως γράφει ο Bauman οι εργαζόμενοι επιδιώκουν ατομικές λύσεις στο πρόβλημα εύρεσης εργασίας.

Η ανάγνωση του Durkheim από τον Bauman

Για τον Bauman (2005) η έννοια της κοινωνίας παραπέμπει κατά αρχάς στον όρο του Benedict Anderson «φαντασιακές κοινότητες». Στον Durkheim όμως η κοινωνία δεν έχει τίποτα το άυλο και το φαντασιακό (Bauman 2005: 361 - 362). Παραπέμπει στην μοντέρνα κατάσταση και έχει μεταβληθεί σε ένα στέρεο τοίχο που εμποδίζει τα άτομα να πραγματοποιούν τις βαθύτερες τους επιθυμίες. Ο έλεγχος της ανθρώπινης σκέψης και φαντασίας είναι ο κύριος στόχος της κοινωνίας (Bauman 2005: 363 - 365). Ο λόγος που ο Durkheim επένδυσε τόσα πολλά στην κοινωνία είναι γιατί επιθυμεί να γλυτώσει τα ανθρώπινα πλάσματα από το χάος και την αντιπαλότητα που θα ηγεμόνευαν αν δεν υπήρχε κοινωνία με κανόνες και πειθαρχία. Εδώ βλέπουμε ότι οι φιλοσοφικές θέσεις του Hobbes βρίσκουν στον Durkheim την δικαίωση τους (Bauman

2005: 367). Το σκηνικό αλλάζει κατά την ύστερη Νεωτερικότητα όταν οι καταπιεστικοί κανόνες της στερεής Νεωτερικότητα τίθενται σε αμφισβήτηση. Η έμφαση στην ελευθερία του ατόμου η οποία μεταφράζεται κυρίως στην ελευθερία στην μετακίνηση, αλλάζει τις συνθήκες μέσα στις οποίες επιτυγχάνεται η υποταγή των επιμέρους ατόμων στο κοινωνικό καθεστώς. Βασικό μέσο είναι η ανασφάλεια και η προσωρινότητα στην εργασία που κινητοποιεί τους εργαζόμενους να αγωνίζονται να πουλήσουν την εργασία τους στους επιχειρηματίες με κάθε τρόπο (Bauman 2005: 374 - 375). Ο φορντισμός στηρίχτηκε στην επιτήρηση των εργαζομένων σύμφωνα με τους όρους που έθεσε ο Jeremy Bentham στο Πανοπτικό αλλά έχει μπει πλέον στο περιθώριο (στο ίδιο). Τώρα, το Πανοπτικό κλείνει αφήνοντας πολλούς εν δυνάμει εργαζόμενους απ' έξω. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η κοινωνική πειθάρχηση και η αποδοχή του κοινωνικού καθεστώτος χωρίς να χρειαστεί να χρησιμοποιηθεί η επιτήρηση (Bauman 2005: 380). Τώρα ο κάθε εργαζόμενος επιτηρεί μόνος του τον εαυτό του προκειμένου να γίνει η εργασία του ελκυστικό προϊόν στους εργοδότες. Συγχρόνως υπάρχει μια νοσταλγία για το παλιό καθεστώς (ancient regime) που υπήρχε πριν την Νεωτερικότητα, εκεί που οι ιεραρχικές δομές μπορεί να ήταν άδικες αλλά ήταν σταθερές. Και βέβαια κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν γίνεται λόγος για συλλογικότητα και αλληλεγγύη (στο ίδιο).

Ο Bauman κράτησε στο άρθρο αυτό μια αρκετά αντιφατική στάση απέναντι στην κοινωνιολογία. Ενώ άσκησε κριτική στον τρόπο που η κοινωνιολογία επηρεασμένη από τον Durkheim ανέλυσε τα κοινωνικά γεγονότα απομακρύνοντας τα από τα συναισθήματα των ανθρώπων, συγχρόνως, θεωρούσε ότι ο τρόπος που επιβάλλεται να ασκηθεί το έργο των κοινωνιολόγων από εδώ και πέρα απαιτεί την μεταξύ τους επικοινωνία και διεξοδική ανάλυση και συζήτηση μεταξύ τους για τα ευρήματα των ερευνών τους για την αλληλεγγύη. Σε μια εποχή λοιπόν που η αλληλεγγύη και η συντροφικότητα θεωρούνται ξεπερασμένες και μάλλον άχρηστες ο Bauman ήθελε να επαναφέρει την επικοινωνία και την συλλογικότητα στις κοινωνικές επιστήμες (Bauman 2005: 380 - 381). Με αυτό τον τρόπο μοιάζει να λέει ότι ο Hobbes δεν νίκησε εντελώς υπάρχουν ακόμα περιθώρια για δράση τουλάχιστον μεταξύ των κοινωνιολόγων που ανέκαθεν αγωνιούσαν για την αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή.

Συμπεράσματα

Ως συμπέρασμα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ταξική ανισότητα υπονομεύει και καθορίζει την συζήτηση για την κοινωνική αλληλεγγύη. Ακόμα και στον Durkheim οι εργαζόμενοι μπορούν να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση μόνο εφόσον η αστική τάξη τους δίνει αυτή τη δυνατότητα. Η έννοια της «ζωής» την οποία ο μεγάλος κοινωνιολόγος θέτει ως όρο για την επίτευξη της κοινωνικής αλληλεγγύης δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο από την οργανωμένη δράση των εργατικών σωματείων. Ο διαχωρισμός των εργαζομένων σε «εσωτερικούς» και «εξωτερικούς» αναδεικνύεται ότι έχει συναισθηματικές διαστάσεις μέσα από την περιθωριοποίηση και την απομάκρυνση των ανέργων και επισφαλών εργαζομένων από το κοινωνικό περιβάλλον της εργασίας. Οι διαστάσεις αυτές δεν αναφέρονται μόνο στην αδυναμία των εργατικών συνδικάτων να εντάξουν τους outsiders στα μέλη τους αλλά και σε τείχη νομικά, συνδικαλιστικά αλλά και ψυχολογικά ανάμεσα στις κατηγορίες των «εσωτερικών» και εξωτερικών εργαζομένων.

Σημειώσεις

[1] Ο Lewis Coser, μελετητής του Durkheim γράφει ότι ενώ ο Adam Smith πίστευε ότι ο καπιταλισμός θα οδηγούσε στην μέγιστη ευτυχία στην πραγματικότητα οδήγησε στην μέγιστη ανθρώπινη δυστυχία και κατάπτωση (Coser 2014: xiii). Αυτό το συμπέρασμα βγαίνει αβίαστα από τα όσα γράφει και ο Marx στον Α' τόμο του *Κεφαλαίου* για τον αγώνα για την κανονική εργάσιμη ημέρα (Κ: 248 -267).

[2] Μια εμπεριστατωμένη και συνοπτική παρουσίαση του έργου του Durkheim βρίσκεται στο Σπύρος Γάγγας (2010) «Ο Εμίλ Ντουρκχάϊμ και η Συγκρότηση της Ηθικής στη Νεωτερικότητας» στο Σωκράτης Κονιόρδος (επιμ.) *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα,* Αθήνα: Gutenberg, 93 – 126.

[3] Η οργανική αλληλεγγύη στηρίζεται στη «λατρεία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας» η οποία εξασφαλίζει το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις σύγχρονες κοινωνίες (Lukes 1973: 156 -157).

[4] Ο Stephen Lukes (1973) γράφει: «Η ομοιότητα στη συνείδηση, έγραψε ο Durkheim, ενισχύει νομικούς κανόνες οι οποίοι με την απειλή της καταστολής, επιβάλουν ομοιομορφία στις αντιλήψεις και στις πρακτικές για όλους. Όσο περισσότερο προβεβλημένη είναι [η ομοιότητα στη συνείδηση] τόσο πιο ολοκληρωτικά η κοινωνική ζωή ανακατεύεται με τη θρησκευτική ζωή και τόσο πιο κοντά είναι οι οικονομικοί θεσμοί της στον κομμουνισμό» (Lukes 1973: 150) (Μετάφραση Δική μου).

[5] Ο μεγάλος Γάλλος κοινωνιολόγος θεωρούσε ότι οι κοινωνίες που συγκροτούνται από κάστες ή τάξεις παρουσιάζουν αδυναμία στο να συγκροτηθούν συλλογικά με βάση την αλληλεγγύη γιατί «η κατανομή των κοινωνικών λειτουργιών δεν αντιστοιχεί στην κατανομή των φυσικών ταλέντων. Έτσι δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στις φυσικές κλίσεις των ατόμων και στις μορφές δραστηριότητας με τις οποίες καλούνται να απασχοληθούν. Το αποτέλεσμα είναι η διατάραξη ή και η διάλυση της αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη του κοινωνικού σχηματισμού (Lukes 1973: 171).

[6] Ο Λελεδάκης γράφει: «Ο Durkheim διακρίνει μία ποιοτική διαφορά ανάμεσα στον τρόπο συνοχής των παραδοσιακών και των σύγχρονων θεωριών –τη γνωστή διάκριση μεταξύ μηχανικής και οργανικής αλληλεγγύης. Ωστόσο, σε αυτή τη φάση ο Durkheim δεν έχει ακόμη επεξεργαστεί μία θεωρία του κοινωνικού υποκειμένου. Όταν προτείνει μία τέτοια θεωρία, με την απλή μορφή των ατομικών και συλλογικών αναπαραστάσεων, η μη δυνατότητα σύνδεσής της με το επιχείρημα του Καταμερισμού γίνεται εμφανής. Χωρίς να το παραδεχτεί ρητά ο Durkheim εγκαταλείπει στο μετέπειτα έργο του την αρχική του θέση περί αλληλεγγύης» (Λελεδάκης 2010: 16).

[7] Εδώ η έννοια της αλληλεγγύης μπορεί να συγκριθεί από αυτήν της αδελφότητας η οποία αναφέρεται στις συσσωματώσεις όχι μόνο εργαζομένων αλλά και μοναστικών ταγμάτων. Οφείλω αυτή την επισήμανση στον καθηγητή κοινωνιολογίας Ανδρέα Λύτρα. Ο Eduard A. Tiryakian (2005) υποστηρίζει ότι η έννοια της αλληλεγγύης που χρησιμοποιεί ο Durkheim είναι ταυτόσημη με αυτή της αδελφότητας που χρησιμοποιούσε στο έργο του ο Leon Bourgeois πολιτικός του Κεντρώου Αριστερού Ριζοσπαστικού Σοσιαλιστικού Κόμματος στην Γαλλία και κάτοχος του βραβείου Νόμπελ του ο οποίος είχε επηρεάσει τον Durkheim με το έργο του (Tiryakian 2005: 309).

[8] Ο Marx στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου γράφει χαρακτηριστικά: «Ο δουλοκτήτης αγοράζει τον εργάτη όπως αγοράζει το άλογο του» (Κ: 237).

[9] Χαρακτηριστικά στη σελίδα 271 γράφει: «Με τον τρόπο αυτό [αναφερόμενος στα διαβήματα εκπροσώπων του εργατικού κινήματος τόσο στη Γενεύη όσο και στο Λονδίνο το Σεπτέμβριο του 1856 υπέρ του περιορισμού της εργάσιμης ημέρας], το εργατικό κίνημα που είχε αναπτυχθεί ενστικτωδώς από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις στις δύο πλευρές του Ατλαντικού σφραγίζει η δήλωση του Άγγλου εργοστασιακού επιθεωρητή R.J. Saunders: "Δεν πρόκειται ποτέ να στεφθούν με επιτυχία τα όποια περαιτέρω βήματα για τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας αν προηγουμένως δεν περιοριστεί η εργάσιμη ημέρα και δεν επιβληθούν με αυστηρότητα τα προδιαγραμμένα όρια της"» (Κ: 271).

[10] Οι Karakioulafis και Kanellopoulos (2018) αναδεικνύουν στο άρθρο τους τη δύσκολη σχέση μεταξύ προστατευμένων εργασιακά εργαζομένων και ανέργων και εργαζομένων με όρους επισφάλειας. Αναδεικνύουν ιδιαίτερα τη σχέση εσωτερικών (insiders) και εξωτερικών (outsiders) εργαζομένων όπως υπογραμμίζεται στη βιβλιογραφία αλλά και στην πρακτική των Ελληνικών συνδικάτων.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Γάγγας Σπύρος (2010) «Ο Εμίλ Ντουρκχάϊμ και η Συγκρότηση της Ηθικής στη Νεωτερικότητας» στο Σωκράτης Κονιόρδος (επιμ.) *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα,* Αθήνα: Gutenberg, σσ. 93 – 126.

Craib Ian (2009) *Κλασική Κοινωνική Θεωρία: Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ.* Παντελής Λέκκας (επιμ.), Μάρκος Καρασαρίνης – Παντελής Λέκκας (μτφρ.), Αθήνα: Κατάρτι.

Ευθυμίου Κώστας (2014) *«Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Δύο παραδείγματα δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Πρόλογος Βαγγέλης Καραμανωλάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Συναδέλφων.

Illuz Eva (2017) *Ψυχρή Τρυφερότητα: Η Άνοδος του Συναισθηματικού Καπιταλισμού.* Αθήνα: OPOSITO.

Marx Karl (2016) *Το Κεφάλαιο.* Τόμος Πρώτος. Γκιούρας Θανάσης – Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), Γκιούρας Θανάσης (μτφρ.), Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.

Λελεδάκης Κανάκης (2010) «Η Θεωρία του Πιερ Μπουρντιέ για τη Κοινωνία και τη Νεωτερικότητας» στο Σωκράτης Κονιόρδος (επιμ.) *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα,* Αθήνα: Gutenberg, σσ. 397 – 415.

Αγγλική

Bauman Zygmunt (2005) "Durkheim's Society Revisited" in Jefferey C. Alexander and Philip Smith Ieds) (2005) *The Cambridge Companion to Durkheim*. Cambridge: Cambridge University Press. Kindle edition.

Besnard Philippe (2005) "Durkheim's squares: Types of Social Pathology and Types of Suicide" in Jefferey C. Alexander and Philip Smith Ieds) (2005) *The Cambridge Companion to Durkheim*. Cambridge: Cambridge University Press. Kindle edition.

Coser Lewis (2014) "Introduction to the 1984 Edition" in Emile Durkheim (2014) *The division of Labor in Society*. Edited by Stephen Lukes. New York: Free Press, pp. xi – xxii.

Emile Durkheim (2014) *The division of Labor in Society*. Edited by Stephen Lukes. New York: Free Press.

David B. Grutsky and Gabriela Galetsku (2005) "Is Durkheim a class analyst?" in Jefferey C. Alexander and Philip Smith (eds) (2005) *The Cambridge Companion to Durkheim*. Cambridge: Cambridge University Press. Kindle edition.

Eric Hobsbawm (1964) *Labouring Men. Studies in the history of labour.* London: Werdenfield & Nikolson.

Karakioulafis Christina and Kostas Kanellopoulos (2018) "Triggering Solidarity Actions Towards Contingent Workers and the Unemployed: The Point of View of Grassroots Trade Unionists and Labour Activists" in *Participazione e Conflitto. The Open Journal of Sociopolitical Studies,* Issue 11 (1) 2018: pp. 121 – 144.

Anna Koumandaraki (1996) *Identity in the Semi-Periphery: the case of the Greek Trade Union Movement*. Ph.D. thesis University of Essex.

Lukes Stephen (2014) "Introduction to This edition" in Emile Durkheim (2014) *The division of Labor in Society*. Edited by Stephen Lukes. New York: Free Press, pp. xxv – xivi.

Lukes Stephen (1973) *Émile Durkheim. His Life and Work. An Historical and Critical Study.* London: Penguin Books.

Thompson E.P. (1971) "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century" in *Past and Present,* No. 50 (Feb. 1971), pp. 76 – 136.

Tilly Charles (2008) *Contentious Performances.* Cambridge: The Cambridge University Press.

Κοινωνικές πολιτικές στέγης σε Ελλάδα, Ιρλανδία και Πορτογαλία την περίοδο της λιτότητας

Νίκος Κουραχάνης [α]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στο κείμενο αυτό παρουσιάζονται οι επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας στις κοινωνικές πολιτικές στέγης σε Ελλάδα, Ιρλανδία και Πορτογαλία. Πρόκειται για τρεις ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες εφαρμόστηκαν προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής (μνημόνια). Για την εξέταση αυτού του προβληματισμού μελετώνται οι επιπτώσεις των μνημονίων στην επιδείνωση της αστεγίας και στα χαρακτηριστικά των κοινωνικών πολιτικών στέγης που αναπτύσσονται. Αυτό γίνεται με τη χρήση επιστημονικής βιβλιογραφίας, ερευνητικών εκθέσεων και πρωτογενών στοιχείων. Διαπιστώνεται ότι οι τρεις χώρες παγιώνουν ένα υπολειμματικό μοντέλο κοινωνικής παρέμβασης που αδυνατεί να αντιμετωπίσει επαρκώς τα πολλαπλασιαζόμενα φαινόμενα έλλειψης στέγης.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνικές Πολιτικές Στέγης, Μνημόνια, Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία

Homelessness policies in Greece, Ireland and Portugal During the period of austerity

Nikos Kourachanis [α]

[α] Panteion University of Athens

Abstract

This paper presents the impact of austerity policies on the housing policies of Greece, Ireland and Portugal. These are three European countries to which Memoranda of Understanding have been applied. To address this concern, the implications of the memorandums on the deterioration of homelessness and the characteristics of the homelessness policies being developed are being studied. This is done using scientific literature, research reports and primary data. It is noted that the three countries consolidate a residual model of social intervention that fails to adequately address multiplying homelessness.

Keywords: Homelessness Policies, Memoranda of Understanding, Greece, Ireland, Portugal

Εισαγωγή

Σ' αυτό το κείμενο θα παρουσιαστούν οι επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας στις κοινωνικές πολιτικές στέγης την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Το εγχείρημα αυτό θα πραγματοποιηθεί με την εξέταση τριών περιπτώσεων μελέτης: την Ελλάδα, την Ιρλανδία και την Πορτογαλία. Οι τρεις χώρες έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό. Οι πολιτικές λιτότητας επιβλήθηκαν μέσω των μνημονίων δημοσιονομικής προσαρμογής. Τα μνημόνια εφαρμόστηκαν με τη συνεργασία ΕΕ, ΕΚΤ και ΔΝΤ. Στη φιλοσοφία τους διέθεταν μια πανομοιότυπη τεχνοκρατική λογική που εξυπηρετούσε πολλαπλές στοχεύσεις. Μερικές από αυτές ήταν ο περιορισμός των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και η επίτευξη πλεονασμάτων, η διασφάλιση της βιωσιμότητας του δημοσίου χρέους, η διάσωση και σταθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η τόνωση της ανταγωνιστικότητας των εθνικών οικονομιών και η επαναφορά στο πλαίσιο δημοσίου δανεισμού από τις αγορές (Hardimann et al. 2017).

Βασικό επιχείρημα του κειμένου είναι ότι τα μνημόνια επιφέρουν ένα διπλό αρνητικό κοινωνικό αντίκτυπο: τη στιγμή που τα κοινωνικά προβλήματα επιδεινώνονται, οι κοινωνικές πολιτικές υφίστανται εκτεταμένες περικοπές (Mahon et al. 2015). Η διάσταση της στέγης αποτελεί μια ειδική πτυχή αυτού του ευρύτερου φαινομένου. Το επιχείρημα του άρθρου είναι ότι το κοινωνικό πρόβλημα των αστέγων επιδεινώνεται απότομα την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές πολιτικές στέγης αρκούνται στη διαχείριση των πιο ακραίων και δημόσια ορατών συμπτωμάτων τους (όπως για παράδειγμα η διαβίωση στον δρόμο).

Ο παραπάνω ερευνητικός προβληματισμός θα επιχειρηθεί να αποδειχθεί μέσα από την αποτύπωση των τάσεων επιδείνωσης των φαινομένων στεγαστικού αποκλεισμού, καθώς και μέσα από την επισκόπηση των κοινωνικών πολιτικών στέγης που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπιση τους. Σε επίπεδο μεθοδολογίας η τεκμηρίωση του προβληματισμού θα γίνει μέσα από την αξιοποίηση επιστημονικής βιβλιογραφίας, ποσοτικών στοιχείων της Eurostat (2018), εκθέσεων διεθνών οργανισμών, εθνικών φορέων και οργανώσεων, ανάλυση νόμων διαθέσιμων στην αγγλική ή την ελληνική γλώσσα. Τα στοιχεία αυτά θα παρατεθούν κατόπιν της θεωρητικής πλαισίωσης του προβληματισμού, η οποία ακολουθεί στη συνέχεια.

Κοινωνικές Πολιτικές Στέγης: Φιλελεύθερες και Νότιο-ευρωπαϊκές Απαντήσεις

Σύμφωνα με τις κυρίαρχες προσεγγίσεις της επιστημονικής βιβλιογραφίας στο πεδίο της Συγκριτικής Κοινωνικής Πολιτικής οι τρεις αυτές χώρες είναι εκπρόσωποι δύο διαφορετικών καθεστώτων ευημερίας. Η Ιρλανδία είναι εκπρόσωπος του φιλελεύθερου καθεστώτος ευημερίας. Σ' αυτό, το κράτος έχει υπολειμματικό ρόλο στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Εκτεταμένες πρωτοβουλίες αναλαμβάνουν μη κρατικοί και ιδιωτικοί φορείς. Βασική φιλοσοφία του είναι η περιορισμένη προσφορά βοήθειας σε όσους έχουν ήδη εκπέσει σε κοινωνική περιθωριοποίηση. Πρόκειται για ένα δίχτυ ασφαλείας που προστατεύει από την απόλυτη εξαθλίωση όσους έχουν περάσει τη γραμμή φτώχειας (Esping-Andersen 1990).

Η Ελλάδα και η Πορτογαλία είναι χώρες εκπρόσωποι του Νότιο-ευρωπαϊκού καθεστώτος ευημερίας. Τα κράτη ευημερίας της Νότιας Ευρώπης σύμφωνα με το κυρίαρχο κομμάτι της σχετικής βιβλιογραφίας αποτελούν έναν διακριτό τύπο κοινωνικής προστασίας. Ο Νοτιο-ευρωπαϊκός τύπος χαρακτηρίζεται κυρίως από εγγενή υπανάπτυξη, υψηλό κατακερματισμό και αναποτελεσματικότητα των δημοσίων υπηρεσιών, πελατειακές σχέσεις και διευρυμένες κοινωνικές ανισότητες (Ferrera 1996). Υποκατάστατο της κρατικής ανεπάρκειας είναι η προστασία που προσφέρει ο άτυπος θεσμός της οικογένειας (Papadopoulos and Roumpakis 2013).

Η στεγαστική πολιτική του φιλελεύθερου καθεστώτος συντίθεται από υπολειμματικού τύπου στοχευμένες - και με έντονο στιγματισμό - στεγαστικές παρεμβάσεις για όσους δεν μπορούν από μόνοι τους να έχουν πρόσβαση στην ιδιωτική αγορά ακινήτων. Εξαιτίας της υπολειμματικής κρατικής στεγαστικής υποστήριξης, στα στεγαστικά συστήματα των χωρών του φιλελεύθερου μοντέλου παρατηρούνται υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης (Kemeny 1995). Με την ανάπτυξη του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας τόσο στη Μεγάλη Βρετανία, όσο και στην Ιρλανδία, η στεγαστική πολιτική εξακολούθησε να ενθαρρύνει την ιδιοκατοίκηση και την ιδιωτική αγορά ενοικίων. Παράλληλα, για τα φτωχότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα ο δημόσιος τομέας προχώρησε στην κατασκευή δημοσίων κατοικιών. Οι εκτεταμένες περικοπές κοινωνικών δαπανών που συνέβησαν με την κρίση του κράτους ευημερίας στα μέσα της δεκαετίας του 1970 μετέβαλλαν τη φυσιογνωμία της κοινωνικής πολιτικής. Κοινωνική κατοικία προσφερόταν πλέον μόνο για τους ακραία φτωχούς. Η περίοδος αυτή διαμόρφωσε ένα υπολειμματικό υπόδειγμα δημόσιας στέγασης που οδήγησε σε κοινωνική περιθωριοποίηση και σε προνοιακή εξάρτηση τους δικαιούχους της (Malpass and Murrie 1999).

Τα κράτη ευημερίας της Νότιας Ευρώπης χαρακτηρίζονται από υπανάπτυξη της δημόσιας στεγαστικής πολιτικής (Allen et al. 2004). Επακόλουθη συνέπεια αυτού του φαινομένου είναι η υπολειμματική ανάπτυξη του θεσμού της κοινωνικής κατοικίας. Η ευθύνη της στεγαστικής προστασίας υποκαθίσταται πρωτίστως μέσα από τον θεσμό της οικογένειας (Allen 2006: 253). Εξαιτίας της υπολειμματικής παρουσίας του κράτους στην κάλυψη των στεγαστικών αναγκών παρατηρούνται εκτεταμένα φαινόμενα ιδιοκατοίκησης. Η απόκτηση ιδιόκτητης κατοικίας από τα φτωχά νοικοκυριά επιχειρήθηκε κυρίως με πρακτικές αυτοστέγασης (Maloutas 2012: 23). Κατά τη δεκαετία του 1990, η εισαγωγή ήπιων νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων οδήγησε σε νέες μορφές φτώχειας με δημόσια ορατότητα, όπως οι άστεγοι. Η κοινωνική υποστήριξη προς τις νέες αυτές ομάδες φτωχών προερχόταν κυρίως από τη δραστηριοποίηση φιλανθρωπικών και εκκλησιαστικών φορέων, εξαιτίας της υπολειμματικής παρέμβασης του κράτους (Arapoglou and Gounis 2017).

Στα δύο καθεστώτα ευημερίας διαπιστώνεται ένα υπολειμματικό πλαίσιο στεγαστικής υποστήριξης για τη διαχείριση της αστεγίας. Σ' αυτό κυριαρχούν οι υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης, εντός των οποίων παρατηρείται μεγάλη δραστηριοποίηση από την κοινωνία των πολιτών. Στη συνέχεια του κειμένου θα γίνει ανάδειξη αυτών των στοιχείων. Κάτι που θα επιχειρηθεί μέσα από τις επιπτώσεις της κρίσης στα φαινόμενα έλλειψης στέγης και τις κοινωνικές πολιτικές αντιμετώπισης τους την περίοδο των μνημονίων.

Οι Επιπτώσεις των Πολιτικών Λιτότητας στα Φαινόμενα Έλλειψης Στέγης σε Ελλάδα, Ιρλανδία και Πορτογαλία

Σ' αυτή την ενότητα θα επιχειρηθεί να αναδειχθούν οι επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας στα φαινόμενα έλλειψης στέγης. Αξίζει να επισημανθεί ότι από τις τρεις χώρες μόνο η Ιρλανδία διαθέτει μηχανισμούς συστηματικής συλλογής στοιχείων για τους άστεγους. Επομένως, μεγάλο μέρος της ανάλυσης θα γίνει με την αξιοποίηση έμμεσων στατιστικών στοιχείων. Διαστάσεις όπως τα ποσοστά κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, μακροχρόνιας ανεργίας, κοινωνικής αποστέρησης, στεγαστικής επιβάρυνσης των φτωχών νοικοκυριών και το ύψος των στεγαστικών παροχών είναι παράγοντες που επηρεάζουν τη στεγαστική επισφάλεια.

Οι τρεις χώρες επηρεάστηκαν σημαντικά από το ξέσπασμα της παγκόσμιας κρίσης. Η αύξηση των ελλειμμάτων και των δημοσίων χρεών τους τις οδήγησαν σε αιτήματα διεθνούς οικονομικής υποστήριξης. Η επιβολή προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής από την Τρόικα είχε ως προϋπόθεση την εφαρμογή σημαντικών μεταρρυθμίσεων στα συστήματα κοινωνικής προστασίας (Hardimann et al. 2017). Ο συνδυασμός της οικονομικής κρίσης με τις πολιτικές λιτότητας που επέφεραν τα μνημόνια είχε σημαντικό αντίκτυπο στην επιδείνωση των κοινωνικών προβλημάτων.

Τη δεκαετία 2007-2016 και στις τρεις χώρες γίνεται ορατή η σημαντική αύξηση των ποσοστών κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Στην Ιρλανδία από 23.1% που ήταν το 2007 φτάνει στο 30.3% το 2012. Μετά την έξοδο της Ιρλανδίας από το μνημόνιο παρατηρείται κλιμακωτή μείωση αυτών των ποσοστών φτάνοντας στο 24.2% το 2016. Στην Πορτογαλία, από 25% που ήταν το 2007 έφτασε στο 27.5% το 2013 και έπεσε στο 25.1% το 2016. Στην Ελλάδα, από 28.3% το 2007 έφτασε στο 36% το 2014 και μειώθηκε ελαφρά στο 35.6% το 2016. Οι τρεις χώρες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού από τον μέσο όρο της ΕΕ-27 (Eurostat 2018).

Την ίδια χρονική περίοδο σημαντική επιδείνωση εμφανίζουν τα ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας στις χώρες αυτές. Στην Ιρλανδία τα ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας από 1.4% το 2007 εκτοξεύθηκαν στο 9.2% το 2012 και κατέληξαν στο 4.3% το 2016. Στην Πορτογαλία, από 3.8% που ήταν το 2007 έφτασαν στο 9.3% το 2013 και μειώθηκαν στο 6.2% το 2016. Στην Ελλάδα, από 4.2% που ήταν το 2007 έφτασαν το 19.5% το 2014 και μειώθηκαν στο 17% το 2016. Επομένως, η περίοδος εφαρμογής των μνημονίων χαρακτηρίζεται από υψηλότερα ποσοστά μακροχρόνιας ανεργίας από τον μέσο όρο της ΕΕ-27 (Eurostat 2018).

Αύξηση παρατηρείται επίσης στα φαινόμενα υλικής και κοινωνικής αποστέρησης με την εφαρμογή των πολιτικών λιτότητας. Στην Ιρλανδία τα ποσοστά αυτά από 5.5% που ήταν το 2008 αυξήθηκαν σε 9.9% το 2013 και μειώθηκαν σε 6.5% το 2016. Στην Πορτογαλία από 9.7% το 2008 έφτασαν το 10.9% το 2013 και μειώθηκαν σε 8.4% το 2016. Στην Ελλάδα, από 11.2% το 2008 αυξήθηκαν στο 22.4% το 2016 (Eurostat 2018).

Επιπτώσεις διαπιστώνονται και στη στεγαστική επιβάρυνση των φτωχών νοικοκυριών την περίοδο της εφαρμογής των μνημονίων. Στην Ιρλανδία, το σχετικό ποσοστό από 3.1% το 2007 αυξήθηκε σε 6.3% το 2012 και μειώθηκε στο 4.2% το 2016. Στην Πορτογαλία, από 7.4% το 2007 άγγιξε το 9.2% το 2014 και μειώθηκε στο 7.5% το 2016. Στην Ελλάδα, από 15.8% το 2007 έφτασε το 40.5% το 2016. Παρότι η αύξηση της στεγαστικής επιβάρυνσης των φτωχών νοικοκυριών στις τρεις χώρες την περίοδο των μέτρων λιτότητας είναι εμφανής, μόνο η Ελλάδα βρίσκεται σταθερά πάνω από τον μέσο όρο της ΕΕ-27 (Eurostat 2018).

Μια τελευταία χρήσιμη παράμετρος είναι το ύψος των στεγαστικών παροχών στο σύνολο των κοινωνικών δαπανών κάθε χώρας. Διαπιστώνεται ότι στις δύο χώρες της Νότιας Ευρώπης οι ισχνές στεγαστικές

παροχές μειώνονται ακόμα περισσότερο. Αντίθετα, στην εκπρόσωπο του φιλελεύθερου καθεστώτος παρατηρείται μια σχετική αύξηση των στεγαστικών παροχών. Πιο συγκεκριμένα, στην Ιρλανδία οι στεγαστικές παροχές από 2.07% που ήταν το 2007 αυξήθηκαν σε 3.27% το 2015. Στην Πορτογαλία, οι στεγαστικές παροχές παρέμειναν σε αμελητέα επίπεδα (0.01%). Στην Ελλάδα, από 0.38% μειώθηκαν στο 0% το 2014 και έφτασαν το 0.11% το 2015. Παρατηρείται ότι από τις τρεις χώρες μόνο η Ιρλανδία παρουσίασε μια σχετική αύξηση των στεγαστικών παροχών επί του συνόλου των κοινωνικών παροχών της στα χρόνια της κρίσης. Μάλιστα, η αύξηση αυτή την οδήγησε να εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά από τον μέσο όρο της ΕΕ-27 (Eurostat 2018).

Από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν παραπάνω προκύπτει ότι την περίοδο εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας παρατηρείται σημαντική επιδείνωση των δεικτών που επηρεάζουν τα φαινόμενα έλλειψης στέγης. Η αύξηση των αστέγων επιβεβαιώνεται τόσο από την περίπτωση της Ιρλανδίας, της μοναδικής χώρας με επίσημα στοιχεία (Houses of the Oireachtas 2016), όσο και από επιστημονικές μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί σε Πορτογαλία (Baptista 2013) και Ελλάδα (Arapoglou and Gounis 2017). Σ' αυτό το δυσμενές κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί πώς οι κοινωνικές πολιτικές επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν αυτό το φαινόμενο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Κάτι που θα επιδιωχθεί στην επόμενη ενότητα.

Κοινωνικές Πολιτικές Στέγης σε Ελλάδα, Ιρλανδία και Πορτογαλία την Περίοδο της Κρίσης

Ιρλανδία

Στην Ιρλανδία μετά το μνημόνιο υπήρξε επιβράδυνση και, εν μέρει, αδρανοποίηση των διαδικασιών καταγραφής των αστέγων που διεξάγονταν συστηματικά από το 1988. Ευρύτερα η υλοποίηση της δεύτερης Εθνικής Στρατηγικής Κοινωνικής Ένταξης των Αστέγων του 2008 υποβαθμίστηκε. Τον Φεβρουάριο του 2013, εν μέσω αύξησης των στεγαστικών προβλημάτων, δημοσιεύθηκε μια πολιτική διακήρυξη για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης. Σκοπός της ήταν η υιοθέτηση της προσέγγισης με προτεραιότητα στη στέγαση, με στόχο την εξάλειψη της μακροχρόνιας αστεγίας και της διαβίωσης στον δρόμο (Department of Environment, Communities and Local Government 2013: 1-2).

Αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση ενός σχεδίου υλοποίησης πολιτικών αντιμετώπισης της έλλειψης στέγης για την περίοδο 2014-16. Το σχέδιο κατέληγε σε 80 διακριτές δράσεις στέγασης που θα υλοποιούνταν μέχρι το τέλος του 2016. Κύριος στόχος του ήταν η μετάβαση από τις πολιτικές αντιμετώπισης της έλλειψης στέγης με επίκεντρο τις στεγαστικές δομές έκτακτης ανάγκης σε αυτές με προτεραιότητα στη στέγαση. Με βάση την έκθεση αξιολόγησης αναγκών κοινωνικής κατοικίας περίπου 90.000 νοικοκυριά βρίσκονταν σε καθεστώς στεγαστικής επισφάλειας. Επρόκειτο για μια επίσης σημαντική αύξηση, δεδομένου ότι το 2008 ο αριθμός αυτός κυμαινόταν στα 56.249 νοικοκυριά (Housing Agency 2013: 5).

Τον Οκτώβριο του 2015 το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Κοινοτήτων και Τοπικής Αυτοδιοίκησης ανέθεσε στον ανεξάρτητο φορέα μελετών Mazars την αξιολόγηση των υπηρεσιών αστέγων της Ιρλανδίας. Στα πορίσματα της αξιολόγησης διαπιστωνόταν μια έντονη ανισορροπία στην κατανομή της κρατικής χρηματοδότησης στις δράσεις κοινωνίας των πολιτών. Το κυριότερο μέρος αυτών των χρηματοδοτήσεων κατανεμόταν σε υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης (το 38% αυτών), σε υπηρεσίες μεταβατικής και υποστηριζόμενης κατοικίας (το 20%) και σε υπηρεσίες μακροπρόθεσμης στεγαστικής φιλοξενίας (το 15%) (Department of Environment, Community and Local Government 2015: 2-3).

Με βάση την αξιολόγηση της Mazars τον Απρίλιο του 2016 συγκροτήθηκε ακόμα μια ειδική επιτροπή για τη Στέγαση και την Έλλειψη Στέγης. Αντικείμενο της ήταν η αξιολόγηση των επιπτώσεων της κρίσης στα στεγαστικά προβλήματα. Τα πορίσματα της Επιτροπής δημοσιεύθηκαν τον Ιούνιο του 2016. Στη σχετική έκθεση αναφέρονταν ότι την περίοδο της οικονομικής κρίσης αναδείχθηκαν ποικίλα και σημαντικά εμπόδια πρόσβασης στην κατοικία. Η αύξηση των τιμών στην αγορά ακινήτων είχε σαν αποτέλεσμα τη δυσκολία διατήρησης οικονομικά προσιτής στέγης. Παράλληλα, η μείωση της κρατικής στεγαστικής υποστήριξης, λόγω των μέτρων λιτότητας, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των ατόμων και των οικογενειών που πλήττονται από τη στεγαστική επισφάλεια. Σημαντικός αριθμός νοικοκυριών

αντιμετώπιζε δυσκολίες αποπληρωμής των στεγαστικών τους δανείων, με αποτέλεσμα να έχουν ανάγκη από δράσεις κοινωνικής κατοικίας (Houses of the Oireachtas 2016: 4).

Η ικανότητα του κράτους να αντιμετωπίσει αυτές τις πολλαπλασιαζόμενες κοινωνικές συνέπειες είχε εξασθενίσει, εξαιτίας των δημοσιονομικών περιορισμών που επιβλήθηκαν με αποκορύφωμα την περίοδο 2011-2013. Επακόλουθα, τα νοικοκυριά που πλήττονται από φαινόμενα έλλειψης στέγης αυξήθηκαν σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Περίπου το 70% της αύξησης των αστέγων έχει εντοπιστεί στην περιοχή του Δουβλίνου. Στην έκθεση επισημαινόταν η σημαντική αύξηση του φαινομένου των άστεγων οικογενειών. Η πλειοψηφία των οποίων διαμένει σε δομές επείγουσας φιλοξενίας. Στο κείμενο της Επιτροπής υπογραμμιζόταν η ακαταλληλότητα των δομών επείγουσας φιλοξενίας για ένα πλαίσιο οικογενειακής διαβίωσης. Σε αυτό το κοινωνικό τοπίο η Επιτροπή Στέγασης και Έλλειψης Στέγης προχώρησε σε μια δέσμη συστάσεων για τις προτεραιότητες που θα έπρεπε να λάβουν οι κοινωνικές πολιτικές για τους άστεγους: αύξηση του αποθέματος κοινωνικής κατοικίας τουλάχιστον κατά 50.000 στεγαστικές μονάδες τα επόμενα πέντε χρόνια, δημιουργία Οργανισμού Στεγαστικών Προμηθειών για τη διανομή των κοινωνικών κατοικιών, πρόληψη της απώλειας στέγης (Houses of the Oireachtas 2016: 5-6).

Τον Ιούλιο του 2016 ένα νέο σχέδιο δράσης με τίτλο Rebuilding Ireland δημοσιεύθηκε με βάση τις υποδείξεις της Επιτροπής. Το σχέδιο προέβλεπε πέντε πυλώνες με αντικείμενο τη διαχείριση της έλλειψης στέγης, την επιτάχυνση των δράσεων κοινωνικής κατοικίας, την κατασκευή νέων κατοικιών, τη βελτίωση της πρόσβασης σε οικονομικά προσιτή κατοικία στον ιδιωτικό τομέα και την αξιοποίηση του υπάρχοντος στεγαστικού αποθέματος. Βασικές προτεραιότητες του σχεδίου ήταν η διαχείριση του φαινομένου των άστεγων οικογενειών και της μακροχρόνιας διαμονής σε δομές επείγουσας στέγασης μέχρι τα μέσα του 2017 (Rebuilding Ireland 2016: 6). Οι στόχοι του μέχρι σήμερα δεν έχουν επιτευχθεί.

Παρά την πληθώρα των διακηρύξεων ο στόχος εξάλειψης της μακροχρόνιας αστεγίας μέχρι το τέλος του 2016 απέτυχε. Επιπρόσθετα, ο στόχος θεμελίωσης της προσέγγισης με προτεραιότητα στη στέγαση βρίσκεται ακόμη μακριά από την επίτευξη του. Οι υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης εξακολουθούν να κυριαρχούν. Τα φαινόμενα έλλειψης στέγης συνεχίζουν να αυξάνονται ποσοτικά και να επιδεινώνονται ποιοτικά. Οι παρεμβάσεις της τελευταίας τετραετίας φανερώνουν μια εκ νέου εγρήγορση για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Ωστόσο, οι τάσεις επιδείνωσης του δείχνουν να είναι σαφώς εντονότερες. Δηλωτικό αυτής της κατάστασης είναι ότι η φιλοδοξία εξάλειψης της μακροχρόνιας αστεγίας με συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα (τέλος του 2016) αντικαταστάθηκε σταδιακά προς ένα γενικόλογο σχέδιο μείωσης του φαινομένου (O'Sullivan 2016: 33).

Πορτογαλία

Στην Πορτογαλία, μετά από διετή διαβούλευση, τον Μάρτιο του 2009 τέθηκε σε λειτουργία η πρώτη εθνική Στρατηγική κοινωνικής ένταξης αστέγων (ENIPSA) με αρχικό προϋπολογισμό 75 εκατομμύρια ευρώ (Baptista 2013: 93). Η φιλοσοφία της Στρατηγικής εδραζόταν σε γενικούς στόχους με το σκεπτικό να προσαρμόζονται στις ανά περίσταση ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής με τη μορφή τοπικών σχεδίων δράσης για τους άστεγους (NPISA). Τα σχέδια αυτά λαμβάνουν υπόψιν τις τοπικές ανάγκες υιοθετώντας επιμέρους αρχές και μεθοδολογικούς προσανατολισμούς.

Η Στρατηγική βασίστηκε σε δύο άξονες. Ο πρώτος είναι η συγκέντρωση γνώσεων και στοιχείων γύρω από το ζήτημα της έλλειψης στέγης στην Πορτογαλία. Στον άξονα αυτό συμπεριλαμβάνεται η υιοθέτηση ενός κοινά αποδεκτού ορισμού των αστέγων αλλά και η αξιοποίηση ενός συστήματος ενημέρωσης και παρακολούθησης του μεγέθους τους. Ο δεύτερος άξονας είναι η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών για τους άστεγους, ιδίως για τον περιορισμό των ανθρώπων που ζουν στο δρόμο αλλά και για την αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης σε δομές φιλοξενίας (Baptista 2009: 58-9). Αυτοί οι δύο γενικοί άξονες θα μεταφράζονταν σε ειδικές λειτουργικές στοχεύσεις σε κάθε NPISA.

Στο πλαίσιο εκπόνησης της ENIPSA υιοθετήθηκε ο ορισμός του αστέγου, ο οποίος βασίστηκε στις πρώτες δύο κατηγορίες της τυπολογίας ETHOS της FEANTSA. Ακόμη, για την παρακολούθηση των ποσοτικών

διαστάσεων των αστέγων προβλεπόταν η δημιουργία μιας πλατφόρμας διαχείρισης των στεγαστικών αιτημάτων. Ουσιαστικά η φιλοσοφία της Στρατηγικής έδινε έμφαση στην ενδυνάμωση της συλλογής στοιχείων για τους άστεγους, την ενίσχυση της συμπληρωματικότητας των φορέων και τη βελτίωση των δεξιοτήτων των επαγγελματιών σε υπηρεσίες αστέγων. Επίσης, η εστίαση προς τη διάσταση των στεγαστικών αναγκών και η αναβάθμιση του στρατηγικού ρόλου του κράτους στη λειτουργία των κοινωνικών υπηρεσιών για τους άστεγους ήταν στις βασικές επιδιώξεις της. Η Στρατηγική σχεδιάστηκε με πληρότητα μαγνητίζοντας τα βλέμματα των αρμόδιων οργάνων της ΕΕ, τα οποία την αξιολόγησαν το 2010 εξετάζοντας το ενδεχόμενο ανάδειξης της ως καλής πρακτικής (Fitzpatrick 2010: 18-9).

Παρά τον άρτιο σχεδιασμό, το πλαίσιο υλοποίησης της Στρατηγικής εμφάνισε αρκετές παραφωνίες. Οι επιπτώσεις του μνημονίου οδήγησαν σε μεγάλες αποκλίσεις στην υλοποίηση της Στρατηγικής. Οι κυριότερες από αυτές εντοπίσθηκαν στην προώθηση των δύο κεντρικών αξόνων και στην προσαρμογή τους στα τοπικά σχέδια δράσης. Μακροσκοπικά μπορούν να παρατηρηθούν δύο διαφορετικές χρονικές φάσεις της Στρατηγικής. Η πρώτη είναι από τα μέσα του 2009 μέχρι τις αρχές του 2011 και η δεύτερη είναι από τα μέσα του 2011 και μετά. Κατά την πρώτη φάση υλοποίησης δημιουργήθηκαν δεκατέσσερα NPISA, κυρίως στις μεγαλύτερες αστικές περιοχές. Οι λειτουργίες συντονισμού, υλοποίησης και παρακολούθησης της Στρατηγικής εφαρμόστηκαν ικανοποιητικά (Baptista 2013: 94).

Η αλλαγή Κυβέρνησης σε συνδυασμό με τις μνημονιακές δεσμεύσεις περιόρισαν σημαντικά τις προοπτικές ομαλής υλοποίησης της ENIPSA. Εμβληματική εξέλιξη ήταν η λειτουργία του Σχεδίου Επείγουσας Κοινωνικής Διαχείρισης (Social Emergency Plan), προκειμένου να αμβλυνθούν οι κοινωνικές επιπτώσεις του μνημονίου. Η εφαρμογή του Σχεδίου ανακαθόρισε τη βασική φιλοσοφία της κοινωνικής πολιτικής. Το Σχέδιο Επείγουσας Κοινωνικής Διαχείρισης ανακαθόρισε τις στοχεύσεις της κοινωνικής πολιτικής. Προτεραιότητα δόθηκε στη χρηματοδότηση δράσεων έκτακτης ανάγκης, όπως η διανομή συσσιτίων στους άπορους (Almeida 2016: 5). Ο ανασχεδιασμός της ENIPSA έδωσε λευκή επιταγή δραστηριοποίησης στις ΜΚΟ. Δηλωτικό της έντονης υποβάθμισης της, εξαιτίας της πολιτικής αλλαγής, ήταν η απάλειψη της ENIPSA από τα εθνικά προγράμματα μεταρρυθμίσεων 2012 και 2013 (Baptista 2013: 89).

Στα μέσα του 2011 οι κεντρικές δομές διακυβέρνησης της Στρατηγικής αγκυλώθηκαν. Η εκτελεστική ομάδα συνεδρίαζε ελάχιστα και το συμβουλευτικό σώμα αδρανοποιήθηκε. Ετήσιες εκθέσεις σχετικά με την πρόοδο υλοποίησης της Στρατηγικής έπαψαν να δημοσιεύονται. Έκτοτε η Στρατηγική αδρανοποιήθηκε, αν και είχε ορίζοντα ολοκλήρωσης το 2015. Στο τοπικό επίπεδο η έκβαση ήταν εν μέρει διαφορετική. Σε ορισμένα σημεία υπήρξε σταδιακή εφαρμογή των τοπικών υπηρεσιών για την έλλειψη στέγης με την συνδρομή τοπικών αρχών και ΜΚΟ. Ωστόσο, οποιαδήποτε μορφή αξιολόγησης της Στρατηγικής μετά το 2010 δεν συνέβη λόγω περιορισμών του προϋπολογισμού. Αξίζει ακόμα να επισημανθεί ότι η εφαρμογή της ENIPSA δεν ήταν υποχρεωτική από τις τοπικές αρχές (Baptista 2013: 95-6).

Μια πλατφόρμα καταγραφής των στεγαστικών αιτημάτων επρόκειτο να είναι έτοιμη στα τέλη του 2010. Εντούτοις, η προσπάθεια δημιουργίας της πλατφόρμας ναυάγησε. Η μεταφορά της τεχνογνωσίας για τον ορισμό και τη μέτρηση των αστέγων επετεύχθη στους μισούς περίπου φορείς υλοποίησης των NPISA. Επομένως, η προώθηση της βάσης δεδομένων για την παρακολούθηση των φαινομένων έλλειψης στέγης δεν προχώρησε όσο αναμενόταν (Baptista 2013: 98).

Στη διάσταση υλοποίησης της ENIPSA στο τοπικό επίπεδο ένα βασικό στοιχείο καινοτομίας που ενθάρρυνε πολιτικές πρόληψης και στεγαστικής υποστήριξης ήταν η υιοθέτηση της case management approach. Η προσέγγιση αυτή έδωσε την απαιτούμενη ευελιξία στους τοπικούς φορείς να προσαρμόσουν τη Στρατηγική στις εξατομικευμένες ανάγκες των αστέγων. Με άλλα λόγια, συμβολίζει την ήπια μετατόπιση προς μια φιλοσοφία παρέμβασης με επίκεντρο την εφαρμογή των κατά περίσταση κατάλληλων υπηρεσιών για την αντιμετώπιση των ιδιαίτερων προβλημάτων που αντιμετωπίζει κάθε άστεγος ξεχωριστά.

Καταληκτικά, η μελέτη της ENIPSA μπορεί να θεωρηθεί μια επιμέρους όψη των δραματικών επιπτώσεων της λιτότητας. Μια καλά σχεδιασμένη Στρατηγική για την προστασία των αστέγων στην ουσία ακυρώθηκε την ώρα που ήταν περισσότερο αναγκαία παρά ποτέ. Η εφαρμογή του μνημονίου επέφερε όξυνση των φαινομένων έλλειψης στέγης και την ίδια στιγμή αφαίρεσε στην πράξη ένα σημαντικό όπλο αντιμετώπισης

τους. Αφήνοντας τον πληθυσμό που απειλείται ή βιώνει την αστεγία σ' ένα υπολειμματικό φάσμα υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης.

Ελλάδα

Το ελληνικό κράτος, σε αντίθεση με την Ιρλανδία και την Πορτογαλία, μέχρι σήμερα δεν έχει αναπτύξει μια ολοκληρωμένη Στρατηγική αντιμετώπισης της έλλειψης στέγης. Αντίθετα, παρατηρείται η παγίωση μιας υπολειμματικής κοινωνικής διαχείρισης του με χαρακτηριστικά έκτακτης ανάγκης (Arapoglou and Gounis 2017). Το γεγονός αυτό αντανακλάται συνολικά στη μορφή της κοινωνικής πολιτικής την περίοδο της κρίσης. Σημαντικές μειώσεις σε συντάξεις και προνοιακά επιδόματα, περιορισμοί σε κοινωνικές υπηρεσίες, συρρίκνωση δαπανών στο ΕΣΥ και γενικότερα η προώθηση των ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας (Petmesidou 2011:1) είναι μερικές από τις εκτενείς κοινωνικές αλλαγές.

Ένα παράδειγμα της νέας φιλοσοφίας κοινωνικής πολιτικής είναι η θεμελίωση των «Κοινωνικών Δομών Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας που εφαρμόστηκαν το 2012. Πρόκειται για τη δημιουργία ενός διχτυού ασφαλείας κατά του κοινωνικού αποκλεισμού που αποσκοπεί στην καθολική πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες. Μεταξύ αυτών των δομών θεμελιώνονται τα Υπνωτήρια και τα Κέντρα Ημερήσιας Υποδοχής Αστέγων. Οι δομές αυτές σχεδιάστηκαν σε κεντρικό επίπεδο και υλοποιήθηκαν μέσω συμπράξεων Δήμων με Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Υπουργείο Εργασίας 2012: 3-4).

Μια σημαντική πρωτοβουλία για την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών στέγης μέσα στην κρίση είναι η νομική θεμελίωση του ορισμού των αστέγων το 2012 (Άρθρο 29, Ν.4052/2012). Ο νόμος υιοθετεί μια διευρυμένη προσέγγιση για το ποιοι θεωρούνται άστεγοι αναγνωρίζοντας και τις τέσσερις κατηγορίες της τυπολογίας ETHOS (2006). Δύο χρόνια αργότερα με το Ν.4254/2014 θεσμοθετείται η ανάπτυξη δράσεων στέγασης, σίτισης και κοινωνικής φροντίδας για τον πληθυσμό των αστέγων. Οι δράσεις αυτές θα χρηματοδοτούνταν με 20.000.000 ευρώ από το πρωτογενές πλεόνασμα του 2013.

Μέσα από αυτό το πλαίσιο προέκυψε ο σχεδιασμός και η πιλοτική λειτουργία του Προγράμματος 'Στέγαση και Επανένταξη', του βασικότερου προγράμματος κοινωνικής πολιτικής για τους άστεγους κατά τη διάρκεια της κρίσης. Το 'Στέγαση και Επανένταξη' ξεκίνησε την πιλοτική εφαρμογή του τον Ιούλιο του 2015 αποτελώντας το πρώτο σημαντικό αντίκρισμα της θεσμικής αναγνώρισης των αστέγων. Στόχος του Προγράμματος είναι η μετάβαση από τις δομές επείγουσας στέγασης και τους Κοινωνικούς Ξενώνες σε αυτόνομες στεγαστικές λύσεις. Οι ωφελούμενοι της δράσης είναι σε ευθεία αντιστοιχία με την διατύπωση του ορισμού των αστέγων (Υπουργείο Εργασίας 2014: 3).

Το Πρόγραμμα δομήθηκε σε δύο πυλώνες: τις δράσεις στέγασης και τις δράσεις εργασιακής ένταξης. Ο αρχικός προϋπολογισμός του ήταν 9.249.260 ευρώ και υλοποιήθηκε σε πανελλαδική εμβέλεια καταρχάς για 1.200 ωφελούμενους. Ειδικός στόχος του πυλώνα της Στέγασης είναι η άμεση μετάβαση σε αυτόνομες μορφές διαβίωσης μέσω της παροχής υπηρεσιών στέγασης και κοινωνικής φροντίδας. Ειδικός στόχος του πυλώνα της Επανένταξης είναι οι δράσεις εργασιακής επανένταξης.

Το Στέγαση και Επανένταξη είναι ένα καινοτόμο πρόγραμμα για τα ελληνικά δεδομένα. Πρόκειται για μια πρώτη προσπάθεια ολοκληρωμένης παρέμβασης των κοινωνικών πολιτικών στέγης. Επίσης αποτελεί μια έμμεση αλλά ευκρινή παραδοχή του στεγαστικού προβλήματος που βιώνουν μεγάλα κομμάτια της ελληνικής κοινωνίας αυτή την εποχή. Το σημαντικότερο πλεονέκτημα του ήταν ότι εφαρμόστηκε για πρώτη φορά με συστηματικότητα για ένα μικρό χρονικό διάστημα η προσέγγιση με προτεραιότητα στη Στέγαση.

Στο επίπεδο του σχεδιασμού η διαμόρφωση της δράσης δεν βασίστηκε σε στοιχεία σχετικά με την έκταση των φαινομένων έλλειψης στέγης, καθώς αυτά δεν υπάρχουν. Επίσης υπήρξε μια διευρυμένη και ετερογενής ομάδα ωφελούμενων δίχως μέριμνα για εξειδικευμένα μέσα παρέμβασης. Ακόμη, η χρονική διάρκεια της δράσης ήταν βραχυπρόθεσμη και παρατηρήθηκαν ασάφειες στον υπολογισμό χρηματοδότησης ανά ωφελούμενο στην περίπτωση των οικογενειών. Στο επίπεδο της υλοποίησης τα βασικότερα προβλήματα που επισημάνθηκαν ήταν οι γραφειοκρατικές αγκυλώσεις, η προτίμηση στην

'αφρόκρεμα' (creaming) των αστέγων κατά την επιλογή των ωφελούμενων, καθώς και η χαμηλή απορροφητικότητα των πόρων (Kourachanis 2017).

Πέρα από την πιλοτική λειτουργία του Στέγαση και Επανένταξη, οι υπόλοιπες παρεμβάσεις των κοινωνικών πολιτικών στέγης δεν φαίνεται να είναι ανάλογες των ενδείξεων επιδείνωσης του προβλήματος. Το ισχνό πλαίσιο προληπτικών πολιτικών αδυνατίζει ακόμα περισσότερο. Στα χρόνια της κρίσης φορείς προαγωγής της εργατικής κατοικίας καταργούνται (κατάργηση του ΟΕΚ με τον Ν.4046/2012). Επίσης η νομική προστασία της πρώτης κατοικίας για υπερχρεωμένα νοικοκυριά αδυνατίζει (αυστηροποίηση του Ν. 3869/2010 για την προστασία των υπερχρεωμένων δανειοληπτών από τους πλειστηριασμούς πρώτης κατοικίας). Η μεγαλύτερη κινητικότητα παρατηρείται στις υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης. Οι υπηρεσίες αυτές υλοποιούνται κυρίως από ΜΚΟ και πρωτίστως απευθύνονται στον πληθυσμό αστέγων που ζουν στον δρόμο αποσκοπώντας στην παροχή ειδών πρώτης ανάγκης (Arapoglou and Gounis 2017). Επιπρόσθετα, οι κοινωνικοί ξενώνες είναι ποσοτικά και ποιοτικά ανεπαρκείς και δεν συνδέονται με υπηρεσίες κοινωνικής ένταξης επαρκώς.

Συνοψίζοντας, η Ελλάδα παρότι βιώνει τις σφοδρότερες κοινωνικές επιπτώσεις από τα μνημόνια, μέχρι σήμερα δεν διαθέτει ούτε στοιχεία για τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις της αστεγίας, ούτε συγκροτημένες κοινωνικές πολιτικές. Η επικέντρωση στις υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης έχει ως επίκεντρο την κάλυψη των άμεσων βιοτικών αναγκών των αστέγων. Καμία συγκροτημένη κοινωνική πολιτική δεν έχει εκπληρωθεί μέχρι σήμερα με συστηματικό τρόπο για την πρόληψη ή τη ριζική αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης (Κουραχάνης 2017).

Συμπέρασμα

Η φιλοσοφία της υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής αντανακλάται στις κοινωνικές πολιτικές στέγης που αναπτύσσουν το Φιλελεύθερο και το Νότιο-ευρωπαϊκό καθεστώς ευημερίας. Στο πλαίσιο αυτό, κυριαρχούν οι υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης με μεγάλη δραστηριοποίηση της κοινωνίας των πολιτών. Παρά τις διακηρυκτικού τύπου κατευθύνσεις για υιοθέτηση πολιτικών με προτεραιότητα στη στέγαση, η πλειοψηφία των κοινωνικών παρεμβάσεων εξακολουθεί να αποσκοπεί στη βραχυπρόθεσμη διαχείριση της διαβίωσης στον δρόμο. Σε κάποιες εκδοχές με μεγαλύτερη συγκρότηση, οργάνωση και μεθόδευση (Φιλελεύθερο Καθεστώς) και σε κάποιες άλλες με έλλειψη σχεδιασμού, συντονισμού και αποτελεσματικότητας (Νότιο-Ευρωπαϊκό Καθεστώς). Και στις δύο περιπτώσεις, η οικονομική κρίση σε συνδυασμό με την απουσία σθεναρής πολιτικής βούλησης για ολιστική αντιμετώπιση τέτοιων κοινωνικών προβλημάτων οδηγεί στην επώδυνη έξαρση τους.

Η επικράτηση των υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης για τους άστεγους και στις τρεις χώρες, αποτελεί μια ειδική έκφανση της κοινωνικής πολιτικής που διαμορφώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και επιταχύνεται μετά τη μεγάλη ύφεση του 2008. Η γενική φιλοσοφία που σκιαγραφείται προτιμά κοινωνικές πολιτικές που εξαντλούνται στην ακραία φτώχεια. Μάλιστα, αυτό συντελείται με μια όχι ενταξιακή, αλλά, βαθιά διαχειριστική νοοτροπία. Επίκεντρο της νέας λογικής της κοινωνικής πολιτικής είναι η επικουρική αρωγή στην προσπάθεια των φτωχών για την κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Βραχυπρόθεσμα προγράμματα ανακούφισης της φτώχειας στρατολογούνται προς μια τέτοια κατεύθυνση. Είναι όμως δράσεις που δεν επιτυγχάνουν κάτι παραπάνω από την αναπαραγωγή της τωρινής κατάστασης κοινωνικής εξαθλίωσης των ακραία φτωχών. Η μονοδιάστατη προσήλωση στην ανάπτυξη παρεμβάσεων με αυτόν τον προσανατολισμό εγκλωβίζει τις ομάδες αυτές στις συνθήκες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς δεν τους προσφέρει τίποτα παραπάνω από την υποστήριξη στην προσπάθεια οριακής επιβίωσης τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

Κουραχάνης, Ν. (2017), *Κοινωνικές Πολιτικές Στέγασης. Η Ελληνική Υπολειμματική Προσέγγιση,* Αθήνα: Παπαζήση.

Παπαδοπούλου, Δ. και Κουραχάνης, Ν. (2017), *Άστεγοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα της Κρίσης,* Αθήνα: Τόπος.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2012), «Κοινωνικές Δομές Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας», Αθήνα.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2014), «Πρόσκληση Προγράμματος Στέγαση και Επανένταξη», Αθήνα.

Ξένη Βιβλιογραφία

Allen, J. (2006), "Welfare Regimes, Welfare Systems and Housing in Southern Europe", *European Journal in Housing Policy,* 6(3): 251-277.

Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T. and Padovani, L. (2004), *Housing and Welfare in Southern Europe,* Oxford: Blackwell Publishing.

Almeida, V. (2016), "Portuguese Private Institutions for Social Solidarity in the Context of Austerity: The Network of Social Canteens", *Interacoes,* 30: 5-22.

Arapoglou, V. and Gounis, K. (2017), *Contested Landscapes of Poverty and Homelessness in Southern Europe. Reflections from Athens*, London: Palgrave Macmillan.

Baptista, I. (2009), "The Drafting of the Portuguese Homeless Strategy: An Insight into the Process from a Governance-Oriented Perspective", *European Journal of Homelessness,* 3: 53-74.

Baptista, I. (2013), "The First Portuguese Homelessness Strategy: Progress and Obstacles", *European Journal of Homelessness,* 7(2): 87-107.

Department of the Environment, Community and Local Government (2013), "Homelessness Policy Statement", Dublin.

Department of the Environment, Community and Local Government (2015), "Independent Review of Homeless Services", Dublin: Mazars.

Esping–Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity.

Eurostat (2018), "Eurostat Database", http://ec.europa.eu/eurostat/data/database

Ferrera, M. (1996) "The Southern Model of Welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37.

Fitzpatrick, S. (2010), "Building a Comprehensive and Participative Strategy on Homelessness", Synthesis Report, Brussels: European Commission.

Hardiman, N., Araujo, J.F., MacCarthaigh, M. and Spanou, C. (2017), "The Troika's Variations on a Trio: Why the Loan Programmes Worked so Differently in Greece, Ireland, and Portugal", Discussion Paper, Dublin: UCD.

Houses of the Oireachtas (2016), "Report of the Committee on Housing and Homelessness", Dublin.

Housing Agency (2013), "Summary of Social Housing Assessments 2013", Dublin.

Kemeny J. (1995), *From Public Housing to the Social Market: Rental Policy Strategies in Comparative Perspective*, London: Routledge.

Kourachanis N. (2017), "Homelessness Policies in Crisis Greece: The Case of Housing and Reintegration Program", *European Journal of Homelessness,* 11(1): 59-80.

Mahon, R., Boychuk, G.W. and McBride, S. (2015), "Introduction", in McBride, S., Mahon, R. and Boychuk, G. (Eds.), *After '08: Social Policy and the Global Financial Crisis,* Vancouver: UBC Press.

Maloutas, T. (2012), "The Broadening and Mystified Margins of Urban Deprivation", *European Journal of Homelessness,* 6 (2): 13-29.

Malpass, P. and Murie, A. (1999), *Housing Policy and Practice*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

O'Sullivan, E. (2016), "Ending Homelessness in Ireland: Ambition, Adversity, Adaptation?", *European Journal of Homelessness*, 10(2): 11-39.

Papadopoulos, T. and Roumpakis, A. (2013), "Familistic Welfare Capitalism in Crisis: Social Reproduction and Anti-social Policy in Greece", *Journal of International and Comparative Social Policy,* 29(3): 204-224.

Petmesidou, M. (2011), "Is the EU-IMF 'rescue plan' dealing a blow to the Greek welfare state?", CROP Poverty Brief, January, www.crop.org.

Rebuilding Ireland (2016), "Action Plan for Housing and Homelessness", Dublin.

Πως αντιλαμβάνονται τον Ευρωπαϊσμό των Εργασιακών Σχέσεων οι εκπρόσωποι των εργαζομένων; Μια προσέγγιση της εμπειρίας των Πολυεθνικών Επιχειρήσεων

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης[α]

[α] Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Η αναγκαιότητα για κοινωνική συνοχή και παρακίνηση των εργαζομένων οδήγησε στην υιοθέτηση της οδηγίας 94/45/ΕΚ για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας (ΕΣΕ). Το γεγονός αυτό ηταν ο θεμέλιος λίθος για το εγχείρημα να εγκαθιδρυθεί μια κοινωνική διάσταση της ΕΕ, καθώς παρέχει το δικαίωμα της πληροφόρησης και της διαβούλευσης στους εργαζόμενους ως μέρος της προσπάθειας εγκαθίδρυσης μιας κοινωνική υπεύθυνής πολυεθνικής διοίκησης.

Το άρθρο αυτό περικλείει ορισμένα ευρήματα και την αποτίμηση τους από μια έρευνα που έγινε σχετικά με την εισαγωγή και λειτουργία των ΕΣΕ σε ένα εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων. Η ερευνά επικεντρώνεται σε 2 κλάδους, Σκοπός της εργασίας είναι να εξετάσεις την υπόθεση ότι τα ΕΣΕ συμβάλλουν στον Ευρωπαϊσμό των Εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα σε εθνικό και επιχειρησιακό επίπεδο. Και να διερευνήσει τους επιδραστικους παράγοντες σε αυτή την εξέλιξη, με τη χρήση ποιοτικών προσεγγίσεων, σε συνδυασμό μες μελέτες περίπτωσης και συνεντεύξεις με εργατικούς αντιπροσώπους. Τα ευρήματα δείχνουν ότι τα ΕΣΕ συμβάλλουν στον ευρωπαϊσμό των Εργασιακών Σχέσεων σε ποικίλες διαστάσεις.

Λέξεις κλειδιά: Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας, Ευρωπαϊσμός, Πολυεθνικές Εταιρίες, Συνδικάτα.

How do the workers' representatives perceive the Europeanization of Industrial Relations: An approach of MNCs experience

Theodore Koutroukis[α]

[α] Democritus University of Thrace

Abstract

As reported in similar studies, the necessity for social cohesion and workers motivation has resulted in the adoption of EU 94/45/EC on European Works Councils (EWCs). This fact has been the cornerstone of the venture to establish a social dimension of the European Union, since it gives employees the right of access to information and consultation as part of the effort to develop a socially responsible transnational management. This paper includes several results and their assessment of a research conducted on the introduction and functioning of EWCs in a national industrial relations (IR) system. The research concentrated on 2 sectors. More specifically, the aim of that paper is to examine the hypothesis that EWCs contribute to the Europeanization of the Greek IR at national and company levels and to explore the determining factors of that fact, using qualitative approaches in a combination with several case studies and interviews with employee representatives. The findings indicate that EWCs contribute to the Europeanization of employee relations in several dimensions.

Key words: European Works Councils, Europeanization, Multinational Companies, Unions

Εισαγωγή

Η διαρκής προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ιδίως η ολοκλήρωση της ΟΝΕ προκάλεσε βαρυσήμαντες επιδράσεις στο ευρωπαϊκό αλλά και τα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων. Οι επιδράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από την τάση για μεγαλύτερη αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων προς το επιχειρησιακό επίπεδο (σε αυτόνομες επιχειρησιακές μονάδες) καθώς και για εκ νέου συγκέντρωση τους στο (ευρωπαϊκό) επίπεδο του ομίλου.

Παράλληλα, ο «ευρωπαϊσμός» (Europeanization) βρίσκεται πλέον στην ημερήσια διάταξη της κονίστρας των εργασιακών σχέσεων (Marginson and Sisson, 1996a, 1996b ,2001). Οι ανελίξεις αυτές συνδέονται με

αλλαγή ισορροπίας ανάμεσα στο «πολύ-εργοδοτικό» επίπεδο του κλάδου και το «μονο-εργοδοτικό» της επιχείρησης σε βάρος του πρώτου. Επομένως, αντικατοπτρίζουν μία αυξανόμενη απόκλιση συμφερόντων μεταξύ μεγάλων και μικρότερων εργοδοτών, στο πλαίσιο της οποίας οι μεγάλοι εργοδότες αναμένεται να εγκαταλείψουν σταδιακά την τομεακή/ κλαδική διαπραγμάτευση και να καθιερώσουν επιχειρησιακές συμφωνίες, ενώ στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα συνεχίσουν να εφαρμόζονται οι κλαδικές ρυθμίσεις για τους όρους και τις συνθήκες εργασίας (Marginson and Sisson, 2001).

Αυτές οι ΠΕΕ που αναπτύσσουν την υπερεθνική τους διάσταση στο γόνιμο ευρωπαϊκό έδαφος μπορούν να συντονίσουν και να ελέγξουν τις όψεις των εργασιακών σχέσεων από τη μία χώρα στην άλλη, να δρομολογήσουν πανευρωπαϊκές πολιτικές, να δημιουργήσουν νέες δομές εργασιακών σχέσεων και να υποσκάψουν τις κυρίαρχες εθνικές πολύ-εργοδοτικές διαπραγματεύσεις (Marginson and Sisson, 1994).

Η επίδραση των ευρω-εταιριών στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων είναι αμφίδρομη, σχετίζεται άμεσα με τα περιθώρια διαφοροποίησης που επιτρέπουν τα εθνικά συστήματα. Επιπλέον, στην ισορροπία κεφαλαίου-εργασίας θα συνεχίσουν να βρίσκονται και οι πιέσεις για κοινωνική επαναρύθμιση των εργασιακών σχέσεων παρά την προώθηση της οικονομικής φιλελευθεροποίησης (Streeck, 1998).

Το πρώτο ενδιαφέρον εγχείρημα θέσπισης συμμετοχικών θεσμών στο ευρωπαϊκό-επίπεδο, ήταν η οδηγία για τα ΕΣΕ (Κουτρούκης και Πετράς, 1997). Έχει υποστηριχθεί ότι τα ΕΣΕ μπορούν να αποτελέσουν μία ρεαλιστική απάντηση της ευρωπαϊκής εργατικής πλευράς στις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης, διαμέσου μας «*ηθικής της αλληλεγγύης*» ανάμεσα στους εργαζόμενους διαφορετικών παραγωγικών μονάδων (Wills, 2001). Αντικειμενικός σκοπός της εργασίας είναι να διερευνηθεί η υπόθεση ότι «*Τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας συμβάλουν στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα*».

Θεωρητική συζήτηση

Ένα αξιόλογο μέρος της ερευνητικής παραγωγής σχετικά με τα ΕΣΕ θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως *έρευνες ευρωπαϊσμού,* δεδομένου ότι μελετούν τη συμβολή των ΕΣΕ στην ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων (Kerckhofs, 2000).

Ως *ευρωπαϊσμός* των εργασιακών σχέσεων έχουν οριστεί από τους Lecher και Platzer «*όλες οι μορφές δια-συνοριακών ή υπερεθνικών σχέσεων ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους σε διάφορα επίπεδα, καθώς και η αλληλεπίδραση των εθνικών και ευρωπαϊκών θεσμών και των κοινωνικών εταίρων στο σχηματισμό και την εφαρμογή ευρωπαϊκών πολιτικών απασχόλησης και κοινωνικών πολιτικών*» (Müller and Hoffman, 2001:113).

Σε μια άλλη μελέτη προτείνεται η νοηματοδότηση του ευρωπαϊσμού ως ανάδειξη/ ανάπτυξη σε ευρωπαϊκό επίπεδο διακριτών δομών διακυβέρνησης ή και ακόμη, μια διαδικασία με την οποία εγχώριοι τομείς πολιτικών τρέπονται όλο και πιο πολύ σε αντικείμενο χάραξης πολιτικών σε επίπεδο ευρωπαϊκό. (Φερώνας, 2013: 29)

Ο ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων μπορεί να προσλάβει τρεις κύριες κατευθύνσεις (Lecher, Platzer, Rüb and Weiner, 2002:8): α) την προώθηση μιας μεγαλύτερης αλληλεξάρτησης και αλληλοδιείσδυσης (όσμωσης) των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων (οριζόντιος ευρωπαϊσμός), β) την αυξανόμενη υιοθέτηση «ευρωπαϊκών στοιχείων» στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων (κάθετος ευρωπαϊσμός), σε συνδυασμό με μία πιο «ανοικτή» διάθεση αποδοχής σχετικά με τα ευρωπαϊκά θέματα στην εθνική οργάνωση και τις δραστηριότητες των μερών που εμπλέκονται στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και γ) τη βαθμιαία ανάδυση ενός ευρωπαϊκού επιπέδου (level) εργασιακών σχέσεων.

Σε μία μελέτη τους οι Lecher, Nagel και Platzer (1999:256) υποστηρίζουν ότι ο ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων μπορεί να πραγματοποιηθεί σε τρία πεδία/ άξονες α) Τον κοινωνικό διάλογο ανάμεσα στις ευρωπαϊκές οργανώσεις των εργοδοτών και των εργαζομένων που μπορούν να οδηγήσουν σε οιονεί «ευρω-κρατικές» ρυθμίσεις μετά από τις διαπραγματεύσεις των κοινωνικών εταίρων και τη συνοδευτική νομοθετική παρέμβαση του Συμβουλίου της ΕΕ β) Τον υπερεθνικό συντονισμό και την αυξανόμενη ενοποίηση στην πράξη των τομεακών/ κλαδικών και των περιφερειακών διαπραγματεύσεων

γ) Τις διαδικασίες πληροφόρησης και διαβούλευσης στις μεγάλες εταιρίες/ ομίλους με μία παράλληλη τάση προς τη σύναψη συμφωνιών στο επίπεδο των νεόδμητων ΕΣΕ.

Επιπλέον, κατά τους Eberwen, Tholen και Schuster ο ευρωπαϊσμός γίνεται αντιληπτός ως μια σύνθετη διαδικασία που εμπεριέχει α) ένα νέο πλαίσιο επιπέδων ρύθμισης β) μια αλλαγή λειτουργιών καθώς και αλλαγή υπο-συστημάτων και γ) μια αντίδραση στις προκλήσεις της οικονομικής παγκοσμιοποίησής, και της εφαρμογής νέων μεθόδων παραγωγής (2002:23)

Στη βιβλιογραφία σχετικά με τη δυνατότητα των ΕΣΕ να διαδραματίσουν ένα ρόλο καταλύτη για τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων έχουν διατυπωθεί τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις (Lecher, et al., 1999:70-73). Η πρώτη είναι εκείνη του *νεοκορπορατισμού,* η οποία πρεσβεύει ότι στην εποχή της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια για κορπορατιστικές δομές και συνεπώς τα ΕΣΕ έχουν κάποια σημασία για τα συνδικάτα, όχι όμως αξιοσημείωτο «πολιτικό» μέλλον στην ευρωπαϊκή κονίστρα εργασιακών σχέσεων.

Η δεύτερη είναι η *κριτική θεωρία του εκσυγχρονισμού* που πιστεύει ότι η οδηγία 94/45/ΕΚ δεν προτίθεται να καθιερώσει ένα λειτουργικό και αυτόνομο σύστημα εργατικής αντιπροσώπευσης αλλά μάλλον ένα πλαίσιο εντός του οποίου θα συνομολογούνται «επιχειρησιακές συμπράξεις παραγωγικότητας», ενώ η εργατική πλευρά θα διαθέτει ασφυκτικά περιορισμένο χώρο άσκησης επιρροής προς τη διοίκηση. Συνεπώς, υποστηρίζει αυτή η θεωρία, η σύσταση των ΕΣΕ δε θα προκαλέσει την «αυτόματη» ανάδυση ενός αυτόνομου συστήματος εργασιακών σχέσεων αλλά μάλλον θα αποτελέσει το πρόπλασμα μιας ευρωπαϊκής συνέλευσης των συντελεστών παραγωγής της εταιρίας. Έτσι, τα ΕΣΕ διατρέχουν τον κίνδυνο να «αποκολληθούν» από τα συλλογικά (πολύ-εργοδοτικά) συστήματα αλληλεγγύης και ρύθμισης, να αποδυναμώσουν τα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων και να εξελιχθούν σε επιχειρησιακά προσανατολισμένα μορφώματα υπερεθνικής αντιπροσώπευσης των εργαζομένων.

Η τρίτη προσέγγιση της *δυναμικής θεωρίας του εκσυγχρονισμού* θεμελιώνει την επιχειρηματολογία της στην επιτάχυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η οποία δημιούργησε νέες ευκαιρίες για τα εργατικά συνδικάτα, εφόσον τα τελευταία επιδιώξουν το διεθνή τους συντονισμό. Τα ΕΣΕ μπορούν να προσφέρουν σημαντικές υπηρεσίες προς τις ευρωπαϊκές κλαδικές οργανώσεις, ως όχημα για την υπερεθνική συνεργασία και ισχυροποίηση της εργατικής πλευράς. Ακόμη, τα ΕΣΕ θεωρούνται ως δυνητικά «κύτταρα» ενός σύνθετου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, που προϋποθέτει την καθιέρωση και διασφάλιση ισχυρών δεσμών ανάμεσα στα εργατικά συνδικάτα και τα ΕΣΕ αλλά απαιτεί και την επέκταση των πολιτικών αρμοδιοτήτων της ΕΕ στην απασχόληση και τα κοινωνικά ζητήματα.

Ομοίως μία έκθεση του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας σημειώνει πως μολονότι η επίδραση των ΕΣΕ στις εργασιακές σχέσεις στα κράτη μέλη της ΕΕ είναι μάλλον οριακή, η παρουσία τους θα οδηγήσει πιθανότατα σε: α) μία αυξανόμενη σημασία μιας στάσης των ΕΣΕ, που θα ενισχύει τη δυνατότητα να δρομολογηθούν συμφωνίες και συμβιβασμοί με την πλευρά της διοίκησης, β) έναν πιο σαφή και καθορισμένο ρόλο για τα ΕΣΕ σε σχέση με τα εθνικά σχήματα αντιπροσώπευσης των εργαζομένων, εξέλιξη που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα συντονισμό ή/ και ενοποίηση ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα εκπροσώπησης των εργαζομένων και γ) την επικράτηση ενός «δικαιώματος» των ΕΣΕ για συλλογική διαπραγμάτευση, όχι όμως για τις αμοιβές και τις συνθήκες απασχόλησης αλλά για θέματα που ενδεχομένως απαιτούν μία ρύθμιση σε ευρωπαϊκή κλίμακα όπως είναι οι νόρμες υγιεινής και ασφάλειας, η εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού κ.α. (EIRONLINE, 1998b).

Αναλόγως ο Carley (2001) υποστηρίζει ότι η ενοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε ευρωπαϊκή κλίμακα οδήγησε πολλες ΠΕΕ να αναδιαρθρώσουν τις λειτουργίες τους για να δημιουργήσουν ευρωπαϊκές δομές διοίκησης, με σκοπό την ενοποίηση της παραγωγής της διανομής και του μάρκετιγκ στην Ευρώπη.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Carley (2001:3) ένα ακόμη στοιχείο ευρωπαϊσμού ή διεθνοποίησης στο πλαίσιο ΠΕΕ είναι και ο προγραμματισμός τακτικών συναντήσεων των διευθυντών ανθρώπινων πόρων και εργασιακών σχέσεων από όλες τις χώρες και παραγωγικές μονάδες.

Ωστόσο, και στην πλευρά των εργαζομένων ο ευρωπαϊσμός εκδηλώνεται με μία τάση χρήσης διεθνών συγκρίσεων και υπερεθνικού συντονισμού και ευκολότερης ανταλλαγής πληροφοριών -διαμέσου και των

ΕΣΕ- αναφορικά με τις συνθήκες εργασίας, τα ωράρια, τις πρακτικές απασχόλησης, και τις αμοιβές, στοιχεία που συνήθως χρησιμοποιούνται στις εθνικές συλλογικές διαπραγματεύσεις. Ακόμη, τα ΕΣΕ συνδράμουν την υπερεθνική συνδικαλιστική συνεργασία και ενδεχομένως να διαδραματίσουν έναν ρόλο ως ευρωπαϊκός μηχανισμός διαπραγμάτευσης με την εργοδοσία στο μέλλον (Carley, 2001:4). Άλλωστε, και ο πρώην γενικός γραμματέας της Συνομοσπονδίας Ευρωπαϊκών Συνδικάτων (ETUC) έχει υποστηρίξει ότι «*τα ΕΣΕ δεν είναι μόνο ένα ουσιαστικό βήμα προς τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων, αλλά και προς την καινοτομία στην ευρωπαϊκή βιομηχανία*» (Buschak, 1996).

Σε σχέση με την επίδραση των ΕΣΕ στις εργασιακές σχέσεις και ο Schulten (1996) έχει τονίσει πως τα ΕΣΕ θα δημιουργήσουν νέες μορφές ρύθμισης που θα οδηγήσουν σε περαιτέρω αποδυνάμωση των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων. Αυτό, θα μπορούσε να δρομολογήσει μία κατάτμηση των εργασιακών σχέσεων στην ΕΕ σε δύο ανεξάρτητα συστήματα: ένα για τις μεγάλες εταιρίες που θα επικεντρώνεται στο επίπεδο της επιχείρησης/ ομίλου με παράλληλη δράση ενεργών ΕΣΕ και ένα για τις μικρότερες εσωστρεφείς παραγωγικές μονάδες, που θα βασίζονται στις ποικίλες παραδόσεις και πρακτικές των εθνικών πλεγμάτων ρύθμισης. Σε αυτό το σκηνικό αναδύθηκαν φόβοι στους κόλπους πολλών συνδικάτων σχετικά με την ανάδειξη ενός υπερεθνικού «νεοσυνδικαλισμού», που θα κλόνιζε τον παραδοσιακό τους ρόλο (Schulten, 1996).

Και η Lamers (1998:79) έχει επισημάνει ότι το ευρωπαϊκό επίπεδο διαβούλευσης καθιστά ικανούς τα μέλη του ΕΣΕ να αποκτήσουν μεγαλύτερη αντίληψη στην ετερογένεια και τους μηχανισμούς των ελεγχόμενων επιχειρήσεων και της εργατικής συμμετοχής στο πλαίσιο του ομίλου, και αυτό το γεγονός προσδίδει στο ΕΣΕ ένα σύνθετο και πολυεδρικό χαρακτήρα.

Σε έρευνα τους οι Lecher και Rüb (1999) σημειώνουν ότι τα μέλη των ΕΣΕ αναπτύσσουν μία νέα ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα και διαδραματίζουν έναν ισότιμο ρόλο ανεξάρτητα από τη χώρα καταγωγής τους.

Τα ΕΣΕ έχουν, εξάλλου, θεωρηθεί αντιπροσωπευτικά δείγματα ενός νέου τρόπου ρύθμισης στις πολυεθνικές επιχειρήσεις (ΠΕΕ), που προωθούν τη εξασθένιση των υφιστάμενων εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων και ενισχύουν την τάση προς πιο αποκεντρωμένα επιχειρησιακά συστήματα ρύθμισης (Müller and Hoffman, 2001:111).

Αντίθετα ο Streeck (1998) υποστηρίζει ότι τα ΕΣΕ είναι μάλλον απίθανο να συμβάλλουν θετικά στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων, ενώ αντίθετα θα «χρωματιστούν» έντονα από το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων της χώρας καταγωγής και θα αποτελέσουν διεθνείς προεκτάσεις των εργασιακών σχέσεων που ισχύουν σε μία χώρα.

Ακόμη, έχει υποστηριχθεί ότι στο μέλλον οι διαπραγματευτικές σχέσεις μεταξύ εργαζόμενων και εργοδοτών είναι πιθανότερο να αναπτυχθούν στο επίπεδο της ευρωπαϊκής επιχείρησης και όχι σε πολυτομεακό /κλαδικό επίπεδο (Müller and Hoffman, 2001:116), ενώ ερευνητές (Lecher et al., 1999:113) έχουν επισημάνει ότι τα ΕΣΕ θα είναι στο μέλλον «επιχειρησιο-κεντρικές ευρωπαϊκές νησίδες» σε μία θάλασσα εθνικά κατατετμημένων συστημάτων εργασιακών σχέσεων.

Ο Lecher προτείνει ως θέματα για διερεύνηση τον δυνητικό ρόλο των ΕΣΕ στην ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων, την ενθάρρυνση της σύγκλισης των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, την επίδραση των ΕΣΕ στις εθνικές δομές συμμετοχής των εργαζομένων, τη φύση των διεθνών συμφωνιών που συνάπτονται από τα ΕΣΕ και τη συμβολή των ΕΣΕ στην ανάπτυξη σχημάτων διεθνούς συνδικαλιστικής συνεργασίας στις ΠΕΕ (Müller and Hoffman, 2001:121-122).

Επίσης, ο Knudsen (2000) προτείνει την διερεύνηση της συμβολής των ΕΣΕ στη «συγκέντρωση» των ρυθμίσεων για τις εργασιακές σχέσεις στο ευρωπαϊκό επίπεδο των ΠΕΕ και την υπερεθνική ομογενοποίηση των όρων εργασίας με τη διαπραγμάτευση στα ΕΣΕ ζητημάτων όπως η πολιτική προσωπικού, η εκπαίδευση, η υγιεινή και ασφάλεια της εργασίας κ.α.

Ο Vitols (2005) υποστηρίζει ότι η Συμμετοχή των Εργαζομένων επιδρά θετικά στην ευημερία στις χώρες της Ε.Ε. που την εφαρμόζουν, ιδίως στην εργατική πλευρά. Οι Marginson και Meardi (2014) θεωρούν ότι ένα είδος ευρωπαϊσμού διαχέεται διαμέσου του καναλιού των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων. Τέλος, ο Kerckhofs

(2017) υπογραμμίζει ότι ένας από τους πυλώνες εξωτερικής νομιμοποίησης των ΕΣΕ εδράζεται στη συμμετοχή τους σε όψεις του ευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων. Οι επιμέρους υποθέσεις της έρευνας είναι:

Πίνακας 1

Υπο-παραδοχή	
Α1	Τα ΕΣΕ επιδρούν θετικά στις εθνικές προβλέψεις για την πληροφόρηση/ διαβούλευση και συμμετοχή των εργαζομένων στις επιχειρήσεις
Α2	Τα ΕΣΕ προωθούν τη συνεργασία των συνδικαλιστικών οργανώσεων (εργοδοτών /εργαζομένων) σε ευρωπαϊκή κλίμακα
Α3	Τα ΕΣΕ διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις.
Α4	Τα ΕΣΕ αποτελούν μέρος ενός αναδυόμενου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων
Α5	Τα ΕΣΕ προωθούν την καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο
Α6	Τα ΕΣΕ αποτελούν ένα δίαυλο επικοινωνίας των ενδιαφερόμενων μερών σε ευρωπαϊκό επίπεδο
Α7	Τα ΕΣΕ συμβάλλουν σε μία ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο των πολυεθνικών ομίλων/ εταιριών
Α8	Τα ΕΣΕ συνδράμουν στη δημιουργία μίας κοινής υπερεθνικής αντίληψης των εργαζομένων στον όμιλο για τα προβλήματα τους

Πηγή: Επεξεργασία βιβλιογραφίας

Μέθοδος

Σε αυτό το πλαίσιο, θα διερευνηθούν οι στάσεις των αντιπροσώπων των εργαζομένων έναντί όλων των παραπάνω ζητημάτων στις θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, και ιδίως εκείνων στις οποίες έχουν συστηθεί ΕΣΕ.

Σκοπός της έρευνας πεδίου ήταν η διερεύνηση της λειτουργίας των ΕΣΕ και των επιπτώσεων τους στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα σε εγχώριες επιχειρήσεις που διαθέτουν ΕΣΕ. Επιλέχθηκαν δύο κλάδοι παραγωγής και προσεγγίστηκαν ποιοτικά, επιλογή που θεωρείται αναγκαία γιατί συνδυάζει διερευνητικά και ερμηνευτικά χαρακτηριστικά και θεωρείται ιδανική για τις περιπτώσεις, στις οποίες επιχειρείται η ανάδειξη θεωρίας από τα δεδομένα ενός προβλήματος (Κυριαζή, 2000:53).

Για της ανάγκες της έρευνας, επιλέχθηκαν οι κλάδοι τροφίμων ποτών (ΤΠ) και πετρελαιοειδών-λιπαντικών (ΠΛ) γιατί:

α) είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικοί της βιομηχανικής δραστηριότητας στη χώρα μας και διεθνώς, διαθέτουν διαφορετικούς συνδυασμούς ιδιοκτησίας, επιχειρησιακής κουλτούρας, διοικητικής τεχνοτροπίας, εργατικής αντιπροσώπευσης, παράδοσης εργασιακών σχέσεων και β) διαθέτουν παρόμοια ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας.

Ειδικότερα, διερευνήθηκαν όλες οι επιχειρήσεις που διαθέτουν ΕΣΕ εργαζομένων. Το περιεχόμενο των συνεντεύξεων απομαγνητοφωνήθηκε με τη συναίνεση των συμμετεχόντων, ενώ τους δόθηκε η

δυνατότητα να ελέγξουν το πρώτο δοκίμιο της συνέντευξης. Η συστηματική και μεθοδική τεκμηρίωση όλων των διαδικασιών της έρευνας διασφάλισε τη δυνατότητα μιας πανομοιότυπης επανάληψης της στο μέλλον, με υψηλή πιθανότητα να προκύψουν τα ίδια συμπεράσματα (Wallis, 2000).

Συγκριτική Σύνοψη Κύριων Ευρημάτων

Τα κύρια ευρήματα αποτυπώνονται στη συνέχεια. Ο πίνακας 2 απεικονίζει επιπλέον στοιχεία για τα ΕΣΕ. Είναι εμφανές ότι οι περισσότεροι αντιπρόσωποι των εργαζομένων στα ΕΣΕ (7/11) θεωρούν πως το γεγονός ότι είναι Έλληνες δεν επηρεάζει τη συμβολή τους στη λειτουργία του ΕΣΕ, ενώ πολύ λίγοι (2/11) θεωρούν το αντίθετο.

Στο θέμα της επικοινωνίας με τα μέλη του ΕΣΕ από άλλες χώρες φαίνεται πως η επικοινωνία αυτή συνήθως υφίσταται αλλά δεν είναι συχνή.

Στο ζήτημα της «ποιότητας» της σχέσης με τους άλλους αντιπροσώπους των εργαζομένων στο ΕΣΕ όλοι οι συμμετέχοντες την χαρακτηρίζουν από καλή ως πολύ καλή. Ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι υπάρχει κοινή αντίληψη με τους άλλους αντιπροσώπους των εργαζομένων στα ΕΣΕ για τα προβλήματα των εργαζομένων στον όμιλο, άλλωστε σχετικά λίγοι συμμετέχοντες (4/11) θεωρούν ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει.

Ακόμη, ισχυρή είναι και η άποψη των συμμετεχόντων (7/11) πως μολονότι προέρχονται από θυγατρική εταιρία, αυτό δε δυσχεραίνει το ρόλο και την επιρροή τους στο ΕΣΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΤΑΙΡΙΑ	**ΤΠ1**	**ΤΠ2**	**ΤΠ3**	**ΤΠ4**	**ΤΠ5**	**ΤΠ6**	**ΤΠ6**	**ΤΠ6**	**ΠΛ1**	**ΠΛ2**	**ΠΛ3**
Το γεγονός ότι είστε Έλληνας εκπρόσωπος επηρεάζει τη συμβολή σας στη λειτουργία του ΕΣΕ;	–	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	_	ΟΧΙ	ΝΑΙ
Έχετε επικοινωνία με μέλη του ΕΣΕ από άλλες χώρες; Πόσο συχνά;	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ	ΝΑΙ	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΠΟΛΥ ΣΥΧΝΑ	ΟΧΙ ΣΥΧΝΑ
Πως θα χαρακτηρίζατε τη σχέση με τους άλλους εκπροσώπους;	ΚΑΚΗ	ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ	ΠΟΛΥ ΚΑΛΗ	ΠΟΛΥ ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ	ΚΑΛΗ
Υπάρχει κοινή αντίληψη με τους άλλους εκπροσώπους στο ΕΣΕ για τα προβλήματα			ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ		ΟΧΙ

των εργαζομένων στον όμιλο;											
Θεωρείτε πως το γεγονός ότι προέρχεστε από θυγατρική εταιρία δυσχεραίνει το ρόλο και την επιρροή σας στο ΕΣΕ;	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Στον πίνακα 3 είναι προφανές ότι οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων στα ΕΣΕ σε σημαντικό βαθμό (7/11) συναντώνται με τις τοπικές διοικήσεις των εταιριών, σε ένα αξιόλογο βαθμό (6/11) θεωρούν ότι επηρεάζουν τις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης για θέματα εργασιακών σχέσεων και σε σαφώς μικρότερο βαθμό θεωρούν (3/11) ότι επηρεάζουν τις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης για θέματα γενικότερης εταιρικής πολιτικής ή στρατηγικής. Με δεδομένο όμως, ότι οι αντιπρόσωποι των εργαζομένων στα ΕΣΕ τις περισσότερες φορές εκπροσωπούν τους εργαζόμενους και σε άλλα όργανα (εργατικό σωματείο, συμβούλιο εργαζομένων, επιτροπή υγιεινής και ασφάλειας) θα ήταν αδόκιμη η διαπίστωση ότι η όποια επιρροή τους στις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης πηγάζει μόνο από την ιδιότητα τους ως μέλους στο ΕΣΕ.

Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες (8/11) δε θεωρούν ότι η τοπική διοίκηση της εταιρίας αγνόησε την ιδιότητα τους ως μελών του ΕΣΕ σε σημαντικές αποφάσεις της που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα τους Έλληνες εργαζόμενους. Η άποψη αυτή είναι απόλυτη (3/3) στον κλάδο Π/Λ, και πλειοψηφούσα (5/8) στον κλάδο Τ/Π.

Ωστόσο, στις επιχειρήσεις Τ/Π μία σημαντική μερίδα των συμμετεχόντων (3/8) θεωρεί ότι η τοπική διοίκηση αγνόησε την ιδιότητα τους ως μελών του ΕΣΕ σε σημαντικές αποφάσεις της που αφορούν στους εργαζόμενους. Τα ευρήματα αυτά απαιτούν προσεκτική ερμηνεία, δεδομένου πως η ιδιότητα του μέλους του ΕΣΕ δύσκολά μπορεί να διαχωριστεί από τις άλλες ιδιότητες που έχουν τα ίδια πρόσωπα στο πλαίσιο της επιχείρησης, επομένως είναι εξαιρετικά δύσκολο να συσχετιστεί η όποια σχέση τους με την τοπική διοίκηση της εταιρίας με την ιδιότητα του αντιπροσώπου των εργαζομένων στο ΕΣΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΕΤΑΙΡΙΑ	**ΤΠ 1**	**ΤΠ 2**	**ΤΠ 3**	**ΤΠ 4**	**ΤΠ 5**	**ΤΠ 6**	**ΤΠ 6**	**ΤΠ 6**	**ΠΛ 1**	**ΠΛ 2**	**ΠΛ 3**
Έχετε συναντήσεις με την τοπική διοίκηση ως μέλος του ΕΣΕ;	✓				✓	✓	✓	✓		✓	✓
Σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι με τη συμμετοχή σας στο ΕΣΕ έχετε επηρεάσει τις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης για θέματα εργασιακών σχέσεων;	✓	✓				✓	✓	✓	✓		
Σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι με τη συμμετοχή σας στο ΕΣΕ έχετε επηρεάσει τις αποφάσεις της τοπικής διοίκησης για θέματα γενικότερης εταιρικής πολιτικής ή στρατηγικής;	✓	✓					✓				
Υπάρχουν αξιοσημείωτες «καλές πρακτικές» όπου ως μέλος του ΕΣΕ παίξατε ένα σημαντικό ρόλο σχετικά με τις τοπικές αποφάσεις της εταιρίας;		✓									
Αισθανθήκατε ότι η τοπική διοίκηση της εταιρίας αγνόησε την ιδιότητα σας ως μέλους του ΕΣΕ σε σημαντικές αποφάσεις της που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα τους Έλληνες εργαζόμενους;	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
Θεωρείτε ότι στις συναντήσεις του ΕΣΕ εκπροσωπείτε τα τοπικά/ εθνικά συμφέροντα των εργαζομένων ή του ομίλου συνολικά;	ΕΘΝΙ-ΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΕΘΝΙΚΑ, ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΕΘΝΙ-ΚΑ, ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΕΘΝΙΚΑ, ΣΥΝΟΛΙΚΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΑ

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Ο πίνακας 4 απεικονίζει τις απόψεις των συμμετεχόντων για θέματα των ΕΣΕ.

Είναι πρόδηλο ότι μία ευρύτατη πλειοψηφία των συμμετεχόντων (10/11) θεωρεί ότι τα ΕΣΕ παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης των σχέσεων και της συνεργασίας των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η πλειοψηφία αυτή είναι σημαντική (7/8) στον κλάδο Τ/Π, και απόλυτη (3/3) στον κλάδο Π/Λ.

Μία σημαντική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (9/11) θεωρεί ότι τα ΕΣΕ μπορεί να αποτελέσουν το πρώτο βήμα προς την καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η πλειοψηφία αυτή είναι σημαντική (6/8) στον κλάδο Τ/Π και απόλυτη (3/3) στον κλάδο Π/Λ.

Μία ευρεία πλειοψηφία των συμμετεχόντων (9/11) θεωρεί ότι τα ΕΣΕ θα συμβάλλουν μελλοντικά σε μια ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο του ομίλου στον οποίο ανήκει η εταιρία τους. Η πλειοψηφία αυτή είναι σημαντική (6/8) στον κλάδο Τ/Π και απόλυτη (3/3) στον κλάδο Π/Λ. Επιπλέον, μία σημαντική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (7/11) πιστεύει ότι τα ΕΣΕ επιδρούν θετικά στις εθνικές προβλέψεις για την πληροφόρηση/ διαβούλευση/ συμμετοχή των εργαζομένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΕΤΑΙΡΙΑ	**ΤΠ 1**	**ΤΠ 2**	**ΤΠ 3**	**ΤΠ 4**	**ΤΠ 5**	**ΤΠ 6**	**ΤΠ 6**	**ΤΠ 6**	**ΠΛ 1**	**ΠΛ 2**	**ΠΛ 3**
Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης των σχέσεων και της συνεργασίας των εργατικών συνδικαλιστικών οργανώσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο;	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ μπορεί να αποτελέσουν το πρώτο βήμα προς την καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο;	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Πιστεύετε ότι τα ΕΣΕ θα συμβάλλουν μελλοντικά σε μια ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο του ομίλου στον οποίο ανήκει η εταιρία σας;	✓	✓		✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
Πως επιδρούν τα ΕΣΕ στις εθνικές προβλέψεις για πληροφόρηση/ διαβούλευση/ συμμετοχή των εργαζομένων;	_	ΘΕΤΙΚΑ	_	ΘΕΤΙ-ΚΑ	ΘΕΤΙ-ΚΑ	_	ΘΕΤΙ-ΚΑ	ΘΕΤΙ-ΚΑ	_	ΘΕΤΙΚΑ	ΘΕΤΙ-ΚΑ

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Ο πίνακας 5 απεικονίζει τις απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με τις ειδικότερες όψεις των δυνητικών οφελών για την εργατική πλευρά από τη λειτουργία των ΕΣΕ, όπως είχαν διατυπωθεί στο αντίστοιχο ερωτηματολόγιο.

Είναι πρόδηλο ότι με βάση τις απαντήσεις διαμορφώνεται μία ισχυρή πλειοψηφία των θετικών θέσεων των συμμετεχόντων σε ορισμένα από τα δυνητικά οφέλη των ΕΣΕ και ιδίως στα ΠΑ2, ΠΑ3, ΠΑ4, ΠΑ5 και ΠΑ8 και στους δύο κλάδους. Ειδικά στον κλάδο Τ/Π διαμορφώνεται μία ισχυρή πλειοψηφία των θετικών θέσεων των συμμετεχόντων στα δυνητικά οφέλη ΠΑ3 και ΠΑ5, ενώ στον κλάδο Π/Λ στα δυνητικά οφέλη ΠΑ2, ΠΑ3, ΠΑ4, ΠΑ8, ΠΑ9.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

	Δυνητικά οφέλη (προστιθέμενη αξία) από λειτουργία των ΕΣΕ	Συνολικά	Τ/Π	Π/Λ
ΠΑ1	Παρέχουν πρόσβαση στο ανώτατο όργανο διοίκησης της εταιρίας (Κεντρική Διοίκηση)	7/11	5/8	2/3
ΠΑ2	Εξασφαλίζουν το δικαίωμα πληροφόρησης στο επίπεδο του ομίλου	8/11	5/8	3/3
ΠΑ3	Ευνοούν τη διαβούλευση με αλλοδαπούς συναδέλφους και την ανάδυση κοινών θεωρήσεων και θέσεων	10/11	7/8	3/3
ΠΑ4	Γονιμοποιούν υπερεθνικές κουλτούρες και θεσμούς (cross-pollination)	8/11	5/8	3/3
ΠΑ5	Αναπτύσσουν την ευρωπαϊκή διάσταση της επιχείρησης και των εργασιακών σχέσεων	9/11	4/8	2/3
ΠΑ6	Διευκολύνουν την πλοήγηση και τον έλεγχο της εταιρίας διαμέσου του ευρωπαϊκού διαλόγου διοίκησης-εργαζομένων	7/11	5/8	2/3
ΠΑ7	Προσφέρουν υποστήριξη στη διαδικασία λήψης αποφάσεων	6/11	4/8	2/3
ΠΑ8	Επιδρούν θετικά στην πιο «επαγγελματική» συνεννόηση διοίκησης-εργαζομένων	8/11	5/8	3/3
ΠΑ9	Επιδρούν θετικά στις εργασιακές σχέσεις στον όμιλο	7/11	4/8	3/3
ΠΑ10	Επιδρούν θετικά στη συμμετοχή των εργαζομένων σε τοπικό (εθνικό) επίπεδο	5/11	3/8	2/3

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Ο πίνακας 6 αποτελεί συνέχεια του προηγούμενου και καταγράφει τις ειδικότερες απόψεις που διατυπώθηκαν ανά συμμετέχοντα σχετικά με τα δυνητικά οφέλη για την πλευρά των εργαζομένων από τη λειτουργία των ΕΣΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΕΤΑΙΡΙΑ	**ΠΑ1**	**ΠΑ2**	**ΠΑ3**	**ΠΑ4**	**ΠΑ5**	**ΠΑ6**	**ΠΑ7**	**ΠΑ8**	**ΠΑ9**	**ΠΑ10**
ΤΠ1			✓	✓	✓				✓	
ΤΠ2	✓	✓	✓		✓	✓		✓		
ΤΠ3										
ΤΠ4			✓	✓	✓			✓		
ΤΠ5	✓	✓	✓		✓	✓	✓			
ΤΠ6	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ΤΠ6	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ΤΠ6	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

ΠΛ1		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ΠΛ2	✓	✓	✓	✓				✓	✓	
ΠΛ3	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Επιπλέον, κανένας από τους αντιπροσώπους των εργαζομένων δε θεωρεί ότι η λειτουργία των ΕΣΕ προκαλεί αρνητικές επιδράσεις σε βάρος των εργαζομένων της εταιρίας στην Ελλάδα.

Μετά την επεξεργασία των ερωτηματολογίων από τις συνεντεύξεις, τέθηκαν στη δοκιμασία του εμπειρικού ελέγχου οι υποθέσεις/ παραδοχές της έρευνας.

Στη συνέχεια επιχειρείται να ανακεφαλαιωθούν τα κύρια ευρήματα της ερευνας.

Ειδικότερα, γίνεται αποδεκτή η παραδοχή ότι τα ΕΣΕ συμβάλουν στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα και ειδικότερα:

α) προωθούν τη συνεργασία των συνδικαλιστικών οργανώσεων (εργοδοτών /εργαζομένων) σε ευρωπαϊκή κλίμακα (Α2).

β) διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις ΠΕΕ (Α3).

γ) αποτελούν μέρος ενός αναδυόμενου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων (Α4).

δ) αποτελούν ένα δίαυλο επικοινωνίας των ενδιαφερόμενων μερών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Α6).

ε) συμβάλλουν σε μία ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο των ΠΕΕ (Α7).

Συμπέρασμα

Η αναληφθείσα έρευνα έδειξε ότι τα ΕΣΕ συνδράμουν τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων, συμβολή που εντοπίζεται στη διευρωπαϊκή συνεργασία των οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων, την προώθηση ευρωπαϊκών πολιτικών ανθρώπινων πόρων από τις επιχειρήσεις, την ανάδυση ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, τη βελτίωση της επικοινωνίας των δύο πλευρών της βιομηχανίας και τη σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στις ΠΕΕ.

Ωστόσο, εξακολουθεί να επικρατεί ασάφεια σχετικά με την έννοια του ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, ενώ η όποια συνεργασία εργατικών και εργοδοτικών οργανώσεων αφήνει μάλλον ανεπηρέαστες προς το παρόν τις ΠΕΕ.

Επιπλέον, θα πρέπει να αναμένεται ότι η συμβολή των ΕΣΕ στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων περιορίζεται σε εκείνες τις πλευρές του (ευρωπαϊκή πολιτική ανθρώπινων πόρων, βελτίωση επικοινωνίας διοίκησης-εργαζομένων, σύγκλιση εργασιακών σχέσεων στον όμιλο), οι οποίες όταν δεν είναι επιθυμητές, είναι πάντως σχεδόν απόλυτά ελεγχόμενες από τις ΠΕΕ. Είναι έκδηλο στα ευρήματα της έρευνας ότι τουλάχιστον προς το παρόν ο ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων στις ΠΕΕ «καθοδηγείται» κυρίως από τις διοικήσεις των ΠΕΕ ομίλων και όχι από την εργατική πλευρά.

Αντίθετα, άλλες όψεις του ευρωπαϊσμού όπως η καθιέρωση ευρωπαϊκών συλλογικών διαπραγματεύσεων στους υπερεθνικούς ομίλους επιχειρήσεων ή η θετική επίδραση των ΕΣΕ στις εθνικές προβλέψεις για τη συμμετοχή, που θα ενδιέφεραν ιδιαίτερα την εργατική πλευρά δεν υφίστανται και ούτε φαίνεται πιθανό ότι θα δρομολογηθούν στο εγγύς μέλλον.

Άρα, φαίνεται πως ισχύει η διαπίστωση ότι στη διαδικασία διεθνοποίησης των εργασιακών σχέσεων την πρωτοκαθεδρία κατέχουν οι ΠΕΕ. Αντίθετα, η εργατική πλευρά μάλλον έπεται, εξαιτίας κυρίως των μεγάλων προβλημάτων συντονισμού και συνεργασίας που εξακολουθεί να αντιμετωπίζει το

συνδικαλιστικό κίνημα στην Ευρώπη. Ενδέχεται, λοιπόν, οι ΠΕΕ να ήταν πολύ περισσότερο έτοιμες από την εργατική πλευρά στην «αξιοποίηση» αυτών των θεσμών ως «εργαλείων» της διοίκησης τους.

Επομένως, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η παράδοξή διαπίστωση πως ενώ το ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα δε φείσθηκε πολυετών προσπαθειών για την υιοθέτηση μιας οδηγίας για τη συμμετοχή των εργαζομένων στις ΠΕΕ, είναι μάλλον η πλευρά των επιχειρήσεων που προς το παρόν ωφελείται περισσότερο από τη σύσταση και λειτουργία των ΕΣΕ.

Αντίθετα, τα προσδοκώμενα ουσιώδη οφέλη της εργατικής πλευράς, που εντοπίζονται στο επίπεδο των δυνατοτήτων της συνομολόγησης ευρωπαϊκών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, της σύγκλισης των όρων απασχόλησης των εργαζόμενων στο πλαίσιο των ΠΕΕ, της ενεργοποίησης ενός ευρωπαϊκού επιπέδου συνδικαλιστικής δράσης και τελικά της ανάδυσης ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, φαίνεται ότι προς το παρόν παραπέμπονται στις ελληνικές καλένδες.

Μολονότι, τα ΕΣΕ αποτελούν μία ψηφίδα του μωσαϊκού των εργασιακών σχέσεων στην Ευρώπη, είναι αναγκαία η τοποθέτηση και των υπόλοιπων ψηφίδων (συλλογικές συμβάσεις εργασίας σε ευρωπαϊκή κλίμακα, ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος, ευρωπαϊκός συντονισμός των συνδικάτων κ.α.) για να γίνει ορατή η ανάδυση ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων. Λόγω της αυξανόμενης ανισορροπίας μεταξύ κεφαλαίου κι εργασίας κάτι τέτοιο δε φαίνεται προς το παρόν εφικτό στον ορίζοντα της ευρωπαϊκού κοινωνικού χώρου.

Βιβλιογραφία

Κουτρούκης, Θ. και Πετράς, Ν. (1997), Ευρωπαϊκά Συμβούλια Επιχειρήσεων: Η επόμενη ημέρα του κοινωνικού διαλόγου στην Ευρώπη, *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων,* 7, σσ. 43-60.

Κυριαζή, Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα,* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Φερώνας, Α. (2013), *Ο εξευρωπαϊσμος της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Buschak, W. (1996), European Works Councils- a step towards the Europeanisation of Industrial Relations, *European Works Councils Bulletin*, 6, pp. 20.

Carley, M. (2001), *Bargaining at European level? Joint texts negotiated by European Works Councils,* Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working conditions.

Eberwen, W. Tholen, J. Schuster, J., (2002), *The Europeanisation of Industrial Relations*, Aldershot: Ashgate.

Kerckhofs, P. (2000), European Works Council: Literature overview, Brussels: ETUI.

Kerckhofs, P. (2017), Collective interest representation of the European Workforce in European Works Councils, *European Journal of Industrial Relations*, 23 (3), pp. 277-291.

Knudsen, H. (2000), *European Works Councils: The experience among Danish employee representatives and managers*, paper to IIRA 12th World Congress, Tokyo, May 29-June 2.

Lamers, J. (1998), *The added value of European Works Councils*, Haarlem: AWVN.

Lecher, W. and Rüb, S. (1999), The constitution of European Works Councils: From information forum to social actor?, *European Journal of Industrial Relations*, 5,1, pp. 7-25.

Lecher, W., Nagel B. and Platzer H.-W. (1999), *The establishment of European Works Councils: From information committee to social actor*, Aldershot: Ashgate.

Lecher, W., Platzer H.-W., Rüb, S. and Weiner K.-P. (2002), *European Works Councils: Negotiated Europeanisation,* Aldershot: Ashgate.

Marginson, P. and Sisson, K. (1994), The structure of transnational capital in Europe: the emerging Euro-Company and its implications for industrial relations, in Hyman, R. and Ferner, A. (eds), *New Frontiers in European Industrial Relations*, Oxford: Blackwell, pp. 15-51.

Marginson, P. and Sisson, K. (1996a), Multinational Companies and the Future of Collective Bargaining: a review of the Research issues, *European Journal of Industrial Relations*, 2, 2, pp.173-197.

Marginson, P. and Sisson, K. (1996b), European Works Councils – Opening the door to European Bargaining?, *Industrielle Beziehungen*, 3,3, pp. 229-236.

Marginson, P. and Sisson, K. (2001), European Dimensions to collective bargaining: New symmetries within an asymmetric process?, paper to the 6th European IIRA Congress, Oslo, 25-29 June.

Marginson, P. and Meardi, G. (2004), *Europeanising or Americanising: EU enlargement and the FDI Channel of Industrial Relations Transfer*, paper No 140 to the ECPR Conference, Bologna.

Müller, T. and Hoffman, A. (2001), EWC Research: a review of the literature, *Warwick Papers in Industrial Relations*, Nr. 65.

Schulten, T. (1996), European Works Councils: Prospects for a New system of European Industrial Relations, European Journal of Industrial Relations, 2, 3, pp. 303-324.

Streeck, W. (1998), The internationalization of Industrial Relations in Europe: Prospects and Problems, *MPIfG Discussion paper* 98/2.

Vitols, S. (2005*) Prospects for trade unions in evolving European System of corporate Governance* (Final Report for the project SEEUROPE), Brussels, ETUI-REHS,

Wallis, E. (2000), *Industrial Relations in the privatised coal industry: continuity, change and contradictions,* Aldershot: Ashgate.

Δημόσιος λόγος και «μέσα ενημέρωσης»: Η περίπτωση της Ελλάδας[1]

Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου

Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στη σύγχρονη καθημερινότητα όπου η «δημόσια σφαίρα» εμπλέκεται με την «ιδιωτική» (εφόσον και τα όρια ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» καθίστανται όλο και πιο δυσδιάκριτα) τόσο η κοινωνιολογία όσο και η δημοσιογραφία αναλύοντας τις σχέσεις εξουσίας (το πολιτικό) και μελετώντας τα επικοινωνιακά δρώμενα (το «κοινό») επανέρχονται στην αναζήτηση της «δημόσιας εμπλοκής» τους. Η αναζήτηση αυτή δεν είναι καθόλου δεδομένη αφού και η κοινωνιολογία συρρικνώνεται στις «ανάγκες της αγοράς» αλλά και η δημοσιογραφία γίνεται όλο και πιο πολύ «παρουσίαση», «διαφήμιση» ή ένας λόγος από τους πολλούς που αναδεικνύονται σήμερα στο πλαίσιο διαφόρων «δικτύων».

Πώς αποτυπώνεται ο «δημόσιος λόγος» στα «μέσα ενημέρωσης» (ως «μέσα ενημέρωσης» νοούνται όχι μόνο τα «παραδοσιακά» -έντυπα και ηλεκτρονικά- αλλά και τα «νέα» όπως αυτά που δημιουργούνται στο πλαίσιο του διαδικτύου). Μέσα από την προσέγγιση χαρακτηριστικών εκπομπών προσπαθούμε να αναδείξουμε την έννοια (και τα περιθώρια) του «δημόσιου λόγου» στον σύγχρονο επικοινωνιακό καμβά της χώρας μας και να διαπιστώσουμε τις διαστάσεις (ύπαρξη ή απώλεια) φαινομένων όπως το «δημόσιο» ή το «πολιτικό».

Λέξεις κλειδιά: Μέσα Επικοινωνίας, δημόσιος λόγος, δημόσια σφαίρα, πολιτική.

Public discourse and the Media: The Greek Case[2]

Christiana Constantopoulou

Professor of Sociology, Panteion University

Summary

In the frame of the contemporary everyday life, the “public sphere” fuses with the “private sphere” (because the limits between private and public levels become more and more indiscernible). Sociology, as well as Journalism analyze power relations (political level) but also social relations (common life) and search again the possibility of their public implication. This quest is not at all given because both Sociology and Journalism follow the “needs of the market” which guide their orientation, while advertisement and the different “networks” contribute to the condition described as “anything goes”.

What are the characteristics of the public discourse in the media (“traditional” and “new”)? Approaching some aspects of media realizations we try to show its meaning and limits in the contemporary Greek communicational frame and finally question the nowadays “public” or “politic” dimension.

Key words: media, public discourse, public sphere, politics

Εισαγωγή

Τόσο η κοινωνιολογία όσο και η δημοσιογραφία (που αναλύουν σχέσεις εξουσίας, δημόσιο λόγο και πολιτική καθώς και τα ευρύτερα κοινωνικά δρώμενα), επανέρχονται στην αναζήτηση της «δημόσιας εμπλοκής» τους. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η αναζήτηση αυτή καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής αφού και η κοινωνιολογία συρρικνώνεται (όπως και άλλες επιστήμες) στις «ανάγκες της αγοράς» αλλά και η δημοσιογραφία γίνεται όλο και πιο πολύ «παρουσίαση» και «διαφήμιση» (ένας λόγος από τους πολλούς που αναδεικνύονται σήμερα στο πλαίσιο διαφόρων «δικτύων»).

Σ’ αυτό το πλαίσιο, θα πρέπει να δούμε πώς αποτυπώνεται ο «δημόσιος λόγος» στα «μέσα ενημέρωσης» (ως «μέσα ενημέρωσης» νοούνται όχι μόνο τα «παραδοσιακά» -έντυπα και ηλεκτρονικά- αλλά και τα «νέα» όπως αυτά που δημιουργούνται στο πλαίσιο του διαδικτύου). Η ιδέα είναι να υπάρξει μια τομή στο

σύγχρονο επικοινωνιακό γίγνεσθαι στην Ελλάδα ώστε να κατανοηθεί: 1) το επικοινωνιακό σύστημα που επικρατεί γενικά 2) μέσα στις ελληνικές του ιδιαιτερότητες ειδικότερα.

Περιττό να τονίσω ότι αυτή η ενασχόληση είναι πρωταρχικής σημασίας διότι όποιος αναφέρεται στο επικοινωνιακό σύστημα εμπλέκεται στην πεμπτουσία μιας κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή: στο γνωσιακό σύστημα (τι θεωρείται επιστημονική ή σοβαρή γνώση και τι όχι, άρα και στα θέματα της παιδείας) στις προβαλλόμενες αξίες, στην ιδεολογία, τους κυρίαρχους μύθους και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, στην αποτύπωση του (ιδιαίτερα σημαντικού για την ανάλυση της κοινωνικότητας) «κοινωνικού δεσμού» και φυσικά στην λειτουργία των επικοινωνιακών μέσων που υπάρχουν σε αφθονία στην σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία –ή το «πλανητικό χωριό» όπως το είχε ονομάσει σχεδόν 60 χρόνια πριν ο Mc Luhan.

Δημόσιος λόγος και «μέσα ενημέρωσης»

Όπως είναι γνωστό, μαζί με τον καπιταλισμό εμφανίστηκε και η «δημόσια σφαίρα» που νοείται ως ένας δημόσιος χώρος όπου οι πολίτες ανταλλάσσουν απόψεις και γνώσεις. Η άνθιση των εντύπων ευρείας ανάγνωσης (όπως είναι οι εφημερίδες και τα περιοδικά), των ομάδων ανάγνωσης, και των καφέ του 18ου αιώνα στην Ευρώπη, υποδήλωναν την ανάπτυξη της κουλτούρας της δημόσιας σφαίρας.

Από το καφενείο στην τηλεόραση: τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, η δημόσια σφαίρα συνυπήρξε με τον θεσμό του καφενείου που είναι συνυφασμένος με το *«δημόσιο χώρο»*: υπάρχει σαφώς ως *«προσκήνιο»*[3] που συνδυάζει σχόλη, διασκέδαση και συναναστροφή (μακριά από τον εξαναγκασμό της εργασιακής υποχρέωσης) και συχνά και *την συμμετοχή στον πολιτικό διάλογο*. Γι' αυτό υπήρξε και ο κατ' εξοχήν «χώρος» «ενημέρωσης» αλλά και έκφρασης και διάδοσης ιδεών, καθώς επίσης και «δημοσιοποίησης» προσώπων και τάσεων. Στην πόλη, εκτός από τα συνοικιακά καφενεία, έπαιξαν σπουδαίο ρόλο και τα φιλολογικά καφενεία ή ακόμα και τα διάφορα «στέκια» διανοούμενων (θυμίζουμε ότι μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις γνωστές για τις διάφορες ομάδες διανόησης όπως ήταν το Παρίσι, η Βιέννη, οι Βρυξέλλες, η Πράγα, η Φλωρεντία, η Ρώμη, η Βενετία, Λισσαβόνα, η Μαδρίτη και η Βαρκελώνη επιδεικνύουν ως αξιοθέατα τα φημισμένα καφενεία τους όπου σύχναζαν φίλοι γύρω από διάφορους συγγραφείς, καλλιτέχνες και στοχαστές όπως οι Sartre, Freud, Baudelaire, Verlaine, Mauréas, Picasso κλπ.[4]). Ήταν χώροι ζυμώσεων, αναζητήσεων και διαμόρφωσης πνευματικών συνειδήσεων, ενώ σε πολλά απ' αυτά σχεδιάστηκαν εκδοτικά προγράμματα, διαβάστηκαν νέα έργα, σχηματίστηκαν σύλλογοι και αναπτύχθηκαν διάφορες άλλες πνευματικές δραστηριότητες. *Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στη «μοντέρνα» κοινωνία, τα καφενεία έπαιξαν το ρόλο της «αρχαίας αγοράς» (της δημόσιας έκφρασης).*

Αυτήν τη λειτουργία (που συνδυάζει τη δημόσια συνάντηση με την κυκλοφορία των ιδεών, τη διασκέδαση αλλά και τη «διαφυγή» μέσα από το θέαμα ή τη φλυαρία) επιτελεί κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης η τηλεόραση. Οπωσδήποτε υπάρχουν μεγάλες διαφορές που προσδιορίζουν ακριβώς μια *διαφορετική κοινωνικότητα* (εικονική). Ο «δημόσιος χώρος» που αναδεικνύεται είναι καταρχήν εικονικός: όπως και στο δια-δίκτυο, υπάρχει μια μεταφορά (με διαφορετικές σε κάθε μέσο προδιαγραφές) της συνεύρεσης ή της κοινωνικότητας σε έμμεση συμμετοχή. Η ατομικότητα αποδεσμεύεται κατά κάποιο τρόπο από την άμεση επαφή, και οδηγείται σε μια κυρίως «πνευματική» (και πιο αποστασιοποιημένη) εμπλοκή.

Η παρακμή της δημόσιας σφαίρας: Κατά τον Χάμπερμας, (Habermas, Jürgen*, 1989)* ήρθε μαζί με την μεγέθυνση των εμπορικών μέσων ενημέρωσης και την συγχώνευση της δημόσιας σφαίρας από το κρατικό μόρφωμα.

Έτσι, στη σύγχρονη καθημερινή ζωή η «δημόσια σφαίρα» εμπλέκεται με την «ιδιωτική», δεδομένου ότι τα όρια ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» καθίστανται όλο και πιο δυσδιάκριτα (κι αυτό για πάρα πολλούς λόγους που θα εκθέσω σύντομα πιο κάτω).

Βασικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης ενημέρωσης και των «μέσων»:

Ανάμεσα στα βασικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης επικοινωνίας, θα πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα:

Τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό»: η ιδιωτική ζωή γίνεται συχνά δημόσιο θέαμα και η επέρχεται σταδιακά απαξίωση του «δημόσιου».

1) Η τηλεόραση αρχικά και τα «νέα μέσα» κατόπιν διοχετεύουν «τα πάντα» (τα "νέα", τα θέματα της πολιτιστικής βιομηχανίας που τροφοδοτούν τα διάφορα προγράμματα) αποτυπώνοντας την "ζωή του κόσμου" μέσα στο σπίτι (στην καθημερινότητα και στην "ιδιωτική ζωή" –μέσω της καθημερινής διείσδυσης του «έξω-κόσμου» στον ιδιωτικό χώρο που έτσι παύει να είναι «ιδιωτικός») το βασικό σύνδεσμο με τη μαζική κοινωνία που αναπαράγει ανά πάσα στιγμή το "πνεύμα του καιρού". Αυτή η «καταπάτηση» των αστικών ορίων (που εκφράζεται καθημερινά είτε με την όλο και μεγαλύτερη ηδονοβλεπτική διάθεση των «εκπομπών» που γίνονται ένα «παράθυρο στην αυλή», είτε με την οικειοθελή έκθεση της μικρής καθημερινότητας του καθένα μέσα από τα λεγόμενα κοινωνικά δίκτυα) επιφέρει αυτόματα και την υποχώρηση της «δημόσιας σφαίρας»: τόσο γιατί το ενδιαφέρον στρέφεται περισσότερο στο life style όσο και γιατί η «πολιτική είδηση» συνυπάρχει με χιλιάδες άλλες «ειδήσεις» χάνοντας έτσι την σημασία της.

2) Ένα βασικό χαρακτηριστικό που έχει συχνά επισημανθεί είναι η σύγχυση των «ειδών» (η συνύπαρξη δηλαδή προγραμμάτων ενημέρωσης αλλά και διασκέδασης η γνωστή infotainment).

Η "ενημεροδιασκέδαση" είναι μια διαδικασία κατά την οποία τα μέσα, μετατρέπονται από φορείς που επικοινωνούν ζητήματα της δημόσιας σφαίρας, σε μορφές ψυχαγωγίας που συμπεριλαμβάνουν και κάποια χρήσιμα στοιχεία για τον δημόσιο βίο. Η τάση προς ανάλαφρες ειδήσεις με διασκεδαστικά στοιχεία ενσαρκώθηκε στα δελτία ειδήσεων των «εμπορικών καναλιών» αποτελώντας όμως ταυτόχρονα όλο και πιο πολύ τον κυρίαρχο τρόπο επικοινωνίας. Ιστορίες «καθημερινού ενδιαφέροντος» διανθίζονται σκηνοθετικά και οδηγούν στην καλλιέργεια του «α-πολιτικού» μετανεωτερικού υποκειμένου της μαζικής κουλτούρας και του life style. Ο όρος ενημερωδιασκέδαση ήρθε για να χαρακτηρίσει την εποχή μας και να αποδείξει ότι η μετάλλαξη της πληροφορίας σε διασκέδαση αποτελεί σύγχρονο βασικό επικοινωνιακό χαρακτηριστικό.

3) Ένα άλλο σύγχρονο φαινόμενο είναι τα θέματα της *«επικοινωνίας των πολιτών»* στα διάφορα κοινωνικά δίκτυα, ανεξάρτητα και παράλληλα με την «επίσημη» πληροφόρηση των πρακτορείων ειδήσεων.

Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει πάρα πολλούς σύγχρονους ερευνητές (David Domingo, Marc Deuze, Theodore Glasser, Art Heinonen, Henry Jenkins, Martin Lister, Thorsten Quandt κλπ.). Πέραν των θεμάτων δεοντολογίας και ρόλων, μας ενδιαφέρει εδώ η σημασία της «είδησης» όταν φαινομενικά όλοι μπορούν να την «δημιουργήσουν». Το ερώτημα δεν τίθεται αφελώς ώστε να απαντηθεί με το αυτονόητο πλέον ότι «υπάρχουν τρόποι αναγνώρισης των λεγόμενων fake news» -των ψευδών δηλαδή ειδήσεων. Τίθεται με την έννοια του ότι *τείνει αναγκαστικά μέσα σ' αυτό το πλαίσιο να δοθεί σε όλα το ίδιο βάρος* (και άρα και στα θέματα της «δημόσιας σφαίρας» της πολιτικής ζωής και διαμάχης που πλέον δεν μονοπωλούν την δημόσια σφαίρα αλλά συνυπάρχουν ανάμεσα στις ειδήσεις για τα μαλλιά ενός τραγουδιστή ή το νυφικό μιας παρουσιάστριας).

4) *Επιρροή του τηλεοπτικού πολιτισμού* σε όλα τα επικοινωνιακά μέσα (προβολή του φαίνεσθαι - look, σκηνοθεσία κάθε στιγμής, εναπόθεση της κοινωνικότητας στην εικονική της μορφή κλπ.).

Για περισσότερο από πέντε δεκαετίες, η τηλεόραση υπήρξε κεντρική αναφορά της καθημερινής ζωής και ένας αποφασιστικός σταθμός στην πορεία της «εικονικότητας» (στη μετάβαση δηλαδή στον σύγχρονο «εικονικό πολιτισμό») συνιστώντας ένα βασικό μέσο «εικονικής ολοκλήρωσης» στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας κοινωνικότητας.

Πρόκειται για το πρώτο βασικό μέσο «εικονικής ενημέρωσης» (δεδομένου ότι βασικό συστατικό των τηλεοπτικών ειδήσεων είναι η εικονικότητα και η σκηνοθεσία) ως απαραίτητου συστατικού του «homo politicus» (για το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα).

Η τηλεόραση προσέφερε μαζικά *εικονική «ψυχαγωγία» και «παιχνίδια»* (που είναι βασικά συστατικά του «homo ludens» -όπως τον περιέγραψε ο J. Huizinga[5]). Υπήρξε βασικό μέσο προσφοράς φαντασιακού (μέσω της συνεχούς προβολής καλλιτεχνικής δημιουργίας –διαφόρων θεατρικών παραστάσεων και κινηματογραφικών ταινιών ενώ στο πλαίσιό της δημιουργήθηκαν οι διάφορες «σειρές» -ένα αγαπημένο είδος του κοινού). Έστω κι αν θεωρήθηκε αρχικά ανταγωνίστρια του κινηματογράφου, η αλήθεια είναι ότι η τηλεόραση πρόβαλε πολύ κινηματογράφο κι απετέλεσε κι η ίδια ένα αντικείμενο χλευασμού του «μορφωμένου κοινού» (που την χαρακτήρισε –ιδίως την εποχή του κρατικού μονοπωλίου στην Ελλάδα- «χαζοκούτι»). Όμως, όπως και τα άλλα μαζικά μέσα, η τηλεόραση επέβαλε την παρουσία και τη λογική της, πολύ γρήγορα (ο Christian Salmon[6] αναφέρεται σε έρευνες Αμερικανών συναδέλφων του που υποστηρίζουν ότι ένα μεγάλο μέρος του «μορφωμένου κοινού» βλέπει στην πραγματικότητα πολύ περισσότερο σειρές και reality shows παρά ειδήσεις).

Τέλος, απετέλεσε ουσιαστικά την πρώτη (και μάλιστα πολύ πριν από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή) την *εικονική «συντροφιά»* πολλών μοναχικών ψυχών και όχι μόνο: βέβαια ήταν (και είναι) κατεξοχήν «παρέα» για συγκεκριμένες κατηγορίες πληθυσμού (ηλικιωμένους, παιδιά, νοικοκυρές, ασθενείς –κατηγορίες ευάλωτες και περισσότερο αποκλεισμένες από το «πολιτικό γίγνεσθαι»), χωρίς αυτή η πραγματικότητα να ακυρώνει τη μεγάλη σημασία του μέσου στο μαζικό κοινό.

Υπήρξε δηλαδή ένα *μέσο που καθόρισε την εποχή του* δημιουργώντας ακριβώς αυτό που ο D. Riesman[7] ονόμασε το *«μοναχικό πλήθος»* της σύγχρονης εποχής κατευθυνόμενο από τις αξίες που διοχετεύονται από τα Μαζικά Μέσα («other directed»[8]). Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η τηλεόραση είναι ο *κατ' εξοχήν εκφραστής της λεγόμενης «κοινωνίας του θεάματος» (που χαρακτηρίστηκε από τη μαζική κουλτούρα και τα μαζικά μέσα).*

Σιγά-σιγά αυτή η «τηλεοπτική κουλτούρα», οδήγησε στη διάχυτη νοοτροπία της κυριαρχίας της *παράστασης* και της σημασίας της *εικονικότητας* (ένα βασικό δείγμα είναι η έλευση σε καθημερινό προσκήνιο της *σκηνοθεσίας του εαυτού* –ανάρτηση φωτογραφιών και video στο face book, αποστολή σε κινητά, απροκάλυπτη «αποκάλυψη» του εαυτού σε ανάλογα shows όπως τα reality shows). Επήλθε έτσι ανοχή (κι επιδίωξη) της *συνεχούς «εμφάνισης»* (skype, face book) καθώς και δυνατότητα *(εικονικής) διάδρασης* (πρακτικές που είναι κυρίαρχες στα δίκτυα).

Ο κόσμος της τηλεόρασης μας βοηθάει να κατανοήσουμε το φαντασιακό των δικτύων (δεδομένου ότι ένα μέσο είναι συνάντηση μιας τεχνολογίας και ενός τρόπου κοινωνικής της χρήσης).

Μπορούμε να παρατηρήσουμε στη χρήση των δικτύων, την «μπαναλοποίηση» (στο έπακρο) της «τηλεοπτικής κουλτούρας», δηλαδή: *σκηνοθεσία, επίδειξη, σύγχυση «δημόσιου/ ιδιωτικού» κλπ. –κάτι που καθιστά δυνατή και την παντοδυναμία της συνεχούς παρακολούθησης της καθημερινότητας αλλά και της ατομικής υπόστασης στην «κοινωνία των δικτύων» (που εμφανίζονται ως ατομικές επιλογές!).*

Σίγουρα υπάρχουν διαφορές: Η μεγαλύτερη « διαφορά» είναι η (τουλάχιστον θεωρητική) δυνατότητα έκφρασης και περιθωριακών γνωμών (ένα είδος σύγχρονης «αρχαίας αγοράς») *παρόλο που οι κυρίαρχες απόψεις είναι πάντα κυρίαρχες* (π.χ. στα blogs κυριαρχεί η δημοσιογραφική νοοτροπία, ενώ τα ιστολόγια με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα είναι εκείνα που εκφράζουν κυρίαρχες θέσεις). Μπορούμε να αναφέρουμε το συμπέρασμα του S. Proulx[9] που σημειώνει ότι στη σημερινή εποχή οι αντιστάσεις στην εξουσία πραγματοποιούνται κυρίως στο επίπεδο της πληροφορίας (π.χ. Wikileaks) χωρίς όμως να διαφαίνεται ότι μπορούν να εγκαθιδρύσουν κάτι το «διαφορετικό». Η δυνατότητα έκφρασης (ή δράσης) δε σημαίνει ότι ενστερνίζεται από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού: σ' αυτό το πλαίσιο, όλα τα μέσα, λειτουργούν σήμερα περισσότερο ως « τόποι μαρκαρίσματος ενός συγκεκριμένου χώρου»[10]!

Διαφαίνεται μια πραγματικότητα «εν τω γεννάσθαι» (που δεν μπορούμε ακόμα να την προσεγγίσουμε χρησιμοποιώντας τους κυρίαρχους επιστημονικούς όρους). Μπορούμε βέβαια να εντοπίσουμε κάποια χαρακτηριστικά της νέας πραγματικότητας:

1) Κυριαρχία της οθόνης (μικρής ή ακόμα μικρότερης -Η/Υ, κινητά…)

2) Απουσία του «σώματος» στις διάφορες εικονικές εκδηλώσεις (εγκεφαλική μόνο συμμετοχή)

3) έντονη διείσδυση του φαντασιακού στην καθημερινή πραγματικότητα

4) Το λυκόφως μιας βαρβαρότητας (ενός διαφορετικού πολιτισμού -που απορρίπτει τον ανθρωπισμό ως μια «ιδεολογία της εξουσίας»).

Σ' αυτήν την πραγματικότητα, η «εικονικότητα» και η επιρροή του τηλεοπτικού πολιτισμού, φαίνονται να είναι καθοριστικές.

Ως εκφραστής ενός πολιτιστικού πλαισίου και μάλιστα του κυρίαρχου λόγω της επιβολής των δυτικών (και ιδίως των αμερικανικών) προτύπων σ' ολόκληρο τον πλανήτη, εγκαθίδρυσε σημαντικά σύγχρονα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και επιτέλεσε βασικές λειτουργίες

Και τα τέσσερα παραπάνω αυτά χαρακτηριστικά (τα δυσδιάκριτα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, η συνύπαρξη των «ειδών», η «επικοινωνία των πολιτών» στα κοινωνικά δίκτυα, η αναγωγή του «εικονικού» σε πρωταρχική κοινωνικότητα) «αλλάζουν» δραστικά τις έννοιες τόσο της «δημόσιας σφαίρας» όσο και του «δημόσιου λόγου».

Συμπερασματικά

Στη σύγχρονη κοινωνία γενικά (και στην Ελλάδα ειδικότερα) υπάρχει μια στροφή προς την ανάδειξη της «ιδιωτικής σφαίρας» σε «δημόσια». Τα διάφορα προγράμματα των οπτικοακουστικών μέσων (που ακολουθούνται στο έπακρο και από τα λεγόμενα social media) προβάλλουν όλο και περισσότερο τους ήρωες της διπλανής πόρτας: είναι η στροφή της τηλεόρασης από «παράθυρο στον κόσμο» σε «παράθυρο στην αυλή» (*Heinderyckx François 2003)*.

Το πολιτικό στοιχείο αποτυπώνεται ως μια εικόνα ανάμεσα σε άλλες με βασικότερο στοιχείο την ανάδειξη της «διασκεδαστικής» πλευράς

Η «κριτική» ολοκληρώνεται στο πλαίσιο ομάδων (μέσα σ' αυτό η εικόνα της Βουλής αποτελεί περισσότερο «εξάρτημα» -accessory-).

Ταυτόχρονα ο κατακερματισμός της «πολιτικής επικοινωνίας» στο πλαίσιο των «εκλεκτικών συγγενειών» (M. Weber, 2010) των πρωταγωνιστών, προβάλλει το γειτονικό και καθημερινό ενώ αδυνατεί να συνθέσει ένα «δημόσιο κοινό».

Σημειώσεις

[1] Η σύντομη αυτή εισήγηση εννοήθηκε ως «εισαγωγή» στο αντίστοιχο πάνελ του συνεδρίου, πρέπει δηλαδή να αναγνωστεί συνδυαστικά με τις case studies που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο αυτού του συγκεκριμένου πάνελ.

[2] This paper was meant to be an introduction to the homonymous panel of the conference, so it must be read "in combination" with the other texts of the panel.

[3] Για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του E. Goffman (1973)

[4] Le Chat Noir, Café Procope, Café Vachette, Café Voltaire, Café du Chalet, Le Flore, Les deux Magots κλπ. υπήρξαν φημισμένα «στέκια» γνωστών διανοούμενων

[5] J. Huizinga (1938, English translation 1949)

[6] Chr. Salmon *(* 2007).

[7] D. Riesman *(*1950).

[8] Σύμφωνα με τη θεωρία του Riesman ο δυτικός άνθρωπος υπήρξε αρχικά "tradition directed" -κατευθυνόταν δηλαδή από τις παραδόσεις, κατόπιν "inner directed" –κατευθυνόταν από τις οικογενειακές αρχές, για να φτάσει την εποχή των μαζικών μέσων και ιδίως της τηλεόρασης να κατευθύνεται από τα μέσα.

[9] S. Proulx (2012)

[10] Όπως το επισημαίνει ο D. Dayan *(* 2006). Επίσης ο ίδιος σε συμμετοχή του σε ημερίδα στη Σορβόννη (Μάιο 2012).

Βιβλιογραφία

Dayan Daniel (2006) *La terreur spectacle,* Bruxelles : De Boeck

Goffman Erving (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life,* Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre, Anchor Books edition

Habermas Jürgen *(English Translation 1989), The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, Thomas Burger, Cambridge Massachusetts: The MIT Press.*

Heinderyckx François (2003), La malinformation: plaidoyer pour une refondation de l'information, Bruxelles : Labor

Huizinga Johan (English Translation 1949) *Homo ludens: a Study in the play element in Culture*. London: Routledge & Kegan Paul

McLuhan Marshal (1964) *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York: Mentor

Proulx Serge (2012), « La puissance d'agir d'une culture de la contribution face à l'emprise d'un capitalisme informationnel**:** premières réflexions » στο Christiana Constantopoulou (dir.) *Barbaries Contemporaines,* Paris: L'Harmattan, (pp 49-68)

Riesman David (1950), *The Lonely Crowd,* New Haven-Connecticut: Yale University Press.

Salmon Christian (2007), *Storytelling, la machine à fabriquer des histoires et à formater les esprits,* Paris : La Découverte.

Weber Max (2010 ελληνική μετάφραση) *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού,* Αθήνα: Alter-Ego MME.

Ο ρόλος της δημόσιας κοινωνιολογίας στην εποχή της «μετα-αλήθειας»

Γεωργία Λαγουμιτζή

Λέκτορας Κοινωνιολογίας, Deree College, The American College of Greece

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ανάμεσα στη θριαμβολογία της δεκαετίας του 1950 σχετικά με το κύρος της κοινωνιολογίας ως 'επιστήμης της νέας εποχής' (Merton, Lazarsfeld, Stouffer, Parsons, Shils) και τις κινδυνολογικές προειδοποιήσεις του 1980 και 1990 για την 'αποκέντρωση' η ακόμα και την 'αποσύνθεση' της κοινωνιολογίας (Stephen and Jonathan Turner, Horowitz, S. M. Lipset, James Coleman) μεσολάβησε η 'κριτική', ριζοσπαστική, κοινωνιολογία (Alvin Gouldner), η οποία μετά το 2004, επαναπροσδιορίστηκε από τον Michael Burawoy ως δημόσια κοινωνιολογία. Επικαλούμενος τον Karl Mannheim, ο Burawoy θεωρεί ότι η κοινωνιολογία τα τελευταία 50 χρόνια μετακινήθηκε από την 'ιδεολογία' (στήριξη του κατεστημένου) στην 'ουτοπία' (ως απειλής για τη καθεστηκυία τάξη και προτάγματος ενός άλλου κόσμου). Πως μπορεί να μας βοηθήσει σήμερα, στην εποχή της "μετα-αλήθειας" μια κοινωνιολογία με πολιτικό και κανονιστικό περιεχόμενο (κοινωνικά κινήματα, κοινωνία των πολιτών, ανθρώπινα δικαιώματα, περιβαλλοντική δικαιοσύνη, όροι εργασίας κ.ά.); Η επανάκτηση της αλήθειας και της πραγματικότητας προϋποθέτει την αναγνώρισή τους ως κοινωνικές κατασκευές. Πως μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη διαπίστωση χωρίς να ''εξαφανίσουμε' την 'αλήθεια' σε ένα νοηματικό κυκεώνα; Είναι η επανάκτηση της αλήθειας πρωτίστως πολιτικός η επιστημολογικός στόχος και ποια είναι τα μαθήματα που μπορούμε να αντλήσουμε από τη δημόσια κοινωνιολογία;

Λέξεις κλειδιά: μετα-αλήθεια, δημόσια κοινωνιολογία, εθνογραφία της παγκοσμιοποίησης

"The role of public sociology in the post-truth era"

Georgia Lagoumitzi

Associate Lecturer in Sociology, Deree College, The American College of Greece

ABSTRACT

In between the 1950s triumphant proclamation of sociology into 'the science of the new age' (Merton, Lazarsfeld, Stouffer, Parsons, Shils) and the 1980s and 1990s warnings of the 'decentralization' and even the 'disintegration' of sociology (Stephen and Jonathan Turner, Horowitz, S.M. Lipset, James Coleman) surfaced Alvin Gouldner's 'critical', radical sociology which after 2004 was re-defined by Michael Burawoy as public sociology. Using Karl Mannheim's famous concepts, Burawoy believes that over the last 50 years, sociology has turned from 'ideology' (supporting the *status quo*) to utopia (posing a threat to the *status quo* while proposing the possibility of another world). What can sociology with a political and normative content (social movements, civil society, human rights, environmental justice, conditions of labor etc.) contribute today, in the so-called 'post-truth' era? Reclaiming truth and reality presupposes their recognition as social constructs. Can we use this postulate without dissolving 'truth' into a conceptual chaos? Is reclaiming truth primarily a political or epistemological goal and what lessons can we draw from public sociology?

Key words: post-truth, public sociology, global ethnography

Εισαγωγή

Η διαπίστωση ότι ζούμε στην εποχή της μετα-αλήθειας είναι διάχυτη. Στην Αγγλική γλώσσα, ο όρος post-truth εμφανίζεται ως επίθετο που προσδιορίζει τη σύγχρονη πολιτική (post-truth politics), την εποχή (post-truth era) αλλά και τον κόσμο μας (post-truth world). Τα διαδικτυακά Λεξικά της Οξφόρδης χαρακτηρίζουν τη 'μετα-αλήθεια', λέξη της χρονιάς για το 2016, ως "τη πρακτική σύμφωνα με την οποία τα αντικειμενικά γεγονότα έχουν μικρότερη επιρροή στη κοινή γνώμη από την έκκληση στα συναισθήματα και τις προσωπικές πεποιθήσεις". (OxfordDictionaries.com). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το δημοψήφισμα για το Brexit ως το πρώτο δημοψήφισμα στην εποχής της μετα-αλήθειας, ενώ και ο Λευκός Οίκος συχνά προσδιορίζεται από το ίδιο επίθετο, και όχι μόνον στη μετά-Trump εποχή , αλλά και επί

Προεδρίας George W. Bush όπου η υποτιθέμενη κατοχή όπλων μαζικής καταστροφής από το καθεστώς Saddam θα οδηγούσε στη διάλυση του Ιράκ (2002) με ολέθριες συνέπειες για τη Μέση Ανατολή και τον κόσμο.

Αναπόσπαστο συστατικό της μετα-αλήθειας αποτελούν οι ψευδείς ειδήσεις (fake news), όρος που ανακηρύχτηκε το 2017 'λέξη της χρονιάς' από το λεξικό Collins.

Και οι δύο όροι χρησιμοποιούνται αρνητικά και αυτό που υποδηλώνει η χρήση τους, κυρίως από πολιτικούς, είναι η τελική αποσάθρωση της αρχής της λογοδοσίας αφενός, και της εμπιστοσύνης στην επιστημονική έρευνα και τα αποτελέσματά της αφετέρου. Είναι δε τόσο επιτακτική η ανάγκη να κατανοήσει ο ακαδημαϊκός κόσμος τη νέα πραγματικότητα της μετα-αλήθειας που το Πανεπιστήμιο του Sydney ίδρυσε πρόσφατα τη 'Πρωτοβουλία για τη μετα-αλήθεια' "με σκοπό να ερευνήσει ψευδείς ειδήσεις, εναλλακτικά δεδομένα, ψέματα, βλακείες, και προπαγάνδα με σκοπό τη κατανόησή τους και τη παροχή συμβουλών για το πώς μπορεί να διασωθεί η αλήθεια κάτω από αυτές τις συνθήκες". Τα παραπάνω αποτελούν τη ταυτότητα της ιστοσελίδας τους με τον John Keane να είναι ο κυρίως εκπρόσωπος αυτής της Πρωτοβουλίας. (https://posttruthinitiative.org/)

Θεωρητική συζήτηση

Θα ήθελα να αναφερθώ σε τέσσερις μορφές της μετα-αλήθειας:

Στο τρίτο βιβλίο της *Πολιτείας* του Πλάτωνα η προπαγάνδα αντιμετωπίζεται ως αναγκαία συνθήκη της πολιτικής; ο μύθος του 'γενναίου ψεύδους' (*Πολιτεία* 414b, 415d) που σήμερα θα το λέγαμε 'αφήγηση' επιδιώκει να διδάξει τους αποδέκτες του την αφοσίωση στην πόλη. Το 'γενναίο ψεύδος' είναι ένα χρήσιμο ψεύδος που γίνεται συνειδητά εργαλείο στη διάθεση των πολιτικών προκειμένου να διασφαλισθεί η ευνομούμενη πολιτεία στη βάση της κοινωνικής συνοχής. 1

Τη δεύτερη εκδοχή της μετα-αλήθειας μας προσφέρουν η ψυχολογία και η ψυχανάλυση και αναφέρεται σε μια παλιάς μορφής χειραγώγηση γνωστή με τον όνομα gaslighting. Αποσκοπεί στη διασπορά αμφιβολίας στοχεύοντας άτομα η ομάδες ατόμων τα οποία ως αποτέλεσμα αμφισβητούν τη μνήμη, την αντίληψη και τελικά και αυτή την ίδια τη λογική τους. Ο όρος συμπίπτει με το τίτλο της ταινίας του 1944 'Gas Light' του George Cukor. Η νεαρή σύζυγος οδηγείται στα όρια της τρέλας από τον εγκληματία, αλλά φαινομενικά στοργικό, σύζυγό της. Κάθε φορά που αυτός ανάβει τα φώτα στη σοφίτα προς αναζήτηση του θησαυρού, τα φώτα στο υπόλοιπο σπίτι χαμηλώνουν. Απομονωμένη από τον έξω κόσμο αυτή καθηλώνεται σε μια εικονική πραγματικότητα, δημιούργημα του αυτουργού. Ας αναλογιστούμε τον αποπροσανατολισμό που αισθανόμαστε κάθε φορά που διάφοροι πολιτικοί ανά τον κόσμο κάνουν δηλώσεις στη τηλεόραση, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και αλλού. Άλλοτε ακούγονται ως προθέσεις, άλλοτε ως προκλήσεις, και κάποτε ως στρατηγικές με σκοπό τη δημιουργία σύγχυσης και αποπροσανατολισμού. Αυτό που εκφράζεται ως γεγονός το πρωί, μπορεί να έχει αναιρεθεί ως το μεσημέρι ενώ μέχρι το τέλος της ημέρας έχει κατηγορηματικά διαψευσθεί.

Αντίθετα με τις ψυχολογικές εκφάνσεις της μετα-αλήθειας, δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε: αποτελεί η μετα-αλήθεια μέρος μιας ευρύτερης ιστορικής μεταβολής που σηματοδοτεί τον 'αποχαιρετισμό στην αλήθεια' όπως θα έλεγε ο Gianni Vattimo; (Vattimo, 2011: 1-12) Στο πρώτο κεφάλαιο που επιγράφεται 'Πέρα από το Μύθο της Αντικειμενικής Αλήθειας' ο Vattimo μας γνωστοποιεί τις προθέσεις του. Όσο ο Δυτικός πολιτισμός διέπεται όλο και περισσότερο από πλουραλισμό, τόσο το θέμα της αλήθειας στη πολιτική γίνεται ένα παιχνίδι ερμηνειών. Ο μύθος της αντικειμενικής αλήθειας βάζει τέλος στο ρόλο του φιλοσόφου ως κάποιου με προνομιακή πρόσβαση στην αλήθεια. Εκείνο που είναι ενδιαφέρον στο Vattimo είναι το γεγονός ότι το τέλος της αλήθειας έχει δυνητικά θετικές συνέπειες στη δημοκρατία. Η αποδοχή της ύπαρξης αντικειμενικής αλήθειας αποτελεί αναίρεση αυτής της ίδιας της έννοιας της δημοκρατίας. Ο αποχαιρετισμός στην αλήθεια είναι μια ερμηνεία που σηματοδοτεί 'την απαρχή αυτής της ίδιας της δημοκρατίας'. (Vattimo, 2011: viii) Η δημοκρατία διευρύνεται στο μέτρο που η νομιμοποίηση πρακτικών και πολιτικών που αντανακλούν κάποιες υποτιθέμενες αντικειμενικές ανάγκες -

όπως π.χ. η προστασία του ελεύθερου εμπορίου- αμφισβητούνται. Η αλήθεια κατασκευάζεται στη βάση της συναίνεσης και του σεβασμού των άλλων.

Μήπως η μετα-αλήθεια είναι ιδεολογία, η 'ψευδαίσθηση της καθολικότητας', 'ο θρίαμβος της 'δικτατορίας των ψευδαισθήσεων' που διατύπωσε ο Guy Debord; (1994: Θέση 213) 'Σε ένα κόσμο που έχουν έρθει τα πάνω κάτω, η αλήθεια είναι μια στιγμή του ψεύδους' μας λέει ο Γάλλος στοχαστής. (Θέση 9) Αυτό που μεσολαβεί για να δημιουργήσει αυτή την αναστροφή είναι το θέαμα και η ουσία του, δηλαδή η αποξένωση. Η παραπληροφόρηση βρίσκεται στη καρδιά του θεάματος. Όμως, στη κοινωνία του θεάματος, 'παραπληροφόρηση ορίζουμε μόνο ότι δεν είναι αρεστό στο θέαμα'. (Debord, 1998: 47)

Η τελευταία μορφή της μετα-αλήθειας έχει να κάνει με τη πολιτική έκφρασή της, το λαϊκισμό. Εδώ συναντάμε το precariato του Guy Standing (2011), τους ανά τον κόσμο 'αγανακτισμένους' , τους οπαδούς του Orban και του Erdogan, τους οποίους ο John Keane ονομάζει 'εμπόρους της μετα-αλήθειας' ενώ ο λαϊκισμός γίνεται το 'βαποράκι της μετα-αλήθειας'. (https://youtu.be/-uDl9XkoSOE) Μετα-αλήθεια, λαϊκισμός και ψευδείς ειδήσεις συνθέτουν ένα σκηνικό με το οποίο 'εξοικειωνόμαστε' όλο και περισσότερο. Η Arlie Hochschild συνέλλεξε πολλές από αυτές τις ψευδείς ειδήσεις που πιστεύουν απλοί πολίτες, οπαδοί του Donald Trump στο βιβλίο της 'Ξένοι στη Πατρίδα τους: Οργή και Πένθος στην Αμερικανική Δεξιά'. Η Hochschild μας προσφέρει μια μοναδική χαρτογράφηση της εκλογικής βάσης του Trump στην Louisiana. Πορτρέτα απλών πολιτών που προβάλλουν από τις συνεντεύξεις, που είναι ταυτόχρονα θύτες και θύματα περιβαλλοντικής μόλυνσης, συντηρητικοί οπαδοί του κινήματος Tea Party, σκεπτικιστικές οικολόγοι απαντούν στο ερώτημα 'ποιοι ψήφισαν Trump;' Η τεχνική που μας οδηγεί στα συμπεράσματα είναι η 'βαθιά αφήγηση' (deep story) (Hochschild, 2016:135) που φέρνει στο προσκήνιο τα συναισθήματα όλων αυτών που 'περίμεναν στη σειρά' να πραγματοποιήσουν το Αμερικάνικο όνειρο αλλά πλέον έχουν μια αίσθηση απογοήτευσης και ματαίωσης αφού οι όροι του παιχνιδιού έχουν πλέον αλλάξει και τη 'σειρά' προσπερνούν μετανάστες που έφερε η παγκοσμιοποίηση, οι αποδέκτες κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και όσοι ευνοούνται από τις πολιτικές της ταυτότητας που υιοθετήθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες. Η 'βαθιά αφήγηση' γκρεμίζει τα 'τείχη της ενσυναίσθησης' (empathy walls) που καθιστούν τη κατανόηση του 'Άλλου' προβληματική, αν όχι αδύνατη.

Στον αντίποδα των ψευδών ειδήσεων, της μετα-αλήθειας και των 'εναλλακτικών' /αντισυμβατικών στοιχείων η γεγονότων υπάρχει μια σπουδή να διακηρύξουμε τα γεγονότα και την αλήθεια ως αδιαπραγμάτευτες αξίες. Η παραδοχή εδώ είναι ξεκάθαρη: η αλήθεια εκπορεύεται από τη πραγματικότητα. Αυτό που έχει να κάνει η επιστήμη είναι να διατυπώσει την αλήθεια μελετώντας τη πραγματικότητα. Ο υπαινιγμός είναι απόλυτα σαφής: Μια 'καθαρή' επιστήμη που μπορεί να απομονωθεί και να παραμείνει οχυρωμένη μακριά από τη πολιτική είναι εφικτή. Για ποια όμως γεγονότα και ποια πραγματικότητα πρόκειται ; Και ποιος ο δημόσιος ρόλος της κοινωνιολογίας σήμερα; Τι είδους γνώση παράγει; Σε αυτά τα ερωτήματα θα ήθελα να στραφώ παρακάτω.

Στη κοινωνιολογία είναι δύσκολο έως αδύνατο να υποστηρίξουμε τη θέση της ύπαρξης γεγονότων 'εξαγνισμένων' από κάποιο νοηματικό φορτίο. Μετά τον Βέμπερ, η παρεμβολή της νοηματοδότησης μεταξύ του 'γεγονότος' και του υποκειμένου θεωρείται δεδομένη. Τα νοήματα, οι ερμηνείες που πηγάζουν από το πολιτισμικό πεδίο γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι της πραγματικότητας που μελετούμε. Οι ερευνητικές μας επιλογές απαιτούν την εμπλοκή των αξιολογικών κρίσεων (value relevance). Η επιστημονική ανάλυση απαιτεί το αντίθετο, δηλαδή την αποστασιοποίηση του ερευνητή από αυτές (value freedom). Όπως ο ίδιος επισημαίνει, 'το *ενδιαφέρον* μας καθορίζεται από 'αξίες'….' (Weber, 1949: 156) Η θέση του Weber για τις αξίες αποτελεί 'αυτή καθ' εαυτή αξία. Ο αποκλεισμός της πολιτικής από τη σφαίρα της επιστήμης παραμένει ένα ιδεώδες για το οποίο αξίζει να αγωνιστούμε. Το ερώτημα είναι: επιβάλλεται να υπερασπιστούμε επιστημονικά τη προσήλωσή μας σε κάποιες αξιολογικές κρίσεις όταν πολλές φορές βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την αλλοίωση της αλήθειας, ακόμα και με τη διαστρέβλωση αυτής της ίδιας της ιστορίας;

Από τη θεσμοθέτηση των κανονιστικών πλαισίων για την 'επιστήμη της νέας εποχής' στη δεκαετία του 1950 μέχρι την λεγόμενη 'αποδόμησή' της στις δεκαετίες 1980 και 1990, η σχέση επιστήμης και πολιτικής απασχόλησε συχνά τη κοινωνιολογία. Μεσολάβησε η κριτική στροφή με τους C. Wright Mills (1959) και

Alvin Gouldner (1970) που επανέφερε στο προσκήνιο αυτό που ο Burawoy αργότερα (2005b) ονόμασε δημόσια κοινωνιολογία. Την αυτοπεποίθηση των Lazarsfeld (1944), Merton (1973 [1942]) και Stouffer (1949) που θεμελίωσαν την εφαρμοσμένη έρευνα αλλά και του Parsons (που επίσης προσδίδει στα γεγονότα ειδικό κύρος που μας επιτρέπει νε εξετάσουμε τη πραγματικότητα και την αλήθεια ως θεσμούς που διέπονται από κανονιστικά πλαίσια) (1949) διαδέχθηκε η κριτική του Mills στον 'αφηρημένο εμπειρισμό' των πρώτων και τη 'υψιπετή θεωρία' του δεύτερου. (Mills, 1959: 33-86) Ο Paul Lazarsfeld με την 'Λαϊκή Ετυμηγορία' θεμελίωνε την επιστημονική προσπάθεια στη συστηματική καταγραφή των εκλογικών προτιμήσεων των ατόμων στο κρίσιμο διάστημα προ της ψηφοφορίας (καταγραφή διακυμάνσεων, μεταστροφών της πολιτικής στάσης των ψηφοφόρων προς κάποιον από τους υποψήφιους για το προεδρικό αξίωμα με βάση ειδικά περιστατικά, την επίδραση του προπαγανδιστικού υλικού της προεκλογικής διαμάχης, η εξέταση μεταβλητών όπως η πολιτική θεώρηση, οι θρησκευτικές παραδοχές, η προσωπικότητα του ψηφοφόρου). Ο Robert K. Merton, συνεργάτης του Lazarsfeld για πολλές δεκαετίες στο πανεπιστήμιο Columbia, επίσης ανήκει στην ομάδα των κοινωνιολόγων που όχι μόνον θεμελίωσαν την εφαρμοσμένη έρευνα, αλλά και άσκησαν καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου των κοινωνικών επιστημών. Τέλος, ο Talcott Parsons προσδίδει στα γεγονότα ειδικό κύρος που μας επιτρέπει νε εξετάσουμε τη πραγματικότητα και την αλήθεια ως θεσμούς που διέπονται από κανονιστικά πλαίσια. Αντίθετα, ο Gouldner θα επιχειρηματολογήσει υπέρ της πολιτικής στράτευσης της κοινωνιολογίας στην υπηρεσία μιας ευρύτερης κοινωνικής δικαιοσύνης. Η Βεμπεριανή αξιακή ουδετερότητα θα τεθεί υπό αμφισβήτηση.

Η εμπειρία των δεκαετιών 1960-1970 κατέληξε στη διαπίστωση ότι η κοινωνιολογία αποτελεί ένα Πύργο της Βαβέλ. Για τους Stephen και Jonathan Turner (1990) η 'εισβολή' της ιδεολογίας και των αξιών στην επιστημονική έρευνα κατέστησε την κοινωνιολογία μια 'αδύνατη' (με την έννοια του ανέφικτου) επιστήμη.

Αυτή η συζήτηση σχετικά με τα πολιτικά όρια της κοινωνιολογίας στην ακαδημαϊκή κοινότητα πήρε νέα τροπή στο πανεπιστήμιο Berkeley όταν ο David Horowitz (1993) που ήταν και αυτός ριζοσπάστης στη δεκαετία του 1960 αποχώρησε (1998) καταδικάζοντας τη πολιτικοποίηση της επιστήμης. Ο Burawoy παρέμεινε ως υπέρμαχος της δημόσιας κοινωνιολογίας. Αντλώντας από τον Gramsci, διατυπώνει την θέση του ότι ο κοινωνιολόγος είναι οργανικά σε θέση να προσφέρει στην κοινωνία αυτογνωσία αν και αυτή δεν θα αφορά τη κοινωνία ως συμπαγές σύνολο, αλλά μια πλουραλιστική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από τόσες οπτικές γωνίες όσες και οι ομάδες που την αποτελούν. Δίνει λύσεις μια τέτοια κοινωνιολογία; Όχι μας επισημαίνει ο Jonathan Turner, μάλλον επιδεινώνει το υπαρκτό πρόβλημα του κατακερματισμού (Turner, 2006: 27). 'Παρ όλες τις σημαντικές κατακτήσεις και την ερμηνευτική δύναμη των θεωριών μας, παραμένουμε μια χαοτική επιστήμη, ανίσχυρη και ανίκανη να καταδείξει τη σχέση της με τη δυναμική του κοινωνικού σύμπαντος'. Και συνεχίζει: 'Είναι μεγάλο το τίμημα χάριν του πλουραλισμού στη κοινωνιολογία... μας διασπά και μας διαιρεί σε μια στιγμή που ο κόσμος έχει ανάγκη τη κοινωνιολογική γνώση' (Turner, 2006: 27)

Ο Stephen Turner είναι επίσης κριτικός απέναντι στη δημόσια κοινωνιολογία. Και αυτός έχει ως αφετηρία τη κοινωνιολογία του Comte. Από τότε έως σήμερα διανύσαμε πολύ δρόμο και σήμερα επιχειρηματολογούμε υπέρ μιας κοινωνιολογίας με άποψη (standpoint sociology) όπως αυτή της Patricia Hill Collins (intersectionality) η της φεμινιστικής κοινωνιολογίας της Dorothy Smith. (Turner, 2007: 794). Οι θέσεις και οι αξίες καθορίζονται από την οπτική γωνία του υποκειμένου. Η κοινωνιολογική θεωρία οφείλει να συμπεριλάβει όλες τις διαθέσιμες οπτικές, διαφορετικά αντιμετωπίζει το φάσμα της θεωρητικής ένδειας.

Σύμφωνα με τον Burawoy, η κοινωνιολογία έχει ξεπεράσει χωρίς επιστροφή το θετικιστικό μοντέλο του Comte, ο οποίος έβλεπε τη νέα επιστήμη να δίνει τέλος στην αναρχία των πεποιθήσεων που συναντούμε σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία. Η δημόσιος ρόλος του κοινωνιολόγου είναι πλέον συνυφασμένος με τα κοινωνικά κινήματα και την υπεράσπιση αποστερημένων, μη προνομιούχων ομάδων. 'Οι κοινωνιολόγοι μετατοπίζουν το κριτικό βλέμμα τους από τη κοινωνιολογία στο κόσμο που περιγράφουν, μια μετατόπιση που αντανακλάται στο αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη δημόσια κοινωνιολογία'. (Burawoy, 2004: 1604) Εξυπακούεται ότι το όλο εγχείρημα πρέπει να είναι πειστικό και θα είναι πειστικό μόνο αν ακολουθεί

πιστά συγκεκριμένους επιστημονικούς κανόνες. Εδώ δεν περιμένουμε να συναντήσουμε τις τέσσερις θεσμικές νόρμες που προτάσσει ο Merton ως βασικές αρχές της επιστήμης, την οικουμενικότητα, τηδημοσίευση (κοινοποίηση-κοινοκτημοσύνη) των επιστημονικών ευρημάτων, την αντικειμενικότητα και τη κριτική. (Merton, 1973: 268-278)

Για τον Burawoy, δεν υπάρχει μία και μοναδική επιστημονική αλήθεια. Τα κοινωνιολογικά συμπεράσματα προβάλλονται ως αξιώσεις (claims) που θα πρέπει να λάβουν σοβαρά υπ' όψιν όλοι οι εμπλεκόμενοι στο δημόσιο διάλογο. Η κοινωνιολογία αντλεί το κύρος της από τη συνεισφορά της στη πολιτική συζήτηση δίνοντας λόγο και προσφέροντας υποστήριξη σε συγκεκριμένες ομάδες και κινήματα, αποτυπώνοντας τον τρόπο που φαντάζονται ένα διαφορετικό, καλύτερο κόσμο. Φυσικός χώρος αυτής της κοινωνιολογίας είναι η κοινωνία των πολιτών όπου αναπαράγονται κινήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, και συνθηκών εργασίας. Αυτά αποτελούν τον αναστοχαστικό πυρήνα του κλάδου, τη συλλογική του συνείδηση.

Η κοινωνιολογία έχει περάσει οριστικά από την ιδεολογία (που επιβεβαιώνει το κατεστημένο) στην ουτοπία που το απειλεί , κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου σχετικά με την εξασθένιση της κοινωνίας των πολιτών από τη γραφειοκρατία και τα μαζικά μέσα ενημέρωσης. (Burawoy, 2005a: 314-319) 'Η κοινωνιολογία γεννιέται με τη κοινωνία των πολιτών και πεθαίνει με τη κοινωνία των πολιτών' (Burawoy, 2004:1615-1616) Μέσα σ' αυτήν, επιβάλλεται να υπερασπιστούμε επιστημονικά τη προσήλωσή μας σε κάποιες αξιολογικές κρίσεις ιδιαίτερα στην εποχή των ψευδών ειδήσεων και της μετα-αλήθειας.

Η δημόσια κοινωνιολογία αντλεί νομιμοποίηση από το ίδιο της το πεδίο και από το κοινό της. Το κύριο εργαλείο της είναι ο δημοκρατικός διάλογος μέσα από τον οποίο αναδεικνύεται ο πλουραλισμός των νοημάτων, είτε μιλάμε για οικονομικά η πολιτικά καθεστώτα είτε για νέες ταυτότητες. Η προσφορά της δημόσιας κοινωνιολογίας στο σημερινό πλαίσιο της 'μετα-αλήθειας' μπορεί να συνοψισθεί σε τρία σημεία:

1. Στην εποχή που τα άτομα παρουσιάζονται αποκομμένα από την ιστορία, ο Burawoy μας προσφέρει μακρο-κοινωνιολογικές ερμηνείες που χωροθετούν τα άτομα στην ιστορία συμβάλλοντας στην κατανόηση των εμπειριών και δυνατοτήτων τους.

2. Η πολλαπλότητα αυτών των εμπειριών που πολλές φορές διασταυρώνονται ανάμεσα σε διάφορες χώρες η και ηπείρους βοηθά στη συνειδητοποίηση ότι δεν υπάρχει μια και μοναδική αλήθεια. Ο John Keane , συνοψίζει αυτό το σημείο στη διαπίστωση ότι 'το να είσαι δημοκράτης σήμερα σημαίνει την απόρριψη και της μετα-αλήθειας και της Αλήθειας'. (https://youtu.be/-uDl9XkoSOE)

3. Τέλος, η σημαντικότερη συνεισφορά του Burawoy είναι η αναζήτηση της 'αλήθειας' ως σεβασμού στη φωνή του Άλλου'. Στη θέση του μπορεί να έρθουμε και εμείς στον σύγχρονο, πρωτόγονο καπιταλισμό. (Burawoy, 2000)

Συμπέρασμα

Η δημόσια κοινωνιολογία έχει προσφέρει σημαντικό επιστημονικό έργο. Η επιτυχία της στον εικοστό πρώτο αιώνα, όπως ο ίδιος ο Burawoy τονίζει, οφείλεται στο συγκερασμό της 'επαγγελματικής' και της 'κριτικής' κοινωνιολογίας. Μερικά από τα πλέον σημαντικά δείγματα αυτού του συγκερασμού βρίσκονται στις εμπειρικές μελέτες που προτείνει ο συγγραφέας στο πλαίσιο μιας εθνογραφίας της παγκοσμιοποίησης. Αυτές οι μελέτες προηγήθηκαν της περίφημης ομιλίας του 'Για τη δημόσια κοινωνιολογία' το 2004. Στη 'Εθνογραφία χωρίς σύνορα' αλλά και στη μεταγενέστερη 'Εθνογραφία της Παγκοσμιοποίησης' ο συγγραφέας ακολουθεί τη χρήση της μεθόδου *της εκτενούς περιπτωσιολογικής έρευνας* της Σχολής του Cambridge που στηρίζεται σε τέσσερις επιστημολογικές αρχές:

1. Αυτή της συμμετοχικής παρατήρησης όπου ο παρατηρητής διεισδύει στο κόσμο των υποκειμένων (ο ίδιος ο Burawoy υπήρξε συμμετοχικός παρατηρητής στη Ζάμπια, στις ΗΠΑ, στην Ουγγαρία και τη Ρωσία) και ερευνά τις εργασιακές συνθήκες και εμπειρίες σε καπιταλιστικά, σοσιαλιστικά και μετα-αποικιοκρατικά καθεστώτα.

2. Την επέκταση της παρατήρησης στο χώρο και στο χρόνο

3. Το πέρασμα από τη καταγραφή μικρο-διαδικασιών στις μακρο-δυνάμεις

4. Την χρήση και επέκταση των ήδη υπαρχόντων θεωριών. Με αυτό τον τρόπο εκθέτουμε τις θεωρίες μας σε συνεχή κριτική.

Η συμπαγής μεθοδολογική βάση σε συνδυασμό με τις επιστημολογικές αναζητήσεις της δημόσιας κοινωνιολογίας είναι σε θέση να δώσουν απαντήσεις τόσο στους θιασώτες της μετα-αλήθειας όσο και σε όσους αναζητούν τη μία και μοναδική αλήθεια. Επανεξετάζοντας το ερώτημα σχετικά με τη θέση της πολιτικής στη κοινωνιολογία, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η δημόσια κοινωνιολογία είναι ικανή να αφοπλίσει τους επικριτές της σε επιστημολογικό και μεθοδολογικό επίπεδο πριν καταφύγει σε πολιτικά επιχειρήματα.

Σημειώσεις

[1] Τώρα πώς θα κάνομε να βρούμε τρόπο για να πείσομε τους ίδιους τους άρχοντες προπάντων, ειδεμή, τους άλλους τουλάχιστο πολίτες, να παραδεχτούν ένα από εκείνα τα γενναία ψέματα, που δικαιολογούνται, καθώς είχαμε πει, από κάποια ιδιαίτερη ανάγκη; (Πλάτωνος Πολιτεία)

Βιβλιογραφία

Burawoy, M. (2000), *Global Ethnography: Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World,* Berkeley and Los Angeles: University of California Press

_____. (2004), Public Sociologies: Contradictions, Dilemmas, and Possibilities, *Social Forces,* Vol. 82, no. 4 pp. 1603-1618

_____. (2005 a) the Critical Turn to Public Sociology, *Critical Sociology,* Vol. 31, no. 3, pp. 313-326

_____. (2005 b) 2004 American Sociological Association Presidential address: for public sociology, *British Journal of Sociology,* Vol.56, no.2, pp.259-294

Debord, G. (1994) [1967], *The Society of the Spectacle*, New York, Zone Books

_____1998 [1988], *Comments on the Society of the Spectacle,* London, Verso

Gouldner, A. (1970), *The Coming Crisis of Western Sociology,* New York, Basic Books

Hochschild, A. R. (2016), *Strangers in their Own Land: Anger and Mourning on the American Right,* Ney York, New Press

Horowitz, I. L. (1993), *The Decomposition of Sociology,* New York: Oxford University Press)

Lazarsfeld, P. (1944), *The People's Choice*, New York, Columbia University Press

Merton, R. K. (1973) [1942], The Normative Structure of Science, Norman W. Storer (επιμ.) *R.K. Merton: The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations,* Chicago: Chicago University Press, σελ. 267-278

Mills, C. W. (1970) [1959], *The Sociological Imagination,* New York, Penguin Books

Parsons, T. (1949), *The Structure of Social Action,* Glencoe, Ill. Free Press

Standing, G. (2011), *The Precariat: The New Dangerous Class,* London: Bloomsbury

Stouffer, S. et. al. (1949), *The American Soldier* (2 Vols.), Princeton, NJ: Princeton University Press

Turner, S. J. Turner. (1990), *The Impossible Science*: *An Institutional analysis of American Sociology,* London, Sage

Turner, J. (2006), American Sociology in Chaos: Differentiation without Integration, *The American Sociologist,* (Summer) pp.15-29

Turner, S. (2007), Public Sociology and Democratic Theory, *Sociology*, Vol. 41, no. 5, pp. 785-798

Vattimo, G. (2011), *A Farewell to Truth*, New York, Columbia University Press

Weber, M. (1949), *The Methodology of The Social Sciences*, New York, Free Press

Πλάτωνος *Πολιτεία.* (2014) Αθήνα, Πόλις

Σύγχρονες προοπτικές πολιτισμικής κριτικής της κατανάλωσης: Το ζήτημα της «αλλοτρίωσης»

Δημήτρης Λάλλας[α]

[α] Σ.Ε.Π στο Πρόγραμμα Σπουδών Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, Ε.Α.Π

Περίληψη

Το πεδίο μελέτης της κατανάλωσης χαρακτηρίζεται, εν πολλοίς, από τη θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση των καταναλωτικών πρακτικών, της καταναλωτικής εμπειρίας και του καταναλωτικού υποκειμένου μέσα από διπολικά πρίσματα, όπως παθητικότητα-ενεργής δράση, χειραγώγηση-χειραφέτηση, ομογενοποίηση-διαφοροποίηση, κοινωνικο-πολιτισμική αναπαραγωγή-αντίσταση, αλλοτρίωση-δημιουργικότητα. Η «διαμάχη» αυτή συνιστά κυρίως προϊόν αντιπαράθεσης της μεταδομιστικής και μεταμοντέρνας πολιτισμικής θεωρίας με την Κριτική θεωρία της μαζικής κατανάλωσης. Πολιτισμικές θεωρήσεις που εμπνέονται από τη Σχολή του Μπέρμιγχαμ και οι θεωρίες της Πρακτικής εισηγούνται την αμφισημία της καταναλωτικής εμπειρίας και επισημαίνουν την ανάγκη διερεύνησης των εκάστοτε συγκεκριμένων οικονομικών, παραγωγικών, πολιτικών, πολιτισμικών θεσμών και των κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο των οποίων οργανώνονται, νοηματοδοτούνται και τελούνται οι καταναλωτικές πρακτικές, καθώς και την ανάγκη μελέτης της «παραγωγής κατά τη χρήση». Οι «αμφίσημες», όμως, συνέπειες των καταναλωτικών πρακτικών, της «παραγωγής κατά τη χρήση» αποτελούν θεωρητική και εμπειρική-ερευνητική πρόκληση. Η εισήγηση αυτή, υιοθετώντας το παράδειγμα του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, θα επιχειρήσει να επανεξετάσει την έννοια της «αλλοτρίωσης», η οποία συνιστά ένα βασικό εννοιολογικό/αναλυτικό άξονα γύρω από τον οποίο αρθρώνεται η «διαμάχη» στο πεδίο μελέτης της κατανάλωσης. Το κεντρικό ερώτημα προς θεωρητική επεξεργασία είναι το αν, βάσει μιας αντι-ουσιοκρατικής παραδοχής για τον εαυτό, μπορούμε να (ανα-)συγκροτήσουμε ως αναλυτικό εργαλείο την «αλλοτρίωση», προκειμένου να το αξιοποιήσουμε στην κριτική ερμηνευτική ανάλυση των συνεπειών των καταναλωτικών πρακτικών.

Λέξεις κλειδιά: Κατανάλωση, καταναλωτικές πρακτικές, πολιτισμική κριτική, «αλλοτρίωση»

Contemporary perspectives on cultural critique of consumption: The question of ‘alienation’

Dimitris Lallas[a]

[a] *Tutor*-Counselor on the Undergraduate Program Studies in European Civilization, Hellenic Open University.

Abstract

The area of consumption studies is largely characterized by theoretical and empirical study of consumer practices and experience, and consumer subjectivity through bipolar prisms, such as passivity-agency, manipulation-emancipation, homogenization-differentiation, socio-cultural reproduction/consensus-resistance, alienation-creativity. This ‘conflict’ consists of the product of the wrangling between post-structuralist and postmodern cultural theory and Critical theory of mass consumption. Cultural theoretical perspectives, influenced by Birmingham School and Theories of Practice, propose the ambivalence of consumer experience, and point out the need for study of concrete economic, productive, political, cultural institutions and social relations in which consumer practices are organized, signified and performed, as well the need for study of “production-in-use”. However, the “ambivalent” consequences of consumer practices, “production-in-use” compose a theoretical and empirical-research challenge. This announcement, following the epistemological perspective of social constructionism, attempts to revisit the concept of “alienation”, which consist of one of the basic conceptual/analytical axis around which this “conflict” in the field of consumer studies is articulated. The central question for theoretical investigation is whether, on the base of an anti-essentialist position for human self, we could (re-)construct “alienation” as an analytical instrument, in order to exploit it in critical interpretative analysis of consumer practices’ consequences.

Key words: Consumption, Consumer practices, cultural critique, ‘alienation’

Εισαγωγή

Η διανοητική τροχιά της κριτικής στην κατανάλωση συντίθεται από τις συμβολές της νεομαρξιστικής Σχολής της Φραγκφούρτης (Χορκχάιμερ-Αντόρνο 1996; Marcuse 1991 [1964]), της αμερικάνικης κριτικής σκέψης –ρεπουμπλικανικής, ριζοσπαστικής κοινοτίστικης και μεταμαρξιστικής αφετηρίας– (Packard 1958, Galbraith 1970 [1958]˙ 1971, Λας 1991, Jameson 1999 [1989]), της καταστασιακής θεωρίας (Ντεμπόρ 1986, Vaneigem 2002), του στρουκτουραλισμού (Baudrillard 1996 ˙ 2005, Μπαρτ 2007 [1972], Williamson 1978, Haug 1986), της μεταμοντέρνας κριτικής σκέψης (Bauman 2004˙ 2008) και της κοινωνιολογίας του μεταμοντέρνου, όπως αυτή ασκείται χαρακτηριστικά από τον G. Ritzer (2010). Αν και οι επιστημολογικές παραδοχές, οι θεωρητικές σκευές και οι μεθοδολογίες διαφέρουν, όλες αυτές οι κριτικές θεωρήσεις της μαζικής καταναλωτικής κοινωνίας μπορούν να λογισθούν ως δυνάμεις συγκλίνουσες σε μια διανοητική τροχιά υπό την έννοια ότι αναδεικνύουν και συνομολογούν κάποιες συγκεκριμένες αρνητικές επιπτώσεις και χαρακτηριστικά της καταναλωτικής εμπειρίας και των καταναλωτικών πρακτικών. Οι συνέπειες αυτές, που αποτέλεσαν τους στόχους των κριτικών αναλύσεων, και πολλές φορές των πολεμικών διατυπώσεων εναντίον, της καταναλωτικής κουλτούρας και εμπειρίας, αφορούν την πραγμοποιημένη/φετιχοποιημένη συνείδηση, την ατομικοποίηση, τη διάρρηξη των δεσμών αλληλεγγύης, τον ναρκισσισμό, την ηθική αδιαφορία και την αποπολιτικοποίηση, την αποδιοργάνωση του εαυτού, την αδυναμία άρθρωσης ενός συνεκτικού νοήματος από τον εαυτό για τον ίδιο, τους άλλους και τον κοινωνικό κόσμο, την παθητικότητα, την άμβλυνση έως και την εγκατάλειψη της θέλησης για αντίσταση και για ανάπτυξη κριτικής σκέψης, τη διάρρηξη της σχέσης γλώσσας και ανθρώπινης εμπειρίας, την επικράτηση μιας «απολιθωμένης γλώσσας» και αυτονομημένων από την κοινωνική πραγματικότητα σημείων, την εξάλειψη της φαντασίας και του αυθορμητισμού, την εξουδετέρωση τη αυτονομίας του υποκειμένου, την εμπορευματοποίηση του εγώ, το μαρασμό της επιθυμίας και την αντικατάστασή της από τις ορέξεις, την απίσχανση της ιστορικότητας και την πριμοδότηση μιας εντατικής παροντικής χρονικότητας, τη χειραγώγηση των προτιμήσεων και των αναγκών, τον κομφορισμό, την εθελοδουλεία, την αναπαραγωγή των κυρίαρχων ιδεολογικών ερμηνευτικών σχημάτων, την αναπαραγωγή και νομιμοποίηση των υπαρχουσών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών νορμών, σχέσεων και διευθετήσεων.

Απέναντι σε αυτή τη θεωρητική και αναλυτική παράσταση για τη χειραγωγούμενη, παθητική, αλλοτριωμένη και αλλοτριωτική, αποδιοργανωμένη και αποδιοργανώνουσα, νοηματικά πτωχή, συμβολικά τυποποιημένη, κοινωνικά διαβρωτική, πολιτικά συναινετική και πολιτισμικά καταφατική καταναλωτική εμπειρία, οι θεωρητικοί του πολιτισμού που συνδέονται με τη Σχολή των Πολιτισμικών Σπουδών του Μπέρμιγχαμ ανέδειξαν μια διαφορετική τροπικότητα των καταναλωτικών πρακτικών. Οι θεωρητικοί αυτοί (Hall, Jefferson, Hebdige, Corrigan, Clarke, Willis 1976; Hall 1999; Hebdige 1988) αξιοποίησαν τη θεωρία της ηγεμονίας του Γκράμσι και αναγνώρισαν αφενός την αναπαραγωγή της ιδεολογικής ηγεμονίας από τα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας μα αφετέρου τη δυνατότητα διαπραγμάτευσης και αντίστασης από την πλευρά των καταναλωτών, μέσα από τη διαμόρφωση της δικής τους καταναλωτικής κουλτούρας. Σημαντική συμβολή σε αυτή την προοπτική της δυνατότητας η κατανάλωση να είναι μια τακτική αντίστασης είναι και το έργο του γάλλου πολιτισμικού θεωρητικού Μισέλ ντε Σερτώ (2010[1984]) (Storey 2015).

Αυτή η αναγνώριση και η κατάφαση στις καταναλωτικές πρακτικές ως τρόποι συγκρότησης μιας λαϊκής κουλτούρας «από τα κάτω» και ως μέσα ενδυνάμωσης έφτασε στο σημείο του λεγόμενου «εορτασμού» της κατανάλωσης και της απόρριψης των κριτικών θεωριών (Fiske 1989; Miller 1987). Αυτές οι προσεγγίσεις διαβάζουν τις καταναλωτικές πρακτικές ως ενδυναμωτικές για την ταυτότητα του υποκειμένου και ως μέσα διαμόρφωσης ποικίλων καταναλωτικών κουλτούρων. Μεταμοντέρνες προσεγγίσεις, όπως αυτές του J. Fiske και μετά-μεταμοντέρνες όπως αυτή του G. Lypovetsky και του ανθρωπολόγου D. Miller μοιράζονται μια σφοδρή κριτική στο δομικό επικαθορισμό και στην οντολογία του βάθους. Η κατανάλωση, για αυτές τις προσεγγίσεις, λοιπόν, δεν είναι το πεδίο της χειραγώγησης από τα πάνω, του ιδεολογικού επικαθορισμού, της παθητικότητας, ούτε και της αλλοτρίωσης, δηλαδή της απώλειας ενός αυθεντικού εαυτού και της αυτονομίας του, αλλά ένα πεδίο δημιουργικής ελευθερίας, αυτοενδυνάμωσης και απόλαυσης, ακόμη και αντίστασης στον καπιταλισμό.

Κοινωνικοί διανοητές και κοινωνιολόγοι, οι οποίοι συνεισφέρουν στο πεδίο της κοινωνιολογίας της κατανάλωσης και φαίνεται να υιοθετούν την επιστημολογική έποψη του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, είναι η R. Sassatelli (2016), ο S. Miles (1998), ο D. Slater (1997) και ο R. Shields (1994). Εδώ, αναγνωρίζεται η αμφισημία της καταναλωτικής εμπειρίας και υποδεικνύεται μια προοπτική η οποία υπερβαίνει τις διχοτομίες ελευθερίας-καταπίεσης, παθητικότητας-ενεργητικότητας. Επίσης, θεωρητικές προσεγγίσεις της κατανάλωσης, οι οποίες εντάσσονται στο «παράδειγμα» της θεωρίας της πρακτικής και εκκινούν από τη σκέψη του Pierre Bourdieu (2006), αποφεύγουν τόσο τις ατομικιστικές, βολονταριστικές εξηγήσεις της δράσης των καταναλωτών όσο και τις ολιστικές ερμηνείες. Η θεωρία της πρακτικής, όπως αυτή του Alan Warde (2005), επιχειρεί να εξετάσει τις καταναλωτικές πρακτικές ως τρόπους ιδιοποίησης και χρήσης εμπορευμάτων-υπηρεσιών, οι οποίοι καθορίζονται από θεσμικές διευθετήσεις, κοινωνικές συμβάσεις, από την συλλογική γνώση, τις δεξιότητες, τους στόχους και τις αξίες που ρυθμίζουν και διαμορφώνουν το εκάστοτε πεδίο μιας πρακτικής.

Σκοπός της περιδιάβασης που επιχειρήθηκε στο πεδίο μελέτης της κατανάλωσης ήταν η ανάδειξη των κύριων προοπτικών πάνω στο ζήτημα των συνεπειών της καταναλωτικής εμπειρίας και των πρακτικών. Το ζήτημα των συνεπειών είναι κρίσιμο καθώς αφενός συνιστά τη μεταφορά του ευρύτερου κοινωνιολογικού ζητήματος-ερωτήματος περί της σχέσης δομής και δράσης και αφετέρου το πεδίο επιστημολογικής, θεωρητικής και αναλυτικής διαμάχης σχετικά με τη δυνατότητα άρθρωσης κριτικού λόγου. Στη συνέχεια θα συζητήσω τις επιστημολογικές και θεωρητικές/φιλοσοφικές παραδοχές της Κριτικής Θεωρίας, της Σχολής Πολιτισμικών Σπουδών του Μπέρμιγχαμ, της μεταδομιστικής κοινωνικής θεωρίας και της αντι-μεταμοντέρνας (*μετά*-μεταμοντέρνας) κοινωνικής θεωρίας σχετικά με το ζήτημα του υποκειμένου και της αλλοτρίωσής του. Θα κλείσω την εισήγηση αυτή επιχειρώντας να προτείνω τη συγκρότηση της αναλυτικής κατηγορίας της «αλλοτρίωσης» υπό την προοπτική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού.

Το ζήτημα της αλλοτρίωσης

Η θέση της Κριτικής Θεωρίας

Οι θεωρητικοί της Σχολής της Φραγκφούρτης, ως ανανεωτές της μαρξιστικής θεωρίας, διαφοροποιήθηκαν από τον Καρλ Μαρξ και τους ορθόδοξους επιγόνους του, τόσο ως προς τη σχέση βάσης-εποικοδομήματος, αναδεικνύοντας την αυτονομία της σφαίρας της κουλτούρας, όσο και ως προς το ζήτημα της αλλοτρίωσης. Με εξαίρεση τους Χ. Μαρκούζε και Ε. Φρομ, οι οποίοι υιοθετούσαν τη μαρξική ουσιοκρατική και εργασιοκεντρική σύλληψη του ανθρώπου και των οντολογικών χειραφετητικών του δυνατοτήτων, τις οποίες ακρωτηρίαζε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, οι υπόλοιποι, και ιδίως οι Τ. Αντόρνο και Μ. Χορκχάιμερ, αρνήθηκαν και την εργασιοκεντρική και την οντολογική σύλληψη της ανθρώπινης ύπαρξης και της προοπτικής της ελευθερίας της (Jay 2009: 74-6). Υιοθετούσαν την εγγελιανή και μαρξική σχεσιακή προσέγγιση για τον άνθρωπο και την κοινωνία, δηλαδή για την ύπαρξη του ανθρώπου πάντα εντός συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων και την συγκρότηση του ανθρώπου σε άτομο, σε ύπαρξη με αυτοσυνείδηση μέσα από την αλληλεπίδρασή του με την κοινωνία και τις εκάστοτε σχέσεις του με τους άλλους (Αντόρνο και Χορκχάιμερ 1987). Αποφεύγοντας να διατυπώσουν, όμως, θέσεις για την ανθρώπινη φύση και συνάμα να αναπαραστήσουν το ουτοπικό «άλλο», οι διανοητές της κριτικής θεωρίας διατείνονταν ότι η πραγμάτωση και η ευτυχία του ατόμου συνδέεται με την οργάνωση μιας δίκαιης, ορθής κοινωνίας (Jay 2009: 56, 63). Στην αστικοκαπιταλιστική, γραφειοκρατικά διοικούμενη κοινωνία, οι αντιθέσεις, οι ανταγωνισμοί και οι ασύμμετρες σχέσεις (οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής) εξουσίας αλλοτριώνουν το άτομο, του απ-αλλοτριώνουν τη θέληση και τη δυνατότητα άρνησης, αντίστασης, ανάπτυξης κριτικής σκέψης, σύλληψης της κοινωνικής ολότητας, τη δυνατότητα εκπλήρωσης των επιθυμιών, τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού (συλλογικού και ατομικού συνάμα). Η κριτική στην αστική κοινωνία και στη πολιτιστική βιομηχανία γίνεται σε μια κανονιστική βάση. Αυτό σημαίνει ότι η αλήθεια, η ευτυχία, η ελευθερία, η πραγμάτωση του ατόμου δεν είναι ριζωμένες στην ανθρώπινη φύση ούτε με τη μορφή της ουσίας ούτε με τη μορφή των εγγενών δυνητικοτήτων. Αλλά, μέλλει να επινοηθούν, να προεικονισθούν με τη βοήθεια της φιλοσοφικής κριτικής, της κοινωνικής θεωρίας και της τέχνης, και να κατακτηθούν. Ως επακόλουθο, οι κατηγορίες του ψευδούς (ψευδές ανάγκες, ψευδοϊκανοποιήσεις, ψευδο-

εκδημοκρατισμός, ψευδο-ατομικότητα) σχετίζονται με την αναπαραγωγή του υπάρχοντος, με τη συμμόρφωση και την υπακοή, και σηματοδοτούν την αλλοτρίωση του ατόμου, την απομάκρυνσή του από τη βούληση και τη δυνατότητα να «αρνηθεί» το υπάρχον, να αντισταθεί.

Με ποιόν τρόπο, όμως, συνδέεται στη σκέψη των κριτικών διανοητών, η κατανάλωση και η αλλοτρίωση; Η πραγμάτευση αυτού του ζητήματος γίνεται στα κείμενα τους για την πολιτιστική βιομηχανία και τη μαζική κουλτούρα, που αυτή διαχέει και επιβάλλει (Χορκχάιμερ και Αντόρνο 1996). Η κατανάλωση των προϊόντων της πολιτιστικής βιομηχανίας συνεπάγεται την αλλοτρίωση του ατόμου, δηλαδή την παθητικοποίηση, την συμμόρφωση και την παραίτηση από την επιθυμία για κριτική σκέψη, αντίσταση και για ευτυχία και για υπέρβαση του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος. Για να εξηγήσουν την κατανάλωση ως μια αλλοτριωμένη και αλλοτριωτική διαδικασία, οι διανοητές της κριτικής θεωρίας δίνουν έμφαση στην οικονομική οργάνωση της σφαίρας της παραγωγής, στη μορφή και στο περιεχόμενο των πολιτισμικών προϊόντων και στα τεχνολογικά μέσα παραγωγής της βιομηχανίας της κουλτούρας. Στο πλαίσιο του ύστερου, γραφειοκρατικά διοικούμενου καπιταλισμού, οι οικονομικές δυνάμεις που ελέγχουν τους καίριους βιομηχανικούς τομείς είναι συνήθως και οι ιδιοκτήτες των μέσων πολιτιστικής παραγωγής. Τα πολιτιστικά προϊόντα είναι αγαθά που παράγονται μαζικά, τυποποιημένα για την αγορά. Ο ιδιοκτησιακός έλεγχος της βιομηχανίας της κουλτούρας, η εμπορευματοποίηση των πολιτιστικών αγαθών και ο στόχος της μαζικής απεύθυνσης και κατανάλωσής τους είναι οι αιτίες της τυποποίησης των πολιτιστικών προϊόντων και του καθορισμού της μορφής και του περιεχομένου τους έτσι ώστε να επιτευχθεί η ιδεολογική χειραγώγηση των καταναλωτών. Ακόμη και τα ίδια τα τεχνολογικά μέσα (κινηματογράφος, ραδιόφωνο, τηλεόραση) συμβάλλουν στην αλλοτρίωση του καταναλωτή-ακροατή/θεατή. Τα πολιτιστικά προϊόντα συνιστούν φορείς αλλοτρίωσης με τους εξής τρόπους (Χορκχάιμερ και Αντόρνο 1996):

1) δεν έχουν πια το ουτοπικό στοιχείο, δεν προεικονίζουν μια καλύτερη κοινωνία

2) στερούνται του στοιχείου της διαμαρτυρίας, απώλεια του τραγικού στοιχείου

3) δεν υπάρχει σε αυτά η σύνδεση της αφήγησης με την κοινωνική ολότητα

4) αποτρέπουν τη δυνατότητα του καταναλωτή να συνδέσει τα δεδομένα της αισθητηριακής πρόσληψης με θεμελιώδεις έννοιες

5) παραλύουν τη φαντασία και τον αυθορμητισμό

6) προωθούν εικόνες (φιγούρες, καταστάσεις) της εξουσίας και καλούν το άτομο να ταυτιστεί με αυτές

7) προωθούν το οικείο, το ήδη γνωστό

8) παράγουν και προωθούν περσόνες-φυσιογνωμίες και ευνοούν τη διαδικασία της μίμησης με αυτές

9) προωθούν (αμέσως ή/και εμμέσως) κατηγορίες καταναλωτών και αντίστοιχων κατηγοριών προϊόντων που αρμόζουν στις εκάστοτε ταξινομήσεις των καταναλωτικών τύπων

10) τυποποιούν συναισθηματικές αντιδράσεις και τις προωθούν ως πρότυπα του αισθάνεσθαι

11) επιδιώκουν την κάλυψη ενός ευρέος φάσματος αναγκών, οι οποίες προωθούνται ως οι μόνες ανάγκες των καταναλωτών

12) προκαλούν (διεγείρουν) μα και συνάμα απορρίπτουν τις επιθυμίες και τις απολαύσεις

13) εκκενώνουν το χρόνο από νόημα καθιστώντας τόν επεισοδιακό και επαναλαμβανόμενο («επαναληπτική αχρονικότητα»).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, την ανάλυση της Κριτικής Θεωρίας για την αλλοτρίωση θα μπορούσαμε να επισημάνουμε δύο κεντρικά σημεία. Το ένα έχει να κάνει με μια σχεδόν συντριπτική επικαθοριστική ισχύ της πολιτιστικής βιομηχανίας και των προϊόντων της επί των καταναλωτών. Οι αλλοτριωτικές συνέπειες της κατανάλωσης, για τους θεωρητικούς αυτούς, προκύπτουν από τον συνδυασμό των συνθηκών πολιτιστικής παραγωγής, της τεχνολογίας και των ίδιων των πολιτιστικών προϊόντων. Το άλλο κρίσιμο σημείο της κριτικής ανάλυσης για την αλλοτρίωση έχει να κάνει με τον τύπο και το αντικείμενο της διαδικασίας της

αλλοτρίωσης. Δεν έχουμε να κάνουμε με την αλλοίωση ενός δεδομένου, αυθεντικού εαυτού. Δεν έχουμε να κάνουμε, όπως προαναφέραμε, με την απομάκρυνση του ατόμου από τη φύση του ή/και με την απαλλοτρίωση εγγενών ανθρώπινων ιδιοτήτων. Η αλλοτρίωση, εδώ, αφορά το μπλοκάρισμα της κριτικής σκέψης, το μπλοκάρισμα της διαμεσολάβησης της άμεσης, αισθητηριακής εμπειρίας, το μπλοκάρισμα του «δυναμικού» αυτού «πεδίου», κατά Αντόρνο, μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μεταξύ υποκειμενικής αντίληψης και γνώσης και κοινωνικής ολότητας. Η αλλοτρίωση, κατά τους Αντόρνο και Χορκχάιμερ, συνιστά μια εγγενής αναγκαιότητα για το σύστημα, δηλαδή, «να μην αφήνεται ελεύθερος ο καταναλωτή, να μην του δίνεται καμία στιγμή η ευκαιρία να υποψιασθεί ότι είναι δυνατή η αντίσταση» (Χορκχάιμερ και Αντόρνο 1996: 235).

Η θέση της Σχολής του Μπέρμιγχαμ

Στο νεογκραμσιανό πλαίσιο πολιτισμικής ανάλυσης, όπου κινήθηκαν οι εκπρόσωποι της Σχολής του Μπέρμιγχαμ, και ιδίως την περίοδο όπου ηγούνταν της Σχολής ο Στιούαρτ Χωλ, η αλλοτρίωση μπορεί να εντοπιστεί στο μπλοκάρισμα της κριτικής σκέψης των καταναλωτών. Οι προσεγγίσεις αυτές αναγνωρίζουν αφενός την επικράτηση της εμπορευματικής παραγωγής και την ηγεμόνευση της αστικο-καπιταλιστικής ιδεολογίας και αφετέρου τη δυνατότητα των καταναλωτών για αντιθετικές αποκωδικοποιήσεις, κριτικές επανοηματοδοτήσεις και ετερόδοξες, απρόβλεπτες χρήσεις των εμπορευμάτων (υλικών και άυλων). Το πεδίο της κατανάλωσης αναγνωρίζεται ως ένα πεδίο νοηματικής, ιδεολογικής πάλης με πολιτισμικούς και ταξικούς όρους. Οι καπιταλιστικές δομές, οι πρακτικές και οι λόγοι (discourses) των θεσμών της πολιτιστικής βιομηχανίας, της εκπαίδευσης, της αγοράς, του κράτους δεν κατορθώνουν να προεξοφλήσουν και να προδιαγράψουν τις γνωστικές και συναισθηματικές αντιδράσεις των καταναλωτών, και ως εκ τούτου ούτε και καθορίσουν τις σχέσεις του ατόμου με τον εαυτό, τους άλλους και με τα αντικείμενα, καθώς και τις πρακτικές του. Οι θεωρητικοί της Σχολής –με διαφοροποιήσεις ως προς το βαθμό ελευθερίας– διαβλέπουν τη δυνατότητα τα άτομα να αποκωδικοποιήσουν και να επανοηματοδοτήσουν τους προωθούμενους λόγους και συμβολισμούς και να χρησιμοποιήσουν/καταναλώσουν τα αγαθά προς όφελός τους, δηλαδή με τους δικούς τους όρους και για τα δικά τους συμφέροντα. Επομένως, η κατανάλωση είναι μια διαδικασία «παραγωγής κατά τη χρήση» (Storey 2015: 335). Στις εκάστοτε, λοιπόν, μορφές κατανάλωσης, στις παραγωγές νοήματος κατά τη χρήση και στις ποικίλες χρήσεις των εμπορευμάτων μπορούν να αναζητηθούν μορφές πολιτισμικής αντίστασης και ατομικής και συλλογικής ενδυνάμωσης (Smith 2006: 246-7).

Τουλάχιστον, την περίοδο όπου οι εκπρόσωποι της Σχολής διατηρούσαν τους δεσμούς τους με τη Νέα Αριστερά, δηλαδή κατά την περίοδο όπου η Σχολή καθοδηγούνταν από τη σκέψη του Στ. Χωλ και το μοντέλο της κωδικοποίησης/αποκωδικοποίησης το οποίο αυτός είχε εισηγηθεί, αναγνωρίζονταν αφενός οι αντιθετικές αναγνώσεις λόγω της σχετικής ανοικτότητας του νοήματος (στο συνδηλωτικό επίπεδο, όπως επισημαίνει ο Χωλ), με την έννοια ότι το νόημα μπορεί να διαφύγει των ορίων του κλειστού ιδεολογικού σχήματος, και οι πρακτικές πολιτισμικής αντίστασης, μα αφετέρου αναγνωριζόταν ότι η δυνατότητα αυτή συναντά τα όρια της στις σχέσεις εξουσίας (Hall 1999: 513).

Η θέση της μεταμοντέρνας/μεταδομιστικής θεωρίας

Η μεταδομιστική θεωρία αφενός ανέδειξε την αντιφατικότητα, την αμφισημία του νοήματος και το «θάνατο» του ενσυνείδητου υποκειμένου, αφετέρου ανέδειξε τους λόγους ως δυνάμεις συγκρότησης των υποκειμενικοτήτων. Ο Λακάν ασκεί κριτική στην παράσταση του ενιαίου, αυτόνομου, συνεκτικού, σταθερού υποκειμένου, του υποκειμένου που συνιστά πηγή της ελεύθερης βούλησης, της ορθολογική δράσης, της κριτικής σκέψης και της επιθυμίας. Το συνειδητό και το ασυνείδητο, κατά τον Λακάν, διαμορφώνεται από τη γλώσσα και τη κουλτούρα (Smith 2006: 318).

Λόγοι και πειθαρχικές πρακτικές, συναρμοσμένα σε «καθεστώτα αλήθειας» (Φουκό 1987, Foucault 2012) συγκροτούν τα άτομα σε υποκείμενα, διαμορφώνουν την ταυτότητα, τον τρόπο αυτοαντίληψης, τις κοινωνικές πρακτικές τους, τη υλικότητα/σωματικότητά τους, την «εσωτερικότητα», τη σεξουαλικότητά

τους, τις επιθυμίες και τις απολαύσεις τους. Οι επιτυχημένες καθημερινές «τελετουργικές κοινωνικές δραματοποιήσεις», όπως υποστηρίζει η Τζούντιθ Μπάτλερ, μέσω των κατάλληλων χειρονομιών, κινήσεων επίδειξης/ αναπαράστασης σωματικών υφών, πράξεων, είναι αυτές που επικοινωνούν και (ανα-)παράγουν, επικυρώνουν τις ιδιότητες της ταυτότητας των ατόμων (Butler 2009: 182-3). Η ουσία, οι ιδιότητες της ταυτότητας των ατόμων (εδώ, στην περίπτωση της Μπάτλερ, η έμφυλη ταυτότητα) είναι προϊόν επιτυχούς, επαναληπτικής επιτέλεσης και όχι υποστασιοποιημένες. Σε αυτή την επιστημολογική προοπτική, η αλλοτρίωση θα μπορούσε να συλληφθεί ως το μπλοκάρισμα από τους κυρίαρχους/ηγεμονικούς λόγους και τις τεχνικές πειθάρχησης των δυνατοτήτων μετασχηματισμού των υποκειμένων. Σε αυτή τη γραμμή σκέψης, η Α. Αθανασίου και η Μπάτλερ (2016) επεξεργάζονται τον όρο της απ-αλλοτρίωσης (dispossession), εννοιολογώντας τον ως «μετατόπιση εκτός εαυτού».

Η θέση της μετά-μεταμοντέρνας (αντι-μεταμοντέρνας) θεωρίας

Κάποιοι θεωρητικοί της κουλτούρας, οι οποίοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως *μετά*-μεταμοντέρνοι, αξιοποίησαν τις θέσεις των μεταδομιστών σχετικά με την αμφισημία, την αστάθεια και τη ρευστότητα του νοήματος. Οι *μετά*-μεταμοντέρνοι θεωρητικοί αξιοποιούν τις μεταδομιστικές θεωρίες για τη διακειμενικότητα, την αντιφατικότητα των νοημάτων ενός κειμένου και, έτσι, απορρίπτουν την στοχευόμενη ιδεολογική λειτουργία ενός λόγου/κειμένου και την ιδέα περί κειμενικού ντετερμινισμού. Επίσης, αυτοί αξιοποιούν τις θέσεις των μεταμοντέρνων στοχαστών για την κρισιμότητα της επιθυμίας και της φαντασίας. Εντούτοις, μπορούν να θεωρηθούν ως *μετά*-μεταμοντέρνοι, ή κατά τον Ρίτζερ (2012) αντι-μεταμοντέρνοι, επειδή αρνούνται δύο σημαντικές θέσεις της μεταμοντέρνας/μεταδομιστικής θεωρίας. Η πρώτη έχει να κάνει με τη σύνδεση των λόγων (discourses) με τις σχέσεις εξουσίας, και η δεύτερη με τη θέση περί «αποκέντρωσης» και «θανάτου του υποκειμένου». Οι *μετα*-μεταμοντέρνοι, στοχαστές του πολιτισμού, όπως ο Ζιλ Λιποβετσκύ (2012), ο Ντάνιελ Μίλερ και ο Τζων Φισκ (κατά τη γνώμη μου, αν και συνήθως κατατάσσεται στους μεταμοντέρνους διανοητές) αποκαθιστούν το άτομο, το φιλελεύθερο υποκείμενο. Το υποκείμενο φαίνεται να ανακάμπτει ως πηγή της ελεύθερης βούλησης, της προσωπικής επιθυμίας, της ελευθερίας επιλογής και της κρίσης. Το υποκείμενο-καταναλωτής μπορεί να οικειοποιηθεί τα εμπορεύματα και τα νοήματα με τους δικούς του όρους και να τα προσαρμόσει στις δικές του ανάγκες απόλαυσης, ενδυνάμωσης και πολιτισμικής αντίστασης. Η έννοια της αλλοτρίωσης φαίνεται εδώ να μην έχει θέση, καθώς εκλαμβάνεται ως μια αφ' υψηλού, καθαρή, αποστασιοποιημένη από την εμπειρία των ατόμων κριτική. Τα υποκείμενα έχουν τη δυνατότητα να αυτοπροσδιοριστούν και να δώσουν νόημα στην καθημερινή τους εμπειρία μέσα από τους τρόπους με τους οποίους επιλέγουν να επανοηματοδοτήσουν και να χρησιμοποιήσουν τα προσφερόμενα από την καπιταλιστική παραγωγή εμπορεύματα.

Οι σχέσεις εξουσίας φαίνεται εν πολλοίς να τίθενται στο περιθώριο, τόσο από τον Φισκ όσο και από τον Μίλερ. Αναγνωρίζουν ότι οι σύγχρονοι καταναλωτές διαβιούν και εργάζονται στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εντούτοις θεωρούν ότι στο πεδίο το συμβολικό και στο πεδίο της κατανάλωσης, οι καταναλωτές μπορούν να είναι οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού. Ενδεικτικό αυτής της οπτικής τους είναι ότι φτάνουν αμφότεροι στο σημείο να υποστηρίξουν ότι οι πρακτικές κατανάλωσης μπορεί να πάρουν τη μορφή της αντίστασης στον καπιταλισμό, τη μορφή εμπειριών απάντησης-αναπλήρωσης της χαμένης αυτονομίας στο πεδίο των παραγωγικών σχέσεων, ακόμη και να λειτουργήσουν ως ο κρίσιμος παράγοντας που καθορίζει την πολιτική οικονομία του κεφαλαίου (Miller 1995).

Επανεπινοώντας την αναλυτική κατηγορία της «αλλοτρίωσης»:

Α) *Η αποδεσμεύουσα αλλοτρίωση*

Εδώ, η αλλοτρίωση μπορεί να εννοιολογηθεί ως η διαδικασία μετατόπισης του ατόμου «εκτός εαυτού», ως διαδικασία «γίγνεσθαι κάτι άλλο» πέρα από τον κανονικοποιημένο κοινωνικό υποκείμενο, το προσδεμένο, μέσω λογοθετικών και τεχνικών/πρακτικών διακυβέρνησης, με την ταυτότητά του υποκείμενο, ως μια διαδικασία από-ταυτοποίησης. Αυτή η εννοιολόγηση μπορεί να συγκροτήσει την αναλυτική κατηγορία της αλλοτρίωσης, προκειμένου να αναλυθούν και να ερμηνευθούν καταναλωτικές πρακτικές οι οποίες

λαμβάνουν τη μορφή της πολιτισμικής αντίστασης. Υπό το πρίσμα αυτό, οι καταναλωτικές πρακτικές αφορούν επιτελέσεις, όχι αναπαραγωγής, αλλά αντιστροφής και αποδιάρθρωσης των πολιτισμικών νοημάτων, των ταυτοτήτων, των σχέσεων, αντιστροφής της χρήσης, και ως εκ τούτου, του νοήματος των αντικειμένων. Οι καταναλωτικές αυτές επιτελέσεις, όπως αυτές που μπορούμε να εντοπίσουμε στην πανκ κουλτούρα ή στο καρναβάλι, ως επιτελέσεις που κινητοποιούν ένα μηχανισμό, μια διαδικασία *αλλοτρίωσης* δεν περιορίζονται στην αντιστροφή, στην ειρωνεία και στην παρωδία των κατεστημένων, πολιτισμικά/κοινωνικά νομιμοποιημένων τρόπων συμπεριφοράς, ταυτοτήτων και σχέσεων, και δεν προβαίνουν μόνο σε αντίστροφες αξιοδοτήσεις, δεν αντιστρέφουν απλώς τα πρόσημα, και δεν υιοθετούν ήδη διαμορφωμένες, αντιθετικές ταυτότητες, αλλά «κλείνουν το μάτι» στο απροσδιόριστο, επιδιώκουν να διαρρήξουν τα όρια του επιτρεπτού, του αποδεκτού και του πολιτισμικά διανοητού, όσον αφορά τις σχέσεις, τη χρήση του σώματος, τη χρήση των αντικειμένων, την επιθυμία, τις απολαύσεις, τους τρόπους συμπεριφοράς, τις χειρονομίες, το «ύφος (του σώματος)». Οι καταναλωτικές αυτές πρακτικές φαίνεται να υποστηρίζουν τη διαδικασία μετάβασης, τη διαδικασία μετατόπισης εκτός εαυτού, επιχειρούν να διαμορφώσουν μια συνθήκη (πρόσκαιρη) κοινωνικής αταξίας, απορρύθμισης, αποδόμησης των δίπολων αντιθέσεων (άνδρας/γυναίκα, κανονικό/μη κανονικό, υγιεινό/ανθυγιεινό, ωφέλιμο/επιβλαβές, ευπρεπές/απρεπές, σύνεση/ασυδοσία, πολιτισμένο/βάρβαρο-απολίτιστο, έλλογο/άλογο, μαύρο/άσπρο) και των θεμελιωδών πολιτισμικών παραδοχών που τις υποστηρίζουν.

Β) *Η δεσμεύουσα αλλοτρίωση*

Η δεσμεύουσα αλλοτρίωση αναφέρεται σε μια διαδικασία μετατόπισης του εαυτού εντός του πολιτισμικά διανοητού, επιτρεπτού πεδίου ταυτοτικών παραλλαγών. Αναφέρεται σε καταναλωτικές πρακτικές που κινητοποιούν μια διαδικασία αλλαγής, ατομικής/συλλογικής διαφοροποίησης ομόλογης προς το πολιτισμικά κεντρικό πρότυπο του καταναλωτή. Η καταναλωτική υποκειμενικότητα, η οποία συγκροτείται από λογοθετικούς μηχανισμούς και τεχνικές διακυβέρνησης και αυτοδιακυβέρνησης, διακρίνεται για τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της, όπως η φιλοεπιλεκτικότητα, η φαντασμαγορία του εμπορεύματος, ο ατομικός ηδονισμός, η λατρεία των δυνατοτήτων (Sennett 2008: 163), η απαξίωση της αναμονής και η προσμονή του μέλλοντος (Κονδύλης 2007: 257), η ανατίμηση της άμεσης απόλαυσης και ικανοποίησης, η λατρεία του καινούριου και των συνεχών αλλαγών, των «νέων ξεκινημάτων», η εφημερότητα, η παροδικότητα του ενδιαφέροντος και της επιθυμίας, η απαρέσκεια για τη δέσμευση (Bauman 2008: 69, 113), η εμπορευματοποίηση του εαυτού, οι φυλετικής μορφής συνομαδώσεις (Bauman 2008: 144, Maffesoli 1996), η αναζήτηση της θεαματικής εμπειρίας των χώρων κατανάλωσης (Σταυρίδης 2009, Ritzer 2010, Λάλλας 2012a ˙ 2012b).

Αυτή η εννοιολογική οριοθέτηση και συγκρότηση της αλλοτρίωσης μας επιτρέπει να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε καταναλωτικές πρακτικές, οι οποίες επιτελούν, με διαφοροποιημένους τρόπους, με την εκδίπλωση ποικίλων ρεπερτορίων δράσης, με την αξιοποίηση οικείων-προσωπικών ανανοηματοδοτήσεων, με ατομικούς/συλλογικούς ευφάνταστους τρόπους οικειοποίησης και χρήσης, την καταναλωτική υποκειμενικότητα. Με άλλα λόγια, οι καταναλωτικές αυτές επιτελέσεις, ενώ μπορεί να φαίνεται πολλές φορές ότι (και πράγματι να το κάνουν) να επιστρατεύουν διαφοροποιημένες από τις κυρίαρχα προωθούμενες (ανα-)νοηματοδοτήσεις, απρόβλεπτες χρήσεις των αντικειμένων/υπηρεσιών, εκλεκτικούς συνδυασμούς, πρακτικές μαστορέματος (bricolage) και εναλλαγές ταυτοποιήσεων, εντούτοις επικυρώνουν, ομολογούν στο πρότυπο της καταναλωτικής υποκειμενικότητας.

Η αλλοτρίωση, εδώ, δεν έχει να κάνει με την αλλοίωση οντολογικών ιδιοτήτων του ανθρώπου, όπως η ελεύθερη βούληση, η ορθολογική σκέψη, η αυτοκυριαρχία, η δημιουργικότητα, η αυτόνομη κρίση. Η αλλοτρίωση έχει να κάνει με τη διαδικασία αλλαγής/μετατόπισης του εαυτού προς κάτι άλλο, το οποίο είναι, μέσα στην ποικιλία των εκδοχών που μπορεί να αποκτήσει αυτό το κάτι άλλο, ομόλογο προς το πρότυπο της καταναλωτικής υποκειμενικότητας.

Ακολουθώντας την επιστημολογική θέση του κοινωνικού κονστρουξιονισμού για τον άνθρωπο ως σχεσιακό υποκείμενο, ως υποκείμενο συγκροτημένο εντός και διά των κοινωνικών σχέσεων, ως διαμεσολαβημένο από τη γλώσσα, την κουλτούρα (Δεμερτζής 2002: 141-2), τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες που τη

συνέχουν, και, συνάμα, ως υποκείμενο που ενδέχεται να αξιοποιήσει τις δυνατότητες της ανακλαστικής στοχαστικότητας και της θέλησης (της ικανότητας για διαβεβουλευμένη δράση), κατά τον Κορνήλιο Καστοριάδη (1992:199), τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η μορφή αλλοτρίωσης, η οποία αναφέρεται στην επιτελεστική αναπαραγωγή της καταναλωτικής υποκειμενικότητας, σημαίνεται με αρνητικό πρόσημο λόγω της «αδυναμίας» της να υπερβεί το πολιτισμικά διανοητό και εγκεκριμένο, λόγω της αδυναμίας ανάπτυξης, όχι οντολογικών ιδιοτήτων, αλλά δυνατοτήτων του ανθρώπου, δυνατοτήτων να σταθεί κριτικά απέναντι στις κοινωνικές δεσμεύσεις, τις ρυθμίσεις και διευθετήσεις που επιδιώκουν να τον συγκροτήσουν ως το συγκεκριμένο υποκείμενο, τοποθετημένο στο πλαίσιο των εκάστοτε σχέσεων εξουσίας.

Συμπέρασμα

Μετά από όλες αυτές τις διαμορφώσεις του πεδίου μελέτης των κοινωνικών πρακτικών και πιο συγκεκριμένα των καταναλωτικών πρακτικών, αναδύεται η πρόκληση της επινόησης της αλλοτρίωσης ως αναλυτικής κατηγορίας. Η εννοιολογική συγκρότηση αυτών των δύο τύπων της «αλλοτρίωσης» («αποδεσμεύουσα» και «δεσμεύουσα» αλλοτρίωση) νομίζω ότι επιτρέπει οι δύο αυτοί όροι να λειτουργήσουν ως εννοιολογικά/αναλυτικά εργαλεία για την ανάλυση και ερμηνεία των μορφών, των νοηματικών περιεχομένων και των αποτελεσμάτων των καταναλωτικών πρακτικών ή αλλιώς των πρακτικών παραγωγής κατά τη χρήση. Η θεωρητική αυτή επεξεργασία αποσκοπεί στον εμπλουτισμό της πολιτισμικής κριτικής της κατανάλωσης, μέσα από την επιστημολογική «διάσωση» της έννοιας της αλλοτρίωσης, αποφεύγοντας τη διολίσθηση τόσο σε «πεσιμιστικές» όσο και σε «εορταστικές» ερμηνεύσεις της καταναλωτικής εμπειρίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αντόρνο, Τ. και Χορκχάιμερ, Μ. (1988), *Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης: Κοινωνιολογία-εισαγωγικά δοκίμια*, μτφρ. Δ.Γράβαρης, Αθήνα Κριτική.

Δεμερτζής, Ν. (2002), *Πολιτική επικοινωνία –Διακινδύνευση, δημοσιότητα*, διαδίκτυο, Αθήνα, Παπαζήσης.

Καστοριάδης Κ. (1992), Η κατάσταση του υποκειμένου σήμερα, στο Κ. Καστοριάδης, *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας και Κ. Σπαντιδάκης, Ύψιλον, Αθήνα, σελ.171-213.

Κονδύλης, Π. (2007), *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Λάλλας, Δ. (2012a), *Στον μικρόκοσμο του mall*, επιμ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Λάλλας, Δ. (2012b) Το καταναλωτικό βίωμα στους σύγχρονους εμπορικούς πολυχώρους: τελεστική αναπαραγωγή και η ταυτότητα του καταναλωτή, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 137-138, Α΄-Β΄ 2012, σσ. 85-112.

Λας Κ., *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, μτφρ. Β.Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1999.

Λιποβετσκί, Ζ. (2012), *Παγκοσμιοποίηση και Υπερ-νεωτετικότητα, Κοσμοπολιτισμός και δυτική κουλτούρα*, μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Μπάτλερ, Τζ και Αθανασίου, Α. (2016), *Απ-αλλοτρίωση: Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, επιμ. Α. Μανταίου, Αθήνα, Τόπος.

Μπαρτ, Ρ. (2007), *Μυθολογίες-Μάθημα*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου-Ι. Ράλλη, επιμ. Γ. Κρητικός, Αθήνα, Κέδρος.

Μπωντριγιάρ, Ζ. (2005), *Η Καταναλωτική Κοινωνία*, μτφρ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Ντεμπόρ, Γκ. (1986), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, μτφρ. Π. Τσαχαγέας - Ν. Β. Αλεξίου, δ΄ έκδοση, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.

Ντε Σερτώ, Μ. (2010), *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, προλ. Λ. Ζιάρ, Αθήνα, Σμίλη.

Σταυρίδης, Σ. (2009), *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Φουκό, Μ. (1987), *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, Ύψιλον.

Χορκχάιμερ, Μ. και Αντόρνο, Τ. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, επιμ. Γ. Κουζέλης, επίμετρο Κ. Ψυχοπαίδης, Αθήνα, Νήσος.

* **

Bauman, Z. (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα, Πολύτροπον.

Bourdieu, P. (2006), *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφρ-επιστημονική θεώρηση Θ. Παραδέλλης, επίμετρο Κ. Λελεδάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Butler, J. (2009), *Αναταραχή Φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, επιμ. Χ. Σπυροπούλου, εισ.-επιστ. Επιμ. Β. Καντσά, επίμετρο Α. Αθανασίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Foucault, M. (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα, Πλέθρον.

Galbraith, J.K. (1970), *Η κοινωνία της αφθονίας,* μτφρ. Κ.Χατζηαργύρη, Αθήνα, Παπαζήσης.

Jameson, F. (1999), *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Βάρσος, Αθήνα, Νεφέλη.

Jay, M. (2009), *Η διαλεκτική Φαντασία: Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950*, προλ.-μτφρ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Marcuse, H. (1971), *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπ.Λυκούδης, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ritzer, G. (2012), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, μτφρ. Γ.Ε. Χρηστίδης, επιμ. Ι. Καυτανζόγλου, Αθήνα, Κριτική.

Sassatelli, R. (2016), *Καταναλωτική κουλτούρα: Ιστορία, θεωρία και πολιτική*, μτφρ. Δ. Λάλλας, επιμ. Β. Τομανάς, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Sennett, R. (2008), *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, μτφρ. Τ. Παπαϊωάννου, Αθήνα, Σαββάλας.

Smith, Ph. (2006), *Πολιτισμική Θεωρία: Μια εισαγωγή*, μτφρ. Α. Κατσίκερος, εισ.-επιμ. Ν. Μπουμπάρης, Αθήνα, Κριτική.

Storey, J. (2015), *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, μτφρ. Β. Ντζούνης, επιμ. Λ. Ρινόπουλος, Αθήνα, Πλέθρον.

Vaneigem, R. (2002), *Η επανάσταση της καθημερινής ζωής: πραγματεία σαβουάρ-βίβρ προορισμένη για τις νέες γενιές,* μτφρ. Σ.Βελέντζας, 3η έκδοση, Αθήνα, ΑΚΜΩΝ.

Ξένη Βιβλιογραφία

Barthes, Ronald (1972) [1957], *Mythologies*, New York, Hill and Wang.

Baudrillard, J. (1996) [1968], *System of Objects*, London, Verso.

Bauman Z. and Rojek C. (2004) The Consumerist Syndrome in Contemporary Society: An Interview with Zygmunt Bauman, *Journal of Consumer Culture*, Vol 4 (3), Sage, pp. 291-312.

Fiske, J. (1989), *Reading the Popular*, London, Routledge.

Galbraith, J.K. (1971), The New Industrial State, London: André Deutsch [1967].

Hall, S. and Jefferson T. (eds) (1976), *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*, London, Hutchinson.

Hall, S. (1999) [1993], Encoding/Decoding, S. During (ed.), *The Cultural Studies Reader*, London, Routledge, pp. 507-517.

Hebdige, D. (1988), *Hiding in the Light: On Images and Things*, London, Routledge.

Lipovetsky, G. (1994), *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*, Princeton, Princeton University Press [1987].

Miles, S. (1998), *Consumerism as a way of life*, London, Sage.

Maffesoli, M. (1996), *The time of the tribes: The decline of individualism in mass society*, trasl. D. Smith, London, Sage.

Miller, D. (1987), *Material Culture and Mass Consumption*, Oxford, Basil Blackwell.

Miller, D. (1995), *Consumption as the vanguard of history: A Polemic by Way of an Introduction*, D. Miller (ed.), *Acknowledging Consumption*, London, Routledge, pp. 1-52.

Packard, V. (1958), *The Hidden Persuaders*, New York, McKay.

Ritzer, G. (2010), *Enchanting a disenchanted world: Continuity and change in the Cathedrals of consumption*, 3rd edition, California, Pine Forge Press-Sage.

Shields, R. (1994), Spaces for the subject of consumption, R. Shields (ed.), *Lifestyle shopping: The subject of consumption*, London, Routledge, pp. 1-20.

Slater, D. (1997), *Consumer Culture and Modernity*, Cambridge, Polity Press.

Warde, A. (2005), Consumption and theories of practice, *Journal of Consumer Culture*, 5 (2): 131-53.

Williamson, J. (1978), *Decoding advertisements: Ideology and meaning in advertising*, London, Marion Boyars.

Δημόσιος λόγος, εθνική ταυτότητα και τούρκικα σίριαλ στην Ελλάδα της κρίσης

Δήμητρα Λωράνς Λαροσέλ

Υπ. Διδάκτορας, Πανεπιστήμιο Νέας Σορβόννης – Παρίσι 3

Περίληψη

Μέσα από το παρόν άρθρο παρουσιάζεται μέρος των ευρημάτων της εμπειρικής μας μελέτης σχετική με την αποκωδικοποίηση των αναπαραστάσεων που προβάλλονται από τα τούρκικα σίριαλ καθώς και της χρήσης τους από το κοινό που τα παρακολουθεί στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται οι τουρκικές σαπουνόπερες ως σύμπτωμα του επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας που πραγματοποιείται από μερίδα των τηλεθεατών που τα παρακολουθούν. Η ταυτότητα εν καιρώ κρίσης, η ελληνική ταυτότητα και η αμφιθυμία που την χαρακτηρίζει, τα πολιτιστικά αγαθά στην Ελλάδα γενικά αλλά και η ιδιαιτερότητα των τουρκικών σειρών ειδικά είναι κάποιες από τις θεματικές που αναλύονται στη συγκεκριμένη εργασία.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικές αναπαραστάσεις, ταυτότητα, τούρκικα σίριαλ, τηλεόραση, αποκωδικοποίηση

Public discourse, national identity and Turkish serials in Greece during the economic crisis.

Dimitra Laurence Larochelle

New Sorbonne University – Paris 3

Abstract

Through this article we tempt to present a part of the results of our empirical research related to the representations projected by Turkish soap operas as well as their reception from the public in Greece. More precisely, we examine Turkish soap operas as a symptom of the negotiation of the national identity operated by a part of the audience. The national identity in times of crisis, the Greek identity and the duality that characterizes it, cultural products in Greece in general and the specificity of Turkish soap operas in particular are some of the themes that are discussed through this paper.

Key words: social representations, identity, Turkish soap operas, television, reception

Εισαγωγή

Από το 2000 η παραγωγή τουρκικών σίριαλ είναι σε συνεχή ανάπτυξη, Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι η Τουρκία είναι η δεύτερη σε εξαγωγή χώρα τηλεοπτικών σειρών (μετά τις ΗΠΑ)[1]. Οι εν λόγω σειρές που σημειώνουν σημαντική επιτυχία σε τοπικό επίπεδο πολύ γρήγορα εξάγονται και στο εξωτερικό με ανάλογα αποτελέσματα. Αρχικά, τα εν λόγω προϊόντα είχαν εξαχθεί σε χώρες που ανήκαν στην πολιτιστική επιρροή της πρώην οθωμανικής αυτοκρατορίας (Μέση Ανατολή και Βαλκάνια) και στη συνέχεια και σε άλλες χώρες όπως η Κίνα, η Ινδία, η Λατινική Αμερική, η Ιαπωνία κλπ. Ανάμεσα σε αυτές τις χώρες η Ελλάδα είναι ένας από τους μεγαλύτερους καταναλωτές τουρκικών σίριαλ. Αυτή η κατανάλωση αυξήθηκε σημαντικά (ή τουλάχιστον συνέπεσε) με την οικονομική κρίση που μαστίζει τη χώρα τα τελευταία χρόνια. Κατά τη περίοδο αυτή η τοπική παραγωγή τηλεοπτικών προϊόντων εξασθένησε κατά πολύ οπότε οι τουρκικές σειρές βρήκαν ένα πρόσφορο έδαφος προς εξαγωγή.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της εμπειρικής έρευνας που διεξάγουμε στα πλαίσια της διδακτορικής μας διατριβής. Πιο συγκεκριμένα, η διδακτορική μας διατριβή αφορά την αποκωδικοποίηση των αναπαραστάσεων που προβάλλονται από τις τουρκικές σειρές από το ελληνικό κοινό και κυρίως από τις γυναίκες στην Ελλάδα. Μελετάται δηλαδή αφενός η αποκωδικοποίηση των μηνυμάτων των συγκεκριμένων σειρών από τις γυναίκες και αφετέρου τη χρήση που κάνουν οι τηλεθεατές των συγκεκριμένων προϊόντων, ποιες ανάγκες καλύπτονται δηλαδή μέσα από τη θέαση αυτών των πολιτιστικών αγαθών.

Τα ευρήματα που παρουσιάζονται στο παρακάτω κείμενο προέκυψαν ύστερα από έρευνα βασισμένη σε 25 ελεύθερες και ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις κατά τη περίοδο ανάμεσα στον Ιούνιο και το Σεπτέμβριο 2016. Στις συνεντεύξεις συμμετείχαν άτομα όλων των ηλικιών και όλων των κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων[2]. Ένα σημαντικό στοιχείο (μεταξύ άλλων) που προέκυψε μέσα από την έρευνά μας αφορά την ανάγκη ανακατασκευής (από αρκετά σημαντικό μέρος των υποκειμένων που συμμετείχαν στην έρευνα) της εθνικής ταυτότητας που συνόδευε τη θέαση των εν λόγω σίριαλ. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τις συνεντεύξεις προέκυψε μια προσπάθεια εκ μέρους των κοινωνικών υποκειμένων επαναπροσδιορισμού και επαναδιαπραγμάτευσης της εθνικής τους ταυτότητας η οποία φαίνεται να εκφράζεται εν μέρη μέσα από τη θέαση των τουρκικών σειρών. Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε αυτή τη διαδικασία.

Θεωρητική προσέγγιση

Σύμφωνα με τον Stuart Hall (Maxime Cervulle, 2013), κατά τη διάρκεια μιας περιόδου κρίσης που δεν μπορούμε πλέον να ταυτιστούμε με την εκάστοτε κυρίαρχη κοινωνία πραγματοποιούμε μια στροφή στο παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί ότι το παρελθόν είναι συχνά ένα σημείο αναφοράς καθώς παρουσιάζεται στο συλλογικό φαντασιακό σαν μια περίοδος ευμάρειας όπου «όλα ήταν καλύτερα τότε». Έτσι συχνά πραγματοποιούνται αναφορές στο παρελθόν ως μια περίοδος όπου «οι νέοι ήταν αλλιώς», «οι πολιτικοί ήταν αλλιώς», «τα χρόνια ήταν άλλα τότε» κοκ., υπονοώντας δηλαδή ότι η κοινωνία του παρελθόντος είναι πάντα καλύτερη από αυτή του παρόντος. Κατά τη περίοδο μίας κρίσης λοιπόν, τα κοινωνικά υποκείμενα πραγματοποιούν μια στροφή στο παρελθόν προκειμένου να αντλήσουν στοιχεία με τα οποία μπορούν να συνθέσουν και να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους.

Μέσα από την έρευνα προέκυψε μία βασική υπόθεση εργασίας σύμφωνα με την οποία η οικονομική κρίση σηματοδότησε μια περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας οι Έλληνες σταμάτησαν να ταυτίζονται ή τουλάχιστον δεν μπόρεσαν να ταυτιστούν με την υπόλοιπη Ευρώπη και πραγματοποίησαν με τη σειρά τους μια επιστροφή σε παλαιότερες εποχές που χαρακτηρίζονται από αξίες, ήθη και έθιμα πολύ διαφορετικά από αυτά της σύγχρονης Ελλάδας (πριν οικονομική κρίση) και που είναι επηρεασμένα σε μεγάλο βαθμό από τη γειτονική χώρα.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι η τηλεόραση και τα ΜΜΕ εν γένει συμμετέχουν ως κοινωνικοί θεσμοί στη διαδικασία συγκρότησης ή αποδόμησης συλλογικών ταυτοτήτων μέσα από τις αναπαραστάσεις τις οποίες προβάλλουν είτε αυτές οι ταυτότητες είναι έμφυλες, είτε είναι εθνικές κοκ. Συνεπώς και τα τηλεοπτικά προϊόντα όπως οι σαπουνόπερες συμβάλλουν σε αυτή τη διαδικασία ως αναπόσπαστο κομμάτι του δημόσιου λόγου στην εκάστοτε κοινωνία. Η τηλεόραση εξάλλου λειτουργεί, σύμφωνα με την Ιωάννα Βώβου (Ιωάννα Βώβου, 2010), όχι σαν ένας διάφανος καθρέφτης της κοινωνίας αλλά ως σύμπτωμα των κοινωνικών διεργασιών και ως τέτοιο εκφράζει το δημόσιο λόγο στην εκάστοτε κοινωνία. Συνεπώς, η μελέτη όχι μόνο των αναπαραστάσεων που προβάλλονται από τη τηλεόραση αλλά και των πρακτικών που αναπτύσσονται γύρω από αυτό το μέσο είναι απαραίτητη αφού πρόκειται για ένα εικονικό καφενείο (Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου, 2012) στο οποίο συζητούνται οι προβληματισμοί και τα διάφορα θέματα της δημόσιας σφαίρας.

Η ελληνική ταυτότητα είναι, σύμφωνα με τη Μαρία Κουρούκλη (Μαρία Κουρούκλη, 2002, 2003), μια αμφίθυμη ταυτότητα. Αυτή η αμφιθυμία οφείλεται στη συνύπαρξη δύο παραδόσεων που καθόρισαν την ελληνική ταυτότητα κατά τη διάρκεια διαφορετικών ιστορικών περιόδων. Τη περίοδο της ίδρυσής του το ελληνικό κράτος ονομάστηκε Ελλάς. Αυτή η ονομασία αναφέρεται στη κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας και υποδηλώνει τη διεκδίκηση των Ελλήνων (που αυτό-προσδιορίστηκαν ως Έλληνες) της κληρονομιάς αυτής. Μέχρι εκείνη τη περίοδο οι Έλληνες ορθόδοξοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας ονομαζόντουσαν Ρωμιοί και αποτελούσαν το Ρουμ Μιλλέτ και είχαν ως θρησκευτικό και κοινοτικό αρχηγό τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης (το θρησκευτικό στοιχείο ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς τους). Το πέρασμα λοιπόν από το Ρωμιό στον Έλληνα συμβολίζει το πέρασμα στη μοντέρνα ελληνική ταυτότητα, τη στιγμή δηλαδή κατά την οποία ένας υποδουλωμένος λαός απελευθερώνεται και συγκροτεί ένα ελεύθερο

έθνος. Ο όρος Ρωμιός συμβολίζει τον Έλληνα που είναι σκλάβος στον Σουλτάνο, τον Έλληνα που έχει χάσει την αξιοπρέπειά του εφόσον είναι υποδουλωμένος, ενώ σε αντίθεση ο όρος Έλληνας είναι ο πολίτης ενός σύγχρονου έθνους – κράτους, που χαρακτηρίζεται από το δημοκρατικό πολίτευμα.

Οι αρχηγοί της ελληνικής Επανάστασης εμπνευσμένοι από την γαλλική Επανάσταση και του ρομαντικού κινήματος, και υποστηριζόμενοι από τους φιλέλληνες που βρισκόντουσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα άλλων κρατών, διεκδίκησαν ένα νέο έθνος, με άμεση καταγωγή από την αρχαία Ελλάδα που απελευθερώνεται από το τουρκικό ζυγό και ενώνεται με τη φυσική του οικογένεια, δηλαδή την Ευρώπη. Αντίθετα, οι αγωνιστές της ελληνικής Επανάστασης, δεν είχαν την ίδια διαδρομή. Πολλοί από αυτούς ήταν αλβανόφωνοι και δεν γνώριζαν την ελληνική γλώσσα ούτε την ελληνική ιστορία. Έτσι λοιπόν η αντίθεση ανάμεσα στους αγωνιστές (που στην πλειοψηφία τους δεν τύχαιναν κάποιας μόρφωσης και έμεναν στο νότο της Ελλάδας) και στις αστικές κοινότητες (που είχαν έντονη εμπορική δραστηριότητα και σημαντική μόρφωση) εκφράστηκε μέσα από την αντίθεση ανάμεσα στην λαϊκή κουλτούρα, της καθημερινής ζωής (κουλτούρα η οποία χαρακτηρίζεται από μια ρωμαίικη διάσταση) και την υψηλή κουλτούρα (εκείνων δηλαδή που διεκδικούν μία άμεση καταγωγή από την αρχαία Ελλάδα). Επομένως, η λαϊκή κουλτούρα στην Ελλάδα δεν είναι πλήρως ανεξαρτητοποιημένη από τη ρωμαίικη διάσταση και αντίστοιχα ο άμεσος σύνδεσμος ανάμεσα στην αρχαία Ελλάδα και τη σύγχρονη Ελλάδα δεν αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της λαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα. Έτσι η ελληνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από αυτή την αμφισημία ανάμεσα σε αυτούς τους δύο διαφορετικούς ορισμούς του Έλληνα. Όντας ευρωπαϊκή, η ελληνική πολιτιστική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από μια ρωμαίικη διάσταση η οποία δεν έπαψε ουσιαστικά ποτέ να υφίσταται.

Επομένως ο Έλληνας συμβολίζει την πολιτιστική συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας και αντιτίθεται στο Ρωμιό, τον σκλάβο του Σουλτάνου. Αυτοί οι δύο όροι συμβολίζουν την αντίθεση ανάμεσα στον μοντέρνο κόσμο του χαρακτηρίζεται από την πρόοδο και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ευρωπαϊκής οικογένειας από τη μία, και την ιδιότητα του χριστιανού της ανατολής που είναι ταυτόχρονα σκλάβος, υποδουλωμένος στη βαρβαρότητα από την άλλη.

Κατ' αυτόν τον τρόπο στην ελληνική κοινωνία παρατηρείται μια διαρκής ταλάντωση ανάμεσα στην ανατολή και τη δύση. Πρόκειται για ένα συνεχόμενο πήγαινε – έλα ανάμεσα στο παρελθόν της Ελλάδας υπό την οθωμανική αυτοκρατορία και τη διεκδίκηση μίας ταυτότητας που παραπέμπει σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος. Αυτή η ταλάντωση ανάμεσα σε αυτά τα δύο κοινωνικοπολιτικά μοντέλα και τις εθνικές αναπαραστάσεις που αυτά συνεπάγονται έχει αναδειχθεί μέσα από τα έργα πολλών ανθρωπολόγων του έχουν δουλέψει στον ελλαδικό χώρο (Michael Herzfeld, 1996).

Κατά τη διάρκεια των εποχών κρίσης αυτό το πήγαινε – έλα ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις γίνεται πολύ πιο έντονο. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας οι πραξικοπηματίες είχαν ως βασική αρχή την ακόλουθη φράση : « Ελλάς, Ελλήνων Χριστιανών» διεκδικώντας έτσι την ταυτότητα του Ρωμιού (της χριστιανικής κοινότητας στα πλαίσια της οποίας ήταν οργανωμένοι οι Έλληνες). Επιπλέον, μέσα από το λόγο τους εξέφραζαν την αντίθεσή τους σε όλους εκείνους που υποτίθεται ότι ήταν υποχείρια των κρατών της δύσης.

Αυτό το πήγαινε – έλα ανάμεσα στις δύο παραδόσεις συχνά εκφράζεται μέσα από τα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας και μπορούμε να το εντοπίσουμε τόσο μέσα από την ανάλυση των αναπαραστάσεων που προβάλλονται μέσα από τα εν λόγω προϊόντα όσο και (ίσως και κυρίως) μέσα από την ανάλυση της πρόσληψης των προϊόντων αυτών από το κοινό που τα καταναλώνει.

Οι θεματικές των τούρκικων σίριαλ σύμφωνα με τη Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου (Χρ. Κωνσταντοπούλου, Δ.Λ. Λαροσέλ, 2013), θα μπορούσαν να θεωρηθούν η συνέχεια των παλαιών ελληνικών ταινιών. Πιο συγκεκριμένα, έπειτα από πολλές εθνικές τραγωδίες (1^{ος} και 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος, ανταλλαγές πληθυσμών με την Τουρκία, Εμφύλιος), οι άνθρωποι είχαν ανάγκη από νέα όνειρα. Οι ταινίες των δεκαετιών 1950 – 1970 αναπαράστησαν την λαϊκή πολιτιστική ταυτότητα των Ελλήνων και έβγαλαν στην επιφάνεια τη μάχη ανάμεσα σε διαφορετικά ρεύματα της εποχής. Η κυρίαρχη θεματική των ελληνικών ταινιών ήταν το ξεπέρασμα της φτώχιας μέσα από τη φιγούρα του νεοέλληνα που προσπαθεί να επιβιώσει με ποικίλους τρόπους οι οποίοι μπορεί να μην είναι πάντα νόμιμοι αλλά εξαρτώνται από την ικανότητά

του να ξεπερνά τα εμπόδια και από την ευφυΐα του. Τα έργα αυτά λοιπόν, μέσα από τα οποία μπορούμε να δούμε και αλληγορίες από τις οποίες πραγματοποιούνται συχνά και σχόλια σε σχέση με την εκάστοτε πολιτική κατάσταση της χώρας, αποτελούν μία μορφή λαϊκής φιλοσοφίας εκφράζοντας τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονται και σατιρίζοντας σημαντικές πτυχές της καθημερινής ζωής, αναπαριστώντας συνάμα το πνεύμα της εποχής το οποίο χαρακτηρίζονταν από σημαντικές κοινωνικές αλλαγές (εγκατάσταση πολλών Ελλήνων στα αστικά κέντρα και παράλληλα μία πάλη ανάμεσα στη παράδοση και το συντηρητικό τρόπο ζωής που αυτή συνεπάγεται και το μοντέρνο τρόπο ζωής - περισσότερο «δυτικό»). Υπήρχαν συνεπώς εμβληματικές φιγούρες μέσα από αυτά τα έργα που συμβόλιζαν την «αντίσταση» στο μοντέρνο τρόπο ζωής (η φιγούρα του πατέρα που μάχεται να συνετίσει τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και που τα παροτρύνει να σέβονται τις παραδοσιακές αξίες και τα ήθη – πχ. Ο Θόδωρος και το δίκαννο, Η θεία από το Σικάγο). Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι συνήθως σε αυτές τις ταινίες πραγματοποιείται ένα είδος παντρέματος παράδοσης και μοντέρνου τρόπου ζωής αναπαριστώντας έτσι τη πάλη ανάμεσα στο καινούριο και το παλιό ανάμεσα στο δυτικό τρόπο ζωής και τον πιο ανατολίτικο – παραδοσιακό, ανάμεσα στη πόλη και το χωριό, που κυριαρχούσε στην Ελλάδα κατά τη περίοδο εκείνη.

Ο μοντέρνος τρόπος ζωής που οι Έλληνες εκείνη τη περίοδο καλούνταν να ακολουθήσουν εκφράστηκε επίσης από την κατανάλωση «μοντέρνων» προϊόντων – σύμβολα ενός δυτικού τρόπου ζωής. Το διαμέρισμα σε πολυκατοικία, το αυτοκίνητο, τα σύγχρονα και όλο μεγαλύτερα ηλεκτρικά προϊόντα καθώς και τα ήδη ρουχισμού και τα καλλυντικά μεγάλων οίκων καθώς και τα πολιτιστικά αγαθά προερχόμενα από τη δύση μπήκαν σιγά σιγά στη ζωή των Ελλήνων.

Βέβαια σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι όπως υπογραμμίζει και η Αγγελική Γαζή (Αγγελική Γαζή, 2017) στη μελέτη της για τις αμερικανικές σειρές η κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών τα οποία προέρχονταν από την Αμερική συνοδεύτηκε στον ελλαδικό χώρο και από μία ανησυχία η οποία εκφράστηκε από ένα πολιτισμικό αντιαμερικανισμό κυρίως από μερίδες της Αριστεράς καθώς επρόκειτο για προϊόντα που συμβόλιζαν τον αμερικανικό τρόπο ζωής με όποιες επιπτώσεις αυτό συνόδευε. Έτσι συχνά υπήρχε στο δημόσιο λόγο ήδη από τη δεκαετία του 50 έως και τη δεκαετία του 70 κυρίως το δίπολο αμερικανικός τρόπος ζωής ενάντια στη λαϊκή παράδοση (μοντέρνος τρόπος ζωής ενάντια στη παράδοση).

Ωστόσο, η κατανάλωση των αγαθών (πολιτιστικών και άλλων) που προερχόντουσαν από τη Δύση δημιούργησαν μία επικάλυψη «μοντερνισμού» ο οποίος δεν ήταν παρά επιφανειακός καθώς η ρωμαίικη διάσταση της ταυτότητας του Νεοέλληνα ήταν ουσιαστικά πάντα παρούσα.

Απέναντι στην παρούσα οικονομική κρίση οι Έλληνες βρίσκονται και πάλι στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού της εθνικής τους ταυτότητας. Οι αναπαραστάσεις που προβάλλονται από τα τούρκικα σίριαλ και που καλούν ουσιαστικά το κοινό τους να εγκαταλείψει τις παλαιές συνήθειες (κυρίως όσο αναφορά τη θέση της γυναίκας καθώς και τις αρνητικές επιπτώσεις ορισμένων παραδόσεων όπως το έγκλημα τιμής για παράδειγμα – και που ακόμα υφίστανται σε ορισμένα χωριά της Τουρκίας) προκειμένου να ακολουθήσουν ένα πιο μοντέρνο τρόπο ζωής, περισσότερο «ευρωπαϊκό» που υποτίθεται ότι είναι κυρίαρχος στα μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Κωνσταντινούπολη, θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό τις ταινίες του ελληνικού κινηματογράφου των δεκαετιών 1950 – 1970 όπου το «καινούριο» αντικαθιστούσε εν τέλει το παλιό έπειτα από μία έντονη μάχη αξιών. Βέβαια αξίζει να σημειωθεί ότι οι τουρκικές σειρές είναι ένα υβριδικό προϊόν αφού το καινούριο που φαίνεται να νικά το παλιό παραμένει μάλλον συντηρητικό δεδομένου ότι πρόκειται για μοντέλα που προορίζονται προς κατανάλωση από ένα κατά βάση μουσουλμανικό κοινό που χαρακτηρίζεται από μάλλον συντηρητικές τάσεις. Για παράδειγμα, μια κυρίαρχη αναπαράσταση που αφορά τη γυναίκα είναι ότι αυτή δεν μένει ποτέ μόνη της αλλά ξεπερνά τις όποιες δυσκολίες μπορεί να αντιμετωπίζει πάντα μαζί με (ή και μέσα από) έναν άντρα – προστάτη. Αυτό φυσικά το συναντάμε και σε δυτικού τύπου σειρές όπως το *Sex and the City* (Χρ. Κωνσταντοπούλου, 2012) αλλά γίνεται εντονότερο μέσα από αυτά τα αφηγήματα. Επιπλέον, η «καλή» γυναίκα είναι πάντα η «αγνή» γυναίκα ενώ οι «κακές» εκείνες που έχουν προγαμιαίες σχέσεις. Ακόμα, η γυναίκα φαίνεται να προδίδει πάντα τον άντρα ή και τις άλλες γυναίκες και μάλιστα αυτή η προδοσία δε συντελείται για ευγενείς σκοπούς όπως η αποκατάσταση της δικαιοσύνης αλλά λόγω ζήλιας ή χρηματικών απολαβών κοκ. Γενικότερα, η αναπαράσταση της γυναίκας είναι μάλλον συντηρητική και ανταποκρίνεται σε ένα μοντέλο

πολύ μακριά από το «δυτικό πρότυπο» (ή και αντίθετο από αυτό). Η αναπαράσταση της γυναίκας αλλά και η αποκωδικοποίηση της αναπαράστασης αυτής παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον. Δεν θα επεκταθούμε ωστόσο σε αυτό το σημείο καθώς δεν αφορά άμεσα τη θεματική του παρόντος άρθρου. Αναφερόμαστε σε αυτήν ως στοιχείο ενδεικτικό του «παραδοσιακού» τρόπου ζωής που προβάλλεται μέσα από αυτά τα σίριαλ.

Επανερχόμενοι στον παραλληλισμό ελληνικών ταινιών της περιόδου 1950 με 1970 και των σημερινών τουρκικών σειρών οφείλουμε να αναφέρουμε ότι προφανώς και οι δύο ιστορικές περίοδοι δεν είναι παρόμοιες και υπάρχουν σημαντικές καλλιτεχνικές διαφορές αλλά και διαφορές σχετικές με την αναπαράσταση του κράτους και των θεσμών στην εκάστοτε κοινωνία. Ωστόσο, αυτό που προέκυψε μέσα από την έρευνά μας είναι ότι σημαντικός αριθμός ατόμων στην Ελλάδα ταυτίζεται με τους ήρωες των σειρών αυτών όσο αναφορά θέματα σχετικά με την τιμή, την οικογένεια και τα έθιμα που προφανώς είναι αγκιστρωμένα στη λαϊκή παράδοση που τόσα χρόνια οι Έλληνες προσπάθησαν να ξεπεράσουν.

Ήθη που κυριαρχούσαν ίσως σε παλαιότερες εποχές και που οι ελληνικές σειρές της δεκαετίας του 1990 αλλά και της πρώτης δεκαετίας του 2000 είχαν μάλλον ξεπεράσει (ή τουλάχιστον έτσι φαινόνταν) επανέρχονται στο προσκήνιο μέσω των τουρκικών σειρών. Στοιχεία όπως η απουσία ερωτικών σκηνών (και κυρίως γυμνών σκηνών), ο ξεκάθαρος διαχωρισμός ανάμεσα στο ρόλο της γυναίκας (της οποίας η θέση είναι μάλλον δευτερεύουσα σε σχέση με αυτή του άντρα) και στο ρόλο του άντρα καθώς και επίσης ο σεβασμός του θεσμού της οικογένειας αλλά και κάθε μορφής παραδοσιακής ιεραρχίας είναι στοιχεία που αγαπάει το ελληνικό κοινό (το κοινό που δηλώνει fan των συγκεκριμένων σειρών) και που το κάνει να τα διαχωρίζει σε σχέση με άλλα πολιτιστικά προϊόντα που καταδεικνύουν έναν μάλλον πιο δυτικό τρόπο ζωής. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες μαρτυρίες κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων :

Αργυρώ, 57 χρονών

« *Οι Αμερικάνικες σειρές προβάλλουν τον αμερικάνικο τρόπο ζωής, οι τουρκικές σειρές δείχνουν ένα τρόπο ζωής, νοοτροπίες και σχέσεις ανθρώπων που είναι πιο κοντά σε εμάς. Στα αμερικάνικα σίριαλ μια κοπέλα θα κοιμηθεί με όλη την οικογένεια, ξέρεις ποια σίριαλ λέω… Τόλμη και γοητεία, Santa Barbara… αυτά. Δεν μου αρέσουν αυτά, είναι ηθικός εκτροχιασμός* »

Έλενα, 53 χρονών

« *Το βασικότερο που μου αρέσει σε αυτές τις σειρές είναι ότι δεν βγάζουν τίποτα το χυδαίο. Βαρέθηκα τα ελληνικά που δείχνουν ποιος πήγε με ποια και που στο τέλος δεν ξέρουν ούτε οι ίδιοι. Έχουν* (τα τούρκικα) *ωραίες ιστορίες αν και πολλές φορές είναι δραματικές ή δεν έχουν ωραίο τέλος… δεν με πειράζει αυτό. Προτιμώ να βλέπω ένα τούρκικο παρά ένα ελληνικό που δείχνουν από το πρωί μέχρι το βράδυ πώς φιλιούνται, πώς… οτιδήποτε! Μου αρέσει ακόμα ότι υπάρχει κάποια οικογένεια και το σέβονται αυτό, τρώνε όλοι μαζί… σέβονται ο ένας τον άλλο, τα παιδιά σέβονται τους γονείς… υπάρχουν κάποιες αρχές.* »

Πολλά άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα έκαναν ακόμα λόγο για αξίες που έχουν χαθεί, αξίες παλαιότερων εποχών τις οποίες ξαναβρίσκουν μέσα από τα εν λόγω προϊόντα.

Δέσποινα, 57 χρονών

« *Αυτοί* (οι Τούρκοι) *έχουν πολλά κοινά στοιχεία με τους Έλληνες. Αναγνωρίζω τον εαυτό μου μέσα από αυτές τις σειρές. Αναγνωρίζω τις δικές μου αξίες. Αξίες που έχουν χαθεί σήμερα και που δεν βλέπουμε στην Ελληνική τηλεόραση. Μας μοιάζουν. Η εμφάνιση, τα έθιμα, τα φαγητά, η φιλοξενία, η σημασία που δίνουν στο Θεό…*».

Νίκος, 57 χρονών

«*Αυτό που προβάλλεται στις σειρές αυτές είναι η ζωή μου. Έτσι μεγάλωσα. Κανένας δεν αγαπάει κάτι τυχαία. Είναι όλα όσα έχω ζήσει, τα έθιμα, οι αξίες, όλα... (…) όταν βλέπω τις σειρές, βλέπω ένα κομμάτι του εαυτού μου που έχω χάσει… είναι σαν να το ξαναζώ*»

Επίσης, σημαντικό ρόλο για το ελληνικό κοινό φαίνεται να παίζουν οι γλωσσικές αλλά και οι εθιμικές ομοιότητες μεταξύ των δύο λαών (κυρίως τα έθιμα που θυμίζουν την παλιά Ελλάδα) αφού για πολλούς αυτά τα στοιχεία αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικότητας.

Άννα, 52 ετών

«*Υπάρχουν πολλά στοιχεία που είναι κοινά ανάμεσα στους Έλληνες και στους Τούρκους. Μέσα από αυτές τις σειρές τα εντοπίζω και αυτό με ευχαριστεί… μου θυμίζουν πολύ προσωπικά στοιχεία όπως η διάλεκτος της γιαγιάς μου. (…) Οι σειρές αυτές βγάζουν στην επιφάνεια λαϊκές αφηγήσεις. Είναι λες και η ηθική τάξη πραγμάτων αποκαθίσταται μέσα από αυτές μέσα από αυτές* (τις σειρές). *(…) Παρόλο που δεν είμαι από εκεί* (από περιοχή της Τουρκίας)*, οι σειρές αυτές με παραπέμπουν σε πολύ δικές μου μνήμες. Υπάρχουν στοιχεία που μου θυμίζουν το χωριό μου* (στην Κρήτη) *όσο αναφορά τη γλώσσα αλλά και τα έθιμα. Αυτό μου αρέσει σε αυτές τις σειρές*».

Βλέπουμε λοιπόν ότι πρόκειται για στοιχεία που είναι ενδεικτικά της Ελλάδας του παρελθόντος. Της Ελλάδας πριν τον εξευρωπαϊσμό της και την οικονομική κρίση. Την Ελλάδα που μπορεί να υπήρχε φτώχια αλλά «ο Έλληνας είχε ακόμα την περηφάνια του». Της Ελλάδας πριν την «αλλοτρίωση» από τη Δύση. Αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαν να είναι στο συλλογικό φαντασιακό μία μορφή αντίστασης στο παρόν. Στοιχεία της λαϊκής κουλτούρας (που πολύ γρήγορα η μεταδικτατορική Ελλάδα θέλησε να «ξεφορτωθεί» ως ενδείξεις ετερότητας σε σχέση με την ευρωπαϊκή ταυτότητα) είναι εκ νέου στο προσκήνιο σε αυτή τη περίοδο κρίσης ως πολιτιστικές δυνατότητες. Πρόκειται επομένως για μια διαπραγμάτευση, για έναν πολιτισμικό επαναπροσδιορισμό των κυρίαρχων αξιών. Σαφέστατα αυτό δεν γίνεται εξαιτίας των τουρκικών σειρών αλλά μέσω αυτών αφού πρόκειται μάλλον για ένα σύμπτωμα αυτής της διαδικασίας.

Συμπέρασμα

Σύμφωνα με τον Stuart Hall, κατά τη διάρκεια μιας περιόδου κρίσης κατά την οποία τα κοινωνικά υποκείμενα δεν μπορούν πλέον να ταυτιστούν με την εκάστοτε κυρίαρχη κοινωνία, πραγματοποιούν μια στροφή στο παρελθόν προκειμένου να αντλήσουν στοιχεία με τα οποία μπορούν να συνθέσουν και να επαναπροσδιορίσουν την ταυτότητά τους. Η ελληνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από μία αμφιθυμία. Αυτή η αμφιθυμία οφείλεται στη συνύπαρξη δύο παραδόσεων που καθόρισαν την ελληνική ταυτότητα κατά τη διάρκεια διαφορετικών ιστορικών περιόδων. Από τη μία πλευρά υπάρχει ο Ρωμιός και από την άλλη ο Έλληνας. Ο όρος Ρωμιός συμβολίζει τον Έλληνα που είναι σκλάβος στον Σουλτάνο, τον Έλληνα που έχει χάσει την αξιοπρέπειά του εφόσον είναι υποδουλωμένος, ενώ σε αντίθεση ο όρος Έλληνας είναι ο πολίτης ενός σύγχρονου έθνους – κράτους, που χαρακτηρίζεται από το δημοκρατικό πολίτευμα. Σε περιόδους κρίσης, όπως αυτή της παρούσας οικονομικής κρίσης, αυτό το πήγαινε – έλα ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις (ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή) γίνεται όλο και πιο έντονο. Κατά τη διάρκεια της παρούσας μελέτης διαπιστώθηκε ότι η θέαση των τουρκικών σειρών στην Ελλάδα αποτελεί σύμπτωμα της προσπάθειας επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας από σημαντικό αριθμό κοινωνικών υποκειμένων. Μέσα από αυτή τη διαδικασία φαίνεται να επιχειρείται μια στροφή στο παρελθόν, σε αξίες, ήθη και έθιμα ταυτόσημα με την Ελλάδα πριν την «αλλοτρίωση» από τη Δύση και πριν την οικονομική κρίση.

Σημειώσεις

[1] Σύμφωνα με δήλωση του προέδρου της ένωσης Τούρκων εξαγωγών (Turkish Exporters Assembly). Βλ. σχετικό άρθρο της εφημερίδας Χουριέτ : http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-worlds-second-highest-tv-series-exporter-after-us-73478

[2] N = 25 άτομα. Ηλικία ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα : μέση ηλικία = 44 έτη, κατώτερη ηλικία = 19 έτη, μέγιστη ηλικία = 86 έτη. Επαγγελματική κατηγορία ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα : μισθωτοί ή ελεύθεροι επαγγελματίες = 44% , οικιακά = 20%, φοιτητές = 20%, συνταξιούχοι = 12%, άνεργοι = 4%

Βιβλιογραφία

Βαμβακάς Βασίλης, Γαζή Αγγελική, *Αμερικανικές σειρές στην ελληνική τηλεόραση. Δημοφιλής κουλτούρα και ψυχοκοινωνική δυναμική*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2017.

Βώβου Ιωάννα (διεύθυνση), *Ο κόσμος της τηλεόρασης. Θεωρητικές προσεγγίσεις, ανάλυση προγραμμάτων και ελληνική πραγματικότητα*, Ηρόδοτος, 2010.

Κωνσταντοπούλου Χριστιάνα, *Τηλεόραση : ένα σύγχρονο εικονικό καφενείο. Αναπαραστάσεις και συμβολισμοί της καθημερινής ζωής*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012.

Κωνσταντοπούλου Χριστιάνα, «Η ιδεολογία της καθημερινής ζωής: πρότυπα γυναίκας στη σειρά Sex and the City» in Γαζή Αγγελική (διεύθυνση), Sex and the city. Ταυτότητα και αναζήτηση νοήματος στη μετανεωτερική αφήγηση, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2012.

Κωνσταντοπούλου Χριστιάνα, Λαροσέλ Δήμητρα Λωράνς, «Πολιτιστικές ανακατατάξεις και τούρκικα σίριαλ στην Ελλάδα της κρίσης» in *Κοινωνίας Δρώμενα*, τεύχος 1^{ο}, *Η κοινωνική κρίση υπό την κρίση των κοινωνικών επιστημών*, 2013.

Couroucli Maria, « Le nationalisme de l'Etat en Grèce » *in* Dieckhoff A. et Kastoriano R., *Nationalismes en mutation en Méditerranée Orientale*, CNRS Editions, pp.41-59, 2002.

Couroucli Maria, « Génos, ethnos. Nation et Etat-nation », *in* D. Dehouve et R. Jamous (eds), *Identités, Nations, Globalisation*, Colloque Franco-Mexicain nov. 2000, Ateliers, no 26, 2003.

Hall Stuart, *Identités et Culture 2. Politiques des différences* (Édition établie par Maxime Cervulle), Éditions Amsterdam, Paris, 2013.

Herzfeld Michael, *Cultural intimacy : Social poetics in the nation-state*, Routledge, 1996

Εμπιστοσυνή στα παραδοσιακά και νέα μέσα: Οι τάσεις της κοινής γνώμης στην ελλάδα της κρίσης

Θεοδώρα Α. Μάνιου[α], Λαμπρινή Παπαδοπούλου[β]

[α]Πανεπιστήμιο Frederick, Κύπρος

[β]Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ελλάδα

Περίληψη

Η εμπιστοσύνη του κοινού προς τα ΜΜΕ και το ζήτημα της αξιοπιστίας τους αποτελεί ένα διαχρονικό ζήτημα, που έχει απασχολήσει εντατικά τους ερευνητές του πεδίου αλλά και τους ίδιους τους επαγγελματίες των ΜΜΕ. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη αυτή εξετάζει το ζήτημα της εμπιστοσύνης στα μέσα, παραδοσιακά και νέα, στο ευρύτερο πλαίσιο της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Στόχος της έρευνας είναι να παρουσιαστούν οι τάσεις του κοινού προς τα μέσα, σε ό,τι αφορά το ζήτημα της εμπιστοσύνης, αξιοποιώντας ως μελέτη περίπτωσης την Ελλάδα της κρίσης, όπου, μεταξύ άλλων, συναντάται το παράδοξο φαινόμενο η πλειοψηφία του κοινού να εμπιστεύεται περισσότερο τα νέα μέσα από τους επίσημους δημοσιογραφικούς οργανισμούς. Η έρευνα περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, συγκριτικά αποτελέσματα πανευρωπαϊκών μετρήσεων κοινής γνώμης για το έτος 2017, που σχετίζονται με τη στάση του κοινού ανά χώρα αλλά και συνολικά. Η έρευνα αποτελεί μέρος ευρύτερης μελέτης, η οποία αφορά σε ζητήματα εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας προς τα ΜΜΕ στα κράτη-μέλη της ΕΕ, με έμφαση στη συγκριτική ανάλυση ανάμεσα σε Ελλάδα και Κύπρο.

Λέξεις – κλειδιά: ΜΜΕ, αξιοπιστία, εμπιστοσύνη, Ελλάδα, κρίση, ΕΕ.

Trust in traditional and new media: Public opinion trends in greece during the economic crisis

Theodora A. Maniou[α], Lambrini Papadopoulou[β]

[α]Frederick University, Cyprus

[β]Panteion University, Greece

Abstract

The public's trust towards the media and the issue of reliability constitute a crucial matter over time, both for academic researchers and media professionals. In this perspective, this study investigates the issue of trust towards the media, both new and traditional, within European societies. The aim of the study is to present public opinion trends towards the media, regarding trust and reliability. The current Greek society is used as a case-study. Among the findings, there are significant and, maybe, paradoxical conclusions, such as the observation that the Greek public tends to trust new media more than the traditional news organisations. The research is based on comparative data deriving from European public opinion surveys, regarding public opinion trends for every country in 2017. This paper is a part of a broader study regarding trust and reliability towards the media in the EU member states, emphasizing on the comparison between Greece and Cyprus.

Key-words: Media, reliability, trust, Greece, economic crisis, EU.

Εισαγωγή

Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα το ζήτημα της εμπιστοσύνης αποτελεί θέμα αιχμής στον ευρύτερο τομέα των Κοινωνικών Επιστημών, καθώς συνιστά μια σημαντική βάση για τη δημιουργία συνθηκών κοινωνικής τάξης και συνοχής (Kohring και Matthes 2007: 231, Giddens 1990, Misztal 1996). Στην περίπτωση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, ειδικά στην εποχή της ψηφιακής τεχνολογίας, η εμπιστοσύνη και το ζήτημα αξιοπιστίας προς αυτά αποτελούν θέματα περισσότερο από ποτέ επίκαιρα, καθώς διαφαίνεται ότι οι προκλήσεις της δημοσιογραφίας πλέον δεν πηγάζουν από τις νέες τεχνολογίες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά από την απώλεια αξιοπιστίας των μέσων, παραδοσιακών και

νέων. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, η αξιοπιστία των ΜΜΕ βρίσκεται σε μία διαρκή πτώση, γεγονός το οποίο θέτει σε κίνδυνο και την ίδια τη βιωσιμότητά τους. Προς την κατεύθυνση αυτή, το ζήτημα της κρίσης εμπιστοσύνης του κοινού αποτελεί ένα βασικό θέμα αιχμής, από τη διερεύνηση του οποίου μπορούν να προκύψουν δημιουργικές απαντήσεις, στο πλαίσιο της προσπάθειας διαμόρφωσης νέων συνθηκών, οι οποίες θα εγγυηθούν την αξιοπιστία των μέσων.

Η μελέτη αυτή εξετάζει το ζήτημα της αξιοπιστίας και της εμπιστοσύνης προς τα ΜΜΕ στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης. Στόχος της ανάλυσης είναι να παρουσιαστούν οι στάσεις του κοινού απέναντι στα μέσα, σε ό,τι αφορά ζητήματα εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας και να επιχειρηθεί μια πρώτη διερεύνηση των λόγων, που οδήγησαν στην παρούσα κατάσταση. Προς την κατεύθυνση αυτή, παρουσιάζονται συγκριτικά αποτελέσματα ερευνών για το έτος 2017, που σχετίζονται με τις στάσεις του κοινού στην ΕΕ ανά χώρα αλλά και συνολικά. Σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση της ευρύτερης κατάστασης στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας κοινωνίας, η οποία βιώνει κρίση.- όχι μόνο οικονομική – αλλά πολιτισμική, πολιτική και, ευρύτερα, κρίση αξιών. Η Ελλάδα αποτελεί τη μελέτη περίπτωσης στη συγκεκριμένη έρευνα.

Θεωρητική συζήτηση

Από τα παραδοσιακά στα νέα μέσα: Εμπιστοσύνη και Αξιοπιστία

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι η δυνατότητα του εκλογικού σώματος να ενημερώνεται επαρκώς για τα δημόσια θέματα (Jones 2004:60). Παραδοσιακά η λειτουργία αυτή εκτελείται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, δημόσια και ιδιωτικά. Από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα τα μέσα, αρχικά ο τύπος, στη συνέχεια το ραδιόφωνο και, ακολούθως, η τηλεόραση, στήριξαν τη λειτουργία τους στη δυνατότητα να πληροφορούν μαζικά το κοινό για τα δημόσια ζητήματα και να αποκαλύπτουν πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα σχετικά με το δημόσιο βίο.

Ο 21^{ος} αιώνας και η ψηφιακή επανάσταση ανέδειξαν τον σημαντικό ρόλο, που μπορούν να διαδραματίσουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στη διαδικασία της μαζικής ενημέρωσης, τα οποία σταδιακά επέφεραν σημαντικές αλλαγές στον τρόπο ενημέρωσης του κοινού, μέσω της αξιοποίησης νέων πρακτικών, όπως είναι το *blogging* και *microblogging* και η ανάπτυξη δημόσιων συζητήσεων με αφορμή δημόσιες αναρτήσεις (*posts*), που αφορούν σε προσωπικές θέσεις και απόψεις. Πλέον, οι πληροφορίες διαχέονται πιο εύκολα και πιο γρήγορα και ο καθένας έχει τη δυνατότητα να τοποθετηθεί επί των δημοσίων θεμάτων, χρησιμοποιώντας απλά το κινητό του τηλέφωνο (Maniou and Veglis 2016). Στο πλαίσιο αυτό, οι λειτουργοί των ΜΜΕ αξιοποιούν τα νέα μέσα για να επικοινωνήσουν το περιεχόμενο των ειδήσεων και των πληροφοριών που μεταδίδουν σε όσο το δυνατόν πιο ευρύ και μαζικό κοινό. Ωστόσο, πολύ σύντομα έγινε σαφές στο ευρύ κοινό πως η εμπλοκή των νέων μέσων στη διαδικασία της ενημέρωσης ελλοχεύει, μεταξύ άλλων, ένα σημαντικό κίνδυνο, ο οποίος διαφάνηκε ξεκάθαρα κατά την προεκλογική εκστρατεία του 2016 στις ΗΠΑ: τα νέα μέσα μπορούν να προσφέρουν έναν γρήγορο τρόπο διάδοσης μονοδιάστατων θέσεων ή/ και απόψεων, που και αυτές συχνά ερμηνεύονται ως πληροφορίες, χωρίς να υπάρχει η επιλογή της εξακρίβωσης της αλήθειας ή της ταυτόχρονης παράθεσης της «άλλης» άποψης (Al Sheikh 2016).

Την ίδια ώρα, τα παραδοσιακά μέσα διαφαίνεται ότι αντιμετωπίζουν μια άνευ προηγουμένου κρίση αξιοπιστίας, η οποία ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1990 με την έλευση των ιδιωτικών ηλεκτρονικών μέσων (Μάνιου 2013) και κορυφώθηκε με την καθολική επικράτηση των νέων μέσων. Η κρίση αυτή δεν οφείλεται αποκλειστικά στην εμφάνιση των νέων μέσων, αφού, σύμφωνα με τον Scott (2005), η πτώση της «ποιότητας» στη δημοσιογραφία είχε ξεκινήσει πολύ πριν την έλευση των νέων τεχνολογιών. Όπως διαφαίνεται, σχεδόν μία δεκαετία πριν από το διαδίκτυο, είχε γίνει ξεκάθαρο πως η πλειοψηφία του εμπορικού τύπου είχε γυρίσει την πλάτη της στην κοινωνική αποστολή της δημοσιογραφίας, θυσιάζοντας το δημοσιογραφικό προϊόν στον βωμό του κέρδους και δίνοντας έμφαση σ' ένα ομογενοποιημένο περιεχόμενο, που - σε πολλές περιπτώσεις - βασιζόταν στα δελτία τύπου και τις επίσημες δηλώσεις των δημοσίων προσώπων (πολιτικών/οικονομικών παραγόντων, celebrities, κλπ.). Ακολούθως, η τηλεόραση και το ραδιόφωνο, σε όλες τις δυτικές δημοκρατίες, από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα φαίνεται να βιώνουν

σταδιακή απώλεια της εμπιστοσύνης του κοινού ενώ και τα ποσοστά αξιοπιστία τους παρουσιάζουν ξεκάθαρη μείωση, η οποία δείχνει πλέον να απειλεί σοβαρά τη βιωσιμότητά τους. Μάλιστα, όσο περισσότερο αυξάνεται ο αριθμός των επιχειρήσεων ΜΜΕ τόσο περισσότερο μειώνεται η εμπιστοσύνη του κοινού προς αυτά (Wise and McLaughlin 2016:107).

Ένας βασικός λόγος που πυροδότησε αυτή τη διαδικασία είναι οι πηγές, τις οποίες αξιοποιούν τα παραδοσιακά – κυρίως – μέσα και η προέλευσή τους, καθώς το κοινό συχνά θεωρεί τις επίσημες πηγές πολιτικά προκατειλημμένες, αφού συνδέονται – έμμεσα ή άμεσα – με τις πολιτικές ελίτ (Lee 2010). Μάλιστα, σχετικές έρευνες ήδη από τη δεκαετία του 1990 (Maddoux 1990, Corry 1996) έχουν δείξει ότι το κοινό θεωρεί πως και οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι εμπλέκονται με τις πολιτικές ελίτ, επομένως εμφανίζονται να είναι πολιτικά προκατειλημμένοι στη συνείδηση του κοινού (Μάνιου 2013).

Περαιτέρω λόγοι που συνδέονται με την απώλεια αξιοπιστίας των μέσων συσχετίζονται με τους τρόπους παρουσίασης των ειδήσεων, που τα ίδια τα μέσα επιλέγουν. Σε προηγούμενες εποχές, όταν τα παραδοσιακά μέσα και - κυρίως - η τηλεόραση κυριαρχούσαν στη διαδικασία της μαζικής ενημέρωσης, η παρουσίαση πολιτικών, και άλλων, ειδήσεων ακολουθούσε ένα συγκεκριμένο μοτίβο: τόσο οι δημοσιογράφοι όσο και οι πρωτογενείς πηγές τους (π.χ., πολιτικά πρόσωπα, κυβερνητικοί παράγοντες, κλπ.) εκφράζονταν δημόσια, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένη φρασεολογία και τυπικότητα φωνής, ύφους και λεξιλογίου (Jones and Baym 2010: 283). Σήμερα, πλέον, διαφαίνεται ότι επικρατούν εναλλακτικές ρητορικές, οι οποίες συνάδουν με τους κανόνες του *blogging* και *microblogging*: για παράδειγμα, οι δηλώσεις των πολιτικών προσώπων πρέπει να μπορούν να γίνονται κατανοητές στο κοινό μέσα από τον κανόνα των ελάχιστων χαρακτήρων ή/και *hashtags*, που επιβάλλει το Twitter ή/και το '*infotainment*' ύφος των *videos*, που «αναρτώνται» στο Instagram, YouTube, Facebook, κτλ. Επιπλέον, οι νέες τάσεις του '*infotainment*' διαφαίνεται ότι υπαγορεύουν την παρουσίαση του πολιτικού λόγου μέσα από πρακτικές αυτό-σαρκασμού και σάτιρας, ως αντίδοτο στα επιχειρήματα της πολιτικής υποκρισίας και διαφθοράς, τα οποία εδώ και χρόνια το κοινό καταλογίζει στα πολιτικά πρόσωπα (Photiou, Maniou, Eteokleous and Ketteni 2017).

Τα τελευταία χρόνια ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας, που συνδέεται με την απώλεια αξιοπιστίας των μέσων, φαίνεται να είναι και η πληθώρα των *'fake news'* («*ψευδών ειδήσεων*»), που δημοσιεύονται κυρίως μέσω των νέων μέσων. Μάλιστα, οι Wordle and Derakhshan (2017) επιλέγουν τον όρο '*misinformation'*(«παραπληροφόρηση») αντί του όρου '*fake news'*, για να περιγράψουν λανθασμένες πληροφορίες, που διαχέονται, χωρίς, ωστόσο, να προκαλούν προβλήματα στο ευρύ κοινό. Η έννοια γίνεται αντιληπτή και ως «*κατασκευασμένες ειδήσεις*», δηλαδή ειδήσεις που κατασκευάζονται με αφετηρία την πραγματικότητα και με τέτοιο τρόπο, ώστε να απηχούν σε όσο το δυνατό πιο διευρυμένο κοινό (Μάνιου 2013: 26-30). Συγκεκριμένα, η αφετηρία τους είναι συνήθως οι πραγματικές ειδήσεις και καλύπτουν μεγάλο εύρος κατηγοριών, από πολιτική και οικονομική μέχρι κοινωνική και αστυνομική ειδησεογραφία. Η ιδιαιτερότητά τους αφορά στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται, για παράδειγμα με χιουμοριστικό ή σατιρικό ύφος, ώστε να «μετριάζουν» την επίδραση της σκληρής κριτικής (Roubin, Conroy, Chen and Cornwell 2016: 9). Στόχος τους είναι να εγείρουν το ενδιαφέρον του κοινού, να διασκεδάσουν και, ταυτόχρονα, να αυξήσουν τη δυνατότητα του κοινού να σχολιάσει και δημόσια να τοποθετηθεί επί των σύγχρονων κοινωνικών ζητημάτων (Ermida 2012:188). Η δυναμική εμφάνιση των *'fake news'* στη δημόσια σφαίρα, καθώς και το γεγονός ότι - σε αρκετές περιπτώσεις - καθίσταται ολοένα και πιο δύσκολος ο διαχωρισμός ανάμεσα στην πραγματικότητα και την κατασκευασμένη εκδοχή της, συνιστά σήμερα μία σημαντική απειλή για τη δημοσιογραφία αλλά και για την ίδια τη δημοκρατία. Σύμφωνα με έρευνα του Pew Research Center (2016), το 64% των πολιτών, που συμμετείχαν στην έρευνα, δήλωσαν πως τα *'fake news'*, ανεξάρτητα αν τα αναγνωρίζουν ή όχι, τους προκαλούν σύγχυση αναφορικά με τις ειδησεογραφικές εξελίξεις και την πραγματικότητα.

Η κρίση και τα ΜΜΕ: Μια συγκριτική ανάλυση με έμφαση στην περίπτωση της Ελλάδας

Η οικονομική κρίση, που βιώνει η παγκόσμια κοινωνία τα τελευταία χρόνια, έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές σε όλους τους κοινωνικούς τομείς. Η σχέση των μέσων με την οικονομική και, ευρύτερα, κοινωνική κρίση έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα περίπλοκη. Από τη μία πλευρά, τα ίδια τα μέσα φαίνεται να συμβάλουν σε αυτή και, από την άλλη, τα μέσα πλήττονται ως επιχειρήσεις από την κρίση (Πλειός 2013: 87). Στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία ο χάρτης των μέσων έχει αλλάξει ριζικά, καθώς πολλές παραδοσιακές επιχειρήσεις ΜΜΕ έχουν κλείσει ενώ νέες επιχειρήσεις ΜΜΕ έχουν εμφανιστεί, με έμφαση στα ψηφιακά μέσα. Παράλληλα, τα ποσοστά ανεργίας των δημοσιογράφων αυξάνονται καθημερινά ενώ οι συνθήκες εργασίες για τους επαγγελματίες των ΜΜΕ έχουν μεταβληθεί σε σχέση με το παρελθόν (χαμηλότεροι μισθοί, περισσότερες ώρες εργασίας, απολύσεις έμπειρων δημοσιογράφων).

Δεδομένου ότι η κρίση ξεκίνησε με διαφορετικές μορφές και εφαλτήριο από τις ΗΠΑ προς τα επιμέρους κράτη-μέλη της ΕΕ (ιδιαίτερα τα πιο «ευάλωτα» εξ αυτών, σε οικονομικό κυρίως επίπεδο), είναι λογικό η κάλυψη της σχετικής ειδησεογραφίας να διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα (Παπαθανασόπουλος και Παπαδημητρίου 2013). Το κοινό στοιχείο, το οποίο διαφαίνεται να επικρατεί σε όλες τις χώρες, είναι ο χαμηλός βαθμός εμπιστοσύνης προς τα μέσα, που επιφέρει σοβαρό πλήγμα στην αξιοπιστία τους.

Για να ορίσουμε την έννοια της αξιοπιστίας στα μέσα αποδεχόμαστε τον ορισμό των Bentele and Seidenglanz (2008: 49), οι οποίοι επισημαίνουν ότι «[η αξιοπιστία, ως έννοια που περιλαμβάνεται σαν υποφαινόμενο στην έννοια της εμπιστοσύνης] *μπορεί να περιγραφεί ως ένα χαρακτηριστικό, που αποδίδεται σε μεμονωμένα άτομα, θεσμούς ή τα επικοινωνιακά τους προϊόντα… από κάποιον (κάποιους)… σε σχέση με κάποιες αξίες*». Μάλιστα, η έννοια της αξιοπιστίας, στην παρούσα μελέτη, δεν εξετάζεται μόνο σε σχέση με τις απόψεις που το κοινό έχει διαμορφώσει για τα μέσα αλλά ευρύτερα σε σχέση και με την εικόνα που τα ίδια τα μέσα έχουν (σταδιακά) αποκτήσει στα πλαίσια του κοινωνικού συστήματος, εντός του οποίου λειτουργούν. Σε ό,τι αφορά την εμπιστοσύνη προς τα μέσα, αυτή φαίνεται να εξαρτάται από τις επιμέρους κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, το μορφωτικό επίπεδο του ατόμου, τα έκτακτα γεγονότα που προκύπτουν, το επίπεδο κοινωνικής ευθύνης (ειδικά στην περίπτωση των δημόσιων ΜΜΕ) αλλά και την επίδοση των μέσων σχετικά με την αυθεντικότητα των θεμάτων, που προβάλλουν (EBU 2018).

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στη συγκριτική παρουσίαση ερευνητικών ευρημάτων σχετικά με τις απόψεις του κοινού για τα ΜΜΕ το 2017, με βάση τις σχετικές έρευνες του Ευρωβαρόμετρου. Πρόκειται για μετρήσεις κοινής γνώμης και κάθε έρευνα περιλαμβάνει κατά μέσο όρο 1000 προσωπικές συνεντεύξεις ανά χώρα. Μέσα από την ανάλυση των επιμέρους ποσοτικών αποτελεσμάτων αυτών των ερευνών επιχειρείται η παρουσίαση της εικόνας που έχει το κοινό για την αξιοπιστία των μέσων, τόσο των παραδοσιακών όσο και των νέων. Σκοπός της έρευνας είναι η διερεύνηση της ευρύτερης κατάστασης στην κοινωνία της κρίσης με έμφαση την Ελλάδα, ως μελέτη περίπτωσης.

Αποτελέσματα έρευνας - Συζήτηση

Από την επισκόπηση των πανευρωπαϊκών μετρήσεων κοινής γνώμης προκύπτει η εικόνα μίας χώρας, στην οποία η πλειοψηφία των πολιτών έχει στρέψει την πλάτη της στα παραδοσιακά μέσα και –σε αντίθεση με μεγάλη μερίδα των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών- εμπιστεύεται περισσότερο το διαδίκτυο και αναζητά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενημέρωση αλλά και δυνατότητες έκφρασης και συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα.

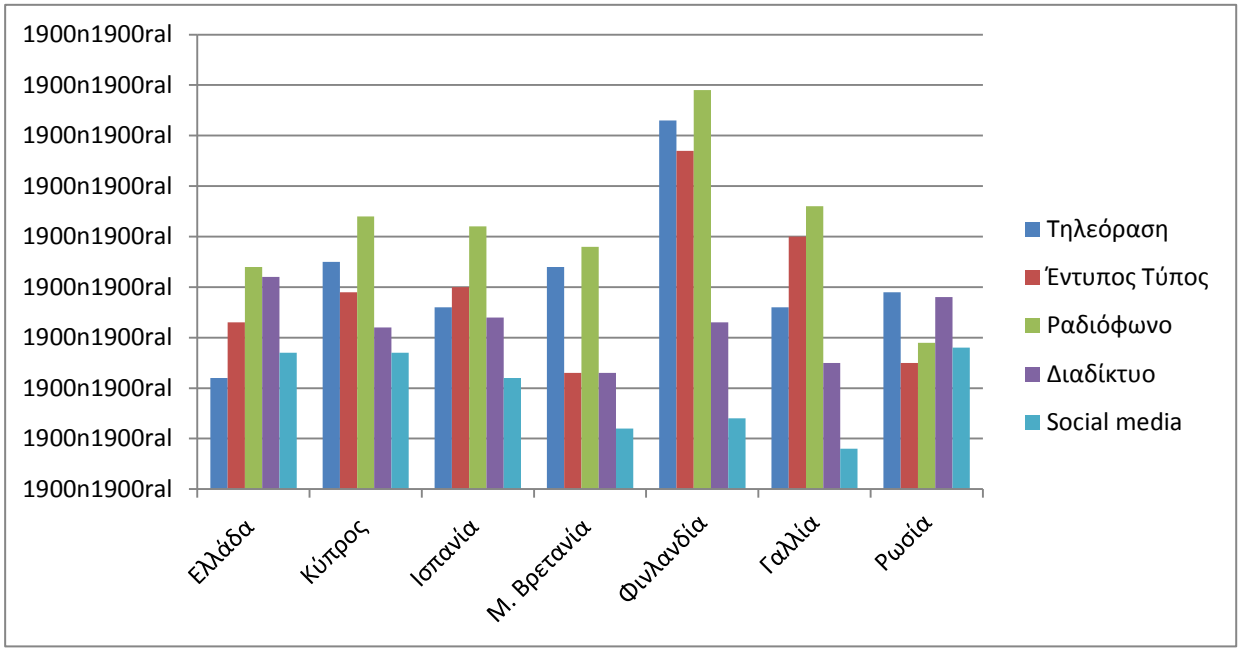
Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα κατακτά το αρνητικό ρεκόρ εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στην τηλεόραση, καθώς, σύμφωνα με την έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (2017) μόλις το 22% των Ελλήνων που ερωτήθηκαν, εμπιστεύεται την τηλεόραση. Πρόκειται για το πιο χαμηλό ποσοστό που καταγράφηκε στην έρευνα ενώ εντυπωσιακό είναι και το στοιχείο πως τη δεύτερη θέση κρατά, με μεγάλη απόσταση, η Ισπανία (36%).

Παρεμφερής είναι η εικόνα και σε σχέση με τις εφημερίδες, καθώς στο ερώτημα «εμπιστεύεστε τον έντυπο τύπο;», μόλις το 33% των Ελλήνων απάντησε πως τείνει να τον εμπιστεύεται. Η Ελλάδα, με αυτό το

ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό, βρίσκεται στην τρίτη θέση ανάμεσα στις 28 χώρες, που συμμετείχαν στην έρευνα, μετά από την Αγγλία (23%) και τη Ρωσία (25%), που παρουσιάζουν – αντίστοιχα - τα μεγαλύτερα ποσοστά δυσπιστίας. Ελαφρώς θετικότερη είναι η κατάσταση αναφορικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στο ραδιόφωνο. Συγκεκριμένα, το 44% των Ελλήνων δήλωσε πως εμπιστεύεται το συγκεκριμένο μέσο, ποσοστό αυξημένο κατά δύο μονάδες σε σχέση με τη μέτρηση της προηγούμενης χρονιάς. Βέβαια δεν είναι το πιο υψηλό ποσοστό της έρευνας, καθώς – ενδεικτικά - στην Κύπρο το αντίστοιχο ποσοστό βρίσκεται στο 54% και στη Φιλανδία η εμπιστοσύνη στο ραδιόφωνο αγγίζει το εντυπωσιακό 79%, εντούτοις, για τα δεδομένα της Ελλάδας, παραμένει ένα ιδιαίτερα ενθαρρυντικό στοιχείο.

Και ενώ η στάση των Ελλήνων απέναντι στα παραδοσιακά μέσα φαίνεται να είναι ξεκάθαρη, δεν ισχύει το ίδιο για το διαδίκτυο, καθώς στην ερώτηση κατά πόσο εμπιστεύονται αυτό το μέσο, το 42% των πολιτών απάντησε ότι το εμπιστεύεται ενώ το 40% τείνει να μην το εμπιστεύεται. Στο σύνολο, πάντως, των ευρωπαϊκών χωρών, φαίνεται να κερδίζει έδαφος η δυσπιστία κατά 51% έναντι του 34% των πολιτών που δήλωσαν ότι εμπιστεύονται το διαδίκτυο. Πιο σαφής είναι η στάση απέναντι στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αφού σύμφωνα με την έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (2017), μόλις το 27% των Ελλήνων δηλώνουν πως τα εμπιστεύονται. Το ίδιο ακριβώς ποσοστό συναντάται και στην Κύπρο. Αντίστοιχη καχυποψία αποτυπώνεται και σε άλλες χώρες. Ενδεικτικά, στη Γαλλία, μόλις το 8% των πολιτών απάντησε πως εμπιστεύεται τα νέα μέσα ενώ, στο σύνολο των 28 χωρών, το 62% των πολιτών έναντι του 20% απάντησαν πως δεν εμπιστεύονται τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Γράφημα 1).

Γράφημα 1: Εμπιστοσύνη πολιτών στη τηλεόραση, τον έντυπο τύπο, το ραδιόφωνο, το διαδίκτυο και τα νέα μέσα για το έτος 2017 (%)

Πηγή: Αξιοποίηση στοιχείων από Standard Eurobarometer, 88. (2017), *Public Opinion in the European Union*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση:
http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143

Η σημαντική κρίση αξιοπιστίας των μέσων αποτυπώνεται με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στον δείκτη εμπιστοσύνης του Ευρωβαρόμετρου (2017), όπου μόλις το 14% των Ελλήνων (21% ο μέσος όρος στις υπόλοιπες χώρες) δηλώνει πως έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στα μέσα, το 38% (41% στις υπόλοιπες χώρες) πως έχει μεσαία εμπιστοσύνη και το 48% (38% στις υπόλοιπες χώρες) πως έχει χαμηλή εμπιστοσύνη. Η Ελλάδα, μαζί με την Ισπανία, αποτελούν τις δύο χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά δυσπιστίας στην Ευρώπη των 28, μετά από τη Μάλτα (53%), τη Ρωσία (52%) και την ΠΓΔΜ (52%) (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Δείκτης εμπιστοσύνη στα ΜΜΕ το 2017 (%)

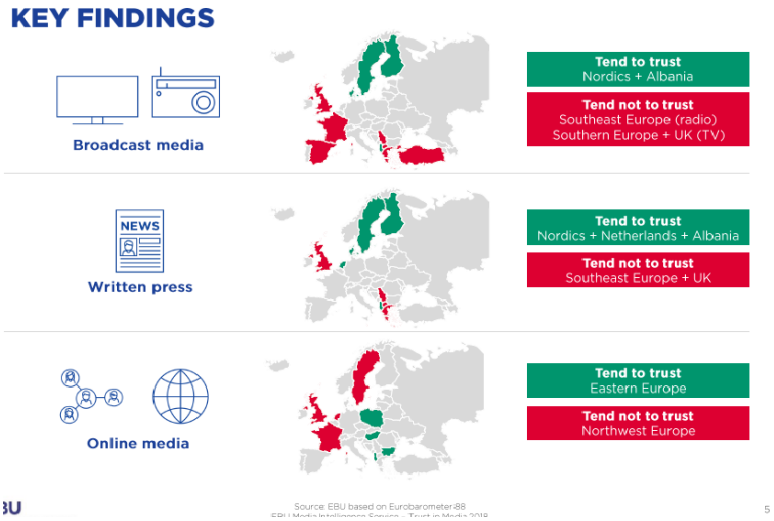
C5 Media trust index (%)

	High trust in the media		Medium trust in the media		Low or no trust in the media	
	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016
EU28	21	0	41	0	38	0
EURO AREA	21	-1	42	0	37	1
NON-EURO AREA	19	-1	40	2	41	-1
BE	30	3	43	-3	27	0
BG	26	-1	39	3	35	-2
CZ	29	-2	41	5	30	-3
DK	28	1	55	3	17	-4
DE	21	0	49	1	30	-1
EE	29	2	42	0	29	-2
IE	22	-4	48	8	30	-4
EL	14	-2	38	1	48	1
ES	19	-2	33	-3	48	5
FR	11	2	45	1	44	-3
HR	25	4	37	0	38	-4
IT	28	2	32	-5	40	3
CY	21	6	36	-6	43	0
LV	20	-1	45	-4	35	5
LT	28	-1	37	-4	35	5
LU	23	4	44	0	33	-4
HU	26	7	37	2	37	-9
MT	14	-2	33	-3	53	5
NL	21	-9	58	9	21	0
AT	31	2	43	2	26	-4
PL	27	-1	33	-1	40	2
PT	39	-3	33	2	28	1
RO	24	1	39	1	37	-2
SI	23	3	34	-3	43	0
SK	34	4	28	-9	38	5
FI	25	-10	55	5	20	5
SE	13	-6	67	6	20	0
UK	9	-2	39	1	52	1
AL	42	12	38	-3	20	-9
MK	14	1	34	4	52	-5
ME	28	3	29	-1	43	-2
RS	11	-2	37	1	52	1
TR	29	-1	29	2	42	-1

Πηγή: Standard Eurobarometer, 88. (2017), *Public Opinion in the European Union*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143

Μία συνολική επισκόπηση της εικόνας, που επικρατεί στις ευρωπαϊκές χώρες, αποτυπώνει και η έρευνα της EBU (2018). Όπως προκύπτει από την ανάλυση, στις σκανδιναβικές χώρες και την Αλβανία καταγράφονται τα υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα ενώ στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης καταγράφονται τα χαμηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης απέναντι στο ραδιόφωνο. Αναφορικά με τον έντυπο τύπο, τα υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης εντοπίζονται στις σκανδιναβικές χώρες, την Αλβανία και την Ολλανδία, ενώ τα χαμηλότερα καταγράφονται στη ΝΑ Ευρώπη και τη Μ. Βρετανία. Τέλος, αναφορικά με τα διαδικτυακά μέσα, όπως προκύπτει από την έρευνα, τα υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης εντοπίζονται στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης και τα χαμηλότερα στις χώρες της ΒΔ Ευρώπης (Γράφημα 2).

Γράφημα 2 : Εμπιστοσύνη στα ΜΜΕ στην Ευρώπη το 2017

Πηγή: European Broadcasting Union Report. (2018), *Market Insights: Trust in Media 2018*, Geneva, Media Intelligence Service. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.ebu.ch/publications/trust-in-media-2018.

Σύμφωνα με τον δείκτη εμπιστοσύνης, το ραδιόφωνο αναδεικνύεται ως το μέσο που συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη του κοινού στις 24 από τις 33 χώρες της Ευρώπης. Η δε τηλεόραση και το διαδίκτυο συγκεντρώνουν την εμπιστοσύνη του κοινού, κυρίως, στις νοτιοανατολικές χώρες (Γράφημα 3).

Γράφημα 3: Τα μέσα που εμπιστεύονται περισσότερο στην Ευρώπη το 2017

Πηγή: European Broadcasting Union Report. (2018), *Market Insights: Trust in Media 2018*, Geneva, Media Intelligence Service. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.ebu.ch/publications/trust-in-media-2018

Στον αντίποδα, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης φαίνεται να συνιστούν το μέσο που εμπιστεύονται λιγότερο οι πολίτες στο σύνολο σχεδόν των ευρωπαϊκών χωρών. Εξαίρεση αποτελεί η Ελλάδα, όπου την αρνητική πρωτιά κατακτά η τηλεόραση, αλλά και ορισμένες χώρες της ΝΑ Ευρώπης, όπου ο έντυπος τύπος είναι το μέσο που συγκεντρώνει τη δυσπιστία των περισσότερων πολιτών (Γράφημα 4).

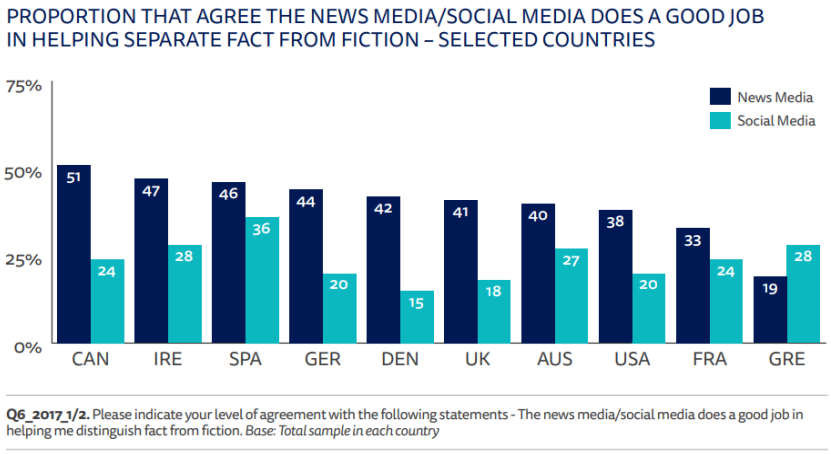
Γράφημα 4: Τα μέσα που εμπιστεύονται λιγότερο στην Ευρώπη το 2017

Πηγή: European Broadcasting Union Report. (2018), *Market Insights: Trust in Media 2018*, Geneva, Media Intelligence Service. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.ebu.ch/publications/trust-in-media-2018

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η έρευνα του Reuters Institute for the Study of Journalism (2017), η οποία εξετάζει κατά πόσο οι πολίτες θεωρούν ότι τα ΜΜΕ ή τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης κάνουν καλύτερη δουλειά στο να τους βοηθήσουν να διαχωρίσουν την αλήθεια από την κατασκευασμένη πραγματικότητα. Το εντυπωσιακό εύρημα αυτής της έρευνας είναι πως η Ελλάδα αναδεικνύεται ως η μοναδική χώρα, στην οποία το ποσοστό των πολιτών που εμπιστεύονται τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι υψηλότερο (28%) από αυτό των πολιτών που εμπιστεύονται τα παραδοσιακά μέσα (19%). Παρά το γεγονός ότι και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες καταγράφηκε, επίσης, σχετικά υψηλό ποσοστό εμπιστοσύνης απέναντι στα νέα μέσα (π.χ., στην Ισπανία ανέρχεται στο 36% και στην Ιρλανδία στο 28% των πολιτών), εντούτοις, η Ελλάδα παραμένει η μόνη χώρα, που καταγράφεται προβάδισμα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως προς το ζήτημα της αξιοπιστίας σε βάρος των υπόλοιπων μέσων (Γράφημα 5).

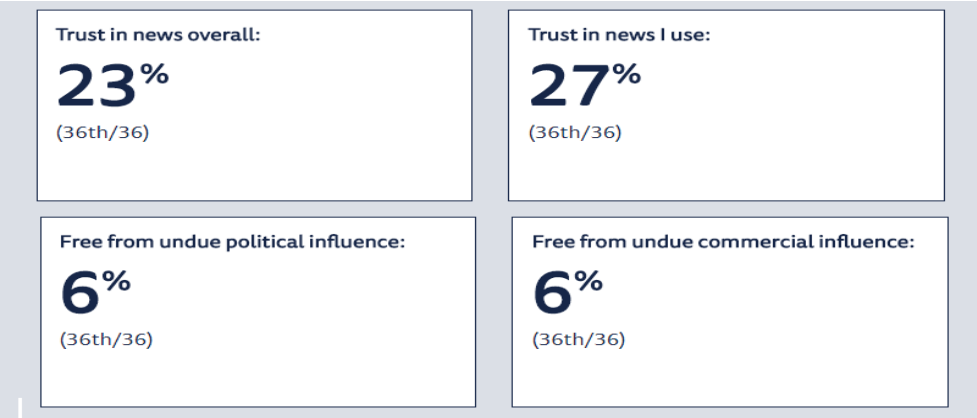
Γράφημα 5: Ποσοστό πολιτών που θεωρούν ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης βοηθούν στο διαχωρισμό της αλήθειας από την κατασκευασμένη πραγματικότητα το 2017 (%)

Πήγη: Reuters Institute (2017), *Digital News Report*, Oxford, Reuters Institute for the Study of Journalism.. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Digital%20News%20Report%202017%20web_0.pdf

Αυτή η σημαντική διαφοροποίηση, που καταγράφεται στην Ελλάδα, οδηγεί τη συζήτηση στην αναζήτηση των αιτιών και στη διερεύνηση των ιδιαίτερων συσχετισμών που επικρατούν στη χώρα και έχουν συμβάλλει στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης κατάστασης. Μία απάντηση που φαίνεται να βρίσκεται προς τη σωστή κατεύθυνση αναδύεται από την ίδια έρευνα, η οποία εκτός του ότι διαπιστώνει πως η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέσης της κατάταξης (36η) ανάμεσα στις χώρες που ερευνήθηκαν αναφορικά με την εμπιστοσύνη των πολιτών στις ειδήσεις εν γένει αλλά και σε αυτές που διαβάζουν, καταγράφει επίσης πως μόλις το 6% των Ελλήνων θεωρούν πως τα ΜΜΕ είναι ανεξάρτητα από πολιτικές και εμπορικές πιέσεις (Γράφημα 6).

Γράφημα 6: Εμπιστοσύνη Ελλήνων στις ειδήσεις και απόψεις για την ανεξαρτησία από πολιτικές και εμπορικές επιρροές το 2017 (%)

Πήγη: Reuters Institute. (2017), *Digital News Report*, Oxford, Reuters Institute for the Study of Journalism. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Digital%20News%20Report%202017%20web_0.pdf

Το διαδίκτυο πάντως αλλά και τα νέα μέσα φαίνεται να κερδίζουν σταδιακά έδαφος, διαδραματίζοντας ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο στην καθημερινότητα των πολιτών. Όπως προκύπτει από την έρευνα, το 64% των Ελλήνων - σε αντίθεση με το 21% - θεωρούν πως τα νέα μέσα αποτελούν ένα μοντέρνο τρόπο για να παραμένουν ενημερωμένοι για πολιτικά ζητήματα. Τα στοιχεία αυτά βρίσκονται σε απόλυτη σύμπλευση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, καθώς το 57% των ευρωπαίων πολιτών - σε αντίθεση με το 24% - θεωρεί πως τα νέα μέσα βοηθούν με έναν μοντέρνο τρόπο να μαθαίνουν για τις εξελίξεις στα πολιτικά ζητήματα (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Τα νέα μέσα αποτελούν έναν μοντέρνο τρόπο για να ενημερώνονται οι πολίτες για πολιτικά ζητήματα το 2017 (%)

QE9.1 Regardless of whether you participate in online social networks or not (social networking websites, blogs, video hosting websites), please tell me whether you totally agree, tend to agree, tend to disagree or totally disagree with each of the following statements.
Online social networks are a modern way to keep abreast of political affairs (%)

	Totally agree		Tend to agree		Tend to disagree		Totally disagree		Don't know	Total 'Agree'		Total 'Disagree'	
	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	Aut.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016
EU28	18	2	39	-1	15	1	9	2	19	57	1	24	3
EURO AREA	17	2	39	0	16	1	9	1	19	56	2	25	2
NON-EURO AREA	20	2	39	-2	13	0	7	2	21	59	0	20	2
BE	13	2	47	1	20	-1	10	2	10	60	3	30	1
BG	27	-2	34	5	6	0	5	0	28	61	3	11	0
CZ	15	2	41	-1	19	1	5	-3	20	56	1	24	-2
DK	31	-6	38	4	13	1	9	4	9	69	-2	22	5
DE	13	2	33	0	19	4	10	0	25	46	2	29	4
EE	14	-3	38	-6	15	5	5	1	28	52	-9	20	6
IE	25	2	45	-3	10	0	6	2	14	70	-1	16	2
EL	24	5	40	-4	12	-1	9	3	15	64	1	21	2
ES	26	4	43	2	11	3	6	0	14	69	6	17	3
FR	13	-1	37	3	18	0	15	3	17	50	2	33	3
HR	18	-1	44	0	14	0	5	1	19	62	-1	19	1
IT	17	3	45	2	12	-3	6	1	20	62	5	18	-2
CY	32	11	33	-4	9	0	5	-1	21	65	7	14	-1
LV	29	-2	40	-3	11	4	5	2	15	69	-5	16	6
LT	21	1	37	-5	12	4	5	4	25	58	-4	17	8
LU	14	1	41	0	14	-7	10	1	21	55	1	24	-6
HU	24	5	37	0	10	-5	7	0	22	61	5	17	-5
MT	24	-4	43	-1	7	2	4	3	22	67	-5	11	5
NL	20	0	40	-4	22	3	11	3	7	60	-4	33	6
AT	19	0	40	-1	18	1	6	0	17	59	-1	24	1
PL	20	2	41	-3	9	0	3	1	27	61	-1	12	1
PT	10	-2	35	-9	21	10	12	3	22	45	-11	33	13
RO	18	0	35	0	13	-2	13	7	21	53	0	26	5
SI	22	0	41	-3	13	4	7	2	17	63	-3	20	6
SK	23	2	40	-5	9	-3	5	0	23	63	-3	14	-3
FI	21	1	36	-6	19	1	7	2	17	57	-5	26	3
SE	23	-5	40	1	16	0	12	4	9	63	-4	28	4
UK	18	4	40	-5	15	2	8	2	19	58	-1	23	4

Πηγή: Standard Eurobarometer, 88. (2017), *Public Opinion in the European Union*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143

Μάλιστα, το 39% των Ελλήνων απάντησε πως θεωρεί ότι οι πληροφορίες για πολιτικά ζητήματα, που προέρχονται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι αξιόπιστες. Στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, η δυσπιστία απέναντι στις πληροφορίες των νέων μέσων είναι πιο έντονη και εκφράζεται με σαφήνεια από το 53% των πολιτών, σε αντίθεση με το 25%, οι οποίοι δείχνουν να εμπιστεύονται τα νέα μέσα (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Οι πληροφορίες για πολιτικά ζητήματα που προέρχονται από τα νέα μέσα δεν είναι αξιόπιστες *2017* (%)

QE9.2 Regardless of whether you participate in online social networks or not (social networking websites, blogs, video hosting websites), please tell me whether you totally agree, tend to agree, tend to disagree or totally disagree with each of the following statements.
Information on political affairs from online social networks cannot be trusted (%)

	Totally agree		Tend to agree		Tend to disagree		Totally disagree		Don't know	Total 'Agree'		Total 'Disagree'	
	AuT.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	AuT.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	AuT.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	AuT.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	AuT.2017	AuT.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016	AuT.2017	Diff. Aut.2017 - Aut.2016
EU28	18	3	35	2	19	0	6	0	22	53	5	25	0
EURO AREA	19	4	35	2	18	-1	6	1	22	54	6	24	0
NON-EURO AREA	17	1	36	2	19	0	6	0	22	53	3	25	0
BE	18	7	41	0	22	-5	5	0	14	59	7	27	-5
BG	9	1	21	3	24	-1	13	0	33	30	4	37	-1
CZ	8	0	34	5	27	-5	7	-1	24	42	5	34	-6
DK	21	3	41	2	18	-1	4	-1	16	62	5	22	-2
DE	18	6	34	5	17	0	4	-2	27	52	11	21	-2
EE	13	2	34	-3	17	-5	4	2	32	47	-1	21	-3
IE	26	8	38	-4	14	-4	5	1	17	64	4	19	-3
EL	12	3	25	-2	29	0	10	0	24	37	1	39	0
ES	26	6	35	6	16	-3	5	1	18	61	12	21	-2
FR	27	2	34	1	14	2	6	1	19	61	3	20	3
HR	9	0	32	-3	27	1	10	2	22	41	-3	37	3
IT	11	5	33	-3	22	0	9	3	25	44	2	31	3
CY	16	6	29	0	23	4	7	0	25	45	6	30	4
LV	18	4	37	1	20	-4	4	0	21	55	5	24	-4
LT	13	3	35	-1	17	1	4	0	31	48	2	21	1
LU	18	-2	35	-3	18	-2	4	1	25	53	-5	22	-1
HU	18	3	31	-2	20	2	5	-2	26	49	1	25	0
MT	19	2	39	5	16	0	2	-1	24	58	7	18	-1
NL	20	2	41	3	23	-4	3	-1	13	61	5	26	-5
AT	20	4	37	5	19	-4	5	-2	19	57	9	24	-6
PL	10	1	31	-2	25	2	4	-1	30	41	-1	29	1
PT	9	-3	39	5	19	-1	5	2	28	48	2	24	1
RO	14	-3	33	2	20	5	11	3	22	47	-1	31	8
SI	22	1	34	-4	19	3	5	2	20	56	-3	24	5
SK	11	-1	27	-4	24	-6	10	3	28	38	-5	34	-3
FI	24	0	39	-2	15	-1	4	1	18	63	-2	19	0
SE	35	3	40	4	12	-4	5	0	8	75	7	17	-4
UK	21	1	43	6	14	-2	4	0	18	64	7	18	-2

Πηγή: Standard Eurobarometer, 88. (2017), *Public Opinion in the European Union*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143

Συμπεράσματα

Η ανάλυση των απόψεων του ελληνικού κοινού, υπό το πρίσμα των απόψεων των υπόλοιπων ευρωπαίων πολιτών, αναφορικά με τα μέσα συνέβαλε σημαντικά στη διερεύνηση μιας από τις πιο σημαντικές προκλήσεις, με τις οποίες βρίσκονται σήμερα αντιμέτωποι σχεδόν όλοι οι δρώντες του σύγχρονου δημοσιογραφικού τοπίου: το ζήτημα της εμπιστοσύνης των πολιτών και της αξιοπιστίας των μέσων, παραδοσιακών και νέων.

Ειδικά για την Ελλάδα, όπως προαναφέρθηκε, η ανάλυση αυτών των στοιχείων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω των συγκεκριμένων συνθηκών που επικρατούν, καθώς η χώρα βρίσκεται αντιμέτωπη με μία κρίση - όχι μόνο οικονομική – αλλά πολιτισμική, πολιτική και, ευρύτερα, κρίση αξιών.

Πιο συγκεκριμένα, η οικονομική ύφεση που έπληξε τη χώρα, ανέδειξε μία άλλη κρίση, πιο βαθιά και δομική, την κρίση αξιοπιστίας του κοινού απέναντι στο παραδοσιακό σύστημα των μέσων, γεγονός το οποίο μπορεί να εξηγήσει και την κατάρρευση του επιχειρηματικού μοντέλου του τύπου. Ο συνδυασμός της απαξίωσης του κοινού και της δραματικής επιδείνωσης των οικονομικών των δημοσιογραφικών επιχειρήσεων έχει επιφέρει ριζικές ανατροπές στο ελληνικό επικοινωνιακό τοπίο, στο οποίο πλέον η επιβίωση των μέσων καθίσταται ολοένα και πιο δύσκολη (Παπαδοπούλου 2017).

Η ανάλυση των πανευρωπαϊκών μετρήσεων κοινής γνώμης αναφορικά με την εμπιστοσύνη των Ελλήνων απέναντι στα μέσα ενημέρωσης, παραδοσιακά και νέα, σκιαγραφεί μία ενδιαφέρουσα αλλά και αντιφατική εικόνα. Το πρώτο συμπέρασμα, που φαίνεται να προκύπτει είναι πως τα παραδοσιακά μέσα έχουν απωλέσει την εμπιστοσύνη της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών, με την τηλεόραση να εμφανίζει την αρνητική πρωτιά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς τα ποσοστά δυσπιστίας των Ελλήνων

απέναντι στην τηλεόραση είναι τα υψηλότερα ανάμεσα στους πολίτες όλων των χωρών της ΕΕ. Οι εφημερίδες έπονται και το ραδιόφωνο ακολουθεί με ελαφρώς χαμηλότερα ποσοστά.

Παρά τα εντυπωσιακά ποσοστά δυσπιστίας απέναντι στην τηλεόραση, καταγράφεται και το παράδοξο οι Έλληνες να αναζητούν ενημέρωση για πολιτικά και εθνικά ζητήματα από το εν λόγω μέσο, γεγονός το οποίο, μπορεί να αποδοθεί σε παράγοντες όπως η συνήθεια και η εύκολη ή/και δωρεάν πρόσβαση. Σε κάθε περίπτωση, διαφαίνεται πως συνολικά η εμπιστοσύνη του ελληνικού κοινού απέναντι στα παραδοσιακά μέσα έχει κλονιστεί και τα αίτια αυτής της κατάστασης, όπως προκύπτει, μπορούν να αναζητηθούν στις χρόνιες παθογένειες αλλά και τις εξαρτήσεις του επικοινωνιακού συστήματος από πολιτικές επιρροές και επιχειρηματικά συμφέροντα.

Σε κάθε περίπτωση, τα αποτελέσματα των ερευνών καταγράφουν με ζοφερά χρώματα την κατάσταση που επικρατεί στο τοπίο των παραδοσιακών μέσων. Την ίδια ώρα, όμως, δείχνουν και την κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να κινηθούν τα μέσα, παραδοσιακά και μη, προκειμένου να καταφέρουν να επιβιώσουν και να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών. Όπως επισημαίνει εξάλλου και η Ρήγου (2014:291), η απαξίωση των μέσων, τα οποία αποτελούν τον κατεξοχήν θεσμό στη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, είναι προφανές πως συνεπάγεται την απαξίωση αυτής καθαυτής της δημόσιας σφαίρας, γεγονός το οποίο επιφέρει καίριο πλήγμα στη δημοκρατία, αφού αποσυντίθεται ο λειτουργικός της πυρήνας. Η κρίση αξιοπιστίας των μέσων, όμως, δεν συνιστά μία κατάσταση μη αναστρέψιμη. Η απάντηση φαίνεται να είναι η ενίσχυση της αξιοπιστίας και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της επένδυσης στην ποιοτική δημοσιογραφία η οποία απαντά στις ανάγκες των πολιτών. Εξάλλου, η ανάγκη των πολιτών για «*ποιοτική*» δημοσιογραφία αλλά και η πρόθεσή τους για οικονομική υποστήριξη των πρωτοβουλιών προς αυτή την κατεύθυνση έχει αποτυπωθεί σε πολλές περιπτώσεις με πιο πρόσφατη την αύξηση των συνδρομητών, που καταγράφουν παραδοσιακοί δημοσιογραφικοί οργανισμοί, όπως οι *New York Times*, αλλά και η δυναμική ανάδυση των δικτυακών τόπων με αποκλειστικό ρόλο την επαλήθευση των γεγονότων (*fact checking*).

Μέχρι σήμερα τα περισσότερα παραδοσιακά μέσα διαφαίνεται πως αναλώθηκαν σ' έναν άγονο ανταγωνισμό με το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, επενδύοντας – ενδεχομένως και περισσότερο απ' όσο θα όφειλαν - στην ανάπτυξη των πολύ-μεσικών δυνατοτήτων τους, την ταχύτητα, την αμεσότητα και την ενίσχυση της παρουσίας τους στο *mobile* περιβάλλον, προσδοκώντας, έτσι, να αυξήσουν το κοινό αλλά και τα έσοδά τους. Το μεγάλο στοίχημα των μέσων, παραδοσιακών και μη, είναι να ανακτήσουν/διατηρήσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών, μέσω της επένδυσης στην παραδοσιακή –και τόσο αναγκαία σήμερα- αξία της ποιοτικής δημοσιογραφίας και των αποκαλούμενων *hard news*. Η στροφή αυτή ενδέχεται να συνεισφέρει ουσιαστικά και στις προσπάθειες επιβίωσης, καθώς η κεφαλαιοποίηση της εμπιστοσύνης του κοινού θα μπορούσε να αποτελέσει ένα βασικό παράγοντα σταθεροποίησής τους στο παρόν, ευμετάβλητο και εξαιρετικά ανταγωνιστικό, επικοινωνιακό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

Μάνιου, Θ. (2013), *Τηλεόραση, Κοινωνία και Πολιτικές Ειδήσεις: Μια Θεωρητική και Εμπειρική Διερεύνηση στην Ελληνοκυπριακή Δημόσια Σφαίρα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο.

Παπαδοπούλου, Λ. (2017), Τύπος, κρίση και επιβίωση: *Νέα κι εναλλακτικά επιχειρηματικά μοντέλα στο ελληνικό επικοινωνιακό περιβάλλον.* Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.

Παπαθανασόπουλος, Στ. και Παπαδημητρίου, Αχ. (2013), Η εικόνα της Ελλάδας στα ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης κατά την πορεία προς το μνημόνιο. Στην έκδοση Πλειός, Γ. (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ.135-180.

Πλειός, Γ. (2013), Τα ΜΜΕ απέναντι στην κρίση: έντονη υιοθέτηση της λογικής των ελίτ. Στην έκδοση Πλειός, Γ. (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ.87 – 134.

Ρήγου, Μ. (2014), *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική*. Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Ι. Σιδέρη.

Ξένη Βιβλιογραφία

Al Sheikh, A. (2016), The media in the post-truth era, *AljajeeraNewsOnline*, 16 Δεκεμβρίου, βλ. αναλυτικά http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2016/12/media-post-truth-era-161210125419198.html

Corry, J. (1996), Fancy man fever, *American Spectator*, January, pp. 54-55.

European Broadcasting Union (EBU). (2018), *Market Insights: Trust in Media 2018*, Geneva, Media Intelligence Service. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.ebu.ch/publications/trust-in-media-2018.

Ermida, I. (2012), News Satire in the Press: Linguistic Construction of Humour in Spoof News Articles. In J. Chovanec & I. Ermida (ed.), *Language and Humour in the Media*, Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Pub.

Giddens, A. (1990), *The consequences of modernity*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Jones, D. (2004), Why Americans Don't Trust the Media: A Preliminary Analysis, The International Journal of Press/Politics, Vol.9, No.2, pp. 60-75. Doi: 10.1177/1081180X04263461.

Jones, J. and Baym, G. (2010), A Dialogue on Satire News and the Crisis of Truth in Postmodern Political Television, *Journal of Communication Inquiry*, Vol.34, No.3, pp.278-294. Doi:10.1177/0196859910373654.

Koring, M. and Matthes, J. (2007), Trust in News Media: Development and Validation of a Multidimensional Scale, *Communication Research*, Vol. 32, No 2, pp.231-252. Doi: 10.1177/0093650206298071.

Lee, T.T. (2010), Why They Don't Trust the Media: An Examination of Factors Predicting Trust, *American Behavioral Scientist*, Vol.54, No.1, pp.8-21. Doi: 10.1177/0002764210376308.

Maddoux, M. (1990), *Free speech or propaganda? How the media distorts the truth*, Nashville, TN, T. Nelson.

Maniou, Th. and Veglis, A. (2016), Selfie Journalism: Current Practices in Digital Media, *Studies in Media and Communication*, Vol.4, No.1, pp. 11-118. Doi:10.11114/smc.v4i1.1637.

Misztal, B. (1996), *Trust in modern societies. The search for the bases of social order*, Cambridge, UK :Polity.

Pew Research Center. (2016), *Many Americans Believe Fake News Is Sowing Confusion*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: http://www.journalism.org/2016/12/15/many-americans-believe-fake-news-is-sowing-confusion/

Photiou, I., Maniou, Th., Eteokleous, N. and Ketteni, E. (2017), Infotainment Journalism in times of crisis: A case-study in the Greek-cypriot press, *Journal of Media Critiques*, Vol.*3*, No.12, 155-165. Doi: 10.17349/jmc117409.

Rubin, V., Conroy, N., Chen, Y. and Cornwell, Sh. (2016), Fake News or Truth? Using Satirical Cues to Detect Potentially Misleading News, *Proceedings of NAACL-HLT*, San Diego, California, June 12-17, pp.7-17.

Scott, B. (2005), A contemporary history of Digital Journalism, *Television & New Media,* Vol.6, *No* 1, pp.89-126.

Wardle, Cl. and Derakhshan, H. (2017), Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking, *Council of Europe Report*, DGI (2017)09.

Wise, D. and McLaughlin, B. (2016), In Media We Distrust: The Interplay of Message, Context, and Media Trust on Campaign Message Effects, *Electronic News,* Vol.10, No.2, pp.105-120. Doi: 10.1177/1931243116647769.

Άλλες Πηγές

Standard Eurobarometer, 88. (2017), *Public Opinion in the European Union*. Διαθέσιμο στη διεύθυνση:http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2143.

Reuters Institute. (2017), *Digital News Report,* Oxford, Reuters Institute for the Study of Journalism. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Digital%20News%20Report%202017%20web_0.pdf.

Ομογονεικότητα στην Ελλάδα: Αλληλεπίδρασεις των θεσμικών μέτρων και της κοινωνικής αποδοχής

Αθηνά Μαρά[α]

[α]Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η εισήγηση στοχεύει στην διερεύνηση του βαθμού κοινωνικής αποδοχής των δικαιωμάτων των ομόφυλων οικογενειών στην Ελλάδα. Αφορμή υπήρξε το ελλειμματικό πλαίσιο κοινωνικής πολιτικής καθώς και οι σχετικά χαμηλοί δείκτες αποδοχής των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων ζευγαριών στην εξεταζόμενη χώρα σε σχέση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με τη θεωρία μια κοινωνία χρειάζεται να αφήσει πίσω της τις ετεροπατριαρχικές αντιλήψεις για την οικογένεια, ώστε να είναι περισσότερο εφικτή η αποδοχή των διαφορετικών τύπων των οικογενειακών δομών. Η παραδοχή ότι η ανατροφή των παιδιών είναι αυστηρά ετεροφυλοφιλική, προέρχεται από το ιδεολογικό θεμέλιο της ετεροφυλοφιλικής πυρηνικής οικογένειας και μπορεί να οδηγήσει σε διακρίσεις εις βάρος των μη-παραδοσιακών μορφών οικογένειας (Berkowitz, 2007). Η πλειοψηφία θεωρεί ότι οι ομόφυλοι δεν μπορούν να δημιουργήσουν μόνιμες σχέσεις ή δεν έχουν τη βούληση ή την ικανότητα να αποκτήσουν παιδιά λόγω της σεξουαλικής τους ταυτότητας (Weston, 1991).

Λέξεις κλειδιά: ομόφυλες οικογένειες, κοινωνική αποδοχή, ομογονεϊκότητα.

Same-Sex families in greece: Policy reflections on social acceptance

Athina Mara[α]

[α] PhD Candidate, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This research project aims to investigate the level of acceptance of same-sex families in Greece. The lack of a policy framework and the relatively low acceptance indicators in the country in comparison to other European countries, was the initial motivation of this inquiry. Often, acceptance applies to laws rather than reality; heteronormality combined with sexism (especially when it comes to women's sexual autonomy) are still the dominant perceptions in many societies. The assumption that parenting is heterosexual, originates from the ideological foundation of the heterosexual nuclear family and can lead to discrimination against non-traditional same-sex families (Berkowitz, 2007). Thus, same-sex couples are destined to live a life of solitude and experience loneliness because society has excluded them as incapable parents due to their sexual identity. Since kinship is tied to procreation, in the majority opinion, homosexuals cannot be sexually productive and are set apart from the rest of humanity because they chose to not to accept heteronormativity (Weston, 1991).

Key words: same-sex families, kinship, social acceptance.

Εισαγωγή

Τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα των ομοφυλόφιλων ζευγαριών, όπως για παράδειγμα η δημιουργία οικογένειας και η ανατροφή παιδιών από ομοφυλόφιλες οικογένειες, παραμένουν αμφιλεγόμενα ζητήματα σε πολλές από τις σύγχρονες κοινωνίες. Την παρατεταμένη δημόσια αντιπαράθεση σε κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο για το ποια πρέπει να είναι τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων ζευγαριών, συν-επακολουθεί τα τελευταία χρόνια η καταγεγραμμένη αυξανόμενη έντονη κοινωνική υποστήριξη, με μερικές από τις πιο ένθερμες φωνές να προέρχονται από την Ευρώπη. Παρά την συλλογική ευρωπαϊκή προσπάθεια από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς και οργανισμούς (ΜΚΟ) σε Ευρωπαϊκό ή τοπικό επίπεδο προς τη μεγαλύτερη προστασία των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων των σεξουαλικών μειονοτήτων, το νομικό πλαίσιο στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κυμαίνεται από θολό έως

αποκλειστικό-απαγορευτικό, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη δυνατότητα δημιουργίας ομοφυλόφιλων οικογενειών.

Σήμερα στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες υπάρχουν διάφορα νομικά και κοινωνικά εμπόδια που σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ανάλογα με το πλαίσιο της χώρας, δεν επιτρέπουν στα ζευγάρια του ιδίου φύλου να διαμορφώσουν ελεύθερα οικογένειες. Στην Ελλάδα, τα εμπόδια αυτά εντοπίζονται στην τρέχουσα κοινωνική δομή, στην έλλειψη νομικού πλαισίου καθώς και στην έλλειψη πολιτικής βούλησης για την αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων.

Παρότι η ομοφυλοφιλία πλέον έχει γινεί σε ορισμένο βαθμό κάπως πιο συνηθισμένη, πιο αποδεκτό τμήμα της καθημερινής κοινωνίας, το κοινωνικό στίγμα εξακολουθεί να συνοδεύει τα ομοφυλόφιλα άτομα, ζευγάρια και οικογένειες. Ειδικά η ομόφυλη γονεϊκότητα φαίνεται να είναι ηθικά μη αποδεκτή, κοινωνικά και θεσμικά: στις κοινοβουλευτικές ολομέλειες και συζητήσεις για το συμφώνου συμβίωσης με τον Ν.4356/2015 και μετέπειτα τον Οκτώβριο του 2017 στις συζητήσεις για το νομοσχέδιο για την νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, όλες οι κομματικές παρατάξεις, συμπεριλαμβανόμενης της κυβερνητικής και του πρωθυπουργού Α. Τσίπρα δηλώσαν κάθετα ότι η ψήφιση τέτοιων νομοσχέδιων δεν σημαίνει την νομική παροχή του γονικού δικαιώματος στα ομόφυλα ζευγάρια.

Η παρούσα εισήγηση επικεντρώνεται στη διερεύνηση της αποδοχής του δικαιώματος των ομοφύλων στην απόκτηση τέκνων μέσω οποιαδήποτε οδού (πχ παιδοθεσία, τεχνητή γονιμοποίηση). Παρότι η χώρα έχει σημειώσει βήματα προς την αναγνώριση ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων και ακολουθεί θετική πορεία προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα μέσω της υιοθέτησης νομικών μέτρων που ισχύουν και σε άλλες δυτικές χώρες, τόσο οι θεσμικοί φορείς, όσο η πλειοψηφία της κοινωνίας φαίνονται αντίθετοι στην ομογονεϊκότητα. Η συνεχής απόρριψη των ομοφυλόφιλων οικογενειών αποδεικνύει ότι η ομόφυλη οικογένεια και η ανατροφή τέκνων αποτελούν ακόμα ένα κοινωνικό στίγμα, κάτι που τα ομοφυλόφιλα άτομα έχουν ή κάνουν που οι ετεροφυλόφιλοι «άλλοι» το θεωρούν με τον ένα ή τον άλλον τρόπο ως κακό.

Το θεσμικό πλαίσιο αναγνώρισης στην Ελλάδα: σύμφωνο συμβίωσης

Η επίσημη αναγνώριση των ομοφυλόφιλων ζευγαριών ψηφίστηκε στις 22 Δεκεμβρίου 2015 με 194 ψήφους, κατόπιν μεγάλης απουσίας πολλών βουλευτών από τα κόμματα τις αντιπολίτευσης και ισχυρής αντίστασης της εκκλησίας. Η ψήφιση του νόμου υπ' αριθμό 4356 αποδεικνύει ότι η Ελληνική κοινωνία μεταλλάσσεται και κάνει μικρά συντηρητικά βήματα προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα κοινωνικής πολιτικής.

Ο θεσμός του σύμφωνου συμβίωσης, μιας ηπιότερης, μη θρησκευτικής μορφής επισημοποίησης και νομικής κατοχύρωσης ενός ζευγαριού που πρώτη φόρα εισήχθη στο ελληνικό κοινοβούλιο το 2008, περιορίζοταν τότε αποκλειστικά σε ετεροφυλόφιλα ζευγάρια. Ο περιορισμός αυτός, έθετε την Ελλάδα μαζί με τη Λιθουανία στις μοναδικές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έχουν νομιμοποιήσει τις αστικές ενώσεις, αποκλειστικά για ετεροφυλόφιλα ζευγάρια. Η νομοθετική αυτή λεπτομέρεια προκάλεσε στη συνέχεια αντιδράσεις από οργανώσεις και φυσικά πρόσωπα.

Το νομοσχέδιο προβλέπει πλήρη πρόσβαση σε όλα τα περιουσιακά, συνταξιοδοτικά, ασφαλιστικά και κληρονομικά δικαιώματα, αλλά διατηρεί τον αποκλεισμό από τον γάμο ή την κοινή υιοθεσία. Σε απάντηση αυτού του κενού προέβη ο Συνήγορος του Πολίτη με δελτίο τύπου, ζητώντας τη ρύθμιση της επιμέλειας παιδιών σε περιπτώσεις συμφώνου συμβίωσης. Βλέπουμε ότι όταν το θέμα περνά από μια πολιτική ένωση ανθρώπων, η οποία παρέχει μειωμένα προνόμια όπως το Σύμφωνο Συμβίωσης, στην αναγνώριση μορφών συγγένειας γίνεται σαφής διαχωρισμός από τα ετερόφυλα ζευγάρια και κατά συνέπεια, θεσμικά μειώνεται κατά πολύ ο βαθμός κοινωνικής αποδοχής και ένταξης.

Σημαντικό ρόλο στο ζήτημα έχει παίξει όλα αυτά τα χρόνια η στάση της εκκλησίας και των φορέων της, επιβεβαιώνοντας την επιρροή της στα θέματα κοινωνικής πολίτικής και τη θεσμική εξουσία που κατέχει. Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία εξακολουθεί να οδηγεί επιθέσεις εναντίον της ΛΟΑΤ κοινότητας αποτρέποντας την κοινωνική αποδοχή της. Παράδειγμα αυτού είναι οι αφοριστικές ρητορικές μισούς των τοπικών μητροπολιτών Θεσσαλονίκης, Άνθιμου και Καλαβρύτων, Αμβρόσιου με αφορμή την επικείμενη

ψήφιση του νέου συμφώνου συμβίωσης. Ο ρόλος της εκκλησίας έχει αποδειχθεί σε έμπρακτο και θεωρητικό επίπεδο (Adamczyk & Pitt, 2009; Yip, 2005) κρίσιμος στην απόφαση εισαγωγής κοινωνικών πολιτικών στο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο.

Θεωρητική συζήτηση

Κοινωνική εννοιολόγηση των ομοφυλόφιλων οικογενειών: Θεωρητικές εξηγήσεις και αναζητήσεις

Η μελέτη του πλαισίου κοινωνικής πολιτικής (νομικές και θεσμικές ρυθμίσεις), όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, δεν είναι αρκετή για να διαπιστωθεί αν μια κοινωνία έχει πραγματικά ενσωματώσει κοινωνικά τις δομικά 'ιδιόμορφες' και πολυποίκιλες ομοφυλόφιλες οικογένειες. Η πλειοψηφία θεωρεί ότι οι ομοφυλόφιλοι/ες δεν μπορούν να δημιουργήσουν μόνιμες σχέσεις ή δεν έχουν τη βούληση ή την ικανότητα να αποκτήσουν παιδιά λόγω της σεξουαλικής τους ταυτότητας (Weston, 1991). Εμπειρική και θεωρητική ερεύνα αποδεικνύουν τα αντίθετα. Για παράδειγμα, η συγκατοίκηση ζευγαριών ομοφυλοφίλων που ζουν σε μια μακροχρόνια σχέση, παρουσιάζει ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά με τη συγκατοίκηση των ζευγαριών ανύπαντρων διαφορετικών φύλων (Sekerák, 2017). Τα ζευγάρια ομόφυλών αναμένεται να συμπεριφέρονται συμφώνα με τα παραδοσιακά ετεροφυλικά πρότυπα, όπου ο άντρας έχει το ρόλο του κυρίαρχου και η γυναίκα της υποταγμένης στη βούληση του συζύγου. Στην πραγματικότητα όμως, η παραπάνω πεποίθηση διαφέρει κατά πολύ από το στερεότυπο: οι ομοφυλόφιλοι διαμορφώνουν συντροφικές σχέσεις (Peplau, 1981; Thio, 2007).

Σύμφωνα με τους Adamczyk και Pitt, σε μια κοινωνία δεν υπάρχει ισχυρή σύνδεση μεταξύ των πολιτικών κατά των διακρίσεων και των απόψεων σχετικά με την ομοφυλοφιλία (Adamczyk & Pitt, 2009). Σύμφωνα με τους Hekma και Duyvendak (2011), η αποδοχή των ομοφυλόφιλων οικογενειών ισχύει μόνο στα νομοθετικά πλαίσια και όχι στην πραγματικότητα. Οι ετεροφυλοφιλικές νόρμες και κανόνες ('heteronormality') σε συνδυασμό με τον σεξισμό, εξακολουθούν να είναι τα κυρίαρχα πλαίσια αντιλήψεων.

Ενώ οι ετεροφυλοφιλικές γονικές μορφές και οικογένειες έχουν ερευνηθεί λεπτομερώς, υπάρχει λίγο ερευνητικό υλικό σχετικά με τους ομοφυλόφιλους γονείς. Πριν προχωρήσουμε, είναι απαραίτητο να καθοριστεί το ποιες οικογένειες μπορούν να οριστούν ως ομοφυλόφιλες. Οι Allen και Demo (1995) ορίζουν ως ομοφυλόφιλες οικογένειες αυτές των οποίων οι γονείς μοιράζονται τον ίδιο σεξουαλικό προσανατολισμό και αναφέρουν την ποικιλία, την πολυπλοκότητα και την ποικιλομορφία αυτών των οικογενειών, ενώ αποκλείουν τις οικογένειες με ένα μόνο ομοφυλόφιλο μέλος.

Η υπάρχουσα θεωρία δεν είναι σαφής όταν αναφέρεται στον κοινωνικό χαρακτήρα των ομοφυλόφιλων οικογενειών (Allen & Demo, 1995). Ενώ οι διαφορετικές μορφές της ανατροφής παιδιών από ετεροφυλοφιλικές οικογένειες έχουν διερευνηθεί διεξοδικά, η επιστημονική έρευνα, ως επί το πλείστον, αγνοεί τις οικογένειες που έχουν δημιουργηθεί από ζευγάρια του ιδίου φύλου. Οι περισσότερες από τις υπάρχουσες μελέτες δίνουν έμφαση στις ψυχολογικές πτυχές του θέματος, όπου συνήθως εξετάζονται οι νοητικές και ψυχολογικές ικανότητες των ομοφυλόφιλων γονέων (Goldberg, 2010). Η λιγοστή κοινωνική έρευνα εξετάζει τις κοινωνικές πτυχές του ζητήματος, συμπεριλαμβανομένης της καθημερινότητας των οικογενειών (Laird, 1993; Allen & Demo, 1995). Η αντίληψη της κοινωνίας για τους ομοφυλόφιλους γονείς φαίνεται να θολώνεται από τον σεξουαλικό προσανατολισμό τους (Allen & Demo, 1995). Η δημιουργία ωστόσο μιας οικογένειας με την αρωγή παρένθετης μητέρας, έχει περιγραφεί από ομόφυλα ζευγάρια ανδρών ως ιδιαίτερα έντονη διαδικασία, αιτούμενη υψηλών διαπραγματεύσεων, σχεδιασμού και συντονισμού καθώς και μεγάλου βαθμού συναισθηματική και οικονομική επένδυση (Hudson et al. 2011; Hudson 2017; Inhorn 2015; Lunt et al. 2014).

Η πλειάδα των επιστημονικών μελετών σχετικά με τη σεξουαλικότητα, αγνοεί τη προέλευση και την ιστορία της ετεροφυλόφιλης ταυτότητας, θεωρώντας ότι δεν χρήζει διερεύνηση ή διευκρίνηση. Παρότι ο Φρόιντ (1979) σε αντίθεση με τις ανδροκεντρικές προϊδεάσεις του έργου του, αναφέρει ότι η ετεροφυλόφιλη σεξουαλικότητα είναι εξίσου προβληματική με κάθε άλλη μορφή επιθυμίας, σε υποκειμενικό επίπεδο, τίποτα δεν ωθεί τους ετεροφυλόφιλους να διερευνήσουν τις πτυχές τις (Vance 1994). Με το να παραμένει στο ερευνητικό απυρόβλητο λόγω «φυσικότητας», η ετεροφυλόφιλη ταυτότητα

συμβάλει στην περαιτέρω νομιμοποίηση της διχοτομίας του φύλου, ουσιώδους προϋπόθεσης για τη διατήρηση ενός καταπιεστικού συστήματος σχέσεων των φύλων και των υπολοίπων 'παρεκκλινόντων' ΛΟΑΤΚΙ ταυτοτήτων. Η Μαλούτα (2002) προσθέτει πάνω σε αυτή την επιχειρηματολογία, δίνοντας το εξής παράδειγμα: (κυρίως έως τη δεκαετία του '80 αλλά και σήμερα), όταν η ομοφυλόφιλη ταυτότητα διερευνάται στα πλαίσια της κυρίαρχης και ουσιοκρατικής λογικής για τη σεξουαλικότητα, πρόκειται κυρίως για την ανδρική ομοφυλοφιλία. Τόσο στις κυρίαρχες αντιλήψεις, όσο και στη νομοθεσία «οι λεσβίες δεν υπάρχουν, γιατί δεν νοείται σεξουαλικότητα χωρίς άνδρα» (Ψευδωνύμου, 1992; Μαλούτα, 2002). Ως παράδειγμα αυτού, μπορεί να παρατεθεί η εισαγωγική φράση για «συμφωνία δύο ενήλικων προσώπων, ανεξάρτητα από το φύλο τους, με την οποία ρυθμίζουν τη συμβίωσή τους» στο Νόμο υπ' αριθμό 4356, χωρίς περαιτέρω αναφορά σε λεσβιακά ή γκέι ζευγάρια. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η φράση «ανεξάρτητα από το φύλο», είναι επαρκής καθώς προχωρά σε μη διάκριση μεταξύ ζευγαριών, σε εξίσωση των ομοφυλόφιλων και ετερόφυλων ζευγαριών, κάτι που οι πολέμιοι της διπολικότητας του φύλου θέτουν ως στόχο. Η ελλειμματική αυτή αναφορά, σε νομικό υπόβαθρο τω όντι με μια φράση περικλείει τα ομόφυλα ζεύγη, αποτυγχάνει όμως να φέρει στο προσκήνιο τις ομοφυλόφιλες οικογένειες και την ανάγκη τους για κοινωνική αναγνώριση και ορατότητα. Ο νομοθέτης μη αναφερόμενος ξεκάθαρα στις ομοφυλόφιλες οικογένειες αρχικά, και εν συνέχεια αγνοώντας τες στα άρθρα 9 (Τεκμήριο πατρότητας), 10 (Επώνυμο τέκνων) και 11 (Γονική μέριμνα), όχι μόνο δεν αναγνώρισε την ποικιλομορφία τους, αλλά αγνόησε εντελώς τις λεσβίες και τους γκέι όχι μόνον ως σημείο αναφοράς αλλά και ως γονείς, οι οποίοι φέρουν ως ζεύγη και άτομα την γονεϊκή επιθυμία.

Οι αντίστοιχες πρακτικές της ετεροφυλικής επιθυμίας, θεωρούμενες από το κοινωνικό και επιστημονικό σύνολο ως «φυσικές» και απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή, προβάλλουν ένα «πρότυπο σεξουαλικότητας μέσω του οποίου η διχοτομία του φύλου νομιμοποιείται ακόμα περισσότερο» (Μαλούτα, 2002). Με αναφορές στη συλλογιστική των Dworkin και McKinnon, η Mansbridge (1998) κωδικογραφεί ένα πρότυπο κυριαρχίας στην παραδοσιακή (ετεροφυλική) σεξουαλική πράξη, (μέσω του ποιος είναι αναμενόμενο να έχει την πρωτοβουλία, μέσω της θέσης και στάσης των σωμάτων κ.ά.). Σε αυτό το πρότυπο λοιπόν, όχι μόνο πρακτικής μα και σκέψης, η ομοφυλόφιλη ταυτότητα, οικογένεια και συγγένεια έρχεται σε κάθετη αντίθεση και για αυτό και μοιάζει «παράλογη, ανώμαλη».

Παραδοσιακά (οικογενειακά) πρότυπα: στον αντίποδα της αποδοχής της ομογονεϊκότητας;

Οι παραδοσιακές κοινωνικές αντιλήψεις αντιλαμβάνονται την ομοφυλοφιλία και την οικογένεια ως αμοιβαίως αποκλειστικούς ή αποκλειόμενους όρους. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι για τους περισσότερους ανθρώπους η ιδέα μιας οικογένειας με δύο γονείς του ιδίου φύλου είναι αδιανόητη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ομοφυλόφιλες οικογένειες μπορεί να έχουν τρεις ή και περισσότερους γονείς εάν οι γονείς έχουν επιλέξει ο δότης τους να έχει ενεργό ρόλο στην οικογένεια. Σύμφωνα με τους Hekma και Duyvendak (2011) η αποδοχή των ομοφυλόφιλων οικογενειών ισχύει περισσότερο με βάση τη νομοθεσία και όχι την πραγματικότητα καθώς η ετεροκανονικότητα, τα ετεροφυλόφιλα πρότυπα και ο (ετερο)σεξισμός εξακολουθούν να είναι κυρίαρχα στην ελληνική κοινωνία, ιδίως όταν πρόκειται για τη σεξουαλική αυτονομία των κοινωνικών υποκείμενων.

Η ιδέα της οικογένειας απαρτιζόμενη από γονείς του ίδιου φύλου, περισσότερο από άλλες έννοιες, αμφισβητεί τις θεμελιώδεις πατριαρχικές έννοιες της οικογένειας και τις σχέσεις των δύο φύλων, δεδομένου ότι οι οικογένειες αυτού του τύπου αποτελούνται από δύο άτομα του ιδίου φύλου που, όμως, ίσως δρουν πιο σημαντικά ως ένα «κανονικό» τύπο ετεροφυλόφιλης οικογένειας (Laird, 1993, σελ. 295). Αρκετά συχνά ομοφυλόφιλες οικογένειες έχουν περισσότερα από δύο γονικά μέλη, δεδομένου ότι είναι πολύ πιθανόν ότι ο δότης θα συμμετάσχει ενεργά στην οικογένεια, θέτοντας περαιτέρω πρόκληση για την παραδοσιακή ιδέα της 'πυρηνικής' οικογένειας. Για παράδειγμα, η έρευνα των Weeks (et al, 2001) υπογραμμίζει τη σημασία των πρώην συντρόφων στις δημιουργημένες από επιλογή ομοφυλόφιλες οικογένειες. Στο έργο της 'Lesbian mothers, gay fathers, and their children' η Patterson (1995), ασχολείται με την ποικιλομορφία και τις διάφορες δομικές δυνατότητες των ομοφυλόφιλων οικογενειών, εστιάζοντας κυρίως στην ψυχολογική αιτιολόγησή τους. Αυτό συνάδει με την διαπίστωση του Harding (2011) ότι οι

ομοφυλόφιλες οικογένειες συχνά επεξεργάζονται τους νόμους και δημιουργούν τους δικούς τους κανόνες. Αν και οι ετεροκανονικές αντιλήψεις για το φύλο μεταφέρθηκαν από τον γάμο (διαφορετικού φύλου) στις διαδικασίες του συμφώνου συμβίωσης, οι ομοφυλόφιλοι και οι λεσβίες συχνά φαίνονται να μην κάνουν ανεκτή την επιβολή ετεροφυλόφιλων σχεσιακών κανόνων στις σχέσεις τους.

Μέρος της θεωρίας εξετάζει τη σχέση του καπιταλισμού και της σεξουαλικότητας, την προβολή των δύο φύλων ως μια κοινωνική κατασκευή, η οποία έχει διατυπωθεί με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικούς πολιτισμούς και με διαφορετικά είδη των ταυτοτήτων φύλου και των μεταξύ τους σχέσεων (Fernbach, 1981). Η φεμινιστική θεωρία επισημαίνει ότι ο ορισμός του «φύλου» με βάση τις βιολογικές διαφορές των δύο φύλων έχει δημιουργήσει τα μέσα τόσο για την καταστολή όσο και για την κοινωνική ανισότητα των δύο φύλων. Η σύνθεση, η λειτουργία και η συγκρότηση της «ομοφυλοφιλίας» έχει αναγκαστεί να ψάξει τη θέση της εντός και μεταξύ αυτών των συγκεκριμένων και περιορισμένων κοινωνικών μορφών φύλου. Η ετεροσεξιστική καταστολή της ομοφυλοφιλίας είναι κερδοφόρα ακόμη και για τον καπιταλισμό. Στο πλαίσιο αυτό, μέσω της αντίστασης και αντίθεσης στον ετεροσεξισμό και την ομοφοβία, οι λεσβίες και οι ομοφυλόφιλοι άνδρες, έχουν συμβάλει στη γενική σεξουαλική χειραφέτηση επιδιώκοντας γενικό κοινωνικό μετασχηματισμό (Fernbach, 1981). Μην ξεχνάμε ότι «ο καπιταλισμός απαιτεί εξειδίκευση και κατηγοριοποίηση για την πιο αποτελεσματική του λειτουργία και είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τα πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης πέρα από τη σφαίρα του αυστηρά οικονομικού τομέα» (Donald Hall 1996: 101)

Η παραδοχή ότι η ανατροφή των παιδιών είναι ετεροφυλοφιλική, προέρχεται από το ιδεολογικό θεμέλιο της ετεροφυλοφιλικής πυρηνικής οικογένειας και μπορεί να οδηγήσει σε διακρίσεις εις βάρος των μη-παραδοσιακών μορφών οικογένειας (Berkowitz, 2007). Ο κυρίαρχος λόγος θεωρεί «φυσικό» για τους ετεροφυλόφιλους να έχουν οικογένειες, αλλά όχι για τους ομοφυλόφιλους/ες. Με τον τρόπο αυτό, οι ομοφυλόφιλοι και οι λεσβίες προορίζονται να ζήσουν μια μοναχική ζωή επειδή η κοινωνία τους έχει αποκλείσει ως ικανούς γονείς. Δεδομένου ότι η συγγένεια είναι απαραίτητη για την τεκνοποίηση, κατά τη γνώμη της πλειοψηφίας, οι ομοφυλόφιλοι και οι λεσβίες δεν μπορεί να είναι σεξουαλικά παραγωγικοί και ξεχωρίζουν από την υπόλοιπη ανθρωπότητα επειδή επέλεξαν να μην αποδεχθούν την ετεροκανονικότητα (Weston, 1991).

Ο Fernbach υποστηρίζει ότι οι ομοφυλόφιλοι και οι λεσβίες συχνά αναγκάζονται να υιοθετήσουν 'ορθές' ανδρικές και γυναικείες ταυτότητες, προκειμένου να μην διαφέρουν από τα στερεοτυπικά, παραδοσιακά σεξουαλικά πρότυπα. Με αυτόν τον τρόπο, γίνονται αποδεκτοί από τον κοινωνικό περίγυρο, ως άτομα και ως γονείς (Fernbach, 1981). Η καταπίεση και ο φόβος του αποκλεισμού συχνά ωθεί στην υιοθέτηση μιας πιο ετεροφυλοφιλικής ταυτότητας (Phelan, 2000). Σε απλούστερη γλώσσα, ακόμη και οι ριζοσπαστικές ΛΟΑΤ πολιτικές και αντιπροσωπεύσεις επιταχθήκαν, εν τέλει, στις προσδοκίες των καλώς συμπεριφερόμενων, κατάλληλων σεξουαλικών υποκειμένων και επεξεργάστηκαν τα στοιχεία εκείνα που φαινόταν έντονα και εκτός ελέγχου (Sangeeta et al., 2016).

Τα ζητήματα εδώ δεν ήταν απλώς αυτά που προέβαλαν τα χωνευτήρια του φύλου και της σεξουαλικότητας, αλλά πώς και πού εκδηλώνονταν τα περιεχόμενα των παραπάνω και ποιες ήταν οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της παραγωγής τους. Το πρώτο πράγμα που πρέπει να κατανοήσουμε για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, και ένα από τα κρίσιμα σημεία που σημειώνουν οι queer θεωρητικοί και τα κοινωνικά υποκείμενα από τον παγκόσμιο νότο, είναι ότι δεν υπάρχει τίποτα εκεί. Δηλαδή, τα φύλα θα έπρεπε να θεωρούνται κάτοχοι θέσεων, οι σεξουαλικότητες δυνατότητες. Και οι δύο έννοιες βρίσκονται στη συνεχή διαδικασία εκπλήρωσης ή αρθρώσεως, και ό,τι περιέχεται σε αυτές μεταλλάσσεται για να ταιριάξει στις συνθήκες της παραγωγής τους (Sangeeta et al., 2016). Με άλλα λόγια, ακόμη και η έκφραση οφείλει να μην υπάρχει ως τέτοια, αλλά γίνεται ένα πεδίο σταδιοδρομίας, ένα είδος υπόσχεσης στο παρόν για ένα διαφορετικό μέλλον: αν τα κοινωνικά υποκείμενα φανούν αρκετά καλά συμφώνα με τα ετεροπατριαρχικά μοντέλα, τότε οι ζωές τους δεν θα υποστούν βία. Ο εθνικισμός επιβιώνει σε αυτό το είδος παραδοχής. Το έθνος, που θεωρείται θηλυκό, δεν πρέπει να εμφανίζεται σεξουαλικά εσκεμμένο. Όταν συγκροτείται με το πρόσχημα του ομοφυλοκρατισμού (homonationalism), το κράτος παρουσιάζεται ως ο τόπος όπου οι ομοφυλόφιλοι ζουν αρκετά καλές ζωές στο πλαίσιο του έθνους, με την υπόσχεση υπό

την οποία ένα έθνος μπορεί να αναλάβει την καλύτερη του μορφή, δέχεται τους πολίτες με την προϋπόθεση ότι θα τους παράσχει ζωές γεμάτες με καλά πράγματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι μερικοί άνθρωποι δεν έχουν σεξουαλικά ζωηρή ζωή ή ότι άλλοι δεν συμπεριφέρονται εξαιρετικά καλά. Αντί να βρεθούμε στον ονομαστικό ρεαλισμό της αναπαράστασης, το οποίο επιμένει ότι τα μετακολονικά θέματα καθορίζονται με ορισμένες «συμπεριφορές» ή στάσεις ή μορφές που μεταφέρονται από αποικιακές απεικονίσεις (Sangeeta et al., 2016). Συμφώνα με τον Sangeeta (et al., 2016) πρέπει να επανεξεταστεί το ερώτημα του τι οδηγεί σε εκείνες τις αναπαραστάσεις που ορίζουν το πως θα έπρεπε να είναι μια κοινότητα ή ένα έθνος. Ορισμένες στάσεις ως προς τις σεξουαλικότητες ή προς την ερωτική επιθυμία οργανωθήκαν κατά αναμενόμενες ή απρόβλεπτες κατευθύνσεις και οι εικονογραφικοί κώδικες για τις ιδιότητες των φύλων έγιναν οι πληρεξούσιοι για το ποιο πολιτικό μέλλον θα σχηματιστεί, εξασφαλίζοντας την υποτιθέμενη αντιπροσωπευτική πολιτική. Το φύλο ως σεξουαλικότητα, το φύλο και η σεξουαλικότητα, ή αλλιώς το φύλο που εκφράζεται μέσα από τη σεξουαλικότητα, κινητοποιούν αυτό που θεωρείται ότι υπάρχει στο παρόν, προκειμένου να θέσει ένα μέλλον: πρακτικές που απεικονίζονται ως ανήκουσες σε ένα αξιοπερίεργο παρελθόν. Για τις ΛΟΑΤΚΙ κοινότητες στον παγκόσμιο Νότο, στις μετα-αποικίες, οι οποίες δεν θέλουν να στοιχηματίσουν τους ισχυρισμούς τους για επιβίωση σε αφηγήσεις που ορίζουν την προέλευση των συνήθειων τους εκτός των δικών τους ιστοριών, το παρελθόν μετατρέπεται σε πόρο που τροφοδοτείται για να διαλέξουν και να επιλέξουν χαρακτήρες και αντιπροσωπευτικές πρακτικές που αναστήθηκαν προκειμένου να απεικονίσουν και να επιτρέψουν το παρόν τους και να ορίσουν ένα μέλλον (Sangeeta et al., 2016).

Διπολικότητα του φύλου, ταυτότητες, κοινωνικές δυναμικές

Οι όροι ‘άνδρας’ και ‘γυναίκα’ χρησιμοποιούνται για τον εντοπισμό των βιολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων. Ωστόσο, αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται συχνά ως κατασταλτικές ετικέτες, που προσπαθούν να συνεχίσουν την άνιση ιεραρχική σχέση και διαίρεση ανάμεσα στις κοινωνικές ταυτότητες της κυρίαρχης, αρρενωπής θέσης από τη μία και της υποδεέστερης, γυναικείας θέσης από την άλλη πλευρά (Fernbach, 1981). Οι ομοφυλόφιλοι καταπιέζονται από την κοινωνική απόρριψη και την αδυναμία τους να γίνουν αποδεκτοί, εκτός αν έχουν ‘ορθή’ γυναικεία ή αρσενική ταυτότητα (Fernbach, 1981). Συχνή στερεοτυπική θεώρηση είναι η θηλυπρέπεια ως εμφανισιακό ή συμπεριφορικό χαρακτηριστικό των γκέι και η ανδροπρέπεια των λεσβίων, παρότι στην πραγματικότητα είναι δύσκολη η διάκριση των ετεροφυλόφιλών από τους ομοφυλόφιλους με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά, αφού η εμφάνιση των περισσότερων ομοφυλόφιλων είναι όπως ακριβώς αυτή των ετεροφυλόφιλων ατόμων (Thio, 2007; Marcus, 1993; Dunkle & Francis, 1990).

Η διπολικότητα του φύλου (binarism) είναι κοινωνικά αναγκαία, ώστε να καθίσταται λειτουργική η ύπαρξη μιας διακριτής κατηγορίας ετεροφυλόφιλων υποκειμένων, τα οποία πρωταγωνιστούν, κατ’ αποκλειστικότητα και εις βάρος άλλων ΛΟΑΤ δραστηριοτήτων στην αναπαραγωγή, φυσική και κοινωνική. Με αυτόν τον τρόπο, ιδεολογικά αποδίδονται και κοινωνικά καλλιεργούνται διαφορετικά χαρακτηριστικά στις δύο ομάδες που έχουν, επειδή τους αποδόθηκαν, διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους (Μαλούτα, 2002). Ο J.S. Mill ήδη το 1861 είχε διατυπώσει την πλέον μη δημοφιλή άποψη, πως η γυναικεία φύση είναι «κάτι απόλυτα τεχνητό και αποτελεί αποτέλεσμα εξαναγκασμού και καταπίεσης προς ορισμένες κατευθύνσεις και αφύσικης παρακίνησης προς άλλες». Τη στιγμή που αυτή η διαφοροποίηση, η όποια επηρεάζει και το πώς βλέπει η κοινωνία το δίπολο γυναίκες- άνδρες και το ποια πρέπει να είναι η ταυτότητά τους, σταματάει να είναι κοινωνικά λειτουργική σύμφωνα με τη Μαλούτα (2002), και τότε η καταπιεστική διχοτομία του φύλου δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης. Η ανδρική και η γυναικεία ταυτότητα, όπως οροθετούνται κοινωνικά ενυπάρχουν σε όλους και η προσπάθεια τοποθέτησης των υποκείμενων σε μια ευκρινή κατηγορία, αποτελεί περιορισμό και καταπίεση. Κατά τον συλλογισμό της Μαλούτα (2002) η διπολικότητα του φύλου, δεν εναρμονίζεται με την εξελισσόμενη και ιστορικά μεταβαλλόμενη κεντρική οργανωτική αρχή της δημοκρατίας.

Το κοινωνικό φύλο (έμφυλη/κοινωνική ταυτότητα) καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την αυστηρή διαφοροποίηση του δημόσιου και του ιδιωτικού, του πολίτικου από το προσωπικό συμφώνα με τη νεότερη

πολιτική θεωρία όπως αυτή διαμορφώθηκε από το 16ο αιώνα ως τις μέρες μας. Ο διαχωρισμός αυτός, αμφισβητήθηκε από τη φεμινιστική σκέψη ήδη από τον 18ο αιώνα με την καταγγελία των σχέσεων εξουσίας που εξυπηρετεί και αποκρύπτει, με στόχο τις ρίζες της κοινωνικής διαφοράς και της ιεραρχίας των φύλων αλλά και τα ίδια τα ιστορικό-θεωρητικά θεμέλια της δυτικής πολιτικής κοινότητας και εξουσίας, με αποκορύφωμα την κεντρική φεμινιστική διακήρυξη του 1970: «το προσωπικό είναι και πολιτικό». Αμφισβητώντας τον ορισμό του «προσωπικού» στην ελληνική κοινωνία, αυτή η διακήρυξη μπορεί να ερμηνεύσει τον πολιτικό χαρακτήρα των προσωπικών επιλογών των κοινωνικών υποκειμένων (Βαρίκα, 2002). Αν λάβουμε τη δημιουργία και την ανατροφή οικογένειας στην ελληνική κοινωνία από ομόφυλα ζευγάρια ως επιλογή/πολιτική πράξη, τότε αυτή δύναται να ερμηνευτεί ως μια πράξη ανατρεπτική προς τα κοινωνικά θεμέλια και μη αποδεκτή από μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Συμπέρασμα

Η Patterson (1995) υποστηρίζει ότι το «φαινόμενο του αυξανόμενου αριθμού οικογενειών με παιδιά από ανοιχτά ομοφυλόφιλους γονείς, αποτελεί μια κοινωνικό-πολιτισμική καινοτομία, μοναδική για την τρέχουσα ιστορική εποχή» (Patterson 1995, σ. 263). Φαίνεται πως αυτό που ορίζεται ως προσωπικό ή ιδιωτικό αποτελεί μέρος της νομιμοποίησης ενός δομικού συσχετισμού ετεροπατριαρχικών δυνάμεων, και ορίζει με τη σειρά του και τη φύση της οικογένειας, υποβιβάζοντας και αφήνοντας εκτός τις εμπειρίες και τις αξίες της ιδιωτικής σφαίρας όπου κινούνται οι ομοφυλόφιλοι. Το ζήτημα της μητρότητας/πατρότητας θέτει προβλήματα που αφορούν εκτός από τις γυναίκες και τις σχέσεις των φύλων, το ευρύτερο περιεχόμενο της πολιτικής κοινότητας και τη φύση των κοινωνικών δεσμών, των σχέσεων μεταξύ ανθρώπου και πολίτη, μεταξύ ατομικού και συλλογικού, τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίζεται πολιτική κληρονομία των νεότερων χρόνων. Η έννοια της γονεϊκότητας έχει εμποτιστεί από τα κοινωνικά στερεότυπα που σχετίζονται με τη μητρότητα/πατρότητα και αποδίδουν ετεροφυλοφιλικό νόημα στις έννοιες.

Ο Fernbach αναγνωρίζει τους ομοφυλόφιλους/ες ως επαναστάτες ενάντια στο σύστημα των φύλων, καθότι συμμετέχουν στον αγώνα για την εξάλειψη του συστήματος των δύο φύλων και τις διαφορές των φύλων, προκειμένου να δημιουργήσουν μια κοινωνία μετα-φύλων, όπου θα δοθεί η δυνατότητα σε όλους τους πολίτες να συνδυάζουν θετικά χαρακτηριστικά τους, ανεξάρτητα από το φύλο τους. Με αυτόν τον τρόπο, οι άνδρες όπως και οι γυναίκες είναι σε θέση να είναι συναισθηματικά ευαίσθητοι και να αναλάβουν την φροντίδα των παιδιών και οι γυναίκες μπορούν να θεωρηθούν πάροχοι οικονομικού κεφαλαίου στην οικογένεια. Και τα δύο φύλα θεωρούνται ως ανεξάρτητα και ικανά στην απόκτηση και διατήρηση οικογένειας (Fernbach, 1981).

Η αναγνώριση του γάμου ατόμων του ιδίου φύλου συμβάλει σταδιακά στην αποδοχή των ομοφυλόφιλων γονέων στην εκάστοτε κοινωνία και καθιστά ευκολότερη την πιθανή αποδοχή των ανάλογων οικογενειών. Η νομική αναγνώριση των οικογενειών του ίδιου φύλου είναι ένα βήμα και προς την κοινωνική αναγνώριση (Yvette, 2011). Οι κοινωνίες δημιουργούν και προωθούν κοινά αποδεκτούς ρόλους και στερεότυπα, σχετικά με το τι είναι αποδεκτό ή επιθυμητό (Μοσχονάς, 1998). Η οικουμενική γνώση είναι μεροληπτική, δεδομένου ότι δεν περιλαμβάνει τις εμπειρίες εκείνων που δεν είναι μέλη της κυρίαρχης ομάδας. Αυτού του είδους η γνώση είναι ετεροπατριαρχική (heteropatriarchal) και αποτελεί κοινωνικό προϊόν εκείνων που κατέχουν τις θέσεις εξουσίας (Berkowitz, 2007). Η συμβολική αλληλεπίδραση, που προέρχεται από τις κοινωνικές και ερμηνευτικές διαδικασίες, υποστηρίζει την σκεπτική ικανότητα του ανθρώπου. Οι πεποιθήσεις σχηματίζονται και καθορίζονται από την κοινωνική αλληλεπίδραση, η οποία με τη σειρά της επηρεάζεται από την ικανότητα ενός ατόμου να μάθει και να χειριστεί τα κοινωνικά σύμβολα (Blumer, 1969; Mead, 1934; Styker, 1980; Berkowitz, 2007).

Σημειώσεις

[1] Λέσβιές, Ομοφυλόφιλοι, Αμφισεξουαλικοί, Transgender/ Διεμφυλικά, Ιντερσέξ και Queer άτομα. Το διεθνές αρκτικόλεξο είναι LGBTQI + (Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer, Intersex), και λαμβάνει συνέχεις προθήκες.

[2] Η ομοφυλοφιλία δεν συγκαταλέγεται στις ψυχικές διαταραχές από τις 15 Δεκεμβρίου του 1973, όταν ο Αμερικάνικος Σύνδεσμος Ψυχιατρικής (APA), αφαίρεσε την ομοφυλοφιλία από το επίσημο διαγνωστικό εγχειρίδιο, που περιλάμβανε όλες τις ψυχικές διαταραχές, στο οποίο συμπεριλήφθηκε για πρώτη φόρα το 1952 (American Psychiatric Association, 2013).

[3] Σύμφωνο συμβίωσης, άσκηση δικαιωμάτων, ποινικές και άλλες διατάξεις. Σύμφωνο Συμβίωσης, Άρθρο 1, Σύσταση. Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας. Τεύχος Πρώτο. Αρ. Φύλλου 181, 24 Δεκεμβρίου 2015.

Βιβλιογραφία

Ελληνόφωνη

Βαρίκα, Ε., (2005). *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα* (2η έκδοση) Αθήνα : Κατάρτι.

Δοξιάδης, Κ. (1996). «Ουτοπία και Ηθική: Τα κοινωνικά κινήματα στη σύγχρονή ιδεολογία». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης 8*, σσ. 50-82.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2002). *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και τα έμφυλα υποκείμενα.* Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.

Παπαταξιάρχης, Ε. (1992). «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονής Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης, Ε., Παπαδέλλης, Θ., *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα,* Αθήνα, Καστανιώτης/Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 11-98.

Ψευδωνύμου, Χ. (1992), «"Κραυγές και ψίθυροι": Για το λεσβιακό ζήτημα στην Ελλάδα», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών,* Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ. 81-90.

Ξενόγλωσση

Adamczyk, A., Pitt, C., (2009). Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. *Social Science Research*, 38: 338-351.

Berkowitz, D. (2009), Theorising Lesbian and Gay Parenting: Past, Present, and Future Scholarship. *Journal of Family Theory and Review*, 1: 117-132.

Allen, R.K., Demo, H.D, (1995). The Families of Lesbians and Gay Men: A New Frontier in Family Research. *Journal of Marriage and Family*, 57: 111-127.

Berkowitz, D. (2009), Theorising Lesbian and Gay Parenting: Past, Present, and Future Scholarship. *Journal of Family Theory and Review*, 1: 117-132.

Bourdieu, P. (1998), *La domination masculine,* Paris, Seuil.

Dunkle, J. H., Francis, P. L., (1990). "The role of masculinity/feminity in the attribution of homosexuality." *Sex Roles,* 23, 157-167.

Fernbach, D., (1981). *The Spiral Path: A Gay Contribution to Human Survival*. Boston: Alison Publications.

Freud, S. (1962). *Three Essays on the Theory of Sexuality*, trans. James Strachey. New York: Basic Books.

Giddens, A., (1997). *Sociology* (3rd edition). Polity Press: Cambridge.

Goldberg, A. E. (2010). *Division 44: Contemporary perspectives on lesbian, gay, and bisexual psychology. Lesbian and gay parents and their children: Research on the family life cycle.* Washington, DC, US: American Psychological Association.

Hall, D.E. (1996). 'Graphic Sexuality and the Erasure of a Polymorphous Perversity' pp. 99-123. In: D.E. Hall and M. Prammaggiore (eds). *RePresenting Bisexualities: Subjects and cultures of fluid desire.* New York and London: New York University Press.

Hanwell-Riker, J. (1997), *Ethics and the discovery of the unconscious,* Albany, State University of New York Press.

Harding, R. & Peel, E. (2007). 'Surveying Sexualities: Internet research with non-heterosexuals.' *Feminism & Psychology* 17(2): 277-285.

Hekma, G., Duyvendak, J.W., (2011). Queering Netherlands: A puzzling example. *Sexualities*, Sage Publications, (14): 625.

Hudson, N. Culley, L. Norton, W. (2011). Online communities of hope. Bio-sociality and the negotiation of overseas fertility treatment. Paper presented to the British Sociological Association Human Reproduction Study Group Annual Conference. Milton Keynes, 15th June 2011.

Hudson, N. (2017). Making 'Assisted World Families'? Parenting Projects and Family Practices in the Context of Globalised Gamete Donation. Sociological Research Online, 22 (2).

Inhorn, M.C., Patrizio, P. (2015) Infertility around the globe: new thinking on gender, reproductive technologies and global movements in the 21st century. Human Reproduction Update, 21 (4), p. 411-426.

Laird, J., (1993). Lesbian and gay families. In: F. Walsh (Ed.), *Normal family processes* (2nd ed.). New York: Guilford, pp. 282-328.

Lunt, N., Smith, Rd., Mannion, R., Green, S., Exworthy, M., Hanefield J. Et Al. (2014). Implications for the NHS of inward and outward medical tourism: a policy and economic analysis using literature review and mixed-methods approaches. Health Service and Delivery Research 2: p. 115-117.

Mansbridge, J. (1998). «Feminism and democracy», στο Phillips, A. (επιμ.), *Feminism and politics,* Oxford, Oxford University Press, σσ. 142-160.

Marcus, G. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*. 24: 95-117.

Patterson, C. J., (1995). Lesbian mothers, gay fathers, and their children. In: A.R.D Augelli and C. J. Patterson (Eds.), *Lesbian, gay and bisexual identities over the lifespan*, New York: Oxford University Press, pp. 262-290.

Peplau, L. A., (1981). "What homosexuals want." *Psychology Today,* March, pp. 28-38.

Phelan, S., (2000). Queer liberalism? *The American Political Science Review*, 94 (2): 431-442.

Sangeeta, R., Schwarz, H., Villacañas J. L., Moreiras A., Shemak, A. (eds), (2016). *The Encyclopedia of Postcolonial Studies*. Blackwell Publishing.

Sekerák, M., (2017). Same-Sex Marriages (or Civil Unions/Registered Partnerships) in Slovak Constitutional Law: Challenges and possibilities. Utrecht Law Review. 13(1), pp.34–59. DOI: http://doi.org/10.18352/ulr.340

Scott, J. W. (1992). "Experience", στο Butler, J., Scott, J. W. (επιμ.), *Feminists theorize the political,* London, Routledge, σσ. 22-40.

Scott, J. W. (1997). «Deconstructing equality-versus difference: Or the uses of poststructuralist theory for feminism», στο Meyers, D. T. (επιμ.), *Feminist social thought: A reader,* London, Routledge, σσ. 759-770.

Thio, A. (2007). Deviant Behavior, 9th Edition, *Pearson Education, Inc.*

Vance, C. (1994). «Social construction theory: Problems in the history of sexuality», στο Githens, M. Norris, P., Lovenduski, J. (επιμ.), *Different roles, different voices,* New York, Harper Collins, σσ. 265-268.

Yip, A., (2005). Queering Religious Texts: An Exploration of British Non-heterosexual Christians and Muslims Strategy of Constructing Sexuality affirming Hermeneutics, *Sociology*, BSA Publications Ltd., 39 (1): 47-65.

Weeks, J., (1986). *Sexuality.* London: Methuen.

Weston, K., (1991). *Families We Choose: Lesbians, Homosexual men, Kinship*. New York: Columbia University Press.

Οικονομική κρίση και οικογένεια ή η κρίση της οικογένειας στην Ελλάδα;

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη

Δρ Κοινωνιολογίας, EIGE εμπειρογνώμων, Επισκέπτρια Καθηγήτρια, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Οι μεταβολές στη δομή της οικογένειας στις αναπτυγμένες χώρες εγγράφονται κυρίως στην «ιδιωτικοποίηση» της οικογένειας με την επικράτηση της «συζυγικής-πυρηνικής οικογένειας» και τη σημαντική θέση που κατέχουν πλέον οι συναισθηματικές σχέσεις στη συμβίωση. Παράλληλα παρατηρείται πλουραλισμός στις ατομικές επιλογές και σταδιακή επικράτηση νέων σχημάτων οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Από την άλλη μεριά, όπως επισημαίνεται διεθνώς, η οικονομική κρίση αποτελεί ένα φαινόμενο με πολλές κοινωνικές προεκτάσεις. Βασικές συνέπειες της κρίσης αποτελούν η αύξηση του ποσοστού ανεργίας και η απώλεια θέσεων εργασίας, η ανεπάρκεια υλικών αγαθών, η κατάργηση ή η μείωση γενικά των επιδομάτων και των υπηρεσιών για τη οικογένεια κλπ. ενώ παράλληλα παρατηρούνται αρνητικές επιδράσεις τόσο στην ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων όσο και στις ατομικές συμπεριφορές σχετικά με τη δημιουργία οικογένειας. Στο πλαίσιο της εισήγησης θα αναφερθούμε στις σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις της ελληνικής οικογένειας με βάση ποσοτικά δεδομένα και θα εξετάσουμε αν αυτές συνδέονται με τη κρίση του θεσμού και των αξιών που συμβάλουν στη διαφοροποίηση των ατομικών συμπεριφορών ή άλλως συνδέονται με την παρατεταμένη οικονομική κρίση που πλήττει τη χώρα από το 2009.

Λέξεις κλειδιά: Θεσμός της οικογένειας, μεταβολές στις οικογενειακές συμπεριφορές, πλουραλισμός στις ατομικές επιλογές, κρίση της οικογένειας, οικονομική κρίση και οικογένεια.

Economic crisis and family in Greece or the family in crisis?

Laoura Maratou-Alipranti

Ph D in Sociology, EIGE expert and Athens University Visiting Professor

Abstract

In developed countries, changes in family institution have been made mainly in the "privatization" of the family with the prevalence of the "nuclear family model" where the importance of emotional relationships of spouses/companions for living together prevail. At the same time, pluralism in choices and new forms of private life appear, allowing individuals to organize their life as they wish. Despite these changes in contemporary family models, the social implications of the economic crisis seem to set all this new family models under question, as high unemployment rates, jobs' loss, cuts in salaries and social allowances for families and children affect considerably both the quality of family relationships and individual attitudes and behaviors about family formation and parenthood. This study aims at shedding light on the current trends and developments of the Greek family based on recent quantitative data. Moreover, it will be examined whether these trends and developments are related to the so call "crisis of the family institution" and the relevant values that contribute to the differentiation of individual attitudes and behaviors or whether they can be attributed to the multiple societal impact of the extended economic crisis affecting the country since 2009.

Key words: Family institution, structural changes in family, new family models, pluralism in individual behaviors , crisis of the family, economic crisis and family.

Εισαγωγή

Ο κοινωνικός θεσμός της οικογένειας αποτελεί ιστορικά αντικείμενο μελέτης της Κοινωνιολογίας. Οι «μεγάλες» κοινωνιολογικές θεωρίες της οικογένειας και ιδιαίτερα του Durkheim (1888) κυριάρχησαν μέχρι τη δεκαετία του 40 όπου σύμφωνα με τη Segalen (1986) οι Γάλλοι κοινωνιολόγοι της οικογένειας έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς την αμερικανική Κοινωνιολογία και την κοινωνική

ανθρωπολογία για την ανεύρεση θεωριών και μεθοδολογιών. Η θεωρία που επηρέασε τη σύγχρονη άποψη για τη δομή και λειτουργία της αστικής οικογένειας είναι αυτή του Αμερικανού Talkot Parsons (1949) και Parsons και Bales (1955).

Αν και τα θέματα σχετικά με την οικογένεια παρουσιάζουν έντονο ενδιαφέρον από τη δεκαετία του 60 διεθνώς γεγονός που εκφράζεται με το πλήθος των μελετών και των ερευνών που έχουν δημοσιευτεί καθώς και από τις θεωρητικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν στο πεδίο αυτό, στη χώρα μας αντίθετα το πεδίο αυτό δεν αναπτύσσεται σε ικανοποιητικό βαθμό (Μουσούρου, 1993) .

Σχετικές εμπειρικές κοινωνιολογικές μελέτες πραγματοποιήθηκαν κυρίως από το ΕΚΚΕ ενώ η ερευνητική δραστηριότητα στις δεκαετίες 80-90, αφορούσε κυρίως τις δημογραφικές συμπεριφορές και τους κοινωνικούς ρόλους των συζύγων στο πλαίσιο της καθημερινής οικογενειακής (Μουσούρου, *1983* Μαράτου- Αλιπράντη,1999, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,1999, Κογκίδου,1995, Κορωναίου, κ.ά., 2007).

Επίσης, δεν υπάρχουν διαχρονικές μελέτες πρόσφατες που να διερευνούν τους κοινωνικούς παράγοντες που επιδρούν και τις βαθύτερες αιτίες οι οποίες που διαμορφώνουν τη σύγχρονη πραγματικότητα της ελληνικής οικογένειας (Συμεωνίδου, 1990, Συμεωνίδου, Μαράτου κ.ά., 1992, Κοτζαμάνης και Μαράτου-Αλιπράντη, επιμ.,1994, Συμεωνίδου, Μαράτου,κ.ά., 1997, Ακαδημία Αθηνών, 2011). Εξάλλου, κάποιες πρόσφατες έρευνες αναφέρονται στην οικονομική κρίση και στις επιπτώσεις σχετικά με τη συμφιλίωση εργασίας και οικογενειακής ζωής (Αλιπράντη -Μαράτου, κ.ά. (επιμ.),2016).

1.Θεωρητική συζήτηση: Οικογένεια και κρίση (οικονομική versus κοινωνική)

Αλλά τι είναι η οικογένεια σήμερα; Οι ορισμοί της οικογένειας είναι πολλοί αλλά οι περισσότερο διαδομένοι είναι : Η οικογένεια είναι ένας κοινωνικός, θεσμός ,ένας νομικός θεσμός, μια πρωτογενής ομάδα, το σύνολο των συγγενών εξ αίματος που συγκατοικούν, μια κοινωνική ομάδα, μονάδα ανάλυσης κλπ (Μουσούρου, 2005, 15-19).

Όσον αφορά την η οικονομική ύφεση, η οικονομική κρίση είναι μια κατάσταση σε συνεχή εξέλιξη, που επιδρά σε πολλά επίπεδα των κοινωνιών, διαμορφώνει και επιβάλλει νέους όρους στα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα με συχνά δυσμενείς επιπτώσεις στην ευημερία των πολιτών. Όσον αφορά την οικογένεια, επιδρά, όπως επισημαίνεται , στις οικογενειακές συμπεριφορές, στη συγκρότηση οικογένειας, στις οικογενειακές και διαγενεακές ανταλλαγές των μελών, στη διάρθρωση της εργασίας, στην απώλεια της εργασίας των μελών, στην ανεργία των νεώτερων μελών, στις περικοπές που παρατηρούνται στις κοινωνικές παροχές και στις υπηρεσίες, ενώ απειλεί τη συνοχή της κοινωνίας και όπως έχει υποστηριχτεί, συντελεί στην επιδείνωση της κοινωνικής πόλωσης (Μουσούρου και Στρατηγάκη , επιμ. 2004, Μαράτου-Αλιπράντη, 2014).

Από την άλλη μεριά ο λόγος για την κρίση της οικογένειας κυριαρχεί τις τελευταίες δεκαετίες τόσο στον επιστημονικό λόγο όσο και στην έκφραση της κοινής γνώμης. Εξάλλου, το γεγονός ότι νέοι τρόποι ζωής και δημιουργίας οικογένειας αναδύονται στην ιδιωτική σφαίρα, την καθιστούν πιο εύθραυστη και πιο ασταθή. Ακόμη, η συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας, η εξασθένηση της οικογενειακής δέσμευσης που παρατηρείται δημιουργεί δυσλειτουργίες σε πολλά επίπεδα της κοινωνίας (Singly de, Cichelli, 2003, Μουσούρου, 2005, 149-162).

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα αναφερθούμε στο καίριο ζήτημα σχετικά με τις σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις της οικογένειας στη χώρα μας με βάση δευτερογενή ποσοτικά δεδομένα .

Θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε αν κάποια δεδομένα που παρατηρούνται στη δομή της οικογένειας σήμερα , και τα οποία προβάλλονται ως επιχειρήματα υπέρ της προσέγγισης της κρίσης είναι αποτέλεσμα των μεταβολών στις ατομικές επιλογές ή συνδέονται με την οικονομική κρίση που διέρχεται η χώρα από το 2009;

Θα επιχειρήσουμε να δούμε πιο συγκεκριμένα κατά πόσον δεδομένα σχετικά με τις αναπαραγωγικές συμπεριφορές και τις πρακτικές, τα μοντέλα οικογένειας στην Ελλάδα τεκμηριώνουν την κρίση της οικογένειας ή άλλως διαπιστώνεται η «μη –κρίση». Η ανάλυσή μας στηρίζεται, όπως είπαμε, σε ποσοτικά δεδομένα από την ΕΛΣΤΑΤ εφόσον, δεν υπάρχουν, διαχρονικά εμπειρικά δεδομένα.

2. Μεταβολές της σύγχρονης οικογένειας: «από κοινωνικός θεσμός σε ομάδα εκούσιας συμβίωσης»

Κατά τις δεκαετίες του 60-70, σ'όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες παρατηρούνται πολλές αλλαγές στην οικογένεια. Οι αλλαγές αυτές εγγράφονται στη γενικότερη μεταβολή των αναπαραστάσεων και των πρακτικών όσον αφορά την ιδιωτική ζωή και στη διαμόρφωση νέων όρων και κανόνων στις διαπροσωπικές σχέσεις (Μουσούρου, 2005, Μαρατου-Αλιπράντη, 2014).

Θα αναφερθώ λοιπόν αρχικά σε κάποια δεδομένα που αναφέρονται ως επιχειρήματα της κρίσης αναφορικά με τη δημιουργία οικογένειας και τη συντροφικότητα όπου παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές :

Μείωση της γαμηλιότητας: δηλαδή η συχνότητα των γάμων στη διάρκεια του έτους. Σε όλες τις χώρες γίνονται λιγότεροι γάμοι, με καθυστέρηση δηλ. άνδρες και γυναίκες παντρεύονται σε μεγαλύτερη ηλικία (γύρω στα 30 χρόνων). Όπως επισημαίνεται, η μεγαλύτερη διάρκεια εκπαίδευσης, η ανεργία των νέων, η εργασιακή ανασφάλεια και η προοπτική της ανεργίας αλλά και οι αλλαγές στις αντιλήψεις δρουν ανασταλτικά στην δημιουργία μιας πιο μόνιμης σχέσης και οικογένειας.

Εξάλλου, η συμβίωση χωρίς γάμο –που έχει θεσμοθετηθεί στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες- αποτελεί το εναλλακτικό σχήμα που συναντάται πολύ συχνά πλέον αλλά και πρόσφατα στη χώρα μας με το σύμφωνο συμβίωσης· Παράλληλα, το ποσοστό των ατόμων που θα επιλέξουν τη μοναχικότητα αυξάνεται σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες φτάνοντας περίπου το 20%.

Ένα άλλο δεδομένο αποτελεί και η αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων, δηλαδή η εξασθένηση της δέσμευσης. Πρόκειται για μια αύξηση που είναι ακόμη πιο σημαντική αν λάβει κανείς υπόψη του τη μείωση της γαμηλιότητας. Πολλοί γάμοι καταλήγουν λοιπόν σε διαζύγιο, ενώ παράλληλα παρατηρείται μείωση της μέσης διάρκειας των γάμων. Στη χώρα μας η συχνότητα των διαζυγίων αυξάνεται αλλά με χαμηλότερους ρυθμούς συγκριτικά με τις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

΄Οσον αφορά τις αναπαραγωγικές συμπεριφορές παρατηρείται συνεχής μείωση των γεννήσεων και τη συνακόλουθη συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας. Η καθοδική πορεία του δείκτη γονιμότητας (μέσος αριθμός γεννήσεων ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας) εμφανίζεται μα ιδιαίτερη οξύτητα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Οι λόγοι της μείωσης είναι ποικίλοι και συνδέονται με τις ευρύτερες μεταβολές που συνεπάγεται ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός – και τις νέες συνθήκες που έχει διαμορφώσει η οικονομική ανάπτυξη χωρίς να συνδέονται με την κρίση της οικογένειας.

Ενδεικτικά για το σύνολο της ΕΕ-27 αντιστοιχούν 1,60 παιδιά ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας, και μόνο 1,32 για την Ελλάδα) με μεγάλη αύξηση της μέσης ηλικίας των μητέρων που ξεπέρασε τα 30 χρόνια. Είναι γνωστό ότι για την ανανέωση του πληθυσμού ο δείκτης πρέπει να είναι 2,1 παιδιά ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας.

Μια άλλη σημαντική μεταβολή αφορά την αύξηση της εκτός γάμου γεννητικότητας: γεννήσεις παιδιών χωρίς να έχει προηγηθεί γάμος αυξάνεται σημαντικά φτάνοντας το 40-30% στις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης αλλά μόνον 7% στην Ελλάδα- λόγω της έλλειψης επιδομάτων και μέτρων στήριξης των μόνων-ανύπαντρων μητέρων.

Επίσης παρατηρείται επικράτηση νέων μοντέλων οικογένειας, που αφορά κυρίως τις μονογονεϊκές οικογένειες, δηλαδή τα νοικοκυριά με παρουσία ενός γονέα και ανήλικου-ων παιδιού-ών που στην Ευρώπη κυμαίνονται γύρω στο 15% του συνόλου των οικογενειών με παιδί-ά και τις εναλλακτικές μορφές συμβίωσης (Μαράτου-Αλιπράντη, 2014).

Παράλληλα με τις εξελίξεις αυτές, μεγάλος αριθμός από τις γυναίκες-συζύγους-μητέρες πλέον εργάζεται και συμμετέχει στην αγορά εργασίας και το μοντέλο οικογένειας «διπλής απασχόλησης» επικρατεί σε μεγάλο βαθμό. Αν και οι διαφορές στους δείκτες απασχόλησης μεταξύ των ανδρών και των γυναικών έχουν μειωθεί, εξακολουθούν εντούτοις να υπάρχουν κάθετες και οριζόντιες ανισότητες στην αγορά εργασίας (Μουσούρου, 2005, Λιάπη, 2010).

Όπως διαπιστώνουμε, η συζυγική/πυρηνική οικογένεια που λειτουργούσε με τη παραδοχή των συμπληρωματικών ρόλων, παύει να αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο και η επικράτηση νέων μοντέλων συμβίωσης αποτελεί την ένδειξη των συντελούμενων μετασχηματισμών (Scabini and Rossi , 2012).

Όλα αυτά τα δεδομένα που αναφέραμε πιο πάνω μπορούν να ερμηνευτούν ως «έκφραση της προσαρμοστικότητας της οικογένειας σε ένα μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον». Το διαζύγιο και ο χωρισμός είναι αυτό που θεωρείται ότι περισσότερο εκφράζει «την κρίση της οικογένειας» λόγω των επιπτώσεων που έχει στα παιδιά και στις δικές τους οικογενειακές προοπτικές.

Ωστόσο, όπως υποστηρίζεται σε σχετική μελέτη, παρά το γεγονός ότι ο κόσμος σήμερα βρίσκεται όλο και περισσότερο σε αλληλεξάρτηση εξαιτίας των τεχνολογικών και πολιτικών μεταβολών, η οικογένεια παραμένει θεμελιώδες πεδίο όπου οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης πραγματώνονται. Ακόμη, σήμερα η οικογένεια σε οποιαδήποτε μορφή της, εξακολουθεί να αποτελεί το κατεξοχήν λειτουργικό στοιχείο της κοινωνικής δομής, διατηρώντας το σημαντικό οικονομικό και συναισθηματικό της ρόλο (Trask, 2010, Αλιπράντη, 2011, Διανέοσις, 2017).

3.Δεδομένα και σύγχρονες τάσεις της ελληνικής οικογένειας

Μετά τη δεκαετία του 70 παρατηρούνται, όπως είπαμε, σημαντικές αλλαγές στην οικογένεια, στη δομή και στη σύνθεσή της, καθώς και στις οικογενειακές συμπεριφορές και πρακτικές, ενώ οι μεταβολές αυτές συντελούνται με κάποια καθυστέρηση στη χώρα μας (Αλιπράντη – Μαράτου, Κακλαμάνη, 2011).

Ας δούμε πιο συγκεκριμένα τι μεταβολές παρατηρούνται στη σύγχρονη οικογένεια και στις οικογενειακές συμπεριφορές στη χώρα μας;

3.1. Γαμηλιότητα

Αν και το παραδοσιακό πλαίσιο του γάμου παραμένει κυρίαρχο στη χώρα μας, οι τελούμενοι γάμοι (θρησκευτικοί και πολιτικοί) μειώνονται συνεχώς ενώ βλέπουμε ότι από το 2014, οι πολιτικοί γάμοι και το σύμφωνο συμβίωσης ξεπέρασαν τους θρησκευτικούς γάμους. Το 2014 είναι το έτος της εκτίναξης των σύμφωνων συμβίωσης (+ 170% σε σχέση με το 2014) παρότι ακόμη αφορούσε μόνον τα ετερόφυλα ζευγάρια. Η αύξηση της συμβίωσης με σύμφωνο αυξάνεται συνεχώς και το 2016 αντιστοιχούσε στο 8% του συνόλου ενώ αντίστοιχα ο αριθμός των γάμων μειώνεται φτάνοντας κάτω από 50.000 ετησίως (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Γάμοι ανάλογα τον τύπο, 2003-2016

΄Ετος	Γάμοι	Θρησκευτικοί	Πολιτικοί	Σύμφωνο Συμβίωσης
2003	61.081	47.871	13.210	-
2004	51.377	37.496	13.881	-
2005	61.043	43.601	17.442	-
2006	57.802	39.579	18.223	-
2007	61.377	40.734	20.643	-

2008	53.500	32.380	21.120	-
2009	59.212	34.375	24.837	161
2010	56.338	30.327	26.011	180
2011	55.099	28.472	26.627	185
2012	49.710	23.980	25.730	314
2013	51.256	25.624	25.632	581
2014	53.105	26.152	26.953	1.573
2015	53.672	26.419	27.253	2.611
2016	49.632	23.778	25.584	3.799

Πηγή:ΕΛΣΤΑΤ/Ελληνική Στατιστική Αρχή . *Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα,* 2018

* Ο Θρησκευτικός γάμος που τελείται μετά τον πολιτικό δεν καταγράφεται

3.2.Διαζύγια

Εξετάζοντας στη συνέχεια την εξέλιξη των διαζυγίων, διαπιστώνουμε ότι η συχνότητα τους αυξάνεται σταθερά αλλά με χαμηλότερους ρυθμούς στη χώρα μας συγκριτικά με τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Στη αρχή της δεκαετίας του 2000 ο δείκτης διαζυγίων αντιστοιχούσε στο 20% των τελούμενων γάμων . Ωστόσο, μετά το 2010 ο αριθμός των διαζυγίων αυξάνεται σημαντικά, ως αποτέλεσμα πιθανόν των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η σύγχρονη μέση ελληνική οικογένεια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης , και αντιστοιχεί περίπου στο 30% των τελούμενων γάμων (το 2015). Δηλαδή ένας στους 3 γάμους καταλήγει πλέον σε διαζύγιο (Πίνακας 2). Εξάλλου, τα περισσότερα διαζύγια εκδίδονται σήμερα συναινετικά (77% στο σύνολο διαζυγίων το 2015).

Πίνακας 2. Διαζύγια, 2003-2015

Έτος	Διαζύγια	% στους γάμους
2003	12.033	19,7
2004	12.307	24,0
2005	13.494	22,1
2006	13.218	22,9
2007	12.994	21,2
2008	13.163	24,6
2009	13.607	22,9
2010	13.275	23,6
2011	12.705	23,1
2012	14.880	30,2
2013	16.717	32,6
2014	14.427	27,2
2015	15.600	29,0

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ/Ελληνική Στατιστική Αρχή . *Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα,* 2018

3.3. Αναπαραγωγικές συμπεριφορές

Όσον αφορά τις αναπαραγωγικές συμπεριφορές παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές. Ήδη από τη δεκαετία του 80, όπως διαπιστώνεται, παρατηρείται συνεχής μείωση του αριθμού των γεννήσεων . Η αύξηση τους κόστους ανατροφής ενός παιδιού, η οικονομική ανασφάλεια, η υψηλή ανεργία, η ελλιπής στήριξη από το κράτος των εργαζόμενων γυναικών-μητέρων συντελούν στις παρατηρούμενες τάσεις, ενώ το 2016 φτάνουν στο ιστορικό χαμηλό των γεννήσεων , 92.898 από 106.000 που ήταν το 2004. Ακόμη, η μέση ηλικίας της μητέρας κατά τη γέννηση, αυξάνεται συνεχώς, ξεπερνώντας τα 31 χρόνια το 2016.

Σχετικά με τις γεννήσεις εκτός γάμου αυτές κυμαίνονται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα και κατά την πρόσφατη περίοδο αντιστοιχούν στο 8% του συνόλου των γεννήσεων λόγω κοινωνικών προκαταλήψεων αλλά και της έλλειψης επιδομάτων και μέτρων στήριξης των μόνων-ανύπαντρων μητέρων στη χώρα μας (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Γεννήσεις , γεννήσεις εκτός γάμου και Ηλικία Μητέρας κατά τη Γέννηση, 2003-2016

΄Ετος	Γεννήσεις	% γεννήσεων εκτός γάμου	Μέση Ηλικία Μητέρας
2003	104.420	4,9	29,50
2004	105.655	5,1	29,72
2005	107.545	5,4	29,91
2006	112.042	5,8	29,94
2007	111.926	5,9	30,07
2008	118.302	6,6	30,16
2009	117.933	7,3	30,32
2010	114.766	7,3	30,39
2011	106.428	7,4	30,49
2012	100.371	7,6	30,68
2013	94.174	6,7	30,90
2014	92.149	7,8	30,97
2015	91.847	8,0	31,3
2016	92.898	8,1	31,3

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ/Ελληνική Στατιστική Αρχή . *Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα,* 2018

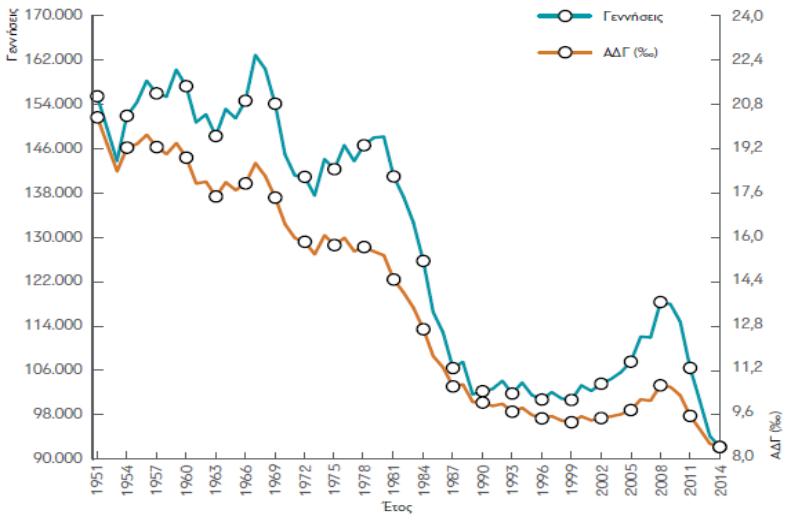
Στο Γράφημα 1 φαίνεται εξάλλου η καθοδική πορεία του συνθετικού δείκτη γονιμότητας (μέσος αριθμός γεννήσεων ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας) στην Ελλάδα που μέχρι τη δεκαετία του 1980 κατέγραφε πολύ υψηλές τιμές (2,2-2,4 παιδιά ανά γυναίκα) παραμένοντας σταθερά πάνω από το όριο αναπαραγωγής των γενεών. Μετά το 1980 θα καταγράψει σε μια πρώτη περίοδο μια πτώση με ταχύτατους ρυθμούς. Από τις αρχές όμως της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας αρχίζει να ανακάμπτει (το 2005 θα υπερβεί τα 1,3 παιδιά/γυναίκα και το 2008-2010 θα ξεπεράσει -έστω και οριακά- τα 1,5 παιδιά).

Η ανόρθωση όμως αυτή των τιμών του δείκτη δεν θα συνεχιστεί, και το 2014 η τιμή του θα είναι σαφώς χαμηλότερη (1,3 παιδιά/ γυναίκα). Μετά το 2009 οι Ελληνίδες αποκτούν 1,1 έως 1,3 παιδιά και σε πιο μεγάλη ηλικία, γεγονός που σημαίνει ότι 25% από τις γυναίκες μάλλον δεν θα αποκτήσει καθόλου παιδιά. Για το σύνολο της ΕΕ-27 ο αντίστοιχος δείκτης αντιστοιχεί στο 1,60 παιδιά (δηλαδή σε καμία χώρα ο δείκτης δεν είναι πάνω από 2 παιδιά)

Γραφημα 5: Ελλαδα, μεσος αριθμος παιδιων/γυναικα (ΣΔΓ) και μεση ηλικια στην τεκνογονια και στο 1ον παιδι (1960-2013)

Γράφημα 1: Γεννήσεις και Αδρός Δείκτης Γεννητικότητας (ΑΔΓ) (Ελλάδα, 1951- 2014)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Ιδία επεξεργασία

Ποικίλοι κοινωνικοί παράγοντες και σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση αλλάζουν τις αναπαραγωγικές συμπεριφορές των νέων ατόμων/γυναικών στη χώρα μας. Έτσι, όπως είδαμε, αυξάνεται συνεχώς η ηλικία τεκνοποίησης που κυμαίνεται κατά την πρόσφατη περίοδο κυρίως μεταξύ 30-39 χρόνων (Διανεοσις,2016).

Όπως επισημαίνεται εξάλλου και σε πρόσφατη μελέτη, η συνεχής τάση μείωσης της γονιμότητας της 1ης τάξης (των πρώτων δηλαδή γεννήσεων) στις νεότερες γενεές αποτυπώνει και την ανάδυση ενός νέου φαινομένου, αυτού της αύξησης της τελικής ατεκνίας που πιθανότατα θα οδηγήσει μία στις τέσσερις γυναίκες (25%) που γεννηθήκαν μετά τα τέλη της δεκαετίας του 70 να μην τεκνοποιήσει (Κοτζαμάνης, 2018).

3.4. Μορφές οικογένειας

Κατ'αρχάς τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στη χώρας συρρίκνωση της οικογενειακής ομάδας, δηλαδή μείωση του μέσου μεγέθους των νοικοκυριών. Η μείωση αυτή οφείλεται κυρίως σε δυο παράγοντες: στη μείωση του αριθμού παιδιών και στην αύξηση της μέσης διάρκειας ζωής του πληθυσμού. Παράλληλα η γενίκευση της συνταξιοδότησης συμβάλει στην ανεξάρτητη διαβίωση των γυναικών χήρων. Έτσι το 1991 ο μέσος αριθμός μελών ανά νοικοκυριό ήταν 3,00 άτομα και το 2011 μειώνεται στο 2,62. Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο 26% των νοικοκυριών είναι μονομελή από 18,00% που ήταν το 1991 (Πίνακας, 4).

Πίνακας 4. Αριθμός Νοικοκυριών, Μέσο Μέγεθος και αναλογία μονομελών (1961-2011)

Έτος	Αριθμός Νοικοκυριών	Μέσο Μέγεθος Νοικοκυριών	Μονομελή Νοικοκυριά	% Μονομελών Νοικοκυριών
1961	2,142,968	3,78	217,229	10.1
1971	2,491.916	3.39	282,288	11.3

1981	2,974,450	3.12	434,290	14.6
1991	3,260,000	3.00	580,000	18.0
2001	3,664,392	2.98	723,660	19.7
2011	4,134,540	2.62	1,061,547	25.7

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ , Αποτελέσματα Απογραφών Πληθυσμού, 1961-2015

Εξετάζοντας στη συνέχεια τις μορφές οικογένειας, όπως δείχνουν τα δεδομένα του Πίνακα 5, η συμβατική οικογένεια αφορά την πλειοψηφία των οικογενειών στη χώρα μας (δηλ. παντρεμένα ζευγάρια με ή χωρίς παιδιά 82%) ενώ τα νέα σχήματα οικογενειακής ζωής, αφορούν κυρίως τα «συμβιούντα ζευγάρια» που για πρώτη φορά απογράφηκαν στην Απογραφή Πληθυσμού το 2011 και τα οποία αντιστοιχούν στο 2,5% του συνόλου των οικογενειών. Ακόμη, οι μονογονεϊκές οικογένειες που αποτελούν μια πραγματικότητα, η οποία στατιστικά είναι πλέον ορατή και στη χώρα μας: γύρω στο 15% του συνόλου των οικογενειών με παρουσία πολύ συχνά μητέρας με παιδί-ά (12,90%)- και πολύ πιο σπάνια του πατέρα με παιδί-ά (2,5%) .

Πίνακας 5. Τύποι πυρηνικής οικογένειας, 2011

Μοντέλα	Αριθμός	%
Παντρεμένα ζευγάρια χωρίς παιδιά	913.279	30,22
Παντρεμένα ζευγάρια με παιδί/ά	1.570.422	52,00
Συμβιούντα ζευγάρια χωρίς παιδιά	61.630	2,00
Συμβιούντα ζευγάρια με παιδί/ά	12.319	0,38
Μόνος Πατέρας με παιδί/ά	74.438	2,50
Μόνη Μητέρα με παιδί/ά	389.337	12,90
Σύνολο οικογενειών	3.021.425	100,00

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ , 2015

Ωστόσο , η οικονομική κρίση και η ανεργία των γονέων στη χώρα φαίνεται να διαφοροποιεί τον κατά φύλο καταμερισμό της αμειβόμενης /μη αμειβόμενης εργασίας. Όπως μας δείχνουν τα δεδομένα του Πίνακα 6 σε νοικοκυριά ετερόφυλων ζευγαριών με τουλάχιστον ένα παιδί ηλικίας κάτω των 18 χρόνων, η αναλογία των νοικοκυριών που και οι δυο γονείς εργάζονται, οι οικογένειες «διπλής απασχόλησης» μειώνονται σημαντικά μεταξύ του 2008 και του 2014 (από 55,2% φτάνουν στο 44,1%). Δυο άλλες αλλαγές που παρατηρούνται αφορούν την αύξηση του ποσοστού των οικογενειών που εργάζεται μόνο η γυναίκα (από 2,5% στο 8,6%), καθώς και η αύξηση της ποσοστιαίας αναλογίας των οικογενειών που δεν εργάζεται κανένας από τους δυο γονείς που από 2,5% φτάνει στο 10% εξαιτίας της υψηλής ανεργίας που παραιτείται στη χώρα μας.

Αναμφίβολα, η αύξηση της ανεργίας και οι αλλαγές στα οικογενειακά πρότυπα έχουν σαν αποτέλεσμα όλο και περισσότερα παιδιά να μεγαλώνουν σε οικογένειες που χαρακτηρίζονται από έλλειψη εργασίας, ενώ οι παροχές και οι υπηρεσίες που αφορούν τα παιδιά και τις οικογένειες σταδιακά να περιορίζονται (Καραμεσίνη και Rubery (επιμ.), 2015) .

Πίνακας 6. Μοντέλα οικογένειας και κατά φύλο καταμερισμός της αμειβόμενης εργασίας στην Ελλάδα , **2008-2014** (Ζευγάρια με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 18 χρόνων)

Μοντέλα οικογένειας	**2008 Β΄ τρίμηνο**	**2014 β΄ τρίμηνο**
Και ο άνδρας και η γυναίκα εργάζεται (οικογένειες διπλής απασχόλησης)	**55,2**	**44,1**
Ο άνδρας με πλήρη απασχόληση, η γυναίκα με πλήρη	48,6	37,8
Ο άνδρας με πλήρη απασχόληση, η γυναίκα με μερική	5,7	4,5
Ο άνδρας με μερική απασχόληση, η γυναίκα με πλήρη/μερική	0,9	1,8
Ο άνδρας με απασχόληση, η γυναίκα δεν εργάζεται (ο άνδρας κουβαλητής)	**40,3**	**37,3**
Η γυναίκα εργάζεται, ο άνδρας δεν εργάζεται (γυναίκα κουβαλήτρια/εισοδηματίας)	**2,5**	**8,6**
Ούτε ο άνδρας ούτε η γυναίκα εργάζονται **(νοικοκυριά χωρίς εργαζόμενο/άνεργοι)**	2,5	10,0
Σύνολο	100,0	100,0

Πηγή: Καραμεσίνη, Rubery, (επιμ.) 2015: 268

4. Ηλικία αναχώρησης από την πατρική στέγη

Η Ελλάδα παρουσιάζει ιδιαιτερότητα αναφορικά με τη συγκατοίκηση των ενήλικων παιδιών με τους γονείς τους. Τα άτομα νεαρής ηλικίας στη χώρα μας τείνουν να καθυστερούν την αναχώρηση από το σπίτι των γονέων τους και λίγοι ζουν μόνοι/ες τους ή δημιουργούν μόνιμη σχέση. Συχνά ζουν μαζί με τους γονείς τους, ακόμα και όταν εργάζονται, καθώς το εισόδημά τους είναι πολύ χαμηλό και χρησιμοποιείται κυρίως στην ιδιωτική κατανάλωση, στην αγορά ρούχων, σε δραστηριότητες αναψυχής, σε διακοπές (Χτούρης, επιμ., 2015: 22-25).

Μετά το 2010, οι νέοι στην Ελλάδα καθυστερούν ακόμη πιο πολύ και αναβάλουν την αναχώρησή τους από την πατρική στέγη εξαιτίας των δυσκολιών εξεύρεσης μιας σταθερής απασχόλησης (Πίνακας, 7). Η οικονομική κρίση του 2009, έχει ενισχύσει το ρόλο της οικογένειας τόσο για την οικονομική στήριξη, όσο και για την ψυχολογική υποστήριξη και κυρίως για τη δημιουργία ενός κλίματος «ασφάλειας» και τον περιορισμό των κοινωνικών κινδύνων. Έρευνα για τις διαγενεακές σχέσεις που πραγματοποίησε η ΔιανΝΕΟοσις (2017) επιβεβαίωσε ότι η οικογένεια παίζει σημαντικό ρόλο στη μεταβίβαση πόρων και αξιών από γενιά σε γενιά. Ακόμη, ευρήματα της έρευνας δείχνουν ότι το 72% των νέων ανέργων έχουν λάβει οικογενειακή βοήθεια για να επιβιώσουν (Χτούρης, επιμ, .2015).

Πίνακας 7 . Αναλογία (%) ενήλικων νέων 18-34 χρόνων που ζουν με τους γονείς τους (2009-2014), ΕΕ-27, ΕΕ-18 και Ελλάδα

Χώρα	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ΕΕ-27	47,6	47,5	48	47,9	47,8	47,9
ΕΕ-18	47,1	46,7	47,2	47,9	48,2	48,7
Ελλάδα	**59,8**	**59,6**	**60,7**	**61,7**	**62,3**	**63,5**

Source: Eurostat, EU-SILC, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/print.do#

Όπως βλέπουμε, η οικογενειακή ομάδα, αν και έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές ως προς τα δομικά χαρακτηριστικά της, παραμένει η προστατευτική ασπίδα και η εναλλακτική πηγή επιβίωσης στην αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών κινδύνων και κρίσεων. Λειτουργεί δηλαδή, ως προνοιακός μηχανισμός που αποτρέπει την κοινωνική εξαθλίωση, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Μαράτου-Αλιπράντη, 2002).

Συμπέρασμα

Εξετάζοντας, τις μεταβολές και εξελίξεις στην οικογένεια και στις οικογενειακές συμπεριφορές στην Ελλάδα με βάση κυρίως δημογραφικά δεδομένα, είδαμε ότι παρατηρείται σταδιακή αποδόμηση της οικογενειακής ομάδας, που από κοινωνικός θεσμός μεταβάλλεται σε «συντροφική ομάδα», σε ομάδα «εκούσιας συμβίωσης», «σε ιδιωτική σφαίρα», και όπου η δημιουργία οικογένειας και απόκτηση παιδιών δεν αποτελεί, όπως φαίνεται το πρωταρχικό στόχο της συμβίωσης, αλλά αυτό που προέχει είναι η συναισθηματική ικανοποίηση των δυο συντρόφων/συζύγων.

Έτσι από τη μια μεριά μειώνονται οι γάμοι και κυρίως οι θρησκευτικοί, ενώ η συμβίωση/συγκατοίκηση συναντάται ολοένα και πιο συχνά (ετερόφυλα και ομόφυλα ζευγάρια) στη χώρα μας γεγονός που πιθανόν να συνδέεται με την οικονομική κρίση. Παράλληλα, η συχνότητα των διαζυγίων αυξάνεται προσεγγίζοντας το 30% του συνόλου των τελούμενων γάμων.

Όπως διαπιστώνεται, η συνεχής αύξηση της ηλικίας τεκνογονίας και η σημαντική μείωση του αριθμού παιδιών αποτυπώνουν την ανάδυση ενός νέου φαινομένου, αυτού της αύξησης της τελικής ατεκνίας. Αν και οι διγονεϊκές οικογένειες υπερτερούν, η συχνότητα των μονογονεϊκων οικογενειών αυξάνεται. Οι μεταβολές αυτές καθιστούν αναμφίβολα τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια πολύ πιο ευάλωτη και πιο ασταθή.

Σε ποιο βαθμό όμως τα δεδομένα στα οποία αναφερθήκαμε εκφράζουν «κρίση του θεσμού της οικογένειας?».

Πάντως θα πρέπει να επισημάνουμε, ότι οι αλλαγές που παρουσιάσαμε όσον αφορά σύνθεση και τη μορφή των οικογενειών στη χώρα μας δεν μεταβάλλουν ουσιαστικά τις σχέσεις και τους ρόλους στο πλαίσιο της οικογενειακής ομάδας, σε αντίθεση με αντιλήψεις περί εξασθένησης του θεσμού που επεκράτησαν αβασάνιστα τις τελευταίες δεκαετίες.

Αναμφίβολα, κάποιες συμπεριφορές, όπως η περαιτέρω καθυστέρηση δημιουργίας οικογένειας, το συχνότερο διαζύγιο να συνδέονται με τη γενικότερη κρίση του θεσμού. Και άλλες πάλι πρακτικές, όπως, η μεγαλύτερη συχνότητα διγονεϊκών οικογενειών που εργάζεται μόνο η γυναίκα-μητέρα ή που και οι δυο σύζυγοι είναι μη ενεργοί καθώς και η καθυστέρηση αναχώρησης των νέων από την πατρική στέγη και η ανεξαρτητοποίηση τους να συνδέονται χωρίς αμφιβολία με τις οικονομικές εξελίξεις και την ύφεση που παρατηρείται στη χώρα μας από το 2009 .

Οι μεταβολές στις ατομικές συμπεριφορές διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και αντανακλούν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση πλέον της συμβίωσης (με ή χωρίς γάμο) και της συντροφικότητας από τις νεώτερες γενιές στη χώρα μας. Περνάμε, λοιπόν, σε μια μετα-οικογενειακή οργάνωση της κοινωνίας

όπου η οικογένεια δεν θα λειτουργεί πλέον ως ενδιάμεσος φορέας ανάμεσα στο Κράτος και στο άτομο. Οι αλλαγές στις συμπεριφορές και στις πρακτικές είναι αποτέλεσμα των ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών και της ποικιλομορφίας που επικρατεί όσον αφορά την οργάνωση του ιδιωτικού βίου κατά τη σύγχρονη εποχή και αποτελούν την έκφραση της προσαρμοστικότητας της οικογένειας σε αυτές χωρίς ωστόσο να στοιχειοθετείται «η αντίληψη για τη διάλυση- της οικογένειας».

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Ακαδημία Αθηνών (2011), *Πληθυσμιακές Τάσεις και Προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση.* Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: ΚΕΕΚ, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Ερευνών (ΕΔΗΜ).

Αλιπράντη – Μαράτου, Λ., Κακλαμάνη, Στ. (2011), Γαμηλιότητα-Διαζυγιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα, στο *Πληθυσμιακές Τάσεις και Προοπτικές: Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Πρακτικά Συνεδρίου , ΚΕΕΚ, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Ερευνών (ΕΔΗΜ), σσ. 33-56.

Αλιπράντη-Μαράτου, Λ. (2012), Κοινωνική συνοχή, οικονομική κρίση και οικογένεια, *Φιλελεύθερη ΄Εμφαση*, σσ.135-147.

Αλιπράντη -Μαράτου, Λ. κ.ά. (επιμ.) (2016). (*Αν) Ισορροπία της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωή*ς. Αθήνα: ΚΜΟΠ-ΕΚΚΕ.

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (1999), «Σύγχρονη οικογένεια: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις». Ειδικό Τεύχος, Νο 98-99.

ΕΛΣΤΑΤ, Ελληνική Στατιστική Αρχή /Αποτελέσματα Απογραφών Πληθυσμού, 1961-2011.

ΕΛΣΤΑΤ/Ελληνική Στατιστική Αρχή , *Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα,* 2018.

ΔΙΑΝΕΟΣΙΣ (2016), *Η Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδας (2015-2050).* Έκθεση Α' και Β'. ΕΔΚΑ , Παν/μιο Θεσσαλίας.

ΔιανΝΕΟοσις (2017), Ανεργία των νέων και διαγενεακές σχέσεις στην Ελλάδα, *ΔιαΝεοσις*, σσ 86-91.

Καραμεσίνη, Μ., Rubery ,J.. (επιμ.) (2015), *Γυναίκες και λιτότητα: η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων,* Αθήνα: Νήσος.

Κοτζαμάνης, Β., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (επ.), *(*1994),*Δημογραφικές Εξελίξεις στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, *Πρακτικά Πανελλήνιου Συνεδρίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη «Νέα Σύνορα» .

Κοτζαμάνης, Β. (2015), Ο πληθυσμός της Ελλάδος,. Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ), 2015. *Δημογραφικά Νέα*, Τεύχος 25.

Κοτζαμάνης, Β. (2018), Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα, μια σύντομη παρουσίαση, *ΕΔΚΑ* , *Δημογραφικά Νέα* ,Τεύχος 31^{ο} .

Κογκίδου, Δ.(1995), *Μονογονεϊκές οικογένειες*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, Λιβάνης.

Κορωναίου, Α. κ.ά. (2007), *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής - προσωπικής ζωής,* Αθήνα: Κέντρο Ερευνών Για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.).

Λίαπη Μήλα, Ι. (2010), *Οι Αν-ισοότητες μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη.

Μαράτου- Αλιπράντη ,Λ. (1999)*, Η οικογένεια στην Αθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα. ΕΚΚΕ, Β΄ Έκδοση.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (επ.) *(*2002), *Οικογένειες και το Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη. Τάσεις και προκλήσεις στον εικοστό πρώτο αιώνα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ-Gutenberg, (Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής).

Μαράτου- Αλιπράντη, Λ. (2013), Ελληνική οικογένεια: Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις, στο Μ. Αντωνοπούλου, Σ. Κονιόρδος (επιμ.), Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου ΕΚΕ, *Ελληνική Κοινωνία, 1975-2010. Μετασχηματισμοί, Ανακατατάξεις, προκλήσεις*. http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/eke_praktika_2013.pdf)

Μαράτου–Αλιπράντη, Λ. (2014), Κοινωνική συνοχή και οικογένεια-Μεταβολές και αλληλεπιδράσεις. Στο *Οικογένεια, Φύλο και Μετανάστευση στη Σύγχρονη Ελλάδα.* Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Λ. Μουσούρου, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 70-87.

Μουσούρου, Λ. (1993), Για τη Σύγχρονη Κοινωνιολογία της Οικογένειας: Αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τ. 241, σσ. 14-20.

Μουσούρου, Λ. (2005) , *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.

Μουσούρου, Λ. (2005), *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*. Αθήνα: Gutenberg.

Μουσούρου, Λ. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2004), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Αθήνα: Gutenberg.

Συμεωνίδου, Χ. (1990), *Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της Πρωτεύουσας,* Αθήνα: ΕΚΚΕ. Συμεωνίδου Χ., Μαράτου, Λ. κ.ά., 1992, *Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*. Τόμος Α', Ανάλυση για την Περιοχή της Πρωτεύουσας, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Συμεωνίδου, Χ., Μαράτου, Λ. κ.ά., (1997),*Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα*, Τόμος Β', Ανάλυση κατά περιοχές. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Χτούρης, Σ. (επιμ.) (2015), *Διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ένταξης στην αγορά εργασίας των νέων σε περίοδο οικονομικής κρίσης*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου και ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσση

Lewis,, J. (2006) *Children, Changing Families and Welfare States*. London: Edward Elgar.

Scabini, E. and Rossi, G. (2012), *Family Transitions and Families in Transition*, Milano: Vita e Pensiero.

Singly de Fr., Cichelli ,V. (2003) , Contemporary Families: Social Reproduction and Personal Fulfllment, στο Kertwer D. αnd Barbagli M. (eds), *Family Life in the Twentieth Century,* New Haven and London*:* Yale University Press, pp. 311-349.

Parsons, T. (1949), The social structure of the family, In R.N. Anshen (ed), *The Family: its functions and destiny*, New York, Harper.

Parsons , T. and R., Bales (1955) , *Family, Socialization and Interaction Process*. Clencoe, Free Press.

Roussel, L.(1989), *La Famille incertaine*, Paris: Odile Jacob.

Singly de, Fr. - Cichelli ,V. (2003) , Contemporary Families: Social Reproduction and Personal Fulfllment, στο Kertwer D. και Barbagli M. (eds), *Family Life in the Twentieth Century.* New Haven and London*:* Yale University Press, pp. 311-349.

Trask, B. (2010), *Globalization and Families*. *Accelerated Systemic Social Change*, University of Delaware, Springer.

«Εκτός Πεδίου»: Σημειώσεις για την (Α)δυνατότητα της κοινωνικής επιστήμης

Ηρακλής Μαυρίδης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρουσίαση αυτή στοχεύει στο να διερευνήσει τις δυνατότητες οριοθέτησης του λόγου των κοινωνικών επιστημών απέναντι στο έξωθεν τους, στο έτερον τους, δηλαδή σε άλλα είδη λόγου, από τα όποια πρέπει πάντοτε, χάρη της λειτουργίας και της ιδιαιτερότητας του, να διαφοροποιείται ενώ ταυτόχρονα αυτό αποτελεί την αδύνατη συνθήκη της ύπαρξης του στο βαθμό που είναι αδύνατον να θεμελιώσει ισχυρά και πλήρως αυτή τη διαφορά.

Λέξεις – κλειδιά: Επιστημολογία, λόγος των κοινωνικών επιστημών, επιστημονικό πεδίο

“Out of field”: Notes on the (im)possibility of social science

Iraklis Mavridis

Assistant Professor, Department of Social Science, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This presentation aims to investigate the possibilities of delimiting social scientific discourse from its Other, its outside, that is, from other types of discourse, from which, due to its function and specificity, has to be differentiated while, at the same time, this constitutes the impossible condition of its existence since it is impossible to ground this difference fully and in a strongly.

Keywords: Epistemology, social science discourse, scientific field

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι φανερό ότι τα ζητήματα της οριοθέτησης των επιστημονικών από των μη-επιστημονικών λόγων ταλανίζουν την κοινωνιολογία από τις απαρχές της, αποτελούν δηλαδή μέρος της διαρκούς προσπάθειας ορισμού του τι είναι – και συνεπώς και τι δεν είναι - η κοινωνική επιστήμη. Η προσέγγιση μας εδώ θα δώσει περισσότερη έμφαση στο δεύτερο σκέλος· δηλαδή αυτό που μας ενδιαφέρει είναι όχι τόσο τι είναι η κοινωνική επιστήμη αλλά τι δεν είναι – βεβαίως όμως το ένα εξαρτάται άμεσα από το άλλο. Αυτή η αρνητική στρατηγική αποτελεί την βασική επιστημολογική μας προσέγγιση αλλά και η πρόταση ότι ένας επιστημονικός χώρος γνώσης – εδώ θα επιμείνουμε στην έννοια του λόγου – συγκροτείται όχι τόσο (ή έστω όχι μόνο) μέσω μιας θετικής ουσίας και ιδιαίτερων χαρακτηριστικών - που όμως είναι εύκολο να αμφισβητηθούν1 – αλλά κυρίως μέσω του έτερου του, αυτού που αποκλείει, αυτού που δεν είναι, αυτού στο οποίο αντιπαρατίθεται και προσπαθεί να αποκλείσει και να αποκαθαρθεί από αυτό.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι όλα αυτά συνιστούν τις συνθήκες της αδύνατης δυνατότητας, της (α)δυνατότητας του (θεωρητικά, εμπειρικά, μεθοδολογικά) και τις προϋποθέσεις του και το γενικό μας επιχείρημα εδώ είναι ότι αυτό ακριβώς σημαίνει ότι ο λόγος (ή καλύτερα οι λόγοι, στον πληθυντικό) των κοινωνικών επιστημών είναι πάντοτε και εγγενώς ατελείς, ανοικτοί, διχασμένοι, ετεροκαθορισμένοι, ποτέ τελεσίδικα και απόλυτα οριοθετημένοι - παρά μόνο σχετικά, προσωρινά και ασταθώς - γιατί ακριβώς καθορίζονται εγγενώς από αυτό το έτερον και από το εκτός τους. Έτσι δεν μπορούν ποτέ να κλείσουν οριστικά και να σταθεροποιηθούν πλήρως (δηλαδή να απο-κλείσουν το έτερον τους) αλλά η όποια διακριτότητα / ταυτότητα τους είναι ακριβώς συνάρτηση της σχέσης και της διαφοράς τους από τους άλλους λόγους – αυτό συνιστά και την κεντρική μας θέση εδώ.2 Αυτό σημαίνει ότι, κατά τη άποψη μας

στο λόγο των κοινωνικών επιστημών τουλάχιστον, δεν μπορούν να υπάρξουν απλές αντιθέσεις όπως στις κλασσικές επιστημολογικές προσεγγίσεις μεταξύ π.χ. γνώσης / άγνοιας, επιστήμης / κοινού νου, επιστήμης / ιδεολογίας, ορθολογισμού / ανορθολογισμού, αλήθειας / παραγνώρισης, αντικειμενισμού / υποκειμενισμού κλπ αλλά θα ήταν καλύτερο να μιλήσουμε για επι-καθορισμούς, αλληλομολύνσεις, διαφορές, σύνθετα όρια, διαμεσολαβήσεις, συμπεριλήψεις, αποκλεισμούς, οριοθετήσεις κλπ. μεταξύ των στοιχείων αυτών. Τέλος θα υποστηρίξουμε ότι η κοινωνική επιστήμη δουλεύει την ίδια στιγμή μαζί, επάνω στη βάση, πέρα από και αντίθετα με τους άλλους λόγους όπως για παράδειγμα του κοινού νου ή της ιδεολογίας αλλά ποτέ χωρίς αυτούς – παρότι η κυρίαρχη αντίληψη της ίσως θα φιλοδοξούσε να το κάνει.

Συγκεκριμένα λοιπόν θα προτείνουμε ότι τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού που ονομάζουμε επιστημονικός λόγος (λόγοι) των κοινωνικών επιστημών είναι ακόμα υπό αίρεση και υπό συζήτηση – αποτελούν δηλαδή ένα επιστημολογικό αγώνα και διακύβευμα διαφορετικών εννοιών «επιστημονικής αλήθειας» και «αντικειμενικότητας» – και αυτό σημαίνει ότι, όσον αφορά την σύγχρονη επιστήμη, θα πρέπει να δεχθούμε τόσο την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων όσο και το γεγονός ότι αυτές είναι μεταξύ τους όχι μόνο διαφορετικές αλλά και ανταγωνιστικές. Δεν είναι δηλαδή μόνο ένας επιστημολογικός (αλλά με την ίδια έννοια και οντολογικός και μεθοδολογικός) πλουραλισμός ο οποίος χαρακτηρίζει την κοινωνική επιστήμη των υστερο-νεωτερικών κοινωνιών με την έννοια της συνύπαρξης3 διαφορετικών επιστημολογικών παραδειγμάτων που μπορεί να θεωρηθεί ότι την εμπλουτίζει4 αλλά συνιστά εγγενώς ένα πεδίο δυναμικό και ανταγωνιστικό όπου ένας ηγεμονικός θετικο-εμπειρισμός (όπως τουλάχιστον συνάγεται από την πλειονότητα των ερευνητικών προγραμμάτων) ανταγωνίζεται με άλλα επιστημολογικά παραδείγματα /υποδειγματα. Με την έννοια αυτή δεν υπάρχει – και δεν θα μπορούσε να υπάρξει εν τέλει – μια οριστική και τελεσίδικη συναίνεση για το τι συνιστά την επιστημονικότητα του λόγου της κοινωνικής επιστήμης, και άρα την αντικειμενικότητα, την εγκυρότητα αλλά και τη στοχοθεσία του που αποτελούν τα μείζονα ζητήματα - και ακριβώς αυτή η συζήτηση (ο διάλογος αλλά και η διαμάχη) θα συνεχίζεται εις το διηνεκές5. Ωστόσο η συζήτηση αυτή είναι ανοικτή – δικαιολογημένα ή όχι - συχνά στην κατηγορία της ουσιοκρατίας (και το συναφές επιστημολογικό πρόβλημα του θεμελιωτισμού) στο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι αναζητάμε μια, μοναδική και αμετάλλακτη ουσία του κοινωνικοεπιστημονικού λόγου, μια και μοναδική υπόσταση που τον συγκροτεί και τον θεμελιώνει – και εδώ αναφερόμαστε, χωρίς να μπορούμε να επεκταθούμε περαιτέρω, στον αντιουσιοκρατισμό και αντιθεμελιωτισμό που χαρακτηρίζει τις φιλοσοφικές και επιστημολογικές αναζητήσεις του 20ου και 21ου αιώνα.

Για να παρακάμψουμε – και όχι να «επιλύσουμε» τελεσίδικα - λοιπόν τα προβλήματα αυτά η δική μας προσέγγιση εδώ θα είναι αρνητική στο βαθμό που μας ενδιαφέρει να θέσουμε το ερώτημα τι δεν είναι ο λόγος των κοινωνικών επιστημών, τι επιθυμεί να αποκλείσει, ποιο παραμένει το «νεκρό του σημείο» το οποίο δεν μπορεί ποτέ ούτε να αποκλείσει πλήρως αλλά ούτε και να αναστοχασθεί – και πως αυτό το Έξωθεν και το Άλλο τον (έτερο)καθορίζει. Μέσω της αρνητικής αυτής στρατηγικής μας ενδιαφέρει να ψηλαφίσουμε τα όρια αλλά τελικά και τους όρους της συγκρότησης του κοινωνικοεπιστημονικού λόγου· δηλαδή τα όρια και τα σύνορα του που είναι αναγκαστικά, όπως κάθε σύνορο, ένα διακύβευμα, μια αμφισβήτηση, μια γκρίζα περιοχή.

Ας πούμε όμως κάτι για τα σύνορα γενικά. Σε ένα πρώτο επίπεδο το σύνορο είναι διαχωρισμός, οριοθετεί μια διακριτή περιοχή και ταυτότητα από μια άλλη, είναι κάτι το οποίο διαχωρίζει κάτι από κάτι άλλο· στην περίπτωσή μας, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι τα σύνορα και τα όρια μεταξύ επιστήμης και μη-επιστήμης ή πιο συγκεκριμένα, μεταξύ (κοινωνικο)επιστημονικού και μη-επιστημονικού λόγου. Άρα το σύνορο είναι διάκριση και διαχωρισμός συγκροτησιακός της κάθε ταυτότητας χωρίς το όποιο δεν μπορεί να υπάρξει αλλά την ίδια στιγμή είναι και πέρασμα, δίοδος και επικοινωνία· είναι αυτό το μεταξύ που επιτρέπει το πέρασμα σε κάτι άλλο, που ενώνει, που επιτρέπει την επαφή δύο ή περισσότερων μερών, που «μολύνει», με την έννοια να ότι του αφαιρεί την όποια καθαρότητα και «καθαρή ταυτότητα» (όπως στο παράδειγμα των εθνικών συνόρων). Τα σύνορα βεβαίως πάντοτε προστατεύονται από συγκεκριμένες συμβάσεις (π.χ. τις επιστημολογικές, μεθοδολογικές και δεοντολογικές συμβάσεις της επιστήμης) και μπορούν να κλείσουν, να απο-κλείσουν αλλά ταυτόχρονα με την ίδια λογική, μπορούν και να ανοίξουν, να επιτρέψουν το πέρασμα, την επικοινωνία και την επαφή – σε κάθε περίπτωση αποτελούν διακύβευμα.6 Άρα όπου υπάρχουν σύνορα και μόνωση (απο-μόνωση) υπάρχει και πόρος - δρόμος, πέρασμα - και θα λέγαμε ότι

εδώ υπάρχει και μια καταστατική α-πορία (σύμφωνα με την αρχαία έννοια της άγνοιας)7. Το επιχείρημά μας λοιπόν είναι ότι όπου υπάρχει προσπάθεια κλεισίματος των λόγων και των ταυτοτήτων, εκεί καταστατικά αυτό πρέπει πάντα να αποτυγχάνει, να μην μπορέσει να διατηρήσει την απόλυτη καθαρότητα, την πλήρη και κλειστή ταυτότητα και τη μη-μόλυνση από το έτερον του για λόγους που θα εκθέσουμε παρακάτω.

Η βασική μας παραδοχή εδώ – και ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε αργότερα - είναι ότι τίποτα δεν ορίζεται αφ' εαυτού, σε μια σταθερή, ενιαία, πλήρη και αμετάλλακτη ουσία – όπως θα υποστήριζε μια ουσιοκρατική αντίληψη – αλλά «υπάρχει» μόνο μέσω της διάκρισής και διαφοράς του από άλλα στοιχεία. Παραδείγματος χάρη, μια πρόταση Α=Α δεν θα είχε νόημα και θα ήταν κενή ταυτολογία εάν δεν θεωρήσουμε ότι Α διάφορο (≠) του Β διάφορο (≠) του Γ διάφορο του Δ και ούτω κάθε εξής σε μια σειρά διαφορών που δίνει στο κάθε στοιχείο την ταυτότητα του μέσα σ΄ αυτή. Άρα το έτερον πρέπει προηγείται της συγκρότησης του ενός (γενικά κάθε ταυτότητας) στο βαθμό που αποτελεί την εννοιακή του προϋπόθεση και η ταυτότητα του εν τέλει είναι λειτουργία της διαφοράς του από το έτερόν. Έτσι εισάγει εκ των προτέρων τον διχασμό και τον ετεροκαθορισμο μέσα στη ταυτότητα και δεν του επιτρέπει ποτέ να συγκροτηθεί σε ένα κλειστό, αυτο-αναφορικό σύστημα, δηλαδή πλήρως και σταθερά. Κάθε ταυτότητα δεν μπορεί ποτέ να ολοποιηθεί, ή να «κλείσει», επειδή δεν υφίσταται ως μια εκ των προτέρων δεδομένη ουσία ή αρχή αλλά μόνο ως διχασμένη και ετεροκαθορισμένη, ως ένα πλέγμα σχέσεων (άρθρωση) ετερογενών στοιχείων και διαφορών (που μετασχηματίζονται σε στιγμές του λόγου αυτού)˙την ίδια στιγμή δεν υπάρχει ποτέ από μόνη της αλλά ορίζεται πάντοτε και καταστατικά ως προς την διαφορά και τον ανταγωνισμό της με άλλες ταυτότητες.8 Ο ορισμός συνεπώς της κάθε ταυτότητας προϋποθέτει και εξαρτάται καταστατικά από μια ετερότητα, ένα Άλλο που προ-ηγειται και προ-υποτίθεται και που την ίδια στιγμή την συγκροτεί αλλά και την διχάζει˙είναι δηλαδή ταυτόχρονα όρος αλλά και όριο της συγκρότησης της.

Άρα θεωρούμε ότι ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος αδυνατεί πρωταρχικά να ορισθεί από μόνος του και ότι η συγκρότηση της ταυτότητας του γίνεται μόνο μέσω της διάκρισης και της διαφοράς του από το εκτός και το διαφορετικό του, δηλαδή από άλλα είδη λόγου όπως π.χ. ο καθημερινός, ο λογοτεχνικός, ο ποιητικός, ο πολιτικός κλπ. Το επιχείρημα μας εδώ όμως είναι ότι αυτό δεν λαμβάνει τη μορφή μιας απλής (άρα μη-διαλεκτικής, μη διαμεσολαβημένης) αντίθεσης (είτε – είτε) αλλά τη μορφή μιας σύνθετης σχέσης (και – και) που προσπαθούμε να σκιαγραφήσουμε εδώ. Θα μπορούσε κάποιος βεβαίως να δώσει ένα θετικό περιεχόμενο στον επιστημονικό λόγο και το εμφανέστερο θετικό περιεχόμενο θα ήταν ο ορθολογισμός – αλλά αυτό δεν αποτελεί μόνο δικό του προνόμιο και χαρακτηριστικό. Εδώ ακριβώς αρχίζουν και οι δύσκολες ερωτήσεις˙ υπάρχει δηλαδή ένα «καθαρά» ορθολογικό περιεχόμενο στην κοινωνική επιστήμη και μπορεί αυτή να είναι – έστω και δυνητικά - αποκαθαρμένη από κάθε είδους ανορθολογισμούς (π.χ. από ιδεολογικά στοιχεία), υπό το φως τόσο της συγκρότησης του υποκειμένου (επιστήμονας), του αντικειμένου της (κοινωνία) αλλά και του παραγόμενου λόγου (κοινωνική επιστήμη) ; Και από την άλλη μεριά, όλοι οι μη-επιστημονικοί λόγοι θα ήταν πεδία μη-ορθού λόγου, δηλαδή ανορθολογισμού˙ είναι δηλαδή ο ορθολογισμός η μοναδική, προνομιακή ουσία της επιστήμης, έστω και εάν μπορούσαμε να ορίσουμε επακριβώς σε τι συνίσταται ο ορθολογισμός (π.χ. μέθοδος) ειδικά στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών; Τέλος μήπως έχει και ο ορθολογισμός, κάποια σύνορα, πλαίσια, περιορισμούς, όρια, ιστορικές παραμέτρους ή βρίσκεται σε απόλυτη και καθαρή μορφή μέσα στον επιστημονικό λόγο; - μια δύσκολη και σύνθετη συζήτηση. Θεωρούμε ότι σύμφωνα με την λογική που εκθέσαμε παραπάνω, και ο ίδιος ο ορθολογισμός έχει ανάγκη από το έτερον του για να ορισθεί, από το έτερον – που δεν είναι αναγκαστικά το αντίθετο – του ορθού λόγου με την υποσημείωση εδώ ότι έχουμε την υποψία ότι πολλές φορές αυτό (ο αν-ορθολογισμός) ενυπάρχει μέσα σε φαινομενικά ορθολογικές μορφές (π.χ. πολιτικός λόγος) ˙ το ίδιο ρόλο παίζει και η δόξα (με την αρχαία έννοια της γνώμης, στην αντίθεση της με την γνώση), δηλαδή ο κοινός νους9 ο οποίος δεν μας επιτρέπει την επιστημονική πρόσβαση στην «ουσία» των κοινωνικο-ιστορικών φαινομένων. Άρα το επιχείρημα μας είναι ότι ο ορθολογισμός θα μπορούσε να είναι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό αλλά όχι η μοναδική, προνομιακή ουσία του κοινωνικοεπιστημονικού λόγου και δεν εμφανίζεται ποτέ ούτε στην απόλυτη καθαρότητά του (όπως π.χ. στα μαθηματικά) ούτε και αφ΄ εαυτού.

Το βασικό μας θέμα λοιπόν εδώ είναι ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος και το έτερόν του, και εδώ θα εξετάζουμε ως παράδειγμα με ειδική σημασία τον κοινό νου, με μια αναφορά και στην ιδεολογία – άρα και στα σύνορα μεταξύ τους. Ο κοινός νους λοιπόν είναι μια συνάρθρωση ετερογενών λόγων (ρηματικών πρακτικών) που όμως έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που τα συνδέει και με την ιδεολογία, δηλαδή είναι το οικείο, το αυταπόδεικτο, το δεδομένο, το «φυσικό», ένα «έτσι είναι τα πράγματα» που χαρακτηρίζει στο μεγαλύτερο μέρος την καθημερινή μας ζωή. Άρα ο κοινός νους είναι μια ασταθής και πάντοτε προσωρινή συνάρθρωση ετερογενών λόγων και πρακτικών, συνηθειών (habitus) της σκέψης, του σώματος και του λόγου, δηλαδή καθημερινών ρηματικών πρακτικών που περιλαμβάνει στοιχεία επιστημονικά και εξω-επιστημονικά, "παραδεδεγμένους" – κυρίαρχους ιστορικά και πολιτισμικά τρόπους θέασης του κόσμου, του εαυτού και του άλλου· άρα είναι ο κατ' εξοχήν μη-καθαρός και «μολυσμένος» λόγος ο οποίος περιλαμβάνει και συναρθρώνει στοιχεία από πολλές διαφορετικές τάξεις του λόγου – μεταξύ των οποίων και πολλά στοιχεία από τον επιστημονικό (των φυσικών και των κοινωνικών επιστημών10) πράγμα που είναι πολύ εμφανές στις σύγχρονες κοινωνίες λόγω της εκλαΐκευσης της επιστήμης και της κατακόρυφης αύξησης του μορφωτικού επιπέδου, συγκριτικά με προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Ωστόσο παρά την ετερογένεια του, ως λόγος χαρακτηρίζεται από μερικές βασικές ιδιότητες όπως δεδομένο, φυσικό, αυτονόητο, εύληπτο, οικείο, «από που πιστεύουν όλοι», «έτσι είναι τα πράγματα» κλπ. – και εδώ ακριβώς όπως θα δούμε παρακάτω, βρίσκεται και ο ιδεολογικός πυρήνας και λειτουργία του. Είναι η πρωταρχική, προ-επιστημονική «αλήθεια» της «πραγματικότητας»11 για τους «περισσότερους ανθρώπους και τον περισσότερο καιρό», προ-θεωρητική και μη-θεματοποιημένη η οποία προηγείται (αλλά με την ίδια λογική θα μπορούσαμε να πούμε ότι και έπεται) κάθε προσπάθειας επιστημονικής της κατανόησης της πραγματικότητας από τις κοινωνικές επιστήμες. Με την έννοια αυτή θεωρούμε ότι ο καθημερινός βιόκοσμος (Lebeswelt)12 αποτελείται καταστατικά από μια σειρά άρθρωσης ετερογενών νοημάτων και πρακτικών του λόγου (ρηματικών πρακτικών) στη προοπτική της διαρκούς ερμηνείας και επανερμηνείας, κατασκευής και ανακατασκευής του· αυτό λοιπόν που ονομάζουμε «καθημερινός λόγος» θα το ταυτίσουμε εδώ με την «κοινή λογική» ή «τον κοινό νου». Αποτελεί συνεπώς ο κοινός νους μια κατάσταση του βίου «για τους περισσότερους ανθρώπους και τον περισσότερο καιρό» που θεμελιώνει μια προ – θεωρητική και υπαρξιακή βεβαιότητα – ανεξάρτητη από την όποια επιστημονική της «αλήθεια» – ότι αυτή η καθημερινή πραγματικότητα/ φαινομενικότητα πράγματι υπάρχει και είναι η μόνη αληθινή και πραγματική· οι περισσότεροι άνθρωποι (ή ο «μέσος, καθημερινός άνθρωπος» ως ιδεοτυπική κατηγορία) σκέφτονται, ομιλούν και πράττουν ως εάν να ήξεραν ποιοι είναι και που ανήκουν (προσανατολίζονται συνεπώς άμεσα μέσα στον καθημερινό χωρο – χρόνο, αλλά και στις κοινωνικές σχέσεις) και ως εάν το νόημα αυτής της πραγματικότητας να ήταν δεδομένο και αυτονόητο – και όλα αυτά κατασκευάζονται κατά τη μακροχρόνια διαδικασία της κοινωνικοποίησης («υποκειμενοποίησης»).Η παράδοση της σύγχρονης φαινομενολογίας από τον Edmund Husserl και τον Alfred Schutz μέχρι τις μέρες μας τονίζει ότι αυτοί οι καθημερινοί τρόποι / τόποι γνώσης και ερμηνείας της πραγματικότητας (δηλαδή ο κοινός νους) αποτελούν το αναγκαίο, καταστατικό και ανεξάλειπτο υπόβαθρο (αλλά και υπαρξιακό ορίζοντα) κάθε επιστημονικής και θεωρητικής κατανόησης στο βαθμό που η (κοινωνικο) επιστημονική γνώση και ο λόγος της προϋποθέτουν καταστατικά και πάντοτε τον καθημερινό βιόκοσμο και τις μορφές του λόγου που του αντιστοιχούν.

Άρα αυτό που χαρακτηρίζει τον κοινό νου είναι η κοινοτοπία (κοινός - τόπος) και εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε και τις εξής σημαντικές υποσημειώσεις: πρώτον, δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε ποτέ απόλυτα και επακριβώς ποια και τι είναι ο καθημερινός λόγος – ο κοινός νους - σε αντίθεση με άλλες χρήσεις όπως η επιστημονική – αφήνοντας στην άκρη όμως το ζήτημα της σύστασης και της χρήσης της ειδικής επιστημονικής ορολογίας13- γιατί όλες οι λέξεις ανήκουν και αντλούν την καταγωγή τους από μια κοινή ιστορική δεξαμενή νοημάτων που είναι ο δυτικός λόγος, η δυτική μεταφυσική παράδοση.14 Η επιστημονική, φιλοσοφική, καθημερινή, λογοτεχνική και όλες οι άλλες χρήσεις του λόγου που θεμελιώνονται μέσα σε αυτήν ασφαλώς διαχωρίζονται με κάποιους τρόπους μεταξύ τους αλλά μόνο συμβατικά (μέσα δηλαδή από συγκεκριμένες συμβάσεις που προστατεύουν, όσο αυτό είναι δυνατό, τα όρια τους) και ποτέ απόλυτα στο βαθμό που ανήκουν στον ίδιο νοηματικό ορίζοντα. Δεύτερον, ο καθημερινός λόγος ως κοινός νους δεν εμφανίζει ποτέ μια καθαρότητα αλλά αποτελεί το πεδίο διαπλοκής - συνάρθρωσης διαφορετικών χρήσεων και κατα-χρήσεων της γλώσσας που τις χαρακτηρίζει γενικά το

δεδομένο, το οικείο, το αυταπόδεικτο της πραγματικότητας, η βιωμένη πραγματικότητα/αλήθεια πριν από την επιστημονική, φιλοσοφική, θεωρητική διερεύνησή της. Αυτός ο λόγος βεβαίως δεν είναι ούτε απλά «φυσικός» και «αυτονόητος», ούτε απλά «ουδέτερος» στον βαθμό που κουβαλάει μαζί του ένα ολόκληρο φιλοσοφικό (μεταφυσικό) και κοινωνικο-ιστορικό φορτίο, μια ολόκληρη παράδοση αλήθειας για τον κόσμο, τον εαυτό και τον άνθρωπο του δυτικού λόγου, έστω και εάν αυτό δεν γίνεται εμφανές γιατί αυτό συνιστά την θεμελιώδη ιδεολογική του συγκάλυψη.

Από τη μια μεριά συνεπώς επισημαίνουμε ως έτερον του κοινωνικοεπιστημονικού λόγου τον κοινό νου, την δόξα και από την άλλη την ιδεολογία – και τα δύο συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Το ιδεολογικό στοιχείο εδώ αφορά το ότι αυτό το νόημα (νοήματα) των λόγων και πράξεων εμφανίζεται στον καθημερινό λόγο με τη μορφή του «ως εάν» να ήταν δεδομένο και καθηλωμένο, αιώνιο και αυτονόητο, ως εάν δηλαδή να ξέραμε ήδη πάντοτε τι σημαίνει και συνεπώς να μη χρίζει καμίας ερμηνείας (εξ΄ ου και το κοινότοπο, αυτονόητο του καθημερινού λόγου, «αυτό που γνωρίζουν όλοι»). Εάν ήταν έτσι όμως, θα έπρεπε να υποθέσουμε την δυνατότητα μιας πλήρους διαφάνειας και μιας πλήρους κυριολεξίας, μιας απόλυτης ταύτισης του πραγματικού με το αληθινό, μιας πλήρους αντιστοιχίας του σημαίνοντος προς το σημαινόμενο η οποία δεν θα επέτρεπε ούτε την απόκρυψη (το ψεύδος ως προϋπόθεση κάθε αλήθειας), ούτε το παράδοξο και το χιούμορ (ως ολίσθημα του νοήματος) αλλά ούτε και την εν γένει μεταφορικότητα των λόγων είτε αυτό είναι καθημερινός λόγος είτε ποίηση ή λογοτεχνία. Οι σκέψεις αυτές μας οδηγούν στην προσπάθειά μας να θεματοποίησουμε την σχέση ιδεολογίας και καθημερινού λόγου, δηλαδή ότι ο κοινός νους στις διάφορες μορφές του επιλέγει, συσχετίζει και οργανώνει (συναρθρώνει) κάτω από μια φαινομενική αμεσότητα, φυσικότητα και δεδομενικότητα μια σειρά από διαφορετικά νοήματα και ρητορικούς τρόπους (εκφορές) που στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν τα χαρακτηριστικά του δεδομένου, του αυτονόητου, του κοινότοπου και του φυσικού και που ενέχει σημαντικότατες ιδεολογικές λειτουργίες στο βαθμό που σταθεροποιεί, νομιμοποιεί και αναπαράγει την κυρίαρχη μορφή της πραγματικότητας, τις κυρίαρχες κοινωνικές- πολιτικές- οικονομικές ρυθμίσεις, δηλαδή το status quo˙θα μπορούσαμε ίσως και να ισχυρισθούμε ότι ο καθημερινός λόγος είναι το κατεξοχήν όχημα της κυρίαρχης ιδεολογίας par excellence. Ωστόσο αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει στον να απορρίψουμε πολύ εύκολα και αβασάνιστα την «κοινή λογική» ως απλώς ένα τίποτα, μια ασήμαντη πτυχή του καθημερινού βίου ή ένα ιστορικά τυχαίο ψευδολόγημα στον βαθμό που αποτελεί την σημαντικότερη δομή αποκάλυψης και ταυτόχρονα (με την ίδια κίνηση) συγκάλυψης της πραγματικότητας στις κυρίαρχες μορφές της, «τον περισσότερο καιρό και για τους περισσότερους ανθρώπους». Με την έννοια αυτή ο κοινός νους ως κυρίαρχη μορφή του καθημερινού λόγου αναφέρεται σε δομές αλληλεγγύης συγκροτησιακές του ίδιου του κοινωνικού και είναι παραγωγική κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών θεσμών αλλά και ίδιων των ταυτοτήτων των υποκειμένων αποτελεί δηλαδή τον κατεξοχήν – και μη-εξαλείψιμο – τρόπο επικοινωνίας, σχέσεων και μορφών υποκειμενικότητας μέσα στην καθημερινότητα. Μέσα και μέσω αυτού του καθημερινού λόγου «κατασκευάζουμε» σχέσεις, υποκείμενα και καταστάσεις ζωής μέσα στην καθημερινότητα αλλά και επι-κοινωνούμε, μοιραζόμαστε νοήματα, χωρίς τα οποία καμίας μορφή συλλογικότητα δεν θα ήταν δυνατή˙φτιάχνουμε δηλαδή, μέσα από την φαινομενική κοινοτοπία και «απλοϊκότητα» του καθημερινού λόγου, κοινούς τόπους – τρόπους του βίου που έχουν ως έμφαση από πού θεωρείται ως "φυσιολογικό" και "κοινωνικά αποδεκτό" σε κάθε ιστορική συγκυρία.

Για να επανέλθουμε στη βασική προβληματική μας, θα επισημάνουμε επίσης ότι μια κλασσική αντιπαράθεση μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης δεν είναι χωρίς προβλήματα γιατί δεν υπάρχει μια ξεκάθαρη, δεδομένη και απλουστευτική διάκριση και κυρίως αντίθεση μεταξύ επιστημονικού και ιδεολογικού λόγου, στον βαθμό που σημαντικά ερωτήματα όπως το ιδεολογικό στοιχείο (ή, κατάλοιπο) κάθε επιστημονικού λόγου ή οι ιδεολογικές προϋποθέσεις, συνέπειες και χρήσεις της επιστήμης δεν έχουν οριστική απάντηση αλλά παραμένουν ανοικτά. Δεν αρνούμαστε δηλαδή την δυνατότητα ή ακόμη και την αναγκαιότητα μιας σχετικής διάκρισης μεταξύ των δύο, αλλά υποστηρίζουμε ότι η διάκριση μεταξύ τους (δηλαδή επιστήμης και ιδεολογίας) δεν είναι ούτε απλή, ούτε απόλυτη αλλά ούτε και αυταπόδεικτη.15 Πιο συγκεκριμένα αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικοεπιστημονικός και ο ιδεολογικός λόγος (π.χ με τη μορφή του κοινού νου – αλλά και ο πολιτικός λόγος, ο λόγος της διαφήμισης, των μίντια κλπ) αναφέρονται σαφώς σε διαφορετικές τάξεις, αρθρώσεις και λειτουργίες του λόγου οι οποίες όμως σχεδόν καταστατικά (ως

λειτουργίες του λόγου) «αλληλομολύνονται» από κοινούς όρους, καταγωγές και νοήματα και μερικώς αλληλεπικαλύπτονται. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να γενικεύσουμε υποστηρίζοντας το ότι η «αλληλεξάρτηση» μεταξύ ιδεολογικού και επιστημονικού λόγου σημαίνει ότι κανένας από τους δύο δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον άλλο, δηλαδή να συγκροτηθεί ως πλήρης, σταθερή και ενιαία ταυτότητα που θα αποκλείει το έτερον της – αντίθετα πάντοτε το προϋποθέτει και το περιλαμβάνει. Αυτό σημαίνει τελικά ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια «καθαρότητα», δηλαδή ούτε ένας «καθαρά» ιδεολογικός λόγος όπως αυτός εμφανίζεται π.χ. μέσα στην κοινή λογική, ούτε ένας «καθαρά» μη-ιδεολογικός λόγος (π.χ. καθαρή επιστήμη) γιατί μέσα και στους δύο ενυπάρχει και το έτερόν του που τον ορίζει, αποτελεί τη συνθήκη της δυνατότητας του και τον διασπά. Έτσι θα μπορούσαμε εν συντομία να πούμε ότι μέσα στον κοινωνικο-επιστημονικό λόγο ενυπάρχουν πάντοτε ανεξάλειπτα ιδεολογικά στοιχεία που αποτελούν τις υπορρητες παραδοχές αλλά και κατάλοιπα (μη-αναστοχαστικά, μη- αποδομήσιμα)16 συνέπειες και λειτουργίες όλων των θεωρητικών προσεγγίσεων (κλασσικό παράδειγμα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών είναι η «ορθόδοξη» οικονομική θεωρία σήμερα που βρίθει ιδεολογικών παραδοχών και λειτουργιών) και που ακόμη και η πιο προσεκτική αναστοχαστική προσπάθεια δεν μπορεί να εξαλείψει πλήρως στο βαθμό που αποτελούν το ανεξάλειπτο ιδεολογικό ίζημα - «κατακάθι» κάθε επιστημονικού λόγου, τον ένα ή περισσότερους όρους που καταστατικά προϋποτίθενται και δεν μπορούν να είναι υποκείμενοι στον «πλήρη» αναστοχασμό.

Το επιχείρημα μας συνεπώς είναι διττό: από τη μια μεριά ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος δεν ανήκει και (πρέπει να) διαφέρει από ένα «καθημερινό τρόπο σκέψης» (κοινός νους) μέσω των επιστημονικών συμβάσεων (επιστημολογικών, μεθοδολογικών, δεοντολογικών) που τον οριοθετούν σχετικά και τον «προστατεύουν» και ότι μια κριτική επιστημονική κατανόηση δεν μπορεί να ταυτισθεί με το εμφανές, το αυτονόητο και την αμεσότητα του καθημερινού λόγου (ως κατεξοχήν όχημα της κυρίαρχης ιδεολογίας) αλλά αποτελεί και πρέπει να αποτελεί (με ένα κανονιστικό τρόπο) πάντοτε μια προσπάθεια αναστοχασμού, θεματοποίησης αλλά και κριτικής της κοινωνίας και των επιμέρους ιστορικών μορφών της. Όμως ο επιστημονικός λόγος - όπως και ο ίδιος ο επιστήμονας, αναγκαστικά μέσω της σωματικότητάς του – που υπάρχει μέσα, αλλά και πάντα προϋποθέτει αυτή την καθημερινότητα, δεν μπορεί παρά να αποτελεί, έστω και σχετικά, το έτερόν της, στον βαθμό του προσπαθεί να αποδομήσει,17 να κατανοήσει και να αναστοχασθεί τις βεβαιότητες, τις φυσικότητες, τις οικειότητες και τις δεδομενικότητές του καθημερινού λόγου και να τις ανασυγκροτήσει με διαφορετικό τρόπο (με τους τρόπους δηλαδή μιας ορθολογικής, κριτικής κοινωνικής επιστήμης) μέσα σε διαφορετικά πλαίσια (η έννοια της αναπλαισίωσης του νοήματος) «μη-καθημερινά» και με ένα λόγο «εξειδικευμένο» (π.χ. επιστημονική ορολογία και επιχειρηματολογία) ως προς αυτό το αντικείμενο. Από τη άλλη μεριά ο κοινωνικο-επιστημονικός λόγος δεν μπορεί ούτε να διατυπωθεί σε μια «ουδέτερη», μη-φυσική γλώσσα όπως των μαθηματικών, ούτε να επαληθευτεί (ή να διαψευσθεί) πειραματικά αλλά – και αυτό μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ – δεν μπορεί ούτε να «υπερβεί» ούτε να αγνοήσει και να παρακάμψει τον κοινό νου γιατί αναγκαστικά θεμελιώνεται επάνω σε αυτόν τον «ορίζοντα» (στον διυποκειμενικό κόσμο των νοημάτων) που αποτελεί την εμπειρική προϋπόθεση του στον βαθμό που δεχόμαστε ότι η καθημερινότητα και ο λόγος που της αντιστοιχεί αποτελεί καταστατικά τον μόνο τρόπο / τόπο όπου μπορεί να κάποιος να ζήσει – να μιλήσει – ούτε ο επιστήμονας, ούτε ο επιστημονικός λόγος είναι δυνατόν να υπάρξει κάπου αλλού.

Άρα εδώ έχουμε μια τριπλή διάσταση αυτής της σχέσης μεταξύ του κοινωνικοεπιστημονικού λόγου και του έτερου του. Πρώτον μέσω του ίδιου του υποκειμένου της γνώσης, του επιστήμονα που ποτέ δεν παύει να ανήκει πάντα στον κόσμο των κοινά δομημένων (διυποκειμενικών) νοημάτων, στον καθημερινό βιόκοσμο, στην πραγματικότητα του «κοινού νου» - στο βαθμό που δεν είναι «καθαρό πνεύμα» ή «καθαρός νους». Αυτός είναι και ο μόνος κόσμος των κοινωνικών πρακτικών και του νοήματος στον οποίο μπορεί κάποιος να ζήσει μέσα και μέσω της σωματικότητάς του – και δεν υπάρχει κανένας άλλος· είναι οικείος, φυσικός, δεδομένος και αυτονόητος γιατί είναι ο οίκος του βίου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο το ίδιο το αντικείμενο του λόγου των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή η κοινωνικο-ιστορική εμπειρία του ανθρώπου, δεν μπορεί να έχει την «αντικειμενική» υπόσταση που έχει η φύση ως εξωτερικότητα (όσο αυτό είναι αλήθεια) στο βαθμό που ενέχει πάντα μια διαδικασία ιστορικής συλλογικής κατασκευής και διαρκούς ανα-κατασκευής. Έτσι ο κοινωνικός επιστήμονας που την μελετά «επιστημονικά» και άρα «αντικειμενικά», είναι ταυτόχρονα

συμμέτοχος και συνδιαμορφωτής (τόσο ως υποκείμενο όσο και ως κοινωνικός επιστήμονας ο οποίος παράγει αναστοχαστική γνώση) ταυτόχρονα του αντικείμενου του, το οποίο με τη σειρά του τον έχει προ-διαμορφώσει ως κοινωνικό υποκείμενο, μέσω των διαδικασιών της κοινωνικοποίησης (υποκειμενοποίησης)· ο κατασκευαστής συνεπώς είναι ταυτόχρονα και κατασκευασμένος. Τέλος η ίδια η παραγόμενη επιστημονική γνώση ως μια συγκεκριμένη τάξη του λόγου είναι τοποθετημένη, καθορισμένη, εξαρτάται, αφορά κλπ (σε μια σύνθετη τέλος πάντων σχέση που αφορά την κοινωνιολογία της γνώσης και της επιστήμης) από τη κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα αλλά και συμμετέχει σε αυτή και την συνδιαμορφώνει μεταβάλλοντας την αναστοχαστικά – αυτό άλλωστε είναι και το νόημα της «διπλής ερμηνευτικής» του Anthony Giddens18 την όποια προσεγγίζει το κείμενό μας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν όσον αφορά τις σχέσεις του λόγου των κοινωνικών επιστημών σε σχέση με τον καθημερινό λόγο, τον κοινό νου, που εδώ τον θεωρούμε, μαζί με την ιδεολογία, ως παραδειγματικό του έτερου και του εκτός του:

1.Θεμελιώνεται επάνω σε αυτόν και τον προϋποθέτει – δεν μπορεί δηλαδή να τον παρακάμψει και να τον αγνοήσει γιατί αποτελεί το αναξάλειπτο υπόστρωμα και θεμέλιο του. Συνάμα δεν μπορεί και να τον περιφρονήσει, να τον θεωρήσει απλώς μια ασημαντότητα, μια άγνοια, ένα ανορθολογισμό, μια παραγνώριση στο βαθμό που ο κόσμος του καθημερινού λόγου / νοήματος αποτελεί το πρωτογενές υλικό του, οι κοινοί τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι ερμηνεύουν, προσανατολίζουν και νοηματοδοτούν την ύπαρξη τους, πριν και μετά την επιστήμη.

2.Αποτελεί το βασικό του υλικό, την βασική του αναφορά στην «πραγματικότητα» (μια πραγματικότητα που αποτελεί ρηματική κατασκευή, κατασκευή του λόγου – κοινωνικός κονστρουκτιβισμός) που είναι ιστορικά συγκεκριμένη, την οποία ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος προσπαθεί να αναλύσει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει (και εδώ τίθεται το μείζον ζήτημα της στοχοθεσίας του) – έτσι ο επιστημονικός λόγος του δίνει την επιστημονική του «αλήθεια» αναστοχαστικά και τον ανασυγκροτεί συστηματικά και ορθολογικά

3.Τον υπερβαίνει με την έννοια ότι επιχειρεί να «δει» πίσω από τα φαινόμενα, πέρα από την κοινή αντίληψη «των περισσοτέρων», από-συγκκαλύπτει μη-φανερές δομές και κυρίαρχες μορφές της οργάνωσης του πίσω από την φαινομενικότητα, την δεδομενικότητα, την οικειότητα και τη φυσικότητά του – όλα αυτά δηλαδή που αποτελούν τις ιδεολογικές του συνθήκες και λειτουργίες

4. Ενίοτε ο επιστημονικός λόγος βρίσκεται αντιμέτωπος με αυτόν – σε αντίθεση, σε αντιπαράθεση με τα φαινόμενα έτσι όπως αυτά εμφανίζονται στην κοινή δόξα, απο-συγκαλύπτει τις αντιφάσεις του, τα «τυφλά του σημεία», τις καταστατικές του παραδοχές, τους τρόπους της κατασκευής του, «αυτό που πιστεύουν οι περισσότεροι» και ασκεί κριτική στις κυρίαρχες μορφές της οργάνωσης και τις κατανομές της εξουσίας μέσα σ΄ αυτόν – και αυτή είναι η σημαντικότερη διάσταση σε ένα λόγο που διεκδικεί το όνομα μιας κριτικής κοινωνικής επιστήμης.

Άρα δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει μια κοινωνική επιστήμη απόλυτα «καθαρή», αποκαθαρμένη από το έτερον της, που να μην το προϋποθέτει, να μην μολύνεται πάντοτε, να μην επι-καθορίζεται και να μην διχάζεται καταστατικά και εγγενώς από το έτερόν και το εκτός της, γιατί έτσι δεν θα στοιχειοθετούσε «σχέση», «επαφή» και αναφορά σε κάτι έξω απ΄ αυτήν (θα ήταν απλά αυτοαναφορική). Αυτή ακριβώς η σχέση και η διαφορά της από άλλα είδη λόγου είναι ταυτόχρονα η συνθήκη της δυνατότητας και της αδυνατότητας της – αυτό που την ορίζει και της δίνει την ταυτότητα της και συνάμα αυτό που τη «στοιχειώνει», την διχάζει, την «μολύνει» και δεν την αφήνει να «ολοκληρωθεί», να κλείσει και να γίνει αυθύπαρκτη.

Το δύσκολο εγχείρημα ωστόσο για τον κοινωνικοεπιστημονικό λόγο είναι ότι τη στιγμή που καλείται να κάνει όλα αυτά, πρέπει ταυτόχρονα να ανα-στοχασθεί τον εαυτό του, τις έννοιες και τις κατηγορίες του, σηκώνοντας δηλαδή το χαλί κάτω από τα πόδια του, έτσι ώστε να αποκαλύψει τα δικά του θεμέλια και

προϋποθέσεις – και αυτό είναι μια κριτική επιστημολογία που τον προστατεύει από τον δογματισμό και την υποστασιοποίηση αλλά και τον διαφοροποιεί σε σημαντικό βαθμό από τον κοινό νου. Συνεπώς εδώ η κατασκευή (ο καθημερινός λόγος – κοινός νους) δεν καταργείται αλλά την στιγμή που από-καλύπτεται αναστοχαστικά - πάντοτε όμως εν μέρει στο βαθμό που δεν θα γίνει ποτέ πλήρως διάφανος ως προς τον εαυτό του, πάντοτε κάτι θα υπολείπεται και κάτι θα διαφεύγει / συγκαλύπτεται - και ανα-συγκροτείται ορθολογικά μέσα στον επιστημονικό λόγο χάνει μέρος από την ισχύ του, η οποία βασίζεται ακριβώς στην δυνατότητα της ιδεολογικής παραγνώρισης, δεδομενικότητας και συγκάλυψης, χωρίς την οποία όμως ο ίδιος δεν μπορεί να υπάρξει. Αυτή θα λέγαμε ότι είναι και η κριτική – χειραφετική διάσταση που πρέπει να έχει ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος σε σχέση με άλλες μορφές λόγου (π.χ. πολιτικός, μαρκετινγκ και όλες οι μορφές λόγου που σκοπεύουν σε μια πειθώ και όχι στον αναστοχασμό), δηλαδή η επιταγή της εγγενούς ανοικτότητας του στην κριτική και τον αναστοχασμό (από την επιστημονική κοινότητα) – αλλά αυτή αποτελεί μια πρόταση κανονιστική και όχι περιγραφική της πραγματικότητας της κοινωνικής επιστήμης σήμερα η οποία σε μεγάλο βαθμό γίνεται απλή θεραπαινίδα των διαφόρων εξουσιών στην κυρίαρχη μορφή του θετικο-εμπειρισμού.

Οι όποιες, αλλά υπαρκτές, διακρίσεις συνεπώς μεταξύ κοινωνικοεπιστημονικού και άλλων λόγων δεν μπορούν παρά να σχετίζονται με την αυστηρότητά της (δια)τήρησης των επιστημολογικών, μεθοδολογικών και δεοντολογικών συμβάσεων αλλά και της χρήσης της ορολογίας που χαρακτηρίζουν την επιστήμη κάθε εποχής – και αυτό συνάμα θέτει και αιτήματα διαρκούς μετάφρασης του ενός στους όρους του άλλου (π.χ. εκλαΐκευσης της επιστήμης αλλά και της επιστημονικής ανάλυσης του καθημερινού ή ιδεολογικού λόγου). Συμβατική σημαίνει ότι ο κοινωνικο-επιστημονικός λόγος ενέχει και δεσμεύεται από συμβάσεις και πρωτόκολλα επιστημονικότητας (κυρίως επιστημολογικά, μεθοδολογικά, δεοντολογικά και ορολογίας) που είναι ξένα προς τον κοινό νου και που είναι γενικά αποδεκτά από την επιστημονική κοινότητα (που είναι και ο τελικός «κριτής» κάθε επιστημονικού λόγου) σε κάθε ιστορική συγκυρία. Αυτό σημαίνει ότι ο καθημερινός λόγος για να κατανοηθεί χρειάζεται να περάσει μέσα (να διαμεσολαβηθεί) από τις μεθοδολογικές και δεοντολογικές συμβάσεις της επιστήμης αλλά και ότι η κοινωνική επιστήμη πρέπει διαρκώς να προσπαθεί να μεταφέρει / μεταφράζει (εκλαϊκεύει) τον λόγο της στο επίπεδο του κοινού, καθημερινού λόγου έτσι ώστε να έχει μια ιστορική σημασία, έτσι ώστε να αποτελεί ένα αναστοχαστικό – κριτικό εγχείρημα που παρεμβαίνει μέσα σ΄ αυτή (όπως όλη η νεωτερική επιστήμη) · αυτό συνιστά ένα χρέος και μια υποχρέωση (και πρέπει να στοχασθούμε επάνω στις έννοιες αυτές) της κοινωνικής επιστήμης,

Σε τελευταία ανάλυση η κοινωνική επιστήμη πρέπει ίσως να δεχθεί ότι το όνειρο ενός επιστημονικού λόγου που θα καταφέρει να ενσωματώσει και να τιθασεύσει γνωσιακά (και άρα να ελέγξει στο βαθμό που στον δυτικό λόγο γνώση = έλεγχος = κυριαρχία) πλήρως τον κοινωνικό κόσμο είναι η κατεξοχήν ιδεολογική χίμαιρα η οποία σημαδεύει τα όρια της – αλλά αποτελεί μια απ’ αυτές τις καταστατικές αυταπάτες που αναγκαστικά την συγκροτούν ιστορικά. Τέλος, εδώ τίθενται δύσκολα ερωτήματα που αφορούν τον κοινωνικο-επιστημονικό λόγο και την όποια «αλήθεια» την οποία παράγει στο βαθμό που αυτή δεν είναι ποτέ ουδέτερη αλλά συμμετέχει / παρεμβαίνει στον κοινωνικό κόσμο τον οποίο αναλύει· άρα τα μεγάλα επιστημολογικά ερωτήματα της στοχοθεσίας της κοινωνικής επιστήμης παραμένουν: όχι γενικά η αναζήτηση της «αλήθειας» αλλά ποια «αλήθεια», ποιανού, για ποιόν και γιατί. Εμείς θα προτείνουμε εν συντομία, ότι οι αλήθειες (στον πληθυντικό) που παράγονται από τον λόγο των κοινωνικών επιστημών (και για δεν πρέπει ξεχνάμε η αλήθεια δεν είναι μια σταθερή κατάσταση αλλά ένας διαρκής αγών και διακύβευμα) πρέπει να εντάσσονται στην προοπτική της διαρκούς κριτικής, του αναστοχασμού, της απο-συγκάλυψης αυτού που εμφανίζεται ιδεολογικά ως παγιωμένη «μοίρα» και «πεπρωμένο» των ατόμων και των συλλογικοτήτων, ως η δεδομένη, φυσική και αυτονόητη τάξη πραγμάτων (ιδεολογία), στο κοινωνικο-ιστορικό πεδίο που δεν μπορεί να αλλάξει · όχι δηλαδή μόνο μια διάγνωση ότι «έτσι είναι τα πράγματα» αλλά ότι θα μπορούσαν να υπάρξουν και ως ριζικά διαφορετικά – και αυτό βλέπουμε ως το νόημα μιας χειραφετικής κοινωνικής επιστήμης.

Σημειώσεις

[1] Αυτό που υπαινισσόμαστε εδώ είναι ότι η επιλογή αυτών των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο - διακύβευμα τεράστιων συζητήσεων και γενικά όλου του χώρου που ονομάζουμε «επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών». Η επιλογή και η στόχευση μας εδώ είναι διαφορετική.

[2] Η έννοια της διαφοράς είναι σημαντική εδώ και παραπέμπει στην κομβική έννοια του differànce (που μεταφράζεται στα Ελληνικά ως *διαφωρά*) του Jacques Derrida.

[3] Εδώ ο ίδιος ο όρος «συνύπαρξη» θέτει τα μείζονα επιστημολογικά ζητήματα του αναγκαίου «διαλόγου» και επικοινωνίας αλλά και της αντιπαράθεσης και του ανταγωνισμού στην εξέλιξη της επιστήμης όπως αυτά εμφανίζονται σε συγκεκριμένα θεσμικά fora της κάθε επιστημονικής κοινότητας (συνέδρια, δημοσιεύσεις, σεμινάρια κλπ). Τελικά βέβαια θέτει το σημαντικό ερώτημα της συγκρισιμότητας των θεωριών και του σχετικισμού ενάντια στον δογματισμό – μείζονα ερωτήματα στο χώρο της επιστημολογίας.

[4] Ενάντια σε αυτές τις προσεγγίσεις εγείρονταν παραδοσιακά η κατηγορία του «εκλεκτικισμού» ως ακριβώς η απώλεια της όποιος «καθαρότητας» ενός επιστημολογικού υποδείγματος και η ανάμιξη του με άλλα στοιχεία. Ωστόσο οι εξελίξεις τόσο στην ίδια την επιστήμη όσο και στην επιστημολογία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα έχουν αμφισβήτηση αυτής της κατηγορίας – μήπως αυτός ο εκλεκτικισμός δεν αποτελεί αναγκαστικά ένα «κακό πράγμα» αλλά αφορά ακριβώς την αμφισβήτηση της «καθαρότητας» και του «αμόλυντου» κάθε επιστημονικού παραδείγματος (paradigm) και την ανάγκη πλέον του συνδυασμού τους ;

[5] Εδώ βέβαια θα πρέπει να εγκαταλείψουμε το όνειρο ενός απλοϊκού θετικο-εμπειρισμού ήδη από τις απαρχές των κοινωνικών επιστημών στον 19^{ο} αιώνα ότι όταν «ωριμάσει» η κοινωνική επιστήμη θα μπορούσε, κατά τα πρότυπα των φυσικών επιστημών (που και εκεί δεν ισχύει βέβαια) να αποκτήσει μια σταθερή και μόνιμη επιστημολογία, μεθοδολογία και στοχοθεσία – γεγονός που από τη δική μας οπτική όχι μόνο δεν μπορεί αλλά και δεν θα έπρεπε ποτέ να συμβεί.

[6] Είναι ενδιαφέρουσα η αρχαία ρίζα της λέξης που έχει σχέση με το ρίχνω ζάρια (κύβους), παίρνω ρίσκο, διακινδυνεύω – άρα αποφασίζω σχετικά με κάτι.

[7] Βλ. άρθρο μου σχετικά με την καταστατική *απορία* που διέπει κάθε απόφαση και την σκέψη του Ντεριντά Μαυρίδης Η., «Απορία και Νόμος στην σκέψη του Ζακ Ντεριντά**»**, *Νέα Εστία*, τ. 173, Ιούνιος 1999

[8] Η αναφορά εδώ είναι στο έργο του Ernesto Laclau – για μια πρώτη προσέγγιση της λογικής αυτής βλ. Μαυρίδης Η., «Ερνέστο Λακλάου: Για μια Σύγχρονη θεώρηση του Πολιτικού**»**: *Αξιολογικά,* τ. 14, Δεκέμβριος 2003

[9] Όσον αφορά την καθημερινότητα και τον «κοινό νου» βλ. Μαυρίδης Η. **«**Η έννοια της Καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία»: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 114 Β΄, 2004

[10] Θα θέλαμε να ξεκαθαρίσουμε ότι είμαστε αντίθετοι στην έννοια της «επιστημικής ενότητας», δηλαδή ότι βασικά η επιστήμη είναι μία και ενιαία αλλά θεωρούμε ότι, παρότι και οι δύο χώροι ορίζονται ως επιστημονικοί, πρέπει να τονίσουμε τις διαφορές (οντολογικές, επιστημολογικές, μεθοδολογικές) μεταξύ φυσικών και κοινωνικών επιστημών – και για να διατηρήσουμε, μεταξύ των άλλων, την ανεξαρτησία των δεύτερων από την πλήρη επιβολή του φυσικοεπιστημονικού μοντέλου (θετικισμός).

[11] Εδώ η αναφορά είναι σε όλη την παράδοση της φαινομενολογίας που εκκινεί από το έργο του Edmund Husserl και συνεχίζεται στην κοινωνική θεωρία με τους H. Garfnkel. T. Luckman, P. Berger, E. Gofman και άλλους σπουδαίους θεωρητικούς της μεταπολεμικής περιόδου. Η παράδοση αυτή μετασχηματίστηκε μαζί με άλλα στοιχειά τις τελευταίες δεκαετίες στην προβληματική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού / κονστρουκτιβισμού. Βλ. και σχετικά Μαυρίδης Η **«**Για την Κατασκευή της Κοινωνικής Πραγματικότητας: Μετα-Φαινομενολογικές Προοπτικές του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού» : *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.15, Φθινόπωρο – Χειμώνας 2005 Πρόσφατα κείμενα που συζητάνε εκτενώς αυτή την παράδοση βρίσκονται στα Howarth, D., 2008. *Η έννοια του λόγου***.** Αθήνα: Πολύτροπον και Phillips, L., και Jorgesen M., 2009. *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης

[12] Η έννοια έχει μείνει κλασσική στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία αλλά προέρχεται από το φιλοσοφικό έργο του E. Husserl και ειδικά το (1986) *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, (trans. D. Carr), Evanston: Northwestern University Press.

[13] Ενώ στις φυσικές επιστήμες υπάρχει μια «ουδέτερη» γλώσσα έκφρασης όλων των επιστημονικών συμπερασμάτων που είναι τα μαθηματικά, στις κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί η φυσική γλώσσα με την προσθήκη μιας ειδικής ορολογίας – μόνο τα απατηλά όνειρα ενός θετικισμού ονειρεύονται μια κοινωνικη επιστήμη πλήρως

μαθηματικοποιημένη άρα υποτίθεται «αντικειμενική» (όπως π.χ. η σύγχρονη οικονομική θεωρία η οποία βρίθει ιδεολογικών προσδιορισμών) - αλλά εντελώς ανέφικτη.

[14] Πολύ συνοπτικά θα λέγαμε ότι είναι διπλή η ρίζα αυτής της μεταφυσικής παράδοσης είναι από τη μια μεριά η αρχαία, ελληνο-ρωμαϊκή και από την άλλη μεριά, η μεταγενέστερη ιουδαιο-χριστιανική

[15] Βλ. και σχετικό μου κείμενο Μαυρίδης Η., **«**Σκέψεις επάνω στην κοινωνική επιστήμη και την ιδεολογία»: δημοσίευση στα πρακτικά του συνεδρίου «Αυτοκριτική της Επιστήμης», Πάτρα, 2017

[16] Βλ. και ένα σχετικό επιχείρημα στο γνωστό κείμενο Derrida J. «Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στο λόγο των επιστημών του ανθρώπου», μετ. Γ. Φαράκλα, περ. *Ο Πολίτης*, τ. 39, 25/7/97.

[17] Μια προσέγγιση στις σύνθετες σχέσεις αποδόμησης και κριτικής υπάρχει στο Μαυρίδης Η. **«**Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και Αποδόμηση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* τ. 18, Νοέμβριος 2001

[18] Προφανώς η προσέγγιση μας ενέχει πολλά στοιχεία από την προβληματική του A. Giddens στο θεωρητικό του έργο και σε σημαντικά κείμενα όπως *The constitution of society* (1984) ή το *Social Theory and Modern Sociology* (1987)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Derrida J., *«Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στο λόγο των επιστημών του ανθρώπου»,* μετ. Γ. Φαράκλα, περ. *Ο Πολίτης*, τ. 39, 25/7/97.

Howarth, D., 2008. *Η έννοια του λόγου*. Αθήνα: Πολύτροπον

Husserl E., (1986) *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, (trans. D. Carr), Evanston: Northwestern University Press.

Giddens A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press

---- (1987) *Social Theory and Modern Sociology,* Cambreidge, Polity Press

Phillips, L., και Jorgesen M., 2009. *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης

Μαυρίδης Η. --- «Απορία και Νόμος στην σκέψη του Ζακ Ντεριντά», *Νέα Εστία*, τ. 173, Ιούνιος 1999

--- «Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και Αποδόμηση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης,* τ. 18, Νοέμβριος 2001

--- «Για τα Υποκείμενα της απόφασης : Μεταξύ φιλοσοφίας και κοινωνικής θεωρίας» : στον συλλογικό τόμο *Το Υποκείμενο στην Ύστερη Νεωτερικότητα* (επιμ. Θ. Λίποβατς & Β. Ρωμανός), Νήσος, 2002

---- «Ερνέστο Λακλάου: Για μια Σύγχρονη θεώρηση του Πολιτικού»: *Αξιολογικά,* τ. 14, Δεκέμβριος 2003

---- «Η έννοια της Καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία»: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 114 Β΄, 2004

---- «Για την Κατασκευή της Κοινωνικής Πραγματικότητας: Μετα-Φαινομενολογικές Προοπτικές του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού» : *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.15, Φθινόπωρο – Χειμώνας 2005

--- «Σκέψεις επάνω στην κοινωνική επιστήμη και την ιδεολογία»: δημοσίευση στα πρακτικά του συνεδρίου «Αυτοκριτική της Επιστήμης», Πάτρα, 2017

Phillips, L., και Jorgesen M., 2009. *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήσης

Ειδικό κοινό και αρχαιολογικοί χώροι: Εξετάζοντας τη δημόσια σύγχρονη τέχνη ως έναν τρόπο υπερβάσης της ιστορικής ανάγνωσης και της κοινωνικής προσέγγισης των αρχαιολογικών χώρων για τη συγκρότηση μιας ατομικής και συλλογικής πολιτιστικής κουλτούρας

Άννα Μιχέλη[α], Σωτήρης Χτούρης[β]

[α] Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[β] Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Το ζήτημα της θεώρησης των ιστορικών και κοινωνικών αξιών των αρχαιολογικών χώρων δεν μπορεί να αναπτυχθεί ανεξάρτητα από το πλαίσιο της αντίληψης, των πολιτιστικών πρακτικών, των ατομικών και συλλογικών δράσεων που συνδέονται με αυτούς. Η αντιμετώπιση των αρχαιολογικών χώρων ως «νεκρά» σημεία ιστορίας στο χώρο έχει οδηγήσει πολλούς λειτουργούς του πολιτισμού σε μια δημιουργική αντίδραση με στόχο την αναζήτηση διεπιστημονικών τρόπων υπέρβασης της ιστορικής ανάγνωσης και της κοινωνικής προσέγγισης των αρχαιολογικών χώρων. Η μέχρι τώρα εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι, μόνο η συνειδητή αντιμετώπιση και κατανόηση της αξίας των αρχαιολογικών χώρων μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία μιας δυνατής, ατομικής και συλλογικής πολιτιστικής κουλτούρας. Η παρούσα εισήγηση ασχολείται με την πρακτική σημασία της συγκρότησης της πολιτιστικής κουλτούρας καθώς επικεντρώνεται στη μεθοδολογική διερεύνηση των χαρακτηριστικών και των δυνατοτήτων της δημόσιας σύγχρονης τέχνης, αφενός ως έναν εναλλακτικό τρόπο σκέψης στη διαχείριση του πολιτιστικού αποθέματος και αφετέρου ως έναν βιωματικό τρόπο υπέρβασης της παραδοσιακής και μονοδιάστατης αντίληψης για τη σημασία των αρχαιολογικών χώρων. Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται βασίζεται στην ειδική εφαρμογή του εμπειρικού διαλεκτικού ρεαλισμού (Χτούρης, Ζήση, Ρενταρή, 2015).

Λέξεις κλειδιά: Αρχαιολογικοί χώροι, πολιτιστικές πρακτικές, δημόσια σύγχρονη τέχνη, εμπειρικός διαλεκτικός ρεαλισμός.

Special audience and archaeological sites: Examining public contemporary art as a way of overcoming historical reading and social approach of the archaeological sites for the formation of an individual and collective cultural culture

Anna Micheli[a], Sotiris Chtouris[b]

[a] University of the Aegean

[b] University of the Aegean

Abstract

The question of historical and social values of the archaeological sites cannot be developed independently of the context of perception, cultural practices, individual and collective actions. The treatment of the archaeological sites as "dead" history points in the urban environment has led many specialists to a creative reaction in order to find interdisciplinary ways of overcoming the historical reading and social approach of the archaeological sites. The empirical research so far has shown that only conscious understanding of the value of the archaeological sites can play an important role in creating a strong, individual and collective cultural culture. This paper deals with the practical significance of the cultural culture formation as it focuses on the methodological exploration of the features and the possibilities of public contemporary art both as an alternative way of thinking in the management of cultural heritage and also as an experiential way of overcoming the traditional and one-dimensional perception of the importance of archaeological sites. The methodology used is based on the specific application of “empirical dialectical realism” (Chtouris, et al., 2015).

Key words: Archaeological sites, cultural practices, public contemporary art, empirical dialectical realism.

Εισαγωγή

Ζώντας σε μια εποχή όπου κάθε τι αναθεωρείται, σε μια εποχή όπου το περιεχόμενο γνωστών και καθιερωμένων εννοιών μεταβάλλεται, σε μια «εποχή γενικής μεταμόρφωσης του κόσμου» η οποία περισσότερο από κάθε άλλη, έχει ανάγκη από μια δυναμική και συνεχή αναπροσαρμογή των αρχαιογνωστικών επιστημών στα νέα κοινωνικό-πολιτισμικά πλαίσια, η αναζήτηση ενός εφαρμοσμένου θεωρητικού και διεπιστημονικά αποδεκτού υποδείγματος πολιτιστικής διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων αποτελεί, μια εξαιρετικά σημαντική υπόθεση στην ανάπτυξη των αρχαιογνωστικών επιστημών. Η συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος αποτελεί, τη βασική προϋπόθεση προκειμένου να επαναπροσδιοριστεί η σχέση μας με τους χώρους της ιστορίας ώστε (αυτοί) να προσεγγίζονται με βάση τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες και απαιτήσεις. Πρόκειται για ανάγκες που προκαλούν ποιοτικές μεταβολές εννοιών (Ζήβας, 1997: 22) και δίνουν ένα νέο περιεχόμενο στην κοινωνική οντότητα των (αρχ.) χώρων, ανοίγοντας δρόμους για ολοένα πιο σύγχρονες πρακτικές ερμηνείας (interpretation) και εκτίμησης (estimation) για τη χάραξη μιας εναλλακτικής πολιτιστικής διαχείρισης (cultural management).

Η ανάδειξη αυτού του θέματος κινείται στην περιοχή της δημόσιας σύγχρονης τέχνης ως μιας εναλλακτικής και διαφορετικής πολιτιστικής πρακτικής. Η νέα αυτή κατεύθυνση εστιάζει στην ανάπτυξη δομικών σχέσεων ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, στην παρατήρηση και στην κατανόηση, στην εμπειρία και το νόημα, την σκέψη και τη δράση (Shanks and Tilley, 1987: 177). Οι παραπάνω συσχετισμοί μεταξύ, υποκειμένου και αντικειμένου, ιστορικού και κοινωνικού γίγνεσθαι, ήδη στην Ευρώπη (Ιταλία, Γαλλία) συνδέονται, με την προτεραιότητα που δίνεται στην ενσωμάτωση δράσεων δημόσιας τέχνης βιωματικού χαρακτήρα στους αρχαιολογικούς χώρους προκειμένου η εικόνα τους να παραμένει εξίσου ισχυρή και σημαίνουσα, τόσο ως ιστορική αξία όσο και ως κοινωνική και πολιτισμική ιδέα.

Από την πλευρά της Ελλάδας, η υποστήριξη της κοινωνικής - βιωματικής χρήσης των αρχαιολογικών χώρων αποτελεί μια πολύ σύγχρονη κατάσταση με αφετηρία μόλις το 2013. Έλληνες και ξένοι εικαστικοί κλήθηκαν είτε με πρωτοβουλία των κρατικών φορέων πολιτισμού είτε ιδιωτικών οργανισμών και σωματείων (ΝΕΟΝ, MONUMENTA) της χώρας, προκειμένου να πειραματιστούν προς αυτήν την κατεύθυνση, εκθέτοντας για πρώτη φορά δημόσια σύγχρονα έργα τους σε επιλεγμένους σημαντικούς αρχ. χώρους της πρωτεύουσας (Κεραμικός, Αρχαία Ελληνική και Ρωμαϊκή Αγορά) και της περιφέρειας (Δελφοί, Αρχαία Μεσσήνη). Οι επεμβάσεις είχαν σαν κύριο στόχο, να διανοίξουν δρόμους γόνιμης συνάντησης και κοινωνικού διαλόγου μεταξύ αρχαιολογίας, φορέων, κοινού και καλλιτεχνών μεταβάλλοντας την καθιερωμένη εικόνα, κλίμακα, λειτουργία και χρήση των αρχαιολογικών χώρων, σε ένα ζωτικό σημείο επαφής και ανάπτυξης κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου.

Τα παραπάνω παραδείγματα δημόσιας τέχνης στάθηκαν η αφορμή για να επιχειρηθεί μια εμπεριστατωμένη κοινωνιολογική προσέγγιση και ερμηνεία της πρακτικής της δημόσιας σύγχρονης τέχνης στους αρχ. χώρους και των επιμέρους δυνάμεων, επιδράσεων και αναδράσεων που συνθέτουν τη λειτουργία της και την εφαρμογή της και επηρεάζουν τις απόψεις των ειδικών και του κοινού για τις δυνατότητες εφαρμογής της σε χώρους ιστορικής αξίας.

Μεθοδολογία έρευνας – Το εργαλείο του Εμπειρικού διαλεκτικού ρεαλισμού. Ένα υπόδειγμα έρευνας σε μελέτες πολιτιστικού τομέα

Στην προσέγγιση υιοθετηθήκαν ποιοτικές μέθοδοι. Η συλλογή τεκμηρίων (σχετικές έρευνες, άρθρα εφημερίδων), φωτογραφικού υλικού και η διαδικτυακή αναζήτηση των περιπτώσεων δημόσιας τέχνης συνοδεύτηκαν, από τη διεξαγωγή ανοιχτών ημιδομημένων συνεντεύξεων σε βάθος, σε τρείς διαφορετικές ομάδες συμμετεχόντων (αρχαιολόγοι, εικαστικοί δημοσίου χώρου, ενδιαφερόμενο κοινό). Η μεθοδολογία που αναπτύχθηκε για την καταγραφή, την ανάλυση και την ερμηνεία των απόψεων των απόψεων τους σχετικά με τη συμβολή της δημόσιας σύγχρονης τέχνης στους αρχαιολογικούς χώρους αφορά, στην ειδική εφαρμογή του «Εμπειρικού Διαλεκτικού Ρεαλισμού» (Χτούρης, Ζήση, Ρενταρή, 2015).

Το εργαλείο του ΕΔΡ, εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην έρευνα «In4Youth» [1], σε μια προσπάθεια σύνδεσης δόκιμων μεθοδολογικών παραδειγμάτων (εμπειρικής θεμελιωμένης θεωρίας και εθνογραφικής

προσέγγισης). Στην παρούσα περίπτωση έρευνας ο ΕΔΡ, αφορά σε μια δοκιμαστική προσπάθεια εφαρμογής της τεχνικής του διαδικασίας με στόχο την προσαρμογή του σε νέα παραδείγματα αλλά και τον αναπροσανατολισμό στην ανάλυση και στην ερμηνεία εμπειρικών δεδομένων που αφορούν σε έρευνες πολιτιστικού τομέα. Ειδικότερα, για τις έρευνες πολιτισμού, αντί να ερμηνεύουμε και να αντιμετωπίζουμε τα δεδομένα με γενικευμένες και περιγραφικές προσεγγίσεις, με την παρούσα μεθοδολογία, τα εμπειρικά δεδομένα αναλύονται και ερμηνεύονται ως ένα σύνολο από όμοια ή και διαφορετικά εννοιολογικά σχήματα των οποίων, η διαλεκτική συσχέτιση δημιουργεί νέους εννοιολογικούς σχηματισμούς (concept patterns) μέσα σε δυο αφαιρετικά επίπεδα αναζήτησης (Μάκρο και Μίκρο σχέσεων). Η προσέγγισή, τονίζει ιδιαίτερα την ανάδυση ενός τρίτου ενδιάμεσου χώρου - δηλ. μιας πρωταρχικής σκηνής - στον οποίο υπάρχει και συμβαίνει το πραγματικό υλικό, ως αιτία όλων των ερμηνειών.

Η μεθοδολογική διαδρομή της έρευνας

Η έρευνα οργανώθηκε μέσα σε ένα πολυδιάστατο πλαίσιο, το οποίο αρχικά εξετάζει τη δομική διάσταση - τυπολογίες υπηρεσιακών δεσμών και συμπεριφοράς των ειδικών λειτουργών και τη γνωστική διάσταση - δηλ., πόσο ενημερωμένοι είναι οι ειδικοί (αρχαιολόγοι) για τη δημόσια σύγχρονη τέχνη και τις δυνατότητές της. Ως δεύτερη και τρίτη διάσταση, διερευνήθηκε το επίπεδο προτεραιότητας που δίνεται από τους ειδικούς και το επίπεδο συμμετοχής του κοινού στις πολιτιστικές δραστηριότητες αλλά και στις δραστηριότητες της δημόσιας σύγχρονης τέχνης. Αυτές οι διαστάσεις καταλήγουν ότι, η σύνδεση (σχεσιακή διάσταση) μεταξύ της γνώσης, των δομών (διάσταση 1) και της (βιωματικής) δράσης θεωρητικά φαίνεται δυνατή, αλλά στην πρακτική της εφαρμογή κρίνεται αδύναμη, καθώς (το ειδικό κοινό – με έμφαση στους έμπειρους αρχαιολόγους) ενεργεί περισσότερο με βάση το παραδοσιακό πλαίσιο άσκησης της επιστήμης ή μπορεί να επιλέξει να μην ενεργεί ακόμη και με σταθερή γνώση για το τι είναι και τι μπορεί να προσφέρει η δημόσια τέχνη. Ως τέταρτη διάσταση, εξετάζονται τα επίπεδα συνειδητότητας της ανάγκης αλλά και της πρόθεσης για μια διαφορετική πολιτιστική διαχείριση και υποστήριξη της δημόσιας σύγχρονης τέχνης σε επίπεδο φορέων. Στο σημείο αυτό, προσπαθήσαμε να μετρήσουμε τα επίπεδα δικτύωσης μεταξύ ειδικών, φορέων και εικαστικών. Τέλος, ερευνάται, η κοινή γνώμη σχετικά με την εικόνα των αρχαιολογικών χώρων και οι τρόποι κοινωνικής μεταμόρφωσής τους.

Η ανάλυση ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση διαφοροποιήσεων μεταξύ των ειδικών (συμβασιούχοι, μόνιμοι αρχαιολόγοι) σε επίπεδο συγκρότησης και εμφάνειας κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου. Τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά των ομάδων απομονώνονται, συγκεντρώνονται και ανάγονται σε «Κοινωνικούς τύπους» (Χτούρης, Ζήση, Ρενταρή, 2015), οι οποίοι εκφράζουν περισσότερο ποιοτικούς χαρακτηρισμούς και όχι θεωρητικές γενικεύσεις. Η συγκεκριμένη διαδικασία προκύπτει, από τη διαλεκτική συσχέτιση μεταξύ πραγματικών και εμπειρικών δεδομένων των οποίων, η διασταύρωση (σε επίπεδο εννοιών) καταλήγει σε ένα σημαντικό αντιπροσωπευτικό (αλλά όχι δεσμευτικό) τύπο.

Διαλεκτικά Ευρήματα

Στο παρών κείμενο, δεν παρουσιάζονται όλα τα αποτελέσματα της έρευνας που αφορούν στα διαλεκτικά ευρήματα των συνεντεύξεων της ομάδας των ειδικών (αρχαιολόγων). Το μέγεθος του κειμένου αλλά και η εν εξελίξει πορεία της έρευνας με τη συνεχή ανατροφοδότηση νέων ερμηνευτικών δεδομένων, μας οδήγησαν στην μερική και επιλεκτική παρουσίαση των σημαντικότερων έως τώρα ευρημάτων.

Προβλήματα ορισμού και κατανόησης της έννοιας της δημόσιας σύγχρονης τέχνης

Μια (και ίσως η πιο) ισχυρή αντίληψη που έχουν σχεδόν όλοι οι αρχαιολόγοι για τη δημόσια σύγχρονη τέχνη είναι ότι, η συγκεκριμένη εναλλακτική πρακτική δεν είναι ακόμα σαφής ως προς τις επιμέρους διαστάσεις της, δηλ. ως προς τον τρόπο που συσχετίζεται και λειτουργεί με τον αρχαιολογικό χώρο. Η παραπάνω τοποθέτηση συνδέεται κυρίως με το βαθμό υπηρεσιακής γνώσης, το ατομικό επίπεδο

προβληματισμού απέναντι στα αρχαιολογικά πράγματα και το πρόγραμμα εκπαίδευσής τους. Η συχνή τάση της αποδόμησης ή ακόμα και της απαξίωσης των δυνατοτήτων της δημόσιας τέχνης στην εφαρμογή της στους αρχαιολογικούς χώρους είναι φανερότερη στους παλαιότερους σε εμπειρία αρχαιολόγους (27%). Αντίθετα, η νεότερη γενιά των συναδέλφων στο μεγαλύτερο σύνολο του δείγματος (83%), στέκεται θετικά απέναντί της, καθώς έχει αρχίσει να πλησιάζει με μεγάλα βήματα της περιοχές ανανέωσης στην αρχαιολογική θεωρία και πρακτική.

Έμφαση στη διατήρηση της ιστορικής φυσιογνωμίας του αρχαιολογικού χώρου

Πολλοί αρχαιολόγοι λένε ότι, τα όρια της αυτονομίας ενός (αρχαιολογικού) χώρου δεν μπορούν να χωρέσουν τέτοιου είδους πρακτικές που επιδιώκουν την εισροή μιας μοντέρνας αισθητηριακής πληροφορίας με την τοποθέτηση - εγκατάσταση ενός σύγχρονου έργου τέχνης. Η θέση αυτή συμπίπτει με την κλασικιστική στάση που υιοθετούν (κυρίως λόγω εκπαίδευσης) σχεδόν όλοι οι αρχαιολόγοι σύμφωνα με την οποία, «το τελικό αποτέλεσμα μιας τέτοιας παρέμβασης, δεν εξαρτάται από συγκινησιακές ή αισθησιακές παρορμήσεις αλλά από την επίτευξη μιας πνευματικά ελεγχόμενης αρμονίας μεταξύ του αρχαίου και του σύγχρονου» (Χριστοφόγλου,1988: 66). Με άλλα λόγια, εστιάζουν στη γενική φυσιογνωμία ενός τόπου, ως ταυτότητα ορισμένης οντότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ιδιότητες που δεν επιδέχεται επεμβάσεις και καθολικές αλλοιώσεις. Λέξεις όπως αρχαίος, αρχαιότητα, σημαντικός, υποβάθμιση, εναρμόνιση, προϋπόθεση κ.α., αποτελούν (εννοιολογικά) ίχνη του λεκτικού βιώματός τους, σχετικά με το βαθμό σημαντικότητας που αποδίδουν στην διατήρηση της ιστορικής υπόστασης του αρχαιολογικού χώρου. Για το λόγο αυτό, όταν αναζητήσουν καλλιτέχνες και συναινέσουν στην ανάληψη κάποιας δράσης, απαιτούν, «*αρμονία, μέτρο και ορθή σχέση μεταξύ της εικαστικής παρέμβασης και αρχαιολογικού χώρου*» [2] .

Η ιστορική παλαιότητα (μνημειακότητα) των αρχαιολογικών χώρων προϋπόθεση και κριτήριο επιλογής για την ενσωμάτωση δράσεων δημόσιας τέχνης

Μια επίσης βασική τάση, η οποία δεν έχει ατομικό χαρακτήρα ή καλύτερα την έχει σε έναν μικρότερο βαθμό για κάθε αρχαιολόγο, είναι ο βαθμός σπουδαιότητας και συνειδητότητας της αξίας και της προβολής της αξίας του αρχαίου υλικού αποθέματος, δεδομένα που δεν προϋποθέτουν πάντα και την ανάλογη κατανόηση για την αξιοποίηση και την προβολή των (αρχ.) χώρων. Η πλειοψηφία των αρχαιολόγων διαχωρίζουν τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους σε μεγάλης και μικρής αξίας/σπουδαιότητας, δεδομένο που δίνει έμφαση σε μια άνιση μεταχείριση στην ανάδειξη, στην διαχείριση και στην αξιοποίηση του αρχαίου μνημειακού πλούτου και κατά συνέπεια στην αποδοχή ή μη εναλλακτικών δράσεων - πρακτικών. Σε πολλές περιπτώσεις, έχουμε δει, το Υπουργείο Πολιτισμού, και συγκεκριμένα το ΚΑΣ, να μην παραχωρεί άδεια χρήσης και εκμετάλλευσης αρχαιολογικών χώρων που δεν κρίνονται σημαντικοί από άποψη ιστορικότητας ή που δεν συνδέονται με την έννοια του περίβλεπτου και του άξιου θέασης (Γιαλούρη, 2010: 354). Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, οι ειδικοί να ασχολούνται και να δίνουν προτεραιότητα κυρίως στους αρχαιολογικούς χώρους, οι οποίοι έχουν χαρακτηρισθεί ή θεωρούνται κλασικοί “αρχαιολογικοί θησαυροί” της χώρας και να μην συμπεριλαμβάνουν για cultural events χώρους λιγότερο σημαντικούς. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί και η αντίστροφη περίπτωση, δηλαδή της απαγόρευσης της χρήσης ενός αρχαιολογικού χώρου ακριβώς επειδή ο (αρχ.) χώρος είναι παρά πολύ σημαντικός, ισχυρός και σημαίνον στις συνειδήσεις όλων. Είναι χαρακτηριστική, η περίπτωση της αρνητικής γνωμοδότησης του ΚΑΣ για την παραχώρηση του δεξιού πλατώματος του Παρθενώνα για την επίδειξη του οίκου μόδας Gucci, τον Ιούνιο του 2017. Η κίνηση αυτή συνδέεται με την προσπάθεια των Ελλήνων αρχαιολόγων να διατηρήσουν και να προβάλλουν την Ακρόπολη των Αθηνών, ως μετωνύμιο του ελληνικού εθνικού σώματος, παγκόσμιο σύμβολο ελληνικής εθνικής ιστορίας.

Η επιλογή εναλλακτικών δράσεων δημόσιας σύγχρονης τέχνης καθορίζεται από το ενυπάρχον ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο στους ειδικούς

Μια σειρά από διαλεκτικούς συσχετισμούς μεταξύ κοινωνικό-δημογραφικών χαρακτηριστικών και ποιοτικών μεταβλητών έδειξε ότι, η αρχαιολογική συμπεριφορά κρίνεται κυρίως από τους τίτλους σπουδών (θεσμοποιημένη μορφή κοινωνικού κεφαλαίου) και κατά δεύτερον από το προσωπικό γούστο και την εμπειρία του καθενός, τη γνώση του αντικειμένου, την προθυμία και το ενδιαφέρον του (εγγενής - εσωτερικευμένη μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου).

Συγκεκριμένα, κάθε αρχαιολόγος έχει τη δική του προσωπική διαδρομή και το δικό του τυπικό ένταξης/σχέσης ή αντιπαράθεσης στο σύνολο των αρχαιολογικών θεσμών. Αυτό σημαίνει ότι, η ποιότητα του αρχαιολογικού έργου εξαρτάται, από τα όρια της ατομικότητας του αρχαιολόγου, των προσωπικών φιλοδοξιών και των ιδεολογιών του (ανθρώπινο κεφάλαιο), που κατά κανόνα προέρχονται, από τη μεταβίβαση της επιστημονικής γνώσης (εκπαίδευση - πανεπιστήμιο) και τη μετάδοση εμπειρίας - προτύπων από τους εφόρους –διευθυντές [3] τους. Στο βάθος αυτής της συμπεριφοράς διαφαίνεται ότι, η διαχείριση του αρχαιολογικού αποθέματος στη διαχρονική γενικότητά του ερμηνεύεται, μέσα από μια σειρά υπηρεσιακών προδιαθέσεων (habitus) με τη μορφή «μόνιμων συνηθειών» (Bourdieu, 2007) που καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό την αρχαιολογική συμπεριφορά του κάθε επιστήμονα.

Τα υπηρεσιακά δίκτυα επηρεάζουν την κυρίαρχη αντίληψη στην ανάληψη εναλλακτικών πρωτοβουλιών στη διαχείριση του αρχαιολογικού αποθέματος.

Η αντίληψη για τη διαχείριση και την προβολή των αρχαιολογικών θεμάτων είναι σταθερά συνδεδεμένη στην περίπτωσή μας, με τον τύπο υπηρεσιακού δικτύου, την εγγύτητα ή την πυκνότητα των δεσμών του (Latour, 2005) που αναλαμβάνουν (ασυνείδητα) οι αρχαιολόγοι υπάλληλοι μέσα σε αυτό. Συγκεκριμένα βρέθηκε ότι, το είδος της σύμβασης [4] στην εργασία (μόνιμοι, αορίστου, συμβασιούχοι) καθώς και η θέση (ιεραρχία) στην εργασία, συγκροτούν ένα συγκεκριμένο υπηρεσιακό δίκτυο και διαμορφώνουν μια εικόνα της λειτουργίας της κάθε υπηρεσίας τα οποία σε καμία περίπτωση δεν είναι ανεξάρτητα από την ατομική υπηρεσιακή συμπεριφορά και τοποθέτηση των αρχαιολόγων σχετικά με την εφαρμογή της δημόσιας σύγχρονης τέχνης στους (αρχ.) χώρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις του ποιοτικού δείγματος της έρευνας, οι μόνιμοι και αορίστου χρόνου αρχαιολόγοι μιλούν με περισσότερη άνεση και εμπειρία για τις πολιτιστικές δραστηριότητες, ενώ δεν ήταν λίγοι εκείνοι που είχαν και προσωπική εμπειρία και εμπλοκή στην οργάνωση πολιτιστικών δράσεων. Αντίθετα, οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι φαίνονται να στέκονται ένα βήμα πίσω από τους αορίστου χρόνου και μόνιμους αρχαιολόγους, προσεγγίζοντας τα αρχαιολογικά πράγματα περισσότερο παθητικά και αποστασιοποιημένα (από τους πρώτους), εξαιτίας όχι μόνο της συχνής και περιοδικής εισόδου και εξόδου στην υπηρεσία - η οποία δημιουργεί αδύναμους και περιστασιακούς δεσμούς δικτύωσης με το μόνιμο προσωπικό - αλλά και γιατί δείχνει ότι στερεί μια ουσιαστική εμπλοκή με την όλη την αρχαιολογική διαδικασία. Η κατάσταση αυτή φαίνεται να επιδρά αρνητικά στους περισσότερους από αυτούς, οι οποίοι αισθάνονται ότι είναι επαγγελματικά «εγκλωβισμένοι» στη σκέψη και αποκομμένοι στην πράξη [5]. Το ζήτημα εδώ με βάση τα δεδομένα της έρευνας αποκαλύπτει τη βαθύτερη αιτία στη συμπεριφορά, η οποία δείχνει ότι οι αρχαιολόγοι μεταξύ τους δεν φαίνεται να λειτουργούν ως μια ζωντανή και ενωμένη πνευματική δύναμη που θα μπορούσε να προκαλέσει ζυμώσεις και νέα πνευματικά επιτεύγματα από τη συνύπαρξη και την ατομικότητα ιδεών. Η συμπεριφορά τους διαμορφώνεται μέσα από ιεραρχικές τάσεις και συνεκτικές και απαραβίαστες «υπηρεσιακές ομαδώσεις» διαφορετικού τύπου για τους μόνιμους και διαφορετικού (τύπου) για τους συμβασιούχους.

Συμπεράσματα

Η εισήγηση εστίασε σκόπιμα, στα διαλεκτικά ευρήματα της έρευνας. Συνοψίζοντας την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής του ΕΔΡ καταλήγουμε ότι, μια απλή περιγραφή των εμπειρικών δεδομένων του θέματος δεν θα μπορούσε να φτάσει ποτέ στο βάθος των πραγματικών αιτιάσεων για τη

συγκρότηση συγκεκριμένων - κυρίαρχων αντιλήψεων και στάσεων μεταξύ διαφορετικών συνειδήσεων και επαγγελματικών ταυτοτήτων των συμμετεχόντων της έρευνας. Αυτό σημαίνει ότι, τα παραγόμενα αποτελέσματα, αν και δεν μπορούν να γενικευθούν, - επειδή ακριβώς αφορούν σε συγκεκριμένες οντολογίες που το νόημα τους διαρκώς μεταβάλλεται (αναλαμβάνονται) ανάλογα με τις συνθήκες - ωστόσο με τον ΕΔΡ, είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ορισμένες τάσεις, η ουσία των οποίων εντοπίζεται βαθύτερα με την ανάδυση συγκεκριμένων αντιστοιχιών ανάμεσα στις αφηγούμενες πληροφορίες γνώσης (μέσω των συνεντεύξεων) και του μεταξύ συνδυασμού τους με προϋπάρχουσες αντιλήψεις και ερμηνείες.

Η επιλογή της δημόσιας σύγχρονης τέχνης, ως ένα υπόδειγμα πολιτιστικής δράσης έχει ουσιαστική επίδραση στην συγκρότηση των αντιλήψεων και των απόψεων της κοινότητας των ειδικών σχετικά με το πλαίσιο λειτουργίας του τομέα πολιτιστικής διαχείρισης. Η απόλυτη θέση εστιάζει, αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά στο ότι, η δημόσια (σύγχρονη) τέχνη οδηγεί σε μια διαφορετική αντιμετώπιση των αρχαιολογικών χώρων καθώς προετοιμάζει τη σκέψη και την πράξη των ειδικών σε ένα πολύ διαφορετικό πλαίσιο διαχείρισης, περισσότερο βιωματικό και λιγότερο στατικό και μονοδιάστατο. Προσωπικά, έχουμε τη γνώμη ότι, η εφαρμογή της δημόσιας τέχνης στους αρχ. χώρους, δεν είναι μόνο αναγκαία για τη δημιουργία ενός διαφορετικού και περισσότερο σύγχρονου πλαισίου πολιτιστικής διαχείρισης αλλά και γιατί μπορεί μέσα από τα πολλά και διαφορετικά μηχανιστικά επίπεδα στη διαδικασία οργάνωσης και εφαρμογής της, να ενεργοποιεί διαλογικά και γόνιμα, ειδικό κοινό και εμπλεκόμενους φορείς.

Όσα παρουσιάστηκαν παραπάνω, προέκυψαν από τη χρήση της δημόσιας τέχνης ως ένα εργαλείο δράσης, ως ένα ερευνητικό αντικείμενο στην πολιτιστική διαχείριση το οποίο καθορίζει απόψεις, γνώμες και θέσεις που συμβαίνουν ή συμβάλλουν μέσα στην ίδια την ομάδα των ερωτώμενων. Δεν είναι μόνο η επίδραση που έχει η δημόσια σύγχρονη τέχνη στους αρχαιολογικούς χώρους αλλά η οργανωμένη εσωτερική λειτουργία της, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αυξανόμενης βάσης πληροφοριών που συνέχονται μεταξύ τους και δίνουν νόημα στην αποσαφήνιση των σχέσεων μεταξύ εννοιών και ζητημάτων που αφορούν την αρχαιολογική σκέψη και συμπεριφορά των ειδικών. Η σημασία της δημόσιας τέχνης στην προβολή και αξιοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος, αμβλύνεται στο βαθμό που οι ειδικοί καταλήγουν ότι, είναι πρακτικά αξιοποιήσιμη ως ένα μοντέλο δραστικότητας στον τομέα της πολιτιστικής διαχείρισης που μπορεί να ακολουθήσει μελλοντικά, η Ελληνική Αρχαιολογία.

Σημειώσεις

[1] Πανελλαδική εμπειρική έρευνα, με τίτλο: Διαδικασίες Κοινωνικής Ένταξης και Ένταξης των Νέων στην αγορά Εργασίας σε περίοδο Οικονομικής κρίσης. Αναθέτουσα αρχή: Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας. Χρηματοδότηση: Επιχειρησιακό πρόγραμμα, «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση, Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς ΕΣΠΑ 2007-2013, Πράξη Αριστεία. Διάστημα υλοποίησης: 9/2012-01/2015. Ανάδοχος: Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης. Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τηλ: 22511036526, 36531, Φαξ 2251036524. Ιστοσελίδα: www.culturelab.gr Κύριος ερευνητής και επιστημονικός υπεύθυνος, Σωτήρης Χτούρης. Ερευνητές: Διονύσης Μπαλούρδος, ερευνητής Α' και Διευθυντής ερευνών του ΕΚΚΕ, Χριστόδουλος Μπέλλας - Αναπληρωτής καθηγητής (Πανεπιστήμιο Αιγαίου), Γεώργιος Σταλίδης - Αναπληρωτής Καθηγητής (ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης), Στυλιανή Καλογεροπούλου - Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Μάλαμα Ρενταρή, Τζελέπογλου Φλώρα, Αικατερίνη Αποστολίδου - Υποψήφιες Διδάκτορες (Πανεπιστήμιο Αιγαίου) και Ναταλία Σπυροπούλου Υποψήφια Διδάκτορας (Πανεπιστήμιο Αιγαίου - ΕΚΚΕ). Συνεργαζόμενη εμπειρογνώμονας, η Αναστασία Ζήση - Αναπληρώτρια καθηγήτρια (Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

[2] [Απόσπασμα από τη συνέντευξη, με αριθ. 3^{A}].

[3] Ένα «κεντρικό πρόσωπο» (focal individual) (όπως είναι ο έφορος - διευθυντής ή ο τομεάρχης αρχαιοτήτων) μπορεί να αποτελέσει πολύ σημαντικό παράγοντα για τη μετάδοση μιας σημαντικής εμπειρίας, τη διάχυση μιας πληροφορίας, την αναπαραγωγή μιας πρακτικής και τη διατήρηση της ως ένα σταθερό πρότυπο (Χτούρης, 2004: 86).

[4] Με βάση τις ισχύουσες διατάξεις που προβλέπονται στο τελευταίο Οργανόγραμμα (2014) του ΥΠΠΟ, οι προσλήψεις του προσωπικού μεταξύ κεντρικής και περιφερειακών υπηρεσιών, χαρακτηρίζονται από μια θεσμική και οργανωτική αρχή που προβλέπει την κατανομή θέσεων των υπαλλήλων του ΥΠΠΟ, σε τρεις βασικές ανά σχέση εργασίας κατηγορίες («μόνιμης», «αορίστου χρόνου» και «ορισμένης») κατά κλάδο και ειδικότητα.

[5] Ενδεικτικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις με αριθ. 14[A] και 18[A]. *«Εγώ εάν είχα σταθερότερη θέση εάν δηλ. για να καταλάβεις, ήμουν και εγώ αορίστου, θα μπορούσα να κάνω πολύ διαφορετικά πράγματα από αυτά που συνηθίζονται, όπως να φέρω κόσμο στα οικόπεδα, να δείξω τι κάνουμε χωρίς περιορισμούς ... αλλά πρακτικά αυτό είναι πολύ δύσκολο να συμβεί».*

«[…] Και να ήθελα να πω τη γνώμη μου, σίγουρα δεν θα ακουστώ … Εμένα ποίος θα μου δώσει σημασία ... Δεν έχω το περιθώριο να λειτουργήσω όπως πραγματικά θα ήθελα γιατί πάντα υπάρχει πάνω από το κεφάλι μου κάποιος άλλος που με ελέγχει και αποφασίζει για την τύχη των αρχαίων που ανασκάπτω και με πιο τρόπο αυτά θα αναδειχτούν ...».

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Γιαλούρη, Ε. (2010). Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης, στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές Προσεγγίσεις του Πολιτισμού.* Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 349-80.

Ζήβας, Δ. (1997), *Τα μνημεία και η πόλη*, Αθήνα, Libro.

Χριστοφόγλου, Μ. (1988). Η Μοντέρνα Τέχνη και οι Αρχαιότητες. Νύξεις για την πολύπτυχη αμηχανία και τη μοίρα μιας σχέσης, στο *Αρχαιολογία*, Νο 27, σσ. 64-69.

Χτούρης, Σ. (2004).*Ορθολογικά και συμβολικά δίκτυα*, Αθήνα, Νήσος.

Χτούρης, Σ. Ζήση, Α. Ρενταρή, Μ. (2015). Μία πρόταση για τη διαλεκτική μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας: Το παράδειγμα των Εστιασμένων Ομάδων, για την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των νέων, στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τόμος Β', σσ. 117-145.

Ξένη βιβλιογραφία

Bourdieu, P. (2007). *Outline of a Theory of Practice*, (transl.) R. Nice, Cambridge, Cambridge University Press.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor - Network - Theory*. Oxford, University Press.

Shanks, M. & Tilley, C. (1987). *Social Theory and Archaeology*, Cambridge, Polity Press.

Πρόσφυγες του 1922 και του 2016: Ζητήματα στέγασης τους στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας

Νικολίνα Μυωφά,[α] Στυλιανός Σταυριανάκης,[β]

[α] Υποψήφια Διδάκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

[β] Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Το θέμα της μελέτης μας είναι το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων της δεκαετίας του 1920 και των μέσων της δεκαετίας του 2010 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας. Ο βασικός λόγος επιλογής των δυο αυτών περιόδων έγκειται στο γεγονός ότι, όπως θα φανεί και στην ανάλυση που θα ακολουθήσει, η Ελλάδα δέχθηκε σημαντικές προσφυγικές ροές με αποτέλεσμα η ανάγκη για στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων που βρίσκονταν στη χώρα να είναι άμεση και πιεστική, δεδομένης και της έλλειψης προϋπάρχουσας οργανωμένης από το κράτος κοινωνικής πολιτικής για την κατοικία. Η εγκατάσταση των προσφύγων της δεκαετίας του 1920 παρατηρήσαμε ότι επέφερε σημαντικές αλλαγές στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας και γι' αυτό το λόγο επιλέχθηκε ως περιοχή μελέτης. Αντίστοιχα, οι πιέσεις που δέχθηκε η περιοχή από το πρόσφατο προσφυγικό κύμα των μέσων της δεκαετίας του 2010, τηρουμένων των αναλογιών, ήταν έντονες.

Συγκεκριμένα, στη μελέτη αυτή γίνεται αναφορά στους χώρους εγκατάστασης των προσφύγων, στα βασικά κριτήρια επιλογής των χώρων αυτών, των συνεπειών τους στη μεγέθυνση της πρωτεύουσας καθώς και των εμπλεκόμενων φορέων.

Λέξεις κλειδιά: Αθήνα, πρόσφυγες, στέγαση, συνοικισμοί, δομές φιλοξενίας

Refugees' housing issue of 1922 and 2016 at the metropolitan area of Athens

Nikolina Myofa,[a] Stylianos Stavrianakis,[b]

[a] PhD candidate, Department of Geography, Harokopio University

[b] PhD candidate, Department of Geography, Harokopio University

Abstract

Our study is about housing issues faced by the refugees in the Metropolitan Area of Athens in the 1920s and recent refugee crisis of the mind 2010s. The selection of these specific time periods is closely related to the fact that Greece, received large refugee flows that induced urgent housing needs. Furthermore, needs were more difficult to meet due to the lack of social housing policy in Greece. The Metropolitan Area of Athens is as a study area, where we can explore the changes caused by the refugees' settlement after 1922 as well as the challenges that emerged from the resent refugee wave in 2016.

Our study will also explore the main characteristics of the refugee sites and settlements in the 1920s and mind 2010s. Furthermore, the criteria for the selection of these sites, the consequences of this choice as well as the institutions involved, will be examined.

Keywords: Athens, refugees, housing, refugees' settlements, refugee camps

Εισαγωγή

Η Ελλάδα διαθέτει μακρά ιστορία εισερχόμενων προσφυγικών ροών. Ειδικότερα, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός σταθμό για τη χώρα. Η εισροή των περίπου 1,2 εκατομμυρίων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο επέφερε σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις στο εσωτερικό της χώρας. Πολύ αργότερα, το 2015, μετά από σχεδόν έναν αιώνα, παρατηρήθηκε ξανά σημαντική αύξηση των προσφυγικών ροών προς την Ελλάδα, από χώρες όπως η Συρία

και το Αφγανιστάν. Ωστόσο οι ροές ήταν διαφορετικής εθνοτικής σύνθεσης, έστω και εάν αυτό δεν λειτούργησε με ιδιαίτερα θετικό πρόσημο για τους πρόσφυγες της δεκαετίας του 1920. Τελικός στόχος μας είναι, μέσα από την ανάλυση των δυο αυτών διαφορετικών και χρονικά μακρινών περιπτώσεων προσφυγικής εγκατάστασης, η εύρεση σημείων σύγκλισης αλλά και απόκλισης όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο έγινε η στέγασή τους.

Θεωρητική συζήτηση

Η στέγαση των προσφύγων της δεκαετίας του 1920 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας

Ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκε στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας -απόρροια της Μικρασιατικής Καταστροφής- οδήγησε σε αύξηση του πληθυσμού της κατά 30,6%, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1928 (Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος 1933). Η εισροή τους δημιούργησε αδιαμφισβήτητα ζήτημα στέγασης το οποίο προστέθηκε στο ήδη υπάρχον στεγαστικό πρόβλημα και το όξυνε (Βασιλείου 1944: 68).

Οι πρόσφυγες που κατέφθασαν στην Αθήνα και τον Πειραιά, στην αρχή, εγκαθίστανται σε πρόχειρα καταλύματα. Για τη στέγαση καταλάμβαναν δημόσια κτήρια, σχολεία, εκκλησίες, εγκαταλελειμμένα στρατόπεδα, υπόγεια, μοναστήρια, θέατρα, αποθήκες, εργοστάσια κ.ά. (Γκιζελή 1984: 127). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Λεοντίδου (2001: 154), «*τους πρώτους μήνες μετά την άφιξή τους, οι πρόσφυγες δεν καταλαμβάνουν απλώς γη, αλλά εγκαθίστανται όπου μπορούν*». Η εικόνα αυτή διατηρήθηκε μέχρι το 1925 (Μιχελή 1992: 99).

Παράλληλα όμως με τη στέγαση των προσφύγων στους άτυπους χώρους ξεκίνησε και η δράση των κρατικών φορέων. Πιο συγκεκριμένα, τόσο οι φορείς -Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) και Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ)- όσο και το κεντρικό κράτος με το Υπουργείο Πρόνοιας ασχολήθηκαν άμεσα με τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων μέσω της οικοδόμησης κατοικιών και της δημιουργίας συνοικισμών. Με αφορμή τη στέγασή τους αναπτύχθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα ο τομέας της κοινωνικής κατοικίας (Μαντουβάλου 1988: 14).

Πιο συγκεκριμένα, στις 3 Νοεμβρίου 1922 το κράτος ίδρυσε το ΤΠΠ, το οποίο λειτούργησε έως το 1925. Η δράση του αποτέλεσε την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια επίλυσης του ζητήματος της στέγασης των προσφύγων μέσω της κατασκευής ξύλινων παραπηγμάτων και της δημιουργίας τεσσάρων συνοικισμών του Βύρωνα, της Νέας Ιωνίας, της Καισαριανής και της Νέας Κοκκινιάς (Βασιλείου 1944: 71-72). Παράλληλα, το 1923, ιδρύθηκε και η ΕΑΠ που ανέλαβε να συνεχίσει το έργο της στέγασης τους μέχρι το 1930. Η ΕΑΠ ιδρύθηκε στη Γενεύη υπό τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών κατά το ήμισυ και κατά το υπόλοιπο από το Ελληνικό κράτος (Γεωργακοπούλου 2002). Στη δικαιοδοσία της μεταβιβάστηκαν οι τέσσερις συνοικισμοί που το ΤΠΠ είχε ξεκινήσει να οικοδομεί (Γκιζελή 1984: 190).

Οι λύσεις που δόθηκαν την περίοδο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 αντικατόπτριζαν την προσωρινότητα με την οποία αντιμετωπίστηκε το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων. Οι ίδιοι οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα ήταν προσωρινή, αλλά και οι φορείς καλλιεργούσαν αυτή την εντύπωση αφού έδιναν λύσεις βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα (όπως η κατασκευή παραπηγμάτων στην περιφέρεια της πόλης) για τη στέγασή τους (Λοϊζος 1994: 50-52). Ειδικότερα, για την ΕΑΠ η σημασία της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων ήταν πολύ σημαντική γιατί ήταν συνδεδεμένη με την ένταξή τους στην κοινωνία. Παρόλα αυτά δεν έλλειψε και από τις κατασκευές της η προσωρινότητα κάτι το οποίο όμως θεωρήθηκε ότι οφείλονταν στην αδυναμία του κράτους να χαράξει στεγαστική πολιτική (Γκιζελή 1992: 70).

Συγχρόνως με τη δράση των φορέων -που στέγασαν έναν μικρό αριθμό προσφύγων- οι περισσότεροι από όσους παρέμεναν άστεγοι, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια, καταλάμβαναν εκτάσεις σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλεως και δημιουργούσαν με πρόχειρα μέσα συνοικισμούς (Γκιζελή 1984: 142). Οι πρόσφυγες, στην πόλη τη Αθήνας, αυτοστεγάστηκαν είτε σε κοντινή απόσταση από τους ήδη υπάρχοντες προσφυγικούς

συνοικισμούς που είχαν κατασκευαστεί από το κράτος είτε οπουδήποτε έβρισκαν κενό χώρο δημιουργώντας νέους συνοικισμούς (Παπαϊωάννου 1975: 16).

Παράλληλα με το ΤΠΠ και την ΕΑΠ ασκούσε δραστηριότητα και το Υπουργείο Πρόνοιας το οποίο από τη δεκαετία του 1930 ανέλαβε να ολοκληρώσει το έργο της στέγασης των προσφύγων. Για το σκοπό αυτό ξεκίνησε η υλοποίηση προγραμμάτων οργανωμένης δόμησης, με τη δράση του Υπουργείου να προσανατολίζεται στην ανέγερση πολυκατοικιών, καθώς πλέον είχε γίνει κατανοητό ότι έπρεπε να σταματήσει η άναρχη και ανοργάνωτη επέκταση της πόλης. Η καθ' ύψος ιδιοκτησία καθιστούσε πιο δυνατό τον έλεγχο της συνεχούς οικιστικής ανάπτυξης της Αθήνας (Μαρμαράς 1991: 84). Οι προσφυγικές πολυκατοικίες της περιόδου 1930-1940 χτίζονταν εκεί όπου υπήρχε ανάγκη στέγασης -σε περιοχές γεμάτες με παραπήγματα- μετά από εκκαθάριση των παραγκουπόλεων. Παραδείγματα αποτελούν τα συγκροτήματα πολυκατοικιών στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας, στη Στέγη Πατρίδος, στον Ερυθρό Σταυρό, στο Δουργούτι και αλλού (Παπαδοπούλου και Σαρηγιάννης 2009). Επιπλέον έργο του Υπουργείου ήταν και η παραχώρηση οικοπέδου με ή χωρίς δάνειο για την ανέγερση κατοικίας με ευθύνη όμως του δικαιούχου πρόσφυγα καθώς και η σύσταση οικοδομικών συνεταιρισμών (Πολύζου 1984: 39, Κολώνας 2003: 489).

Τα κριτήρια επιλογής για τη χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών από τους φορείς ήταν: η κοντινή απόσταση από βιομηχανίες-βιοτεχνίες που αποτελούσαν τον βασικό τόπο εργασίας τους, η διαθεσιμότητα γης (δημόσιες εκτάσεις, ανταλλάξιμα κτήματα, εθνικές γαίες κ.λπ.) και ο διαχωρισμός από τις γειτονιές των γηγενών εγείροντας ζητήματα ένταξής τους (Νικολαΐδου 1993: 106, Σούτου 1983: 93). Με τον τρόπο αυτό αποφεύχθηκαν προστριβές μεταξύ προσφύγων-γηγενών τουλάχιστον για θέματα που αφορούσαν την κατανομή του χώρου κατοικίας (Leontidou 1990: 77). Στόχος ήταν να εξασφαλιστεί για τους προσφυγικούς συνοικισμούς ομοιογένεια και επιπλέον «*να μην ενοχληθεί η "κανονική ζωή" της υφιστάμενης πόλεως*», όπως αναφέρει ο Παπαϊωάννου (1975: 14).

Όσον αφορά τις συνθήκες στέγασης στους προσφυγικούς συνοικισμούς αυτές διέφεραν ανάλογα με το φορέα που αναλάμβανε την κατασκευή της κατοικίας (ΤΠΠ, ΕΑΠ, Υπουργείο Πρόνοιας) καθώς και τον τρόπο στέγασης (αυτοστέγαση ή οργανωμένη δόμηση) (Λεοντίδου 2001: 213-219). Υπήρχαν, λοιπόν, πρόσφυγες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν με αυτοστέγαση και δημιούργησαν ολόκληρους συνοικισμούς από παραπήγματα (π.χ. Ασύρματος, Δουργούτι, Γκύζη, Ιλισσός, Νέα Ιωνία), άλλοι σε οργανωμένους συνοικισμούς διαμορφωμένους από το κράτος και τους φορείς του (π.χ. Βύρωνας, Καισαριανή, Νέα Φιλαδέλφεια, Παλαιά Σφαγεία) καθώς και οι πιο προνομιούχοι μέσω της σύστασης οικοδομικών συνεταιρισμών (π.χ. Νέα Σμύρνη, Νέα Καλλίπολη) (Νικολαΐδου 1993: 113-114, Παπαδοπούλου και Σαρηγιάννης 2009).

Συνολικά για το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά την περίοδο του μεσοπολέμου, δημιουργήθηκαν 12 κύριοι και 34 μικρότεροι οικισμοί σε απόσταση μεταξύ ενός και τεσσάρων χιλιομέτρων από την υφιστάμενη πόλη με αποτέλεσμα η περιαστική περιοχή που ήταν ακατοίκητη πριν από το 1922 να κατοικηθεί (Παπαϊωάννου 1975: 14). Η διαδικασία ήταν η ακόλουθη: σε πρώτη φάση οι φορείς έχτιζαν στις παρυφές των υπαρχουσών πόλεων νέους συνοικισμούς, ενώ σε δεύτερη φάση οι πρόσφυγες δημιουργούσαν αυθαίρετα γειτονιές γύρω από αυτούς. Οι νέοι συνοικισμοί, τη δεκαετία του 1930 και ιδιαίτερα το 1935, εντάχθηκαν στο σχέδιο πόλης (Λεοντίδου 2001: 238). Η διαδικασία αυτή -της δημιουργίας συνοικισμών δορυφόρων- είχε ως αποτέλεσμα την πλήρωση του κενού που χώριζε τους δυο μεγάλους δήμους και τη δημιουργία ενός ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος (Leontidou 1990: 77).

Η στέγαση των προσφύγων της δεκαετίας του 2010 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας

Αν και το ξέσπασμα των πολεμικών συγκρούσεων σε χώρες της Μέσης Ανατολής και της Ασίας, όπως στη Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ προηγήθηκε χρονικά, το 2015 άρχισε να παρατηρείται σημαντική αύξηση των προσφυγικών ροών προς αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Η επικράτηση της βίας και του αισθήματος ανασφάλειας στις εν λόγω χώρες είχε ως αποτέλεσμα τον εκτοπισμό ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων, που διωγμένοι από την χώρα καταγωγής τους αναζήτησαν διεθνή προστασία σε άλλες χώρες.

Η Ελλάδα, λόγω και της γεωγραφικής της θέσης, αποτέλεσε μια από τις βασικές πύλες εισόδου των ροών αυτών προς την Ευρώπη. Εκτιμάται μάλιστα ότι την περίοδο 2015-2016, περίπου 1.116.000 άτομα διέσχισαν τα Ελληνικά σύνορα (ΕΛ.ΑΣ. 2017). Η πλειονότητά τους ήταν Συριακής, Αφγανικής και Ιρακινής καταγωγής σε ποσοστό περίπου 86%.

Μετά το κλείσιμο όμως των βορείων συνόρων της χώρας στις αρχές του 2016 και τον εγκλωβισμό μεγάλου αριθμού προσφύγων και εν γένει ατόμων που έχρηζαν διεθνούς προστασίας στην Ελληνική Επικράτεια, οι αιτήσεις για παροχή ασύλου αυξήθηκαν σημαντικά στην Ελλάδα, αγγίζοντας το 2016 περίπου τις 50.000.[1]

Κάτω από την επιτακτική ανάγκη άμεσης στέγασής τους, λοιπόν, αποφασίστηκε η δημιουργία δομών φιλοξενίας σε όλη την επικράτεια. Η περίπτωση της μητροπολιτικής περιοχής της Αθήνας δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Έτσι, στα τέλη του 2016 λειτουργούσαν ήδη οκτώ δομές, όπου και διέμενε ο κύριος όγκος των προσφύγων που βρίσκονταν στην περιοχή. Οι δομές αυτές, χωροθετούνταν στις περιοχές: Ελληνικό (Ελληνικό I,II,III), Ελαιώνας (Ελαιώνας I,II,III), Σκαραμαγκάς και Σχιστό (UNHCR, 2017). Οι ανοικτές δομές φιλοξενίας βρίσκονταν: στο Σχιστό σε έκταση πρώην στρατοπέδων του Ελληνικού Στρατού, στο Σκαραμαγκά σε χώρο παλιού προβλήτα, στον Ελαιώνα σε παλαιές βιομηχανικές εγκαταστάσεις (ιδιοκτησίας Δήμου Αθηναίων) και στο Ελληνικό (I, II και III), σε πρώην Ολυμπιακές εγκαταστάσεις ή λοιπές εγκαταστάσεις του πρώην αεροδρομίου του Ελληνικού.

Οι δομές αυτές εκτιμάται ότι φιλοξενούσαν τον Οκτώβριο του 2016 συνολικά 8.656 άτομα (UNHCR, 2017), στην πλειονότητά τους Αφγανικής και Συριακής καταγωγής. Στη συνέχεια όμως ορισμένες εξ αυτών, όπως αυτές στο Ελληνικό έπαψαν να λειτουργούν ενώ οι υπόλοιπες έλαβαν πιο μόνιμο χαρακτήρα. Στις περισσότερες εξ αυτών υιοθετήθηκαν οι οικίσκοι (κοντέϊνερς) ως βασικός τύπος κατοικίας.

Η δημιουργία των δομών φιλοξενίας για τη στέγαση των προσφύγων δεν επηρέασε σημαντικά τη μεγέθυνση της πρωτεύουσας καθώς καταλάμβαναν πολύ μικρότερη έκταση, είχαν πολύ συγκεκριμένα όρια και βρίσκονταν σε περιφραγμένες εκτάσεις. Άλλωστε, το ειδικό πληθυσμιακό βάρος των προσφύγων του 2016 ήταν μικρό, σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό της πόλης.

Ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια επιλογής των χώρων όπου δημιουργήθηκαν οι δομές αυτές ήταν η ύπαρξη/διαθεσιμότητα κενών ή εγκαταλειμμένων κτηρίων και εκτάσεων,[2] που θα μπορούσαν να καλύψουν, έστω και προσωρινά, τις στεγαστικές ανάγκες των προσφύγων, δεδομένου ότι δεν υπήρχε κρατική πολιτική για την κατοικία. Ωστόσο, ορισμένες δομές βρίσκονταν σε περιφραγμένους χώρους και σε απόσταση από τις κατοικημένες περιοχές (π.χ. Σκαραμαγκάς και Σχιστό) (βλ. περισσότερα Kandylis and Maloutas 2017: 148).

Η επιτακτική ανάγκη άμεσης στέγασης ενός τόσο μεγάλου αριθμού ατόμων και η εξεύρεση αρχικά προσωρινών λύσεων για τη στέγασή τους, όμως, δημιούργησαν αρκετές δυσκολίες και ως προς την εξασφάλιση καλών συνθηκών διαβίωσης των ατόμων που φιλοξενούνταν εκεί (βλ. περισσότερα UNHCR 2017, Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου 2016).

Παρόλο που, οι Ανοιχτές Δομές Φιλοξενίας ήταν το 2016 στην Ελλάδα ο πιο διαδεδομένος τρόπος στέγασης, σε ισχύ βρισκόταν παράλληλα και πρόγραμμα για παροχή στέγης σε πρόσφυγες και εκτός των χώρων αυτών. Έτσι, δινόταν η δυνατότητα στους πρόσφυγες να διαμένουν και σε χώρους όπως διαμερίσματα, ξενοδοχεία και οικογένειες υποδοχής, που παρέχονταν από την Ύπατη Αρμοστία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, στο πλαίσιο του προγράμματος μετεγκατάστασης και σε συνεργασία με τις Τοπικές Αρχές και ορισμένες ΜΚΟ (Kandylis and Maloutas 2017: 150, βλ. περισσότερα UNHCR 2016a).

Επίσης, αρκετοί πρόσφυγες από τη Συρία και το Αφγανιστάν, έως τα μέσα του 2016, στεγάζονταν και σε άτυπους χώρους παραμονής όπως στο Πεδίο Άρεως, στην Πλατεία Βικτωρίας και στο λιμάνι του Πειραιά. Οι χώροι αυτοί όμως στη συνέχεια εκκενώθηκαν.

Όσον αφορά τους εμπλεκόμενους φορείς, αξίζει να αναφερθεί ότι η εισροή των προσφύγων βρήκε τη χώρα απροετοίμαστη όσον αφορά στην ύπαρξη χώρων στέγασης για τους νεοεισερχόμενους πληθυσμούς και αυτό γιατί ήδη από το 2012 είχε καταργηθεί ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας, ο μοναδικός επίσημος

φορέας που παρείχε κοινωνική κατοικία στην Ελλάδα. Επομένως, η χώρα δε διέθετε κάποιο πρόγραμμα παροχής στέγης προς τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες (Kandylis and Maloutas 2017: 159).

Έτσι, η κρατική δραστηριότητα για τη στέγαση των προσφύγων του 2016 ξεκίνησε ουσιαστικά από το μηδέν με τη δημιουργία των δομών φιλοξενίας (Emmanuel 2017). Ταυτόχρονα, όμως, σημαντική ήταν και η βοήθεια που προήλθε για τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων από την ΕΕ και την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες.

Τέλος, τα βασικότερα στοιχεία που έδιναν την αίσθηση της προσωρινότητας με την οποία αντιμετωπίστηκε το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων της εν λόγω περιόδου ήταν: ο τύπος των καταλυμάτων για παροχή στέγη που επιλέγει, το γεγονός ότι η πλειονότητα όσων βρίσκονταν στην Ελλάδα δήλωναν την επιθυμία τους να μεταβούν σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού (UNHCR 2016c: 9, UNHCR 2016d: 9) και το γεγονός ότι βρισκόταν ήδη σε ισχύ το πρόγραμμα της ΕΕ για μετεγκατάσταση προσφύγων από την Ελλάδα προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες (βλ. περισσότερα UNHCR 2016b). Αυτή η αίσθηση της προσωρινότητας, όπως είναι λογικό, αποτελούσε έναν επιπλέον παράγοντα που δυσχέραινε την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας καταλήγουμε στο γενικότερο συμπέρασμα ότι οι δυο χρονικές περίοδοι που εξετάζονται παρουσιάζουν αναμενόμενες διαφορές αλλά και σημαντικές ομοιότητες.

Ειδικότερα οι βασικότερες διαφορές αφορούν τον αριθμό και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των προσφύγων που εισέρρευσαν στη χώρα καθώς και το βασικό τρόπο στέγασής τους (δημιουργία συνοικισμών δορυφόρων στην περιφέρεια της πόλης και δημιουργία ανοιχτών δομών φιλοξενίας για τους πρόσφυγες της δεκαετίας του 1920 και των μέσων της δεκαετίας του 2010 αντίστοιχα). Επίσης, σημαντικές διαφορές παρατηρούνται ως προς τις συνέπειες που είχε η εγκατάσταση των προσφύγων των δυο περιόδων στη μεγέθυνση της πρωτεύουσας (ριζική αλλαγή της γεωγραφίας της πρωτεύουσας στην πρώτη περίπτωση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση δεν υπήρξε κάποια μεταβολή) καθώς και ως προς τους εμπλεκόμενους φορείς.

Οι βασικότερες ομοιότητες αφορούν την ανάγκη που παρουσιάστηκε και στις δυο περιόδους άμεσης στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων δεδομένων των περιορισμένων διαθέσιμων πόρων και της έλλειψης κοινωνικής πολιτικής για την κατοικία. Ακόμη και στις δυο περιόδους υπήρξε ανοχή του κράτους στην προσωρινή στέγαση τους σε δημόσιους χώρους όπως επίσης και χαλάρωση των ισχυόντων πολεοδομικών κανονισμών. Επίσης, υπήρξε εμπλοκή του κράτους και βοήθεια από το εξωτερικό για τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων των δυο περιόδων. Επιπλέον τόσο οι προσφυγικοί συνοικισμοί όσο και οι δομές βρίσκονταν σε δημόσιες εκτάσεις και σε απόσταση από την κατοικημένη περιοχή.

Επομένως, το γενικότερο συμπέρασμα που προκύπτει από τη σύγκριση αυτή είναι ότι η απουσία συνολικότερης στεγαστικής πολιτικής στο πλαίσιο ενός συγκροτημένου κράτους πρόνοιας οδηγεί σε πρόχειρες, επείγουσες και προσωρινές λύσεις. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τη στέγαση των προσφύγων της δεκαετίας του 1920, η απουσία της άμεσης κρατικής παρέμβασης μπόρεσε να υποκατασταθεί από την ιδιωτική πρωτοβουλία των ίδιων των οικιστών ενώ όσο αφορά τους πρόσφυγες των μέσων της δεκαετίας του 2010, η δυσκολία για τη στέγασή τους, απέδειξε ότι είναι αδύνατον να ακολουθηθεί ο παραδοσιακός δρόμος των ατομικών πρωτοβουλιών των οικιστών και ότι χρειάζεται μια συγκροτημένη και μακροπρόθεσμη στεγαστική πολιτική.

Σημειώσεις

[1] Η πλειονότητα των αιτήσεων για παροχή ασύλου που εξετάστηκαν σε Α’ βαθμό και έγιναν δεκτές το 2016 στην Ελλάδα αφορούσαν άτομα Συριακής και Αφγανικής υπηκοότητας. Στα περισσότερα εξ αυτών αναγνωρίστηκε η ιδιότητα του “πρόσφυγα”, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Γενεύης (Eurostat 2017). Σύμφωνα με τον κοινά αποδεκτό ορισμό του "Πρόσφυγα", όπως αυτός διατυπώθηκε στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Καθεστώς των

Προσφύγων του 1951 και του Πρωτόκολλου του 1967, πρόσφυγας είναι το «*άτομο που βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του ή του τόπου κατοικίας του, έχει δικαιολογημένο φόβο δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή λόγω πολιτικών πεποιθήσεων και εξαιτίας αυτού του φόβου δίωξης αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να απολαμβάνει την προστασία αυτής της χώρας ή την επιστροφή σ' αυτήν*» (Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε για τους Πρόσφυγες, 2011). Ωστόσο, περιφερειακά κείμενα όπως η Σύμβαση του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας για τους Πρόσφυγες (1969) και η Διακήρυξη της Καρταχένα στη Λατινική Αμερική (1984) διεύρυναν αυτόν τον ορισμό ώστε να καλύπτει και ανθρώπους που έχουν τραπεί σε φυγή λόγω πολέμου ή ένοπλης σύρραξης (Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε για τους Πρόσφυγες 2017).

[2] Μάλιστα, ο Νόμος 4375/2016 (άρθρο 16) επέτρεπε για τη διευκόλυνση του έργου της στέγασης των προσφύγων, την αλλαγή χρήσης υφιστάμενων κτηρίων ακόμα και σε εκτός σχεδίου περιοχές και την τοποθέτηση ή ανέγερση προκατασκευασμένων εγκαταστάσεων, ακόμα και σε εκτός σχεδίου γήπεδα του Δημοσίου, κατά παρέκκλιση των ισχυουσών πολεοδομικών διατάξεων.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Βασιλείου Ι. (1944), *Η λαϊκή κατοικία. Κοινωνικές Τεχνικές και Οικονομικές Απόψεις – Η Λαϊκή Κατοικία σε Διάφορες Ξένες Χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα, Π.Α. Διαλυσμά, http://courses.arch.ntua.gr/fsr/137898/laiki%20final%20reduced.pdf (τελευταία πρόσβαση: 16/2/2016).

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1933), *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, τεύχος Ι. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός - Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις – Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_02_0101_00018.pdf (τελευταία πρόσβαση: 18/12/2016).

Γεωργακοπούλου Φ. (2002), «Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Αθήνα και τον Πειραιά», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Μ. Ασία,

http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=5944 (τελευταία πρόσβαση: 23/09/2015).

Γκιζελή Β. (1984), *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα, Επικαιρότητα.

Γκιζελή Β. (1992), «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην Πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, σσ. 61-77,

http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltiokms/article/view/2511/2276 (τελευταία πρόσβαση: 16/2/2016).

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (2016), *Έκθεση ΕΕΔΑ: Οι συνθήκες διαβίωσης στα κέντρα υποδοχής και φιλοξενίας μεταναστών και προσφύγων*,

http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/prosfuges_metanastes/kentra_filoxenias_autopsia.pdf (τελευταία πρόσβαση: 20/5/2017).

ΕΛ.ΑΣ (2017), *Πίνακας συλληφθέντων αλλοδαπών για παράνομη είσοδο και παραμονή, ανά υπηκοότητα, από αστυνομικές και λιμενικές αρχές, 12μηνο 2010-2016*, http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&lang=%27..%27&perform=view&id=55858&Itemid=1240&lang= (τελευταία πρόσβαση: 5/9/2017).

Κολώνας Β. (2003), «Η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 461-537.

Λεοντίδου Λ. (2001), *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Λοΐζος Δ.Ι. (1994), *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα,

https://www.researchgate.net/profile/Demetris_Loizos/publication/309486313_Oi_Megales_Dynameis_e_Mikrasiatike_Katastrophe_kai_e_Enkatastase_ton_Prosphygon_sten_Ellada_1920-1930_Summary_in_English/links/5812e37508ae1f5510c2bde4/Oi-Megales-Dynameis-e-Mikrasiatike-Katastrophe-kai-e-Enkatastase-ton-Prosphygon-sten-Ellada-1920-1930-Summary-in-English.pdf (τελευταία πρόσβαση: 16/2/2016).

Μαντουβάλου Μ. (1988), «Ο Πολεοδομικός Σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)», στο Χ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο λιμάνι του Πειραιά. Σχέδια ανάπλασης Αστικών Περιοχών*, Έκδοση ΕΜΠ-Politechnicodi Milano,

http://courses.arch.ntua.gr/fsr/135662/1_ATHINA_1830-1940-1.pdf (τελευταία πρόσβαση: 10/3/2016).

Μαρμαράς Μ. Β. (1991), *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Μιχελή Λ. (1992), *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, Αθήνα, Δρώμενα.

Νικολαϊδου Σ. (1993), *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Παπαδοπούλου Ε. και Σαρηγιάννης Γ. (2006), *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, Αθήνα, ΕΜΠ - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας - Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών,

http://courses.arch.ntua.gr/fsr/137052/Prosfugika%20Lekanopedio.pdf (τελευταία πρόσβαση: 18/12/2015).

Παπαϊωάννου Ι. (1975), «Μέρος Ι, 1920-1960», στο Β. Αμπαδογιάννη και Ο. Ζαβερδίνου (επιμ.), *Η κατοικία στην Ελλάδα. Κρατική δραστηριότης*, Αθήνα, ΤΕΕ, σσ. 5-40.

Πολύζου Ι. (1984), *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα, ΕΜΠ-Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Εκδόσεις Τομέα "Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές".

Σούτου Δ. (1983), *Δήμος Ταύρου - Σελίδες από την Ιστορία του*, Αθήνα, Έκδοση "Λόγος και Αντίλογος".

Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε για τους Πρόσφυγες (2011), *Σύμβαση της Γενεύης του 1951: Ερωτήσεις και Απαντήσεις,* https://www.unhcr.gr/fileadmin/Greece/General/Geneva1951faq.pdf (τελευταία πρόσβαση: 20/5/2017).

Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε για τους Πρόσφυγες (2017), https://www.unhcr.gr/genikes-plirofories/poioi-eimaste-ti-kanoyme.html , (τελευταία πρόσβαση: 30/7/2017).

ΦΕΚ 51Α/3.4.2016, Νόμος 4375, http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wFHp_31M9ESQXdtvSoClrL8hOQIz7x-mD7tIl9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNuqAGCF0IfB9HI6hq6ZkZV96FIKVa3QBFVlQQDxjAbesR0ZeDfL6E9zrYE_3RLH2yhuW8 (τελευταία πρόσβαση: 30/7/2017).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Emmanuel D. (2017), “Utilising Social Housing during the Post-2009 Crisis: Problems and Constraints in the Case of Greece”, *Critical Housing Analysis*, 4 (2), pp. 76-83, http://www.housing-critical.com/viewfile.asp?file=2504 (τελευταία πρόσβαση: 15/1/2018).

Eurostat (2017), *First instance decisions on applications by citizenship, age and sex Quarterly data (rounded),* http://ec.europa.eu/eurostat/data/database (τελευταία πρόσβαση: 18/5/2017).

Kandylis G. and Maloutas T. (2017), “From laissez-faire to the camp: Immigration and the changing models of affordable housing provision in Athens”, in: E. Bargelli and T. Heitkamp (eds), *New Developments in Southern European Housing*, Pisa, Pisa University Press, pp. 127- 153.

Leontidou L. (1990), *The Mediterranean city in transition. Social change and urban development*, Cambridge, University Press.

UNHCR (2016a), *Weekly Accommodation & Relocation Update* (21 November 2016), https://data2.unhcr.org/en/documents/download/52328 (τελευταία πρόσβαση: 20/5/2017).

UNHCR (2016b), *EU Emergency Relocation Mechanism (*as of 05 October 2016*),*

https://data2.unhcr.org/en/documents/download/51606 (τελευταία πρόσβαση: 20/5/2017).

UNHCR (2016c), Questionnaire findings for Syrians in Greece (May 2016), https://data2.unhcr.org/ar/documents/download/49754 (τελευταία πρόσβαση: 30/7/2016). UNHCR (2016d), Questionnaire findings for Afghans in Greece (May 2016), https://data2.unhcr.org/fr/documents/download/49751 (τελευταία πρόσβαση: 30/7/2016).

UNHCR (2017), Site profiles - Greece, https://data2.unhcr.org/en/documents/download/52239 (τελευταία πρόσβαση: 20/5/2017).

Η διαφθορά στη δημόσια διοίκηση και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στους ελεγκτικούς μηχανισμούς

Στέλλα Νιώτη

Κοινωνική Επιθεωρήτρια, Σώμα Επιθεωρητών Υπηρεσιών Υγείας Πρόνοιας (Σ.Ε.Υ.Υ.Π.)

Περίληψη

Σημαντικές υποθέσεις διαφθοράς στο πολιτικό σύστημα και τη δημόσια διοίκηση απασχολούν το τελευταίο διάστημα τα θεσμικά όργανα της πολιτείας, τη Δικαιοσύνη και τον Τύπο. Μπορεί η διαφθορά να εκδηλώνεται συχνότερα ως παθογένεια του πολιτικού συστήματος, όμως αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο, που εγγράφεται στο πεδίο των σχέσεων ανάμεσα στο άτομο, την κοινωνία και τους θεσμούς της. Από αυτή την άποψη απασχολεί την επιστήμη της Κοινωνιολογίας.

Ο έλεγχος της κακοδιοίκησης και της κακοδιαχείρισης, δηλαδή εκείνων των πρακτικών που συνδέονται με τις συνήθεις εκδηλώσεις του φαινομένου της διαφθοράς, αποτελεί αντικείμενο του Κοινωνιολόγου που απασχολείται ως επιθεωρητής στους ελεγκτικούς μηχανισμούς. Η ιδιαίτερη θέση του Κοινωνιολόγου στους ελεγκτικούς μηχανισμούς συνδέεται με τις δεξιότητές του να προσεγγίζει τη δημόσια διοίκηση, κατά τη διενέργεια του ελέγχου, ως δομημένο σύνολο διαδικασιών και σχέσεων. Αξιοποιεί τα εργαλεία της κοινωνικής θεωρίας, τις μεθόδους, τις τεχνικές και τα μέσα της κοινωνικής έρευνας προκειμένου να εξετάσει τα στοιχεία του και να καταλήξει σε διαπιστώσεις, συμπεράσματα και προτάσεις.

Η επιστημονική ενασχόληση του Κοινωνιολόγου με τις δομές, τις διαδικασίες και τις λειτουργίες της δημόσιας διοίκησης, στις οποίες δημιουργούνται οι συνθήκες που παράγουν τη διαφθορά, συμβάλλει στην περιγραφή και ερμηνεία των παραμέτρων του φαινομένου, φωτίζοντας ιδιαίτερα τη σχέση ανάμεσα στη κακοδιοίκηση, την κακοδιαχείριση και την κακομεταχείριση των διοικούμενων.

Λέξεις κλειδιά: Διαφθορά, πολιτικό σύστημα, δημόσια διοίκηση, έλεγχος, κοινωνιολόγος

The corruption in the public administration and the role of the sociologist in audit mechanisms

Stella Nioti

Social Inspector, Body of Inspectors of Welfare Services

Abstract

Significant corruption cases in the political system and in the public administration have recently been involving state institutions, Justice and the Press. Corruption may manifest itself more often as a pathogeny of the political system, but it is a social phenomenon that interests the field of relations between the individual, society and its institutions. From this point, it is concerned with the science of sociology.

The audit of maladministration and mismanagement, that is, those practices that be related with common corruption events, is the subject of a sociologist working as an inspector in audit mechanisms. The sociologist's special position in audit mechanisms is related to his/her ability to approach public administration, when conducting the audit, as a structured entity of processes and relationships. He works with the tools of social theory, methods, techniques and expedients of social research to examine its elements and to arrive at findings, conclusions and proposals.

The scientific professional occupation of the Sociologist with the structures, procedures and functions of the public administration, which create the conditions that produce corruption, contribute to the description and interpretation of the parameters of the phenomenon, highlighting the relation between maladministration, maladministration and maltreatment of the citizens.

Key words: corruption, political system, public administrate, audit, sociologist

Εισαγωγή

Η συζήτηση για τη διαφθορά, τις πολιτικές και τα μέτρα αντιμετώπισής της, έχει ενταθεί τα τελευταία χρόνια, απασχολώντας διεθνείς και υπερκρατικούς οργανισμούς (λ.χ. ΟΗΕ, ΟΟΣΑ) και εθνικές κυβερνήσεις. Αποτέλεσμα αυτών των συζητήσεων είναι η εννοιολόγηση της διαφθοράς, με ενιαία κριτήρια, ώστε να οδηγήσουν σε παράλληλες πολιτικές και πρακτικές αντιμετώπισης, με σκοπό τον περιορισμό των περιστατικών, αλλά και της πολλαπλής ζημίας που υφίστανται τα κράτη και οι κοινωνίες από τις πρακτικές της κακοδιοίκησης και της κακοδιαχείρισης.

Το ενδιαφέρον στη συζήτηση που διεξάγεται για το θέμα αυτό, στο πλαίσιο ενός κοινωνιολογικού συνεδρίου, συνίσταται αφενός στην κατανόηση του φαινομένου και των εκδηλώσεών του, με ιδιαίτερη αναφορά στις τρεις κύριες μορφές του, την κακοδιοίκηση, την κακοδιαχείριση και την κακομεταχείριση, και αφετέρου στην αντιμετώπισή του από τους εθνικούς ελεγκτικούς μηχανισμούς, με την ιδιαίτερη συμβολή του Κοινωνιολόγου ως επιθεωρητή.

Η εισήγηση περιλαμβάνει δύο ενότητες. Στην πρώτη επιχειρείται να απαντηθούν τα ερωτήματα πώς και γιατί το φαινόμενο της διαφθοράς οριοθετείται στη δημόσια διοίκηση. Για τον σκοπό αυτό παρουσιάζονται οι διαφορετικές εκδοχές του ορισμού της διαφθοράς, με έμφαση στις μεταλλάξεις που έχουν υποστεί η πρόσληψη και η αντιμετώπισή της, από το πεδίο της κοινωνίας και της ηθικής της σ' εκείνο της δημόσιας διοίκησης. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαστάσεις του προβλήματος, σε συνάρτηση με τις πολιτικές και τα μέτρα αντιμετώπισής του και τον ρόλο τους στον επανορισμό του φαινομένου, εξετάζονται τα στοιχεία για την κατάσταση της διαφθοράς στη διεθνή κοινότητα, σε κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την Ελλάδα.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται συνοπτικά το ελεγκτικό αντικείμενο και εξετάζεται αναλυτικότερα ο ρόλος του Κοινωνιολόγου ως επιθεωρητή στους ελεγκτικούς μηχανισμούς. Η συνοπτική περιγραφή του ρόλου του Κοινωνιολόγου στους ελεγκτικούς μηχανισμούς γίνεται με σκοπό να τροφοδοτήσει τον αναστοχασμό σε σχέση με την ουσία του φαινομένου της διαφθοράς, τις αιτίες, τις εκδηλώσεις και τις συνέπειές του στη λειτουργία του πολιτικού και κοινωνικού οικοδομήματος.

Ορισμός και αντιμετώπιση της διαφθοράς

Η διαφθορά, καταρχάς, έχει συνδεθεί με το πλαίσιο των ηθικών αξιών της κοινωνίας για να νοηματοδοτήσει έναν ανήθικο τρόπο ζωής. Σε αυτό το επίπεδο, οι σημαντικότερες εκδηλώσεις της περιλαμβάνουν την φθορά των ηθών, την εξαχρείωση, την ανηθικότητα και την ηθική διαστροφή, την εξασθένιση της αρετής και των ηθικών αξιών κ.ά. (Σ. Νιώτη 2016).

Ο προοδευτικός προσανατολισμός σύνδεσης του φαινομένου με την πολιτική και την άσκηση εξουσίας έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του αρχικού πλαισίου. Η διαφθορά, ως συνέπεια πλέον των σχέσεων ανάμεσα στην κοινωνία και το πολιτικό σύστημα, αναφέρεται στην ιδιοποίηση της πολιτικής και προϋποθέτει δύο συντελεστές, τον εντολέα και τον εντολοδόχο της άσκησης εξουσίας. Όπως εξηγεί ο Γ. Κοντογιώργης «(…) στο πολιτικό σύστημα συναντώνται ο εντολέας και ο εντολοδόχος σε μια σχέση όπου ο πρώτος εξουσιοδοτεί τον δεύτερο να πραγματοποιήσει ορισμένο έργο: ειδικότερα, να διαχειρισθεί την πολιτική λειτουργία της κοινωνίας (…)» (Γ. Κοντογιώργης 2018).

Η διάσταση που δημιουργείται ανάμεσα στον πολίτη εντολέα, που είναι ο αρχικός κάτοχος της πολιτικής εξουσίας, και τον εντολοδόχο, πολιτικό ή δημόσιο λειτουργό, που εντέλλεται να ασκήσει την εξουσία για λογαριασμό του εντολέα του, στο πλαίσιο του συστήματος δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, διαμορφώνει διακριτικές ευχέρειες, που προοδευτικά εδραιώνουν ένα διακριτό πεδίο άσκησης της εξουσίας. Έτσι, η προοδευτική αυτονόμηση της πολιτικής εξουσίας από την κοινωνία αφομοιώνει τις ιδιότητες και τους ρόλους του εντολέα και του εντολοδόχου, του ελεγκτή και του ελεγχόμενου. Η αφομοίωση του ενός ρόλου από τον άλλον, δημιουργεί τις συνθήκες ιδιοποίησης της εξουσίας.

Η ανάληψη και άσκηση εξουσίας, με σκοπό την ιδιοποίησή της, περιορίζει ακόμα περισσότερο τον ορισμό της διαφθοράς, που καταλήγει να σημαίνει την κατάχρηση εξουσίας, η οποία ανατίθεται στο πλαίσιο της

δημόσιας διοίκησης. Η διαφθορά οριοθετείται πλέον στη σχέση ανάμεσα στον δημόσιο λειτουργό, το πολιτικό σύστημα και τη δημόσια διοίκηση και αναφέρεται σε συναλλαγές και μεσολαβήσεις που γίνονται, στο πλαίσιο ενός πελατειακού συστήματος, με σκοπό την άντληση προσωπικού οφέλους (Π. Ρέππας 2010).

Σύμφωνα δε με τον Σ. Ματθία η διαφθορά στον δημόσιο χώρο εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και συγκεκριμένα αναφέρεται σε μια σχέση, στην οποία: «(…) α) μετέχουν κατά κανόνα πολιτικοί, κρατικοί ή δημόσιοι, γενικότερα, αξιωματούχοι ή και απλοί υπάλληλοι β) δεν αφορά ιδιωτικές συναλλαγές αλλά ανάγεται στην κρατική δράση και στόχο έχει, συνήθως, την πρόσβαση σε ευκαιρίες πλουτισμού σε βάρος της δημόσιας περιουσίας γ) οφείλεται, συνήθως, σε κακή οργάνωση της διοίκησης που ευνοεί την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και την παρέμβαση πολιτικών παραγόντων και κομματαρχών δ) συνδυάζεται συχνά με την αφανή χρηματοδότηση κομμάτων για την αντιμετώπιση των εκλογικών, ιδίως, δαπανών και στοχεύει στην απόκτηση πολιτικής επιρροής που θα της επιτρέψει ευκολότερο, μεγαλύτερο και ασφαλέστερο πλουτισμό (…)» (Σ. Ματθίας 2015).

Η προσέγγιση της διαφθοράς από την οπτική της κατάχρησης εξουσίας γίνεται εμφανής στην αντιμετώπιση του φαινομένου από την Γενική Γραμματεία Καταπολέμησης της Διαφθοράς. Στην έκθεση πεπραγμένων του 2016 η διαφθορά ορίζεται ως «κατάχρηση εξουσίας από πρόσωπα που υπηρετούν στον δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα, με στόχο την απόκτηση ιδιωτικού οφέλους» (ΓΕ.Γ.ΚΑ.Δ. 2016). Κατά συνέπεια, η διαφθορά αποτελεί κατεξοχήν πρόβλημα της δημόσιας διοίκησης. Αναφέρεται σε συμπεριφορές και ενέργειες των εκτελεστικών οργάνων της δημόσιας διοίκησης, αντιμετωπίζεται με την ποινικοποίηση των υπαιτίων και, έτσι, απεμπλέκεται από τις αναφορές και τις σχέσεις της με το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό οικοδόμημα.

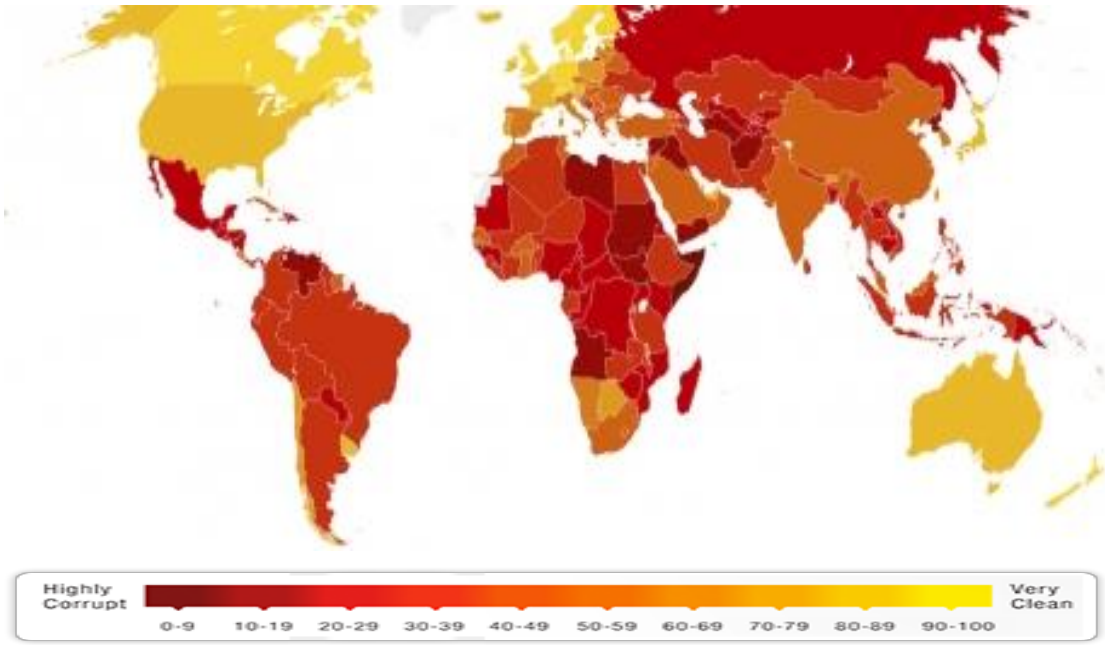
Παραμένοντας στο επίπεδο της αντιμετώπισης, η σύνδεση της διαφθοράς με την ποινική μεταχείριση των υπαιτίων, προσθέτει νέους περιορισμούς που επηρεάζουν την προσέγγιση και την κατανόηση του φαινομένου. Η διαφθορά προσεγγίζεται από την οπτική της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς που, συχνά, οδηγεί σε εγκληματική ενέργεια κι έχει ως συνέπεια την άνιση και άδικη μεταχείριση των διοικούμενων, μέσω της κατάχρησης και της κακοδιαχείρισης των διαθέσιμων πόρων (Ο. Μιχαηλίδης 2018).

Η συσχέτιση της διαφθοράς με την κατασπατάληση ή την κακοδιαχείριση των δημόσιων πόρων προσανατολίζει τη διερεύνηση του φαινομένου σε συγκεκριμένες περιοχές και, συνήθως, αφήνει άθικτες τις πολιτικές και κοινωνικές παραμέτρους του, που συνδέονται με την κακοδιοίκηση και την κακομεταχείριση. Στο επίπεδο δε των πρακτικών αντιμετώπισής της, η περιοριστική προσέγγιση της διαφθοράς σε σχέση με την παραβατική οικονομική συμπεριφορά, στο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης και των εκτελεστικών οργάνων της, εξηγεί, σε ένα βαθμό τη συχνότατη ατιμωρησία των υπευθύνων, ιδίως αν έχουν την ιδιότητα του αιρετού.

Οι αντιφάσεις που δημιουργούνται στον ορισμό και την αντιμετώπιση του φαινομένου γίνονται εμφανέστερες στα στοιχεία των εκθέσεων για τη διαφθορά στην Ελλάδα και διεθνώς.

Η κατάσταση της διαφθοράς στη διεθνή κοινότητα και την Ευρώπη

Στον χάρτη που ακολουθεί φαίνεται ότι η διαφθορά αποτελεί φαινόμενο με διεθνείς διαστάσεις, το οποίο απασχολεί λιγότερο ή περισσότερο τις εθνικές κυβερνήσεις. Το φαινόμενο μετράται με βαθμολογικούς δείκτες, σε μια κλίμακα από 0-100 βαθμούς, σύμφωνα με την οποία οι χαμηλότερες βαθμολογίες συγκεντρώνουν τους υψηλότερους δείκτες διαφθοράς και οι υψηλότερες τη χαμηλότερη διαφθορά.

Στην Έκθεση της μη κυβερνητικής οργάνωσης «Διεθνής Διαφάνεια» (Transparency International) για το 2017, ο δείκτης διαφθοράς, ανάμεσα στα 180 κράτη μέλη του ΟΗΕ, κυμάνθηκε κάτω από το όριο του 50, σε πάνω από τα δύο τρίτα των χωρών. Η σταθεροποίηση του δείκτη διαφθοράς σε υψηλά επίπεδα δεν αποτελεί νέο στοιχείο, αλλά εντείνει τις ανησυχίες για την παγίωση του φαινομένου.

Στις λιγότερες διαφθαρμένες χώρες κατατάσσονται η Δανία με 91 βαθμούς και ακολουθεί η Νέα Ζηλανδία με 89 βαθμούς. Στις πιο διεφθαρμένες χώρες κατατάσσονται η Συρία, με 14 βαθμούς, το Νότιο Σουδάν με 12, και η Σομαλία με 10.

Οι δείκτες διαφθοράς μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών εμφανίζουν σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα στις χώρες που διατηρούν πρωτόκολλα σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Ένωση ή είναι υποψήφια προς ένταξη μέλη. Σε αυτή την κατηγορία κρατών, σύμφωνα με τους C. Abel, E. Nacho & S. Santskaya (2018), η Ουκρανία συγκεντρώνει τους υψηλότερους δείκτες διαφθοράς, με 29 βαθμούς, και ακολουθούν η Αλβανία με 38, το Κοσσυφοπέδιο με 39, η Τουρκία με 41 και η Γεωργία με 56.

Στην ετήσια Έκθεση της Διεθνούς Διαφάνειας, για το 2017, διαπιστώνεται αύξηση των δεικτών διαφθοράς στα κράτη μέλη της ΕΕ. Σχετικά με τα αίτια του προβλήματος, στην εν λόγω Έκθεση αναφέρεται ότι η προσφυγική κρίση, οι συχνές τρομοκρατικές επιθέσεις και τα προβλήματα της οικονομίας «(…) έχουν αποσπάσει την προσοχή, τόσο των ηγετών των κρατών, όσο και των ευρωπαϊκών θεσμών από την καταπολέμηση της διαφθοράς (…). Ανάμεσα στα κράτη μέλη με την τους υψηλότερους δείκτες διαφθοράς κατατάσσονται η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Ουγγαρία, η Κροατία, η Ιταλία και η Ρουμανία, με βαθμολογία κάτω του 50.

Παρόλο που σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία η διαφθορά φαίνεται ότι αποτελεί πρόβλημα των αναπτυσσόμενων χωρών ή των κρατών της ευρωπαϊκής περιφέρειας, η προσεκτικότερη ανάλυσή τους, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η βάση του προβλήματος συνίσταται στις διευρυμένες ανισότητες ανάμεσα στις χώρες του κέντρου και της οικονομικής περιφέρειας, οι οποίες δεν σχετίζονται μόνο με την άνιση πρόσβαση στους πόρους, αλλά επίσης με την κατάσταση του πολιτικού και κοινωνικού οικοδομήματος, τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών. Οι C. Abel, E. Nacho & S. Santskaya (2018), μάλιστα, υποστηρίζουν ότι ο αυταρχισμός που επιδεικνύεται από τα συστήματα διακυβέρνησης, τόσο στις περιπτώσεις των συνδεδεμένων κρατών, όπως λ.χ. η Αλβανία, το Κοσσυφοπέδιο και η Γεωργία, όσο και σε περιπτώσεις κρατών μελών της Ε.Ε., όπως η Πολωνία και η Ρουμανία, παρεμποδίζει τις προσπάθειες που καταβάλλονται για την καταπολέμηση της διαφθοράς.

Η κατάσταση της διαφθοράς στην Ελλάδα

Σχετικά με τα επίπεδα της διαφθοράς στην Ελλάδα, στην Έκθεση της Διεθνούς Διαφάνειας για το 2017, αναφέρεται ότι η χώρα υποχώρησε από την 58η στην 69η θέση της παγκόσμιας κατάταξης, συγκεντρώνοντας 46 βαθμούς, και επέστρεψε στα επίπεδα του 2014. Η Ελλάδα είναι η δεύτερη πιο διεφθαρμένη χώρα στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά την Βουλγαρία, που συγκέντρωσε 41 βαθμούς. Όπως δε αναφερόταν στην Έκθεση Αξιολόγησης του Εθνικού Συστήματος Ακεραιότητας, για το 2012, η χώρα «ταλανίζεται από διαφθορά μεγάλης κλίμακας, κυρίως στον δημόσιο τομέα». Στην επιχειρηματολογία της εν λόγω Έκθεσης η κατάσταση της διαφθοράς συνδέεται με την οικονομική κρίση και πηγάζει «(…) πρωτίστως από κρίση αξιών, η οποία έχει εμποτίσει τη νοοτροπία και τους θεσμούς της χώρας (…)», εξηγώντας ότι «Οι Έλληνες εμφανίζονται ελλειμματικοί αναφορικά με τα ζητήματα του κοινωνικού κεφαλαίου και της εμπιστοσύνης στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Οι πελατειακές σχέσεις συμβαδίζουν με την αδιαφορία για το δημόσιο συμφέρον, τη φορμαλιστική ερμηνεία του νόμου και, πολύ συχνά, την παράκαμψη αυτού (…)».

Οι τομείς με τον υψηλότερο κίνδυνο είναι η υγεία, η άμυνα (τα εξοπλιστικά προγράμματα), οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι δημόσιες συμβάσεις, οι προμήθειες, η φορολογική και τελωνειακή διοίκηση (Σ. Ματθίας 2005). Στις περιοχές υψηλού κινδύνου εντάσσονται επίσης τα κοινωφελή ιδρύματα ή σωματεία και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, στο βαθμό που η λειτουργία τους στηρίζεται στις επιχορηγήσεις του τακτικού προϋπολογισμού, καθώς και τις λοιπές επιχορηγήσεις (κοινοτικοί πόροι, προϊόντα εράνων και λαχειοφόρων αγορών) και η διαχείριση, όπως και η διαπίστωση της εύρυθμης λειτουργίας τους παραμένει ανέλεγκτη (Σ. Νιώτη 2015).

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Έκθεσης Αξιολόγησης του Εθνικού Συστήματος Ακεραιότητας του 2012, η κατάσταση της διαφθοράς στην Ελλάδα συνδέεται με πολλούς παράγοντες, οι οποίοι μπορούν να εντοπιστούν σε διάφορα επίπεδα: τη δυσλειτουργική δημοκρατία, τις σχέσεις διαπλοκής μεταξύ των «τεσσάρων εξουσιών», το ασθενές κράτος δικαίου, την έλλειψη διαφάνειας στο κυβερνητικό έργο, την εξάρτηση της δημόσιας διοίκησης από τα κόμματα, την ευρεία διακριτική ευχέρεια άσκησης δημόσιας εξουσίας, την πολυνομία και τη γραφειοκρατία, την ανυπαρξία ελέγχων και κυρώσεων, τις αδύναμες πρακτικές χρηστής διαχείρισης, την έλλειψη κωδίκων δεοντολογίας στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, τον πολυδαίδαλο μηχανισμό εντοπισμού της διαφθοράς και τη μη θωράκιση των ανεξάρτητων αρχών και των ελεγκτικών μηχανισμών κ.ά.

Σύμφωνα δε με τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων, οι βασικότερες και πιο συχνές μορφές διαφθοράς θεωρούνται η δωροδοκία, ο χρηματισμός, ο οικονομικός ή άλλος εκβιασμός, η σύγκρουση συμφερόντων και η απόκτηση πολιτικής επιρροής (Σ.Ε.Β. 2017).

Τα αίτια του φαινομένου αποδίδονται στους παράγοντες της οικονομικής καθυστέρησης, τις σχέσεις ανάμεσα στην οικονομική και πολιτική ολιγαρχία, τους ισχυρούς δεσμούς και τις σχέσεις εξάρτησης με άλλα, ισχυρότερα, κράτη, τις συχνές πολιτικές κρίσεις και την πολιτική αστάθεια, που μπορεί να παρατείνεται κατά περιόδους, τις σχέσεις πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ των κομμάτων εξουσίας, το ατελές δημοκρατικό σύστημα και την άσκηση εξουσίας με απόκτηση επιρροής και πολιτικής πελατείας, τη μεγάλη κρατική παρέμβαση στην οικονομία και την κοινωνία, τις χαμηλές αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων κ.ά. (Σ.Ε.Β. 2017, ΓΕ.Γ.ΚΑ.Δ. 2016)

Το ελεγκτικό έργο

Ο έλεγχος αποτελεί μια μεθοδολογικά προγραμματισμένη και τεκμηριωμένη διαδικασία και διενεργείται από ελεγκτές- επιθεωρητές (ΓΕΕΔ, 2017). Συνίσταται στην παρακολούθηση των διαδικασιών και των δραστηριοτήτων μιας οργανικής μονάδας. Το βασικό πλαίσιο της ελεγκτικής διαδικασίας περιλαμβάνει: **α)** την εξέταση της τήρησης της νομιμότητας στον ελεγχόμενο φορέα, βάσει του θεσμικού και λοιπού εσωτερικού κανονιστικού πλαισίου που διέπει τη λειτουργία του, **β)** τον έλεγχο της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών και τα αποτελέσματα ή τις συνέπειές τους στους διοικούμενους. Ο σκοπός του ελέγχου είναι να διαπιστώνει τις καταστάσεις δυσλειτουργίας που συνιστούν κακοδιοίκηση και

κακοδιαχείριση στον ελεγχόμενο φορέα και ευθύνονται για την άδικη ή βλαπτική μεταχείριση των διοικούμενων και να καταλήξει σε συμπεράσματα σχετικά με τις δυσλειτουργίες, τις παθογένειες ή τις παράτυπες ενέργειες και συμπεριφορές και σε προτάσεις αντιμετώπισης, την υλοποίηση των οποίων παρακολουθεί το κλιμάκιο ελέγχου.

Οι βασικότερες κατηγορίες ελέγχου είναι ο τακτικός έλεγχος, που είναι προγραμματισμένος, και ο έκτακτος, ο οποίος διενεργείται συνήθως μετά από καταγγελία. Από τις παραπάνω κατηγορίες διακρίνονται για τη σημασία τους στην ελεγκτική διαδικασία, ο εσωτερικός έλεγχος, που διενεργείται από ελεγκτή-επιθεωρητή που ανήκει στην ελεγχόμενη υπηρεσία, και ο εξωτερικός, η διενέργεια του οποίου ανατίθεται σε επιθεωρητές που ανήκουν σε άλλη οργανική μονάδα από την ελεγχόμενη.

Τα κύρια είδη ελέγχου περιλαμβάνουν την Προκαταρκτική Εξέταση, που διενεργείται μετά από εισαγγελική εντολή, την Ένορκη Διοικητική Εξέταση, που εξετάζει την περίπτωση διάπραξης πειθαρχικών παραπτωμάτων από δημοσίους υπαλλήλους και τον διοικητικό-οικονομικό-διαχειριστικό έλεγχο, που αποτελεί τη συχνότερη μορφή διενεργούμενου ελέγχου από τα ελεγκτικά σώματα.

Η διενέργεια διοικητικού-οικονομικού-διαχειριστικού ελέγχου, στον οποίο περιλαμβάνεται και ο έλεγχος των συνθηκών λειτουργίας και η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, γίνεται με σκοπό την εξέταση ζητημάτων που σχετίζονται με: α) την τήρηση της ισχύουσας νομοθεσίας και των διοικητικών διαδικασιών (λ.χ. προσλήψεις, μεταβολές, μετακινήσεις προσωπικού, προμήθειες, συμβάσεις κ.ά., β) την κατάσταση των οικονομικών στοιχείων και τη νομιμότητα των δαπανών που διενεργούνται, γ) τη νόμιμη και χρηστή διαχείριση των πόρων (λ.χ. δαπάνες τακτικού προϋπολογισμού, επιχορηγήσεις, χορηγίες, δωρεές) και των υλικών (λ.χ. φάρμακα, τρόφιμα κ.ά.), δ) την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και τα αποτελέσματά της στους διοικούμενους, ε) τη μεταχείριση διοικούμενων.

Ειδικότερα, ο έλεγχος της κακοδιοίκησης εστιάζει στην εξέταση δύο πεδίων: α) της τήρησης των αρχών της χρηστής διοίκησης, της επιείκειας και της καλής πίστης απέναντι στην υπηρεσία και τον διοικούμενο, β) της ποιότητας της οργάνωσης, της διοίκησης και της εύρυθμης λειτουργίας του ελεγχόμενου φορέα. Αντίστοιχα, η παράμετρος της κακομεταχείρισης μπορεί να ελεγχθεί από τις πρακτικές που είτε ενδέχεται να παράγουν διακρίσεις είτε να δημιουργούν άδικες ή ανυπόφορες καταστάσεις είτε, τέλος, συνιστούν παραλείψεις σεβασμού των ανθρωπίνων και θεμελιωδών δικαιωμάτων, δηλαδή απειλούν τη ζωή και την ασφάλεια ή θίγουν τις ελευθερίες των διοικούμενων ή ενδέχεται να οδηγήσουν σε ταπεινωτική, βάναυση ή απάνθρωπη μεταχείριση.

Η ελεγκτική διαδικασία στηρίζεται στην έρευνα και την ενδελεχή εξέταση μαρτύρων, έγγραφων, οπτικών, ηχητικών στοιχείων και φακέλων προκειμένου να καταλήξει, στην έκθεση ελέγχου, σε διαπιστώσεις, συμπεράσματα ή προτάσεις είτε για τις δυσλειτουργίες ή τις χρόνιες παθογένειες στη διοίκηση, τη διαχείριση και τη δίκαιη μεταχείριση των διοικουμένων είτε για τη διάπραξη πειθαρχικών ή ποινικών παραπτωμάτων.

Ο ρόλος του Κοινωνιολόγου στους ελεγκτικούς μηχανισμούς

Ο Κοινωνιολόγος, όπου υπηρετεί ως επιθεωρητής σε ελεγκτικούς μηχανισμούς, προσεγγίζει την ελεγκτική διαδικασία ως όλον και εξετάζει παράλληλα και συγκριτικά τις παραμέτρους της διοίκησης, της διαχείρισης και της μεταχείρισης των διοικούμενων είτε ελέγχει το σύνολο των διαδικασιών και των λειτουργιών ενός φορέα είτε συγκεκριμένους τομείς.

Με εργαλείο την επιστήμη της Κοινωνιολογίας ο κοινωνιολόγος προσεγγίζει τον ελεγχόμενο φορέα ως δομημένο σύνολο παρεχόμενων υπηρεσιών, που διαρθρώνεται γύρω από ένα πλέγμα τυπικών και άτυπων διαδικασιών, σχέσεων και ρόλων. Η προσέγγιση αυτή βοηθά τον Κοινωνιολόγο επιθεωρητή να κατανοήσει πως μια δυσλειτουργία σε ένα τομέα της λειτουργίας του ελεγχόμενου φορέα μπορεί να επηρεάσει τους υπόλοιπους τομείς, λαμβάνοντας καθολικές διαστάσεις, με δυσμενείς επιπτώσεις για τους διοικούμενους.

Ο έλεγχος, λοιπόν, σε κάθε μορφή και είδος του, αναφέρεται σε μια ολιστική διαδικασία. Η προσέγγιση αυτή διευκολύνει τον σχεδιασμό των ελεγκτικών ενεργειών, επειδή θέτει εξ αρχής στο επίκεντρο της

προσοχής του Κοινωνιολόγου επιθεωρητή όλο το πλέγμα των διαδικασιών, των παρεχόμενων υπηρεσιών και των δραστηριοτήτων, καθώς και τα δίκτυα των τυπικών και, κυρίως, των άτυπων σχέσεων που διέπουν τη λειτουργία του ελεγχόμενου φορέα, τα οποία είναι ενδεχόμενο να σχετίζονται με δυσλειτουργίες που προκαλούνται ως συνέπεια της κακοδιοίκησης, της κακοδιαχείρισης και της κακομεταχείρισης, που αποτελούν το αντικείμενο κάθε ελέγχου.

Η προσοχή του κοινωνιολόγου κατά τον προέλεγχο εστιάζει σε τρία ειδικότερα ζητήματα: α) ενδελεχή σχεδιασμό του ελέγχου, με την πρόβλεψη των στοιχείων και μαρτυριών που θα απαιτηθεί να συλλεχθούν προς επεξεργασία, β) την προκαταρκτική μελέτη των στοιχείων που συλλέχθηκαν, με σκοπό τη διαμόρφωση μιας επαρκούς εικόνας για τις διαδικασίες και το έργο του ελεγχόμενου φορέα, καθώς και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες λειτουργεί και γ) τον εντοπισμό των περιοχών κινδύνου, που είναι ενδεχόμενο να συνδέονται με την κακοδιοίκηση, την κακοδιαχείριση και την κακομεταχείριση των διοικούμενων.

Στο στάδιο της κύριας ελεγκτικής διαδικασίας, η διενέργεια της οποίας, κατά περίπτωση, στηρίζεται στα εργαλεία και τις πρακτικές της αυτοψίας, των επιτόπιων ελέγχων, της εξέτασης μαρτύρων, καθώς και έγγραφων, οπτικών ή ακουστικών στοιχείων και φακέλων, ο κοινωνιολόγος αξιοποιεί τις μεθόδους της ποιοτικής έρευνας, κυρίως, την παρατήρηση και τη συνέντευξη, παράλληλα με την ανάλυση περιεχόμενου, προκειμένου να αναζητήσει τα αίτια και να βρει εξηγήσεις σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης, διοίκησης, διαχείρισης και μεταχείρισης των διοικούμενων από τον ελεγχόμενο φορέα, για να καταλήξει σε διαπιστώσεις, συμπεράσματα και προτάσεις αλλαγών και βελτιώσεων.

Η ιδιαίτερη συμβολή του Κοινωνιολόγου στην ελεγκτική διαδικασία συνίσταται στην παρατήρηση και αξιολόγηση των τυπικών και άτυπων σχέσεων και των διαντιδράσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέρη του ελεγχόμενου φορέα, τα μέλη των διοικήσεων, τους εργαζόμενους, τους εξωτερικούς συνεργάτες και τους διοικούμενους και η σύνδεσή τους με πιθανές πρακτικές κακοδιοίκησης, κακοδιαχείρισης και κακομεταχείρισης.

Η επεξεργασία των δεδομένων, προκειμένου να συνταχθεί η έκθεση ελέγχου, αποτελεί επίσης μια σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία. Σε αυτό το στάδιο τα ζητήματα που απασχολούν τον Κοινωνιολόγο είναι η ταυτοποίηση, η εξακρίβωση και η επαλήθευση των στοιχείων που συνέλεξε, από τις μαρτυρίες των εμπλεκομένων, τις διάφορες πηγές άντλησης στοιχείων και τις δικές του εντυπώσεις, στο πλαίσιο του κλιμακίου ελέγχου. Η αξιολόγηση των δεδομένων θέτει επίσης ζητήματα στον Κοινωνιολόγο, σχετικά με τη συνάφεια, τη συνοχή, την εσωτερική και εξωτερική αξιοπιστία των στοιχείων που συλλέχθηκαν, καθώς και των εργαλείων και πρακτικών που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή τους. Η αξιολόγηση των δεδομένων έχει σημασία τόσο για την ολοκλήρωση της ελεγκτικής διαδικασίας, με την κατάθεση της έκθεσης ελέγχου όσο και για την πιστότητα του ελέγχου.

Η συμβολή του Κοινωνιολόγου ως επιθεωρητή περιλαμβάνει όλα τα στάδια της ελεγκτικής διαδικασίας και συνίσταται στη διερεύνηση και εξήγηση του τρόπου που διασυνδέονται οι παράγοντες της κακοδιοίκησης, της κακοδιαχείρισης με την άδικη, άνιση, ταπεινωτική ή απάνθρωπη μεταχείριση των διοικούμενων. Ο Κοινωνιολόγος προσπαθεί να εντοπίσει εκείνες τις πρακτικές, τις ενέργειες ή τις συμπεριφορές που παράγουν διακρίσεις, δημιουργούν άδικες ή ανυπόφορες καταστάσεις ή συνιστούν σοβαρές παραλείψεις σεβασμού των ανθρωπίνων και θεμελιωδών δικαιωμάτων των διοικούμενων. Στο ίδιο πλαίσιο αξιολογεί την πιθανότητα οι πρακτικές της κακοδιοίκησης, της κακοδιαχείρισης και της κακομεταχείρισης που διαπιστώθηκαν στην ελεγχόμενη μονάδα να συνδέονται με φαινόμενα ή ενέργειες διαφθοράς που διαπράττονται είτε από συγκεκριμένα πρόσωπα είτε στο πλαίσιο μιας γενικότερης θεσμικής δυσλειτουργίας και παραμέλησης. Για τον σκοπό αυτό μεριμνά ώστε τα συμπεράσματα και οι προτάσεις του να καταλήγουν, πέραν από τη διαπίστωση και την απόδοση ευθυνών, στην αποτροπή και την πρόληψη μελλοντικών καταστάσεων και εστιάζει στις βελτιώσεις και τις θεσμικές, διοικητικές, διαχειριστικές και συμπεριφορικές αποκαταστάσεις των δυσλειτουργιών.

Το ελεγκτικό έργο αποτελεί για τον Κοινωνιολόγο μια θεωρητική και ερευνητική δοκιμασία, κατά την οποία καλείται να αξιοποιήσει τα εργαλεία της κοινωνικής θεωρίας και της έρευνας προκειμένου να διερευνήσει

και να διαπιστώσει τις δυσλειτουργίες μιας οργανικής μονάδας, να αξιολογήσει τους παράγοντες που ευθύνονται για τη δημιουργία τους και να εξηγήσει τα αίτια και τις πιθανές συνδέσεις τους με το φαινόμενο της διαφθοράς, τόσο στο συγκεκριμένο πλαίσιο όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό και επιστημονικό περιβάλλον που μπορεί να επηρεαστεί από το έργο και τ' αποτελέσματά του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κοντογιώργης, Γ. (2018) «Διαφθορά και πολιτικό σύστημα», *Myriobiblos Βιβλιοθήκη*, http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/kontogiorgis_diafthora.html (προσπελάστηκε 06-03-2018).

Ματθίας, Σ. (2015), «Διαφθορά και Κρατική εξουσία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 15, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sas/article/viewFile/590/590.pdf.

Μιχαηλίδης, Ο. (2018) «Διαφθορά και Διαπλοκή στο δημόσιο βίο», https://www.ucy.ac.cy/pr/documents/%CE%91rticles_speeches/2014/Diafthora_kai_Diaploki_sto_Demosio_Bio/Odysseas_Michaelides.pdf (προσπελάστηκε 06-03-2018).

Νιώτη, Σ. (2016) *Η προκαταρκτική εξέταση και ο ρόλος του ειδικού ανακριτικού υπαλλήλου: Η εμπειρία από το ΣΕΥΥΠ*, εισήγηση στο συνέδριο «Εξουσίες, Επιστημονική Ουδετερότητα και Εγκληματολογικός Λόγος, 50 Χρόνια Howard Becker: "Whose side are we on?"», Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου (ΕΕΜΕΚΕ).

Νιώτη, Σ. (2015) «Η κοινωνία των πολιτών, οι ΜΚΟ και οι παράλληλες μορφές άσκησης εξουσίας», *Global View*, http://www.globalview.gr.

Ρέππας, Π. (2010), «Διαφθορά: Τα αίτια και οι συνέπειες», Σημειώσεις διαλέξεων στο μάθημα ''*Οικονομικής Ανάπτυξης*'', Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Abel, C. Nacho, E. Santskaya, S. (2018) «Europe and Central Asia: More Civil engagement needed» (part I), *Transparency International*, https://www.transparency.org/news/feature/europe_and_central_asia_more_civil_engagement.

Abel, C. Nacho, E. Santskaya, S. (2018) «Europe and Central Asia: More Civil engagement needed» (part II), *Transparency International*, https://www.transparency.org/news/feature/europe_and_central_asia_more_civil_engagement_needed_part_II.

Σύνδεσμοι

Γενική Γραμματεία Καταπολέμησης της Διαφθοράς, Ετήσια Έκθεση 2016, http://www.gsac.gov.gr/attachments/article/186/Annual%20Report%202016.pdf.

Γενικός Επιθεωρητής Δημόσιας Διοίκησης, Ετήσια Έκθεση 2016, https://www.gedd.gr/article_data/Linked_files/199/GEDD-EE-2016.pdf.

Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (Σ.Ε.Β.) (2017) «Οικονομία & Επιχειρήσεις, Special Report Διαφθορά», τ.11, https://www.slideshare.net/sofianopoulos_pan/special-report-78565369.

Transparency International, The global coalition against corruption, Corruption Perceptions index 2017, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017.

«Κλίμακα διαφθοράς: Κάτω από τη βάση η Ελλάδα-Υποχωρεί και η Κύπρος» (2017) http://gr.euronews.com/2017/01/25/has-the-eu-taken-its-eye-off-the-ball-on-corruption.

‘Ανθεκτικοί’ Δήμοι στην ψηφιακή εποχή: Οι κοινωνικές υπηρεσίες σε αλλαγή

Αικατερίνη Ι. Ντάφλου

Περίληψη

Η συνεχής ανάπτυξη των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.) έχει αλλάξει τις προϋποθέσεις της λειτουργίας των κοινωνικών υπηρεσιών στο πλαίσιο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Οι αλλαγές αυτές επηρεάζουν τη λειτουργία των δήμων, επειδή παρέχουν με διαφορετικό τρόπο, από ό,τι συνέβαινε μέχρι τώρα, υπηρεσίες διοικητικής υποδομής αλλά και Κοινωνικής Πολιτικής στους δημότες, ειδικά για τις ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες των ηλικιωμένων και Α.με.Α. Έννοιες όπως ο «ψηφιακός δήμος», δημιουργούν νέες προοπτικές για τους δήμους και την άσκηση της Κοινωνικής Πολιτικής με έξυπνες λύσεις σε ένα όλο και πιο ψηφιοποιημένο και οικονομικά προσανατολισμένο περιβάλλον. Στην παρούσα εισήγηση θα καταβληθεί προσπάθεια προσέγγισης του θέματος αυτού με αφετηρία τη μελέτη της δομής των σύγχρονων δήμων και στόχο την πρόταση ψηφιακών λύσεων που με προσανατολισμό τα ειδικότερα τοπικά χαρακτηριστικά δημιουργούν το πλαίσιο των ψηφιακών κοινωνικών υπηρεσιών.

Λέξεις κλειδιά: Τοπική Αυτοδιοίκηση-Υγεία-Κοινωνικές Υπηρεσίες-Τεχνολογίες Πληροφοριών και Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.)

'Resilience' Municipalities in the digital age: Social services in change

Ekaterini I. Ntaflou

Abstract

The continuous development of Information and Communication Technologies (ICT’s) has changed the conditions of the operation of social services within the framework of Local Government. These changes affect the functioning of the municipalities because they provide in different ways, as before, administrative services and Social Policy services to the citizens, especially for the vulnerable social categories of the elderly and disabled people. Concepts like the "digital municipality" create new prospects for municipalities and the pursuit of Social Policy with smart solutions in an increasingly digitized and economically oriented environment. In this paper an attempt will be made to approach this issue from the study of the structure of modern municipalities to the aim of proposing digital solutions that focus on the specific local characteristics and create the framework of digital social services.

Keywords: Local Government-Health-Social Services-Information and Communication Technologies (ICT’s)

Εισαγωγή

Η Ευρώπη αντιμετωπίζει μια κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα με πολλές προκλήσεις. Η ανάγκη εξεύρεσης λύσεων που θα μπορούσαν να αυξήσουν την αποτελεσματικότητα των πολιτικών της είναι ένα σημαντικό ζητούμενο αυτών των πολιτικών. Η καινοτομία θεωρείται ως ένα από τα βασικά μέσα βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας των διαφόρων εδαφικών μονάδων, ειδικότερα δε των περιφερειών (European Commission 2014). Η Τοπική Αυτοδιοίκηση, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, υπήρξε κι εξακολουθεί να είναι ο κατεξοχήν χώρος υλοποίησης προγραμμάτων και προσφοράς υπηρεσιών υπό την επίδραση των περιορισμών των οικονομικών πολιτικών (Miller & Hokenstad 2014, Nunes & Bucek 2014). Η προσπάθεια αφορά στο να προσφέρουν περισσότερα με λιγότερα μέσα, ανταποκρινόμενοι στις αυξημένες, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, ανάγκες των πολιτών-δημοτών τους.

Η ‘ανθεκτικότητα’(resilience) μιας περιοχής-περιφέρειας (Foster 2007) ορίζει την ικανότητά της να προβλέπει, να προετοιμάζεται, να ανταποκρίνεται και να ανακάμπτει από ένα αίτιο (συνήθως οικονομικό) που προκαλεί μια διαταραχή. Η σχετική βιβλιογραφία αντιμετωπίζει με δυισμό την πρόκληση που αφορά στην ανταπόκριση-ανθεκτικότητα των τοπικών πολιτικών: από τη μια η απαισιόδοξη πλευρά που βλέπει ότι η δημοσιονομική κρίση θα οδηγήσει σε συρρίκνωση και εξαφάνιση των κοινωνικών υπηρεσιών (Levitas 2012, Taylor-Gooby 2013). Η άλλη οπτική, σαφώς πιο αισιόδοξη, αφορά στον ‘διαρθρωτικό αναπροσανατολισμό’ (Martin 2012) και στην επένδυση των δήμων στην καινοτομία και την προσαρμοστικότητα με τη χρήση των Τ.Π.Ε. μέσα από την οποία τα όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ‘επινοούν’ (MacKinnon & Derickson 2012)

κι έχουν τη δυνατότητα να εκπληρώνουν τρεις συμπληρωματικούς ρόλους: αυτούς της τοπικής δημοκρατίας, της χάραξης της δημόσιας πολιτικής και της άμεσης παροχής υπηρεσιών (John 2014, Lowndes & McCaughie 2013, Shaw 2012a).

Σε αυτό που φαίνεται να υπάρχει γενική συμφωνία είναι ότι η «ατζέντα εκσυγχρονισμού» (Cochrane 2016) της Τοπικής Αυτοδιοίκησης αφορά σε αλλαγές που προκαλούνται από τις παγκόσμιες πιέσεις στις δημόσιες διοικήσεις, με αποτέλεσμα ένα μίγμα γενικού σχεδιασμού και τοπικής προσαρμογής. Το μείγμα αυτό δημιουργεί δυνατότητες ενίσχυσης των ρόλων των δήμων και αντίστοιχα και των κοινωνικών υπηρεσιών. Η τάση αυτή προωθείται μέσα από διαδικασίες πληροφόρησης, αλλά και έξυπνες λύσεις σε πλατφόρμες υπηρεσιών που δείχνουν ωστόσο να εξαρτώνται σημαντικά από τις επιμέρους διοικητικές κουλτούρες, τα μοντέλα διακυβέρνησης αλλά και το μέγεθος της πόλης-δήμου (επίπεδα της εδαφικής διοίκησης).

Δεν πρόκειται για μια νέα προσέγγιση καθώς από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 η δημόσια διοίκηση αλλάζει μέσα από διαδικασίες που αφορούν στην καινοτομία (Ε.C. 2011, Altschuler & Zegans 1997), την «εξυγίανση», την ανάπτυξη της Κοινωνίας της Πληροφορίας (Κ.τ.Π), την αναζήτηση της δημιουργικότητας, συμπεριλαμβανόμενης της βιωσιμότητας και της κοινωνικής ένταξης (Sasaki 2003) και την ανάπτυξη των ψηφιακών τεχνολογιών ή «ψηφιοποίηση» των υπηρεσιών που προσφέρει. Η σύγχρονη οπτική αυτής της προσπάθειας καταλήγει στην αναζήτηση μιας αποτελεσματικής δικτυακής διακυβέρνησης (Misuraca 2010) με στόχο την αναπτυξιακή προοπτική της ‘έξυπνης πόλης’ (Komninos 2002), ή των ‘έξυπνων κοινοτήτων’ (Caves 2004). Δείχνει σχεδόν πάντα ωστόσο να αποτυπώνει για κάθε δήμο-πόλη ένα «ελάχιστο σύνολο απαιτήσεων» στο οποίο χρειάζεται να εστιάσουν οι επιμέρους τοπικές πολιτικές του, ως εξής: έξυπνη ατζέντα, ανοικτά δεδομένα και υπηρεσίες ή εφαρμογές και έξυπνη υποδομή (Anthopoulos 2016). Μια «έξυπνη πόλη» δεν είναι λοιπόν μόνο μια τεχνολογική ιδέα αλλά αφορά στη συνολική κοινωνικοοικονομική της ανάπτυξη (Nam Taewoo & Pardo 2011).

1. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΔΡΑΣΗΣ

1.1. Το ψηφιακό τοπίο

Οι ευρωπαϊκές κι όχι μόνο κυβερνήσεις στα πλαίσια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης διαχειρίζονται τις έντονες πιέσεις για δημοσιονομική εξυγίανση των οικονομιών τους, με αλλαγές στο δημόσιο μηχανισμό υπηρεσιών (Ε.C 2013). Η μεταβαλλόμενη εξάλλου δημογραφική σύνθεση των χωρών έχει σημαντικές επιπτώσεις που δεν μπορούν να αγνοηθούν. Οι δημογραφικές αυτές αλλαγές στις περισσότερες χώρες, αναγκάζουν τη γενική ζήτηση για υπηρεσίες να αυξάνεται, ενώ η ικανότητα παροχής αυτών των υπηρεσιών μειώνεται, ιδιαίτερα στις απομονωμένες και δυσπρόσιτες αγροτικές περιοχές (Ντάφλου 2016). Οι αλλαγές στη δημογραφία εξάλλου απαιτούν νέες δομές και υπηρεσίες ειδικά προσανατολισμένες στην υγειονομική περίθαλψη και φροντίδα των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού, όπως οι ηλικιωμένοι και ανάπηροι. Οι δαπάνες αυτές χρηματοδοτούνται από διάφορες πηγές ανά χώρα (OECD 2013a). Καθώς όμως ο αριθμός των ευάλωτων πολιτών αυξάνεται, σε μεγάλο αριθμό χωρών, η βιωσιμότητα ιδιαίτερα των κοινωνικών υπηρεσιών που χρηματοδοτούνται από τον εθνικό προϋπολογισμό αποκτά συνεχώς μεγαλύτερη σημασία, καθώς το κόστος τους έχει σημαντικές οικονομικές συνέπειες (OECD 2013a, OECD 2012c).

Τα ψηφιακά δίκτυα, από την άλλη πλευρά έχουν πλέον αναγνωριστεί ευρέως ως μια σημαντική μορφή πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, αλλά και προϋπόθεση για υγιείς δημοσιονομικές πολιτικές, στην προοπτική της βελτίωσης της αποτελεσματικότητας των διοικητικών υπηρεσιών, με υπηρεσίες επικεντρωμένες στους χρήστες και στις ειδικότερες ανάγκες τους (Provan & Kenis 2007).

Η διαδικασία αφορά σε ανοικτές και διαφορετικές διαδικασίες (Ε.C. 2013), που εφαρμόζονται σε διάφορες φάσεις (OECD 2014). Ακριβώς γι’ αυτό το λόγο ο καθορισμός του πλαισίου για την ψηφιακή μετατροπή των δημόσιων υπηρεσιών αφορά πρωτίστως τους πολιτικούς στόχους που τίθενται ως εθνικές προτεραιότητες.

Στην πορεία του ψηφιακού μετασχηματισμού των κοινωνικών υπηρεσιών η εμπλοκή των χρηστών στο σχεδιασμό της ψηφιακής υπηρεσίας αποτελεί βασικό στοιχείο της ποιότητας τους (OECD 2011c). Η πρόκληση

είναι η αποτελεσματικότητα των μηχανισμών, μέσω υπηρεσιών με άμεση ανταπόκριση, χαμηλότερο κόστος και χρόνο για τον χρήστη.

Οι σχετικές ανησυχίες για την σύνδεση προσωπικών κοινωνικών υπηρεσιών και τεχνολογίας δεν μπορούν να αγνοηθούν. Αφορούν κυρίως στην διατήρηση της ιδιωτικότητας και στην ασφάλεια των προσωπικών δεδομένων. Αντίστοιχα οι προκλήσεις για την εθνική και τοπική πολιτική σχετίζονται με σημαντικά πρακτικά ζητήματα στα διάφορα στάδια της χρηματοδότησης, του σχεδιασμού, της ανάπτυξης, της δοκιμής και της εφαρμογής των έργων ψηφιοποίησης.

1.2. Καλές πρακτικές ψηφιοποίησης της διακυβέρνησης

Η διακυβέρνηση της ψηφιοποίησης αφορά στην εισαγωγή ψηφιακών τεχνολογιών σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης κι έχει τρία βασικά αποτελέσματα: αποδοτικότητα, αποτελεσματικότητα και χρηστή διακυβέρνηση (Smith & Taebel 1985) και φαίνεται ότι ως διαδικασία διεξάγεται σε εθνικό επίπεδο. Σημαντικός αριθμός χωρών έχουν ένα τυποποιημένο επιχειρηματικό μοντέλο για έργα Τ.Π.Ε. που εφαρμόζονται σε εθνικό επίπεδο και είναι υποχρεωτικό στην πλειονότητα αυτών των χωρών (OECD 2014c).

Αναφέρονται ως ενδεικτικά παραδείγματα ψηφιοποίησης της διακυβέρνησης: α) Η Εσθονία, η βασική στρατηγική ηλεκτρονικής διακυβέρνησης της οποίας προωθεί την παροχή υπηρεσιών χωρίς αλληλεπικαλύψεις, ακολουθώντας τις βασικές αρχές: once-only principle, open standards, user friendliness, single point of entry (https://www.id.ee/pdf). Σχεδόν κάθε πολίτης της χώρας (διείσδυση άνω του 90%) είναι ταυτοποιημένος στο Εθνικό Σύστημα Ταυτοτήτων (National ID Card System), και η κάρτα του έχει ποικίλλες εφαρμογές (εθνική ταυτότητα, κάρτα υγείας, πιστοποιητικό ψηφιακής υπογραφής κτλ.). β). Η Μεγάλη Βρετανία, στην οποία η ισχυρότερη τάση αφορά στη χρήση της ανοιχτής ηλεκτρονικής διακυβέρνησης (UK Open Government National Action Plan 2016-18). Η τάση αυτή εστιάζει στην άμεση πρόσβαση σε πληροφορίες και στα ανοιχτά δεδομένα, στην καταπολέμηση της διαφθοράς και τη δημόσια λογοδοσία, αλλά και στην αύξηση της συμμετοχής των πολιτών στα δημόσια ζητήματα. Στόχος είναι η προτυποποίηση της εθνικής και παγκόσμιας πολιτικής λειτουργίας των δημόσιων ηλεκτρονικών υπηρεσιών (Information Act Code of Practice).

Σχετικά με την ειδικότερη χρήση των Τ.Π.Ε. στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, διαπιστώνεται ότι είναι εξίσου εθνική υπόθεση, ειδικότερα στις χώρες που διακρίνονται για την αυξημένη εστίαση στην περίθαλψη και την Κοινωνική Πολιτική, όπως η Σουηδία και η Δανία. (National Strategy for Digitalization of the Danish Healthcare Sector 2013-2017):

Πίνακας 1 Σχέδιο Ανάπτυξης Δανίας

Εθνική ανάπτυξη τηλεθεραπείας.
Συνεργασία στην υγειονομική περίθαλψη.
Ανάπτυξη συσκευών, ρομπότ.
Ψηφιακή ανταλλαγή δεδομένων (μάθηση και εκπαίδευση)
Ανταλλαγή ψηφιακών εργαλείων μάθησης.
Κάλυψη ευρείας ζώνης, δημιουργία κοινών προτύπων ασφάλειας και ψηφιακών ικανοτήτων.

Source: www.digst.dk. http://www.sum.dk/

Η στρατηγική αυτή αναδεικνύει ως βασική πρόκληση την επίτευξη μιας κοινής κατεύθυνσης στις διάφορες πολιτικές της κοινωνικής πρόνοιας που υπόσχεται να δημιουργήσει ευέλικτες και κατ' απαίτηση προσωπικές παροχές με ακριβέστερες, έγκαιρες και στοχοθετημένες υπηρεσίες. Σημαντική βοήθεια στην επίτευξη των στόχων αυτών δίνουν τα ειδικά ταμεία καινοτομίας στις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, παρέχοντας χρηματοδότηση για έργα στρατηγικού ενδιαφέροντος. Η τοπική καινοτομία αφορά σε ορθές πρακτικές και

ψηφιακά εργαλεία, ενώ παράλληλα δημιουργεί και διατηρεί την αποκεντρωμένη ικανότητα εφαρμογής (www.digst.dk).

2. Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο της ψηφιοποίησης

2.1. Ο 'Ψηφιακός Δήμος'

Αποτελεί αναπτυξιακό στόχο για την Τοπική Αυτοδιοίκηση μια πόλη φιλική, εξυπηρετική, που θα επιλύει τα προβλήματα άμεσα, για τον οποιονδήποτε, οποτεδήποτε και οπουδήποτε. Ο ψηφιακός δήμος αποτελεί μια δομή-εργαλείο τοπικής και περιφερειακής ενδυνάμωσης (Καλογήρου 2011). Τι είναι όμως ο ψηφιακός δήμος και πώς οργανώνεται η μετάβαση σε αυτόν;

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση δέχεται συνεχώς πιέσεις καλύτερης διαχείρισης των προσδοκιών των πολιτών της, των απαιτήσεων της επιτελικής εξουσίας και οικονομίας εντός του εθνικού, αλλά και του διεθνούς χώρου. Η τεχνολογία και η διεθνοποίηση επιτρέπουν τη διάδοση σε πραγματικό χρόνο ενός εύρους πληροφοριών που διευκολύνουν αφενός την επικοινωνία και τη χωρική-χρονική αυτονομία, αλλά αφετέρου δημιουργούν για τους φορείς διαχείρισης αυτών των πληροφοριών αυξημένες απαιτήσεις διαφανούς λειτουργίας, ανταπόκρισης και ορθολογικής χρήσης των πόρων με τη συμμετοχή των πολιτών σε κάθε τοπική δράση.

Η «Ψηφιακή Πόλη» ως εγχείρημα, έχει συγκεκριμένους στόχους και περιορισμούς. Βρίσκεται σε αμφίδρομη σχέση με τη διοικητική μεταρρύθμιση, γιατί αμφότερες προωθούν τη συγκέντρωση δυνάμεων, αλλά και τη δυνατότητα αποκεντρωμένης λειτουργίας και διατήρησης της εγγύτητας με τους δημότες.

Κρίσιμα για την επιτυχία του «Ψηφιακού Δήμου» κρίνονται η τεχνολογική πολιτική που αφορά στην ένταξη των έργων Τ.Π.Ε. στην δημόσια διοίκηση, η ουσιαστική παρουσία των Ο.Τ.Α. στη διαμόρφωση των ηλεκτρονικών υποδομών, οι νομοθετικές και οργανωτικές αλλαγές του θεσμικού πλαισίου και τα χρηματοδοτικά σχήματα λειτουργίας και συνεχούς αναβάθμισης των υποδομών. Εκείνο ωστόσο που έχει ιδιαίτερη σημασία για την επιτυχία του «Ψηφιακού Δήμου» αφορά στη διαδικασία μάθησης, στην ικανότητα δηλαδή ή όχι των αιρετών, των εργαζομένων στο δήμο αλλά και των πολιτών/ χρηστών, αλλά και συ-λειτουργών του «Ψηφιακού Δήμου» να διαχειρίζονται τις αλλαγές, τη ροή της γνώσης και την καινοτομία.

Το σχήμα της «Ψηφιακής εκπαίδευσης» της Τοπικής Αυτοδιοίκησης αφορά ως εκ τούτου ολιστικά την Τοπική Αυτοδιοίκηση ως εξής: 1) με τη συνειδητοποίηση εκ μέρους της των δυνατοτήτων των Τ.Π.Ε. 2) με την εκπαίδευση στη χρήση τόσο των δημοτικών υπαλλήλων όσο και των πολιτών/ χρηστών και 3) με την μαζική εξοικείωση των πολιτών. Βασίζεται δε σε τρείς πυλώνες που υποστηρίζουν το «οικοσύστημα των Τ.Π.Ε.» (Καλογήρου & Καρούνος 2006-2007) στο δήμο: α) Στα πληροφοριακά συστήματα που δια-λειτουργούν β) Στις δικτυακές υποδομές και γ) Στη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού. Η λειτουργική αξιοποίηση των Τ.Π.Ε. στην οργάνωση του ψηφιακού δήμου προκύπτει ως ρεαλιστική απεικόνιση των συγκεκριμένων δυνατοτήτων τους στην καθημερινή δραστηριότητα και τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι δήμοι. Συγκεκριμένα αφορά στην:

1. Εσωτερική Λειτουργία: Αναβάθμιση της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων (τεκμηρίωση και διαβούλευση).
2. Διασύνδεση του δήμου με άλλους δήμους και με φορείς δημόσιας διοίκησης.
3. Αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση των δημοτών και των επιχειρήσεων της περιοχής.
4. Συμμετοχή των δημοτών και των κοινωνικό-οργανώσεων στη λήψη αποφάσεων.
5. Διεθνοποίηση-δικτύωση: Ενίσχυση των συνεργασιών του δήμου.
6. Αναπτυξιακή ώθηση με ενίσχυση της τοπικής οικονομίας (δραστηριότητες, επιχειρήσεις, επισκέπτες), με αναβάθμιση του φυσικού και αστικού περιβάλλοντος, βελτίωση της ποιότητας ζωής, του δήμου και της ευρύτερης περιοχής (Καλογήρου 2011).

Ο Ψηφιακός δήμος υπό την έννοια αυτή είναι μια καινοτόμα «κατασκευή» (Universal & Προσβάσιμου Design) πρωταρχικής σημασίας που αφορά στο σύνολο του αντικειμένου και του ρόλου της αυτοδιοίκησης στην τοπική κοινωνία.

2.2. Ψηφιακές πόλεις και υπηρεσίες Κοινωνικής Πολιτικής & υγείας

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τα ζητήματα υγείας και φροντίδας των ηλικιωμένων και Α.με.Α. φαίνεται ότι οι πόλεις αναπτύσσουν στρατηγικές (Δίκτυο AGE, INNOVAge, Projekt Langzeitpflege in Bewegung) για τη γήρανση και την αναπηρία που διαρθρώνονται γύρω από τους εξής στόχους: 1) Ενίσχυση της καινοτομίας 2) Ευαισθητοποίηση γύρω από την έννοια της υγιούς γήρανσης. 3) Ενεργοποίηση της συμμετοχής με τομεακές πολιτικές και παροχή υπηρεσιών. 4) Ενίσχυση της υγιούς διαβίωσης στο αστικό περιβάλλον. Αυτό σημαίνει καλά σχεδιασμένες, προσιτές και ασφαλείς πόλεις, λαμβάνοντας υπόψη τη λειτουργική ικανότητα της γήρανσης και των ομάδων που μειονεκτούν (Holmιn & Ericsson & Andersson 1992). 5) Προώθηση της υγείας με προσιτές υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας.

Σε γενικές γραμμές η έννοια της υγιούς γήρανσης στην ευρωπαϊκή Τοπική Αυτοδιοίκηση συντάσσεται με την υγεία και καθοδηγείται από τις Αρχές των Ηνωμένων Εθνών για τους ηλικιωμένους (U.N). Η Ε.Ε. έχει ενθαρρύνει τα σχετικά δίκτυα (Healthy Ageing Sub-network). Ο στόχος είναι οι ηλικιωμένοι να υποστηριχθούν όπου κι αν ζουν (Ageing policy of the E.U, 'Q-ageing', 'Urban II").

Η ποιότητα της ζωής και της υγείας των ηλικιωμένων όμως εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες διαβίωσής τους και συνεπώς τις τοπικές υπηρεσίες. Γι' αυτό και η γενικότερη προσέγγιση χαρακτηρίζεται από: 1. μετατόπιση από την παραδοσιακή προσέγγιση της παροχής υπηρεσιών σε ένα παθητικό πληθυσμό, στην αναγνώριση των δικαιωμάτων των ηλικιωμένων να βελτιώνουν την υγεία και τις συνθήκες διαβίωσης τους. 2. επικέντρωση στην ικανότητα τους και 3. υιοθέτηση μιας προσέγγισης διάρκειας βίου που αναγνωρίζει ότι: α) οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας μπορούν να μείνουν υγιείς για όσο το δυνατόν. β) υποστήριξη των ηλικιωμένων που χρειάζονται περίθαλψη. γ) ανάπτυξη μελλοντικών στρατηγικών.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι Τ.Π.Ε. διαθέτουν ειδικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται θετικά με τα βασικά ζητούμενα των παραληπτών-χρηστών των κοινωνικών υπηρεσιών για άμεση παρέμβαση και ανάδραση σε πραγματικό χρόνο (Service-oriented architecture). Οι κοινωνικές υπηρεσίες θεωρητικά με τη χρήση των Τ.Π.Ε. θα είναι διαθέσιμες σε άτομα που αντιμετωπίζουν ή έχουν αποκλειστεί εξαιτίας γεωγραφικών, συγκοινωνιακών ή και άλλων παραγόντων (Ντάφλου 2016). Υπό την έννοια αυτή η ενσωμάτωση των Τ.Π.Ε. έχει εμβέλεια κοινωνικής ωφέλειας προς όφελος της κοινωνίας στο σύνολό της (Anderson 2008). Ωστόσο παρόλο που τα καινοτόμα αποτελέσματα των ψηφιακών τεχνολογιών έχουν αποδειχθεί ("Sugar Smart","How are You?"), πρακτικά η εφαρμογή τους υστερεί (Barak & Grohol 2011).

Στις πόλεις που εφαρμόζουν ψηφιακά προγράμματα και πρακτικές υγείας το τελικό αποτέλεσμα προκύπτει άλλοτε ως ολοκληρωμένο πρότυπο στήριξης των ατόμων (Belfast UK), άλλοτε ως ολοκληρωμένη προσέγγιση κατόπιν αξιολόγησης που έχει αναπτυχθεί μεταξύ των χρηστών και των μη χρηστών των υπηρεσιών (Sunderland UK) και συχνά ως διατομεακή δράση που φέρνει σε επαφή όλους τους πολίτες της πόλης (Brno CZH).

Σε άλλες πόλεις οι πολιτικές αυτές περιλαμβάνουν την ενεργοποίηση των ίδιων των ενδιαφερόμενων (ηλικιωμένοι/ανάπηροι) στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη των υπηρεσιών (Arezzo ITA & Brighton UK). Για να ικανοποιηθεί αυτό το κριτήριο ορισμένες πόλεις υιοθετούν θεσμικά όργανα που επιβλέπουν αυτή τη λειτουργία (Dresden GER), συγκεντρώνοντας στοιχεία για τις προτιμήσεις των πολιτών που αφορούν (Newcastle UK). Η αναγνώρισή τους γίνεται ρητά με τον όρο «πολύτιμος πόρος» (Udine ITA).

Στο σύνολό τους οι ψηφιακοί δήμοι υιοθετούν με τη βοήθεια των ίδιων των πολιτών μια προσέγγιση των κοινωνικών υπηρεσιών, εστιάζοντας στην επίτευξη της διατήρησης της υγείας και της ανεξαρτησίας με υπηρεσίες τεχνολογίας (ΤΕC). Οι ΤΕC επιδιώκουν να βελτιώσουν την ικανότητα των ανθρώπων να αυτο-διαχειρίζονται την υγεία τους, να ειδοποιούν τους ειδικούς-επαγγελματίες της υγειονομικής περίθαλψης για αλλαγές στην κατάστασή τους και να υποστηρίζουν την σωστή λήψη της φαρμακευτικής τους αγωγής. Για

τους παρόχους ωστόσο των αντίστοιχων υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, μπορεί να βοηθήσει στην παροχή ασφαλέστερης, αποτελεσματικότερης και οικονομικά πιο αποδοτικής φροντίδας.

Αξιόλογα επίσης παραδείγματα «κοινωνικών ψηφιακών υπηρεσιών» είναι οι 'Ψηφιακές υπηρεσίες ψυχικής υγείας και συμβουλευτικής'. Οι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Linkedin), είναι πλέον ιδιαίτερα διαδεδομένοι στη ζωή των πολιτών. Πολλοί πιστεύουν ότι η απευθείας σύνδεση μέσω των δικτύων κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως θεραπευτικό μέσο (Barak & Grohol 2011). Οι υπηρεσίες αυτές παρουσιάζονται είτε ως ομάδες αυτοβοήθειας (Kanani & Regehr 2003) είτε ως υπηρεσίες κοινωνικής μέριμνας ή/και συμβουλευτικές υπηρεσίες σε ασφαλείς τοποθεσίες Web (Skinner & Zack 2004, Lamendola 2010, Zur 2012).

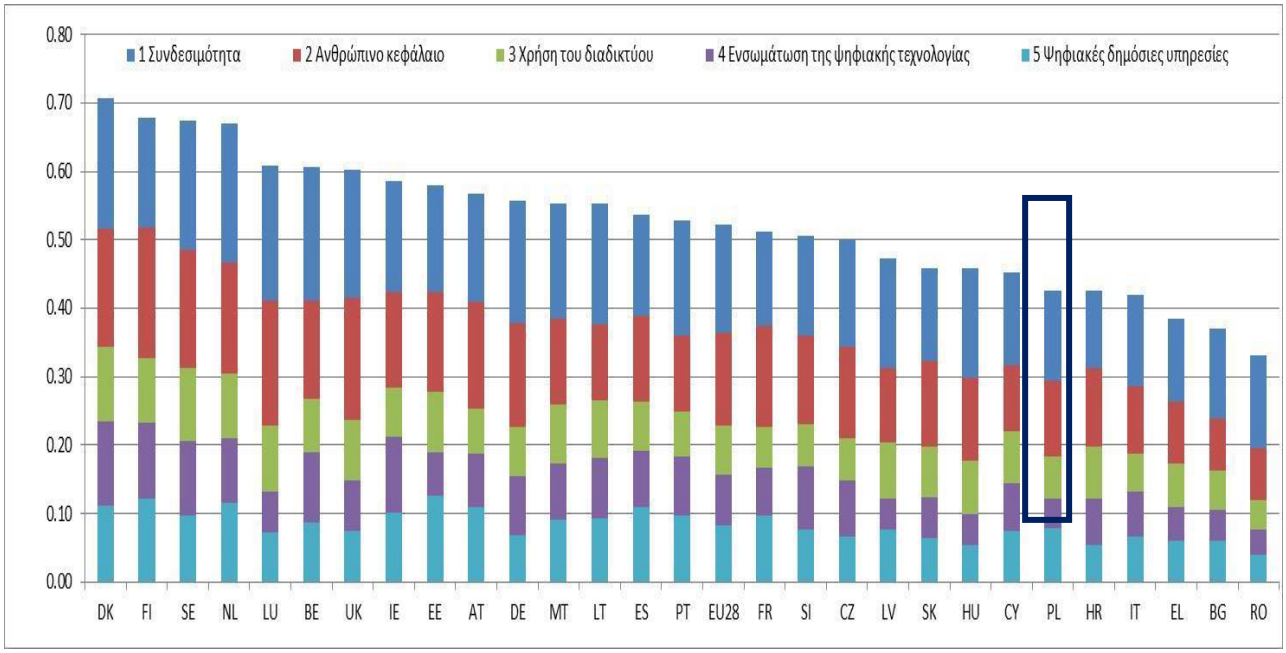
Επιπλέον συγκεκριμένες ιστοσελίδες (E-MailMultiple) προσφέρουν υπηρεσίες ψυχικής υγείας με μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (Zur 2011) ή/και τηλεφωνικών μηνυμάτων (Whittaker et al. 2012). Πρόκειται για ηλεκτρονική συμβουλευτική μέσω διαδικτύου (Santhiveeran 2009) που προσφέρει την ανωνυμία της θεραπείας από έναν εξίσου ανώνυμο θεραπευτή, (www.asktheintemettherapist.com). Σε άλλες περιπτώσεις η ανώνυμη αυτή συνομιλία παρέχει και ατομικές και ομαδικές συμβουλευτικές υπηρεσίες μέσω βίντεο (USCTelehealth,) σε μια OnLine θεραπευτική κοινότητα.

Πέρα από αυτές τις τεχνολογίες όμως υπάρχουν κι εκείνες που υποστηρίζουν καθημερινές ανάγκες υγείας κι εξυπηρέτησης. Χαρακτηρίζονται από τη λειτουργικότητα στη χρήση των συσκευών και παρακολουθούν τον καρδιακό παλμό, την αρτηριακή πίεση, τις θερμίδες, τη συμπεριφορά και την τακτικότητα στη λήψη των φαρμάκων. Οι πρόσφατες καινοτομίες περιλαμβάνουν ρούχα / υφάσματα εμποτισμένα με αισθητήρες. Οι περισσότερες είναι φορητές συσκευές και μεταδίδουν δεδομένα μέσω μιας απλής εφαρμογής, συχνά με τη χρήση ενός κινητού τηλεφώνου (Wearable, Dosalert, RESid, Solving Residential Identification Issues).

3. Η ελληνική δημόσια διοίκηση-Τοπική Αυτοδιοίκηση στο ψηφιοποιημένο περιβάλλον

Σύμφωνα με την έκθεση ψηφιακής προόδου της Ευρώπης (EDPR) και τον δείκτη ψηφιακής οικονομίας και κοινωνίας (DESI 2017) η Ελλάδα ανήκει στην ομάδα των χωρών με χαμηλές επιδόσεις (Πίνακας 1 και 2).

Πίνακας 1. Κατάταξη για το 2017 με βάση τον δείκτη (DESI)

Πίνακας 2. Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες

Ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες	**Ελλάδα**		**ΕΕ**
	κατάταξη	**βαθμολογία**	**βαθμολογία**
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2017	**24η**	**0,41**	**0,55**
ΔΕΙΚΤΗΣ DESI 2016	22η	0,35	0,51

Η στρατηγική ηλεκτρονικής διακυβέρνησης της Ελλάδας εντάσσεται στην Εθνική Ψηφιακή Στρατηγική 2016-2021 (ΕΨΣ) και στο πλαίσιο του Ψηφιακού Θεματολογίου i2020 (Ψηφιακό Θεματολόγιο i2020). Στους επτά τομείς παρέμβασης που προτείνουν προβλέπονται μεταρρυθμίσεις για την αποτελεσματικότερη λειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης, με έμφαση στον σχεδιασμό μικρότερων έργων και στην υιοθέτηση ευέλικτης (agile) υλοποίησης και επαναχρησιμοποίησης των πόρων και λύσεων. Στο πλαίσιο αυτό η αξιοποίηση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης επικεντρώνεται στις ανάγκες των τελικών χρηστών και στις υπηρεσίες με τον μεγαλύτερο αριθμό συναλλαγών ετησίως.

Διάφορα έργα παρέχουν υπηρεσίες κορμού και αποτελούν τις κυριότερες υπηρεσίες ηλεκτρονικής διακυβέρνησης σήμερα στην Ελλάδα. Η εστίαση στα αντίστοιχα έργα που αφορούν την Τοπική Αυτοδιοίκηση παρότι δεν καταδεικνύει πλήθος έργων, αξίζει να σημειωθεί (Πίνακας 3).

Πίνακας 3

Ολοκληρωμένα ή σε Εξέλιξη Έργα Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης Δήμων/Περιφερειών & Δημόσιας Διοίκησης

Έργο	**Φορέας Διαχείρισης**	**Αποδέκτες**	**URL**
Ενιαίο Δημοτολόγιο Ληξιαρχείο	Υπουργείο Εσωτερικών Υλοποίηση ΚτΠ ΑΕ	Δήμοι, Υπηρεσίες Δημοτολογίου, Ληξιαρχεία	http://www.ypes.gr/el/ Ministry/Actions
Ηλεκτρονική συνταγογράφηση	Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης <u>Υλοποίηση:</u> Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής Ασφάλισης & Κοινωνικής Αλληλεγγύης	Σύνδεση/ διαλειτουργικότητα εθνικών ταμείων κοινωνικής ασφάλισης	https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/greece)
Σύστημα 'Πανάκεια'	Υγειονομική Περιφέρεια Κρήτης	Ενοποίηση ν/σ Κρήτης ενιαίο Σύστημα Επικοινωνίας	http://www.healthit.gr/
-Smart Trikala - e-ΚΕΠ (Mobile Check App) -Ασύρματη πρόσβαση	Δήμος Τρικκαίων <u>Υλοποίηση</u>: Κ.τ. Π. Αναπτυξιακή Δήμου	Δήμος	http://trikalacity.gr/smart-trikala/

(wi-fi) -e-dialogos -Τηλεπρόνοια -Σύστημα παραπόνων -Τουριστικές υπηρεσίες χρήση (beacons)			
Οδηγός του Πολίτη της Περιφέρειας Ηπείρου	Περιφέρεια Ηπείρου Αποκεντρωμένη Διοίκηση Ηπείρου	Περιφέρεια	http://www.politis.gov.gr/
Ψηφιοποίηση αδειών οδήγησης, διαδικτυακή πύλη	Περιφέρεια Κρήτης	Περιφέρεια	(http://gdme.crete.gov.gr
Κωδικοποίηση διαδικασιών	Περιφέρεια Δ. Μακεδονίας <u>Υλοποίηση:</u> Οργανισμός Ανοιχτών Τεχνολογιών (ΕΕΛΛΑΚ) Ομάδα Ανοικτής Διακυβέρνησης του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Συστημάτων Επικοινωνιών και Υπολογιστών (ΕΠΙΣΕΥ)	Περιφέρεια	http://opengov.pdm.gov.gr/ http://opengov.pdm.gov.gr/episey/ https://www.iccs.gr/ https://opengov.ellak.gr/ και https://eellak.ellak.gr/

Πρόταση-Συμπεράσματα

Η ψηφιακή τεχνολογία είναι κατά γενική παραδοχή σήμερα πιο αποτελεσματική, φθηνότερη και μπορεί να αναπτυχθεί ταχύτερα. Επιπλέον, οι εφαρμογές μπορούν τώρα να μεταφορτωθούν σε ένα smartphone μειώνοντας το κόστος και παρέχοντας άμεση πρόσβαση από παντού κάθε στιγμή. Εξάλλου η τεχνολογία υπόσχεται να βελτιώσει την πρόσβαση, να ξεπεράσει τη γεωγραφική απόσταση και τις ελλείψεις, παρέχοντας παράλληλα μια μεγαλύτερη ευέλικτη και εξατομικευμένη προσέγγιση της υγειονομικής περίθαλψης. Οι πολίτες έχουν σημαντικά αυξημένες προσδοκίες φροντίδας εξαιτίας αυτής της τεχνολογικής προόδου και υπάρχουν επίσης αρκετά εμπειρικά αποτελέσματα (OECD 2017, Gkioulos et al. 2017, Chin et. al. 2012) σχετικά με την αύξηση της εμπιστοσύνης των χρηστών στην επιλογή των ψηφιακών εφαρμογών.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο 'χρονοπρογραμματισμός του δημόσιου τομέα δεν είναι μόνο μια προτεραιότητα' (Ρηγόπουλος 2017α) αλλά και μια πρόκληση για τις μελλοντικές κοινωνικές υπηρεσίες, ειδικά τις σχετιζόμενες με την αναπηρία και την ηλικία να εξευρεθεί μια ισορροπία μεταξύ των περιορισμένων

προϋπολογισμών και του αυξανόμενου κόστους των προηγμένων ιατρικών θεραπειών που απαιτεί η παροχή φροντίδας σε έναν γηράσκοντα και ανάπηρο πληθυσμό.

Για να σχεδιαστεί αποτελεσματική Κοινωνική Πολιτική για τη φροντίδα των ηλικιωμένων και Α.με.Α. αλλά και για το σύνολο του πληθυσμού, λαμβάνοντας και προβλέποντας ειδικές δράσεις και προσαρμογές στην τοπική ιδιαιτερότητα (Deloitte Center for Health Solutions 2012), απαιτείται η νομοθετική, οργανωτική και οικονομική συνεργασία παράλληλων και συμπληρωματικών χώρων, που συχνά αλληλο-εξαρτώνται και αλληλο-δεσμεύονται πρακτικά και νομοθετικά (Ντάφλου 2016). Λαμβάνοντας υπόψη τη δεσμευτική, από νομοθετική άποψη, σύνθεση των υπηρεσιών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης η κάλυψη της τοπικής Κοινωνικής Πολιτικής με Τ.Π.Ε. όπως φάνηκε από σχετική έρευνα στους δήμους Δωδώνης και Κεντρικών Τζουμέρκων, (Ντάφλου 2016), αφορά καταρχήν τις διαρθρωτικές δομές σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, γιατί είναι αναγκαία η συνέργεια των επιμέρους δομών σε μια πολιτική που αφορά στο σύνολο της κοινωνίας. Η πρόταση της έρευνας αφορά σε αλλαγές στο σύστημα παροχής υπηρεσιών υγείας και Κοινωνικής Πολιτικής που συνιστούν πρωτίστως πολιτικές αποφάσεις, αλλά προσδιορίζονται και από τεχνικά μέρη.

Σύμφωνα με την έρευνα η αναγνώριση των χωρικών αδυναμιών των δήμων για τις οποίες η Κοινωνική Πολιτική λειτουργεί επανορθωτικά, αποδέχεται ότι τα διαφορετικά τοπικά περιβάλλοντα αφορούν σε οργανωμένες εδαφικότητες, με γεωγραφικές παραδοχές αδυναμιών και προτερημάτων. Η τεχνολογική υποστήριξη της Κοινωνικής Πολιτικής εστιασμένη στην πρωτοβάθμια φροντίδα και αντιμετώπιση των αναγκών του τοπικού πληθυσμού είναι στην ουσία μια μεθοδολογική αντιμετώπιση της εδαφικότητας. Αφορά στη δημιουργία των «*Κέντρων Κρίσιμων Πληροφοριών και Αντιμετώπισης»* στη βάση 3 ζητημάτων: της πρόσβασης, της κινητικότητας και της μεταφοράς των ασθενών. Για το λόγο αυτό η πρόταση της έρευνας αφορά σε μεθόδους και πρακτικές με εφαρμογή λύσεων που οφείλουν να είναι προσαρμοσμένες στις τοπικές ανάγκες των χρηστών (άμεσες-ευέλικτες, «ανοιχτού τύπου») και να λαμβάνουν υπόψη 2 γεωγραφικές παραδοχές:

1) το χώρο ως δυναμική πλατφόρμα κοινωνικών ενεργειών και την εδαφικότητα ως παράμετρο, η οποία προκαθορίζεται τοπογραφικά από τις επίσημες πολιτικές διοικητικών μεταρρυθμίσεων, αλλά δεν είναι αμετάβλητη.

2) το σχεδιασμό της Κοινωνικής Πολιτικής ως μια χωρικά εστιασμένη και εξαρτημένη πολιτική (υποχρεώσεις και ευθύνες, αλλά λιγότεροι πόροι).

Η πρόταση της έρευνας θέτει ως στόχο μια πιο ολοκληρωμένη φροντίδα για τους ηλικιωμένους και τα Α.με.Α. γιατί στηρίζεται στην ενισχυμένη συνεργασία και την εισαγωγή της «*κοινότητας πρωτοβουλιών»* με βάση όλο το δήμο/περιφέρεια.

Ως μοντέλο, εξάλλου, αφορά σε υπηρεσίες που πρέπει να ανταποκρίνονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες των κατοίκων του εκάστοτε τόπου. Η βελτίωση της Κοινωνικής Πολιτικής και των υπηρεσιών Υγείας αποτελεί κεντρικό ζητούμενο σε μια κοινωνία που χάνει τους ανθρώπους της στη διαδρομή προς το νοσοκομείο. Η άμεση ανταπόκριση στα ζητήματα υγείας των ηλικιωμένων εξάλλου έχει διαπιστωθεί (Yip et all, 1992) ότι είναι το ίδιο σημαντική με τη θεραπεία.

Σύμφωνα λοιπόν με τα αποτελέσματα της έρευνας, σε πρακτικό επίπεδο προτείνονται τρία υπό-συστήματα, αλληλεπικαλυπτόμενα και συνεργατικά μεταξύ τους:

1) εσωτερική παρακολούθηση της κατοικίας και χρήση βιοαισθητήρων που επιτρέπουν τη συνεχιζόμενη κατ' οίκον παρακολούθηση της υγείας μεμονωμένων ασθενών. (D-Partner και Hypo-Alert).

2) διάσωση έκτακτης ανάγκης με εφαρμογή αποστολής των ασθενοφόρων και drone.

Ο χρόνος ανταπόκρισης εξάλλου των ιατρικών υπηρεσιών είναι ένα κριτήριο κινδύνου ή αποφυγής του για τους ασθενείς.

3) εξ αποστάσεως παρακολούθηση.

Η χρηματοδότηση αυτών των ψηφιακών υπηρεσιών δεν είναι πάντα προφανής και σχετική με την δημόσια πρακτική (Finland's e-Health roadmap), εξασφαλίζει όμως τη βιωσιμότητα της Κοινωνικής Πολιτικής σε ένα δύσκολο οικονομικά περιβάλλον υποχρηματοδότησης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017. Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) — Ευρωπαϊκό Ψηφιακό Θεματολόγιο (Digital Scoreboard). https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/greece.

Καλογήρου Ι. Καρούνος Θ. «Γιατί και πώς οι δήμοι πρέπει να γίνουν ψηφιακοί; Πόσο πραγματικά μετράνε οι Τεχνολογίες Πληροφορικής και των Επικοινωνιών στη λειτουργία και τη δουλειά των δήμων;» Πρόγραμμα κατάρτισης Αιρετών 2006-2007

Καλογήρου Ι. Παναγιωτόπουλος Π. Τσακανίκας Α. Σιώκα Ε. «Κοινωνία της Πληροφορίας και Οικονομία Γνώσης.» Κεφ.5ο. «Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση». Ηλεκτρονικό βιβλίο. http://hdl.hadle.net/11419/6210

Καλογήρου Ι. (2011). Ψηφιακός Δήμος και βιώσιμη ποιοτική ανάπτυξη. Συνέδριο για την ολοκληρωμένη τοπική ανάπτυξη, Λεωνίδιο Κυνουρίας. 7 Μαΐου.

Καλογήρου Ι. κ.α. (2015). Οργάνωση και Διοίκηση Επιχειρήσεων για μηχανικούς. Εκδόσεις Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα. www.kallipos.gr

Καλογήρου Ι. Σιώκας Ε. (2015). Η σύγχρονη διοίκηση. Στο Καλογήρου Γ. Τσακανίκας Α. Σιώκας Ε. Παναγιωτόπουλος Π. Πρωτόγερου Α. Μαυρωτάς Γ. (2015). *Οργάνωση και Διοίκηση Επιχειρήσεων για Μηχανικούς*. [ηλεκτρονικό βιβλίο], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Κεφ.5. http://hdl.handle.net/11419/6037.

Ντάφλου, Α. (2016). *Η αξιοποίηση των Τεχνολογιών Πληροφορικής & Επικοινωνιών από την Τοπική Αυτοδιοίκηση στις εφαρμογές της Κοινωνικής Πολιτικής. Το παράδειγμα εφαρμογής σε δήμους της Περιφέρειας Ηπείρου*. (Διδακτορική Διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο) Αθήνα

Ρηγόπουλος, Δ. Ρ., 2017α. Αποτύπωση-Χαρτογράφηση Δημόσιου Τομέα: Το πρώτο βήμα για την οργάνωση του Κράτους, *Οικονομική Επιθεώρηση 960 (Ιουλ.),* σ. 38–39. goo.gl/9NY62H.

Σπινέλλης Δ. Βασιλάκης, Ν. Πουλούδη, Ν. Τσούμα Ν. (2018). Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση στην Ελλάδα. Επιτυχίες, Προβλήματα και ο Δρόμος Προς τον Ψηφιακό Μετασχηματισμό. *Διανέοσις. Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης*. Μάρτιος.

https://opengov.ellak.gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/03/e-goverment_final.pdf

Ξενόγλωσση

Ageing policy of the European Union.

http://europa.eu.int/comm/employmentsocial/socprot/ ageing/index_en

Altschuler, A., & Zegans, M. (1997). Innovation and public management: Notes from the state house and city hall. In A. Althschuler & R. Behn (Eds.), *Innovation in American Government. Washington*, DC: Brookings Institution

Anderson, C. (2008). *The long tail: Why the future of business is selling less of more*. New York, NY: Hyperion.

Anthopoulos L. (2016). Smart utopia VS smart reality: Learning by experience from 10 smart city cases*. Cities 63* (2017) 128–148. www.elsevier.com/locate/cities

Barak, A., & Grohol, J. A. (2011). Current and future trends in internet-supported mental health interventions. *Journal of Technology in Human Services*, 29, 155–196.

Caves RW. (2004) Responding to the information needs of citizens in an open society: the role of smart communities. In: Malkia M, Anttiroiko A-V, Savolainen R (eds) *eTransformation in governance: new directions in government and politics*. Idea Group

Publishing, Hershey, p.p 216–233

Chin, E. Felt, A.P. Sekar, V. Wagner, D. (2012). Measuring user confidence in smartphone security and privacy. In Proceedings of the Eighth Symposium on Usable Privacy and Security, Washington, DC, USA, 11–13 July.

Cochrane A. (2016). Thinking about the 'Local' of Local Government: a Brief History of Invention and Reinvention, *Local Government Studies*, 42:6, 907-915, DOI:10.1080/03003930.2016.1228530

Deloitte Center for Health Solutions (2012). Survey of U.S. Health Care Consumers: The performance of the health care system and health care reform.

https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/us/Documents/life-sciences-health-care/us-lshc-2012-survey-of-us-consumers-health-care.pdf

EugenRatiu D. (2013). Creative cities and/or sustainable cities: Discourses and practices. *City, Culture and Society*. Volume 4, Issue 3, September, Pages 125-135

https://doi.org/10.1016/j.ccs.2013.04.002

E.C. Europe 2020. A European Strategy for Smart, Sustainable, and Inclusive Growth, Brussels 2014, http://eceuropaeu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/smart-growth/index_enhtm

E.C. (2013), A Vision for Public Services, Draft Version Dated 13/06/2013,http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/cf/dae/document.cfm?doc_id=3179.

E. C. (2016a) A new skills agenda for Europe – Working together to strengthen human capital, employability and competitiveness.

E. C. (2016b) Blueprint on the digital transformation of health and care for the ageing society – Working version for discussion at the European Summit on Digital Innovation for Active and Health Ageing.

Foster, K. A. (2007). A case study approach to understanding regional resilience. Working Paper 2007–08, Institute of Urban and Regional Development, Berkeley.

Gkioulos V. Wangen G. Katsikas S. Kavallieratos G. Kotzanikolaou P. (2017). Security Awareness of the Digital Natives. *Information* 2017, 8, 42; doi:10.3390/info8020042 April

Holmén K. Ericsson L.Andersson B. Winblad Loneliness among elderly people living in Stockholm: a population study. *Journal of Advanced Nursing* Volume 17, Issue 1, pages 43–51, Jan. 1992

John, P. (2014). "The Great Survivor: The Persistence and Resilience of English Local Government." *Local Government Studies* 40 (5): 687–704. doi:10.1080/03003930.2014.891984.

Komninos N. (2002). *Intelligent cities. Innovation knowledge systems and digital spaces*. Spon Press, London

Levitas, R. (2012). "The Just's Umbrella: Austerity and the Big Society in Coalition

Policy and Beyond." *Critical Social Policy* 32 (3): 320–342. doi:10.1177/0261018312444408.

Provan, K. G. Kenis, P. (2007). *Modes of Network Governance: Structure, Management and Effectiveness,* Oxford University Press

Lowndes, V., and McCaughie K. (2013). "Weathering the Perfect Storm? Austerity and

Institutional Resilience in Local Government." *Policy & Politics* 41 (4): 533–549.

doi:10.1332/030557312X655747.

Liverpool City Region and West Midlands http://www.theguardian.com.

Martin R. (2012). Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography* 12. pp. 1–32 doi:10.1093/jeg/lbr019

MacKinnon D. Derickson K. D. (2012). From resilience to resourcefulness: A critique of resilience policy and activism. *Progress in Human Geography* 37(2) 253–270. DOI: 10.1177/0309132512454775. phg.sagepub.com

Miller, D., and Hokenstad T. (2014). "Rolling Downhill: Effects of Austerity on Local Government Social Services in the United States." *Journal of Sociology and Social Welfare* 41 (2): 93–108.

Ministry of Social Affairs and Health (2007) e-Health Roadmap - Finland. Reports of the Ministry of Social Affairs and Health. Helsinki, Coordination Group for international cooperation on e-Health. http://pre20090115.stm.fi/pr1172737292558/passthru.pdf (13/03/2013).

Misuraca, G. (2010). *Exploring emerging ICT-enabled governance models in European cities*: EXPGOV project. Literature review: multi-level governance and ICTs. IPTS.)

Nam Taewoo and Pardo T.A. (2011). Smart City as Urban Innovation: Focusing on Management, Policy, and Context. ICEGOV2011, September 26–28, Tallinn, Estonia. https://www.ctg.albany.edu/ _smartcity.pdf

National Strategy for Digitalization of the Danish Healthcare Sector 2013-2017. http://www.sum.dk/

Nunes Silva, C., and Bucek J. (2014). *Fiscal Austerity and Innovation in Local Governance in Europe.* Farnham: Ashgate.

OECD, 2014. Recommendation of the Council on Digital Government Strategies, 15 July. Διαθέσιμο στη: http://www.oecd.org/gov/digital-government/Recommendation-digital-government-strategies.pdf

OECD, 2014c. http: //qdd.oecd.org

OECD, 2016. Digital Government Strategies for Transforming Public Services in Welfare Areas: http://www.oecd.org/gov/digital-government/Digital-Government-Strategies-Welfare-Service.pdf

OECD (2017). Conference on Key Issues for Digital Transformation in the G20, in Berlin, Germany, January. https://www.oecd.org/g20/key-issues-for-digital-transformation-in-the-g20.pdf.

Roderick J. L. (2012). Urban Health Challenges in Europe, *Journal of Urban Health*: *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, Vol. 90, Suppl. 1 doi:10.1007/s11524-012-9761-z

Sasaki M. (2003). Kanazawa: a creative and sustainable city. J *Policy Sci* 10(2):17–30 Seeing the light innovation in local public services, Audit Commission. 2007

Taylor-Gooby, P. (2013). *The Double Crisis of the Welfare State and What We can do About it*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

The Estonian ID Card and Digital Signature Concept Principles and Solutions Ver 20030307. https://www.id.ee/pdf.

Shaw, K. (2012a). "The Rise of the Resilient Local Authority?" *Local Government Studies* 38 (3): 281–300. doi:10.1080/03003930.2011.642869.

Smith, A. C., & Taebel, D. A. (1985). Administrative innovation in municipal government. *International Journal of Public Administration*, 7(2), 149-177

WHO. The healthy cities focus on healthy ageing report produced at the request of the regional. Agis D. Tsouros. Healthy cities and urban governance programme. June 2005 UK Open Government National Action Plan 2016-18.

https://www.gov.uk/government/publications/uk-open-government-national-action-plan 2016-18/uk-open-government-national-action-plan-2016-18

U.N. Principles for Older Persons. http://www.un.org/esa/socdev/iyop/iyoppop.

Yip P. K., Y. I. Shyu, S. I. Liu, J. Y. Lee, C. F. Chou, and R. C. Chen, "An epidemiological survey of dementia among elderly in an urban district of Taipei," *Acta Neurologyica Sinica*, vol. 1, pp. 347–354, 1992.

Σύνδεσμοι - καλές πρακτικές:

Δανία, Gentofte, www.gentofle.dk/Genvej

Δανία, Nordjylland, www.nordpol.dk

Δανία,https://joinup.ec.europa.eu/community/epractice/news/denmark%E2%80%99s-switch-over-digital-post-success

Δήμος Τρικκαίων, http://www.e-trikala.gr/ και πρωτοβουλία E-dialogos http://www.e-trikala.gr/portfolio/e-dialogos/?id=1012

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Διοικητική Μεταρρύθμιση», http://www.epdm.gr/

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ψηφιακή Σύγκλιση»,

http://www.digitalplan.gov.gr/portal/resource/section/proposal-advanced-search

και http://www.digitalplan.gov.gr/portal/resource/contentObject/contentTypes/proposalbt

Εσθονία, https://e-estonia.com/

Ιταλία, Bologna, www.comune.bologna.it

Μάλτα, https://joinup.ec.europa.eu/community/egovernment/news/malta-frontrunner-provision-e-government-services-yet-take-low-jose-herr

Ολλανδία, https://joinup.ec.europa.eu/community/osor/news/dutch-govt-data-centresets-open-source-standard

Ολλανδία, http://www.zaaksysteem.nl

https://joinup.ec.europa.eu/community/epractice/case/zaaksysteemnl-dutch-municipal - case-management- system

Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας & ΕΕΛΛΑΚ, https://diadikasies.gr/

Περιφέρεια Ηπείρου, Οδηγός του Πολίτη, http://www.politis.gov.gr/

Περιφέρεια Κρήτης, Ηλεκτρονική Διακυβέρνηση, http://gdme.crete.gov.gr

Πορτογαλία, https://joinup.ec.europa.eu/community/epractice/news/portugal-adds-services-its-mobile-app

Σουηδία, https://joinup.ec.europa.eu/community/epractice/case/failure-demand-swedish-agencies-seek-help-more-citizens-first-contact

Κοινωνική διασπορά, βάσεις δεδομένων και «μεταδεδομενά»: Σύγχρονη δοκιμασία της κοινωνιολογικής έρευνας

Ευσταθία Ντρούβα

Κοινωνιολόγος, , ΒΑ, ΜΑ, Υποψ. Διδ., Τμ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Τρία ζητήματα συνδέονται με το αντικείμενο της έρευνας για τις πηγές και μελέτες περιεχομένου των ελληνικών κοινοτήτων με τη «διασπορά» των τεκμηρίων τους να συγκροτούν ένα είδος βάσης «μεγάλων δεδομένων». Η διασπορά αφορά και τα μέλη των κοινοτήτων που προσδιορίζονται κατά κύριο λόγο από την έννοια της «επιχειρηματικότητας» και τη σύνδεσή τους με την ελληνορθόδοξη οργάνωση των κοινοτήτων. Η ικανότητα ενός «τολμητία» μέλους της κοινότητας χωρίς να προέρχεται πάντα από τον κόσμο των αγορών συγκεντρώνει πλήθος ιδεολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών προϋποθέσεων. Αναδεικνύεται σε «επιχειρηματία» χάρη στην ικανότητά του να διακρίνει, όντας μέλος της ελληνικής «διασποράς», με αποτελεσματικό τρόπο τα κενά των αγορών και να ανασυντάξει ή να μετατοπίσει πόρους σε τρόπο ώστε να συμμετάσχει σε επιχειρηματικά συστήματα και χωρίς να χάσει την ιδιότητα του μέλους της «διασποράς». Ένα όγκος τεκμηρίων («ιχνών») «διασποράς» γεννά την πρόκληση να εισαγάγουμε το περιεχόμενό τους σε αυτήν την επανάσταση των τεκμηρίων.

Λέξεις κλειδιά: κοινότητες, διασπορά, δεδομένα, επιχειρηματίας, τεκμήρια.

Social diaspora, databases and "metadata": Modern test of sociological research

Efstathia Ntrouva,

Sociologist, BA, MA, PhD Cand., Department of Sociology, Panteion University

Abstract

Three issues are related to the subject of research on the sources and studies of the Greek communities' content with the "diaspora" of records forming a kind of "big data" base. Diaspora also concerns members of communities who are primarily identified by the concept of "entrepreneurship" and their connection with the Greek Orthodox unionization of communities. The ability of a “daredevil” as a member of the community, who not always coming from the world of markets, brings together a multitude of ideological, psychological and social conditions. It becomes a "businessman" because of his ability to distinguish, as being a member of the Greek "diaspora" in an efficient way, the gaps in the markets and re - allocate or shift resources in order to participate in business systems, without losing its “diaspora” membership. A volume of “diaspora” evidence ("traces") gives rise to the challenge of introducing their content into this data revolution.

Key words: communities, diaspora, data, entrepreneur, evidence.

Επέλαση «ιχνών» στην κοινωνική έρευνα

Η εισήγησή μου οφείλεται σε ζητήματα που με απασχολούν έντονα στο τελευταίο στάδιο ολοκλήρωσης της διδακτορικής μου διατριβής,[1] θεώρησα δε αναγκαίο να τα διατυπώσω πιο συστηματικά σε αυτήν τη σημαντική συνάντηση των Ελλήνων Κοινωνιολόγων και για το λόγο αυτό θέλω να ευχαριστήσω την Οργανωτική επιτροπή για την αποδοχή του θέματός μου. Τα ζητήματα, «συμπληρωματικού» χαρακτήρα (αλλά όχι δευτερεύοντα), αντιλαμβάνομαι ότι εφάπτονται του θέματός μου περισσότερο σε αυτό το ύστερο στάδιο παρά στο αρχικό, και γι΄ αυτό θεώρησα σκόπιμο να τα αποδελτιώσω χωρίς να αδιαφορώ για την ένταξή τους στην οπτική ενός κοινωνιολόγου.

Οι τρεις έννοιες που εμφανίζονται στον τίτλο διαπερνούν την σκέψη μου, αποτελούν στοιχεία του προβληματισμού μου ,και δικαιολογούν την παρουσία μου σε αυτήν την ενότητα. Επέλεξα για να εκφράσω γενικότερα τον προβληματισμό μου τρεις έννοιες: την «κοινωνική διασπορά», τις «βάσεις δεδομένων» και

τα «μεταδεδομένα». Τις έννοιες γνωρίζω ότι μπορώ να μοιραστώ με τις τεχνικές συναδέλφων που ειδικεύονται στη διερευνητική «εξόρυξη δεδομένων» όταν στις κοινωνικές επιστήμες η «χειροκίνητη» έρευνα αποτελεί σεβαστό μέσο δικαίωσής της – και αυτό ήταν το αρχικό μου πρόβλημα που στη συνέχεια ανατράπηκε.

Ως προς την επιλογή των εννοιών υπογραμμίζει την άρρητη συμμετοχή μου στις συνέπειες μιας υποχρεωτικής μετατόπισης στη νέα βιομηχανική επανάσταση του 21ου αιώνα, αυτή των «δεδομένων». Στο ερευνητικό μου περιβάλλον αντιλαμβάνομαι ότι από τα «κλασσικά τεκμήρια» που αναζητά, εντοπίζει με διάφορους μεθόδους και βασίζεται η κοινωνιολογική έρευνα έχουν εισέλθει στην περίοδο επέλασης «ιχνών». Τα «ίχνη» μας τροφοδοτούν (α) η ταχύτατη εξάπλωση των τεχνικών τους (β) η προέλευση των «μαζικών δεδομένων» τόσο από τους «χρήστες των υπηρεσιών» ,όσο και από τους «παραγωγούς των προϊόντων» (T. Warin, N. de Marcelis – Warin et alii, 2014). Πρόκειται για παράγοντες που γεννούν νέες προσλαμβάνουσες και απαιτήσεις αφενός για τον νέο ερευνητή ή υποψήφιο διδάκτορα και αφετέρου για το ακαδημαϊκό και διοικητικό περίγυρο μέσα στον οποίο υποχρεώνεται να φέρει σε πέρας το ερευνητικό του έργο.

Ειδικότερα, ως προς το πρώτο ζήτημα η επαναστατική μετατόπιση γίνεται από εταιρείες οι οποίες επενδύουν γιγάντιους προϋπολογισμούς στις μεθόδους, ώστε να διατηρήσουν τους σημερινούς και αποκτήσουν δυνητικούς καταναλωτές, καλλιεργεί νέους τύπους επαγγελματιών για τις κοινωνικές επιστήμες και το σημαντικότερο δημιουργεί διαρκώς έναν νέο «δυνητικό» αξιολογητή μιας έρευνας, μιας διδακτορικής διατριβής, πολύ «διαφορετικό» από την κλασική ακαδημαϊκή εξεταστική επιτροπή.

Ως προς το δεύτερο: αν η «χειροκίνητη» έρευνα γίνεται σε ένα περιχαρακωμένο χώρο, μεγάλο αλλά ασφαλή, η «εξόρυξη δεδομένων» (Data Mining) πραγματώνεται σε ένα «ανοικτό περιβάλλον» που μεταβάλλεται με αστρονομικές ταχύτητες σε σύγκριση με το προηγούμενο, πολύ περισσότερο καθώς διαφαίνεται όλο και πιο επιβλητική η μετατόπιση από τα «μεγάλα δεδομένα» (big data) στα «έξυπνα δεδομένα» (smart data). Ενώ, η «χειροκίνητη έρευνα» απαιτεί συστηματική εργασία και ευφυή επιλογή με τις συνήθεις στατιστικές αναλύσεις, συμπληρωματικά δε την τεχνολογία, η «εξόρυξη δεδομένων» αυτό το επιμέρους στάδιο στην πορεία ανακάλυψης της γνώσης από βάσεις δεδομένων (Knowledge Discovery in Databases) επιβάλει στον κοινωνικό επιστήμονα την αλλαγή μοντέλου στον τρόπο της έρευνας του καθώς είναι ταυτοχρόνως «καταναλωτής» και «παραγωγός».

Η ανατροπή αυτή έχει συνέπειες: ο σημερινός ερευνητής ενταγμένος σε ένα διοικητικό και ακαδημαϊκό περιβάλλον είναι αντιμέτωπος με την απροσδόκητη αλλαγή και επιχειρεί να την εντάξει στην ερευνητική του πορεία. Το ερευνητικό και ακαδημαϊκό περιβάλλον δείχνει να μη συγχρονίζεται απολύτως με αυτήν την επανάσταση, κάποτε δε να αργοπορεί, με συνέπεια (αν και έχουν περάσει δύο δεκαετίες) ο ερευνητής να υποχρεώνεται να συνεκτιμήσει τις νέες συνθήκες (διοικητικές, ακαδημαϊκές και τώρα «ψηφιακές») προώθησης του ερευνητικού αποτελέσματος με τεχνικές και πληροφοριακά μέσα που αυτοματοποιούν την συλλογή, μορφοποίηση και διάχυση δεδομένων,[2] ιδίως των δεδομένων που παρέχονται καθώς προχωρά με τη «δική» της «ταχύτητα» η έρευνα ή η εκπόνηση της διδακτορικής τους διατριβής.

Τι μπορεί να προκαλέσει σήμερα η επέλαση των «ιχνών» στην κοινωνική έρευνα, πολύ περισσότερο σε ένα ιστορικό ζήτημα που εντάσσεται σε αυτήν και να μεταβάλλει την ταχύτητα με την αλγοριθμική συλλογή πληροφοριών (Hobeika, 2012); Είναι ερώτημα που δοκιμάζει την αντοχή του μονοπωλίου στην παραγωγή ποσοτικών δεδομένων και από την μέχρι πρότινος περίοδο ανάλυσης του στομφώδη λόγου, σήμερα (χωρίς να έχουμε εγκαταλείψει ακόμη αυτόν) βρισκόμαστε απέναντι στο αποχυμωμένο, από αυτόν, μέγεθος των «δεδομένων», δομημένων και μη δομημένων.

Ο σύγχρονος ψηφιακός μετασχηματισμός στην τεκμηρίωση των κλασικών αρχειακών πηγών, όπως τονίσθηκε και με τις άλλες συγγενείς, συνιστά πορεία η οποία σηματοδοτεί με ιδιαίτερο τρόπο την εξέλιξη στη νέα βιομηχανική επανάσταση των αρχών του 21ου αιώνα, κινητοποιεί όλο και μεγαλύτερη μάζα δεδομένων με υψηλότερες ταχύτητες και ασύγκριτες δυνατότητες που μεταβαλλόμενες καθιστούν όλο και περισσότερο την κοινωνιολογική έρευνα εξαρτημένη απολύτως από το χρόνο και τις επιταχύνσεις που προσδιορίζουν τη «γνώση» ως νέα σχέση «τεχνολογίας», «τεκμηρίωσης», «έρευνας». Πρόκειται για

πρόβλημα, που καθώς προσέρχεται, δοκιμάζει την ικανότητα του ερευνητή να «προβλέψει» εκείνο που προσέρχεται αλλά αγνοεί ότι (ενδεχομένως) εμπεριέχει την απάντηση χάρη στον όγκο του και να το «εκτιμήσει» σε σχέση με αυτό που έχει (μερικώς) ερευνήσει και για το οποίο θα αξιολογηθεί μέσα στο διοικητικό χρόνο. Η έρευνα ακόμη, όπως συμβαίνει με τα δίκτυα των ελληνικών κοινοτήτων έρχεται αντιμέτωπη με το άγνωστο ή περιορισμένο μέχρι χθες πρόβλημα: δεν είναι ο χρόνος αναζήτησης της βιβλιογραφίας και των τεκμηρίων, αλλά η ταχύτητα επεξεργασίας δεδομένων για την παραγωγή θεωρίας. Η παραγωγή δεδομένων επιτάσσει νέους όρους στην πραγματοποίηση «ερευνητικού προγράμματος» για τον έλεγχο μιας θεωρίας και ακόμη δεν έχουμε προετοιμαστεί κατάλληλα.

Ένα τέτοιο ζήτημα στις νέες συνθήκες για τον ερευνητή είναι το ακόλουθο: ο προσδιορισμένος διοικητικά χρόνος εκπόνησης μιας διατριβής αφορά συνθήκες που χαρακτηρίζονται από τα παραδοσιακά μέσα διεξαγωγής της έρευνας. Αφορά όμως και τις νέες και αν παραμείνει ο ίδιος ποια η σχέση τεχνολογίας και αποτελέσματος όταν το αλγοριθμικό προϊόν επιταχύνει απίστευτα έρευνες που άλλοτε απαιτούσαν δεκαετία και σήμερα εργασία μία εβδομάδας, όπως δείχνουν οι κατακτήσεις της βιολογίας; Η κατανόηση, βασικό χαρακτηριστικό της, «σημαίνει αναλύω το υλικό που έχει εξ' αρχής ορίσει η κάθε μέθοδος σύμφωνα με τα δικά της διακριτικά κριτήρια, αλλά το αναλύω σαν μια παραγωγή με δικό της εντοπίσημο κέντρο», όπως σημείωνε ο εκπρόσωπος της ιστορικής Γαλλικής σχολής των Annales, ο M. de Certeau (1981). Η μέθοδος αφορά τη σχέση «προϊόντων» και «τόπων παραγωγής» που καταλύεται από τη ριζική ανατροπή στον τρόπο διεξαγωγής της έρευνας για τις κοινωνικές επιστήμες. Η άλλοτε υπόθεση ότι ο διαθέσιμος χρόνος για την ολοκλήρωσή της (η «τριετία» εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής) καθορίζεται από την παραγωγή ερευνητικού «προϊόντος», με ρυθμούς που ανταποκρίνονται στη «διοικητική» ρύθμιση για την «παραδοσιακή» διεξαγωγή της έρευνας, τείνει να ανατραπεί από την προέλευση «χρηστών των υπηρεσιών» και «παραγωγών προϊόντων» που γενούν τα «μεγάλα δεδομένα».

Η ανατροπή αφορά μια παράδοση που είναι ακόμη ισχυρή. Η έρευνα των πηγών για την εύρεση τεκμηρίων έχει εξαιρετική παρακαταθήκη. Έχουν παρέλθει τέσσερεις δεκαετίες αφότου ο ιστορικός M. de Certeau αναρωτιέται για το ιστοριογραφικό έργο «τι κατασκευάζει ο ιστορικός όταν κάνει ιστορία;», «με τι δουλεύει;», «τι παράγει;» (M. de Certeau, 1981). Ο μεγάλος αυτός εκφραστής της Γαλλικής Σχολής θα επισημάνει ότι «ούτε η πιο γενική θεώρηση, ούτε η πιο προχωρημένη ανάγνωση στέκονται ικανές να εξαλείψουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της θέσης απ' όπου μιλώ και του πεδίου όπου επιχειρώ την έρευνά μου. Το σημάδι αυτό είναι ανεξίτηλο». Αυτή η ιδιότητα του «ανεξίτηλου» με την ιδιότητα να «φανερώνει τη σχέση μου μ' ένα τόπο» είναι ζήτημα που ανατρέπεται. Ο «ιδιωματισμός» απασχολεί τον ιστορικό και φαίνεται να εξαϋλώνεται ως συσχετισμός «τόπων» και «ιδεών», η εξαΰλωση της δε διαπιστώνουμε ότι συμβαίνει σε όλο και μεγαλύτερο εύρος κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Θα λέγαμε ότι η σχέση «τόπου» και ιδεών», στη δεκαετία μας, μεταβάλλεται από τις εξελίξεις στην «ου-τοπική» πληροφορία («χωρίς τόπο» κατ΄ αντιδιαστολή με την «επί-χώρια» υπόστασή της) της βιομηχανικής επανάστασης των δεδομένων. Η «πληροφορία» μεταβάλει τη γνώση με ταχύτητα και ποσότητα ασύγκριτα μεγαλύτερη από εκείνη που απαιτούσε άλλοτε η έρευνα σε Αρχεία, ή η κατασκευή και ανάλυση ερωτηματολογίων κλπ., δηλαδή πριν την εμφάνιση των «μεγάλων δεδομένων», τη διείσδυση των πληροφοριακών συστημάτων στις κοινωνικές επιστήμες και ακόμη τη μετάβαση από την επεξεργασία μεγάλων βάσεων δεδομένων στη συγκρότηση «ψηφιακής βιβλιοθήκης» από «μεταδεδομένα».[3]

Μάθηση, «γένεση από τα δεδομένα» ή «γέννηση από τη θεωρία»

Στην έρευνά μας για τα δίκτυα των Ελληνικών κοινοτήτων, η «διασπορά» της οικονομικής ηθικής σε κοινωνικές ομάδες με ουσιώδες το χαρακτηριστικό της χριστιανικής ορθοδοξίας: πόσο δεδομένο είναι ότι μπορεί το ζήτημα να αντιμετωπιστεί στο χρόνο σφαιρικότερα από τη διαμόρφωση, κινητοποίηση και επέκταση της «ψηφιακής κοινωνικής επιστήμης»; Το ερώτημα αν και βρίσκεται πιο μακριά από το δικό μας ερευνητικό σκοπό έχει σημασία ότι διατυπώθηκε τη στιγμή που ξέσπασε η παραγωγή των «μεγάλων δεδομένων» (Kelling, Hochachka, Fink, 2009). Το ερώτημα γεννά την αντίθεση με τις νέες «μορφές εμπειρίας» και τα «μέσα υποστήριξής» της και ταυτόχρονα καλλιεργεί το πνεύμα αλλά και την ανάγκη προσπέλασής μας στις τεχνικές των «ψηφιακών κοινωνικών επιστημών». Καθώς προχωράμε την

ειδικότερη έρευνά μας παρατηρούμε ότι τα «δεδομένα» στη σύγχρονη εκδοχή τους τείνουν να συγκροτήσουν τις αρχές επιστημονικής μεθόδου, η οποία μάλιστα κατευθύνεται στη χρήση ενός υβριδικού συνδυασμού απαγωγικών, επαγωγικών αλλά και «παραπλανητικών» προσεγγίσεων στην κατανόηση του φαινομένου των «ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων». Εδώ είμαστε αντιμέτωποι με τη διαφορά από τον παραδοσιακό, πειραματικό σχεδιασμό ώστε να διατυπώσουμε υποθέσεις και ιδέες που γεννούν «δεδομένα» και όχι εκείνα που παράγονται από τη θεωρία (Kelling et al., 2009).

Πώς συνδέεται λοιπόν η γενίκευση με το ειδικό θέμα του δικτύου των κοινοτήτων, τους παράγοντες που τις προσδιορίζουν και τα «τεκμήρια» που προέρχονται από χρήστες και παραγωγούς;

Η προέλευσή τους σε ατομικό επίπεδο ερευνητή παραμένει ακόμη σταθερή με την κλασσική μορφή δημοσίευσης της έρευνας και των παραρτημάτων της. Τη βρίσκουμε όμως να επιταχύνεται χάρη στα αποτελέσματα που προκύπτουν από μεγάλα χρηματοδοτούμενα ευρωπαϊκά προγράμματα και να εμφανίζονται σε διεθνείς συναντήσεις οι οποίες αναπροσδιορίζουν την παραγωγική και χρηστική προέλευσή τους με τη συνεχή διείσδυση και εξειδίκευση των πληροφοριακών συστημάτων;[4]

Η πρόσβαση στις πληροφορίες μειώνεται όλο και περισσότερο ως πρόβλημα – αν και δεν λείπουν οι κίνδυνοι. Αυτό που παραμένει πρόβλημα, επισημαίνεται συχνά, είναι η ακρίβεια των πληροφοριών, εκείνων που χρειαζόμαστε μέσα από τη μάζα των προσβάσιμων δεδομένων. Για να προχωρήσουμε πέρα από τα ακατέργαστα δεδομένα και τις πληροφορίες η έρευνα συναρτάται και από την ικανότητα να διαθέτουμε τεχνολογίες για την εκτίμηση, επικύρωση, ιεράρχηση και οργάνωση των πληροφοριών με κριτήρια που παράγει ο στόχος της έρευνας.

Είναι ανάμεσα στα ζητήματα που απασχολεί πνευματικούς χώρους, όπως δείχνει η πρόσφατη συζήτηση λ.χ. στο College de France, και δίνεται με χαρακτηριστικά υψηλής γενίκευσης η προτροπή να συγκροτηθούν γνωστικές επιδράσεις που αποτελούν «συλλογές βασικών γεγονότων». Σε αυτές τις συλλογές η πολυπλοκότητα συνδέεται με την τεράστια ποσότητα των πληροφοριών, η οποία μερικές φορές χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα, αοριστία, ασάφεια και ποικιλομορφία (όπως συμβαίνει με τα «κείμενα», την «εικόνα» ή τον «ήχο») (Corvol, 2012). Η ακολουθία φυσικά παραμένει δεδομένη: τα «αδιαμόρφωτα δεδομένα» κατευθύνονται στην «πληροφορία» και από εδώ οι τεχνικές μέθοδοι στη «γνώση της θεωρίας» και της «κατανόησης».

Ανάλογης πλοκής είναι το ερευνητικό ζήτημα για τα δίκτυα των Ελληνικών κοινοτήτων. Η απάντηση σε ερωτήματα απαιτεί να διεισδύσουμε στην οικονομική συμπεριφορά με ειδικά κριτήρια. Στην περίπτωσή μας η προέλευση των δεδομένων, των πληροφοριών και των γνώσεων που προκύπτουν εγείρει κρίσιμα ερωτήματα τόσο «άτυπα» όσο και «επιστημονικά», «οικονομικά», «κοινωνικά» αλλά και «δεοντολογικά», όπως συμβαίνει στην περίπτωση σύνδεσης της «κοινότητας» με το δυσανάγνωστο «θρησκευτικό φρόνημα» που προσδιορίζει με τις μορφές του την ιδιότητα των μελών της.

Το «θρησκευτικό φρόνημα» περίπλοκο ζήτημα στο δίκτυο των ελληνικών κοινοτήτων συνοδεύεται από την «οικονομική συμπεριφορά» των μελών τους. Η έννοια διαπερνά μεγάλο μέρος των συναλλαγών στις κοινωνίες και ωθεί στο ερώτημα που επαναφέρει τη συζήτηση στο δεσμό μας με τις «ψηφιακές κοινωνικές επιστήμες»: είμαστε άραγε σήμερα αντιμέτωποι με την ψηφιακή ιχνηλασία του οικονομικού φρονήματος και ποιες είναι οι παράμετροι για την περιγραφή και ανάλυσή του της «παραγόμενης» συμπεριφοράς που ρυθμίζει με αόρατο τρόπο το θρησκευτικό φρόνημα; Ασφαλώς, το θρησκευτικό φρόνημα χαρακτηρίζεται από μεγάλη και ετεροβαρή διασπορά δεδομένων με στοιχεία «αρετολογίας»: η οικονομική συμπεριφορά μελών των Ελληνικών ορθόδοξων κοινοτήτων αποτελεί αποφασιστικό μηχανισμό ελέγχου (ερευνητέο το ήθος για τον ορθόδοξο χριστιανό) και διακρίνεται από την οικονομική συμπεριφορά που επιτάσσει λ.χ. η συναλλαγή με μια τράπεζα. Στην πρώτη περίπτωση οι θρησκευτικοί κανόνες διαμορφώνουν ή αφήνουν ίχνη οικονομικών συμπεριφορών και με ποια κριτήρια ταξινομούνται μέλη της κοινότητας με ορθόδοξη πίστη, όταν στη δεύτερη η οικονομική συμπεριφορά του δανειζόμενου από μια τράπεζα συνιστά δεδομένη κατηγορία πελάτη με αναφορά στα κριτήρια πιστοδότησης και με προσδιορισμένο το πορτρέτο φερεγγυότητας του δανειζόμενου.

Η μετάβαση αφορά ένα ακόμη ζήτημα που συνήθως παραβλέπουμε ως «ουδέτερο». Ο λόγος για το στάδιο της «στατιστικής επιστήμης», πώς επηρεάζεται και αλλάζει με το «μέγεθος των δεδομένων»,[5] το σημαντικότερο δε τους σκοπούς της εξουσίας. Η επεξεργασία σειράς ποσοτικών δεδομένων που προκύπτουν από την μακροχρόνια παραγωγή τους και παγκόσμια κατανομή των ελληνικών κοινοτήτων αποτελεί «καθολική πρόκληση» μέτρησης και ανάλυσης συμπεριφορών για τις κοινότητες και τα μέλη τους ,συνιστά δε ένα αυτόνομο ερευνητικό πρόγραμμα ενταγμένο στην εξέλιξη των «ψηφιακών κοινωνικών επιστημών». Κοντολογίς, θα λέγαμε ότι αυτό το ειδικό πεδίο που εργαζόμαστε, το δίκτυο και τα στοιχεία του των ελληνικών κοινοτήτων, μας καθιστά μάρτυρες και μετόχους της μεγάλης μετάβασης από την παραδοσιακή πρόσληψη των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών στις ψηφιακές κοινωνικές επιστήμες.

«Συσσώρευση» δεδομένων και εντάσεις στη ψηφιακή διαχείριση

Υποστηρίζω ότι στο ερευνητικό πεδίο, σε ένα βαθμό, με απασχολεί η αναζήτηση της ακριβούς και συναφούς πληροφορίας που μπορώ να αντλήσω από τη μάζα των προσβάσιμων δεδομένων. Η γνώση και ερμηνεία, μετά τα «δεδομένα», επιβάλει την επιχειρησιακή πρόσβαση, αξιολόγηση, ιεράρχηση και οργάνωση των πληροφοριών που παράγει το πνεύμα και η λειτουργία των κοινοτήτων. Έχει δειχθεί ότι οι Ελληνικές Κοινότητες συγγενεύουν μεταξύ τους στον τρόπο λειτουργίας τους και όλες υιοθετούν περισσότερο ή λιγότερο συνεπείς διαχειριστικές αρχές στο πνεύμα τις περιβάλλουσας οικονομίας. Πολλά τα παραδείγματα: στην Κοινότητα της Τεργέστης λ.χ., τα μέλη της εισφέρουν ανάλογα με την τάξη στην οποία ανήκουν και όχι αναλόγως του κύκλου των εργασιών τους. Τα διοικητικά όργανα, τυπικά τουλάχιστον στη Βιέννη, εκλέγονται από σύνολο των μελών για τις θέσεις που έχουν προβλεφθεί στη διοίκηση της κοινότητας. Η κατηγοριοποίηση με την υιοθέτηση του κριτηρίου για το κόστος τέλεσης των ιεροτελεστιών εισάγεται με καθυστέρηση λ.χ. στη Ελληνορθόδοξη Κοινότητα της Μασσαλίας, αποτέλεσμα οικονομικών αναγκών παρά εκκλησιαστικής επιλογής.

Κοινές παράμετροι που κατευθύνουν στα όρια της οργάνωσης και ιεράρχησης των πληροφοριών και της δημιουργίας «big data»: η έρευνα στο «οικονομικό φρόνημα» που αναπτύσσεται στις ελληνικές κοινότητες «ηθικοποιείται», στο νέο επιχειρηματικό περιβάλλον, από τις ιδέες και τις αξίες της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Το υλικό, αντικείμενο επεξεργασίας κάθε σχετικής έρευνας, συγκροτούν κατά προτεραιότητα έγγραφα κοινοτήτων, τα οποία διαμορφώνονται από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής που συντάχθηκαν και την περιβάλλουσα κοινωνία κάθε ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Θα ολοκληρώσω με ορισμένες πρόσθετες σκέψεις για τη διαθεσιμότητα δομημένων και μη δεδομένων. Παρά την θερμή υποδοχή της «κοινωνιολογίας των μεγάλων δεδομένων», η υπόθεση με αφετηρία το είδος και το περιεχόμενο της έρευνάς μου, είναι ότι η όδευση προς τις επιστημολογικές προκλήσεις που γενούν τα «big data» φαίνεται να είναι λιγότερο βέβαιη από εκείνη των φυσικών, βιολογικών ή των τεχνικών επιστημών. Η αβεβαιότητα αυτή ενισχύει ακόμη προβλήματα που αντιμετωπίζουμε σε ανάλογες έρευνες.

Διακρίνουμε ότι οι ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες δεν είναι καθολικά αποδεκτές. Οι σκεπτικιστές υποστηρίζουν ότι η χρήση υπολογιστών ως «μηχανών ανάγνωσης» (Ramsay, 2010) για την «απομακρυσμένη ανάγνωση» (Moretti, 2005) αντιβαίνει και υπονομεύει τις παραδοσιακές μεθόδους προσεκτικής ανάγνωσης. Η απομακρυσμένη ανάγνωση, σημειώνει ο Culler (2010: 22), περιλαμβάνει την «προσοχή στο πώς παράγεται ή μεταφέρεται το νόημα, σε ποιες λογοτεχνικές, ρητορικές στρατηγικές και τεχνικές αναπτύσσονται για να πετύχουν αυτό που ο αναγνώστης θεωρεί ότι είναι τα αποτελέσματα του έργου ή της μετάβασης. Η ανησυχία είναι ότι μια ψηφιακή ανθρωπιστική προσέγγιση αποχυμώνει την πληροφορία κάθε λογοτεχνικής μέριμνας. Ανάλογη είναι η επισήμανση (Trumpener, 2009: 164) ότι ένα «στατιστικά καθοδηγούμενο μοντέλο λογοτεχνικής ιστορίας (...) φαίνεται να απαιτεί ένα απρόσωπο αόρατο χέρι» και ότι «κάθε προσπάθεια να δούμε τη μεγάλη εικόνα πρέπει να ενημερωθεί από την ευρεία γνώση(…) και τα αυστηρά ερμηνευτικά εργαλεία» (Trumpener, 2009: 170-171). Και με ηχηρό τρόπο τονίζεται (Marche, 2012) ότι τα πολιτιστικά αντικείμενα (λ.χ. η λογοτεχνία) δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως απλά δεδομένα.

Παρά την κριτική για τους μετα-πολιτιστικούς μελετητές τα «big data» προσφέρουν ευκαιρίες και προκλήσεις. Οι ευκαιρίες είναι η διάδοση, η ψηφιοποίηση και η διασύνδεση ενός ποικίλου συνόλου αναλογικών και αδόμητων δεδομένων. Αρκετά από αυτά είναι καινούργια, π.χ. κοινωνικά μέσα, και πολλά από τα οποία μέχρι τώρα ήταν δύσκολο να αποκτήσουμε πρόσβαση π.χ. εκατομμύρια βιβλία, έγγραφα, εφημερίδες, έργα τέχνης, υλικά αντικείμενα κλπ., από ολόκληρη την ιστορία, έχουν καταστεί ψηφιακά κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών (Cohen, 2008). Ενώπιόν μας είναι η παροχή νέων εργαλείων επεξεργασίας, διαχείρισης και ανάλυσης δεδομένων που μπορούν να χειριστούν μαζικά αντικείμενα δεδομένων (Kitchin, 2014).

Η συζήτηση που αναπτύσσεται σε πιο υψηλό επίπεδο είναι αυτό στο εσωτερικό των υποστηρικτών των ψηφιακών κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Οι ενστάσεις μεταξύ τους δεν είναι άγνωστες (Kitchin (2014) και μάλιστα σε περισσότερα από ένα επίπεδα, γεγονός που καλλιεργεί τον προβληματισμό για την ολοκλήρωση ερευνητικών αποτελεσμάτων παρά τις προκλήσεις της βιομηχανικής επανάστασης. Στο ερώτημα σε τι συνίσταται ο προσδιορισμός «ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες» η απάντηση είναι ότι αφορά την επιμέλεια και ανάλυση δεδομένων που έχουν γεννηθεί ψηφιακά και στα έργα ψηφιοποίησης και αρχειοθέτησης που επιδιώκουν να αναδείξουν αναλογικά κείμενα και αντικείμενα υλικού πολιτισμού σε ψηφιακές μορφές που θα μπορούσαν να οργανωθούν, αναζητηθούν και υποβληθούν σε βασικές μορφοποιήσεις, αυτοματοποιημένη ή καθοδηγούμενη ανάλυση, όπως είναι οι «συνοπτικές απεικονίσεις περιεχομένου» (Schnapp and Presner, 2009).

Θα κλείσω την εισήγησή μου, με την απάντηση όσων υποστηρίζουν τις «ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες», και παρά την κοινή αφετηρία τους, οδηγεί αυτούς σε δύο διακριτά στρατόπεδα. Η πρώτη ομάδα πιστεύει ότι οι νέες τεχνικές ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών - καταμέτρηση, γραφική απεικόνιση, χαρτογράφηση και μακρινή ανάγνωση - φέρνουν τη μεθοδολογική αυστηρότητα και την αντικειμενικότητα σε κλάδους που μέχρι τώρα ήταν μη συστηματικοί και τυχαίοι στην εστίαση και την προσέγγισή τους (Moretti, 2005 , Ramsay, 2010). Αντίθετα, η δεύτερη ομάδα υποστηρίζει ότι οι νέες τεχνικές συμπληρώνουν και ενισχύουν τις υπάρχουσες μεθόδους ανθρωπιστικών σπουδών, διευκολύνουν τις παραδοσιακές μορφές ερμηνείας και δημιουργίας θεωριών, αντί να αντικαταστήσουν τις παραδοσιακές μεθόδους ή να δώσουν εμπειρική ή θετικιστική προσέγγιση στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Επιτρέπουν έτσι την σύνταξη μελετών πολύ ευρύτερου πεδίου (Berry, 2011 , Manovich, 2011).

Μέχρις ότου επιλυθεί η διαφορά τους η δική μας παραγωγή «μεγάλων δεδομένων» θα μας κάνει μέτοχους της βιομηχανικής επανάστασης του 21ου αιώνα με θέματα που γεννούν αντιθέσεις για να επιταχύνουν την ωρίμανση της επανάστασης που οφείλουν να αντιμετωπίσουν οι κοινωνιολόγοι ακόμη και όταν εισδύουν σε ιστορικά ζητήματα.

Σημειώσεις

[1] Ας μου επιτραπεί να αναφέρω τον τίτλο του θέματος της διδακτορικής μου διατριβής «Δίκτυα Εμπορικών Κοινοτήτων, Έλληνες Διανοούμενοι και Ορθόδοξη Εκκλησία (18ος-21ος αι.)». στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών και πραγματοποιώ την έρευνά μου για τις ηθικές διαστάσεις της οικονομικής συμπεριφοράς των ελληνικών κοινοτήτων κυρίως σε Ελλάδα και Ιταλία με την υποστήριξη του Προγράμματος Erasmus.

[2] Γίνεται τελευταία έντονη συζήτηση για τους πιο δραστήριους κοινωνιολόγους οι οποίοι εντάσσονται σε «μεικτούς χώρους» ερευνητικών εργαστηρίων για προγράμματα ανάπτυξης της παραγωγής γνώσης ή σε σχολές πληροφοριακών συστημάτων, ανάλογη δε και πιο προχωρημένη η δραστηριότητα σχολών Πολιτικών επιστημών, όπως συμβαίνει λ.χ. με Medialab (https://medialab.sciencespo.fr/) στη Sciences-Po των Παρισίων (A. Hobeika, 2012) .

[3] Η διάσταση αυτή στην διδακτορική έρευνα έχει έναν ακόμη απρόσμενο και ισχυρότερο ανταγωνιστή. Ο ανταγωνιστής αυτός (χρησιμοποιώ τον ενικό της γενίκευσης) προέρχεται από τη διεκδίκηση και υποστήριξη διεθνών ερευνητικών προγραμμάτων σε γειτονικά ή συγγενή πεδία. Τα προγράμματα αυτά εκπονούνται με ευρύτατες συνεργασίες και μεγάλες χρηματοδοτήσεις (όπως τα Ευρωπαϊκά Προγράμματα), γεγονός που καθιστά τη «μοναχική» πορεία του υποψήφιου διδάκτορα ακόμη πιο επισφαλή για τα αποτελέσματά της αλλά και την πρωτοτυπία της. Η αλλαγή στον «χαρακτήρα» φαίνεται να είναι πολύ κοντά μας, αν δεν έχει ήδη συντελεστεί τόσο για τον υποψήφιο

διδάκτορα όσο και για τον ακαδημαϊκό χώρο στον οποίο έχει ενταχθεί με τις ποικίλες αξιολογικές διακρίσεις και μέσα που προσδιορίζουν την «ομίχλη των ελπίδων και των υπολογισμών», κατά την ωραία έκφραση του E. Vuillard (2018).

[4] Είναι ενδεικτικό ότι το διάστημα που ετοίμαζα και συνέγραφα την εισήγησή μου κατά ευτυχή συγκυρία παρακολουθώ την Συνάντηση στην Οξφόρδη (2018) να διερευνήσει τις νέες τάσεις της τρέχουσας ελληνικής διασποράς σε συνδυασμό με το ιστορικό πλαίσιο, τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές , τις ποικίλες πολιτιστικές συγγένειες, να αξιολογήσει τις αναπτυξιακές επιπτώσεις της διασποράς στην ελληνική οικονομία και να προσδιορίσει πολιτικές που μπορούν να μεγιστοποιήσουν τη συμβολή της, να κινητοποιήσει την ελληνική δημόσια συζήτηση και τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής για την ελληνική διασπορά, την εξέλιξή της και τις πολιτικές συνέπειες των πραγματικών και δυνητικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ της διασποράς και της Ελλάδας.

[5] Βλ., σχετικές εισηγήσεις στην παρούσα ενότητα «Big Data" (Πρακτικά 2018).

Βιβλιογραφία

Berry, D. (2011), «The computational turn: Thinking about the digital humanities», Culture Machine 12. Available at: http://www.culturemachine.net/index.php/cm/article/view/440/470

Cohen, D. (2008), «Contribution to: The promise of digital history (roundtable discussion)», *Journal of American History* 95(2), σσ. 452–491.

Corvol, P. (2012), «Présentation de Serge Abiteboul», http://books.openedition.org/cdf/528

Culler, J. (2010), «The closeness of close reading», *ADE Bulletin* 149, σσ. 20–25.

Kelling, S., Hochachka, W., Fink, D. (2009), «Data-intensive Science: A new paradigm for biodiversity studies», *BioScience* 59/7, σσ. 613–620.

Hobeika A. (2012), Vers une « data-sociologie » ? Tour d'horizon des techniques de collecte automatisée de données sur le web, 3 Oct., https://quanti.hypotheses.org/647/#_ftn2.

Kitchin R. (2014), «Big Data, new epistemologies and paradigm shifts», http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951714528481).

Manovich L. (2011), «Trending: The promises and the challenges of big social data», Available at: http://www.manovich.net/DOCS/Manovich_trending_paper.pdf.

Marche S. (2012), «Literature is not data: Against digital humanities», Los Angeles Review of Books, 28 October. Available at: http://lareviewofbooks.org/article.php?id=1040&fulltext=1

Moretti, F. (2005)*, Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*, London, Verso.

Ramsay, S. (2010), *Reading Machines: Towards an Algorithmic Criticism*, Champaign, University of Illinois Press.

Schnapp J., Presner P., (2009) «Digital Humanities», *Manifesto 2.0*. http://www.humanitiesblast.com/manifesto/Manifesto_V2.pdf,

Trumpener, K (2009), «Critical response I. Paratext and genre system: A response to Franco Moretti», *Critical Inquiry* 36(1), σσ. 159–171.

Διερεύνηση και θεμελίωση της δυνατότητας διαχρονικών συγκρίσεων των δεδομένων των ερευνών οικογενειακών προϋπολογισμών για την Ελλάδα

Μαρία Οικονομάκη[α]

[α] Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών είναι ένα σύνολο ανεξάρτητων εθνικών δειγματοληπτικών ερευνών πολλαπλών χρήσεων που διεξάγονται υπό την αιγίδα της Eurostat από τις αντίστοιχες Στατιστικές Υπηρεσίες των κρατών-μελών. Οι απαιτήσεις της Eurostat σχετικά με τη συγκρισιμότητα των ερευνών δεν είναι τόσο απαιτητικές όσο για τις άλλες έρευνες νοικοκυριών. Στην παρούσα μελέτη διερευνάται διαχρονικά η συγκρισιμότητα ζητημάτων της μεθοδολογίας για τις Ελληνικές Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών που διεξήχθησαν από το 1957/1958 έως το 2015. Τα ευρήματα καταδεικνύουν ότι, τα δειγματοληπτικά σχέδια απομακρύνονται από τη δειγματοληψία πιθανοτήτων, και επομένως η συγκρισιμότητά τους είναι αμφισβητήσιμη. Η απόκλιση στις περιόδους αναφοράς που χρησιμοποιούνται για τα κύρια είδη έχουν σοβαρές συνέπειες στη συγκριτική ανάλυση και οι χρήστες θα πρέπει να εξετάσουν την τεκμηρίωση των ερευνών λεπτομερώς. Αν και η ανάλυση που παρουσιάζεται δεν είναι εξαντλητική, τα αποτελέσματα καταδεικνύουν την ανάγκη της Eurostat να εφαρμόσει διεθνώς αποδεκτές κατευθυντήριες γραμμές.

Λέξεις κλειδιά: Συγκρισιμότητα δειγματοληπτικών ερευνών, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Eurostat, Ελλάδα

Investigating the over time comparabiblity of the Greek household budget surveys

Maria Oikonomaki[a]

[a] Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The EU Household Budget Survey is a set of independent national multi-purpose sample surveys conducted by the respective Statistical Offices of the member countries. Eurostat requirements on the surveys' comparability are not as demanding as for the other household surveys. In this context, the paper discusses over time comparability of methods for the Greek Household Budget Surveys conducted in 1957/1958 to 2011. The findings show that, the sample designs depart from probability sampling, and therefore their comparability is questionable. The diverse reference periods used for the main items has serious impact in comparative analysis and users should examine the surveys' documentation in detail. Although, the analysis presented is not exhaustive, the results demonstrate the need for Eurostat to implement internationally accepted guidelines.

Keywords: Sample survey comparability, Household Budget Survey, Eurostat, Greece

Εισαγωγή

Η Έρευνα Προϋπολογισμών των Νοικοκυριών (Household Budget Survey, HBS), γνωστή μέχρι την δεκαετία του 1980 ως Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ, Family Budget Survey), είναι ο διάδοχος των πρώιμων ερευνών για τη φτώχεια της εργατικής τάξης που διενήργησαν οι Booth, Rowntree και Bowley, οι οποίοι εφάρμοσαν για πρώτη φορά μεθόδους δειγματοληψίας πιθανοτήτων (Bulmer, Bales and Sklar 1991). Η HBS διεξάγεται σε διεθνές επίπεδο και είναι η πιο σύνθετη και δαπανηρή έρευνα δεδομένου ότι παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης, την κατανάλωση και τις δαπάνες, το εισόδημα και τη σύνθεση των νοικοκυριών και τα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της έρευνας. Παρόλο που τα δεδομένα της ΕΟΠ χρησιμοποιούνταν παραδοσιακά για να παρέχουν τα απαραίτητα εκτιμώμενα βάρη που απαιτούνται για την αναθεώρηση του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (ΔΤΚ), ο πλούτος των πληροφοριών της επέτρεψε την έρευνα σε πολλούς τομείς όπως τη

διάγνωση της φτώχειας, την κοινωνική και εισοδηματική ανισότητα, την κοινωνική κινητικότητα, τον κοινωνικό αποκλεισμό, τα οικονομικά και καταναλωτικά ζητήματα και τα οικονομικά της εκπαίδευσης.

Η Ευρωπαϊκή ΕΟΠ είναι ένα σύνολο ανεξάρτητων εθνικών ερευνών πολλαπλών χρήσεων που διεξάγονται από τις αντίστοιχες Στατιστικές Υπηρεσίες των κρατών μελών (Eurostat 1997, 2003). Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ, από το 2010 Ελληνική Στατιστική Αρχή, ΕΛΣΤΑΤ) διεξάγει τις ΕΟΠ υπό την αιγίδα της Eurostat και συμμορφώνεται με όλους τους κανονισμούς. Οι απαιτήσεις της Eurostat σχετικά με τη συγκρισιμότητα των ΕΟΠ δεν είναι τόσο απαιτητικές όσο για τις άλλες δειγματοληπτικές έρευνες (EU-LFS, ECHP και EU-SILC), όπως διαπίστωσε ο Verma (2009). Ο Verma (1992) επεσήμανε την κακή συγκρισιμότητα των ΕΟΠ, τα προβλήματα της μη εφαρμογής δειγματοληψίας πιθανοτήτων και τα υψηλά ποσοστά μη απόκρισης. Οι Verma και Gabilondo (1993) αξιολόγησαν την ΕΟΠ με έτος αναφοράς το 1988 και συνέστησαν την εναρμόνιση, δηλαδή «τη δημιουργία ενός επιθυμητού βαθμού συγκρισιμότητας μεταξύ των στατιστικών των διαφόρων χωρών» (Ehling 2003: 17) και τη βελτίωση των μεθόδων και των μετρήσεων.

Για τη διερεύνηση των κύριων ζητημάτων του δειγματοληπτικού σχεδιασμού σύμφωνα με τα δεδομένα των ΕΟΠ διαχρονικά, απαιτείται ο έλεγχος της συγκρισιμότητας των ζητημάτων της μεθοδολογίας που χρησιμοποιείται από την ΕΛΣΤΑΤ, ώστε να διασφαλίζεται η συγκρισιμότητα των δεδομένων τους και, κατά συνέπεια, να επιτρέπεται η συγκριτική ανάλυση. Ο Kish (1994: 168, 171-175) προσδιόρισε τις εξής επτά πλευρές των ζητημάτων των ερευνητικών σχεδίων, οι οποίες πρέπει να εξεταστούν για λόγους συγκρισιμότητας: (1) ορισμός των εννοιών, μεταβλητών και πληθυσμών, (2) ερευνητικό σχέδιο και μέθοδοι μετρήσεων, (3) ουσιώδης (substantive) ανάλυση, (4) διαδικασίες σταθμίσεως, (5) στατιστική ανάλυση, (6) δειγματοληπτικό σχέδιο και επιλογή, (7) μεγέθη (και κλάσματα) των δειγμάτων και του πληθυσμού. Και επισήμανε την απαίτηση για ομοιότητα και τυποποίηση των ζητημάτων 1 έως 3 και την ευελιξία και προσαρμοστηκότητα χάριν του εφικτού για τα ζητήματα 6 και 7 υπό την προϋπόθεση ότι εφαρμόζεται δειγματοληψία πιθανοτήτων (Kish 1994). Οι πλευρές των ζητημάτων 4 και 5 έχουν κάποιες κοινές ιδιότητες με τις ερευνητικές πλευρές ζητημάτων 1-3 που χρειάζονται ομοιότητες, αλλά επίσης και κάποιες ιδιότητες που είναι συναρτήσεις του δειγματοληπτικού σχεδίου, όπως οι πλευρές ζητημάτων 6 και 7 (Kish 1994).

Ο Verma (1995, 1999, 2002a, 2002b, 2006) συμφώνησε με τον Kish και σήμερα οι κανόνες και οι κατευθυντήριες γραμμές για τη συγκρισιμότητα διαχρονικά και μεταξύ των χωρών έχουν αποσαφηνιστεί (Carey 2000, European Social Survey 2010, Harkness, Van De Vijver and Mohler 2003). Η Eurostat (2009b) συνεχίζει τις προσπάθειές της για την εναρμόνιση της EU-HBS. Αξιολογώντας την ΕΟΠ του 1987/1988, οι Verma και Gabilondo (1993) άσκησαν αυστηρή κριτική για την εφαρμογή του δειγματοληπτικού σχεδίου και την ανάθεση της επιλογής των νοικοκυριών στους ερευνητές γεγονός που καταλύει την εφαρμογή της πιθανότητας και την χρήση των αντικαταστάσεων για την αντιμετώπιση των μη αποκρίσεων. Στο πλαίσιο αυτό, εισηγήθηκαν την υιοθέτηση ενός απλουστευμένου δειγματοληπτικού σχεδιασμού σε δύο στάδια και την εγκατάλειψη των αντικαταστάσεων για την αντιμετώπιση της μη απόκρισης και ειδικά για την αντιμετώπιση της μη κάλυψης, ώστε να επιτυγχάνεται δειγματοληψία πιθανοτήτων (Verma and Gabilondo 1993). Στην παρούσα εργασία διερευνάται διαχρονικά η συγκρισιμότητα ζητημάτων της μεθοδολογίας των Ελληνικών ΕΟΠ που πραγματοποιήθηκαν από το 1957/1958 έως το 2015, ώστε να διασφαλιστεί ότι η ερμηνεία των διαφορών ή των ομοιοτήτων μεταξύ των νοικοκυριών ή των ατόμων που αποκαλύπτονται στην ανάλυση βασίζεται σε θεμελιωμένη μεθοδολογία.

Η συγκρισιμότητα κυρίων ζητημάτων του δειγματοληπτικού σχεδιασμού

Η μελέτη της συγκρισιμότητας ζητημάτων του δειγματοληπτικού σχεδιασμού και της εφαρμογής του βασίζεται στα κείμενα τεκμηρίωσης των ΕΟΠ από την ΕΣΥΕ (1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999, 2003) και την ΕΛΣΤΑΤ (χ.χ.) και στη μελέτη της Μιχαλοπούλου (2004).

Ο υπό διερεύνηση πληθυσμός

Οι ΕΟΠ, μέχρι και την έρευνα του 1974 καλύπτουν τα ιδιωτικά νοικοκυριά ολόκληρης τη χώρας (ΕΣΥΕ 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Οι πρώτες έρευνες του 1957/1958 και του 1963/1964 αφορούσαν μόνο τις αστικές περιοχές και τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, αντίστοιχα (ΕΣΥΕ 1961, 1969). Επομένως, αν και δεν είναι συγκρίσιμες σε σχέση με τις μεταγενέστερες εθνικές έρευνες, έχουν ιστορική σημασία. Σε όλες τις έρευνες αποκλείστηκαν οι συλλογικές συμβιώσεις (οικοτροφεία, γηροκομεία, νοσοκομεία, φυλακές, αναμορφωτήρια, στρατόπεδα κλπ.) και τα νοικοκυριά με μέλη ξένους υπηκόους που υπηρετούν σε ξένες διπλωματικές αποστολές (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Από την έρευνα του 2004/2005 μέχρι και την έρευνα του 2015 αποκλείστηκαν τα νοικοκυριά με 5 οικότροφους. Από την έρευνα του 1974 μέχρι και την έρευνα του 1998/1999 αποκλείστηκαν τα νοικοκυριά με τρείς οικότροφους και στις δύο πρώτες έρευνες 1957/1958 και 1963/1964 τα νοικοκυριά με 2 οικότροφους (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Επίσης, ας σημειωθεί ότι, στην έρευνα του 1998/1999 μετά την ολοκλήρωση της επιτόπιας έρευνας αποκλείστηκαν επίσης τα νοικοκυριά των οποίων τα μέλη δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα (ΕΣΥΕ 2003). Σύμφωνα με τις μεθόδους που προτείνονται στη βιβλιογραφία (Harkness 2003), η ΕΛΣΤΑΤ όφειλε να είχε μεταφράσει το ερωτηματολόγιο της έρευνας τουλάχιστον στα Αλβανικά, δηλαδή την πιο κυρίαρχη μειονοτική γλώσσα (European Social Survey 2009, 2010).

Το δειγματοληπτικό πλαίσιο

Σε όλες τις ΕΟΠ, για την επιλογή των πρωταρχικών μονάδων δειγματοληψίας χρησιμοποιήθηκε ως δειγματοληπτικό πλαίσιο, η τελευταία Απογραφή Πληθυσμού και Κατοικιών (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Σε κάθε επιλεγμένη μονάδα επιφάνειας κατασκευάζεται το πλαίσιο των νοικοκυριών για την επιλογή του τελικού δείγματος και ενημερώνεται πριν την επιλογή των προς έρευνα νοικοκυριών. Στην έρευνα του 1957/1958 χρησιμοποιήθηκε, σε συνδυασμό με την Απογραφή Πληθυσμού, και ένας κατάλογος που συντάχθηκε για τις κατοικίες που αναγέρθηκαν μετά το 1951, βάσει ενός δείγματος αδειών οικοδομήσεως, επειδή το 1956 δεν υπήρχαν διαθέσιμοι ενημερωμένοι χάρτες ή αεροφωτογραφίες (ΕΣΥΕ 1961, Μιχαλοπούλου 2004).

Το δειγματοληπτικό σχέδιο

Στην έρευνα του 1957/1958 εφαρμόστηκε στρωματοποιημένη (σύμφωνα με το βαθμό αστικότητας) δειγματοληψία δύο σταδίων και μονοσταδιακή για τα μεγάλα αστικά κέντρα (ΕΣΥΕ 1961, Μιχαλοπούλου 2004). Στην έρευνα του 1963/1964 για τις ημιαστικές και τις αγροτικές περιοχές, χρησιμοποιήθηκε ένα σχέδιο δειγματοληψίας τριών σταδίων (ΕΣΥΕ 1969, Μιχαλοπούλου 2004). Από την έρευνα του 1974 μέχρι και την έρευνα του 1993/1994 εφαρμοζόταν στρωματοποιημένη δειγματοληψία τριών σταδίων χρησιμοποιώντας πιθανότητα ανάλογη του μεγέθους (*pps*) για την επιλογή μονάδων κατά το πρώτο και δεύτερο στάδιο και συστηματική δειγματοληψία για την επιλογή της τελικής μονάδας δειγματοληψίας την κατοικία-νοικοκυριό. Από την έρευνα του 1988/1999 μέχρι και την έρευνα του 2015 έχει υιοθετηθεί η δισταδιακή στρωματοποιημένη δειγματοληψία. Κατά συνέπεια, η εισήγηση των Verma και Gabilondo (1993) ως προς την απλούστευση των σταδίων σε δύο υιοθετήθηκε από την ΕΛΣΤΑΤ. Για τη στρωματοποίηση χρησιμοποιείται σε όλες τις έρευνες ένας συνδυασμός από γεωγραφικά και διοικητικά κριτήρια και ο βαθμός αστικότητας (ΕΣΥΕ 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Ένα σύνθετο σχέδιο εναλλαγής (rotation design) εισήχθη στην έρευνα του 2008 και στις μεταγενέστερες έρευνες, που επιλέχθηκε ως ο πλέον κατάλληλος σχεδιασμός για ενιαία συγχρονική και διαχρονική έρευνα (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Ας σημειωθεί ότι, η διαχρονική δομή του δείγματος διακρίνεται σε τέσσερα εναλλασσόμενα υπό-δείγματα (panels), καθένα από τα οποία είναι αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού. Το σχήμα εναλλαγής άρχισε από το πρώτο έτος 2008. Για να υπάρξει πλήρες δείγμα, κατά το πρώτο έτος της έρευνας, τα τέσσερα panels άρχισαν ταυτόχρονα. Συνεπώς, το δείγμα για κάθε έτος αποτελείται από 4

όμοια τμήματα (panels), τα οποία παραμένουν στην έρευνα για 1-4 έτη. Με εξαίρεση τα πρώτα τρία χρόνια της έρευνας, κάθε τμήμα παραμένει στην έρευνα για 4 έτη. Κάθε έτος, ένα από τα 4 τμήματα του προηγούμενου έτους εγκαταλείπει την έρευνα και ένα νέο μέρος επιλέγεται/προστίθεται. Μεταξύ των ετών Τ και Τ+1 η επικάλυψη του δείγματος ανέρχεται στο 75%. Η επικάλυψη μεταξύ των ετών Τ και Τ+2 είναι 50% και μειώνεται στο 25% από το έτος Τ έως Τ+3, και στο μηδέν για μεγαλύτερα διαστήματα (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, μετά την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες, όλες οι δειγματοληπτικές μονάδες επιλέχθηκαν κεντρικά από την ΕΣΥΕ. Κατά συνέπεια, και για αυτό το κρίσιμο ζήτημα υιοθετήθηκε η πρόταση των Verma και Gabilondo (1993).

Η τελική δειγματοληπτική μονάδα

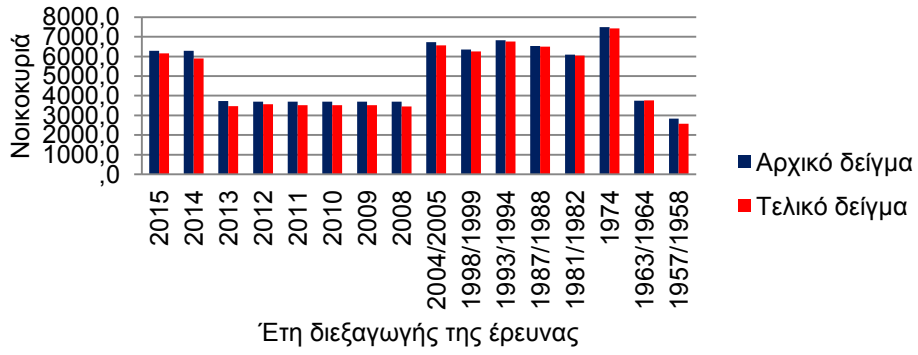
Σε όλες τις ΕΟΠ, ως τελική δειγματοληπτική μονάδα έχει καθοριστεί η κατοικία και το δείγμα κατοικιών μετατρέπεται σε δείγμα νοικοκυριών εκτός από την έρευνα του 1963/1964 που επέλεξε νοικοκυριά (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Στην έρευνα του 1974, στο δείγμα συμπεριλήφθηκαν κατοικίες με δύο και τρία νοικοκυριά (1,3%) και κατοικίες με δύο νοικοκυριά (λιγότερο από 0,03%) στις έρευνες του 1981/1982-1998/1999 και του 1957/1958. Στις μεταγενέστερες έρευνες υπάρχει αντιστοιχία ένα-προς-ένα κατοικίας και νοικοκυριού.

Το μέγεθος του δείγματος

Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζονται τα σχεδιασμένα (αρχικό δείγμα) και πραγματοποιηθέντα (τελικό δείγμα) μεγέθη των δειγμάτων των ΕΟΠ που διενεργήθηκαν από το 1957/1958 έως το 2015.

Όπως προκύπτει, τα σχεδιασμένα μεγέθη δειγμάτων νοικοκυριών που χρησιμοποιήθηκαν, μεταβάλλονται διαχρονικά. Αν και το προβλεπόμενο μέγεθος των ερευνών του 2008 και των μεταγενέστερων ερευνών είναι το ήμισυ του μεγέθους των προηγούμενων ερευνών (3.700 νοικοκυριά), δεν αναφέρθηκαν εκτιμήσεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα του μεγέθους του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε (European Social Survey 2010). Σύμφωνα με τη Eurostat (2009a) εκτιμήθηκε ένα αποτελεσματικό μέγεθος δείγματος για την ΕΟΠ του 2005 σε 4.801 νοικοκυριά (Deff = 1.37). Όμως, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, αυτή η υπόδειξη δεν εφαρμόστηκε στην έρευνα του 2010 όπως θα έπρεπε. Κατά συνέπεια, η υπόδειξη δεν εφαρμόστηκε στις έρευνες 2008-2013. Στις έρευνες 2014-2015 το μέγεθος του δείγματος αυξήθηκε στο διπλάσιο (περίπου 6.000 νοικοκυριά).

Σε όλες τις έρευνες τα πραγματοποιηθέντα μεγέθη των δειγμάτων είναι ελάχιστα μικρότερα των σχεδιασμένων μεγεθών λόγω της κακής πρακτικής των αντικαταστάσεων που εφαρμόζεται από την ΕΛΣΤΑΤ για την αντιμετώπιση της μη-κάλυψης και των μη-αποκρίσεων.

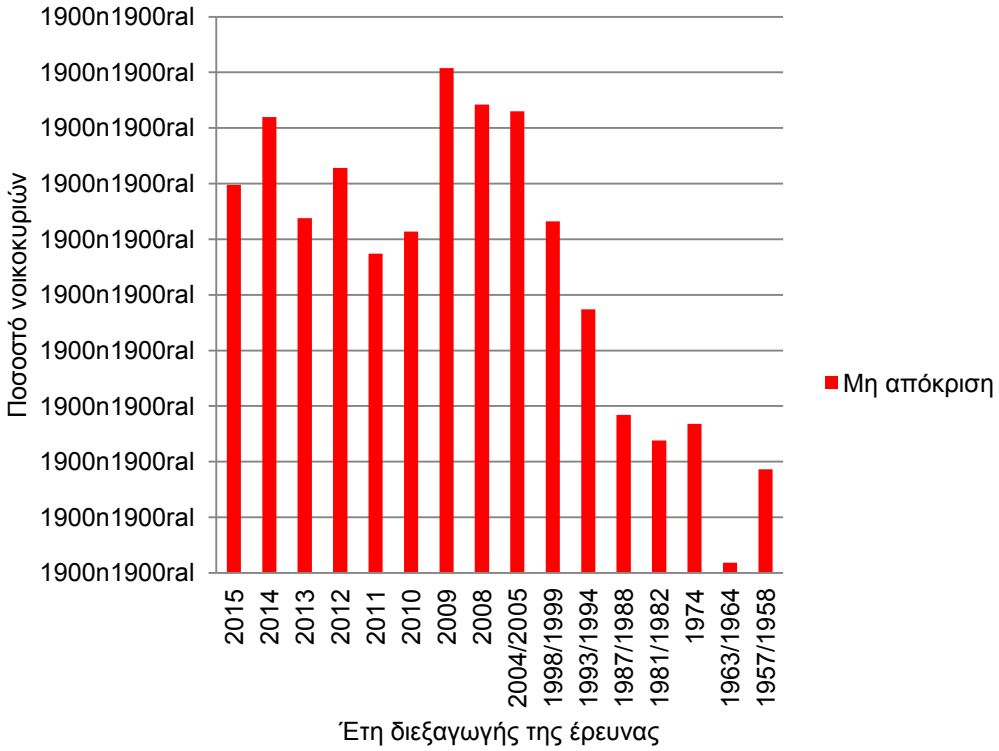
Διάγραμμα 1 Τα σχεδιασμένα και πραγματοποιηθέντα μεγέθη των δειγμάτων των ΕΟΠ

Η μη-κάλυψη

Το σχεδιασμένο δείγμα της έρευνας του 1957/1958 αντικαταστάθηκε εκτενώς για τη μη-κάλυψη (20%), υποδεικνύοντας την ανεπάρκεια του δειγματοληπτικού σχεδίου (Μιχαλοπούλου 2004). Στην έρευνα του 1963/1964, από τα 3.748 νοικοκυριά, μόνο 9 νοικοκυριά που κατοικούσαν σε απομακρυσμένες περιοχές δεν καλύφθηκαν και αντικαταστάθηκαν από «παρόμοια» νοικοκυριά, όπως και άλλα 23 νοικοκυριά (ΕΣΥΕ 1969, Μιχαλοπούλου 2004). Από την έρευνα του 1993/1994 εγκαταλείφθηκε η πρακτική της αντικατάστασης που χρησιμοποιείτο στις προγενέστερες έρευνες για την αντιμετώπιση της μη-κάλυψης. Επίσης, από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες, η μη-κάλυψη έχει μειωθεί σε μεγάλο βαθμό με την προσεκτική ενημέρωση των δειγματοληπτικών πλαισίων. Επομένως, και αυτό το κρίσιμο ζήτημα που είχαν επισημάνει οι Verma και Gabilondo (1993) αντιμετωπίστηκε.

Η μη-απόκριση

Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζεται το μέγεθος των μη-αποκρίσεων στις ΕΟΠ. Όπως φαίνεται, η μη απόκριση αυξάνεται υπερβαίνοντας το διεθνές ελάχιστο αποδεκτό ποσοστό απόκρισης του 70% (European Social Survey 2009, 2010) κυρίως στην έρευνα του 1998/1999 και τις μεταγενέστερες έρευνες και τα κατάλληλα μέτρα που προτείνονται στη βιβλιογραφία για τη μείωση της μεροληψίας της μη-απόκρισης (Singer 2006), θα πρέπει να εξεταστούν. Βεβαίως, η αύξηση της μη-απόκρισης είναι ένα κοινό πρόβλημα στις ΕΟΠ στην Ευρώπη (Eurostat 2009b) και πιο συγκεκριμένα, στις ΕΟΠ της Ιταλίας, Ισπανίας, Ιρλανδίας και Πορτογαλίας (Eurostat 2003). Ας σημειωθεί ότι, στις ΕΟΠ της Γερμανίας και της Δημοκρατίας της Τσεχίας χρησιμοποιείται δειγματοληψία ποσοστώσεων και ως εκ τούτου δεν ισχύει η έννοια της μη-απόκρισης (Eurostat 2003, 2009b).

Διάγραμμα 2 Το μέγεθος των μη-αποκρίσεων στις ΕΟΠ

Με εξαίρεση τις πρώτες έρευνες του 1957/1958 και του 1963/1964, σε όλες τις μεταγενέστερες έρευνες χρησιμοποιήθηκε η αντικατάσταση για την αντιμετώπιση της μη-απόκρισης, πρακτική στην οποία άσκησαν αυστηρή κριτική οι Verma και Gabilondo (1993), βλ. επίσης Μιχαλοπούλου (2004). Αν και η Eurostat (2009b) πρότεινε τη γενική εφαρμογή δειγματοληψίας πιθανοτήτων, δυστυχώς, επιτρέπει τις αντικαταστάσεις λόγω των υψηλών ποσοστών μη-απόκρισης (Eurostat 2009b).

Τα δειγματοληπτικά σφάλματα

Σε όλες τις έρευνες για τη μέτρηση των δειγματοληπτικών σφαλμάτων υπολογίστηκαν συντελεστές μεταβλητότητας για τις κύριες μεταβλητές και όπως προκύπτει οι τιμές ανήκουν σε αποδεκτά όρια. Στις πρώτες έρευνες του 1957/1958 και 1963/1964, οι συντελεστές μεταβλητότητας υπολογίζονται για τις κυριότερες μέσες εβδομαδιαίες δαπάνες των νοικοκυριών (ΕΣΥΕ 1961, 1969). Από την έρευνα του 1974 και για όλες τις μεταγενέστερες έρευνες, οι συντελεστές μεταβλητότητας υπολογίζονται για τις κυριότερες μέσες μηνιαίες δαπάνες των νοικοκυριών (ΕΣΥΕ 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Από την πρώτη έρευνα του 1957/1958 μέχρι και την έρευνα του 1993/1994, οι συντελεστές μεταβλητότητας υπολογίζονται για διαφοροποιημένες βασικές κατηγορίες αγαθών και υπηρεσιών διαχρονικά (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999). Από την έρευνα του 1998/1999 μέχρι και την έρευνα του 2015, οι συντελεστές μεταβλητότητας υπολογίζονται για βασικές κατηγορίες αγαθών και υπηρεσιών που δεν διαφοροποιούνται (ΕΣΥΕ 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Τα σφάλματα απόκρισης

Στην έκθεση έρευνας του 1957/1958 αναφέρθηκε ότι διεξήχθη μια λεπτομερής μελέτη των συστηματικών σφαλμάτων (ΕΣΥΕ 1961), αλλά καμία τέτοια μελέτη δεν δημοσιεύθηκε ποτέ. Στην έρευνα του 1963/1964 αναφέρθηκε μόνο ότι «πέραν των δειγματοληπτικών σφαλμάτων, τα στοιχεία υπόκεινται και σε μη δειγματοληπτικά σφάλματα» (ΕΣΥΕ 1969: 41). Στην έρευνα του 1974 και τις μεταγενέστερες έρευνες αναφέρθηκε μόνο η φύση των σφαλμάτων απόκρισης (ανακριβείς πληροφορίες σχετικά με τις προσωπικές δαπάνες, τα σφάλματα μνήμης και ο κίνδυνος επηρεασμού των αποτελεσμάτων). Παρόλα αυτά, τα σφάλματα απόκρισης διαχρονικά προκύπτουν από τις ίδιες αιτίες, όπως ότι το προσωπικό δεν τηρεί πιστά τις οδηγίες συλλογής και επεξεργασίας στοιχείων.

Η επιτόπια έρευνα

Αν και η επιτόπια έρευνα διήρκησε 12 μήνες για όλες τις έρευνες, η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται στις έρευνες 2008-2015, όπου η χρονική κάλυψη είναι ετήσια και συνεχής (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990, 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από 44 ερευνητές το 1957/1958, 39 ερευνητές το 1963/1964 και 80 ερευνητές το 1981/1982. Σε κάθε ερευνητή αντιστοιχούσαν περίπου 58 (1957/1958), 96 (1963/1964) και 76 (1981/1982) ερωτηματολόγια, ένας αποδεκτός μεθοδολογικά φόρτος εργασίας την εποχή εκείνη. Ωστόσο, αυτές οι πληροφορίες δεν αναφέρονται για τις μεταγενέστερες έρευνες και έτσι ο φόρτος εργασίας ανά ερευνητή δεν μπορεί να υπολογιστεί για να διαπιστωθεί εάν συμμορφώνεται με τα πρόσφατα μεθοδολογικά πρότυπα (European Social Survey 2009).

Η πιλοτική έρευνα του 1957/1958 διεξήχθη σε 131 νοικοκυριά σε 18 πόλεις κατά τη διάρκεια έξι εβδομάδων (ΕΣΥΕ 1961). Στην έρευνα του 1963/1964 μέχρι και την έρευνα του 1987/1988 εξετάστηκε μόνο το ερωτηματολόγιο κατά την πιλοτική έρευνα.

Από την έρευνα του 1993/1994 και τις μεταγενέστερες έρευνες δεν διεξήχθη πιλοτική έρευνα.

Η Περίοδος αναφοράς

Οι πληροφορίες σχετικά με τις μεταβλητές των δαπανών και των εισοδημάτων αναφέρονται σε συγκεκριμένη χρονική διάρκεια, την περίοδο αναφοράς, προκειμένου να μειωθούν τα μη-δειγματοληπτικά σφάλματα και τα σφάλματα μνήμης. Είναι σημαντικό να ορίζεται η χρονική διάρκεια στην οποία αναφέρεται η πληροφορία για ένα συγκεκριμένο αγαθό ή υπηρεσία, δηλαδή η περίοδος αναφοράς (Pettersson 2005, Verma and Gabilondo 1993), με τις αποκλίσεις στις περιόδους αναφοράς να μην επιτρέπουν την συγκρισιμότητα (Verma and Gabilondo 1993).

Σε όλες τις έρευνες, χρησιμοποιήθηκαν διάφορες περίοδοι αναφοράς που καθορίστηκαν, ανάλογα με την συχνότητα που πραγματοποιούνταν από τα νοικοκυριά τα διάφορα είδη δαπανών ή με το εισόδημά τους. Από την έρευνα του 1957/1958 μέχρι και την έρευνα του 1987/1988, η περίοδος αναφοράς για τις συχνότερες δαπάνες του νοικοκυριού ορίζονταν ως οι 7 ημέρες (ΕΣΥΕ 1961, 1969, 1977, 1986, 1990). Από την έρευνα του 1993/1994 και τις μεταγενέστερες έρευνες η περίοδος αναφοράς για τις συχνότερες δαπάνες του νοικοκυριού ορίστηκε σε 14 ημέρες (ΕΣΥΕ 1999, 2003, ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.). Η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται από την έρευνα 2004/2005 και τις μεταγενέστερες έρευνες όπου οι ορισμοί των περιόδων αναφοράς είναι κοινοί (ΕΛΣΤΑΤ χ.χ.).

Συμπέρασμα

Στην παρούσα εργασία παρουσιάσαμε έναν διεξοδικό έλεγχο των ζητημάτων της μεθοδολογίας των ΕΟΠ και ιδιαίτερα του δειγματοληπτικού τους σχεδιασμού ώστε να θεμελιώνεται διαχρονική συγκρισιμότητα των δεδομένων τους σύμφωνα με τις αυστηρές απαιτήσεις που πρότειναν ο Kish (1994), ο Carey (2000) και οι Verma και Gabilondo (1993).

Σχετικά με τον υπό διερεύνηση πληθυσμό, αν και η έρευνα καλύπτει τα ιδιωτικά νοικοκυριά ολόκληρης της χώρας από την έρευνα του 1974, η σύγκριση επιτυγχάνεται από την έρευνα του 2004/2005 και τις επόμενες έρευνες. Από την έρευνα του 1993/1994 και στις μεταγενέστερες έρευνες, η μη κάλυψη έχει μειωθεί σε μεγάλο βαθμό με την προσεκτική ενημέρωση των πλαισίων δειγματοληψίας και εγκαταλείπεται η αντικατάσταση ως μεθόδου αντιμετώπισης της μη-κάλυψης, σύμφωνα με τις υποδείξεις των Verma και Gabilondo (1993), ώστε να μην παραβιάζεται η δειγματοληψία πιθανοτήτων. Βεβαίως, το ερωτηματολόγιο της έρευνας θα πρέπει να μεταφραστεί στην κυρίαρχη μειονοτική γλώσσα, δηλαδή στα Αλβανικά, σύμφωνα με τις μεθόδους που προτείνονται στη βιβλιογραφία (Harkness, 2003), ώστε να μην αποκλείεται από την έρευνα μία κατηγορία του πληθυσμού (European Social Survey 2009, 2010).

Η ανάλυση κατέδειξε ότι, από την έρευνα του 1998/1999 και στις μεταγενέστερες έρευνες, ο δειγματοληπτικός σχεδιασμός απλοποιήθηκε σε δύο στάδια σύμφωνα με τις υποδείξεις των Verma και Gabilondo (1993). Επίσης, από την έρευνα του 1993/1994 και σύμφωνα με την υπόδειξη των Verma και Gabilondo (1993), η επιλογή των τελικών μονάδων γίνεται κεντρικά από την ΕΛΣΤΑΤ και όχι από τους ερευνητές.

Σε όλες τις ΕΟΠ, ως τελική δειγματοληπτική μονάδα έχει καθοριστεί η κατοικία και το δείγμα κατοικιών μετατρέπεται σε δείγμα νοικοκυριών, με εξαίρεση την έρευνα του 1963/1964 (με τελική δειγματοληπτική μονάδα το νοικοκυριό). Από την έρευνα του 2004/2005 και στις μεταγενέστερες έρευνες υπάρχει αντιστοιχία κατοικίας και νοικοκυριού.

Τα μεγέθη των δειγμάτων των ερευνών που διεξάγονται κάθε χρόνο, από το 2008 έχουν μειωθεί στο μισό, υποδεικνύοντας την ανάγκη να εκτιμηθεί η αποτελεσματικότητα των δειγματοληπτικών σχεδίων (αποτελεσματικότητα σχεδιασμού και αποτελεσματικό μέγεθος δείγματος). Παρά το γεγονός ότι, η Eurostat (2009a) κατέδειξε τη σημασία του μεγέθους του δείγματος, για ένα αποτελεσματικό δείγμα και κατά συνέπεια, την ακρίβεια των αποτελεσμάτων της ΕΟΠ δεν εφαρμόστηκε το 2010 μέχρι και το 2013, αλλά από το 2014 και στις μεταγενέστερες έρευνες το δείγμα έχει διπλασιαστεί.

Η μη-απόκριση αυξάνεται μετά την έρευνα του 1998/1999, υπερβαίνοντας το διεθνές ελάχιστο αποδεκτό ποσοστό απόκρισης του 70% (European Social Survey 2009, 2010) και τα κατάλληλα μέτρα που προτείνονται στη βιβλιογραφία για τη μείωση της μεροληψίας της μη-απόκρισης (Singer 2006), θα πρέπει να εξεταστούν. Σε όλες τις έρευνες χρησιμοποιήθηκε η αντικατάσταση για την αντιμετώπιση της μη-απόκρισης, με εξαίρεση τις έρευνες του 1957/1958 και του 1963/1964, χωρίς να εφαρμοστούν οι υποδείξεις των Verma και Gabilondo (1993), για εγκατάλειψη της χρήσης των αντικαταστάσεων για τη μη-απόκριση, για να επιτυγχάνεται δειγματοληψία πιθανοτήτων. Αν και η Eurostat (2009b) πρότεινε την υλοποίηση δειγματοληψίας πιθανοτήτων, επιτρέπει τις αντικαταστάσεις λόγω των υψηλών ποσοστών μη-απόκρισης (Eurostat 2009b). Από την άποψη αυτή, εξαιτίας της εκτεταμένης χρήσης της αντικατάστασης, στην πράξη, όλες οι έρευνες αποκλίνουν από τα δειγματοληπτικά σχέδια πιθανοτήτων και συνεπώς η συγκρισιμότητά τους είναι αμφισβητήσιμη.

Σε όλες τις έρευνες για τη μέτρηση των δειγματοληπτικών σφαλμάτων υπολογίστηκαν συντελεστές μεταβλητότητας για τις κύριες μεταβλητές και όπως προκύπτει οι τιμές ανήκουν στα αποδεκτά όρια. Η σύγκριση των συντελεστών μεταβλητότητας για τις βασικές κατηγορίες αγαθών και υπηρεσιών επιτρέπεται από την έρευνα του 1998/1999 και τις μεταγενέστερες έρευνες. Σε όλες τις έρευνες αναφέρθηκε μόνο η φύση των σφαλμάτων απόκρισης τα οποία προκύπτουν διαχρονικά από τις ίδιες αιτίες.

Αν και η επιτόπια έρευνα διήρκησε 12 μήνες για όλες τις έρευνες, η συγκρισιμότητα επιτυγχάνεται στις έρευνες 2008-2015, όπου η χρονική κάλυψη είναι ετήσια και συνεχής. Δεν αναφέρονται πληροφορίες για τον αριθμό ερωτηματολογίων ανά ερευνητή για αρκετές έρευνες και έτσι ο φόρτος εργασίας ανά ερευνητή δεν μπορεί να υπολογιστεί και να διαπιστωθεί εάν συμμορφώνεται με τα πρόσφατα μεθοδολογικά πρότυπα (European Social Survey 2009). Από την έρευνα του 1993/1994 έχει πάψει να διεξάγεται πιλοτική έρευνα πριν από την κυρίως έρευνα, γεγονός το οποίο δεν συμβαδίζει με τις διεθνείς πρακτικές.

Η σύγκριση των περιόδων αναφοράς των δαπανών και των εισοδημάτων επιτυγχάνεται για τα έτη έρευνας 2004/2005-2015. Για τα προγενέστερα έτη έρευνας υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις/αποκλίσεις. Η ανάλυση καταδεικνύει ότι, για τις περιόδους αναφοράς δαπανών και εισοδημάτων, απαιτείται μεγαλύτερος έλεγχος και εναρμόνιση, το οποίο καταδεικνύει ότι είναι σημαντικό να ορίζεται η χρονική διάρκεια στην οποία αναφέρεται η πληροφορία για ένα συγκεκριμένο αγαθό ή υπηρεσία, επιβεβαιώνοντας τους Pettersson (2005) και Verma και Gabilondo (1993) και συνεπώς, οι αποκλίσεις των περιόδων αναφοράς δεν επιτρέπουν τη συγκρισιμότητα επιβεβαιώνοντας τους Verma και Gabilondo (1993).

Βεβαίως, αν και η ανάλυση που παρουσιάζεται δεν είναι εξαντλητική, τα αποτελέσματα καταδεικνύουν την ανάγκη της Eurostat να εφαρμόσει διεθνώς αποδεκτές κατευθυντήριες γραμμές.

Βιβλιογραφία

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1961). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το1957/1958* [Household Survey carried out in the urban areas of Greece during 1957/1958]. Αθήναι.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1969). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/1964* [Household Survey carried out in the semi-urban and rural areas of Greece during 1963/1964]. Αθήναι.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1977). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974* [Household Expenditure Survey 1974]. Αθήναι.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1986). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1981/1982* [Household Expenditure Survey 1981/1982]. Αθήναι.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1990). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1987/1988* [Household Expenditure Survey 1987/1988]. Αθήνα.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1999). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1993/1994* [Household Expenditure Survey 1993/1994]. Αθήνα.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (2003). *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1998/1999* [Household Expenditure Survey 1998/1999]. Αθήνα.

Ελληνική Στατιστική Αρχή (χ.χ.), ΕΟΠ 2004/2005-2015: http://www.statistics.gr/

Μιχαλοπούλου, Κ. (2004). *Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων: Η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Bulmer, M., Bales, K., and Sklar, K.K. (Eds.) (1991), *The social survey in historical perspective, 1880-1940*, Cambridge, Cambridge University Press.

Carey, S. (Ed.) (2000), *Measuring adult literacy: The international adult literacy survey (IALS)*. London: Office for National Statistics.

Ehling, M. (2003), Harmonising data in official statistics. In J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik, and C. Wolf (Eds.), *Advances in cross-national comparison: A European working book for demographic and socio-economic variables*, New York, Kluger Academic-Plenum, pp. 17-31.

European Social Survey (2009), *Round 5 specifications for participating countries*, London, Centre for Comparative Social Surveys, City University London. Retrieved from: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_ content&view=article&id=77&Itemid=349.

European Social Survey (2010), *Sampling for the European social survey round V: Principles and requirements*. Mannheim: European Social Survey, GESIS. Retrieved from: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round5/methods/ESS5_sampling_guidelines.pdf

Eurostat (1997), *Household budget surveys in the EU: Methodology and recommendations for harmonisation* (Theme 3, Series E), Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

Eurostat (2003), *Household budget surveys in the EU: Methodology and recommendations for harmonisation–2003* (Theme 3, Series E), Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

Eurostat (2009a), *Working party living conditions: Minimum sample sizes for the net HBS*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_SDDS/Annexes/hbs_esms_an6.pdf

Eurostat (2009b), *Working party living conditions: Improving data comparability for the next HBS round (2010)*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_SDDS/Annexes/hbs_esms_an5.pdf

Harkness, J.A., Van De Vijver, F.J.R and Mohler, P.Ph. (Eds.) (2003), *Cross-cultural survey methods*, New York, Wiley.

Harkness, J.A. (2003), Questionnaire translation. In J.A. Harkness, F.J.R. Van De Vijver, and P.Ph. Mohler (Eds.), *Cross-cultural survey methods*, New York, Wiley, pp. 35-56.

Kish, L. (1994), Multi-population survey designs: Five types with seven shared aspects, *International Statistical Review*, Vol. 62, No 2, pp. 167-186.

Pettersson, H. (2005), Design of master sampling frames and master samples for household surveys in developing countries. In *Household sample surveys in developing and transition countries* (ST/ESA/STAT/SER.F/96), New York, United Nations, pp. 71-94.

Singer, E. (2006), Introduction: Nonresponse bias in household surveys, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 70, No 5, pp. 637-645.

Verma, V. (1992, March-April), Household surveys in Europe: Some issues in comparative methodology. Paper presented at the *Seminar on International Comparison of Survey Methodologies*, Training of European Statisticians, Athens, Greece.

Verma, V. (1995), Comparative surveys in Europe: Problems and possibilities, *Bulletin of the International Statistical Institute*, Vol. 49, No 2, pp. 527-528.

Verma, V. (1999), Combining national surveys for the European Union, *Bulletin of the International Statistical Institute,* Vol. 58, pp. 1-2.

Verma, V. (2002a), Comparability in multi-country survey programmes, *Journal of Statistical Planning and Inference*, Vol. 102, pp. 189-210.

Verma, V. (2002b, August), Comparability in international survey statistics, Key note address at the *International Conference on Improving Surveys*, Copenhagen, Denmark.

Verma, V. (2006, November), Issues in data quality and comparability in EU–SILC, Paper presented at the *Conference on Comparative EU Statistics on Income and Living Conditions: Issues and Challenges*, Eurostat and Statistics Finland Helsinki, Finland.

Verma, V. (2009, June), Comparative social surveys in Europe: Issues in methodology and implementation. Paper presented at the *Conference of the European Survey Research Association*, Warsaw, Poland.

Verma, V. and Gabilondo, L.G. (1993), *Family budget surveys in the EC: Methodology and recommendations for harmonisation* (Theme 3, Series E), Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

Σπασμένες σχέσεις-σπασμένα θρανία-σπασμένα παράθυρα

Γιάννης Πανούσης

Ομότιμος Καθηγητής Εγκληματολογίας

Περίληψη

Η εισήγηση αναζητεί τους λόγους για τους οποίους αποτυγχάνουν οι βασικοί φορείς κοινωνικοποίησης στην πρόληψη του εγκλήματος αλλά και να εντοπίσει τις 'υπόγειες'διασυνδέσεις μεταξύ τους.

Λέξεις-κλειδιά: Ανομία,βία,ειδικοί κώδικες επικοινωνίας,'εγκληματικές αξίες'

Broken relatios-broken desks-broken windows

Yannis Panousis

Emeritus Professor of Criminology

Summary

We are looking for the reasons the socialization's institutions fail in the crime prevention and the 'hidden''interconnections.

Keywords: Anomia,violence,special codes of communication,'criminal values'

Α.Εισ-αγωγικά

Η εγκληματικότητα του δρόμου,ιδίως των νέων,έχει απασχολήσει την Εγκληματολογία είτε σε σχέση με το περιθώριο, είτε σε σχέση με τις συμμορίες.Η ζωή στο δρόμο εξετάζεται από την Street Criminology σε συνάρτηση με το ρόλο της οικογένειας και του σχολείου.

Κλοπές,χρήσεις,πορνεία,(κακές) παρέες/συναναστροφές,ευκαιρίες δράσης ως criminal ή social capital,μαθητεία στην παρανομία κι εντέλει ' αποκλίνων τρόπος ζωής'[Hagan and McCarthy 1977:3-5,77-89] διευρύνουν το πλαίσιο της εγκληματικότητας, με τους εγκληματολόγους ν'αναζητούν τις διασυνδέσεις των επιμέρους παραγόντων.

Β.Οικογενειακό ''αποβάλλον'';

Μολονότι η βία δεν είναι εγγενές στοιχείο της οικογενειακής συνύπαρξης ούτε αναγκαστικά προκύπτει από αισθήματα απόλυτης αγάπης-'κατοχής', η χρήση και κατάχρηση 'δύναμης επιβολής' δεν λείπει από τις ενδοοικογενειακές σχέσεις[Gelles 1997:4-14] και περιλαμβάνει όλα τα μέλη της οικογένειας(συζύγους,παιδιά,παπούδες/γιαγιάδες κ.ά) [Erwing 1997:142].

Συχνά οι ρόλοι ασκούντος και υφισταμένου βία εναλλάσσονται ενώ η κοινή βία(π.χ.σύζυγοι που αλληλοχτυπιούνται)[Παπαμιχαήλ 2005:29], η βία ανάμεσα στ'αδέλφια(fratricide/sororicide) (συγγενειοκτονία)[Δημόπουλος 1997:72-75] ή η όποια 'κρυφή βία'αυξάνονται και δημιουργούν ανεξέλεγκτες καταστάσεις.

Η ψυχοδυναμική της ενδοοικογενειακής βίας διαμορφώνει όρους κυκλικής αιτιότητας,όπου το αίτιο γίνεται αποτέλεσμα κι αντίστροφα[Hirigoyen 2005:74-76]. Γι'αυτό ίσως πολλοί κακοποιημένοι σκοτώνουν αυτούς που τους είχαν κακοποιήσει[Erwing 1997:104].

Τα αίτια πολλά,συχνά όμως η αλήθεια 'βρίσκεται στη μέση'[Μαγγανάς 1996:110]με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η κατανομή ενοχών.Ας μην ξεχνάμε ότι ο συνδυασμός αισθημάτων,έρωτα,πάθους και βίας

παράγει δια-προσωπικές σχέσεις εκρηκτικές και (παρ)ορμητικές,που δεν είναι εύκολο να ενταχθούν σε 'ιδιότυπη επικοινωνία' ή τρυφερότητα [Venet 1997]αλλά ούτε πρέπει να προσεγγίζονται απλουστευτικά και μονοδιάστατα ως σχέσεις εξουσίας/υποταγής [Brenot 2011;221-225]. Αξίες και στερεότυπα των διαπροσωπικών σχέσεων, η καταπίεση και η εξουσία, η υποτίμηση/ταπείνωση, οι ενοχοποιήσεις/ απενοχοποιήσεις [Παπαμιχαήλ 2005:81-90], πρωτογενείς/ δευτερογενείς θυματοποιήσεις (μ'εμπλοκή και των ΜΜΕ) [Βλάχου 2005:33-34], σκοτεινοί αριθμοί μη-καταγγελιών, ντροπή και φόβος, προστασία των αδύναμων(παιδιών και γερόντων,) όλα αυτά παρεισφρέουν συμβάλλοντας με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην εγκληματογένεση, αλλά κι όλοι αυτοί πρέπει ν'αντιμετωπισθούν με βάση πολιτικές δικαιωματοκρατίας [Maniatis 2007:61,125].

Οι κοινωνικές κατασκευές της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας, οι έμφυλοι ρόλοι,οι ταυτότητες [Αριέλ 2000:25-28], η πατριαρχία ή ετερο-πατριαρχία(masculinism), η ιδεολογία του white-supremacist άντρα που ηγεμονεύει δεν πρέπει να παρασύρουν το νομοθέτη ώστε ν'αγνοεί την 'προδοσία της αθωότητας και της εμπιστοσύνης' [Sobieraj 1998:15-30].

Το σύνδρομο του κακοποιημένου συζύγου [Stubbs 1994:174] (άντρα ή γυναίκα) ή των ανηλίκων δεν μπορεί να εξηγηθεί μονοπαραγοντικά[45] αλλά πρέπει να συνεκτιμάμε πάντοτε στο πλαίσιο των σχέσων αδύναμου/ δυνατού.

Οι έννοιες του βίαιου πάθους,της 'καταβρόχθισης'(dévoration)ή θυσίας του Άλλου [Leroy 2004:23-25] δεν αποτελούν επιχειρήματα που αίρουν τον άδικο χαρακτήρα της πράξης ή τον καταλογισμό του δράστη. Ένα είναι το βέβαιο: η ατμόσφαιρα 'πολέμου' μέσα στο σπίτι θα μεταφερθεί από τα παιδιά και στο σχολείο.

Β.Το σχολείο που πληγώνει;

Στο σχολείο ανέκαθεν συναντιόντουσαν πολλών ειδών κρίσεις: εφηβείας, αμφισβήτησης από τους νέους, διάψευσης, κόπωσης από τους δασκάλους, απαξίωσης, υποβάθμισης ρόλου από τους γονείς,αμφίσημης αντιμετώπισης από την Πολιτεία. Δεδομένου ότι κάθε είδους κρίση συνδέεται ευθέως ή έμμεσα με το αίσθημα ανασφάλειας αλλά και με το γενικότερο κλίμα ανομίας η σχολική κρίση επηρεάζεται πολύ από το είδος των εκπαιδευτικών 'μεταρρυθμίσεων' κι από το πολιτισμικό/οικολογικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται όλοι οι παράγοντες της σχολικής κοινότητας.

Η εμφάνιση της [λεγόμενης] ενδοσχολικής βίας και του bullying φαίνεται να έχει διαταράξει τις όποιες ισορροπίες είχαν κρατηθεί μέσα στην τάξη και, παρά την ασάφεια των όρων,να τείνουν στην απαράδεκτη διεύρυνση του ποινικού πεδίου εφαρμογής επί πασίγνωστων και στο παρελθόν μαθητικών συμπεριφορών μαγκιάς κι επιβολής [Panousis 2014:167-180].

Η μία αοριστία ακολουθεί την άλλη.Ο σχολικός εκφοβισμός ασκείται μόνον εντός των χώρων του σχολείου ή επεκτείνεται σε συμπεριφορές μαθητών στην πλατεία, στο γήπεδο κλπ;Αφορά ηλικίες 7-17 ετών ή ακουμπάει και μετέφηβους ή νεαρούς ενήλικες; Πώς και γιατί συνδέεται ο σχολικός εκφοβισμός με τον κοινωνικό αποκλεισμό, ο οποίος έχει άλλη αφετηρία και περιεχόμενο;

Σε ποιά σχέση βρίσκεται η ενδοσχολική βία με την αντικοινωνική, αντισυμβατική, αντικανονική απειθαρχία κι εντέλει με το έγκλημα; [Σπυρόπουλος 2016:256]

Αν πάλι δεν πρόκειται για έγκλημα, οπότε επιλαμβάνονται τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας,τότε ποιά είναι ακριβώς η 'τιμωρούμενη'πράξη και ποιός την 'τιμωρεί'; [προ- bullying δεν ετιμωρούντο παρόμοιες συμπεριφορές,ως απειλή, εκβίαση,σωματικές βλάβες με βάση τον ισχύοντα Π.Κ];

Με ποιά μεζούρα μετριέται η μη-politically correct 'αντί-δραση' των μαθητών στις συχνά αντιφατικές εντολές της διοίκησης;

Οι απαξιωματικοί χαρακτηρισμοί και οι λεκτικές ακρότητες πολλών ενηλίκων[γονιών ή δασκάλων]εμπίπτουν στο πεδίο του bullying; [Floro 1996]

Αφιερώματα,συνέδρια,Εθνικό Παρατηρητήριο, εκδόσεις, έρευνες [Θάνος 2017] τί έχουν μέχρι σήμερα καταγράψει ως σοβαρά περιστατικά ‘’εγκληματικής’’ βίας;

Βαίνουμε προς θέσπιση ‘ιδιώνυμου’ εγκλήματος σωματικής βλάβης ανηλίκων λόγω σκληρής συμπεριφοράς προερχόμενης από έλλειψη συναισθήματος για τα πάθη του θύματος;

Πιστεύουμε ότι πρόκειται για εμφύλιους πολέμους στα σχολεία[συσχετίζοντας την όποια ελληνική σχολική βία με τα αιματηρά φαινόμενα στις ΗΠΑ] ή θεωρούμε αρκετό ν’αναλύουμε τα περιστατικά με βάση τα λεγόμενα από μετανοιωμένους νταήδες ή ‘επαναστατημένους’ νέους;

Παρίσταται ανάγκη πρόσληψης σχολικών ένοπλων φρουρών έχοντας την αίσθηση ότι η χώρα μας έχει ενταχθεί στην κουλτούρα της Άγριας Δύσης,όπου το σύνδρομο Τζόν Γουέιν επικρατεί αφού η βία είναι μία μορφή επιβίωσης ;

Με την εμφάνιση της ηλεκτρονικής ‘παρενόχλησης’ τα πράγματα περιεπλάκησαν ακόμα περισσότερο ως προς τις αιτιολογήσεις.

Γι’άλλους κυριαρχεί το κυνήγι θυμάτων, γι’άλλους η απόλαυση της βία, γι’άλλους οι σχέσεις κυριαρχίας, γι’άλλους το cyberbullying [e-mails,websites,cellphones] μπορεί να συνδέεται με την πορνογραφία/ παιδοφιλία αλλά[φαίνεται] τελικά η βασική αιτία να μας διαφεύγει .

Στον εκφοβισμό έφταιγε η σωματική δύναμη,στο cyber υπεύθυνη είναι η τεχνολογία και η ανωνυμία[Beran and Li 2007:18]. Αμηχανία.

Προφανώς η τεχνολογία έχει ‘’σκοτεινές’’πλευρές που πρέπει να προβληματίσουν Πολιτεία,γονείς, δασκάλους [Συκιώτου 2016:248]. Καμμία όμως σχέση δεν έχει αυτό με το school shooting [Venanzi 2012:261-278]. Ο όποιος ναρκισσισμός ή ανδρισμός του ‘εκφοβιστή’ δεν μετατρέπεται ευθέως σε όπλο που εκπυρσοκροτεί και σκοτώνει.

Από την άλλη η πρόληψη αργεί καI η σιωπή των τρίτων όλο και διευρύνεται καθώς ουδείς αισθάνεται την υποχρέωση να σεβαστεί ή να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των άλλων [Πανούσης 2015:531].

Η Σχολική Διαμεσολάβηση αποτελεί μία ελπίδα παρόλες τις δυσχέρειες υιοθέτησης/ εφαρμογής [Θάνος 2015:361-425]. Πρέπει όμως να υπενθυμίσω και πάλι ότι η διαμεσολάβηση δεν υποκαθιστά το Νόμο και το κανονιστικό πλαίσιο του σχολείου, ούτε βέβαια ακυρώνει τον δάσκαλο.

Σε κάθε περίπτωση οι ‘διαφορές’των μαθητών ευκολότερα λύνονται στο δρόμο παρά στις αίθουσες/ αυλές του σχολείου.

Δ.Γειτονιά των ‘’ εκπεπτωκότων αγγέλων’’;

Οικογένεια, σχολείο και γειτονιά συνιστούν κοινωνικούς πυρήνες και πυλώνες. Συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο σπίτι και το σχολείο παραμένει ο δρόμος [Whyte 1943], όπου αναφύονται οι συναινέσεις ή οι εντάσεις, η απομόνωση κι ο φόβος, η τάξη ή η αταξία, η ασφάλεια ή το έγκλημα [Βιδάλη 2001:81].

‘Σπασμένες’ σχέσεις και ‘’σπασμένα παράθυρα’’[Τζανετάκη 2006:113-123] συναντιώνται στο δρόμο επηρεάζοντας νέους, οι οποίοι συνήθως χωρίς αίσθηση συμβατικού κώδικα δημόσιας ή ‘πολιτισμένης’ συμπεριφοράς προκαλούν τρόμο στους ‘φιλήσυχους και νομοταγείς’πολίτες [Wagers, Sousa and Kelling 2008:247].

Από την ανεκτικότητα στη μηδενική ανοχή:μιάς κρίσης δρόμος.Χώροι-γκέτο(ζώνες μαύρων,κινέζικες συνοικίες] ουδεμία σχέση έχουν με έννοιες όπως γειτονιά, κοινότητα, συμβίωση εμπιστοσύνης,φυσική ζωή, νομιμότητα, τάξη. Ειδικές ομάδες,χωριστές οντότητες κινούνται με το δικό τους ‘’κώδικα ζωής’’ και ηθικής [Ταίνις χ.χρ.: 38-40], απομονωμένοι από την υπόλοιπη κοινωνία.

Φτωχά στρώματα, μειονοτικοί,πρόσφυγες, μετανάστες δημιουργούν στα περίχωρα των μεγαλουπόλεων ομάδες/ συναναστροφές/ οργανώσεις εγκληματικής δραστηριότητας. Ζουν στους δρόμους και δρούν μέσα στους δρόμους αμαυρώνοντας ολόκληρες περιοχές σαν’’εγκληματικές’ [Πανούσης 2009:221]. Η

εσωτερική δομή των συμμοριών του δρόμου(αρχηγός,ντύσιμο,αργκό κλπ) καλύπτεται από την ομερτά,το νόμο της σιωπής, της αδελφότητας αλλά στόχος τους είναι, πέραν των παράνομων κερδών, η πολιτιστική μεταβίβαση των 'εγκληματικών προτύπων' στις επόμενες γενιές [Δημόπουλος 1997: 139-150].

Τα Street crimes (κλοπές αυτοκινήτων, κλοπές από καταστήματα, αρπαγές τσάντας ή κινητών, χτυπήματα σε ATM) [Siegel 2006:337] προβληματίζουν την Αστυνομία καθώς η βίαιη''δικαιοσύνη του δρόμου''(street justice)από τους αστυνομικούς δεν είναι αποδεκτός τρόπος διαχείρισης της μικρής εγκληματικότητας ή αντιμετώπισης (των δικαιωμάτων) του δράστη, όποιος κι αν είναι αυτός [Charles 1988: 110-111, 183-184]. Ως γνωστόν η παρανομία του εγκληματία δεν νομιμοποιεί την παρανομία του αστυνομικού. Γι'αυτό η ήπια κοινοτική αστυνόμευση αποτελεί την καλύτερη λύση [Γ. Πανούσης και Π. Πανούση 2015: 66-90].

Ε. Επι-μύθιο ψυχραιμίας;

Η πόλη και η αστική κοινότητα,οι ομόκεντροι κύκλοι[Δημόπουλος 2008:780] μας επιτρέπουν ν'αποκωδικοποιήσουμε τόσο τις κοινωνικές αποστάσεις όσο και τις εγκληματικές συμπεριφορές. Οι ιστοί της ζωής φαίνεται να μην αντέχουν την πολιτισμική ετερογένεια και την κοινωνική διαφοροποίηση γι'αυτό κι εμφανίζονται ρωγμές κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Η κοινωνική οικολογία δεν ερμηνεύει μόνο την αλληλεγγύη και την κοινωνική συνοχή αλλά εντοπίζει ταυτόγχρονα παρεκκλίνουσες συμπεριφορές. Ο αδρανοποιημένος ή ανίσχυρος κοινωνικός έλεγχος (αυτο) ρύθμισης της πόλης και η ανάπτυξη περιοχών με διαφορετικούς ηθικούς κώδικες, φέρνει νέες εικόνες του εγκλήματος.

Η 'γλώσσα της βίας' κυριαρχεί και μιλιέται περισσότερο απ'οποιαδήποτε άλλη στην οικογένεια,στο σχολείο, στο δρόμο,στη γειτονιά,στην πόλη[Σχολή του Σικάγο,Τάτσης και Θανοπούλου 2009]

Γιατί όμως;

Κουλτούρα των διακρίσεων και αποκλεισμών [Πανούσης 2002: 15,35] ή κουλτούρα των κινδύνων και του φόβου; [Bauman 2002: 89] Πόλεμος erga omnes; Το σύνδρομο του βίαιου κόσμου; [Παπαθανασόπουλος 1997: 352-355]

Ό,τι και να συμβαίνει κι όπως κι αν το ερμηνεύουμε όσο ταχύτερα σπάσουμε την κόκκινη κλωστή κι αποβάλλουμε τη βία από τους θεσμούς και την κοινωνική μας λειτουργία τόσο το καλύτερο για τη Δημοκρατία μας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αριέλ, Λίμπυ Τατά [2000] Φύλο και καλή ανθρώπινη ζωή, στο Μ.Χαρίτου-Φατούρου, Θ. Αδαμάκη [επιμ] *Καταργώντας τα εμπόδια,* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ.25-30

Βιδάλη, Σοφ [2001]Εγκληματικότητα, τοπική κοινωνία και κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος: προς απεμπλοκή της Αστυνομίας;, στο Γ. Πανούσης και Σοφ. Βιδάλη, *Κείμενα για την Αστυνομία και την Αστυνόμευση*, Αθήνα: Α. Σάκκουλας, σσ.81-87

Βλάχου, Β [2005] *Η αντιμετώπιση της σωματικής βίας κατά των γυναικών από το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης*, Αθήνα: Έλλην

Δημόπουλος, Χ [1997]*Ο ανήλικος ανθρωποκτόνος*, Αθήνα: Α. Σάκκουλας

Δημόπουλος, Χ [2008]*Εισηγήσεις Εγκληματολογίας*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

Θάνος, Θ [2017]*Σχολική διαμεσολάβηση*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης

Θάνος,Θ και Τσατσάκης,Α[επιμ][2018]*Σχολική βία και σχολικός εκφοβισμός*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης

Μαγγανάς, Α [1996] *Ειδικά θέματα που αφορούν την κακοποίηση παιδιών-η περίπτωση του Καναδά και των ΗΠΑ*, Αθήνα: Α. Σάκκουλας

Πανούσης, Γ [2002] *Το έγκλημα του φτωχού και η φτώχεια ως έγκλημα*,Αθήνα:Α.Σάκκουλας

Πανούσης, Γ[2009] Εγκληματικό περιβάλλον,σε Του ίδιου *Εγκληματογενείς και εγκληματογόνοι κίνδυνοι*, Αθήνα:Νομική Βιβλιοθήκη,213-233

Πανούσης, Γ και Πανούση,Π [2015] Τοπική κοινότητα και κοινοτική αστυνόμευσαη στο πλαίσιο της ασφαλούς και βιώσιμης πόλης,στο Μ.Κα'ί'λα[επιμ]*Τοπικότητα και βιώσιμη ανάπτυξη*,Αθήνα:Διάδραση

Παπαθανασόπουλος, Στ [1997] *Η δύναμη της τηλεόρασης*, Αθήνα:Καστανιώτης

Παπαμιχαήλ, Στ [2005] *Κοινωνικές αναπαραστάσεις της κακοποίησης των γυναικών από τους συζύγους/συντρόφους τους*, Αθήνα:Α.Σάκκουλας

Σπυρόπουλος, Φ [2016] Τραμπουκισμός στην ελληνική έννομη τάξη, *ΠοινΔικ* 196,255-258

Συκιώτου, Αθ [2016] Η σχολική βία και οι ατυχείς νέες ρυθμίσεις για το bullying,*ΠοινΔικ* 196,247-250

Ταίνις, Φ [χ.χρ.] *Κοινότητα και κοινωνία*,Αθήνα:Αναγνωστίδης

Τάτσης, Ν και Θανοπούλου ,Μ [επιμ] [2009] *Η Κ οινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο*, Αθήνα: Παπαζήσης

Τζανετάκη ,Τα [2006] *Ο νεοσυντηρητισμός και η πολιτική της μηδενικής ανοχής*, Αθήνα: Α.Σάκκουλας

Ξένη

Bauman, Z [2002]*Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, Αθήνα:Ψυχογιός

Beran, T and Li,Q [2007]The relationship between cyberbullying and school bullying,*Journal of student wellbeing*, 1[2]15-33

Brenot, Ph [2011]*Les hommes, le sexe et l'amour*, Paris: Les Arenes

Charles, M [1988] *Policing the streets*,Illinois:Ch.Tomas publ.

Erwing, C.P[1997]*Fatal families-the dynamics of intrafamilial homicide*,Sage

Gelles, R [1997]*Intimate violence in families*,3rd ed.,Sage

Floro, M [1996]*Questions de violence a l'ecole*,Ramonville:Eres

Hagan, J and McCarthy, B [1997]*Mean streets-Youth crime and homelessness*,Cambridge:Cambridge University Press

Hirigoyen, M.F [2005*]Η κακοποιημένη γυναίκα-η βία μέσα στο ζευγάρι*,Αθήνα:Πατάκης

Leroy,L[2004]Les violences subies par les femmes: l'affaire de tous, in A.Boas, J.Lambert[dir]*La violence conjugale-Droit et Justice* 56,Bruyant/Nemesis,23-25

Maniatis, A [2007]*La violence familiale*,Athenes: A.N.Sakkoulas/Bruylant

Panousis, Y [2014]School crisis and in-school violence, in *Crisis in Education,* Cyprus, HM,167-180

Siegel, L [2006*]Criminology*,Wadswoth; Thomson

Sobieraj, S [1988]Taking control,in Lee Bowker[ed]*Masculinities and violence*, Sage,15-30

Stubbs, J [ed] [1994]*Women Male violence-The Law*,The institute of Criminology,Sydney,174

Venanzi, de ,A [2012]School shooting in the USA:popular culture as risk,teen marginality and violence against peers,*Crime-Media-Culture* 8[3]261-278

Venet, G [1997] Hamlet et la violence d'aimer,in Cl.Danziger[dir]*Violence des familles-Maladie d'amour*,Paris:Autrement,40-50

Wagers, W, Sousa, W and Kelling ,G [2008] Broken windows,in R.Wortley and L.Mazerolle[eds] *Environmental Criminology and crime analysis*, Devon: Willan publ., 247-257

Whyte, W. F [1943] *Street corner society*,Chicago

Η εμφάνιση και η προβολή του κοινωνικού φαινομένου της βίας μέσα από τους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους: Η ψυχοπαθολογία των ατόμων και των ομάδων που ασκούν βία στον ευρύτερο χώρο

Πολυξένη Ι. Παπαγγελοπούλου

Δρ. Κοινωνιολογίας Παντείου Παν/μίου, π. Επιστημον. Συνεργάτης Τεί Αθήνας, τ. Επιστημον. Συνεργάτης Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Ιδεολογικό υπόβαθρο της μελέτης αυτης αποτέλεσε το σύγγραμμα «Ανθρώπινη Κατάσταση» της φιλοσόφου Hanna Arendt. Σύμφωνα με την συγγραφέα «η σκέψη είναι το μόνο αντίδοτο στη βία». Αναφερόμενη στην «έννοια του ολοκληρωτισμού» περιέγραψε «την κοινοτοπία του κακού». Διατείνεται ότι διακήρυξαν «την ελαφρότητα της ανθρώπινης ζωής».

Αναφερόμαστε στους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς βίας που χρησιμοποιεί το κράτος καθώς και στην ψυχοπαθολογία ατόμων και ομάδων που δρούν με ανομία και παραβατικότητα. Η εξήγηση του εγκλήματος αναζητείται στις σχέσεις εξουσίας. Η συγκρουσιακή οπτική πριμοδοτεί ενα ευρύτερο πολιτικό πεδίο ανάλυσης. Η μαρξιστική εγκληματολογία περιορίζεται σ' ένα οικονομικό-ταξικό επίπεδο ανάλυσης τοποθετεί τη σύγκρουση στις σχέσεις ιδιοκτησίας και αναζητά τα αίτια του εγκλήματος, στις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Τα αίτια της έξαρσης της εγκληματικότητας καθορίζονται ως: πολιτικά (ανεξέλεγχτη εξουσιαστική βία και κοινωνικός αποκλεισμός διαφορετικών ομάδων), οικονομικά (έξαρση της ανεργίας στις πόλεις, διαφορετικό χωροταξικό καθεστώς, οικονομικοκοινωνικές ανισότητες και διαφορές ως πρός το ιδιοκτησιακό καθεστώς, φτώχια), υπαρξιακά (συναισθηματικά όπως ακύρωση του εγώ και αφανισμός του άλλου). Αναζητούμε τα αίτια της έξαρσης της βίας και την βία που ασκούν τα Μ.Μ.Ε. στα ανήλικα άτομα και αναφερόμαστε στα εγκλήματα συμμοριών, στην εγκληματική προσωπικότητα, στο trafficking, στο bulling, στην αστυνομική αυθαιρεσία καθώς και στην αύξηση της ανομίας.

Λέξεις κλειδιά: ιδεολογικοί μηχανισμοί, κατασταλτικοί μηχανισμοί, ανομία, τηλεοπτική βία, εγκληματικότητα.

The occurrence and the projection of the social phenomenon of violence on the ideological and repressive mechanisms of the state: The psychopathology of the persons and the groups who act violently in general

Polyxeni J. Pappagelopoulou

Doctor of Sociology, Panteion University, Former Research Associate at the Technological Educational Institute of Athens, Former Research Associate at the Medical School of Athens

Abstract

The ideological background of this study is based on the work of the philosopher Hanna Arendt, "The Human Condition". According to the writer "thinking is the only antidote to violence". When referring to "the notion of totalitarianism" she described «the cliché of the evil" and supports "the lightness of human life". This is related to the ideological and repressive mechanisms of violence which are exerted by the state in combination with the psychopathology of persons and groups who are illegitimate and practice lawlessness. The interpretation of crime can be searched in power relations. The confrontational view supports a broader field of political analysis. The Marxist criminology is confined to the analysis of the financial-class level, it focuses on the confrontation in property relations and looks for the causes of crime within the contradictions of the capitalistic system. The causes for the outbreak of violence can be defined as: political (out of control authoritarian violence and social seclusion of various groups), financial, (outbreak of unemployment in the urban centers), relating to different spatial planning, financial and social inequalities and differences as regards the proprietary status quo (poverty), existential (emotionally) elimination of ego and annihilation of the person. We are searching for the reasons for the outbreak of violence and the violence exerted by mass media communication on underage persons and we are thus referring to criminal gangs, criminal personalities, to trafficking, bullying, police arbitrariness and to the increase of lawlessness.

Key words: repressive mechanisms, ideological mechanisms, lawlessness, television violence, criminality.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με το σύγγραμμα, «Ανθρώπινη Κατάσταση», της φιλοσόφου, H. Arendt, (Arendt 1986: 272,283) "ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης, γεννιέται εκεί, όπου οι άνθρωποι συνευρίσκονται διαμέσου της ομιλίας και της πράξης". "Η σκέψη», σύμφωνα με την συγγραφέα «είναι το μόνο αντίδοτο στη βία». Αναφερόμενη στην έννοια του «ολοκληρωτισμού» περιέγραψε την «κοινοτοπία του κακού». Μας λέει ότι διακήρυξαν «την ελαφρότητα της ανθρώπινης ζωής». Η ζωή ήταν «περιττή» γιά ορισμένους οι οποίοι έπρεπε να εξοντωθούν, αυτό διέπραξαν οι ολοκληρωτισμοί. «Η γνώμη μας», είπε, «είναι η μόνη απάντηση στη βία» (Kristeva 2008: 25,153). Αντιτίθεται σε οποιονδήποτε ολοκληρωτισμό (ναζισμό ή σταλινισμό), και σε οποιαδήποτε βία, ομάδων ή ατόμων που προβαίνουν στη χρήση των όπλων για την επιβολή δύναμης και για την απάρνηση και καταστροφή της ανθρώπινης ζωής.

Η πολιτική βία όπως εμφανίζεται στις ημέρες μας: Η εμφάνιση των τσιχαντιστών του ISIS με τους βίαιους βιντεοσκοπημένους αποκεφαλισμούς ατόμων διαφορετικών εθνικοτήτων και Κοπτών χριστιανών με κύρια αίτία την μισαλλοδοξία και τον πολιτικό και θρησκευτικό φονταμενταλισμό και της κυριαρχίας που επιδιώκουν στον κόσμο. Ανέλαβαν την ευθύνη για τις τρομοκρατικές επιθέσεις στο Charlie Hebdo στο Παρίσι, στην Γερμανία, στην Κων/λη κά. Η σύρραξη στην Συρία και ο διαρκής πόλεμος με τους χιλιάδες πρόσφυγες που κατέφθασαν με σωσίβιες λέμβους στα νησιά μας μέσω του Αιγαίου. Αυτοί που διασώθησαν με την βοήθεια των Γιατρών του Κόσμου και των νησιωτών στεγάστηκαν σε διάφορα κέντρα υποδοχής μέχρι την μετεγκατάστασή τους στην Γερμανία. Η εισροή των προσφύγων άλλαξε την σύνθεση του πληθυσμού και αύξησε τους εγχώριους μηχανισμούς αλληλεγγύης μη κυβερνητικών οργανώσεων και ακτιβιστών.

Ο σκηνοθέτης Ροβήρος Μανθούλης (Μανθούλης 2008: 18) στο βιβλίο που έγραψε γιά το ισραηλοπαλαιστινιακό, έδωσε τίτλο, «το Δίκαιον του ισχυρότερου» και αναφέρεται σ' ένα νόμο άδικο και απάνθρωπο. «Οι κοινωνίες», λέει, «απαιτούν να κυβερνώνται από νόμους που υποχρεώνουν τις ισχυρότερες ομάδες, να σέβονται τις ανάγκες και τα δικαιώματα των λιγότερων ισχυρών, για να αποφεύγονται οι ολέθριες συγκρούσεις και να εξασφαλίζεται η εμφύλια ειρήνη». Η ρήση αυτή αφορά και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις όπου παραβιάζεται συχνά ο εναέριος χώρος μας με αμφισβητήσεις και εδαφικές βλέψεις από την γείτονα χώρα.

Άν αναζητήσουμε στα καθ' υμάς, στην ενδοχώρα, στην κοινωνία μας, τον γενέθλιο τόπο της βίας, θα τον εστιάσουμε στους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, όροι οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν από τον γάλλο κοινωνιολόγο, Louis Althusser, (Althusser 1994: 82-95) οι οποίοι λειτουργούν με κυρίαρχο στοιχείο, την κυρίαρχη ιδεολογία και τη βία.

Σε καιρούς χαλεπούς διαβιούμε την κρίση των θεσμών, απαξίωση των αξιών, αμφισβήτηση νόρμων και κανόνων και κρίση του πολιτικού συστήματος.

Η βία εκδηλώνεται μέσα στους θεσμούς: όπως στην οικογένεια. Η διάρρηξη των σχέσεων των μελών της οικογένειας και η εμφάνιση π.χ. της τοξικομανίας, έχει ως αιτία, την διαλυμένη πυρηνική οικογένεια ή την πολύ προστατευτική, το υπαρξιακό κενό και τις επιρροές του εφήβου. Βία στο στρατό: Ο στρατός προυποθέτει πειθαρχία, ιεράρχηση ρόλων. Τα «καψώνια» αποτελούν μορφές βίας και πειθαναγκασμού. Οι αντιρρησίες συνείδησης» αρνούνται την στρατιωτική θητεία. Βία στις φυλακές, όπου επικρατεί ο νόμος της φυλακής (Πετρόπουλος 1979) με την διάκριση σωφρονιστών και σωφρονιζομένων, έλλειψη υγιεινής, απομόνωση, εκεί εκδηλώνεται και η βία.Το έγκλημα έχει τους δικούς του νόμους, απαράδεκτες συνθήκες κράτησης, κελιά μπουντρούμια, άδειες που αιτούνται, έκρηξη βίας μεταξύ των κρατουμένων και των σωφρονιστών. Βία στις ερωτικές σχέσεις ή στο γάμο. Ενδοοικογενειακή βία. Βία που εκδηλώνεται στα γήπεδα (οπαδοί και χούλιγκανς) (Κοταρίδης 1995).

Βία στα σχολεία. Σχολική βία (Μανουσέλης 2009)μέχρι το έγκλημα (φαινόμενα, όπως κατοχής όπλων και βιασμού) κυρίως στο εξωτερικό, φαινόμενο school shooters, (βλ. www.tvxs.gr/v9439), άτομα απαξιωμένα από το περιβάλλον τους, στην Γερμανία, στην Γαλλία, στην Φινλανδία, στην Ελλάδα, στην Αμερική. Πρόσφατο περιστατικό στην Φλόριντα των Η.Π.Α., στις 14 Φεβρουαρίου, με τους 20 νεκρούς μαθητές από οπλισμένο συμμαθητή τους, με συνέπεια τις διαδηλώσεις που ακολούθησαν κατά της οπλοκατοχής.

Βία στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή, (ανταγωνισμός, φαινόμενα εκδήλωσης επικίνδυνης και επιθετικής συμπεριφοράς πρός τον άλλον, απειλής ή εκβιασμού). Βία στο εργοτάξιο (ενταντικοποίηση δουλειάς, εξαντλητικό ωράριο, σκληρές συνθήκες, εργατικά ατυχήματα). Βία εκδηλούμενη στο γραφείο (Λύτρας 1992: 176, 194) (οργανωτική βία, ρύθμιση της κοινωνικής ζωής διαμέσου της γραφειοκρατίας, ξύλινη γλώσσα), κρατικό μονοπώλιο της βίας, πολιτισμική βία των ΜΜΕ με τις διαφημίσεις που απευθύνονται στο ασυνείδητό του καταναλωτή. Τηλεοπτική βία. Τα τηλεδικεία αποφασίζουν πρίν την απόφαση των δικαστηρίων και επηρεάζουν την κοινή γνώμη. Τα προσωπικά δεδομένα ανέρχονται στην επιφάνεια εν όψει της τηλεθέασης.

Βία στην πολυκατοικία, από τον διπλανό μας, εκεί πού διαβιούμε, βία που εκφράζεται με θόρυβο, έκλυση φόβου. Βία στην γειτονιά (από συμμορίες) συνδεδεμένη με διακίνηση ναρκωτικών, κατοχή όπλων. Βία πρός τους μετανάστες, παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των. Βία στο περιβάλλον (μόλυνση, εμπρησμοί με σκοπό την οικοπεδοποίηση, κοπή αιωνόβιων δένδρων για ιδιωτικό πάρκινγκ, ή ανέργεση κτιρίων). Βία στις διαπροσωπικές μας σχέσεις, φυσικός σκοπός η εξόντωση του άλλου, λεκτική βία και άσκηση σωματικής βίας.

Θεωρητική συζήτηση

Η εξήγηση του εγκλήματος αναζητείται στις σχέσεις εξουσίας. Η συγκρουσιακή οπτική πριμοδοτεί ένα ευρύτερο πολιτικό πεδίο ανάλυσης. Είναι δυνατή η παρουσία του εγκλήματος σε κάθε κοινωνία, ακόμη και στην αταξική, αρκεί να υπάρχει πολιτική οργάνωση. Η μαρξιστική εγκληματολογία από την άλλη πλευρά, περιορίζεται σ' ένα οικονομικο-ταξικό επίπεδο ανάλυσης, τοποθετεί τη σύγκρουση στις σχέσεις ιδιοκτησίας και αναζητά τα αίτια του εγκλήματος στις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος.

Παράδειγμα: το αποτέλεσμα της εγκληματικής επίθεσης, σε υποκατάστημα τραπέζης της Marfin Bank το 2010, από δώδεκα άτομα που πέταξαν βόμβες μολότωφ στην πορεία ενάντια στην ψήφιση του 1^{ου} μνημονίου είχε ως συνέπεια τον θάνατο τριών ανθρώπων. Τα αίτια της έξαρσης της εγκληματικότητας καθορίζονται ως πολιτικά, (ανεξέλεκτη εξουσιαστική βία, και κοινωνικός αποκλεισμός διαφορετικών ομάδων), οικονομικά, (έξαρση της ανεργίας στις πόλεις, διαφορετικό χωροταξικό καθεστώς, οικονομικοκοινωνικές ανισότητες και διαφορές ως πρός το ιδιοκτησιακό καθεστώς, πτώχια), υπαρξιακά (συναισθηματικά, όπως ακύρωση του εγώ και αφανισμός του άλλου). Ο ρυθμός της εγκληματικότητας συνεχώς αυξάνει. Σύμφωνα με έρευνες, ο τρόπος ζωής (Τζαμαλούκα & Παπαδάκα & Χατζηφωτίου Χλιαουτάκης 2006: 119-124) συγκαταλέγεται στους προγνωστικούς δείκτες παραβατικής συμπεριφοράς, όπως και ο εθισμός των γονέων (Males 1999).

Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Chomsky 1995: 5-38) μας βομβαρδίζουν καθημερινά με εικόνες φρίκης από πολέμους και βίαια γεγονότα. Τα θεάματα φρίκης εμφανίζονται στα κόμικς και στα βιβλία τρόμου, στις ταινίες που παρακολουθούν τα παιδιά, καθώς και στα παιχνίδια τους. Οι ιδιοκτήτες των Μ.Μ.Ε. είναι οικονομικά ισχυροί και ελέγχουν τα μέσα παραγωγής. Για την οικονομικά, αδύναμη τάξη, τους φτωχούς, τους νεόπτωχους, τους οικονομικούς μετανάστες, τους νέους που είναι άνεργοι, το μοντέλο αυτό τηλεόρασης δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στο μορφωτικό επίπεδο του νεοέλληνα. Η ιδεολογική βία εκφέρεται με προπαγάνδα (βλ. τουρκικά σήριαλ) και συχνά με διαστρέβλωση της αλήθειας.

Περιθωριοποιούνται οι ομάδες που έχουν διαφορετική άποψη και οπτική και διαφορετική ιδεολογία από την ισχύουσα και κυρίαρχη που προβάλλεται. Υπάρχει κατ' αυτό τον τρόπο έλλειμμα δημοκρατίας. Οι σκηνές βίας που προβάλλονται στην τηλεόραση εισβάλλουν στο ασυνείδητο και προκαλούν βίαιη συμπεριφορά. Σύμφωνα με τον G. Gerbner (Gerbner & Signorielli 1988) περίπου 70% των προγραμμάτων των ζωνών υψηλής τηλεθέασης και 90% των παιδικών προγραμμάτων περιέχουν βίαιες σκηνές.

Σε μία μεγάλου εύρους κρατική Αμερικάνικη Έρευνα (National Television Violence Study) (βλ.www.aegean.gr/culturaltec/pbantima) που συμπεριέλαβε τέσσερα πανεπιστήμια διαπιστώθηκε ότι 60% του τηλεοπτικού προγράμματος εμπεριέχει σκηνές βίας. Σύμφωνα με την έρευνα, η βία μυθοποιείται, η βία παρουσιάζεται καθαρή, η βία κωμικοποιείται. Επτά στα δέκα παιδικά προγράμματα περιέχουν βία η οποία παρουσιάζεται χωρίς συνέπειες.

Σύμφωνα με το National Institute of Mental Health, και την American Academy of Pediatrics, η έκθεση των παιδιών και των εφήβων στη τηλεοπτική βία συσχετίζεται με μεταγενέστερες βίαιες και επιθετικές συμπεριφορές. Αυτό επιβεβαιώνουν περισσότερες από 1.000 μελέτες. Η διαβρωτικότητα της τηλεοπτικής βίας αναπτύσσει την αντικοινωνική συμπεριφορά. Για τα παιδιά που βιώνουν τη βία μέσα στο σπίτι τους, η τηλεοπτική εικόνα της δύναμης και της βίας, καθιερώνει τις συμπεριφορές αυτές ως «πολιτιστικές» αξίες ενισχύοντας τα όσα έχουν καταγράψει στο σπίτι. (The Child Trauma Academy) (βλ. *Αντι-τηλεόραση).* Κατά τον A.Bandura, η βία ως αντικείμενο εκμάθησης - παρατήρηση και μίμηση (Bandura 1994). Πολλές φορές η βία ανταμείβεται ή δεν καταδικάζεται, βία χωρίς συνέπειες. Βία χωρίς γεωγραφικό προσδιορισμό.

Η δολοφονία το 2006 του Άλεξ Μεσχιβίλι του 11χρονου της Βέροιας από συμμαθητές του ή του Μιχ. Φιλόπουλου, οπαδού του Παναθηναικού στην Παιανία το 2007, η δολοφονία του φοιτητή της Γαλακτομικής σχολής Ιωαννίνων Βαγγέλη Γιακουμάκη το 2015 ο οποίος ήταν θύμα bullying είναι μιά μαρτυρία της ρατσιστικής και υποβαθμισμένης πολιτισμικά κοινωνίας, όπου διαβιούμε, η οποία οπλίζει και κατευθύνει παιδιά και εφήβους, σε εγκληματικές ενέργειες, επειδή δεν αποδέχονται τη διαφορετικότητα του ξένου ή του άλλου και δεν τον ενσωματώνουν στο κοινωνικό σύνολο. Όσον αφορά στα μέσα επιβολής βίας ή τα είδη βασανιστηρίων αυτός που εκδηλώνει επιθετική συμπεριφορά έχει σαν σκοπό του την φυσική εξόντωση του άλλου, του αντιπάλου, τον μη σεβασμό της προσωπικότητάς του, με μέσον τις μεθόδους και τα διαφορετικά είδη βασανιστηρίων (Δημητρίου 2003:167-175). Σύμφωνα με το Ευρωπαικό Κοινοβούλιο και την Υποεπιτροπή Ανθρωπίνων δικαιωμάτων τα βασανιστήρια του θύτη πρός το θύμα έχουν συνήθως κάποιον απώτερο σκοπό: Να πετύχουν την υποταγή του βασανιζόμενου στη θέληση του βασανιστή.

Έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας, έχει καταγράψει περίπου 38 διαφορετικά είδη βασανιστηρίων. Σύμφωνα με την συγγραφέα Μ. Χαρίτου Φατούρου, (Χαρίτου-Φατούρου 2003: 67) ο βασανιστής δεν γεννιέται, αλλά γίνεται με δραστικές μεθόδους εκπαίδευσης, όπως (τελετές μύησης, ξύλο, καψώνια, ορθοστασία) με σκοπό την διαδικασία απευαισθητοποίησής του. Η έρευνά της αναφέρεται στους βασανιστές στο ΕΑΤ-ΕΣΑ που έδρασαν κατά την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής χούντας. Επίσης ο συγγραφέας, π.βουλευτής, Περικλής Κοροβέσης, (Κοροβέσης 2007) μέσα από το βιβλίο του περιγράφει την απροκάλυπτη πολιτική βία και τους βασανισμούς που υπέστη την περίοδο της δικτατορίας.

Σύμφωνα με την Φωτεινή Τσαλίκογλου, η επικινδυνότητα (Τσαλίκογλου 1996: 43) διαμορφώθηκε από την έννοια του "επίφοβου". «Επικινδυνότητα σημαίνει την εγκληματική ικανότητα ενός ατόμου, ορίζει μια δεδομένη ιδιότητα του ατόμου μια συγκεκριμένη βιοψυχική του κατάσταση. Υφίσταται αναγκαιότητα της πρόληψης, από «πιθανότητα» τέλεσης εγκλήματος στο μέλλον, πρόκληση μιας σημαντικής ψυχολογικής βλάβης σε άλλα πρόσωπα, εγκληματικής εκτροπής και ενός μελλοντικού πάντα και αφηρημένου «κινδύνου».

Όσον αφορά στο προφίλ και στην φύση του εν δυνάμει εγκληματία, ατόμου που ασκεί βία, ο γάλλος εγκληματολόγος Jean Pinatel, (Pinatel 1962) θεωρεί ότι κύρια γνωρίσματα «της εγκληματικής προσωπικότητας» είναι ο «εγωκεντρισμός», «η αστάθεια», «η επιθετικότητα», «η συναισθηματική αδιαφορία». Τα γνωρίσματα αυτά συνθέτουν τον κεντρικό πυρήνα της εγκληματικής προσωπικότητας και προσδιορίζουν το πέρασμα στην εγκληματική πράξη.

Αναζητούν τα αίτια της βίας, όχι πλέον στην ατομικότητα του δράστη, αλλά στην παθολογία των όρων του κοινωνικού του περιβάλλοντος (η ένταξη ενός ατόμου σε μιά αντικοινωνική ομάδα, όπου διδάσκεται τα δικά της αντικοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς, οι συγκρούσεις που δημιουργούν η συνύπαρξη δύο διαφορετικών πολιτισμών, ο ανομικός χαρακτήρας των σύγχρονων κοινωνικών δομών, όπου κυριαρχεί σύγχυση ως πρός το τι είναι θεμιτό και τι όχι). Η αδιαφορία του θύτη απέναντι στο θύμα του, συνιστά κατά τον J.Pinatel, ένα από τα κεντρικά γνωρίσματα της εγκληματικής προσωπικότητας. Κάθε φορά, που το άτομο εμποδίζεται να ικανοποιήσει μια ζωτικής σημασίας ανάγκη, τότε ο οργανισμός του τείνει να αναπτύξει μια επιθετικότητα. Στη ρίζα κάθε επιθετικότητας ενεδρεύει η ματαίωση, η διάψευση μιας ζωτικής για τό άτομο ανάγκης, έτσι μπορούν να γίνουν κατανοητές πολλές φαινομενικά αναίτιες, μορφές βίας, υπάρχεις δηλ. μέσα από τη βία όταν δεν μπορείς να υπάρχεις διαφορετικά.

Ένα σημαίνον επίσης βίαιο γεγονός, που πλήτει την ανθρώπινη υπόσταση, ακραίο σύμπτωμα του σεξισμού και της σεξουαλικής διαστροφής, είναι ο βιασμός κυρίως πρός την γυναίκα και αποτελεί ένα αναμφισβήτητο ψυχοτραυματικό γεγονός.

Ο βιασμός αποτελεί ένα σύνηθες κατασταλτικό εργαλείο πολέμου. Έφέτος το 2018, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών παρουσίασε στη δημοσιότητα έκθεση από 450 συνεντεύξεις όπου τεκμηριώνεται η φρικτή σεξουαλική βία που υπέστησαν οι γυναίκες της Συρίας από την κυβέρνηση, κατά την διάρκεια επιδρομών στα σπίτια τους, στα σημεία ελέγχου και στα κέντρα κράτησης (βλ.*iefimerida* 21/3/2018). Κατασταλτικός μηχανισμός βίας αποτελεί και η εξαναγκαστική πορνεία μεταναστριών και παιδιών που εισρέουν και στην χώρα μας από πτωχές χώρες που με απάτες, απειλές κατά της σωματικής τους ακεραιότητας και της ζωής τους, εξαναγκάζονται από τα κυκλώματα που τις διακινούν, σε πορνεία. Η διακίνηση γυναικών και παιδιών αναφέρεται ως trafficking. Η Άννα Καραμάνου, (βλ. Κέντρο στήριξης της οικογένειας 2005: 23) λέει ότι σύμφωνα με το ΟΗΕ, η σωματεμπορία προσκομίζει μεγαλύτερα κέρδη από την παράνομη διακίνηση όπλων και ναρκωτικών.

Οι αλλοδαπές προέρχονται από την Ουκρανία, την Αλβανία, την Μολδαβία, την Βουλγαρία και διακινούνται στα πλαίσια μιας μαύρης αγοράς που αποφέρει τζίρο πολλά δισεκατομμύρια. Η σύγκρουση διαφορετικών πολιτισμών ή ιδεολογιών, ο παγκοσμιοποιημένος τρόπος ζωής, είς βάρος των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων του λαού φέρνει στην επιφάνεια την απαρχή μιάς Νέας Εποχής. Συνήθης μορφή βίας που προέρχεται και λαμβάνει χώρα στο Αφγανιστάν, στο Μπαγκλαντές, στο Πακιστάν και στις χώρες τις Ασίας είναι η περιίχυση του θύματος-γυναίκας με ένα οξύ που προκαλεί τρομερούς πόνους, παραμόρφωση. Παρόμοια περίπτωση αποτέλεσε η Βουλγάρα ιστορικός η οποία δούλευε στην χώρα μας ως καθαρίστρια η Κων/να Κούνεβα (βλ. *Σαββατιάτικη Ελευθεροτυπία 17/18/4/2009)* η οποία δέχθηκε επίθεση έξω από το σπίτι της με οξύ, με αποτέλεσμα να προκληθούν βλάβες στα εσωτερικά της όργανα με άμεσο στόχο να σταματήσει την συνδικαλιστική της δράση. Η εξουσία του ισχυρού έναντι του αδύναμου, αποκαλύπτει πόσο βίαιη, ωμή, και σκληρή είναι η σημερινή πραγματικότητα.

Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας (Βασιλειάδου 2009) του Παντείου Παν/μίου, Τομέα Εγκληματολογίας, μόνο οι 4 στους 10 απευθύνονται στην αστυνομία, για να καταγγείλουν αδικήματα.

Τα θύματα σοβαρών αδικημάτων (απειλές, απάτες, κλοπές, βιασμοί, σωματική κακοποίηση, κά) προτιμούν να αναφέρουν το συμβάν, σε συγγενείς και φίλους, παρά στην αστυνομία, γιατί για κάποιους λόγους, σύμφωνα με την έρευνα, δεν την εμπιστεύονται ή έκτιμούν ότι η παρέμβασή της θα οδηγήσει σε χρονοβόρες εμπλοκές. Η εποχή των κοινωνικών φρονημάτων έχει περάσει ανεπιστρεπτί. Η Ύπατη Αρμοστεία των Η.Ε (Διεθνής Αμνηστία 2004) αναφέρει, ότι οι άνθρωποι που έχουν βρεί καταφύγιο στη χώρα μας, από διωγμούς, πρέπει οι συνθήκες κράτησης τους να είναι ανθρώπινες και να τους φέρονται με σεβασμό. Σύμφωνα με το άρθρο 14 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου «κάθε άτομο που καταδιώκεται έχει το δικαίωμα να ζητά άσυλο σε άλλες χώρες». Κούρδοι μετανάστες φιλοξενούνται στο στρατόπεδο του Λαυρίου ζητώντας πολιτικό άσυλο. Άδηλωτοι μετανάστες εγκαταστάθηκαν σε Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο. Η χώρα μας είναι απροετοίμαστη σε υλικοτεχνικές υποδομές και κονδύλια. Η Ελλάδα έχει καταδικαστεί επτά (7) φορές από το Ευρωπαικό Δικαστήριο του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) για περιπτώσεις αστυνομικής αυθαιρεσίας (Κούλογλου 2008).

Η κατάχρηση της εξουσίας των αστυνομικών, εν ώρα καθήκοντος διατυπώνεται ως αυθαιρεσία. Έχουμε αρκετά θύματα, (Κοντοαγγέλου 2009) που σκοτώθηκαν από όπλο αστυνομικών, επειδή δεν σταμάτησαν για έλεγχο, ή εξακρίβωση στοιχείων ή για πιό μικρά αδικήματα. Στις ΗΠΑ η αστυνομία είναι αμείλικτη με συνέπεια την συχνή δολοφονία αφροαμερικανών. Επιτάσσεται να διασφαλιστούν οι πολίτες από την αλόγιστη χρήση των αστυνομικής βίας, με νέα νομοθεσία και να επιτευχθεί ο εκδημοκρατισμός της. Σε διενέξεις και σε ληστείες τραυματίζονται ή σκοτώνονται αστυνομικοί ως αντίποινα. Έτσι εγκαθιδρύθηκε το φαινόμενο της ανομίας που εκφράζει την κρίση των αξιών, τον κλονισμό των κοινωνικών θεσμών, την κοινωνική αποδιοργάνωση και αστάθεια και την κοινωνική ρευστότητα. Εξ'ίσου παγκόσμιας εμβέλειας, επικίνδυνο μέσον καταστολής αποτελεί και η ρήψη από τα ΜΑΤ δακρυγόνων, χημικών στις πορείες, έναντι των διαδηλωτών έξω από τα συμβολαιογραφεία, όπως συνέβη με τους ηλεκτρονικούς πλειστηριαμούς καθώς και σε πορείες των συνταξιούχων για την διεκδίκηση των αιτημάτων τους με ξυλοδαρμούς σε

φοιτητές και εργαζόμενους που διαδηλώνουν και με συλλήψεις. Τα πρόσφατα επεισόδια απεκάλυψαν την εξουσιαστική βία.

Κάποιοι καλύπτουν το πρόσωπό τους για να αποφύγουν τα δακρυγόνα και άλλοι όντας κουκουλοφόροι δημιουργούν έκτροπα, προβοκάτσια αλλιώς, για να παρακωλύσουν την ομαλή διεξαγωγή μιάς πορείας ή εκδήλωσης. Προκαλούν ζημιές ή εμπρησμούς σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και εμπορικά καταστήματα, ρίχνουν μολότωφ. Το άρθρο του Τ. Καμπύλη, (βλ. *Καθημερινή,* 22/2/2009), αναφέρεται στους μπάχαλους νεαρούς, που δεν έχουν σχέση με το φοιτητικό κίνημα, ηλικίας 20-23 ετών, με καλυμμένο το πρόσωπό τους, με πιστόλια κρότου, ρόπαλα και σιδερογροθιές που εισήλθαν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και επέτειναν τον τρόμο και ξυλοκόπησαν αδιακρίτως καθηγητές (όπως τον Γ. Πανούση) και εκτός των άλλων καταστρέφουν και πλιατσικολογούν. Αναδείχθηκε και η όσμωση των συγκεκριμένων ομάδων με χούλιγκαν. Στερούνται ιδεολογίας και εκφράζονται με τυφλή και ωμή βία και κάποιοι εξειδικεύονται και στην πολεμική τέχνη.

Σέ άρθρο του Ν. Ξυδάκη, (βλ. *Καθημερινή,* 22/2/2009) «η βία αυτής της μορφής είναι μη πολιτική...δεν αμφισβητεί το μονοπώλιο της κρατικής βίας, δεν είναι επαναστατική αντιβία»...είναι «τραμπούκοι που βουλιάζουν στην απανθρωπιά». Περιστατικό βίας αποτελεί και η βομβιστική επίθεση στο αναρχικό στέκι «Φαβέλα» στον Πειραιά από την ακροδεξιά ομάδα «Απέλλα» (βλ. tvxs 11/1/2018). Ακολούθησαν και άλλες πράξεις βίας, όπως της ναζιστικής οργάνωσης «Κρυπτεία» (βλ. efsyn.gr, 23/3/2018) εναντίον της Ελληνικής Ενωσης για τα δικαιώματα του ανθρώπου και κατά των γραφείων της Αφγανικής Κοινότητας. Διαμορφώνουν κατ' αυτό τον τρόπο την κοινωνία της διακινδύνευσης, ανασφάλεια και κουλτούρα φόβου.

'Οσον αφορά στις μειονότητες των οικονομικών μεταναστών που διαβιούν στη χώρα μας, αυτές οι κοινωνικές ομάδες δέχονται στερεότυπα, ρατσισμό και ξενοφοβία. Στο κέντρο της Αθήνας δραστηροποιούνται όλες οι φυλές (Κυριακόπουλου 2008). Απο τις μειονότητες που αποκλίνουν, ως πλέον δυναμικές εμφανίζονται αυτές των Νιγηριανών που ελέγχουν ναρκωτικά, πορνεία, παραεμπόριο και κλοπές από εισαγόμενες συμμορίες που δρούν στην Αθήνα. Είναι ένας άλλος κόσμος γκέτο, στο κέντρο της Αθήνας, (Μπαϊλη 2008) ο οποίος έχει επιβάλει τους δικούς του κανόνες, και με τη χρήση της βίας.

Σημαντική αιτία του φαινομένου της ανομίας, είναι η πτώχεια, η αυξανόμενη ανεργία, η μή ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία, ο αγώνας γιά επιβίωση και με άνομα μέσα. Το πάζλ της εγκληματικότητας του κέντρου συμπληρώνεται από τη Σοφοκλέους πρός το Μεταξουργείο μέχρι και τα Πατήσια όπου λειτουργούν 250 οίκοι ανοχής εκ των οποίων μόνον δύο διαθέτουν άδεια λειτουργίας. Τη διακίνηση ναρκωτικών (Καραμήτσος 2008) ελέγχουν Αφρικανοί (μικροποσότητες ηρωίνης), Έλληνες, αλλά και Ιρακινοί, Πακιστανοί, Αφγανοί, Σουδανοί, Σομαλοί και Αλβανοί και ως εκ τούτου η Δημοτική Αρχή ζητά την άμεση απέλαση των εμπόρων ναρκωτικών και των σωματεμπόρων. Η περιοχή που ανήκει στα διοικητικά όρια του αστυνομικού τμήματος Ακροπόλεως και περιλαμβάνει την περιοχή που περικλείεται από τις οδούς Αθηνάς και Πειραιώς, φαίνεται να συγκεντρώνει τους μεγαλύτερους δείκτες εγκληματικότητας (Σουλιώτης 2008).

Η Αστυνομία καλείται να προστατεύσει τον πολίτη, να ανακαλύψει αυτές τις ομάδες-συμμορίες (Yalom 2008). Αυτός είναι ο ρόλος της και όχι να καταστέλλει τα κοινωνικά κινήματα. Στη νεωτερικότητα καταστέλλονται και περιορίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι ελευθερίες. Καταστέλλονται κινήματα αντίστασης, με αίτημα την προάσπιση των κοινωνικών ελευθεριών. Τα τελευταία χρόνια έχουν πληθύνει οι κινητοποιήσεις κατοίκων στις γειτονιές από ακτιβιστές με κινήματα αλληλεγγύης, ομιλίες, happening, συναυλίες. Οι πολίτες έχουν επίσης αναπτύξει περιβαλλοντική ευθυξία, για να σώσουν το πράσινο που απέμεινε στην πόλη τους.

Συμπέρασμα

Η βάση της κοινωνίας μας είναι σε σαθρά θεμέλια. Να υπάρξουν λύσεις αναδιανομής του εισοδήματος, με περισσότερες κοινωνικές παροχές, ώστε να μην πλήττεται μονομερώς η μεσαία τάξη. Κάποιοι νόμοι άχρηστοι να καταργηθούν ή ν' αλλάξουν. Τα ΜΑΤ θα μπορούσαν να καταργηθούν. Έχουμε το κράτος-τρομοκράτη διά της εξουσιαστικής βίας και τον τρομοκράτη - άτομο. Αυτή η πρόταση δεν είναι μιά

εναλλακτική λύση ή ακτιβισμός, άν σκεφτούμε ότι θα μπορούσε να μειωθεί η τρομοκρατία στην χώρα μας που προφασίζεται ότι δρά στο όνομα του πολίτη, ενώ στοχεύει στη απροκάλυπτη βία.

Η μονιμότητα του δημοσίου υπαλλήλου θα μπορούσε να αρθεί. Ο Μ. Θεοδωράκης, αναφέρεται και στην «κομματική γραφειοκρατία, αποτελούμενη βασικά από μορφωμένα στελέχη, που καταλήξανε στους σημερινούς διανοουμενίστικους δήθεν προοδευτικούς κύκλους που καπηλεύονται το όνομα της Αριστεράς», αυτοί ουσιαστικά λέει, «δεν υπήρξαν ποτέ προοδευτικοί, ήταν οργανικά αντιδραστικοί, ένας θεμελιώδης λόγος που αρνούνται την ελληνική συνέχεια». (Θεοδωράκης 2007: 57).

Οσον αφορά, στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, σύμφωνα με τον ψυχίατρο, Κλεάνθη Γρίβα, (Γρίβας 1992) «η τρομοκρατία είναι μέσον και πεδίον άσκησης πολιτικής και ασκείται, από περιορισμένες ομάδες της κοινωνίας μας, τείνει να συμπιέσει τις κοινωνικές ελευθερίες των συνανθρώπων μας, την διεκδίκηση ελευθεριών, την εξέγερση". Η τρομοκρατία είναι προνομιούχο μέσον, κατά τον Κ.Γρίβα, "εξουσία απόλυτη που δεν υπόκειται σε κανένα νόμο, γιατί υπάρχει δυνατότητα οι νόμοι και οι κανόνες να λειτουργήσουν και εναντίον της εξουσίας». Τα ατομικά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες συρρικνώνονται. Η τρομοκρατία είναι αντιδραστική.

Η άνοδος επίσης της ακροδεξιάς στην Ελλάδα με το κόμμα της Χρυσής Αυγής στην Βουλή και με την σύστασή της, ως εγκληματικής οργάνωσης, είχε ως συνέπεια την δολοφονία το 2013 στο Κερατσίνι του μουσικού Παύλου Φύσσα -ο οποίος ήταν ειρηνιστής και μέσα από τα τραγούδια του ήταν αντίθετος και με την οπλοκατοχή στα σχολεία – με ηθικό αυτουργό, μέλος της Χρυσής Αυγής. Ακολούθησαν αντίποινα τον ίδιο χρόνο με την δολοφονία δύο ατόμων στα γραφεία της Χ.Α. στο Νέο Ηράκλειο. Πρέπει να σταματήσει η διαιώνιση της βίας, να σταματήσει "ο πόλεμος" στις πόλεις, να παύσουν να υπάρχουν θύματα βίας από τις αντίπαλες ομάδες. Να επέλθει η ειρήνη, στο όνομα της αξίας της ανθρώπινης ζωής, με την άμβλυνση των ταξικών διαφορών.

Η μακροχρόνια ανεργία (βλ. *Καθημερινή* 16/3/2018) επίσης στην χώρα μας λαμβάνει δραματικές διαστάσεις, καθώς όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ) για το δ΄τρίμηνο του 2017 ένας στους τρείς ανέργους βρίσκεται χωρίς δουλειά για χρονικό διάστημα άνω των τεσσάρων ετών. Συνολικά το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων φτάνει στο 71,8% επί συνόλου 1.006.844 ατόμων που βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας. Η ανεργία στο τέλος του περασμένου χρόνου κλείδωσε στο 21,2% από 23,6% στο τέλος του 2016.

Πρέπει να πραγματοποιηθούν δομικές αλλαγές στην διοίκηση του κράτους, στην αναδιάρθρωση των θεσμών, να γίνουν επενδύσεις στην χώρα μας για άνοιγμα των θέσεων εργασίας και για την μείωση της ανεργίας. Ν' αλλάξει η νοοτροπία του νεοέλληνα, με παιδεία και πολιτισμό. Θέαση των κοινωνικών φαινομένων από όλα τα πρισματικά πεδία και αναζήτηση της αλήθειας μέσα από την ιστοριογραφία. Αγώνας για αλλαγή μέσα ή έξω από τους θεσμούς, αγώνας γιά την ποιότητα της ζωής του ανθρώπου. Σύμφωνα με το σύνθημα του γαλλικού Μάη του '68, «η φαντασία να ξαναέρθει στην εξουσία».

Ελληνική Βιβλιογραφία

Το Αλφαβητάριο της Οικογένειας (1995), Αθήνα, Κέντρο Στήριξης Οικογένειας, Ι. Α. Αθηνών, σ.23

Απόψεις και συστάσεις ειδικών γιά την τηλεοπτική βία και την επίδραση στα παιδιά, *Αντι-τηλεόραση*. http://www.castrinos.net/anti-tv info 4 viol.htm

Βασιλειάδου, Ν. (2009), Μιλούν σε φίλους, όχι στην αστυνομία, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία,* 1.2.2009

Γρίβας, Κ. (1992), *25 θέσεις γιά την τρομοκρατία, Ελευθεροτυπία,* 1.10.1992

Δημητρίου, Σ. (2003), *Μορφές βίας,* Αθήνα, Σαββάλας, σσ.167-175

Διεθνής Αμνηστία (2004), http://amnesty.org.gr/news/2004-12-22-1htm

Εβδομάδα παθών για την Κούνεβα, *Σαββατιάτικη Ελευθεροτυπία,* 17-18.4.2009

Καμπύλη, Τ. (2009), Μπάχαλοι με κουκούλες σπέρνουν τον τρόμο στα ΑΕΙ, *Καθημερινή,* 22.2.2009

Καραμήτσου, Α. (2008), 4.749 κλοπές το πρώτο οκτάμηνο του 2008, *Ελεύθερος Τύπος*, 7.9.2008

Κοντοαγγέλου, Δ. (2009), Επέτειοι που δεν θέλουμε: 20 χρόνια αστυνομικής βίας, Ελλάδα στη σκιά της ατιμωρησίας, *Εποχή,* 4.1.2009

Κοροβέσης, Π. (2007), *Οι Ανθρωποφύλακες,* Αθήνα, Ηλέκτρα

Κοταρίδης, Ν. (1995), Η ηλικία της κερκίδας, *Πολίτης*, τεύχ.16

Κούλογλου, Σ., ΕΤ1, «Θεματική Βραδιά» *«Εγκληματικότητα,Βία και Αστυνομία»,* «Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα» *«Ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά»*, πρόσβαση 12 Ιουνίου 2008

Θεοδωράκης, Μ. (2007), Για το πρόβλημα της Ελληνικότητας, *Άρδην*, τεύχος 64, σσ. 57-62

Την κρυπτεία δείχνει η αφγανική κοινότητα πίσω από την επίθεση, http://www.efsyn.gr, 23 Μαρτίου 2018

Κυριακόπουλου, Κ. (2008), Γερανίου-Σοφοκλέους-Πειραιώς. Το τρίγωνο του φτωχοδιαβόλου, *Ελευθεροτυπία,* 20.9.2008

Λύτρας, Ν. Π. (1992), *Εργασιακές σχέσεις*, Αθήνα, Interbooks, σσ.176,194

Μανθούλης, Μ. (2008), *Το δίκαιον του ισχυρότερου και το ισραηλοπαλαι-στινιακό,* Αθήνα, Ιανός, σ.18

Μανουσέλης, Σ. (2009), Η διάπλαση της σχολικής βίας, *Ελευθεροτυπία,* 17.4.2009

Μπαίλη, Π. (2008), Το πολύχρωμο πάζλ της εγκληματικότητας του κέντρου, *Ελεύθερος Τύπος,* 7.9.2008

Ξυδάκη, Γ. Ν. (2009), Τυφλή λατρεία του θανάτου, *Καθημερινή,* 22.2.2009

*Παιδί και τηλεοπτική βία,*http:/www.aegean.gr/culturaltec/pbantima/youthmedia/violence.htm

Πετρόπουλος, Η. (1979), *Το εγχειρίδιο του καλού κλέφτη,* Αθήνα, Νεφέλη

Τζαμαλούκα Γ., Παπαδάκα Μ., Χατζηφωτίου Σ. και Χλιαουτάκης Ι. (2006) Συμπεριφορές συναισθηματικής κακοποίησης σε ενήλικα ζευγάρια: Ένα υπόδειγμα με ερμηνευτικό παράγοντα τον τρόπο ζωής, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών,* Αθήνα, τεύχ. 46, σσ. 119 -124

Σουλιώτη, Γ. (2008), Οι εθνικές ομάδες μαφιόζων της Αθήνας, *Καθημερινή,* 7.9.2008

Συλλήψεις 4 ακροδεξιών για βομβιστική επίθεση στο αναρχικό στέκι, http://www.tvxs.gr, πρόσβαση 11 Ιανουαρίου 2018

Τσαλίκογλου, Φ. (1996), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Αθήνα, Παπαζήση, σ.43

Φώναζα αλλά δεν ερχόταν κανείς : τα φρικτά σεξουαλικά εγκλήματα στις γυναίκες της Συρίας, *iefimerida* 21.3.2018

Χαρίτου - Φατούρου, Μ. (2003), *Ο βασανιστής ως όργανο της κρατικής εξουσίας, ψυχολογικές καταβολές*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 67

Το χρονικό των θανατηφόρων περιστατικών βίας σε σχολεία, http://www.tvxs.gr/v9439

Χωρίς δουλειά για πάνω από τέσσερα χρόνια ένας στους τρείς ανέργους, *Καθημερινή,* 16.3.2018

Ξένη βιβλιογραφία

Arendt, H. (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση,* Αθήνα, Γνώση, σσ. 272, 283

Althusser, L. (1994), *Θέσεις,* Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 82-95

Kristeva, J. (2008), *Hanna Arendt, η γυναικεία ευφυία,* Αθήνα, Κέδρος, σσ. 25,153

Chomsky, N. (1995), *Τα ΜΜΕ σαν καθρέπτης της κοινωνίας, μερικές σκέψεις γιά τα ΜΜΕ, η κατασκευή της συναίνεσης,* Αθήνα, Ελευθεριακή κουλτούρα, σσ. 5-38

Males, M. M. (1999), *Framing Youth:10 myths about the next generation,* Monroe, MN, Common Courage Press,

Gerbner, G. and Signorielli, N. (1988), *Violence and Terror in the mass media: an annotated bibliography,* New York, Greenwood

Bandura, A. (1994), *Social cognitive theory of mass communication* In J. Bryant & D. Zillman (eds), *Media effects:Advances in theory and research,* Hillsdale, NJ. Erlbaum

Pinatel, J. (1962), Le concept de personnalite criminelle, *Cronique de Criminologie Revue de Science Criminelle*

Yalom, D. I. and Berger, R. L. (2008), Ανδριτσάνου, Ε. (μετφρ.) *Θα φωνάξω την αστυνομία, μία ιστορία απώθησης και ανάκτησης,* Αθήνα, Άγρα

Η συμβολική διάσταση της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας στη σύγχρονη Ελλάδα: Μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση του πολιτικού

Βασιλική Παπαγεωργίου

Έκτακτη Επίκουρος, τμ. Διοίκησης, Οικονομίας & Επικοινωνίας Πολιτιστικών & Τουριστικών Μονάδων, ΑΤΕΙ Στερεάς Ελλάδας, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Ε.Α.Π.

Περίληψη

Στη μελέτη αυτή προτείνω μια ανθρωπολογική προσέγγιση του πολιτικού με επίκεντρο τη συμβολική διάσταση της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας. Με αφετηρία την κρίση των τελευταίων περίπου δέκα ετών στην Ελλάδα, υποστηρίζω ότι ο νεοφιλελευθερισμός, ένα πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα που καταλύει το κράτος πρόνοιας και εγκαθιδρύει το θρίαμβο της καθαρής οικονομίας της αγοράς, έχει ευρύτερες ιδεολογικές συνέπειες. Παράγει ένα νέο καθεστώς γνώσης και αλήθειας, μια ηγεμονική δόξα, που επιχειρεί να κυριαρχήσει στη συμβολοποίηση του κοινωνικού κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο, διερευνώ τις βασικές, όπως υποστηρίζω δομές ή μηχανισμούς, εντός των οποίων παράγεται ο νεοφιλελεύθερος λόγος. Η δουλειά αυτή αντλεί αναφορές από τα ρωμαλέα αναλυτικά σχήματα των Pierre Bourdieu και Michael Foucault, τα οποία αξιοποιούνται ως ένα στέρεο θεωρητικό πλαίσιο για την παραγωγή μιας κριτικής προσέγγισης και ανατρεπτικής θεώρησης. Επίσης, εξετάζονται τα όρια και οι δυνατότητες αντίστασης στη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία. Όπως υποστηρίζω, ο ανατρεπτικός κριτικός λόγος, ως αναζήτηση επαρκών ερμηνειών και κατανοήσεων του σύγχρονου κοινωνικού κόσμου, απαλλαγμένος από την προφάνεια και την αφελή απλούστευση, είναι εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Ωστόσο, η κοινωνική επιστήμη, με προϋποθέσεις, είναι δυνατό να ξεσκεπάσει τη διαβρωτική επέκταση αυτής της καθολικής ηγεμονίας, δείχνοντας πως υπάρχει εναλλακτικός δρόμος.

Λέξεις κλειδιά: Νεοφιλελευθερισμός, το πολιτικό, Φουκώ, Μπουρντιέ, καθεστώς γνώσης και αλήθειας

The symbolic dimension of the neoliberal dominance in contemporary Greece: A critical anthropological approach to the political

Vasiliki Papageorgiou

Adjunct Lecturer, Technological Educational Institute of Sterea Ellada, Post-doctoral researcher, Hellenic Open University

Abstract

In this study I propose an anthropological approach to the political, focusing on the symbolic dimension of the modern neoliberal dominance. Taking as a starting point the nearly a decade of economic crisis in Greece and the rapid changes caused by the deep and destroying effects of the neoliberal project, I claim that neoliberalism carries broader ideological implications. It produces a new regime of knowledge and truth through certain structures and mechanisms, with a strength to present itself as natural or self-evident. Investigating this process of hegemonic dominance, the study draws upon the work of two prominent theorists, Pierre Bourdieu and Michael Foucault and uses some of their basic analytical concepts and ideas as a basis for adopting a critical perspective. This article contends that the pervasiveness of the neoliberal project is so corrosive that there remains little space for the production of radical discourse and subversive action. However, it suggests that academics and other intellectuals should play a more active role in unraveling the myth, or the symbolic force of the neoliberal discourse.

Key words: Neoliberalism, the political, Foucault, Bourdieu, regime of knowledge and truth

Εισαγωγικά: Κριτικές θεωρήσεις του πολιτικού

Το πολιτικό, προεξάρχον στοιχείο της "δημόσιας σφαίρας" στη σημερινή Ελλάδα της παρατεταμένης κρίσης – περίπου, δηλαδή, μιας ολόκληρης πλέον δεκαετίας –, έχει διεισδύσει με πρωτοφανή ένταση σε πλείστες μορφές της κοινωνικής ζωής και της καθημερινότητας των πολιτών.

Ιστορικά, το τέλος της μυθοποιημένης πλέον καθ' υπερβολήν μεταπολιτευτικής μας ευδαιμονίας, που σφράγισε δίκην καταλυτικού συμβάντος η "κρίση",– με την εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου προτάγματος, των βίαιων πολιτικών και οικονομικών μέτρων στο πλαίσιο της μνημονιακής επιτήρησης – προκαλεί ρήξεις, και αυτές με τη σειρά τους μετατοπίσεις και αλλαγές που αποτυπώνονται σε ένα εξαιρετικά διευρυμένο πεδίο πολιτικών δράσεων.

Η εκλογική συμπεριφορά σε όλες τις πολιτικές αναμετρήσεις της περιόδου των τελευταίων ετών, οι συγκρούσεις γύρω από το δημοψήφισμα του 2015, η κοινωνική διαμαρτυρία και άλλες μορφές "πολιτικών από τα κάτω", όπως η εθελοντική προσφορά, η ανάδυση συλλογικοτήτων με άξονα την αλληλεγγύη, είναι μερικά μόνο από τα παραδείγματα, εμπειρικά παρατηρήσιμα, του φορτισμένου συμβολικά πολιτικού πεδίου των τελευταίων ετών. Εξίσου σημαντική είναι η πύκνωση των λόγων για το πολιτικό, όχι μόνο στο προσκήνιο της πολιτικής δράσης, αλλά και στο παρασκήνιο της καθημερινότητας ή των κοινωνικών δικτύων του κυβερνοχώρου. Πιο αθέατες είναι οι όψεις της καθημερινότητας που σχετίζονται με ρουτίνες της γραφειοκρατίας, και διαχείριση του βίου σε συνθήκες επιβαλλόμενων προσαρμογών.

Αποτελεί, ωστόσο, παράδοξο, ότι, – και παρά την πληθώρα γραφών και αναφορών γύρω από το πολιτικό τοπίο, τις ραγδαίες αλλαγές και μετασχηματισμούς– απουσιάζει θεμελιωδώς μια συστηματική προσέγγιση των καθημερινών τελετουργιών του πολιτικού, των διαδικασιών με τις οποίες οι δρώντες καθορίζουν και διαπραγματεύονται τη θέση τους στο πολιτικό πεδίο. Κυρίως, όμως, διαπιστώνεται γενικότερα μια αδυναμία άρθρωσης κριτικού θεωρητικού λόγου, που, θα μπορούσε να υποστηριχτεί, ότι με δυσκολία βρίσκει χώρους δεξίωσης και ανάδειξής του, όπως θα συζητηθεί στα επόμενα.

Στην περίπτωση, ειδικότερα, της ελληνικής ανθρωπολογίας, η ιδιαίτερη δυναμική με την οποία το "πολιτισμικό" κυριάρχησε και καθιερώθηκε ως αυτόνομο στοιχείο σε μελέτες και έρευνες στον ακαδημαϊκό χώρο,[1] καθιστά φτωχή την παραγωγή ενός θεωρητικού λόγου που μπορεί να συνεισφέρει γόνιμα στην επεξεργασία της κρίσης της παρούσας συγκυρίας. Ξεφεύγοντας από απλές περιγραφικές αναλύσεις που αναπαράγουν ταυτολογικά εξηγητικά σχήματα, ανακαλύπτοντας λόγου χάρη, το "αλληλέγγυο υποκείμενο" σε εγχειρήματα της κοινωνίας πολιτών που υποκαθιστούν την κρατική πρόνοια, ή ανάγοντας τις κοινωνικές συγκρούσεις σε ζητήματα διαπολιτισμικής συνύπαρξης μεγεθύνοντας την πολιτισμική διαφορά (κριτικές επισημάνσεις στις οποίες θα επανέλθω σε άλλο σημείο), διερευνώνται εδώ τα όρια και οι δυνατότητες μιας κοινωνικής επιστήμης, απαλλαγμένης από το ρόλο εκχώρησης νομιμοποίησης και συγκάλυψης του κυρίαρχου νεοφιλελεύθερου λόγου.

Αν, ωστόσο, το πολιτικό είναι εν τέλει παντού, ενώ όλα τα πεδία της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής μπορούν να αναλυθούν μέσα από το πρίσμα της "πολιτικής" και των "πολιτικών", που αποτελεί μάλλον κοινή παραδοχή για πολλούς θεωρητικούς, ιδιαιτέρως αυτούς που κηρύσσουν την ευαισθησία τους για την ανάδειξη των "από τα κάτω" εγχειρημάτων, ποιο θα μπορούσε να είναι το μείζον διακύβευμα μιας προσέγγισης που εξαγγέλλει την κριτική της δέσμευση; Αυτό θα επιχειρήσω να ξετυλίξω στη συνέχεια του κειμένου.

Αφετηριακή γραμμή προσέγγισης του πολιτικού στην παρούσα μελέτη είναι η αναζήτηση επαρκών ερμηνειών και κατανοήσεων του σύγχρονου κοινωνικού μας κόσμου, πέρα από την προφάνεια και την αφελή απλούστευση που επισημάνθηκε παραπάνω· κάτι που σημαίνει, επίσης, την παραδοχή «της απανταχού παρουσίας των σχέσεων εξουσίας και την εγγενή σχέση τους με το πολιτικό πεδίο», όπως ορίζει ο Φουκώ στον οποίο θα αναφερθούμε και στη συνέχεια. Στόχος μου είναι να δώσω το περίγραμμα ενός τέτοιου πλαισίου συζήτησης που θα μπορούσε να χαρτογραφήσει την παρούσα κατάσταση με τη βοήθεια των θεωρητικών εργαλείων της ανθρωπολογικής και ευρύτερα της κοινωνικής θεωρίας. Ιδιαιτέρως, μάλιστα, εισηγούμενη εδώ την ανάγκη επαναφοράς στο πεδίο της θεωρητικής μας σκέψης γύρω από το πολιτικό, και εντατικής αξιοποίησης των ρωμαλέων αναλυτικών σχημάτων του Pierre Bourdieu, σε μια εποικοδομητική συνομιλία με την περισσότερο ιστορικά θεμελιωμένη δουλειά του Michael Foucault.[2] Πιστεύω ότι αυτό θα καταστεί ένα καθήκον κομβικής σημασίας, που προτείνω προς την κατεύθυνση διασφάλισης ενός γόνιμου όσο και στέρεου πλαισίου αναμέτρησης με τη συνθετότητα της νεοφιλελεύθερης σημερινής πραγματικότητας.

Ο Φουκώ, συνδέει την εξουσία και τις τεχνικές επιβολής της με την παραγωγή γνώσης και με τα ιστορικά συγκροτημένα καθεστώτα αλήθειας. Το πλέγμα σχέσεων δύναμης και εξουσίας, σύμφωνα με τον Φουκώ, μέσω των πειθαρχιών που παράγει, συγκροτεί τα υποκείμενα. Όλοι οι αγώνες που έχουν σχέση με την εξουσία –σε αυτή τη διευρυμένη εννοιολόγηση που της προσέδωσε ο Φουκώ– είναι αγώνες γύρω από την συγκρότηση υποκειμένου και τις μορφές που πραγματοποιείται αυτή η διαδικασία: κυριαρχία, εκμετάλλευση, υποταγή, επιτήρηση ή περιορισμός (Λυριτζής 1995).

Η έννοια της κυβερνησιμότητας (governmentality) που ανέπτυξε ο Φουκώ αποτελεί ένα εξαιρετικό εργαλείο ανάλυσης των τεχνικών πειθάρχησης του συλλογικού πολιτικού σώματος στα σύγχρονα καθεστώτα μετάβασης στη νεοφιλελεύθερη οικονομία της αγοράς. Στις προσεγγίσεις αυτές, η ανάδυση νέων τεχνολογιών περισσότερο οικονομικής υφής και η δραστικότητά τους ως προς την τιθάσευση των κοινωνικών συγκρούσεων και τη μείωση της αντίστασης μπορεί να αποτελέσουν σημεία “κλειδιά” στην κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας. Στα περίφημα μαθήματα του στο Κολλέγιο της Γαλλίας, ο Μισέλ Φουκώ αναλύει τη γέννηση της φιλελεύθερης διακυβέρνησης το 18ο αι,. ενώ εισηγείται τη νεοφιλελεύθερη βιοπολιτική, που βλέπει να ανέρχεται κατά τα τέλη της δεκαετίας του ’70 σε διάφορα μέρη του κόσμου, ως μία διάδοχη κατάσταση (Foucault 2012).

Ο Μπουρντιέ, αναπτύσσει μια θεωρία του κοινωνικού χώρου που έρχεται σε ρήξη με τον οικονομισμό της παραδοσιακής μαρξιστικής προσέγγισης και η οποία βασίζεται σε «σχέσεις» και όχι σε υποστασιοποιημένες οντότητες (τάξεις). Τα υποκείμενα (οι κοινωνικοί δρώντες) ορίζονται από «θέσεις» στο χώρο, οι οποίες θέσεις με τη σειρά τους διαμορφώνονται από ένα σύνθετο πλέγμα ειδών «κεφαλαίου» (αναγνωρίζει τέσσερα κυρίως είδη: το οικονομικό, το κοινωνικό, το πολιτιστικό και το συμβολικό) που κατέχει ο καθένας σε διαφορετικά πεδία (π.χ. οικονομικό, πολιτιστικό, πολιτικό κ.λπ.).

Σημαντική επίσης σε αυτήν τη θεώρηση είναι η έμφαση στη σύγκρουση και στον αγώνα των δρώντων (ή των τάξεων) για κυριαρχία. Ο Μπουρντιέ δίνει κεντρική αναλυτική βαρύτητα στο νόημα του κοινωνικού κόσμου, κεντρικό διακύβευμα όλων των ταξικών αγώνων και συγκρούσεων (Bourdieu 1999). Οι κυρίαρχες τάξεις είναι προσανατολισμένες στην αναπαραγωγή των κυρίαρχων θεωρήσεων, της διαμόρφωσης κοινά αποδεκτών παραστάσεων του κοινωνικού κόσμου, σχημάτων συναίνεσης, κοινού νου. Η παραγωγή μιας τέτοιας ευταξίας δημιουργεί την ψευδαίσθηση του προφανούς, της άμεσης κατανόησης του κόσμου, της φυσικοποίησης της κοινωνικής πραγματικότητας και αφαιρεί από τους δρώντες την ικανότητα διερεύνησης των όρων παραγωγής αυτής της γνώσης. Από τα τέλη της δεκαετίας του ’90, ο Μπουρντιέ στρέφεται έντονα προς μια ενεργό δημόσια παρέμβαση στη γαλλική πολιτική σκηνή, ενώ στα έργα του *Αντεπίθεση πυρών I* και *II,* προβαίνει σε μια συστηματική ανάλυση του νεοφιλελεύθερου σχεδίου και προτείνει μία συντονισμένη δράση ενάντια σε αυτό (Bourdieu 2017).

Σε ένα τέτοιο αναλυτικό πλαίσιο, όπως σκιαγράφησα, μπορούμε να θεωρήσουμε το πολιτικό, σε μια διευρυμένη οπτική, πέρα από τη θεσμική οργάνωση των πολιτικών σχέσεων, την “καθαρή” πολιτική δηλαδή, ως κατεξοχήν πεδίο δυνάμεων και αγώνων – σε πλήρη ένταση σήμερα, στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της κρίσης – περί των κατηγοριών αντίληψης και παράστασης του κοινωνικού κόσμου και ως πεδίο, που ξεδιπλώνονται σχέσεις εξουσίας γύρω από διακυβεύματα γνώσης και αλήθειας για τη συγκρότηση του υποκειμένου.

Ο προβληματισμός γύρω από τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία: καθεστώς γνώσης και αλήθειας, μηχανισμοί παραγωγής εξουσίας και συγκρότησης πολιτικών υποκειμένων

Επίκεντρο του προβληματισμού για την παρούσα μελέτη αποτελεί η συμβολική διάσταση της νεοφιλελεύθερης οικονομικής κυριαρχίας.[3] Θέτοντας ως ένα βασικό ζήτημα γύρω από το νεοφιλελευθερισμό, τις νέες μορφές διακυβέρνησης που καθιερώνουν τους φορείς έγκυρων λόγων, τους μηχανισμούς παραγωγής γνώσης, εν τέλει ένα νέο καθεστώς αλήθειας, που εμπεδώνεται και διαχέεται δια της συμβολικής βίας.

Εντός του θεωρητικού πλαισίου που συνοπτικά σκιαγραφήθηκε παραπάνω και στο οποίο θα επανέλθω, έχω θέσει τα κρίσιμα ερωτήματα στην προοπτική της διερεύνησης και ανάδειξης του πολιτικού στην

παρούσα συγκυρία. Ποιοι είναι οι τόποι παραγωγής των κυρίαρχων ιδεολογικών λόγων και καθεστώτος γνώσης και αλήθειας γύρω από τον νεοφιλελευθερισμό; Ποια είναι τα βασικά πολιτισμικά πρότυπα που προτείνουν; Πως διαμορφώνονται οι πολιτικές υποκειμενικότητες και οι όροι συμμετοχής στο πολιτικό; Ακόμη, θα διερευνήσω τις δυνατότητες και τα όρια των κινηματικών δράσεων και της πολιτικής αποτελεσματικότητας των λόγων αντίστασης στη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία.

Ο επιθετικός νεοφιλελευθερισμός, όπως επισημάνθηκε, έχει εγκαθιδρυθεί και εξαπλώνεται μέσω δομών οικονομικής κυριαρχίας που επιβάλουν τις δραστικές πολιτικές της ευέλικτης αγοράς εργασίας και της καθαρής οικονομίας της αγοράς, μαζί με την καταστροφή όλων των προϋπαρχουσών δομών που εκπορεύονταν σταθερά από το κράτος. Αναπόφευκτα στηρίζεται σε ένα νέο, εξίσου επιθετικό, καθεστώς γνώσης και αλήθειας, που, όπως δείχνω στη συνέχεια, εμπεδώνεται σε πέντε ισχυρές δομές ή μηχανισμούς διάχυσης ηγεμονικών ιδεολογικών σχημάτων, που είναι σύμφωνα με την ανάλυσή μου εδώ, οι εξής:

α. Η εταιρική κουλτούρα.

β. Η εκπαίδευση, ο ακαδημαϊκός χώρος, η έρευνα.

γ. Η πολιτιστική παραγωγή.

δ. Οι νέες μορφές κυβερνησιμότητας που σχετίζονται με την πειθάρχηση των πολιτών στη δημόσια σφαίρα, με έμφαση στον δημόσιο αστικό χώρο.

ε. Ο χώρος της κοινωνίας πολιτών με την ανάπτυξη μιας νέας "κουλτούρας εθελοντισμού".

Οι μηχανισμοί αυτοί – προσαρμοσμένοι στις μορφές της νεοφιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας, όπως θα δείξω συνοπτικά στη συνέχεια– είναι άμεσα συνδεδεμένοι, υποστηρίζοντας διανοητικά ο ένας τον άλλο, δημιουργώντας κοινό υπόστρωμα εμπειριών, κοινές προσλαμβάνουσες, κοινή δόξα. Στη συνέχεια του κειμένου θα εξεταστούν οι τέσσερις πρώτοι "τόποι", ενώ στην επόμενη ενότητα καταπιάνομαι με τον τελευταίο, καθώς συνδέεται στενά με την όψη της αντίστασης στο σχέδιο του νεοφιλελευθερισμού, που θα αναδειχτεί επίσης σε αυτό το κείμενο.

α. Η εταιρική κουλτούρα

Η εταιρική κουλτούρα,[4] διαμορφώνει εντός της το εργασιακό έθος του νεοφιλελευθερισμού, αποσταθεροποιημένο και εκτεθειμένο στον ατομικισμό και στον κομφορμισμό και τις νέες πειθαρχίες, αρθρωμένες σε νέα πρότυπα καταναλωτικής συμπεριφοράς (Λάλλας 2012). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, διαμορφώνει μια συγκεκριμένη φετιχοποιημένη εκδοχή της σχέσης εταιρείας-κοινωνίας, μέσα από τις πρακτικές/λόγους της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης. Είναι ο κυρίαρχος λόγος (discourse), απαραίτητο στήριγμα του τρωθέντος κράτους πρόνοιας. Παράλληλα, σε συνεργασία με τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενθαρρύνει και επιβραβεύει μέσω προγραμμάτων τις ιδεολογικά προσανατολισμένες έννοιες της καινοτομίας, της επιχειρηματικότητας, της επιβράβευσης (αλλά και ηθικής επικύρωσης) της ατομικής προσπάθειας.

Στο χώρο των μέσων (media) και της διαφήμισης, ο εταιρικός λόγος επινοεί και σκηνοθετεί τον αξιακό κόσμο που πλαισιώνει την εταιρική κουλτούρα, προτείνοντας συγκεκριμένες εκδοχές του εαυτού, της εμπειρίας και του συναισθήματος (Παπαγεωργίου 2015[α]). Με το κατάλληλο διαφημιστικό υλικό κατασκευάζεται η εικόνα της εταιρείας πανταχού παρούσας, "πλάι" στον καταναλωτή, που αφουγκράζεται τις ανάγκες της κοινωνίας και ανταποκρίνεται σε αυτές (όπως στο γνωστό εταιρικό σλόγκαν: «Όταν οι άνθρωποι προσπαθούν, οι εταιρείες πρέπει να προσπαθούν περισσότερο»).

Οικειοποιείται επίσης – όπως θα δούμε και στα επόμενα – τον αξιακό κώδικα της αλληλεγγύης, διαφημίζοντας την εταιρική στήριξη σε παντοειδείς εθελοντικές δράσεις, παράλληλα με το να στέλνει μηνύματα για μια μη συγκρουσιακή συλλογική μέθεξη, (σε σλόγκαν του τύπου «όλοι μαζί μπορούμε», «μαζί είμαστε ένα»).

β. Η εκπαίδευση, ο ακαδημαϊκός χώρος, η έρευνα

Η πολιτική οικονομία εξάπλωσης του νεοφιλελευθερισμού και αγοραίας εισχώρησής του σε όλα τα κρίσιμα πεδία παραγωγής γνώσης είναι ιδιαίτερα παρούσα στον χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, κάτι που επιφέρει πολλαπλές συνέπειες, κάποιες μόνο από τις οποίες θα θίξω εδώ.[5] Αντικείμενα σπουδών και αναλυτικά προγράμματα ευνοούν την υποχώρηση της κοινωνικής θεωρίας προς όφελος μιας εργαλειακής γνώσης και χρήσης των επιστημών, συνδεδεμένων με την αγορά εργασίας.

Εδώ η επιχειρηματική λογική έρχεται να συμπορευτεί με έναν άκρατο τεχνολογικό ντετερμινισμό που υποκαθιστά τον θεωρητικό λόγο με την εκμάθηση δεξιοτήτων και τη μύηση, λόγου χάρη, σε εφαρμογές (applications) ψυχαγωγίας και κοινωνικής δικτύωσης. Οι νέοι φοιτητές μυούνται στις αξίες της εταιρικής κουλτούρας και εξασκούνται σε συγκεκριμένους τρόπους αντίληψης του κοινωνικού κόσμου. Σε αυτήν τη μάθηση της επιχειρηματικής λογικής η επιτυχία συναρτάται με την ατομική ευφυΐα ή με το μυαλό που παράγει ιδέες.

Η "ιδέα", ένα κυρίαρχο σημαίνον στο νεοφιλελεύθερο λόγο, συνδέεται με το σημαινόμενο της επίλυσης σημαντικών κοινωνικών προβλημάτων ή ανταπόκρισης σε δήθεν ουσιώδεις κοινωνικές ανάγκες, ενώ συναρτάται με τη συναφή προς αυτό το λόγο ορολογία της "καινοτομίας" και της "επιβράβευσης". Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, στις ψηφιακές εφαρμογές, που υποδέχονται ενθουσιωδώς οι έγκυροι φορείς καθιέρωσης εκπαιδευτικών προτεραιοτήτων – που ενδεικτικά σημειώνοντας, στοχεύουν στην καταγραφή της ικανοποίησης του πελάτη από καταναλωτικές υπηρεσίες διαφόρων ειδών, ή, η ακόμη πιο κοινωνικά προσανατολισμένη, του είδους τής διαχείρισης τής διαπολιτισμικότητας εφαρμογή, που προωθείται σε σχολεία προκειμένου να επιτύχει την προσέγγιση ανάμεσα σε ντόπιους μαθητές και τους πρόσφυγες συμμαθητές τους.

Ακαδημαϊκές έρευνες προάγουν τον βιολογικό ντετερμινισμό μέσα από την εγκαθίδρυση της κοινωνιοβιολογίας και την προβολή πειραματικών ερευνών που συνδέουν συμπεριφορές, νοοτροπίες, τον συναισθηματικό κόσμο και την ατομική ψυχολογία με βιολογικές παραμέτρους, όπως βιολογικά εντοπισμένα σημεία του εγκεφάλου ή γονίδια. Η έννοια της ευφυΐας και της ατομικής ικανότητας όπως εκφράζεται σε μια πληθώρα από τεστ (ευφυΐας, δεξιοτήτων, ψυχομετρικά), ενταγμένη μέσα στο πολιτισμικό πλέγμα εννοιών γύρω από την επιχειρηματική καινοτομία και τον θρίαμβο της ατομικής επιτυχίας, βάζει, επίσης, "από την πίσω πόρτα" το βιολογικό στοιχείο με απώτερο σκοπό τη συγκάλυψη όλων των κοινωνικών οριζουσών των πολιτισμικών φαινομένων και διαδικασιών.

Παρόμοια, στις υπόλοιπες σχολικές βαθμίδες της εκπαίδευσης, διακινούνται από την κεντρική πολιτική σκηνή της Ευρωπαϊκής Ένωσης διάφορα προγράμματα, project, διαγωνισμοί κ.λπ., προσαρμοσμένα στις ευνοϊκές προς τον νεοφιλελευθερισμό αξίες και πειθαρχίες. Η ανθρωπολόγος Ελένη Παπαγαρουφάλη, αναλύει τις δραματικές –δηλαδή δραστικά αποτελεσματικές– συνέπειες μιας τέτοιου τύπου μύησης στην οποία υποβάλλονται οι μαθητές και οι δάσκαλοι ως προς τη συγκρότηση ενός έθους διαχειριστικού τύπου («managerial ethos»), εκπορευόμενου από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές (Papagaroufali 2011).

γ. Η πολιτιστική παραγωγή

Πέρα από το χώρο της εκπαίδευσης, η αυτονομία του πολιτιστικού πεδίου σε όλα τα στάδια της παραγωγής και διανομής πολιτιστικών αγαθών, όπως έχει ισχυριστεί κατηγορηματικά ο Μπουρντιέ, απειλείται θεμελιακά από την εισβολή της εμπορικής νεοφιλελεύθερης λογικής (Bourdieu 2011).

Τα πολιτιστικά προϊόντα σε όλους τους τομείς πολιτιστικών δραστηριοτήτων (από το θέατρο και τον κινηματογράφο ως το βιβλίο, τα media και τα παιχνίδια ψυχαγωγίας) παράγονται από κυρίαρχους φορείς διαχείρισης με τεράστια συμβολική δύναμη (όπως στην περίπτωση των συγχωνευμένων ομίλων επικοινωνίας), υπό τον καταλυτικά διαβρωτικό μηχανισμό του κέρδους και της εμπορευματοποίησης. Καθώς διαλύεται το δίκτυο του μικρόκοσμου που εμπλέκεται δημιουργικά στις διάφορες φάσεις της πολιτιστικής παραγωγής, παράλληλα, και σε αντίθεση με το αίτημα του πολιτισμικού εκδημοκρατισμού, περιορίζονται οι δυνατότητες πρόσβασης του κοινού στην τέχνη και σε πολιτιστικά αγαθά καθολικής αξίας.

Ο ίδιος μηχανισμός, εξάλλου, πέρα από τη χυδαία εμπορευματοποίηση των προϊόντων της μαζικής κουλτούρας, συγκεντρώνει και ενσωματώνει τα πιο πρωτοποριακά και ριζοσπαστικά έργα στο χώρο της τέχνης και της υψηλής κουλτούρας. Αυτή η διαδικασία, που οι τάσεις της εμφανίζονται πιο πρόσφατα στην Ελλάδα σε σχέση με τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο, επιφέρει ενδεχόμενα τη μετατροπή τους, από τη μία, σε φλύαρα προϊόντα του μεταμοντερνισμού, όπου το πολιτικό/ ριζοσπαστικό στοιχείο υποχωρεί τόσο, ώστε να καταναλώνεται ως θέαμα, και, από την άλλη, αποστερεί στα λαϊκά στρώματα, τους αδαείς περί την τέχνη, την απόλαυσή της (η περίπτωση, για παράδειγμα, της Documenta 14 στην Αθήνα, με τα δυσνόητα μανιφέστα και τις επινοητικές δράσεις της στο δημόσιο χώρο).[6]

Επίσης, θα πρέπει να θιχτεί εδώ και το ζήτημα της ανάπτυξης πολιτικών του πολιτισμού γύρω από προγράμματα και εγχειρήματα της κεντρικής πολιτικής χάραξης τής Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα εγχειρήματα αυτά, σε απόλυτη συμφωνία με ό,τι σημειώθηκε ήδη για το χώρο της εκπαίδευσης, αποτελούν ήπιες τεχνικές ιδεολογικού προσανατολισμού πάνω σε αξίες και ιδεώδη συμβατά με τη διατήρηση της κοινωνικής συναίνεσης, αφενός, και αφετέρου, εναρμονισμένες με τα συμφέροντα των ελίτ ιδέες γύρω από την ταυτότητα, τη μνήμη, την αναπαράσταση.

δ. Νέες μορφές κυβερνησιμότητας και η διαχείριση του δημόσιου αστικού χώρου

Το κράτος –ως φορέας, το ίδιο, νεοφιλελεύθερων πολιτικών– εργάζεται εντατικά προς την επινόηση νέων βιοπολιτικών και πειθαρχιών. Αυτές μπορούν να ανιχνευτούν στις νέες μορφές κυβερνησιμότητας που διαμορφώνουν τον πολίτη σε σχέση με το κράτος, σε όλη αυτή τη βία, για παράδειγμα, που περιλαμβάνει η διαχείριση της ανεργίας και η υπαγωγή σε προγράμματα απόκτησης δεξιοτήτων, μαθητείας, η αυξανόμενη εξάρτηση από γραφειοκρατίες ή η βιοπολιτική της θεσμικά οργανωμένης φιλανθρωπίας (Παπαγεωργίου 2015$^{\beta}$).

Η επιβολή, ωστόσο, καθημερινών τελετουργιών άσκησης και καθιέρωσης νεοφιλελεύθερων πολιτικών, δεν μπορεί να καταστεί δυνατή χωρίς τον επαναπροσδιορισμό του δημόσιου αστικού χώρου. Εκείνο που, κατά τη γνώμη μου, αφορά στη λειτουργία μιας νέας μορφής κυβερνησιμότητας εδώ, είναι η παραγωγή μιας συμβολικής λογικής γύρω από τη χρήση του δημόσιου αστικού χώρου που καθυποτάσσει με ήπιο τρόπο τη συμπεριφορά. Αποτρέπει το αυθόρμητο, ενισχύει την ομοιομορφία και εξοβελίζει το συμβολικό ιστορικό και πολιτισμικό φορτίο του αστικού χώρου, τη μνήμη, τη συλλογική ταυτότητα.

Τα φιλόδοξα προγράμματα αστικών επεμβάσεων και χρήσεων (“αναπλάσεις”, “εξωραϊσμοί” κ.λπ.), βρίσκονται σε σύγκρουση με την έννοια του βιωμένου ιστορικού χώρου και προϋποθέτουν –όσο και διαπαιδαγωγούν– το α-πολιτικό, α-ιστορικό υποκείμενο, καθοδηγούν τα υποκείμενα σε συγκεκριμένου τύπου οικειοποιήσεις του χώρου, ενώ τα αποτρέπουν από βιωμένες αναστοχαστικές σχέσεις και συνάφειες με τον περιβάλλοντα δημόσιο χώρο. Ανάλαφρες χρήσεις, εγχειρήματα που έχουν συχνά ριζοσπαστική μορφή αλλά βρίσκονται στα όρια του επιτρεπτού, ενός κομφορμισμού που υποβάλει η μεταμοντέρνα ματιά (π.χ. η τέχνη στον δημόσιο χώρο ή οι επεμβάσεις εθελοντικών ομάδων, χώρος για την επίδειξη καλής θέλησης): η συναινετική οπτική οριοθετεί και χαλιναγωγεί την αντίσταση των πολιτικών υποκειμένων και εγχαράσσεται συμβολικά μέσα από την τακτοποίηση, την α-ιστορική διευθέτηση, την πειθαρχημένη συμπεριφορά.

Εξάλλου τα παραπάνω εγχειρήματα επεμβάσεων στο δημόσιο αστικό χώρο, συμπορεύονται με την επέκταση και κυρίευση των αστικών ζωνών που καταλαμβάνονται από μεγάλης ισχύος πολιτιστικούς οργανισμούς και επενδύσεις επιχειρηματικών ομίλων. Συχνά οι πρώτοι, αποκτώντας μια εταιρική χορηγία συνεργάζονται με τους δεύτερους – κάτι που είδαμε και στα προηγούμενα–, προσφέροντας θεάματα ψυχαγωγίας, δράσεις, και project μεταμοντέρνας οικειοποίησης του δημόσιου χώρου.

ε. Η νέα “κουλτούρα του εθελοντισμού”

Μέρος των θεωρητικών συζητήσεων που έχουν πολύ πρόσφατα αναπτυχθεί σχετικά με τις υπό ανάδυση μορφές πολιτικής υποκειμενικότητας στην περίοδο της νεοφιλελεύθερης επέλασης και κρίσης των

τελευταίων ετών, ανέδειξε τις ποικίλες αδιαμεσολάβητες κινηματικές δράσεις άμεσης δημοκρατίας και αστικού ακτιβισμού, εμπλέκοντας επιπλέον στο πολιτικό διάφορες συλλογικές μορφές εθελοντικής προσφοράς, πρωτοβουλίες συνεργατικής οικονομίας κ.λπ.

Παρατηρεί κανείς τον απλουστευτικό τρόπο με τον οποίο δόθηκε υπερβολή στον αλτρουιστικό χαρακτήρα, στην ανιδιοτελή κοινωνικότητα αυτών των εγχειρημάτων, σε σημείο που τα όρια της θεωρητικής αξιοπιστίας και η έμφαση στην αντιστασιακή δυναμική να τραβούνται στα άκρα.[7]

Παράλληλα, οι λόγοι (discourses) για τον εθελοντισμό, όπως ο κυρίαρχος λόγος της κοινωνίας πολιτών που εμφορείται από ιδεολογίες τής ανιδιοτέλειας, της προσφοράς χωρίς την προσμονή ανταπόδοσης, υπονοεί την υποκατάσταση κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών (ιστορικά προσδεδεμένων στο κράτος πρόνοιας) από ιδιωτικές πρωτοβουλίες και συλλογικές δράσεις (οι οποίες συντονίζονται συχνά από εταιρικούς ομίλους και επιχειρήσεις), νομιμοποιώντας, έτσι, τις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού. Σε αυτήν την περίπτωση όχι μόνο κανονικοποιείται η εξαθλίωση, αλλά και επιβάλλεται η βιοπολιτική της διαχείρισης του καθημερινού βίου μέσα από εργαλειακές τεχνικές που προσομοιάζουν σε αυτές των Μ.Κ.Ο. (δομές στήριξης, δράσεις όπως συσσίτια και συγκέντρωση αγαθών πρώτης ανάγκης, διαφημιστικές καμπάνιες ευαισθητοποίησης κλπ).

Ιδιαιτέρως η πιο πρόσφατη προσφυγική κρίση του 2015-2016, με την τεράστια κινητοποίηση των Μ.Κ.Ο. και άλλων εθελοντικών οργανώσεων, εντατικοποίησε τη ρητορική που είχε προηγηθεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, γύρω από την αναγκαιότητα μιας ενεργούς κοινωνίας πολιτών, τον ενδιάμεσο αυτό χώρο πολιτικής δράσης, που τόσο το κράτος όσο και τα υπερεθνικά αλλά και επιχειρηματικά συμφέροντα τάσσονται υπέρ της ανάπτυξής του.

Η μιντιακά διαμεσολαβημένη και – άρα – θεαματικοποιημένη κοινωνία πολιτών με επίκεντρο τώρα τους πρόσφυγες και τις ανάγκες μιας ανθρωπιστικής παρεμβατικής δράσης, που κορυφώθηκε ανάμεσα στο δεύτερο εξάμηνο του 2015 και το πρώτο του 2016, δημιουργεί μια νέα εκδοχή του πολιτικού υποκειμένου (Makridis και Papageorgiou 2016). Το "αλληλέγγυο" υποκείμενο εμφορούμενο από το έθος καλής θέλησης τής κουλτούρας του εθελοντισμού, στηρίζει πολιτισμικά το οικοδόμημα μιας αδρανούς πολιτικά κοινωνίας που χτίζουν οι πρακτικές του νεοφιλελευθερισμού – παρότι έρχεται να ανακουφίσει κάποια από τα άχθη των συνεπειών της εφαρμογής του.

Η ανιδιοτελής συμμετοχή στο πολιτικό πεδίο που παρουσιάζεται –τόσο σε κυρίαρχους λόγους της πολιτικής ρητορικής, όσο και σε λόγους θεωρητικών– ως "πολιτικές από τα κάτω", καταλήγει σε μια απολιτική στάση των δρώντων με συναίνεση στην ηγεμονία των νεοφιλελεύθερων αρχών. Με αυτόν τον τρόπο, η αλληλεγγύη, θεμελιώδης αρχή της πρακτικής δράσης του εθελοντισμού, μπορεί να γίνει μια έννοια συμβατή με το νεοφιλελεύθερο πρόταγμα και να συμβεί το εξής παράδοξο: το τελευταίο να περιστείλει την πρώτη, μετασχηματίζοντας το ριζοσπαστικό της περιεχόμενο και αδρανοποιώντας την πολιτικά χειραφετητική της διάσταση με την έννοια της συμβολικής ανατροπής της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης τάξης πραγμάτων.

Διαπιστώνουμε, έτσι, τη δραστικότητα του νεοφιλελεύθερου λόγου να επεκτείνεται ακόμα και τους χώρους δυνατότητας συλλογικής αντίστασης στην κυριαρχία του, οικειοποιούμενος την ανατρεπτικότητα που μετασχηματίζεται σε συναίνεση.

Επίλογος: Διερευνώντας τις δυνατότητες παραγωγής ριζοσπαστικής κοσμοθεώρησης, ανατρεπτικού λόγου

Για το τέλος, κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με το συγκρουσιακό λόγο και την ένδεια της αντίστασης. Συμπερασματικά, σε αυτά που προηγήθηκαν, δόθηκε ένα σχεδίασμα που αποτυπώνει τις δομές αυτές εντός των οποίων συγκροτούνται οι βασικές ιδεολογικές προκείμενες του νεοφιλελευθερισμού, και παγιώνεται ένα νέο καθεστώς γνώσης και αλήθειας που παράγει τη συμβολοποίηση του σύγχρονου κοινωνικού κόσμου.

Στην περίπτωση της εταιρικής κουλτούρας – κατεξοχήν πεδίου της νεοφιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς – βρίσκουμε τη δραστικότερη συμβολική επενέργεια. Τα υπόλοιπα πεδία, αυτά στα οποία η λογική της αγοράς διεισδύει επιθετικά τα τελευταία χρόνια, όπως η εκπαίδευση, δέχονται μια ιδεολογική "αποικιοποίηση", ώστε το προϋπάρχον συμβολικό φορτίο, εμπεδωμένο στην παλιά τάξη της κρατικής πρωτοκαθεδρίας, να μετασχηματίζεται.

Χρειαζόμαστε σίγουρα νέες ερευνητικές δουλειές προσανατολισμένες στις αλλαγές και μετατοπίσεις που συντελούνται στον ελληνικό χώρο τα τελευταία χρόνια της κρίσης, με έμφαση στις νέες τεχνολογίες διακυβέρνησης του νεοφιλελευθερισμού, που θα εμπλουτίσουν τη συζήτηση που εδώ επιχείρησα να ανοίξω προς την κατεύθυνση μιας κριτικής θεώρησης του πολιτικού. Θεώρηση, ωστόσο, που προϋποθέτει τη χειραφέτηση της κοινωνικής επιστήμης, του κοινωνικού επιστήμονα, από το ίδιο το δεσμευτικό πλαίσιο που καλείται να ερμηνεύσει και για το οποίο να αποδώσει τις κοινωνικές συνθήκες και εξηγητικές αρχές γένεσής του.

Μέσα σε ένα τέτοιο ασφυκτικό πλαίσιο δομών ιδεολογικής κυριαρχίας που περιγράφηκε παραπάνω, ελάχιστες είναι οι δυνατότητες παραγωγής εναλλακτικού λόγου, κάτι που φάνηκε ιδιαίτερα στην ενότητα που προηγήθηκε. Στην περίπτωση των κυριαρχούμενων που συχνά στερούνται του συμβολικού κεφαλαίου παραγωγής πολιτικού λόγου, το ταξικό έθος δεν είναι προσανατολισμένο σε τέτοιες κατανοήσεις, ικανές να συλλάβουν τον κόσμο δια μέσω των πολιτικών κατηγοριών. Συχνά είναι καταδικασμένοι να εκχωρούν το λόγο στους αντιπροσώπους τους, να σιωπούν ή να αδυνατούν να εκφράσουν την εμπειρία τους.

Στους κοινωνικούς χώρους που δρουν άτομα εφοδιασμένα με έθος πολιτικής ικανότητας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των διανοούμενων, των ακαδημαϊκών και των καλλιτεχνών, εμφανίζεται εντονότερη η τάση έκφρασης πολιτικού λόγου που συχνά ενδύεται τη ρητορική της ανατρεπτικότητας. Όπως, όμως, ήδη υπαινίχτηκα, ο συγκρουσιακός λόγος, η εναλλακτική/ανατρεπτική θεώρηση του κοινωνικού κόσμου, προϋποθέτει επίσης τη ρήξη με τα συμφέροντα και τους κοινωνικούς κόσμους στα οποία αυτά είναι σύμφυτα. Εκείνο όμως που συμβαίνει συχνότερα, είναι ο πολιτικός κομφορμισμός και ο καιροσκοπικός φαρισαϊσμός όσων προνομιούχων στις κατανομές συμβολικού κεφαλαίου εξαρτώνται (η θέση τους, τα συμφέροντά τους) από τις δυνάμεις οικονομικής και πολιτικής τάξης στις οποίες οφείλουν να εναντιωθούν.

Ακριβώς αυτή η διαμορφούμενη απο-πολιτικοποίηση δεν επαρκεί για τη συμβολική επανάσταση, όπως την ορίζει ο Μπουρντιέ, προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών αγώνων. Δεν αρκεί για να μεταβάλλει τη γνώση και την παράσταση για τον κοινωνικό κόσμο, και να συμβάλει στην αναστοχαστική κριτική επενέργεια σε αυτόν και, άρα, στον μετασχηματισμό του προς όφελος των λιγότερο προνομιούχων κοινωνικών ομάδων.[8]

Για τον ριζοσπάστη κριτικό διανοούμενο Ντέϊβιντ Χάρβεϊ, το αντικαπιταλιστικό κίνημα των τελευταίων ετών σε παγκόσμιο επίπεδο, δεν είναι επαρκώς ενωμένο και πάσχει από την έλλειψη εναλλακτικού οράματος ικανού να αμφισβητήσει την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής τάξης και τη διαιώνιση της ισχύος της. Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζει ότι έχει συγκροτηθεί μια δυναμική "αντικαπιταλιστικής αντίστασης" μέσα στα διάφορα μέτωπα ετερογενών ομαδοποιήσεων και συλλογικοτήτων, ακόμη και εκεί όπου κρατικά ή εταιρικά χορηγούμενες Μ.Κ.Ο. δρουν όχι υπό το ιδεολογικό πρόταγμα μιας αντικαπιταλιστικής πολεμικής (Harvey 2010). Υπό αυτή την έννοια η αντίσταση στην εξουσία καθίσταται παραγωγική, σύμφωνα με τη φουκωική προβληματική, και ενδέχεται να μπορεί, τόσο να απορροφάται από τη συναινετική ιδεολογική συμμόρφωση, όσο και να μεταστρέψει, ενδεχομένως σε σημεία του, το ορμητικό ρεύμα επέλασης του νεοφιλελεύθερου προγράμματος.

Για την αποτελεσματικότητα, εν τέλει, ενός αγώνα με το διακύβευμα που τέθηκε εδώ, θα πρέπει να αναζητηθούν τρόποι ώστε τα διάφορα κινήματα, ενεργοποιώντας συχνά το προϋπάρχον συγκρουσιακό τους δυναμικό, να μετουσιώσουν το πολύτιμο συμβολικό τους κεφάλαιο σε πολιτική αποτελεσματικότητα. Προϋποθέσεις όμως για να γίνει κάτι τέτοιο είναι η διάχυση και όσμωση ενός τέτοιου έθους σε ομάδες που είναι αποκλεισμένες από τον πολιτικό λόγο, από τη μία, και, από την άλλη, η συνεργασία σε ένα κοινό εγχείρημα των διανοούμενων –όπως το προτείνει στις δράσεις και στον προγραμματικό του λόγο ο Μπουρντιέ. Ή, αλλιώς, θέτοντας τη γνώση και την κοινωνική επιστήμη στην υπηρεσία της παραγωγής αλήθειας για τον κοινωνικό κόσμο, στην απονομιμοποίηση των σχέσεων κυριαρχίας: η παραγωγή κριτικής

σκέψης ενάντια στον «διανοητικό και ηθικό συγχυσιοκρατισμό» ή την αφελή ουδετερότητα και προφανώς έξω από χώρους, όπως τα λεγόμενα think tanks (δεξαμενές σκέψης), απώλειας της αυτονομίας και, κομφορμισμού.

Σημειώσεις

1. Βλ. την επισκόπηση της ανθρωπολόγου Φωτεινής Τσιμπιρίδου (2003).

2. Είναι πέρα από τις στοχεύσεις του άρθρου η αναλυτική παρουσίαση του έργου των μεγάλων αυτών θεωρητικών. Τα σημαντικότερα βιβλία τους έχουν μεταφραστεί και είναι διαθέσιμα στο ελληνικό κοινό.

3. Πέρα από τη θεωρητική βάση στη γραμμή ανάλυσης των Pierre Bourdieu και Michael Foucault, αυτό το άρθρο οφείλει πολλά στα κείμενα του σπουδαίου ανθρωπολόγου και κριτικού διανοούμενου, καθηγητή γεωγραφίας Ντέϊβιντ Χάρβεϊ, με έμφαση στο νεοφιλελευθερισμό. Βλ. ενδεικτικά Χάρβεϊ 2007 και 2011.

4. Μια πολύ ουσιαστική και κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση της έννοιας της εταιρικής κουλτούρας αναπτύσσεται από την ανθρωπολόγο Susan Wright (1998)

5. Για την επιχειρηματικοποίηση του Πανεπιστημίου και την ενσωμάτωσή του στη νεοφιλελεύθερη οικονομία, βλ. τις κριτικές παρεμβάσεις των Καφφέντζις, Όβετζ και Χάρβεϊ (2008).

6. Βλ. το δικτυακό τόπο της έκθεσης, http://www.documenta14.de/gr/.

7. Δε θα περιλάβω εδώ όμως –και δε θα αδικήσω– προσεγγίσεις όσων, εμπλεκόμενοι οι ίδιοι σε κινηματική δράση "από τα μέσα", μεταδίδουν το ύφος μιας καλοπροαίρετης αισιοδοξίας, επιμένοντας στην ανάδειξη του συγκρουσιακού χαρακτήρα ποικίλων κινημάτων. Βλ. για παράδειγμα, το βιβλίο-συλλογή άρθρων διαφόρων συγγραφέων και ερευνητών που εμπνέεται από την αναρχική σκέψη, παρουσιάζοντας ενδιαφέρον κυρίως για το πραγματολογικό και εθνογραφικό του υλικό και εστιάζοντας στην εξεγερσιακή Αθήνα του 2008, *Revolt and Crisis in Greece* (Vradis και Dalakoglou 2011).

8. Βλ. Bourdieu 1999. Επίσης και ο Harvey αναφέρεται σε μια «εννοιολογική επανάσταση» στο πλαίσιο του αντικαπιταλιστικού αγώνα ενάντια στο φιλελευθερισμό, της οποίας είναι φλογερός εισηγητής, όπως φαίνεται από την ομιλία του στο Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ, στο Porto Alegre το 2010, «Organizing for the anti-capitalist transition» (Harvey 2010).

Βιβλιογραφία

Καφφέντζις, Τζ., Ρ. Όβετζ και Ντ. Χάρβεϊ (2008), *Κρίση, Αναδιάρθρωση και Ταξική Πάλη στα Πανεπιστήμια*, Αθήνα, Κόκκινο Νήμα.

Λάλλας, Δ. (2012), *Στον μικρόκοσμο του Mall*, Θεσ/νίκη, Νησίδες.

Λυριτζής, Χ. (1995), Περί Εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* τ.86, σσ. 3-20.

Παπαγεωργίου, Β. (2015α), Κρισιακό τοπίο και ΜΜΕ: μετατοπίσεις του δημόσιου λόγου και νέα πολιτισμικά πρότυπα στην περίπτωση της ελληνικής τηλεόρασης, Δημάδης, Κ. (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014):οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία***,** τ. Α΄, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 31-64.

Παπαγεωργίου, Β. (2015β), "Έφοδοι Εφοριακών": πειθαρχικές τεχνικές και νέες μορφές κυβερνησιμότητας, *ηλεκτρονικό περιοδικό independent.gr*, http://www.independent.gr/άρθρα/public-culture-online/2812-"έφοδοι-εφοριακών"-πειθαρχικές-τεχνικές-και-νέες-μορφές-κυβερνησιμότητας, 31/10/2015.

Τσιμπιρίδου, Φ. (2003), Αναγνώσεις του "κοινωνικού" από την ανθρωπολογία στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, *Μνήμων,* τ. 25, *σσ*.185-202.

Χάρβεϊ, Ντ. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και παρόν*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, Αθήνα, Καστανιώτης.

Χάρβεϊ, Ντ. (2011), *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού, μτφρ.* Π. Χατζόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης.

Bourdieu, P. (1999), *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, μτφρ: Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα, Καρδαμίτσα.

Bourdieu, P. (2011), *Πολιτισμός και αγορά. Για την αυτονομία της πολιτισμικής παραγωγής*, (επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος), Αθήνα, Πατάκης.

Bourdieu, P. (2017), *Αντεπίθεση πυρών: για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα*, (πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος), Αθήνα, Πατάκης.

Foucault, M. (2012), *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας, 1978 - 1979*, μτφρ: Β. Πατσόγιαννης, Αθήνα, Πλέθρον.

Harvey, D. (2010), Organizing for the anti-capitalist transition, *Interface: a journal for and about social movements*, 2 (1), pp. 243- 261.

Makridis, S. and Papageorgiou, V. (2016), The way Greek media present voluntarism during the migration crisis, paper presented at *the Political Studies Association - 66th Annual International Conference*, Brighton, 21 - 23 Μαρτίου 2016.

Papagaroufali E. (2011), Harbingers of the Greek crisis, *Cultural Anthropology,* Beyond the "Greek Crisis": Histories, Rhetorics, Politics, 28/10/2011.

Vradis, A. and D. Dalakoglou (επιμ.) (2011), *Revolt and Crisis in Greece. Between a Present Yet to Pass and a Future Yet to Come,* Oakland, Baltimore, Edinburgh, London & Athens, AK Press & Occupied London.

Wright, S. (1998), The politicization of "culture", *Anthropology Today*, 14(1), pp. 7-15.

Προσεγγίζοντας τις μικτές μεταναστευτικές ροές υπό το πρίσμα της κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης: Μια πρώτη αποτίμηση των στοιχείων για την Ελλάδα

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Λουκία-Μαρία Φρατσέα

Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η πρόσφατη μεταναστευτική/ προσφυγική κρίση έχει επιδεινώσει τα υπάρχοντα διαρκή διλήμματα εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Ειδικότερα, στο παρόν κείμενο περιγράφουμε και συζητούμε τον σχετικά πρόσφατο προβληματισμό σχετικά με τον όγκο των μετακινούμενων πληθυσμών, καθώς επίσης για το πως αυτός ο προβληματισμός μετασχηματίζεται σε πολιτικές που αφορούν πόσοι και ποιοι από τους μετανάστες και πρόσφυγες είναι αποδεκτοί/ ανεκτοί και για πόσο χρονικό διάστημα στις Ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής. Η παρούσα εισήγηση προσεγγίζει την σχέση των σύγχρονων μεταναστευτικών ροών με την κοινωνική και εδαφική/ χωρική δικαιοσύνη στην Ευρώπη. Η εισήγηση επικεντρώνεται στις διαστάσεις της κοινωνικής και χωρικής (εδαφικής) δικαιοσύνης σε σχέση με τους μετακινούμενους πληθυσμούς προς την Ευρώπη.

Το κείμενο χωρίζεται σε τέσσερα τμήματα, εκ των οποίων το πρώτο τμήμα παρουσιάζει το οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου εκδηλώνεται η μετανάστευση ως φαινόμενο. Έπειτα συζητείται η σχέση μετανάστευσης και κοινωνικής και εδαφικής συνοχής δίδοντας ιδιαίτερα έμφαση στις ανισότητες με τις οποίες συνδέονται οι μεταναστευτικές ροές. Στο τρίτο τμήμα γίνεται μια κάπως εκτενής αναφορά στις βασικές προσεγγίσεις της πολιτικής φιλοσοφίας σχετικά με την μετανάστευση, ενώ στο τελευταίο τμήμα διατυπώνονται ορισμένα συνοπτικά συμπέρασμα σχετικά με τις δυσκολίες προσέγγισης των σύγχρονων μεταναστευτικών ροών υπό το πρίσμα της κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης.

Λέξεις κλειδιά: χωρική δικαιοσύνη, μετανάστευση, πρόσφυγες, πολιτικές, εδαφική συνοχή, Ευρώπη

Addressing mixed migration flows through the lens of social and spatial justice: A tentative approach

Apostolos G. Papadopoulos, Loukia-Maria Fratsea

Harokopio University

Abstract

The recent migrant/ refugee crisis has exacerbated the long existing dilemmas for the EU. In this paper, we describe and discuss the relatively recent skepticism concerning the volume of migrating populations and how this is reflected into policies referring to how many of migrants/ refugees, what nationalities are tolerated/ accepted for how long by the European receiving countries. Our paper aims at studying the relations between the current migration flows with the social and spatial (territorial) justice in Europe. More particularly, we focus on the dimensions of social and spatial justice in relation to the migrating populations towards Europe.

The paper is structured in four parts, from which the first offers a description of the socioeconomic context within which we conceive the migratory phenomenon. Next there is a discussion of the relations between migration and social and territorial cohesion, giving particular attention to the inequalities connected to migrant flows. The third part includes an extensive account of the basic political philosophy approaches in relation to migration, while the last, concluding, part acknowledges the difficulties of approaching current migrant flows through the lens of social and spatial justice.

Key words: spatial justice, migration, refugees, policies, territorial cohesion, Europe

Εισαγωγή

Η πρόσφατη μεταναστευτική/ προσφυγική κρίση του 2015 και 2016 έχει επιδεινώσει τα υπάρχοντα διαρκή διλήμματα τόσο εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) όσο και μεταξύ τα κρατών-μελών (Παπαδόπουλος 2017). Τα διλήμματα αυτά αφορούν στην υποδοχή των μεταναστευτικών πληθυσμών από τα κράτη-μέλη της ΕΕ καθώς επίσης τις πολιτικές που σχεδιάζονται και προωθούνται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Αρκετά συχνά ο προβληματισμός σχετικά με τον όγκο των μετακινούμενων πληθυσμών μετασχηματίζεται

σε πολιτικές σχετικά με το πόσοι και ποιοι από αυτούς – μετανάστες και πρόσφυγες – είναι αποδεκτοί/ ανεκτοί και για πόσο χρονικό διάστημα από τα Ευρωπαϊκά έθνη (Παπαδόπουλος 2018). Βέβαια, παράλληλα, υπάρχουν και συζητήσεις σχετικά με τις πραγματικές και τις όχι και τόσο πραγματικές επιπτώσεις των μετακινούμενων πληθυσμών στις ζωές και στην ευμάρεια των κοινωνιών υποδοχής. Τα διλήμματα δεν είναι πάντοτε εποικοδομητικά, καθώς συχνά πολώνουν τη σχετική συζήτηση, ενώ παράλληλα εντείνουν την αίσθηση της ανάγκης λήψης άμεσων αποφάσεων για την αποσόβηση περισσότερων 'δεινών'.

Σύμφωνα με τον Žižek (2016: 7) η μεταναστευτική/ προσφυγική κρίση φαίνεται ότι προκάλεσε έναν διττό «ιδεολογικό εκβιασμό» στους Ευρωπαίους και στις κυβερνήσεις τους. Ειδικότερα, σύμφωνα με το σχήμα που διατυπώνει, από την μια πλευρά οι 'αριστεροί φιλελεύθεροι' εκφράζουν την οργή τους για το πώς η Ευρώπη επιτρέπει χιλιάδες να πνιγούν στη Μεσόγειο, οι οποίοι μάλιστα δηλώνουν ότι η Ευρώπη πρέπει να επιδείξει αλληλεγγύη και να ανοίξει τα σύνορά της. Από την άλλη πλευρά, οι 'λαϊκιστές ενάντια στη μετανάστευση', ισχυρίζονται ότι πρέπει να προστατεύσουμε τον τρόπο ζωής μας, να «γκρεμίσουμε τις γέφυρες» και να αφήσουμε τους Αφρικανούς ή τους Άραβες να λύσουν οι ίδιοι τα δικά τους προβλήματα. Αυτή η αντιπαράθεση, ή 'ιδεολογικός εκβιασμός' ωθεί στην ανάγκη σχεδιασμού και υλοποίησης μέτρων πολιτικής προς την μια ή την άλλη πλευρά.

Όπως υποστηρίζει ο Žižek οι θιασώτες των ανοικτών συνόρων είναι «οι μεγαλύτεροι υποκριτές», καθώς το κίνημά τους θα πυροδοτήσει μια άμεση λαϊκιστική εξέγερση στην Ευρώπη. Βέβαια, την ίδια στιγμή οι 'λαϊκιστές' και ο τρόπος με τον οποίο απευθύνονται στην κοινή γνώμη μέσω των επικλήσεων για ασφάλεια και υπεράσπιση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων των γηγενών πληθυσμών, προκαλούν την αντίδραση όσων έχουν ευνοϊκή στάση έναντι των μετακινούμενων και των οικογενειών τους. Συνεπώς, το ερώτημα που διατυπώνεται όλο και πιο συχνά είναι: τι πρέπει να γίνει; Τι πρέπει να κάνει η Ευρώπη; Είναι όμως η απάντηση σε αυτό το ερώτημα τόσο απλή όσο φαίνεται σε συγκεκριμένες ομάδες της κοινής γνώμης;

Στο παρόν κείμενο επιχειρούμε να αναδείξουμε τις διαστάσεις της κοινωνικής και χωρικής (εδαφικής) δικαιοσύνης όταν μιλάμε για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις προς την Ελλάδα και την Ευρώπη, καθώς επίσης όσον αφορά την προώθηση των πληθυσμών αυτών σε άλλες χώρες της ΕΕ. Εξαιτίας του γεγονότος ότι η σχετική επιστημονική συζήτηση δεν έχει αναπτυχθεί αρκετά, παραμένει αρκετά δύσκολο να προσδιοριστούν οι πτυχές στις οποίες θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση. Ξεκινάμε με την υπόθεση ότι οι μετακινούμενοι μπορούν να ιδωθούν ως μεικτές μεταναστευτικές ροές και με αυτό ως δεδομένο θα πρέπει να εντοπίσουμε τα χαρακτηριστικά των πληθυσμών αυτών, ενώ στη συνέχεια επιχειρούμε να αναδείξουμε τις διαστάσεις της δικαιοσύνης σε σχέση με τους μετακινούμενους πληθυσμούς.

Μετανάστευση και καπιταλιστικό σύστημα

Προτού προχωρήσουμε στη συζήτηση σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης των μεταναστών / προσφύγων στο πλαίσιο της ΕΕ, θα ήταν σημαντικό να αναφέρουμε ότι το «Ευρωπαϊκό Σχέδιο» (European project) πρέπει να αναδομηθεί/ ανακατασκευαστεί / επανιδρυθεί στη βάση των προκλήσεων που επέφερε η χρηματοπιστωτική κρίση και οι άλλες αλληλένδετες κρίσεις (Μπαλιμπάρ 2017). Η επανίδρυση του «Ευρωπαϊκού Σχεδίου» είναι αναγκαία προκειμένου να νομιμοποιηθεί εκ νέου και να επαναβεβαιωθεί η σκοπιμότητα μιας σειράς από πολιτικές όπως η αναδιανεμητική οικονομική πολιτική και, μεταξύ άλλων, η μεταναστευτική πολιτική.

Όσον αφορά την τελευταία, χρειάζεται να αποσαφηνιστεί ότι η μετανάστευση δεν αποτελεί ένα μεμονωμένο ζήτημα που μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσω μιας θεματικής πολιτικής. Αντίθετα, η μεταναστευτική πολιτική θα πρέπει να διαρθρωθεί ως μια δια-θεματική πολιτική λόγω του ότι η μετακίνηση πληθυσμών είναι αλληλένδετη με τη ζωή στην Ευρώπη, ανεξάρτητα εάν αναφερόμαστε σε μετακινούμενους πληθυσμούς ή μη (King and Lulle 2016: 122). Επίσης, η ΕΕ αντιμετωπίζει σήμερα την πραγματικότητα της «μεικτής μετανάστευσης» που απεικονίζει τις νέες εξελίξεις στη μεταναστευτική έρευνα και την εμπειρική πραγματικότητα (Van Hear 2011, Long 2015, King and Lulle 2016, Παπαδόπουλος 2017, Παπαδόπουλος 2018).

Σε αυτό το πλαίσιο, η βασική συζήτηση που προκύπτει από την επιστημονική έρευνα είναι ότι πέρα από τα αίτια αλλά και οι ίδιες οι συνέπειες της μετανάστευσης είναι σύνθετες και πολύπλευρες, υπερβαίνοντας τα παραδοσιακά μοντέλα ισορροπίας ή έλξης - απώθησης (push-pull), φέρνοντας όλο και περισσότερο στο προσκήνιο τον δυναμικό χαρακτήρα της μεταναστευτικής διαδικασίας (De Haas 2010). Επιπρόσθετα, η μετανάστευση νοείται όχι απλώς ως ένας βασικός μοχλός για την οικονομική ανάπτυξη των χωρών αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης (Deas and Hincks 2014: 2564). Η διττή αυτή σχέση μετανάστευσης και οικονομικής ανάπτυξης περιπλέκει αρκετά το ζήτημα της διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών μέσω των πολιτικών, αλλά παράλληλα δημιουργεί νέα εναύσματα για μια πιο ψύχραιμη αντιμετώπιση της διττής αυτής σχέσης και ενδεχομένως σε πιο προσεκτικό σχεδιασμό των πολιτικών (De Haas 2012).

Παράλληλα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι οι μεταναστευτικές μετακινήσεις συνδέονται με την οικονομία της αγοράς, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι μετακινήσεις προωθούνται μέσω της «βιομηχανίας της μετανάστευσης» (Cranston et al. 2018), η οποία αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο κερδοσκοπίας οργανωμένων δικτύων διακινητών, και εμπορίας ατόμων, ενώ την ίδια στιγμή διευρύνεται σημαντικά η επιχειρηματική δραστηριότητα μεγάλων επιχειρήσεων και ομίλων που ασχολούνται με τις τεχνολογίες ασφάλειας, επιτήρησης και αποτροπής των μεταναστευτικών ροών. Πρέπει επίσης να εξετάσουμε την «πολιτική οικονομία των προσφυγικών ροών», η οποία εντοπίζει την τελική αιτία των ροών αυτών στη δυναμική του παγκόσμιου καπιταλισμού και στη δυτική στρατιωτική επέμβαση, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνει ότι ορισμένα δίκτυα (βιομηχανία) μετανάστευσης κατευθύνουν τις ροές προσφύγων στην Ευρώπη (Žižek 2016: 43 & 50).

Θα λέγαμε ότι υπάρχουν διαφορετικά επίπεδα εννοιολόγησης της μετανάστευσης και χάραξης της μεταναστευτικής πολιτικής: α) Το πλαίσιο ανάπτυξης / πολιτικής σε μακροοικονομικό επίπεδο (εθνικό, διεθνές) β) το πλαίσιο ανάπτυξης / πολιτικής σε τοπικό / περιφερειακό επίπεδο, και γ) τους παράγοντες που σχετίζονται με τους μετανάστες και το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο.

Η γεωγραφία και η τυπολόγηση/ κατηγοριοποίηση των μεταναστευτικών ροών διαφοροποιείται συνεχώς. Με την άφιξη στην ΕΕ, ή/και ακόμη προτού την είσοδό τους, η διέλευση και η μετανάστευση συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους. Οι μεταναστευτικές στρατηγικές δεν εντάσσονται εύκολα στις υφιστάμενες πολιτικές ένταξης και στα μέτρα πολιτικής (King and Lulle 2016).

Ολοκληρώνοντας το πλαίσιο της συζήτησης για την μετανάστευση, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες έχουν αυξηθεί ως ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού από 2,8% το 2000 σε 3,4% το 2017. Τις τελευταίες δεκαετίες ο αριθμός τους μεγεθύνεται πιο γρήγορα σε σχέση με την πληθυσμιακή αύξηση, καθώς από 173 εκατομμύρια το 2000 διευρύνθηκαν σε 258 εκατομμύρια το 2017. Αντίστοιχα, το ποσοστό των μεταναστών που κατευθύνεται σε χώρες υψηλότερου εισοδήματος αυξήθηκε από 58% το 2000 σε 64% το 2017, ενώ σήμερα στην Ευρώπη εκτιμάται ότι οι μετανάστες αντιπροσωπεύουν το 30% του συνόλου των μεταναστών και προσφύγων (UN 2017).

Μετανάστευση και κοινωνική και εδαφική συνοχή

Στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο οι μεταναστευτικές όσο και οι προσφυγικές ροές θέτουν σημαντικές προκλήσεις για την κοινωνική και εδαφική συνοχή. Οι δύο αυτές κατηγορίες μετακινούμενων συσχετίζονται με την κοινωνική και εδαφική συνοχή εντός της ΕΕ και μεταξύ των περιφερειών. Υπάρχει ρητή αναφορά γι' αυτό στην *Έβδομη Έκθεση για την Οικονομική, Κοινωνική και Εδαφική Συνοχή* (EC 2017: 53).

> *«Σημαντικές διαφορές στην ανεργία και το επίπεδο εισοδήματος μεταξύ των περιφερειών ενισχύουν την μετακίνηση για την αναζήτηση καλύτερων ευκαιριών απασχόλησης ή/και για την διαφυγή από τη φτώχεια. Σε αρκετές περιοχές αυτό έχει οδηγήσει σε σημαντικές μειώσεις ή αυξήσεις στο πληθυσμό, θέτοντας πιέσεις στις δημόσιες υποδομές και υπηρεσίες. Ένας σημαντικός στόχος των στρατηγικών περιφερειακής ανάπτυξης είναι η αντιμετώπιση των παραγόντων που ωθούν σε μετακίνηση.*
>
> *Στην ΕΕ σημειώθηκε πρόσφατα μια μεγάλη αύξηση των αιτούντων άσυλο, φθάνοντας τα 1,2 εκατομμύρια το 2015 και το 2016. Αν και αυτό αντιπροσωπεύει μόλις το 0,5% του πληθυσμού*

εργασιακής ηλικίας, η κατανομή του αριθμού τους στην ΕΕ δεν είναι ισοκατανεμημένη. Η αποτελεσματική ένταξη τους είναι σημαντική για την συνοχή και την μελλοντική ευημερία.»

Τα δύο αυτά αποσπάσματα καταδεικνύουν ότι οι υφιστάμενες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες συνδέονται με την κινητικότητα των πολιτών εντός ή/και προς την ΕΕ, ενώ η κατανομή των μεταναστών και των προσφύγων απέχει πολύ από την ισοκατανομή. Ως εκ τούτου, η μετανάστευση συνδέεται με τις ανισότητες, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται ότι οι μεταναστευτικές ροές αυξάνουν τις ανισότητες μεταξύ των περιφερειών και των χωρών της ΕΕ. Δεν θα πρέπει να αγνοούμε το γεγονός ότι η συζήτηση αυτή – πέρα από κοινωνική και οικονομική – είναι άκρως πολιτική και αφορά άμεσα τα κράτη-μέλη και τους πληθυσμούς τους.

Συχνά η αναφορά στις θεωρίες της μετανάστευσης παραμένει άκρως ακαδημαϊκή, καθώς οι θεωρίες θέτουν με κάπως απλουστευτικό τρόπο τον προβληματισμό για τους κυριότερους λόγους μετανάστευσης (π.χ. οικονομικοί, οικογενειακοί, πολιτικοί, κ.λπ.) ή εξετάζουν τις περιστάσεις ή/και το πλαίσιο που σχετίζεται με την απόφαση κάποιου/ κάποιας να μεταναστεύσει. Αρκετές φορές υπογραμμίζεται ότι σημαντικός παράγοντας διαφοροποίησης μεταξύ των μετακινούμενων πληθυσμών είναι η ελεύθερη απόφαση ή ο εξαναγκασμός σε μετακίνηση, γεγονός που διαφοροποιεί τους μετακινούμενους σε 'οικονομικούς μετανάστες' και 'πρόσφυγες'. Στην πράξη οι θεωρίες της μετανάστευσης εξετάζουν τους παράγοντες που προκαλούν την ανθρώπινη κινητικότητα πέρα από τα σύνορα της χώρας προέλευσής τους, διερευνούν τους μηχανισμούς που διευκολύνουν τη διαδικασία μετανάστευσης, ενώ πιο πρόσφατα επιχειρούν να ρίξουν περισσότερο φως στο θεσμικό πλαίσιο και στον ρόλο των συλλογικών / κοινωνικών φορέων για την υποστήριξη των δικαιωμάτων των μεταναστών.

Αντίστοιχα, όσον αφορά τις μεταναστευτικές πολιτικές, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ο σχεδιασμός και η υλοποίησή τους αναπόφευκτα υστερεί από τις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες στην Ευρώπη. Αυτό είναι εμφανές τόσο σε Ευρωπαϊκό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως έδειξε η πρόσφατη μεταναστευτική κρίση. Επιπλέον, οι μεταναστευτικές πολιτικές συνιστούν το αποτέλεσμα συμβιβασμών και διαπραγματεύσεων μεταξύ των κρατών και πολλών κοινωνικών φορέων. Σημαντική πτυχή της μετανάστευσης είναι ότι δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία η κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο αυτή εννοιολογείται, δημοσιοποιείται και πολιτικοποιείται. Η ΕΕ αντιμετωπίζει προκλήσεις όταν ασχολείται με τη μετανάστευση και τα σχετικά ζητήματα, αλλά χρειάζεται επίσης μια συνεκτική μεταναστευτική πολιτική με βάση την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών (King and Lulle 2016).

Η πρόσφατη ευρωπαϊκή ατζέντα για τη μετανάστευση (Μάιος 2015), η οποία προκλήθηκε από την ανάγκη αντίδρασης σε ευρωπαϊκό επίπεδο στην μεταναστευτική/ προσφυγική κρίση στη Μεσόγειο (EC 2015), έθεσε τέσσερις πυλώνες για μια πιο αποτελεσματική διαχείριση της μετανάστευσης:

- ο πρώτος υπογραμμίζει την ανάγκη αντιμετώπισης των κινήτρων που ενδυναμώνουν την παράνομη μετανάστευση,
- ο δεύτερος αφορά τη αποτελεσματική διαχείριση των συνόρων,
- ο τρίτος αναφέρεται στην ενίσχυση της κοινής πολιτικής ασύλου, και
- ο τέταρτος στην εγκαθίδρυση μίας νέας πολιτικής για τη νόμιμη μετανάστευση.

Η Ευρωπαϊκή ατζέντα για τη μετανάστευση ακολουθήθηκε από την εδαφική κατανομή του «βάρους» των αιτούντων άσυλο και την ανάγκη εξισορρόπησης του αριθμού των προσφύγων μεταξύ των κρατών μελών. Ένα παράδειγμα αλληλεγγύης σε επίπεδο ΕΕ είναι το καθεστώς μετεγκατάστασης (relocation & resettlement), το οποίο αφορά τη μετακίνηση των αιτούντων άσυλο που έχουν σαφή ανάγκη διεθνούς προστασίας από ένα κράτος-μέλος της ΕΕ σε άλλο, όπου η αίτησή τους για χορήγηση ασύλου θα εξεταζόταν μετά την μετεγκατάσταση.[1]

Τον Σεπτέμβριο 2015 πάρθηκε η απόφαση από τους υπουργούς της ΕΕ για την μετεγκατάσταση 120.000 αιτούντων άσυλο από την Ελλάδα και Ιταλία προς άλλα κράτη μέλη της ΕΕ. Το σχέδιο αυτό είχε χρονικό ορίζοντα δύο έτη - δηλαδή ως το τέλος του 2017. Ορισμένα κράτη μέλη διαφώνησαν με την μετεγκατάσταση προσφύγων από την Ιταλία και Ελλάδα, ενώ άλλα υποδέχτηκαν έναν μικρότερο αριθμό αιτούντων άσυλο από αυτόν που είχε ορισθεί. Εν τέλει το πρόγραμμα μετεγκατάστασης παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό κατώτερο των αρχικών προσδοκιών, καθώς λίγο περισσότερο από το ένα τέταρτο (34.705

άτομα) του αρχικά υπολογισθέντος πληθυσμού προωθήθηκε τελικά για μετεγκατάσταση (βλέπε Πίνακα 1).

Πίνακας 1. Μετεγκατάσταση Αιτούντων Άσυλο από την Ιταλία και την Ελλάδα στα λοιπά Κράτη-Μέλη (30 Οκτωβρίου 2018)

Κράτη-Μέλη	Από Ιταλία	Από Ελλάδα	Κράτη-Μέλη	Από Ιταλία	Από Ελλάδα
Αυστρία	45	0	Λουξεμβούργο	249	300
Βέλγιο	471	700	Μάλτα	67	101
Βουλγαρία	10	50	Ολλανδία	1020	1755
Κροατία	22	60	Πολωνία	0	0
Κύπρος	47	96	Πορτογαλία	356	1192
Τσεχία	0	12	Ρουμανία	45	683
Δανία	0	0	Σλοβακία	0	16
Εσθονία	6	141	Σλοβενία	81	172
Φινλανδία	779	1202	Ισπανία	235	1124
Γαλλία	636	4394	Σουηδία	1392	1656
Γερμανία	5446	5391	Ην.Βασίλειο	0	0
Ουγγαρία	0	0	Νορβηγία	816	693
Ιρλανδία	0	1022	Ελβετία	920	580
Λεττονία	34	294	Λιχτενστάιν	0	10
Λιθουανία	29	355	***Σύνολο***	***12706***	***21999***

Πηγή: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/european-agenda-migration_en

Είναι χαρακτηριστικό ότι χώρες, όπως η Δανία, το Ην. Βασίλειο, η Ουγγαρία και η Πολωνία δεν δέχθηκαν να συμμετέχουν στην διαδικασία της μετεγκατάστασης των αιτούντων άσυλο, καθώς επίσης ορισμένες άλλες χώρες όπως η Αυστρία, το Βέλγιο, η Βουλγαρία, η Εσθονία, η Κροατία, η Λετονία, η Λιθουανία, η Σλοβακία, η Σλοβενία και η Τσεχία δέχθηκαν αρκετά μικρό αριθμό αιτούντων άσυλο.

Μεταξύ μεταναστευτικής πολιτικής και χωρικής δικαιοσύνης

Γενικά αναγνωρίζεται το γεγονός ότι η μετανάστευση σχετίζεται με την ανισότητα, χωρίς ωστόσο η τελευταία να αντιμετωπίζεται από την υλοποιούμενη μεταναστευτική πολιτική. Συχνά στον δημόσιο λόγο αναφέρεται, και ιδιαίτερα μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης, ότι οι μετανάστες επιδρούν αρνητικά στην ποιότητα ζωής του γηγενούς πληθυσμού, αυξάνοντας τις πιέσεις που υφίσταται ο τελευταίος εξαιτίας μακροοικονομικών και δημοσιονομικών παραγόντων. Αυτή ακριβώς η συζήτηση έχει μετατραπεί σε σημαντικό πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ όσων θεωρούν ότι η παρουσία των μεταναστών (και ενδεχομένως των προσφύγων) δημιουργεί προβλήματα στις χώρες υποδοχής, καθώς αυτοί κάνουν χρήση των υπηρεσιών και των πόρων που θα έπρεπε να απευθύνονται κυρίως στους γηγενείς, ενώ από την άλλη πλευρά ευθυγραμμίζονται όσοι υπογραμμίζουν την υποχρέωση υποστήριξης των μετακινούμενων πληθυσμών κυρίως λόγω των ανθρώπινων δικαιωμάτων αλλά και της ανάγκης παροχής βοήθειας προς αυτούς.

Σε αυτό το πλαίσιο, το ‘μεταναστευτικό/ προσφυγικό ζήτημα’ τίθεται υπό διαπραγμάτευση τόσο από τα κράτη όσο και τους φορείς χάραξης πολιτικής, ενώ – όπως ήδη αναφέρθηκε – η σχετική συζήτηση ‘θολώνει’ λόγω του γεγονότος ότι απέναντι στους «αριστερούς φιλελεύθερους» (υπέρ των δικαιωμάτων των μετακινούμενων) στοιχίζονται οι «αντι-μεταναστευτικοί λαϊκιστές» (που προβάλλουν τα ‘προβλήματα που δημιουργούν’ οι μετακινούμενοι) με αποτέλεσμα να διεξάγεται μια πολεμική χωρίς κάθε φορά να υπάρχουν τα διαθέσιμα πραγματολογικά δεδομένα που να υποστηρίζουν την μια ή την άλλη άποψη. Μάλιστα αυτά που υποστηρίζουν οι τελευταίοι χρειάζεται να ‘απαντηθούν’ – και φυσικά μπορούν να απαντηθούν – από την πλευρά των πρώτων με την αρωγή των επιστημονικών και ερευνητικών φορέων που μελετούν και παρακολουθούν την πορεία εξέλιξης του μεταναστευτικού ζητήματος. Το πως ακριβώς αρθρώνονται οι λόγοι των αντιμαχόμενων πλευρών σε κάθε χώρα υποδοχής εξαρτάται από την λειτουργία του κράτους και των πολιτικών φορέων, καθώς επίσης από την δραστηριότητα και την ενεργοποίηση των φορέων της κοινωνίας πολιτών.

Η πρόσληψη και αξιολόγηση της 'μετανάστευσης ως πρόβλημα' σήμερα στην Ευρώπη που πολύ συχνά ταυτίζεται με την κυριάρχηση του 'νεο-φιλελεύθερου σχεδίου' προσδίδει αρνητική χροιά στις μεταναστευτικές ροές και νομιμοποιεί μια εθνικού (ή καλύτερα εθνικιστικού) τύπου αντίληψη για την συγκρότηση της κοινωνίας (Παπαδόπουλος 2018). Η ενδυνάμωση της ελευθερίας μετακίνησης – που παραπέμπει στην ελεύθερη κυκλοφορία του εμπορεύματος εργασία – εντός της οικονομίας της αγοράς συνάδει με την λογική των 'αριστερών φιλελεύθερων' που την βλέπουν με θετικό μάτι (Favell 2014).

Δεν είναι εύκολο να ανασυγκροτήσει κανείς με σημαντική λεπτομέρεια τις διαφορετικές πτυχές της συζήτησης, όμως είναι σαφές ότι ο άξονας στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε αποκτά μεγάλη σημασία όσο επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στους απώτερους στόχους και στην 'φιλοσοφία' της μεταναστευτικής πολιτικής. Ορισμένοι θεωρητικοί αναγιγνώσκουν δύο βασικές αντιτιθέμενες προτάσεις πίσω από τη μεταναστευτική πολιτική (Sager 2012: 58):

- Οι υποστηρικτές των ανοιχτών συνόρων διατείνονται ότι ο καταναγκαστικός έλεγχος των συνόρων δεν είναι αποδεκτός, προβάλλοντας το επιχείρημα της οικονομικής αποδοτικότητας και της ισότητας.
- Εκείνοι που επιθυμούν να διατηρήσουν το δικαίωμα του κράτους να περιορίσει σημαντικά τη μετανάστευση, οι οποίοι βασίζονται στην υπόθεση ότι τα αιτήματα σχετικά με την ισότητα και την ισονομία αντισταθμίζονται από την εθνική ή πολιτιστική ταυτότητα, την αυτοδιάθεση, την ελευθερία του συνεταιρίζεσθε ή το γεγονός ότι πολίτες έχουν προνομιακή πρόσβαση στους δημόσιους φορείς της χώρας τους.

Στη σχετική συζήτηση οι αντιτιθέμενες πλευρές ορίζονται ως: α) οι *κοσμοπολίτες* οι οποίοι θεωρούν ότι η πολιτική συμμετοχή δεν σχετίζεται ηθικά με την άνιση κατανομή των αγαθών και των ευκαιριών και τείνουν να υποστηρίζουν πιο 'ανοικτά σύνορα' (Sager 2012, Carens 2014), και β) οι *συντηρητικοί* που θεωρούν ότι η πολιτική κοινότητα (έθνος-κράτος) περιλαμβάνει ιδιαίτερους ηθικούς δεσμούς και για αυτό υποστηρίζουν πιο περιοριστικές πολιτικές (Miller 2012, Miller 2017).

Η συντηρητική προσέγγιση που ευνοεί τον έλεγχο της μετανάστευσης, υποστηρίζει ότι πρόκειται ουσιαστικά για τη στάθμιση/ σύγκριση των αιτημάτων δικαίου των διαφόρων κατηγοριών μεταναστών. Τα αιτήματα αυτά διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τρόπο που οι δυνητικοί μετανάστες τοποθετούνται απέναντι στο κράτος αλλά και των αιτιάσεων που αυτοί αναφέρουν για την μετακίνησή τους. Συνεπώς, το κράτος θα πρέπει να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να κριθούν νομικά οι αξιώσεις των μετακινούμενων (Miller 2015: 403). Βάση της συζήτησης αυτής είναι ότι το κράτος διατηρεί τρία αλληλένδετα (σε σημαντικό βαθμό) ζητήματα: α) το δικαίωμα δικαιοδοσίας (right of jurisdiction) που αφορά το δικαίωμα να κατασκευάζει και να επιβάλλει νόμους εντός της επικράτειά του, β) το δικαίωμα να ελέγχει και να κάνει χρήση των πόρων (right to the territory's resources) που βρίσκονται στην επικράτειά του, και γ) το δικαίωμα να ελέγχει την κυκλοφορία αγαθών και ανθρώπων (right to control borders) διαμέσου των συνόρων της επικράτειάς του (Miller 2012: 253).

Η διάκριση μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών μετακινούμενων είναι ιδιαίτερα σημαντική σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση προκειμένου να εξεταστούν τα δικαιώματα που συνδέονται με κάθε μια από τις δύο κατηγορίες, δηλαδή 'οικονομικοί μετανάστες' και 'πρόσφυγες'. Πιο συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες διαθέτουν ισχυρότερη αξίωση να γίνουν δεκτοί κάπου – με βάση το γεγονός ότι πλήττονται τα ανθρώπινα δικαιώματά τους στην χώρα προέλευσής τους – αν και δεν μπορούν να έχουν ισχυρή αξίωση προς ένα συγκεκριμένο κράτος (Miller 2015: 395-398). Αντίστροφα, οι οικονομικοί μετανάστες δεν μπορούν να ισχυριστούν ότι έχουν το δικαίωμα εισόδου με την έννοια της υποχρέωσης του κράτους να τους δεχτεί. Ωστόσο όταν το κράτος απορρίψει το αίτημά τους οφείλει να παρέχει τη σχετική δικαιολόγηση. Η άρνηση αιτήσεων στη βάση εθνοτικών ή θρησκευτικών λόγων δεν θεωρείται αποδεκτή στις φιλελεύθερες δημοκρατίες (Miller 2015: 398-401). Παρά την απλούστευση στην διάκριση μεταξύ δύο βασικών κατηγοριών μετακινούμενων που επιχειρεί αυτή η προσέγγιση, φαίνεται ότι η δικαιολόγηση της υποστήριξης των μετακινούμενων δεν μπορεί να έχει ενιαία βάση (δηλαδή με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα) αλλά θα πρέπει να διαφοροποιείται σε κάθε κατηγορία.

Η κοσμοπολίτικη προσέγγιση, από την άλλη πλευρά, παρότι αναγνωρίζει ότι τα κράτη διατηρούν το δικαίωμα αποκλεισμού, τάσσεται υπέρ της άποψης ότι οι μετανάστες αποκτούν δικαιώματα συμμετοχής

τα οποία είναι προέκταση των θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων και υποστηρίζουν ότι οι ηθικοί ισχυρισμοί των διαφορετικών κατηγοριών μεταναστών έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο βαθμό που αυτοί μετατρέπονται σε μόνιμους κατοίκους στις χώρες υποδοχής (Carens 2014). Η -για οποιοδήποτε λόγο- παραμονή σε μία χώρα ενέχει ηθικό έρεισμα και, ενδεχομένως, ως εκ τούτου θέτει τη βάση για ένα μονιμότερο δικαίωμα στη διαμονή (που δεν πρέπει να ταυτίζεται με την παροχή ιθαγένειας), το οποίο πρέπει να αναγνωρίζεται από το νόμο. Επίσης, η ελευθερία μετακίνησης αποτελεί από μόνη της σημαντική ελευθερία και προϋπόθεση για άλλες ελευθερίες, καθώς η ελεύθερη μετακίνηση (και κυκλοφορία) αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την εξασφάλιση της ισότητας ευκαιριών. Βέβαια ένα τμήμα όσων υποστηρίζουν την προσέγγιση αυτή καταλήγει να υποστηρίζει τον παγκόσμιο χαρακτήρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων – και άρα της δικαιοσύνης σε ένα παγκόσμιο επίπεδο (Nagel 2005) – κυρίως εξαιτίας της ανάγκης να αποσοβηθούν οι καταναγκασμοί που προκύπτουν από την διατήρηση κλειστών συνόρων. Εκ των πραγμάτων τα κράτη των δημοκρατικών κοινωνιών δεν μπορούν να δικαιολογούν στους εαυτούς τους την ύπαρξη σκληρών συνθηκών επιτήρησης των συνόρων και αποτροπής μεγάλων πληθυσμών από την διέλευσή τους. Άρα η οπτική των ανοικτών συνόρων προκύπτει ως θεσμική ανάγκη που παράλληλα συνδέεται κατ' ουσίαν με τις ελευθερίες που εξασφαλίζουν οι δημοκρατικές κοινωνίες στους πολίτες τους (Carens 2014: 555-557). Σε κάθε περίπτωση, το δικαίωμα του κράτους να ελέγχει τα σύνορά του δεν επιτρέπει στα κράτη να συνεχίζουν τις πράξεις κράτησης μεταναστών, ενώ όσοι αποκλείονται από το να διέλθουν τα σύνορα δικαιούνται εξήγησης για τον αποκλεισμό αυτό (Akapko and Lenard 2014).

Συγκρίνοντας τις δύο προσεγγίσεις θα πρέπει να αναφέρουμε ότι και οι δύο αναγνωρίζουν τον κυριαρχικό ρόλο του κράτους (state sovereignty) σε σχέση με τη μετανάστευση, αν και δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις διαφορετικές γεωγραφικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες εντός των κρατών. Η εδαφικότητα παραμένει μια αφηρημένη κατηγορία και για τις δύο προσεγγίσεις, ενώ στην πραγματικότητα θα έπρεπε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη όσον αφορά την διαφοροποίηση στην μετακίνηση πληθυσμών προς (συγκεκριμένες) εδαφικές περιοχές των κρατών.

Μια 'ρεαλιστική' αντίληψη σχετικά με την μετανάστευση – που μπορεί άλλοτε τείνει προς την μια και άλλοτε προς την άλλη πλευρά – είναι ότι η κρατική ρύθμιση είναι χρήσιμη στον βαθμό που προσπαθεί να εξισορροπήσει τις αρνητικές επιπτώσεις από την εντελώς αρρύθμιστη (ή άτυπη) μετακίνηση πληθυσμών, καθώς απώτερος στόχος των κοινωνιών είναι να ευνοηθούν από τα οφέλη της μετανάστευσης αποσοβώντας τις όποιες δυσαρμονίες (π.χ. ανισότητες) προκαλούνται (Favell 2014: 4). Αυτό σημαίνει ότι η μετανάστευση ευνοεί τους μετακινούμενους, τις κοινωνίες προς τις οποίες μετακινούνται και μπορεί να ευνοήσει και τις κοινωνίες από όπου προέρχονται. Μόνο που η επίδραση της μετανάστευσης δεν είναι ενιαία στον χώρο, καθώς τείνει να ευνοεί περισσότερο τις ήδη ευνοημένες περιφέρειες ή εκείνες που διαθέτουν τις αναγκαίες (οικονομικές και κοινωνικές) προϋποθέσεις να αναπτυχθούν.

Ολοκληρώνοντας, μια ιδιαίτερα σημαντική προέκταση της συζήτησης που προηγήθηκε αφορά τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην ιθαγένεια (των δικαιώματα του πολίτη) (citizenship) και τα κοινωνικά και ανθρώπινα δικαιώματα των μετακινούμενων πληθυσμών. Το αίτημα της διεύρυνσης των ανθρώπινων δικαιωμάτων έξω και πέρα από το πλαίσιο της ιθαγένειας – που εν τέλει λειτουργεί περιοριστικά – αποτελεί μια από τις σύγχρονες προκλήσεις που τίθενται σε Ευρωπαϊκό πλαίσιο (Soysal 2012α, Soysal 2012β). Σε αυτή την πρόταση έχει ασκηθεί αξιόλογη κριτική που υπογραμμίζει τους σημαντικούς περιορισμούς και τις ανισότητες που συνεπάγονται τα υφιστάμενα καθεστώτα ιθαγένειας στην Ευρώπη (Morris 2012, Schmidtke 2012), ενώ υπογραμμίζεται η δυσκολία μετάβασης στην καθιέρωση μετα-εθνικών δικαιωμάτων λόγω της συνεχιζόμενης κυριαρχίας της εθνο-κεντρικής προσέγγισης για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Koopmans 2012).

Συμπεράσματα

Ένα βασικό πλαίσιο για την συζήτησή μας είναι η σχέση μετανάστευσης και ανάπτυξης που όπως ήδη αναφέρθηκε είναι αρκετά περίπλοκη και χρειάζεται να προσεγγίζεται με ιδιαίτερη προσοχή (De Haas 2012). Υπάρχει πληθώρα δεδομένων που υπογραμμίζουν ότι η μετανάστευση ωφελεί τους μετανάστες και τις οικογένειές τους, καθώς επίσης τις περιοχές όπου αυτοί εγκαθίστανται και βέβαια σε ένα βαθμό και τις χώρες καταγωγής τους. Παρόλα αυτά, έχει αναπτυχθεί σοβαρός σκεπτικισμός σχετικά με τον τύπο της

ανάπτυξης που διαμορφώνεται στις χώρες προέλευσης των μεταναστών. Γνωρίζουμε ότι η ανάπτυξη λειτουργεί ως πόλος έλξης των μεταναστών και των οικογενειών τους, ενώ αντίθετα οι μετακινήσεις πληθυσμών δημιουργούν, ή εντείνουν τις ήδη υπάρχουσες, ανισότητες μεταξύ περιφερειών και κρατών διαμέσου των οποίων μετακινούνται οι μετανάστες.

Τις τελευταίες δεκαετίες έγινε πλήρως κατανοητό ότι η δράση των μεταναστών (migrant agency) εξακολουθεί να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο τόσο στην ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας για τη μετανάστευση όσο και στη διαμόρφωση των μεταναστευτικών πολιτικών σε αλληλεπίδραση με τις πληθυσμιακές μετακινήσεις (Bakewell 2010). Οι μετανάστες ή οι δυνητικοί μετανάστες διαθέτουν σημαντικό βαθμό επιλογής σε σχέση με τον προορισμό τους και τον τρόπο με τον οποίο αντιδρούν στην εκμετάλλευση ή στην κακομεταχείριση (Bakewell et al. 2012, Pereira 2014).

Η σχετική έρευνα επισημαίνει ότι οι περιοριστικές μεταναστευτικές πολιτικές αυξάνουν το κόστος μετανάστευσης, ενώ ταυτόχρονα οι πολιτικές έχουν αρνητική επίδραση στην επιστροφή μεταναστών ή μπορεί να καθυστερούν την όποια απόφαση επιστροφής τους στην χώρα καταγωγής τους. Αυτό υποδηλώνει ότι οι πολιτικές που προωθούν την επιστροφή πρέπει να συνδέονται με μέτρα νομιμοποίησής τους και όχι να τους εξωθούν στην παράτυπη διαμονή στις χώρες όπου ζουν και εργάζονται. Παράλληλα, η ποινικοποίηση της μετανάστευσης ενισχύει τα αρνητικά στερεότυπα κατά των μεταναστών και τους καθιστά ακόμη πιο ευάλωτους στην εκμετάλλευση στα χέρια εμπόρων και άλλων (King and Lulle 2016: 46-48).

Τα αιτήματα δικαίου σε σχέση με τη μετανάστευση δεν είναι εύκολα διαχειρίσιμα, καθώς η μετανάστευση είναι ένα κανονιστικά πολύπλοκο φαινόμενο (Baubock 2009). Η κατανόηση της πολυπλοκότητας των μεταναστευτικών αιτημάτων είναι ένα πρώτο βήμα, παράλληλα με το γεγονός ότι τα αιτήματα δικαίου στηρίζονται σε δημόσιους συλλογισμούς και διαμορφώνονται συγκριτικά (Sen 2006). Ο ομολογουμένως θεμιτός στόχος της παγκόσμιας δικαιοσύνης (Nagel 2005) μπορεί να εφαρμοστεί στον βαθμό που ενδυναμώνονται οι διεθνείς θεσμοί, ενώ η δικαιοδοσία των κρατών ως οντοτήτων δικαίου αποδυναμώνεται. Στην τρέχουσα κατάσταση, η σχέση μετανάστευσης και δικαιοσύνης παραμένει δέσμια της κρατικής αντίληψης και πρακτικής για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης αυτής εξαρτάται από την ανθρώπινη δράση (agency), τα κοινωνικά κινήματα (social movements) και τους παράγοντες που αναπαράγουν την εθνο-κεντρική προσέγγιση στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Σημειώσεις

[1] Για περισσότερες πληροφορίες επισκεφτείτε την ακόλουθη ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου: http://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-urgency-resettlement-scheme

Το κείμενο στηρίζεται σε ερευνητική δουλειά που γίνεται στο πλαίσιο του προγράμματος "Integrative Mechanisms for Addressing Spatial Justice and Territorial Inequalities in Europe IMAJINE" (Ολοκληρωμένοι μηχανισμοί για τη διαχείριση της χωρικής δικαιοσύνης και των εδαφικών ανισοτήτων στην Ευρώπη) που χρηματοδοτείται από το European Union's Horizon 2020 Research and Innovation Programme, Grant Agreement No. 726950.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση

Μπαλιμπάρ, Ε. (2017), *Ευρώπη, Κρίση και Τέλος*, Αθήνα, Ταξιδευτής.

Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2017). «Η "μεταναστευτική κρίση" στην Ελλάδα της οικονομικής ύφεσης: Αναζητώντας ένα νέο πλαίσιο για την προσέγγιση του φαινομένου», στο Δεμερτζής, Ν., Μπαλούρδος, Δ., Κικίλιας, Η., Σπυροπούλου, Ν. & Χρυσάκης, Μ. (επιμ.), Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017, Αθήνα: ΕΚΚΕ/ ΙΩΝ.

Παπαδόπουλος Α.Γ. (2018), «Μεταναστευτική Πολιτική και Ένταξη των Μεταναστών στην Ελλάδα της Παρατεταμένης Οικονομικής Ύφεσης», στο Γ. Κουζής και Κ. Δημουλάς (επιμ.), *Κοινωνική Πολιτική, Κρίση, Κοινωνικά Αδιέξοδα και Λύσεις*, Αθήνα, Τόπος (υπό έκδοση).

Ξενόγλωσση

Akakpo, C.E.G. and Lenard, P.T. (2014), New challenges in immigration theory: An overview, *Critical Review of International Social and Political Thought*, 17 (5), 493-502.

Bakewell, O. (2010), Some reflections on Structure and Agency in Migration Theory, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (10), 1689-1708.

Bakewell, O., de Haas, H. and Kubal, A. (2012), Migration Systems, Pioneer Migrants and the role of Agency, *Journal of Critical Realism*, 11 (4), 413-437.

Baubock, R. (2009), Global Justice, Freedom of Movement and Democratic Citizenship, *European Journal of Sociology*, 50(1), 1-31.

Carens, J.H. (2014), An overview of the ethics of immigration, *Critical Review of International Social and Political Thought*, 17 (5), 538-559.

Cranston, C., Schapendonk, J. and Spaan, E. (2018), New directions in exploring the migration industries: introduction to special issue, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(4), 543-557.

Deas, I. and Hincks, S. (2014), Migration, Mobility and the Role of European Cities and Regions in Redistributing Population, *European Planning Studies*, 22(12), 2561-2583.

de Haas, H. (2010), The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *36* (10), pp. 1587-1617.

de Haas, H. (2012), The Migration and Development Pendulum: A Critical View on Research and Policy, *International Migration*, 50 (3), pp. 8-25.

EC (2015), *A European Agenda on Migration*, COM (2015) 240 final, Brussels, 13.5.2015.

EC (2017), *Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

Favell, A. (2014), The Fourth Freedom: Theories of Migration and Mobilities in 'Neo-liberal Europe', *European Journal of Social Theory*, 17(3), 275-289.

King, R. and Lulle, A. (2016), *Research on Migration: Facing Realities and Maximising Opportunities: A Policy Review*, DG for Research and Innovation, Brussels: European Commission.

Koopmans, R. (2012), The Post-Nationalization of Immigrant Rights: A Theory in Search of Evidence, *The British Journal of Sociology*, 63 (1), 22-30.

Long, K. (2015), *From Refugee to Migrant? Labour Mobility's Protection Potential*, Transatlantic Council of Migration, MPI.

Miller, D. (2012), Territorial Rights: Concept and Justification, *Political Studies*, 60, 252-268.

Miller, D. (2015), Justice in Immigration, *European Journal of Political Theory*, 14 (4), 391-408.

Miller, D. (2017), Migration and Justice: A reply to my critiques, *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20 (6), 763-773.

Morris, L. (2012), Citizenship and Human Rights: Ideals and Actualities, *The British Journal of Sociology*, 63 (1), 39-46.

Nagel, T. (2005), The Problem of Global Justice, *Philosophy and Public Affairs*, 33(2), 113-147.

Periera, S. (2014), Migrant workers and labour agency: Social actors or submissive players? *Working Papers 99*, International Migration Institute, University of Oxford.

Sager, A. (2012), The implications of migration theory for distributive justice, *Global Justice: Theory, Practice, Rhetoric*, 5, 56-70.

Schmidtke, O. (2012), Commodifying migration: excluding migrants in Europe's emerging social model, *The British Journal of Sociology*, 63 (1), 31-38.

Sen, A. (2006), What do we want from a theory of justice? *The Journal of Philosophy*, CIII (5), 215-238.

Soysal, Y.N. (2012α), Citizenship, immigration, and the European Social Project: Rights and Obligations of Individuality, *The British Journal of Sociology*, 63 (1), 1-21.

Soysal, Y.N. (2012β), Individuality, Sociological Institutionalism, and continuing inequalities: A Response to Commentators, *The British Journal of Sociology*, 63 (1), 49-53.

United Nations (2017), *International Migration Report 2017: Highlights*, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (ST/ESA/SER.A/404).

Van Hear, N. (2011), Mixed Migration: Policy Challenges, *Policy Primer, The Migration Observatory* (διαθέσιμο από http://www.migrationobservato ry.ox.ac.uk).

Žižek, S. (2016), *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours*, New York, Allen Lane.

«Κουλτούρα – κόσμος» και «Διονυσιακή καθημερινότητα» στην ελληνική τηλεόραση: Η περίπτωση μελέτης των talent shows (X - Factor & The Voice of Greece)

Παναγιώτης Παπαναστασίου

Επικοινωνιολόγος – Θεατρολόγος, Ιδιωτικός εκπαιδευτικός στην Ελληνογαλλική Σχολή «Saint Joseph Πεύκης»

Περίληψη

Η σύγχρονη δυτική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τη μαζική κουλτούρα, η οποία επεκτείνεται σταδιακά σε όλα τα μέσα καλλιτεχνικής έκφρασης και προμηθεύει εικονικά ό,τι δεν μπορεί να καταναλωθεί σε πραγματικό και φυσικό χρόνο.

Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Maffesoli, παρατηρείται μία σύγχρονη στροφή στην καθημερινότητα του ανθρώπου, η οποία εκλαμβάνεται ως μία πολιτιστική μεταστροφή που τον ωθεί στην ολοκλήρωσή του σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Ο ίδιος ο άνθρωπος, προκειμένου να ικανοποιήσει τη συγκεκριμένη «ανάγκη», καταφεύγει στην κατανάλωση που του προσφέρουν τα σχετικά τηλεοπτικά talent shows, όπου ο ηδονισμός ανάγεται σε κύριο άξονα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, που διέπονται από την ηθική της αισθητικής, τη διαφήμιση, τον ερωτισμό, ακόμα και από την ηδονή που προσφέρει το ίδιο το σώμα.

Στην παρούσα εισήγηση, εξετάζουμε τη «στροφή» αυτή μέσω του εντοπισμού κάποιων χαρακτηριστικών περιπτώσεων αυτού του είδους των εκπομπών (X – factor & The voice), όπου παρακολουθούμε καθημερινούς ήρωες να μετατρέπονται σταδιακά σε πρωταγωνιστές της καθημερινής μας ζωής λόγω της ενασχολησής τους με κάποια μορφή τέχνης. Αυτή η μεταμόρφωση του εαυτού είναι, σύμφωνα με τον Maffesoli, απόρροια της «σκιάς του Διόνυσου» και πρόκειται απλά για την επιστροφή στην ετερότητα, στην καθημερινότητα και στην ανομία.

Λέξεις κλειδιά: μαζική κουλτούρα, καθημερινότητα, τηλεόραση, ελεύθερος χρόνος, talent shows.

"Culture - world" and "Dionysian everyday life" on Greek television: The case studying of talent shows (X - Factor & The Voice of Greece)

Panagiotis Papanastasiou

Bsc, Msc Communication, Cultural, Film & Theatre Studies, Theatre teacher in private school "Saint Joseph"

Abstract

Modern society is characterized by mass culture, which gradually extends to all forms of artistic expression and delivers virtually everything that can not be consumed in real and natural time.

According to the sociologist Maffesoli, there is a modern turn of focus on man's everyday life, which is perceived as a cultural turn that aims towards personal fulfillment. The man himself, in order to satisfy the specific "need", resorts to the consumption of mass media products, including mainly TV, where hedonism constitutes the main philosophy of social life, dominated by ethics of aesthetics, advertising, eroticism, even from the pleasure offered by the body itself.

In this paper, we look at this turn through the recognition of some typical characteristics which are detected in talent shows such as "X - factor & The voice of Greece". In these shows, we are watching people becoming the protagonists of our everyday life due to their engagement in the art field. Consequently, there is a transformation of self which is, according to Maffesoli, the result of the "shadow of Dionysus" and it concerns the return to diversity, everyday life and lawlessness.

Keywords: mass culture, everyday life, television, leisure time, talent shows

Εισαγωγή

Η εποχή μας σημαδεύεται από ένα ισχυρό, ακαταμάχητο ρεύμα ενοποίησης του κόσμου. Στις περισσότερες χώρες αυτό ορίζεται ως παγκοσμιοποίηση. «Αυτή η φοβερή δυναμική συμπίπτει με τον συνδυασμό οικονομικών φαινομένων (φιλελευθεροποίηση των αγορών σ’ έναν καπιταλισμό που επικρατεί

σ' όλον τον πλανήτη), τεχνολογικών καινοτομιών (νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας) και γεωπολιτικών ανατροπών (κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας)» (Lipovetsky 2012: 61).

Η παγκοσμιοποίηση είναι και μία κουλτούρα. Κατά συνέπεια, στήνεται μία κουλτούρα, η οποία σύμφωνα με τον Jean Serroy ονομάζεται «κουλτούρα – κόσμος». «Η «κουλτούρα – κόσμος» παραπέμπει στην επανάσταση των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, στη συγκρότηση αχανών διεθνών δικτύων των μέσων ενημέρωσης, στη διόγκωση των πολιτισμικών βιομηχανιών και λειτουργεί με στόχους και πολιτικές αποδοτικότητας, μάρκετινγκ, εμπορευματοποίησης παρόμοιους μ' αυτούς που ισχύουν στους άλλους τομείς της οικονομίας και της αγοράς» (Lipovetsky 2012: 62). Με άλλα λόγια, όταν το οικονομικό γίνεται κουλτούρα και όταν το πολιτισμικό διεισδύει στο εμπόρευμα, τότε μπορεί κανείς να μιλήσει για τον όρο «κουλτούρα – κόσμος».

Η λέξη «κουλτούρα» εκφράζει ιδιαίτερα δύο πράγματα: α) όλες εκείνες τις πρακτικές, όπως τις τέχνες της περιγραφής, της επικοινωνίας και της απεικόνισης, οι οποίες έχουν σχετική αυτονομία από τις σφαίρες της οικονομίας, της κοινωνιολογίας και της πολιτικής και οι οποίες συχνά ενυπάρχουν σε αισθητικές φόρμες, που ένας από τους βασικούς στόχους της είναι η απόλαυση (π.χ. λαϊκές παραδόσεις, εθνογραφία, ιστοριογραφία, φιλολογία, κοινωνιολογία και ιστορία της λογοτεχνίας), β) Σύμφωνα με τον Mathew Arnold, «η κουλτούρα αποτελεί κατά σχεδόν αδιόρατο τρόπο, μία έννοια που περιλαμβάνει ένα εξευγενιστικό και εξυψωτικό στοιχείο, είναι η παρακαταθήκη των καλύτερων γνώσεων και σκέψεων κάθε κοινωνίας» (Said 1996: 11). Με τον καιρό, η κουλτούρα συνδέεται, πολλές φορές επιθετικά, με το έθνος ή το κράτος. Υπό αυτή την έννοια, η κουλτούρα είναι μία πηγή ταυτότητας και μάλιστα αρκετά μαχητική, είναι ένα είδος θεάτρου, όπου ποικίλα πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα αλληλοσυγκρούονται.

Έτσι λοιπόν, η σύγχρονη δυτική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τη μαζική κουλτούρα, η οποία επεκτείνεται σταδιακά σε όλα τα μέσα καλλιτεχνικής έκφρασης και προμηθεύει εικονικά ό,τι δεν μπορεί να καταναλωθεί σε πραγματικό και φυσικό χρόνο. Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Maffesoli (1982), παρατηρείται μία σύγχρονη στροφή στην καθημερινότητα του ανθρώπου, η οποία εκλαμβάνεται ως μία πολιτιστική μεταστροφή που τον ωθεί στην ολοκλήρωσή του σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Ο ίδιος ο άνθρωπος, προκειμένου να ικανοποιήσει τη συγκεκριμένη «ανάγκη», καταφεύγει στην κατανάλωση που του προσφέρουν τα σχετικά τηλεοπτικά talent shows, όπου ο ηδονισμός ανάγεται σε κύριο άξονα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, που διέπονται από την ηθική της αισθητικής, τη διαφήμιση, τον ερωτισμό, ακόμα και από την ηδονή που προσφέρει το ίδιο το σώμα.

Στην παρούσα εισήγηση, εξετάζουμε τη «στροφή» αυτή μέσω του εντοπισμού κάποιων χαρακτηριστικών περιπτώσεων αυτού του είδους των εκπομπών (*X – factor* & *The voice*), όπου παρακολουθούμε καθημερινούς ήρωες (άνθρωποι της «διπλανής πόρτας») να μετατρέπονται σταδιακά σε πρωταγωνιστές της καθημερινής μας ζωής λόγω της ενασχολησής τους με κάποια μορφή τέχνης.

Θεωρητική συζήτηση

Η «κουλτούρα – κόσμος» ορίζει τη στιγμή που ο καπιταλισμός έχει διαδοθεί παντού στον κόσμο, που η αγορά έχει επεκταθεί σ' όλο τον πλανήτη, που όλα τα έθνη έχουν στρατευθεί στον δρόμο των ιδιωτικοποιήσεων και των οικονομικών-χρηματιστικών απορρυθμίσεων. Σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη, «ο καπιταλισμός έχει δημιουργήσει ένα σύστημα νορμών και αξιών που εμφανίζεται στο εξής σαν μία «κεντρική φαντασιακή σημασία» του σύγχρονου κόσμου και επιβάλλεται ως παγκόσμια κουλτούρα χωρίς σύνορα και κυρίαρχο σύστημα αναφοράς. Τα πάντα πλέον κινούνται με όρους ανταγωνισμού και αγοράς, αποδοτικότητας και επιτέλεσης, μεγιστοποίησης των αποτελεσμάτων με το μικρότερο κόστος, αποτελεσματικότητας και οφειλών» (Lipovetsky 2012: 72).

Μία νέα κουλτούρα επιβάλλεται ως ακέραιο οικονομικό σύμπαν και τα πάντα πια εμπορευματοποιούνται στον βωμό του οικονομικού συμφέροντος. Όπως θα δούμε παρακάτω, τα talent shows έχουν καταφέρει παγκοσμίως να καταναλώνουν τη διασημότητα ως τρόπο για να ξεχωρίζουμε – προσωποποιούμε τον απρόσωπο εμπορευματικό κόσμο. Μας κυριεύει δηλαδή, μία Star-mania που δεν μπορούμε να τη διαχωρίσουμε από την ανάγκη φυγής και ονειροπόλησης αλλά και από την ανάγκη να ξανασυναντήσουμε

οικείες μορφές σ' έναν κόσμο διαρκούς και επιταχυνόμενης αλλαγής. Η «κουλτούρα – κόσμος» ορίζει πλέον την εποχή της εκθετικής μεγέθυνσης της επικοινωνίας και της πληροφορίας, της διασκέδασης και της ενημέρωσης που διαδίδει σ' όλο τον πλανήτη μία ακατάπαυστη ροή κινηματογραφικών ταινιών, μουσικών, τηλεοπτικών και αθλητικών θεαμάτων.

Η τηλεόραση σταδιακά αλλάζει τον κόσμο και κατ' επέκταση τον κόσμο της κουλτούρας. Επιβάλλει τη βασιλεία της απ' ευθείας εικόνας, του ακαριαίου και της απουσίας νοήματος. Με τις εικόνες σε πραγματικό χρόνο, οι άνθρωποι όλου του πλανήτη έχουν πρόσβαση συγχρόνως στις ίδιες πληροφορίες. Η τηλεόραση μετασχηματίζει τον ίδιο τον κόσμο σε πληροφορία, γιατί με την εικόνα που παρουσιάζει η οθόνη, εμφανίζεται ο κόσμος στους ανθρώπους και τον γνωρίζουν. Ο άνθρωπος ζει τώρα πια ένα νέο στάδιο της «κουλτούρας – κόσμου» που συμβαδίζει με την επανάσταση του ψηφιακού και τον πολλαπλασιασμό των οθονών, με τη σύγκλιση των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας και την υπεροχή του Web – κόσμου. Ταυτόχρονα με τη δύναμη της τηλεόρασης, συντελείται και μία διαδικασία αποκαθαγιασμού, όπου οι νέοι άνθρωποι αναζητούν τα «χαμένα» πρότυπά τους στα οπτικοακουστικά προϊόντα.

Η γλώσσα της τηλεόρασης σημαδεύει κι αυτή τα όρια της πλανητικής κουλτούρας με έναν γλωσσικό υβριδισμό που οδηγεί σταδιακά στην ομοιομορφοποίηση του κόσμου. Στο σημείο αυτό, χαρακτηριστική είναι η μελέτη περίπτωσης των talent shows που εξετάζουμε, όπου παρατηρείται ότι η αγγλική γλώσσα προωθείται ως διεθνής γλώσσα μέσω των συγκεκριμένων τηλεοπτικών προγραμμάτων και ο γλωσσικός αυτός υβριδισμός τείνει να απειλεί πραγματικά τη γλωσσική ποικιλία της χώρας μας και να επιβάλλεται εις βάρος των «μικρών» γλωσσών. Σταδιακά, τα πάντα ομοιομορφοποιούνται γύρω μας και μέσα στο πλαίσιο αυτό πολλαπλασιάζονται οι υβριδικές μορφές πολιτισμικής έκφρασης, που αναμειγνύουν τις διαφορετικές κουλτούρες του κόσμου. Απόδειξη, στα εν λόγω talent shows, η ορμή μίας παγκόσμιας μουσικής που συγχωνεύει μοντέρνους και παραδοσιακούς ρυθμούς διαφόρων προελεύσεων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στα shows – κατόπιν σχετικών υποδείξεων της εκάστοτε τηλεοπτικής παραγωγής του παιχνιδιού – είθισται να ερμηνεύει, ως επί το πλείστον, τραγούδια με αγγλικό στίχο.

Ο Guy Debord (2000), υποστηρίζει ότι το θέαμα γίνεται πραγματικό και η πραγματικότητα ξεπροβάλει μέσα απ' το θέαμα. Με άλλα λόγια, σε ένα πλανητικό σύμπαν, η αφθονία των εμπορευμάτων είναι η αδιάψευστη επιθυμία για ικανοποίηση επίπλαστων αναγκών και ο ενοποιημένος μη αναστρέψιμος χρόνος είναι ο χρόνος της παγκόσμιας αγοράς και κατ' επέκταση του παγκόσμιου θεάματος. Σε αυτή τη νέα εποχή, οι αγορές παραχωρούν σταδιακά τη θέση τους στα δίκτυα και η ιδιοκτησία αντικαθίσταται σταθερά από την πρόσβαση. Σύμφωνα με τον Jeremy Rifkin (2001), συντελείται μία μετάβαση από την βιομηχανική εποχή της αυτονομίας στην εμπορευματοποιημένη εποχή της ορθολογικής κυριαρχίας.

Η παγκόσμια δημόσια σφαίρα, που καθορίζει πλέον τα τεχνικά μέσα, αλλάζει τη ζωή μας ριζικά διότι με την κατάργηση των χωρικών αποστάσεων καταρρέει παράλληλα και η πραγματικότητα της μη ύπαρξης των επιμέρους δημόσιων σφαιρών και έτσι θα μπορεί ο καθένας δυνητικά να βρίσκει πρόσβαση σε όλα τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στον κόσμο αλλά και σε όλες τις πληροφορίες. Με την κυριάρχηση των ψηφιακών δικτύων σε παγκόσμιο επίπεδο, σημειώνεται μία μετάβαση από την τοπική δημόσια σφαίρα σε δυνητικές και ταυτόχρονα πιο παγκόσμιες και πιο ομοιογενείς δημόσιες σφαίρες που αναπτύσσονται σε μεντιακούς χώρους. Στη νέα κοινωνία των δικτύων ο χώρος και ο χρόνος επανακαθορίζονται μεντιακά. «Η δυνατότητα πρόσβασης σε ορισμένες πληροφορίες είναι ελεύθερη, διότι οι τελευταίες δεν εξαρτώνται από μία ορισμένη μορφή πρόσληψης, αλλά είναι διαθέσιμες ανεξάρτητα από τα κοινωνικά συμφραζόμενα» (Ζέρη 2006: 171).

Στο σημείο αυτό για να υποστηριχθεί θεωρητικά η συζήτησή μας για τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στις έννοιες «κουλτούρα – κόσμος» και «διονυσιακή καθημερινότητα» που εξετάζουμε στα συγκεκριμένα πολιτισμικά ερεθίσματα (talent shows) που απασχολούν την προβληματική μας στην παρούσα μελέτη, θα πρέπει να στηριχθούμε ακόμα και σε ορισμένες χαρακτηριστικές κοινωνιολογικές θεωρήσεις που αφορούν στη σημασία του ελεύθερου χρόνου σήμερα. Αρχικά, ο D. Riesman στο ομώνυμο έργο του: «Το μοναχικό πλήθος», υποστήριξε ότι από τις αρχές του 20ου αιώνα, αναδύεται στις μεσαίες προνομιούχες κοινωνικές

τάξεις των μεγάλων πόλεων, ένας κοινωνικός τύπος που αντιπροσωπεύει τον σύγχρονο άνθρωπο και χαρακτηρίζεται από μία έντονη ατομική στάση, κατευθυνόμενος από τον περίγυρό του και εξαρτώμενος σε σημαντικό βαθμό από την επιρροή των Μ.Μ.Ε. Ουσιαστικά, αναγνωρίζει αυτή την επιρροή ως ένα αίσθημα εξάρτησης για τον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος προσδιορίζεται από αυτά και προσπαθεί να προσαρμόζεται στη γνώμη των άλλων.

Εν συνεχεία, ο «πατέρας» της Κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου, J. Dumazedier, υποστήριξε ότι παρόλο που ο ελεύθερος χρόνος ήταν και είναι προϊόν της εργασίας, στη σημερινή εποχή μεταλλάσσεται σε ένα σχετικά αυτόνομο χρόνο, που διαμορφώνει κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες βασικές για τη σύγχρονη απομυθοποίηση της έννοιας της εργασίας. Από την άλλη πλευρά, ο J. Baudrillard θεωρεί ότι η βιομηχανική κοινωνία είναι κοινωνία κατανάλωσης και όχι παραγωγής και ότι η αντίθεση ανάμεσα στον χρόνο εργασίας και τον ελεύθερο χρόνο είναι επιφανειακή, εφόσον τα πάντα είναι ουσιαστικά καταναγκασμός (στο πλαίσιο της αλλοτριωμένης κοινωνίας). Συνεπώς, καθίσταται εμφανές από όλα τα προεκτεθέντα ότι ο ελεύθερος χρόνος δεν αποτελεί πλέον «συμπλήρωμα ή αντιστάθμιση» της εργασίας, αλλά τον κοινωνικό χρόνο που θέτει ένα ζήτημα ύψιστης σημασίας για το μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών: την αναζήτηση μίας νέας ισορροπίας ανάμεσα στους κοινωνικούς χρόνους της εργασίας, της οικιακής εργασίας και της προσωπικής συγκρότησης.

Στο σημείο αυτό, η συμβολή του κοινωνιολόγου, M. Maffesoli, θεωρείται καταλυτική καθώς μελετά τη σύγχρονη κοινωνία, δίνοντας σημασία στην απλή καθημερινότητα (στο πλαίσιο της οποίας διέκριναν ότι η ενασχόληση με την προσωπική ολοκλήρωση και ευχαρίστηση τείνει να γίνει γενικευμένη πολιτισμική αξία) και υποστηρίζοντας ότι «νέες μορφές συλλογικότητας έρχονται στο προσκήνιο μέσα από την επαναδραστηριοποίηση ποικίλων διονυσιακών μορφών έκφρασης ενός λαϊκού ηδονισμού» (Maffesoli στο Κορωναίου 2006: 373). Τα πρόσωπα των τελετών (γιορτές, θεάματα, οργιαστικές εκδηλώσεις, αλκοολισμός, ναρκωτικά, εκφράσεις σεξουαλικότητας) ζουν και δρουν πια στη «σκιά του Διόνυσου», του αρχαίου θεού με τα πολλά πρόσωπα. Ο ηδονισμός αποκτά έντονη παρουσία στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου και διαμορφώνει μία νέα ηθική της αισθητικής που δεν ταυτίζεται με την παραγωγή ή την ερμηνεία κάποιου πολιτιστικού έργου, αλλά διαπερνά το σύνολο της ατομικής και της κοινωνικής ζωής από την πολιτική και την επιχειρησιακή δραστηριότητα μέχρι τη διαφήμιση, την κατανάλωση και, βέβαια, τον ερωτισμό και το σώμα. Η νέα ηθική της αισθητικής γεννά αυτομάτως τον ιδεότυπο ενός νέου ανθρώπου που δεν είναι άλλος από αυτόν που αποκαλούμε *Άνθρωπο του αισθάνεσθαι* (Homo estheticus).

Ο Maffesoli (1982, 1990) διαπιστώνει το «τέλος» των μεγάλων ιδεολογιών και οραμάτων του παρελθόντος που όμως συνοδεύεται από την ταυτόχρονη έλευση νέων μορφών συλλογικής ύπαρξης. Παρατηρεί μία σύγχρονη στροφή στην καθημερινότητα και εκλαμβάνει αυτή την στροφή ως μία πολιτισμική μεταστροφή που ωθεί τον σύγχρονο (καθημερινό) άνθρωπο στην ολοκλήρωση «εδώ και τώρα». Σύμφωνα με τη Χρ. Κωνσταντοπούλου (2012α: 39 – 40), «ο απολλώνειος πολιτισμός του ορθολογισμού και της εργασίας τείνει να μετατραπεί σε ένα «διονυσιακό πολιτισμό» όπου το άτομο θα χάνεται στο σύνολο και όπου οι ρόλοι θα συγχέονται αφού δεν θα υπάρχει ένα απόλυτο σύστημα ταυτότητας (βάσει φύλου, επαγγέλματος κλπ.), δεδομένου ότι και οι νέες τεχνολογίες τελικά επιτρέπουν μία τέτοια υπέρβαση».

Η δυνατότητα έκφρασης των αναγκών του εαυτού, η σημασία της ικανοποίησης αυτών των αναγκών, καθώς και η σημασία της επικοινωνίας για τη βελτίωση της σχέσης του εαυτού με το περιβάλλον αποτελούν βάση της σύγχρονης τηλεοπτικής αφήγησης για τον άνθρωπο. Σταδιακά, παρατηρούμε μία μετατόπιση από τις παραγωγές μυθοπλασίας σε παραγωγές «σκηνοθεσίας του εαυτού» (reality, talent shows) που λειτουργούν στη λογική της «αποτύπωσης» όλο και περισσότερο παραλλαγών συγκινησιακής εμπλοκής των συμμετεχόντων ικανοποιώντας με αυτό τον τρόπο την «ανάγκη» του ανθρώπου για θέαμα. Ο άνθρωπος «είναι «δραματικό είδος» (του αρέσει δηλαδή να «παίζει» αλλά και να *βλέπει να παίζεται* η καθημερινότητά του» (Κωνσταντοπούλου 2012α: 147).

«Ο Erving Goffman υποστήριξε ότι τα άτομα δεν αποδέχονται παθητικά τις κοινωνικές συνθήκες και επιρροές, αλλά συμμετέχουν και στη διαμόρφωση και στην ερμηνεία τους (δηλαδή επεηρεάζονται και επηρεάζουν την κοινωνία): η συμβολική αλληλεπίδραση υπογραμμίζει τη δυναμική διάσταση που υπάρχει σε κάθε τι που έχει σχέση με τον άνθρωπο. Δίνει ιδιαίτερη σημασία στην κοινωνιολογική ενασχόληση με

την *καθημερινή ζωή* (*και στο βασικό της στοιχείο, τη ρευστότητά της)* καθώς και με τα «κοινότοπα συμβάντα» της καθημερινότητας (τοποθετώντας στο κέντρο της ανάλυσής του την πρόσωπο με πρόσωπο αλληλεπίδραση). Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στην παρατήρηση, την καταγραφή και την ανάλυση της *αλληλεπίδρασης* σε συνθήκες συνεύρεσης των μετεχόντων» (Κωνσταντοπούλου 2012β: 66). Το άτομο υπόκειται με αυτόν τον τρόπο, σε κανονιστικό έλεγχο και μεταβάλλεται σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικές προσδοκίες και επιταγές. Παρατηρείται δηλαδή, μία κοινωνική απόδοση της ατομικής ταυτότητας που βασίζεται στην ανάγκη και στην ικανότητα του ατόμου να συντηρεί ταυτοχρόνως την πολλαπλότητα εαυτών.

Εξετάζοντας τώρα τη δομή των δύο τηλεοπτικών προγραμμάτων αφήγησης που απασχολούν την προβληματική μας, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το «X – Factor Greek[1]» βασίζεται σε βρετανικό format και είναι ένας τηλεοπτικός μουσικός διαγωνισμός που αναδεικνύει, ως επί το πλείστον, pop τραγουδιστές μέσα από μία συγκεκριμένη διαγωνιστική διαδικασία. Στην Ελλάδα, το show ξεκίνησε να προβάλλεται τη σεζόν 2008 – 2009 μέσα από την τηλεοπτική συχνότητα του ΑΝΤ1 και συνεχίστηκε για δύο ακόμα σεζόν μέχρι και το 2011. Στη συνέχεια, επέστρεψε μέσα από την τηλεοπτική συχνότητα του ΣΚΑΪ την περίοδο 2015 – 2016 και συνεχίστηκε και την επόμενη σεζόν (2016 – 2017). Η διαδικασία του διαγωνισμού χωρίζεται σε πέντε φάσεις: α) Auditions, β) Bootcamp, γ) Judges Houses (Season 1–3), δ) Four-Chair Challenge (Season 4–5) και ε) Live Shows. Κοινή συνισταμένη και στους πέντε κύκλους, η συμμετοχή του pop τραγουδιστή, Σάκη Ρουβά στον ρόλο του παρουσιαστή.

Όσον αφορά στο «The Voice of Greece», πρόκειται για έναν τηλεοπτικό διαγωνισμό τραγουδιού που βασίζεται στο reality show τραγουδιού «The Voice of Holland» και τα πνευματικά του δικαιώματα ανήκουν στον παραγωγό John de Mol. Αρκετές χώρες παγκοσμίως διασκευάζουν το συγκεκριμένο format στους τηλεοπτικούς τους δέκτες από το 2011 μέχρι σήμερα. Στην Ελλάδα, το show ξεκίνησε να προβάλλεται τη σεζόν 2013 – 2014 μέσα από την τηλεοπτική συχνότητα του ΑΝΤ1 και συνεχίστηκε για μία ακόμα σεζόν (2014 – 2015). Στη συνέχεια, επέστρεψε μέσα από την τηλεοπτική συχνότητα του ΣΚΑΪ την περίοδο 2016 – 2017, όπου συνεχίστηκε και φέτος (2017 – 2018). Αυτό που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο show από τα προγενέστερά του είναι το γεγονός ότι επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις φωνητικές – τραγουδιστικές ικανότητες των επίδοξων και ανερχόμενων καλλιτεχνών. Το διαγωνιστικό μέρος του προγράμματος αποτελείται από τέσσερις φάσεις: α) Blind Auditions, β) Battles, γ) Knockouts και δ) Live Shows (Season 1 – 2) & Live Shows with Cross battles (Σεζόν 3 – 4).

Αναφορικά με τη φιλοσοφία που διαπνέει τα εν λόγω προγράμματα που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη, κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί ότι τα μέσα επικοινωνίας και ιδιαιτέρως τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης (social media) συμβάλλουν ουσιαστικά στις δυνατότητες συσσώρευσης του άϋλου κεφαλαίου της δημοσιότητας. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του X – Factor και του Voice, τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης (Facebook, Twitter, Instangram κ.λπ.) κατέχουν περίοπτη θέση. Για τις ανάγκες του παιχνιδιού, κατά καιρούς, έχουν σχεδιαστεί διαδικτυακές εφαρμογές (π.χ. Application Home Coach), στις οποίες οι χρήστες των διαφόρων κοινωνικών δικτύων μπορούν να συνδέονται μέσω του λογαριασμού τους και να ενημερώνονται καθημερινά για τα τεκταινόμενα που λαμβάνουν χώρα στο αγαπημένο τους τηλεοπτικό πρόγραμμα αλλά και να καθορίζουν την πορεία των διαγωνιζόμενων στο παιχνίδι με τη ψήφο τους. Επιπρόσθετα, οι συγκεκριμένες εφαρμογές προσφέρουν την ευκαιρία στους χρήστες – τηλεθεατές να παρακολουθούν μέσω live streaming την αγαπημένη τους εκπομπή και παράλληλα να συμμετέχουν στις ομάδες κοινωνικής δικτύωσης (chat rooms) ανταλλάσσοντας απόψεις με τους υπόλοιπους χρήστες που την ίδια στιγμή παρακολουθούν ζωντανά το συγκεκριμένο τηλεοπτικό πρόγραμμα.

Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις μελέτης, αποδεικνύουν ότι ο άνθρωπος δε βρίσκεται πια στην εποχή των Μ.Μ.Ε. και της μονόδρομης επικοινωνίας αλλά στην εποχή των κοινωνικών δικτύων εν σειρά, των σχεσιακών πλατφορμών, των διαπροσωπικών ανταλλαγών, οριζόντιων και κοινοτικών. «Μία κουλτούρα *όλων προς όλους* που επιτρέπει στα άτομα να είναι λιγότερο παθητικοί καταναλωτές, να μοιράζονται, να συζητούν, να συμμετέχουν πέρα από τους καταναγκασμούς του χωρο – χρόνου» (Lipovetsky 2012: 106). Ο θρίαμβος μίας τέτοιας αγοράς – ιδιαίτερα της τηλεοπτικής – δεν είναι μόνο οικονομικός, είναι

πολιτισμικός, καθώς γίνεται το δομίζον σχέδιο στους περισσότερους οργανισμούς, το γενικό μοντέλο των κοινωνικών δραστηριοτήτων και της κοινωνικής ζωής.

Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι πολλοί μετέχοντες σε τέτοιου τύπου προγράμματα (διάσημοι ή μη) πωλούν τη δημοσιότητά τους στα media, τα οποία με τη σειρά τους προσδοκούν μεγαλύτερη ελκυστικότητα για τα προϊόντα τους. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τη διαφημιστική οικονομία, η οποία αποσκοπεί στο να προσεγγίσει την προσοχή διαφόρων επιμέρους κοινών με την αξιοποίηση γνωστών προσωπικοτήτων. Για παράδειγμα, στην ελληνική εκδοχή του talent show «The Voice», τις εντυπώσεις «κλέβουν» περισσότερο οι κριτές – coaches παρά οι ίδιοι οι διαγωνιζόμενοι και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ορισμένοι απ' αυτούς συμμετέχουν και σε διαφημιστικά spots παράλληλα με την προβολή του προγράμματος (π.χ. η Δέσποινα Βανδή διαφημίζει το γιαούρτι «Αγελαδίτσα» και ο Μιχάλης Κουϊνέλης από το μουσικό συγκρότημα «Stavento», το γιαούρτι «Total»). «Εμφανίζεται έτσι το παράδοξο ότι η ατομικιστική θεμελιώδης στάση των ανθρώπων μέσα στη μαζική δημοκρατία γεννά την αυτάρεσκη εντύπωση ότι και η ταύτιση με το εκάστοτε προτιμώμενο πρόσωπο αποτελεί μία πράξη μέσα στο πλαίσιο της αναζήτησης της πρωτοτυπίας και της ατομικής αυτοπραγμάτωσης» (Κονδύλης 2007: 251). Σε φαινόμενα όπως είναι η λατρεία των «σταρ», αποκαλύπτονται όχι μόνο οι αμφιρρέπειες των μηχανισμών της ταύτισης μέσα στη μαζική δημοκρατία, αλλά επίσης η έκταση και οι άμεσες συνέπειες της κατάργησης του χωρισμού ανάμεσα σε ιδιωτική και δημόσια σφαίρα.

Είναι εμφανές ότι μεταβαίνουμε από έναν ελεύθερο και εκούσιο κοσμοπολιτισμό σ' έναν αναπόφευκτο κοσμοπολιτισμό που έχει ως στόχο του την οικονομική επιβίωση. Δε γίνεται λόγος πια για ελεύθερη στράτευση του πολίτη του κόσμου, αλλά για «καταναγκαστική παγκοσμιοποίηση». Τα talent shows εξαπλώνονται ως μία κουλτούρα χωρίς σύνορα που δεν είναι άλλη από την κουλτούρα της εμπορευματικής κατανάλωσης καθ' υπερβολήν. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, εξάλλου ότι τα συγκεκριμένα τηλεοπτικά formats που εξετάζουμε, προβάλλονται αυτή τη στιγμή σε περισσότερες από 40 χώρες παγκοσμίως ξεκινώντας το ταξίδι τους από την Αμερική και φτάνοντας μέχρι και την Κίνα. Φυσικά, η Ελλάδα δε θα μπορούσε ν' απουσιάζει από τον τηλεοπτικό χάρτη καθώς τα τελευταία δέκα χρόνια περίπου, τηρεί μία συνεπή στάση προβάλλοντάς τα μέσα από τα τηλεοπτικά της δίκτυα.

Τα εν λόγω talent shows λειτουργούν ως μία πολιτισμική βιομηχανία που προωθεί συγκεκριμένα καταναλωτικά πρότυπα, τα οποία αποσκοπούν στο ν' αποσπάσουν ένα σημαντικό μέρος της προσοχής των Μ.Μ.Ε. και να δημιουργήσουν εν συνεχεία ένα «γεγονός» που θα συζητηθεί. Παράλληλα, τα συγκεκριμένα formats τηλεοπτικού προγράμματος δημιουργούν όνειρα, θρέφουν προσδοκίες αλλαγής σε νέους ανθρώπους και διαφοροποιούν τα μοντέλα ταύτισης διαχέοντας τη νομιμότητα των προσωπικών θελήσεων και το ιδεώδες της ατομικής ευτυχίας. Σταδιακά, καθίσταται εμφανές ότι τα συγκεκριμένα είδη κουλτούρας είναι αυτά που αφαιρούν από τους ανθρώπους τα στοιχεία αναφοράς του πολιτισμικού τους παρελθόντος. Επιπλέον, πρέπει να τονιστεί ότι μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο προβολής του «εαυτού», εκδηλώνονται προβληματικές καταστάσεις που είναι διάχυτες στη σύγχρονη κοινωνία και αφορούν *στο επίπεδο του επαγγελματικού χώρου* (ανταγωνισμός φιλοδοξιών, καβγάδες με συναδέλφους, αδυναμία αποδοχής επιτυχίας άλλων χωρίς αγωνία και άγχος, υπερκόπωση κλπ.), *στο επίπεδο των ερωτικών σχέσεων και εμπειριών* (ανικανότητα επιλογών, μηχανική σεξουαλικότητα κλπ.) καθώς επίσης και *στο επίπεδο της κοινωνικής συμπεριφοράς* (επιθετικότητα, εθισμός σε αλκοόλ, εξάρτηση από ναρκωτικά, πρόκληση συνεχών ατυχημάτων κ.λπ.).

Ταυτόχρονα, παρατηρούμε ότι η αναπαράσταση των σχέσεων εξελίσσεται αφηγηματικά στη συγκεκριμένη κατηγορία τηλεοπτικού προγράμματος, ικανοποιώντας με αυτόν τον τρόπο, το βλέμμα του θεατή, ο οποίος παρακολουθεί από την κλειδαρότρυπά του ό,τι συμβαίνει στη ζωή των νέων ανθρώπων, οι οποίοι προβάλλουν σωματικές και φωνητικές «αρετές», ώστε να διεκδικήσουν μία θέση κάτω από τη «σκιά του Διόνυσου». Στα πλαίσια, μάλιστα, των σύγχρονων αρχών επικοινωνίας, επιτυγχάνεται σε κοινωνικό επίπεδο η «*Εμπορευματοποίηση* καθημερινών «κονσερβοποιημένων» προβλημάτων, η *Χειραγώγηση* βάσει της οποίας ο φόβος της γελοιοποίησης και του περιθωρίου καθηλώνει την περίεργη ή και επαναστατημένη συμπεριφορά. (...), η *Μεταβίβαση* των κοινωνικών προβλημάτων (όπως φτώχεια, αμάθεια κλπ.): α) με την παρουσίασή τους ως «ανώμαλων» περιπτώσεων – απαξίωση στο έπακρο, β) όπου

η ευρύτερη κοινωνική οργάνωση όχι απλώς δεν φαίνεται να «παίζει» κανένα ρόλο, αλλά αντίθετα, γ) κατοχυρώνεται μέσα από τη διακωμώδηση και τον καυτηριασμό της «ανώμαλης συμπεριφοράς» (Κωνσταντοπούλου 2012γ: 189).

Η αρχική ιδέα αυτού του είδους της ρεαλιστικής «μυθοπλασίας» εμπεριείχε το στοιχείο του live πειραματισμού πάνω στην ανθρώπινη συμπεριφορά στο πλαίσιο ενός «δημόσιου θεάματος», όπου οι παίκτες – πρωταγωνιστές εκτίθενται (ηθελημένα), όπως συμβαίνει σε μία θεατρική παράσταση, στην οποία «παίζουν» όχι πια μία φανταστική ιστορία αλλά τη δική τους «αφήγηση». Στα talent shows και εν γένει στα studios των reality shows, «η πραγματικότητα ντύνεται εφεξής με ένα αφηγηματικό δίχτυ που φιλτράρει τα ερεθίσματα και ενισχύει τις χρήσιμες συγκινήσεις» (Κωνσταντοπούλου 2012γ: 215).

Για να κατανοήσουμε, εν τέλει, τη λογική αυτών των σόου, αλλά και για να καταλάβουμε τη μεγάλη «επιτυχία» τους (βάσει των ποσοστών τηλεθέασης που σημειώνουν κάθε χρόνο), πρέπει να επικεντρωθούμε σε ορισμένες σημαντικές πολιτιστικές ανακατατάξεις που ευνοούν την ηθελημένη προβολή των μετεχόντων σε αυτά και κατόπιν τις λειτουργίες που επιτελούν, αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο πόλο έλξης για τους τηλεθεατές. Οι ανακατατάξεις αυτές εντοπίζονται σε τρία σημεία: α) στις *σύγχρονες πολιτιστικές ανακατατάξεις* με την κατάργηση των κλασικών διαχωρισμών ανάμεσα στο «δημόσιο» και στο «ιδιωτικό». Τα τεχνολογικά μέσα οδηγούν στην υπερτίμηση των καθημερινών ηρώων (των ανθρώπων της «διπλανής πόρτας») καθώς τους αναγάγουν σε πρωταγωνιστές λόγω των συνθηκών διαβίωσής τους αλλά και των συνηθειών τους που γίνονται πρώτο θέμα απασχόλησης σε διάφορες τηλεοπτικές εκπομπές και κατ' επέκταση στο «φιλοθεάμον» τηλεοπτικό κοινό, β) στις *λειτουργίες της τηλεοπτικής «έκθεσης – εξομολόγησης»*, όπου παρατηρούμε τους περισσότερους ανθρώπους (κυρίως τους νέους) να αναρωτιούνται συχνά για το πώς θα συμπεριφερθούν στο πλαίσιο των σχέσεών τους: αν δηλαδή θα πρέπει να είναι απόλυτοι ή ανεκτικοί ή έστω, αν θα πρέπει να φανερώνουν ή να κρύβουν τις πραγματικές σκέψεις τους. Για παράδειγμα, κάποιοι πάικτες αρνούνται να συμμορφωθούν στις αλλαγές που τους επιβάλλουν οι κριτές, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο, αναζητείται «αρχηγός» και μάλιστα «χαρισματικός» για να καθοδηγήσει την ομάδα (βλ. «X – Factor») και γ) στη *διαμόρφωση νεανικής ταυτότητας*, η οποία εμπνέεται από την όξυνση καβγάδων, τον ενστερνισμό των κανόνων της αγοράς μέσω της επιβολής συμπεριφορικών και καταναλωτικών προτύπων, την παγκοσμιοποίηση των προτεραιοτήτων, την απόκρυψη του «εαυτού» ως μία βασική καθημερινή τακτική και την ακύρωση της έννοιας της ομάδας. Οι συμμετέχοντες στα talent shows καθίστανται πρότυπα συμπεριφοράς δίνοντας «οδηγίες σωστής συμπεριφοράς» στους νεαρούς τηλεθεατές, ψυχαγωγώντας τους μεγαλύτερους και ικανοποιώντας την τάση οπτικού κανιβαλισμού των πάντων.

Συμπέρασμα

Μήπως τελικά μπορεί να μιλά κανείς για μία ηδονιστική κουλτούρα που εξαίρει διαρκώς τις απολαύσεις της ευζωίας και του ελεύθερου χρόνου, της μόδας και της διασκέδασης; Ανεγείρεται μία νέα κουλτούρα που προβάλλει τα όνειρα της ιδιωτικής ευτυχίας υπό το σημείο της πλάκας, της διασκέδασης, της ελαφρότητας, του ερωτισμού, του χιούμορ. «Τα ιδεώδη της απάρνησης τα διαδέχθηκε μία κουλτούρα απο – ενοχοποίησης, πειραματισμού, διαρκούς ερεθισμού των επιθυμιών. Τα ηρωικά ιδεώδη του τυπικού μέλλοντος της πρώτης νεωτερικότητας παραχώρησαν τη θέση τους σε μία παροντιστική κουλτούρα ικανοποίησης επιθυμιών που διαρκώς ανανεώνονται» (Lipovetsky 2012: 89).

Το γεγονός ότι το talent show «The Voice» έχει καταγωγή από την Αμερική, δε θα πρέπει να παραξενεύει κανέναν. Η ιδέα της υπερπόντιας αυτής κυριαρχίας σχετίζεται με προεκτάσεις τόσο στην αφηγηματογραφία, όσο και στη γεωγραφία ή την τέχνη και αποκτά μία αδιάκοπη παρουσία διαμέσου μίας πραγματικής εξάπλωσης, διοίκησης, επενδύσεων και συμβατικών δεσμεύσεων. Η ισχύς της Δύσης ως γεωπολιτικής οντότητας υποχωρεί ή σχετικοποιείται, το μοντέλο οργάνωσης και ζωής που πρόβαλε, επιβάλλεται στον κόσμο.

Η περίπτωση του εν λόγω talent show αλλά και του ομοειδούς προγράμματός του («X – Factor») - αν και με καταγωγή από το Ηνωμένο Βασίλειο - αποδεικνύουν ότι ο εκδυτικισμός που νικά είναι η διαδικασία

εκνεωτερισμού – εξορθολογισμού όλων των εθνών και των τρόπων τους να σκέφτονται, να παράγουν και να ενεργούν ανεξάρτητα από την ένταση των πολιτισμικών εκ νέου ενεργοποιήσεων. Είναι η κοσμοπολιτοποίηση της πλανητικής πραγματικότητας, η παγκόσμια διάδοση των οικουμενιστικών φορέων που συγκροτούν τη νεωτερική εποχή όπως την ανέπτυξε η Δύση. Οι ευθυγραμμίσεις μεταξύ συνόρων, τύπων, εθνών και ουσιών εμφανίζονται στο προσκήνιο και προκαλούν ή ακόμα και αμφισβητούν την κατά βάση στατική έννοια της «ταυτότητας»[2], η οποία αποτέλεσε τον πυρήνα του πολιτικού στοχασμού την εποχή του ιμπεριαλισμού.

Οι αφηγήσεις χειραφέτησης και διαφωτισμού στην πιο ισχυρή τους μορφή υπήρξαν ταυτόχρονα και αφηγήσεις ενοποίησης και όχι διαχωρισμού, ιστορίες ανθρώπων που είχαν αποκλειστεί από την κύρια ομάδα, αλλά που τώρα αγωνίζονταν για μία θέση μέσα σ' αυτή. Ένα τέτοιο είδος αφήγησης θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί και το πολιτισμικό ερέθισμα που προσφέρουν τα talent shows. Δεν υπάρχει σήμερα αντικείμενο ταύτισης για να οικοδομηθεί η σχέση του ανθρώπου με την πραγματικότητα, απεναντίας υπάρχει άμεση σχέση με την εικονική πραγματικότητα, δηλαδή την διαμεσολαβημένη εμπειρία (αποικειοποίηση πολιτιστικής σφαίρας από την εμπορική σφαίρα). Η αναπαραγωγή των δημόσιων θεμάτων και των μορφών σχηματισμού ταυτότητας υπόκειται όλο και περισσότερο στην τυχαιότητα, όχι μόνο διότι έχει χαθεί η σταθερότητα του πραγματικού, αλλά και η σταθερή προσωπικότητα του ατόμου που οικειώνεται το περιβάλλον του.

Η «ηθική της αισθητικής» μπορεί να υπάρξει μόνο εικονικά κι εξάλλου έτσι μόνο μπορεί να καταναλωθεί από το μαζικό κοινό. Σύμφωνα με τον M. Maffesoli (2003), πρόκειται για μία «τραγική ηθική» που συνδυάζει της αποδοχή της μεγάλης σημασίας της καθημερινότητας μαζί με την αποδοχή του αναγκαστικού εφήμερου. «Η παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων θα είναι το βασικό πεδίο παιχνιδιού για το φιλόδοξο παγκόσμιο εμπόριο, τον 21ο αιώνα. Στην Εποχή της Πρόσβασης, η παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων ανέρχεται στην πρώτη βαθμίδα της οικονομικής ζωής, ενώ οι πληροφορίες και οι υπηρεσίες μετακινούνται προς τη δεύτερη βαθμίδα, η βιομηχανία προς την τρίτη και η γεωργία προς την τέταρτη» (Rifkin 2001: 306). Όλες οι παραπάνω βαθμίδες θα διεξάγουν τις περισσότερες επιχειρηματικές τους δραστηριότητες σε εμπεδωμένες δικτυακές σχέσεις που λειτουργούν ανάμεσα στους κόσμους της γεωγραφίας και του κυβερνοχώρου.

Αν λάβουμε σοβαρά υπόψιν τις απόψεις του Guy Debord (2000) για τη σύγχρονη «κοινωνία του θεάματος» και του Jean Baudrillard (1991) για τη σύγχρονη εποχή, του αντίγραφου και της μίμησης εις βάρος του κάθε φορά πρωτότυπου, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο σύγχρονος άνθρωπος έχει εθιστεί στα μέσα που αναπαράγουν και προβάλλουν εικόνες. Μετατρέπεται, σταδιακά σε έναν θεατή που λειτουργεί ως σχιζοφρενής. «Αποστερημένος από κάθε σκηνή και διαπερασμένος χωρίς το παραμικρό εμπόδιο, ο σχιζοφρενής δεν μπορεί πλέον να δημιουργήσει τον εαυτό του σαν καθρέφτη. Γίνεται μία καθαρή οθόνη, μία καθαρή επιφάνεια απορρόφησης και αναρρόφησης δικτύων» (Κωνσταντοπούλου 2012α: 174).

Σημειώσεις

[1] «Το *X – Factor* είναι ένα ακόμα τάλεντ σόου που έχει τις ρίζες του στο εξωτερικό. Ποιος όμως είναι ο σκοπός του παιχνιδιού και σε τί διαφέρει από τα υπόλοιπα τάλεντ σόου, που έχουν παρουσιαστεί κατά καιρούς στην ελληνική τηλεόραση; (...) πρόκειται για έναν μουσικό διαγωνισμό που υπόσχεται όχι μόνο να αναδείξει το επόμενο μουσικό αστέρι αλλά και έναν performer και ένα vocal group. Η διαφορά σε σχέση με τα υπόλοιπα τάλεντ σόου, είναι ότι οι συμμετέχοντες χωρίζονται σε 3 κατηγορίες. Σε δύο κατηγορίες με βάση την ηλικία (16-24 ετών και 25+), ενώ στην τρίτη κατηγορία θα ενταχθούν όσοι θα συμμετέχουν σε γκρουπ. (...) οι παίκτες δεν συγκατοικούν σε κάποιο σπίτι, θα μπορούμε να δούμε όλη τη διαδικασία της εκπαίδευσης και της προόδου τους...» (*Ραδιοτηλεόραση*, 30/8-5/9/2008 στο Κωνσταντοπούλου 2012γ: 188).

[2] «Πάντως, το ιδεολογικό ενδιαφέρον για την ταυτότητα είναι ευνόητα συνυφασμένο με τα ενδιαφέροντα και τα θέματα που απασχολούν διάφορες ομάδες – οι οποίες δεν αποτελούν αποκλειστικά καταπιεσμένες μειονότητες – και οι οποίες επιθυμούν να θέσουν προτεραιότητες που να αντανακλούν τα ενδιαφέροντα αυτά. (…) Εν μέρει λόγω της αυτοκρατορίας, όλοι οι πολιτισμοί αναμιγνύονται μεταξύ τους· κανένας δεν είναι μοναδικός και γνήσιος, όλοι είναι υβριδικοί, ετερογενείς, εξαιρετικά διαφοροποιημένοι και μη μονολιθικοί» (Said, 1996: 24).

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Baudrillard, J. (1991), *Η έκσταση της επικοινωνίας*, Αθήνα, Καρδαμίτσας.

Debord, G. (2000), *Η κοινωνία του θεάματος*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Κονδύλης, Π. (2007), *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού – Από τη μοντένα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα, Θεμέλιο – Ιστορική Βιβλιοθήκη.

Κωνσταντοπούλου, Χρ. (2012α), *Ελεύθερος χρόνος: Μύθοι και πραγματικότητες*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κωνσταντοπούλου, Χρ. (2012β), *Κοινωνιολογία της καθημερινότητας: Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Καθημερινής Ζωής*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κωνσταντοπούλου, Χρ. (2012γ), *Τηλεόραση: Ένα εικονικό καφενείο – Αναπαραστάσεις και συμβολισμοί της καθημερινής ζωής*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Lipovetsky, G. (2012), *Παγκοσμιοποίηση και υπερ – νεωτερικότητα: Κοσμοπολιτισμός και Δυτική Κουλτούρα*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Maffesoli, M. (1996), Μία τιποτένια αίτηση σε κόλλα αναφοράς, στο Α. Κορωναίου (επιμ.), *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 370 – 376.

Ραδιοτηλεόραση (2012γ), Η ταυτότητα του X-Factor στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, *Τηλεόραση: Ένα εικονικό καφενείο – Αναπαραστάσεις και συμβολισμοί της καθημερινής ζωής*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ.188.

Rifkin, J. (2001), *Η Νέα εποχή της Πρόσβασης: Η νέα κουλτούρα του υπερκαπιταλισμού, όπου όλη η ζωή είναι μία επί πληρωμή εμπειρία*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης.

Said, E. (1996), *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός: Μία συστηματική και γοητευτική ανίχνευση των ριζών του ιμπεριαλισμού στον πολιτισμό της Δύσης*, Αθήνα, Νεφέλη.

Ζέρη, Π. (2006), Ψηφιακά δίκτυα, γνώση και δημόσια πολιτική, Αθήνα, Ιωάννης Σιδέρης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Maffesoli, M. (1982), *L' Ombre de Dionysos*, Paris, Meridens.

Maffesoli, M. (2003), *L' instant eternel (le retour du tragique dans les societes postmodernes)*, Paris, La Table Rond.

Η κοινωνική πολιτική στα χρόνια της επισφάλειας: Σημειώσεις για το τέλος του νεοφιλελευθερισμού

Δημήτρης Παρσάνογλου,[α] Βασίλης Τσιάνος,[β]

[α] Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, [β] Fachhochschule Kiel

Περίληψη

Μιλώντας για το παρόν και το μέλλον των κοινωνικών πολιτικών αναπόφευκτα μιλάμε για τον κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα του νεοφιλελεύθερου κοινωνικού κράτους. Από την άλλη, μιλώντας για το παρόν και το μέλλον της εργασίας αναπόφευκτα μιλάμε για την επισφαλή εργασία που τείνει να γίνει η κυρίαρχη μορφή απασχόλησης αλλά και παραγωγικότητας στις μετα-φορντιστικές ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η τάση αυτή, η οποία επηρεάζει πέρα από την οργάνωση των εργασιακών σχέσεων, της κινητικότητας της εργασίας, της μετανάστευσης, των σχέσεων μεταξύ των φύλων, του δημόσιου χώρου, των δημόσιων και κοινωνικών πολιτικών, επηρεάζει συνολικά και τις ίδιες τις συνθήκες ζωής και εμπειρίες των επισφαλώς εργαζομένων.

Η επισφάλεια ως κοινωνική συνθήκη υπερβαίνει τα στενά όρια του εργασιακού χωρο-χρόνου. Για τον/την επισφαλή εργαζόμενο/η οι πρακτικές, οι αγώνες και τα καθεστώτα εκμετάλλευσης που παράγονται εντός του εργασιακού βίου υπερβαίνουν κατά πολύ τα στενά όρια της εργασίας και αγγίζουν πολλαπλές αν όχι όλες τις πτυχές της κοινωνικότητας του υποκειμένου. Με άλλα λόγια, η εργασιακή εμπειρία παύει να αποτελεί αποκομμένο κομμάτι του βιωμένου χρόνου, είτε ως καθημερινή παρένθεση είτε ως επίκεντρο του χωρο-χρονο-κοινωνικού συνεχούς της καθημερινής ζωής· αντιθέτως, η εργασιακή εμπειρία συμπλέκεται, κατ' ουσίαν συγχέεται με τις υπόλοιπες πλευρές του βίου σε ένα αδιαχώριστο και πορώδες μίγμα.

Λέξεις κλειδιά: επισφάλεια, κοινωνικό κράτος, κοινωνική πολιτική, νεοφιλελευθερισμός, εργασία.

Social policy in the era of precarity: Notes on the end of neoliberalism

Dimitris Parsanoglou,[α] Vassilis Tsianos,[β]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences, [β] Kiel University of Applied Sciences

Abstract

Speaking of the present and the future of social policies, we inevitably talk about the socio-political nature of the neoliberal welfare state. On the other hand, talking about the present and the future of labour, we inevitably talk about precarious labour, which tends to become the dominant form of employment and productivity in post-Fordist European societies. This tendency, which affects the organisation of labour relations, labour mobility, migration, gender relations, public space, public and social policies, also affects the living conditions and experiences of all of precarious workers.

Precarity as a social condition goes beyond the narrow limits of work time and space. For the precarious worker, practices, struggles and exploitation patterns produced within work life go beyond the narrow boundaries of work and affect multiple, if not all, aspects of social life. In other words, work experience ceases to be an isolated part of the time spent either as a daily parenthesis or as the centre of the space-time-social continuum of everyday life; on the contrary, work experience intersects with other aspects of life in an inseparable and porous mixture.

Key words: precarity, welfare state, social policy, neoliberalism, labour.

Εισαγωγή

Μιλώντας για το παρόν και το μέλλον των κοινωνικών πολιτικών αναπόφευκτα μιλάμε για τον κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα του νεοφιλελεύθερου κοινωνικού κράτους. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Erik Olin Wright στο σημαντικό έργο του *Χαρτογραφώντας τις πρακτικές ουτοπίες πέραν του καπιταλισμού* (2010) μάς υπενθυμίζει ότι κάθε συζήτηση για το κοινωνικό κράτος οφείλεται να εντάσσεται στο ανταγωνιστικό δίπολο της καπιταλιστικής συσσώρευσης και των αντιστάσεων του κόσμου της εργασίας

που αυτή διαρκώς προκαλεί (Tsianos, Papadopoulos and Stephenson 2012, Tsianos 2016, Trimikliniotis, Parsanoglou and Tsianos 2016). Και για να θυμηθούμε μια βασική αρχή της κριτικής στο κοινωνικό κράτος, ο ορίζοντας της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι ο τρόπος που η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων της οικονομίας περιορίζει ή επαναδιαπραγματεύεται τη βία της αγοράς εν ονόματι της υπεράσπισης της κοινωνίας εν γένει.

Ο Wright μάς προσφέρει μια ενδιαφέρουσα υπόθεση για το τέλος του νεοφιλελευθερισμού με το να εντάσσει τις δυνατότητες και τις στρατηγικές μετα-καπιταλιστικών κοινωνικών πολιτικών σε μια διττή δυναμική της παγκόσμιας συγκυρίας: από τη μια, η κλιματική αλλαγή αποτελεί μια πραγματική συστημική πρόκληση, η οποία αφορά στο σκληρό πυρήνα της καπιταλιστικής συσσώρευσης, δηλαδή στα όρια της ανάπτυξης εντός του ανθρακο-πετρελαϊκού καπιταλισμού και η οποία αντιμετωπίζεται με μια αναγκαιότητα γιγαντιαίων επενδύσεων σε εναλλακτικές μορφές ενέργειας και νέες τεχνολογίες που όμως προωθούν την επανεμφάνιση του ρόλου του κράτους, όχι μόνο ως ρυθμιστή των σχέσεων αγοράς και παραγωγής κοινωνικών αγαθών αλλά και ως παραγωγικό πρωταγωνιστή.

Οφείλουμε, επίσης, πολλά στην έρευνα της Mariana Mazzucato (2013), η οποία επαλήθευσε εμπειρικά αυτή την τάση στην οποία αναφέρεται ο Wright. Η θέση της είναι ριζοσπαστική, αφού υποστηρίζει ότι το κράτος δεν υποχώρησε ποτέ στις ΗΠΑ, τη Βρετανία και τη Γαλλία από τη ρυθμιστική του παρουσία στις αγορές, ανεξάρτητα από ό,τι υποστηρίζει η νεοφιλελεύθερη βουλγκάτα, απλά και μόνο από την χρηματοδότηση των κοινωνικών πολιτικών. Από την άλλη, ακριβώς αυτή η επανεμφάνιση του στρατηγικού χαρακτήρα του κράτους για τη διασφάλιση συσσώρευσης συνοδεύεται με την πρόκληση της διαχείρισης των επιπτώσεων αυτής της παραγωγικής ανασυγκρότησης, δηλαδή για τον συνεχώς φτωχοποιούμενο κόσμο της εργασίας και τον αυξανόμενο κοινωνικό αποκλεισμό. Αυτό που ο Γερμανός κοινωνιολόγος Wolfgang Streeck (2015) χαρακτηρίζει ως το σενάριο του δομικού αποκλεισμού από το κράτος πρόνοιας φέρει, λοιπόν, το όνομα *επισφάλεια*.

Ο θαυμαστός κόσμος της επισφάλειας

Καταρχήν, μιλάμε για επισφάλεια και όχι για επισφαλή εργασία, γιατί – όπως θα υποστηρίξουμε και παρακάτω – η επισφάλεια ως κοινωνική συνθήκη υπερβαίνει τα στενά όρια του εργασιακού χωρο-χρόνου. Να το θέσουμε αλλιώς, για την επισφαλή εργαζόμενη οι πρακτικές, οι αγώνες και τα καθεστώτα εκμετάλλευσης που παράγονται εντός του εργασιακού βίου υπερβαίνουν κατά πολύ τα στενά όρια της εργασίας και αγγίζουν πολλαπλές αν όχι όλες τις πτυχές της κοινωνικότητας του υποκειμένου. Ή για να το θέσουμε (και) αλλιώς: η εργασιακή εμπειρία παύει να αποτελεί αποκομμένο κομμάτι του βιωμένου χρόνου, είτε ως καθημερινή παρένθεση είτε ως επίκεντρο του χωρο-χρονο-κοινωνικού συνεχούς της καθημερινής ζωής της εργαζόμενης· αντιθέτως, η εργασιακή εμπειρία συμπλέκεται, κατ' ουσίαν συγχέεται με τις υπόλοιπες πλευρές του βίου σε ένα αδιαχώριστο και πορώδες μίγμα, σε μια υποτέλεια (subalternity) που απορρέει από τη διάχυση πρακτικών κοινωνικού αυτοελέγχου και βελτιστοποίησης.

Για να το θέσουμε διαφορετικά και για να είμαστε σαφείς ευθύς εξαρχής, πρέπει να διασαφηνίσουμε ότι δεν θεωρούμε την επισφάλεια στην εργασία ως μια παρέκκλιση από τον (φορντιστικό) κανόνα. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι αν προσεγγίσουμε διαχρονικά την εργασία από μια κοινωνιολογική – τόσο θεωρητική όσο και εμπειρική – ματιά θα διαπιστώσουμε ότι μάλλον η ρυθμισμένη, τυπική, εν ολίγοις «φορντιστική» εργασία αποτελεί την εξαίρεση, ενώ οι α-τυπικές μορφές εργασίας τον κανόνα (Neilson and Rossiter 2008).

Για να είμαστε ειλικρινείς μεταξύ μας, αυτό που καθιστά την επισφάλεια εργαλείο *κριτικής* αποτίμησης των μετασχηματισμών και των αλλαγών που έχουν προκύψει και προκύπτουν κατά τα μεταφορντιστικά καθεστώτα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και συνθηκών είναι το υπονοούμενο αρνητικό της φορτίο. Σε αντίθεση με άλλες έννοιες περιγραφικές της μεταφορντιστικής συνθήκης, αναφερόμαστε κατά βάση στην *ευελιξία*, που ενέχουν καταδηλωτικά μια θετική, έστω δυναμική, νοηματοδότηση, η επισφάλεια με μια πρώτη – και σε πολλές περιπτώσεις και τελευταία – ματιά συμπυκνώνει τις αρνητικές όψεις του ίδιου φαινομένου που περιγράφει η ευελιξία.

Ήδη με την εμφάνιση των πρώτων ρωγμών στο φορντιστικό οικοδόμημα, ή κατ' άλλους στη φορντιστική συναίνεση, η εργασία τόσο ως προς τη σπουδαιότητα όσο και ως προς τη σημασία της βρέθηκε στο επίκεντρο μιας αέναης αλλά συνεχώς μεταβαλλόμενης πολεμικής. Με την άνοδο του νέο-φιλελευθερισμού, κυρίως με την έννοια της θεσμοποίησης της ανασφάλειας στο πλαίσιο της ολοένα διευρυνόμενης κυριαρχίας της αγοράς που συγκεκριμενοποιείται εθνικά αλλά και υπερεθνικά μέσα από τη γενικότερη απορρύθμιση της εργατικής νομοθεσίας και του κοινωνικού κράτους (Κουζής 2005: 183), μια σειρά από μετατοπίσεις παρατηρούνται στην αγορά αλλά και στη φύση της εργασίας. Η πρώτη μετατόπιση που διαπιστώνει κανείς είναι η συνεχής αύξηση και επέκταση μη τυπικών εργασιακών σχέσεων· μη τυπικών, τόσο με τη σημασία των άτυπων μορφών εργασίας (ανεπίσημη, μαύρη, αδήλωτη κοκ.) όσο και με την έννοια των μορφών εργασίας που ξεφεύγουν από το φορντιστικό ρυθμιστικό πλαίσιο (όλη η πλειάδα των ευέλικτων μορφών απασχόλησης). Ήδη από τη δεκαετία του 1990, οι μη τυπικές μορφές εργασίας κέρδιζαν έδαφος σχεδόν σε όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ: στα μέσα της δεκαετίας του 1990, κατελάμβαναν το 37% της συνολικής εργασίας στο Ηνωμένο Βασίλειο, 30% στη Γαλλία, σχεδόν 40% στην Ιταλία, περισσότερο από 40% στην Ολλανδία, σχεδόν 50% στην Ιαπωνία και στην Αυστραλία (Carnoy and Castells 2001: 7).

Σε αυτό το πλαίσιο αναδιαμόρφωσης και αναδιοργάνωσης των εργασιακών σχέσεων η έννοια και το ζήτημα της επισφάλειας κερδίζει συνεχώς έδαφος. Η σύγχρονη κοινωνιολογική έρευνα αλλά και η σύγχρονη κριτική πολιτική σκέψη προσδιορίζει και οριοθετεί την επισφάλεια στην εργασία ως τον πολλαπλασιασμό άτυπων και άτακτων σχέσεων εργασίας, οι οποίες:

α) οργανώνονται στη βάση συμβάσεων έργου, μερικής απασχόλησης ή ορισμένου χρόνου

β) σχετίζονται και οργανώνονται γύρω από το προϊόν της εργασίας – είτε με τη μορφή υπεργολαβίας, εργασίας κατ' αποκοπή στη βάση ενός συγκεκριμένου έργου, freelance εργασία – όπου η πληρωμή γίνεται σε σχέση με την ποιότητα του προϊόντος

γ) οργανώνονται πέρα από τις υπάρχουσες δομές κοινωνικού κράτους, π.χ. κοινωνική ασφάλιση, επίδομα ανεργίας, άλλες κοινωνικές παροχές όπως άδεια μητρότητας κλπ.

δ) χαρακτηρίζονται από αυξημένη κινητικότητα, παγκόσμια, περιφερειακή αλλά και εντός των εθνικών συνόρων

ε) ενισχύουν την διακλαδική κινητικότητα των εργαζομένων

στ) καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα άνισα αποζημιωμένων εργασιών, από φτωχούς εργαζόμενους μέχρι υψηλά αμειβόμενα στελέχη

ζ) χαρακτηρίζονται από έλλειψη συνδικαλιστικής συμμετοχής παρά τις σποραδικές προσπάθειες σύνδεσης με παραδοσιακά συνδικάτα (Papadopoulos, Tsianos and Stephenson 2008: 228).

Για αυτόν ακριβώς το λόγο, γεννήθηκε αρχικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στα μυαλά κάποιων πεφωτισμένων Δανών σοσιαλδημοκρατών «μεταρρυθμιστών» του κοινωνικού κράτους και της αγοράς εργασίας και κατόπιν επεκτάθηκε σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση ο όρος «ευελισφάλεια» (flexicurity). Πέρα από κομμάτι της απόπειρας συνολικού φιλολογικού επαναπροσδιορισμού των πραγματικών όρων άσκησης κοινωνικής πολιτικής με πιο εύπεπτους όρους, άθλημα στο οποίο επιδίδονται επιτυχώς εδώ και δυο δεκαετίες κυρίως οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις της ΕΕ,[1] η ευελισφάλεια φέρει εντός της την ουσία μιας θεμελιώδους φαινομενικά αλλαγής: την κρίση αν όχι το τέλος της μισθωτής εργασίας και το τέλος του κράτους πρόνοιας όπως το ξέραμε. Ενσωματωμένη στην Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση και στη Στρατηγική της Λισαβόνας ως ένας από τους στόχους-κλειδιά για το μέλλον των ευρωπαϊκών αγορών εργασίας, η ευελισφάλεια προβάλλει ως μια *ex post* και *ωραιοποιημένη* αποδοχή μιας ολοένα και πιο διευρυμένης πραγματικότητας που ναι μεν συγκεκριμενοποιείται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε εθνικό ή και κλαδικό συγκείμενο αλλά και επιβάλλεται με σχεδόν καθολικό τρόπο παντού.

Από τον φορντιστικό «παράδεισο» στο νεοφιλελεύθερο «τρόμο»: ή μήπως όχι;

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι καταρχήν το εξής απλό: τι το καινούργιο φέρνει η επισφάλεια στον κόσμο της ζωντανής εργασίας και των κοινωνικών πολιτικών που τη συνοδεύουν; Ξεκινώντας από τα πολύ απλά πρέπει να τονίσουμε ότι η επισφαλειοποίηση δεν αποτελεί αναγκαστικά φτωχοποίηση των εργαζομένων. Από την άλλη, υπερβαίνει την απλή διαπίστωση επιδείνωσης των ταξικών σχέσεων εις βάρος της εργασίας. Χωρίς να αποσιωπούμε τα ειδικά καθεστώτα εκμετάλλευσης που περικλείει, η επισφαλειοποίηση αποτελεί έναν βαθύ μετασχηματισμό με επισφαλή χαρακτηριστικά και έκβαση. Για να δούμε, όμως, ποια είναι η «κόλαση» ή με όρους του Giroux (2005) ο «τρόμος» στον οποίο έχουμε περιέλθει είναι απαραίτητο να ξανα-αναρωτηθούμε τον «παράδεισο» που αφήσαμε πίσω.

Αν επιχειρήσει κανείς μια γενεαλογία της εργασίας κατά τη σύντομη διάρκεια του υπαρκτού καπιταλισμού θα διαπιστώσει ότι το καπιταλιστικό πρότζεκτ, όπως όλα τα μεγαλεπήβολα πρότζεκτ, δεν κατόρθωσε ποτέ να υλοποιήσει τις ρητές και άρρητες διακηρύξεις του. Στην ιστορία της εργασίας, μια πρώτη ρωγμή στην καπιταλιστική αφήγηση αποτελεί η ίδια η ταξική σύσταση της κοινωνίας με άξονα τις παραγωγικές σχέσεις. Δεν είναι μόνο η συχνά λησμονημένη σταθερά ότι διαχρονικά η εργατική τάξη απέφευγε την πλήρη προλεταριοποίηση και εξαρτούσε την αναπαραγωγή της ως επί το πλείστον μόνο *εν μέρει* από την εργασία της (Βαλερστάιν 1987). Πολύ περισσότερο, είναι ότι η ίδια εργασία και οι σχέσεις που απέρρεαν από αυτήν, υπήρξε πολύ λιγότερο τυπική από όσο συνήθως θεωρούμε. Με άλλα λόγια, αν ήθελε κανείς να δώσει την τυπική μορφή εργασίας σε κάθε ιστορική φάση ανάπτυξης μάλλον θα έπρεπε να κολυμπήσει χωρίς θεωρητικό σωσίβιο σε ένα αρχιπέλαγος άτυπων μορφών.

Για να το θέσουμε πολύ απλά: αυτό που συζητάμε με πάθος (είτε με τη μορφή φόβου και απέχθειας είτε με τη μορφή οργής και ελπίδας) δεν είναι παρά ο ιστορικός ορίζοντας, η συγκεκριμένη διάρκεια του νεοφιλελευθερισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, με το να εξετάζει κανείς την επισφάλεια ως μια απλή αντανάκλαση της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας όχι μόνο δεν επιλύει τα θεωρητικά προβλήματα που θέτει η ιστορική ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων, αλλά και δεν μπορεί να ξεπεράσει, ως κοινωνικό υποκείμενο πλέον, τα πολιτικά και οργανωτικά προβλήματα που γεννιούνται από την επαναδιαπραγμάτευση των όρων σύνθεσης και αναπαραγωγής της ζωντανής εργασίας. *Η επισφάλεια επαναθέτει τους όρους σύνθεσης και αναπαραγωγής της ζωντανής εργασίας*.

Στο σημείο αυτό δεν μπορούμε παρά να ακολουθήσουμε τη συλλογιστική και τις προτάσεις όλων εκείνων που έχουν αναζητήσει και αναδείξει την πολυπλοκότητα και πολλαπλότητα των μορφών κοινωνικής σύνθεσης της ζωντανής εργασίας. Όπως τονίζουν οι Gibson-Graham (2006: 64), «η εργασία που στηρίζει την υλική ευημερία επιτελείται σε πολλά διαφορετικά συγκείμενα και αμείβεται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους (...). Η πλέον κυρίαρχη μορφή εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα είναι η *απλήρωτη* εργασία που συντελείται στο νοικοκυριό, στην οικογένεια και στη γειτονιά ή στην ευρύτερη κοινότητα».

Πέρα όμως από την απλήρωτη εργασία, που έχει αναδειχθεί από τη φεμινιστική κριτική εδώ και δεκαετίες και έχει εμπλουτιστεί και από τις μετα-αποικιακές σπουδές, από την οποία μπορεί ενδεχομένως κανείς να ξεφύγει τοποθετώντας την σε μια ενδιάμεση/έμμεση σφαίρα απόσπασης υπεραξίας, και η αμειβόμενη εργασία φαίνεται να προκαλεί σοβαρές δυσκολίες προσδιορισμού. Και αυτό όχι μόνο επειδή η μισθωτή εργασία λαμβάνει ποικίλες μορφές ανάλογα με την ισχύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που διαπραγματεύονται τη δομή των εργασιακών σχέσεων: στη μισθωτή εργασία ανήκουν για παράδειγμα, τόσο τα υψηλόβαθμα στελέχη και άλλοι εργαζόμενοι που κατέχουν αξιόλογη διαπραγματευτική δυνατότητα κυρίως μέσω της συνδικαλιστικής τους οργάνωσης (κάτι μας θυμίζει η δεύτερη κατηγορία), όσο και οι συνεχώς αυξανόμενοι μισθωτοί που στερούνται προστασίας ή/και που δεν έχουν άλλο δρόμο από την ατομική διαπραγμάτευση. Ένα άλλο κομμάτι, ωστόσο, της ζωντανής εργασίας είναι αυτό που ξεφεύγει από τη συνήθη εικόνα της μισθωτής εργασίας και του εργαζόμενου που δεν κατέχει κανένα μέσο παραγωγής αλλά πουλά την εργατική του δύναμη προς ένα χρηματικό αντίτιμο που επιτρέπει σε αυτόν και τα εξαρτώμενα από αυτόν άτομα να διαβιούν. Πρόκειται για τις διαχρονικά σημαντικές μορφές πληρωμένης εργασίας που διακρίνονται από την τυπική καπιταλιστική μισθωτή εργασία. Είτε πρόκειται για εργαζόμενους σε συνεταιρισμούς ή σε οργανισμούς της νεότευκτης κοινωνικής οικονομίας (βλ. ΜΚΟ, ημι-εθελοντική εργασία κοκ.), είτε για αυτοαπασχολούμενους εργαζόμενους (με την γενική έννοια του

ελεύθερου επαγγελματία/freelance worker), είτε για εργαζόμενους που αμείβονται σε είδος ή με μικτό τρόπο (είδος + χρήμα, π.χ. εσωτερικές οικιακές εργαζόμενες, εποχικοί εργάτες γης, θρησκευτικοί ή κοινοτικοί λειτουργοί), οι εξαιρέσεις στον κανόνα και στη φιγούρα του μισθωτού εργαζόμενου είναι τόσες που καθιστούν τόσο τον κανόνα όσο και τη φιγούρα θαμπές, αν όχι μαγικές, εικόνες.

LABOR	COMPENSATION
UNPAID	
Housework	Nonmonetary
Family care	Nonmonetary
Neighborhood work	Nonmonetary
Volunteer	Nonmonetary
Self-provisioning labor	Food and other goods
Slave labor	Food and lodging
WAGE LABOR	
Salaried	Negotiated salary + benefits
Unionized	Protected wage + benefits
Nonunionized	Unprotected
Part time	Un/Protected wage
Temporary	Unprotected
Seasonal	Unprotected
Familial	Personally set wage
ALTERNATIVE PAID	
Self-employed	Living expenses + savings
Cooperative	Cooperative wage + share
Indentured	Food, lodging, and stipend
Reciprocal labor	Reciprocated labor
In-kind	In-kind payment
Work for welfare	Dole payment

Gibson-Graham (2006: 63)

Όλες αυτές τις εναλλακτικές μορφές εργασίας που σχετικοποιούν τη σπουδαιότητα της θέσης της τυπικής μισθωτής σχέσης εργασίας στην παγκόσμια οικονομία δεν τις επικαλούμαστε απλώς και μόνο εν είδει ιστορικής αποκατάστασης της τιμής όλων εκείνων που δεν εγγράφονται με σαφήνεια στα αρχεία και στα μητρώα του ιστορικο-κοινωνικού υποκειμένου που ονομάζεται *εργατική τάξη*. Η κριτική στον «καπιταλοκεντρισμό» και στην «καπιταλιστική κανονικότητα» (*capitalonormativity*) πέρα από θεωρητικά και εμπειρικά ορθή – αφού δεν διστάζει να αναμετρηθεί με την ταύτιση της Οικονομίας με τον Καπιταλισμό και την συνεκδοχική ευκολία του διπολικού πλαισίου «προκαπιταλιστικό-καπιταλιστικό», όπου ότι αποτελεί εναλλακτική στην καπιταλιστική κυριαρχία δεν μπορεί παρά να ιδωθεί ως απομεινάρι παραδοσιακών προκαπιταλιστικών δομών, αναδεικνύοντας την ανοιχτότητα, την πολλαπλότητα και διαφορετικότητα των οικονομικών σχέσεων και ταυτοτήτων – είναι και δυνητικά χειραφετητική, αφού ξαναθέτει το ζήτημα της απελευθέρωσης από τα δεσμά των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής στο υπαρκτό παρόν και όχι σε ένα μακρινό και άγνωστο μέλλον (Gibson-Graham, Resnick and Wolff 2000: 13-14).

Σε αυτό το πλαίσιο εκδίκησης της πολλαπλότητας και πολυμορφίας των υπαρκτών εργασιακών σχέσεων ενάντια στη φορντιστική ή και καπιταλιστική κανονικότητα, παράγονται μια σειρά από πολιτικές προεκτάσεις. Όπως το θέτουν οι προαναφερόμενες συγγραφείς (Gibson-Graham 2006: 65), καταρχήν διευρύνεται η πρόσβαση σε οικονομικές ταυτότητες που εκπίπτουν του στενού ορίζοντα «αξιακών» ταυτοτήτων, όπως εργοδότης, εργαζόμενος και επιχειρηματίας. Επιπλέον, εφιστά την προσοχή στο βαθμό ελευθερίας που διαθέτουν οι εργαζόμενοι κατά τη διαπραγμάτευση των αμοιβών και των όρων εργασίας τους χωρίς ωστόσο να παραβλέπει ή να αποσιωπά τόσο τους δομικούς περιορισμούς όσο και την ανισότητα στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Από την άλλη, βέβαια, η επισφάλεια συνδέεται με την ενίσχυση υπαρχόντων και την ανάδυση νέων καθεστώτων εκμετάλλευσης, τα οποία καλούν επιτακτικά σε μια εκ βάθρων θεωρητική, αλλά και πολιτική, αναδιαπραγμάτευση των όρων εκδίπλωσης των αγώνων γύρω από την εργασία. Καταρχήν πρέπει να επανεξετάσουμε την κυρίαρχη μορφή ταξικών πολιτικών που από τη φορντιστική παρένθεση έφτασε να στοιχειώσει το παρελθόν και το παρόν του κοινωνικού ανταγωνισμού εντός του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής αλλά και του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνικής αλλά και φυσικής ύπαρξης των υποκειμένων στη μορφή «κοινωνικό κράτος». Πρέπει δηλαδή να πούμε ορθά κοφτά ότι η εικόνα που έχουμε για τον κοινωνικό ανταγωνισμό ως μια διαμάχη-διαπραγμάτευση-συμβιβασμό κλπ. μεταξύ εργαζομένων, εργοδοτών και (ενδεχομένως, αλλού περισσότερο αλλού λιγότερο) κράτους αποτελεί μια ελλειπτική χωρο-χρονική παρένθεση που ξεθωριάζει πλέον επικίνδυνα, τόσο στις χώρες των μνημονιακών ρυθμίσεων των εργασιακών σχέσεων όσο και εν γένει στον ανεπτυγμένο κόσμο του νεοφιλελευθερισμού.

Η εσωτερική σχέση κυριαρχίας που συνέδεε στον ιστορικό συμβιβασμό του Φορντισμού το υποκείμενο με εργασιακά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, απονομιμοποιώντας ταυτόχρονα αξιακά και πειθαρχικά τους κόσμους της μη εργασίας έχει οριστικά διαρραγεί. Η οδυνηρή condition humana του «πρεκαριάτου», του μητροπολιτικού πλήθους της επισφάλειας είναι η δικαιωματική της απαξίωση. Αυτή ακριβώς όμως η απαξίωσή της γενικεύει όχι μόνο ένα καθεστώς ελεγχόμενης εξαθλίωσης αλλά και ένα κενό ρύθμισης. Γιατί ότι είναι μη αναπαραστήσιμο, μη μετρήσιμο, ασύλληπτο, είναι και μη ελεγχόμενο. Με ποιον να τα βάλει ο μεταφραστής ή ο μικρο-πωλητής; Σε ποιο πλαίσιο να διαπραγματευτεί ο εργαζόμενος σε ΜΚΟ ή ο προτζεκτάκιας που σηκώνει το κύριο βάρος μεγάλου μέρους της έξωθεν καλής μαρτυρίας των πανεπιστημίων;

Οι εργασιακοί αγώνες των επισφαλώς εργαζομένων συντελούνται κυρίως εκτός εργασιακού χώρου. Επαναπροσδιορίζοντας και διαχέοντας στο κοινωνικό σώμα (όχι με τη λογική των συγκοινωνούντων δοχείων) τα όρια του εργασιακού χώρου και χρόνου. Η επισφάλεια θέτει με πιο γενικευμένους όρους το ζήτημα της διευρυμένης αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, πολύ πέρα από τον κοινωνικό μισθό στο πλαίσιο μιας φορντιστικής ή και νεοφιλελεύθερης ακόμη ρύθμισης, π.χ. τα κινήματα στέγης στο Ισραήλ, τα αιτήματα των intermittents στη Γαλλία, οι οικιακές εργάτριες διεθνώς, οι μεταφεμινιστικές βιοσυνδικαλίστριες Precarias a la deriva από τη Μαδρίτη και τη Μάλαγα, οι Chainworkers από το Μιλάνο και τη Βενετία, οι Intermittents du spectacle από το Παρίσι και το Στρασβούργο κλπ.

Στην έκφραση «δεν έχω χρόνο» συνηχούσε μέχρι πρότινος μια μομφή έναντι κάθε μορφής απολιτικού αναχωρητισμού. Ήταν μια φράση εμβληματική για μη ιδεολογικοποιημένες μορφές αποχής. Όμως με τον Paolo Virno (2007) ξέρουμε ότι οι διαθέσεις του πλήθους συνδιαλέγονται με τον κατ΄ ανάγκη οπορτουνισμό των freelancers. Εμείς στη φράση «δεν έχω χρόνο» διαβάζουμε μια εκρηκτική αμφισημία που μπορεί να γίνει πολιτική: από τη μια εκφράζει την ενσώματη εμπειρία της επισφαλούς εργασίας από την οπτική του κεφαλαίου. Η συσσώρευση κεφαλαίου σήμερα δεν επικεντρώνεται απλά στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης στον παρόντα χρόνο (Tsianos and Papadopoulos 2015). Η γενικευμένη επισφάλεια της εργασίας συνδέεται με ένα καθεστώς συσσώρευσης που εκμεταλλεύεται την εργατική δύναμη των διά βίου freelancer, με τέτοιο τρόπο ώστε να ενεργοποιούν στο εργασιακό τους παρόν αποθέματα από το μέλλον τους, που δεν είναι ούτε πρόκειται να γίνει ποτέ αντικείμενο προστασίας. Και αυτό αφορά πρωταρχικά, ζητήματα υγείας, οικογενειακού προγραμματισμού και απροστάτευτης εργασιακής επιβάρυνσης. Όλοι και όλες ξέρουμε τι σημαίνει να καις την κάρτα σου, για να

βγάλεις εις πέρας το πρότζεκτ για το οποίο πληρώθηκες ακόμα. «Δεν έχω χρόνο», όμως, σημαίνει ταυτόχρονα από την άλλη πλευρά της υποκειμενικότητας της επισφαλούς εργασίας και το αντικειμενικό όριο της προκαταβολικής καταλήστευσης της ζωντανής εργασίας, κάτι ανάλογο με τις φράσεις «δεν έχω ψιλά» ή «δεν πληρώνω» (Tsianos and Kuster 2011).

Συμπέρασμα

Ας επανέλθουμε, όμως, στην υπόθεση εργασίας για το παρόν και το μέλλον των κοινωνικών πολιτικών του Erik Olin Wright: η επανεμφάνιση του πρωταγωνιστικού ρόλου του κράτους και των κοινωνικών πολιτικών που πλαισιώνει ή θα πλαισιώσει την πρόκληση της επισφάλειας, δηλαδή του δομικού αποκλεισμού της, δημιουργεί ένα προνομιακό χώρο πολιτικοποίησης των μηχανισμών αναπαραγωγής, δηλαδή των κοινωνικών πολιτικών έναντι των πολιτικών της αγοράς.

Κάποτε ήταν ο έμφυλος διαχωρισμός ιδιωτικού και δημοσίου χώρου, βιομηχανοποιημένης παραγωγής και οικιακής «δραστηριότητας», γηγενούς και αλλοδαπής εργασίας που δομούσε τις βιωμένες μορφές διευρυμένης αναπαραγωγής των παραγωγικών σχέσεων και των μορφών κοινωνικής πολιτικής που απέρρεαν από αυτές, τώρα σε συνθήκες επισφαλούς εργασίας και ζωής οι διαχωρισμοί αυτοί διαχέονται σε όλο το σώμα του Κοινωνικού μετατρέποντάς το σε ένα τεράστιο εργαστήριο μικτών μορφών εργασίας και μη εργασίας, σε ένα πεδίο βολής για εναλλακτικές, πειραματικές, ανθεκτικές και επισφαλείς μορφές αντίστασης και ανυπακοής.

Σημειώσεις

[1] Μερικά μόνο αντίστοιχα παραδείγματα από διάφορους τομείς άσκησης πολιτικής: απασχολησιμότητα, ισότητα ευκαιριών, επαναπροωθήσεις, ευαίσθητες περιοχές/προάστια, ευάλωτες κοινωνικές ομάδες κοκ.

Βιβλιογραφία

Βαλερστάιν, Ι. (1987), *Ιστορικός Καπιταλισμός*, μετάφραση Μ. Τσικρικά, Αθήνα, Θεμέλιο.

Virno, P. (2007), *Γραμματική του Πλήθους: Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής*, μετάφραση Β. Πασσάς, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Κουζής, Γ. (επιμ.) (2005), *Πολιτική απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δάρδανος.

Carnoy, M. and Castells, M. (2001), Globalization, the knowledge society, and the Network State: Poulantzas at the millennium, *global networks: a journal of transnational affairs*, Vol. 1, No 1, pp. 1-18.

Gibson-Graham, J. K. (2006), *A postcapitalist politics*, Minneapolis / London, University of Minnesota Press.

Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. A. and Wolff, R. D. (2000), Introduction: Class in a Poststructuralist Frame, in Gibson-Graham, J. K., Resnick, S. A. and Wolff, R. D. (eds.), *Class and its others*, Minneapolis / London, University of Minnesota Press, pp. 1-22.

Giroux, H. A. (2005), The Terror of Neoliberalism: Rethinking the Significance of Cultural Politics, *College Literature*, Vol. 32, No 1, pp. 1-19.

Mazzucato, M. (2013), *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Myths in Risk and Innovation*, London, Anthem Press.

Neilson, B. and Rossiter, N. (2008), Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception, *Theory, Culture & Society*, special issue on Precarity and Cultural Work, Vol. 25, No 7-8, pp. 51-72.

Papadopoulos, D., Stephenson, N. and Tsianos, V. (2008), *Escape Routes*, *Control and subversion in the 21st Century,* London, Pluto Press.

Streeck, W. (2015), *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Berlin, Suhrkamp.

Trimikliniotis, N, Parsanoglou, D. and Tsianos, V.S. (2016), Mobile Commons and/in Precarious Spaces: Mapping Migrant Struggles and Social Resistance, *Critical Sociology*, Vol. 42, No 7-8, pp.1035-1049.

Tsianos, V. and Kuster, B. (2011), Experiences Without Me, or, the Uncanny Grin of Precarity, in G. Raunig, G. Ray and U. Wuggenig (eds.), *Critique of Creativity: Precarity, Subjectivity and Resistance in the 'Creative Industries'*, London, May Fly Books, pp. 91-100.

Tsianos, V., Papadopoulos, D. and Stephenson, N. (2012), This is class war from above and they are winning it. What is to be done? Escape routes Symposium, *Rethinking Marxism. A journal of economics, culture & society*, Vol. 24, No 3, pp. 448-457.

Tsianos, V. S. and Papadopoulos, D. (2015), DIWY! Precarity in Embodied Capitalism, in A. Dimitrakaki and K. Lloyd (eds.), *Economy. Art, Production and the Subject in the 21st Century*, Liverpool, Liverpool University Press, pp. 112-134.

Tsianos, V. S. (2016), After Real Democracy: On the Sociology of 'Social Non-Movements' and Assemblies, in A. Oberprantacher and A. Siclodi (eds.), *Subjectivation in Political Theory and Contemporary Practices*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 219-236.

Wright, E.O. (2010), *Envisioning Real Utopias*, London, Verso.

Εικονικά σώματα (Avatars) και σωματική άσκηση: Συσχετισμοί, αντιφάσεις και παραδοξότητες

Νικόλαος Γ. Πατσαντάρας[α]

[α] Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιου Αθηνών (ΕΚΠΑ)

Περίληψη

Η θεωρητική αυτή μελέτη προέκυψε με αφορμή μια εμπειρική έρευνα,**1**, που βασίσθηκε στη συμμετοχική παρατήρηση του εικονικού σώματος (*Avatar*) που ασκείται, σε ένα εικονικό Γυμναστήριο (*Virtual Fitness Club*), ενός εικονικού κόσμου (*Second Life*). Ως στόχο έχει την ανέλιξη ενός προβληματισμού–ενδεχομένως, σημαντικής χρησιμότητας για αντίστοιχου περιεχομένου μελλοντικές διερευνητικές προσπάθειες—ο οποίος αναφέρεται στα ακόλουθα ζητήματα: Πως κατανοούνται οι εικονικοί κόσμοι και τα εικονικά σώματα; Αποτελεί το εικονικό σώμα μέρος της ύπαρξής μας, είναι μια προέκταση του εαυτού μας, ένα μέσο για την κατασκευή και συγκρότηση ταυτοτήτων; Ένα παιχνίδι, μια μάσκα για να περιηγηθούμε στον εικονικό κόσμο; Ένα διαμεσολαβητικό εργαλείο που ανοίγει ορίζοντες για καινοφανείς μορφές σωματοποίησης; Ποια είναι τα όρια μιας ταυτόσημης εννοιολόγησης φυσικού και εικονικού σώματος, όταν κυρίως αναφερόμαστε στην σωματική άσκηση;

Λέξεις κλειδιά: Εικονικός κόσμος, σώμα, άσκηση, σωματοποίηση

Virtual bodies (Avatars) and exercise: Correlations, contradictions and paradoxes

Nikolaos G. Patsantaras

Abstract

This theoretical study is a result of empirical research that was based on a participative-systematic observation of virtual bodies (Avatars) at the Second Life Fitness Club, a virtual sport space. The goal is to—reflect on the usefulness and significance of related future research—address the following issues: How are virtual worlds and virtual bodies understood? Is the virtual body part of our existence? Is it an extension of ourselves? Is it a means of constructing identities? Is the virtual body a game or a mask we wear to disguise ourselves in order to experience or journey through virtual worlds? Is it an intermediary tool that opens horizons for novel forms of embodiment/somatization? What are the limits and barriers of an identical-identifiable meaning of the natural versus the virtual body, primarily when we refer to physical activity and exercise?

Keywords: Virtual worlds, body, exercise, somatization-embodiment

Εισαγωγικές Σκέψεις

Σύγχρονοι μελετητές και ερευνητές της εικονικής πραγματικότητας, από όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών, λαμβάνοντας υπόψιν τις τεράστιες μεταβολές που προκαλούνται από τις τεχνολογικές εξελίξεις, υπογραμμίζουν πως τα όρια μεταξύ φυσικού και τεχνητού κόσμου είναι πλέον δυσδιάκριτα, ακαθόριστα, ρευστά και ασαφή (Turkle 1999, Haraway 1991). Πολλές χρήσιμες αναλυτικές κατηγορίες και έννοιες που χρησιμοποιούσαμε στο παρελθόν για να προβούμε σε διαχωρισμούς, διαφοροποιήσεις και συσχετισμούς, μεταξύ του βιολογικού και του τεχνολογικού, του φυσικού και του τεχνητού καθίστανται ανεπαρκείς. Ο πολιτισμός μας και γενικά η καθημερινή κοινωνική μας ζωή σε αντιστοιχία με τις τεχνολογικές εξελίξεις αλλάζει με ασύλληπτα επιταχυνόμενους ρυθμούς, αναγκάζοντας μας σε μια τάση διερμηνείας ακόμα και της ίδιας της ύπαρξής μας και των ποικίλων εκφάνσεών της, με τη χρήση τεχνολογικών-τεχνητών όρων.

Θεωρητικές μελέτες και εμπειρικές έρευνες που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα εικονικά περιβάλλοντα και κυρίως στο εικονικό σώμα (Avatar), αφ’ ενός μεν επιδιώκουν μια περιγραφή, εξήγηση και κατανόηση της λειτουργικής του χρηστικότητας, αλλά και των σημαινόμενων που αυτό αντανακλά (Balsamo 2000) και αφ’ ετέρου επιδιώκουν μια διερμηνεία των επιδράσεων που αυτό ασκεί στους

κατασκευαστές του, στα υποκείμενα πίσω από την οθόνη του υπολογιστή (Schau & Gilly 2003). Επιπροσθέτως αναφέρονται στο μεγάλο φάσμα των ατομικών και κοινωνικών μεταβολών που προκαλούνται δια της υπέρβασης (ή του παραγκωνισμού) του βιολογικού-φυσικού σώματος από τις επινοημένες νοητικά σωματικές οντότητες (Avatars), που το αναπαριστούν στο πλαίσιο της δια-δικτυακής επικοινωνίας και των δια-δικτυακών κοινοτήτων (Holzwarth et al. 2006). Στους εικονικούς κόσμους δεν συντελούνται απλά ριζοσπαστικές αλλαγές αναφορικά με τις κοινωνικές συμβάσεις, αλλά στο επίπεδο αυτό το φυσικό σώμα— όταν δεν αγνοείται πλήρως— προσλαμβάνει σε γενικούς συσχετισμούς νέα και συχνά συγκεχυμένα νοήματα (Schau & Gilly 2003, Πατσαντάρας 2014). Σε όλες τις σχετικές έρευνες υπερτονίζεται η διαμεσολαβητική χρηστικότητα του εικονικού σώματος για καινοφανείς μορφές σωματοποίησης και αδιανόητων κατά το παρελθόν εμπειριών, σχετικών με την συγκρότηση εαυτών και ταυτοτήτων. Στο αθλητικό κοινωνιολογικό πεδίο, όπως φαίνεται ύστερα από μια ενδελεχή βιβλιογραφική αναζήτηση, υπάρχουν έρευνες οι οποίες, κυρίως με τη χρήση συγκεκριμένων φαινομενολογικών θεωρήσεων ή θεωριών περί *cyborgs (cybernetic organisms)*, αναφέρονται στις επιδράσεις που οι τεχνολογικές εξελίξεις ασκούν στην αθλητική δραστηριότητα και στο φυσικό σώμα (Butryn & Masucci 2009, Collinson 2009).Ερευνητικά δεδομένα που σχετίζονται με την άσκηση των εικονικών σωμάτων ή κάποιοι θεωρητικοί συστηματικοί προβληματισμοί περί αυτού του ζητήματος, δεν υπάρχουν. Και αυτό ενδεχομένως δεν προκύπτει αναίτια! Στην αθλητική-κοινωνιολογική σκέψη για παράδειγμα, τα σημαινόμενα που αποδίδονται στη σωματική άσκηση δεν μπορούν, ή υπερβατικά μπορούν να κατανοηθούν ερήμην του φυσικού σώματος, ερήμην φυσιολογικών-ανατομικών-οργανικών παραγόντων και γενικά ερήμην των φυσικών-βιολογικών (ή κοινωνικών-πολιτισμικών) περιορισμών που αυτό υπάγεται. Από πρώτη άποψη φαίνεται ότι ένας προβληματισμός περί της άσκησης των εικονικών σωμάτων '*καθαυτής*', χωρίς συνδέσεις με την υποκειμενική εμπειρία, εννοώ την εμπειρία του υποκειμένου πίσω από την οθόνη του υπολογιστή, μπορεί εύκολα να πάρει για πολλούς και συγκεκριμένους λόγους, α-νοηματικό χαρακτήρα! Ωστόσο η άσκηση των εικονικών σωμάτων μπορεί να κατανοηθεί ως ένα από τα πολλά μετα-νεωτερικά παράδοξα και ο εδώ προβληματισμός ανελίσσεται αναπόφευκτα σε μια κατά περίσταση διεπιστημονική προοπτική! Σήμερα εξάλλου, τονίζεται ιδιαίτερα η ανάγκη διεπιστημονικών προσεγγίσεων του σώματος (Donnelly 2015), ενώ ταυτόχρονα επισημαίνεται ότι συλλάβαμε το ανθρώπινο σώμα σ' ένα υπερβολικά αφηρημένο επίπεδο και αυτό μας εγκλωβίζει σε παράδοξα και μας οδηγεί σε αντιφάσεις και κυρίως σε ασάφειες (Probyn 2000, Πατσαντάρας 2014).

Η θεωρητική αυτή μελέτη με αφορμή το ζήτημα της άσκησης των εικονικών σωμάτων (Avatars), στο εικονικό γυμναστήριο ενός τρισδιάστατου εικονικού κόσμου με την επωνυμία Second Life (SL), επιδιώκει την διεύρυνση της γνώσης γύρω από αυτό το ζήτημα. Κυρίως αναζητά τα όρια—αν υπάρχουν— των επιτρεπτών συσχετισμών μεταξύ εικονικής και φυσικής πραγματικότητας στις προοπτικές της σωματικής άσκησης, δια μέσου μεταξύ άλλων, μιας αντιδιαστολής και συσχετισμού των χαρακτηριστικών και των ιδιοτήτων εικονικού και φυσικού (βιολογικού) σώματος. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πέφτουμε στην 'παγίδα' μιας *οντολογικής-ουσιολογικής* σύλληψης του φυσικού και το εικονικού σώματος! Θεωρώ ότι μια απόπειρα θεωρητικού προβληματισμού, για παράδειγμα σχετικά με τη λειτουργική χρηστικότητα της άσκησης του εικονικού σώματος και τα νοήματα που αυτή αντανακλά, ενδεχομένως να φανεί πολύ χρήσιμη για εμπειρικές έρευνες που θέλουν να διερευνήσουν ζητήματα όπως μεταξύ άλλων αυτό περί της επιρροής που το ασκούμενο εικονικό σώμα ενδεχομένως να επιφέρει στις σωματικές-αθλητικές συνήθειες και όχι μόνο, του υποκειμένου πίσω από την οθόνη. Επίσης μπορεί να είναι επωφελής, (αλλά ταυτόχρονα να φανεί παρωχημένος), ο προβληματισμός μας αναφορικά με τη χρήση κάποιων όρων στο εικονικό πεδίο, όπως *πραγματικό-μη πραγματικό*, *τεχνητό- φυσικό*, *έχω σώμα*, *είμαι σώμα* και παράγωγα αυτών. Όροι οι οποίοι προφανώς σχετίζονται ή προκύπτουν σε αντιστοιχία με τον τρόπο που το σώμα συλλαμβάνεται και κυρίως λειτουργεί σε ένα δεδομένο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον, με τη διαφορά ότι εδώ δεν αγνοούνται οι 'φυσικές' λειτουργίες του σώματος '*καθαυτές*', τουλάχιστον στο επίπεδο της σωματικής κίνησης και σωματικής άσκησης.

1. Ο εικονικός κόσμος Second Life και το εικονικό Γυμναστήριο

Στην μελέτη αυτή οι εικονικοί κόσμοι ή τα εικονικά περιβάλλοντα προσεγγίζονται σαν χώροι οι οποίοι παρέχουν τα μέσα για τη δημιουργία, ενεργοποίηση και τροποποίηση εικονικών σωμάτων των αποκαλούμενων *Avatars*, χωρίς βιολογικούς και κοινωνικούς-πολιτισμικούς περιορισμούς. Σε αυτούς τους διαδικτυακούς χώρους προσφέρονται απεριόριστου βαθμού δυνατότητες για δημιουργία του επιθυμητού σώματος και για την εκδήλωση προσωπικών σωματικών προτιμήσεων σε εικονικούς χώρους άθλησης και σωματικής άσκησης, χωρίς περιορισμούς αναφορικά με καθιερωμένους ρόλους και προσδόκιμες, σε αντιστοιχία με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, συμπεριφορές. Εδώ η αντίληψη περί συμμόρφωσης του σώματος σε πολιτισμικά πρότυπα και κανονιστικά και ηθικά δεδομένα (Thompson & Hirschman 1995), δεν έχει ισχύ. Οι εικονικοί κόσμοι αντανακλούν με σαφήνεια τη ρευστότητα και απροσδιοριστία του απρόβλεπτα μεταβαλλόμενου μετα-νεωτερικού υποκειμένου, το οποίο αναζητά μια εδώ και τώρα εμπειρία επιδιώκοντας να βιώσει αυτό και εκείνο και το άλλο και όχι αυτό ή εκείνο ή το άλλο (Firat 2005, Flichy 2007).

Στα περιβάλλοντα αυτά μπορεί να έχει πρόσβαση οποιοσδήποτε χρήστης του διαδικτύου ο οποίος απλά και μόνο το επιθυμεί, χωρίς ιδιαίτερα εξειδικευμένες τεχνολογικές γνώσεις, αρκεί να διαθέτει ένα πληκτρολόγιο, έναν υπολογιστή συνδεδεμένο στο Internet και να ακολουθήσει συγκεκριμένες οδηγίες. Ένα τέτοιο εικονικό περιβάλλον είναι και η Second Life (SL), 2. που περιγράφεται σαν ένας τρισδιάστατος (3-D) εικονικός κόσμος που δημιουργείται ολοκληρωτικά από τους συμμετέχοντες οι οποίοι μπορούν ελεύθερα και χωρίς περιορισμούς να κατασκευάσουν, ανασκευάσουν και να πειραματιστούν με πολλαπλές σωματικές εκπροσωπήσεις, 3. Μια σημαντική διαπίστωση αναφορικά με το συγκεκριμένο εικονικό περιβάλλον είναι, ότι το σώμα—σε μια άλλη υπαρκτική κατάσταση και διάσταση -- είναι παρόν και στον εικονικό κόσμο. Από τους δημιουργούς της SL υπογραμμίζεται ότι τα θεμέλια της εικονικής αυτής κοινότητας είναι η καινοτομία, το εμπόριο, η επιδίωξή για συνδεσιμότητα πολιτισμών, το ευπρόσδεκτο της οποιασδήποτε μορφής ετερότητας, καθώς και η πίστη στην ελεύθερη έκφραση και την ανοχή. Όπως επισημαίνεται από σχετικές έρευνες (Gatti et al. 2016), στη SL παρέχονται στους χρήστες απεριόριστες δυνατότητες κατασκευής και ανακατασκευής πολλών εικονικών σωμάτων (Avatars), πολλών εαυτών και πολλαπλών ταυτοτήτων. Έτσι μπορεί να προκύψει μια άλλη οποιαδήποτε εμπειρία κατ' επιλογήν και μόνο του ανώνυμου-άγνωστου χρήστη πίσω από την οθόνη!

Αντίστοιχα δε σε μια εικονική κοινότητα που συνίσταται και από σώματα τότε μιμητικά προς τον πραγματικό κόσμο, υπάρχουν και χώροι σωματικής άσκησης! Το εικονικό Γυμναστήριο αυτού του χώρου είναι μια ταυτόσημη αναπαράσταση ενός υψηλού επιπέδου Γυμναστηρίου του 'πρώτου επιπέδου ζωής', τόσο αναφορικά με τις παρεχόμενες υπηρεσίες, όσο και με τον εξοπλισμό. Υπάρχει κέντρο πληροφόρησης για έναν υγιεινό τρόπο ζωής και υγιεινή διατροφή, ενώ διατίθενται εξειδικευμένα κατά βούληση του Avatar προγράμματα αδυνατίσματος και σωματικών ασκήσεων, 4. Η πρόσβαση είναι ελεύθερη.

Ένα ζήτημα που θεωρώ κατά πρώτον ότι οφείλεται να συζητηθεί είναι περί πραγματικότητας και μη των εικονικών κόσμων. Φυσικά όχι στις προοπτικές ενός μονοδιάστατου φιλοσοφικού στοχασμού περί πραγματικότητας, που το ζήτημα τι είναι πραγματικό και τι όχι αναδεικνύεται σε καθαρά σχολαστικό πρόβλημα. Ερευνητές για παράδειγμα επισημαίνουν ότι ο όρος *εικονική πραγματικότητα* συχνά εμφανίζεται σαν οξύμωρο νοηματικά σχήμα, επειδή τίποτα δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και εικονικό και πραγματικό, υπονοώντας ότι το εικονικό είναι μη πραγματικό (Geser 2007). Από άλλους τονίζεται στη βάση εμπειρικών ερευνών ότι εικονικοί κόσμοι όπως η SL, είναι πραγματικοί, επειδή οι εκεί πραγματοποιήσιμες δράσεις, ασκούν επιρροή στην πραγματική ζωή (Holzwarth et al. 2006). Από μια πρώτη άποψη οι εικονικοί κόσμοι γίνονται αντιληπτοί και ως πραγματικοί και ως μη πραγματικοί! Όμως εάν κάτι είναι και πραγματικό και μη πραγματικό ταυτόχρονα, τότε ο οποιοσδήποτε συλλογισμός που προκύπτει από αυτή την αφετηρία παίρνει εύκολα το χαρακτήρα του παράδοξου. Η άσκηση των εικονικών σωμάτων για παράδειγμα σε αυτή την προοπτική κατανοείται προφανώς, ως παράδοξο φαινόμενο. Κατ' επέκταση και η οποιαδήποτε υποκειμενική εμπειρία. Από άλλους ερευνητές προτείνεται ότι θα ήταν δόκιμο να χαρακτηρίσουμε και τα δύο συστήματα των διαδράσεων, δηλαδή το ένα που είναι το διαδύκτιο

και το άλλο που ονομάζουμε *πραγματικό κόσμο*, ως πραγματικά στις προοπτικές ενός *consensus loci* (Schau & Gilly 2003), 5. Κάθε *consensual locus* έχει τη δικιά του πραγματικότητα, αιτιωδώς εξαρτώμενη από τις επιμέρους χωρικές συνθήκες. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, στη μελέτη αυτή και με αφετηρία τη σωματική άσκηση, θα αναφερόμουνα σε όρους όπως, άμεση-ή άμεσα δια του φυσικού σώματος εμπειρικά βιωμένη πραγματικότητα, δηλαδή φυσική πραγματικότητα και έμμεση- ή έμμεσα δια του εικονικού σώματος βιωμένη, δηλαδή εικονική/τεχνητή πραγματικότητα. Σε αντιστοιχία με αυτό άλλη βιωματική εμπειρία προκαλεί η σωματική άσκηση στη μια πραγματικότητα και άλλη στην άλλη πραγματικότητα.

Η διάκριση αυτή θεωρώ ότι μπορεί να είναι χρήσιμη για το ζήτημα της σωματικής άσκησης και για μεθοδολογικούς, αλλά και ουσιαστικούς λόγους. Λαμβάνοντας για παράδειγμα υπόψιν τις συνθήκες υπό τις οποίες προκύπτει μια νέα πραγματικότητα από τις ενδεχόμενες μορφές αλληλοεπίδρασης και αλληλοδιείσδυσης μεταξύ φυσικής (φυσικού σώματος) και τεχνητής (εικονικού/τεχνητού σώματος)πραγματικότητας, θα πρέπει ίσως να επαναπροσδιορίσουμε τον '*αφαιρετικό*' τρόπο με τον οποίον συλλαμβάνουμε το φυσικό σώμα στο κοινωνικό πεδίο.

Η εικονική πραγματικότητα μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια διαφορετική πραγματικότητα, 6. υπό την έννοια ότι ο τρόπος (και οι συνθήκες) που υπάρχουν και συνδέονται τα πράγματα μεταξύ τους σε αυτό το επίπεδο της πραγματικότητας είναι διαφορετικός. Οι δύο αυτές πραγματικότητες ενδεχομένως να είναι σε πολλές εκδοχές και εκφάνσεις ασύμπτωτες ή συμπίπτουσες. Κάτι άλλο που οφείλεται να επισημανθεί είναι ότι οι εικονικοί κόσμοι, δεν σχετίζονται με τον χώρο και το χρόνο όπως υφίστανται και κατανοούνται συνήθως οι όροι αυτοί στην κοινωνική- φυσική (*εγκόσμια*) πραγματικότητα (Πατσαντάρας 2014). Δεν αντιστοιχούν στις ποικίλες, αλλά ενσώματες(φυσιολογικές) αντιλήψεις μας περί χώρου και χρόνου (Schau & Gilly 2003). Στο πλαίσιο αυτό η σωματική άσκηση ως '*καθαυτή*' διαδικασία δεν έχει κανένα νόημα επειδή ως ενεργούμενη με το φυσικό σώμα πράξη, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή πέραν του χώρου (τόπου) και χρόνου (*χρονικότητας*), (Πατσαντάρας 2014)! Η διαφορά, η διάκριση μεταξύ φυσικού και μη-φυσικού δεν σχετίζεται μονοσήμαντα και μονοδιάστατα με τον προσανατολισμό που έχει κάποιος σε ένα περιβάλλον ή με τον τρόπο που αυτός το αντιλαμβάνεται αλλά (και) με τη '*φύση καθαυτή*' αυτού του περιβάλλοντος, όταν αναφερόμαστε στη σωματική άσκηση.

Σε μια τέτοια προοπτική θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το εικονικό γυμναστήριο, σαν ένα εικονικό-τεχνητό χώρο ο οποίος φυσικά και μπορεί, για παράδειγμα σε προοπτικές '*εγελιανών* αφαιρέσεων', ν' αποκαλύπτει νέους τρόπους κατανόησης του σώματος και του χώρου. Ωστόσο θεωρώ ότι μια διαφοροποίηση— όχι απλά μια διάκριση— φυσικών χώρων σωματικής άσκησης και εικονικών χώρων σωματικής άσκησης, μπορεί να οδηγήσει σε λογικούς και γόνιμους συσχετισμούς μεταξύ τους.

2. Πως κατανοείται το εικονικό σώμα (Avatar)

Τα Avatars προσεγγίζονται ποικιλότροπα στη σχετική βιβλιογραφία. Το κοινό ωστόσο όλων των προσεγγίσεων είναι, ότι κατανοούνται σαν αναπαραστάσεις, σαν διαμεσολαβητικά εργαλεία δικτυακής επικοινωνίας και εντυπωσιασμού των άλλων, και έχουν μορφές ανθρώπινες, μη-ανθρώπινες, σχεδόν ανθρώπινες, μορφές ζώων ή άλλων φανταστικών πλασμάτων, που δημιουργούνται από ανθρώπινα υποκείμενα, με τη χρήση της τεχνολογίας των ηλεκτρονικών υπολογιστών (Loos 2003, Holzwarth et al. 2006).Τα Avatars σαν σωματικές απεικονίσεις, εμπλέκονται σε δράσεις και καταστάσεις εικονικού χαρακτήρα, οι οποίες συγκροτούν νόημα (Turkle 2004). Σε όλες τις θεωρητικές μελέτες και στις εμπειρικές έρευνες, συσχετίζονται με ζητήματα περί υποκειμενικότητας, εαυτού, ταυτότητας και σωματοποίησης (Geser 2007, Gatti et al. 2016).Τα υποκείμενα πίσω από την οθόνη του υπολογιστή, δια του εικονικού σώματος χρησιμοποιώντας την φαντασία τους, μπορούν να δημιουργήσουν, να συγκροτήσουν πολλαπλές ταυτότητες, πολλαπλές εκδοχές του εαυτού που ενδεχομένως να ταυτίζονται ή να μην ταυτίζονται, να μην σχετίζονται, να είναι αντιφατικές, ασύμπτωτες μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει ότι το εικονικό σώμα μπορεί να κατανοηθεί ως διαμεσολαβητικό εργαλείο για ανεκπλήρωτες επιθυμίες, παρορμήσεις και φαντασιώσεις, βιώματα απωθημένα από τη συνείδηση (προ-συνειδησιακά, ασυνείδητα), τα οποία όμως μπορεί να επηρεάζουν άμεσα και δυναμικά το υποκείμενο πίσω από την οθόνη. Η κατασκευή ή η επινόηση φαντασιακών επομένως εαυτών, φαντασιακών ταυτοτήτων πραγματοποιείται, σε μια τέτοια προοπτική

προφανώς δια μέσου διαμεσολάβησης ενός εικονικού-φαντασιακού σώματος και οι εικονικοί αυτοί εαυτοί ή οι εικονικές ταυτότητες, ενδεχομένως να έχουν αντιθετική-συγκρουσιακή σχέση με τον εαυτό ή τους εαυτούς που προκύπτουν με τη 'διαμεσολάβηση', του φυσικού σώματος (Flichy 2007). Εδώ υπό την έννοια ότι το σώμα ως φυσική οντότητα διαμεσολαβεί τη σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα του εαυτού και την κοινωνική ταυτότητα του υποκειμένου (Shilling 2003).

Ερευνητικά δεδομένα επισημαίνουν, ότι τα Avatars κάποιων χρηστών, δραστηριοποιούνται στον εικονικό κόσμο μιμητικά προς τον εαυτό του φυσικού κόσμου, ενώ άλλοι χρησιμοποιούν την ευκαιρία που τους δίνει η καθαρά ελεύθερη κατασκευαστική προοπτική των εικονικών κόσμων, να είναι αυτό που πάντα θα ήθελαν να είναι, (*ideal self*), (Geser 2007). Από έρευνες της ψυχολογίας γνωρίζουμε ότι άνθρωποι με μεγάλες αντιφάσεις μεταξύ πραγματικού-φυσικού και ιδανικού εαυτού, εκδηλώνουν συμπτώματα κατάθλιψης και χαμηλά επίπεδα αυτοεκτίμησης (Villani et al. 2016). Επίσης έρευνες πάλι επισημαίνουν, ότι οι χρήστες τείνουν στο να είναι προσκολλημένοι στις '*περσόνες*' (με την έννοια της *μάσκας*), που έχουν δημιουργήσει στον εικονικό χώρο της SL και θεωρούν το Avatar τους σαν μια προέκταση του εαυτού τους 7.

Όλα αυτά όμως θεωρώ, ότι μας παρέχουν περιορισμένες σχετικά βοήθειες στη μελέτη αυτή για να προσεγγίσουμε το ζήτημα της άσκησης των εικονικών σωμάτων. Σε μια διερευνητική μελέτη περί σωματικής άσκησης στον εικονικό χώρο, θεωρώ ότι κατά κύριο λόγο όλα αυτά εάν σχετισθούν με κάποιες θεωρητικές μελέτες και έρευνες περί '*κυριότητας του σώματος*' (σωματική απόδοση του εαυτού ως μια πτυχή της πολλαπλότητας φυσικά του εαυτού) (Tsakiris 2010), μπορεί να είναι εξαιρετικά χρήσιμες. Στη βάση αυτή ενδεχομένως να διαπιστωθούν ενδιαφέρουσες διαφορές ή καινοφανείς εκδοχές σωματοποίησης. Επίσης μπορεί να προκύψει μια λογικά αποδεκτή διαφοροποίηση και ένας μετέπειτα συσχετισμός μεταξύ των όρων *'είμαι σώμα', 'έχω σώμα', 'είμαι και έχω σώμα'*. Και αυτό χωρίς φυσικά να αναιρούνται θεμελιώδεις κοινωνιολογικοί συλλογισμοί και διαπιστώσεις όπως για παράδειγμα ότι το σώμα διαπλάθεται από τον πολιτισμό (*σώμα ως συνθήκη*) και μέσα από αυτό το άτομο γνωρίζει και ζει σε έναν πολιτισμό (*Σωματοποίηση*). Κυρίως δε χωρίς να κινδυνεύουμε να πέσουμε, ή να επανέλθουμε σε οντολογικές παγίδες περί του *είναι* του σώματος ή στα αδιέξοδα του καρτεσιανού δυϊσμού. Για να αναφερθούμε θεωρητικά αλλά με πρακτικό νόημα, στο ζήτημα της σωματικής άσκησης στον εικονικό χώρο σε μια αθλητική-κοινωνιολογική προοπτική, θα πρέπει να δούμε κάποιες διαφορές μεταξύ του *'είμαι-έχω σώμα στον εικονικό κόσμο'* και *'είμαι-έχω σώμα στον φυσικό κόσμο'* πέραν κάποιων μονοδιάστατων-αφαιρετικών κοινωνιολογικών συλλήψεων του σώματος, αλλά και χωρίς τη χρήση οντολογικών βοηθητικών εννοιών (αυτό είναι ένα ζήτημα!), παρά με την επικουρία μιας χρήσης απλών όρων και διαπιστώσεων από τη φυσιολογία. Στη μεν πρώτη περίπτωση *'είμαι σώμα'* επειδή έχω *σάρκα και οστά* (*Leib*, εν-σώματο και ταυτόχρονα *έν-σαρκο υποκείμενο*) και στη δεύτερη περίπτωση δεν είμαι σώμα επειδή δεν έχω σάρκα και οστά, είμαι απλά *Software* υφίσταμαι στη σφαίρα του *Software code,* αλλά…. έχω σώμα (*εν-σώματη οντότητα !*), 8.

Το ζήτημα ωστόσο είναι, ότι στην πλειονότητα των ερευνών—που χρησιμοποιούν συνήθως παραφραστικά, συλλογισμούς από τις εξαιρετικές φαινομενολογικές προσεγγίσεις του Maurice Merleau –Ponty— δίνεται η εντύπωση από τους τρόπους προσέγγισης, ότι το φυσικό και το εικονικό σώμα ενώ για τη φυσιολογία είναι διαφορετικά, εμφανίζονται ως ίδια στο επίπεδο των κοινωνικών επιστημών, εφ' όσον τα προσεγγίζουμε με τους ίδιους όρους και τους αποδίδουμε τις ίδιες ιδιότητες! Όταν ταυτίζουμε τους όρους με τους οποίους προσπαθούμε να αποδώσουμε νόημα στο φυσικό και στο εικονικό σώμα, τότε σημαίνει για παράδειγμα ότι αυτά είναι ίδια, ένα και το αυτό, αγνοώντας όχι την ουσία τους, η οποία σαφώς και δεν είναι ζήτημα της κοινωνιολογίας ιδιαίτερα σήμερα, αλλά τους τρόπους λειτουργίας τους. Τι σημαίνει είναι ίδια; Για αναζήτηση μιας απάντησης θα αναφερθώ σε μια κλασική και λογικά αληθή πρόταση της καθαρής λογικής : (χ) (ψ) {(χ= ψ)- [P (χ) – P (ψ)]}. Αυτό σημαίνει το εξής : Για όλα τα χ, για όλα τα ψ, αν χ ίσο με ψ, τότε το χ έχει την ιδιότητα P αν και μόνο το ψ έχει την ιδιότητα P. Αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση εικονικού και φυσικού σώματος! Και αν τα ταυτίζουμε ακόμα και υπερβατικά/αφαιρετικά, αυτό οδηγεί εύκολα σε αντιφάσεις και παραδοξότητες. Δεν αναφέρομαι φυσικά εδώ στην διαφορετικότητα των τρόπων προσέγγισης που είναι και σαφώς πρέπει να είναι διακριτοί, για το καθένα επιστημονικό αντικείμενο. Αυτή η διαφορετικότητα που μπορεί να εκκινήσει από την φυσιολογία, θεωρώ ότι είναι σημαντική παράμετρος

για να διερευνηθεί σε μια αθλητική-κοινωνιολογική προοπτική το ζήτημα της άσκησης των εικονικών σωμάτων. Ωστόσο ένας τέτοιος συλλογισμός μπορεί εύκολα να χαρακτηρισθεί— και πολλές φορές δικαίως— ως μη ενδεδειγμένος, στις προοπτικές μιας δογματικής σύλληψης των θεωριών περί κοινωνικής κατασκευής. Σίγουρα υπάρχουν πολλοί λόγοι για κάποιον κοινωνιολόγο να είναι καχύποπτος απέναντι στη βιολογία/φυσιολογία, προς όφελος της κοινωνικής κατασκευής (Πατσαντάρας 2014, Thorpe 2014)! Συντάσσομαι ωστόσο με την άποψη κάποιων μελετητών που αναφέρονται στην αναγκαιότητα γεφύρωσης του χάσματος που δημιουργήθηκε στις προοπτικές της μετανεωτερικότητας, μεταξύ βιολογικών και κοινωνικών επιστημών κυρίως αναφορικά με τον τρόπο που εμπλέκεται το σώμα σε πολλά κοινωνικά ζητήματα (Probyn 2000: 14).

3. Εικονικά σώματα και άσκηση

Ο κεντρικός ρόλος του σώματος στην πραγμάτωση της σωματικής άσκησης είναι δεδομένος και λογικά δεν χρειάζεται εδώ κάποια αποσαφήνιση! Χωρίς την εμπλοκή του σώματος δεν νοείται σωματική άσκηση! Αποσαφήνιση ωστόσο χρειάζεται αναφορικά με το τι σώμα εμπλέκεται, το φυσικό ή το εικονικό;

Η σωματική άσκηση, τουλάχιστον μέχρι σήμερα στις προοπτικές της Βιολογίας της Άσκησης αναφέρεται σε εκείνα τα σχήματα κίνησης που έχουν εξειδικευμένα σχεδιαστεί για να εκπληρώσουν ή να επηρεάσουν φυσιολογικές-σωματικές λειτουργίες (Peper 1992). Αυτή η εκδοχή περί σωματικής άσκησης από μια πρώτη άποψη δεν μπορεί να έχει καμμιά σχέση με το εικονικό σώμα, επειδή αυτή αναφέρεται σε '*εν-σαρκες λειτουργίες'*. Οι σωματικές ασκήσεις των εικονικών σωμάτων εκτελούνται κατά κανόνα μιμητικά προς εκείνες των φυσικών σωμάτων σε ένα γυμναστήριο του πραγματικού κόσμου. Η σωματική άσκηση ωστόσο όταν μεταφερθεί στο ευρύτερο πεδίο ανάλυσης της ανθρώπινης κίνησης, μπορεί να προσεγγισθεί από διαφορετικές οπτικές και να μελετηθεί σε μια ποικιλότητα θεωρητικών εκδοχών και επιστημονικών προοπτικών, πράγμα που κάνει και η Αθλητική Κοινωνιολογία. Για παράδειγμα όταν θέλουμε να μελετήσουμε τη σωματική άσκηση, την κατανοούμε και στο επίπεδο μιας '*ψυχο-φυσικής διαδικασίας'* στην οποία εμπλέκεται η συνείδηση. Και είναι αυτό το δεδομένο δια του οποίου, κυρίως από τη Φαινομενολογία η σωματική άσκηση μπορεί να προσεγγίζεται και να διερευνάται στη βάση κεντρικών-θεμελιωδών κατηγοριών της, όπως το υποκείμενο, η συνείδηση και η σωματοποίηση. Ιδιαίτερα στις προοπτικές μιας υπαρξιστικής φαινομενολογίας— δια της οποίας αντιπαρερχόμαστε και αδιέξοδα που οδηγεί ο καρτεσιανός δυϊσμός— η αντίληψη είναι η θεμελιώδης σωματική εμπειρία στο πλαίσιο της οποίας το σώμα δεν είναι αντικείμενο αλλά υποκείμενο. Κυρίως οι φαινομενολογικές προσεγγίσεις του Maurice Merleau –Ponty (1962) έχουν αποτελέσει βάση για λιγοστές αλλά ενδιαφέρουσες έρευνες στην Αθλητική Κοινωνιολογία. Η σωματική άσκηση σε αντιστοιχία με τις κοινωνικές-πολιτισμικές συνθήκες, τις αξίες και διατάξεις στο πλαίσιο των οποίων πραγματώνεται κατανοείται σαν 'σωματικό φαινόμενο'. Σε αυτή την προοπτική για να μπορέσουμε να αποδώσουμε ή να διερευνήσουμε το νόημα της σωματικής άσκησης των εικονικών σωμάτων, θα πρέπει να δούμε αν και πως αυτά σχετίζονται με το υποκείμενο (φυσικό σώμα) και την σωματοποίηση! Ο τρόπος που συλλαμβάνουμε το σωματικό υποκείμενο αλλά και την σωματοποίηση στην περίπτωση του προβληματισμού μας περί σωματικής άσκησης στο εικονικό περιβάλλον και όχι μόνο, είναι καθοριστικός. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η σωματική άσκηση μπορεί '*καθαυτή*' να κατανοηθεί σαν κάτι αφηρημένο και να μην σχετισθεί κατά κύριο λόγο με ένα φυσικό σώμα.

Σε έναν λογικά συνεπή προβληματισμό περί της άσκησης των εικονικών σωμάτων –λαμβάνοντας υπόψιν φυσικά τις περίπλοκες και τεράστιες δυσκολίες που έχει να αντιμετωπίσει ένα τέτοιο εγχείρημα έτσι όπως τίθεται σε αυτή τη μελέτη- θεωρώ ότι η διάκριση, η διαφορά μεταξύ φυσικού και εικονικού δεν μπορεί να εντοπισθεί μόνο στον τρόπο που αντιλαμβάνεται κάποιος ένα περιβάλλον, αλλά και στη φύση αυτού του περιβάλλοντος. Αναφορικά με το φυσικό σώμα για παράδειγμα στη μια πραγματικότητα κουράζεται, τραυματίζεται, ιδρώνει κ.λπ., δηλαδή υπόκειται σε βιολογικούς περιορισμούς, ενώ στην άλλη πραγματικότητα—αν και το εικονικό σώμα ασκείται μιμητικά προς το φυσικό— δεν ισχύει τίποτα από όλα αυτά.

Ωστόσο στο επίπεδο αλληλοεπιδράσεων μεταξύ φυσικού και εικονικού σώματος προσφεύγοντας σε γενικότερες έρευνες της Νευρο-ψυχολογίας (Tsakiris 2010), μπορεί ενδεχομένως να προκύψει ότι το

συνήθως *'κινητικά ακίνητο'* υποκείμενο πίσω από την οθόνη του υπολογιστή, μέσω του δικού του Avatar που ασκείται στο εικονικό γυμναστήριο, να νοιώσει το συναίσθημα της κούρασης μέσω διεγέρσεων του παρασυμπαθητικού νευρικού συστήματος. Δηλαδή στο εν-σαρκο υποκείμενο με τη διαμεσολάβηση του εικονικού σώματος, ενδέχεται να προκληθούν ποικίλα συναισθήματα και ξέρουμε ότι τα συναισθήματα είναι ενσώματα. Το φυσικό σώμα μπορεί να αποκριθεί σε συναισθηματικές καταστάσεις, με νευρο-ορμονικές, μυο-σκελετικές μεταβολές, ή μέσω εκείνων των όψεων της σωματότητας, που σχετίζονται με το εξωτερικό περιβάλλον. Αυτό κατά μια εκδοχή μπορεί να επιβεβαιώνει απόψεις περί ρευστότητας (βλ. Μακρυνιώτη 2004: 19), όχι μόνο των ορίων μεταξύ ανθρώπινου οργανισμού και τεχνολογικών κατασκευών, αλλά και των ορίων μεταξύ αντίληψης και προσομοιώσεων της αντίληψης στους εικονικούς κόσμους. Από την άλλη πλευρά εάν λάβουμε υπόψιν έρευνες της Νευρο-ψυχολογίας (Tsakiris 2010), που επισημαίνουν ότι μια μονοδιάστατη φαινομενολογική σύλληψη του σώματος, στο πλαίσιο της οποίας αυτό άλλοτε είναι μέρος του κόσμου (διαμορφώνεται από το περιβάλλον) και άλλοτε είναι δικό μου (το διαμορφώνω εγώ ο ίδιος), μπορεί να δημιουργηθούν κάποια σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα για την μελέτη της κυριότητας του σώματος— που αναφέρθηκε ανωτέρω— και την εφαρμογή της στο παράδειγμα της άσκησης των εικονικών σωμάτων. Εκείνο που παραμένει πάντως σαφές είναι, ότι το ζήτημα της άσκησης των εικονικών σωμάτων θα πρέπει να διερευνηθεί στο επίπεδο της υποκειμενικής εμπειρίας, αλλά σε αντιστοιχία θεωρώ, με τον προβληματισμό που εντελώς συνοπτικά επεδίωξα να αποτυπώσω. Έτσι μπορεί να αποκαλυφθεί σε ένα διαφορετικό πλαίσιο η αλληλοδιείσδυση (*interpenetration*) του βιολογικού και του πολιτισμού στο πεδίο βιωμένων εμπειριών (*καινοφανής σωματοποίηση*).

Επίλογος-Συμπεράσματα

Στην Αθλητική Επιστήμη δεν γίνεται, να μη συσχετίσουμε το σώμα ως φυσική, ως βιολογική, ως ένσαρκη οντότητα -όχι απλά ως υλική- σε οποιονδήποτε προβληματισμό περί σωματικής άσκησης. Αναπόφευκτα λοιπόν, ανατρέχουμε στα σχετικά με το φυσικό σώμα διεπιστημονικά όρια που συναντάται η αθλητική κοινωνιολογική σκέψη με άλλα επιστημονικά πεδία.

Μπορεί σε μια μετανεωτερική σύλληψη του σώματος τα πάντα να είναι ρευστά, αλλά μεταξύ εικονικού και φυσικού σώματος υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή, η οποία μπορεί να μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε και να διερευνήσουμε το εικονικό σώμα σαν διαμεσολαβητή για καινούργιους εαυτούς και καινούργιες ταυτότητες, αλλά δεν μας επιτρέπει να το προσεγγίσουμε μονοδιάστατα σε μια αφηρημένη προοπτική και να διερευνήσουμε τις επιρροές που ενδεχομένως ασκεί στο υποκείμενο πίσω από τον υπολογιστή, με τους ίδιους όρους που χρησιμοποιούμε για το φυσικό σώμα. Τα υποκείμενα πίσω από την οθόνη, όπως διαπιστώνεται από ερευνητικά δεδομένα, κατά κανόνα έχουν συναίσθηση που αρχίζει και που τελειώνει το φυσικό σώμα.

Ωστόσο εάν συλλάβουμε το εικονικό σώμα π.χ. στις προοπτικές του υπαρξισμού σαν μια υπαρκτική οντότητα δίχως ερωτηματικά περί '*ουσίας*' (J. P. Sartre), τότε αυτό αντανακλά μια υπαρκτική πραγματικότητα, το νόημα της οποίας αναδεικνύεται μέσα από τα γεγονότα που προκαλεί η εμπλέκεται. Μπορεί ενδεχομένως στο μέλλον και σε αντιστοιχία με τις εξελίξεις στις έρευνες περί τεχνητής νοημοσύνης, η αίσθηση της κυριότητας του σώματος υπό την έννοια *'είμαι σώμα'*, να υπάρξει και για αντικείμενα όπως τα εικονικά σώματα (όχι τα cyborgs), τα οποία δεν είναι μέρη του φυσικού σώματος!

Τουλάχιστον μέχρι σήμερα όμως, η σωματική άσκηση 'καθαυτή' στο εικονικό πεδίο δεν έχει κανένα νόημα, επειδή πέραν των οποιωνδήποτε προβληματισμών, το εικονικό σώμα σε αντίθεση με το φυσικό σώμα, «*ούτε γίγνεται…ούτε φθείρεται…εν τω χρόνω*» (Αριστοτέλης Φυσικά Δ 12, 221b 3)!

Σημειώσεις

1. Η εμπειρική αυτή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Σπουδαστήριο Αθλητικής Κοινωνιολογίας από τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια κ. Λαζάρου Σοφία, υπό την επίβλεψη του γράφοντος είναι υπό δημοσίευση σε σχετικό περιοδικό. Ο προβληματισμός αυτός προέκυψε μετά την ολοκλήρωση της.

2. Η ονοματοθεσία SL αναφέρεται θεωρώ, σε ένα δεύτερο επίπεδο ζωής, σε αντιδιαστολή με κάποιο πρώτο (First Life) και προϊδεάζει για ένα τρίτο κ.λπ. επίπεδο ζωής. Από μια πρώτη άποψη φαίνεται ότι όροι αυτοί εδώ δεν είναι εδώ δόκιμοι!

3. *Second Life: What Is Second Life?* <<http://secondlife.com/whatis/>>, πρόσβαση 17 Μαρτίου 2015.

4. Στη βάση αυτή μπορεί να προκύψει ένας ωφέλιμος προβληματισμός περί του μέλλοντος των επαγγελμάτων που άπτονται της Αθλητικής Επιστήμης και όχι μόνο!

5. Αυτή η άποψη μπορούμε να πούμε με τη χρήση κάποιων συλλογισμών του Γιανναρά (2006 : 248), ότι αναφέρεται στη δυνατότητα να «αποδίδουμε σε έναν όρο, όλοι όσοι τον χρησιμοποιούμε και οπουδήποτε κι αν βρισκόμαστε, την ίδια αιτιώδη αναφορά στην αρχική ονοματοθεσία που τον καθιέρωσε». Δηλαδή εμμέσως η ορθότητα ή μη των όρων μετατίθεται στην κοινωνική λειτουργικότητα που εξασφαλίζει ο αναφορικός χαρακτήρας της γλώσσας. Σε αντίστοιχα σημαινόμενα παραπέμπει ο όρος *"the commonsense lifeworld"* του A. Schutz (1972). Οι εικονικοί κόσμοι δεν γίνονται αντιληπτοί, δι-αισθητικά αλλά αισθητά.

6. Για παράδειγμα όπως επισημαίνει η Turkle (1999), οι χρήστες μπορούν στην εικονική πραγματικότητα να βιώσουν άλλες ανεξερεύνητες εκδοχές του εαυτού οι οποίες δεν είναι λιγότερο πραγματικές απ' ότι ο 'αληθινός' εαυτός(*'true self'*). Φυσικά το τι σημαίνει αληθινός εαυτός είναι ένα ζήτημα!

7. Στη μετα-νεωτερικότητα ο εαυτός και η ταυτότητα συλλαμβάνονται από όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών ως μια πολλαπλότητα χωρίς να υπάρχει ένας σταθερός πυρήνας—εννοείται ούτε το σώμα— δια του οποίου να ενοποιείται αυτή η πολλαπλότητα (Turkle 1999, Shilling 2003, Tsakiris 2010, Πατσαντάρας 2014).

8. Εάν δούμε τα Avatars σαν δυνητικά σώματα, όρο που τον συναντάμε ευρέως στην ελληνική κυρίως βιβλιογραφία, θεωρώ με συγκεχυμένη πολλές φορές χρήση, τότε παραφράζοντας τον Αριστοτέλη, ('Μετά τα φυσικά Λ 2, 1069b 15-20), μπορούν χαρακτηρισθούν δυνάμει όντα, τα οποία '*υπό τινός*' κινούνται. Δηλαδή πρέπει να κινηθούν από κάποιο άλλο *ον*, δεν είναι *αυτοποιητικές* και αυτόνομες υπάρξεις, δεν αυτενεργούν. Δεν αποκρύπτουν κάποια ασύλληπτη για τον ανθρώπινο νου ουσία (*είναι*). Προτείνω την κατανόηση τους δια της μαθηματικής λογικής, στο πλαίσιο του *«ανήκειν»* και *«εμπεριέχεσθαι»*, όπως αυτό εκφράζεται στο έργο του Alain Badiou, *Being and Event.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Γιανναράς, Χ. (2006), *Ορθός λόγος και κοινωνική πρακτική*, Δόμος, Αθήνα.

Μακρυνιώτη, Δ. (2004), Εισαγωγή, στο Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ.), *Τα όρια του σώματος. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Νήσος, σ. 11-73.

Πατσαντάρας, Ν. (2014), Το Ανθρώπινο Σώμα στις Προοπτικές της Αθλητικής Κοινωνιολογικής Σκέψης, στο Πατσαντάρας, Ν. *Αθλητισμός & Κοινωνιολογική Σκέψη*, Αθήνα, Τελέθριον, σ. 205-221.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Balsamo, A. (2000), Reading cyborgs writing feminism, in Kirkup G., Woodward J. & Hovenden F. (eds.), *The gendered cyborg: A reader*, New York, Routledge, pp. 148-158.

Butryn, T. & Masucci, M. (2009), Traversing the Matrix : Cyborg Athletes, Technology, and the Environment, *Journal of Sport & Social Issues,* 33, 3 , 285-307.

Collinson, A. (2009), Sporting embodiment: sports studies and the (continuing) promise of phenomenology, *Qualitative Research in Sport and Exercise*, 1, 3, 279-296.

Donnelly, P (2015), Assessing the sociology of sport: On public sociology of sport and research that makes a difference, in *International Review for the Sociology of Sport* 50(4–5), 419–423.

Firat, A. F. (2005), Meridian thinking in marketing? A comment on Cova. *Marketing Theory* 5, 215-219.

Flichy, P. (2007), *The internet imaginaire*, Boston, MIT Press.

Gatti, D. & Triberti, E. S. (2016), Exploration of virtual body-representation in adolescence: the role of age and sex in avatar customization (make or alter to personal or individual specifications, *Springer Plus* 5: 740. doi:10.1186/s40064-016-2520-y

Geser, H. (2007), A very real Virtual Society. Some macrosociological reflections on "Second Life", in *Sociology in Switzerland: Towards Cybersociety and Vireal Social Relations*, Online Publikationen, Zürich, http://socio.ch/intcom/t_hgeser18.htm.

Haraway, D.J. (1991), "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century", New York, Routledge.

Holzwarth, M., Janiszewski, C. & Neumann, M. M. (2006), The influence of avatars ononline consumer shopping behavior, *Journal of Marketing*, 70, 19-36

Loos, P. (2003), Avatar in Schildhauer, Thomas (ed.), *Lexicon Electronic Business*, Munich, Oldenbourg, pp. 16-19.

Merleau-Ponty, M. (1962), *The phenomenology of perception*. London, NY, Routledge.

Peper, D. (1992), Leibesuebungen-Physical Exercises (Physical Activities) in *Dictionary of sport science*, Erich Beyer (red.), 2. Unveraend. Aufl. Schorndorf, Hofmann, pp. 371-374.

Probyn, E. (2000), Sporting bodies: Dynamics of shame and pride, *Body and Society* 6, 13–28.

Schau, H. J. & Gilly, M. C. (2003), We are what we post? Self-presentation in personal web space, *Journal of Consumer Research*, 30, 385-404.

Shilling, C. 2003, *The Body and Social Theory*, London, Sage.

Schutz, A. (1972), *The Phenomenology of the Social World*, London, Heinemann.

Thompson, C. J., & Hirschman, E. (1995), Understanding the socialized body: A poststructuralist analysis of consumers' self-conceptions, body images and self-careproducts, *Journal of Consumer Research*, 22, 139-153.

Thorpe, H (2014), Moving bodies beyond the social/biological divide: Toward theoretical and transdisciplinary adventures, *Sport, Education and Society* 19, 5, 666–686.

Turkle S. (1999), Looking toward Cyberspace: Beyond Grounded Sociology, Contemporary Sociology, 28 (6) 643-653.

Turkle, S. (2004), How computers change the way we think. *The Chronicle of Higher Education*, 50, 21.

Συζητώντας παιδαγωγικά για τη δημόσια κοινωνιολογία

Μαρία Πατσαρίκα,[α] Scott Townsend,[β]

[α] Humanities and Social Sciences Division, The American College of Thessaloniki (ACT)

[β] College of Design, North Carolina State University, Raleigh NC, USA

Περίληψη

Ο δημόσιος λόγος των κοινωνικών επιστημών είναι συχνά συνυφασμένος με αυτόν μιας διανόησης η οποία καλείται να δώσει απαντήσεις σε σύγχρονα ερωτήματα. Όταν ο λόγος αυτός απομακρύνεται από μια διαλογική σχέση με τους πολίτες τότε κινδυνεύει να μετατραπεί σε ηγεμονικό λόγο, δεδομένων των παγκόσμιων πιέσεων για εξομαλυντικές, συνταγογραφημένες και συγχρόνως γενικευμένες λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα. Βλέποντας τη δημόσια κοινωνιολογία ως προέκταση του εκπαιδευτικού μας ρόλου, η παρουσίαση θέτει τον παραπάνω προβληματισμό ως παιδαγωγικό ερώτημα: πώς μπορούμε να ανοίξουμε τόπους διαλόγου στην εκπαιδευτική διαδικασία όπου ο δημόσιος χώρος νοηματοδοτείται μέσα από την αλληλεπίδραση του επιστημονικού λόγου με το δημόσιο λόγο; Μέσα από μία μπαχτινιανή οπτική διερευνώνται οι έννοιες του διαλόγου, της κοινωνικής μάθησης και του κριτικού αναστοχασμού με αφορμή μια ερευνητική συνεργασία μεταξύ φοιτητών και φοιτητριών από τα τμήματα Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών και Γραφικών Τεχνών δύο πανεπιστημίων στην Ελλάδα και την Αμερική. Η συνεργασία αυτή πρόσφερε ένα πλαίσιο εμπλοκής τους με την τοπική κοινωνία της Θεσσαλονίκης, διεπιστημονικών πρακτικών και προβληματισμού πάνω στην αναγκαιότητα επανεξέτασης της παιδαγωγικής των κοινωνικών επιστημών με έμφαση στην επιστημονική πολυφωνία και το αίσθημα συλλογικής ευθύνης για την βιωσιμότητα των παρεμβάσεων στο δημόσιο χώρο.

Λέξεις κλειδιά: δημόσια κοινωνιολογία, παιδαγωγική, κοινωνική μάθηση, διεπιστημονικές πρακτικές

A discussion on a pedagogy for public sociology

Maria Patsarika,[α] Scott Townsend,[β]

[α] Humanities and Social Sciences Division, The American College of Thessaloniki (ACT)

[β] College of Design, North Carolina State University, Raleigh NC, USA

Abstract

The public voice of the social sciences is often associated with that of intellectuals addressing contemporary issues. When articulated outside of a dialogical relationship with the public, this kind of talk might slip into a hegemonic type of speech given the global pressures for normalizing, prescribed and yet generalizable solutions to social problems. Seeing public sociology as part of our educational role, the presentation frames the above reflections as pedagogical questions: how are we to open up spaces for dialogue in education, where the public space is experienced and understood through the interanimation between scientific and public voice? Through a bakhtinian perspective we here explore the concepts of dialogue, social learning and critical reflection on the occasion of an educational research collaboration between social science and graphic design students at two universities in Greece and the US. This collaboration offered the grounds for reaching out to local communities in Thessaloniki, co-exploration of interdisciplinary practices and a larger reflection on the necessity of revisiting social science pedagogies with an emphasis on scientific polyphony and collective responsibility for the sustenance of public interventions.

Key words: public sociology, pedagogy, social learning, interdisciplinary practices

Εισαγωγή

Αφορμή για αυτή την εισήγηση υπήρξε μια εκ νέου ανάγνωση του έργου του Burawoy (2005, 2008) πάνω στο δημόσιο ρόλο της κοινωνιολογίας. Ο ρόλος αυτός είναι συχνά συνυφασμένος με αυτόν μιας διανόησης, η οποία καλείται να δώσει απαντήσεις σε σύγχρονα ερωτήματα. Τα ΜΜΕ αποτελούν το πιο σύνηθες κανάλι επικοινωνίας με το κοινό, μια σχέση από την οποία ωστόσο απουσιάζει ο διάλογος, λόγω

της έλλειψης (φυσικής) συμπαρουσίας πολιτών και ειδικών, της ασύγχρονης επικοινωνίας τους και της ανωνυμίας του κοινού, αλλά και λόγω των ισχυρών πολιτικών, μεταξύ άλλων, φίλτρων των ΜΜΕ, τα οποία λειτουργούν επιλεκτικά όσον αφορά το περιεχόμενο και την παρουσίαση της πληροφορίας. Κι ενώ πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες ανά τον κόσμο προάγουν το διάλογο μέσα από συνεργασίες με την τοπική κοινωνία, αυτές οι δράσεις συχνά παρουσιάζονται ως ακτιβισμός ή μια εκλαϊκευμένη, «ποπ» εκδοχή των κοινωνικών επιστημών, με αποτέλεσμα να παραμένουν στο περιθώριο της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Ο δημόσιος λόγος των κοινωνικών επιστημόνων αποκτά έτσι χαρακτηριστικά στράτευσης και πολιτικοποίησης. Όταν μάλιστα ο επιστημονικός λόγος εκφέρεται στο ιδεολογικά φορτισμένο πλαίσιο των ΜΜΕ και απομακρύνεται από μια διαλογική σχέση με τους πολίτες και τη σφαίρα του δημόσιου χώρου, τότε κινδυνεύει να μετατραπεί σε ηγεμονικό λόγο, δεδομένων μάλιστα των πιέσεων σε παγκόσμιο επίπεδο για εξομαλυντικές, συνήθως συνταγογραφημένες λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα που επηρεάζουν την άσκηση πολιτικής και την παρουσίασή της μέσα από τα ΜΜΕ (Burawoy 2005).

Λαμβάνοντας υπόψη την παραίνεση του Burawoy (2005) να δούμε τη δημόσια κοινωνιολογία ως προέκταση του εκπαιδευτικού μας ρόλου, και με αφορμή μια εκπαιδευτική ερευνητική συνεργασία φοιτητών και φοιτητριών από τα τμήματα Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών και Γραφικών Τεχνών δύο πανεπιστημίων στην Ελλάδα και την Αμερική, θέτουμε τους προβληματισμούς αυτούς ως παιδαγωγικά ερωτήματα: Παρακινούμε τους φοιτητές και τις φοιτήτριές μας να καλλιεργήσουν κριτική σκέψη και να διερωτηθούν για την αποτελεσματικότητα του τεχνοκρατικού δημόσιου λόγου και των αντίστοιχων λύσεων που προτείνονται στα κοινωνικά προβλήματα; Ενθαρρύνουμε την αμφισβήτηση γενικευμένων απόψεων που ανήκουν στη σφαίρα του θεωρητικού και την κατανόηση των ιδιαίτερων συνθηκών των κοινωνιών που μελετούν; Προτρέπουμε τους φοιτητές και τις φοιτήτριές μας να εκτεθούν σε διαφορετικές μορφές λόγου, ακαδημαϊκού, διεπιστημονικού, κοινωνικού, οι οποίοι δημιουργούν τόπους αναστοχασμού, διαλόγου και διεύρυνσης της συλλογιστικής τους πορείας; Τέλος, είμαστε αρωγοί στην προσπάθειά τους να καλλιεργήσουν αυτενέργεια και δημόσιο λόγο ως μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας;

Ο δημόσιος λόγος των κοινωνικών επιστημών: θέματα πλαισίωσης, αναπαράστασης και προσβασιμότητας

Ο εγκλωβισμός των κοινωνικών επιστημόνων και των πολιτών στο σύστημα ενός αυτονομημένου από τον καθημερινό βίο τεχνοκεντρισμού, στο πλαίσιο του οποίου αντιμετωπίζονται τα κοινωνικά προβλήματα σε παγκόσμιο επίπεδο, απομακρύνει από την ιστορική μνήμη και τις ενσαρκωμένες, βιωμένες συνέπειες των προβλημάτων αυτών (Fry 2010). Χωρίς να την υποβαθμίζουμε σε επίπεδο πρόθεσης ή συνεισφοράς στο δημόσιο γίγνεσθαι, η εκφορά μιας επιστημονικής πρότασης και ενός προβληματισμού στο συγκεκριμένο και χρονικά περιορισμένο «τώρα» μιας τηλεοπτικής εκπομπής ή δημοσίευσης σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης σπάνια επιτρέπει μια πιο χρονοβόρα και αναστοχαστική αναδρομή σε ιστορικά προηγούμενα και, συνεπώς, την κατανόηση του κοινωνικού, πολιτισμικού ή άλλου πλαισίου συζήτησης κοινωνικών προβλημάτων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παγκόσμιο ενδιαφέρον που συγκέντρωσε στα Αμερικανικά ΜΜΕ η Ελλάδα της «κρίσης» της τελευταίας δεκαετίας: τα συστήματα δημοσιογραφίας και μέσων κοινωνικής δικτύωσης επικεντρώθηκαν για ένα διάστημα στην απορρύθμιση των ισορροπιών ανάμεσα στα πιο ισχυρά κράτη της ΕΕ, την πιθανότητα εξόδου της Ελλάδας από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την απήχηση που αυτή είχε στους τομείς της οικονομίας, της πολιτικής και των αγορών. Αυτή η αλυσίδα αναπαράστασης της κρίσης σύντομα κατέρρευσε και το ενδιαφέρον στράφηκε αλλού. Οι συνέπειες της κρίσης παρέμειναν στα χέρια της ελληνικής κοινωνίας, η οποία έρχεται αντιμέτωπη καθημερινά με χειροπιαστά προβλήματα (για παράδειγμα, υπερφορολόγηση, κατάρρευση υποδομών, αυξημένη γραφειοκρατία). Αυτά δεν πρόλαβαν να φτάσουν στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού στις βιωμένες τους διαστάσεις (Tracy 2011).

Οι δομές έκφρασης του δημόσιου λόγου των κοινωνικών επιστημών πατάνε κι αυτές συχνά στα χνάρια μια νεωτερικής παράδοσης, η οποία έχει το πρόσχημα της αποπροσωποποίησης και της εκτεχνίκευσης των

κοινωνικών σχέσεων. Τέτοιου είδους κριτική έχει αναπτυχθεί πάνω στο θετικιστικό τρόπο θέασης του κοινωνικού σχεδιασμού, δηλαδή ως μιας διαδικασίας αποξενωμένης από το δημόσιο χώρο και τη δράση των πολιτών. Ο αντίλογος βασίζεται πάνω στη διάχυτη πλέον παραδοχή από ακαδημαϊκούς και επαγγελματίες στο χώρο του κοινωνικού σχεδιασμού ότι όλοι οι άνθρωποι «σχεδιάζουν» από τη στιγμή που αξιολογούν και διαμορφώνουν το περιβάλλον, κοινωνικό και υλικό, στο οποίο ζουν (Manzini 2015). Και πάλι, ωστόσο, προκύπτουν προβλήματα αποκωδικοποίησης ή «μετάφρασης», όταν το ύφος, η έκφραση και η συγκρότηση του δημόσιου λόγου των κοινωνικών επιστημών νομιμοποιούν την εγκυρότητα ενός συγκεκριμένου είδους γνώσης, η οποία πιθανό να αποκλείει τόσο τη συμμετοχή στο διάλογο όσο και την κριτική του λόγου του ειδικού από το κοινό (Bourdieu 1971).

Η Στοά Μαλακοπή ως τόπος διαλόγου με την τοπική κοινωνία

Αυτοί οι προβληματισμοί αναδύθηκαν με αφορμή την εκπαιδευτική πιλοτική έρευνα «Στοές της Θεσσαλονίκης: Μνήμη και επιχειρηματικότητα» (Ιούνιος-Δεκέμβριος 2017), στο πλαίσιο της οποίας συνεργάστηκαν υπό την εποπτεία μας φοιτητές και φοιτήτριες από το τμήμα Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του American College of Thessaloniki (εφεξής ACT) και το τμήμα Γραφικών Τεχνών του North Carolina State University (εφεξής NCSU) της Αμερικής. Ο στόχος της έρευνας είναι η μελέτη της ιστορίας και της επιχειρηματικής πορείας εμπόρων και επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται σε εμπορικές στοές της Θεσσαλονίκης μέσα από τη δική τους οπτική και δίνοντας έμφαση στις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές και προκλήσεις των τελευταίων δεκαετιών.

Στον ψηφιακό και έντυπο τύπο γίνεται συχνά λόγος τα τελευταία χρόνια τόσο για τη μεταμόρφωση κάποιων εμπορικών στοών στο κέντρο της Θεσσαλονίκης όσο και για τη φθορά και την ελλιπή αξιοποίηση άλλων. Η εξαγορά, για παράδειγμα, μέρους της ιστορικής Στοάς Μοδιάνο εν όψει της συντήρησης του ιστορικού κτιρίου και της αναζωογόνησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας προκάλεσε διαφόρων ειδών αντιδράσεις (Λυκεσάς 2016). Είναι σίγουρα πρόκληση το να επιτευχθεί μια βιώσιμη ανάπλαση, σεβόμενη την ιστορία και αισθητική του διατηρητέου κτιρίου αλλά και το αίσθημα του ανήκειν της τοπικής κοινωνίας μέσα από την εγχάραξη του προσωπικού βιώματος στο κτιστό περιβάλλον (Scott 2000). Η πόλη ζει και εξελίσσεται συνεχώς και η αλλαγή είναι αναπόφευκτη. Είναι εξίσου σημαντική, ωστόσο, η μνήμη της ιστορίας της. Και επειδή οι μνήμες είναι τόσες όσες και του κόσμου που έζησε και ζει την πόλη, με την έρευνά μας προσπαθούμε να κατανοήσουμε τις ανάγκες και επιθυμίες τους μέσα από μία διαλογική προσέγγιση (Bailey et *al* 2004).

Η Στοά Μαλακοπή αποτέλεσε μελέτη περίπτωσης στο πλαίσιο της έρευνας. Το κτίριο κτίστηκε το 1907 από τον Ιταλό αρχιτέκτονα Βιταλιάνο Ποζέλι στον χώρο της αυλής του σπιτιού της οικογένειας Αλλατίνη για να στεγάσει την Τράπεζα Θεσσαλονίκης. Το 1954 άλλαξε ιδιοκτησία και μετασκευάστηκε για να στεγάσει την εμπορική Στοά Μαλακοπή (Γερόλυμπου 2013). Από τότε πολλοί επιχειρηματίες και επαγγελματίες πέρασαν από τη στοά, πολύ λίγοι από τους οποίους παρέμειναν εκεί, ενώ καινούριες επιχειρήσεις και καταστήματα έχουν πρόσφατα εγκατασταθεί στο ιστορικό αυτό κτίριο. Με την έρευνά μας επιδιώξαμε να καταγράψουμε τις διαφορετικές προσωπικές μνήμες των επιχειρηματιών και επαγγελματιών της Στοάς Μαλακοπής, να συμπλέξουμε την επιχειρηματική τους πορεία και ταυτότητα με την πορεία της στοάς στο χρόνο και να αφουγκραστούμε τις σκέψεις και τις προτάσεις τους για μια βιώσιμη ανάπτυξη της στοάς και της γειτονιάς.

Η συνεργασία των φοιτητών/τριών πραγματοποιήθηκε σε τρεις περιόδους: (α) έρευνα πεδίου (Ιούνιος-Ιούλιος 2017)˙ (β) ανάλυση δεδομένων (Αύγουστος-Οκτώβριος 2017)˙ και (γ) σχεδιασμός και διεξαγωγή της τελικής έκθεσης και παρουσίασης του έργου και των αποτελεσμάτων στους ενοίκους της στοάς και στο ευρύτερο κοινό (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2017). Οι φοιτητές και οι φοιτήτριές μας συνεργάστηκαν στο πλαίσιο του κοινού τους μαθήματος “Experiential and Service Learning" (Εμπειρική Μάθηση και Εθελοντισμός, ελεύθερη μετάφραση της ιδίας), το οποίο διδάσκουμε. Αυτό αποτελεί ένα συνδυασμό εθελοντισμού και πρακτικής εξάσκησης, αλλά με ακαδημαϊκό και ερευνητικό πρόσημα˙ η συνεργασία με δημόσιους και μη-κερδοσκοπικούς φορείς γίνεται στο πλαίσιο της διερεύνησης διαφόρων θεμάτων ή

προβλημάτων που αντιμετωπίζουν αυτοί οι φορείς, ενώ συγχρόνως γίνεται σύνδεση με το γνωστικό αντικείμενο των μαθημάτων της κατεύθυνσης των φοιτητών και φοιτητριών.

Η συνεργασία μας ήταν ιδιαίτερη πρώτα απ' όλα γιατί ήταν διεπιστημονική, οπότε και «παντρέψαμε» τους διαφορετικούς μας τρόπους σκέψης και έρευνας και πειραματιστήκαμε με διάφορα ερευνητικά μέσα, όπως συνεντεύξεις, αρχειακό και ιστορικό υλικό, παρατήρηση και ημερολογιακές καταγραφές, βίντεο, φωτογραφία και ήχο. Στην έρευνα πεδίου συμμετείχαν, εκτός από εμάς, δύο φοιτητές και μία φοιτήτρια από το ACT και μία φοιτήτρια από το NCSU. Το υπόλοιπο κομμάτι της συνεργασίας μας υλοποιήθηκε εξ αποστάσεως, οπότε και αυτή βασίστηκε σε ανταλλαγές email και συνομιλίες μέσω skype. Η επικοινωνία μας αυτονομήθηκε πολύ σύντομα από το επίσημο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων, αρχικά για τους ευνόητους λόγους διαφοράς ζώνης ώρας μεταξύ Ελλάδας-Αμερικής, αλλά και για την πιο άμεση ανταλλαγή απόψεων και υλικού.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η συνεργασία μας εμπεριείχε διαφορετικά στρώματα πολιτισμικής ερμηνείας και κατανόησης των παρατηρήσεων και των ευρημάτων μας. Η απουσία κοινής γλώσσας και κοινού πολιτισμικού και κοινωνικού πλαισίου οδήγησε εξαρχής στη συνειδητοποίηση της δυναμικότητας και πολυπλοκότητας των σχέσεων και των ρόλων στη συνεργασία μας. Οι συνθήκες αυτές επέστησαν επίσης την προσοχή μας στις διαφορετικές χροιές του επιστημονικού λόγου αλλά και των απόψεων των επαγγελματιών της στοάς και τις ερμηνείες που έπρεπε να αποδώσουμε στις εμπειρίες τους. Οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα καλύπτουν ένα ευρύ γενεαλογικό φάσμα και η επαγγελματική τους δραστηριότητα είναι διαφορετικής φύσης – για παράδειγμα, στο χώρο της στοάς συνυπάρχουν μεταξύ άλλων ένας δικηγόρος, ο οποίος δραστηριοποιείται εκεί από τη δεκαετία του 1950, μία σχεδιάστρια μόδας, η οποία μετέφερε πρόσφατα την επιχείρησή της στη Στοά Μαλακοπή (αρχές του 2017), μία κομμώτρια και μια οικογενειακή επιχείρηση εστίασης. Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, οι βλέψεις τους για το μέλλον της επιχείρησής τους, και η εμπειρία του δημόσιου χώρου λόγω φύσης επαγγέλματος διαφοροποιούν τόσο το λόγο τους όσο και τις αξίες που φέρει ο λόγος αυτός.

Αυτή η πολυφωνία βοήθησε στο να καλλιεργηθεί ένας κριτικός αναστοχασμός πάνω στο δημόσιο λόγο των κοινωνικών επιστημών, στο πώς μελετούμε και αποδίδουμε το δημόσιο λόγο. Την πολυτροπικότητα έκφρασης που προέκυψε μέσα από τη συνάντηση διαφορετικών κοινωνικών επιστημών και τη συνάντηση των φοιτητών/τριών με μέλη της τοπικής κοινωνίας οφείλαμε να την προσεγγίσουμε με έναν τρόπο που να επιτρέπει την αλληλοπεριχώρηση των διάφορων φωνών, χωρίς να περιθωριοποιείται ή να υβριδοποιείται ούτε ο επιστημονικός λόγος ούτε και ο ατομικός λόγος. Η διαλογική αυτή τοποθέτηση συγκροτήθηκε μέσα από μια μπαχτινιανή οπτική, σύμφωνα με την οποία η δυνατότητα ετερογλωσσίας είναι αυτή που επιτρέπει την πολυφωνία και τη διαλογικότητα (Bakhtin 1971). Μέσα από αυτήν την οπτική είδαμε τη Στοά Μαλακοπή ως τόπο διαλόγου, χώρο διάδρασης και συνάντησης διαφορετικών δρώντων υποκειμένων και αναγνωρίσαμε την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων και την αμφισημία του δημόσιου λόγου.

Η διαλογική αλληλεπίδραση δημόσιου–επιστημονικού λόγου ενισχύεται με τη τοποθέτηση της επιστημονικής αναζήτησης στο πλαίσιο της ιστορικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συγκυρίας. Ανατρέχοντας σε ένα γλωσσικό σχήμα του Saussure (1986), ο δημόσιος λόγος των κοινωνικών επιστημών (langue) δεν μπορεί να είναι ανιστορικός και αποπλαισιωμένος, ειδάλλως απομακρύνεται από τη βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα και αποξενώνει τον πολίτη από τη συμμετοχική διαδικασία συγκρότησης δημόσιου λόγου με τους κοινωνικούς επιστήμονες. Ο υποκειμενικός, εμπειρικός λόγος (parole) – στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελούμενος από τις προσωπικές μνήμες, τα βιώματα και τις απόψεις των επιχειρηματιών της Στοάς Μαλακοπής – έρχεται να συγκεκριμενοποιήσει και να νοηματοδοτήσει το επιστημονικό αποτύπωμα του δημόσιου βίου. Με αυτόν τον τρόπο, για να ανατρέξουμε σε ένα άλλο σχήμα (Foucault 1972), η επιστημονική γνώση (connaissance) αλλά και οι παιδαγωγικές πρακτικές που συγκροτούνται μέσα από την τριβή των κοινωνικών επιστημών με το δημόσιο γίγνεσθαι σαρκώνονται μέσα από την υλική, πολιτισμική, πολιτική συγκυρία έτσι όπως τη βιώνει η τοπική κοινωνία (savoir) και όχι μέσα από τον απλουστευτικό λόγο των ΜΜΕ, ο οποίος γενικεύει, συρρικνώνει και περιθωριοποιεί ή μεγεθύνει και καθιερώνει το δημόσιο λόγο ανάλογα με τις βλέψεις και τις ανάγκες του πολιτικού και οικονομικού συστήματος που τρέφει τα ΜΜΕ.

Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις ο κοινωνικός σχεδιασμός γίνεται πολυσυλλεκτικός, διερευνά δημιουργικές ιδέες, εναλλακτικές διεξόδους και λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα μέσα από την υποκειμενική οπτική των μελών της κοινωνίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι χάνει την επιστημονική του ακεραιότητα ή αγνοεί τη συσσωρευμένη επιστημονική γνώση (Manzini 2015: 39). Ένας μεγάλος αριθμός ακαδημαϊκών και ερευνητών έχουν πλέον επανεξετάσει τον παραδοσιακά νομιμοποιημένο τεχνοκρατικό και γραφειοκρατικό χαρακτήρα του κοινωνικού σχεδιασμού (γραφικές τέχνες και αρχιτεκτονική) μέσα από ένα πιο πολυφωνικό πρίσμα. Η Kimbell (2011) ερμηνεύει τον κοινωνικό σχεδιασμό ως μια διερευνητική, κονστρουκτιβιστική διαδικασία συν-σχεδιασμού, μέσα από την οποία δημιουργούνται νέες σχέσεις και δίκτυα πολιτών και επιστημόνων. Η Petrescu (2012) αποκαλεί τις σχεδιαστικές παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο 'relationscapes', τόπους σχέσεων, μια οπτική η οποία δίνει προτεραιότητα στις συνέργειες μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων και κοινού και όχι στο αντικείμενο σχεδιασμού και την πρωτοκαθεδρία των ειδικών (Fry 2010).

Η κοινωνική μάθηση, ο διάλογος και ο κριτικός αναστοχασμός ως παιδαγωγικά εργαλεία της δημόσιας κοινωνιολογίας

Το παιδαγωγικό πλαίσιο για την παραπάνω ερευνητική συνεργασία πρόσφερε η θεωρία του Dewey για την εμπειρική μάθηση ως διαδικασία αναστοχασμού και δράσης (reflection-action) ([1989] 1909: 277). Αυτή αποτελεί και το ευρύτερο φιλοσοφικό υπόβαθρο του μαθήματος Service Learning. Πιο συγκεκριμένα, οι φοιτητές/τριες εξετάζουν και αναλύουν τις εμπειρίες τους μέσα από την αναδρομή σε κοινωνικά και ιστορικά προηγούμενα, επιστημονική μεθοδολογία και επαλήθευση των ευρημάτων και των παρατηρήσεών τους, οι οποίες έτσι δε μένουν στο επίπεδο της υποκειμενικής αντίληψης και άποψης, αλλά συμπλέκονται σε επιστημονική γνώση. Ενθαρρύνονται να αναπτύξουν κριτική πάνω στις δικές τους υποκειμενικές και εμπειρικές τοποθετήσεις, το πολιτισμικό και ιδεολογικό τους υπόβαθρο, τις προκαταλήψεις και υποθέσεις με τις οποίες εισέρχονται στο πεδίο έρευνας. Με αυτόν τον τρόπο ένα από τα επιδιωκόμενα μαθησιακά αποτελέσματα είναι να αποκρυσταλλωθεί η συλλογική και διαλογική φύση της μάθησης με τη σύζευξη της θεωρητικής/επιστημονικής και της εμπειρικής γνώσης αλλά και με την αναγνώριση του ρόλου τόσο των φοιτητών/τριών όσο και των πολιτών ως δρώντων υποκειμένων στη διαδικασία αυτή (Wildemeersch et *al*. 1998).

Στην περίπτωση των φοιτητών/τριών του ACT το ότι αυτή ήταν η πρώτη φορά που συμμετείχαν σε ερευνητικό έργο σήμαινε ότι εφάρμοσαν στην πράξη μεθοδολογίες τις οποίες διδάσκονταν έως τότε θεωρητικά. Στο πλαίσιο αυτό δόθηκε έτσι η δυνατότητα να κατανοήσουν πιο συνολικά την ερευνητική διαδικασία και «να ταιριάξουν τα κομμάτια του παζλ της έρευνας», όπως ανέφερε μία φοιτήτρια. Για τις διαφορετικές εργασίες πάνω στις οποίες αξιολογήθηκαν, τα θέματα των οποίων διάλεξαν οι ίδιοι οι φοιτητές/τριες βάσει των ενδιαφερόντων τους, χρειάστηκε να βρουν το κατάλληλο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο. Αντιμετώπισαν έτσι δεοντολογικά και ηθικά ζητήματα όσον αφορά την ερμηνεία και παρουσίαση των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων με τους επαγγελματίες της στοάς. Μια φοιτήτρια, για παράδειγμα, εξέφρασε τους προβληματισμούς της όσον αφορά την επιλογή αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις που ήθελε να συμπεριλάβει στην εργασία της και στις αφίσες της έκθεσης, καθώς συνειδητοποίησε ότι με την επιλογή της πρόσθετε ένα επιπρόσθετο φίλτρο ερμηνείας.

Η συνεργασία και η επικοινωνία με το NCSU ενεργοποίησε ένα αίσθημα ευθύνης, αυτενέργειας και συλλογικής προσπάθειας. Από νωρίς, επίσης, οι φοιτητές/τριες του ACT έλαβαν υπόψη πρακτικούς παράγοντες, όπως το χρόνο που μπορούσαν να διαθέσουν οι επιχειρηματίες για τις συνεντεύξεις, οπότε και ασχολήθηκαν πιο ευέλικτα με το πρόγραμμά τους και φρόντισαν να καλλιεργήσουν μια σχέση διαλόγου με τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες στην έρευνα. Αισθάνθηκαν να αναγνωρίζεται η προσπάθειά τους, κάτι που αποκρυσταλλώθηκε στη δημόσια παρουσίαση των αποτελεσμάτων. Η συνολική εμπειρία τους άλλαξε την εντύπωση που είχαν για την κοινωνική έρευνα – ένας φοιτητής παραδέχτηκε ότι αυτό που είχε στο μυαλό του ήταν μια πιο «άκαμπτη, απρόσωπη διαδικασία».

Η μετατόπιση μάλιστα από τον «ασφαλή» ακαδημαϊκό χώρο – με τη μελέτη συγκεκριμένων θεμάτων στο εκάστοτε μάθημα ή τις κατευθυντήριες γραμμές της προτεινόμενης βιβλιογραφίας – σε ένα ανεξερεύνητο

κοινωνικό πλαίσιο με άγνωστες κοινωνικές και πολιτισμικές πτυχές κατέστησε απαραίτητη μια πιο ανοιχτή προοπτική στην πρόσληψη και επεξεργασία πληροφοριών. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους χώρους πρακτικής τους (συνήθως σχεδιαστικά γραφεία) οι φοιτητές και οι φοιτήτριες γραφικών τεχνών έχουν την τάση να προβαίνουν σε εικασίες για το προφίλ και τις ανάγκες των πελατών λόγω εξοικείωσης με το χώρο και κοινής επαγγελματικής κουλτούρας. Περιορίζεται έτσι η εμβέλεια σκέψης και δράσης τους, καθώς ακολουθούν την πορεία που υπαγορεύει το αναλυτικό πρόγραμμα διδασκαλίας με τη βοήθεια ενός ερμηνευτικού πλαισίου χρηστοκεντρικής προσέγγισης (Novak and Gowan 1984). Αυτή η μέθοδος ενώ βοηθάει στην ενσωμάτωση πολλαπλών παραγόντων στη διαδικασία ανάλυσης πολύπλοκων συστημάτων, ωστόσο πατάει σε ένα γραμμικό και συγκεκριμένο πρωτόκολλο σχεδιασμού ('blueprint learning' σύμφωνα με τους Wildemeersch et *al*. 1998: 252). Συνεπώς η ερευνητική προσπάθεια ακολουθεί μια προδιαγεγραμμένη πορεία, με τους χρήστες και τα περιβάλλοντα για τα οποία σχεδιάζουν οι φοιτητές/τριες να παρουσιάζονται ως αφηρημένες μορφές και τυποποιημένα σχήματα αντίστοιχα, ενώ δε λαμβάνονται υπόψη οι απρόβλεπτοι εκείνοι οικονομικοί ή άλλοι παράγοντες που παρεισφρέουν σε «αληθινά» περιβάλλοντα σχεδιασμού.

Η συμμετοχή της ομάδας φοιτητών/τριών του NCSU στην έρευνα της Στοάς Μαλακοπής ανέτρεψε πολλές από αυτές τις εικασίες για τη διαδικασία κοινωνικού σχεδιασμού. Ουσιαστικά η οποιαδήποτε τυπολογία χρηστών όπως αναφέρεται στις βιβλιογραφικές τους πηγές αντικαταστάθηκε με «πραγματικούς» ανθρώπους, κάτι που ενεργοποίησε το αίσθημα κοινωνικής συνεισφοράς ακόμα και για έναν δημόσιο χώρο κοινωνικά και πολιτισμικά άγνωστο. Η συνεργασία με τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριές τους στην Ελλάδα τους ήταν απαραίτητη όσον αφορά θέματα κατανόησης του κοινωνικού πλαισίου και αποτύπωσης της ιστορίας και προτάσεων των επιχειρηματιών στις αφίσες που δημιούργησαν και οι οποίες αποτέλεσαν εκθεσιακό υλικό στην τελική διοργάνωση. Ενώ συνήθως οι φοιτητές/τριες γραφικών τεχνών προσπαθούν να δώσουν το προσωπικό τους στίγμα στο έργο τους, αυτή τη φορά διερωτήθηκαν για το ποια είναι η πιο κατάλληλη προσέγγιση σχεδιασμού ώστε να αποδοθεί το νόημα που θέλουν να μεταφέρουν οι ίδιοι/ες οι επιχειρηματίες.

Η ερευνητική αυτή συνεργασία έγινε αφορμή για να αναπλαισιώσουμε παιδαγωγικά την έννοια της εμπειρικής μάθησης ως κοινωνική μάθηση, μια διαδικασία η οποία, όπως έδειξαν οι παραπάνω εμπειρίες, μπορεί να συνοψιστεί στους άξονες δράση, αναστοχασμός, συνεργασία, επικοινωνία (action, reflection, cooperation, communication – Wildemeersch et *al*. 1998). Η κοινωνική μάθηση ερμηνεύεται ως «μία διαδικασία μάθησης μέσα από συμμετοχικά συστήματα, όπως ομάδες, δίκτυα, οργανισμούς και κοινότητες, σε συνθήκες οι οποίες είναι καινούριες, αβέβαιες, απρόβλεπτες, και συχνά αντικρουόμενες» (Wildemeersch et *al*. 1998: 252, μετάφραση της ιδίας). Συνεπώς και ο δημόσιος ρόλος των κοινωνικών επιστημών μπορεί να ιδωθεί παιδαγωγικά μέσα από την ενεργό συμμετοχή των φοιτητών/τριών στη διαδικασία μάθησης και τη συμμετοχή τους από τα πανεπιστημιακά κιόλας χρόνια στο δημόσιο βίο (Wildemeersch et *al*. 1998: 265).

Συμπέρασμα: μια «νέα παιδεία» για τη δημόσια κοινωνιολογία

Στο βιβλίο του *Design as Politics* (2010) ο Fry κάνει λόγο για μια «Νέα Παιδεία» (Neu Bildung), διευρύνοντας το ανθρωποκεντρικό όραμα αυτοπραγμάτωσης (Bildung) του von Humboldt για το πανεπιστήμιο εν όψει του αυξανόμενου τεχνοκεντρισμού και της αποπροσωποίησης των ανθρώπινων και κοινωνικών σχέσεων. Ανιχνεύοντας μέσα από ένα παιδαγωγικό πρίσμα το δημόσιο ρόλο των κοινωνικών επιστημών η Neu Bildung προσφέρει χρήσιμες κατευθύνσεις, οι οποίες συνοψίζουν τους προβληματισμούς και τις τοποθετήσεις μας στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μας έρευνας:

Η μελέτη περίπτωσης της Στοάς Μαλακοπή ανέδειξε την πολυσημία του δημόσιου χώρου και των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα σε αυτόν. Οι επιχειρηματίες με τους οποίους συζητήσαμε διαπραγματεύονται και νοηματοδοτούν ποικιλότροπα τη χρήση του χώρου σε καθημερινή βάση, αλλά και έτσι πολυφωνικά και πολυτροπικά συν-συγγράφουν τη συλλογική τους ταυτότητα. Μια παιδαγωγική της δημόσιας κοινωνιολογίας πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη δημιουργική ικανότητα των πολιτών ως δρώντων

υποκειμένων και να προωθεί τη μελέτη της δυναμικότητας των σχέσεων που αναπτύσσονται στο δημόσιο βίο, υπερβαίνοντας την παθητική αποδοχή δεδομένων ερμηνευτικών σχημάτων ανεξαρτήτως κοινωνικού πλαισίου.

Συγχρόνως, οι κοινωνικές επιστήμες έχουν να επωφεληθούν από το συσσωρευμένο σώμα ιδεών και πρακτικών διάφορων επιστημονικών κλάδων, το οποίο μπορεί να (επαν)αξιοποιηθεί δημιουργικά λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική και πολιτισμική συγκυρία κάθε φορά. Αυτό που αποκαλούμε «κοινωνική καινοτομία» (social innovation) δεν μπορεί να οριστεί με γενικευμένους και αφηρημένους όρους από τη στιγμή που μια νέα πρακτική δεν αποτελεί απαραίτητα καινοτομία σε διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Ο Manzini (2015: 14) αναφέρει, για παράδειγμα, ότι το σύστημα της αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας που συντηρεί τα μέλη μιας αγροτικής περιοχής στην Ινδία, και το οποίο είναι εγχαραγμένο στη ζωντανή της παράδοση, μπορεί να αποτελέσει καινοτομία σε μια μεσοαστική γειτονιά του Λονδίνου ή του Μιλάνου.

Στο πλαίσιο της σύμπραξης των κοινωνικών επιστημών με την κοινωνία των πολιτών (από μη κερδοσκοπικούς φορείς μέχρι και ενδιαφερόμενους ιδιώτες πολίτες), οι πρώτες μπορούν να προτείνουν και να μεταλαμπαδεύσουν επιστημονικές πρακτικές, οι οποίες εφαρμόζονται λαμβάνοντας υπόψη τις συγκεκριμένες και ιδιαίτερες πολιτισμικές συνθήκες (connaissance και savoir αντίστοιχα, σύμφωνα με το Foucault 1972). Αναφέρουμε ενδεικτικά το δίκτυο DESIS (2016, Design for Social Innovation and Sustainability), το οποίο ίδρυσε ο Ezio Manzini, αρχιτέκτονας, παιδαγωγός και ένας από τους πιο καταξιωμένους θεωρητικούς στο χώρο του κοινωνικού σχεδιασμού. Αναγνωρίζοντας το δημιουργικό ρόλο και το συσσωρευμένο κοινωνικό κεφάλαιο των πολιτών, τουλάχιστον όσον αφορά την εμπειρία του περιβάλλοντος στο οποίο ζουν, το δίκτυο DESIS προωθεί συνεργασίες καινοτόμων πρακτικών μεταξύ ακαδημαϊκών, επαγγελματιών και φορέων της τοπικής κοινωνίας σε διάφορες χώρες ανά τον κόσμο.

Πάνω σε αυτό το πρότυπο συνέργειας επιστημονικών και κοινωνικών φορέων και βιωσιμότητας της γνώσης μπορεί να βασιστεί και η συνεργασία μεταξύ των διάφορων κλάδων των κοινωνικών επιστημών και, κατ' επέκταση, η καλλιέργεια μιας συμμετοχικής αντίληψης για τη δημιουργία της επιστημονικής γνώσης. Οι σκέψεις μας για τα επόμενα στάδια συνεργασίας περιστρέφονται γύρω από τη δημιουργία εκπαιδευτικών εργαλείων μέσα από ένα ανοιχτό και προσβάσιμο στους φοιτητές και τις φοιτήτριές μας σε Ελλάδα και Αμερική διαδικτυακό τόπο. Η πρόθεσή μας δεν είναι να προβούμε σε μια απλουστευτική τυποποίηση και «πακετοποίηση» τύπου LEGO της διαδικασίας μάθησης, αλλά να καλλιεργήσουμε ένα διάλογο μεταξύ των γνωστικών μας αντικειμένων και των μελών των ομάδων μας μέσα από την αρχειοθέτηση της συνεργασίας μας, δίνοντας δέουσα προσοχή και αναφορά στο εκπαιδευτικό και κοινωνικό πλαίσιο της κάθε μελέτης.

Τέλος, στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής για τη δημόσια κοινωνιολογία ο λόγος των παιδαγωγών και επιστημόνων πέρα από κριτικός καλλιεργεί και μια «γλώσσα δυνατότητας» (Apple 2010), αναγνωρίζει δηλαδή τη δυνατότητα μετασχηματισμού και ανασυγκρότησης των κοινωνικών θεσμών μέσα από την εκφορά του δημόσιου λόγου. Αν μια κριτική οπτική της δημόσιας κοινωνιολογίας προϋποθέτει το σχεδιασμό συμμετοχικών παρεμβάσεων για την τοπική κοινωνία, τότε μια διαλογική προσέγγιση αποτελεί ίσως τη συλλογική της συνείδηση (Burawoy 2005: 321, 325). Για τους/τις κοινωνικούς επιστήμονες, ερευνητές/τριες και παιδαγωγούς αυτό σημαίνει ότι πρέπει να γίνονται συν-κοινωνοί με το κοινό στο οποίο απευθύνονται, να σκέφτονται αναστοχαστικά πάνω στις προθέσεις και τους στόχους τους και να διαρθρώνουν κατάλληλα το δημόσιο λόγο τους. Οι κοινωνικοί επιστήμονες μεταμορφώνονται έτσι σε συν-δημιουργούς και συμ-παραγωγούς δημόσιας δράσης – αυτό που η Petrescu (2012) ονομάζει 'worldmaker' ή 'assemblage maker' – δημιουργώντας χώρους δράσης και αφήνοντας συγχρόνως χώρο για δράση στα μέλη της κοινωνίας ώστε να οικειοποιούνται και να νοηματοδοτούν το δημόσιο βίο τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Apple, M. (2010), Υποστηρίζοντας τη Δημοκρατία στην Εκπαίδευση. Εκπαιδεύοντας τους Εκπαιδευτικούς, στο Π. Γούναρη και Γ. Γρόλλιος (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική. Μια Συλλογή Κειμένων*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 221-251.

Γερόλυμπου, Κ.Α. (2013), *Η Ανάδυση της Σύγχρονης Θεσσαλονίκης: Ιστορίες, Πρόσωπα, Τοπία,* Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Λυκεσάς, Α. (2016), Έδωσαν μπιρ παρά στην αγορά Μοδιάνο, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 19 Οκτωβρίου 2016, διαθέσιμο στο http://www.efsyn.gr/arthro/edosan-mpir-para-tin-agora-modiano (προσπελάστηκε 11 Μαΐου 2018).

Ξένη βιβλιογραφία

Bailey, C., Miles, S. and Stark, P. (2004), Culture-led Urban Regeneration and the Revitalisation of Identities in Newcastle, Gateshead and the Northeast of England, *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 10, No. 1, pp. 47-65.

Bakhtin, M.M. (1981), *The Dialogic Imagination*, *Four Essays* (edited by M. Holquist) (translated by C. Emerson and M. Holquist), Austin, University of Texas Press.

Bourdieu, P. (1971), Systems of Education and Systems of Thought, in M.F.D. Young (ed.), *Knowledge and Control, New Directions for the Sociology of Education,* London, Collier-Macmillan, pp. 189-207.

Burawoy, M. (2005), The Critical Turn to Public Sociology*, Critical Sociology*, Vol. 31, No. 3, pp. 313-326.

Burawoy, M. (2008), What Might We Mean by a Pedagogy of Public Sociology?, *Enhancing Learning in the Social Sciences*, Vol. 1, No. 1, pp. 1-15.

de Saussure, F. (1986), *Course in General Linguistics* (3rd ed.) (translated by R. Harris). Chicago, Open Court Publishing Company (Original work published 1972), pp. 9-10, 15.

DESIS Network, Design for Social Innovation and Sustainability (2016), available at http://www.desisnetwork.org/ (accessed May 11 2018).

Dewey, J. ([1989] 1909), *How we Think. The Later Works of John Dewey*, Vol. 8. (edited by J.A. Boydston), J.A., Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press.

Foucault, M. (1972), *The Archaeology of Knowledge*, London, Tavistock Publications.

Fry, T. (2010), *Design as Politics*, Oxford, Berg Publishers.

Manzini, E. (2015), *Design, When Everybody Designs. An Introduction to Design for Social Innovation*, Cambridge, US, The MIT Press.

Novak, J.D. and Gowan, D.B. (1984), *Learning How to Learn*, New York, Cambridge University Press.

Kimbell, L. (2011), Designing for Service as One Way of Designing Services, *International Journal of Design*, Vol. 5, No. 2, pp. 41-52.

Petrescu D. (2012), Relationscapes: Mapping Agencies of relational practice in Architecture, *City, Culture, Society*, Vol. 3, No. 2., pp. 135-140.

Scott, A. (2000), *The Cultural Economy of Cities*, Sage, London.

Tracy, J.F. (2011), Covering 'Financial Terrorism'. The Greek Debt Crisis in US News Media, *Journalism Practice*, Vol. 6, No. 4, pp. 513-529.

Wildemeersch, D., Jansen, T., Vandenabeele, J. and Jans, M. (1998), Social Learning: A New Perspective on Learning in Participatory Systems, *Studies in Continuing Education*, Vol. 20, No. 2, pp. 251-265.

Η θεωρία του Maurizio Lazzarato για το χρέος

Ελένη Πλουμίδη[1]

[1] Υποψήφια Διδάκτορας, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας & Χωροταξίας, eleniploum@central.ntua.gr

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση μελετά την θεωρία του χρέους που έχει αναπτύξει ο Maurizio Lazzarato -κυρίως στα έργα του "Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου" και "Governing by Debt"-, στοχεύοντας να συμβάλλει στον επιστημονικό διάλογο που διεξάγεται στους κόλπους των κοινωνικών επιστημόνων, αναφορικά με την αυξανόμενη κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, και τη διαπλοκή του με τις καθημερινές πρακτικές των ατομικών υποκειμένων και νοικοκυριών, αλλά και τις μακροπρόθεσμες τεχνικές προγραμματισμού και εξασφάλισης τους. Συγκεκριμένα, η εισήγηση εστιάζει και αναλύει 2 βασικά αλληλοδιαπλεκόμενα ερμηνευτικά σχήματα ανάλυσης του χρέους του Lazzarato· αφενός την ανάλυση του χρέους ως μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας ανάμεσα σε ιδιοκτήτες κεφαλαίου, δηλαδή πιστωτές, και μη ιδιοκτήτες κεφαλαίου, δηλαδή οφειλέτες· αφετέρου την ανάλυση του χρέους ως μια οικονομική σχέση η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθικο-πολιτική συγκρότηση της υποκειμενικότητας του οφειλέτη.

Λέξεις κλειδιά: χρέος, χρηματιστικοποίηση της καθημερινής ζωής, υποκειμενικότητα του οφειλέτη

Maurizio Lazzarato's theory of debt

Eleni Ploumidi[1]

[1] PhD Candidate, National Technical University of Athens, School of Architecture, Urban and Regional Planning Department, eleniploum@central.ntua.gr

Abstract

The present paper studies Maurizio Lazzarato's theory of debt -mainly in his books "The making of the indebted man" and "Governing by Debt"-, aiming to contribute to the ongoing scientific dialogue amongst social scientists, concerning the increasing influence of the financial system, and its interweaving with individual subjects' and households' everyday practices, and long-term habits of saving and financial planning practices. In particular, the paper focuses and analyses two hermeneutic schemes of Lazzarato's debt analysis· on the one hand the analysis of debt as an asymmetrical power relation between owners of capital, namely creditors, and non-owners of capital, namely debtors· on the other hand the analysis of debt as an economic relation which is tied to the ethico-political construction of the debtor subject.

Key words: debt, financialization of everyday life, debtor subjectivity

Εισαγωγή: Η χρηματιστικοποίηση της καθημερινής ζωής

Με τον όρο χρηματιστικοποίηση, νοείται η ολοένα αυξανόμενη επιρροή των χρηματοπιστωτικών αγορών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων στο οικονομικό κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι, που σημειώνεται τα τελευταία χρόνια (Hall 2012). Ο όρος χρηματιστικοποίηση, ως αναλυτικό πλαίσιο – ερμηνευτικό εργαλείο, δεν αναδύθηκε στο πεδίο των οικονομικών επιστημών όπως θα περίμενε κανείς, αλλά, στους κόλπους των κοινωνικών επιστήμων, και ιδιαίτερα στο πεδίο των χωρικών επιστημών (Engelen 2008), γεννώντας ένα πλούσιο επιστημονικό διάλογο. Σημαντικό τμήμα αυτού του διαλόγου, αποτελεί η συζήτηση για την χρηματιστικοποίηση της καθημερινής ζωής, η οποία μελετά και αναδεικνύει τους τρόπους διαπλοκής των χρηματοπιστωτικών δομών με τις καθημερινές πρακτικές των ατομικών υποκειμένων, τις μακροπρόθεσμες τεχνικές προγραμματισμού και εξασφάλισης τους, εστιάζοντας στις υιοθετούμενες 'χρηματιστικοποιημένες' (financialised) συμπεριφορές και πρακτικές που διαμορφώνουν τα ατομικά υποκείμενα και τα νοικοκυριά (Lai 2016, Langley 2008, Martin 2002).

Η βιβλιογραφία που εστιάζει στην χρηματιστικοποίηση της καθημερινής ζωής αναπτύσσεται γύρω από το κεντρικό επιχείρημα ότι, στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, τα ατομικά υποκείμενα αναζητούν την κάλυψη αναγκών τους (είτε αναφορικά με την καθημερινή τους επιβίωση, είτε αναφορικά με την μελλοντική τους εξασφάλιση) που μέχρι πρότινος εξυπηρετούσε η σφαίρα των φθινουσών σήμερα παροχών του κράτους πρόνοιας, μέσω της κατανάλωσης χρηματοπιστωτικών προϊόντων με αποτέλεσμα να μετατρέπονται σε καθημερινή βάση σε επιχειρηματικά επενδυτικά υποκείμενα, στα οποία μετακυλίεται το ρίσκο που εξωτερικεύουν οι αγορές (Lai 2016, Langley 2008, Martin 2002). Αυτό επιτυγχάνεται αφενός με τη σχετικά πρόσφατη δημιουργία των κατάλληλων χρηματοπιστωτικών δομών, θεσμών, τεχνολογιών και προϊόντων, στα οποία απέκτησαν πρόσβαση τα μεσαία στρώματα του πληθυσμού κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού του χρηματοπιστωτικού συστήματος όπως έχουν ονομάσει το φαινόμενο κάποιοι ερευνητές (Erturk κ.α. 2007). Φαινόμενο το οποίο ήρθε να αναπληρώσει με πιο αποδοτικό τρόπο-σύμφωνα με τη λογική του νεοφιλελευθερισμού φυσικά- το κενό του υποχωρούντος κράτους πρόνοιας. Αφετέρου, με την προώθηση κυρίαρχων λόγων που αναπτύσσονται κυρίως σε κρατικά πλαίσια, που χρησιμοποιούν τη γλώσσα της ατομικής ευθύνης αλλά και επάρκειας, κανονικοποιώντας τα ατομικά υποκείμενα ως υπεύθυνα για την οικονομική τους ευημερία και τη μελλοντική τους εξασφάλιση (Martin 2002).

Μερικά παραδείγματα μας αποκαλύπτουν πλήρως το φαινόμενο. Στην Αγγλία, τα τελευταία χρόνια υπό την κυβέρνηση του πολιτικού κόμματος New Labor, παρατηρείται μια στροφή των προνοιακών παροχών σε ένα προνοιακό σύστημα το οποίο βασίζεται στην κατοχή περιουσιακών στοιχείων (Asset based welfare) με σκοπό όχι πια την αναδιανομή πλούτου, αλλά την εισαγωγή των ατομικών υποκειμένων στην χρηματιστικοποιημένη οικονομία και την διαπαιδαγώγηση τους σε αυτήν (Regan and Paxton 2003). Στο πλαίσιο αυτής της στροφής, ο ρόλος του αγγλικού κράτους μετατοπίζεται από την μέχρι πρότινος θέση ευθύνης για την κοινωνική πρόνοια των πολιτών, στην ευθύνη για την κοινωνική αναμόρφωση των ατομικών υποκειμένων σε υπεύθυνα υποκείμενα, ικανά να αναλάβουν την ευθύνη της παροντικής και μελλοντικής τους φροντίδας (Finlayson 2009). Στην οικεία περίπτωση της δικής μας χώρας αρκεί να σκεφτεί κανείς πως έχουν επηρεαστεί τα ατομικά υποκείμενα και νοικοκυριά, μετά την κρίση δημοσίου χρέους και την αδυναμία της Ελλάδας να ενταχθεί στις διεθνείς αγορές, την οποία ακολούθησε η υπογραφή και εφαρμογή των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής, των γνωστών σε όλους μας 'μνημονίων'. Τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής τα οποία σύναψε η Ελλάδα ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, εντάσσονται στο πλαίσιο της εντατικοποίησης της συνεργασίας ανάμεσα στους προαναφερθέντες θεσμούς μετά το ξέσπασμα της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2008, με σκοπό τη σύναψη κοινών δανείων υποστήριξης ευρωπαϊκών χωρών (International Monetary Fund 2014). Η σειρά μέτρων που περιλαμβάνουν τα ελληνικά 'μνημόνια' ουσιαστικά λειτουργούν ως μοχλός μετακύλισης των ρίσκων της διεθνούς χρηματιστικοποιημένης οικονομίας στη σφαίρα των ατομικών νοικοκυριών και υποκειμένων, αφού βασικές τους πτυχές αποτελούν οι πολύπλευρες αυξήσεις φορολογίας, οι περικοπές μισθών και συντάξεων, η δραματική μείωση των θέσεων εργασίας και πολλές άλλες. Έτσι, η διαχείριση του δημοσίου χρέους προσθέτει και την πτυχή του ιδιωτικού χρέους (Χατζημιχάλης 2014), με τα ατομικά υποκείμενα, στο πλαίσιο της διαχείρισης των 'ατομικών μεριδίων δημοσίου χρέους' που εξωτερικεύεται σε αυτά υπό τη μορφή μέτρων λιτότητας, να καλούνται να υλοποιήσουν εξολοκλήρου νέα μοτίβα καθημερινών πρακτικών επιβίωσης και μείωσης δαπανών, αλλά και στρατηγικών μελλοντικής εξασφάλισης, δομώντας μια νέα υπεύθυνη 'χρηματιστικοποιημένη' υποκειμενικότητα.

Η απόλυτη αυτή εξάρτηση από τις αγορές της καθημερινής ζωής, αλλά και των κύκλων ζωής των ατομικών υποκειμένων και των νοικοκυριών που σχετίζονται παραδείγματος χάριν με την συνταξιοδότηση-την αγορά σπιτιού-την εκπαίδευση-την ασφάλεια υγείας-και άλλα, έχουν αναμορφώσει τις πρακτικές αποταμίευσης και οικονομικού προγραμματισμού των νοικοκυριών, εγκαθιδρύοντας ένα νέο μοτίβο αυτο-διακυβέρνησης και αντανακλαστικότητας στις διακυμάνσεις των χρηματοπιστωτικών δομών (Lai 2016). Τα ατομικά υποκείμενα, μπαίνουν σε μια διαδικασία συνεχούς ελέγχου των καταναλωτικών τους πρακτικών και των επενδύσεων τους, εφόσον είναι πλέον ατομικά υπεύθυνα για την μελλοντική τους ασφάλεια και

καθημερινή επιβίωση (Langley 2008), καταναγκασμένα να εκτιμούν τα παροντικά αλλά και τα μελλοντικά ρίσκα που μπορεί να εξωτερικεύσουν σε αυτά οι αγορές. Φυσικά στις περισσότερες περιπτώσεις, η εκτίμηση των ρίσκων που εξωτερικεύουν οι αγορές είναι τελείως εκτός της σφαίρας του δυνατού των ατομικών υποκειμένων και νοικοκυριών, με το παράδειγμα της κρίσης των χρηματοπιστωτικών παραγώγων του 2008, να αποτελεί ίσως το πιο εύγλωττο παράδειγμα.

Η θεωρία του Maurizio Lazzarato για το χρέος

Ο Maurizio Lazzarato είναι Ιταλός μαρξιστής, ανεξάρτητος κοινωνιολόγος και ακτιβιστής, ο οποίος εντάσσεται στο ρεύμα του μετα-Εργατισμού (Karakilic 2017). Τα τελευταία χρόνια, το έργο του -κυρίως τα δύο τελευταία βιβλία του "Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου", και, "Governing by Debt"- έχει επικεντρωθεί στην ανάπτυξη μιας θεωρίας ανάλυσης του χρέους, η οποία εντάσσεται σε μια ευρύτερη συζήτηση των μετα-Εργατιστών που διεξάγεται την τελευταία δεκαετία, αναφορικά με την κεντρική θέση που έχει αποκτήσει η διάσταση της κατασκευής της υποκειμενικότητας στις σύγχρονες οικονομικές διαδικασίες (Terranova 2014).

Εκκινώντας την ανάπτυξη της θεωρίας του χρέους, αρχικά στο έργο του "Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου", ο συγγραφέας καθιστά σαφές ότι ως οικονομία του χρέους αντιλαμβάνεται και αναλύει τον χρηματιστικοποιημένο καπιταλισμό στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, ενώ ξεκαθαρίζει ότι η κυριαρχία του χρέους που βλέπουμε, ιδίως μετά την κρίση του 2008, δεν έχει να κάνει με την συχνή εξήγηση που δίνεται σχετικά με την αποσύνδεση της παραγωγής και της χρηματοπιστωτικής οικονομίας, αλλά εκφράζει μια διευρυμένη σχέση εξουσίας η οποία επικαλύπτει όλες τις άλλες (Lazzarato 2012).

"Το χρέος είναι το χρηματοπιστωτικό σύστημα από τη σκοπιά των οφειλετών που πρέπει να το αποπληρώσουν. Ο τόκος είναι το χρηματοπιστωτικό σύστημα από τη σκοπιά των πιστωτών, ως κατόχων τίτλων που τους εγγυώνται ότι θα επωφεληθούν από το χρέος. Από πολιτική άποψη, οικονομία του χρέους φαίνεται να είναι μια έκφραση πιο κατάλληλη από χρηματοπιστωτικό σύστημα ή χρηματιστικοποιημένη οικονομία ή και χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός, αφού καταλαβαίνει κανείς αμέσως περί τίνος πρόκειται" (Lazzarato 2012: 49)

Το χρέος, υποστηρίζει ο Lazzarato, δηλαδή η διπολική σχέση πιστωτή/οφειλέτη, είναι εγγενής στον νεοφιλελευθερισμό, ο οποίος υποστηρίζει ότι άρχισε να εδραιώνεται στα τέλη της δεκαετίας του '70· όταν η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ αύξησε τα ονομαστικά επιτόκια για την αποπληρωμή χρέους από 9% σε 20%, κατέστησε αδύνατο τον δανεισμό από τις κεντρικές τράπεζες των κρατών, υποχρεώνοντας τα να στραφούν στις χρηματοπιστωτικές αγορές για την εξυπηρέτηση των χρεών τους, γεγονός το οποίο οδήγησε στην συσσώρευση τεράστιων δημοσίων χρεών για διάφορα κράτη, καθιστώντας το χρέος, και τη διπολική σχέση ανάμεσα σε πιστωτές και οφειλέτες, στο επίκεντρο της διεθνούς σκηνής (Lazzarato 2012).

"Η αδυναμία ρύθμισης του κοινωνικού χρέους (δηλαδή του χρέους του κράτους πρόνοιας) μέσω νομισματικών μηχανισμών (καταφυγή του δημοσίου στην Κεντρική Τράπεζα)καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών αγορών (...) οι χρηματοπιστωτικές αγορές δομήθηκαν και οργανώθηκαν μέσω της διαχείρισης των κρατικών χρεών, που δημιουργήθηκε με το "σοκ" του 1979 (…) Οι νομισματικές πολιτικές, οι πολιτικές μισθολογικού αποπληθωρισμού (πάγωμα των μισθών), οι πολιτικές του κράτους πρόνοιας (μείωση κοινωνικών δαπανών) και οι δημοσιονομικές πολιτικές (μεταφορά προς τις επιχειρήσεις και τα πλουσιότερα στρώματα του πληθυσμού πολλών μονάδων του ΑΕΠ σε όλες τις εκβιομηχανισμένες χώρες) συγκλίνουν στη δημιουργία τεράστιων δημοσίων και ιδιωτικών χρεών" (Lazzarato 2012:51).

Ο Lazzarato υποστηρίζει ότι, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών απαλλοτρίωσης πλούτου που ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '70, συστήνοντας μια νέα φάση γενικευμένων απαλλοτριώσεων πλούτου, η οποία αποσκοπεί στην ολοκληρωτική κατάλυση του κράτους πρόνοιας και τη μετατροπή όλων των κοινωνικών δικαιωμάτων σε ιδιωτικά χρέη (Lazzarato 2013).

Η συλλογιστική του Lazzarato μας προσφέρει δύο ερμηνευτικά σχήματα ανάλυσης του χρέους. Αφενός την ανάλυση του χρέους ως μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας ανάμεσα σε ιδιοκτήτες κεφαλαίου, δηλαδή

πιστωτές, και μη ιδιοκτήτες κεφαλαίου, δηλαδή οφειλέτες (Lazzarato 2013). Αφετέρου την ανάλυση του χρέους ως μια οικονομική σχέση η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθικο-πολιτική συγκρότηση της υποκειμενικότητας του οφειλέτη (Lazzarato 2012).

Το χρέος ως ασύμμετρη σχέση εξουσίας

Το ερμηνευτικό σχήμα που αφορά στην ανάλυση του χρέους ως μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας, σχετίζεται με το γεγονός ότι, ο Lazzarato, αναγνωρίζει ως κοινωνικό υπόδειγμα την πίστωση και όχι την ανταλλαγή, ενώ είναι το πρώτο βασικό σημείο της θεωρίας του, το οποίο και διαχωρίζει την ανάλυση του από άλλες, με πιο γνωστή αυτή του David Graeber στο "Χρέος: Τα Πρώτα 5000 χρόνια". Στο εν λόγω έργο, ο συγγραφέας ορίζει το χρέος ως μια συμβολαϊακή σχέση ανάμεσα σε δύο μέρη, η οποία αφορά στην υποχρέωση αποπληρωμής ενός συγκεκριμένου χρηματικού ποσού, και όπως κάθε συμβόλαιο προϋποθέτει την ύπαρξη δύο ίσων και ελεύθερων μερών (Graeber 2013). Ο Graeber, εξηγώντας την διαφορά της ιεραρχίας από τη λογική της ανταποδοτικότητας που ενυπάρχει στο χρέος, εξηγεί ότι όταν δώσεις ένα ποσό σε έναν ζητιάνο, δεν πρόκειται να του ζητήσεις να το αποπληρώσει. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Graeber, στην περίπτωση του χρέους βασική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη δύο ίσων και ελεύθερων υποκειμένων, ισορροπία η οποία αναταράσσεται μετά τη σύναψη του συμβολαίου, και στην πιθανή αδυναμία του οφειλέτη να αποπληρώσει τον πιστωτή, όπου και η ανταποδοτικότητα μετατρέπεται σε ιεραρχία (Christiaens 2015). Αντίθετα, η συλλογιστική του Lazzarato, αντιτίθεται στην παραπάνω λογική, υποστηρίζοντας ότι, το χρέος προϋποθέτει την ύπαρξη δύο όχι ίσων, αλλά άνισων μερών, των κατόχων κεφαλαίου (πιστωτές) και των μη κατόχων κεφαλαίων (οφειλέτες), όπου, οι πρώτοι ασκούν την κυριαρχία τους στους δεύτερους, και μάλιστα όχι πλέον στο χωρο-χρονικό πλαίσιο της εργασίας, αλλά σε ανοιχτό χώρο και χρόνο κυριαρχώντας ουσιαστικά όλο το υπαρξιακό είναι των οφειλετών, τη δυνατότητα μελλοντικών επιλογών και αυτοθεσίας (Lazzarato 2013).

Υποστηρίζοντας την παραπάνω θέση, και για να γίνει πλήρως αντιληπτό ότι το χρέος είναι μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας -ακόμα και σε περιπτώσεις σύναψης οικειοθελών δανείων, όπου το χρέος βρίσκεται στην πιο 'μυστικοποιημένη' του μορφή, και ο εντοπισμός της σχέσης εξουσίας ανάμεσα σε πιστωτές και οφειλέτες, ειδικά στις περιπτώσεις που δεν προκύπτουν καν προβλήματα έγκαιρης αποπληρωμής μπορεί να φαντάζει δύσκολο έργο- θα παραθέσω εδώ το επιχείρημα που κατασκευάζει ο Christiaens αναλύοντας τη σκέψη του Lazzarato. Ο Christiaens, ακολουθεί τη Μαρξική λογική της ανάλυσης της μισθωτής εργασίας ως καταναγκασμό, επιβολή και εκμετάλλευση της τάξης των εργαζόμενων από τους καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία οι καπιταλιστές κατέχουν τα μέσα παραγωγής, και οι δεύτεροι, διαχωρισμένοι από τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής της ζωής τους, εξαναγκάζονται να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη στους κεφαλαιοκράτες για να μπορέσουν να αναπαράγουν τη ζωή τους (Μαρξ 1976 [1867]). Ακολούθως, στην περίπτωση του δανεισμού, οι εργαζόμενοι, μη έχοντας τη δυνατότητα πρόσβασης σε βασικά αγαθά για την αναπαραγωγή της ζωής τους όπως στέγη, εκπαίδευση και άλλα, αναγκάζονται να απευθυνθούν στον δανεισμό (Christiaens 2015). Ακόμα και στην περίπτωση έγκαιρης αποπληρωμής ενός δανείου, ο πιστωτής έχει αποσπάσει υπεραξία από τον οφειλέτη μέσω των τόκων, ενώ ο οφειλέτης έχει καταβάλει μεγαλύτερο ποσό χρημάτων από την αξία του εμπορεύματος που προμηθεύεται, το οποίο του αποσπάται με τη μορφή του τόκου.

Το παραπάνω επιχείρημα, καθιστά σαφές ότι το χρέος είναι μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας, η οποία σύμφωνα με τον Lazzarato, διαπερνά όλες τις υπόλοιπες και υπερβαίνει τον χώρο και τον χρόνο της εργασίας. Εξηγώντας, ο συγγραφέας σχολιάζει ότι, στην περίπτωση της εργασίας, τα υποκείμενα ελέγχονται και πειθαρχούν σε έναν κλειστό χώρο, για συγκεκριμένη χρονική διάρκεια, και από άτομα ή θεσμούς που παραμένουν εξωτερικά σε αυτά, αλλά και αναγνωρίσιμα. Αντίθετα, στην περίπτωση του χρέους, ο έλεγχος και η πειθαρχία επιβάλλεται σε ανοιχτό χώρο και απεριόριστο χρόνο, και συγκεκριμένα στο πλαίσιο ζωής των οφειλετών, αφού πολλές φορές οι περίοδοι αποπληρωμής ενός δανείου διαρκούν δεκαετίες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι οφειλέτες θα πρέπει να προγραμματίζουν και να ζουν τη ζωή τους σύμφωνα με την προοπτική της αποπληρωμής (Lazzarato 2013). Έτσι, η επιβολή ελέγχου και πειθαρχίας των οφειλετών δεν έρχεται εξωτερικά όπως στις πειθαρχικές κοινωνίες, αλλά από τους

οφειλέτες τους ίδιους (Lazzarato 2012, Lazzarato 2013), διαδικασία την οποία για να κατανοήσουμε πλήρως πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα ανάλυσης του χρέους.

Το χρέος ως διαδικασία κατασκευής της υποκειμενικότητας του οφειλέτη

Το δεύτερο ερμηνευτικό σχήμα που μας προσφέρει το έργο του Lazzarato, αφορά στην ανάλυση του χρέους ως μια οικονομική σχέση η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθικο-πολιτική συγκρότηση της υποκειμενικότητας του οφειλέτη. Εδώ, ο Lazzarato υιοθετεί την ανάλυση του Νίτσε στο έργο του "Η Γενεαλογία της Ηθικής", η οποία υποστηρίζει ότι, το χρέος στην απλούστερη μορφή του, αφορά σε μια υπόσχεση μελλοντικής πληρωμής. Συνεπώς, απαιτεί αφενός την κατασκευή ενός υποκειμένου το οποίο είναι ικανό να υπόσχεται, αφετέρου, εφόσον προβάλλεται στο μέλλον και υπόκειται στις απρόβλεπτες εξελίξεις του μελλοντικού χρόνου, απαιτεί ένα υποκείμενο το οποίο είναι ικανό να θυμάται την υπόσχεση του, να τιμά το χρέος του, και να μπορεί να εγγυηθεί για την φερεγγυότητα του (Νίτσε 2010 [1887], Lazzarato 2012, Charbonneau and Hansen 2014). Πως όμως είναι δυνατόν ένα υποκείμενο να φορτιστεί με αυτές τις ποιότητες; Ο Lazzarato, παραμένοντας πιστός στην ανάλυση του Νίτσε, υποστηρίζει ότι ο πόνος είναι ο βασικός μηχανισμός μέσω του οποίου διαγράφεται στο σώμα και την μνήμη των υποκειμένων η ιερότητα της υπόσχεσης για μελλοντική αποπληρωμή του πιστωτή (Νίτσε 2010 [1887], Lazzarato 2012). Έτσι, ο οφειλέτης, για να διαβεβαιώσει τον πιστωτή ότι θα τιμήσει το χρέος του, ορίζει ως εχέγγυο κάτι το οποίο βρίσκεται ακόμη στην κατοχή του, σε περίπτωση που αποτύχει να αποπληρώσει το χρέος· έτσι, το χρέος, σύμφωνα με τον Νίτσε, αποτελεί το πεδίο δημιουργίας των ηθικών κατηγοριών της ενοχής, της κατηγορίας, της ευθύνης, της συνείδησης, της ένοχης συνείδησης, της καταπίεσης, του καθήκοντος, του ιερού καθήκοντος, συστήνοντας στην ανθρώπινη ύπαρξη αυτό που ονομάζει 'εργασία επί του εαυτού' (Νίτσε 2010 [1887].

Το χρέος συνεπάγεται λοιπόν μια υποκειμενοποίηση, αυτό που ο Νίτσε ονομάζει 'εργασία επί του εαυτού'. Η εργασία αυτή είναι η εργασία της παραγωγής του ατομικού υποκειμένου, υπεύθυνου και υπόχρεου απέναντι στον πιστωτή του. Το χρέος, ως οικονομική σχέση, έχει επομένως την ιδιαιτερότητα ότι, για να μπορέσει να εξαπλωθεί, συνεπάγεται μια ηθικοπολιτική εργασία συγκρότησης του υποκειμένου του οφειλέτη (Lazzarato 2012: 65).

Οι οφειλέτες συμπληρώνουν τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία μέσω της εργασίας τους, με την 'εργασία επί του εαυτού τους', η οποία ουσιαστικά είναι η παραγωγή της υποκειμενικότητας τους ως ένοχα υποκείμενα για το γεγονός ότι εισήλθαν στη σφαίρα του χρέους, και υπεύθυνα για την αποπληρωμή του· οποιαδήποτε αποτυχία συμμόρφωσης στους όρους αποπληρωμής του χρέους, οποιαδήποτε εν δυνάμει κατάσχεση των εχέγγυων, οποιαδήποτε μορφή πρόκλησης πόνου, ερμηνεύεται από τον ίδιο τον οφειλέτη ως δικό του σφάλμα, εσωτερικεύοντας στην υποκειμενικότητα του αυτό που ο Νίτσε αποκαλεί ένοχη συνείδηση, καταλήγοντας ο ίδιος ο οφειλέτης να στρέφεται ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό (Lazzarato 2012). Έτσι, ο οφειλέτης αναγκάζεται να υιοθετήσει ένα στιλ ζωής το οποίο είναι σύμφωνο με την μελλοντική αποπληρωμή του χρέους του, ενώ υπολογίζει τις καθημερινές του καταναλωτικές αποφάσεις και πρακτικές αποταμίευσης, αξιολογώντας σε καθημερινή και συνεχή βάση την επιτυχία συμμόρφωσης του στο εκάστοτε πλάνο αποπληρωμής του, πολύ πριν περάσει από την διαδικασία αξιολόγησης που διενεργούν οι εκάστοτε τράπεζες ή προνοιακές υπηρεσίες κρατικών μηχανισμών που διαχειρίζονται τα ατομικά, δημόσια και κοινωνικά χρέη.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το συγκεκριμένο τμήμα της ανάλυση του Lazzarato (η οποία ακολουθεί τη Νιτσεϊκή συλλογιστική), εγείρει μια πολύ σημαντική πτυχή της λειτουργίας του χρέους, την ιδιότητα του να προβάλλεται στο μέλλον (Lazzarato 2012).

"χορηγώντας μια πίστωση, υποχρεώνεται κανείς να υπολογίσει το ανυπολόγιστο -τις συμπεριφορές και τα συμβάντα του μέλλοντος- και να διακινδυνεύσει μέσα στην αβεβαιότητα του χρόνου. Οι τεχνικές του χρέους οφείλουν λοιπόν να εξουδετερώσουν το χρόνο, δηλαδή τον κίνδυνο που του είναι σύμφυτος. Οφείλουν να προοικονομούν και να αποτρέπουν κάθε απρόβλεπτη 'στροφή' των συμπεριφορών του οφειλέτη που μπορεί να κρύβεται στο μέλλον (...) το χρέος δεν είναι μόνο ένας οικονομικός μηχανισμός, είναι επίσης μια ασφαλιστική τεχνική διακυβέρνησης που έχει σκοπό να μειώσει την αβεβαιότητα των συμπεριφορών των κυβερνώμενων" (Lazzarato 2012: 67-68).

Έτσι, αυτό που καταφέρνει το χρέος, όντας κατά βάση μια υπόσχεση μελλοντικής πληρωμής, είναι να ιδιοποιείται και να δεσμεύει τον μελλοντικό χρόνο των οφειλετών, οι οποίοι αναγκάζονται να δεσμεύσουν όχι μόνο τον χρόνο της ζωής τους ως διάρκεια όπως συμβαίνει στην περίπτωση της εργασίας, αλλά τον χρόνο ως δυνατότητα και ως μέλλον (Lazzarato 2013). Ταυτόχρονα, το χρέος απαιτεί τρόπον τινά από τους οφειλέτες να μαντέψουν το μέλλον, να προεξοφλούν τις μελλοντικές πράξεις τους, αλλά και τις ευρύτερες μελλοντικές εξελίξεις και την αβεβαιότητα που τις χαρακτηρίζει (Lazzarato 2012).

Συμπεράσματα

Η θεωρία που αναπτύσσει ο Maurizio Lazzarato για το χρέος και την οικονομία του χρέους όπως ονομάζει ο ίδιος την οικονομία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, είναι ιδιαίτερα βοηθητική για να καταλάβουμε τους μηχανισμούς που διέπουν, επηρεάζουν ή και καθοδηγούν την εσωτερίκευση των παγκόσμιων μακροοικονομικών εξελίξεων σε μικρο-κοινωνικό επίπεδο (από τα άτομα και τα νοικοκυριά), προσφέροντας κατάλληλα θεωρητικά εργαλεία για τον εμπλουτισμό του επιστημονικού διαλόγου αναφορικά με τη χρηματιστικοποίηση της καθημερινής ζωής. Η ταυτόχρονη ανάλυση του χρέους ως μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας ανάμεσα σε πιστωτές και οφειλέτες, και ως διαδικασία κατασκευής της ένοχης και υπεύθυνης υποκειμενικότητας του οφειλέτη, αναδεικνύει το ευρύ φάσμα των διαδικασιών χρηματιστικοποίησης της καθημερινής ζωής, και τα πολλαπλά χωρο-χρονικά πλαίσια στα οποία εγκαθιδρύεται ένα καθεστώς αυτοδιακυβέρνησης των υποκειμένων και διαρκούς αντανακλαστικότητας στις παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές εξελίξεις, μορφοποιώντας και μεταλλάσσοντας δομικά το κοινωνικό σώμα, και καθιερώνοντας την φιγούρα του homo debitor ,του χρεωμένου ανθρώπου όπως την ονομάζει ο Maurizio Lazzarato, ως το νέο κοινωνικό υπόδειγμα.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Graeber, D. (2013), Χρέος: Τα πρώτα 5000 χρόνια, Αθήνα, Στάσει Εκπίπτοντες

Lazzarato, M. (2012), *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Νίτσε Φ. (2010[1887]), *Γενεαλογία της ηθικής*, Αθήνα, Πανοπτικόν

Χατζημιχάλης Κ. (2014), *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης*, Αθήνα, ΚΨΜ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Charbonneau, M. and Hansen, M. (2014), Debt, Neoliberalism and Crisis: Interview with Maurizio Lazzarato on the Indebted Condition, Sociology, Vol. 48, No 5, pp. 1038-1047.

Christaiens, T. (2015), Debt and neoliberal Subjectivation in Maurizio Lazzarato and Michel Foucault, *Master of philisophy Thesis*, KU Leuven, Institute of Philosophy.

Engelen, E. (2008), The case for financialization, *Competition&Change*, Vol.12, pp. 111-119

Erturk, I., Froud, J., Johal, S., Leaver, A. and Williams, K. (2007), The democratisation of finance? Promises, outcomes and conditions, *Review of International Political Economy*, Vol 14, pp. 553-575.

Finlayson, A. (2009), Financialisation, financial literacy and asset-based welfare, *British Journal of Politics and International Relations*, Vol 11, pp. 400-421.

Hall, S. (2012), Geographies of money and finance II: Financialization and financial subjects, *Progress in Human Geography*, Vol 36, pp.403-411.

International Monetary Fund (2014), *The IMF and Europe*, Washington DC, International Monetary Fund

Karakilic, E. (2017), Extended Book Review: Five theses on the debt economy, *Capital & Class*, Vol 41, No 3, pp. 561-567.

Lai, K. (2016), Financialisation of Everyday Life, in Clark, G.L., Feldmann, M., Gertler, M.S. and Wojcik, D. (eds.) *The New Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford: Oxford University Press, pp. 611-627

Langley, P. (2008), *The everyday life of global finance: Saving and borrowing in Anglo-America*, Oxford, Oxford University Press.

Lazzarato, M. (2014), *Governing by Debt*, South Pasadena CA, Semeotext(e)

Martin R. (2002), *Financialization of Daily Life*, Philadeplhia, Temple University Press

Regan, S. and Paxton, W. (2003), *Beyond Bank Accounts, Full Financial* Inclusion, London, IPPR

Terranova, T. (2014), Debt and autonomy: Lazzarato and the constituent powers of the social, *The New Reader* ,Vol 1, No1, Διαθέσιμο στο: http://thenewreader.org (last accessed 10 Μαρτίου 2018

Χρηματοδότηση: Η παρούσα δημοσίευση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής "Η επενέργεια της ηθικής του χρέους στην ιδιοκτησία ακινήτων στις διαδικασίες οικονομικής προσαρμογής στην Ελλάδα", η οποία χρηματοδοτείται από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) και το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ).

Η μετάβαση απο τα data bases στα smart data και απο τη 'δημόσια πολιτική' στη 'δημόσια δράση' για τις κοινωνικές επιστήμες

Ευάγγελος Πρόντζας

Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η είσοδος του κόσμου σε ένα ασύλληπτο ποσό ψηφιακών πληροφοριών μεταβάλει διαρκώς ταχύτητα επεξεργασίας, όγκου και νέων δυνατοτήτων. Η Βιομηχανική Επανάσταση Δεδομένων συμβαδίζει με την είσοδο των κοινωνικών επιστημών στην Τρίτη Γενιά τους. Η προσαρμογή κοινωνικών επιστημόνων, επιχειρήσεων, δημόσιας διοίκησης σε συνθήκες παραγωγής και διαχείρισης «μεγάλων δεδομένων» και η εμφάνιση «έξυπνων δεδομένων» οδηγούν στην κατανόηση ανθρώπινων συμπεριφορών για πολύ μεγάλα πληθυσμιακά σύνολα αντί του ατομικού επιπέδου, παρά τις επιφυλάξεις που συνεπάγεται η διαφορά στην εφαρμογή των αποτελεσμάτων έρευνας. Η μετάβαση αυτή οδηγεί στην εκδήλωση αντίθετων δυνάμεων για τη δημοκρατία, την ιδιωτική ζωή, την ποιότητα της ζωής. Πόσο προετοιμασμένες είναι οι κοινωνικές επιστήμες για την νέα αυτή βιομηχανική επανάσταση;

Λέξεις κλειδιά*:* Βιομηχανική Επανάσταση Δεδομένων, Τρίτη Γενιά Κοινωνικών Επιστημών, Τύπος κράτους, Δεδονομικά, Ψηφιακές Κοινωνικές Επιστήμες.

The transition from data bases to smart data and 'public policy' in 'public action' for social sciences

Evangelos Prontzas

Professor, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The period of inexhaustible production of digital "traces" constantly changes volume, processing speed, value and reliability. The Industrial Revolution of Data identifies the evolution of the global economy and the entry of social sciences into the Third Generation. The adaptation of social scientists, enterprises, public administration to the production and management of "big data" leads to the tracing of human behavior for very large population groups. The emergence of "smart data" aims to accelerate the formulation of conclusions without reliance on Social theories. Great reservations do not overturn the transition that leads to opposing forces for democracy, privacy, quality of life. How prepared are the social sciences for the industrial revolution of the data?

Keywords: Industrial Data Revolution, Social Sciences Third Generation, Types of states, Datanomics, Digital Social Sciences.

Η πρόκληση της νέας βιομηχανικής επανάστασης

Επιτρέψτε μου να ευχαριστήσω, από μέρους των εισηγητών της ενότητας, τους διοργανωτές του 6ου Τακτικού Συνεδρίου της «Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας» για την αποδοχή του θέματος μας και την ένταξή του στη μεγάλη αυτή συνάντηση των Κοινωνιολόγων. Ο σκοπός μας είναι ερωτήματα της «νέας γενιάς» των κοινωνικών επιστημών να αντιμετωπισθούν στην ενότητα αυτή από νέους κοινωνικούς επιστήμονες: η μετάβαση στα «μεγάλα δεδομένα» (big data) με «ποικιλία» τύπων, «πρόσβασης» και ανοικτής της «ποσότητας» τους, προσδιορίζεται από χαρακτηριστικά, τα οποία δομημένα ή μη απασχολούν τους συν-εισηγητές. Στο θεματικό ανάπτυγμα της ενότητας εξετάζεται η σημασία του «περιθωρίου» στην ερευνητική μέριμνα σε θέματα που κατανέμονται στις τέσσερεις εισηγήσεις μας και σε αυτές προστίθεται η δική μου:[1] στο επίκεντρο η υπόθεση ότι τα «μεγάλα δεδομένα» μεταβάλλουν τις σχέσεις διαντίδρασης κοινωνικών ομάδων, εναλλάσσουν το ρόλο «παραγωγού» και ταυτοχρόνως «χρήστη» ενισχύοντας τον όγκο τους, συμπληρωματικά δε τα «έξυπνα δεδομένα» (smart data) επισπεύδουν την επεξεργασία χάρη στην εγκυρότητα τα δεδομένα με αυτές τις πληροφορίες. Η αδυναμία

επίλυσης προβλημάτων σε εθνικό επίπεδο απαιτεί να μην αγνοούμε την ανάλυση στο «πλανητικό επίπεδο» των «δεδομένων» ακόμη σημαντικότερο, η συλλογή και χρήση τους να βελτιστοποιεί (χωρίς το «θόρυβο» άχρηστων πληροφορίων) και να οδηγεί με ακρίβεια σε επίλυση προβλημάτων.[2] Εξυπακούεται όμως ότι, σε θέματα ατομικής συμπεριφοράς, τα «μεγάλα δεδομένα» νοούνται και στην ιστορικότητα της «μελέτης περίπτωσης» αντί του στιγμιότυπου αλήθειας που αποτυπώνουν με τον όγκο τους για μια κοινωνική ομάδα. Τα ευρήματα ομάδας δεδομένων, ανεξαρτήτως μεγέθους, δεν σημαίνει ότι ισχύουν απαραίτητα για τον καθένα.[3]

Ας μου επιτραπεί μια σύντομη ιστορική υπενθύμιση για την παραγωγή και οργάνωση δεδομένων, μετά τη δεκαετία του 1970.[4] Η επεξεργασία τους, είναι γνωστό, έχει αφετηρία τη μορφή δισδιάστατων πινάκων και την εφαρμογή πρόδρομων τεχνολογιών πληροφορικής με την υιοθέτηση λογισμικού για τη διαχείριση βάσης δεδομένων, χωρίς να λείπουν περιορισμοί (όπως οι αδυναμίες στην ταχύτητα επεξεργασίας, στην ιστορικότητα των δεδομένων και στην επεξεργασία μη δομημένων δεδομένων). Την υπέρβαση τους θα επιτύχει, στη δεκαετία του 1980, η αρχιτεκτονική ταξινόμησης, ιστορικοποίησης και ανάλυσης των δεδομένων από πολλές πηγές και πολλαπλές μορφές, η ανακάλυψη νέων πληροφοριών με κανόνες ή πρότυπα από πηγές δεδομένων δηλαδή η «εξόρυξη δεδομένων» (data mining) και για τη διευκόλυνση στη λήψη αποφάσεων, με αλγορίθμους πρόβλεψης θα εισαχθεί η «οπτικοποίηση» (dataviz) των δεδομένων. Ένα πρόσθετο ζήτημα αντιμετωπίζεται το 2010 που εκτινάσσει τις συνέπειες: η συγκέντρωση αρχικών δεδομένων, κάθε μορφής, σε «λίμνη δεδομένων» (Data lake). Η καινοτομία απογειώνει την ανάλυση δεδομένων, παράγει τα «μεγάλα δεδομένα» (Big data) και την τεχνητή νοημοσύνη. Η εξέλιξη οδηγεί από τη «σπανιότητα» στην «υπερβολή» των δεδομένων και από τα «τεράστια οφέλη» στους «μεγάλους πονοκεφάλους».[5] Σήμερα ο πλανήτης αντιμετωπίζει την επιταχυνόμενη διάδοση των «μεγάλων δεδομένων» και την πολυπαραγοντική μαζικότητα τους. Οι ανατροπές συγκροτούν τη «Βιομηχανική Επανάσταση Δεδομένων»[6] του 21ου αιώνα και σε κάθε πεδίο της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και ηθικής ζωής συμμετέχουμε για την ασύγκριτα ταχύτερη διάχυση των αποτελεσμάτων της ως προς τις προηγούμενες βιομηχανικές επαναστάσεις. Στοιχεία του περιεχομένου της επεξεργαζόμαστε στην ενότητα μας για τη μετάβαση από τη «δημόσια πολιτική» στη «δημόσια δράση».

Μια ακόμη αναφορά: σε σεμινάριο το 2016, της ENS στη Λυών, με αντικείμενο «re/lire les sciences sociales», ο διακεκριμένος δημογράφος Hervé Le Bras[7] μιλά για το έργο του «κοινωνική ανατομία της Γαλλίας». Το ζήτημα ως γνωστόν κυριαρχεί στις σπουδές κοινωνιολογίας και χύνεται ακόμη πολύ μελάνι με «κλασικές έρευνες» που επενδύονται σε διαθέσιμες θεωρίες.[8] Η κοινωνική ανατομία του Hervé Le Bras κινητοποιεί «μεγάλα δεδομένα» και η διασταύρωση των πολλαπλών δεδομένων με τις μεταξύ τους διαντιδράσεις στην έρευνα της κοινωνικής συμπεριφοράς και τα ατομικά κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο, κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες, επίπεδο εκπαίδευσης, οικογένειας, κατοικίας) εκδιώκει τη διακριτή ανάλυση των μεταβλητών που βρίσκουμε στις παραδοσιακές δημοσκοπήσεις (Le Bras, 2016): ενεργοποιεί εκατομμύρια δεδομένων για την ατομική συμπεριφορά των Γάλλων σε πεδία, όπως είναι η ψήφος, η απασχόληση, η γονιμότητα. Τα αποτελέσματα του συζητά με τον διευθυντή του εργαστηρίου φυσικής Pablo Jensen, της ENS. Η συζήτηση οδηγεί στη διαπίστωση ότι, η σύγχρονη έρευνα στα μοντέλα των κοινωνικών συστημάτων, γίνεται λαμβάνοντας υπόψη την έκρηξη των μεγάλων δεδομένων που αφορούν τις κοινωνικές επιστήμες, την αποκεντρωμένη χρήση τους από ιδιωτικούς φορείς και τη σημασία του διεπιστημονικού διαλόγου. Πια σημασία έχει αυτή η συζήτηση;

Μεγάλα δεδομένα και ανατροπές

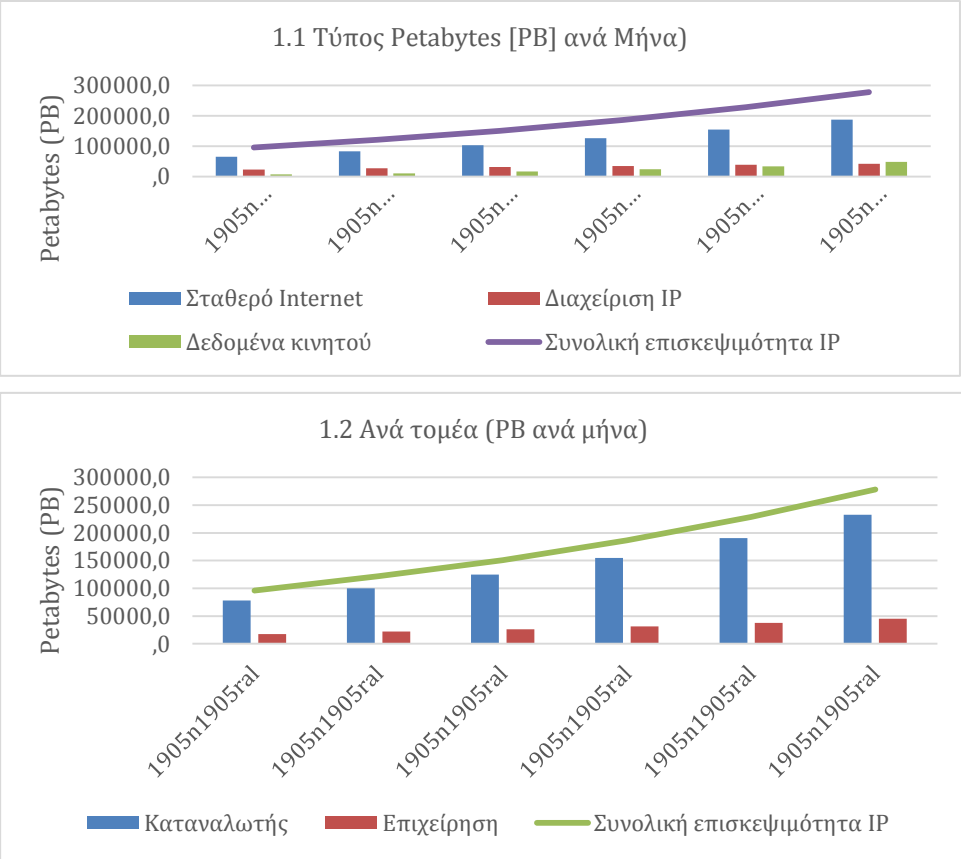
Η προέλευσή τους γνωρίζουμε ότι οφείλεται στη χρήση συσκευών (υπολογιστές, tablet, smartphones) συνδεδεμένων με το διαδίκτυο. Η σύνδεση μεταδίδει δεδομένα για τους χρήστες στη διάρκεια της περιήγησης τους, της αναζήτησης μηχανών αναζήτησης, της διάδοσης μηνυμάτων, της ηλεκτρονικής δημοσίευσης, των συναλλαγών για αγορές, των αναλήψεων χρημάτων ή των πληρωμών με τη χρήση τραπεζικών καρτών. Σε αυτά, όλο και περισσότερο, τα «μεγάλα δεδομένα» διευρύνονται από ιατρικά στοιχεία, αναλύσεις και προβλέψεις για το κλίμα, στοιχεία από τη χρήση δικτύων μεταφοράς ενέργειας και

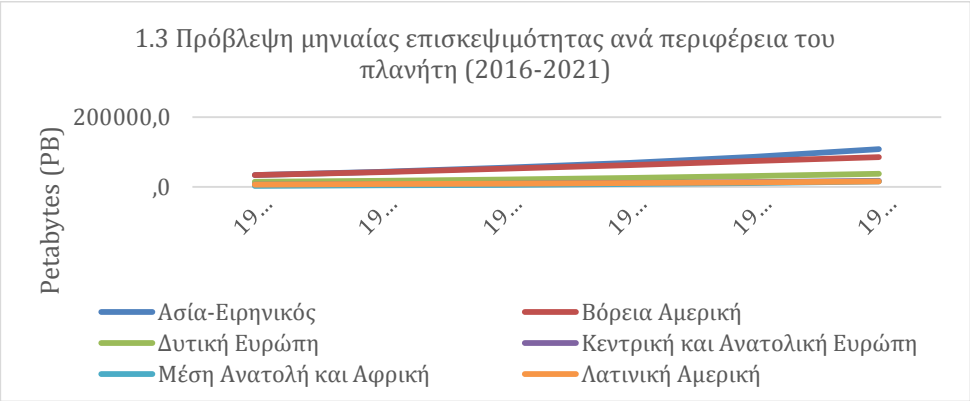
εξίσου σημαντικό ότι στοιχεία διοχετεύονται από την ανταλλαγή δεδομένων του κράτους και δημοσίων οργανισμών, των «ανοικτών δεδομένων», όπως προσδιορίζεται αυτή η πηγή δεδομένων.

Η ραγδαία παραγωγή δεδομένων για τη θέση των χρηστών, τις καταναλωτικές τους συνήθειες, τις επιλογές και ανάγκες τους, τα ενδιαφέροντά τους συνιστά με τη μεταβολή της τεχνολογίας και τη διάχυσή της το περιεχόμενο της νέας βιομηχανικής επανάστασης. Η εκδήλωσή της με διαχείριση «ιχνών» συνιστά ανατροπή καθώς φέρνει «αισθητήρες παντού» (με τις μετρήσεις τους, τα petbytes). Η παραγωγή «μεγάλων δεδομένων» θα αφορά το 70%, το 2021, του παγκόσμιου πληθυσμού, δηλαδή 5,5 δισεκατομμύρια πληθυσμού σε σύνολο 7,8 δις (Cisco, 2017). Η ενδεικτική απεικόνιση των προβλέψεων δείχνει ότι σε μια επταετία τριπλασιάζεται ο όγκος των δεδομένων (διάγ. 1.1), επεκτείνεται η θέση του ατόμου – καταναλωτή (διάγ.1.2) με τις διεθνείς διαφορές να περιορίζονται μεταξύ περιφερειών του κόσμου (διάγ. 1.3).[9]

Διάγραμμα 1

Παγκόσμια παραγωγή μεγάλων δεδομένων

Σημείωση: Ο ορισμός μονάδας των Petabytes είναι 1 PB = 1.024 terabyte= 1.048.576 gigabyte.

Πηγή: Γραφική επεξεργασία δεδομένων της Cisco (2017).

Οι εξελίξεις στη «Βιομηχανική Επανάσταση Δεδομένων» απαιτεί θαρραλέα «κοινωνιολογική φαντασία»: το διαρκώς ενισχυόμενο παράδειγμα των «μεγάλων δεδομένων» και οι αναπόφευκτες συνέπειες του (Robertson, Travaglia, 2017), δημιουργοί της νέας αρχιτεκτονικής της γνώσης, αφήνουν πίσω τους δέσμη υποθέσεων, από διαφορετική τάξη μεγεθών, στον προσδιορισμό κοινωνικών ζητημάτων με την εκδήλωση νέων τεχνικών, οικονομικών και πολιτικών ζητημάτων. Η πορεία της νέας βιομηχανικής επανάστασης διαμορφώνει δύο ζητήματα για τις κοινωνικές επιστήμες: το ένα αφορά την «αξία» και τα χαρακτηριστικά των μεγάλων δεδομένων· το άλλο την ακαδημαϊκή ένταξη της «Βιομηχανικής Επανάστασης Δεδομένων».

Την «αξία» των «μεγάλων δεδομένων» εντοπίζουμε στο χαρακτήρα της «πρώτης ύλης», την ικανότητα «μόχλευσης» και «ευκαιριών» που παρέχουν και το «στρατηγικό πλεονέκτημά» τους για δημόσιους φορείς, επιχειρήσεις και άτομα. Τη διασταύρωσή τους με την «οικονομική ευφυία» φέρνει η ψηφιακής τεχνολογία καθώς επιταχύνει τον κύκλο της καινοτομίας και την έξοδό της στη «λειτουργική οικονομία», δηλαδή την ακριβή αντιστοιχία «προϊόντος» και «χρήσης». Μέχρι σήμερα παρέμενε άγνωστο ότι τα «μεγάλα δεδομένα» συνιστούν πόρο, ακόμη περισσότερο τα «έξυπνα δεδομένα». Στα κλασικά οικονομικά πρότυπα και σε αντίθεση με την πραγματική τους αξία, οι οικονομικές ιδιαιτερότητες τους, καθιστούν τα «μεγάλα δεδομένα» μηδαμινού κόστους παραγωγής και χρήσης, δίπλα όμως στις τεράστιες επενδύσεις που απαιτούνται για τεχνολογικά προϊόντα «γένεσής» τους. Η αξία και τα χαρακτηριστικά τους γίνονται οικονομική πρόκληση και ανησυχία για την αλγοριθμική επιτήρηση των ανθρώπων.[10] Η παραγωγή τους οδηγεί σε προβλήματα, όπως η αποδυνάμωση της ιδιωτικής ζωής, η «δικτατορία των δεδομένων», η συνεχής αξιολόγηση της καθημερινής δραστηριότητας των ανθρώπων, η εξατομικευμένη μάθηση. Και ακόμη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, προκαλούν μεγάλο σπασμό σε επιστήμες, όπως η στατιστική με τον περιορισμό της δειγματοληψίας και των αποτελεσμάτων της (γιατί το δείγμα με κόστος όταν διαθέτω το σύνολο με μηδενικό κόστος) ή πώς αντιμετωπίζεται η εισαγωγή στις «ασάφειες» των μεγάλων δεδομένων.

Το άλλο ζήτημα αφορά την ένταξη των βιομηχανικών επαναστάσεων στην ακαδημαϊκή παιδεία των κοινωνικών επιστημών και την ικανότητα προβλέψεων για την αντιμετώπιση άγνωστων κινδύνων. Η θέση των Βιομηχανικών επαναστάσεων στη διάκριση και το περιεχόμενο της ακαδημαϊκής διδασκαλίας της οικονομικής ιστορίας αλλά και η σημαντική θέση που θα καταλάβει στην επιστήμη της κοινωνιολογίας δεν είναι αυτονόητη. Η «μετάβαση» στη νέα βιομηχανική επανάσταση θα λάβει τη θέση της στην οικονομική ιστορία ενώ η «μετάβαση» σε αυτήν και τις συνέπειες της αποκτά ιδιαίτερη θέση καθώς εντάσσεται ήδη στον ερευνητικό σχεδιασμό ομάδων κοινωνιολόγων.[11] Οι δεύτεροι αντιλαμβάνονται τη σημασία του «δικτυακού περιβάλλοντος» και των «μεγάλων δεδομένων», αλλά και τον «αποικισμό της κοινωνιολογίας» δια των «μεγάλων δεδομένων» από την «μηχανική» ώστε να οδηγηθούν σε μια «δικανική κοινωνική επιστήμη» (McFarland, Lewis, Goldberg, 2015). Ομάδες κοινωνιολόγων πρόσφατα ξεκίνησαν να ενθαρρύνουν ερευνητές που να προωθούν τη θεωρία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και δομής μέσα από ψηφιακά αποτυπώματα, τα «online» «ίχνη» για «απευθείας» «πειράματα πεδίου» (Shashkevich, 2017). Στην περίοδο ανάπτυξης των πληροφοριακών συστημάτων όλο και ισχυρότερη γίνεται η υπόθεση ότι τα «μεγάλα δεδομένα» είναι ικανά να αντιμετωπίσουν τις αποτυχίες των «μικρών δεδομένων» με διαρκώς

πιο περίπλοκους τομείς δεδομένων (χρηματοοικονομικά, υγειονομική περίθαλψη, διακυβέρνηση) (Robertson, Travaglia, 2017). Η θετική όψη της επανάστασης αυτής αφήνει σε εκκρεμότητα ανατροπές που διαπερνούν τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα όπως κληρονομήθηκαν από την «εποχή των επαναστάσεων» αλλά και ζητήματα, όπως η γένεση υβριδικών επιστημών ή η ρευστοποίηση των συνόρων μεταξύ επιστημών. Εμφανίζεται βέβαια ένας σοβαρός και απρόσμενος κίνδυνος: ποιος έχει την ικανότητα και το δικαίωμα να περιορίσει ή να διακόψει την «παροχή» δεδομένων και τι είδους λιμό μπορεί να προκαλέσει η έλλειψη τους ή ποιος θα το τρομακτικό κόστος που συνεπάγεται η αλλαγή στους κώδικες πρόσβασης με σκοπό να «γονατίσει» μια κοινωνία, μια επιχείρηση ή ένας κράτος (Méli, 2015), δηλαδή λιμός με άγνωστα τα μέσα επιβολή της μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα. Ανησυχητική προκύπτει η ψηφιακή σύγκρουση σε πλανητικό επίπεδο και μαζί με την τεχνολογία η απάντηση θα έλθει και από τις κοινωνικές επιστήμες.

Παραγωγή γνώσης

Η εκδήλωση της νέας βιομηχανικής επανάστασης βρίσκεται πίσω από νέες μορφές εμπειρίας που συνδέονται με υποθέσεις περί του «τέλους της θεωρίας».[12] Οι νέες μορφές της καλλιεργούν με έμφαση την υπόθεση για τη δημιουργία επιστημονικών δεδομένων έναντι της γνώσης(Kitchin, 2014) και στην προοπτική της η ιδέα των «ψηφιακών ανθρωπιστικών και υπολογιστικών κοινωνικών επιστημών».[13] Έντονη εξελίσσεται η συζήτηση για την πρόταση ριζικά διαφορετικών τρόπων προσέγγισης του πολιτισμού, της ιστορίας, της οικονομίας, κοινωνίας και της δυνατότητας να συμβάλουμε στις επιστημολογικές συνέπειες που προκαλεί η «εξέλιξη των δεδομένων» (Kitchin, 2014).

Ένα βήμα ακόμη: η αλλαγή με τα «μεγάλα δεδομένα» και οι «νέες αναλύσεις» δεδομένων αναστατώνουν πραγματικότητες και γενούν καινοτομίες οι οποίες ανασυντάσσουν τον τρόπο διεξαγωγής ερευνών και αξιολόγησης των αποτελεσμάτων τους: τα Big Data παρουσιάζουν τη δυνατότητα ενός νέου ερευνητικού παραδείγματος σε πολλούς κλάδους (Kitchin, 2014). Γνωρίζουμε ότι κάθε πρότυπο αποτελεί έναν αποδεκτό τρόπο εξέτασης του κόσμου και σύνθεσης της κοινής γνώσης που μοιράζεται σημαντικός αριθμός ερευνητών σε μια πειθαρχία και σε οποιαδήποτε στιγμή. Στον Kitchin οφείλουμε τις παρατηρήσεις και την αποτύπωση για την εξέλιξη της επιστήμης μέσω τεσσάρων μεγάλων παραδειγμάτων (πίν. 1).

Πίνακας 1

Η εξέλιξη της επιστήμης σε τέσσερα παραδείγματα κατά R. Kitchin (2014)

Παράδειγμα	Φύση	Μορφή	Περίοδος χρονική
1ο	Εμπειρική επιστήμη	Εμπειρισμός, Περιγραφή Φυσικών φαινομένων	Προ-αναγεννητική περίοδος
2ο	Θεωρητική σύλληψη	Μοντελοποίηση και γενίκευση	Πρωτο-υπολογιστική φάση
3ο	Υπολογιστική επιστήμη	Προσομοίωση σύνθετων φαινομένων	Προ-big data περίοδος
4ο	Εξερευνητική επιστήμη	Εξόρυξη δεδομένων	Σύγχρονη περίοδος

Οι επιπτώσεις των «μεγάλων δεδομένων» στην εξέλιξη της επιστήμης συνιστούν ανατροπή: η θεωρία ότι οι μεταβολές των «παραδειγμάτων» δικαιολογούνται επειδή ο κυρίαρχος τρόπος επιστήμης δεν μπορεί να αντιληφθεί συγκεκριμένα φαινόμενα ή να απαντήσει σε βασικά ερωτήματα, ζητώντας έτσι τη διαμόρφωση νέων ιδεών(κατά Kuhn), ανατρέπεται καθώς θεωρείται ότι οι μεταβάσεις βασίζονται στη διόγκωση και επιτάχυνση της μορφής δεδομένων με την ανάπτυξη νέων αναλυτικών μεθόδων (Kitchin, 2014). Προτείνεται λοιπόν να εισέλθει η επιστήμη σε ένα τέταρτο παράδειγμα βασισμένο στην αυξανόμενη διαθεσιμότητα Big Data και νέων αναλυτικών στοιχείων: ένα τέταρτο «παράδειγμα» κατά τη φύση, τη μορφή και το χρονικό του στάδιο με την επανάσταση των δεδομένων να οδηγεί σε εναλλακτικές επιστημολογίες για τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες ως και τις μεταβαλλόμενες ερευνητικές πρακτικές.

Το τέταρτο αυτό πρότυπο της επιστήμης είναι κατά Gray «έντασης δεδομένων» (Kitchin, 2014). Ερώτημα αν προκαλείται μια ριζικά νέα επέκταση της καθιερωμένης επιστημονικής μεθόδου αλλά ακόμη πιο σοβαρό ζήτημα αν τα Big Data ανοίγουν μια νέα εποχή εμπειρισμού, όπου ο όγκος των δεδομένων συνοδεύεται από τεχνικές που αποκαλύπτουν την εγγενή αλήθεια τους και αυτή επιτρέπει στα δεδομένα να μιλάνε για τον εαυτό τους «χωρίς θεωρία». Η εμπειρική αντίληψη κερδίζει χώρο εκτός της ακαδημαϊκής κοινότητας και μάλιστα στους επιχειρηματικούς κύκλους με τις ιδέες της να εδραιώνονται στον νέο τομέα της επιστήμης των δεδομένων και άλλων επιστημών. Οι νέες αναλύσεις δεδομένων και οι προσεγγίσεις τους σηματοδοτούν μια νέα εποχή παραγωγής γνώσης η οποία προσδιορίζεται από ορισμένους ως η περίοδος του «τέλους της θεωρίας».

Θα παραμείνουμε λίγο στο ζήτημα αυτό καθώς συνιστά κρίσιμη αναφορά για τις κοινωνικές επιστήμες: Σε ένα ιδιαίτερης τόλμης κείμενό του ο Anderson (2008), πρώην αρχισυντάκτης του περιοδικού Wired, υποστηρίζει ότι «ο κατακλυσμός δεδομένων καθιστά την επιστημονική μέθοδο απαρχαιωμένη», τα «μοτίβα» και οι σχέσεις που περιέχονται στο Big Data από τη φύση τους παράγουν ουσιαστική και εμπεριστατωμένη γνώση για πολύπλοκα φαινόμενα. Εφόσον τα Big Data διαμορφώνουν έναν εμπειρικό τρόπο παραγωγής γνώσεων το μόνο που χρειάζεται είναι ότι *«η συσχέτιση αρκεί…»* (Anderson, 2008). Η στάση διαμορφώνεται από τη αντίληψη ότι μπορούμε να αναλύσουμε τα δεδομένα χωρίς υποθέσεις για το τι μπορεί να δείξουν. «Αρκεί» να «ρίξουμε» τους αριθμούς σε μεγαλύτερα συγκροτήματα υπολογιστών που ο κόσμος έχει δει και να επιτρέψουμε στους στατιστικούς αλγόριθμους να βρουν μοτίβα όπου η επιστήμη είναι αδύναμη να το επιτύχει. Συνεπώς, η συσχέτιση αντικαθιστά την αιτιώδη συνάφεια και η επιστήμη μπορεί να προχωρήσει ακόμη και χωρίς συνεκτικά μοντέλα, ενοποιημένες θεωρίες ή με οποιαδήποτε μηχανιστική εξήγηση ή άλλως δεν υπάρχει λόγος να προσκολληθούμε στους παλιούς μας τρόπους. Μία άποψη που δημιουργεί ερωτηματικά με τις υπερβολές της.

Σε μία ακόμη εκδοχή, αυτή του Prensky (2009), υποστηρίζεται ότι οι επιστήμονες δεν χρειάζεται πλέον να κάνουν απαιτητικές εικασίες, να κατασκευάσουν υποθέσεις και μοντέλα ή να δοκιμάσουν με πειράματα και παραδείγματα τις σκέψεις τους που βασίζονται σε δεδομένα. Αντί αυτών, μπορούν να απομακρύνουν το πλήρες σύνολο δεδομένων για σχέδια που αποκαλύπτουν αποτελέσματα, δημιουργώντας επιστημονικά συμπεράσματα χωρίς περαιτέρω πειραματισμούς. υποστηρίζει ότι η «εξόρυξη από τα Big Data», κατά Dyche (2012), αποκαλύπτει «σχέσεις και μοτίβα που δεν γνωρίζαμε καν να αναζητήσουμε».

Προκύπτουν έτσι με ή χωρίς τις ενστάσεις τρείς ηλικίες στις κοινωνικές επιστήμες. Αυτές συνοψίζει με παραμετρικό πνεύμα ο Boullier. Δανείζομαι λοιπόν αυτόν το συνοπτικό πίνακα των τριών ηλικιών των κοινωνικών επιστημών που σηματοδοτεί τις εξελίξεις και έχει το πλεονέκτημα να κάνει αισθητή την προσέγγιση της τρίτης γενιάς τους (πίν. 2).

Η καταχρηστική συνοχή του πίνακα δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε ότι δοκιμάζεται η αντοχή της «τρίτης γενιάς» κοινωνικών επιστημών. Η τάση προς το «τέλος της θεωρίας» και της κατοχής του χώρου από τις πλατφόρμες Web (GAFA),[14] που παράγουν, υπολογίζουν και δημοσιεύουν ίχνη παραμένουν κυρίαρχα στους εμπορικούς σκοπούς. Τα ίχνη γίνονται οι μεγάλοι πρωταγωνιστές αυτών των προσεγγίσεων. Αυτό δεν ακυρώνει τη σημασία για τα ίχνη ώστε να μάθουμε να αντιδρούμε με τις μετρήσεις τους ούτε αποδυναμώνει τη θέση των κοινωνικών επιστημών να διατυπώνουν ερμηνείες με τη χρήση των ιχνών ως πηγές τους. Έτσι τίθενται τα θεμέλια μιας σύμβασης για να αναδειχθεί μια κοινωνική

θεωρία και ένα αντικείμενο που δεν μειώνουν τις "ψηφιακές μεθόδους" ή "ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες".

Πίνακας 2

Οι τρεις γενιές των κοινωνικών επιστημών

	1η γενιά	2η γενιά	3η γενιά
Έννοια του κοινωνικού	Κοινωνία (ες)	Γνώμη (ες)	Αναπαραγωγή / Replication (s)
Διαθεσιμότητα συσκευής συλλογών	Απογραφή	Δειγματοληψία / Επισκόπηση	Ίχνη (**μεγάλα δεδομένα**)
Αρχή εγκυρότητας	Πληρότητα	Αντιπροσωπευτικότητα	Ιχνηλασιμότητα
Συν-κατασκευή θεσμών / έρευνας	Απογραφή / έρευνα	Συνέντευξη / έρευνα	Ίχνη / **μεγάλα δεδομένα**
Σημαντικοί παράγοντες αναφοράς (και χρηματοδότες)	Κράτη	**Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης** / **ΜΜΕ**	Αποτυπώματα / Μάρκες
Επιχειρησιακοί παράγοντες	Εθνικά Ινστιτούτα	Ινστιτούτα δημοσκοπήσεων	Πλατφόρμες Ιστού (GAFA)
Γεννήτορες Συγγραφείς	Durkheim	Gallup, Lazarsfeld	Callon, Latour, Law
Βασικά ζητήματα επιστημονικών προσεγγίσεων	Κατανομή Εργασίας και Κράτος Πρόνοιας	Προπαγάνδα και επιρροή των ΜΜΕ (μέτρηση ακροατηρίου)	Επιστήμη και τεχνολογία (επιστημομετρία / scientométrie)
Τεχνολογική συγκυρία	Μηχανές Hollerith (υπολογισμός μηχανής)	Τηλέφωνο, ραδιόφωνο και στη συνέχεια υπολογιστή	Internet, Web και **μεγάλα δεδομένα**
Σημειωτικά σχήματα	Διασταύρωση πινάκων και τοπογραφικοί χάρτες	Καμπύλες και ιστογράμματα / διαγράμματα πίτας	Γραφήματα, **χρονοδιαγράμματα, πίνακες ελέγχου**
Μετρήσεις	Συχνότητα στατιστικών	**Δειγματοληψία**	Ομοιότητες (μοτίβα)
Τεχνικά κριτήρια για την ποιότητα των δεδομένων	Συνάφεια, ακρίβεια, επικαιρότητα, προσβασιμότητα, συγκρισιμότητα, συνέπεια	Εμβέλεια εμπιστοσύνης	Όγκος, ποικιλία και ταχύτητα (**μεγάλα δεδομένα**)
Κυρίαρχοι τρόποι κοινωνικής επιστήμης	Εξηγήσεις	Περιγραφικές και στη συνέχεια προβλέψιμες συσχετίσεις	Προγνωστικές συσχετίσεις

Πηγή: Boullier (2017).

Θα ολοκληρώσουμε με μία δάνεια αναφορά για τις σχέσεις μεταξύ στατιστικού εργαλείου με το κοινωνικό και γνωστικό πλαίσιο του. Παρέχει την ιστορία των τρόπων σκέψης σχετικά με το ρόλο του κράτους και την οικονομία. Η σχηματοποίηση του Desrosières σε πέντε «τύπους κρατών» (πιν. 3), χωρίς η ανάλυση των σχέσεων που αναπτύσσονται να αντιστοιχεί σε μια ιστορική διαδοχή αλλά χωρίς να αποκλείει σχέση της μίας με την άλλη, η σχηματοποίηση δε παράγει ένα διάγραμμα ανάγνωσης που διαφοροποιείται από την ιστορία των χρησιμοποιούμενων στατιστικών εργαλείων σε κάθε μία από αυτές τις πέντε περιπτώσεις Desrosières (2008).

Πίνακας 3

Εξέλιξη στατιστικών εργαλείων, κρατικής οργάνωσης δράσης κατά Desrosières (2008)

Τύπος κράτους	Τρόποι σκέψης κοινωνίας και οικονομίας	Τρόποι δράσης	Στατιστικά εργαλεία	Σύνοψη τύπου κράτους και εμφάνισης νεών στατιστικών εργαλείων
1. Κράτος «μηχανικός» Η παραγωγή και οι άνθρωποι (μετά το 17^{ο} αι.)	Ιεραρχημένοι θεσμοί και ορθολογική οργάνωση (Γαλλία του Colbert, de Gaulle, ΕΣΣΔ)	Αριστοποίηση υπό όρους. Περιορισμός του κόστους. Κεντρικός σχεδιασμός. Τεχνοκρατία, Μεγάλα έργα. Όραμα μεγάλης διάρκειας	Δημογραφία. Παραγωγή σε φυσικές μονάδες. Πίνακες ενδοβιομηχανικών ανταλλαγών. Ισοζύγιο υλικών (ΕΣΣΔ)	Άμεση επέμβαση του κράτους από διαφορετικές οπτικές γωνίες
2. Φιλελεύθερο κράτος Το εμπόριο και οι τιμές (από το 18^{ο} αι.)	Φυσιοκρατία. Μια μεγάλη αγορά. Ελεύθερος ανταγωνισμός	Αγώνας εναντίον των συντεχνιών. Ελεύθερη ανταλλαγή. Νόμοι των αντι-τραστ που προστατεύουν τον ανταγωνισμό.	Στατιστικές που ευνοούν τη διαφάνεια των αγορών (περίπτωση αμερικανικής γεωργίας). Μέτρα ενδεχόμενων κυρίαρχων θέσεων. Μερίδια αγοράς.	Όνειρο μιας «φιλελεύθερης-ελευθεριακής» κοινωνίας χωρίς κράτος, με βάση μόνον τους μηχανισμούς της αγοράς
3. Κράτος Πρόνοιας Η μισθωτή εργασία και η κοινωνική προστασία (από το τέλος του 19^{ου} αι.)	Η αγορά εργασίας δεν είναι όπως άλλες. Οφείλει να είναι προστατευμένη	Νόμος για το χρόνο εργασίας, τα ατυχήματα, την ανεργία, τις κρατήσεις. Σύστηματα υποχρεωτικής ασφάλισης που διασφαλίζουν τα κοινωνικά δικαιώματα	Στατιστική εργασίας. Μισθοί, απασχόληση, ανεργία. Δειγματοληπτικές έρευνες στους οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Δείκτες τιμών κατανάλωσης. Μέτρα κοινωνικής ανισότητας.	[Παγκόσμια κρίση τέλους 19^{ου} αι.:] Κράτος δημιουργός συστημάτων προστασίας από την ανεργία, τα εργατικά ατυχήματα, την ασθένεια και της οικογένειας.
4. Κευνσιανό κράτος Η συνολική	Η αγορά δεν λειτουργεί μόνη χωρίς να δεσμεύεται από τις κρίσεις. Οφείλει να	Διαφύλαξη και καθοδήγηση του χάσματος μεταξύ συνολικής ζήτησης και προσφοράς δια	Εθνική Λογιστική. Ανάλυση συγκυρίας. Οικονομικοί προϋπολογισμοί. Μακροοικονομετρικά	[Μεγάλη Οικονομική Κρίση:] Κράτος υπεύθυνο της μακροοικονομικής διαχείρισης μιας κοινωνίας δια των εθνικών

Τύπος κράτους	Τρόποι σκέψης κοινωνίας και οικονομίας	Τρόποι δράσης	Στατιστικά εργαλεία	Σύνοψη τύπου κράτους και εμφάνισης νεών στατιστικών εργαλείων
ζήτηση και τα συστατικά της (μετά το 1940)	ρυθμίζεται σε συνολικό επίπεδο	μέσου των νομισματικών και δημοσιονομικών πολιτικών	μοντέλα.	λογαριασμών και με δημόσια στατιστικά συστήματα να υπηρετούν τους σκοπούς του
5. Νέο-φιλελεύθερο κράτος Πολυκεντρισμός, κίνητρα, συγκριτική αξιολόγηση	Μια μεγάλη αγορά. Ελεύθερος ανταγωνισμός. Οικονομικοποίηση. Εκτίναξη των κέντρων αποφάσεων με τη μορφή δικτύων	Μετάβαση από τα δικαιώματα στα κίνητρα. Παραδείγματα: bonus-malus, αγορά «δικαιωμάτων μόλυνσης». Μετασχηματισμός των διοικήσεων σε «πρακτορεία». Συμβασιοποίηση. Συντονισμός άμιλλας.	Αντικειμενικοποίηση νέων ισοδυναμιών και στατιστικών ποιοτικών συμβάσεων. Κατασκευή και χρήση δεικτών εκτίμησης / ταξινόμησης επιδόσεων. Αριστεία Συγκριτική αξιολόγηση κατευθύνσεων και κανόνων. Συζητήσεις ποσοτικοποίησης ΑΕΠ.	[Παγκόσμια Κρίση τέλους 20ου αι. :] Τα μικροοικονομετρικά στο διαχωρισμό και απομόνωση «συγκεκριμένων αποτελεσμάτων» μεταβλητών ή εργαλείων δημόσιας δράσης για τη βελτίωση «μεταβλητών - στόχων» πολιτικής σκέψης για τα κίνητρα (και του φόρου) και την ατομική συμπεριφορά

Πηγή: Desrosières (2008).

Η παραγωγή και χρήση των Big Data εισάγουν μια ριζική αλλαγή στον τρόπο που σκεφτόμαστε τον τύπο του κράτους, τα διαθέσιμα εργαλεία του αλλά και την ηθική και τις διεργασίες της έρευνας, τη σύσταση της γνώσης, τη σύνδεση της πληροφορίας με τη φύση και την κατηγοριοποίηση της πραγματικότητας φθάνοντας σε νέα ερευνητικά εδάφη, μεθόδους γνώσης και ορισμούς του κοινωνικού βίου (Boyd, Crawford, 2012). Η μετάβαση στη νέα βιομηχανική επανάσταση των «μεγάλων δεδομένων» καλλιεργεί μείγμα περίσκεψης μαζί με τον ενθουσιασμό: τα big data μπορούν να πουν «τι συμβαίνει αλλά όχι «γιατί συμβαίνει», επισημάνθηκε ότι «αναζητάμε συσχετίσεις αλλά όχι αιτιώδεις συνάφειες» και φυσικά σκεπτόμαστε αν τα «περισσότερα» δεδομένα είναι και «καλύτερα» λαμβάνοντας υπόψη τον οριακό αντίκτυπο «δεδομένων» όταν διαθέτουμε γιγάντιους όγκους τους.

Σημειώσεις

[1] Αναφέρομαι στα θέματα των «μεγάλων δεδομένων» ερευνητών που εκπονούν τη διδακτορική τους διατριβή στην κοινωνιολογία (Ε. Ντρούβα, Γ. Ζαΐμη, Β. Ζούμπος) και πώς αντιμετωπίζονται από μια νέα διδάκτορα καθώς στρέφεται στη μελέτη τους ως κοινωνιολόγος (Β. – Α. Φουρνάρη). Πρβλ. Εισηγήσεις τους στα Πρακτικά (2018)

[2] Η ταχύτητα της επανάστασης στην ανάλυση δεδομένων είναι ενδεικτική στο ερώτημα αν τα «μεγάλα δεδομένα» πέθαναν με την είσοδο των «έξυπνων δεδομένων» (Rossi, 2014).

[3] Το ζήτημα τονίζεται σε πολύ πρόσφατη μελέτη για τον τρόπο που μπορεί να μετρηθεί η πολυπλοκότητα μιας κοινωνίας σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου (Tosh, Ferguson, Seoighe, 2018),

[4] Στην παρένθεση αυτή προσθέτω ότι στην Ελλάδα, αρχές της δεκαετίας του 1980, εκδηλώθηκε σε ένα μικρό κύκλο κοινωνικών επιστημόνων με ιστορική κατεύθυνση η ανάγκη για παραγωγή και δημοσίευση «ποσοτικών τεκμηρίων» (Πρόντζας, 2004) ως και η δημιουργία βάσης δεδομένων με τη χρήση ειδικού λογισμικού. Η εξέλιξη, μέχρι πρόσφατα, γίνεται μέσα σε ένα επιφυλακτικό ακαδημαϊκό κλίμα, ιδίως όταν οι μελέτες αποκτούσαν χαρακτήρα διδακτορικής διατριβής.

[5] Κατά την έκφραση του Kenneth Cukier σε συνέντευξη του στον Economist (2010).

[6] Ο όρος «industrial revolution of data» ανήκει στον καθηγητή της επιστήμης των Υπολογιστών στο UC Berkeley τον J. Hellerstein (2008).

[7] Διευθυντής σπουδών στην EHESS, ερευνητικό στέλεχος INED και πρόεδρος της εταιρείας δημογραφίας. Το σεμινάριο του Τμήματος Κοινωνικών Επιστημών της ENS στη Λυών και του Κέντρο Max Weber στο πνεύμα της διεπιστημονικότητας σηματοδοτεί μέσα από κείμενα συγγραφέων την ιστορία των κοινωνικών επιστημών. Βλ. http://www.liens-socio.org/Re-lire-les-sciences-sociales και [ENS-Lyon], 2017.

[8] Πολύ περισσότερο στη χώρα μας η έκχυση αυτή συμπίπτει με το μεγάλο οικονομικό σπασμό και παραμένουν οι δυσανάγνωστες αλλαγές που προκαλεί στους αργοπορημένους η δυνατότητα να κατανοηθεί η πρόσληψη και χρήση των νέων δεδομένων με τα χαρακτηριστικά της νέας βιομηχανικής επανάστασης και της «τρίτης γενιάς» κοινωνικών επιστημών (βλ. στη συνέχεια).

[9] Τα δεδομένα αντλούμε από την Cisco (2017).

[10] Τη διάσταση αυτή δύο μηχανικοί έχουν εντάξει δύο μηχανικοί στο νεολογισμό «Δεδονομικά» («Datanomics») και τον αντιμετωπίσουν ως συνέπεια της ψηφιοποίησης στον κόσμο με την ανάπτυξη του «γνωσιακού καπιταλισμού» του οποίου το «συναλλακτικό μέσο» είναι τα «δεδομένα» τα οποία όμως δεν συμμετέχουν, με πραγματικό τρόπο, στην ανάπτυξη του ΑΕΠ των κρατών (Chignard, Benyayer, 2015).

[11] Η παρατήρηση δεν σημαίνει και τη σταθερή αποδοχή των «βιομηχανικών επαναστάσεων» ως χρονολογικών «τομών» στις ιστορικές σπουδές και την κοινωνιολογία σε αντίστοιχα ακαδημαϊκά προγράμματα διδασκαλίας τους. Στις πρώτες, τις ιστορικές σπουδές, ηχηρή αποδυνάμωση αποτελεί η γενική αναφορά «οικονομική ιστορία: από το μεσαίωνα στον 20^{ο} αιώνα» που ανέτρεψε τη διάκριση ακαδημαϊκής διδασκαλίας με την τομή «Οικονομική Ιστορία: από το Μεσαίωνα στη Βιομηχανική Επανάσταση» και «Οικονομική Ιστορία: από τη Βιομηχανική στην Τεχνολογική επανάσταση». Η γνωστική πειθαρχία αναιρέθηκε μετά από αποδοχή ενός τέταρτου του αιώνα και σε συνθήκες διεθνούς και εθνικού οικονομικού σπασμού και σημαντικότερο, καθώς επελαύνει η Βιομηχανική Επανάσταση Δεδομένων. Για τη δεύτερη, την κοινωνιολογική εμβάθυνση η αντιμετώπιση είναι λιγότερο ηχηρή αλλά με ανάλογο πνεύμα η αποσιώπηση της «Βιομηχανικής Επανάστασης Δεδομένων». Εδώ το πρόβλημα είναι διαφορετικό ενόψει της «κοινωνιολογίας των μεγάλων δεδομένων» και τις ομάδες κοινωνιολόγων να ενθαρρύνουν την έρευνα της ανθρώπινης συμπεριφοράς με την χρήση «μεγάλων δεδομένων». Πρόκειται για αργοπορίες καθώς η είσοδος των κοινωνικών επιστημών στο «τρίτο» στάδιο οδηγεί σε «υβριδικές επιστήμες» ή ανατροπές που επέρχονται σε διαχειριστικά προβλήματα της έρευνας και για τα οποία δεν γίνεται καθόλου λόγος.

[12] Η συζήτηση περί του «τέλους» σε κάθε μεγάλη τομή δεν είναι άγνωστη. Υπενθυμίζουμε το «τέλος» του πολιτισμού (αρχές 20^{ου} αι.), της ιστορίας (τέλος 20^{ου} αι. με την κατάρρευση του «ανατολικού κόσμου») και σήμερα το τέλος των «θεωριών» δια του web.

[13] Είναι ενδεικτικό το εγχείρημα στο Πολυτεχνείο της Λοζάνης ή ερευνητικά προγράμματα όπως από τη Fondation Maison des sciences de l'homme [FMSH, 2018].

[14] Το αρτικόλεξο GAFA προέρχεται από τις 4 πιο ισχυρές αμερικανικές εταιρείες τεχνολογίας: Google, την Apple, το Facebook και το Amazon (The Statistics Portal).

Βιβλιογραφία

Anderson C. (2008), «The end of theory: The data deluge makes the scientific method obsolete», *Wired*, 23 June 2008, http://www.wired.com/science/discoveries/magazine/16-07/pb_theory

Boullier D. (2017), «Pour des sciences sociales de troisième génération : des traces numériques aux réplications», P.M. Menger, S. Paye (επιμ.), *Big data et traçabilité numérique. Les sciences sociales face à la quantification des individus*, Παρίσι, Open Editions Press (Collège de France), σσ. 163-184.

Boyd, D., Crawford, K. (2012), «Critical Questions for Big Data: Provocations for a Cultural, Technological, and Scholarly Phenomenon», *Information, Communication, & Society*, 15, σσ. 662-679. http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878

Chignard, S., L.-D. Benyayer (2015), *Datanomics Les nouveaux business models des données,* FYP Éditions.

Cisco (2017), «Visual Networking Index: Forecast and Methodology, 2016–2021», 15/9/2017, *Cisco Visual Networking Index: Forecast and Methodology*, *2016–2021*

https://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/service-provider/visual-networking-index-vni/complete-white-paper-c11-481360.html).

[Cukier K.] (2010), «Data, data everywhere», *The Economist*, https://www.economist.com/special-report/2010/02/25/data-data-everywhere

Desrosières A. (2008), *Pour une sociologie historique de la quantification: L'argument statistique* I, (Collection Sciences Sociales) Les Presses de l'École des Mines, Παρίσι https://books.openedition.org/pressesmines/901

Desrosières A.(2008), Gouverner par les nombres. L'argument statistique II, Presses des Mines via OpenEdition, Παρίσι (Chapitre 1., «Les mots et les nombres : pour une sociologie de l'argument statistique», https://books.openedition.org/pressesmines/348?lang=fr#ftn1)

[ENS-Lyon], (2017). «Ce que les big data nous disent de la société française», 23/05/2017, http://ses.ens-lyon.fr/articles/ce-que-les-big-data-nous-disent-de-la-societe-francaise#section-0

[FMSH, (2018)]: «Humanités Numériques: Nouveaux espaces, nouvelles interactions dans les bibliothèques scientifiques à l'ère du numérique», http://www.fmsh.fr/fr/recherche/29209

Hellerstein Jos. (2008), «The Commoditization of Massive Data Analysis», *Radar,* November 19, http://radar.oreilly.com/2008/11/the-commoditization-of-massive.html

Kitchin R. (2014), Big Data, new epistemologies and paradigm shifts, http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951714528481

Le Bras, H. (2016), *Anatomie Sociale de la France. Ce que les big data disent de nous*, Robert-Laffont, 2016.

Mayer-Schönberger V., K. Cukier (2017), *Big Data: The Essential Guide to Work, Life and Learning in the Age of Insight*, Hodder & Stoughton.

McFarland D., K. Lewis, A. Goldberg (2015), «Sociology in the Era of Big Data: The Ascent of Forensic Social Science», https:// www.gsb.stanford.edu/sites/gsb/files/publication-pdf/amsoc.pdf.

Méli B.(2015), «S., L. Chignard,-D. Benyayer, "Travailler la donnée nécessite de casser les silos au sein de l'entreprise"», 15/06/2015, https://www.journaldunet.com/ebusiness/le-net/simon-chignard-louis-david-benyayer-valeur-des-donnees.shtml).

Robertson H., J. Travaglia (2018), «Big Data Sociology: Preparing for the Brave New World», The Sociological Review, https://www.thesociologicalreview.com/blog/big-data-sociology-preparing-for-the-brave-new-world.html, Sunday 29th October.

Rossi, B., (2014), «Is big data dead? The rise of smart data», Information/Age, 23/9/2014, https://www.information-age.com/big-data-dead-rise-smart-data-123458486/

Shashkevich A. (2017), «Stanford sociologists encourage researchers to study human behavior with help of existing online communities, big data», Stanford news, 4/4/2017 https://news.stanford.edu/2017/04/04/ sociologists-urge-use-big-data-study-human-interaction/).

Statistica, (2018), «Google, Apple, Facebook, and Amazon (GAFA) - Statistics & Facts», *The Statistics Portal*, https://www.statista.com/topics/4213/google-apple-facebook-and-amazon-gafa/

Thompson K. (2017), «Revise Sociology, What is Big Data?», https://revisesociology.com/2017/11/11/what-is-big-data/, November 11.

Tosh N., J. Ferguson, C. Seoighe (2018), «History by the numbers?», *PNAS* June 26, 2018, https://doi.org/10.1073/pnas.1807023115

Πρόντζας, Ε. (2004), «Οικονομία, Ιστορία και Οικονομική Ιστορία. Από τα προβλήματα στην ανάλυση», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σσ. 343-369.

Ο δημόσιος λόγος και η ελευθερία της έκφρασης την εποχή των νέων μέσων

Μαρίνα Ρήγου

Επ. Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Δημοσιογράφος

Περίληψη

Με την ψηφιακή στροφή και την εμφάνιση των νέων μέσων μια εναλλακτική δημόσια σφαίρα αναδύεται στον αντίποδα αυτής των παγκοσμιοποιημένων και ελεγχόμενων μέσων. Το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης όπως και το δικαίωμα στην πληροφόρηση ασκούνται ατέρμονα στην "υπερλεωφόρο των πληροφοριών" και τα παγκόσμια δίκτυα. Η διαμόρφωση συνθηκών συμμετοχικής και διαβουλευτικής διακυβέρνησης δημιουργεί προσδοκίες για συλλογική συμβολή προς ένα καλύτερο σήμερα και αύριο. Ωστόσο τα ίδια αυτά μέσα που αρχικά συνέβαλαν στον εκδημοκρατισμό της δημόσιας σφαίρας γρήγορα οδήγησαν στον έλεγχο και την επιτήρηση και από τη συζήτηση για τη δημοσιογραφία των πολιτών και την εναλλακτική ανεξάρτητη ενημέρωση, η θεματική μετατοπίζεται στις πλαστές ειδήσεις, τις φούσκες διήθησης και τις συνέπειές τους στη δημοκρατική διαδικασία. Ο δημόσιος διάλογος και ο πολιτικός λόγος από τους επίσημους διαύλους και τα τελετουργικά πρωτόκολλα δημόσιας έκφρασης εκπίπτουν σε "καφενειακού" τύπου αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, θολώνοντας τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο ιδιωτικό και δημόσιο πεδίο. Στο άρθρο αυτό αναλύονται οι αντινομίες που δημιουργεί η ψηφιακή εποχή στο πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης και της συγκρότησης του δημόσιου λόγου. Εξετάζονται η περίπτωση της χρήσης των νέων μέσων στις αμερικανικές προεκλογικές εκστρατείες από το 1998 έως το 2016 και ο χαρακτηριστικός "τιτιβιστικός" πολιτικός λόγος του Donald Trump.

Λέξεις κλειδιά: ανάλυση δεδομένων, επιτήρηση, νέα πολιτική επικοινωνία, νέα μέσα, δημόσια σφαίρα, ελευθερία της έκφρασης

Public discourse and the freedom of expression in the new media era

Marina Rigou

Assistant Professor, Faculty of Mass Media and Communication Studies, National and Kapodistrian University of Athens, Journalist

Abstract

The digital turn and the new media evolution contributed to the emergence of an alternative public sphere in contrast to the structured on the globalized and controlled media one. Through the information highway and the global networks, the inalienable right to the freedom of expression and the right to access information are ceaselessly exercised. The formation of conditions capable to lead to participatory and deliberative governance creates expectations for a collective contribution towards a better today and tomorrow. However, the tides have turned and the same media that initially contributed to the public sphere democratization, rapidly led to control and surveillance. Furthermore online conditions shifted the discussion from citizen journalism and the alternative independent information sources towards fake news, filter bubbles and their consequences in the democratic process. The public debate and the political discourse, once expressed via official channels using ceremonial protocols, now are deductible in "café type" posts on social media blurring the private and public field separating line. This article analyses the contradictions posed by the digital era in the fields of freedom of expression and the public discourse. It also examines the new media usage during the U.S. election campaigns from 1998 to 2016 and the characteristic Donald Trump's "tweetical" political discourse.

Key words: data mining, surveillance, new political communication, new media, public sphere, freedom of expression

Εισαγωγή

Ήδη από τον τίτλο, η αναφορά στα νέα μέσα ως προσδιοριστικό στοιχείο μιας εποχής ενέχει την παραδοχή της καθοριστικής τους σημασίας στη διαμόρφωση των συνθηκών ύπαρξής μας, αλλά και της συμβολής τους στη μεταμόρφωση του κόσμου. Προτίθεμαι να αναλύσω τις αλλαγές που τα νέα μέσα επέφεραν στη συγκρότηση του δημόσιου λόγου και ιδιαίτερα στο πεδίο του πολιτικού λόγου, αλλά και τις συνέπειες της χρήσης τους ως μέσον άσκησης του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης. Ανάλυση που αναπόφευκτα οδηγεί στην επισήμανση των αντινομιών που προκαλεί η, άλλως αποκαλούμενη, ψηφιακή εποχή στα πεδία αυτά.

Θεωρητική συζήτηση

Πυρήνας τής ψηφιακής εποχής, ενταγμένα στην καθημερινότητά μας, τα νέα μέσα μεταβάλλουν κάθε της διάσταση. Το επικοινωνιακό σύστημα δικτύου πολλαπλών κατευθύνσεων που συγκροτούν εισάγει ένα νέο παράδειγμα στη Θεωρία της Επικοινωνίας (ΜακΚουέιλ 2003, Λέανδρος 2005, Παπαθανασόπουλος 2011) και δραστικά αλλάζει τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της δημοσιότητας και της δημοσιογραφίας (Ρήγου, 2014: 306-323). Η "συμμετοχική δημοσιογραφία" αμφισβητεί το προνόμιο της τέταρτης εξουσίας και όλο και περισσότερο το κοινό διεκδικεί ρόλους στη σκηνή της ενημέρωσης (Bowman και Willis 2003, Gillmor 2006, Tunney και Monaghan 2010), την ίδια ώρα που η πολιτική, με τη βοήθεια των νέων μέσων, επιλέγει την άμεση επικοινωνία με το κοινό, παρακάμπτοντας τόσο τη διαμεσολάβηση των παραδοσιακών μέσων στη σχέση τους με τους πολίτες όσο και την "ημερήσια ατζέντα", τη θεματική δηλαδή επιλογή και ιεράρχηση από μια σειρά συμβάντων που αφορούν στις πολιτικο-κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες ύπαρξής μας (Δεμερτζής 2002, Dearing και Rogers 2005, Πλειός 2011).

Με την ψηφιακή στροφή και την εμφάνιση των νέων μέσων μια εναλλακτική δημόσια σφαίρα αναδύεται στον αντίποδα αυτής των παγκοσμιοποιημένων και ελεγχόμενων μέσων. Το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης όπως και το δικαίωμα στην πληροφόρηση ασκούνται ατέρμονα στην "υπερλεωφόρο των πληροφοριών" και τα παγκόσμια δίκτυα. Μάλιστα το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών τον Ιούλιο του 2016 εξέδωσε ένα ψήφισμα ορόσημο για την ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο, αναγνωρίζοντας ότι τα δικαιώματα των ανθρώπων θα πρέπει να προστατεύονται και "επιγραμμικά" και πως η άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ιδιαίτερα αυτό της ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο είναι ζήτημα εξαιρετικής σημασίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «[…] τα ίδια δικαιώματα τα οποία έχουν οι άνθρωποι "απογραμμικά" θα πρέπει επίσης να προστατεύονται "επιγραμμικά", ιδιαίτερα η ελευθερία της έκφρασης, η οποία ασκείται ανεξαρτήτως συνόρων και με οποιοδήποτε μέσο επιλέξει κάποιος, σύμφωνα με το άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα1» (United Nations, 2016: 204). Επιπλέον εθνικές και υπερεθνικές πολιτικές, αλλά και η ίδια η εξέλιξη της τεχνολογίας προς γρήγορες ταχύτητες σύνδεσης και εύκολες στην εκτέλεση εφαρμογές, διευρύνουν τη χρήση των νέων μέσων. Στην πορεία της διεύρυνσης η διαμόρφωση συνθηκών συμμετοχικής και διαβουλευτικής διακυβέρνησης δημιουργεί προσδοκίες για συλλογική συμβολή προς ένα καλύτερο σήμερα και αύριο.

Ωστόσο τα ίδια αυτά μέσα που συνέβαλαν στον εκδημοκρατισμό της δημόσιας σφαίρας υπό την έννοια της δυνατότητας ευρείας συμμετοχής των πολιτών στο δημόσιο διάλογο για όλα όσα τους αφορούν, γρήγορα οδήγησαν στον έλεγχο και την επιτήρηση και από τη συζήτηση για τη δημοσιογραφία των πολιτών και την εναλλακτική ανεξάρτητη ενημέρωση, η θεματική μετατοπίζεται στις πλαστές ή ψευδείς ειδήσεις και τις συνέπειές τους στη δημοκρατική διαδικασία. Ο δημόσιος διάλογος από τους επίσημους διαύλους και τα τελετουργικά πρωτόκολλα δημόσιας έκφρασης εκπίπτει σε "καφενειακού" τύπου αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενώ ο σχολιασμός ειδήσεων και αναρτήσεων κάθε άλλο από εποικοδομητικός μπορεί να χαρακτηριστεί. Ο πολιτικός λόγος, ανάμεσα στο δίπολο δημοκρατικού και "δημοκραχτικού" λόγου (Μεταξάς 2001: 93) μετακινείται προς τον "δημοκραχτικό", συνθηματικό και "τιτιβιστικό" λόγο του περιορισμένου αριθμού χαρακτήρων που επιτρέπεται για κάθε ανάρτηση.

Ο Donald Trump, χαρακτηριστική περίπτωση πολιτικού που κάνει χρήση του Twitter με αναρτήσεις στις οποίες παρατηρείται όσμωση ιδιωτικού και δημόσιου λόγου, υποσχέθηκε στην προεκλογική του εκστρατεία πως αν εκλεγεί δεν θα ξαναγράψει “tweet” (Gass, 2016).2 Όμως συνεχίζει με φρενήρη ρυθμό τις αναρτήσεις, από τις οποίες ανακοινώνει απομακρύνσεις συνεργατών του και επιλογές πολιτικής.3 Μόνο τον Μάρτιο του 2018 στο λογαριασμό realDonaldTrump4 και όχι στον POTUS5 αναρτήθηκαν 147 “tweets”. Στις 10 και 14 Μαρτίου ο αριθμός των ημερήσιων αναρτήσεων έφθασε το μέγιστο για τον μήνα αυτόν με 10 “tweets”. Σχεδόν όλα αναρτώνται από τον ίδιο αφού ελάχιστοι συνεργάτες του, όπως ο Brad Parscale, ηγετικό στέλεχος της προεκλογικής του εκστρατείας, “τιτιβίζουν” για λογαριασμό του (Green και Issenberg 2016). Από τις 18 Μαρτίου 2009 που ενεγράφη στην πλατφόρμα του “μικρο-ιστολογείν” (“micro-blogging”), μέχρι τις 25 Μαΐου 2018, οι αναρτήσεις του έφθασαν τις 37.600, έχει 52,2 εκ. “ακολούθους”, ενώ ο ίδιος ακολουθεί 46 λογαριασμούς εκ των οποίων 16 είναι δικοί του ή της οικογένειάς του, ένας είναι του Λευκού Οίκου και οι υπόλοιποι στενών συνεργατών του και των φίλων του Fox News.6 Στα πρώτα του τιτιβίσματα η δημοτικότητά του ήταν χαμηλή. Ενδεικτική η ανάρτηση «"Μη φοβάσαι να είσαι μοναδικός – είναι σα να φοβάσαι τον καλύτερο εαυτό σου" --Donald J. Trump http://tinyurl.com/pqpfvm», στις 8:00 π.μ. - 17 Μαΐου 2009, που προκαλεί 25 “retweet”, 35 επισημάνσεις “μου αρέσει” και 4 απαντήσεις, πολύ μακριά των 261.825 “retweet”, 606.538 likes και των 127.000 απαντήσεων της δημοφιλούς ανάρτησης «Γιατί ο Kim Jong-un με προσβάλει αποκαλώντας με “γέρο”, όταν ΠΟΤΕ δεν θα τον αποκαλούσα “κοντό και χοντρό”; Προσπαθώ σκληρά να γίνω φίλος του –και ίσως κάποια μέρα αυτό να γίνει!»,7 της 11ης Νοεμβρίου 2017, 4:48 μμ, από το Βιετνάμ. Μεταξύ των “tweets” του Μαρτίου 2018 τρία είναι χαρακτηριστικά για το είδος του πολιτικού λόγου. Στο ένα αναφέρεται στην αποτυχία των Oscars και γράφει «Το πρόβλημα είναι ότι δεν έχουμε πλέον stars – εκτός από τον Πρόεδρό σας» και συμπληρώνει εντός παρενθέσεως «αστειεύομαι ασφαλώς».8 Στο δεύτερο αναφέρεται στον Joe Biden, τον τέως αντιπρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, λέγοντας ότι «ο τρελός Joe Biden προσπαθεί να φερθεί σαν να είναι σκληρός τύπος. Στην πραγματικότητα είναι αδύναμος και διανοητικά και σωματικά» και συνεχίζει με τη χρήση έκφρασης διττού νοήματος για το ότι θα τον έριχνε κάτω (he would go down), με τη μια έννοια της έκφρασης να είναι χυδαία.9 Επρόκειτο για την αντίδρασή του σε δήλωση του Biden ότι θα τον έδερνε εάν ήταν στο σχολείο εξαιτίας της χυδαιότητας με την οποία ο αμερικανός πρόεδρος είχε μιλήσει για τις γυναίκες (Stracqualursi 2018). Το τρίτο τιτίβισμα για μια ακόμη φορά αναφέρεται στις “ψευδείς ειδήσεις” (“fake news”) με την επισήμανση πως «η νέα αφήγηση των ψευδών ειδήσεων είναι πως επικρατεί χάος στο Λευκό Οίκο».10 Από τα “tweets” του δεν λείπει αναφορά στην ανέγερση του τοίχου στα σύνορα με το Μεξικό11 και η συμπαράστασή του στην κομητεία Orange της California που στις 28.03.2018 συμπαρατάχθηκε με την κυβέρνηση Trump εναντίον της χρυσής πολιτείας. Ο Trump έχει εγείρει νομική διαδικασία για την κατάργηση νόμων της California που προστατεύουν τους χωρίς έγγραφα μετανάστες από τους ομοσπονδιακούς αξιωματούχους μετανάστευσης.12 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σχολιασμός των τιτιβισμάτων Trump από τους πολίτες που, σε μια διαδικασία απόκρυψης της πραγματικής ταυτότητας και έλλειψης λογοδοσίας, αντιπαρατίθενται με κάθε άλλο από ορθολογικά επιχειρήματα και σκέψεις που προάγουν το δημόσιο διάλογο και τις δημοκρατικές διαδικασίες.

Οι σκαπανείς του κυβερνοχώρου, ορόσημο των νέων μέσων, ονειρεύτηκαν πως θα δημιουργήσουν τον “πολιτισμό του νου”.13 Όμως πολύ γρήγορα οι “συστημικοί” κολοσσοί του πραγματικού κόσμου αγκάλιασαν -ασφυκτικά- το νέο μέσο, εντασσόμενοι στον κυβερνοχώρο και ταυτόχρονα προσπαθώντας να θέσουν τους κανόνες και να ελέγξουν τη ροή της πληροφορίας. Κυβερνήσεις, οργανισμοί, εμπορικές εταιρείες εποίκισαν τον δυνητικά ελεύθερο, αυτο-οργανούμενο κυβερνοχώρο. Με τον ίδιο κώδικα που εγγυάτο την ελευθερία της έκφρασης και της διακίνησης της πληροφορίας, ήρθε ο έλεγχος, η επιτήρηση και ο περιορισμός. (Ρήγου 2014:528-529). Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Lawrence Lessig, «καμία σκέψη δεν είναι πιο επικίνδυνη για το μέλλον της ελευθερίας (liberty) στον κυβερνοχώρο από την πίστη στην ελευθερία (freedom) που εγγυάται ο κώδικας. Γιατί ο κώδικας δεν είναι σταθερός (fixed)» (Lessig, 2000). Η διαδικασία είναι απλή: τα ψηφιακά ίχνη της διαδικτυακής δράσης είναι απολύτως ανιχνεύσιμα και οι χρήστες με την κατανάλωση ή και παραγωγή πληροφορίας παράγουν οι ίδιοι μια νέα πληροφορία πλήρους ανταλλακτικής αξίας τόσο στο χώρο της διαφημιστικής αγοράς, όσο και στο χώρο της πολιτικής αγοράς.

Πρόκειται για μια οικονομία της πληροφορίας που συμβαδίζει με την οικονομία της προσοχής (Wu 2016), της οικονομίας δηλαδή που στηρίζεται στην πρόκληση της προσοχής και της οποίας η ψηφιακή μεταφορά απολυτοποιείται στο "δόλωμα κλικαρίσματος" ("clickbait"). Η δωρεάν παροχή λογισμικού, υπηρεσιών πλατφόρμας, αλλά και η ελεύθερη περιήγηση ανά τον κυβερνοχώρο κρύβει το κόστος της παραβίασης της ιδιωτικότητας. Στον ευρωπαϊκό Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (Κοτσαλής 2016, Μήτρου 2017, Κοτσαλής, Μενουδάκος 2018) επισημαίνεται ότι «η τεχνολογία επιτρέπει τόσο σε ιδιωτικές επιχειρήσεις όσο και σε δημόσιες αρχές να κάνουν χρήση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα σε πρωτοφανή κλίμακα για την επιδίωξη των δραστηριοτήτων τους» (εκτίμηση 6), αναφέρεται στη στάθμιση θεμελιωδών δικαιωμάτων σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας (εκτίμηση 4) και ξεκαθαρίζεται πως «το δίκαιο των κρατών μελών θα πρέπει να συμφιλιώνει τους κανόνες που διέπουν την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, περιλαμβανομένης της δημοσιογραφικής, πανεπιστημιακής, καλλιτεχνικής ή και λογοτεχνικής έκφρασης, με το δικαίωμα προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» (εκτίμηση 153) (Κανονισμός ΕΕ 2016/679 του Ε.Κ. και του Συμβούλιου). Το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών, με το ψήφισμά του τον Ιούλιο του 2016 (United Nations 2016: 204), αναγνώριζε ότι η "επιγραμμική" ιδιωτικότητα είναι σημαντική για το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης.

Όμως η λεγόμενη ανάλυση δεδομένων (data analytics) είναι η πιο γρήγορα αναπτυσσόμενη αγορά στο χώρο του διαδικτύου. «Αυτή ακριβώς η ολοκλήρωση, οργάνωση, διαχείριση και ανάλυση των "Μεγάλων Δεδομένων", που συγκεντρώνονται μέσω της συστηματικής ιχνηλασίας και επιτήρησης, για τις εταιρείες του διαδικτύου, -την "εμπορική αγορά"-, έχει οικονομική αξία και για τις υπηρεσίες ασφαλείας -την "πολιτική αγορά"- έχει πολιτική αξία. Και οι δύο παρασύρουν τη διελκυστίνδα ανάμεσα στην ελευθερία και την επιτήρηση, [που λαμβάνει χώρα στο πεδίο της χρήσης των νέων μέσων,] προς την επιτήρηση» (Ρήγου, 2014). Η πορεία των νέων μέσων δηλαδή συνοδεύεται από την προσπάθεια από τη μια πλευρά διατήρησης ενός αυτοδιαχειριζόμενου, καινοτόμου, ελεύθερου ρυθμιστικών κανόνων μοντέλου λειτουργίας του διαδικτύου και από την άλλη, την ατέρμονη, επίμονη προσπάθεια ρύθμισης του διαδικτυακού πεδίου υπό διαφορετικά κάθε φορά πρίσματα, αλλά με ένα αποτέλεσμα: την υπερίσχυση της αγοράς και τη δυνατότητα ελέγχου και ιχνηλασίας των διαδικτυακά κινούμενων υποκειμένων. Η δυνατότητα ελέγχου στην "πολιτική αγορά", είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς υπονομεύει άμεσα και επικίνδυνα τη δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης, αντίστασης σε ανελεύθερα καθεστώτα και αντίδρασης σε αντιδημοκρατικές πολιτικές ενέργειες. Όμως δεν είναι η μοναδική επίπτωση της χρήσης των νέων μέσων που εγγράφεται στον τομέα της πολιτικής.

Η πρόσφατη δημοσιοποίηση του γεγονότος της χρήσης του προφίλ 50 εκ. χρηστών του Facebook από την Cambridge Analytica για την προεκλογική εκστρατεία του Donald Trump (Chang, 2018), αλλά και η εμπλοκή της στο δημοψήφισμα του Brexit (Scott, 2018), μπορεί να προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, ωστόσο δεν πρόκειται ούτε για αποκάλυψη, ούτε για κάτι νέο. Τα ίδια μέσα που με πηχαίους τίτλους αναφέρονται ουσιαστικά στο ζήτημα της χρήσης ιχνηλατικών δεδομένων εν αγνοία των χρηστών, χρησιμοποιούν εργαλεία συλλογής τους και επιτρέπουν στις εταιρείες δεδομένων να παρεισφρέουν στους ιστοτόπους τους. Η Wall Street Journal,14 το 2009, σε εκτενή έρευνά της αποκάλυπτε το βαθμό έκθεσης των χρηστών στην παρεισφρητική επιτήρηση. Και εδώ και 20 χρόνια στην προεκλογική εκστρατεία γίνεται χρήση προσωπικών δεδομένων συλλεγμένων εν αγνοία των χρηστών των νέων μέσων.

Το 1998 είναι η χρονιά που το διαδίκτυο καθίσταται εργαλείο και για την προεκλογική εκστρατεία (Fairley Raney 1998a, Fairley Raney 1998b, Kamarck 2002). Στις ενδιάμεσες εκλογές των Ηνωμένων Πολιτειών αν και ο ιστός χρησιμοποιήθηκε για την αποστολή παραδοσιακού προεκλογικού υλικού, -δελτία τύπου, φωτογραφίες των υποψηφίων και βασικές πληροφορίες επικοινωνίας-, στη διάθεση των εκλογικών επιτελείων ήταν 3000 ηλεκτρονικές διευθύνσεις. Ο υποψήφιος στις προκριματικές εκλογές της ίδιας χρονιάς David Hart είχε αγοράσει από τις τότε υπάρχουσες μηχανές αναζήτησης (Google, Yahoo, Lycos, Excite και Infoseek) πληροφορίες για συγκεκριμένο τμήμα του εκλογικού σώματος που θεωρούσε ότι τον διευκόλυνε για την προεκλογική του εκστρατεία (King 2002).

Και το 2000 χρησιμοποιήθηκε ο Ιστός. Αυτή τη φορά η χρήση διευρύνεται και στη συγκέντρωση χρημάτων από τη βάση. Τα εκλογικά επιτελεία είχαν τότε στη διάθεσή τους 950.000 email αγορασμένα από την ιδιωτική αγορά (King 2002).

Οκτώ χρόνια αργότερα, το 2008, ο υποψήφιος των δημοκρατικών για την προεδρία Barack Obama κατέστησε το διαδίκτυο πρωτογενή πηγή συγκέντρωσης χρημάτων για την προεκλογική εκστρατεία. Με σύνθημα "Αυτή η εκστρατεία είναι για σένα" ("This campaign is about you"), χρησιμοποίησε τα εργαλεία που του προσέφερε ο Ιστός 2.0 για την επικοινωνία του με τους ψηφοφόρους και με το σκεπτικό της συμβολής "πολλών με λίγα" κατάφερε να συγκεντρώσει πάνω από 500 εκ. δολάρια. Τρία εκατομμύρια δωρητές έκαναν 6,5 εκ. δωρεές επιγραμμικά, εκ των οποίων οι 6 εκ. ήταν ύψους 100 δολαρίων ή λιγότερο. Στη διάθεση της επικοινωνιακής ομάδας του υποψήφιου προέδρου ήταν 13 εκατομμύρια ηλεκτρονικές διευθύνσεις (Vargas 2008).

Για τις εκλογές του 2012, οι αναλυτές έκαναν λόγο για εκλογές του Twitter και των "έξυπνων" κινητών τηλεφώνων. «Πλατφόρμες-εργαλεία όπως το YouTube15 και το Twitter16 άλλαξαν τη θέαση των τηλεοπτικών αναμετρήσεων, αλλά και τον τρόπο ανάλυσης της επιρροής τους στους ψηφοφόρους». (Ρήγου, 2014: 327) Στη διάθεση του εκλογικού επιτελείου του αμερικανού προέδρου ήταν το "project Narwhal" που, αν και δεν ολοκληρώθηκε στην πλήρη του μορφή, συνδύαζε τα 13 εκατομμύρια email υποστηρικτών του Ομπάμα που ήδη διέθετε το επιτελείο με άλλες βάσεις δεδομένων, κυρίως δε του Facebook (Issenberg 2012, Alter 2013, Stalmann 2013).

Οι εκλογές του 2016 έγιναν οι εκλογές του Facebook, των ψευδών ειδήσεων και των μεγάλων βάσεων δεδομένων. Ήδη από τον Οκτώβριο του 2016, δηλαδή πριν από τη διεξαγωγή των αμερικανικών εκλογών, ήταν γνωστό το "project Alamo", όπως το στενό προεκλογικό επιτελείο του Trump ονόμασε τη βάση δεδομένων με τα προσωπικά στοιχεία αμερικανών ψηφοφόρων (Green και Issenberg 2016). Στόχος η συγκέντρωση χρημάτων από τη βάση (grassroots) και το στοχευμένο στις επιλογές και επιθυμίες του ψηφοφόρου πολιτικό μήνυμα. Διακόσια τριάντα εκατομμύρια δολάρια συγκεντρώθηκαν από την ψηφιακή εκστρατεία που επεκτάθηκε σε όλο το εύρος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ακολουθώντας τις τεχνικές της αγοράς. Η στρατηγική της στοχευμένης στο χρήστη βάσει των συνηθειών του διαφήμιση για μια ακόμη φορά μετουσιώθηκε σε στοχευμένη στον ψηφοφόρο πολιτική διαφήμιση. Όμως οι αριθμοί διαφέρουν: Η βάση δεδομένων του Trump διέθετε τα ψυχολογικά προφίλ 220 εκατομμυρίων αμερικανών δομημένα από την Cambridge Analytica, τη βάση του Ρεπουμπλικανικού κόμματος με δεδομένα για περίπου 200 εκατομμύρια ψηφοφόρους και το χαρακτηριστικό όνομα "θησαυροφυλάκιο ψηφοφόρου" (Voter Vault) και δεδομένα τα οποία είχαν αποκτηθεί από τα εκατομμύρια μικροχορηγών της προεκλογικής εκστρατείας, ηλεκτρονικές διευθύνσεις συλλεγμένων κατά τη διάρκεια προεκλογικών συγκεντρώσεων και εμπορίου ειδών που σχετίζονταν με την προεκλογική εκστρατεία, ακόμη και από γραπτά μηνύματα που είχαν αποσταλεί προς τους αρμόδιους της εκστρατείας (Halpern, 2017).

Την Cambridge Analytica είχε χρησιμοποιήσει ο ρεπουμπλικάνος Ted Cruz για τη δική του προεκλογική εκστρατεία απόκτησης του χρίσματος υποψηφιότητας για τον Λευκό Οίκο και ο Guardian ήδη από τον Δεκέμβριο του 2015 είχε αποκαλύψει το γεγονός (Davies 2015). Για μια ακόμη φορά τα δεδομένα του Facebook διέρρευσαν εν αγνοία των χρηστών του προκειμένου να σχηματιστούν τα ψυχολογικά προφίλ τους και το πολιτικό μήνυμα να τους απευθυνθεί προσωπικά. Και δεν είναι η μόνη κατηγορία εναντίον του Facebook στο πλαίσιο των αμερικανικών εκλογών. Η χρήση των "dark posts", των μη αναρτημένων δημοσιεύσεων σελίδων17 από το εκλογικό επιτελείο του Trump για την αποστολή αρνητικών διαφημίσεων σε ιδιαίτερα στοχευμένο κοινό, για το οποίο η Hillary Clinton είχε μιλήσει αρνητικά, κατακρίθηκε (Silverman, Lytvynenko, Thuy Vo, Singer-Vine 2017).

Στο οπλοστάσιο του Trump θα πρέπει να προστεθούν οι μαζικές αναρτήσεις από "bots" και οι πλαστές ειδήσεις παραγωγών όπως το Breitbart. Έρευνα του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας για την κίνηση στο Twitter κατά την περίοδο της προεκλογικής εκστρατείας των προεδρικών εκλογών του 2016 αποκάλυψε ότι 400.000 "bots" είχαν εμπλακεί σε συζητήσεις για τις εκλογές και τα 3,8 εκατομμύρια "tweets" της πλατφόρμας, -δηλαδή, περίπου το 1/5 του συνόλου της "συζήτησης"- προήλθαν από "bots" (Bessy και Ferrara 2016). Επιπλέον ανάλυση του BuzzFeed News διαπίστωσε ότι κατά τη διάρκεια των κρίσιμων

τελευταίων τριών μηνών της προεκλογικής εκστρατείας, οι 20 πλέον δημοφιλείς πλαστές ειδήσεις από ιστοτόπους εξαπάτησης ή από ιστολόγια φανατικών υποστηρικτών προκάλεσαν 8.711.000 κοινοποιήσεις, αντιδράσεις και σχόλια στο Facebook. Εντός του ιδίου χρονικού διαστήματος, οι 20 πλέον δημοφιλείς ειδήσεις για τις εκλογές από 19 σημαντικούς ειδησεογραφικούς ιστοτόπους μεταξύ των οποίων οι New York Times, Washington Post, Huffington Post, NBC News και άλλοι, υπολείπονται σε εμπλοκή των χρηστών, προκαλώντας συνολικά 7.367.000 κοινοποίησεις, αντιδράσεις και σχόλια στο Facebook (Silverman 2016). Πώς αποκωδικοποιούνται όλα αυτά;

Συμπέρασμα

Τα νέα μέσα έχουν οδηγήσει στη "νέα πολιτική επικοινωνία" όπου διευκολύνεται η αντιμετώπιση του πολίτη ως καταναλωτή και ο πολιτικός λόγος εξατομικεύει το μήνυμα το οποίο επαναμαζικοποιείται, μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα με αποδέκτες κοινότητες κοινών ενδιαφερόντων αναπτύσσοντας φαινόμενα της "φούσκας διήθησης" (filter bubble) (Eli Pariser, 2011) ή των "θαλάμων της ηχούς" (echo chamber) (Garett, 2009). Η υπεραξία των νέων μέσων για την πολιτική αντλείται από τη δυνατότητα συγκέντρωσης προσωπικών δεδομένων για τους χρήστες-ψηφοφόρους. Το ίδιο -όπως αναφέρθηκε- ισχύει και για την αγορά. Επιπλέον η ασυδοσία των ψευδών ειδήσεων και η χωρίς λογοδοσία και υπευθυνότητα έκφραση γνώμης που εύκολα εκπίπτει σε χυδαιολογία όταν απουσιάζει η απαιτούμενη παιδεία, αλλά κυρίως η συστηματική ιχνηλασία καταγραφής προτιμήσεων και σχηματισμού προφίλ των χρηστών των νέων μέσων, σχετικοποιούν τη δημιουργία μιας δημόσιας σφαίρας στην οποία η ελευθερία της έκφρασης θα ήταν απρόσκοπτη και το δικαίωμα στην πληροφόρηση σεβαστό. Υπό το πρίσμα αυτό καθίσταται σαφές πως αυτή η σχετικοποίηση των προαναφερθέντων συστατικών στοιχείων της δημοκρατικής διαδικασίας, υποσκάπτει την ίδια τη Δημοκρατία.

Ο Kurt Lenk στις αρχές της δεκαετίας του '80 υπογράμμιζε πως η αντιμετώπιση των πολιτών από τα μέσα ως καταναλωτών διασφαλίζει στο πολιτικό σύστημα τη νομιμοποίηση που χρειάζεται για τη σταθερότητά του (Lenk, 1990: 149). Όμως η αντιμετώπιση των πολιτών από την πολιτική ως καταναλωτών, η αντίληψη δηλαδή της πολιτικής με όρους αγοράς που διατρέχει τις σημερινές πολιτικές επιλογές, ιδιαίτερα μάλιστα μετά τη νεοφιλελεύθερη στροφή και την επικράτηση της αγοράς έναντι της πολιτικής (Χαραλάμπης 1998), συνιστά άλλη μια απειλή για τη Δημοκρατία. Ο πολιτικός λόγος όσο δεν υπάρχει πολιτική ή συμπιέζει οικονομικά (οριζόμενη υπό νεοφιλελεύθερους όρους) τους πολίτες καταργώντας παράλληλα το δίχτυ ασφαλείας του κοινωνικού κράτους, τόσο περισσότερο κοστίζει, καθώς καταφεύγει στην πολιτική επικοινωνία επιζητώντας τη νομιμοποίησή του (Χαραλάμπης 2012:186). Και τα νέα μέσα έχουν αποτελέσει το νέο δίαυλο πραγμάτωσής της καθώς νεοφιλελεύθερη και ψηφιακή στροφή έχουν κοινή πορεία (Ρήγου, 2014). Το 2000 ο Lessig έγραφε πως «ο κυβερνοχώρος θα αλλάξει από χώρος που προστατεύει την ανωνυμία, τον ελεύθερο λόγο και τον ατομικό έλεγχο, σε χώρο που καθιστά την ανωνυμία δυσκολότερη, το λόγο λιγότερο ελεύθερο και τον ατομικό έλεγχο περιοχή μόνο των ειδικών». Όμως σε μεγάλο βαθμό οι αλλαγές αυτές είχαν ήδη επέλθει με τις συνέπειες που ήδη αναλύθηκαν.

Σημειώσεις

[1] https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=26230&Itemid

[2] Βλ. και https://www.youtube.com/watch?v=ycOcAsBuVKU&feature=youtu.be.

[3] Χαρακτηριστικά παραδείγματα από τα tweets πολιτικών επιλογών του Donald Trump για το διάστημα 1-31 Μαρτίου 2018:

«As a matter of National Security I've signed the Omnibus Spending Bill. I say to Congress: I will NEVER sign another bill like this again. To prevent this omnibus situation from ever happening again, I'm calling on Congress to give me a line-item veto for all govt spending bills!», 4:01 μ.μ. - 23 Μαρ 2018, 19.002 Retweets, 70.754 επισημάνσεις "μου αρέσει", 47.000 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/977319371277156352,

«I am considering a VETO of the Omnibus Spending Bill based on the fact that the 800,000 plus DACA recipients have been totally abandoned by the Democrats (not even mentioned in Bill) and the BORDER WALL, which is desperately

needed for our National Defense, is not fully funded.», 5:55 π.μ. - 23 Μαρ 2018, 36.601 Retweets, 153.997 επισημάνσεις "μου αρέσει", 91.000 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/977166887493799936,

«I am pleased to announce that I intend to nominate highly respected Admiral Ronny L. Jackson, MD, as the new Secretary of Veterans Affairs....», 2:31 μ.μ. - 28 Μαρ 2018, 16.813 Retweets, 77.992 επισημάνσεις "μου αρέσει", 15.000 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/979108653377703936,

«....In the interim, Hon. Robert Wilkie of DOD will serve as Acting Secretary. I am thankful for Dr. David Shulkin's service to our country and to our GREAT VETERANS!», 2:31 μ.μ. - 28 Μαρ 2018, 9.738 Retweets, 48.139 επισημάνσεις "μου αρέσει", 8.600 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/979108846408003584.

[4] https://twitter.com/realDonaldTrump.

[5] https://twitter.com/POTUS.

[6] https://twitter.com/realDonaldTrump/following.

[7] https://twitter.com/realDonaldTrump/status/929511061954297857.

[8] «Lowest rated Oscars in HISTORY. Problem is, we don't have Stars anymore - except your President (just kidding, of course)!», 5:25 π.μ. - 6 Μαρ 2018, 57.786 Retweets 210.276 επισημάνσεις "μου αρέσει", 46.000 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/971013841395027968.

[9] «Crazy Joe Biden is trying to act like a tough guy. Actually, he is weak, both mentally and physically, and yet he threatens me, for the second time, with physical assault. He doesn't know me, but he would go down fast and hard, crying all the way. Don't threaten people Joe!» 3:19 π.μ. - 22 Μαρ 2018, 74.007 Retweets 255.273 επισημάνσεις "μου αρέσει", 100.000 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/976765417908776963.

[10] «The new Fake News narrative is that there is CHAOS in the White House. Wrong! People will always come & go, and I want strong dialogue before making a final decision. I still have some people that I want to change (always seeking perfection). There is no Chaos, only great Energy!», 4:55 π.μ. - 6 Μαρ 2018, 22.212 Retweets, 96.769 επισημάνσεις "μου αρέσει", 28.000 απαντήσεις, https://twitter.com/realDonaldTrump/status/971006379375972354. Σχετικά με τη χαοτική κατάσταση στο Λευκό Οίκο και τα δημοσιεύματα του Τύπου βλ. https://www.theguardian.com/us-news/2018/mar/03/donald-trump-jared-kushner-hope-hicks-tarriffs-nra, https://www.theatlantic.com/politics/archive/2018/03/the-white-house-is-back-off-the-rails/554594/, https://edition.cnn.com/2018/03/01/politics/trump-chaos-analysis/index.html, https://edition.cnn.com/2018/03/07/politics/donald-trump-conflict-chaos/index.html, https://www.nytimes.com/2018/03/01/opinion/trump-hicks-kushner.html, https://www.nytimes.com/2018/03/01/us/politics/trump-chaos-oval-office.html, https://www.usatoday.com/story/news/politics/2018/03/04/king-chaos-trump-and-aides-navigate-white-house-cauldron/393176002/, https://www.npr.org/2018/03/03/590475332/a-week-lost-in-the-west-wing-reality-show και https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/3/2/17068392/trump-news-hope-hicks.

[11] https://twitter.com/realDonaldTrump/status/979082457340407808.

[12] https://twitter.com/realDonaldTrump/status/979030033149972480. Σχετικά με το νομοσχέδιο βλ. https://www.cnn.com/2018/03/07/politics/jeff-sessions-california-sanctuary-cities-lawsuit/index.html, https://edition.cnn.com/2018/03/28/us/orange-county-sanctuary-state-law/index.html, https://fairus.org/legislation/state-local-legislation/california-sanctuary-state-bill-sb-54-summary-and-history.

[13] «We will create a civilization of the Mind in Cyberspace. May it be more humane and fair than the world your governments have made before», (Barlow, 1996).

[14] «Η *Wall Street Journal* χρησιμοποίησε το Media Metrix Report του Οκτωβρίου του 2009 της *comScore* για να πραγματοποιήσει την έρευνά της στους 50 πιο δημοφιλείς αμερικανικούς ιστοτόπους. Στόχος της έρευνας ήταν ο εντοπισμός και η καταγραφή του συνολικού αριθμού αρχείων και προγραμμάτων συλλογής στοιχείων, για κάθε έναν από τους επιλεγμένους ιστοτόπους. Η έρευνα επικεντρώθηκε στις τρεις πιο διαδεδομένες ιχνηλατικές μεθόδους, δηλαδή στα "cookies", τους "φάρους" και τα "flash cookies" που συλλέγουν στοιχεία για τις κινήσεις των επισκεπτών στους ιστοτόπους. Βάσει των ευρημάτων αυτών, αλλά και των δεδομένων που έχουν συλλεχθεί και καταγραφεί από την *PrivacyChoice* για την πολιτική ιδιωτικότητας των εταιρειών οι οποίες είναι οι αποδέκτες των στοιχείων, οι ερευνητές της Wall Street Journal συνέθεσαν έναν "δείκτη έκθεσης" για τους 50 ιστοτόπους που

εξετάσθηκαν, ώστε να μετρηθεί ο βαθμός έκθεσης των διαδικτυακών επισκεπτών σε παρεισφρητική επιτήρηση» (Ρήγου, 2014).

[15] Για τη θέαση στο *YouTube* των αναμετρήσεων των υποψηφίων προέδρων Obama και Romney και των υποψηφίων αντιπροέδρων Joe Biden και Paul Ryan, η μητρική εταιρεία Google σημειώνει στο επίσημο ιστολόγιο πως μέχρι τις 23 Οκτωβρίου 2012, την επομένη δηλαδή της ολοκλήρωσης όλων των αναμετρήσεων, οι αναμετρήσεις θεάθηκαν 24 εκατομμύρια φορές από 215 χώρες και περιοχές. Ήταν η πρώτη φορά που γινόταν αναμετάδοση απευθείας (streaming) στο *Youtube*. Τη μεγαλύτερη θέαση είχε η πρώτη από τις τέσσερις αναμετρήσεις, αυτή της 3ης Οκτωβρίου στο Denver, ενώ το πλήθος των θεατών κατανέμεται 50-50 ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες και το εξωτερικό. (https://youtube.googleblog.com/2012/10/the-election-seen-around-world-on.html).

[16] Και στο Twitter η πρώτη αναμέτρηση στο Denver κατέρριψε το ρεκόρ ροής μηνυμάτων για πολιτικό γεγονός με 10,3 εκατομμύρια τιτιβίσματα σε 90 λεπτά στο #debates, ενώ συγκριτικά με το PBS η ροή ήταν 17.000 tweets/min για το Twitter έναντι 10.000 tweets/min του δημόσιου καναλιού. (https://twitter.com/twittergov/status/253755175460827138, https://twitter.com/TwitterGov/status/253689859464630272, https://twitter.com/TwitterGov/status/253670806062788608).

[17] «Μια μη αναρτημένη δημοσίευση Σελίδας είναι μια δημοσίευση που δεν αναρτάται άμεσα στη Σελίδα ή στις Ενημερώσεις σας. Οι μη αναρτημένες δημοσιεύσεις Σελίδων επιτρέπουν στους διαχειριστές των Σελίδων να διαχειρίζονται την προβολή του διαφημιστικού περιεχομένου μέσω φίλτρων κοινού», https://www.facebook.com/business/help/835452799843730

Βιβλιογραφία

Gillmor, D. (2006), *Εμείς είμαστε το μέσο. Λαϊκή δημοσιογραφία από τον λαό, για τον λαό*, Αθήνα, Οξύ.

Δεμερτζής Ν. (2002), *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης.

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ (ΕΕ) 2016/679 ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων), https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679&from=EL.

Κοτσαλής Λ. (επιμ.) (2016) *Προσωπικά δεδομένα. Ανάλυση – Σχόλια – Εφαρμογή*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κοτσαλής Λ., Μενουδάκος Κ. (επιμ.) (2018), *Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων (GDPR). Νομική διάσταση και πρακτική εφαρμογή*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη

Λέανδρος Ν. (2005), *Το διαδίκτυο. Ανάπτυξη και αλλαγή*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Lenk, K. (1990), *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

ΜακΚουέιλ, Ντ. (2003), *Η Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας για τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Μεταξάς, Α-Ι. (2001), *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο. Δεκατέσσερα μαθήματα για το στυλ*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Μήτρου Λ. (2017), *Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων. Νέο δίκαιο - νέες υποχρεώσεις - νέα δικαιώματα*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Παπαθανασόπουλος Στέλιος (επιμ.) (2011), *Τα μέσα επικοινωνίας στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Πλειός Γ. (2011), *Η κοινωνία της ενημέρωσης. Ειδήσεις και νεωτερικότητα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Χαραλάμπης, Δ. (1998), *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου ως πραγματική αφαίρεση*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Χαραλάμπης, Δ. (2012), Οι έννοιες του αγαθού και του συμφέροντος στην κανονιστική πολιτική θεωρία και οι επιπτώσεις της απορύθμισης, στο Ι. Στράγγας Ι., Χάνος Α., Παπαχαραλάμπους Χ., Τσούκα Χ., *Αγαθό,*

συμφέρον και δίκαιο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, BadenBaden, Nomos Verlag, Paris, L' Harmattan, σσ. 131-228.

Alter, J. (2013), *The Center Holds. Obama and His Enemies*, New York, Simon & Schuster.

Barlow, J. P. (1996), A Declaration of the Independence of Cyberspace, Davos, 08.02.1996, https://homes.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html.

Bessi A., Ferrara E. (2016), Social Bots Distort the 2016 US Presidential Election online discussion, *First Monday*, Volume 21, Number 11, November 7, http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/7090/5653a#p4.

Bowman, S. and Willis, Ch. (2003), *We Media. How audiences are shaping the future of news and information*, Reston Virginia, The Media Center at The American Press Institute, http://www.hypergene.net/wemedia/download/we_media.pdf.

Chang, A. (2018), The Facebook and Cambridge Analytica scandal, explained with a simple diagram, *Vox*, 2.05.2018, https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/3/23/17151916/facebook-cambridge-analytica-trump-diagram.

Davies, H. (2015) Ted Cruz using firm that harvested data on millions of unwitting Facebook users, *The Guardian*, 11.12.2015, https://www.theguardian.com/us-news/2015/dec/11/senator-ted-cruz-president-campaign-facebook-user-data.

Fairley Raney (1998a) Candidates in Tight Races Turn to Web, Survey Finds, *The New York Times*, 28.10.1998, https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/tech/98/10/cyber/articles/28campaign-side.html.

Fairley Raney (1998b) Scholars Weigh Internet's Effect on Campaigns, *The New York Times*, 04.12.1998, https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/tech/98/12/cyber/articles/04politics.html.

Garrett, K. (2009) Echo chambers online?: Politically motivated selective exposure among Internet news users, *Journal of ComputerMediated Communication* Vol.14, No 2, pp. 265–285.

Gass N. (2016), Trump says he won't tweet as president, *Politico*, 04.25.2016, https://www.politico.com/blogs/2016-gop-primary-live-updates-and-results/2016/04/trump-no-tweeting-president-222408.

Green J. και Issenberg S. (2016), Inside the Trump Bunker, With Days to Go, *Bloomberg*, 27.10.2016, http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-10-27/inside-the-trump-bunker-with-12-days-to-go.

Halpern S. (2017), How He Used Facebook to Win, The New York Review of Books, June 8, 2017 Issue, http://www.nybooks.com/articles/2017/06/08/how-trump-used-facebook-to-win/.

Issenberg S. (2012), Obama's White Whale. How the campaign's top-secret project Narwhal could change this race, and many to come, *The Slate*, 15.02.2012, http://www.slate.com/articles/news_and_politics/victory_lab/2012/02/project_narwhal_how_a_top_secret_obama_campaign_program_could_change_the_2012_race_.html?via=gdpr-consent.

Kamarck, E. (2002), Political Campaigning on the Internet: Business as Usual?, στο Kamarck E., Nye J. (edit), *Governance.com: Democracy in the Information Age*, Washington DC, Brookings Institution Press, pp. 81-103.

King, D. (2002), Catching Voters in the Web, στο Kamarck E., Nye J. (edit), *Governance.com: Democracy in the Information Age*, Washington, DC, Brookings Institution Press, pp. 104-116.

Lessig L. (2000), Code is Law. On Liberty in Cyberspace, *Harvard Magazine*, 01.01.2000, http://harvardmagazine.com/2000/01/code-is-law-html.

Pariser, E. (2011), *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think,* London/New York, Penguin, Kindle edition.

Scott, M. (2018), Cambridge Analytica helped 'cheat' Brexit vote and US election, claims whistleblower, *Politico*, 27.03.18, Updated 29.03.18, https://www.politico.eu/article/cambridge-analytica-chris-wylie-brexit-trump-britain-data-protection-privacy-facebook/.

Silverman C. (2016), This Analysis Shows How Viral Fake Election News Stories Outperformed Real News On Facebook, *Buzzfeed*, 16.11.2016, https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/viral-fake-election-news-outperformed-real-news-on-facebook?utm_term=.cizDJxbyo#.pdnvqEQL1.

Silverman C., Lytvynenko J., Thuy Vo L., Singer-Vine J., (2017), Inside The Partisan Fight For Your News Feed, Buzzfeed, 08.08.2017, https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/inside-the-partisan-fight-for-your-news-feed?utm_term=.nx27XXbp#.wrMEnnP7.

Stalmann, R. (2013), Did Hipster Tech Really Save the Obama Campaign?, *Wired*, 06.04.13, https://www.wired.com/2013/06/did-hipster-technology-really-save-the-obama-campaign/.

Stracqualursi V. (2018), Biden says he would 'beat the hell' out of Trump if in high school, *CNN*, 21.03.2018, https://edition.cnn.com/2018/03/21/politics/joe-biden-donald-trump/index.html.

Tunney S. and Monaghan G, (2010), *Web Journalism://a new form of citizenship?*, Brighton-Portland-Toronto, Sussex Academic Press.

United Nations (2016), 32/13 The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet, 1 July 2016, in *Report of the Human Rights Council*, General Assembly, Official Records, Seventy-first Session, Supplement No. 53, A/71/53.

Vargas J-A. (2008), Obama Raised Half a Billion Online, *The Washington Post*, 20.11.2008, http://voices.washingtonpost.com/44/2008/11/20/obama_raised_half_a_billion_on.html.

Wu, T. (2016), *The Attention Merchants: The Epic Scramble to Get Inside Our Heads*, Knopf, New York.

Πολιτισμός και δυσφορία στη σύγχρονη εποχή

Μυρτώ Ρήγου

Καθηγήτρια στο Τμήμα ΕΜΜΕ του ΕΚΠΑ

Περίληψη

Στην Εισήγησή μου, αφού αναφερθώ στην σύγχρονη έκφραση της δυσφορίας απέναντι στον πολιτισμό μέσα από ό,τι ο Ντυπουί αποκαλεί «αλλαζονικό ανθρωπισμό» (είτε με την αφάνιση πολιτισμικών μνημείων είτε με πράξεις βίας -όχι μόνο αυτής που ασκείται στο ανθρώπινο σώμα αλλά και προς πολιτισμικά σύμβολα- είτε ακόμη και με την περιθωριοποίηση των ανθρωπιστικών σπουδών), θα θέσω το κεντρικό ερώτημα για το κατά πόσο η εποχή της επικοινωνιακής διαφάνειας και των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων, συμπορεύεται με μια, όχι μόνο οικονομική, αλλά και πολιτισμική κρίση. Το κεντρικό ερώτημα που θα διερευνηθεί διατυπώνεται ως εξής: Μήπως ό,τι αλλάζει στη σύγχρονη εποχή -και σε αντιδιαστολή προς τη φροϋδική θεωρία- είναι η έλλειψη δυσφορίας μέσα στον υλικο-τεχνικό πολιτισμό που στρέφεται εναντίον της κουλτούρας και της πνευματικής ζωής; Διότι, στις σημερινές συνθήκες που ο πρώτος έχει επικρατήσει έναντι της δεύτερης, οι δυσλειτουργίες των διαδικασιών της εξιδανίκευσης και της μετουσίωσης επιτρέπουν στην επιθετικότητα να διοχετεύεται εντός του πολιτισμικού πλαισίου: Ο πολιτισμός παράγει με τα ίδια του τα μέσα βαρβαρότητα, που στρέφεται εναντίον του. Μέσα από την ανάλυση των συνεπειών της ανάδυσης της νέας εικονικής πραγματικότητας, που αποικίζει τόσο το πολιτικό όσο και το βιολογικό πεδίο, θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω τις αλλαγές που επέρχονται στα μεταδημοκρατικά καθεστώτα όταν η «δικτατορία» των αγορών ταυτίζεται με τον τεχνικό πολιτισμό.

Λέξεις κλειδιά: πολιτισμική κρίση, δυσφορία στον πολιτισμό, βία εναντίον πολιτιστικών συμβόλων, αλαζονικός ανθρωπισμός, εικονική πραγματικότητα

Civilization and discontent in our times

Myrto Rigou

Professor, Faculty of Mass Media and Communication Studies,
National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

My proposal begins with an exploration of the current discontent towards civilization (manifested in the destruction of cultural monuments or in acts of violence — against both the human body and cultural symbols— or even in the marginalization of human studies), as seen through the lens of what Jean-Pierre Dupuy calls “arrogant humanism.” Subsequently I will be posing the key question of whether the age of communicational transparency and state-of-the-art technological gadgets goes hand-in-hand with a financial as well as a cultural crisis. Thus, the vexed issue that ought to be addressed is as follows: Could it be the case that, in contrast to Freud’s theory, what we see happening today is a lack of discontent within a logistical civilization that proves hostile towards culture and intellectual life? This is because, given that the former has gained the upper hand over the latter, the malfunctioning processes of idealization and sublimation allow aggression to be spread throughout the cultural framework: it is civilization itself that produces savagery, which then turns against it. Through analyzing the ramifications of the emergence of the new virtual reality, which inhabits both the political and the biological terrain, I will endeavor to explicate the changes that occur in post-democratic regimes when the markets’ “dictatorship” coincides with the technical civilization.

Key words: cultural crisis, discontent towards civilization, violence against cultural symbols, arrogant humanism, virtual reality

Εισαγωγή

Στην Εισήγησή μου, θα αναφερθώ στη σύγχρονη έκφραση της δυσφορίας απέναντι στον πολιτισμό θέτοντας το κεντρικό ερώτημα για το κατά πόσο η εποχή της επικοινωνιακής διαφάνειας και των σύγχρονων τεχνολογικών μέσων, συμπορεύεται με μια, όχι μόνο οικονομική, αλλά και πολιτισμική κρίση.

Άλλωστε, είναι ορατές μέσα από την ανάλυση των συνεπειών της ανάδυσης της νέας εικονικής πραγματικότητας, που αποικίζει τόσο το πολιτικό όσο και το βιολογικό πεδίο, οι αλλαγές που επέρχονται στα μεταδημοκρατικά καθεστώτα, όταν η «δικτατορία» των αγορών ταυτίζεται με τον τεχνικό πολιτισμό. Τα ερωτήματα[1] που θα πρέπει να εξεταστούν ως προς την πολιτισμική κρίση είναι τα ακόλουθα:

α) Ποια είναι η σύγχρονη μορφή παραγωγής δυσφορίας, αν υποθέσουμε ότι η δυσφορία, κατά τον Φρόυντ, αφορά μια εγγενή στον πολιτισμό αντίδραση λόγω της πολιτισμικής ματαίωσης της επιθυμίας και γιατί αποτυγχάνουν τα μέσα που διαθέτει ο πολιτισμός (μετουσίωση) να κατευνάσει την εναντίον του επιθετικότητα;

β) Ένα δεύτερο ερώτημα που θα πρέπει να τεθεί συνίσταται στο κατά πόσον το παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο, που εξασφαλίζει την οικουμενική κυριαρχία του μέσω της διάλυσης των εθνικών κυριαρχιών, κατισχύει στο βαθμό που προσπορίζεται τα οφέλη της οικονομικής δραστηριότητας αυτών των ίδιων των εθνών και ταυτόχρονα διαλύει τις εθνικές κουλτούρες.

γ) Τέλος, ό,τι έκανε την Ευρώπη να υπερτερεί έναντι των άλλων πολιτισμών –το πνευματικό της κεφάλαιο- εξακολουθεί να της δίνει την πρωτοκαθεδρία ή έχει απωλέσει την υπεροχή της σε όλα τα πεδία; Και ποια είναι η ταυτότητα της νέας Ευρώπης των νεοναζιστικών και εθνικιστικών αναβιώσεων που συμπορεύονται με τη νέα τάξη πραγμάτων;

Θεωρητική συζήτηση

Ας μου επιτραπεί να απαντήσω γενικά στα ερωτήματα αυτά, αφού προηγουμένως θέσω την ίδια την ερωτηματοθεσία εντός εισαγωγικών. Και θα το πράξω αυτό, διότι οποιαδήποτε απάντηση και να δοθεί στα ως άνω ερωτήματα από όλες τις οπτικές που είναι δυνατό να απαντηθούν -δηλαδή τόσο από τις θεωρίες για τη μεταδημοκρατία (Μουφ, Λακλάου) όσο και από πολιτικοψυχαναλυτικές προσεγγίσεις (Ζίζεκ, Σταυρακάκης), και τις θεωρίες πολιτισμού (Φρόυντ, Σπένγκλερ)- ήδη η ένθεσή τους εντός εισαγωγικών, υποδεικνύει την αδυναμία σαφούς απαντήσεως, εφόσον τα εισαγωγικά φανερώνουν ή δείχνουν την απόσυρση εξαρχής του μελετητή από κάθε πιθανή επεξεργασία για την αναζήτηση μιας τελικής απάντησης. Και τούτο διότι μόνο η απορητική στάση επιτρέπει στις ημέρες μας την ειλικρινή αντιμετώπιση προβλημάτων, η λύση των οποίων διαψεύδεται συνεχώς. Εξηγούμαι, παραπέμποντας στην ντερριντιανή οπτική περί απαντήσεων ή επιλύσεων διαφορών, ότι το «ανεπίκριτο»[2] αποδίδει -όσο και αν φανεί παράδοξο- έναν αποτελεσματικό τρόπο σε κάθε κριτική, όχι μόνο γιατί επιτρέπει να σκεφτούμε τη γενεαλογία της αλλά και για να διευκολυνθούμε σ’ αυτό που, κατά τη γνώμη μου, απουσιάζει από τις κοινωνικές επιστήμες: την κριτική της κριτικής των αποφάνσεών της. Και θα ήταν λάθος να ειπωθεί ότι με τον τρόπο αυτό μηδενίζουμε το πρόβλημα. Αντίθετα, μέσω της έννοιας του «ανεπίκριτου» την οποία εισάγουμε, η σκέψη αφήνει να εμφανιστεί μια άλλη παράλληλη -αλλά και γιατί όχι τεμνόμενη- προβληματική, που ακούει στο όνομα αποδόμηση και μάλιστα, στον πληθυντικό αριθμό (αποδομήσεις), στο μέτρο που αυτό το σχέδιο, χωρίς να συνιστά μέθοδο ή σύστημα, βρίσκεται σε διαρκή κίνηση αποφεύγοντας να ολοκληρωθεί και να αποφανθεί ex cathedra. Διότι το ex cathedra από το οποίο ανακοινώνεται το θέμα -η ερωτηματοθεσία- και οφείλει να απαντηθεί σ’ ένα συνέδριο, είναι τα εισαγωγικά. Δηλαδή, η συνεχής μεταφορά του θέματος, η εκκρεμότητά του, ο μετεωρισμός του, η αθέτηση επιτέλους, αυτού το οποίο, από τη στιγμή που τίθεται, οφείλει μέσω του οχήματος των εισαγωγικών να αποσυρθεί. Ωστόσο, οφείλει επίσης να εγγραφεί σε ένα συγκείμενο, αυτό της διαλέξεως, ως μιας αποδεικτικής διαδικασίας που ερειπώνει τις διακρίσεις. Φερειπείν διακρίσεις του τύπου φύση-πολιτισμός, πρόοδος-οπισθοδρόμηση κλπ.

Εκκινώντας, (αλλά έχοντας ήδη ξεκινήσει), από την πρώτη διερώτηση περί σύγχρονης δυσφορίας, θεωρούμε ότι ο πολιτισμός και η βαρβαρότητα βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση -την οποία ήδη οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ,[3] την περίοδο της εξορίας τους, την είχαν αναλύσει- καθώς αυτό που μας εξελίσσει, ενδέχεται να μας επιστρέφει πίσω.

Τουτέστιν, ο ίδιος ο πολιτισμός ενδεχομένως να παράγει τη βαρβαρότητα με τα δικά του μέσα όπως την τεχνο-επιστήμη που τίθεται στην υπηρεσία της. Ας σημειώσουμε ότι και για τον Κλαούζεβιτς (Klausewitz 1989) η διάνοια και η ωμότητα δεν συνιστούν αντίθεση ούτε ο πόλεμος και ο πολιτισμός, αφού η βία εξοπλίζεται με τις εφευρέσεις των τεχνών και των επιστημών. Όπως τονίζει ο Π. Κονδύλης, στη μελέτη του πάνω στον Κλαούζεβιτς (Κονδύλης 1998) ο πολιτισμός δεν σημαίνει ότι στερεύει η «υπαρξιακή πηγή» του πολέμου αλλά, αντίθετα, επιτυγχάνει τη βελτιστοποίηση της πολεμικής τέχνης, δηλαδή της τέχνης της θανάτωσης του άλλου.

Η ανάλυση του Κονδύλη περί πολέμου, δεν διαφέρει από τη φροϋδική, σε σχέση με τη γέννηση του πολιτισμού, εξαιτίας της διπλής υπαρξιακής κατάστασης του ανθρώπου: από τη μια, το επιθετικό μίσος (ενόρμηση θανάτου) και από την άλλη, ο φόβος προ του κινδύνου (απαγορεύσεις-πολιτισμός-γέννηση της ηθικής συνείδησης-σαδικό υπερεγώ). Η διπλή αντίφαση της ανθρώπινης συνθήκης συμβάλλει στον μετριασμό της βίας και στη διεξαγωγή του πολέμου στους κόλπους του πολιτισμού. Δεν θα πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η εξέλιξη ενδέχεται να είναι καταστροφή. Ο Μπένγιαμιν[4] το είχε επίσης δείξει με μια διαλεκτική εικόνα: ο άγγελος της Ιστορίας δεν μπορεί να σταθεί να στήσει τα χαλάσματα που φτάνουν έως τον ουρανό γιατί ο άνεμος που φυσά -ό,τι ονομάζουμε πρόοδο- τον εξαναγκάζει να πετάξει προς το μέλλον.

Αν λοιπόν η πρόοδος δεν επιτρέπει την πρόοδο του ανθρώπου στη σχέση του με το περιβάλλον και τον εαυτό του, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πέραν της ενόρμησης θανάτου, υπάρχει μια άλλη υπερβατολογική αρχή, μια δαιμονική δύναμη όπως την κατονομάζει ο Φρόυντ: Η «ψυχαναγκαστική επανάληψη» (Freud, 2014: 38). Θεωρώ ότι η επαναληπτικότητα του «ριζικού κακού» (Καντ) ως καταναγκασμός, επιδεινώνεται σήμερα λόγω του «αλαζονικού ανθρωπισμού» (Dupuy 2008:11). Ερανείζομαι τον όρο «αλαζονικός ανθρωπισμός» από το βιβλίο του Jean-Pierre Dupuy, *Ελάσσων μεταφυσική των τσουνάμι* και τον εννοώ ως την αμετανόητη στάση των θριαμβευτών-αλαζόνων ανθρώπων, που νίκησαν μια καταστροφή και συνεχίζουν, με την πεποίθηση ότι δεν φταίνε αυτοί. Μάλιστα, μη έχοντας μάθει τίποτα από το πάθημά τους, αμετανόητοι, τους αξίζει όχι μόνο εκείνο που τους συνέβη αλλά και το να τους ξανα-συμβεί. Οι καταστροφές αυτές είτε αφορούν στο περιβάλλον, που γνωρίζουμε ότι, εφόσον επαναλαμβάνονται συστηματικά, θα οδηγήσουν στην καταστροφή του είδους, είτε αφορούν στον «άλλο», στην «ετερότητα» (τον άλλο άνθρωπο, τον άλλο πολιτισμό, την ετερότητα του ζώου).

Ποια όμως θα ήταν η σημερινή μορφή αυτής της καταναγκαστικής επανάληψης του Κακού; Διότι πάντα η ενόρμηση θανάτου επιστρέφει στη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και τον εαυτό του, αλλά, στη σύγχρονη εποχή, υπάρχει επιδείνωση και λόγω της τεχνολογικής πρόοδου καθώς η έκταση και η ένταση της καταστροφής είναι τέτοια, ώστε η ίδια η ανθρωπότητα να οδηγείται με μαθηματική ακρίβεια στην αυτοκτονία. Κυρίως, επειδή σε ένα τετελεσμένο μέλλοντα, ο πολιτισμός δεν θα έχει υπάρξει. Όμως, παρά το ότι οι επιστημονικές προβλέψεις για το μέλλον είναι δυσοίωνες και ακριβείς, που σημαίνει ότι έχουμε επίγνωση των πράξεών μας, αποτινάσσουμε την ευθύνη για το κακό μετατρέποντάς το σε πεπρωμένο – όσο δεν επαληθεύεται πιστεύουμε ότι είναι δυνατό να αποφευχθεί και όταν αυτό επαληθεύεται, εκτιμάται αναδρομικά ως αναγκαίο, ως μοίρα.

Θα πρέπει εδώ, να διερωτηθούμε για το αν τελικά ό,τι αλλάζει στη σύγχρονη στάση και τη νοοτροπία, είναι η έλλειψη δυσφορίας μέσα στον πολιτισμό. Θα προσπαθήσω να το εξηγήσω: κατ' αρχάς δεν εννοώ τη σεξουαλική απελευθέρωση ως πηγή μείωσης της δυσφορίας. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει, αφού «το κάθε τι είναι σεξουαλικό» (Μπωντριγιάρ 1996:17), το σεξ βρίσκεται παντού και άρα πουθενά.

Ενδεχομένως, σήμερα το κακό να μην υφίσταται μόνον όπως το περιγράφει ένας άλλος στοχαστής των ακραίων φαινομένων της εποχής μας, ο Ζαν Μπωντριγιάρ, στη «διαφάνειά» του, δηλαδή στην «διηνεκή τροχιά» του αλλά και στην ακύρωσή του. Μια από τις εκδοχές του κακού είναι ενδεικτική: Η πυρηνική βόμβα σε τροχιά (και, όπως παρατηρεί, κάθε βόμβα: τα ευρωδολάρια και οι όγκοι των κυμαινόμενων νομισμάτων, ή ακόμη και ο εγκέφαλός μας στις «διακλαδώσεις των κυμάτων και των κυκλωμάτων», (Μπωντριγιάρ 1996:39). Το κακό υφίσταται δορυφοριοποιημένο, δηλαδή ο ίδιος ο όλεθρος σημαίνει την αιώρηση, την απροσδιόριστη επανεμφάνισή του κι αυτό επαρκεί για τον τρόμο και την αποτροπή μέσα σε

μια «αυτοακυρωτική πρόθεση»: ο αντίπαλος αποτρέπεται εξαιτίας του ότι εάν πράξει το κακό, θα κινηθεί ταυτόχρονα και εναντίον του εαυτού του. Αλλά η τάση αυτοκαταστροφής δεν ονομάζεται «ενόρμηση θανάτου»; Οπότε είναι δυνατόν η «αυτοακυρωτική πρόθεση» να εγγυάται την πυρηνική ειρήνη; Θα λειτουργεί για πάντα αποτρεπτικά το «δίδυμο της βίας» (Ζιράρ); Έχοντας μετατρέψει το κακό σε εξωτερικότητα χωρίς κακή πρόθεση, που μπορεί να εισβάλλει στην πραγματικότητα, με τον τρόπο της φύσης, δηλαδή όπως ένα τσουνάμι -αυτή ονομάζει ελάσσονα μεταφυσική ο Ντυπουί- ο Γκύντερ Άντερς στον οποίο και αναφέρεται (Dupuy 2008:109-117), σημειώνει στο βιβλίο του *Η Χιροσίμα είναι παντού*: «τη στιγμή ακριβώς που ο κόσμος γίνεται αποκαλυπτικός, κι αυτό με δικό μας λάθος, προσφέρει την εικόνα ενός παραδείσου που κατοικείται από μη μοχθηρούς δολοφόνους και από θύματα που δεν αισθάνονται κανένα μίσος... Ο τηλε-δολοφονικός πόλεμος που έρχεται θα είναι (...) απαλλαγμένος από το μίσος που υπήρξε κάποτε στην ιστορία. (...) Απουσία μίσους και απουσία ενδοιασμών θα είναι πλέον ένα και το αυτό» (Dupuy 2008:116).

Εξορισμένο το κακό κι εξωτερικευμένο, αφήνει το καλό να επιδεικνύει θεαματικά την αδυναμία του: είναι αυτό το θεαματικό στοιχείο που προκάλεσε στον Ντυπουί ναυτία απέναντι στην «πλειοδοτική φιλανθρωπία που ακολούθησε μετά το ασιατικό τσουνάμι» (Dupuy 2008:137). Διότι ποιος ενδιαφέρεται, όπως χαρακτηριστικά γράφει, για το «"σιωπηλό τσουνάμι" των τριών χιλιάδων παιδιών που πεθαίνουν κάθε χρόνο από μαλάρια στον Τρίτο Κόσμο»; (Dupuy 2008:138).

Εδώ γεννιέται το εξής παράδοξο: πώς είναι δυνατό μια εξωτερικότητα, δηλαδή η ίδια η βόμβα -και κάθε βόμβα- να είναι η υπέρβαση της ανθρώπινης φρίκης, δηλαδή η προστασία από αυτήν (για παράδειγμα από τον ολοκληρωτισμό) και ταυτόχρονα, η ολοκληρωτική θυσία (Χιροσίμα); Η λύση του παράδοξου ανευρίσκεται στην πολιτισμική θεωρία του Ρενέ Ζιράρ[5] και αφορά την τάξη της βίας και του ιερού: η βία, που συνδέεται με το ιερό, παραγνωρίζεται ως τέτοια, δηλαδή ως βία, και εκλαμβάνει τη μορφή τής θεμιτής βίας (ιερό), ενώ τροφοδοτείται από την αθέμιτη. Η βία συνεπώς, αυτοεξωτερικεύεται σε συστήματα πολιτισμικών απαγορεύσεων που, ενώ περιέχουν βία, ταυτόχρονα τη ρυθμίζουν. Αυτός ο διαχωρισμός της ανθρωπότητας από την ίδια της τη βία και η μετατροπή της σε μοίρα, που, χωρίς καμία πρόθεση, μπορεί να μας αφανίσει, μας ωθεί να δρούμε «ως εάν» -στη μεταφορά, στο «ως εάν» θα πρέπει να εντοπίσουμε αυτό που ο Ζιράρ ονομάζει «παραγνώριση της βίας» και ο Ντυπουί «δόλο»- «να ήμασταν το θύμα της, γνωρίζοντας συγχρόνως ότι είμαστε οι μοναδικοί υπαίτιοι» (Dupuy 2008: 131). Έχει δίκιο ο Ντυπουί αλλά και ο Τσακαλάκης στη *Μισανθρωπία*[6] του: Η ρύπανση του περιβάλλοντος, η επιδείνωση του κλίματος, η εξάντληση των ορυκτών πόρων, οι κίνδυνοι της τεχνολογίας, η ανεξέλεγκτη δράση των πολυεθνικών, τα πυρηνικά ατυχήματα, η υδραυλική ρωγμάτωση [fracking] και η συνεπακόλουθη αύξηση της σεισμικότητας στην περιοχή των γεωτρήσεων, οι αυξανόμενες ανισότητες, η τρομοκρατία, ο πόλεμος, τα όπλα μαζικής καταστροφής, δεν επιλύονται από τον ορθολογισμό των ειδικών. Κυρίως, αν το ζητούμενο για να μη χαθεί ένα έθνος είναι να λαμβάνει μέρος στον παγκόσμιο ανταγωνισμό, δηλαδή στη διατήρηση όλων αυτών που προαναφέραμε. Αλλά και επειδή «η επιστήμη *αυτοαναιρούμενη*, υποκύπτει σχεδόν πάντοτε στις επιταγές της όποιας εξουσίας (πολιτικής, επιχειρηματικής, θρησκευτικής) και ενίοτε ξαναγράφει, με οργουελικό τρόπο, την ιστορία» (Τσακαλάκης 2015:166-167).

Δεν θα πρέπει να μας προβληματίσει ακόμη ότι σήμερα, στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, εντός της μιμητικής αντιπαλότητας που μας εξομοιώνει όλους, προκειμένου να κατασκευασθεί ο εχθρός για να επέλθει ομοψυχία, τα κράτη διακρίνονται σε νομότυπα και κακοποιά ώστε να υπάρξει κύρωση και ηγεμονική επιβολή; Αυτή η κύρωση αφορά όχι μόνο την οικονομική αφαίμαξη αλλά και τον πολιτισμό που βάλλεται είτε με την εξαφάνιση και την καταστροφή πολιτισμικών μνημείων (πχ. το μουσείο του Ιράκ, η Παλμύρα) είτε με πρακτικές διακωμώδησης ή αμαύρωσης των πολιτισμικών συμβόλων (Αφροδίτη της Μήλου). Κυρίως, με την καταδίωξη του πνεύματος που προσλαμβάνει ποικίλες μορφές. Η πιο επικίνδυνη -γιατί είναι παγκοσμιοποιημένη και ολοκληρωτική- αφορά τον αυτοματισμό της σκέψης που τείνει να καταργήσει την ίδια τη σκέψη: εννοώ την υπέρτατη τάξη της τεχνητής νοημοσύνης. Ο «δυνητικός άνθρωπος» των υπολογιστικών μηχανών, ακινητοποιημένος μπροστά στην οθόνη, γίνεται μειονεκτικός τόσο κινητικά όσο και εγκεφαλικά. Σημειώνει ο Μπωντριγιάρ: «η τεχνητή νοημοσύνη είναι κάτι χωρίς νοημοσύνη επειδή είναι χωρίς τέχνασμα. Το πραγματικό τέχνασμα είναι το τέχνασμα του σώματος μέσα στο πάθος, (...) το τέχνασμα της ελλειπτικότητας μέσα στη γλώσσα, το τέχνασμα της μάσκας πάνω στο

πρόσωπο, το τέχνασμα του γνωρίσματος που αλλοιώνει το νόημα, εξ ου και καλείται γνώρισμα πνευματικό. Ενώ οι νοήμονες μηχανές είναι τεχνητές με την πτωχότερη έννοια του όρου: αποσυνθέτουν τις πράξεις γλώσσας, σεξ, γνώσης στα απλούστερά τους στοιχεία για να τις ανασυνθέσουν βάσει μοντέλων για να γεννήσουν όλες τις δυνατότητες ενός δυνάμει προγράμματος, αντικειμένου. Όμως το τέχνασμα δεν έχει να κάνει με αυτό που γεννά, αλλά με αυτό που αλλοιώνει την πραγματικότητα. Είναι η δύναμη της αυταπάτης. Ενώ αυτές οι μηχανές διαθέτουν απλώς την αγαθότητα του λογισμικού και τα μόνα παιχνίδια που προτείνουν είναι παιχνίδια μετατροπών/αντιμεταθέσεων και συνδυασμών. Γι' αυτό από δυνητικές, οι μηχανές αυτές μπορούν να χαρακτηριστούν και ενάρετες: δεν υποκύπτουν στο αντικείμενό τους ούτε σαγηνεύονται από την ίδια τους τη γνώση» (Baudrillard 1996:64-65).

Αν υποθέσουμε ότι αυτή η τεχνητή νοημοσύνη μάς απαλλάσσει από την πραγματική και ότι η ιδιότητα «άνθρωπος» ή «μηχανή» περνά στη σφαίρα του ανεπίκριτου, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι δεν είναι μόνο οι μηχανές που προσομοιώνουν τον άνθρωπο αλλά και ο άνθρωπος προσομοιώνει το αυτονομημένο δημιούργημά του: τη μηχανή. Επιπλέον, ο δημιουργός απλώς εκτελεί αυτό που το μηχάνημα είναι προγραμματισμένο να κάνει. Οπότε ποιες ενδεχόμενες συνέπειες ανακύπτουν από τη σχέση μας με τις δυνητικές μηχανές:

1. Η μετατροπή των πάντων σε ψηφιακή μορφή συνεπάγεται το συμφυρμό εικόνων και γεγονότων αφού οι μηχανές δεν αναπαράγουν τα γεγονότα αλλά τα παράγουν επί τη βάσει μοντέλων τα οποία γίνονται με τη σειρά τους μοντέλα, προορισμένα επίσης να προσομοιωθούν. (Η παραγωγή συμβάντων-ομοιωμάτων και ομοιωμάτων-συμβάντων μας εισάγει σε έναν κόσμο μη πραγματικό. Και η ανάγκη το κάθε τι να υπάρχει σε μια «δυνητική αιωνιότητα», δηλαδή «στην εφήμερη αιωνιότητα της διακλάδωσής του στις τεχνικές μνήμες», οδηγεί όχι απλώς στον καταναγκασμό της επανάληψης αλλά στον «δυνητικό καταναγκασμό» (Baudrillard 1996:70)

2. Δεύτερη συνέπεια: Ο κίνδυνος εξαφάνισης εκείνου του ανθρωπολογικού είδους, που γνώριζε γραφή και ανάγνωση, συνιστά πολιτισμικό σύμπτωμα. Κι αυτό δεν αφορά άραγε την επέλευση επί των ημερών μας της αποκαλούμενης από τον Χάρολντ Μπλουμ, Θεοκρατικής Εποχής, που συνεπιφέρει μια προφορική και οπτική κουλτούρα; Ίσως έτσι να εξηγείται και η αντικατάσταση των επίπονων έργων των μεγάλων συγγραφέων από τα «τεχνουργήματα της λαϊκής κουλτούρας» (Μπλουμ 2007:632) καθώς η αδυναμία συγκέντρωσης των παιδιών στις πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης δεν επιτρέπει ένα δύσκολο και όχι εύκολα αφομοιώσιμο υλικό διδασκαλίας. Άλλωστε και η ίδια η κοινωνία αμφισβητεί τις δραστηριότητες πνευματικής ενασχόλησης και εντός των εκπαιδευτικών της θεσμών, όπως τα πανεπιστήμια. Η εξαφάνιση του Δυτικού κανόνα και των ανθρώπων που τον στήριζαν και αποτελούσε το πολιτισμικό κεφάλαιο της Ευρώπης, οδήγησε και τον Πωλ Βαλερύ[7] να συμπεράνει στο δοκίμιό του περί της «κρίσης του πνεύματος» ότι η Ευρώπη θα χάσει το συγκριτικό της πλεονέκτημα έναντι των άλλων πολιτισμών.

3. Η μετάλλαξη του επικοινωνιακού παραδείγματος μέσω των νέων τεχνολογιών οδηγεί στις κοινωνίες της επιτήρησης και της υποκλοπής προσωπικών δεδομένων όταν η ασφάλεια του κράτους το απαιτεί, οδηγώντας στη μετάλλαξη και της δημοκρατίας αφού η δυνατότητα παρακολούθησης, ενώ υποτίθεται πως προορίζεται για να προστατεύει τη δημοκρατική αρχή, γίνεται ανεξέλεγτη μέσω της διαδικασίας της τεχνολογικής αυτονόμησής της. Η μετάβαση από τις κοινωνίες της πειθαρχίας στις κοινωνίες της επιτήρησης και εξ αυτής στην αρχή της παγκόσμιας περιστολής, που προσδίδει στη γυμνή ζωή γενικευμένο χαρακτήρα, επιβάλλεται μέσα από την αυτονόμηση τόσο της τεχνολογίας όσο και των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών αγορών[8].

Συμπέρασμα

Αυτό που φασματοποιείται σήμερα, στον κόσμο της τεχνικής αναπαραγωγής ανθρώπινου υλικού και πληροφοριών, είναι η πίστη σε ένα πνεύμα ισότητας και ελευθερίας. Ποια είναι λοιπόν, η ταυτότητα της νέας Ευρώπης των νεοναζιστικών και εθνικιστικών αναβιώσεων που συμπορεύονται με τη νέα τάξη πραγμάτων; Αν η Ελλάδα θεωρήθηκε «ανωμαλία» και ξένο σώμα, που έπρεπε να αποκοπεί από την Ευρώπη, ασφαλώς αποτυπώνει την κρίση του παραδείγματος της ευημερίας και της κοινωνικής πρόνοιας

στις οποίες στηρίχτηκε η ευρωπαϊκή συνείδηση μετά το Διαφωτισμό. Αποτυπώνει όμως και μια διπλή αδυναμία: των δεξιών και αριστερών ιδεολογιών (αν ακόμη ισχύει η διάζευξη) η οποία μάλλον διευκολύνει τη σταθερή πρόοδο της καπιταλιστικής τάξης. Αναφέρομαι στο βιβλίο του Μισεά ο οποίος διαπιστώνει ότι η εναλλακτική των πτωχευμένων τάξεων είναι απλώς αδύνατη, διότι η λύση που προτείνεται από την Αριστερά ή την άκρα Αριστερά για να προστατεύονται από τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες του φιλελευθερισμού (απολύσεις, συνταξιοδοτικές μειώσεις, μετεγκαταστάσεις επιχειρήσεων κ.λ.π.) είναι η κουλτούρα της παραβίασης των δεσμεύσεων του κανονιστικού δικαίου, επικυρώνοντας «τις *πολιτιστικές* προϋποθέσεις του συστήματος που γεννά αυτές τις συνέπειες». Ή όταν εξεγείρονται απέναντι στη διαρκή εξύμνηση της παραβίασης καταφεύγοντας στη Δεξιά και στην άκρα Δεξιά, τότε «επικυρώνουν την αποσάρθρωση των υλικών συνθηκών ύπαρξής τους, που αυτή η κουλτούρα της απεριόριστης παραβίασης καθιστά, ακριβώς, εφικτή» (Michéa 2007:107).

Αδυναμία ωστόσο, που εμποδίζει και τους κοινωνιολόγους να αφομοιώσουν το «μάθημα» του Μπουρντιέ στο εναρκτήριο μάθημά του στο Κολλέγιο της Γαλλίας τον Απρίλιο του 1982 όπου σημειώνει ότι η κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας θα έπρεπε να λειτουργήσει «εναντίον της πειθαρχίας της όσο και με την πειθαρχία της» (Bourdieu 1982:9). Προφανώς αυτό προϋποθέτει το άνοιγμα των κοινωνιολόγων όχι μόνο στους κοινωνικοπολιτικούς και ιστορικούς παράγοντες, αλλά και στις αισθητικές κατηγορίες από τις οποίες, όπως μας ειδοποιεί ο Καντ στην *Τρίτη Κριτική*, προκύπτει και η κριτική της κριτικής δύναμης την οποία υποτίθεται ότι ασκούμε.

Σημειώσεις

[1] Τα ερωτήματα αυτά έχω διαπραγματευθεί και στο εκτεταμένο κείμενό μου με τίτλο «Πολιτισμός και περιβάλλον» στο συλλογικό τόμο: *Περιβαλλοντική Δημοσιογραφία και Επικοινωνία* (2016), επιμ. Σκαμνάκης Α., Κεντερελίδου Κ., Γαλατσοπούλου Φ., Θεσ/νίκη, Ζυγός.

[2] Για την ντερριντιανή σημασία του «ανεπίκριτου», βλ. Derrida J. (1996), *Μαρτυρία και μετάφραση. Επιβιώνοντας ποιητικά*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, σσ. 109.

[3] Βλ. Χορκχάιμερ Μ., Αντόρνο Τ.Β. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα , Νήσος.

[4] Για τη «Θέση IX» των «Θέσεων» *Για την έννοια της Ιστορίας* του Β. Μπένγιαμιν, βλ. Löwy M. (2004), *Walter Benjamin: Προμήνυμα κινδύνου. Μια ανάγνωση των Θέσεων «Για τη φιλοσοφία της ιστορίας»*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 111-123.

[5] Για τη σχέση της βίας με το ιερό, βλ. Girard R. (2017), *Η βία και το ιερό*, Αθήνα, Πλέθρον.

[6] Για τις δυσφορίες του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού αλλά και για μια εμπεριστατωμένη κριτική στα παραδεδομένα ιάματά του (επιστήμη, θρησκεία, πολιτική, τέχνη), βλ. Τσακαλάκης Θ. (2015), *Μισανθρωπία. Η τελευταία μεγάλη αφήγηση*, Αθήνα, Σμίλη. Βλ. κυρίως το κεφάλαιο με τίτλο «Νεολουδισμός; Ίσως... Αντιανθρωπ(οκεντρ)ισμός; Σίγουρα!...» στο οποίο αποδομούνται οι μύθοι περί της υποτιθέμενης επωφελούς τεχνολογικής προόδου και της απροϋπόθετης επιστήμης.

[7] Για τις αιτίες που οδηγούν στην «κρίση του πνεύματος» και την αντίστροφη κατεύθυνση της Ευρώπης προς τον αφανισμό της υπεροχής της, βλ. Βαλερύ Π. (1996), *Η κρίση του πνεύματος*, Αθήνα, Καστανιώτη.

[8] Για την ταυτόχρονη ανάδυση της ψηφιακής και της νεοφιλελεύθερης στροφής αλλά και για τις αιτίες αυτής, βλ. Ρήγου Μ. (2014), *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.

Βιβλιογραφία

Βαλερύ Π. (1996), *Η κρίση του πνεύματος*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Baudrillard J. (1996), *Η διαφάνεια του κακού. Δοκίμιο πάνω στα ακραία φαινόμενα*, Αθήνα, Εξάντας.

Derrida J. (1996), *Μαρτυρία και μετάφραση. Επιβιώνοντας ποιητικά*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών.

Dupuy J.-P. (2008), *Ελάσσων μεταφυσική των τσουνάμι*, Αθήνα, Άγρα.

Freud S. (2013), *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό*, Αθήνα, Πλέθρον.

Freud S. (2014), *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, Αθήνα, Πλέθρον.

Girard R. (2017), *Η βία και το ιερό*, Αθήνα, Πλέθρον.

Κονδύλης Π. (1998), *Θεωρία του πολέμου*, Αθήνα, Θεμέλιο – Ιστορική βιβλιοθήκη.

Μπένγιαμιν Β. (1983), *Θέσεις για τη φιλοσοφία της Ιστορίας-Ο σουρρεαλισμός-Για την εικόνα του Προυστ*, Αθήνα, Ουτοπία.

Μπλουμ Χ. (2007), *Ο Δυτικός Κανόνας. Τα βιβλία και τα σχολεία των εποχών*, Αθήνα, Gutenberg.

Ρήγου Μ. (2014), *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.

Σκαμνάκης Α., Κεντερελίδου Κ., Γαλατσοπούλου Φ. (επιμ.), *Περιβαλλοντική Δημοσιογραφία και Επικοινωνία* (2016), Θεσ/νίκη, Ζυγός.

Τσακαλάκης Θ. (2015), *Μισανθρωπία. Η τελευταία μεγάλη αφήγηση*, Αθήνα, Σμίλη.

Χορκχάιμερ Μ., Αντόρνο Τ.Β. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα, Νήσος.

Bourdieu P. (1982), *Leçon sur la leçon*, Paris, Minuit.

Η γλωσσική στροφή και η αποκέντρωση του υποκειμένου: Saussure και Derrida

Βασίλης Ρωμανός

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εισήγηση παρουσιάζει τη 'γλωσσική στροφή' των Saussure και Derrida, η οποία κατανοεί τη γλώσσα ως ένα είδος 'μετα-θεσμού' που 'παράγει' μέσω των διαφοροποιήσεών του το υποκείμενο της σκέψης και της δράσης. Υποστηρίζω ότι η θέση αυτή στηρίζεται στην προβληματική υπόθεση ότι η γλώσσα λειτουργεί ως μια *αυτοαναφορική* δομή που αποσυνδέεται από την *εξω-γλωσσική* επικράτεια της ενδοκόσμιας κοινωνικής ζωής –τις εμφυτευμένες στους θεσμούς καθημερινές διαδράσεις, τα δίκτυα των κοινωνικών πρακτικών, τους αγώνες για την εξουσία και το βαθύτερο αξιακό πλαίσιο των κατευθύνσεων που αυτά ενσωματώνουν.

Λέξεις κλειδιά: Saussure, Derrida, γλωσσική στροφή, υποκειμενικότητα, κείμενο, κείμενο-συγκείμενο

The linguistic turn and the subject's decentration: Saussure and Derrida

Vassilios Romanos

Department of Sociology, University of Crete

Abstract

This paper aims at presenting Saussure and Derrida's 'linguistic turn', which understands language as a kind of 'meta-institution' that 'produces' through its differentiations the subject of thought and action. I argue that this position rests on the problematic assumption that language operates as a self-referential structure dissociated from the extra-linguistic realm of intermundane social life –the embedded in institutions daily interactions, the networks of social practices, the struggles for power and the deeper axial framework all these embody.

Key words: Saussure, Derrida, linguistic turn, subjectivity, text-context

Εισαγωγή

Η λεγόμενη 'γλωσσολογική στροφή' η οποία χαρακτηρίζει την Ηπειρωτική φιλοσοφία του ύστερου 20ου αιώνα, δεν συνδέεται μόνο με την παρακμή της νεο-θετικιστικής φιλοσοφίας της επιστήμης και την εκθρόνιση του Καρτεσιανού μοντέλου του γνωρίζοντος υποκειμένου. Στο μέτρο που έχει εμποτίσει τις κοινωνικές επιστήμες, η επίδρασή της έχει πιο άμεσα σχετιστεί με την κατάρρευση της ουμανιστικής σκοπιάς της παραδοσιακής κοινωνικής σκέψης, η οποία εκλαμβάνει το ανθρώπινο υποκείμενο ως δημιουργό της βιογραφίας του και τελικό κριτή τόσο των δικών του προθέσεων, αναπαραστάσεων και αποφάσεων όσο και της συνολικής του συμπεριφοράς και δράσης. Καθώς η γλώσσα ανεγείρεται σε βασική ταξινομική αρχή του κόσμου, δηλ., σε ένα είδος 'μετα-θεσμού' που διαπλάθει μέσω των διαχωρισμών, διαφοροποιήσεων και διακρίσεών του τα εννοιολογικά όρια ενός κόσμου, εμφανίζεται ως η υπερθεσμική βάση που συνέχει όλα τα πολιτισμικά δρώμενα παράγοντας για το υποκείμενο ένα πρωτεύον και απρόσιτο 'πλαίσιο αντιληπτικότητας' εντός του οποίου τα πράγματα εντοπίζονται, ομιλούνται και ενεργούνται. Η θέση αυτή δεν σχετίζεται μόνο με τον ισχυρισμό ότι οι γραμματικές κατηγορίες και οι συντακτικές μορφοποιήσεις του νοήματος ορίζουν τα πρότυπα της αντίληψης του υποκειμένου (συνεπώς με την πρωτοκαθεδρία της σύνταξης έναντι της λογικής), αλλά και με την ακόμα πιο προωθημένη ιδέα ότι η γλώσσα αναφαίνεται ως μια σχετικά ανεξάρτητη επικράτεια στους όρους της οποίας διαμορφώνεται η ανθρώπινη συνείδηση, ρυθμίζεται η συμπεριφορά και εν τέλει καθορίζονται τα γνωστικά και προθετικά σχήματα της εμπειρικής δράσης.[1] Θα πρέπει να είναι σαφές, ως εκ τούτου, γιατί η γλωσσολογική στροφή θίγει όλες εκείνες στις αξίες που η Ευρωπαϊκή παράδοση θεμελίωσε πάνω στο Καρτεσιανό cogito –αυτής της ενιαίας και αδιάσπαστης συνείδησης που για το Νεωτερικό λόγο φέρεται ως το υπόστρωμα της

αυτονομίας και της υπευθυνότητας και βεβαίως ως το ιδρυτικό έδαφος της ιστορίας. Καθώς η γλώσσα διαποτίζει τα λογής πράγματα ενός κόσμου, εμφανίζει τις κοινωνίες ως αυτορυθμιζόμενα συστήματα που καθορίζουν εκ προοιμίου οτιδήποτε ανεγείρεται εντός τους. Με τη γλωσσική στροφή, έτσι, η αρχετυπική αντίθεση μεταξύ καθοριστικότητας και ελεύθερης θέλησης εξωθείται στο όριο.

Θεωρώ, ωστόσο, ότι η ανέγερση της γλώσσας στο βάθρο της μετα-αρχής ενός κόσμου, στηρίζεται στην προβληματική υπόθεση ότι αυτή λειτουργεί ως μια *αυτοσυγκροτούμενη* δομή αποσυνδεδεμένη από την *εξω-γλωσσική* επικράτεια των κοινωνικών πρακτικών, των εμφυτευμένων στους θεσμούς καθημερινών διαδράσεων, και συνεπώς από την προοπτική των φορέων.[2] Όπως θα υποστηρίξω εστιάζοντας στο έργο των Ferdinand de Saussure και Jacques Derrida, τα νοηματικά συμπλέγματα δεν συγκροτούνται αυτοαναφορικά, αλλά είναι εγγενώς ενσωματωμένα στις *πρακτικές που εμπεριέχονται σε μορφές ζωής*, κι ότι, απ' αυτή την άποψη, η οντολογική προτεραιότητα της *γλώσσας* έναντι του 'οντικού' επιπέδου της ενδοκόσμιας κοινωνικής ζωής, είναι κατ' ελάχιστον ελεγχόμενη.

Η Δομική Γλωσσολογία του Saussure.

Παρόλο που η γλωσσολογική στροφή ριζώνει σαφώς στις εποπτείες του Wittgenstein και του ύστερου Heidegger, ως κεντρική φιγούρα της γλωσσικής διάταξης της πραγματικότητας φέρεται ο Saussure καθώς τα *Μαθήματα της Γενικής Γλωσσολογίας* του διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο νόμων που δεν ενημερώνει απλά τη γλώσσα εν γένει αλλά και τη λειτουργία κάθε σημειωτικού συστήματος. Η Γλωσσολογία δεν είναι παρά το προνομιακό εργαλείο ανάλυσης της πολύ ευρύτερης πειθαρχίας της Σημειωτικής, η οποία αντιλαμβάνεται και αναλύει την κοινωνική πραγματικότητα ως μια *συμβολική τάξη* σημείων.[3] Αλλά αυτό που είναι ιδιαίτερο στη συμβολική τάξη (symbolic order), είναι ότι παράγει έναν βαθύτερου τύπου καθορισμό της υποκειμενικότητας στο μέτρο που δεν επικεντρώνεται στον *περιεχομενικό* αλλά στον *μορφικό* κι άρα ασύνειδο καθορισμό της σκέψης: η λογική του συμβολικού, δεν εστιάζεται στο πώς η ανθρώπινη συνείδηση πλάθεται μέσα από μια διαδικασία εσωτερίκευσης, ταύτισης ή εκμάθησης συγκεκριμένων κοινωνικοϊστορικών νοημάτων· ούτε στο πώς το σημασιακό και αξιολογικό περιεχόμενο των νοηματικών δομών δημιουργεί στη νόηση μια δεσμευτική *προκατανόηση* του κόσμου που προδικάζει συγκεκριμένες στάσεις και προδιαθέσεις συμπεριφοράς (Bourdieu). Η λειτουργία του *σημαίνοντος* αναδεικνύει, αντίθετα, τη φορμαλιστική διάταξη αυτών των νοημάτων, το πώς, δηλαδή, ο ανθρώπινος λόγος προκαθορίζεται *μορφικά* από τους *υπόρρητους* γλωσσικούς κανόνες που κυβερνούν τα κοινωνικά νοήματα και οι οποίοι ως τέτοιοι φέρονται να υπερισχύουν των καθορισμών που παράγει η κανονιστική λογική της ταυτότητας ή η πρακτική λογική των προδιαθέσεων.[4]

Ο Saussure καταγράφει τον βαθύτερο αυτό καθορισμό κυρίως μέσα από τον ισχυρισμό του ότι η σημειωτική τάξη δεν 'αντικατοπτρίζει' την πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται, αλλά την 'οικοδομεί' ουσιωδώς παράγοντας ταυτόχρονα και το αντικείμενο της γνώσης και τα νοητικά σχήματα της αντίληψής του. Την *αυτοαναφορικότητα* αυτή της γλώσσας επισημαίνουν ακριβώς οι δυο βασικές του θέσεις της *αυθαιρεσίας* του σημείου και της *διαφοράς* μεταξύ των σημείων. Η πρώτη του θέση, η οποία αναφέρεται στην *αυθαιρεσία* του "συνδέσμο[υ] μεταξύ σήματος και σημασίας" (§100: 67),[5] δηλώνει ότι το σημαίνον δεν έχει μια εγγενή, αναγκαία ή φυσική ομοιότητα με το σημαινόμενο (§§100-1: 67-8). Η ισομορφία εικονικού ήχου και έννοιας υπάρχει μόνο επειδή μια κοινότητα απρόσωπα 'αποφάσισε' να στερεοποιήσει το συνδυαστικό τους δεσμό μέσω μιας *σύμβασης* –με την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι η τελευταία γίνεται αντιληπτή ως μια 'ανώνυμη συμφωνία' κι όχι ως ένα 'ρητό σύμφωνο' μεταξύ ελευθέρως-συναινούντων υποκειμένων, αν μη τι άλλο διότι κανένα υποκείμενο δεν θα μπορούσε να 'επιλέξει' συνειδητά τους ίδιους τους όρους λειτουργίας της σκέψης του.[6] Η βασική, εξάλλου, αντίρρηση του Saussure έναντι του 'υποκειμενοκεντρικού' μοντέλου της γλώσσας που καταθέτει ο John Locke, είναι ότι η γλώσσα συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για τη σύνταξη της 'καθαρής σκέψης' κι ότι, ως εκ τούτου, το σημαίνον δεν είναι απότοκο των 'καθαρών ιδεών' του ομιλητή: "[Η] σκέψη μας, είναι μόνο μια άμορφη και αδιαφοροποίητη μάζα... [Α]ν δεν υπήρχαν τα σημεία, θα ήμασταν ανίκανοι να διακρίνουμε μεταξύ δυο ιδεών με κάποιον ξεκάθαρο και σταθερό τρόπο. Η σκέψη αυτή καθ’ αυτή είναι σαν ένα στροβιλιζόμενο σύννεφο χωρίς ‘φυσική’ καθορισμένη μορφή. Καμιά ιδέα δεν καθιδρύεται εκ των προτέρων, και τίποτε δεν δύναται να

διακριθεί πριν την εισαγωγή της γλωσσικής δομής... // Η σκέψη, χαοτική εκ φύσεως, γίνεται επακριβής μέσα από αυτή τη διαδικασία της κατάτμησης" (§155: 110 // §156: 110).

Η αυθαιρεσία του σημείου, όμως, σημαίνει και κάτι ακόμη για τον Saussure στο βαθμό που η θεσμοθετημένη ισομορφία σημαίνοντος και σημαινόμενου δεν παραπέμπει στη διασύνδεση "εν[ός] πράγμα[τος] με ένα όνομα, αλλά [στη διασύνδεση] μια[ς] έννοια[ς] μ' ένα ηχητικό μοτίβο" (§98: 66, βλ., §160: 114). Αυτό που το σημαίνον κατονομάζει, δεν είναι αυτός καθαυτός ο αντικειμενικός κόσμος αλλά μια νοητική του αναπαράσταση που τον σμιλεύει αυθαιρέτως και με διαφορετικούς τρόπους στους όρους συγκεκριμένων πολιτιστικών πλαισίων. Η γλώσσα, δηλ., "στέκεται παράλληλα", κατά τη διατύπωση του Fredric Jameson (1974: 33), στο λεγόμενο εξωγλωσικό αναφερόμενο που αυτόκλητα διαπλάθει.[7]

Το πλήρες νόημα του ριζικού κονστρουκτιβισμού του Saussure, ωστόσο, εμφανίζεται όταν αναφέρει ότι "σε μια γλώσσα υπάρχουν μόνο διαφορές, *και όχι θετικοί όροι*" (§166: 118), όταν, δηλαδή, εξαρτά το νόημα του σημείου από τις διασυνδέσεις και τις αμοιβαίες του αντιθέσεις με άλλα σημεία μέσα στη συμβατική δομή του συνολικού γλωσσικού κώδικα της *langue* –ενός ομοιογενούς και ολιστικού "συστήματος καθαρών αξιών" (§116: 80). Αυτό που η συνθήκη της διαφοράς μαρτυρά, είναι ότι το νόημα πηγάζει μέσα από τη διαδικασία εσωτερικής αλληλοαναφοράς των σημείων και ουδόλως μέσα από την ουσιώδη φύση των πραγμάτων που κατονομάζονται: "το περιεχόμενο μιας λέξης καθορίζεται σε τελική ανάλυση όχι απ' ό,τι περιέχει, αλλά απ' ό,τι υπάρχει έξω από αυτό... // [Ο]ι έννοιες… δεν ορίζονται θετικά στους όρους του περιεχομένου τους, αλλά αρνητικά σε αντίθεση με άλλα στοιχεία του ιδίου συστήματος. Αυτό που χαρακτηρίζει ακριβέστερα την κάθε μία απ' αυτές είναι ότι είναι ό,τι οι άλλες δεν είναι" (§160: 114 // §162: 115, βλ., §118).

Ο *αυθαίρετος* και *διαφορικός* χαρακτήρας του σημείου, δεικνύουν την αυτοαναφορικότητα του γλωσσικού κώδικα, το γεγονός ότι τα εννοιακά θεμέλια ενός κόσμου δεν είναι παρά αυθαίρετες μυθοπλασίες που παράγονται από κοινωνικές συμβάσεις. Είναι ακριβώς αυτή η εσωτερική δόμηση του γλωσσικού κώδικα που εξηγεί γιατί ο Saussure θεωρεί τη γλώσσα *ανεξάρτητη* από τις συγκεκριμένες της πραγματώσεις στην ομιλία ή τη γραφή και συνεπώς απ' την προοπτική του υποκειμένου. Το ομιλούν υποκείμενο δεν έχει την "κατηγορική ισχύ" να προκαλέσει μια ενεργό αλλαγή του συστήματος νοηματοδότησης, καθώς οι επιμέρους εκφορές του ρηματικού λόγου σχηματίζουν μια μάζα εντελώς "τυχαίων και εκ φύσεως χωριστών" (§131: 92) ανομοιογενών συμβάντων που είναι πολύ άμορφα και ετερογενή για να προκαλέσουν ένα αντίστοιχο συστημικό γεγονός. Γι' αυτό ακριβώς ο Saussure εξετάζει το ζήτημα του μετασχηματισμού των νοημάτων, αποκλειστικά στη βάση 'μετατοπίσεων' στη βαθιά 'συγχρονική' διάταξη της *langue* χωρίς καμία αναφορά στις ειδικές τροποποιήσεις που θα μπορούσαν να επιβάλλουν οι ομιλιακές της εναρθρώσεις.[8] Οι μετατοπίσεις αυτές, δεν σχετίζονται με την *ερμηνεία* των συσταθέντων νοημάτων (μια θέση που τυπικά συναντάμε στην *ερμηνευτική*), αλλά με παραφθορές της γλωσσικής χρήσης (μέσω μεταφορών και μετωνυμιών) οι οποίες προκαλούν μια αλυσιδωτή επίδραση που αναδομεί το σύστημα σε ένα άλλο επίπεδο. Ο Saussure θεωρεί ότι αυτές οι αλλαγές είναι κατά κύριο λόγο τυχαίες, αλλά ακόμη κι αν είναι συνειδητές, δεν πιστώνονται στο ερμηνευτικό υποκείμενο καθώς κάθε επιμέρους νοηματικό ολίσθημα πρέπει να σχετιστεί με το σύστημα ως όλον για να σταθεροποιηθεί. Καθώς έτσι η δυναμική του μετασχηματισμού είναι αρκετά αργή, "η ομιλία" πάντοτε και ήδη "λειτουργεί μόνο επί μιας δεδομένης" και διαρθρωμένης "γλωσσικής τάξης" (§127: 88). Αυτό σημαίνει ότι το πρόβλημα του ιστορικού μετασχηματισμού δεν αρθρώνεται στους όρους μιας *διαλεκτικής* μεταξύ φορέων και (λιγότερο ή περισσότερο άκαμπτων) δομών, αλλά στους όρους των μεταλλασσόμενων σχέσεων μεταξύ σημείων και 'αντικειμενικού' κόσμου: η ιστορική μεταβολή ανακύπτει μέσα από τον *αυθαίρετο* και *σιωπηρά μετατοπίσιμο* τρόπο με τον οποίον οι λέξεις κατονομάζουν και μεταμορφώνουν πράγματα, φαινόμενα και πρακτικές.[9]

Αυτή η θέση, ωστόσο, που συνοδεύει τον αυτοαναφορικό χαρακτήρα της γλώσσας, αγνοεί τις κοινωνικοϊστορικές συνθήκες μέσα από τις οποίες αυτή παράγεται και τροποποιείται, δηλ., τα πολλαπλά πλαίσια εντός των οποίων η γλώσσα λειτουργεί και *πρακτικά* χρησιμοποιείται. Υπάρχει πάντα μια αναπόφευκτη διαπλοκή της γλώσσας με την *πρακτική* επιτέλεση της κοινωνικής ζωής, μια συνύφανση μεταξύ σημείου και εφαρμογής του, καθώς ακόμη και η απλούστερη γλωσσική έκφραση μπορεί να

σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικές περιστάσεις της ομιλίας. Όταν, για παράδειγμα, το ερώτημα 'μπορείς να μετακινήσεις αυτό το κουτί;', μπορεί να νοεί ένα αίτημα, μια απαίτηση, μια παράκληση ή μια ειρωνεία για τη δύναμη αυτού στον οποίον απευθύνεται, σημαίνει ότι το νόημα δεν μπορεί να καθοριστεί ανεξάρτητα από παράγοντες που σχετίζονται με τη χρήση της δήλωσης στην *πράξη* και το *πλαίσιο* στο οποίο αυτή υιοθετείται.[10] Η αξία του σημείου ποτέ δεν εξαντλείται από την συναρμογή του στο ευρύτερο σύστημα των σημείων ανεξάρτητα από τα πολλαπλά και σύνθετα πλαίσια εμφάνισης της ομιλίας και συνεπώς πέραν των διακρίσεων και αντιθέσεων που ριζώνουν σε δίκτυα *σχέσεων* και *πρακτικών*.[11] Για να κατανοηθεί ο όρος 'τρίγωνο', για παράδειγμα, δεν είναι αρκετό να οριστεί ως ταυτόσημος με τον εαυτό του και διάφορος από τον 'κύκλο'· χρειάζεται να κατανοηθεί η συγκεκριμένη πρακτική που κρύβεται πίσω του και στην οποία ο όρος τίθεται σε εφαρμογή (π.χ., μέτρηση, γεωμετρία, αρχιτεκτονική, σχέδιο, κ.λπ.). Πανόμοια, οι όροι 'χρήμα' και 'ισότητα' έχουν νόημα μόνο αν αντιστοίχως σχετιστούν με τις πρακτικές της αλλαγής νομίσματος στην τράπεζα, της αγοράς αγαθών στην αγορά, ή με τις πρακτικές της 'διακυβέρνησης', της 'υπακοής στους θεσμοθετημένους νόμους', και της από κοινού συμμετοχής στη λήψη των αποφάσεων και στην άσκηση της εξουσίας.[12] Αυτό που παραβλέπει ο Saussure, επομένως, είναι αυτό που ισχυρίζεται ο Wittgenstein: πίσω από την γλωσσική φανέρωση ενός κόσμου επωάζει η *εξωγλωσσική* σφαίρα των θεσμών, των κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών και οι βαθύτερες αξιακές γραμμές που έχουν ενσταλαχθεί εντός τους. Κι απ' αυτή την άποψη, αν ο 'χώρος' του νοήματος δεν εμφανίζεται στην αφηρημένη τάξη της σχέσης σημαίνοντος/σημαινόμενου αλλά στην *πρακτική* οργάνωση της *κοινωνικής ζωής*, η ομιλία, η προοπτική του υποκειμένου, πρέπει να νοηθεί ως αναπόσπαστο και ζωτικό τμήμα της σύστασής του.

Το πρόβλημα της αυτοαναφοράς που συναντάται στον Saussure, επαναλαμβάνεται και στο αντιθετικιστικό έργο του επιγόνου του Jacques Derrida –παρόλο που αυτό αρνείται τη *στατική* και συνεπώς *κλειστή* γραμματική της Σωσσυριανής σημειολογίας.

Κείμενο και Συγκείμενο στον Jacques Derrida.

Η σημειωτική προσέγγιση του Derrida δεν συνεχίζει μόνο αμείωτα τη συμβολική παραμετροποίηση των φαινομένων και την αποκέντρωση της προοπτικής του φορέα που τη συνοδεύει, αλλά επιπλέον τη γενικεύει σε κάθε πολιτισμικό δρώμενο ανεξάρτητα αν η φύση του είναι μόνον εμμέσως γλωσσική. Όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί (από τη ζωγραφική μέχρι τα δημόσια προγράμματα και τις διαφημίσεις) και όλα τα κοινωνικά συστήματα (από τα αστικά σχέδια και τη μόδα μέχρι τη διεξαγωγή της πολιτικής και του πολέμου), συνιστούν διαρθρωτικές δομές εικονικών, ταξινομητικών και συνθετικών σημείων και συνεπώς κωδικοποιημένες οργανώσεις διαφορικών σχέσεων με τη συμβολική μορφή και λειτουργία ενός *κειμένου*.[13]

Η κίνηση αυτή του Derrida από τον 'εσωτερικό μενταλισμό' στον 'εξωτερικό τεξτουαλισμό', μετατοπίζει αντίστοιχα και το πρότυπο της αποκέντρωσης του υποκειμένου. Το πρόπλασμά της, δεν εντοπίζεται τόσο στον καθορισμό της ομιλίας από τη γλώσσα, όσο στην ξένωση του κειμένου από το δημιουργό του: καθώς η έκφραση εγχαράσσεται σε γραπτές παραστάσεις, αποσπάται άμεσα από τον συγγραφέα, μια απόσπαση που γίνεται εμφανής από το γεγονός ότι τα κείμενα εξακολουθούν να σημαίνουν εν τη απουσία του συντάκτη τους και είναι πάντα ανοιχτά σε άλλες ερμηνείες από εκείνες που οριοθετούσαν οι αρχικές του προθέσεις.[14] Δεν υπάρχει, για τον Derrida, συγγραφέας που να ελέγχει πλήρως τα νοήματα που το έργο του κομίζει και συνεπώς ούτε έργο με 'αυτογενείς' ιδιότητες, δηλ., οριστικό νοηματικό πυρήνα· το νόημα αναφύεται στις ασταθείς και εν τέλει 'ελλιπείς' διαθέσεις του ερμηνευτικού αναγνώστη.[15] Και καθώς ο Derrida δεν εκλαμβάνει τα κείμενα με τη στενή τους έννοια, κάθε πολιτισμικά ενσωματωμένη δήλωση, κάθε ρηματική μαρτυρία και κάθε βιωμένη ή φαντασιακή εμπειρία, αναφαίνεται ως ένα ανοιχτό κείμενο που εκτοπίζει τυπικά το νόημα απ' τον δημιουργό.

Στη βάση αυτή, ως 'κοινωνική πραγματικότητα' εγείρεται η ήδη ερμηνευμένη αλυσίδα κειμενικών σημείων, η οποία φέρεται να καταλαμβάνει το νοηματικό σύμπαν *καθ' ολοκληρίαν*, χωρίς, δηλ., να *ανα*-παριστά ένα κάποιο εξωτερικό της εμπειρικό ανάφορο. Η σχεδόν συνθηματική πλέον δήλωση του Derrida ότι "*δεν υπάρχει τίποτα εκτός κειμένου*"(*G*: 158),[16] δηλώνει το γενικό κείμενο ως ένα απεριόριστο δίκτυο

διαφορικώς διατεταγμένων σημείων που δεν προέχεται από κανένα νόημα, δομή ή "*eidos*". Το σημείο "αναπαριστά τον εαυτό του· *είναι* η αναπαράστασή του" (*SP*: 63, 57): "[τ]ο αποκαλούμενο 'καθεαυτό πράγμα' είναι πάντοτε και ήδη μια αναπαράσταση... *Το νοούμενο αντικείμενο είναι ένα σημείο*" (*G*: 49), τονίζει στη *Γραμματολογία* απηχώντας τον Saussure.

Η κίνηση, ωστόσο, που μάλλον διαρρηγνύει τη σύνδεσή του με τον τελευταίο, εντοπίζεται στην κατάδειξη της *ιστορικής* διάστασης των δομών νοηματοδότησης. Είναι ακριβώς αυτή η ιδέα της ρευστότητας και ανοιχτότητας των νοηματικών πλαισίων που κατά τον Derrida απουσιάζει από την ανάλυση του Saussure, στο μέτρο που αυτός ασχολείται αποκλειστικά με τις συγχρονικές ('χωρικές') διαδοχές της γλώσσας εν-τω-χρόνω, παραβλέποντας πώς οι δομές μόνιμα αναιρούνται και 'αποσυντίθεται' (*L*: 2) σε κάθε μια λεπτή απόχρωση του λόγου.[17] Ο τρόπος, όμως, για τον Derrida, που η γλώσσα –και το πολιτισμικό της ανάλογο, το κείμενο– λειτουργεί στην πάροδο του χρόνου, δεν είναι απαραίτητος μόνο για την κατανόηση της *αλλοίωσης* του σημείου, αλλά και *της ίδιας του της συγκρότησης*: αν τα σημεία, όπως ισχυρίζεται, δεν λειτουργούν ποτέ σύμφωνα με "τη συμπαγή δύναμη των πυρήνων τους", αλλά αντίθετα βρίσκονται πάντα σε σχέσεις "αμοιβαίας προϋπόθεσης" (*MP* : 10, 8), τότε είναι ριζικά εξαρτημένα απ' όλα τα πράγματα που δεν είναι. Τα σημεία ορίζονται από τις κοινές τους *απουσίες*, και καθαυτά δεν έχουν παρά έναν 'εικονικό', υποθετικό ή 'δυνητικό' χαρακτήρα χωρίς οριστική θέση στο χωροχρονικό συνεχές. Το κείμενο, έτσι, βρίσκεται πάντα σε μια κατάσταση 'μετάβασης' ή 'παντοτινής αναβολής'· είναι τα 'ίχνη' που ανιχνεύει ο αναγνώστης. Είναι, ωστόσο, αυτή η αέναη χρονική αναστολή (omission), που, κατά τον Derrida, ευθύνεται για την "αυτο-παρουσία" του: "το σημείο εκπροσωπεί το παρόν εν τη απουσία του... [Είναι], υπό αυτή την έννοια, μεταθέσιμη παρουσία [deferred presence]" (*MP*: 9).[18] Καλεί δε αυτό το αέναο και ανεξιχνίαστο *παιχνίδι* των μεταθέσεων που κυβερνούν το ρηματικό λόγο στο χρόνο, *différance* –με το άφατο 'a' να εμφανίζεται μόνο στη *γραφή* αιτιολογώντας την επιστημική της υπεροχή. Η *différance* είναι αυτό το σύμφυτο προς το σύστημα των διαφορών 'διάκενο' (spacing) που ο Saussure αγνοεί καθώς περιορίζεται στην εξέταση των χωρικών διαφορών χωρίς ποτέ να καταπιάνεται με το πώς τα σημεία 'μετατίθενται' στο χρόνο. Στην πραγματικότητα όμως η χωρική διαφορά υπάρχει, για τον Derrida, μόνο εντός της χρονικής διαδικασίας της αναβολής, της συνεχούς απώλειας του παρόντος. Παρόλο που η différance είναι αμετάκλητη και δεν μπορεί ποτέ να "παρουσιαστεί ως τέτοια στο παρόν" (*MP*: 3), συνιστά τη συνθήκη δυνατότητας της λειτουργίας κάθε σημείου κι επομένως τη συνθήκη που επιτρέπει στα υποκείμενα να σκέφτονται σε σχεσιακούς (συγκριτικούς) όρους και να αλληλοκατανοούνται. Η *différance* είναι η "παιγνιώδης κίνηση που 'παράγει'... τις επενέργειες της διαφοράς" εντός της τάξης της σκέψης (*MP*: 11).

Ως μια πορευτική κίνηση προς την ετερότητα, η *différance* σκιαγραφεί ένα μονίμως 'απόν' πεδίο σημασιοδότησης που εξαπλώνεται σε ολόκληρο τον κοινωνικό ορίζοντα του νοήματος. Αυτό όμως δεν δηλώνει, κατά τον Derrida, μια μόνιμη νοηματική αστάθεια ή μια αδυνατότητα συνεκτικών ερμηνειών.[19] Μια σχετική στερεότητα πάντα επιτυγχάνεται όταν η ανώνυμη γλωσσική κοινότητα *επανειλημμένα εφαρμόζει* ένα σημείο σε μια κατηγορία περιπτώσεων και περιστάσεων παράγοντας μια ορισμένη συνέχεια που υπηρετεί τον *πρακτικό* σκοπό της καθημερινής επικοινωνίας. Επειδή όμως οι ομιλητές δεν 'δεσμεύονται μηχανικά' από κάποιον ομοιόμορφο ή αναγκαίο τρόπο εφαρμογής, η πρακτική της *επαναληψιμότητας* (iteration) ταυτόχρονα υπονομεύει κάθε οριστική στερεοποίηση.[20] Η εσκεμμένη ή από λάθος παρέκκλιση από τους κανόνες, η υποκατάσταση ενός όρου μ' έναν άλλο, η υιοθέτηση των σημείων με μια ποικιλία τρόπων, κ.λπ., συντελούν στην πολλαπλή κι ενδεχομένως χωρίς λόγο αναμόρφωση του νοήματος από την ομιλιακή κοινότητα. Ο Derrida πιστεύει ακόμα ότι καθώς τα σημεία 'αντιμετατίθενται' (transposed) μεταξύ πλαισίων και 'εγχαράσσονται' (inscribed) σε άλλες σημειωτικές αλυσίδες (grafting) –κάτι ενσωματωμένο στην *τυπική* (διόλου εξαιρετική) γλωσσική χρήση–[21] η γλώσσα παραδίδεται σε απρόβλεπτους προορισμούς. Έτσι εάν ένας μιλά για "*το* νόημα μιας γλωσσικής έκφρασης", όπως διατυπώνει ο Albrecht Wellmer (1993: 66) τη θέση του, "τότε αυτή η νοηματική 'ταυτότητα' πρέπει να παρέχεται με μια ένδειξη ετερότητας" τόσο σε ό,τι αφορά στη σχέση μεταξύ "ομιλητών" όσο και σ' αυτήν "μεταξύ γλώσσας και πραγματικότητας": στη διεργασία της αντιμετάθεσης, τίποτα δεν αναγνωρίζεται ως σημαινόμενο καθώς το σημείο στην νέα αλυσίδα δεν είναι παρά ένα άλλο εν δυνάμει σημαίνον, έτσι ώστε αυτό που στο τέλος εμμένει είναι το αδιάλειπτο παιχνίδισμα "*μετέωρων σημαινόντων*" που έχουν μόνιμα απελευθερωθεί από κάθε τελική αναφορά στο καθεαυτό πράγμα.[22] Παρά, επομένως, τη σχετική

σταθερότητα, το νόημα για τον Derrida, δεν μπορεί ποτέ να *αντικειμενοποιηθεί* και ν' αποκτήσει την υπόσταση του Ντουρκαμιανού 'γεγονότος'· δεν διατρέχεται απλά από ένα μοτίβο ανοιχτότητας χωρίς καθορισμένη τροχιά (*de-solidification*) αλλά και από ένα μοτίβο διασποράς (dissemination) που αποσύρει οριστικά κάθε 'αντικειμενικό' ανάφορο.

Η 'ελαστική' φύση των νοηματικών δομών, ωστόσο, δεν στοχεύει στη θέσπιση ενός 'εύπλαστου' για το υποκείμενο περιβάλλοντος. Ο Derrida πράγματι εντοπίζει την επικράτεια της ελευθερίας στο κρίσιμο κενό μεταξύ των πιθανών δυνατοτήτων του διαφορικού κώδικα και του συμβάντος των συγκεκριμένων κι επιλεκτικών εκφορών του, στους πολλαπλούς πρακτικούς τρόπους, δηλ., δια των οποίων μπορεί να πραγματωθεί το πάντα ανολοκλήρωτο και συνεπώς ικανό για νέους προσδιορισμούς και προδιαγραφές σύστημα των κειμένων.[23] Στην πραγματικότητα, όμως, το κενό μεταξύ δυνατότητας και πραγμάτωσης δεν θεμελιώνει την ανθρώπινη ελευθερία καθώς ο εγγενής στα κείμενα απρόσιτος κώδικας της *différance* αποτρέπει για πάντα τις προσπάθειες του υποκειμένου να γίνει τέτοιο (αποστασιοποιημένος 'ερμηνευτής'), κι άρα μια "αποτυχία συγκρότησης", όπως το θέτει η Caroline Williams (2001: 134), συντροφεύει πάντα την υποκειμενικότητα. Τα ερμηνευτικά υποκείμενα τίθεται ως ασταθείς και ευμετάβλητοι "τρόποι του λέγειν" εντός των κοινωνικών κειμένων, ως "επεκτάσεις" του κώδικα της *différance* που τα "περιβάλλει" διέποντας την αντίληψή τους.[24] Όταν, επομένως, ο Derrida υποστηρίζει ότι η 'ερμηνευτική απροσδιοριστία' καθιστά το νοηματικό κλείσιμο αδύνατο, δεν συνηγορεί υπέρ ενός 'αποδεσμευμένου' από τον κόσμο υποκειμένου που αναδομεί τις σημασίες δια της 'κριτικής' ή της 'ερμηνευτικής' τους 'οικειοποίησης'.

Βεβαίως, όπως πολλοί έχουν εύλογα υποστηρίξει, η θέαση του υποκειμένου ως μιας ασταθούς 'απήχησης' των κειμένων, είναι μια βαθιά προβληματική πτυχή του έργου του.[25] Υπερβαίνει *δομικά* το νεωτερικό ιδεώδες της ατομικής αυτονομίας στη βάση του ότι κάθε τι το κοινωνικό είναι συγκροτημένο 'κειμενικά' και ότι δεν υπάρχει μια κάποια 'πραγματική' σφαίρα της ιστορίας που να μπορεί να αναιρέσει αυτή την ποιότητα: "δεν μπορεί ένας ν' αναφέρεται σε αυτό το 'πραγματικό' εκτός μέσα από μια ερμηνευτική εμπειρία" (*L*: 148). Θα πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι μεταξύ των κειμενικών και των εξω-κειμενικών (π.χ., οικονομικών) δομών υπάρχει μια δομική δυσαναλογία καθώς οι δεύτερες δεν συνίστανται αποκλειστικά από *σημεία* και *κανόνες*, αλλά επιπλέον από θεσμικά καταμερισμένες *θέσεις* και *πόρους* που κινητοποιούν και *άνισα* διανέμουν.[26] Απ' αυτή την άποψη, οι αντιθετικές κοινωνικές σχέσεις δεν μπορούν να λειτουργούν όπως οι κειμενικές διαφορές, με την έννοια, δηλ., που τα στοιχεία της κειμενικής δομής ελευθέρως εναλλάσσονται μεταξύ τους δεδομένης της "πάντα ανοιχτής δυνατότητας εξαγωγής και μετάθεσής τους" (*MP*: 317). Αλλά αυτό δεν σημαίνει μόνο ότι τα διαφέροντα που αρθρώνονται στη βάση των διαφορετικών κοινωνικών θέσεων και οι παρεπόμενοι κοινωνικοί ανταγωνισμοί εντός των θεσμικών πλαισίων "δεν μπορούν να αναχθούν στις λογικές αντιφάσεις των αφηγούμενων κειμένων".[27] Σημαίνει ακόμα ότι κάθε εξήγηση του *γιατί* ορισμένα μόνο κείμενα τυχαίνει να επικρατούν σε μια ορισμένη συγκυρία, του *γιατί*, με άλλα λόγια, ορισμένα μόνο νοήματα αναδύονται, εμμένουν και καταρρέουν σε συγκεκριμένες στιγμές και κοινωνικο-πολιτισμικές καταστάσεις οδηγώντας από την κυριαρχία ενός τύπου κειμενικού καθεστώτος σε άλλο, θα απαιτούσε την προσφυγή στο *εξω-ρηματικό* φαινόμενο της ανόμοιας δύναμης ή αποτελεσματικότητας που οι διάφοροι φορείς έχουν στο να επιφέρουν ορισμένα μόνο αποτελέσματα. Η θέση όμως του Derrida ότι τα υποκείμενα και οι κοινωνικές σχέσεις σε όλες τους τις μεταβλητές μορφές είναι 'διαστρωμένα' σε κείμενα, και ότι το νόημα πάντα αναβάλλεται και τελικά απελευθερώνεται από την τυραννία του 'πραγματικού' κόσμου, δεν του επιτρέπει μια τέτοια προσφυγή.

Επίλογος

Το πρόβλημα, συνεπώς, του Derrida, δεν βρίσκεται μακριά απ' αυτό του Saussure. Εντοπίζεται στο φορμαλιστικό χωρισμό μεταξύ της καθαρής εσωτερικότητας του "Αλεξανδρινού", όπως το χαρακτηρίζει ο Edward Said (1983: 39), κειμενικού πεδίου, και της εξωτερικότητας του πλαισίου –του συγκείμενου πεδίου των αντικειμένων, των εμπειριών και της περιρρέουσας 'πραγματικότητας'. Η διαπλοκή, ωστόσο, της τυπικής δομής του νοήματος με το περιεχόμενό της, τη σφαίρα των εγκόσμιων κοινωνικών πρακτικών, η

εξύφανση της γλώσσας με την *πρακτική* επιτέλεση της κοινωνικής ζωής, είναι μάλλον *αναπόφευκτη*, όπως τονίζει ο Wittgenstein.

Η γλώσσα σ' αυτόν, είναι, όπως και στον Derrida, ένα σύστημα *διαφορών* με την έννοια ότι οι έννοιες των λέξεων δεν συγκροτούνται μέσω της φύσης των εκφορών ή των σημείων ως απομονωμένων στοιχείων, αλλά μόνο μέσα από τους τρόπους που μπορούν να αποκτήσουν μια ταυτότητα μέσω της διαφοροποίησής τους ως στοιχεία των γλωσσικών παιγνίων. Η διαφορά αυτή, είναι επίσης πάντα και μια *αναβολή*, όπως ακριβώς και στον Derrida, με την έννοια ότι το νόημα των όρων δεν είναι ποτέ 'παρόν' στην έκφρασή του, και 'υπάρχει' μόνο μέσα στη συνεχή διαδικασία της πραγμάτωσής του εντός αυτών των παιγνίων. Η γλώσσα, τέλος, εξαρτάται στενά από αυτό που δεν μπορεί να τεθεί σε λέξεις. Αλλά αυτό που, κατά τον Wittgenstein, δεν μπορεί να ειπωθεί, το άφατο, δεν είναι πλέον η μυστηριώδης μεταφυσική της *différance*, αλλά αντιθέτως, κάτι πιο πεζό και εγκόσμιο· είναι αυτό που *έχει να γίνει*: τα νοήματα των γλωσσικών στοιχείων είναι εγγενώς εμπλεγμένα με τις *πρακτικές που εμπεριέχονται σε μορφές ζωής*.[28] Αυτή είναι μια κίνηση μέγιστης σημασίας στο βαθμό που επανεισάγει εννοιολογικά το υποκείμενο χωρίς να εκπίπτει στον υποκειμενισμό.

Σημειώσεις

[1] Βλ., Wellmer (1998: 193-4), Henry (1995: 635-6).

[2] Για την αυτοαναφορικότητα της γλώσσας, βλ., ενδεικτικά Habermas (1987), Giddens (1979: 4-6), Bohman (1996: 198-202).

[3] Βλ., ενδεικτικά Tompkins (1988: 739).

[4] Βλ., Mouzelis (1995: 28).

[5] Οι παραπομπές είναι από το έργο του *Course in General Linguistics*.

[6] Βλ., §105: 72, §34: 16, §41, §104: 71. Πρβλ., Elliott (2009: 57-61), Benveniste (1971: 45 κ.ε.).

[7] Για τη σχέση σημαίνοντος, σημαινόμενου και ανάφορου, βλ., Benveniste (1971: 44 κ.ε.), Ricoeur (1976: 6 κ.ε.), Giddens (1979: 14-6), Weber (1976: 918-24), Kronenfeld & Decker (1979: 506-7), Tompkins (1988: 734-5), Harris (1983: 388-9, 393, 397), Lucy (1997: 294-5).

[8] Για την επιστημική προτεραιότητα της *συγχρονίας* (των σχέσεων 'συνάφειας' και 'γειτνίασης' των σημείων) έναντι της *διαχρονίας* (των σχέσεων 'διαδοχής' τους), βλ., MacKinnon (1973: 224-5, 228-9), Kronenfeld & Decker (1979: 508-11).

[9] Πρβλ., Elliott (2009: 61-2).

[10] Το παράδειγμα είναι του Bannet-Tavor (1997: 656). Για τη σχέση γλώσσας και πλαισίου, βλ., Culler (1981: 15-6), Shaw (2001: 6-7).

[11] Για τη γλώσσα ως μορφή πρακτικής, βλ., Wellmer (1993: 64, 67, 70), Giddens (1979: 18, 37-8).

[12] Τα παραδείγματα είναι των Charles Taylor (1985: 277ff) και Nicos Mouzelis (1995: 48 κ.ε.· 2008: 178 κ.ε.).

[13] Βλ., Reckwitz (2002: 246–50).

[14] Βλ., Kearney (1986: 118f), Culler (1979: 139ff), Schleifer (1987: 391-4), Elliott (2009: 111-3).

[15] Η 'αποδόμηση' (*deconstruction*) είναι ακριβώς αυτή μορφή 'θεωρητικής πρακτικής' που στοχεύει στην εξαγωγή των δυνάμει άπειρων νοημάτων ενός κειμένου. Βλ., Hanks (1989: 95, 99), Brown (1990: 190 κ.ε.), Margolis (1993: 197 κ.ε.). Πρβλ., ωστόσο, τις αντιρρήσεις του Hans-Georg Gadamer (1975: 85 κ.ε.) στον 'ερμηνευτικό μηδενισμό' του Derrida.

[16] Τα έργα του Derrida αναφέρονται με τις ακόλουθες συντομεύσεις: *Of Grammatology* (*G*), *Margins of Philosophy* (*MP*), *Writing and Difference* (*WD*), *Speech and Phenomena* (*SP*), *Dissemination* (*D*), *Limited Inc*. (*L*).

[17] Για την κριτική αναγνώριση του Saussure, βλ., *MP*: 8. Πρβλ., Culler (1979: 139), Schleifer (1987: 382-3, 391).

[18] Βλ., *MP:* 13 και *SP*: 152. Πρβλ., Williams (2001: 115), Said (1978: 689), Barnett (1999: 287), Tompkins (1988: 739-40, 744-5), Descombes (1989: 143-5).

[19] Η δυνατή απειρία των νοημάτων, είναι στην πραγματικότητα οριοθετημένη από τους περιορισμούς που θέτει ένας συγκεκριμένος σημασιολογικός κώδικας. Μόνο ορισμένα νοήματα μπορούν, π.χ., ν' αναδυθούν από ένα ερωτικό ποίημα. Βλ., Bannet-Tavor (1997: 665-70).

[20] Βλ., Schleifer (1987: 392), Barnett (1999: 285-7).

[21] Βλ., *MP:* 317, *D*: 220-1.

[22] Πρβλ., *G*: 49, *WD*: 288-293.

[23] Το υποκείμενο, κατά την άποψή του, είναι αδύνατο να μην καθιδρύσει μέσα από τη μεταβλητότητα της ρηματικής κατάστασης μια απρόβλεπτη σειρά προσδιορισμών: ευρισκόμενο στις διασταυρώσεις διαφόρων πλαισίων και διαδικασιών, έχει *καταστατικά* τη δυνατότητα να δει τον εαυτό του από άλλη σκοπιά. Βλ., Ermarth (2000: 405-12), Benveniste (1971: 224).

[24] Βλ., *SP*: 146-7; *MP:* 15. Πρβλ., Honneth (1998: 197-8), Williams (2001: 113-4).

[25] Βλ., Dews (1987: 32), Mouzelis (1995: 45, 48, 55-6· 2008: 29), Williams (2001: 113).

[26] Βλ., Sewell (1992: 23).

[27] Dews (1987: 35).

[28] Για μια ενδιαφέρουσα σύγκριση μεταξύ Derrida και Wittgenstein, βλ., Wellmer (1998: 194-6) και Giddens (1979: 33-40, 44-5).

Βιβλιογραφία

Bannet-Tavor, E. (1997), Analogy as Translation: Wittgenstein, Derrida, and the Law of Language, *New Literary History*, vol. 28, 4, pp. 655- 672.

Barnett, C. (1999), Deconstructing Context: Exposing Derrida, *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 24, 3, pp. 277-293.

Benveniste, E. (1971), *Problems in General Linguistics*, Coral Gables, University of Miami Press.

Bohman, J. (1996), Two Versions of the Linguistic Turn: Habermas and Poststructuralism, in M.P. D' Entrèves & S. Benhabib (eds.), *Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on* The Philosophical Discourse of Modernity, Cambridge, Polity Press, pp. 197-220.

Brown, R.H. (1990), Rhetoric, Textuality, and the Postmodern Turn in Sociological Theory, *Sociological Theory*, vol. 8, 2, pp. 188-197.

Culler, J. (1979), Semiotics and Deconstruction, *Poetics Today*, vol. 1, 1/2, pp. 137-141.

Culler, J. (1981), Convention and Meaning: Derrida and Austin, *New Literary History*, vol. 13, 1, pp. 15-30.

Derrida, J. (1973), *Speech and Phenomena and other Essays on Husserl's Theory of Signs*, trans. D.B. Allison, pref. N. Garver, Evanston, Northwestern University Press.

Derrida, J. (1976), *Of Grammatology*, trans. G.C. Spivak, Baltimore and London, John Hopkins University Press.

Derrida, J. (1978), *Writing and Difference*, trans. & intro. A. Bass, Chicago, The University of Chicago Press.

Derrida, J. (1981), *Dissemination*, Chicago, University of Chicago Press.

Derrida, J. (1984), *Margins of Philosophy*, trans. A. Bass, Chicago, The University of Chicago Press.

Derrida, J. (1988), *Limited Inc.*, Evanston, Northwestern University Press.

Descombes, V. (1989), *Modern French Philosophy*, trans. L. Scott-Fox & J.M. Harding, Cambridge, Cambridge University Press.

Dews, P. (1987), *Logics of Disintegration: Post-structuralist Thought and the Claims of Critical Theory*, London and New York, Verso.

Elliott, A. (2009), *Contemporary Social Theory: An Introduction*, Abingdon & N.Y., Routledge.

Ermarth, E.D. (2000), Beyond 'The Subject': Individuality in the Discursive Condition, *New Literary History*, Vol. 31, No. 3, pp. 405-419.

Gadamer, H-G. (1975), *Truth and Method*, London & N.Y., Continuum International Publishing Group.

Giddens, A. (1979), *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, London, The Macmillan Press.

Habermas, J. (1987), *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*, trans. F. Lawrence, Cambridge, MIT Press.

Hanks, W.F. (1989), Text and Textuality, *Annual Review of Anthropology*, 18, pp. 95-127.

Harris, W.V. (1983), On being Sure of Saussure, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 41, 4, pp. 387- 397.

Henry, P. (1995), Sociology: After the Linguistic and Multicultural Turns, *Sociological Forum*, vol. 10, 4, pp. 633-652.

Honneth, A. (1998), Decentered Autonomy: the Subject after its Fall', in L. Langsdorf, S.H. Watson, K.A. Smith (eds), *Reinterpreting the Political: Continental Philosophy and Political Theory*, Albany, N.Y., State University of New York Press, pp. 197-208.

Jameson, F. (1974), *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*, Princeton, Princeton University Press.

Kearney, R. (1986), *Modern Movements in European Philosophy*, Manchester & New York, Manchester University Press.

Kronenfeld, D. & Decker, H.W. (1979), Structuralism, *Annual Review of Anthropology*, 8, pp. 503-541.

Lucy, J.A. (1997), Linguistic Relativity, *Annual Review of Anthropology*, 26, pp. 291-312.

MacKinnon, E., (1973), Language, Speech, and Speech-Acts, *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 34, 2, pp. 224-238.

Margolis, J. (1993), Texts, *Poetics Today*, vol. 14, 1, pp. 193-211.

Mouzelis, N. (1995), *Sociological Theory: What went wrong? Diagnosis and Remedies*, London & New York, Routledge.

Mouzelis, N. (2008), *Modern and Post-modern Social Theorizing*: *Bridging the Divide*, Cambridge, Cambridge University Press.

Reckwitz, A. (2002), Toward a Theory of Social Practices: a Development in Culturalist Theorizing, *European Journal of Social Theory*, vol. 5, 2.

Ricoeur, P. (1976), *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning,* Fort Worth: Texas Christian University Press.

Said, E.W. (1983), *The World, the Text and the Critic*, Cambridge: Harvard University Press.

Saussure, F. (1990), *Course in General Linguistics*, trans. R. Harris, London, Duckworth.

Schleifer, R. (1987), Deconstruction and Linguistic Analysis, *College English*, vol. 49, 4, pp. 381-395.

Shaw, D-G. (2001), Happy in Our Chains? Agency and Language in the Postmodern Age, *History and Theory*, vol. 40, 4, pp. 1-9.

Sewell Jr, W.H. (1992), A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation, *The American Journal of Sociology*, vol. 98, 1, pp. 1-29.

Taylor, C. (1985), *Human agency and language: Philosophical papers I*, Cambridge, Cambridge University Press.

Tompkins, J. (1988), A Short Course in Post-Structuralism, *College English*, vol. 50, 7, pp. 733-747.

Weber, S. (1976), Saussure and the Apparition of Language: The Critical perspective, *MLN*, vol. 91, 5, pp. 913-938.

Wellmer, A. (1993), *The Persistence of Modernity: Essays on Aesthetics, Ethics, and Postmodernism*, Cambridge, MIT Press.

Wellmer, A. (1998), *Endgames: The Irreconcilable Nature of Modernity. Essays and Lectures*, transl. D. Midgley, Cambridge, MIT Press.

Williams, C. (2001), *Contemporary French Philosophy: Modernity and the Persistence of the Subject*, London & N.Y., The Athlone Press.

Ισλαμοφοβία: Η ανάδυση και οι ποικίλες χρήσεις της

Αλέξανδρος Σακελλαρίου

Δρ. Κοινωνιολογίας, Διδάσκων Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου/ Ερευνητής Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Τα τελευταία 20 περίπου χρόνια έχει εισέλθει στη δημόσια συζήτηση, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, ο όρος Ισλαμοφοβία. Πρόκειται για έναν όρο που προκαλεί ιδιαίτερα έντονες συζητήσεις ενίοτε και συγκρούσεις, τόσο σε ακαδημαϊκό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Το παρόν κείμενο έχει ως βασικό στόχο να αποσαφηνίσει τι ακριβώς είναι η Ισλαμοφοβία και ποια η σημασία της σε μια εποχή κατά την οποία ζητήματα μετανάστευσης και αύξησης των Μουσουλμανικών πληθυσμών, σε συνδυασμό με τη δράση ακραίων ομάδων οδηγούν με ευκολία πολλές φορές στην κατασκευή και αναπαραγωγή προκαταλήψεων και στερεοτύπων, καθώς και στον κοινωνικό αποκλεισμό των Μουσουλμάνων, αλλά και ενδεχόμενες παρανοήσεις ως προς τη χρήση της Ισλαμοφοβίας. Εκτός αυτού, πολύ συχνά η Ισλαμοφοβία αποτελεί εργαλείο στα χέρια πολιτικών κομμάτων και ομάδων για την ανα-παραγωγή αυτού που ονομάζεται 'ηθικός πανικός' και 'πολιτική του φόβου', ως προς τους Μουσουλμανικούς πληθυσμούς, με προφανή σκοπό την αποκόμιση πολιτικού οφέλους. Τα κύρια ερωτήματα που τίθενται είναι τα εξής: Ποια είναι η προέλευση του όρου, ποιο είναι το περιεχόμενο και ποιες οι χρήσεις του; Υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ Ισλαμοφοβίας και αντι-Ισλαμικού λόγου/ δράσης; Ποιες είναι οι μορφές και τα είδη που λαμβάνει η Ισλαμοφοβία; Είναι η Ισλαμοφοβία ο νέος αντισημιτισμός; Υπάρχει Ισλαμοφοβία στην ελληνική κοινωνία;

Λέξεις-κλειδιά: Ισλαμοφοβία, ηθικός πανικός, πολιτική του φόβου, Ελλάδα

Islamophobia: Its emergence and various uses

Alexandros Sakellariou,

PhD in Sociology, Teaching staff of the Hellenic Open University/ Senior researcher at Panteion University of Athens

Abstract

Islamophobia has entered public discussions during the last 20 years, both on an international and national level, although in Greece this took place only recently. Islamophobia is a concept that causes intense debates and sometimes conflicts, both in the academia and politics. The main goal of the current paper is to clarify what exactly Islamophobia is and its importance in times of high immigration rates the majority of which are Muslims. The above fact together with acts perpetrated by extremist groups of Muslim background lead easily to the construction and reproduction of prejudices and stereotypes, as well as to the social exclusion of Muslims, but also to possible misunderstandings of Islamophobia. Apart from that, quite often, Islamophobia is used as a tool by politicians and political parties in order to reproduce what is called moral panics and politics of fear with regard to Muslim populations, targeting at the making of political benefits. The main questions of this paper are the following: Which is the origin of the concept, its content and uses? Is there a difference between Islamophobia and anti-Muslim discourse/ activity? Which are the forms and types of Islamophobia? Is Islamophobia the new antisemitism? Does Islamophobia exist in Greek society?

Key-words: Islamophobia, moral panics, politics of fear, Greece

Εισαγωγή

Η 11η Σεπτεμβρίου 2001 θεωρείται η ημερομηνία ορόσημο για τη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία, καθώς από εκείνη την ημέρα και εξής οι λέξεις Μουσουλμάνος, Ισλάμ, Ισλαμισμός και τα παράγωγά τους εισήλθαν στο καθημερινό λεξιλόγιο των δυτικών κοινωνιών. Παρά ταύτα, ήδη από την εμφάνιση και εξάπλωση του Ισλάμ στην αραβική χερσόνησο τον 7ο αιώνα αυτό που συμβατικά ονομάζουμε Δύση αντιμετώπισε τον Ισλαμικό κόσμο ως μια απειλή και έναν διαχρονικό εχθρό (Arjana 2015). Εκτός αυτού η Ευρώπη με κύριο χαρακτηριστικό της τη Χριστιανική θρησκεία οικοδόμησε την ταυτότητά της μέσα από την άρνηση των ανατολικών της καταβολών και την εχθρική παρουσία του Ισλάμ (Delanty 2016: 83). Το ιστορικό πλαίσιο

είναι ιδιαίτερα σημαντικό προκειμένου να κατανοήσει κανείς την εμφάνιση και ανάδυση της Ισλαμοφοβίας καθώς και για την αποφυγή δημιουργίας της λανθασμένης εντύπωσης ότι η όποια αντι-ισλαμική στάση είναι σύγχρονη και η αφερτηρία της εντοπίζεται στο 2001. Άλλωστε γεγονότα όπως η Ιρανική Επανάσταση το 1979 ή η δίωξη και η επειλή κατά της ζωής του Ινδού συγγραφέα Salman Rushdie λόγω του θεωρούμενου βλάσφημου βιβλίου του 'Σατανικοί Στίχοι' το 1988 αποδεικνύουν με επάρκεια ότι η αντιπαράθεση της Δύσης με τον Ισλαμικό κόσμο δεν είναι καινούργια, όπως και η στερεοτυπική αντιμετώπιση της Ανατολής και του Ισλάμ ειδικότερα (Said 1981).

Στην εξίσωση της συζήτησης είναι απαραίτητο να προστεθούν και άλλα ζητήματα, τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όταν κανείς αποπειράται να προσεγγίσει το θέμα της Ισλαμοφοβίας, όπως είναι η παρουσία αυξημένου αριθμού Μουσουλμάνων στην Ευρώπη εδώ και πολλές δεκαετίες ιδίως στη Γαλλία, την Αγγλία και τη Γερμανία,[1] καθώς και οι διαδικασίες ενσωμάτωσής τους (επιτυχημένες ή όχι), αλλά και τα όσα ζητήματα συνεπάγονται αυτής της Μουσουλμανικής παρουσίας, για παράδειγμα η ανέγερση χώρων προσευχής (Alievi 2009, Mausen 2009), η διατροφή (halal), η ενδυμασία κυρίως των γυναικών (Elver 2012), η άνοδος του Ισλαμιστικού εξτρεμισμού (Νόιμαν 2016), κ.ά. Όλες αυτές τις διαστάσεις της παρουσίας των Μουσουλμάνων στη Δύση, αλλά και τις αντιδράσεις εναντίον τους, έχουν προσπαθήσει να τις προσεγγίσουν και να τις κατανοήσουν πολλοί μελετητές από ένα ευρύ φάσμα πεδίων (Haddad 2002, Roy 2006, Khosrokhavar 2009, Cesari 2013, Nielsen 2016, Sonn 2016). Επιπλέον, θα πρέπει υπογραμμιστεί ότι η λεγόμενη 'Αραβική Άνοιξη', η επακόλουθη εμφάνιση και εξάπλωση του αυτο-αποκαλούμενου Ισλαμικού Χαλιφάτου και οι μαζικές αφίξεις προσφύγων και μεταναστών από το 2015 και έπειτα συνέβαλαν τόσο στην άνοδο των Ισλαμοφοβικών αντιδράσεων όσο και στην ανάγκη για περαιτέρω μελέτη του όλου φαινομένου.

Στο παρόν κείμενο θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστεί συνοπτικά η συζήτηση και ο προβληματισμός που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με την Ισλαμοφοβία προσεγγίζοντας αρχικά το ιστορικό πλαίσιο ανάδυσης και εισόδου της στο δυτικό λεξιλόγιο, συζητώντας τον ορισμό, τις μορφές της και τις χρήσεις της ιδίως σε σχέση με αυτό που ονομάζεται ηθικός πανικός και πολιτική του φόβου και κάνοντας μια σύντομη αναφορά στο εάν και υπό ποια μορφή διαπιστώνεται η παρουσία της στην ελληνική κοινωνία.

Η εμφάνιση και εξέλιξη ενός αμφιλεγόμενου όρου

Οι πρώτες αναφορές της λέξης *Ισλαμόφοβος* αρχικά και αργότερα *Ισλαμοφοβία* έχει υποστηριχθεί ότι εντοπίζονται στη γαλλική γλώσσα τη δεκαετία του 1910, ενώ στην αγγλική γλώσσα τη δεκαετία του 1920.[2] Εκείνο που αξίζει αναφοράς είναι ότι το αρχικό περιεχόμενο της λέξης είναι διαφορετικό από το σημερινό, καθώς όπως έχει υποστηριχθεί (Allen 2010:5) Ισλαμοφοβία ήταν η εκδήλωση φόβου προς το Ισλάμ, κυρίως τη συντηρητική εκδοχή του, από τους φιλελεύθερους Μουσουλμάνους και όχι η εκδήλωση φόβου ή εχθρότητας προς το Ισλάμ από τους μη-Μουσουλμάνους. Φαίνεται, δηλαδή ότι ως όρος πρωτοεμφανίστηκε εντός των κόλπων του Ισλάμ. Η πρώτη συστηματική καταγραφή, αναφορά και προσέγγιση του όρου με το σύγχρονό του περιεχόμενο γίνεται το 1997 σε μια έκθεση ενός βρετανικού ιδρύματος, του Runnymede Trust,[3] και έκτοτε οι σχετικές με την Ισλαμοφοβία μελέτες έχουν αυξηθεί κατά πολύ στον ακαδημαϊκό χώρο (Fekete 2009, Esposito and Kalin 2011, Morgan and Poynting 2012, Tyrer 2013, Ernst 2013, Pratt and Woodlock 2016).

Ένα πρώτο σημαντικό ζητούμενο είναι το πώς ορίζεται η Ισλαμοφοβία. Αν κανείς ξεκινήσει από τη λέξη καθεαυτή τότε ένα βασικό της συνθετικό είναι εκτός από το Ισλάμ η λέξη φοβία. Σύμφωνα με την ψυχολογική-ψυχιατρική προσέγγιση, φοβία είναι ένας επίμονος και παράλογος φόβος για ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, χώρο, δραστηριότητα ή κατάσταση που έχει ως αποτέλεσμα το άτομο να επιθυμεί έντονα την αποφυγή αυτού που φοβάται (Μάνος 1997: 266). Με βάση τα όσα γνωρίζουμε για την Ισλαμοφοβία και όσα θα αναφερθούν παρακάτω είναι προφανές ότι η προσέγγιση αυτή δεν επαρκεί. Και αυτό διότι η Ισλαμοφοβία δεν περιλαμβάνει την αποφυγή επαφής με Μουσουλμάνους ή τουλάχιστον όχι μόνο αυτήν, αλλά μια αρνητική στάση, σε επίπεδο λόγου ή/και πράξεων, εναντίον τους. Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εναντίον του Ρατσισμού – ENAR),[4] η ισλαμοφοβία είναι ένα είδος ρατσισμού που περιλαμβάνει πράξεις βίας, διάκρισης και ρατσιστικού λόγου που τροφοδοτείται από παρερμηνείες της

ιστορίας και αρνητικά στερεότυπα και οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό και στην απανθρωποποίηση των Μουσουλμάνων. Είναι ρατσισμός διότι κατασκευάζει και αντιμετωπίζει μια θρησκευτική ομάδα με φυλετικούς όρους, πρόκειται δηλαδή για έναν πολιτισμικό-βιολογικό ρατσισμό. Ενδεχομένως η σημαντικότερη διάσταση που καθορίζει εάν ένας λόγος κυρίως, καθώς η πράξη είναι αρκετά πιο σαφής, είναι ή όχι Ισλαμοφοβικός είναι κατά πόσο ομαδοποιεί τους Μουσουλμάνους μέσω της χρήσης στερεοτύπων και διαστρεβλώσεων, θεωρώντας τους π.χ. όλους βίαιους, απολίτιστους, βάρβαρους, κτλ., μη διακρίνοντας δηλαδή δυνατότητες διαφοροποίησης και αποδίδοντας τους ουσιαστικά ελαττώματα που προκύπτουν εξ ορισμού από τη θρησκεία τους.

Λόγω ακριβώς του συνθετικού *–φοβία* που δεν δηλώνει με σαφήνεια την επιθετική διάσταση όσων εκφράζουν αυτού του είδους τις θέσεις εναντίον του Ισλάμ και των Μουσουλμάνων έχει προταθεί η χρήση του όρου αντι-Ισλαμισμός (Vakil 2009) κατ' αντιστοιχία του αντι-σημιτισμού.[5] Με αυτόν τον τρόπο διαχωρίζεται π.χ. κάποιος ο οποίος απλώς ανησυχεί διότι δεν γνωρίζει τι είναι το Ισλάμ από κάποιον που παίρνει με σαφήνεια αρνητική στάση έναντι συνολικά των Μουσουλμάνων. Πρόκειται για μια διαφοροποίηση που ενδεχομένως είναι σημαντική διότι θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι ο φόβος ή ορθότερα η φοβία απέναντι στο άγνωστο είναι μια φυσιολογική αντίδραση του ανθρώπινου οργανισμού και δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται απαραίτητα ως ιδεολογική προκατάληψη. Με αυτό το σκεπτικό κάποιος ο οποίος δηλώνει ότι φοβάται με όλα αυτά που ακούει να συμβαίνουν στον Ισλαμικό κόσμο και με τις επιθέσεις σε δυτικές πόλεις δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εξ ορισμού Ισλαμόφοβος με το περιεχόμενο που εννοείται εδώ, εν αντιθέσει με εκείνον ο οποίος σαφώς και με ευκρίνεια διατυπώνει προτάσεις του τύπου «όλοι οι Μουσουλμάνοι είναι βίαιοι», «δεν υπάρχουν μετριοπαθείς Μουσουλμάνοι», κτλ., ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί όχι απλώς Ισλαμόφοβος, αλλά και με αντι-Ισλαμική συμπεριφορά. Παρά το γεγονός ότι ενδεχομένως ο όρος αντι-Ισλαμισμός να είναι καταλληλότερος προκειμένου να περιγράψει το περιεχόμενο που έχει η Ισλαμοφοβία ως ιδεολογία και πρακτική, λόγω του ότι η Ισλαμοφοβία πλέον έχει καθιερωθεί στο ακαδημαϊκό λεξιλόγιο οι δύο όροι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, αλλά με το περιεχόμενο της σαφούς αρνητικής, εχθρικής και επιθετικής στάσης εναντίον του Ισλάμ και των Μουσουλμάνων και όχι της απλής φοβίας ή ανησυχίας.

Σύμφωνα με έναν σχετικά πρόσφατο ορισμό η Ισλαμοφοβία είναι ο φόβος ή το μίσος για το Ισλάμ, που λαμβάνουν ιδεολογική και υλική μορφή μέσω του πολιτισμικού ρατσισμού εναντίον εμφανών εκδηλώσεων 'Μουσουλμανικότητας' (Zempi and Chakraborti 2015: 46), π.χ. χώροι, ενδυμασία, κτλ. Αυτό σημαίνει ότι η Ισλαμοφοβία δεν είναι η απλή ανησυχία και ο προβληματισμός για το Ισλάμ, αλλά κάτι αρκετά πιο σαφές και ενίοτε δομημένο στα όρια της ιδεολογίας και του πολιτισμικού ρατσισμού. Εξίσου σημαντικό είναι να υπογραμμιστεί, όπως έχει γίνει και από διεθνείς οργανισμούς (π.χ. Διεθνής Αμνηστία) ότι η κριτική στη θρησκεία και συνεπώς και στο Ισλάμ δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί Ισλαμοφοβία από τη στιγμή που δεν κατηγοριοποιεί τους Μουσουλμάνους ως πολιτισμικά κατώτερους και δεν τους ομαδοποιεί στερεοτυπικά.[6]

Μορφές και χρήσεις της Ισλαμοφοβίας

Από τα παραπάνω καθίσταται φανερό ότι υπάρχει τουλάχιστον προβληματισμός για τον ορισμό της Ισλαμοφοβίας, ο οποίος είχε ήδη εκδηλωθεί στην πρώτη έκθεση του 1997 από το Runnymede Trust. Αναζητώντας τα είδη της Ισλαμοφοβίας θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν σε έξι ομάδες (Sayyid 2014): 1) Επιθέσεις εναντίον προσώπων, 2) επιθέσεις κατά περιουσίας, 3) εκφοβισμός, 4) θεσμική Ισλαμοφοβία, 5) σχόλια και δημόσιος λόγος και 6) κρατική Ισλαμοφοβία.[7] Από την ενδεικτική αυτή ομαδοποίηση μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δύο είναι οι κύριες κατηγορίες της Ισλαμοφοβίας: 1) η ιδεολογία και 2) ο ακτιβισμός ή ο λόγος και οι πράξεις. Εκείνο που χρήζει προσοχής, όμως, είναι ότι η απουσία άσκησης φυσικής βίας, επιθέσεις σε Μουσουλμάνους ή στην ιδιοκτησία τους (χώροι προσευχής, κοιμητήρια, χώροι συγκέντρωσης, οικίες, κτλ.) δεν υποδηλώνει ότι η Ισλαμοφοβία δεν υπάρχει ή ότι αποτελεί 'μύθο' και υπερβολή. Η Ισλαμοφοβία δηλαδή δεν πρέπει να ταυτίζεται μόνο με τις επιθετικές, βίαιες, πράξεις, διότι η Ισλαμοφοβική ιδεολογία και ο αντίστοιχος λόγος αποτελούν θεμελιώδεις παράγοντες των όποιων επιθέσεων, οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν λαμβάνουν χώρα σε κάποιο

ιδεολογικό κενό. Αυτό σημαίνει ότι όποιος προβαίνει σε οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια εναντίον Μουσουλμάνων έχει άμεσα ή έμμεσα επηρεαστεί από τη λιγότερο ή περισσότερο εμφανή και ρητά διατυπωμένη σχετική ιδεολογία, ανεξαρτήτως του πόσο ο ίδιος την έχει επεξεργαστεί. Το ιδεολογικό υπόβαθρο, δηλαδή, είναι πάντοτε παρόν και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις βίαιες εκδηλώσεις. Εξ ου και οι όποιες πρωτοβουλίες εντιμετώπισης της Ισλαμοφοβίας δεν θα πρέπει να λαμβάνονται μετά από επιθετικές ενέργειες, αλλά αμέσως μόλις διαπιστωθεί η ύπαρξη Ισλαμοφοβικού λόγου και ιδεολογίας.

Μια δεύτερη διάκριση που θα μπορούσε να προταθεί, αν και αρκετά περιγραφική, είναι αυτή μεταξύ άμεσης και έμμεσης Ισλαμοφοβίας. Είναι σαφές ότι όταν κάποιος εμφανώς στρέφεται εναντίον και στοχοποιεί έναν Μουσουλμανικό πληθυσμό, πρόκειται για μια μορφή άμεσης και ρητά εκπεφρασμένης Ισλαμοφοβικής στάσης. Στην προσπάθεια όμως διαπίστωσης και καταγραφής της Ισλαμοφοβίας είναι σημαντικό να εντοπίζονται και οι έμμεσες εκείνες αναφορές, οι οποίες εκφράζονται κατά κύριο λόγο μέσω του λεγόμενου 'μεταναστευτικού/ προσφυγικού προβλήματος'. Ενδέχεται δηλαδή κάποιος ή μια ομάδα να καλύπτει την Ισλαμοφοβία του πίσω από το ζήτημα του αυξημένου αριθμού μεταναστών και προσφύγων και τέτοια παραδείγματα είχαμε κατά την περίοδο της προσφυγικής κρίσης όταν υπήρχαν αναφορές για αποδοχή προσφύγων χριστιανικής θρησκείας, αλλά άρνηση για αποδοχή προσφύγων Μουσουλμάνων.[8] Αν και πολλές φορές η ξενοφοβία και η Ισλαμοφοβία συμβαδίζουν, η προσπάθεια καταγραφής της δεύτερης δυσχεραίνεται όταν καλύπτεται υπό τον μανδύα του μεταναστευτικού.

Ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι καταλληλότερος όρος είναι ο αντι-Ισλαμισμός και όχι η Ισλαμοφοβία, ο φόβος ως συστατικό στοιχείο δεν παύει να υφίσταται, διότι ένας -αν όχι ο σημαντικότερος- στόχος όλων όσοι αναπαράγουν και ενισχύουν την Ισλαμοφοβία (λόγω και έργω) είναι η καλλιέργεια και η διασπορά του φόβου για το Ισλάμ και τους Μουσουλμάνους. Η καλλιέργεια και ανα-παραγωγή αντι-Ισλαμικών λόγων και πράξεων μπορεί να διαπιστωθεί σε ποικίλα πεδία, όπως τα ΜΜΕ, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η πολιτική, ακόμα και θρησκευτικές οργανώσεις, κυρίως των άλλων δύο μονοθεϊστικών θρησκειών. Για την προσέγγιση και μελέτη της Ισλαμοφοβίας μπορούν να φανούν χρήσιμες δύο έννοιες, ο ηθικός πανικός και η πολιτική του φόβου.

Ο όρος ηθικός πανικός πρωτοεμφανίστηκε τη δεκαετία του 1960, αλλά κυρίως στις αρχές του 1970 στο πεδίο της κοινωνιολογίας και είχε ως επίκεντρο τη νεολαία (Cohen 1972, Thompson 1998). Τα ποικίλα κινήματα της νεολαίας, η σεξουαλική απελευθέρωση, αλλά και τα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα άρχισαν να καλλιεργούν στα ΜΜΕ κυρίως ένα κλίμα φόβου και πανικού σύμφωνα με το οποίο οι 'παλιές' αξίες καταρρέουν, επέρχεται η ηθική χαλαρότητα, οι νέοι χάνουν τις αξίες της οικογένειας και της θρησκείας και διαταράσσεται η καθεστηκυία τάξη. Αντίστοιχα παραδείγματα μπορούν βέβαια να διαπιστωθούν και στο πεδίο της εγκληματικότητας και της παραβατικότητας, στο οποίο ήταν εμφανής η καλλιέργεια πανικού για τον 'μαύρο εγκληματία' που απειλεί την κοινωνική συνοχή. Τα παραδείγματα τα οποία μπορεί να καταγράψει κανείς είναι πολλά στο πεδίο αυτό και τα ΜΜΕ έχουν διαδραματίσει καίριο ρόλο. Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να λαμβάνει χώρα τα τελευταία χρόνια και ως προς τους Μουσουλμάνους (Zempi and Chakraborti 2014). Από πολλά ΜΜΕ -και διαδικτυακά πλέον- καλλιεργείται η εικόνα του απειλητικού, βίαιου Μουσουλμάνου. Ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης της Αλ Κάιντα, αλλά ιδίως του λεγόμενου Ισλαμικού Χαλιφάτου, η αναπαραγωγή από μεγάλα ειδησεογραφικά δίκτυα βίντεο με τις απειλές των τζιχαντιστών και εικόνες με αιχμαλώτους, οι οποίοι είτε αποκεφαλίζονταν είτε καίγονταν ζωντανοί σε κλουβιά, συνέτειναν στην καλλιέργεια αυτού του πανικού ακόμα και ασυνείδητα. Παρά το γεγονός ότι η εν λόγω αναπαραγωγή έχει σταματήσει τα τελευταία 2-3 χρόνια περίπου ήταν τόσο έντονη στην αρχή, που μπορεί κάλλιστα να υποστηριχθεί ότι ο πανικός πλέον έχει εδραιωθεί. Ταυτόχρονα, εκτός από τον ηθικό πανικό που βασίζεται στη βία καλλιεργείται και ένα άλλου είδους ηθικός πανικός που στοχεύει στις αξίες και τα ήθη της δυτικής κοινωνίας. Σύμφωνα με αυτόν οι Μουσουλμάνοι δεν απειλούν μόνο τη ζωή αυτή καθευατή, αλλά πρόκειται μέσω της μαζικής τους αύξησης να επηρεάσουν τον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό της Δύσης (οικογένεια, γυναίκες, εθνική ταυτότητα, τρόπος ενδυμασίας, διατροφή, κτλ.).

Κατασκευάζεται, συνεπώς, ένα είδος ηθικού πανικού με έμφαση στο θρησκευτικό στοιχείο, στοχεύοντας δηλαδή μια θρησκεία, ένα είδος ενδεχομένως ηθικο-θρησκευτικού πανικού (Sakellariou 2015), καθώς

εκτός όλων των παραπάνω πληττόνται σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα και οι δυτικές χριστιανικές αξίες και παραδόσεις. Ο Μουσουλμάνος δηλαδή εμφανίζεται ως μια ολική απειλή που έρχεται ως ο απόλυτος ξένος με σαφή πρόθεση αλλοίωσης του συνόλου του δυτικού τρόπου ζωής. Παρά τις όποιες διαφορές, είναι δεδομένη σε αυτό το σημείο η ομοιότητα με τον αντισημιτισμό, καθώς η θέση του Εβραίου ήταν και εξακολουθεί να είναι στους αντισημιτικούς κύκλους αυτή μιας συνολικής απειλής για τη Δύση και τον τρόπο ζωής της. Οι ομοιότητες αυτές που διαπιστώνονται δείχνουν με ενάργεια την πορεία οικοδόμησης και λειτουργίας αυτού του μηχανισμού κατασκευής 'εχθρών' και αποδιοπομπαίων τράγων, χωρίς απαραίτητα ο ένας να αντικαθιστά τον άλλο.

Η ηθικός ή ηθικο-θρησκευτικός πανικός που περιγράφηκε παραπάνω καλλιεργείται ιδιαίτερα από πολιτικούς, πολιτικά κόμματα και ομάδες δημιουργώντας αυτό που έχει περιγραφεί ως πολιτική του φόβου (politics of fear). Σε αυτό το πλαίσιο παράλληλα ή αφού πρώτα έχει αναπτυχθεί ο ηθικός πανικός από τα ΜΜΕ, εμφανίζονται πολιτικοί φορείς, οι οποίοι υιοθετούν αυτήν την ρητορική του φόβου με απώτερο σκοπό, προφανώς, το πολιτικό όφελος. Παύει πλέον να υπάρχει κάποιος πραγματικός φόβος προερχόμενος από κάποια απειλή, και καλλιεργείται μια κουλτούρα του φόβου, ότι η κατάσταση είναι εκτός ελέγχου και άρα κάποιος πολιτικός φορέας πρέπει να αναλάβει δράση. Ως συνέπεια, η διάσταση του φόβου μέσα στο κοινωνικό σύνολο διογκώνεται και ενισχύονται οι διαιρετικές τομές μεταξύ του 'εμείς' και 'αυτοί' (Altheide 2003, Furendi 2006) και ο φόβος αναπαράγεται μετατρεπόμενος σε μια αυτο-εκπληρούμενη προφητεία (Ferraro 1995). Μέσω αυτών των συναισθημάτων του φόβου επιδιώκονται αφενός τα πολιτικά οφέλη που είναι απαραίτητα για την επιβίωση του φορέα ο οποίος και αναπαράγει την εν λόγω ρητορική, αλλά την ίδια στιγμή ενισχύεται και η εθνική ομοιογένεια και συνοχή. Η Ισλαμοφοβία έχει αποτελέσει κατά τις τελευταίες δύο περίπου δεκαετίες έναν τέτοιου είδους φόβο (Mölder 2011) που βρίσκει εύφορο έδαφος για αναπαραγωγή στους πολιτικούς χώρους της δεξιάς και της ακρο-δεξιάς, αλλά πολλές φορές και σε υποτίθεται προοδευτικούς και φιλελεύθερους χώρους. Σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται λόγος για βιομηχανία της Ισλαμοφοβίας καθώς 'δεξαμενές σκέψης', ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα αναπαράγουν στοχευμένα την Ισλαμοφοβία και επιδιώκουν την καλλιέργειά της (Lean 2012, Wajahat et al. 2011).

Η Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα: Δεδομένα και προοπτικές

Το ερώτημα το οποίο ανακύπτει από όσα αναπτύχηκαν μέχρι τώρα είναι εάν υπάρχει Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα, αν ναι ποιες μορφές λαμβάνει και σε ποιους χώρους εντοπίζεται. Από τη στιγμή που ο σκοπός του εν λόγω κειμένου δεν ήταν η επικέντρωση στην ελληνική περίπτωση, αλλά η γενικότερη συζήτηση και ο αναστοχασμός γύρω από την Ισλαμοφοβία και τον αντι-Ισλαμισμό, είναι προφανές ότι αναλυτική καταγραφή της Ισλαμοφοβίας στην Ελλάδα, δεν μπορεί να γίνει και άλλωστε είναι κάτι που έχει καταγραφεί σε άλλα κείμενα (Sakellariou 2016, Sakellariou 2017α, Sakellariou 2017β).

Από τα διαθέσιμα ευρήματα προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα για την Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα. Κατ' αρχάς και με βάση τον διαχωρισμό ανάμεσα σε λόγο και πράξεις Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα υπάρχει και εντοπίζεται ως επί το πλείστον στο πεδίο της ιδεολογίας και του λόγου. Η Ισλαμοφοβία δεν είναι τόση έντονη όσο σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες (π.χ. Αγγλία, Γαλλία) και σε καμία περίπτωση δεν είναι του ιδίου βαθμού ως προς τις βίαιες ενέργειες, οι οποίες στην Ελλάδα είναι περιορισμένες. Από την άλλη μεριά είναι γεγονός ότι καταγράφονται αρκετές ξενοφοβικές και ρατσιστικές επιθέσεις σε μετανάστες που είναι κατά βάση Μουσουλμάνοι, αλλά στις εν λόγω πράξεις το θρησκευτικό κίνητρο τις περισσότερες φορές είτε είναι ασαφές είτε απουσιάζει και θα ήταν παρακινδυνευμένο να κατηγοριοποιηθούν όλες οι ρατσιστικές επιθέσεις ως Ισλαμοφοβικές. Πρόκειται για ένα μεθοδολογικό πρόβλημα ως προς την καταγραφή των Ισλαμοφοβικών περιστατικών, το οποίο σε συνδυασμό με την απουσία κάποιου δικτύου ή οργάνου που να ασχολείται μόνο με αυτά τα περιστατικά δυσχεραίνει την καταγραφή τους. Σε γενικές γραμμές πάντως υπάρχει σχετική συμφωνία ότι οι Ισλαμοφοβικές ενέργειες είναι περιορισμένες και ότι το πρόβλημα εντοπίζεται στον λόγο και στην ιδεολογία.

Η διαπίστωση αυτή, βέβαια, δεν συνεπάγεται ότι η Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα δεν υπάρχει ή ότι δεν πρέπει να δίνει κανείς σημασία. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω προκειμένου να διαπράξει κάποιος μια πράξη εναντίον Μουσουλμάνων είναι δεδομένο ότι έχει επηρεαστεί συνειδητά ή ασυνείδητα από την αναπαραγωγή του σχετικού λόγου και της ιδεολογίας. Γι' αυτό και απαιτείται να διαμορφωθεί η κατάλληλη στρατηγική αντιμετώπισης της Ισλαμοφοβίας προτού αυτή μεταφερθεί στο πεδίο του ακτιβισμού και των βιαιοπραγιών.

Οι χώροι στους οποίους διαπιστώνεται η Ισλαμοφοβία είναι τα ΜΜΕ, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η πολιτική και η Ορθόδοξη Εκκλησία. Η αναφορά στους εν λόγω χώρους δεν συνεπάγεται ότι συνολικά αυτοί οι χώροι διακατέχονται από Ισλαμοφοβικές απόψεις και κυριαρχούνται από αυτές, αλλά ότι σε αυτούς υπάρχει εύφορο έδαφος για την αναπαραγωγή τους. Ειδικότερα είναι δεδομένο και από τη διεθνή εμπειρία ότι ο χώρος της δεξιάς, αλλά κυρίως της ακρο-δεξιάς είναι προνομιακός ως προς την καλλιέργεια της Ισλαμοφοβίας και αυτού που ονομάστηκε πολιτική του φόβου, η οποία είναι εμφανής τόσο στον δημόσιο λόγο των εκπροσώπων τους όσο και στα κείμενά τους (ομιλίες στο Κοινοβούλιο, γραπτές ερωτήσεις προς Υπουργεία, παρουσία στα ΜΜΕ, στο διαδίκτυο, πολιτικές διακηρύξεις, κτλ). Η Ισλαμοφοβία που καταγράφεται στην Ελλάδα δεν διαφέρει ιδιαίτερα από εκείνη που υπάρχει σε άλλες χώρες και δομείται γύρω από τρεις άξονες: τη σύγκρουση πολιτισμών και θρησκειών (Χριστιανισμού-Ισλάμ), το μεταναστευτικό-προσφυγικό ζήτημα και την τρομοκρατία. Πάνω σε αυτά τα θέματα είναι που οικοδομείται και αναπαράγεται ο Ισλαμοφοβικός λόγος. Το μόνο στοιχείο διαφοροποίησης είναι ότι όταν συζητάμε περι Ισλάμ στην Ελλάδα στην εξίσωση προστίθεται και η Τουρκία, η οποία σε όλους του Ισλαμοφοβικούς λόγους διαδραματίζει κάποιον ρόλο είτε λόγω του Οθωμανικού παρελθόντος είτε λόγω πρόσφατων γεγονότων και της έντασης που καταγράφεται μεταξύ των δύο χωρών.

Εύλογα προκύπτει το εξής ερώτημα: Εάν πράγματι υπάρχει Ισλαμοφοβία σε επίπεδο λόγου τότε πώς αυτή έχει επηρεάσει του πολίτες; Σύμφωνα με τις υπάρχουσες έρευνες κοινής γνώμης οι Έλληνες έχουν μικρή γνώση για το τι ακριβώς είναι το Ισλάμ και εδώ είναι εμφανές ένα έλλειμμα παιδείας (Public Issue 2010) και επίσης εκφράζουν αρκετά αρνητικές απόψεις για το Ισλάμ και τους Μουσουλμάνους, ενώ αντιτίθενται και στην ανέγερση Μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα με ποσοστά ενισχυόμενα τα τελευταία χρόνια (Διανέσοις 2015, 2016α, 2016β, 2018, Lipka 2016). Αν και δεν αποτελεί απόδειξη, εντούτοις υπάρχουν ενδείξεις ότι η καλλιέργεια και διάχυση του Ισλαμοφοβικού λόγου συμβάλλει στη διαμόρφωση αρνητικών αντιλήψεων για το Ισλάμ και τους Μουσουλμάνους.

Συμπέρασμα

Από όσα αναφέρθηκαν καθίσταται προφανές ότι η Ισλαμοφοβία έχει πλέον εισέλθει στη δημόσια - ακαδημαϊκή και μη- συζήτηση και έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης διαφόρων μελετητών. Ως όρος έχει προκαλέσει αρκετές αντιπαραθέσεις ήδη από την πρώτη της χρήση το 1997 με αποτέλεσμα να προτείνονται και άλλοι όροι (π.χ. αντι-Ισλαμισμός) προκειμένου να αποδοθεί καλύτερα το περιχόμενό της. Θα μπορούσε να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι η Ισλαμοφοβία είναι ένας αμφιλεγόμενος όρος, αλλά ακόμα και αν διαφωνεί κανείς ως προς τον όρο ή το περιεχόμενο το οποίο του αποδίδεται είναι εμφανές ότι αρνητικές, στερεοτυπικές και προκατειλημμένες απόψεις για τους Μουσουλμάνους και το Ισλάμ καθώς και βίαιες πράξεις εναντίον τους είναι υπαρκτές και σε ορισμένες χώρες αρκετά έντονες. Ανεξαρτήτως, λοιπόν, της ορολογίας που χρησιμοποιείται η Ισλαμοφοβία αποτελεί ένα κοινωνικό γεγονός με Ντυρκεμιανούς όρους και χρήζει προσοχής και μελέτης. Η Ισλαμοφοβία ενδέχεται να εκδηλώνεται σε διάφορα πεδία και με ποικίλες μορφές, αλλά εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι η Ισλαμοφοβία δεν είναι μόνο η βίαιη πράξη, όπως κατ' αντιστοιχία και ο αντισημιτισμός δεν είναι μόνο μια βίαιη ενέργεια εναντιον Εβραίων ή βανδαλισμού ενός εβραϊκού μνημείου. Κατά συνέπεια ο Ισλαμοφοβικός λόγος και η Ισλαμοφοβική ρητορική και ιδεολογία είναι εξίσου σημαντικές εκφάνσεις τις Ισλαμοφοβίας που χρήζουν μελέτης και καταγραφής καθώς με αυτόν τον τρόπο καλλιεργείται τόσο ο ηθικο-θρησκευτικός πανικός για το Ισλάμ όσο και η πολιτική του φόβου, ιδίως από εκείνους τους πολιτικούς φορείς που επιδιώκουν άμεσα πολιτικά οφέλη. Από την άλλη πλευρά είναι εξίσου σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η Ισλαμοφοβία δεν μπορεί να ταυτίζεται με την οποιαδήποτε κριτική ή διαφωνία με το Ισλάμ και τη Μουσουλμανική θρησκεία

ή τις πρακτικές της, διότι ελλοχεύει ο κίνδυνος όποιος διαφωνεί να κατηγοριοποιείται ως Ισλαμόφοβος. Ως προς την Ελλάδα, αν και η Ισλαμοφοβία εντοπίζεται κυρίως στο πεδίο του λόγου, αυτό δεν μειώνει τη σημασία της ούτε και την απαιτούμενη προσοχή τόσο εκ μέρους της ακαδημαϊκής κοινότητας, καθώς οι σχετικές έρευνες σπανίζουν (Παπαγεωργίου και Σαμούρης 2012), όσο και από τους φορείς εκείνους (κρατικούς και μη) που ασχολούνται με ζητήματα μισαλλοδοξίας και ρατσισμού.

Σημειώσεις

[1] Σύμφωνα με το ερευνητικό ινστιτούτο Pew οι Μουσουλμάνοι αποτελούν το 5% του ευρωπαϊκού πληθυσμού (περίπου 26 εκ), ενώ για την Ελλάδα αν και δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία καθώς η επίσημη απογραφή δεν καταγράφει το θρήσκευμα, υπολογίζονται στο 5,7% του πληθυσμού μαζί με την μειονότητα της Θράκης. http://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/ (τελευταία πρόσβαση 16 Μαΐου 2018). Είναι, επίσης, ενδιαφέρον για τον τρόπο ανάπτυξης της ισλαμοφοβίας ότι σε ορισμένες περιπτώσεις παρά το γεγονός ότι οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί είναι μικροί, εντούτοις αυτή βρίσκει έδαφος ανάδυσης, όπως στις πρώην κομμουνιστικές χώρες (π.χ. Πολωνία) (Górak-Sosnowska 2014).

[2] Βλ. http://www.algerie-focus.com/2010/02/lislamophobie-un-racisme-apparu-avec-les-colonisations/ (Τελευταία πρόσβαση 17 Μαΐου 2018).

[3] Στην επέτειο των 20 ετών από την πρώτη έκδοση το ίδρυμα προχώρησε σε μια νέα έκδοση εξετάζοντας όλες τις εξελίξεις και τις μεταβολές που συντελέστηκαν κατά το χρονικό αυτό διάστημα, υποστηρίζοντας ότι η Ισλαμοφοβία εξακολουθεί να αποτελεί πρόκληση για τη βρετανική κοινωνία, αλλά και σε διεθνές πλέον επίπεδο, όπως και πριν από 20 χρόνια.

[4] Muslims in Europe: Questions and Answers, http://www.enar-eu.org/Muslims-in-Europe-Questions-and (Τελευταία πρόσβαση 17 Μαΐου 2018).

[5] Το θέμα της σύγκρισης Ισλαμοφοβίας και αντισημιτισμού έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών μελετών τα τελευταία χρόνια (Hafez 2016, Renton and Gidley 2017). Οι προσεκτικοί και οξυδερκείς μελετητές δεν υποστηρίζουν ότι τα δύο φαινόμενα έχουν τα ίδια αποτελέσματα, το αντίθετο, διαπιστώνουν, όμως κοινές αφετηρίες που θα πρέπει να προκαλέσουν προβληματισμό σε όλους όσοι μελετούν την Ισλαμοφοβία. Είναι δε ενδεικτικό ότι η πρώτη αναφορά για την Ισλαμοφοβία έγινε σε μια έκθεση του Runnymede Trust σχετικά με τον αντισημιτισμό (1994), πριν από την έκθεση του 1997.

[6] Βλ. https://www.amnesty.org/download/Documents/20000/eur010012012en.pdf (Τελευταία πρόσβαση 17 Μαΐου 2018).

[7] Η διαφορά της θεσμικής από την κρατική είναι ότι η θεσμική έχει ευρύτερη έννοια, δηλαδή μπορεί να αφορά και σε μη κρατικούς θεσμούς π.χ. θρησκευτικούς, πολιτισμικούς, επιστημονικούς, κτλ.

[8] Βλ. Ενδεικτικά http://www.efsyn.gr/arthro/mono-hristianoi-parakalo και http://politis.com.cy/article/xasikos-theloume-tous-prosfuges-xristianous (Τελευταία πρόσβαση 17 Μαΐου 2018). Αξίζει να υπενθυμίσει κανείς στο σημείο αυτό ότι μετά την είσοδό τους στην Ελλάδα οι Αλβανοί μετανάστες βαφτίζονταν εκόντες άκοντες Ορθόδοξοι προκειμένου να ενταχθούν ‘ομαλότερα’ στην ελληνική κοινωνία.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Διανέοσις, (2015), *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα, Διανέοσις, https://www.dianeosis.org/2016/02/what_greeks_believe_post/ [Τελευταία πρόσβαση 25 Απριλίου 2018]

Διανέοσις, (2016α), *Το Προσφυγικό Πρόβλημα και οι Έλληνες,* Αθήνα, Διανέοσις http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/immigration_04.pdf [Τελευταία πρόσβαση 25 Απριλίου 2018]

Διανέοσις, (2016β) *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα, Διανέοσις, http://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/ti_pistevoun_oi_ellines_spreads_C.pdf [Τελευταία πρόσβαση 25 Απριλίου 2018]

Διανέοσις, (2015), *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα, Διανέοσις, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/03/TPE_2018_Upd_280318.pdf [Τελευταία πρόσβαση 25 Απριλίου 2018]

Μάνος, Ν. (1997), *Βασικά Στοιχεία Κλινικής Ψυχιατρικής*, Θεσσαλονική, University Studio Press.

Νόιμαν, Π. (2016), *Οι Νέοι Τζιχαντιστές. Ισλαμικό Κράτος, Ευρώπη και το Επόμενο Κύμα Τρομοκρατίας*, Αθήνα, Διάμετρος.

Παπαγεωργίου, Φ., Σαμούρης, Α. (2012), *Ισλαμισμός και Ισλαμοφοβία. Πέρα από την Προκατάληψη*, Αθήνα, Ταξιδευτής.

Public Issue, (2010), *Οι Έλληνες και το Ισλάμ. Τι Γνωρίζει και τι Πιστεύει η Κοινή Γνώμη,* Αθήνα, Public Issue, http://www.publicissue.gr/1395/islam-2009/ [Τελευταία πρόσβαση 25 Απριλίου 2018]

Ξένη Βιβλιογραφία

Allen, Ch. (2010), *Islamophobia*, Surrey, Ashgate.

Alievi, S., (2009), *Conflicts over Mosques in Europe*, London, Network of European Foundations.

Arjana, S.-R., (2015), *Muslims in the Western Imagination*, New York, Oxford University Press.

Cesari, J. (2013), *Why the West fears Islam: An exploration of Muslims in Liberal Democracies,* New York, Palgrave Macmillan.

Cohen, S., (1972). *Folk Devils and Moral Panics*, Great Britain, McGibbon and Kee Ltd.

Delanty, G. (2016), *Επινοώντας την Ευρώπη*, Αθήνα, Ασίνη.

Ernst, W.C., (2013), *Islamophobia in America: The Anatomy of Intolerance*, New York, Palgrave Macmillan.

Esposito, J. and Kalin, I. (eds.), (2011), *Islamophobia: The Challenge of Pluralism in the 21st Century*, New York, Oxford University Press.

Fekete, L., (2009), *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe,* London, Pluto Press.

Ferraro, F. K., (1995), *Fear of Crime: Interpreting Victimization Risk*, Albany, State University of New York Press.

Furendi, F., (2006), *Culture of Fear Revisited*, London, Continuum

Haddad, Y.-Y. (ed.), (2002), *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*, New York, Oxford University Press.

Hafez, F. (2015), Comparing Anti-Semitism and Islamophobia: The State of the Field, *Islamophobia Studies Journal*, Vol. 3, No 2, pp.16-34.

Khosrokhavar, F., (2009), *Inside Jihadism: Understanding Jihadi Movements Worldwide*, Boulder, Paradigm Publishers.

Lean, N. (2012), *The Islamophobia Industry. How the Right Manufactures the Fear of Muslims*, London, Pluto Press.

Lipka, M., 2017. *Muslims and Islam: Key findings in the U.S. and around the world*. Washington: Pew Research Center. Available at: http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/22/muslims-and-islam-key-findings-in-the-u-s-and-around-the-world/ [Τελευταία πρόσβαση 17 Μαΐου 2018].

Maussen, M. (2009), *Constructing Mosques. The Governance of Islam in France and the Netherlands*, Amsterdam, The University of Amsterdam, PhD thesis.

Mölder, H., (2011), The Culture of Fear in International Politics: A Western Dominated International System and its Extremist Challenges, in A. Kilp and A. Saumets (eds.) *Cultural, Peace and Conflict Studies Series, Volume II: Extremism Within and Around Us*, Tartu, Tartu University Press, 2011, pp. 241-263

Morgan, G. and Poynting, S. (eds.), (2012), *Global Islamophobia: Muslims and Moral Panic in the West*, Surrey, Ashgate.

Nielsen, S. J., (2016), *Muslims in Western Europe*, Fourth Edition, Edinburgh, Edinburgh University Press.

Pratt, D. and Woodlock, R. (eds.), (2016), *Fear of Muslims? International Perspectives on Islamophobia* Switzerland, Springer.

Renton, J., Gidley, B (eds.) (2017), *Antisemitism and Islamophobia in Europe. A Shared Story?* London, Palgrave Macmillan

Roy, O., (2006), *Globalized Islam: The search for a New Ummah*, New York, Columbia University Press.

Runnymede Trust, (1997), *Islamophobia: A Challenge for Us All*, London, Runnymede Trust.

Runnymede Trust, (2017), *Islamophobia: Still a challenge for us all*, London, Runnymede Trust.

Said, E., (1981), *Covering Islam*, London, Routledge and Kegan Paul.

Sakellariou, A., (2015), Anti-Islamic Public Discourse in Contemporary Greece: The Reproduction of Religious Panic, in A. Elbasani, and O. Roy (eds.), *The Revival of Islam in the Balkans: From Identity to Religiosity*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 42-61.

Sakellariou, A. (2017α), Islam and Politics of Fear in Greece: Migration, Terrorism and "ghosts" from the Past, *Nationalities Papers*, Vol. 45, No 4, pp. 511-523.

Sakellariou, A., (2017β), Islamophobia in Greece: National Report, in E. Bayrakli, and F. Hafez (eds.), *European Islamophobia Report*, Istanbul, Foundation for Political Economic and Social Research (SETA), pp.237-254.

Sakellariou, A., (2016), Islamophobia in Greece: National Report, in E. Bayrakli and F. Hafez (eds.), *European Islamophobia Report*, Istanbul: Foundation for Political Economic and Social Research (SETA), pp. 200-221.

Sayyid, S., (2014), A Measure of Islamophobia, *Islamophobia Studies Journal*, Vol. 2 No. 1, pp. 10-25.

Sonn, T., (2016), *Is Islam an enemy of the West?* Cambridge, Polity.

Thompson, K., (1998), *Moral Panics*, London, Routledge.

Tyrer, D. (2013), *The Politics of Islamophobia: Race, Power and Fantasy*, London, Pluto Press.

Vakil, A. (2009), Is the Islam in Islamophobia the Same as the Islam in Anti-Islam; or, When Is It Islamophobia Time? *e-cadernos ces*, No 3, pp.74-85. URL: http://eces.revues.org/178 DOI: 10.4000/eces.178 [Τελευταία πρόσβαση 17 Μαΐου 2018]

Wajahat, A., et al. (2011), *Fear, Inc. The Roots of the Islamophobia Network in America*, Washington, Center for American Progress

Zempi, I. and Chakraborti, N., (2015), 'They Make Us Feel Like We're a Virus': The Multiple Impacts of Islamophobic Hostility Towards Veiled Women. *International Journal of Crime, Justice and Social Democracy*, Vol. 4, No 3, pp. 44-56.

Επιτελέσεις (της ηγεμονικής) αρρενωπότητας υπό καθεστώς έλλειψης στέγης

Μαρία Σκούρτη

Απόφοιτη ΠΜΣ Κοινωνιολογία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση εφορμά από τη διερεύνηση της ταυτοποίησης του υποκειμένου «Έλληνας άστεγος», και των κοινωνικών του σχέσεων, μέσα από την ανάλυση του λόγου εννέα Ελλήνων ανδρών που αντιμετώπισαν προβλήματα στέγασης. Πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα[1] με ημιδομημένες εις βάθος συνεντεύξεις και με θεωρητικό εργαλείο ανάλυσης την κριτική ανάλυση λόγου.

Ειδικότερα, η προτεινόμενη εισήγηση εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο οι άνδρες της έρευνας διαχειρίζονται στο λόγο τους την (πολυπρισματική) ταυτότητα του Έλληνα - άστεγου - άνδρα, μέσα στα πλαίσια της κατάστασης που βιώνουν, τόσο σε επίπεδο ατομικό (αστεγία) όσο και σε εθνικό/συλλογικό (εθνική κρίση χρέους, προσφυγική κρίση). Ανιχνεύουμε σημάδια κρίσης της ηγεμονικής αρρενωπότητας σε διάφορες εκφάνσεις της προσωπικής και κοινωνικής τους ζωής, αρχικά μέσα από τις αλλαγές σε έμφυλες σχέσεις και ρόλους (κοινωνικοοικονομικό στάτους, οικογένεια), που επέφερε ή ενέτεινε η μετάπτωση στην κατάσταση του άστεγου.

Ακολούθως, εξετάζεται η συνύφανση αρρενωπότητας και εθνικής ταυτότητας, υπό το πρίσμα του εθνοτικά Άλλου. Με την προσφυγική κρίση του 2015, η εθνική και έμφυλη συνύπαρξη Ελλήνων και ξένων, εν προκειμένω υπό την κοινή συνθήκη της έλλειψης στέγης, εισάγει στο πεδίο διερεύνησης το στοιχείο της εθνικότητας. Οι κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις και έμφυλες ιεραρχήσεις συναντούν το εθνικό τους βαρόμετρο και αναδεικνύουν εθνικές προτεραιότητες και εμφιλοχωρήσεις, σε μια «αναμέτρηση» εθνικών αρρενωποτήτων.

Λέξεις κλειδιά: Έλληνας άστεγος, ηγεμονική αρρενωπότητα, ποιοτική έρευνα, προσφυγική κρίση,

Performing (hegemonic) masculinity in the state of homelessness

Maria Skourti

M.S. Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This proposal constitutes part of a research project on the social identification processes of the subject “Homeless Greek [man]” and its social relations, through discourse analysis of interviews with nine Greek homeless men. We used a qualitative research approach with semi structured in-depth interviews.

The project specifically focuses on the way these men perform, through their speech, the identity of Greek – homeless – man in the context of the current situation, both in an individual (homelessness) and a national/collective (national debt crisis, refugee crisis) perspective. We trace signs of crisis within versions of hegemonic masculinity in different aspects of their private and social life, primarily in gendered relations and roles (socioeconomic status, family) that the downfall in homelessness incurred or aggravated.

Furthermore, we examine the connection between masculinity and national identity, concerning the national “Other”. In the light of the refugee crisis of 2015, the national and gendered coexistence of Greeks and foreigners, especially in a common state of homelessness, introduces the element of nationality to the research field. Various social classifications and gendered hierarchies meet their limits and bring out elements of a confrontation among national masculinities.

Key words: Greek homeless, hegemonic masculinity, qualitative research, refugee crisis

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αξιοποιεί την ανάλυση του λόγου εννέα Ελλήνων ανδρών που αντιμετώπισαν προβλήματα στέγασης και απευθύνθηκαν στις Κοινωνικές Δομές Αντιμετώπισης της Φτώχειας, «Πειραιάς –

Λιμάνι Αλληλεγγύης», του Ομίλου για την UNESCO Νομού Πειραιώς και Νήσων (κατά το χρονικό διάστημα 01/06/2015 – 01/06/2016), όπου η ίδια εργαζόμουν ως κοινωνική λειτουργός του Υπνωτηρίου. Στα πλαίσια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες εις βάθος συνεντεύξεις. Οι συμμετέχοντες ήταν ηλικίας 35-68 ετών, όσον αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση, 5 ήταν διαζευγμένοι, 1 άγαμος και 3 χήροι, ενώ όλοι, εκτός από δύο, έχουν αποκτήσει παιδιά. Αναφορικά με το μορφωτικό τους επίπεδο, 7 ήταν απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 1 τριτοβάθμιας και 1 αναλφάβητος.

Μέσα από μια μεταδομιστική προσέγγιση, οι άνδρες της έρευνας θεωρείται ότι δεν εκθέτουν απλώς τα προσωπικά τους βιώματα, ή «παρουσιάζουν» Γκοφμανικά (1956) μία εικόνα του εαυτού, αλλά διαπραγματεύονται στο λόγο τους την ίδια τους την συγκρότηση ως έμφυλα υποκείμενα και τις κοινωνικές ταυτότητες που αντιλαμβάνονται να φέρουν, ενώ ηγεμονικές ή και άλλες εκδοχές της αρρενωπότητας και της ελληνικής εθνικότητας συναρθρώνουν την ίδια τους την αντίληψη. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος τέθηκαν οι τρόποι με τους οποίους αποτυπώνεται σε αυτόν τον πληθυσμό η δράση του φύλου ως «ρυθμιστικό ιδεώδες» (Μπάτλερ 2008) και η επιτέλεση εκδοχών μιας ηγεμονικής αρρενωπότητας (Connell, Messerschmidt 2005). Διατηρήθηκε επίσης, ανοιχτό το ερώτημα του πώς ενδεχομένως συγκρούονται διαφορετικές εθνικές αρρενωπότητες είτε ενδο-υποκειμενικά είτε, στα πλαίσια των αφηγήσεών τους, δια-υποκειμενικά (Χαλκιά 2012). Ειδικότερα, ανιχνεύουμε σημάδια κρίσης της ηγεμονικής αρρενωπότητας μέσα από τις αλλαγές σε έμφυλες σχέσεις και ρόλους (κοινωνικοοικονομικό στάτους, οικογένεια) που επέφερε ή ενέτεινε η μετάπτωση στην κατάσταση του άστεγου. Ενώ με την προσφυγική κρίση του 2015, η εθνική και έμφυλη συνύπαρξη Ελλήνων και ξένων, εν προκειμένω υπό την κοινή συνθήκη της έλλειψης στέγης, εισάγει στο πεδίο διερεύνησης το στοιχείο της εθνικότητας, υπό το πρίσμα του εθνοτικά Άλλου.

Η συγκυρία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια κρίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη μεθοδολογικά καθώς επιτρέπει την θέαση των εξεταζόμενων δια-υποκειμενικών κοινωνικών διεργασιών σε συνθήκες ιδιαίτερης πίεσης. Όπως παρατηρεί η Χαλκιά (2012:235) σε άλλη έρευνα, «τόσο το πατριαρχικό έθνος-κράτος όσο και το κεφάλαιο βάλλονται, ενώ η καταστατική αδυναμία που τα συνέχει γίνεται ολοένα και περισσότερο ορατή. Η αδυναμία πληρωμής του έθνους, του εργοδότη, ή και του οικογενειάρχη, σημαδεύει ένα είδος εκθήλυνσης του μέχρι πρότινος πανίσχυρου πατέρα».

Η διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με το βίωμα της αστεγίας από την οπτική της αρρενωπότητας, ως μεγαλύτερο ή μικρότερο ρητό μέρος του ερευνώμενου, καταδεικνύει ένα ευρύ φάσμα στις πρακτικές ταυτοποίησης και ανασύνθεσης νέων ταυτοτήτων στα πλαίσια των κοινωνικών αλλαγών που οι άστεγοι άνδρες καλούνται να διαχειριστούν σε διάφορες χώρες. Για παράδειγμα, εξετάζεται ο ρόλος της μετάβασης στον καπιταλισμό σε μετα-σοβιετικές κοινωνίες, όπως της Ουκρανίας, στην οικονομική και ψυχολογική ευημερία ανδρών με αποτέλεσμα μία σειρά συνθηκών που κρίνεται ότι παράγουν την «αποτυχημένη ηγεμονική αρρενωπότητα» (Riabchuk 2011). Στο παρόν εθνικό συγκείμενο, η διερεύνηση του πώς δοκιμάζονται οι κυρίαρχες παραστάσεις αρρενωπότητας και πώς οι άνδρες αυτοί διαχειρίζονται την συνθήκη του έλληνα - άστεγου – άνδρα, προσθέτει στο ερευνητικό πεδίο τη ρητή μελέτη της εθνικής ταυτότητας, και του ρόλου της, σε αυτά τα πλαίσια. Μία έρευνα που εντοπίσαμε να αξιοποιεί ποιοτικές μεθόδους για την μελέτη άστεγων ανθρώπων ελληνικής καταγωγής στην Ελλάδα (Παπαδοπούλου, Κουραχάνης, 2017) επικεντρώνεται στα αίτια εκδήλωσης των φαινομένων έλλειψης στέγης, διαπιστώνοντας μεταξύ άλλων την άμεση συσχέτιση με την απουσία εισοδήματος λόγω μακροχρόνιας ανεργίας και την απουσία υποστηρικτικού περιβάλλοντος, με την χαλάρωση/διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών. Με την παρούσα έρευνα αποσκοπούμε να συμβάλλουμε στην εμβάθυνση της γνώσης για την αστεγία στην Ελλάδα με ρητές ωστόσο αναφορές στην έμφυλη και εθνική διάσταση των υποκειμένων, καλύπτοντας το ερευνητικό αυτό κενό στην εγχώρια βιβλιογραφία.

Έμφυλες σχέσεις υπό καθεστώς αστεγίας

Περνώντας στην ανάλυση του υλικού και την μελέτη των αρρενωποτήτων στις αφηγήσεις των ανδρών της έρευνας παρατηρούμε πώς οι ανατροπές στο κοινωνικοοικονομικό στάτους και η διάρρηξη/απουσία των

οικογενειακών και ευρύτερα συγγενικών δεσμών, με κυρίαρχο στοιχείο την απομόνωση, σηματοδοτούν μια διαδρομή διαδοχικών, «ηρωικών» θα λέγαμε, επιτελέσεων του φύλου και την ίδια στιγμή δόμησης της (έμφυλης) ταυτότητας σε σχέση πάντα με τους Άλλους. Ανάγλυφη είναι η προσπάθεια των ανδρών που συνομίλησα, να διαχειριστούν στο λόγο τους την κατάσταση την οποία βιώνουν, με το συμβολικό φορτίο και το στίγμα που αισθάνονται να τους βαραίνει. Απέναντι σε μια μεταπτυχιακή ερευνήτρια και εργαζόμενη στο κέντρο όπου φιλοξενούνται, σε μια συζήτηση συγχρόνως μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας, με σημαντικές συνδηλώσεις για την επιτέλεση της ηγεμονικής αρρενωπότητας, όλες οι συνεντεύξεις αποτυπώνουν την προσπάθεια διαχείρισης μίας ανδρικής ταυτότητας κατά την παρούσα ιστορική συγκυρία.

Οι αφηγήσεις τους ταλαντεύονται ανάμεσα σε περιόδους οικονομικής ευημερίας, στα όρια ενίοτε του υπερκαταναλωτισμού, και σε διαστήματα δύσκολων καταστάσεων και ανατροπών μέχρι την απώλεια στέγης. Όλοι οι συμμετέχοντες απασχολούνταν στο παρελθόν στον ιδιωτικό τομέα, είτε ως ελεύθεροι επαγγελματίες είτε ως εργάτες, ναυτικοί, σερβιτόροι, κούριερ, με επιμέρους μισθολογικές διακυμάνσεις. Οι αλλαγές στο κοινωνικοοικονομικό τους στάτους, πέρα από τις απτές επιπτώσεις στους βασικούς όρους επιβίωσης, συνδέονται άμεσα και με την ανάλογη έκπτωση στα πλαίσια των κοινωνικών δεσμών και στους έμφυλους ρόλους που τα υποκείμενα αναλαμβάνουν στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Σε όλες τις αφηγήσεις, εκφράστηκε ρητά ή άρρητα η διάρρηξη των οικογενειακών τους δεσμών ήδη πριν αντιμετωπίσουν σοβαρά προβλήματα στέγασης. Καθώς όλοι οι συμμετέχοντες κινούνταν στα πλαίσια της ετεροκανονικής πυρηνικής οικογένειας, με την εν γένει «φυσιολογική» ζωή που δήλωσαν ότι είχαν στο παρελθόν, η «έκπτωση» από το ρόλο του συζύγου και πατέρα, σε συνδυασμό με την ανεργία και τις οικονομικές δυσχέρειες, πλήττει την εικόνα του ανεξάρτητου και αυτόνομου άνδρα (ενίοτε επιτυχημένου επαγγελματικά και οικονομικά), «κουβαλητή» της οικογένειας και «σωστού» πατέρα και «οικογενειάρχη» (στα πρότυπα της σύγχρονης κοινωνίας). Θέτουν παράλληλα τα όρια σε σχέση με τις αλλαγές που θα ακολουθήσουν, κυρίως την απώλεια στέγης. Ο Παναγιώτης (52 ετών), διαζευγμένος με ένα γιο, στο παρελθόν ελεύθερος επαγγελματίας (οικοδομικές επιχειρήσεις), άστεγος τα 3 τελευταία χρόνια, παραθέτει στην αφήγησή του στοιχεία της σταδιακής μετάπτωσής του. Όπως αναφέρει: «είχα ένα σπίτι που ήταν ένα νοικοκυριό, σπίτι κανονικό, με πλυντήρια, στεγνωτήρια μέσα, τα ρούχα μου, το αυτοκίνητο μου, τη μηχανή μου, να μπορώ ας πούμε να πάω κάπου, να φάω ό,τι θέλω. Το να μου πει ξέρω γω το παιδί μου πάμε να πάρουμε ένα laptop. {} και ξαφνικά δεν υπήρχε τίποτα, πουλήθηκαν όλα αυτά».

Μέχρι να φθάσει στο σημείο να μείνει άστεγος, ο Παναγιώτης διατηρούσε καλές σχέσεις με την πρώην σύζυγό του και με το γιο τους ο οποίος ζει μαζί της. Όλα αυτά ωστόσο ανατρέπονται, παρουσιάζοντας την εικόνα ενός άνδρα που όπως ομολογεί «τυχαίνει ας πούμε, δεν έχω ενάμιση ευρώ να πάρω τσιγάρα», ενώ κοιμόταν στην πλατεία πάνω σε χαρτόκουτα. Η ταμπέλα του άστεγου υποδηλώνει έναν άνδρα αποτυχημένο, αδύναμο και περιθωριοποιημένο, γεγονός που φαίνεται να προκαλεί αισθήματα ντροπής και ανασφάλειας. Συνεχίζει: «Τώρα δεν θα καταδεχόμουνα ποτέ να συναντηθώ με τη γυναίκα μου και να πιούμε ένα καφέ, να πληρώσει τον καφέ η γυναίκα μου.»

Η δυνάμει αιτιακή συσχέτιση της αστεγίας με την απουσία υποστηρικτικού περιβάλλοντος που εν γένει διαπιστώθηκε, συνδέεται επίσης με το γεγονός ότι η απομόνωση που εκφράστηκε, αποτέλεσε εν πολλοίς και μια στρατηγική/επιλογή αποφυγής της εξάρτησης από τους άλλους, και κατ' επέκταση «διάσωσης» μέρους έστω της ανδρικής τους υπερηφάνειας και αξιοπρέπειας. Η απομάκρυνση από τη δημόσια σφαίρα και την κοινωνικότητα φαίνεται επίσης να προσβλέπει στη μείωση των επιπτώσεων από *ελλειπτικές* επιτελέσεις της ηγεμονικής αρρενωπότητας. Από την άλλη, η στήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον λειτουργεί συχνά ως σωσίβια λέμβος που «διασώζει» από το πραγματικό και το συμβολικό φορτίο της αστεγίας. Ο Χάρης (35 ετών), διαζευγμένος, με μία κόρη, 11 μήνες άστεγος, εργαζόμενος στο παρελθόν ως κρεοπώλης, δηλώνει ότι «αν συνέχιζα να ήμουν παντρεμένος ή αν είχα γονείς, δεν θα ήμουνα άστεγος».

Η ετεροκανονική πυρηνική οικογένεια ως βασικός πυλώνας στήριξης της ηγεμονικής αρρενωπότητας και δόμησης των έμφυλων σχέσεων στην κοινωνία συναντά το σημείο καμπής της στις αφηγήσεις των ανδρών της έρευνας, με σημάδια κρίσης της ηγεμονικής αρρενωπότητας την οποία βιώνουν και προσπαθούν να διαχειριστούν στο λόγο τους. Οι εγκλήσεις των έμφυλων υποκειμένων ως «άνδρες» και «γυναίκες» (όροι

ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένοι), και η επαναλαμβανόμενη επιτέλεση των ρυθμιστικών και κανονιστικών προτύπων που ενίοτε παρεκκλίνει της προκαθορισμένης πορείας της, αναδεικνύουν επομένως περιθωριακές και υποτελείς αρρενωπότητες, οι οποίες με τη σειρά τους επικυρώνουν έμφυλες και εξουσιαστικές ιεραρχήσεις εντός του κοινωνικού ιστού. Και αποδεικνύεται ότι δεν εξαντλούνται στην ανδρική/πατριαρχική καταπίεση και κυριαρχία επί των γυναικών, αλλά διευρύνονται σε όλο το φάσμα της έμφυλης υποκειμενοποίησης, με προεκτάσεις όπως θα δούμε στη συνέχεια, και στην φαινομενικά αμιγώς εθνική εκπροσώπηση των μελών μιας κοινωνίας.

Προσφυγική κρίση: Η εθνική και έμφυλη συνύπαρξη

Η συνύπαρξη Ελλήνων και ξένων κατά την συγκυρία της προσφυγικής κρίσης του 2015, εγείρει ζητήματα που αφορούν τον κόμβο του φύλου και του έθνους και αποτυπώνονται στο λόγο των συνομιλητών μου. Την περίοδο που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις κλιμακώνονταν οι εντάσεις για τους χιλιάδες πρόσφυγες και μετανάστες που κατέφθαναν στη χώρα. Στον Πειραιά συγκεντρώθηκαν στις πύλες Ε1 και Ε2, μέσα στο λιμάνι, σε κοντινή απόσταση από το κέντρο αστέγων που εξυπηρετεί τους συνομιλητές μου. Περιστασιακά, εξυπηρετήθηκαν από τη δομή οικογένειες προσφύγων, παρέχοντας τους πρόσβαση σε λουτήρες, ρουχισμό και φαγητό. Επίσης, κάποιοι από τους συμμετέχοντες «διέμεναν» για κάποιο διάστημα στο λιμάνι, ενώ οι περισσότεροι ήρθαν σε επαφή με πρόσφυγες κατά την εξυπηρέτηση αμφότερων στη δομή.

Η έλλειψη στέγης και ο αγώνας για επιβίωση, θέτει Έλληνες και ξένους σε έναν οριζόντιο άξονα προβληματοποίησης. Με φόντο τα ανθρωπιστικά προτάγματα στις φιλελεύθερες δημοκρατίες της «πολιτισμένης» Δύσης παρακολουθούμε μια υπολογιστική αναγνώριση της ζωής, που εντάσσει στο λόγο πολιτικών προσώπων, οργανώσεων και πολιτών, κατ' επέκταση στο κυρίαρχο σώμα της κοινωνίας, κατηγορίες ανθρώπων που στο παρελθόν βρίσκονταν στο περιθώριο ή/και στη σφαίρα των *αποκειμένων*. Οι άστεγοι όπως οι μετανάστες εισάγονται (χωρίς να ενσωματώνονται) στον κυρίαρχο λόγο σαν ένα ομοιογενές πλήθος ανθρώπων που απλώς δεν πρέπει να μηδενιστούν, «απαλείφοντας» σημαντικές παραμέτρους της ζωής τους.

Η εξέταση των τοποθετήσεων επί του προσφυγικού ανέδειξε σε πρώτο χρόνο την αξία της ανθρώπινης ζωής και το δικαίωμα για αξιοπρεπή διαβίωση ατόμων κάθε εθνικότητας. Οι συμμετέχοντες υιοθετούν λόγους που συντάσσονται με τα νεωτεριστικά προτάγματα ανθρωπισμού, τονίζοντας την ανάγκη να δοθεί μια λύση ώστε να βοηθηθούν οι πρόσφυγες με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Επιτελούν έτσι, έναν ιδιαίτερα «δυνατό» άνδρα, γενναιόδωρο επίσης, ο οποίος παραβλέποντας τις δικές του δυσκολίες αποφαίνεται αλτρουιστικά.

Ο Δημοσθένης (61 ετών), διαζευγμένος με 1 κόρη, πρώην ιδιοκτήτης μπαρ στην Ελλάδα και αργότερα εστιατορίου στη Γερμανία, άστεγος 8 χρόνια, χρησιμοποιεί τον όρο "ομοιοπαθείς", και δηλώνει: «βλέπω ότι έχουμε κάτι κοινό, δεν έχουμε τα απολύτως απαραίτητα. Δηλαδή σπίτι, ένα πιάτο φαΐ, μια δουλειά, αυτά {} αλληλέγγυος είμαι σ' αυτούς πράγματι που κινδυνεύει η ζωή τους {} Και αυτοί χωρίς σπιτάκι και κουβαλάνε και μωράκια μαζί τους». Ενώ αλλού ο ίδιος αναφέρει: «Κοντά σ' αυτούς αν έχουν εμφυσήσει και διάφοροι που ψάχνουν κάτι άλλο {} κοιτάνε πώς θα τη φτιάξουνε να παρεισφρήσουν για δόλιους λόγους.» Διαφαίνεται εδώ, με την επίκληση ενός ορισμένου «οικογενειακού» στάτους, η διαφορετική νοηματοδότηση του άνδρα και εν προκειμένω του αλλοεθνή άνδρα από θεωρούμενες υποβαθμισμένες πολιτισμικά χώρες όταν αυτός «κουβαλά» μαζί του την οικογένειά του, ο οποίος μοιάζει εξίσου να «αναπαριστά» όψεις μιας ηττημένης αρρενωπότητας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο.

Οι συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα της κρίσης σε συνδυασμό με τη διάκριση «καλών» και «κακών» μεταναστών που παρατηρήθηκε εν γένει, και τις βλαπτικές πρακτικές που αποδίδονται στους τελευταίους, δίνουν πάτημα στους συνομιλητές μου να εκφράσουν την αναγκαιότητα μιας προσωρινής διαμονής/φιλοξενίας, η οποία φαντάζει μικρότερη απειλή για την επιβίωση των Ελλήνων μακροπρόθεσμα. Μια απειλή που ξυπνά σε κάποιες περιπτώσεις μύχιους εθνικούς φόβους και αναπαράγει εθνικιστικούς λόγους περί αφανισμού του ελληνικού έθνους, αλλά και στερεοτυπικές εθνοφοβικές αντιλήψεις που στο

φαντασιακό του Έλληνα συνδέονται αιτιακά με την παρουσία των ξένων, όπως είναι η καταπάτηση της εθνικής ιδιοκτησίας, τα γκέτο, η ανεργία και η εγκληματικότητα. Η εν λόγω αναγκαιότητα φαίνεται να προτάσσει την εθνική προτεραιότητα των Ελλήνων, καθώς όπως δηλώνει ο Χάρης: «Όσο και αν ακούγεται άσχημο αυτό που θα σου πω, η Ελλάδα πρωτίστως, πρέπει να κοιτάξει τα δικά της παιδιά πρώτα, διότι όταν δεν μπορείς να ζήσεις τα δικά σου παιδιά, δεν μπορείς να κοιτάξεις τα παιδιά του γείτονα». Η μητρική σχέση με την πατρίδα που υποδηλώνεται στην αντιπαράθεση με τα αλλοεθνή παιδιά, ενισχύει μια ιεραρχία εθνικών αρρενωποτήτων, όπου ο εθνοτικά άλλος σχεδόν δικαίως φαίνεται να υπολείπεται της μητρικής φροντίδας.

Ωστόσο η κοινή συνθήκη της έλλειψης στέγης ανατρέπει τις υφιστάμενες ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και ξένων, οικοδεσπότη και φιλοξενούμενου, καθώς και το πατερναλιστικό τους υπόβαθρο, με τους Έλληνες άστεγους να καθηλώνονται εξίσου σε μια εξαρτημένη παιδικότητα, που υπονομεύει την εθνική τους υπεροχή. Λαμβάνοντας σε ορισμένα σημεία του λόγου την μορφή μια σύγκρουσης εθνικών αρρενωποτήτων, ως εθνικά υποκείμενα και οικοδεσπότες βιώνουν φαντασιακά την «εκθήλυνση» της εθνικής τους υπόστασης και κυριαρχίας. Παθητικοποιούνται και υποτάσσονται μέσα στο ίδιο τους το "σπίτι", ενώ παράλληλα μοιάζουν να υφίστανται μια οπισθοδρόμηση που στο εθνικό φαντασιακό καθηλώνει την Ελλάδα σε τριτοκοσμικά επίπεδα. Ο Μιχάλης (62 ετών), χήρος με τρία παιδιά, και εγγόνια, πρώην οδηγός φορτηγών, άστεγος 16 χρόνια, δηλώνει: «Στο φινάλε είναι η πατρίδα μου, το χωριό μου, η αυλή μου, το σπίτι μου. Δηλαδή αντί να κάνουν αυτοί πίσω, κάνουμε εμείς; Μέχρι πότε; Και παρακάτω: «Δηλαδή ο Έλληνας, ο καθ' εαυτού Έλληνας, να περνάει αυτά που περνάμε εμείς οι άστεγοι;». Η κρίση για τον "καθ' εαυτού Έλληνα", θέτει το εθνικό σώμα των καθαυτό Ελλήνων στη θέση των αστέγων, με την απειλή των ξένων να εκθέτει τους φαινομενικά «ασφαλείς» μέχρι πρότινος Έλληνες, την «κυρίως» Ελλάδα, στους κινδύνους και τις αντιξοότητες της αστεγίας.

Ο φόβος της υποβάθμισης, ιδιαίτερα σε μια περίοδο «οπισθοδρόμησης» που ήδη διέρχεται η Ελλάδα εν μέσω οικονομικής και πολιτικής κρίσης, μνημονίων και αντιλαϊκών μέτρων, ενισχύεται επίσης από την αποτυχία του ελληνικού κράτους να ανταποκριθεί στις αρχές μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας και προηγμένης ευρωπαϊκής χώρας. Εντέλει το πατριαρχικό έθνος κράτος και κράτος πρόνοιας αδυνατεί να προστατεύσει τα λεγόμενα παιδιά του, αυξάνοντας παράλληλα την εξάρτησή τους σε αυτό. Επιπλέον, για τους συνομιλητές μας, οι ηγεμονικές σχέσεις εντός της ευρωπαϊκής οικογένειας, που εδραιώθηκαν με την οικονομική και προσφυγική κρίση, και η αδυναμία όρθωσης του εθνικού αναστήματος των Ελλήνων και της Ελλάδας, φαίνεται να επιτείνουν την υφιστάμενη «εκθήλυνση». Θα λέγαμε ολοκληρώνοντας, ότι όσο και αν οι εθνικές αρρενωπότητες περιχαρακώνονται στα εσωτερικά τους σύνορα, οι άνδρες της έρευνας μοιάζουν να αντανακλούν στους λόγους τους για τους άλλους, τη δική τους ανδρική και εθνική παράσταση του εαυτού. Ένα είδος «εκθήλυνσης» που βιώνουν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο μοιάζει να εκτονώνεται στον εθνικά Άλλο του οποίου η παρουσία κάνει περισσότερο ορατή την εν λόγω «εκθήλυνση» και έκπτωση από το (φαντασιακό) ηγεμονικό τους βάθρο.

Σημειώσεις

[1] Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας με τίτλο «*Έλληνας άστεγος: Εθνική Ταυτότητα και Παραστάσεις Αρρενωπότητας*», (2016), για το ΠΜΣ Κοινωνιολογία, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Θερμές ευχαριστίες στην καθηγήτρια κα Αλεξάνδρα Χαλκιά, επιβλέπουσα της εν λόγω διπλωματικής εργασίας, η συμβολή της οποίας ήταν καθοριστική για τη μορφή της έρευνας αλλά και του κειμένου της εισήγησης. Στοιχεία επικοινωνίας: empsa15@yahoo.gr

Ελληνική βιβλιογραφία

Goffman, E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Μπάτλερ, Τζ. (2008), *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, Αθήνα, Εκκρεμές

Παπαδοπούλου, Δ. και Κουραχάνης, Ν. (2017), *Άστεγοι και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα της κρίσης*, Αθήνα, Τόπος

Χαλκιά, Α. (2012), «Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότη-τες και ο έμφυλος Δεκέμβρης», στο Αποστολέλλη, Άννα & Χαλκιά, Αλεξάνδρα (επιμ.), *Σώμα Φύλο Σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 215-249

Ξένη βιβλιογραφία

Connell, R. & Messerschmidt, J.W. (2005), "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender & Society*, vol. 19, No 6, σσ. 829-857

Riabchuk, A. (2012), "Homeless Men and the Crisis of Masculinity in Contemporary Ukraine", in Olena Hankivski & Anastasia Salnykova (Eds.) *Gender, Politics and Society in Ukraine*, Toronto, University of Toronto Press, σσ. 204-221

Μέριμνα προσωπικού Ενόπλων Δυνάμεων

Δημήτριος Σμοκοβίτης

Μέλος Θεματικής Ομάδας Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας ΕΚΕ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εισήγηση αναπτύσσονται θέματα που αφορούν την πολιτική Μέριμνας Προσωπικού (στρατιωτικού και πολιτικού) κατά την περίοδο της σημερινής οικονομικής κρίσης. Η κρίση αυτή, μετεξελισσόμενη σε γενικότερη κρίση που αφορά και στην ασφάλεια και άμυνα της Ελλάδας, απαιτεί από τα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας υπερβολική επαγγελματική προσπάθεια και αφοσίωση στην αποστολή τους. Για την εκτέλεση αυτής της σημαντικής αποστολής απαιτείται η αποτελεσματική υποστήριξη από τις οικογένειες των στρατιωτικών, την κοινωνία και την επιστημονική κοινότητα των Ελλήνων κοινωνιολόγων.

Η παρούσα εισήγηση, στο πλαίσιο του Συνεδρίου της ΕΚΕ, αποσκοπεί να δώσει την ευκαιρία στους Έλληνες κοινωνιολόγους να κατανοήσουν τις επιστημονικές απόψεις και τα ερευνητικά ευρήματα άλλων κλάδων κοινωνικών επιστημών από τον ελληνικό και διεθνή χώρο, να εμβαθύνουν σε ειδικά θέματα και να διευρύνουν τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντα σε ζητήματα που έχουν συνδεθεί με την ιστορική εξέλιξη των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων και της ελληνικής κοινωνίας.

Οι οικογένειες των στρατιωτικών (Military Families) αποτελούν ένα από τα μόνιμα θέματα των διεθνών συνεδρίων στα οποία συμμετέχουν και Έλληνες κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί επιστήμονες (14ο Συνέδριο ERGOMAS στην Ελλάδα, 2017).

Το 2018 ως «Έτος Μέριμνας Προσωπικού» αναμένεται να αναδείξει τις συγκεκριμένες δράσεις Μέριμνας Προσωπικού του ΥΕΘΑ και προγραμματισμένες πρωτοβουλίες που σχεδιάζονται με μελέτες και προτάσεις των Στρατιωτικών Επιτελείων και των Στρατιωτικών Κοινωνιολόγων.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Στρατιωτικό προσωπικό, οικογένειες στρατιωτικών, σχέση στρατιωτικών με την κοινωνία σε κρίση.

SUMMARY

In the proposed recommendation we discuss issues concerning the politics of care personnel (military and civilian) during the current economic crisis. This crisis, transforming in general crisis that involves the safety and defense of Greece, requires from the members of the Armed Forces and Security Forces of our country too much professional effort and dedication to their mission. The implementation of this important mission cannot be achieved without being effectively supported by their families, the Greek society and the scientific community of Greek sociologists.

This recommendation, in the context of CSR Conference, is expected to give the opportunity to Greek sociologists to understand scientific opinions and research findings from other disciplines of social sciences from the Greek and international arena, to deepen on specific issues, to broaden their scientific interests in institutions connected with the historical development of the Greek armed forces and of the Greek society.

Military Families constitute one of the permanent themes of international conferences involving and Greek sociologists and social scientists (14th Conference of ERGOMAS in Greece, 2017). The 2018 as “Year PERSONNEL Care” is expected to highlight the specific actions of care staff of the MOD and planned initiatives planned with studies and related military staffs and military sociologists. This recommendation aims, first, to analyze how services for mental and social support of military personnel and of their families are organized within a support system at international and national level, and secondly, how the families of the Military make use of this system. Also, where possible, will present solutions for improving the psychosocial support within the framework of the financial restrictions imposed by the crisis.

KEY WORDS: Military personnel, military families, relationship of military with society in crisis.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το υπουργείο Εθνικής Άμυνας έχει εξαγγείλει το 2018 ως «Έτος Μέριμνας Προσωπικού», αναδεικνύοντας τους συγκεκριμένους Βασικούς Άξονες των Δράσεων επί των θεμάτων Μέριμνας Προσωπικού για το 2018, καθώς και τις προγραμματισμένες πρωτοβουλίες του ΥΕΘΑ που σχεδιάζονται μετά από μελέτες και προτάσεις τόσο των στρατιωτικών επιτελείων (ΓΕΕΘΑ, ΓΕΣ, ΓΕΑ, ΓΕΝ) όσο και ειδικών στρατιωτικών κοινωνιολόγων.

Επομένως, είναι σημαντικός ο ρόλος της επιστημονικής κοινότητας των Ελλήνων κοινωνιολόγων στην ανάδειξη των βασικών προβλημάτων που υπάρχουν στην οικογένεια των στρατιωτικών και τα οποία επιτείνονται από τη σημερινή κρίση, καθώς και στην εισήγηση εκ μέρους τους των αναγκαίων και ικανών μέτρων που θα πρέπει να υιοθετηθούν από τη φυσική ηγεσία των Υπουργείων Άμυνας και Προστασίας του Πολίτη και ασφαλώς να υλοποιηθούν και από τα στελέχη του στρατεύματος και της Αστυνομίας.

Η παρούσα εισήγηση, στο πλαίσιο του 6ου Συνεδρίου της ΕΚΕ, αναμένεται να δώσει την ευκαιρία στους Έλληνες κοινωνιολόγους να κατανοήσουν τις υπάρχουσες επιστημονικές απόψεις και τα ερευνητικά ευρήματα των κλάδων των Κοινωνικών Επιστημών στον ελληνικό και διεθνή χώρο, να εμβαθύνουν σε ειδικά θέματα και, τέλος, να διευρύνουν τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντα σε εκείνα τα πεδία που έχουν συνδεθεί με την εξέλιξη του θεσμού της άμυνας και της ασφάλειας της ελληνικής κοινωνίας. Εξάλλου, τα ζητήματα που αφορούν στις οικογένειες των στρατιωτικών (Military Families) αποτελούν μόνιμο θέμα των διεθνών συνεδρίων στα οποία συμμετέχουν και Έλληνες κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί επιστήμονες, όπως έγινε στο πρόσφατο 14ο Συνέδριο ERGOMAS στην Ελλάδα το 2017, ενώ μερικά από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στο συνέδριο επισημαίνονται και στην εισήγησή μας.

Η παρούσα εισήγηση στοχεύει, πρώτον, να περιγράψει και αναλύσει το πώς αυτές οι προτεινόμενες πρωτοβουλίες και δράσεις του ΥΕΘΑ για την ψυχική και κοινωνική υποστήριξη του στρατιωτικού προσωπικού και των οικογενειών του είναι οργανωμένες ικανοποιητικά μέσα σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα υποστήριξης σε εθνικό επίπεδο και δεύτερον, το πώς οι οικογένειες των Ελλήνων στρατιωτικών θα έχουν τη δυνατότητα να κάνουν χρήση αυτού του συστήματος, που θα επιτρέπει στο σύνολο του προσωπικού των Ε.Δ. να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της αμυντικής αποστολής που του έχει ανατεθεί από την Πολιτεία στην ειρήνη, στην κρίση και στον πόλεμο.

Η κατανόηση των ρόλου των οικογενειών των στρατιωτικών απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση (Σμοκοβίτης 2014: 681-706) ώστε να καταγραφούν οι επιπτώσεις των επαγγελματικών απαιτήσεων των στρατιωτικών στην οικογενειακή τους ζωή. Επίσης απαιτεί να μελετηθούν οι επιπτώσεις των σωματικών ή ψυχικών τραυματισμών των στρατιωτικών για ομαλή συνέχιση της λειτουργίας της οικογένειας τους. Για το λόγο αυτόν απαιτείται η σύμπραξη πολλών επιστημονικών πεδίων, όπως της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Ιστορίας, της Ανθρωπολογίας και της Γεωπολιτικής το λιγότερο. Επιπλέον, χρειάζεται πολλαπλή ανάλυση και από όλους σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο.

Στην εισήγηση αναπτύσσονται θέματα που αφορούν τη σχέση των στρατιωτικών και της ευρύτερης κοινωνίας κατά την περίοδο της σημερινής οικονομικής κρίσης. Επίσης, όπου είναι δυνατόν, παρουσιάζονται οι πιθανές λύσεις για τη βελτίωση της υποστήριξης του στρατιωτικού προσωπικού, στο πλαίσιο των δημοσιονομικών περιορισμών που επιβάλλονται από την κρίση.

ΜΕΡΙΜΝΑ ΓΙΑ ΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟ 2018

Γενικά

Προτεραιότητα του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας (βλ. ιστοσελίδα ΥΠΕΘΑ, Πάνος Καμμένος, 22-1-2018) αποτελεί η μέριμνα για το προσωπικό ώστε, με μια σειρά νομοθετημάτων, να ρυθμίζονται με επιτυχία και με τρόπο ανθρωποκεντρικό τα κρίσιμα ζητήματα που αφορούν σε ευεργετικά μέτρα υπέρ κατηγοριών προσωπικού των Ε.Δ. που αντιμετωπίζουν οξυμμένα κοινωνικά προβλήματα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να εναρμονισθεί το νομοθετικό πλαίσιο με τις ισχύουσες ρυθμίσεις στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και την ευρωπαϊκή νομοθεσία (Σμοκοβίτης 2016: 633-636).

Η απρόσκοπτη δέσμευση και αφοσίωση των στρατιωτικών στην αποστολή τους επιτυγχάνεται μέσα από πολιτικές και μέτρα που βελτιώνουν την ατομική και την οικογενειακή τους ευημερία. Προς αυτή την κατεύθυνση εφαρμόζονται μέτρα για την εναρμόνιση και συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής του προσωπικού, τη διευκόλυνση της καθημερινότητάς του και την επίλυση τόσο των ατομικών-οικογενειακών όσο και των εργασιακών προβλημάτων του.

Το προσωπικό αποτελεί τον βασικό πολλαπλασιαστή ισχύος των Ε.Δ. Η μέριμνα υπέρ αυτού και των οικογενειών του συμβάλλει αποτελεσματικά στην ικανοποίηση των στελεχών και στη βελτίωση των εργασιακών σχέσεων. Συνακόλουθα, δημιουργεί προστιθέμενη αξία για την υπηρεσία μέσω της διατήρησης υψηλού ηθικού, που αντανακλάται στην ποιοτική αναβάθμιση του παραγόμενου έργου και κατά συνέπεια στην εκτέλεση της αποστολής.

Εντός του πλαισίου που περιγράψαμε, η ηγεσία των Ε.Δ. αποφάσισε, το 2018 να αποτελέσει «Έτος Μέριμνας Προσωπικού», εγκρίνοντας ενδεικτικές Δράσεις επί Βασικών Αξόνων Θεμάτων Μέριμνας Προσωπικού. Μερικές από αυτές αναφέρονται:

- Στην προσπάθεια επίλυσης διαχρονικών προβλημάτων στη στέγαση του στρατιωτικού προσωπικού, ιδιαίτερα εκείνου που υπηρετεί σε παραμεθόριες περιοχές.
- Στη βελτίωση της εκπαίδευσης του προσωπικού και στην ελαχιστοποίηση των επικαλύψεων με διακλαδικά σχολεία.
- Στη βελτίωση του επιπέδου παρεχόμενων υπηρεσιών από τις εγκαταστάσεις αναψυχής και τα στρατιωτικά πρατήρια των Ε.Δ.
- Στον εκσυγχρονισμό των νοσηλευτικών ιδρυμάτων των Ε.Δ. για τη βελτίωση του επιπέδου της παρεχόμενης περίθαλψης.

Επιπλέον, με σκοπό το συντονισμό των ενεργειών για την ανάδειξη, αλλά και προβολή από τις Ε.Δ. του 2018 ως «Έτους Μέριμνας Προσωπικού»,[1] παρακαλούνται τα στελέχη τους για την αποστολή προτάσεων προς εμπλουτισμό των δράσεων με στόχο την ποιοτική αναβάθμιση του παραγόμενου έργου. Αυτές και άλλες πρωτοβουλίες που θα ανακοινωθούν κατά τη διάρκεια του έτους, καθώς και προτάσεις που έχουν ήδη διατυπωθεί από όλα τα Επιτελεία, θα αποτελέσουν τον κορμό του «Έτους Μέριμνας Προσωπικού».

Βασικοί Άξονες-Δράσεις Θεμάτων Μέριμνας Προσωπικού 2018

Η ηγεσία των Ε.Δ. ενέκρινε ενδεικτικές Δράσεις επί Βασικών Αξόνων Θεμάτων Μέριμνας Προσωπικού. Οι Πίνακες Μέτρων Μέριμνας Προσωπικού, που ανακοινώθηκαν, είναι οι ακόλουθοι:

- Γενικό Επιτελείο Στράτου (ΓΕΣ) Πίνακας Μέτρων Μέριμνας Προσωπικού Στρατού Ξηράς που έχουν ληφθεί κατά τα παρελθόντα έτη (Παράρτημα 'Α') http://www.army.gr/etos-merimnas-prosopikoy-2018
- Γενικό Επιτελείο Ναυτικού (ΓΕΝ) Πίνακας Μέτρων Μέριμνας Προσωπικού Πολεμικού Ναυτικού που έχουν ληφθεί κατά τα παρελθόντα έτη (Παράρτημα 'Β') http://www.hellenicnavy.gr/el/enimerosi/enimerosi-prosopikoy/item/9902-kiryksi-etous-2018-os-etos-merimnas-prosopikoy-ton-ed.html
- Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας (ΓΕΑ) Πίνακας Μέτρων Μέριμνας Προσωπικού της Πολεμικής Αεροπορίας που έχουν ληφθεί κατά τα παρελθόντα έτη (Παράρτημα 'Γ') https://www.haf.gr/etos-merimnas-prosopikou-2018-2/
- Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας Κλάδος Β΄ (Προσωπικό) Β1 Διεύθυνση (Ανθρωπίνου Δυναμικού) Τμήμα Προγραμματισμού Στρατιωτικού Προσωπικού.(Παράρτημα 'Δ')
- Πίνακας Βασικών Αξόνων-Δράσεων Θεμάτων Μέριμνας Προσωπικού 2018 ((Παράρτημα'Δ') http://www.mod.mil.gr/mod/el/content/show/0/A152946

Περιγραφή και Ανάλυση των Βασικών Αξόνων-Δράσεων Θεμάτων Μέριμνας Προσωπικού 2018

Θεωρήθηκε αναγκαίο να περιγραφούν παρακάτω μερικά από όσα αναφέρονται ως Βασικοί Άξονες:

Α. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Προπτυχιακά – μεταπτυχιακά – διδακτορικά προγράμματα σπουδών

Έκδοση Υπουργικής Απόφασης με την οποία ρυθμίζονται λεπτομέρειες υλοποίησης της εκπαίδευσης του προσωπικού σε Προπτυχιακά – Μεταπτυχιακά – Διδακτορικά Προγράμματα Σπουδών, με δυνατότητα χορήγησης εκπαιδευτικής άδειας και κάλυψης των διδάκτρων, κατά περίπτωση.

Συμβολή φιλανθρωπικών ιδρυμάτων

Το Ωνάσειο Ίδρυμα κατά την παρελθούσα διετία συνέβαλε με υποτροφίες για τα στελέχη των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων και Σωμάτων Ασφάλειας με χορήγηση 22 υποτροφιών για σπουδές στο εξωτερικό, ενώ με ειδικό πρόγραμμα χορήγησε σε τέκνα των στελεχών των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων και Σωμάτων Ασφάλειας 204 υποτροφίες εξωτερικού. Πιθανότατα και άλλα ιδρύματα να έχουν επίσης προσφέρει υποτροφίες που δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη.

Εκπαίδευση από τη ΣΤΗΑΔ

Επίτευξη, στο πλαίσιο της αναβάθμισης του ρόλου και της παρεχόμενης εκπαίδευσης από τη ΣΤΗΑΔ στα στελέχη ΔΒ, προγραμματικής συμφωνίας της Σχολής με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) για την οργάνωση και λειτουργία ιδρυματικού μεταπτυχιακού προγράμματος εκπαίδευσης ενώ αναμένεται η υπογραφή αντίστοιχης συγκλητικής πράξης του πανεπιστημίου.

Εκπαίδευση από τη ΣΤΕΑΜΧ

Αύξηση της διάρκειας φοίτησης στη ΣΤΕΑΜΧ από δύο σε δυόμισι έτη.

Πρόγραμμα εκπαίδευσης στρατευσίμων.

Οργάνωση και διενέργεια ομιλιών στο προσωπικό για θέματα μέριμνας από κατάλληλους ομιλητές, στρατιωτικούς και μη (άθληση, υγιεινή, ασφάλεια κ.λπ.).

Πρόγραμμα εκπαίδευσης στρατευσίμων σε θέματα υγείας και ασφάλειας.

Προγραμματισμός ομιλιών συμβουλευτικού χαρακτήρα από εξειδικευμένο ιατρικό προσωπικό για πρόληψη νοσημάτων.

Συγγραφή ειδικών μελετών – βράβευση δοκιμίων.

Β. ΘΕΜΑΤΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ-ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ

Νομική υποστήριξη προσωπικού

Συγκρότηση Γραφείου Νομικής Υποστήριξης Προσωπικού (ΓΝΥΠ) στο ΓΕΣ και στις ΜΔ-ΜΣ με σκοπό την παροχή άτυπης προφορικής νομικής υποστήριξης επί προσωπικών υποθέσεων των στελεχών του ΣΞ που απευθύνονται σε αυτό.

Γραφείο Στήριξης Στελεχών (ΓΣΣ)

Συγκρότηση του Γραφείου Στήριξης Στελεχών (ΓΣΣ), στο επίπεδο του ΓΕΣ αρχικά και των ΜΔ-ΜΣ στη συνέχεια, με σκοπό την άμεση επικοινωνία με το μόνιμο στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό και την ταχύτατη αντιμετώπιση σοβαρών προβλημάτων (υπηρεσιακών και μη) αυτού.

Τοποθετήσεις-μεταθέσεις των οπλιτών θητείας

Οι τοποθετήσεις-μεταθέσεις των οπλιτών θητείας υλοποιούνται πλέον λαμβάνοντας υπόψη υπηρεσιακά, οικονομικά, κοινωνικά και αντικειμενικά κριτήρια, με αντίστοιχη μοριοδότηση (Ν.4361/2016 άρθρο 3, Μέρος Πρώτο), βελτιστοποιώντας την αντίληψη περί αξιοκρατίας.

Στρατιωτική θητεία και επαγγελματική εξέλιξη

Επιδίωξη, κατά το δυνατόν, «συμφιλίωσης» της στρατιωτικής θητείας με την επαγγελματική εξέλιξη, προσανατολίζοντας τους οπλίτες θητείας στην άσκηση συγκεκριμένων καθηκόντων, προκειμένου να αποκτήσουν αναγνωρισμένη προϋπηρεσία (Ν.4361/2016, άρθρο 10, Μέρος Δεύτερο).

Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ, ΠΑΡΟΧΕΣ, ΜΕΡΙΜΝΑ

Βελτιστοποίηση/αναβάθμιση του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης του προσωπικού στα σταδιοδρομικά και επιμορφωτικά σχολεία.

Εξέταση της δυνατότητας διάθεσης δωρεάν εισιτηρίου ΜΜΜ σε άπορους οπλίτες που υπηρετούν στην παραμεθόριο.

Εκπτώσεις σε ποσοστό 40% σε θεατρικές παραστάσεις.

Συνεργασία με ευρύτερους οικονομικο-εμπορικούς φορείς, τουριστικές μονάδες, ξενοδοχεία, τράπεζες, φροντιστήρια, εταιρείες τηλεπικοινωνιών κ.ά. για την εξασφάλιση εκπτωτικών διακανονισμών και ειδικών εκπτώσεων και παροχών για τα στελέχη. Εξετάζεται, σε συνεργασία με έναν αριθμό ασφαλιστικών εταιρειών, η παροχή εκπτώσεων στο στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό σε υπηρεσίες της αρμοδιότητάς τους.

Παροχή επιδόματος στα στελέχη για συμμετοχή των τέκνων τους σε προγράμματα ιδιωτικών παιδικών κατασκηνώσεων.

Εξέταση της δυνατότητας διάθεσης μέρους των κερδών από τις Στρατιωτικές Εκμεταλλεύσεις για τη στήριξη πολυτεκνικών και μονογονεϊκών οικογενειών, καθώς και οικογενειών με σοβαρά οικονομικά προβλήματα.

Εξέταση της δυνατότητας αγοράς, με ευνοϊκούς όρους, των στεγαστικών δανείων στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού από τις «Συστημικές Τράπεζες».

Εξέταση δυνατότητας χορήγησης χαμηλότοκων στεγαστικών δανείων σε περισσότερα στελέχη από ΑΟΟΑ.

Εξέταση της δυνατότητας διάθεσης σε στελέχη από τα Μετοχικά Ταμεία διατακτικών ύψους 1.500-2.000 ευρώ για την αγορά μέσω Στρατιωτικών Πρατηρίων καταναλωτικών αγαθών, σε χαμηλές τιμές, με ιδιαίτερα ευνοϊκό επιτόκιο και με εξόφληση σε 12 μηνιαίες δόσεις.

Εξέταση δυνατότητας χορήγησης υπηρεσιακών ειδών ένδυσης-υπόδησης.

Αξιοποίηση υπηρεσιακών μέσων μεταφοράς για πραγματοποίηση επισκέψεων, περιηγήσεων και εκδρομών σε μη εργάσιμες μέρες.

Αντικατάσταση παλαιών στρατιωτικών ταυτοτήτων με ταυτότητες νέου τύπου για παροχή ίδιων δικαιωμάτων χρήσης με λοιπούς πολίτες (μετακινήσεις εξωτερικού).

Σύσταση Γραφείων Νομικής/Συμβουλευτικής Υποστήριξης Προσωπικού.

Εξέταση δυνατότητας παροχής οικονομικής υποστήριξης στο ε.ε. προσωπικό, μετά από πλειστηριασμό ακινήτου.

Δ. ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ

Δημιουργία δομών διακλαδικής στελέχωσης, για τη βέλτιστη περίθαλψη του προσωπικού, όπως ΜΙΥΑ, ΔΚΨΥ, καρδιολογική μονάδα, καθώς και αναδιοργάνωση νοσοκομείων. Διακλαδική παιδιατρική κλινική.

Υποστήριξη, βελτίωση, στελέχωση με κατάλληλο προσωπικό Κ.Ε.Φ.Π. με διακλαδική χρήση.

Δημιουργία στρατιωτικών φαρμακείων σε μεγάλες πόλεις.

Πρόσληψη επικουρικού προσωπικού για κάλυψη αναγκών σε ιατρικές ειδικότητες των στρατιωτικών νοσοκομείων.

Ε. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

Εκτέλεση, με μέριμνα των ΔΣΕ-Μονάδων ΜΧ, πλήθους εργασιών συντήρησης – επισκευής – ανακαίνισης – εξωραϊσμού των εγκαταστάσεων-υποδομών των στρατιωτικών οικημάτων, των ΒΝΣ και των νοσοκομείων ανά την επικράτεια.

Ολοκλήρωση των παρακάτω εργασιών στο 401 ΓΣΝΑ με την ανακατασκευή της Β΄ Παθολογικής Κλινικής και της Πνευμονολογικής Κλινικής.

Αναβάθμιση τμήματος Ακτινοθεραπείας στο 401 ΓΣΝΑ μέσω δωρεάς του Ιδρύματος «Σταύρος Νιάρχος»: με προμήθεια γραμμικού επιταχυντή, οργάνων ποιοτικού ελέγχου και αποδοχής για τη Δ/νση Ιατρικής Φυσικής και αναδιαμόρφωση των εγκαταστάσεων. Αναβάθμιση μαγνητικού τομογράφου.

404 ΓΝΣΛ: Έχουν ήδη εκτελεσθεί εργασίες ανακαίνισης της Πτέρυγας Νοσηλείας Α΄ ορόφου του νοσοκομείου.

Στο 212 ΚΙΧΝΕ: Ανακαίνιση, αναβάθμιση υποδομών.

ΣΤ. ΣΤΕΓΑΣΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ

Κατασκευή νέων οικημάτων Μονάδων περιοχών Αττικής και λοιπής Ελλάδας.

Ικανοποίηση αιτημάτων για κατά προτεραιότητα στέγαση στελεχών που αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα και οξυμμένα κοινωνικά και οικογενειακά προβλήματα.

Συντήρηση-ανακαίνιση, εξωραϊσμός των στρατιωτικών οικημάτων.

Παράδοση 249 διαμερισμάτων (ΣΟΑ – ΣΟΜΥ – ΣΟΕΠΟΠ – Ξενώνες – ΚΑΑΥ) ανά την επικράτεια (62 το 2015, 79 το 2016 και 108 το 2017) για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών, κατά περίπτωση, οικογενειών στελεχών.

Ζ. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ

Φροντίδα ΑμεΑ

Σειρά μέτρων για τη μέριμνα των στελεχών που επιμελούνται ατόμων ειδικής φροντίδας.

Παροχή συνδρομής-βοήθειας σε οικογένειες με ΑμεΑ.

Μέριμνα για το παιδί

Λειτουργία βρεφονηπιακών σταθμών (ΒΝΣ) προς εξυπηρέτηση τέκνων στελεχών των ΕΔ.

Ανάληψη δράσης από τους ΒΝΣ για διαγωνισμούς ζωγραφικής και διάφορα καλλιτεχνικά δρώμενα.

Καθιέρωση ημέρας επίσκεψης παιδιών στο χώρο εργασίας του γονέα στρατιωτικού, κατά σχηματισμό και ανάλογα με τις επιχειρησιακές δραστηριότητες.

Ίδρυση βρεφονηπιακών σταθμών σε Μονάδες με αυξημένη δύναμη και εξοπλισμός τους με δωρεές από μεγάλες εταιρείες.

Βράβευση πρωτευσάντων σε τριτοβάθμια εκπαίδευση και σε Πανελλήνιες Εξετάσεις για ΑΕΙ.

Εκπτώσεις σε ποσοστό 20% σε παιδικές κατασκηνώσεις. Παράλληλα, εξετάζεται από το Υπουργείο Εργασίας και τον ΟΑΕΔ η δυνατότητα δωρεάν παροχής της παραπάνω υπηρεσίας σε τέκνα στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού.

Παραθερισμός

Μίσθωση ιδιωτικών ξενοδοχείων για κάλυψη αναγκών παραθερισμού προσωπικού.

Βελτίωση υποδομών παραθεριστικών κέντρων.

Διεύρυνση της δυνατότητας παραθερισμού στα θέρετρα αξιωματικών και υπαξιωματικών για το εν αποστρατεία στρατιωτικό προσωπικό.

Προγράμματα CLIMS για οικονομικό και οργανωμένο παραθερισμό στελεχών.

Λειτουργία γραφείων ταξιδιών εντός της υπηρεσίας για διευκόλυνση αναψυχής προσωπικού.

Η. ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΕΠΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

Οργάνωση και διενέργεια ομιλιών στο προσωπικό για θέματα μέριμνας από κατάλληλους ομιλητές, στρατιωτικούς και μη (άθληση, υγιεινή, ασφάλεια κ.λπ.).

Πρόσκληση μελών των οικογενειών των στρατιωτικών σε επίσημες εορταστικές εκδηλώσεις.

Πρόγραμμα εκπαίδευσης στρατευσίμων σε θέματα υγείας και ασφάλειας.

Προγραμματισμός ομιλιών συμβουλευτικού χαρακτήρα από εξειδικευμένο ιατρικό προσωπικό για πρόληψη νοσημάτων.

Οργάνωση εκδρομών οικογενειών στελεχών σε ιστορικές τοποθεσίες / αρχαιολογικούς χώρους.

Διαγωνισμός φωτογραφίας – Βράβευση.

Συγγραφή Μελετών – Βράβευση Δοκιμίων.

Εντοπισμός προσωπικού με μακροχρόνια παραμονή σε δύσκολες / ακριτικές μονάδες / περιοχές το οποίο θα αποκτά προτεραιότητα στην τοποθέτησή του στους τόπους συμφερόντων του.

Θ. ΠΡΟΒΟΛΗ ΕΡΓΟΥ

Δημιουργία στον ιστότοπο του ΓΕΕΘΑ και των ΓΕ υπερσυνδέσεων με θέμα το «Έτος Μέριμνας Προσωπικού». Ανάρτηση φωτογραφιών από διάφορες δραστηριότητες.

Έκδοση αφίσας με θέμα τη Μέριμνα για το Προσωπικό.

Δημιουργία τηλεοπτικού σποτ-βίντεο με δράσεις και προβολή τους μέσω της τηλεόρασης. Αφιέρωμα στην εκπομπή *Αρετή και Τόλμη.*

Βελτίωση ιστοσελίδων ΓΕ με περισσότερες πληροφορίες για τις παροχές προσωπικού.

Βράβευση προσωπικού που διακρίθηκε σε θέματα μέριμνας για το προσωπικό.

Ι. ΔΙΑΦΟΡΑ ΘΕΜΑΤΑ

Ηλεκτρονική πύλη διαδικτυακών υπηρεσιών στη Διαδικτυακή Μάθηση (ΔΙΜΑ).

ΒΕΛΤΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΣΤΙΣ ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ. ΜΙΑ ΟΛΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Σημερινή κατάσταση

Η μελέτη μας αυτή στοχεύει στον εμπλουτισμό των γνώσεων της επιστημονικής κοινότητας για την κατανόηση των προκλήσεων των στρατιωτικών οικογενειών που προέρχονται από τον στρατιωτικό τρόπο ζωής των μελών τους. Προκλήσεις που αρχίζουν από τις μακρές απουσίες των συζύγων και φτάνουν μέχρι και τη διακινδύνευση σοβαρού τραυματισμού, ενώ υπαρκτός είναι και ο κίνδυνος για τους στρατιωτικούς να σκοτωθούν κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας τους.

Η παρούσα οικονομική κρίση, μετεξελισσόμενη σε γενικότερη κρίση που αφορά και την ασφάλεια και την άμυνα της Ελλάδας, απαιτεί από τα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας της χώρας μας υπερβολική επαγγελματική προσπάθεια και αφοσίωση στην αποστολή τους. Η εκτέλεση αυτής της σημαντικής αποστολής δεν μπορεί να υλοποιηθεί χωρίς να υποστηρίζεται αποτελεσματικά από τις οικογένειές τους και την ελληνική κοινωνία.

Επίπεδο λήψης αποφάσεων

Είναι φανερό ότι θα πρέπει επιτέλους να θεσμοθετηθεί και να υλοποιηθεί στη χώρα μας το πολιτικό, οικονομικό, διπλωματικό, στρατιωτικό, πολιτιστικό κ.λπ. επίπεδο λήψης αποφάσεων, το οποίο να καθορίζει τους σκοπούς και να προσπαθεί οργανωμένα για την επίτευξή τους μέσω ενός ευρέος φάσματος μεθόδων, με σκοπό την πραγματοποίηση της *εθνικής θέλησης* στα θέματα άμυνας, ασφάλειας και συνολικής ανάπτυξης. Να διεξάγεται σε αυτό το υψηλό κυβερνητικό επίπεδο η επεξεργασία και ανάπτυξη των γενικών τρόπων δράσης για την αντιμετώπιση των προκλήσεων και απειλών σε όλους τους τομείς των δραστηριοτήτων του κράτους.

Επομένως, πρέπει να διασφαλίζεται ο συντονισμός των κυβερνητικών δράσεων στους επιμέρους τομείς της εθνικής ζωής –άμυνα, διεθνείς σχέσεις, παιδεία, οικονομία, ανάπτυξη, εσωτερική ασφάλεια, υγεία, περιβάλλον– και να καθορίζονται οι ενιαίοι *στόχοι προτεραιότητας*, τόσο μεταξύ των τομέων τούτων, όσο και εντός εκάστου εξ αυτών.

Σκοπός ενός τέτοιου, και για το στρατηγικό επίπεδο του ελληνικού κράτους, ενιαίου *στόχου προτεραιότητας* είναι ο καθορισμός της πολιτικής και του πλαισίου στο θέμα της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας και η έκδοση κατευθυντήριων οδηγιών με απώτερο σκοπό την επίτευξη ενός επαρκούς επιπέδου Φυσικής Κατάστασης (ΦΚ) που θα επιτρέπει στο σύνολο του προσωπικού των Ε.Δ. να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της αποστολής που του έχει ανατεθεί από την Πολιτεία στην ειρήνη, στην κρίση και στον πόλεμο.[2]

Σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο αυτό είναι σύνηθες, μιας και πραγματοποιούνται περιοδικοί έλεγχοι φυσικής κατάστασης και επιχειρησιακής επάρκειας με ειδικές δοκιμασίες (NATO TR-HFM-080, 2009) ενώ η έλλειψη καλής φυσικής κατάστασης συνδέεται με την εμφάνιση τραυματισμών και επομένως με απώλεια δυνατότητας παροχής έργου.

Η νέα ολιστική προσέγγιση για την ιδανική ανάπτυξη της ευρωστίας του ανθρώπινου δυναμικού των Ενόπλων Δυνάμεων αναδείχθηκε σε μια συνάντηση που πραγματοποιήθηκε το 2009 στις ΗΠΑ, κατά την οποία 70 ειδικοί επιστήμονες καθόρισαν τα συστατικά της ευρωστίας του μαχητή (Jonas et al. 2010).[3]

Επιθυμητή τελική κατάσταση. Ολιστική προσέγγιση

Στόχος είναι η ελληνική Στρατιωτική Δύναμή μας να είναι και να παραμένει υγιής και εύρωστη, ψυχολογικά, σωματικά και πνευματικά, και να έχει ετοιμότητα να αναπτυχθεί, να πολεμήσει και να κερδίσει τους πολέμους του έθνους μας.

Στρατηγικοί στόχοι των ενεργειών και δράσεων

Η οικογένεια ως μονάδα της κοινοτικής ευεξίας

Στόχος 1: Μεγιστοποίηση των ευκαιριών για τους στρατιωτικούς, τους αστυνομικούς και οικογένειές τους να ευδοκιμήσουν στην κοινότητα της επιλογής τους μέσα από τη διευκόλυνση πρακτικών που να προωθούν την ανθεκτικότητα, την αποκατάσταση και την επανένταξη (ΑΕΕ) των μελών τους.

Δίκτυο συνεργασίας για την ολοκληρωμένη περίθαλψη

Στόχος 2: Ανάπτυξη εθνικού δικτύου αμοιβαίας συνεργασίας, συμπεριλαμβανομένου ενός δικτύου τηλεϊατρικής, μέσω του οποίου θα συντονίζονται το υπάρχον ιατρικό, ακαδημαϊκό, ερευνητικό και νομικό προσωπικό τόσο των κλάδων των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας όσο και τα τμήματα των Υπουργείων Υγείας, Εσωτερικών κ.λπ., μαζί με άλλους κρατικούς φορείς και κυρίως τον ακαδημαϊκό χώρο.

Έρευνα και επιστημονική πρόοδος

Στόχος 3: Προώθηση από το κράτος της επιστήμης και μάλιστα σε αυτούς τους τομείς όπου υπάρχει η πιο πιεστική ανάγκη και σε συνάφεια με τη σημερινή εμπειρία από τις ειρηνευτικές επιχειρήσεις και τις μελλοντικές μάχες και ιδίως στον τομέα της ψυχικής ολιστικής υγείας και των τραυματικών βλαβών του εγκεφάλου.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΚΛΙΣΕΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΘΥΜΗΤΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ – ΟΛΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Επαγγελματική απασχόληση

Οι στρατιωτικοί (μάχιμοι και έφεδροι) και οι οικογένειές τους κατά την περίοδο της υπηρεσίας τους δεν διαθέτουν ένα *δίκτυο περίθαλψης* (οικονομικής, κοινωνικής, υγειονομικής κ.λπ.) που να τους παρέχει τους αναγκαίους πόρους ώστε να είναι πλέον παραγωγικοί ως πολίτες επαγγελματίες και οικογενειάρχες και μάλιστα να ζουν σε κοινότητες της δικής επιλογής. Η απουσία ενός τέτοιου δικτύου συντελεί στο χαμηλό ηθικό τόσο των ιδίων όσο και των οικογενειών τους.

Σχεδόν το ένα τέταρτο (25%) των αποστράτων απασχολείται σε θέσεις εργασίας που τους αποφέρουν ελάχιστα χρήματα ή βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας. Πάνω από τα τρία τέταρτα (75%) από αυτούς είναι χωρίς δουλειά και δεν λαμβάνουν βοήθεια για την εύρεση νέας εργασίας. Την ίδια στιγμή, οι απόστρατοι παραδέχονται ότι χρειάζονται χρόνο για να καταλάβουν το τι θέλουν να κάνουν στη ζωή τους αφότου αποχωρήσουν από το στράτευμα.

Στρατιωτική ταυτότητα

Ο σημερινός Έλληνας απόστρατος έχει σίγουρα μια πολύ ισχυρή προσωπική και κοινωνική στρατιωτική ταυτότητα. Ενώ αυτή η ταυτότητά του είναι κάτι το αξιοθαύμαστο και επιθυμητό, εντούτοις δεν συμβάλλει στην επιτυχία της μετάβασης στον πολιτικό βίο. Ενώ ο «απομονωτισμός», όσον αφορά στο χαρακτήρα που επιδιώκει ο στρατιωτικός πολιτισμός, προωθεί την ενότητα και την ανθεκτικότητα στις δυσκολίες του πολέμου, αυτός είναι επίσης ο βασικός παράγοντας που αφήνει τους απόστρατους λιγότερο εξοπλισμένους και ίσως και λιγότερο άνετους σε ένα πολιτικό περιβάλλον.

Δυσκολίες για τη μετάβαση στην πολιτική ζωή

Πάνω από τα δύο τρίτα (75%) των αποστράτων σήμερα ανέφεραν μεγάλες δυσκολίες προσαρμογής στην πολιτική ζωή. Ανέφεραν επίσης ότι δεν ξέρουν πού να πάνε ή με ποιον να επικοινωνήσουν για παροχή κάποιας βοήθειας.

Όροι διαβίωσης μετά τη στρατιωτική υπηρεσία

Ένα σημαντικό ποσοστό (τουλάχιστον το 40%) από τους ευρισκόμενους στη στρατιωτική υπηρεσία, και κατά τη στιγμή της αποχώρησής τους από αυτήν, δεν είχε οριστικά αποφασίσει ως προς τον τόπο της μόνιμης στέγασής του.

Πρόληψη της έλλειψης στέγης

Πολλοί απόστρατοι, επειδή έχουν ασταθείς όρους και ρυθμίσεις για τη διαβίωσή τους, δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που ορίζει το τμήμα του οικισμού και αστικής ανάπτυξης ώστε να καλυφθεί η έλλειψη στέγης την οποία αντιμετωπίζουν. Κινδυνεύουν να βρεθούν άστεγοι ή σε μια κατάσταση κατά την οποία, επειδή δεν θα έχουν δική τους στέγη, θα επιβαρύνουν υπέρμετρα τους συγγενείς και τους φίλους τους.

Σωματική και ψυχολογική υγεία

Πολλοί στρατιωτικοί αφήνουν τα ενεργά τους καθήκοντα με κάποιο μη θεραπευμένο νόσημα και με βεβαρημένη ψυχική και σωματική υγεία. Ένα ικανό ποσοστό από τους απόστρατους έχουν σκεφτεί την «αυτοκτονία» ως ένα ενδεχόμενο για τον τερματισμό της ζωή τους. Οι απόστρατοι, ενώ ανέφεραν σημαντικές ανησυχίες για τη σωματική και ψυχική τους υγεία, ακόμα και για την ύπαρξη ψυχικής νόσου, δεν είχαν λάβει έναν ανάλογο βαθμό ή ποσοστό αναπηρίας όσο βρίσκονταν στην υπηρεσία. Δυσκολίες αντιμετωπίζει το σύστημα υγείας και οι ασφαλιστικές εταιρείες από αυτή την ίσως εσκεμμένη αμέλεια των ατόμων και της στρατιωτικής υπηρεσίας.

Πρόσβαση στην περίθαλψη

Σημαντικά είναι τα εμπόδια που τίθενται στην εύκολη πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη ενώ ακόμη υψηλότεροι φραγμοί αναμένονται λόγω της οικονομικής κρίσης. Αποτέλεσμα είναι οι πέντε στους δέκα (50%) απόστρατους να μην έχουν πρόσβαση στο σύστημα περίθαλψης ή στις απαραίτητες θεραπείες. Πολλοί απόστρατοι «αναγκάζονται» να προτιμούν να διαχειρίζονται τα προβλήματα υγείας τους μόνοι τους.

Υπηρεσία Αποστράτων

Έχει προσδιοριστεί το ευρύ φάσμα των συγκεκριμένων υπηρεσιών που απαιτούνται κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τον στρατιωτικό στον πολιτικό βίο, η οποία σίγουρα θα διαρκέσει πάνω από δύο χρόνια. Σε αυτό το χρονικό διάστημα, θα πρέπει να λειτουργεί μια Υπηρεσία Αποστράτων υπό τις Ενώσεις των

Αποστράτων για να παρέχει υπηρεσίες και προγράμματα για την απασχόληση, την υγειονομική περίθαλψη, την ψυχική υγεία, τη στέγαση, τη μετεκπαίδευση και τις άλλες ανάγκες των αποστράτων.

Οικονομικά θέματα

Πάνω από το ένα τρίτο (35%) των αποστράτων δηλώνει ότι έχει οικονομικά προβλήματα, πολλά από τα οποία πρωτοεμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής υπηρεσίας. Απαιτείται η αξιολόγηση της χρηματοοικονομικής κατάστασης των μελών που βρίσκονται ακόμη στην υπηρεσία, και μάλιστα σε ετήσια βάση, παρέχοντας επαρκή χρόνο για να αποκαθίσταται η οικονομική υγεία, εφόσον χρειαστεί, πριν από την ημερομηνία της αποχώρησης του στρατιωτικού από την υπηρεσία.

Αναγκαίες κυβερνητικές πρωτοβουλίες για τους απόστρατους στην Ελλάδα

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κατευθυντήριες αρχές που πρέπει να διέπουν όλες αυτές τις αλλαγές που βρίσκονται σήμερα, το 2018, σε εξέλιξη και οι οποίες πρέπει να είναι προσανατολισμένες στο μέλλον. Οι αρχές αυτές πρέπει να είναι ανθρωποκεντρικές, να λαμβάνουν υπόψη την επιθυμητή κατάσταση για το στρατιωτικό προσωπικό και να προσδιορίζουν κάθε φορά τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

Επαγγελματική αποκατάσταση και απασχόληση

Αυτό το πρόγραμμα βοηθά όλους τους απόστρατους, ακόμη και αυτούς που έχουν κάποιας μορφής αναπηρία, να προετοιμαστούν, να βρουν και να διατηρήσουν τις κατάλληλες θέσεις εργασίας. Για εκείνους που έχουν αναπηρία τόσο σοβαρή ώστε να μην μπορούν να απασχοληθούν άμεσα σε εργασία, το πρόγραμμα αυτό προσφέρει υπηρεσίες για να βελτιώσουν τη δυνατότητά τους να ζουν όσο γίνεται πιο ανεξάρτητα. Επομένως, θα πρέπει να παρέχονται οι ακόλουθες υπηρεσίες:

- Υπηρεσίες απασχόλησης, όπως εργασία, κατάρτιση, αναζήτηση εργασίας και απόκτηση δεξιοτήτων για να συνεχιστεί η βελτίωση και να διατηρηθεί η ετοιμότητα για εργασία.
- Βοήθεια για την εύρεση και διατήρηση μιας θέσης εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης των ειδικών κινήτρων προς τον εργοδότη για την πρόσληψη αποστράτων.
- Επαγγελματική κατάρτιση (εκπαίδευση στην πράξη), μαθητεία και μη αμειβόμενη εργασία για απόκτηση εργασιακής εμπειρίας.
- Δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε σχολή, επαγγελματική, τεχνική ή επαγγελματική.
- Υποστηρικτικές υπηρεσίες για την αποκατάσταση, συμπεριλαμβανομένης της διαχείρισης κατά περίπτωση, την παροχή συμβουλών και ιατρικές παραπομπές.
- Υπηρεσίες για τη διαβίωση με αυτονομία για τους στρατιωτικούς που δεν είναι σε θέση να εργαστούν λόγω της σοβαρότητας της αναπηρίας τους.
- Συνολική αξιολόγηση της αποκατάστασης για να καθοριστούν οι ικανότητες, οι δεξιότητες και τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για την απασχόληση.
- Επαγγελματική συμβουλευτική για τον προγραμματισμό της αποκατάστασης.

Οικονομική αποκατάσταση

Η οικονομική κρίση αποστέρησε τους οικονομικούς πόρους των αποστράτων σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Οι συντάξεις και τα μερίσματα των Μετοχικών Ταμείων των στρατιωτικών έχουν εκμηδενιστεί. Θα πρέπει να αναληφθούν από την κυβέρνηση ολοκληρωμένες πρωτοβουλίες, με κύριο στόχο να συντονιστούν οι διαθέσιμοι πόροι και μέσα που καλύπτουν τις ανάγκες των αποστράτων με τον καλύτερο

δυνατό τρόπο. Οι πρωτοβουλίες αυτές να μετατραπούν σε προγράμματα από την Ένωση των Αποστράτων (ΕΑ) για να «*υλοποιηθούν μέσω αυτών*» οι απαραίτητες αλληλεπιδράσεις με την κοινωνία, όπως παρακάτω:

- Εδραίωση ισχυρής υποδομής για τη λειτουργία και τη διαχείριση της Ένωσης των Αποστράτων και σχεδιασμός ενός ενιαίου και ολοκληρωμένου μοντέλου για τη λειτουργία της.
- Μετασχηματισμός της διαχείρισης του υπάρχοντος ανθρώπινου δυναμικού, καθώς και των λοιπών πόρων.
- Βελτιστοποίηση της χρήσης του χαρτοφυλακίου του Μετοχικού Ταμείου κατά την εφαρμογή και την εκτέλεση της διαδικασίας του στρατηγικού σχεδιασμού των επενδύσεων.
- Ενεργοποίηση της τεχνολογίας του 21ου αιώνα για ορθολογική διανομή των παροχών και υπηρεσιών.
- Αυτοματοποίηση της καταβολής των επιδομάτων.

Υγειονομική περίθαλψη των αποστράτων

- Σχεδίαση του «μοντέλο*υ*» της υγειονομικής περίθαλψης των αποστράτων και των οικογενειών τους, ώστε αυτό να προσαρμόζεται στο σύστημα παροχής υγειονομικής περίθαλψης.
- Εξάλειψη των άστεγων αποστράτων.
- Μέριμνα για τις συζύγους των στρατιωτικών.

Σήμερα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, τρεις από τις τέσσερις συζύγους των αξιωματικών έχουν τις δικές τους εργασίες. Το πρόβλημα για τους αξιωματικούς σταδιοδρομίας, που μετατίθενται μακριά, είναι υπαρκτό και ασκεί σοβαρή επίδραση στις σταδιοδρομίες των στρατιωτικών (Smokovitis 1984:351-385).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Προτεραιότητα του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας[4] αποτελεί η μέριμνα για το προσωπικό ώστε, με σειρά νομοθετημάτων, να ρυθμίζονται με επιτυχία και με τρόπο ανθρωποκεντρικό τα κρίσιμα ζητήματα που αφορούν σε ευεργετικά μέτρα υπέρ εκείνων των κατηγοριών προσωπικού των Ε.Δ. οι οποίες αντιμετωπίζουν οξυμμένα κοινωνικά προβλήματα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να εναρμονισθεί το νομοθετικό πλαίσιο με τις ισχύουσες ρυθμίσεις στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή την ευρωπαϊκή νομοθεσία. Με πρωτοβουλία του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, έχουν εκδοθεί τα τελευταία έτη νομοθετήματα-τομές για το χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού τους, της αποτελεσματικής λειτουργίας τους, της βέλτιστης αξιοποίησης των διατιθέμενων πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού, σε εναρμόνιση πάντοτε με τις επιταγές της ευρωπαϊκής νομοθεσίας αλλά και τις συνθήκες που επιτάσσει η τρέχουσα οικονομική συγκυρία. Όπως υπογράμμισε ο τότε αναπληρωτής υπουργός Εθνικής Άμυνας Δημήτρης Βίτσας σε ομιλία του στην 1η Στρατιά τον Νοέμβριο του 2015: «Οι Ένοπλες Δυνάμεις αποτελούν ένα από τα δυναμικά συστατικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής οικονομίας. Ξέρουμε πολύ καλά ότι η περίοδος της ειρήνης είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο και οι Ένοπλες Δυνάμεις και η ελληνική οικονομία μπορεί να αναπτυχθούν. Δεν είναι άλλωστε χωρίς σημασία το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα της κοινωνίας θεωρεί το στρατό ως βασικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής και του δείχνει την εμπιστοσύνη της».

Η πραγματικότητα την οποία περιγράψαμε μας επιτρέπει να προτείνουμε δράσεις που θα υιοθετηθούν από τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία και θα βοηθήσουν τη διατήρηση και ενίσχυση του ηθικού των Ενόπλων Δυνάμεων. Ενδεικτικά, τέτοιες δράσεις μπορεί να είναι:

Οδοντιατρική υποδομή σε περιφέρειες όπου σήμερα δεν υπάρχουν δυνατότητες προσφοράς ανάλογου έργου, π.χ. Πειραιάς, Πελοπόννησος, Ήπειρος, Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία και Κρήτη.

Λειτουργία της Κλινικής Αποθεραπείας και Αποκατάστασης στο Κέντρο της Πεντέλης, Γηριατρείο Ανιάτων (κατάκοιτων) Αποστράτων, Μέριμνα Ανάπηρων Τέκνων κ.λπ.

Εκπόνηση μελετών για τον εντοπισμό των προβλημάτων και εισήγηση για την επίλυσή τους.

Επιτακτική είναι σήμερα η αξιοποίηση της ευκαιρίας!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Βλ. ιστοσελίδα ΥΠΕΘΑ, http://www.mod.mil.gr/mod/el/content/show/0/A152946, ανάκληση 16-5-2018.

[2] Πάγια Διαταγή Υπ' Αριθμόν 3-22/2015 «Περί Πολιτικής στη Φυσική Κατάσταση του Προσωπικού των Ε.Δ.»

[3] Κουναλάκης, Στ., Ρ "Why Total Force Fitness?", *Military Medicine,* August 2010.

[4] Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, *Λευκή Βίβλος, 2014.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βουλή των Ελλήνων (2016), Σχέδιο Νόμου του ΥΠΕΘΑ για τη «Ρύθμιση Θεμάτων Μεταθέσεων Οπλιτών, Μέριμνας Προσωπικού και άλλες Διατάξεις http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/9465129.pdf.

Σμοκοβίτης, Δ. (2014), «Η ταυτότητα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας ως Εφαρμοσμένου Κλάδου Μελέτης του Στρατιωτικού Θεσμού και του Στρατιωτικού Επαγγέλματος», στο *Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Πρακτικά 4ου Πανελλήνιου Συνεδρίου ΕΚΕ, Αθήνα, σσ. 681-706.

Σμοκοβίτης. Δ. (2016), «Η οικογένεια των Ελλήνων στρατιωτικών κατά τηνκρίση» στο *Η Ελληνική Κοινωνία στο Σταυροδρόμι της Κρίσης Έξι Χρόνια Μετά***,** Πρακτικά 5ου Πανελλήνιου Συνεδρίου ΕΚΕ Αθήνα, σσ. 633-636.

Smokovitis, D. (1999), "Cadets professionalization: The case of Greece", στο Leena Parmar (επιμ.), *Military Sociology: Global Perspectives*. Rawat Publications, Jaipur & New Delhi, σσ. 314-331.

«Αθήνα η Μέκκα του γκραφίτι»: Ρομαντικοποίηση της αντίστασης και σύγκρουση αρρενωποτήτων [1]

Νίκη Σούμπαση

Περίληψη

Η έρευνα παίρνει το παράδειγμα της πρακτικής και των λόγων του γκραφίτι στην Αθήνα τα τελευταία χρόνια, προς διερεύνηση λόγων αντίστασης που δυνάμει φιλοξενεί. Το γκραφίτι έχει αναλυθεί από πληθώρα ερευνών ως φαινόμενο της «κρίσης» και ως πολιτική δυνατότητα αναδιαμόρφωσης του δημόσιου χώρου. Αυτά προβληματικοποιούνται εδώ. Η προβολή της πόλης μέσω μιας εξεγερσιακής εικονογραφίας (λογοθετικό στοιχείο της οποίας είναι και τα γκραφίτι) παράγει μια ταυτότητα για την πόλη, με την αντίσταση να μοιάζει σαν τοπική ιδιαιτερότητα. Τα γκραφίτι στο κέντρο της Αθήνας «Athens is the new Berlin» είναι μια ψηφίδα τέτοιου λόγου. Μεθοδολογικά, πραγματοποιήθηκαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις - συζητήσεις με πέντε γκραφιτάδες που δραστηριοποιούνται στην Αθήνα, το καλοκαίρι του 2016. Το υλικό τέθηκε υπό τον φακό της φουκωικής ανάλυσης λόγου και διερευνήθηκαν οι έννοιες «αντίσταση» και «εξουσία» τα οποία παρουσιάζουν έναν κόμβο με το φύλο. Με τα εργαλεία της μεταδομιστικής φεμινιστικής θεωρίας προκύπτει μια τακτική εναντίωσης παρά κάποια «ουσία» αντίστασης. Μέρος ενός αγώνα για μια νέα υποκειμενικότητα φαίνεται να είναι μια σύρραξη ηγεμονικών και μη αρρενωποτήτων, μια τακτική εναντίωσης η οποία κινείται, θεωρώ, σε μη ριζοσπαστικά πολιτικά πλαίσια εφόσον προσυπογράφει ένα οντολογικό κυρίαρχο αφήγημα αντίστασης/εξουσίας και έμφυλης υποκειμενικότητας.

Λέξεις κλειδιά: graffiti, Αθήνα, αντίσταση, εξουσία, αρρενωπότητες

«Athens the Mecca of graffiti»: Romanticization of resistance and conflicting masculinities

Niki Soumpassis

Abstract

This research focuses on the practice of graffiti in Athens, these past years, in order to investigate discourses of resistance it potentially hosts. In several studies graffiti has been linked with the economic "crisis", as well as with political possibilities to re-shape public space. Here, these elements are problematized. The visibility of the city through rioting iconography (graffiti being part of the discourse), produces an certain identity of the city, while the notion of resistance is displayed as a local particularity. Graffiti pieces in Athens, like "Athens is the new Berlin" are components of this discourse. Methodologically, we conducted semi-structured interviews with five graffiti artists active in Athens, in the summer of 2016. The material was analyzed through a feminist foucauldian perspective. Our interest is in how the notions of "resistance" and "power" are being perceived in context with gender. What emerges in this case is more of a tactic of opposition. Part of the struggle for a new dominant subjectivity seems to be a conflict between hegemonic and non-hegemonic masculinites. This tactic of opposition moves, we suggest, through non-radical political contexts as it subscribes to an ontological narrative of what constitutes resistance/power, gendered subjectivity and power relations.

Key words: graffiti, Athens, resistance, power, masculinities

Εισαγωγή

Τον Απρίλιο του 2014, η ιστοσελίδα του New York Times, ανέβασε ένα άρθρο σχετικά με την Αθήνα, την κρίση, το γκραφίτι[2] και τη street art, αναφέροντας το εξής: «*[...] τα πέντε χρόνια οικονομικής κατάρρευσης, παρήγαγαν μια έκρηξη δημιουργικής ενέργειας η οποία μετέτρεψε την Αθήνα, σε μια σύγχρονη μέκκα για την street art στην Ευρώπη.*»[3]. Πολλά παρόμοια άρθρα ακολούθησαν, μέχρι και κείμενο στη Vogue που γράφει ότι η «*Αθήνα είναι το Μπρούκλιν με θάλασσα*»[4]. Παράλληλα η πόλη προσελκύει τα τελευταία χρόνια γκραφιτο-τουρισμό[5] και το γκραφίτι του Cacao Rocks, «Athens is the new Berlin», έρχεται να επικυρώσει κατά κάποιο τρόπο την νέα ταυτότητα της πόλης.

Αρχικό ερώτημα της έρευνας λοιπόν, αν διαμορφώνεται κάποια ταυτότητα για την Αθήνα, μέσω της εικονογραφίας του γκραφίτι. Έπειτα, αν αυτή η ταυτότητα ενέχει χαρακτηριστικά αντίστασης εφόσον το γκραφίτι στην Αθήνα πλαισιώνεται ως «αντίδραση στη κρίση» και το γκραφίτι καθεαυτό παραπέμπει, σημειολογικά/ιστορικά, σε κάποια είδους εναντίωση.

Τι «χαρακτηριστικά» μπορεί να ενέχει αυτή η αντίσταση που απορρέει από το γκραφίτι και συνδέεται με την εικονογραφία της Αθήνας τα τελευταία χρόνια? Μιας εικονογραφίας εξεγερσιακής (Kalantzis 2015) που περίπου από το 2008 και μετά βρίσκεται ανά τακτές φάσεις σε σκηνικά αντίστασης (σημειολογία με πορείες το 2008, 2009 κλπ, φωτιές, αστυνομικοί, αντιασφυξιογόνες μάσκες, συνθήματα, γκραφίτι στο κέντρο, οι Αγανακτισμένοι στο Σύνταγμα κ.ο.κ).

Η εικονογραφία αυτή «της Αθήνας που αντιστέκεται», βλέπουμε να ρομαντικοποιείται τα τελευταία χρόνια, και με ρομαντικοποίηση αναφερόμαστε σε μια γοητευτική φυσικοποίηση μιας κατάστασης, πχ. «Η Αθήνα *που είναι* το νέο Βερολίνο». Διερωτηθήκαμε επίσης αν η εικονογραφία της εναντίωσης μέσω και του γκραφίτι, μπορεί να εμφανίζει έναν κόμβο με το φύλο, αν και εκ πρώτης όψεως το φύλο να είναι αόρατο. Αν δηλαδή το γκραφίτι και κατ' επέκταση η εναντίωση που αρθρώνεται, φέρει έμφυλες επιτελέσεις.

Η βιβλιογραφική έρευνα για το γκραφίτι γενικότερα και την Αθήνα ειδικότερα έδειξε ότι τα περισσότερα άρθρα για το ελληνικό συγκείμενο τοποθετούν την έρευνα για το γκραφίτι σχεδόν αποκλειστικά στο πλαίσιο της κρίσης. Ενδιαφέροντα ευρήματα παραθέτει σε έρευνες της η Τσιλιμπουνίδη (2012, 2015; Tsilimpounidi, Walsh 2010), σχετικά με την πολιτική δυνατότητα του γκραφίτι και την επανεγγραφή μιας εναλλακτικής ιστορίας για την πόλη, ο Καραθανάσης (2010) επίσης για τα γκραφίτι ως αμφισβητούμενες υλικότητες, ο Χιώτης (2015) και Σταμπουλίδης (2016) προσθέτουν ενδιαφέρουσες οπτικές και σημειολογικές αναλύσεις. Αλλά λείπει το φύλο σε όλες τις ερευνητικές δουλειές σχετικά με το γκραφίτι στην Αθήνα ή την υπόλοιπη Ελλάδα. Στο αγγλόφωνο συγκείμενο ωστόσο, βρίσκουμε την McDonald (2011) και την Lombard (2013) να ερευνούν το γκραφίτι μέσω και του φακού του φύλου. Επίσης οι Halsey και Young (2006) γράφουν για την ενσώματη πράξη και επιτέλεση που καθορίζει την υλικότητα του γκραφίτι - και εφόσον κατά Butler, τα άτομα γίνονται διανοητά μόνο όταν γίνονται έμφυλα ([1990] 2009) -, η γκραφίτι επιτέλεση, φαίνεται να ενέχει και έμφυλα χαρακτηριστικά.

Εκτός από την βιβλιογραφική έρευνα, κάναμε και ημιδομημένες συνεντεύξεις συζητήσεις[6] με πέντε γκραφιτάδες, και επεξεργάστηκαμε το υλικό μέσω φουκωικών θεωρήσεων για τον λόγο. Ο ένας από τους πέντε είναι από την Αυστραλία και οι υπόλοιποι δραστηριοποιούνται στην Αθήνα. Όλοι τους είναι άντρες, ηλικιακά κάτω των 30, μεσαίας - εργατικής τάξης, ελληνικής καταγωγής. Είναι καλλιτέχνες είτε αυτοδίδακτοι είτε με σχετικές ακαδημαϊκές σπουδές, και πέρα του γκραφίτι οι περισσότεροι συμμετέχουν σε εκθέσεις street art και σύγχρονης τέχνης.

Στην σημερινή εισήγηση, θα αναφερθώ σε κάποια αποσπάσματα λόγων τα οποία με απασχόλησαν στην διπλωματική μου εργασία, και τα οποία σχετίζονται με το πως αρθρώνεται η έννοια της εξουσίας και της αντίστασης, καθώς και με στοιχεία της κουλτούρας του γκραφίτι που παραπέμπουν σε κάποιου είδους αρρενωπότητα.

Θεωρητική συζήτηση

Ένα γκραφίτι μας παραπέμπει σε μια σημειολογία αντίστασης, αρχικά λόγω της ιστορικότητας του. Τα παράνομα tag που ξεκίνησαν από αγόρια/άντρες που ζούσαν στις κοινωνικο-οικονομικά περιθωριοποιημένες περιοχές της Νέας Υόρκης, το '70 δηλώνανε κάτι του τύπου «Είμαι και εγώ εδώ!». Και πράγματι το γκραφίτι συνείσφερε στη πορεία με διάφορους τρόπους στην επαναδιαπραγμάτευση του δημόσιου χώρου. Ο συνομιλητής μου CacaoRocks αφηγήθηκε το εξής για αυτού του είδους εναντίωση που βρίσκουμε στο γκραφίτι του '70: «*[...] είναι μια αντίδραση λίγο βίαιη [...] αντίδραση για την αντίδραση [...] σαν ένα παιδάκι που δεν έχει… [...] δεν έχει ποδήλατο και πάει, και ξέρω γω, σπάει κάτι γιατί δεν έχει ποδήλατο, σπάει το ποδήλατο του γείτονα, είναι μια αντίδραση αυτό, άσχημη.*»

Εκτός από την ιστορικότητα του, και το στοιχείο της παρανομίας καθιστά το γκραφίτι, εξ αρχής μια εναντίωση στη θεσμική και κρατική εξουσία (Halsey, Young 2006; Monto, Machalek 2012; Waldner, Dobratz 2013), ενδεχομένως σε αυτό που θα λέγαμε Εξουσία με κεφαλαίο έψιλον. Όταν ρώτησα τον N_Grams, αν το γκραφίτι είναι αντίσταση, απάντησε: *«Και μόνο που είναι παράνομο».* Ο Eats αφηγήθηκε: *«[...] σου έρχεται πάντα κάπως μια έκρηξη αδρεναλίνης [...] υπάρχει ένα σκίρτημα (thrill factor)»*. Η υποκειμενικότητα που παράγεται στα πλαίσια της υποκουλτούρας μέσω της παρανομίας και των «επικίνδυνων» στοιχείων της πρακτικής, είναι για την McDonald (2001) μια από τις ενδείξεις που παραπέμπουν στην κατασκευή κάποιας αρρενωπότητας. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί πως υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ των παράνομων και επικίνδυνων χαρακτηριστικών του γκραφίτι και τις επικρατούσες εννοιολογήσεις γύρω από τους «άνδρες» και το «πολεμικό» στυλ. Ενδιαφέρον είναι και πως, για την Lombard (2013) θυμίζει συγκεκριμένα μια υποκειμενικότητα «hustler» που αντιστέκεται και ελίσσεται στο «σύστημα» της κυρίαρχης αρρενωπότητας αντλώντας ωστόσο από τις ηγεμονικές αντιλήψεις περί σωστής και επιτυχημένης αρρενωπότητας.

Εφόσον ακολουθώ μια κριτική προσέγγιση, ως προς το γκραφίτι στην Αθήνα, θα ήθελα να να αποσαφηνίσω τι εννοώ με «κριτική»: Εκκινώντας από τον Φουκώ ([1984] 1988), δεν μιλάμε για μια ουσιοκρατική επεξήγηση για το τι *είναι* κριτική αλλά στο *πώς* ασκείται κριτική (Butler 2004). Με κριτική δεν εννοώ εδώ μια δικαστική απόφαση αλλά μια «πρακτική» κριτικής, μια ματιά, που αποκαλύπτει πλέγματα εξουσίας. Κριτική δεν είναι δηλαδή μια αξιολογική κρίση ενός αντικειμένου/φαινόμενο όπως το «γκραφίτι», αν δηλαδή αυτό είναι «καλό» ή «κακό». Με κριτική εννοείται εδώ, πώς το γκραφίτι συμμετέχει παραγωγικά στη διαμόρφωση κάποιας «αλήθειας» γύρω από τον κόσμο ή τα υποκείμενα[7].

Εδώ θα ήθελα να συνεχίσουμε λίγο με την θεωρητική προσέγγιση, σχετικά με την εξουσία, την αντίσταση και το υποκείμενο, διότι με λόγους όπως «Η Αθήνα η Μέκκα του γκραφίτι», ή «Αθήνα το νέο Βερολίνο», υποδηλώνεται πως υπάρχει ένας «παιδότοπος» για το γκραφίτι, ένας «εναλλακτικός παράδεισος», ένας «τόπος» με μια «ουσία» δηλαδή που φέρει κάποια «ποιότητα» εναντίωσης. Φαίνεται δηλαδή, σαν η αντίσταση να νοείται ως ουσία, όπως και η εξουσία, κάποιος την έχει, κάποιος μπορεί να την πάρει. Ενδεχομένως η σύγχρονη Αθήνα θεάται ως αντιπροσωπευτική εικόνα αυτού. Αυτό θα πρέπει, θεωρώ, να προβληματικοποιηθεί.

Μέσω μιας φουκωικής προσέγγισης (Φουκώ 1991, [1976] 2001) προκύπτει ωστόσο, πως η εξουσία δεν είναι «το μάτι του Sauron», δεν υπάρχει «κάπου» συσσωρευμένα. Οι σχέσεις εξουσίας βρίσκονται διάχυτες στο κοινωνικό σώμα και είναι δίκτυα, όχι πυραμίδα. «Η εξουσία» δεν είναι Ένα πράγμα αλλά υπάρχει, παράγεται και δρα μεταξύ υποκειμένων. Αυτό σημαίνει με τη σειρά του, ότι η εξουσία που δρα και μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα μέσω επαναλαμβανόμενων λογοθετικών πρακτικών είναι μια εξουσία στην οποία καθυποτάσσεται το υποκείμενο για να παραχθεί ως «Εαυτός» - όπως βλέπουμε να περιγράφεται στο βιβλίο της Μπάτλερ «Η ψυχική ζωή της εξουσίας» ([1997] 2009). Η ύπαρξη και η προϋπόθεση των σχέσεων εξουσίας είναι το υποκείμενο και η ύπαρξη και προϋπόθεση του υποκειμένου είναι οι σχέσεις εξουσίας[8].

Πολύ ωραία. Που λοιπόν η δυνατότητα της εναντίωσης του υποκειμένου χωρίς να διακυβεύει την ίδια του την ύπαρξη, τον ίδιο του τον Εαυτό; Με το ερώτημα αυτό θα ήθελα να αναδείξω την παραδοξότητα και την σύνθετη παραγωγική διάσταση των σχέσεων εξουσίας, κομμάτι της οποίας είναι και η αντίσταση.

Το καλοκαίρι του Δημοψηφίσματος, το 2015, ο N_Grams έβαψε μια πινακίδα στην Πειραιώς, με ένα «nein» (ένα όχι στα γερμανικά) πλαισιωμένο από την ευρωπαϊκή σημαία. Για εκείνον ήταν «*καθαρά μια μορφή αντίδρασης*» αυτή η πράξη. Αφηγείται: «*ήτανε απλά μια φωνή ενός Έλληνα πολίτη που δεν υπάγεται πουθενά και ειλικρινά δεν υπάγομαι, δεν είμαι ούτε αριστερός ούτε δεξιός ούτε κεντρώος.*». Η αντίσταση αρθρώνεται σαν εγγενής ανάγκη, σαν αυτοσκοπός, συγκεκριμένα ως Έλληνας αντιμέτωπος με την εξουσία Γερμανία, με την εξουσία Ευρωπαϊκή Ένωση. Και ο Κυριάκος, μου έδωσε μια παρόμοια εικόνα για την εξουσία και την εναντίωση. Αφηγήθηκε το εξής: «*Αν ήθελα να αντιδράσω θα χτυπούσα εκεί που πρέπει, κρατικά και τέτοια, όχι στο αμάξι του καημένου του κρεοπώλη, λέω εγώ τώρα.*».

Και εδώ η εξουσία απουσιάζει από τους απλούς πολίτες. «Κάποιος» έχει «πάρει» την εξουσία από τους Έλληνες. Αυτό όμως δεν σημαίνει, πως η θέση της εξουσίας δεν είναι επιθυμητή. Αρθρώνεται κατά κάποιο τρόπο μια εναντίωση προς το, ας το πούμε, «το σύστημα», προς «το κράτος», προς «εκείνους που έχουν τα λεφτά» (όπως μου είπαν 2 συνομιλητές όταν ρώτησα ρητά, ποιος έχει την εξουσία;). Η αντίσταση φαίνεται σαν να αρθρώνεται ως στρατηγική εναντίωσης προς το παλαιότερο και ανίκανο πλέον σύστημα του πατέρα, το οποίο όμως δεν σημαίνει πως η λατρεία της θέσης του πατέρα έχει εκλείψει, όπως έχει πει αλλού η Χαλκιά (2016)[9].

Ο This is Opium μου αφηγήθηκε το εξής: «*Το γκραφίτι είναι, η επανάληψη του ονόματος σου σε πάρα πολλά μέρη στο δημόσιο χώρο, ώστε να, να υπάρχει το όνομα σου παντού σε περισσότερα σημεία από όλους τους υπόλοιπους γκραφιτάδες, σε καλύτερα σημεία, σε μεγαλύτερα σημεία, ε… σαν τα σκυλιά που κατουράνε τον χώρο τους.*» Για το Cacao τα tag ή τα throw up, είναι «*να γράψεις το όνομα σου πιο πολύ, να το δει πιο πολύς κόσμος.*». Η χρήση του tag με σκοπό την ορατότητα, σχετίζεται με την κατασκευή μιας αρρενωπότητας μέσω του πεδίου του γκραφίτι, και στην έρευνα της McDonald (2011). Ο γκραφιτάς επανακατασκευάζει τον «εαυτό», μέσω της απόρριψης του ονόματος του, την υιοθέτηση ενός άλλου και την επαναλαμβανόμενη χάραξη αυτού του ονόματος στους τοίχους της πόλης.

Εκτός από την σύγκρουση με το σύστημα «του πατέρα» βρίσκουμε συγκρούσεις και εντός των γκραφιτάδων. Ο Opium αφηγείται το εξής: «*παίζουνε και κόντρες, τύπου "με πατάς, σε πατάω", "πάτησες πάνω από το όνομα μου θα σε δείρω, θα σε πατήσω και εγώ, θα σε ντροπιάσω"*». Υφίσταται για παράδειγμα ο όρος «go over», στα ελληνικά «πατάω». Το «να πατήσεις» έργο άλλου, είναι απαγορευτικό ή προκλητικό, όπως αφηγούνται όλοι οι συνομιλητές μου. Το στοιχείο επίσης του «beef» της «διαμάχης» μεταξύ γκραφιτάδων, προβληματικοποιεί το «αγνό» πολιτικό στοιχείο που παρουσιάζεται πολλές φορές σε συσχετισμό με το γκραφίτι και την αντίσταση[10]. Η ίδια η ορολογία του γκραφίτι, παραπέμπει σε ένα πολεμικό στυλ, το οποίο φέρει επιτελέσεις κυρίαρχης αρρενωπότητας[11]. Αυτό το στοιχείο προσδίδει στην κατανόηση της κατασκευής της, μέσω του γκραφίτι και κατ' επέκταση συνδιαμορφώνει, θεωρώ, τη σημειολογία που φέρει.

Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, η προνομιακή θέση είναι ένα διακύβευμα που ενέχει συγκρούσεις οι οποίες εκφέρονται μέσω τακτικών εναντίωσης. Ορισμένες φορές, μια έκφανση αυτής της εναντίωσης παρουσιάζει αρρενωπότητες οι οποίες συγκρούονται με σκοπό την ιεραρχική ανακατανομή και αποκατάσταση της κυρίαρχης θέσης εξουσίας. Η κατάρρευση *της εξουσίας του φύλου* όμως, δεν συμμετέχει ούτε επιτελεστικά ούτε ως πρόταγμα στην τακτική εναντίωσης που αρθρώνεται. Η διερεύνηση πολιτικών εναντίωσης με μια μεταδομιστική φεμινιστική προσέγγιση, όπου η αντίσταση δεν είναι ουσία και το φύλο επιτελείται, μπορεί θεωρώ να μας βοηθήσει στην αναζήτηση δυνατοτήτων και α-δυνατοτήτων μιας κάποιας «άλλης εναντίωσης» ίσως πιο «ευάλωτης».

Σημειώσεις

[1] Η παρούσα εισήγηση πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της ειδικής συνεδρίας «Αρρενωπότητες στο προσκήνιο: Έθνος και φύλο σε κρίση», για το 6ο Συνέδριο ΕΚΕ στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Το παρόν αποτελεί επεξεργασία και σημαντική σύμπτυξη της διπλωματικής εργασίας που εκπόνηση στα πλαίσια του διατμηματικού μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, τα έτη 2015/2016. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτρια Αλεξάνδρα Χαλκιά, για την καθοδήγηση της και τις πολύτιμες συμβουλές και σημειώσεις της, καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας και της παρούσας εισήγησης.

[2] Για την παρούσα μελέτη κρίθηκε ορθό να παραμείνουν οι ειδικοί ορισμοί της κουλτούρας του γκραφίτι όπως έχουν δηλαδή στα αγγλικά. Η λέξη «graffiti» έχει μεταφερθεί σε ελληνικούς χαρακτήρες με τον αντίστοιχο τονισμό (γκραφίτι) ενώ παρακάτω σημειώνονται λέξεις με ειδική ελληνική ορολογία όπως το «πατάω» που ισοδυναμεί με το «go over».

[3] Η μετάφραση έγινε από εμένα, εδώ το απόσπασμα στο πρωτότυπο: «[...] the five-year economic collapse has spawned a new burst of creative energy that has turned Athens into a contemporary mecca for street art in Europe.».

[4] «Athens is basically Brooklyn by the Sea»

[5] Βλέπε για παράδειγμα βίντεο στο youtube από το graffiti crew 1UP, με τίτλο «Graffiti Olympics - Training in Athens» (https://www.youtube.com/watch?v=SM3DeUsOHls). Το συγκεκριμένο crew επισκέπτεται τα τελευταία χρόνια την Αθήνα και στο κέντρο της πόλης μπορεί κανείς να παρατηρήσει πολυάριθμα «1UP» tag, pieces και throw ups.

[6] Σχετικά με τις φεμινιστικές μεθοδολογίες έρευνας και την ανάλυση λόγου που χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, βλέπε: Burman, Erica, 1997, «Feminist Research», στο Peter Banister (επιμ.), *Qualititive Methods in Psychology: a research guide* καθώς και Fairclough, Norman, Wodak, Ruth, 1997, «Critical discourse analysis», στο T. A. van Dijk (επιμ.), *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction. Vol. 2. Discourse as social interaction*.

[7] Η προβληματική είναι η *πρακτική* της κριτικής και επομένως το ίδιο το πλαίσιο και η μεθοδολογία με την οποία καλούμαστε να εξετάσουμε και να αξιολογήσουμε το εκάστοτε ερευνητικό (και μη) ερώτημα. Εφόσον λοιπόν αλλάζει ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται ένα ζήτημα, τίθεται υπό αμφισβήτηση το καθεστώς της αλήθειας (regime of truth) μέσα στο οποίο εντάσσεται. Η κριτική του Foucault είναι έτσι μια πρόταση στο να σκεφτούμε «αλλιώς», να αναζητήσουμε τα όρια των τρόπων του σκέπτεσθαι (Butler 2004) και του πώς ένας τρόπος ή/και μια αλήθεια καθιστούν μια πραγματικότητα. Ο όρος regime of truth του Foucault αναφέρεται σε αυτό «που τίθεται σε αμφισβήτηση» δηλαδή «ο τρόπος με τον οποίο η γνώση κυκλοφορεί και λειτουργεί, οι σχέσεις με την εξουσία» (Φουκώ 1991: 80). Ένας τρόπος ο οποίος κατασκευάζει την «έγκυρη», «αληθινή» γνώση στην εκάστοτε χωροχρονικότητα.

[8] Βλέπε Butler (2009: 10): «Ο όρος καθυπόταξη περιγράφει τόσο τη διαδικασία μέσω της οποίας υποτάσσεται κανείς σε μια εξουσία, όσο και τη διαδικασία μέσω της οποίας γίνεται υποκείμενο. Είτε μέσω της έγκλησης, όπως την εννοεί ο Αλτουσέρ, είτε μέσω της παραγωγικότητας του λόγου, όπως την εννοεί ο Φουκό, το υποκείμενο εγκαινιάζεται μέσω μιας πρωτογενούς υπακοής στην εξουσία.».

[9] Ως τέτοιο παράδειγμα θεάται από την Χαλκιά (2016) η αντικατάσταση του πρώην ηγεμονικού αρρενωπού αλλά πλέον «παλιού, φθαρμένου» πολιτικού συστήματος με την εναλλακτική αρρενωπότητα στη μορφή του Σύριζα, έπειτα από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 2015.

[10] Στο φάσμα αυτό βρίσκουμε ιεραρχίες εντός της ετεροκανονικότητας, με κάποια Χ υποκείμενα να στέκονται μειονεκτικά σε αντίθεση με κάποια Ψ που χαίρουν ηγεμονικής και πιο προνομιακής θέσης. Κάτι τέτοιο ισχύει και για κοινωνικούς σχηματισμούς οι οποίοι μπορεί να ορίζουν τον εαυτό τους ως εναντιωτικό ή ριζοσπαστικό όπως σε περιπτώσεις σχετικά με τη ΛΟΑΤΚ πολιτική -και την τάση προς ομοκανονικότητα (McDonald 2008; Χαλκιά 2012) - ή σε πολιτικές εξέγερσης προερχόμενες από τα «αριστερά» όπου ο αντιδραστικός χαρακτήρας διαπερνάει -καθόλου ριζοσπαστικά- το φύλο ή την εθνική κυριαρχία (Χαλκιά 2012, 2016). Σε κάθε περίπτωση η προνομιακή θέση είναι ένα διακύβευμα που ενέχει συγκρούσεις οι οποίες εκφέρονται μέσω τακτικών εναντίωσης. Μια έκφανση αυτής της αντίστασης παρουσιάζει αρρενωπότητες οι οποίες συγκρούονται με σκοπό την ιεραρχική ανακατανομή και αποκατάσταση της κυρίαρχης εξουσίας (Connell, Messerschmidt 2005; Χαλκιά 2012, 2016). Στο φάσμα ενός σύγχρονου τρόπου αντίστασης, όπου το καθεστώς αλήθειας δομείται γύρω από την ετεροκανονικότητα, ο ρόλος που κατέχουν οι αρρενωπότητες αποκτάει πολιτικό ενδιαφέρον. Παράλληλα, κάτι τέτοιο ίσως διευρύνει την καθεαυτή συζήτηση περί της αμφίσημης έννοιας της αντίστασης, εφόσον αυτή κινείται και με έμφυλες συνιστώσεις. Προκύπτει ενδεχομένως πως υφίσταται μια στρατηγική εναντίωσης η οποία αρθρώνεται στο πεδίο της αρρενωπότητας.

[11] Ένα παράδειγμα είναι και η λέξη «tag». Η άσκηση αυτή δεν ονομάστηκε «ζωγραφίζω» ή «κάνω με spray» κάτι. Το tag ενέχει το μαρκάρισμα και μια βιαιότητα. Είναι μια «ετικέτα» που «χαράζεται» πάνω σε τοίχους στα πλαίσια του «είμαι και εγώ εδώ!». Επίσης οι όροι bomb, throw up, burn για παράδειγμα χρωματίζουν τον λόγο με επιθετικότητα, στοιχεία τα οποία παραπέμπουν έμμεσα στην κατασκευή μιας αρρενωπότητας καθώς και σε μια υποκειμενικότητα η οποία είναι αντικομφορμιστική και αποκλίνουσα, λόγω και του στοιχείου της παρανομίας (Monto 2012) που προαναφέρθηκε. Φαίνεται να είναι μια υποκειμενικότητα σε μάχη.

Βιβλιογραφία

Ελληνόφωνη

Butler, J. ([1990] 2009), *Αναταραχή Φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Butler, J. ([1997] 2009), *Η ψυχική ζωή της εξουσίας: θεωρίες καθυπόταξης*, Αθήνα, Πλέθρον.

Foucault, M. ([1976] 2001), *Ιστορία της σεξουαλικότητας: η βούληση για γνώση*, Αθήνα, Πλέθρον
Foucault, M. ([1984] 1988), *Τι είναι Διαφωτισμός*, Αθήνα, Έρασμος.
Φουκό, Μ. (1991), Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία, στο *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα, Ύψιλον, σσ. 75-100.
Καραθανάσης, Π. (2010), Οι τοίχοι της πόλης ως αμφισβητούμενοι χώροι: αισθητική και αστικό τοπίο στην Αθήνα, στο Κ. Γιαννακόπουλος, Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
Χαλκιά, Α. (2012), Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης, στο Ά. Αποστολέλλη, Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα Φύλο Σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 215-249.
Χαλκιά, Α. (4 Μαρτίου 2016), «Σώμα και Φύλο», Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήνα, http://www.sgt.gr/gre/SPG1515/.

Αγγλόφωνη
Butler, J. (2004), What is Critique? An Essay on Foucault's Virtue, στο S. Salih (επιμ.), *The Judith Butler Reader*, Oxford, Blackwell, pp. 302-322.
Chiotis, T. (2015), Fight together/write together: street art as a documentation of affect in times of unrest in Athens, J*ournal of greek media and culture*, 1:1, pp. 153-164.
Connell, R. W., Messerschmidt, J. W. (2005), Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept, *Gender & Society*, pp. 829-859.
Halsey, M., Young, A. (2006), Our desires are ungovernable: Writing graffiti in urban space, *Theoretical Criminology*, 10:3, London, Sage publications, pp. 275-306.
Kalantzis, K. (2015), "Fak Germani": Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis, *Comparative Studies in Society and History*, 57:4, pp. 1037-1069.
Lombard, K. J. (2013), Men against the wall: graffiti(ed) masculinities, *The journal of mens studies*, 21:2, Sage publications, pp.178-190.
Mc Donald, N. (2011), *The Graffiti Subculture: youth, masculinity and identity in London and New York*, Palgrave Mcmillan.
Monto, M. A., Machalek, J., Anderson, T. L. (2012), Boys doing art: the construction of outlaw masculinity in a Portland, Oregon graffiti crew, *Journal of contemporary ethnography*, 42: 3, pp. 259-290.
Stampoulidis, G. (2016), Rethinking Athens as Text: The Linguistic Context of Athenian Graffiti during the Crisis, *Journal of language works*, 1:1.
Tsilimpounidi, M., Walsh, A. (2010), Painting human rights: mapping street art in Athens, *Journal of Arts and Communities*, 2:2, pp. 111-122.
Tsilimpounidi, M. (2012), Athens: Performance 'in crisis' or what happens when a city goes soft?, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, Routledge, 16:5, pp. 546-556.
Tsilimpounidi, M. (2015), If these walls could talk, *Laboratorium*, 7:2, pp. 18-35.
Waldner, L., Dobratz B. (2013), Graffiti as a form of contentious political participation, *Sociology Compass*, 7:5, pp. 377-389.
Wodak, R., Meyer, M. ([2001] 2009), Critical discourse analysis: history, agenda, theory and methodology, in R. Wodak, M. Meyer (ed.), *Methods of critical discourse analysis*, London, Sage.

Άρθρα στο διαδίκτυο
Alderman, L., 15 Απριλίου 2014, «Across Athens, Graffiti Worth a Thousand Words of Malaise», The NY Times, τελευταία πρόσβαση 28 Μαΐου 2018,http://www.nytimes.com/2014/04/16/world/europe/across-athens-graffiti- worth-a-thousand-words-of-malaise.html?_r=0
Beckner, A., 6 Ιουνίου 2016, «Why Downtown Athens Is Basically Brooklyn by the Sea», Vogue, τελευταία πρόσβαση 28 Μαιου 2018, http://www.vogue.com/13442594/downtown-athens-brooklyn-hip-travel-guide/

Η εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στις γυναίκες μηχανικούς εν μέσω κρίσης: Η συμβολή της έρευνας στην κατανόηση μίας μεταβαλλόμενης εποχής[1]

Ναταλία Σπυροπούλου[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Κύριος σκοπός της εισήγησης αυτής είναι η παρουσίαση του επαγγελματικού κλάδου των αρχιτεκτόνων και πολιτικών μηχανικών μέσα από την οπτική των γυναικών επαγγελματιών και η ανάδειξη των μεταβολών που έχουν επέλθει λόγω της κρίσης στη μεγάλη πρόκληση της επίτευξης ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Η εισήγηση βασίζεται σε υλικό από 10 προσωπικές συνεντεύξεις με γυναίκες αρχιτεκτόνισσες/ πολιτικούς μηχανικούς, μητέρες ανήλικων παιδιών, των οποίων η επαγγελματική ζωή έχει πληγεί από την οικονομική κρίση. Το κείμενο διακρίνεται σε δύο επιμέρους περιόδους, την περίοδο προ κρίσης και την περίοδο μετά κρίσης για την καλύτερη αποτύπωση των μεταβολών που έχουν επέλθει στον επαγγελματικό αυτό κλάδο, αλλά και των αλλαγών στις στρατηγικές των γυναικών όσον αφορά το συνδυασμό οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Επιπλέον, αναδεικνύονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν σήμερα λόγω της κρίσης, αλλά και οι διαφορετικές στρατηγικές που αυτές ακολουθούν προκειμένου να ανταποκριθούν στους πολλαπλούς ρόλους που έχουν αναλάβει στο πλαίσιο της επαγγελματικής και της οικογενειακής τους ζωής. Τέλος, τα ευρήματα καταδεικνύουν τη σημασία της έρευνας στην κατανόηση του κόσμου.

Λέξεις κλειδιά: Εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας, κρίση, γυναίκες, αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί

Work-life balance for female engineers in time of crisis: The contribution of research in understanding a changing era

Natalia Spyropoulou[α]

[α] National Centre for Social Research

Abstract

The main purpose of this paper is to present the professional sector of engineers through the female professionals own perspective and to highlight the ways in which they respond to the great challenge of striking a balance between work and family life. The paper draws material from personal interviews with female architects and civil engineers, mothers of under-age children whose working lives have been hit by the financial crisis. The presentation refers to both the pre-crisis period and the post-crisis period, with a view to better reflect the changes that have taken place in these professions, as well as changes that have occurred in their pursuit of a work-life balance.

Key words: work-life balance, crisis, women, architects and civil engineers

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση βασίζεται σε αποτελέσματα ευρύτερης έρευνας για την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής εν μέσω κρίσης.[2] Τα ερευνητικά αποτελέσματα που παρουσιάζονται εδώ, αφορούν μελέτη περίπτωσης της επαγγελματικής κατηγορίας των μηχανικών και συγκεκριμένα γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικούς μηχανικούς, ενώ μέσω των αποτελεσμάτων αυτών αναδεικνύεται η συμβολή της έρευνας στην κατανόηση της σημερινής μεταβαλλόμενης εποχής.

Η εν λόγω μελέτη περίπτωσης εστιάζει σε μία θεματική περιοχή που παραμένει σχετικά «ανεξερεύνητη» σε εθνικό επίπεδο. Είναι γεγονός ότι δεν υπάρχει στην ελληνική βιβλιογραφία άλλη παρόμοια έρευνα για την εξισορρόπηση εργασίας και οικογένειας στον επαγγελματικό κλάδο των μηχανικών, σε αντιδιαστολή με την ξένη βιβλιογραφία (ενδεικτικά Lingard & Francis 2009, Caven& Raiden 2010). Επιπλέον, η έρευνα πραγματοποιήθηκε και σε μία εποχή κρίσης που χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από ρευστότητα και

σημαντικές αλλαγές σε διάφορους τομείς της ζωής. Η Ελλάδα, εδώ και κάποια χρόνια, παραμένει σε καθεστώς κρίσης, όχι μόνο οικονομικής αλλά και πολιτικής και κοινωνικής. Οι ανισότητες έχουν οξυνθεί, υπάρχει αύξηση της εργασιακής ανασφάλειας, η ποιότητα ζωής έχει επιδεινωθεί, ενώ η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι διάχυτη. Αυτό είναι το γενικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνά μας αναφορικά με την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στις γυναίκες μηχανικούς (αρχιτέκτονες και πολιτικούς μηχανικούς).

Το επάγγελμα των αρχιτεκτόνων και των πολιτικών μηχανικών

Στην Ελλάδα, οι αρχιτέκτονες και οι πολιτικοί μηχανικοί ανήκουν στη γενική επαγγελματική κατηγορία των «διπλωματούχων μηχανικών». Το επάγγελμα του μηχανικού και του αρχιτέκτονα, περιλαμβάνει ποικίλα αντικείμενα.[3] Το 2009, οι γυναίκες αποτελούσαν το 50% των αρχιτεκτόνων και το 27% των πολιτικών μηχανικών (ΤΕΕ, 2009). Στους νέους αποφοίτους της περιόδου 2002-2010, οι γυναίκες αποτελούν το 70.9% των αρχιτεκτόνων και το 38.9% των πολιτικών μηχανικών (ΕΜΠ, 2015). Παραδοσιακά, η πλειονότητα των Αρχιτεκτόνων και των Πολιτικών μηχανικών απασχολείται στον κατασκευαστικό κλάδο, ενώ εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι. Από αυτούς, το 15% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες με προσωπικό ή συνεργάτη, το 35% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες χωρίς προσωπικό και το 37% είναι ελεύθεροι επαγγελματίες που εργάζονται σταθερά σε έναν εργοδότη (ΕΜΠ, 2015).

Οι αρχιτέκτονες και οι πολιτικοί μηχανικοί -μέχρι την εμφάνιση της κρίσης-περιλαμβάνονταν στα επαγγέλματα που χαρακτηρίζονταν από πολλές ώρες απασχόλησης, υψηλές αποδοχές και χαμηλή ανεργία (Watts, 2003). Επίσης, πρόκειται για ένα επάγγελμα που ασκείται κατ' επιλογή, υπό την έννοια ότι η επιλογή των σπουδών και κατ' επέκταση του επαγγέλματος είναι συνειδητή και επιδιωκόμενη.

Η έρευνα στους μηχανικούς

Διεξήχθησαν 10 ημι-δομημένες συνεντεύξεις σε γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικούς μηχανικούς με ανήλικα παιδιά. Όλες εργάζονταν ως ελεύθερες επαγγελματίες, ενώ οι περισσότερες -κατά την περίοδο της έρευνας- δήλωναν υποαπασχολούμενες ή άνεργες. Πιο αναλυτικά, συμμετείχαν 6 αρχιτεκτόνισσες και 4 πολιτικοί μηχανικοί, γυναίκες ηλικίας από 33 έως 56 ετών, οι οποίες είχαν από 1 έως 3 παιδιά. Από το δείγμα μας διαφαίνεται ο οικογενειακός χαρακτήρας των εν λόγω επαγγελμάτων, αφού 4 από τις συμμετέχουσες προέρχονται από οικογένειες που έχουν σχέση με το επάγγελμα, ενώ 6 έχουν ή είχαν σύζυγο του ίδιου επαγγελματικού χώρου.

Ποιοτικά ευρήματα

Εργασία και οικογένεια την περίοδο προ κρίσης

Η ανάλυση των ποιοτικών ευρημάτων, επιβεβαιώνει ότι πράγματι το επάγγελμα των αρχιτεκτόνων και των πολιτικών μηχανικών αποτελεί για τις γυναίκες του δείγματός μας συνειδητή επιλογή και, ιδιαίτερα στις αρχιτεκτόνισσες, συνιστά αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους.

> *«Μπορείς να ζεις δηλαδή μέσα στην αρχιτεκτονική, εάν σου αρέσει. Γιατί σου τα δίνει όλα.... ! Την επαφή με τον άνθρωπο, την επαφή με την τέχνη, την επαφή με την πολιτική, με τα πάντα! Μου αρέσει πολύ αυτό το επάγγελμα. Πιστεύω ότι έχει απεριόριστες δυνατότητες».*

Μέχρι και την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, οι συνεντευξιαζόμενες δηλώνουν πολύ ικανοποιημένες τόσο από το επάγγελμα τους όσο και από το εργασιακό τους περιβάλλον.

> *«Και πέτυχα τα πολύ καλά χρόνια εγώ... Όλο αυτό το πράγμα, η οικοδομή, μου άρεσε πάρα πολύ. Πάρα πολύ!».*

«Είχε μεγάλη ικανοποίηση και ταξίδια. Οπότε, ήταν ένας συνδυασμός έτσι πολύ ευχάριστος και δημιουργικός».

Επίσης παρατηρούμε ότι στην πλειονότητά τους οι γυναίκες του δείγματος ακολουθούν μία επαγγελματική διαδρομή που έχει αφετηρία τη συνεργασία με γραφεία/ εταιρείες, ενώ στη συνέχεια προχωρούν στην ανεξαρτητοποίηση και τη δημιουργία δικού τους γραφείου, κυρίως για λόγους οικονομικής και επαγγελματικής ανέλιξης, καθώς και για λόγους αυτοδιαχείρισης και ευελιξίας.

Όσον αφορά στην οικογενειακή ζωή, οι περισσότερες γυναίκες δημιούργησαν οικογένεια μετά τα 35 έτη. Κάποιες δήλωσαν ότι ήταν καθαρά θέμα συγκυριών, ενώ άλλες επέλεξαν συνειδητά να το καθυστερήσουν μέχρι να ορθοποδήσουν επαγγελματικά.

«Η αρχιτεκτονική, ειδικά εάν την αγαπάς μπορεί να σε απορροφήσει πάρα πολύ. Σε σημείο που να ξεχάσεις ότι έχεις και έναν άλλο ρόλο».

«Παιδί έκανα στα 37 σχεδόν [….] το παιδί δεν ήταν άμεση ανάγκη μου διότι είχα πολύ πληρότητα από τη δουλειά μου».

«Η αλήθεια είναι, ότι ειδικά όταν δουλεύεις σαν ελεύθερος επαγγελματίας, πάει. Μόλις αποκτήσεις ένα μωρό.... Ε! Δεν μπορείς να τα κάνεις όλα τέλεια. Θέλεις τρομερή υποστήριξη για να το κάνεις αυτό. Άρα το αναβάλεις».

Πάντως, είναι γεγονός ότι για την περίοδο πριν την κρίση, οι περισσότερες γυναίκες θεωρούν ότι η δημιουργία οικογένειας επηρέασε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την επαγγελματική τους δραστηριότητα και την εξέλιξή τους.

«Όχι ότι το μετανιώνω, αλλά σίγουρα ναι. Μου ανέκοψε την πορεία. Σίγουρα.... Δηλαδή ήμουν σε μια κατάσταση όπου δεν μπορούσα να ανταπεξέλθω επαγγελματικά και γι' αυτό σαφώς περιόρισα και το αντικείμενό μου»

«Θα λειτουργούσα πιο επαγγελματικά. [..] Διαφορετικά λειτουργεί κανείς μόνος του σε όλους τους τομείς. Δεν κυνήγησα δουλειές, όσο θα έπρεπε, λόγω των παιδιών».

Διερευνώντας τον καταμερισμό των οικογενειακών και οικιακών υποχρεώσεων σε σχέση με το φύλο, διαπιστώνεται ότι κατά γενική ομολογία, η γυναίκα είναι αυτή που εξακολουθεί να επωμίζεται την κύρια ευθύνη, τόσο όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών, όσο και στις καθημερινές οικιακές εργασίες. Και, αν στην ανατροφή των παιδιών φαίνεται να υπάρχει μία μεγαλύτερη ανάμειξη των ανδρών, ιδιαίτερα στις νεότερες σε ηλικία οικογένειες, δεν ισχύει το ίδιο και για τις οικιακές εργασίες.

«Εγώ! Δηλαδή τα ψώνια εγώ, καθαριότητα εγώ, σχετικά με το σπίτι εγώ Ε! Άμα βάλουμε και το παιδί θα έλεγα στην αρχή 95%-5% και τώρα πια 80%-20%, δηλαδή 80% εγώ.»

Η δημιουργία οικογένειας επιβαρύνει τη μητέρα εργαζόμενη πολλαπλασιαστικά, αφού προσθέτει όχι ένα, αλλά πολλά περισσότερα παράπλευρα καθήκοντα . Για το λόγο αυτό, οι περισσότερες από τις γυναίκες επαγγελματίες βασίζονταν σε τρίτους για την παροχή βοήθειας χρησιμοποιώντας έναν συνδυασμό άτυπων οικογενειακών δικτύων, έμμισθου προσωπικού και υποδομών φροντίδας προκειμένου να ανταποκριθούν στις πολλαπλές τους υποχρεώσεις.

«Μετακόμισα και έμενα πάνω από τους γονείς μου, οπότε τα παιδιά γύρναγαν στο σπίτι και εύρισκαν μαγειρεμένο φαγητό. Είχα γυναίκα που μου καθάριζε το σπίτι. Αυτά. Είχα δάσκαλο στο σπίτι που διάβαζε τη μικρή...»

Η μεγαλύτερη συμμετοχή των ανδρών στην οικογενειακή ζωή αποτελεί ζητούμενο για πολλές από τις γυναίκες της έρευνας.

«Εάν πραγματικά θέλουμε να κάνουμε κάτι σε αυτή τη χώρα πρέπει να μάθουμε επιτέλους, ότι οι γυναίκες και οι άνδρες είναι ίσοι. Η μητέρα και ο πατέρας είναι απαραίτητοι και ίσοι στα παιδιά. Χρειάζονται το ίδιο. Δεν υπάρχουν ανδρικές, γυναικείες δουλειές».

Όσον αφορά την προσπάθεια επίτευξης ισορροπίας μεταξύ οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα παραδέχονται ότι η εξισορρόπηση καριέρας και οικογένειας είναι πάρα πολύ δύσκολο να επιτευχθεί, ιδιαίτερα στα ελευθέρια επαγγέλματα, όπως είναι οι αρχιτέκτονες και οι πολιτικοί μηχανικοί όπου τα ωράρια είναι εξαντλητικά και η αγορά άκρως ανταγωνιστική. Φαίνεται ότι το βάρος δεν μπορεί να κατανεμηθεί ομοιόμορφα μεταξύ επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων με αποτέλεσμα άλλες φορές να πέφτει το μεγαλύτερο βάρος στην οικογένεια και άλλες στην επαγγελματική ζωή.

«Η καριέρα ενός ελεύθερου επαγγελματία με την οικογένεια δεν είναι πάρα πολύ εύκολο να συνδυαστούν».

«Ότι προσπαθείς να είσαι στο ένα συνεπής και χάνεις το άλλο...»

Οι επιπτώσεις της κρίσης

Η οικονομική κρίση που αντιμετωπίζει η χώρα εδώ και λίγα χρόνια, έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην επαγγελματική ζωή των γυναικών αρχιτεκτόνων και πολιτικών μηχανικών και κατά συνέπεια έχει επηρεάσει και τη σχέση εργασίας – οικογένειας.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την επαγγελματική τους κατάσταση, η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών επαγγελματιών έχει πληγεί από την κρίση και δηλώνει απογοητευμένη από τις παρούσες συνθήκες απασχόλησης. Η κρίση στο επάγγελμα εμφανίζεται για κάποιες από το 2008, ενώ για τις περισσότερες από το 2012. Οι αυτοαπασχολούμενες που είχαν δικά τους γραφεία παρατήρησαν μία σημαντική μείωση του όγκου εργασίας, των ωρών εργασίας, καθώς και των αμοιβών. Επιπλέον, μεταβλήθηκε και το είδος των εργασιών που αναλαμβάνουν, αφού στις περισσότερες περιπτώσεις ασχολούνται πλέον με απλές διεκπεραιωτικές εργασίες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια δύο συνεντευξιαζομένων για την κατάσταση που επικρατεί σήμερα:

«Τώρα τα πράγματα σέρνονται πια...Δηλαδή είμαστε στη φάση που έχουμε 2-3 δουλειές το χρόνο. Και απλώς, πασχίζοντας, συντηρούμε τα γραφεία μας».

«Οι απολαβές έχουν πέσει πολύ. Ναι, έχουν μειωθεί οι απολαβές, η ποιότητα του έργου. Πια, δε χτίζω σπίτια».

Όσον αφορά τις αυτοαπασχολούμενες που εργάζονταν σε εταιρείες, η κρίση συνέβαλε καταλυτικά στην απώλεια της εργασιακής τους θέσης. Οι επαγγελματίες αυτές αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από τις εταιρείες και να βρεθούν σε ένα καθεστώς υποασχόλησης, ετεροαπασχόλησης ή/και ανεργίας.

«Αυτό που συνέβη τελικά με εμένα και αναγκάστηκα να σταματήσω είναι ότι... σταμάτησε να με πληρώνει..»

Η κατάσταση που βιώνουν σήμερα στην αγορά εργασίας οι πολιτικοί μηχανικοί και οι αρχιτέκτονες μάλλον δεν πρόκειται να αλλάξει σημαντικά στο άμεσο μέλλον. Οι ίδιες οι ερωτώμενες δηλώνουν απαισιόδοξες για την επαγγελματική τους πορεία και επιβίωση, αλλά και για την εξέλιξη του επαγγελματικού κλάδου.

«Νομίζω ότι η αρχιτεκτονική είναι το πρώτο που έπεσε και το τελευταίο που θα ξανασηκωθεί»

«Το μηχανηλίκι έχει πεθάνει. Δηλαδή, η οικοδομή για να ξαναπάρει τα πάνω της θέλει σίγουρα δεκαετία»

Ποιά είναι όμως η αντίδρασή τους στη νέα αυτή κατάσταση πραγμάτων; Οι περισσότερες από τις γυναίκες δε διαθέτουν κάποια εναλλακτική επαγγελματική στρατηγική. Εξαίρεση αποτελούν κάποιες από τις νεότερες σε ηλικία επαγγελματίες που βρίσκονται αυτή τη στιγμή σε μία μεταβατική φάση, αναζητώντας έναν διαφορετικό επαγγελματικό προσανατολισμό, προκειμένου να καταφέρουν να αποκτήσουν μία νέα επαγγελματική ταυτότητα και κάποιο εισόδημα από την αγορά εργασίας.

«Θα κοιτάξω να ασχοληθώ με κάτι επαγγελματικά, αλλά άσχετα από μηχανηλίκι. Δε θα έχει καμία σχέση με οικοδομή».

Η εργασιακή ανασφάλεια είναι διάχυτη στις γυναίκες της έρευνας, όπως διάχυτη είναι και μία αίσθηση απογοήτευσης. Έτσι λοιπόν, η κρίση έχει δημιουργήσει σοβαρό πρόβλημα στις περισσότερες μηχανικούς στο κομμάτι της επαγγελματικής τους ζωής.

«Με στεναχωρεί πάρα πολύ. Τόσα χρόνια δούλεψα σαν αρχιτέκτονας. Όσο δούλεψα, περίμενα ότι αυτή τη δουλειά θα κάνω».

Όσον αφορά την οικογενειακή ζωή, εκεί φαίνεται να υπάρχει πλέον περισσότερος ελεύθερος χρόνος προς διάθεση από τις ίδιες. Υπάρχει ωστόσο λιγότερη οικονομική ευχέρεια, αλλά και μεγαλύτερη κούραση, αφού η τρέχουσα οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών έχει οδηγήσει πολλές γυναίκες στην ανάληψη του συνόλου των οικογενειακών και οικιακών υποχρεώσεων.

«Ενώ είχα λίγο χρόνο, αλλά μπορούσα να κάνω πολλά πράγματα με τα παιδιά, τα οποία είχανε οικονομική επιβάρυνση... Τώρα, υπάρχει περισσότερος χρόνος, αλλά λόγω της οικονομικής κρίσης δεν μπορώ να κάνω πολλά πράγματα».

«Κουράζομαι πολύ περισσότερο από ότι κουραζόμουνα παλαιότερα. Τώρα δηλαδή και δουλεύω, και βοηθάω τη μικρή στα μαθήματα, και κάνω τις δουλειές του σπιτιού μόνη μου, και όλα τα κάνω σχεδόν μόνη μου..»

Όσον αφορά την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, οι εμπειρίες και οι στρατηγικές των γυναικών που απέκτησαν παιδιά πριν την κρίση είναι πολύ διαφορετικές από αυτές των γυναικών που έκαναν παιδιά εν μέσω κρίσης. Έτσι λοιπόν, όσες απέκτησαν παιδιά κατά την περίοδο της κρίσης αναλαμβάνουν, ως επί το πλείστον, μόνες τους την ανατροφή των παιδιών τους, τόσο λόγω της οικονομικής στενότητας που αντιμετωπίζουν, όσο και λόγω του μειωμένου ή ελλιπούς φόρτου εργασίας. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση μίας πολιτικού μηχανικού, η οποία ολοκλήρωσε την τελευταία της οικοδομή εν μέσω κρίσης και η γέννηση του παιδιού της τη βρήκε χωρίς αντικείμενο.

«Τώρα θα μπορούσα θεωρητικά να πάρω γυναίκα να μου κρατάει το μωρό και να ασχοληθώ. Αλλά, δεν υπάρχει λόγος κανένας, αφού δεν έχω αντικείμενο [εργασίας]».

Έτσι λοιπόν, ένας εξωγενής παράγοντας, η κρίση, έχει καταφέρει να αλλάξει τις ούτως ή άλλως δύσκολες ισορροπίες μεταξύ οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής στις γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικούς μηχανικούς. Σήμερα, η ζυγαριά γέρνει προς όφελος της οικογενειακής ζωής, δίνοντας την ευκαιρία στις γυναίκες να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στην ανατροφή των παιδιών τους. Από την άλλη πλευρά, διαμορφώνεται μία νέα πολύ εύθραυστη κατάσταση εις βάρος της επαγγελματικής ζωής των γυναικών, η οποία πλέον βρίσκεται σε κίνδυνο.

«Θα μπορούσε, αν υπήρχε δουλειά, να είμαι πολύ πιο μέσα στο επάγγελμα, αλλά η κρίση με έχει λίγο αποτραβήξει. Είναι γιατί δεν υπάρχουν δουλειές. Ως μητέρα υπάρχει αυτό το αντιστάθμισμα, επειδή έχω το χρόνο να είμαι πολύ πιο ενεργή ως μητέρα. Οπότε, η στεναχώρια που φέρνει το ένα, αντισταθμίζεται από το άλλο».

Με άλλα λόγια, οι γυναίκες του δείγματός μας κινδυνεύουν χωρίς τη θέλησή τους, λόγω της κρίσης, να απολέσουν την επαγγελματική τους ταυτότητα και την οικονομική αυτονομία τους, με αποτέλεσμα να απομακρύνονται για άλλη μία φορά από το στόχο επίτευξης ισορροπίας μεταξύ εργασίας και οικογένειας.

Συμπέρασμα

Κάθε έρευνα αποτελεί σημαντική πηγή άντλησης πληροφόρησης. Τα αποτελέσματά της μπορούν και πρέπει να αξιοποιούνται πολλαπλά, συμβάλλοντας κατά αυτόν τον τρόπο στην κατανόηση φαινομένων, στην ανάδειξη ευρύτερων αλλαγών, αλλά και στη δυνατότητα διαμόρφωσης προτάσεων, δράσεων και πολιτικών για τη βελτίωση των κακώς κειμένων. Στην παρούσα εισήγηση προσπαθήσαμε να

αποτυπώσουμε τις συνθήκες απασχόλησης και τις συνθήκες οικογενειακής ζωής των γυναικών αρχιτεκτόνων και πολιτικών μηχανικών και να περιγράψουμε τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται οι γυναίκες επαγγελματίες τη σχέση ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια. Η σχέση αυτή διερευνήθηκε τόσο κατά την περίοδο πριν όσο και την περίοδο μετά από την εμφάνιση της κρίσης.

Παρότι περιορισμένη σε έκταση, θεωρούμε ότι η έρευνα για την εξισορρόπηση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής στις γυναίκες μηχανικούς κατόρθωσε να αναδείξει μία σειρά από ζητήματα τα οποία θα συμβάλλουν στην κατανόηση των επερχόμενων αλλαγών, αλλά και στη μελλοντική αντιμετώπισή τους. Πιο αναλυτικά, επισημαίνονται τα εξής:

Πρώτον, η έρευνα επιβεβαιώνει ότι τα επαγγέλματα των αρχιτεκτόνων και των πολιτικών μηχανικών, επαγγέλματα κατεξοχήν απαιτητικά, με πολλές ώρες εργασίας και μεγάλο ανταγωνισμό, έχουν πληγεί σημαντικά από την κρίση. Οι περισσότερες γυναίκες - μητέρες επαγγελματίες βρίσκονται σήμερα σε επαγγελματικό τέλμα, χωρίς ορατές προοπτικές ανάκαμψης. Οι παλαιότερες στο επάγγελμα υπομένουν τη νέα κατάσταση, ενώ οι νεότερες αναζητούν να στραφούν σε άλλους επαγγελματικούς χώρους.

Δεύτερον, στο κομμάτι της οικογενειακής ζωής παρατηρείται, εν μέσω κρίσης, μία αύξηση του διαθέσιμου χρόνου από τις γυναίκες επαγγελματίες, τόσο στο κομμάτι της ανατροφής των παιδιών, όσο και στο κομμάτι των οικιακών εργασιών. Όμως, η κατανομή του χρόνου ενασχόλησης ανάμεσα στα δύο φύλα εξακολουθεί να παραμένει άνιση εις βάρος της πλειονότητας των γυναικών, ανεξάρτητα από την εργασιακή κατάσταση των ανδρών, με τη συμμετοχή των τελευταίων να περιορίζεται συνήθως στη διάθεση κάποιου συγκεκριμένου χρόνου για το παιδί.

Τρίτον, η εξισορρόπηση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής παραμένει μία μεγάλη πρόκληση για τις γυναίκες της έρευνας, οι περισσότερες από τις οποίες δίνουν καθημερινό αγώνα για να ανταπεξέλθουν ικανοποιητικά στους πολλαπλούς ρόλους της ζωής τους. Η κρίση έχει αλλάξει τις ισορροπίες μεταξύ οικογένειας και εργασίας, με τη ζυγαριά σήμερα να γέρνει υπέρ της οικογένειας. Αυτό όμως δε γίνεται προς όφελος των γυναικών, αφού οι γυναίκες αρχιτεκτόνισσες και πολιτικοί μηχανικοί βλέπουν την επαγγελματική τους ζωή να συρρικνώνεται, καθιστώντας το στόχο της επίτευξης ισορροπίας μεταξύ οικογένειας και εργασίας ανέφικτο.

Τέλος, οι γυναίκες επαγγελματίες μηχανικοί θεωρούν γενικά ότι οι πολιτικές του κράτους για την εξισορρόπηση εργασίας-οικογένειας είναι ανύπαρκτες, ιδιαίτερα για τους ελεύθερους επαγγελματίες, ενώ απουσιάζουν οικογενειακές και εργασιακές πολιτικές που να ενθαρρύνουν τους πατέρες στην ανάληψη ενεργητικότερου ρόλου στο κομμάτι της οικογενειακής ζωής.

Σημειώσεις

[1] Η παρούσα εισήγηση βασίζεται στο άρθρο της Σπυροπούλου Ν. 2016 «Αρχιτεκτόνισσες και Πολιτικοί μηχανικοί. Ένα επάγγελμα σε κρίση και η αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής» στο Θανοπούλου Μ., Τσίγκανου Ι. (επιμ) *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης, ΕΚΚΕ.*

[2] Πρόκειται για το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» που χρηματοδοτήθηκε από τον ΕΟΧ (GR07/3939:ΧΜ ΕΟΧ 2009-2014) και υλοποιήθηκε από το Κέντρο Μέριμνας Οικογένειας και Παιδιού, το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα των Γυναικών και το Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας.

[3] Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: *«Μελέτες, μετρήσεις, έρευνες, επιθεωρήσεις, πραγματογνωμοσύνες, συμβουλευτικές υπηρεσίες, αδειοδοτήσεις, επιβλέψεις κατασκευών, σχεδιασμό- οργάνωση- προγραμματισμό- διοίκηση- υλοποίηση / ανέγερση / τοποθέτηση / συναρμολόγηση κατασκευών, επισκευή- συντήρηση- λειτουργία κατασκευών, εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικών πηγών, διαχείριση πόρων, σχεδιασμό ανάπτυξης κ.α.» Βλέπε στο:* http://portal.tee.gr/portal/page/portal/PROFESSIONAL_ISSUES/isotimies/apofoitoi-exoterikou/ermis.pdf

Βιβλιογραφία

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ & ΝΕΩΝ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΕΜΠ (2015) *Νέοι Απόφοιτοι ΕΜΠ και Αγορά Εργασίας, Έρευνα για την ένταξη στην αγορά εργασίας και την επαγγελματική εξέλιξη των νέων αποφοίτων ΕΜΠ (2002 - 2010)*

ΤΕΧΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΕΛΛΑΔΑΣ-ΤΕΕ (2009), *Έρευνα για την επαγγελματική κατάσταση και απασχόληση των διπλωματούχων μηχανικών*, διαθέσιμη στο σύνδεσμο: http://portal.tee.gr/portal/page/portal/PROFESSIONAL_ISSUES/neoi_mixanikoi/Tab5230282:Tab3

Caven, V. and Raiden, A. (2010). Work-life balance among architects. In C. Egbu (ed.) *Proceedings, 26th Annual ARCOM Conference, 6-8 September 2010* (pp. 533-54). Leeds, UK: Association of Researchers in Construction Management.

Lingard, H. and Francis, V. (2009). *Managing work-life balance in construction*. United States: Taylor and Francis.

Watts, J. H. (2003). *Women in civil engineering: continuity and change.* Doctoral dissertation, Middlesex University.

Η επανάσταση των δεξιοτήτων και η κρίση της αυθεντίας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

Αλφρέδος Σταϊνχάουερ

Περίληψη

Στην ανακοίνωση αυτή επικεντρωνόμαστε σε ορισμένες κοινωνιολογικές πτυχές του έργου ενός σχετικά άγνωστου στην Ελλάδα διεθνολόγου, του James N. Rosenau. Ο Rosenau αποτελεί έναν από τους πλέον πρώιμους και διεισδυτικούς μελετητές του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης. Κατά τον Rosenau, λοιπόν, η διαδικασία την οποία βιώνουν σήμερα οι κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας εμφανίζεται ως ένα εξαιρετικά δυναμικό φαινόμενο, το οποίο, στο πρώιμό του μοντέλο αποκαλείται «περιδίνηση» ενώ στο ύστερο «θρυμμενσωμάτωση». Σύμφωνα με την εννοιοποίηση αυτή, των οποίων αναφέρουμε εν συντομία τους καίριους παράγοντες, άτομα, συλλογικότητες και κράτη εμπλέκονται σε μια σειρά δομικών αλλαγών που εκδιπλώνονται σε τρεις παραμέτρους, μίκρο, μάκρο και σχεσιακή. Στην μίκρο παράμετρο, που μας απασχολεί στην ανακοίνωση αυτή, ένα καίριο φαινόμενο που μεταβάλλει τις σχέσεις μεταξύ ατόμων και κοινωνικών δομών είναι η «επανάσταση των δεξιοτήτων». Τα άτομα στο νέο μεταεθνικό πλαίσιο, θεωρείται πως ωθούνται από μια σειρά τάσεων να αποκτούν όλο και περισσότερες γνωσιακές και οργανωτικές δεξιότητες που τα καθιστούν από τη μια περισσότερο ενεργά και από την άλλη λιγότερο δεκτικά στην επιβολή των ιεραρχικών σχέσεων. Τονίζοντας το τελευταίο αυτό σημείο, αναδεικνύουμε το ότι από τη μία αποτελεί μια χρήσιμη ερευνητική υπόθεση για την κοινωνιολογική μελέτη, και από την άλλη έναν δείκτη ελέγχου των ίδιων αυτών των θεωρητικοποιήσεων.

Λέξεις κλειδιά: Παγκοσμιοποίηση, περιδίνηση, επανάσταση δεξιοτήτων, ιεραρχία

Skills revolution and crisis of authority in the era of globalization

Alfred Steinhauer

Summary

In this presentation we are focusing on some sociological aspects of a relatively little known theorist, James N. Rosenau. Rosenau is one of the earliest and most pervasive theorists of the phenomenon of globalization. According to Rosenau, the process that today's late modern societies are experiencing appears as an extremely dynamic phenomenon, to who he refers in his early work as «turbulence» and in his later work as «fragmegration». According to this conceptualization, whose main factors are briefly mentioned, individuals, collectivities and states are enmeshed in a series of structural changes deployed in three parameters, micro, macro and relational. In the micro parameter, the object in this presentation, one key phenomenon transforming relations between individuals and social structures is the «skills revolution». Individuals, in the new postnational context, are considered to be spurred by an array of trends to acquire more and more cognitive and organizational skills, that on the one hand are rendering them more active, while on the other less amenable to the imposition of hierarchical relations. Stressing this point, we argue that it can constitute a useful research hypothesis for the sociological study, while it can be used to verify the general theoretical scheme of the author.

Keywords: Globalization, turbulence, skills revolution, hierarchy

Εισαγωγή

Η παρούσα ανακοίνωση θα εστιάσει αφ'ενός στην παρουσίαση ενός πολυεπίπεδου και αρκετά φιλόδοξου έργου που επιχειρεί να αναλύσει σε μια σειρά παραμέτρους τις δυνητικές επιπτώσεις της διαδικασίας που πολύ γενικά έχει επικρατήσει να αποκαλείται «παγκοσμιοποίηση», επιχειρώντας να επαληθεύσει ή να διαψεύσει μια σειρά από ερευνητικές υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί στο πλαίσιο «μεταεθνικών» θεωριών για την οργάνωση και τη διοίκηση. Αφ'ετέρου, στοχεύει να αναδείξει, στο πλαίσιο αυτό, μια σειρά από προβληματισμούς που ενδιαφέρουν ειδικότερα την κοινωνιολογική σκέψη.

Πράγματι, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, της εμφάνισης ενός διεθνικού πλαισίου έντονης οικονομικής -αλλά όχι μόνο- συνεργασίας και συνεργειών πέρα από τα εθνικά σύνορα, έχει εγείρει με μια

καινοφανή μορφή ξανά τόσο το ζήτημα του πολιτικού όσο και του κοινωνικού γίγνεσθαι σε όλες τους τις διαστάσεις. Τα ποικίλα ζητήματα που συνοδεύουν τη διαδικασία αυτή έχουν θεωρητικοποιηθεί πάνω σε διάφορες θεματικές από μια πλειάδα στοχαστών, όπως η θεώρηση της «Υποχώρησης του κράτους» της Susan Strange (2004), η θέση της «Δικτυακής κοινωνίας» του Manuel Castells (επ.) (2004), και οι απόψεις του «Συστημικού διχασμού», του Immanuel Wallerstein (2007). Οι κίνδυνοι της παγκοσμιοποίησης για τη δημοκρατία έχουν διατυπωθεί ήδη από καιρό από τον Δημήτρη Χαραλάμπη (1998) και εξερευνηθεί από τον Jürgen Habermas (2003). Στις απώτατές τους μορφές, αυτές οι θεωρήσεις ισχυρίζονται πως γινόμαστε μάρτυρες της εμφάνισης μιας παγκόσμιας αυτοκρατορικής μορφής, όπως στην Αυτοκρατορία των Michael Hardt και Antonio Negri (2002), υπόθεση που εν μέρει υιοθετεί και ο Κώστας Δουζίνας (2007).

Παρά το πλούσιο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, λίγοι στοχαστές έχουν εμβαθύνει στις δυναμικές και τους μηχανισμούς που κινούν το μεταεθνικό πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι όσο ένας σχετικά λιγότερο γνωστός –στην Ελλάδα τουλάχιστον- στοχαστής, ο διεθνολόγος James N. Rosneau. Ο Rosenau, όχι μόνο διατύπωσε ένα ρηξικέλευθο εννοιολογικό πρόγραμμα και μια σειρά από κρίσιμες ερευνητικές υποθέσεις γύρω από το φαινόμενο ήδη στα 1990 με τη γενική θεωρία της «περιδίνησης» (turbulence) (Rosneau 1990), αλλά και το κατεργάστηκε περεταίρω στην ύστερη θεωρία του «θρυμμενσωμάτωσης» (fragmegration) (Rosenau 2003). Το πλεονέκτημα των θεωρήσεων του Rosenau είναι ότι τα γενικά επίπεδα αλληλεπίδρασης στο διεθνικό επίπεδο εξειδικεύονται και αναλύονται σε υποθέσεις για διεργασίες στο μίκρο επίπεδο, πιο εύκολες να ελεγχθούν εμπειρικά. Από αυτήν ακριβώς την πλευρά το έργο του Rosenau μπορεί να θεωρηθεί ως σημαντικό από την πλευρά της πολιτικής κοινωνιολογίας, καθώς, αντίθετα με ανάλογες προσεγγίσεις όπως αυτή του Manuel Castells, κατέρχεται ως το επίπεδο του ατομικού πράττειν. Έτσι, δίχως να παρουσιάσουμε ολόκληρο το περίπλοκο θεωρητικό οικοδόμημα του James Rosenau, θε επικεντρωθούμε καταρχάς στα βασικά του στοιχεία.

1.Η δομή του έργου του Rosenau

Κατά τον Rosenau, λοιπόν, έχουμε εισέλθει σε μια αχαρτογράφητη περίοδο, όπου η ίδια η έννοια της «διεθνούς πολιτικής» φαίνεται απαρχαιωμένη. Αυτό που κυριαρχεί, είναι μια τάση όπου όλο και περισσότερες αλληλεπιδράσεις που απαρτίζουν την παγκόσμια οικονομία εκδιπλώνονται δίχως την άμεση ανάμειξη εθνών ή κρατών. Έτσι χρειάζεται ένα νέος περιγραφικός όρος, ο οποίος θα μπορούσε να είναι η «μεταδιεθνής πολιτική».

Ο όρος αυτός αναφέρεται σε μια περίοδο παρακμής των παραδοσιακών μοτίβων, δίχως να καταδεικνύει το πού μπορεί να οδηγήσουν οι αλλαγές. Αναφέρεται σε μια ρευστή και μεταβατική κατάσταση, ακόμα κι αν προϋποθέτει την παρουσία και τη λειτουργία σταθερών δομών.

Η ανάλυση του Rosenau στηρίζεται στην εξέταση τριών διαστάσεων:

1) Της μίκρο παραμέτρου που αφορά στα άτομα και στις μικρές κοινότητες. Εδώ εξετάζονται οι κατευθύνσεις και δεξιότητες με τις οποίες οι πολίτες των κρατών και τα μέλη μη κρατικών οργανισμών συνδέονται με τον μάκρο κόσμο της παγκόσμιας πολιτικής. Η παράμετρος αυτή ονομάζεται και παράμετρος προσανατολισμού ή δεξιοτήτων. Στην παράμετρο αυτή εντοπίζεται και η μετάβαση από το εθνικό μοντέλο πίστης σε ένα πιο διαφοροποιημένο μοντέλο.

2) Η μάκρο παράμετρος προσδιορίζεται ως η δομική παράμετρος, και αναφέρεται στους περιορισμούς που είναι ενσωματωμένοι στην κατανομή ισχύος μεταξύ και εντός των συλλογικοτήτων του παγκόσμιου συστήματος, π.χ. συμβάσεις ή συμμαχίες.

3) Η μεικτή παράμετρος αποκαλείται η σχεσιακή παράμετρος, και εστιάζεται στη φύση των σχέσεων κύρους που κατισχύει μεταξύ ατόμων του μικροεπιπέδου και τις μάκρο συλλογικότητές τους.(Rosenau 1990:10)

Όλες αυτές οι παράμετροι κρίνεται ότι υπόκεινται σήμερα σε μετασχηματισμούς, έτσι ώστε να επιφέρουν την πρώτη περιδίνηση της παγκόσμιας πολιτικής από τότε που παρόμοιες τάσεις κορυφώθηκαν στη Συνθήκη της Βεστφαλίας το 1648.

- Στη δομική παράμετρο, η μεταμόρφωση σημαδεύεται από μια διακλάδωση στην οποία το κρατοκεντρικό σύστημα τώρα συνυπάρχει με ένα εξίσου ισχυρό, παρότι πιο αποκεντρωμένο πολυκεντρικό σύστημα. Παρότι αυτοί οι δύο κόσμοι της παγκόσμιας πολιτικής έχουν επικαλυπτόμενα στοιχεία και ενδιαφέροντα, οι νόρμες, οι δομές τους και οι διεργασίες τους τείνουν να είναι αμοιβαία αποκλειόμενες, γεννώντας παγκόσμιες διατάξεις που είναι νέες και πιθανότατα διαρκείς, καθώς είναι εξαιρετικά σύνθετες και δυναμικές.

- Η σχεσιακή παράμετρος, το μακρόχρονο μοτίβο σύμφωνα με το οποίο η συμμόρφωση με την αυθεντία τείνει να είναι αδιαμφισβήτητη και αυτόματη, αντικαθίσταται με ένα πιο κατεργασμένο σύνολο από νόρμες που καθιστούν την επιτυχημένη άσκηση εξουσίας πολύ πιο προβληματική, προωθώντας συγκρούσεις ηγεσίας και οπαδών εντός και μεταξύ κρατών και μη κρατικών οντοτήτων, που μπορούμε να κρίνουμε πως ισούνται με μια σειρά κρίσεων εξουσίας, που, τόσο στο εύρος όσο και στην δριμύτητά τους είναι νέες και ολικές σε εύρος.

- Τέλος, στο μίκρο επίπεδο, οι αναλυτικές δεξιότητες των ατόμων έχουν αυξηθεί σε ένα σημείο που τώρα παίζουν ένα διαφορετικό και σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια πολιτική, ένα ρόλο που ενέτεινε τόσο τη διεργασία της δομικής διακλάδωσης όσο και την κατάρρευση των σχέσεων εξουσίας. (Rosenau 1990: 119)

Έτσι, βρισκόμαστε σε μια διαδικασία τόσο βαθιάς, όσο και διαρκούς αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων σε όλα τα επίπεδα, που ωθείται από πέντε κυρίως ενεργούς παράγοντες:

1) Η στροφή από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική τάξη. Εδώ η ανάλυση εστιάζεται στη δυναμική της τεχνολογίας, και ιδίως της τεχνολογίας που συνδέεται με την μικροηλεκτρονική επανάσταση, που συντόμευσε κατά πολύ τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αποστάσεις, επιτάχυνε την κίνηση των ιδεών, των εικόνων, των νομισμάτων και των πληροφοριών, καθιστώντας μεγαλύτερη από ποτέ την αλληλεπίδραση ατόμων και συμβάντων.

2) Ο δεύτερος κινητήρας της παγκόσμιας αλλαγής είναι η ανάδυση ζητημάτων όπως η ατμοσφαιρική μόλυνση, η τρομοκρατία, το εμπόριο ναρκωτικών, οι νομισματικές κρίσεις και το AIDS –άμεσα προϊόντα των νέων τεχνολογιών ή της μεγαλύτερης αλληλεξάρτησης του κόσμου- και διακρίνονται από τα παραδοσιακά πολιτικά ζητήματα από την ιδιότητά τους ως διεθνικά (transnational), παρά ως εθνικά ή τοπικά στο εύρος.

3) Τρίτη δυναμική είναι η περιορισμένη ικανότητα των κρατών και των κυβερνήσεων να προσφέρουν ικανοποιητικές λύσεις στα μείζονα ζητήματα των πολιτικών τους προγραμμάτων,

-εν μέρει διότι τα νέα ζητήματα δεν είναι εντελώς εντός της δικαιοδοσίας τους

-εν μέρει γιατί τα παλαιά ζητήματα διαπλέκονται σε μεγάλο βαθμό να σημαντικές διεθνείς παραμέτρους (π.χ. η αγορά των αγροτικών προϊόντων ή η παραγωγικότητα της εργασίας)

-εν μέρει γιατί η συμμόρφωση των πολιτών τους δεν μπορεί πλέον να εκληφθεί ως δεδομένη.

4) Με την εξασθένιση των μεγάλων συστημάτων, τα υποσυστήματα απόκτησαν αντίστοιχα μια μεγαλύτερη συνεκτικότητα και αποτελεσματικότητα, αρά υποθάλπτοντας τις αποκεντρωτικές τάσεις (subgroupism) σε όλα τα οργανωτικά επίπεδα που αντιτίθενται ισχυρά στης συγκεντρωτικές τάσεις (εθνοκεντρισμός).

5) Όλα αυτά αλληλεπιδρούν με τις δεξιότητες και τους προσανατολισμούς των ενήλικων ανά τον κόσμο που αποτελούν τις ομάδες, τα κράτη και άλλες συλλογικότητες που πρέπει να αντιμετωπίσουν τα νέα ζητήματα της αλληλεξάρτησης και να προσαρμοστούν στις νέες τεχνολογίας της μεταβιομηχανικής τάξης: με τις αναλυτικές τους δεξιότητες βελτιωμένες και τον προσανατολισμό τους προς τις αρχές πιο

αυτοσυνείδητο, ο καθημερινός άνθρωπος δεν είναι πλέον τόσο αμέτοχος, άσχετος και διαχειρίσιμος σε σχέση με τις παγκόσμιες υποθέσεις όσο οι πρόγονοί του. (Rosenau 1990:12-3)

Το πόσο λεπτές είναι οι αλληλοδιαδραστικές διαδικασίες, φαίνεται ίσως πιο εναργώς στους δεσμούς μεταξύ της επέκτασης των δεξιοτήτων των ατόμων και τις τεχνολογίες που κατέστησαν διαθέσιμες με την μικροηλεκτρονική επανάσταση. Είναι σαφές πως, οι νέες τεχνολογίες είχαν μια βαθειά, αν και όχι πάντα επιθυμητή επίδραση στο πώς τα άτομα αντιλαμβάνονται, κατανοούν, εισέρχονται, αποφεύγουν ή αλληλεπιδρούν αλλιώς με τον κόσμο πέρα από τον τόπο εργασία και την κατοικία τους.

Ένα πολύ σημαντικό, από την άποψη της πολιτικής κοινωνιολογίας, σημείο, είναι το ότι, κατά τον Rosneau, το βάρος της ιδεολογικής, ούτως ειπείν, αντιπαράθεσης, εστιάζεται πλέον στο άτομο. Υπό αυτή την έννοια το άτομο καθίσταται ένα πεδίο μάχης στο οποίο «κράτη, κυβερνήσεις, υποεθνικές ομάδες, διεθνείς οργανώσεις, καθεστώτα και διεθνικές ενώσεις ανταγωνίζονται για την υποστήριξη και την νομιμοφροσύνη.» (Rosenau, 1990:213)

2.Η έννοια της «επανάστασης των δεξιοτήτων» στο έργο του Rosenau

Μια από τις βασικές υποθέσεις εργασίας του Rosenau, που αρθρώνεται σε δύο σκέλη, θα αποτελέσει την εστία της παρουσίασής μας: πρώτον ο ισχυρισμός πως βρισκόμαστε εν μέσω μιας «επανάστασης των δεξιοτήτων» αλλά και των προσανατολισμών, που επηρεάζουν από τον απλό πολίτη, μέχρι τα μέλη όλων των οργανώσεων, περιλαμβανομένων των κορυφών της πολιτικής τάξης. Δεύτερον η διαπίστωση πως η επανάσταση αυτή, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες οικονομικές, τεχνολογικές και πολιτισμικές δυναμικές της παγκοσμιοποίησης προξενεί σε όλα τα επίπεδα μια κρίση της αυθεντίας, που υποσκάπτει τις παραδοσιακές ιεραρχίες με τις οποίες είναι δομημένες αυτές οι ανθρώπινες οργανώσεις, προωθώντας μια σειρά από καινοφανείς αναδιατάξεις πίστης, υπακοής και οραματισμών. Η σύγκλιση δε των δύο συμβάλλει στο φαινόμενο της «περιδίνησης» ή του «θρυμμενσωμάτωσης» που αποδιοργανώνει/αναδιοργανώνει την παγκόσμια τάξη στα βασικά της –τοπικά και εθνικά- στοιχεία.

Η επέκταση των δεξιοτήτων, σύμφωνα με τον Rosenau εδράζεται σε πέντε μεγάλες τάσεις που παρατηρούνται στις σύγχρονες κοινωνίες:

1. Την οργανωτική έκρηξη: οι πολίτες εντάσσονται όλο και περισσότερο σε οργανωτικά σχήματα όλων των διαστάσεων

2.Στην αυξανόμενη περιπλοκότητα που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή τους ζωή όλοι οι πολίτες, καθώς έχουν προσαρμοστεί σε σύνθετα, εκτατικά αστικά δίκτυα

3.Στην αυξανόμενη εκπαίδευση, καθώς ολοένα και περισσότεροι πολίτες εμπλέκονται σε μαθησιακές διαδικασίας στην αρχή αλλά και στη συνέχεια του βίου τους.

4. Στην άνοδο της κινητικότητας, καθώς ο αριθμός των μετακινήσεων αυξάνεται εκθετικά.

5. Στην *μεταβαλλόμενη φύση της εργασίας*, την οποία επιφέρει η επιβολή των νέων τεχνολογιών της πληροφορίας. (Rosenau, 2003: 243-5)

Στον παρακάτω πίνακα, ο Rosenau παρουσιάζει τις ενδεχόμενες ιδιότητες των ατόμων που θα μεταβληθούν υπό την επίδραση των παραπάνω παραγόντων.

	Φύση της αλλαγής	
Ιδιότητα	*Από*	*Προς*
Εκμάθηση	Συνηθισμένη	Προσαρμοστική
Αναλυτικές δεξιότητες	Στοιχειώδεις	Ανεπτυγμένες
Γνωσιακοί χάρτες	Απλοϊκοί	Περίπλοκοι
Σενάρια ρόλων	Ακρωτηριασμένα	Κατεργασμένα
Ικανότητες νοητικής εστίασης	Σε ύπνωση και ακατέργαστες	Ενεργές και καλλιεργημένες
Προσανατολισμός της συμμόρφωσης	Απερίσκεπτος	Διαμφισβητούμενος
Αισθήματα νομιμοφροσύνης	Παραδοσιακά κριτήρια	Επιτελεστικά κριτήρια
Πολιτική πίστη	Εθνικό κράτος	Διάφορες εστίες
Τοποθεσία ελέγχου	Απόμακρη	Κοντινή

(Στο Rosenau 1990: 211)

Ορισμένα χαρακτηριστικά της «επανάστασης των δεξιοτήτων» αξίζει να σημειωθούν εδώ: πρώτον, η κίνηση αυτή δεν οδηγεί αναγκαστικά σε μια περισσότερο εξισωτική κοινωνική κατάσταση, παρότι, εντέλει οι ιδιότητες όλων των ατόμων που εμπλέκονται στις καινοφανείς διαδικασίες της οικονομίας της πληροφορίας αποκτούν περισσότερες δεξιότητες.

Δεύτερον, η επανάσταση των δεξιοτήτων δεν δημιουργεί σύγκλιση γύρω από μια συγκεκριμένη δέσμη αξιών, όπως για παράδειγμα τη δημοκρατία ή τον καπιταλισμό. Τα άτομα αποκτούν περισσότερες δεξιότητες στους όρους της δικής του κουλτούρας το καθένα. (Rosenau 2003:245) Υπό την έννοια αυτή, οι έξεις των τοπικών πολιτισμών τείνουν μάλλον να απορροφούν και να επανακαθορίζουν παρά να αντικαθίστανται από τις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, σύμφωνα με το μοντέλο του Rosenau, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την αυθεντία.

3. Η «επανάσταση των δεξιοτήτων» και η υπονόμευση της αυθεντίας

Οι παραδοσιακές «σφαίρες της αυθεντίας» θεμελιώνονταν σε παραδοσιακά κριτήρια νομιμότητας που κατοχυρώνονταν από συνταγματικές και νομικές ρυθμίσεις. Τα άτομα ήταν εθισμένα να υπακούουν στις οδηγίες ανώτερων αρχών.

Με την επανάσταση των δεξιοτήτων αυτή η αυθεντία υφίσταται *διάβρωση*. Η νομιμοποίηση των συλλογικών αποφάσεων μετατοπίζεται από κριτήρια *στάτους* σε κριτήρια *αποτελεσματικής επίδοσης* στην ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών και στην εξασφάλιση της σταθερότητας. Μια μακρο-εξουσία δεν ασκεί πλέον μιαν άνευ όρων κυριαρχία πάνω στις ατομικές συμπεριφορές και συνειδήσεις.

Τα άτομα έχουν γίνει πιο ικανά στην αιτιακή ανάλυση των μακρο- φαινομένων και στην αποτίμηση των επιπτώσεών τους. Διαθέτουν μιαν αυτόνομη πληροφόρηση και αναπτύσσουν την τάση να κρατούν στη διακριτική τους ευχέρεια τη συνεργασία ή την επιδοκιμασία στις δράσεις των μακρο-εξουσιών. Η έλευση

των δικτύων ως οργανωτικών μορφών γίνεται κεντρικότερη για τη διαχείριση των διεθνών υποθέσεων από τις ιεραρχικές δομές.

Έτσι, σύμφωνα με τον Rosenau η λογική της διακυβέρνησης σε έναν «θρυμματισμένο» κόσμο δεν μπορεί να ακολουθήσει αυστηρά ιεραρχικές γραμμές. Στις καταστάσεις κρίσης αυτού του κόσμου εμπλέκονται πολυάριθμοι δρώντες οι οποίοι ακολουθούν δικές τους γραμμές δράσης χωρίς εμπιστοσύνη σε κεντρικά κατευθυνόμενες συνεργασίες.

Οι σημαντικοί δρώντες του πολυκεντρικού κόσμου περιλαμβάνουν τις διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις πολυεθνικές εταιρείες, τις εθνικές μειονότητες, τις τοπικές περιφερειακές διοικήσεις, τις επαγγελματικές ενώσεις, τα κοινωνικά κινήματα, τους μετακινούμενους πληθυσμούς, τα κοινωνικά δίκτυα, τα ΜΜΕ, κτλ. Οι δρώντες αυτοί κινητοποιούνται για να αντιμετωπίσουν κρίσεις που εκδηλώνονται μεν σε τοπικό επίπεδο, αλλά συναρτώνται με παραμέτρους οι οποίες έχουν υπερκρατικές διαστάσεις: δημοσιονομικές κρίσεις, περιβαλλοντική επιβάρυνση, εθνικές ή εθνοτικές συγκρούσεις, μεταναστευτικές ροές, τρομοκρατικές απειλές, οργανωμένο έγκλημα, επιδημίες κ.α.

Οι κρατικές εξουσίες προσπαθούν να παρέμβουν με τα νομικά, τα υλικά και τα οργανωτικά μέσα που διαθέτουν αλλά αυτά δεν αρκούν πάντα για την αντιμετώπιση των περίπλοκων καταστάσεων κρίσης. Επίσης βρίσκονται υπό το βλέμμα του παγκόσμιου κοινού το οποίο παρακολουθεί τις δραστηριότητές τους, έτοιμο να εμπλακεί σε συλλογική κριτική και δράση. Το μοντέλο της «Περιδίνησης» υποθέτει ότι τα άτομα, ανεξαρτήτως εθνικής ταυτότητας πλέον χειραγωγούνται πιο δύσκολα και είναι πιο πρόθυμα να κινητοποιηθούν για στόχους τους οποίους κατανοούν και μέσα τα οποία επιδοκιμάζουν.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί πως η αυθεντία στο μοντέλο αυτό δεν θεωρητικοποιείται σύμφωνα με ένα διπολικό σχήμα του τύπου συμμόρφωση-ανυπακοή, αλλά ως συνεχές. Έτσι, στο ένα άκρο του συνεχούς αυτού μπορεί να τοποθετηθεί η αυτόματη συμμόρφωση και στο άλλο η μη συμμόρφωση, με ενδιάμεσες βαθμίδες την περιοδική και σπασμωδική συμμόρφωση και την διστακτική συμμόρφωση ως ενδιάμεσες βαθμίδες (Rosenau 2003:276).

Η αλλαγή στις στάσεις των ατόμων που προξενεί η «επανάσταση στις δεξιότητες», με τη στροφή των ατόμων από παραδοσιακά κριτήρια νομιμοφροσύνης προς επιτελεστικά κριτήρια, προξενεί μια σειρά από κρίσεις αυθεντίας. Στην περίπτωση αυτή, η νομιμοφροσύνη απομακρύνεται από τη σφαίρα της τυπικής αυθεντίας (την κρατική νομιμότητα) προς εστίες μη τυπικής αυθεντίας. Έτσι, σε έναν πολυκεντρικό κόσμο, η συμμόρφωση τείνει να απορρέει περισσότερο από κοινές βλέψεις και πρακτικές παρά από παραδοσιακά καθήκοντα ή απειλές καταναγκασμού που συνδέονται με μια άκριτη αποδοχή των εντολών (Rosenau 2003:277).

Στα πλαίσια της υπόθεσης αυτής, οι δομές της αυθεντίας μέσω των οποίων οι συλλογικότητες επιδιώκουν στόχους, κινητοποιούν πόρους και επιλύουν συγκρούσεις θα βρεθούν υπό κατάσταση πολιορκίας, καθώς οι αλλαγές αυτές καταδεικνύουν προς μια συνεχή κρίση νομιμότητας (Rosenau 1990:381). Το φαινόμενο αυτό, για τον Zygmund Bauman, οδηγεί σαφώς σε μια κατάσταση ενός «πλουραλισμού της αυθεντίας» κατά την οποία η επίλυση των ζητημάτων που παλαιότερα συγκεντρώνονταν και απευθύνονταν σε ένα κύριο δρώντα, όπως το κράτος, παραμένουν πλέον διάχυτα και απευθύνονται σε ομάδες πίεσης που αφορούν ένα μόνον ζήτημα (one-issue pressure group) (στο Rosenau 2003:281).

Για τον Rosenau, πάλι, η τάση αυτή θεωρείται πως μπορεί να οδηγήσει προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις: η μία αφορά την εξάπλωση των υποομάδων (subgroupism), ενώ η δεύτερη κατατείνει προς μια αναδίπλωση του ατόμου στον εαυτό του ως μοναδικής πηγής αυθεντίας, με συνέπειες την αύξηση της απάθειας ή/και της ριζοσπαστικοποίησης (Rosenau 1990: 383-4).

Συμπερασματικά

Το σχήμα της «περιδίνησης» ή «θρυμμενσωμάτωσης» του θεωρητικού των διεθνών σχέσεων James Rosneau, έχει το πλεονέκτημα να ανατέμενει το κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι σε ένα αναλυτικό συνεχές που οδηγεί από τον ατομικό δρώντα στο παγκόσμιο σύστημα. Υπό αυτή την έννοια αποτελεί ένα

ενδιαφέρον σχήμα που, υπερβαίνοντας τους κλασσικούς διαχωρισμούς πάνω στους οποίους έχουν δομηθεί οι σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες όπως πολιτικό/κοινωνικό, εθνικό/διεθνές κτλ., ίσως να μπορεί να φανεί χρήσιμο στην ερμηνεία μιας σειράς από κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα που ταλανίζουν την μετανεωτερική κοινωνική σκέψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δουζίνας, Κώστας (2007): *Ριζοσπαστική πολιτική και νομική φιλοσοφία: Δικαιώματα, αυτοκρατορία, κοσμοπολιτισμός*. Εκδ. Νήσος, Αθήνα

Χαραλάμπης Δημήτρης (1998): *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα:* Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Castells, Manuel (επ.) (2204): *The Network Society: A Cross- cultural Perspective*. Eduard Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, Ma, USA

Habermas, Jürgen (2003): *Ο μεταεθνικός αστερισμός. Εισ. Κ.Παπαγεωργίου, μτφ. Λ. Αναγνώστου*, Εκδ. Πόλις

Hardt, Michael και Negri, Antonio (2002): Αυτοκρατορία. Μτφ. Ν. Καλαϊτζής, Sripta, Αθήνα

Hirschman, Albert O. (2002): Αποχώρηση, διαφωνία και αφοσίωση: Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών. Προλ. επιμ. Η. Κατσούλης, Μτφ. Τ. Πλυτά, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Rosenau, James N. (1990): *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton University Press, Princeton

Rosenau, James N. (2003): *Distant Proximities: Dynamics beyond Globalization.* Princeton University Press, Princeton and Oxford

Strange, Susan (2004): *Η υποχώρηση του κράτους: Η διάχυση της Εξουσίας στην Παγκόσμια Οικονομία*. Προλ.-επιμ. Ηλίας Κατσούλης, μτφ. Κ. Καπερναράκου, Ι. Παπαδόπουλος, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα

Wallerstein, Immanuel (2007*): Ουτοπιστική, ή αλλιώς Ιστορικές επιλογές για τον 21ο αιώνα*. Επ., σημ,. επίμ. Θ. Βασιλείου, μτφ. Θ. Πούλου

Κρίση και νοσταλγία της ιδιωτικής τηλεόρασης: Η περίπτωση του Mega Channel

Αλέκα Σταματιάδη[α]

[α] Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η ελληνική τηλεόραση, όπως και τα υπόλοιπα ΜΜΕ, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, μετασχηματίζεται και αποκτά διαφορετικές λειτουργίες για το κοινό. Οι δυνάμεις της αγοράς σε κρίση αλλάζουν το τηλεοπτικό τοπίο, με αποτέλεσμα πολλά μέσα να οδηγούνται στο κλείσιμο, όπως το "Mega channel", που συνεχίζει να εκπέμπει και παρά την ιδιότυπη συνθήκη διακοπής λειτουργίας του και τα οικονομικά προβλήματα, κατέχει υψηλή θέση στις μετρήσεις τηλεθέασης, προβάλλοντας προγράμματα παραγωγής παρελθόντων ετών σε επανάληψη. Συγκεκριμένα, κατά τη χρονική περίοδο Σεπτέμβριος 2016-Δεκέβριος 2017, ξεχωρίζουν σε ποσοστά τηλεθέασης οι σειρές "Πενήντα-πενήντα", "Είσαι το ταίρι μου" και "Η ζωή της άλλης". Το μάλλον παράδοξο αυτό φαινόμενο αποδίδεται σε συναισθήματα νοσταλγίας που το τηλεοπτικό κοινό βιώνει σε περιόδους κρίσης μέσα από την προβολή παλαιότερων προγραμμάτων σε επανάληψη και, στην περίπτωση του συγκεκριμένου τηλεοπτικού σταθμού, διαπιστώνεται η αφοσίωση στο γνωστό στο κοινό πρόγραμμα και η δυναμική των ελληνικών παραγωγών ακόμα και στις «επαναλήψεις». Τέλος, στη σύγχρονη φάση της σύγκλισης των μέσων, παρατηρείται η χρήση υλικού παλιών τηλεοπτικών σειρών από χρήστες του διαδικτύου πετυχαίνοντας επίσης μεγάλη απήχηση.

Λέξεις κλειδιά: ΜΜΕ, τηλεόραση, ελληνική κουλτούρα, νοσταλγία, τηλεοπτικές σειρές

Crisis and nostalgia in the greek television: The case of Mega Channel

Aleka Stamatiadi [a]

[a] Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

Greek television, like the majority of media, faces deep changes, in the times of the digital media and also due to the financial crisis the last years in Greece. One of the greatest tv channels in Greece, «Mega channel», is forced to close after the government's decisions to new broadcasting licenses. Despite the financial and license problems, «Mega channel» continues broadcasting reruns, rebroadcasting greek television series that it first aired in the past, hitting high ratings in audiences. By searching Nielsen ratings, it was found that three television series, the comedies «50-50»("Πενήντα-πενήντα»), «Ise to teri mou»(«Είσαι το ταίρι μου») and the soap oper "I zoi tis allis"(«Η ζωή της άλλης») are the top viewed among other and new programs, proving that greek audiences feel nostalgic of the previous years of wealth and stability, lost in the contemporary greek social reality. Finally, Greek tv series continue to be popular and go viral online establishing the importance of greek television texts in greek popular culture.

Key words: television, crisis, Greece, tv series, nostalgia

Εισαγωγή

Η ελληνική κοινωνία και τα ΜΜΕ βρίσκονται σε μεταβατική περίοδο. Η οικονομική κρίση και οι εξελίξεις στις ψηφιακές τεχνολογίες μετασχηματίζουν εκ βάθρων τα μέσα και τα κοινά τους. Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, η κρίση επηρεάζει την κοινωνία και τα μέσα, μειώνοντας δραστικά τα διαφημιστικά έσοδα και επιδρώντας ανάλογα και στο περιεχόμενό τους. Στην ελληνική τηλεόραση, προγράμματα παραγωγής του πρόσφατου παρελθόντος προβάλλονται σε επανάληψη ως μια πρακτική κάλυψης του τηλεοπτικού χρόνου. Οι «επαναλήψεις» δεν αποτελούν φαινόμενο αποκλειστικά της περιόδου της κρίσης στην Ελλάδα, καθώς επαναλήψεις προβάλλονται για διάφορους λόγους και σε διάφορες περιπτώσεις από τους τηλεοπτικούς σταθμούς (Βώβου 2013:313-347). Στην περίπτωση του "Mega channel" το πρόγραμμα βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε επαναλήψεις τηλεοπτικών σειρών παραγωγής του από τον Σεπτέμβριο του 2016, λόγω οικονομικών προβλημάτων και απόρριψης της αίτησης αδειοδότησής του. Ο σταθμός

συνεχίζει ακόμα και σήμερα να εκπέμπει, με ενστάσεις και προσφυγές στη δικαιοσύνη, προβάλλοντας επαναλήψεις και κερδίζοντας υψηλά ποσοστά τηλεθέασης. Αυτό το στοιχείο, της δημοφιλίας των επαναλήψεων έναντι και νέων και ανταγωνιστικών τηλεοπτικών προϊόντων, επιχειρείται να εξετασθεί στην παρούσα ανακοίνωση, με καταγραφή των τηλεοπτικών σειρών που σημειώνουν τα υψηλότερα ποσοστά τηλεθέασης και των κοινωνικών ομάδων που τις παρακολουθούν. Τέλος, με την εμφάνιση του διαδικτύου και τη σύγκλιση των μέσων, καταγράφεται η έντονη τάση των χρηστών για αναπαραγωγή υλικού από παλιές τηλεοπτικές σειρές.

Θεωρητική συζήτηση

Η Ελλάδα και τα Μέσα σε Κρίση

Από την αρχή της λειτουργίας της ιδιωτικής τηλεόρασης στην Ελλάδα, η εν λόγω αγορά χαρακτηρίζεται μικρή, κορεσμένη, αδύναμη να υποστηρίξει οικονομικά τη λειτουργία πολλών τηλεοπτικών σταθμών, ώστε να πετύχουν οικονομική βιωσιμότητα. Από τις αρχές της δεκαετίας 2000-2010, το σύνολο των τηλεοπτικών σταθμών της χώρας παρουσιάζουν μείωση των εσόδων τους, χρέη στο δημόσιο και απολύσεις των εργαζομένων τους, αν και κανείς δε φαίνεται να γνωρίζει την πραγματική οικονομική κατάσταση στο χώρο της τηλεόρασης (Παπαθανασόπουλος 2005: 302). Με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, που επέδρασε καταλυτικά και στο χώρο των ΜΜΕ στην Ελλάδα, μειώθηκαν σε μεγαλύτερο ακόμα βαθμό οι διαφημιστικές δαπάνες και οι οικονομικές δυνατότητες των σταθμών (Πλειός 2013: 88-89), με φανερά αποτελέσματα στον προγραμματισμό τους και στα παραγόμενα τηλεοπτικά προϊόντα. Αναλυτικότερα, από το 2008 και έπειτα, σημειώνεται περιορισμός διαφημιστικών εσόδων και αρνητικά οικονομικά αποτελέσματα σε κορυφαίες εταιρίες ΜΜΕ με ταυτόχρονη αύξηση της δανειακής επιβάρυνσης και μείωση της φερεγγυότητας των μέσων, γεγονός που συνεπάγεται δυσκολίες χρηματοδότησης και αδυναμία οργάνωσης και παραγωγής περιεχομένου.

Συγκεκριμένα, η εταιρεία «Τηλέτυπος Α.Ε.», ως ο βασικός μέτοχος του Mega Channel, τα τελευταία χρόνια, περιήλθε σε σοβαρά οικονομικά προβλήματα, τα οποία μπορούν να συνδεθούν άμεσα με παράγοντες, όπως η δανειακή επιβάρυνση, η έλλειψη ρευστότητας και οι συνεχείς καθαρές ζημιές. Η εταιρεία μπορεί να χαρακτηρισθεί ως διαχρονικά υπερδανεισμένη, με προβλήματα εξόφλησης των δανειακών της υποχρεώσεων, τα οποία έφτασαν σε κρίσιμο σημείο το Μάρτιο του 2016. Τα προβλήματα στη ρευστότητα της εταιρείας εντείνουν το πρόβλημα κάλυψης των δανειακών υποχρεώσεων του σταθμού (Μποζιονέλος 2016). Στο πεδίο της πολιτικής και του ενημερωτικού προγράμματός του, το “Mega Channel” έχει στοχοποιηθεί στο δημόσιο λόγο ως το κανάλι της «διαπλοκής» λόγω είτε σχέσεων ιδιοκτητών με την πολιτική εξουσία, είτε στάσης δημοσιογραφικών στελεχών του[1].

Από την άλλη πλευρά, ο τηλεοπτικός σταθμός “Mega channel” διαχρονικά έχει επενδύσει σε ελληνικές παραγωγές, ενημερωτικού και ψυχαγωγικού κυρίως τομέα όπου κατείχε τα πρωτεία της παραγωγής τηλεοπτικών σειρών σε ποσότητα προγραμμάτων και απήχηση (Κομνηνού 2014, Κουκουτσάκη-Monnier 2010). Συνέπεια της κρίσης και της μείωσης του προϋπολογισμού των τηλεοπτικών σταθμών γενικότερα είναι η αντικατάσταση των τηλεοπτικών σειρών και κωμωδιών καταστάσεων, δημοφιλούς είδους κοινού και καναλιών, που κοστίζουν ακριβά, από εισαγόμενα προγράμματα ή τηλεπαιχνίδια ριάλιτι (Aitaki 2015). Μια άλλη τακτική είναι η προβολή προγραμμάτων σε επανάληψη και, ιδιαίτερα, εγχώριων παραγωγών και επιτυχημένων τηλεοπτικών σειρών. Η επανάληψη στην τηλεόραση αποτελεί μεν αποτέλεσμα της έλλειψης πόρων για νέα προγράμματα, αλλά, παράλληλα, καθίσταται εργαλείο δημιουργίας μιας τηλεοπτικής κουλτούρας των επαναλήψεων, όπου η τηλεόραση από «παράθυρο ανοιχτό στον κόσμο» μετατρέπεται σε ένα «αρχείο»-στοκ εικόνων (Βώβου 2013:341-345). Το πρόγραμμα του “Mega Channel”, από το 2012 λόγω οικονομικών προβλημάτων και από τον Σεπτέμβριο του 2016 λόγω απόρριψης αδειοδότησης, βασίζεται αποκλειστικά σε επαναλήψεις ελληνικών τηλεοπτικών σειρών παραγωγής του. Παρατηρείται όμως ότι αυτός ο κατ’ ανάγκην προγραμματισμός του σταθμού προσελκύει το τηλεοπτικό κοινό και οι σειρές σε επανάληψη σημειώνουν υψηλά ποσοστά τηλεθέασης.

Η Νοσταλγία στα ΜΜΕ

Παρά τις επικρίσεις που εκφράζονται για την τηλεόραση, ως εφήμερο μέσο, που προκαλεί «αμνησία» και απομακρύνει τα κοινά από την ιστορία, υπονομεύοντας την μνήμη και την ιστορία (Huyssen 2003 στο Holdsworth 2011), ως οπτικοακουστικό μέσο, έχει αποκτήσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης κουλτούρας της μνήμης, μεταφέρει ιστορικές αφηγήσεις καθώς και ανα-αφηγήσεις και στην σύγχρονη περίοδο της σύγκλισης των μέσων αποκτά περισσότερες λειτουργίες τέτοιου είδους. Λειτουργεί στις περιπτώσεις των επαναλήψεων προγραμμάτων παλαιότερων ετών ως «στοκ» οπτικοακουστικού υλικού (Βώβου 2013:341-344).

Σε ένα πολύ γρήγορα μεταβαλλόμενο έδαφος, όπως το σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον, τα άτομα αναζητούν στέρεες βάσεις από το ατομικό ή το κοινό παρελθόν(Niemeyer 2014). Ένα συναίσθημα σχέσης των ατόμων με το παρελθόν είναι η νοσταλγία ως αναπόληση της ιστορίας, της ιστορικής συνείδησης, μύθων που κατασκευάζουν και διαδίδουν, που σχετίζεται με την επιθυμία να αποδοθεί νόημα στην ιστορία σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Κύριο στοιχείο της νοσταλγίας είναι η απώλεια, ότι χάθηκαν ευχάριστες καταστάσεις και βιώματα, σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο, όπου δεν μπορούν να επανέλθουν, προκαλώντας στα άτομα την αίσθηση μιας χαμένης συλλογικής κοινότητας. Το συναίσθημα αυτό αποκτά διαφορετικές νοηματοδοτήσεις, αναλόγως του χρόνου και του χώρου όπου βιώνεται. Η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, οι εξελίξεις στην ποιότητα ζωής και στον ιδιωτικό χώρο, ιστορικές εξελίξεις που προκαλούν δυσαρέσκεια για το παρόν, η απώλεια ενός συλλογικού παρελθόντος, γίνονται ενδεχόμενα αίτια νοσταλγίας(Sprengler 2011).

Τα ΜΜΕ προκαλούν και ενισχύουν αυτά τα συναισθήματα μέσα από διάφορες λειτουργίες. Η νοσταλγία αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνιών και της μαζικής επικοινωνίας, διατρέχοντας πολλά και διαφορετικά είδη τηλεοπτικών προγραμμάτων. Παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις παλαιών κινηματογραφικών ταινιών που ξαναγυρίζονται σε νέες εκδοχές χρησιμοποιώντας την αρχική υπόθεση της ταινίας με νέους ηθοποιούς («remake»)(Niemeyer 2014). Όσον αφορά συγκεκριμένα τις τηλεοπτικές σειρές, η ποιότητα ήχου και εικόνας, η ενδυματολογία, η σκηνογραφία, ακόμα και στοιχεία που υπάρχουν στα σενάρια για γεγονότα και καταστάσεις της χρονικής περιόδου πρώτης προβολής της εκπομπής φέρνουν το κοινό σε επαφή με το πρόσφατο παρελθόν, την πρόσφατη συλλογική ή ατομική ιστορία των τηλεθεατών, οι οποίοι παρακολουθούν όσα αισθάνονται ότι έχουν χαθεί λόγω κοινωνικών και άλλων συγκυριών (Holdswort 2011, Niemeyer 2014).

Σειρές σε επανάληψη, κοινό σε νοσταλγία:

Η Δημοφιλία τηλεοπτικών προϊόντων σε Επανάληψη

Παρά την κρίση, την ιδιότυπη συνθήκη διακοπής λειτουργίας και την επακόλουθη απουσία νέων τηλεοπτικών προϊόντων, παρατηρείται υψηλή τηλεθέαση και η ανθεκτικότητα του τηλεοπτικού σταθμού “Mega channel”. Ενδεικτικά, τη χρονιά 2014-15, συγκεντρώνει 16%, τη χρονιά 2015-2016 12% και τη χρονιά 2016-2017, ξεκινά με 11% και κλείνει με 7% (ΜΡΔ, μερίδιο τηλεθέασης επί του συνολικού αριθμού των ατόμων)[2]. Οι ελληνικές τηλεοπτικές σειρές του σταθμού κερδίζουν την προτίμηση των τηλεθεατών και συνεχίζουν να χαίρουν απήχησης παρότι το κανάλι τελεί υπό καθεστώς διακοπής λειτουργίας.

Προκειμένου να μελετηθεί το φαινόμενο των «επαναλήψεων», τα ποσοστά τηλεθέασης και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του κοινού που παρακολουθεί αυτά τα προγράμματα, ανατρέξαμε στα ποσοστά τηλεθέασης, από το χρονικό σημείο που απορρίπτεται η αδειοδότηση του «Mega channel» στην πρώτη φάση αδειοδότησης των τηλεοπτικών σταθμών, τον Σεπτέμβριο του 2016. Αναζητώντας στοιχεία στους πίνακες τηλεθέασης με τα 20 προγράμματα με την υψηλότερη τηλεθέαση ανά εβδομάδα, καταγράφηκαν τα προγράμματα που προβάλλονται σε επανάληψη και βρίσκονται στις υψηλότερες θέσεις, ο αριθμός και το ποσοστό του κοινού των τηλεθεατών και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο και μορφωτικό επίπεδο) των τηλεθεατών που παρακολουθούν προγράμματα σε επανάληψη, όπως ήταν διαθέσιμα από την εταιρεία μέτρησης τηλεθέασης στην Ελλάδα, την AGB Nielsen. Το αποτέλεσμα της αναζήτησης αυτής έδειξε ότι ανάμεσα στις πέντε σειρές με την υψηλότερη τηλεθέαση, ανά εβδομάδα, κατά τη χρονική

περίοδο Σεπτέμβριος 2016 έως Δεκέβριος 2017, ήταν οι σειρές «Πενήντα-πενήντα», «Είσαι το ταίρι μου» και «Η ζωή της άλλης»[2], που παρακάτω αναλύονται και συνδέονται με συναισθήματα νοσταλγίας στο κοινωνικό περιβάλλον της κρίσης στην Ελλάδα.

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τηλεθεατών των σειρών που προβάλλονται σε επανάληψη

	«Πενήντα-πενήντα» Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2016 ΜΡΔ%[2]	«Είσαι το ταίρι μου» Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2016 ΜΡΔ%[2]	«Η ζωή της άλλης» Οκτώβριος 2017-Ιανουάριος 2018 ΜΡΔ%[2]
Παιδιά ηλικίας 4-14 ετών	21,3	19,0	13,6
Άνδρες ηλικίας 18-34 ετών	22,7	23,8	11,7
Γυναίκες ηλικίας 18-34 ετών	25,9	30,1	29,9
Άνδρες ηλικίας 35-54 ετών	15,9	13,7	17,5
Γυναίκες ηλικίας 35-54 ετών	17,9	17,2	27,8
Άνδρες ηλικίας 55 ετών +	7,7	6,3	12,6
Γυναίκες ηλικίας 55 ετών +	9,8	7,4	20,3
Υψηλού μορφωτικού επιπέδου ετών 18+	13,2	15,4	11,3
Μεσαίου μορφωτικού επιπέδου ετών 18+	16,6	14,8	19,1
Χαμηλού μορφωτικού επιπέδου ετών 18+	11,0	8,2	27,7

ΠΗΓΗ: Nielsen

«Είσαι το ταίρι μου»

Το «Είσαι το ταίρι μου» ήταν μία ρομαντική κομεντί η οποία προβλήθηκε από την 1η Οκτωβρίου του 2001 και ολοκληρώθηκε στις 25 Ιουνίου του 2002, έπειτα από έναν κύκλο 30 επεισοδίων, σημειώνοντας υψηλά νούμερα τηλεθέασης. Πρωταγωνιστούν ο Αλέξης Γεωργούλης, η Βίκυ Σταυροπούλου, ο Αλέκος Συσσοβίτης, η Κατερίνα Λέχου, ο Βασίλης Χαραλαμπόπουλος, ο Άρης Σερβετάλης, κ.ά. Η σειρά μέσα από κωμικούς χαρακτήρες και διαλόγους εξιστορεί πώς αλλάζουν «ζωές» μια «άσχημη αλλά καλή» κοπέλα με μια «ωραία αλλά κακιά» γυναίκα για να γίνει η ανατροπή του παραμυθιού της σταχτοπούτας με τον πρίγκιπα στο τέλος. Μέσα από την εξέλιξη της σειράς παρουσιάζονται παράλληλα ιστορίες ελληνικής οικογένειας, αντιθέσεων μεταξύ «καλής» και «κακής» κοινωνικής τάξης, προβλημάτων στις αισθηματικές σχέσεις των νέων.

Το «Είσαι το ταίρι μου» κατά την περίοδο 01.09.2016 έως 31.10.2016 οπότε προβαλλόταν σε επανάληψη, παρακολουθήθηκε συνολικά από 491.000 τηλεθεατές, από γυναίκες 15-34 ετών σε ποσοστό 30,1%, από άνδρες της ίδιας ηλικιακής ομάδας κατά 23,8%. Γυναίκες 35-54 ετών παρακολούθησαν την σειρά κατά 17,2% και άνδρες της ίδιας ηλικιακής ομάδας κατά 13,7%. Γυναίκες ηλικίας 55 ετών και άνω παρακολούθησαν τη σειρά σε ποσοστό 7,4% και άνδρες κατά 6,3%. Με κριτήριο το μορφωτικό επίπεδο, η σειρά παρακολούθηθηκε περισσότερο από τηλεθεατές υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, κατά 15,4%, από μεσαίας εκπαίδευσης και κατά 8,2% από ενήλικες χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Παρατηρείται, τέλος, ότι η σειρά παρακολουθείται περισσότερο από γυναίκες, σε σύγκριση με το ανδρικό κοινό, ηλικίας κυρίως 35-54 ετών και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Υψηλά ποσοστά τηλεθέασης σημειώνει η σειρά και στα παιδιά ηλικίας 4-14 ετών με 19% και συνολικά 45.000 παιδιά κατά του μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο 2016.

Η προτίμηση του κοινού στη σειρά «Είσαι το ταίρι μου» εξηγείται εν πολλοίς από την ίδια την πλοκή που κινείται γύρω από διαπροσωπικές σχέσεις, με ένα αφήγημα ανάλογο με το παραμύθι της «Σταχτοπούτας» να διατρέχει την υπόθεση. Περισσότερες γυναίκες παρακολουθούν τη σειρά και στις επαναλήψεις αναπολώντας τις «καλές εποχές», αφού στη σειρά υπάρχουν πολλά στοιχεία ρομαντισμού καθώς και οικογενειακών καταστάσεων. Ένα ακόμα σημείο που προκαλεί νοσταλγία στους τηλεθεατές των επαναλήψεων είναι η εποχή της ευμάρειας που προβάλει η σειρά, που εξελίσσεται σε μεγάλο μέρος σε ένα σπίτι μιας οικογένειας βιομηχάνων. Η σειρά προβλήθηκε για πρώτη φορά την τηλεοπτική χρονιά 2001-2002 και ως την προβολή της σε επανάληψη το 2016 έχουν μεσολαβήσει αρκετές αλλαγές στην οικονομική κατάσταση των Ελλήνων, ώστε οι τηλεθεατές να αισθάνονται νοσταλγία για ένα όχι και τόσο μακρινό αλλά πιο εύρωστο οικονομικά παρελθόν.

«Πενήντα-Πενήντα»

Το «Πενήντα-Πενήντα» είναι κωμική σειρά που προβλήθηκε για πρώτη φορά από το “Mega channel” από τον Σεπτέμβριο του 2005 και ολοκληρώθηκε σε τρεις σεζόν το 2011. Στη σειρά πρωταγωνιστούν οι ηθοποιοί Πέτρος Φιλιππίδης, Παύλος Χαϊκάλης, Σάκης Μπουλάς, κ.ά. Διακόπηκε λόγω οικονομικής κρίσης, αλλά συνεχίστηκε η παρουσία της στη συχνότητα του σταθμού μέσω των επαναλήψεων.

Η πλοκή έχει επίκεντρο τη ζωή των τριών ζευγαριών, στην ηλικία των πενήντα ετών,περίπου έχουν παιδιά ενήλικα που έχουν αποκτήσει δικές τους οικογένειες. Παρουσιάζονται εξωσυζυγικές σχέσεις, συγκρούσεις μεταξύ των ανδρών και γυναικών, των ζευγαριών, των γενεών, παιδιών και γονέων, στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας της κρίσης με διακωμώδηση των καταστάσεων. Στην περίπτωση του «50-50», η οικονομική κρίση διαφαίνεται και στα στοιχεία της πλοκής της σειράς (ο πρωταγωνιστής είναι άνεργος, άλλος χαρακτήρας χρειάζεται να μεταναστεύσει, κ.ά.), στοιχείο αναμενόμενο καθώς πραγματεύεται στοιχεία της σύγχρονης ελληνικής καθημερινότητας (Aitaki 2015).

Κατά την προβολή της σε επανάληψη από τον Σεπτέμβριο του 2016 ως το τέλος Οκτωβρίου 2016, η σειρά «Πενήντα-πενήντα» κέρδισε τα υψηλότερα ποσοστά τηλεθέασης στην κατηγορία των γυναικών ηλικίας 18-34 ετών με ποσοστό 25,9% και παρακολουθήθηκε συνολικά από 591.000 τηλεθεατές. Οι άνδρες της ίδιας ηλικιακής ομάδας παρακολούθησαν τη σειρά σε ποσοστό 22,7%, οι γυναίκες ηλικίας 35-54 ετών 17,9%, οι

άνδρες της ίδιας ηλικίας 15,9%, οι γυναίκες 55 και άνω ετών κατά 9,8% και οι άνδρες της ίδιας ηλικίας 7,7%. Με κριτήριο το μορφωτικό επίπεδο του κοινού, περισσότερο επέλεξαν την σειρά τηλεθεατές μέσου μορφωτικού επιπέδου, κατά 16,6%, έπειτα τηλεθεατές υψηλού μορφωτικού επιπέδου κατά 13,2% και τηλεθεατές χαμηλού μορφωτικού επιπέδου κατά 11%. Το επεισόδιο της 13 Οκτωβρίου 2016 παρακολουθήθηκε από 951.000 τηλεθεατές(9,2%) και βρέθηκε στην 9η θέση των ελληνικών σειρών με την υψηλότερη τηλεθέαση(AGB Yearbook, 2016-17). Άξιο αναφοράς στοιχείο είναι ότι 44.000 παιδιά ηλικίας 4-14 ετών (ποσοστό 4,8%) παρακολούθησαν τη σειρά «Πενήντα-πενήντα» σε επανάληψη.

Κύριο στοιχείο στην περίπτωση της συγκεκριμένης σειράς είναι ότι παρουσιάζει καταστάσεις που υπάρχουν σε μεγάλο βαθμό στο πρόσφατο παρελθόν των τηλεθεατών. Η κρίση και η ανεργία που αντιμετωπίζουν οι πρωταγωνιστές, τα προβλήματα των οικογενειακών και διαπροσωπικών σχέσεων όπως συμβαίνουν στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα αποτελούν σημεία που ελκύουν τους τηλεθεατές, ως κοινά βιώματα που η σειρά διακωμωδεί. Το περιβάλλον της «μέσης» οικογένειας όπου εξελίσσεται η πλοκή της σειράς προκαλεί ευχάριστα συναισθήματα και νοσταλγία στους τηλεθεατές, εφόσον υπενθυμίζει ότι οι δυσκολίες και τα προβλήματα είναι κοινά στους ανθρώπους και μπορούν να ξεπεραστούν όταν επενδύονται με χιούμορ.

«Η ζωή της άλλης»

«Η ζωή της άλλης», δραματική σειρά βασισμένη στο μεξικάνικο σίριαλ «Querida enemiga» («Αγαπητή εχθρός»), ξεκίνησε να προβάλλεται στις 27 Σεπτεμβρίου του 2009. Στη σειρά πρωταγωνιστούν η Κάτια Δανδουλάκη, η Ευδοκία Ρουμελιώτη και η Αθηνά Οικονομάκου. Από την πρώτη κιόλας ημέρα, τα νούμερα τηλεθέασης ήταν εξαιρετικά υψηλά, οδηγώντας τον σταθμό στην απόφαση να συνεχίσει τη σειρά για δεύτερη και τρίτη χρονιά. Η υπόθεση της σειράς εμπλέκει κυρίως γυναίκες πρωταγωνίστριες διαφορετικών γενεών, που προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και διέπονται από διαφορετικές ηθικές αρχές, για την οικονομία των συγκρούσεων της πλοκής.

Κατά την περίοδο Οκτωβρίου 2017-Ιανουαρίου 2018, η σειρά «Η ζωή της άλλης» προβάλλεται σε επανάληψη και συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά τηλεθέασης στην κατηγορία των γυναικών ηλικίας 18-34 ετών με ποσοστό 29,9% και ακολουθούν η κατηγορία των γυναικών ηλικίας 35-54 ετών με 27,8%, οι γυναίκες 55 ετών και άνω με 20,3%. Στο ανδρικό κοινό τα ποσοστά τηλεθέασης είναι χαμηλότερα, με 17,5% στους άνδρες 35-54 ετών, 12,6% στους άνδρες 55 ετών και άνω και 11,7% στους νεότερους ηλικίας 18-34 ετών. Αξιοσημείωτο το ποσοστό του 13,6% στα παιδιά, όπως επίσης και στα άτομα με χαμηλής εκπαίδευσης 27,7%. Είναι το μοναδικό πρόγραμμα από τα τρία που εξετάσθηκαν που συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά στην κατηγορία ατόμων χαμηλής εκπαίδευσης. Η δραματική σειρά όπως χαρακτηρίζεται ή σαπουνόπερα προσελκύει περισσότερο γυναικείο κοινό, μεγαλύτερης ηλικίας και χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου στις επαναλήψεις. Συνολικά παρακολουθήθηκε κατά την περίοδο Οκτώβριος 2017-Ιανουάριος 2018 από 388.000 τηλεθεατές.

Η σειρά συγκεντρώνει αξιοσημείωτα ποσοστά τηλεθέασης και απέναντι σε πολύ δημοφιλή νέα προγράμματα, παρότι είναι μια δραματική σειρά και δεν υπάρχει πλέον αγωνία για την εξέλιξη και το τέλος της[3]. Ως είδος, η δραματική σειρά ή «σαπουνόπερα», παρότι αντλεί πολλά από αντίστοιχες αμερικανικές παραγωγές, βασίζεται σε πολλά στοιχεία της κουλτούρας της χώρας παραγωγής του προϊόντος, προβάλλοντας, ανάμεσα σε άλλα, ισχυρές δομές στην οικογένεια που προκαλούν τις συγκρούσεις μεταξύ των χαρακτήρων ή σκληρές ηθικές αρχές μέσα από την εξέλιξη του δράματος και προκαλεί νοσταλγία, προβάλλοντας αφηγήσεις που αισθάνονται οι τηλεθεατές να έχουν χαθεί στο σύγχρονό τους κοινωνικό περιβάλλον (Liebes & Livingstone 1998). Το γυναικείο κοινό, ιδιαίτερα ηλικίας 55 ετών και άνω που προτιμά περισσότερο τη σειρά, βιώνει αισθήματα νοσταλγίας παρακολουθώντας σε επανάληψη τις ηθικές συγκρούσεις μεταξύ γυναικών διαφορετικών ηλικιών και κοινωνικών ομάδων, που αποτελούν απόρροια ισχυρών κοινωνικών δομών, σε αντίθεση με την παρούσα ρευστή κοινωνικά συγκυρία.

Συμπέρασμα

Η προτίμηση των τηλεθεατών σε προγράμματα που προβάλλονται σε επανάληψη σε έναν τηλεοπτικό σταθμό που τελεί υπό διακοπή λειτουργίας, ενώ υπάρχει και η επιλογή νέων, είναι ένα φαινόμενο που αναδεικνύει ιδιαιτερότητες της ελληνικής κουλτούρας και της συγκυρίας της κρίσης στο επικοινωνιακό και κοινωνικό πεδίο. Στην περίπτωση του Mega Channel, τα υψηλά ποσοστά διείσδυσης στο κοινό, παρά την διακοπή λειτουργίας και την αδειοδότησή του σε μια διαδικασία μεταξύ εκκρεμότητας και απόρριψης, φανερώνουν τη δημοφιλία του σταθμού, και, έπειτα, την αντίσταση στην αλλαγή, την αποστροφή των ελληνικών ακροατηρίων από τα νέα τηλεοπτικά προϊόντα και την αφοσίωση στα γνωστά του προϊόντα, αισθήματα νοσταλγίας για περασμένες χρονικές περιόδους και καταστάσεις που έχουν χαθεί, είτε λόγω της οικονομικής κρίσης είτε λόγω ευρύτερων συνθηκών, όπως οι τεχνολογικές αλλαγές και η παγκοσμιοποίηση.

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τηλεθεατών που παρακολουθούν τηλεοπτικές σειρές σε επανάληψη καταρρίπτουν τους μύθους που θέλουν άτομα, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, μη «παραγωγικής ηλικίας» να παρακολουθούν τηλεόραση και συγκεκριμένα τηλεοπτικές σειρές, όπως σαπουνόπερες. Αντιθέτως, τα στοιχεία τηλεθέασης δείχνουν ότι το κοινό που παρακολουθεί τηλεοπτικές σειρές και ιδιαίτερα τις κωμικές όπως το «Είσαι το ταίρι μου» και το «Πενήντα-Πενήντα» που εξετάζονται, είναι του λεγόμενου και δυναμικού κοινού, ηλικίας 18-34 ετών, υψηλού μορφωτικού επιπέδου στην περίπτωση της σειράς «Είσαι το ταίρι μου». Στην περίπτωση του «Πενήντα-πενήντα», μεγάλη μερίδα τηλεθέασης καλύπτεται από τα παιδιά ηλικίας 4-14 ετών, σε ποσοστό 19,2%. Σταθερά και στις περιπτώσεις των επαναλήψεων είναι υψηλά τα ποσοστά τηλεθέασης τηλεοπτικών σειρών από το γυναικείο κοινό. Πολύ σημαντικά είναι και τα ποσοστά τηλεθέασης σειρών σε επανάληψη από παιδιά.

Εμβαθύνοντας, μπορούμε να πούμε ότι η τηλεθέαση τηλεοπτικών προγραμμάτων σε επανάληψη αποτελεί ένδειξη νοσταλγίας, που εκφράζει με αυτόν τον τρόπο το τηλεοπτικό κοινό για το παρελθόν. Η νοσταλγία, ως τάση για επιστροφή στο παρελθόν, με γλυκόπικρα συναισθήματα μεταξύ αρνητικών συναισθημάτων για το παρόν και θετικών για το παρελθόν, επιτελείται μέσα από τα ΜΜΕ, σε μια συγκυρία όπου η έκρηξη της πληροφορίας που φέρνουν τα ψηφιακά μέσα, η παγκοσμιοποίηση, η οικονομική κρίση στην ελληνική περίπτωση φέρνουν ραγδαίες αλλαγές στο κοινωνικό σύνολο. Τόσο η ελληνική κουλτούρα γενικότερα, με το στοιχείο της εξιδανίκευσης του ιστορικού παρελθόντος, όσο και στη συγκεκριμένη συγκυρία, οι δυσχέρειες της οικονομικής κρίσης εντείνουν την νοσταλγία. Η έλλειψη πόρων για νέες παραγωγές που επιβάλλει για τις ανάγκες κάλυψης του τηλεοπτικού χρόνου την επανάληψη παλαιότερων προγραμμάτων και, παράλληλα, το συναίσθημα της απώλειας που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες σε σχέση με την προ κρίσης περίοδο, επιφέρουν συναισθήματα νοσταλγίας.

Στην περίπτωση του Mega Channel, το φαινόμενο των υψηλών ποσοστών διείσδυσης στο κοινό παρά την διακοπή λειτουργίας του τηλεοπτικού σταθμού φανερώνει την δημοφιλία του σταθμού ιδιαίτερα στον τομέα του ψυχαγωγικού προγράμματος, και, επιπλέον, την αντίσταση στην αλλαγή, την αποστροφή των ελληνικών ακροατηρίων από τα νέα τηλεοπτικά προϊόντα και την αφοσίωση στα γνωστά του προϊόντα. Και εφόσον το Mega Channel είναι ένας σταθμός που παρήγε κυρίως ελληνικές σειρές τις οποίες και προβάλλει σε επανάληψη προσελκύοντας τηλεοπτικό κοινό, παρατηρείται η δυναμική των ελληνικών παραγωγών ακόμα και στις «επαναλήψεις».

Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η ελληνική περίπτωση τηλεοπτικού κοινού είναι η νοσταλγική τηλεθέαση. Παρά την κρίση την οποία διέρχεται το “Mega Channel”, την ιδιότυπη συνθήκη διακοπής λειτουργίας του και παρά την εκπομπή νέων ανταγωνιστικών προγραμμάτων, η τηλεοπτική μυθοπλασία, ακόμα και σε επανάληψη, αποτελεί ανθεκτικό προϊόν, που ζητείται και κερδίζει την προτίμηση των τηλεθεατών και στις επαναλήψεις όπως παρατηρείται από τα ποσοστά τηλεθέασης.

Όπως περιγράφεται από τον Thompson (1998), δίνοντας έμφαση στην ενεργητική και δημιουργική του διάσταση, ο εαυτός δεν είναι ανεξάρτητος από κοινωνικές συνθήκες. Αντιθέτως, τα συμβολικά υλικά που αποτελούν τα στοιχεία για την κατασκευή της ταυτότητάς μας είναι άνισα κατανεμημένα. Στην περίπτωση που εξετάζεται, το άτομο στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία της οικονομικής κρίσης διαθέτει περιορισμένη

καταναλωτική δυνατότητα και γενικότερα, δυσχερέστερους όρους διαβίωσης, σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια. Εφόσον οι σειρές παρουσιάζουν σκηνές από την καθημερινότητα όχι πολύ μακρινών αλλά οικονομικά καλύτερων εποχών στην Ελλάδα, που οι τηλεθεατές ζούσαν και οι ίδιοι στα προ της οικονομικής κρίσης χρόνια, νιώθουν νοσταλγία για την καθημερινότητα που έχασαν και οι ίδιοι με τις αλλαγές στο βιοτικό τους επίπεδο. Για παράδειγμα, παρακολουθούν τους πρωταγωνιστές των σειρών να πραγματοποιούν εξόδους, να αγοράζουν πολυτελή είδη, να πηγαίνουν διακοπές, κ.ά., δραστηριότητες που έκαναν αλλά δεν μπορούν πλέον να κάνουν οι ίδιοι. Η διαδικασία αυτή αποτελεί όψη νοσταλγίας, για ένα παρελθόν που έζησαν οι Έλληνες τηλεθεατές και πλέον δεν είναι σε θέση λόγω οικονομικών δυσχερειών να βιώσουν.

Παρότι οι σειρές που εξετάσθηκαν δεν ανήκουν σε ένα χρονολογικά μακρινό παρελθόν, φαίνεται ότι οι Έλληνες τηλεθεατές βιώνουν αλλαγές ή την έλλειψη νέων αντίστοιχων τηλεοπτικών προϊόντων και στρέφονται με ευχαρίστηση, αναπόληση και νοσταλγία, στα συγκεκριμένα προγράμματα. Βλέποντας και ευρύτερα διαχρονικά τη στάση του ελληνικού κοινού παρατηρείται ότι και άλλα προϊόντα του παρελθόντος έχουν υψηλό βαθμό δημοφιλίας. Οι ταινίες της «χρυσής εποχής» του ελληνικού κινηματογράφου, της δεκαετίας του ’50 και ’60, προβάλλονται πολλές φορές από την ιδιωτική τηλεόραση τη δεκαετία του ’90, του ’00 και του ’10, συνεχίζοντας να πετυχαίνουν υψηλά ποσοστά τηλεθέασης.

Στο χώρο του ελληνικού διαδικτύου, η αυξημένη χρήση στοιχείων παλαιότερων χρονολογικά ελληνικών τηλεοπτικών παραγωγών στις αλληλεπιδράσεις των χρηστών εκφράζει μια αίσθηση νοσταλγίας για το παρελθόν, της ελληνικής τηλεόρασης σε οικονομική ευμάρεια, που είχε τη δυνατότητα πολλών και μεγάλων παραγωγών, και της Ελλάδας που έχει βιωθεί μέσα από την ελληνική τηλεοπτική μυθοπλασία. Αυτό αποτελεί και αποτέλεσμα της επικράτησης της χρήσης του διαδικτύου και της σύγκλισης των μέσων ως ροή περιεχομένου από μέσο σε μέσο (Dayan 2010, Dijck, 2013: 111, Σμυρναίος 2010). Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η νοσταλγική τηλεθέαση αποτελεί στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικότερα το ελληνικό κοινό, ως τάση εξιδανίκευσης του παρελθόντος σε ένα δυσάρεστο και ραγδαία μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Όπως αναφέρει και ο δημιουργός μίας από τις διαδικτυακές σελίδες που αναπαράγουν υλικό από παλιές τηλεοπτικές σειρές η δεκαετία του ‘90 αρχίζει να αποκτάει σιγά-σιγά μυθικές διαστάσεις και κοιτώντας πίσω, όλα μας φαίνονται μαγικά και υπέροχα… πιο πολύ απ’ όλα, μας λείπει εκείνη η ελληνική τηλεόραση…»[5].

Συζήτηση-Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Οι διαπιστώσεις στις οποίες οδηγηθήκαμε προκαλούν νέα ερωτήματα και αναζητήσεις γύρω από την τηλεθέαση του ελληνικού κοινού στη σύγχρονη περίοδο, της οικονομικής κρίσης και της σύγκλισης των μέσων. Αναλυτικότερα για αυτά τα ζητήματα, έρευνες πρόσληψης σε τηλεθεατές που παρακολουθούν σειρές σε επανάληψη μπορούν να αναδείξουν περισσότερα στοιχεία και αλληλεπιδράσεις του κοινού με τα τηλεοπτικά προϊόντα στη συγκεκριμένη συγκυρία. Ακόμα, ενδιαφέρον θα είχε η σύγκριση τηλεθέασης και κοινωνικών χαρακτηριστικών κοινού μεταξύ πρώτης προβολής ενός προγράμματος και των προβολών του σε επανάληψη, με στόχο την ανάδειξη του στοιχείου του αναστοχασμού στην τηλεθέαση. Όπως και η σύγκριση των ποσοστών τηλεθέασης του συγκεκριμένου τηλεοπτικού σταθμού, του “Mega channel”, με τα ποσοστά άλλων ελληνικών σταθμών σε περίοδο κρίσης ή των προγραμμάτων σε επανάληψη μετά την απόφαση για κλείσιμο σε αντιπαραβολή με τα προγράμματα σε επανάληψη κατά τους θερινούς μήνες. Όλα τα παραπάνω σε συνδυασμό με το έλλειμμα ερευνητικής συζήτησης γύρω από την ελληνική τηλεόραση οδηγούν στην ανάγκη για αναλυτικότερη μελέτη αυτών των ζητημάτων.

Σημειώσεις

[1] Σχετικά υπάρχουν πολλά δημοσιεύματα. Ενδεικτικά: «Mega ταξική-τοξική διαπλοκή και κανιβαλισμός”,12/01/2018(http://tvxs.gr/news/i-apopsi-mas/mega-taksiki-toksiki-diaploki-kai-kanibalismos).

[2] Επελέγη να αναφερθεί το ΜΡΔ%, μερίδιο που είναι κατά την εταιρεία μέτρησης Nielsen, το ποσοστό των τηλεθεατών που αντιστοιχεί σε κάθε πρόγραμμα, επί του συνολικού αριθμού των ατόμων που παρακολουθούσαν

τηλεόραση κατά μέσο όρο σε κάθε λεπτό του χρονικού διαστήματος που εξετάζεται, αντί του ΤΜΛ, Τηλεθέαση μέσου λεπτού, που είναι ο αριθμός των ατόμων που παρακολουθούν κατά μέσο όρο σε κάθε λεπτό ενός προγράμματος, επί του συνολικού πληθυσμού, για να γίνει πιο σαφής η σύγκριση μεταξύ προγραμμάτων σε επανάληψη και των υπόλοιπων προγραμμάτων που προβάλλονται την ίδια χρονική περίοδο.

[3] Ενδεικτικά είναι δημοσιεύματα όπως "Ελένη" VS "Η ζωή της άλλης" σημειώσατε (ξανά) 0-1!, (https://www.tv-24.gr/article/tilebarometro/21523-eleni-vs-i-zoi-tis-allis-simeiosate-ksana-0-1).

[4] Ορισμένες από τις σελίδες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που χρησιμοποιούν εικόνες και ατάκες από τηλεοπτικές σειρές που έχουν προβληθεί αρκετά χρόνια πριν και κερδίζουν την προσοχή των χρηστών των ψηφιακών μέσων:

090- Greek cult TV @TheXTosTvFiles (https://www.facebook.com/TheXTosTvFiles/?hc_ref=ARRG6KiEH6hFgHu1rHe-6nyExB3g0NFw58pmgfAls7r82ko9i5N1S_S1_rV2m5qN9t8&fref=nf)

Μακαρένια (https://www.facebook.com/themakarenia/)

Οι ιστορικές cult εκπομπές της ελληνικής TV (http://www.in2life.gr/everyday/tv/article/317312/oi-istorikes-cult-ekpompes-ths-ellhnikhs-tv.html)

[5] Συνέντευξη στον Κωνσταντίνο Αμπαζή, στις 27 Σεπτεμβρίου 2017, «Ο δημιουργός του '090-Greek Cult TV' θα ήθελε να ζει στο 'Ρετιρέ' Μιλήσαμε με τον μεγαλύτερο φαν της ελληνικής τηλεόρασης του '90 εκεί έξω», αναρτήθηκε στο http://www.oneman.gr/pop-code/t/tileorasi/interviews/o-dhmioyrgos-toy-090-greek-cult-tv-tha-hthele-na-zei-sto-retire.4856711.html

Βιβλιογραφία

Aitaki, G. (2015), Crisis in Greek Television-part 1, http://mecetes.co.uk/crisis-greek-television-part-1/ [προσπελάσθηκε 21/02/2018]

Aitaki, G. (2015), Crisis in Greek Television-part 2, http://mecetes.co.uk/crisis-greek-television-part-2/ [προσπελάσθηκε 21/02/2018]

Armbruster, S. (2016), *Watching Nostalgia, An analysis of nostalgic television fiction and its reception*, transcript Verlag, Bielefeld

Holdsworth, A. (2011), *Television, Memory and Nostalgia*, London, Palgrave Macmillan.

Huyssen, A. (2003), *Present Pasts, Urban Palimpsets and the Politics of Memory*, Stanford University Press.

Liebes, T. & Livingstone, S. (1998), European soap operas: the diversification of a genre [online]. London, LSE Research Online.

Niemeyer, K. (eds.), 2014, *Media and Nostalgia: Yearning for the Past, Present and Future*, UK, Palgrave Macmillan.

Schlesinger, P. (2000), "The nation and communicative space" στο Tumber, H. (ed.), Media Power Professionals and Politics, London, Routledge.

Sprengler, C. (2011), *Screening Nostalgia: Populuxe Props and Technicolor Aesthetics in Contemporary American Film*, Berghahn Books.

Thompson, J. (1998), Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας, Αθήνα, Παπαζήση.

Van Dijck, J. (2013), "YouTube: the intimate connection between television and video sharing" στο Van Dijck, J. (2013), "The culture of connectivity: a critical history of social media media", Oxford University Press.

Βώβου, Ι. 2013, Κρίση και στα ΜΜΕ: Η τηλεοπτική «κουλτούρα της κρίσης» στο Πλειός, Γ. (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 313-347.

Κομνηνού, Μ. 2014, Ιδιωτική τηλεόραση στο Βαμβακάς, Β.-Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), 2014, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Επίκεντρο.

Λέανδρος, Ν. (2013), Τα Μέσα στο επίκεντρο της κρίσης. Τα οικονομικά αποτελέσματα οκτώ μεγάλων επιχειρήσεων στο Πλειός, Γ. (επιμ.) (2013), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήση.

Μποζιονέλος, Ν. (2016), «Πώς έφτασε το Mega στο σημείο μηδέν;», News247.gr, Διαθέσιμο στην: http://news 247. gr/eidiseis/psixagogia/media/pws - eftase to - mega - sto - shmeio - mhden .3968118.html

Παπαθανασόπουλος, Σ. (1997), *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Παπαθανασόπουλος, Στ. (2005), *Η Τηλεόραση στον 21^{ο} αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Παπαθανασόπουλος, Στ. (2000), *Η Τηλεόραση και το κοινό της*, Αθήνα, Καστανιώτη.

Πλειός, Γ. (2013) Τα ΜΜΕ απέναντι στην κρίση: έντονη υιοθέτηση της λογικής των ελίτ, στο Πλειός, Γ. (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήση, σσ. 87-134.

Ομοερωτισμός και έθνος στην Ελληνική μουσική: Νέες μορφές ελληνικότητας και σεξουαλικότητας

Χάρης Σταυρακάκης[α]

[α] Ανεξάρτητος ερευνητής, απόφοιτος Διατμηματικού Μεταπτυχιακού «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική», Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Περίληψη

Η μουσική είναι ένα από τα πεδία διαμόρφωσης της σύγχρονης υποκειμενικότητας, στο βαθμό που μέσω του ήχου και της σύμπραξής του με το λόγο σχηματοποιούνται και τίθενται υπό διαπραγμάτευση οι έμφυλες, εθνικές και σεξουαλικές ταυτότητες. Εξετάζοντας περιπτώσεις αντρών μουσικών που έδρασαν στην Ελλάδα και εξέφρασαν με κάποιο τρόπο μια ομοερωτική επιθυμία, η παρούσα εισήγηση επιδιώκει να διαλευκάνει τους λόγους που παράγουν υποκείμενα με συγκεκριμένα έμφυλα και σεξουαλικά χαρακτηριστικά, και τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα αυτά αναπαράγουν –αλλά και αντιστέκονται– στην επικρατούσα εθνική αφήγηση. Λόγω της ιδιάζουσας σχέσης του ομοερωτισμού με το δίπολο κοινοποίηση/αποσιώπηση, η εξέτασή του στο πλαίσιο του δημόσιου λόγου, μέσα στον οποίο εντάσσεται και η μουσική, είναι εφικτή μέσω μιας «επιστημολογίας της ντουλάπας», μιας ψηλάφισης δηλαδή των τρόπων συγκάλυψης, αποσιώπησης, υπαινιγμού και επιλεκτικής αποκάλυψης της ομοερωτικής επιθυμίας. Κεντρική υπόθεση της εισήγησης αυτής είναι πως η ομοερωτική σεξουαλικότητα δεν λειτουργεί στο ελληνικό συγκείμενο μόνο ως απειλή προς την εθνική συνοχή, υποσκάπτοντας τη σταθερότητα της ετεροκανονικής οικογένειας, αλλά συχνά συμμετέχει στην παραγωγή μιας αφήγησης για την ελληνικότητα αρκετά κοινής και διαδεδομένης στο δημόσιο λόγο. Επιχειρείται δηλαδή η ανάδειξη της σύνθετης σχέσης του ομοερωτισμού με την εθνική αφήγηση στην Ελλάδα, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται μέσα και γύρω από τη μουσική και στους λόγους που τη διατρέχουν.

Λέξεις κλειδιά: ομοερωτισμός, έθνος, σεξουαλικότητα

HOMOEROTICISM and nation in Greek music: New forms of greekness and sexuality

Haris Stavrakakis[α]

[α] Independent scholar, interdepartemental MA “Gender, Society, Politics”, Panteion University.

Abstract

Music is one of the fields wherein contemporary subjectivity is formed, insofar as gender, national and sexual identities take shape and are negotiated through sound and the latter's interaction with language. This presentation's main aim is to investigate the discourses which produce subjects with specific gender and sexual characteristics, by examining the cases of male musicians who acted in Greece and by any means expressed a homoerotic desire, but also to discuss the ways in which these subjects reproduce – and also resist – a dominant national narrative. Bearing in mind the peculiarity of the relation between homoeroticism and the binarism of disclosure/secrecy, the examination of homoerotic desire in public discourse, in which music also partakes, must draw from an “epistemology of the closet”, that is, a careful inspection of the ways with which this desire is suppressed, silenced, implied, and selectively disclosed. The central hypothesis here is that homoerotic sexuality in the Greek example does not function only as a threat towards national coherence, undermining the stability of the heteronormative family, but often participates in the production of a type of narrative about greekness, very common and widespread in public discourse. This analysis is also an attempt to point out the complex relation between homoeroticism and national narrative in Greece, and the way this relation is reflected in and around music and the discourses traversing it.

Key words: homoeroticism, nation, sexuality

Εισαγωγή

Στην εισήγησή μου σήμερα θα αναφερθώ σε ένα από τα επιμέρους ζητήματα που με απασχόλησαν στη διπλωματική μου εργασία, στα πλαίσια των μεταπτυχιακών σπουδών μου.[1] Στην εργασία αυτή

προσπάθησα να ανιχνεύσω τους λόγους για το φύλο, τη σεξουαλικότητα και το έθνος που εκφέρονται μέσα και γύρω από τη μουσική στην Ελλάδα. Ένα ζήτημα που προέκυψε από την εξέταση του υλικού είναι το πώς συμπλέκεται η παραγωγή της ελληνικής εθνικής αφήγησης με την εξωτερίκευση της σεξουαλικής επιθυμίας. Πιο συγκεκριμένα, αυτό που θα συζητηθεί περαιτέρω στην εισήγηση αυτή είναι οι θέσεις που λαμβάνει η ομοερωτική επιθυμία στο πλέγμα λόγων που συνιστούν την ελληνική εθνική αφήγηση, οι διακυμάνσεις αυτών των θέσεων, οι ταξικές και έμφυλες φορτίσεις τους και οι ιστορικές τους όψεις.

Στην εξέταση του ερωτήματος αυτού θα μπορούσε να συνεισφέρει μια γενεαλογία της ελληνικότητας, παράλληλα με την ανάδειξη των σημείων όπου η αντρική ομοερωτική επιθυμία εκφράζεται και εξωτερικεύεται. Μια τέτοια γενεαλογία μπορεί να μας διαφωτίσει ως προς τα κριτήρια με βάση τα οποία ένα είδος μουσικής χαρακτηρίζεται ως ελληνικό, τα μουσικά στοιχεία δηλαδή που συναπαρτίζουν την ελληνικότητα. Η ανέλκυση των στοιχείων αυτών μπορεί να καταδείξει και το πώς το έθνος διαμορφώνει τη μουσική παραγωγή στη χώρα, προωθώντας μια συγκεκριμένη αισθητική και ρητορική μέσα στην ίδια τη μουσική, αλλά και πώς τα ίδια τα υποκείμενα-μουσικοί συμπράττουν στην παραγωγή αυτή, διεκδικώντας χώρο και βήμα στην άρθρωση ενός εθνικού λόγου. Φτάνοντας στη σύμπραξη ομοερωτισμού και εθνικής αφήγησης, στη σημερινή μου εισήγηση θα εστιάσω στο πώς τα ίδια υποκείμενα που ενσαρκώνουν και μιλούν για νέες μορφές σεξουαλικότητας, δυνάμει απειλητικές προς την αναπαραγωγή και εσωτερική συνοχή του εθνικού σώματος, ταυτόχρονα σφυρηλατούν νέες μορφές ελληνικότητας, χωρίς το ένα να αποκλείει το άλλο.

Για τις ανάγκες της ανάλυσης αυτής επέλεξα να εστιάσω στην ομοερωτική επιθυμία και όχι σε κάποιου είδους ομοφυλόφιλη ταυτότητα. Ανατρέχοντας το υλικό συνειδητοποίησα πως η έννοια της ταυτότητας ίσως θα συγκάλυπτε ή θα παρέσερνε κάποιες λεπτές εκφάνσεις της σεξουαλικότητας, που κάθε άλλο παρά συνιστούν μία ενιαία ταυτότητα στο ελληνικό πολιτισμικό και ιστορικό συγκείμενο. Η έννοια της σεξουαλικής ταυτότητας θα κατάφερνε να θίξει μόνο ένα μικρό μέρος της ομοερωτικής έκφρασης μέσα στη μουσική, καθότι η πλειονότητά της κινείται στο φάσμα του υπαινιγμού, της απόκρυψης, της υπονόησης, της επιλεκτικής και κωδικοποιημένης κοινοποίησης: όλα τα παραπάνω συνιστούν χαρακτηριστικά της ομοφυλόφιλης σεξουαλικότητας κατά τον 20ό αιώνα, όπως αναφέρει η Eve Kosofsky Sedgwick (1990) στην *Επιστημολογία της Ντουλάπας*. Μια κριτική στάση απέναντι στην έννοια της ταυτότητας κρατάει και η queer κοινωνική θεωρία, σύμφωνα με την οποία οι σεξουαλικές και έμφυλες ταυτότητες δεν είναι αυταπόδεικτες, αλλά αποτέλεσμα διαδικασιών υποκειμενοποίησης και παράγωγα επαναλαμβανόμενων επιτελέσεων. Η οπτική αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και για την παρούσα ανάλυση, αλλά επέλεξα να μην μιλήσω για queer μουσική, καθότι έννοια που έχει αποκτήσει το queer στην Ελλάδα, η εντοπίωσή δηλαδή της queer θεωρίας και πρακτικής στο ελληνικό πολιτισμικό και πολιτικό τοπίο, είναι αρκετά διαφορετική και πιο συγκεκριμένη από την θεωρητική της διάσταση, και έχει και αυτή μια θέση και ένα λόγο στην εγχώρια μουσική.

Αφήνοντας, έτσι, στην άκρη την συζήτηση περί queer μουσικής, στρέφομαι προς το ζήτημα της αντρικής ομοερωτικής επιθυμίας, η οποία φυσικά δε γίνεται να εξεταστεί έξω από μια μεταδομιστική προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας. Η έννοια της επιθυμίας που χρησιμοποιώ εδώ είναι αρκετά συγκεκριμένη: αυτό που με ενδιαφέρει στο υπό εξέταση υλικό είναι η ομοερωτική σεξουαλική επιθυμία αντρών προς άντρες, ασχέτως του υποκειμένου το οποίο την εκφράζει. Η εξωτερίκευση μιας τέτοιας επιθυμίας προϋπάρχει της διαμόρφωσης της σύγχρονης αντρικής ομοφυλόφιλης ταυτότητας στην Ελλάδα, η οποία συντελείται κατά κάποιον τρόπο από τη δεκαετία του ‘80 κι έπειτα, όπως αναφέρει και ο Γιαννακόπουλος (2014) στις μελέτες του για την ομοφυλόφιλη σεξουαλικότητα στην Ελλάδα. Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι το υποκείμενο «ομοφυλόφιλος άντρας» εγκαλείται μετά το ‘80 στην Ελλάδα, η ομοερωτική επιθυμία πριν από αυτή την έγκληση εμφανίζεται ως μη-ταυτοτική, διεσπαρμένη σε διάφορα πεδία και όχι συγκεντρωμένη κάτω από την ομπρέλα ενός ξεκάθαρα διαμορφωμένου ομοφυλόφιλου υποκειμένου.

Κλείνοντας τη θεωρητική και μεθοδολογική πλαισίωση της εισήγησης, ας περάσουμε στις επιμέρους εκφάνσεις του ομοερωτισμού και τις εθνικές τους προεκτάσεις.

Ανάλυση

Στις 15 Ιουλίου του 1926, ο Δημήτρης Μητρόπουλος, έλληνας μουσικοσυνθέτης και αργότερα διάσημος μαέστρος, γράφει μια επιστολή προς τον ποιητή Κωσταντίνο Καβάφη, ζητώντας την άδειά του για να μελοποιήσει κάποια από τα ποιήματά του. Το έργο που προκύπτει, οι 10 Invenzioni ή Inventions για πιάνο και φωνή, είναι ιστορικά η πρώτη μελοποίηση του καβαφικού έργου, αλλά αποτελεί και ένα από τα πρώτα μουσικά μοντερνιστικά έργα στον ελληνικό χώρο. Όπως λέει και ο Μητρόπουλος στην επιστολή του προς τον ποιητή: «Εστέ βέβαιος ότι η Μουσική μου είναι τόσο σύγχρονη όσο και η ατμόσφαιρα η καινούργια που αναδίνουν τα τραγούδια σας» (Μεράκου 2000). Ο τίτλος του έργου, ο οποίος αντανακλά και το ύφος των 10 ποιημάτων: «Ποιήματα Ηδονιστικά».

Το έργο αυτό έχει πολλαπλό ενδιαφέρον για τη μελέτη της ιστορίας της σεξουαλικότητας στην Ελλάδα, και για τη γενεαλογία της αντρικής ομοφυλόφιλης ταυτότητας σήμερα. Αφενός, ως έργο μοντερνιστικό, που έρχεται δηλαδή σε ρήξη με παρελθοντικές φόρμες και τρόπους έκφρασης, και στο ποιητικό αλλά και στο μουσικό του μέρος, συμπεριλαμβάνεται και συνομιλεί με ένα αφήγημα περί προόδου, το οποίο είναι κεντρικό στη νεωτερικότητα. Τα ποιήματα του Καβάφη, όπως προτείνει και ο Δημήτρης Παπανικολάου (2014: 112-113), συνδυάζουν τη νεωτερική ποιητική έκφραση και φόρμα με τη «νέα φάσι του έρωτος» όπως αναφέρεται στον Καβάφη, δηλαδή την «νεωτερική, φιλελεύθερη αντίληψη περί σεξουαλικών ζητημάτων (σεξουαλική απελευθέρωση, αποκήρυξη της σεμνοτυφίας, ενδιαφέρον για τις σεξουαλικές "διαστροφές")». Το επιχείρημα του Παπανικολάου, το οποίο θα χρησιμοποιήσω στη συνέχεια για την περίπτωση του Μητρόπουλου, είναι πως τα (ομο)ερωτικά ποιήματα του Καβάφη είναι το κεντρικό του όχημα για τη μετάβαση προς τη νεωτερικότητα, και αποτελούν και μια πρώτη μορφή κατάφασης της ομοφυλόφιλης ταυτότητας εν τη γενέσει της.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι ο Μητρόπουλος επιλέγει να μελοποιήσει αυτά ακριβώς τα ποιήματα με τρόπο ρηξικέλευθο για τη μουσική ζωή της Αθήνας του 1926, με διάφωνες δηλαδή συνηχήσεις, με τη χρήση μιας ελεύθερης μουσικής απαγγελίας για τους στίχους, και με τη χρήση των τεχνικών του δωδεκαφθογγισμού, τελευταία λέξη της κεντροευρωπαϊκής μουσικής αβανγκάρντ στα χρόνια του μεσοπολέμου.

Τι σχέση όμως έχει το έργο αυτό με την εθνική αφήγηση; Την περίοδο αυτή μεσουρανεί στη μουσική ζωή της Ελλάδας η λεγόμενη Εθνική Μουσική Σχολή, μια ομάδα δηλαδή συνθετών με «σημαιοφόρο» τον Μανώλη Καλομοίρη, η οποία προσπαθεί να δημιουργήσει συμφωνική μουσική κατά τα πρότυπα της δυτικής Ευρώπης, χρησιμοποιώντας όμως στοιχεία της δημοτικής μουσικής και θεματολογία παρμένη από την ιστορία του ελληνικού έθνους αλλά και παραδόσεις της ελληνόφωνης λαογραφίας (Ρωμανού 2006). Στην τεταμένη πολιτικά περίοδο του μεσοπολέμου, λίγα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και παράλληλα με τις εθνοτικές ανακατατάξεις της ανταλλαγής πληθυσμών που ακολούθησε, η ελληνικότητα βρίσκεται σε κρίση ταυτότητας (Τζιόβας 2006). Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, τα ριζοσπαστικά, και σε περιεχόμενο και σε μορφή, τραγούδια του Μητρόπουλου προκαλούν τη διαμαρτυρία ενός μεγάλου μέρους του μουσικού και καθημερινού τύπου, ενώ λίγα χρόνια αργότερα η εχθρική ατμόσφαιρα προς τον Μητρόπουλο αποτυπώνεται στην ομαδική επιστολή που στέλνει ο Μανώλης Καλομοίρης μαζί με άλλους πέντε συνθέτες της Εθνικής Σχολής προς την Ακαδημία Αθηνών, διαμαρτυρόμενοι για την ανακήρυξη του Μητρόπουλου ως ακαδημαϊκού το 1933.

Στην εθνική μουσική ιεράρχηση, το ιδίωμα του Μητρόπουλου κατατάσσεται στο περιθώριο της ελληνικής μουσικής, ως εισαγόμενο είδος, ξένο προς τις ντόπιες παραδόσεις και ιδέες, και δυνάμει απειλητικό προς τα εθνικά σχέδια. Ενδεικτική της πρόσληψης του μητροπουλικού έργου από το ευρύ κοινό είναι η επιστολή που γράφει προς την εφημερίδα «ο Τύπος» ο διευθυντής του Εθνικού Μουσείου Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς (1936), σχολιάζοντας τη μουσική που έγραψε ο Μητρόπουλος για το ανέβασμα της Ηλέκτρας από το Εθνικό Θέατρο: «και αυτοί οι αγνοούντες τα αρχαίον θέατρον κατεπλάγησαν να ακούωσιν επί δίωρον τυμπανοκρουσίας, ως να ευρισκόμεθα μεταξύ των αγρίων φυλών της Αφρικής. Μόνος ο κ. Μητρόπουλος, ο κατ' εξοχήν νεωτεριστής μουσικός, ο "μοδέρνος" ως λέγομεν με την αηδή ταύτην λέξιν, θα ηδύνατο να αποτολμήση τοιαύτην βεβήλωσιν εναντίον της αρχαίας ελληνικής θυμέλης, διότι και όλα τα όργανα αν επετρέπετο να χρησιμοποιηθώσιν, ουδέποτε όμως τα τύμπανα, ως εάν επρόκειτο περί διονυσιακής πομπής ή των οργίων της Κυβέλης, του Άτιος και των λοιπών ασιατικών θεοτήτων...». Σε αυτό το

απόσπασμα φαίνεται ξεκάθαρα η κατασκευή του μουσικού μοντερνισμού στο δημόσιο λόγο ως ξένου προς τα ελληνικά ήθη, ως βάρβαρου ακούσματος που θυμίζει τους «πρωτόγονους» της Αφρικής. Μάλιστα η ξενότητα αυτή ταυτίζεται, καθόλου τυχαία, με την σεξουαλική «παρέκκλιση», η οποία έρχεται πάντοτε εξ' Ανατολών, ήδη από τα αρχαία χρόνια και τις οργιαστικές τελετές των θεοτήτων που αναφέρονται ως ασιατικές.

Ο Μητρόπουλος, εκτός από μια πρωτόλεια κατάφαση της ομοερωτικής σεξουαλικότητας που επιχειρεί με τις Invenzioni του, παράγει ταυτόχρονα και μια νέα μορφή ελληνικότητας: η επιλογή του να μελοποιεί ελληνόφωνη ποίηση, όπως αυτή του Παλαμά και του Σικελιανού, η χρήση τεχνικών στοιχείων από την αρχαιοελληνική ποίηση (ρυθμός, μέτρο), ειδικά στη μουσική του για αρχαίες τραγωδίες, η χρήση τεχνικών στοιχείων που αναφέρονται στη βυζαντινή παράδοση, αλλά και η συμμετοχή του στις Δελφικές Εορτές του ζεύγους Σικελιανού σίγουρα μαρτυρούν μια ιδιαίτερη εθνική ανησυχία (Trotter 2000). Καθόλου περίεργη δεν είναι η σύνδεση της αφαιρετικής, μαθηματικής σχεδόν, τεχνικής σύνθεσης του δωδεκαφθογγισμού με το αρχαιοελληνικό αφαιρετικό πνεύμα, όπως αποτυπώνεται στο σχόλιο του ανώνυμου αρθρογράφου του Ελεύθερου Λόγου της 5ης Φεβρουαρίου 1928: «Είσθε σε θέση, κύριοι κριτικοί, να νιώσετε γιατί η απλή γραμμή των τραγουδιών του Μητρόπουλου απάνω στου Καβάφη τα τραγούδια είναι το πιο ελληνικό, στην εσώτατη σημασία της λέξης, δημιούργημα που έχει γίνει;» (Ξανθουδάκης 2010: 18).

Αν το διακύβευμα στην περίπτωση του Μητρόπουλου είναι η ένταξη της προοδευτικότητας και του μοντερνισμού στον πυρήνα των εθνικών αξιών, στην περίπτωση του Μάνου Χατζιδάκι η συζήτηση μετατοπίζεται στο ζήτημα της ελληνικότητας της λαϊκής μουσικής έκφρασης, έτσι όπως αυτή ενσαρκώνεται στο ρεμπέτικο τραγούδι. Μια από τις πρώτες δημόσιες παρεμβάσεις του Χατζιδάκι, που προαναγγέλλει την έντονη δημόσια παρουσία του στη συνέχεια της ζωής του, είναι η διάλεξή του για το ρεμπέτικο τραγούδι στο Θέατρο Τέχνης, το 1949. Μέχρι τη στιγμή εκείνη, οι υποστηρικτές του ρεμπέτικου και στον δεξιό αλλά και στον αριστερό τύπο είναι ελάχιστοι: η μεν δεξιά το ταυτίζει με το κοινωνικό περιθώριο, τούρκικες και ανατολίτικες επιρροές, ενώ η αριστερά του αποδίδει μια λούμπεν και μοιρολατρική διάθεση, επιζήμια για τους κοινωνικούς αγώνες. Στη διάλεξη αυτή ο Χατζιδάκις επικαλείται το έθνος και τις φαντασιακές ρίζες του για να ανελκύσει το ρεμπέτικο από το περιθώριο και να το εγκαθιδρύσει ως το κατεξοχήν ελληνικό είδος μουσικής: για να το καταφέρει αυτό συνδέει το ρεμπέτικο αφενός με την αρχαία ελληνική τραγωδία, από την σύμπραξη λόγου-χορού-μουσικής που υπάρχει και στις δύο περιπτώσεις, και αφετέρου με την βυζαντινή «αυστηρή κι απέριττη εκκλησσιαστική υμνωδία», ενώ καταλήγει: «Όλα [ενν. στο ρεμπέτικο] δίνονται λιτά, απέριττα, με μια εσωτερική δύναμη που πολλές φορές συγκλονίζει. Μήπως αυτό δεν είναι το κύριο και μεγάλο στοιχείο που χαρακτηρίζει την ελληνική φυλή;».

Η επίκληση στην αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο δεν χρησιμοποιείται όμως μόνο στην υπεράσπιση του ρεμπέτικου, αλλά, κατά έναν μάλλον ανατρεπτικό τρόπο, χρησιμοποιείται και στην περιγραφή της εγχώριας ομοερωτικής σεξουαλικότητας. Λίγο πριν πεθάνει, ο Χατζιδάκις μελοποιεί μερικά ποιήματα του Ντίνου Χριστιανόπουλου και ένα του Γιώργου Χρονά, σε ένα κοινό έργο με τίτλο «Τραγούδια της Αμαρτίας». Η ημιτελής εκδοχή του έργου αυτού, για πιάνο και φωνή, βγαίνει σε δίσκο μετά το θάνατο του συνθέτη, ενώ ο υπότιτλος στο εσώφυλλο του δίσκου - «Η αμαρτία είναι βυζαντινή και ο έρωτας αρχαίος» - υπογραμμίζει την εθνική διάσταση της ομοερωτικής επιθυμίας, αλλά και την ιδιαίτερη πολιτισμική φόρτιση που φέρουν τα ποιήματα του Χριστιανόπουλου. από τη μία, η αναφορά στον αρχαιοελληνικό έρωτα, ο οποίος βρίσκει την ύψιστη έκφρασή του στον (ομόφυλο) έρωτα προς τα αγόρια, όπως αναφέρει και ο Φουκώ (2013) στη Χρήση των Ηδονών, και από την άλλη η αναφορά στη χριστιανική αμαρτία, η οποία φαίνεται παρούσα υπό τη μορφή των τύψεων, της ένοχης απόλαυσης και της αλγεινής ηδονής του Χριστιανόπουλου.

Τα ποιήματα του Χριστιανόπουλου παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό στις σεξουαλικές ταυτότητες που περιγράφει ο Γιαννακόπουλος για τις δεκαετίες από το 1950 μέχρι το 1970 (Yannakopoulos 2016): ο ποιητής μιλάει από τη θέση της *αδερφής*, του θηλυπρεπούς δηλαδή παθητικού σεξουαλικού συντρόφου ο οποίος επιθυμεί αρρενωπούς άντρες, συχνά λαϊκής καταγωγής, όπως περιγράφεται ανάγλυφα στο ποίημα «Παράκληση» που μελοποιείται και στο δίσκο του Χατζιδάκι. Ο εκθειασμός της λαϊκής, «αυθεντικής» αρρενωπότητας, του σμιλεμένου από την σκληρή εργασία αντρικού σώματος, αφενός απηχεί μια κοινή

αισθητική λατρείας του αντρικού κάλλους, παρούσα σε ζωγράφους και λογοτέχνες όπως ο Τσαρούχης και ο Ταχτσής (Tragaki 2005: 69, υπ.29), αφετέρου αποτελεί μια ευθεία αναφορά στον αρχαιοελληνικό έρωτα προς τα αγόρια. Η ενασχόληση με την αρχαιοελληνική αισθητική άλλωστε είχε συνδεθεί και στη Δύση με τον ομοερωτισμό, όπως για παράδειγμα στα γραπτά και τις μελέτες του πατέρα της αρχαιολογίας Γιόχαν Γιόακιμ Βίνκελμαν, και στις φωτογραφίες αντρικών γυμνών του Βίλχελμ φον Γκλέντεν και Βίλχελμ Πλούσοφ.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως ο ομοερωτισμός «συγχωρείται» στον χώρο των τεχνών, αρκεί να αντισταθμίζεται από μια σημαίνουσα προσφορά στο εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, όπως αναφέρει και η Άννα Αποστολίδου (Apostolidou 2016). Στο πεδίο της μουσικής η αντρική ομοερωτική επιθυμία καταφέρνει να παρεισφρύσει και να είναι παρούσα σε αρκετά κεντρικές στιγμές της διαμόρφωσης της εθνικής αφήγησης. Από τα πρώτα σπαράγματα του μοντερνισμού, στην περίπτωση του Μητρόπουλου, μέχρι την καθιέρωση του ρεμπέτικου ως εθνικού μουσικού είδους, η ομοερωτική επιθυμία «σφραγίζει» υπόκωφα την διαμόρφωση της ελληνικότητας, υποδεικνύοντας έτσι πως τα θεμέλια της ελληνικής εθνικής αφήγησης δεν είναι τόσο γερά εδραιωμένα στην ετεροκανονιστική σεξουαλικότητα όσο φαίνονται.

Σημειώσεις

[1] Η διπλωματική μου εργασία, με τίτλο «Ανδρική ομοφυλόφιλη επιθυμία στην εγχώρια μουσική: σημεία τομής μεταξύ έθνους, φύλου, σεξουαλικότητας» εκπονήθηκε το 2017 στα πλαίσια των σπουδών μου στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» του Παντείου Πανεπιστημίου. Καταλυτική και για τη διπλωματική εργασία αλλά και για την παρουσίαση αυτή ήταν η βοήθεια της επιβλέπουσας καθηγήτριας κ. Αλεξάνδρας Χαλκιά, την οποία ευχαριστώ θερμά για την γενικότερη καθοδήγηση και στήριξη.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Γιαννακόπουλος, Κ. (2014), Εννοιολογήσεις της οικογένειας, της αντρικής

ομοφυλοφιλίας και του δημόσιου-ιδιωτικού στη μεταπολεμική Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του

'90, εισήγηση στην ημερίδα «Η αγάπη δημιουργεί οικογένειες», Αθήνα.

Μεράκου, Σ. (2000), Αλληλογραφία Δημήτρη Μητρόπουλου – Κωνσταντίνου

Καβάφη, *Μουσικός Λόγος*, τεύχος 2 (φθινόπωρο).

Ξανθουδάκης, Χ. (2010), Εισαγωγή στο Δ. Μητρόπουλος, *14 Invenzioni σε*

ποιήματα του Κ.Π. Καβάφη για φωνή και πιάνο, Κέρκυρα,

Ιόνιο Πανεπιστήμιο/Τμήμα Μουσικών Σπουδών/Εργαστήρι Ελληνικής Μουσικής, σσ. 13-22.

Παπανικολάου, Δ. (2014), *«Σαν κ' εμένα καμωμένοι»: Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης*

και η ποιητική της σεξουαλικότητας, Αθήνα, Πατάκη.

Ρωμανού, Κ. (2006), *Έντεχνη ελληνική μουσική στους νεότερους χρόνους*, Αθήνα, Κουλτούρα.

Τζιόβας, Δ. (2006), *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Trotter, W. S. (2000), *Ο Ιεροφάντης της Μουσικής: Η ζωή του Δημήτρη Μητρόπουλου*

(μτφρ. Αλέξης Καλοφωλιάς), Αθήνα, Ποταμός.

Φιλαδελφεύς, Α. (1936), Μεγαλοπρέπειαι και αθλιότητες, *Ο Τύπος,* Αθήνα, 16 Οκτωβρίου.

Φουκώ, Μ. (2013), *Ιστορία της σεξουαλικότητας 2. Η χρήση των ηδονών* (μτφρ. Τάσος Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον.

Ξένη βιβλιογραφία

Apostolidou, A. (2016), Greek nationhood and ‘Greek love’: sexualizing the nation and

multiple readings of the glorious Greek past, *Nations and Nationalism*, Vol.23, No 1, pp. 68-86.

Sedgwick, E. K. (1990), *Epistemology of the Closet*, Berkley and Los Angeles,

University of California Press.

Tragaki, D. (2005), 'Humanizing the Masses': Enlightened Intellectuals and the Music of the People”, στο D. Cooper και K. Dawe (επιμ.), *The Mediterranean in Music: Critical Perspectives, Common Concerns, Cultural Differences*, Lanham, Maryland, Scarecrow Press, pp. 49-76.

Yannakopoulos, K. (2016), 'Naked Piazza': Male (Homo)sexualities, Masculinities and

Consumer Cultures in Greece Since the 1960s, στο K. Kornetis, E. Kotsovili και

N. Papadogiannis (επιμ.), *Consumption and Gender in Southern Europe Since the Long*

1960s, London, Bloomsbury Academic, pp. 173-189.

Γυναίκες φαρμακοποιοί: Επιπτώσεις της κρίσης σε ένα γυναικείο επάγγελμα

Χαρά Στρατουδάκη[α]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η οικονομική κρίση ανέτρεψε για μεγάλες επαγγελματικές ομάδες τις συνθήκες εργασίας και τις ισορροπίες που είχαν επιτύχει. Οι μετασχηματισμοί που εκδηλώθηκαν τα τελευταία χρόνια είχαν επιπτώσεις σε ψυχολογικό, κοινωνικό και αξιακό επίπεδο. Εστιάζοντας στις φαρμακοποιούς – ένα επάγγελμα με ισχυρή γυναικεία παρουσία – η έρευνα διαφωτίζει τους παράγοντες που συνέβαλαν στην επιλογή επαγγέλματος, την κρίση επαγγελματικής ταυτότητας η οποία ήταν εμφανής πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, και τις επιπτώσεις της τελευταίας στην άσκηση του επαγγέλματος και την εξισορρόπηση επαγγελματικής, οικογενειακής και προσωπικής ζωής.

Λέξεις κλειδιά: φαρμακοποιοί, εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, κρίση.

Women pharmacists: The impact of economic crisis upon a 'female' profession

Hara Stratoudaki[α]

[α] National Centre for Social Research

Abstract

The economic crisis has brought radical changes for most professional groups in working conditions and equilibrium in professional and family life. The transformations brought about during the last decade had an impact upon both psychological and social levels, as well as upon value orientations. Focusing to women pharmacists, a profession with eminent female participation, the research is illuminating factors participating in the choice of profession, the professional identity crisis – evident even before the advent of the economic crisis – as well as the impact of the economic crisis upon the practice of their profession and their family and personal lives.

Key words: Pharmacists, family balance, crisis.

Εισαγωγή

Η έρευνα «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» αποσκοπούσε στην εμπειρική διερεύνηση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης, και μάλιστα σε συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών. Οι μελέτες περίπτωσης αφορούσαν «κατηγορίες γυναικών οι οποίες εθεωρούντο, προ κρίσης, προνομιούχες ή λιγότερο ευάλωτες εξ επόψεως φύλου» (Θανοπούλου και Τσίγκανου 2016: 15-16). Η μελέτη περίπτωσης για τις γυναίκες φαρμακοποιούς επιχείρησε να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν τις αλλαγές που επήλθαν στο επάγγελμα τα τελευταία χρόνια και τις συνθήκες άσκησής του την περίοδο της κρίσης, σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις του στην οικογενειακή ζωή (Στρατουδάκη 2016: 117).

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί με τις συνθήκες εργασίας των φαρμακοποιών γενικά, και των γυναικών φαρμακοποιών ειδικότερα, και με τις δυνατότητες ή τους περιορισμούς που αντιμετωπίζουν στην προσπάθεια εξισορρόπησης της εργασίας με την οικογενειακή ζωή.[1] Αντίστοιχες έρευνες για την Ελλάδα υπάρχουν ελάχιστες σχετικά με την υφιστάμενη κατάσταση στα φαρμακεία (κυρίως την περίοδο πριν την εκδήλωση της κρίσης) και τις τάσεις που διαγράφονται για το μέλλον. Ειδικότερα ζητήματα έχουν μελετηθεί στο πλαίσιο της λεγόμενης «γκρίζας βιβλιογραφίας» (κυρίως μεταπτυχιακές διπλωματικές διατριβές) με τους αντίστοιχους περιορισμούς.[2] Από τις μελέτες αυτές απουσιάζει το ζήτημα του φύλου των φαρμακοποιών και οι επιπτώσεις του στην άσκηση του επαγγέλματος, αλλά και η διερεύνηση της εξισορρόπησης μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής. Έτσι, η παρούσα έρευνα έρχεται να

απαντήσει στα παραπάνω βιβλιογραφικά και ερευνητικά κενά, και να αναδείξει τις πολυεπίπεδες αλλαγές στην εργασία, στην οικογενειακή ζωή, στις σχέσεις των δύο φύλων.

Η έρευνα αξιοποίησε ημιδομημένες συνεντεύξεις με δέκα γυναίκες φαρμακοποιούς, ιδιοκτήτριες φαρμακείου, ηλικίας μέχρι 55 ετών, με ανήλικο τέκνο ή τέκνα, οι οποίες δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Αττικής. Η επιλογή τους έγινε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (Babbie 2011: 292). Οι γυναίκες αυτές – στην πλειοψηφία τους μεταξύ 40 και 55 ετών – έκαναν τις επιλογές τους για σπουδές και επάγγελμα πολύ πριν την εκδήλωση της κρίσης, με την πεποίθηση ακριβώς πως διάλεγαν ένα «γυναικείο επάγγελμα»,[3] που θα τους επέτρεπε να ανταποκριθούν σε μια σειρά άλλων ρόλων, αλλά και στην εύλογη αναζήτηση προσωπικής ανάπτυξης, εκπλήρωσης αναζητήσεων πέρα από την οικονομική επιτυχία και τη δημιουργία οικογένειας. Πράγματι, ανάμεσα στους λόγους για τους οποίους επέλεξαν τις σπουδές στη Φαρμακευτική και το επάγγελμα της φαρμακοποιού αναφέρουν τη σύντομη επαγγελματική αποκατάσταση – σε σύγκριση με άλλα επαγγέλματα υγείας και κυρίως την ιατρική –, την περιορισμένη από άποψη χρόνου διαθεσιμότητα στο επάγγελμα και επομένως την προοπτική διάθεσης ελεύθερου χρόνου για τον εαυτό τους και για δημιουργία οικογένειας.[4]

Θεωρητική συζήτηση

Στο λόγο των φαρμακοποιών διακρίνουμε μια – έμμεση ή και άμεση – αναφορά σε μια επιλογή που δεν ήταν πάντα εύκολη και περιελάμβανε συμβιβασμούς και ματαιώσεις:

«*Είναι ένα αγκάθι για μένα. Ο προορισμός μου ήταν το Χημικό, αλλά ήθελα να περάσω και Αθήνα, και έλεγα Χημικό ή Βιολογικό όλους τους μήνες που προετοιμαζόμουν. Αλλά όταν έφτιαχνα το μηχανογραφικό και επειδή οι μονάδες Φαρμακευτικής είναι πολύ υψηλές θεώρησα ότι θα συνδυάζει και τα δύο, και ήταν επιλογή της τελευταίας στιγμής. Με την επιλογή να μην ανοίξω φαρμακείο, αλλά να δουλέψω στην έρευνα, σε οτιδήποτε που συνδυαζόταν και με το Χημικό που αρχικά ήθελα. Να ασχοληθώ με το εργαστήριο. Η προοπτική του φαρμακείου δεν με δελέαζε. Και από ότι είδα μπαίνοντας στην σχολή το 70% των φοιτητών στην σχολή έλεγε ότι δεν θα ανοίξουμε φαρμακείο. Τώρα έχουν ανοίξει σχεδόν όλοι*».

Οι συμβιβασμοί συνδέονται και με τη συνειδητοποίηση των περιορισμών που οφείλονται στο φύλο. Οι Chisholm και Bois-Reymond (1993) χαρακτηρίζουν τους συμβιβασμούς αυτούς ως «ρεαλισμό» που διαμορφώνει τις προσδοκίες και τα σχέδια ζωής των κοριτσιών: «*Όταν ήταν να πάρω απόφαση να συμπληρώσω το μηχανογραφικό, θεώρησα ότι για μια γυναίκα τα πράγματα είναι διαφορετικά*». Παρά τον υποτιθέμενο «ρεαλισμό» στο στάδιο της επιλογής σπουδών, η πραγματικότητα της άσκησης του επαγγέλματος – ακόμη και πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης – δεν συμβάδιζε αρμονικά με τις αρχικές προσδοκίες, που οδήγησαν τις φαρμακοποιούς στην επιλογή του. Η καθημερινότητα δεν άφηνε περιθώρια για συνέχιση των σπουδών σε μεταπτυχιακό επίπεδο,[5] και ας είναι η επιστήμη που προσέφερε κύρος στις ίδιες και στο επάγγελμά τους. Το επάγγελμα και οι απαιτήσεις του, όπως ανέφεραν, έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση της απόφασής τους για τον αριθμό των παιδιών που απέκτησαν. Η προσωπική ζωή αλλά και η ανταπόκριση στις απαιτήσεις της οικογένειας, και κυρίως στο ρόλο της μητέρας, επιτυγχανόταν συνήθως – στο βαθμό που επιτυγχανόταν – με την πρόσληψη υπαλλήλου στο φαρμακείο, βοηθών στο σπίτι, και συχνά και με τη θετική συνδρομή του συντρόφου και των ανιόντων.

Το επάγγελμα της φαρμακοποιού περνούσε κρίση ταυτότητας ήδη πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης: οι φαρμακοποιοί απομακρύνονταν από το κλινικό περιεχόμενο του αντικειμένου που σπούδασαν και ωθούνταν στην αποδοχή του ρόλου του «πωλητή» φαρμάκων. Η οικονομική κρίση έφερε νέες ανατροπές, οι οποίες απαίτησαν τη βίαιη προσαρμογή του τρόπου άσκησης του επαγγέλματος, και παράλληλα επαναπροσδιόρισαν τα σημεία ισορροπίας μεταξύ των ποικίλων ρόλων, υποχρεώσεων και αναζητήσεων των γυναικών φαρμακοποιών. Τέτοιες αλλαγές ήταν:

Το διευρυμένο ωράριο λειτουργίας: Το διευρυμένο ωράριο λειτουργίας και η λειτουργία φαρμακείων τα απογεύματα Δευτέρας και Τετάρτης καθώς επίσης και το Σάββατο, συνάντησαν αντιδράσεις και θεωρήθηκε πως επιβαρύνουν ιδιαίτερα τις γυναίκες μητέρες φαρμακοποιούς, οι οποίες υποστήριξαν πως η επαγγελματική ζωή βρίσκεται πλέον σε σύγκρουση με την οικογενειακή ζωή και τους ρόλους που

καλούνται να εκπληρώσουν.[6] Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι καμία από τις φαρμακοποιούς που συμμετείχαν στην έρευνα δεν έχει υιοθετήσει πλήρως το διευρυμένο ωράριο. Το προηγούμενο ωράριο ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στην επιλογή του επαγγέλματος, εφόσον το έκανε ελκυστικό ως «γυναικείο», και υποσχόταν ικανοποιητική ισορροπία ανάμεσα στο επάγγελμα και την οικογένεια. Η ανατροπή οδηγεί στη διαπίστωση πως «*αν επέλεγα τώρα θα επέλεγα κάποιο άλλο επάγγελμα, που να είναι συμβατό με τις γυναικείες υποχρεώσεις*».

Η μείωση του τζίρου: Η συνολική δαπάνη για φάρμακα στη λιανική πώληση μειώθηκε την περίοδο 2009-2016 κατά 42%, σύμφωνα με στοιχεία του ΕΟΦ (2017). Η μείωση αυτή αποτελεί συνάρτηση της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος, του επιχειρηματικού κέρδους, αλλά και των πολιτικών που εφαρμόστηκαν ως προς τη συνταγογράφηση.

Οι αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα προκάλεσαν διαρκείς καθυστερήσεις στην αποπληρωμή των χρεών προς τα φαρμακεία, σε μια περίοδο κατά την οποία η δυνατότητα πίστωσης των φαρμακοποιών από τους προμηθευτές τους περιοριζόταν δραματικά. Δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι οι αλλαγές στο χώρο της υγείας και της ασφάλισης, και κυρίως σε ό,τι αφορά την οργάνωση της αγοράς φαρμάκου, υπήρξαν συνεχείς, με αποτέλεσμα την ανασφάλεια δικαίου και την αδυναμία πρόβλεψης των εξελίξεων για το άμεσο μέλλον.[7]

Το προβλεπόμενο *άνοιγμα της λιανικής αγοράς φαρμάκου* σε άλλα κανάλια (με ενδεικτική την αναφορά στα super market, αλλά και στο διαδικτυακό εμπόριο φαρμάκων), προβληματίζει ιδιαίτερα τις φαρμακοποιούς για το μέλλον της επιχείρησής τους, και δημιουργεί παρατεταμένη αβεβαιότητα που ξεκίνησε πριν δύο δεκαετίες περίπου.

Στη διάρκεια της κρίσης ανατράπηκαν οι όροι και οι συνθήκες λειτουργίας του επαγγέλματος – πολύ πιο ριζικά από ό,τι συνέβη σε άλλους κλάδους. Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του λόγου μιας από τις φαρμακοποιούς: «*είναι σαν να παίζουμε Monopoly και στην μέση του παιχνιδιού να έρχεσαι εσύ ξαφνικά και να μου λες "δεν παίζουμε έτσι, παίζουμε αλλιώς. Παίξε". Ένα από τα πράγματα που έχω βιώσει τώρα είναι ότι δεν μου ζητάνε να είμαι φαρμακοποιός, μου ζητάνε να είμαι μάνατζερ*». Αν και ουσιαστικά ρόλοι όπως του «μάνατζερ» ή του οικονομικού διευθυντή περιλαμβάνονταν στο παραδοσιακό ρεπερτόριο ρόλων του φαρμακοποιού, η αναγνώριση της αυξημένης βαρύτητας που απέκτησαν την περίοδο της κρίσης μεταμόρφωσε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι ίδιες οι φαρμακοποιοί το είδος και το φόρτο εργασίας τους. Το γεγονός αυτό επιτείνει τον σωματικό, ψυχικό και συναισθηματικό φόρτο εργασίας και επηρεάζει αρνητικά την ικανοποίησή τους από το επάγγελμα (πρβλ. Chui, Look και Mott 2014).

Η μείωση του εισοδήματος, τα χρόνια της κρίσης, εκμηδένισε τη δυνατότητα να απασχολούν έμμισθους βοηθούς, και επομένως αύξησε τη δική τους απασχόληση με τις δουλειές του σπιτιού, τη φροντίδα των παιδιών και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας. Αυτό, όμως, συνέβη παράλληλα με την αύξηση του χρόνου εργασίας τους, και για ορισμένες αύξηση της γραφειοκρατικής δουλειάς που παίρνουν στο σπίτι. Ο χρόνος δεν επαρκεί για να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στους ποικίλους ρόλους της συζύγου, της μητέρας, της κόρης, πόσο μάλλον για να καλύψουν τις κοινωνικές, προσωπικές και πνευματικές ανάγκες τους. Έτσι, όπως καταγράφεται έντονα στο λόγο τους, βιώνουν μια διαρκή σύγκρουση ρόλων. Συχνά αναφέρουν πως «*δεν μένει χρόνος*» και πως «*η μεγάλη υποχώρηση είναι πως δεν έχω προσωπική ζωή*». Ακόμη και όταν δέχονται υλική υποστήριξη από τα μέλη της οικογένειάς τους, δεν μειώνεται το άγχος και το τρέξιμο από το σπίτι στη δουλειά και από τη δουλειά στο σπίτι.

Στις συνεντεύξεις φάνηκε πως η ισορροπία ανάμεσα στην επαγγελματική και την οικογενειακή ζωή, είναι μια ισορροπία τρόμου: Όταν έρχεται η ώρα της αποτίμησης παραδέχονται πως, άσχετα από την προτεραιότητα που θέτουν (και οι περισσότερες δίνουν προτεραιότητα στην οικογένεια), τελικά δεν ικανοποίησαν κανέναν από τους δύο τομείς.

Η ένταση που περιγράφουν ενισχύεται από τις μεταβολές στο χώρο της επαγγελματικής τους δραστηριότητας. Περιγράφουν τη θέση τους ως μια εξαιρετικά δυσάρεστη θέση αδυναμίας. Η επιστημονική ταυτότητα του επαγγέλματός τους (αυτή που τους προσέφερε ηθική ικανοποίηση) χάνεται, και η εργασία τους αποκτά έναν καθαρά διεκπεραιωτικό και γραφειοκρατικό χαρακτήρα. Η σχέση

εμπιστοσύνης με τους πελάτες τους (που τους προσέφερε αναγνώριση, ικανοποίηση, κύρος και αποτελούσε μέρος της επαγγελματικής τους ταυτότητας) υποχωρεί: «*Από την μια σου λένε "έλα να δεις τι έχω" και "εγώ εσένα εμπιστεύομαι", από την άλλη είναι τελείως καχύποπτοι. Για ένα προϊόν που θα τους πεις θα κάνουν τις 1002 διασταυρώσεις στο internet. Πάψανε πια να πιστεύουν αν τους λέμε και αλήθεια*», ανέφερε χαρακτηριστικά μία φαρμακοποιός.

Ενώ ο κύριος ρόλος του φαρμακοποιού είναι να συμβουλεύει τους πελάτες του, πλέον αναγκάζονται να αφιερώνουν πολύ περισσότερο μέρος του χρόνου τους για να εξηγούν τις αλλαγές στο ποσοστό συμμετοχής των πελατών τους στα φάρμακα. Η δυσπιστία συνδέεται ακόμη με τις ελλείψεις στα φάρμακα και την αυστηροποίηση ως προς τους οικονομικούς όρους της συναλλαγής με τους προμηθευτές τους. Αισθάνονται «προδομένες», ένα γρανάζι σε μια εμπορική συναλλαγή, σε μια «μπίζνα» χωρίς επιστημονική αξία, χωρίς προσωπική συμβολή, σε ένα περιβάλλον που περιγράφουν ως «άγριο»: Από τη μια μεριά αναφέρονται στην «*καινούργια ψυχολογία των πελατών: οι άνθρωποι είναι πολύ εκνευρισμένοι, πολύ καχύποπτοι, έχουν προβλήματα οικονομικά. Η διαχείριση του κόσμου τώρα πια είναι δύσκολη*». Από την άλλη, τονίζουν την αλλαγή της στάσης των εταιρειών και την εκ μέρους τους ένταση των πιέσεων. «*Συνεργάτες 20 χρόνων, που τους ξέρω από μικρά παιδιά, ξαφνικά λένε: κυρία ....τάδε... αν δεν πληρώσετε.... Κατευθείαν, χαλαρά, στην ψύχρα. Όταν ξεφεύγει η κατάσταση, τα σκυλιά τρώγονται μεταξύ τους. Όλοι αγρίεψαν*».

Στο λόγο τους, οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης τόσο στο φαρμακείο όσο και στο σπίτι, διαμορφώνουν ένα κύκλωμα ανατροφοδοτούμενης απογοήτευσης. Το αίσθημα της «προδοσίας» και της επαγγελματικής απαξίωσης, συμβαδίζει με αντίστοιχα αρνητικά συναισθήματα απέναντι στην οικογένεια αλλά και στον ίδιο τους τον εαυτό. «*Η υποχώρηση η μεγάλη είναι που δεν έχω προσωπική ζωή. Αυτό είναι το βασικό. Από εκεί και πέρα, προσπαθώ να δώσω το maximum στην οικογένειά μου, στα παιδιά. Τα υπόλοιπα – σύζυγος, ασχολίες έξω – έχουν μηδενιστεί. Δεν μένει για αυτά χρόνος*». Ή, όπως είπε μία άλλη φαρμακοποιός: «*Δεν μπορείς να ρίξεις τα παιδιά, ούτε τη δουλειά. Επομένως η όποια σύγκρουση και η όποια υποχώρηση έχει να κάνει με το δικό σου το κομμάτι. Και αυτό συρρικνώνεις*». Ανάμεσα στις συμπληγάδες του φαρμακείου και της οικογένειας, συνθλίβεται η προσδοκία εκπλήρωσης των προσωπικών τους αναγκών και αναζητήσεων. Η προσπάθεια να ικανοποιήσουν όλους τους ρόλους γίνεται σε βάρος του προσωπικού τους χρόνου.[8] Η μείωση του εισοδήματος καθιστά απαγορευτική την αγορά υποστηρικτικών υπηρεσιών – είτε στο φαρμακείο, είτε στο σπίτι – τις οποίες τελικά επωμίζονται οι ίδιες, σε βάρος της προσωπικής τους ανάπτυξης και ικανοποίησης.

Το μέλλον φαντάζει αβέβαιο. Προβλέπουν ότι πολλά φαρμακεία θα κλείσουν, και τη θέση τους θα πάρουν μεγάλες αλυσίδες, ακόμη και super market.[9] Η προοπτική να μετατραπούν σε υπαλλήλους βιώνεται ως υποβιβασμός και προκαλεί έντονα αρνητικά συναισθήματα. Σε κάθε περίπτωση εκτιμούν πως η κατάσταση θα είναι δυσκολότερη, αφού όσα φαρμακεία επιβιώσουν θα αναγκαστούν να λειτουργούν χωρίς βοηθό, και επομένως οι υπόλοιποι ρόλοι και επιθυμίες τους θα μένουν ανεκπλήρωτοι. Διαφορετικά, θα αναγκαστούν να εγκαταλείψουν το επάγγελμα, όπως συμβαίνει ήδη στον κύκλο των γνωστών τους.

Οι μεγαλύτερες αισθάνονται ανασφαλείς λόγω της ανακατεύθυνσης των πρακτικών αλλά και των δυνατοτήτων που διανοίγονται στο επάγγελμα (όπως οι πωλήσεις μέσω διαδικτύου), τις οποίες όμως δεν είναι διατεθειμένες να ακολουθήσουν. Άλλες εκτιμούν πως οι αλλαγές επέρχονται με σχετικά αργό ρυθμό, και επομένως κυριαρχεί μια ρευστή κατάσταση χωρίς σαφή κατεύθυνση. Ελπίζουν να ολοκληρώσουν τον επαγγελματικό τους βίο πριν αναγκαστούν να προχωρήσουν σε ριζικές αποφάσεις. Οι νεότερες εμφανίζονται περισσότερο αισιόδοξες. Μια αλλαγή μπορεί να είναι ακόμη και ευπρόσδεκτη, φυσικά υπό προϋποθέσεις. Υποστηρίζουν πως το φαρμακείο θα επιβιώσει, εφόσον συνδέεται με τον τρόπο που είναι οργανωμένη η κοινωνική ζωή και ανταποκρίνεται στα υφιστάμενα πολιτισμικά πρότυπα.

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει πως ενώ οι ικανοποιήσεις από το επάγγελμα και από μια σχετικά ισορροπημένη οικογενειακή και προσωπική ζωή αλληλοτροφοδοτούνταν και διαμόρφωναν ένα θετικό περιβάλλον που τους επέτρεπε να είναι ικανοποιημένες από τη ζωή τους, με την εκδήλωση και το βάθεμα της κρίσης ο κύκλος αυτός διερράγη. Το επάγγελμα δεν προσφέρει πια ούτε κύρος, ούτε οικονομική ευημερία, ούτε τη χαρά της προσφοράς. Οι οικιακοί ρόλοι πολλαπλασιάζονται, και απαιτούν περισσότερο

χρόνο από όσον είναι διαθέσιμος. Το μέλλον είναι αβέβαιο και, για τις μεγαλύτερες, ζοφερό. Διαμορφώνεται έτσι ο φαύλος κύκλος που γεννά τα συναισθήματα της ανεπάρκειας, του άγχους για την έλλειψη χρόνου και της ενοχής.

Η ιστορία των γυναικών φαρμακοποιών στην περίοδο της κρίσης παρουσιάζει αρκετά κοινά σημεία με εκείνη των ανδρών συναδέλφων τους ως προς τις συνθήκες και τις ανατροπές στην άσκηση του επαγγέλματος. Διαφέρει, στις επιπτώσεις που έχουν αυτές οι ανατροπές στην οργάνωση της προσωπικής και της οικογενειακής ζωής. Αυτές οι επιπτώσεις ανατροφοδοτούν και μεγεθύνουν το άγχος και την αβεβαιότητα για το επάγγελμα, καθώς σημαίνουν περιορισμό των διαθέσιμων επιλογών. Από την άλλη μεριά, παρά τις επιφανειακές διαφορές που οφείλονται στις ιδιαιτερότητες του επαγγέλματος, αντιμετωπίζουν τα ίδια σχεδόν προβλήματα με τις γυναίκες που ασκούν κάποιο άλλο επάγγελμα. Το ίδιο άγχος για το εικοσιτετράωρο που δεν φτάνει, για την ισοπέδωση της προσωπικής ζωής χάριν της οικογένειας, την ίδια αγωνία για ένα μέλλον που αλλάζει απρόβλεπτα και ίσως να μην τις περιλαμβάνει.

Συμπέρασμα

Η έρευνα στις γυναίκες φαρμακοποιούς, ιδιοκτήτριες φαρμακείου, μητέρες ανήλικων τέκνων, έφερε στο προσκήνιο τις βιωματικές αφηγήσεις τους. Πίσω από αυτές διακρίνουμε κοινά μοτίβα στάσεων απέναντι στις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν: προκλήσεις στο φαρμακείο, στο σπίτι, και στην εξισορρόπηση των δύο μέσα από τις ιδιαιτερότητες του φύλου. Αν προβάλλουμε τα μοτίβα αυτά στον κοινωνικό χρόνο, θα μπορέσουμε να συνοψίσουμε σε τρία κύρια σημεία τα συμπεράσματά μας:

Το πρώτο αναφέρεται στην περίοδο *πριν την κρίση*. Η διερεύνηση της διαδρομής των γυναικών φαρμακοποιών από την οικογένεια στις σπουδές και κατόπιν στο επάγγελμα, απομυθοποιεί τη ρητορική που θέλει το φαρμακείο να είναι φιλικό προς τις γυναίκες και την οικογένεια. Πίσω από την επιλογή αυτή βρίσκονται μερικές φορές συμβιβασμοί και ματαιώσεις που επιβάλλονται από τη συνειδητοποίηση του ρόλου της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία των τελευταίων δεκαετιών. «*Μου είπαν ότι αν είσαι γιατρός και θέλεις να είσαι καλός γιατρός, θα πρέπει να ξεχάσεις την οικογένεια*», ανέφερε μία από τις φαρμακοποιούς. Και πρόσθεσε «*και δεν έχουν άδικο, γιατί για να είσαι καλός γιατρός χρειάζεται να είσαι εκεί, μόνο εκεί*». Πίσω από την παραδοχή βρίσκεται η διαπίστωση πως η γυναίκα φαρμακοποιός αναγκάζεται να ζει σε δύο κόσμους: *εκεί* και *αλλού*. Γι' αυτό και η εξισορρόπηση την αφορά.

Μια άλλη ερωτώμενη αναφέρει: «*Συνειδητοποίησα ότι μπορεί ο αδελφός μου να κάνει ιατρική, όμως εγώ ως γυναίκα κάτι άλλο πρέπει να κάνω. Μέτρησε πολύ ότι θα ήταν άμεση η επαγγελματική αποκατάσταση. Κι έτσι θεώρησα ότι η φαρμακευτική είναι κατάλληλη για γυναίκα*». Για αρκετές από τις φαρμακοποιούς, ένα επάγγελμα «φιλικό για τις γυναίκες», σήμαινε την επιλογή ενός υποκατάστατου όσων ονειρεύονταν, μια υποβάθμιση των προσδοκιών και των ελπίδων τους για το μέλλον. Και αυτό αφορά την περίοδο *πριν* την κρίση – *την εποχή της κανονικότητας*.

Η απόκτηση παιδιών έφερε για τις φαρμακοποιούς στο προσκήνιο το ζήτημα της εξισορρόπησης και οδήγησε στη συνειδητοποίηση της πλάνης των προσδοκιών για ένα επάγγελμα με αρκετό ελεύθερο χρόνο, «κατάλληλο» για μία γυναίκα με οικογενειακές υποχρεώσεις. Προφανώς, δεν είναι ικανοποιητική μορφή εξισορρόπησης αυτό που ανέφερε μία από τις ερωτώμενες, ότι έπαιρνε το βρέφος στο φαρμακείο για να το θηλάζει στο πίσω μέρος του καταστήματος. Κάθε μορφή εξισορρόπησης που περιέγραψαν συνδέεται με την πρόσληψη βοηθών τόσο στο φαρμακείο όσο και στο σπίτι, δηλαδή υποκατάστατων που να επιτελούν μέρος των ρόλων τους – και από την άλλη μεριά προκαλούν το αίσθημα της ανεπάρκειας και της ενοχής. «*Δεν κάνω τίποτα σωστά. Είναι όλα μισά καμωμένα*», ανέφερε μία από τις ερωτώμενες. Ακόμη και έτσι, παρά τις αποκλίσεις από τις αρχικές προσδοκίες, για τις περισσότερες είχε διαμορφωθεί ένα σημείο ισορροπίας, έστω και αν όπως μας είπαν επρόκειτο για μια ισορροπία τρόμου, – το οποίο κλονίστηκε με την εκδήλωση της κρίσης.

Το δεύτερο σημείο αναφέρεται στο *παρόν*, με την οικονομική δυσπραγία, τις αλλαγές στην άσκηση του επαγγέλματος, την ελαχιστοποίηση των επιστημονικών και τη μεγιστοποίηση των γραφειοκρατικών λειτουργιών του φαρμακείου, που αφαίρεσαν τη δυνατότητα για βοηθούς, κλόνισαν τα σημεία ισορροπίας

και δεν άφησαν περιθώρια για τη δημιουργία νέων. «Έχουν αλλάξει οι κλίμακες», ανέφερε μία φαρμακοποιός και προσδιόρισε ως διακύβευμα τη συρρίκνωση του ελεύθερου χρόνου. Φυσικά, έχουν μειωθεί και τα έσοδα, όμως οι περισσότερες δήλωσαν πως κατορθώνουν ακόμη να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους. Η έλλειψη ελεύθερου χρόνου – για τους λόγους που περιγράψαμε ήδη – ανατρέπει την ισορροπία επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής.

Μολονότι η αδυναμία ανταπόκρισης στους ρόλους της συζύγου και της μητέρας είναι η περισσότερο εμφανής, ωστόσο δεν πρόκειται μόνο γι' αυτό. Η επέκταση του ωραρίου περιόρισε τις δυνατότητες ενημέρωσης για τις εξελίξεις στο αντικείμενο της εργασίας τους. Ο φαρμακοποιός «*δεν πρέπει να είναι μονόπλευρος. Αν είσαι όλη μέρα κλεισμένη σε ένα χώρο δεν μπορείς ούτε να συμβουλέψεις σωστά, ούτε να είσαι χαμογελαστός, ούτε να είσαι συγκεντρωμένος*». Σταδιακά τα φαρμακεία γραφειοκρατικοποιήθηκαν, οι φαρμακοποιοί αισθάνονται πως το επάγγελμά τους μεταλλάσσεται και εκείνες μεταμορφώνονται σε πωλήτριες φαρμάκων. Ενισχύεται, έτσι η κρίση της επαγγελματικής ταυτότητας, το κύρος της γυναίκας επιστήμονα που συνοδευόταν από την εκτίμηση και το σεβασμό των πελατών. «*Τώρα οι πελάτες αλλάζουν φαρμακείο για πέντε και δέκα λεπτά έκπτωση*». Η οικονομική κρίση, επομένως, οδήγησε σε μια βαθύτερη συνειδητοποίηση της απατηλής υπόσχεσης για ένα επάγγελμα φιλικό στις γυναίκες και στην οικογένεια. Και συνεπώς, ανέδειξε τη *ματαιότητα των συμβιβασμών της προηγούμενης περιόδου*.

Το τρίτο σημείο, τέλος, αφορά *το μέλλον*. Το μέλλον φαντάζει απροσδιόριστο και, για τις περισσότερες, σκοτεινό. Η αβεβαιότητα διατρέχει το λόγο τους: «*Δεν μπορώ να φανταστώ πώς θα είναι το μέλλον*», αναφέρει κάποια. «*Δεν ξέρουμε πως θα διαμορφωθεί το επάγγελμα. Αν θα υπάρχουν φαρμακεία και με ποια μορφή θα υπάρχουν*», σημειώνει άλλη. «*Όλα είναι ρευστά – υπάρχει μια προσμονή και αυτή είναι που μας ταράζει*», προσθέτει μια τρίτη. Ωστόσο, η αβεβαιότητα είναι έκφραση της προσδοκίας πως τα πράγματα δεν θα οδηγηθούν εκεί που οι ίδιες προβλέπουν: το τέλος του συνοικιακού και μικρού φαρμακείου, την υπαλληλοποίησή τους, την ακόμη μεγαλύτερη απόσταση από την επιστήμη τους, ακόμη μεγαλύτερη ματαίωση των στόχων, των φιλοδοξιών, των προσδοκιών, ακόμη μεγαλύτερη ακύρωση των συμβιβασμών του παρελθόντος και του παρόντος.

«*Ανοίγονται δρόμοι*», είπε μια φαρμακοποιός. «*Εγώ δεν μπορώ να τους ακολουθήσω πια λόγω ηλικίας και κουράγιου*». Και λόγω αξιών, ενδεχομένως. Αυτό που φαίνεται πως καταρρέει, υπερβαίνει τη ρουτίνα της επαγγελματικής πεπατημένης ή των οικογενειακών ισορροπιών και ρυθμίσεων. Κυρίως κλονίζεται ένα ολόκληρο αξιακό σύστημα, με βάση το οποίο έγιναν όλες αυτές οι επιλογές: «*Ο σημερινός χρόνος είναι της ταχύτητας. Τάκα-τάκα οι συναλλαγές. Ο χρόνος ο δικός μας ήταν αποκτώ εμπιστοσύνη. Και την αποκτώ σιγά – σιγά. Οπότε εμείς είμαστε εγκλωβισμένοι μεταξύ της ταχύτητας και του χρόνου. Της διάρκειας*».

Για άλλες, η ασάφεια αποτελεί μεγαλύτερο πρόβλημα, αφού δεν αισθάνονται πως τότε, στο μέλλον, θα έχουν τη δύναμη, την όρεξη να ανταποκριθούν. Οι νεότερες είναι πιο αισιόδοξες, ακόμη και αν χρειαστεί να κλείσουν το φαρμακείο και από επαγγελματίες να γίνουν μισθωτοί με ελαστικές συνθήκες εργασίας. Μία φαρμακοποιός διαπιστώνει πως θα είναι καλύτερα έτσι: «*Είναι πάρα πολλά που πρέπει να διαχειριστεί μια γυναίκα μέσα σε ένα φαρμακείο. Απορώ πως το δεχόμαστε τόσα χρόνια». Και προσθέτει: «Δεν μπορεί μια γυναίκα φαρμακοποιός να είναι και επιστήμονας και οικονομικός διαχειριστής, να είναι και εμψυχωτής, να ενημερώνομαι, να ενημερώνω το προσωπικό, να διαχειρίζομαι συγκρούσεις. Τι θα γίνω στο τέλος;*»

Η αβεβαιότητα για την κατεύθυνση που θα πάρουν οι εξελίξεις στο επάγγελμα, αλλά και για το χρόνο που θα απαιτηθεί μέχρι να υλοποιηθούν, μέχρι «να κάτσει η μπίλια» όπως είπαν, δεν τους επιτρέπει να κάνουν υποθέσεις. Όσες έχουν μεγάλα παιδιά εκτιμούν πως θα προφτάσουν τελικά «να τραβήξουν το δρόμο τους», και επομένως ότι οι λύσεις δεν θα χρειαστεί να τα περιλάβουν. Άλλες, με μικρότερα παιδιά, υποστηρίζουν πως ό,τι ήταν να γίνει έχει ήδη γίνει, πως ό,τι και να έρθει από εδώ και έπειτα δεν θα επηρεαστεί η οικογενειακή ζωή, «εκτός και αν δουλεύουμε και τις Κυριακές». Στην ουσία, όσο δεν ξεκαθαρίζει το τοπίο ως προς τις εξελίξεις στο χώρο του επαγγέλματος, δεν μπορούν να σκεφτούν τις επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή.

Σημειώσεις

[1] Βλ. ενδεικτικά Carvajal and Popovici (2015), Dingwall and Watson (2002), Gidman (2007), Gidman κ.ά. (2007), Hincapie κ.ά. (2012), Jorgenson, Lamb and MacKinnon (2011), Maio, Goldfarb and Hartmann (2004), Mott κ.ά. (2004), Lea, Corlett and Rodgers (2012), Shann and Hassell (2004, 2006, 2009), Wilson κ.ά. (2006).

[2] Βλ. ενδεικτικά Βαμβακοπούλου (2018), Καντιώτου (2015), Μητροπούλου (2017), Μπουρούτης (2018), Ντάλλα (2016), Παπαϊωάννου (2015), Σπυρόπουλος (2017), Τσάγκλα (2006).

[3] Η αναφορά στο «γυναικείο επάγγελμα» αφενός αναδεικνύει την ποσοτική υπεροχή των γυναικών στον επαγγελματικό αυτό χώρο, καθώς πάνω από το 60% των φαρμακοποιών στην Ελλάδα είναι γυναίκες (Μπιρλιράκης 2011: 13), και αφετέρου σχετίζεται με την πεποίθηση πως πρόκειται για ένα επάγγελμα «φιλικό προς την οικογένεια» (Goldin and Katz 2016). Η άποψη αναφέρεται περισσότερο στις συνθήκες εργασίας παρά στο αντικείμενο του επαγγέλματος (Στρατουδάκη 2016: 128 κ.επ.).

[4] Σε έρευνα του ΑΠΘ για την απορρόφηση των αποφοίτων του Τμήματος Φαρμακευτικής στην αγορά εργασίας, οι μισοί σχεδόν απόφοιτοι εμφανίζονται να επιζητούν μια μορφή εργασίας συμβατή με την οικογένεια (ΑΠΘ 2011).

[5] Σύμφωνα με την ίδια έρευνα του ΑΠΘ (2011), μία πενταετία μετά την αποφοίτησή τους, μόνο το 15% των αποφοίτων της φαρμακευτικής πραγματοποιούσαν ή είχαν ολοκληρώσει μεταπτυχιακές σπουδές.

[6] Το διευρυμένο ωράριο είναι η πιο ορατή ίσως πλευρά της αύξησης του φόρτου εργασίας. Παράλληλα, η ηλεκτρονική συνταγογράφηση, η ανάγκη να παίρνουν δουλειά στο σπίτι, η γραφειοκρατικοποίηση της λειτουργίας του φαρμακείου, εντείνουν ακόμη περισσότερο το φόρτο εργασίας, αυξάνουν το αίσθημα πίεσης (stress) και μειώνουν την ικανοποίηση από το επάγγελμα. Την αρνητική συσχέτιση του φόρτου εργασίας και του stress με την ικανοποίηση από το επάγγελμα έχουν δείξει αρκετές έρευνες στο χώρο των φαρμακείων, διεθνώς (Lea, Corlett και Rodgers 2012, Maio, Goldfarb και Hartmann 2004, Mott κ.ά. 2004). Επίσης, έχει επισημανθεί η αρνητική επίδραση της αύξησης του χρόνου και του όγκου εργασίας των φαρμακοποιών στην απόδοσή τους, στην ικανοποίηση από την εργασία τους και στην εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής (Gidman κ.ά. 2007).

[7] Από το 2010 ως το 2014 υπήρξαν 136 Νόμοι και Υπουργικές Αποφάσεις που περιελάμβαναν μέτρα σχετικά με τη φαρμακευτική δαπάνη. Στην πλειοψηφία τους μετατόπιζαν το βάρος από το Δημόσιο και τα Ασφαλιστικά Ταμεία στους ασθενείς-καταναλωτές (βλ. Παπαϊωάννου 2015).

[8] Η Clark σημειώνει πως «τα όρια ανάμεσα σε διαφορετικούς τομείς όπως η εργασία και η οικογένεια είναι αυστηρά με διαφορετικό τρόπο από την κάθε πλευρά, με αποτέλεσμα να είναι ευέλικτα από τη μία μεριά και όχι από την άλλη» (Clark 2000: 758). Το ίδιο διαπιστώνουμε στο λόγο των γυναικών φαρμακοποιών: το όριο είναι ευέλικτο από τη μεριά της προσωπικής ζωής, αφού είναι ανελαστικό τόσο από την πλευρά του επαγγέλματος όσο και από την πλευρά των παιδιών. Όπως ανέφερε μία από τις φαρμακοποιούς: «δεν μπορείς να κάνεις εκπτώσεις στην δουλειά. Σαφώς δεν μπορούσες να κάνεις εκπτώσεις στα παιδιά, οπότε έκανες έκπτωση στην προσωπική σου ζωή».

[9] Έρευνες έχουν δείξει πως οι φαρμακοποιοί που εργάζονται σε μεγάλες φαρμακευτικές αλυσίδες είναι λιγότερο ικανοποιημένες από την εργασία τους, σε σχέση με τις υπόλοιπες συναδέλφους τους (Lea, Corlett και Rodgers 2012, Maio, Goldfarb και Hartmann 2004, Mott κ.ά. 2004, Gidman κ.ά. 2007).

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

ΑΠΘ (2011), *Μελέτη απορρόφησης αποφοίτων του Α.Π.Θ. στην αγορά εργασίας. Επιστημονικός Κλάδος: Φαρμακευτική*. Θεσσαλονίκη. https://dasta.auth.gr/uploaded_files/635338563631356992.pdf

Βαμβακοπούλου, Δ. (2018), *Εκτίμηση της εργασιακής ικανοποίησης και των επιπέδων στρες σε δείγμα Ελλήνων φαρμακοποιών*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, ΠΜΣ Διοίκηση Επιχειρήσεων, Διπλωματική Διατριβή.

ΕΟΦ (2017), *Στοιχεία πωλήσεων φαρμάκων [2000-2016]*. https://www.eof.gr/web/guest/stats

Θανοπούλου, Μ. και Τσίγκανου, Ι. (2016), Εισαγωγικό Σημείωμα, στο Μ. Θανοπούλου και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης: Μελέτες περίπτωσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 13-26.

Καντιώτου, Κ. (2015), *Στρατηγικές επιβίωσης στο χώρο του φαρμακείου εν μέσω οικονομικής κρίσης*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, , ΠΜΣ «Διοίκηση της Υγείας», Διπλωματική Διατριβή.

Μητροπούλου, Π. (2017), *Η αξιοποίηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για την προβολή και προώθηση προϊόντων και υπηρεσιών των φαρμακείων*, Πανεπιστήμιο Πατρών, ΠΜΣ «Φαρμακευτικό Μάρκετινγκ», Διπλωματική Διατριβή.

Μπιρλιράκης, Β. (2011), *Οραματική πρόταση για τον φαρμακοποιό και το φαρμακείο*. http://www.vision4pharmacy.gr

Μπουρούτης, Π. (2018), *Η πορεία του φαρμακευτικού κλάδου στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης*, ΑΕΙ Πειραιά ΤΤ, ΠΜΣ «Δημόσια Οικονομική και Πολιτική», Διπλωματική Διατριβή.

Ντάλλα, Α. (2016), *Διερεύνηση των αντιλήψεων των ασθενών-πελατών και των φαρμακοποιών-ιδιοκτητών ή εργαζόμενων σε φαρμακεία ανοιχτά στο κοινό, σχετικά με τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας*, Πανεπιστήμιο Πατρών, ΠΜΣ «Φαρμακευτικό Μάρκετινγκ», Διπλωματική Διατριβή.

Παπαϊωάννου, Γ. (2015), *Η φαρμακευτική πολιτική στην Ελλάδα (2010-2014): Πορεία ιδιωτικοποίησης και περιοριστικής διανομής*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, ΠΜΣ «Διοίκηση της Υγείας», Διπλωματική Διατριβή.

Σπυρόπουλος, Δ. (2017), *Η επίδραση της εμπιστοσύνης στη συνεργασία μεταξύ χονδρεμπόρου και λιανέμπορου στα πλαίσια μιας ευέλικτης εφοδιαστικής αλυσίδας στο χώρο του φαρμάκου*, Πανεπιστήμιο Πατρών, ΠΜΣ «Φαρμακευτικό Μάρκετινγκ», Διπλωματική Διατριβή.

Στρατουδάκη, Χ. (2016), Εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών φαρμακοποιών. Κρίσιμες ανατροπές σε ένα γυναικείο επάγγελμα, στο Μ. Θανοπούλου και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης: Μελέτες περίπτωσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 113-143.

Τσάγκλα, Α. (2006), *Χαρακτηριστικά της αγοράς φαρμάκου*, Πανεπιστήμιο Πατρών, ΠΜΣ «Φαρμακευτικές Επιστήμες», Διπλωματική Διατριβή.

Ξένη βιβλιογραφία

Babbie, E. (2011), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα*, Αθηνα, Κριτική.

Carvajal, M. J., and Popovici, I. (2016), Pharmacists' wages and salaries: The part-time versus full-time dichotomy, *Research in Social and Administrative Pharmacy*, Vol. 12, No 2, pp. 341-346.

Chisholm, L. and Bois-Reymond, M. (1993), Youth transitions, gender and social change, *Sociology*, Vol. 27, No 2, pp. 259-279.

Chui, M. A., Look, K. A., and Mott, D. A. (2014), The association of subjective workload dimensions on quality of care and pharmacist quality of work life, *Research in Social and Administrative Pharmacy*, Vol. 10, No 2, pp. 328-340.

Clark, S.C. (2001), Work/family border theory: A new theory of work/family balance, *Human Relations*, Vol. 53, No 6, pp. 747-770.

Dingwall, R., & Watson, P. (2002). *Small Pharmacies and the National Health Service*. Report for Trent Institute of Health Services Research.

Gidman, W. (2007), *Factors underpinning the work patterns of female community pharmacists over the age of 30. A report detailing a Q-methodology study*, Centre for Pharmacy Workforce Studies @ The Workforce Academy, School of Pharmacy and Pharmaceutical Science, University of Manchester.

Gidman, W. K., Hassell, K., Day, J., and Payne, K. (2007), The impact of increasing workloads and role expansion on female community pharmacists in the United Kingdom, *Research in Social and Administrative Pharmacy*, Vol. 3, No 3, pp. 285-302.

Goldin, C. and Katz, L.F. (2016), A most egalitarian profession: Pharmacy and the evolution of a family-friendly occupation, *Journal of Labor Economics*. Vol. 34, No 3, pp. 705-746.

Hincapie, A. L., Yandow, S., Hines, S., Martineau, M., and Warholak, T. (2012), Job satisfaction among chain community pharmacists: results from a pilot study, *Pharmacy practice*, Vol. 10, No 4, pp. 227-233.

Jorgenson, D., Lamb, D., and MacKinnon, N. J. (2011), Practice change challenges and priorities: A national survey of practising pharmacists. *Canadian Pharmacists Journal/Revue des Pharmaciens du Canada*, Vol. 144, No 3, pp. 125-131.

Lea, V. M., Corlett, S. A., and Rodgers, R. M. (2012), Workload and its impact on community pharmacists' job satisfaction and stress: a review of the literature, *International Journal of Pharmacy Practice*, Vol. 20, No 4, pp. 259-271.

Maio, V., Goldfarb, N. I., and Hartmann, C. W. (2004), Pharmacists' job satisfaction: variation by practice setting, *P&T*, Vol. 29, No 3, pp. 184-190.

Mott, D. A., Doucette, W. R., Gaither, C. A., Pedersen, C. A., and Schommer, J. C. (2004), Pharmacists' attitudes toward worklife: results from a national survey of pharmacists, *Journal of the American Pharmacists Association*, Vol. 44, No 3, pp. 326-336.

Seston, L., and Hassell, K. (2009), *Pharmacy workforce census 2008: main findings*. London, Royal Pharmaceutical Society of Great Britain.

Shann, P., and Hassell, K. (2006), Flexible working: understanding the locum pharmacist in Great Britain, *Research in Social and Administrative Pharmacy*, Vol. 2, No 3, pp. 388-407.

Shann, P., and Hassell, K. (2004), *An exploration of the diversity and complexity of the pharmacy locum workforce*. Royal Pharmaceutical Society of Great Britain.

Wilson, K., Jesson, J., Langley, C., Hatfield, K., and Clarke, L. (2006), *Pharmacy undergraduate students: career choices and expectations across a four-year degree programme*. London, Royal Pharmaceutical Society of Great Britain, 74-93.

Η αλλαγή των διαπροσωπικών σχέσεων στην εποχή της ‘έξυπνης’ επικοινωνίας

Νικόλαος Σφακιανός

MSc κοινωνιολογίας. Πάντειο πανεπιστήμιο κοινωνικών και πολιτικών επιστημών.

Περίληψη

Ερέθισμα για την περάτωση της παρούσας μελέτης αποτέλεσε η παρατήρηση, ότι ο αριθμός των ανθρώπων που ασχολείται με το κινητό τηλέφωνο αυξάνεται με αλματώδεις ρυθμούς. Η κεντρική υπόθεση λοιπόν διαμορφώνεται ως εξής. Η αύξηση της ενασχόλησης με τις νέες τεχνολογίες επικοινωνίας στην περίπτωσή μας (smartphones), επηρεάζει τις κοινωνικές σχέσεις των δρώντων υποκειμένων.

Αρχικά, παρουσιάζονται οι μορφές επικοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα επιχειρείται μια προσέγγιση, ώστε να κατανοηθεί το πώς συντελούνται οι μορφές αυτές, μέσω των έξυπνων κινητών τηλεφώνων. Στη συνέχεια, αφού γίνει με συντομία η παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών των smartphones, θα ορισθεί το κοινωνικό πλαίσιο, εστιάζοντας στην εποχή του διαδικτύου και της δικτύωσης.

Εν ολίγοις, μέσω της συγκεκριμένης έρευνας γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης των αλλαγών, στον τρόπο με τον οποίο διαντιδρούν τα κοινωνικά υποκείμενα μέσω των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας. Ειδικότερα, ενδιαφέρον μας αποτελεί η επικοινωνία σε ατομικό επίπεδο, όπως αυτή διαμορφώνεται από τα smartphones. Η 'έξυπνη' επικοινωνία, όπως την ονομάσαμε, έχει ως χαρακτηριστικό της την συνεχή παρουσία του κινητού τηλεφώνου και του διαδικτύου. Αυτό πρακτικά σημαίνει, ότι ο σύγχρονος άνθρωπος δεν είναι ποτέ ουσιαστικά 'μόνος' του, αλλά βρίσκεται σε λανθάνουσα επαφή/ σύνδεση με μακρινούς άλλους, γνωστούς, φίλους, οικογένεια και τον κόσμο του διαδικτύου εν γένη.

Η μελέτη των συναναστροφών της καθημερινής ζωής, όπως η επικοινωνία μέσω των νέων τεχνολογιών, μπορεί να φωτίσει ευρύτερα κοινωνικά συστήματα και θεσμούς. Διότι τα κοινωνικά συστήματα μεγάλης κλίμακας εξαρτώνται από τις μορφές κοινωνικής διαντίδρασης στις οποίες συμμετέχουμε καθημερινά.

Λέξεις κλειδιά: επικοινωνία, έξυπνα κινητά τηλέφωνα, διαπροσωπικές σχέσεις.

The changes of interpersonal relations at the ‘smart’ communication era

Nikolaos Sfakianos

MSc. Sociology. Panteion University of social and political science

Abstract

This study begins with the observation that more and more people around us are involved in the use of smartphones. The basic hypothesis is formulated as follows: The increasing usage of contemporary communication technologies (in our case smartphones), is affecting the social relations between people.

Initially, the forms of communication are presented, while at the same time, an attempt is made to understand how these communication forms take place through the use of smartphones. Following a brief explanation about the basic characteristics of the device, the social frame will be defined, focusing on the internet and networking age.

With this study, an attempt is made to show the changes in the way that social subjects interact with each other, through the utilization of new communication technologies. The configuration of communication in personal level is of interest, and how this is shaped via the use of smartphones. ‘Smart’ communication is characterized by the constant presence of mobile phones and internet connection. Practically, that means that the modern human is never really ‘alone’ but in a latent connection with friends, relatives and the whole world of the internet.

Θεωρητική συζήτηση

Το πεδίο της επικοινωνίας άνθισε τις δεκαετίες του 70 και 80. Σημαντικό μέρος στην άνθιση αυτή έπαιξε η εξάπλωση του ρόλου των τεχνολογιών επικοινωνίας στην κοινωνία και η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, που ευνόησε την διάδοση αυτή σε παγκόσμια κλίμακα.

Η επικοινωνία αφορά όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο τρόπος κατανόησης του άλλου προσδιορίζει την επικοινωνιακή δομή μιας κοινωνίας και είναι η σημαντικότερη διάσταση της επικοινωνίας, αφού σημαίνει ακριβώς ότι οι διαφορετικοί δρώντες, αποκτούν κοινά σημεία και συσχετίζονται. Δηλαδή το εγώ, είναι σε άμεση συνάρτηση με το εσύ (Κωνσταντοπούλου 2009).

Οι Watzlawick, Beavin-Bavelas & Jackson (2005), τονίζουν το αναπόφευκτο της επικοινωνίας, διότι αν αποδεχθούμε ότι κάθε συμπεριφορά σε μια κατάσταση αλληλεπίδρασης έχει αξία μηνύματος, τότε δεν υφίσταται κάποιος που να μην επικοινωνεί. Ακόμα και η απραξία ή η σιωπή επηρεάζουν τους άλλους σε έναν κάποιο βαθμό. Όταν για παράδειγμα κάποιος κάθεται στον πάγκο ενός εστιατορίου και τρώει κοιτώντας μπροστά, ή όταν ασχολείται με το κινητό του τηλέφωνο, επικοινωνεί με τους άλλους, δίνοντας το μήνυμα ότι δεν θέλει να μιλήσει ή να του μιλήσουν.

Η επικοινωνία είναι μια διαδικασία στην οποία είναι πολύ βασικό το σχεσιακό στοιχείο. Για να συντελεστεί δηλαδή επικοινωνία, απαιτούνται τουλάχιστον δυο πλευρές[1], αυτή του πομπού και αυτή του δεκτή, ή του ομιλητή και του ομιλούμενου. Σχηματικά, η επικοινωνία μπορεί να ειδοθεί ως ανταλλαγή και ερμηνεία κωδικοποιημένων μηνυμάτων. Τα μηνύματα αυτά κωδικοποιούνται από τον πομπό και πρέπει να ερμηνευτούν από τον δέκτη, διότι μέσα στο μήνυμα υπάρχει η πληροφορία. Αν η αποκωδικοποίηση που εκτελεί ο παραλήπτης, δεν συμπίπτει με αυτή που έχει επιβάλει στο μήνυμα ο πομπός, τότε το μήνυμα δεν γίνεται αντιληπτό. Όταν η διαδικασία αυτή συμπίπτει, δηλαδή όταν ο παραλήπτης αποκωδικοποιεί το μήνυμα όπως το έχει ορίσει η πηγή, τότε δημιουργούνται κοινά νοήματα μεταξύ των δυο υποκειμένων, πράγμα που φαίνεται να είναι βασικό στοιχείο για μια πετυχημένη επικοινωνία. (Ντάβου 2000)

Ο συνηθέστερος τρόπος διαπροσωπικής επικοινωνίας είναι η λεκτική. Το μήνυμα δηλαδή, μεταδίδεται από τον αποστολέα προς τον παραλήπτη με τη μορφή λέξεων και φράσεων. Πρέπει να διευκρινίσουμε, ότι αυτό αφορά την προφορική επικοινωνία, αφού ως λεκτική επικοινωνία θεωρείται και εκείνη που στηρίζεται στη χρήση του γραπτού λόγου. Η λεκτική επικοινωνία είναι ο πιο πολύπλοκος τύπος επικοινωνίας, καθώς τα μηνύματα δημιουργούνται και εκπορεύονται από τον εγκέφαλο, ενώ η μετάδοσή τους στηρίζεται στη χρήση κάποιας φυσικής γλώσσας. Η γλώσσα είναι ουσιώδες στοιχείο της κοινωνικής ζωής και αποτελεί ένα κοινό μέσο επικοινωνίας, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική ζωή.[2] (Miel D. & Dallos R, 2011).

Υπάρχουν δύο διαφορετικοί τύποι λεκτικής επικοινωνίας, η προφορική που στηρίζεται στη χρήση της ομιλίας, και η γραπτή που στηρίζεται στη χρήση του γραπτού λόγου. Κάποια χαρακτηριστικά των δυο αυτών τύπων λεκτικής επικοινωνίας είναι, ότι η προφορική πραγματοποιείται πάρα πολύ γρήγορα, καθώς η ταχύτητα ομιλίας είναι πολύ μεγαλύτερη από την ταχύτητα συγγραφής λέξεων στο χαρτί ή σε κάποιο τεχνολογικό μέσο. Επίσης, η προφορική ομιλία είναι πιο ευέλικτη, αφού φέρει τον ομιλητή και τον ακροατή σε άμεση προσωπική επαφή. Δύναται να πραγματοποιηθεί και προς τις δύο κατευθύνσεις και ανά πάσα στιγμή μπορεί να τροποποιηθεί, έτσι ώστε να προσαρμοσθεί στις ανάγκες των ακροατών. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η προφορική επικοινωνία χαρακτηρίζεται από οπτική επαφή του ομιλητή με τους ακροατές και δεν πραγματοποιείται για παράδειγμα μέσω τηλεφώνου, δύναται να συμπληρωθεί με μη λεκτικά μηνύματα, έτσι ώστε η μεταφορά των μηνυμάτων στους ακροατές και η κατανόησή τους από αυτούς, να γίνει πολύ πιο εύκολα (Μάργαρης χ.χ).

Βασικό μειονέκτημα της προφορικής επικοινωνίας είναι πως δεν διαρκεί στο χρόνο, παρά μόνο εάν η συνομιλία του ομιλητή με τους ακροατές καταγραφεί με τη βοήθεια κάποιας συσκευής. Από την άλλη πλευρά, το βασικό πλεονέκτημα της γραπτής επικοινωνίας είναι η δυνατότητα προετοιμασίας της πριν τη μεταβίβαση του μηνύματος. Η εκπομπή της πληροφορίας δεν είναι άμεση, όπως στην προφορική επικοινωνία όπου ο ομιλητής είναι υποχρεωμένος να σκεφτεί επί τόπου την απάντηση που θα δώσει ή

ακόμη και να αυτοσχεδιάσει. Ο συντάκτης του κειμένου έχει σαφώς περισσότερο χρόνο να προετοιμαστεί και να οργανώσει τις ιδέες του.

Εκτός από τις μορφές που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες, υπάρχουν επίσης μη διατυπωμένες και μη λεκτικές μορφές επικοινωνίας, χωρίς τη γνώση των οποίων ένα μεγάλο μέρος της συμπεριφοράς του ατόμου και της κοινωνίας δεν μπορεί να γίνει κατανοητό. Οι εκφράσεις του προσώπου, οι στάσεις του σώματος, οι κινήσεις του, η οπτική επαφή και οι άναρθροι ήχοι, όπως το γέλιο, είναι κάποια μέσα που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να επικοινωνήσουν, τα οποία εντάσσονται στην μη λεκτική επικοινωνία.

Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων δεν γίνεται πρόσωπο με πρόσωπο αλλά με τη βοήθεια ενδιάμεσων μέσων, όπως είναι για παράδειγμα οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές ή τα κινητά τηλέφωνα, η κωδικοποίηση περιλαμβάνει εκτός των άλλων και τον κατάλληλο μετασχηματισμό του μηνύματος, έτσι ώστε να μπορέσει διερχόμενο από το μέσο μετάδοσης να φτάσει τελικά στον παραλήπτη. Αυτός ο μετασχηματισμός αναφέρεται στην ψηφιοποίηση του φωνητικού μηνύματος ή της εικόνας, που καταγράφονται από το μικρόφωνο ή την κάμερα αντίστοιχα, και την κωδικοποίηση που συνήθως εφαρμόζεται για τη μετατροπή του στην κατάλληλη μορφή, έτσι ώστε να είναι δυνατή η αποστολή του στο άλλο άκρο του συστήματος. Όταν η επικοινωνία δεν γίνεται πρόσωπο με πρόσωπο αλλά διαμέσω κάποιου τρίτου προσώπου ή κάποιου τεχνολογικού εξοπλισμού, ονομάζεται διαμεσολαβημένη επικοινωνία.

Η διαμεσολαβημένη επικοινωνία δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη και αυτό γιατί δεν περιλαμβάνει την άμεση φυσική επαφή. Στη σημερινή εποχή το τηλέφωνο προσφέρει μεν επικοινωνία σε πραγματικό χρόνο, είναι όμως ελλιπές όσον αφορά την φυσική επαφή. Μπορεί τα σύγχρονα κινητά τηλέφωνα να διαθέτουν υπηρεσίες βίντεο-κλήσεων, όπου υπάρχει ομιλία και ταυτόχρονα εικόνα, δηλαδή οπτική επαφή, παρόλα αυτά δεν είναι δυνατή η ολοκλήρωση της επικοινωνίας που θα υπήρχε, αν οι επικοινωνούντες βρισκόντουσαν στον ίδιο χώρο, πρόσωπο με πρόσωπο.[3] Μπορούμε δηλαδή να πούμε, ότι στην διαμεσολαβημένη επικοινωνία αποδυναμώνεται η δράση των αισθήσεων διότι σπανίως χρησιμοποιούνται όλες, αλλά και των συγκινήσεων, επειδή οι επικοινωνούντες βρίσκονται σε διαφορετικά γεωγραφικά μέρη και δεν υπάρχει η αναγκαία αμεσότητα, ώστε να συντελεστεί μια πιο ολοκληρωμένη μορφή επικοινωνίας (Ντάβου 2000).

Στην έρευνά της η Εκμεκτζιάν (2010) περιγράφει, πως η διαμεσολαβημένη επικοινωνία της σύγχρονης εποχής έχει τα εξής στοιχεία. Πρώτον είναι 'δυνητικά ακατάπαυστη', δηλαδή ο χρήστης μπορεί να επικοινωνήσει με οποιονδήποτε άλλο, ανα πάσα στιγμή, ανεξάρτητα από τα φυσικά και κοινωνικά χώρο-χρονικά όρια. Δεύτερον είναι 'αόρατη', που σημαίνει, ότι ο χρήστης συμμετέχει στην εξ αποστάσεως επικοινωνία μέσω συγκεκριμένων αισθήσεων. Ο χρήστης και ο συνομιλητής του, παραμένουν αόρατοι και η επικοινωνία περιορίζεται στον τόνο και στην χροιά της φωνής.

Τρίτον, η επικοινωνία είναι 'άμεση', μπορεί δηλαδή να λάβει χώρα την ίδια στιγμή που θα το θελήσει ο χρήστης. Τέταρτον είναι 'ελεύθερη από κοινωνικό έλεγχο'. Το κινητό είναι ένα προσωπικό αντικείμενο και ο κάτοχός του έχει τη δυνατότητα να το μεταφέρει μαζί του. Δίνεται με αυτόν τον τρόπο η δυνατότητα της δημιουργίας προσωπικού χώρου οπουδήποτε. Φαίνεται λοιπόν, πως ο χρήστης μεταφέρει μαζί του, όχι την συσκευή καθεαυτή, αλλά τον προσωπικό του χώρο[4]. Τέλος, η διαμεσολαβημένη επικοινωνία είναι 'καταναγκαστική', με την έννοια ότι χωρίς αυτή δεν ανήκω ή δεν υπάρχω. Πρακτικά αυτό σημαίνει, ότι η συνεχής διαθεσιμότητα του ατόμου το καθιστά διαρκώς 'επικοινωνήσιμο' από οποιονδήποτε, κάθε στιγμή της ημέρας. Η συνεχής επικοινωνιακή διαθεσιμότητα φαίνεται πως εμφανίζεται ως ανάγκη και την ίδια στιγμή ως υποχρέωση του υποκείμενου. Χαρακτηριστικά, η Εκμεκτζιάν (ο.π: 136) αναφέρει: «Το υποκείμενο, αν επιθυμεί να ορίζει το ίδιο την κοινωνική του θέση και εικόνα, θα πρέπει να <<μην χάνει κλήση>>, θα πρέπει να βρίσκεται πάντα στο τέλος της γραμμής.»

Ερχόμενοι στο εργαλείο μέσω του οποίου συντελείται σε μεγάλο βαθμό σήμερα η διαμεσολαβημένη επικοινωνία, το smartphone, αποτελεί ίσως το δεύτερο πιο προσωπικό είδος οθόνης μέτα τον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Τα 'smartphones' φέρουν πολλές αλλαγές όσον αφορά τον σχεδιασμό, αλλά και τα τεχνικά χαρακτηριστικά, σε σύγκριση με τα τηλέφωνα της προηγουμένης γενιάς. Όσον αφορά τα εξωτερικά

χαρακτηριστικά ενός 'smartphone' μπορούμε να διακρίνουμε, την οθόνη αφής με το εικονικό πληκτρολόγιο, και την οθόνη καθεαυτή.

Το εικονικό πληκτρολόγιο συμπεριλαμβάνεται στην οθόνη αφής. Με την οθόνη αφής, ο χρήστης χειρίζεται το κινητό του τηλέφωνο απλώς ακουμπώντας την οθόνη, δίνοντας έτσι απεριόριστες δυνατότητες στο να κάνει πολλαπλά πράγματα. Αυτός ο τύπος πληκτρολογίου παρέχει τη δυνατότητα να κάνει κάποιος κλήση, να γράψει SMS, να έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο και να δει τις φωτογραφίες του, απλά πατώντας πάνω στην οθόνη.

Οι οθόνες αφής είναι δυο τύπων, οι Resistive και οι Capacitive. Οι πρώτες, δουλεύουν με την πίεση της οθόνης χρησιμοποιώντας κάποιο ειδικό στυλό, ή την άκρη ενός δαχτύλου, ενώ δεν επιτρέπουν το Multitouch, δηλαδή τις εντολές αφής με δύο δάχτυλα ή παραπάνω. Οι resitive αποτελούνται από αρκετά στρώματα και η ένωσή τους σε συγκεκριμένα σημεία, επιτρέπει λόγω της δικής μας πίεσης, την ενημέρωση του συστήματος για τις συντεταγμένες της περιοχής που αγγίξαμε.

Οι οθόνες αφής capacitive, λειτουργούν αντιλαμβανόμενες την αγωγιμότητα του δέρματος των δαχτύλων. Δεν απαιτείται πίεση για να εντοπίσουν με επιτυχία κάθε άγγιγμα του ανθρώπινου χεριού. Συνήθως το εξωτερικό τους στρώμα είναι φτιαγμένο από σκληρό, ανθεκτικό γυαλί, εύκολο στο σκούπισμα από τα στίγματα των δαχτύλων, και ικανό να αντιληφθεί πολλαπλά αγγίγματα (multitouch).

Το εικονικό πληκτρολόγιο που διαθέτουν τα έξυπνα τηλέφωνα είναι τύπου qwerty, όπου σε κάθε γράμμα αντιστοιχεί ένα πλήκτρο. Είναι σχεδιασμένο και τοποθετημένο όπως στον υπολογιστή, ώστε να διευκολύνει στο γρήγορο γράψιμο.

Περνώντας τώρα στα εσωτερικά χαρακτηριστικά, άξια αναφοράς είναι, ο επεξεργαστής και η κάμερα. Κάθε smartphone είναι εξοπλισμένο και με έναν δέκτη Wi-Fi. Με τον Wi-Fi δέκτη, η συσκευή συνδέεται στο Internet μέσω ενός τοπικού ασύρματου δικτύου. Έτσι, η πρόσβαση στο Internet είναι δωρεάν αν γίνει από το σπίτι, ή τη δουλειά και δωρεάν ή με χρονοχρέωση, σε άλλα σημεία που εκπέμπουν Wi-Fi, όπως καταστήματα, εμπορικά κέντρα, κ.α.

Συνεχίζοντας με τη δυνατότητα πρόσβασης στο διαδίκτυο, κάθε smartphone έχει τη δυνατότητα σύνδεσης σε δίκτυο κινητής τηλεφωνίας 3G. Στα σημεία με καλό σήμα 3G, η ταχύτητα είναι αρκετά καλή. Το 3G είναι τα αρχικά των λέξεων 3rd Generation και αποτελεί έναν γενικό όρο, ο οποίος αναφέρεται στην τρίτη γενιά τεχνολογίας κινητής τηλεφωνίας, όπου χαρακτηρίζεται από το σύνολο των ασύρματων τεχνολογιών που επιτρέπουν τη μετάδοση φωνής, ή και δεδομένων στα δίκτυα κινητής τηλεφωνίας. Η σύνδεση σε δίκτυο 4G, είναι ουσιαστικά η εξέλιξη του 3G με αρκετά υψηλότερες

ταχύτητες upload/download και ταχύτερη απόκριση. Αναλυτικότερα, με την 4G τεχνολογία, θα μπορούμε να έχουμε ό,τι είχαμε και στην 3G γενιά, με κύρια διαφορά ότι, ενώ στη γενιά 3G για να είναι δυνατή η πρόσβαση στο Internet θα έπρεπε να υπάρχει ένα σημείο Wi-Fi στα 100 μέτρα, στην τεχνολογία 4G επιτυγχάνεται μεγαλύτερο εύρος ζώνης. Αυτό σημαίνει ότι η πρόσβαση στο διαδίκτυο καθίσταται δυνατή, σε απόσταση 35 χιλιομέτρων από το μέγιστο σημείο απόστασης του Wi-Fi.

Τέλος, όλα τα έξυπνα τηλέφωνα διαθέτουν επιπρόσθετα, γυροσκόπιο (Gyroscope), επιταχυνσιόμετρο (Accelerometer ή G-Sensor)και ψηφιακή πυξίδα, ή μαγνητόμετρο (Digital Compass/ Magnetometer). Το γυροσκόπιο, ελέγχει τις αλλαγές στη γωνιακή ταχύτητα, και συνεργαζόμενο με το επιταχυνσιόμετρο, βελτιώνει την ευαισθησία της οθόνης όταν αλλάζει ο προσανατολισμός της. Το επιταχυνσιόμετρο είναι ο αισθητήρας που είναι υπεύθυνος για τον αυτόματο προσανατολισμό της οθόνης, ανάλογα με το αν η συσκευή στηρίζεται κάθετα ή οριζόντια. Το μαγνητόμετρο έχει την ιδιότητα μέσω ειδικής τεχνολογίας, να μετράει το μαγνητικό πεδίο γύρω από τη συσκευή. Αυτό βοηθάει τις εφαρμογές πλοήγησης, ώστε να εκτιμήσουν τον προσανατολισμό στον χώρο. (smartphones: η νέα γενιά των κινητών τηλέφωνων, χ.χ).

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό, ότι τα Smartphones είναι υπολογιστές τσέπης, που επιτρέπουν στον χρήστη να πραγματοποιεί περισσότερες λειτουργίες, από απλώς τηλεφωνικές κλήσεις και την αποστολή SMS. Πιο αναλυτικά, βασίζονται σε ένα λειτουργικό σύστημα κινητής τηλεφωνίας με προηγμένη υπολογιστική ικανότητα και συνδεσιμότητα, σε σχέση με ένα απλό κινητό τηλέφωνο. Οι Γαβαλάς,

Κασαπάκης, Χατζηδημήτρης, (2015: 3-4) ορίζουν τα έξυπνα τηλέφωνα σύμφωνα με τα τεχνικά χαρακτηριστικά τους, δηλαδή «ως μια φορητή συσκευή που διαθέτει ένα πολυδιεργασικό (multitasking) λειτουργικό σύστημα, ένα πλήρες πρόγραμμα περιήγησης(browser), ασύρματη διαδικτυακή συνδεσιμότητα με 3G/ 4G, λογισμικό αναπαραγωγής μουσικής, καθώς επίσης και 'άλλα χαρακτηριστικά όπως: GPS, ψηφιακή πυξίδα, φωτογραφική μηχανή με δυνατότητα εγγραφής βίντεο, Bluetooth, οθόνη αφής, επιταχυνσιόμετρο, γυροσκόπιο και μαγνητόμετρο».

Ως συνέπεια αυτών των εξελίξεων, οι κινητές συσκευές χρησιμοποιούνται ολοένα και συχνότερα για πρόσβαση στο διαδίκτυο, ενώ οι οθόνες αφής δημιουργούν νέα δεδομένα ως προς την αλληλεπίδραση ανθρώπου- μηχανής.[5]

Η ζωή στον χώρο του διαδικτύου αποτελεί πλέον αναπόσπαστο μέρος τις καθημερινότητας των εφήβων, ενώ η αυξανόμενη πρόσβαση σε αυτό επηρεάζει την κοινωνική ζωή των ατόμων. Η επιρροή αυτή αρχίζει από μικρή ηλικία με την αλλαγή των πρακτικών της κοινωνικοποίησης. Ενώ παλαιοτέρα οι νέοι κοινωνικοποιούνταν με άμεση αλληλόδραση ο ένας με τον άλλο, στους δρόμους, σε πλατείες, σε πάρκα και αργότερα στα μεγάλα εμπορικά καταστήματα τύπου Mall, σήμερα η εικόνα έχει αλλάξει. Μια παρέα νέων με κινητά στα χεριά είναι πολύ οικεία. Είναι πλέον σύνηθες να βλέπουμε μια παρέα παιδιών και πολλά από αυτά να ασχολούνται με το κινητό τους τηλέφωνο, που τις περισσότερες φορές είναι smartphone. Το σημαντικό είναι, ότι οι πρακτικές αυτές κοινωνικοποίησης δεν αλλάξαν, απλώς μεταφέρθηκαν σε έναν άλλο χώρο, αυτόν του διαδικτύου.[6] Εκεί, τα παιδιά περνούν τον χρόνο τους κάνοντας ό,τι ακριβώς έκαναν στις πλατείες και στα Mall. Διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους, κουτσομπολεύουν, συνεργάζονται, ανταλλάσσουν πληροφορίες, φλερτάρουν κ.α. (Τσαλίκη 2011).

Το Internet έχει ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας της πληροφορίας, καθώς αποτελεί τη βάση λειτουργικών εφαρμογών και ένα ενιαίο, εύχρηστο λογισμικό περιβάλλον, που επιτρέπει την πρακτική του χρήση από ανθρώπους χωρίς ιδιαίτερο γνωσιακό υπόβαθρο. Το διαδίκτυο λοιπόν, αποτελεί έναν μοναδικό μηχανισμό διάχυσης οποιασδήποτε πληροφορίας και δίνει τη δυνατότητα μέσω της ευχρηστίας του, να επικοινωνήσουν και να συνεργαστούν άνθρωποι, ανεξάρτητα από την χωρική απόσταση που έχουν. Είναι ουσιαστικά η τεχνολογία που ξεπερνά τα εθνικά σύνορα και εξαλείφει τα εμπόδια στην ελεύθερη ροή των πληροφοριών. Φαίνεται επίσης, ότι το διαδίκτυο τείνει να έχει θετικές συνέπειες στην κοινωνική αλληλεπίδραση και αυξάνει την έκθεση σε άλλες πήγες πληροφόρησης. Οι χρήστες του διαδικτύου παρακολουθούν περισσότερα καλλιτεχνικά γεγονότα, διαβάζουν περισσότερα λογοτεχνικά βιβλία και παρακολουθούν περισσότερο διάφορα αθλήματα, απ' ότι οι μη χρήστες (Castells 2003/2005).

Η πληροφορία μέσω του διαδικτύου έχει και αυτή τη μορφή δεδομένων και μπορεί να απευθύνεται σε πολλούς ενδιαφερόμενους ανά τον κόσμο. Αυτό έχει τέσσερα επακόλουθα σύμφωνα με τους Δουκατά & Πολίτη (2014). Πρώτον, ότι καθώς η πληροφορία περνάει από το ένα άτομο στο άλλο, πολλαπλασιάζεται και δημιουργεί παραπροϊόντα πληροφορίας. Δεύτερον, το μέγεθος της δομής της διάχυσης της πληροφορίας αυξάνεται και καθώς η δομή μεγαλώνει, το περιεχόμενο πολλαπλασιάζεται για να καλύψει το κενό. Τρίτο επακόλουθο είναι, ότι όσο πιο πολύπλοκα γίνονται τα μέσα και οι χώροι αποθήκευσης της πληροφορίας, τόσο πιο εφήμερα είναι. Τέλος, τίθεται το ερώτημα: είμαστε έτοιμοι να διαχειριστούμε αυτή την ποσότητα πληροφορίας; Διαθέτουμε την απαραίτητη πνευματική και συναισθηματική ικανότητα για να την απορροφήσουμε, να την κατανοήσουμε και να την χρησιμοποιήσουμε; Τα επακόλουθα αυτά οι Δουκατά & Πολίτης (ο.π: 424) τα ονομάζουν «εντροπία της πληροφορίας», διότι η πληροφορία μεγαλώνει, εξαπλώνεται και γίνεται περισσότερο πολύπλοκη.

Συμπεράσματα

Το κινητό τηλέφωνο και ιδιαίτερα τα smartphones αποτελούν ένα από τα πιο πρόσφατα επιτεύγματα στο χώρο των τεχνολογιών επικοινωνίας. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του κάθε κινητού τηλεφώνου είναι, ότι αποτελεί μια συνεχώς εξελισσόμενη φορητή συσκευή και είναι ένα καθαρά προσωπικό αντικείμενο, που συνήθως βρίσκεται πάνω, ή δίπλα στο σώμα του κατόχου του. Το κινητό, όντας αποκλειστικά προσωπικό σχεδόν πάντα προσωποποιείται και γίνεται ένας καθρέπτης του κατόχου του.[7] Όπως αναφέρει και η

Κωνσταντοπούλου (2009: 248): «Πρόκειται για έναν μικρόκοσμο στο χέρι, που χρησιμεύει ταυτόχρονα ως καθρέφτης του χρήστη και ως το 'παράθυρό' του στον έξω κόσμο, στοιχείο 'ταυτότητας' (εφόσον ουσιαστικά αντανακλά τα 'στοιχεία' του ιδιοκτήτη του – από τον ήχο κλήσης, ως τις διάφορες χρήσεις που του γίνονται).» Το κινητό λοιπόν έχει πάρει τέτοια διάσταση, που έχει εισχωρήσει όχι μόνο στην καθημερινή μας πρακτική, αλλά έχει γίνει πλέον μέρος του εαυτού του ατόμου.

Όσον αφορά την επικοινωνία με τον γονεϊκό κύκλο, οι κύριοι λόγοι χρήσης του κινητού είναι η επιβεβαίωση της ασφάλειας του παιδιού αλλά και του γονέα αντίστοιχα. Το τηλέφωνο δηλαδή αποτελεί μια γραμμή ασφαλείας, που συνδέει το παιδί με τους γονείς. Η δυνατότητα που έχουν αμφότεροι μέσω του κινητού να έρθουν σε άμεση επαφή, οποιαδήποτε στιγμή, ενισχύει το αίσθημα της ασφάλειας, αφού σε κάθε περίπτωση οι άλλοι βρίσκονται ένα 'τηλέφωνο' μακριά (Oksman & Pantiainen 2002, στο Εκμεκτζιάν 2010).

Η κατοχή του κινητού φαίνεται να σχετίζεται με την επιθυμία επικοινωνίας με την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει ο χρήστης (πρόκειται λοιπόν για ένα θέμα ενσωμάτωσης), διότι όπως αναφέρεται από τους Smodera& Thomas (2001, στο Εκμεκτζιάν ο.π), η επικοινωνία μέσω του κινητού εστιάζεται σε φίλους που ζουν σε κοντινή απόσταση από τον κάτοχο και όχι για την διατήρηση των σχέσεων με μακρινούς άλλους.

Ερχόμαστε λοιπόν σε αυτό που αναφέρει η Sherry Turkle σε ομιλία της: (TEDx Talks 2011, 6:00'-6:20') «η συνδεσιμότητα που προσφέρουν οι κινητές τεχνολογίες σημαίνει, ότι μας επιτρέπεται να 'ξεφεύγουμε' από την φυσική πραγματικότητα, όποτε θέλουμε, για να πάμε σε όποιον άλλο χώρο μας προσφέρεται… μεταφερόμαστε από το να κάνουμε πολλές εργασίες ταυτόχρονα, στο να ζούμε πολλές ζωές ταυτόχρονα. (from multitasking to multilifing32». Ενώ δεν είναι εύκολο να κάνουμε δυο πράγματα ταυτόχρονα και να είμαστε 100% καλοί και στα δυο, όσον αφορά την διαντίδραση στην κοινωνική ομάδα, μας προσφέρεται η δυνατότητα του συνδυασμού πολλών πλευρών της ζωής μας, όταν βρισκόμαστε σε συγκεκριμένο χώρο, μέσω των έξυπνων τηλεφώνων. Είναι σαν να αναμιγνύουμε, όποτε θέλουμε, όλες τις πλευρές της ζωής μας (επαγγελματική, οικογενειακή, φιλική κ.α.). Οφείλουμε να προσθέσουμε, ότι κατά τη διάρκεια αποστολής μηνυμάτων, όταν βρισκόμαστε σε παρέα, είναι πιο εύκολο να δίνουμε την 'εικόνα' ότι βρισκόμαστε στην παρέα, αλλά ταυτόχρονα και στην οθόνη του κινητού (δηλαδή στον 'μακρινό άλλο'), με το να συμμετέχουμε οπτικά στην παρέα, ενώ κοιτάμε περιοδικά την οθόνη του τηλεφώνου, πράγμα που γινόταν συχνά στις υπό παρατήρηση παρέες.

Η Εκμεκτζιάν (2010) συμπεραίνει, ότι μια από τις πιο φανερές συνέπειες που έφερε η χρήση των κινητών τηλεφώνων στην ανθρώπινη επικοινωνία, είναι η απουσία 'ολόκληρου' του υποκειμένου από την αλληλεπίδραση. Μπορούμε να αντιληφθούμε καλυτέρα το συμπέρασμα αυτό, αν σκεφτούμε την πρόσωπο με πρόσωπο επαφή και επικοινωνία. Όπως έχει ειπωθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, το σώμα αποτελούσε το πρωταρχικό μέσω επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων. Με την χρήση των κινητών τηλεφώνων αυτό αλλάζει, το σώμα συμμετέχει μόνο μέσω των ήχων που εκπέμπει. Αυτό δίνει μια αίσθηση ελευθερίας στην επικοινωνία, αφού απουσιάζει το βλέμμα και δίνεται περισσότερη σημασία στον ήχο. Έτσι εξηγείται γιατί πολλές φορές μπορούμε να εκφραστούμε ευκολότερα μέσω το κινητού τηλεφώνου, ή μέσω ενός γραπτού μηνύματος. Το τελευταίο επίσης, επιτρέπει στον χρήστη να αλληλοεπιδρά με άλλους χωρίς να δεσμεύεται από χωρικά όρια.

Τέλος, μπορούμε να διακρίνουμε κάποιες αλλαγές που έχει φέρει στην καθημερινή επικοινωνία η χρήση του κινητού τηλεφώνου, όπως αναφέρονται από την Κωνσταντοπούλου (2000, 249-251). Πρώτον, εκφράζει δημόσια τον κάτοχό του, ενώ ταυτόχρονα είναι κάτι πολύ προσωπικό. Την διαπίστωση αυτή έχουν συμπεράνει και 58

οι Henderson, Taylor και Thomson (2002 στο Εκμεκτζιάν 2010) σύμφωνα με τους οποίους, η δημόσια και η ιδιωτική σφαίρα αλληλοκαλύπτονται, όταν τα άτομα περπατούν στον δρόμο μιλώντας σε στενούς φίλους μέσω του κινητού, επιτρέποντας στους αγνώστους να ακούσουν τη μια πλευρά της συνομιλίας, η οποία μπορεί να είναι προσωπική. Επίσης, από τις χρήσεις του κινητού που γίνονται στον δημόσιο χώρο, φανερώνεται προς τον περίγυρο μια εικόνα του κάτοχου του.

Η δεύτερη αλλαγή συνδέεται εν μέρει με την πρώτη, από την άποψη ότι το κινητό μπορεί να αποτελέσει ένα εργαλείο σκηνοθεσίας, αφού δημιουργεί μια εικόνα γύρω από τον ομιλούντα χρήστη, ο οποίος μπορεί να μιλά δυνατά με σκοπό να εντυπωσιάσει, ή να κρύψει την αμηχανία του σε έναν κόσμο γεμάτο αγνώστους. Δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο πολλοί άνθρωποι να αγνοούν την φυσική παρουσία ανθρώπων δίπλα τους και να δίνουν συμβολικά μεγαλύτερη σημασία σε μακρινούς άλλους.

Και η τρίτη αλλαγή είναι δυνατόν να συνδεθεί με την δεύτερη, διότι η παραπάνω περιγραφή μπορεί να μας οδηγήσει στην ερώτηση: τι σημαίνει συμβίωση σε μια παρέα; Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η απόσταση φαίνεται να μην έχει ιδιαίτερη σημασία, ωστόσο δεν μπορεί να αντικαταστήσει την ολοκληρωμένη πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία, αφού μέσω του τηλεφώνου μπορούν να ακουστούν μόνο λόγια. Φαίνεται όμως, ότι για την κοινή λογική δεν έχει ο πλησίον την πρώτη σημασία, αλλά το δίκτυο που διαμορφώνει την αντίληψη του φίλου.

Τέταρτον, η συνεχομένη χρήση του κινητού τηλεφώνου, μπορεί να παρασύρει τις νεαρές ηλικίες σε παραβατικές πράξεις και έχει την τάση να δημιουργεί τη συνήθεια για επικοινωνία, η οποία δεν αποτελεί άμεση ανάγκη του υποκείμενου.

Κλείνοντας, η χρήση του κινητού σε δημόσιους χώρους φαίνεται να αλλάζει σταδιακά και την αστική ευπρέπεια. Σε χώρους όπως, νοσοκομεία, μουσεία, θέατρα, αίθουσες διδασκαλίας κ.α., υπάρχουν σαφείς κανόνες για την μη χρήση του κινητού, ωστόσο, η ανεκτικότητα στον θόρυβο που προκαλεί και στον μη σεβασμό των κανόνων ολοένα και αυξάνεται. Αυτό πιθανότατα να συμβαίνει γιατί το κινητό είναι πολύ συνηθισμένο και καθημερινό είδος, αφού πλέον έχει επιβληθεί στην καθημερινότητα, και είναι σύνηθες στους δημόσιους χώρους οι περισσότεροι άνθρωποι να μιλάνε, αδιαφορώντας για τον πλησίον τους.

Σημειώσεις

[1] Ακόμα και σε αυτό που ονομάζουμε 'προσωπική ή ενδοψυχική επικοινωνία' είναι απαραίτητη η ύπαρξη διαφορετικών συστατικών στοιχειών του υποκείμενου και θεωρείται ως μια μορφή διαπροσωπικής επικοινωνίας, όπου προηγούμενες εμπειρίες οργανώνονται σε ενότητες (εικόνες, συναισθήματα, φαντασιώσεις κ.α.) και αποτελούν τα διαφορετικά συστατικά στοιχεία του κάθε ανθρώπου. Βλ. Ντάβου (2000: 42-45)

[2] Η γλώσσα, όπως αναφέρει ο Παπαρίζος (2014), είναι η ψυχή μιας κοινωνίας και αυτό διότι η πρώτη αναδύεται και δημιουργείται συνεχώς μέσω των προφορικών και γραπτών μορφών της από τους ίδιους τους ανθρώπους. Η ψυχή του κάθε ανθρώπου παίρνει μορφή από τους ήχους της γλώσσας του, ενώ όλες οι κοινωνικές πρακτικές υπάρχουν μέσω της γλώσσας και των λέξεων.

[3] Όταν η επικοινωνία συντελείται μέσω υπερβολικής αποστολής μηνυμάτων, σύμφωνα με την Turkle(TED 2012)αυτο αντικαθιστά σταδιακά την πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία. Αυτό γίνεται διότι η συζήτηση μέσω μηνυμάτων αποτελεί σύνδεση μέσω μικρών κομματιών, τα οποία μπορεί να μεταφέρουν κομμάτια πληροφοριών, αλλά πάντα παραμένουν κομμάτια, δεν μπορούν να αντικαταστήσουν μια ολοκληρωμένη συζήτηση μεταξύ δυο φυσικών προσώπων. Όταν μέσω της συζήτησης, προσπαθούμε να κατανοήσουμε τον άλλο, στην ουσία μαθαίνουμε για εμάς. Όταν λοιπόν αποφεύγουμε την ολοκληρωμένη συζήτηση, αποφεύγουμε ουσιαστικά τους ανθρώπους

[4] Η Εκμεκτζιάν (2010) επιχειρηματολογεί, ότι μέσω του κινητού ο χρήστης μπορεί να δημιουργήσει προσωπικό χώρο οπουδήποτε. Στο ίδιο θέμα, μελετητές, όπως η Κωνσταντοπούλου (2009), ο Eriksen (2005) και οι Henderson, Taylor& Thomson (2002 στο Εκμεκτζιάν 2010) θεωρούν, ότι υπάρχει σύγχυση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού χώρου, αφού το υποκείμενο μεταφέρει την ιδιωτική του ζωή στο δημόσιο πεδίο. Η θέση της παρούσας εργασίας είναι, ότι υπάρχει αλλαγή στις κοινωνικές υπαγορεύσεις που παραδοσιακά χαρακτήριζαν τον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, ωστόσο, είναι ο συνδυασμός της προσωπικής επιλογής και της κοινωνικής επιβολής, που θα κάνει το άτομο να μιλήσει για προσωπικά θέματα γνωρίζοντας ότι τον ακούνε 'άλλοι'.

[5] Ίσως η λέξη 'αλληλοεπίδραση',[ορίζεται ως η άμεση και συνεχής επικοινωνία μεταξύ ηλεκτρονικού υπολογιστή και χρήστη. (lexigram, http://www.lexigram.gr/lex/enni/%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BB%CE%B5%CF%80%CE%AF%CE%B4%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%B7#Hist3)] να μην είναι η πλέον κατάλληλη. Στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, αποτελεί κοινή θέση ότι δεν μπορεί να υπάρξει επικοινωνία μεταξύ ανθρώπου και μηχανής. Κλασσικοί της κοινωνιολογίας, όπως ο K. Marx και ο M. Weber, υποστήριξαν, ότι η κοινωνική σχέση είναι σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο. Στο παρόν σημείο όμως, η 'αλληλοεπίδραση' νοείται, ως 'αμοιβαία επιρροή'. Ο χρήστης, άνθρωπος, λοιπόν με τις πράξεις

του δίνει εντολές στην μηχανή, ενώ ταυτόχρονα η συνεχομένη χρήση κάποιας τεχνολογίας επηρεάζει διαλεκτικά και το υποκείμενο, τόσο στην κοινωνική συμπεριφορά του, όσο και στην βιολογία του. Ενδεικτικά βλ. την μελέτη του Arko Gosh, στην οποία υποστηρίζει ότι η χρήση της οθόνης αφής, επηρεάζει τον τρόπο που αλληλοεπιδρούν τα δάχτυλα με τον εγκέφαλό μας. (Spencer B., 2014)Για την αλλαγή σε κοινωνικό επίπεδο, βλ. ενδεικτικά την μελέτη του Α. Παπαρίζου, όπου υποστηρίζει πως το 'εργαλείο', ως μετατρεπτικό ενδιάμεσο, μετατρέπει τις 'φυσικές' δυνάμεις του ανθρώπου, σε μορφές γνώσης χάρη στις οποίες ο άνθρωπος αποκτά συνεχώς νέες ιδιότητες και μορφές. (Παπαρίζος Α., 2011 σσ 41-52.).

[6] Στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι του διαδικτύου κάνουν ό,τι και στην πραγματική ζωή, δηλαδή ερωτεύονται, βρίσκουν και χάνουν φίλους, φλερτάρουν κ.α., καταλήγει και ο Λυγεράκης Γ. (virtual κοινότητες, ειδικό τεύχος της Compulink, Ιανουάριος 1995. Στο Κωνσταντοπούλου 2009.) τονίζοντας, όμως, ότι αφήνουν πίσω τα σώματά τους.

[7] Ο McLuhan έχει αναφέρει, ότι κάθε τεχνολογία αποτελεί μια προέκταση του ανθρωπίνου σώματος. Η Εκμεκτζιάν (2010) πολύ ευστοχά αναφέρει, ότι το κινητό αποτελεί την εξωτερική προέκταση της ανθρώπινης μνήμης, αφού έχει την δυνατότητα να αποθηκεύει τηλέφωνα και μηνύματα, στα οποία ο χρήστης μπορεί να ανατρέξει ανα πάσα στιγμή, συνεπώς δεν χρειάζεται να τα θυμάται. Στον ίδιο συλλογισμό η Sherry Turkle (TEDx Talks 2011) σε ομιλία της αναφέρει, ότι τα smartphones επιτρέπουν την πολύ-ζωία (multi-lifing) εννοώντας, ότι μπορούν να μας μεταφέρουν σε διάφορες πτυχές της ζωής μας. Παίρνοντας την σκέψη αυτή ως έναυσμα μπορούμε να πούμε ότι τελικά τα έξυπνα τηλέφωνα αποτελούν επέκταση της ίδιας μας της ζωής, αφού μπορούν να μας συνδέσουν με την εργασία, ή την οικογένειά μας ανα πάσα στιγμή, χωρίς να γνωρίζουν γεωγραφικούς ή χρονικούς περιορισμούς.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γαβαλάς. Δ., Κασαπάκης. Β., Χατζηδημήτρης. Θ., (2015), Κινητές τεχνολογίες: Κινητός ιστός- κινητές εφαρμογές στην πλατφόρμα Android- επαυξημένη πραγματικότητα, New Tech Pub, Αθήνα.

Castells M., (2003/2005), *Ο γαλαξίας του διαδικτύου: στοχασμοί για το διαδίκτυο, τις επιχειρήσεις και την κοινωνία*, μτφρ Αστέριου Ε., Καστανιώτη, Αθήνα.

Δουκατά Μ., Πολίτης Δ., (2014), Εξερευνώντας την πληροφορία στο περιβάλλον της ανοικτής πρόσβασης, στο*: Ιστορία της πληροφορίας: από τον πάπυρο στο ηλεκτρονικό έγγραφο,* Επιστημονική εποπτεία γενική επιμ: Κανελλοπούλου- Μπότη Μ., επιμ Γιαννακουλόπουλος Α., Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα σελ. 417-447.

Εκμεκτζιάν Ε., (2010), *Κινητή τηλεφωνία: Το νέο μέσω επικοινωνίας και η επίδρασή του στις διαπροσωπικές σχέσεις του Νεοέλληνα,* Πάντειο πανεπιστήμιο κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, Αθήνα.

Eriksen. T. H., (2005)*, Η τυραννία της στιγμής: γρήγορος και αργός χρόνος στην εποχή της πληροφορίας*, μτφρ Σίμογλου. Α, Σαββάλας, Αθήνα

Κωνσταντοπούλου. Χ., (2009), *Κοινωνιολογία της «καθημερινότητας»: (εισαγωγή στην κοινωνιολογία της καθημερινής ζωής)*, Παπαζήση, Αθήνα.

Μάργαρης Α. Ι., (χ.χ), *Δεξιότητες Διαπροσωπικής Επικοινωνίας*, διαθέσιμο: <http://aetos.it.teithe.gr/~amarg/Skills/commSkills.pdf >, πρόσβαση 09/09/2016.

Miel D. & Dallos R., (2011), Δ*ιαπροσωπικές σχέσεις: μια συνεχής κοινωνική αλληλεπίδραση,* Επιμ. Γκαρή Αι., Πεδίο, Αθήνα.

Ντάβου Μ., (2000), Οι διεργασίες της σκέψης στην εποχή της πληροφορίας: θέματα γνωστικής πληροφορίας και επικοινωνίας, Παπαζήση, Αθήνα

Παπαρίζος Α., (2011), *Θεός, Εξουσία και θρησκευτική συνείδηση: τα γενικά, μετατρεπτά και ερωτικά ενδιάμεσα και η κοινωνία του ανθρώπου,* Παπαζήση, Αθήνα.

Παπαρίζος Α., (2014), *Η κοινωνία των αμαρτωλών: Η πολιτική ως διαχείριση του φόνου, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης*, Παπαζήση, Αθήνα.

Smartphones: η νέα γενιά των κινητών τηλεφώνων, (χ.χ) διαθέσιμο: <http://smartphoneproject1.weebly.com/ > πρόσβαση 15/04/2016.

Τσαλίκη Λ., (2011), Παιδιά και Διαδίκτυο στην Ελλάδα: η παράμετρος της ιδιωτικότητας στην κοινωνική δικτύωση, στο: *Τα Μέσα Επικοινωνίας στον 21ο αιώνα*, επιμ Στέλιος Παπαθανασόπουλος, Καστανιώτης, Αθήνα. σελ. 220-250.

Watzlawick P., Beavin Bavelas J., Jackson D. D., (2005), *Ανθρώπινη επικοινωνία και οι επιδράσεις της στη συμπεριφορά,* επιμ Χαραλαμπάκη Κ., μτφρ Γολέμη Α., ελληνικά γράμματα, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Spencer B., 2014, Are smartphones changing the shape of our BRAINS? Area that controls the thumbs is larger in people who use touchscreens daily, mailonline, διαθέσιμο: < http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2885213/Are-smartphones-changing-shape-BRAINS-Area-controls-thumbs-larger-people-use-touchscreens-daily.html>, πρόσβαση: 15/12/2016.

TEDx Talks, (2011), TEDxUIUC - Sherry Turkle - Alone Together, [video online], διαθέσιμο < https://www.youtube.com/watch?v=MtLVCpZIiNs >, πρόσβαση: 20/12/2016.

TED, (2012), Connected, but alone? | Sherry Turkle, [video online], διαθέσιμο < https://www.youtube.com/watch?v=t7Xr3AsBEK4 >, πρόσβαση: 20/12/2016.

Ο ρόλος της προσβασιμότητας στην εκπαίδευση, αναφορικά με την ισότιμη ένταξη των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνία

Θεοδώρα Τερζοπούλου[α], Ηλιάννα Γωγάκη[β]

[α]Υπ. Διδάκτορας Πανεπιστημίου Αιγαίου, [β]Υπ. Διδάκτορας Πανεπιστημίου Αιγαίου

Περίληψη

Στη σύγχρονη εποχή, τα άτομα με αναπηρία αντιμετωπίζουν εμπόδια αναφορικά με το περιβάλλον στο οποίο διαβιούν, με αποτέλεσμα να είναι αναγκασμένα να επιλέγουν τον τρόπο ζωής τους με μοναδικό γνώμονα τη δυνατότητα πρόσβασης σε χώρους, σε αντίθεση με το μεγαλύτερο ποσοστό των πολιτών οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα για ποικίλες επιλογές.

Ένα περιβάλλον το οποίο είναι προσβάσιμο, διασφαλίζει σε όλους την ελεύθερη συμμετοχή στην εκπαίδευση, στην απασχόληση, στην άμεση πληροφόρηση, στην κοινωνία, διασφαλίζοντας παράλληλα για όλους ίσα δικαιώματα. Η προσβασιμότητα, είτε αυτή αφορά αρχιτεκτονική σχεδίαση, είτε υποστηρικτικές τεχνολογίες, έχει τη δυνατότητα να αναιρέσει τα μειονεκτήματα τα οποία δημιουργεί μια ανάπηρη κοινωνική-εκπαιδευτική δομή, η οποία προσφέρει μονόπλευρη εξυπηρέτηση.

Η έρευνα που διενεργήθηκε, επιχείρησε με τη μέθοδο της συνέντευξης σε άτομα με απώλεια όρασης, απώλεια ακοής και κινητική αναπηρία, να μελετήσει την προσβασιμότητα που υπήρξε σε επιμορφωτικά προγράμματα τα οποία εκείνα παρακολούθησαν, αλλά και την επίδραση της στις αντιλήψεις τους σχετικά με τη δυνατότητά τους για περαιτέρω επιμόρφωση, εδραίωση στον τομέα της απασχόλησης και ισότιμη ένταξη στην κοινωνία.

Τα αποτελέσματα της έρευνας διαβεβαίωσαν προβλήματα προσβασιμότητας στα επιμορφωτικά προγράμματα στις περισσότερες των περιπτώσεων, γεγονός που οδήγησε τα άτομα με αναπηρία σε ματαίωση, προκαλώντας αρνητικά αισθήματα για αυτού του είδους την αναγκαστική «αποκοινωνικοποίηση».

Λέξεις κλειδιά: αναπηρία, προσβασιμότητα, εκπαίδευση, κοινωνικοποίηση, επιμόρφωση

The accessibility in education, regarding to equal social participation of people with disabilities

Theodora Terzopoulou[a], Ilianna Gogaki[b]

[a]PhD Student of University of the Aegean, [b]PhD Student of University of the Aegean

Abstract

Nowadays, people with disabilities face out lots of obstacles about the social environment that they live. They have to customize their lifestyle according to the accessibility that is offered, in contrast with the greater percentage of citizens who take the advantage of a variety of options. An accessible social environment guarantees everyone free participation in education, employment, direct information, socialization, as it ensures equal rights for all. Accessibility, whether it concerns architectural design or supportive technologies, has the potential to decrease the disadvantages which have been created by a distorted social-educational structure that offers unequal treatment to people. This research attempted to evaluate the accessibility of the educational programs, by interviewing blind, deaf and physically disabled students who attended them. Furthermore, this research studies the impact of the accessibility on the perceptions of their ability to reeducation, employment consolidation and equal participation in society. The results of the survey assured accessibility problems in reeducations programs in most cases, which can lead disabled people to frustration and provoke negative feelings about their handicap which was not taken into account πositively on their education.

Keys words: disability, accessibility, education, socialization, reeducation

Εισαγωγή

Η αναπηρία αποτελεί ένα πολυδιάστατο φαινόμενο για το οποίο οι προσεγγίσεις των επιστημόνων, αναφορικά με την αποσαφήνιση της έννοιάς της δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί. Αυτό συμβαίνει, διότι ο όρος «αναπηρία» είναι ιδιαίτερα γενικός και χαρακτηρίζει άτομα με ποικίλα σωματικά, φυσικά ή νοητικά γνωρίσματα τα οποία αποκλίνουν από αυτό που θεωρείται τυπικός μέσος όρος.

Η διαφοροποίηση των ατόμων με αναπηρία, συγκεκριμενοποιεί τους περιορισμούς, τις ανάγκες και τις δυνατότητες των ατόμων σε ατομικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα καθορίζει τις απαιτούμενες ενέργειες από την πλευρά της πολιτείας για τον ιδανικό σχεδιασμό και την άρτια λειτουργία του περιβάλλοντος (Βλαβιανού-Αρβανίτη, 2004).

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας και το Προοίμιο της Σύμβασης για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (ΟΗΕ, 2007), η «αναπηρία» χαρακτηρίζεται ως ένα πολύπλοκο φαινόμενο, το οποίο οφείλεται στην αλληλεπίδραση των προσωπικών γνωρισμάτων ενός ατόμου και του περιβάλλοντός του.

Έχει παρατηρηθεί πως ένα άτομο με σωματική βλάβη ενδέχεται να βιώνει έντονα την αναπηρία του σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από πολλαπλά εμπόδια. Αντίθετα, περιβάλλοντα τα οποία έχουν σχεδιαστεί ώστε να είναι προσβάσιμα, προωθούν την ανεξαρτητοποίηση του, γεγονός που το οδηγεί σε ευνοϊκότερες σκέψεις σχετικά με την αναπηρία του και τη διαχείρισή της από το κοινωνικό σύστημα (Βεργιώτη, 2010).

Η πρώτη επαφή με τα εμπόδια που συναντώνται αναφορικά με το περιβάλλον και την πρόσβαση σε αυτό, πραγματοποιείται από τα άτομα με αναπηρία, συνήθως μακροχρόνια κατά το διάστημα της εκπαίδευσής τους. Ομολογουμένως, εάν δεν ξεπεραστούν, είναι ικανά να οδηγήσουν στην απομόνωση και τον κοινωνικό τους αποκλεισμό. Από την άλλη, υπάρχει δυνατότητα τα ίδια εμπόδια να ξεπεραστούν, εάν δοθεί η αναγκαία προσοχή και διαμορφωθεί ένα πλαίσιο ενθάρρυνσης και διευκόλυνσης των ατόμων με αναπηρία, ώστε να είναι σε θέση να συμμετέχουν ισότιμα στην κοινωνία μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και μέσω διαφόρων άλλων διαδικασιών που συμβάλλουν στην ομαλή κοινωνική ενσωμάτωσή τους (Van Hasselt, 1988).

Η προσβασιμότητα στην εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία αποτελεί σήμερα κεντρικό ζήτημα, προκειμένου να διασφαλιστεί το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμά τους για ισότιμη συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι, εφόσον είναι αποδεδειγμένο ότι η ίση και ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία για τα άτομα με αναπηρία έχει άμεση σχέση με τον τρόπο που μια κοινωνία αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως έννοια (Χριστοφή, 2013).

Ένα περιβάλλον το οποίο είναι προσβάσιμο, εξασφαλίζει για όλους την ελεύθερη συμμετοχή στην εκπαίδευση, στην απασχόληση, στην άμεση πληροφόρηση, στην κοινωνία, διασφαλίζοντας παράλληλα για όλους ίσα δικαιώματα. Η προσβασιμότητα, είτε αυτή αφορά αρχιτεκτονική σχεδίαση, είτε υποστηρικτικές τεχνολογίες, έχει τη δυνατότητα να αναιρέσει τα μειονεκτήματα τα οποία δημιουργεί μια ανάπηρη κοινωνική-εκπαιδευτική δομή, η οποία προσφέρει μονόπλευρη εξυπηρέτηση.

Δε θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί την άποψη ότι η κοινωνική θέση του ατόμου που αποκτάται από την εκπαίδευση, μεταφέρεται μέσα στην κοινωνία έχοντας τη σφραγίδα της νομιμοποίησης, διότι η συγκεκριμένη θέση έχει αποδοθεί από ένα θεσμό προορισμένο να δώσει στον πολίτη τα δικαιώματα που του ανήκουν (Ζώνιου –Σιδέρη, 1996).

Επομένως, το άτομο δίχως αναπηρία, όπως και το άτομο με αναπηρία, για να αναγνωρίσει ότι διαθέτει ίση αξία με τον συμπολίτη του, ο οποίος διέπεται από διαφορετική ταυτότητα και προκειμένου να επιτύχει την προσωπική ανέλιξη στο πλαίσιο ενός κοινωνικού συνόλου, απαιτείται να λάβει την κατάλληλη εκπαίδευση.

Η κατάλληλη εκπαίδευση για ένα άτομο με αναπηρία όμως, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από υψηλού επιπέδου προσβασιμότητα, ενώ παράλληλα να ανταποκρίνεται σε όλες τις ανάγκες του ατόμου, ώστε να αισθάνεται και ουσιαστικά ισότιμο.

Καθοριστικότερος παράγοντας κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων με αναπηρία, αλλά και αποκλεισμού από την εκπαίδευση, θεωρείται η περιορισμένη πρόσβασή τους σε πηγές πληροφοριών. Στην σύγχρονη εκπαίδευση η οποία υφίσταται στα πλαίσια της «κοινωνίας της πληροφορίας», όλα τα μέλη της χρειάζονται άμεση και εύκολη πρόσβαση σε μεγάλο εύρος πληροφοριών (Moore, 2000). Τα άτομα με αναπηρία είναι προφανές πως συναντούν περισσότερες δυσκολίες, αλλά και προκλήσεις κατά την ικανοποίηση των πληροφοριακών τους αναγκών, διότι έχουν πρόσθετες ανάγκες παροχής τις οποίες παράλληλα έχουν δικαίωμα να χρησιμοποιήσουν ως πολίτες και καταναλωτές μιας κοινωνίας (Lovelock & Powell, 1995).

Τα άτομα με αναπηρία δεν αποτελούν μια ομοιογενή ομάδα, καθώς υπάρχουν διαφόρων ειδών αναπηρίες. Κάποιες από αυτές είναι εμφανείς και άλλες όχι, υπάρχουν σοβαρές ή ελαφρές, μόνιμες ή προσωρινές, αλλά και συνδυασμός αναπηριών. Όλες αυτές οι μορφές αναπηρίας γεννούν ποικίλες ανάγκες και ταυτόχρονα προσδίδουν διαφορετικές δυνατότητες στα άτομα που τις αντιμετωπίζουν, τα οποία λόγω αυτής της ποικιλομορφίας έχουν διαφορετικές απαιτήσεις από το περιβάλλον τους. Τα άτομα με αναπηρία καθημερινά, καλούνται να αντιμετωπίσουν αρκετά εμπόδια που έχουν ορθωθεί από εκείνο. Αυτά, όπως είναι προφανές, αφορούν άμεσα την εκπαίδευσή τους, ομολογουμένως ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ζωής τους. Τα εμπόδια αυτά μπορούν να κατανεμηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες: φυσικά εμπόδια, αρχιτεκτονικά εμπόδια, εμπόδια στην κίνηση με μεταφορικά μέσα μέχρι να φτάσουν στις δομές εκπαίδευσης, εμπόδια στην πληροφόρηση και την επικοινωνία & εμπόδια λόγω γραφειοκρατικών διαδικασιών.

Από την άλλη, στην εκπαίδευση πολλές φορές χρησιμοποιούνται υποστηρικτικές τεχνολογίες, προκειμένου να υποστηρίζεται η εκπλήρωση των αναγκών των ατόμων με αναπηρία. Αναμφισβήτητα, οι ΤΠΕ μπορούν να παίξουν καταλυτικό ρόλο στην κοινωνικοοικονομική ενσωμάτωση και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ευπαθών πληθυσμιακών ομάδων, ειδικότερα των ατόμων με αναπηρία καθώς αποτελούν ένα κανάλι ενεργής συμμετοχής στην κοινωνία (Σκατζούρη, 2008). Επιπλέον, συμβάλλουν στην αυτοδιάθεση και αυτοεξυπηρέτησή τους, ενώ ταυτόχρονα τους παρέχουν τη δυνατότητα για κάλυψη προσωπικών αναγκών από οποιονδήποτε χώρο, δίχως τη μεσολάβηση δεύτερου ατόμου. Ουσιαστικά, στον τομέα της εκπαίδευσης, οι υποστηρικτικές τεχνολογίες είναι εκείνες που βοηθούν τα ΑμεΑ να χρησιμοποιούν χωρίς πρακτικές δυσκολίες τον υπολογιστή, το κινητό τους τηλέφωνο, το tablet τους κτλ., όλες τις ηλεκτρονικές συσκευές δηλαδή οι οποίες είναι απαραίτητες για τη μελέτη και την εκπαιδευτική τους εξέλιξη. Οι χρήστες αλληλεπιδρούν με αυτές τις συσκευές, μέσα από μία διαδικασία που χαρακτηρίζεται από τρία βήματα: την είσοδο, μέσω των συσκευών εισόδου που τους βοηθούν να εισάγουν δεδομένα στις συσκευές (πληκτρολόγιο, ποντίκι, μικρόφωνο, γραφίδα), την επεξεργασία, κατά την οποία η συσκευή αναλύει τα δεδομένα που έχουν εισαχθεί και την έξοδο, κατά την οποία ο υπολογιστής μας δίνει το αποτέλεσμα της επεξεργασίας, μέσω των συσκευών εξόδου (οθόνη, ηχεία, ακουστικά, εκτυπωτής κτλ.).

Συσκευές που χρησιμοποιούνται από τα άτομα με αναπηρία και οι οποίες διευκολύνουν την προσβασιμότητα στην πληροφορία και συνεπώς την εκπαιδευτική διαδικασία είναι οι οθόνες Braille, ειδικά πληκτρολόγια, μεγεθυντές CCTV , σαρωτές, μηχανές απτικών διαγραμμάτων, εκτυπωτές Braille, διακόπτες χεριών και ποδιών, πνευματικοί διακόπτες, πλακέτες αφής, οθόνες αφής, ιχνόσφαιρες, πληκτρολόγια που εμφανίζονται στην οθόνη, διευκόλυνση κλικ. Πολύ σημαντική επίσης είναι και η χρήση των προσφερόμενων συστημάτων εναλλακτικής επικοινωνίας: συστήματα υποτιτλισμού, μετατροπείς κειμένου σε ομιλία (Text-To-Speech -TTS software), αναγνώστες οθόνης (Screen reader), μεταφραστές Braille (Braille Translation Software) , μεγεθυντές οθόνης (Screen Magnifiers), οπτική αναγνώριση χαρακτήρων (Optical Character Recognition-OCR), ψηφιακά ομιλούντα βιβλία (Talking Books), λογισμικά αναγνώρισης ομιλίας (Speech recognition software), βιντεοτηλέφωνα , λογισμικό αναγνώρισης ομιλίας, ανιχνευτές κίνησης (trackers) & ανιχνευτές ματιάς (gaze tracking) (Κουρουπέτρογλου, 2014).

Όλα αυτά τα είδη εξοπλισμού και υποστηρικτικών τεχνολογιών έχουν τη δυνατότητα να συμβάλλουν ιδιαίτερα προκειμένου το εκπαιδευτικό περιβάλλον να καταστεί περισσότερο προσβάσιμο, ώστε τα άτομα με αναπηρία να νιώθουν ότι λαμβάνουν ισότιμη αντιμετώπιση, αναφορικά με την εκπαίδευσή ή επιμόρφωσή τους και συνεπώς να ανταποκρίνονται επαρκώς και αποτελεσματικά σε αυτές.

Θεωρητική Συζήτηση

Η έρευνα που διενεργήθηκε επιχείρησε με τη μέθοδο της συνέντευξης σε άτομα με απώλεια όρασης, απώλεια ακοής και κινητική αναπηρία, να μελετήσει την προσβασιμότητα που υπήρξε σε επιμορφωτικά προγράμματα τα οποία εκείνα παρακολούθησαν, αλλά και την επίδραση της στις αντιλήψεις τους σχετικά με τη δυνατότητά τους για περαιτέρω εκπαίδευση και επιμόρφωση, γεγονός που συμβάλει μακροπρόθεσμα στην εδραίωση στον τομέα της απασχόλησης και συνεπώς στην ισότιμη ένταξη τους στην κοινωνία.

Οι συνεντεύξεις στα άτομα με αναπηρία πραγματοποιήθηκαν με διαδικασίες που επέλεξαν τα ίδια τα άτομα. Σχεδόν όλα τα άτομα με απώλεια ακοής επέλεξαν να απαντήσουν γραπτώς, καθώς ανέφεραν ότι νιώθουν άβολα να μιλήσουν στο τηλέφωνο, λόγω της δυσκολίας τους στο λόγο και της πεποίθησής τους ότι δε θα γίνουν κατανοητοί στον συνομιλητή τους. Έτσι, οι συνεντεύξεις με τα άτομα με προβλήματα ακοής, πραγματοποιήθηκαν μέσω της γραπτής συνομιλίας (chat) του Skype. Τα άτομα με προβλήματα όρασης επέλεξαν επίσης το Skype, την δια ζώσης ή και την τηλεφωνική συνέντευξη. Το ίδιο συνέβη και με τα άτομα με κινητική αναπηρία.

Το δείγμα αποτέλεσαν 12 Άντρες και 18 γυναίκες, ηλικίας 22 έως 48 ετών, με οπτική, είτε ακουστική, είτε κινητική αναπηρία. Οι βασικοί τίτλοι σπουδών των συμμετεχόντων στην έρευνας αφορούσαν τα παιδαγωγικά, καθώς πολλοί από εκείνους/εκείνες ήταν εκπαιδευτικοί, νηπιαγωγοί, δάσκαλοι, φιλόλογοι, μαθηματικοί και ειδικοί παιδαγωγοί. Επιπλέον, στην έρευνα συμμετείχαν χημικοί, νομικοί, οικονομολόγοι, μουσικοί, εικαστικοί και πολιτικοί επιστήμονες. Τα επιμορφωτικά προγράμματα που παρακολούθησαν ήταν τις περισσότερες φορές μεταπτυχιακά προγράμματα, επιμορφωτικά σεμινάρια, επαγγελματικές επιμορφώσεις και εξειδικεύσεις.

Το εργαλείο της έρευνας αποτέλεσαν συνεντεύξεις, οποίες ήταν δομημένες και βασίστηκαν σε συγκεκριμένα ερωτήματα, τα οποία οργανώθηκαν σε τρεις άξονες. Ο πρώτος άξονας αφορούσε την εκπαίδευση και την εμπειρία από αυτή, όπως και ενδεχόμενες διακρίσεις που οι συμμετέχοντες συνάντησαν στην πορεία τους. Ο δεύτερος άξονας σχετίστηκε με την προσβασιμότητα η οποία μελετήθηκε στα εξ' αποστάσεως και δια ζώσης προγράμματα, με σκοπό να διερευνηθεί επιπροσθέτως ποια από τις δύο μορφές ευνόησε σε μεγαλύτερο βαθμό τα άτομα με αναπηρία. Ο τρίτος άξονας αφορούσε τη διάθεση και την πρωτοβουλία των ατόμων για περαιτέρω εκπαίδευση, αλλά και τις προσδοκίες τους από την επιμόρφωση που έλαβαν.

Κατά τον πρώτο άξονα και τα ερωτήματα σχετικά με το ποιά ήταν η εμπειρία των ατόμων με αναπηρία από την εκπαίδευση που έλαβαν κατά την επιμόρφωσή τους, όλοι/όλες οι ερωτώμενοι/νες απάντησαν ότι συνάντησαν αρκετές διακρίσεις, όπως και ρατσιστικές συμπεριφορές, ειδικότερα αναφορικά με την αμφισβήτηση των δυνατοτήτων τους, συχνά με την τακτική της μη ανάθεσης ευθυνών προς το μέρος τους, είτε από την πλευρά των καθηγητών τους, είτε από την πλευρά των συμφοιτητών τους. Κάποιοι από αυτούς, ήρθαν αντιμέτωποι πολλές φορές με την εσκεμμένη ή μη, απομόνωσή τους από την ομάδα των συνεκπαιδευμένων. Μάλιστα, συγκεκριμένα περιστατικά φανερώνουν «εσφαλμένη» συμπεριφορά που έχουν λάβει επιμορφωμένοι με αναπηρία, σύμφωνα πάντα με τα δεδομένα των συνεντεύξεων. Ειδικότερα, αναφέρθηκε πως καθηγητής Πανεπιστημίου δεν δέχτηκε να αναθέσει τη φύλαξη κλειδιών του εργαστηρίου σε μεταπτυχιακή φοιτήτρια με κινητική αναπηρία, υποστηρίζοντας ότι δεν την εμπιστεύεται λόγω της αναπηρίας της. Επιπλέον, διαπιστώθηκε πολύ συχνά αδιαφορία για το αν ακούν και αν κατανοούν το μάθημα οι φοιτητές με απώλεια ακοής, όπως συχνά διαπιστώθηκαν και αιχμές για το νοητικό επίπεδο των ατόμων με απώλεια ακοής και υποτίμηση των δυνατοτήτων τους. Εν συνεχεία, αναφορικά με τους φοιτητές με προβλήματα όρασης, σημειώθηκε άγνοια για το αν ήταν προσβάσιμο το υλικό που παρεχόταν. Βέβαια υπήρξαν και οι περιπτώσεις όπου συμφοιτητές και καθηγητές ήταν αρκετά ενθαρρυντικοί και υποστηρικτικοί και προσπαθούσαν για την διευκόλυνση των φοιτητών με αναπηρία, όπως παράλληλα και την αποτελεσματική επικοινωνία μαζί τους.

Εν συνεχεία, στην ερώτηση σχετικά με το ποια ήταν η προσβασιμότητα που ήταν διαθέσιμη σε κτίρια και εγκαταστάσεις όπου διεξαγόταν η επιμόρφωση, διαπιστώθηκε πως προβλήματα σχετικά με την προσβασιμότητα στον χώρο είχαν κυρίως τα άτομα με κινητικά προβλήματα ή προβλήματα όρασης.

Αναφέρθηκαν περιπτώσεις όπου η ράμπα του κτιρίου ήταν ανύπαρκτη ή πολύ στενή, είτε το ασανσέρ χαλασμένο, με αποτέλεσμα ο/η εκπαιδευόμενος/η να μην είναι σε θέση να παρακολουθήσει το μάθημα. Αναφορικά με τα τυφλά άτομα, δεν ανέφερε κάποιος/α πως υπήρχε μέριμνα για προσβασιμότητα στο χώρο, γεγονός το οποίο φανερώνει άγνοια ή και αδιαφορία σχετικά με τη διευκόλυνση των τυφλών φοιτητών.

Σχετικά με την ερώτηση για το ποια ήταν η επαφή τους, αναφορικά με την προσβασιμότητα στις νέες τεχνολογίες που προσφέρθηκαν και τον ενδεχόμενο υποστηρικτικό μηχανικό εξοπλισμό ή τα υποστηρικτικά λογισμικά περιβάλλοντα που χρησιμοποίησαν, αποδείχτηκε ότι τα περισσότερα άτομα με προβλήματα όρασης ήταν εξοικειωμένα με τις νέες τεχνολογίες, αν και το χαρακτηριστικό αυτό συναντούνταν όλο και λιγότερο στα άτομα με αναπηρία μεγαλύτερων ηλικιών που αρκούνταν στις βασικές γνώσεις χρήσης του κινητού ή του υπολογιστή τους. Χρησιμοποιούσαν κυρίως μετατροπείς κειμένου σε ομιλία, αλλά και συστήματα καταγραφής φωνητικών εντολών. Τα άτομα με προβλήματα ακοής, επίσης δεν είχαν πρόβλημα στη χρήση των νέων τεχνολογιών, εκτός από την επιτυχή παρακολούθηση βίντεο-τηλεδιάσκεψης, όπου ήταν απαραίτητη η μετάφραση στη νοηματική ή ο υποτιτλισμός, διαδικασία αρκετά χρονοβόρα. Τέλος, επίσης τα άτομα με κινητικά προβλήματα δεν αντιμετώπισαν κανένα πρόβλημα στη χρήση των νέων τεχνολογιών, εκτός από μία συμμετέχουσα η οποία έπασχε από τη νόσο του κινητικού νευρώνα και χρησιμοποιούσε στην καθημερινότητά της σύστημα που λειτουργούσε με ανίχνευση ματιάς, προκειμένου να επικοινωνήσει.

Αναφορικά με την ερώτηση για το ποιος είναι ο ρόλος της προσβασιμότητας για εκείνους ως προς την ισότιμη ένταξή στην κοινωνία και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους ως πολίτες, τα περισσότερα άτομα με αναπηρία απάντησαν ότι η προσβασιμότητα τους δίνει τη δυνατότητα για απεξάρτηση από δεύτερα άτομα, κάτι το οποίο τους κάνει να αισθάνονται ελεύθεροι, ισότιμοι και ανεξάρτητοι, αποκτώντας μεγαλύτερη πρόσβαση σε γνώσεις και ενημέρωση, όπως και προοπτικές βελτίωσης της ποιότητας ζωής τους.

Στην ερώτηση σχετικά με τις τακτικές ή τις τεχνολογίες που χρησιμοποιήθηκαν για την ανώτερη εκπαίδευση ή την επιμόρφωσή τους, διαπιστώθηκε πως υπήρχαν αρκετά προβλήματα στη διάθεση τακτικών ή τεχνολογιών. Τα κτίρια κάποιες φορές δεν ήταν απόλυτα προσβάσιμα. Δεν υπήρχαν σημάνσεις σε braille, υλικό διαλέξεων σε braille, δίνονταν για σημειώσεις ψηφιακά αρχεία που δεν αναγνωρίζονταν από τα συστήματα που χρησιμοποιούνταν από τους τυφλούς εκπαιδευόμενους ή ακόμη και οι πλατφόρμες τηλεκπαίδευσης δεν ήταν απόλυτα προσβάσιμες. Επιπλέον, δεν υπήρχε δυνατότητα για δωρεάν μετάφραση στη νοηματική για τους εκπαιδευόμενους με προβλήματα ακοής.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι οι διευθυντές των προγραμμάτων δυστυχώς δεν είχαν προβλέψει την εισδοχή τους σε αυτά. Στην περίπτωση βέβαια των κινητικά αναπήρων, η προσβασιμότητα καθορίζεται πάντα από τον σχεδιαστή των εγκαταστάσεων και τις νομικές διατάξεις οι οποίες συχνά εφαρμόζονται υποχρεωτικά. Στις άλλες περιπτώσεις των δυο ακόμη αναπηριών, απ’ ότι φάνηκε δεν υπήρξε καμία πρόβλεψη. Μάλιστα, έγιναν και αναφορές για άτομα με αναπηρία τα οποία δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν τα προγράμματα λόγω των προβλημάτων τους. Για παράδειγμα, αναφέρθηκε πως φοιτήτρια με απώλεια ακοής που επιμορφωνόταν σε σεμινάριο δια βίου μάθησης, αναγκάστηκε να το διακόψει, διότι δεν της παρεχόταν δωρεάν μετάφραση στη νοηματική γλώσσα κατά τις προγραμματισμένες τηλεδιασκέψεις.

Κάποιοι εκπαιδευόμενοι παρακολούθησαν εξ’ αποστάσεως προγράμματα και κάποιοι δια ζώσης. Και στις δύο περιπτώσεις λοιπόν, έγιναν οι ίδιες ερωτήσεις, προκειμένου να εντοπισθούν οι διαφορές στην προσβασιμότητα, στη διευκόλυνση της μάθησης, όπως και την κοινωνικοποίηση των ατόμων με αναπηρία, ανάλογα με τη μορφή της επιμόρφωσης.

Στα εξ’ αποστάσεως προγράμματα, τις περισσότερες φορές τα ίδια τα άτομα με αναπηρία μετέτρεπαν το υλικό σε προσβάσιμο με τη βοήθεια των ίδιων των προγραμμάτων – λογισμικών που είχαν ήδη προμηθευτεί και χρησιμοποιούσαν πριν ξεκινήσουν την επιμόρφωσή τους. Επίσης, οι πλατφόρμες δεν ήταν πάντα προσβάσιμες, ούτε η μορφή των αρχείων που ανέβαιναν για σημειώσεις των μαθημάτων (π.χ.

αρχεία pdf τα οποία από τους αναγνώστες κειμένου κωδικοποιούνται ως εικόνες). Επιπλέον, οι υπάλληλοι της τεχνικής διαχείρισης των προγραμμάτων δεν είχαν την κατάλληλη εξειδίκευση ώστε να είναι σε θέση να προσφέρουν ουσιαστική βοήθεια για την επίλυση των προβλημάτων που προέκυπταν. Με βάση το παράδειγμα αυτό, είναι προφανές λοιπόν εδώ, ότι το βάρος προσανατολίζεται στο άτομο με αναπηρία που φαίνεται να είναι υποχρεωμένο να βρει μόνο του τη λύση ώστε να είναι σε θέση να ανταποκριθεί στο επιμορφωτικό πρόγραμμα, παρ' όλο που θα μπορούσαν τα ίδια να υποστηρίζονται πλήρως από τις νέες προσφερόμενες τεχνολογίες Στα δια ζώσης προγράμματα, η απάντηση ήταν ομόφωνα αρνητική από την πλευρά των ατόμων με προβλήματα ακοής και όρασης, καθώς το υλικό που τους παρείχαν οι καθηγητές τους και πάλι δεν ήταν προσβάσιμο. Για παράδειγμα, οι σημειώσεις δίνονταν συχνά σε έντυπη μορφή με συνέπεια τα τυφλά άτομα να μην είναι σε θέση να τις διαβάσουν και αντίστοιχα όταν υπήρχε οπτικοακουστικό υλικό κατά την επιμόρφωση, τα άτομα με απώλεια ακοής, δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν. Επιπλέον, για τα άτομα με προβλήματα ακοής, η έλλειψη μετάφρασης στη νοηματική κατά τη διάρκεια των τηλεδιασκέψεων ήταν πολύ μεγάλο πρόβλημα, για το οποίο ήταν αναγκασμένα να βρουν λύση επίσης τα ίδια, γεγονός που τους προκαλούσε άγχος σχετικά με την επιτυχή ολοκλήρωση του προγράμματος.

Παρ' όλα αυτά τα σπουδαιότερα εμπόδια εντοπίσθηκαν στα δια ζώσης προγράμματα και την μετακίνηση μέχρι τον φυσικό χώρο της επιμόρφωσης, όπως και την είσοδο στο κτίριο. Τα άτομα με κινητικά προβλήματα αντιμετώπισαν τις μεγαλύτερες δυσκολίες. Η απουσία ραμπών, τα χαλασμένα ασανσέρ, οδηγούσα τα άτομα με κινητική αναπηρία, όπως ανέφεραν τα ίδια, να ζητούν συχνά τη βοήθεια των συμφοιτητών τους για να ανεβούν τις σκάλες ώστε να πραγματοποιηθεί η παρακολούθηση του μαθήματος που πραγματοποιούταν σε όροφο. Για τα άτομα με προβλήματα όρασης, ο μη προσβάσιμος χώρος, η δυσκολία μετακίνησης μέχρι το κτίριο του προγράμματος, αποτέλεσε επίσης πρόβλημα. Τέλος, για τα άτομα με προβλήματα ακοής, και πάλι η έλλειψη μεταφραστή στη νοηματική, αναφέρθηκε από τους περισσότερους ως το πιο σημαντικό εμπόδιο. Σημειώθηκε ότι ουσιαστικά οι διαλέξεις πραγματοποιούνταν παθητικά για εκείνους/ες, εκτός εάν υπήρχε οπτικό υλικό. Ειδάλλως, η χειλανάγνωση ήταν συχνά δύσκολη λόγω κεκλιμένης ταχύτητας της διάλεξης και οι ίδιοι/ιες αναγκάζονταν να στηρίζονται αποκλειστικά στις γραπτές σημειώσεις προκειμένου να περάσουν τα μαθήματα.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εξειδίκευση του προσωπικού. Στα εξ' αποστάσεως προγράμματα, τις περισσότερες φορές το προσωπικό και οι καθηγητές δεν ήταν εκπαιδευμένοι, ούτε οι πλατφόρμες είχαν διαμορφωθεί σύμφωνα με τους διεθνείς κανόνες προσβασιμότητας. Συχνά, προσπαθούσαν όμως να βρουν λύσεις στο πρόβλημα των φοιτητών, μετατρέποντας κάποιες φορές το υλικό σε προσβάσιμο, ψάχνοντας εναλλακτικές λύσεις. Και στα δια ζώσης προγράμματα, τις περισσότερες φορές δεν ήταν εκπαιδευμένοι. Βέβαια, σημειώθηκε πως άλλες φορές ήταν ενθαρρυντικοί και υποστηρικτικοί και άλλες φορές αδιάφοροι ή ακόμη και απαξιωτικοί.

Σχετικά με την πρωτοβουλία για την επιμόρφωση των εκπαιδευόμενων, τα περισσότερα άτομα με αναπηρία που έδωσαν συνέντευξη, ήταν διστακτικά αρχικά στο να παρακολουθήσουν ή όχι τα επιμορφωτικά προγράμματα, λόγω της αναπηρίας τους. Τα άτομα με προβλήματα όρασης, προβληματίζονταν διότι γνώριζαν ότι εκτός από συνοδεία σε ενδεχόμενο μη προσβάσιμο χώρο, θα χρειάζονταν συχνά βοήθεια στη μελέτη των σημειώσεων από άλλο άτομο, ειδικά όταν αυτές δεν δίνονταν σε ψηφιακή μορφή ή σε braille, ώστε να μπορούν να τις διαβάζουν. Τα άτομα με προβλήματα ακοής, προβληματιζόντουσαν σχετικά με τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν κατά την παράδοση των μαθημάτων σε σχέση με το τι θα μπορούσαν να αντιληφθούν ακουστικά. Τέλος, τα άτομα με κινητικά προβλήματα έπρεπε να διασφαλίσουν ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα θα είναι προσβάσιμο και ότι θα τηρούνται όλες οι αρχιτεκτονικές προδιαγραφές ώστε να εισέλθουν στο χώρο παράδοσης των μαθημάτων. Εάν ο χώρος δεν ήταν προσβάσιμος, δεν έμπαιναν καν στη διαδικασία να κάνουν αίτηση για το επιμορφωτικό πρόγραμμα.

Αναφορικά με τους λόγους που τους ώθησαν να επιλέξουν να ακολουθήσουν τα συγκεκριμένα προγράμματα επιμόρφωσης, τα άτομα με αναπηρία εκτός από την επαγγελματική εξέλιξη και την επιπλέον μοριοδότηση, παραδέχτηκαν πως επέλεξαν πολύ συγκεκριμένα προγράμματα τα οποία γνώριζαν πως

εξυπηρετούσαν τις ανάγκες που προκύπτουν από την αναπηρία τους. Τα άτομα με κινητικά προβλήματα, επέλεξαν προγράμματα εξ' αποστάσεως, όπου δεν θα χρειάζονταν μετακινήσεις. Τα άτομα με προβλήματα όρασης επέλεξαν δια ζώσης και εξ' αποστάσεως προγράμματα, αρκεί τα δεύτερα να υποστηρίζονταν άρτια τεχνολογικά, για τη διευκόλυνση της ψηφιοποίησης του προς μελέτη υλικού.Τέλος, τα άτομα με απώλεια ακοής είχαν προτίμηση στα εξ' αποστάσεως προγράμματα για τα οποία όμως ερευνούσαν νωρίτερα εάν υπάρχει μετάφραση στη νοηματική γλώσσα, κατά τη διαδικασία των live μαθημάτων μέσω των ειδικών πλατφορμών.

Αναφορικά με τις προσδοκίες τους, τα άτομα με αναπηρία που συμμετείχαν στην έρευνα έκαναν άκρως στοχευμένη επιμόρφωση, γνωρίζοντας από πριν τα οφέλη που επρόκειτο να αποκομίσουν. Οι προσδοκίες τους ήταν η επαγγελματική και η κοινωνική ανέλιξη. Ειδικά, σχετικά με την τελευταία, ένα μεγάλο ποσοστό ανέφερε ότι μέσα από την εκπαίδευση, τους δίνεται η δυνατότητα να αποκτήσουν μία αξιόλογη κοινωνική θέση και να αποδείξουν στην κοινωνία ότι μπορούν να τα καταφέρουν ανεξάρτητα από τα εμπόδια που παρουσιάζονται σχετικά με την αναπηρία τους.

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα της έρευνας διαβεβαίωσαν προβλήματα προσβασιμότητας στα επιμορφωτικά προγράμματα στις περισσότερες των περιπτώσεων, είτε αυτά ήταν δια ζώσης, είτε ήταν εξ' αποστάσεως, ανάλογα πάντα με τη μορφή της αναπηρίας.

Φαίνεται παρ' όλα αυτά πως η εξ' Αποστάσεως Εκπαίδευση επιλέγεται συχνά με σκοπό την επιμόρφωση από την πλευρά των ατόμων με αναπηρία. Η μορφή αυτή εκπαίδευσης παρατηρήθηκε ότι επιλέγεται συνειδητά αρκετά συχνά, καθώς η ίδια συμβάλλει στην προσφορά ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών και ενθαρρύνει την άρση του κοινωνικού τους αποκλεισμού, ο οποίος οφείλεται στην περιορισμένη πρόσβαση σε πλήθος και ποικιλία πληροφοριών, γεγονός που οδηγεί μοιραία και μακροπρόθεσμα, εκτός των άλλων και στην ελλιπή τους επαγγελματική κατάρτιση, η οποία θα τους προσφέρει προοπτικές κοινωνικής ένταξης, αναγνώρισης και ενίσχυσης της αυτοαξίας (ΕΣΑμεΑ, 2002). Με τη συμβολή της εξ' αποστάσεως εκπαίδευσης, όλα τα παραπάνω εμπόδια καταρρίπτονται.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να αμελείται η ανάγκη των ατόμων με αναπηρία για αλληλεπίδραση και επικοινωνία με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες στα αντίστοιχα προγράμματα και κυρίως με τον εκπαιδευτή τους. Επομένως, δε θα πρέπει η εξ' αποστάσεως εκπαίδευση να αποτελεί τη μόνη λύση για επιμόρφωση.

Αν και τα άτομα με αναπηρία που πήραν μέρος στην έρευνα είχαν ήδη ένα πτυχίο, ήταν εξοικειωμένα με την παροχή ελλιπών εκπαιδευτικών ευκαιριών και γνώριζαν κατά κάποιο τρόπο εκ των προτέρων τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν. Το γεγονός της έλλειψης σεβασμού απέναντι στις ανάγκες τους, τα οδήγησε σε ματαίωση, όπως ανέφεραν στο τέλος των συνεντεύξεων. Παράλληλα, τους προκλήθηκαν αρνητικά συναισθήματα για τις εκπαιδευτικές τακτικές που χρησιμοποιήθηκαν και την άγνοια των εκπαιδευτικών συστημάτων, όπως και του εκπαιδευτικού- ακαδημαϊκού προσωπικού αναφορικά με θέματα αναπηρίας, αλλά και επικοινωνιακών τακτικών.

Παρ' όλα αυτά, για την ισότιμη αντιμετώπισή τους, ο σκοπός της εκπαίδευσης των ατόμων με αναπηρία, θα πρέπει να ταυτίζεται πάντα με τον σκοπό της εκπαίδευσης των ατόμων δίχως αναπηρία, με επιθυμητό αποτέλεσμα την καταλυτική της συμβολή στην ολόπλευρη ανάπτυξή τους και την ομαλή ένταξή τους στην κοινωνία (Holloway, 2001). Ενδεχομένως, αυτό που πρέπει να αλλάξει είναι η μέθοδος διδασκαλίας και τα διδακτικά μέσα τα οποία πρέπει να προσανατολίζονται στην ενθάρρυνση και υποβοήθεια όλων των φοιτητών/τριών πάντα σύμφωνα με τον Καθολικό Σχεδιασμό του οποίου στόχος είναι η προσβασιμότητα για όλους, προσβασιμότητα σε κτίρια και δομές εκπαίδευσης, το αναλυτικό πρόγραμμα, το Διαδίκτυο κτλ.

Παρότι κάτι τέτοιο διευκολύνει τα άτομα με αναπηρία, εντούτοις τελικά εκτός του ότι αποβαίνει προς όφελος όλων, προωθεί την ισότητα στην κοινωνία. Η εφαρμογή των αρχών του Καθολικού Σχεδιασμού ελαχιστοποιεί τη χρήση υποστηρικτικών τεχνολογιών και καταλήγει στην παραγωγή προϊόντων συμβατών

με την υποστηρικτική τεχνολογία, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από πολλές ομάδες ανθρώπων και όχι μόνο από ανθρώπους με αναπηρία (Χιουρέα, 1998).

Χωρίς αμφιβολία, η ανοιχτή πρόσβαση στην εκπαίδευση των ατόμων με αναπηρία συμβάλλει και στην καταπολέμηση ενός άλλου πολύ σημαντικού παράγοντα κοινωνικού αποκλεισμού, στην καταπολέμηση της ανεργίας, αφού μέσω της κατάλληλης εκπαίδευσης, τα άτομα αυτά θα αποκτήσουν τη δυνατότητα για επαγγελματική κατάρτιση, ανέλιξη και θα αποτελέσουν ισχυρό εργατικό δυναμικό, νιώθοντας με αυτό τον τρόπο ολοκληρωμένα, άξια και ισότιμα μέλη της κοινωνίας (Νταλάκα, 2004). Η απομάκρυνση του ατόμου από την παραγωγική διαδικασία που προκύπτει από την ανεπαρκή εκπαίδευση και η έκπτωσή του από τη θέση εργασίας σημαίνει αυτόματα και την κοινωνική του έκπτωση, γεγονός το οποίο προσλαμβάνεται αρνητικά, αρχικά από τους ίδιους τους αποκλεισμένους,, προκαλώντας αρνητικά συναισθήματα για την αποκοινωνικοποίησή τους, λόγω της διαφορετικότητάς τους και των προκαταλήψεων σε σχέση με αυτή. Παρ' όλα αυτά, τα παραπάνω εμπόδια και οι συνέπειες αυτές είναι δυνατό να ξεπεραστούν στο μέλλον, εάν υπάρχει νομοθετική διασφάλιση της προσβασιμότητας και εξειδίκευση εκπαιδευτικού προσωπικού σε θέματα αναπηρίας, με σκοπό να προωθηθεί η αναγκαία ενθάρρυνση, ώστε εκείνα να συμμετέχουν σε κοινωνικές διαδικασίες μέσω της εκπαίδευσης (Σούλης, 2013).

Εφικτά θα είναι όλα αυτά, επιπλέον με τη διάθεση αυξημένων οικονομικών πόρων για την εφαρμογή των μέτρων πρόσβασης, όπως και τη διασφάλιση της συμμετοχής των ίδιων των ατόμων με αναπηρία στο σχεδιασμό των δράσεων που αφορούν την πρόσβασή τους στην ποιοτική εκπαίδευση που προσφέρει ίσες ευκαιρίες (Αγγέλου, 2008).

Σημείωση:

«Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος των διδακτορικών διατριβών που εκπονούνται στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, της υποψήφιας διδακτόρισσας Γωγάκης Ηλιάννας και της υποψήφιας διδακτόρισσας Τερζοπούλου Θεοδώρας, της οποίας η διδακτορική διατριβή χρηματοδοτείται από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας και το ίδρυμα ΕΛΙΔΕΚ (Υποψήφιος Διδάκτορας: Τερζοπούλου Θεοδώρα_ 1815)».

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αγγέλου, Ε. (2008). *Ανθρώπινα δικαιώματα και ΑμεΑ στην Ελλάδα*. Α.Π.Θ.: Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Βεργιώτη, Ε. (2010). *Λόγοι και ταυτότητα στην αναπηρία: ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από κείμενα των αναπήρων*. Α.Π.Θ.: Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

Βλαβιανού-Αρβανίτη, Α. (2004). *Άτομα με αναπηρία στη σύγχρονη κοινωνία*. Αθήνα: Διεθνής Οργανισμός Βιοπολιτικής

Ε.Σ.Α.μεΑ. (2002β). *Αναπηρία και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ε. Ε - Ώρα για αλλαγή, εργαλεία για την αλλαγή.* Αθήνα: Τελική Έκθεση Μελέτης

Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (1996). *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους: Μια ψυχοπαιδαγωγική Προσέγγιση της Ένταξης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Κουρουπέτρογλου, Χ. (2014). *Εφαρμογές της τεχνολογίας στην ειδική εκπαίδευση: Υποστηρικτικές τεχνολογίες*. Κύπρος: Πανεπιστήμιο Λευκωσίας, Τμήμα Επιστημών Αγωγής, Ειδικής Εκπαίδευσης

Νταλάκα, Ε. (2004). *Επαγγελματική ανάπτυξη ατόμων με προβλήματα όρασης. Μετρική και μεθοδολογική προσέγγιση στην αξιολόγηση των κοινωνικών δεξιοτήτων*. Διπλωματική εργασία. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας

ΟΗΕ (2007). *Διεθνής Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία*.

Σκατζούρη, Α. (2008). *Μελέτη με αντικείμενο την καθολική πρόσβαση τυφλών ατόμων και ατόμων με προβλήματα όρασης σε ηλεκτρονικό εκπαιδευτικό υλικό*. Πάτρα: Διπλωματική εργασία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ

Σούλης, Σ. (2013). *Εκπαίδευση και Αναπηρία. Εγχειρίδιο για τη Συνδικαλιστική Εκπαίδευση Στελεχών του Αναπηρικού Κινήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.με.Α)

Χιουρέα, Ρ. (1998). *Εισαγωγή στην εκπαίδευση των τυφλών στην Ελλάδα.* Αθήνα: Λύχνος

Χουρδάκης, Γ. (2007). *Δυνατότητες επαγγελματικής εκπαίδευσης και απασχόλησης των ατόμων με αναπηρία*. Κρήτη: Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Χριστοφή, Μ. (2013). *Προσβασιμότητα και Αναπηρία. Εγχειρίδιο για τη Συνδικαλιστική Εκπαίδευση Στελεχών του Αναπηρικού Κινήματος.* Αθήνα: Εκδόσεις Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.με.Α)

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Holloway, S. (2001). The experience of higher education from the perspective of disabled students. Disability and Society, Vol *16, No 4*, pp. 579-615.

Lovelock, R. & Powell, J. (1995). *Assessing the social support needs of visually impaired people*, York: Joseph Rowntree Foundation

Moore, N. (2000). *The information needs of visually impaired people,* Acumen. Mississippi State: Rehabilitation Research and Training Center on Blindness and Low Vision, University of Mississippi

Van Hasselt, V. B., Strain, P. S., Hersen, M. (1988). Handbook of developmental and physical disabilities. Available at: https://nsuworks.nova.edu/cps

Προβολή τροφίμων σε τηλεοπτικές σειρές κινουμένων σχεδίων για παιδιά

Μήλια Τζούτζου, Ειρήνη Μπαθρέλλου, Αντωνία-Λήδα Ματάλα

Εργαστήριο Διατροφής και Κλινικής Διαιτολογίας

Περίληψη

Το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα παιδιά δραστηριοποιούνται επηρεάζει τις διατροφικές τους συνήθειες και επιλογές. Προηγούμενες έρευνες αναφέρουν ότι τα μηνύματα που μεταφέρονται σε παιδιά μέσω των διαφημίσεων τροφίμων αλλά και άλλων προϊόντων μαζικής ψυχαγωγίας έχουν αντίκτυπο τόσο στις αντιλήψεις που διαμορφώνουν για τα τρόφιμα όσο και στις διατροφικές τους επιλογές. Ωστόσο, ενώ η βιβλιογραφία δείχνει πως ανθυγιεινά τρόφιμα προβάλλονται σε τηλεοπτικά παιδικά προγράμματα, λίγες μελέτες έχουν εξετάσει τα μηνύματα που τα περιβάλλουν, είτε μέσω των λεκτικών σχολίων και διαλόγων, είτε μέσω των προβαλλόμενων σκηνών και τηλεοπτικών καρέ. Σκοπός της μελέτης ήταν να καταγραφεί η παρουσία της τροφής και τα μηνύματα που τη συνοδεύουν σε παιδικές σειρές κινουμένων σχεδίων στην Ελλάδα. Επιλέχθηκαν τυχαία 100 επεισόδια των δημοφιλέστερων παιδικών σειρών και τα τρόφιμα ταξινομήθηκαν σε ομάδες. Καταγράφηκαν επίσης όλες οι σκηνές που προέβαλαν κατανάλωσή τροφίμων καθώς και όλα τα μηνύματα που συνόδευαν την κατανάλωση ή την προβολή τους, είτε αυτά ήταν προφορικά, είτε οπτικά, ενώ χαρακτηρίστηκαν θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα, ανάλογα με το κλίμα, τα σχόλια και τη συμπεριφορά των ηρώων. Τα δεδομένα που θα εξαχθούν αναμένεται να δώσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του περιεχομένου των κινουμένων σχεδίων σε σχέση με τα μηνύματα που προβάλλονται για τα τρόφιμα.

Λέξεις κλειδιά: κινούμενα σχέδια, παιδιά, τηλεόραση, τρόφιμα.

Depictions of food in animated Tv comic series for children

Milia Tzoutzou, Eirini Bathrellou, Antonia-Leda Matalas

Laboratory of Nutrition and Clinical Dietetics

Abstract

The social context in which children are activated influences their nutritional habits and choices. Previous research refers that the messages conveyed to children through food commercials, as well as, other media products influence their perception both on food and their nutritional choices. However, while the review of the literature shows that unhealthy foods are projected on children's TV programming, few studies have examined the messages conveyed either through verbal comments and dialogues, or projected scenes and cinematic frames. The aim of the study was to record the presence of food and the relevant messages in animated comic series in Greece.100 episodes of the most popular animated series were randomly selected and foods were classified in groups, while all the scenes which showed food consumption were recorded. Furtehrmore, all the messages accompanying food consumption or their projection, oral or visual, were recorded, while at the same time they were characterized as positive, negative or neutral according to the comments and heroes' behavior. Data extracted is expected to give, a thorough analysis of the content of the animated comic series in relation with the various messages projected about foods.

Key words: animated cartoons, children, television, food.

Εισαγωγή

Η προβολή των τροφίμων στα σύγχρονα μέσα ψυχαγωγίας.

Έρευνες δείχνουν ότι οι διατροφικές επιλογές είναι άμεσα συνδεδεμένες με το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο οι άνθρωποι δραστηριοποιούνται αφού διαμορφώνονται μέσα από τις προσωπικές στάσεις του κάθε ατόμου ενώ συνδέονται με πολιτισμικές καταβολές, όπως είναι οι οικογενειακές συνήθειες και οι ανάγκες για επικοινωνία και κοινωνική συνέρευση (Birch και Fischer 1998: 539-49, Brown και Odgen, 2004:261-271, Stead και συν. 2011:1131-1139).Παράλληλα, τα μέσα μαζικής ψυχαγωγίας με εκπομπές, τηλεοπτικές σειρές και διαφημίσεις είναι οι «αναμεταδότες» μιας μαζικής κουλτούρας ενημέρωσης σε

καθημερινή βάση. Ο τρόπος με τον οποίο τα μέσα ψυχαγωγίας προβάλουν τα διάφορα τρόφιμα έχει πρωτεύοντα ρόλο σε όλη αυτή την επικοινωνία, αφού είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την αντίληψη που το άτομο διαμορφώνει για τις διατροφικές του επιλογές και προτιμήσεις. Συνεπώς, τα μέσα ψυχαγωγίας ως κυρίαρχα μέσα επικοινωνίας του σύγχρονου πολιτισμού ενδεχομένως να παρέχουν στερεότυπα και αξίες που μπορεί να σχετίζονται με τις επιλογές των ατόμων σε σχέση με την διατροφή. Το περιβάλλον κατανάλωσης τροφής αλλά και μηνύματα που προβάλλονται για τα τρόφιμα στα παιδικά κινούμενα σχέδια, είτε μέσω εικόνων, είτε μέσω λεκτικών σχολίων και διαλόγων, αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Θεωρητική συζήτηση

Παιδικές διαφημίσεις τροφίμων και διαμόρφωση των διατροφικών επιλογών.

Αποτελέσματα ερευνών δείχνουν ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των διαφημιζόμενων τροφίμων και των παιδικών καταναλωτικών συμπεριφορών, που περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, διαιτητικές προτιμήσεις και απαιτήσεις για συγκεκριμένες καταναλωτικές αγορές. Σε ανακοίνωσή της η Αμερικάνικη Ακαδημία Παιδιατρικής (American Academy of Pediatrics 2006: 2563-2569), επισημαίνει ότι η διαφήμιση ασκεί κυρίαρχη επιρροή στα παιδιά και τους εφήβους. Παιδιά και ενήλικες βλέπουν περισσότερες από 40.000 διαφημίσεις το χρόνο μόνο στην τηλεόραση, ενώ όλο και περισσότερο εκτίθενται σε διαφημίσεις στο διαδίκτυο, στα περιοδικά ή/και εντός του σχολικού περιβάλλοντος. Η Ακαδημία αναφέρει ότι διατροφική προτίμηση παιδιών με υψηλότερα συνήθη επίπεδα τηλεθέασης επηρεάστηκε περισσότερο από την έκθεση σε διαφημίσεις τροφίμων, σε σύγκριση με παιδιά που έβλεπαν λιγότερη τηλεόραση. Ομοίως οι Birch και Fisher (Birch και Fisher 1998: 539-49) σημειώνουν ότι ο «χρόνος» που τα παιδιά ξοδεύουν βλέποντας τηλεόραση φαίνεται να έχει αρνητική επίδραση στο τι επιλέγουν να φάνε ενώ η επαναλαμβανόμενη έκθεση τους σε διαφημίσεις συγκεκριμένων ειδών τροφίμων μπορεί να ενισχύσει την προτίμηση των παιδιών για πλούσια σε ενέργεια αλλά φτωχά σε θρεπτικά συστατικά τρόφιμα. Στην ίδια κατεύθυνση οι Kraak και Pelletier (Kraak και Pelletier 1998:15-24) διαπιστώνουν την ολοένα αυξανόμενη καταναλωτική δύναμη των παιδιών και εφήβων, επισημαίνοντας ότι οι γονείς κατονομάζουν συχνά τα παιδιά τους ως τα πλέον κατάλληλα μέλη της οικογένειας για να προτείνουν σε ποιο εστιατόριο τύπου fast food θα γευματίσει η οικογένεια ή ποια νέα δημητριακά πρωινού η μητέρα θα πρέπει να αγοράσει. Τα παιδιά δε, συχνά αδυνατούν να εντάξουν ένα τρόφιμο στην κατηγορία στην οποία ανήκει, αλλά θυμούνται την εμπορική του ονομασία. Στην μελέτη που διεξήγαγαν σε σχέση με την επίδραση της εμπορευματοποίησης των αγαθών στην αγοραστική συμπεριφορά των παιδιών και εφήβων, η διαφήμιση αναφέρθηκε ως μια από τις σημαντικότερες επιρροές για την διαμόρφωση και επιλογή συγκεκριμένων ειδών διατροφής.

Οι No και συν. (No και συν 2014:75-81) αναφερόμενοι στα έντυπα μέσα σημειώνουν ότι οι αναφορές και οι εικόνες των ανθυγιεινών τροφών όπως αυτές προβάλλονται επανειλημμένως στους νέους μέσω των έντυπων μέσων ψυχαγωγίας μπορούν να διαμορφώσουν την διαιτητική τους συμπεριφορά και να επηρεάσουν τις διατροφικές τους επιλογές. Οι ερευνητές μελέτησαν τις αναφορές των δημοφιλέστερων περιοδικών της Νέας Ζηλανδίας τα οποία απευθύνονταν σε παιδιά και σε εφήβους, και βρήκαν ότι, σε επώνυμα προϊόντα οι αναφορές στις ανθυγιεινές τροφές ήταν πιο συχνές από ότι στις υγιεινές. Συγκεκριμένα οι αναφορές και διαφημίσεις προϊόντων όπως είναι τα σνακ άγγιζαν το ποσοστό του 36%, ενώ των αναψυκτικών και των ποτών έφταναν το 24%. Αντιθέτως τα φρούτα και λαχανικά αντιπροσώπευαν ένα 3% των συνολικών αναφορών που καταγράφηκαν.

Η μελέτη των Boyland και συν. (Boyland και συν 2011:93-100) αποκάλυψε ότι τα παιδιά, όταν βλέπουν διαφημίσεις τροφίμων, διαλέγουν προϊόντα, επώνυμα ή μη, περισσότερο πλούσια σε λίπος και υδατάνθρακες σε σύγκριση με τα ομοειδή προϊόντα που επιλέγουν όταν βλέπουν διαφημίσεις παιχνιδιών. Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι τα παιδιά με μεγαλύτερη προγενέστερη έκθεση σε διαφημίσεις ανταποκρίνονταν περισσότερο σε μηνύματα προώθησης τροφίμων, σε σύγκριση με τα παιδιά που παρουσίαζαν μικρότερη προγενέστερη έκθεση σε διαφημίσεις. Στην ίδια κατεύθυνση, οι Goldberg και συν. (Goldberg και συν 1978:73-81), παρατήρησαν ότι τα παιδιά που εκτέθηκαν σε τηλεοπτικές διαφημίσεις

τροφίμων που περιείχαν ζάχαρη, επέλεξαν περισσότερα ζαχαρώδη τρόφιμα σε σύγκριση με τα παιδιά που είχαν δει τηλεοπτικές διαφημίσεις τροφίμων υψηλότερης θρεπτικής αξίας.

Οι Bathrellou και συν. (Bathrellou και συν 2006:127-133) ανέλυσαν τις διαφημίσεις τροφίμων που προβάλλονται στην παιδική ζώνη της ελληνικής τηλεόρασης ως προς το είδος των τροφίμων που διαφημίζουν, τους τρόπους προσέλκυσης σε επίπεδο θεματολογίας και τεχνικών χαρακτηριστικών, και τις συνέκριναν με τις διαφημίσεις μη τροφίμων. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι διαφημίσεις τροφίμων περιείχαν περισσότερα καρέ ανά διαφήμιση αλλά και ταχύτερο ρυθμό, δηλαδή περισσότερα καρέ ανά δευτερόλεπτο. Αξίζει να σημειωθεί πως το 37.3% των τροφίμων που διαφημίζονταν περιείχαν ποσοστό λίπους σε ποσοστό άνω του 30%, ενώ το 63.8% των διαφημιζόμενων προϊόντων περιείχαν πρόσθετη ζάχαρη. Στα ίδια συμπεράσματα σχετικά με το είδος των διαφημιζόμενων τροφίμων κατέληξαν και οι Jones και συν. (Jones και συν 2008:588-595), οι οποίοι εξέτασαν το περιεχόμενο των διαφημίσεων των αντίστοιχων ιστοσελίδων πέντε εκ των δημοφιλέστερων περιοδικών της Αυστραλίας, τα οποία απευθύνονται σε παιδιά. Παρατήρησαν ότι οι διαφημίσεις για τρόφιμα εμφανίζονταν συχνά, ήταν συνήθως έμμεσες και «κρυμμένες», ενώ σχετίζονταν με βραβεία, παιχνίδια και διαγωνισμούς. Τα διαφημιζόμενα τρόφιμα ήταν κυρίως τρόφιμα με αυξημένη περιεκτικότητα σε ζάχαρη και λιπαρά, όπως καραμέλες, παγωτά, chips και χάμπουργκερ, ενώ μια μόνο διαφήμιση του δείγματος αφορούσε λαχανικά.

Άλλη έρευνα (Hart και συν 2002:129-140) για τη γνώση και την ευαισθητοποίηση μαθητών δημοτικού σχετικά με τα τρόφιμα και τη διατροφή, βρέθηκε ότι υπήρχε εμφανής σύγχυση για τα διαφημιζόμενα προϊόντα τροφίμων. Συγκεκριμένα, αρκετά από τα τρόφιμα που προωθούνταν στην τηλεόραση θεωρούνταν από τα παιδιά πιο υγιεινά από ό,τι πραγματικά ήταν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων παρανοήσεων ήταν μαρτυρίες που ανέφεραν τα φρούτα ως πηγή μεγάλων ποσοτήτων ζάχαρης ή ότι οι μπάρες τύπου σνακ περιείχαν 0% ποσοστό λίπους. Οι ερευνητές υποστηρίζουν την σημασία των πρώιμων εμπειριών στην παιδική ηλικία για τη διαμόρφωση προτύπων συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια της ζωής ενώ σημειώνουν πως η τροφή παρέχει ένα παράδειγμα που επιτρέπει τη διερεύνηση των πολλαπλών πλευρών της καταναλωτικής συμπεριφοράς των παιδιών.

Διαπιστώνεται πως το περιεχόμενο των τηλεοπτικών, των διαδικτυακών αλλά και των έντυπων διαφημίσεων τροφίμων επικεντρώνεται συχνά στην προβολή προϊόντων όπως τα αλμυρά σνακ, τα αναψυκτικά, ζαχαρώδη προϊόντα κ.α. Σε κάποιες από τις μελέτες οι συμμετέχοντες έδωσαν αντιφατικές απαντήσεις σχετικά με την θρεπτική αξία των διαφημιζόμενων τροφίμων, ενώ σε άλλες φάνηκε ότι τα παιδιά μπόρεσαν να ανακαλέσουν στην μνήμη τους τρόφιμα με την εμπορική τους ονομασία μη μπορώντας όμως να προσδιορίσουν σε ποιά κατηγορία τροφίμου άνηκε το διαφημιζόμενο προϊόν. Επιπρόσθετα η επανειλημμένη έκθεση στα διαφημιζόμενα τρόφιμα φάνηκε να επηρεάζει την θετικά την επιλογή των παιδιών για την προτίμηση και την κατανάλωση των συγκεκριμένων προϊόντων. Τα ανωτέρω εγείρουν σοβαρές ανησυχίες σχετικά με την διαμόρφωση διαιτητικών συμπεριφορών και την υιοθέτηση από τα παιδιά προτύπων τα οποία δεν συνάδουν με μια υγιεινή κατεύθυνση διατροφής.

Διαφημίσεις τροφίμων και χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων.

Οι χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων, όπως δείχνει η βιβλιογραφία, χρησιμοποιούνται πλέον ως πολύτιμο εργαλείο της παγκόσμιας βιομηχανίας διαφήμισης, με σκοπό την προώθηση κάθε λογής καταναλωτικών αγαθών στο ανήλικο κοινό. Οι αναφορές που αφορούν τις τεχνικές προώθησης (π.χ. σε χώρους εστιατορίων και supermarket), καθώς και τις τηλεοπτικές, τις διαδικτυακές ή και τις έντυπες διαφημίσεις αναδεικνύουν την χρήση των κινουμένων σχεδίων στην διαφήμιση προϊόντων τροφίμων. Σε μελέτη ανασκόπησης (Hastings και συν. 2006) που πραγματοποιήθηκε, αναλύθηκαν οι στρατηγικές και τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την προώθηση τροφίμων σε παιδιά. Σε 41 μελέτες από τις συνολικά 133 που εξετάστηκαν, βρέθηκε πως υπήρξε παρουσία κάποιου χαρακτήρα animation. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές παρατηρούν ότι οι ενήλικοι που εμφανίζονται στις οθόνες των τηλεοράσεων και διαφημίζουν προϊόντα τροφίμων συνήθως αναφέρονται σε κάποιο συγκεκριμένο ήρωα κινουμένων σχεδίων. Βρέθηκε επίσης, ότι η χρήση των τεχνικών animation είναι στενά συνδεδεμένη με την προώθηση προϊόντων τροφίμων που απευθύνονται σε παιδιά, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει απαραιτήτως στις περιπτώσεις

διαφημίσεων που αφορούν μεν το παιδικό κοινό, αλλά προωθούν άλλα, πέραν των τροφίμων, προϊόντα, αλλά ούτε και στις περιπτώσεις διαφημίσεων που απευθύνονται σε ενήλικους. Στην μελέτη των Μπαθρέλλου και συν. (Μπαθρέλλου και συν 2006:127-133), η ανάλυση του περιεχομένου των διαφημίσεων έδειξε ότι το 66.7% των τροφίμων που προβάλλονται στην ελληνική τηλεόραση κατά την διάρκεια της παιδικής ζώνης περιείχε χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων. Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Atkin και Heald (Atkin και Heald 1977:107-114) οι οποίοι κατέγραψαν τις διαφημίσεις της παιδικής ζώνης τα σε δύο ανεξάρτητες χρονικές περιόδους (1972 και 1973). Τα αποτελέσματά τους για έδειξαν ότι το 60% των διαφημίσεων παιδικών τροφίμων περιλάμβαναν κάποιο χαρακτήρα animation, σε αντίθεση με τις διαφημίσεις για παιχνίδια, όπου το ποσοστό μειώνεται στο 10%. Αναφορικά με τους χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων σε αυστραλιανή έρευνα (Morley, 2007), σχετικά με την τηλεοπτική διαφήμιση τροφίμων για παιδιά, το 68% των γονέων δήλωσε πως ανησυχεί για την προβολή τηλεοπτικών προσώπων ή χαρακτήρων που προωθούν μη – υγιεινά προϊόντα για τα παιδιά.

Οι Roberto και συν. (Roberto και συν 2010:88-93), εντόπισαν μια αμοιβαία συσχέτιση μεταξύ των χαρακτήρων κινουμένων σχεδίων που βρίσκονται πάνω σε συσκευασίες τροφίμων και των προτιμήσεων των παιδιών για τα συγκεκριμένα σνακ. Πιο συγκεκριμένα, το 50% των παιδιών απάντησε πως τα σνακ με τους χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων στην συσκευασία τους είχαν καλύτερη γεύση, συγκριτικά με τα σνακ των οποίων η συσκευασία δεν έχει τυπωμένο κάποιον χαρακτήρα. Άλλη έρευνα (Hawkes 2002) αναφέρει ότι οι χαρακτήρες cartoon συνδέονται στενά με τα στοιχεία της διασκέδασης και του ενθουσιασμού. Στην ίδια έρευνα αναφέρεται ότι η αλυσίδα εστιατορίων Pizza Hut δημιούργησε διαφημίσεις με χαρακτήρες animation για να εμπνεύσει στα παιδιά και στους εφήβους «πίστη στο προϊόν» της ανάμεσα στις διεθνείς αγορές. Παρόμοια είναι και τα συμπεράσματα έρευνας που διεξήχθη στην Αμερική (Connor 2006:1478-1485) σύμφωνα με την οποία το 55% του συνόλου των διαφημίσεων τροφίμων για παιδιά έχουν ενσωματώσει κάποιο χαρακτήρα κινουμένων σχεδίων στην μάρκα τους. Καταγράφηκαν οι τεχνικές προώθησης των προϊόντων, το περιεχόμενο των διαφημίσεων, το ηλικιακό γκρουπ στο οποίο απευθύνονται κ.α. Ειδικά όσο αφορά τις αλυσίδες fast food, βρέθηκε ότι στις διαφημιστικές τους καμπάνιες προβάλλουν περισσότερο τέτοιου είδους χαρακτήρες και λιγότερο το ίδιο το προϊόν. Με αυτό τον τρόπο, οι επώνυμες αυτές αλυσίδες τροφίμων σκοπεύουν περισσότερο να δημιουργήσουν συναισθηματικούς δεσμούς με το προϊόν παρά να το διαφημίσουν. Οι Kelly και συν. (Kelly και συν 2005:337-344), ανέλυσαν τη χρήση χαρακτήρων κινουμένων σχεδίων σε παιδικές διαφημίσεις στην Αυστραλιανή τηλεόραση. Η έρευνα εστίασε στην χρήση των χαρακτήρων για την προώθηση τροφίμων, καθώς και το είδος των τροφίμων που η χρήση αυτή περιλαμβάνει. Στους χαρακτήρες προώθησης οι ερευνητές συμπεριέλαβαν δημοφιλείς προσωπικότητες, πρόσωπα του αθλητισμού, χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων και χαρακτήρες τύπου μασκότ (π.χ. Ronald Mac Donald). Βρέθηκε ότι οι χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων χρησιμοποιήθηκαν κατά τις ώρες υψηλής τηλεθέασης παιδιών, όπου διαφημίζονται κυρίως προϊόντα, όπως σάντουιτς, σούπες, σαλάτες, γλυκά. Οι χαρακτήρες προώθησης φάνηκε να συνδέονται με την αναγνώριση και την θετική αντιμετώπιση των παιδιών προς τα προϊόντα που διαφημίζονται, χτίζοντας μακροχρόνια αφοσίωση και αναγνώριση στην μάρκα του προϊόντος (Neelly και Schumann, 2004:7-23). Οι ομιλούντες ήρωες κινουμένων σχεδίων ενεργούν ως οπτικά ερεθίσματα που συσχετίζουν την επωνυμία του προϊόντος με ελκυστικά προς τα παιδιά συναισθήματα, όπως είναι η χαρά και η φαντασία. Οι Kelly και συν. (Kelly και συν 2008:337-344) μελέτησαν εκτός από το είδος των τροφίμων που διαφημίζονταν και τις στρατηγικές προώθησης που χρησιμοποιούνται και βρέθηκε ότι η χρήση κινουμένων σχεδίων και χαρακτήρων προϊόντος είναι η δεύτερη πιο κοινή στρατηγική που χρησιμοποιείται. Αναφορικά με τις τεχνικές προώθησης, την ίδια εικόνα παρουσίασαν και οι διαφημίσεις στις επίσημες ιστοσελίδες των εταιρειών τροφίμων, όπου η χρήση των κινουμένων σχεδίων ήταν αυξημένη και στοχευόμενη στα προϊόντα. Στόχος των σελίδων αυτών ήταν τα παιδιά να αναπτύξουν αφοσίωση στην διαφημιζόμενη φίρμα.

Η ενότητα αναδεικνύει την εκτεταμένη χρήση των χαρακτήρων κινουμένων σχεδίων στις διαφημίσεις οι οποίες προβάλλονται στο ανήλικο καταναλωτικό κοινό κατά την διάρκεια των παιδικών προγραμμάτων. Οι χαρακτήρες αυτοί είναι ευρέως αναγνωρίσιμοι από τα παιδιά αφού συχνά αναφέρονται σε δημοφιλείς πρωταγωνιστές παιδικών τηλεοπτικών προγραμμάτων που η εκάστοτε βιομηχανία τροφίμων χρησιμοποιεί

προκειμένου να προωθήσει τα προϊόντα της. Το γεγονός ότι κατασκευάζονται από τις εταιρίες τροφίμων αποκλειστικά για την προώθηση των προϊόντων τους είναι ακόμα ένα στοιχείο που δείχνει το πόσο σημαντικοί θεωρούνται από την βιομηχανία τροφίμων. Ο σκοπός και στις δύο περιπτώσεις παραμένει ο ίδιος: να κεντρίσει το ενδιαφέρον, να διασκεδάσει και τελικά να παρακινήσει τους μικρούς θεατές σε αγορά και κατανάλωση του διαφημιζόμενου τροφίμου.

Αναφορές στην τροφή σε ταινίες κινουμένων σχεδίων.

Η ανασκόπηση των προηγούμενων ενοτήτων ανέδειξε τους χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων ως βασικό εργαλείο της βιομηχανίας τροφίμων για την προώθηση διαφόρων ειδών διατροφής, τα οποία συχνά είναι χαμηλής θρεπτικής αξίας και υψηλού θερμιδικού περιεχομένου.

Προβολή τροφίμων όμως γίνεται και μέσω των παιδικών τηλεοπτικών προγραμμάτων. Οι τηλεοπτικές σειρές και ταινίες που απευθύνονται σε παιδικό κοινό προβάλουν σκηνές όπου τα διάφορα τρόφιμα είτε αναφέρονται μέσω λεκτικών σχολίων και διαλόγων, είτε προβάλλονται μέσω των οπτικών σκηνών και κινηματογραφικών καρέ. Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας έδειξε ότι ανθυγιεινά τρόφιμα προβάλλουν και οι παιδικές σειρές. Συγκεκριμένα, σε έρευνα (Radnitz και συν 2009:230-233) για το διαθρεπτικό περιεχόμενο των αναφορών τροφίμων (οπτικών ή/και λεκτικών) αλλά και την στάση των ηρώων των κινουμένων σχεδίων απέναντι στα διάφορα τρόφιμα βρέθηκε ότι οι αναφορές σε ανθυγιεινά τρόφιμα με υψηλή περιεκτικότητα σε ζάχαρη, λιπαρά και απλούς υδατάνθρακες, ήταν σχεδόν διπλάσια σε χρόνο θέασης από ότι η προβολή υγιεινότερων τροφίμων, όπως είναι τα φρούτα, λαχανικά και τα δημητριακά ολικής άλεσης. Επιπρόσθετα, βρέθηκε ότι οι χαρακτήρες κινουμένων σχεδίων επιδοκίμασαν και «υποστήριξαν» τα ανθυγιεινά τρόφιμα ενώ τα κατανάλωσαν και σε μεγαλύτερες ποσότητες, εν σύγκριση με υγιεινότερες επιλογές τροφίμων. Στην ίδια κατεύθυνση, άλλη έρευνα (Throop και συν 2014:1694-1700) όπου μελετήθηκε το περιεχόμενο των τροφίμων που προβάλλονται σε 20 παιδικές δημοφιλείς ταινίες, έδειξε ότι οι αναφορές σε ανθυγιεινά τρόφιμα υπερτερούσαν αριθμητικά. Ζαχαρώδη αναψυκτικά, μεγάλες μερίδες φαγητού και ανθυγιεινά τρόφιμα τύπου σνακ ήταν τα είδη τροφίμων που επικράτησαν. Ο Korr (Korr 2008:449-462) στην μελέτη του κατέγραψε τις αναφορές τροφίμων σε παιδικά κινούμενα σχέδια. Στις αναφορές του συμπεριελήφθησαν οπτικές και λεκτικές αναφορές καθώς και οι σκηνές κατανάλωσης τροφίμων. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι αναφορές για τα γλυκά επικράτησαν στα παιδικά κινούμενα σχέδια (26,5% του συνόλου των αναφορών) ενώ ακολούθησαν τα φρούτα και τα λαχανικά με ποσοστό 21,6%. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι στη συγκεκριμένη έρευνα βρέθηκε υψηλό ποσοστό αναφορών και για την διατροφική ομάδα των κρεάτων (18,3%), όπου συμπεριλαμβάνονταν όμως και τρόφιμα όπως τα χάμπουργκερ τα οποία εμφανίζονταν συχνά στην σειρά «Bob ο Σφουγγαράκης». Εξετάζοντας την διαθρεπτική αξία των τροφίμων που προβάλλονται σε τηλεοπτικά προγράμματα της Disney -μέσω οπτικών σκηνών, λεκτικών σχολίων και σκηνών κατανάλωσης- η έρευνα των Roseman και συν. (Roseman και συν 2014:20-25) βρήκε ότι τα γλυκά, τα αλμυρά σνακ και τα ζαχαρώδη αναψυκτικά ήταν αυτά που προβάλλονταν συχνότερα σε σύγκριση με άλλες ομάδες τροφίμων (42% του συνόλου των σχετικών σκηνών). Αντιθέτως, βρήκαν αρκετά λιγότερες αναφορές για τρόφιμα όπως λαχανικά (24%). Επίσης βρέθηκε ότι τα σνακ επικράτησαν σε προβολή (41% του συνόλου των γευμάτων) ενώ κυρίως γεύματα όπως είναι το πρωινό, το μεσημεριανό και το δείπνο προβλήθηκαν με μικρότερη συχνότητα. Ομοίως σε άλλη έρευνα (Eisenberg και συν 2016), όπου έφηβοι κατονόμασαν 25 αγαπημένα τους τηλεοπτικά προγράμματα, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι γεύματα όπως είναι τα σνακ επικράτησαν (ποσοστό 50% των προβαλλόμενων γευμάτων) σε σύγκριση με τα κυρίως γεύματα, όπως είναι το πρωινό, το μεσημεριανό και το δείπνο. Επίσης βρέθηκε ότι τα ανθυγιεινά σνακ προβάλλονταν κυρίως σε σειρές κινουμένων σχεδίων παρά σε άλλα είδη τηλεοπτικών προγραμμάτων, όπως είναι οι κωμωδίες ή τα κοινωνικά δράματα.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνεται ότι και οι παιδικές σειρές κινουμένων σχεδίων προβάλουν επεξεργασμένα τρόφιμα υψηλού θερμιδικού περιεχόμενου με αυξημένη περιεκτικότητα σε ζάχαρη και λίπος. Τρόφιμα όπως τα γλυκά και τα αλμυρά σνακ συχνά προβάλλονται στα παιδικά τηλεοπτικά προγράμματα ενώ υγιεινότερες επιλογές τροφίμων όπως φρούτα, λαχανικά, δημητριακά και γαλακτοκομικά συχνά υποεκπροσωπούνται.

Σκοπός έρευνας– Μεθοδολογία

Κατά την ανασκόπηση που πραγματοποιήθηκε έχουν εντοπιστεί κενά στη βιβλιογραφία σε σχέση με την διερεύνηση των μηνυμάτων για τα τρόφιμα όπως αυτά παρουσιάζονται μέσα από τις σειρές κινουμένων σχεδίων. Παρόλο που οι δημοσιευμένες έρευνες έχουν δείξει ότι ανθυγιεινά τρόφιμα είναι πιθανόν να προβάλλονται σε σκηνές ή/και σε διαλόγους των παιδικών και εφηβικών τηλεοπτικών προγραμμάτων, παρατηρείται ότι δεν έχει δοθεί μεγάλη προσοχή στο περιεχόμενο των μηνυμάτων που σχετίζεται άμεσα με τα τρόφιμα. Συγκεκριμένα, οι έρευνες των Korr (2008) και Roseman (2014) οι οποίες ήδη προαναφέρθηκαν, ναι μεν κατέγραψαν τις αναφορές των τροφίμων διαχωρίζοντάς τες σε οπτικές, λεκτικές ή/και σε σκηνές κατανάλωσης (όπου τα τρόφιμα καταναλώνονταν από τους πρωταγωνιστές των κινουμένων σχεδίων) αλλά οι σκηνές/αναφορές που καταγράφηκαν δεν διαχωρίστηκαν σε θετικές, αρνητικές ή ουδέτερες ανάλογα με το περιεχόμενο τους. Από την άλλη, στην μελέτη των Radnitz και συν., οι συμπεριφορές των ηρώων, όπως για παράδειγμά ο ενθουσιασμός τους ή μη απέναντι σε υγιεινά και ανθυγιεινά τρόφιμα εξετάστηκαν μέσω των οπτικών ή λεκτικών σκηνών ή μέσω των σκηνών κατανάλωσης τροφής, αλλά ούτε σε αυτή την έρευνα καταγράφηκαν λεπτομερώς τα οπτικά και τα λεκτικά μηνύματα για τα προβαλλόμενα τρόφιμα. Από όσο γνωρίζουμε, μέχρι σήμερα μόνο οι Scully και συν (Scully και συν 2016:616-624) κατέγραψαν τα κίνητρα που αφορούν τα τρόφιμα σε θετικά (πχ. ενθουσιασμός) ή αρνητικά (πχ. ανησυχία) όπως αυτά καταγράφηκαν μέσα από τις ατάκες/διαλόγους σε παιδικά προγράμματα κινουμένων σχεδίων, αλλά και εκεί τα διάφορα προβαλλόμενα τρόφιμα δεν κατηγοριοποιήθηκαν ανάλογα με την ομάδα τροφίμων στην οποία ανήκαν.

Το ερευνητικό κενό που εντοπίστηκε στις δημοσιευμένες μελέτες που προαναφέρθηκαν είναι η διερεύνηση, καταγραφή αλλά και ο χαρακτηρισμός των μηνυμάτων που συνοδεύουν την προβολή των τροφίμων, είτε μέσω των διαλόγων, είτε μέσω των οπτικών σκηνών, είτε επίσης μέσω των σκηνών κατανάλωσης. Επιπρόσθετα, οι ατάκες, τα σχόλια και τα μηνύματα για τα διάφορα τρόφιμα δεν έχουν κατηγοριοποιηθεί ανάλογα με την ομάδα τροφίμων όπου το καθένα ανήκει, ενώ δεν έχουν ομαδοποιηθεί σύμφωνα με θετικό, αρνητικό ή ουδέτερο απόηχο των μηνυμάτων/σχολίων. Έτσι, η παρούσα έρευνα στοχεύει στο να καταγράψει το περιεχόμενο του περιβάλλοντος των τροφίμων δίνοντας έμφαση στον τύπο των σχολίων/μηνυμάτων που συνοδεύουν την κάθε κατηγορία τροφίμου είτε αυτή αναφέρεται, είτε προβάλλεται είτε καταναλώνεται. Επιπρόσθετα, η καταγραφή των σκηνών κατανάλωσης τροφίμων ανά επεισόδιο θα βοηθήσει να αναδειχθούν τα τρόφιμα τα οποία καταναλώνονται, οδηγώντας με αυτό τον τρόπο σε μια λεπτομερέστερη καταγραφή της παρουσίας της τροφής στις σειρές αυτές. Με γνώμονα τα παραπάνω, οι δημοφιλέστερες σειρές κινουμένων σχεδίων στην Ελλάδα καταγράφηκαν και αναλύθηκαν.

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων της μελέτης πραγματοποιήθηκε ανάλυση περιεχομένου σε δείγμα 100 συνολικά επεισοδίων των 10 δημοφιλέστερων παιδικών σειρών της ελληνικής τηλεόρασης κατά την διάρκεια των τηλεοπτικών περιόδων 2012 και 2013. Οι σειρές επιλέχθηκαν από την παιδική ζώνη των κυριότερων καναλιών της χώρας με κριτήριο επιλογής τα στοιχεία τηλεθέασης τα οποία παραχωρήθηκαν κατόπιν αιτήματος των ερευνητών από την εταιρεία Nielsen Audience Measurement και τα οποία αφορούν την προαναφερθείσα χρονική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν οι σειρές με Τηλεθέαση Μέσου Λεπτού μεγαλύτερη ή ίση του 9,5% (ΤΜΛ%: ποσοστό των ατόμων που παρακολούθησαν κατά μέσω όρο σε κάθε λεπτό του προγράμματος, δηλαδή το ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού της υπό εξέταση δημογραφικής κατηγορίας), για τις περιόδους 2012 και 2013. Οι επιλεχθείσες σειρές είναι οι εξής: Ντόρα η μικρή εξερευνήτρια, LazyTown, TeenDays, Μπομπο Σφουγγαράκης, Μπεν 10, PitchiPitchiPitch, Τομ και Τζέρι, Jewelpet και Tutenstein η μικρή μούμια, οι Πιγκουίνοι της Μαδαγασκάρης. Τα αντίγραφα των εκπομπών εξασφαλίστηκαν απευθείας από τα κανάλια της χώρας και την αντίστοιχη παιδική ζώνη, είτε μέσω των ιδιωτικών καναλιών τηλεόρασης τα οποία δίνουν την δυνατότητα παρακολούθησης επεισοδίων διαδικτυακά, είτε από ιδιωτικά καταστήματα ενοικίασης βιντεοταινιών.

Τα προβαλλόμενα τρόφιμα ομαδοποιήθηκαν σε 10 κατηγορίες τροφίμων σύμφωνα και με τις συστάσεις που δίνονται για την διατροφή των παιδιών από τον Ελληνικό διατροφικό οδηγό (http://www.diatrofikoiodigoi.gr/?Page=diatrofikoi-odigoi-paidia). Οι ομάδες τροφίμων που προέκυψαν ήταν τα αλμυρά σνακ, τα γλυκά, το ψωμί, προϊόντα του και δημητριακά, τα γαλακτοκομικά προϊόντα,

τυποποιημένα ποτά, τα φρούτα, τα λαχανικά, το «κρέας, πουλερικά, ψάρια», η κατηγορία «άλλα» και τέλος η κατηγορία «τροφή μη αναγνωρίσιμη». Στην τελευταία αυτή κατηγορία συμπεριελήφθησαν τρόφιμα στα οποία είτε η σκηνή που τα προέβαλε ήταν δυσδιάκριτη και δεν μπόρεσαν να ταξινομηθούν σε κάποια από τις προαναφερθείσες κατηγορίες, είτε γιατί το πλάνο ήταν πολύ γρήγορο και ο εκτιμητής δεν μπόρεσε να αξιολογήσει το είδος του τροφίμου. Δύο ανεξάρτητοι εκτιμητές κατέγραψαν όλες τις σκηνές που παρουσίαζαν κάποιο τρόφιμο, είτε αυτό καταναλωνόταν είτε όχι, καθώς και σχετικά συνοδευτικά σχόλια. Τα σχόλια/μηνύματα για τα διάφορα τρόφιμα ταξινομήθηκαν σε ουδέτερα, θετικά και αρνητικά ανάλογα με τον απόηχο της προβολής τους. Για παράδειγμα, σκηνή όπου ένα πορτοκαλί προβάλλεται πάνω σε ένα τραπέζι χωρίς να καταναλώνεται, τότε ένα ουδέτερο σχόλιο καταγράφηκε για την ομάδα των φρούτων. Σκηνές όπου ένα γλύκισμα καταναλώνεται για σε συνδυασμό με επιφώνημα χαράς και ενθουσιασμού, τότε ένα θετικό μήνυμα καταγράφηκε για την ομάδα των φρούτων και ούτω καθεξής.

Συμπέρασμα

Τα πρωτογενή αποτελέσματα της μελέτης δείχνουν ότι τα λεκτικά ή/και οπτικά μηνύματα για τα τρόφιμα επικρατούν στις παιδικές ταινίες κινουμένων σχεδίων, αφού σχεδόν τέσσερα μηνύματα για τα τρόφιμα καταγράφηκαν κατά μέσο όρο ανά επεισόδιο. Η ομάδα τροφίμου που συγκέντρωσε τα περισσότερα θετικά σχόλια ήταν τα γλυκά (57%) ενώ ακολούθησαν τα σνακ (48%). Αντιθέτως, τα μηνύματα για τα λαχανικά ήταν ουδέτερα σε ποσοστό 60%, ενώ για τα φρούτα σε ποσοστό 63%. Επιπρόσθετα βρέθηκε ότι σκηνές κατανάλωσης τροφίμων προβάλλονται συχνά αφού στο 70% των υπό εξέταση επεισοδίων καταγράφηκε κατανάλωση τροφίμου τουλάχιστον μία φορά. Τα αλμυρά σνακ, τα γλυκά και τα τυποποιημένα αναψυκτικά βρέθηκαν να καταναλώνονται σε περισσότερα επεισόδια και με μεγαλύτερη συχνότητα κατανάλωσης, συγκριτικά με τις άλλες κατηγορίες τροφίμων. Τα γλυκά ήταν τα τρόφιμα με την μεγαλύτερη προβολή, ενώ ακολούθησαν τα αναψυκτικά , τα τυποποιημένα ποτά, αλλά και η κατηγορία «άλλα» η οποία περιελάμβανε τρόφιμα όπως τσάι, καφές κα. Τα τρόφιμα με την μικρότερη προβολή κατανάλωσης ήταν τα λαχανικά, και η κατηγορία «κρέας, πουλερικά, ψάρια» αφού βρέθηκαν να καταναλώνονται σε λιγότερα από 10 επεισόδια. Τέλος βρέθηκε ότι η κατανάλωση των αλμυρών σνακ ανά επεισόδιο ήταν συχνά συνδυασμένη με την κατανάλωση τυποποιημένων αναψυκτικών, όπως επίσης ότι στα επεισόδια όπου καταγράφηκε κατανάλωση τροφίμων περισσότερες από πέντε φορές, τότε τρόφιμα όπως τα σνακ, τα γλυκά και τα αναψυκτικά ήταν πιθανότερο να καταναλώνονται.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνεται ότι, το περιεχόμενο των δημοφιλών σειρών κινουμένων σχεδίων που μελετήθηκαν, προβάλλει τρόφιμα πλούσια σε ζάχαρη και σε λίπος όπως γλυκά, παγωτά, κέικ, αλμυρά σνακ, πίτσες και χάμπουργκερ. Αντιθέτως, φρούτα, λαχανικά και άλλες υγιεινές επιλογές τυγχάνουν μειωμένης αποδοχής από τους κεντρικούς πρωταγωνιστές. Παράλληλα, παρατηρήθηκε ότι η κατανάλωση των τυποποιημένων ειδών συχνά συνόδευε στιγμιότυπα χαράς και διασκέδασης των ηρώων, ενώ για τα λιγότερο επεξεργασμένα τρόφιμα όπως γαλακτοκομικά, λαχανικά και φρούτα καταγράφηκαν ουδέτερα σχόλια ή σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και αρνητικά. Αν στα παραπάνω αποτελέσματα προστεθούν και τα ευρήματα των παιδικών διαφημίσεων τροφίμων οι οποίες επικεντρώνονται στην προβολή ομοειδών προϊόντων, τα δεδομένα είναι ανησυχητικά καθότι η συχνή προβολή τέτοιων τροφίμων από παιδιά και εφήβους μπορεί να οδηγήσει σε προβληματικές συμπεριφορές διατροφής. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας μπορούν να αξιοποιηθούν για την καλύτερη κατανόηση των προτύπων σε σχέση με την επιλογή τροφής που αντλούν τα παιδιά μέσα από την προβολή των σειρών που παρακολουθούν στην τηλεόραση και το διαδίκτυο και να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά προς όφελος της δημόσιας υγείας.

Βιβλιογραφία

American Academy of Pediatrics, (2006), “Policy statement: Children, Adolescents, and Advertising”, Pediatrics, Vol. 118, No 6, pp. 2563-2569.

Atkin, C., Heald, G., (1977), “The content of children’s toy and food commercials”, Journal of Communication, Vol. 27, No 1, pp.107–114.

Bathrellou, E., Yannakoulia, M., Voutzourakis, N., et al (2006),Food advertisements targeted at children: nutritional information and appeals,Pediatriki, Vol. 69, pp.127–133.

Birch, L.L., Fisher, M.(1998), "Development of eating behaviors among children and adolescents", Official Journal of the Academy of Pediatrics, Vol 101, No 2, pp. 539-49.

Boyland, EJ., et al. (2011),Food Commercials Increase Preference for Energy-Dense Foods, Particularly in Children Who Watch More Television, Pediatrics, Vol. 128, No 1, pp. 93-100.

Brown, R., Ogden, J., (2004), "Children's eating attitudes and behavior: a study of the modeling and control theories of parental influence", Health Education Research, Vol 19, No 3, pp. 261-271.

Connor, S.M., (2006), "Food- related advertising on pre-school television: building brand recognition in young viewers", Pediatrics, Vol. 118, No 4, pp.1478-1485.

Eisenberg, E.Larson,NI.Gollust, SE. et al., (2016), Snacking on Television: A Content Analysis of Adolescents' Favorite Shows, Preventive Chronic Disease, Vol.13, E66.

Goldberg, M.E.Gorn, G.J. Gibson, W. (1978), TV messages for snack and breakfast foods: do they influence children's preferences? , Journal of Consumer Research, Vol 5, No 2, pp. 73-81.

Hart, KH., Bishop, J., Truby, H. (2002), An investigation into school children's knowledge and awareness of food and nutrition, J Human Nutr Diet, Vol. 15, No 2, pp.129-140.

Hastings, G., McDermott, L., Angus, K., et al.(2006), The Extent, Nature and Effects of Food Promotion to Children: A Review of the Evidence, Technical Paper prepared for the World Health Organization, World Health Organization.

Hawkes, C. (2002), "Marketing activities of global soft drink and fast food companies in emerging markets: A review", In Globalization, Diets and Non communicable Diseases, Geneva, World Health Organization 2002, Available from:whqlibdoc.who.int/publications/9241590416.pdf.

Jones, S. andFabrianesi, B. (2008), Gross for kids but good for parents: differing messages in advertisements for the same products, Public Health Nutr, Vol. 11, No 6, pp. 588-595.

Kelly, B. Hattersley, L. King, L. Flood V. (2008), "Persuasive food marketing to children: use of cartoons and competitions in Australian commercial television advertisements", Health Promotion International, Vol. 23, No 4, pp.337-344.

Korr, JL. (2008), Healthy cartoons? A content analysis of foods in children's animated television programs, Food Cultural Society, No 11, pp.449-462.

Kraak, V. and Pelletier, DL. (1998), The influence of commercialism on the food purchasing behavior of children and teenage youth, Family Economy Review,Vol 11, No 3, pp.15-24.

Morley, B.C. (2007), National Community Survey of TV food advertising to children,The cancer council Victoria, Centre for Behavioural Research in Cancer, Cancer Control Research Institute.

Neeley, SM. Schumann, DW. (2004), Using Animated Spokes-Characters in Advertising to Young Children, Journal of Advertising, Vol. 33, No 3, pp.7 – 23.

No, E., Kelly, B., Devi, A. et al. (2014), Food references and marketing in popular magazines for children and adolescents in New Zealand: A content analysis, Appetite, Vol. 83, pp.75-81.

Radnitz, C., Byrne, S., Goldman, R. et al (2009), Food cues in children's television programs, Appetite, Vol. 52, No 1, pp. 230–233.

Roberto, CA.Baik, J. Harris, JL.et al (2010), Influence of licensed characters on children's taste and snack preferences,Pediatrics, Vol. 126, pp. 88–93.

Roseman, MG. Poor, M. Stephenson, T. (2014), A Content Analysis of Food References in Television Programming Specifically Targeting Viewing Audiences Aged 11 to 14 Years, Journal Nutrition EducationBehavior, Vol. 46, No 1, pp.20-25.

Scully, P. Reid, O.Macken, A. et al (2016), Food and beverage cues in children's television programmes: the influence of programme genre, Public Health Nutrition, Vol. 19, No 4, pp. 616–624.

Stead, M., McDermott, L., Mackintosh, A.M., Adamson, A. (2011), Why healthy eating is bad for young people's health: Identity, belonging and food, Social Science and Medicine, Vol.72, No 7, pp.1131-1139.

The Institute of Preventive Medicine, Environmental and Occupational Health, Prolepsis, National dietary guidelines for infants, children and adolescents.http://www.diatrofikoiodigoi.gr/?Page=diatrofikoi-odigoi-paidia. (Accessed January 2018).

Throop, EM. Skinner, AC. Perrin, AJ.et al (2014), Pass me the Popcorn: "Obesogenic" Behaviors and Stigma in Children's Movies, Obesity Journal, Vol. 22, No 7, pp.1694–1700.

Survivor 2017: Σημείο σύγκλισης της ελληνικής κοινωνίας μπροστά στην τηλεοπτική οθόνη

Εριφύλη Τροιζή

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η παρούσα εργασία προσεγγίζει το φαινόμενο της ριάλιτι τηλεόρασης, αξιοποιώντας ως παράδειγμα το *Survivor 2017.* Πρόκειται για μια μοναδική περίπτωση τηλεοπτικού προϊόντος το οποίο κατόρθωσε να γοητεύσει το ελληνικό τηλεοπτικό κοινό, γνωρίζοντας μια άνευ προηγουμένου επιτυχία και γενική αποδοχή. Η μελέτη του εν λόγω παραδείγματος επιχειρεί να εξετάσει τον τρόπο πρόσληψης του συγκεκριμένου ριάλιτι σόου από το κοινό σε σχέση με τρεις διακριτές κοινωνιολογικές κατηγοριοποιήσεις: την ηλικία, το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο.

Για τις ανάγκες διεκπεραίωσης της έρευνας δημιουργήθηκε ερωτηματολόγιο το οποίο κοινοποιήθηκε διαδικτυακά, συνθέτοντας ένα συνολικό δείγμα 555 έγκυρων συμμετεχόντων. Με την διεξοδική ανάλυση των ερωτήσεων με βάση τα τρία κοινωνιολογικά φίλτρα που προαναφέρθηκαν προκύπτει η διαπίστωση ότι ο παράγοντας που παρουσιάζει τις μεγαλύτερες αποκλίσεις στις απαντήσεις που δόθηκαν από τους συμμετέχοντες είναι αυτός του επιπέδου μόρφωσης.

Επιπρόσθετα, εξετάζονται τα κοινωνικά πρότυπα ή στερεότυπα που προβάλλονται από τους πρωταγωνιστές του σόου και ο βαθμός επίδρασής τους στο κοινό. Η γενική διαπίστωση που προκύπτει από τη συγκεκριμένη ανάλυση δείχνει ότι το κοινό του *Survivor* θέλγεται τόσο από παραδοσιακά όσο και από σύγχρονα πρότυπα και συμπεριφορές, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις είναι πολύ δύσκολο να κατηγοριοποιηθούν αυστηρά με βάση το φύλο, την ηλικία ή την μόρφωση των θεατών.

Λέξεις – κλειδιά: ριάλιτι σόου, ριάλιτι τηλεόραση, κοινωνιολογική κατηγοριοποίηση, κοινωνικά πρότυπα

Survivor 2017: A meeting point of Greek society in front of the TV screen

Erifyli Troizi

Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

This dissertation studies the reality TV trends using as a benchmark the Greek *Survivor* series. The show that aired in 2017 is indeed a unique television product since it managed to charm the greek audience which in turn lead to tremendous viewing and approval ratings. The study focuses on investigating the different ways that the audience conceives the show based on three distinct sociological categories: age, sex and education level.

The experimental procedure comprised of the creation of a questionnaire that was shared online. A total of 555 valid answers created the sample of the study. These were then analysed against the three sociological categories mentioned above and lead us to the following finding. When comparing sex, age and education level only the last created the highest deviation between the answers given by the test sample.

A secondary analysis of the data studies the extent that the social role models or stereotypes, shown by the show's participants, affect the audience. It is then concluded that the sample is both attracted by traditional social role models as well as more contemporary stereotypes. These behavioral patterns require further studies in order to be categorized sociologically.

Key words: reality show, reality TV, sociological categorization, role models

Εισαγωγή

Σε μία εποχή όπου η τηλεόραση τείνει σταδιακά να χάνει την κεντρική θέση που κατείχε για πολλές δεκαετίες μέσα στο φάσμα των σύγχρονων πολιτιστικών βιομηχανιών, ανάμεσα σε τηλεοπτικά προϊόντα τα οποία έπαψαν να γοητεύουν και να εμπλέκουν ενεργά το κοινό, κάνει την εμφάνισή του, μετά από

πολύχρονη τηλεοπτική απουσία, το *Survivor 2017*. Το εν λόγω σόου κατόρθωσε εξ αρχής να επιβεβαιώσει την ισχύ της τηλεόρασης ως μέσου και να αποτελέσει σημείο συνάντησης ενός διαιρεμένου τηλεοπτικού κοινού (Βαμβακάς: 2017). Παρόλο που το *Survivor* πρωτοεμφανίστηκε στην ελληνική τηλεόραση το 2003, η αποδοχή και η αναγνώριση που γνώρισε ο τελευταίος κύκλος ήταν αδιαμφισβήτητα πρωτοφανής. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τα στοιχεία της Nielsen, ο ΣΚΑΪ, το κανάλι που πρόβαλε το *Survivor 2017*, κέρδισε την πρωτιά στην τηλεθέαση το τηλεοπτικό έτος του 2017 με μέσο δείκτη τηλεθέασης 20,5% ΤΜΛ, ενώ την ημέρα του τελικού το ποσοστό έφτασε το 21,8% ΤΜΛ.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, αλλά και το συνδυασμό ποσοτικής ανάλυσης και αξιολόγησης των απαντήσεων της έρευνας, να εξετάσει τον τρόπο και το μέγεθος της συμβολής των κοινωνιολογικών στοιχείων του φύλου, της ηλικίας και του επιπέδου μόρφωσης στην πρόσληψη των αναπαραστάσεων του *Survivor 2017* και στη διαδικασία διαμόρφωσης απόψεων.

Το παράδειγμα μελέτης μας αποτελεί ένα περίπλοκο, γοητευτικό και επιδραστικό τηλεοπτικό προϊόν το οποίο κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα πεδίο ισχυρού διαλόγου, τόσο μεταξύ των εμπλεκόμενων και ιθύνοντων στην τηλεόραση, όσο και μεταξύ των τηλεθεατών. Ποιά ήταν όμως τα στοιχεία εκείνα που έκαναν το σόου να αγαπηθεί από ένα τόσο ποικιλόμορφο τηλεοπτικό κοινό; Τί ήταν αυτό που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη θερμή αποδοχή του από τους θεατές και τέλος, πώς επηρεάζεται η πρόσληψη ενός τέτοιου είδους σόου από άτομα διαφορετικών δημογραφικών ταυτοτήτων;

Για τη διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων πραγματοποιήθηκε αρχικά, εκτενής μελέτη των ήδη υπαρχουσών ερευνών σε εγχώριο και σε διεθνές πλαίσιο. Παράλληλα, δημιουργήθηκε διαδικτυακό ερωτηματολόγιο του οποίου ο διαμοιρασμός και η συλλογή του υλικού πραγματοποιήθηκαν ηλεκτρονικά. Το ερωτηματολόγιο περιορίστηκε στις 18 ερωτήσεις, εκ των οποίων οι τρεις αποσκοπούν στη δημογραφική χαρτογράφηση του δείγματος των ερωτηθέντων, τρεις περιγράφουν τις προτιμήσεις τους σχετικά με τα τηλεοπτικά προγράμματα, ενώ οι υπόλοιπες 12 επικεντρώνονται στις απόψεις και στάσεις τους σχετικά με το *Survivor 2017*. Το συνολικό υλικό που αντλήθηκε προέκυψε από ένα δείγμα 555 ατόμων που ανώνυμα απάντησαν στο ερωτηματολόγιο τη χρονική περίοδο 2 - 16 Σεπτεμβρίου 2017.

Η φόρμουλα μιας τηλεοπτικής εκπομπής όπως το *Survivor 2017* εκπληρώνει όλα τα απαιτούμενα μιας ιδιαίτερα ανταγωνιστικής αγοράς της εμπορικής τηλεόρασης. Αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα προγράμματος που προσεγγίζει το κοινό στο σύνολό του, αλλά ταυτόχρονα σε επιμέρους κατηγορίες. Μια τέτοια κατάσταση βοηθά ένα κανάλι να παραμείνει ανταγωνιστικό σε ένα πολυκαναλικό και ανταγωνιστικό περιβάλλον. Το πιο σημαντικό στοιχείο, όμως, είναι ότι ένα πρόγραμμα σαν κι αυτό αποκαλύπτει τη νέα οικονομική λογική της ιδιωτικής τηλεόρασης. (Σόρογκας 2004: 47).

Θεωρητικό πλαίσιο – Η ριάλιτι τηλεόραση στην Ελλάδα

Η μελέτη της πρόσληψης και της επιρροής της ριάλιτι τηλεόρασης στο κοινό έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης σημαντικών ερευνών της εγχώριας και διεθνούς βιβλιογραφίας ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας. Δεν παύει, όμως, να προκαλεί το ερευνητικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα όταν περιπτώσεις τηλεοπτικών προγραμμάτων όπως το *Survivor 2017* κατορθώνει να γοητεύσει σε αξιοσημείωτο βαθμό το τηλεοπτικό κοινό, γνωρίζοντας μια άνευ προηγουμένου γενική αποδοχή.

Η κυριαρχία του στις προτιμήσεις του κοινού δημιούργησε ένα ευρύ πεδίο διαλόγου τόσο μεταξύ των τηλεθεατών που το παρακολουθούσαν σε βαθμό προσήλωσης, όσο και μεταξύ των επικριτών του. Σε κανένα άλλο ίσως παράδειγμα δεν γίνεται τόσο διακριτό πως παρά τις όποιες δυσμενείς κριτικές και επικρίσεις, κατόρθωσε να κυριαρχεί ως τηλεοπτικό είδος την τηλεοπτική χρονιά του 2017 και να κατέχει δεσπόζουσα θέση στις προτιμήσεις του κοινού.

Η μελέτη αυτή προσεγγίζει το φαινόμενο του *Survivor 2017* ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τηλεοπτικού προϊόντος που κατάφερε να εξομαλύνει τις κοινωνικοπολιτικές διαφορές των τηλεθεατών και να μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης. Ποια ήταν, όμως, τα κύρια αίτια που συνέβαλαν στη γενικευμένη αποδοχή που γνώρισε το εν λόγω σόου; Ποιος ήταν ο βαθμός επιρροής του διαδικτυακού

διαλόγου που δημιουργήθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με θεματικό άξονα το *Survivor*; Ποια ήταν η συμβολή των κοινωνιολογικών στοιχείων στη διαδικασία πρόσληψης του δημοφιλούς αυτού προϊόντος και στην ακόλουθη διαμόρφωση απόψεων;

Τα ριάλιτι σόου αποτελούν ένα χαρακτηριστικό όχι μόνο της ελληνικής τηλεόρασης, αλλά και του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σύγχρονη κοινωνία και τον πολιτισμό. Ένας γενικός και αρκετά περιεκτικός ορισμός είναι αυτός που δίνεται από τους Ouellete & Murray (2004:2), «Ορίζουμε ριάλιτι τηλεόραση εκείνο το εμπορικό είδος που χαρακτηρίζεται λιγότερο από αισθητικούς κανόνες και βεβαιότητες και περισσότερο από τη συγχώνευση της δημοφιλούς διασκέδασης με τη συνειδητή αξίωση του λόγου για το πραγματικό».

Όπως επισημαίνει ο Σόρογκας (2004: 14), αυτοί οι χαρακτηρισμοί υπογραμμίζουν τα κοινά στοιχεία ή ακόμα και τη διακειμενικότητα ανάμεσα στα παλαιά και στα νέα είδη προγραμμάτων της τηλεόρασης – και στη συγκεκριμένη περίπτωση της ιδιωτικής – εμπορικής τηλεόρασης. Αναπαριστούν με τη μορφή του ντοκιμαντέρ την καθημερινή πραγματικότητα απλών ανθρώπων, που πρέπει να παραμείνουν απομονωμένοι μέσα σε ένα σπίτι, λεωφορείο ή νησί. Εμπεριέχουν, επίσης, όλο και περισσότερο θεαματικούς διαγωνισμούς, συναισθηματικές δραματοποιήσεις και σωματικούς – ψυχολογικούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στους συμμετέχοντες – παίχτες. Αυτά τα στοιχεία έχουν αποδειχτεί ότι αποτελούν μια ‘καλή συνταγή’ για τα πιο επιτυχημένα προγράμματα της ιδιωτικής τηλεόρασης, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου.

Στη σχετική βιβλιογραφία τονίζεται πως η μετάδοση του *Big Brother* από τον τηλεοπτικό σταθμό Ant1 τον Σεπτέμβριο του 2001 σηματοδότησε το ξεκίνημα ενός νέου είδους ψυχαγωγικού προϊόντος προς κατανάλωση, το οποίο αποτέλεσε σημείο αναφοράς της ριάλιτι τηλεόρασης. Το *Big Brother* επισήμανε την αξία της συμμετοχικότητας των τηλεθεατών στην εξελικτική διαμόρφωση ενός τηλεοπτικού προγράμματος, αποφασίζοντας για το ποιος θα παραμείνει και ποιος θα αποχωρήσει από το παιχνίδι (Βώβου, 2010: 493). Ήταν το πρώτο σόου του είδους στην εγχώρια τηλεόραση που εισήγαγε τη φόρμα της διαρκούς παρακολούθησης, ενίσχυσε το βλέμμα της επιτήρησης των πρωταγωνιστών σε ‘πραγματικό’ χρόνο, προς όφελος μιας όλο και περισσότερο ελλειπτικής αφήγησης. Έτσι, ο τηλεθεατής γίνεται μάρτυρας της δραματοποίησης των πιο καθημερινών, φαινομενικά απλών στιγμών της καθημερινότητας των πρωταγωνιστών μέσα από το πάτημα ενός κουμπιού.

Ο Σόρογκας (2004: 119) υπογραμμίζει ότι αυτή η αίσθηση της ενεργούς συμμετοχής προκαλεί εκ των πραγμάτων το ενδιαφέρον του κοινού διότι προσφέρουν στον τηλεθεατή όχι μια θέση απλού παρατηρητή, αλλά μια θέση εμπλοκής. Τα ριάλιτι σόου αυτού του είδους έστρεψαν το ενδιαφέρον στην ανίχνευση χαρακτήρων – παικτών που ενδεχομένως θα προκαλούσαν το ενδιαφέρον του κοινού και θα διευκόλυναν μια πιθανή διαδικασία ταύτισης. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει πως οι σύγχρονοι ήρωες της οθόνης βρίσκονται σε πρόσωπα του ‘πραγματικού’ κόσμου (Βώβου 2010: 491-492).

Η τηλεόραση, σε όλες τις εκφάνσεις της, αλλά κυρίως αναφορικά με τα προγράμματα στα οποία κυριαρχεί η αλληλεπίδραση, επιβραβεύει τους ειλικρινείς, εξωστρεφείς χαρακτήρες. Εκείνους οι οποίοι με τη στάση τους προσφέρουν αυθεντικές αντιδράσεις και πραγματικές καταστάσεις, τις οποίες πολλές φορές το κοινό αναζητά προς επιβεβαίωση της ανάγκης για ταύτιση.

Ουσιαστικά, η διαδικασία ταύτισης του κοινού με τους ήρωες της ριάλιτι τηλεόρασης εντείνεται πρώτον, χάρη στην ‘αυθεντικότητα’ από την οποία χαρακτηρίζονται οι πρωταγωνιστές και δεύτερον, λόγω της πεποίθησης πως πρόκειται για απλούς, καθημερινούς ανθρώπινους χαρακτήρες. Η διαφορά μεταξύ μυθοπλασίας και προσποίησης ενδέχεται να είναι λεπτή για τον παραλήπτη ενός μηνύματος, καθώς θεωρεί πως έρχεται σε επαφή με κάτι άμεσο και αληθινό, κάτι το οποίο δεν μπορούσε να υφίσταται με την ίδια ευκολία με την παρακολούθηση άλλων τηλεοπτικών ειδών.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Σόρογκας επισημαίνει πως στην πράξη πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες επιρροές του αμερικανικού τηλεοπτικού μοντέλου, καθώς η μεγιστοποίηση του κέρδους μέσα από τη μεγιστοποίηση του δείκτη τηλεθέασης γίνεται ο πρωταρχικός στόχος των ιδιωτικών καναλιών. Για να επιτύχουν τον στόχο αυτό, επιζητούν να προβάλουν προγράμματα με μεγάλη απήχηση, κυρίως

ψυχαγωγικού, ενημερωτικού και αθλητικού περιεχομένου που χρησιμοποιούνται ως 'δόλωμα' για την εξασφάλιση μιας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης θεαματικότητας για τα διαφημιστικά μηνύματα, τα οποία διακόπτουν και διαμορφώνουν τη ροή των τηλεοπτικών προγραμμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, η επιτυχία ενός προγράμματος και η απόδοσή του καθορίζονται σχεδόν αποκλειστικά από τα ποσοστά της τηλεθέασής του. (Σόρογκας 2004: 34)

Αρκετοί μελετητές έχουν προσπαθήσει να συνδέσουν αυτό που βλέπουν οι τηλεθεατές με τα κίνητρα που έχουν να το δουν, χωρίς να δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη διαδικασία επιλογής. Άλλοι θεωρούν ότι η επιλογή συνδέεται άμεσα με τις πεποιθήσεις και τις αξιολογήσεις του τηλεθεατή για ένα πρόγραμμα και με την εκάστοτε ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο τηλεθεατής. Κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι οι τηλεθεατές σε ένα πολυκαναλικό περιβάλλον έχουν εκ των προγραμμάτων περισσότερες ευκαιρίες επιλογής.

Το κοινό στοιχείο των περισσότερων από αυτές τις προσεγγίσεις είναι ότι θεωρούν, ρητά ή σιωπηρά, ότι ο τηλεθεατής είναι καλά ενημερωμένος για τις εναλλακτικές επιλογές προγράμματος και αντιμετωπίζει την τηλεόραση με έναν ενεργό τρόπο, οπότε εξηγούνται και οι αυξομειώσεις και διαφοροποιήσεις της τηλεθέασης (Rubin & Perse 1988: 58-84).

Τα είδη της ριάλιτι τηλεόρασης της που διαμορφώνονται στην Ελλάδα του 2000 είχαν ως κύρια θεματική τους α) την καταγραφή συμπεριφορών κατά τη διάρκεια της συγκατοίκησης (*Big Brother, The Bar*), β) την παρακολούθηση της προσωπικής προσπάθειας των παικτών να αναδείξουν κάποιο ταλέντο (*Fame Story, Super Idol*) και γ) την καταγραφή της φυσικής ικανότητας σε συνδυασμό με της ηθικές στάσεις σε αντίξοες συνθήκες διαβίωσης (*Survivor, Η Φάρμα*). Η υιοθέτηση του υβριδικού είδους τηλεπαιχνιδιού και ντοκιμαντέρ στην Ελλάδα (gamedocs) δεν έγινε χωρίς δημόσιες αντιδράσεις είτε για την κοινωνική του αναγκαιότητα είτε για την ηθική του αξία (Βώβου 2010: 493).

Το παράδειγμα της μελέτης μας ανήκει στην τελευταία θεματική κατηγορία προγραμμάτων ριάλιτι και, όπως τα προγράμματα παρόμοιου τύπου, έτσι και το ελληνικό *Survivor* χαρακτηρίζεται από στοιχεία που έχουν ως στόχο την αιχμαλώτιση και τη διατήρηση της προσοχής των τηλεθεατών.

Η περίπτωση του ελληνικού Survivor 2017

Στα ριάλιτι επιβίωσης, όπως το παράδειγμα το οποίο εξετάζουμε, οι συμμετέχοντες καλούνται να ανταπεξέλθουν στις πιο αντίξοες συνθήκες, ζώντας σε μια απομονωμένη περιοχή, έχοντας μόνο τα απαραίτητα μέσα. Ο συνδυασμός της συμβίωσης με αγνώστους και η δυσκολία πρόσβασης και απόκτησης τροφής εντείνουν την ανάγκη για συνεργατικότητα και αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών που απαρτίζουν κάθε ομάδα.

Σε αυτό το πλαίσιο, η προβολή της καθημερινής δυσμενούς πραγματικότητας ανθρώπων που αναγκάζονται να συμβιώσουν σε μια ερημική παραλία επιχειρεί να δώσει στο κοινό την ψευδαίσθηση ότι παρακολουθεί κρυφά τη συμπεριφορά τους, τις μεταξύ τους σχέσεις, εστιάζοντας στα οφθαλμολαγνικά ένστικτα και στα συναισθήματα των τηλεθεατών. Μακριά από την πεζή ελληνική πραγματικότητα στην οποία κυριαρχούν δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, το *Survivor* παρουσιάζει μια σύνθεση διαφορετικών, αλλά προσεκτικά επιλεγμένων χαρακτήρων που τοποθετούνται σε έναν εκ διαμέτρου αντίθετο χωρικό πλαίσιο.

Έρευνες για τα πρότυπα συμπεριφοράς που προβάλλονται μέσω των ριάλιτι σόου, καταδεικνύουν ότι το κοινό αφενός ταυτίζεται με τους παίκτες, κι αφετέρου συχνά συσχετίζει την αναπαράσταση ενός περιβάλλοντος ανελέητου ανταγωνισμού -όπως για παράδειγμα του *Survivor*- με τον δικό του, καθημερινό μικρόκοσμο.

Μεθοδολογία έρευνας

Για τις ανάγκες πραγμάτωσης της έρευνας μας δημιουργήσαμε ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο το οποίο κοινοποιήσαμε διαδικτυακά με στόχο τη μεγιστοποίηση του δείγματος προς μελέτη. Από το σύνολο του τελικού δείγματος οι 399 ήταν γυναίκες και οι 156 ήταν άνδρες. Αξίζει να αναφερθεί πως το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος, ήτοι 48,1%, είναι απόφοιτοι Λυκείου, ένας ακόμα σημαντικός αριθμός, της τάξης του 39,7% , κάτοχοι πτυχίου. Το δείγμα προκύπτει από άτομα ηλικίας 18-24 ετών, σε ποσοστό 39,6%, από άτομα μεταξύ 25-34 σε ποσοστό 29%, από ανηλίκους 16,8% και από άτομα άνω των 35 σε ποσοστό 14,6%. Βλέπουμε, λοιπόν, πως το δείγμα μας προέρχεται σε σημαντικό βαθμό από το νεανικό κοινό, ενώ άτομα που ξεπερνούν την ηλικία των 50 αποτελούν μόνο το 1,8% του συνόλου. Σε αντίθεση με στοιχεία της Nielsen τα οποία δείχνουν πως το κοινό του *Survivor* προέρχεται σημαντικά και από άτομα ηλικίας 50+, φαίνεται πως στο δείγμα μας αυτό δεν εμφανίζεται επαρκώς, κυρίως λόγω της κοινοποίησης του ερωτηματολογίου μέσω διαδικτύου. Διακρίνουμε, επίσης, πως το 68% των συμμετεχόντων στην έρευνα είναι μέλος της μεγαλύτερης αυτό-συσταθείσας διαδικτυακής σελίδας υποστηρικτών του *Survivor* στο Facebook. Πρόκειται για σελίδα που αριθμεί πάνω από 280.000 ακόλουθους, και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στις ειδήσεις, τα παρασκήνια και το σχολιασμό των εκτεινόμενων του σόου.

Το ερωτηματολόγιο της έρευνάς μας περιείχε 3 δημογραφικές ερωτήσεις και 15 ειδικού περιεχομένου που χωρίζονταν στις εξής κατηγορίες: 3 σχετικά με τη χρήση των μέσων, 7 σχετικά με το διαδικτυακό διάλογο για το *Survivor 2017* και 5 σχετικά με την πρόσληψη του σόου από το κοινό. Περιληπτικά, είδαμε πως το επικρατέστερο τηλεοπτικό είδος στις προτιμήσεις του δείγματος είναι οι ξένες σειρές, ενώ η κύρια πηγή ενημέρωσης της πλειοψηφίας, με ποσοστό 40%, είναι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το 73% των συμμετεχόντων παρακολουθούσε το σόου σε καθημερινή βάση, με κύριο ηλεκτρονικό μέσο προβολής την τηλεόραση. Επίσης, το 69% των ατόμων ακολουθούσαν σελίδες και προφίλ στο διαδίκτυο με υλικό συναφές με το *Survivor*, ενώ μόνο το 19% του συνόλου συμμετείχε ενεργά στο σχετικό διαδικτυακό διάλογο.

Βασικά ευρήματα

Μέσα από την ανάλυση των απαντήσεων του ερωτηματολογίου φαίνεται πως ακόμη η τηλεόραση κατέχει σημαντικό ρόλο στη ψυχαγωγική διαδικασία ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού τηλεοπτικού κοινού. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα επιλέγουν την τηλεόραση για την προβολή των αγαπημένων τους προγραμμάτων, γεγονός που καταδεικνύει τη δυναμική που εξακολουθεί να κατέχει το συγκεκριμένο ηλεκτρονικό μέσο. Παρόλα αυτά, τείνει να χάνει έδαφος αναφορικά με την πηγή ενημέρωσης που επιλέγει το κοινό. Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων στην έρευνα, της τάξης του 40%, εμφανίζεται να επιλέγει τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως κύρια πηγή ενημέρωσης, το 26% τις ενημερωτικές ιστοσελίδες, ενώ η τηλεόραση έρχεται μόλις τρίτη στην κατάταξη με εμφανώς χαμηλότερα ποσοστά.

Στη συνέχεια, παρατηρήσαμε πως η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων, ήτοι οι 406 από τους 555, παρακολουθούσε το σόου σε καθημερινή βάση, σημείο που καταδεικνύει πως η έρευνά μας αποτελείται σε σημαντικό βαθμό από άτομα που παρακολουθούσαν το σόου σε βαθμό προσήλωσης. Ακόμη, ως κύριο μέσο προβολής του σόου εμφανίζεται να είναι η τηλεόραση έναντι του webTV ή του YouTube, γεγονός που συμπίπτει με την άποψη που έχει διαμορφωθεί παραπάνω, κατά την οποία η τηλεόραση χρησιμοποιείται στις μέρες μας κυρίως ως μέσο ψυχαγωγίας και διασκέδασης.

Ένα ακόμη στοιχείο που προκαλεί ενδιαφέρον είναι πως από το σύνολο των συμμετεχόντων, το 69%, ήτοι 388, απάντησαν πως ακολουθούν σελίδες και προφίλ συναφή με το σόου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, με το Facebook να κατέχει την πρωτοκαθεδρία στις προτιμήσεις τους. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί πως μόνο το 19%, ήτοι 167 ερωτηθέντες, συμμετείχε ενεργά στο διαδικτυακό διάλογο σχετικά με το *Survivor 2017*. Το στοιχείο αυτό μας δείχνει πως το μεγαλύτερο ποσοστό των ατόμων χρησιμοποιούσε τους σχετικούς διαδικτυακούς τόπους, χωρίς να συμμετέχει ενεργά στην αλληλεπίδραση. Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες, η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, η ανταλλαγή απόψεων και η συμμετοχή σε μια τάση

της εποχής αποτελούν τα βασικά κίνητρα συμμετοχής στο διαδικτυακό διάλογο. Με αυτόν τον τρόπο καθίστανται βασικοί δρώντες των κοινωνικών συνδέσμων τους.

Βάσει των αποτελεσμάτων αποδεικνύεται πως πάνω από το 55% των συμμετεχόντων αξιολογεί πως η έκθεση του κοινού στα σχετικά περιεχόμενα που ενυπάρχουν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μπορεί να επηρεάσει «αρκετά» την εικόνα που έχει κάποιος για έναν συμμετέχοντα στο συγκεκριμένο σόου. Μάλιστα, το μεγαλύτερο μέρος των απαντήσεων προέρχεται από άτομα με πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Επιβεβαιώνεται, έτσι, η ύπαρξη του φαινομένου του τρίτου προσώπου στη διαδικτυακή δραστηριότητα. Πρόκειται για την τάση των ατόμων να εκτιμούν ότι τα μηνύματα που μεταδίδονται από τα μέσα επικοινωνίας επηρεάζουν περισσότερο τους άλλους, παρά τους ίδιους.

Επιπλέον, το 33% των συμμετεχόντων δηλώνει πως η ταύτιση του κοινού με τους πρωταγωνιστές του σόου ήταν ο κυριότερος λόγος για τον οποίο ξεχώρισε το *Survivor,* ενώ το 17% η δυνατότητα ενεργούς εμπλοκής του κοινού μέσω ψηφοφορίας, στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη βιβλιογραφία που μελετήσαμε. Εξίσου σημαντικό στοιχείο βλέπουμε πως είναι η πάλη του ανθρώπου με τα στοιχεία της φύσης, όπως αυτή αναπαρίσταται καθ' όλη τη διάρκεια εξέλιξης του σόου.

Ο ρόλος της ηλικίας, του φύλου και της μόρφωσης

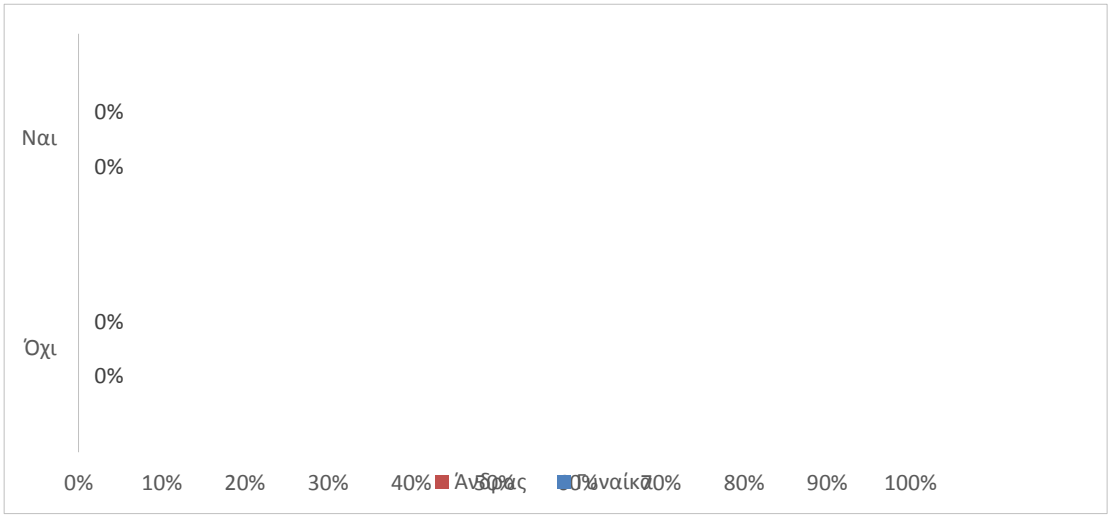
Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τις κοινές κατευθύνσεις, αλλά και τις αποκλίσεις που σημειώνονται στις απαντήσεις των συμμετεχόντων με άξονα τα κοινωνιολογικά στοιχεία, του φύλου, της ηλικίας και του μορφωτικού επιπέδου. Αρχικά, σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνάς μας, η διάκριση των ηλικιακών γκρουπ δεν παρουσιάζει σε γενικές γραμμές διαφοροποιήσεις. Όπως παρατηρούμε και στο γράφημα της ερώτησης σχετικά με τα κύρια αίτια αποδοχής του Γ. Αγγελόπουλου (βλ. Εικόνα 1), η μέγιστη απόκλιση μεταξύ των απαντήσεων δεν ξεπερνάει το 9%. Οι μοναδικές αξιοσημείωτες αποκλίσεις παρατηρήθηκαν μεταξύ των ανηλίκων σε σχέση με τα υπόλοιπα ηλικιακά γκρουπ, κυρίως στις ερωτήσεις που σχετίζονται με τη χρήση των μέσων.

Εικόνα 3. "Ποιό από τα παρακάτω θεωρείτε ότι συνέβαλε περισσότερο στη θερμή αποδοχή που γνώρισε ο Γιώργος Αγγελόπουλος; "

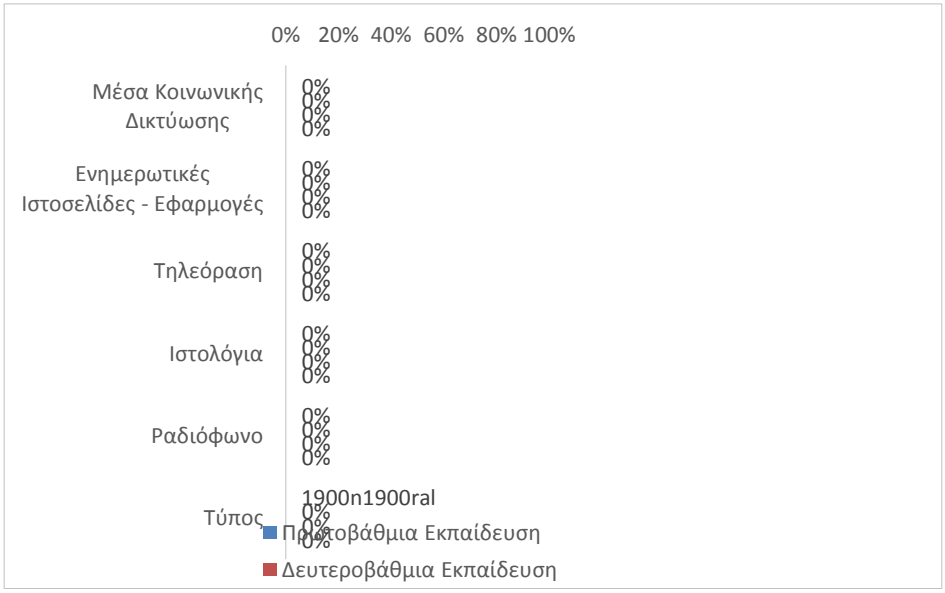
Αναφορικά με τη διάκριση του φύλου, στο μεγαλύτερο μέρος των ερωτήσεων παρουσιάζονται πολύ μικρές διαφοροποιήσεις που δεν ξεπερνούν το ποσοστό του 10%, στις απαντήσεις που δόθηκαν από τα δύο φύλα. Για παράδειγμα, στην τελευταία ερώτηση του ερωτηματολογίου (βλ. Εικόνα 2), σχετικά με αν θεωρείται ισότιμος ο ανταγωνισμός των δύο φύλων σε τέτοιου είδους σόου, το ποσοστό των ανδρών που απάντησε θετικά είναι 37%, ενώ το ποσοστό των γυναικών 46%. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε πως στην πλειοψηφία των συμμετεχόντων υπάρχει μεγάλη συμφωνία μεταξύ των δύο φύλων, ιδίως στις ερωτήσεις που αφορούν την πρόσληψη του περιεχομένου του ριάλιτι από το κοινό.

Εικόνα 4. "Θεωρείτε ισότιμο τον ανταγωνισμό μεταξύ γυναικών και ανδρών σε τέτοιου είδους σόου;"

Τέλος, η τρίτη και τελευταία διάκριση, του μορφωτικού επιπέδου των συμμετεχόντων, είναι αυτή που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό απόκλισης στις απαντήσεις που δόθηκαν. Για παράδειγμα, στην ερώτηση σχετικά με την κύρια πηγή ενημέρωσης που προτιμά το κοινό (βλ. Εικόνα 3), το ποσοστό των ατόμων που επιλέγει τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κυμαίνεται από 30% ως 69%.

Εικόνα 5. "Ποιά θα λέγατε ότι είναι η κύρια πηγή την οποία επιλέγετε για να ενημερωθείτε;"

Ομοίως, στην ερώτηση σχετικά με την πιθανή επιρροή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαδικασία πρόσληψης του ριάλιτι (βλ. Εικόνα 4), παρατηρούμε πως τα άτομα με πρωτοβάθμια εκπαίδευση

απάντησαν «αρκετά» σε ποσοστό 69%, ενώ οι κάτοχοι μεταπτυχιακού – διδακτορικού σε ποσοστό 43%. Η ύπαρξη του μεγάλου ποσοστού απόκλισης μεταξύ των απαντήσεων μπορεί να συνδέεται με το γεγονός πως τα άτομα ανάλογα με το επίπεδο μόρφωσης ενδέχεται να διακρίνονται από διαφορετικό βαθμό έκθεσης σε μηνύματα και ερεθίσματα, καθώς και από διαφορετικό τρόπο πρόσληψης, ανάλυσης και αξιολόγησης του περιεχομένου μιας πληροφορίας.

Εικόνα 6. "Κατά πόσον θεωρείτε ότι μπορεί να μεταβληθεί η άποψη που έχει ο καθένας γύρω από την εικόνα ενός παίκτη λόγω της αλληλεπίδρασης στα social media;"

Ο ρόλος των fan club

Τα νέα ηλεκτρονικά μέσα έχουν μεταβάλλει τον τρόπο με τον οποίο ενημερώνονται και αλληλοεπιδρούν οι fan. Οι διαδικτυακές fan κοινότητες, όπως αυτή που εξετάζουμε, ενδέχεται να είναι αυτό-συσταθείσες ομάδες ανθρώπων που επικεντρώνονται στη συλλογική παραγωγή και το διαμοιρασμό περιεχομένου δημοφιλών μαζικών προϊόντων. Το *Survivor Fans* αποτελείται από μέλη που διακρίνονται από έντονο ενδιαφέρον σχετικά με την εξέλιξη και τους πρωταγωνιστές του σόου και ενεργούν πολλαπλασιάζοντας καθημερινά τη διαθέσιμη γνώση που μπορεί να έχει το κάθε μέλος μεμονωμένα. Σε μια προσπάθεια να διακρίνουμε τις αποκλίσεις που σημειώνονται στις απαντήσεις μεταξύ των ατόμων που ανήκουν ή όχι στο fan club του *Survivor 2017*, παρατηρήσαμε πως σε ένα γενικό πλαίσιο δεν κυριαρχούν αξιοσημείωτες διαφορές. Εξαίρεση αυτού, αποτελούν τα παρακάτω στοιχεία. Πρώτον, η πλειοψηφία των fan, σε ποσοστό 89%, παρακολουθούσε την εκπομπή σε καθημερινή βάση, ενώ οι μη fan σε ποσοστό 38% από το σύνολο τους. Δεύτερον, οι fan ακολουθούν σελίδες και προφίλ συναφή με το σόου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σε ποσοστό 87%, ενώ οι μη fan σε ποσοστό 32%.

Η δημιουργία ενός προτύπου

Αναφορικά με τον επικρατέστερο παίκτη στις προτιμήσεις των συμμετεχόντων αναδείχθηκε ο νικητής του σόου, Γιώργος Αγγελόπουλος, με ποσοστό επικράτησης 45% έναντι των υπολοίπων (βλ. Εικόνα 5). Ο νικητής του *Survivor 2017* κατόρθωσε εξ αρχής να ξεχωρίσει από τους υπόλοιπους παίκτες και να αποτελέσει αδιαφιλονίκητο «φαβορί» για τον τελικό του σόου. Να σημειωθεί, πως ανεξάρτητα από το κοινωνικό υπόβαθρο των συμμετεχόντων, η πλειοψηφία φαίνεται να επιδοκιμάζει τη στάση που διατήρησε ο συγκεκριμένος παίκτης καθ' όλη τη διάρκεια του παιχνιδιού. Σύμφωνα με όσα προκύπτουν από την έρευνά μας, ο Γιώργος Αγγελόπουλος κέρδισε τη θέση του στη νεοελληνική δημοφιλή κουλτούρα,

αποδεικνύοντας πως μπορεί να ξεχωρίσει τόσο μεταξύ των «μαχητών» όσο και των «διάσημων». Αποτελεί μια σύνθεση παλαιών και σύγχρονων προτύπων που προσιδιάζει στο πρότυπο του ιδανικού άνδρα. Οι συμμετέχοντες στις απαντήσεις τους τονίζουν πως στοιχεία όπως η αρρενωπότητα, η ειλικρίνεια και η εξωστρέφεια, οι αθλητικές επιδόσεις, το έντονο θρησκευτικό υπόβαθρο, μεμονωμένα, αλλά και σαν συνδυασμός, συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός εξειδικευμένου, λαϊκού προτύπου που χαρακτηρίζεται για την «ανθρωπιά» και την «ποιότητά» του.

Εικόνα 7. Πίνακας κατάταξης αγαπημένων παικτών

ΑΓΑΠΗΜΕΝΟΣ ΠΑΙΚΤΗΣ	**ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΠΟΔΟΧΗΣ**
Γ. Αγγελόπουλος	45%
Μ. Ιωαννίδης	7,8%
Κ. Βασάλος	7,8%
Γ. Σπαλιάρας	5,8%
Ε. Παπαδοπούλου	5,4%

Υπάρχουν βέβαια και κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις με βάση το μορφωτικό πλαίσιο. Ενώ η ειλικρίνεια και η εξωτερική εμφάνιση του Γ.Αγγελόπουλου δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές ως κριτήρια επιλογής-ταύτισης μαζί του στα ποσοστά μεταξύ των ατόμων με διαφορετικό επίπεδο μόρφωσης, εκεί που παρουσιάζονται αποκλίσεις είναι στο ότι τα άτομα με πρωτοβάθμια εκπαίδευση θεωρούν σημαντικότερο το αθλητικό του προφίλ σε σχέση με τους υπόλοιπους. Παράλληλα οι ίδιοι δεν θεωρούν σημαντικό παράγοντα των βιωμάτων του εν λόγω παίκτη.

Είναι αδιαμφισβήτητο πως το διαδραστικό θέαμα που δημιούργησε το *Survivor* κατάφερε να μεταμορφώσει καθημερινούς ανθρώπους, όπως ο Γιώργος Αγγελόπουλος, σε πλέον αναγνωρίσιμες προσωπικότητες με πρωταγωνιστικό ρόλο στη σύγχρονη βιομηχανία του θεάματος.

Συμπεράσματα

Το παράδειγμα του τηλεοπτικού ριάλιτι που εξετάσαμε υπενθυμίζει και επισφραγίζει τη σημαντικότητα της τηλεόρασης στη ψυχαγωγική δραστηριότητα των ανθρώπων, διαθέτοντας όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να γοητεύσουν το κοινό, ανεξάρτητα από το κοινωνιολογικό προφίλ του καθενός. Ως πιο σημαντικός παράγοντας στη διαδικασία πρόσληψης των μηνυμάτων του σόου, που παρουσίασε τις μεγαλύτερες αποκλίσεις στις απαντήσεις των συμμετεχόντων, αναδείχθηκε το μορφωτικό τους επίπεδο. Από την άλλη, εμφανώς υποδεέστερο ρόλο εμφανίζεται να παίζει ο παράγοντας του φύλου και της ηλικίας, καθώς παρουσιάζει γενική ομοφωνία. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε πως ακόμη και τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά των μελών του δείγματος δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα εμφανές πλαίσιο διαφοροποίησης.

Επιπλέον, ενώ η πλειοψηφία των συμμετεχόντων, ήτοι το 69%, ακολουθούσε σελίδες και προφίλ με υλικό που σχετίζεται άμεσο με το σόου, μόνο το 20% συμμετείχε ενεργά στο διαδικτυακό διάλογο που είχε δημιουργηθεί στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Φαίνεται, επίσης, πως μεταξύ των συμμετεχόντων επικρατεί η άποψη πως η αλληλεπίδραση που δημιουργείται με γνώμονα το *Survivor 2017* μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο στην τελική διαμόρφωση της άποψης που διαμορφώνει το κοινό για τους πρωταγωνιστές του. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει πως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενδέχεται να αναλάβουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η διαδικασία αλληλεπίδρασης των ατόμων, καθώς και η σύνθεση της άποψης σχετικά με τη ριάλιτι τηλεόραση.

Είδαμε, επίσης, πως μια σειρά από παράγοντες, με κυριότερους τη δυνατότητα ενεργούς εμπλοκής του κοινού στην εξελικτική διαμόρφωση του σόου και την ύπαρξη παικτών οι οποίοι ξεχωρίζουν με την

δυναμικότητα και την ιδιαιτερότητά τους, δημιουργώντας έδαφος για ταύτιση, συνετέλεσαν στην καθιέρωση του σόου ως το πλέον δημοφιλές για την τηλεοπτική χρονιά του 2017.

Το *Survivor 2017* κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ενός ποικιλόμορφου κοινού, να δημιουργήσει έδαφος για καθημερινό διάλογο, τόσο στην τηλεόραση, όσο και σε μια πληθώρα μέσων κοινωνικής δικτύωσης και να συγχρονιστεί με την πραγματικότητα που βιώνει το σύνολο των τηλεθεατών, ανεξάρτητα από το ηλικιακό του προφίλ, την καταγωγή ή το φύλο του. Το συγκεκριμένο ριάλιτι ως γοητευτικό και επιδραστικό παιχνίδι, κατάφερε να δημιουργήσει έδαφος για προσωπική ταύτιση του κοινού με τους πρωταγωνιστές του. Τόνισε, τέλος, τη σημασία της συνεργασίας και της συλλογικότητας, θέτοντας ως πρωταρχικό στόχο τη βελτίωση των συνθηκών επιβίωσης.

Σε μια εποχή στην οποία ο χρόνος κατανάλωσης τηλεοπτικών προϊόντων τείνει να μειώνεται και να αντικαθίσταται από το διαδίκτυο, το *Survivor 2017* κατάφερε να μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμη με το εύρος της αποδοχής την οποία γνώρισε εξ αρχής. Κατόρθωσε να εξομαλύνει τις κοινωνικές, ιδεολογικές και οικονομικές διαφορές του κοινού και να αποτελέσει σημείο – σταθμό στα χρόνια της οικονομικής κρίσης (Βαμβακάς, 2017).

Συνοψίζοντας, η μελέτη ενός ριάλιτι σόου όπως το *Survivor 2017* ως παράγοντας δημιουργίας διαλόγου και αλληλεπίδρασης στα ηλεκτρονικά μέσα, αλλά και ως παράγοντας επίδρασης της κοινής γνώμης, αποτελούν ένα σύγχρονο και ενδιαφέρον ερευνητικό αντικείμενο που σίγουρα θα κεντρίσει την προσοχή πολλών ερευνητών και στο μέλλον, ειδικά εάν οι επόμενοι κύκλοι του σόου παρουσιάσουν εξίσου υψηλά ποσοστά τηλεθέασης και αλληλεπίδρασης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Βαμβακάς, Β. (2017) Η δυνητική κανονικότητα. *Ελεύθερο Πνεύμα (στην Κυριακάτικη Ελευθερία του Τύπου)* (11/6/2017)

Βαμβακάς Β. Μέσα μαζικής εξατομίκευσης: Η περίπτωση της ριάλιτι τηλεόρασης. *Ελευθερία του Τύπου*

Βώβου, Ι. (2010). Εις το όνομα της αλήθειας: η ζωή είναι ένα (τηλέ)παιχνίδι, 486-515

Σόρογκας, Ε. (2004). *Το φαινόμενο των «ριάλιτι»,* Αθήνα: Καστανιώτη, 14-87

Murray, L.Ouellette, (επιμ.) *Reality TV: remaking television culture*, New York: New York University Press, 303-322

Reuters Institute Digital News Report 2016. *Ανακτήθηκε από:* http://www.digitalnewsreport.org/

Η γενιά της κρίσης και η ταυτότητα των νέων στη σύγχρονη Ελλάδα: Προεκτάσεις για τη δημοκρατία και την πολιτική κουλτούρα

Χαράλαμπος Τσέκερης,[α] Ευδοκία Ντάλη[β]

[α] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) & ΚΕΕΚ Ακαδημίας Αθηνών

[β] Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του ΕΚΠΑ & Ίδρυμα Ωνάση

Περίληψη

Η εργασία αφορά σε μια ποιοτική έρευνα (συνεντεύξεις βάθους) στην οποία συμμετείχαν δέκα εθελοντές (24 έως 32 ετών), που εκφράζουν διαφορετικές περιπτώσεις «οδυνών της κρίσης». Προϋπόθεση συμμετοχής ήταν οι νέοι να έχουν επιστρέψει στο πατρικό τους σπίτι λόγω ανεργίας ή εργασίας σε συνθήκες έντονης επισφάλειας. Η διάρθρωση των συνεντεύξεων είχε ως στόχο την αναστοχαστική ερμηνευτική διείσδυση στο υποκειμενικό βίωμα της σύγχρονης δημοκρατίας, του κοινωνικού γίγνεσθαι και των πολιτικών διαδικασιών. Η επιστροφή στην οικογενειακή εστία δείχνει να οδηγεί τους σημερινούς νέους σε μια αποσύνδεση από την ενεργό εργασιακή, κοινωνική και πολιτική ζωή, εγκλωβίζοντάς τους σε μια επώδυνη αίσθηση «ασημαντότητας άνευ νοήματος» (Arendt). Η ταυτόχρονη κρίση της εργασίας, των θεσμών και της ιδιότητας του πολίτη διαμορφώνει μια γενιά με χαρακτηριστικά «μεθοδευμένης ανημπόριας», ανενεργή στη δημιουργία της δικής της ζωής και ευάλωτη σε διαδικασίες χειραγώγησης και ψηφιακής δημαγωγίας. Οι νέοι δεν επιστρέφουν μόνο στο «οικογενειακό κουκούλι»: παρατηρείται επίσης μια «διαρκής επιστροφή» σε πολιτικά συντηρητικές/αντιδραστικές στάσεις και αξίες, σε μια «παρωχημένη» εσωστρεφή πολιτισμική νοοτροπία, ενώ ο οικογενειακός εαυτός συνεχίζει να υπερέχει έναντι του κοινωνικού. Ενισχύεται έτσι η αλλοίωση του δημοκρατικού σκέπτεσθαι, ο ναρκισσισμός και η κουλτούρα του ιδιωτικού ατόμου (Marcel Gauchet).

Λέξεις κλειδιά: Ελληνική κρίση, χαμένη γενιά, εαυτός και ταυτότητες, πολιτική κουλτούρα και αξίες

The crisis generation and youth identities in contemporary Greece: Implications for democracy and political culture

Charalambos Tsekeris[a] and Evdokia Dali[b]

[a] National Centre for Social Research (EKKE) & Research Centre for Greek Society of the Academy of Athens

[b] Department of Communication and Media Studies of the National and Kapodistrian University of Athens & Onassis Foundation

Abstract

The present work is a qualitative research on Greek young adults (aged between 24 and 32), who signify different versions of personal and social suffering within contemporary Greek society. Importantly, they represent the so-called “boomerang generation”, that is, a generation that shares a home with their parents after previously living on their own. Our participants are either unemployed or living in precarious working conditions. The interviews aimed to the interpretive access to the subjective meaning of democracy and sociopolitical processes. By boomeranging back to their parents' residence, the young adults often perceive themselves as “meaningless triviality” (Arendt) and get disconnected from active social and political life. The crisis of working conditions, political institutions and democratic participatory citizenship leads to a learned-helpless generation, which has lost faith in the idea of building a future society and turn to the ideas of the past, unable to resist to new forms of manipulation and digital demagogy. Most interestingly, Greek young adults seem to remain caught up in the vortex of a reactionist “underdog culture” that rejects European values, the Enlightenment and the Western democratic mentality. This signifies an increasing incapacity of critical-reflexive thinking and a nurturing the introverted culture of the private individual (Marcel Gauchet).

Key words: Greek crisis, lost generation, self and social identities, political culture and values

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι νέοι στην Ελλάδα της κρίσης

Υπό το βάρος της προϊούσας πολυδιάστατης κρίσης της ελληνικής κοινωνίας, τα μεσαία κοινωνικά στρώματα εκδηλώνουν αρνητικά συναισθήματα προς τη *δημοκρατία της μεταπολίτευσης*, την οποία είχαν ταυτίσει «με μια μοναδική για τα ελληνικά δεδομένα περίοδο ελευθερίας» (Μαραντζίδης 2017), αλλά και με τη δική τους ευημερία, μέσα σε μια Ευρώπη που προσέφερε αυξανόμενες οικονομικές δυνατότητες. Η ραγδαία άνοδος των μεσαίων στρωμάτων και η αισιοδοξία που δημιουργούσε οδήγησε στην ενίσχυση των κυρίαρχων φαντασιακών της μεταπολεμικής/μετεμφυλιακής και, κυρίως, της μεταπολιτευτικής περιόδου. Πρόκειται για βιώματα τα οποία οι κοινωνικοί δρώντες προσπαθούν να διαχειριστούν με ανεπαρκείς υποκειμενικές και αντικειμενικές δυνατότητες, με αποτέλεσμα να εκτίθενται όλο και πιο συχνά σε καταστάσεις προσωπικής και κοινωνικής οδύνης, δηλαδή σε ακόμη περισσότερο πόνο, όπως περιγράφεται από την βιογραφική έννοια της «διπλής οδύνης» (double suffering) των Liz Frost και Paul Hoggett (2008).

Η ανησυχία όμως επικεντρώνεται στο μέλλον των παιδιών -φορείς των παραπάνω φαντασιακών- για τα οποία διαφαίνεται ότι δεν θα έχουν το επίπεδο ζωής των γονιών τους. Τα κύρια θύματα της κρίσης που διανύουμε τα τελευταία χρόνια είναι οι νέοι άνθρωποι, ιδιαίτερα όσοι βρίσκονται εκτός οποιασδήποτε μορφής εκπαίδευσης, απασχόλησης και κατάρτισης (Not in Education, Employment and Training – NEET), το ποσοστό των οποίων αυξήθηκε στην περίοδο της ύφεσης κατά 50%. Στο πλαίσιο αυτό, ο λόγος περί μιας απολιτικής «περιπλανώμενης εντός των συνόρων γενιάς, χωρίς ορατό μέλλον και με πλήθος απειλών (κατάθλιψη, ναρκωτικά, παραβατική συμπεριφορά κ.ά.) να την περιτριγυρίζουν» (Γιαννάτος 2017), ή μιας «χαμένης γενιάς» (Volontè 2012), επανέρχεται όλο και περισσότερο στις συζητήσεις για τη μελλοντική πορεία της κοινωνίας μας.

Οι συνέπειες της ανεργίας, της ανισότητας και της φτώχειας προκαλούν στους νέους «αισθήματα ανασφάλειας, αβεβαιότητας και θλίψης επηρεάζοντας την ποιότητα ζωής τους» (Κορωναίου, Αλεξιάς, Χιωτάκη-Πούλου & Βάγιας 2016: 3-4). Ωστόσο, οι νεαροί ενήλικες βιώνουν όχι μόνο μία κρίση, αλλά έναν συνδυασμό βαθύτερων «κρίσεων»:

i) Την κρίση της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Αφενός, ο λαϊκισμός και η πόλωση τραντάζουν τα ίδια τα θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Foa & Mounk 2017), όπου «τα συνδικάτα αποδυναμώνονται, το κοινωνικό κράτος συρρικνώνεται και οι ανισότητες εντείνονται» (Μουζέλης 2016). Αφετέρου, η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα έχει δώσει τη θέση της σε υστερονεωτερικές ή μετανεωτερικές συνθήκες που οδηγούν τους νέους στη βίωση υπαρξιακού άγχους και την παράλληλη εξαφάνιση παραδοσιακών αξιών που οδηγούσαν σε ένα σταθερό πλαίσιο.

ii) Την κρίση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που οδηγεί σε αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων και, επομένως, στην αύξηση των συγκρούσεων και του ανορθολογισμού, με τους νέους να διαισθάνονται την απροσδιόριστη κατεύθυνση του σύγχρονου ρευστού και ευμετάβλητου κόσμου ως άκρως απειλητική.

iii) Την παρατεταμένη εγχώρια κρίση, η οποία έχει χαρακτήρα οικονομικό αλλά πρωτίστως ανθρωπιστικό, αξιακό, πολιτισμικό και θεσμικό (Τσέκερης 2018). Είναι δηλαδή κυρίως μια «κρίση λειτουργίας των θεσμών. Είναι κρίση ηθική. Είναι κρίση αντιλήψεων και τρόπου σκέψης, ίσως και ταυτότητας της σύγχρονης κοινωνίας» (Θέμελης 2011, βλ. επίσης Διαμαντούρος 2013, Τάτσης 2013, Tsoukalis 2013).

Όσον αφορά στους νέους, ειδικότερα, οι οποίοι δεν έχουν ξεκάθαρη επαγγελματική προοπτική, η δημοκρατία, αν και εξακολουθεί να αναφέρεται ως αξία ή ιδανικό, «αντί να περιγράφεται μέσα από τα ‘συστατικά της’, περιγράφεται μέσα από τα ‘αντίθετά της’, τα οποία θεωρείται ότι ισχύουν στην πραγματικότητα: διαφθορά, αδιαφάνεια, έλλειψη ελευθερίας και, κυρίως, έλλειψη των συνθηκών που επιτρέπουν την άσκηση των δικαιωμάτων των πολιτών» (Μαγιόγλου 2012).

Η σημασία του πολιτισμικού δυισμού

Η δυναμική πολιτισμική διαδικασία ρήξης των νέων με την (δημοκρατική) «πολιτική ορθότητα» συνδέεται με τη βαθιά περιφρόνηση για τους κανόνες δικαίου, την απέχθεια για τους «κανόνες» και τις ουσιαστικές αρχές της δημοκρατίας, αλλά και τη διαρκή λοιδορία για το πνεύμα της συνεργασίας, της συνευθύνης και συμβιβασμών (διαΝΕΟσις 2017). Σε αυτό το πλαίσιο, το μεθοδολογικό εργαλείο του *πολιτισμικού δυισμού* (cultural dualism) του Νικηφόρου Διαμαντούρου (2000) καθίσταται χρήσιμο για την κατανόηση και ανάλυση της σχέσης της ελληνικής νεολαίας με τη δημοκρατία. Το εργαλείο αυτό αναφέρεται σε δύο μονίμως συγκρουόμενες πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες συνυπάρχουν και συμβιώνουν ανταγωνιστικά στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνία:

Αφενός, μια παράδοση που αντλεί τις ρίζες της από τη βυζαντινή κληρονομία και το οθωμανικό παρελθόν, που είναι αριθμητικά πλειοψηφική και χαρακτηρίζεται από μια έντονη πολιτισμική εσωστρέφεια, την αντίσταση στην κοινωνική και πολιτική αλλαγή, την έλλειψη ανοχής της διαφοράς/ετερότητας και την αμυντική ή φοβική σύλληψη του εξωτερικού κόσμου, με ισχυρές προ-νεωτερικές, αντι-δυτικές και αντι-ευρωπαϊκές τάσεις που δεν ασπάζονται το στοιχείο της κοινωνικής συναίνεσης/συμβιβασμού.

Αφετέρου, μια (μειοψηφική) παράδοση που αντλεί τις ρίζες της από τον Διαφωτισμό και από τον πολιτικό φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα, αρά είναι προσκείμενη σε μια εκσυγχρονιστική λογική. Εδώ, επικρατούν τάσεις που ευνοούν τη συνεννόηση, τη συνευθύνη, τη διαμόρφωση ενός ισχυρού ανθρώπινου και κοινωνικού κεφαλαίου, αλλά και τον σχηματισμό ενός πολυδεκτικού θεσμικού κεφαλαίου, δηλαδή εκείνων των παραγόντων που είναι απαραίτητοι για ένα ανθεκτικό και βιώσιμο μέλλον.

Οι πρόσφατες εμπειρικές έρευνες (βλ., πχ, Tsekeris, Pinguli & Georga 2015, Tsekeris, Kaberis & Pinguli 2015, Παναγιωτόπουλος 2016β, Tsekeris, Ntali, Koutrias & Chatzoulis 2017, Τσέκερης 2018, διαΝΕΟσις 2017) επιβεβαιώνουν τις παραπάνω θεωρητικές θέσεις του Ν. Διαμαντούρου, οι οποίες διατηρούν τον επίκαιρο χαρακτήρα τους. Βάσει λοιπόν αυτού του πλαισίου, η παρούσα εργασία επιχειρεί να συζητήσει τη δυναμική του ριζωμένου και ανεπίλυτου πολιτισμικού δυισμού στη σχέση μεταξύ νέων και δημοκρατίας, εντός μιας κρίσης που δεν είναι μόνο οικονομική-αντικειμενική, καθώς αφορά κυρίως στην «οργάνωση» της υποκειμενικότητας και του εαυτού (Τσέκερης 2018). Φυσικά, πρόκειται για μια διαδικασία *σχεσιακή* (Ketokivi & Meskus 2015). Τούτο, μεθοδολογικά, παραπέμπει σε μια ολιστική προσέγγιση, στην οποία η «δημοκρατία» κατανοείται *ταυτόχρονα* ως ένα πολιτικοκοινωνικό φαινόμενο, μια πολιτισμική διαδικασία και μια ψυχική πραγματικότητα σε βαθμό που το ένα βρίσκεται σε απόλυτη αλληλεπίδραση και αμοιβαία αλληλεξάρτηση με το άλλο.

ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Η ταυτότητα της ποιοτικής έρευνας

Η ποιοτική προσέγγιση κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να προσδώσει *ερμηνευτικό βάθος* στην έρευνα, δηλαδή να ληφθούν υπόψη οι βιωματικές οπτικές των νέων στην τρέχουσα κρίση και να ανιχνευθούν οι προσωπικές αφηγήσεις και οι συμβολικές λογικές βάσει των οποίων κατασκευάζουν νοήματα και παίρνουν σημαντικές βιογραφικές αποφάσεις.

Πρόκειται για δέκα συνεντεύξεις βάθους (διάρκειας 50-60 λεπτών) που πραγματοποιήθηκαν από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 2017. Στο κύριο μέρος της έρευνας συμμετείχαν δέκα εθελοντές (6 από την Αθήνα, 3 από την Κατερίνη και 1 από την Λάρισα), από 24 έως 32 ετών, που εκφράζουν διαφορετικές περιπτώσεις «οδυνών της κρίσης» (Τσέκερης 2018). Βασική προϋπόθεση συμμετοχής ήταν οι νέοι να έχουν φύγει από το σπίτι των γονέων τους, τουλάχιστον για ένα διάστημα έξι μηνών, λόγω σπουδών ή εργασίας, και να έχουν επιστρέψει. Όλοι ανήκουν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, είναι ανύπαντροι και άνεργοι ή εργάζονται σε συνθήκες έντονης επισφάλειας, με συμβάσεις περιορισμένου χρόνου και με πολύ χαμηλούς μισθούς, συνήθως της τάξης των 300 ευρώ. Ο ημι-δομημένος οδηγός συνέντευξης είχε ως κεντρικό στόχο την αναστοχαστική ερμηνευτική διείσδυση στο υποκειμενικό βίωμα της σύγχρονης δημοκρατίας, του κοινωνικού γίγνεσθαι και των πολιτικών διαδικασιών. Τούτο συνδυάζεται με ένα «οδοιπορικό του εαυτού»

(Τσιβάκου 2000), όπως βιώνεται σε περιβάλλον κρίσης και αμφισβήτησης των θεσμών, αλλά και στο αναλυτικό συμφραζόμενο του διάχυτου πολιτισμικού δυισμού.

Το δείγμα επελέγη μέσω της μεθόδου της «χιονοστιβάδας» και της «παράλληλης χιονοστιβάδας» (Creswell 2009), που βασίζεται στην κοινωνική δικτύωση. Μολονότι η μέθοδος αυτή δεν επιτρέπει τον έλεγχο από μέρους του ερευνητή, αναμφίβολα αποτελεί έναν χρήσιμο τρόπο προσέγγισης, βάσει συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που συμβάλουν στην ομογενοποίησή του και ανταποκρίνονται στους σκοπούς της έρευνας.

Σε όλους τους συμμετέχοντες χορηγήθηκε έντυπο συναίνεσης σχετικά με τον σκοπό της έρευνας, την ανωνυμία, την εμπιστευτικότητα των πληροφοριών και τη διαδικασία αποθήκευσης και χειρισμού των δεδομένων. Οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν, απομαγνητοφωνήθηκαν και κωδικοποιήθηκαν. Πριν το κύριο μέρος της συνέντευξης, πραγματοποιήθηκαν τέσσερις πιλοτικές συνεντεύξεις που αποσκοπούσαν στον προσδιορισμό πιθανών ασαφειών των ερωτημάτων, ή στην ανάδυση νέων ερωτημάτων.

Ο οδηγός συνέντευξης διαμορφώθηκε βάσει της σχετικής υπάρχουσας βιβλιογραφίας, ακολουθώντας δύο άξονες. Στον πρώτο άξονα- τον «χρονικό» - οι ερωτήσεις αναφέρονται: (α) στη ζωή πριν την επιστροφή στην οικογενειακή εστία, (β) στην εμπειρία της επιστροφής και (γ) στην προβολή στο μέλλον. Ο δεύτερος άξονας περιλαμβάνει τις εμπειρίες σε επίπεδο διυποκειμενικού εαυτού και συγκεκριμένα σε επίπεδο σχέσεων με (α) τον εαυτό, (β) την οικογένεια και (γ) το περιβάλλον της κοινωνίας πολιτών και της ευρύτερης δημοκρατικής ζωής.

Η χρήση των βασικών αξόνων, ωστόσο, ήταν αρκετά ευέλικτη στην πραγματοποίηση των συνεντεύξεων, καθώς και στην ανάλυση των ευρημάτων, όπου κρίθηκε σκόπιμη η κατανόηση των αφηγήσεων των συμμετεχόντων *ως ερμηνευτικών εγχειρημάτων διαπραγμάτευσης ή αντιμετώπισης της διάψευσης των υποσχέσεων του φαντασιακού της αστικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*. Πρόκειται για ένα κυρίαρχο φαντασιακό της μεταπολιτευτικής περιόδου, σύμφωνα με το οποίο η κοινοβουλευτική δημοκρατία ταυτίζεται με ένα γενικευμένο ψυχοσυναισθηματικό και πολιτισμικό κλίμα «προστατευμένης» μεσοστρωματικής ευδαιμονίας, εξατομικευμένων ταυτοτήτων και ήπιας ή αδιατάρακτης ζωής, με χαμηλή αίσθηση ανασφάλειας και ρίσκου (Παναγιωτόπουλος 2016α).

Οι νέοι αυτοί σήμερα, κάτω από το αβάσταχτο βάρος μιας καθολικής κρίσης νιώθουν να βρίσκονται έξω από αυτό που επαγγελματικά, λογικά ή ηθικά νόμιζαν ότι τους αναλογούσε, με βάση το κυρίαρχο «μεταπολιτευτικό» μοντέλο κοινωνικής ανόδου, βιώνοντας μια εκτεταμένη προσωπική και κοινωνική οδύνη. Εστιάζοντας λοιπόν σε δέκα εκπροσώπους της «γενιάς της επιστροφής» (boomerang generation), έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε τη δυναμική «κρίση του δημοκρατικού δια-γενεακού και κοινωνικού συμβολαίου της Μεταπολίτευσης» (Παναγιωτόπουλος 2016γ), ένα συμβόλαιο που αντανακλά την φύση και τον χαρακτήρα της πολιτικής μας κουλτούρας. Περιορίζομαι εδώ στη θεματική παράθεση κάποιων χαρακτηριστικών αποσπασμάτων των συνεντεύξεων, συμπυκνώνοντας το μεθοδολογικό αυτό μέρος της εργασίας.

Συνοπτικά αποτελέσματα

Δημόσιο και εργασία

Η κρίση τείνει να απονομιμοποιήσει συλλήβδην τον δημόσιο τομέα και όχι καθ' εαυτήν την πελατειακή του διαχείριση. Ωστόσο, οι επαναλαμβανόμενες «υποσχέσεις» δεκαετιών για οικονομική πρόοδο και κοινωνική άνοδο μέσω μιας «θέσης στο Δημόσιο» (Καμπέρης 2014) είναι αναμφίβολα εγγεγραμμένες στον ψυχισμό των νέων. Καλλιεργήθηκε δηλαδή μια στάση/προδιάθεση «βολέματος» (ένα είδος «μη διακινδυνευτικού» habitus) στην ελληνική οικογένεια ως προς την επαγγελματική αποκατάσταση και σταδιοδρομία, κατά την οποία η καριέρα στο Δημόσιο αποτελούσε έναν κοινό επιθυμητό στόχο. Αυτή η «παρωχημένη» προδιάθεση είναι λίγο-πολύ φανερή στις αφηγήσεις των συμμετεχόντων:

> *…πάντοτε υπήρχε μια προτίμηση για το Δημόσιο… Υπήρχε η ιδέα ότι ήταν μια άλφα εξασφάλιση, ότι αν μπεις στο Δημόσιο θα ήταν καλή επιλογή… […] βλέπει ο γονιός αυτό και σου λέει «παιδί μου, θα πας στο τάδε επάγγελμα, για να εξασφαλιστείς»* (Δόμνα, 27, αδιόριστη δασκάλα, Κατερίνη)

> *… αν υπάρξει κάποια προκήρυξη και ενδεχομένως σε σχετικό αντικείμενο, μπορεί και να αποτελέσει μια επιλογή το Δημόσιο … από τη μία έχεις τη σιγουριά του Δημοσίου, αλλά είναι πολύ δύσκολο να βρεις κι εκεί εργασία πλέον…* (Γεράσιμος, 32, ειδικός πληροφορικής, Λάρισα)

> *Με τις συνθήκες που επικρατούν τώρα, αν με κάποιον τρόπο προσλαμβανόμουν στο Δημόσιο, θα ένιωθα ασφάλεια, ότι είμαι εξασφαλισμένη… Εξαρτάται, πάντως, αν ήταν αορίστου χρόνου, γιατί αν ήταν με πεντάμηνο θα ένιωθα όλη αυτή την απογοήτευση ως προς την κατάσταση, γιατί υπάρχουν εργαζόμενοι πολλών ταχυτήτων …* (Δήμητρα, 29, ψυχολόγος, Κατερίνη)

Για την πλειοψηφία των νέων, επομένως, σαφώς ενισχύεται η «γραμμική σκέψη» (Τσέκερης 2018) και υπερισχύει το φαντασιακό του «δημοσίου υπαλλήλου», σε βάρος του φαντασιακού του «αφεντικού» και της επιχειρηματικότητας, πάντως κατά τρόπο περισσότερο αναστοχαστικό και συνειδητοποιημένο. Για παράδειγμα, η Ελίνα (25 ετών, κειμενογράφος, από την Αθήνα) περιμένει κάτι «μόνιμο», ωστόσο βλέπει κριτικά τους δημόσιους υπαλλήλους: *«Σίγουρα ο μπαμπάς μου θα με ήθελε στο Δημόσιο [γέλιο] … Σίγουρα έχω δει με τα μάτια μου ανθρώπους να κάθονται και να παίρνουν παχυλούς μισθούς κι έχω εκνευριστεί… εγώ δεν θα το ήθελα… Θέλω να δουλεύω και να πληρώνομαι. Όχι να κάθομαι και να πληρώνομαι…»*. Ταυτόχρονα, νιώθει την πίεση ενός αυξανόμενου κοινωνικού ανταγωνισμού: *«…υπάρχει μεγάλος ανταγωνισμός … Υπάρχουν άτομα με πολύ καλά πτυχία, γνώσεις και προϋπηρεσία … συνεχώς οι απαιτήσεις αυξάνονται…»*.

Όπως και οι υπόλοιποι συμμετέχοντες, η Ελίνα βιώνει τη ρευστή υστερονεωτερική συνθήκη της «βιογραφίας διακινδύνευσης», της συχνής εναλλαγής μεταξύ εργασίας και ανεργίας, αλλά και των πολλαπλών εργασιακών ρήξεων, αποφάσεων και επιλογών: *«έχω ασχοληθεί με πολλά… σε ταξιδιωτικό site, σε ειδησεογραφικό, σε πολύ γνωστό site και περιοδικό και ως εξωτερική συνεργάτης σε blogs, περιοδικά, εταιρεία ερευνών και με ιδιαίτερα μαθήματα»*. Η συνθήκη αυτή αναδεικνύει έναν νέο ανθρωπολογικό τύπο εργαζομένου, ο οποίος χαρακτηρίζεται έντονα από: (α) *προσαρμοστικότητα* (στις εργασιακές απαιτήσεις και ρυθμίσεις της αγοράς), (β) *εξατομίκευση* (της διαπραγμάτευσης του πλαισίου απασχόλησης), (γ) *αποτοποποίηση της εργασιακής σχέσης* (αναφορικά με τον χωροχρόνο εκτέλεσης των καθηκόντων), (δ) *αβεβαιότητα του εργασιακού μέλλοντος* και (ε) *ειδίκευση-αποειδίκευση* (αναλόγως της θέσεως απασχόλησης) (Μάλαμα 2016: 558, Ναξάκης 2005).

Ουκ ολίγες φορές, ίσως εν όψει των πολλαπλών διακινδυνεύσεων που συνεπάγονται οι καινοφανείς και μη γραμμικές μορφές άυλης, ευέλικτης και νομαδικής εργασίας (Ναξάκης 2005), οι νέοι προτιμούν μια *παρατεταμένη αναμονή* για την απόκτηση μιας θέσης με ποιοτικά χαρακτηριστικά, κάτι που υποστηρίζεται από την οικογένεια:

> *… θέλω να πιάσω δουλειά, όταν όμως πηγαίνω σε συνεντεύξεις για να δουλέψω με όρους μεσαίωνα οι γονείς μου είναι με το μέρος μου, δεν δέχονται να δουλεύω 12 ώρες για 400 ευρώ… Πρόσφατα πήγα σε μια πολύ αποτυχημένη συνέντευξη για δουλειά που ήταν απλά σκλαβιά και ο μπαμπάς μου συμφωνούσε μαζί μου* (Ελίνα)

Σύμφωνα με μεγάλη πανελλαδική έρευνα (μετείχαν 2.000 νέοι ηλικίας 15-34 ετών) για την ένταξη στην αγορά εργασίας και την κοινωνική ένταξη των νέων μέσα στην κρίση, που πραγματοποίησε το Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου, υπό τον Καθηγητή Σωτήρη Χτούρη, οι νέοι (κατά μέσο όρο, ο ένας στους τρεις) στην απελπισία τους εξακολουθούν να απευθύνονται στα κόμματα για να βρουν δουλειά.[1] Άρα η κρίση, αν και προφανώς έχει αυξήσει το επίπεδο της κοινωνικής αυτογνωσίας (βλ. Χατζής 2017), ενισχύει «παρωχημένες» νοοτροπίες και πρακτικές που οδήγησαν στην απορρύθμιση και αποδυνάμωση του δημοκρατικού συστήματος, υποβαθμίζοντας τις επιλογές των υγιών συλλογικών λύσεων.

Η βίωση του πολιτικού γίγνεσθαι και της συμμετοχής στην ΕΕ

Ειδικά στην κρίση, εκείνο το οποίο δυστυχώς κυοφορείται κατά την ανεπάρκεια του πολιτικού συστήματος είναι η απόγνωση, οι εύκολοι μηδενισμοί, οι ακραίες στάσεις και συμπεριφορές, η πόλωση, ο λαϊκισμός και η θυματοποίηση (Τσιβάκου 2015, Müller 2017). Η «παρωχημένη» άποψη περί θυματοποίησης του ελληνικού λαού φαίνεται να είναι βαθιά ριζωμένη και διάχυτη:

> *…από τη στιγμή που δεν έχουμε εθνική κυριαρχία και υπαγόμαστε σε νόμους που έχουν μεγαλύτερη ισχύ, θα πρέπει να γίνει ό,τι λέει η Ευρωπαϊκή Ένωση, οπότε τα πράγματα θα πηγαίνουν όλο και χειρότερα …. [Η Ελλάδα] είναι κράτος-προτεκτοράτο και δεν παίρνονται οι αποφάσεις από εμάς …* (Δήμητρα)

> *Πιστεύω ότι λόγω συμφερόντων που παίζονται σε διεθνές επίπεδο κυρίως, ακόμα και να θέλουν [οι πολιτικοί] να κάνουν κάτι, δεν μπορούνε* (Αλέξης, 24, φωτογράφος, Αθήνα)

Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια των «μεταρρυθμίσεων» αποκτά μια εντελώς αρνητική χροιά και στο άκουσμά της δημιουργεί αρνητικά συναισθήματα:

> *Οι «μεταρρυθμίσεις» είναι μια λέξη που έχω σιχαθεί και θεωρώ ότι μπαίνει κάθε φορά στη θέση του να πει κάποιος πολιτικός «αλλαγές που θα σας τινάξουμε τις τσέπες αλλά το λέμε πιο ευγενικά»* (Ελίνα)

> *Μεταρρυθμίσεις; Φόβος θα πω… Νομίζω ότι θα πω γενικά φοβία… Αυτό μου έρχεται στο μυαλό…* (Γρηγόρης, 27, άνεργος οικονομολόγος, Αθήνα)

Ο λαϊκισμός, ως επί τω πλείστων, ριζώνει σε κράτη που δεν έχουν σφυρηλατήσει ανθεκτικούς και αυθεντικούς δημόσιους θεσμούς (βλ. Τσιβάκου 2015, Müller 2017). Ωστόσο, η ραγδαία διάδοση του λαϊκισμού λαμβάνει στις μέρες μας άνευ προηγουμένου διαστάσεις (Mounk 2017), με αποτέλεσμα τη συστηματική καλλιέργεια παράλογων εχθρικών στάσεων προς το εξωτερικό μας περιβάλλον. Για παράδειγμα, η συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ ταυτίζεται αποκλειστικά με την κακοδιαχείριση των ευρωπαϊκών κονδυλίων, την αδιαφάνεια και την διαφθορά:

> *…όσο για την Ευρώπη, κάνουμε κάποιες ευρωπαϊκές κινήσεις, τα ΕΣΠΑ, και φάγανε και από εδώ, φάγανε και από εκεί, εκμεταλλευτήκανε όσο μπορούσανε δηλαδή όλοι* (Χρύσα, 28, ηθοποιός, Αθήνα)

Η βαθμιαία και εντεινόμενη «απαξίωση της πολιτικής και όσων τη διακονούν […] δεν βοηθά καθόλου στην αντιμετώπιση των ισχυρών τάσεων συγκέντρωσης πλούτου» (Τσούκαλης 2002: 49). Γενικά, η μόνιμη έλλειψη εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στους δημοσίους θεσμούς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «η μεγαλύτερη πολιτική πληγή αυτής της χώρας. Οι σχετικές αρνητικές τάσεις είναι έκδηλες στις αναφορές των συμμετεχόντων:

> *...η διαφάνεια είναι κούφια λέξη που χρησιμοποιείται μόνο και μόνο για να χρησιμοποιείται. Δεν νομίζω ότι υπάρχει... όσο για τα πολιτικά κόμματα που υπάρχουν, αδιάφορα μπορώ να σου πω…* (Ντίνος, 29, δημοσιογράφος, Αθήνα)

> *…είναι σαφές ότι είναι ίδιοι όλοι και δεν πρόκειται να αλλάξει κάτι, απλά αλλάζουν ταμπέλα… Έχω απογοητευτεί από το πολιτικό σκηνικό… δύσκολα θα δεις κάτι καινούργιο …* (Ιάσωνας, 30, λογιστής, Κατερίνη)

> *… δεν υπάρχει κάποιο πολιτικό κόμμα που με αντιπροσωπεύει έως τώρα, σε καμία περίπτωση. [...] Δεν θεωρώ ούτε καν ότι η δημοκρατία είναι ένα πολίτευμα που θα έπρεπε να υποστηρίζουν πολλοί… υπήρχαν πάντα δούλοι, οι γυναίκες είχαν κατώτερη θέση… η κατάσταση έτσι είναι και τώρα, μόνο που οι δούλοι είναι οι ανειδίκευτοι, οι μετανάστες, η γυναίκα είναι πραγματικά σε πολύ κακή θέση, δεν μπορώ να ασχοληθώ… δηλαδή πραγματικά ανατριχιάζω… Γι' αυτό δεν έχω ψηφίσει ποτέ στη ζωή μου και ούτε σε πορείες πηγαίνω πλέον… Το θεωρώ γελοίο. […] …πιστεύω ας πούμε ότι η ανατροπή θα έρθει μόνο με βία…* (Χρύσα)

Οι παραπάνω αναφορές αντανακλούν την εντεινόμενη διάρρηξη του κοινωνικού κεφαλαίου, την απομείωση του πολιτισμικού κεφαλαίου και την απαξίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου, με αποτέλεσμα τη ραγδαία απορρύθμιση της προσαρμοστικής ικανότητας των ατόμων. Επίσης, οι συμμετέχοντες εμφανίζουν απαισιοδοξία και μειωμένη αίσθηση πολιτικής επάρκειας και συμμετοχής στην κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή. Παράλληλα, υιοθετούν ένα «παρωχημένο» συγκρουσιακό ύφος στις αναφορές τους για το «σύστημα» (μια στάση αποστροφής προς τα κοινά), πράγμα που πιθανώς αυξάνει τον κίνδυνο μιας περαιτέρω περιθωριοποίησης.

Βιογραφική ρήξη, εξάρτηση και ανεξαρτητοποίηση

Στην Ελλάδα, όπως φάνηκε και από τις προσωπικές συνεντεύξεις, η οικογένεια αποτελεί ένα σταθερό σημείο αναφοράς που μειώνει την αβεβαιότητα η οποία συνοδεύει τις παραπάνω εξελίξεις. Βέβαια, η εξάρτηση των νεαρών ενηλίκων από τους γονείς τους ήταν πάντοτε υψηλή σε σύγκριση με τη γονεϊκή εξάρτηση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, ωστόσο, η ελπίδα των νέων για *βιογραφική ανεξαρτητοποίηση* φαίνεται να έχει αναβληθεί επ' αόριστον (Μαρβάκης, Αναστασιάδου, Πετρίτση & Αναγνωστοπούλου 2013).

Οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές προδήλως συνεχίζουν να είναι πανίσχυρες· Εν τούτοις, η διαρκής αύξηση της φορολογίας σε συνδυασμό με τη δραματική μείωση των εισοδημάτων των συνταξιούχων συνεπάγεται την στέρηση αγαθών και υπηρεσιών για όλη την οικογένεια (βλ, πχ, Μπαλούρδος 2012: 33). Η επισφάλεια αυτή αποτυπώνεται στις αφηγήσεις των συμμετεχόντων:

> *… γύρισα στο πατρικό μου στη χειρότερη περίοδο οικονομικά, πράγμα που ήταν τρομερά αποκαρδιωτικό, γιατί ήμουν σε κακή φάση και βρήκα τους γονείς μου επίσης σε πολύ κακή φάση, οπότε δεν μπορούσε κανείς να βοηθήσει κανέναν…* (Χρύσα)

> *… Είναι δεδομένο ότι θα σε απολύσουν κάποια στιγμή από τη δουλειά και είναι δεδομένο ότι δεν θα παίρνεις καλά λεφτά και ότι πρέπει να έχεις στο μυαλό σου κι άλλες δουλειές που πρέπει να κάνεις…* (Μυρτώ, 25, πτυχιούχος Σχολής Κοινωνικών Επιστημών, εργάζεται ως τηλεφωνήτρια, Αθήνα))

Πάνω απ' όλα, είναι έντονη η αίσθηση της ματαίωσης σε σχέση με το φαντασιακό της εκπαίδευσης/πτυχιοποίησης και της εύκολης επαγγελματικής αποκατάστασης, που θα οδηγούσε στη βιογραφική ανεξαρτητοποίηση: *«Δεν είμαι αυτό που θέλω. Αυτή είναι η κύρια έκφραση που μπορώ να πω. Δεν είμαι αυτό που θέλω… Αυτό που μόχθησα τόσα χρόνια και προσπάθησα»* (Γρηγόρης). Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τους αποφοίτους σχολών που συνδέονται άμεσα με το Δημόσιο:

> *… Πριν είχα στο μυαλό μου ότι με το που τελειώσω τις σπουδές μου δεν θα έχω κανένα πρόβλημα με την αποκατάσταση, θα κάνω μια αίτηση στο Υπουργείο… θα ασκώ το επάγγελμα που μου αρέσει… Φυσικά αυτό δεν ήρθε, οπότε γύρισαν όλα τούμπα…* (Δόμνα)

Παρατηρούμε, λοιπόν, την οδύνη που προκαλούν τα σπασμένα νήματα της (προσδοκώμενης) ανοδικής κινητικότητας, καθώς και οι εμφανώς μπλοκαρισμένες διαδρομές ζωής μέσα σε μια δυναμικά «μπλοκαρισμένη κοινωνία» (Crozier 1970), μια κοινωνία σε δυναμικό τέλμα και μόνιμη παρακμή, ή «μόνιμη κατάσταση εκτάκτου ανάγκης», «όπου τα κατεστημένα -υλικά και ιδεατά- συμφέροντα ή/και ο δομικός συντηρητισμός και 'αντιδραστισμός' (reactionism: στάση που υποστηρίζει οικονομικο-κοινωνικές αλλαγές προς τα πίσω) αναστέλλουν τις όποιες αναγκαίες αλλαγές προς τα εμπρός για την περιστολή των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, των διακρίσεων και της αποπτώχευσης» (Δεμερτζής 2017: 12). Ουσιαστικά, οι όποιες νεανικές μικρο-διευθετήσεις ή υβριδικές «ρήξεις» δεν υπερβαίνουν την κεντρομόλο και εσωστρεφή δυναμική της ελληνικής οικογένειας: «Η ελληνική νεολαία δείχνει να συμμετέχει στην 'κοινωνιακή αποδοχή και την αναπαραγωγή -χαλαρών μεν, δεσμευτικών δε- αρχαϊκών δομών και δοξασιών. Το τελευταίο μοιάζει να λειτουργεί και ενισχυτικά προς τον αυταρχισμό που παράγει η κρίση εμπιστοσύνης προς την κοινοβουλευτική δημοκρατία» (Παναγιωτόπουλος 2016β: 18).

Σε τελευταία ανάλυση, το κοινωνικοπολιτικό και ψυχολογικό «γεγονός» της κρίσης μοιάζει να τους οδηγεί σε ένα βιογραφικό «πριν» και «μετά», στη δυναμική διάσπαση του βιογραφικού χρόνου. Το «πριν»

φαίνεται να ανταποκρίνεται σε μια περίοδο υποσχέσεων, προσδοκιών, αλλά και υποκειμενικής και συλλογικής «φυσιολογικότητας» ή «κανονικότητας». Αντίθετα, το «μετά» μάλλον συνάδει με μια αρνητική αίσθηση αδιέξοδης αναδιάταξης της «οικείας» και «προσφιλούς» καθημερινότητας, συντριβής των ατομικών/συλλογικών βεβαιοτήτων της Υπαλληλοποίησης ή της Επιχειρηματικότητας (βεβαιοτήτων εμβληματικών για τη μεταπολιτευτική δημοκρατία), καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας, κοινωνικής απαξίωσης, κοινωνικού στιγματισμού, φθοράς ή αλλοίωσης της συμβολικής ταυτότητας και της εικόνας του εαυτού ως «κοινωνικού προϊόντος» και «δημόσιας πραγματικότητας» (Γκόφμαν 2001), κάτι που καθιστά ακόμα πιο δύσκολη τη διαχείριση της «σχάσης της υποκειμενικότητας». Η βιογραφική ρήξη, ως μια πολυσήμαντη, πολύπλοκη και μη γραμμική διαδικασία συμβολικής αλλοίωσης, φθείρει τα άτομα (εαυτούς και ταυτότητες), την κοινωνία (ατομικές και κοινωνικές επιθυμίες και προοπτικές) και τη δημοκρατία (με την έννοια της πολιτικής κοινότητας που συνέχει τα μέλη της και επιτρέπει την αμοιβαία κατανόηση).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Στη σύγχρονη εποχή της γενικευμένης αβεβαιότητας και της εντεινόμενης λαϊκής αμφισβήτησης των δημοκρατικών θεσμών, η ατομική, κοινωνική και επαγγελματική επισφάλεια των νέων συνδέεται «με υβριδικές, αλλά εμμένουσες καταστάσεις, που βρίσκονται ανάμεσα στην εκπαίδευση, την ανεργία, την άτυπη απασχόληση και την ατομική κοινωνική δραστηριότητα, όπως είναι ο εθελοντισμός και ο εκτεταμένος δημιουργικός ή μη ‘ελεύθερος χρόνος’» (Χτούρης 2016: 753). Ωστόσο, η οικογένεια συνεχίζει ακάθεκτα να αποτελεί το Α και το Ω για τη νεολαία. Μέσα στην κρίση, οι πόρτες του «οικογενειακού κάστρου» δείχνουν να είναι μονίμως διάπλατα ανοιχτές. Έτσι, μπορούν τα παιδιά να επιστρέφουν σε αυτό όποτε χρειάζονται οικονομική υποστήριξη, ψυχολογικό αποκούμπι, στοργή, κατανόηση και συμπαράσταση.

Σε τελευταία ανάλυση, φαίνεται ότι η «παρούσα» πολύπλευρη κρίση ενισχύει τις εσωστρεφείς και αμυντικές πολιτισμικές νοοτροπίες, αλλά και μια «ιδιωτεύουσα πολιτική κουλτούρα» (Καφετζής 2008), την κουλτούρα του ιδιωτικού ατόμου (Gauchet 2002), ενώ παράλληλα πυκνώνει τον «ιερό» δεσμό της ελληνικής οικογένειας και σμίγει τις (αποκλίνουσες) βιογραφικές τροχιές των μελών της. Θα μπορούσε επίσης να παρατηρήσει κανείς ότι ο πολύπλοκος ιστός -ή το πολύπλοκο «υφαντό», κατά την κοινωνιολογική ορολογία του Norbert Elias (1994)- της νεανικής ελληνικής υποκειμενικότητας έχει φτιαχτεί κατά τρόπο σχεσιακό με τα πολύτιμα υλικά της οικογενειακής ιστορίας, όπως την αφηγούνται οι νέοι. Προδήλως, η συνέντευξη λίγο-πολύ «επανενεργοποίησε» τους συμμετέχοντες, οδηγώντας τους στο να ξαναθυμηθούν την πολυσχιδή προσωπική και οικογενειακή τους ιστορία και να επανασυνθέσουν μια ενιαία βιογραφική διαδρομή, μια συνεκτική συμβολική ταυτότητα, ενάντια στη *βιογραφική ρήξη*, η οποία διαχωρίζει βίαια και επώδυνα τον βιογραφικό χρόνο σε «πριν» και «μετά» (την κρίση) και απειλεί το αρραγές του εαυτού.

Εστιάζοντας κανείς στις βιογραφίες (βιογραφικές διαδρομές) των νέων ανθρώπων που επένδυσαν σε «ακλόνητες» βεβαιότητες και οράματα, που διεκδίκησαν μια ευημερούσα ζωή με επαγγελματικές και προσωπικές επιτυχίες, θα διαπιστώσει βαθύτερες (κρυμμένες) δυναμικές και σχεσιακές διαδικασίες. Για ορισμένους νέους, η οδύνη της κρίσης χαλυβδώνει την ψυχή τους και οδηγεί σε μια αυτογνωσιακή και εξωστρεφή διερώτηση των πραγμάτων γύρω τους, της καθεστηκυίας κατάστασης ή τάξης. Για τους περισσότερους, όμως, οδηγεί σε μια βαθιά συντηρητική/αντιδραστική και επικίνδυνη για τη δημοκρατία εμβύθιση στην εσωστρέφεια, τη συνωμοσιολογία, τη μισαλλοδοξία, ή στην παθητικότητα, το πάγωμα, την αδράνεια, τη ναρκισσιστική ιδιώτευση, την αδιαφορία και την μεθοδευμένη ανημποριά, αλλά και γενικότερα στην παραδοσιακή «παρωχημένη κουλτούρα», την αμυντική «κουλτούρα των μη προνομιούχων» (Διαμαντούρος 2000, 2013).

Το πλαίσιο αυτό αναδεικνύει την αναγκαιότητα της εμπειρικής κατανόησης και ερμηνείας των ανωτέρω διαδικασιών, με στόχο την προώθηση μιας αποτελεσματικής (ενεργητικής) κοινωνικής και εργασιακής πολιτικής για τους νέους, με λιγότερες διακρίσεις και αποκλεισμούς, αλλά και με αναπτυξιακούς στόχους. Επιπλέον, είναι απαραίτητος ο εφοδιασμός των νέων με σύγχρονα επαγγελματικά προσόντα και νέες

(ψηφιακές) μετα-δεξιότητες και πολυγραμματισμούς (multi-literacies) που, πέρα από τον εργαλειακό χαρακτήρα τους, θα προάγουν την κριτική σκέψη, την ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη, την ανοιχτή συλλογική ευφυΐα και τις εξωστρεφείς πολιτισμικές ταυτότητες και αντιλήψεις στην εποχή της μη γραμμικής οικονομίας, των πανίσχυρων αλγόριθμων, της τεχνητής νοημοσύνης και των «δεδομένων μεγάλου όγκου» ή «μεγάλων δεδομένων» (big data).[2]

Επιπροσθέτως, η πνευματική και πολιτική ηγεσία οφείλει να καλέσει τη νεολαία στο δυναμικό άνοιγμα των οριζόντων, πέρα από φοβικά σύνδρομα, στείρους διαχωρισμούς, ψευδεπίγραφα συνθήματα και ιδεολογικές συγχύσεις. Οι ανοιχτοί ορίζοντες είναι απαραίτητοι προκειμένου η νέα φάση της ψηφιακής παγκοσμιοποίησης[3] να βρει την Ελλάδα με αναβαθμισμένο ανθρώπινο κεφάλαιο, πολυδεκτικό κοινωνικό κεφάλαιο, ανθεκτικό θεσμικό κεφάλαιο και ένα ισχυρό κεφάλαιο συλλογικής ωριμότητας και γεγονικής αλήθειας (factual truth), δημοκρατικής συνευθύνης, μεταρρυθμιστικής κουλτούρας και ευρωπαϊκών αξιών (Ενάρετος Κύκλος: Σχήμα 1). Η τύχη της χώρας θα κριθεί από τον βαθμό στον οποίο ο ενάρετος κύκλος θα κατισχύσει σε επίπεδο θεσμών και πολιτισμικής νοοτροπίας. Προφανώς, δεν υπάρχει χρόνος για χάσιμο.

Σχήμα 1. Ένας ενάρετος κύκλος μπορεί να υποσχεθεί ένα βιώσιμο και ανθεκτικό μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1]http://www.kathimerini.gr/793483/article/epikairothta/ellada/enas-stoys-treis-anazhtei-ergasia-mesw-politikwn

[2] Βλ. www.pewinternet.org/2017/02/08/code-dependent-pros-and-cons-of-the-algorithm-age

[3] Βλ. www.weforum.org/agenda/2017/02/why-globalization-isnt-it-in-retreat-its-gone-digital

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιαννάτος, Δ., 2017, «Το φαινόμενο NEETS στην Ελλάδα», *Ρήξη*, φ.135, www.ardin-rixi.gr/archives/204914

Δεμερτζής, Ν., 2017, «Πρόλογος», στο Ν. Δεμερτζής κ.ά. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2016-2017*, Αθήνα: Εκδ. Ίων.

Διαμαντούρος, Ν., 2000, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια (μετάφραση Δημ. Σωτηρόπουλου από το πρωτότυπο: «Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece», Estudio - Working Paper, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994).

Διαμαντούρος, Ν., 2013, «Επανεξετάζοντας τον πολιτισμικό δυισμό», στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα & Χ. Κούκη (επιμ.) *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική.

διαΝΕΟσις (2017) «Τι πιστεύουν οι Έλληνες – 2017», *διαΝΕΟσις*, http://www.dianeosis.org/research/tpe_2017/

Γκόφμαν, Ε., 2001, *Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Θέμελης, Ν., 2011, «Πολιτισμός και κρίση, υπάρχει διέξοδος;», *Η Καθημερινή*, 9/1/2011.

Καμπέρης, Ν., 2014, «Πώς εμφανίζονται τα σημάδια της κρίσης στο νομό», *Εφημερίδα ΑΙΧΜΗ*, 27/12/2014.

Καφετζής, Π., 2008, «Το ανέξοδο της πολιτικής κρίσης σε μια ιδιωτεύουσα πολιτική κουλτούρα», στο Ξ. Κοντιάδης & Χ. Ανθόπουλος (επιμ.) *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος;*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Κορωναίου, Α., Αλεξιάς, Γ., Χιωτάκη-Πούλου, Ε. & Βάγιας, Γ., 2016, «Μια ποιοτική καταγραφή της ευημερίας παιδιών και νέων στην Ελλάδα σε περίοδο κρίσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 147 Β', https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/11971

Μάλαμα, Ρ., 2016, «Διαδρομές νέων από διακριτές επαγγελματικές ομάδες και ο εντοπισμός τους σε τμήματα της αγοράς», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.) *Πρακτικά του Πέμπτου Πανελλήνιου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας – Η ελληνική κοινωνία στο σταυροδρόμι της κρίσης έξι χρόνια μετά*, Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία.

Μαραντζίδης, Ν., 2017, «Οι ευχές της μεσαίας τάξης», *Η Καθημερινή*, 1/1/2017.

Μαρβάκης, Α., Αναστασιάδου, Μ., Πετρίτση, Ι. & Αναγνωστοπούλου, Τ., 2013, «'Η νεολαία δείχνει τον δρόμο' – προς τα πού όμως;», *FES-Athens*, Ιούλιος 2013, http://library.fes.de/pdf-files/id/10156.pdf

Μουζέλης, Ν., 2016, «Ο αβέβαιος κόσμος που έρχεται», *Το Βήμα*, 31/12/2016.

Μπαλούρδος, Δ., 2012, «Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές», στο *Πρακτικά Ειδικής Συνεδρίας της Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων* (15 Φεβρουαρίου 2012), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Ναξάκης, Χ., 2005, «Εργασία: Άυλη, ευέλικτη, καθολική και νομαδική», στο Χ. Ναξάκης & Μ. Χλέτσος (επιμ.) *Το μέλλον της εργασίας: σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές αναλύσεις*, Αθήνα: Πατάκης.

Παναγιωτόπουλος, Π., 2016α, «Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή Δημοκρατία», στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Παναγιωτόπουλος, Π., 2016β, «Τι πιστεύουν οι (νέοι) Έλληνες: Ασαφής ιδιαιτερότητα, ρευστή ενηλικίωση», *διαΝΕΟσις*, 02.2016, www.dianeosis.org/2016/02/ti-pistevoun-oi-neoi-ellines/

Παναγιωτόπουλος, Π., 2016γ, «Σκέψεις για τη Γενιά της Κρίσης και την Δημοκρατία των Γονέων»,www.academia.edu/24554758/Reflections_on_the_Generation_of_Crisis_and_the_Democracy_of_Parents_in_Greek_Σκέψεις_για_τη_Γενιά_της_Κρίσης_και_την_Δημοκρατία_των_Γονέων

Τάτσης, Ν., 2013, «Ένα αναστοχαστικό κείμενο για την «κρίση», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 1(1): 81-88.

Τσέκερης, Χ., 2018, *Κρίση, εαυτός και ταυτότητες στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: Η δυναμική της οδύνης και των κοινωνικών δικτύων*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (υπό έκδοση).

Τσιβάκου, Ι., 2000, *Το οδοιπορικό του εαυτού στον χώρο της εργασίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσιβάκου, Ι., 2015, *Ο ηγέτης ως ενσάρκωση του θεσμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Τσούκαλης, Λ., 2002, *Ανοίξτε τα παράθυρα!*, Αθήνα: Ποταμός.

Χατζής, Α., 2017, *Τι μας έμαθε η κρίση*, Αθήνα: διαΝΕΟσις.

Χτούρης, Σ., 2016, «Εισαγωγή και περιγραφή αποτελεσμάτων του πρόσφατου ερευνητικού έργου για το θέμα της εργασίας και ανεργίας των νέων: Η έρευνα 'In4Youth'», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.) *Πρακτικά του Πέμπτου Πανελλήνιου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας – Η ελληνική κοινωνία στο σταυροδρόμι της κρίσης έξι χρόνια μετά*, Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Creswell, J. W., 2009, «Inquiry strategies», in D. Laughton (ed.) *Research Design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*, London: Sage.

Crozier, M., 1970, *La société bloquée*, Paris: Editions du Seuil.

Elias, N., 1994, *The Civilizing Process*, Oxford: Blackwell.

Foa, R. S. & Mounk, Y., 2017, «The Signs of Deconsolidation», *Journal of Democracy*, 28(1): 5-15.

Frost, L. & Hoggett, P., 2008, «Human agency and social suffering», *Critical Social Policy*, 28(4): 438-460.

Gauchet, M., 2002, *La démocratie contre elle-même*, Paris: Gallimard-Tel.

Ioannou, T., 2014, «Most young Greeks still living with mom and dad», *Times of Change*, 27 January 2014, www.thetoc.gr/eng/new-trends/article/most-young-greeks-still-living-with-mom-and-dad

Ketokivi, K. & Meskus, M., 2015, «The dilemma of 'the capable actor' and the case of disrupted lives", *Contemporary Social Science*, 10(1): 39-51.

Magioglou, T., 2016, «To live or to survive?», *LSE Greece@LSE Blog* (01 Feb 2016), http://blogs.lse.ac.uk/greeceatlse/2016/02/01/to-live-or-to-survive/

Mounk, Y., 2017, «European Disunion», *New Republic*, 19 July 2017, https://newrepublic.com/article/143604/european-disunion-rise-populist-movements-means-democracy

Müller, J.-W., 2017, *Τι είναι ο λαϊκισμός;*, Αθήνα: Πόλις.

Tsekeris, C., Kaberis, N. & Pinguli, M., 2015, «The Self in Crisis: The Experience of Personal and Social Suffering in Contemporary Greece», *GreeSE: LSE Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Paper No 92, London: LSE.

Tsekeris, C., Ntali, E., Koutrias, A. & Chatzoulis, A., 2017, «Boomerang Kids in Contemporary Greece: Young People's Experience of Coming Home Again», *GreeSE: LSE Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, Paper No 108, London: LSE.

Tsekeris, C., Pinguli, M. & Georga, E., 2015, «Young People's Perception of Economic Crisis in Contemporary Greece: A Social Psychological Pilot Study», *Crisis Observatory Research Papers*, No 19/2015, Athens: Hellenic Foundation for European & Foreign Policy.

Tsoukalis, L., 2013, «International Bubbles, European Currency Union, and National failures: The Case of Greece and the Euro-crisis», in A. Triantafyllidou, R. Gropas & H. Kouki (eds.) *The Greek Crisis and European Modernity*, London: Palgrave Macmillan.

Volontè, L., 2012, *The young generation sacrificed: social, economic and political implications of the financial crisis report*, Doc 12951, Resolution 1885 and Recommendation 2002 (2012), Strasbourg: Council of Europe Parliamentary Assembly.

Η ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου της Νότιας Ευρώπης: Οι προκλήσεις και οι δυνατότητες της ένταξης της Αλβανικής και της Μαροκινής κοινότητας στις περιοχές της υπαίθρου της Κρήτης και αυτών της Σαρδηνίας, αντίστοιχα[1]

Δημήτριος Ραφαήλ Τσερβένης[α]

[α] Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: tservenis@polsci.auth.gr

Περίληψη

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες το φαινόμενο της διεθνούς μετανάστευσης προς τις περιοχές της υπαίθρου των χωρών της Νότιας Ευρώπης έχει όλο και μεγαλύτερο αντίκτυπο στις περιοχές εγκατάστασης και θεωρείται κρίσιμης σημασίας, τόσο για δημογραφικούς λόγους, που συνδέονται με την ερήμωση και την γήρανση του τοπικού πληθυσμού, όσο και για οικονομικούς, όπως η βιωσιμότητα των περιοχών της υπαίθρου. Η εισήγηση αυτή εξετάζει τις περιπτώσεις των περιφερειών της Κρήτης και της Σαρδηνίας και τις μεταναστευτικές κοινότητες των Αλβανών και Μαροκινών, αντίστοιχα, οι οποίες διαδραμάτισαν μέχρι και σήμερα έναν πολύ σημαντικό ρόλο για την διατήρηση της ζωής στα μικρά χωριά της υπαίθρου των δύο περιφερειών. Η επιλογή αυτή πραγματοποιήθηκε με βάση μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών που παρουσιάζονται μεταξύ των παραπάνω κοινοτήτων και περιφερειών αλλά και μια ουσιαστική διαφορά: το θεσμικό πλαίσιο δύο διαφορετικών συστημάτων διακυβέρνησης ένταξης των μεταναστών, το οποίο στην Ιταλία είναι πολύ πιο αποκεντρωμένο σε σχέση με αυτό της Ελλάδας. Στόχος της εισήγησης είναι η διερεύνηση της μεθοδολογίας και των προκλήσεων εξέτασης των αποτελεσμάτων ένταξης των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο μεταξύ διαφορετικών χωρικών τυπολογιών της υπαίθρου σε περιφέρειες των χωρών της Νότιας Ευρώπης που εμφανίζουν παρόμοια οικονομικά, κοινωνικά, γεωμορφολογικά, δημογραφικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά με τις δύο περιφέρειες υπό διερεύνηση.

Λέξεις κλειδία: Ένταξη μεταναστών, Μετανάστευση, Ύπαιθρος, Κρήτη, Σαδηνία

Migrant Integration in the rural areas of Southern Europe: Challenges and opportunities for integrating the Albanian and Moroccan communities into the rural areas of Crete and Sardinia, respectively

Dimitrios-Rafail Tservenis [α]

[α] PhD Candidate, Department of Political Sciences, Aristotle University of Thessaloniki,

Email: tservenis@polsci.auth.gr

Abstract

Over the last three decades, the phenomenon of international migration to the rural areas of southern European countries has an increasing impact on settlement areas and is considered crucial both for demographic reasons, linked to depopulation and the ageing of the local population, and for economic reasons, such as the economic sustainability of these areas. This paper examines the cases of the regions of Crete and Sardinia and the Albanian and Moroccan migrant communities respectively, which have so far played a very important role in keeping alive the small rural villages of the two regions. This choice was made on the basis of a series of common features presented between the above communities and regions, but also a substantial difference: the migrant integration governance, which in Italy is much more decentralised than that of Greece. The aim of the paper is to discuss the methodology and the challenges of examining the results of migrant integration at the local level between different spatial typologies of rural areas in regions of Southern Europe that display similar economic, social, geomorphological, demographic and cultural characteristics with the two regions under research.

Key words: Migrant integration, Migration, Rural, Crete, Sardinia

Εισαγωγή

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες το φαινόμενο της διεθνούς μετανάστευσης προς τις περιοχές της υπαίθρου των χωρών της Νότιας Ευρώπης έχει όλο και μεγαλύτερο αντίκτυπο στις περιοχές εγκατάστασης (Woods, 2016: 569-571) και θεωρείται κρίσιμης σημασίας τόσο για την επίλυση των δημογραφικών προβλημάτων αυτών όσο και για την οικονομική βιωσιμότητα τους (Kasimis, 2010). Πρόκειται για μία περίοδο κατά την οποία οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην ελληνική και ιταλική ύπαιθρο είναι έντονοι είτε αυτοί αφορούν την παραγωγική αναδιάρθρωση του γεωργικού τομέα είτε αφορούν τον μετασχηματισμό της κοινωνικής δομής του ντόπιου πληθυσμού (Παπαδόπουλος, 2007: 4). Σε αυτήν την περίοδο παρατηρείται η υποχώρηση της συνεισφοράς του γεωργικού τομέα στην διαμόρφωση του ΑΕΠ, η μείωση του αριθμού των γεωργών και η στροφή των μελών του νοικοκυριού σε άλλους παραγωγικούς τομείς και η έξοδος τους από τον αγροτικό χώρο, γεγονότα τα οποία συνηγόρησαν στην σταδιακή «αποαγροτοποίηση» της ελληνικής υπαίθρου (Παπαδόπουλος 2015:4) και της ιταλικής αντίστοιχα (Cicerchia & Pallara 2009).

Από την άλλη υπάρχει μια εκτενής βιβλιογραφία η οποία θεωρεί την διεθνή μετανάστευση και τον οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο αυτής στις περιοχές της υπαίθρου θετικό, καθώς έχει προσφέρει λύσεις σε δομικά προβλήματα αυτών. Πρόκειται κυρίως για την αύξηση του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού και την κάλυψη των 'ανεπιθύμητων' εργασιών, την επανέναρξη, διατήρηση ή και επέκταση των παραδοσιακών αλλά και την ανάπτυξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων δίνοντας παράλληλα στους ντόπιους την δυνατότητα για αφιέρωση χρόνου στην καλύτερη οργάνωση των επιχειρήσεων και στην προώθηση των ντόπιων προϊόντων και τέλος στην διατήρηση οργανικών θέσεων σε τοπικά σχολεία, ταχυδρομεία, υπηρεσίες μεταφοράς και υγείας (Παπαδόπουλος & Φρατσέα 2013, CNEL 2012, Kasimis et al. 2010, Trapasso & Bryce 2009, Jentsch 2007, Manduchi 2007). Όμως παρόλο που η γήρανση και η ερήμωση στις περιοχές της υπαίθρου των δύο χωρών θα μπορούσαν να εξισορροπηθούν από την αυξανόμενη μετανάστευση προς αυτές, αυτή μέχρι σήμερα αντιμετωπίζεται ως μια πηγή άφθονου και φθηνού εργατικού δυναμικού παρά ως ευκαιρία να αναπτυχθούν αυτές οικονομικά και να διαφοροποιηθούν πολιτισμικά (Trapasso & Bryce 2009: 66).

Η Κρήτη και η Σαρδηνία επιλέχθηκαν ως μελέτες περίπτωσης για διάφορους λόγους. Πρώτον, είναι περιφέρειες χωρών που αποτελούν νέες χώρες υποδοχής και έχουν αντιμετωπίσει σημαντικές μεταναστευτικές προκλήσεις μόλις από την δεκαετία του 1990 και την δεκαετία του 1980, αντίστοιχα. Δεύτερον, οι περιφέρειες αυτές εμφανίζουν παρόμοια δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και γεωμορφολογικά (μεγάλες ημιορεινές και ορεινές εκτάσεις και μικρές πεδινές) χαρακτηριστικά. Τρίτον, πρόκειται για περιφέρειες κρατών μελών της ΕΕ, πράγμα που σημαίνει ότι η πολιτική τους και οι αποφάσεις λαμβάνονται μέσα στα πλαίσια του σχετικού κοινού θεσμικού πλαισίου της ΕΕ και οι δράσεις τους εναρμονίζονται σε διάφορες περιπτώσεις στις Οδηγίες και τους Κανονισμούς της. Τέταρτον, τόσο η Κρήτη όσο και η Σαρδηνία και ιδιαίτερα οι εσωτερικές ημιορεινές και ορεινές περιοχές τους, αντιμετωπίζουν παρόμοιες διαρθρωτικές κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις, όπως αυτές της δημογραφικής ερήμωσης[2] - γήρανσης[3] - αποδημίας των νέων, υψηλότερης εκπαίδευσης και ειδίκευσης. Πέμπτον και οι δύο οι περιφέρειες ταξινομούνται από το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Παρακολούθησης για την Εδαφική Ανάπτυξη και Συνοχή (ESPON) στην κατηγορία αυτών που αντιμετωπίζουν «προκλήσεις του εργατικού δυναμικού». Τέλος, αμφότερες αποτελούν «νησιωτικές περιοχές» βάσει της περιφερειακής τυπολογίας της ΕΕ.

Ωστόσο, η κύρια διαφορά βασίζεται στο πολύ πιο αποκεντρωμένο περιφερειακό σύστημα διακυβέρνησης της μετανάστευσης που υιοθέτησε η Ιταλία από το 1998 σε αντίθεση με το ελληνικό σύστημα. Επιπλέον, η Σαρδηνία σαν περιφέρεια απολαμβάνει ένα ειδικό καθεστώς αυτονομίας έχοντας την δυνατότητα θέσπισης περιφερειακών νόμων όπως ο Ν. 46/1990 σχετικά με τους «*Κανόνες για την προώθηση και προστασία των συνθηκών διαβίωσης των εργαζομένων υπηκόων τρίτων χωρών στη Σαρδηνία»*, σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνει την μεταναστευτική της πολιτική.

Όσον αφορά την επιλογή της αλβανικής και της μαροκινής κοινότητας, αυτό έγινε για διάφορους λόγους. Πρώτον και οι δύο είναι οι πιο πολυάριθμες κοινότητες μεταναστών υπηκόων τρίτων χωρών στην κάθε περιφέρεια αντίστοιχα. Δεύτερον, έχουν εγκατασταθεί στις περιφέρειες υποδοχής (σε μεγάλο ποστοστό

στην ύπαιθρο αυτών) εδώ και πολλά χρόνια, γεγονός το οποίο επηρεάζει σημαντικά όλους τους τομείς της ένταξής τους. Τρίτον, εγκαταστάθηκαν σε αυτές με τις οικογένειές τους, σε αντίθεση με άλλες κοινότητες στις οποίες παρατηρείται η μετανάστευση του ενός από τους συζύγους. Το στοιχείο αυτό θεωρείται κομβικό για τα αποτελέσματα ένταξης του μετανάστη.

Σκοπός της διδακτορικής διατριβής είναι να συγκρίνει τα αποτελέσματα της ένταξης των μεταναστών μεταξύ αστικών κέντρων και δημοτικών κοινοτήτων της υπαίθρου διαφορετικής χωρικής τυπολογίας στις δύο συγκεκριμένες περιφέρειες και να εξετάσει το κατά πόσο η ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου αυτών είναι 'επιτυχής' ή όχι. Η συγκεκριμένη εισήγηση θα εστιάσει κυρίως στα μεθοδολογικά ζητήματα που προκύπτουν κατά τον ορισμό των βάσεων για την σύγκριση αυτή.

Μεθοδολογία της έρευνας

Οι δυσκολίες δόμησης της μεθοδολογίας σε αυτήν την έρευνα ξεκινούν από την βάση της και συγκεκριμένα από την απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της έννοιας της 'υπαίθρου' (rural) σε διεθνές επίπεδο. Ένας τέτοιος ορισμός θα συντελούσε θετικά στην καλύτερη κατανόηση των στόχων της έρευνας αλλά και στην μετέπειτα σύγκριση των αποτελεσμάτων της με άλλες που έχουν πραγματοποιηθεί ή θα πραγματοποιηθούν στο μέλλον και αφορούν την ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου αλλά και την ανάπτυξη αυτών γενικότερα. Κάθε κράτος ορίζει την 'ύπαιθρο' διαφορετικά για λόγους στατιστικούς ή διοικητικούς με βάση το εθνικό του συμφέρον (Gray, 2000:33). Μια επιπλέον δυσκολία προκύπτει και από το γεγονός ότι η ύπαιθρος στην σύγχρονη εποχή αλλάζει ριζικά χαρακτήρα αποκτώντας νέα νοήματα (Gray 2000, Παπαδόπουλος 2004, Παπαδόπουλος & Ουΐλς, 2014: 108) και επεκτείνεται πλέον εκτός των παραδοσιακών 'αγροτικών' της ορίων και του γεωργικού της παρελθόντος προς τον τομέα των υπηρεσιών και στην ολοένα και συχνότερη πρόσληψη των περιοχών της υπαίθρου ως χώρων κατανάλωσης (π.χ. αγρο-τουρισμός, διαφύλαξη των περιβαλλοντικών πόρων, αγορά δεύτερης κατοικίας κ.λπ.) (Παπαδόπουλος & Χατζημιχάλης, 2008: 5). Αυτή η ταχεία αποαγροτικοποίση της υπαίθρου έχει αλλάξει τις ισορροπίες τόσο στην θεώρηση της σχέσης αγροτικού - αστικού όσο και στην θεώρηση της σχέσης υπαίθρου-αγροτικού (Kasimis & Papadopoulos 2001, Kasimis & Papadopoulos, 2013). Όπως γράφει και ο Bell (2007), ο όρος αγροτικός είναι πλέον ξεπερασμένος.

Σε διεθνές επίπεδο, από τα τέλη της δεκαετίας του ΄80 έχουν προταθεί και χρησιμοποιηθεί αρκετές τυπολογίες αγροτικών περιοχών από διεθνείς οργανισμούς, εθνικές διοικήσεις, ερευνητικά κέντρα, κλπ. όπως ο ΟΟΣΑ και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με πολλά διαφορετικά σύνθετα κριτήρια όπως δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής (Murdoch et al. 2003), εισοδηματικά, γεωμορφολογικά (πεδινές/ορεινές/παράκτιες περιοχές), η γεωγραφική προσπελασιμότητα, ο τύπος γεωργίας και η οικονομική βαρύτητα του τομέα σε κάθε περιοχή, οι αναπτυξιακές επιδόσεις αυτών, κλπ. (Παπαδόπουλος et al., 2008β: 107). Ο απώτερος στόχος αυτής της κατηγοριοποίησης είναι η εφαρμογή πολιτικών και οικονομικών μέτρων για την ανάπτυξη των περιοχών με βάση τα δομικά χαρακτηριστικά τους και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν. Παρόλες αυτές τις προσπάθειες, ο ΟΗΕ ακόμα δημοσιεύει στοιχεία για πόλεις, αστικές περιοχές και αγροτικές περιοχές, αλλά βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στους εθνικούς ορισμούς αυτών των περιοχών σε κάθε χώρα. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις συστάσεις του Οργανισμού, λόγω των διαφορετικών χαρακτηριστικών των αστικών και αγροτικών περιοχών ανά τον κόσμο, δεν είναι εφικτός ένας παγκόσμιος ορισμός για αυτές (Dijkstra και Poelman (2014:2).

Απάντηση σε αυτό το σημαντικό πρόβλημα που θέτουν όρια για την μελέτη και την σύγκριση σε διακρατικό επίπεδο των περιοχών της υπαίθρου προσπάθησε να δώσει η νέα «ταξινόμηση με βάση τον βαθμό αστικοποίησης των διαφορετικών χωρικών τυπολογιών («DEGURBA») που έχει καθορίσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε συνεργασία με τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ). Αυτή ορίζει και χωρίζει βάσει της κατανομής του πληθυσμού και της πυκνότητας των φατνιών καννάβων ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου[4] τις διαφορετικές εδαφικές τυπολογίες σε αστικά κέντρα, αστικούς σχηματισμούς και φατνίες καννάβου υπαίθρου. Από την άλλη σε επίπεδο Τοπικών Διοικητικών Μονάδων

(ΤΔΜ) ορίζει τρεις τυπολογίες: τις αστικές περιοχές οι οποίες χωρίζονται σε πόλεις ή «Πυκνοκατοικημένες περιοχές», κωμοπόλεις ή προάστια ή «Περιοχές μέσης πυκνότητας» και σε περιοχές υπαίθρου ή «Αραιοκατοικημένες περιοχές».

Όμως ο ορισμός ενός αστικού κέντρου ή δημοτικής κοινότητας/χωριού χρησιμοποιώντας την παραπάνω κατηγοριοποίηση δημιουργεί προβλήματα με την σειρά του για την ταξινόμηση τους σε μια από τις εδαφικές τυπολογίες με βάση την σύλληψη και τους στόχους αυτής της έρευνας. Έτσι, συγκεκριμένα βλέπουμε στο παράδειγμα της Περιφέρειας της Σαρδηνίας να δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα, καθώς, αν λάβουμε υπόψη την συγκεκριμένη μεθοδολογία ταξινόμησης, όλες οι Επαρχίες της περιφέρειας (Province), αλλά ακόμη και οι πρωτεύουσες αυτών, εκτός από την πόλη του Κάλιαρι (το οποίο θεωρείται ως «αστικό κέντρο»), κατηγοριοποιούνται ως «περιοχές της υπαίθρου»[5]. Τα προβλήματα αυτής της ταξινόμησης παρουσιάστηκαν και στο Εθνικό Στρατηγικό Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΣΠ) της Ιταλίας στο οποίο αποφασίστηκε ότι η εφαρμογή των τυπολογιών του ΟΟΣΑ δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα και τις ιδιαιτερότητες της υπαίθρου της Ιταλίας και έτσι υπήρξε η ανάγκη αναπροσαρμογής της μεθόδου ταξινόμησης των διαφορετικών τυπολογιών (Storti, 2013). Επιπλέον, το ΕΣΠ υιοθέτησε μία επιπλέον τυπολογία η οποία είναι οι «Εσωτερικές ζώνες» της κάθε περιφέρειας ορίζοντάς τες πάντα με βάση την απόστασή τους από τα κέντρα τα οποία προσφέρουν «βασικές υπηρεσίες» όπως σχολικές μονάδες, κέντρα υγείας με μονάδα επειγόντων περιστατικών και η συχνότητα και η σύνδεσή τους με μέσα μαζικής μεταφοράς και η οποία θα χρησιμοποιηθεί στην έρευνα αυτή.

Προκειμένου να λυθεί η παραπάνω σύγχυση αποφασίστηκε στην έρευνα αυτή να χρησιμοποιηθεί η τυπολογία των «περιοχών της υπαίθρου» που χρησιμοποιείται και από την Υπηρεσία Απογραφής των ΗΠΑ,η οποία ορίζει τις ‘περιοχές της υπαίθρου’ σαν όλες αυτές που βρίσκονται εκτός των «αστικών περιοχών» και «αστικών σχηματισμών» (Ratcliffe et al. 2016), ο οποίος απαντάει πολύ καλύτερα στις ανάγκες της δικής μας έρευνας. Ο παραπάνω ορισμός θα επιχειρηθεί να συνδυαστεί με τον ορισμό της DEGURBA. Αυτός ορίζει τους αστικούς σχηματισμούς ως συστάδες παρακείμενων καννάβων ενός χλμ^2 με πυκνότητα τουλάχιστον 300 κατοίκων ανά χλμ^2 και ελάχιστο πληθυσμό 5.000 κατοίκους αλλά και τα αστικά κέντρα με κατώτατο πληθυσμό τους 50.000 κατοίκους. Με βάση την ερμηνεία αυτού του συνδυασμού αποφασίστηκε στην συγκεκριμένη έρευνα οι περιοχές της υπαίθρου να οριστούν ως οι δημοτικές κοινότητες με πληθυσμό έως 5.000 κατοίκους και οι οποίες βρίσκονται εκτός των ορίων των μητροπολιτικών αστικών περιοχών των δύο περιφερειών με πληθυσμό άνω των 50.000 κατοίκων.

Αυτό το πληθυσμιακό όριο έχει χρησιμοποιηθεί και ως η χωρική μονάδα στις λίγες έρευνες που έχουν επιχειρήσει μέχρι σήμερα να εξετάσουν το θέμα της ένταξης σε μικρούς δήμους της Ιταλίας (piccoli comuni) (Balbo, 2015) γεγονός το οποίο επιτρέπει κάποιες συγκρίσεις με δήμους άλλων περιφερειών της χώρας. Επιπλέον, ήταν για πρώτη φορά ο νόμος του ιταλικού κράτους με αριθμό 158 της 6^{ης} Οκτωβρίου 2017 ο οποίος όρισε ότι μικροί δήμοι θεωρούνται αυτοί με πληθυσμό έως 5.000 κατοίκους και είναι αυτοί που θα έχουν πρόσβαση σε χρηματοδότηση προκειμένου να καταπολεμήσουν φαινόμενα όπως η γήρανση και η ερήμωση των μικρών δήμων. Τέλος, στο συγκεκριμένο πληθυσμιακό όριο συνηγορεί και η χρήση του στα Προγράμματα Αγροτικής Ανάπτυξης Leader της ΕΕ και συγκεκριμένα στο μέτρο 19.

Τα αποτελέσματα της ένταξης θα εξεταστούν σε επίπεδο Τοπικών Διοικητικών Μονάδων βαθμού (ΤΔΜ) 2 (Local Administrative Unit-LAU 2 ή πρώην NUTS 5) σύμφωνα με τις διοικητικές βαθμίδες της ΕΕ μέχρι το 2016 με βάση τον Καν.1059/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Μαΐου 2003, για την θέσπιση μιας κοινής ονοματολογίας των εδαφικών στατιστικών μονάδων (NUTS)[6]. Στην Κρήτη/Ελλάδα η βαθμίδα αυτή αντιστοιχεί στην δημοτική κοινότητα και όχι στον δήμο ενώ στην Σαρδηνία/Ιταλία αυτή αντιστοιχεί στον δήμο-χωριό κάτι το οποίο απλοποιεί ιδιαίτερα και την επιλογή των δήμων-χωριών σε πρώτη φάση και αυτήν του δείγματος της έρευνας σε δεύτερη. Έτσι αποφασίστηκε στην περίπτωση της Κρήτης να εξεταστούν οι δημοτικές ενότητες οι οποίες ταυτίζονται με τα όρια των πρώην «Καποδιστριακών» Δήμων και υποδιαιρούνται σε δημοτικές/τοπικές κοινότητες.

Είναι γεγονός πως η τρέχουσα διοικητική διαίρεση που διαμορφώθηκε από το πρόγραμμα «Καλλικράτης» μετά το 2011 δημιούργησε περαιτέρω προβλήματα στην συγκεκριμένη έρευνα για την αξιόπιστη καταγραφή του νόμιμου μεταναστευτικού πληθυσμού που διαμένει μόνιμα σε κάθε δημοτική κοινότητα-

χωριό της Ελλάδος το οποίο με την σειρά του δημιουργεί προβλήματα στην επιλογή ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος και στην γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας. Συγκεκριμένα, τα στοιχεία των μόνιμων κατοίκων είναι διαθέσιμα μόνο σε επίπεδο «Καλλικρατικού» δήμου και όχι ανά δημοτική κοινότητα/χωριό που είναι και η χωρική μονάδα υπό διερεύνηση της συγκεκριμένης έρευνας. Έτσι, λόγω της έλλειψης των στοιχείων αυτών, η μέθοδος δειγματοληψίας που επιλέχθηκε ήταν αυτή της αναλογικής (quota sampling) δειγματοληψίας με κριτήρια γεωγραφικής διασποράς λόγω της αδυναμίας να εφαρμοστεί τυχαία δειγματοληψία. Η επιλογή του δείγματος με κριτήρια αναλογικότητας θα περιοριστεί στην επιλογή αυτού με βάση την αναλογία των δύο φύλων σε κάθε «Καλλικρατικό» δήμο του κάθε νομού της κάθε περιφέρειας με βάση τον αριθμό των ισχυρών αδειών διαμονής την χρονική στιγμή που αυτές συλλέχθηκαν από το αντίστοιχο Τμήμα σε κάθε Νομό. Για την επιλογή της μεθόδου αυτής όμως συνηγορεί και η αδυναμία πρόσβασης στα μητρώα πληθυσμού του κάθε δήμου στην περιφέρεια της Σαρδηνίας προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως βάση για την επιλογή τυχαίου και αντιπροσωπευτικού δείγματος.

Η παραπάνω μέθοδος δεν παύει να στηρίζεται στην απλή διάθεση των ερωτώμενων να συμμετάσχουν στην έρευνα, επομένως η εξαγωγή των συμπερασμάτων θα πρέπει να γίνει με μεγάλη προσοχή (Προκοπάκης, 2010: 165). Προκειμένου το δείγμα να είναι όσο το δυνατόν λιγότερο συστηματικά προκατειλημμένο (biased), θα αποφευχθεί η επιλογή του από ένα και μόνο κοινωνικό δίκτυο σε κάθε χωρική τυπολογία. Έτσι το δείγμα δεν θα περιοριστεί σε ένα μόνο χωριό αλλά σε μία ομάδα γειτνιαζόντων χωριών που εμφανίζουν παρόμοια δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά της ίδιας χωρικής τυπολογίας, καταβάλλοντας προσπάθεια να εντοπίσουμε μονάδες του δείγματος μας σε διαφορετικές τοποθεσίες.

Προβλήματα θα μπορούσαν να προκύψουν και από τα πληθυσμιακά όρια σύμφωνα με τα οποία η Εθνική Στατιστική Υπηρεσίας της Ελλάδος (ΕΣΥΕ) οριοθετεί τις αγροτικές περιοχές. Έτσι συγκεκριμένα, αγροτικό χαρακτηρίζεται κάθε δημοτικό ή κοινοτικό διαμέρισμα του οποίου ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει λιγότερους από 2.000 κατοίκους, ενώ κάθε δημοτικό ή κοινοτικό διαμέρισμα που αριθμεί μεταξύ 2.000-5.000 κατοίκους χαρακτηρίζεται ως ημιαστικό. Για τις ανάγκες αυτής της έρευνας η κατηγορία δημοτικού διαμερίσματος με πληθυσμό 2.000-5.000 κατοίκους θεωρήθηκε ως περιοχή της υπαίθρου, καθώς μία τέτοια περιοχή εμφανίζει μεγάλες διαφορές σε όλα τα επίπεδα με ένα αστικό κέντρο που αριθμεί άνω των 50.000 κατοίκων στα οποία οι μετανάστες θα είχαν περισσότερες πιθανότητες να αποκτήσουν διαφορετικές ευκαιρίες απασχόλησης, τριτοβάθμια εκπαίδευση και εξειδικευμένη υγειονομική περίθαλψη (Dijkstra και Poelman, 2008: 3).

Επιπλέον, θεωρήθηκε θεμιτό να εξεταστούν σε διαφορετικές χωρικές τυπολογίες τα χωριά της υπαίθρου που βρίσκονται κοντά στις μητροπολιτικές περιοχές των αστικών κέντρων αλλά και αυτά που είναι απομακρυσμένα από αυτές, προκειμένου να διερευνηθούν ενδεχόμενες διαφορές στα αποτελέσματα ένταξης μεταξύ αυτών. Αφορμή για την επιλογή αυτή αποτέλεσε η έρευνα των Dijkstra και Poelman (2008) η οποία πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της Γενικής Διεύθυνσης Περιφερειακής Πολιτικής και Αστικής Ανάπτυξης της ΕΕ και έδειξε ότι οι αγροτικές περιοχές κοντά σε μια πόλη και αυτών που είναι απομακρυσμένες από αυτήν εμφανίζουν σημαντικές οικονομικές και δημογραφικές διαφορές. Έτσι, βάσει των τυπολογιών του ΟΟΣΑ «απομακρυσμένη περιοχή» θεωρείται *ως αυτή που τουλάχιστον οι μισοί κάτοικοι της μπορούν να φτάσουν στο κέντρο του κοντινότερου αστικού κέντρου σε λιγότερο των 45 λεπτών οδήγησης*. Η έρευνα θα ακολουθήσει αυτήν την μεθοδολογία χρησιμοποιώντας για τον υπολογισμό αυτό την προτεινόμενη ταχύτερη διαδρομή της εφαρμογής Google Maps.

Συγκεκριμένα για την έρευνα αυτή έχουν επιλεχθεί τέσσερις διαφορετικές χωρικές τυπολογίες με βάση δημογραφικά, γεωγραφικά και γεωμορφολογικά αλλά και κριτήρια οικονομικής δραστηριότητας, προκειμένου να συγκροτηθεί ένα ολοκληρωμένο μεθοδολογικό σχήμα ταξινόμησης της υπαίθρου που να σκιαγραφεί με αποτελεσματικό τρόπο την πολυμορφία της ανάπτυξης των διαφορετικών περιοχών της. Συγκεκριμένα αυτές είναι:

- Αστικό κέντρο: Πρόκειται για αστικές μητροπολιτικές περιοχές με πληθυσμό άνω των 50.000 κατοίκων σε κάθε περιφέρεια.

- Δημοτική κοινότητα κοντά στο αστικό κέντρο (απόσταση 30-45 λεπτών οδικώς): Πρόκειται για πεδινές ή ημιορεινές περιοχές, με παραδοσιακή και 'δυναμική' γεωργία (π.χ. εσπεριδοειδή, ελαιόδεντρα, αμπελώνες και καλλιέργειες θερμοκηπίων, αρωματικά και φαρμακευτικά φυτά, αβοκάντο), τουρισμό μικρής κλίμακας, βιομηχανία μικρής κλίμακας (π.χ. επεξεργασία και τυποποίηση) και γήρανση ντόπιου πληθυσμού χωρίς παράλληλη ικανοποιητική αντικατάσταση από την νεότερη γενιά. Πρόκειται για πολυλειτουργικές οικονομίες στις οποίες οι πιθανότητες διαφοροποίησης των αγροτικών δραστηριοτήτων είναι αρκετά υψηλές ή αυτές έχουν ήδη διαφοροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό μέχρι και σήμερα.

- Δημοτική κοινότητα απομακρυσμένη από το αστικό κέντρο (απόσταση > 45 λεπτών οδικώς): Πρόκειται για πεδινές, ημιορεινές ή ορεινές αγροτικές περιοχές, περιθωριακές με μικρή αστική επιρροή, παραδοσιακή γεωργία, κτηνοτροφία, αγροτουρισμό μικρής κλίμακας, παροχή ελάχιστων βασικών υπηρεσιών και προκλήσεις αποδημίας, ερήμωσης και γήρανσης χωρίς παράλληλη αντικατάσταση από νέους στις οποίες οι πιθανότητες διαφοροποίησης δραστηριοτήτων του πρωτογενή τομέα είναι αρκετά περιορισμένες.

- Δημοτική κοινότητα παράκτιας περιοχής: Πρόκειται για περιοχές της υπαίθρου με ανεπτυγμένο τουρισμό, αγροτικές δραστηριότητες μικρής κλίμακας συμπληρωματικές προς τον τουρισμό, αλιεία μικρής κλίμακας και ισορροπημένη ηλικιακή δομή με σχετικά μικρά ή απόντα προβλήματα γήρανσης και αποδημίας των νέων.

Όσον αφορά τον προσδιορισμό του πληθυσμού της έρευνας, αυτός ορίστηκε ως οι γεννημένοι στην Αλβανία ή στο Μαρόκο με ιθαγένεια είτε της χώρας προέλευσης είτε της χώρας υποδοχής, 16-65 ετών, με συνεχή διαμονή στην χώρα τουλάχιστον επί τα πέντε τελευταία συνεχή έτη. Επιπλέον απαιτείται η ελάχιστη συνεχής διαμονή στον παρόντα τόπο τριών ετών προκειμένου να έχουμε μια σαφέστερη εικόνα για την επιρροή του τόπου εγκατάστασης στα αποτελέσματα ένταξης του μεταναστευτικού πληθυσμού, όπως για παράδειγμα η μακροχρόνια ανεργία περιόδου μεγαλύτερης των δώδεκα μηνών.

Ημιδομημένα ερωτηματολόγια μέσω συνεντεύξεων πρόσωπο με πρόσωπο (με ανοιχτά και κλειστά ή μερικώς κλειστά ερωτήματα) θα είναι το κύριο εργαλείο της συγκεκριμένης έρευνας. Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο χωρίστηκε σε τρεις μεγάλες θεματικές με ερωτήσεις που αφορούν την ζωή πριν την μετανάστευση στην χώρα καταγωγής, την μέθοδο αλλά και την μεταναστευτική διαδρομή που ακολούθησε ο κάθε μετανάστης μέχρι τον τελευταίο τόπο εγκατάστασης και τέλος πληροφορίες για την ζωή στην χώρα υποδοχής. Τα ερωτήματα πρόκειται να βασιστούν στη συλλογή δεδομένων σχετικά με τους «δείκτες της Σαραγόσα του 2010» της ΕΕ. Πρόκειται για έναν εκτενή αριθμό δεικτών που συμβάλλουν στην μέτρηση των αποτελεσμάτων της ένταξης των μεταναστών στην ΕΕ. Οι δείκτες αυτοί εξετάζουν πέντε μεγάλες θεματικές οι οποίες είναι: η απασχόληση, η εκπαίδευση, η κοινωνική ενσωμάτωση, η ενεργή συμμετοχή στα κοινά και τέλος η φιλόξενη κοινωνία (welcoming society) (Eurostat 2011, Huddleston et al. 2013). Πέρα όμως από τους δείκτες της Σαραγόσα, επιλέχθηκε η εξέταση μιας σειράς από δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν στην μεγάλη έρευνα της Ιταλικής Στατιστικής Υπηρεσίας του 2012 για την «Κατάσταση και την Ένταξη των Αλλοδαπών Πολιτών» και εξετάζουν τις παρακάτω θεματικές: τις συνθήκες διαβίωσης, την χρήση γλώσσας, την δομή οικογένειας και την κοινωνική κινητικότητά τους. Θεωρήθηκε ότι οι δείκτες αυτοί συμπληρώνουν ικανοποιητικά αυτούς της Σαραγόσα.

Όμως πριν την συμπλήρωση των ερωτηματολογίων θεωρήθηκε θεμιτό να πραγματοποιηθούν μια σειρά από ημιδομημένες προσωπικές συνεντεύξεις (με ανοικτά και κλειστά ερωτήματα) με τοπικούς φορείς και εθνικούς φορείς, πανεπιστήμια, φορείς της κοινωνίας των πολιτών και εκπροσώπους ΜΚΟ, γιατρούς, με δασκάλους Πρωτοβάθμιας και καθηγητές και διευθυντές Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την αποτελεσματικότητα του κεντρικού ερωτηματολογίου που σχεδιάστηκε, ενδεχόμενα προβλήματα της δομής αυτού αλλά και τους καλύτερους και αντιπροσωπευτικότερους χώρους αναζήτησης μονάδων του πληθυσμού της έρευνας.

Τέλος, για την ομαλή σύγκριση των αποτελεσμάτων μεταξύ των δύο περιφερειών αλλά και την ενδεχόμενη σύγκριση των αποτελεσμάτων της έρευνας με άλλες που αφορούν την ένταξη σε τοπικό επίπεδο επιλέχθηκε η χρήση των εναρμονισμένων ορισμών ΕΕ, ΟΟΣΑ, ΔΟΕ και UNESCO και προτείνονται κατά την μέτρηση των δεικτών της Σαραγόσα.

Συζήτηση

Μετά το πέρας του 1ου χρόνου της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής θεωρούμε ότι υπάρχει έντονη ανάγκη για ενδελεχή εξέταση και επιπλέον χωρικά δεδομένα για την ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της ευρωπαϊκής υπαίθρου (ιδιαίτερα σε επίπεδο ΤΔΜ 2), κυρίως και μετά τις έντονες πιέσεις των μικτών μεταναστευτικών ρευμάτων των τελευταίων ετών. Επιπλέον, θεωρείται απαραίτητη η παραγωγή δεδομένων με βάση τους δείκτες της Σαραγόσα προκειμένου να υπάρχει μια κοινή βάση μελέτης και χάραξης πολιτικών στον τομέα αυτό. Μέχρι και σήμερα, έρευνες οι οποίες έχουν επιχειρήσει να αναλύσουν τα θετικά της εγκατάστασης των μεταναστών στην ύπαιθρο των δύο περιφερειών τόσο για τον ντόπιο όσο και για τον μεταναστευτικό πληθυσμό (Manduchi 2007, Bachis 2009, Κασίμης et al. 2003) έχουν χρησιμοποιήσει διαφορετική μεθοδολογία και ορισμούς, γεγονός το οποίο καθιστά δύσκολη την οποιαδήποτε σύγκριση των αποτελεσμάτων τους με την έρευνά μας.

Η θέση μας είναι ότι υπάρχουν πολλές προοπτικές και δυνατότητες για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου των χωρών της Νότιας Ευρώπης. Μπορεί να αποτελέσει μια βιώσιμη εναλλακτική για τα δομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν αυτές αλλά ταυτόχρονα μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα και για την κοινωνικοοικονομική ένταξη των μεταναστών σε αυτές για αυτό θεωρείται επιτακτικό να διερευνηθούν καλύτερα οι πιθανότητες επιτυχίας της ένταξης τους.

Βέβαια η ευρωπαϊκή ύπαιθρος δεν είναι ενιαία αλλά πολύμορφη και ετερογενής και το ίδιο είναι και η ελληνική (Παπαδόπουλος κ.α., 2008β: 101), πόσο μάλλον η ιταλική με τις τόσο μεγάλες και ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των περιφερειών της χώρας. Έτσι θα θέλαμε να καταστήσουμε σαφές ότι τα περιθώρια γενίκευσης των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης έρευνας είναι περιορισμένα και αφορούν μονάχα περιφέρειες που εμφανίζουν παρόμοια δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά αλλά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά με αυτές υπό διερεύνηση.

Παρά τις αρχικές προθέσεις για την χρήση των εναρμονισμένων στατιστικών, ορισμών και τυπολογιών της ΕΕ και του ΟΟΣΑ προκειμένου να πετύχουμε μια καλύτερη συγκρισιμότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας στο παρόν αλλά και στο μέλλον, αυτό αποδείχτηκε πολύ δύσκολο έργο. Η σχεδίαση και εννοιολόγηση μιας συγκριτικής ανάλυσης που εξετάζει θέματα ένταξης μεταναστών σε υπερεθνικό επίπεδο είναι ένα περίπλοκο έργο όμως κρίνεται ταυτόχρονα κομβικής σημασίας, ιδιαίτερα όταν η έρευνα αυτή είναι προσανατολισμένη στην υιοθέτηση πολιτικών (policy oriented) και την παροχή βασισμένων κατευθύνσεων προς τις μεταναστευτικές κοινότητες και τους μετανάστες οι οποίοι εγκαθίστανται μόνιμα σε παρόμοιες περιφέρειες όπως αυτές οι υπό διερεύνηση. Ευελπιστούμε ότι η εισήγηση αυτή ανέδειξε επαρκώς κάποια από τα μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά την εξέταση των αποτελεσμάτων ένταξης των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο μεταξύ διαφορετικών χωρικών τυπολογιών της υπαίθρου και ότι θα αποβεί χρήσιμη σε μελλοντικές σχετικές έρευνες.

Σημειώσεις

[1] Η εκπόνηση της διατριβής πραγματοποιείται με την χορήγηση υποτροφίας (Κωδικός:95149) από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και την Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ).

[2] Οι δήμοι της Σαρδηνίας που αριθμούν λιγότερους από 5.000 κατοίκους είναι 314 ή το 83,3% του συνολικού αριθμού (377). Από αυτούς, 251 δείχνουν αρνητικές δημογραφικές τάσεις ενώ 130 αντιμετωπίζουν «υψηλό κίνδυνο ερήμωσης». Συγκεκριμένα, κατά την διάρκεια των 60 χρόνων μεταξύ του 1951 και του 2011, το ποσοστό των δήμων στο οποίο κατεγράφη μείωση του πληθυσμού ήταν περίπου 60% (228 δήμοι από το σύνολο των 377) ενώ πάνω από το ένα τρίτο (35,5%) κατέγραψαν μείωση άνω του 40% (Bottazzi e Puggioni, 2013).

[3] Το φαινόμενο στην Σαρδηνία έχει πάρει ανησυχητικές διαστάσεις. Έτσι μέχρι το 2050 αναμένεται μια σημαντική μείωση του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας (20-64 ετών) με παράλληλη ραγδαία αύξηση (περί του 20%, από το 19% στο 39%) του πληθυσμού ηλικίας άνω των 65 ετών. Σύμφωνα με αυτές τις προοπτικές, το ποσοστό εξάρτησης του ηλικιωμένου πληθυσμού στη Σαρδηνία θα αυξηθεί δραματικά, πηγαίνοντας από το σημερινό 30% στο 86% το 2050

(Bonifazi & Demurtas, 2015). Κατά τους Bonifazi και Demurtas (2015) '*Μία αύξηση των μεταναστευτικών ροών προς το νησί θα μπορούσε να βελτιώσει αλλά όχι να αναστρέψει ουσιαστικά το φαινόμενο της γήρανσης*'

[4] Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1089/2010 της Επιτροπής, της 23ης Νοεμβρίου 2010, για την εφαρμογή της οδηγία 2007/2/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου όσον αφορά τη διαλειτουργικότητα των συνόλων και των υπηρεσιών χωρικών δεδομένων (ΕΕ L 323 της 8.12.2010:11).

[5] Ας πάρουμε για παράδειγμα το μεγάλο αστικό κέντρο του Σάσσαρι με πληθυσμό 127.533 κατοίκων το οποίο λόγω της μεγάλης έκτασης των διοικητικών του ορίων (547,04) εμφανίζει μια πυκνότητα πληθυσμού 233 κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο με αποτέλεσμα να εμφανίζεται στο Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης της Περιφέρειας για την περίοδο 2014-2020 ως «Αγροτική Περιοχή». Το ίδιο όμως συμβαίνει και με ένα ακόμη μεγάλο αστικό κέντρο της Σαρδηνίας, αυτό της Όλβιας με πληθυσμό 59.968 κατοίκους και με έναν ιδιαίτερο δυναμικό τομέα τουρισμού, ταξινόμηση η οποία σε καμία περίπτωση δεν θα εξυπηρετούσε τους σκοπούς αυτής της έρευνας. Από την άλλη, με βάση αυτήν την ταξινόμηση μόνο η πόλη του Κάλιαρι θα μπορούσε να ταξινομηθεί ως αστικό κέντρο στο σύνολο της Περιφέρειας.

[6] Ο Κανονισμός αυτός τροποποιήθηκε από τον από τον Καν. 1319/2013 σύμφωνα με τον οποίο για την Ελλάδα το χαμηλότερο διοικητικό επίπεδο είναι οι Δήμοι και όχι οι Δημοτικές κοινότητες. Ωστόσο, η Επιτροπή – σε συμφωνία με το αντίστοιχο τμήμα της Eurostat – έδωσε οδηγία για την μέτρηση κάποιων δεικτών που αφορούν τις αγροτικές περιοχές και τον πληθυσμό αυτών σύμφωνα με την οποία χρησιμοποιείται η κατηγοριοποίηση των αγροτικών περιοχών κατηγορία 3 της DEGURBA με βάση τις 1034 δημοτικές κοινότητες πριν τη μεταρρύθμιση του 2011 και όχι τους 325 Δήμους που προσδιορίστηκαν με τη μεταρρύθμιση του 2011 («Καλλικράτης») και αντιστοιχούν στο επίπεδο ΤΔΜ 1.

Βιβλιογραφία

Bachis, F. (2009), Il posto dei marocchini. Confini simbolici e conflitto in un piccolo paese del centro Sardegna, *'Lares'*, vol. LXXV, n.3, pp.551-573.

Balbo, M. (2015 eds). *Migrazioni e piccoli comuni*. Milano: FrancoAngeli

Bell, M.M. (2007), ''*Rural mobilities and the mobile rural: passing on a passive rural imagination*'', Paper presented on at the XXII Congress of the European Society for the Rural Sociology, Wageningen, The Netherlands.

Bonifazi, C. & Demurtas, P. (2015), *La demografia della Sardegna nel contesto mediterraneo: tendenze e prospettive,* Neodemos, Retrieved from: http://www.neodemos.info/articoli/la-demografia-della-sardegna-nel-contesto-mediterraneo-tendenze-e-prospettive/ (Last access on: 26/04/2018).

Bottazzi, G. & Puggioni, G. (2013), *Comuni in estinzione. Gli scenari dello spopolamento*, Centro Regionale di Programmazione, Università di Cagliari.

Cicerchia, M. & Pallara P. (2009), *Gli immigrati nell'agricoltura italiana, Istituto Nazionale di Economia Agraria (INEA),* Ministero delle Politiche Agricole, Alimentari e Forestali, Roma.

Consiglio Nazionale dell'Economia e Lavoro (CNEL) (2012), *Indici di integrazione degli immigrati in Italia*. Attrattività e potenziale di integrazione dei territori italiani. VIII Rapporto, Roma: CNEL.

Dijkstra L. & Poelman H. (2008*), A Remote Rural Regions How proximity to a city influences the performance of rural regions*, Regional Working Paper 01/2008, Directorate-General for Regional and Urban Policy.

Dijkstra L. & Poelman H. (2014), *A harmonised definition of cities and rural areas: the new degree of urbanisation*, Regional Working Paper 01/2014, Directorate-General for Regional and Urban Policy.

Eurostat (2011*),* Indicators of Immigrant Integration: A Pilot Study. *Methodologies and Working Papers Collection*, Luxembourg: Publications Office of European Union.

Gray, J. (2000), The common agricultural policy and the re-invention of the rural in the European Community, *Sociologia Ruralis*, vol. 40, no 1, pp. 30-52.

Huddleston, T., Niessen, J., & Tjaden, T. J. (2013). *Using EU indicators of immigrant integration*. Final report for directorate general for home affairs, European Commission.

Jentsch, B. (2007). Migrant integration in rural and urban areas of new settlement countries: Thematic Introduction. In Koenig, M. & Jentsch, B. (eds). *Migrant integration in rural areas. Evidence from new countries of immigration.* International Journal of Multicultural Societies, 9(1), pp. 1–12.

Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2001), "The De-Agriculturalisation of the Greek Countryside: The Changing Characteristics of an Ongoing Socioeconomic Transformation", in L. Granberg, I. Kovacs and H. Tovey (eds), *Europe's Green Ring*, Aldershot, Ashgate, pp. 197-218.

Kasimis, C., Papadopoulos A. G., Pappas C. (2010), Gaining from Rural Migrants: Migrant Employment Strategies and Socioeconomic implications for Rural Labour Markets, Special Issue on *Mobilities and Ruralities*, pp. 258-276.

Kasimis C. (2010), Demographic trends in rural Europe and international migration to rural areas. Agriregionieuropa, 6th Year, Vol. 21. June 2010.

Kasimis, C. & Papadopoulos, A.G. (2013), Rural Transformations and Family Farming in Contemporary Greece, in A. Moragues Faus, D. Ortiz Miranda and E. Arnalte Alegre (eds), *Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms*, Emerald Publications, pp. 263-293.

Manduchi, P. (2007), Marocchini in Sardegna: il lungo percorso di un'integrazione possibile, in Zurru, M. (a cura di), *Etnie in Transito*, Milano: Franco Angeli.

Murdoch, J., Lowe P., Ward, N. & Marsden T. (2003), *The Differentiated Countryside*, London and New York, Routledge.

Ratcliffe, M.,Burd, C., Holder, K. & Fields, A. (2016), *Defining Rural at the U.S. Census Bureau*, American Community Survey and Geography Brief, December 2016

Storti, D. (2013), Le aree rurali nella nuova programmazione, *Agriregionieuropa*, 9th year, Vol.35, December 2013.

Trapasso, R. & Bryce, A. (2009), *OECD Rural Policy Reviews: Italy*, Directorate of Public Governance and Territorial Development (GOV) of the OECD.

Woods, M. (2016), International Migration, Agency and Regional Development in the Rural Europe*, Documents d'Anàlisi Geogràfica,* 2016, vol. 62/3, pp. 569-593.

Ελληνική

Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε. και Παπαδόπουλος, Α.Γ. (2003), Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή Εκμετάλλευση: Μελέτη τριών Παραδειγματικών Περιοχών, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 111/112, σελ. 9-38.

Παπαδόπουλος, Α. (2004), "Το Διακύβευμα της Αγροτικής Ανάπτυξης σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο", στο Α.Γ. Παπαδόπουλος (επιμ), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg, σελ. 13-49.

Παπαδόπουλος, Α. (2007), "Κοινωνικές Ανισότητες και οι Κοινωνικές Επιπτώσεις της Αγροτικής Πολιτικής στην Ελληνική Ύπαιθρο", στο Η Κοινωνική Πολιτική σ' ένα Μεταβαλλόμενο Περιβάλλον: Προκλήσεις και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 101-112.

Παπαδόπουλος, Α. Γ & Χατζημιχάλης, Κ. (2008α), Οι 'Φαντασιώσεις/ Αναπαραστάσεις' της Ευρωπαϊκής Υπαίθρου: Μια κριτική εισαγωγική συζήτηση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 125/Α' 2008, σελ. 3-19.

Παπαδόπουλος, Α. Γ., Χαλκιάς, Χ. & Φάκα, Α. (2008β), Η επανεξέταση της ελληνικής υπαίθρου μέσα από δυναμική μεθοδολογική προσέγγιση: Εφαρμογή και την αξιοποίηση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 125/Α' 2008, σελ. 99 -129.

Παπαδόπουλος, Α. Γ και Φρατσέα, Λ. Μ. (2013), «Η κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών ως μορφή ένταξής τους στην αγορά εργασίας», *Γεωγραφίες*, τεύχος 22, σελ. 73-90.

Παπαδόπουλος, Α. Γ & Ουΐλς, Α. (2014), "Επιστροφή στην ύπαιθρο και μόνιμοι κάτοικοι της υπαίθρου: Μελέτη των προσλήψεων της υπαίθρου στην παράκτια περιοχή της Κορινθίας", στο Ε. Καρύμπαλης, Α.Γ. Παπαδόπουλος, Χ. Χαλκιάς (Εισαγωγή – επιμ.), *Η Γεωγραφία του Παράκτιου και Νησιωτικού Χώρου*, Αθήνα, Σταμούλης, σελ. 107-146.

Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2015), «Η ταξική στρωμάτωση στην ύπαιθρο, η οικογενειακή γεωργία και το μέλλον της 'αγροτιάς'», εισήγηση στο τριήμερο επιστημονικό συνέδριο (21-23/11/2014) που διοργάνωσε ο ΜΑΧΩΜΕ με θέμα ''Ταξική διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, ταξική συνείδηση και πολιτική διαπάλη''.

Προκοπάκης, Ε. (2010), *Μετανάστευση και στρατηγικές κοινωνικής ένταξης στον αστικό χώρο: η περίπτωση της πόλης του Ηρακλείου*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ο ρόλος του σύγχρονου εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στις νέες κοινωνικές συνθήκες

Ελένη Τσικνάκου

Περίληψη

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης την εποχή της «μεταμόρφωσης του κόσμου» και των νέων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών καλείται να εξετάσει και το ρόλο του εκπαιδευτικού. Ο σύγχρονος Έλληνας εκπαιδευτικός της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης – ιδιωτικής και δημόσιας – φέρει μια πολύπλευρη και πολυδιάστατη ταυτότητα που σχετίζεται με τις απαιτήσεις, τις ελπίδες και τις προσδοκίες για το ρόλο του, οι οποίες εκφράζονται όχι μόνο από τις εμπλεκόμενες στην εκπαιδευτική διαδικασία πλευρές, αλλά και από τον ίδιο για τον εαυτό του. Η εισήγηση αυτή παρουσιάζει τον πολυδιάστατο ρόλο που παίζει ο σύγχρονος εκπαιδευτικός και μάλιστα τα χαρακτηριστικά του «καλού» εκπαιδευτικού, σύμφωνα με την οπτική των ίδιων των μαθητών (μέσω εκθέσεων) και την εμπλουτισμένη/διαφοροποιημένη οπτική των εκπαιδευτικών (ημι-δομημένες συνεντεύξεις).

Λέξεις κλειδιά: «καλός» εκπαιδευτικός, επαγγελματική ταυτότητα, ποιοτική έρευνα, δημόσια-ιδιωτική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

The role of the contemporary teacher of Secondary Education in the new social conditions

Eleni Tsiknakou

Abstruct

Sociology of Education in the era of the “transformation of the world” and the new social and economical conditions needs to examine the role of the teacher. The contemporary teacher of Secondary Education in Greece – private and public – has a multifaceted and multidimensional identity, which relates to the demands, the hopes and expectations expressed for his role, not only by all the involved parts in the educational procedure, but also by him/her for himself/herself. This paper presents the multidimensional role of the modern teacher, as well as the characteristics of the “good” teacher, according to the view/opinion of the school students (through essays) and the enriched/differential view of the teachers (semi-structured interviews).

Key words: “good” teacher, professional identity, qualitative research, public-private Secondary Education.

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα η εκπαίδευση και ο ρόλος του Έλληνα εκπαιδευτικού αποτελεί ζήτημα καίριας σημασίας. Ο Έλληνας εκπαιδευτικός καλείται να αντεπεξέλθει στις νέες κοινωνικές συνθήκες και να διεκπεραιώσει τις απαιτήσεις που πηγάζουν από το ρόλο του στα ελληνικά σχολεία. Στην παρούσα εισήγηση παρουσιάζεται ο ρόλος του «καλού» εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σήμερα. Τα αποτελέσματα αυτά προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2017 στα πλαίσια εκπόνησης διπλωματικής εργασίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα της Κοινωνιολογίας. Η έρευνα αφορούσε την επαγγελματική ταυτότητα των εκπαιδευτικών και τα χαρακτηριστικά του «καλού» εκπαιδευτικού[1].

Όπως έχουν καταδείξει πολλές έρευνες, το εργασιακό περιβάλλον του εκπαιδευτικού είναι ιδιαίτερα απαιτητικό κυρίως λόγω το σχέσεων που διαμορφώνει ο ίδιος ο εκπαιδευτικός εντός αυτού (Ξωχέλλης 1990: 24, Morrison & McIntyre 1973: 33, Hargreaves 1975, Blackledge & Hunt 2004, Kantzara 2001). Στην εισήγηση αυτή παρουσιάζεται ο πολυδιάστατος ρόλος του Έλληνα εκπαιδευτικού από την οπτική των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Έχει διαρθρωθεί σε τρία μέρη, ώστε να διαφανούν όσο το δυνατόν εναργέστερα τα χαρακτηριστικά του ρόλου του σύγχρονου Έλληνα εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας

Εκπαίδευσης. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας και η μεθοδολογία, στο δεύτερο η οπτική των μαθητών και των εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και δη των Λυκείων – ιδιωτικών και δημοσίων – για το ρόλο του «καλού» εκπαιδευτικού, ενώ στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας, που αποκαλύπτουν τον πολυεπίπεδα διαμεσολαβητικό ρόλο του σύγχρονου Έλληνα εκπαιδευτικού.

Θεωρητικό Πλαίσιο-Μεθοδολογία

Στην έρευνα ακολουθήθηκε η ερμηνευτική προσέγγιση της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. Αυτό γιατί, η ερμηνευτική προσέγγιση στην κοινωνιολογία διερευνά καλύτερα τις κοινωνικές «διεργασίες σε μικρο-επίπεδο, δηλαδή στη σχολική τάξη και στο σχολείο» και αναλύει «λεπτομερώς τις διαδράσεις της σχολικής τάξης, τον ορισμό της κατάστασης εκ μέρους των δασκάλων και μαθητών και το ρόλο της γλώσσας» (Blackledge & Hunt 2004: 4).

Σύμφωνα με τον Hargreaves (1975) οι σχέσεις των μαθητών με τους δασκάλους επηρεάζονται από τις προσδοκίες κάθε πλευράς από την άλλη. Πιο συγκεκριμένα, οι δάσκαλοι στοιχειοθετούν το δικό τους ρόλο και καθορίζουν τη συμπεριφορά τους, ανάλογα με το πώς προσλαμβάνουν το ρόλο των μαθητών τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Blackledge & Hunt (2004: 375) «Μέσα στον ορισμό που δίνει ο δάσκαλος για το δικό του ρόλο λανθάνει ένας ορισμός για το ρόλο του μαθητή». Επίσης, ο Hargreaves διακρίνει τρεις κατηγορίες δασκάλων: τους *«θηριοδαμαστές»,* τους *«διασκεδαστές»* και τους *«ρομαντικοί».* Οι *«θηριοδαμαστές»* είναι οι *αυστηροί* δάσκαλοι που αποφασίζουν τι θα μάθουν οι μαθητές, οι «*διασκεδαστές»* αυτοί που προσπαθούν να κάνουν ενδιαφέρον και διασκεδαστικό μάθημα, ώστε να το απολαύσουν οι μαθητές τους και οι *«ρομαντικοί»* είναι αυτοί που θεωρούν ότι οι μαθητές θέλουν να μάθουν. Βέβαια, όπως ομολογεί κι ο ίδιος, οι τρεις αυτές κατηγορίες δεν μπορούν να συμπεριλάβουν όλους τους τύπους δασκάλων. Γι' αυτό εισηγείται δύο υπό-ρόλους του *«παιδονόμου»* και του *«εκπαιδευτή»* (Blackledge & Hunt 2004: 374).

Παράλληλα, σύμφωνα με την Kantzara (2001: 266-271) η επαγγελματική ταυτότητα του εκπαιδευτικού συμπεριλαμβάνει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι είτε *«οντολογικά»* είτε *«αναστοχαστικά»*. Τα *«οντολογικά»* χαρακτηριστικά σχετίζονται κυρίως με την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού, όπως τον χαρακτήρα του και τη συμπεριφορά που διαμορφώνει στο σχολικό περιβάλλον, ενώ τα *«αναστοχαστικά»* χαρακτηριστικά αφορούν τις σχέσεις που διαμορφώνει ο εκπαιδευτικός με τους άλλους εντός και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος. Αυτά τα *«αναστοχαστικά»* χαρακτηριστικά είναι που εν τέλει αλλάζουν και διαμορφώνουν την επαγγελματική ταυτότητα του εκπαιδευτικού.

Ωστόσο, καθώς «κάθε ιστορική κοινωνία χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και δράσης, από ιδιαίτερο πολιτισμό» (Αντωνοπούλου 2008: 335) και καθώς η βιβλιογραφική διερεύνηση του ρόλου του «καλού» εκπαιδευτικού (Ξηροτύρης 1940, Παπανούτσος 1976) κατέδειξε την οπτική παρελθόντων ετών, επιλέξαμε να διερευνήσουμε τη σύγχρονη οπτική του ρόλου του Έλληνα εκπαιδευτικού. Για να διερευνηθούν όσο το δυνατόν πληρέστερα ο ρόλος και οι διαστάσεις του ρόλου του σύγχρονου Έλληνα εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης εξετάστηκε τόσο η οπτική των μαθητών όσο και των εκπαιδευτικών. Η προσέγγιση της Kantzara (2001) αποτέλεσε το αρχικό έναυσμα στο οποίο στηρίχτηκε η συλλογή και η ανάλυση του υλικού σχετικά με τις διαστάσεις και τα χαρακτηριστικά του «καλού» Έλληνα εκπαιδευτικού.

Μεθοδολογικά επιλέχτηκε η συμβολική διαντίδραση (Blumer 1969, Craib 1992) καθώς η εκπαίδευση αποτελεί πράξη επικοινωνίας και διαντίδρασης. Εξάλλου, μία από τις αρχές της - σύμφωνα με τον Blumer (1969) - είναι ότι οι πράξεις, οι ενέργειες και η συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων ερμηνεύονται από τους παρισταμένους, ώστε να δίνεται ιδιαίτερο νόημα σε αυτές. Ειδικότερα, το 2017 πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα με ημιδομημένες συνεντεύξεις σε εκπαιδευτικούς ιδιωτικών και δημοσίων Λυκείων. Καθώς η συλλογή δεδομένων στην ποιοτική έρευνα μπορεί να ακολουθήσει πολλές μεθόδους, ώστε να αναδειχθούν τα στοιχεία της πραγματικότητας (Λυδάκη 2012: 157), αποφάσισα να εξετάσω την οπτική των μαθητών αναφορικά με το ποιος θεωρείται «καλός» εκπαιδευτικός μέσα από

γραπτά κείμενα 10 μαθητών Β΄ και Γ΄ Λυκείου από Δημόσια και Ιδιωτικά Λύκεια –σε ισότιμη εκπροσώπηση όσον αφορά το φύλο. Έπειτα, με βάση τις εκθέσεις αυτές συνέταξα έναν οδηγό για τις ημιδομημένες συνεντεύξεις στους εκπαιδευτικούς.

Οι εκπαιδευτικοί επιλέχτηκαν με βάση συγκεκριμένα κριτήρια (purposeful sampling, Patton 1990). Ειδικότερα, επιλέχτηκαν άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν «καλοί» εκπαιδευτικοί από τους μαθητές τους, καθώς και περιπτώσεις «μεταναστών φύλου», δηλαδή εκπαιδευτικών που διδάσκουν μαθήματα «κόντρα στη φύση τους», όπως γυναίκες μαθηματικούς και άνδρες φιλολόγους. Παράλληλα, επιλέχτηκαν εκπαιδευτικοί που τα μαθήματά τους θεωρούνται «ήσσονος» σημασίας στα Λύκεια. Ωστόσο, στη διάρκεια της έρευνας προέκυψαν και τυχαία δείγματα εκπαιδευτικών (snowball sampling), που ως επί το πλείστον προτάθηκαν από τους συναδέλφους τους. Η συμμετοχή τους, βέβαια, συνετέλεσε στο να αποκαλυφθούν ιδιαίτερα στοιχεία σχετικά με το ρόλο του σύγχρονου Έλληνα εκπαιδευτικού.

Οι διαστάσεις του «καλού» εκπαιδευτικού

Η οπτική των μαθητών

Η ανάλυση του περιεχομένου των εκθέσεων των μαθητών κατέδειξε ότι οι προσεγγίσεις τους ακολουθούσαν το μοτίβο της εμπειρικής και στερεοτυπικής προσέγγισης, που πρώτα εισήγαγαν οι Blackledge & Hunt (2004: 384). Ειδικότερα, οι μαθητές/μαθήτριες επέλεξαν είτε να καταθέσουν προσωπικές τους εμπειρίες αναφορικά με το ποιον θεωρούν «καλό» εκπαιδευτικό χρησιμοποιώντας επί τούτου το πρώτο ενικό πρόσωπο είτε να περιοριστούν σε μία αποστασιοποιημένη κατάθεση απόψεων με τη χρήση τρίτου ενικού προσώπου. Στην έρευνά μου θεώρησα πιο δόκιμο να χρησιμοποιήσω τους όρους «*βιωματική*» και «*απρόσωπη*» προσέγγιση αντί των «*εμπειρική*» και «*στερεοτυπική*» των Blackledge & Hunt, κυρίως λόγω του ύφους των εκθέσεων των μαθητών, που παρέπεμπαν σε τέτοιου είδους θεωρήσεις. Παράλληλα, όμως, με αυτές τις δύο προσεγγίσεις κατά την έρευνα προέκυψε και μία τρίτη προσέγγιση του ρόλου του «καλού» εκπαιδευτικού. Αυτή η προσέγγιση αφορούσε τις εκπαιδευτικές ανάγκες του μαθητή/μαθήτριας. Οι μαθητές/μαθήτριες, δηλαδή, παρουσίαζαν τα χαρακτηριστικά και το ρόλο του «καλού» εκπαιδευτικού με βάση τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες, όπως τάξη, πανελλήνιες εξετάσεις κ.ο.κ.

Οι μαθητές/μαθήτριες στις εκθέσεις τους έκαναν λόγο για τα χαρακτηριστικά του «καλού» εκπαιδευτικού, που αφορούσαν τη σχέση τους μαζί του και την προσωπικότητά του. Αυτά τα χαρακτηριστικά κατηγοριοποιήθηκαν σε διαστάσεις. Οι διαστάσεις αυτές ήταν η *γνωστική*, η *κοινωνικοηθική*, η *διδακτική* και η *παιδαγωγική* και παρουσιάζονται με αυτή τη σειρά – από το λιγότερα αναφερόμενο στο πλέον αναφερόμενο – λόγω της συχνότητας αναφοράς τους στις εκθέσεις των μαθητών. Η συχνότητα αυτή κατέδειξε ότι οι μαθητές/μαθήτριες δεν απαιτούν από τον «καλό» εκπαιδευτικό τόσο τη γνώση, όσο την «ιδανική» συμπεριφορά, γεγονός που άρει την «αυθεντία» του εκπαιδευτικού. Πιο αναλυτικά, οι μαθητές/μαθήτριες θέλουν από τον «καλό» εκπαιδευτικό να γνωρίζει όχι μόνο το γνωστικό του αντικείμενο, αλλά και το εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε να τους πληροφορεί, όταν χρειάζεται. Παράλληλα, θεωρούν ότι πρέπει να εμπλουτίζει διαρκώς τη γνώση του (*γνωστική διάσταση)*.

> *«(Ο μαθητής χρειάζεται) έναν ειδικό που να γνωρίζει καλά το εκπαιδευτικό σύστημα και τις λειτουργίες του σχολείου» (Μαθήτρια, Γ΄ Λυκείου, Δημόσιο)*
>
> *«Πρέπει να έχει συχνή ενημέρωση πάνω στον τομέα του, ώστε να μπορεί να προσθέτει πληροφορίες...»(Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)*
>
> *«Το πιο βασικό όμως είναι να έχει αρκετές γνώσεις για να μάθει στα παιδιά περισσότερα πράγματα, αλλά και για να μπορεί ο ίδιος να απαντήσει».(Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)*
>
> *«Θα πρέπει επίσης να έχει πολύ καλή γνώση του μαθήματός του και να μην σταματήσει να την επεκτείνει ποτέ.» (Μαθητής, Β΄ Λυκείου, Δημόσιο)*

Ταυτόχρονα, οι μαθητές/μαθήτριες θέλουν από τον «καλό» εκπαιδευτικό να τους/τις βοηθά να διαμορφώνουν την προσωπικότητά τους και να τους /τις μεταλαμπαδεύει αρχές και αξίες, που θα τους/τις βοηθήσουν να ενταχθούν καλύτερα και ομαλότερα στον κοινωνικό στίβο (*κοινωνικοηθική διάσταση*).

«Καλός εκπαιδευτικός είναι αυτός που μαθαίνει στους μαθητές του πράγματα τα οποία θα τους είναι χρήσιμα και στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή τους. Συγκεκριμένα στην ιδιωτική ζωή, στην προσωπική του, στην οικογένειά του. Αυτά που τους μαθαίνει και τους διδάσκει, το παιδί να μπορεί να τα μεταβιβάσει με τον δικό του τρόπο στους δικούς του ανθρώπους. Και αντίστοιχα στη δημόσια ζωή, στην κοινωνία και στους φίλους του...ώστε να μάθουν στο μέλλον να εκφράζουν τις απόψεις τους σχετικά με ένα θέμα που θα τους ζητηθεί, με αποτέλεσμα να γίνονται σωστοί πολίτες και να προσφέρουν στη σημερινή κοινωνία. (Μαθήτρια, Γ΄ Λυκείου, Ιδιωτικό).

«Είναι αυτός που θα καθήσει με το έτσι θέλω για να διδάξει και να πιέζει τους μαθητές του με πολύ γνώση, για να βγούνε κανονικοί άνθρωποι στην κοινωνία και όχι απλά εγκεφαλικά κύτταρα, που είναι υπνωτισμένα και μπερδεμένα». (Μαθητής, Γ΄Λυκείου, ΕΠΑΛ)

«Επιπρόσθετα, θα καλλιεργήσει την ελεύθερη σκέψη και κριτική στους μαθητές του, στους νέους, το μέλλον της χώρας. Θα τους δώσει δηλαδή δύο αρετές που χάθηκαν ή χάνονται έστω στη σημερινή κοινωνία, που όμως τις χρειάζεται απελπισμένα για την επιβίωση και εξέλιξή της». (Μαθητής, Β΄Λυκείου, Δημόσιο)

Περισσότερες ήταν οι «απαιτήσεις» των μαθητών/μαθητριών από τον «καλό» εκπαιδευτικό όσον αφορά τη διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα διατυπώθηκαν πολλές απόψεις αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του «καλού» εκπαιδευτικού στη διδακτική πράξη (*διδακτική διάσταση)*. Αρχικά, ο «καλός» εκπαιδευτικός πρέπει να διέπεται από μεταδοτικότητα, να μπορεί δηλαδή να διοχετεύει τη γνώση στους μαθητές, ώστε να γίνει κατανοητή. Σε αυτή τη διαδικασία οφείλει να συνυπολογίζει και το διαφορετικό τρόπο προσέγγισης της γνώσης από κάθε μαθητή.

«Επίσης είναι πολύ σημαντικό ο εκπαιδευτικός να μπορεί να περάσει στον μαθητή το νόημα του μαθήματος, έτσι ώστε να γίνει πιο κατανοητό. Φυσικά αυτό θα γίνει με τις κατάλληλες μεθόδους και εξαρτάται αποκλειστικά από τον εκπαιδευτικό». (Μαθήτρια, Β΄Λυκείου, Ιδιωτικό)

«...θα μπορέσει να προσαρμόζει τη μέθοδο διδασκαλίας του ανάλογα με τα άτομα που έχει μπροστά του, τους μαθητές του, χωρίς να εμμένει σε ένα και μόνο τρόπο που του υπέδειξε η σχολή του ή η πολιτεία». (Μαθητής, Β΄Λυκείου, Δημόσιο)

«(Ο καλός εκπαιδευτικός) πρέπει να είναι μεταδοτικός. Να εξηγεί χιλιάδες φορές το ίδιο πράγμα στους μαθητές του μέχρι να το εμπεδώσουν, ώστε να μη δημιουργηθούν κενά». (Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)

«Θα πρέπει να λάβει υπόψη του και τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνει την πληροφορία το κάθε παιδί. Θα πρέπει δηλαδή να βρει διαφορετικούς τρόπους εξήγησης, για να είναι καλυμμένες όλες οι απορίες». (Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)

Παράλληλα, οι μαθητές θεωρούν ότι ο «καλός» εκπαιδευτικός χρειάζεται να έχει καλή διάθεση εντός της τάξης και να κάνει χιούμορ κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Βασική προϋπόθεση είναι να μπορεί να αφήνει «έξω από την τάξη» προβλήματα που τυχόν αντιμετωπίζει στην προσωπική του ζωή.

«Ένας εκπαιδευτικός για να γίνει αρεστός πρέπει να είναι καλοδιάθετος με χιούμορ. Ταυτόχρονα πρέπει να βρει τη διαφορά ανάμεσα σε σχολικό περιβάλλον και προσωπική ζωή και να μην 'ξεσπάει' πάνω στους μαθητές». (Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)

Οι μαθητές/μαθήτριες κάνουν, επίσης, λόγο για αμεροληψία του εκπαιδευτικού και εν γένει για δίκαιη κρίση. Με άλλα λόγια θεωρούν ότι δεν πρέπει να κάνει διακρίσεις ανάμεσα στους μαθητές/μαθήτριές του και ότι πρέπει να κατανοεί όχι μόνο τη διαφορετικότητα του καθενός/καθεμιάς εξ αυτών, αλλά και τον εξωσχολικό φόρτο εργασίας τους.

«Οι εκπαιδευτικοί δεν θα πρέπει να 'χωρίζουν' τα παιδιά σε κατηγορίες εξυπνάδας. Θα πρέπει να τα βοηθάνε όλα να καταλάβουν όσο χρόνο και αν πάρει, διότι κάποια παιδιά μαθαίνουν πιο αργά». (Μαθήτρια, Β΄Λυκείου, Δημόσιο)

«Βασικό κομμάτι είναι και η αμεροληψία. Δεν πρέπει να κάνει διακρίσεις ανάμεσα στους μαθητές ανάλογα με τον βαθμό και την επίδοσή τους. Αλλά πρέπει να βοηθάει με κάθε δυνατό τρόπο τους αδύναμους μαθητές ακόμα και με παραπάνω σημειώσεις». (Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)

«Φαινόμενο που παρατηρείται είναι τα πολλά καθήκοντα για το σπίτι. Το να κατανοεί το φόρτο εργασίας των μαθητών και να μην τους αναθέτει πολλές ασκήσεις». (Μαθήτρια, Β΄Λυκείου, Ιδιωτικό)

Μεγαλύτερης έκτασης και ευρύτερης νοηματοδότησης ήταν οι «απαιτήσεις» των μαθητών για έναν «καλό» εκπαιδευτικό κοντά στους μαθητές/μαθήτριές του (*παιδαγωγική διάσταση).* Ο «καλός» εκπαιδευτικός, λοιπόν, σύμφωνα με την οπτική των μαθητών, χρειάζεται να έχει ήθος και να αγαπάει το επάγγελμά του. Να βρίσκεται δίπλα στους μαθητές/μαθήτριές του και ως φίλος να τους συμπαραστέκεται, να τους συμβουλεύει και να τους εμψυχώνει. Η «φιλική» βέβαια αυτή σχέση δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υπερβαίνει τα εσκαμμένα.

«Προσωπικά, για να θεωρείται κάποιος καλός εκπαιδευτικός σημαίνει να είναι φιλικός και να βρίσκεται 'κοντά στο μαθητή'. Στο να συμβουλεύει τους μαθητές όχι μόνο σε θέματα σχολικά, αλλά και σε προσωπικά τους, να κατανοεί τις ιδιαιτερότητες της ηλικίας τους, να τους σέβεται και να κερδίζει –όχι να απαιτεί- το δικό τους σεβασμό, να μην τους ειρωνεύεται, να τους ενθαρρύνει, να τους εμψυχώνει και να αποκτά την εμπιστοσύνη τους, ακόμα και να αφιερώνει χρόνο στους μαθητές του όχι μόνο στην τάξη, αλλά και στο διάλειμμα». (Μαθήτρια, Β΄ Λυκείου, Ιδιωτικό)

«Τέλος, ένας σωστός εκπαιδευτικός πρέπει να καταλαβαίνει την ανάγκη που έχει ο μαθητής σε οποιαδήποτε περίπτωση και να του συμπαραστέκεται και να τον συμβουλεύει, όπως θα έκαναν οι γονείς του στις δύσκολες στιγμές του. Όταν ένα παιδί, δηλαδή, αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα το οποίο έχει δημιουργηθεί είτε μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον είτε μέσα στο φιλικό του περιβάλλον. Μέσω της οικειότητας που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα στον καθηγητή και αυτό πρέπει να αντιλαμβάνεται ο καθηγητής αμέσως μόνο και μόνο από την ψυχολογία και την έκφραση του παιδιού μέσα στο μάθημα, ακόμα και από την συμπεριφορά του ότι κάτι το απασχολεί, έτσι ώστε να συζητήσουν και να προσπαθήσει να τον συμβουλέψει με τον καλύτερο τρόπο, ώστε να βρει τη λύση που ψάχνει πιο εύκολα και ταχύτατα». (Μαθήτρια, Γ΄ Λυκείου, Ιδιωτικό)

Επίσης, οι μαθητές/μαθήτριες της Γ΄ Λυκείου λόγω του «άγχους» και της «πίεσης» των απαιτήσεων της τάξης τους φαίνεται ότι έχουν μεγάλη ανάγκη από τον «καλό» εκπαιδευτικό εμψυχωτή και παρακινητή, που αισιοδοξεί για την πορεία του μαθητή/μαθήτριας. Αυτός ο «καλός» εκπαιδευτικός – σύμφωνα με τους μαθητές – οφείλει στα πλαίσια αυτά να κάνει και την αυτοκριτική του, ώστε διαρκώς να βελτιώνεται.

«Ειδικότερα, στην Τρίτη λυκείου, ο μαθητής λόγω πίεσης και άγχους χρειάζεται κάποιον να τον εμψυχώνει. Έναν ειδικό που να γνωρίζει καλά το εκπαιδευτικό σύστημα και τη λειτουργία του σχολείου. Ο μοναδικός που μπορεί να βοηθήσει και εκπαιδευτικά αλλά κυρίως ψυχολογικά είναι ο καθηγητής. Να του αναφέρει πως ακόμα και αν δεν γράψει καλά, δεν κρεμιέται όλη του η ζωή στις πανελλήνιες. Να είναι με λίγα λόγια υποστηρικτικός με τον μαθητή. Ειδικά στην τρίτη λυκείου που η ψυχολογία του νέου είναι ασταθής, όταν ο καθηγητής τον υποτιμά είναι ικανός να τα παρατήσει μόνο και μόνο γιατί δεν πιστεύει στον εαυτό του. Αυτό ακριβώς πρέπει όμως να κάνει ο σωστός εκπαιδευτικός. Να πιστεύει στην ικανότητα των νέων και να είναι αισιόδοξος. Σε καμία περίπτωση δε λέμε πως η σχέση καθηγητή-μαθητή πρέπει να είναι φιλική. Απλώς να υπάρχει αμοιβαία εκτίμηση και ευγένεια, ώστε και ο μαθητής να πετύχει το σκοπό του και ο καθηγητής το λειτούργημα που ασκεί». (Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)

«Η αυτοκριτική είναι απαραίτητη, ώστε να μη ρίχνει το βάρος μιας αποτυχίας πάντα στους μαθητές, αλλά να μπορεί να το καταλάβει, ώστε να βελτιωθεί». (Μαθητής, Β΄ Λυκείου Δημόσιο)

Εν γένει, ο «καλός» εκπαιδευτικός πρέπει να έχει δημοκρατικό χαρακτήρα και ήθος, να αγαπάει το επάγγελμα και τους μαθητές του, τους οποίους οφείλει να συμβουλεύει και να υποστηρίζει. Να έχει υπομονή και καλή διάθεση, με την οποία θα μπορεί να διαχειριστεί και τις ανακτύπουσες καταστάσεις εντός της τάξης και βέβαια να έχει στόχο την αυτοβελτίωση. Αν δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του επαγγέλματός του, καλό θα ήταν να αποσυρθεί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο παρακάτω απόσπασμα.

«Οι εκπαιδευτικοί μετά από κάποια ηλικία πρέπει να σταματήσουν να διδάσκουν (π.χ. Σ..., Κ...), γιατί λόγω της μεγάλης ηλικίας τους δεν έχουν την υπομονή που χρειάζεται για να διαχειριστούν τις συμπεριφορές μαθητών, οι οποίοι περνάνε μία φάση στην οποία θέλουν να κάνουν την επανάστασή τους». (Μαθήτρια, Γ΄Λυκείου, Δημόσιο)

Η οπτική των εκπαιδευτικών

Οι εκπαιδευτικοί νοηματοδοτούν τον «καλό» εκπαιδευτικό με βάση τους λόγους επιλογής του επαγγέλματός τους. Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί είτε περιγράφουν το πρότυπο του «καλού» εκπαιδευτικού με βάση προσωπικές τους εμπειρίες (πρότυπο κάποιος δάσκαλος/ πατέρας-μητέρα δάσκαλος) είτε αυτό διαμορφώνεται κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους. Ανάλογα δηλαδή με το αν η επιλογή του επαγγέλματός τους ήταν συνειδητή (πλεονεκτήματα επαγγέλματος, οικογενειακή παράδοση) ή εμπειρική (πρότυπο δάσκαλος, λειτούργημα) ή ακόμα και τυχαία (επιτυχία στις πανελλαδικές, η οποία αποτέλεσε τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο) διαμορφώνουν την άποψή τους για τον «καλό» εκπαιδευτικό και τα χαρακτηριστικά του[2].

Οι διαστάσεις του ρόλου του «καλού» εκπαιδευτικού που προκρίνουν οι εκπαιδευτικοί είναι σαφώς πιο εμπλουτισμένες από αυτές των μαθητών και εμπίπτουν στην κατηγοριοποίηση που εισήγαγε η Kantzara (2001) αναφορικά με τα χαρακτηριστικά της επαγγελματικής ταυτότητας του εκπαιδευτικού. Ειδικότερα, αφορούν την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού και τις ευρύτερες σχέσεις που διαμορφώνει στον επαγγελματικό του χώρο, όχι μόνο τις σχέσεις με τους μαθητές του. Πιο συγκεκριμένα ο «καλός» εκπαιδευτικός – σύμφωνα με την οπτική των εκπαιδευτικών – χρειάζεται να έχει όχι μόνο τη γνώση, αλλά και το ενδιαφέρον, για να μπορεί να τη μεταδώσει στους/στις μαθητές/τριές του και να τους/τις εμπνεύσει (*γνωστική & διδακτική διάσταση)*.

«Εκπαιδευτικός θα πει βέβαια ενδιαφέρομαι... Όταν είσαι εκπαιδευτικός και έχεις να κάνεις με παιδιά δύο είναι τα πρωταρχικό: είναι και η γνώση και η ανθρώπινη πλευρά. Αλλά εγώ πιστεύω ότι δεν μπορεί η γνώση να περάσει σε κάποιον αν δεν τον δεις ανθρώπινα. Αν είσαι δηλαδή ένα ρομπότ, μια κασέτα που τα λέει. Είναι καλύτερα να τον δεις ανθρώπινα, να νοιαστείς και μέσα από αυτό να του περάσεις τη γνώση με την έννοια ότι αυτό είναι το όπλο σου. Ότι η γνώση είναι δύναμη.» (Κ. 62 γυναίκα Δημ.)

«Ο καλός εκπαιδευτικός, μάλλον ο άριστος εκπαιδευτικός, είναι ένας εκπαιδευτικός, ο οποίος έχει την ικανότητα να εμπνέει τους μαθητές του να κατακτήσουν τη γνώση σε όλα τα επίπεδα. Δηλαδή όχι μόνο στο γνωστικό τους αντικείμενο, αλλά τη γνώση του κόσμου για παράδειγμα... Να βοηθήσει τα παιδιά να θέσουν τις απαντήσεις και να βγάλει τη γνώση μέσα από αυτά.» (Ι. 48 άνδρας Ιδιωτ.)

Παράλληλα, με τη μεταδοτικότητα στη διδακτική διαδικασία χρειάζεται η «εμπνευσμένη» διδασκαλία, που είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της εργατικότητας του «καλού» εκπαιδευτικού, αλλά και της ικανότητάς του να διαχειρίζεται τις καταστάσεις και να αντιμετωπίζει ισότιμα όλους τους μαθητές του. Στη διδακτική ικανότητα εντάσσεται και η ικανότητα ανίχνευσης των δυνατοτήτων κάθε μαθητή με σεβασμό στην προσωπικότητά του. Αναφέρω δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

«Για μένα 'καλός' εκπαιδευτικός ή τουλάχιστον αυτό που θέλω να είμαι εγώ είναι πρώτον πρώτον ο εκπαιδευτικός εκείνος που κάνει να μην δυσανασχετούν τα παιδιά όταν είναι μέσα στην τάξη μαζί του. Όχι βέβαια με την έννοια να διασκεδάζουνε. Γιατί μπορούνε να πούμε και να κάνουνε διάφορα

για να διασκεδάσουνε. Αλλά το μάθημα να είναι μάθημα και ταυτόχρονα να είναι για τα παιδιά ευχάριστο». (Ε. 53 γυναίκα Δημ.)

«Πρέπει να είναι πρότυπο ο καθηγητής και στον τρόπο που διδάσκει, στον τρόπο που μιλάει, στον τρόπο που γελάει, στον τρόπο που φέρεται. Να εκπέμπει γενικά μια παιδεία. Ώστε το παιδί να αγαπήσει μια προσωπικότητα και μετά να αγαπήσει το μάθημά του. Αν τον αγαπήσει σαν προσωπικότητα, θα τους περάσει και το μάθημά του. Γιατί ο πίνακας έχει χρώματα και γιατί θα τον σεβαστεί σαν προσωπικότητα, άρα θα έχει πιο πολύ ηρεμία. Αν το μάθημά σου έχει χρώματα, αν το μάθημά σου είναι ένας πίνακας ζωγραφικής, αν είναι μια φοβερή χορογραφία γεμάτη διαφορετικά βήματα, τότε το παιδί θα μαγευτεί. Θα έρθει κοντά σου.» (Ν. 50 άνδρας Ιδιωτ.)

Η οικονομική κρίση που βιώνει η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχει κάνει «υποχρεωτική» - σύμφωνα με το παρακάτω απόσπασμα – την παιδαγωγική προσέγγιση του μαθητή από τον εκπαιδευτικό, ο οποίος συνδέεται κυρίως με το ρόλο του παιδαγωγού. Παρατηρούμε ότι και οι εκπαιδευτικοί, όπως και οι μαθητές/μαθήτριες, θέλουν από τον «καλό» εκπαιδευτικό να καθοδηγεί και να συμβουλεύει τους/τις μαθητές/μαθήτριές του εντός συγκεκριμένων ορίων.

«Σήμερα σε σχέση με το παρελθόν σημαίνει καλός παιδαγωγός, δηλαδή προσέγγιση του παιδιού. Είτε του μικρού της Α΄ Λυκείου, είτε του μεγάλου της Γ΄ Λυκείου. Και ειδικά τώρα με την κρίση μεγαλύτερη προσέγγιση από ότι απαιτούσε πριν από 3 ή 4 χρόνια ή όταν πρωτοδιορίστηκα. Γιατί τη γνώση το παιδάκι θα την πάρει είτε εντός είτε εκτός σχολείου. Αυτό που τους λείπει σήμερα είναι η συναισθηματική προσέγγιση του παιδιού. Γιατί βλέπουμε και πολλά προβλήματα με τα παιδιά από το οικογενειακό περιβάλλον...Να τους πεις μια κουβέντα. Δηλαδή το παιδί ένα χαμόγελο ή με τη γλώσσα του σώματος να του δείξεις κάτι να καταλάβει. Γιατί καταλαβαίνουν τα παιδιά πάρα πολύ, κι ας λέμε ότι δεν καταλαβαίνουν, είναι γαϊδούρια. Πότε τα προσεγγίζεις και πώς τα προσεγγίζεις. Πολύ καλό αισθητήριο από τα παιδιά. Περισσότερο από εμάς τους μεγάλους. Και μη σου κάνει εντύπωση.» (Τ. 56 άνδρας Δημ.)

Επιπλέον, «καλός» εκπαιδευτικός είναι αυτός που μεταδίδει τις αξίες και τα ιδανικά της κοινωνίας στους μαθητές/ μαθήτριές του και ταυτόχρονα μοιράζεται τις προσωπικές του εμπειρίες, ώστε να μάθουν οι μαθητές/μαθήτριες από τα λάθη του και να γίνουν τόσο σπουδαίες προσωπικότητες, που θα «λάμψουν» στον κοινωνικό στίβο (*κοινωνική διάσταση).* Δεν μπορεί βέβαια παρά να παίξει αυτόν το ρόλο ένας «καλός» εκπαιδευτικός, που η απαστράπτουσα προσωπικότητά του και η συμπεριφορά του αποτελούν πρότυπα προς μίμηση (*ηθική διάσταση)*.

«Νομίζω ότι στο σχολείο η γνώση του αντικειμένου είναι το λιγότερο... Κάνουμε κάτι πάρα πολύ σοβαρό σε κοινωνικό επίπεδο. Το γεγονός ότι το παιδί είναι στο σχολείο και δεν είναι έξω αμολυτό μετά τα 15 του, τελειώνοντας το γυμνάσιο, να κάνει οτιδήποτε...Είναι σ' ένα προστατευμένο περιβάλλον. Δεν πρέπει το παιδί να φύγει από αυτό το προστατευμένο περιβάλλον τουλάχιστον μέχρι τα 18. Όσο μπορώ να το κρατήσω και να το προστατεύω από ό,τι μπορεί να υπάρχει εκεί έξω και να του μάθω ότι δε θα σου κάνουν όλοι τα χατίρια για όλη σου τη ζωή είναι πιο σημαντικό από το να μάθει το DNA....» (Α. 33, γυναίκα Δημόσιο)

«Να προσπαθεί να περάσει και μηνύματα και σημασίες, τα οποία θα τα συναντήσει ο μαθητής και στη συνέχεια, στη ζωή του. Κι αυτό τελικά μένει στη ζωή. Όλοι θυμόμαστε τους εκπαιδευτικούς, που είτε μας κατεύθυναν να επιλέξουμε ένα επάγγελμα... είτε γιατί μας πέρασαν μηνύματα τα οποία τα βλέπαμε μπροστά μας τα επόμενα χρόνια. Αυτό είναι από τα σημαντικότερα...» (Μ. 50, άνδρας Ιδιωτικό)

Οι υπόλοιπες διαστάσεις του ρόλου του «καλού» εκπαιδευτικού αφορούν τις σχέσεις που διαμορφώνει ο ίδιος με τους συναδέλφους, τη διεύθυνση του σχολείου, τους σχολικούς συμβούλους και φυσικά τους γονείς των μαθητών του. Αυτές οι διαστάσεις, αν και δε θίχτηκαν καθόλου από τους μαθητές, αντικατοπτρίζουν ίσως τη δυσκολότερη παράμετρο του έργου που παράγουν οι σύγχρονοι Έλληνες εκπαιδευτικοί. Οι εκπαιδευτικοί, λοιπόν, αναφέρθηκαν στις πιέσεις που δέχονται από τις εμπλεκόμενες στην εκπαιδευτική διαδικασία πλευρές. Πιέσεις που απαιτούν για τη διαχείρισή τους ιδιαίτερα

επικοινωνιακά χαρίσματα και συγκεκριμένη συμπεριφορά. Γι' αυτό ο «καλός» εκπαιδευτικός – σύμφωνα με την οπτική των εκπαιδευτικών – είναι αυτός που δύναται να αντιμετωπίζει επιτυχώς και με διπλωματία όλους τους άλλους που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε να διαμορφώνει μαζί τους σχέσεις, εντός συγκεκριμένων ορίων (*σχεσιακή διάσταση*).

Ταυτόχρονα, ο «καλός» εκπαιδευτικός οφείλει να έχει συμπεριφορά ευπροσάρμοστη στις καταστάσεις που ανακύπτουν εντός του σχολικού περιβάλλοντος και να μπορεί να κατανοεί την ιδιαιτερότητα κάθε προσωπικότητας με την οποία συναναστρέφεται. Να είναι αυστηρός και ταυτόχρονα επιεικής. Να συμπεριφέρεται ανθρώπινα στους άλλους και να χαρακτηρίζεται από ενσυναίσθηση (*συμπεριφορική διάσταση*). Επιπρόσθετα, οφείλει - εκτός των άλλων – να είναι και «καλός» επαγγελματίας. Για να είναι, λοιπόν, «καλός» επαγγελματίας οφείλει να αγαπά το επάγγελμά του και τους μαθητές του. Έπειτα, πρέπει να μπορεί να αφοσιώνεται σε αυτό και να είναι διαρκώς διαθέσιμος. Ακόμα, «οφείλει» να θέλει να μοιράζεται την εμπειρία του με τους νεώτερους συναδέλφους του, ώστε να τους βοηθά, και φυσικά να εργάζεται σκληρά, ώστε να επιτύχει τους εργασιακούς του στόχους. Βασικό κομμάτι της επαγγελματικής διάστασης του «καλού» εκπαιδευτικού αποτελεί και η ικανοποιητική απόδοση στις διοικητικές του υποχρεώσεις, πιο δεσμευτική για τους εκπαιδευτικούς του Δημοσίου από ότι του Ιδιωτικού τομέα (*επαγγελματική διάσταση*).

Αποτελέσματα έρευνας

Ο ρόλος του «καλού» εκπαιδευτικού, έτσι όπως σκιαγραφείται από τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, είναι πολυδιάστατος και πολυσχιδής. Οι μαθητές/μαθήτριες θέλουν τον «καλό» εκπαιδευτικό να έχει γνώσεις και να τους/τις διδάσκει, αλλά παράλληλα να τους/τις διαπαιδαγωγεί και να τους/τις προετοιμάζει για την είσοδό τους στην κοινωνία. Οι εκπαιδευτικοί θέλουν κι αυτοί από τον «καλό» εκπαιδευτικό τα ίδια σχετικά πράγματα όσον αφορά τη σχέση που διαμορφώνει με τους μαθητές/μαθήτριές του. Κάνουν, δηλαδή, λόγο για έναν «καλό» εκπαιδευτικό, που αποτελεί υπόδειγμα και πρότυπο, έναν άνθρωπο που αγαπάει τα παιδιά και τα καθοδηγεί, γκρεμίζοντας οποιοδήποτε εμπόδιο μπαίνει στο δρόμο του, με όπλο του την αγάπη.

Η οπτική των μαθητών για το ρόλο του «καλού» εκπαιδευτικού περιορίζεται απλώς στη σχέση των δύο πλευρών εντός και εκτός της σχολικής τάξης, παραβλέποντας τις λοιπές παραμέτρους του έργου των εκπαιδευτικών. Αντίθετα, οι εκπαιδευτικοί αναφέρονται και στις υπόλοιπες σχέσεις που διαμορφώνει ο «καλός» εκπαιδευτικός στα πλαίσια του επαγγέλματός του. Αυτό γιατί διαχωρίζουν τη σχέση τους με τους μαθητές τους από αυτήν που διαμορφώνουν με τις υπόλοιπες πλευρές που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία. Θεωρούν, λοιπόν, ότι ο «καλός» εκπαιδευτικός κρίνεται κι από την ικανότητά του να αντιμετωπίσει καταστάσεις που προκύπτουν στο σχολικό περιβάλλον από τη διεύθυνση, τους γονείς και το Υπουργείο Παιδείας. Είναι ο άνθρωπος που διατηρεί ισορροπημένες σχέσεις με όλες τις πλευρές και μπορεί να διαμορφώνει τη συμπεριφορά του ανάλογα με το ποιον έχει απέναντί του. Είναι, τέλος, ο «καλός» επαγγελματίας που φέρει εις πέρας - και μάλιστα επιτυχώς- οποιαδήποτε απαίτηση έχει το επάγγελμά του.

Δεν θα ήταν άτοπο, επομένως, να ισχυριστούμε ότι ο σύγχρονος Έλληνας «καλός» εκπαιδευτικός της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ομοιάζει με τον τιραμόλα –τον ήρωα των κινουμένων σχεδίων – ή με τη θεά Κάλι – που είχε άπειρα χέρια. Η διηνεκής προσπάθειά του να αντεπεξέλθει επιτυχώς στις καταστάσεις που ανακύπτουν εντός της σχολικής τάξης και εν γένει εντός του σχολικού περιβάλλοντος, τον καθιστά «υπερήρωα». Παράλληλα, οι πιέσεις που δέχεται από τους άλλους, αλλά και από τον εαυτό του, ώστε να ολοκληρώσει επιτυχώς το έργο του, αντικατοπτρίζουν τις προσδοκίες και τις ελπίδες που υποφώσκουν κοινωνικά σε σχέση με το ρόλο του, ως εκπαιδευτικού. Γι' αυτό δε θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσουμε το ρόλο του σύγχρονου Έλληνα «καλού» εκπαιδευτικού ως πολυδιάστατο, πολύπλοκο και περίπλοκο. Τόσο περίπλοκο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πολυεπίπεδα διαμεσολαβητικός, καθώς διαμεσολαβεί ανάμεσα στη γνώση και τους μαθητές, ανάμεσα στους συναδέλφους και τους μαθητές και ανάμεσα στο κράτος με τις επιταγές του για την εκπαίδευση και τους γονείς.

Σημειώσεις

[1] Τσικνάκου (2017) «Η κατασκευή της Επαγγελματικής Ταυτότητας και οι Διαστάσεις του «Καλού» Εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα σήμερα». Η διπλωματική βρίσκεται αναρτημένη στο ακαδημαϊκό αποθετήριο ΠΑΝΔΗΜΟΣ.

[2] Για μια διερεύνηση του όρου «λειτούργημα» βλ. Βασιλού-Παπαγεωργίου 1992: 117, Kantzara 2001: 73-82.

Βιβλιογραφία

Αντωνοπούλου, Μ. Ν. (2008). *Οι Κλασσικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική Θεωρία και Νεώτερη Κοινωνία.* Αθήνα: Σαββάλας.

Βασιλού-Παπαγεωργίου, Β. (1992). Το Επάγγελμα και η Κοινωνική Θέση του Εκπαιδευτικού. Θεωρητικές και Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις. *Τα εκπαιδευτικά* 25-26: 114-127.

Blackledge, D. και Hunt, B. (2004). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης.* Αθήνα: Μεταίχμιο (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1985 υπό τον τίτλο *Sociological Interpretations of Education*).

Craib, I. (1992). *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας.* Αθήνα: Τόπος (1η έκδοση). (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1984 υπό τον τίτλο *Modern Social Theory: From Parsons to Habermas*)

Λυδάκη Α. (2012). *Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας.* Αθήνα: Καστανιώτης.

Ξυροτύρης, Ι. Ν. (1940). «*Πώς θέλω το δάσκαλό μου». (Κριτική Μαθητών).* Αθήναι: Παπασπύρου.

Ξωχέλλης, Π. (1990). *Το Εκπαιδευτικό Έργο ως Κοινωνικός Ρόλος*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.

Παπανούτσος, Ε. Π. (2003) *Οι Δρόμοι της Ζωής. Δοκίμια.* Αθήνα: Νόηση

Τσικνάκου Ε. (2017) «Η κατασκευή της Επαγγελματικής Ταυτότητας και οι Διαστάσεις του «Καλού» Εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα σήμερα». Διπλωματική στο Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών. (αδημοσίευτη)

Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method.* Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Hargeaves, D. (1975). *Interpersonal Relations and Education.* Student Edition. London: Routledge and Kegan Paul.

Kantzara, V. (2001). *An Act: an Act of Defiance, of Honour. Gender and Professional Prestige among Teachers in Secondary Education in Greece.* Ph.d Thesis, Faculty of Social Sciences, University of Utrecht.

Morrison, A. & McIntyre, D. (1973). *Teachers and Teaching.* Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin (2nd Edition).

Patton, M. Q. (1990) *Qualitative Evaluation and Research Methods*, London: Sage

Κοινωνικές καινοτομίες, επιχειρηματικότητα και δίκτυα σε αγροτικές περιοχές: Η περίπτωση της ΑΝΑΒΡΑΣ

Γιώργος Τσομπάνογλου

Ph.D. Carleton, (Sociology), Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Διευθυντής Εργαστηρίου Κοινωνιολογίας της Εργασίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο του Αιγαίου, Λόφος Πανεπιστημίου, 8100, Μυτιλήνη. Τηλ. 22510 36518, E-Mail : g.tsobanoglou@soc.aegean.gr, και Δούρβος, Λάζαρος, ΜΑ, ΕΑΠ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το μοντέλο ανάπτυξης που στηρίζεται αποκλειστικά στην στενή κερδοσκοπική αντίληψη του οικονομικού κεφαλαίου είχε αποτύχει. Η διαρκής έμφαση σε υποτιθέμενη μελλοντική μεγέθυνση έχει στην πράξη αφήσει πολλές κοινότητες στο περιθώριο, την φτώχεια και την εξαθλίωση. Οι κοινωνίες που βάζουν στο επίκεντρο τον ίδιο τον άνθρωπο, χρησιμοποιούν τον πολιτισμό ως μοχλό ανάπτυξης αξιοποιώντας το πολιτιστικό και κοινωνικό τους κεφάλαιο, διαθέτουν τους πιο επιτυχημένους ρυθμούς κοινωνικής ανάπτυξης. Ανεξάρτητα από τις μεθόδους και τα εργαλεία που θα επιλεχθούν σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά, το κομβικό σημείο είναι η αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της εκάστοτε περιοχής και τόπου. Στην περίπτωση της Ανάβρας, Μαγνησίας, μέσα από την μοντέλο της κοινωνικής και κοινοτικής οικονομίας η κοινότητα αυτή αναγεννήθηκε. Το φωτεινό αυτό παράδειγμα έγινε δυνατό χάρις στην συνέργεια ουσιαστικών σχέσεων μεταξύ της κοινότητας, η οποία ενισχύθηκε με την διαχειριστική γνώση (Τσουκαλάς ως Δήμαρχος) και της πανεπιστημιακής κοινότητας (Ε.Μ.Π. Καθ. Καραλή). Έτσι τέθηκε σε λειτουργία ένα πλαίσιο υλικό-τεχνικής συνεργασίας μεταξύ Περιφέρειας Θεσσαλίας, του Ε.Μ.Π. με διοικητικό κέντρο τον δήμαρχο-κινητήρα (Τσουκαλά) που οργάνωσε τις βιώσιμες εφαρμογές τοπικής ανάπτυξης (κτηνοτροφία) στην κοινότητα λειτουργώντας στα πλαίσια της κοινωνικής οικονομίας.

Λέξεις Κλειδιά : Κοινωνικές Καινοτομίες, Κοινοτικά Δίκτυα, Αγροτική Ανάπτυξη

Social innovations, entrepreneurship and networks in rural areas: The case of ANAVRA

ABSTRACT

The growth model that relies solely on the narrow concept of economic growth seems to have failed to address problems of local development for rural communities. The constant emphasis on alleged future growth has in practice left many communities on the sidelines and in poverty. Endogenous local development by taking advantage of the cultural and social capital under the right moral leadership may produce social development within the regional development process of the EU. Regardless of the methods and tools that may be used in each case, the focal point is to use the comparative advantages of each region. In the case of Anavra, through the model of endogenous community economy, the community became engaged in a dialogue process led by an innovative team which managed to address, at all three levels of regional development (local, regional, European), the issue of community capacity building. This bright example was possible thanks to the synergy established between the community, under the innovative democratic leadership of Tsoukalas as Mayor and the university community (NTUG, Prof. Karali). This knowledge partnership empowered the local community to participate in the process of community capacity building. Innovative management in the case of Anavra worked out at all levels under a sociotechnical cooperation system which unlocked funds for infrastructure under a well-orchestrated system of social economy cooperation.

Key words : Social Innovations, Social Networks, Rural Development

Ενδογενής Ανάπτυξη και τοπικές κοινωνίες

Κατά τους Christenson και Robinson (Δαουτόπουλος 1997), η κοινοτική ανάπτυξη ορίζεται από μια σειρά συνιστωσών, οι οποίες αφενός είναι απαραίτητες, αφετέρου απαιτείται η ιεράρχησή τους. Τα στοιχεία λοιπόν που δίνουν τον ορισμό της κοινοτικής ανάπτυξης, κατ' αυτήν την προσέγγιση είναι: «… α) ένα σύνολο ατόμων, β) σε μια κοινότητα, γ) που παίρνει την απόφαση, δ) να ξεκινήσει μια διαδικασία κοινωνικής δράσης, δηλαδή σχεδιασμένη παρέμβαση, ε) για να αλλάξει, στ) την οικονομική, κοινωνική πολιτισμική ή περιβαλλοντική του κατάσταση».

Η επιτυχημένη περιφερειακή πολιτική προϋποθέτει την πολιτιστική αποκέντρωση και την ανάληψη πρωτοβουλιών και δράσεων τόσο από πλευράς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όσο και από ομάδες ή το σύνολο της τοπικής κοινότητας. Ενώ πολιτιστική αποκέντρωση νοείται η ισόρροπη πολιτιστική ανάπτυξη ανθρώπων και τόπου ή με άλλα λόγια η άρση των αποκλεισμών στην κατανομή των πολιτιστικών αγαθών, στις ευκαιρίες για πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία και γενικότερα στη δυνατότητα συμμετοχής στα πολιτιστικά και κοινωνικά δρώμενα για το σύνολο της γεωγραφικής περιφέρειας και των μελών της (Μπιτσάνη 2004).

Κατά τον Geffe (Καραχάλης 2007), η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη επηρεάζεται με τρεις τρόπους από τον πολιτισμό, ο οποίος:

- δημιουργεί σημεία αναφοράς για του φορείς και τους εμπλεκόμενους στην αναπτυξιακή διαδικασία και τους ενθαρρύνει για κοινές πρωτοβουλίες και δράσεις.
- δημιουργεί ένα ελκυστικό περιβάλλον για τους κατοίκους αλλά και τους επισκέπτες της περιοχής.
- δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την παραγωγή και διάθεση πολιτιστικών αγαθών αλλά και θέσεις εργασίας που συνδυάζουν την χρηστικότητα με την αισθητική.

Ο πολιτισμός δεν είναι μόνο έκφραση του ανθρωποκεντρικού μοντέλου ανάπτυξης, αλλά αποτελεί το βασικό πυλώνα της βιωσιμότητας. Η τοπική ανάπτυξη που βασίζεται στον πολιτισμό, δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να εξασφαλίζεται η διάρκεια και η συνέχεια των παραδόσεων από γενιά σε γενιά. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, μπορούν απρόσκοπτα τα ανεξάρτητα μέλη, αλλά και οι θεσμοθετημένες ή οι άτυπες ομάδες της κοινότητας, να αξιοποιούν τις ιδιαιτερότητες και την ταυτότητα του τόπου τους να διατηρήσουν τις υπάρχουσες και να αναπτύξουν νέες οικονομικές δραστηριότητες. Η επίτευξη της οικονομικής βιωσιμότητας σ' αυτήν την περίπτωση συμβαδίζει με την κοινωνική βιωσιμότητα και επιπρόσθετα με την είσοδο στην αγορά εργασίας της κοινότητας, των μελών της που για διάφορους λόγους ήταν αποκλεισμένα από αυτή (Γ. Τσομπάνογλου 2008α: 14-42).

Η βιώσιμη ή αειφόρος ανάπτυξη επιτυγχάνεται όταν η αμφίδρομη σχέση που έχουν η κοινωνία, η οικονομία και το περιβάλλον[1], ανά ζεύγη μεταξύ τους, διακατέχεται από ισότητα και χωρίς η μία παράμετρος να υπερισχύει έναντι των άλλων. Θα μπορούσαμε να απεικονίσουμε το μοντέλο της βιώσιμης ανάπτυξης σαν ένα ισόπλευρο τρίγωνο, με κορυφές τους τρεις προσδιοριστικούς παράγοντες, την κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον. Αν για οποιοδήποτε λόγο αλλάξει το σχήμα διαταράσσεται η βιωσιμότητα (Ανδριώτης 2008, Τσομπάνογλου 2008α : 14-62). Βασικό χαρακτηριστικό της βιώσιμης ανάπτυξης είναι ότι καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος, εξασφαλίζοντας συγχρόνως τα ίδια δικαιώματα και στις μελλοντικές γενιές (Κουρλιούρος 2016 :13-52).

Υπάρχουν ορισμένες παράμετροι που άπτονται πρακτικών θεμάτων κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της τοπικής και περιφερειακής πολιτικής:[2]

Υπάρχει μεγάλη ανάγκη για μικρά τοπικά έργα, τα οποία συνήθως δεν χρηματοδοτούνται από το δημόσιο και κατά συνέπεια απαιτούν την κινητοποίηση του τοπικού δυναμικού.

1) Η υλοποίηση των έργων και γενικότερα των προγραμμάτων, αυτού του μεγέθους, απαιτεί οικονομική επένδυση (ανεξάρτητα από ποιον θα καλυφθεί), δυσανάλογα μικρή σε σχέση με τις θέσεις εργασίας (κατά την κατασκευή) και απασχόλησης (κατά την λειτουργία) που θα δημιουργηθούν. Επίσης

μέσα από αυτά τα έργα δημιουργούνται προϋποθέσεις ανάπτυξης της κοινοτικής συνείδησης και δημιουργίας ισχυρών δεσμών μεταξύ των μελών της κοινότητας.

2) Η καταγραφή των υποδομών μιας περιοχής, παρέχει την ευκαιρία για σωστό προγραμματισμό και στη συνέχεια υλοποίηση έργων με σκοπό την αξιοποίηση των ανεκμετάλλευτων πλουτοπαραγωγικών πόρων.

3) Η ύπαρξη ενός ηγέτη, όχι απαραίτητα με την τυπική έννοια του όρου, είναι υψίστης σημασίας για την ομάδα και κατ' επέκταση για την επιτυχή ολοκλήρωση του έργου καθώς αυτός μπορεί και πρέπει να είναι η πηγή έμπνευσης για το σύνολο.

Το ζητούμενα λοιπόν για τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) αλλά και γενικότερα για τους εμπλεκόμενους στα κοινά μια τοπικής κοινωνίας φορείς, είναι η ανάπτυξη και η ανάδειξη: α) του πολιτιστικού κεφαλαίου της περιοχής μέσω των υποδομών και του φυσικού περιβάλλοντος, με σκοπό να προκύψει η προσφορά του τόπου στον πολιτιστικό τομέα και β) της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής. Και τα δύο με τις κατάλληλες στρατηγικές οδηγούν στην δημιουργία θέσεων εργασίας, την προώθηση τοπικών προϊόντων και την εισροή επισκεπτών, με αποτέλεσμα να προκύπτουν θετικές οικονομικές επιπτώσεις για την περιοχή.

Αναπτυξιακά εργαλεία για μια περιοχή[3]

Κοινωνική οικονομία και κοινωνικό κεφάλαιο

Η κοινωνική οικονομία αναφέρεται σε όλες τις δραστηριότητες του ιδιωτικού οικονομικού τομέα, των οποίων ο σκοπός μπορεί να είναι συλλογικός, κοινοτικός ή και δημόσιος. Αποτελεί τον λεγόμενο τρίτο τομέα- πυλώνα της οικονομίας και κινείται μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα. Είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με κοινωνική μορφή επιχειρηματικότητας η οποία ενισχύει τις γνωστές μορφές οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας όπως είναι τα σωματεία, τα ιδρύματα, οι συνεταιρισμοί και τα ταμεία αλληλασφάλισης. Η πιο πρόσφατη μορφή που εμφανίστηκε τα τελευταία χρόνια είναι οι κοινωνικές επιχειρήσεις. Αυτές προσφέρουν προϊόντα και υπηρεσίες στοχεύοντας στην επίτευξη των κοινωνικών τους στόχων με την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (Νασιούλας 2015, Τσομπάνογλου 2008β : 57-70).

Οι βασικές αρχές που διέπουν την κοινωνική οικονομία είναι (Nasioulas & Salmas 2015):

- Ο άνθρωπος και η κοινωνία υπερτερούν σε σημαντικότητα απέναντι στην οικονομία και τα χρήματα.
- Η συμμετοχή των πολιτών είναι εθελοντική και υπάρχει ισοτιμία μεταξύ τους.
- Ο έλεγχος διενεργείται από τα μέλη με δημοκρατικές διαδικασίες.
- Ισχύουν οι αξίες της αλληλεγγύης και της ευθύνης.
- Το ατομικό συμφέρον εναρμονίζεται με το γενικό.
- Η λειτουργία είναι αυτόνομη και ανεξάρτητη από το κράτος.
- Η διανομή των πιθανών οικονομικών πλεονασμάτων διοχετεύεται είτε σε επενδύσεις βιώσιμης ανάπτυξης, είτε σε παροχή υπηρεσιών προς όφελος των μελών- δικαιούχων και του κοινωνικού συνόλου γενικότερα.

Για την κοινωνική οικονομία είναι πολύ σημαντική η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου. Ο όρος υποδηλώνει τις σχέσεις, που διακατέχουν τα μέλη μιας τυπικής ή άτυπης κοινότητας, όταν αυτές διέπονται από τις αρχές της ειλικρίνειας, του δικαίου και της αντικειμενικής πληροφόρησης, με αποτέλεσμα την οικονομική ισότητα μεταξύ ανεξαρτήτων ατόμων αλλά και ομάδων του πληθυσμού. Για την οικονομία, το πολιτιστικό κεφάλαιο είναι εξίσου σημαντικό, τόσο με το οικονομικό όσο και με το ανθρώπινο κεφάλαιο (Nasioulas & Tsobanoglou 2007 :2-14).

Σε πολλές περιπτώσεις μικρών και γεωγραφικά απομονωμένων περιοχών, το κοινωνικό κεφάλαιο υστερεί λόγω της ερήμωσης του τόπου με την αστυφιλία και την μετανάστευση των προηγούμενων δεκαετιών. Η διασύνδεση όμως των απόδημων μελών με την τοπική κοινότητα και η αναγνώρισή τους ως μέλη της, μπορεί να οδηγήσει στην εισροή εμβασμάτων και δημιουργία υποδομών, με μορφή επενδύσεων, χορηγιών ή δωρεών, ή ακόμη και στον επαναπατρισμό αυτών των μελών με συνέπεια την αύξηση και ανάπτυξη του φυσικού και του ανθρώπινου κεφαλαίου, που είναι υποσύνολα του κοινωνικού (Τσομπάνογλου και Βλαχοπούλου 2016 : 273-298).

Ένα μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζει σήμερα η κοινωνία μας, στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας όπου έχει επικρατήσει, είναι ότι σε πολλούς παραδοσιακούς κοινωνικούς οργανισμούς ισχύουν παγιωμένες ιεραρχικές σχέσεις, με την εξουσία να ασκείται κάθετα, με αποτέλεσμα να εμποδίζονται η καινοτομία, η ανταλλαγή ιδεών και οι αλλαγές στο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον και κατά συνέπεια να δυσχεραίνεται η ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου (Τσομπάνογλου 2008α : 14-42).

Κοινωνική οικονομία και τοπική ανάπτυξη

Σήμερα μεγάλες πληθυσμιακά ομάδες βιώνουν την ανισότητα και την απομόνωση. Είναι λοιπόν αναγκαίο να εφαρμοστούν εναλλακτικές πρακτικές που να υποστηρίζουν και να ενισχύουν την αλληλεγγύη. Διαχρονικά, οι αιτίες για την υιοθέτηση τέτοιου είδους εναλλακτικών αλληλέγγυων πρακτικών ήταν δύο, η ανάγκη αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού και η ανάγκη για ταυτότητα και συμμετοχή στην κοινότητα (Vienney 2008).

Η κοινωνική οικονομία, μέσα από τον συνδυασμό της φιλανθρωπίας με την κοινωνική επιχειρηματικότητα, συμβάλει σημαντικά στην κοινωνική ανάπτυξη. Ειδικότερα στις μειονεκτικές, λόγω μικρού πληθυσμού ή γεωγραφικής απομόνωσης, περιοχές μεγιστοποιείται η σημασία της καθώς δεν υπάρχει διάθεση για επενδύσεις από ιδιώτες λόγω μη επίτευξης κέρδους. Σημεία κλειδιά για την επιτυχία του εγχειρήματος είναι η δημιουργία συστάδων επιχειρήσεων και η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και της πληροφορικής με στόχο την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και όχημα τη σύνδεση της ταυτότητας του τόπου και των τοπικών προϊόντων με τους επισκέπτες τους και τα αστικά κέντρα. Προς την κατεύθυνση αυτή, δηλαδή την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και την ανάπτυξη καινοτομιών, καταλυτική είναι η διασύνδεση της εκάστοτε περιοχής με εκπαιδευτικά ιδρύματα και πανεπιστήμια (Τσομπάνογλου & Βλαχοπούλου 2016 : 273-298).

Στην Ευρώπη ήδη δύο εκατομμύρια οργανισμοί με 150 εκατομμύρια μέλη και εταίρους, που αντιπροσωπεύουν το 6% της απασχόλησης δραστηριοποιούνται με βάση τις αρχές την κοινωνικής οικονομίας. Στη χώρα έχουμε σημαντικά παραδείγματα βιώσιμης λειτουργίας επιχειρηματικών μορφών της κοινωνικής οικονομίας. Είναι γνωστοί οι γυναικείοι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί [4], οι αγροτικοί, οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί Περιορισμένης Ευθύνης (ΚΟΙΣΠΕ), οι Κοινωνικοί Συνεταιρισμοί (ΚΟΙΝΣΕΠ). Εδώ όμως θα παρουσιασθεί μια καινοτόμος συγκρότηση μιας κοινότητας (Ανάβρα) με βάση τις αρχές της συμμετοχικής κοινωνικής οικονομικής συνεργασίας η οποία εφάρμοσε τις Ευρωπαϊκές αρχές τοπικής ανάπτυξης και πέτυχε την διεθνή αναγνώριση για την βιωσιμότητά της.

Ανάβρα Μαγνησίας[5]

Παρουσίαση - Ιστορία

Η Ανάβρα (Γούρα μέχρι το 1924) είναι ένα ορεινό χωριό της Μαγνησίας, που βρίσκεται σε υψόμετρο 1000 μ. στη δυτική Όθρυ, αποτελούμενη κυρίως από κτηνοτρόφους (500 κάτοικοι). Από το 2011 με τον Νόμο «Καλλικράτης» το χωριό αποτελεί τοπική κοινότητα του Δήμου Αλμυρού. Ο οικισμός καταστράφηκε κατά τα τελευταία ογδόντα χρόνια τέσσερεις φορές. Δύο φορές από πολέμους, τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο που ακολούθησαν. Οι σεισμοί του 1956 και του 1980 κατέστρεψαν τις υποδομές του οικισμού με αποτέλεσμα, αφενός να αλλοιωθεί ο παραδοσιακός χαρακτήρας του χωριού και αφετέρου να προκύψει η ανάγκη να ξαναχτιστούν τόσο οι ιδιωτικές υποδομές (οικίες και εργασιακοί χώροι) όσο και οι δημόσιες.

Παράλληλα οι κάτοικοι στράφηκαν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία, ενώ παλαιότερα ασχολούνταν και με άλλα επαγγέλματα, όπως το εμπόριο δερμάτων και η καλλιέργεια πατάτας (Ανάβρα-Ζω [6] – Η Ανάβρα, Δήμος Αλμυρού [7] – Ανάβρα).

Εικόνα 8 Η Ανάβρα Μαγνησίας

Οι πηγές της Ανάβρας (οι πηγές του Ενιπέα) έχουν δώσει το όνομά τους στο χωριό. Βρίσκονται σε υψόμετρο 770 m. στην κεντρική Όθρυ και σε απόσταση 700 m. ανατολικά-νοτιοανατολικά σε σχέση με τον οικισμό. Παλιότερα κατά μήκος του ποταμού λειτουργούσαν πολλές υδροκίνητες εγκαταστάσεις, όπως μαντάνια, ντριστέλες και υδρόμυλοι, οι οποίες ήταν η βάση της ενέργειας για τις παραγωγικές δραστηριότητες. Σημαντικό ρόλο έχουν οι πηγές στα κοινωνικά δρώμενα, στα Θεοφάνεια και στο πανηγύρι του Αγίου Παντελεήμονα (27-28 Ιουλίου). Οι πηγές και ο ποταμός υπήρξαν διαχρονικά το ενεργειακό κέντρο βιοτεχνικής και πολιτιστικής δραστηριότητας των κατοίκων (Ανάβρα-Ζω- πηγές).

Η Αναβίωση της Ανάβρας

Η σύγχρονη ιστορία της Ανάβρας διακρίνεται σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη, μέχρι το 1990, η κοινότητα είναι ένα τυπικό δείγμα ημι-ορεινού ελληνικού χωριού, όπου οι 300 περίπου κάτοικοι συμβίωναν με τα 30.000 ζώα που κυκλοφορούσαν ελεύθερα. Οι υποδομές ήταν ανύπαρκτες, καθώς δεν υπήρχαν δίκτυα ύδρευσης και εσωτερικής οδοποιίας με ασφαλτοστρωμένο δρόμο μόνο αυτόν με τη Λαμία παρότι ανήκει στο νομό Μαγνησίας.

Το 1990 (δεύτερη περίοδος), οπότε και αναλαμβάνουν τη διοίκηση της κοινότητας μια ομάδα ανθρώπων με επικεφαλής τον Δημήτρη Τσουκαλά, και λήγει με την αποχώρησή τους το 2010. Σημαντική είναι η συνεισφορά της συζύγου του Δ. Τσουκαλά, Δρ. Καραλή, η οποία ως Καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο πραγματοποίησε όλες τις μελέτες και επέβλεψε τα έργα υποδομής, ως άμισθος σύμβουλος της κοινότητας (Ιγνατιάδης 2010). Η νέα διοίκηση κατάφερε να απορροφήσει σημαντικούς πόρους (Εθνικούς και Ευρωπαϊκούς), επενδύοντας στα συγκριτικά πλεονεκτήματα της περιοχής, στην μέχρι πρότινος ανύπαρκτη «κτηνοτροφία» και στους φυσικούς πόρους. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Δ. Τσουκαλά (Δούρβος Α΄ τηλ. συνέντευξη): «…δεν είναι τυχαίο ότι όταν έβγαινε ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα, η Περιφέρεια Θεσσαλίας απευθυνόταν πρώτα σε εμάς και μετά στους Δήμους των μεγάλων πόλεων γιατί ήξεραν ότι εμείς θα αξιοποιήσουμε τα χρήματα».

Ιεραρχώντας τις ανάγκες, πρώτο μέλημα της διοίκησης της κοινότητας Ανάβρας (Δούρβος Α΄ και Β΄ τηλ. συνέντευξη), ήταν η … απομάκρυνση των ζώων από τον οικισμό. Αυτό επετεύχθη με την συμμετοχή των κατοίκων του χωριού μέσω των 23 λαϊκών συνελεύσεων στη διάρκεια ενός χρόνου. Η εφαρμογή της άμεσης δημοκρατίας συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της θητείας αυτής της κοινοτικής αρχής, με 5 ως 10 λαϊκές συνελεύσεις για την κοινοτική συνεργασία. Δόθηκαν οικονομικά κίνητρα για τη μετεγκατάσταση

των ζώων στα καινοτόμα για την Ελλάδα κτηνοτροφικά πάρκα, καθώς το κόστος αγοράς των μονάδων από τους κατοίκους ήταν πολύ χαμηλό, και αφορούσε είτε αγρούς της κοινότητας είτε άλλους που παραχωρήθηκαν από το Υπουργείο Γεωργίας σε αυτήν. Έτσι δημιουργήθηκαν περιμετρικά του οικισμού τρία κτηνοτροφικά πάρκα με ογδόντα κτηνοτροφικές μονάδες, που ασχολούνται με τη βιολογική κτηνοτροφία, καθώς κι ένα πρότυπο σφαγείο, το μοναδικό δημόσιο σφαγείο στην Ελλάδα το οποίο διαθέτει τις διεθνείς πιστοποιήσεις: HACCP, ISO, καθώς και βιολογική γραμμή επεξεργασίας κρέατος. Η στροφή προς την βιολογική κτηνοτροφία επιτεύχθηκε με πρόσκληση ειδικών επιστημόνων που ενημέρωσαν τους κατοίκους για αντίστοιχα ευρωπαϊκά προγράμματα. Με την συμμετοχή μερικών, αρχικά, και κατόπιν των υπολοίπων Αναβριωτών κτηνοτρόφων συγκροτήθηκαν τα κτηνοτροφικά πάρκα ενώ το κάθε στρέμμα παραχωρήθηκε με το συμβολικό τίμημα των 30 ευρώ, ώστε να είναι προσιτή η μετεγκατάσταση για όλους (Γιάνναρου 2009). Τα πάρκα δημιουργήθηκαν σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου από τον οικισμό. Η κάθε κτηνοτροφική μονάδα συνδέθηκε οδικά με το χωριό, ηλεκτροδοτήθηκε και υδροδοτήθηκε (Φραγκόπουλος, Καραχάλιου, Γιορντάνοβα & Ραχιώτης 2013).

Εικόνα 2 Τα κτηνοτροφικά πάρκα.

Εικόνα 3 Το συσκευαστήριο κρέατος της Ανάβρας.

Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε η οδική σύνδεση με τη Λαμία και τον Αλμυρό ενώ κατασκευάστηκε εσωτερικό οδικό δίκτυο, έγιναν πλατείες και πλατώματα, 2/θέσιο δημοτικό σχολείο και νηπιαγωγείο. Κτίστηκε αγροτικό ιατρείο και παρέχεται δωρεάν στέγη για τους εκπαιδευτικούς και τούς ιατρούς της κοινότητας. Κτίσθηκε Κέντρο Εξυπηρέτησης Πολιτών και δύο αίθουσες πολλαπλών χρήσεων,

δυναμικότητας 100 και 300 ατόμων αντίστοιχα για τις πολιτιστικές δραστηριότητες. Οργανώθηκε σύστημα αποκομιδής σκουπιδιών (Ανάβρα-Ζω – Η Ανάβρα· Δήμος Αλμυρού- Ανάβρα· Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη).

Εικόνα 4 Το Δημοτικό Σχολείο Ανάβρας.

Εικόνα 5 Το Νηπιαγωγείο της Ανάβρας.

Εικόνα 6 Αίθουσα κοινωνικών εκδηλώσεων.

Πέρα όμως από τις βασικές υποδομές η κοινότητα της Ανάβρας προχώρησε και στην κατασκευή έργων για τον αθλητισμό, τον πολιτισμό και την πράσινη ανάπτυξη. Στην Ανάβρα λειτουργούν, γήπεδο ποδοσφαίρου και μπάσκετ, σύγχρονο κλειστό γυμναστήριο, τρεις βιβλιοθήκες με αίθουσα υπολογιστών και δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο (internet cafe) και δημιουργική απασχόληση των παιδιών, Λαογραφικό Μουσείο Κτηνοτροφικής Ζωής καθώς και τρεις αναρριχητικές πίστες (στη γύρω περιοχή).

Εικόνα 7 Το γήπεδο ποδοσφαίρου της Ανάβρας.

Εικόνα 8 Το Λαογραφικό Μουσείο Κτηνοτροφικής Ζωής.

Κατασκευάσθηκε το ΧΥΤΑ το 1994, αλλά και το αιολικό πάρκο Αλογοράχης, το 2006. Το πάρκο είναι το ψηλότερο της χώρας (1650 m.), έχει είκοσι ανεμογεννήτριες συνολικής ισχύος 17 MW, (Μπιλανάκη 2011). Το υφιστάμενο πάρκο, και τα δύο που είχαν προγραμματιστεί, συμβάλλουν στην ανάπτυξη καθώς μέρος των εσόδων αποδίδονται στην τοπική κοινότητα (Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη).

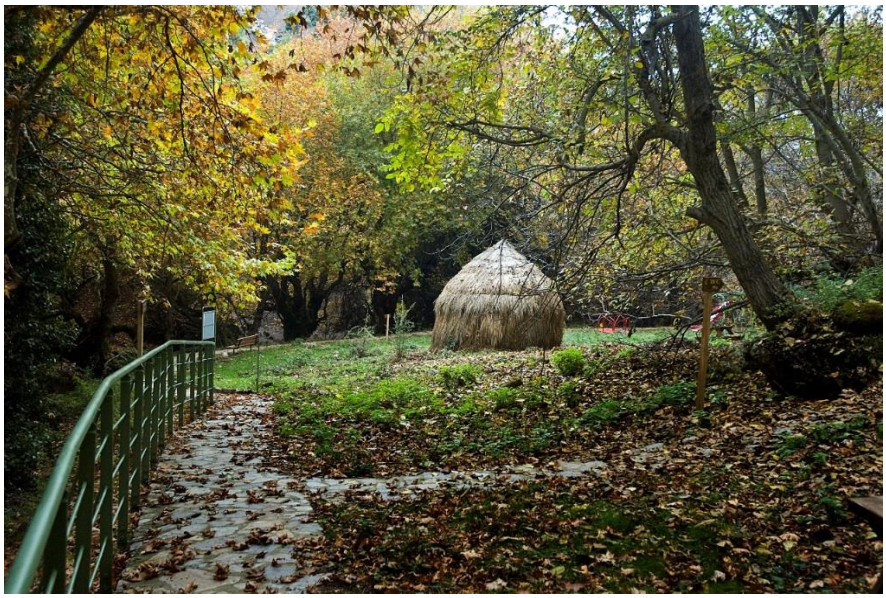

Εικόνα 9 Το αιολικό πάρκο Αλογοράχης.

Η δημιουργία του Περιβαλλοντικού Πολιτισμικού Πάρκου «ΓΟΥΡΑ» στις πηγές της Ανάβρας, μας ανέφερε ο κ. Τσουκαλάς (Δούρβος Α΄τηλ. συνέντευξη): «…είναι ταυτισμένες με το χωριό και την ιστορία του». Οι στόχοι που τέθηκαν κατά τη δημιουργία και διέπουν τη λειτουργία του πάρκου είναι: α) η προστασία και ανάδειξη του τοπίου και των μνημείων του λαϊκού πολιτισμού, όπως τα γεφύρια κα οι νερόμυλοι, β) η αναψυχή των επισκεπτών μέσω της δημιουργίας χώρων άθλησης, περιπάτου, ανάπαυσης κ.α., και γ) η παροχή πληροφόρησης και ενημέρωσης για θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, αλλά και για τις δραστηριότητες του τοπικού πληθυσμού (Λαογραφικό Μουσείο Κτηνοτροφικής Ζωής). Ως αποτέλεσμα αυτών των στόχων επιτυγχάνεται ο σκοπός της ίδρυσης του πάρκου που είναι η ευαισθητοποίηση για τη προστασία του φυσικού πλούτου για όλους, κατοίκους και επισκέπτες.

Η έκταση του πάρκου είναι 240 στρέμματα, περιλαμβάνει της πηγές της Ανάβρας και το παρόχθιο τμήμα του Ενιπέα. Μια σειρά από έργα υποδομής έχουν κατασκευαστεί, ώστε το πάρκο να μπορεί να προσφέρει στους επισκέπτες του τον συνδυασμό της πεζοπορίας με την ανάπαυση, της αναψυχής με την περιβαλλοντική εκπαίδευση, της μάθησης με το παιχνίδι και της απόκτησης γνώσεων με τις μνήμες από παλιότερες εποχές. Επίσης έχουν αναστηλωθεί ένας νερόμυλος και δύο μαντάνια (νεροτριβές για το μαλάκωμα των μάλλινων ρούχων). Η συνολική διαδρομή των δύο χιλιομέτρων, είναι παράλληλη προς τη ροή του ποταμού. Το πάρκο τελειώνει στην πύλη Ζαγγανά, όπου δεσπόζει ο αναστηλωμένος νερόμυλος, αλλά υπάρχουν συγχρόνως και παιδότοπος με χώρο αναψυχής. (Ανάβρα-Ζω – Η Ανάβρα· Π.Π.Π Γούρα [8]- Περιήγηση· Π.Π.Π Γούρα-Το πάρκο).

Κατά την δεκαετία 1990-2000, η Ανάβρα ήταν πρώτη σε ρυθμούς ανάπτυξης περιοχή στην Ελλάδα και τρίτη στον Ευρωπαϊκό Νότο. Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2013), η Ανάβρα ήταν το μοναδικό παράδειγμα ανάπτυξης που παρουσιάσθηκε και αναγνωρίσθηκε. Ενδεικτικές είναι οι βραβεύσεις των κ. Τσουκαλά και Καραλή. Το βραβείο κοινωνικής προσφοράς από τη Λέσχη Επιχειρηματικότητας για το 2009 πήρε ο κ. Τσουκαλάς (Ιωάννου 2009), ενώ μαζί με την κ. Καραλή, απέσπασαν το «Βραβείο έργο ζωής για το περιβάλλον» (Οικόπολις [9] 2012).

Εικόνα 10 Παραδοσιακό κονάκι στο Π.Π.Π. "ΓΟΥΡΑ".

Η τρίτη περίοδος ξεκινά το 2011 και διαρκεί μέχρι σήμερα. Το 2011 η Ανάβρα εντάσσεται στον «Καλλικρατικό» Δήμο Αλμυρού και η χώρα βρίσκεται ήδη σε οικονομική κρίση, με αποτέλεσμα να σταματήσει ο ρυθμός ανάπτυξης της περιοχής. Έτσι, προέκυψαν περικοπές όπως για παράδειγμα το κοινοτικό ιατρείο να έχει γιατρό μόνο για δύο ημέρες την εβδομάδα, παρόλο που είναι χαρακτηρισμένο ως άγονο. Από την άλλη, ο κεντρικός Δήμος, ίσως λόγω της απόστασης των 40 χιλιομέτρων που χωρίζει την Ανάβρα από τον Αλμυρό, ή γιατί αυτή είναι περισσότερο αναπτυγμένη από τα υπόλοιπα δημοτικά διαμερίσματα και τις τοπικές κοινότητες, όχι μόνο αδιαφορεί για το χωριό αλλά πολλές φορές λειτουργεί σαν τροχοπέδη. Ο κ. Τσουκαλάς (Δούρβος, Β΄τηλ. συνέντευξη) είναι κατηγορηματικός για τις ευθύνες των διοικήσεων που ακολούθησαν την περίοδο από το 2011 και μετά στο Δήμο Αλμυρού. Ενδεικτικά, δεν προχώρησε: α) η κατασκευή δύο ακόμη αιολικών πάρκων κι ενός υδροηλεκτρικού εργοστασίου που θα απέφεραν έσοδα, ούτε αποδίδονται τα αναλογούντα νόμιμα έσοδα από το υφιστάμενο αιολικό πάρκο, β) η ολοκλήρωση του γηροκομείου, στο ήδη αγορασμένο κτήριο και γ) και η κατασκευή της μονάδας τηλεθέρμανσης με βιομάζα, η οποία θα προσέφερε θέρμανση για όλους, λύνοντας μαζί και το περιβαλλοντικό πρόβλημα της ρύπανσης από τα ζωικά απόβλητα. Οι μελέτες αυτών των έργων είχαν ολοκληρωθεί, αλλά κατατέθηκε εκπρόθεσμα με υπευθυνότητα του Δήμου Αλμυρού. Η κατασκευή όλων των παραπάνω θα καθιστούσε την Ανάβρα ως το μοναδικό μέρος που θα λειτουργούσε μονάδες όλων των μορφών Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας στη χώρα μας.

Οι κάτοικοι οργανώνουν εθελοντικές ομάδες, όπως ο πολιτιστικός σύλλογος νέων και ο σύλλογος γυναικών της Ανάβρας, ενώ ιδρύσαν την Εθελοντική Οργάνωση Ανάβρας Μαγνησίας (ΑΝΑΒΡΑ-ΖΩ) για την Αειφόρο Περιβαλλοντική και Πολιτιστική Ανάπτυξη. Η δράση της ΑΝΑΒΡΑ-ΖΩ επικεντρώνεται στην λειτουργία των υφιστάμενων δομών, καθώς και στη διεκδίκηση νέων. Οι σκοποί της οργάνωσης είναι η προστασία, διατήρηση, βελτίωση και αποκατάσταση, του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος της Ανάβρας και της ευρύτερης περιοχής σύμφωνα με τις αρχές της αειφορίας για την ενεργή διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς (ιστορία, μνημεία και τοποθεσίες, πολιτισμικά προϊόντα, θεσμοί και εκδηλώσεις).

Η κ. Καραλή είναι υπεύθυνη για τις βιβλιοθήκες και ο κ. Τσουκαλάς υποδέχεται και ξεναγεί τα σχολεία και άλλες οργανωμένες ομάδες που επισκέπτονται την Ανάβρα και το Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο «Γούρα». Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, στην Ανάβρα διπλασιάστηκε ο πληθυσμός σε σχέση με το 1990[10], οι νέοι του χωριού δεν την εγκαταλείπουν, η ανεργία και η εγκληματικότητα είναι άγνωστες καθώς όλοι συμμετέχουν συνεταιριστικά στην διαχείριση των κοινών. Η Ανάβρα απέκτησε οντότητα με την συγκρότηση ενός κοινοτικού συστήματος οργάνωσης το οποίο κατάφερε να το εδραιώσει κάνοντάς το γνωστό[11], (Γεωργιοπούλου 2012, Δούρβος Β΄ τηλ. συνέντευξη και Φωτιάδης 2012).[12]

Η σημερινή κατάσταση της Ανάβρας καταγράφεται συνοπτικά στον ακόλουθο πίνακα με την ανάλυση SWOT[13].

Πίνακας 3 - Ανάλυση SWOT για την Ανάβρα, Μαγνησίας

Δυνατότητες • Εκπαιδευτικές δομές προβολής του Μοντέλου ΑΝΑΒΡΑ. • Βιολογική κτηνοτροφία. • Εμπειρία στη συμμετοχικότητα. • Δομές Φιλοξενίας για επισκέπτες και μαθητές	Αδυναμίες • Απουσία τουριστικών υποδομών. • Εφησυχασμός των κατοίκων. • Σχετικά δύσκολη πρόσβαση.
Ευκαιρίες • Κέντρο Συνεταιριστικής Μάθησης. • Ανάδειξη πολιτιστικού προϊόντος με αξιοποίηση των πολιτιστικών πόρων και των τοπικών προϊόντων. • Κέντρο Μάθησης Κτηνοτροφικής Διαχείρισης.	Απειλές • Δυσκολία εύρεσης πηγών χρηματοδότησης. • Δύσκολες σχέσεις με τον «Καλλικρατικό» Δήμο του Αλμυρού.

Εξετάζοντας την Ανάβρα μπορούμε να εντοπίσουμε τα δυνατά σημεία στα οποία κατάφεραν να φθάσουν οι Αναβριώτες κατά τη εικοσαετία 1990-2010. Οι υποδομές που δημιουργήθηκαν είναι ικανοποιητικές σε αριθμό και ποιότητα. Η εύκολη πρόσβαση, με τους δρόμους που κατασκευάστηκαν και την συνέδεσαν τόσο με τον Αλμυρό , όσο και με την Λαμία, συνιστά ένα πλεονέκτημα. Θετικά στοιχεία αποτελούν η εμπειρία που αποκτήθηκε στο επίπεδο συμμετοχής των κατοίκων στα κοινά του τόπου τους, αλλά και η κατ' επέκταση κοινωνική συνοχή που επιτεύχθηκε μέσω αυτής. Η αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων, που είναι η ανάπτυξη της βιολογικής κτηνοτροφίας και η ανάδειξη του φυσικού κεφαλαίου της περιοχής (Περιβαλλοντικό και Πολιτιστικό Πάρκο «Γούρα»), συνέβαλαν στην εκμηδένιση της ανεργίας, στην πάταξη της εγκληματικότητας, και στην αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω, εξασφαλίζει στην Ανάβρα μια πολιτιστική ταυτότητα αναγνωρίσιμη και ιδιαίτερη, σε σχέση με άλλες όμορες ή ίδιου μεγέθους κοινότητες.

Αντίθετα οι αδυναμίες που χαρακτηρίζουν την Ανάβρα εντοπίζονται στην έλλειψη τουριστικών υποδομών για φιλοξενία πράγμα παράδοξο για μια κοινότητα με τόσους επισκέπτες.

Συμπεράσματα

Οι τοπικές κοινότητες μικρών περιοχών, ανεξάρτητα αν οι πρωτοβουλίες αναλαμβάνονται από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης ή από τυπικά οργανωμένες ή όχι κοινωνικές ομάδες, μπορούν να αξιοποιούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και τις ιδιαιτερότητες του τόπου τους, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών διαβίωσης και καλής ποιότητας ζωής για τα μέλη της κοινότητας και την παροχή υψηλής ποιότητας εμπειριών στους επισκέπτες της.

Όπως είδαμε παραπάνω, η Ανάβρα ένα ασήμαντο ορεινό χωριό που στις αρχές της δεκαετίας του 1980 κινδύνευε από αφανισμό χάριν της κοινωνικής οργάνωσης που επέφερε ο Δημήτρης Τσουκαλάς κατάφερε με τον διάλογο να επιφέρει ενδογενείς αλλαγές, με την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του χωριού (κτηνοτροφία) και εγκαινιάζοντας παράλληλα ένα συμμετοχικό μοντέλο διακυβέρνησης. Σημείο κλειδί αποτέλεσε το ότι η Ανάβρα είχε έναν πυρήνα κατοίκων, που βρίσκονταν σε παραγωγικές

επαγγελματικά ηλικίες, και τους οποίους ο κ. Τσουκαλάς κατάφερε να τους κάνει συμμέτοχους του οράματος του. Το 2011 με το νόμο του «Καλλικράτη» η Ανάβρα εντάσσεται στο Δήμο Αλμυρού. Η απόσταση των 40 χιλιομέτρων που χωρίζει την ορεινή Ανάβρα από τον πεδινό Αλμυρό, και τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και ανάγκες των δύο, σε συνάρτηση με την οικονομική κρίση που ήδη έχει ξεκινήσει στη χώρα μας, έχουν αρνητικές συνέπειες για την περαιτέρω ανάπτυξη του χωριού.

Στην περίπτωση της Ανάβρας, όμως, το οικοδόμημα αποδείχθηκε ότι είχε πολύ γερές βάσεις, καθώς παρά του ότι ο ρυθμός της ανάπτυξης σταμάτησε και επί της ουσίας δεν γίνονται νέα έργα που θα βελτίωναν περαιτέρω την ποιότητα ζωής των κατοίκων, συνεχίζουν να απολαμβάνουν τα μέχρι εκείνη τη στιγμή σπουδαία επιτεύγματα τους.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ η Ανάβρα αποτελεί πρότυπο τοπικής ανάπτυξης για την χώρα μας δεν έχει τύχει της ανάλογης προσοχής από την ακαδημαϊκή κοινότητα.

Σημειώσεις

[1] Οποιαδήποτε πολιτιστική ή καλλιτεχνική δραστηριότητα δεν έχει κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα για τον άνθρωπο, όταν διαταραχθεί η σχέση του με το δομημένο περιβάλλον και τη φύση (Αθανασόπουλος 1994).

[2] Για τις παραμέτρους 1,2,3 βλέπε: Δαουτόπουλος 1997, και για την παράμετρο 2 βλέπε: Καραχάλης 2007.

[3] Η επιλογή των συγκεκριμένων έγινε γιατί έχουν εφαρμογή στις μελέτες περιπτώσεων που ακολουθούν.

[4] Για περισσότερες πληροφορίες και παραδείγματα για τους Γυναικείους Αγροτικούς Συνεταιρισμούς βλ.: Ανδριώτης 2008).

[5] Τα στοιχεία προέρχονται από τις τηλεφωνικές επικοινωνίες με τον Δημήτρη Τσουκαλά, πρώην κοινοτάρχη της Ανάβρας και νυν πρόεδρο της Εθελοντικής Οργάνωσης Ανάβρας Μαγνησίας για την Αειφορία, το Περιβάλλον και τον Πολιτισμό ΑΝΑΒΡΑ-ΖΩ, που πραγματοποιήθηκε στις 8/3/2015 και στις 28/5/2016. Οι παραπομπές σε ιστοσελίδες του διαδικτύου, είτε τα επιβεβαιώνουν, είτε αφορούν συμπληρωματικά στοιχεία..

[6] Οι παραπομπές που αναφέρονται στην Ανάβρα-Ζω βλ. στο www.anavra-zo.grl, ενώ για περισσότερη ανάλυση βλ. στις βιβλιογραφικές αναφορές της παρούσης.

[7] Οι παραπομπές που αναφέρονται στο Δήμο Αλμυρού βλ. στο www.almyros-city.gr, ενώ για περισσότερη ανάλυση βλ. στις βιβλιογραφικές αναφορές της παρούσης.

[8] Οι παραπομπές που αναφέρονται στο Περιβαλλοντικό Πολιτιστικό Πάρκο «Γούρα» βλ. στο www.gourapark.gr, ενώ για περισσότερη ανάλυση βλ. στις βιβλιογραφικές αναφορές της παρούσης.

[9] Βλ. στο www.oikopolisawards.gr.

[10] Το χωριό μάλιστα αν υπήρχε η δυνατότητα θα υποδεχόταν κι άλλους που επιθυμούν να εγκατασταθούν εκεί.

[11] Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε στο (Ανάβρα-Ζω – ΜΜΕ).

[12] Ενδεικτικά ο αριθμός των ατόμων που συμμετείχαν σε οργανωμένες επισκέψεις της περιοχής την πενταετία 2009-2014 ήταν 14371. Για αναλυτικότερες πληροφορίες βλέπε στο αρχείο 146_visits_table.doc διαθέσιμο στο (Ανάβρα-Ζω –Η Ανάβρα).

[13] Η καταγραφή και η παρουσίαση της τρέχουσας κατάστασης γίνεται από την ανάλυση SWOT, δηλαδή την αξιολόγηση των πόρων και του εξωτερικού περιβάλλοντος καθώς και του ανταγωνισμού για να προκύψουν οι δυνατότητες, οι αδυναμίες, οι ευκαιρίες και οι κίνδυνοι για την κοινότητα, (Φλώρος 1993).

Βιβλιογραφία

Αθανασόπουλος, Δ. (1994), Τοπική Αυτοδιοίκηση και Πολιτιστική Ανάπτυξη, στο Δ. Αθανασόπουλος, (1994), *Πολιτισμός και Τοπική Δημοκρατία: Η Αφανής Πλευρά μιας Προφανούς Σχέσης,* Αθήνα, ΕΕΤΑΑ.

Ανδριώτης, Κ. (2008), *Αειφορία και Εναλλακτικός Τουρισμός: Αγροτουρισμός, Ορεινός Τουρισμός, Οικοτουρισμός, Πολιτιστικός Τουρισμός*, Αθήνα, Σταμούλης.

Δαουτόπουλος, Γ.Α. (1997), *Τοπική Ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη, Αυτοέκδοση.

Κόνσολα, Ν. (2006), *Πολιτιστική Ανάπτυξη και Πολιτική,* Αθήνα, Παπαζήση

Κουρλιούρος, Η. (2016), Τοπική Ανάπτυξη και Συνεργατικός Σχεδιασμός: Ένα Θεωρητικό Πλαίσιο Ανάλυσης, στο Γ. Κορρές, Η. Κουρλιούρος & Γ. Τσομπάνογλου, *Χωρική και Τοπική Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι, Στρατηγικές*, Αθήνα, Σταμούλης, ΣΣ 13-52.

Μπιτσάνη, Ε. (2004), *Πολιτισμική Διαχείριση και Περιφερειακή Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος.

Τσομπάνογλου, Γ. (2008α), Ενισχύοντας τις Βιώσιμες Κοινότητες: Ο Ρόλος του Κοινωνικού Κεφαλαίου, της Κοινωνικής Οικονομίας και των Τοπικών Συμπράξεων στο Γ. Τσομπάνογλου, (Επιμ.), *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας,* Αθήνα, Παπαζήση, ΣΣ 14-42.

Τσομπάνογλου, Γ. (2008β), Σχεδιασμός για όλους- Η Πολιτική Ενσωμάτωση Κατά του Αποκλεισμού και η Κοινωνική Οικονομία, στο Γ. Τσομπάνογλου, (επιμ.), *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας,* Αθήνα, Παπαζήση, ΣΣ 57-70.

Τσομπάνογλου, Γ. (2015), *Άδηλη Κοινωνία*, Αθήνα, Γόρδιος.

Τσομπάνογλου, Γ. & Βλαχοπούλου, Ειρ. Ι. (2016), Κοινωνική Ανάπτυξη και Τοπική Κοινωνική Οικονομία σε Μειονεκτούσες Περιοχές, στο Γ. Κορρές, Η. Κουρλιούρος & Γ. Τσομπάνογλου, *Χωρική και Τοπική Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι, Στρατηγικές*, Αθήνα, Σταμούλη, ΣΣ 273-298.

Vienney, C. (2008), *Η Κοινωνική Οικονομία*, Καύκιας Γ. (μτφ.), Αθήνα, Πολύτροπον.

Φλώρος, Χ. (1993), *Σύγχρονη Διοικητική των Επιχειρήσεων*, Αθήνα, Σύγχρονη Εκδοτική.

Αγγλική Βιβλιογραφία

Nasioulas, I. & Tsobanoglou, G. (2007), Social Economy for Local Governance Structures. Monitoring and Evaluation Prospectives, ιn H. Coccosis & Y. Psycharis (ed.), 46th Congress of the European Regional Science Association (pp. 2-14), Volos, University of Thessaly Press, PP 2-14

Nasioulas, I. & Salmas, A. (2015), Social Entrepreneurship. Christian Orthodox Theological Perspectives, Journal "Saint Gregory Palamas".

Δημόσιες πηγές μέσω διαδικτύου

Καραχάλης, Ν.Γ. (2007), *Πολιτισμός και Τοπική Ανάπτυξη: Ο Ρόλος των Πολιτιστικών και Τουριστικών Περιοχών στη Σύγχρονη Πόλη*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε 5 Φεβρουαρίου, 2015, από thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/15382#page/1/mode/1up

Ιδιωτικές πηγές διαδικτύου

Ανάβρα-Ζω –Ανάβρα: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.anavra-zo.gr/el/ανάβρα-μαγνησίας

Ανάβρα-Ζω – ΜΜΕ: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από

www.anavra-zo.gr/el/mme-internet/96-ηλεκτρονικός-τύπος

Ανάβρα-Ζω – Πηγές: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από

www.anavra-zo.gr/el/ανάβρα-μαγνησίας/πηγές-ανάβρας

Αναβρά-Ζω - σκοποί: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από www.anavra-zo.gr/el/οι-σκοποί-μας

Δήμος Αλμυρού –Η Ανάβρα: ανακτήθηκε 28 Απριλίου 2016, από

www.almyros-city.gr/dimos/dim_koin/1161-anavra

Γεωργιοπούλου, Τ. (2012, Απρίλιος, 21), Άποψη: Πώς έγινε το «θαύμα» της Ανάβρας, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.kathimerini.gr/455952/article/epikairothta/ellada/apoyh---pws-egine-to-8ayma-ths--anavras

Γιάνναρου, Λ. (2009, Μάρτιος, 17), Η Ανάβρα διδάσκει καινοτομία και προκοπή. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.kathimerini.gr/352663/article/epikairothta/ellada/h-anavra-didaskei-kainotomia-kai-prokoph

Ιγνατιάδης, Β. (2010, Νοέμβριος, 4), Το θαύμα της Ανάβρας, ΕΘΝΟΣ, Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.ethnos.gr/eidikes_dimosieuseis/arthro/to_thauma_tis_anavras-40760949/

Ιωάννου, Χ. (2009, Νοέμβριος, 22). Αυτοί είναι οι πρωτοπόροι του 2009. ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από: www.enet.gr/?i=nenws.el.article&id=104226

Μπιλανάκη, Μ. (2011, Αύγουστος, 8), Αναπτυξιακά πρότυπα τόπων: Η περίπτωση της Ανάβρας. Ανακτήθηκε 3 Απριλίου 2016 από: www.citybranding.gr/2011/08/blog-post.html

Νασιούλας, Ι. (2015), Κοινωνική Οικονομία: μία Βιώσιμη Εναλλακτική΄; Κείμενο Πολιτικής, τεύχος 26, Ιανουάριος 2015, (σσ. 1-12). Αθήνα. ΕΛΙΑΜΕΠ. Ανακτήθηκε 6 Μαίου, 2016, από crisisobs.gr/up-content/aploads/2015/01/POLICY-PAPER-No26.2015_-Ιωάννης-ΝΑΣΙΟΥΛΑΣ.pd

Οικόπολις, Βραβεία Περιβαλλοντικής Ευαισθησίας, (2012). Ανακτήθηκε 4 Απριλίου 2016 από www.oikopolisawards.gr/record/2012

ΠΠΠ Γούρα- Περιήγηση. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου 2016, από www.gourapark.gr/Park/tour.php?lang=el

ΠΠΠ Γούρα- Το πάρκο. Ανακτήθηκε 20 Απριλίου 2016, από www.gourapark.gr/Park/park.php?lang=el

Φραγκόπουλος, Γ., Καραχάλιου, Ε., Γιορντάνοβα, Π. & Ραχιώτης, Ο. (2013, Μάιος, 31). Ανακτήθηκε 3 Μαΐου 2016, από www.citybranding.gr/2031/05/blog-post.31.html

Φωτιάδης, Ι. (2012, Ιούνιος, 16). Βραβείο στην Ανάβρα της προκοπής και των στόχων, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ. Ανακτήθηκε 2 Απριλίου 2016 από www.kathimerini.gr/76858/article/epikairothta/perivallon/vraveio-sthn-anavra-ths-didaskei-prokophs-kai-ton-stoxwn

Συνεντεύξεις

Δούρβος, Λ. (2015). Α΄ Τηλεφωνική συνέντευξη Τσουκαλά Δημήτρη (8η Μαρτίου, 2015).

Δούρβος, Λ. (2016). Β΄ Τηλεφωνική συνέντευξη Τσουκαλά Δημήτρη (28η Μαΐου, 2016).

Ο αυτοπροσδιορισμός της κατάστασης απασχόλησης μέσα άπο την έρευνα εργατικού δυναμικού

Αγγελική Υφαντή [α]

[α] Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Σε όλες τις δειγματοληπτικές κοινωνικές έρευνες συμπεριλαμβάνονται μετρήσεις για τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων ως background μεταβλητές οι οποίες χρησιμοποιούνται στις αναλύσεις για τον προσδιορισμό υπό-πληθυσμών και τη θεμελίωση σχέσεων συνάφειας. Μία από αυτές τις μεταβλητές είναι και η κατάσταση απασχόλησης, για τη μέτρηση της οποίας χρησιμοποιείται μία ερώτηση αυτοπροσδιορισμού. Όμως, η μέτρηση της κατάστασης απασχόλησης σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (EU-LFS), βασίζεται σε ένα σύνθετο μοντέλο και ακολουθώντας τον ορισμό από τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας (ILO) κατατάσσει τον πληθυσμό σε εργαζόμενους, ανέργους και μη ενεργό πληθυσμό. Στο ερωτηματολόγιο της EU-LFS προστέθηκε και μια ερώτηση που αφορά στον αυτοπροσδιορισμό του ερωτώμενου για την κατάσταση απασχόλησής του, όπως σε όλες τις έρευνες. Δεδομένα για τη συγκεκριμένη μεταβλητή παρέχονται μόνο στις ετήσιες βάσεις της EU-LFS και είναι προαιρετική μεταβλητή. Παρόλα αυτά οι περισσότερες χώρες συλλέγουν σχετικά δεδομένα. Στο συγκεκριμένο άρθρο προσπαθούμε να αναδείξουμε το δημογραφικό και το κοινωνικό προφίλ τόσο της συμφωνίας όσο και της διαφωνίας του αυτοπροσδιορισμού σε σχέση με την κατάταξη απασχόλησης όπως προκύπτει από τον ορισμό του ILO. Η ανάλυση βασίζεται στα ετήσια δεδομένα της EU-LFS για τα έτη 2008-2015 και για τις εξής χώρες: Ελλάδα, Πολωνία, Αυστρία και Σουηδία. Τα αποτελέσματα αναφέρονται στον πληθυσμό ηλικίας από 15 έως 74 ετών ώστε να θεμελιώνεται η συγκρισιμότητά τους με τον συμβατικό ορισμό του ILO.

Λέξεις κλειδιά: Κατάσταση απασχόλησης, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (EU-LFS), Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (ILO)

The self-perceived emloyment status from the european union labour force survey

Aggeliki Yfanti[a]

Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

In all large-scale sample surveys, demographic and socio-economic variables are included as background variables, used in the analyses to identify sub-populations and establish contingency relations. One such variable is the employment status and, for its measurement, a single self-perception question is usually applied. But, the EU Labour Force Survey (EU-LFS) measurement of the employment status is based on a synthesized economic construct computed according to the International Labour Organization (ILO) conventional definitions of the employed, unemployed and inactive. In the EU-LFS questionnaire, a self-perception question of the employment status has recently been included which is only available in the yearly datasets. Although, it is an optional variable, most of the participating countries do collect such data. The purpose of this paper is to present a social "profile" of the agreement and disagreement between the self-perceived employment status and the ILO conventional definitions. The analysis is based on the 2008-2015 annual EU-LFS datasets for Greece, Poland, Austria and Sweden. The results are reported for the age group 15-74 so as to allow for comparability with the ILO conventional definition of unemployment.

Keywords: Employment status, ILO, EU-LFS.

Εισαγωγή

Σε όλες τις δειγματοληπτικές κοινωνικές έρευνες συμπεριλαμβάνονται μετρήσεις για τα δημογραφικά και κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων ως background μεταβλητές οι οποίες όπως υποστηρίζουν οι Braun και Mohler (2003: 101) «εκτός από την παροχή γενικών πληροφοριών πλαισίου, χρησιμοποιούνται ως ανεξάρτητες μεταβλητές, ως κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές στάσεων,

συμπεριφορών κ.ά. και σε όλα τα είδη στατιστικών μοντέλων, πιο συγκεκριμένα ως εξωγενείς παράγοντες κατά τις αιτιώδεις αναλύσεις». Επιπροσθέτως, οι background μεταβλητές έχουν χρησιμοποιηθεί και θα συνεχίσουν να χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της ποιότητας του δείγματος πραγματοποιώντας συγκρίσεις με τις κατανομές των πιο πρόσφατων διαθέσιμων δεδομένων των απογραφών (Braun and Mohler 2003), δεδομένου ότι «μοιάζει σωστή η δοκιμή ενός θεωρητικού αποτελέσματος και εμπειρικά» (Stephan and McCarthy 1958: 134]).

Στην περίπτωση της κατάστασης απασχόλησης, ακριβώς λόγω της μεγάλης μεταβλητότητάς της, τα διαθέσιμα δεδομένα των απογραφών πληθυσμού για τέτοιες συγκρίσεις δεν είναι ενημερωμένα. Η αναγνώριση αυτού του δεδομένου «μας οδηγεί στο να σκεφτούμε εναλλακτικές, ειδικά την πιθανότητα της σύγκρισης των αποτελεσμάτων που αποκτήθηκαν από μία δειγματοληπτική έρευνα …. με τα αποτελέσματα που αποκτήθηκαν από άλλες δειγματοληπτικές έρευνες» (Stephan and McCarthy 1958: 156). Κατά συνέπεια, η πιο κατάλληλη δειγματοληπτική έρευνα για να προσφέρει τέτοια συγκρίσιμα δεδομένα είναι η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, και στην περίπτωσή μας η Ευρωπαϊκή Έρευνα εργατικού Δυναμικού (EU-LFS). Η μέτρηση της κατάστασης απασχόλησης ως μία background μεταβλητή που περιλαμβάνεται σε όλες τις δειγματοληπτικές έρευνες και την απογραφή ορίζεται σύμφωνα με το πώς οι συμμετέχοντες προσλαμβάνουν την κατάσταση απασχόλησής τους και μετράται συνήθως με μία ερώτηση. Όμως, η μέτρηση της κατάστασης απασχόλησης στην EU-LFS βασίζεται σε ένα σύνθετο οικονομικό μοντέλο και ακολουθώντας τον ορισμό από τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας (ILO) κατατάσσει τον πληθυσμό (15 ετών και άνω) σε εργαζόμενους, ανέργους και μη ενεργό πληθυσμό. Αυτές οι δύο μετρήσεις δεν είναι συγκρίσιμες και τα αποτελέσματά τους θα διαφέρουν καθώς ένα σύνθετο μοντέλο θα αποκλίνει από τις προσλαμβάνουσες των ατόμων.

Στη βιβλιογραφία, η συζήτηση για τον ορισμό και κυρίως τη μέτρηση της ανεργίας διαρκεί πολλά χρόνια (Yfanti Michalopoulou Zachariou χ.χ.). Όπως επεσήμαναν οι Gauckler και Körner (2011: 186), «η μέτρηση της κατάστασης απασχόλησης του ILO στις έρευνες νοικοκυριών και τις απογραφές είναι απαιτητικό από πολλές απόψεις ... Ο ILO ορίζει την απασχόληση με τον ευρύτερο όρο, οπότε μία ώρα εργασίας μετράει ως απασχόληση. Μια μικρή εργασία μίας ώρας την εβδομάδα είναι αρκετή. Ένας τέτοιος ορισμός θα έρχεται σε αντίθεση με την καθημερινή αντίληψη του ερωτώμενου». Η Eurostat (2009: 58), παρουσιάζοντας μια εκτενή ανάλυση σχετικά με το αν οι ορισμοί του ILO καλύπτουν όλη την ανεργία αλλά και τις τωρινές και τις δυνητικές ανάγκες των χρηστών των βάσεων δεδομένων, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «δεν χρειάζεται να αναθεωρηθεί ο ορισμός του εργατικού δυναμικού του ILO όταν εξετάζεται από οικονομική άποψη ή όσον αφορά στη διεθνή συγκρισιμότητα». Εντούτοις, υπάρχει ένα σημείο που πρέπει να σημειωθεί για τον ορισμό του ILO για την ανεργία. Προτίθεται να συλλάβει μόνο ένα περιορισμένο μέρος του συνόλου του εργατικού αποθεματικού, πιο συγκεκριμένα εκείνο που παρουσιάζει ισχυρή σύνδεση με την αγορά εργασίας. Δεν προορίζεται να μετρήσει ολόκληρο το εργατικό αποθεματικό. Οι Jones και Riddell (1999), με βάση τα αποτελέσματά τους που έδειξαν μια σημαντική ανομοιογένεια ανάμεσα στους μη απασχολούμενους και σημαντικές διαφορέςτων βαθμών της προσκόλλησης του εργατικού δυναμικού που πρέπει να χωριστούν σε διαφορετικές ομάδες που επέδειξαν διαφορετική συμπεριφορά, πρότειναν ότι απαιτούνται πρόσθετες πληροφορίες για τον προσδιορισμό των δραστηριοτήτων όπως η «αναμονή της ανεργίας». Επιπλέον οι Brandolini, Cipollone και Viviano (2004), συζητώντας την ετερογένεια των ομάδων της αγοράς εργασίας και τη δυσκολία ενός ενιαίου ορισμού της ανεργίας, επεσήμαναν την ύπαρξη διαφορών όχι μόνο μεταξύ των χωρών αλλά και μεταξύ των κοινωνικών και δημογραφικών ομάδων στην ίδια χώρα.

Βεβαίως, όλες αυτές οι «γκρίζες ζώνες» του εργατικού δυναμικού δυσχεραίνουν την ανάλυση, καθώς οι ορισμοί του ILO δεν αντικατοπτρίζουν την κατάσταση των ατόμων όπως αυτά την αντιλαμβάνονται. Έτσι η Eurostat αποφάσισε το 2006 να συμπεριλάβει το ερώτημα για τον αυτοπροσδιορισμό της κατάστασης απασχόλησης ως έναν συμπληρωματικό δείκτη για τους ορισμούς του ILO με στόχο να καλύψει τις περιπλοκότητες. Ο De la Fuente (2011) συζήτησε σύντομα τα ζητήματα κάλυψης των κατηγοριών που ορίζονται στο ερώτημα του αυτοπροσδιορισμού για την κατάσταση απασχόλησης σύμφωνα με τα δεδομένα της EU-LFS για το 2010. Οι Gauckler και Körner (2011) διερεύνησαν τη συγκρισιμότητα της κατάστασης απασχόλησης για τη Γερμανία μεταξύ των δεδομένων της EU-LFS και της Απογραφής

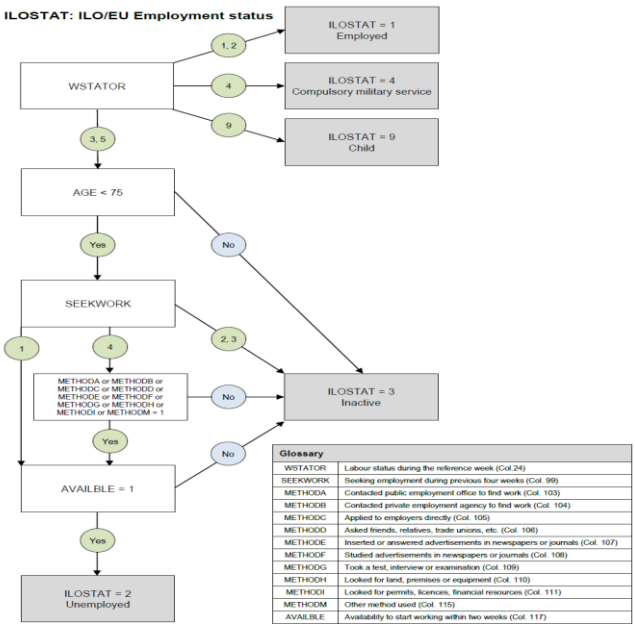
Πληθυσμού του 2011. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθεί το κοινωνικό «προφίλ» τόσο της συμφωνίας όσο και της διαφωνίας του αυτοπροσδιορισμού σε σχέση με την κατάσταση απασχόλησης όπως προκύπτει από τον ορισμό του ILO και να διερευνηθεί κατά πόσον οι αντικρουόμενες ή μη αντιλήψεις διαφέρουν μεταξύ των χωρών.

Μεθοδολογία - Συγκρισιμότητα

Η EU-LFS είναι μία έρευνα που διενεργείται ανεξάρτητα στην κάθε χώρα μέλος της ΕΕ υπό την αιγίδα της Eurostat.. Είναι μία μεγάλης-έκτασης δειγματοληπτική έρευνα η οποία πραγματοποιείται από τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες, η οποία παρέχει τριμηνιαία αλλά και ετήσια αποτελέσματα για τη αγορά εργασίας αλλά και για όσους δεν ανήκουν στο εργατικό δυναμικό. Ο υπό διερεύνηση πληθυσμός προσδιορίζεται κεντρικά ως όλα τα άτομα άνω των 15 ετών τα οποία διαμένουν σε ιδιωτικά νοικοκυριά, εκτός από τα άτομα που είναι σε υποχρεωτική στρατιωτική εκπαίδευση ή και αυτά που διαμένουν σε συλλογικές κατοικίες. Έτσι, διασφαλίζεται η συγκρισιμότητα του υπό διερεύνηση πληθυσμού εθνικά αλλά διαχρονικά (Kish 1994).

Ο αυτοπροσδιορισμός της κατάστασης απασχόλησης είναι μία μεταβλητή που συμπεριλήφθηκε προαιρετικά στις συμμετέχουσες χώρες, με ανακοινώσιμα δεδομένα μόνο στις ετήσιες βάσεις της EU-LFS. Είναι διαθέσιμη στις περισσότερες χώρες με εξαίρεση τη Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Νορβηγία. Η συγκεκριμένη μεταβλητή προτάθηκε το 2006, αλλά η Eurostat (2008) άλλαξε την περίοδο αναφοράς το 2008, συνεπώς η ανάλυση βασίζεται στις βάσεις 2008-2015 για Ελλάδα, Πολωνία, Αυστρία και Σουηδία.

Επίσης, η Eurostat (2008:109) έδωσε συγκεκριμένες οδηγίες: «το συγκεκριμένο ερώτημα (το ερώτημα του αυτοπροσδιορισμού) σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να προηγείται των ερωτήσεων για την κατάσταση απασχόλησης όπως ορίζονται από τον ορισμό του ILO ή από τις ερωτήσεις που αφορούν στην εγγραφή στα δημόσια γραφεία για την απασχόληση». Επειδή αυτό το ερώτημα, είναι ένα ερώτημα αντίληψης, δηλαδή ένα ερώτημα «ευαίσθητο» ως προς τη θέση του στο ερωτηματολόγιο (Stephan and McCarthy 1958, Kish 1994), ελέχθησαν τα τέσσερα ερωτηματολόγια των χωρών που επιλέχθηκαν, τα οποία ακολουθούν τις οδηγίες τις Eurostat, άρα επιτρέπεται η συγκρισιμότητά τους. Τα αποτελέσματα αναφέρονται στον πληθυσμό ηλικίας από 15 έως 74 ετών ώστε να θεμελιώνεται η συγκρισιμότητά τους με τον συμβατικό ορισμό του ILO για την ανεργία (Εικόνα 1, De la Fuente 2011).

Εικόνα 1. Οι συμβατικοί ορισμοί του ILO για την κατάσταση απασχόλησης που χρησιμοποιούνται στην EU-LFS. Αναπαραγωγή από το "EU Labour Force Survey database user guide", Eurostat, 2016, p. 55.

Οι συμβατικοί ορισμοί του ILO για την κατάσταση απασχόλησης

Στην Εικόνα 1 παρουσιάζεται αναλυτικά η μέτρηση της κατάστασης απασχόλησης από την EU-LFS, η οποία βασίζεται σε έναν μεγάλο αριθμό μεταβλητών και είναι σύμφωνη με τους συμβατικούς ορισμούς του ILO. Η μεταβλητή WSTATOR μετράει την κατάσταση απασχόλησης, την εβδομάδα αναφοράς για όλα τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα άνω των 15 ετών, όπως ορίζεται από τον συμβατικό ορισμό του ΔΟΕ, ο οποίος υιοθετήθηκε από το 13ο και 14ο Διεθνές Συνέδριο Στατιστικών της Εργασίας (Hussmanns Mehran και Verma 1990). Αυτή η μεταβλητή παίρνει την τιμή ένα (1) όταν οι αποκρινόμενοι εργάστηκαν έστω για μία ώρα με αμοιβή ή χωρίς, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας σε οικογενειακή επιχείρηση κατά τη διάρκεια της εβδομάδας αναφοράς. Η δεύτερη τιμή (2) αφορά στους αποκρινόμενους που παρόλο που είχαν μία απασχόληση ή εργασία δεν είχαν εργαστεί την εβδομάδα αναφοράς λόγω προσωρινής απουσίας. Η τρίτη τιμή (3) αφορά στους αποκρινόμενους που δεν εργάστηκαν λόγω άδειας. Η τέταρτη τιμή (4) αφορά στους αποκρινόμενους που είναι σε υποχρεωτική στρατιωτική θητεία. Η τιμή πέντε (5) ορίζει τα αποκρινόμενα άτομα που δεν εργάστηκαν ούτε είχαν κάποια απασχόληση κατά την εβδομάδα αναφοράς. Όπως φαίνεται στην Εικόνα 1, ο ορισμός της ανεργίας αφορά μόνο στα άτομα 15 ετών και άνω. Επίσης, ένας μεγάλος αριθμός μεταβλητών χρειάζεται για να προσδιοριστεί εάν ο αποκρινόμενος έψαχνε για απασχόληση, πιο συγκεκριμένα τους τρόπους μεθόδους εύρεσης εργασίας αλλά και την διαθεσιμότητα για έναρξη μίας νέας εργασίας μέσα στις επόμενες δύο εβδομάδες (βλέπε αναλυτικά:Eurostat 2016).

Ο αυτοπροσδιορισμός της κατάστασης απασχόλησης σύμφωνα με την EU-LFS

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται το ερώτημα που μετράει τον αυτοπροσδιορισμό της κατάστασης απασχόλησης στην EU-LFS, το οποίο διαφέρει από την «πολυμεταβλητή» της κατάστασης απασχόλησης όπως ορίζεται από τον ILO.

Πίνακας 1. Ο ορισμός του αυτοπροσδιορισμού σύμφωνα με την EU-LFS

Απασχολούμενος	1
Άνεργος	2
Μαθητής ή σπουδαστής	3
Συνταξιούχος	4
Μη εργαζόμενος λόγω μόνιμων προβλημάτων υγείας	5
Νοικοκυρά	6
Παρέχει κοινωνική υπηρεσία	7
Λοιπές περιπτώσεις	8
Δεν αφορά (παιδιά κάτω από 15 ετών)	9
Δεν απάντησε	^

Όπως φαίνεται, αυτό το ερώτημα αντίληψης δίνει την δυνατότητα στους αποκρινόμενους την ευκαιρία να αναγνωρίσουν από μόνοι τους την κατάσταση απασχόλησής τους. Οι κανόνες εφαρμογής αυτής της μεταβλητής (MAINSTAT) όπως ορίζονται από την Eurostat (2008) προσδιορίζουν ότι η βασική κατάσταση απασχόλησης αντιπροσωπεύει τον αυτοπροσδιορισμό σύμφωνα με την κατάσταση απασχόλησης του

αποκρινόμενου. Για παράδειγμα, μαθητές με κάποια μικρή ή περιορισμένη απασχόληση, θα παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως μαθητές. Η όγδοη κατηγορία (τιμή 8) περιλαμβάνει επίσης και τους αποκρινόμενους που δεν μπορούν να προσδιορίσουν εάν απασχολούνται ή έχουν κάποιο επάγγελμα και αυτούς που δεν ταιριάζουν σε κάποια άλλη κατηγορία ή ήταν σε μακροχρόνια άδεια από την εργασία τους (Eurostat 2008:109). Οι οδηγίες για την διεξαγωγή της συγκεκριμένης ερώτησης από την Eurostat έχουν σαφείς κανόνες όπου ορίζουν πως οι συνεντευκτές θα πρέπει να διαβάζουν την ερώτηση αλλά και όλες τις κατηγορίες απόκρισης.

Στατιστική ανάλυση

Για τη διασφάλιση των μετρήσεων ώστε να επιτρέπεται η συγκρισιμότητά τους διαχρονικά και μεταξύ των χωρών απαιτείται σύμφωνα με τον Kish (1994) η τυποποίηση των μεταβλητών (standardization). Έτσι, ο αυτοπροσδιορισμός της κατάστασης απασχόλησης κωδικοποιήθηκε σε τρεις κατηγορίες των απασχολούμενων (κωδικός 1), των ανέργων (κωδικός 2) και μη ενεργοί (κωδικοί 3-8). Έπειτα η νέα μεταβλητή διασταυρώθηκε με την μεταβλητή του ILO όπως παρουσιάζεται στο διάγραμμα ροής (Εικόνα 1). Οι περιπτώσεις που βρίσκονται στη διαγώνιο και αυτές που βρίσκονται εκτός από αυτή προσδιορίζουν τη «συμφωνία» και τη «διαφωνία» των ομάδων, αντίστοιχα, δηλαδή οι αντιλήψεις των ατόμων που συμπίπτουν ή έρχονται σε αντίθεση με τον συμβατικό ορισμό του ILO. Στη συνέχεια, δημιουργείται το κοινωνικό «προφίλ» και για τις δύο ομάδες που βασίζεται στα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους: φύλο (άνδρες, γυναίκες), ηλικία (15-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64 και 65-74), οικογενειακή κατάσταση (άγαμοι/ες, έγγαμοι/ες, άλλο) και συμπλήρωση ανώτατου επίπεδου τυπικής εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια).

Αποτελέσματα

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται συνολικά οι αντιλήψεις των ατόμων των τεσσάρων επιλεγμένων χωρών για την κατάσταση απασχόλησής τους όπως συγκρίθηκαν με τον συμβατικό ορισμό του ILO.

Πίνακας 2. Συνολικές αντιλήψεις της κατάστασης απασχόλησης όπως συμφωνούν και όπως διαφωνούν με τον συμβατικό ορισμό του ILO (ηλικία 15-74 ετών, *N* σε χιλιάδες)

Χώρα	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ελλάδα								
Συμφωνία%	97,6	97,3	97,3	96,7	96,2	96,1	96,1	95,9
Διαφωνία %	2,4	2,7	2,7	3,3	3,8	3,9	3,9	4,1
N	8.328	8.303	8.305	8.308	8.313	8.184	8.135	8.086
Πολωνία								
Συμφωνία%	95,2	95,2	95,1	95,2	95,2	95,1	95,2	95,5
Διαφωνία %	4,8	4,8	4,9	4,8	4,8	4,9	4,8	4,5
N	29.091	29.105	28.609	28.605	28.577	28.527	28.452	28.410
Αυστρία								
Συμφωνία%	92,3	92,1	91,9	91,8	91,8	91,8	91,5	91,7
Διαφωνία %	7,7	7,9	8,1	8,2	8,2	8,2	8,5	8,3
N	6.362	6.396	6.427	6.466	6.508	6.506	6.548	6.576

Σουηδία								
Συμφωνία %	92,8	92,5	91,6	91,9	91,6	91,2	91,3	91,1
Διαφωνία %	7,2	7,5	8,4	8,1	8,4	8,8	8,7	8,9
N	6.858	6.945	7.009	7.062	7.100	7.137	7.124	7.237

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, πάνω από το 90% του αυτοπροσδιορισμού της κατάστασης απασχόλησης συμπίπτει με τον συμβατικό ορισμό του ILO: 95,9-97,6% (Ελλάδα), 95,1-95,5% (Πολωνία), 91,5-92,3% (Αυστρία), 91,1-92,8% (Σουηδία). Παρόλα αυτά, ο αριθμός των ατόμων με αντικρουόμενες αντιλήψεις κυμαίνεται συνολικά από 2.458.000 έως 2.943.000: 202.000-335.000 (Ελλάδα), 1.271.000-1.403.000 (Πολωνία), 490.000-560.000 (Αυστρία), 495.000-645.000 (Σουηδία).

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται ο αυτοπροσδιορισμός των ατόμων όπως αυτός συμπίπτει με τον συμβατικό ορισμό του ΔΟΕ για τους απασχολούμενος, τους ανέργους, τους μη ενεργούς αλλά και στοιχεία για την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία όπου αυτή υπάρχει.

Πίνακας 3. Ο αυτοπροσδιορισμός των ατόμων (%) ηλικίας 15-74 ετών που συμπίπτει με το συμβατικό ορισμό του ILO για τους απασχολούμενους, τους ανέργους και τους μη ενεργούς

Χώρα	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ελλάδα								
Απασχολούμενοι	99,4	99,3	99,2	99,0	98,9	99,1	99,2	99,1
Άνεργοι	81,5	82,7	85,7	85,4	87,1	87,5	86,6	85,3
Μη ενεργοί	97,3	96,9	97,4	97,4	96,9	96,8	97,0	96,8
Πολωνία								
Απασχολούμενοι	99,8	99,7	99,7	99,7	99,8	99,8	99,8	99,8
Άνεργοι	58,5	62,5	66,7	66,3	67,1	67,0	65,2	61,8
Μη ενεργοί	94,6	94,5	94,2	94,5	94,6	94,6	94,4	95,1
Αυστρία								
Απασχολούμενοι	99,2	99,2	99,2	99,1	99,0	99,1	99,2	99,2
Άνεργοι	51,9	58,5	53,6	53,5	55,0	58,3	57,0	57,3
Μη ενεργοί	85,2	84,6	84,7	84,2	84,1	84,5	84,3	84,8
ΥΣΘ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Σουηδία								
Απασχολούμενοι	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7
Άνεργοι	75,5	77,4	74,9	73,8	73,3	72,8	74,0	73,9
Μη ενεργοί	82,5	82,8	80,9	81,1	80,5	79,5	79,1	78,6
ΥΣΘ	85,7	100,0	100,0					

ΥΣΘ = Υποχρεωτική στρατιωτική θητεία.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, πάνω από το 99% συμφωνούν με τον συμβατικό του ILO ως προς το ότι προσδιορίζουν τους εαυτούς τους ως απασχολούμενους: 98,9-99,4% (Ελλάδα), 99,7-99,8% (Πολωνία), 99,0-99,2% (Αυστρία) και 99,7% (Σουηδία). Επίσης πάνω από το 80% συμφωνούν στο προσδιορισμό των μη ενεργών: 96,8-97,4% (Ελλάδα), 94,2-95,1% (Πολωνία), 84,1-85,2% (Αυστρία) και 78,6-82,8% (Σουηδία). Όμως διαφωνούν περισσότερο ως προς τον αυτοπροσδιορισμό της ανεργίας σύμφωνα με τον ILO: 81,5-87,5% (Ελλάδα), 58,5-67,1% (Πολωνία), 51,9-58,5% (Αυστρία) και 72,8-77,4% (Σουηδία). Οι Αυστριακοί διαφωνούν περισσότερο ως προς την κατάταξή τους ως ανέργους, μετά διαφωνούν οι Πολωνοί, μετά οι Σουηδοί και λιγότερο οι Έλληνες.

Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν ότι είναι αναγκαία μια διεξοδική διερεύνηση των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των ομάδων «συμφωνίας» και «διαφωνίας» προκειμένου να εκτιμηθεί κατά πόσο διαφέρουν ή όχι οι κατανομές τους. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» των 4 επιλεγμένων χωρών ως προς τη συμφωνία αλλά και ως προς τη διαφωνία του αυτοπροσδιορισμού για την κατάσταση απασχόλησης με τον συμβατικό ορισμό από τον ILO παρουσιάζεται στους Πίνακες 4 έως 7 για την Ελλάδα, την Πολωνία, την Αυστρία και τη Σουηδία, αντίστοιχα.

Πίνακας 4. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» που συμπίπτει και μη με τον συμβατικό ορισμό του ILO: Ελλάδα (%)

Μεταβλητή	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Φύλο								
Συμφωνία								
Άνδρες	49,6	49,6	49,6	49,6	49,7	49,2	49,3	49,3
Γυναίκες	50,4	50,4	50,4	50,4	50,3	50,8	50,7	50,7
Διαφωνία								
Άνδρες	41,6	42,9	43,2	46,9	45,9	43,9	43,8	42,7
Γυναίκες	58,4	57,1	56,8	53,1	54,1	56,1	56,2	57,3
Ηλικία*								
Συμφωνία								
15-24	13,6	13,2	13,1	13,0	12,8	13,5	13,4	13,2
25-34	19,3	18,8	18,5	18,2	17,7	17,6	17,1	16,6
35-44	20,2	20,4	20,6	20,7	20,6	20,1	20,1	20,1
45-54	18,1	18,4	18,5	18,7	19,0	18,9	19,2	19,5
55-64	15,6	16,0	16,2	16,3	16,4	16,3	16,4	16,6
65-74	13.3	13.2	13.1	13.2	13.4	13.7	13.8	14,0
Διαφωνία								
15-24	22,1	22,3	19,4	16,9	15,5	16,3	14,3	15,5
25-34	25,0	28,1	26,6	25,4	23,1	23,4	24,2	25,4
35-44	19,1	17,9	19,4	21,3	23,1	23,4	22,6	20,9

45-54	14,7	14,3	16,7	17,6	19,0	18,8	18,8	18,2
55-64	11,3	10,7	11,3	12,5	13,6	13,4	15,0	16,1
65-74	7,8	6,7	6,8	6,3	5,7	4,7	5,1	3,9
Οικογενειακή κατάσταση								
Συμφωνία								
Άγαμοι	31,5	30,8	30,7	31,3	31,8	32,9	33,2	33,0
Έγγαμοι	60,9	61,3	61,2	60,5	59,8	58,7	58,5	58,4
Άλλο	7,6	7,9	8,1	8,3	8,3	8,4	8,3	8,6
Διαφωνία								
Άγαμοι	43,1	45,5	41,0	39,3	38,0	39,4	38,1	39,4
Έγγαμοι	51,0	48,2	51,4	53,7	56,6	54,4	54,9	53,1
Άλλο	5,9	6,3	7,7	7,0	5,4	6,3	7,0	7,5
Εκπαίδευση								
Συμφωνία								
Α’ βάθμια	28,8	28,4	27,6	26,0	24,6	23,6	22,4	20,9
Β’ βάθμια	52,9	53,1	52,9	53,2	54,0	54,1	54,4	55,3
Γ’ βάθμια	18,3	18,4	19,5	20,8	21,3	22,3	23,1	23,8
Διαφωνία								
Α’ βάθμια	27,2	24,1	25,7	26,6	22,4	21,0	21,0	18,5
Β’ βάθμια	55,9	57,6	58,6	57,2	59,9	59,6	59,7	60,0
Γ’ βάθμια	16,8	18,3	15,8	16,2	17,7	19,4	19,4	21,5

*Αποτελέσματα στατιστικά σημαντικά, $p<.001$.

Πίνακας 5. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» που συμπίπτει και μη με τον συμβατικό ορισμό του ILO: Πολωνία (%)

Μεταβλητή	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Φύλο								
Συμφωνία								
Άνδρες	48,6	48,6	49,2	49,3	49,3	49,2	49,4	49,4
Γυναίκες	51,4	51,4	50,8	50,7	50,7	50,8	50,6	50,6
Διαφωνία								
Άνδρες	43,7	44,5	44,9	44,7	44,0	44,8	42,1	41,5

Γυναίκες	56,3	55,5	55,1	55,3	56,0	55,2	57,9	58,5
Ηλικία*								
Συμφωνία								
15-24	18,4	17,7	17,4	16,8	16,1	15,6	15,0	14,7
25-34	20,3	20,7	20,1	20,1	20,0	19,8	19,4	19,2
35-44	16,6	16,7	16,8	17,2	17,7	18,2	18,7	19,0
45-54	19,3	18,8	18,4	17,9	17,3	16,7	16,3	16,1
55-64	15,5	16,3	17,4	18,1	18,5	18,8	19,1	19,1
65-74	9,9	9,7	9,9	10,0	10,3	10,8	11,5	11,9
Διαφωνία								
15-24	21,8	20,8	21,1	19,1	19,5	17,8	16,8	15,9
25-34	21,0	20,9	21,2	22,0	22,3	22,1	23,6	24,6
35-44	13,3	14,3	14,0	14,9	14,6	15,8	16,8	17,8
45-54	21,5	21,0	19,5	18,6	18,1	17,6	16,4	15,6
55-64	17,0	17,9	19,2	20,0	20,5	21,8	21,4	21,8
65-74	5,3	5,1	4,9	5,3	5,1	4,9	4,9	4,3
Οικογενειακή κατάσταση								
Συμφωνία								
Άγαμοι	29,4	29,0	29,0	29,2	29,1	28,8	28,3	28,1
Έγγαμοι	60,7	61,0	60,8	60,6	60,6	61,0	61,4	61,6
Άλλο	9,9	10,0	10,1	10,2	10,2	10,2	10,3	10,2
Διαφωνία								
Άγαμοι	33,0	33,0	33,8	33,3	34,7	33,0	31,7	31,8
Έγγαμοι	57,4	57,4	56,8	57,0	55,8	57,1	58,7	59,5
Άλλο	9,6	9,6	9,4	9,8	9,5	9,9	9,6	8,7
Εκπαίδευση								
Συμφωνία								
Α’ βάθμια	2,7	2,7	2,8	2,7	2,7	2,5	2,3	2,2
Β’ βάθμια	81,0	79,6	78,2	77,5	7,5	75,7	74,8	74,3
Γ’ βάθμια	16,3	17,7	19,0	19,8	20,9	21,9	23,0	23,5
Διαφωνία								
Α’ βάθμια	1,3	1,2	1,3	1,4	1,7	1,6	1,2	1,2
Β’ βάθμια	88,8	87,7	86,2	84,7	83,3	82,1	80,4	79,7

Γ' βάθμια	9,9	11,1	12,4	13,8	15,0	16,3	18,3	19,1

* Αποτελέσματα στατιστικά σημαντικά, $p<.001$.

Πίνακας 6. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» που συμπίπτει και μη με τον συμβατικό ορισμό του ILO: Αυστρία (%)

Μεταβλητή	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Φύλο								
Συμφωνία								
Άνδρες	50,5	50,6	50,5	50,6	50,7	50,4	50,4	50,5
Γυναίκες	49,5	49,4	49,5	49,4	49,3	49,6	49,6	49,5
Διαφωνία								
Άνδρες	38,0	37,5	38,5	37,4	37,0	39,2	39,5	40,1
Γυναίκες	62,0	62,5	61,5	62,6	63,0	60,8	60,5	59,9
Ηλικία*								
Συμφωνία								
15-24	15,3	15,2	15,1	15,0	14,8	14,6	14,4	14,4
25-34	16,3	16,1	15,9	16,0	16,0	16,1	16,3	16,5
35-44	21,6	21,1	20,4	19,8	19,1	18,4	18,0	17,6
45-54	19,9	20,3	20,9	21,3	21,5	21,8	22,0	22,0
55-64	14,6	14,7	14,8	15,3	15,4	15,6	15,9	16,3
65-74	12,4	12,6	12,8	12,7	13,1	13,4	13,5	13,1
Διαφωνία								
15-24	23,5	23,9	23,1	23,4	23,7	23,9	24,1	22,9
25-34	25,3	25,5	27,1	25,7	26,3	27,1	27,1	28,0
35-44	16,9	16,6	16,0	16,2	15,8	15,7	14,6	15,0
45-54	11,4	12,6	11,9	11,7	12,0	11,2	11,6	12,1
55-64	14,9	13,0	13,8	14,9	14,7	14,4	14,5	13,9
65-74	8,0	8,3	8,1	8,1	7,5	7,8	8,0	8,2
Οικογενειακή κατάσταση								
Συμφωνία								
Άγαμοι	35,0	35,1	35,6	35,9	36,3	36,5	37,0	37,2
Έγγαμοι	52,5	52,3	51,8	51,6	51,2	50,7	50,4	50,1
Άλλο	12,5	12,6	12,6	12,5	12,5	12,8	12,6	12,7

Διαφωνία								
Άγαμοι	43,1	43,9	45,0	43,7	44,6	46,3	46,9	47,0
Έγγαμοι	47,8	46,4	45,9	46,7	46,3	44,4	43,6	42,6
Άλλο	9,2	9,7	9,1	9,6	9,0	9,3	9,5	10,4
Εκπαίδευση								
Συμφωνία								
Α’ βάθμια	1,2	1,3	1,2	1,3	1,1	1,2	1,2	1,1
Β’ βάθμια	83,8	82,7	82,6	82,6	82,2	81,6	72,7	72,2
Γ’ βάθμια	14,9	16,0	16,2	16,2	16,7	17,2	26,1	26,7
Διαφωνία								
Α’ βάθμια	1,6	1,4	1,4	1,3	1,1	1,1	1,4	1,3
Β’ βάθμια	86,3	86,8	85,3	85,3	83,8	83,4	72,5	70,3
Γ’ βάθμια	12,0	11,8	13,3	13,4	15,0	15,5	26,1	28,4

* Αποτελέσματα στατιστικά σημαντικά, $p<.001$.

Πίνακας 7. Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» που συμπίπτει και μη με τον συμβατικό ορισμό του ILO: Σουηδία (%)

Μεταβλητή	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Φύλο								
Συμφωνία								
Άνδρες	51,4	51,4	51,4	51,4	51,4	51,3	51,4	51,4
Γυναίκες	48,6	48,6	48,6	48,6	48,6	48,7	48,6	48,6
Διαφωνία								
Άνδρες	40,1	40,5	41,3	41,5	42,5	43,6	43,7	42,9
Γυναίκες	59,9	59,5	58,7	58,5	57,5	56,4	56,3	57,1
Ηλικία*								
Συμφωνία								
15-24	15,3	15,6	15,6	15,6	15,3	14,9	14,2	14,2
25-34	16,3	16,1	16,0	16,1	16,2	16,4	16,7	17,1
35-44	19,5	19,3	19,0	18,7	18,4	18,2	18,1	18,0
45-54	18,0	18,0	18,3	18,4	18,6	18,8	19,0	19,0
55-64	18,5	18,2	17,8	17,4	17,1	16,9	16,9	16,5
65-74	12,4	12,8	13,4	13,9	14,4	14,8	15,1	15,3

Διαφωνία								
15-24	47,8	44,9	41,7	40,8	40,1	40,3	39,0	39,0
25-34	20,6	21,6	21,8	22,3	22,6	23,2	22,3	23,4
35-44	10,3	10,8	11,9	11,5	10,9	10,7	10,9	11,2
45-54	5,7	6,7	7,1	7,1	7,9	7,2	7,7	7,1
55-64	7,5	7,5	8,8	8,5	8,0	7,7	7,5	7,8
65-74	8,1	8,5	8,7	9,8	10,5	10,9	12,5	11,5
Οικογενειακή κατάσταση								
Συμφωνία								
Άγαμοι	42,6	42,7	47,0	47,0	47,1	46,9	46,7	46,7
Έγγαμοι	43,5	43,6	43,9	44,1	43,9	44,0	44,1	44,4
Άλλο	13,8	13,7	9,0	8,9	9,0	9,1	9,2	8,9
Διαφωνία								
Άγαμοι	68,3	66,8	66,7	66,5	66,0	65,9	64,5	64,9
Έγγαμοι	24,4	25,9	27,6	27,6	28,6	28,2	28,8	28,7
Άλλο	7,3	7,3	5,8	5,9	5,4	5,9	6,8	6,4
Εκπαίδευση								
Συμφωνία								
Α’ βάθμια	9,5	9,0	8,4	7,9	7,7	7,4	6,9	6,5
Β’ βάθμια	64,1	63,9	63,9	63,3	62,8	61,9	60,8	60,2
Γ’ βάθμια	26,4	27,1	27,8	28,7	29,5	30,8	32,2	33,3
Διαφωνία								
Α’ βάθμια	7,7	6,4	6,0	5,6	6,5	6,4	6,9	6,4
Β’ βάθμια	69,0	69,5	69,1	69,2	67,3	66,7	65,2	64,2
Γ’ βάθμια	23,2	24,1	24,9	25,2	26,2	26,9	27,9	29,4

* Αποτελέσματα στατιστικά σημαντικά, $p<.001$.

Η διερεύνηση της συμφωνίας και της διαφωνίας των ομάδων για τα έτη από το 2008 έως 2015 δείχνει ότι έχουν διαφοροποιήσεις ως προς το δημογραφικό και κοινωνικό τους «προφίλ». Στην Ελλάδα (Πίνακας 4) τα άτομα με αντικρουόμενες αντιλήψεις είναι κυρίως γυναίκες (53,1-58,4%), ηλικίας 25-34 ετών (23,1-28,1%), έγγαμες (48,2-56,6%) με δευτεροβάθμια εκπαίδευση (55,9-60,0%). Στην Πολωνία (Πίνακας 5) τα άτομα με αντικρουόμενες αντιλήψεις είναι κυρίως γυναίκες (55,1-58,5%), ηλικίας 25-34 ετών (21,0-24,6%), έγγαμες (55,8-59,5%) με δευτεροβάθμια εκπαίδευση (79,7-88,8%). Στην Αυστρία (Πίνακας 6) τα άτομα με αντικρουόμενες αντιλήψεις είναι κυρίως γυναίκες (59,9-63,0%), ηλικίας 25-34 ετών (25,3-28,0%), έγγαμες (42,6-47,8%) με δευτεροβάθμια εκπαίδευση (70,3-86,8%). Στην Σουηδία (Πίνακας 7) τα άτομα με

αντικρουόμενες αντιλήψεις είναι κυρίως γυναίκες (56,3-59,9%), ηλικίας 15-24 ετών (39,0-47,8%), άγαμες (64,5-68,3%) με δευτεροβάθμια εκπαίδευση (64,2-69,5%).

Συμπέρασμα

Είναι κοινή πρακτική στις κοινωνικές δειγματοληπτικές έρευνες να προστίθενται ερωτήσεις αντιλήψεων πριν γίνει εμφανή το πλαίσιο που δίνει η έρευνα και όπως σημείωσε και ο Oppenheim (1992: 112): «Προσπαθούμε, όσο το δυνατόν περισσότερο, να αποφεύγουμε να 'βάζουμε' ιδέες στο μυαλό των αποκρινόμενων». Με την άποψη αυτή εναρμονίζονται και Gauckler and Körner (2011), οι οποίοι προτείνουν ότι το ερώτημα του αυτοπροσδιορισμού της κατάστασης απασχόλησης πρέπει να ερωτάται πρώτο και αυτό μπορεί να δώσει ριζικά διαφορετικά αποτελέσματα. Όπως υποστήριξε και ο Schwarz (1987) τα γνωσιακά ζητήματα που προκύπτουν από ένα ερωτηματολόγιο μπορεί να έχουν σημαντικές επιπλοκές στο σχεδιασμό του ερωτηματολογίου και στη διεξαγωγή της έρευνας. Στις περιπτώσεις των τεσσάρων χωρών που εξετάσαμε το ερώτημα αυτό προηγείται των ερωτημάτων που απαιτούνται για τη μέτρηση της κατάστασης απασχόλησης σύμφωνα με τους συμβατικούς ορισμούς του ILO. Το γεγονός αυτό επέτρεψε τη διεξοδική μελέτη της «συμφωνίας» και «διαφωνίας» των δύο διαφορετικών μετρήσεων.

Το δημογραφικό και κοινωνικό «προφίλ» των αντικρουόμενων απόψεων είναι σχετικά παρόμοιο στην Ελλάδα, την Πολωνία και την Αυστρία: νέες έγγαμες γυναίκες με δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στην περίπτωση της Σουηδίας διαφέρει έχοντας νέες (15-24) άγαμες γυναίκες με δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Παρόλα αυτά, το μοτίβο παραμένει το ίδιο μέσα στα έτη. Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ότι υπάρχει κάποιο είδος «προκατάληψης» που εισάγεται από τους συμβατικούς ορισμούς του ILO για τους απασχολούμενους, τους άνεργους και τους μη ενεργούς και απαιτούνται περαιτέρω έρευνες όπως επισήμαναν οι Gauckler και Körner (2011) την επίδραση της κυρίας απασχόλησης (main status effect).

Βιβλιογραφία

Brandolini, A., Cipollone, P. and E. Viviano, E. (2004), *Does the ILO definition capture all unemployment?* (Temi di discussione del Servizio Studi 529), Roma, Banca d'Italia.

Braun, M. and P.Ph. Mohler, P. Ph. (2003), Background variables. In J.A. Harkness, F.J.R. Van de Vijver and P.Ph. Mohler (eds), *Cross-cultural survey methods*, New Jersey, Wiley, pp. 101-115

De la Fuente, A. (2011), *New measures of labour market attachment: 3 new Eurostat indicators to supplement the unemployment rate* (Statistics in Focus 57), Eurostat, European Commission.

Eurostat (2008), *Labour Force Survey revised explanatory notes* (to be applied from 2008Q1 onwards), European Commission.

Eurostat (2009), *Task Force on the quality of the Labour Force Survey: Final report*, European Commission.

Eurostat (2016), *EU Labour Force Survey database user guide*, European Commission.

Gauckler, B. and Körner, T. (2011), Measuring the employment status in the Labour Force Survey and the German Census 2011: Insights from recent research at Destatis, *Methoden –Daten–Analysen*, Vol. 5, No 2, pp. 181-205.

Hussmanns, R., Mehran, F. and Verma, V. (1990), *Surveys of economically active population, employment, unemployment and underemployment: An ILO manual on concepts and methods*, Geneva, International Labour Office.

Jones, S. R. G. and Riddell, W. C. (1999), The measurement of unemployment: an empirical approach, *Econometrica*, Vol, 67, No 1, pp. 147-162.

Kish, L. (1994), Multipopulation survey designs: Five types with seven shared aspects, *International Statistical Review*, Vol. 62, No 2, pp. 167-186.

Oppenheim, A. N. (1992), *Questionnaire design, interviewing and attitude measurement* (new edition), London, Continuum.

Schwarz, N. (1987), Cognitive issues of Labour Force Surveys in a multinational context: Issues and findings, Paper prepared for the *OECD Working Party on Employment and Unemployment Statistics*, Paris, April, 14-16.

Stephan, F. F. and P.J. McCarthy, P. J. (1958), *Sampling opinions: An analysis of survey procedure*, Connecticut, Greenwood Press.

Yfanti, A., Michalopoulou, C. and Zahariou, S. (χ.χ.), The decision of how to measure unemployment is a political and not a statistical question: Evidence from the European Labour Force Survey: 2008-2014, Manuscript in preparation.

Αντιμετώπιση «μεγάλων δεδομένων» στις κοινωνικές επιστήμες

Αναστασία – Βιργινία Φουρνάρη*, Βασίλειος Θ. Ζούμπος**

* Δρ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

** Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμ. Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η αφθονία δεδομένων και η μεγάλη «όρεξη» για αριθμούς αποτελεί άραγε δικαιολογία για τις υπερβολικές μεθοδολογικές και θεωρητικές υποσχέσεις στις κοινωνικές επιστήμες; Με ποιο τρόπο τα «μεγάλα δεδομένα» μεταμορφώνουν την κοινωνία και πώς τα δεδομένα αυτά επηρεάζουν τις κοινωνικές επιστήμες; Τα big data συνιστούν όψη ενός σημαντικού μετασχηματισμού για τις κοινωνικές επιστήμες. Όλα όσα υποστηρίζουμε και πράττουμε «κυβερνώνται, διαχειρίζονται και υποβάλλονται σε μετρήσεις» με συνέπεια να αγγίζουμε πλέον την έννοια της «μετρικής ισχύος». Η αυξανόμενη και μαζική διαθεσιμότητα ψηφιακών δεδομένων εγείρει ερωτήματα για την αναδιάρθρωση των κοινωνικών επιστημών, τους μετασχηματισμούς στις ποσοτικές μεθόδους, την πρόσβαση και τη διαχείριση δεδομένων, τη σχέση θεωρίας και αντικειμένων των κοινωνικών επιστημών, τη διάκριση της «εμπειρικής ευκαιρίας» από την εμφάνιση «κακών δεδομένων». Η ψηφιακή γνώση βαθαίνει τις σχέσεις «στατιστικής» και «υπολογιστών» με συνέπεια να κλονίζει περισσότερο τις διακριτές γραμμές «εξουσίας», όπως είναι αυτές μεταξύ «διακυβέρνησης», «ανταλλαγής» και «ασφάλειας». Η αναδιάταξη που προκύπτει διαπερνά και τα συμβατικά όρια ανάμεσα στην «πολιτική», την «οικονομία» και τη «δημόσια τάξη». Η «γοητεία των αριθμών» καλλιεργεί τη «μεθοδολογική επανάσταση» μέσα από τη «βιομηχανική επανάσταση των δεδομένων».

Λέξεις κλειδιά: ίχνη, κύκλοι Conway, μορφές μέτρησης, γενετικό μοντέλο, τέλος θεωρίας

Treatment of big data in social sciences

Dr. Virginia – Anastasia Fournari*, Vasilios Th. Zoumbos**

*Sociologist, BA, MA, MSc, PhD in Sociology, Panteion University

* Economist, BSc, MSc, MBA, PhD Cand., MCIPR, Department of Sociology, Panteion University

Abstract

Does the abundance of data and the great appetite for numbers constitute an excuse for exaggerated methodological and theoretical promises in the social sciences? How "Big Data" transforms society and how these data affect social sciences? Big data is an aspect of a major transformation for the social sciences. Everything that we support and do is "governed, managed and subjected to measurement" and consequently touches the notion of "power metrics". The growing and massive availability of digital data raises questions about the restructuring of social sciences, transformations in quantitative methods, access and data management, relationships between theory and objectives of social sciences and finally the distinction of "empirical opportunity" from 'bad data'. Digital knowledge deepens the relationships between "statistics" and "computers", thus shattering the distinct lines of "power", such as "governance", "exchange" and "security". The "charm of numbers" cultivates the "methodological revolution" within the "Industrial Revolution of Data".

Key words: traces, Conway circles, metrics, genetic model, end of theory

Δεδομένα, παντού δεδομένα

Θέλω να ευχαριστήσω -και από την πλευρά μου- την Επιστημονική Επιτροπή του 6ου Συνεδρίου της «Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας» για τη δυνατότητα που μας έδωσε να συμμετάσχουμε στη θεματική ενότητα για την «ποιοτική / ποσοτική μέθοδο έρευνας» και τη σχέση της με τα «δεδομένα». Ο όρος σήμερα υπαινίσσεται το ανάπτυγμά του και το είδος των εργασιών για τη χρήση τους, τη θέση που κατέχουν στην εξέλιξη της στατιστικής και τις τεχνικές διαδικασίες για τον χαρακτηρισμό του φαινομένου «μεγάλα δεδομένα». Πρόκειται για τη συνεχή έκθεση των κοινωνιών μας στις μετρήσεις αφού αποτυπώνει

ότι κάθε τι που πράττουμε και συζητάμε υπόκειται σε μετρήσεις, κατευθύνοντας τις κοινωνίες στην κυβέρνηση της «μετρικής εξουσίας» (Beer, 2016). Το επίκεντρο της εισήγησής μας βρίσκεται σε μια «εσωτερική» υπόθεση που χαρακτηρίζει τη γενεαλογία παραγωγής και διαχείρισης «δεδομένων» και προσδιορίζει την εξέλιξη της κοινωνικής στατιστικής. Από τη δεκαετία του 1990 όμως βλέπουμε ότι (Munro, 2018) η υπόθεση αυτή μετατρέπεται σε «εξωτερική» με τα «μεγάλα δεδομένα» να αποκτούν αξία, «ηθική αξία» κατά Porter (1995) και να επιδιώκουν την «παρέμβασή» τους στην οικοδόμηση των κοινωνιών με την «εξημέρωση της τύχης» (Hacking, 1990). Θέμα που μας απασχολεί στη συνέχεια αφού προηγουμένως αναφερθούμε στην πρόκληση της διαχείρισης που φθάσαμε σήμερα με την «επιστήμη των δεδομένων».

Η μετάβαση από τις «βάσεις δεδομένων» στα «big data» και η ολοένα πιο αινιγματικές τεχνολογίες τους που διαβρώνουν τον ατομικό και κοινωνικό βίο, υπερβαίνει τις κοινωνικές επιστήμες ως προς την τεχνική δημιουργίας τους, τη διαχείριση τους, τα συστήματα επεξεργασίας τους. Η υπέρβασή τους είναι ακόμη πιο ηχηρή: όπως επισημαίνει ο Munro (2018) με την αναφορά του στον M. Heidegger, η «μετρική δύναμη» ως υπολογισμός στο «τι αρνείται» και «τι αποδέχεται» δεν άφησε αδιάφορη ούτε τη φιλοσοφία. Με την ιδιότητα του κοινωνικού επιστήμονα βρισκόμαστε αντιμέτωποι, πέραν αυτών των ζητημάτων, με τους διαρκώς μεταβαλλόμενους τρόπους παραγωγής «δεδομένων» και γίνεται πιο επιτακτική η διαπίστωση ότι η γένεση και επεξεργασία τους υπαγορεύεται από νέες σχέσεις εξουσίας, κρατικής οργάνωσης και σταδίου στατιστικής ανάλυσης, διαμορφώνοντας για τους κοινωνικούς επιστήμονες αλλά και για κάθε μορφή εξουσίας «νέους δεσμούς» μεταξύ «δυνατότητας» και «ορατότητας» (Beer, 2016). Η εξέλιξη μας φέρνει ακόμη αντιμέτωπους με την ανάγκη προετοιμασίας μας για την υποχώρηση των παραδοσιακών στατιστικών μεθόδων και την επέλαση νέων τεχνικών που διαχέει η εφαρμοσμένη στατιστική στη νέα γενιά, την «Τρίτη γενιά» κοινωνικών επιστημών. Οι συνέπειές τους καθιστά μάλλον παρωχημένη τη διεπιστημονική προσέγγιση και νέες γνωστικές προκλήσεις εμφανίζονται με τη μορφή «υβριδικών» επιστημών που διαπερνούν και τα πλέον αδιάβροχα άλλοτε πεδία - μεταξύ άλλων τις επιστήμες της δημόσιας διοίκησης.[1]

Η πρόκληση των «δεδομένων» εξελίσσεται από ένα «μείγμα» ιχνών που συγκροτούν δεδομένα «αρχειακά», «οργανωσιακά», «δικτυακά», «ανοικτά δεδομένα», «αριθμητικά», «ερωτηματολόγια» ή συλλέκτες. Είναι γνωστό ότι στο σύνολό τους κατηγοριοποιούνται στα «big data»[2] με την «επιστήμη των δεδομένων» να γεννιέται στην τομή διακρίσεων, όπως την αποτύπωσε ο D. Conway (2013), σε τρεις βασικούς κύκλους, δηλαδή αυτού των δεξιοτήτων hacking, της γνώσης μαθηματικών και στατιστικής, και της αντικειμενικής ειδίκευσης. Εδώ βρίσκεται και ο κύκλος από τους κινδύνους που συνεπάγονται τα «δεδομένα» αφού πλέον αποτελούν ηλεκτρονικό «εμπόρευμα», ευάλωτο πλέον από τις δυνάμεις της αγοράς.

Ποιο είναι το νόημα της διαχείρισης μεγάλων δεδομένων και πώς εισάγουμε την «επιστήμη των δεδομένων» στην κοινωνιολογική μας σκέψη; Έχουμε εξοικειωθεί με την ιδέα ότι «δεδομένο» είναι για την Επιστήμη αυτή περιγραφή, τυπικά αριθμητική, μιας πραγματικότητας. Οι πληροφορίες που αποκτώνται οφείλονται στα «δεδομένα» και τα διαμορφώνουν ώστε να παράξουν, μέσα από τεχνικές διαδικασίες, την ικανότητα για την κατανόηση γεγονότων. Η κατανόηση της σημασίας των πληροφοριών οδηγεί στη γνώση, δηλαδή στα «γεγονότα» που θεωρούνται αληθινά για το πλανητικό περιβάλλον ενός ερευνητή και με «νόμους» (δηλαδή «λογικούς κανόνες») που προσδιορίζουν αυτό το περιβάλλον (Abiteboul, 2012).

Σχήμα 1: *Οι κύκλοι D. Conway*

Πηγή: Conway D. (2013).

Ασφαλώς οι διαφορές των «δεδομένων» στις κοινωνικές επιστήμες σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες είναι πολύ μεγάλες. Η έκφραση «τα δεδομένα δείχνουν…» χαρακτηρίζεται από μια ιδιομορφία στον κοινωνικό κόσμο έναντι του φυσικού, την οποία δεν μπορούμε να αγνοούμε καθώς στις πρώτες έναντι των δεύτερων «η διαφάνεια και το απόρρητο συμβαδίζουν και δημιουργούν το παράδοξο των εννοιών της δικαιοσύνης που χρησιμοποιούνται για να δικαιολογήσουν την παραγωγή και τη διατήρηση της ανισότητας» (όπως σχολιάζει ο Munro, 2018).

Η σύγχρονη εργασία με «δεδομένα» είναι πολύ πιο απαιτητική ως προς παλαιότερα στάδια εφαρμογής της στατιστικής στην επεξεργασία δεδομένων. Κληρονομήσαμε όμως για τη διαχείρισή τους τη μορφή του σχεδιασμού κάθε έρευνας, την ανάγκη για συλλογή και την συστηματοποίηση μεθόδων ανάλυσης, όπως είναι οι αναλύσεις λ.χ. η cross-sectional, η longitudinal ή τα panel data. Παρά την ώθηση που προσφέρουν στις κοινωνικές επιστήμες είναι ακόμη υπό συζήτηση το ζήτημα αν η χρήση τους διατηρεί μία αοριστία που εκδηλώνει η διαφορετικότητα των τύπων δεδομένων που παράγει η ποικιλομορφία του πραγματικού κόσμου. Στο σημερινό στάδιο των δεδομένων τα big data συνιστούν σοβαρή όψη, όπως αναγνωρίζεται, ενός σημαντικού μετασχηματισμού με τη ραγδαία αύξηση και τη μαζική διαθεσιμότητα ψηφιακών δεδομένων. Η διαθεσιμότητα αυτή προκαλεί με τη σειρά της νέα ερωτήματα διαχείρισης που ωθούν στην αναδιάρθρωση των κοινωνικών επιστημών, σε νέες ποσοτικές μεθόδους που υιοθετούν, στην πρόσβαση και την αποκάλυψη δεδομένων, στην ανατρεπτική σχέση θεωρίας και αντικειμένων των κοινωνικών επιστημών. Η διάκριση της «εμπειρικής ευκαιρίας» από την εμφάνιση «κακών δεδομένων» συνέχεται με τη «γοητεία των αριθμών» στα στοιχεία, δηλαδή, της σύγχρονης «μεθοδολογικής επανάστασης».

Τα ζητήματα απασχολούν πλέον σχολές κοινωνιολογικής σκέψης και σε ορισμένες τολμηρές περιπτώσεις διατυπώνονται με τη μορφή ερωτημάτων, τα οποία ακόμη δεν φαίνεται ότι γενικότερα απασχολούν τις κοινωνικές επιστήμες:[3] *με ποιο τρόπο τα «μεγάλα δεδομένα» μεταμορφώνουν την κοινωνία* και *πώς τα δεδομένα αυτά επηρεάζουν τις κοινωνικές επιστήμες;*[4]

Στο διπλό ερώτημα επισημαίνουμε για την απάντησή του ένα ζήτημα: τα εργαλεία που ανταποκρίνονται στο νέο γενεαλογικό στάδιο των «μεγάλων δεδομένων» έρχονται ως συνέχεια μιας πορείας με τους αριθμούς να παρέχουν «λογικές φυσιογνωμίες» και να γίνονται «σάρκα του κοινωνικού» (όπως σχολιάζει ο Munro, 2018). Η εξέλιξη διόλου τυχαία γίνεται κινητήρια δύναμη της «Βιομηχανικής επανάστασης Δεδομένων», η οποία όμως εκδηλώνει μια πρωτόγνωρα βίαιη στάση απέναντι στις κοινωνικές επιστήμες για το περιεχόμενο, το αντικείμενο και τη σχέση τους με την «κατασκευή ανθρώπων» ως και τη διατήρηση ή όχι, στις νέες συνθήκες, των παραδοσιακών ακαδημαϊκών τομών (χωρίς αναγκαστικά να συνδέεται με τις ιδέες του νέο-φιλελευθερισμού).

Το ηχούν χαρακτηριστικό της εξέλιξης είναι η αντίληψη για τη συνεχή έκθεση των κοινωνιών στις μετρήσεις. Η «μέτρηση» περιγράφει το κράτος ή/και εξερευνά την κοινωνία μέσα από την «κυκλικότητα γνώσης και δράσης» (Desrosières, 2005). Το ζήτημα ωθεί στην παραγωγή δύο διαφορετικών πηγών δεδομένων οι οποίες περικλείουν τη γνωστική και πολιτική κατασκευή ενός χώρου στα θεσμικά του πλαίσια και η χρήση τους οδηγεί στην αξιολόγηση δημόσιων πολιτικών και στην κατάσταση της κοινωνίας (Desrosières, 2005). Όλα όσα υποστηρίζουμε και πράττουμε «κυβερνώνται, διαχειρίζονται και υποβάλλονται σε μετρήσεις» με συνέπεια να αγγίζουμε πλέον την έννοια της «μετρικής ισχύος» (Berr, 2016). Η «μετρική ισχύς» οδηγεί στα όρια τη σκέψη μας καθώς «αυτό που μετρά» είναι *μόνο αυτό που μπορεί να μετρηθεί* (Munro, 2018). Παρά τον έντονο προβληματισμό που γεννά η πρόταση αυτή, επαναλαμβάνουμε ότι ήδη από τη δεκαετία του 1990 στις μετρήσεις προσδίδεται, κατά T. M. Porter (1995) «ηθική αξία» (Munro, 2018) και κατά Hacking (1990) η μετατόπιση της γνώσης από τον ντετερμινισμό στην πιθανότητα (Munro, 2018). Η αποδυνάμωση της ντετερμινιστικής πεποίθησης συνδέθηκε με την «εξημέρωση της τύχης» και το όργανό της, δηλαδή η ιδέα του στατιστικού νόμου που οδηγεί σε μία «στατιστική μοιρολατρία» (Parmentier, 1993).

Ο λόγος λοιπόν γίνεται συναρπαστικός σε αυτή τη σημαντική μετατόπιση, σημαντικό χαρακτηριστικό της νέας Βιομηχανικής Επανάστασης και πρόκληση για την ανάγκη να απαντηθεί το ερώτημα που αναφέραμε προηγουμένως.

Στις κοινωνικές επιστήμες τα «ψηφιακά δεδομένα» επεκτείνονται με «σχεσιακό τρόπο», όλο και περισσότερο, ανάμεσα στο «δημόσιο» και τον «ιδιωτικό» χώρο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Η δύναμη της εξερεύνησής τους αυξάνεται με μεγαλύτερες απαιτήσεις για τη διαχείριση του «όγκου» τους, ενισχυόμενες ακόμη περισσότερο από τις αλλαγές στη τεχνολογία των πληροφοριακών συστημάτων. Ο «όγκος» τους κατευθύνεται από την κλασική έννοια των «τεκμηρίων» ή «πηγών», όπως την γνωρίζουμε στον ιστορικό χρόνο και την παραγωγή τους με διάφορα μέσα («επιγραφές», «έντυπα»), στα σύγχρονα «ίχνη» που βρίσκονται παντού και εξελίσσουν τη σκέψη μας. Η παρουσία τους αναγνωρίζεται πιο έντονα, με τη συλλογή τους να γίνεται αντικείμενο μεγάλου εύρους σκοπών (στρατηγικών, επιχειρηματικών, ασφάλειας, μέτρου κινδύνου για κυβερνήσεις, ενίοτε τύπου κράτους) και κτήσεων με νομικό, πολιτικό, ηθικό ή οικονομικό προσδιορισμό. Η διαχειριστική εκμετάλλευσή τους συνδέεται με την εμφάνιση σημαντικών αλλαγών στις κοινωνίες και στον πυρήνα της νέας βιομηχανικής επανάστασης τα «μεγάλα δεδομένα» προκαλούν απρόσμενα ζητήματα και άγνωστους κίνδυνους που θα αναλάβουν να απαντήσουν οι κοινωνικοί επιστήμονες.[5]

Περισσότεροι στατιστικοί δείκτες ή προσβάσιμα δεδομένα

Οι κοινωνικές επιστήμες υπόκεινται, περισσότερο από κάθε άλλη φάση της ιστορίας τους, στη μίξη «τεχνολογίας» και «γνώσης» (Neil, Schutt, 2013), «στατιστικών στοιχείων» και «επιστήμης των υπολογιστών». Η επεξεργασία δεδομένων επεκτείνεται σε πολύ διαφορετικούς χώρους: τα πανεπιστήμια, τη διοίκηση, τις επιχειρήσεις (όπως έδειξαν οι εξελίξεις από τη δεκαετία του 1960 στην Αμερική). Η ψηφιακή γνώση βαθαίνει τις σχέσεις «στατιστικής» και «υπολογιστών» με συνέπεια να κλονίζει περισσότερο τις διακριτές γραμμές «εξουσίας», όπως είναι αυτές μεταξύ «διακυβέρνησης», «ανταλλαγής» και «ασφάλειας». Η αναδιάταξη που προκύπτει διαπερνά και τα συμβατικά όρια ανάμεσα στην «πολιτική», την «οικονομία» και τη «δημόσια τάξη». Η είσοδος στην περίοδο της «ψηφιακής γνώσης» ενισχύει τα ασαφή τα όρια ανάμεσα σε αντιθετικά πεδία, όπως είναι η διάκριση ενός «δημοκρατικού κράτους» από το «αστυνομικό κράτος» (κατά B. E. Harcourt, 2017), η μετατροπή ενός «εθνικού κράτους» (και) σε «κράτος startup».[6]

Η πρόκληση κοντολογίς της «διαχείρισης μεγάλων δεδομένων» κυριαρχείται από ανατροπές, κινδύνους και αυτό συμβαίνει μέσα στη νέα βιομηχανική επανάσταση. Στις συνθήκες της βιώνουμε έναν κόσμο όπου η σκέψη διαμορφώνεται όλο και πιο «επιχειρησιακά» από αξίες που παρέχονται διαμέσου διαφορετικών «μορφών μέτρησης» και μέσα σε ένα «κορεσμένο κόσμο από αριθμούς».[7] Ας επαναλάβουμε ότι ο κοινωνικός βίος συγκλονίζεται από την επίδραση των αριθμών με την εξάρτηση των ατόμων από αυτούς να γεννά την «κουλτούρα που περιθωριοποιεί την κριτική σκέψη». Είναι ένας από τους κινδύνους που μας απασχολούν και προστίθεται εκείνος της πρόθεσης για ενοποίηση των δεδομένων και της διαχείρισής τους (Kitchin, 2013). Στους κινδύνους προστίθεται η θέση ότι μια υπόθεση η οποία όταν δεν υποστηρίζεται από αριθμούς τότε πρέπει να απορρίπτεται (Munro, 2018).

Αυτό ο συνδυασμός των μεγάλων ωθήσεων και της ύπαρξης των κινδύνων που γεννά το φαινόμενο των δεδομένων αναπτύσσει δύο συμπληρωματικές μεταξύ του διαχειριστικές τάσεις: η πρώτη «τεχνική» και η δεύτερη «κοινωνιολογική».

Την πρώτη τάση προσδιορίζει η επιτάχυνση στη δημιουργία της μάζας δεδομένων καθώς έχουμε τη μετατόπιση από τα υπολογισμένα «αδημοσίευτα»[8] στα απείρως «εμφανιζόμενα». Η παραγωγή οφείλεται στη «ψηφιοποίηση του κόσμου» και προσέρχεται ως στάδιο της ανάπτυξης «στατιστικών στοιχείων», η μεγάλη αντίθεση με τις παλαιότερες συνθήκες όπου το πλαίσιο προσδιορισμού τους ήταν η «έλλειψη δεδομένων» και η ανάπτυξη διαφόρων τρόπων για την αντιμετώπιση των ελλείψεων και της φερέγγυότητας τους.[9] Σε πρόσφατη πρόσκληση επιστημονικού διαλόγου για τη σύνδεση «μεγάλων δεδομένων» με τη Στατιστική και την Οικονομία ορίζονται οι «παραγωγοί» «μεγάλων δεδομένων» με τα χαρακτηριστικά τους που αποκαλύπτουν και τις μεγάλες διαφορές με τα ινστιτούτα οικονομικής συγκυρίας (όσα δημιουργήθηκαν στο τέλος του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου αι.) και τη δημιουργία χρονοσειρών. Αυτοί είναι σήμερα οι ιδιωτικοί φορείς διαχείρισης δεδομένων (ηλεκτρονικές πληρωμές, δεδομένα κινητής

τηλεφωνίας, χρέωση λιανικής, μετρητές ηλεκτρικού ρεύματος, δεδομένα γεωγραφικής κατανομής, ...), το περιβάλλον του διαδικτύου και των κοινωνικών δικτύων (« Big Data, Statistique et Économie »).

Η δεύτερη τάση διαμορφώνεται μέσα από μία ιδιαίτερα σοβαρή συζήτηση. Σε αυτήν συμμετέχει ο άλλοτε διευθυντής του INSEE Edmond Malinvaud, οικονομολόγος και πρώην γενικός διευθυντής του INSEE (1974-1987), στη διεθνή συνάντηση του Παλέρμο το 2004 που πραγματοποίησε ο ΟΟΣΑ με θέμα «ο ρόλος των στατιστικών στις δημοκρατίες». Ο Malinvaud συνεισφέρει με τη σκέψη του για το ρόλο των στατιστικολόγων στον προσδιορισμό του έργου των κοινωνικών επιστημόνων ότι η παραγωγή του «συστήματος δεικτών» δεν περιορίζει την παραγωγή «στατιστικών στοιχείων» από τους στατιστικολόγους. Παρατηρεί ότι «η έρευνα και η προετοιμασία της πολιτικής θα συνεχίσουν να λειτουργούν χρησιμοποιώντας πολύ πιο πλούσια στατιστικά στοιχεία από αυτά που παρέχονται από οποιοδήποτε σύστημα βασικών δεικτών» και αναγνωρίζει ότι οι ερευνητές δεν χρειάζονται «βασικούς δείκτες» αλλά «προσβάσιμες βάσεις δεδομένων», πολύ σημαντικές σήμερα σε σύγκριση με το παρελθόν για την οργάνωση, τη λειτουργία και την κοινωνική επίδοση των κρατών. Η απαίτηση αυτή κατά τον Malinvaud αφορά τα κράτη μέλη του ΟΟΣΑ αφού το ενημερωμένο κοινό τους δεν χρειάζεται «βασικούς δείκτες» αλλά «καλές αναφορές και καλά βιβλία», που αποφέρουν σημαντικά αποτελέσματα ως προς το θέμα, με την καθιέρωσή τους δε μπορούν να διαχυθούν και να χρησιμοποιηθούν από το ευρύ κοινό (Penissat, 2010).

Η συζήτηση βοηθά στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών με τη δημιουργία «γενετικού μοντέλου» δεδομένων. Η γενεαλογία του φαινομένου των «μεγάλων δεδομένων», συνιστά μορφή επιστημονικής καινοτομίας σε επιστήμες που συνορεύουν με τις κοινωνικές επιστήμες. Τα προβλήματα γειτονίας, μέχρι σήμερα, δεν έχουν λάβει ιδιαίτερη έκταση στη δημόσια συζήτηση των κοινωνικών επιστημών, παρά της εξαιρέσεις.[10] Το φαινόμενο των μεγάλων δεδομένων έχει την ιστορία του στις κοινωνικές στατιστικές και σε αυτά οφείλονται έρευνες που γίνονται με την εμφάνισή τους στη θεσμική, οργανωτική, πολιτική και καθημερινή χρήση του όρου, του περιεχομένου και της επεξεργασίας τους(G. Beer, 2016). Η απόσταση που χωρίζει το «δημόσιο» ορισμό από τον «επιστημονικό» ορισμό των «μεγάλων δεδομένων» (Michael και Lupton, 2016) αποτελεί ένα εκκρεμές ζήτημα για τη γενετική ανάλυση του φαινομένου.[11]

Μία πρόσθετη πρόκληση για την ανάλυση του «γενετικού μοντέλου» είναι η θέση των «στατιστικών στοιχείων» στη γενεαλογία των «δεδομένων» και στην «ανάπτυξη αλγορίθμων». Οι «αριθμοί» δείχνουν να αποκτούν μια νέα ιδιότητα, αυτήν του «μεσάζοντα» της εξουσίας. Η «μετρική δύναμη» υποχρεώνει συνεπώς τους κοινωνικούς επιστήμονες να επανατοποθετηθούν στον «προσηλυτισμό» του έργου τους από τη σύγχρονη ποσοτικοποίηση και αφού δουν αν πρέπει να «πάρουν πίσω τους αριθμούς» οφείλουν να εξετάσουν τους πολιτικούς ελιγμούς που γεννά η δυναμική του ποσοτικισμού (Munro 2018).

Ένα βήμα ακόμη. Η δυνατότητα να «μοντελοποιήσουμε» με γνώση παραμένει περίπλοκη. Σήμερα την ισχυρή και άλλοτε κυρίαρχη δειγματοληψία (μέγεθος δείγματος N ={n_1, n_2, n_3, ….n_n}) αντικαθιστά το μέγεθος N να συνιστά το «σύνολο». Η μετάβαση πέραν από τις αλλαγές που προκαλεί στην επιστήμη της στατιστικής έχει άμεση επιρροή στις κοινωνικές επιστήμες. Ένα άλλο ζήτημα είναι ο πολύ σοβαρός κίνδυνος να «πνιγούμε» σε έναν ωκεανό δεδομένων. Πρόκειται για μεγάλες προκλήσεις των επόμενων ετών. Βέβαια η ανάπτυξη τεχνολογιών θα επιτρέψει την εύρεση, αξιολόγηση, επικύρωση, επαλήθευση και ιεράρχηση των πληροφοριών με την «έξυπνη» διαχείριση και συλλογή δεδομένων (smart data). Στόχος ο χρήστης να αποκτήσει «τις σωστές πληροφορίες την κατάλληλη στιγμή» και την ικανότητα να αποφύγει την απώλεια ερμηνευτικής ικανότητας χωρίς να βουλιάξει στον ωκεανό των δεδομένων, ζήτημα που φαίνεται να απασχολεί ειδικούς στη διαχείρισή τους (Abiteboul, 2012 · Floridi, 2011).

Στις κοινωνικές επιστήμες γίνεται πλέον αισθητή η μετάβαση από «τεκμήρια» ή «έγγραφα» που εντοπίζουμε με την έρευνα μας λ.χ. στον ευγενή, ορατό και αρχιτεκτονικά δομημένο χώρο των αρχείων, σε ερωτηματολόγια που με ποιοτικές μέριμνες συντάσσουμε σε αυτά που χαρακτηρίζονται σήμερα «ψηφιακά ίχνη». Τα εγκαταλείπουν «χωρίς φροντίδα» οι χρήστες των μηχανών αναζήτησης, των κοινωνικών δικτύων ή οι επισκέπτες των ιστότοπων ηλεκτρονικών αγορών. Τα «ίχνη» αυτά σε αντίθεση με τα παραδοσιακά «τεκμήρια» συσσωρεύονται με υψηλή τεχνική ανάλυση σε «αόρατες» μονάδες τεράστιας «μνήμης»: η παραγωγή ψηφιακών δεδομένων βασίζεται στους «αισθητήρες ανθρώπινων δραστηριοτήτων».

Ερχόμαστε έτσι στις πρόσφατες συζητήσεις για την Τρίτη γενιά των κοινωνικών επιστημών αλλά και σε εκείνες για τη «μετρική ισχύ» με σημείο αναφοράς τη συμβολή στον Durkheim. Σε αυτόν ανήκει η επισήμανση για τη γειτνίαση που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας για την κατανόηση του οφέλους που αποσπά η εξουσία από την τεχνολογία ώστε να υπάρχει η κοινωνία (Boullier, 2017). Εδώ βρίσκουμε τη σημασία για την «κυκλικότητα γνώσης και δράσης».

Το παράδειγμα είναι γνωστό: ο Herman Hollerith, το 1890, χρησιμοποιεί τον «υπολογιστή» του[12] για την αμερικανική απογραφή. Οι εξελίξεις αποτελούν μέρος αυτής της «κυκλικότητας»: το αμερικανικό Γραφείο Απογραφής δεν κατόρθωσε να ολοκληρώσει την επεξεργασία της προηγούμενης απογραφής που έγινε μια δεκαετία νωρίτερα, το 1880 και έπρεπε να ξεκινήσει η επόμενη. Μία αλλαγή τεχνικής ήταν απαραίτητη και όφειλε να είναι διαθέσιμη. Η μηχανή μηχανογραφικού υπολογισμού του Hollerith πραγματοποίησε το έργο και διατέθηκε στο εμπόριο με σκοπό τις ίδιες απογραφές σε αρκετές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Γαλλίας. Η εταιρεία Hollerith θα μετατραπεί το 1926 από την Watson στη γνωστή μας IBM. Η δύναμη που αποκτήθηκε κατά την αριθμητική καταγραφή και την περιγραφή των πληθυσμών εδραιώνει την ανάλυση τρόπων σκέψης για την κοινωνία, τη δημόσια δράση και τα εργαλεία περιγραφής (Desrosières, 2005). Η «τεχνολογία» προσέρχεται για να συγκροτήσει ένα σύνολο διαμεσολαβήσεων πολύ ισχυρό. Τις διαμεσολαβήσεις συγκροτούν απογραφές, συγκεντρώσεις και σχηματοποιήσεις στοιχείων από τις δημόσιες διοικήσεις με την εγγύηση της πληρότητας για τα κράτη και ενόψει μιας «κυβέρνησης» ικανής να παράξει μια «κοινωνία» με τη συνδρομή του μηχανογραφικού υπολογισμού. Η «εξουσία δράσης» από συσκευές υπολογισμού εισάγει την τεχνική διάσταση παραγωγής «δεδομένων» χάρη σε υπολογιστικά μέσα ενημέρωσης με δυνατότητες όλο και μεγαλύτερης παραγωγής τους. Απέχουμε ακόμη οκτώ δεκαετίες αφότου οι μηχανές της IBM θα διεισδύσουν σε κάθε θεσμικό όργανο ενός κράτους, όλο δε και περισσότερο θα αποτελέσουν τον αναγκαίο εξοπλισμό όλων των κεντρικών και τοπικών κυβερνητικών υπηρεσιών.

Στο πνεύμα αυτό προσέρχεται η σύγχρονη μετάλλαξη των «δεδομένων» κατά τον χαρακτήρα και τον όγκο με το διαδίκτυο και, στη συνέχεια, με τον ιστό (Boullier, 2017). Η παρακολούθηση ιχνών (για την Google από το 1998) εξαρτάται εξ ολοκλήρου από μια τεχνική αρχιτεκτονική web που εφευρέθηκε το 1990 (Berners-Lee, Cailliau, 1990).[13] Σήμερα, η τεχνική εξάρτηση είναι συνολική αφού συνιστά το μοναδικό τρόπο για να εμφανιστούν οι δεσμοί μεταξύ ιστότοπων: τα ίχνη παράγονται από το «κλικ» κάθε χρήστη και «ιχνοποιούν» δι' αυτού τις «συμπεριφορές» στο διαδίκτυο.[14]

Είναι μια από τις σημαντικές νέες προκλήσεις των κοινωνικών επιστημών, όπως δείχνει και η πρόσκληση (που αναφέραμε ήδη) της *Revue française de sociologie* για την έκδοση το 2017 ειδικού αφιερώματος «Big Data, Sociétés et Sciences Sociales» (2017). Η πρόσκληση υποκινείται από την ένταση του προβλήματος με την άνοδο νέων πηγών δεδομένων. Το 2010 γίνεται έτος αναφοράς με «τον προβληματισμό και τους φόβους για τη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών και την παραγωγή γνώσης για αυτές τις κοινωνίες». Η σχέση των «Big Data» με τις «κοινωνίες» και τις «κοινωνικές επιστήμες» οξύνεται εξαιτίας της συλλογή ιχνών, χρήσης και κοινωνικής πρακτικής, με αισθητήρες που συνδέουν διαφορετικούς κοινωνικούς τομείς και αποτελούν έναν από τους παράγοντες κατακλυσμού επιστημονικών δεδομένων («imminent flood of scientific data») (Hey and Trefethen, 2003). Στον κατακλυσμό συμμετέχουν οι κοινωνικές επιστήμες και προστίθεται η «ανάπτυξη πρακτικών τεκμηρίωσης και ψηφιοποίησης ολόκληρων περιοχών από την κοινωνική εμπειρία των ατόμων στο διαδίκτυο και ακόμη η ψηφιοποίηση πολιτιστικών προϊόντων («Big Data, Sociétés et Sciences Sociales», 2017).

Θα ολοκληρώσουμε με την παρατήρηση ότι στη μακρά ιστορία των κοινωνικών επιστημών να κατανοήσουν καλύτερα σύγχρονα κινήματα στη χρήση των σημείων μπορούμε να εισαγάγουμε την ψηφιακή μετάλλαξη και τη διαχείρισή της, γεγονός που προκαλεί μια σοβαρή συνέπεια: τη γένεση υβριδικών επιστημών. Στο σκοπό αυτό οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας την ύπαρξη τριών στάσεων: αυτή που προσπαθεί να εισαγάγει στις κοινωνικές επιστήμες των προηγούμενων γενεών και να εφαρμόσει τις μεθόδους, τις έννοιες «κοινωνία» και «γνώμη» από τα διαθέσιμα και επεξεργασμένα ίχνη στο διαδίκτυο, η δεύτερη που δέχεται το νέο κόσμο σημάτων με την εμβάπτισή τους σε απαιτήσεις και αρχές της, οι οποίες εγκαταλείπουν τις παραδόσεις και τις επιστημονικές απαιτήσεις, συνοψίζεται δε στο

επιχείρημά της «το τέλος της θεωρίας», και τέλος η τρίτη συγκρούεται με την καινοτομία της κοινωνικοτεχνικής διαμόρφωσης και προσπαθεί να κατανοήσει την εκμετάλλευση αυτών των ιχνών. Ο ερευνητής προτείνεται να απέχει από την επανάληψη των εννοιών της γνώμης και της κοινωνίας και να βρει ένα νέο εννοιολογικό πλαίσιο για αυτά τα ίχνη, αφού η αξία τους οφείλεται στο ότι παράγονται μόνον από το ψηφιακό σύμπαν και ανταποκρίνονται πλέον στη βιομηχανική επανάσταση των δεδομένων.

Η διαχειριστική πρόκληση των δεδομένων για τις κοινωνικές επιστήμες είναι ενώπιόν μας.

Σημειώσεις

[1] Βλ. εδώ «Πρακτικά» εισήγηση Ε. Πρόντζα (2018) ως και Β. Ζούμπος, Β.-Α. Φουρνάρη (2018).

[2] Το ζήτημα του ορισμού αντιμετωπίζεται στην κοινή ανακοίνωση «Πρακτικά, 2018» Β. Ζούμπος, Β.-Α. Φουρνάρη (2018).

[3] Τα ερωτήματα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διατυπώθηκαν το 2017 από την *Revue française de sociologie* ενόψει ειδικού τεύχους αφιερωμένο στην απάντησή τους.

[4] Σπεύδουμε να σημειώσουμε τον καλπασμό στη σύνδεση «λογισμικού» και «κοινωνικών επιστημών». Η ένταση είναι τέτοια ώστε η αναζήτηση ανάλογων εργαλείων έχει λάβει τη μορφή τακτικών διεθνών συναντήσεων. Το λογισμικό «R» είναι ενδεικτικό παράδειγμα για τη χρήση του σε τομείς που είναι ιδιαίτερα εκτεταμένοι και με υβριδικό τρόπο οδηγούν στη γένεση νέων επιστημών. Τυπική η αναφορά στην Εφαρμοσμένη Στατιστική, τη Βιοστατιστική και τη Βιοπληροφορική, την Bayesian στατιστική, την ανάλυση δεδομένων, ή την μοντελοποίηση. Οι νέες εξελίξεις στις στατιστικές και η εφαρμογή τους στην R, με νέες επεκτάσεις, πρωτότυπες εφαρμογές ή μελέτες περιπτώσεων που χρησιμοποιούν την R σε διαφορετικά πεδία ή κλάδους περιλαμβάνουν μαζί με τις κοινωνικές επιστήμες, τη γενετική, τη βιοπληροφορική, το περιβάλλον, την ψυχομετρία, τις νευροεπιστήμες ή τις διοικητικές επιστήμες. Βλ. https://r2013-lyon.sciencesconf.org/.

[5] Μεταξύ αυτών είναι το μείζον ζήτημα του 21ου αιώνα για την «εδαφικότητα» των δεδομένων (Warin, de Marcellis-Warin, et alii, 2014), ο κίνδυνος (που διαπερνά την πρόσκληση της Revue française de sociologie) «για την απαξίωση της επιστημονικής μεθόδου ανάλυσης των δεδομένων που πρέπει να αντικατασταθεί από αλγόριθμους χωρίς ισχυρή σύνδεση με κοινωνικές θεωρίες» κατά Anderson (2006), το πολύ σημαντικό ζήτημα της «εμφάνισης μιας νέας μορφής κοινωνίας *υπό την ηγεσία του δεδομένων*» κατά Pentland (2012), ή ακόμη κατά Rouvroy and Berns (2013) μια νέα αλγοριθμική κυβερνητικότητα.

[6] Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται στο κράτος του Ισραήλ, όπως δείχνει εδώ στα «Πρακτικά, 2018» η κοινωνιολόγος Γ. Ζαΐμη.

[7] Την υπόθεση για την «μετρική ισχύ» στην κοινωνική ανάλυση αντλώ από το εξαιρετικό έργο του D. Beer (2016), δανείζομαι δε αναφορές (βλ. και στη συνέχεια) από τη βιβλιοκριτική παρουσία του R. Munro (2018).

[8] Η αναζήτηση αδημοσίευτων δεδομένων και η δημιουργία «ποσοτικών πηγών» προσδιόρισε ένα ρεύμα σκέψης που έγκαιρα εντάχθηκε στη γαλλική ιστορική σχολή, στην Ελλάδα δε έλαβε τη μορφή ειδικών ερευνητικών προγραμμάτων με αποτελέσματα που χαρακτηρίζουν ένα τμήμα των ιστορικών σπουδών, την οικονομική ιστορία. Με καθυστέρηση, αποσπασματικότητα και ενστάσεις προσήλθε στην κοινωνιολογία, χωρίς συστηματική υποστήριξη σε πεδία, όπως η κοινωνιολογία της εργασίας, την αγροτική κοινωνιολογία, τη δημοσιοοικονομική κοινωνιολογία κ.ά.

[9] Η παρατήρησή μας αυτή συνδέεται τόσο με τα ζητήματα των μεταρρυθμίσεων όσο και με τη διάθεση δεδομένων που προσδιορίζουν τη εξέλιξη του δημόσιου τομέα και την εξουσία που διαθέτει (Β. Ζούμπος, 2018a, Β. –Α. Φουρνάρη, 2016b).

[10] Η σημερινή συζήτηση στη συνάντηση της ΕΚΕ αποτελεί εξαίρεση όπως και αυτή του «XIX ISA World Congress of Sociology» (https://www.isa-sociology.org/en/conferences/world-congress/toronto-2018/) με το θέμα «897.4, Big Data and Social Indicators: Actual Trends and New Perspectives», Monday, 16 July 2018 των E. Di Bella (University of Genoa, Italy), F. Maggino (Sapienza - University of Rome, Italy) και L. Leporatii (University of Genoa, Italy).

[11] Το θέμα έγινε αντικείμενο ειδικής συνάντησης και αφιερώματος από τη Revue française de sociologie (2017).

[12] Τον εφηύρε πριν από λίγα χρόνια και για τον οποίο έχει υποβάλει αίτηση για δίπλωμα ευρεσιτεχνίας το 1886 (Desrosières, 2005).

[13] Στην περίληψη του έργου προσδιορίζεται ότι «Το HyperText είναι τρόπος για να συνδέσετε και να αποκτήσετε πρόσβαση σε πληροφορίες διαφόρων ειδών ως ένα δίκτυο κόμβων στο οποίο ο χρήστης μπορεί να περιηγηθεί κατά βούληση. Ενδεχομένως, το HyperText παρέχει μια ενιαία διεπαφή χρήστη σε πολλές μεγάλες κατηγορίες αποθηκευμένων πληροφοριών, όπως αναφορές, σημειώσεις, βάσεις δεδομένων, τεκμηρίωση ηλεκτρονικών υπολογιστών και συστήματα on-line. Προτείνουμε την εφαρμογή ενός απλού σχεδίου για την ενσωμάτωση πολλών διαφορετικών εξυπηρετητών αποθηκευμένων στο μηχάνημα πληροφοριών που είναι ήδη διαθέσιμες στο CERN, συμπεριλαμβανομένης της ανάλυσης των απαιτήσεων για ανάγκες πρόσβασης σε πληροφορίες από πειράματα». (T. Berners-Lee, R. Cailliau, 1990).

[14] Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η συναρμολόγηση μεταξύ των εμπορικών σημάτων, των τεχνικών δικτύων και των ιχνών είναι πολύ ισχυρότερη από εκείνη μεταξύ των μέσων μαζικής ενημέρωσης, της επιστήμης των υπολογιστών και της κοινής γνώμης ή μεταξύ των κρατών, του υπολογιστικού μηχανισμού και της κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

Abiteboul S. (2012), «Sciences des données : de la logique du premier ordre à la Toile», Leçon inaugurale prononcée le jeudi 8 mars 2012. Chaire d'Informatique et sciences numériques, http://books.openedition.org/cdf/529.

Appel a article de la Revue française de sociologie sur «Big Data, Sociétés et Sciences Sociales», (2017), http://msh-paris-saclay.fr/appel-a-contribution-e-revue-francaise-de-sociologie-big-data-societes-sciences-sociales/

Beer D., (2016), *Metric Power*, Palgrave Macmillan.

Beer D., (2016) «How should we do the history of big data?», *Sage journals* http://bds.sagepub.com/content/spbds /3/1/2053951716646135.full.pdf

Berners-Lee T., Cailliau R. (1990), «WorldWideWeb: Proposal for a HyperText Project», https://www.w3.org/Proposal.html.

«Big Data, Statistique et Économie» (2017), http://quetelet.progedo.fr/2017/10/13/big-data-statistique-et-economie/;

Boullier D. (2017), «*Pour des sciences sociales de troisième génération (SS3G). Des traces numériques aux réplications»*, P.-M. Menger, S. Pay, 'Big Data' et Traçabilité numérique, Collège de France, Paris, σσ. 163-184, http://books.openedition.org/cdf/5011.

Conway, D., (2013), «The data science Venn diagram», http://drewconway.com/zia/2013/3/26/the-data-science-venn-diagram δημοσιευμένο 26/3/2013.

Desrosières, A. (2005), «Décrire l'État ou explorer la société : les deux sources de la statistique publique» , https://www.cairn.info/revue-geneses-2005-1-page-4.htm

«Deuxièmes rencontres R, Lyon, 27 et 28 juin 2013», https://r2013-lyon.sciencesconf.org/

Floridi, L. (2011), *The Philosophy of Information*, Oxford University Press.

Hacking, I. (1990), The Taming of Chance, Cambridge, Cambridge University Press, http://www.andreasaltelli.eu/file/repository/_Ideas_in_Context_Ian_Hacking_The_Taming_of_Chance_Cambridge_University_Press_2002_.pdf

Harcourt, B. E. (2017), «Gouverner, échanger, sécuriser. Les big data et la production du savoir numérique», *Texte Bibliographie Notes Auteur illustrations*, σσ. 47-68.

Hey, A. J. et Trefethen, A. E. (2003). «The data deluge: An e-science perspective» in Berman, F., Fox, G. C. and Hey, A. J. G. (eds.), *Grid Computing – Making the Global Infrastructure a Reality*, Wiley and Sons, https://eprints.soton.ac.uk/257648/1/The_Data_Deluge.pdf

Maumy – Bertrand M., G. Saporta, Ch. Thiomas – Agnan (2018), *Apprentissage statistique et données massives*, Technip, SFdS.

Munro, R. (2018), «*Book Review: Metric Power by David Beer, Image: Palgrave, 2016*», The Sociological Review, 28th April, https://www.thesociologicalreview.com/blog/book-review-metric-power-by-david-beer.html).

O'Neil C., Schutt R. (2013), *Doing Data Science. Straight Talk from the Frontline*, Sebastopol, O'Reilly.

Penissat Et. (2010), « Des statistiques sans statisticiens ? Politique des « indicateurs de la Lolf » et enjeux statistiques, le cas du ministère du Travail et de l'Emploi *», Pyramides [En ligne]*, 19 | 2010, mis en ligne le 11 janvier 2012, http://journals.openedition.org/pyramides/717.

Parmentier M., (1993), «Ian Hacking, The Taming of Chance (Cambridge-New York-Port Chester, Cambridge Univ. Press, 1990) [compte-rendu]», *Revue d'histoire des sciences*, 1993/46-2-3, σσ. 300-304.

Porter, T.M. (1995) Trust in Numbers: The pursuit of objectivity in science and public life.Princeton, NJ: Princeton University Press.

Warin, Th. N. de Marcellis-Warin, A. Troadec, W. Sanger et Bertrand Nembot (2014), «Un état des lieux sur les données massives», *Documents et publications, Rapports bourgogne*, CIRANO, https://www.cirano.qc.ca/fr/sommaires/2014RB-01

Επιπτώσεις του εγκλωβισμού των πολιτών τρίτων χωρών, στην επισφαλή, χαμηλού κύρους εργασία, στην απόφαση επιστροφής στις χώρες προέλευσής τους, μέσω των Προγραμμάτων Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης

Θεόδωρος Θ. Φούσκας[α]

[α] Δρ. Κοινωνιολογίας, Εργαστηριακό Συνεργάτης (2016-2018), Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) Αθήνας.

Περίληψη

Από το 2010, τα Προγράμματα Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης (AVRR) υλοποιούνται από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ) στην Ελλάδα και έχουν προσφέρει διάφορες μορφές στήριξης σε άτομα που επιθυμούν να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής και εργασιακής επανένταξης στη χώρα τους. Εστιάζοντας στα αποτελέσματα εις βάθος συνεντεύξεων, εξετάζονται οι επιπτώσεις του εγκλωβισμού σε επισφαλείς, χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες εργασίες, των πολιτών τρίτων χωρών, και το πώς αυτές επηρεάζουν την απόφασή τους να επιστρέψουν στις χώρες καταγωγής τους, μέσω των Προγραμμάτων Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης (AVRR). Ανεξάρτητα από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στη χώρα καταγωγής τους, οι ερωτώμενοι πολίτες τρίτων χωρών, επηρεάζονται αρνητικά εξαιτίας της παρατεταμένης παραμονής και απομόνωσής τους σε συγκεκριμένα επαγγέλματα με χαμηλή ή μηδενική κοινωνική και εργασιακή κινητικότητα, προωθώντας έτσι τον εγκλωβισμό τους σε επισφαλείς συνθήκες εργασίας. Ως συνέπεια, οι πολίτες τρίτων χωρών γίνονται όλο και περισσότερο αποξενωμένοι από πρωτογενείς και δευτερογενείς ομάδες αλληλεγγύης και τους δεσμούς που σχετίζονται με τη χώρα καταγωγής τους, δηλαδή την οικογένεια, τους κοινοτικούς συλλόγους και τους συμπατριώτες/τις συμπατριώτισσές τους.

Λέξεις κλειδιά: Προγράμματα Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης (AVRR), πολίτες τρίτων χωρών, επισφαλής απασχόληση, χαμηλού κύρους εργασία, εγκλωβισμός

Repercussions of entrapment of third-country nationals in precarious employment, low-status work on their decision to return to their origin countries via the Assisted Voluntary Return and Reintegration Programs

Theodoros T. Fouskas[α]

[α] Sociologist, PhD, Laboratory Associate (2016-2018), Department of Social Work, Athens University of Applied Sciences.

Abstract

Since 2010, the Assisted Voluntary Return and Reintegration (AVRR) Programs implemented by the International Organization for Migration (IOM) in Greece have provided various forms of support to individuals wishing to return to their origin country including social and labor reintegration in their country. Focusing on results of in-depth interviews, the repercussions of entrapment in precarious, low-status/low wage jobs of third-county nationals and how these affect their decision to return to their origin countries via the AVRR Program. Regardless of the socioeconomic conditions in their origin country, interviewed third-country nationals' decision is negatively affected due to prolonged stay and isolation in such jobs and specific occupations with low or zero social and labor mobility, thus promoting their entrapment in precarious working conditions. As a result, third-county nationals are alienated from primary and secondary solidarity groups and ties related to their origin country, i.e. family, community associations and compatriots.

Key words: Assisted Voluntary Return and Reintegration (AVRR) Programs, third-county nationals, precarious employment, low-status work, entrapment

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται στις επιπτώσεις του εγκλωβισμού τους στην επισφαλή απασχόληση, στην χαμηλού κύρους/ χαμηλά αμειβόμενη εργασία και την αποδιοργάνωση των οικογενειακών και κοινοτικών δικτύων αλληλεγγύης και κοινωνικής προστασίας των πολιτών τρίτων χωρών (ΠΤΧ) σχετικά με την απόφασή τους να επιστρέψουν στις χώρες καταγωγής τους μέσω του προγράμματος Υποβοηθούμενης Εθελούσιας Επιστροφής και Επανένταξης (YEEE/AVRR) (Arowolo, 2000, Koser, 2001, Grizis *et al.* 2015a, Hart *et al.*, 2015, Kose, 2015, Kose and Kuschminder 2015, Kuschminder 2017). Εστιάζοντας στα αποτελέσματα εις βάθος συνεντεύξεων, η ποιοτική ανάλυση εξετάζει τις περιπτώσεις εργαζομένων από το Πακιστάν (24), το Μπανγκλαντές (22), τη Νιγηρία (21), τις Φιλιππίνες (25) (βλέπε Πίνακα 2), και πώς επηρεάζεται αρνητικά η απόφασή τους να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα AVRR (European Migration Network 2014a, European Migration Network 2014b) προκειμένου να επιστρέψουν (Hatzopoulos *et al.* 2017a, Hatzopoulos *et al.* 2017b, The Greek Ombudsman 2017) στη χώρα καταγωγής τους, λόγω της εργασίας και της απασχόλησης τους σε επισφαλείς, χαμηλού κύρους/ χαμηλά αμειβόμενες εργασίες. Στην Ελλάδα, η πλειονότητα των ΠΤΧ απασχολούνται σε επισφαλείς, χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες εργασίες στην ελληνική αγορά εργασίας, προκειμένου να στηρίξουν τον εαυτό τους και/ή τις οικογένειές τους στις χώρες προέλευσης (Grizis *et al.* 2015a, Grizis *et al.* 2015b, Fouskas 2014, Hatzopoulos *et al.* 2017a, Hatzopoulos *et al.* 2017b). Η πλειοψηφία εισέρχεται στη χώρα μέσω δικτύων διακινητών, αντιμετωπίζοντας εξαιρετικά επικίνδυνες περιστάσεις, ειδικά στα θαλάσσια σύνορα, καθώς και κράτησης και κακομεταχείρισης (Grizis *et al.* 2015b). Θεωρούνται ως ένα υπερ-εκμεταλλευόμενο εργατικό δυναμικό, χαμηλού κόστους (Fouskas and Tsevrenis 2014, Fouskas, 2014). Αντιμετωπίζουν ακραία εργασιακή αβεβαιότητα και ανεπαρκείς οικονομικές απολαβές. Γενικά, ακολουθούν μια οριζόντια κοινωνική κινητικότητα. Τον Φεβρουάριο του 2018, η Αποστολή του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ)–Γραφείο στην Ελλάδα πραγματοποίησε επίσκεψη παρακολούθησης στο Μαρόκο με στόχο την αξιολόγηση της προόδου των εφαρμοζόμενων σχεδίων επανένταξης των δικαιούχων, που υποβοηθήθηκαν από το Πρόγραμμα Επανένταξης AVRR του ΔΟΜ (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017). Το προσωπικό της Αποστολής επισκέφθηκε τον Fadil Mokhlis, στο κρεοπωλείο στο Μαρακές. Ο δικαιούχος είχε 9 χρόνια εμπειρίας ως κρεοπώλης πριν από τη μετανάστευση και ζήτησε να χρησιμοποιήσει τη βοήθεια του ΔΟΜ για να ξεκινήσει το δικό του κρεοπωλείο. Συνολικά, διέθεσε 6.000 ευρώ για να ξεκινήσει την επιχείρησή του, συμπεριλαμβανομένων των κεφαλαίων του ΔΟΜ και ένα δάνειο που έλαβε. Το σημερινό μηνιαίο εισόδημά του είναι 1.000 Moroccan Dirham (88,24 EUR). Διαπιστώθηκε από την Αποστολή ότι το κατάστημά του ήταν πολύ τακτοποιημένο και καθαρό και δήλωσε ότι έλαβε υγειονομική άδεια από την αρμόδια διοικητική κοινότητα ενώ η επιχείρησή του πηγαίνει καλά, καθώς δεν υπάρχουν παρόμοια καταστήματα στην περιοχή. Η Natia αποφάσισε να επιστρέψει στη Γεωργία μετά από 7,5 χρόνια στην Ελλάδα, καθώς δυσκολεύτηκε να βρει εργασία (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017). Χάρη στην βοήθεια επανένταξης του ΔΟΜ, η Natia ξεκίνησε μια επιχείρηση μελισσοκομίας. Παράγει μέλι που πουλά στην τοπική αγορά και τώρα μπορεί να κοιτάξει προς το μέλλον με αισιοδοξία.

Λόγω του εγκλωβισμού και ταυτοποίησης ΠΤΧ με τα χαρακτηριστικά των επαγγελμάτων που ασκούν, η απόφασή τους να επιστρέψουν στις χώρες προέλευσής τους μέσω του Προγράμματος YEEE, φαίνεται να επηρεάζεται αρνητικά. Οι επισφαλείς, χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες εργασίες αποτελούν παράγοντα που τους παγιδεύει στις κοινωνίες υποδοχής και οδηγεί στη αποδιάλυση των οικογενειακών και κοινοτικών δικτύων αλληλεγγύης και κοινωνικής προστασίας. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα είναι: Γιατί οι ΠΤΧ παραμένουν σε επισφαλείς θέσεις εργασίες χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες για παρατεταμένες περιόδους; Μπορούν να εγκαταλείψουν αυτές τις θέσεις εργασίας και να εισέλθουν στην επίσημη αγορά εργασίας; Εάν όχι, επιθυμούν να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους μέσω των Προγραμμάτων YEEE;

Προγράμματα Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης

Από το 2010, τα Προγράμματα Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής και Επανένταξης (YEEE/AVRR) υλοποιούνται από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ) στην Ελλάδα και προσφέρουν πολλαπλές

μορφές στήριξης στους ΠΤΧ που επιθυμούν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής και εργασιακής επανένταξης στη χώρα τους (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017). Κάθε χρόνο πολλοί ΠΤΧ, δίχως δυνατότητα ή χωρίς πλέον την προθυμία να παραμείνουν στην Ελλάδα, επιλέγουν να επιστρέψουν οικειοθελώς στη χώρα καταγωγής τους. Όπως αναφέρει ο ΔΟΜ, το AVRR προτιμάται σε σύγκριση με άλλους τρόπους επιστροφής ΠΤΧ, καθώς με αυτό το πρόγραμμα γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα των επαναπατριζόμενων ΠΤΧ, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την αποτελεσματικότερη διαχείριση της μετανάστευσης. Συγχρόνως, υποστηρίζεται η επανένταξη σε επίπεδο οικονομικό και κοινωνικό και ενισχύεται η συνεργασία και η δικτύωση μεταξύ αρμόδιων φορέων των χωρών προέλευσης και υποδοχής. Ο ΔΟΜ τονίζει ότι η απόφαση επιστροφής είναι 100% εθελοντική και πραγματοποιείται μετά από αίτημα του ΠΤΧ. Τα προγράμματα βασίζονται στις αρχές της ελεύθερης επιλογής και της ορθής και έγκαιρης ενημέρωσης. Τα προγράμματα ΥΕΕΕ απευθύνονται σε ΠΤΧ που δεν διαθέτουν τις νόμιμες διατυπώσεις ή δεν επιθυμούν να παραμείνουν στην Ελλάδα, σε αιτούντες άσυλο που έχουν παραιτηθεί από το αίτημά τους για χορήγηση διεθνούς προστασίας ή των οποίων το αίτημα έχει απορριφθεί. Ειδική μέριμνα λαμβάνεται για μετανάστες που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες, (θύματα εμπορίας ανθρώπων, ασυνόδευτοι ανήλικοι, μονογονεϊκές οικογένειες, άτομα που χρήζουν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης κ.ά.). Η διαδικασία περιλαμβάνει: (i) ενημέρωση και συμβουλευτική προ της αναχώρησης, (ii) υποστήριξη για τη συλλογή των απαραίτητων εγγράφων, διαδικασία εύρεσης εισιτηρίων, συνοδεία του επωφελούμενου/επαναπατριζόμενου στο αεροδρόμιο, (iii) βοήθεια στον ενδιάμεσο σταθμό και (iv) στον τελικό προορισμό σε συνεργασία με τα Γραφεία του ΔΟΜ στις χώρες επιστροφής. Το Γραφείο του ΔΟΜ στην Ελλάδα από το 2010, ως ο κύριος φορέας υλοποίησης προγραμμάτων Υποβοηθούμενης Εθελοντικής Επιστροφής (ΥΕΕ/AVR) ΠΤΧ που ζουν στην Ελλάδα, έχει βοηθήσει περισσότερους από 35.000 ΠΤΧ να επιστρέψουν στην πατρίδα τους με ασφάλεια και αξιοπρέπεια με τη χρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Επιστροφής. Ειδικότερα, το 2010, 337 ΠΤΧ επέστρεψαν οικειοθελώς στη χώρα τους, 760 το 2011, 7.289 το 2012, 9.334 το 2013, 7.350 το 2014, 3.794 το 2015, 6.153 το 2016 και 5.657 το 2017 (βλέπε Πίνακα 1) (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017). Παράλληλα, έχει στηρίξει πάνω από 3.500 επιστρέφοντες να υλοποιήσουν εξατομικευμένα σχέδια επανένταξης και να δημιουργήσουν συνθήκες βιωσιμότητας για τους ίδιους και τις οικογένειές τους (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017).

Πίνακας 1: ΠΤΧ οι οποίοι επέστρεψαν εθελοντικά (01/01/2017-31/12/2017)

Σύνολο	Άρρεν	Θήλυ	Ανήλικος	Κύριες εθνικότητες
5.657	4.549	764	344	Πακιστάν, Αλγερία, Ιράκ, Γεωργία, Ιράν

Πηγή: Hatzopoulos *et al.* 2018.

Σύμφωνα με τον ΔΟΜ ως επανένταξη ορίζεται η διαδικασία ομαλής εκ νέου ενσωμάτωσης ενός ατόμου σε ένα σύνολο ή και σε μια ομάδα, στην προκειμένη περίπτωση ενός μετανάστη στη χώρα του (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017). Είναι μία διαδικασία που παρέχει τη δυνατότητα στον επωφελούμενο/επαναπατριζόμενο, να δημιουργήσει συνθήκες βιωσιμότητας και να συμμετέχει εκ νέου στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της χώρας του. Όπως αναφέρει ο ΔΟΜ, οι επωφελούμενοι της βοήθειας επανένταξης, λαμβάνουν ενημέρωση και συμβουλευτική από εξειδικευμένο προσωπικό και πολιτισμικούς διαμεσολαβητές, προκειμένου να υλοποιήσουν εξατομικευμένα σχέδια επανένταξης, τα οποία υλοποιούνται σε συνεργασία με τα γραφεία του ΔΟΜ στις χώρες επιστροφής και ωφελούν τους επιστρέφοντες, τις τοπικές κοινωνίες και τις χώρες υποδοχής (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017). Ο ΔΟΜ–Γραφείο Ελλάδος συνεργάζεται με τις Αποστολές του ΔΟΜ στις χώρες επιστροφής για την εκπόνηση, εφαρμογή και παρακολούθηση των Σχεδίων Επανένταξης στις χώρες επιστροφής των ΠΤΧ. Η βοήθεια Επανένταξης προσεγγίζει τη μέση τιμή των 1.500 ευρώ ανάλογα με το είδος της παρεχόμενης βοήθειας και τη διάρκειά της και είναι βοήθεια σε είδος (Hatzopoulos *et al.* 2018). Τα Σχέδια Επανένταξης, ανάλογα με την κάθε περίπτωση και ειδικότερα τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, τις ιδιαίτερες ανάγκες, τα διατιθέμενα προσόντα και δυνατότητες του κάθε επωφελούμενου ΠΤΧ, ολοκλήρου ή

συνδυαστικά όπου απαιτείται) είδη βοήθειας που εντάσσονται ενδεικτικά σε κάποια από τις παρακάτω βασικές κατηγορίες (Hatzopoulos *et al.* 2018):

- Βοήθεια για εκκίνηση ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας (π.χ. δημιουργία μικρής ατομικής επιχείρησης)
- Βοήθεια για εύρεση εργασίας και τοποθέτηση σε θέση εργασίας (π.χ. εύρεση και επιλογή εργοδότη ή επιχείρησης, επιχορήγηση εργοδότη ή επιχείρησης για προσφορά εργασίας με κάλυψη μέρους ή του συνόλου της αμοιβής του απασχολούμενου ΠΤΧ, κ.λπ.).
- Βοήθεια για συμμετοχή του ΠΤΧ σε ενέργειες ή προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης.
- Βοήθεια για συμμετοχή σε προγράμματα εκπαίδευσης.
- Βοήθεια για παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών συμβουλευτικής και στήριξης.
- Βοήθεια για διευκόλυνση της επανεγκατάστασης του ΠΤΧ στον τελικό προορισμό του, η οποία μπορεί να αφορά στην κάλυψη δαπανών για αγορά, επισκευή ή μεταφορά από την Ελλάδα οικοσκευής και επίπλων, στην κάλυψη δαπανών επισκευής της κατοικίας διαβίωσης και στην αγορά αγαθών για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών διαβίωσης του ΠΤΧ.
- Βοήθεια για την κάλυψη ιδιαίτερων αναγκών σε περιπτώσεις ΠΤΧ που εντάσσονται σε ευάλωτες ομάδες, όπως άτομα με αναπηρία, άτομα με χρόνιο πρόβλημα υγείας, θύματα εμπορίας ανθρώπων και άλλες.

Κατά το έτος 2017, στα πλαίσια του προγράμματος: «Η εφαρμογή των υποβοηθούμενων εθελουσίων επιστροφών συμπεριλαμβανομένων μέτρων επανένταξης», το οποίο υλοποιείται από τον ΔΟΜ–Γραφείο Ελλάδος με χρηματοδότηση κατά 75% από Ευρωπαϊκούς Πόρους (ΤΑΜΕ) και κατά 25% Εθνικούς Πόρους και του προγράμματος «Ανοικτό Κέντρο φιλοξενίας για μετανάστες εγγεγραμμένους στο πρόγραμμα εθελοντικών επιστροφών και επανένταξης (OCAVRR)» που συγχρηματοδοτείται από Ευρωπαϊκό Ταμείο Επιστροφής και το Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής συνολικά 1.925 επιστρέφοντες έλαβαν τη βοήθεια επανένταξης σε είδος στις χώρες καταγωγής όπως: το Πακιστάν, το Αφγανιστάν, η Γεωργία, το Ιράκ, το Ιράν, το Μαρόκο, η Ινδία, το Μπαγκλαντές, η Αίγυπτος κ.ά. (Hatzopoulos *et al.* 2018). Μεταξύ Ιούνιου 2016 και Φεβρουαρίου 2018, 2.411 δικαιούχοι έλαβαν συνδρομή επανένταξης σε είδος και 623 δικαιούχοι έλαβαν συνδρομή επανένταξης σε μετρητά, σε 27 χώρες προέλευσης. Από τον Ιούνιο του 2016 έως τον Φεβρουάριο του 2018 έχουν γίνει: 4.932 παραπομπές ανά μονάδα καταχώρισης, 4.504 συνεντεύξεις συμβουλευτικής επανένταξης και 3.034 εγκεκριμένα σχέδια επανένταξης στη Χώρα Προέλευσης. Τον Φεβρουάριο του 2018, 42 επιστρέφοντες (25 άνδρες και 17 γυναίκες) επωφελήθηκαν από την παροχή βοήθειας επανένταξης σε είδος. Η συντριπτική πλειονότητα ήταν πολίτες του Πακιστάν, της Γεωργίας, του Ιράκ και του Ιράν. Οι πλέον προτιμώμενες δραστηριότητες επανένταξης ήταν: γαλακτοκομικές εκμεταλλεύσεις, μίνι μάρκετ και υπηρεσίες κατασκευών (IOM 2017, IOM 2018, Outsiska *et al.* 2017).

Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία της έρευνας βασίζεται στη διερεύνηση των επιπτώσεων του εγκλωβισμού σε επισφαλείς, χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες εργασίες των ΠΤΧ, και το πώς αυτές επηρεάζουν την απόφασή τους να επιστρέψουν στις χώρες καταγωγής τους, μέσω των Προγραμμάτων ΥΕΕΕ. Μέσω εις βάθος συνεντεύξεων, η ποιοτική ανάλυση εξέτασε τις περιπτώσεις εργαζομένων από το Μπανγκλαντές (22), τη Νιγηρία (21), το Πακιστάν (24) και τις Φιλιππίνες (25) (βλέπε Πίνακα 2). Ελληνικά και αγγλικά χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Η επιλογή του αντιπροσωπευτικού και μη στατιστικού δείγματος των συνεντεύξεων διεξήχθη με τη χρήση δειγματοληψίας χιονοστιβάδας σύμφωνα με την οποία κάθε συμμετέχων που έλαβε μέρος στην έρευνα οδήγησε τον ερευνητή σε άλλους από το ευρύτερο κοινωνικό του. Κατά τη διαδικασία συλλογής πληροφοριών, εξασφαλίστηκε η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα μέσω ενός εντύπου συγκατάθεσης που καταρτίστηκε για την προστασία των ερωτώμενων. Οι συνεντεύξεις συνεχίστηκαν μέχρι ενός σημείο κορεσμού, δηλαδή έως ότου οι συνεντεύξεις δεν παρείχαν νέες πληροφορίες. Ένας ημι-δομημένος οδηγός αποτελούμενος από ανοιχτά και κλειστά ερωτήματα, χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή του ποιοτικού υλικού. Η ανάλυση μέσω

κωδικοποίησης παρείχε μια εις βάθος αναλυτική αντανάκλαση των δεδομένων, χωρίζοντάς τα σε ενότητες και κατηγορίες, αποκαλύπτοντας έτσι ιδέες, νοήματα και κατανοήσεις, δημιουργώντας κώδικες για δεδομένα που συνοψίζουν και ταξινομούν παρόμοια φαινόμενα, δίνοντας έμφαση στη συχνότητα, την ένταση και την ομοιότητά τους, δηλαδή με κορεσμό ενός συνόλου εννοιών. Με αυτόν τον τρόπο κατέστη δυνατό να εντοπιστούν οι λόγοι, οι αντιλήψεις, οι στρατηγικές και οι πρακτικές των ερωτώμενων.

Πίνακας 2: Συνοπτική περιγραφή κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών δείγματος

	Εθνικότητα			
Κατηγορία	**Μπανγκλαντές**	**Νιγηρία**	**Πακιστάν**	**Φιλιππίνες**
Σύνολο συνεντεύξεων	22	21	24	25
Φύλο	Άρρεν	Άρρεν	Άρρεν	Θήλυ
ΜΟ ηλικίας	43	45	41	49
ΜΟ έτους εισόδου στη χώρα	2000	1998	2000	1998
ΜΟ εκπαιδευτ. επιπέδου	Υποχρεωτική	Υποχρεωτική	Υποχρεωτική	Υποχρεωτική
ΜΟ ωρών εργασίας ανά ημέρα	13	13	13	14
ΜΟ ημερών εργασίας ανά ημέρα	7	6	7	6
ΜΟ εισόδων ανά μήνα	350	350	350	650
ΜΟ ετών διαμονής στην Ελλάδα	12	15	12	15
Συμμετοχή σε συλλόγους	5	3	6	6
Μη-συμμετοχή σε συλλόγους	17	18	18	19

Πηγή: Παρούσα έρευνα.

Επιπτώσεις του εγκλωβισμού των πολιτών τρίτων χωρών, στην επισφαλή, χαμηλού κύρους εργασία, στην απόφαση επιστροφής

Οι εργαζόμενοι ΠΤΧ εντοπίζονται κυρίως σε επισφαλή επαγγέλματα χαμηλού κύρους/ χαμηλά αμειβόμενα, στην αδήλωτη εργασία και ανεπίσημη/άτυπη οικονομία που αναζητά εάν φθηνότερο, ανασφάλιστο, μετακινούμενο, προσωρινό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Αυτό το οποίο η διεθνής έρευνα έχει εντοπίσει είναι η δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού που αποκόπτεται από τις ομάδες πρωτογενούς και δευτερογενούς αλληλεγγύης, δηλ. την οικογένεια και την κοινότητα. Ειδικότερα, οι ΠΤΧ αποκόπτονται από τις οικογενειακές σχέσεις, τις κοινοτικούς συλλόγους, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, τις εργατικές οργανώσεις και τα δίκτυα αλληλεγγύης στις χώρες υποδοχής. Στην Ελλάδα, οι ΠΤΧ έχουν ενταχθεί σε ένα χαμηλού κόστους αποθεματικό εργατικού δυναμικού που ανανεώνεται συνεχώς, ενώ ο καταμερισμός της εργασίας τους προτρέπει και τους παγιδεύει σε εργασίες και θέσεις απασχόλησης χαμηλών αμειβών και χαμηλού κοινωνικού κύρους, διαχωρίζοντάς τους ανά τάξη, φύλο, φυλή/ εθνικότητα, θρησκεία και τρόπο εισόδου στη χώρα. Στην Ελλάδα, εκφράσεις όπως: «δουλεύεις σαν Πακιστανός ή σαν Φιλιππινέζα» παρά το ότι αποτελούν φυλετικά στερεότυπα, έχουν εισχωρήσει στην καθομιλουμένη. Με τις εκφράσεις αυτές κάποιος αναφέρεται σε έναν άνδρα που εργάζεται σε χειρωνακτικέ και βαριές μορφές εργασίας για λίγα

χρήματα και σε μια γυναίκα η οποία εργάζεται σε υπηρετικές υπηρεσίες και εκτελεί πολλαπλά καθήκοντα σε μια οικία αντίστοιχα.

Το πλαίσιο απασχόλησης της πλειονότητας των ΠΤΧ, ανδρών και γυναικών, είναι εκτός των ορίων της επίσημης απασχόλησης. Θεωρούνται μη ελκυστικά, χωρίς κοινωνικό κύρος και κατώτερα, από το εργατικό δυναμικό της κοινωνίας υποδοχής, ωστόσο προσφέρουν οικονομικά κέρδη και κοινωνικό κύρος στον πελάτη ή στον εργοδότη. Το πλαίσιο εργασιών στο οποίο εκτίθενται οι ΠΤΧ δεν χαρακτηρίζεται μόνο από επισφάλεια, χαμηλό κύρος και χαμηλούς μισθούς, εκμετάλλευση, ευελιξία και αστάθεια, απομόνωση και ατομικισμό, αλλά και από αποσυλλογικοποίηση, δηλαδή, αποξένωση από οικογενειακά, κοινοτικά, συλλογικά δίκτυα αλληλεγγύης και εργασιακών δικαιωμάτων. Επισφαλής εργασία είναι η απασχόληση που στερείται όλων των τυπικών μορφών ασφάλειας της εργασίας, λαμβάνει -συνήθως- τη μορφή της μισθωτής εργασίας, που χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά περιορισμένες κοινωνικές παροχές και νομικά δικαιώματα, την εργασιακή ανασφάλεια, χαμηλούς μισθούς και υψηλούς κινδύνους ασθένειας (Vosko 2006: 3-4). Η επισφαλής εργασία δημιουργεί τεράστια και πολύπλοκα εμπόδια στις στρατηγικές οργάνωσης της εργασίας λόγω της απομονωμένης, ατομικής και μη συνδικαλιστικής φύσης της απασχόλησης των μεταναστών (Choudry and Thomas 2012: 180-181). Η Ελλάδα έρχεται πρώτη, μεταξύ 21 χωρών μελών του ΟΟΣΑ, όπου το 24% του ελληνικού ΑΕΠ διαμορφώνεται από την ανεπίσημη οικονομία/παραοικονομία (Schneider and Williams 2013). Επιπλέον, το ποσοστό των ανασφάλιστων εργαζομένων είναι μεταξύ των υψηλότερων στον κόσμο (37,3%) και το ποσοστό των παράνομα εργαζομένων μεταναστών (4,4%) (Schneider and Williams 2013). Όσον αφορά την οικιακή εργασία, πάνω από 67,1 εκατομμύρια γυναίκες και άνδρες διαφορετικών ηλικιών, τάξεων και εθνικοτήτων, διεθνώς, ωθούνται για να εργαστούν σήμερα σε επιχειρήσεις, νοικοκυριά και για μεμονωμένους εργοδότες αναλαμβάνοντας διάφορα καθήκοντα όπως ο καθαρισμός και η παροχή φροντίδας, συντροφιάς και εποπτείας (ILO 2015: 13).

Στους παραπάνω θα προστεθούν όλοι οι τύποι προσωπικών βοηθών για τη φροντίδα και την ασφάλεια ατόμων και περιουσιών, τη φροντίδα ομορφιάς, της διασκέδαση, τη γεωργική εργασία, τη χειρωνακτική εργασία, τις κατασκευές, τις τεχνικές εργασίες, τις υπηρεσίες ξενοδοχείων, τις κλωστοϋφαντουργικές και βιοτεχνικές εργασίες, τις υπηρεσίες εστίασης, τη βιομηχανία της ψυχαγωγίας, το πλανόδιο εμπόριο και τα επαγγέλματα της οικονομίας του δρόμου. Όλα τα παραπάνω, χαρακτηρίζονται από παρόμοιες μορφές ανισότητας, διάβρωσης και απορρύθμιση ή πλήρους ανυπαρξίας των εργασιακών δικαιωμάτων, απουσία συλλογικοτήτων και δυνατοτήτων αντιμετώπισης της εκμετάλλευσης στην αγορά εργασία και χωρίς ιατροφαρμακευτική κάλυψη και προστασία. Πολλοί ερωτώμενοι, εξαιτίας του κόστους, καθυστερήσεων και δυσκολιών στην απόκτηση άδειας διαμονής ή εργασίας, δεν μπόρεσαν να ταξιδέψουν και να επισκεφτούν την οικογένειά τους στη χώρα προέλευσης και έτσι απομακρύνθηκαν από τους/τις συζύγους και τα παιδιά τους με αποτέλεσμα τη διάλυση οικογενειακών σχέσεων στη χώρα καταγωγής. Υπάρχουν ορισμένοι/ες που δεν έχουν συναντήσει την οικογένειά τους για δεκαετίες. Παράλληλα, υπάρχουν εκείνοι που είναι μόνοι/ες στην Ελλάδα, που αποτελούν την πλειοψηφία και είναι διαζευγμένοι/ες ενώ κατοικούσαν στην Ελλάδα. Οι εργαζόμενοι ΠΤΧ σπάνια διεκδικούν ή αδυνατούν να διεκδικήσουν δικαιώματα εργασίας, καθώς βρίσκονται σε απομονωμένο χώρο εργασίας ή εργάζονται μόνοι τους. Συχνά εγκαταλείπουν τον εργοδότη χωρίς να λαμβάνουν πλήρη αμοιβή και κατηγορούν τους εαυτούς τους ότι δεν εξετάζουν εκ των προτέρων τις λεπτομέρειες των συνθηκών εργασίας τους. Μέσα από αυτή τη στάση, προσπαθούν να διατηρήσουν ένα χαμηλό προφίλ, τόσο ως σκληρά εργαζόμενοι, προκειμένου να κερδίσουν την εμπιστοσύνη του εργοδότη και να βελτιώσουν την αντίληψη της κοινωνίας υποδοχής τους ή ακόμα και να επιτύχουν υψηλότερους μισθούς. Από τους ερωτώμενους, από το Μπανγκλαντές, το Πακιστάν και τη Νιγηρία, προκύπτει ότι τα μηνιαία έσοδά τους κυμαίνονται περίπου στα €350 για 6-7 εργάσιμες ημέρες την εβδομάδα, 11-12 ώρες/ημέρα. Οι ερωτώμενες από τις Φιλιππίνες εργάζονται ως εσωτερικές οικιακές εργάτριες που εκτελούν πολλαπλά καθήκοντα ανάλογα με τις απαιτήσεις του εργοδότη: καθαρισμός οικιακής χρήσης και εργασίες (πλύσιμο, μαγείρεμα)/ηλικιωμένο άτομο ή/και φροντίδα παιδιού ενώ διαμένουν στην κατοικία του εργοδότη 6 ημέρες την εβδομάδα. Γενικά, οι οικιακές εργάτριες εργάζονται από Δευτέρα έως Σάββατο, συνήθως για 13 ώρες την ημέρα με διάλειμμα διάρκειες 1-1,5 ώρας, ερωτώμενους ΠΤΧ, ήρθαν στην Ελλάδα από το 1995 έως το 2005, έχοντας πάνω από 10 χρόνια

διαμονής στη χώρα και γενικά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, επισφαλείς, χαμηλού κύρους/χαμηλά αμειβόμενες. Στο παραπάνω πλαίσιο διαμορφώνονται αντιλήψεις οι οποίες επηρεάζουν την απόφαση επιστροφής στις χώρες προέλευσής τους. Οι λόγοι απροθυμίας συμμετοχής στα προγράμματα ΥΕΕΕ μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

(i) Η οικονομική κατάσταση στη χώρα προέλευσης σε συνδυασμό με συνεχόμενη κοινωνικοπολιτική ανασφάλεια και αστάθεια η οποία προκαλεί κινδύνους για τη ζωή και την ασφάλεια των ατόμων, καθώς και η αδυναμία εύρεσης απασχόλησης και η απαισιοδοξία σε συνδυασμό με το αίσθημα ντροπής εάν γυρίσουν άπραγοι, προκαλώντας διστακτικότητα. Επιπλέον, οι ελάχιστες δυνατότητες καλυτέρευσης της κατάστασής τους π.χ. εύρεση εργασίας, επαρκείς αποδοχές κ.λπ., καθώς και πιθανά δάνεια και προηγούμενες οφειλές να αποθαρρύνουν περισσότερο παράλληλα με ένα ασταθές κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Ο Sohail (39 ετών, Μπαγκλαντές) εξήγησε:

> *Ένας [υπάλληλος] του ΔΟΜ κάποτε μου έδωσε ένα φυλλάδιο που είπε ότι μπορείτε να επιστρέψετε στη χώρα μου και να πάρω χρήματα για να ξεκινήσω πάλι τη ζωή μου. Τι ζωή μπορείς να κάνεις [στο] Μπαγκλαντές; Δεν βλέπεις δεν κοιτάμε πίσω; Δεν σκέφτομαι να επιστρέψω. Προτιμώ να ζουν εδώ στους δρόμους να πουλάω πράγματα όπως οι Πακιστανοί σε πλατείες, αντί να επιστρέψω στο Μπαγκλαντές. Εδώ μπορώ να κάνω κάτι. Πρέπει να επιβιώσω με αυτό.*

(ii) Η προσωπική επένδυση στη διαδικασία της μετανάστευσης από τους ΠΤΧ αποθαρρύνει τα άτομα λόγω υψηλού κόστους και κινδύνων για την μεταφορά στον ενδιάμεσο ή τελικό προορισμό. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις στόχος των ΠΧ είναι να μεταβούν σε άλλη χώρα στην Ευρώπη ή άλλου (λ.χ. ΗΠΑ). Ο Zahid (38 ετών, Πακιστάν) δήλωσε:

> *Είναι πολύ άσχημο το ότι [μέχρι στιγμής] δεν έχω επισκεφθεί την οικογένειά μου στο Πακιστάν, δεν έχω επιστρέψει, ακόμα, δεν είχα αποφασίσει να έρθω, εδώ, δεν ήταν ο στόχος μου. Στη Βαρκελώνη στην Ισπανία. Ήθελα να εγκαταλείψω τη χώρα μου [λόγω των] οικονομικών δυσκολιών. Ήθελα να κερδίσω [περισσότερα] για την οικογένειά μου αλλά τώρα δεν μπορώ να επιστρέψω. Γνωρίζω το πρόγραμμα [AVRR του] ΔΟΜ. Δεν προσπαθώ να γυρίσω, να μείνω εδώ θέλω, [για] να κερδίσω περισσότερα. Προσπαθώ να επιβιώσω [ως] ράφτης [και εργάζομαι] και [ως πωλητής] στο δρόμου. Δεν υπάρχει μέλλον για μένα εκεί [στο Πακιστάν].*

(iii) Οι απομονωτικές συνθήκες εργασίας και οι πολύ χαμηλές αποδοχές π.χ. στην ανειδίκευτη κλωστοϋφαντουργία (ράφτες), στην εσωτερική οικιακή εργασία στο πλανόδιο εμπόριο, δημιουργούν πολύ χαμηλές αντιλήψεις και προσδοκίες για κοινωνική κινητικότητα και απογοήτευση, ενώ συμβάλλουν στην ανάπτυξη εγωκεντρικών και ατομικιστικών αντιλήψεων στο πλαίσιο της επιβίωσης επιβίωση π.χ. με συμπεριφορές βασισμένες στον ατομισμό. Ο Charles (39 ετών, Νιγηρία) ανέφερε:

> *Κάνω μια [άσχημη] δουλειά και είμαι μόνος εδώ, αλλά δεν σκέφτομαι να πάω πίσω στο σπίτι. Δεν σκέφτομαι να επιστρέψω στη Νιγηρία. Έχω βρει τον τρόπο μου εδώ στην Ελλάδα. Επιζώ πωλώντας εμπορεύματα, πωλητής δρόμου. Ήμουν άνεργος στη Νιγηρία. Ξέρω για τον ΔΟΜ και το πρόγραμμα. Διάβασα αφίσες και πήρα φυλλάδιο. Έχω περάσει πολλές δυσκολίες, πλήρωσα 6.000 ευρώ συνολικά, για να βγω έξω και να είμαι εδώ τώρα. Ήθελα να πάω [στον] Καναδά. Έχω συγγενείς εκεί. Αλλά είναι αδύνατο. Πρέπει να συνεχίσω με τη ζωή μου εδώ. Να δω τι θα κάνω.*

(iv) Η οικονομική ανασφάλεια στην Ελλάδα προκαλεί αυξημένη εξάρτηση των ΠΤΧ από τους εργοδότες, πλήρη συμμόρφωση και προσαρμογή στις απαιτήσεις των εργοδοτών τους καθώς και πλήρης παραίτησή από τα δικαιώματά τους. Η Isabel (47 ετών, Φιλιππίνες) σημείωσε:

> *Δουλεύω οικιακή βοηθός. Ο εργοδότης μου είναι ιατρός και κάθε φορά που χρειάζομαι κάτι, με εξετάζει, φροντίζει για μένα ή με πάω σε ιδιωτικές κλινικές. Δεν έχω δει το φυλλάδιο του ΔΟΜ. Παίρνω περισσότερα χρήματα εδώ. Δεν βρίσκω αυτό στις Φιλιππίνες. Έχω εμπιστοσύνη στον εργοδότη μου πάρα πολύ. Για αυτό δεν θα γυρίσω πίσω*.

(v) Η υπονόμευση των οικογενειακών σχέσεων στη χώρα προέλευσης, όπου μεταβάλλονται ως αποστολείς εμβασμάτων διαμορφώνοντας μια οικονομική και συναλλακτική σχέση, ενώ σε περιπτώσεις ύπαρξης παιδιών ενδέχεται να τα μεγαλώνουν και να τα φροντίζουν άλλοι. Η Tessa (46 ετών, Φιλιππίνες) σημείωσε:

> *Ήρθα εδώ για να δουλέψω ως «κοπέλα», ως [οικιακή] εργάτρια στην κατοικία του εργοδότη μου. Δεν έχω δει τον άντρα και τα παιδιά μου εδώ [και] 22 χρόνια. Τους στέλνω τα περισσότερα από τα χρήματά μου και δεν μπορώ να αντέξω [οικονομικά] ένα αεροπορικό εισιτήριο στις Φιλιππίνες. Άλλες φίλες μου έχουν πάει [στις Φιλιππίνες]. Μιλάμε στο τηλέφωνο, συζητάμε μέσω [του] Διαδικτύου. Συνηθίσαμε [σε] αυτό. Ακόμη και αν θα [μπορούσα] να τους επισκεφθώ κάποια μέρα, πρέπει [μετά] να επιστρέψω εδώ. Γιατί να θέλω να πάω πίσω; Έχουν την μητέρα μου [γιαγιά] να φροντίζει για αυτά. Είμαστε σαν μακρινοί συγγενείς με παιδιά [μου]. Συνηθίσαμε [σε] αυτό. Το συνήθισαν.*

(vi) Η υπονόμευση σχέσεων με συμπατριώτες, συναδέλφους και κοινοτικούς συλλόγους στην Ελλάδα, η οποία τους οδηγεί σε αισθήματα απαισιοδοξίας για τον εαυτό τους και αντιμετωπίζουν μόνοι τους τα κοινωνικά και εργασιακά τους προβλήματα όντα αποκομμένοι από δευτερογενείς συνδετικούς δεσμούς με την πατρίδα τους. (vii) Η αμφιβολία για τη βιωσιμότητα μιας ανεξάρτητης οικονομικής δραστηριότητας (π.χ. μικρής ατομικής επιχείρησης) στην πατρίδα τους καθώς και την διάρκεια της αποτελεσματικότητας των μέτρων επανένταξης AVRR στο πέρας του χρόνου.

Συμπεράσματα

Οι εργαζόμενοι ΠΤΧ οδηγούνται στον σχηματισμό ατομικών πεποιθήσεων, αποκομμένοι από τα προηγούμενα οικογενειακά και κοινοτικά δίκτυα και αποξενωμένοι/ες από κοινωνικές και εργατικές ομάδες αλληλεγγύης και τις δυνατότητες συλλογικής οργάνωσης στις κοινότητες, τις ενώσεις μεταναστών, τα συνδικάτα και τα κέντρα εργαζομένων ή άλλους εργαζόμενους ΠΤΧ. Οι ΠΤΧ οδηγούνται στην κοινωνική απομόνωση και τον αποκλεισμό καθώς υιοθετούν ατομικιστικές, απρόσωπες και χρηστικές στάσεις στις σχέσεις τους μετά ή μετά την αναζήτηση πληροφοριών, με μοναδικό στόχο το ατομικό όφελος. Λόγω της ζήτησης ανειδίκευτου χειρωνακτικού εργατικού δυναμικού και οικιακών εργατριών, οι ΠΤΧ απομονώνονται μέσα σε αυτές τις εργασίες, μαζί με την έλλειψη συλλογικής συνείδησης και την έλλειψη επαγγελματικών επιλογών στις χώρες υποδοχής, υπάρχουν λίγες μόνο περιπτώσεις αντοχής στο χώρο εργασίας και δικαιωμάτων εργαζομένων ΠΤΧ. Έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις οι ΠΤΧ είναι πιο πιθανό να συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις των εργοδοτών τους ή να παραιτηθούν εντελώς από τις αξιώσεις δικαιωμάτων τους στην εργασία. Δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι ΠΤΧ είναι απομονωμένοι και αδυνατούν να βρουν κοινωνική και εργατική αλληλεγγύη και βοήθεια, ενεργούν με ατομικό τρόπο, σχηματίζουν υλιστικές πεποιθήσεις, έχουν χαμηλές αντιλήψεις και προσδοκίες για κοινωνική πρόοδο και αισθήματα απαισιοδοξίας για τον εαυτό τους και δεν ασχολούνται με τις κοινωνικές και εργασιακές τους σχέσεις προβλήματα, αλλά και δεν είναι διατεθειμένοι/ες να συμμετάσχουν στα προγράμματα ΥΕΕΕ.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Arowolo, O. (2000), "Return Migration and the Problem of Reintegration", *International Migration,* Vol. 38, no.5, pp. 59-82.

Choudry, A. and Thomas, M. (2012), "Organizing Migrant and Immigrant Workers in Canada", in S. Ross and L. Savage (eds.) *Rethinking the Politics of Labour in Canada,* Halifax, Fernwood, pp. 171-183.

European Migration Network (2014a), *EMN Inform: Challenges and Good Practices in the Return and Reintegration of Irregular Migrants to Western Africa,* Brussels, European Commission/European Migration Network.

European Migration Network (2014b), *Synthesis Report for the EMN Focussed Study 2015: Dissemination of Information on Voluntary Return: How to Reach Irregular Migrants not in Contact with the Authorities,* Brussels, European Commission/European Migration Network.

Fouskas, T. (2014), *Nigerian Immigrants in Greece: Low-Status Work, Community, and Decollectivization,* New York, Nova Science Publishers.

Fouskas, T. and V. Tsevrenis (eds.), (2014), *Contemporary Immigration in Greece: A Sourcebook,* Athens, European Public Law Organization Publications.

Grizis, V., Tsinisizelis, M., Fouskas, T., Karatrantos, A. and Mine F. (2015a), *Dissemination of Information on Voluntary Return: How to Reach Irregular Migrants not in Contact with the Authorities*. Athens: Center for Security Studies/Hellenic Ministry of Interior and Administrative Reconstruction/European Commission/European Migration Network, (http://goo.gl/b3Kl7L)

Grizis, V., Tsoukala, A., Fouskas, T., and Mine F. (2015b), *Annual Policy Report 2015 on Asylum and Migration in Greece: National Report: Part 2.* Athens: Center for Security Studies/Hellenic Ministry of Interior and Administrative Reconstruction/European Commission/European Migration Network, (http://goo.gl/eDziJl)

Hart, L., Graviano, N. and Klink, S. (2015), *Assisted Voluntary Return and Reintegration (AVRR) at a Glance 2015,* Geneva, IOM.

Hatzopoulos, V., Fouskas, T., Pechlidi, G., de Maio, A. and Novak, C. (2017a) *The Effectiveness of Return in EU Member States: Challenges and Good Practices Linked to EU Rules and Standards.* Athens: European Public Law Organization/Hellenic Ministry for Migration Policy/European Commission/European Migration Network,(https://ec.europa.eu/homeaffairs/sites/homeaffairs/files/12a_greece_study_on_return_final_en.pdf)

Hatzopoulos, V., Fouskas, T., Grigoriou, P., Karabelias, G., Kazanas, K., Mine, F., de Maio, A., Novak, C. and Pechlidi, G. (2017b) *The Changing Influx of Asylum Seekers in 2014-2016: Member State Responses.* Athens: European Public Law Organization/Hellenic Ministry for Migration Policy/European Commission/European Migration Network, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/12a_greece_changing_influx_final_en.pdf

Hatzopoulos, V., Fouskas, T., Grigoriou, P., Karabelias, G., Kazanas, K., Mine, F., de Maio, A., Novak, C., and Pechlidi, G. (2018), *Annual Policy Report 2017 on Migration and Asylum in Greece: National Report: Part 2,* Athens, European Public Law Organization/Hellenic Ministry for Migration Policy/European Commission/European Migration Network (https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/12a_greece_arm2017_part2_en.pdf)

International Labour Office (ILO) (2015), *Global Estimates of Migrant Workers Special Focus on Migrant Domestic Workers,* Geneva, ILO, 13.

IOM–Office in Greece (2017), *Assisted Voluntary Return and Reintegration Programs,* Athens, IOM–Office in Greece (https://greece.iom.int/en/assisted-voluntary-return-and-reintegration-programs-avrr)

IOM–Office in Greece (2018), *The implementation of Assisted Voluntary Returns including Reintegration Measures,* Athens, IOM–Office in Greece (https://greece.iom.int/sites/default/files/MONTHLY%20NEWSLETTER%20REINTEGRATION_FEB%202018.pdf)

Kose, K. (2015), *Promoting the Assisted Voluntary Return and Reintegration of Migrants. Research Programme. Occasional Paper Series No. 16/2015,* Belconnen, Policy Research and Statistics Branch/Department of Immigration and Border Protection/Australian Government.

Kose, K. and Kuschminder, K. (2015), *Comparative Research on the Assisted Voluntary Return and Reintegration of Migrants,* Geneva, IOM.

Koser, K. (2001), *The Return and Reintegration of Rejected Asylum Seekers and Irregular Migrants an Analysis of Government Assisted Return Programmes in Selected European Countries,* Geneva, IOM.

Kuschminder, K. (2017), *Taking Stock of Assisted Voluntary Return from Europe: Decision Making, Reintegration and Sustainable Return – Time for a Paradigm Shift. EUI Working Paper RSCAS 2017/31. EUI Working Paper RSCAS 2017/31,* Florence, European University Institute.

Outsiska, C., Vanikioti, Z., Emmanouil, L., Flessa A., and Mintzioli, K., (2017), *The Implementation of Assisted Voluntary Returns including Reintegration Measures. Annual Report June 2016-May 2017*, Athens, IOM-Office in Greece, 2017, http://goo.gl/SYA2JE

The Greek Ombudsman (2017), *Return of Third-Country Nationals-Special Report 2016,* Athens, The Greek Ombudsman, https://www.synigoros.gr/resources/docs/eidikiekthesiepistrofesallodapwn2016en.pdf

Vosko, L. (ed.) (2006), *Precarious Employment: Understanding Labour Market Insecurity in Canada,* Montreal, McGill-Queen's University Press.

Schneider, F. and Williams, C. (2013), *The Shadow Economy,* London, Institute of Economic Affairs.

Μαχόμενες γυναίκες δικηγόροι σε καιρούς κρίσης

Αμαλία Φραγκίσκου

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Στο πλαίσιο της διερεύνησης της ισορροπίας εργασίας-ζωής των γυναικών αυτοαπασχολούμενων δικηγόρων στην Αθήνα, οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν ανέδειξαν πολλές πτυχές της σχέσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, σκιαγραφώντας έναν κόσμο τύψεων και μία συνεχή υπέρβαση των πνευματικών, ψυχικών και σωματικών ορίων. Το ελεύθερο επάγγελμα γενικά και η δικηγορία ειδικότερα, θεωρείται ασυμβίβαστο με την μητρότητα, επειδή μεταξύ άλλων παραγόντων, δεν μπορεί να διευθετηθεί με χρονικούς περιορισμούς στην άσκησή του. Η κρίση που αντιμετωπίζει η χώρα έχει επιδεινώσει κατά πολύ την κατάσταση και οι προοπτικές του επαγγέλματος είναι δυσοίωνες γενικά, με τις γυναίκες περισσότερο ευάλωτες.

Λέξεις κλειδιά: γυναίκες, δικηγόροι, μητρότητα, μελέτη περίπτωσης

‘Fighting’ women lawyers in times of crisis

Amalia Frangiskou

National Centre For Social Research

Abstract

In the context of researching the work-life balance of self-employed women lawyers, the cases having being studied, revealed many aspects of the relationship between work and family life, sketching out a world of remorse and a continuous excess of any physical, psychological and mental limits. Freelance professions in general and the practice of law specifically, are considered incompatible with motherhood, because they cannot be exercised within temporal constraints. The crisis that the country is going through, in all aspects of daily life, has considerably worsened the situation and the prospects of the profession in general, with women affected the most.

Key words: women, lawyers, motherhood, case study

Εισαγωγή

Σκοπός της σημερινής παρουσίασης των ευρημάτων πρόσφατης ποιοτικής έρευνας σχετικά με την ισορροπία εργασίας και οικογένειας των γυναικών αυτοαπασχολούμενων δικηγόρων, είναι η ανάδειξη της συμβολής της εμπειρικής προσέγγισης στην περιγραφή και κατανόηση πολύπλοκων διεργασιών και κοινωνικών μετασχηματισμών. Μέσα από την ανάκληση της τροχιάς της ζωής των αφηγητριών, των επιλογών σπουδών και κατηγορίας επαγγελματικής δραστηριότητας από τη μια, καθώς και της μητρότητας από την άλλη, σκιαγραφήθηκαν προβλήματα ισορροπίας οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής και στρατηγικές επίλυσης τους. Σε αυτό το πλαίσιο αναδείχθηκαν ποικίλλες όψεις και μεταβολές -σε βάθος χρόνου- τόσο των επαγγελματικών προσδοκιών όσο και του κοινωνικού πλαισίου, όπως η διάψευση της «πολυλειτουργικότητας» του πτυχίου της Νομικής, το οιονεί ελεύθερο επάγγελμα, οι δυσοίωνες προοπτικές του, η ύπαρξη υποστηρικτικού δικτύου και οικονομικής άνεσης ως απαραίτητες προϋποθέσεις για τον συνδυασμό επαγγελματικής ζωής και μητρότητας στις συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας.

Θεωρητική συζήτηση

Η παρατεταμένη οικονομική ύφεση και οι εφαρμογές των μνημονιακών μεταρρυθμίσεων συνετέλεσαν στην αύξηση των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, διαμορφώνοντας δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης ή και επιβίωσης για το μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού λαού. Σε αυτό το πλαίσιο προσεγγίστηκε η υπό

μελέτη επαγγελματική κατηγορία των γυναικών δικηγόρων που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα. Στην χώρα μας παρατηρείται ήδη από τις απαρχές του ελληνικού κράτους η «νομικοκρατία», φαινόμενο που αλληλοσχετίζεται με το υπερδιογκωμένο κράτος και συνεπάγεται υπερπληθώρα δικηγόρων (Λαμπίρη-Δημάκη 2004:16 -17). Το δικηγορικό επάγγελμα, ως κατ' εξοχήν ελεύθερο επάγγελμα φέρει ορισμένα χαρακτηριστικά ιδιαίτερου κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος. Τα ελευθέρια επαγγέλματα, περιβάλλονται με προνόμια, κατέχουν καίρια θέση στην ταξική δομή - συγκεκριμένα στην μεσαία και ανώτερη τάξη – και προσφέρονται ως δίαυλος κοινωνικής κινητικότητας και κοινωνικής αναπαραγωγής. Η μακροχρόνια εξειδίκευση και εξάσκηση που προϋποθέτουν συνεπάγεται κοινωνικές και οικονομικές ανταμοιβές, εξουσία και συμμετοχή στην διαμόρφωση των ελίτ (Λαμπίρη-Δημάκη 2004:4-7). Στον διαρκώς αναπτυσσόμενο δικηγορικό κλάδο, από τη δεκαετία του 1950 και μετά συμμετέχουν όλο και πιο ενεργά οι γυναίκες και σταδιακά ο αριθμός τους ξεπέρασε κατά πολύ τον αριθμό των ανδρών. Αναφέρουμε την αύξηση του ποσοστού φοίτησης σε Νομικές σχολές των γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης που καταγράφηκε κατά τη δεκαετία του '90 και την τάση ενίσχυσης της καθαρά νομικής γνώσης κατά την επιστημονική εκπαίδευση των φοιτητών των νομικών σχολών, φαινόμενο που χαρακτηρίστηκε ως νομική υπερεκπαίδευση (Σωτηρόπουλος 1994).

Το δικηγορικό επάγγελμα, έχει όμως διαχρονικά διαφοροποιηθεί ως προς τα χαρακτηριστικά του, επηρεαζόμενο από τις πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, σε ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο παρουσιάζοντας πλέον σήμερα κατηγοριοποιήσεις που διαφοροποιούν τελείως το περίβλημά του από το περιεχόμενο άσκησής του. Οι ρυθμίσεις δε που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια με την επίκληση του «ανοίγματος» του επαγγέλματος και των εργασιακών μνημονιακών μεταρρυθμίσεων (Κώτση κ.ά. 2015,Καλογριδάκης 2012: 52-57), επέδρασαν σημαντικά στην ήδη διαφαινόμενη από την δεκαετία του 1980 τάση συγκεντρωτισμού και γραφειοκρατικοποίησης του δικηγορικού επαγγέλματος, διαμορφώνοντας την σημερινή μορφή του πλαισίου άσκησής του με την ανάπτυξη των δικηγορικών εταιριών, την εμφάνιση δικηγόρων, οιονεί στελεχών επιχειρήσεων ή και εντελώς υπαλληλοποιημένων και υπαμειβόμενων δικηγόρων.

Από όλες τις προαναφερθείσες πιθανές επαγγελματικές εκδοχές, η συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, εστίασε σε γυναίκες μητέρες ανηλίκων τέκνων, που ασκούν αποκλειστικά ελεύθερη δικηγορία. Υπό το πρίσμα της ισορροπίας εργασίας και οικογενειακής ζωής στην έμφυλη διάσταση, πραγματοποιήθηκαν 10 συνεντεύξεις (ημιδομημένες) με σκοπό την διερεύνηση της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα σε περιόδους κρίσης. Οι περιπτώσεις που μελετήθηκαν -προσεγγίστηκαν με την τεχνική της χιονοστιβάδας- αφορούσαν σε γυναίκες δικηγόρους, ηλικίας από 30 ετών έως 53 ετών, μητέρες ανηλίκων (ενός, δύο αλλά και τριών παιδιών) τα οποία επίσης ηλικιακά κυμαίνονταν από ένα βρέφος τριάμισι μηνών έως και παιδί 17 ετών). Οι συνεντεύξεις με τις αφηγήτριες, οι οποίες ζουν και εργάζονται στην Αθήνα, υλοποιήθηκαν κατά την διάρκεια της πολύμηνης απεργίας των δικηγόρων με αιχμή του δόρατος το προωθούμενο από την κυβέρνηση ασφαλιστικό νομοσχέδιο. Η ποιοτική αυτή προσέγγιση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα» η επεξεργασία δε των ευρημάτων έχει παρουσιαστεί αναλυτικά (Φραγκίσκου Α., 2016: 55-73).

Οι πολλαπλές ανωνυμοποιημένες αναγνώσεις των αφηγήσεων των γυναικών προσέφεραν πλούσιο υλικό για ανάλυση και προβληματισμό. Στο πλαίσιο της επεξεργασίας των εμπειρικών δεδομένων, λαμβάνουμε υπόψη τα δεδομένα σχετικά με την απασχόληση στην σημερινή ελληνική πραγματικότητα (Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 2016) καθώς την συνέχιση των ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων στον τομέα της εργασίας βάσει των στατιστικών στοιχείων της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (Δ.Ο.Ε.) σε παγκόσμια κλίμακα (International Labour Office, 2016). Επίσης, λαμβάνονται υπόψη οι θεωρητικοί προβληματισμοί σχετικά με την απλουστευτικότητα της αριθμητικής σύνδεσης με την ουσιαστική γυναικεία επικράτηση και πράγματι, η αριθμητική υπεροχή των γυναικών στο δικηγορικό σώμα, η οποία ούτως ή άλλως δεν συνεπάγεται αντίστοιχη επαγγελματική δραστηριοποίηση, δεν έχει να καταδείξει ουσιαστική επίδραση βάσει της προσέγγισης εκείνης που επιζητά να διαπιστώσει επιδράσεις στο πλαίσιο εξάσκησης του επαγγέλματος (π.χ.προσαρμογές των συνθηκών εργασίας στην οικογένεια) καθώς και στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο (θέσπιση ουσιαστικών κανόνων που κυμαίνονται από τις επαγγελματικές διακρίσεις έως και σε κανόνες

οικογενειακού και ποινικού δικαίου) με την προώθηση νομικών αλλαγών που βελτιώνουν γενικότερα τις υλικές και πολιτιστικές συνθήκες τους (Menkel-Meadow 1986:897-918).

Κατά την ανάλυση του υλικού με σκοπό την ανάδειξη του τρόπου που βιώνεται η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, παρουσιάζουμε συνοπτικά ορισμένα ευρήματα που προέκυψαν. Όσον αφορά στους λόγους επιλογής του επαγγέλματος, εντοπίζονται κοινά χαρακτηριστικά σε όλες τις περιπτώσεις, όπως η επιθυμία κοινωνικής ανόδου ή διατήρησης του ήδη υπάρχοντος οικογενειακού status, η ευρύτητα των νομικών σπουδών και των δυνατοτήτων που προσφέρουν, καθώς επίσης η αντίληψη για το επάγγελμα ως δημόσιο λειτούργημα και συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι, γεγονός που επιβεβαιώνει την εσωτερίκευση του θεσμικού ρόλου του δικηγόρου ως άμισθου δημόσιου λειτουργού (ν.δ. 3026/54). Τόσο η επιλογή της μαχόμενης δικηγορίας, όσο εκείνη της μητρότητας, υπήρξαν συνειδητές. Σημειώνουμε όμως ότι οι νεώτερες σε ηλικία, αν και απρόθυμα, επιδίωξαν ανεπιτυχώς, την αναζήτηση εξαρτημένης εργασίας.

Ωστόσο κοινή διαπίστωση υπήρξε ότι και οι δύο ρόλοι απαιτούν πλήρη αφοσίωση και δεν διευθετούνται με χρονικούς περιορισμούς. Το ελεύθερο επάγγελμα γενικά και η δικηγορία ειδικότερα θεωρείται ασυμβίβαστη με τη μητρότητα ειδικά στις σημερινές συνθήκες της χώρας και της Αθήνας ειδικότερα. «*Είναι πάρα πολύ δύσκολο… το να είσαι, να μπορείς να είσαι γονιός και να είσαι επαρκής γονιός απέναντι στα παιδιά σου και να νιώθεις ότι ανατρέφεις ανθρώπους που αύριο θα προσφέρουν σ' αυτή την κοινωνία και θα βοηθήσουν για να γίνουν καλύτεροι και ταυτόχρονα να είσαι γυναίκα ή άντρας με την προσωπική σου ζωή και ταυτόχρονα να είσαι και επαγγελματίας στον τομέα που εσύ διάλεξες, και ο οποίος σε πληροί και σε κάνει να νιώθεις, εκτός από το να βιοπορίζεσαι ότι είσαι και χρήσιμος στην κοινωνία*».

Η κατάσταση βιώνεται συγκρουσιακά και αυτό που διαφαίνεται ως μόνη λύση για την επιθυμητή αυτοπραγμάτωση τόσο στον επαγγελματικό στίβο όσο και στην εκπλήρωση των μητρικών καθηκόντων, είναι η εξοντωτική υπερδραστηριοποίηση. Είναι για *«σούπερ- ήρωες», «Τρελός συνδυασμός…», «…. μάχη με τον εαυτό σου».* Απαιτείται προσωπική οριοθέτηση και ισορροπία, διπλωματία και ευελιξία, επινόηση και καταπόνηση.

Αυτή η πολλαπλή μάχη δίνεται με σημαντική βοήθεια από τα μετόπισθεν. Επιστρατεύεται κάθε είδους προσφερόμενη βοήθεια από υποστηρικτικό δίκτυο συγγενών, είτε βοήθεια επ' αμοιβή. Απαιτείται η οικονομική άνεση για να εξασφαλιστεί η παροχή διάφορων υπηρεσιών, τόσο σχετικά με το σπίτι και το παιδί όσο και με το γραφείο, η συζυγική ανάληψη του πατρικού ρόλου ή έστω η κατανόηση, καθώς και η στήριξη που παρέχει η γονεϊκή οικογένεια (παππούδες- γιαγιάδες). Οι προϋποθέσεις αυτές συχνά συντρέχουν αναδεικνύοντας επιπρόσθετα την ύπαρξη των άτυπων δικτύων υποστήριξης, γεγονός που συνδέεται με «την εντυπωσιακή έλλειψη ζήτησης για πολιτικές φιλικές προς την οικογένεια και αποτελεί έναν από τους ανασταλτικούς παράγοντες για την παρατηρούμενη στην χώρα μας έλλειψη μιας συγκροτημένης πολιτικής συμφιλίωσης» (Μουρίκη 2008:47).

Όσον αφορά τις γονεϊκές υποχρεώσεις, σκιαγραφείται μεγάλη ποικιλία οικογενειακών μοντέλων και επιλογών που ενισχύουν την άποψη του κυρίαρχου ρόλου των προσωπικών αντιλήψεων όσον αφορά στην συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής (Kalliath και Brough 2008: 323-327). Γενικά, τόσο από την προσωπική εμπειρία των αφηγητριών, όσο και από την ευρύτερη εμπειρία του επαγγελματικού τους κύκλου, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή διατήρηση του γάμου και ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για τον βιολογικό πατέρα ή για τον σύντροφο της μητέρας, αποτελεί κοινή αντίληψη ότι η ύπαρξη των παιδιών δημιουργεί ανάγκες που είναι *«ανάγκες και των δυο γονιών...»* και ότι η όλη κατάσταση βιώνεται πιο ισορροπημένα όταν εμπλέκονται οι δύο γονείς στην ανατροφή του παιδιού.

Αποτελεί αξιοσημείωτο εύρημα, που καλεί σε νέες ερευνητικές προσεγγίσεις και εντοπίζεται στις νεότερες ηλικίες των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, το πόσο πρόθυμα κάποιοι άντρες προτιμούν να αναλάβουν την φροντίδα του παιδιού ή και του σπιτιού αντί για εργασιακή αναζήτηση και πόσο συχνά σταθμίζεται, στα νέα ζευγάρια, τίνος η εργασία αποφέρει περισσότερα χρήματα. Επίσης σύζυγοι που αναλαμβάνουν εκείνοι την οικονομική στήριξη πολλές φορές θυσιάζουν προσωπικές φιλοδοξίες και υπερβαίνουν φυσικές αντοχές. Ωστόσο, παρά τις προαναφερθείσες περιπτώσεις και παρά την δηλωμένη συναντίληψη του γονεϊκού ρόλου, η κυρίαρχη διαγραφόμενη τάση είναι να επιβαρύνεται η γυναίκα. *«…Εμείς είμαστε λίγο τα κορόιδα της ιστορίας, δηλαδή τα έχουμε όλα πάνω μας. Έχουμε τη δουλειά μας, την οποία θέλουμε και*

μπορούμε να είμαστε πάρα πολύ καλές. Το ότι έχουμε ένα σύντροφο ο οποίος μας βοηθάει στο σπίτι, συμμετέχει, κάνει, και το θεωρεί υποχρέωσή του να μοιράζεται τις δουλειές, δεν σημαίνει τίποτα όμως, «μαμά» ακούγεται. Δηλαδή, είχαμε όλο το πακέτο της επιμέλειας, της φροντίδας, της οργάνωσης του οίκου, κι έχουμε και το πακέτο της δουλειάς, και φυσικά, δεν το λέω γιατί είμαι κατά, ή ότι πρέπει να μην έχουμε ...ότι πρέπει να γυρίσουμε στο νοικοκυριό, σε καμία περίπτωση, απλώς, είχαμε το 100% και τώρα έχουμε το 200%». Ωστόσο δεν βιώνεται μόνο ως παγίδα αλλά και ως διαπίστωση ενός αδιεξόδου που προκύπτει από την προσωπική επιθυμία και ευσυνειδησία.

Τονίζεται με σαφήνεια, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, η διαφορά μεταξύ του 'είναι' και του 'φαίνεσθαι' στη διττή αυτοπραγμάτωση και υποστήριξη των δύο ρόλων τους. *«Το θέμα που τίθεται τελικά δεν είναι αν έχεις παιδιά ή αν έχεις γραφείο. Το θέμα είναι πού αφοσιώνεσαι και ποιό είναι το τίμημα»* ή σε μια άλλη διατύπωση *«αν θέλεις να είσαι επαρκής κι όχι απλά να λέγεσαι δικηγόρος κι αν θέλεις να είσαι παρούσα στη ζωή των παιδιών σου»*.

Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, ακόμη και αν υπάρχει απεριόριστη βοήθεια από τους γονείς ή από αμειβόμενη βοήθεια, εξακολουθεί να βιώνεται ως υπέρβαση όταν τίθεται το ζήτημα της αφοσίωσης και ουσιαστικής ανάληψης ενός ρόλου. Και από ότι φαίνεται, τίθεται συχνά και δεν επιλύεται χωρίς κόστος, παρά τους ελιγμούς και τις καταπονήσεις που είναι ή ήταν διατεθειμένες να κάνουν οι αφηγήτριες. Οι διαπιστώσεις για τις συγκρουσιακές επιλογές και τις προτεραιότητες που επιβάλλει η πραγματικότητα είναι κοινές και εύγλωττες: *«…Εγώ έβαλα τη δουλειά σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τη μητρότητα… νίκησε, στη δική μου περίπτωση, η μητρότητα. Γυναίκα είχα πάντα. Αλλά έχεις γυναίκα το πρωί. Γυρνούσα από την δουλειά στις τέσσερις… Έλα όμως που η δουλειά σου σε θέλει και μετά. Μπορούσα να πληρώνω και για περισσότερο, αλλά αν έχεις μια γυναίκα από το πρωί μέχρι τα μεσάνυχτα, τότε δεν υπάρχει μητρότητα… Επαγγελματικά όμως δεν έκανα αυτά που είχα σκοπό να κάνω, που ήθελα να κάνω… βλέπω άλλες γυναίκες, που είναι πιο πετυχημένες στη δουλειά τους, υποθέτω ότι δεν έγινε αυτό δίχως κόστος. Ή βλέπω άλλες γυναίκες οι οποίες δεν έχουν οικογένεια και έχουν πάει τρελά καλά»*.

«Πληρώνεις με πολύ μεγάλο τίμημα το γεγονός ότι θέλεις να ζήσεις τη μητρότητα, στην Ελλάδα. … Κράτησα την επαφή με την δουλειά, δεν την έχασα καθόλου, με επιτυχία, αλλά με πολύ μεγάλο ψυχολογικό τίμημα, τεράστιο!».

«Για να τα βγάλω πέρα, έφτασα στα όρια των δυνάμεών μου, με απίστευτα ξενύχτια, με απίστευτη καταπόνηση του οργανισμού, με ασθένειες που εμφανίστηκαν και συνδέονται και συνέβαλαν στο να εμφανιστούν. Όταν τα παιδιά ήταν μικρά μπορεί να ξενυχτούσα εντελώς… ο ύπνος 3 ωρών την ημέρα είναι συνηθισμένο για δικηγόρους μητέρες. Αλλά αυτό δεν μπορεί να μην αφήσει προβλήματα στην υγεία».

Ο απολογισμός είναι πικρός. Δηλώνουν ότι αισθάνονται ανεπαρκείς σε έναν ή και σε όλους τους τομείς της ζωής τους, ότι κάνουν διαρκώς εκπτώσεις, ότι φέρουν τεράστιο ψυχολογικό βάρος, ότι ζουν στον *«κόσμο των τύψεων»* και των ενοχών. Καλούνται καθημερινά να επινοούν λύσεις και να *«συνδυάζουν τα ασυνδύαστα»* για να αντιμετωπίσουν καθημερινές αντιξοότητες. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις βιώνεται και ως πρόκληση για την επιβεβαίωση του τεράστιου πλαισίου δυνατοτήτων τους, επίτευγμα που αποδίδουν σε «γυναικείες» ιδιότητες, στην γυναικεία ευφυΐα, στην προσαρμοστικότητα, στην αντοχή στους κόπους και στους πόνους, στην ανοχή της σύγκρουσης, στην ικανότητα να κάνεις πολλά πράγματα μαζί, στην αξιοποίηση δυνάμεων που δεν γνώριζαν ότι διέθεταν πριν από την εμπειρία της μητρότητας. Επίσης αντλείται κάποια ικανοποίηση από τις θετικές πλευρές της δραστήριας εργαζόμενης μητέρας, που αποτελεί ένα παράδειγμα και πρότυπο ισότητας των φύλων για τα παιδιά της.

Παρόλα αυτά η κυρίαρχη εικόνα που μεταφέρεται από τις περισσότερες αφηγήτριες είναι ότι στην επαγγελματική τους ζωή αντιμετωπίζουν εχθρικές προς την μητρότητα συμπεριφορές και όπως τονίζουν, ιδίως από άλλες γυναίκες. *«Όταν ανακοίνωσα στην εργοδότριά μου, που ήταν μητέρα δύο παιδιών η ίδια και συνδικαλίστρια, μου απάντησε: τι συμφορά με βρήκε! Γιατί, τι θα κάνω τώρα εγώ που εσύ είσαι έγκυος; Στενοχωρήθηκα πάρα πολύ, πληγώθηκα πάρα πολύ. Σοκαρίστηκα»*. Η μητρότητα πρέπει να κρύβεται γιατί μειώνει την επαγγελματική εικόνα: *«… όσες φορές έχει αρρωστήσει το παιδί κι έχω κάτσει σπίτι, έχω πει ότι έχω αρρωστήσει εγώ. Αυτό το δέχονται οι πελάτες, αλλά δεν τους έχω πει ότι έχει*

αρρωστήσει το παιδί μου. Και με άλλες μαμάδες συμβαίνει. Αν το πει ο άντρας όμως είναι μάγκας και μπράβο του…. Αισθάνομαι ότι αυτό ισχύει χίλια τα εκατό. Ο άντρας που θα πει στον πελάτη του ότι εγώ θα κάτσω σήμερα σπίτι γιατί είναι άρρωστο το παιδί μου, είναι οικογενειάρχης υπεύθυνος, τρυφερός, είναι μοντέρνος...μάγκας και μπράβο του, η γυναίκα που θα το πει αυτό είναι νοικοκυρούλα, να κάτσει σπίτι να πλύνει πιάτα».

Η παρατεταμένη ύφεση που αντιμετωπίζει η χώρα και η επαγγελματική δυσπραγία έχει επιδεινώσει κατά πολύ την ήδη δύσκολη σύζευξη ρόλων οδηγώντας σε διαφορετικές στρατηγικές που αναπτύσσονται ανάλογα με την ηλικία των γυναικών και το στάδιο της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας.

Οι νεότερες σε ηλικία έχοντας ζήσει τον μονόδρομο της υπαλληλοποιημένης, υπαμειβόμενης και υπεραπασχολούμενης δικηγόρου, διαπιστώνουν ότι δεν υπάρχει καμία προοπτική άσκησης του ελεύθερου επαγγέλματος και αναζητούν άλλες επαγγελματικές διαφυγές αν και αγαπούν την δικηγορία ή σε κάποιες περιπτώσεις αποφασίζουν να σταματήσουν να εργάζονται και να επιδιώξουν να κάνουν ένα δεύτερο παιδί.

Σε περιπτώσεις που έχει επιτευχθεί κάποια ισορροπία επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, η οποία όμως ανατρέπεται λόγω της μείωσης εσόδων και των συνεπαγόμενων περικοπών της όποιας βοήθειας στο σπίτι ή στην δουλειά, αποφασίζεται η παραμονή στην υπάρχουσα κατάσταση και η αναστολή οικογενειακών (άλλο παιδί) ή επαγγελματικών σχεδίων (περαιτέρω εκπαίδευση). Επιπλέον επιδιώκονται συνεργασίες ή επιχειρείται να σκηνοθετηθούν. *«Και ούτως ή άλλως, τα σχήματα είναι κάτι... Τώρα, αν θα είναι εταιρεία, συγκατοίκηση, συστέγαση ή οτιδήποτε άλλο…. Κι εγώ με πιάνω πολλές φορές σε πελάτες που θέλω να δώσω την εντύπωση γραφείου πιο μεγάλου να τους λέω ότι για τα ποινικά συνεργάζομαι με συνάδελφο, που όντως συνεργάζομαι, να παρουσιάζω αυτή τη σύνδεση πιο στενή απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα… Ένα πιο μεγάλο σχήμα, δηλαδή, με περισσότερο κύρος... Η δικηγορία είναι το φαίνεσθαι»*.

Οι μεγαλύτερες σε ηλικία δικηγόροι που κράτησαν με μεγάλο τίμημα σε ένα μέτριο επίπεδο την δουλειά τους σκοπεύοντας να αναπληρώσουν όταν τα παιδιά μεγαλώσουν, βλέπουν τώρα ότι οι εξωτερικές συνθήκες δεν το επιτρέπουν και σχεδόν υπολειτουργούν επαγγελματικά.

Τα δικηγορικά γραφεία αποτυπώνουν την κατάσταση διάλυσης, ζόφου και παρακμής που αντιμετωπίζει η χώρα μας σε αυτούς τους δύσκολους καιρούς. Πελάτες μαινόμενοι που πρέπει να κατευναστούν, επιθετικοί που σε απορρίπτουν, άνθρωποι σε κατάρρευση που πρέπει να στηριχθούν ψυχολογικά. Οι αφηγήτριες καταθέτουν την ψυχοφθόρα εμπειρία τους να βρίσκονται στην πρώτη γραμμή του 'μετώπου' των μισθολογικών μειώσεων, των απολύσεων, των πλειστηριασμών αλλά και των προσωπικών διενέξεων και ρήξεων των ανθρώπινων σχέσεων, με πλαίσιο το αποδιοργανωμένο σύστημα απονομής της Δικαιοσύνης. *«Σε τομείς που πλήττονται άμεσα, η Δικαιοσύνη θα έπρεπε να είναι ταχεία, όχι οικονομικά επιβαρυντική για τους πολίτες, και αποτελεσματική. Το αποτελεσματική έχει να κάνει με την ποιότητα όχι μόνο με την ταχύτητα. Η ποιότητα δεν είναι καθόλου δεδομένη, αρκεί να σας πω ότι χρόνο με το χρόνο χειροτερεύει… θα περίμενε κανείς κι από τους δικαστές που δώσανε μάχη χρόνια να ανεβάσουν λιγάκι το επίπεδο… Και να ξέρεις, και αυτό που λέγανε οι παλιοί… να υπάρχει η αίσθηση Φυσικού Δικαίου… τώρα δεν έχεις να δεις κάποιον… πας στο Δικαστήριο και κάνεις το σταυρό σου. Πας στον Άρειο Πάγο, το ίδιο. Απογοητεύτηκαν κι αυτοί, πέσαν θύματα των περικοπών, …είναι στο γενικό πνεύμα των εκπτώσεων που επικρατεί και στη Δημόσια Διοίκηση, στη Δικαιοσύνη και παντού; Δεν ξέρω…»*. Επιπλέον έχουν να αντιμετωπίσουν και δυσλειτουργίες των ελάχιστων -ήδη από πριν- υπαρχουσών κρατικών δομών. *«…Δεν υπάρχει τίποτα να σε στηρίξει, εδώ είμαστε στο ξεχαρβάλωμα. Δεν έχουμε ταμεία, δεν έχουμε παιδεία, δεν έχουμε υγεία...»*.

Αναφέρουμε ότι, παρά την συγκρότηση ενός ενισχυμένου θεσμικού πλαισίου για την ισότητα των φύλων στην μεταπολιτευτική Ελλάδα (Θανοπούλου κ.ά. 1997) και τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις, διαπιστώνονται κενά και σημαντικές ελλείψεις (Ετήσιες εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη) που αποτελούν φραγμούς για την συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των γυναικών (Μαγγανάρα 2011).

Υπάρχουν προτάσεις βελτίωσης των συνθηκών που όμως απαιτούν οικονομική στήριξη και θέσπιση μέτρων προστασίας της μητρότητας και του γονεϊκού ρόλου γενικότερα. Επίσης, ο Δικηγορικός Σύλλογος

πρέπει να αναλάβει ουσιαστική δράση για να αντιμετωπίσει σοβαρά τα προβλήματα των γυναικών δικηγόρων. Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας τόσο τα συνδικαλιστικά όργανα των καθηγητών πρέπει να *«κατανοήσουν σε ποια κοινωνία δουλεύουν και ποιών γονιών τα παιδιά εκπαιδεύουν, μορφώνουν, κάνουν ανθρώπους»* όσο και οι σύλλογοι γονέων να έχουν μια ουσιαστικότερη θέση και δράση. Βέβαια, το ρυθμιστικό πλαίσιο είναι εκείνο που θα συντελέσει στην εμπέδωση και την εδραίωση μιας σωστότερης αντίληψης του γονέα ελεύθερου επαγγελματία και θα συντελέσει μακροπρόθεσμα στην ευαισθητοποίηση και ωρίμανση της κοινωνίας.

Συμπέρασμα

Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών επέφερε καταλυτικές αλλαγές και ανατροπές στις ζωές των περισσότερων στη χώρα μας πλήττοντας όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής στην ελληνική πραγματικότητα.

Μελετώντας τα προβλήματα συμφιλίωσης των γυναικών δικηγόρων, που είναι μητέρες ανηλίκων, στην Αθήνα την περίοδο της παρατεταμένης ύφεσης και ανέχειας, λαμβάνουμε υπόψη μας, τις ιστορικές ιδιαιτερότητες της χώρας μας που αφορούν στα νομικά επαγγέλματα, τις μεταπολιτευτικές μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της ισότητας των δύο φύλων σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις απαιτήσεις της ελεύθερης δικηγορίας. Πρόκειται για ένα επάγγελμα απαιτητικό, σε απόλυτη συνάφεια με τον συχνά αποδιδόμενο επιθετικό χαρακτηρισμό του «μαχόμενου». Η άσκησή του σε συνδυασμό με την μητρότητα βιώνεται συγκρουσιακά και απαιτεί εξοντωτική υπερδραστηριοποίηση για την διαφύλαξη της πολυδιάστατης γυναικείας υπόστασης και της ποθούμενης αυτοπραγμάτωσης τόσο στην επαγγελματική όσο και στην οικογενειακή ζωή. Η σε βάθος διερεύνηση της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας, εστιάζοντας στην επίδραση της οικονομικής κρίσης και στις αλλαγές που έχουν προκύψει στην καθημερινότητά τους, ανέδειξε αλλαγές και ανατροπές τόσο στη σχέση οικογένειας και εργασίας, και στη σχέση των δύο φύλων όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Το κρίσιμο σημείο για την εξισορρόπηση όλων των πτυχών της ζωής τους είναι το ζήτημα της αφοσίωσης και ουσιαστικής ανάληψης ενός ρόλου. Όλες οι αφηγήτριες τονίζουν την αναγκαιότητα πλήρους αφοσίωσης και στις δύο εκφάνσεις τους και διαπιστώνουν το βαρύ τίμημα που καταβάλλεται, τις απώλειες που είναι δεδομένες ανεξάρτητα από το αν εντοπίζονται στις στιγμές που χάθηκαν από την σχέση μητέρας και παιδιού, στον κλονισμό του γάμου, στον επαγγελματικό χώρο, στην προσωπική τους υγεία.

Οι προοπτικές του επαγγέλματος διαγράφονται δυσοίωνες γενικά, με τις γυναίκες ειδικότερα να βρίσκονται σε πιο ευάλωτη θέση. Σχετικά με την βελτίωση των συνθηκών απαιτείται εφαρμογή συγκεκριμένων υποστηρικτικών πολιτικών και θέσπιση μέτρων ευαισθητοποίησης της κοινωνίας και εδραίωσης της αντίληψης προστασίας της μητρότητας και του γονεϊκού ρόλου γενικότερα.

Βιβλιογραφία

Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών http://www.dsanet.gr/1024x768.htm

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015), Ειδικό Ευρωβαρόμετρο 428 (82.4), Ισότητα των φύλων, Βρυξέλλες.

Θανοπούλου, Μ. κ.ά (1997), «*Η σχέση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής γυναικών. Αναγνώριση πεδίου*», Αθήνα, ΚΓΜΕ/ΔΙΟΤΙΜΑ.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2016), *Ετήσια Έκθεση: Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα, ΙΝΕ/ ΓΣΕΕ.

Καλογριδάκης, Ι.(επιμ.) (2012), *Ελληνική Δικηγορία: Μνημονιακοί Μύθοι & Καθημερινές Πραγματικότητες,* Αθήνα, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών.

Κώτση, Α. κ.ά. (2015), *Βαθμός απελευθέρωσης των επαγγελμάτων και αναμενόμενες επιπτώσεις*, Εκθέσεις 71, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Λαμπίρη- Δημάκη, Ι. (2004), *Νομικές Σπουδές και Νομικά Επαγγέλματα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Μαγγανάρα, Ι. (επιμ.) (2011), *Διακρίσεις κατά των γυναικών στην εργασία και πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμησή τους*, Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας.

Μουρίκη, Α. (2008-β), *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογένειας και επαγγελματικής ζωής*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Συνήγορος του Πολίτη (2014, 2013) Ετήσια Ειδική Έκθεση Συνηγόρου Πολίτη «*Φύλο και Εργασιακές Σχέσεις*», Στο http://www.synigoros.gr/resources/docs/ee2014-13-fylo--2.pdf, http://www.synigoros.gr/resources/docs/11-filo--2.pdf

Σωτηρόπουλος, Δ.(1994), «Διαχρονικές τάσεις στην σπουδή των νομικών και το φαινόμενο της νομικής υπερεκπαίδευσης», στο Ι. Λαμπίρη- Δημάκη (επιμ.) *Νομικές Σπουδές και Νομικά Επαγγέλματα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σάκκουλας, σσ. 57-78.

Φραγκίσκου, Α. (2016), Μαχόμενη Δικηγορία – Μαχόμενη Μητρότητα. Υπερβάσεις και ελιγμοί στο Ι. Τσίγκανου και Μ. Θανοπούλου Μ. (επιμ.) *Γυναίκες στα Νομικά επαγγέλματα την εποχή της κρίσης. Ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ.55-73.

EU Parliament, 2016, Επιτροπή Δικαιωμάτων των Γυναικών και Ισότητας Φύλων, *Assessment of the European Globalization Adjustment Fund from a gender equality perspective, Policy department for Citizens Rights and constitutional Affairs*, study for FEMM Committee, PE 571.358

International Labour Office (2016), *Women at Work Trends 2016*, Geneva.

Kalliath, T. and Brough, P. (2008), Work-Life Balance: A Review of the Meaning of the Balance Construct, *Journal of Management and Organization*. Vol.14, no. 3, pp. 323-327.

Menkel-Meadow, C. (1986), «*The Comparative Sociology of Women Lawyers: The "Feminization" of the Legal Profession*» University of California Press, Osgoode Hall, *Law Journal 24 (4)*, pp.897-918. Στο http://digitalcommons.osgoode. yorku.ca/ohlj/vol24/iss4/6

Η ''Γενιά της Κρίσης'': Η επίδραση της ελληνικής κρίσης στην μορφοποίηση της ταυτότητας των νέων

Αθανασία Χάλαρη[α], Παναγιώτα Σερίφη[β]

[α]Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Νορθάμτον, Ηνωμένο Βασίλειο, athanasia.chalari@northampton.ac.uk

[β]Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Αυτή η έρευνα έχει ως στόχο να μελετήσει τον αντίκτυπο της ελληνικής κρίσης στους τρόπους με τους οποίους οι νέοι Έλληνες μορφοποιούνσχηματίζουν την ταυτότητα τους. Όλοι οι Έλληνες έχουν βιώσει τις παρατεταμένες επιπτώσειςεπιδράσεις της ελληνικής κρίσης (από το 2008 έως σήμερα), ανεξαρτήτως κοινωνικού στρώματος, ηλικίας, φύλλου, καταγωγής, απασχόλησης). Ωστόσο, οι έφηβοι/νεότεροι ενήλικες (γεννημένοι μεταξύ 1995 και 2000) αποτελούν την πρώτη γενιά (που ορίζεται ως Γενιά της Κρίσης) που μεγάλωσε κατά την διάρκεια της κρίσης και διαμόρφωσε την ταυτότητα της στην διάρκεια της τρέχουσας κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας. Αυτή η έρευνα εστιάζει στις υποκειμενικές εμπειρίες 20 συμμετεχόντων που ενηλικιώθηκαν κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, σε μία προσπάθεια να εντοπιστούν οι τρόποι κατά τους οποίους η κρίση συνέβαλλε στον σχηματισμό της δικής τους ταυτότητας. Η έρευνα αυτή προτείνει πως η Γενιά της Κρίσης χαρακτηρίζεται από μία ιδιάζουσα διεργασία μορφοποίησης της ταυτότητας που αποτελείται από: α)μία παραπλανητική παθητικότητα, β)ουσιαστική έλλειψη απάθειας, γ)παρεξηγημένη (όμως) εφήμερη αίσθηση παγίδευσης σε μία κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα η οποία δεν διαμορφώθηκε από αυτούς και δ) μία ξεκάθαρη ικανότητα σχεδιασμού μίας μελλοντικής ταυτότητας μακριά από την κρίση μέσα από ατομικούς και κοινωνικούς σχεδιασμούς δράσης.

The 'Crisis Generation': The effect of the greek crisis on youth identity formation

Abstract

This study aims to explore the impact of the Greek Crisis on the ways young Greeks form their identities. The prolonged effects of the Greek crisis (2008-today), have been undoubtedly experienced by all Greeks (regardless of class, age, gender, location, occupation). However, older adolescents/younger adults (born between 1995 and 2000) constitute the first generation (termed Crisis Generation) to be raised during the Crisis and form their identity within this district social, political and economic reality. This study focuses on the subjective experiences of 20 participants born during this period, in an attempt to reveal their perceptions of how the crisis has contributed to their own identity formation. This study proposes that the Crisis Generation is characterised by a unique process of identity formation consisting of: a misleading passiveness, profound lack of apathy, misread and hopefully ephemeral sense of being trapped in a social and political reality which was not formed by them and explicit ability of planning a future identity away from the crisis through personal and social accounts of action.

Εισαγωγή

Από το 2010, ορισμένες ευρωπαϊκές οικονομίες βρέθηκαν αντιμέτωπες με σοβαρά προβλήματα τα οποία είχαν ως συνέπεια μία σειρά από μέτρα λιτότητας. Όπως εξηγούν οι Rudig και Καρυώτης (2014), η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Ιταλία όπως η Ιρλανδία και η Αγγλία είναι κάποιες από αυτές τις ευρωπαϊκές χώρες. Η Ελλάδα, ωστόσο, ακολούθησε τις πιο έντονες και δρακόντειες διαρθρωτικές, πολιτικές, οικονομικές, και κοινωνικές προσαρμογές από το 2008. Οι νέοι στην σύγχρονη Ευρώπη θεωρούνται η πρώτη γενιά που δυσκολεύονται περισσότερο από τους γονείς τους (Hamilton & Roberts, 2014). Αυτό που γενικότερα καθορίζει τους νέους, είναι πρωτίστως η προσπάθεια τους να καθορίσουν την μετάβασή τους στην ενηλικίωση (σελ. 1). Αυτές οι μεταβάσεις όμως, έχουν αλλάξει υπερβολικά συγκρινόμενες με προηγούμενες γενιές, καθώς οι νέοι χρειάζεται να προσαρμοστούν σε μια διαφορετική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τους Antonucci et al (2015), υπάρχει μια γενική συναίνεση στην διεθνή βιβλιογραφία ότι σε

αντίθεση με τις προηγούμενες γενιές οι νέοι στην σύγχρονη Ευρώπη βιώνουν μία κατακερματισμένη, αποδιοργανωμένη και αβέβαιη πραγματικότητα. Αυτή η πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανεργίας εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης. Επιπρόσθετα, αν και ο αριθμός των νέων που συμμετέχουν στην ανώτερη εκπαίδευση έχει αυξηθεί (Brynner, 2005) εντούτοις, η μετάβαση από την εκπαιδευτική διαδικασία στην αγορά εργασίας έχει γίνει πιο ευέλικτη καθώς περιλαμβάνει μακρές περιόδους ανεργίας, ασταθείς επαγγελματικές πορείες, αυξανόμενο άγχος καθώς και αβεβαιότητα και ανασφάλεια για το μέλλον. Αυτές είναι κάποιες από της εκφάνσεις μιας πραγματικότητας που οι νέοι πρέπει να αφομοιώσουν στην προσπάθεια τους να χαράξουν την δική τους διαδρομή στην ζωή (Χάλαρη, 2014, 2015). Σε μια συγκριτική μελέτη για την Λιτότητα και τους νέους στην Ελλάδα και την Αγγλία, επισημάνθηκε πως οι νέοι και στις δύο χώρες ανησυχούν για τις επαγγελματικές τους προοπτικές και την αύξηση της ανεργίας (Χάλαρη and Sealey, 2017).

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μπορούν περαιτέρω να επιβεβαιωθούν κατά την διάρκεια παρατεταμένων περιόδων λιτότητας ιδίως όσον αφορά στους νέους στην Ελλάδα (Κρετσός, 2014, Παπαβασιλείου and Lyons, 2015). στην ελληνική περίπτωση, η ύφεση έχει επηρεάσει ιδιαίτερα τις ζωές των νέων σε ακόμα μεγαλύτερη ένταση (Κρετσός, 2014). Οι ζωές των νέων έχουν αλλάξει κατά πολύ. Η πρωτοφανής μεγάλη ανεργία των νέων και τα μαζικά κύματα νεανικής μετανάστευσης κατηρτισμένων νέων (10% του εργατικού δυναμικού) (Λαμπριανίδης, 2011), εκτιμάται να είναι πάνω από 150.000 άνθρωποι (Κονιόρδος, 2017) είναι οι τομείς που έχουν επηρεαστεί περισσότερο. Οι Παπαβασιλείου και Lyons (2015) τονίζουν το γεγονός ότι ένας αυξανόμενος αριθμός από Έλληνες γεννημένους στην αλλαγή της χιλιετίας (18-22 ετών) είναι αναγκασμένοι να εργάζονται ενώ σπουδάζουν, έχοντας χάσει την γονική υποστήριξη εξαιτίας της μείωσης των εισοδημάτων ή της ανεργίας. Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΛΣΤΑΤ) (2017), τα ποσοστά ανεργίας για τις ηλικίες 15-24 άγγιξαν το 42.8% τον Ιούλιο του 2017. Όπως έχει ήδη ειπωθεί (Χάλαρη, 2015), συγκρινόμενη με τις προηγούμενες γενιές, οι αφηγήσεις της νεότερης γενιάς στην Ελλάδα καταδεικνύουν συναισθήματα αβεβαιότητας, απογοήτευσης, απαισιοδοξίας, ανασφάλειας, φόβου, θυμού, αρνητισμού, πίεσης, αγωνίας και κατάθλιψης. Συγκρινόμενη με τις δύο προηγούμενες γενιές (30-40 και 40-50), οι ηλικίες 20-30 έχουν ιδιαίτερα επηρεαστεί από αυτά τα συναισθήματα καθώς φαίνεται να είναι οι πιο απογοητευμένοι και αποθαρρημένοι εξαιτίας της προοπτικής της ανεργίας. Στο παρόν, σύμφωνα με την Eurostat (2016) τα ποσοστά ανεργίας στην Ελλάδα που αφορούν στους νέους από 15-29 ετών είναι 38.3%, ενώ ο μέσος όρος στην Ευρωπαϊκή Ένωση φτάνει στο 14.3%. Ενδεικτικά, σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο (2017), το 98% των Ελλήνων όλων των ηλικιών είναι απαισιόδοξοι με την οικονομική κατάσταση.

Μία τέτοια συνεχόμενη κοινωνική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα έχει κατά συνέπεια δημιουργήσει τον χώρο και τον χρόνο ώστε να αναδυθεί μία νέα γενιά η οποία σε αυτό το άρθρο ορίζεται ως '' Η Γενιά της Κρίσης''. Αυτή η ''Γενιά' θα μπορούσε αρχικά να ιδωθεί σαν ένα σύνολο ανθρώπων που γεννήθηκαν σε μία δεδομένη περίοδο (Gilleard, 2004), ή πιο συγκεκριμένα ως το σύνολο ατόμων γεννημένων μέσα στο ίδιο ιστορικό και κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο, που βιώνει τις ίδιες διαμορφωτικές εμπειρίες και σαν αποτέλεσμα αναπτύσσει κοινά χαρακτηριστικά (Mahnheim, 1952; Pilcher, 1992). Η κοινή εμπειρία ενός μοναδικού ιστορικού πλαισίου συνδυασμένη με την ''συλλογική μνήμη'' (Schuman and Scott, 1989) είναι ιδιαιτέρως σχετικά όσον αφορά στην 'Γενιά της Κρίσης'. Ο Ryder (1965) εξηγεί πως, ακόμη και αν κάποιοι άνθρωποι βιώνουν τα ίδια ιστορικά γεγονότα, μπορεί να ανταποκρίνονται σε αυτά τα γεγονότα με διαφορετικούς τρόπους αναλόγως την εκάστοτε φάση ζωής που βιώνουν.

Ο Manheim (1952) υποστηρίζει πως οι γενιές που χαρακτηρίζονται από τραυματικά βιώματα, μπορούν να μεταμορφώσουν την κοινωνία αμφισβητώντας την επικρατούσα σκέψη και προσφέροντας νέα πολιτικά και πολιτιστικά οράματα. Γίνεται έτσι κατανοητό πως η νέα γενιά στην Ελλάδα προσπαθεί να ανταπεξέλθει σε μία μάλλον σύνθετη και οδυνηρή πραγματικότητα μέσα στην οποία η 'Γενιά της Κρίσης' ενηλικιώθηκε. Δεδομένου ότι η διαδικασία της δημιουργίας ταυτότητας επηρεάζεται από το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον και σχηματίζεται κατά την διάρκεια της εφηβείας και στις αρχές της ενηλικίωσης (Cote, 2000, Cote και Levine, 2002), οι επιδράσεις της ελληνικής κρίσης είναι αναπόφευκτα διακριτές στους νέους που μεγάλωσαν σε αυτήν την περίοδο, όπως είναι η 'Γενιά της Κρίσης'. Ο Corsaro (2011) υποστηρίζει ότι ο σχηματισμός της ταυτότητας είναι μία διαδικασία η οποία μπορεί να κρατήσει μία ζωή αλλά πρώτοι

ακρογωνιαίοι λίθοι σχηματίζονται στα πρώτα βήματα της ζωής. Είναι λοιπόν μείζονος σημασίας να κατανοήσουμε την επίδραση της ελληνικής κρίσης στην διαδικασία του σχηματισμού της ταυτότητας σε αυτήν την ''Γενιά της Κρίσης''.

Ταυτότητα

Πριν συζητήσουμε τις επιδράσεις της τρέχουσας ελληνικής πραγματικότητας στην ταυτότητα των νέων, πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε τι είναι η ταυτότητα. Σύμφωνα με τον Cote και Levine (2016), ο εαυτός κυρίως σχηματίζεται στην παιδική ηλικία και στις αρχές της ενηλικίωσης ενώ η ταυτότητα σχηματίζεται στην ύστερη εφηβεία και στα πρώτα χρόνια της ενηλικίωσης. Η ταυτότητα μορφοποιείται κατά την ατομική προσπάθεια να προσδιοριστεί ο εαυτός μέσα από τις προσωπικές αξίες αλλά και μέσα από τις κοινωνικές συνδέσεις (Osborne & Jones, 2011). Για τον Jenkins (2008:5), η ταυτότητα είναι ''η ανθρώπινη ικανότητα […] να ξέρει ποιος είναι ποιος (και τι είναι τι). Αυτό εμπεριέχει την γνώση του ποιοι είμαστε, να μάθουμε ποιοι είναι οι άλλοι, να τους μάθουμε ποιοι είμαστε εμείς, να γνωρίζουμε ποιοι νομίζουν εκείνοι ότι είμαστε εμείς, και ούτω καθεξής''. Υπάρχουν δύο κύριοι τρόποι με τους οποίους γίνεται αντιληπτή η έννοια της ταυτότητα : α)η Κοινωνική / Συλλογική και β)η Προσωπική Ταυτότητα.

Η ''κοινωνική/ συλλογική ταυτότητα'' προσδιορίζεται ως ''μία συνοχή που γεννά η ιστορία και που επιβιώνει μέσα από την παράδοση'' (Edwards, 2009:19). Ως εκ τούτου, η ιστορική συγκυρία της ελληνικής κρίσης σχηματίζει το κοινωνικό περιβάλλον που καθορίζει την διαμόρφωση της ταυτότητας. Οι κοινωνικές ταυτότητες τείνουν να συμπίπτουν με ομαδοποιήσεις (λ.χ. τις γενιές). Για πολλούς κοινωνιολόγους τα προσωπικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων προέρχονται από την κοινωνικοποίηση του κάθε ατόμου μέσα σε συγκεκριμένες ομάδες στις οποίες εκείνοι ανήκουν (οικογένεια, συνομήλικοι, σχολείο). Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας επηρεάζονται από το συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου κάθε άτομο έρχεται σε επαφή με τους άλλους (στην προκειμένη περίπτωση η κρίση παραμένει το κυρίαρχο κοινωνικό πλαίσιο). Συνεπώς, οι ατομικές ταυτότητες θα είναι και συστατικά και αντανακλάσεις συγκεκριμένων κοινωνικών (ή πολιτιστικών) ταυτοτήτων. Η έννοια της προσωπικής ταυτότητας είναι συνδεδεμένη με τα ατομικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα και στοιχεία της προσωπικότητας τα οποία εσωτερικεύονται από τον καθένα μας (Owens, 2013). Η προσωπική ταυτότητα είναι πρωτίστως αντιληπτή ως την αναστοχαστική (reflexive) διαδικασία που εμπλέκεται με '' την εγκατάλειψη της εξωτερικής/κοινωνικής αντίληψης των πραγμάτων, και της ικανότητάς μας να σκεφτούμε την υποκειμενικότητα αυτήν καθ' αυτήν, δηλ να αναλογιστούμε τους εαυτούς μας σαν στοχαστές'' James (1890).

Μορφοποίηση Ταυτότητας των Νέων

Η ελληνική νέα γενιά (Γενιά της Κρίσης) μεγάλωσε κατά την διάρκεια του κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού μετασχηματισμού της Ελλάδας, ενώ βρίσκονταν σε κρίση. Δηλαδή αυτή η γενιά έχει βιώσει μια ιδιάζουσα κοινωνική πραγματικότητα στην διάρκεια της παιδική του και εφηβικής ηλικίας καθώς και στην αρχή της ενηλικίωσης τους. Καθώς αυτά τα στάδια συνιστούν τα πρώτα ορόσημα στην ζωή, ο σχηματισμός της ταυτότητας σε αυτήν την ακολουθία είναι αναπόφευκτα διαφορετικός. Γενικότερα η νεότητα, όσον αφορά στο πέρασμα από την εφηβεία στην ενηλικίωση, φαίνεται να είναι το πρώτο στάδιο κατά το οποίο ένα άτομο προσπαθεί να κατανοήσει και ίσως να εξηγήσει τον εαυτό του. Συνήθως αυτή η διαδικασία πραγματοποιείται μέσω της κατανόησης και πιθανής εξήγησης των άλλων.

Οι Cote και Levine (2016:115), υπογραμμίζουν ότι η σταθερότητα της ταυτότητας σε κάθε πολιτισμό μορφοποιείται στην διάρκεια της αλληλεπίδρασης της προσωπικής με την κοινωνική πραγματικότητα. Υποστηρίζουν ότι μια αίσθηση σταθερής προσωπικής ταυτότητας' προστατεύει τους ανθρώπους από κοινωνικές συγκρούσεις και εντάσεις. Προς αυτή τη κατεύθυνση προτείνουν τέσσερις τρόπους που οι νεαροί ενήλικες ακολουθούν μορφοποιώντας την ταυτότητα τους: α) Οι Επιλυτές, (Resolvers) πρόθυμοι να προβλέψουν την ζωή, β) Οι Προασπιστές, (Guardians) πρόθυμοι να δεσμευτούν σε μία πορεία δράσης, γ) Οι Ερευνητές, (Searchers) εφαρμόζουν εξερεύνηση και πειραματισμό και δ) Οι Περιπλανητές (Drifters) και

οι Απορριπτικοί (Refusers), (αδρανής προσέγγιση) απρόθυμοι να προβλέψουν, να δράσουν ή να εξερευνήσουν (2016:125).

Προκειμένου να κατανοήσουμε το πως μορφοποιείτε η ταυτότητα οφείλουμε να συνυπολογίσουμε τόσο το εξωτερικό/κοινωνικό περιβάλλον που προσδιορίζει τον σχηματισμό της, όσο και τις εσωτερικές/υποκειμενικές διαδικασίες (κυρίως βάση της αναστοχαστικότητας) που επηρεάζουν την μορφοποίηση της. Η πλέον βοηθητική κοινωνιολογική θεώρηση που μπορεί να συμβάλει σε αυτήν την κατανόηση είναι αυτή της Archer (2007:4) βάση της οποίας η αναστοχαστικότητα (reflexivity) ορίζεται ως ¨η τακτική άσκηση της νοητικής ικανότητας, κοινή σε όλους τους φυσιολογικούς ανθρώπους, να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τον εαυτό τους και σε σχέση με το δικό τους κοινωνικό πλαίσιο -και το αντίστροφο''. Η αναστοχαστικότητα μπορεί να επεκταθεί και στις κοινωνικές ομάδες, δεδομένου ότι εκείνες μπορούν να εκφράσουν μία συλλογική λειτουργία αυτής (Donatti, 2011). Ένα βασικό στοιχείο στην πρόταση της Archer είναι πως ακόμα κι αν η αναστοχαστικότητα προσλαμβάνεται σαν μία ικανότητα όλων των ατόμων κάθε άτομο μπορεί να την ασκήσει με διαφορετικό τρόπο (Archer 2012).

Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο της ελληνικής κρίσης, θα ήταν ουσιαστικής σημασίας να ερευνήσουμε το πως οι Έλληνες και ιδιαίτερα οι νέοι, σκέφτονται για τον εαυτό τους σε σχέση με την ελληνική κρίση. Αυτή η διαδικασία θα φανέρωνε προσωπικές όσο και συλλογικές αντιλήψεις για την κρίση. Η Archer (2012:13), προτείνει τέσσερις λειτουργίες της αναστοχαστικότητας (modes of reflexivity) που βασίζονται στην έννοια των 'εσωτερικών συνομιλιών' (κάθε μορφή ιδιωτικής/σιωπηλής συνομιλίας με τον εαυτό μας που ο καθένας μας βιώνει εσωτερικά). Αυτές οι τέσσερις λειτουργίες ουσιαστικά βασίζονται στην σχέση μεταξύ των εκάστοτε εσωτερικών συνομιλιών και των πιθανών δράσεων που ενδέχεται να ακολουθήσουν: α) Οι Επικοινωνιακοί αναστοχασμοί (communicative)– οι εσωτερικευμένες συνομιλίες χρειάζεται να επιβεβαιώνονται και να ολοκληρώνονται από άλλους πριν οδηγήσουν στην πράξη, β) Οι Αυτόνομοι (autonomous) – ανεξάρτητοι αναστοχασμοί – οι εσωτερικές συζητήσεις είναι αυτοτελείς και οδηγούν απευθείας στην πράξη, γ) Οι Μετά-αναστοχασμοί (meta-reflexives)– οι εσωτερικές συνομιλίες, αξιολογούν κριτικά προηγούμενους εσωτερικούς διαλόγους και αυτές ορίζουν τελικά πως θα διοχετευθεί η δράση και δ) Οι Διασπαστικοί (Fractured) αναστοχασμοί – οι εσωτερικοί διάλογοι αδυνατούν να οδηγήσουν σε στοχευμένες δράσεις, αντιθέτως εντείνουν την προσωπική θλίψη και τον αποπροσανατολισμό οδηγώντας σε αποσπασματικές αντιδράσεις. Αυτές οι λειτουργίες δεν είναι στατικές και μπορούν να συνδυαστούν στο ίδιο άτομο με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Αυτή η έρευνα χρησιμοποιεί δύο θεωρητικά μοντέλα, των Cote και Levin και της Archer, προκειμένου να διερευνήσει πιθανούς τρόπους με τους οποίους η κρίση επέδρασσε στον σχηματισμό της ταυτότητας της νέας γενιάς. Πιο συγκεκριμένα, εστιάζει στο πως οι νέοι σκέφτονται για αυτήν σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο, αλλά και το πιο σημαντικό το πως σχεδιάζουν να δράσουν σε σχέση με την κρίση.

Μέθοδος

Για να διερευνήσουμε τον σχηματισμό ταυτότητας των νέων Ελλήνων, διενεργήθηκαν 20 ημι-δομημένες και εκ βαθέων αφηγηματικές συνεντεύξεις (Maxwell, 2013) που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα κατά την χρονική περίοδο Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2017. Στόχος αυτών των συνεντεύξεων ήταν να ερευνηθεί το πως οι νεαροί συμμετέχοντες διαβιούν κατά την διάρκεια της κρίσης, να εστιάσουμε στις κυριότερες ανησυχίες τους σε σχέση με την κρίση, τα προηγούμενα χρόνια της ζωής τους καθώς μεγάλωναν μέσα στην κρίση και τις κριτικές τους σκέψεις για την πιθανή δική τους συμμετοχή σε αυτήν.

Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η ποικιλομορφία του δείγματος αναφορικά με α) την ηλικία (18-23, n=19.5), β) την κοινωνική διαστρωμάτωση, (χαμηλό – μεσαίο κοινωνικό στρώμα =8, μεσαίο κοινωνικό στρώμα = 7, και ανώτερο κοινωνικό στρώμα =5), η οποία ήταν αυτό-προσδιοριζόμενη βάση την οικονομική κατάσταση των γονέων, γ) το φύλλο (Θ=13, Α=7), δ) την απασχόληση (6 απασχολούμενοι), την εκπαιδευτική κατάσταση (φοιτητές ΑΕΙ = 13, μαθητές ΔΕ= 5), τον τόπο κατοικίας (5

διαφορετικές τοποθεσίες) ακόμα και την ιθαγένεια (τέσσερις συμμετέχοντες ήταν δεύτερη γενιά μεταναστών)

Προκειμένου να εξασφαλίσουμε όσο το δυνατόν την γεωγραφική ποικιλότητα της έρευνας, υπάρχουν δείγματα από πέντε διαφορετικούς νομούς της Ελλάδας, Νομός Αττικής – Αθήνα =10, Νομός Θεσσαλονίκης – Θεσσαλονίκη =4, Νομός Άρτας – Άρτα =2, Νομός Θεσπρωτίας - Παραμυθιά =2 και Νομός Κυκλάδων – Σύρος = 2. Αυτές οι τοποθεσίες επιλέχθηκαν ως αντιπροσωπευτικές διαφορετικών πολιτιστικών συνθέσεων σύμφωνα με την γεωγραφική απόσταση από την πρωτεύουσα, το μέγεθος και τις γεωγραφικές/ αστικές προδιαγραφές (νησιά/ ηπειρωτική χώρα, αστικά κέντρα, κωμόπολη, χωριό).

Ανάλυση / Ευρήματα

Η ''Γενιά της κρίσης''

Καθώς η ελληνική κρίση είναι σημαντικά παρατεταμένη (από το 2008), αυτή η γενιά έχει στην κυριολεξία μεγαλώσει μέσα στην κρίση. Έτσι οι συμμετέχοντες αυτής της έρευνας ήταν ηλικίας από 8 έως 15 ετών όταν ξεκίνησε η κρίση. Αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό συνιστά τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα σε αυτήν την γενιά και σε οποιαδήποτε άλλη. Για τον Erikson (1946), η ταυτότητα συνδέεται με την επίγνωση της ομοιότητας και της συνέχειας όχι μόνο σε ατομικό επίπεδο αλλά επίσης στο επίπεδο της άμεσης κοινότητας. Στα ακόλουθα παραθέματα, οι συμμετέχοντες επιδεικνύουν επίγνωση αυτού του είδους της ομοιότητας. « Οι νεότεροι έχουν μεγαλώσει κατά την διάρκεια της κρίσης, έτσι για εμάς η κρίση είναι η ζωή μας. Αυτή είναι η πραγματικότητά μας, μας είναι δύσκολο να θυμηθούμε πως ήταν τα πράγματα πριν από την κρίση», λέει η Αννα (19, Σύρος). Όπως έχουμε ήδη πει, η κοινωνική ταυτότητα προκύπτει από την ομάδα, την κοινωνική θέση και τους τύπους με τους οποίους τα άτομα αναγνωρίζονται κοινωνικά ως μέλη μίας ομάδας (Owens, 2013).

Παθητική Γενιά

Η κοινωνική ταυτότητα επίσης σχετίζεται με τον τρόπο που οι ‘άλλοι’ αντιλαμβάνονται μία συγκεκριμένη ομάδα και πως αυτή η ομάδα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της (Jenkins, 2008). Οι συμμετέχοντες επιδεικνύουν μία ξεκάθαρη διάθεση να σκεφτούν τους εαυτούς τους σε ένα κοινωνικό/ συλλογικό επίπεδο (η νέα γενιά) σε σχέση με την κρίση. Αρκετοί συμμετέχοντες επέδειξαν συγκεκριμένη επίγνωση για την συλλογική/κοινωνική ταυτότητα της νέας γενιάς περιγράφοντας τους νέους ως παθητικούς και μη αντιδραστικούς. «Οι νέοι κυρίως δεν ενδιαφέρονται για αυτό που συμβαίνει και παραμένουν παθητικοί. Προτιμούν να συμβιβαστούν», λέει ο Θάνος (20, Αθήνα). Παρομοίως η Χριστίνα (18, Αθήνα), πιστεύει ότι «οι νέοι προτιμούν να συμβιβαστούν παρά να κάνουν κάτι, θυμώνουν και απογοητεύονται, γίνονται ακόμα και επιθετικοί με αυτό που συμβαίνει αλλά δεν αντιδρούν». Ο Stryker (1968, 1987), υποστήριξε πως οι κοινωνικές ταυτότητες γίνονται αντιληπτές σαν τμήματα του εαυτού που σχηματίζονται, μέσα από δομημένες σχέσεις ρόλων, (εδώ αναφορικά με την νεότητα). Οι κοινωνικές ταυτότητες κουβαλάνε προσδοκίες σχετικές με τις παρούσες και μελλοντικές αλληλεπιδράσεις με άλλα άτομα.

Αναστοχασμός και Ταυτότητα

Κατά τον Stryker (1987), οι ατομικές ταυτότητες φέρουν προσδοκίες που σχετίζονται με την αλληλεπίδραση, στο παρόν και το μέλλον, με άλλα άτομα και με συγκεκριμένους ρόλους που ερμηνεύονται από άτομα της ομάδας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, η ατομική ταυτότητα συνδέεται με τους τρόπους που τα άτομα αλληλεπιδρούν με τις κοινωνικές ομάδες που σχετίζονται (στην δική μας περίπτωση με την νεότερη γενιά). Μία από τις ερωτήσεις στην συνέντευξη σχετίζονταν με την συμβολή του κάθε συμμετέχοντος στην κρίση. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι περισσότεροι συμμετέχοντες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είπαν πως «η γενιά μου δεν έχει συμβάλλει. Αλλά εμείς πρέπει να πληρώσουμε το τίμημα», είπε ο Κώστας (18, Θεσσαλονίκη). Οι περισσότεροι όπως ο Σπύρος (18, Αθήνα) πρόσθεσαν επίσης

ότι: «δεν είχα την ευκαιρία να συμβάλλω είμαι πολύ νέος», ή όπως ο Γιώργος (18, Παραμυθιά), ότι «είμαι πολύ μικρός για να έχω κάνει κάτι κακό» ή η Ελένη (18, Σύρος), «δεν μπορώ ούτε καν να ψηφίσω, πως θα μπορούσα να συμβάλλω; Σίγουρα δεν έχω συμβάλλει!». Μερικοί συμμετέχοντες επίσης έκαναν συγκρίσεις με τις προηγούμενες γενιές : «Όχι δεν νομίζω πως συνέβαλα γιατί είμαι πολύ μικρή. Ίσως τα μεγαλύτερα μέλη της οικογένειας μου να έχουν συμβάλλει, ειδικότερα η γενιά των παππούδων μας» τόνισε η Άννα (18, Σύρος). Ο Τάσος (20) από την Θεσσαλονίκη συμφωνεί ότι: «οι προηγούμενες γενιές δανείστηκαν χρήματα για να ζήσουν μία καλύτερη ζωή και τώρα καλούμαστε εμείς να επιστρέψουμε τα χρήματα πίσω. Γιατί είμαι εγώ υπεύθυνος για αυτό;». Αυτό όμως που γίνεται ορατό σε αυτό το σημείο είναι ότι οι συμμετέχοντες νιώθουν 'παγιδευμένοι' αφού φαίνεται να πιστεύουν ότι έχουν κληρονομήσει μία κοινωνία, οικονομία και πολιτική πραγματικότητα σε παρατεταμένη κρίση και καλούνται να βρουν έναν τρόπο να ζήσουν με αυτό, παρόλο που, σε αντίθεση με της προηγούμενες γενιές εκείνοι δεν συνέβαλλαν στην δημιουργία αυτής της πραγματικότητας. Γίνεται έτσι κατανοητό πως όσον αφορά στην ατομική τους ταυτότητα οι συμμετέχοντες θεωρούν τους εαυτούς τους (ως νέοι) ως παγιδευμένους και ως θύματα της κρίσης αυτής, την οποία πρέπει να διαχειριστούν.

Αναστοχασμός ως προς τον εαυτό

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η ατομική ταυτότητα πρωτίστως γίνεται αντιληπτή ως την ικανότητα του ατόμου να αναλογιστεί τον εαυτό του/της, σε σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτός/αυτή βρίσκεται κάθε δεδομένη στιγμή. Ο Smith εξηγεί ότι η ατομική ταυτότητα, έχει να κάνει με την αναστοχαστική αξιολόγηση των πράξεων μας . Επίσης σχετίζεατι με το αίσθημα υπεύθυνοτητας, για τις πράξεις μας και την προσδοκία ότι και οι άλλοι να είναι υπεύθυνοι για τις δικές τους (Smith, 1991). Συνεπώς, η ατομική ταυτότητα θα μπορούσε να σχηματισθεί μέσα από τον τρόπο που οι άνθρωποι αναλογίζονται τους εαυτούς τους και τις πράξεις τους με έναν κριτικό ακόμα και αποτιμητικό τρόπο. Παρόλο που οι συμμετέχοντες ένιωθαν ότι δεν συμβάλλανε στους παράγοντες – αιτίες της κρίσης, είχαν την ικανότητα να αναλογιστούν τις πράξεις τους ως προς την κρίση, δηλ. τι έκαναν ή το δεν έκαναν. Οι περισσότεροι από αυτούς στάθηκαν με κριτική διάθεση προς τις πράξεις τους, όπως ο Σπύρος (18, Αθήνα) που δήλωσε: «Δεν έχω κάνει τίποτα απολύτως για να αλλάξει η κατάσταση. Παραμένω παθητικός και ουδέτερος», και ο Γιώργος (18, Παραμυθιά) που είπε: «Δεν υπάρχουν πολλά που μπορώ να κάνω. Πως μπορώ να αλλάξω την οικονομική κατάσταση αυτής της χώρας;».

Διαμορφώνοντας την νεανική ταυτότητα μακριά από την κρίση

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι , όλοι οι συμμετέχοντες ήταν πρόθυμοι να σκεφτούν την ερώτηση 'πως μπορείς να συνεισφέρεις' στην βελτίωση της κοινωνικής πραγματικότητας στην Ελλάδα. Ανεξαρτήτως από την συνειδητοποίηση τους πως, ανήκουν σε μια μάλλον 'παθητική γενιά', πως δυσκολεύονται να κατανοήσουν την κοινωνική πραγματικότητα και ότι αδυνατούν να δράσουν, όλοι οι συμμετέχοντες ήταν πρόθυμοι να αναλογιστούν και να προτείνουν τρόπους να ξεπεραστεί η ελληνική κρίση (άμεσα ή έμμεσα) σε ατομικό ή και συλλογικό επίπεδο. Μερικοί συμμετέχοντες περιέγραψαν κάποιες δράσεις που ήδη κάνουν: «Προσπαθώ να βελτιώσω την κατάσταση με όποιο τρόπο μπορώ, δεν τα παρατάω» είπε ο Γιάννης (18, Θεσσαλονίκη), ή μπορεί να σκέφτονται κάτι σχετικό, «Μπορώ μόνο να προσπαθήσω να καταλάβω γιατί η κατάσταση είναι αυτή που είναι και ίσως να καταλάβω τις αιτίες της κρίσης. Ελπίζω έτσι, όταν έρθει η ώρα να βρω μια δουλειά, να μπορέσω να κάνω τα πράγματα με άλλον τρόπο», είπε η Καίτη (19, Αθήνα). Σύμφωνα με τους Cote και Levine (2016), αυτοί οι συμμετέχοντες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ''Προασπιστές/Guardians", καθώς μοιράζονται μία ενεργητική προσέγγιση και είναι πρόθυμοι να δεσμευτούν σε μία πορεία δράσης. Σύμφωνα με τις λειτουργίες της αναστοχαστικότητας της Archer (2013), θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ''Αυτόνομα αναστοχαστικοί/autonomous reflexives'' επειδή η σκέψεις τους οδηγούν απευθείας στην πράξη.

Ωστόσο, μερικοί συμμετέχοντες προτιμούν να επαληθεύουν τις σκέψεις τους με τους άλλους πριν δράσουν: «Μπορώ να συνεισφέρω για να αλλάξουν τα πράγματα εάν ενώσω τις δυνάμεις μου με όλους

τους άλλους. Κανείς δεν μπορεί να κάνει πολλά από μόνος του. Χρειάζεται να υποστηρίζουμε ο ένας τον άλλον, ειδικά οι νέοι», λέει η Κάτια (23, Αθήνα). Παρόμοια, ο Τάσος (20, Θεσσαλονίκη) προσθέτει ότι «Εάν μπορώ να σχεδιάσω ένα πλάνο εξόδου με τους με τους φίλους μου, να το μοιραστούμε με όλους και συμφωνήσουμε σε αυτό, ξέρω πως μπορούμε να τα καταφέρουμε». Η Archer (2012) θα χαρακτήριζε αυτούς τους συμμετέχοντες σαν 'Επικοινωνικά Αναστοχαστικούς/comunicative Reflexives', αν και δεν υπάρχει αντίστοιχη κατηγορία για τους Cote και Levine. Σύμφωνα με τους Cote και Levine (2016), οι 'Επιλυτές/Resolvers' είναι αυτοί που ακολουθούν προ-δραστικές προσεγγίσεις και είναι πρόθυμοι να σκεφτούν μακροπρόθεσμα στην ζωή με αποφασιστικό τρόπο, όπως ο Γιώργος (18, Παραμυθιά) που δηλώνει «Θα φύγω στο εξωτερικό για να ζήσω μια καλύτερη ζωή. Δεν υπάρχει τίποτα που να μπορώ να κάνω εδώ τώρα. Πρέπει να φύγω». Για την Archer (2012) αυτή η λειτουργία της αναστοχαστικότητας θα ονομάζονταν ''Ματα-αναστοχαστικοί/Meta-reflexives'' καθώς οι αναστοχασμοί (εσωτερικές συνομιλίες) οδηγούν απευθείας στην δράση. Οι αναφορές της Δήμητρας (23, Αθήνα) θα μπορούσαν επίσης να ενταχθούν σε αυτές τις κατηγορίες αν και δεν αναφέρεται στο άμεσο μέλλον: «Αυτό που μπορώ να κάνω είναι να συμβουλέψω τα παιδιά μου (εάν και όποτε έχω παιδιά). Θα προσπαθήσω να μεγαλώσω τα παιδιά μου με έναν τρόπο ώστε να συνειδητοποιούν τα αποτελέσματα των πράξεών τους και των επιλογών τους».

Στο ίδιο πνεύμα οι Cote και Levine περιγράφουν σαν ''Ερευνητές/Searchers'' αυτούς που παράγουν αντιδραστικές προσεγγίσεις και μπορούν να εξερευνήσουν και να πειραματιστούν χωρίς απαραίτητα να σκέφτονται μακροπρόθεσμα στην ζωή. «Αρνούμαι να ακολουθήσω το σύστημα, αρνούμαι να κάνω κάτι που δεν θέλω με την ελπίδα ότι θα πάρω τον δρόμο μου» λέει η Κάτια (23, Αθήνα). Κατά τον ίδιο τρόπο και η Κατερίνα (19, Αθήνα) δηλώνει: «Θα συμμετάσχω σε μία διαδήλωση για να διαμαρτυρηθώ για αυτό που συμβαίνει αλλά δεν έχω φανταστεί πως θα μπορούσα να κάνω κάτι πιο δυναμικό και τι ακριβώς χρειάζεται να κάνω».

Σύμφωνα και με τα δύο παραπάνω μοντέλα, οι συμμετέχοντες κατανεμήθηκαν σε μία από τις κατηγορίες που προτείνονται από την σχετική βιβλιογραφία. Κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες συνδέουν τον αναστοχασμό με την δράση. Έτσι, όλοι οι συμμετέχοντες αναγνωρίστηκαν σαν να ανήκουν σε μια διαδικασία μορφοποίησης ταυτότητας και αναστοχαστικής λειτουργίας που τους επιτρέπει να χαράξουν μία πορεία (αντί)δράσης για την ελληνική κρίση. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως, οι πορείες δράσης που συζητήθηκαν εστιάζουν σε ένα ατομικό επίπεδο, αφήνοντας να εννοηθεί τι θα έκαναν οι συμμετέχοντες (ή ήδη κάνουν) από μόνοι τους. Τέτοιες υποκειμενικές περιγραφές για δράση μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητές και να βιωθούν μόνο από τα ίδια τα άτομα που τις παράγουν (Χάλαρη, 2012).

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως κανένας από τους συμμετέχοντες δεν εμπίπτει στην τελευταία κατηγορία του σχηματισμού της ταυτότητας και στην τελευταία λειτουργία της αναστοχαστικότητας ˙ κανένας από τους συμμετέχοντες δηλαδή, δεν θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως 'Περιπλανητής / Αρνητής' (εκείνοι που ακολουθούν μία μη ενεργητική προσέγγιση και δεν σκέφτονται μακροπρόθεσμα) ή ως 'Διασπαστικοί Αναστοχαστές' (εκείνοι που παράγουν σκέψεις/ εσωτερικές συζητήσεις που αδυνατούν να φτάσουν σε μία αποφασιστική πορεία δράσης). Αυτά τα ευρήματα επιβεβαιώνουν τα κοινωνικά και ατομικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας που συζητήθηκαν προηγούμενα, καθώς οι συμμετέχοντες εξέλαβαν τους εαυτούς τους σαν παθητικούς (μην μπορώντας να αντιδράσουν στο παρόν) αλλά όχι απαθείς (αδιάφορους, ασυγκίνητους).

Οι συμμετέχοντες αυτής της έρευνας που διαμορφώνουν την Γενιά της Κρίσης μπορούσαν με επιτυχία να σκεφτούν κριτικά και να συζητήσουν πιθανές πορείες δράσης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Όλοι οι συμμετέχοντες αναγνωρίστηκαν μέσα από τις κατηγορίες και τα μοντέλα του σχηματισμού της ταυτότητας των Cote και Levin καθώς και της λειτουργίες της αναστοχαστικότητας της Archer που οδηγούν σε πιθανή δράση. Συνεπώς αυτή η έρευνα υποστηρίζει πως αυτή η Γενιά της Κρίσης αντιπροσωπεύει μία μοναδική γενιά της ελληνικής νιότης που χαρακτηρίζεται από: μία παραπλανητική παθητικότητα, βαθιά έλλειψη απάθειας, παρεξηγημένη και ευτυχώς εφήμερη αίσθηση παγίδευσης σε μία κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα η οποία δεν σχηματίστηκε από αυτούς και από μία ξεκάθαρη ικανότητα να σχεδιάσουν ένα μέλλον μακριά από την κρίση μέσα από προσωπικούς και κοινωνικούς υπολογισμούς δράσης.

Επίλογος

Αυτή η έρευνα προτείνει πως, όπως το διερευνητικό δείγμα αυτής της έρευνας δείχνει, οι νέοι άνθρωποι (ή η ‘’Γενιά της Κρίσης) είναι ικανοί να γίνουν ενεργητικοί με έναν αποφασιστικό και σημαντικό τρόπο αφού ακολουθήσουν αποτελεσματικούς αναστοχαστικούς συλλογισμούς όσον αφορά σε πιθανές πορείες δράσης. Ο λόγος που αυτές οι πράξεις δεν εκφράζονται ή ίσως ούτε αναγνωρίζονται ακόμα, ξεκάθαρα συνδέεται με τους παροντικούς κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς περιορισμούς που δεν επιτρέπουν συγκεκριμένα στους νέους να εκφραστούν με αποτελεσματικούς ατομικούς ή συλλογικούς τρόπους. Αυτή η γενιά διαμορφώνει μία ξεχωριστή ταυτότητα, η οποία αναπόφευκτα συγκρατείται από τους περιορισμούς της ελληνικής κρίσης (οικονομικοι, πολιτικοί και κοινωνικοί) αλλά την ίδια στιγμή, αυτή η γενιά είναι απολύτως ικανή να συλλογιστεί με έναν κριτικό και αναστοχαστικό τρόπο τους εαυτούς τους αναφορικά με την κρίση.

Είναι αδύνατον να προβλέψουμε εάν, πως και πότε οι πορείες συλλογικής ή ατομικής δράσης θα ακολουθήσουν τέτοιους γόνιμους συλλογισμούς, ή εάν τέτοιες πορείες δράσης θα αναγνωριστούν από τους άλλους, αλλά αυτό που μπορεί να φανερωθεί και να τονιστεί, είναι ότι το η ‘’στερεοτυπική’’ αντίληψη ότι η νέα ελληνική γενιά είναι ‘’παθητική’’ συνιστά έναν παραπλανητικό ευφημισμό. Αντιθέτως, ο σχηματισμός της ταυτότητας για την ελληνική νεότητα, σίγουρα προϋποθέτει έντονες διεργασίες αναστοχασμού, οι οποίες είδη εκφράζονται μερικώς και μπορούν να εκφαστουν πλήρως (και ακόμη να εισακουστούν) όταν επιτρέψει την ανάδυση του η τρέχουσα κοινωνικό – πολιτική και οικονομική ελληνική πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

Antonucci, L., Hamilton, M. and Roberts, S. (2015) “Constructing a Theory of Youth Social Policy”, *in* L. Antonucci, M. Hamilton and S. Roberts (eds.),*Young People and Social Policy in Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan

Archer, M.S. (2007) *Making Our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archer, M., S. (2012) *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bynner, J. (2005) ‘Rethinking the Youth Phase of the Life-Couse: The case of Emerging Adulthood’ *Journal of Youth Studies* 8(4): 367-384

Chalari/ Χάλαρη, A. (2012) The Causal Impact of Resistance: Mediating Between Resistance and Internal Conversation about Resistance *Journal for the Theory of Social Behaviour.* 43 (1): 66-86.

Chalari/Χάλαρη, A. (2014) ‘Transformations in Modern Greek Society: Subjective Experiences of the Greek Crisis’. In Chalari A., Fokas, E., Bozhilova, D., Vraniali, E., and Prasopoulou, E. (Eds) *Social Issues in Focus: New Generation Research on a Changing Greece.* Athens, Greece: Economia Publishing: 100-118

Chalari/Χάλαρη, A. (2015) ‘Re-organising Everyday Greek Social Reality: Subjective Experiences of the Greek Crisis’ In Karyotis G and Gerodimos R. (Eds) *The Politics of Extreme Austerity: Greece beyond the Crisis* London: Routledge.

Chalari/Χάλαρη, A. and Sealey, C. (2017) UK students’ subjective experiences and responses to higher education austerity: Implications and lessons for the future *Political Quarterly and the Observatoire de la Société Britannique (OSB)*

Chávez, A. F. and Guido-DiBrito, F. (1999), ‘Racial and Ethnic Identity and Development’. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 84: 39–47.

Corsaro, E., A. (2011) The Sociology of Childhood. USA: Pine Forge Press

Cote, J. (2000) *Arrested Adulthood: the Changing Nature of Maturity and Identity.* New York: New York Identity Press.

Cote, J. and Levine, C., G. (2002) *Identity Formation, Agency and Culture: a social psychological synthesis*.

USA: Lawrence Erlbaum Associates Inc. Publishers
Cote, J., E. and Levine, C., G. (2016) *Identity Formation, Youth and Development.* New York: Psychology Press

Donati, P. (2011) 'Modernisation and relational reflexivity'. *International Review of Sociology*, 21(1): 21–39.

Edwards, J. (2009) *Language and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press
Erikson, E. (1946) 'Ego Development and Historical Change'. The *Psychoanalytic Study of the Child*, 2:359-396
Erikson, E. H. (1950) *Childhood and Society*. New York: Norton
Eurobarometer (2017) http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm (visited 20/10/2017) Eurostat (2016)

http://ec.europa.eu/eurostat/web/youth/data/database (visited 20/10/2017)
Gilleard, C. (2004) 'Cohorts and Generations in the Study of Social Change'. *Social Theory and Health* 2: 106-119

Hellenic Statistical Authority/ ΕΛΛΣΤΑΤ (2017). http://www.statistics.gr/ (visited 20/10/2017)
James, W. (1890) *The Principles of Psychology. Vol 1*. London: McMillan

Jenkins, R. (2008) *Social Identity* (3rd end.) London: Routlege
Koniordos/Κονιόρδος, S. (2017) An Overview of Greece's 'Brain Drain' Crisis: Morphology and Beyond. In Giousmpasoglou, C., Paliktsoglou, V. and Marinakou, E. (Eds) *Brain Drain in Higher Education: the case of Southern European Countries and Ireland*. New York: Nova Science Publishers.

Kretsos/Κρετσός, L. (2014) 'Young People at Work in Greece before and after the Crisis' in Hamilton, M. and Roberts, S. (Eds)(2014) *Young People and Social Policy in Europe: Dealing with Risk, Inequality and Precarity in Times of Crisis*. London: Routledge

Λαμπριανίδης, Λ (2011) Επενδύοντας στη φυγή:Η διαρροή επιστημόνων απο την Ελλάδα την εποχή της Παγκοσμιοποίησης. Αθήνα:Κριτική

Manheim, K. (1952) *Essays on the Sociology of Knowledge* London: Routledge and Kegan Paul
Osborne, J. W., &Jones, B. D.(2011).Identification with academics and motivation to achieve in school: How the structure of the self influences academic outcomes. *Educational Psychology Review*, 23, 131–158
Owens, T., J. (2013) 'Self and Identity'. In John Delamater (Ed.) *Handbook of Social Psychology*. New York: Plenum Publishers
Papavasiliou/Παπαβασιλείου, E. and Lyons, S. (2015) 'A Comparative Analysis of the work Values of Greece's 'Millennial' Generation' *The International Journal of Human Resource Management* 26(17):2166-2186.
Pilcher, J. (1994) 'Manheim's Sociology of Generations: An undervalued legacy'. *British Journal of Sociology* 481-495
Rudig, W. and Καρυώτης, G. (2014) 'Who Protests in Greece: Mass Opposition to Austerity, *British Journal of Political Science*, 44(3): 487-513
Ryder, N., B. (1965) 'The cohort as a concept in the study of social change' *American Sociological Review*, 30:843-861.

Schuman, H., and Scott, J. (1989) Generations and Collective Memories *American Sociological Review* 54: 359-381
Smith, M., B. (1991) *Values, Self and Society: Toward a Humanist Social Psychology*. New Brunwick: Transaction Publishers

Δημοκρατικά προτάγματα, εθνικιστικές επιθυμίες, ανασφαλείς αρρενωπότητες

Αλεξάνδρα Χαλκιά

Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα Θεματική Ενότητα των Πρακτικών του 6ου Συνεδρίου της ΕΚΕ αποτελείται από τα περιεχόμενα μιας Ειδικής Συνεδρίας την οποία εισηγήθηκα στη βάση ενός τρέχοντος ερευνητικού μου ενδιαφέροντος, μια περαιτέρω εξειδίκευση του πάγιου ενδιαφέροντος για τον κόμβο του φύλου και του έθνους. Πρόκειται για τις αρρενωπότητες, ένα σχεδόν αόρατο στοιχείο της καθημερινής αλλά και πολιτικής ζωής στην Ελλάδα στα πλαίσια της τρέχουσας κρίσης. Ειδικότερα εδώ εξετάζονται οι αρρενωπότητες (Connell 2005) στη συνύφανσή τους με την εθνική ταυτότητα ως ένα φορτισμένο πεδίο διαπραγμάτευσης και συγκρούσεων και δίνεται έμφαση στον τρόπο με τον οποίο αυτό έρχεται στο προσκήνιο συγκεκριμένα στο κοινωνικό συγκείμενο της σημερινής Ελλάδας. Όλες οι εισηγήσεις που ακολουθούν είναι αποτέλεσμα ερευνών που έγιναν στα πλαίσια των μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών φοιτητριών και φοιτητών του Παντείου με τους οποίους συνεργάστηκα ως επιβλέπουσα.

Λέξεις κλειδιά: αρρενωπότητες, εθνικισμός, αντίσταση, ανάλυση λόγου

The question of democracy: Nationalist desires and insecure masculinities

Alexandra Halkias

Professor, Department of Sociology, Panteion University

Abstract

This thematic section of the Proceedings of the 6th Conference of the Hellenic Sociological Association consists of the papers presented during a Special Topic Panel that I developed and proposed on the basis of recent developments in my ongoing research interest in the nation-gender nexus. In short, these are summarized as a sharpening of analytic focus specifically on masculinities as a largely invisible, if pervasive, aspect of daily and political life in Greece of the so-called "crisis". Thus, the contents of this section examine masculinities (Connell 2005) as they are interwoven with national identity, and nationalism in particular. In each of the following studies, we approach masculinity as contested terrain that is characterized by negotiation and conflict and we are especially interested in how this plays out in the context of contemporary Greece. Each of the following papers is the result of research done in the context of the Master's theses of students of Panteion University with whom I collaborated as their supervisor. Each study acts to advance the specific scholarly and political discussion, both on its own and as part of this cluster.

Key words: masculinities, nationalism, resistance, discourse analysis

Εισαγωγή

Μετά την πραγματεία της Yuval Davis (1997) καθώς και τον τόμο που επιμελήθηκε η Mayer (2000), ο κόμβος του έθνους με το φύλο αναγνωρίστηκε από τις κοινωνικές επιστήμες ως δόκιμος και πλούσιος τόπος έρευνας. Η ίδια η παραγόμενη έρευνα έκτοτε αποδεικνύει τη σημασία που έχει το να δίνεται ερευνητική προσοχή σε αυτό το έδαφος της υποκειμενικότητας και των κοινωνικών σχέσεων, τόσο διεθνώς[1] όσο και στην Ελλάδα[2].

Οι αρρενωπότητες εντάσσονται στην έρευνα των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών ως ένα αυξανόμενης σημασίας αντικείμενο μελέτης και συζήτησης. Σημαντική για την ανάπτυξη της ευρύτερης συζήτησης υπήρξε η συμβολή κοινωνιολόγων όπως ο Michael Kimmel ο οποίος το 1996 επιμελήθηκε έναν συλλογικό τόμο που διερευνά την πολιτική του ανδρισμού στις ΗΠΑ (*The Politics of Manhood*) και στον οποίο, ανάμεσα σε άλλα, τίθεται για πρώτη φορά το ζήτημα της ύπαρξης κάποιου είδους κρίσης στο ίδιο το πεδίο της αρρενωπότητας. Σημαντικό σταθμό στη συζήτηση αποτελει επίσης και η επεξεργασία των ευρημάτων της έρευνας που έκανε η (τότε ο) R.W.Connell το 1982 για τις αρρενωπότητες των νέων

αγοριών εντός του δημοσίου σχολείου στην Αυστραλία σε συνάρτηση με την κοινωνική τάξη και τις «διαιρέσεις» που εκείνη δημιουργεί στο πεδίο αυτό, καθώς και το μεταγενέστερο έργο της ίδιας ([1995] 2005) για τις αρρενωπότητες ως πεδίο ιεραρχημένων ετεροτήτων αλλά και το άρθρο της με τον James *Messerschmidt* (2005) στο οποίο επανεξετάζεται η αρρενωπότητα ως έννοια και υποστηρίζεται ως κεντρικής σημασίας η κατηγορία της *ηγεμονικής* αρρενωπότητας.

Εστιάζοντας συγκεκριμένα στα ελληνικά συμφραζόμενα, τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευθεί τουλάχιστον δύο μελέτες που επικεντρώνονται στο πεδίο του δημοσίου λόγου και πιο συγκεκριμένα στις αρθρώσεις του εθνικισμού αξιοποιώντας την έννοια και κατηγορία ανάλυσης των αρρενωποτήτων με οξυδέρκεια (Γκολφινόπουλος 2007, Κυπαρίσσης 2016). Από μία διαφορετική οπτική, βέβαια, και εστιάζοντας στον λόγο των ίδιων των υποκειμένων, η ανθρωπολογική μελέτη του Michael Herzfeld είχε ήδη αναλύσει τις πρακτικές που περιβάλλουν την ζωοκλοπή στην Κρήτη ως μέρος μιας διαδικασίας παραγωγής του ανδρισμού (1985). Σήμερα, η διεπιστημονική παραγωγή γνώσης για το πεδίο της αρρενωπότητας αρθρώνεται ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά με τους όρους της μεταδομιστικής θεωρίας, αφενός, αλλά και ως ζήτημα που αφορά και εξω-πανεπιστημιακές φεμινιστικές πολιτικές και προβληματισμούς αφετέρου.

Το υπο εξέταση ζήτημα

Μέσα από αυτό το επιστημονικό και πολιτικό πρίσμα λοιπόν, διακρίνω κατά τα τελευταία χρόνια, τα χρόνια «της κρίσης» στην Ελλάδα, και μια άλλη κρίση που βρίσκεται στη «σκιά» της επίσημης. Ξεδιπλώνεται σε διαφορετικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής εντός των οποίων διάφορες αρρενωπότητες «συναντιούνται» με ποικίλους τρόπους, κάποτε και αρκετά βίαιους, όπως έχω υποστηρίξει αλλού με ανάλυση του γεγονότος της δολοφονίας του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό (Κορκονέα) στα Εξάρχεια το 2008 (Χαλκιά 2012). Στο πλαίσιο της ίδιας δυναμικής, τηρουμένων των αναλογιών, θεωρώ ότι εγγράφεται και η εκλογική νίκη του Donald Trump στις ΗΠΑ. Οι συγκρούσεις που αποτυπώνονται στο ήδη ιεραρχημένο πεδίο της αρρενωπότητας συνδέονται με τη διεκδίκηση ανωτερότητας εκ μέρους κάποιων υποβαθμισμένων αρρενωποτήτων. Κάτι αντίστοιχο λαμβάνει χώρα, όπως προτείνω, και στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, συνεχίζοντας την έρευνα που έκανα όσον αφορά τη σύλληψη των ηγετικών μελών της Χρυσής Αυγής (Halkias 2015). Τα σημάδια αυτής της διεκδίκησης αναδύονται όταν αντικρίζουμε με ένα ορισμένο ερευνητικό βλέμμα τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα κατά το κρίσιμο διάστημα 2010-2015 και έχω την εντύπωση πως η διεκδίκηση αυτή εντείνεται με τις πρόσφατες εξελίξεις τόσο όσον αφορά το λεγόμενο Μακεδονικό (ζήτημα) όσο και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Οι έρευνες που παρουσιάστηκαν στην Ειδική Συνεδρία του 6ου συνεδρίου της ΕΚΕ τοποθετούνται σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο και, όλες μαζί, με ιδιαίτερους τρόπους η κάθε μία, συμβάλλουν στη διερεύνηση και θεματοποίηση της αρρενωπότητας ως ενός ιδιαίτερα φορτισμένου πεδίου διαπραγμάτευσης και συγκρούσεων στην σημερινή Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους αυτό το πεδίο κοινωνικής δράσης είναι στενά συνυφασμένο με την εθνική ταυτότητα και τη διάχυτη θεματική της «αντίστασης». Όλες οι εισηγήσεις που ακολουθούν είναι προϊόν ερευνών που έγιναν στα πλαίσια των μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών φοιτητριών και φοιτητών του Παντείου με τους οποίους συνεργάστηκα ως επιβλέπουσα καθ’ όλη τη διαδρομή της ανάπτυξης των ερευνών τους. Χωρίς εκ των προτέρων υπολογισμό, αλλά στη βάση τόσο του γενικότερου δικού μου ερευνητικού σχεδιασμού όσο και των συγκεκριμένων ενδιαφερόντων των συνεργατών μου, διαμορφώθηκαν οι επιμέρους έρευνες οι οποίες εμβαθύνουν στη συγκεκριμένη επιστημονική, και πολιτική, συζήτηση, τόσο η κάθε μία ξεχωριστά όσο και όλες μαζί.

Συγκεκριμένα εδώ διερευνώνται: ο λόγος αστέγων Ελλήνων ανδρών (Σκούρτη), η αρρενωπότητα και η αντίσταση στον χώρο του graffiti στην Αθήνα (Σούμπαση), η ομοερωτικότητα στο έργο σημαντικών Ελλήνων ανδρών συνθετών (Σταυρακάκης) καθώς και διαφορετικές εθνικές στρατηγικές στο έδαφος της αρρενωπότητας στις διαδικτυακές εκστρατείες για το δημοψήφισμα του 2015 (Θεμελής). Συνολικά οι

εργασίες υποστηρίζουν ότι (και) για την Ελλάδα της δύσκολης και εξαιρετικά πυκνής παρούσας ιστορικής στιγμής ο κόμβος έθνους και φύλου παραμένει ιδιαίτερα φορτισμένο πολιτικό έδαφος που διατρέχει τις υποκειμενικότητες και τις σχέσεις εξουσίας. Ακόμα, ανατρέχοντας σε ένα κεντρικό πολιτισμικό πλαίσιο αναφοράς για την εθνική ταυτότητα, τη διαχείριση της ερωτικής επιθυμίας σημαντικών Ελλήνων ανδρών συνθετών, διαπιστώνεται ότι και εκεί αποτυπώνονται εντάσεις πολιτικής φύσης, ειδικά όσον αφορά την ετεροκανονικότητα εντός της οποίας οφείλουν να κινούνται τόσο η ηγεμονική αρρενωπότητα όσο και η εθνική ταυτότητα. Εν ολίγοις, οι έρευνες αυτής της θεματικής, που αναπτύσσονται σε ένα ερευνητικά κρίσιμο πεδίο, μας επιτρέπουν να συλλάβουμε πληρέστερα την ενδεχομένως αλλόκοτη δράση των σύνθετων σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζουν τα πολιτικά δρώμενα στη χώρα.

Η πρόκληση της παρούσας Ειδικής Θεματικής Συνεδρίας

Δηλαδή αυτό που εξετάζεται στα πλαίσια της Ειδικής Συνεδρίας που διαμόρφωσα είναι κάποιες συγκεκριμένες αρθρώσεις αρρενωποτήτων και η εμπλοκή τους στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας. Η εστίαση αφορά υποκείμενα που αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες και ως άνδρες. Αρχικά, το ερευνητικό βλέμμα στρέφεται σε αυτό που ευρέως νοείται ως «περιθώριο» του κοινωνικού σώματος. Διερευνώνται οι αρρενωπότητες στον τόπο της αστεγίας, και ειδικά στον λόγο ελλήνων ανδρών που χρησιμοποιούσαν τις υπηρεσίες «φιλοξενίας» μιας δομής αστέγων κατά το 2016 στην μελέτη που παρουσιάζει η Σκούρτη. Στη συνέχεια, η παρουσίαση της Σούμπαση στρέφει την συζήτηση στον λόγο νέων ανδρών δημιουργών γκραφίτι στην Αθήνα και, ειδικότερα, στο ερώτημα του πώς νοηματοδοτείται, και πώς αλλάζει, η έννοια της αντίστασης στα πλαίσια του λόγου για τη συγκεκριμένη πρακτική. Μπορεί η Αθήνα να είναι, από μια ορισμένη οπτική, “the new Berlin,” αλλά η έρευνα υποστηρίζει ότι οι πρακτικές που περιβάλλουν το γκραφίτι δεν κατορθώνουν να υπερβούν το πλαίσιο μιας ορισμένης αισθητικής της αντίστασης.

Από αυτές τις, κατ’ εμένα, ιδιαίτερα διαφωτιστικές «παρυφές» του «εθνικού κορμού», η συζήτηση κατευθύνεται σε πεδία που πιο εύκολα, συνήθως, θεωρούνται «κεντρικά» για την εθνική ταυτότητα και πολιτική για να παρατηρήσουμε και από εκεί το πεδίο των αρρενωποτήτων ως κοινωνικό και πολιτικό τόπο. Η παρουσίαση του Σταυρακάκη εντάσσει στην συζήτηση σημεία από τη μελέτη για τον λόγο ελλήνων ανδρών συνθετών το έργο των οποίων υπήρξε σημαντικό για τη διαμόρφωση μίας κατά κάποιον τρόπο θεσμικής πολιτισμικής «ελληνικότητας», εστιάζοντας στο πώς εκδιπλώνεται συγχρόνως η μη συμμόρφωσή τους στο κεντρικό πρόταγμα της ετεροκανονικότητας. Τέλος, μεταφερόμαστε σε μια ιδιαίτερη και φορτισμένη ιστορική στιγμή της εγχώριας κεντρικής πολιτικής σκηνής, το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015. Εξετάζοντας συγκεκριμένα τα βίντεο που κυκλοφόρησαν ευρέως μέσω διαδικτύου για να υποστηρίξουν είτε το «όχι» είτε το «ναι», η παρουσίαση του Θεμελή εντοπίζει στοιχεία που βοηθούν περαιτέρω στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι αρρενωπότητες εμπλέκονται με κομβικό τρόπο σε εθνικά διακυβεύματα, καθώς και στο ζήτημα της «αντίστασης», την ίδια ώρα που διασαλεύονται και οι ίδιες.

Συμπέρασμα

Η γνώση σχετικά με αυτές τις τρέχουσες κοινωνικές δυναμικές αναδεικνύει τη φορτισμένη σύνδεση των αρρενωποτήτων με κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας. Πρόκειται για αρρενωπότητες ακόμα και ρητά αντι-ηγεμονικές (όπως οι γκραφιτάδες ή κάποιοι υποστηρικτές του «όχι» στο δημοψήφισμα), σαφώς υποτελείς (άστεγοι έλληνες άνδρες) ή και «ατελώς» ετεροκανονιστικές (ομοφυλόφιλοι συνθέτες έντεχνης μουσικής), οι οποίες συνδέονται με τον εθνικισμό, με την επιτελεστικότητα ενός είδους ανδρικής υπεροχής και με τον καπιταλισμό. Μέσα από την ανάδειξη των συνδέσεων αυτών έρχεται, όπως υποστηρίζω, στο προσκήνιο και κάτι που δοκιμάζει τα όρια των παραδοσιακών τρόπων κατανόησης του πολιτικού πεδίου ενώ σκιαγραφεί μια (ακόμα) όψη της τρέχουσας κρίσης της δημοκρατίας.

Βιβλιογραφία

Γκολφινόπουλος, Γ. (2007). *"Έλληνας ποτέ..." Αλβανοί και Ελληνικός Τύπος τη Νύχτα της 4ης Σεπτεμβρίου 2004.* Α. Χαλκιά,(επιμ.). Ιωάννινα: εκδόσεις Ισνάφι.

Κυπαρίσσης, Μ. (2016). *"Νένεκοι", "Πειθήνια Πρόβατα", "Φρου Φρου κι Αρώματα": Μια κριτική εξέταση του έθνους, του φύλου και της σεξουαλικότητας στους λόγους περί αντίστασης στην Ελλάδα της κρίσης μέσα από το παράδειγμα της Ελευθεροτυπίας.* Α.Χαλκιά (επιμ.). Ιωάννινα: εκδόσεις Ισνάφι.

Χαλκιά, Α. (2007). *Το Άδειο Λίκνο της Δημοκρατίας: σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα.* (Μ. Καστανάρα, μεταφρ.) Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Χαλκιά, Α. (2012). Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης. Στο Α. Χ. Άννα Αποστολέλλη (επιμ.), *Φύλο, Σώμα, Σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα: εκδόσεις Πλέθρον,σσ.215-249.

Ξενόγλωσσα

Connell, R. (1995). *Masculinities.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Connell, R. (1995, 2005). *Masculinities.* Australia: Allen and Unwin.

Connell, R. A. (1982). *Making the Difference: Schools, Family and Social Division.* Australia: Allen and Unwin.

Connell, R. M. (2005). Hegemonic Masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society, 19*(6), 829-859. Ανάκτηση από https://doi.org/10.1177/0891243205278639

Duncanson, C. (2016). *Gender and Peacebuilding:.* Cambridge, UK: Polity Press.

Ferree, M. M. (2013). Meaning and Movements in the new Millenium: Gendering Democracy. Στο C. R. Jacquelien van Stekelenburg (επιμ.), *The Future of Social Movement Research: Dynamics, Mechanisms, and Processes*. University of Minnesota Press,σσ.419-428.

Halkias, A. (2004). *The Empty Cradle of Democracy: Sex, abortion and nationalism in Modern Greece.* Durham, North Carolina, U.S.A.: Duke University Press.

Halkias, A. (2015). Democracy and Greece-in-crisis: contesting masculinities take center stage. *DEP: Deportate, Esuli, e Profughe, 27*(Special Issue: A gender perspective on economic crisis and social change), 182-191. Ανάκτηση από http://www.unive.it/nqcontent.cfm?a_id=185916

Halkias, A. (2008). Nationalism, Lipstick and Kitchen Knives: Representations of power and society in the case of Vazirani. Στο S. Shifrin (επιμ.), *Re-framing Representations of Women: Figuring, Fashioning, Portraiting, and Telling in the 'Picturing' Women Project*. Aldershot, Hampshire, England: Ashgate Publishing, σσ.225-240.

Herzfeld, M. (1985). *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village.* Princeton, New Jersey, U.S.A.: Princeton University Press.

Kimmel, M. (1995). *The Politics of Manhood: Profeminist Men respond to the Mythopoetic Men's Movement (And the Mythopoetic Leaders Answer).* Temple University Press.

Kimmell, M. (1996). *Manhood in America: A Cultural History.* New York: The Free Press.

Mayer, T. (2000). Gender ironies of nationalism: Setting the stage. Στο T. Mayer (Επιμ.), *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*. London: Routledge,σσ.1-22.

Yeon Chou, Hao, Marx Ferree, Myra. (2010). Practicing intersectionality in sociological research: A critical analysis of inclusions, interactions and institutions in the study of inequalities. *Sociological Theory, 28*(2), 129-149.

Yuval Davis, N. (1997). Theorizing gender and nation. Στο N. Yuval Davis, *Gender and Nation*. Thousand Oaks, California, U.S.A.: Sage Publications σσ.1-25.

Ψυχομετρική εγκυρότητα των προσωπικών αξιών και της ευζωίας: Δεδομενά απο την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, 2006

Αναστασία Χαραλάμπη[α]

[α] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στη διερεύνηση των θεωρητικών δομών και την εκτίμηση των ψυχομετρικών ιδιοτήτων της σύντομης εκδοχής της κλίμακας ανθρωπίνων αξιών του Schwartz, καθώς και της μέτρησης της προσωπικής και κοινωνικής ευζωίας που συμπεριλαμβάνονται στο ερωτηματολόγιο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS) για την Ισπανία κατά τον 3^{ο} γύρο (2006) διεξαγωγής της ESS. Το δείγμα διχοτομήθηκε τυχαία σε δύο υπό-δείγματα. Στο πρώτο ημι-δείγμα διενεργήθηκε Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση (EFA) για την εκτίμηση της κατασκευής της εννοίας της κλίμακας. Η δομή της κλίμακας επικυρώθηκε με τη διενέργεια Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης (CFA) στο δεύτερο ημι-δείγμα. Με βάση το συνολικό δείγμα, κατασκευάστηκαν υπό-κλίμακες και εκτιμήθηκαν οι ψυχομετρικές τους ιδιότητες. Η ανάλυση για την κλίμακα του Schwartz οδήγησε σε λύση τριών παραγόντων: Ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές, Αυτό-εξύψωση και Αυτό-υπέρβαση. Η τρίτη υπό-κλίμακα αποδείχτηκε μη αξιόπιστη, ενώ παράλληλα καμία υπό-κλίμακα δεν εξασφάλισε εγκυρότητα. Η ανάλυση για την κλίμακα της ευζωίας υπέδειξε επίσης λύση τριών παραγόντων: Αξιολογική ευζωία, Συναισθηματική ευζωία (αρνητική), Συναισθηματική ευζωία (θετική). Οι τρεις αυτές υπό-κλίμακες ήταν αξιόπιστες αλλά μόνο η δεύτερη εξασφάλισε εγκυρότητα. Τα αποτελέσματα δεν επιβεβαιώνουν το διαστατό της κλίμακας ανθρωπίνων αξιών του Schwartz, όπως προτάθηκε στη βιβλιογραφία. Παράλληλα, δεν επιβεβαιώνεται ούτε η θεωρητική δομή μέτρησης της ευζωίας που προτείνεται από την ESS. Όλες οι υπό-κλίμακες ήταν αξιόπιστες αλλά κάποιες από αυτές δεν υπέδειξαν εγκυρότητα. Ωστόσο, η ανάλυση προσφέρει ένα χρήσιμο μεθοδολογικό και ερμηνευτικό εργαλείο στους κοινωνικούς επιστήμονες.

Λέξεις-κλειδιά: Κλίμακα ανθρωπίνων αξιών του Schwartz (PVQ-21), ευζωία, αξιοπιστία, εγκυρότητα, Διερευνητική παραγοντική ανάλυση (EFA), Επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση (CFA)

Psychometric validation of the human values scale and the wellbeing measurement: Evidence from the European Social Survey, 2006

Anastasia Charalampi[a]

[a] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper aims at investigating the theoretical structures and assessing the psychometric properties of the ten-dimensional Schwartz's human values scale short form (PVQ-21) and the six-dimensional measurement of personal and social wellbeing included in the 2006 (Round 3) European Social Survey questionnaire for Spain. This involves splitting randomly the sample into two halves. First, Exploratory factor analysis (EFA) was performed on the first half-sample in order to assess the construct validity of the scales. EFA resulted in a three-factor solution for Schwartz's human values scale (openness to change, self-transcendence and self-enhancement) and the wellbeing measurement (evaluative wellbeing, negative emotional wellbeing and positive emotional wellbeing). These results were supported by Confirmatory factor analysis (CFA) performed on the second half-sample. Based on the full samples, the psychometric properties of the resulting subscales were assessed. Although the analysis did not confirm the theoretical structures of Schwartz's human values scale and the measurement of wellbeing, it did produce reliable and valid summary measures (subscales) useful to social scientists.

Key words: Schwartz's human values scale (PVQ-21), wellbeing, reliability, validity, EFA, CFA

Εισαγωγή

Η διερεύνηση της θεωρητικής δομής (το διαστατό) και η αποτίμηση των ψυχομετρικών ιδιοτήτων εννοιών οι οποίες έχουν οριστεί από τη θεωρία ως πολυδιάστατες πριν από την εφαρμογή τους, είναι

προαπαιτούμενο της θεωρίας κλιμάκων για τη μέτρηση στάσεων. Η διαδικασία αυτή περιλαμβάνει την τυχαία διχοτόμηση ενός δείγματος επαρκούς μεγέθους σε δύο υπό-δείγματα διενεργώντας αρχικά Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση (EFA) στο πρώτο ημι-δείγμα προκειμένου να εκτιμηθεί η εγκυρότητα κατασκευής της εννοίας της κλίμακας. Στη συνέχεια ακολουθεί η επαλήθευση της δομής με την εφαρμογή Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης (CFA) στο δεύτερο ημι-δείγμα (Charalampi, Michalopoulou και Richardson 2016, Michalopoulou 2017). Οι υπό-κλίμακες κατασκευάζονται με βάση την ανάλυση του συνολικού δείγματος και διερευνώνται η αξιοπιστία, η συγκλίνουσα και διακρίνουσα εγκυρότητα, καθώς και η εσωτερική τους συνοχή. Στην παρούσα εργασία, για να καταδειχθεί η πολυπλοκότητα των θεωρητικών αποφάσεων και των εμπειρικών κανόνων που απαιτούνται κατά την εφαρμογή αυτής της μεθοδολογίας, χρησιμοποιούμε τη σύντομη εκδοχή της κλίμακας ανθρωπίνων αξιών του Schwartz και την κλίμακα για τη μέτρηση της προσωπικής και κοινωνικής ευζωίας που περιλαμβάνονται στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (European Social Survey, ESS) και για τις οποίες δεν υπάρχουν σχετικά δημοσιευμένα κείμενα στη διεθνή βιβλιογραφία. Η ανάλυση βασίζεται στα δεδομένα της ESS για την Ισπανία κατά τον 3ο γύρο (2006) διεξαγωγής της (European Social Survey Round 3 Data 2006).

Η κλίμακα ανθρωπίνων αξιών του Schwartz έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως από τους κοινωνικούς και διαπολιτισμικούς ψυχολόγους προκειμένου να μελετήσουν τις διαφορές ως προς τις προσωπικές αξίες μεταξύ των ατόμων (European Social Survey n.d.) και περιλαμβάνει δέκα ξεχωριστές ως προς κίνητρο αξίες, οι οποίες περικλείουν τις κύριες αξίες που αναγνωρίζονται διαπολιτισμικά: εξουσία, κατόρθωμα, ηδονισμός, διέγερση, αυτό-καθορισμός, καθολικότητα, καλοσύνη, παράδοση, συμμόρφωση και ασφάλεια (Sagin και Schwartz 2000, Davidov, Schmidt και Schwartz 2008, Hopman, Winter και Koops 2014). Η μέτρηση της ευζωίας παρέχει έναν σημαντικό δείκτη για την ευημερία των χωρών και παρουσιάζει ευκαιρίες για τη χάραξη πολιτικών (Allin και Hand 2017, Allin και Hand 2014). Γενικά οι ερευνητές αντιμετωπίζουν την ευζωία ως μία πολυδιάστατη έννοια (Halleröd και Seldén 2013, Huppert και So 2013, Jeffrey, Abdallah και Quick 2015). Η μέτρηση της ESS για την προσωπική και κοινωνική ευζωία, η οποία αποτελεί συνδυασμό θεωρητικών μοντέλων και στατιστικών αναλύσεων, προσδιορίζεται σε έξι διαστάσεις-κλειδιά: αξιολογική ευζωία, συναισθηματική ευζωία, λειτουργικότητα, ζωτικότητα, κοινοτική ευζωία και υποστηρικτικές σχέσεις. Η θεωρητική δομή και των δύο κλιμάκων έχει τεκμηριωθεί διεξοδικά (Davidov κ.ά. 2008, Datler, Jagodzinski και Schmidt 2013, Knoppen και Saris 2009, Schwartz 2011, Schwartz και Boehnke 2004, Schwartz και Butenko 2014, Cieciuch, Davidov, Vecchione, Beierlein και Schwartz 2014, Cieciuch και Davidov 2012, Barni και Knafo 2012, Huppert, Marks, Clark, Siegrist, Stutzer, Vittersø και Wahrendorf 2009).

Η κλίμακα ανθρωπίνων αξιών του Schwartz, που εμπεριέχεται στο ερωτηματολόγιο της ESS, περιλαμβάνει 21 ερωτήσεις-μονάδες, οι οποίες αποτελούν λεκτικά πορτρέτα 21 διαφορετικών ατόμων (Davidov κ.ά. 2008). Οι αξίες παρουσιάζονται σε ένα διάγραμμα κυκλικής δομής που βασίζεται στις σχέσεις σύγκρουσης και συνάφειας ανάμεσα στους τύπους αξιών (Davidov κ.ά. 2008, European Social Survey n.d., Cieciuch και Davidov 2012). Η κλίμακα αυτή έχει βασιστεί στο Ερωτηματολόγιο Πορτρέτων Αξιών (Portrait Values Questionnaire) του Schwartz το οποίο περιλαμβάνει 40 ερωτήσεις-μονάδες αλλά, λόγω ζητημάτων έκτασης του ερωτηματολογίου, η ESS χρησιμοποιεί την παραπάνω σύντομη εκδοχή του ερωτηματολογίου αυτού. Κάθε πορτρέτο περιγράφει τους στόχους, τις φιλοδοξίες ή τις ευχές ενός ατόμου, που δείχνει εμμέσως τη σημασία κάποιας αξίας (Davidov κ.ά. 2008). Κάθε αξία αντιπροσωπεύεται από δύο ερωτήσεις-μονάδες, με εξαίρεση την αξία της καθολικότητας, η οποία εκφράζεται από τρεις ερωτήσεις-μονάδες. Στο ερωτηματολόγιο δίνονται έξι πιθανές κατηγορίες απόκρισης: από το 1 (very much like me) μέχρι το 6 (not like me at all). Η βαθμολογία του εκάστοτε αποκρινόμενου υπολογίζεται με τον μέσο όρο των ερωτήσεων-μονάδων που προσδιορίζουν την κλίμακα ή τις υπό-κλίμακες.

Οι Davidov, Schmidt και Schwartz (2008) έδειξαν ότι η κλίμακα αξιών δεν εμφανίζει σταθερότητα (invariance) ανάμεσα στις 20 χώρες που συμμετείχαν στον πρώτο γύρο (2002) της ESS. Διενεργώντας ξεχωριστές CFAs για κάθε χώρα, πρότειναν ενοποιημένα σύνολα αξιών προκειμένου να λύσουν το πρόβλημα των πινάκων συνδιακύμανσης οι οποίοι δεν ήταν θετικά ορισμένοι (non-positive definite covariance matrices of the constructs). Όμως, επειδή η πρόταση αυτή για την ενοποίηση των αξιών δημιουργεί ερμηνευτικά ζητήματα κατά την ανάλυση, δεν έχει υιοθετηθεί από τους ερευνητές.

Η μέτρηση της ESS για την προσωπική και κοινωνική ευζωία συμπεριλήφθηκε για πρώτη φορά στο ερωτηματολόγιο του 3ου (2006) γύρου διεξαγωγής της έρευνας, η οποία επαναλήφθηκε με ορισμένες αλλαγές στον 6ο (2012) γύρο. Περιλαμβάνει 27 ερωτήσεις-μονάδες για τις οποίες χρησιμοποιείται διαφορετικός αριθμός κατηγοριών απόκρισης: 0-6, 0-10, 1-2, 1-4, 1-5.

Η παρούσα εργασία είναι μεθοδολογική και έχει σκοπό να προσφέρει έγκυρες και αξιόπιστες μετρήσεις σύνοψης (summary measures) τις οποίες θα μπορούν οι κοινωνικοί ερευνητές να χρησιμοποιήσουν στις μελέτες τους. Ας σημειωθεί ότι αρκετοί όροι αναφέρονται στα Αγγλικά επειδή δεν υπάρχει δόκιμη μετάφρασή τους στα Ελληνικά.

Μεθοδολογία

Το μέγεθος του δείγματος της Ισπανίας (*N*=1,876) και τα μεγέθη των ημι-δειγμάτων (*n* = 938) θεωρήθηκαν επαρκή για τη διεξαγωγή παραγοντικών αναλύσεων (Tabachnick και Fidell 2007). Σε κάθε ημι-δείγμα έγινε διερεύνηση (data screening) για ακραίες τιμές (outliers) σύμφωνα με τις εξής μεταβλητές: φύλο (διχοτόμος), ηλικία (λόγου) και εκπαίδευση (μπορεί οι τιμές της να μεταφραστούν σε έτη κατά συνέπεια μπορεί να θεωρηθεί ως ψευδο-διαστήματος). Επίσης, σε κάθε ημι-δείγμα και για κάθε κλίμακα έγινε διερεύνηση για unenganged responses, δηλαδή για τις αποκρίσεις οι οποίες είχαν τυπική απόκλιση ίση με 0,000. Παράλληλα, σε κάθε ημι-δείγμα και για κάθε κλίμακα εξετάστηκε το μέγεθος και το σχέδιο (pattern) των ελλειπουσών τιμών (missing values). Στην περίπτωση της κλίμακας ανθρωπίνων αξιών του Schwartz, οι ελλείπουσες τιμές αντικαταστάθηκαν από τη μέση τιμή ή τη διάμεσο κάθε ερώτησης-μονάδας της κλίμακας.

Τα επίπεδα μέτρησης των ερωτήσεων-μονάδων των δύο υπό μελέτη κλιμάκων θεωρούνται ψευδο-διαστήματος (κλίμακα ανθρωπίνων αξιών του Schwartz) και τακτικό και ψευδο-διαστήματος (κλίμακα για τη μέτρηση της προσωπικής και κοινωνικής ευζωίας).

Για τη διενέργεια EFA στο πρώτο ημι-δείγμα απαιτείται η εξής ακολουθία αποφάσεων (Brown 2015, Cabrera-Nguyen 2010, Charalampi, Michalopoulou και Richardson 2016, Michalopoulou 2017, Tabachnick και Fidell 2007, Thompson 2005): Αρχικά, η κατανομή συχνοτήτων κάθε ερώτησης-μονάδας ελέγχεται για floor και ceiling effects. Για κάθε ερώτηση-μονάδα, υπολογίζονται μονομεταβλητά στατιστικά μέτρα και ελέγχονται οι ιδιότητες των κατανομών τους (testing for normality) ώστε να αποφασιστεί η καταλληλότητα των μεθόδων που θα χρησιμοποιηθούν. Το κριτήριο για Corrected item-total correlations < .30 χρησιμοποιείται για να αποφασιστεί ποιες από τις ερωτήσεις-μονάδες θα εξαιρεθούν από την ανάλυση. Στη συνέχεια, λαμβάνονται αποφάσεις για τον πίνακα συσχετίσεων (matrix of associations) και για τη μέθοδο εξαγωγής παραγόντων (factor extraction method) που πρόκειται να εφαρμοστούν. Η απόφαση για τον αριθμό των παραγόντων λαμβάνεται σύμφωνα με τους εξής κανόνες και μεθόδους: ιδιοτιμές (eigenvalues) > 1,0, scree test, parallel analysis, ικανότητα να προσφέρουν ερμηνεία καθώς και μέθοδος εκτίμησης του υποδείγματος (model estimation). Για την περίπτωση που χρησιμοποιηθούν εναλλακτικά υποδείγματα, ώστε να αποφασιστεί ο αριθμός των παραγόντων, ως αποδεκτή προσαρμογή του μοντέλου (model fit) θεωρείται όταν $\chi^2/df < 3$, Comparative fit index (CFI) > 0,90, Tucker-Lewis index (TLI) > 0,90 και Root-mean-square error approximation (RMSEA) < 0,08 (90% CI upper limit < 0,08). Στη συνέχεια, λαμβάνεται απόφαση για τη μέθοδο περιστροφής των παραγόντων (factor rotation method) που θα χρησιμοποιηθεί. Η σημασία κάθε διάστασης βασίζεται στις ερωτήσεις-μονάδες με φορτία > 0,30. Τέλος, κατασκευάζονται οι υπό-κλίμακες και ελέγχονται για τις ψυχομετρικές ιδιότητές τους. Η διαδικασία επαναλαμβάνεται μέχρι να υποδειχθεί η λύση.

Για τη διενέργεια CFA στο δεύτερο ημι-δείγμα απαιτείται η εξής ακολουθία αποφάσεων (Brown 2015, Cabrera-Nguyen 2010, Charalampi, Michalopoulou και Richardson 2016, Michalopoulou 2017, Tabachnick και Fidell 2007, Thompson 2005): Αρχικά, στην ανάλυση συμπεριλαμβάνονται οι ερωτήσεις-μονάδες που συμπεριλήφθησαν στην EFA. Επίσης, χρησιμοποιείται ο ίδιος πίνακας συσχετίσεων (matrix of associations) όπως στην EFA. Στη συνέχεια, λαμβάνεται απόφαση για τη μέθοδο εκτίμησης του υποδείγματος (model estimation) και τα διαφορετικά εναλλακτικά μοντέλα που θα ελεγχθούν (rival models). Για την περίπτωση

που η EFA διενεργήθηκε με μέθοδο εκτίμησης του υποδείγματος (model estimation), τότε το υπό ανάλυση μοντέλο βασίζεται στα αποτελέσματα της EFA για το πρώτο ημι-δείγμα. Ακολουθεί η απόφαση για την προσαρμογή του μοντέλου (model fit). Αποδεκτή προσαρμογή του μοντέλου (model fit) θεωρείται όπως προαναφέραμε στο βήμα 3 για την EFA. Τέλος, διεξάγεται αναζήτηση για model misspecifications και modification indices ώστε να βελτιωθούν τα αποτελέσματα.

Οι υπό-κλίμακες κατασκευάστηκαν με τον υπολογισμό του μέσου όρου των ερωτήσεων-μονάδων ανάλογα με τα φορτία του παράγοντα τον οποίο προσδιορίζουν. Με βάση τα αποτελέσματα της CFA για το συνολικό δείγμα υπολογίστηκε η Average variance extracted (AVE) για κάθε υπό-κλίμακα με τον υπολογισμό του τετραγώνου των τυποποιημένων φορτιών των παραγόντων, έτσι ώστε να εκτιμηθεί η συγκλίνουσα εγκυρότητα. Επαρκής απόδειξη για τη διακρίνουσα εγκυρότητα θεωρήθηκε όταν οι υψωμένες στο τετράγωνο συσχετίσεις μεταξύ των υπό-κλιμάκων ήταν μικρότερες από τις εκτιμήσεις της AVE. Στην περίπτωση της κλίμακας της ευζωίας οι υπό-κλίμακες ανακατασκευάστηκαν σε μία κλίμακα με τιμές από 1 έως 5 έτσι ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των διαφορετικών κατηγοριών απόκρισης. Στη συνέχεια, υπολογίστηκαν οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach's alpha, split-half και σύνθετη αξιοπιστία (composite reliability). Αξιόπιστες θεωρήθηκαν οι υπό-κλίμακες με συντελεστές αξιοπιστίας πάνω ή κοντά στο 0,70 (Charalampi, Michalopoulou και Richardson 2016, Michalopoulou 2017).

Για τις στατιστικές αναλύσεις χρησιμοποιήθηκαν τα IBM SPSS Statistics Version 20, IBM SPSS Amos Version 21 και το Mplus Version 7.4.

Αποτελέσματα

Η EFA που διενεργήθηκε με Principal axis factoring και περιστροφή promax οδήγησε σε λύση τριών παραγόντων: Ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές, αυτό-εξύψωση και αυτό-υπέρβαση (Πίνακας 1).

Πίνακας 1 Τα φορτία ανά παράγοντα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της EFA (principal axis factoring) με promax περιστροφή: European Social Survey 2006, Ισπανία (ημι-δείγμα 1: *n* = 938)

	Principal axis factor analysis (παράγοντες)			Unique
Ερώτηση-μονάδα	Παράγων I	Παράγων II	Παράγων III	variance
SD1	**0,388**	0,147	0,047	0,785
SD11	**0,466**	**0,312**	0,022	0,605
UN3	0,150	**0,633**	-0,179	0,578
UN8	**0,290**	**0,569**	-0,102	0,552
UN19	0,155	**0,583**	-0,035	0,606
BE12	0,010	**0,663**	-0,019	0,564
BE18	0,157	**0,606**	-0,123	0,600
CO16	**-0,246**	**0,528**	**0,241**	0,622
SEC5	**-0,277**	**0,563**	**0,310**	0,529

SEC14	-0,183	**0,483**	0,212	0,691
PO17	0,108	0,052	**0,468**	0,723
AC4	**0,261**	-0,072	**0,599**	0,521
AC13	**0,407**	-0,064	**0,587**	0,395
HE10	**0,668**	-0,005	0,165	0,472
HE21	**0,724**	0,013	0,045	0,452
ST6	**0,636**	0,044	0,083	0,544
ST15	**0,667**	-0,163	0,082	0,553

Παράγοντες	Συσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων		
Ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές (I)	—		
Αυτό-εξύψωση (II)	0,240	—	
Αυτό-υπέρβαση (III)	0,260	0,289	—

Τα φορτία ανά παράγοντα >.22 παρουσιάζονται σε boldface.

Τα αποτελέσματα της EFA για την κλίμακα αξιών του Schwartz για το πρώτο ημι-δείγμα έδειξαν ότι με βάση το κριτήριο Corrected item-total correlations απορρίφθηκαν από την ανάλυση οι εξής μεταβλητές: TR9, TR20, CO7 και PO2. Το μέγεθος των ελλειπουσών τιμών ήταν αμελητέο (0,6-2,0%) για όλες τις ερωτήσεις-μονάδες και σύμφωνα με το τεστ του Little ήταν πιθανότατα missing at random (p=0.000).

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, σχεδόν όλες οι ερωτήσεις-μονάδες παρείχαν ισχυρά φορτία (≥ 0,45) σε τουλάχιστον έναν παράγοντα. Ο πρώτος παράγοντας προσδιορίστηκε από έξι ερωτήσεις-μονάδες (SD1, SD11, HE10, HE21, ST6 και ST15), ο δεύτερος από οκτώ ερωτήσεις-μονάδες (UN3, UN8, UN19, BE12, BE18, CO16, SEC5 και SEC14) και ο τρίτος από τρεις ερωτήσεις-μονάδες (PO17, AC4 και AC13).

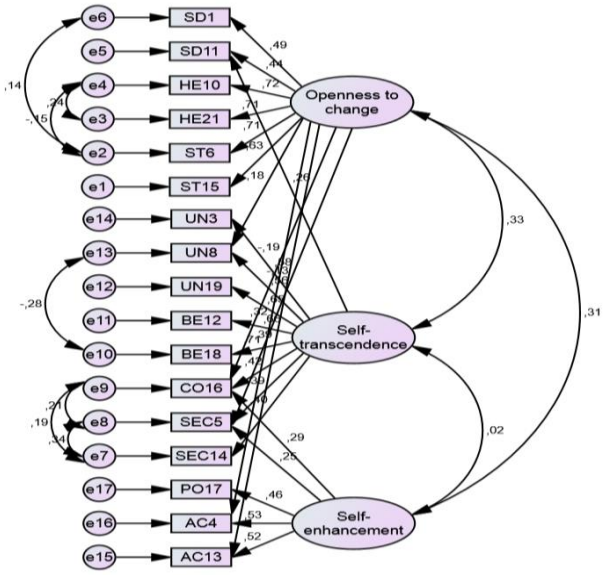
Εφαρμόστηκε CFA στο δεύτερο ημι-δείγμα και εξετάστηκαν οκτώ διαφορετικά μοντέλα: το υπόδειγμα 1 με έναν first-order παράγοντα, το υπόδειγμα 2α με δύο first-order συσχετιζόμενος παράγοντες με 17 μεταβλητές, το υπόδειγμα 2β με δύο first-order συσχετιζόμενος παράγοντες με 17 μεταβλητές και cross-loadings, το υπόδειγμα 2γ με δύο first-order συσχετιζόμενος παράγοντες με 14 μεταβλητές, το υπόδειγμα 2δ με δύο first-order συσχετιζόμενος παράγοντες με 14 μεταβλητές και cross-loadings, το υπόδειγμα 3α με τρεις first-order συσχετιζόμενος παράγοντες, το υπόδειγμα 3β με τρεις first-order συσχετιζόμενος παράγοντες και cross-loadings και το υπόδειγμα 4 με δύο first-order παράγοντες ενοποιημένων αξιών, όπως προτάθηκαν από τους Davidov κ.ά. (Πίνακας 2).

Όλα τα υποδείγματα εμφάνισαν αποδεκτή εφαρμογή στα δεδομένα αλλά το υπόδειγμα 3β παρουσίασε την καλύτερη προσαρμογή (Διάγραμμα 1).

Πίνακας 2 CFA (maximum likelihood), goodness-of-fit indices για οκτώ υποδείγματα: European Social Survey 2006, Ισπανία (ημι-δείγμα 2: *n* = 938)

Υποδείγματα	χ^2/df	SRMR	NFI	CFI	TLI	RMSEA (90 % CI)
1	5,08	0,068	0,900	0,917	0,874	0,066 (0,060-0,072)
2α	4,60	0,064	0,891	0,912	0,889	0,062 (0,057-0,068)
2β	3,56	0,050	0,918	0,939	0,921	0,052 (0,047-0,058)
2γ	4,82	0,067	0,911	0,928	0,903	0,064 (0,057-0,071)
2δ	3,67	0,055	0,934	0,951	0,932	0,053 (0,046-0,061)
3α	4,68	0,064	0,888	0,909	0,887	0,063 (0,057-0,068)
3β	3,45	0,048	0,923	0,944	0,925	0,051 (0,045-0,057)
4	4,48	0,054	0,929	0,944	0,917	0,061 (0,048-0,074)

df degrees of freedom; SRMR = standardized root mean square residual; NFI normed fit index; CFI comparative fit index; TLI Tucker-Lewis index; RMSEA root-mean-square error of approximation; CI confidence interval.

Διάγραμμα 1 Τυποποιημένη λύση για 3 first-order συσχετιζόμενους παράγοντες (υπόδειγμα 3β) με cross-loadings σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CFA. Παρατηρούμενες (observed) και υποκείμενες (latent) μεταβλητές αναπαρίστανται με ορθογώνια και ελλείψεις, αντίστοιχα: European Social Survey 2006, Ισπανία (ημι-δείγμα 2: *n* = 938)

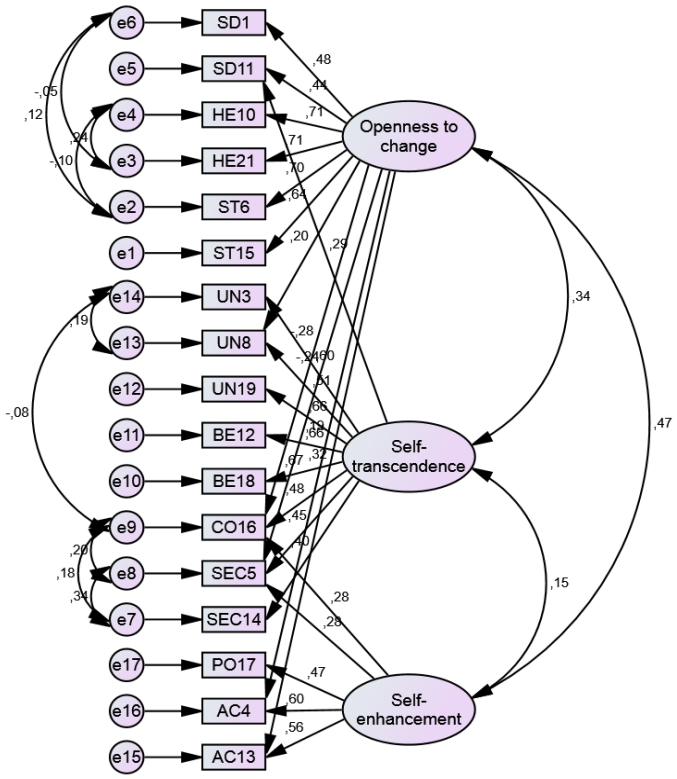
Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται τα περιγραφικά στατιστικά μέτρα, οι συντελεστές αξιοπιστίας και τα μέτρα εσωτερικής συνοχής των τριών υπό-κλιμάκων για το συνολικό δείγμα.

Πίνακας 3 Περιγραφικά στατιστικά μέτρα (descriptive statistics), συντελεστές αξιοπιστίας (reliability coefficients) και μέτρα εσωτερικής συνοχής (internal consistencies) των υπό-κλιμάκων: European Social Survey 2006, Ισπανία (*N* = 1,876)

	Υπό-κλίμακα		
	Ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές	Αυτό-εξύψωση	Αυτό-υπέρβαση
Αριθμός των ερωτήσεων-μονάδων	6	8	3
Μέση τιμή (τυπικό σφάλμα)	2,98 (0,021)	1,96 (0,013)	3,37 (0,024)
95% Διάστημα εμπιστοσύνης	2,94-3,02	1,94-1,99	3,32-3,42
Τυπική απόκλιση	0,892	0,571	1,037
Λοξότητα (τυπικό σφάλμα)	0,354 (0,057)	0,620 (0,057)	0,067 (0,057)
Κύρτωση (τυπικό σφάλμα)	-0,006 (0,113)	0,982 (0,113)	-0,538 (0,113)
Συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach's alpha	0,802	0,788	0,659
Συντελεστής αξιοπιστίας Split-half	0,828	0,787	0,483
Average inter-item correlations	0,402	0,327	0,395
Minimum-maximum συσχετίσεις	0,273-0,623	0,189-0,464	0,314-0,546
Κύμανση των συσχετίσεων	0,351	0,275	0,232
	Average inter-item correlations μεταξύ των υπό-κλιμάκων		
Ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές	—		
Αυτό-εξύψωση	0,237	—	
Αυτό-υπέρβαση	0,335	0,238	—

Όπως φαίνεται, ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach's alpha για την ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές, την αυτό-εξύψωση και την αυτό-υπέρβαση ήταν 0,802, 0,788 και 0,659, αντίστοιχα. Ο συντελεστής αξιοπιστίας split-half για την ευρύτητα αντιλήψεων σε αλλαγές, την αυτό-εξύψωση και την αυτό-υπέρβαση ήταν 0,828, 0,787 και 0,483, αντίστοιχα.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CFA για το συνολικό δείγμα (Διάγραμμα 2), η AVE υπολογίστηκε για κάθε υπό-κλίμακα. Οι τρεις υπό-κλίμακες δεν παρείχαν επαρκή συγκλίνουσα εγκυρότητα (AVE πάνω ή κοντά στο .50). Ωστόσο, οι υψωμένες στο τετράγωνο συσχετίσεις μεταξύ των υπό-κλιμάκων ήταν μικρότερες από τις εκτιμήσεις AVE, παρέχοντας επαρκή διακρίνουσα εγκυρότητα.

Διάγραμμα 2 Τυποποιημένη λύση για 3 first-order συσχετιζόμενους παράγοντες (υπόδειγμα 3β) με cross-loadings σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CFA. Παρατηρούμενες (observed) και υποκείμενες (latent) μεταβλητές αναπαρίστανται με ορθογώνια και ελλείψεις, αντίστοιχα: European Social Survey 2006, Ισπανία (*N* = 1,876)

Τα αποτελέσματα της EFA για την κλίμακα της ευζωίας για το πρώτο ημι-δείγμα έδειξαν ότι με βάση το κριτήριο Corrected item-total correlations απορρίφθηκαν από την ανάλυση οι εξής μεταβλητές: Fun2, Cowb1, Cowb2, Cowb3, Cowb4, Cowb5 και Sur1. Παρατηρήθηκαν ισχυρά ceiling effects στις ερωτήσεις-μονάδες που προσδιορίζουν τη συναισθηματική ευζωία (Emwb1, Emwb2 και Emwb5), τη λειτουργικότητα (Fun1, Fun3, Fun7, Fun9, Fun11, Fun12 και Fun13),τη ζωτικότητα (Vi1, Vi2 και Vi3) και τις υποστηρικτικές σχέσεις (Sur4). Το μέγεθος των ελλειπουσών τιμών ήταν αμελητέο (0,1-3,6%) για όλες τις ερωτήσεις-μονάδες και σύμφωνα με το τεστ του Little ήταν πιθανότατα missing completely at random (*p*=0,194).

Η EFA εφαρμόστηκε με robust weighted least squares του polychoric πίνακα συσχετίσεων (correlation matrix) και περιστροφή geomin κι εξετάστηκαν τρία διαφορετικά υποδείγματα. Επειδή δύο ερωτήσεις-μονάδες που προσδιορίζουν τη λειτουργικότητα (Fun9 και Fun12) παρουσίασαν φορτία < 0,30 σε όλους τους παράγοντες, εξαιρέθηκαν από την ανάλυση. Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τα αποτελέσματα για τα τρία υποδείγματα. Όπως προκύπτει, το υπόδειγμα με τους τρεις παράγοντες παρείχε αποδεκτή εφαρμογή στα δεδομένα: χ^2/df = 3,85, CFI = 0,971, TLI = 0,957, RMSEA (90% CI) = 0,055 (0,049-0,061).

Πίνακας 4 EFA για τις ερωτήσεις-μονάδες που συμπεριλαμβάνονται στην European Social Survey του 2006 για τη μέτρηση της ευζωίας που διεξήχθη με robust weighted least squares του polychoric πίνακα συσχετίσεων εφαρμόζοντας geomin περιστροφή στο πρώτο ημι-δείγμα της Ισπανίας (*n* = 938): Goodness-of-fit indices

Υποδείγματα	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA (90% CI)
Ένας παράγων	14,27	0,822	0,799	0,119 (0,114-0,124)
Δύο παράγοντες	5,82	0,944	0,927	0,072 (0,067-0,077)
Τρεις παράγοντες	3,85	0,971	0,957	0,055 (0,049-0,061)

df = degrees of freedom; CFI = comparative fit index; TLI = Tucker-Lewis index; RMSEA = root-mean-square error of approximation; CI = confidence interval.

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τη λύση των τριών παραγόντων: Αξιολογική ευζωία, συναισθηματική ευζωία (αρνητική), συναισθηματική ευζωία (θετική). Οι περισσότερες ερωτήσεις-μονάδες εμφάνισαν ισχυρά φορτία (≥.40) με εξαίρεση εκείνες που προσδιορίζουν τη λειτουργικότητα (Fun1, Fun3, Fun7, Fun11 και Fun13). Ο πρώτος παράγοντας προσδιορίστηκε από τρεις ερωτήσεις-μονάδες (Evwb1,Evwb2 και Fun11), ο δεύτερος από εννέα ερωτήσεις-μονάδες (Emwb1, Emwb2, Emwb5, Emwb6, Fun13, Vi1, Vi2, Vi3 και Sur4) και ο τρίτος από έξι ερωτήσεις-μονάδες (Emwb3, Emwb4, Fun1, Fun3, Fun7 και Vi4).

Πίνακας 5 EFA για τις ερωτήσεις-μονάδες που συμπεριλαμβάνονται στην European Social Survey του 2006 για τη μέτρηση της ευζωίας που διεξήχθη με robust weighted least squares του polychoric πίνακα συσχετίσεων εφαρμόζοντας geomin περιστροφή στο πρώτο ημι-δείγμα της Ισπανίας (*n* = 938)

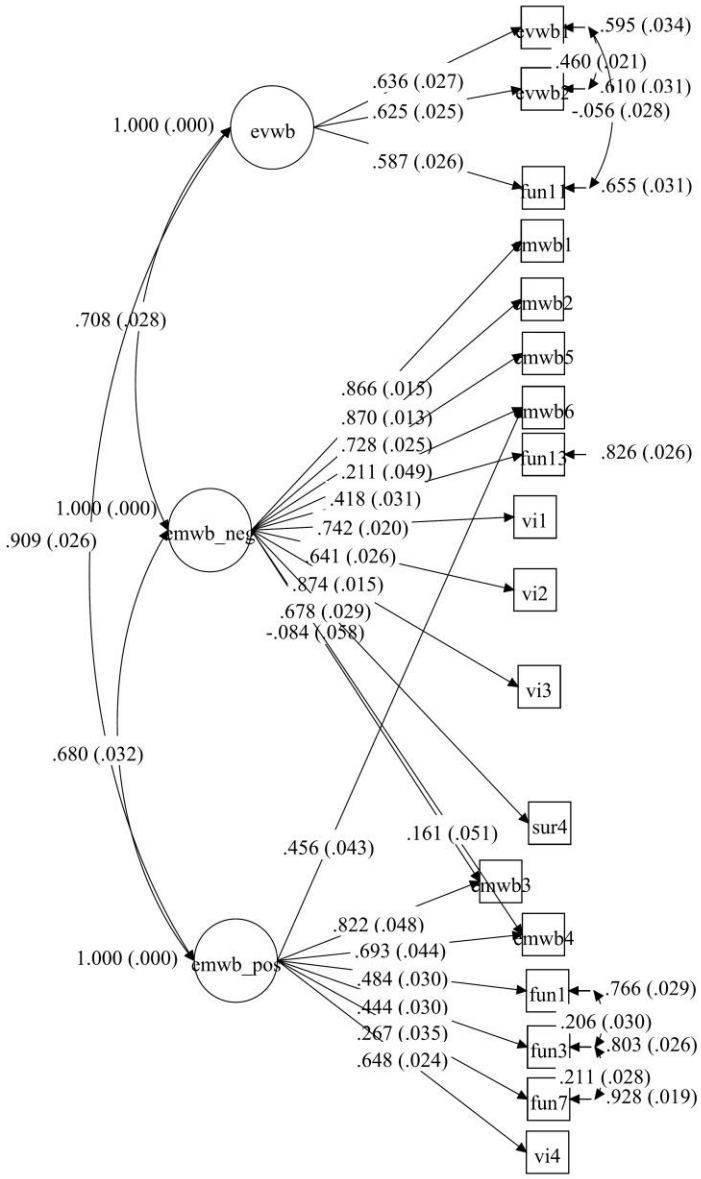
Ερώτηση	Παράγων I	Παράγων II	Παράγων III
Evwb1	**0,712**	0,084	-0,003
Evwb2	**0,731**	0,027	0,021
Emwb1	0,174	**0,810**	-0,038
Emwb2	0,105	**0,847**	-0,005
Emwb3	0,020	**0,306**	**0,641**
Emwb4	0,121	**0,358**	**0,484**

Emwb5	-0,049	**0,779**	-0,075
Emwb6	-0,097	**0,403**	**0,346**
Fun1	0,264	-0,029	**0,345**
Fun3	0,239	0,000	**0,381**
Fun7	0,258	-0,125	**0,336**
Fun11	**0,339**	0,108	0,250
Fun13	0,141	**0,355**	0,046
Vi1	-0,003	**0,700**	0,168
Vi2	-0,154	**0,779**	0,005
Vi3	0,043	**0,784**	0,049
Vi4	-0,061	0,277	**0,598**
Sur4	0,215	**0,579**	0,071

Παράγοντες	Συσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων		
I. Αξιολογική ευζωία	—		
II. Συναισθηματική ευζωία (-)	0,588	—	
III. Συναισθηματική ευζωία (+)	0,611	0,491	—

Τα φορτία ανά παράγοντα >0,30 παρουσιάζονται σε boldface. Goodness of fit indices για αυτό το υπόδειγμα: χ^2/df = 3,85, CFI = 0,971, TLI = 0,957, RMSEA (90% CI) = 0,055 (0,049-0,061).

Η λύση των τριών παραγόντων της EFA εξετάστηκε με την εφαρμογή CFA του polychoric πίνακα συσχετίσεων (correlation matrix) με robust weighted least squares. Πραγματοποιήθηκε αναζήτηση για modification indices και τα αποτελέσματα (Διάγραμμα 3) έδειξαν ότι το μοντέλο με τους τρεις first-order συσχετιζόμενους παράγοντες υποστήριξε τη λύση της EFA και η προσαρμογή του στα δεδομένα θεωρήθηκε επαρκής: χ^2/df = 3,51, CFI = 0,967, TLI = 0,960, RMSEA (90% CI) = 0,052 (0,047-0,057).

Διάγραμμα 3 Τυποποιημένη λύση για 3 first-order συσχετιζόμενους παράγοντες με 3 cross-loadings σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CFA. Παρατηρούμενες (observed) και υποκείμενες (latent) μεταβλητές αναπαρίστανται με τετράγωνα και κύκλους, αντίστοιχα: European Social Survey 2006, Ισπανία (ημι-δείγμα 2: *n* = 937)

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται τα περιγραφικά στατιστικά μέτρα, η σύνθετη αξιοπιστία, η συγκλίνουσα και διακρίνουσα εγκυρότητα και τα μέτρα εσωτερικής συνοχής των τριών υπό-κλιμάκων για το συνολικό δείγμα.

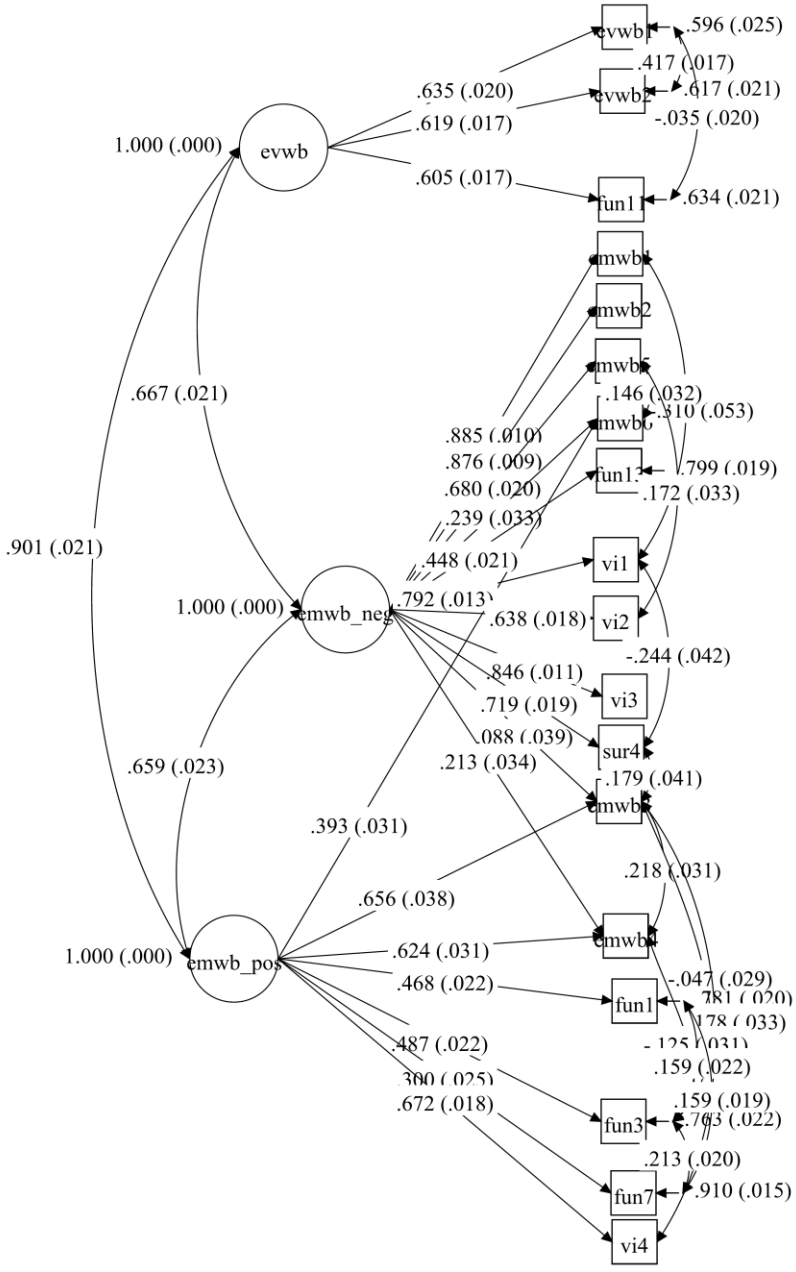
Πίνακας 6 Περιγραφικά στατιστικά μέτρα (descriptive statistics), συγκλίνουσα (convergent) και διακρίνουσα (dicriminant) εγκυρότητα, σύνθετη αξιοπιστία (composite reliability) και μέτρα εσωτερικής συνοχής (internal consistencies) των υπό-κλιμάκων: European Social Survey 2006, Ισπανία (*N* = 1,875)

	Υπό-κλίμακα		
	Αξιολογική ευζωία	Συναισθηματική ευζωία (-)	Συναισθηματική ευζωία (+)
Αριθμός των ερωτήσεων-μονάδων	4	5	5
Μέση τιμή (τυπικό σφάλμα)	4,03 (0,013)	4,05 (0,015)	3,53 (0,015)
95% Διάστημα εμπιστοσύνης	4,00-4,05	4,02-4,08	3,50-3,56
Τυπική απόκλιση	0,533	0,650	0,636
Λοξότητα (τυπικό σφάλμα)	-1,063 (0,058)	-1,235 (0,058)	-0,274 (0,058)
Κύρτωση (τυπικό σφάλμα)	2,482 (0,116)	1,872 (0,116)	0,373 (0,116)
Συγκλίνουσα εγκυρότητα	0,384	0,504	0,302
Σύνθετη αξιοπιστία	0,652	0,894	0,711
Average inter-item correlations	0,461	0,403	0,313
Minimum-maximum συσχετίσεις	0,363-0,647	0,214-0,667	0,176-0,563
Κύμανση των συσχετίσεων	0,285	0,453	0,387
	Average inter-item correlations μεταξύ των υπό-κλιμάκων		
Αξιολογική ευζωία	—		
Συναισθηματική ευζωία (-)	0,356	—	
Συναισθηματική ευζωία (+)	0,323	0,309	—
	Υψωμένες στο τετράγωνο συσχετίσεις μεταξύ των υπό-κλιμάκων		
Αξιολογική ευζωία	—		
Συναισθηματική ευζωία (-)	0,127	—	
Συναισθηματική ευζωία (+)	0,104	0,095	—

Προκειμένου να υπολογιστούν τα περιγραφικά στατιστικά μέτρα και η διακρίνουσα εγκυρότητα, οι ερωτήσεις-μονάδες ανακατασκευάστηκαν σε μία κλίμακα με πέντε κατηγορίες απόκρισης. Οι υπό-κλίμακες κατασκευάστηκαν με τον υπολογισμό του μέσου όρου των ερωτήσεων-μονάδων που προσδιόριζαν κάθε μία.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CFA για το συνολικό δείγμα (Διάγραμμα 4), υπολογίστηκε η AVE για κάθε υπό-κλίμακα. Από τις τρεις υπό-κλίμακες, μόνο η υπό-κλίμακα της αρνητικής συναισθηματικής ευζωίας υπέδειξε επαρκή συγκλίνουσα εγκυρότητα (AVE πάνω ή κοντά στο 0,50). Οι υψωμένες στο

τετράγωνο συσχετίσεις μεταξύ των υπό-κλιμάκων ήταν μικρότερες από τις εκτιμήσεις AVE, παρέχοντας επαρκή διακρίνουσα εγκυρότητα. Οι τρεις υπό-κλίμακες αποδείχτηκαν αξιόπιστες με συντελεστές σύνθετης αξιοπιστίας 0,652, 0,894 και 0,711, αντίστοιχα (πάνω ή κοντά στο 0,70).

Διάγραμμα 4 Τυποποιημένη λύση για 3 first-order συσχετιζόμενους παράγοντες με 3 cross-loadings σύμφωνα με τα αποτελέσματα της CFA. Παρατηρούμενες (observed) και υποκείμενες (latent) μεταβλητές αναπαρίστανται με τετράγωνα και κύκλους, αντίστοιχα: European Social Survey 2006, Ισπανία (*N* = 1.875). Goodness of fit indices για αυτό το υπόδειγμα: χ^2/df = 6,49, CFI = 0,968, TLI = 0,957, RMSEA (90% CI) = 0,054 (0,050-0,058).

Συμπέρασμα

Στην παρούσα εργασία διερευνώνται οι θεωρητικές δομές καθώς και οι ψυχομετρικές ιδιότητες της κλίμακας αξιών του Schwartz και της κλίμακας μέτρησης της προσωπικής και κοινωνικής ευζωίας της ESS για τον 3ο γύρο (2006) διεξαγωγής της, για την περίπτωση της Ισπανίας.

Τα αποτελέσματα δεν επιβεβαιώνουν το διαστατό της κλίμακας ανθρωπίνων αξιών του Schwartz, όπως προτάθηκε στη βιβλιογραφία. Παράλληλα, δεν επιβεβαιώνεται ούτε η θεωρητική δομή μέτρησης της ευζωίας που προτείνεται από την ESS. Παρέχονται τρεις αξιόπιστες υπό-κλίμακες αμφισβητούμενης συγκλίνουσας εγκυρότητας. Ωστόσο, η ανάλυση προσφέρει ένα χρήσιμο μεθοδολογικό και ερμηνευτικό εργαλείο στους κοινωνικούς επιστήμονες.

Η ESS έχει συμπεριλάβει την ενότητα της ευζωίας στον 3ο (2006) και τον 6ο (2012) γύρο διεξαγωγής της, ενώ η κλίμακα ανθρωπίνων του Schwartz περιλαμβάνεται σε κάθε γύρο από το 2002. Επομένως, η εργασία θα μπορούσε να επεκταθεί έτσι ώστε να καλύψει τις χώρες που συμμετέχουν σε κάθε γύρο. Με αυτόν τον τρόπο, οι ερευνητές θα εφοδιαστούν με έγκυρες κι αξιόπιστες υπό-κλίμακες για τις αναλύσεις τους.

Βιβλιογραφία

Allin, P. and Hand, D. (2014), The wellbeing of nations: Meaning, motive and measurement, New York, Wiley.

Allin, P. and Hand, D. J. (2017), New statistics for old? – measuring the wellbeing of the UK, *Journal of the Royal Statistical Society*, Series A, Vol. 180, No 1, pp. 3-43.

Barni, D. and Knafo, A. (2012), Value systems of fathers, mothers and adolescents: do parents and their children construe basic values in the same way?, *Survey Research Methods*, Vol. 6, No 1, pp. 3-11.

Brown, T. A. (2015), Confirmatory factor analysis for applied research (2nd edition), New York, The Guilford Press.

Cabrera-Nguyen, P. (2010), Author guidelines for reporting scale development and validation results, *Journal of the Society for Social Work and Research*, Vol. 1, No 2, pp. 99-103.

Cieciuch, J. and Davidov, E. (2012), A comparison of the invariance properties of the PVQ-40 and the PVQ-21 to measure human values across German and Polish samples, *Survey Research Methods*, Vol. 6, No 1, pp. 37-48.

Cieciuch, J., Davidov, E., Vecchione, M., Beierlein, C. and Schwartz, S. H. (2014), The cross-national invariance properties of a new scale to measure 19 basic human values: A test across eight countries, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 45, No 5, pp. 764-776. doi: 10.1177/0022022114527348

Charalampi, A, Michalopoulou, C. and Richardson, C. (2016), Investigating the structure of Schwartz's Human Values Scale, In J. R. Bozeman, T. Oliveira & C. H. Skiadas (Eds), *Stochastic and Data Analysis Methods and Applications in Statistics and Demography* (pp. 589-609), ISAST.

Datler, G., Jagodzinski, W. and Schmidt, P. (2013), Two theories on the test bench: Internal and external validity of the theories of Ronald Inglehart and Shalom Schwartz, *Social Science Research*, Vol. 42, pp. 906-925. doi: 10.1016/j.ssresearch.2012.12.009

Davidov, E., Schmidt, P. and Schwartz, S. H. (2008), Bringing values back in the adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 72, No 3, pp. 420-445.

European Social Survey (n.d.), Core Questionnaire, Retrieved from http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_ values. pdf

European Social Survey Round 3 Data (2006), Data file edition 3.6. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.

Hopman, M., Winter, M. and Koops, W. (2014), Analyzing the hidden curriculum: A method for the analysis of the values in youth care interventions, *Methodology*, Vol. 10, No 1, pp. 12-20. doi: 10.1027/1614-2241/a000063

Huppert, F. A., Marks, N., Clark, A., Siegrist, J., Stutzer, A., Vittersø, J. and Wahrendorf, M. (2009), Measuring well-being across Europe: Description of the ESS well-being module and preliminary findings, *Social Indicators Research*, Vol. 91, No 3, pp. 301-315. doi: 10.1007/s11205-008-9346-0

Knoppen, D. and Saris, W. (2009), Do we have to combine values in the Schwartz' human values scale? A comment on the Davidov studies, *Survey Research Methods*, Vol. 3, No 2, pp. 91-103.

Michalopoulou, C. (2017), Likert scales require validation before application - Another cautionary tale, *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, Vol. 134, No 1, pp. 5-23.

Sagin, L. and Schwartz, S. H. (2000), Value priorities and subjective well-being: Direct relations and congruity effects, *European Journal of Social Psychology*, Vol. 30, pp. 177-198.

Schwartz, S. H. (2011), Studying values: Personal adventure, future directions, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 42, pp. 307-319. doi: 10.1177/0022022110396925

Schwartz, S. H. and Boehnke, K. (2004), Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis, *Journal of Research in Personality*, Vol. 38, pp. 230-255. doi: 10.1016/S0092-6566(03)00069-2

Schwartz, S. H. and Butenko, T. (2014), Values and behavior: Validating the refined value theory in Russia, *European Journal of Social Psychology*, Vol. 44, No 7, pp. 799-813. doi: 10.1002/ejsp.2053

Tabachnick, B. G. and Fidell, L. S. (2007), Using multivariate statistics, Upper Saddle River, NJ, Pearson Allyn & Bacon.

Thompson, B. (2005), Exploratory and confirmatory factor analysis: Understanding concepts and applications (2nd printing), Washington DC, American Psychological Association.

Η επίδραση της κοινωνιολογίας των οργανώσεων στην ανάλυση του σύγχρονου εγκληματικού φαινομένου

Αθανάσιος Χουλιάρας[1]

Δ.Ν. – Δικηγόρος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών – Υπότροφος ΙΚΥ

Περίληψη

Ένα από τα βασικά πορίσματα της κοινωνιολογίας των οργανώσεων συνίσταται στη θέση ότι οι οργανώσεις δεν αποτελούν απλώς πραγματικούς κοινωνικούς δρώντες αλλά πλέον διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις σύγχρονες πολύπλοκες κοινωνίες. Η διαπίστωση αυτή επηρέασε δραστικά την κοινωνιολογία της παρέκκλισης αλλά και την εγκληματολογία, οι οποίες παραδοσιακά υπήρξαν προσανατολισμένες στη μελέτη της ατομικής παρέκκλισης. Έτσι, η σύγχρονη κοινωνιολογική και εγκληματολογική ανάλυση ενσωματώνει πλέον μια μακρο-προσέγγιση, η οποία καθιστά δυνατή την αξιολόγηση του ιδιαίτερου ρόλου των οργανώσεων στη μετεξέλιξη και διαμόρφωση του σύγχρονου εγκληματικού φαινομένου, γεγονός που αποτυπώνεται στη διαμόρφωση της έννοιας της οργανωσιακής παρέκκλισης. Οι εν λόγω εξελίξεις δεν παρουσιάζουν μόνο θεωρητικό ενδιαφέρον αλλά δυνητικά και μεγάλη πρακτική αξία στην ανάλυση της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Και τούτο διότι, υπερβαίνοντας τα στεγανά της ατομικιστικής ανάλυσης, εισφέρουν μια διαφορετική ανάγνωση των διαφόρων «σκανδάλων» που κυριαρχούν τα τελευταία χρόνια στη δημόσια συζήτηση (Simens, Novartis). Υπό αυτή την έννοια, αποτελούν όχημα για την ανάδειξη αλλά και την ενίσχυση του δημόσιου ρόλου της κοινωνιολογίας στη σύγχρονη συγκυρία.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνιολογία οργανώσεων, εγκληματικό φαινόμενο, οργανωσιακή παρέκκλιση, σκάνδαλα.

The influence of the sociology of organizations on the analysis of contemporary criminal phenomenon

Athanasios Chouliaras

Ph.D. – Attorney at Law, Post-Doc Researcher at Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

One of the basic tenets of the sociology of organizations is that the latter do not simply represent real social actors but they also play a leading role in modern, complex societies. Such a position has drastically influenced the sociology of devience and criminology, which have traditionally been orientated to the study of individual devience. Thus, modern sociological and criminological analysis incorporates a macro-approach, which enables the evaluation of the particular role played by organizations in the development and shape of the modern criminal phenomenon. The concept of organizational deviance corroborates such an allegation. The above developments are both theoretically and practically important, offering valuable means in the analysis of contemporary Greek reality, given that they offer innovative tools for the analysis of various "scandals" dominating the public debate in recent years (Simens, Novartis). In this sense, they both serve and promote the public role of sociology in the contemporaty conjucture.

Key words: sociology of organizations, criminal phenomenon, organizational deviance, scandal.

I. Ο ρόλος των οργανώσεων στη σύγχρονη κοινωνική δομή και ανάλυση

Αν και η ύπαρξη οργανώσεων ανιχνεύεται ήδη στην αρχαιότητα, αυτές γίνονται αντικείμενο συστηματικής μελέτης μόνο κατά τον 20ο αιώνα και κυρίως κατά το δεύτερο μισό του. Σε γενικές γραμμές, η θεωρία των οργανώσεων συνίσταται στη διατύπωση και εμπειρική εξέταση γενικών θέσεων γύρω από τη δομή και τη λειτουργία των οργανώσεων ως τέτοιων (Starbuck 2003). Κοινωνιολογικές έρευνες, αναλύοντάς τες ως γραφειοκρατικά μοντέλα οργάνωσης, πιστοποιούν το κεντρικό και διαχρονικό ρόλο τους στην καθημερινή ζωή (Μακρυδημήτρης 2004: 39 επ.), ενώ οι προσεγγίσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της επιστημονικής διοίκησης συμβάλλουν στον εξορθολογισμό τους ως αυτόνομα συστήματα

(Μακρυδημήτρης 2004: 151 επ.). Στο λυκαυγές του 21ου αιώνα δεν καταλείπεται πλέον καμία αμφιβολία ότι οι οργανώσεις αποτελούν το θεμέλιο λίθο των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνικών και το βασικό όχημα ανάπτυξης συλλογικής δράσης (Drabek and Hass 1974: 10-36).

Είναι ενδεικτικό ότι ο Coleman κάνει λόγο για τη μετάβαση σε μια «ασύμμετρη κοινωνία», όπου η σημασία που αποκτά το νομικό πρόσωπο είναι αντιστρόφως ανάλογη εκείνης του φυσικού προσώπου, το οποίο και αντικαθιστά λειτουργικά, γεγονός που επιφέρει το δομικό μετασχηματισμό της κοινωνικής δομής. Άμεση συνέπεια των ανωτέρω είναι η διεύρυνση της ασυμμετρίας που εξορισμού χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ αυτών των δυο προσώπων, η οποία πλέον παίρνει τη μορφή της απόλυτης σχεδόν επικυριαρχίας των οργανώσεων (ως νομικών προσώπων) επί των ατόμων (ως φυσικών προσώπων), υπό την έννοια τουλάχιστον ότι είναι τα πρώτα που προσδιορίζουν τους όρους υπό τους οποίους θα συνάψουν σχέσεις με τα δεύτερα. Προς επίρρωση αυτής της θέσης μπορεί να επικαλεστεί κανείς το γεγονός ότι η κρατική παρέμβαση προσανατολίζεται κυρίως στην εξισορρόπηση αυτής της ασύμμετρης σχέσης (Coleman 1982: 1-22).

Ο Perrow, από την άλλη πλευρά, προχωράει ακόμα πιο πέρα, κάνοντας λόγο όχι για κοινωνία ατόμων αλλά οργανώσεων. Υποστηρίζει ότι «οι μεγάλες οργανώσεις έχουν απορροφήσει την κοινωνία», εννοώντας ότι δραστηριότητες που στο παρελθόν αναλαμβάνονταν από σχετικά αυτόνομες και άτυπες μικρές ομάδες (π.χ. οικογένεια, γειτονιά), καθώς και από μικρές αυτόνομες οργανώσεις (μικρές επιχειρήσεις, τοπική διοίκηση, ενορίες), σήμερα εκτελούνται από μεγάλες γραφειοκρατικές δομές (Perrow 1991: 725-728).

Το βασικό συμπέρασμα που συνάγεται από τις ανωτέρω αναλύσεις είναι ότι, στη σύγχρονη συγκυρία, η σημασία των οργανώσεων έχει υπερκεράσει κατά πολύ εκείνη των ατόμων, σε σημείο μάλιστα που η θέση ότι οι πρώτες έχουν αναδειχθεί στους κατεξοχήν κοινωνικούς δρώντες (social actors) να αποτελεί κοινό τόπο που θεμελιώνεται πλέον διά απλής εμπειρικής παρατήρησης (Bovens 1998: 10).

Προς επιβεβαίωση και ενίσχυση αυτού του γενικού πορίσματος, μπορεί να επικαλεστεί κανείς τρεις επιμέρους διαπιστώσεις της θεωρίας των οργανώσεων: αα) οι οργανώσεις έχουν διάρκεια στο χρόνο. Αυτές αποτελούν κατά κυριολεξία δομές θέσεων εργασίας, οι οποίες υφίστανται για χρονικό διάστημα που υπερβαίνει κατά πολύ τη διάρκεια ή το προσδόκιμο ζωής ενός φυσικού προσώπου. Η άλλη όψη αυτής της παραμέτρου συνίσταται στο γεγονός της πλήρους εναλλαξιμότητας των τελευταίων στις θέσεις της οργάνωσης (Coleman 1982: 26-27, Simon 2010: 7). ΒΒ) Οι οργανώσεις αναπτύσσουν κανόνες και διαδικασίες που οριοθετούν και προσανατολίζουν την ατομική δράση στο πλαίσιο λειτουργίας τους. Είναι ακριβέστερο λοιπόν να ειπωθεί ότι τα άτομα αναλαμβάνουν την εκτέλεση συγκεκριμένων ρόλων, αναμένεται δηλαδή λογικά ότι αυτά θα ανταποκριθούν σε συγκεκριμένες προσδοκίες συμπεριφοράς (Simon 2010: 41). ΓΓ) Η λειτουργία και η πραγματικότητα των οργανώσεων είναι σταθερά προσανατολισμένη στην επίτευξη οργανωσιακών σκοπών (στοχοθετικό παράδειγμα), γεγονός που τις καθιστά ορθολογικά συστήματα δράσης (Gross 1969, Mohor 1972, Georgiou 1973). Υπό το φως των ανωτέρω, είναι προφανές ότι οι οργανώσεις αποτελούν σύνθετες, τυπικά και κεντρόφυγα οργανωμένες δομές για την άσκηση εξουσίας ώστε να παραχθεί οργανωσιακή δράση κατατείνουσα στην επίτευξη ορισμένων στόχων, οι οποίες εξασφαλίζουν ότι τα άτομα συμμορφώνονται στις απαιτήσεις τους κι όχι αντίστροφα (Hall and Tolbert 2007: 27 επ.).

Οι παραπάνω θεωρήσεις προσανατολίζουν νομοτελειακά τη συζήτηση γύρω από το αν οι οργανώσεις μπορούν να θεωρηθούν αυτόνομα και ανεξάρτητα δρώντα υποκείμενα (agents of action), που λειτουργούν παράλληλα με τα άτομα που τις συνθέτουν ή και στη θέση τους. Η στάση που υιοθετεί κανείς απέναντι σε αυτό το ζήτημα δεν έχει απλώς θεωρητικό-γνωσεολογικό ενδιαφέρον, αλλά και σαφείς πρακτικές συνέπειες, οι οποίες εκδηλώνονται στο κανονιστικό επίπεδο της ευθύνης.

Το ερώτημα αυτό συνδέεται άρρηκτα με ένα από τα πλέον επίμαχα και δύσκολα ζητήματα της θεωρίας των οργανώσεων, τον τρόπο σύζευξης μεταξύ του δρώντος υποκειμένου (agency) και της οργανωσιακής δομής (structure). Οι τρεις προσεγγίσεις που έχουν παραδοσιακά αναπτυχθεί μπορούν να συστηματοποιηθούν ως εξής: αναγωγισμός (reductionism), ντετερμινισμός (determinist) και συγκερασμός (conflactionism) (Reed 2003: 289-291). Βασικό στοιχείο της πρώτης θεώρησης είναι η εξάλειψη κάθε οντολογικής διαφοράς μεταξύ της οργάνωσης –ως συνόλου– και των ατόμων που δραστηριοποιούνται στο

πλαίσιό της –ως συστατικών στοιχείων της–, σε σημείο που η πρώτη να θεωρείται ως το απλό αποτέλεσμα της συντονισμένης δραστηριότητας των δεύτερων. Υπό αυτή την οπτική, όλες οι μορφές συλλογικής κοινωνικής δράσης, όπως μορφοποιούνται σε θεσμούς, οργανώσεις, ομάδες, κ.λπ. προκύπτουν και κατά συνέπεια μπορούν να αναχθούν μεθοδολογικά στις επιμέρους ανθρώπινες συμπεριφορές που τις συνθέτουν, δηλαδή εξαρτώνται από τα βιολογικά χαρακτηριστικά και τις ψυχολογικές διαθέσεις των ατόμων, τα οποία εν προκειμένω προκρίνουν τη συλλογική δράση ως το πλέον ενδεδειγμένο μέσο προαγωγής των επιδιώξεών τους. Η δομή λοιπόν ουσιαστικά εξαφανίζεται ή χάνει οποιαδήποτε αναλυτική αξία, ενώ το μόνο οντολογικά δυνατό δρων υποκείμενο είναι το άτομο, που λειτουργεί βάσει της ωφελιμιστικής λογικής (Reed 2003: 291-294).

Ο ντετερμινισμός κινείται στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση, καθώς υποστηρίζει ότι οι εξωτερικές δομικές συνθήκες καθορίζουν σε τέτοιο βαθμό τη δράση ώστε να μην είναι τελικά δυνατόν να εντοπίσει κανείς κάποιο δρων υποκείμενο. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο δεν υφίσταται ως αυτόνομος και αναλυτικά σημαντικός παράγοντας της δράσης, αφού εκλαμβάνεται ως υποχείριο της κυριαρχούσας πραγματικότητας των δομικά παραγόμενων εντολών και σχέσεων, οι οποίες δεν οριοθετούν ή περιορίζουν απλώς τη μορφή και το περιεχόμενο της κοινωνικής δράσης αλλά ουσιαστικά το συνθέτουν. Συνεπώς, για τον ντετερμινισμό το ζήτημα της σύζευξης μεταξύ δρώντος υποκειμένου και οργανωσιακής δομής επιλύεται υπέρ της δεύτερης, αφού το πρώτο «εξαφανίζεται» υπό την πίεση της (Reed 2003: 294-297).

Τόσο ο αναγωγισμός όσο και ο ντετερμινισμός αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, υπό την έννοια ότι τελικά υιοθετούν μια δυϊστική πρόσληψη του φαινομένου της συλλογικής και οργανωμένης δράσης, παρά το γεγονός ότι τελικά προκρίνουν έναν από τους δύο συντελεστές, εξαλείφοντας οντολογικά, μεθοδολογικά και τελικά αναλυτικά τη σημασία του άλλου (Harding 2007: 61-64). Αντιθέτως, ο συγκερασμός προκρίνει μια μονιστική πρόσληψη του ως άνω φαινομένου, καθώς διατείνεται ότι δρων υποκείμενο και οργανωσιακή δομή είναι οντολογικά αδιαίρετα και μεθοδολογικά αμοιβαίως απαιτούμενα, υπό την έννοια ότι έχει όμοια αναλυτική αξία η μελέτη αμφοτέρων, αφού έχουν το ίδιο αιτιακό βάρος τόσο στην εξήγηση της κοινωνικής δράσης όσο και της δομής ή των σχέσεων που παράγονται ως αποτέλεσμα της. Εν προκειμένω, δηλαδή, οι δύο συνιστώσες αντικαθίστανται από μια συνισταμένη, η οποία συνίσταται σε μια διευρυμένη κοινωνική οντολογία προκύπτουσα από κοινωνικές πρακτικές (social practices) που αναπαράγουν τις δομικές συνθήκες, υπό τις οποίες δρουν ορθολογικά κοινωνικά υποκείμενα (Reed 2003: 297-299).

Οι παραπάνω προσεγγίσεις έχουν δικαίως επικριθεί ως μη ικανοποιητικές, καθιστώντας αναγκαία την ανάπτυξη μιας νέας θεώρησης. Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύσσεται η σχεσιακή/ρεαλιστική θεώρηση (relationism/realism), η βασική μεθοδολογική αρχή της οποίας συνίσταται στην πρόσληψη της δομής και του υποκειμένου ως διακριτών ιδιοτήτων διαφορετικών επιπέδων κοινωνικής οργάνωσης και ανάλυσης, καθώς και η μελέτη του τρόπου αλληλόδρασής τους. Έτσι, η δομή αναφέρεται σε «θεσμοθετημένους περιορισμούς και διευκολύνσεις», ενώ το δρων υποκείμενο «στη συλλογική άρθρωση και κινητοποίηση κοινών συμφερόντων». Επομένως, η διαμόρφωση, η τροποποίηση και ο μετασχηματισμός των κοινωνικών πρακτικών και των θεσμών αποτελεί το αποτέλεσμα της διαλεκτικής διάδρασης αυτών των δυο παραμέτρων σε συγκεκριμένο χρονικό και κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, το αποτέλεσμα δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως δεδομένο και στατικό, αλλά ως χωροχρονικά προσδιοριζόμενο βάσει της δυναμικής ισορροπίας που αναπτύσσεται μεταξύ δομικά θεσπισμένων περιορισμών και στρατηγικά παραγόμενων επιλογών. Η «οργάνωση», δηλαδή, γίνεται αντιληπτή ως αντικειμενική υλική και κοινωνική πραγματικότητα, προικισμένη με εξουσίες που αναγκαστικά οριοθετούν τη συλλογική δράση, προσδιορίζοντας τη διάρθρωση και κινητοποίησή της υπό διαφορετικές καταστάσεις (Reed 2003: 297-304).

Απηχώντας ουσιαστικά τις βασικές θέσεις αυτής της νέας προσέγγισης, ο Harding υποστηρίζει ότι είναι δυνατόν να αναγνωριστεί η οργάνωση ως αυτόνομο δρων υποκείμενο κατά τρόπο όχι φυσικά πρωτότυπο αλλά παράγωγο, συνεπεία δηλαδή της ανθρώπινης αλληλόδρασης που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιό της. Η ίδια η διαδικασία της οργάνωσης σε συνδυασμό με την εμπλοκή πολλών και διαφορετικών ατόμων σε συλλογική δράση μετεξελίσσει αυτή την τελευταία σε αυτόνομη οργανωσιακή δραστηριότητα, η οποία δεν είναι σωστό να προσεγγίζεται υπό ανθρωποκεντρικούς όρους ή απλώς ως το αποτέλεσμα συνένωσης

ατομικών συμπεριφορών. Αυτό που έχει εν προκειμένω αξία είναι η διαπίστωση και επιβεβαίωση ότι η οργανωσιακή δράση βασίζεται και αντανακλά μια οργανωσιακή ή ομαδική λογική (rationality), η οποία είναι διαφορετική από εκείνη των ατόμων, αλλά ταυτόχρονα απορρέει από την ανθρώπινη διάδραση τους κόλπους ορισμένης οργανωσιακής δομής (Harding 2007: 64-66, Geser 1992).

Υπό αυτή την οπτική, προτείνεται ότι για να αναγνωριστεί μια οργάνωση ως φορέας αυτόνομης δράσης (social actor), η οποία ταυτόχρονα μπορεί και να καταστεί αυτοτελώς υπόλογη (agency), πρέπει να πληροί σωρευτικά τα εξής κριτήρια: αα) να συνιστά ένα επαρκώς προσδιορισμένο και σταθερό πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων και διαδράσεων, ββ) που ταυτόχρονα οργανώνεται ως σύστημα λήψης και εφαρμογής αποφάσεων, γγ) του οποίου η *raison d'être* είναι η επίτευξη συγκεκριμένων οργανωσιακών στόχων, δδ) κάτι το οποίο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συστήματος θέσεων που συνδέονται με την εκτέλεση συγκεκριμένων οργανωσιακών ρόλων (Harding 2007: 42).

Σήμερα γίνεται δεκτό ότι οι οργανώσεις μπορούν να διαχωριστούν σε δυο γενικές κατηγορίες: εκείνες που δημιουργούνται στο πλαίσιο επιχειρηματικής δράσης για την εξυπηρέτηση πρωτίστως οικονομικών στόχων (εταιρείες) και εκείνες που αποτελούν απαραίτητο στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής τάξης, προσφέροντας δομές διακυβέρνησης, ρύθμισης και αντιπροσώπευσης διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων (Harding 2007: 49-52). Η πρώτη κατηγορία αποτελεί ειδοποιό στοιχείο του (μετα)βιομηχανικού καπιταλιστικού συστήματος, ενώ η δεύτερη κάθε πολιτικά οργανωμένης και συντεταγμένης κοινωνίας.

II. Η εγκληματολογική θεωρία της «οργανωσιακής παρέκκλισης» ή του «οργανωσιακού εγκλήματος»

Όπως είναι φυσικό, οι παραπάνω αναλύσεις χρησιμεύουν ως θεωρητική βάση για την εγκληματολογία, όταν η τελευταία καλείται να ενσωματώσει το οργανωσιακό φαινόμενο στην προβληματική της. Ο ριζικός μετασχηματισμός της κοινωνικής δομής δεν μπορεί παρά να επηρεάζει άμεσα και τη δυναμική του εγκληματικού φαινομένου, θέτοντας επί τάπητος την ανάγκη εννοιολογικής προσαρμογής των υφιστάμενων εγκληματολογικών θεωριών, αλλά και ανάπτυξης νέων ώστε να είναι δυνατή αφενός η παρακολούθηση των ευρύτερων εξελίξεων και αφετέρου η προσέγγιση των οργανώσεων με όρους δράστη αλλά και θύματος. Υπό αυτό το πρίσμα, το διαχρονικό για την κοινωνιολογία ερώτημα «πού βρίσκεται η δράση» επαναδιατυπώνεται, υπερβαίνοντας τα στεγανά της πολιτισμικής και συμπεριφορικής προσέγγισης, ώστε να ενσωματώσει το σύστημα των οργανωμένων μεταβλητών που εμφανίζονται στο πλαίσιο της οργανωσιακής κοινωνίας. Στο ειδικότερο πεδίο της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, ο Reiss, καταλογογραφώντας έξι διαφορετικούς τρόπους διάδρασης μεταξύ των ατόμων και των οργανώσεων, αποφαίνεται ότι αυτή «βρίσκεται στη μελέτη της κοινωνικής οργάνωσης –του οργανωσιακού πλαισίου που συμπεριλαμβάνει την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά τόσο των ατόμων όσο και των οργανώσεων» (Reiss 1978: 35-36).

Ήδη σε αυτή τη θεμελιακή διαπίστωση δηλώνεται σαφώς ότι, για την εγκληματολογική ανάλυση, η οργανωσιακή δομή προσφέρει δυο διαφορετικές, αλλά συνάμα αδιαχώριστες οπτικές γωνίες: μια *εσωτερική*, η οποία διαλαμβάνει τον τρόπο με τον οποίο το οργανωσιακό πλαίσιο επηρεάζει τη συμπεριφορά των κατ' ιδίαν ατόμων που λειτουργούν στο πλαίσιο της οργάνωσης, και μια *εξωτερική*, η οποία αφορά στην τελική συντονισμένη δράση της ίδιας της οργάνωσης στο ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό, κ.λπ. περιβάλλον-πλαίσιο (Groos 1969: 58). Μάλιστα, η διττή αυτή οπτική οδηγεί αντιστοίχως και στη θεωρητική ανάπτυξη δυο διαφορετικών μοντέλων εγκληματογένεσης: στο πρώτο, η οργανωσιακή δομή απλώς διευκολύνει τη διάπραξη ενός εγκλήματος (crime-facilitative system), ενώ, στο δεύτερο, την επιτάσσει (crime-coercive system). Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη περίπτωση, οι οργανώσεις, εξασφαλίζοντας τις κατάλληλες συνθήκες για τη διάπραξη ενός εγκλήματος (υψηλός βαθμός κινήτρων και ευκαιριών σε συνδυασμό με χαμηλό βαθμό ρίσκου), χρησιμεύουν ουσιαστικά ως μέσο διάπραξης εγκλημάτων από άτομα που λειτουργούν μεν στο όνομα και για λογαριασμό της οργάνωσης, ουσιαστικά όμως δρουν προς εξυπηρέτηση προσωπικών, ανομολόγητων στόχων. Αντιθέτως, στη δεύτερη περίπτωση, η διάπραξη ενός εγκλήματος δεν συνδέεται με τα προσωπικά κίνητρα κάποιου υπαλλήλου, αλλά στην ουσία επιτάσσεται από τις οργανωσιακές συνθήκες, ως μέσο προαγωγής ή επίτευξης των σκοπών της

οργάνωσης. Εδώ, δηλαδή, το έγκλημα συνδέεται αιτιακώς με τους σκοπούς τις οργάνωσης, ενώ τα άτομα-αυτουργοί λειτουργούν ως υποχείρια της οργάνωσης, απέναντι στην οποία έχουν περιορισμένες επιλογές και άμυνες (Needleman and Needleman 1979: 517-522, 525-526).

Είναι στο ειδικό πλαίσιο αυτού του δεύτερου μοντέλου εγκληματογένεσης που αναπτύσσεται η θεωρία της οργανωσιακής παρέκκλισης ή του οργανωσιακού εγκλήματος, η βασική θέση της οποίας συνίσταται στη διαπίστωση ότι αυτό διαπράττεται για λογαριασμό της οργάνωσης και συνδέεται αιτιωδώς με τους στόχους της, παραδοχή που συνεπάγεται ότι η κατανόησή του δεν είναι δυνατή χωρίς την ανάλυση της τελευταίας ως αυτοτελές κοινωνικό σύστημα. Έτσι, οι Ermann και Lundman (1978: 57-58) υποστηρίζουν ότι για να θεωρηθεί μια δραστηριότητα ως οργανωσιακώς παρεκκλίνουσα θα πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά τέσσερις συνθήκες: αα) να έρχεται σε αντίθεση με κάποιους εξωτερικούς κανόνες, δηλαδή να μην ανταποκρίνεται ή να παραβιάζει κανονιστικές προσδοκίες που αναπτύσσονται στον ευρύτερο χωροχρονικό περιβάλλον, ββ) να ανταποκρίνεται στους κανόνες που αναπτύσσονται σε ορισμένο επίπεδο της οργάνωσης, δηλαδή να είναι αντίστοιχη τουλάχιστον με τους ανεπίσημους κανόνες λειτουργίας μιας οργάνωσης προς επίτευξη των σκοπών της, γγ) να τελεί σε γνώση ή να υποστηρίζεται ενεργά ή και παθητικά από τη διοίκηση της οργάνωσης, και δδ) τα νέα μέλη της οργάνωσης πρέπει να κοινωνικοποιούνται οργανωσιακά, να μυούνται δηλαδή στον τρόπο δράσης της οργάνωσης, αποδεχόμενα τις οργανωσιακά παραγόμενες εκλογικεύσεις και δικαιολογήσεις ορισμένης παρεκκλίνουσας δράσης.

Λαμβάνοντας ουσιαστικά υπόψη τους τα εγγενή προβλήματα που χαρακτηρίζουν την έννοια της παρέκκλισης (αμιγώς υποκειμενικό κριτήριο, χειραγωγήσιμο περιεχόμενο, ασάφεια ως προς το σημαντικό ακροατήριο όταν υπάρχουν διαφορετικές αξιολογήσεις), άλλοι συγγραφείς προκρίνουν την έννοια του οργανωσιακού εγκλήματος, ο προσδιορισμός του οποίου ποικίλλει αναλόγως αν η έννοια του εγκλήματος προσεγγίζεται στενά (ποινικά) ή ευρέως (εγκληματολογικά).

Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, οι παραπάνω προσεγγίσεις διακρίνονται από κάποια ελάχιστα κοινά στοιχεία, που εν τέλει δομούν και τον πυρήνα της θεωρίας της οργανωσιακής παρέκκλισης ή του οργανωσιακού εγκλήματος. Κατ' αρχάς, το βασικό αντικείμενο μελέτης είναι οι τυπικές (formal), νομότυπα συστημένες οργανώσεις, χωρίς να έχει σημασία αν πρόκειται για εθελοντικές οργανώσεις, που διέπονται από το ιδιωτικό δίκαιο και δραστηριοποιούνται παραδοσιακά στην εκτός κράτους σφαίρα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής (επιχειρήσεις ή εταιρείες βιομηχανικές, εμπορικές, κ.λπ.), ή υποχρεωτικές οργανώσεις, που διέπονται από το δημόσιο δίκαιο, καθότι σχετίζονται με τη δημόσια οργάνωση και παροχή υπηρεσιών, καθώς και την άσκηση εξουσίας (κυβέρνηση, υπουργεία, τοπική αυτοδιοίκηση) (Blu and Scott 1963: 2-58).

Υπό αυτή την οπτική, αναφορικά με την τυπολογία του οργανωσιακού εγκλήματος, μπορεί να διακρίνει κανείς μεταξύ εγκλημάτων που τελούνται από μεγάλες επιχειρήσεις (εταιρικό έγκλημα) και εγκλημάτων που διαπράττονται από κυβερνητικές υπηρεσίες (κρατικό έγκλημα) (Finney and Lesieur 1982: 267). Από την άλλη πλευρά η ανάπτυξη του φαινομένου της οργανωσιακής παρέκκλισης εκδηλώνεται σε τρία στάδια: αα) «αρχική παρέκκλιση» (initiating deviance), κατά την οποία ένα ή περισσότερα άτομα «εξουσιοδοτούνται» στη διάπραξη παράνομων πράξεων ή απλώς προβαίνουν σε αυτές, ββ) «θεσμοποίηση» (institutionalization), όπου η παρεκκλίνουσα δράση αποκτά μια κανονικότητα στο πλαίσιο δραστηριότητας της οργάνωσης και συνεχίζει, ακόμα και για λόγους διαφορετικούς από αυτούς που ξεκίνησε, και γγ) «αντίδραση» (reactions), όπου πλέον κάποιο ευρύτερο ακροατήριο ανακαλύπτει την ως άνω δράση και την ετικετάρει ως παρεκκλίνουσα (Ermann and Lundman 2002: 19 επ.).

Απόρροια ουσιαστικά του παραπάνω στοιχείου αποτελεί η θέση ότι η βασική συνέπεια της οργανωσιακής παρέκκλισης συνίσταται στην απώλεια της εμπιστοσύνης του κοινού απέναντι στην οργάνωση, γεγονός που τελικά αντανακλάται και στο βαθμό (από)νομιμοποίησης που τη χαρακτηρίζει. Αν για τους δημόσιους οργανισμούς αυτό είναι αναμφισβήτητο, τότε και για τις μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες τείνει να καταστεί ο κανόνας, όπως τουλάχιστον υποδεικνύει η ανάδυση του θεσμού της «εταιρικής ή επιχειρηματικής κοινωνικής ευθύνης» (corporate social responsibility), ο οποίος αφορά στην ηθική πρωτίστως, αν και όχι μόνο, υποχρέωση τους να δραστηριοποιούνται κατά τρόπο θεμιτό, συμβάλλοντας παράλληλα στη

διευθέτηση των περιβαλλοντικών και κοινωνικών ζητημάτων που ανακύπτουν (αυτορρύθμιση) (Williams and Aguilera 2008).

Υπό το φως των ανωτέρω, καθίσταται πλέον πρόδηλο ότι, σε μεθοδολογικό επίπεδο, οι παραδοσιακές ατομοκεντρικές θεωρίες είναι ακατάλληλες, ή τουλάχιστον μη επαρκείς, για την ανάλυση και την εξήγηση του οργανωσιακού εγκλήματος. Συνακόλουθα, απαιτείται αφενός η χρήση νέων εννοιών, ικανών να συμβάλλουν στην αποκωδικοποίηση της οργανωσιακής παρέκκλισης και αφετέρου η επιστράτευση εκείνων των εγκληματολογικών θεωριών που βρίσκουν περιθώριο εφαρμογής στο νέο αντικείμενο μελέτης.

Ενδεικτικό παράδειγμα της πρώτης τάσης είναι η αντικατάσταση της έννοιας της πρόθεσης (intent) από εκείνη του στόχου (goal) (Schrager and Short 1978: 409-410), καθώς είναι σαφές ότι οι οργανώσεις δεν αποτελούν αυτόβουλα όντα, αλλά σύνολο σταθερών δομών και διαδικασιών μέσω των οποίων αναπτύσσονται πολιτικές για την επίτευξη κάποιων στόχων (στοχοθετικό παράδειγμα).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεύτερης τάσης αποτελεί η αναλογική εφαρμογή και στην περίπτωση των οργανώσεων της μερτονικής θεωρίας γύρω από τη διάσταση μεταξύ μέσων και στόχων, η οποία, στην εκδοχή τουλάχιστον που ενδιαφέρει εδώ, αναφέρεται στη χρήση αθέμιτων ή και παράνομων μέσων για την επίτευξη καθόλα νόμιμων και πολιτισμικά νομιμοποιημένων στόχων (Groos 1969: 56-58). Οι υποπολιτισμικές θεωρίες (subculatural theories), που προέκυψαν ουσιαστικά από την εφαρμογή της μερτονικής θεωρίας στις συμμορίες ανηλίκων, καθώς και η θεωρία της μάθησης της εγκληματικής συμπεριφοράς εφαρμόζονται για να εξηγήσουν τη συμπεριφορά των ατόμων στο πλαίσιο δράσης της οργάνωσης (Braithwaite 1989: 339 επ.), ενώ οι θεωρίες ελέγχου (control theories) χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο τόσο της συμπεριφοράς των ατόμων στο πλαίσιο της οργάνωσης όσο και της δραστηριότητας της τελευταίας στο ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό, κ.λπ. περιβάλλον (Finney and Lesieur 1982: 275 επ.).

Τέλος, ιδιαίτερη αξία αποκτά και η διάκριση που προτείνει ο Perrow μεταξύ «επίσημων» και «λειτουργικών» στόχων (official and operative goals). Οι πρώτοι εντοπίζονται στο καταστατικό μιας οργάνωσης, στις ετήσιες εκθέσεις της και στις επίσημες δηλώσεις των εκπροσώπων της, αποτελούν δηλαδή πολιτισμικά και νομικά θεμιτούς στόχους, ωστόσο δεν επαρκούν για την ανάλυση της πραγματικότητας της οργανωσιακής δράσης, αφού είναι γενικά διατυπωμένοι και δεν αποκαλύπτουν τις επιλογές που γίνονται ανάμεσα σε εναλλακτικούς τρόπους δράσης για την επίτευξή τους. Αυτό το κενό ευελπιστεί να καλύψει η έννοια των *λειτουργικών στόχων*, που αναφέρεται στις πραγματικές πολιτικές που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της οργανωσιακής δραστηριότητας για την επίτευξη των επίσημων στόχων. Με άλλα λόγια, οι τελευταίοι αναφέρονται τόσο στα μέσα που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη των επίσημων στόχων, συμβάλλοντας έτσι στον προσδιορισμό τους, όσο και σε παράλληλους, ανομολόγητους στόχους, οι οποίοι τελικά θεσμοθετούνται μέσα από μια επαναλαμβανόμενη πρακτική (ρουτίνα) (Perrow 1961: 854-856).

Η βασική συνέπεια των παραπάνω εξελίξεων μπορεί να συνοψιστεί στη θέση ότι εικόνες παρέκκλισης που αγνοούν ή απορρίπτουν τις οργανώσεις ως μονάδες αυτοτελούς ανάλυσης προσφέρουν μια περιορισμένη και παραμορφωτική οπτική του εγκληματικού φαινομένου (Ermann and Lundman 2002: 5). Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι η κοινωνική βλάβη που προκαλείται από την οργανωσιακή εγκληματικότητα είναι κατά πολύ μεγαλύτερη σε σύγκριση με την συνηθισμένη, ατομική ή οργανωμένη σε μικρές ομάδες εγκληματικότητα (Finney and Lesieur 1982: 256-257, Schrager and Short 1980), αλλά και στο γεγονός ότι η εταιρική εγκληματικότητα μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο μέσα από αυτό το νέο πρίσμα, κι όχι απλώς ως συνέπεια κάποιων αδίστακτων επιχειρηματιών και διεφθαρμένων πολιτικών. Κι αυτό γιατί η υπό ανάλυση θεωρία εισάγει ένα μεσο-επίπεδο ανάλυσης, που καθιστά δυνατή τη διασύνδεση του ευρύτερου θεσμικού περιβάλλοντος με τη συμπεριφορά συγκεκριμένων ατόμων.

III. Από το «σκανδαλο της Simens» στο «σκάνδαλο της Novartis»

Οι παραπάνω αναλύσεις εισφέρουν ένα διαφορετικό πλαίσιο προσέγγισης σκανδάλων που ταλανίζουν την ελληνική πραγματικότητα τα τελευταία χρόνια, όπως εκείνο της Simens και αυτό της Novartis. Το «σκάνδαλο Simens» ήρθε στην επιφάνεια με την αποκάλυψη ότι η ομώνυμη γερμανική εταιρεία δαπάνησε την περίοδο 1999-2006 περί το 1,3 δις ευρώ σε αμφιλεγόμενες πληρωμές για την προώθηση των συμφερόντων της σε διάφορες χώρες. Η προσφυγή σε αυτή την «επιχειρηματική» πρακτική κρίθηκε αναγκαία όχι μόνο για την κερδοφορία αλλά και για την επιβίωση της πολυεθνικής εταιρείας, μετά την αποτυχία της να σημειώσει ικανοποιητικές αποδόσεις στο χώρο της βιομηχανίας εν γένει και των τηλεπικοινωνιών ειδικότερα.[2] Στην ελληνική εκδοχή του, το «σκάνδαλο Siemens» σχετίζεται με τον ενδεχόμενο χρηματισμό Ελλήνων πολιτικών και κρατικών υπαλλήλων από τη Siemens προκειμένου η τελευταία να διασφαλίσει την ανάθεση από το Ελληνικό Δημόσιο μεγάλης αξίας συμβάσεων προμήθειας υλικών, υπηρεσιών και συστημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα σχετικά κονδύλια καταγράφονταν επισήμως ως «χρήσιμες δαπάνες» ή «μυστικές πληρωμές» (Τέλλογλου 2009).[3]

Από την άλλη πλευρά, το υπό διερεύνηση «σκάνδαλο Novartis» αναφέρεται στην φημολογούμενη δωροδοκία γιατρών που εργάζονταν στο Δημόσιο ή στο ασφαλιστικό σύστημα υγείας για να συνταγογραφούν τα προϊόντα της καθώς και κυρίως τη χρηματοδότηση υψηλά ιστάμενων πολιτικών ώστε τα σκευάσματά της να έχουν ψηλές τιμές την περίοδο 2007-2015. Η Ελλάδα ήταν μία χώρα «ειδικού ενδιαφέροντος» για την εταιρεία, διότι περιλαμβάνονταν σε εκείνες τις χώρες στις οποίες η τιμή που έδινε στα φάρμακα της Novartis καθόριζε διεθνώς την τιμή των φαρμάκων της εταιρείας. Έτσι εκτιμάται ότι μία μικρή αύξηση της τάξης των 10 λεπτών σε ένα φάρμακο μπορούσε να σημαίνει αύξηση κερδών έως και 25 εκατ. ευρώ για την Novartis!

Με άλλα λόγια είναι προφανές ότι στην περίπτωση των εν λόγω πολυεθνικών εταιριών ο βασικός και καθόλα νόμιμος στόχος τους συνίσταται στην αύξηση του κέρδους, η επίτευξή του όμως επιδιώκεται και μέσω της χρήσης παράνομων μέσων, όπως ο χρηματισμός πολιτικών ή/και δημοσίων υπαλλήλων για την προνομιακή αντιμετώπισή τους ή/και την κατά παρέκκλιση ανάθεση σε αυτών συμβάσεων προμήθειας υλικών, υπηρεσιών και έργων, η δημιουργία καρτέλ, κ.λπ.

Κατά συνέπεια, η προσέγγιση των πιο πάνω σκανδάλων με όρους ατομικής παρέκκλισης είναι καταδικασμένη σε αδιέξοδο, καθώς αυτά δεν είναι το αποτέλεσμα απλώς της ενδεχόμενης δράσης κάποιων μοχθηρών φυσικών προσώπων. Πάνω από όλα όμως είναι μάλλον λειτουργική για τις εν λόγω εταιρείες, οι οποίες αφού θυσιάσουν κάποια άτομα εν είδει αποδιοπομπαίων τράγων θα συνεχίσουν να δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα σαν να μην έχει συμβεί τίποτα, κάνοντας δηλαδή «business as usual»... Αντιθέτως μόνο μέσα από τη θεωρία των οργανώσεων και της οργανωσιακής παρέκκλισης μπορεί κανείς να αποκωδικοποιήσει τη σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα και modus operandi της δράσης πολυεθνικών εταιρειών, αναδεικνύοντας τρόπους οριοθέτησης και ελέγχου τους. Υπό αυτή την έννοια, εισηγούμαι ότι αυτές αποτελούν όχημα για την ανάδειξη αλλά και την ενίσχυση του δημόσιου ρόλου της κοινωνιολογίας στη σύγχρονη συγκυρία.

Σημειώσεις

[1] Η εισήγηση βασίζεται εν μέρει στη θέση που ανέπτυξα σε προηγούμενο άρθρο μου υπό τον τίτλο «*Societas delinquere non potest*; Σκέψεις με αφορμή το 'σκάνδαλο Simens'». Δημοσιευμένο στο: *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νέστορα Κουράκη – Τόμος Α΄*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2016, σ. 1124-1165. Η παρούσα επιστημονική δημοσίευση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πράξης «ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ/ ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΩΝ» του Ε.Π «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», 2014-2020, η οποία υλοποιείται από το Ι.Κ.Υ. και συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το ελληνικό δημόσιο.

[2] «Siemens Bribery Scandal in Greece, Ex-Boss Could Help Shed Light on Corruption», *Der Spiegel*, 29-06-2009, http://www.spiegel.de/international/business/siemens-bribery-scandal-in-greece-ex-boss-could-help-shed-light-on-corruption-a-633198.html

[3] Ειδικά για τη ροή του «μαύρου χρήματος» βλ. *Πόρισμα της Εξεταστικής Επιτροπής «Για τη Διερεύνηση της Υπόθεσης "Siemens" στο σύνολό της»,* Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2011, σ. 281-301.

Βιβλιογραφία

Μακρυδημήτρης, Α. (2004), *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 3η έκδ.

Πόρισμα της Εξεταστικής Επιτροπής «Για τη Διερεύνηση της Υπόθεσης "Siemens" στο σύνολό της», Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2011.

Τέλλογλου Τ. (2009), *Το Δίκτυο: Φάκελος Simens*, Αθήνα, Σκάϊ Βιβλίο.

Blau P.M. and Scott W.R. (1963), *Formal Organizations. A Comparative Approach*, London, Routledge & Kegan Paul.

Bovens M. (1998), *The Quest for Responsibility. Accountability and Citizenship in Complex Organizations*, Cambridge, Cambridge University Press.

Braithwaite J. (1989), Criminological Theory and Organizational Crime, *Justice Quarterly*, Vol. 6, p. 333-358.

Coleman J.S. (1982), *The Asymmetric Society*, New York, Syracuse University Press.

Drabek T.E. and Hass J.E. (1974), *Understanding Complex Organizations*, USA, WM. C. Brown Company Publishers.

Ermann M.D. and Lundman R.J. (1978), Deviant Acts by Complex Organizations: Deviance and Social Control at the Organizational Level of Analysis, *Sociological Quarterly*, Vol. 19, p. 55-67.

Ermann M.D. and Lundman R.J. (2002), Corporate and Governmental Deviance: Origins, Patterns, and Reactions, in: M.D. Ermann and R.J. Lundman (eds.), *Corporate and Governmental Deviance. Problems of Organizational Behavior in Contemporary Society*, New York-Oxford, Oxford University Press, 6th edn.

Finney, H.C. and Lesieur H.R. (1982), A Contingency Theory of Organizational Crime, in: S.B. Bacharach (ed.), *Research in the Sociology of Organizations*, Vol. 1, Greenwich, JAI Press, p. 255-299.

Georgiou P. (1973), The Goal Paradigm and Notes towards a Counter Paradigm, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 18, p. 291-300.

Geser H. (1992), Towards an Interaction Theory of Organizational Actors, *Organization Studies*, Vol. 13, p. 429-451.

Gross E. (1969), The Definition of Organizational Goals, *British Journal of Sociology*, Vol. 20, p. 277-294.

Hall R.H. and Tolbert P.S. (2007), *Organizations: Structures, Processes, and Outcomes*, New Delhi, Prentice Hall, 9th edn.

Harding C. (2007), *Criminal Enterprise. Individuals, organizations and criminal responsibility*, Cullompton, Willan Publishing.

Mohor L. (1972), The Concept of Organizational Goals, *American Political Science Review*, Vol. 67, p. 470-481.

Needleman M.L. and Needleman C. (1979), Organizational Crime: Tow Models of Criminogenesis, *Sociological Quarterly*, Vol. 20, p. 517-528.

Perrow C. (1961), The Analysis of Goals in Complex Organizations, *American Sociological Review*, Vol. 26, p. 854-866.

Perrow C. (1991), A Society of Organizations, *Theory and Society*, Vol. 20, 1991, p. 725-728.

Reed M. (2003), The Agency/Structure Dilemma in Organization Theory. Open Doors and Brick Walls, in: H. Tsoukas and C. Knudsen (eds.), *The Oxford Handbook of Organization Theory. Meta-Theoretical Perspectives*, Oxford, Oxford University Press, p. 289-309.

Reiss A.J. (1978), Organizational Deviance, in: M.D. Ermann and R.J. Lundman (eds.), *Corporate and Governmental Deviance: Problems of Organizational Behavior in Contemporary Society*, New York, Oxford University Press, p. 28-36.

Schrager, L.S. and J.F. Short (1978), Toward a Sociology of Organizational Crime, *Social Problems,* Vol. 25, p. 407-419.

Schrager, L.S. and J.F. Short (1980), How Serious a Crime? Perceptions of Organizational and Common Crimes, in: G. Geis and E. Stotland (eds.), *White-Collar Crime. Theory and Research*, Beverly Hills-London, Sage, p. 14-31.

Simon F.B. (2010), *Εισαγωγή στη Συστημική Θεωρία των Οργανώσεων*, μτφρ. Κ. Γιαννακόπουλος, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλας.

Starbuck, W.H. (2003), The Origins of Organization Theory, in: H. Tsoukas and C. Knudsen (eds.), *The Oxford Handbook of Organization Theory. Meta-Theoretical Perspectives*, Oxford, Oxford University Press, p. 143-182.

Williams C.A. and Aguilera R.V. (2008), Corporate Social Responsibility in a Comparative Perspective, in: A. Crane, A. Mcwilliams, D. Matten, J. Moon and D.S. Siegel (eds.), *The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility*, Oxford, Oxford University Press, p. 452-472.

Η κοινωνιολογία της γενιάς της κρίσης στην Ελλάδα

Σωτήρης Χτούρης

Περίληψη

Ο τρόπος που συχνά που παρουσιάζεται η ανεργία των νέων ως ένα τεχνικό πρόβλημα διαχείρισης της αγοράς εργασίας, η μόνο ως αποτέλεσμα της πρόσφατης κρίσης, αποκρύβει τα βασικά προβλήματα της βαθιάς δομικής κρίσης που κατατρέχει διαχρονικά τη σύγχρονη Ελλάδα με αποκορύφωμα την επιβολή του καθεστώτος των μνημονίων. Η παρουσίαση επικεντρώθηκε στους τρόπους με τους οποίους η Κοινωνιολογία των γενεών οδηγεί σε μία καλύτερη κατανόηση των νέων στην Ελλάδα της Κρίσης (Χτούρης 2017).

Η απόκρυψη του 'υπόβαθρου' της κρίσης από τον πολιτικό διάλογο, τους κοινωνικούς θεσμούς αλλά και την ίδια την οικογένεια που κυρίως στηρίζει τους νέους σήμερα, έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση πολλών ή σχεδόν όλων των αρνητικών παραγόντων που δημιούργησαν τη σημερινή κρίση όπως: α)τον εγκλωβισμό της συνολικής 'απηρχαιωμένης' εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες της, σε διαδικασίες αναπαραγωγής μιας τυπικής γνώσης και ειδικότερα σε τομείς που δεν οδηγούν στην εργασία, β)Την κατάτμηση της αγοράς εργασίας με κυρίαρχο και καθοριστικό παράγοντα ένα πελατειακό, δυσκίνητο και 'επιθετικό' κράτος ενάντια στους πολίτες και το παραγωγικό ανθρώπινο κεφάλαιο, γ) Τον αποκλεισμό των νέων από τη δημιουργική πολιτική συμμετοχή και την υποβάθμιση τους σε 'πολιτικές νεολαίες μιας πατριαρχικής πολιτικής εξουσίας', δ) τη διατήρηση ενός μεγάλου μέρους της οικονομίας, ως γκρίζας οικονομίας, εκτός της επίσημης οικονομίας, χωρίς αυτή να έχει καμία συνεισφορά στον πολιτισμό και στις δημόσιες πολιτικές κοινωνικής συνοχής και ανάπτυξης. ε) τη διαχρονική μεταφορά του οικονομικού βάρους του δημόσιου χρέους στις νεότερες γενιές μέσω του ασφαλιστικού συστήματος και τη διανεμητική λειτουργία του κράτους υπέρ τον προηγούμενων γενεών και ομάδων ισχυρών προνομίων.

Λέξεις κλειδία: ΝέΑ Γενιά, Κρίση, Ανεργία, Γενεο-κτονία

Sociological analysis of crisis generation in Greece

Sotiris Chtouris

Youth, Crisis, Unemployment, Geneo-cide

Τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης Γενιάς των νέων

Στην έρευνά μας, In4Youth, που πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στο 2012 και το 2015, όπως και στην παλαιότερη έρευνά μας για τους νέους που πραγματοποιήθηκε το 2003, το σημείο εκκίνησης είναι ο προσδιορισμός της κοινωνικής ομάδας των νέων και τα κοινωνικά και πολιτισμικά της χαρακτηριστικά. Είναι ίσως εύκολη η τεχνητή κατασκευής της νεολαίας με μια αυθαίρετη απόφαση του ερευνητή και άλλο τόσο επίσης η πολιτική διοικητική κατασκευή της μέσα από την επίσημη στατιστική ή τα κρατικά προγράμματα για την απασχόληση. Αντίθετα, είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορίσουμε τη νεότητα με έναν τρόπο που θα μας επιτρέψει να αναζητήσουμε την κοινωνική και πολιτισμική της ταυτότητα αλλά και τα σημαντικά σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα και τις βαθύτερες κοινωνικές διαδικασίες που την καθορίζουν.

Η νεολαία εμφανίζεται στην Ελλάδα, στο κοινωνικό προσκήνιο κυρίως, με επαναλαμβανόμενες αρνητικές εικόνες που απορρέουν κυρίως από στατιστικές μετρήσεις. Η πρώτη εικόνα αφορά την ανεργία με τίτλους όπως «Η ανεργία των νέων έφτασε στο 60%», και η δεύτερη εικόνα με τίτλους όπως «Η μαζική φυγή των νέων στο εξωτερικό» ή «ακραία φτώχεια που αναγκάζονται να υποστούν στην Ελλάδα της κρίσης» . Η νεολαία εμφανίζεται μέσα από αυτές τις ειδήσεις ως μια κοινωνική ομάδα που δεν έχει ουσιαστική συμμετοχή και συμβολή στην οικονομία αλλά αποτελεί αντίθετα τη σκοτεινή πλευρά ενός μεγάλου κοινωνικού προβλήματος. Οι ειδήσεις για τη φυγή των νέων δημιουργούν από τη μια μεριά μια αίσθηση ανακούφισης και ευκαιρίας αλλά από την άλλη αυτή της αγωνίας για το μέλλον της χώρας που χάνει τη σημαντικότερη βάση ύπαρξής της, δηλαδή τους νέους.

Από την παρουσίαση και όλους τους αρνητικούς παράγοντες που καταγράφηκαν μέχρι τώρα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το ημι-νεωτερικό πελατειακό καθεστώς σε συνθήκες κρίσης εμποδίζει συστηματικά τη

συγκρότηση και αναπαραγωγή της ηλικιακής ομάδας των νέων ως Γενιάς. Αναδύεται τελικά ένα πνεύμα αποδοχής της ολικής αποδόμησης της ύπαρξης μιας Νέας Γενιάς στη σύγχρονη Ελλάδα. Αυτή η αναίρεση της ύπαρξης της Νέας Γενιάς περιγράφεται με α) τα δημογραφικά-βιολογικά στοιχεία (μείωση του αριθμού των νέων, αδυναμία απόκτησης απογόνων), β) την παρεμπόδιση των νέων στην ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας, γ) την πολιτισμική και κοινωνική ματαίωση των νέων ως αυτόνομες κοινωνικές οντότητες, δ) την πολιτική αλλοτρίωση και πραγμοποίηση των νέων ως εξάρτημα διατήρησης της ηγεμονίας του ημι-νεωτερικού καθεστώτος και την απουσία αποτελεσματικής πνευματικής και πολιτικής εξέγερσης από τη μεριά τους, ε) τη θυσία των συμφερόντων των νέων στη διαδικασία αντιμετώπισης της μεγάλης οικονομικής κρίσης.

Οι πέντε αυτές διαδικασίες και γενικότερες στάσεις του καθεστώτος και της πολιτικής και κοινωνικής ελίτ συγκλίνουν προς τη νομιμοποίηση και τον εργαλειακό εξορθολογισμό της επιτέλεσης μιας Γενεο-κτονίας, δηλαδή της βιολογικής και πολιτισμικής εξαφάνισης μιας Γενιάς Νέων πολιτών. Οι συνειρμοί που προκαλεί η έννοια αυτή με μια άλλη ιστορική έννοια που καθόρισε της τύχες της Ευρώπης στον 20ό αιώνα, είναι αναγκαία ερμηνευτικά για να καταλάβουμε ότι αυτή η διαδικασία της Γενεο-κτονίας δεν είναι μια ουδέτερη διαδικασία ανάμεσα σε άλλες πολλές κοινωνικές διαδικασίες αλλά μια βασική κοινωνική εξέλιξη και ένα φαινόμενο που θα καθορίσει την τύχη ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας για τον επόμενο αιώνα, όπως συνέβη και με τις γενοκτονίες που πραγματοποιήθηκαν στην Ευρώπη μετά το 1900.

Ορισμένα σημαντικά Πεδία Ανάπτυξης Πολιτικής για την Κοινωνική Ένταξη των Νέων και την Υποστήριξη των Πρωτοβουλιών τους

Η νεολαία είναι σε θέση να αναλάβει την κύρια ευθύνη για την έξοδο της Ελλάδας από τη σημερινή βαθιά κοινωνική και πολιτισμική κρίση. Αυτό είναι δυνατό να συμβεί εφόσον θα της δοθεί η ευκαιρία να σηκώσει στους ώμους της τις δικές της πρωτοβουλίες αλλά και την οργάνωση της δικής της δημιουργικής παρουσίας στην Κοινωνία και Οικονομία. Αυτό είναι δυνατό να συμβεί αν περιοριστεί η αλλοτριωτική παρέμβαση της δυσλειτουργικής και συχνά διεφθαρμένης κρατικής γραφειοκρατίας έτσι ώστε να δημιουργηθούν νέοι θεσμοί αυτο-οργάνωσης των νέων στα πεδία της κατάρτισης, της πολιτισμικής έκφρασης, του αθλητισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η αποτελεσματικότητα και η κοινωνική λογοδοσία αυτών των νέων δομών μπορεί να εξασφαλιστεί με αποτελεσματικές διοικητικές τεχνικές και μέσα που είναι ήδη γνωστά σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Οι επενδύσεις στην επιχειρηματικότητα των νέων είναι δυνατό να δημιουργήσουν νέες δημιουργικές θέσεις εργασίας σε όλους τους οικονομικούς κλάδους, εφόσον βελτιωθεί άμεσα η διαχρονική και αποτελεσματική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των επενδύσεων και η ριζική μείωση της αρχικής γραφειοκρατικής προληπτικής ελεγκτικής διαδικασίας. Το σημερινό σύστημα υποστήριξης των επενδύσεων στην Ελλάδα, εκτός από τις γραφειοκρατικές αγκυλώσεις, παρουσιάζει σημαντικές επιρροές από το πελατειακό πατερναλιστικό σύστημα που εκτρέπει τις επενδύσεις από τους πραγματικά ενδιαφερόμενους προς τους προσοδούχους της εκάστοτε πολιτικής πελατείας. Παράλληλα, πρέπει να ξεπεραστεί μια παρωχημένη νοοτροπία σύμφωνα με την οποία μεγάλο τμήμα των νέων επενδυτών ερμηνεύει την επενδυτική υποστήριξη ως μια μορφή επιδότησης και ως έμμεσο κοινωνικό βοήθημα. Η διαρκής ανοιχτή χρηματοδότηση των μικρών νεανικών και συχνά συνεργατικών επιχειρήσεων με την κατάλληλη συμβουλευτική υποστήριξη είναι δυνατό να υποστηρίξει τους πραγματικούς νέους επενδυτές και να αποκλείσει τους προσοδούχους εικονικούς «επενδυτές».

Είναι εξαιρετικά σημαντική η σταδιακή αποδέσμευση του εκπαιδευτικού συστήματος από τα κατεστημένα ενδιαφέροντα και συμφέροντα των ίδιων των εκπαιδευτικών και ο επαναπροσανατολισμός της εκπαίδευσης και της κατάρτισης προς τις πραγματικές ανάγκες των μαθητών/τριών και φοιτητών/τριών. Είναι απαραίτητη η προσαρμογή της εκπαίδευσης στην απόκτηση ουσιαστικών πνευματικών, πρακτικών και επαγγελματικών ικανοτήτων από την παιδική ηλικία μέχρι την Ανώτατη Εκπαίδευση. Η ριζική αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι μια απάντηση στη χαμηλή απόδοση της ισχύουσας «εξεταστικο-κεντρικής εκπαίδευσης».

Εισαγωγή στα ΑΕΙ μέσα από την επιλογή των ενδιαφερόμενων έτσι ώστε να υπάρχει ατομική ευθύνη των ενδιαφερομένων, αλλά και η προσαρμογή της Ανώτατης Εκπαίδευσης στις κοινωνικές ανάγκες. Η ευέλικτη παραμονή και κινητικότητα στην Ανώτατη Εκπαίδευση μέσα από διαδρομές ανάμεσα σε Σχολές και Τμήματα είναι δυνατό να αποτελέσει τη βάση για την υποστήριξη της δημιουργικότητας των νέων αλλά και την αποτελεσματική αξιοποίηση των υπαρχόντων ανεπτυγμένων δομών στα ΑΕΙ και ΑΤΕΙ.

Υποστήριξη της έρευνας και καινοτομίας για την παραγωγή και προσαρμογή της τεχνολογίας χαμηλού κόστους από τους νέους. Αυτό είναι δυνατό να συμβεί σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, αλλά και κυρίως στο πλαίσιο της λειτουργίας των μικρών επιχειρήσεων και των πρωτοβουλιών δημιουργικών ατόμων. Η ανάπτυξη φθηνής και ευέλικτης τεχνολογίας για την παραγωγή και λειτουργία των περισσότερων οικονομικών κλάδων (ιδιαίτερα τη γεωργία, τον τουρισμό, την εκπαίδευση, την προστασία του περιβάλλοντος, την επικοινωνία και την ψηφιακή τεχνολογία) είναι σε θέση να δημιουργήσει θέσεις εργασίας αλλά και να ανανεώσει την παραγωγική βάση της κοινωνίας.

Υποστήριξη Δημιουργικών κοινοτήτων (Δ.Κ.) στην εκπαίδευση, τον πολιτισμό, τη συνεργατική και κοινωνική οικονομία μέσα από τη στήριξη των νέων. Η υποστήριξη των δημιουργικών δικτύων αποτελεί σημαντικό συμπλήρωμα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης των νέων, αλλά και σημαντικό πεδίο για την ανάπτυξη νέας αυτοχρηματοδοτούμενης οικονομικής δραστηριότητας. Οι Δ.Κ. των νέων αποτελούν επίσης ουσιαστική προϋπόθεση για τον μετασχηματισμό του ημι-νεωτερικό καθεστώς σε μια σύγχρονη ουσιαστική δημοκρατική κοινωνία. Αποτελούν επίσης την προϋπόθεση για μια νέα κοινωνικοποίηση των νέων πέρα από την τυπική αρχική εκπαίδευση και τον στενό κοινωνικό παραδοσιακό χώρο κοινωνικοποίησης της οικογένειας.

Υποστήριξη των νέων για τη Δημιουργία ανεξάρτητου νοικοκυριού, είτε αυτό αφορά τη δημιουργία οικογένειας είτε ακόμα την ομαδική συμβίωση με άτομα της επιλογής τους. Κατοχύρωση ελάχιστου εισοδήματος με ειδικά κριτήρια για τους/τις νέους/ες με παιδιά με την υποστήριξη του κράτους αλλά και της γενιάς των γονέων τους, μέσα από την ειδική φορολογική ευνοϊκή μεταχείριση των μεταβιβάσεων πόρων, όπως συμβαίνει ανάλογα σε Ιδρύματα και ΜΚΟ. Στο ίδιο πλαίσιο είναι δυνατό να υποστηριχτεί η Προστασία των μεγάλων Νοικοκυριών που συντηρούν οι Μητέρες στην εποχής της Κρίσης και τα οποία προστατεύουν και υποδέχονται τους νέους που βρίσκονται σε ευάλωτη κατάσταση ή σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι απαραίτητη η εξασφάλιση ενός πλήρους σταθερού εισοδήματος στην Υπεύθυνο που φροντίζει αυτά τα νοικοκυριά και τα οποία φιλοξενούν 2-3 γενεές (παππούδες, παιδιά, εγγόνια), δημιουργώντας ταυτόχρονα τις συνθήκες για μια συλλογική κοινωνικοποίηση των ευάλωτων νέων ανδρών και γυναικών.

Δημιουργία ενός Ταμείου για τη Νέα Γενιά που θα τροφοδοτείται από: α) τους πόρους της άμεσης αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής του διαδικτύου (μη δηλωμένες διαδικτυακές πωλήσεις και διαφημίσεις), β) τα διαφυγόντα κεφάλαια και καταθέσεις που είναι προϊόντα φοροδιαφυγής και φοροαποφυγής, γ) ένα ποσοστό επί των τηλεοπτικών διαφημίσεων που απευθύνονται στους νέους, δ) τη δημιουργία ειδικού προγράμματος Εταιρικής Ευθύνης για την υποστήριξη των Νέων, ε) ειδικό πρόγραμμα με την υποστήριξη του Κοινωνικού Ταμείου της Ε.Ε., στ) τη δημιουργική κοινωνική αλληλεγγύη των Γενεών με την παραχώρηση, πόρων και της ακίνητης περιουσίας προηγούμενων γενεών, τη διάθεση ακαλλιέργητης γης καθώς και την αγροτική περιουσία της Εκκλησιάς και του Δημοσίου.

Το Ταμείο είναι δυνατό να υποστηρίξει καινοτόμες και πειραματικές πρωτοβουλίες των νέων, μερικές από τις οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω, όπως επίσης να ξεκινήσει το Brain Gain, δηλαδή την επιστροφή της γενιάς των νέων που κατέφυγαν στο εξωτερικό. Η επιστροφή των νέων είναι δυνατό να δημιουργήσει συνέργειες που θα ξεκινήσουν ήδη από τη χώρα υποδοχής τους, με τη βοήθεια και της Ε.Ε. αλλά και άλλων κυβερνήσεων και εθνικών θεσμών των χωρών που τους έχουν υποδεχτεί. γενεών ως μια βαθύτερη συγκρότηση της ανθρώπινης αλληλέγγυας αξιοπρέπειας και ως βασική υποχρέωση της πολιτισμένης κοινωνίας

Στοιχεία επικοινωνίας του συγγραφέα: htouris@aegean.gr

Βιβλιογραφία

Σωτήρης, Χτούρης, (2017), (επιμ). Οι Νέοι στην Ελλάδα Σήμερα. Κοινωνική Κατάσταση Εργασία και Κοινωνικά Δίκτυα, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κείμενα Poster

Κείμενα Poster

Αναρχία μια προσωποποιημένη εθνογραφία δυνατοτήτων και περιορισμών: "Η μαγεία μιας κυψέλης"

Μαρία Αμανατίδη

Περίληψη

Μέσα από το κείμενο αυτό θα προσπαθήσω να αγγίξω τις προθέσεις του σώματος, του μυαλού και του περιβάλλοντος. Αρχικά πίστευα ότι ήθελα να μιλήσω για την Αναρχία. Πολύ αργότερα συνειδητοποίησα ότι μιλούσα μέσω της Αναρχίας για αυτό που είχε καταγραφεί μέσα στο κεφάλι μου ως νόημά της. Για να γίνει αυτό όμως, μια κυψέλη έγινε το πεδίο μου, το φανταστικό μου σπίτι, και το φάσμα του ενδιαφέροντός μου άλλαξε. Οι απόψεις μου πέρασαν μέσα από το πρίσμα ενός άλλου είδους ζωής και άρχισα να δίνω σχήμα μέσω μιας διαφοροποιημένης οπτικής ικανότητας στο ζήτημα που θέλω να θέσω. Θέλω να επιχειρήσω να μιλήσω για την Αναρχία μέσα από ένα περιβαλλοντολογικό παράδειγμα, αυτό της κυψέλης των μελλισών. Έτσι ίσως ανακατασκευαστεί η χρήση του δημοσίου λόγου και αντιληφθούμε πως η κοινωνικοπολιτική δύνη που θέτει η Αναρχία είναι ενσωματωμένη με την Πολιτική της Αίσθησης, του Συναισθήματος και του Χώρου, δηλαδή της Φύσης του Ανθρώπου.

Λέξεις κλειδία: ενσωμάτωση, κοινωνικοπολιτικότητα, αίσθηση, συναίσθημα, πρόθεση

ANARCHY. An embodied ethnography of posibilities and limitations: "Mistique of a Hive"

Maria Amanatidi

Abstruct

Through that paper I will try to touch the premonitions of the body, mind, and environment. Initially I believed I wanted to speak about Anarchy. Much later did I realize I was speaking through Anarchy about what was inscribed in my head to be its meaning. In order to do that though, a beehive became my field, my fantastic home, and the range of interest changed. I was filtering my views through another life species and I was fantasizing via a differentiated visual ability the argument I wanted to make. I would like to make an attempt to speak about Anarchy through an environmental paradigm; that of the beehive. This could may be the case of reconstructing the use of public speech so that we realize the sociopolitical whirl posed by Anarchy is embodied to the Politics of Sensation, Emotion and Space, meaning that of Human Nature.

Key words: embodiment, sociopolitics, sensation, emotion, premonition

Εισαγωγή

Η τέχνη, μια ασαφής άυλη ουσία, δεν μπορεί να κριθεί αντικειμενικά. Είναι θέμα προσωπικής οπτικής του καθένα σε ό,τι αδυνατεί να ειπωθεί αλλά δίνεται ελεύθερα, υποθέτοντας έστω πως μορφή τέχνης αποτελούν ίσως τα πάντα γύρω μας. Η θεώρηση λοιπόν του κόσμου γύρω μας είναι αποτέλεσμα της προσωπικής του κάθε ανθρώπου οπτικής και ενέχει πολλαπλά και συχνά διαφοροποιημένα μηνύματα από πίσω. Σχετικά με την τέχνη στην ανθρωπολογία τώρα, μέσα από το πεδίο της οποίας βρήκα το χώρο και τον τρόπο να ασχοληθώ με το θέμα που με ενδιέφερε, πρόκειται για ένα αισθητά δυσκολότερο κομμάτι τόσο στη σύλληψη της σκέψης όσο και στην οπτικοποίησή και διατύπωση αυτής. Στη θεματική μου, ο συνδιασμός της Αναρχίας και της Κοινωνίας των Μελισσών δημιούργησαν ενστικτωδώς ένα φανταστικό χώρο τριβής όπου αυτά τα δύο παρείχαν αντανακλάσεις το ένα επάνω στο άλλο. Η αλληγορική τοποθεσία στην οποία λαμβάνει χώρα αυτή η επαφή δίνεται καλλιτεχνικά μέσα από την οπτική μιας μέλισσας σε συνδιασμό με άλλες θεωρήσεις και προσωπικές παραδοχές οι οποίες έρχονται να ενσωματώσουν τη Φύση με την Πολιτικότητα.

Στο poster μου λοιπόν επιχειρώ να περάσω από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Πολυκεντρισμό, θέτοντας την Υπερκεντρικότητα ως θεμελιώδους σημασίας άξονα γύρω από τον οποίο ο άνθρωπος μονοπωλεί το ενδιαφέρον όλων των πραγμάτων. Ξεχνά έτσι, πως η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι το κέντρο του

σύμπαντος είναι μια εγωιστίκη παραδοχή βασισμένη στην αλλοτρίωση και την απομάκρυνσή του από την ίδια του τη φύση.

Η εμμονή του με το να ψάχνει και να θέτει το ζήτημα της κεντρικότητας σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων του είναι επίσης δείγμα αλαζονίας και ανοησίας του να νοήσει πως αποτελεί κομμάτι ενός ευρύτερου συνόλου στο οποίο οφείλει σεβασμό, αγωνία και ενδιαφέρον για την εξέλιξη, αλλαγή και πρόοδό του μέσω της αυξημένης συνειδητότητας στην οποία και θα έπρεπε να στοχεύει.

Τη Φύση αυτή του Ανθρώπου προσπάθησα να φανερώσω περνώντας μέσα από την Κοινωνία των Μελισσών, (μια από τις πιο βιώσιμες – βασιζόμενη στη Βιο-Ηθική, το Συναίσθημα και τις Αισθήσεις – κοινωνίες του φυσικού περιβάλλοντος) στην Πολιτικότητά του, ανατρέποντας το κοινωνικό στερεότυπο της Αναρχίας και αντικαθιστώντας το με τη βαθειά Συνείδηση και την ενσωμάτωση αυτής στη ζωή του από την οποία και λείπει.

Η Συνείδηση δεν αφορά μόνο τη Διανόηση, ως ένα άυλο κομμάτι που δύσκολα ορίζεται, αλλά και τη Σωματικότητα. Η Αντιληπτικότητα του ανθρώπου έχει να κάνει τόσο με την αντίληψή του για τα πράγματα (νοητικό κομμάτι – Διανόηση) όσο και με την οπτικότητά του, την ικανότητά του να βλέπει δηλαδή (υλικό κομμάτι – Σωματικότητα).

Η σημασία που δίνει ο άνθρωπος στις αισθητήριες ικανότητές του όχι μόνο οξείνουν την Αντιληπτικότητά του αλλά μπορούν να υπερβούν και τις μέχρι τώρα γνωστές και δεδομένες χρήσεις του Βιολογικού του Σώματος.

Στη σύγχρονη, – κατά βούληση – παγκοσμιοποιημένη κοινωνία το Βιολογικό Σώμα ανακρίνεται, νομιμοποιείται, τίθεται υπό εκμετάλλευση, δημιουργεί υποθέσεις και προσδοκίες ανάλογα με το χρώμα, την προέλευση και τον προορισμό του. Εν αντιθέσει με το ανθρώπινο σώμα, το μόνο που ενδιαφέρει στην κοινωνία της μέλισσας είναι η λειτουργικότητα του σώματος σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο αφου ο συγκερασμός των δύο είναι αυτός που οδηγεί στη βιωσιμότητά της. Στο σύγχρονο κόσμο η διακυβέρνηση όχι μόνο νοεί αλλά και θέλει τη Βιοπολιτική Εξουσία να επιβάλλεται στη Βιολογική Ζωή. Η διαχείρηση της ανθρώπινης ζωής και ευημερίας από τις εκάστοτε εξουσιαστικές σχέσεις που διέπουν τις κοινωνίες, διαμορφώνουν τη Βιοπολιτική με έναν τρόπο που η έννοια της Εξουσίας και της Δύναμης στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα εδραιώνεται ως Υπερχή και Υποκειμενικό Προνόμιο μόνο των υποκειμένων που τις κατεχουν. Το Κοινωνικό Σώμα νοσεί ακριβώς επειδή ακρωτηριάζονται τα τμήματα εκείνα του πληθυσμού που ανήκουν στο περιθώριο. Άνθρωποι ανήκουν στο περιθώριο γιατί οι κοινωνίες στις οποίες ανήκουν δεν μπορούν να αντιληφθούν το νόημα της Ενσυναίσθησης. Η συναισθηματική ταύτηση με την ψυχική κατάσταση ενός άλλου ανθρώπου, η κατανόηση της συμπεριφοράς και των κινήτρων του, είναι που λείπει. Η άγνοια της Ενσυναίσθησης, η έλλειψη πραγματικού ενδιαφέροντος για τον άνθρωπο και ο άκρατος ατομικισμός είναι που κάνει το Κοινωνικό Σώμα να νοσεί.

Η διακυβέρνηση στην Κοινωνία των Μελισσών εξισορροπεί τη Βιοπολιτική με τη Βιολογία με τόσο θαυμαστό τρόπο , ώστε το Κοινωνικό Σώμα της κυψέλης να αποτελεί και σώμα της κάθε μέλισσας ξεχωριστά. Η διακυβέρνηση αυτής της κοινωνίας αποτελεί αντανάκλαση της έννοιας της Ενσυναίσθησης.

Ενώ η Αναρχία ενσωματώνει νοήματα όπως αλληλεγγύη, σεβασμός, ελευθερία, ενσυναίσθηση, συνεχή αναβρασμό μέσα από μια παρορμητική, αγνή σχεδόν τρομαχτική παιδικότητα, μιλά κυρίως και πάνω από όλα για Αγάπη. Μιλά για συναισθήματα αγάπης με όλη τους τη ζωτικότητα και καταστροφή μαζί. Προσπαθώντας να δω από τη δική μου προσωπική οπτική γωνία σε μια συλλογική, κι έπειτα προσπαθώντας να δω από αυτή την αμοιβαία ματία πίσω στον εαυτό μου, δημιουργείται μια πράξη φροντίδας και νοιαξίματος.

Για μένα η Αναρχία έχει να κάνει με σκέψεις που αντανακλούν σκέψεις και πάλι πίσω και πάει λέγοντας. Έχει να κάνει με την ικανότητα να συνειδητοποιείς αντικειμενικά σε κάθε μία περίπτωση μέσα στο χώρο και το χρόνο τη θέση σου, και με την δυνατότητα που σου δίνεται αυτή τη θέση να την κρίνεις. Με έναν παραγωγικό και εξελικτικό τρόπο αυτή η κρίση μπορεί να συμβάλλει στην προώθηση μιας απεριόριστης, υγιούς και ορθής διαχείρησης της ταυτότητας του ατόμου, επομένως και των δεσμών, της επικοινωνίας, και των σχέσεων που αυτός δημιουργεί.

Ως εκ τούτου η Πολιτικότητα σαν έννοια και σαν πράξη δεν είναι αδιάφορη και άσχετη ως προς το Συναίσθημα του ανθρώπου. Η πραγματικότητα απλά είναι πως τα πολιτικά συστήματα ανέκαθεν υπήρχαν και διατηρούνταν για να προβοκάρουν ανθρώπους και να δημιουργήσουν κατευθύνσεις ανάλογες με τα συμφέροντα όσων είχαν δύναμη στα χέρια τους.

Η θεματική: Αναρχία και Κοινωνία των Μελισσών είναι μια περίπλοκη προσπάθεια αναδημιουργίας της σκέψης άρα και του λόγου τόσο σε ιδιωτικό όσο και δημόσιο επίπεδο με σκοπό να προβληματίσει, ανατρέψει, εκπλήξει και ίσως τέλος αποδομήσει κάποια από τα στερεότυπα με τα οποία ζούμε και δημιουργήσει το χώρο για κάτι καινούριο.

Ο συμβολικός χώρος που κατέλαβε η Αναρχία και η Κυψέλη νομιμοποιεί και νομιμοποιείται στο πεδίο ορισμού της Ανθρωπολογίας, η οποία διδάσκει και δίνε τη δυνατότητα να φτάξουμε τα δικά μας εργαλεία απόδοσης νοημάτων καθώς επίσης και το χώρο να ανθρωποποιήσουμε τις σκέψεις και τις θεωρίες μας. Ανάμεσα στην Αναρχία και την Κυψέλη σχηματίζονται Συναισθηματικές Ταυτότητες παντρεμένες με την έννοια της Πολιτικότητας.

Η Συναισθηματική Νοημοσύνη διατέμνει την Κοινωνική Εμπειρία. Το συναίσθημα που συχνά κρατάμε μέσα μας και θεωρούμε ιδιωτικό έχει άμεση σχέση με το περιβάλλον γύρω μας, την κοινωνία που μας περικλύει. Το νόημα και η επεξήγηση που αποδίδεται στα συναισθήματα ανάλογα με το κοινωνικό σύνολο πολλές φορές επηρεάζεται σε τέτοιο βαθμό που αποκτά μονοδιάστατη σημασία και χάνεται η πολυπλοκότητα που εκ φύσεως έχουν τα συναισθήματα. Οι εννοιολογικοί συνειρμοί που διαδέχονται τα συναισθήματα συχνά καταλήγουν να διαστρεβλώνουν την κοινωνικότητα που αποδίδεται σε αυτά. Για παράδειγμα, η λύπη είναι ιδιαίτερα συσχετισμένη με την παθολογική έννοια της κατάθλιψης στις σύγχρονες κοινωνίες. Ενώ πρόκειται για ένα συναίσθημα που μπορεί να εμπεριέχει αισθήματα νοσταλγίας, χαράς, ανεμελιάς, πόνου, άγχους, και πολλά ακόμα, θεωρούμε πως η λύπη είναι ένα συναίσθημα που δεν θα έπρεπε να αισθανόμαστε και ενοχοποιούμε τον εαυτό μας όταν αυτό συμβαίνει. Αυτό που εννοώ δηλαδή είναι πως τα συναισθήματα έχουν μια πολυπλοκότητα την οποία εαν δεν αγκαλιάσουμε και προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τότε η μονοδιάστατη σημασία που τους αποδίδεται συχνά αφαιρεί το λόγω που υπάρχουν. Η παρότρυνση, συνειδητοποίηση ή και σύγκριση που μπορεί να επιφέρει το συναίσθημα της λύπης αντικαθίσταται με την παθολογική κατάθλιψη ή τη ταυτοποίηση του εαυτού ως προβληματικό, απροσάρμοστο ή άρρωστο. Η διαφορετικότητα στην αντίληψη των ερεθισμάτων διεγείρει τις αισθητήριες λειτουργίες με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλούνται και διαφορετικοί τύποι συναισθημάτων επομένως και αντιδράσεων. Η συνεχής κοινωνική εκπαίδευση των αποκλειστικά κυρίαρχων αισθήσεων, κοστίζει στην ποικιλομορφία αλλά και την ταξινόμησή τους σε σχέση με την κοινωνικότητα που τους αποδίδεται.

Συνοψίζοντας σιγά σιγά θα λέγαμε πως ιστορικά, ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία ορίζει τον εαυτό της, καθορίζει και την Πολιτική της Οικονομία. Η Πολιτική Οικονομία υπό το πρίσμα διεπιστημονικών προσεγγίσεων και διαφορετικών πεδίων, τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και εκτός αυτού χώρο, προσεγγίζει το εκάστοτε πολιτικό περιβάλλον και οικονομικό σύστημα σε συνδιασμό με την κοινωνική συμπεριφορά του πληθυσμού. Πρόκειται για έναν αυτοπροσδιορισμό δηλαδή της κοινωνίας από εκείνη προς εκείνη. Τονίζοντας για ακόμη μια φορά πως η θεματική αυτού του πόστερ είναι η Αναρχία και το περιβαλλοντολογικό παράδειγμα της Κοινωνίας των Μελισσών, σκοπός μου είναι να αντικατοπτρίσω την Αναρχία ως βαθιά συνειδησιακή κατάσταση σύμφωνα με την οποία ακρογωνιαίος λίθος είναι η αναγνώριση της Συναισθηματικής Ταυτότητας των ανθρώπων για μια βιώσιμη συνύπαρξη με τους άλλους και τον εγώ μας.

Η Πολιτικότητα για μένα αναφέρεται στην εκπροσώπιση της Συναισθηματικότητας ως την πρώιμη μορφή διαχείρησης της ζωής. Επομένως ο τρόπος με τον οποίο η Κοινωνία διαχειρίζεται το Συναίσθημα είναι αυτό που καθορίζει την Πολιτική της Οικονομία. Ο τρόπος λοιπόν με τον οποίο επηρεάζονται τα Συναισθήματα του Ατομικού και Κοινωνικού Σώματος διαμεσολαβείται μέσα από χρόνια δυτικών αποικιοκρατικών θεωρήσεων. Σκοπός ενός μέρους του θέματος που παρουσίασα είναι και η αποδόμηση όλων αυτών των θεωρήσεων και η δόμηση νέων.

Για την εξέρευση αξιών με καθολική σημασία, οφείλει και πρέπει να προσδιοριστεί αλλά και να κινητοποιηθεί η γνώση υπερβαίνοντας τοποθεσίες και πολιτισμούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

"ANARCHY ARCHIVES: Ρένος Αποστολίδης: Η Αναρχία". 2014. *Anarchyarchives.Blogspot.Nl*. http://anarchyarchives.blogspot.nl/2014/05/blog-post.html.

Argyrou, Vassos. 2005. *The Logic Of Environmentalism*. New York: Berghahn Books.

Ahmed, Sara. 2004. *The Cultural Politics Of Emotion*. Edinburgh University Press Ltd.

Ahmed, Sara. 2000. *Strange Encounters. Embodied Others In Post-Coloniality*. Ebook. 1st ed. Routledge. http://samples.sainsburysebooks.co.uk/9781135120047_sample_505516.pdf.

Foucault, Michel. 2016. *Power/Knowledge. Selected Interviews And Other Writings 1972-1977*. Ebook. 1st ed. New York: Pantheon Books. Accessed August 5. http://uwf.edu/dearle/foucault.pdf.

Graeber, David. 2004. *Fragments Of An Anarchist Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.

Greggers, U., G. Koch, V. Schmidt, A. Durr, A. Floriou-Servou, D. Piepenbrock, M. C. Gopfert, and R. Menzel. 2013. "Reception And Learning Of Electric Fields In Bees". *Proceedings Of The Royal Society B: Biological Sciences* 280 (1759): 20130528-20130528. doi:10.1098/rspb.2013.0528.

Haraway, Donna. 1988. "Situated Knowledges: The Science Question In Feminism And The Privilege Of Partial Perspective". *Feminist Studies* 14 (3): 575. doi:10.2307/3178066.

Τρισδιάστατη εκτύπωση και αρχιτεκτονική, η επίδραση στην κοινωνία

Γεώργιος Δρακονταειδής[α]

[α] Φοιτητής Αρχιτεκτονικής Ε.Μ.Π

Περίληψη

Σε αυτό το έγγραφο προσπαθώ να αναλύσω διάφορες εφαρμογές της τρισδιάστατης εκτύπωσης στην αρχιτεκτονική ώστε να μελετήσω την πιθανή επίδραση της στην κοινωνία. Αρχικά, εξηγώ σύντομα την εξέλιξη της συγκεκριμένης τεχνολογίας με έμφαση στον κατασκευαστικό κλάδο. Στη συνέχεια, αναφέρω τις δυνατότητες-δυναμικές αλλά και τους περιορισμούς της όσον αφορά τη δημιουργία χωρικών ποιοτήτων στις σύγχρονες και μελλοντικές πόλεις μιας και λόγω των ιδιοτήτων της, ωθεί τους αρχιτέκτονες-κατασκευαστές σε καινοτόμες λύσεις. Η δυνατότητα δημιουργίας πολύπλοκων μορφών με μεγάλη λεπτομέρεια και ακρίβεια σε συνδυασμό με πιθανό χαμηλό κόστος απελευθερώνει σχεδιαστικά τους αρχιτέκτονες και εξοικονομεί πόρους της κοινωνίας αφού τα νέα υλικά που χρησιμοποιούνται είναι φιλικά στο περιβάλλον ενώ οι εργατοώρες που απαιτούνται συνεχώς μειώνονται λόγω της αυτοματοποίησης της παραγωγής. Έπειτα επικεντρώνομαι στην επίδραση της τρισδιάστατης εκτύπωσης στον άνθρωπο μιας και η δυνατότητα παραγωγής αρχιτεκτονικού χώρου όχι μόνο επηρεάζει τη ζωή των ανθρώπων αλλά οδηγεί σε σημαντικούς μετασχηματισμούς επαναπροσδιορίζοντας την καθημερινότητά τους, την οικονομία και την κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: τρισδιάστατη εκτύπωση, αρχιτεκτονική, χώρος, επίδραση.

3D printing and architecture, the effect on society

Georgios Drakontaeidis[a]

[a] Student at the school of Architecture, N.T.U of Athens

Abstract

In this paper I try to analyze three-dimensional printing applications in architecture in order to study its possible impact on society. First of all, I briefly explain the development of this technology with an emphasis on the construction industry. Then I mention the potential-dynamic but also its limitations in the creation of spatial qualities in modern and future cities; due to its properties, it pushes architect-makers to innovative solutions. The ability to create complex shapes with great detail and precision combined with possible low costs could free design architects and saves resources in society as the new materials used are environmentally friendly. Also the labor hours required are constantly reduced due to the automation of production. Furthermore, I focus on the impact of three-dimensional print on humans, since the ability to produce architectural space not only affects people's lives but also leads to important transformations redefining their everyday life, economy and society.

Keywords: three-dimensional printing, architecture, space, effect.

Εισαγωγή

Η τρισδιάστατη εκτύπωση (3D printing) είναι μια μέθοδος προσθετικής κατασκευής (Additive Manufacturing) με σκοπό την δημιουργία αντικειμένων τριών διαστάσεων από ένα ψηφιακό αρχείο μέσω διαδοχικών στρώσεων υλικού. Η πρώτη ύλη που χρησιμοποιείται μπορεί να είναι σε στερεά ή υγρή μορφή. Το τελικό προϊόν χρειάζεται ελάχιστη ή καθόλου επεξεργασία (3d printing,2018).Τα βασικότερα πλεονεκτήματα σε σχέση με τις άλλες μεθόδους κατασκευής είναι η ταχύτητα, το κόστος, η ευκολία στη χρήση και η εξοικονόμηση υλικού. Στις μέρες μας, πολλοί είναι εκείνοι που πιστεύουν ότι η τρισδιάστατη εκτύπωση αποτελεί μια νέα βιομηχανική επανάσταση η οποία θα επιφέρει τεράστιες αλλαγές στην οικονομία και τη ζωή των ανθρώπων μιας και θα είναι εύκολο να παραχθεί σχεδόν οτιδήποτε σε οποιοδήποτε μέρος της γης σχεδόν αυτόματα με ελάχιστη ή καθόλου ανθρώπινη εργασία.

Σύμφωνα με τον καθηγητή του M.I.T Gershenfeld Neil η νέα ψηφιακή επανάσταση αφορά την κατασκευή. Οι απαρχές της επανάστασης χρονολογούνται από το 1952, όταν οι ερευνητές στο Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Μασαχουσέτης (M.I.T) δημιούργησαν το πρώτο ψηφιακά ελεγχόμενο εργαλείο συνδέοντας το με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή (Gershenfeld Neil, 2012:43). Αργότερα, το 1981 ο Hideo Kodama, στο Ινστιτούτο Βιομηχανικής έρευνας της Nagoya, μελέτησε και δημοσίευσε για πρώτη φορά την κατασκευή ενός τρισδιάστατου εκτυπωμένου στερεού αντικειμένου (Kodama, 1981:35). Τις επόμενες δεκαετίες η τεχνολογία αυτή βελτιώθηκε σημαντικά και αποτέλεσε εργαλείο στα χέρια κυρίως ερευνητών αλλά και κατασκευαστών. Στην εποχή μας, η συγκεκριμένη τεχνολογία χρησιμοποιείται ήδη στις κατασκευές, στην αμυντική βιομηχανία, την ιατρική ,τη μόδα, τις τέχνες, στη βιομηχανία τροφίμων και σε πληθώρα άλλων εφαρμογών.

Ο ψηφιακός σχεδιασμός

Στις μέρες μας, βασικό εργαλείο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης είναι ο ψηφιακός σχεδιασμός. Στο ψηφιακό περιβάλλον οι αρχιτέκτονες-σχεδιαστές έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν πλήθος από αλγορίθμους, παραμέτρους, περίπλοκες γεωμετρίες. Οι μορφές πλέον μπορούν να δημιουργούνται είτε από έναν εξελικτικό αλγόριθμο (μορφογένεση) είτε από κάποια πρωταρχική γεωμετρία στην οποία έχουν εισαχθεί παράμετροι που την επηρεάζουν ποικιλοτρόπως. Έτσι, ο αρχιτέκτονας είναι υπεύθυνος να δημιουργήσει μια στρατηγική για το ποιοι παράγοντες και μέθοδοι θα χρησιμοποιηθούν, πώς θα εφαρμοστούν ή παραχθούν και να κρίνει σε τι θα συμβάλλουν (Cynthia Ottchen 2009: 25).

Η συμβολή των σύγχρονων τεχνικών ψηφιακού σχεδιασμού είναι καταλυτική στη γεφύρωση του κενού μεταξύ σχεδιασμού και κατασκευής, η οποία έχει πια επιτευχθεί με τρόπο μη αναστρέψιμο (Bob Sheil 2005 :7). Στις μέρες μας λοιπόν η διαφορά μεταξύ σχεδίου και πραγματικότητας με τη συμβολή της τρισδιάστατης εκτύπωσης έχει σχεδόν εξαλειφθεί. Οι παραδοσιακές τεχνικές αναπαράστασης και περιγραφής τόσο της αρχικής ιδέας όσο και της τελικής πρότασης με μακέτες και σχέδια συχνά σε πολλές περιπτώσεις απείχαν αρκετά από την πραγματικότητα, δηλαδή την κατασκευή. ‘’Η ανά χείρας μεταφορά των σχεδίων και η ερμηνεία τους που γινόταν παλαιότερα, δημιουργούσε ρήγματα και κενά σε αυτό που θα έπρεπε να είναι μια συνεχής και αδιάσπαστη πορεία από την ανάπτυξη της ιδέας στην κατασκευαστική υλοποίηση με αμοιβαία ανατροφοδότηση και από τις δύο πλευρές μέχρι την κατάληξη στο τελικό αποτέλεσμα’’ (Φλωράκη Κατερίνα, 2016: 34). Αυτό το χάσμα στην εποχή μας με τη βοήθεια του ψηφιακού σχεδιασμού και συγκεκριμένα του Building information modelling (B.I.M.) με τους συνεχείς κύκλους ενημέρωσης-ανατροφοδότησης των σχεδίων, τείνει να ξεπεραστεί σε μεγάλο βαθμό. Ταυτόχρονα, με τη βοήθεια της τρισδιάστατης εκτύπωσης , οι αρχιτέκτονες-σχεδιαστές έχουν τη δυνατότητα να υλοποιήσουν έστω και σε μικρότερη κλίμακα ακόμα, τα ψηφιακά σχέδια τους όσο πολύπλοκα και αν είναι αυτά.

Παρακάτω παρατηρούμε δυο απόψεις του ‘’Protohouse’’ μιας πειραματικής κατοικίας με μέλη εκτυπωμένα από τρισδιάστατο εκτυπωτή, σχεδιασμένο από τους Softkill Design. Όπως παρατηρούμε, η γεωμετρία του είναι τόσο σύνθετη που θα ήταν αδύνατο να κατασκευαστεί χωρίς τη χρήση της συγκεκριμένης τεχνολογίας.

Εικόνα 1,2. Protohouse project. Σχεδιαστική ομάδα : Softkill Design

Πλεονεκτήματα-μειονεκτήματα της τρισδιάστατης εκτύπωσης

Όπως κάθε τεχνολογία, έτσι και η τρισδιάστατη εκτύπωση έχει κάποια προτερήματα και μειονεκτήματα. Αυτά τα χαρακτηριστικά αφορούν τόσο την ταχύτητα, την ποιότητα, την πολυπλοκότητα, το κόστος αλλά και τις ενδεχόμενες αστοχίες μιας οποιασδήποτε κατασκευής.

Βασικότερα πλεονέκτημα της τρισδιάστατης εκτύπωσης είναι η δημιουργία αντικειμένων με πολύπλοκη γεωμετρία και μεγάλη λεπτομέρεια σε σύντομο χρονικό διάστημα χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση. Κατά συνέπεια ο σχεδιαστής-αρχιτέκτονας απελευθερώνεται αφού μπορεί να σχεδιάζει και να υλοποιεί καμπύλες και γενικά οργανικές δομές.

Επίσης είναι εύκολη και γρήγορη η προτυποποίηση σε μικρή κλίμακα μεγάλων αντικειμένων, δομών κλπ. που πρόκειται να κατασκευαστούν. Ως αποτέλεσμα, είναι εφικτή η γρήγορη προσομοίωση κατασκευών ώστε να χρησιμοποιηθούν σε πειράματα, μελέτες κλπ. Ταυτόχρονα, γίνεται χρήση μόνο του υλικού που απαιτείται για την κατασκευή χωρίς καθόλου σπατάλη, ώστε εξοικονομούνται σημαντικοί πόροι και πρώτες ύλες. Άλλωστε ‘’το ενεργειακό αποτύπωμα ενός συστήματος παραγωγής με τρισδιάστατους εκτυπωτές είναι πολύ μικρότερο σε σχέση με μια παραδοσιακή βιομηχανία’’ (Ben RedWood 2018:1).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της τρισδιάστατης εκτύπωσης είναι η μαζική εξατομίκευση (mass customization), δηλαδή δυνατότητα μετατροπής του αρχικού ψηφιακού μοντέλου και προσαρμογής του στις εκάστοτε ανάγκες. Κατά συνέπεια υπάρχει δυνατότητα προσωπικής έκφρασης στο σχεδιασμό και εξάλειψη κοπιαστικών μετατροπών σε ήδη υπάρχοντα βιομηχανικά υλικά ώστε να προσαρμοστούν στις ιδιαίτερες ανάγκες της κατασκευής. Επιπλέον, η παραγωγή μπορεί να πραγματοποιηθεί σε οποιοδήποτε σημείο της γης (localization of production) αφού μοναδική προϋπόθεση είναι η ύπαρξη ενός τρισδιάστατου εκτυπωτή. Ο κατασκευαστής πλέον δεν χρειάζεται να είναι σε ένα εξειδικευμένο εργοστάσιο εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά, αλλά μπορεί να γίνει οποιοσδήποτε έχει έναν εκτυπωτή και διαθέτει τεχνικές γνώσεις πάνω στο αντικείμενο. Αυτό το χαρακτηριστικό μπορεί να οδηγήσει σε λιγότερες μεταφορές υλικών και φθηνότερες πρώτες ύλες αν συμπεριλάβουμε το γεγονός ότι συχνά υπάρχει η δυνατότητα να παράγεται επί τόπου η πρώτη ύλη για έναν τρισδιάστατο εκτυπωτή. Σημαντικά βήματα σε αυτή την κατεύθυνση έχει κάνει η ομάδα Precious plastic Lab στην Ολλανδία, όπου έχουν μελετήσει και σχεδιάσει μηχανήματα που ανακυκλώνουν πλαστικό μετατρέποντας το σε νήμα για τρισδιάστατο εκτυπωτή. Τα σχέδια και οι οδηγίες χρήσεις των μηχανημάτων είναι δημοσιευμένα στο διαδίκτυο. Ωστόσο, υπάρχουν ισχυρές αμφιβολίες σχετικά με την ποιότητα του παραγόμενου υλικού.

Ταυτόχρονα η παραγωγή αντικειμένων γίνεται τόσο αυτοματοποιημένα, ώστε ο σχεδιαστής μπορεί να αποκτήσει μεγάλο έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα , στις παραδοσιακές μεθόδους απαιτούνται πολλά στάδια επεξεργασίας ενός αντικείμενο μέχρι να φτάσει στην τελική του μορφή όπως είναι το βάψιμο, το φινίρισμα, το καθάρισμα κα. Όπως γίνεται αντιληπτό υπάρχει πιθανότητα σε κάποιο από αυτά τα στάδια να προκύψει αστοχία που θα μειώσει την ποιότητα και τις ιδιότητες του τελικού προϊόντος. Αντίθετα , με την βοήθεια της τρισδιάστατης εκτύπωσης, το αντικείμενο φτάνει ‘’εκ γενετής’’ στην τελική του μορφή ώστε ο σχεδιαστής μπορεί σχετικά πιο εύκολα να διορθώσει πιθανές αστοχίες και σφάλματα.

Τα εκτυπωμένα υλικά ακόμα, μπορούν να έχουν πολλές ιδιότητες ταυτόχρονα όπως υψηλή αντοχή, ελαστικότητα, διαφάνεια ενώ απαιτείται λίγη έως καθόλου ανθρώπινη εργασία κατά την παραγωγή τους. Έτσι, γίνεται εφικτή η παραγωγή υψηλής ποιότητας αντικειμένων με πιθανή μείωση ακόμα και του εργάσιμου χρόνου. Το τελευταίο, γίνεται καλύτερα κατανοητό εάν αντιληφθούμε πόσο δαπανηρή χρονικά

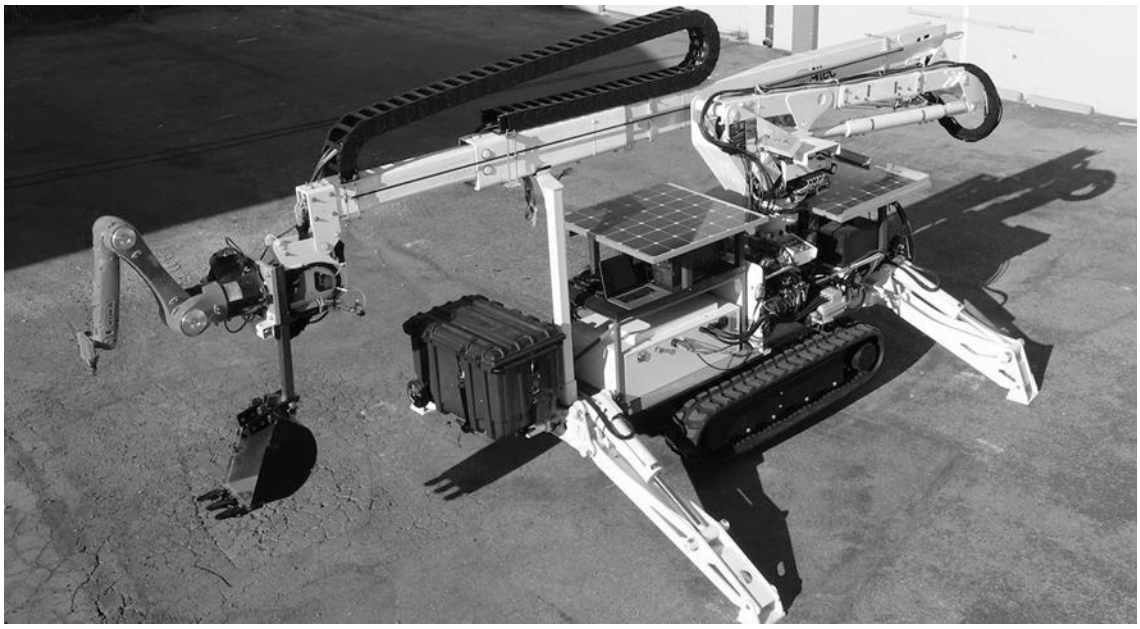
είναι η παραγωγή αντικειμένων στις μέρες μας που απαιτούν μεγάλη ακρίβεια και συγκεκριμένες ιδιότητες όπως εξαρτήματα μηχανών και εργαλεία.

Παρ' όλα αυτά υπάρχουν και αρκετά μειονεκτήματα τα οποία αμφισβητούν την δυνατότητα μιας αποφασιστικής εξάπλωσης της τρισδιάστατης εκτύπωσης σε μια από τις επικρατέστερες τεχνολογίες στον $21^{ο}$ αιώνα. Τα βασικότερο από αυτά τα μειονεκτήματα είναι το μεγάλο κόστος για κατασκευές μεγάλων σχετικά διαστάσεων. Για παράδειγμα, η τρισδιάστατη εκτύπωση κατοικιών αν και είναι εφικτή, δεν έχει διαδοθεί σε μεγάλο βαθμό διότι είναι πολύ δαπανηρή. Εργαστήρια στην Αμερική, την Ολλανδία και τη Ρωσία έχουν προχωρήσει σε τέτοιες κατασκευές με την αγορά όμως να θέτει περιορισμούς στην περεταίρω εφαρμογή τους.
Παράλληλα η έλλειψη γνώσεων και τεχνικών τρισδιάστατης εκτύπωσης μπορεί γρήγορα να οδηγήσει σε χαμηλής ποιότητας αντικείμενα και σπατάλη πρώτων υλών. Αναμφίβολα, στην τρισδιάστατη εκτύπωση δεν διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο ο σχεδιασμός αλλά και οι ρυθμίσεις (slicing methods) που εφαρμόζονται κάθε φορά σε κάθε αντικείμενο που πρόκειται να εκτυπωθεί όπως η θερμοκρασία, η ταχύτητα κλπ. Τα υλικά έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες κάθε φορά και η άγνοια αυτών μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την τελική αποσύνθεση της κατασκευής ή την εύκολη αστοχία της.
Η έλλειψη τέλος, επαρκούς νομικού πλαισίου στις περισσότερες χώρες μπορεί να οδηγήσει σε κατασκευές επικίνδυνων ή αιχμηρών αντικειμένων που θα χρησιμοποιηθούν χωρίς έλεγχο από οποιονδήποτε και πιθανότατα να βλάψουν το κοινό συμφέρον. Η ευκολία και η δυνατότητα εκτύπωσης αντικειμένων μπορεί να θέσει ζητήματα ακόμα και πνευματικών δικαιωμάτων από εταιρείες που θα μειώνονται τα έσοδα τους μιας και τα προϊόντα τους θα σχεδιάζονται και θα εκτυπώνονται από τρίτους.

Τρισδιάστατη εκτύπωση μεγάλων διαστάσεων

Στην εποχή μας σε πολλά ερευνητικά κέντρα, πανεπιστήμια αλλά και εταιρείες έχουν αναπτυχθεί συστήματα με στόχο την τρισδιάστατη εκτύπωση μεγάλων διαστάσεων. Παρακάτω θα αναφέρω τις σημαντικότερες προσπάθειες εκτύπωσης αντικειμένων μεγάλων διαστάσεων με άμεση εφαρμογή στην αρχιτεκτονική και γενικότερα στις κατασκευές. Μέσα από πλήθος παραδειγμάτων έχω επιλέξει συγκεκριμένα τρία τα οποία θεωρούμε πιο αντιπροσωπευτικά.

I. Digital construction platform (DCP) v.2, media lab M.I.T

Εικόνα 3. Άποψη του Digital construction platform (DCP) v.2.

Εικόνα 4. Εκτύπωση θόλου διαστάσεων 14,6 χ 3,7 m από το Digital construction platform (DCP) v.2.

''Η ψηφιακή πλατφόρμα κατασκευών (DCP) είναι μια πειραματική τεχνολογία που επιτρέπει την ψηφιακή κατασκευή σε μεγάλη κλίμακα. Σε αντίθεση με την τυπική προσέγγιση που βασίζεται στην ψηφιακή κατασκευή, τα ρομποτικά συστήματα προσφέρουν μεγαλύτερης ευελιξίας εργασιών, δυναμικά επεκτάσιμων χώρων εργασίας, γρήγορων χρόνων εγκατάστασης και ευκολότερης εφαρμογής με τις υπάρχουσες τεχνικές κατασκευής. Πιθανές εφαρμογές για αυτό το σύστημα περιλαμβάνουν την κατασκευή μη τυποποιημένων αρχιτεκτονικών μορφών, την ενσωμάτωση των δεδομένων που συλλέγονται επί τόπου σε πραγματικό χρόνο στις διαδικασίες κατασκευής, βελτίωση της αποδοτικότητας, της ποιότητας και της ασφάλειας των κατασκευών και εξερεύνηση αυτόνομων κατασκευαστικών συστημάτων για χρήση σε ανακούφιση από καταστροφές, επικίνδυνα περιβάλλοντα και εξωγήινη εξερεύνηση. Το σύστημα έχει επιδείξει με επιτυχία ψηφιακές κατασκευές μεγάλης κλίμακας με μια σειρά διαφορετικών μέσων και διαδικασιών κατασκευής, όπως η ελαφριά εκτύπωση, η εκσκαφή, η κατασκευή συγκολλημένων αλυσίδων και η παραγωγή προσθέτων με τη διαδικασία Print-in-Place. Για να διερευνηθεί το δυναμικό κατασκευής της πλατφόρμας, κατασκευάστηκε αρχιτεκτονική δοκιμαστική εκτύπωση ενός ανοιχτού θόλου μήκους 14,6 m με ύψος 3,7 m με χρόνο εκτύπωσης 13,5 ώρες'' (Matter.media.mit.edu, 2016).

Εικόνα 5. Pylos Project.

II. Pylos project, Institute of Advanced Architecture Catalonia (IAAC)

Το συγκεκριμένο project, είναι ένα ερευνητικό πρόγραμμα που διεξάγει ο φοιτητής Σοφοκλής Γιαννακόπουλος στην Βαρκελώνη. Στόχος είναι η δημιουργία τρισδιάστατων αντικειμένων μεγάλων διαστάσεων με το υλικό του πηλού για πρακτικές εφαρμογές στην κατασκευή κτηρίων.

''Ο πηλός παρουσιάζει το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της τρισδιάστατης εκτύπωσης ως μεθόδου κατασκευής μεγάλης κλίμακας, με φυσικά, βιο-αποικοδομήσιμα, ανακυκλώσιμα υλικά και υλικά που

βρέθηκαν σε τοπικό επίπεδο, με αναμφισβήτητο ενδιαφέρον ιδιαίτερα σε αυτή την εποχή της οικονομικής και περιβαλλοντικής κρίσης. Αυτό το υλικό δεν μπορεί να είναι άλλο από το έδαφος. Το έργο επικεντρώνεται στις φυσικές ιδιότητες του εδάφους. Τη Γη ή το Έδαφος, ως δομικό υλικό που χρησιμοποιείται από τους νεολιθικούς χρόνους. Τα πλεονεκτήματα μιας δομής γης - εδάφους σχετίζονται κυρίως με το περιβάλλον και την οικονομία, είναι ασφαλή και φιλικά προς το περιβάλλον μας. Το έδαφος προσφέρει επίσης τα πλεονεκτήματα της φυσικής μόνωσης, της πυροπροστασίας, της κυκλοφορίας του αέρα, του χαμηλού πρώτου κόστους, των 100% ανακυκλώσιμων δομών, της ακαμψίας, της μεγάλης δύναμης, του θερμικού σφονδύλου, των χαμηλών εκπομπών του θερμοκηπίου, της ρύθμισης του κλίματος και του υγιούς εσωτερικού περιβάλλοντος.

Το έργο επικεντρώνεται στη συμπεριφορά του εδάφους όταν αναμειγνύεται με άλλα συστατικά, προς την καλύτερη κατανόηση του υλικού και των πιθανών σύνθετων υλικών.

Τα αποτελέσματα των υλικών που προέκυψαν από την ανάπτυξη της πρώτης φάσης αυτού του ερευνητικού έργου είναι πολύ ελπιδοφόρα για ένα νέο, πάνω από 96% με βάση το έδαφος, υλικό που έχει 3 φορές μεγαλύτερη αντοχή σε εφελκυσμό από βιομηχανική σκληρή πηλό. Η σπουδαιότητα του υλικού που επιλέγεται για την έρευνα δεν σχετίζεται μόνο με την απεριόριστη υπάρχουσα ποσότητα αλλά και για τη μείωση του αναδυόμενου βαθμού ενσωματωμένης ενέργειας μέσα στη διαδικασία κατασκευής, τους κινδύνους μεταφοράς και την παραγωγή ανεξάρτητα από την ηλεκτρική ενέργεια, τη διαθεσιμότητα καυσίμου και τα φαινόμενα θερμοκηπίου. Το έργο είναι επίσης εμπνευσμένο από μία από τις ιδιότητες του αδιάλυτου εδάφους. Το έδαφος μπορεί να ανακυκλωθεί απεριόριστα πολλές φορές σε εξαιρετικά μεγάλο χρονικό διάστημα.'' (Pylos.iaac.net, 2018)

Εικόνα 6,7 ,8 . Απόψεις του 3d print house, κατασκευασμένου από την εταιρεία Apis core και μεγέθους 38m^2.

III. Apis core company, 3d print house

Η συγκεκριμένη εταιρεία που ξεκίνησε από τη Ρωσία και έχει αναπτυχθεί και σε άλλες χώρες, κατάφερε να εκτυπώσει μια κατοικία από το μηδέν σε μόλις 24 ώρες Μόσχα. Σύμφωνα με την ιστοσελίδα της έχει ως όραμα την περεταίρω ανάπτυξη της τρισδιάστατης εκτύπωσης μεγάλων διαστάσεων στη Γη αλλά και την εξάπλωση της στον πλανήτη Άρη.

Όσον αφορά το συγκεκριμένο κτήριο, το κόστος του κτιρίου είναι περίπου στα 10.000 δολάρια. ‘’Το σπίτι χτίστηκε εξ ολοκλήρου στο χώρο του ξενοδοχείου χρησιμοποιώντας μόνο ένα κινητό 3D εκτυπωτή. Είναι ένα σπίτι κατοικήσιμο και ασφαλές. Όλοι οι τοίχοι και τα θεμέλια αυτής της δομής τυπώθηκαν με ένα μείγμα από σκυρόδεμα. Τα υπόλοιπα κτηριακά μέλη όπως τα παράθυρα, τα φωτιστικά και τα έπιπλα προστέθηκαν μετά την κατασκευή. Το μέγεθος του κτηρίου είναι 38 m^2 ενώ η εκτιμώμενη τιμή ανά τετραγωνικό μέτρο είναι 275 $/$m^2$. Το τελικό κόστος του συνόλου του έργου να ανέρχεται σε 10,134 δολάρια’’. (Apis-cor.com, 2018)

Συνέπειες στην κοινωνία

Είναι προφανές ότι οι συνέπειες της συγκεκριμένης τεχνολογίας τόσο στον ίδιο τον άνθρωπο όσο και στην κοινωνία και το περιβάλλον είναι πολλές και ίσως άγνωστες μέχρις ότου να εφαρμοστεί σε ευρεία κλίμακα. Παρ ‘ όλα αυτά, μπορούμε να αναφέρουμε ορισμένες τις οποίες θεωρούμε σημαντικές. Όπως έλεγε ο Ουίνστον Τσώρτσιλ.’’Εμείς διαμορφώνουμε τα κτήρια μας, στη συνέχεια αυτά διαμορφώνουν εμάς’ .’Γίνεται λοιπόν αντιληπτό από την παραπάνω φράση πως η ζωή, η καθημερινότητα των ανθρώπων ακόμα και ο χαρακτήρας τους ενδέχεται να επηρεάζεται και από τα κτήρια στα οποία κατοικούν. Κατά συνέπεια, μια γενναία εξέλιξη και μεταβολή του παραγόμενου αρχιτεκτονικού χώρου θα έχει ίσως άμεσες συνέπειες στις ζωές των μελλοντικών ανθρώπων.

Πρώτα απ’ όλα η δυνατότητα τρισδιάστατης εκτύπωσης αλλάζει τον τρόπο που σκέφτεται-σχεδιάζει ο αρχιτέκτονας και κατά συνέπεια μεταβάλλεται ο παραγόμενος αρχιτεκτονικός χώρος. Στα επόμενα χρόνια ενδέχεται να αλλάξουν ριζικά τα κτήρια στα οποία κατοικούμε, δουλεύουμε, διασκεδάζουμε ,μιας και η γεωμετρία τους ενδέχεται να είναι πολύ διαφορετική από τα ‘’κτήρια-κουτιά’’ που έχουμε συνηθίσει. Τα νέα κτήρια θα έχουν νέες ιδιότητες διασφαλίζοντας υγιεινό περιβάλλον και επιτρέποντας την ανάπτυξη βλάστησης πάνω ή ακόμα και μέσα στα κελύφη τους. Οι πόλεις του μέλλοντος θα είναι πράσινες επιτρέποντας την ομαλή συνύπαρξη ανθρώπου και φύσης.

Επίσης τα νέα κτήρια θα έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες ανάλογα με την τοποθεσία και το μέγεθος τους ώστε να γίνονται πιο φιλικά στο χρήστη και να προσαρμόζονται στις αλλαγές των κατοίκων τους άμεσα, μιας και ενδέχεται να υπάρχει δυνατότητα διά-δράσης. Θα είναι δηλαδή κτήρια με τεχνητή νοημοσύνη. Οι τρισδιάστατοι εκτυπωτές θα μπορούν να λαμβάνουν πληροφορίες από το περιβάλλον του κτηρίου ώστε να μετατρέπουν την αρχικά σχεδιασμένη δομή σε κατάλληλη για τις ιδιαίτερες κλιματικές συνθήκες βάσει παραμέτρων που θα έχουν λάβει. Αντίστοιχο εξοπλισμό έχει αναπτύξει το Media lab του M.I.T το 2016 με όνομα ‘’’Digital construction platform’’’ ώστε να αυξήσει την αποδοτικότητα ,την ασφάλεια και την ποιότητα των παραγόμενων κατασκευών.

Ταυτόχρονα, η δυνατότητα δημιουργίας κτηρίων και γενικά οικιστικών δομών σε μικρό χρονικό διάστημα με μικρό κόστος χωρίς σπατάλη πρώτων υλών μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ταχύτερη αντιμετώπιση των συνεπειών που έχουν φυσικές καταστροφές, πόλεμοι καθώς και ατυχήματα. Νέες πόλεις μπορούν να οικοδομηθούν γρήγορα πάνω στα συντρίμμια παλιών οικισμών προσφέροντας ασφαλές καταφύγιο στους ανθρώπους.

Όσον αφορά το ίδιο το άτομο, άμεση επίπτωση της τρισδιάστατης εκτύπωσης στο άτομο είναι η δυνατότητα μείωσης σε σημαντικό βαθμό του εργάσιμου χρόνου και ταυτόχρονη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Παρ όλα αυτά, όπως κάθε τεχνολογική ανακάλυψη από μόνη της δεν είναι ούτε θαυματουργή ούτε επικίνδυνη ούτε ουδέτερη, έχει όμως συγκεκριμένες προεκτάσεις και προοπτικές. Η χρήση και η εκμετάλλευση της εναπόκειται στον ανθρώπινο παράγοντα και κρίνεται ανάλογα με την εκάστοτε κατανομή δυνάμεων στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Με άλλα λόγια η τρισδιάστατη εκτύπωση στην εποχή μας, με τη δεδομένη κυριαρχία της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και το

συνεχόμενο κυνήγι του μέγιστου δυνατού ποσοστού κέρδους από τις επιχειρήσεις, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μεγαλύτερους δείκτες ανεργίας και περαιτέρω φτωχοποίηση μεγάλου μέρους της κοινωνίας.
Ακόμα, πιθανή είναι η όξυνση των διαφορών ανάμεσα σε ανθρώπους αλλά και κράτη. Μιας και η τρισδιάστατη εκτύπωση είναι τόσο επαναστατική αλλαγή όσον αφορά τις κατασκευές, οι άνθρωποι πιθανότατα θα χωριστούν στους ‘’προνομιούχους’’, εκείνους δηλαδή που υιοθετούν τις τεχνολογικές αλλαγές και επωφελούνται από αυτές και τους ‘’μη προνομιούχους’’ , δηλαδή αυτούς που δεν έχουν τη δυνατότητα ,(λόγω οικονομικής αδυναμίας, κοινωνικής θέσης κλπ.) να χρησιμοποιήσουν τέτοιες τεχνολογίες. Αντίστοιχα, κάποια οικονομικά ισχυρά κράτη θα μπορούν να επωφελούνται από τις τεχνολογικές ανακαλύψεις και να ισχυροποιούν τη θέση τους σε παγκόσμιο επίπεδο σε σχέση με άλλα τεχνολογικά ‘’καθυστερημένα’’ κράτη.

Συμπεράσματα

Στην εποχή μας η ραγδαία ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολογίας έχει μεταβάλει τον τρόπο που σκέφτεται και σχεδιάζει ο αρχιτέκτονας. Σύμφωνα με τον καθηγητή του M.I.T Gershenfeld Neil η νέα ψηφιακή επανάσταση αφορά την κατασκευή. Η γεφύρωση του κενού μεταξύ σχεδίου και πραγματικότητας που έχει συντελεστεί με τη συμβολή της τρισδιάστατης εκτύπωσης προσφέρει τεράστια συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τις παλιές μεθόδους κατασκευής όσον αφορά τον χρόνο, το κόστος, την ποιότητα της κατασκευής αλλά και τις ιδιότητες της. Έτσι ο παραγόμενος αρχιτεκτονικός χώρος αλλάζει με συνέπειες στο ίδιο το άτομο, τον περιβάλλον και την κοινωνία γενικότερα. Τα κτήρια και οι πόλεις του μέλλοντος πρόκειται να είναι τελείως διαφορετικά από τα σημερινά. Έτσι η ανθρωπότητα έχει να αντιμετωπίσει νέες ευκαιρίες, προκλήσεις και απειλές αφού η τεχνολογία δεν είναι από μόνη της ούτε θαυματουργή ούτε επικίνδυνη μα ούτε και ουδέτερη, έχει όμως συγκεκριμένες προοπτικές. Αυτές οι προοπτικές πρέπει να ερευνηθούν εκτενέστερα ώστε τελικά να επαληθευτούν ή να απορριφθούν οι σημερινοί ισχυρισμοί μας.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

Apis-cor.com. (2018). Apis Cor | We print buildings. [online] Available at: http://apis-cor.com/en/ [Accessed 6 May 2018].

Cynthia Ottchen.(2009), The Future of Information Modeling and the End of Theory, στο Architectural Design,Closing The Gap: Information Models in Contemporary Design Practice, Vol 79, London, Wiley, pg.25, 28-32.

Fairs, M. (2018). ProtoHouse by Softkill Design. [online] Dezeen. Available at: https://www.dezeen.com/2012/10/23/protohouse-by-softkill-design/ [Accessed 2 Mar. 2018].

Floraraki K. (2016), Digital Fabrication and 3d printing, Modern construction methods and the role of Architect, Athens,N.T.U.A,pg32-35,44-47

Gershenfeld, N. (2012). How to Make Almost Anything. [online] ForeignAffairs. Availableat: https://www.foreignaffairs.com/articles/2012-09-27/how-make-almost-anything [Accessed 6 Mar. 2018].

Giannakopoulos, S. (2018). PYLOS ///. [online] Pylos.iaac.net. Available at: http://pylos.iaac.net/main.html#material [Accessed 6 May 2018].

Klaus schwab (2016) The fourth industrial revolution, world economic forum, [online] Available at: https://www.slideshare.net/sidneylins1000/klaus-schwab-the-fourth-industrial-revolution [Accessed 5 Mar. 2018].

Matter.media.mit.edu. (2016). Digital Construction Platform (DCP) v.2, Compound Robotic Arm System for Architectural Construction Mountain View, CA. [online] Available at: http://matter.media.mit.edu/tools/details/digital-construction-platform-dcp [Accessed 6 May 2018]

Oxman, N. (2018). Neri Oxman. [online] Materialecology.com. Available at: http://www.materialecology.com/ [Accessed 18 Mar. 2018].

Petroşanu D. , Pîrjan A , The impacts of 3d printing technology on society and economy. [online] ftp://ftp.repec.org/opt/ReDIF/RePEc/rau/jisomg/Wi13/JISOM-WI13-A19.pdf [Accessed 6 Mar. 2018].

Redwood, B. (2018). The Advantages of 3D Printing. [online] 3D Hubs. Available at: https://www.3dhubs.com/knowledge-base/advantages-3d-printing#introduction [Accessed 6 Mar. 2018].

Sheil, B (2005). Design through Making: an Introduction, Architectural Design, Design through Making, Vol 75, Wiley, London , pg. 7

Πηγές εικόνων

Εικόνα 1: [online] Archdaily. Available at: https://www.archdaily.com/335887/3-d-printing-protohouse [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 2: [online] Archdaily. Available at: https://www.archdaily.com/335887/3-d-printing-protohouse [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 3: [online] Medial Lab Mit. Available at: http://matter.media.mit.edu/tools/details/digital-construction-platform-dcp#prettyPhoto[digital-construction-platform-dcp]/2/ [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 4: [online] Medial Lab Mit. Available at : http://blogs.sccs.swarthmore.edu/julianleland /engineering/academic-projects/digital-construction-platform-v-2/ [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 5: [online] Pylos Project IAAC. Available at : http://pylos.iaac.net/main.html#main [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 6: [online] http://apis-cor.com/en/ [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 7: [online] http://apis-cor.com/en/ [Accessed 6 Mar. 2018].

Εικόνα 8: [online] http://apis-cor.com/en/ [Accessed 6 Mar. 2018].

Κοινωνικο-χωρικές διαφοροποιήσεις και αντιλήψεις για τη μετανάστευση: Η περίπτωση της Μυτιλήνης, Καλοκαίρι 2015

Ελένη Κατσένιου

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΠΜΣ Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Ελ.Βενιζέλου 70, 17671, Καλλιθέα, Αθήνα

Περίληψη

Το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο που αγγίζει άμεσα και την Ελλάδα. Δημιουργεί οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές. Οι δυσκολίες κοινωνικής ένταξης των μεταναστών ενισχύουν ξενοφοβικές και ρατσιστικές αντιδράσεις. Κοινωνικοί διαχωρισμοί αλλά και χωρικοί διαχωρισμοί εμφανίζονται με το φαινόμενο της μετανάστευσης.Η Μυτιλήνη ως περιοχή έρευνας, αποτελεί μία νησιωτική περιοχή της Ελλάδας με πολύ χαρακτηριστική γεωγραφική θέση και με μεγάλη ιστορική σημασία. Η μετανάστευση είναι συνδεδεμένη με το νησί από πολύ παλιά και συνεχίζει να χαρακτηρίζει το νησί της Λέσβου. Οι άνθρωποι που περνάνε στο νησί, έρχονται σε επαφή με τους κατοίκους του νησιού και τις αντιλήψεις τους.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στις κοινωνικο-χωρικές διαφοροποιήσεις και αντιλήψεις των κατοίκων της πόλης της Μυτιλήνης. Για την έρευνα δόθηκαν σε τέσσερις περιοχές της πόλης της Μυτιλήνης ερωτηματολόγια. Συγκεντρώθηκαν αρχικά κάποια θεωρητικά και ιστορικά στοιχεία για τις περιοχές έρευνας. Οι ερωτηθέντες επιλέχθηκαν με βάση το αν κατοικούν σε μια από τις παραπάνω περιοχές που αναφέρθηκαν ή ζουν σε κάποια περιοχή από αυτές πολλές ώρες για προσωπικούς λόγους, για παράδειγμα εργάζονται στη περιοχή. Η ολοκλήρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε σε διάστημα 2 μηνών, Ιούλιο και Αύγουστο το Καλοκαίρι του 2015. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχει διαφοροποίηση όχι μόνο μεταξύ των φύλων (άντρας – γυναίκα) αλλά και με την περιοχή διαμονής τους, την κοινωνική κατάσταση στην εργασία και την ηλικία τους. Με βάση αυτά επηρεάζετε η διαμόρφωση των αντιλήψεων των κατοίκων της Μυτιλήνης σχετικά με το θέμα της μετανάστευσης και η κάθε περιοχή παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστευση, Μυτιλήνη, Λέσβος, Καλοκαίρι 2015

Socio-spatial differentiation and the social construction of resident's opinion about refugees and immigrants in Mytilene

Eleni Katseniou

Postgraduate Student Geography Department, Harokopio University, Eleftheriou Venizelou 70, 17671, Kallithea, Athens

Abstract

The phenomenon of immigration is a global phenomenon that directly affects Greece, causing economic, social and cultural changes. The difficulties of social integration of migrants support xenophobic and racist reactions. Both social and spatial differentiation occurs with the phenomenon of migrationMytilene, as a research area, is an island of Greece with a very distinctive geographic location and with great historical significance. Immigration has been linked to the island since ancient times and still characterizes the island of Lesbos. The people who pass through the island come in touch with the inhabitants of the island and their perceptions.

The present study focuses on the socio-spatial differentiations and perceptions of the inhabitants of Mytilene. Four questionnaires were given to four areas of Mytilene to conduct the survey. Initially some theoretical and historical data were collected regarding the research areas.Respondents were selected based on whether they live in one of the above mentioned areas or live in a certain area of them for many hours for personal reasons, for example working in the area. The questionnaires were completed within 2 months, July and August, in the summer of 2015.The results show that there is differentiation not only between the sexes (male - female) but also in their place of residence, social status at work and their age. Based on this, the formation of the perceptions of the inhabitants of Mytilene, on the issue of migration, is affected and each region presents a particular way of expression.

Keywords: immigration, Mytilene, Lesvos, Summer 2015

Εισαγωγή

Η Ελλάδα λόγω της γεωγραφικής θέσης της είναι η πρώτη χώρα υποδοχής μεταναστών. Οι αντιλήψεις των Ελλήνων στο παρελθόν δεν ήταν ξενοφοβικές, επειδή η Ελλάδα είχε το ρόλο της χώρας αποστολής μεταναστών προς τις πλούσιες χώρες της Ευρώπης και όχι τη χώρα υποδοχής. Μετά το 1990 η Ελλάδα δέχεται ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης προερχόμενο κυρίως από βαλκανικές χώρες και σιγά σιγά οι ξενοφοβικές συμπεριφορές κάνουν την εμφάνισή τους.

Η εκπαίδευση είναι η βασικότερη διαδικασία διαχείρισης αυτής της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας στην ελληνική κοινωνία καθώς και η ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών και η αποφυγή των ΜΜΕ, καλλιέργειας ρατσιστικών αντιλήψεων. Όταν τα άτομα δεν διδάσκονται την αξία της ισότητας, της δικαιοσύνης, της ειρήνης, του σεβασμού είναι εύκολο να παρασυρθούν από ρατσιστικές αντιλήψεις. Όπως επίσης τα συμπλέγματα ανωτερότητας ή κατωτερότητας που χαρακτηρίζουν κάποια άτομα ή ακόμα και λαούς, καλλιεργούν το φθόνο και το μίσος. Τα άτομα αισθάνονται υπεροχή και κυριαρχία απέναντι στους άλλους. Σε κάθε περιοχή μπορεί να γεννηθεί ο ρατσισμός. Ιδιαίτερα όταν πραγματοποιείται ένα μεγάλο ιστορικό κύμα μετανάστευσης και διανύει μία σειρά από χώρες με διαφορετικές αντιλήψεις και πιστεύω. Κάθε περιοχή αλλά και χώρα διαφέρει στον τρόπο αντιμετώπισης του φαινομένου της μετανάστευσης.

Σκοπός της πτυχιακής εργασίας είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων στην πρωτεύουσα του νομού Λέσβου, της πόλης της Μυτιλήνης, σε συγκεκριμένες περιοχές της την περίοδο του καλοκαιριού.

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι κοινωνικοί διαχωρισμοί παράγονται από τις αντιλήψεις που μοιράζονται τα περισσότερα μέλη σε μία κοινωνία. Θεωρητικά για να είναι κάποιος αποδεκτός θα πρέπει να πληροί ορισμένους όρους και κριτήρια όπως το να χαρακτηρίζεται από φυσικά γνωρίσματα, ιδιότητες και συμπεριφορές που αξιολογούνται θετικά από τη κοινωνία αλλά και να έχει την οικονομική δυνατότητα να συμμετέχει στον τρόπο ζωής των περισσότερων ανθρώπων (Ζάννης Π., 2006).

Η κοινωνία τείνει να απομονώνει και να περιθωριοποιεί. Ότι αξιολογείται από την κοινωνία ως διαφορετικό και εκτός των ορίων που έχει θέσει ως αποδεκτό κατακρίνεται. Ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας.

Η αστική γεωγραφία έχει ως βασικό αντικείμενο τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων στον αστικό χώρο τα οποία προσεγγίζονται με βάση τη χωρική τους διάσταση (Μαλούτας 2000). Απαρχή για την αστική γεωγραφία θεωρείται η περίοδος της Σχολής του Σικάγου (Park, Burgess, McKenzie, 1925). Τη Σχολή του Σικάγου απασχόλησε ο κοινωνικός αποκλεισμός στο εσωτερικό των πόλεων. Προσεγγίστηκε ως οικοσύστημα δηλαδή, ταξινομώντας τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες βάσει της συμπεριφοράς τους, σε δομές εμπνευσμένες από το φυσικό βασίλειο όσο και εθνογραφικές ερμηνείες βάση δηλαδή των πολιτισμικών διαφορών. Κατά των Burgess, τα άτομα παρουσιάζουν συμπεριφορά ανάλογη με τη κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσονται κι έτσι τείνουν να χωροθετούνται στις ίδιες θέσεις με τους όμοιούς τους και σε θέσεις που ταιριάζουν περισσότερο στα χαρακτηριστικά τους.

Η δημιουργία ενός δομημένου περιβάλλοντος είναι σημαντική στην κοινωνική αναπαραγωγή των υψηλότερων και μεσαίων στρωμάτων. Οι δραστηριότητες πολλών ιδρυμάτων σχολεία, πολιτιστικοί σύλλογοι, τοπικές υπηρεσίες, γίνονται μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής και οι τακτικές τους αναπαράγουν τις ταξικές διαφορές και ενισχύουν τον κοινωνικό διαχωρισμό. Κατά την ίδια διαδικασία το δομημένο περιβάλλον μειώνει τις πιθανότητες των πολιτών για κοινωνική συμμετοχή (Harvey, 2002). Με τις σχέσεις εξουσίας μιας πόλης δηλαδή, την διερεύνηση της δυναμικής και της ικανότητας των κοινωνικών τάξεων να κατευθύνουν τους κοινωνικούς οργανισμούς με βάση τα συμφέροντά τους μέσα από κοινωνικές πρακτικές που εφαρμόζουν στην πόλη (Castells, 1982) γίνεται αντιληπτή η αστικοποίηση και η κατανόηση των μετασχηματισμών της πόλης. Η κοινωνική ενσωμάτωση (integration) είναι «Η ιδιαίτερη διαδικασία κατά την οποία προωθείται η ενεργή κοινωνική συμμετοχή διαφορετικής προέλευσης ατόμων, αφού έχουν

γίνει αποδεκτές οι πολιτισμικές, κοινωνικές και ηθικές τους ιδιαιτερότητες, αναγνωρίζοντας ότι το κοινωνικό σύνολο ωφελείται από την πολυπολιτισμικότητα» (Conseil d' Analyse 'Economique 2003).

Οι ομάδες που πλήττονται κυρίως από αυτού του είδος τις διακρίσεις είναι παλιννοστούντες μετανάστες, αλλοδαποί εργατικό δυναμικό, άτομα με ειδικές ανάγκες, τοξικομανείς-αποφυλακισμένοι, τσιγγάνοι και πολιτικοί πρόσφυγες (Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, ΕΚΚΕ, 2005) . Οι χώροι και οι κοινωνίες όπου ενσωματώνουν το κοινωνικό αποκλεισμό στην πόλη παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτή και τη διαμόρφωσή της.

Σύμφωνα με τον Atkinson (2002) υποστηρίζετε ότι ένα άτομο είναι κοινωνικά αποκλεισμένο, εάν δεν συμμετέχει, παρά την επιθυμία του, σε συγκεκριμένες δραστηριότητες της κοινότητάς του, που αφορούν στην κατανάλωση, την αποταμίευση, την παραγωγή, την πολιτική δραστηριοποίηση και την κοινωνική δράση, λόγω διαφόρων αιτίων που είναι πέρα από τον έλεγχο του.

Οι μετανάστες ταυτίζονται σε ένα κοινωνικό επίπεδο παρά την πολιτισμική, εθνοτική ή φυλετική ανομοιογένεια που παρουσιάζουν. Για το λόγο αυτό πολύ συχνά το θέμα της μετανάστευσης παίρνει πολιτισμικές ή και ρατσιστικές διαστάσεις. Ιδιαίτερα οι πολιτικοί πρόσφυγες στην καθημερινότητά τους αντιμετωπίζουν έντονες τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού. Μετανάστες και πρόσφυγες στο εσωτερικό τους, εμφανίζεται ένα δίπολο που κυριαρχεί, αυτό του ντόπιου και τον μετανάστη. Εδώ φορέας του διαχωρισμού γίνεται τόσο το κράτος μέσα από το νομικό θεσμικό πλαίσιο που καθιστά τους μετανάστες παράνομους ή νόμιμους, όσο και η κοινωνία μέσα από τις ρατσιστικές και εθνικιστικές πρακτικές που υιοθετεί.

Η μετανάστευση αποτελεί μείζων παγκόσμιο πρόβλημα, για το οποίο αναζητούνται τοπικές λύσεις. Εντονότερο παράδειγμα των ανθρώπινων αυτών αποτελούν οι πρόσφυγες, που συγκεντρώνονται σε φρουρούμενα στρατόπεδα και καταυλισμούς, ζώντας στο πουθενά χωρίς παρελθόν ή μέλλον, χωρίς δικαίωμα στον φυσικό χώρο και χωρίς καμία ιδιότητα πλην της προσφυγικής (Bauman, 2007). Οι πρόσφυγες σύμφωνα με τον Bauman είναι το απόλυτο θύμα του ρευστού καπιταλισμού. Πληθυσμοί και χωρίς δικαιώματα, ιδιότητα, ή προορισμό, που συντηρούνται μόνο ως εφεδρικό εργατικό δυναμικό σε περίπτωση που χρειαστεί και γίνονται ανεκτοί μόνο όσο βρίσκονται ελεγχόμενοι και εκτός του πλαισίου της κανονικότητας.

Οι παράγοντες που διαμορφώνουν την εισροή μεταναστών στην Ελλάδα είναι πολλοί (μακρο-οικονομικοί, μικροοικονομικοί, πολιτικοί, δημογραφικοί κ.α.), δεν είναι σταθεροί αλλά διαφοροποιούνται με την πάροδο του χρόνου και έχουν αιτιώδη σχέση μεταξύ τους (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007).

Σύμφωνα με τον Bourdieu, μια από τις κεντρικότερες έννοιες της κοινωνιολογίας είναι το habitus. Ως habitus χαρακτηρίζει το σύνολο των συστημάτων παραγωγής από τα οποία, τα άτομα αντιλαμβάνονται τον κόσμο και δρούνε σε αυτόν. Αναφέρεται δηλαδή, στο σύνολο των προδιαθέσεων των ατόμων να ενεργούν και να αντιδρούν στις κοινωνικές περιστάσεις. Άνθρωποι της ίδιας κοινωνικής τάξης τείνουν να ενεργούν με παρόμοιους τρόπους. Το habitus καθοδηγεί τα άτομα στην καθημερινή τους ζωή, προσανατολίζει τις πράξεις τους. Η κατάσταση αυτή , «πρακτική αίσθηση» αφορά τόσο τον νου όσο και το σώμα. Οι πρακτικές παράγονται σε συγκεκριμένες πάντα συνθήκες. Ο κοινωνικο-χωρικός διαχωρισμός έχει πολύ σημαντικό ρόλο και μπορεί να δημιουργεί δομές δόμησης.

Η διαμόρφωση των αντιλήψεων και των στάσεων του γηγενή πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες έχουν ως βασικό παράγοντα το κοινωνικό κεφάλαιο (Πούπος 2010). Το κοινωνικό κεφάλαιο αφορά κεντρικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής, όπως είναι ο σχηματισμός των κοινωνικών δικτύων, οι κοινωνικοί κανόνες και η εμπιστοσύνη, τα οποία επιτρέπουν στα κοινωνικά υποκείμενα να ενεργήσουν αποτελεσματικότερα από κοινού, πραγματοποιώντας κοινούς στόχους.

Η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία, το εισόδημα, η πολιτική τοποθέτηση, το επάγγελμα κ.ά. επηρεάζουν τις στάσεις του πληθυσμού απέναντι στους μετανάστες αν και με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια. Επίσης, τα υψηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου οδηγούν σε συνεργατικές και λειτουργικές κοινωνίες, με την προϋπόθεση βέβαια πως υπάρχει μια γενικότερη ικανοποιητική ποιότητα ζωής, ενώ στην αντίθετη περίπτωση, υψηλά επίπεδα

κοινωνικοοικονομικής στέρησης οδηγούν σε χαμηλά επίπεδα κοινωνικής συνοχής και εμπιστοσύνης (Πούπος 2010).

Η Μυτιλήνη είναι η πρωτεύουσα του νομού Λέσβου, ένα νησί με μία από τις αρχαιότερες πόλεις της Ελλάδας. Ο πληθυσμός της ανέρχεται στους 37.890 κατοίκους (Ε.Σ.Υ.Ε, 2011). Βρίσκεται χτισμένη στο νοτιοανατολικό άκρο του νησιού πάνω σε επτά λόφους ,πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης και απλώνεται αμφιθεατρικά κατά μήκος της παραλίας.

Οι περιοχές έρευνας είναι, το κέντρο της πόλης της Μυτιλήνης, η Χρυσομαλλούσα, ο Συνοικισμός και η περιοχή Ακλειδιού. Οι περιοχές που επιλέχθηκαν είναι ο Συνοικισμός που ιστορικά ήταν μία από τις περιοχές που δέχτηκε ένα πολύ μεγάλο κύμα μετανάστευσης. Η Χρυσομαλλούσα μια περιοχή με έντονες διαφοροποιήσεις στον οικιστικό της χώρο και το κέντρο της πόλης όπου έχει ένα σύνολο ανθρώπων που δεν κατοικούν όλοι στο κέντρο αλλά λόγο της καθημερινότητάς τους διαμορφώνουν μία πλήρη εικόνα για την περιοχή αυτή καθώς και η περιοχή Ακλειδιού με έντονη οικονομική-οικιστική ανάπτυξη. Εξετάζεται συνοπτικά η ιστορία του νησιού αλλά και της πόλης της Μυτιλήνης και τα γενικά χαρακτηριστικά της που επικρατούν μέχρι σήμερα.

Η πολεοδομία και η αρχιτεκτονική της πόλης είναι χαρακτηριστικές των αναγκών οργάνωσης του χώρου σύμφωνα με τις φάσεις της ανάπτυξής της μέσα στο χρόνο καθώς και με τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν.

Η ιστορία της πόλης της Μυτιλήνης ξεκινάει από τα προϊστορικά χρόνια. Προϊστορικά ευρήματα μαρτυρούν την ανθρώπινη παρουσία στο νησί 3000 χρόνια π.Χ. Με τη συνθήκη της Λωζάνης το 1923, την ανταλλαγή των πληθυσμών και την άφιξη χιλιάδων προσφύγων στο νησί αρχίζει μια νέα εποχή. Με το πρώτο διωγμό οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στο νησί ξεπέρασαν τις 100.000, κατά την έκθεση της αρμόδιας τοπικής υπηρεσίας και ο αριθμός αυτός διαρκώς αυξανόταν σε σημείο που κρίθηκε αναγκαία η αποστολή και σε άλλα μέρη της Ελλάδας (Υπουργείων Περιθάλψεως 1920, σ.172). Με την απογραφή του Σεπτεμβρίου του 1914 οι πρόσφυγες στη Λέσβο έφτασαν τους 50.224 (εφ.''Σάλπιγξ'', φ.αρ. 1001, 27-9-1914). Το 1916 ήταν 47.680 μαζί με άλλες 20.000 περίπου που δεν είχανε μητρώο και από αυτούς οι 18.513 έμειναν στη πόλη της Μυτιλήνης και στα προάστιά της. Η καταστροφή του 1922 έφερε μεγάλη ανισορροπία στη Μυτιλήνη καθώς βρέθηκε ως τόπος υποδοχής και εγκατάστασης σε ένα πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων που έφτασε τους 21.515 σε επίσημη απογραφή του 1923.

Η Μυτιλήνη συγκέντρωνε το μεγαλύτερο ποσοστό προσφύγων από τα άλλα νησιά, το 46,6 % (Γεωργίου Ν.Λαμψίδη, 1982). Μετά το 1923 η εικόνα αλλάζει με την αποχώρηση των μουσουλμάνων και την εγκατάσταση των προσφύγων.

Οικοδομούνται νέες συνοικίες και μεταβιβάζονται τίτλοι ιδιοκτησίας. Έντονες είναι οι επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής στην οικονομική και κοινωνική ζωή.

Οι περιοχές που επιλέχθηκαν αρχικά είναι ο Συνοικισμός (Σαρβαρλί) όπου ιστορικά ήταν από τα μέρη που δέχτηκαν ένα πολύ μεγάλο κύμα μετανάστευσης. Με τη συνθήκη της Λωζάννης το 1923 γίνετε η ενσωμάτωση της Λέσβου στην Ελλάδα και η μόνιμη ανταλλαγή του χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού ανάμεσα στην Τουρκία και στην Ελλάδα (Αναγνώστου Σ., 2011). Ο πληθυσμός της πόλης διπλασιάστηκε και λόγω αναγκών δημιουργείται μαζική ανοικοδόμηση προσφυγικών κατοικιών. Λόγω του προσφυγικού ιστορικού της, η περιοχή θεωρήθηκε άξια έρευνας των αντιλήψεων των κατοίκων της.

Η επόμενη περιοχή είναι η Χρυσομαλλούσα όπου είναι μια περιοχή με έντονες διαφοροποιήσεις στον οικιστικό της χώρο. Το 1966-1990 εμφανίζεται ένα νέο πρότυπο δόμησης που απευθύνεται σε μία νέα μεσαία τάξη, απόγονων κυρίως των προσφυγικών οικογενειών που αναζητούν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Σε πολλές περιοχές όπως και στη Χρυσομαλλούσα με τη μέθοδο της αντιπαροχής θυσιάστηκαν πολλές αρχοντικές κατοικίες και δημιουργήθηκαν πολυώροφες οικοδομές.

Το 1979 το κέντρο χαρακτηρίζεται παραδοσιακό τμήμα πόλης και κάποια κτίρια διατηρητέα εντός αυτού και το 1985 εφαρμόζονται οι πρώτοι περιορισμοί δόμησης για το ιστορικό κέντρο (ΦΕΚ 731/Δ΄/31-12-1985).

Το κέντρο της πόλης έχει ένα σύνολο ανθρώπων που δεν κατοικούν όλοι στο κέντρο αλλά λόγο της καθημερινότητάς τους, διαμορφώνουν μία πλήρη εικόνα για την περιοχή αυτή. Το κέντρο της πόλης για τους κατοίκους της πόλης θεωρείται ένας κοινωνικός και πολιτισμικός κόμβος.

Τέλος επιλέχθηκε η περιοχή Ακλειδιού με έντονη οικονομική-οικιστική ανάπτυξη. Η περιοχή Ακλειδιού έχει μια πιο πρόσφατη οικιστική ιστορία στην πόλη διότι το 1992 γίνετε αναθεώρηση του σχεδίου πόλης βάζοντας και το νότιο τμήμα της πόλης, επεκτείνοντας το για να συμπεριλάβει και τον οικισμό του Ακλειδιού. Παρατηρείται μαζική ανοικοδόμηση κατοικιών, τύπου maisonette, στα οικόπεδα των μεγάλων αρχοντικών του περασμένου αιώνα. Θεωρείται ακριβή περιοχή και για την πρόσβαση των κατοίκων στο κέντρο της πόλης απαιτείται συνήθως μέσο μετακίνησης.

Σήμερα η περιοχή της Χρυσομαλλούσας είναι μία πυκνοκατοικημένη περιοχή της Μυτιλήνης στο νοτιοδυτικό άκρο της. Η συνοικία αυτή μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα ήταν περιοχή με περιβόλια και κήπους ενώ τις τελευταίες δεκαετίες γνωρίζει μια ταχύρρυθμη πολεοδομική ανάπτυξη με πολυκατοικίες και εμπορικά καταστήματα. Ο Συνοικισμός ("Σαρβαρλί") θεμελιώθηκε τον Μάρτιο του 1929 για να αντιμετωπίσει μαζικά τις μεγάλες ανάγκες στέγασης των προσφύγων και καταλαμβάνει το λόφο δυτικά από το Βόρειο λιμάνι. Η συνοικία του Ακλειδιού, κομμάτι σήμερα της πόλης της Μυτιλήνης, ήταν κάποτε «ένας μικρός κατάφυτος λόφος, λίγο έξω απ' τη Μυτιλήνη, πάνω απ' την ακρογιαλιά», όπως αναφέρει ο Βενέζης σήμερα είναι μία αρκετά ευκατάστατη περιοχή.

Για τη διερεύνηση των στόχων της πτυχιακής εργασίας πραγματοποιήθηκε έρευνα με ερωτηματολόγιο σε τέσσερις περιοχές της πόλης της Μυτιλήνης, Χρυσομαλλούσα, Ακλειδιού, Συνοικισμού και στο κέντρο της πόλης. Οι ηλικιακές ομάδες ήταν από 30-κάτω, 30-60 και 60 και πάνω. Πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν κάτοικοι της Μυτιλήνης όλων των ηλικιών στις περιοχές Χρυσομαλλούσα, Ακλειδιού, Συνοικισμό και το κέντρο της Μυτιλήνης. Οι ερωτηθέντες επιλέχθηκαν με βάση την περιοχή στην οποία είτε κατοικούν ή ζουν για πολλές ώρες για προσωπικούς λόγους, για παράδειγμα εργάζονται στην περιοχή. Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από 193 κατοίκους της πόλης. Πιο συγκεκριμένα ερωτήθηκαν από 50 κάτοικοι στις περιοχές Συνοικισμού, Χρυσομαλλούσας, στο κέντρο και 43 στην περιοχή Ακλειδιού. Η περίοδος έρευνας πραγματοποιήθηκε σε διάστημα 2 μηνών, Ιούλιο και Αύγουστο.

Στα ερωτηματολόγια που δόθηκαν δεν γίνεται γνωστό από τους ερωτηθέντες το όνομά τους αλλά στοιχεία όπως το επάγγελμά τους, η ηλικία τους και ο τόπος γέννησης και διαμονής. Τα περισσότερα ερωτηματολόγια είχαν τη μορφή συνέντευξης με στόχο τη συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης ερευνήθηκε και χωρικά, δηλαδή δημιουργήθηκε το ερώτημα εάν οι μετανάστες σύμφωνα με τους κατοίκους τοποθετούνται σε συγκεκριμένο μέρος στη Μυτιλήνη και εάν έχουν εθνοτική συγκέντρωση σε κάποια περιοχή, αλλά και αν οι αντιλήψεις που έχουνε οι κάτοικοι εμφανίζουν χωρικές ομοιότητες. Επίσης εξετάστηκε εάν υπάρχει κοινωνικο-χωρικά το μεταναστευτικό κύμα του 1922 σε στοιχεία του σήμερα.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Τα πρώτα συμπεράσματα που παρατηρήθηκαν από την έρευνα των περιοχών είναι ότι υπάρχουν αρκετές διαφορές στην κλίμακα που ερευνήθηκαν αλλά και με βάση τα στοιχεία του κάθε ατόμου. Η κάθε περιοχή παρουσίαζε ένα ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης, με κάποιες περιοχές να παρουσιάζουν ομοιότητες σε κάποιο κομμάτι τους.

Όλες οι περιοχές παρουσιάζουν πολλές διαφορετικές αντιλήψεις, χωρίς να εμφανίζουν έντονο χωρικό διαχωρισμό μεταξύ τους. Όπως έχει αναφερθεί λόγω του κύματος μετανάστευσης αυτής της χρονικής περιόδου οι αντιλήψεις που είχανε οι κάτοικοι ήταν φανατικές είτε ήταν ξενοφοβικές είτε αντικειμενικές. Ένα μεγάλο ποσοστό κατοίκων (Μ.Ο. στα 30 άτομα από κάθε περιοχή) ακούγοντας τη λέξη «μετανάστευση» για την έρευνα, απέφευγαν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο, εμφάνιζαν έτσι έναν φόβο για το ιδιαίτερο μέγεθος του φαινομένου στο νησί τους.

Συνολικά από όλες τις περιοχές δίνεται μία σωστή ερμηνεία της μετανάστευσης αλλά και των λόγων που μεταναστεύουν οι άνθρωποι. Αρκετοί όμως από τους 193 δεν αντιλαμβάνονται κάποια διαφορά στις έννοιες μετανάστης-πρόσφυγας. Οι περισσότεροι από αυτούς εμφανίστηκαν στις περιοχές Ακλειδιού και Συνοικισμού. Ηλικιακά η ομάδα 30 και κάτω εμφάνισε τις πιο ενθαρρυντικές απόψεις για τη μετανάστευση χωρίς να υπονομεύει την κατάσταση και τους ανθρώπους αντίθετα με τις άλλες δυο ηλικιακές ομάδες.

Στην ερώτηση που βρίσκονται πρόσφυγες ή μετανάστες στη πόλη της Μυτιλήνης οι περισσότεροι αναφέρθηκαν στο φαινόμενο σήμερα. Οι υπόλοιποι αναφέρθηκαν ότι οι πρόσφυγες από Μικρά Ασία δεν κατοικούν πια στην Επάνω Σκάλα και στο Συνοικισμό αλλά έχουν φύγει έξω από την πρωτεύουσα του νησιού. Στην ερώτηση αν γνωρίζετε να παρουσιάζουν εθνοτική συγκέντρωση σε κάποια περιοχή, οι ερωτηθέντες πιστεύουν ότι παρουσιάζουν.

Ως περίοδο μαζικής μετακίνησης μεταναστών στη Μυτιλήνη οι περισσότεροι αναφέρονται για το διάστημα τώρα που διανύεται. Οι υπόλοιποι αναφέρθηκαν με το τέλος της Μικρασιατικής καταστροφής αλλά και κάποιοι για ένα ενιαίο κύμα από το 1992 μέχρι σήμερα. Στην συνέχεια ερωτήθηκαν αν έχουν κάποιο συγγενή ή γνωστό που να είναι μετανάστης ή να ήταν κάποιο διάστημα της ζωής του. Οι ερωτηθέντες είχαν οι περισσότεροι από ένα παράδειγμα «ναι, από Σμύρνη λόγω διωγμού», «από Μικρά Ασία στη Κομοτηνή η μητέρα μου», «κάποιοι ήταν πρόσφυγες από τον Τσεσμέ και τη Πέργαμο και ήρθαν Μυτιλήνη λόγω πολέμου άλλοι πάλι έφυγαν από Μυτιλήνη Γερμανία για να βρουν καλύτερη μοίρα και μετά επέστρεψαν» , «ο αδερφός μου ζούσε 20 μήνες στις Βρυξέλλες» . Υπήρξαν και κάποιοι που απαντούσαν πως «δεν γνωρίζω» παρόλο που μπορεί και οι ίδιοι να ήταν μετανάστες κάποια στιγμή στην ζωή τους. Στις επόμενες δύο ερωτήσεις δέχθηκα λίγες αλλά τις πιο ακραίες απαντήσεις. Η πρώτη ερώτηση αφορούσε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες και κάποιες απαντήσεις ήταν «αυτοί εδώ όχι» , «όχι ιδιαίτερες». Η επόμενη ερώτηση ζητούσε να αναφερθούν με τρεις λέξεις για πιο λόγο έρχονται οι μετανάστες στην Ελλάδα. Κάποιες από τις ακραίες απαντήσεις ήταν «αδικαιολόγητη» , «μπάτε σκύλοι αλέστε». Οι άνθρωποι που απάντησαν με αυτό τον τρόπο στις προηγούμενες ερωτήσεις ήταν της ηλικιακής ομάδας 30 με 60, που έχουν γεννηθεί εδώ, είναι άντρες και βρέθηκαν στις περιοχές Ακλειδιού και Χρυσομαλλούσας. Στην ερώτηση «η μετανάστευση τι θέμα είναι» οι περισσότεροι απάντησαν πως είναι θέμα παγκόσμιο, ενώ 22 Ευρωπαϊκό και 22 εθνικό.

Στο κέντρο της Μυτιλήνης υπήρχαν αντικειμενικές απόψεις και είχαν όλοι βασική εκπαίδευση. Στο κέντρο οι περισσότεροι ερωτηθέντες ήταν πολύ συγκεκριμένοι στις απαντήσεις τους. Απαντούσαν με γνώση πάνω στο θέμα της μετανάστευσης και με βάση την προσωπική τους εμπειρία. Οι άνθρωποι του Κέντρου είχαν καθημερινή επαφή με μετανάστες λόγω περιοχής. Πολλοί από αυτούς έχουν μαγαζιά στην Ερμού ή είναι υπάλληλοι σε αυτά. Δεν εμφανίστηκε σε αυτή την περιοχή κάποιο ερωτηματολόγιο με ρατσιστικές απαντήσεις απλά δύο με τη λέξη «λαθρομετανάστευση» σε κάποιες απαντήσεις τους. Παρόλο που εμφανίζεται η λέξη αυτή, δεν εμφανίζεται πουθενά αλλού στις απαντήσεις τους κάτι ξενοφοβικό. Στα ίδια πλαίσια κινήθηκαν και οι απαντήσεις της Ακλειδιού. Σημαντικό είναι ότι στην Ακλειδιού ο κόσμος απαντούσε σύντομα και κάποιοι δεν απάντησαν σε όλες τις ερωτήσεις. Παρατηρείται ότι κάποιες απαντήσεις όπου εμφανίζουν κάτι ξενοφοβικό δεν μπορούν να ερμηνευτούν ως ρατσιστικές διότι δεν έχουν γνώση οι ερωτηθέντες ή τα ΜΜΕ έχουν παραπληροφορήσει των κόσμο, κάνοντάς τον να μεταφέρει πληροφορίες όπου ο ίδιο να μην πιστεύει στην ουσία κάτι τέτοιο.

Στο συνοικισμό δεν είχαν βασική εκπαίδευση πολλοί από αυτούς όπως μου τόνιζαν οι ίδιοι. Αντιλαμβάνονταν την μετανάστευση ως έννοια αλλά δεν δέχονταν ότι οι Σύριοι είναι πρόσφυγες, πρόσφυγες είναι μόνο οι Μικρασιάτες. Επίσης ανάμεσα στις απαντήσεις που έδιναν έβγαζαν ένα παράπονο για τους ανθρώπους που μεταναστεύουν και μία στεναχώρια ίσως ζωντανεύοντας τις μνήμες από την προσφυγιά του ‘22. Αντίθετα η περιοχή της Χρυσομαλλούσας και του Ακλειδιού εμφάνιζε στις απόλυτες απόψεις τους μία έχθρα και ξενοφοβία. Κάποιες απόψεις ήταν «να κάτσουν στη χώρα τους να πολεμήσουν» καθώς και πολλοί αναφέρθηκαν ότι «οι Σύριοι πρόσφυγες είναι καλοί χωρίς να δημιουργούν προβλήματα και να κάτσουν στο νησί όσο θέλουν, οι μετανάστες με άλλη καταγωγή να φύγουν γιατί δημιουργούν προβλήματα».

Οι απαντήσεις που έδωσαν κάποιοι στον Συνοικισμό από την τρίτη ηλικιακή ομάδα για τη μετανάστευση ήταν ότι η μετανάστευση είναι ένα πρόβλημα όπου δεν μπορεί να διαχειριστεί και να αντιμετωπιστεί, «οι άνθρωποι αυτοί φεύγουν από τον πόλεμο και έρχονται να πνιγούν και να μην έχουν να φάνε. Δεν έχουν εδώ κάποια βοήθεια για την επιβίωσή τους». Επίσης στην περιοχή αυτή αναφέρθηκαν κάποιοι για την αδυναμία της πόλης να τους προσφέρει τα βασικά και κάποιοι άλλοι τόνιζαν ότι πρέπει να φύγουν άμεσα «Πότε θα φύγουν να πάω στο λιμάνι να τους χαιρετήσω» με γέλια. Αυτή η αντίδραση ήταν μια από τις ακραίες που εμφανίστηκε στην περιοχή. Οι γυναίκες μεγάλης ηλικίας από τις περισσότερες περιοχές αναφέρονταν με παράπονο και συναίσθημα για τη ζωή των ανθρώπων που έπεται, δημιουργώντας την εικόνα ότι νιώθουν και κατανοούν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες. Σε καφενείο της περιοχής του Συνοικισμού κάποιοι άντρες της τρίτης ηλικιακής ομάδας αναφέρθηκαν χαρακτηριστικά ότι «πρόσφυγες δεν είναι αυτοί που έρχονται αλλά μόνο του ΄22 από τη Μικρά Ασία, δηλαδή οι άνθρωποι που πάνε στη χώρα όπου έχουν καταγωγή και ανήκουν».

Σημαντικό είναι ότι η περίοδος που γινόταν η έρευνα ήταν πάρα πολύ δύσκολη. Στη χώρα λόγω του δημοψηφίσματος που γινότανε αρχές Ιουλίου 2015, υπήρχε πολύ πίεση και άγχος σε όλη την ελληνική κοινωνία Αυτό είχε ως αποτέλεσμα όταν τα ποσοστά μετανάστευσης άρχισαν να μεγαλώνουν ο κόσμος να μην αντιλαμβάνεται πλήρως την ένταση του φαινομένου και τις εκτάσεις του. Φοβόντουσαν για τα λεφτά τους στις τράπεζες και η Ελλάδα ήταν το κύριο θέμα όλης της Ευρώπης. Στα άρθρα στον τύπο στην Ελλάδα μετά τις 16/7 αρχίζουν να καταλαβαίνουν πόσο έντονο εμφανίζεται το φαινόμενο της μετανάστευσης, διαβάζοντας τίτλους όπως «Αρχές και οι τοπικές κοινότητες δεν είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν», «3.000 παράτυποι μετανάστες Α.Αιγαίο σε 5 ημέρες». Αρχές Αυγούστου ο τοπικός τύπος αναφέρεται σε «Χάος στα νησιά με τους μετανάστες», «Ξεπερνούν τους 2.000 το 24ωρο». Τέλος Αυγούστου πλέον, η κατάσταση που επικρατεί στο νησί πολλές φορές βγαίνει εκτός ελέγχου. «Χιλιάδες νέοι πρόσφυγες κάθε μέρα στο Αιγαίο στο νησί Λέσβο πάνω από 10.000 ίσως 11.000 άνθρωποι», «Φόβοι για έξαρση της ρατσιστικής βίας στα νησιά του Α.Αιγαίου». Στην Ελλάδα και στην Αθήνα άργησαν πολύ να καταλάβουν την ένταση του φαινομένου και τις εκτάσεις που είχε πάρει. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα που περιγράφει ο τύπος ότι οι μετανάστες δεν έρχονται πλέον μόνο τη νύχτα και στα κρυφά, έρχονται σαν τουρίστες με τις βάρκες που τους μεταφέρουν να δένουν στα διάφορα λιμανάκια της Λέσβου όπως τα τουριστικά. Δηλαδή τελείως διαφορετικά από τα προηγούμενα χρόνια και με πάρα πολύ μεγάλη συχνότητα πλοίων.

Ο κόσμος που φτάνει στο νησί έχει πληρώσει τον διακινητή ένα ποσό αντίστοιχα με την περιοχή που θα βγει η βάρκα. Όσο πιο μεγάλο το ποσό τόσο πιο κοντά στην Μυτιλήνη.

Στα ευρωπαϊκά δίκτυα αναφέρονται αρχές Ιουλίου, «η κρίση-χρεωκοπία και πρόσφυγες». Ενώ στο τέλος Αυγούστου μιλάνε για «νούμερα ρεκόρ προσφύγων» και για τους πρόσφυγες που φτάνουν Αθήνα.

Η τοπική κοινωνία αντιμετώπισε την κατάσταση αρκετά ψύχραιμα. Σε όλο το νησί ο κόσμος προσπαθούσε να βοηθήσει όσο μπορούσε. Οι μόνιμοι κάτοικοι βρίσκονταν σε σύγχυση και άλλοι φώναζαν, άλλοι απογοητεύονταν. Η αδυναμία της πολιτείας να βοηθήσει άμεσα σε συνεργασία με την Ευρώπη όπου δεν είχε έρθει αντιμέτωπη με το κύμα της μετανάστευσης και δεν κινούταν γρήγορα έκανε το νησί να αδυνατεί να ισορροπήσει. Πολλοί από τους κατοίκους αλλά και τους φοιτητές της Μυτιλήνης προσπαθούσαν να εναντιωθούν σε κοινωνικά πολιτικοποιημένες ομάδες που έδιωχναν τους μετανάστες. Οι μετανάστες ήταν αρκετά ευέξαπτοι και με την κάθε συγκέντρωση έπαιρναν θέση. Από τις πρώτες κινήσεις της πολιτείας ήταν η αποστολή αρκετών ομάδων ΜΑΤ για τον έλεγχο και την ισορροπία της τοπικής κοινωνίας και των μεταναστών. Κάποιες φορές το γεγονός αυτό δημιούργησε πολλές μεγαλύτερες εντάσεις. Λίγες ήταν οι ΜΚΟ και οι συλλογικότητες που ήρθαν στο νησί άμεσα. Οι περισσότερες ήρθαν στο τέλος του Αυγούστου. Η τοπική κοινωνία ήταν αυτή που μπόρεσε να βοηθήσει τους πρώτους ανθρώπους που έφταναν ο καθένας με τον τρόπο του. Σε περιοχές που έφταναν οι βάρκες, ψαράδες βοηθούσαν να βγουν οι άνθρωποι από τις βάρκες. Γυναίκες κανόνιζαν να μαγειρεύουν σε διάφορα μέρη με μαζεμένο κόσμο. Φοιτητές οργάνωναν πορείες και βοηθούσαν όπου έβγαινε ο κόσμος. Η βοήθεια που πρόσφεραν διάφορες ομάδες την κοινωνίας αλλά και ο καθένας ξεχωριστά ήταν μεγάλη. Βέβαια ένα μικρό κομμάτι της κοινωνίας προκάλεσε δυσκολίες στους μετανάστες προσπαθώντας να κερδίσει όσο περισσότερα χρήματα γινόταν. Άλλοι τα κατάφεραν και άλλοι ήρθαν αντιμέτωποι με την τοπική κοινωνία. Μετέπειτα με τις ΜΚΟ και τις

συλλογικότητες, η Λέσβος «μεγάλωσε» την καλοκαιρινή σεζόν ενισχύοντας έτσι το νησί οικονομικά. Αυτό έφερε μια «ηρεμία» στους κατοίκους της πόλης και άρχισε και δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα συντονισμού. Εκτός από τις ομάδες βοηθείας στο νησί κατέφθασαν δημοσιογράφοι, φωτογράφοι, διάσημοι κλπ. Η κατάσταση αυτή δημιουργούσε άσχημες καταστάσεις διότι ενώ είχαν κοινό στόχο την βοήθεια και την προσφορά στους ανθρώπους που ερχόντουσαν, είχαν κάποιοι και προσωπικά οφέλη όπως μια καλή φωτογραφία σε μία ευαίσθητη στιγμή. Αυτό δημιουργούσε εντάσεις και προβλήματα.

Η τοπική κοινωνία όταν το φαινόμενο πέρασε σε αυτή τη διάσταση είχε δεχτεί πλήρως την κατάσταση και είχε τους ρυθμούς της. Ο καλός καιρός που επέτρεπε στους μετανάστες να έρχονται με τις βάρκες καθημερινά, επέτρεπε στους κατοίκους να έχουν ένα μεγαλύτερο Καλοκαίρι.

Συμπεραίνουμε ότι η αντίληψη των κατοίκων της Μυτιλήνη στις περιοχές του Κέντρου, Ακλειδιού, Χρυσομαλλούσας και Συνοικισμού ήταν ιδιαίτερες και πολύ ενδιαφέρουσες. Η κάθε περιοχή έχει ένα δικό της προφίλ αντίληψης που ταιριάζει ή έχει κοινά στοιχεία με κάποια από τις άλλες. Οι αντιλήψεις των κατοίκων προσεγγίστηκαν και εμφάνισαν κάποια κοινά στοιχεία ανά περιοχή αλλά όπως ήταν αναμενόμενο δεν κατηγοριοποιήθηκαν, απλά εμφάνισαν τάσεις. Σημαντικό ρόλο στην αποδοχή των μεταναστών από τους κατοίκους του νησιού έπαιξε το οικογενειακό προφίλ τους και ίσως είναι ο λόγος που δεν υπήρξαν έντονες ρατσιστικές και ξενοφοβικές αντιδράσεις.

Οι αντιλήψεις των κατοίκων της Μυτιλήνης είναι μόνο για ένα δείγμα του πληθυσμού της και σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Οι απόψεις των κατοίκων μπορεί να έχουν διαφοροποιηθεί μέχρι σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αναγνώστου Σ., (2011). *Τοπική Ιστορία. Αναφορές στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία της Λέσβου,* Μυτιλήνη : Εντελέχεια

Αναγνωστοπούλου Μ., (2006). *Απάνω Σκάλα η Μυτιληνιά "η γειτονιά του ονείρου"*, Μυτιλήνη : Εντελέχεια

Έμκε Η–Π., (2007). *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα : Παπαζήσης

Ζάννης Π., (2006). *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εισαγωγή στην Έννοια. Η Κατανόηση της Διαδικασίας*, κεφάλαιο στο συλλογικό τόμο : Η Ανάπτυξη Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών, Αθήνα : Ερμής και ΕΚΕΠΙΣ

Κατσούλης Η., (2005). *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα, Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τόμος Ά, τέταρτη έκδοση, Αθήνα

Μαλούτας, Θ., (2000). *Κοινωνιολογία της πόλης: Παραδοσιακά ερμηνευτικά σχήματα, σύγχρονες συζητήσεις και ο ελληνικός αστικός χώρος*, στο Μ.Μοδινός, Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ), Η βιώσιμη πόλη, Στοχαστής, Αθήνα : Στοχαστής/ΔΙΠΕ, σσ. 86-98.

Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., (2006). *Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000,* Αθήνα : ΕΚΚΕ, σειρά Μελέτες – Έρευνες ΕΚΚΕ,2.

Πούπος Η., Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ελλάδα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών του ανθρώπινου περιβάλλοντος, Αθήνα, 2010.

Αγγλική Βιβλιογραφία

Atkinson, A. B. (2002). "Evaluation of national action plans on social inclusion: The role of EUROMOD", EM1/02, Department of Applied Economics, Cambridge.

Bourdieu, Pierre, (1990). *The Logic of Practice* . Stanford University Press.

Burgess W.E.(1925), The growth of the city. An introduction to a research project, Park R.. Burgess E., McKenzie R., *The city,* Chicago, The University of Chicago Press, σ. 47-62.

Castells, (1982). *City, Class and Power*, N.York: St. Martin's Press.

Harvey D., (2002). *Spaces of Hope*, Edinburgh University Press.

Lefebvre H., (1976). *Μαρξισμός και πόλη*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα

Lefebvre H., (2007). *Δικαίωμα στη Πόλη: Χώρος και Πολιτική*, μτφρ. Π.Κουρνικιώτης-Κ.Λωράν. Αθήνα : Κουκίδα

Για τη σχέση ανεργίας-αυτοκτονίας: Συμβολή στην κοινωνιολογική διερεύνηση της αυτοκτονίας

Μάριος Αριστοτέλης Κουλούρης

Msc Κοινωνιολογίας Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα πληροφορούμαστε για τη ραγδαία αύξηση των αυτοκτονιών. Η ανεργία φιγουράρει ως ο βασικός παράγοντας, που είναι ικανός να οδηγήσει κάποιον/α στην αυτοκτονία. Ωστόσο, είναι όντως τόσο ξεκάθαρη η σχέση ανεργίας-αυτοκτονίας; Ποιες οικονομικά ενεργές κοινωνικές ομάδες αφορά περισσότερο; Στο παρόν άρθρο, θα εξετάσουμε τα στατιστικά δεδομένα από το 2000 έως το 2014 και, πατώντας στα χνάρια του Durkheim, θα προσπαθήσουμε να ρίξουμε φως στη συσχέτιση, προτείνοντας παράλληλα τον παράγοντα της κοινωνικής αναγνώρισης ως προϋπόθεση της κοινωνικής συνοχής και ρύθμισης.

Λέξεις κλειδιά: αυτοκτονία, ανεργία, οικονομική κρίση, Durkheim, κοινωνική αναγνώριση

For the relationship of unemployment and suicide: Contribution to the sociological investigation of suicide

Marios Aristotelis Koulouris

Msc Sociology of Panteion University

Abstract

During the outbreak of the economic crisis in Greece, we are informed about the increase of the suicide rates. Unemployment is meant to be the basic factor, which is capable of driving someone to commit suicide. However, is that relationship so clear? Which financially active groups are more vulnerable? In the current article, we will investigate the statistics given from 2000 since 2014, and, following Durkheim, we will try to shed light on this relationship, suggesting the factor of social recognition as a precondition of social integration and regulation.

Keywords: suicide, unemployment, financial crisis, Durkheim, social recognition

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο αποτελεί μέρος της διπλωματικής εργασίας μας *«Αντιλήψεις περί αυτοκτονίας στην Ελλάδα από το 2000 έως σήμερα»* (Κουλούρης 2017), η οποία εκπονήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Κοινωνιολογίας την περίοδο 2014-2016, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Κοινωνιολογίας Αντώνη Παπαρίζου, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την υποστήριξή του.

Η εργασία μας είναι προϊόν της πυροδότησης του δημόσιου ενδιαφέροντος γύρω από το φαινόμενο της αυτοκτονίας, με αφορμή το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Πράγματι, από την επισκόπηση της ελληνικής επιστημονικής βιβλιογραφίας για τις αυτοκτονίες στην Ελλάδα, διαπιστώσαμε ότι από το 2010 εκπονούνται τουλάχιστον 22 επιστημονικές εργασίες (έως το 2016), έναντι μόλις 5 για τη δεκαετία 2000-09. Πρωτεργάτες σε αυτή τη συζήτηση είναι κυρίως ψυχίατροι, οι οποίοι αντιμετωπίζουν το θέμα μέσα από το πρίσμα της επιδημιολογίας και της δημόσιας υγείας και του πώς αυτή (η δημόσια υγεία) έχει καταπονηθεί από την οικονομική κρίση (ενδεικτικά βλέπε: Kondilis & al, 2013, Theleritis & Economou 2014, Paraschakis & al 2015).

Η γενικότερη εικόνα της ελληνικής επιστημονικής βιβλιογραφίας φανερώνει ότι η οικονομική κρίση γέννησε το ενδιαφέρον για την ενασχόληση με την αυτοκτονία, χωρίς όμως να φαίνεται κάποια διάθεση θεωρητικοποίησης των ευρυμάτων. Έτσι, σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η απόπειρα θεωρητικοποίησης και πρότασης ενός κοινωνιολογικού μοντέλου ερμηνείας, που να φέρνει σε διάλογο

τόσο δομικούς όσο και μικροκοινωνιολογικούς παράγοντες, με αφορμή την εξέταση της συμμεταβολής των δεικτών αυτοκτονίας με την ανεργία, η οποία αποτελεί όψη της οικονομικής κρίσης και τον πιο πολυσηζητημένο παράγοντα ως αίτιο της αυτοκτονίας από την ελληνική βιβλιογραφία. Απώτερος σκοπός όμως του άρθρου είναι να ευαισθητοποιήσει και να κινητοποιήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες να ασχοληθούν με το φαινόμενο και να προτείνουν με τη σειρά τους νέες ερμηνείες, ώστε να διανθιστεί η συζήτηση και με την παρουσία των κοινωνικών επιστημών.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η αυτοκτονία αποτελεί φαινόμενο που απαντάται σε όλες τις γνωστές κοινωνίες. Έργο των κοινωνιολόγων είναι να κατανοήσουν τα αίτιά της και να υποδείξουν τις ποικίλες μορφές εμφάνισής της. Πρωτοπόρος στην έρευνα της αυτοκτονίας υπήρξε ο Durkheim, ο οποίος ανέδειξε τα κοινωνικά αίτιά της (Durkheim, 198- [1897]).

Πιο συγκεκριμένα, μετά από συλλογή και ανάλυση τεράστιου όγκου στατιστικών δεδομένων από τα μεγάλα κράτη της εποχής του συμπέρανε, ότι οι αυτοκτονίες είναι αποτέλεσμα της μεταβολής δυο αξόνων κοινωνικών σχέσεων: τον άξονα της κοινωνικής *συνοχής* και τον άξονα της *ρύθμισης*. Ως κοινωνική συνοχή εννοούσε το βαθμό πρόσδεσης του ατόμου στην κοινωνία του και ως ρύθμιση τον τρόπο διαχείρισης των ατόμων και των σχέσεων τους μέσω της ηθικής, του νόμου, του εθίμου κλπ. Επίσης διέκρινε τέσσερις τύπους αυτοκτονιών, οι οποίοι απαντώνται στα άκρα των δύο αξόνων. Σε συνθήκες χαμηλής συνοχής και χαλαρής ρύθμισης εμφανίζονται οι εγωιστικές και οι ανομικές αυτοκτονίες, αντίστοιχα, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές των σύγχρονων κοινωνιών. Αντίθετα, σε προνεωτερικές κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλή συνοχή και αυστηρή ρύθμιση εμφανίζονται αντίστοιχα οι αλτρουιστικές και οι φαταλιστικές αυτοκτονίες. Ωστόσο, στην εμπειρία αυτοί οι τύποι σπάνια εμφανίζονται στην καθαρότητά τους και περισσότερο παρατηρείται ποικιλία παραγόντων (στο ίδιο: 330).

Η προσέγγιση του Durkheim επιβιώνει μέχρι σήμερα και εξακολουθεί να καθοδηγεί τους ερευνητές (Pickering & Walford, 2000). Ωστόσο, έχει δεχθεί έντονη κριτική για την έμφαση που δίνει στους δομικούς παράγοντες, αποσιωπώντας τις νοηματοδοτήσεις των δραστών. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Jack Douglas (1967) τόνισε, ότι η αυτοκτονία μπορεί να έχει κοινωνικό νόημα. Θεωρεί, πως η πράξη της αυτοκτονίας δε συμβαίνει σε ένα πολιτισμικό κενό, αλλά ο δράστης πάντα συνδιαλέγεται με τις ευρύτερες αντιλήψεις που κυκλοφορούν στην κοινωνία, όπου ζει. Ωστόσο, η πρότασή του για μια ποιοτική προσέγγιση της αυτοκτονίας δεν βρήκε την ανταπόκριση που θα ήθελε (Wray , Colen, & Pescolido, 2011).

Συνομιλητής του Douglas θα μπορούσε να είναι ένας άλλος κλασσικός της κοινωνιολογίας, ο Μαρξ. Όντας νεαρός, είχε ασχοληθεί περιστασιακά με την αυτοκτονία, σε ένα άρθρο του στην Gesellschaftspiegel, για να θίξει τα αδιέξοδα της αστικής κοινωνίας της εποχής του (Μαρξ, 2003). Εκεί παραθέτει τέσσερις ιστορίες αυτόχειρων, οι οποίες συμπυκνώνουν τα νοήματα της τάξης τους για τη ζωή[1].

Επομένως, από τη μια έχουμε απρόσωπους δομικούς παράγοντες που επενεργούν πάνω στην επιθυμία για ζωή και θάνατο και από την άλλη έναν πλούτο νοημάτων, που δείχνουν ότι ο αυτόχειρας συνδιαλέγεται με την κοινωνία του. Υπάρχει δυνατότητα διάρθρωσης αυτών των δύο επιπέδων;

Αρχικά, με ντυκερμιανούς όρους θα μπορούσαμε να πούμε, ότι οι αυτοκτονίες των τριών γυναικών στις ιστορίες που παραθέτει ο Μαρξ αποτελούν παραδείγματα φαταλιστικών αυτοκτονιών και του άνδρα εγωιστικής-ανομικής αυτοκτονίας. Υπάρχει όμως χώρος για τις κοινωνικές νοηματοδοτήσεις στην ντυκερμιανή τυπολογία; Ο Douglas θα προσάψει ως ασυνέπεια στον Durkheim, το γεγονός ότι για να εξηγήσει τις διαφορές στους δείκτες αυτοκτονίας μεταξύ Εβραίων και Προτεσταντών καταφεύγει στην «ειδική προέλευση της επιθυμίας των Εβραίων για γνώση» (Durkheim 198- [1897]: 177), ήτοι στη διαφορετική νοηματοδότηση της γνώσης από τους Εβραίους ως ομάδα (Douglas 1967: 65). Επίσης, όταν ο Durkheim θέλει να ερμηνεύσει τους διαφορετικούς δείκτες αυτοκτονίας μεταξύ των δύο φύλων αναφορικά με την οικογενειακή τους κατάσταση[2], κάνει λόγο για διαφορετικά «ενδιαφέροντα» των δύο φύλων από το γάμο (Durkheim 198- [1897]: 453), τα οποία όμως εδράζει στη διαφορετική τους φύση και όχι στη διαφορετική νοηματοδότηση του γάμου και του διαζυγίου από την εκάστοτε κοινωνία.

Παραβλέποντας τα έμφυλα στερεότυπα του Durkheim ως παρωχημένα πλέον, θεωρούμε αυτές τις αντιφάσεις του εξαιρετικά γόνιμες, καθότι δείχνουν ότι υπάρχει χώρος για τις αναπαραστάσεις, τις αντιλήψεις, τις σημασίες, τα στερεότυπα και γενικά γι'αυτό που ονομάζει «πνευματικό σύστημα» μιας κοινωνίας (στο ίδιο: 456), στην κατανόηση της αυτοκτονίας, παράλληλα με τους δομικούς παράγοντες.

Στην διπλωματική μας εργασία «Αντιλήψεις περί αυτοκτονίας στην Ελλάδα από το 2000 έως σήμερα» (Κουλούρης, 2017), στην προσπάθειά μας να προβούμε σε αυτή τη σύζευξη και αφού είδαμε στο ντυρκεμιανό έργο ότι η συνοχή και η ρύθμιση αφορούν με διαφορετικό τρόπο τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, αναρωτηθήκαμε από πού προκύπτει αυτή η διαφορετική συνοχή και ρύθμιση; Ποιους αποφασίζει η εκάστοτε κοινωνία να δεχθεί στους κόλπους της και με ποιο τρόπο θα τους ρυθμίσει; Ήτοι, ποια είναι η πρώτη ύλη της συνοχής και της ρύθμισης;

Μέσα στις περιπτώσεις που περιγράφονται στο μαρξικό άρθρο, φαίνεται με εύγλωττο τρόπο, το γεγονός ότι ο άλλος και η κοινωνία εν γένει βρίσκονται στην καρδιά της ύπαρξης του υποκειμένου, και όπως συμβάλλουν στην διατήρηση της θέλησης για ζωή[3], έτσι μπορούν να εμφυσήσουν και την επιθυμία για θάνατο[4]. Φαίνεται λοιπόν, πως υπάρχει μια συνέχεια μεταξύ θέλησης για ζωή και θέλησης για θάνατο και πως μπορούν να κατανοηθούν με τις ίδιες αρχές. Πώς θα γίνει αυτό;

Πολύ πριν το έμβιο ον αναγνωρίσει τον εαυτό του ως ανεξάρτητο υποκείμενο, η κοινωνία το έχει ήδη αναγνωρίσει με συγκεκριμένους τρόπους (ως άνδρα ή γυναίκα, ως ελεύθερο ή δούλο κλπ). Από την αναγνώριση αυτή θα προκύψουν και οι ανάλογες ρυθμίσεις της κοινωνικής του δράσης μέσω του βλέμματος, του λόγου, του νόμου, του εθίμου και του ευρύτερου πολιτισμικού πλαισίου. Στη συνέχεια, το υποκείμενο θα αναγνωρίσει τον εαυτό του μέσα από τον τρόπο που το αναγνωρίζει η κοινωνία και αναλόγως θα κατασκευάσει την αυτοεικόνα και την ταυτότητά του. Η ταυτότητα μπορεί να βρίσκεται σε συμφωνία με τις κοινωνικές προσδοκίες, αλλά και σε σύγκρουση· σε κάθε περίπτωση, πάντως, υφίσταται ένας διάλογος μεταξύ υποκειμένου και κοινωνίας. Όπως τονίζει ο φιλόσοφος της ταυτότητας Charles Taylor, η ταυτότητά μας συγκροτείται μέσα από την αναγνώριση που μας επιφυλάσσουν οι άλλοι και η εσφαλμένη αναγνώριση καταλήγει σε διαστρεβλωμένο τρόπο ύπαρξης (Taylor 1997: 71-72).

Επομένως, στο βαθμό που τρόπος ύπαρξης και ταυτότητα συνδέονται άμεσα και η ταυτότητα βασίζεται στην αναγνώρισή της από την κοινωνία, τότε αν η αναγνώριση αποσυρθεί ή στρεβλωθεί, το υποκείμενο θα χάσει εκείνον τον συγκροτητικό πόλο της ταυτότητάς του, με αποτέλεσμα αρνητικές επιπτώσεις στην επιθυμία του για ζωή.

Κατασκευάσαμε λοιπόν μια λειτουργία, αυτήν της *κοινωνικής αναγνώρισης,* με την οποία εννοούμε τον τρόπο αναγνώρισης του υποκειμένου από την κοινωνία και το αντίστροφο, και περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το έμβιο ον μετατρέπεται σε κοινωνικό υποκείμενο. Στο άλλο άκρο τοποθετήσαμε τη *ματαίωση*, η οποία σηματοδοτεί την ακύρωση αυτής της διαδικασίας και την καταστροφή της αυτοεικόνας του υποκειμένου μέσω ποικίλων τρόπων (ντροπή, εξευτελισμός, εξοστρακισμός, στιγματισμός, ταπείνωση, συκοφαντία, παραμέληση, εγκατάλειψη, χωρισμός, αποχωρισμός κλπ).

Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Peter Berger εντοπίζει δύο διακριτές μορφές κοινωνικής αναγνώρισης: την *τιμή* και την *αξιοπρέπεια* (Berger, 1983). Η τιμή αναφέρεται στην εδραίωση της ύπαρξης σε αρχετυπικά πρότυπα συμπεριφοράς και ήταν κυρίως τρόπος αναγνώρισης στις προνεωτερικές κοινωνίες. Στους κώδικες τιμής το κοινωνικό πρόσωπο δομεί την ταυτότητα και η ατίμωση επιφέρει αυστηρές κυρώσεις.

Η αξιοπρέπεια, από την άλλη, είναι η επικρατούσα σήμερα μορφή κοινωνικής αναγνώρισης. Η νεωτερικότητα επέφερε την παρακμή των κωδίκων τιμής και των αυστηρών ιεραρχικών δομών και κατά συνέπεια η νέα μορφή αναγνώρισης έχει χαλαρότερη σχέση με την κοινωνική θέση, απ'ό,τι ο κώδικας τιμής. Τα κοινωνικά προσωπεία εδώ, μοιάζουν να καταπιέζουν τον «πραγματικό εαυτό», ο οποίος βρίσκεται πέρα από αυτά. Με άλλα λόγια, με την αξιοπρέπεια αναγνωρίζεται στον άνθρωπο μια εγγενής «ανθρωπινότητα», η οποία διαπερνά οριζόντια και κάθετα την κοινωνία, ανεξάρτητα από θεσμικούς ρόλους.

Έτσι, ενώ και οι δύο τρόποι αναγνώρισης έχουν υλικές συνέπειες και χρειάζονται προσπάθεια για τη διατήρησή τους, διαφέρουν στον τρόπο με τον οποίο γεφυρώνουν το άτομο με την κοινωνία, ήτοι στον

τρόπο δόμησης της ταυτότητας. Στους κώδικες τιμής, η κοινωνία είναι η εγγυήτρια του νοήματος και επιφυλάσσει για τον καθέναν μία θέση, την οποία οφείλει να σέβεται και να διαφυλάσσει. Σε αυτό το σύμπαν είναι που πραγματοποιούνται οι αλτρουιστικές και φαταλιστικές αυτοκτονίες, κατά την τυπολογία του Durkheim. Η ζωή αξίζει στο βαθμό που προσδένεται με την τιμή και απαιτείται από το άτομο να τη διαφυλάξει ακόμα και με τίμημα το θάνατο. Από την άλλη, σε συνθήκες αναγνώρισης μέσω της αξιοπρέπειας, η κοινωνία αναγνωρίζει το υποκείμενο ως άτομο ρευστό και αναξιόπιστο, με αποτέλεσμα το τελευταίο να αναζητά μόνο του να προσδώσει νόημα και σταθερότητα στην ύπαρξή του. Η αστάθεια και η ρευστότητα των θεσμών είναι βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας και σαν συνέπεια δομούνται ασταθείς και ρευστές ατομικές ταυτότητες, αφού όπως τονίζει ο Berger, οι σταθερές ταυτότητες μπορούν να αναδυθούν μόνο αμοιβαία με σταθερά κοινωνικά πλαίσια και καταλήγει στο ότι «υπάρχει μια εγγενής κρίση ταυτότητας στη σημερινή κατάσταση» (Berger 1983: 178). Σε αυτή την κατάσταση αναδύονται οι εγωιστικές και ανομικές αυτοκτονίες, οι οποίες μαρτυρούν πριν απ'όλα την χαλάρωση του δεσμού του ατόμου με την κοινωνία, την αστάθεια του κοινωνικού πλαισίου και την ανά πάσα στιγμή έκπτωση στη ματαίωση.

Από την ανάλυση του Berger προκύπτει ότι ταυτότητα και κοινωνικό πλαίσιο αλληξαρτώνται και γεφυρώνται από τον τρόπο κοινωνικής αναγνώρισης. Κατ'επέκταση θεωρούμε, ότι ο Berger μπορεί να συμπληρώσει τον Durkheim, στο βαθμό μάλιστα, που και ο τελευταίος φαίνεται να σκιαγραφεί τη σταθερότητα του κοινωνικού πλαισίου ως βασική συνιστώσα αποσώβησης των αυτοκτονιών, όταν κάνει λόγο για τις οικονομικές κρίσεις (ύφεσης αλλά και ευμάρειας) και τον ρόλο τους στην απόδοση ανομικών αυτοκτονιών (Durkheim 198- [1897]: 269-284). Να τονίσουμε εδώ, ότι ένα κοινωνικό πλαίσιο υπερβολικά σταθερό, δηλαδή άκαμπτο, θα οδηγούσε σε αλτρουιστικές και φαταλιστικές αυτοκτονίες. Επομένως, σταθερό κοινωνικό πλαίσιο θα είναι εκείνο που θα παρέχει μια δικλίδα προστασίας για τα μέλη του, τηρώντας όμως τις απαραίτητες αποστάσεις και αφήνοντας τον χώρο για προσωπική ανάπτυξη. Τέτοια κοινωνικά πλαίσια μπορεί να είναι η εργασία, η οικογένεια, εκπαίδευση κ.α., τα οποία παρέχονται από την κοινωνία, διέπονται από τους δικούς τους κανόνες, και χάριν συντομίας τα ονομάζουμε *τόπους*.

Ανακεφαλαιώντας, θεωρούμε την κοινωνική αναγνώριση ως μια ενδιάμεση λειτουργία μεταξύ δομής και ατόμου, η οποία απαντάει στο *ποιος/α* (νομίζω ότι/ θα ήθελα να) είμαι για την κοινωνία και αντιστρόφως· η ματαίωση δηλώνει όλες εκείνες τις συνέπειες και τα συναίσθηματα που απορρέουν από τη διασάλευση της κοινωνικής αναγνώρισης, της οποίας ακραία έκφανση αποτελεί η αυτοκτονία[5]. Η κοινωνική συνοχή απαντάει στο *πόσο κοντά ή μακρία* ως προς το κοινωνικό σώμα θα ενταχθεί το άτομο και η ρύθμιση απαντάει στο *τι* αναμένεται από το άτομο και στο *πώς* θα πράξει. Τον τόνο σε αυτές τις απαντήσεις τον δίνει η σταθερότητα του κοινωνικού πλαισίου, που εξειδικεύεται σε επιμέρους τόπους, τους οποίους παρέχει μεν η κοινωνία και διέπονται από ιδιαίτερους κανόνες, πρέπει όμως να επενδυθούν και από το άτομο ως τόποι από τους οποίους θα αντλήσει κοινωνική αναγνώριση, όμως (δυνάμει) και ματαίωση.

Μέσα από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο αντιμετωπίζουμε την εργασία ως τόπο κοινωνικής αναγνώρισης και την ανεργία ως παράγοντα ματαίωσης. Η ανεργία αποτελεί τον πιο πολυσυζητημένο κοινωνικό παράγοντα στην ελληνική βιβλιογραφία, ο οποίος θεωρείται ικανός να οδηγήσει κάποιον/α στην αυτοκτονία, (Antonakakis 2013, Drydakis 2015, Branas & al 2015, Rachiotis & al. 2015, Tsounis 2013), όχι όμως χωρίς προβλήματα (Fountoulakis & al., 2016). Η σταθερότητα του κοινωνικού πλαισίου (της εργασίας εν προκειμένω) θα αναδεικνύεται στις διακυμάνσεις των ποσοστών ανεργίας στο πέρασμα των χρόνων. Απότομες διακυμάνσεις στα ποσοστά θα καταδεικνύουν ένα ασταθές κοινωνικό πλαίσιο. Οι ερωτήσεις που θέτουμε είναι οι εξής: ποιες κοινωνικές ομάδες αφορά περισσότερο η ανεργία; Και, κατ΄επέκταση, ποιες οικονομικά ενεργές ομάδες αυτοκτονούν περισσότερο;

Σύμφωνα με τη Λυμπεράκη, η θέση των Ελληνίδων στην οικονομική δραστηριότητα συνεχίζει να είναι υποδεέστερη, παρά τις αναμφίβολες βελτιώσεις της θέσης τους. Εξακολουθούν να αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στο νοικοκυριό και τη φροντίδα, ενώ ο άνδρας είναι αυτός που θα αναλάβει περισσότερες οικονομικές πρωτοβουλίες και θεωρείται ο «κουβαλητής» (Λυμπεράκη, 2017: 63-82). Στο βαθμό που ισχύει αυτή η εικόνα, αναμένουμε η ανεργία να είναι περισσότερο επώδυνη για τους άνδρες και δη για τους μεσήλικες, ακριβώς επειδή επιφορτίζονται με το πρόσθετο βάρος της αναγνώρισης τους ως

«επιτυχημένοι» και «κουβαλητές», κάτι το οποίο δεν αναμένεται απαραίτητα από τις γυναίκες και τους νεότερους άνδρες.

Μέθοδος

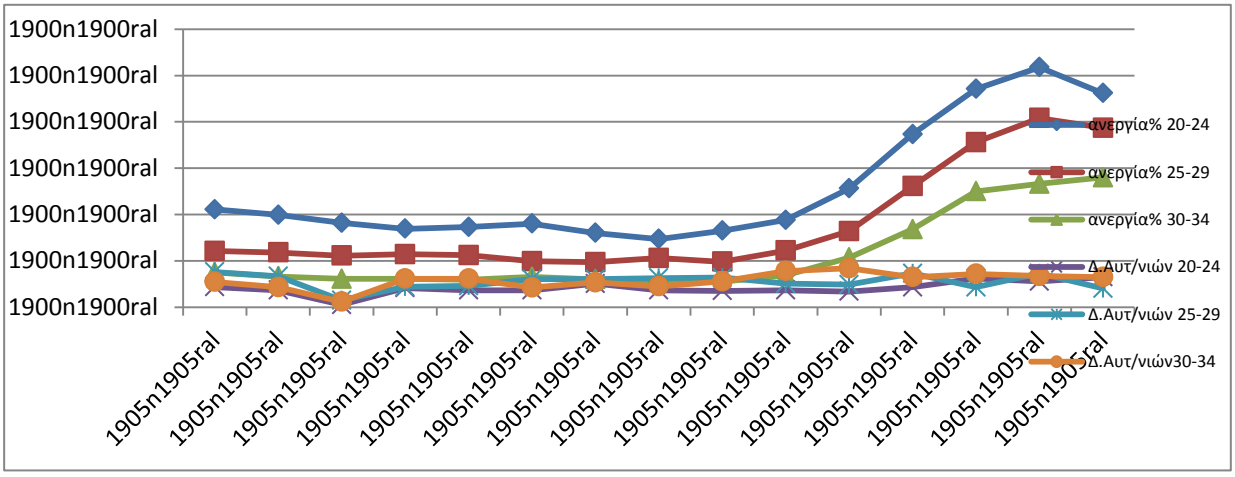
Για τη διερεύνηση της υπόθεσής μας θα παρακολουθήσουμε τη συμμεταβολή των δύο υπό συζήτηση μεταβλητών, της ανεργίας και της αυτοκτονίας. Στο βαθμό που θέλουμε να εντοπίσουμε συγκεκριμένα ποιες οικονομικά ενεργές κοινωνικές ομάδες είναι περισσότερο ευάλωτες στην ανεργία και την αυτοκτονία, θα εξειδικεύσουμε τα δεδομένα κατά φύλο και κατά ηλικία.

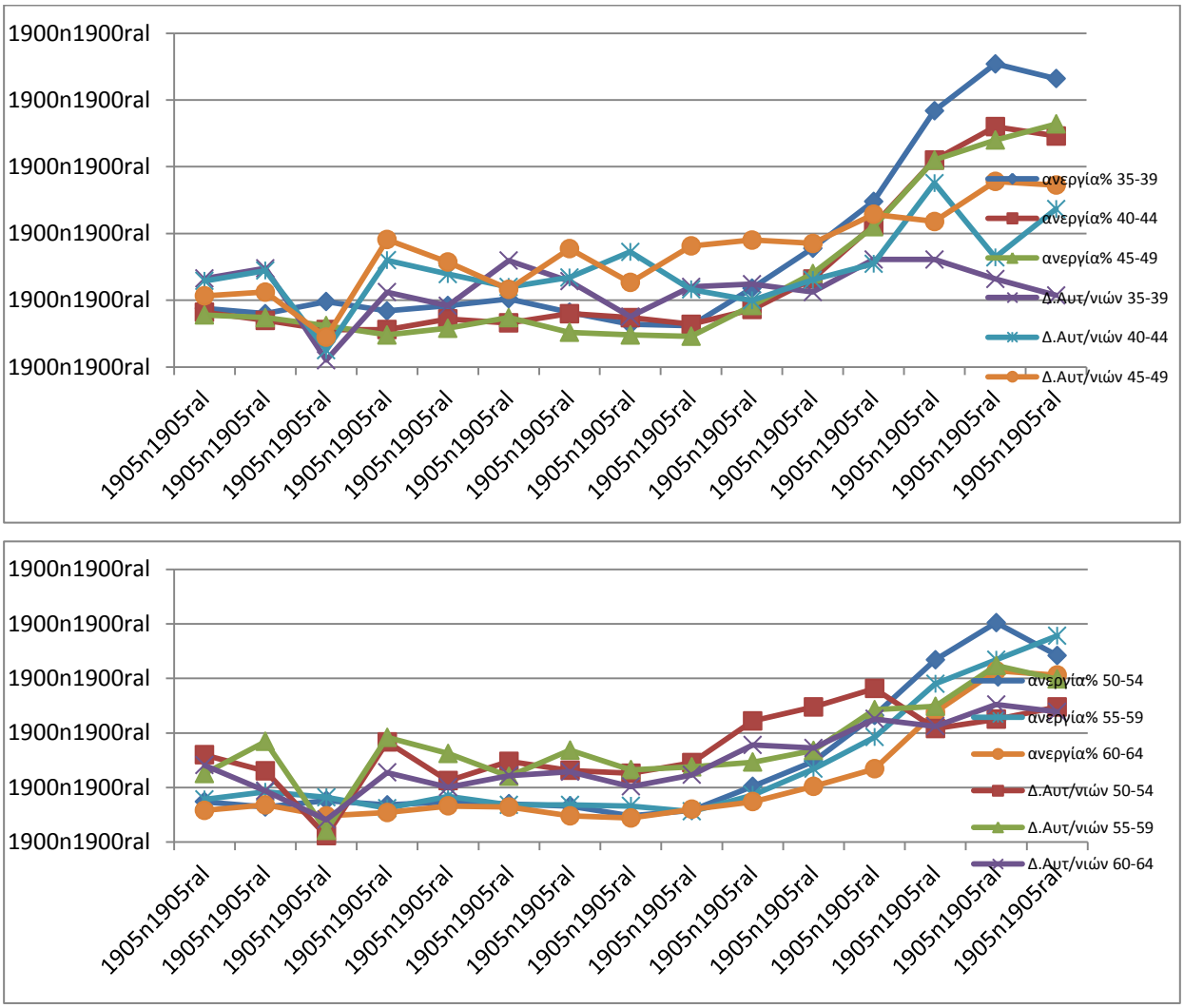
Τα δεδομένα για τις αυτοκτονίες κατά φύλο και ηλικία τα αντλήσαμε από την ΕΛΣΤΑΤ. Στη συνέχεια κατασκευάσαμε τους δείκτες αυτοκτονίας, ανάγοντας τα ποσά στους 100.000 κατοίκους των εκάστοτε αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων και φύλων, όπως προτείνεται από τη διεθνή βιβλιογραφία. Αντλήσαμε την κατανομή του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία από τις εθνικές απογραφές της ΕΛΣΤΑΤ τα έτη 2001 και 2011, καθώς από τις ενδιάμεσες εκτιμήσεις των ετών 2007-2009. Τα ποσοστά ανεργίας κατά φύλο και ηλικία τα αντλήσαμε από την EUROSTAT.

Για την εξέταση της συμβολής της οικονομικής κρίσης στις μεταβλητές, ανοίξαμε το εύρος της παρατήρησης της εξέλιξης από το 2000 έως το 2014, ώστε να καταστεί δυνατή η παρακολούθηση της εξέλιξης του φαινομένου τόσο πριν όσο και κατά την κρίση.

Αποτελέσματα

Πολυδιάγραμμα 1: Ποσοστά ανεργίας και δείκτες αυτοκτονίας (ανά 100.000 κατοίκους) ανδρών κατά ηλικία, για τα έτη 2000-2014

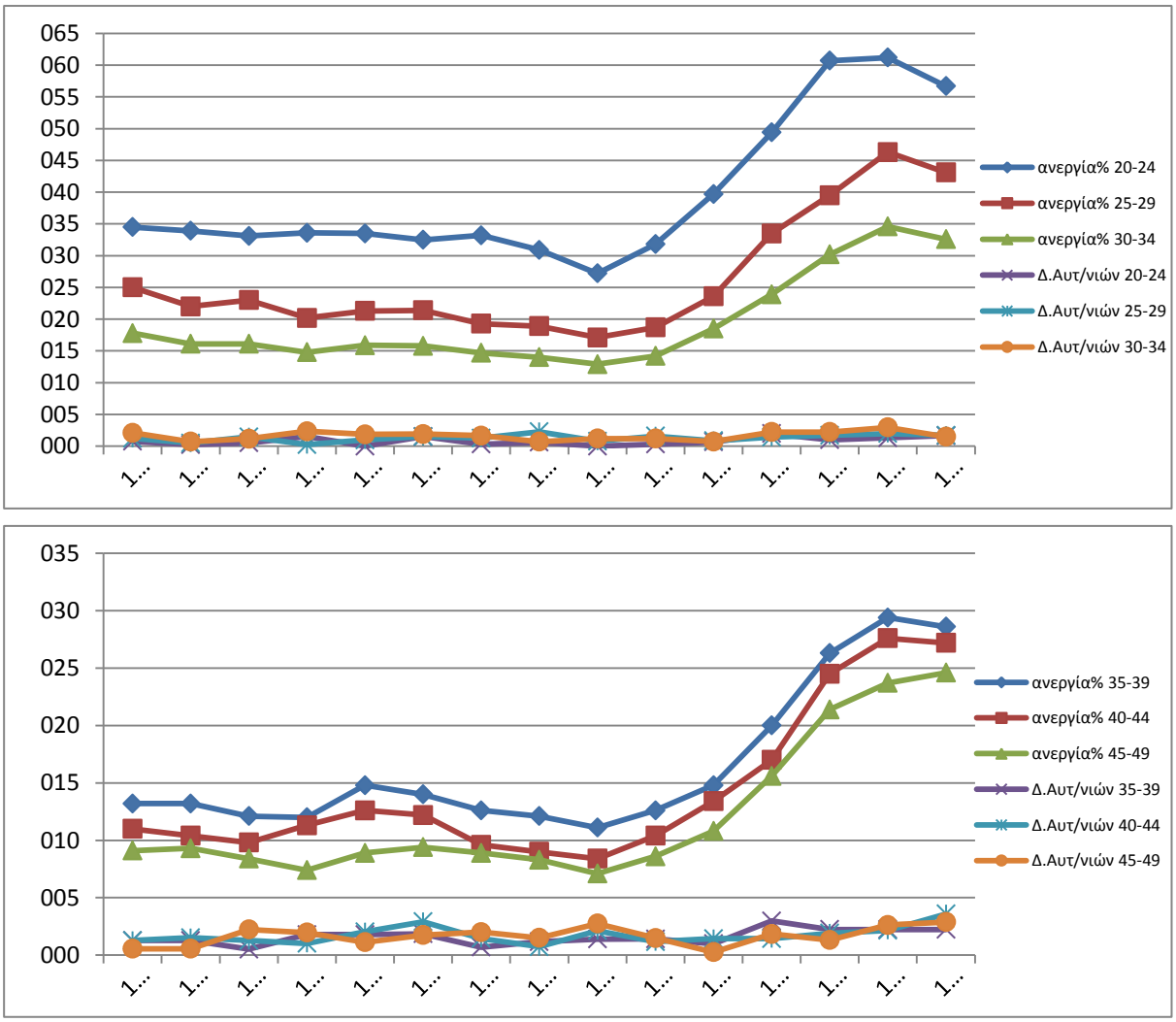
Πηγές: ΕΛΣΤΑΤ για αυτοκτονίες· Eurostat για ποσοστά ανεργίας Σημείωση: Οι υπολογισμοί για την κατασκευή των δεικτών είναι δικοί μας.

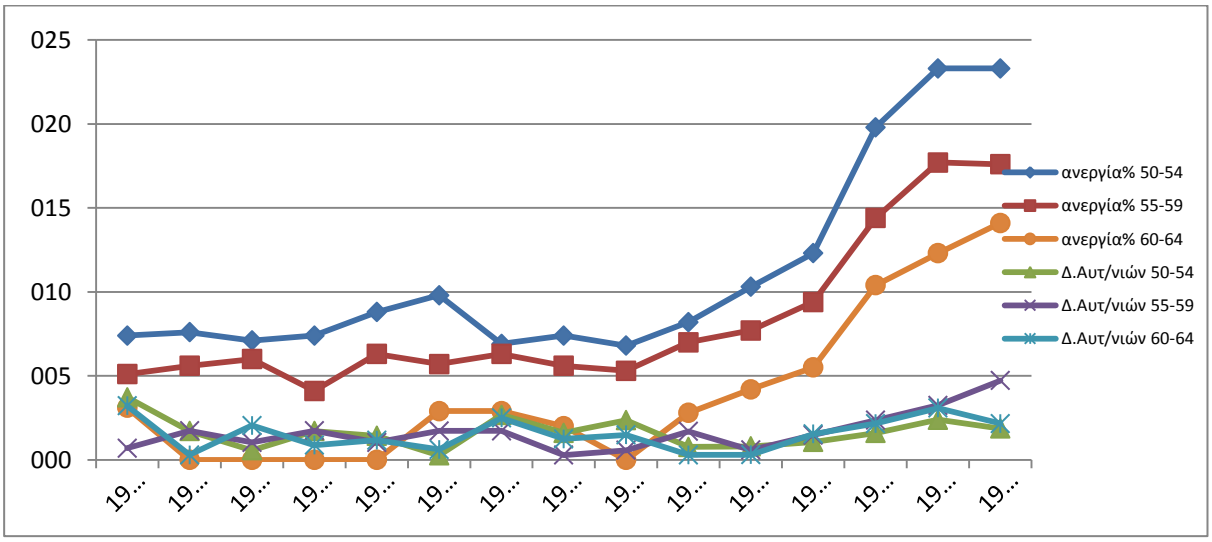
Στο πολυδιάγραμμα 1 παρακολουθούμε την εξέλιξη των ποσοστών ανεργίας των ανδρών 20-64 ετών για τα έτη 2000-2014 παράλληλα με την εξέλιξη των δεικτών αυτοκτονίας τους για τα αντίστοιχα έτη. Παραλείψαμε την ηλικιακή ομάδα των ανδρών 15-19, επειδή δεν παρουσιάζει κάποιο στατιστικό ενδιαφέρον για τη συζήτησή μας (ο δείκτης αυτοκτονίας τους είναι κατά μέσο όρο 1,7/100.000 για τα υπό εξέταση έτη, min:1 max:3), και μόλις και μετά βίας μπορεί να θεωρηθεί οικονομικά ενεργή ηλικιακή ομάδα.

Αναφορικά με την ανεργία είναι προφανές, ότι από το 2009 τα ποσοστά παίρνουν την ανιούσα για όλες τις ηλικιακές ομάδες ανεξαιρέτως. Για τις ηλικίες 20-34 τα ποσοστά αυξάνονται τρεις (20-29 ετών) με σχεδόν πέντε φορές (30-34 ετών) εντός της κρίσης, συγκριτικά με το μέσο όρο ανεργίας τους για τη δεκαετία 2000-2009 (Μ.Ο.20-24: 17%· Μ.Ο.25-29: 11%· Μ.Ο.30-34: 6%). Στις ηλικίες 35-64 παρατηρείται η πιο απότομη μεταβολή, καθώς τα ποσοστά τους πενταπλασιάζονται και μάλιστα για τις ηλικίες 45-54 σχεδόν εξαπλασιάζονται το 2013, συγκριτικά πάντα με το μέσο όρο ανεργίας τους τη δεκαετία 2000-2009 (Μ.Ο.35-39: 4%· Μ.Ο.40-44: 3,5%· Μ.Ο. 45-49: 3%· Μ.Ο. 50-54: 3,5%· Μ.Ο.55-59: 3,7%· Μ.Ο.60-64: 3%). Είναι πρόδηλο λοιπόν, το γεγονός ότι οι νεότεροι άνδρες (20-34 ετών) είναι διαχρονικά περισσότεροι άνεργοι από τους μεσήλικες και μάλιστα εντός της κρίσης σχεδόν ένας στου δύο νέους (20-29) είναι άνεργος. Από την άλλη, οι μεσήλικες παραμένουν οι λιγότερο άνεργοι εντός της κρίσης, ωστόσο τα ποσοστά ανεργίας τους έχουν υποστεί την πιο απότομη μεταβολή.

Στο βαθμό που η ανεργία θεωρείται ικανή συνθήκη για να οδηγήσει κάποιον στην αυτοκτονία, θα έπρεπε οι δείκτες αυτοκτονίας να μεταβάλλονται σχεδόν με τον ίδιο τρόπο που μεταβάλλονται και τα ποσοστά ανεργίας. Κάτι τέτοιο βλέπουμε να ισχύει μόνο για τις ηλικίες 40-64, των οποίων οι δείκτες αυτοκτονίας διπλασιάζονται και μάλιστα με σταθερότητα εντός της κρίσης, συγκριτικά με το μέσο όρο των δεικτών τους τη δεκαετία 2000-2009 (Μ.Ο.40-44: 6/100.000· Μ.Ο.45-49: 7/100.000· Μ.Ο.50-54: 6,5/100.000· Μ.Ο.55-59: 7/100.000· Μ.Ο.60-64: 5,8/100.000) . Από την άλλη, οι δείκτες αυτοκτονίας των νεότερων ανδρών παρουσιάζουν μεν αυξητικές τάσεις εντός της κρίσης, μικρότερου όμως βαθμού (της τάξης της μιάμισης φοράς) και χωρίς σταθερότητα. Για παράδειγμα, οι νέοι ηλικίας 25-29 ετών με μέσο όρο δεκαετίας ’00-’09: 5,3/100.000, θα αγγίξουν τους 7,3 το 2011 και το 2013, ενώ και το 2000 είχαν φτάσει στους 7,5/100.000. Επίσης οι άνδρες 35-39 με μέσο όρο δεκαετίας: 5,5/100.000 θα αγγίξουν το μέγιστό τους 8/100.000 το 2005, 2011 και 2012, οπότε και ξαναπέφτουν κοντά στο μέσο όρο τους. Επομένως, η σημαντικότερη αύξηση των δεικτών αυτοκτονίας εμφανίζεται στους μεσήλικες άνδρες ηλικίας 40-64 ετών.

Πολυδιάγραμμα 2: Ποσοστά ανεργίας και δείκτες αυτοκτονίας (ανά 100.000 κατοίκους) γυναικών κατά ηλικία, για τα έτη 2000-2014*

*Για τις ηλικίες 60-64 δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τα ποσοστά ανεργία τους για τα έτη 2001-04 και 2008

Πηγές: ΕΛΣΤΑΤ για αυτοκτονίες· Eurostat για ποσοστά ανεργίας Σημείωση: Οι υπολογισμοί για την κατασκευή των δεικτών είναι δικοί μας.

Από το παραπάνω πολυδιάγραμμα βλέπουμε ότι οι γυναίκες μαστίζονται σταθερά και διαχρονικά από την ανεργία. Και εδώ παραβλέψαμε τις ηλικίες 15-19 για τους ίδιους λόγους με τους άνδρες των ίδιων ηλικιών (ο μέσος όρος του δείκτη αυτοκτονίας τους για τα έτη 2000-14 είναι στο 0,8/100.000 min:0 max:2). Όπως και στους άνδρες, έτσι και εδώ οι μεσήλικες γυναίκες (40-64) είναι λιγότερο άνεργες από τις νεότερες, ωστόσο όλες ανεξαιρέτως οι ηλικιακές ομάδες είναι σχεδόν σε διπλάσιο βαθμό περισσότερο άνεργες από τις αντίστοιχες των ανδρών τα χρόνια πριν την κρίση (2000-09). Κατά την κρίση, η μεγαλύτερη αύξηση της γυναικείας ανεργίας παρατηρείται στις ηλικίες 50-59 ετών, όπου τα ποσοστά ανεργίας τους τριπλασιάζονται εντός της κρίσης συγκριτικά με το μέσο όρο δεκαετίας 2000-09 (Μ.Ο.50-54: 7,7%· Μ.Ο.55-59: 5,7%), καθώς επίσης τα ποσοστά ανεργίας των γυναικών 60-64 ετών σχεδόν τετραπλασιάζονται (Μ.Ο.60-64≈ 3%).

Αν η ανεργία ήταν ικανή συνθήκη να οδηγήσει σε αυτοκτονία, οι γυναίκες με σταθερά μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας από τους άνδρες θα έπρεπε να αποδίδουν και μεγαλύτερους δείκτες αυτοκτονίας. Ωστόσο, οι δείκτες αυτοκτονίας των γυναικών όλων των ηλικιών είναι σταθερά πέντε με έξι φορές χαμηλότεροι από των ανδρών, τόσο πριν όσο και κατά την κρίση. Οι δείκτες τους παρουσιάζουν ακανόνιστη συμπεριφορά στο πέρασμα των χρόνων, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να αποδώσουμε στην κρίση και την ανεργία κάποια ξεκάθαρη επίδραση. Μια γραμμική άνοδος παρατηρείται στις ηλικίες 55-59 ετών, των οποίων ο δείκτης ανήλθε το 2014 στις 4,7/100.000, δηλαδή σχεδόν τετραπλασιάστηκε από τον μέσο όρο δεκαετίας ’00-’09 (1,2/100.000), καθώς επίσης και στις ηλικίες 40-44, ο δείκτης των οποίων παρουσιάζει μια ανοδική πορεία από το 2009 έως το 2014 και αυξάνεται κατά δυόμιση φορές πάνω από το μέσο όρο δεκαετίας: 1,5/100.000. Σε κάθε περίπτωση, οι δείκτες είναι αφενός εξαιρετικά χαμηλοί, αφετέρου οι κορυφώσεις τους είναι παροδικές και υφίστανται τόσο πριν όσο και κατά την κρίση.

Συζήτηση

Παρατηρώντας τη συμμεταβολή της ανεργίας με τους δείκτες αυτοκτονίας κατά φύλο και ηλικία, βλέπουμε ότι οι μεγαλύτεροι δείκτες εμφανίζονται στις διαχρονικά λιγότερο άνεργες ομάδες, αυτές των μεσήλικων ανδρών (40-59). Αν λοιπόν, η ανεργία, νοούμενη απλώς ως απώλεια εισοδήματος ήταν ικανή και αναγκαία συνθήκη για να οδηγηθεί κάποιος/α στην αυτοκτονία, θα αναμέναμε η μεγαλύτερη αυτοκτονική τάση να εμφανίζεται στις ομάδες των νέων ανδρών και ιδίως των γυναικών, οι οποίες μαστίζονται διαχρονικά

περισσότερο από την ανεργία και σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ(2017): οι νέοι και οι γυναίκες έχουν δοκιμαστεί περισσότερο από την κρίση.

Παρόμοια αποτελέσματα εμφανίζονται και σε έρευνα των Wu και Cheng (2010), η οποία αφορούσε τη συσχέτιση ανεργίας και αυτοκτονίας στις ΗΠΑ για τα έτη 1951-2005, καταλήγοντας ότι η επίδραση των οικονομικών παραγόντων στους δείκτες αυτοκτονίας είναι περισσότερο σημαντική για τους άνδρες απ'ό,τι για τις γυναίκες.

Η παραπάνω εικόνα μας οδήγησε να σκεφτούμε την εργασία ως τόπο από τον οποίο το άτομο αντλεί κοινωνική αναγνώριση και επενδύει για να δομήσει την ταυτότητά του. Κατ'επέκταση η ανεργία νοείται ως έκπτωση στη ματαίωση, η οποία σε ακραίες συνθήκες μπορεί να οδηγήσει κάποιον/α στην αυτοκτονία. Με αυτόν τον τρόπο, φέρνουμε στο προσκήνιο μικροκοινωνιολογικούς παράγοντες για την κατανόηση της αυτοκτονίας, πέρα από τη μονόπλευρη ενασχόληση με δομικούς παράγοντες. Έτσι λοιπόν, μπορεί η οικονομική κρίση να διασαλεύει την κοινωνική συνοχή και να απορρυθμίζει τις κοινωνικές σχέσεις (εν προκειμένω τις εργασιακές σχέσεις, βλέπε: ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2014)), θα έχει όμως ελάχιστο αντίκτυπο στις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες δεν τις κρίνουν ως σημαντικές για την αναγνώρισή τους. Με άλλα λόγια, ο ίδιος κοινωνικός τόπος που επενδύεται για αναγνώριση, ο ίδιος θα γίνει ικανός να οδηγήσει στη ματαίωση[6].

Η θέση μας ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα δύο φύλα έχουν διαφορετική οικονομική συμπεριφορά. Σύμφωνα με τη Λυμπεράκη, οι γυναίκες συμπεριφέρονται αντικυκλικά, δηλαδή σε περιόδους οικονομικών υφέσεων αναζητούν εντατικότερα εργασία, ενώ, αντίστροφα, οι άνδρες αποθαρρύνονται, καθώς δεν θα δεχτούν εύκολα να εργαστούν σε θέσεις μερικής απασχόλησης, δηλαδή να εργάζονται «σαν γυναίκες» (Λυμπεράκη, 2017: 78-79). Η συγγραφέας θα επισημάνει επίσης, ότι και εντός της κρίσης στα περισσότερα νοικοκυριά εξακολουθεί να υφίσταται το πρότυπο του «άνδρα-κουβαλητή». Επιπλέον, οι μεσήλικες άνδρες έχουν να σηκώσουν και το βάρος του στερεότυπου του «επιτυχημένου σαραντάρη» (Τσιγκάνου, 2010), γεγονός που καθιστά τη ματαίωση από την απώλεια εργασίας ακόμα πιο επώδυνη, όταν μάλιστα υποπέσουν στο καθεστώς του «μη απασχολήσιμου». Επομένως, θεωρούμε δόκιμο να υποθέτουμε, ότι τα δύο φύλα έχουν διαφορετικά «ενδιαφέροντα» από την εργασία.

Στο παρόν θεωρητικό πλαίσιο τα στερεότυπα λειτουργούν ως πολιτισμικά υλικά κοινωνικής αναγνώρισης και δόμησης ταυτότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι όλοι οι άνδρες βρίσκονται υπό τη σκιά τους και από την άλλη, ότι οι γυναίκες υποτάσσονται απαραίτητα σε άλλα στερεότυπα που τις θέλουν να επενδύουν σε άλλους τόπους αναγνώρισης, όπως για παράδειγμα η οικογένεια. Μάλιστα, εξαιρετικά ενδιαφέρον και συνεπές με τις θέσεις μας είναι το εύρημα του Αλεξόπουλου και των συνεργατών του (2015), οι οποίοι στην εργασία τους για τις αυτοκτονίες κατά φύλο και επάγγελμα την περίοδο 2000-2009 εντόπισαν, ότι οι εργαζόμενες σε υψηλά ιστάμενες θέσεις εργασίας αντιμετώπιζαν αυξημένο κίνδυνο αυτοκτονικότητας, στο βαθμό που υψηλά ιστάμενη θέση σημαίνει και μεγαλύτερη επένδυση για κοινωνική αναγνώριση, άρα και (δυνάμει) πιο επώδυνη ματαίωση.

Η προσπάθειά μας, σαφώς και ενέχει πολλούς περιορισμούς. Τα δεδομένα δεν μας επιτρέπουν να βγάλουμε συμπεράσματα που αφορούν το μεμονωμένο άτομο και έτσι υπάρχει ο κίνδυνος να υποπέσουμε σε οικολογικό σφάλμα, αφού δεν γνωρίζουμε την οικονομική κατάσταση των καταχωρηθέντων ως αυτόχειρων. Γι'αυτό άλλωστε και δε μιλάμε για συσχέτιση, πολλώ δε μάλλον για αιτιότητα, αλλά για μεγαλύτερη συγκέντρωση και τάση. Επίσης, δεν έχουμε λάβει υπόψη άλλες μεταβλητές, όπως το γεωγραφικό διαμέρισμα, η οικογενειακή κατάσταση καθώς και βιοψυχολογικούς παράγοντες. Ακόμη, πρέπει να τονίσουμε ότι για την τεκμηρίωση της κοινωνικής αναγνώρισης θα πρέπει να αντληθούν κυρίως ποιοτικά δεδομένα[7] από τα ποσοτικά δεδομένα μόνο έμμεσα συμπεράσματα μπορούμε να συνάγουμε.

Ωστόσο, θεωρούμε ένδειξη σωστού προσανατολισμού, το γεγονός ότι οι κοινωνιολόγοι Abrutyn και Mueller διατύπωσαν σε πρόσφατο άρθρο τους παρόμοιους προβληματισμούς για την ανάγκη σύζευξης δομικών και μικροκοινωνιολογικών παραγόντων που να εμπλέκουν και ζητήματα ταυτότητας στη διερεύνηση της αυτοκτονίας (Abrutyn & Mueller, 2018). Μάλιστα, υποστηρίζουν, ότι μια τέτοια σύζευξη θα

μπορέσει να εξηγήσει, μεταξύ άλλων, την αύξηση των αυτοκτονιών των μεσήλικων Αμερικανών, καθώς θεωρούν ότι εμπλέκονται ζητήματα ντροπής (shame) και ατίμωσης (dishonor), που απορρέουν από την επιτέλεση της αρρενωπότητας (στο ίδιο: 60). Είναι πιθανό η κοινωνική αναγνώριση να εσωκλείει ζητήματα αρρενωπότητας και να ανοίξει νέους δρόμους για μια κοινωνιολογική θεώρηση της αυτοκτονίας.

Σημειώσεις

[1] Μια ιστορία πνιγμού μιας νεαρής στον Σηκουάνα, η οποία διαπομπεύτηκε από γονείς και γείτονες, αφού έσπασε το ταμπού της παρθενίας με τον αρραβωνιαστικό της, λίγες μέρες πριν τον γάμο τους· μια άλλη γυναίκα πνίγεται, αφού δεν άντεξε τον εγκλεισμό στον οποίο την είχε υποβάλλει ο ζηλόφθων σύζυγός της· άλλη μια νεαρή πνίγεται σε ποτάμι, μην αντέχοντας την επικείμενη ντροπή, όταν μαθευόταν, ότι έχει καταστεί έγκυος από τον θείο της· και τέλος μια αυτοκτονία ενός μεσήλικα άνδρα, ο οποίος, αφού έχασε τη δουλειά του, δεν άντεχε να ζει ως βάρος για την οικογένειά του.

[2] Οι χωρισμένοι αυτοκτονούν περισσότερο από τους παντρεμένους, ενώ οι παντρεμένες περισσότερο από τις χωρισμένες, όχι όμως σε χώρες όπου συνηθίζεται το διαζύγιο.

[3] Η κοινωνία είναι πηγή και σκοπός της ζωής (Durkheim 198- [1897]: 232)

[4] Για κάποια εξαιρετικά ενδιαφέροντα παραδείγματα βλέπε και Mauss (2004: 78, 114, 123-131)

[5] Για το πώς η αυτοκτονία μπορεί να εμπλέκει ζητήματα ταυτότητας και ματαίωσης βλέπε ενδεικτικά: (Adinkrah 2012, Canetto S. 1997, Canetto & Sakinofsky 1998, Pipyrou 2014, Feldman 2010, Lester 1997, Smith & Hackathorn 1982)

[6] Για το πώς οι ίδιες κοινωνικές σχέσεις που σώζουν από την αυτοκτονία μπορούν να οδηγήσουν σε αυτήν, βλέπε Mueller, Abrutyn, & Stockton 2014

[7] Μια πρώιμη προσπάθεια άντλησης ποιοτικών δεδομένων πραγματοποιήσαμε στην εργασία μας (Κουλούρης, 2017). Για τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των ποιοτικών δεδομένων στην διερεύνηση της αυτοκτονίας βλέπε και Hjelmeland 2010

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ελληνόφωνη

ΕΛΣΤΑΤ. (2017). *Έρευνα εργατικού δυναμικού: 1981-2015.*

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ. (2014). *Εξελίξεις στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και στις αμοιβές, κατά το 2013.* Αθήνα: Τετράδια του ΙΝΕ.

Κουλούρης, Μ. (2017). *Αντιλήψεις περί αυτοκτονίας στην Ελλάδα από το 2000 έως σήμερα (αδημοσίευτο).* Αθήνα: Πάντειο.

Λυμπεράκη, Α. (2017). *Γυναίκες στην Οικονομία.* Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Μαρξ, Κ. (2003). *Περί αυτοκτονίας.* (Θ. Παρασκευόπουλος , Μεταφρ.) Αθήνα: νήσος.

Τσιγκάνου, Ι. (2010). *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα: Πορίσματα έρευνας πεδίου 4ου κύματος, Ελλάδα-Ευρώπη 2009.* Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Durkheim, E. (198- [1897]). *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας.* (Μ. Μαρκάκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδη.

Mauss, M. (2004). *Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία.* Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου

Taylor, C. (1997). *Πολυπολιτισμικότητα: εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης.* Αθήνα: Πόλις.

Tsounis, A. (2013). Η σχέση της ανεργίας με την κατάθλιψη και τις αυτοκτονίες: η "κλινική" αντανάκλαση της οικονομικής κρίσης. *Τετράδια Ψυχιατρικής, 122*, σσ. 24-32.

αγγλόφωνη

Abrutyn, S., & Mueller, A. (2018). Toward a Cultural-Structural Theory of Suicide: Examining Excessive Regulation and Its Discontents. Sociological Theory, 36(1), σσ. 48-66.

Adinkrah, M. (2012). Better dead than dishonored: Masculinity and male suicidal behavior in contemporary Ghana. Social Science & Medicine, 74, σσ. 474-481.

Alexopoulos, E. C., Kavalidou, K., & Messolora, F. (2015). Suicide Mortality Across Broad Occupational Groups in Greece: A Descriptive Study, Safety and Health at work, http://dx.doi.org/10.1016/j.shaw.2015.09.004

Antonakakis, N. (2013). Fiscal Austerity, Unemployment and Suicide Rates in Greece. Ανάκτηση από mpra.ub.uni-muenchen.de/45198/

Berger, P. (1983). On the obsolescence of the concept of Honour. (Επιμ. Stanley Hauerwas,) Revisions: Changing Perspectives in Moral Philosophy, σσ. 172-181.

Branas, C. C., Kastanaki, A. E., Michalodimitrakis, M., Tzougas, J., Kranioti, E., Theodorakis, P., και συν. (2015). The impact of economic austerity and prosperity events on suicide in Greece: a 30-year interrupted time-series analysis. BMJ Open(5).

Canetto, S. (1997). Meanings of Gender and Suicidal Behaviour during Adolecenscence. Suicide and Life-threatening Behaviour, 27, σσ. 339-351.

Canetto, S., & Sakinofsky, I. (1998). The Gender Paradox in Suicide. Suicide and Life-threatening Behaviour, 28.

Douglas, J. D. (1967). The Social Meanings of Suicide. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Drydakis, N. (2015). The effect of unemployment on self-reported health and mental health in Greece from 2008 to 2013: A longitudinal study before and during the financial crisis. Social Science & Medicine, 128, σσ. 43-51.

Feldman, S. (2010). Shame and honour: The violence of gendered norms under conditions of global crisis. Women's Studies International Forum, 33, σσ. 305-315.

Fountoulakis, K., & al. (2016). Climate change but not unemployment explains the changing of suicidality in Thessaloniki Greece (2000-2012). Journal of Affective Disorders, σσ. 333-338.

Hjelmeland, H. (2010). Cultural Research in Suicidology: Challenges and Opportunities. Suicidology Online, 1, σσ. 34-52.

Kondilis, E., Ierodiakonou, I., Gavana , M., & al. (2013). Suicide mortality and economic crisis in Greece: men's Achilles' heel. J Epidemiol Community Health, 67(1).

Lester, D. (1997). The Role of Shame in Suicide. Suicide and Life-Threatening Behaviour, 27(4), σσ. 352-361.

Mueller, A., Abrutyn, S., & Stockton, C. (2014). Can Social Ties Be Harmful? Examining the Spread of Suicide in Early Adulthood. Sociological Perspectives, σσ. 1-19.

Paraschakis, A., & al. (2015). A 2-Year Psychological Autopsy Study of Completed Suicides in the Athens Greater Area, Greece. Psychiatry Investig, 12(2), σσ. 212-217.

Pickering, W., & Walford, G. (Επιμ.). (2000). Durkheim's Suicide: A century of research and debate. London and New York: Routledge.

Pipyrou, S. (2014). Narrating death: affective reworking of suicide in rural Greece. Social Anthropology/Anthropologie Sociale, 22(2), σσ. 189-199.

Rachiotis, G., Stuckler, D., Mckee, M., & Hadjichristodoulou, C. (2015). What has happened to suicides during the Greek economic crisis? Findings from an ecological study of suicides and their determinants (2003-2012). BMJ Open.

Smith, D. H., & Hackathorn, L. (1982). Some Social and Psychological Factors Related to Suicide in Primitive Societies: A Cross-Cultural Comparative Study. Suicide and LifeThreatening Behavior, 12(4), σσ. 195-211.

Theleritis, C., & Economou , M. (2014). Suicidality and Financial Crisis. Pluralism in Psychiatry, σσ. 221-227.

Wray , M., Colen, C., & Pescolido, B. (2011). The sociology of Suicide. Annual Review of Sociology(37), σσ. 505-528.

Wu, W.-C., & Cheng, H.-P. (2010). Symmetric mortality and asymmetric suicide cycles. Social Science & Medicine, 70, σσ. 1974-1981

Μεταναστευτικές ροές στη Νότια Ευρώπη: Η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα και την Ιταλία

Στεργιανή Λιάκου[α]

[α] Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Οι μεταναστευτικές ροές αυξάνονται ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες στην Ευρώπη. Η οικονομική ανάπτυξη των χωρών, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η ζήτηση για φθηνό εργατικό δυναμικό συνέβαλαν στην αύξηση των εισροών στον Ευρωπαϊκό Νότο. Σκοπός της περίληψης είναι η περιγραφή της κατανομής και της σύγκρισης των απασχολούμενων μεταναστών στις περιφέρειες της Ελλάδας και της Ιταλίας. Παραπέμποντας στις σχετικές βιβλιογραφικές πηγές και τα στοιχεία απογραφών πληθυσμού, η ένταξη διαμορφώνεται βάσει των δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών των μεταναστών. Η πλειοψηφία των μεταναστών εγκαθίστανται στην Ελλάδα για απόκτηση εργασίας. Οι ντόπιοι των αγροτικών περιφερειών αναζητούν άρρενες εργάτες στη γεωργία και γυναίκες στις οικιακές υπηρεσίες. Αντίθετα, στις αστικές περιφέρειες υπάρχει ζήτηση για μετανάστες υψηλού μορφωτικού επιπέδου ώστε να εργαστούν ως μισθωτοί σε διάφορες υπηρεσίες. Στην Ιταλία, οι αλλοδαποί εμφανίζουν υψηλή συγκέντρωση σε περιοχές με αυξημένες δυνατότητες εργασίας. Στο Βορρά αναζητούν ειδικευμένους μετανάστες στις κατασκευές και τις υπηρεσίες, ενώ στο Νότο χρειάζονται ανειδίκευτους και χειρώνακτες εργάτες για τις οικιακές υπηρεσίες και τη γεωργία αντίστοιχα. Οι περιφέρειες των χωρών μελέτης παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες και διαφορές σχετικά με την απασχόληση των μεταναστών από το 2001 έως το 2011. Η πληθυσμιακή αύξηση επικρατεί στις χώρες μελέτης, αλλά οι γηγενείς και οι μετανάστες αντιστοιχούν σε εκατομμύρια άτομα στην Ιταλία. Το 2011, οι περισσότεροι μετανάστες ενασχολούνται στον τριτογενή τομέα των χωρών μελέτης. Οι αυτοαπασχολούμενοι ιδρύουν νέες επιχειρήσεις στην Ιταλία, ενώ στα αστικά κέντρα της Ελλάδας οι μετανάστες εργάζονται στη δημόσια διοίκηση και τον τουρισμό. Συνοψίζοντας, προκύπτει ότι οι απασχολούμενοι μετανάστες αυξάνονται σημαντικά στις χώρες μελέτης. Παρόλο που οι μεταναστευτικές ροές δεν προσδιορίζονται με ακρίβεια, το μέγεθος των εισροών με σκοπό την εύρεση εργασίας μεταβάλλεται διαρκώς στη Νότια Ευρώπη.

Λέξεις κλειδιά: Απογραφή πληθυσμού, μετανάστες, αγορά εργασίας, Ελλάδα, Ιταλία

Migration Flows in Southern Europe: The integration of migrants in labour market in Greece and Italy

Stergiani Liakou[a]

[a] Harokopio University

Abstract

Migration flows increase rapidly during the last decades in Europe. The economic development of countries, the social exclusion and the demand for cheap labour have contributed to the increase of inflows in the European South. The purpose of this abstract is a description of the distribution and comparison of immigrant workers in the regions of Greece and Italy. With reference to the relevant sources of literature and census data population, the integration of migrants is based on their demographic and socioeconomic characteristics. The majority of immigrants choose to be settled in Greece in order to find a job. Rural regions are in demand for workers in agriculture sector and women for domestic services. On the contrary, urban regions are in demand for highly educated migrant labor force for working as employees in a wide variety of services. In Italy, the foreigners tend to concentrate in regions with the greatest working opportunities. Northern regions are in demand for qualified labor force in manufacturing and business sector, whereas in southern regions non-qualified and manual workers are in demand for domestic services and agricultural sector respectively. Regions in Greece and Italy appear many similarities and differences about migrant labour markets from 2001 to 2011. The overall population growth is the common point in both countries but there are a lot of native-born residents and immigrants in Italy, who correspond to millions of people. In 2011, the majority of employees dominate in tertiary sector in both countries of Greece and Italy. There are many self-employed immigrants because of the creation of new businesses in Italy, whereas the most of employees are working in public administration and tourism in urban centers of Greece. In conclusion, the results indicate that migrant labour population increases more

and more in Greece and Italy. Despite the fact that migration flows could not be determined accurately, the magnitude of inflows with the aim of finding a work, is changing in Southern Europe.

Key words: Census data, immigrants, labour market, Greece, Italy

Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί μια ευρεία έννοια και διαφοροποιείται ανά είδος μετακίνησης των ατόμων παγκοσμίως. Θεωρείται σημαντικό φαινόμενο λόγω μιας σειράς ποικίλων αιτιών όπως η οικονομική ανάπτυξη των χωρών, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η ζήτηση για φθηνό εργατικό δυναμικό. Οι αιτίες που παρατίθενται έχουν συνεισφέρει στην αύξηση των μεταναστευτικών ροών κυρίως στη Νότια Ευρώπη.
Ειδικότερα, η εξέλιξη της μεταναστευτικής διαδικασίας έχει επηρεάσει τα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά του μόνιμου πληθυσμού στις ευρωπαϊκές χώρες. Η γεωγραφική θέση της Νότιας Ευρώπης ευνοεί τις πολυάριθμες μετακινήσεις των ατόμων στις χώρες καθώς η συνεχής αύξηση των μεταναστευτικών ροών με σκοπό την εύρεση εργασίας έχει επηρεάσει τη ζήτηση για φθηνό εργατικό δυναμικό. Κατά τα τελευταία χρόνια υπάρχει αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μελέτη της κοινωνικοοικονομικής ένταξης των μεταναστών στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, ιδιαίτερα στην Ελλάδα και την Ιταλία.
Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι η μελέτη της ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα και την Ιταλία. Δεδομένου ότι ο αριθμός των εισροών και εκροών από τις χώρες δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί με ακρίβεια, η μελέτη της ένταξης των μεταναστών υλοποιείται από τη συλλογή των δεδομένων. Συγκεκριμένα, η συγκριτική ανάλυση των ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων αποτελεί σημαντική διαδικασία για τη γραφική αποτύπωση των αποτελεσμάτων σε διαγράμματα και χάρτες καθώς και τη διεξαγωγή ανάλογων συμπερασμάτων. Επομένως, το αντικείμενο της μελέτης είναι η σύνδεση μεταξύ των ποσοτικών στοιχείων απογραφής πληθυσμού με τη διαθέσιμη βιβλιογραφία που αποτελεί το ποιοτικό υλικό της παρούσας μελέτης.
Ο λόγος επιλογής των χωρών Ελλάδας και Ιταλίας ήταν η γειτνίαση μεταξύ τους και η ευνοϊκή γεωγραφική θέση τους στη Νότια Ευρώπη. Σε γεωγραφικά πλαίσια, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις περιφέρειες των επιλεγόμενων χωρών μελέτης. Σχετικά με το δημογραφικό και κοινωνικοοικονομικό μέρος, υλοποιήθηκε η συλλογή, επεξεργασία και κατανομή του αλλοδαπού μόνιμου πληθυσμού σε αριθμό μεμονωμένων ατόμων. Δίνοντας έμφαση στην ένταξη της αγοράς εργασίας, οι μετανάστες μελετήθηκαν ποσοτικά και ποιοτικά ως προς την κατανομή στους τομείς παραγωγής ανά επίπεδο περιφέρειας στην Ελλάδα και την Ιταλία.
Η ποσοτική έρευνα για την καταγραφή των μεταναστών σε αριθμό ατόμων από τις αρμόδιες στατιστικές υπηρεσίες αποτέλεσε το βασικότερο κριτήριο για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων και τη σύγκριση με πρόσφατες σχετικές βιβλιογραφικές έρευνες, οι οποίες αποτελούν την ποιοτική έρευνα.

Μεθοδολογία ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας

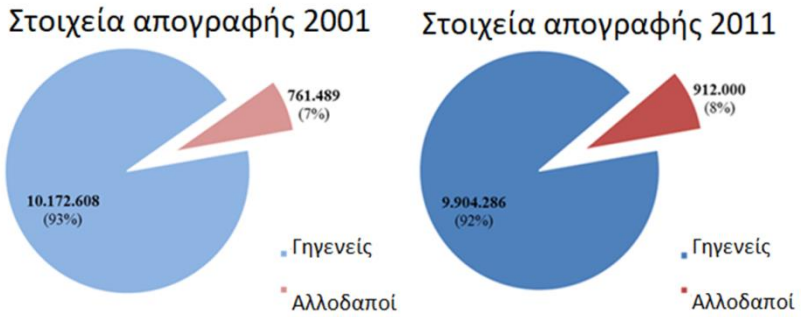
Προκειμένου να υλοποιηθεί ο σκοπός της παρούσας εισήγησης περιγράφονται παρακάτω τα βήματα για την προσέγγιση της ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας για τις χώρες μελέτης. Η εφαρμογή της ποσοτικής και της ποιοτικής έρευνας βοηθάει μετέπειτα στη συγκριτική μελέτη από το συνδυασμό των πληροφοριών που εξάγονται από τη μεθοδολογία της συνολικής έρευνας.

Σε πρώτο στάδιο, λαμβάνεται υπόψη η μεθοδολογία που έχει επιλεγεί για τη μελέτη των δημογραφικών χαρακτηριστικών των μεταναστών όλων των εθνικοτήτων σε επίπεδο χώρας. Τα ποσοτικά στοιχεία συλλέγονται από τις απογραφές πληθυσμού για το 2001 και το 2011. Ο όρος «απογραφή πληθυσμού» ή γενική απογραφή πληθυσμού αναφέρεται στο σύνολο των διοικητικών ενεργειών και χειρισμών, οι οποίες έχουν ως σκοπό τη συγκέντρωση στατιστικών πληροφοριών αναφορικά με το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά (δημογραφικά, οικονομικά, οικιστικά, κοινωνικά) του πληθυσμού ενός γεωγραφικού χώρου σε ένα δεδομένο χώρο (Παπαδάκης και Τσίμπος, 2004).

Ωστόσο, τα στοιχεία από την Ελληνική και Ιταλική Στατιστική Υπηρεσία θεωρήθηκαν πιο αξιόπιστα και ακριβή σε σύγκριση με τις ηλεκτρονικές πλατφόρμες Eurostat και OECD λόγω των διαθέσιμων ταξινομήσεων ανά περίοδο απογραφής και περίπτωση χώρας. Οι ταξινομήσεις των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών των μεταναστών ανάμεσα στις απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011, βοήθησαν στη σύγκριση μεταξύ Ελλάδας-Ιταλίας για τη μελέτη της ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας σε επίπεδο περιφέρειας.

Στη συνέχεια, ακολούθησε η κατασκευή των γραφημάτων για την απεικόνιση των δημογραφικών στοιχείων του μόνιμου πληθυσμού από γηγενείς και αλλοδαπούς για τις χώρες μελέτης. Ο αλλοδαπός πληθυσμός στην Ελλάδα αυξήθηκε σημαντικά το 2011 σε χιλιάδες άτομα. Τα ποσοστά υπολογίστηκαν από το λόγο του μόνιμου γηγενούς ή αλλοδαπού πληθυσμού ως προς το συνολικό πληθυσμό ανά απογραφή πληθυσμού.

Ελλάδα σε επίπεδο χώρας: Μόνιμος πληθυσμός γηγενών, αλλοδαπών σε αριθμό ατόμων και ποσοστά

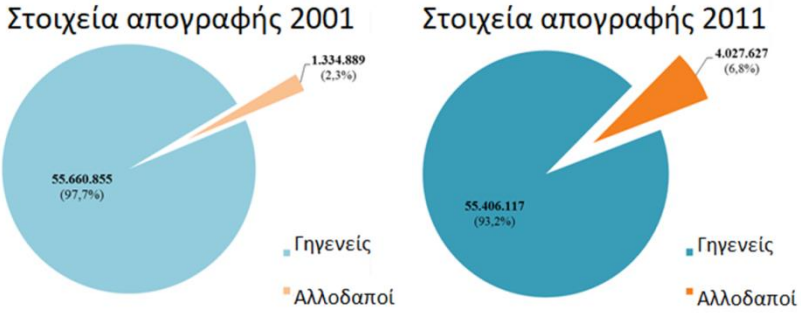

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), Απογραφές πληθυσμού 2001, 2011

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα ποσοτικά δεδομένα από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας για το συνολικό πληθυσμό στην Ελλάδα προκύπτει ότι η μείωση των γηγενών και η αύξηση των μεταναστών στην Ελλάδα που καταγράφηκε το 2011 εκφράζεται με ελάχιστη ποσοστιαία διαφορά 1%. Παρόλο που αριθμητικά η διαφορά αυτή δείχνει πολύ μικρή μεταβολή του μόνιμου πληθυσμού στα έτη απογραφής 2001 και 2011, στην πραγματικότητα το 1% αντιστοιχεί σε χιλιάδες άτομα.

Αντιθέτως, οι εκτιμήσεις για την απογραφή του συνολικού πληθυσμού στην Ιταλία διαφέρουν από την Ελλάδα επειδή διαμένουν περισσότεροι γηγενείς και αλλοδαποί. Η απότομη αύξηση των αλλοδαπών και αντίστοιχα η απότομη μείωση των γηγενών το 2011 αντικατοπτρίζει έντονα τη μετανάστευση λόγω της οικονομικής κρίσης. Σημειώνεται ακόμα ότι οι μεταναστευτικές ροές στην Ιταλία με σκοπό τη μόνιμη παραμονή του αλλοδαπού πληθυσμού εμφάνισαν την εντονότερη αύξηση σε εκατομμύρια άτομα.

Ιταλία σε επίπεδο χώρας: Μόνιμος πληθυσμός γηγενών, αλλοδαπών σε αριθμό ατόμων και ποσοστά

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), Απογραφές πληθυσμού 2001, 2011

Στη συνέχεια, η διαγραμματική απεικόνιση αποτυπώνει γενικά την ποσοστιαία κατανομή του μόνιμου πληθυσμού σε γηγενείς και αλλοδαπούς σε επίπεδο χώρας. Οι περισσότεροι μετανάστες είναι συγκεντρωμένοι κυρίως στον Ιταλικό Βορρά. Στο βορειοδυτικό τμήμα διαμένει το 34%, στο βορειοανατολικό και στο κεντρικό το 27% αντίστοιχα, στο νότιο το 9%, ενώ στη Σικελία και τη Σαρδηνία μόλις το 3% του συνόλου των μεταναστών (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 2012: 24). Η εκτίμηση των αναγραφόμενων ποσοστών αποδίδεται στο διαχωρισμό της Ιταλίας σε τρεις γεωγραφικές ενότητες, δηλαδή τη Βόρεια Ιταλία, τη Νότια Ιταλία και τη Μέση Ιταλία (Messogiorno). Ο διαχωρισμός της Ιταλίας σε γεωγραφικές ενότητες και έπειτα σε περιφέρειες, διευκολύνει τις εκτιμήσεις για το είδος απασχόλησης των αλλοδαπών και την ευκολία στην επιτυχή ένταξή τους λόγω των διαφορετικών πολιτικών που εφαρμόζονται για τη νόμιμη παραμονή τους στη χώρα.

Στο δεύτερο στάδιο, τα ευρήματα για τη διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας με τη χρήση σχετικής βιβλιογραφίας προέρχονται κυρίως από άρθρα για την απασχόληση των μεταναστών. Τα χαρακτηριστικά των μεταναστών στα διαθέσιμα επιστημονικά άρθρα επικεντρώνονται στο φύλο, την εθνικότητα, τη θέση και κατάσταση απασχόλησης, τον τομέα παραγωγής και τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Στην παρούσα εισήγηση η έμφαση δίνεται στους τομείς παραγωγής όπου απασχολείται η πλειοψηφία των μεταναστών ανά περιφέρεια.

Συγκεκριμένα, οι ανειδίκευτοι τεχνίτες, οι μισθωτοί και οι αυτοαπασχολούμενοι εργαζόμενοι μετανάστες κατά φύλο σε ορισμένες περιπτώσεις περιφερειών αποτελούν ορισμένες ενδεικτικές κατηγορίες που παραθέτονται στην παρούσα εισήγηση για την αναζήτηση ποιοτικών δεδομένων από άρθρα, παρά τη διαθεσιμότητα τους και σε ποσοτικά δεδομένα. Οι κατηγορίες αυτές περιγράφονται κυρίως για τις αστικές περιφέρειες όπου η συγκέντρωση πληθυσμού είναι μεγαλύτερη όπως για παράδειγμα τις περιφέρειες Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας για την Ελλάδα και την περιφέρεια Lombardia για την ανεπτυγμένη Βόρεια Ιταλία.

Κατά συνέπεια, η βασικότερη κατηγορία που είναι η απασχόληση ανά τομέα παραγωγής, μελετάται στην παρούσα ποσοτική έρευνα, ενώ οι πιο εξειδικευμένες κατηγορίες που αναφέρθηκαν προηγουμένως και περιλαμβάνονται στη βασική κατηγορία, αναλύονται από την εύρεση της βιβλιογραφίας στην ποιοτική έρευνα. Ο συνδυασμός της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας οδηγεί στη συγκριτική μελέτη με τη δημιουργία χαρτών αποτυπώνοντας τους σύνθετους δείκτες σχετικά με την απασχόληση των ατόμων ανά τομέα παραγωγής.

Συγκριτική προσέγγιση με τη δημιουργία χαρτών

Στο τελικό στάδιο μελέτης για την ένταξη των καταγεγραμμένων μεταναστών στην αγορά εργασίας προκύπτει η δημιουργία χαρτών. Σύμφωνα με τους διαθέσιμους χάρτες για την απεικόνιση των δεικτών ύστερα από την επεξεργασία των ποσοτικών στοιχείων προκύπτουν ορισμένες εκτιμήσεις σε συνδυασμό με τη σχετική βιβλιογραφία. Ύστερα από τη συλλογή των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων προκύπτουν ορισμένα αποτελέσματα στο στάδιο της συγκριτικής ανάλυσης για τις περιπτώσεις των χωρών Ελλάδας και Ιταλίας.

Οι απασχολούμενοι μετανάστες ενασχολούνται κυρίως σε κλάδους του πρωτογενούς και δευτερογενούς τομέα απασχόλησης λόγω της χαμηλής ή μεσαίας ειδίκευσης τους. Για το λόγο αυτό θεωρήθηκε σημαντική η κατασκευή δεικτών για την κατανομή των μεταναστών στις περιφέρειες. Οι δείκτες[1] αντιστοιχούν στα στοιχεία απογραφών 2001 και 2011, αποτυπώνονται σε χαρτογραφικό υπόβαθρο για τις χώρες μελέτης σε επίπεδο περιφερειών και έχουν διαφορετικές χρωματικές αποχρώσεις ανά τομέα και απογραφή πληθυσμού. Οι δείκτες που υπολογίστηκαν για τους ακόλουθους σύνθετους χάρτες εκφράζονται σε ποσοστά στοχεύοντας στη σύγκριση των ποσοτικών δεδομένων σε συνδυασμό με τη βιβλιογραφία ως προς την απασχόληση των αλλοδαπών ανά περίπτωση χώρας και κλάδο παραγωγής.

Στην Ελλάδα, οι τομείς παραγωγής αποτυπώνουν την απασχόληση των ατόμων ανάλογα με την περιοχή ή το είδος της απασχόλησης. Γενικά, η συγκέντρωση των οικονομικών μεταναστών ανά τομέα παραγωγής έχει αλλάξει ανά απογραφή πληθυσμού λόγω αλλαγής της ζήτησης σε εργατικό δυναμικό. Η εκτίμηση αυτή

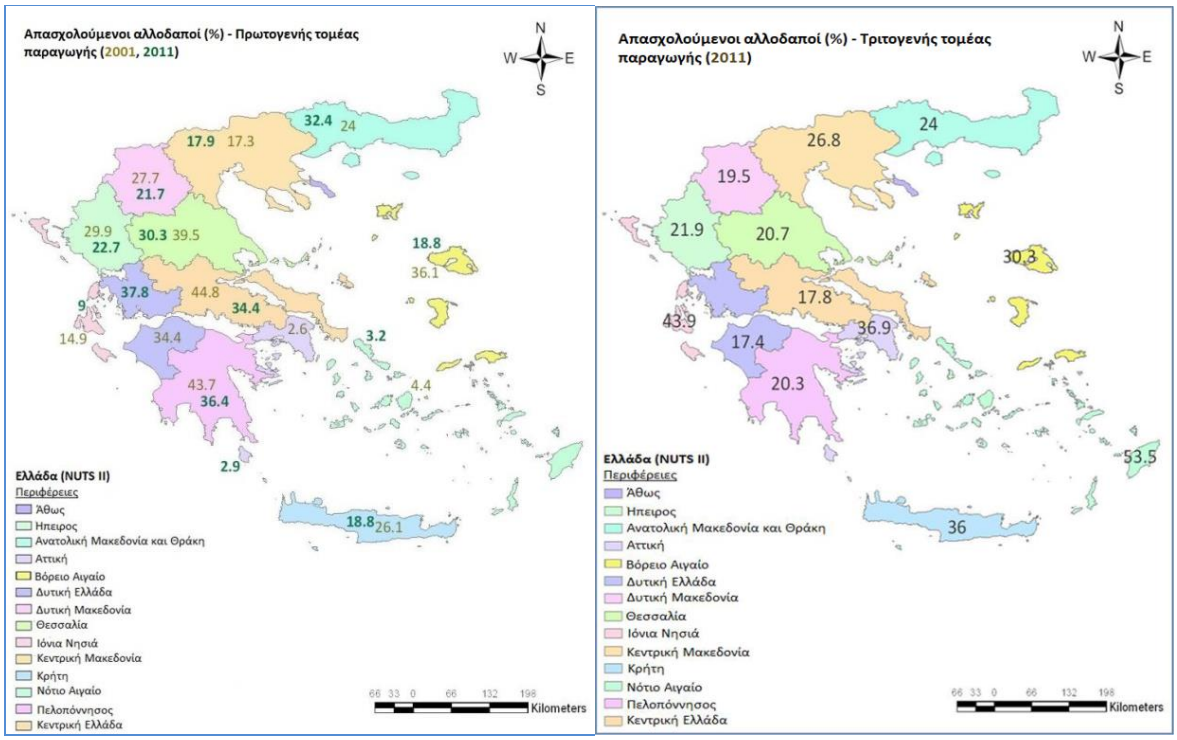
διατυπώνεται με την αναφορά των μεταβολών στον πρωτογενή τομέα για το 2001 και 2011 και στον τριτογενή τομέα κυρίως για το 2011.Η υψηλή ανάπτυξη των υπηρεσιών στις αστικές περιφέρειες και της τουριστικής κίνησης στις νησιωτικές περιφέρειες αποτέλεσαν κεντρικές παραμέτρους για την επιλογή των συγκεκριμένων τομέων παραγωγής, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη τα ποσοτικά δεδομένα από την καταγραφή των μεταναστών στους αντίστοιχους τομείς.

Όπως προέκυψε από τη σύγκριση μεταξύ των ποσοτικών στοιχείων, ο πρωτογενής τομέας αυξήθηκε στην Ελλάδα το 2011. Η αύξηση αυτή προέκυψε από την άτυπη απασχόληση των ανειδίκευτων εργατών στη γεωργία όπως και από την επιστροφή των γηγενών στις περιοχές της υπαίθρου. Κατά τις δύο δεκαετίες που προηγούνται της έλευσης μεταναστών, στο νομό Χαλκιδικής, ο οποίος βρίσκεται στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, η αποδυνάμωση του αγροτικού τομέα, το αβέβαιο γεωργικό εισόδημα και η γενικότερη στροφή της οικονομίας στον τριτογενή τομέα ώθησαν τους νέους εκτός γεωργίας (Λαμπριανίδης και Συκάς, 2012: 219). Η ζήτηση για εποχική απασχόληση επικεντρώνεται σε εργάτες γης, περισσότερο από το 90% και το υπόλοιπο στην κτηνοτροφία, στα βοσκοτόπια, και την πτηνοτροφία (Karafolas, 2012: 185). Συνεπώς, το 2011 παρατηρήθηκε μείωση των εισερχομένων μεταναστών αγροτών όχι μόνο λόγω της κρίσης στην ύπαιθρο αλλά και λόγω της οικονομικής κρίσης.

Οι συνθήκες εργασίας στην ύπαιθρο διαφέρουν σημαντικά από εκείνες των αστικών περιοχών. Οι μετανάστες έχουν προσφέρει ένα εξαιρετικά ευέλικτο και φθηνό εργατικό δυναμικό στην ελληνική ύπαιθρο, χωρίς να έχουν αντικαταστήσει γηγενείς, ενώ ταυτόχρονα έχουν βελτιώσει την οργάνωση και τη διαχείριση των γεωργικών επιχειρήσεων απαλλάσσοντας τα μέλη, των οικογενειακών επιχειρήσεων από τις χειρωνακτικές εργασίες (Μπαλούρδος και Τσίγγανου, 2013: 132). Η θετική αυτή συμβολή των οικονομικά ενεργών μεταναστών στις περιοχές της υπαίθρου έχει διευκολύνει τα νοικοκυριά από τη διαρκή ενασχόλησή τους με τις αγροτικές εκτάσεις και καλλιέργειες καθώς και τις οικιακές εργασίες, στοιχεία που δεν αποτυπώνονται από τα στοιχεία απογραφής πληθυσμού.

Όσον αφορά τον τριτογενή τομέα που βρισκόταν σε υψηλά ποσοστιαία επίπεδα στην Ελλάδα το 2011, παρά την οικονομική κρίση η απασχόληση των μεταναστών στις υπηρεσίες παρέμενε σε ανοδική πορεία. Παρόλο που επικρατούσε υψηλή συγκέντρωση των μεταναστών στα νησιά, η εποχιακή απασχόληση τους κατά τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου υποδηλώνει ότι υπάρχει εξίσου υψηλή ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα. Στις περιπτώσεις όπου οι μετανάστες αφήνουν τις δουλειές τους στα ελληνικά νησιά χωρίς να πληρωθούν πριν από τη λήξη εγγύησης της χρονικής περιόδου, οι οργανισμοί μπορεί να αλλάξουν αυτή την άτυπη συμφωνία. Αν οι εργαζόμενοι αυτοί δεν έχουν χρήματα για να δώσουν στον οργανισμό και υπάρχει άτυπη υποστήριξη δικτύων στην Ελλάδα, οι επιλογές τους είναι είτε να φύγουν από τη χώρα είτε είναι υποχρεωμένοι να καλύψουν περισσότερο όγκο εργασίας στον οργανισμό (Maroukis, 2016: 189).

Επομένως, ύστερα από την κατασκευή των χαρτών προκύπτουν δείκτες με την κατανομή των μεταναστών ανά περιφέρεια και ανά πρωτογενή τομέα παραγωγής για το 2001 και 2011, ενώ για τον τριτογενή τομέα παραγωγής επιλέχθηκε μόνο το 2011 όπως απεικονίζονται από τους παρακάτω χάρτες.

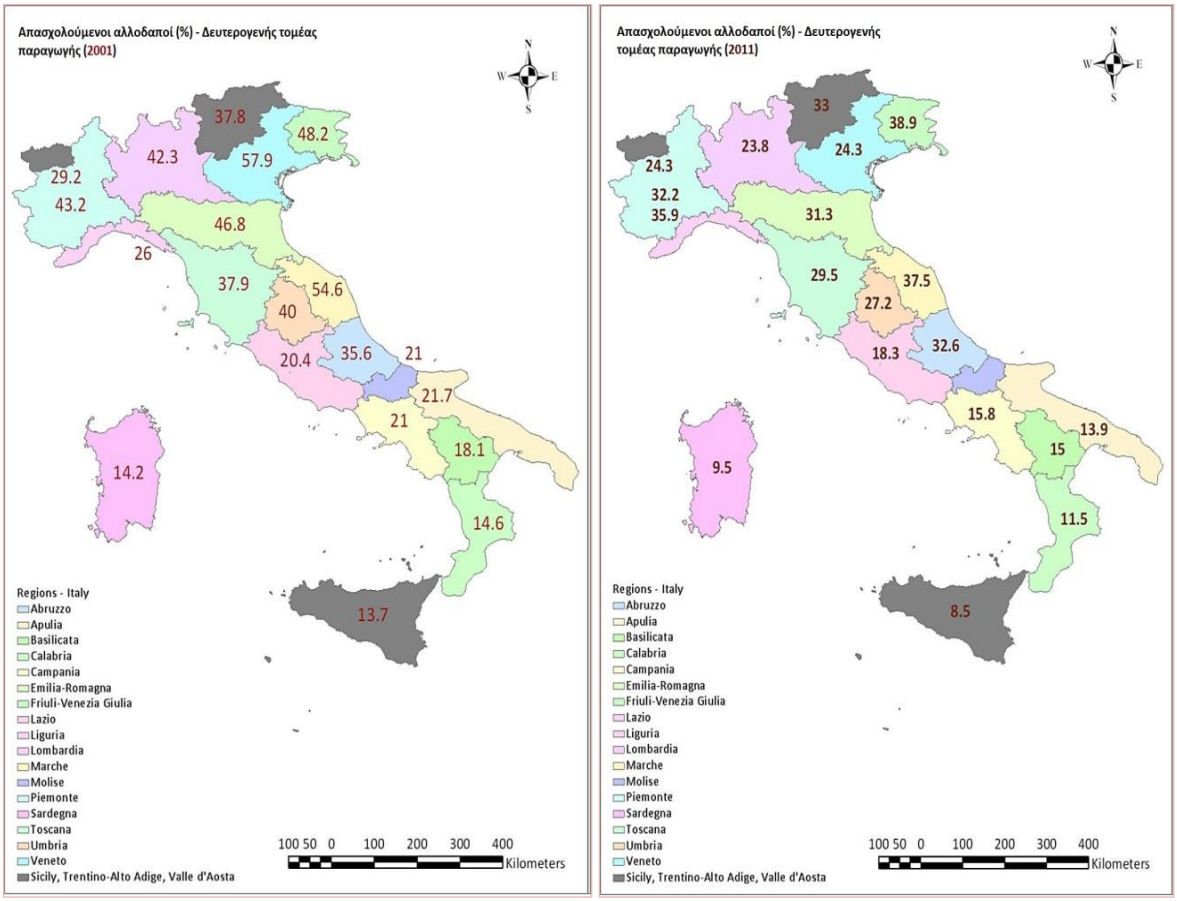
Πηγή: Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), Απογραφές πληθυσμού 2001, 2011

Η μειοψηφία σε αλλοδαπούς απασχολούμενους του πρωτογενούς τομέα που καταγράφηκαν τόσο το 2001 και το 2011, σύμφωνα με τον υπολογισμό του δείκτη εμφανίζουν συγκέντρωση στην περιφέρεια Αττικής με 2,6% και 2,9% αντίστοιχα. Οι μικρότερες τιμές εμφανίζονται στα Ιόνια Νησιά και το Νότιο Αιγαίο, με τα Ιόνια Νησιά να σημειώνουν πτώση σε σύγκριση με το 2011, από το 14,9% στο 9%. Αυτό οφείλεται στη διαφορετική ποιότητα ζωής που προσφέρουν τα νησιά στους μετανάστες εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών κατά τους χειμερινούς μήνες στις περιοχές της υπαίθρου. Στην Αττική επικρατεί ο τομέας των υπηρεσιών λόγω της πρωτεύουσας, με 36,9% το 2011, και ανέκαθεν ο πρωτογενής τομέας βρισκόταν σε τόσο χαμηλά επίπεδα για τους γηγενείς και τους μετανάστες. Για το 2001, η μεγαλύτερη τιμή του δείκτη εμφανίζεται στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας (44,8%), ενώ το 2011 στην περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας (37,8%) και οφείλεται στη ζήτηση φθηνού και ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού.

Για την περίπτωση της Ιταλίας, η υψηλή ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα παραγωγής με έμφαση στο βιομηχανικό τομέα λόγω των περιφερειακών ανισοτήτων της χώρας, θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντική τόσο για τους γηγενείς όσο και για τους μετανάστες. Οι απασχολούμενοι μετανάστες εκτελούν τις πιο δύσκολες και επικίνδυνες εργασίες[2] και απασχολούνται κυρίως σε επίπεδα χαμηλότερης ειδίκευσης, παρά το γεγονός ότι πολλοί έχουν εργαστεί για πολλά χρόνια εντός της βιομηχανίας, και είναι ικανοί να εκτελούν εργασίες υψηλότερης ειδίκευσης (Cilio and Perocco, 2015: 54). Συνεπώς, οι μετανάστες έχουν αυξημένη εργασιακή εμπειρία στις απαιτούμενες δεξιότητες για τον βιομηχανικό κλάδο. Το γεγονός αυτό τους καθιστά ικανούς στην ένταξη των αγορών εργασίας σε όλες τις περιφέρειες όπου επικρατεί η ανάπτυξη του δευτερογενή τομέα παραγωγής, όπως προέκυψε από τα στοιχεία απογραφής 2001 και 2011.

Επιπλέον, οι άρρενες μετανάστες ενδυναμώνουν την ανάπτυξη του δευτερογενή τομέα παραγωγής. Περισσότερο από τα 2/3 των αρρένων εργαζομένων απασχολείται στις κατασκευές και το βιομηχανικό τομέα, σε σύγκριση με το 1/3 των γηγενών (OECD, 2014: 76). Για το λόγο αυτό επελέγη η απεικόνιση χαρτών μόνο για το δευτερογενή τομέα στην περίπτωση της Ιταλίας. Εκτός από το γεγονός αυτό, θεωρήθηκε προτιμότερη η σύγκριση μεταξύ των απογραφών 2001 και 2011, παρά την υπάρχουσα ισχυρή ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα απασχόλησης που δεν εμφανίζει σημαντικές διακυμάνσεις. Οι τρεις σημαντικότεροι τομείς στους οποίους οι μετανάστες είχαν περισσότερες πιθανότητες απασχόλησης το 2012 είναι η βιομηχανία, οι κατασκευές και το εμπόριο και έχουν μειωμένο εργατικό δυναμικό κατά 10,3%, 10,3% και 4,6% αντίστοιχα μέχρι το 2007 (OECD, 2014: 69).

Στη Βόρεια Ιταλία, οι Μαροκινοί μετανάστες καταφεύγουν στο άτυπα κυκλικό εμπόριο από ανάγκη, γεγονός που θα τους οδηγήσει σε πλήρη αμειβόμενη εργασία στοχεύοντας στην κοινωνική κινητικότητα (Maroukis, 2013: 233). Υπάρχουν ωστόσο εκείνοι που στηρίζονται στη Βόρεια Ιταλία, έχουν χάσει τις δουλειές τους (όπως ξυλουργοί, ηλεκτρολόγοι, οικοδόμοι και μηχανικοί) και άρχισαν να εργάζονται στο εμπόριο τα τελευταία τρία χρόνια προκειμένου να συντηρήσουν τους ίδιους και τις οικογένειές τους (Maroukis, 2013: 233). Η αυτό-απασχόληση στην περίπτωση αυτή είναι στρατηγική επιβίωσης παρά μια ανοδική επαγγελματική πορεία. Επομένως, η αισθητή μείωση του δευτερογενούς τομέα για το 2011 σε σύγκριση με το 2001 είναι εμφανής στους ακόλουθους χάρτες λόγω της ενασχόλησης των μεταναστών με το εμπόριο και την αυτό-απασχόληση. Το ίδιο ισχύει και για τη Νότια Ιταλία παρόλο που ο δευτερογενής τομέας σημειώνει μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση σε σύγκριση με τις περιφέρειες του Ιταλικού Βορρά.

Πηγή: Italian National Institute of Statistics, Population Census 2001, 2011

Όσον αφορά την Ιταλία, αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιφέρεια Friuli-Venezia Giulia η στροφή των μεταναστών ως προς την απασχόληση από τον πρωτογενή στο δευτερογενή τομέα παραγωγής είναι ιδιαίτερα εμφανής το 2011. Αρχικά, για το 2001 η μικρότερη τιμή του δείκτη παρουσιάζεται στη νησιωτική περιφέρεια Sicily (13,7%) ενώ η μεγαλύτερη στην κεντρική περιφέρεια Marche (54,6%). Το 2011, η μέγιστη τιμή βρίσκεται στην περιφέρεια Friuli-Venezia Giulia (38,9%), όπου το 2001 αναφέρθηκε προηγουμένως ότι εμφανίζει την ελάχιστη τιμή στον πρωτογενή τομέα. Η Friuli-Venezia Giulia ευνοείται από τη γεωγραφική θέση της στα βορειοανατολικά της χώρας, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης από γειτνιάζουσες χώρες διαμέσου της εμπορικής δραστηριότητας και την ιστορικά προϋπάρχουσα βιομηχανική ανάπτυξη, η οποία ενίσχυε κυρίως την οικονομία της Βόρειας Ιταλίας.

Με άλλα λόγια, ύστερα από τη σύγκριση των διαθέσιμων χαρτών για την περίπτωση της Ιταλίας, προκύπτει ότι ο δευτερογενής τομέας παραγωγής θεωρείται εξίσου σημαντικός με το τριτογενή τομέα. Η επιλογή για την κατασκευή χαρτών με έμφαση στο δευτερογενή τομέα στηρίχθηκε στη μείωση των απασχολούμενων μεταναστών το 2011. Η μείωση αυτή προέκυψε όχι μόνο από τις εκροές για εύρεση εργασίας σε άλλες χώρες αλλά και την εναλλαγή σε διαφορετικούς κλάδους απασχόλησης στις περιφέρειες της Ιταλίας όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εισήγηση αναλύθηκε η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα και την Ιταλία. Η μελέτη της ένταξης στηρίχθηκε στα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των μόνιμων μεταναστών στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες και είχε ως πρωτεύοντα σκοπό την απόκτηση εργασίας.

Δεδομένου ότι η συνεχής αύξηση των μεταναστευτικών ροών στην Ευρώπη αποσκοπεί κυρίως στην εύρεση απασχόλησης, η μεταβολή των εισροών και των εκροών διαφοροποιείται ανά περίπτωση χώρας. Στην Ελλάδα, οι πληθυσμοί μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού αυξάνονται ραγδαία με την πάροδο των ετών. Όπως παρατηρήθηκε στους χάρτες, οι μετανάστες αυξήθηκαν κυρίως στις αστικές περιφέρειες λόγω περισσότερων διαθέσιμων ευκαιριών σε απασχόληση και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης συγκριτικά με της αγροτικές περιφέρειες. Στην Ιταλία, η κατανομή των απασχολούμενων μεταναστών διαφέρει λόγω των περιφερειακών ανισοτήτων που χαρακτηρίζουν τη χώρα. Ο διαχωρισμός της Ιταλίας ανά γεωγραφικά τμήματα Βορρά-Νότου διευκόλυνε τη μελέτη της ένταξης των μεταναστών κυρίως σε κλάδους του δευτερογενούς τομέα.

Ο διαχωρισμός των ελληνικών περιφερειών σε αγροτικές και αστικές βοήθησε στην περιγραφή για την ένταξη των απασχολούμενων μεταναστών ανά τομέα παραγωγής. Όπως προέκυψε από τα στοιχεία απογραφών πληθυσμού, ο τριτογενής τομέας παραγωγής, επικρατεί στις αστικές περιφέρειες Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας. Οι μετανάστες επέλεξαν να εγκατασταθούν μόνιμα στις πόλεις βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής τους και τις συνθήκες εργασίας. Η ενασχόληση των μεταναστών με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής σε περιφέρειες της ελληνικής υπαίθρου, επικρατεί λόγω της ζήτησης φθηνού εργατικού δυναμικού αλλά με την πάροδο των ετών και ιδιαίτερα την εμφάνιση της κρίσης η κατάσταση άλλαξε σημαντικά.

Οι απασχολούμενοι μετανάστες στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής ως προς τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό επελέγησαν με το κριτήριο ότι στη σημερινή εποχή επικρατεί η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα παραγωγής στις περισσότερες περιφέρειες της Ελλάδας και της Ιταλίας. Τα αποτελέσματα των δεικτών επιβεβαίωσαν ότι το 2001 οι απασχολούμενοι μετανάστες στον πρωτογενή τομέα ήταν περισσότεροι σε σύγκριση με το 2011 λόγω της δημιουργίας νέων επιχειρήσεων και νέων θέσεων εργασίας γραφείου. Αντίστοιχα στο δευτερογενή τομέα υπάρχουν περισσότεροι εργαζόμενοι μετανάστες σε σύγκριση με τον πρωτογενή τομέα, λόγω μεγαλύτερων τιμών και στις δύο χώρες. Η μικρή μείωση του δευτερογενούς τομέα το 2011 επιβεβαίωσε την αύξηση των τριτογενών απασχολούμενων μεταναστών στην Ιταλία.

Οι βιβλιογραφικές πηγές σχετικά με την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας κατέληξαν στο ότι η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τόσο τις μεταναστευτικές ροές στην Ελλάδα και την Ιταλία όσο και τη μονιμότητα των μεταναστών στις διαθέσιμες θέσεις εργασίας, γεγονός που αποδεικνύει την υψηλή ή χαμηλή συγκέντρωση των απασχολούμενων μεταναστών όπως μελετήθηκε στην παρούσα εισήγηση. Επομένως, το ποιοτικό μέρος της εργασίας συνδέεται έμμεσα με τα ποσοτικά στοιχεία που συλλέχθηκαν για την Ελλάδα και την Ιταλία από τις αρμόδιες στατιστικές υπηρεσίες. Τα στοιχεία εκφράζουν τον απόλυτο αριθμό μόνο σε μεμονωμένα άτομα με τη μορφή ποσοστών ύστερα από την κατασκευή δεικτών ανά περίπτωση χώρας και τομέα παραγωγής.

Γενικότερα, οι μεταναστευτικές ροές στη Νότια Ευρώπη έχουν διαμορφώσει σημαντικά την ανάπτυξη των νοτιοευρωπαϊκών χωρών από τη συμβολή των μόνιμα διανεμόντων μεταναστών. Η ζήτηση του φθηνού εργατικού δυναμικού διαμορφώθηκε ανάλογα με τις ανάγκες ανά χώρα, αλλάζοντας την ανάπτυξη των

νοτιοευρωπαϊκών χωρών, όπως εξετάστηκε από τα στοιχεία απογραφής πληθυσμού το 2001 και 2011. Ωστόσο, η συχνότητα σε εισροές και εκροές μεταναστών άλλαξε λόγω της οικονομικής κρίσης στη Νότια Ευρώπη.

Σημειώσεις

[1] Ο υπολογισμός όλων των αναγραφόμενων δεικτών στους χάρτες προέκυψε από τους τύπους: (Απασχολούμενοι αλλοδαποί πρωτογενούς τομέα παραγωγής σε άτομα*100) / Οικονομικά ενεργός πληθυσμός αλλοδαπών ατόμων και (Απασχολούμενοι αλλοδαποί δευτερογενούς τομέα παραγωγής*100) / Οικονομικά ενεργός πληθυσμός αλλοδαπών ατόμων

[2] Περίπου το 90% των μεταναστών εμπλέκονται σε εργοστασιακές δραστηριότητες (εργάτες στις κατασκευές και το φινίρισμα, σχεδιαστές, καθαριστές και γενικοί εργάτες), ενώ μόνο το 1% εξασκεί τεχνικά επαγγέλματα, μεταξύ των γηγενών Ιταλών 60% των οποίων εκτελούν καθήκοντα «εργοταξίου» ενώ σχεδόν το 15% εμπλέκεται σε τεχνικές εργασίες

Βιβλιογραφία

Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ΕΣΥΕ), Απογραφή πληθυσμού 2001 και 2011, στοιχεία διαθέσιμα από: http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM07/-

Κασίμης Χ. και Παπαδόπουλος Α. (2012), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Λαμπριανίδης Λ. και Συκάς (2012), «Αλλοδαποί μετανάστες και ελληνική ύπαιθρος», στο Κασίμης Χ. και Παπαδόπουλος Α., *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Μπαλούρδος Δ. και Τσίγγανου Ι. (2013), *Μετά-ανάλυση ερευνών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα

Παπαδάκης και Τσίμπος Κ. (2004), *Δημογραφική Ανάλυση: Αρχές, Μέθοδοι, Υποδείγματα,* Αθήνα, Σταμούλης

Cillo R. and Perocco F. (2015), "Outsourced racism in Italy: discrimination at work and trade union responses in three sectors" Sage Journals, 21(1), pp. 51–63, available from:

http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1024258914561412

Diva-GIS, χαρτογραφικά ανοιχτά δεδομένα μορφής shapefile, όρια περιφερειών της Ελλάδας διαθέσιμα από: http://www.diva-gis.org/datadown

GeoData, χαρτογραφικά ανοιχτά δεδομένα μορφής shapefile, όρια περιφερειών της Ελλάδας διαθέσιμα από: http://www.geodata.gov.gr/dataset

Italian National Institute of Statistics: Censimento 2001, available from: http://dawinci.istat.it/jsp/MD/dawinciMD.jsp

Italian National Institute of Statistics: Population Census 2011, available from: http://dati-censimentopopolazione.istat.it/Index.aspx?lang=en

Karafolas S. (2012), "The Annual Demand for Seasonal Immigrant Labor in Greece and its Influence on the Entrance of Albanian Workers", Transition Studies Review 19(2), pp 179-194, available from: https://link.springer.com/article/10.1007/s11300-012-0239-1

Maroukis Th. (2013), "Economic crisis and migrants' employment: a view from Greece in comparative perspective", Policy Studies, 34(2), pp. 221-237, available from: http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01442872.2013.767589?journalCode=cpos20

Maroukis Th. (2016), "Temporary agency work, migration and the crisis in Greece: labour market segmentation intensified", Sage Journals 22 (2), pp. 179-192, available from: http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1024258916634620

OECD (2014), *Jobs for Immigrants (4): Labour Market Integration in Italy,* OECD Publishing, Paris, available from: http://www.oecd.org/publications/jobs-for-immigrants-vol-4-9789264214712-en.htm

Διάθεση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες – Χαρτογράφηση μιας νέας μορφής κοινωνικής αλληλεγγύης στο πλαίσιο ανάπτυξης εναλλακτικών δικτύων τροφίμων: Μια βιώσιμη πρακτική ή απλά ένα νέο κοινωνικό φαινόμενο αντίστασης στην οικονομική κρίση;

Λουζέλα – Μαρίνα Ντάφλα,[α] Αναστασία Τσακιρίδη,[β]

[α] Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμημα Γεωγραφίας, Αθήνα, Ελλάδα

[β] Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα, Ελλάδα

Περίληψη

Η μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τη νέα -για τα ελληνικά δεδομένα- μορφή εναλλακτικού δικτύου διάθεσης αγροτικών προϊόντων από τους παραγωγούς απευθείας στους καταναλωτές, καταργώντας τους μεσάζοντες. Αυτό το δίκτυο παρουσιάζεται ως ένας νέος τρόπος για τους καταναλωτές να μειώσουν το κόστος αγοράς, να έχουν πρόσβαση σε ποιοτικότερα προϊόντα, να συνάψουν σχέσεις αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης κατά τις συναλλαγές, καθώς επίσης για τους παραγωγούς να αυξήσουν τα εισοδήματά τους. Σκοπός ήταν η διερεύνηση του κατά πόσο αυτή η πρακτική των αγορών «Χωρίς Μεσάζοντες» πετυχαίνει τους στόχους της και ταυτόχρονα είναι βιώσιμη. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τα εναλλακτικά δίκτυα παραγωγής και διανομής τροφίμων αλλά και διερεύνηση ηλεκτρονικών πηγών αναφορικά με τα αγροτικά προϊόντα που διατίθενται στις αγορές, τον τόπο παραγωγής - διανομής και τις τιμές διάθεσης τους. Τα αποτελέσματα περιλαμβάνουν χαρτογράφηση του δικτύου διανομής των προϊόντων των αγορών «Χωρίς Μεσάζοντες» και γραφήματα με συγκρίσεις τιμών του Οργανισμού Κεντρικών Αγορών και Αλιείας ΑΕ, αγορών «Χωρίς Μεσάζοντες» και ενδεικτικά σούπερ – μάρκετ σε παρεμφερή προϊόντα. Από τα αποτελέσματα διαφαίνεται ότι, η βιωσιμότητα του συγκεκριμένου δικτύου διάθεσης προϊόντων είναι αμφίβολη καθώς, οι οικονομικοί και κοινωνικοί – ηθικοί λόγοι, που προσελκύουν τους καταναλωτές, είναι ανεπαρκείς.

Λέξεις κλειδιά: αγρότες, τρόφιμα, μεσάζοντες, εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων

Distributing products without intermediaries in the supply chain - Mapping a new form of social solidarity in the context of developing alternative food networks: A Sustainable Practice or simply a new social phenomenon of resistance to the economic crisis?

Luzela-Marina Daflla,[a] Anastasia Tsakiridi, [b]

[a] Harokopio University, Department of Geography, Athens, Greece

[b] Harokopio University, Department of Geography, Athens, Greece

Abstract

The study attempts to highlight the new form of alternative distribution of products in Greece in which the producers distributes agricultural products directly to the consumers without the intermediaries in the supply chain. These markets are presented as a new way for the consumers to reduce their purchase costs, to have access to better quality products, to create solidarity and confidence in their transactions, and to make producers grow their income. The purpose was to explore whether this practice of the 'Without Intermediaries' markets achieves its goals and at the same time to examine its viability. The method we used was to review the literature regarding the alternative food production and distribution systems and then to analyse electronic resources regarding the agricultural products which are distributed in this 'Without intermediaries' markets, the place of production – distribution and the price of them. The results include mapping of product distribution 'Without intermediaries' markets, and price comparison charts of the Central Market and Fisheries Organization SA, 'Without intermediaries ' markets and, supermarkets regarding similar products. The results show that the viability of this product distribution network is questionable as the economic and social - ethical reasons that will attract consumers are inadequate.

Key words: farmers, food, intermediaries, alternative food networks

Εισαγωγή

Η Ελλάδα, ως χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), ακολουθεί της ευρωπαϊκές τάσεις και πρακτικές σε πολλαπλά επίπεδα, με ένα από αυτά να είναι και οι υπαίθριες δραστηριότητες. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια σε μερικές χώρες της Ε.Ε. συμπεριλαμβανομένου και της Ελλάδας αλλά και η οικονομική ύφεση, έχουν ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση της αγροτικής απασχόλησης της υπαίθρου τόσο στη γεωργική παραγωγή όσο και σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες που συναντάμε εκεί.

Το κείμενο που ακολουθεί, αποτελεί μία προσέγγιση μέσα από βιβλιογραφική ανασκόπηση του μετασχηματισμού των συστημάτων τροφίμων, τα οποία αναπτύσσουν τελευταία ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων, την πολύπλευρη λειτουργία τους, την διαφορετικότητα αλλά και τη βιωσιμότητα ή μη τέτοιων δικτύων. Οι δύο προϋποθέσεις που εξετάζονται στο παρόν κείμενο αναφορικά με την επίτευξή της βιωσιμότητας αυτής, είναι αρχικά η εξασφάλιση χαμηλών τιμών διάθεσης των προϊόντων στους καταναλωτές, με τον «αποκλεισμό» του μεσάζοντα και μετέπειτα η στήριξη του τοπικού μικρού παραγωγού αντιβαίνοντας στις μεγάλες βιομηχανικές αγροτικές επιχειρήσεις και στις εισαγωγές. Επίσης η έρευνα επικεντρώνεται στα αγροτικά προϊόντα, τον τόπο παραγωγής, τον τόπο διάθεσης, τις τιμές διάθεσης και την γενικότερη εξέλιξη της δράσης «Χωρίς Μεσάζοντες» με στόχο την ανάδειξη της εξέλιξης της δράσης από την εμφάνισή της έως και σήμερα, την εξέταση των οφελών για τις τοπικές αγροτικές και αστικές κοινωνίες, καθώς και τη βιωσιμότητά της. Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε χαρτογράφηση των δράσεων Χωρίς Μεσάζοντες ανά την Ελλάδα και εξέταση των τιμών διάθεσης των προϊόντων, γραφήματα και συγκρίσεις τιμών προϊόντων του Οργανισμού Κεντρικών Αγορών και Αλιείας ΑΕ, αγορών διάθεσης προϊόντων χωρίς μεσάζοντες και ενδεικτικά σούπερ - μάρκετ (ΑΒ Βασιλόπουλος και Σκλαβενίτης) σε ίδια ή παρεμφερή εποχιακά και βασικά προϊόντα.

Το κείμενο χωρίζεται σε τρία μέρη: στο πρώτο μέρος γίνεται μια γενική συζήτηση για την διαφοροποίηση του συμβατικού τρόπου παραγωγής και διανομής των αγροτικών προϊόντων, τα αίτια που οδήγησαν στην εμφάνιση νέων πρωτοβουλιών και δράσεων καθώς επίσης δίνεται έμφαση στα δίκτυα διανομής τροφίμων «Χωρίς Μεσάζοντες» τα οποία αποτελούν και το αντικείμενο μελέτης. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με τις αγορές «Χωρίς Μεσάζοντες» στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας αλλά και πιο συγκεκριμένα γίνεται αναφορά σε τρείς παραδειγματικές περιπτώσεις αγορών χωρίς μεσάζοντες σε τρείς διαφορετικές πόλεις της χώρας. Στο τρίτο μέρος αναλύονται τα συμπεράσματα αναφορικά με τη βιωσιμότητα αυτής της πρακτικής.

Στα αποτελέσματα περιλαμβάνονται χάρτες, όπου παρουσιάζεται η διαδρομή που διανύουν τα προϊόντα μέχρι τη διάθεση στον καταναλωτή. Επιπλέον παρουσιάζονται πίνακες και γραφήματα με συγκρίσεις τιμών παρεμφερών εποχιακών προϊόντων, σε «λαϊκές αγορές», σούπερ-μάρκετ, δεδομένες τιμές από τον Οργανισμό Κεντρικών Αγορών και Αλιείας ΑΕ και χώρους διάθεσης χωρίς μεσάζοντες.

Εναλλακτικά Δίκτυα Τροφίμων

Η οικονομική ύφεση των τελευταίων δεκαετιών έχει επιφέρει πολλές αλλαγές στον τομέα της γεωργικής παραγωγής, τόσο στον τρόπο παραγωγής των αγροτικών προϊόντων όσο και στον τρόπο διάθεσής τους προς τον τελικό καταναλωτή. Η ανάγκες που προέκυψαν ως αποτέλεσμα αυτής της κρίσης, «γέννησαν» διάφορες εναλλακτικές μορφές αρχικά παραγωγής και στη συνέχεια διάθεσης προϊόντων, επιχειρώντας στην διατήρηση, την αναζήτηση νέου αλλά και στην αύξηση του καταναλωτικού πληθυσμού. Η μειούμενη οικονομία ήταν ο πρώτος λόγος που πίεσε και επίσπευσε την εμφάνιση φαινομένων που δεν αποτελούσαν την έως τώρα συνήθη πρακτική. Ένας άλλος λόγος που ενίσχυσε την εκδήλωση ενδιαφέροντος γύρω από τα θέματα της αγροτικής απασχόλησης είναι η μεταβολή που έφεραν διάφορα μέτρα στήριξης που περιλαμβάνονται στην Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ). Τα μέτρα στήριξης της ΚΑΠ και ιδίως ο δεύτερος πυλώνας της, η Πολιτική Αγροτικής Ανάπτυξης, «προκάλεσαν» την αύξηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων καθώς παρατηρήθηκε η εισχώρηση στη γεωργική παραγωγή νέων ανθρώπων με γνώσεις και όρεξη για

καινοτομίες. Οι δύο αυτές συνθήκες δημιούργησαν το έδαφος για την εμφάνιση των εναλλακτικών τρόπων παραγωγής προϊόντων τροφίμων όπως είναι τα βιολογικά ή οργανικά και παράλληλα ώθησαν στον μετασχηματισμό των συμβατικών συστημάτων τροφίμων στα επονομαζόμενα Εναλλακτικά Δίκτυα Τροφίμων (Alternative Food Networks). Τέτοιες δράσεις υποστηρίχθηκαν από τους καταναλωτές καθώς εμφανίστηκαν ως πρωτοβουλία που επιδίωκαν την αντιμετώπιση οικολογικών, κοινωνικών ή/ και πολιτικό-οικονομικών προβλημάτων που σχετίζονται με τα συμβατικά συστήματα διατροφής, όπως είναι οι κίνδυνοι για την υγεία του ανθρώπου και του περιβάλλοντος, οι εκμεταλλευτικές συνθήκες εργασίας, οι ανησυχίες για την καλή διαβίωση των ζώων, ο εταιρικός έλεγχος των πόρων των τροφίμων και πολλά άλλα θέματα (Sarmiento 2017).

Μία μορφή εναλλακτικών δικτύων τροφίμων είναι η διάθεση των προϊόντων στον τελικό καταναλωτή, χωρίς τη μεσολάβηση του μεταπράτη ή του χονδρέμπορου. Με βασική αιτία την οικονομική κρίση, δημιουργήθηκαν συλλογικές ομάδες με σκοπό να φέρουν τα προϊόντα, αρχικά τα αγροτικά και στη συνέχεια τα είδη πρώτης ανάγκης επιβίωσης, στον τελικό καταναλωτή απευθείας από τον παραγωγό. Στόχος ήταν, αρχικά για τους καταναλωτές η μείωση του κόστους αγοράς αγροτικών προϊόντων, αλλά και για τους παραγωγούς η αύξηση των εισοδημάτων τους, άρα και του διαθέσιμου προς άμεση χρήση κεφαλαίου. Ωστόσο, οι σχέσεις που έχουν προκύψει μεταξύ των συλλογικών δρώντων ομάδων που προέρχονται από το δημόσιο, τον ιδιωτικό αλλά και τον κοινωνικό τομέα έχουν μεταβάλλει ριζικά τη συμβατική προσέγγιση της τοπικής διακυβέρνησης του αγροτικού χώρου.

Στα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων συμπεριλαμβάνεται ακόμα μια πρωτοβουλία, η οποία εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα της δυσχέρειας που έφερε η οικονομική κρίση: οι δημοτικοί ή αστικοί λαχανόκηποι. Σαν δομή, ο Αστικός ή Δημοτικός Λαχανόκηπος (Community Gardens) είναι μορφή που, πιστεύεται ότι έχει προέλευση από τους Ευρωπαϊκούς κήπους στα μέσα του 1800. Εκτός από την Ευρώπη αυτοί οι αστικοί κήποι έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο και στις ΗΠΑ, όπου εμφανίστηκαν περίπου στα τέλη του 19ου αιώνα (Schmelzkopf 1995) και συνδέονται στενά με τις διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης (Turner και Henryks 2012: 16). Μεγάλη άνθιση της δράσης των αστικών λαχανόκηπων είχαμε σε ιστορικές περιόδους οικονομικής ύφεσης όπως ήταν κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης και της πετρελαϊκής κρίσης της δεκαετίας του 1970 και κατά τη διάρκεια του Α 'Παγκοσμίου Πολέμου και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Turner και Henryks 2012: 17). Κατά την διάρκεια αυτών των ιστορικών περιόδων οι αστικοί λαχανόκηποι αποτέλεσαν έναν διαδεδομένο τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης προϊόντων της γης, από τους ίδιους τους παραγωγούς, τις περισσότερες φορές βιολογικών ή φυσικών προϊόντων, προκειμένου να μπορέσουν να επιβιώσουν, σε περίοδο κρίσης που τα εισοδήματά τους είναι μηδενικά ή ελάχιστα, όπως συμβαίνει σήμερα στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα της χώρας. Στην Ελλάδα, ο θεσμός αυτός είναι καινούργιος, με την πρωτοβουλία εφαρμογής του να έχουν αναλάβει κάποιοι Δήμοι όπως αυτοί της Αλεξανδρούπολης, του Αμαρουσίου, της Βέροιας, της Έδεσσας, της Θέρμης, της Καβάλας, της Καλαμάτας, της Κομοτηνής, της Λάρισας, της Λέσβου, της Ρόδου, των Σερρών, των Τρικάλων και της Τρίπολης, πού ήδη έχουν παραχωρήσει τις πρώτες εκτάσεις γης στους δημότες τους. Σε αυτή την δράση, ο «παραγωγός» είναι και καταναλωτής. Οι συμμετέχοντες/ δικαιούχοι των εκτάσεων καλλιεργούν με τη βοήθεια των υπηρεσιών των Δήμων, με την υποχρέωση να προσφέρουν ένα μέρος της σοδιάς τους (συνήθως το 10%) για τις υπόλοιπες κοινωνικές δράσεις του Δήμου (κοινωνικά παντοπωλεία ή συσσίτια).

Επιπρόσθετα, πρωτοβουλία που συμπεριλαμβάνεται στα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων και αποτελεί και αυτή «γέννημα» της οικονομικής κρίσης, είναι η διάθεση φρέσκου γάλακτος από συνεταιρισμούς αγελαδοτρόφων γαλακτοπαραγωγών, η επονομαζόμενη δράση «Θες γάλα, πιες». Ο Συνεταιρισμός «ΘΕΣγάλα-ΠΙΕΣ» ιδρύθηκε στα τέλη του 2010 και εξελίχθηκε στον πρώτο πρότυπο παραγωγικό συνεταιρισμό αγελαδινού γάλακτος που ιδρύθηκε στη χώρα μας. Έχει ως κεντρικό σύνθημα «Συνεταιριζόμαστε διαφορετικά» και προσπαθεί να προασπίσει τα συμφέροντα των μελών του, συνδυάζοντας την παροχή υψηλής ποιότητας γάλακτος στους καταναλωτές σε δίκαιες τιμές, αντάξιες της υπεραξίας του τελικού προϊόντος. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία στοχεύει στην απόκτηση ποσοστού 5% της ελληνικής αγοράς παρόλο που δεν διαθέτει δίκτυα διανομής σε όλη την ελληνική επικράτεια. Ο συνεταιρισμός παράγει περί τους 120 τόνους γάλακτος καθημερινά, δηλαδή το 10% του εγχώριου

προϊόντος και διαθέτει μόνο το 25% αυτού για παραγωγή και διανομή μέσα από το δικό του δίκτυο (Κουτήφαρη 2016).

Παράλληλα, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι οι αγροτικές περιοχές έχουν διαφοροποιήσει τις δραστηριότητές τους και με αργούς ρυθμούς μετατρέπονται σε μικτές οικονομίες. Πιο συγκεκριμένα το 2016, από τους 1.168.324 κατόχους εκμεταλλεύσεων και απασχολούμενα μέλη της οικογένειάς τους, τα 880.277 άτομα (75,3%) απασχολούνται «αποκλειστικά» στη γεωργία – κτηνοτροφία, τα 24.940 άτομα (2,1%) απασχολούνται «κυρίως» και τα 263.107 άτομα (22,5%) απασχολούνται «δευτερευόντως». Συγκρίνοντας τα ευρήματα αυτά με το 2013 μπορεί κανείς να δει ότι, ο αριθμός των κατόχων και των μελών της οικογένειάς τους που απασχολήθηκαν στην εκμετάλλευση «αποκλειστικά» ή «κυρίως» παρουσιάζει μείωση κατά 6,2% και 37,5% αντίστοιχα, ενώ οι «δευτερευόντως» απασχολούμενοι παρουσιάζουν αύξηση κατά 9,7% (ΕΛΣΤΑΤ 2018). Επομένως, τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων κρίνεται σκόπιμο έπειτα από αυτές τις αλλαγές να αποτελέσουν μέρος μιας ευρύτερης ερευνητικής εστίασης στη διασταύρωση της αστικής πολιτικής και οικονομίας, της πολιτισμικής δυναμικής και των σχέσεων φύσης – κοινωνίας, με στόχο την εξεύρεση νέων πρακτικών αγροτικής απασχόλησης, που όπως διαφαίνεται στρέφεται ο αγροτικός πληθυσμός.

Διάθεση προϊόντων χωρίς μεσάζοντες

Επικεντρώνοντας την προσοχή στα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων στην Ελλάδα, μπορεί να παρατηρηθεί ότι τέτοιες κινήσεις παροχής τροφίμων εμφανίστηκαν λίγο μετά το 2011, καθώς η οικονομική κρίση δυσκόλευσε την πρόσβαση σε βιολογικά φρέσκα προϊόντα σε οικονομικές τιμές. Μέσα από τέτοιες δράσεις οι καταναλωτές επωφελούνται από τις χαμηλότερες τιμές αγροτικών προϊόντων από αυτές των λαϊκών αγορών, ενώ παράλληλα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι αγρότες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα αυξάνουν τις πωλήσεις των προϊόντων τους, εξασφαλίζουν την παραγωγή τους και συνεπώς τα εισοδήματά τους, δημιουργώντας έτσι σταθερές σχέσεις δέσμευσης και εμπιστοσύνης με τους πελάτες (Partalidou 2015).

Το πρώτο δίκτυο αλληλεγγύης για την αποκοπή των μεσαζόντων δημιουργήθηκε από μία ομάδα εθελοντών υπό την καθοδήγηση ενός ακαδημαϊκού, ο οποίος με τη βοήθεια των φοιτητών, οργάνωσε ένα σύστημα άμεσων πωλήσεων (παρόμοιο με μια ανοιχτού τύπου λαϊκή αγορά) το οποίο εργάστηκε με προ-παραγγελίες. Στη συνέχεια έκανε την εμφάνισή μια πιο συλλογική προσπάθεια, στην περιοχή της Κατερίνης. Λόγω της μεγάλης και παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, τα δίκτυα αλληλεγγύης εξαπλώθηκαν ραγδαία σε πολλά μέρη της Ελλάδας με το πιο χαρακτηριστικό το κίνημα «Χωρίς μεσάζοντες» που είναι γνωστό και ως το «Κίνημα της Πατάτας». Όμως, παρά τα παραδείγματα αυτά και την πιεστική ζήτηση των κατοίκων των πόλεων για εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων, αυτά εξακολουθούν να παραμένουν λιγότερο διαδεδομένα στην Ελλάδα από ότι σε άλλες χώρες.

Μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι ο κάτοικος της πόλης είναι έτοιμος να αλλάξει συνήθειες και να υιοθετήσει εναλλακτικά μοντέλα αγορών. Αυτό που αμφισβητείται είναι αν οι αγρότες είναι έτοιμοι για μια τέτοια αλλαγή, καθώς οι συχνές και μακρινές μετακινήσεις που χρειάζονται να διανύσουν αποτελούν ένα τροχοπέδη για τα μεταβαλλόμενα δίκτυα.

Ο προβληματισμός όμως αλλά και ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει κατά πόσο αυτά τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων «Χωρίς Μεσάζοντες» αποτελούν μία βιώσιμη πρακτική. Για την βιωσιμότητα των πρακτικών αυτών θεωρείται απαραίτητη η εξυπηρέτηση των σκοπών δημιουργίας τους. Δηλαδή η διατήρηση των χαμηλών τιμών διάθεσης έτσι ώστε ο καταναλωτής να μην στραφεί σε μία άλλη συμβατική λαϊκή αγορά, μέσα από την διάθεση προϊόντων από τοπικούς μικρούς παραγωγούς καθώς θα έχουν μειωμένο κόστος μεταφορών, οι οποίο και αυτοί θα λάβουν την αντίστοιχη οικονομική στήριξη που χρειάζονται (Jarosz 2008).

Πέρα όμως από την οικονομική βιωσιμότητα και κέρδος των εναλλακτικών δικτύων διανομής τροφίμων, υπάρχουν και κοινωνικές και ηθικές προδιαγραφές για την περαιτέρω διατήρηση τους. Οι καταναλωτές επηρεασμένοι από την οικονομική κρίση και τις δυσκολίες που έχει επιφέρει στους ίδιους αλλά και στον

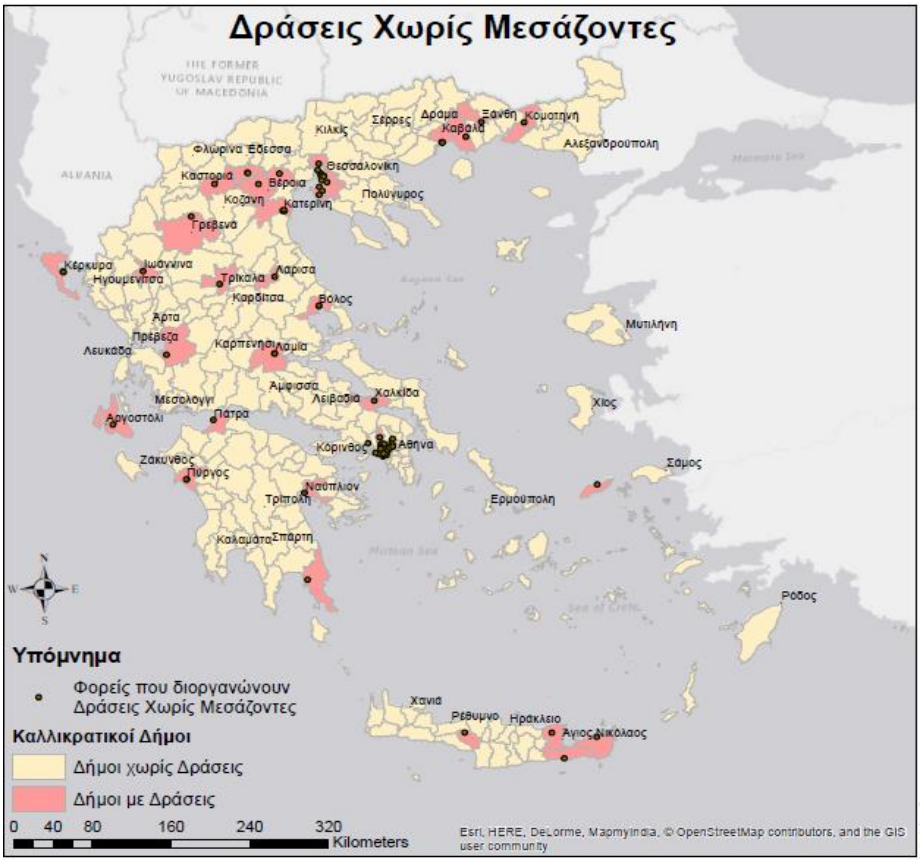
κοινωνικό τους κύκλο, για ηθικούς και κοινωνικούς λόγους, επιθυμούν την εμπορική στήριξη του «ντόπιου» παραγωγού δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την εναντίωση και επιφύλαξη τους απέναντι σε μία παγκοσμιοποιημένη αγορά. Τείνουν να στηρίζουν τον συν-παθόντα-από-την-κρίση παραγωγό, ως μέλος μιας κοινότητας που τάσσεται υπέρ της τοπικής και βιώσιμης γεωργίας.

Όμως, η αστική ζήτηση για αγροτικά προϊόντα «κοντά στο σπίτι» σε συνδυασμό με τη συνεχόμενη αγροτική αναδιάρθρωση με έμφαση στη βιώσιμη οικογενειακή γεωργία, δεν σημαίνει απαραίτητα την εμπλοκή και την περεταίρω εξέλιξη όλων των αγροτών και των προϊόντων τους (Partalidou 2015). Επομένως, τα κινήματα προώθησης και ανάδειξης προϊόντων σε οικονομικές τιμές, χωρίς τη μεσολάβηση του μεσάζοντα φαίνεται πως κάνουν μια δυναμική αρχή, χωρίς όμως να είναι εξασφαλισμένη η συνέχεια του εγχειρήματος. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αλλά και στην καθιέρωσή τους ως βιώσιμες δράσεις, διαδραματίζουν τόσο οι ίδιοι οι παραγωγοί και τα προϊόντα που διακινούνται όσο και οι καταναλωτές με τις προτιμήσεις, απαιτήσεις και την εμπιστοσύνη που δείχνουν αλλά και οι πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές διαδικασίες που δημιουργούνται και εφαρμόζονται στο πλαίσιο τέτοιων δράσεων. Υποδηλώνεται μια ευθραυστότητα αλλά συγχρόνως και ένας δυναμισμός που συνδέουν τα εναλλακτικά δίκτυα τροφίμων με τις αλληλεπιδράσεις της αστικοποίησης και την αναδιάρθρωση των αγροτικών περιοχών.

Ο παράγοντας γεωγραφικής εγγύτητας αγροτών και καταναλωτών όπως αναφέρθηκε και παραπάνω διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην βιωσιμότητα των δράσεων διάθεσης προϊόντων χωρίς μεσάζοντες. Καθώς τα τρόφιμα κάποτε παράγονταν στα όρια των πόλεων, τώρα χρειάζεται να διανύσουν αρκετά χιλιόμετρα για να καλύψουν τις ανάγκες σίτισης μιας πόλης. Πιθανή λύση σε αυτό το πρόβλημα των αυξημένων χιλιομετρικών αποστάσεων που διανύουν τα τρόφιμα να είναι τα τοπικά συστήματα διατροφής (Coley, κά 2009), τα οποία όπως φαίνεται τα τελευταία χρόνια κερδίζουν έδαφος στις προτιμήσεις των σύγχρονων καταναλωτών (Kneafsey, κά 2013: 35).

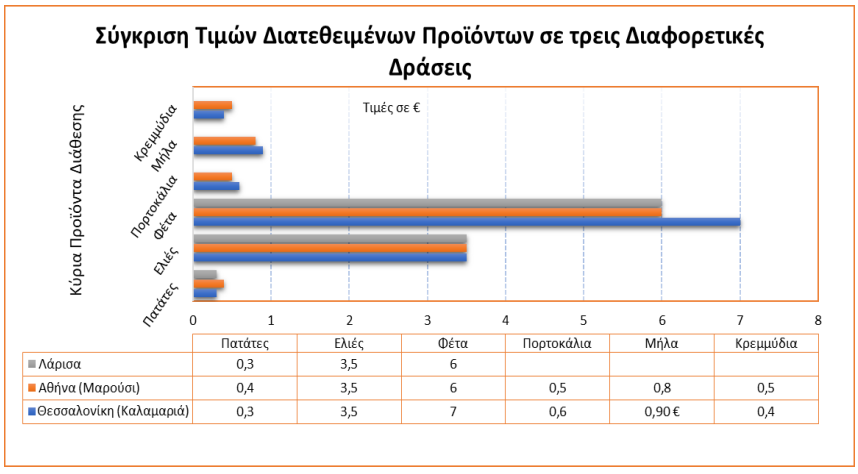
Αποτελέσματα

Στην έρευνα που ακολουθεί έγινε μία προσπάθεια καταγραφής των σημείων διάθεσης προϊόντων χωρίς μεσάζοντες στην ελληνική επικράτεια με στοιχεία από το διαδίκτυο,[1] με στόχο την κατανόηση της γεωγραφίας τους, και κατ' επέκταση των λόγων δημιουργίας τους. Μέσα από αυτήν την έρευνα εντοπίστηκαν 87 φορείς οι οποίοι διενεργούν Δράσεις διανομής προϊόντων χωρίς μεσάζοντες, σε 56 από τους 325 Δήμους της Ελλάδας (χάρτης 1). Η πλειονότητα των δράσεων πραγματοποιήθηκαν από φορείς που έχουν έδρα στην Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης (16 φορείς) και στις Περιφερειακές Ενότητες Βορείου, Κεντρικού, Δυτικού Τομέα Αθηνών, Δυτικής Αττικής και Πειραιά (34 φορείς). Τις τελευταίες τους δράσεις πραγματοποίησαν κατά τα έτη 2012-2014 συνολικά 31 φορείς, ενώ οι φορείς που πραγματοποίησαν δράσεις τα έτη 2017-2018 ήταν μόλις 36. Διαπιστώθηκε επίσης ότι κατά τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο 2018 πραγματοποιήθηκαν 19 δράσεις στους Δήμους Χαλανδρίου, Βριλησσίων, Αμαρουσίου, Κηφισιάς, Βύρωνα, Κορυδαλλού, Ταμπουριών, Νέας Σμύρνης, Καισαριανής, Πετρούπολης, Αλίμου, Νέου Φάληρου, Γαλατσίου, Θεσσαλονίκης, Καλαμαριάς, Τρικάλων, Λάρισας, Βόλου, Λάμιας, Ιωαννίνων. Τακτικές μηνιαίες δράσεις έχουν οι περιοχές: Ταμπούρια, Φυλή, Καισαριανή, Μεταμόρφωση, Νέα Φιλαδέλφεια- Νέα Χαλκηδόνα, Αγία Βαρβάρα, Ρέθυμνο. Μπορεί κανείς να παρατηρήσει, πέρα από την άνιση γεωγραφική κατανομή με έμφαση στις μεγάλες ηπειρωτικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις των δράσεων που εμφανίζονται στον παρακάτω χάρτη, μια τάση για μείωσή τους και σταδιακή εξασθένιση αυτής της πρακτικής μέσα από τις ελάχιστες δράσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο ως επί το πλείστον στην Περιφέρεια Αττικής.

Χάρτης 1 «Η γεωγραφία των Δράσεων διανομής αγροτικών προϊόντων χωρίς μεσάζοντες στην Ελλάδα»

Στη συνέχεια σε μία προσπάθεια αποτίμησης των τιμών για βασικά προϊόντα δόθηκε έμφαση σε τρεις παραδειγματικές δράσεις (Μαρούσι, Καλαμαριά, Λάρισα), για τις οποίες συλλέχθηκαν στοιχεία αναφορικά με τις τιμές πώλησης σε αυτές μέσα από τον ηλεκτρονικό τιμοκατάλογο τον οποίο είχαν αναρτημένο στο διαδίκτυο (γράφημα 1). [2]

	Πατάτες	Ελιές	Φέτα	Πορτοκάλια	Μήλα	Κρεμμύδια
Λάρισα	0,3	3,5	6			
Αθήνα (Μαρούσι)	0,4	3,5	6	0,5	0,8	0,5
Θεσσαλονίκη (Καλαμαριά)	0,3	3,5	7	0,6	0,90 €	0,4

Γράφημα 1 «Τιμές πώλησης προιόντων σε τρείς δράσεις χωρίς μεσάζοντες» (πηγή: ηλεκτρονικοί τιμοκατάλογοι)

Από το παραπάνω γράφημα παρατηρεί κανείς πως η δράση χωρίς μεσάζοντες στην Λάρισα υπολείπεται σε προιόντα όπως είναι τα κρεμμύδια, τα μήλα και τα πορτοκάλια σε σχέση με τις άλλες, γεγονός που την

καθιστά και πιο μικρή. Επιπλέον παρατηρείται η αρκετά μεγάλη διαφορά τιμών στη δράση της Καλαμαριάς η οποία είναι και η ακριβότερη από τις τρείς με εξαίρεση μόνο τις πατάτες και τα κρεμμύδια. Αξιοσημείωτη είναι η διαφορά στην τιμή της φέτας κατά 1ευρώ αν κανείς λάβει υπόψιν του την αρκετά σημαντική αγορά μεταποίησης γάλακτος στην Βόρεια Ελλάδα.

Με εξαίρεση την δράση της Λάρισας, συνεχίζοντας με την συλλογή των στοιχείων για σύγκριση των τιμών ανάμεσα στις δράσεις Αμαρουσίου, Καλαμαριάς, Λαϊκών Αγορών και σούπερ μάρκετ παρατηρήθηκε πως οι τιμές των σούπερ μάρκετ είναι οι υψηλότερες σε όλα τα προϊόντα όμως οι τιμές των δράσεων δεν έχουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με τις τιμές των συμβατικών λαϊκών αγορών, με εξαίρεση τις πατάτες στην δράση της Θεσσαλονίκης (γράφημα 2).

Γράφημα 2 «Σύκριση τιμών δράσεων, σουπερ μαρκετ και Λαϊκών Αγορών» (πηγή: διαδίκτυο)

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε κατά πόσο οι τιμές που παρατηρούνται στα παραπάνω γραφήματα είναι ανάλογες των διαθέσιμων εισοδημάτων που δύναται να έχει κάποιος κάτοικος αυτών των περιοχών, έγινε συλλογή στοιχείων του κατά κεφαλήν Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος ανά Περιφέρεια της δράσης κατά το έτος 2015 (ΕΛΣΤΑΤ 2015). Γνωρίζοντας ότι οι άμεσες συσχετίσεις αναφορικά με την ευμάρεια δεν είναι δυνατόν να γίνουν με τον συγκεκριμένο δείκτη καθώς η γεωγραφική του κλίμακα ήταν σε επίπεδο περιφέρειας και όχι Δήμου, αλλά και διότι δύναται να υποκρύπτει σημαντικές εισοδηματικές ανισότητες, μπορεί κανείς να πει ότι είναι ένας καλός δείκτης έτσι ώστε να γίνει αντιληπτή μία γενικότερη εικόνα σε σχέση με το οικονομικό επίπεδο διαβίωσης. Κατά αυτόν τον τρόπο γίνετε εμφανές η μεγάλη διαφορά που παρουσιάζει ο Βόρειος τομέας Αθηνών σε σχέση με την Θεσσαλονίκη και την Λάρισα και κατ' επέκταση την επίδραση την οποία έχουν οι τιμές των δράσεων χωρίς μεσάζοντες στο επίπεδο διαβίωσης (γράφημα 3).

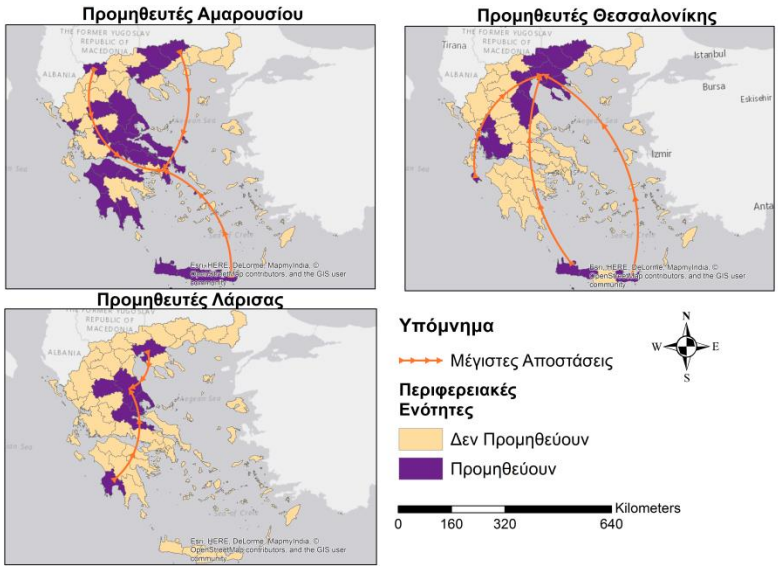
Γράφημα 3 «Σύγκριση κατά κεφαλήν ΑΕΠ τριών Περιφερειών» (πηγή ΕΛΣΤΑΤ)

Εξετάζοντας σε επόμενο στάδιο την γεωγραφική εγγύτητα των παραγωγών με τους καταναλωτές, με στόχο το να διαπιστωθεί κατά πόσον επιβαρύνεται οι αγρότης με έξοδα μετακίνησης αλλά και αν όντως

στηρίζεται ο «ντόπιος» παραγωγός, πραγματοποιήθηκε η ανάλυση των ηλεκτρονικών στοιχείων των τριών δράσεων αναφορικά με τον τόπο προέλευσης των προϊόντων. Διαπιστώθηκε ότι στην δράση του Αμαρουσίου (1 Απρ 18) τα περισσότερα προϊόντα θα προέλθουν από προμηθευτές της Κρήτης ενώ οι μεγαλύτερες αποστάσεις που διένυσαν οι προμηθευτές ήταν για: πατάτες, κρεμμύδια και σκόρδα από την Περιφερειακή Ενότητα Δράμας (566 χλμ), όσπρια από την Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας (433 χλμ), Αρτοπαρασκευάσματα, Παξιμάδια και Τυροκομικά από την Περιφερειακή Ενότητα Χανίων (334 χλμ) και μέλι Κρήτης (απροσδιόριστης Περιφερειακής Ενότητας) (χάρτης 2).

Αναφορικά με την δράση της Καλαμαριάς (23 Μαρ 18), διαπιστώθηκε ότι τα περισσότερα προϊόντα προήλθαν από προμηθευτές από το Κιλκίς (46 χλμ), τις Σέρρες (85 χλμ) και τη Δράμα (140 χλμ), ενώ οι μεγαλύτερες αποστάσεις που διένυσαν οι προμηθευτές ήταν για ελαιόλαδο, από την Περιφερειακή Ενότητα Ζακύνθου (563 χλμ), για φρούτα από την Περιφερειακή Ενότητα Χανίων (750 χλμ) και οπωροκηπευτικά από την Περιφερειακή Ενότητα Λασιθίου (850 χλμ) (χάρτης 2).

Επιπλέον για την δράση της Λάρισας (1 Απρ 18), διαπιστώθηκε ότι τα περισσότερα προϊόντα προήλθαν από προμηθευτές της Λάρισας και των Τρικάλων (60 χλμ), ενώ οι μεγαλύτερες αποστάσεις που διένυσαν οι προμηθευτές ήταν για ελαιόλαδο, από την Περιφερειακή Ενότητα Μεσσηνίας (450 χλμ) και Χαρτικά-Απορρυπαντικά από την Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης (170 χλμ) (χάρτης 2).

Χάρτης 2 «Περιοχές προμηθευτών Δράσεων Χωρίς Μεσάζοντες»

Συμπέρασμα

Η κοινωνία των πολιτών έχει δείξει τάσεις αντίστασης στην κρίση δημιουργώντας μια σειρά κινήσεων με μεγαλύτερη κυριαρχία αυτές των εναλλακτικών δικτύων τροφίμων, ιδίως σε κινήματα που περιορίζουν τη συμμετοχή των μεσαζόντων και μοιράζουν το κέρδος μεταξύ παραγωγών – καταναλωτών. Ωστόσο, απομένει να δούμε σε ποιο βαθμό οι αγρότες στα περιαστικά κέντρα είναι διατεθειμένοι να ακολουθήσουν αυτή την τάση. Το μέλλον του συστήματος γεωργικών προϊόντων διατροφής και επιλογές για την αλλαγή τακτικών στρατηγικών μάρκετινγκ δείχνουν ότι το τοπίο δεν είναι ξεκάθαρο (Partalidou 2015). Αυτό όμως που είναι σίγουρο είναι στον περιορισμό των χιλιομετρικών αποστάσεων που πρέπει να διανύουν τα τρόφιμα από τον τόπο παραγωγής τους μέχρι την τελική προς βρώση διάθεση τους. Επομένως, προκειμένου οι δράσεις αυτές να είναι βιώσιμες θα πρέπει να δίνεται έμφαση στους τοπικούς παραγωγούς και τα προϊόντα που διανύουν τα λιγότερα χιλιόμετρα.

Στα αποτελέσματα της έρευνας μας φάνηκε το γεγονός πως αν και κάποιες δράσεις όπως πχ της Λάρισας επιλέγουν να διαθέσουν προϊόντα προμηθευτών από γειτονικές περιοχές, κάποιες άλλες όπως αυτής των Αθηνών (Αμαρουσίου) δεν στηρίζουν κοντινό αγροτικό τομέα αλλά επιλέγουν προϊόντα από την Κρήτη ή

ακόμα και από την Δράμα. Τα προϊόντα αυτά, πέραν του γεγονότος ότι μπορούν να βρεθούν και από γειτονικούς προμηθευτές, καθώς δεν είναι εξειδικευμένα, αυξάνουν την τιμή αγοράς που όπως παρουσιάστηκε και στα αποτελέσματα, δεν διαφέρει σημαντικά από τις τιμές των λαϊκών αγορών, γεγονός που επιβαρύνει τους καταναλωτές. Ακόμα και στην δράση της Θεσσαλονίκης επιλέχθηκε ελαιόλαδο από την Ζάκυνθο και όχι από κάποιο κοντινότερο παραγωγό (πχ από την Χαλκιδική) και ακόμα πιο παράλογο είναι το γεγονός ότι επιλέχθηκαν οπωροκηπευτικά, τα οποία εύκολα μπορεί κανείς να τα βρει σε γειτονικές περιοχές, από την Περιφερειακή Ενότητα Λασιθίου. Τέτοιες επιλογές πιθανόν να υποκρύπτουν αμφίβολες οικονομικές συναλλαγές ανάμεσα στους διοργανωτές των Δράσεων και τους αγρότες, εις βάρος της τιμής που προμηθεύονται οι καταναλωτές. Η αυξημένη τιμή και οι αμφίβολες συναλλαγές πιθανόν να είναι η αιτία που οι Δράσεις έχουν μειωθεί σήμερα σε σχέση με αυτές που λειτουργούσαν το 2012, όπως φάνηκε και στα αποτελέσματα, καθώς οι ηθικοί – κοινωνικοί λόγοι σε συνδυασμό με τους οικονομικούς είναι βασικότεροι παράγοντες που θα ωθήσουν τον καταναλωτή στην Δράση και θα προδιαγράψουν την βιωσιμότητα της.

Όσον αφορά τη βιωσιμότητα και τη διαφάνεια στα συστήματα αυτά, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση της συναίνεσης μεταξύ των αγροτών και των καταναλωτών σχετικά με την μεταξύ τους εμπιστοσύνη και τη συνεργασία προκειμένου να ξεπεραστούν διάφορα προβλήματα. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ωθούν στο να αλλάξει το κυρίαρχο αγροτοβιομηχανικό σύστημα και οι γεωργοί χρειάζεται να στηρίξουν κινήσεις αλληλεγγύης που βασίζονται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη και την αυτοδιανομή. Ο τρόπος για την επίτευξη αυτού είναι μέσα από έξυπνες και βιώσιμες δράσεις που προωθούν την τοπική παραγωγή τροφίμων και κάνουν ένα πρώτο κρίσιμο βήμα σε μια επιδεινωμένη παγκόσμια οικονομία για να ενισχυθεί η διατροφική υγεία, να διατηρηθούν τα αγροτικά εδάφη, να αυξηθεί η ρευστότητα στους μικροπαραγωγούς και να εξασφαλιστεί η αυτονομία τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συμμετοχή των παραγωγών στις αγορές αυτές (πολλές φορές όχι μόνο σε μια), θεωρείται ότι είναι πολύ χρονοβόρα και κρατάει τους αγρότες για μεγάλο διάστημα μακριά από την εργασία τους στο χωράφι. Επομένως, θα ήταν λογικότερο να υπήρχαν χώροι διάθεσης των προϊόντων σε κοντινά σημεία με το σημείο παραγωγής τους.

Στο ζήτημα της βιωσιμότητας των δράσεων «χωρίς μεσάζοντες» ένα πολύ σημαντικό ρόλο παίζει η πολιτική που ασκείται βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας. Η παρούσα εργασία ξεκίνησε το 2016 και κρίνεται σημαντικό να αναφερθεί το αντίστοιχο νομικό πλαίσιο. Εκείνη την περίοδο ίσχυε ο Ν. 4264/2014 ο οποίος θεωρούνταν εχθρικός για τους μικρούς παραγωγούς. Σύμφωνα με αυτόν το νόμο, ο παραγωγός μπορούσε να πουλάει τα προϊόντα του μόνο στο χωράφι του ή στον έμπορο. Οι μεσάζοντες ρύθμιζαν τις τιμές διάθεσης, επέβαλαν συγκεκριμένες καλλιέργειες και ποικιλίες ειδών παραγωγής καθώς επίσης ρύθμιζαν και τις ποσότητες που δέχονταν από κάθε παραγωγό. Η τροποποίηση του Ν. 4264/2014 ήταν απαραίτητη, ειδικότερα του άρθρου 25 για τις λαϊκές αγορές και το υπαίθριο εμπόριο αφού δεν επέτρεπε την άσκηση πλανόδιου εμπορίου σε δήμους με πληθυσμό άνω των 3.000 κατοίκων.

Τον Νοέμβριο του 2017 ψηφίστηκε ο νέος νόμος Ν. 4497/2017, όπου σύμφωνα με το άρθρο 37, οι αγορές των καταναλωτών (χωρίς μεσάζοντες) διοργανώνονται μόνο με πρωτοβουλία των φορέων πολιτών-καταναλωτών και η λειτουργία τους εγκρίνεται με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου των Δήμων. Δικαίωμα συμμετοχής ως πωλητές στις αγορές αυτές έχουν επαγγελματίες αγρότες που είναι γραμμένοι στο Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων για πώληση των αποκλειστικά ιδιοπαραγόμενων προϊόντων, συνεταιρισμοί, ομάδες και οργανώσεις παραγωγών και γυναικείοι συνεταιρισμοί και Φορείς Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (Κ.ΑΛ.Ο.). Απαγορεύεται τα φυσικά πρόσωπα ή οι νόμιμοι εκπρόσωποι των νομικών προσώπων που συμμετέχουν ως πωλητές στις συγκεκριμένες αγορές, να είναι ταυτόχρονα μέλη των συλλογικών φορέων που τις διοργανώνουν. Οι κάτοχοι των αδειών παραγωγών πωλητών επιτρέπεται να δραστηριοποιούνται στα διοικητικά όρια των περιοχών, για τις οποίες τους έχει χορηγηθεί η άδεια.

Μια τελευταία παρατήρηση που θα μπορούσε να σημειωθεί αναφορικά με τις αγορές «Χωρίς Μεσάζοντες», είναι ότι τα προϊόντα που διατίθενται στις δράσεις δεν διακρίνονται για ιδιαίτερα στοιχεία ποιότητας αλλά ούτε και σοβαρές διαφορές στις τιμές σε σχέση με αυτά που μπορεί να βρει κανείς στις

λαϊκές αγορές η τα Σούπερ Μάρκετ. Αν υπολογίσουμε ότι για να πετύχει οικονομική τιμή ο καταναλωτής θα πρέπει να προμηθευτεί μεγάλες ποσότητες, στην περίοδο κρίσης που διανύουμε εκτιμάτε ότι ο ρόλος των Δράσεων «Χωρίς Μεσάζοντες» φθίνει. Αυτό φαίνεται και από τη σχετικά μικρή προσέλευση του κόσμου σε αυτές.

Εν κατακλείδι συμπεραίνεται πως η βιωσιμότητα των Δράσεων είναι αμφίβολη καθώς, δεν προσφέρουν την αναμενόμενη διαφορά – σε τιμή και ποιότητα- οι οποία προσελκύει τους καταναλωτές, δεν υπάρχει η απαιτούμενη διαφάνεια στην επιλογή των παραγωγών άρα τίθεται θέμα αθέμιτου ανταγωνισμού, καθώς επίσης δεν προσφέρουν στον καταναλωτή τη βεβαιότητα ότι τα προϊόντα που προμηθεύονται είναι ποιοτικά καθώς δεν διενεργείται ποιοτικός έλεγχος.

Σημειώσεις

[1] Συλλέχθηκαν στοιχεία από δύο ιστοσελίδες οι οποίες θεωρήθηκαν αξιόπιστες. Από την πρώτη η οποία ονομάζεται «Ανεξάρτητος κόμβος για την Αλληλέγγυα, Κοινωνική – Συνεργατική Οικονομία, την Αειφορία και την Κοινωνία των Πολιτών» (http://www.enallaktikos.gr/kg15el_xwris-mesazontes_t42.html) στην οποία βρέθηκαν τα γεωγραφικά σημεία όλων των δράσεων αγορών «Χωρίς Μεσάζοντες» από την αρχή δημιουργίας του δικτύου και από την δεύτερη η οποία αποτελεί blog που ονομάζεται «Tarif» (https://omartarif.blogspot.gr/p/blog-page_13.html) εντοπίστηκαν όλες οι νέες δράσεις Απριλίου – Μαρτίου. Η συγκεκριμένη μέθοδος συλλογής δεδομένων θέτει ορισμένους σοβαρούς περιορισμούς. Μπορεί να μην αναγράφονται όλες οι αγορές σε όλη την επικράτεια καθόσον οι ιστοσελίδες μπορεί να μην έχουν ενημερώσει τα στοιχεία τους. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη μέθοδος μπορεί να προσφέρει, όχι μία απολύτως ακριβή καταγραφή, αλλά μία ικανοποιητική εκτίμηση του αριθμού των δράσεων, του τόπου και της ημέρας διανομής τους.

[2] Για την αγορά «Χωρίς Μεσάζοντες» του Αμαρουσίου συλλέχθηκαν πληροφορίες από την επίσημη ιστοσελίδα του Δήμου (http://www.maroussi.gr/default.aspx?lang=el-gr&page=2&newsid=32713), για την αγορά της Θεσσαλονίκης συλλέχθηκαν πληροφορίες από διαδικτυακή σελίδα σε προσωπική πλατφόρμα (https://goo.gl/czM5du), και τέλος για την αγορά της Λάρισας έγινε συλλογή στοιχείων από την ιστοσελίδα «Ενεργοί Πολίτες Λάρισας» (http://energw.gr/shop-2/)

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

Ελληνική Στατιστική Αρχή, (2018), Έρευνα Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων, έτους 2016. Διαθέσιμο στο: http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPG12/- (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Ελληνική Στατιστική Αρχή, (2015), Κατά κεφαλή ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά περιφέρεια και νομό (Προσωρινά Στοιχεία) (2000 - 2015). Διαθέσιμο στο http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL57/- (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Κουτήφαρη Ε., (2016), Αγορά Γάλακτος: Η εταιρική ευθύνη «κλειδί» ανάπτυξης και engagement, *Marketing Week*. Διαθέσιμο στο: http://www.marketingweek.gr/default.asp?pid=9&la=1&arId=60283 (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Νόμος υπ' αριθμ 4264/2014 για την «Άσκηση εμπορικών δραστηριοτήτων εκτός καταστήματος και άλλες διατάξεις.» ΦΕΚ 118/Α/15-5-2014 , ημ/νια κυκλοφορίας 15-5-2014, σ. 3917 – 3948. Διαθέσιμο στο: http://www.et.gr, (Ημερομηνία ανάκτησης: 18 Μαρ 18)

Νόμος υπ' αριθμ. 4497/2017 για την «Άσκηση υπαίθριων εμπορικών δραστηριοτήτων, εκσυγχρονισμός της επιμελητηριακής νομοθεσίας και άλλες διατάξεις.» ΦΕΚ, 171/Α/13-11-2017, ημ/νια κυκλοφορίας 13-11-2018, σ. 3361 - 3444. Διαθέσιμο στο: http://www.et.gr, (Ημερομηνία ανάκτησης: 18 Μαρ 18)

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Coley, D., Howard, M., & Winter, M., (2009), Local food, food miles and carbon emissions: A comparison of farm shop and mass distribution approaches, *Food policy*, Vol 34, No 2, pp. 150-155. Διαθέσιμο στο: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306919208000997 (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Jarosz L., (2008), The city in the country: Growing Alternative Food Networks in Metropolitan Areas, *Journal of Rural Studies*, Vol. 24, No 3, pp. 231-244. Διαθέσιμο στο https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0743016707000654 (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Kneafsey, M., Venn, L., Schmutz, U., Balázs, B., Trenchard, L., Eyden-Wood, T., Bos, E., Sutton G., Blackett M., (2013), at Santini F., Gomez S., (ed) *Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics*, JRC Scientific and Policy Reports, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Ανάκτηση από: http://ipts.jrc.ec.europa.eu/publications/pub.cfm?id=6279 (Ημερομηνία ανάκτησης 15 Μαρ 18)

Partalidou, M., (2015), Food miles and future scenario for local food systems: an exploratory study in Greece. *Outlook on AGRICULTURE*, Vol. 44, No 2, pp. 151-157. Διαθέσιμο στο: http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.5367/oa.2015.0207 (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Sarmiento, E. R., (2017), Synergies in alternative food network research: embodiment, diverse economies, and more-than-human food geographies, *Agriculture and Human Values*, Vol 34, No 2, pp 485-497. Διαθέσιμο στο https://link.springer.com/article/10.1007/s10460-016-9753-9 (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Schmelzkopf, K., (1995), Urban community gardens as contested space*, Geographical review*, pp. 364-381. Διαθέσιμο στο: http://www.jstor.org/stable/215279 (Ημερομηνία πρόσβασης 15 Μαρ 18)

Turner, B., & Henryks, J., (2012), A study of the demand for community gardens and their benefits for the ACT community, Canberra, University of Canberra. Ανάκτηση από: http://www.planning.act.gov.au/__data/assets/pdf_file/0009/895500/20130402_Community_Gardens_ACT_-_University_of_Canberra_-_Final_Report.pdf (Ημερομηνία ανάκτησης 15 Μαρ 18)

Η διάσταση της ορατότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υπό το πρίσμα της επιτήρησης και της ιδιωτικότητας: Ποιοτική έρευνα σε φοιτητές/φοιτήτριες του Παντείου Πανεπιστημίου[1]

Σοφία Παπιδάκη[α]

[α] Κοινωνιολόγος, MSc Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η χρήση του ψηφιακού κόσμου και ειδικότερα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social networking sites) εντάσσεται πλέον στις καθημερινές ρουτίνες των ανθρώπων. Λόγοι επικοινωνίας, εκπαίδευσης, ενημέρωσης και παρακολούθησης/επιτήρησης για το τι συμβαίνει σε φίλους/φίλους φίλων, ακολούθους, κλπ. καθιστούν «αναγκαία» τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Η παρούσα εισήγηση διερευνά τις αντιλήψεις οχτώ (8) φοιτητών/φοιτητριών του Παντείου Πανεπιστημίου για ζητήματα ορατότητας, - οι οποίοι χρησιμοποιούν τουλάχιστον ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης - υπό το πρίσμα της επιτήρησης και ιδιωτικότητας, με τη βοήθεια των ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Οι φοιτητές/φοιτήτριες άλλοτε επιλέγουν να γίνονται ορατοί οικειοθελώς (πχ με δημόσιες αναρτήσεις ή αναρτήσεις που περιορίζονται σε φίλους) και άλλοτε λιγότερο οικειοθελώς (πχ όταν κάποιος άλλος κάνει χρήση την ετικετοποίηση, tagging). Προσωπικά στοιχεία όπως όνομα και επώνυμο, σχολή φοίτησης και άλλα είναι μερικά από αυτά που επιτρέπουν οι χρήστες να γίνονται ορατά. Ορισμένοι εξ αυτών συσχετίζουν άμεσα την ορατότητα με τις διαφημίσεις. Ένα κράμα ψηφιακών δεδομένων προσωπικών και μη (προτιμήσεις, συμπεριφορές, σκέψεις και συναισθήματα) παράγεται από τους χρήστες για να αναπαραχθεί στη συνέχεια από αλγορίθμους για λογαριασμό εταιριών κλπ. Η μελέτη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Λέξεις κλειδιά: μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ορατότητα, επιτήρηση, φοιτητές/φοιτήτριες, ποιοτική έρευνα

The dimension of visibility in light of surveillance and privacy in social networking sites: Qualitative research on students of Panteion University

Sofia Papidaki[a]

[a] Sociologist, MSc in Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The use of digital world and especially Social Networking Sites (SNSs) is included in everyone's daily routine. Reasons of communication, education, information and surveillance over digital friends, friends of friends, and followers make the use of SNSs indispensable. This presentation examines the perceptions on visibility issues of eight (8) students of Panteion University that use at least one SNS in light of surveillance and privacy, engaging semi-structured interviews. The students choose sometimes to become visible voluntarily (for instance when they post publicly or "friends only") and other times less voluntarily for example when someone makes use of a tag. Personal information such as name and surname, university faculty etc. are some of the data that users allow to be visible. Some of them, correlate directly the visibility with advertisements. An amalgam of digital personal and non-personal data (preferences, behaviors, thoughts and emotions) is produced by the users and is reproduced by algorithms on behalf of companies etc. The study of SNS was conducted in the context of my Master Thesis in Department of Sociology in Panteion University of Social and Political Sciences.

Key words: social networking sites, visibility, surveillance, students, qualitative research

Εισαγωγή

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν σταθερή και έντονη παρουσία, τα τελευταία χρόνια, καταφέρνοντας σε σύντομο χρονικό διάστημα – συγκριτικά πάντα με την απαρχές της ιστορίας τους κάπου στο 1997 με το SixDegrees.com (Boyd & Ellison 2007:2) – να μονοπωλούν το ενδιαφέρον και να αποκτούν πρόσβαση στις

ζωές των ανθρώπων (Debatin et al 2009:100-101). Παράλληλα, ξεφεύγουν πλέον από τα στενά όρια του τεχνολογικού (Boyd, 2015: 1-2) αφού πλέον ολοένα και περισσότερο επηρεάζουν τον τρόπο που επικοινωνούν και σχετίζονται οι άνθρωποι μεταξύ τους. Νέοι όροι έχουν ενταχθεί στο καθημερινό λεξιλόγιο των χρηστών που περιγράφουν αυτό το κοινωνικό φαινόμενο: δημόσιο προφίλ, «φίλοι», «φίλοι φίλων», «λάϊκ» (like), «τιτίβισμα» (tweet), «ανεβάζω», «ταγκ» (tagging- ανεβάζω ετικέτα), influencers (χρήστες μέσων κοινωνικής δικτύωσης, οι οποίοι ασκούν επιρροή σε μεγάλο μέρος χρηστών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με τις αναρτήσεις τους) κλπ. Διαδικτυακές πλατφόρμες όπως: Facebook, Instagram, Tumblr, Twitter κατέχουν κεντρικό ρόλο στις καθημερινές ρουτίνες των ανθρώπων ικανοποιώντας πολλαπλές ανάγκες των χρηστών. Οι λόγοι χρήσης του Facebook θα μπορούσαν να συνοψιστούν, μεταξύ άλλων, σε λόγους κοινωνικής σύνδεσης, κοινωνικής διερεύνησης αλλά και μοιράσματος περιεχομένου (Joinson 2008:1027) καθώς και σε λόγους επικοινωνίας με το περιβάλλον του χρήστη και στην ανταλλαγή πληροφοριών (Παπαθανασόπουλος et al., 2013:31-32). Μάλιστα όταν πρόκειται και για φοιτητές/φοιτήτριες οι λόγοι χρήσης μπορεί να είναι εκπαιδευτικοί και επικοινωνίας με τη σχολή (Roblyer et al., 2010:134).

Μελετητές των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ορίζουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως «υπηρεσίες βασισμένες στο δίκτυο» (Boyd και Ellison, 2007:211) ή ως «διαδικτυακές κοινότητες» όπου οι χρήστες των υπηρεσιών αυτών συμμετέχουν και επικοινωνούν με άλλους δια μέσου του προφίλ τους (Acquisti και Gross, 2006:2). Τρεις κατεξοχήν προϋποθέσεις έχουν οριστεί αδρά για να ορίσουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι οποίες είναι α) το δημόσιο ή ημι-δημόσιο προφίλ β) η ύπαρξη καταλόγου φίλων γ) η θέαση του καταλόγου φίλων και η διασταύρωσή του από άλλους (Boyd και Ellison, 2007:211).

Αυτό που μελετάται στην παρούσα εισήγηση είναι η διάσταση της ορατότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και πηγάζει από το ερώτημα αν οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης πιστεύουν ότι είναι ορατοί, από ποιους πιστεύουν ότι είναι ορατοί και αν εν τέλει τους απασχολεί η ορατότητα αυτή όταν ζητήματα επιτήρησης και ιδιωτικότητας αναδύονται.

Θεωρητική Συζήτηση

Για την μελέτη της επιτήρησης γίνεται αναδρομή σε προ-ψηφιακές εποχές με θεωρητικούς όπως ο Michel Foucault, ο οποίος μελέτησε τα δυτικά συστήματα του 19ου αιώνα με έμφαση στις σχέσεις εξουσίας, και σε έννοιες όπως: η επιτήρηση, η πειθαρχία, η ορατότητα κλπ. Αναφορικά με την ορατότητα, ο Foucault μελέτησε την επιτήρηση, με αφορμή το αρχιτεκτονικό σχέδιο των αδερφών Samuel & Jeremy Bentham (Πανοπτικόν), το οποίο αναπαριστά μια φυλακή που σχεδιάστηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι ορατοί οι φυλακισμένοι (Foucault, [1976] 1989:265-267). Σκοπός του Πανοπτικόν είναι «Να ξέρει [ο κρατούμενος] ότι παρακολουθείται πάρα πολύ, διότι δεν υπάρχει ανάγκη να παρακολουθείται πραγματικά» (Foucault, [1976] 1989:266). Ουσιαστικά, πρόκειται για μία μόνιμη επιτήρηση όπου στο επίκεντρό της έχει την ορατότητα, σε τέτοιο σημείο, έτσι, ώστε πλέον να εσωτερικεύεται αυτή η μόνιμη, εν δυνάμει, ορατότητα των κρατουμένων. Οι κρατούμενοι μπορούν να επιτηρούνται χωρίς να γνωρίζουν το πότε και χωρίς να μπορούν να ανταποδώσουν την παρακολούθηση. Ο Foucault χρησιμοποίησε λοιπόν το Πανοπτικόν ως μία «μεταφορά για να μιλήσει για τους θεσμούς και την κοινωνία» (Galic, Timan & Koops 2016:2) ωστόσο, θα μπορούσε αυτή η μεταφορά να βρει εφαρμογή στο ψηφιακό κόσμο; Για ορισμένους μελετητές (Lyon, 2002: 349) ενώ παλαιότερα ήταν το σώμα που έμπαινε στο μικροσκόπιο του Πανοπτικόν τώρα είναι η πληροφορία η ίδια η οποία βρίσκεται υπό έλεγχο.

Λαμβάνοντας υπόψιν, τη συμβολή του Foucault στη μελέτη της επιτήρησης και της ορατότητας σε προ-ψηφιακές εποχές είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως τρεις φάσεις διακρίνονται στη μελέτη της έννοιας αυτής με αντίστοιχες θεωρίες: α) πανοπτικές θεωρήσεις της επιτήρησης β) μετα-πανοπτικές θεωρήσεις γ) θεωρήσεις οι οποίες αφορούν μετεξελίξεις των ήδη υπαρχόντων (Galic, Timan & Koops 2016:2). Η επιτήρηση περιγράφεται με ρήματα όπως «κοιτώ», «παρατηρώ», «παρακολουθώ», «ελέγχω» κ.ά. (Marx 2015:734). Για κάποιους νεότερους μελετητές η επιτήρηση έχει αρνητική χροιά (Fuchs, 2010:14) ενώ για κάποιους άλλους η επιτήρηση έχει θετικά και αρνητικά (Lyon 2010, Marx 2015).

Οι θεάσεις της επιτήρησης είναι ανάλογες της εποχής αλλά κυρίως ανάλογες και με το εύρος των τεχνολογικών εξελίξεων. Είναι προφανές πως στις πανοπτικές θεωρήσεις της επιτήρησης κυρίως περιλαμβάνονται οι θεωρήσεις του Foucault, ενώ ακολουθώντας την διάκριση που κάνουν μελετητές (Galic, Timan, & Koops 2016:2) στις μεταπανοπτικές θεωρήσεις εντάσσονται οι κοινωνίες ελέγχου όπου συνέβη το πέρασμα από τις πειθαρχικές κοινωνίες στις κοινωνίες ελέγχου ενώ σημασία πλέον έχει το ψ η φ ί ο (Deleuze [1990] 2001:10-12). Το «ψηφιδωτό επιτήρησης» στου οποίου η συμβολή έγκειται στη σύλληψη των εννοιών του «ψηφιδωτού» και των «ψηφιακών σωσιών» δηλαδή σε όλες εκείνες τις αποσπασματικές πληροφορίες που μπορούν να εντοπιστούν και αν συνδυαστούν να έχουν πρόσβαση σε αυτές οι θεσμοί (Haggerty και Ericson 2010:83). Ομοίως, άλλοι μελετητές, (Lyon 2014: 1-3, 11, Zuboff, 2015:75) αναδεικνύουν το ρόλο επίσης των Μεγάλων Δεδομένων[2] (Big Data) και συσχετίζουν την επιτήρηση με καταναλωτικούς σκοπούς (Lyon, 2003:82). Έμφαση στους λόγους κατανάλωσης μοιάζει να δίνουν και άλλοι μελετητές, ενώ η παρακολούθηση δια μέσου νέων τεχνολογιών συμβαίνει για ένα εύρος λόγων που κυμαίνονται από «…λόγους ασφάλειας, προστασίας και ελέγχου, αλλά και για λόγους μάρκετινγκ, κατανάλωσης και κέρδους…» (Σαματάς 2010:21). Υπάρχουν θεωρήσεις, οι οποίες συμβάλλουν άμεσα στη συσχέτιση της επιτήρησης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με τη Θεωρία Κεφαλαίου (Fuchs 2011, 2012, 2016). Τέλος, για ορισμένους η ορατότητα των χρηστών επιτρέπεται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τα προσωπικά στοιχεία δεν αποτελούν παρά ένα εμπόρευμα στο ψηφιακό κόσμο (Papathanasopoulos 2015:2). Σε έρευνα για την ηλεκτρονική επιτήρηση που διεξήχθη στην Αυστρία σε φοιτητές/φοιτήτριες που χρησιμοποιούν την διαδικτυακή πλατφόρμα studiVZ έδειξε πως αν και οι συμμετέχοντες είναι κριτικοί απέναντι στην επιτήρηση δεν γνωρίζουν επαρκώς για τις πολιτικές επιτήρησης (Fuchs 2010:183).

Ωστόσο, είναι αδύνατο να μελετηθεί η ορατότητα χωρίς την μελέτη της επιτήρησης και της ιδιωτικότητας. Η ιδιωτικότητα είναι μία έννοια για την οποία έχουν γραφτεί αρκετά από νομική, ψυχολογική και κοινωνιολογική σκοπιά. Η ιδιωτικότητα σε προψηφιακές εποχές είχε οριστεί ως «το δικαίωμα να μείνεις μόνος» (Warren και Brandeis 1890:193). Η θέαση της ιδιωτικότητας ως δικαίωμα συνεχίστηκε και από άλλους σημαντικούς στοχαστές (Westin, 1967:7), ενώ υπάρχουν και θεάσεις της ιδιωτικότητας ως κοινού αγαθού (Regan 2002, Coll 2014). Για κάποιους μελετητές δεν είναι εύκολος ο διαχωρισμός της ιδιωτικότητας στον ψηφιακό κόσμο (Coll, 2014:1252). Η ιδιωτικότητα νοείται είτε ως δικαίωμα, είτε ως μία «γενική διαδικασία» που προσεγγίζεται με ψυχολογικούς και ανθρωπολογικούς όρους και διαφοροποιείται πολιτισμικά (Altman, 1977:66) είτε δίνεται έμφαση στην επικοινωνία και στο βαθμό που θέλει το άτομο να αποκαλύψει πληροφορίες (Petronio 2002:3). Η Ruth Gavison (1980:424) αναρωτιέται αν η ιδιωτικότητα είναι τελικά «…μια κατάσταση, ένα δικαίωμα, ένας ισχυρισμός, ένας τύπος ελέγχου, ή αξία;» και ουσιαστικά αναγνωρίζει τις διαφορετικές θεάσεις της ιδιωτικότητας.

Μεθοδολογία Έρευνας

Στην προηγούμενη θεματική έγινε μια σύντομη αναφορά στις σημαντικότερες θεάσεις της επιτήρησης και της ιδιωτικότητας οι οποίες είναι άμεσα συνυφασμένες με την ορατότητα των χρηστών στο διαδίκτυο. Αυτή η θεματική διερευνά συνοπτικά την μεθοδολογία έρευνας για να απαντηθούν τα ερωτήματα: Ποιες είναι οι αντιλήψεις των φοιτητών/φοιτητριών του Παντείου, οι οποίοι χρησιμοποιούν τουλάχιστον ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης και συγκεκριμένα το πώς αντιλαμβάνονται ή και βιώνουν ενίοτε οι ίδιοι την ορατότητα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με φόντο την επιτήρηση; Πώς γίνεται η επιτήρηση, ορατή από τους ίδιους και πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιοι την ορατότητά τους;

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων πραγματοποιήθηκαν οχτώ (8) ημι-δομημένες συνεντεύξεις με φοιτητές/φοιτήτριες του Παντείου Πανεπιστημίου και σε χρονικό διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου 2017 (σε τέσσερις προπτυχιακούς, σε ένα μεταπτυχιακό και τρεις διδακτορικούς) με βασικές προϋποθέσεις να είναι φοιτητές/φοιτήτριες στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και χρήστες τουλάχιστον ενός μέσου κοινωνικής δικτύωσης.

Η επιλογή της ποιοτικής μεθόδου έγινε, μεταξύ άλλων, με κριτήριο πως επιτρέπει να αναδυθούν οι αντιλήψεις των φοιτητών/φοιτητριών για ένα θέμα που, ούτως ή άλλως, δεν έχει ικανοποιητικά μελετηθεί στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, η επιλογή της ποιοτικής μεθόδου ενισχύθηκε και από το γεγονός πως η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου αποτελεί τη δεύτερη σε σειρά επιλογή για τη μελέτη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Snelson, 2016:1). Πιο συγκεκριμένα, για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η Θεματική Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (Kuckartz 2014:70 -76) η οποία συγγενεύει με την Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (Mayring 2010b: στο Mayring 2014:123). Εν συντομία τα βήματα που ακολουθήθηκαν για την επεξεργασία του υλικού μπορούν να περιγραφούν ως εξής: ανάγνωση υλικού, δημιουργία κατηγοριών, κωδικοποίηση, ομαδοποίηση, υποκατηγορίες, εξ αρχής κατηγοριοποίηση.

Αρχικές εννοιολογικές κατηγορίες είναι η πρόσβαση, η κατανάλωση, η εμπιστοσύνη, η ο ρ α τ ό τ η τ α η οποία και διερευνάται σε αυτή την εισήγηση, η ιδιωτικότητα, το μοίρασμα και η ασφάλεια, η επιτήρηση και οι θεωρίες συνωμοσίας. Οι εννοιολογικές κατηγορίες επιλέχτηκαν κυρίως με βάση τις κατηγορίες που μελετήθηκαν σε προηγούμενες έρευνες με παρόμοια θεματολογία και στην ημι-δομημένη συνέντευξη έγιναν αντίστοιχες των εννοιολογικών κατηγοριών ερωτήσεις (La Sala et al. 2014, Jeong και Coyle 2014, Fogel και Nehmad 2009 κ.ά.)

Οι συμμετέχοντες/συμμετέχουσες της έρευνας επιλέχτηκαν με γνώμονα να μην έχουν φιλικές επαφές με τη γράφουσα για λόγους δεοντολογίας. Σε δύο περιπτώσεις επιλέχτηκαν γνώριμα άτομα: στη μεν πρώτη περίπτωση επιλέχτηκε άτομο λόγω της παντελούς απουσίας προσωπικών επαφών με τη γράφουσα και στη μεν δεύτερη λόγω των ελάχιστων φιλικών επαφών. Πριν από την έρευνα στους 8 φοιτητές/φοιτήτριες είχε προηγηθεί πιλοτική έρευνα σε δυο φοιτητές/φοιτήτριες.

Τόσο η θεωρία όσο και τα εμπειρικά δεδομένα λήφθηκαν πολύ σοβαρά υπόψη χωρίς να υπάρχει η διάθεση να κυριαρχήσει η θεώρηση για μία «από επάνω προς τα κάτω» ή για μία «από τα κάτω προς τα πάνω» επικράτηση. Αυτό, πρακτικά, σημαίνει πως, ενώ αρχικά δημιουργήθηκαν κάποιες θεωρητικές εννοιολογικές κατηγορίες η ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων που ακολούθησε, δεν εγκλωβίστηκε στις αρχικές εννοιολογικές κατηγορίες, λαμβάνοντας υπόψη όσες θεματικές κατηγορίες αναδύθηκαν από τους λόγους των συμμετεχόντων στην έρευνα και σε όλο το εύρος των κειμένων, ανεξαρτήτως ερωτήσεων.

Αποτελέσματα

Η μελέτη συνολικά επικεντρώνεται σε ζητήματα επιτήρησης, ιδιωτικότητας και πρόσβασης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Όλοι οι συμμετέχοντες δήλωσαν πως είναι χρήστες του Facebook, ενώ για 2 συμμετέχοντες το Facebook είναι το μοναδικό μέσο κοινωνικής δικτύωσης το οποίο χρησιμοποιούν. Ακολουθούν σε χρήση το Instagram, το Twitter, το LinkedIn, το Tumblr καθώς και άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Αξίζει να ειπωθεί πως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες/τις συμμετέχουσες της έρευνας, τους παρέχουν δυνατότητες για επαφή, επικοινωνία, πληροφορίες, επικοινωνία με φίλους που βρίσκονται μακριά, ενώ μερικά από τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με προηγούμενες έρευνες (Joinson 2008, Παπαθανασόπουλος et al 2013). Επίσης, επιβεβαιώνεται πως όσοι εκ των ερωτηθέντων διαθέτουν λογαριασμό στο Instagram το χρησιμοποιούν κυρίως για να ανεβάζουν φωτογραφίες αλλά και γενικότερα οι ίδιοι οι ερωτηθέντες διακρίνουν ξεχωριστές χρήσεις για κάθε μέσο, κάτι που επίσης μοιάζει να συμφωνεί με ευρήματα τα οποία αναδεικνύουν πως κάθε μέσο κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιείται για διαφορετικό σκοπό (La Sala et al. 2014:110).

Η εννοιολογική θεωρητική κατηγορία της ορατότητας αναδεικνύει θεματικές κατηγορίες όπως είναι: η «ορατότητα και οι διαφημίσεις», η «ορατότητα και τα προσωπικά στοιχεία» κλπ. Στην ερώτηση «Ποια στοιχεία του προφίλ σας είναι ορατά σε δημόσια θέα;» αναδύθηκαν και οι υπο-κατηγορίες, που μπορεί να μην προέκυπταν πάντοτε από την ερώτηση για την ορατότητα, ήταν όμως διάσπαρτες στους λόγους των ερωτηθέντων και είχαν άμεση σχέση με την ορατότητα και την επιτήρηση. Οι υποκατηγορίες που αναδύθηκαν: είναι το όνομα και το επώνυμο, η ηλικία, η χρονολογία, τα γενέθλια, ο τόπος διαμονής, η φωτογραφία (προφίλ), η σχολή φοίτησης, η δήλωση παρουσίας, (check in), ο ακτιβισμός, ο τόπος σπουδών, οι φωτογραφίες. Ωστόσο, δεν είναι πολλοί αυτοί που χρησιμοποιούν τη δήλωση της παρουσίας

και μάλιστα ορισμένοι εξ αυτών διατείνονται αρνητικά στο να δηλώνουν την παρουσία τους, αλλά και τον τόπο παρουσίας τους. Η Χαρά όταν ρωτήθηκε τι είναι ιδιωτικό για εκείνη δηλώνει πως :

«Είναι ιδιωτικό το που βρίσκομαι κάθε στιγμή…» ενώ ο Χρήστος δηλώνει πως «…ιδιωτικό στα social media [είναι] ότι κάνεις εσύ να ναι ιδιωτικό…» (Χαρά)

Η Δήμητρα εξηγεί πως:

«δε πρέπει να μοιράζεσαι πολλά προσωπικά στοιχεία, οι πολιτικές απόψεις, θρησκευτικές όλα αυτά ας πούμε» (Δήμητρα)

Επιπρόσθετα, κάποιοι προτιμούν πιο θολές εκδοχές φωτογραφιών προφίλ στις οποίες απεικονίζονται, ενώ άλλοι δηλώνουν πως επιλέγουν να μην είναι κρυμμένοι στη φωτογραφία προφίλ. Η Ιωάννα δηλώνει για τη φωτογραφία προφίλ πως έχει μία «καλλιτεχνική φωτογραφία» και πως:

«…φαίνονται πολύ λίγα» (Ιωάννα)

Αντίθετα ο Σπύρος δηλώνει πως έχει φωτογραφία προφίλ στην οποία φαίνεται και δηλώνει πως:

«…δεν κρύβομαι πίσω από ένα ζωάκι…» (Σπύρος)

Η ορατότητα των προσωπικών στοιχείων αφορά ουσιαστικά στο τι οι ίδιοι επιτρέπουν να είναι ορατό σε άλλους φίλους/ακολούθους/δημόσια ανάλογα με την ιδιωτικότητα και τις ρυθμίσεις ιδιωτικότητας που επιλέγουν. Ωστόσο απορρέουν ζητήματα ορατότητας και επιτήρησης σε ένα μεγάλο μέρος του σώματος των απαντήσεων και τα οποία προκύπτουν δευτερογενώς από την ορατότητα των στοιχείων προφίλ, αλλά και από άλλες παραμέτρους, οι οποίες συσχετίζονται άμεσα με την γενικότερη χρήση και τις πολιτικές ιδιωτικότητας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Στη συνέχεια, αναδεικνύεται μία άλλη θεματική η «ορατότητα και διαφημίσεις» και η οποία απαντά στο ερώτημα για το πώς αντιλαμβάνονται οι ίδιοι την ορατότητά τους ενώ οι απαντήσεις προκύπτουν από διάφορες ερωτήσεις. Τυπικό παράδειγμα επιτήρησης, το οποίο γίνεται για καταναλωτικούς σκοπούς μέσω αλγορίθμων, είναι η εμφάνιση σχετικών διαφημίσεων προς τον χρήστη, οι οποίες έχουν προκύψει κατόπιν προηγούμενης αναζήτησης του χρήστη στο διαδίκτυο ή/και στο μέσο κοινωνικής δικτύωσης που χρησιμοποιεί. Παραδείγματα ορατότητας των προσωπικών στοιχείων του προφίλ τους ή άλλων στοιχείων, τα οποία αναφέρουν οι ερωτηθέντες, είναι η ύπαρξη και εμφάνιση διαφημίσεων στους ατομικούς λογαριασμούς των χρηστών ή η εμφάνισή τους στο διαδίκτυο. Σ' αυτές τις εξατομικευμένες διαφημίσεις επιτυγχάνεται, όπως δηλώνουν ορισμένοι μέσω αλγορίθμων, η χρήση των περιγραφικών στοιχείων του χρήστη πχ σπουδές, πανεπιστήμιο κλπ. και στη συνέχεια η εμφάνιση των ακριβών στοιχείων του προφίλ του, ο οποίος βλέπει την εξατομικευμένη διαφήμιση σε συνδυασμό με προσωπικά στοιχεία από το προφίλ του στο λογαριασμό που διατηρεί στο συγκεκριμένο μέσο κοινωνικής δικτύωσης.

Για παράδειγμα, αναφέρουν οι περισσότεροι ερωτηθέντες περιπτώσεις στις οποίες ψάχνουν κάτι, όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά, ένα αναψυκτικό - όπως δήλωσε η Χαρά[3] - ή ένα σακίδιο - όπως δήλωσε ο Άρης - και μετά από λίγο εμφανίζονται διαφημίσεις με σχετικά προϊόντα. Για τον Άρη «…η τεχνολογία δεν είναι δωρεάν…» για να συμπληρώσει πιο μετά πως «…γνωρίζω ότι κάποιος παίρνει αυτές τις πληροφορίες…». Ορισμένοι μάλιστα από τους ερωτηθέντες φαίνεται να συσχετίζουν τις διαφημίσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με τη χρήση cookies με τη Χαρά να σημειώνει:

«….. μπαίνω στο λογαριασμό μου στο Facebook και αρχίζει…αρχίζουνε να μου εμφανίζονται διαφημίσεις [του αναψυκτικού] σαφώς αυτό δείχνει ότι υπάρχει κάποια σύνδεση ότι …με τα cookies … με όλα αυτά…» (Χαρά)

Μάλιστα, ο Χρήστος αντιλαμβάνεται και αυτός ότι αυτό γίνεται για να εμφανίζονται πιο σχετικές διαφημίσεις:

«…το chrome του browser αποθηκεύει δεδομένα στα cookies έτσι ώστε μετά να σου φέρνει διαφημίσεις λίγο πιο σχετικές δηλαδή υπάρχει μια πολύ μεγάλη οικονομία από πίσω…» (Χρήστος)

Επιπλέον, ο Χρήστος δηλώνει «εκτεθειμένος» όταν εμφανίζονται διαφημίσεις που κάνουν χρήση των προσωπικών του στοιχείων και τα εμφανίζουν στο προς πώληση προϊόν. Εντούτοις, ο Χρήστος είναι και ο μοναδικός συμμετέχοντας ο οποίος χρησιμοποιεί λογισμικό αποτροπής εμφάνισης διαφημίσεων. Πάντως, σε πολλές απαντήσεις των ερωτηθέντων διαφαίνεται η συσχέτιση κατανάλωσης και μέσων κοινωνικής δικτύωσης με τον Άρη να εξηγεί πως:

«…δεν υπάρχει τίποτα τζάμπα στο δίκτυο…» (Άρης)

«…δεν είναι δωρεάν είναι διαφημίσεις όλα» (Άρης)

Επιπρόσθετα, η Χαρά σημειώνει πως προσέχει τι λέει, γιατί:

«θα μπορούσε κάποιος ανά πάσα στιγμή να τα δει» (Χαρά)

«..δηλαδή νοιώθω ότι επιτηρούμαι με την έννοια ότι πρέπει να προσέχω τι λέω και τι δημοσιεύω, αλλά και τι λέω σε ιδιωτικό επίπεδο…» (Χαρά)

Ωστόσο αν και πιστεύει πως επιτηρείται η επιτήρηση αυτή δεν αφορά αποκλειστικά την ίδια, δηλαδή δεν στοχεύει σε εκείνη. Ομοίως και η Ευγενία πιστεύει πως δεν επιτηρείται «προσωπικά» με την έννοια πως:

«κάθε χρήστης κάποιου κοινωνικού μέσου δικτύωσης θεωρώ ότι επιτηρείται και καθαρά …για λόγους στατιστικούς» (Ευγενία)

Και ο Σπύρος επίσης, πιστεύει πως επιτηρείται από τις διαφημίσεις του Facebook και δηλώνει πως είναι «ενοχλητικό». Ο Άρης πιστεύει ότι επιτηρείται από τη σύντροφό του

«… που έκανες λάϊκ, τι ανέβασες εδώ, τι έκανες εκεί, μήπως είναι κάτι αυτό…» (Άρης)

Τέλος, τουλάχιστον οι μισοί συμμετέχοντες εξέφρασαν ανησυχίες για τις αναρτήσεις σε σχέση με το εργασιακό περιβάλλον/συναδέλφους αλλά και περιπτώσεις απολύσεων φίλων που ακολούθησε κατόπιν ανάρτησης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Ωστόσο τι γίνεται στην περίπτωση της δυνατότητας να ανεβάζει κάποιος υλικό χωρίς την έγκριση του χρήστη όπως είναι η περίπτωση των φωτογραφιών με χρήση ετικέτας (δηλαδή αναγραφής του ονόματος του χρήστη στην φωτογραφία); Στην περίπτωση της Χαράς έχει επιλέξει να ερωτάται όταν πάει κάποιος να κάνει χρήση ετικέτας ωστόσο η κοινοποίηση για «…κάποια παρουσία, κάποια φωτογραφία, κάποιο μήνυμα…» χωρίς να το έχει επιλέξει η ίδια της προκαλεί δυσφορία. Η Βάσω εξηγεί ωστόσο πως:

«…βασικά δείχνεις αυτό που θέλεις εσύ να δείξεις δε μπορεί κάποιος να βρει κάτι που εσύ δεν θες …» (Βάσω)

Η Ιωάννα όμως δηλώνει πως:

«πρώτα απ' όλα υπάρχουν ορισμένες φωτογραφίες τις οποίες δεν τις έχω ποστάρει εγώ…και τις οποίες δεν μπορώ να κατεβάσω δυστυχώς …» (Ιωάννα)

ενώ εξηγεί στη συνέχεια πως τώρα έχει δώσει σαφείς οδηγίες να ερωτάται από το μέσο κοινωνικής δικτύωσης, στην περίπτωση που κάποιο άτομο την προσθέσει με ετικέτα.

Σύμφωνα με τις ερωτήσεις που έγιναν και τις απαντήσεις των ερωτηθέντων φοιτητών/φοιτητριών, η επιτήρηση μπορεί να γίνεται από εταιρίες μάρκετινγκ, εταιρίες συλλογής πληροφοριών, πώλησης προϊόντων και υπηρεσιών, από φίλους, από φίλους φίλων, από την/τον σύντροφο, από υπηρεσίες κατασκοπείας, χάκερς, από την ίδια την εταιρία η οποία, είναι και ιδιοκτήτρια του μέσου κοινωνικής δικτύωσης, για στατιστικούς λόγους κλπ.

Συμπεράσματα

Αρχικά, έγινε μία σύντομη επισκόπηση στα κύρια ρεύματα της επιτήρησης και της ιδιωτικότητας και στη συνέχεια μελετήθηκε συνοπτικά το πώς οι οχτώ φοιτητές/φοιτήτριες του Παντείου Πανεπιστημίου, αντιλαμβάνονται/βιώνουν τη διάσταση της ορατότητας, με φόντο την επιτήρηση και την ιδιωτικότητα, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης μέσω ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Η έμφαση δόθηκε στο τι έχουν ορατό στους λογαριασμούς τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά και στο πως αντιλαμβάνονται την ορατότητά τους δια μέσου της χρήσης των μέσων καθώς και αν πιστεύουν πως επιτηρούνται.

Όλοι δηλώνουν πως αναφέρουν τα πραγματικά τους ονόματα (και επώνυμα) στο Facebook ωστόσο υπήρξε περίπτωση ενός συμμετέχοντα που σε άλλο μέσο κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιεί ψευδώνυμο. Ομοίως, οι περισσότεροι έχουν επιλέξει φωτογραφία προφίλ που είναι ορατοί (δημόσια). Οι περισσότεροι αντιλαμβάνονται και βιώνουν στην καθημερινότητά τους τη σύνδεση διαφημίσεων/κατανάλωσης-επιτήρησης για διαφημιστικούς σκοπούς. Εξάλλου, αυτό διαφαίνεται και μέσα από τις λέξεις τις οποίες, χρησιμοποιούν: «αλγόριθμοι», «cookies», «κατανάλωση» κλπ. Κάποιοι αντιλαμβάνονται την επιτήρηση για καταναλωτικούς σκοπούς ως ενοχλητική. Ωστόσο, μόνο ένας συμμετέχοντας στην έρευνα χρησιμοποιεί λογισμικό που αποτρέπει την εμφάνιση διαφημίσεων. Το πρόβλημα της ορατότητας του ονόματος/παρουσίας με την προσθήκη ετικέτας πχ σε μια φωτογραφία μοιάζει να λύνεται μέσω των ρυθμίσεων ιδιωτικότητας για τις οποίες το άτομο ερωτάται (αφού έχει ήδη προεπιλέξει αυτή τη ρύθμιση) αν επιθυμεί να προστεθεί ετικέτα. Εντούτοις, δε λύνεται στην περίπτωση ανάρτησης φωτογραφίας στην οποία, εμφανίζεται το άτομο, χωρίς προσθήκη ετικέτας, από άλλο χρήστη. Μάλιστα, γίνεται ακόμα πιο περίπλοκο γιατί το Facebook μόλις πρόσφατα (Facebook, 2018) έθεσε ως δυνατότητα την αναγνώριση προσώπων και βίντεο (κατόπιν έγκρισης του χρήστη του Facebook και απαντώντας Ναι στην ερώτηση *Θέλετε να σας αναγνωρίζει το Facebook σε φωτογραφίες και βίντεο;*).

Οι περισσότεροι κινούνται γύρω από την αντίληψη, πως «ιδιωτικό είναι ό,τι κάνεις εσύ να είναι ιδιωτικό» και άρα όχι προσβάσιμο και ορατό σε τρίτους. Επίσης, αναφέρουν κατηγορίες περιπτώσεων στις οποίες πιστεύουν πως τα προσωπικά τους στοιχεία είναι ορατά και μάλιστα η επιτήρηση για διαφημιστικούς λόγους, παρόλο που τους απασχολεί, μοιάζει να προκαλεί τη λιγότερη δυσφορία σε σχέση πχ με την ανησυχία που εξέφρασαν για αναρτήσεις που ενδεχομένως έχουν επιπτώσεις στην τωρινή ή μελλοντική εργασία τους ή ακόμα και για την πρόσβαση που μπορεί να έχει το οικογενειακό περιβάλλον. Τέλος, αν και αντιλαμβάνονται την επιτήρηση κυρίως δια μέσου των διαφημίσεων δεν τη βιώνουν ως «προσωπική».

Σημειώσεις

[1] Η παρούσα μελέτη βασίζεται στη διπλωματική μου εργασία «Οι αντιλήψεις/στάσεις της ακαδημαϊκής κοινότητας απέναντι στην ιδιωτικότητα και επιτήρηση στον ψηφιακό κόσμο. Η περίπτωση του Παντείου Πανεπιστημίου» και βρίσκεται αναρτημένη στην διεύθυνση: http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&type=0&q=παπιδάκη%20&page=1&scope=0&lang=el&pid=iid:17820

Θερμές ευχαριστίες στην επιβλέπουσα της διπλωματικής μου, στην κα Γεωργοπούλου Παναγιώτα καθώς και στην κα Φωτεινάκη - Καρέλη Μαρία που με βοήθησε με τα γλωσσικά μου ολισθήματα. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της Επιτροπής – κα Λυδάκη Άννα και κο Ξανθόπουλο Χρήστο - καθώς και τις συμμετέχουσες και τους συμμετέχοντες της έρευνας.

Στοιχεία επικοινωνίας: s.papidaki@panteion.gr

[2] Τα Μεγάλα Δεδομένα (Big Data) ως ένα πολιτισμικό και τεχνολογικό φαινόμενο έχουν οριστεί ως «…η ικανότητα αναζήτησης, συνάθροισης, και διασταύρωσης μεγάλων βάσεων δεδομένων ..» (Boyd και Marwick 2012:663). Μάλιστα, τα Μεγάλα Δεδομένα αφορούν μεγάλης κλίμακας δεδομένα των οποίων η εξαγωγή, η διαχείριση και η χρήση μπορεί είτε να συμβάλλει σε μια σειρά διαχείρισης διαφόρων φαινομένων πχ όπως είναι της κλιματικής αλλαγής είτε να συμβάλλουν στην παραβίαση της ιδιωτικότητας (Boyd και Marwick, 2012:664). Για τον Lyon (2014:3) στα Μεγάλα Δεδομένα συμπεριλαμβάνονται και τα μετα-δεδομένα (metadata) τα οποία αφορούν πχ τη διεύθυνση IP, την τοποθεσία, τα μηνύματα κλπ.

[3] Για κάθε ένα συμμετέχοντα/μία συμμετέχουσα έχει επιλεχτεί ένα ψευδώνυμο.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Deleuze, G. [1990] (2001), Οι Κοινωνίες του Ελέγχου, στο Π. Καλαμαράς (επιμ.), *Η Κοινωνία του Ελέγχου*, Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα, σσ. 9 -16.

Facebook (2018), *Ρυθμίσεις αναγνώρισης προσώπου*, Διαθέσιμο στο www.facebook.com, Τελευταία Πρόσβαση 26 Μαΐου 2018.

Foucault, M. [1976] (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, Μετάφ. Κ. Χατζηδήμου – Ι. Ράλλη, Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα (για τις Εκδόσεις Κέδρος Α.Ε.).

Haggerty, D.K. και Ericson V. E. (2010), Το ψηφιδωτό της παρακολούθησης, στο Μ. Σαματάς (επιμ.), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης: Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 81 – 108.

Lyon, D. (2010), Η Καθημερινή Παρακολούθηση, στο Μ. Σαματάς (επιμ.) *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης: Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 39 -58.

Παπαθανασόπουλος Σ., Ξενοφώντος Μ., Καραδημητρίου Α., Ντάγκα Ι., Αθανασιάδης Η. (2013), Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και οι Έλληνες: Η περίπτωση του Facebook, *Ζητήματα Επικοινωνίας*, Τεύχος 16 -17, σσ. 20 – 45.

Σαματάς Μ. (2010), Εισαγωγή, στο Μ. Σαματάς, (επιμ.), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης: Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 19 – 38.

Ξένη Βιβλιογραφία

Acquisti, A. and Gross, R. (2006), *Imagined Communities: Awareness, Information Sharing, and Privacy on the Facebook*, PET.

Altman, I., (1977) Privacy Regulation: Culturally Universal or Culturally Specific, *Journal of Social Sciences*, Vol. 33 (3), pp. 66 – 84.

Boyd, D. and Ellison N., (2007) "Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship." *Journal of Computer-Mediated Communication,* 13(1), pp. 210 -230, Διαθέσιμο στο http://www.danah.org/papers/ Τελευταία Πρόσβαση 26 Μαΐου 2018.

Boyd, D. and Marwick, A. (2012), Critical Questions for Big Data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon, *Information Communication & Society*, Vol. 15 (5), pp. 662 – 679.

Boyd, D. (2015), Social Media: A Phenomenon to be Analyzed, *Social Media + Society* 1(1). Διαθέσιμο στο http://www.danah.org/papers/ Τελευταία Πρόσβαση 26 Μαΐου 2018.

Coll, S. (2014), Power, knowledge, and the subjects of privacy: understanding privacy as the ally of surveillance, *Information, Communication & Society*, 17(10), pp. 1250-1263.

Debatin, B., Lovejoy, P. J., Horn, A.-K., Hughes, N. B., (2009) Facebook and Online Privacy: Attitudes, Behaviors, and Unintended Consequences, *Journal of Computer-Mediated Communication,* 15, pp. 83–108.

Fogel, J., Nehmad, E., (2009) Internet social network communities: Risk taking, trust, and privacy concerns, *Computers in Human Behavior* 25 (2009), pp. 153 – 160.

Fuchs, C. (2016), Marx's Capital in the Information Age, *Capital & Class*, Διαθέσιμο στο http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/Marx_C&C.pdf Τελευταία Πρόσβαση 26 Μαΐου 2018.

Fuchs, C. (2012), Political Economy and Surveillance Theory, *Critical Sociology*, pp. 1 -17.

Fuchs, C. (2011), Web 2.0, Prosumption, and Surveillance, *Surveillance and Society* 8(3), pp. 288-309, Διαθέσιμο στο https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/4165 Τελευταία Πρόσβαση 26 Μαΐου 2018.

Fuchs, C. (2010), How can Surveillance Be Defines? Remarks on Theoretical Foundations of Surveillance Studies, *The Internet & Surveillance – Research Paper Series,* Number 1, pp. 1 -22.

Galic, M., Timan, T., Koops, B.-J. (2016), Bentham, Deleuze and Beyond: An Overview of Surveillance Theories from the Panopticon to Participation, *Philos. Tecnol.*, pp. 1-29.

Gavison, R. (1980), Privacy and the limits of Law, *The Yale Law Journal*, 89(3), pp. 421-47.

Jeong Y., Coyle, E., (2014) What Are You Worrying About on Facebook and Twitter? An Empirical Investigation of Young Social Network Site Users' Privacy Perceptions and Behaviors, *Journal of Interactive Advertising*, 14(2), pp. 51–59.

Joinson, N. A. (2008), 'Looking at.', 'Looking up.' Or 'Keeping up with.' People? Motives and Uses of Facebook, CHI 2008 Proceedings, April 5 – 10 2008, Florence Italy, *Online Social Networks*, pp. 1027 – 1036.

Kuckartz, U. (2014), *Qualitative Text Analysis: A Guide to Methods, Practice and Using Software,* London: Sage Publications.

La Sala, L., Skues, J., Wise, L., (2014) What Do We Mean by Social Networking Sites? *Stud Health Technol. Inform*. 199, pp. 108 – 112.

Lyon, D. (2014), Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, consequences, critique, *Big Data & Society*, pp.1-13.

Lyon, D. (2003), Fear, Surveillance, and Consumption, *THE HEDGEHOG Review,* Fall 03, pp. 81 – 95.

Lyon, D. (2002) Surveillance in Cyberspace: The Internet, Personal Data, and Social Control, ProQuest Central, 109(3), pp. 345-356.

Marx, T. G. (2015), Surveillance Studies, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Second Edition, pp. 733–741.

Mayring, P. (2014), *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*.

Klagenfurt, Διαθέσιμο στο: http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-395173, Τελευταία Πρόσβαση 26 Μαΐου 2018.

Papathanasopoulos, S. (2015), Privacy 2.0, *Social Media + Society*, pp. 1-2.

Petronio, S., (2002) *Boundaries of Privacy: Dialectics of Disclosure*, State University of New York Press.

Regan, M. P. (2002), Privacy as a Common Good in the Digital World, *Information, Communication & Society*, 5(3), pp. 382-405.

Roblyer D.M., McDaniel M., Webb M., Herman J., Witty V. J. (2010), Findings on Facebook in higher education: A comparison of college faculty and student uses and perceptions of social networking sites, *The Internet and Higher Education*, pp. 134 -140.

Snelson, L. C. (2016), Qualitative and Mixed Methods Social Media Research: A Review of the Literature, *International Journal of Qualitative Methods*, pp. 1- 15.

Warren D. S. and Brandeis D.L. (1890), THE RIGHT TO PRIVACY, *Harvard Law Review*, Vol. IV (5), pp. 193 - 220.

Westin, F.A. (1967), *Privacy and Freedom*, New York: Athenum.

Zuboff, S. (2015), Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization, *Journal of Information Technology*, 30, pp. 75–89.

προστασία (αναδιατύπωση). Ανακτήθηκε 06, Φεβρουαρίου, από: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:180:0096:0116:EL:PDF

Sebesta, J. (2009), *ΟΔΗΓΙΑ 2009/50/ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 25ης Μαΐου 2009 σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την απασχόληση υψηλής ειδίκευσης*. Ανακτήθηκε 02 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/odigia50_2009.pdf

Sy, S. (2017), *Πολιτική ασύλου*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayFtu.html?ftuId=FTU_4.2.2.html

ΛΟΙΠΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Μάνου, Δ. (2015), *Η κλιματική αλλαγή, μία από τις αιτίες πολέμου στη Συρία*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018 από: http://www.klik.gr/gr/el/going-green/i-klimatiki-allagi-mia-apo-tis-aities-polemou-sti-suria-/

ΤΟ ΒΗΜΑ, (2017), *Δήμαρχος Λέσβου: Μήνυση για τις άθλιες συνθήκες στη Μόρια*. Ανακτήθηκε 05 Φεβρουαρίου, 2018, από http://www.tovima.gr/society/article/?aid=926659

PROTOTHEMA, (2015), *Ακόμη 100 Σύριοι πρόσφυγες με βάρκες στην Κύπρο*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.protothema.gr/greece/article/519931/akoma-100-suroi-prosfuges-me-varkes-stin-kupro/

Voria, (2016), *ΒΑΤΙΚΑΝΟ: ΑΠΑΝΘΡΩΠΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΕΕ-ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ.* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://voria.gr/article/vatikano-apanthropi-i-simfonia-ee-tourkias-gia-tous-prosfiges

Μεταναστευτική πολιτική και άσυλου της ΕΕ

Άγγελος Σπύρου [α], Ευστάθιος Λούπας [β]

[α]Μεταπτυχιακός φοιτητής Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[β](MSc) Περιβαλλοντολόγος – Περιβαλλοντικός Εκπαιδευτής, Απόφοιτος Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη, efsta9412@gmail.com

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί αφορά τη μεταναστευτική πολιτική και πολιτική ασύλου της ΕΕ. Αρχικά, κάνουμε μία σύντομη εισαγωγή τονίζοντας το φαινόμενο της έντονης μεταναστευτικής και προσφυγικής ροής που παρατηρείται από παλιά στην ΕΕ καθιστώντας σαφέστατη την ανάγκη διαμόρφωσης μία κοινής πολιτικής μετανάστευσης και ασύλου σε επίπεδο ΕΕ η οποία θα αφορά όλα τα κράτη μέλη της. Όσο αφορά τη μεταναστευτική πολιτική κάνουμε αναφορά στη Συνθήκη της Λισαβόνας, στα Ευρωπαϊκά Προγράμματα για τη Μετανάστευση, στη νομοθεσία της ΕΕ και τέλος παραπέμπουμε στη συμβολή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Στην επόμενη ενότητα, θα ασχοληθούμε με την πολιτική ασύλου της ΕΕ και πιο συγκεκριμένα στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, της Λισαβόνας, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, τη νομοθεσία ασύλου της ΕΕ και τέλος κάνουμε αναφορά στο έργο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε εν τέλει είναι πως η μεταναστευτική πολιτική και ασύλου της ΕΕ παρά την ανάπτυξή της τα τελευταία χρόνια, χρειάζονται περισσότερη προσπάθεια και κυρίως εφαρμογή για να είναι δίκαιη και αποτελεσματική.

Λέξεις κλειδιά: ΕΕ, μεταναστευτική πολιτική, πολιτική ασύλου, διαχείριση εξωτερικών συνόρων

European Union migration and asylum policy

[1]Aggelos Spyrou, [2] Efstathios Loupas

[1]Master Candidate Student, Department of Sociology, University of the Aegean

[2](MSc) Environmentalist – Environmental Educator - University of the Aegean, efsta9412@gmail.com

Abstract

The text concerns the EU immigration and asylum policy. Firstly, we make a introduction highlighting the phenomenon of intense migratory and refugee flows seen in the past in the EU, making clear the need for a common immigration and asylum policy at EU which will concern all its Member States. As far as immigration policy, we refer to the Lisbon Treaty, European Immigration Programs, EU legislation and finally refer to the contribution of the European Parliament. In the next section, we will study EU asylum policy, and in particular the Treaty of Amsterdam, Lisbon, the European Council, EU asylum law and finally we cite to the European Parliament. Finally, we complete the management of the EU's external borders with the involvement of the European Parliament. At the end of text we conclude that EU migration and asylum policy, despite its development in recent years, need more effort and implementation in order to be fair and effective.

Key words: EU, immigration policy, asylum policy, management of external borders

Εισαγωγή

Από παλιά αλλά και τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία διαρκή αύξηση μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών στην ΕΕ κυρίως λόγω ένοπλων συγκρούσεων και οικονομικής αστάθειας. Αυτό, σε συνδυασμό με την κατάργηση των εσωτερικών συνόρων, κατέστησε σαφέστατη την ανάγκη διαμόρφωσης μία κοινής πολιτικής μετανάστευσης και ασύλου σε επίπεδο ΕΕ η οποία θα αφορά όλα τα κράτη μέλη της. Αρχικά, έγιναν τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια του Ταμπέρε (1999) και της Χάγης (2004) στα οποία αποφασίστηκαν τα εξής: εξασφάλιση προστασίας των υπηκόων τρίτων χωρών που κατοικούν νόμιμα στην ΕΕ Α) μέσα από την εγκαθίδρυση του ευρωπαϊκού χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, Β)

πολιτικές που θα αποβλέπουν στην ορθολογική διαχείριση των μεταναστευτικών ροών προς την ΕΕ αλλά και εντός αυτής. Ισχυρό θέμα συζήτησης έχει προκύψει και με την παράτυπη μετανάστευση. Αρχικά, θα προβούμε στον εννοιολογικό προσδιορισμό και την οριοθέτηση τους όρου. Η «παράτυπη μετανάστευση» αφορά τρεις κατηγορίες: Α) υπηκόους τρίτων χωρών που έρχονται σε κράτη μέλη παράνομα μέσω ξηράς, θαλάσσης ή αεροπορικώς. Αυτό συμβαίνει με πλαστά έγγραφα η χωρίς καν αυτά με τη βοήθεια κυκλωμάτων οργανωμένου εγκλήματος,Β) υπηκόους τρίτων χωρών οι οποίοι στην αρχή μένουν νόμιμα στην ΕΕ αλλά όταν λήγει η άδεια παραμονής τους συνεχίζουν να το κάνουν, Γ) τους αιτούντες άσυλο των οποίων το αίτημα απορρίφθηκε (Κανελλόπουλος, 2010, Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2007, Στεφάνου, 2006, Βαρβιτσιώτης, Καμπούρογλου, 2005). Έχοντας προβεί σε αυτή τη σύντομη εισαγωγή, κατανοούμε την ανάγκη να αναλύσουμε την μεταναστευτική πολιτική και πολιτική ασύλου της ΕΕ.

Θεωρητική συζήτηση

1. Μεταναστευτική πολιτική

Σχετικά με τη μεταναστευτική πολιτική της ΕΕ έχουν τυπωθεί τα άρθρα 79 και 80 της ΣΛΕΕ. Η ΕΕ έχει την αρμοδιότητα να καθορίζει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η μετανάστευση θα είναι νόμιμη. Πιο συγκεκριμένα, καθορίζει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες υπήκοοι τρίτων χωρών εισέρχονται και διαμένουν νόμιμα σε ένα κράτος μέλος καθώς επίσης και τον επιτρεπόμενο αριθμό υπηκόων τρίτων χωρών που εισέρχονται στο έδαφός τους. Όσο αφορά την καταπολέμηση της παράτυπης μετανάστευσης έχει την ικανότητα να επιστρέφει τα άτομα που εισήλθαν σε αυτή παράνομα, σέβοντας πάντα τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο υφίστανται και οι συμφωνίες επανεισδοχής με τρίτες χώρες. Η μεταναστευτική πολιτική της ΕΕ έχει ως στόχο να διατηρήσει σε υψηλά επίπεδα την νόμιμη μετανάστευση και να πατάξει την παράτυπη. Για τους πρώτους, βασιζόμενη στην αλληλεγγύη και την ανθρωπιά, επιδιώκει ισάξια δικαιώματα και υποχρεώσεις των νόμιμων μεταναστών με εκείνα των ευρωπαίων πολιτών. Όσο αφορά την παράτυπη μετανάστευση προσπαθεί να την καταπολεμήσει με την ενίσχυση μέτρων και συνεργασία με τρίτες χώρες. Τέλος, σχετικά με την αρχή της αλληλεγγύης υπάρχει η Συνθήκη της Λισαβόνας η οποία αναφέρει και την δίκαιη κατανομή των ευθυνών μεταξύ των κρατών μελών.

1.1 Συνθήκη της Λισαβόνας

Λαμβάνοντας υπόψη τη Συνθήκη της Λισαβόνας, οι πολιτικές μετανάστευσης προτείνονται και καταχωρούνται από δύο θεσμικά όργανα της ΕΕ: το Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο. Ωστόσο, σε περιπτώσεις όπου μετανάστες με καταγωγή από τρίτες χώρες εισέρχονται αιφνίδια, λαμβάνονται προσωρινά μέτρα των οποίων την επιμέλεια την έχει μόνο το Κοινοβούλιο, αφού όμως προηγηθεί διαβούλευση με το Συμβούλιο. Ένα άλλο στοιχείο της Συνθήκης είναι πως η ΕΕ έχει συντρέχουσα αρμοδιότητα με τα κράτη μέλη στην μετανάστευση με κύριο χαρακτηριστικό τον επιτρεπτό αριθμό μεταναστών ώστε να μείνουν στις χώρες με σκοπό την εύρεση εργασίας. Τέλος, ένα ακόμη θεσμικό όργανο που εμπλέκεται στο μεταναστευτικό είναι το Δικαστήριο το οποίο παίρνει και αποφάσεις ασύλου (Raffaelli, 2017, Κανελλόπουλος, 2010).

1.2 Ευρωπαϊκά προγράμματα για τη μετανάστευση

Για τη μετανάστευση έχουν εγκριθεί διάφορα προγράμματα. Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, αρχικά υπήρχαν τα προγράμματα του Τάμπερε (1999) και της Χάγης (2004). Λίγο αργότερα και συγκεκριμένα το 2009 εμφανίστηκε «το Πρόγραμμα της Στοκχόλμης για τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» (EUR-Lex, 2010). Για το μεταναστευτικό υπάρχει και η «Συνολική Προσέγγιση της Μετανάστευσης και της Κινητικότητας» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2011). Αυτή σχετίζεται με θέματα νόμιμης και παράτυπης μετανάστευσης, το άσυλο και την επίδραση που έχει στην ανάπτυξη του τόπου διαμονής. Τέλος, βασικός πυλώνας της είναι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μεταναστών. Το AFSJ έληξε τον

Δεκέμβριο του 2014 και λίγους μήνες μετά (Μάρτιος του 2014), εμφανίστηκε ένα πιο ολοκληρωμένο με τίτλο «Μια ανοικτή και ασφαλής Ευρώπη: από τη θεωρία στην πράξη» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014). Στις 26-27 Ιουνίου 2014, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο παρουσίασε τις «στρατηγικές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τον νομοθετικό και επιχειρησιακό σχεδιασμό για τον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» που αφορούσε την περίοδο 2014-2020 (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2014). Στις 13 Μαΐου 2015, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε το «Ευρωπαϊκό πρόγραμμα δράσης για τη μετανάστευση» το οποίο εμφανίστηκε με αφορμή την μεταναστευτική κρίση στη Μεσόγειο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015). Σε αυτό αναφέρονταν και μελλοντικά μέτρα που έπρεπε να ληφθούν από τα κράτη-μέλη. Αυτά αφορούσαν διαχείριση των συνόρων με σκοπό τη μείωση της παράτυπης μετανάστευσης, διάσωση ζωών, ανάπτυξη ισχυρότερης κοινής πολιτικής ασύλου, εφαρμογή μιας νέας πολιτικής για τη νόμιμη μετανάστευση και την ένταξη.

Επίσης, σε αυτό αναφέρονταν να δημιουργηθούν συστήματα μετεγκατάστασης και επανεγκατάστασης, «κέντρα υποδοχής και ταυτοποίησης» στα οποία θα εργάζονται οργανισμοί και εκπρόσωποι της ΕΕ με σκοπό την καταγραφή των δακτυλικών αποτυπωμάτων των εισερχόμενων μεταναστών και να διεξαχθεί επιχείρηση ΚΠΑΑ στη Μεσόγειο για την εξάρθρωση και πάταξη της παράνομης διακίνησης ανθρώπων. Στις 06 Απριλίου του 2016 η Επιτροπή δημοσίευσε ανακοίνωση η οποία αφορούσε τη νόμιμη μετανάστευση και το άσυλο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2016). Σε αυτή προτείνεται η αναθεώρηση της οδηγίας για την μπλε κάρτα, η διαμόρφωση πιο αποτελεσματικού μοντέλου για τη διαχείριση της νόμιμης μετανάστευσης και η ενίσχυση της συνεργασίας με τις κυριότερες χώρες προέλευσης. Αυτό το πρόγραμμα εν τέλει θα αξιολογηθεί τον Σεπτέμβρη του 2017 σχετικά με την πρόοδο και τις ελλείψεις (Raffaeli, 2017).

1.3 Νομοθεσία μετανάστευσης της ΕΕ

Όσο αφορά τις νομοθετικές εξελίξεις, από το 2003 και έπειτα εγκρίθηκαν οδηγίες σχετικά με το μεταναστευτικό ζήτημα ορισμένες εκ των οποίων έχουν αναθεωρηθεί. Αυτές έχουν καταταχθεί σε τρεις κατηγορίες: νόμιμη μετανάστευση, ένταξη και παράτυπη μετανάστευση.

1.3.1 Νόμιμη μετανάστευση

Αρχικά έχουμε την Οδηγία 2003/109/ΕΚ που τροποποιήθηκε το 2011 και αφορά τους μετανάστες τρίτων χωρών που διαμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ΕΕ. Με τη νέα της μορφή ανταποκρίνεται και σε ανάγκες προσφύγων και άλλων δικαιούχων διεθνούς προστασίας (ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, χ.χ.).

Επίσης, έχουμε την Οδηγία 2009/50/ΕΚ που αφορούσε τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής των υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την απασχόληση υψηλής ειδίκευσης (Sebesta, 2009). Έτσι λοιπόν, δημιουργήθηκε η «μπλε κάρτα της ΕΕ» σύμφωνα με την οποία τα άτομα μπορούσαν να μείνουν και να αναλάβουν θέσεις απασχόλησης υψηλής ειδίκευσης. Ωστόσο, λόγω ελλείψεων που παρατηρήθηκαν στην πρώτη έκθεση (05/2014) η Επιτροπή πρότεινε την αναθεώρησή της την οποία ανέλαβαν το Κοινοβούλιο και Συμβούλιο.

Η Οδηγία 2011/98/ΕΕ σχετίζεται με την ενιαία άδεια διαμονής και εργασίας. Αυτή προέβλεπε μια απλουστευμένη διαδικασία για υπηκόους τρίτων χωρών που υποβάλλουν αίτηση για άδεια διαμονής και εργασίας και δικαιώματα για τους μετανάστες που διαμένουν νόμιμα σε ένα κράτος μέλος. Η πρώτη έκθεση υποβλήθηκε μέχρι τον Δεκέμβρη του 2016 (Buzek, Szpunar, 2011b).

Η Οδηγία 2014/36/ΕΕ, αφορά την εποχιακή εργασία των μεταναστών τρίτων χωρών σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής τους. Η άδεια διανομής τους αφορά 5-9 μήνες στην ΕΕ διάστημα για το οποίο αναφέρονται στην Οδηγία και τα δικαιώματά τους (Schulz, Κούρκουλας, 2014a).

Η Οδηγία 2014/66/ΕΕ σχετίζεται με την προσωρινή μετάθεση διευθυντών και εργαζόμενων για τις επιχειρήσεις και τις πολυεθνικές εταιρείες της ΕΕ. Στην οδηγία αναφέρονται οι προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών σε αυτό το πλαίσιο (Schulz, Κούρκουλας, 2014b).

Τέλος, η Οδηγία (ΕΕ) 2016/801 αφορά τις περιπτώσεις όπου οι μετανάστες εισέρχονται στην ΕΕ με σκοπό την έρευνα, την πρακτική άσκηση, τις σπουδές, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τις ανταλλαγές μαθητών και την εθελοντική υπηρεσία με τη μορφή άμισθων βοηθών (au pair). Η ημερομηνία μεταφοράς της στο εθνικό δίκαιο των κρατών μελών είναι μέχρι τις 23/05/2018 (Hennis-Plasschaert, Schulz, 2016).

1.3.2 Ένταξη

Η Οδηγία 2003/86/ΕΚ θεσπίστηκε με κέντρο αναφοράς την οικογενειακή επανένωση (Frattini, 2003). Για αυτή διεξήχθη έκθεση το 2008 στην οποία διαπιστώθηκε πως η οδηγία δεν εφαρμοζόταν πλήρως και ορθά στα κράτη μέλη. Μα βάση αυτό, η Επιτροπή τον Απρίλιο του 2014 δημοσίευσε μια ανακοίνωση στην οποία υπήρχε κατευθυντήρια γραμμή για την εφαρμογή της οδηγίας από τις χώρες. Σύμφωνα αυτή την οδηγία, στο μεταναστευτικό εμπλέκονται το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για τη Μετανάστευση, η Ιστοθέση για την Ένταξη και το δίκτυο εθνικών σημείων επαφής για την ένταξη. Όσο αφορά την Επιτροπή το 2011 ενέκρινε το Ευρωπαϊκό Θεματολόγιο για την Ένταξη Υπηκόων Τρίτων Χωρών και το 2016 παρουσίασε ένα σχέδιο δράσης για την ένταξη 20 εκατομμυρίων μεταναστών από τρίτες χώρες που είχαν εισέλθει νόμιμα στην ΕΕ (Raffaeli, 2017).

1.3.3 Παράτυπη μετανάστευση

Για την αντιμετώπιση της παράτυπης μετανάστευσης υπάρχει η «δέσμη για την υποβοήθηση» στην οποία εντάσσεται η Οδηγία 2002/90/ΕΚ του Συμβουλίου (Haarder, 2002). Σε αυτή εντοπίζεται ένας κοινός ορισμός του εγκλήματος της υποβοήθησης της παράτυπης μετανάστευσης σε όλα της τα στάδια (παράνομη είσοδος και διαμονή) καθώς επίσης και την Απόφαση πλαίσιο 2002/946/ΔΕΥ, στην οποία θεσπίζονται ποινικές κυρώσεις για όποιον εμπλέκεται.

Επιπλέον, σε αυτή τη δέσμη περιλαμβάνεται η Οδηγία 2004/81/ΕΚ του Συμβουλίου, που προβλέπει τη χορήγηση άδειας διαμονής στα θύματα εμπορίας ή παράνομης διακίνησης ανθρώπων τα οποία συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές (McDOWELL, 2004). Όσο αφορά την Επιτροπή τον Μάιο του 2015 ενέκρινε το σχέδιο δράσης της ΕΕ για την καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης μεταναστών.

Η Οδηγία 2008/115/ΕΚ είναι γνωστή και ως «οδηγία περί επιστροφής» (LE MAIRE, PÖTTERING, 2008). Αυτή προβλέπει τις διαδικασίες που απαιτούνται να γίνουν για την επιστροφή παράτυπων μεταναστών που διαμένουν στην ΕΕ. Η αξιολόγησή της έγινε σε μία έκθεση που πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2014. Όσο αφορά την Επιτροπή η συνεισφορά της σε αυτό το επίπεδο εντοπίζεται σε τρείς ημερομηνίες.. Αρχικά στις 09 Σεπτεμβρίου του 2015 δημοσίευσε ένα σχέδιο δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την επιστροφή. Έπειτα και πιο συγκεκριμένα τον Μάρτιο του 2017 η Επιτροπή ενέκρινε ένα ανανεωμένο σχέδιο δράσης για μια πιο αποτελεσματική πολιτική επιστροφής στην ΕΕ και τον Σεπτέμβριο του 2017 δημοσίευσε το επικαιροποιημένο «Εγχειρίδιο Επιστροφής».

Τέλος, υπάρχει η Οδηγία 2009/52/ΕΚ όσο αφορά τα μέτρα και τις κυρώσεις που πρέπει να εφαρμόζονται στα κράτη μέλη κατά των εργοδοτών παράτυπα διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών. Η 1η έκθεση για αυτή έλαβε χώρα στις 22 Μαΐου 2014 (Raffaelli, 2017; PÖTTERING, FÜLE, 2009).

Εκτός των οδηγιών, υπάρχουν και οι συμφωνίες που συνάπτονται ανάμεσα σε ΕΕ και χώρες διέλευσης-καταγωγής παράτυπων μεταναστών για την επανεισδοχή τους με σκοπό την καταπολέμηση της παράτυπης μετανάστευσης (Κανελλόπουλος, 2010, Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2007, Στεφάνου, 2006, Βαρβιτσιώτης, Καμπούρογλου, 2005).

1.4 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούμε στο ρόλο που έχει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στη μεταναστευτική πολιτική. Με την Συνθήκη της Λισαβόνας, το Κοινοβούλιο εγκρίνει τη νομοθεσία που σχετίζεται με την

νόμιμη και παράτυπη μετανάστευση. Εκτός αυτού, εγκρίνει ψηφίσματα πρωτοβουλίας για το θέμα της μετανάστευσης το σημαντικότερο εκ των οποίων είναι εκείνο 17ης Δεκεμβρίου 2014 όσο αφορά την μεταναστευτική κρίση στη Μεσόγειο. Εκείνο έδινε εντολή στην LIBE να συντάξει έκθεση πρωτοβουλίας η οποία θα περιείχε και 8 έγγραφα εργασίας σχετικά με τη μεταναστευτική πολιτική και το άσυλο καθώς και γνωμοδοτήσεις πολλών άλλων κοινοβουλευτικών επιτροπών. Εν τέλει, εκείνο εγκρίθηκε στις 12 Απριλίου 2016 (Raffaelli, 2017, Κανελλόπουλος, 2010).

2. Πολιτική ασύλου

Η νομική βάση της πολιτικής ασύλου της ΕΕ εντοπίζεται στο άρθρο 67 παράγραφος 2 και άρθρο 78 της Συνθήκης για τη λειτουργία της ΕΕ. Τέλος, η πολιτική ασύλου υπάρχει κατοχυρωμένη και στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ στο άρθρο 18. Στόχος της είναι να προστατεύεται κάθε άτομο με καταγωγή από τρίτη χώρα που έχει δικαιολογημένο λόγο φόβου και δίωξης. Επιπλέον, με αυτό τον τρόπο παύει να ισχύει η αρχή της επαναπροώθησης. Η πολιτική ασύλου έχει θεσπιστεί με πρότυπο την Σύμβαση της Γενεύης του 1951 και το οικείο Πρωτόκολλο της 31ης Ιανουαρίου 1967 (Sy, 2017).

2.1 Συνθήκη του Άμστερνταμ και της Νίκαιας

Το 1999 με την Συνθήκη του Άμστερνταμ ανατέθηκαν νέες αρμοδιότητες στα θεσμικά όργανα της ΕΕ σύμφωνα με τις οποίες κατάρτιζαν νομοθετικά κείμενα ασύλου. Αργότερα (2001), με την Συνθήκη της Νίκαιας ορίστηκε αρμοδιότητα στο Συμβούλιο, εντός 5 ετών, να θέσπιζε μέτρα τα οποία θα αφορούσαν κράτη μέλη στα οποία υπήκοοι τρίτων χωρών υποβάλλουν το αίτημά τους για άσυλο. Οι αποφάσεις του Συμβουλίου, σύμφωνα με τις οποίες καθορίζονταν οι κανόνες και οι βασικές αρχές της πολιτικής ασύλου, θα έπρεπε να ήταν ομόφωνες αφού προηγηθεί συζήτηση με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η Συνθήκη ανέφερε επίσης ότι, μετά το πέρας αυτού του πρώτου σταδίου, το Συμβούλιο θα είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει να εφαρμόζεται η συνήθης διαδικασία της συναπόφασης με συνέπεια να λαμβάνει πλέον τις αποφάσεις του με ειδική πλειοψηφία (Κανελλόπουλος, 2010, Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2007, Στεφάνου, 2006, Βαρβιτσιώτης, Καμπούρογλου, 2005).

2.2 Συνθήκη της Λισαβόνας

Σύμφωνα με την Συνθήκη της Λισαβόνας, τα μέτρα ασύλου μετατρέπονται σε κοινή πολιτική. Στόχος είναι να δημιουργηθεί ένα κοινό σύστημα το οποίο θα περιέχει ενιαίο καθεστώς και διαδικασίες. Πιο συγκεκριμένα, στο ευρωπαϊκό σύστημα ασύλου πρέπει να εμπεριέχονται τα εξής στοιχεία: ενιαίο καθεστώς ασύλου, κοινό σύστημα επικουρικής προστασίας, κοινό σύστημα προσωρινής προστασίας, ενιαίες διαδικασίες για τη χορήγηση καθεστώτος ασύλου, επικουρικής και προσωρινής προστασίας, κριτήρια και μηχανισμούς προκειμένου να προσδιοριστεί το κράτος μέλος που είναι υπεύθυνο για την εξέταση της αίτησης, προδιαγραφές σχετικά με τις συνθήκες υποδοχής, σύμπραξη και συνεργασία με τρίτες χώρες.

Σύμφωνα με τη Συνθήκη η διαδικασία λήψης αποφάσεων εντός της ΕΕ έμεινε ίδια με σημαντική όμως βελτίωση στον δικαστικό έλεγχο που την αρμοδιότητα έχει το Δικαστήριο της ΕΕ. Επιπλέον, κάθε δικαστήριο κράτους μέλους έχει το δικαίωμα να υποβάλλει αίτημα προδικαστικής απόφασης και όχι μόνο τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, όπως γινόταν παλαιότερα. Με αυτό τον τρόπο, στο Δικαστήριο θα αυξηθούν το σύνολο των αποφάσεων που σχετίζονται με το άσυλο.

2.3 Ευρωπαϊκό Συμβούλιο

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο έχει εγκρίνει πολλά προγράμματα επηρεάζοντας με αυτό τον τρόπο την ευρωπαϊκή πολιτική ασύλου. Σε αυτά περιλαμβάνονται το Πρόγραμμα του Τάμπερε (Οκτώβριος του 1999) και το πρόγραμμα της Χάγης (Νοέμβριο του 2004) (Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2007). Στη συνέχεια έχουμε «Το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο» (16 Οκτωβρίου 2008) το οποίο

«διακηρύσσει ότι κάθε διωκόμενος αλλοδαπός δικαιούται να λαμβάνει βοήθεια και προστασία στο έδαφος της Ευρωπαϊκής Ένωσης δυνάμει της Σύμβασης της Γενεύης». Ζητεί να υποβληθούν προτάσεις με στόχο τη θέσπιση, «ει δυνατόν το 2010 και το αργότερο το 2012, ενιαίας διαδικασίας ασύλου που θα αποτελείται από την παροχή κοινών εγγυήσεων […], καθώς και από την υιοθέτηση ενός ενιαίου καθεστώτος για τους πρόσφυγες και τους δικαιούχους επικουρικής προστασίας» (Sy, 2017, EUR-Lex, 2014, Συμβούλιο της ΕΕ, 2008). Επίσης έχουμε το Πρόγραμμα της Στοκχόλμης (10 Δεκεμβρίου 2009) για το 2010-2014, που προσπαθεί να δημιουργήσει έναν κοινό χώρο προστασίας για τα άτομα των οποίων έχει εγκριθεί το αίτημα για διεθνή προστασία. Ακόμη και πιο ειδικά, τονίζεται η προτεραιότητα να υπάρξει ουσιαστική αλληλεγγύη στις χώρες που αντιμετωπίζουν μεγάλες πιέσεις, καθώς και ο σημαντικός ρόλος που θα πρέπει να αναληφθεί στη νέα Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο. Φθάνοντας στο 2014 και συγκεκριμένα τον Ιούνιο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, σύμφωνα με το άρθρο 68 ΣΛΕΕ, καθόρισε τους στρατηγικούς προσανατολισμούς του νομοθετικού και επιχειρησιακού προγραμματισμού στον χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης για τα επόμενα χρόνια. Επίσης, όρισε την ύψιστη σημασία για την πλήρη μεταφορά στο εθνικό δίκαιο και την αποτελεσματική εφαρμογή του ΚΕΣΑ (Sy, 2017, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014, EUR-Lex, 2010).

2.4 Νομοθεσία ασύλου ΕΕ

Σε αυτό το σημείο θα σας παραθέσουμε χρονολογικά τις Οδηγίες, τις Αποφάσεις και τους Κανονισμούς που έχουν κατοχυρωθεί στην ΕΕ για το άσυλο:

Η Οδηγία 2001/55/ΕΚ του Συμβουλίου έγινε στις 20 Ιουλίου 2001 και αφορά τις περιπτώσεις όπου έχουμε μαζικές εισροές μεταναστών. Σε αυτή αναφέρονται οι ελάχιστες προδιαγραφές παροχής προσωρινής προστασίας και μέτρα προκειμένου να κατανεμηθούν ισότιμα και δίκαια στα κράτη μέλη οι μετανάστες (EUR-Lex, 2001).

Ο Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 439/2010 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (19 Μαΐου 2010) αναφέρεται η ίδρυση Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο (BUZEK, GARRIDO, 2010).

Ο Κανονισμός (ΕΕ) 1077/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (25 Οκτωβρίου 2011) αναφέρεται στην ίδρυση Ευρωπαϊκού Οργανισμού για τη Λειτουργική Διαχείριση Συστημάτων ΤΠ Μεγάλης Κλίμακας στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης (BUZEK, DOWGIELEWICZ, 2011).

Η Οδηγία 2011/95/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (13 Δεκεμβρίου 2011) σχετικά την αναγνώριση ατόμων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς ή επικουρικής προστασίας και για το περιεχόμενό τους (BUZEK, SZPUNAR, 2011a).

Ο Κανονισμός (ΕΕ) 603/2013 του Κοινοβουλίου και Συμβουλίου (26 Ιουνίου 2013) που σχετίζεται με τα δαχτυλικά αποτυπώματα και την «Eurodac» (SCHULZ, SHATTER, 2013a).

Ο Κανονισμός (ΕΕ) 604/2013 του Κοινοβουλίου και Συμβουλίου (26 Ιουνίου 2013) σχετικά με τα κράτη μέλη που είναι υπεύθυνα για την εξέταση αίτησης ασύλου από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα και σχετικά με αιτήσεις της αντιπαραβολής με τα δεδομένα Eurodac (SCHULZ, SHATTER, 2013b).

Η Οδηγία 2013/32/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (26 Ιουνίου 2013) που αφορά τις διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας (SCHULZ, SHATTER, 2013c).

Η Οδηγία 2013/33/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (26 Ιουνίου 2013) που αφορά ό,τι είναι απαραίτητο των αιτούντων διεθνή προστασία (SCHULZ, SHATTER, 2013d).

Η Απόφαση (ΕΕ) 2015/1523 (14 Σεπτεμβρίου 2015) και η Απόφαση (ΕΕ) 2015/1601 του Συμβουλίου (22 Σεπτεμβρίου 2015) για τη θέσπιση προσωρινών μέτρων στον τομέα της διεθνούς προστασίας με εύνοια στην Ιταλία και Ελλάδα (ASSELBORN, 2015a, ASSELBORN, 2015b).

Εκτός των Οδηγιών, Αποφάσεων και Κανονισμών υπάρχουν και κάποιες Προτάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου που απεικονίζονται παρακάτω:

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου προκειμένου να θεσπιστεί κοινή διαδικασία διεθνούς προστασίας στην ΕΕ και να καταργηθεί η οδηγία 2013/32/ΕΕ.

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου που αφορά το τι πρέπει να γίνει προκειμένου να αναγνωριστούν οι υπήκοοι τρίτων χωρών ή απάτριδες ως δικαιούχοι διεθνούς προστασίας. Επίσης, αναφέρεται στις απαιτήσεις για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας. Τέλος, παραπέμπει στην μεταβολή της οδηγίας 2003/109/ΕΚ του Συμβουλίου που αναφέρεται στο καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Πρόταση οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου που σχετίζεται με προϋποθέσεις υποδοχής των αιτούντων διεθνή προστασία (αναδιατύπωση).

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση πλαισίου της ΕΕ σχετικά με την επανεγκατάσταση και μεταβολή του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 516/2014 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου.

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου προκειμένου να θεσπιστούν κριτήρια και μηχανισμοί που προσδιορίζουν το κράτος μέλος το οποίο εξετάζει την αίτηση διεθνούς προστασίας από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα.

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου που αφορά το «Eurodac» και την σύγκριση δακτυλικών αποτυπωμάτων των αιτούντων διεθνούς προστασίας και παράνομων μεταναστών. Με αυτό θα βοηθηθεί και η εφαρμογή του κανονισμού «Δουβλίνο ΙΙ» που προσδιορίζει το κράτος μέλος που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης ασύλου από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα.

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τον Οργανισμό της ΕΕ για το Άσυλο και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 439/2010

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τη θέσπιση μηχανισμού μετεγκατάστασης λόγω κρίσης και την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 604/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου.

Πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σύμφωνα με το οποίο θεσπίζεται ενωσιακός κατάλογος ασφαλών χωρών καταγωγής. Αυτό θα ενισχύσει τον σκοπό και τους στόχους της οδηγίας 2013/32/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου που αφορά το καθεστώς του πρόσφυγα.

(Sy, 2017)

2.5 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο από το 2005 και έπειτα καταρτίζει νόμους σχετικά με το άσυλο στο οποίο εμπλέκεται με το Συμβούλιο της ΕΕ (Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2007, Στεφάνου, 2006, Βαρβιτσιώτης, Καμπούρογλου, 2005). Το Κοινοβούλιο από το 2009 και έπειτα έχει προβεί σε κάποια ψηφίσματα. Αρχικά έχουμε το ψήφισμα στις 10/03/2009 σχετικά με το μέλλον του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου, στις 11/09/2012 αφορά την ενίσχυση της αλληλεγγύης εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο άσυλο και το ψήφισμα στις 12/04/2016 όσο αφορά την προσφυγική κρίση στη Μεσόγειο.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επιθυμεί να θεσπιστούν αξιόπιστες και δίκαιες διαδικασίες με βάση την αρχή της μη επαναπροώθησης. Επιπλέον, θεωρεί πως είναι απαραίτητο να μην μειωθούν τα προνόμια της προστασίας καθώς και να παραμείνει η ποιότητα της υποδοχής σε όσο το δυνατόν υψηλά επίπεδα. Επίσης, τονίζει την ανάγκη να επιμεριστούν τα βάρη που δέχονται τα κράτη της Μεσογείου, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, από το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα. Στο θέμα της προσφυγιάς προτείνει τη δημιουργία μιας

Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο η οποία πιστεύει πως θα βοηθήσει. Τέλος, το Κοινοβούλιο μπορεί να κάνει προσφυγή ακυρώσεως ενώπιον του Δικαστηρίου κάτι που έγινε για τις διατάξεις που αφορούν τις ρυθμίσεις οι οποίες αναφέρονται στην οδηγία 2005/85/ΕΚ (Sy, 2017).

Συμπεράσματα

Έχοντας ολοκληρώσει την παρουσίαση της μεταναστευτικής πολιτικής και ασύλου στην ΕΕ θα κάνουμε τον τελικό μας απολογισμό. Τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται μία διαρκή αύξηση της μεταναστευτικής και προσφυγικής ροής στην ΕΕ. Αυτό, σε συνδυασμό με την κατάργηση των εσωτερικών συνόρων κατέστησε σαφέστατη την ανάγκη διαμόρφωσης μίας κοινής πολιτικής μετανάστευσης και ασύλου σε επίπεδο ΕΕ η οποία θα αφορά όλα τα κράτη μέλη της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια του Ταμπέρε (1999) και της Χάγης (2004) και ο Κανονισμός του Δουβλίνου 3 (2013). Εκτός αυτών υπήρξαν πληθώρα Αποφάσεων, Ανακοινώσεων, Κανονισμών και Προτάσεων του Συμβουλίου, Κοινοβουλίου και Επιτροπής με στόχο την καλύτερη διαχείριση του μεταναστευτικού και προσφυγικού. Η κατάσταση έχει γίνει ακόμη χειρότερη τα τελευταία χρόνια λόγω της πρόσφατης μεταναστευτικής και προσφυγικής κρίσης στη Μεσόγειο. Από αυτή παρατηρούμε πως ορισμένες πολιτικές της ΕΕ δεν τηρούνται όπως για παράδειγμα εκείνη που αναφέρει πως οι μετανάστες/πρόσφυγες πρέπει να ισομοιράζονται στα κράτη μέλη ανάλογα με τις ‘προδιαγραφές’ του κάθε ένα.

Η Ευρώπη έχει κλείσει τα σύνορά της με αποτέλεσμα το όλο το βάρος να επωμίζεται στην Ελλάδα. Ένα ακόμη στοιχείο είναι πως δεν τηρούνται θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα στα κέντρα κράτησης με χαρακτηριστικό εκείνο της Μόριας. Ο Δήμαρχος της Λέσβου έχει καταθέσει μήνυση για τις άθλιες συνθήκες στη Μόρια και για το γεγονός ότι φιλοξενείται τριπλάσιος αριθμός σε σχέση με εκείνον που έχει σχεδιαστεί για μία διαμονή με ανθρώπινη αξιοπρέπεια (ΤΟ ΒΗΜΑ, 2017). Σχετικά με τις συμφωνίες επανεισδοχής με τρίτες χώρες που υπογράφει η ΕΕ αυτή που ισχύει σήμερα είναι η περιβόητη συμφωνία ΕΕ-Τουρκίας που από πολλούς έχει κριθεί ως απάνθρωπη (Voria, 2016). Όσο αφορά την παράτυπη μετανάστευση αυτή βρίσκεται σε μεγάλα ποσοστά δείγμα του ότι οι πολιτικές της ΕΕ δεν είναι τόσο αποτελεσματικές όσο επιθυμούν οι πολιτικοί της (Υπουργείο Εσωτερικών, 2018). Λαμβάνοντας υπόψη όλα όσα έχουν προηγηθεί κατανοούμε πως χρειάζεται ακόμη μεγάλη προσπάθεια και διαρκή πίεση προς την ΕΕ για μία δίκαιη και κυρίως εφαρμόσιμη μεταναστευτική πολιτική και ασύλου που θα αφορά όλα τα κράτη μέλη της.

Βιβλιογραφία

ΒΙΒΛΙΑ

Βαρβιτσιώτης, Ι. Μ., Καμπούρογλου, Γ. (2005), *Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ,* Αθήνα, Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΕΛΚ-ΕΔ στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Υπηρεσία Τεκμηρίωσης - Εκδόσεων - Έρευνας

Κανελλόπουλος, Π. (2010), *Το δίκαιο της ΕΕ (Η Συνθήκη της Λισσαβόνας),* Αθήνα, Σάκκουλα

Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Η. (2007), ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΣΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ, στο Ν. Μαραβέγιας, Μ. Τσινισιζέλης (επιμ.), *ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ/ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ/50 ΧΡΟΝΙΑ,* Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 423-443),

Στεφάνου, Κ. (2006), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές. Τόμος Α΄: Ενοποιητική Δυναμική - Δικαιοταξία – Διακυβέρνηση*, Αθήνα, Σιδέρης

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΕ

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2011), *ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ*

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ/Η Συνολική Προσέγγιση της Μετανάστευσης και της Κινητικότητας. Ανακτήθηκε 05 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/COM(2011)743-EL.pdf

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2014), *Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου*. Ανακτήθηκε 05, Φεβρουαρίου, 2018, από: http://asylo.gov.gr/wp-content/uploads/2014/06/Greek_CEAS_brochure.pdf

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2015), *ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ/ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΡΑΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ*. Ανακτήθηκε 07 Φεβρουαρίου, 2018, από: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_el.pdf

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2016), *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL/TOWARDS A REFORM OF THE COMMON EUROPEAN ASYLUM SYSTEM AND ENHANCING LEGAL AVENUES TO EUROPE*. Ανακτήθηκε 03 Φεβρουαρίου, 2018, από: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/proposal-implementation-package/docs/20160406/towards_a_reform_of_the_common_european_asylum_system_and_enhancing_legal_avenues_to_europe_-_20160406_en.pdf

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, (2014), *Συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (26/27 Ιουνίου 2014)*. Ανακτήθηκε 01 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EL&f=ST%2079%202014%20INIT#page=2

Συμβούλιο της ΕΕ, (2008), *Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη μετανάστευση και άσυλο*. Ανακτήθηκε 03, Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/GR-Europ-SymfonoMetan.pdf

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, (χ.χ.), *Οδηγία 2003/109/ΕΚ*. Ανακτήθηκε 29 Ιανουαρίου, 2018, από: https://www.synigoros.gr/?i=foreigner.el.metanastis-egkyklioi.55968

Υπουργείο Εσωτερικών, (2018), *Αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης*. Ανακτήθηκε 09 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.moi.gov.cy/moi/moi.nsf/All/6650427F14BE6A08C2257AA7002C3B5C

ASSELBORN, J. (2015a), *ΑΠΌΦΑΣΗ (ΕΕ) 2015/1523 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 14ης Σεπτεμβρίου 2015 για τη θέσπιση προσωρινών μέτρων στον τομέα της διεθνούς προστασίας υπέρ της Ιταλίας και της Ελλάδας*. Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32015D1523

ASSELBORN, J. (2015b), *ΑΠΌΦΑΣΗ (ΕΕ) 2015/1601 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 22ας Σεπτεμβρίου 2015 για τη θέσπιση προσωρινών μέτρων στον τομέα της διεθνούς προστασίας υπέρ της Ιταλίας και της Ελλάδας*. Ανακτήθηκε στις 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32015D1601

Buzek, J., DOWGIELEWICZ, M. (2011), *ΚΑΝΟΝΙΣΜΌΣ (ΕΕ) αριθ. 1077/2011 ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ́ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 25ης Οκτωβρίου 2011 σχετικά με την ίδρυση Ευρωπαϊκού Οργανισμού για τη Λειτουργική Διαχείριση Συστημάτων ΤΠ Μεγάλης Κλίμακας στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης*. Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A32011R1077

BUZEK, J., GARRIDO, D. L. (2010), *ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ (ΕΕ) αριθ. 439/2010 ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 19ης Μαΐου 2010 για την ίδρυση Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο*. Ανακτήθηκε 05 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=52a04a744

BUZEK, J., SZPUNAR, M. (2011a), *ΟΔΗΓΊΑ 2011/95/ΕΕ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ́ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 13ης Δεκεμβρίου 2011 σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας, για ένα ενιαίο καθεστώς για τους πρόσφυγες ή για τα άτομα που δικαιούνται επικουρική προστασία και για το περιεχόμενο της παρεχόμενης προστασίας.* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32011L0095

Buzek, J., Szpunar, M. (2011b), *ΟΔΗΓΊΑ 2011/98/ΕΕ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ́ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 13ης Δεκεμβρίου 2011 σχετικά με ενιαία διαδικασία υποβολής αίτησης για τη χορήγηση στους υπηκόους τρίτων χωρών ενιαίας άδειας διαμονής και εργασίας στην επικράτεια κράτους μέλους και σχετικά με κοινό σύνολο δικαιωμάτων για τους εργαζομένους από τρίτες χώρες που διαμένουν νομίμως σε κράτος μέλος.* Ανακτήθηκε 03 Φεβρουαρίου, 2018, από http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0098

EUR-Lex, (2001), *Οδηγία 2001/55/ΕΚ του Συμβουλίου, της 20ής Ιουλίου 2001, σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές παροχής προσωρινής προστασίας σε περίπτωση μαζικής εισροής εκτοπισθέντων και μέτρα για τη δίκαιη κατανομή των βαρών μεταξύ κρατών μελών όσον αφορά την υποδοχή και την αντιμετώπιση των συνεπειών της υποδοχής αυτών των ατόμων.* Ανακτήθηκε 05 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:32001L0055

EUR-Lex, (2010), *Πρόγραμμα της Στοκχόλμης.* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ajl0034

EUR-Lex, (2014), *Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη μετανάστευση και άσυλο*. Ανακτήθηκε 03, Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ajl0038

Haarder, B. (2002), *Οδηγία 2002/90/ΕΚ του Συμβουλίου, της 28ης Νοεμβρίου 2002, για τον ορισμό της υποβοήθησης της παράνομης εισόδου, διέλευσης και διαμονής*. Ανακτήθηκε 06, Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32002L0090

HENNIS-PLASSCHAERT, J.A., SCHULZ, M. (2016*), DIRECTIVE (EU) 2016/801 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 11 May 2016 on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of research, studies, training, voluntary service, pupil exchange schemes or educational projects and au pairing.* Ανακτήθηκε 06, Φεβρουαρίου, από http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AJOL_2016_132_R_0002

LE MAIRE, B., PÖTTERING, H.-G. (2008), *ΟΔΗΓΊΑ 2008/115/ΕΚ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ́ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 16ης Δεκεμβρίου 2008 σχετικά με τους κοινούς κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών.* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0115

McDOWELL, M. (2004), *ΟΔΗΓΊΑ 2004/81/ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 29ης Απριλίου 2004 σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται στους υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, οι οποίοι συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές.* Ανακτήθηκε 06, Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0081

Milt, K. (2017), *Διαχείριση των εξωτερικών συνόρων*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayFtu.html?ftuId=FTU_4.2.4.html

Raffaelli, R. (2017), *Μεταναστευτική πολιτική*. Ανακτήθηκε στις 02 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayFtu.html?ftuId=FTU_4.2.3.html

SCHULZ, M., ΚΟΫ́ΡΚΟΥΛΑΣ, Δ. (2014a), *ΟΔΗΓΊΑ 2014/36/ΕΕ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ́ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 26ης Φεβρουαρίου 2014 σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία.* Ανακτήθηκε 03 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=celex:32014L0036

SCHULZ, M., ΚΟΫΡΚΟΥΛΑΣ, Δ. (2014b), *ΟΔΗΓΊΑ 2014/66/ΕΕ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 15ης Μαΐου 2014 σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών στο πλαίσιο ενδοεταιρικής μετάθεσης.* Ανακτήθηκε 03 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0066

SCHULZ, M., SHATTER, A. (2013a), *ΚΑΝΟΝΙΣΜΌΣ (ΕΕ) αριθ. 603/2013 ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 26ης Ιουνίου 2013 σχετικά με τη θέσπιση του «Eurodac» για την αντιπαραβολή δακτυλικών αποτυπωμάτων για την αποτελεσματική εφαρμογή του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 604/2013 για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα και σχετικά με αιτήσεις της αντιπαραβολής με τα δεδομένα Eurodac που υποβάλλουν οι αρχές επιβολής του νόμου των κρατών μελών και η Ευρωπόλ για σκοπούς επιβολής του νόμου και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 1077/2011 σχετικά με την ίδρυση Ευρωπαϊκού Οργανισμού για τη Λειτουργική Διαχείριση Συστημάτων ΤΠ Μεγάλης Κλίμακας στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης (αναδιατύπωση).* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0603

SCHULZ, M., SHATTER, A. (2013b), *ΚΑΝΟΝΙΣΜΌΣ (ΕΕ) αριθ. 604/2013 ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΫ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΊΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΊΟΥ της 26ης Ιουνίου 2013 για τη θέσπιση των κριτηρίων και μηχανισμών για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας ή από απάτριδα (αναδιατύπωση).* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32013R0604

SCHULZ, M., SHATTER, A. (2013c), *ΟΔΗΓΙΑ 2013/32/ΕΕ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 26ης Ιουνίου 2013 σχετικά με κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας (αναδιατύπωση).* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/El/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0032&from=El

SCHULZ, M., SHATTER, A. (2013d), *ΟΔΗΓΙΑ 2013/33/ΕΕ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 26ης Ιουνίου 2013 σχετικά με τις απαιτήσεις για την υποδοχή των αιτούντων διεθνή προστασία (αναδιατύπωση).* Ανακτήθηκε 06, Φεβρουαρίου, από: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:180:0096:0116:EL:PDF

Sebesta, J. (2009), *ΟΔΗΓΙΑ 2009/50/ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ της 25ης Μαΐου 2009 σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την απασχόληση υψηλής ειδίκευσης*. Ανακτήθηκε 02 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.ypes.gr/UserFiles/f0ff9297-f516-40ff-a70e-eca84e2ec9b9/odigia50_2009.pdf

Sy, S. (2017), *Πολιτική ασύλου*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayFtu.html?ftuId=FTU_4.2.2.html

ΛΟΙΠΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Μάνου, Δ. (2015), *Η κλιματική αλλαγή, μία από τις αιτίες πολέμου στη Συρία*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018 από: http://www.klik.gr/gr/el/going-green/i-klimatiki-allagi-mia-apo-tis-aities-polemou-sti-suria-/

ΤΟ ΒΗΜΑ, (2017), *Δήμαρχος Λέσβου: Μήνυση για τις άθλιες συνθήκες στη Μόρια*. Ανακτήθηκε 05 Φεβρουαρίου, 2018, από http://www.tovima.gr/society/article/?aid=926659

PROTOTHEMA, (2015), *Ακόμη 100 Σύριοι πρόσφυγες με βάρκες στην Κύπρο*. Ανακτήθηκε 08 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://www.protothema.gr/greece/article/519931/akoma-100-suroi-prosfuges-me-varkes-stin-kupro/

Voria, (2016), *ΒΑΤΙΚΑΝΟ: ΑΠΑΝΘΡΩΠΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΕΕ-ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ.* Ανακτήθηκε 06 Φεβρουαρίου, 2018, από: http://voria.gr/article/vatikano-apanthropi-i-simfonia-ee-tourkias-gia-tous-prosfiges

ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

© Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2018
ISBN: 978 960 9596 04 6

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας & Εφαρμοσμένων Οικονομικών
Ελ. Βενιζέλου 70 | Καλλιθέα | Τ.Κ. 17671

ISBN: 978 960 9596 04 6